बृहद् ग्रन्थमाळा ग्रंथ ९ मो.

श्री

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्थाननो वैद्यराज.

प्रकाशक :

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय

मुंबई नं. २ अने अहमदाबाद.

चोथी आवृत्ति-रु. २)

બૃહદ્ ગ્રંથમાળાઃ ગ્રંથ ૫ મો.

श्री

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्थाननो वैद्यराज.

(पूर्वार्द्ध तथा उत्तरार्द्ध)

સંપાદકઃ—
સ્વ. આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય, શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે;
સંસ્થાપક અને નિયોજક આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠ.

આવૃત્તિ ચોથી. પ્રત ૨૩૦૦.

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी

વારાહી (તાબે પાલણપુર) નિવાસી ઠક્કર પ્રાગજી ડોસજી કાનાબાર,
એઓ પાસે શોધિત વર્ધિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્ત્તાઃ—
ભિક્ષુ અખંડાનંદ, કાલબાદેવી રોડ—મુંબઇ.

વિ. સં. ૧૯૭૨. ઈ. સ. ૧૯૧૬.

स्मृतिमान् युक्तिहेतुज्ञो जितात्मा प्रतिपत्तिमान् ॥
भिषगौषधसंयोगैश्चिकित्सां कर्तुमर्हति ॥ चरकाचार्यः ॥

મૂલ્યઃ—રૂા. ૨—૦—૦ પોસ્ટેજ જુદું.
બહારગામના વેપારીઓ ખર્ચ બદલ રૂ. ૦ વધુ લેશે.

અમદાવાદ—શ્રી "ડાયમંડ જ્યુબીલી" પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ છગનલાલે છાપ્યું.

નિવેદન

આ ગ્રંથની બે વર્ષપર પ્રસિદ્ધ થયેલી ત્રીજી આવૃત્તિ સત્વર ખપી જઈ બીજી સેંકડો માગણીઓ નીકળવાથી તેની ચતુર્થાવૃત્તિ ગુર્જર પ્રજાની સેવામાં સાદર થાય છે.

ત્રીજી આવૃત્તિના સમયથીજ વારાહી (હાલમાં થરા, તાબે પાલણપુર) નિવાસી રા. રા. પ્રાગજી ડોસજી કાનાબારની ઇચ્છા હતી કે, આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠી ગ્રંથ સાથે મેળવીને તેમાં રહી ગયેલી બાબતો તથા ભૂલો તેમજ મૂળગ્રંથની નવી આવૃત્તિઓમાં ગ્રંથકર્ત્તાએ પાછળથી કરેલા સુધારા વધારાના સંબંધમાં તેને શોધિત વર્ધિત કરી આપવો. તેમના શ્રમથી ત્રીજી આવૃત્તિને એવો કેટલોક લાભ, ઉપચારોની વ્યાધિવાર ખતવણી તેમજ પારિભાષિક શબ્દાર્થનાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિરૂપે મળ્યો પણ હતો. ચોથી આવૃત્તિ માટે આ કાર્ય તેઓ સારી રીતે બજાવી શકે તેટલા માટે તે સવેળાથીજ તેમને સોંપાયું હતું. પરિણામે તેમના દ્વારા આ આવૃત્તિમાં નીચે પ્રમાણે સુધારો વધારો થયો છે.

વનૌષધી ગુણાદર્શની પુરવણીરૂપે મૂળ ગ્રંથકાર સ્વ. શં. દા. પદેએ મરાઠીમાં પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરેલા એક નવીન ભાગમાં ૨૯ ઔષધીઓના વર્ણનમાં કેટલોક ઉમેરો કરેલો તે, તે તે વનસ્પતિના પ્રકરણમાં જોડી લેવાયો છે. દાખલા તરીકે જુઓ; અગર, ખસખસ, કપૂર ૪૦. આ સિવાય તેમાં ત્રણ ઔષધીઓનું વર્ણન નવું ઉમેરાયેલું તે પણ આમાં યથાસ્થાને દાખલ થયું છે.

વનૌષધી ગુણાદર્શમાં મરાઠી ઉપરથી ભાષાન્તર થવામાં વીશેક ઔષધીઓનું વર્ણન પડયું રહેલું અથવા પડયું મૂકાએલું, તે આમાં દાખલ થયું છે. એમાંની કેટલીક ઔષધીઓ તો બહુ ઉપયોગી છે; જેમકે કરીઆતું, બોલ ૪૦

એજ પ્રકરણમાં શરૂઆતની બંને આવૃત્તિઓમાં ઔષધીઓ તેમજ વ્યાધિઓનાં મુખ્ય નામ અનેક સ્થળે ગુજરાતીને બદલે મરાઠી રહી ગયેલાં, તે આમાં ફેરવાઇને ઘણે ભાગે સાદાં ગુજરાતી નામ દાખલ થયાં છે. એમાં મુખ્ય આધાર સ્વ૦ પદેજીના નિઘંટનોજ લેવાયો છે. આ ફેરફારથી કોઇ કોઇ ઠેકાણે અકારાદિ ક્રમ ફેરવાયલો જણાશે.

સુબોધ વૈદ્યકમાં સ્વરભેદનો વિષય નહોતો, તે મૂળ મરાઠી ગ્રંથપરથી ઉમેરાયો છે.

ઔષધી ક્રિયા આ નામનો આ ગ્રંથનો એક ભાગ ગ્રંથ કર્ત્તાએ પાછળથી પ્રસિદ્ધ કરી તેમાં કેટલાંક રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી ઇત્યાદિ પ્રયોગોનો સમાવેશ કર્યો હતો; તે ભાગ અનુવાદરૂપે આમાં નવીન ઉમેરાયો છે, અને તેથી આ ગ્રંથ સાતને બદલે આઠ ભાગનો બન્યો છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથના રસવૈદ્ય પ્રકરણમાં પરિશિષ્ટ રૂપે યંત્રવિચાર તેમજ કેટલાંક રસાયન વગેરે ઉમેરાયલાં તેનો પણ આ ઔષધીક્રિયાના પ્રકરણમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સુબોધ વૈદ્યકમાં કેટલેક સ્થળે એકજ વિષયની પેટા બાબતો જુદી બાબતો તરીકે આપેલી તે આમાં યથાસ્થાને ગોઠવવામાં આવી છે. આ કારણથી આમાં વ્યાધિઓના નંબર આગલી આવૃત્તિ કરતાં થોડાક ઘટેલા જણાશે; પરંતુ હકીકતમાં તો ઉલટો વધારો અને સુધારોજ થયો છે.

મૂળ ગ્રંથના 'સુબોધ વૈદ્યક' ભાગમાં પાછળથી પરિશિષ્ટ રૂપે કેટલાક પાકો વગેરેની બનાવટો ઉમેરાયલી તે આ ગ્રંથમાંના '**બૃહત્પાક સંગ્રહ**'વાળા ભાગમાં ઉમેરી લેવાઈ છે.

"વનૌષધી ગુણાદર્શ"માં ઔષધીઓને જુદા જુદા વ્યાધિઓપર વાપરવાના દર્શાવેલા પ્રયોગોની વ્યાધિવાર ખતવણી ગઇ આવૃત્તિમાં શ્રીયુત કાનાબારને હસ્તે પરિશિષ્ટ રૂપે ઉમેરાયલી, તે આમાં પાઠકોની વિશેષ સુગમતા અર્થે **સુબોધ વૈદ્યક**માં આવેલા તે તે વ્યાધિઓના પ્રકરણમાં "**વિશેષ ઉપચાર**" એવા મથાળા નીચે જોડી દેવાઇ છે.

વૈદ્યકની પરિભાષા—આ નામનું જે પ્રકરણ આ ગ્રંથ શરૂ થવા પૂર્વે યોજાયલું છે, તેમાં "ઔષધીઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત"વાળી બાબત નવી ઉમેરાઇ છે.

પરીક્ષા પ્રકરણ—આ પ્રકરણ ઉપલા વિષય પછી તરતમાં આવે છે. આ પ્રકરણમાં આવતા "નાડી પરીક્ષા" વાળા વિષયની છેવટે "નાડી પરીક્ષાનું મહત્વ" એ નામના એક ઉપયોગી નિબંધનું ભાષાન્તર ઉમેરાયલું જણાશે. આ મૂળ (મરાઠી) નિબંધ મુંબઇની વૈદ્યસભાએ ઇનામ માટે પસંદ કરેલો હોઇને સ્વ૦ શં૦ દા૦ પદેએ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં જે કાંઇ વધારો થયો છે, તે મૂળ ગ્રંથકાર શાસ્ત્રી શં૦ દા૦ પદે તરફથી છપાયલાં પરિશિષ્ટો વગેરે ઉપરથી અને તેમાંના વિષયો આ ગ્રંથના અંગના હોવાથીજ થએલો જણાશે.

ઉપલી બાબતો ઉપરાંત આ ગ્રંથમાં ઔષધીઓના પ્રકાર, પરીક્ષા તથા ઉપયોગની બાબતમાં તેમજ વ્યાધિઓનાં નિદાન તથા ઉપચાર ઇત્યાદિ બાબતમાં રા૦ કાનાબારને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટતા, ખુલાસો, ઉમેરો કે સૂચના કરવાનું ઘટિત જણાયું, ત્યાં ત્યાં તેમણે હસ્તલિખિત જૈન યતિઓના તેમજ જુના ગ્રંથોના આધારથી તથા પ્રસિદ્ધ આર્ય, યુનાની અને અંગ્રેજી વૈદ્યક ગ્રંથોના આધારથી તથા જાતિઅનુભવ ઉપરથી તે મુજબ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એવા ઉમેરા ગ્રંથથી જુદા જણાઇ આવે તેટલા માટે તે ટીપ્પણ રૂપેજ અપાયલા જણાશે. આ ગ્રંથમાંનાં આવાં સર્વ ટીપ્પણ ઉક્ત ગૃહસ્થ તરફનાંજ હોવાને લીધે તે પ્રત્યેકની નીચે તેમનું નામ આપવા જરૂર જોઇ નથી. આવાં સેંકડો ટીપ્પણોને લીધે પણ આ આવૃત્તિમાં અનેક ઉપચાર તેમજ બીજી ઉપયોગી માહિતીનો વધારો થએલો જણાશે.

આ પ્રમાણેના સુધારા વધારા કરીને આ ગ્રંથને વિશેષ ઉપયોગી બનાવવા પાછળ જે શ્રમ રા. રા. પ્રા૦ ડૉ૦ કાનાબારે લીધો છે, તે બદલ તેઓને સપ્રેમ ધન્યવાદ આપવામાં આવે છે. પોતા તરફના શોધન વર્ધનની હકીકત લખી મોકલતાં તેની છેવટે તેઓ જણાવે છે કેઃ—"આમ એકંદર રીતે અમારા હાથથી થવા પામેલ કામ પૈકી કેટલુંક તો વાંચકવર્ગને તુરતજ નજરે આવી શકે તેવું છે; પરંતુ ખાસ જરૂર જોગી ભૂલો તો (રૂ. ૧૦ વાળી) પહેલી આવૃત્તિ * * * * સાથે મેળવી જોવાથી અમારી મહેનતનું અનુમાન બાંધી શકાશે. તોપણ અમે ખરા અંતઃકરણથી કહીએ છીએ કે હજી પણ અમારાથી કેટલોક જોઇતો સુધારો બની શકયો નથી અથવા અમારાથી અમારી સમજ ભેદથીજ નવીન ભૂલ થવા પામી છે એમ દેખાશે; પરંતુ **नमः पतन्त्यात्मसमं पतत्रिणः** આકાશનો પાર નથી પણ પક્ષીઓ પોતાની ગતિની માફકજ ઉડે છે, એ ન્યાયથી અમે અમારાથી બની તેટલી સેવા બજાવી છે; અને વિશેષ જેમની ઇચ્છા હોય તેમને અમારો પ્રતિબંધ નથી પણ ખાસ આગ્રહ છે. અમે એના માટે આભાર માનીશું."

ઉપર્યુક્ત શોધન વર્ધન કરવામાં રા. કાનાબારને મરાઠી જેવી પરભાષાના મૂળ ગ્રંથ ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો હોવાથી, તેમજ "બાર ગાઉએ બોલી બદલાય" એ કહેવત પ્રમાણે આ તરફ પ્રચલિત ન હોય એવાં ઉત્તર ગુજરાત તરફનાં કેટલાંક નામો તથા શબ્દો તેમના લખાણમાં આવે એ સ્વાભાવિકજ છે; જેથી એમાં ઠીકઠાક કરવાનું, તેમજ તેઓ તરફથી થઇ આવેલા સુધારા વધારામાંથી લેવા યોગ્ય અંશનો નિર્ણય કરવાનું, તેમજ વાક્યરચના ન સમજાય તેવી હોય ત્યાં તેને સુધારી લેવાનું કાર્ય (છાપવા આપવા અગાઉ) આ લખનારને કરવાનું હતું. સંસ્થાની બીજી રોકાણો તેમજ શરીરપર આવી પડેલા એક અકસ્માતની પીડાને લીધે એ કાર્ય તેનાથી પુરેપુરૂં નહિ બની શકવાથી, બાકીનું કાર્ય છેવટના પ્રુફ જોવા સમયે સંસ્થાના વ્યવસ્થાપકને બજાવવું પડયું હતું. એમાં પણ જે કંઇ ભૂલચૂક રહી જાય અથવા નવી થઇ જાય, પ્રુફરીડર અથવા પ્રેસનો દોષ આવી જાય, તેમજ કોઇ શબ્દનો અર્થ ન સમજાય તે પાછળથી શુદ્ધિપત્રમાં આપવાનો રાખીને તત્કાળમાં તે જેમનું તેમજ કાયમ રાખવું પડયું હોય, તે સર્વેનો સુધારો શુદ્ધિપત્રરૂપે તૈયાર કરવાનું છેવટનું કાર્ય રા. કાનાબારને સોંપાયું હતું. આ પ્રમાણે સંશોધક, વ્યવસ્થાપક તેમજ સંપાદક ઉપર આવેલાં કાર્ય તેમણે યથાવકાશ અને યથામતિ—શક્તિ બજાવવા પોતપોતાથી બનતો યત્ન કર્યો છે. આમ છતાં એમાંના કોઇનો પણ એવો દાવો નથી કે આ આવૃત્તિમાં કશી ભૂલચૂક કે ન્યૂનતા નથીજ રહી. મૂળ મરાઠી આર્યભિષક્‌ના કર્તા શ્રીયુત શંકર દાજી પદેએ પોતાની હયાતીમાંજ છપાવીને બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાંતર ભાષા તેમજ શબ્દોની બાબતમાં સ્થળે સ્થળે મરાઠીની છાયાવાળું

અને સરળતાથી નહિ સમજાય તેવું હોવાથી પુરેપુરી શુદ્ધિ તો કોઈ વૈદ્યક અને લેખનના અનુભવીને હાથે નવીન ભાષાન્તર થાય ત્યારેજ આવી શકે તેમ છે.

મૂળ ગ્રંથકારે જાતેજ તૈયાર કરાવીને બબ્બે વાર પ્રસિદ્ધ કરેલું આ ભાષાંતર આ સંસ્થાએ પણ જો જેમનું તેમજ પ્રસિદ્ધ કરીને લોકોને તે ૫) ને બદલે ૧॥ માં પુરૂં પાડવાનું કામજ માત્ર બજાવ્યું હોત તો પણ ચાલી શકત; પરંતુ શોધન વર્ધન કરી આપનાર રા. કાનાબાર જેવા ઉત્સાહી અને મહેનતુ સજ્જન નીકળી આવવાથી આ ગ્રથંને એ બાબતનો પણ લાભ મળી શકયો એ વિશેષ ખુશી થવા જેવું છે. જો કે આ વિષયને અંગે આગળ જણાવાયું તેમ પ્રથમ ખ્યાલમાં નહિ એવો કેટલોક શ્રમ તેમને, આ લખનારને તેમજ વ્યવસ્થાપકને ઉઠાવવો પડયો હતો; પરંતુ ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધવાને પરિણામે તે સાર્થકજ છે.

આશા છે કે ગ્રંથમાં હજીએ જે કાંઇ સુધારવા યોગ્ય દોષો ઈ૦ જણાય તેની સુધારણા સૂચવીને સુજ્ઞ અનુભવી જનો ભાવી આવૃત્તિને અધિક ઉત્તમ બનાવવામાં યોગ આપશે.

આગલી આવૃતિ સમયે ઉમેરાયલું "**સ્વ૦ શં. દા. પદેનું ચરિત્ર**" આ આવૃત્તિમાં પણ કાયમ જણાશે; તેમજ 'પારિભાષિક શબ્દાર્થ'વાળો વિષય પણ "ઔષધીઓના સમૂહોનાં નામ" એવા વધારે બંધ બેસતા નામ સાથે **વૈદ્યક પરિભાષા**ના પેટામાં અપાયલો જણાશે.

આગલી આવૃત્તિઓમાં ઔષધી-યુક્તાયુક્ત-વિચાર, કઠિન શબ્દનો કોષ, ઔષધી પ્રતિનિધિ ઇત્યાદિ પ્રકીર્ણ વિષયો જુદે જુદે સ્થળે આવેલા તે, તેમજ એવા જે જે વિષયો આ આવૃત્તિમાં ઉમેરાયા છે, તે સર્વ પાઠક વર્ગની સુગમતા માટે આ આવૃત્તિમાં, ગ્રંથની શરૂઆત પૂર્વે આવતા **વદ્યકની પરિભાષા**વાળા પ્રકરણના પેટામાં એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. એ વિષયો આ પ્રમાણે છેઃ-૧. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર. ૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર. ૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા. ૪. કાઢાનો પ્રકાર. ૫. ચૂર્ણ. ૬. વટિકા (ગોળીઓ). ૭. ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર. ૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર. ૯. કલ્કનો પ્રકાર. ૧૦. ઔષધ-સેવન કાળ. ૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો. ૧૨. વનૌષધી ગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો. ૧૩. ઔષધી પ્રતિનિધિ. ૧૪. ઔષધીઓના ગુણદોષ દર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત. ૧૫. ઔષધીઓના સમૂહનાં નામો. ૧૬. કઠિન શબ્દનો કોષ.

સ્વ૦ શંકર દાજી પદેની હયાતીમાં નીકળેલી આ ગ્રથની બે આવૃત્તિઓ કરતાં આ સંસ્થાદ્વારા નીકળેલી ત્રીજી આવૃત્તિમાં પરિશિષ્ટો ઇત્યાદિ ઉમેરાવાને લીધે સુમારે સાઠેક પૃષ્ઠનો જે ઉમેરો થયો હતો, તે ઉપરાંત આ આવૃત્તિમાં (ઉપર વર્ણવેલા સુધારા વધારાઓને લીધે) બીજાં ૧૫૪ પૃષ્ઠ ઉમેરાયલાં જણાશે. આ પ્રમાણે આ સંસ્થાદ્વારા એકંદરે લગભગ સવાબસો પૃષ્ઠના થએલા ઉમેરાને લીધે આ ગ્રંથની હકીકતમાં લગભગ ૫૦ ટકા વધારો થએલો જણાશે.

માત્ર ગઈ ત્રીજી આવૃત્તિના (પૃષ્ઠ ૫૩૬ ના) કદ સાથે આ આવૃત્તિનું (પૃષ્ઠ ૭૦૦ નું) કદ સરખાવવામાં આવે તો પણ આમાં ત્રીસ ટકા જેટલો વધારો થએલો જણાશે, અને તે જોતાં આ આવૃત્તિના મૂલ્યમાં થએલો આઠ આનાનો વધારો સ્વાભાવિક અને પ્રમાણસર જણાશે.

યુરોપના મહા પ્રચંડ યુદ્ધને લઈને કાગળોની થઇ પડેલી ત્રણગણી મોંઘવારી તરફ જોતાં તો આ ગ્રંથનું મૂલ્ય આ કરતાં સવાયું દોઢું રાખવું પડયું હોય; પરંતુ પાઠકોના પુણ્યયોગે સવેળા ચેતીને કાગળો સંગ્રહી લેવાયા હતા, અને સેજસાજ નડેલી મોંઘવારીનું નિવારણ આ આવૃત્તિનાં પૂઠાં સોનેરીને બદલે શાહીની છાપનાં કરાવવાથી થઇ શકયું; જેથી મૂલ્યનું પ્રમાણ આગલા ધોરણ પ્રમાણેજ રહી શકયું છે. પૂઠાં આગળના જેવાં સોનેરી નામવાળાં કરાવવામાં સોનાના વર્કની થઇ પડેલી મોંઘવારી તથા અછત પણ અંતરાયરૂપ હતી. શાહીની છાપને લીધે પૂઠાંની મજબૂતીમાં તો જરા પણ ફેર પડતો નથી.

આ ગ્રંથની છેવટે આપેલા શુદ્ધિપત્રક તરફ વાચકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી ખાસ ભલામણ કરવાની કે પ્રત્યેક વાંચકે ગ્રંથ વાંચવા પહેલાંજ તે મુજબનો સુધારો કરી લેવો. વિષય વૈદ્યકનો રહ્યો એટલે તેમ કરવું અત્યંત આવશ્યક છે.

શ્રાવણી પૂર્ણિમા-સં. ૧૯૭૨. }

ભિક્ષુ-અખંડાનંદ.
મંત્રી સ. સા.

આ ગ્રંથના ખર્ચ તથા મૂલ્યની વિગત.

૧૭૦૬। **કુલ ફૉર્મ ૮૭ા** ની પ્રત ૨૦૦૦) પાછળ ખર્ચ દર ફૉર્મે દીઠ રૂ. ૧૯ાા પ્રમાણે. વિગત કેઃ– કાગળના રીમ ૧ ના સરાસરી પડતરથી રૂ. ૮ાા; કાગળના બીગાડ ખાતે રૂ. ૦ા; છપાઇ તથા ફોલ્ડીંગ રૂ. ૬ાા; સંશોધન, પ્રુફ, વીમો, દેખરેખ ઇત્યાદિ મળીને પુસ્તક છપાઇ જતાં સુધીના તમામ વ્યવસ્થા ખર્ચ બદ્દલ રૂ. ૪; કુલ રૂ. ૧૯ાા.

૧૬) છબી તથા ચિત્ર સંબંધી ખર્ચ.

૧૧૮) બીગાડ, ઘટ, ભેટ, ઇ૦ ખાતે પ્રત ૨૦૦ તથા ખાતાના ફંડમાં સહાય ખાતે પ્રત ૧૦૦ વધુ છપાવવા માટે કાગળનાં રીમ ૧૩ાા.

૩૯૧) બાઇંડીંગ, અસ્તર, રેપર તથા તે સંબંધી પરચુરણ ખર્ચ મળીને દર સેંકડે રૂ. ૧૭ પ્રમાણે.

૨૧૬) પેકીંગ અને રેલ્વે ખર્ચ દર રૂપીએ નવ પાઇ પ્રમાણે.

૨૪૪૭ા કુલ થયા.

આ પુસ્તકનું મૂલ્ય રૂ. ૨) છે, એમાંથી ચાલુ ધોરણ મુજબ બુકસેલર કમીશન ખાતે ૧૨ાા; જાહેરખબર ખાતે ૧૨ાા; અને પુસ્તકો ખપી રહેતાં સુધીના મકાન ભાડું, નોકર પગાર, વીમો ઇત્યાદિ વ્યવસ્થા ખર્ચ ખાતે ૧૨ાા મળી કુલ ૩૭ાા ટકા બાદ થતાં બાકી રહેતી રૂ. ૧ા ની રકમને બે હજાર પ્રતે ગુણવાથી જે રકમ થશે તે ઉપલી કુલ રકમ સાથે લગભગ મળતી આવતી જણાશે.

તુરતમાં ખરીદનાર માટે ઉપલા ખર્ચો પૂરેપૂરા ન ચડાવતાં દર પ્રતે ચાર આના કમી રાખવામાં આવ્યા છે.

આ ગ્રંથની ગઈ ત્રીજી આવૃત્તિથીજ દરેક મ્હોટા પુસ્તકમાં તેના આવક ખર્ચનો અડસટ્ટો છાપવાનું શરૂ કરાયલું હોવાથી, એ આવૃત્તિમાં મૂલ્ય તથા ખર્ચના ઉપલા ધોરણ વિષે ખુલાસા રૂપે જે હકીકત જણાવેલી તે નવીન વાંચકોની જાણ માટે નજીવા સુધારા સાથે નીચે આપવામાં આવે છે.

"મકાનભાડું, પગાર વગેરેના ખાસ ખર્ચો ઉઠાવવા ન પડતાં માત્ર જાતે પહોંચી વળાય તેટલુંજ કામ કરકસરથી, જાત મહેનતથી અને પુરતી કાળજી તથા દેખરેખથી કરી શકનાર અન્ય હરકોઇ સજ્જન જો ધારે તો આવાં પુસ્તકો આ કરતાં પણ કંઇક સસ્તા મૂલ્યે પ્રકટ કરી શકે; અને તે દ્વારા સ્વપ્રયત્ન બદલ તથા નાણાંની રોકાણ બદલ કેટલોક બદલો મેળવી સ્વાર્થ સાથે પરોપકાર પણ ઠીક સાધી શકે એ સ્પષ્ટજ છે."

*   *   *   *   *   *

"ઉપલા પ્રકારે કાર્ય થાય તો ઉત્તમ પુસ્તકો સસ્તાં ફેલાવવાનું કાર્ય વધુ સરળતાથી, સસ્તાપણાથી અને વધુ પ્રમાણમાં થઇ શકે એ પણ દેખીતુંજ છે. કારણ કે પ્રથમ તો અનેક પુસ્તકો છપાવવા ખાતે આ સંસ્થા પાસે નાણાંની જે મોટી સગવડ જોઇએ તેની મુશ્કેલી છે; બીજું એ કે સંસ્થાની રીતે કામ લેવામાં ગમે તેટલી કરકસર કરવા છતાં એકાદ ખાનગી આસામી કરતાં દરેક પ્રકારે બહોળો ખર્ચ કાર્યપર ચડે છે, અને તેમાં પણ જો કાર્યને હજી વધારવામાં આવે તો ખર્ચનું પ્રમાણ હાલ કરતાં પણ વધી જાય, અને તેથી પુસ્તકોની કિંમતનું પ્રમાણ હજી પણ વધુ રાખવું પડે. આ પરિણામ અમને પસંદ ન હોવાથી ઉપર જણાવેલા પ્રકારે જુદે જુદે હાથે જુદાં જુદાં કામો થાય એ વધારે જરૂરનું છે; અને તેથી જુદી જુદી ગ્રંથમાળાઓ નીકળવાની જે કાંઇ શરૂઆત થતી જોવામાં આવે છે, તેને આવકારદાયક સમજી તેવીજ રીતે જુદાં જુદાં નાનાં મોટાં પુસ્તકો પણ સારી છપાઇ અને સસ્તી કિંમતે કહાડનારા જુદા જુદા સજ્જનો નીકળી આવે એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ."

"અત્ર કોઇ કોઇ સજ્જનો ઇચ્છશે કે આટલા ખરચો પણ ન ચડાવતાં માત્ર કાગળ, છપાઇ તથા પૂઠાં જેટલીજ કિંમતે પુસ્તકો અપાય તો ઠીક. તેમને અમે સૂચવીશું કે એવા ખરચો ઉઠાવી લેવા તેમણે

પોતે તૈયાર થવું અથવા તો બીજેથી મેળવી પુરા પાડવા. આવા ગુરૂ મહારાજો ઘણાખરાઓ માત્ર વાણીનાંજ વડાં કરી જાણનારા હોવાથી તરતજ ફરમાવી દેવાના કે, આમ કરીને કે તેમ કરીને તેવા ખરચો બીજાઓ પાસેથી મેળવી લ્યો ! ! તેમને નમ્રતાથી એટલુંજ અમે કહી શકીશું કે, અમને તે આવડતું નથી. વળી તેની સાથે તેમના હૃદયમાં હરિફાઇનો કે એવો કાંઇક પણ કાંટો આવીને કંઇક પણ કાર્યપ્રદેશમાં પ્રેરાવા તેઓ લલચાય, તથા તેમનામાં કાંઇ પણ ખરૂં સત્વ હોય તો તે જાગી ઉઠે તેટલા માટે, એટલું પણ કહી દઇશું કે, પોતે આમ કે તેમ કશુંજ કરવા તૈયાર ન છતાં કોઇ માણુસ બનતી રીતે જે કાંઇ જરાતરા કરતો હોય તેનેજ પોતાના તરંગો પ્રમાણે ચાલવાની આજ્ઞા ફરમાવનારા સત્વહીન ગુરૂઘંટાલોનો એક પણ શબ્દ કે સલાહ અમારે મન કોડીની કિંમતનાં પણ નથી. આના ઉત્તરમાં ગમે તેવા હલકા શબ્દો અમને ભલે પહેરાવવામાં આવે, પણ તેમ કર્યા પછી પણ કાર્યપ્રદેશમાં ઉતારનારૂં ખરૂં સત્વ તેમનામાં થોડું ઘણું પણ જાગશે તો ઇશ્વરનો અમે ઉપકારજ માનીશું. અમે તો ઘણાએ ઇચ્છીએ છીએ કે વાંચવાની ઇચ્છાનેજ કિંમત ગણીને મુફત પુસ્તકો પુરાં પાડનારા ઉદારાત્માઓ ભારતમાંથી નીકળે; પરંતુ તેમ ન થાય ત્યાં સુધી વ્યવસ્થા વગેરેના તમામ ખરચો પરોપકાર વૃત્તિથી ઉઠાવી લઇને માત્ર કાગળ, છપાઇ અને પૂઠાં જોગી કિંમતથીજ ઉત્તમ પુસ્તકો સારા રૂપમાં પ્રકટ કરનારા નીકળી આવે તો તેથી પણ આ ધોરણ કરતાં પોણી કે અર્ધી કિંમતે હિંદની પ્રજાને પુસ્તકો મળી શકે તેમ છે; પરંતુ તેવા ઉદારાત્માઓ નીકળી આવીને ભારતમાતાના પવિત્ર અંકને દીપાવે નહિ ત્યાં સુધી ઉપલા ધોરણે કાર્ય કરનારા અધિક સજ્જનો નીકળી આવે તે પણ કાંઇ ઓછા સૌભાગ્યની વાત નથી.

ત્રીજી આવૃત્તિનું નિવેદન.*

'બૃહદ્ ગ્રંથમાળા' નીકળવાની શરૂઆત સંવત્ ૧૯૬૮ ની આખરથી થઈ હતી. અત્યાર સુધીમાં તે દ્વારા નીકળેલા ચાર ગ્રંથોમાં પહેલો ગ્રંથ (જ્ઞાનેશ્વરી) વેદાંતનો, બીજો (ભાગવત) પુરાણનો, ત્રીજો (શ્રી શિવાજી છત્રપતિ) જીવનચરિત્રનો અને ચોથો (રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ ગ્રંથ ૧ લો) ઐતિહાસિક હતો. આજે પાંચમા ગ્રંથ તરીકે આ 'આર્યભિષક્' નામનો વૈદ્યક વિષયનો ગ્રંથ પ્રકટ થાય છે. આ ગ્રંથની યોજના ઇત્યાદિ હકીકત ગ્રંથકર્તાની આ પછી આપેલી પ્રસ્તાવનામાં જણાશે.

આ ગ્રંથને મૂળ મરાઠીમાં રચી પ્રકટ કરનાર સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે; એક વિખ્યાત, ઉત્સાહી તથા કુશળ વૈદ્ય અને દેશભક્ત હતા. જેમનું સચિત્ર જીવનચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપેલું જણાશે. આ પુસ્તકનું ગુજરાતી ભાષામાં ભાષાંતર કરાવનાર તેમજ છપાવી પ્રકટ કરનાર પણ તેઓજ હતા. તેમની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી આમાં ભાષા, શૈલી અને જોડણી જોઇએ તેવી સરળ, સ્પષ્ટ અને શુદ્ધ જણાશે નહિ; છતાં આ વાત પણ કહેવીજ જોઇએ કે સામાન્ય ગુર્જર વાંચકો સમજી શકે નહિ એવી તો તે નથીજ; એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતી પ્રથમાવૃત્તિનું મૂલ્ય રૂ. ૧૦) હોવા છતાં પણ તે ખપી જઇ તેની બીજી આવૃત્તિ નીકળવી, તેમજ તે પણ ઉપડી જઈને અધિક માગણી જારી રહી ત્રીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ આવવો, એ વાત પણ ગુર્જર વાંચકવર્ગમાં તે કેટલું ઉપયોગી અને આદરને પાત્ર થઇ પડયું છે, એના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપજ છે.

આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિ ડીમી અષ્ટપત્રીના આકારમાં પૂર્વાર્ધ તથા ઉત્તરાર્ધરૂપે બે ગ્રંથોમાં નીકળી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજને સમર્પિત થઇ હતી. બીજી આવૃત્તિ રૉયલ અષ્ટપત્રી કદમાં એકજ પુસ્તકના રૂપમાં રૂ. ૫)ના મૂલ્યથી ઈ. સ ૧૯૦૮ માં નીકળી હતી, અને તે 'રામ કંપની—સુરત' તરફથી ત્યાંના રાંદેર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં છપાઈ દેશાઇ મોટાભાઇ મોતીલાલને સમર્પિત થઇ હતી; પરંતુ પછી કેટલાંક કારણોથી તેના પ્રચારની વ્યવસ્થા આ સંસ્થાએ પોતાના ધોરણને અનુસરતી રૂ. ૧ાા ની કિંમત રખાવીને સ્વીકારી હતી.

આ પ્રકારે બીજી આવૃત્તિનો નિકાલ થઇ ગયા પછી પણ અનેક સ્થળેથી તેની માગણી ચાલુ રહેવાથી આ ત્રીજી આવૃત્તિનું કાર્ય હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. જે યથાસાધ્ય સુધારા વધારા સહિત છપાઇ તૈયાર થતાં ગુણજ્ઞ વાંચકોના કરકમળમાં સાદર થાય છે.

આ પુસ્તક પ્રકટ કરવાની સમ્મતિ સ્વ૦ વૈદ્યશાસ્ત્રી શંકર દાજીના બંધુ મુંબઇનિવાસી શ્રીયુત્ રામકૃષ્ણ દાજી જોશી પદે, એમણે પૂર્ણ નિષ્કામતાથી આપવા બદલ ગુર્જર વાંચકવર્ગ તરફથી તેમનો અત્યંત આભાર માનવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીના ચિત્રનો બ્લૉક વાપરવા આપીને તેમજ તેમનું હીંદીમાં પ્રકટ થએલું ચરિત્ર આ પુસ્તકમાં આપવાનો સુયોગ આપીને, દારાગંજ—પ્રયાગ નિવાસી શ્રીયુત્ જગન્નાથપ્રસાદ શુકલ કે જેઓ 'સુધાનિધિ' નામે હિંદીમાં નીકળતા વૈદ્યક વિષયના માસિકપત્રના તંત્રી છે; તેમણે કરેલા ઉપકારનું પણ આ સ્થળે સ્મરણ કરવું જોઇએ.

*   *   *   *   *   *   *

*   *   *   *   *   *

વ્યાધિ થયા પછી ઉપાય કરવા કરતાં વ્યાધિ ન થાય એવું જ્ઞાન અને જાળવણીજ શ્રેષ્ઠ છે; તેમજ ખાવાની ઔષધિઓ કરતાં અન્ન, જળ, સ્થળ અને વાયુની યોગ્ય ફેરબદલી, ઉપવાસ, નેતી, ધોતી, બસ્તી, પવિત્રતા, સ્વચ્છતા, મૃત્તિકા, સૂર્યપ્રકાશ, રંગ, વ્યાયામ, પ્રાણાયામ, સ્વેદન, વમન, આનંદ, શાંતિ,

---

* આ આગલી આવૃત્તિના નિવેદનમાંની તેજ આવૃત્તિ સાથે સંબંધ રાખનારી કેટલીક પ્રાસંગિક હકીકત અત્ર અનાવશ્યક હોવાથી પડી મૂકવામાં આવી છે, અને ત્યાં * આવાં ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યાં છે.

મંત્રી સ. સા.

સદ્વિચાર, સત્સંગ, સદ્ગ્રંથ ઇત્યાદિ પથ્ય પ્રકારો અને પદાર્થોનું સેવન તેમજ કુપથ્ય આહારવિહારનો ત્યાગ આ બાબતોનેજ અધિક સરળ, સ્વાભાવિક અને ઉપકારક સમજીને દરેક દરદીએ તેવા કુદરતી ઉપચારોનુંજ સેવન કરવું જોઈએ. વૈદ્યો તેમજ ડૉક્ટરોએ પણ એવી બાબતોનેજ ખરેખરી ઉપકારક સમજીને તેનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરવો જોઇએ અને તેવા ઉપચારોનો દરદીઓને લાભ આપી આ નવીન જેવા દેખાતા માર્ગમાં શરૂઆતમાં લોકો ન સમજે તો ધૈર્ય રાખી કાંઇક ખમીને પણ ચલવી લેવું જોઇએ. આમ કરવાથીજ પરિણામ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં વળતું જશે અને છેવટે અર્થપ્રાપ્તિ પણ એ ઉત્તમ રસ્તે અધિક થયા વિના રહેશે નહિ. દરદીઓએ પણ આ કુદરતી ઉપચારોનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઇને તેના અનુભવવાળા ઉપચારકોનીજ સલાહ અને આશ્રય લેવાં જોઇએ. એ ઉપચારો એવા તો સરળ અને સ્વાભાવિક હોય છે કે જો તેને લગતાં પુસ્તકો અવલોકવાનું રાખ્યું હોય, અને તેને અનુસરીને યથાસાધ્ય સામાન્ય જાળવણી પણ રાખી હોય, તો વ્યાધિઓ થવાના ઘણાખરા સંભવો અર્ધે રસ્તેથીજ નષ્ટ થઈ જાય છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉદ્ભવી ચૂકેલા અનેક સામાન્ય વ્યાધિઓ પણ એમાંના એકાદ બેજ સાદા પ્રકારોના સેવનવડે સહેલાઇથી નિવૃત્ત થઈ જાય છે.

ખરૂં જોતાં એવા કુદરતી ઉપચારોને લગતાં પુસ્તકોની તેમજ વ્યાધિ થવાનો પ્રસંગજ ન આવે એવા આહારવિહાર અને રીતિ રીવાજોનું જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોનીજ જનસમાજ માટે ઘણી આવશ્યકતા છે. યૂરોપ અમેરિકામાં તો એવા ગ્રંથો પુષ્કળ નીકળી ચૂક્યા છે; તેમજ એવા ઉપચારકો પણ હવે જ્યાં ત્યાં જોઇએ તેટલા મળી આવે છે.

આપણા દેશમાં એવા ઉપચારકો તેમજ પુસ્તકો હજી નહિ જેવાંજ છે. વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારા દર વર્ષે એકાદ પુસ્તક આ પ્રકારનું નીકળે તો ઠીક, એવી આતુરતા મૂળથી હોવા છતાં એ વિષયના અનુભવી અને ઉદાર લેખકોની દુર્લભતાને લીધે હજી કશુંજ બની શક્યું નથી.

* * * * * * * * *

* * * * * * * *

મુખ્યત્વે ઉપર જણાવ્યા જેવાજ ઉપચારો તથા વિચારો પુરા પાડનારૂં ધન્વન્તરિ નામે માસિક વિસનગરમાં નીકળે છે; એ વાત ગુજરાત માટે સદ્ભાગ્યની છે. સિવાય ઘણાં વર્ષોથી ગુજરાતની સેવા બજાવી રહેલા 'વૈદ્યકલ્પતરૂ' માસિકમાં તેમજ શ્રેયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ તરફથી 'મહાકાળ' તેમજ 'પ્રાતઃકાળ' માસિકોમાં પણ એ પ્રકારના લેખો વખતોવખત આવ્યા કરે છે; જે ખાસ મનન કરવા-યોગ્ય હોય છે. ગુજરાતના દરેક ઘરમાં આવાં માસિકો વંચાવા યોગ્ય છે. જેના સદુપયોગપર ચારે પદાર્થની પ્રાપ્તિનો આધાર રહેલો છે એવા માનવ શરીર અને મનની રચનાથી; તેમજ એ શરીર તથા મનને માટે હિતાહિતકારક થઈ પડનારા આહારવિહાર અને ઉપચારો જેવી બાબતોથી અજ્ઞાત રહીને વખતોવખત નાનાવિધ વ્યાધિઓના પંજામાં સપડાયા કરવું; એના કરતાં અધિક અજ્ઞાન અને મૂર્ખતા બીજી કઇ હોઈ શકે? એવી બાબતોની અનેક પ્રકારની માહિતી, સ્મૃતિ અને ચેતવણી સમયે સમયે આપ્યા કરનાર, તેમજ જગતમાં થતી જુદી જુદી અદ્ભુત વૈદ્યક શોધોની તથા દેશવિદેશના જુદા જુદા અનુભવીઓના અનુભવોની માહિતી આપ્યા કરનાર એવાં વૈદ્યક વિષયનાં તેમજ માનસિક વિષયનાં માસિકો ખાતે વર્ષ દિવસે માત્ર થોડી રકમ ખરચી નાખવી એ શું પ્રત્યેક બુદ્ધિમાનનું અત્યંત આવશ્યક કર્ત્તવ્ય નથી?

* * * * * *

* * * * * *

સર્વત્ર વિરાજમાન, સર્વના પરમ હિતસ્વી **"वैद्यो नारायणो हरिः"** ના સર્વોત્તમ કલ્યાણમય સ્વરૂપને સર્વે વાચકો અને માનવબંધુઓ ઇચ્છે, મેળવે અને આધિવ્યાધિ તથા ઉપાધિમાત્રથી સર્વ કાળ માટે મુક્ત થઈ પરમાનંદની નિત્ય પ્રાપ્તિસ્વરૂપ તે મહાન મોક્ષપદને પ્રાપ્ત થાય એ ભાવના સહિત **ॐ तत्सत् ॥**

ચૈત્ર શુક્લ પૂર્ણિમા સંવત ૧૯૭૦.
એપ્રીલ ઇ. સ. ૧૯૧૪.

ભિક્ષુ—અખંડાનંદ.
(મંત્રી સ. સા.)

બીજી આવૃત્તિ છપાવનારની પ્રસ્તાવના.

પ્રિય આર્ય સુહૃજ્જનો, અભિનવોન્નતિમાં વિદ્યા એ મુખ્ય છે. વિદ્યા સંપાદન કરવા માટે વિશેષમાં સર્વ કરતાં આરોગ્યની ખાસ જરૂર છે. એજ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને, ઉક્ત ગ્રંથમાં રંકથી રાજા સુધી યોગ્ય એવા ઉપચારો સાથે રોગ તથા તેની ચિકિત્સા આદિ સરળ પ્રકારે આપવા ઉપરાંત તેનું પૂર્વરૂપ, પ્રાપ્તરૂપ અને ઉત્તરરૂપનું પરિપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે; પરંતુ તેનું રહસ્ય વાંચનપૂર્વક મનન કરનારજ જાણે, નહિ તો અમારી આજે એવી સ્થિતિ છે કે કોઈ પણ પુસ્તક ખરિદું અને તે પુસ્તકમાં દોષ શું છે? એજ જોવા ઉપર લક્ષ રહેવું અથવા પુસ્તક ખરીદી તેનો ઉપયોગજ ન કરવો; અને કોઇ શંકા કે જરૂર જણાય તે વખતે "એમાં કંઇ નથી" કે "વાંચવા ફુરસદ મળી નથી" એવો જવાબ વાળવો. એ શું? એથી અમારી ઉન્નતિ થશે કે? કદિ નહિ. માટે પ્રીતિપૂર્વક પુસ્તકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરી દોષનો પરિત્યાગ કરી ગુણ ગ્રહણ કરશો એવી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે. પુસ્તકના વિષયોનું વર્ણન પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આપેલું છે. તે ઉપરાંત મજકૂર પુસ્તકમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓમાં વનસ્પતિઓનાં નામ તથા મ્હારી યથામતિ ગુર્જર ભાષામાં સુધારણા કરી છે; છતાં તેમાં દૃષ્ટિદોષ અથવા હસ્તદોષ આવેલા હોય તેની સુજ્ઞ વાચકવર્ગ ક્ષમા કરશો. એ પુસ્તક મ્હારી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરી આ. મ. શંકર દાજી શાસ્ત્રી-પદેએ મને દ્વિતીયાવૃત્તિ છપાવવા આપી ઉપકૃત કર્યો છે, તેથી તેઓના દેશોત્કર્ષી કાર્યમાં જગન્નિયંતા પ્રભુ યશ આપે એવી નમ્ર પ્રાર્થના કરી વાંચક વર્ગની રજા લઉં છું. અસ્તુ!

આ ગ્રંથના સંપાદક આ૦ મ૦ સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેની

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્તાનમાં કોઈ પણ વિષયના ગ્રંથો પ્રાચીન વખતે એટલા થઈ ગએલા છે કે હાલ તેનાં નામની ટીપ પણ અમે જાણવાને અશક્ત થઇ બેઠેલા છીએ. અંગ્રેજી રાજ્ય થઈ તેમની વિદ્યા રાજપ્રયત્નથી ઉત્કર્ષ થવા પામી; તેથી તો અમારા પૂર્વના કેટલાક ગ્રંથો તથા તેમાંની જુદી જુદી વિદ્યાઓ નાબુદ થઇ જાય છે. **कष्टं शिष्टक्षतिक्रातिकलौ कार्यमृच्छन्ति विद्या** આનું આ બાબત ઉદ્વેગજનક વાક્ય ઘણાક લોકના મ્હોંમાંથી નિકળે છે, એનું કારણ એજ છે. માટે જે અમારો સુશિક્ષિતવર્ગ છે, જેની બુદ્ધિ વિશાળ થઇ છે, જે માન્યતાને પામેલા છે અથવા ઇશ્વરે જેને અનુકૂલતા આપેલી છે એવા સદ્‌ગૃહસ્થોએ આ ઉદ્વેગજનક બનાવનો નાશ થવા માટે પ્રયત્ન કરવાની ઘણી અગત્ય છે.

મ્હારાં તન, મન અને ધન એની અલ્પ સહાયવડે જે પ્રયત્ન કેટલાક વરસથી ચાલેલો છે, અને તેમાં મ્હેં આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે જે થોડું ઘણું કર્યું છે, તેમાં 'આર્યભિષક્' નામના માસિક પુસ્તક દ્વારા મરાઠી ભાષામાં વૈદ્યકના ગ્રંથો બહાર પાડવાનું એક મોટું કામ છે. પરમેશ્વર મ્હારા પ્રયત્નને ઉત્તેજન આપે છે અને મને આ કામમાં સહાય કરે છે. આ બાબત હું અત્યંત નમ્રતાથી તેનું ચિંતન કરી આભાર માનું છું. મ્હારી ઇચ્છાનુસાર પરમેશ્વર મ્હારામાં તાકાત ઉત્પન્ન કરે એવી આશા રાખી, હું જે કંઇ પ્રયત્ન કરૂં છું તેથીજ આ 'આર્યભિષક્' પુસ્તકનું મ્હારા અત્યંત પ્રેમાળ ગુજરાતી બંધુઓ માટે ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાનું કૃત્ય એ પણ એક મ્હેં મોટું કામ ઉઠાવેલું હતું. મ્હારા વિદ્વાન ગુર્જર-બંધુ અને હાલ શ્રી કાશીનિવાસી, વૈરાગ્ય–વિદ્યા ઇશ્વરચિંતનશીલ સત્પુરૂષ **હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલ વ્યાસ** એમના અનુમતથી તથા ભાષાંતર કરવાનું જોખમ તેઓએ પોતાના શિર ઉપર લઇ ભાષાંતર કરી આપ્યાથી, આ કામ હું કરી શક્યો. એ જણાવવાની મને બહુ ખુશાલી ઉપજે છે. સહવિચાર તથા સંઘશક્તિથી કેટલાં મોટાં કામો બની આવે છે, તેનું આ પુસ્તક એક ખુલ્લું ઉદાહરણ છે; એમ હું સમજું છું. કેમકે મ્હારા આ પ્રયત્નમાં વખતોવખત જે જે મ્હારા મિત્રોએ મને જે સહાય્ય કરેલી છે, તે જોઇ મને તેમનું સ્મરણ થયા વગર રહેતું નથી.

હાલ આર્યવૈદ્યકનો ઉત્કર્ષ થવા માટે પ્રયત્ન થવો કેટલો જરૂરી છે, એ વિષે અત્ર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી; પણ પ્રસંગ આવવાથી એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે આવો પ્રયત્ન થવો હાલ અત્યંત જરૂરી છે; અને તે માટે મારા સ્વદેશબંધુઓ મને તથા મારા જેવા જે કોઇ આ બાબત પ્રયત્ન કરનાર હશે તેમને મદદ આપ્યા વગર રહેશે નહિ. એકબીજાને મદદ આપી ખુદ દેશની ઉપયોગી વિદ્યા સારી હાલતમાં લાવી મૂકવી; એજ સુજન પુરૂષનું ખરૂં કર્તવ્ય છે.

આ પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે મને કેટલી મહેનત થઈ હશે તથા મારા મિત્રો કેટલી મહેનતમાં પડ્યા હશે એનો વિચાર કરી મારા સ્વદેશબંધુઓ આ ગ્રંથનો આદર કરશે, અને મારાથી આમાં જે ભૂલચૂકો થઈ ગઇ હશે તે સુધારવા માટે પ્રેમાળ મનથી મને સૂચના કરશે, તથા મારૂં આ કામ નિર્દોષ બનાવશે, એવી હું ઘણી આશા રાખું છું.

હું જાત્યા મહારાષ્ટ્ર હોવાથી ગુર્જર ભાષા તરીકે મારી ચૂકભૂલો થઇ હશે તે બાબત ક્ષમા કરીને મારી ઉપલી વિનંતિને મારા વિદ્વાન બંધુઓ માન આપી, મારા પ્રયત્નમાં સહાયભૂત થશે, એવી હું વિનયપૂર્વક યાચના કરૂં છું.

પ્રસ્તાવનામાં વિશેષ ખુલાસો કરી લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ હાલ તે બાબત લખવા કરતાં, કરેલો પ્રયત્ન સજ્જનોની આગળ રાખવો અને તેજ તે બાબત વિચાર કરશે તે સારૂં, એમ મારૂં મત થવાથી, ઉપલો વિચાર મેં મુલતવી રાખ્યો છે.

તથાપિ તેમાં જે બાબત થોડાકમાં પણ સમજાવવાની જરૂરની છે, તેટલી સમજાવી હું હાલ રજા લેવા ધારૂં છું.

આર્યવૈદ્યકમાં વૈદ્યક બાબતનું સઘળી રીતે વિવેચન કરેલું છે, પણ તે બધા વિષયો વાંચકની આગળ આ પુસ્તકમાં મૂકવા એ બનવા જેવું નથી, માટે તેમાંની કંઇએક બાબતો સંક્ષેપમાં મ્હેં અત્ર ગોઠવેલી છે. વનસ્પતિ આ એક આર્યવૈદ્યકમાં મોટી મહત્વની બાબત છે; અને તે માટે વનૌષધી ગુણાદર્શનું આ આર્યભિષક્‌ના પહેલા ભાગમાં બનતાં સુધી સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. તેમજ રોગનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપચાર, પથ્યાપથ્ય વગેરે બાબતનું અનુક્રમવાર વિવેચન 'સુબોધ વૈદ્યક'માં કરેલું છે. રસાયન અને ખનીજ પદાર્થો બાબત રોગના ઉપચાર સહિત અનુક્રમવાર વિવેચન થવા માટે 'રસવૈદ્યક' આ એક સ્વતંત્ર ભાગ છે. તેમજ અનેક જાતના પાક, અવલેહ, મુરબ્બા, શિરકા વગેરે બાબતનું ખુલ્લું વિવેચન 'બૃહત્પાક સંગ્રહ' એવો જુદોજ ભાગ પાડીને તેમાં કરેલું છે. તેમજ 'ગોવૈદ્યક'; 'પ્રાણીજ ઔષધી'; 'અશ્વરોગ-પરિજ્ઞાન' આ ત્રણ વિષયોનાં પણ જુદાં જુદાં પ્રકરણો છે.

તે સિવાય કઠિન શબ્દનું જ્ઞાન થવા માટે કોશ, અને વૈદ્યકની પરિભાષા, આઠ જાતની નાડી વગેરે પરીક્ષા,–આવી રીતે સ્ફુટ વિવેચન કરી આ ગ્રંથ સંપૂર્ણ રીતે સુલભ થાય એવી ગોઠવણ કરેલી છે.

તે છતાં પણ એમાં કરવા જેવું ઘણુંજ છે એમ મને લાગે છે, પણ તે થવું એ કેવળ મારા દેશબંધુઓના આશ્રય ઉપર રહેલું છે. માટે તે આશ્રય જેમ જેમ મળી જશે તેમ તેમ મ્હારો આગળનો પ્રયત્ન સફળ થશે એમ કહી, તેની રાહ જોઉં છું.

પ્રથમ કહ્યા પ્રમાણે મારા મિત્ર હરિકૃષ્ણ ભગવાનલાલે ભાષાંતર કરવાનો, તથા સ્વર્ગવાસી શેઠ કમળશી પ્રેમજી એઓએ આ પ્રયત્ન આગળ ચલાવવા માટે યોગ્ય સલાહ આપી ઉત્તેજન માટે આશ્રય આપ્યો, તે બાબત તેમનો ઉપકાર માનવાને હું ઘણો આતુર થાઉં છું.

આટલુંજ નહિ, પણ શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડ–રાજ્ય વડોદરા, એમની તરફથી મને મ્હારા પ્રયત્નમાં આરંભથી જે આશ્રય મળતો જાય છે અને જે થકી હું આગળ પ્રયત્ન ચલાવવાને સશક્ત થાઉં છું, તે માટે મહારાજા સરકારનો હું અત્યંત આભારી છું. તેમજ મ્હારા આશ્રયદાતાઓ કે જેમાં કચ્છના અધિપતિ મહારાજા શ્રી ખેંગારજી સવાઇ બહાદુર; ધરમપુરના મહારાજા શ્રીમોહનદેવજી; મુંબઇના પ્રસિદ્ધ ઉદાર શેઠ સરનાઇટ દીનશા માણેકજી પિટિટ તથા બાઈ દીનબાઇ નસરવાનજી પિટિટ વગેરે છે તેમનો તથા ડી. લક્ષ્મીદાસની કંપની જેવા ઉત્સાહવર્ધક બુકસેલરનો આભાર માની, અને પરમેશ્વર એમના જેવા સજ્જનોને એવોજ ઉત્સાહ આપે એવી પ્રાર્થના કરી આ ટુંકી પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરૂં છું.

આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય સ્વર્ગસ્થ શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદે.

આર્ય ભિષક્ ગ્રંથના કર્તા.

લક્ષ્મી આર્ટ, ભાયખલા, મુંબઈ

મૂળ મરાઠી ગ્રંથના કર્ત્તા, આયુર્વેદ મહોપાધ્યાય,

સ્વર્ગસ્થ પં. શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનું જીવન.*

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सुसम्भ्रमा यस्य ॥
तस्याम्बा यदि सुतिनी वद वन्ध्या स्त्री कीदृशी भवति ॥ १ ॥

સંસારમાં એવા અસંખ્ય મનુષ્યો ભરેલા છે કે જેઓનો પોતાનાં થોડાંક કુટુંબીજનો અને ઇષ્ટ મિત્રોને છોડીને સર્વ સાધારણ જનસમાજની સાથે કાંઇ પણ સંબંધ હોતો નથી. જે વિચારશીલ પુરૂષો રાત્રિદિવસ દેશની દશાનો વિચાર કર્યા કરે છે, અને જેઓ ચાહે છે કે દેશમાં પુરૂષસિંહોની—હિંસક જંગલી સિંહો નહિ; પણ પરાક્રમી, સાહસી, પુરૂષાર્થી નરસિંહોની–ઉત્પત્તિ થાય, અને દેશમાં ધર્મનિષ્ઠ સપૂતોની સંખ્યા વધે, એવા પુરૂષોના–હૃદયમાંથી વર્ત્તમાન ભારતવાસીઓની દશા જોઇને તેમાં એકાદ બાળકના જન્મથી વધારો થતો જોઇને નિરાશાની સાથે એવાજ ઉદ્‌ગારો નીકળે છે કે ઓગણત્રીસ કરોડ મુર્દાલોમાં પૃથ્વીનો ભાર વધારવા માટે અને પૂર્વ પુરૂષોની કીર્તિ ઉપર કાટ ચડાવવા અર્થે એક મુર્દાલ જીવની સંખ્યા વધી. એજ પ્રમાણે કોઇ શિશ્નોદરપરાયણ મનુષ્ય મરી જાય છે, ત્યારે એવો વિચારશીલ સજ્જન બોલી ઉઠે છે કે: ચાલો, ઠીક થયું ! પીડા ટળી, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થયો અને ભારતવર્ષના વ્યર્થ જતા અન્નનો એટલે અંશે બચાવ થયો. આ સ્થળે પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે ત્યારે તે વિચારશીલ પુરૂષ ચાહે છે કોને અને કોની કામના કરે છે ? ઉપરજ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે પુરૂષસિંહ છે, સાચો સપૂત છે અને ખરેખરી રીતે પોતાના ગુણોવડે પોતાની માતાની કુખને દીપાવે એવો છે; તેજ સાધારણ જનસમાજમાં આશા, પ્રેમ અને સહાનુભૂતિનું સ્થળ છે. જે પુત્ર માતાની સેવા ન કરે–જનની જન્મભૂમિને કામ ન આવે, તે પુત્રજ શું કામનો ? જે ગુણી પોતાના ગુણવડે સર્વ સાધારણને લાભ ન પહોંચાડે તે ગુણી શું કામનો ? જે મનુષ્ય સમાજનાં સુખ દુઃખને પોતાનાં સુખ દુઃખ ન સમજે તે મનુષ્ય શું કામનો ? જે સપૂતની કોઈ વિશેષ ગુણવાળા ગુણીઓમાં ગણત્રી ન થાય તે સપૂત શું કામનો ? કોઇ વિશેષ ગુણની ચર્ચા ઉઠતાંની સાથેજ તે ગુણ ધરાવનારાઓની ગણત્રીમાં જેનું નામ ગણવામાં આવતું નથી, તેવા મનુષ્યોને મથાળે ટાંકેલો શ્લોક બનાવનાર કવિ સપૂત ગણતો નથી, અને તેની માતાને પુત્રવતી તરીકે કબૂલ કરવાને ઇચ્છતો નથી. તે મોટા સંશયમાં પડી પ્રશ્ન કરે છે કે જો તેની માને પુત્રવતી કહેવામાં આવે, તોપછી વંધ્યા–વાંઝણી સ્ત્રી કોને કહેવી ? સારાંશ કે જેને પુત્ર નથી હોતા તેજ વાંઝણી છે એમ નહિ, પણ જેના પુત્રો દેશને ઉપયોગી થઇ પડતા નથી અને જેના ગુણોથી સમાજને લાભ મળી શકતો નથી, તે પણ છતે દીકરે વાંઝણી સમાનજ છે; અને તેના પુત્રો, પુત્રપદીને લાયક ગણાતા નથી. આજે અમે જે સ્વર્ગવાસી સજ્જનનું જીવન ચરિત્ર વાચકવર્ગ સમક્ષ રજુ કરવા ચાહીએ છીએ, તે ભારતવર્ષના સપૂતોમાંના એક હતા. પોતાની માતાના–જનની જન્મભૂમિના સાચા સપૂત કહેવડાવવાને તેઓ અધિકારી હતા.

આ ગ્રંથના કર્ત્તા સ્વ૦ શાસ્ત્રીજી શંકર દાજી પદે એમનાં બધાં કાર્યોથી અમે સંપૂર્ણ રીતે વાકેફગાર નથી, અને જે વાત જાણીએ છીએ તેને પણ વિસ્તારથી લખવા માટે અહીં સ્થાન નથી; તેથી તેમના જીવનચરિત્રને સંક્ષિપ્તમાં આપી, તેમનાં કાર્યોનો આભાસ માત્ર અહીં રજુ કર્યો છે.

પંડિત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેના પૂર્વ પુરુષ પૂના જીલ્લાના નારાયણ ગામમાં રહેતા હતા; કિન્તુ તેમના પિતા શ્રીયુત દાજી શાસ્ત્રી જોશી સહકુટુંબ મુંબઇમાં આવીને રહ્યા હતા, અને ત્યાંજ પોતાની જ્યોતિષ

---

* પ્રયાગનિવાસી શ્રીયુત્ જગન્નાથ પ્રસાદ શુક્લ વૈદ્ય એમણે સંવત્ ૧૯૬૭ માં હિંદીમાં પ્રકટ કરેલા ચરિત્ર ઉપરથી રા. રા. કનૈયાલાલ ગીરધરલાલ કોઠારી બી. એ; એમની પાસે તૈયાર કરાવેલા અનુવાદના સારાંશ રૂપે અહીં આ ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. ગ્રં. સ. સ.

વિદ્યાના પ્રભાવવડે મોટા મોટા લોકોને પોતાના બનાવી સારી નામના મેળવવાની સાથે દામ પણ ઠીક કમાતા હતા. અસ્તુ ! શંકર શાસ્ત્રીજીનો જન્મ મુંબઈમાંજ શાકે ૧૭૮૮, સંવત ૧૯૨૩ ના ચૈત્ર વદ ૧૦ (મહારાષ્ટ્રીઓના હિસાબે ફાગણ વદ ૧૦) અર્થાત્ તા. ૩૦ મી માર્ચ સને ૧૮૬૭ ના રોજ થયો હતો. મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણોમાં કહાડે, કોકણસ્થ, દેશસ્થ આદિ શાખાઓમાંથી તેમના વડીલો દેશસ્થ શુકલ-યજુર્વેદી હતા; અને " પદે " તેમના કુલનું " ઉપપદ " અથવા " આસ્પદ " છે. એવું માલૂમ પડે છે કે તેમના પૂર્વ પુરુષ પેશ્વાઓના રાજદરબારમાં વેદના પદપાઠ કરી પુરસ્કાર મેળવતા હતા અને તેથી તેમનાં ખાનદાનને તે ઉપપદ—અટક પ્રાપ્ત થઈ છે. હજુ સુધી પણ તેમનાં ખાનદાનના લોકો મોટે ભાગે વિદ્વાન થયા કરે છે. સામાન્ય રીતે દેશસ્થ બ્રાહ્મણો શાન્ત, નિષ્કપટ, ધાર્મિક અને સાધુ વૃત્તિના હોય છે અને તેથી આ બધા ગુણો તેમનામાં પૂર્ણરૂપે વિદ્યમાન હતા. મહારાષ્ટ્રમાં આજ સુધીમાં જેટલા સાધુઓ થયા છે તે સર્વે દેશસ્થ છે અને જેટલા રાજનૈતિક પુરુષો થયા છે તે પ્રાયઃ કોકણસ્થ હતા અને છે. દેશસ્થોના સ્વાભાવિક ગુણો ઉપરાંત વ્યવહારમાં જે બીજા ગુણોની આવશ્યકતા છે, તે પણ તેમનામાં હતા. તેઓ તેમના પિતાના વચલા પુત્ર હતા. તેમના મોટાભાઈ જ્યોતિર્વિભૂષણ પંડિત રામકૃષ્ણ જોશી આ સમયે મુંબઈમાં વિદ્યમાન છે અને ત્યાંના નામાંકિત અને પ્રતિષ્ઠિત જ્યોતિષી ગણાય છે. તેમના નાના ભાઈ શ્રીયુત દિનકરરાવનો ઘણાં વર્ષો થયાં પરલોકવાસ થયો છે; તેમણે નાની ઉમ્મરમાંજ જ્યોતિષમાં વિલક્ષણ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. શંકર શાસ્ત્રી મોટા ભાઈની જેટલી અદબ જાળવતા હતા તેટલોજ નાના ભાઈ ઉપર પૂર્ણ સ્નેહ રાખતા હતા અને જ્યારે પણ તેમનું સ્મરણ કરતા હતા ત્યારે તેમની આં-ખોમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં.

" પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વતાય " એ કહેવત મુજબ આ ચરિત્રના નાયક શંકરરાવની વિલક્ષણ બુદ્ધિનો પરિચય તેમની નાની ઉમ્મરમાંથીજ થવા લાગ્યો હતો. તેમણે ફક્ત આઠ વર્ષની અવસ્થામાંજ મરાઠીનો અભ્યાસ પૂર્ણ કરીને સુપ્રસિદ્ધ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ભારત–ભાનુ, સાહિત્યાચાર્ય સ્વર્ગવાસી પંડિત ગટ્ટુલાલજી મહા-રાજ પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય, ન્યાય, વ્યાકરણ, મીમાંસા આદિનું અને પંડિત પ્રભાકર દાજી વાઈકરની પાસે વેદનું અધ્યયન કરવાનો આરંભ કરી દીધો હતો. પાઠશાળામાં તેઓનું નામ હમ્મેશાં પહેલું રહેતું હતું. નાની ઉમ્મરમાં વિદ્યાર્થિ–દશામાંજ તેમના અંતઃકરણમાં સાર્વજનિક કાર્યોનાં બીજાંકુર ફુટવા લાગ્યાં હતાં અને તેથીજ પક્વ અવસ્થામાં તેણે વૃક્ષનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું. કોઇ કોઇ વખતે પાઠ-શાળામાંજ પોતાની સાથે ભણનારાઓ તથા અન્ય બાળકોને એકત્ર કરીને પોતે વ્યાખ્યાન આપતા હતા; અને બાળકોના આપસ આપસના ઝઘડાઓનો પોતેજ નિકાલ લાવતા હતા. સાથે ભણનારા સહાધ્યા-યીઓનું તેઓએ એક પંચ બનાવ્યું હતું અને નિશ્ચય કર્યો હતો કે બાળકોમાં માંહોમાંહે જે ઝગડા જાગે તેની અધ્યાપકો કે માબાપો પાસે ફરીઆદ નહિ લઈ જતાં, તેનો ઘર મેળે–બાળકોના પંચદ્વારાજ ફડચો લાવવો. બાલ્યાવસ્થામાં તેઓનો ક્રોધ શંકરના જેવોજ ઉગ્ર હતો, તથાપિ સાર્વજનિક કામમાં પોતાના ક્રોધને દબાવી દેવાનો તેઓએ એવો તો સુંદર અભ્યાસ કર્યો હતો કે લાયક ઉમ્મરે પહોંચતાં તેઓએ ક્રોધને પી જવામાં અને ઉદ્દિષ્ટ–સાધ્ય હેતુ પાર પાડી લેવામાં સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. બાર વરસની ઉમ્મરમાંજ તેમનામાં સાર્વજનિક કાર્યોને એટલો તો જોશ પ્રકટી નીકળ્યો કે પોતાના મોટા ભાઇ અને કેટલાક મિત્રોની સહાયતાવડે " બાલમિત્ર " નામનું માસિક કહાડવાનું તેઓએ શરૂ કરી દીધું. તેના ખર્ચને માટે કોઈની પાસે યાચના નહિ કરતાં તેઓએ જે પ્રબન્ધ કર્યો હતો તે ઉપરથી તેમના પુરુષાર્થ અને આત્મનિર્ભરતાનો જાણવા જેવો પરિચય મળે છે. પોતાના પિતા તરફથી જે ખીસા ખર્ચ (મીઠાઇ આદિને માટે) તેમને મળતું હતું, તેમાંથી તેઓ ઉક્ત પત્રનું ટપાલ ખર્ચ તથા પત્ર વ્યવ-હાર આદિનું પરચુરણ ખર્ચ નિભાવતા હતા; અને પત્રની છપામણીને માટે તેઓએ " જગદીશ્વર " પ્રેસના માલિક શ્રીયુત્ નાના સાહેબની સાથે એવો પ્રબંધ કર્યો હતો કે છપામણીના બદલામાં તેઓએ પ્રેસનાં પ્રુફો વાંચી આપવાં. તેની પહેલાં " વિદ્યાપ્રકાશ "માં પોતે લેખ લખતા હતા તે પણ ચાલુ રાખ્યા હતા. આવી રીતે હવે તેમની મરાઠી લેખક તરીકે ગણત્રી થવા લાગી અને વડોદરેથી (હવે મુંબઇથી) પ્રકટ થતા મરાઠી "સયાજીવિજય" પત્રના અધિકારીએ તેમને પોતાના પત્રના સંપાદકનું કામ કરવા માટે

બોલાવ્યા. તે પત્રને હાથમાં લઈને તેમણે ધીરે ધીરે ખૂબ પ્રસિદ્ધિમાં આણ્યું; પરંતુ પિતાના ગાઢ પ્રેમને લીધે બેચાર વર્ષમાં તેમને ફરી મુંબઈ જવું પડયું. તેઓ મુંબઈ તો ચાલ્યા ગયા, પણ તેટલા વખતના અભ્યાસ તથા અનુશીલન–મનનને પરિણામે તેઓ એક ચુનન્દા મરાઠી લેખક બની ગયા હતા. ત્યાર પછી તેઓએ બીજાની માલેકીના કોઈ પત્રના સંપાદક થવાનો ભાર ઉપાડયો નહોતો, તોપણ "શંકર" "પિનાકી" "ભ્રમર" આદિ ઉપનામોવડે સમય સમયપર છેવટ સુધી મરાઠી પત્રોમાં તેમના લેખો પ્રકાશિત થયા કરતા હતા. "નેટીવ ઓપીનીયન" નામના પત્રમાં "સૃષ્ટિ સંચાર" ના નામથી તેમના લેખો અનેક વિષયોપર છુટા છવાયા અને કોઈ વખતે તો નિયમસર પ્રગટ થયા કરતા હતા. કેટલીક વખત મરાઠી સંસારમાં તેમના લેખોથી ભારે હલચલ પેદા થતી હતી. ચાર પાંચ વર્ષ પહેલાં "ભારત ધર્મ મહામંડળ" અને "થીઓસોફી" ને લગતા તેમના લેખોથી ભારે ધૂમ મચી ગઈ હતી. બધાં મરાઠી અને ઘણાં ખરાં હિન્દી પત્રોનું તે તરફ ધ્યાન ખેંચાયું હતું અને થીઓસોફીકલ સોસાયટી સંબંધી ધામધુમ દેખીને ખુદ "કેસરી" ને પણ પોતે સ્વીકારેલા પક્ષનું સમર્થન કરવાનું છોડી દઈ ચૂપ રહેવું પડયું હતું. આ તરફ વિકટ અને ગંભીર ચર્ચાના વિષયો લખતાં પણ તેમની કલમ રોકાતી નહોતી અને વિશેષતા તો એ હતી કે તેમનો લખવાનો કોઈ ચોક્કસ–નિશ્ચિત સમય નહોતો. અમે જાતે જોયું છે કે તેઓ રાત્રે લખવા બેસતા તો બે ત્રણ વાગી જતા અને રાતના બે વાગે આંખ ઉઘડી જતી તો અર્ધ નિદ્રિત અવસ્થામાં લખતાં લખતાં સવાર પાડી દેતા. એવી રીતે જાહેર કામ કરવાની સાથે, "સયાજીવિજય" માંથી આવ્યા પછી કેટલાક દિવસો સુધી તેઓએ જગદીશ્વર પ્રેસના વ્યવસ્થાપક તરીકે કામ બજાવ્યું હતું; અને સારી વ્યવસ્થાવડે પ્રેસની ઉન્નતિ કરી નોકરવર્ગને હમ્મેશાં પ્રસન્ન રાખ્યો હતો, જેથી તે હમ્મેશાં તેમની બરોબર આજ્ઞા પાળતો હતો. તે વખતે તેઓની એવી ઇચ્છા થઈ હતી કે પોતાના વડવાઓના ગામમાં માજી ગવર્નરનાં સ્વર્ગવાસી પત્ની લેડી કલાર્કના નામથી એક "આદર્શ કૃષિક્ષેત્ર" એક અનાથાલય અને એક વ્યવહારિક શિલ્પશાળા ખોલવાં. આ બાબતમાં નામદાર ગવર્નરની સાથે તેઓએ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો હતો. આમાં બે લાભ થવાનું તેઓએ ધાર્યું હતું. એક તો એ કે સરકારી નામ હોવાથી વ્યર્થ શંકા કરનારા ઓફીસરો તેમજ અમલદારોને ખોટા વ્હેમો લાવવાનું કે નકામા અડંગા લગાવવાનું બની શકશે નહિ; અને બીજું એ કે પ્રજાને જે લાભ પહોંચાડવાનો ધાર્યો હોય તે પહોંચી શકે. જો કે તેઓ રાજનૈતિક મામલામાં કદિ પણ પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા નહોતા, તોપણ તેથી એમ સમજવાનું નથી કે તેઓ ગૂઢ રાજનૈતિક વિષયો સમજતા નહોતા. તેમની સાથે વાતચિત કરનારો મનુષ્ય સહજજ સમજી શકતો કે તેઓએ રાજનૈતિક વિષયો ઉપર પણ સારી રીતે મનન કર્યું છે. તેઓ પોતાને કોઇ પણ રાજ્યદ્વારી પક્ષના મનુષ્ય તરીકે ગણાવતા નહોતા, પરન્તુ પોતાની અન્તિમ બીમારીના વખતમાં કેટલીક વખત "તિલક મહારાજકી જય" કહીને ઉછળી ઉઠતા હતા અને એક દિવસ વાયુના આવેગમાં આવીને કહેવા લાગ્યા હતા કે: "તિલકને તમે સાધારણ મનુષ્ય સમજતા નહિ, તે સાચા મહાત્મા છે." આ ઉપરથી તેમને માટે ગમે તેવું અનુમાન કરવામાં આવે; પણ વ્યવહારમાં તો તે અતિ પક્કા સ્વદેશી અને સ્વધર્માભિમાની હતા.

અન્ય વિષયોને છોડીને અમે હવે તેમના વૈદ્યકના વિષયને હાથ ધરીશું. યદ્યપિ તેમના પિતાના કુળના લોકો જ્યોતિષી હતા, તથાપિ માતૃકુલમાં વૈદ્યકની ચર્ચા અધિક થતી હતી અને તેમની માતા પણ વ્યાવહારિક વૈદ્યક વિષયોનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતાં હતાં. તે સિવાય તેમના પડોશમાં શ્રીયુત ભાનુ વૈદ્ય કુલકર્ણી નામે એક જાણીતા વૈદ્ય રહેતા હતા, જેમનો તેમના ઉપર વિશેષ સ્નેહ હતો અને શાસ્ત્રીજી પણ તેમની પાસે ઘણો વખત બેસતા ઉઠતા; જેથી તેમના હૃદયપટ ઉપર વૈદ્યક વિષયનું સરસ પ્રતિબિમ્બ પડયું હતું. તેમનું વલણ વૈદ્યકની તરફ જોઈને તેમના પિતાએ પણ તેમને વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાની સલાહ આપી; જેથી તેઓ બહુ પ્રસન્ન થયા. ઉપર જણાવેલા મહાશય કુલકર્ણી શાસ્ત્રાધ્યયનની અપેક્ષાએ અનુભવમાં ઘણા પાવરધા હતા; જેથી અનુભવજન્ય વૈદ્યકજ્ઞાન તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રના અભ્યાસને માટે બીજો માર્ગ અખત્યાર કરવામાં આવ્યો હતો. વૈદ્યકના અભ્યાસની સાથે તેઓએ પોતાનો વેદાભ્યાસ, અન્ય શાસ્ત્રાભ્યાસ તથા વ્યાખ્યાન દેવાં, સાંભળવાં અને વખત મળે ત્યારે

કીર્તન આદિમાં જવાનો ક્રમ પણ ચાલુ રાખ્યો હતો. આ બધી બાબતોથી ઘરનાં માણસો તેમનાથી ઘણાં પ્રસન્ન રહેતાં હતાં. આ વખતે તેઓએ "રાજવૈદ્ય" નામનું વૈદ્યકનું મરાઠી માસિકપત્ર કહાડયું અને તેને પાંચ છ વર્ષ ચલાવ્યા બાદ "આર્યભિષક્" પત્ર કહાડી તેમાં ઉક્ત માસિકનું સંમ્મિલન કરી દીધું.

મરાઠીમાં મહાત્મા તુકારામની એક કવિતા (અભંગ) છે કેઃ—

"निश्चयाचे बल। "तुका" ह्मणे तेची फल।"

જેનો ભાવાર્થ એવો છે કે જે મનુષ્યમાં પોતાના કરેલા નિશ્ચયનું બળ હોય છે, અર્થાત્ જે પોતાનું કામ હિંમત હાર્યા વગર દ્રઢતાપૂર્વક કર્યે જાય છે, તેને અવશ્ય સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. શાસ્ત્રીજીનો આ કવિતા ઉપર બહુ વિશ્વાસ હતો અને કોઇ મનુષ્ય હિંમત હારી જતો તો તેને તેઓ આ કવિતા સંભળાવી હિંમત આપતા હતા. આવા નિશ્ચયબળનાં કારણસરજ તેઓ એકલે હાથે પણ ઘણું કામ કરવાને સમર્થ થયા હતા. "રાજવૈદ્ય" કહાડયા પહેલાં અને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યા પછી તેઓએ જોયું કે આપણા ઘણાજ પ્રાચીન, લોકોત્તર અને લોકોપકારી આયુર્વેદ શાસ્ત્રની ભારે અવગણના થઇ રહી છે અને તે બહુ નઠારી હાલતમાં આવી પડયુ છે; આ વિચારથી તેમનામાં એક પ્રકારની દૈવી સ્ફૂર્તિ ઉત્પન્ન થઇ અને આયુર્વેદના પઠન પાઠનનો પ્રચાર વધારવા માટે સ્થળે સ્થળે શાળાઓ ખોલવાની આવશ્યકતા વિચારી, આયુર્વેદનું રહસ્ય લોકો બરોબર સમજે તેટલા માટે ઋષિપ્રણીત પ્રાચીન ગ્રન્થોની શોધખોળ કરીને તેને પ્રકાશિત કરવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ એમ પણ જોયું કે વર્તમાન વૈદ્યોના દિલમાં પોતાની ઉન્નતિ કરવાની ઉત્તેજના પેદા થાય એ વાતની ઘણી જરૂર છે, તેથી જગ્યો જગ્યોએ વૈદ્યક સભાઓ સ્થાપવાની તરફ તેઓએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. જેમ આજકાલ વૈદ્યો ઉપર શનિશ્ચરની દશા બેઠી છે અને ડૉકટર લોકો તેમનો ધંધો ડુબાડી દેવા માટે ટાંપીને બેઠા છે, તેમ તે વખતે પણ મુંબઇ ઈલાકામાં વૈદ્યોની સામે ઘોર આન્દોલન ચાલી રહ્યું હતું. આથી કરીને તેઓએ પોતાનું આન્દોલન એવી હિકમતની સાથે શરૂ કર્યું કે જેથી કરીને ડૉકટરોની સાથે વિરોધ ન વધે અને તેમની તરફથી પોતાના કામમાં મદદ પણ મળે. તેમની આ પોલીસીનાં ફળ રૂપેજ વૈદ્યક સમ્મેલનોની સૃષ્ટિ પેદા થઈ છે. આવાં સમ્મેલનોમાં વૈદ્યોની સાથે ડૉકટરો પણ એકત્ર થઇને વૈદ્યક વિદ્યાની ઉન્નતિપર વિચાર કરવા લાગ્યા અને આવા સંસર્ગથી તેઓ આયુર્વેદનું મહત્ત્વ સમજવા લાગ્યા, તથા તેમનામાં એવો પણ વિશ્વાસ પેદા થયો કે જે વૈદ્યોને અમે અયોગ્ય સમજીએ છીએ તેઓ પોતાની વિદ્યામાં પૂરા કુશળ છે. શાસ્ત્રીજીએ પોતાના આ બધા વિચારોને કાર્યના રૂપમાં પ્રણીત કર્યા પહેલાં, મુંબઇ ઇલાકાના તત્કાલીન વિદ્વાન અને મોટા પુરૂષોની પાસે તે નિવેદન કર્યા હતા અને પોતાના સાથીઓની સાથે તેના ઉપર મસલત ચલાવી તેને પાર પાડવા માટે તેઓની સહાયતા માગી હતી; પરન્તુ સારી સહાયતા આપવાને માટે કોઇ પણ તૈયાર થયું નહિ. કેટલાકોએ જીભથીજ જમે ઉધારનું પાસું સરખું કરી પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રકટ કરી અને કેટલાકોએ તો તેમના વિચારો સાંભળી તેમને શેખસલ્લીની ઉપમા આપી તેમની ખુબ મજાક ઉડાવી ! અમને આ ઘટના વિષે જરા પણ આશ્ચર્ય નથી; કારણ કે અમારા ઉત્તર હિન્દ પ્રાંતમાં પણ અત્યારે એવીજ દશા છે અને આ વિષયનો અમે પોતે જાતિ અનુભવ મેળવેલો છે. અસ્તુ ! શાસ્ત્રીજી નિશ્ચયના પક્કા હતા તેથી ઉત્સાહ ભાગી જાય તેવા સંજોગો હોવા છતાં પણ તેઓએ પોતાના ઉત્સાહને ભંગ થવા દીધો નહિ, અને "રાજવૈદ્ય"ની પછી "આર્યભિષક્" ને બરોબર ચાલુ રાખ્યું. તેઓએ ધાર્યું કે જે વિચારો મારા મગજને વારંવાર ઉલ્લાસમાન બનાવે છે, તે વિચારો આખા ભારતવર્ષના થોડા ઘણા સપૂતોના મગજમાં પણ શું નહિ આવતા હોય ? જરૂર આવતા હશે; અથવા કદિ એમ નહિ પણ બનતું હોય, તોપણ જો હું મારા વિચારોને લોકોની સામે ઉપસ્થિત કરૂં તો થોડા ઘણા લોકો પણ પોતાની સહાનુભૂતિ પ્રદર્શિત કરી મારા સહાયક નહિ બને એમ કેમ કહી શકાય ? આ ઉપરથી પોતાના વિચારો જણાવવા માટે તથા લોકોના વિચારો જાણવા માટે એક માસિકપત્રને તેઓએ અચ્છું સાધન માન્યું હતું. માસિકપત્ર ચાલુ રાખવામાં તેમનો

એવો પણ ઉદ્દેશ હતો કે લોકોમાં એવા વિચારોની ઉત્પત્તિ હજુ થઇ નથી એમ ધારવામાં આવે તો-પણ તેથી તેમને માટે ક્ષેત્ર તો તૈયાર થશેજ. પોતાની કલમરૂપી હળ ચલાવીને લોકોનાં હૃદયરૂપી ક્ષેત્રને વિચારરૂપી બીજ ઉગવા યોગ્ય બનાવવાની તેમની ઇચ્છા હતી. સામાન્ય લોકોમાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત નહિ થવાની અને બીજાનો ઉપહાસ કરવાની જે વૃત્તિ નજરે પડે છે, તેને આવા સાધનવડે પરિવર્તિત કરી શકાશે—બદલી નાખી શકાશે એવી તેમની માન્યતા હતી. આવું મહત્ત્વનું કામ પાર પાડવા માટેનું આવશ્યક સાધન—પોતાનું પત્ર-ચાલુ રાખવા માટે પ્રથમ થોડાં વર્ષ સુધી તો તેમને "બાલમિત્ર" ચલાવવા માટે જે ઉપાયો કામે લગાડવા પડયા હતા, તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવો પડયો હતો. આ વખતે જગદીશ્વર પ્રેસની નોકરી અથવા તો પિતા તરફથી મળતા ખીસ્સા ખર્ચને બદલે એક બીજી સગવડ પ્રાપ્ત થઇ હતી. પોતાના વૈદ્યકના ધંધામાં જે કાંઈ થોડું ઘણું પ્રાપ્ત થતું હતું તેનો ઉપયોગ પત્ર ચલાવવામાં કરવામાં આવતો હતો. અંતે આવી હિંમતથી પોતાના કાર્યમાં તેમને કેવી સફળતા મળી તે કહી બતાવવાની જરૂર નથી; કેમકે તે વખતથી તે છેક તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યાં સુધી "આર્યભિષક્" બરોબર ચાલુ રહ્યું, તે વાત સર્વના જાણવામાં છે. આઠ વર્ષ પહેલાં તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારથી તેને તેમનું સ્મારક બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું; અને તેજ વખતે નામદાર વડોદરા નરેશના નામથી મુંબઈમાં એક "શ્રી સયાજી ઔષધાલય" ખોલવામાં આવ્યું હતું. શાસ્ત્રીજીના પત્રથી વૈદ્યકના પ્રેમી મરાઠી વાંચકો ઉપર ભારે ઉપકાર થયો છે. આજ સુધીમાં તેમને હાથે લગભગ પોણોસો પુસ્તકોના અનુવાદ, ટીકા, સમ્પાદન, પ્રકાશન આદિ કાર્ય થયાં હશે. શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુ પછી એક વર્ષ સુધી "આર્યભિષક્" બંધ રહ્યું હતું, પણ હવે તેમના સુયોગ્ય ભત્રીજા પંડિત ગોવિન્દરાજ દિનકર પદ્રેના વખાણવા યોગ્ય પ્રયત્ન, ઉદ્યોગ અને પરિશ્રમવડે તે પત્ર પુનઃ શાસ્ત્રીજીના સ્મારક તરીકે પ્રકટ થવા લાગ્યું છે. અન્ય કેટલાક વાંચકોની માફક મરાઠી વાંચકો નિર્જીવ, નિરુત્સાહી અને અકૃતજ્ઞ નહિ હોવાના કારણુસર તે પત્ર હવે બરોબર રીતે ચાલુ રહેશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે. શાસ્ત્રીજીએ વૈદ્યકનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેઓએ વૈદ્યક વિષયના ૭૦૨ પ્રાચીન ગ્રન્થોનું સૂચીપત્ર બનાવ્યું હતું અને જેમ જેમ પોતાનો અનુભવ વધતો ગયો તેમ તેમ ગ્રન્થ તેમજ અભ્યાસના ક્રમાનુસાર કોષ્ટકો બનાવીને, કઈ રીતથી વૈદ્યકનો અભ્યાસ કરવાથી મનુષ્ય ચડીઆતા પ્રકારનો વૈદ્ય બની શકે તે બતાવી આપ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં પણ તેઓએ કેટલાંક વર્ષો સુધી વૈદ્યકનું એક માસિક ચલાવ્યું હતું; પરન્તુ પાછળથી કોઈ કારણુસર તે પત્રને બંધ કરી દેવામાં આવ્યું હતું. પોતાનાજ ઉદ્દેશનું પોષણ કરીને બીજો મનુષ્ય જો કાંઇ કામ કરતો તો શાસ્ત્રીજી તેને પોતાનો પ્રતિસ્પર્ધી કે શત્રુ સમજતા નહિ, પણ તેને પોતાના એક મિત્ર અને સહાયક સમાન ગણતા હતા. તેને તે વિભાગમાં પ્રયત્ન કરતા રહેવા માટે ઉત્સાહિત કરી, પોતે અન્ય કાર્યનો વિસ્તાર વધારવામાં પ્રવૃત્ત થતા હતા; અને તેથીજ તેઓ પોતાના મિત્રના ગુજરાતી વૈદ્યક માસિક પત્રને હમ્મેશાં પોતાનુંજ પત્ર કહી તેનાં ગ્રાહકો વધારવા માટે બનતો પ્રયત્ન કરતા હતા. વળી કાર્ય-વિસ્તાર કરવા માટે પોતાના વૈદ્યકજ્ઞાનનો લાભ હિન્દી વાચકોને થોડાં વર્ષ પહેલાં નહોતો મળતો તેટલા સારૂ, સને ૧૯૦૩ અર્થાત્ સંવત ૧૯૬૦ માં પોતે "સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ" નામનું હિન્દી માસિક પત્ર કહાડવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે માસિકદ્વારા હિન્દી ભાષામાં પાંચ સાત પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે. તેમનો વૈદ્યક સંબંધી ઉદ્યોગ આટલાથીજ સમાપ્ત થયો હતો નહિ. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ડૉક્ટર પોપટરામ પ્રભુરામ આદિની સાથે મળીને તેઓએ મુંબઇમાં "આયુર્વેદ વિદ્યાલય" સ્થાપન કર્યું હતું. ખુબ પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ કરીને તે સંસ્થા માટે જબરદસ્ત સહાયતા એકત્રિત કરી તેને સારી સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકી હતી; પણ જ્યારે તેમને માલૂમ પડયું કે આયુર્વેદને નામે તે ખાતું બિલકુલ અંગ્રેજી કોટ—પાટ-લુન પહેરવા લાગ્યું છે, ત્યારે તેઓએ વ્યવસ્થાપકસભામાંથી પોતાનું નામ અલગ કરી નાખ્યું અને ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં સ્વતંત્રરૂપથી નાસિકમાં આયુર્વેદ વિદ્યાપીઠનું મૂળ નાખ્યું તથા નાસિક તથા નાગપુરમાં વૈદ્યક વિદ્યાલયો પણ ખોલી દીધાં. નાગપુરમાં વિદ્યાલય ઉપરાંત એક ઔષધાલય પણ છે; અને ત્યાંનો બધો સ્વતંત્ર ભાર હવે આયુર્વેદ પંચાનન પંડિત લક્ષ્મણ બાલકૃષ્ણ કૃણુસીકરને સોંપવામાં આવ્યો છે. આ મહાશય તે સંસ્થાદ્વારાજ તૈયાર થયા છે અને વર્ષો થયાં તેના સહયોગી અને સહાયક તરીકે કામ બજાવતા હોવાથી, હવે વૈદ્યકનું કાર્ય તેઓ ઘણી સફળતાની સાથે કરે છે. વૈદ્યકની ઉન્નતિ ચહાવા-

વાળા વૈદ્યો, હકીમો તથા ડૉક્ટરોને ઉત્સાહિત કરવા માટે ત્રણુ વર્ષ થયાં હજારો રૂપીઆ ખરચીને તેઓ તમામ ભારતવર્ષના વૈદ્યોનું એક રાષ્ટ્રીય સમ્મેલન દરવર્ષે કરતા હતા; તેમાં અનેક વૈદ્યક વિષયોની ચર્ચા, આલોચના તથા પ્રત્યાલોચના થયા કરતી હતી. વૈદ્યોની પરીક્ષા લઇને તેમને યથાયોગ્ય ઉપાધિઓ પણુ આપવામાં આવતી હતી. આ સમયે આખા હિન્દુસ્તાનમાં તેઓએ આપેલી ઉપાધિથી વિભૂષિત થએલા વૈદ્યો વિદ્યમાન છે. રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન ઉપરાંત પ્રતિવર્ષે એક પ્રાન્તિક સમ્મેલનની પણુ તેઓ ગોઠવણુ કરતા હતા. આ પ્રાન્તિક સમ્મેલનોની અત્યાર સુધીમાં ફક્ત મુંબઈ પ્રાન્તમાંજ ગોઠવણુ થઈ શકી હતી અને તેનાં ત્રણુ અધિવેશનો પણુ થઈ ગયાં હતાં. અન્ય પ્રાન્તોમાં પણુ એવી વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્યોગમાં તેઓ હતા. સંવત્ ૧૯૬૬ ની સાલમાં ગરમીની મોસમમાં પંજાબમાં જઈ ત્યાં કોઇ પ્રાન્તિક કાર્યાલય ખોલવાનો પ્રયત્ન કરવાનો તેમનો વિચાર હતો. તેમના સમ્મેલન આદિ કાર્યમાં નામદાર વડોદરાનરેશ, મહારાજા કોલ્હાપુર, મહારાજા દરભંગા, બરવાંધીશ રાયબહાદુર શ્રીમાન રાઘવપ્રસાદ નારાયણુસિંહ, શેઠ ખેમરાજ શ્રી કૃષ્ણુદાસ પ્રભૃતિ નૃપતિગણુ તથા અન્ય ઘણુા ઉત્સાહી ધનવાન સજ્જનો તરફથી સંપૂર્ણ સહાયતા મળતી હતી. હિન્દ પ્રાન્તમાં વૈદ્યક સંબંધી ઉદ્દેશોનો પ્રચાર કરવા માટે બરવાંધીશ શ્રીમાન રાય રાઘવપ્રસાદ નારાયણુસિંહ બહાદુર તરફથી તેમને ઘણી સહાયતા મળવાની આશા હતી; અને તેથીજ તેઓ સંયુક્ત પ્રાંતને માટે " આર્યાવર્ત્ત શાખા " ના નામથી એક પ્રાન્તિક કાર્યાલય ખોલવા, પ્રયાગરાજ ઔષધાલયના નામથી એક ઔષધાલય સ્થાપિત કરવા, પ્રયાગમાં એક વૈદ્યક વિદ્યાલયનો પાયો નાખવા તથા સંવત્ ૧૯૬૬ ના કાર્તિક માસમાં કાશીમાં "ચતુર્થ રાષ્ટ્રીય વૈદ્યક સમ્મેલન " ની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રયાગ ખાતે પધાર્યા હતા. અહીંઆં તેમના હિન્દી વિભાગનું સંપૂર્ણુ કામ થતું હતું. યદ્યપિ મુંબઇથી ચાલતી વખતે તેમના મોટા ભાઇએ તેમને કહ્યું હતું કે હાલમાં તમારી ગ્રહદશા સારી નથી, માટે વૈશાખ માસ સુધી તમે ક્યાંયે બહાર ન જશો. પણુ ભાઇને જેમ તેમ સમજાવી તે કાર્ય આરંભ કરવાના ઉત્સાહમાં તેઓ પ્રયાગ આવી પહોંચ્યા હતા. બધી વ્યવસ્થાનું કામ ચાલી રહ્યું હતું અને વર્ષ પ્રતિપદા—નવા વર્ષને પ્રથમ દિવસે ઉત્સવ કરીને કાર્યનો આરંભ થવાનો હતો તે દરમ્યાનમાં તેઓ બીમાર પડયા, જેથી નવા વર્ષને દિવસે થોડા ઘણા પૂજન આદિ કાર્ય સિવાય બીજું કાંઈ પણ કામ થઈ શક્યું નહિ. તેમની બીમારી ઘટી નહિ; અને નવમે દિવસે શ્રી રામનવમીના પવિત્ર પર્વને દિને બપોરના સાડાબાર વાગતે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો. બીમારીનો તાર મળ્યો ત્યારે તેમના મોટા ભાઈએ લખ્યું હતું કે તમને રામનવમી સુધી કષ્ટજ છે. એમજ થયું. રામનવમીને દિવસેજ સર્વ કષ્ટોથી તેમનો છુટકારો થયો. આયુર્વેદનો ઉદ્ધાર કરવા મથનાર આ કર્તવ્યનિષ્ઠ બ્રાહ્મણુ આજે ગંગાકિનારે અકાળે વિલીન થઈ ગયા! ભારતવર્ષના વૈદ્યક—આકાશનો એક ચમકતો સિતારો અસ્ત પામી ગયો! ભારતીય વૈદ્યોનો એક સુહૃદ ગુમ થયો! હિન્દી વાચકોનો એક પ્રેમી ચાલ્યો ગયો!

પંડિત શંકર દાજી શાસ્ત્રી પદેનું નામ હિન્દી વાચકોમાં વૈદ્યક ઉપરાંત ધાર્મિક આન્દોલનને લીધે પણુ વધારે જાણીતું થએલું છે. કિન્તુ આવા ઝઘડાઓને તેઓ એટલી હદ સુધી વધવા દેતા નહિ કે જેથી એકતા અથવા રાષ્ટ્રીયત્વને ધક્કો પહોંચવાનો ભય રહે. પળશે પ્રકરણુ તથા સ્વામીનારાયણુ પ્રકરણુ આ વાતનાં ઉદાહરણુ રૂપ છે. મુંબઇ પ્રાન્તમાં પળશે નામની એક જાતિ છે, જે બ્રાહ્મણુ હોવાનો દાવો કરે છે; પણુ મુંબઈ પ્રાન્તના બ્રાહ્મણો તે જાતિના લોકોને પોતાની સાથેના વ્યવહારમાં દાખલ કરવા માટે સહમત નથી. અનેક વર્ષો થયાં આ વાતનો ઝઘડો ચાલ્યા કરે છે. શાસ્ત્રીજી પ્રથમ તેમની વિરૂદ્ધ પડયા હતા, પણુ જ્યારે નિર્ણય કરવાને બદલે મામલો દ્વેષનું રૂપ પકડવા લાગ્યો ત્યારે આ આન્દોલનથી ઉદાસીન બની પોતે દૂર ખસી ગયા હતા. તેજ પ્રમાણે સ્વામીનારાયણુ સંપ્રદાયને દ્વારકાંના શંકરાચાર્ય અવૈદિક કહેતા હતા; પણુ તેને વૈદિક અથવા વૈષ્ણુવ હોવાનું સિદ્ધ કરવામાં આવતું હતું. આ ચર્ચામાં માંહે માંહેનો ઝઘડો ઘણો વધી પડયો હતો; પણુ આગ સળગી ઉઠે તે પેહેલાંજ તે મામલાને દાબી દેવામાં આવ્યો હતો. શારદામઠના પેહેલા શંકરાચાર્ય જગદ્ગુરુ રાજરાજેશ્વર મહારાજ અને વડોદરા રાજ્યના કર્મચારીઓ વચ્ચે અણુબનાવ રહ્યા કરતો હતો; જેથી તેઓ દ્વારકાંમાં નહિ રહેતાં હમ્મેશાં ભ્રમણુજ કર્યા કરતા હતા. તેમના પછી જગદ્ગુરુની ગાદીના સંબંધમાં પણુ મોટી ગડબડ થવાનો

સંભવ હતો. હાલના શંકરાચાર્ય જગદ્‌ગુરુ માધવતીર્થને ગાદીનો અધિકાર મળવાનું કામ પણ કઠિન થઇ પડયું હતું; પરંતુ શંકર શાસ્ત્રીજીએ લોકોમાં ધાર્મિક ઉત્તેજનાનો ફેલાવો કરીને વડોદરા સરકારને પણ અનુકૂળ કરી લીધી, જેથી જગદ્‌ગુરુ મહારાજને બધા અધિકાર પ્રાપ્ત થયા.

આજ સુધી સિંહસ્થ સમયે (દર બાર વરસે નાસિક–ત્ર્યંબકનો મેળો ભરાય છે તે વરસમાં) નાગા લોકોને અન્ય સ્થળોની માફક ત્ર્યમ્બકેશ્વરમાં નગ્ન સ્નાન કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયો નહોતો, તેથી ભારે ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ હતો; પણ શંકર શાસ્ત્રીજીએ કલેકટર આદિને મળી, તેમની સાથે વાતચિત કરીને નાગા લોકોને સ્નાન કરવાની આજ્ઞા અપાવી હતી. સિંહસ્થ સમયે તેઓએ નાસિકમાં બ્રહ્મસત્ર શરૂ કર્યું હતું. તેમની પાછી પણ નિયમિત કમીટી દ્વારા આ સત્ર ચાલુ રહ્યું હતું અને તેની મારફત શાસ્ત્રાલોચના વગેરે ઘણાં ધાર્મિક કાર્યો થયાં હતાં–મહારાષ્ટ્રમાં શિક્ષિત વર્ગની ધર્મભાવના ઢીલી થવા લાગી છે, પણ તેમની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ હમ્મેશાં ત્રિકાલ સંધ્યા અને શિવલિંગ બનાવીને તેની પૂજન કર્યા કરતા હતા; દર મહિને સત્યનારાયણની કથા સાંભળતા હતા. ત્ર્યંબકેશ્વર ઉપર તેમની અટલ ભક્તિ હતી અને તેમની કૃપાનો તેમણે ઘણી વખત અનુભવ પણ કર્યો હતો. તેઓ તેમને જગત્‌પિતા અને ગોદાવરી ગંગાને પોતાની માતા કહ્યા કરતા હતા. બિમાર પડતાંની સાથેજ તેઓએ નાસિકથી બે ઘડા ગોદાવરીનું જળ મંગાવ્યું હતું અને છેક મરણના સમય સુધી તે પાણીજ પીધા કર્યું હતું. સન્નિપાતના ઉન્માદમાં પણ તેઓ ગોદાવરી અને ત્ર્યમ્બકેશ્વરને ભૂલ્યા હતા નહિ. તેમના ઉપર તેમની એટલી બધી ભક્તિ હતી, છતાં તેઓ કોઈ પણ સંપ્રદાયને અથવા તો અન્ય દેવીની ઉપાસના કરનારને પોતાથી ઉતરતા સમજતા નહોતા અને કોઈની સાથે દ્વેષ રાખતા નહોતા. મરવાને દિવસે તેમનામાં કાંઇક વિચિત્રતા નજરે પડી હતી. સવારમાંજ તેઓએ કહ્યું:—" રઘુનાથ ! આવી ગયા. ઠીક, મારી પણ તૈયારી છે. હું પણ સાથે આવું છું." "રામ રામ!"* ફરી કહ્યું કે:–" ઠીક, ત્યારે હું વિષ્ણુ બનું કે ત્ર્યમ્બકેશ્વર બનું ? ખેર, વિષ્ણુજ બનીશ." પાછું પાસે બેઠેલા લોકોને કહ્યું કે:–"ચાલો, છોડો, જવા દો; જે થવાનું હતું તે થઇ ચૂકયુ છે; નાટક સમાપ્ત થયુ છે."

હિન્દીના હિતનું તેમનું ત્રીજું કામ હિન્દીને રાષ્ટ્રભાષા અને નાગરી લિપીને ભારતવ્યાપી બનાવવાનું હતું. તેને માટે તેમણે હજારો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો. લગભગ ૧૧ વર્ષ સુધી તેઓએ **ભારતધર્મ** પત્રને ત્રણ ભાષામાં કોઈ વખત માસિક, કોઇ વખત પાક્ષિક અને કોઈ વખત સાપ્તાહિકના રૂપમાં કહાડયા કર્યું હતું. આવા પત્રને જોઇએ તેટલાં ગ્રાહકો મળવાં મુસ્કેલ છે, છતાં ખોટ ઉપર ખોટ સહન કરીને અને તેની મફત વ્હેંચણી કરીને પણ છેક અંતની ઘડી સુધી તેઓએ તે પત્ર ચલાવ્યું હતું. મરતી વખતે પણ તેઓ પોતાના ઉદ્દેશને ભૂલ્યા નહોતા. મરવાના બે દિવસ પહેલાં તેઓએ લથડતી જીભે કહ્યું હતું કે:–" હે અખિલ ભારતના નિવાસીઓ, સાંભળો ! મેં ભારતની ભાષાઓને એક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; પરન્તુ......હવે તમે તેને સંભાળો." ત્યાર પછી તેઓ જે કાંઇ બોલ્યા તે સમજી શકાયુ નહિ. ત્રીસ વરસ પહેલાં મેળાવડાના જલસા કરવા એટલા લાભદાયક માનવામાં આવતા નહોતા; પણ તે વખતેજ તેઓ સમજી શક્યા હતા કે તેવા જલસા મારફતે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનું કામ ઘણું સારૂં થઇ શકે છે. તેઓએ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં "આર્ય મિત્ર મેળા" ની સ્થાપના કરી, વીસ વર્ષ સુધી તે કાર્ય કર્યું અને જ્યારે તે કામ દ્રઢ થયું ત્યારે તેની વ્યવસ્થાનો ભાર બીજાઓને સોંપી દીધો. હાલમાં તે મેળો ગણપતિ ઉત્સવના એક સ્તંભ સમાન ગણાય છે. ગણપતિ ઉત્સવ, દશેરા આદિ ઉત્સવો ઉપર તેઓ રાષ્ટ્રીય તેમજ

---

* બે ત્રણ દિવસ પહેલાંજ તેમની બિમારીએ વિકટ ઉન્માદનું રૂપ ધારણ કર્યુ હતું, જેથી તેઓ કોઈને ઓળખી શકતા નહોતા. તેમજ કોઈ એવી વાત પણ નહોતા કરતા કે જેનાવડે તેમનું મગજ ઠેકાણે છે એમ જાણી શકાય તેમની માનુષી બુદ્ધિને માટે તેથી આજે રામનવમી અર્થાત્ રઘુનાથ જયન્તી છે એમ જાણી શકવું મુશ્કેલ હતું. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે અન્ત સમયની કોઇ ઈશ્વરી શક્તિ અથવા તો દિવ્ય દૃષ્ટિના પ્રભાવવડેજ તેમના મુખમાંથી એવા શબ્દો નીકળ્યા હતા. આ વાત જોડી કહાડેલી વાર્તા સમાન છે એમ પણ નથી; કારણ કે આ ચરિત્રના મૂળ હિંદીમાં લખનાર એક અઠવાડીયા સુધી તેમનીજ પાસે તેમની સેવા કરવા માટે રહ્યા હતા, જેથી બધી વાતો તેમની આંખોએ જોએલી અને જાતે અનુભવેલી છે.

ધાર્મિક જાગૃતિ કરવામાં કદિ પણ ચૂકતા નહોતા; તેમ છતાં તેઓ ધાર્મિક ઉત્સવોને વર્તમાન રાજનૈતિક સ્વરૂપ આપવાવાળા પક્ષની તરફદારી કરતા નહિ. તેઓ કહ્યા કરતા હતા કે આવી રીતે કામ લેવાથી સામયિક–તાત્કાલિક જાગૃતિ ભલે થઈ જતી હશે, પણ તેનું પરિણામ એવું આવશે કે તેથી આપણાં ધાર્મિક કાર્યોમાં પણ સરકારને હસ્તાક્ષેપ કરવાનો અવસર મળશે. થોડા વર્ષપર મુંબઇ પ્રાન્તમાં ગણપતિ ઉત્સવના સંબંધમાં જે સરકારી આજ્ઞા પ્રકાશિત થઇ છે, તે ઉપરથી તેમના કથનની સત્યતા સિદ્ધ થઇ ચૂકી છે. તેમના સ્વભાવમાં એક એવી વિચિત્રતા હતી કે કોઈ ગમે તેવી ચાલાકીથી તેમની સાથે વ્યવહાર કરે, તોપણ તેઓ દરેક સ્થિતિમાં કોઇને કોઇ રૂપમાં તેની પાસેથી પોતાનું કામ કરાવી લેતા હતા અને પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવાનો માર્ગ કહાડી શકતા હતા. તેઓ પોતાના વર્તનથી કોઈ દિવસ કોઇનું દીલ દુખાવતા નહિ અને નોકરોને પણ કદિ દુઃખ દેતા નહિ; તેમનો મિલનસાર સ્વભાવ અને મીઠી વાણી પ્રશંસનીય હતાં. ઉદ્યોગી અને પરિશ્રમી તો તેઓ એટલા બધા હતા કે તેમનાં કાર્યોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે એકલે હાથે આટલાં બધાં કાર્યો હાથ ધરીને તેઓ કેવી રીતે પાર ઉતારી શકતા હશે ! ઘણાં કામોના બોજાને લીધેજ તેમનું અકાળે મૃત્યુ થયું જણાય છે; કારણ કે અન્તે મસ્તિષ્ક જ્વર (બ્રેન ફીવર) થી કેવળ ૪૨ વર્ષની વયેજ તેમનો દેહાન્ત થઇ ગયો. તેઓ જો કે સરળ સ્વભાવના હતા, છતાં જેના ઉપર રુષ્ટ–કોપાયમાન થતા અને ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ જેને સીધા માર્ગ ઉપર લાવી શકતા નહિ, તેને નીચે લાવી કદિ પણ ઠેકાણે લાવ્યા વગર રહેતા નહિ. જેની સાથે મિત્રતા થતી, તેની સાથે પછી ઉચ્ચ–નીચ ભાવની ભાવના બિલકુલ રાખતા નહિ. તેઓએ એટલા બધા ઉદ્યોગ કર્યો, એટલા એટલા રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા; છતાં પોતાને માટે કાંઇ પણ રૂપીઆ એકઠા કર્યા નહિ. તેઓને જે મળતું તે બધું પ્રાયઃ સાર્વજનિક કામમાંજ વાપરી દેતા હતા. ગરીબો ઉપર તેમની હમ્મેશાં દયાદ્રષ્ટિ રહેતી હતી; તેમને મફત દવા આપતા હતા અને તેમની સાથે માયાળુપણે વર્તતા હતા. તેઓ હમ્મેશાં કહ્યા કરતા હતા કે વ્યાપારની દ્રષ્ટિથી પણ ગરીબોને મફત દવા આપવામાં આવે તો વ્યર્થ જતી નથી; કારણ કે તેઓને આરામ થયેથી તેઓ તમારી જીવતી જાહેરખબર તરીકે કામ બજાવશે, સર્વત્ર તમારા ગુણોનું ગાન કરશે અને તેથી અંતે તો તમનેજ લાભ પહોંચશે અને તમારો વ્યાપાર વધશે.

તેઓનું એકપત્નીવ્રત પણ વખાણવા યોગ્ય હતું. ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો વિવાહ થયો હતો; કોઇ બિમારી વખતે અનુચિત ક્ષારાદિ ઔષધિ આપવાથી તેમની સ્ત્રીનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું હતું. આવી રીતે બનવાથી જેને લોકો સાંસારિક સુખ કહે છે, તેનાથી સદાને માટે તેઓ વંચિત–બેનશીબ રહ્યા હતા. સન્તાન થવાની આશા રહી નહિ તો પણ ઘરવાળાઓના લાખો આગ્રહ થવા છતાં તેઓએ બીજો વિવાહ કર્યો નહિ; તેમજ દામ્પત્ય–પ્રેમમાં પણ કદિ ન્યૂનતા આવવા દીધી નહિ. જેવા પ્રેમથી તેઓ પોતાની સ્ત્રીને ચ્હાતા હતા તેવાજ પ્રેમ અને અટલ ભક્તિથી તેમનાં પત્ની તેમને ચ્હાતાં હતાં અને હજુ પણ તેમની મૃત પતિ પ્રત્યે તેવીજ સ્નેહની લાગણી અને અટલ શ્રદ્ધા છે. આ સમયે તે પતિવિહીન પતિવ્રતાની દશા જેઓ જોશે તેઓને તેનો ઠીક અનુભવ થશે. શાસ્ત્રીજીના મૃત્યુને હવે બે વર્ષ થવા આવ્યાં છે છતાં પતિવિયોગનું દુઃખ હજી જરાએ વિસારી શક્યાં નથી. કેવળ પોતાના પ્રિય ભત્રીજાના સમજાવવા બુઝાવવાથી અને માત્ર પોતાના પુત્ર સમાન પ્રિય ભત્રીજાને દુઃખી નહિ થવા દેવાના વિચારથીજ તેઓ પોતાના પ્રાણને ધારણ કરી રહ્યાં છે. તેમને જો કે સન્તાન નહોતું તોપણ તેમનું હૃદય વાત્સલ્ય–પ્રેમથી શૂન્ય નહોતું. નાના ભાઇના એકના એક દીકરા (ત્રણે ભાઇઓ વચ્ચે માત્ર આ એકજ પુત્ર સન્તાન છે.) માતાપિતા વગરના બાલા સાહેબ ઉર્ફે ગોવિન્દરાજ દિનકરને તે બન્ને પતિ પત્ની પુત્રથી પણ વધારે રાખતાં હતાં. શંકર શાસ્ત્રી ક્યાંય ચાર દિવસને માટે પણ જતા તો ત્યાં સ્ત્રી તથા ભત્રીજાને સાથે લઈ જતા હતા.

પહેલાં પ્રશ્ન એ થતો હતો કે શાસ્ત્રીજીએ આરંભ કરેલાં કાર્યોની દશા શું થશે ? બીજા વિષયોને જવા દઇએ; તોપણ વૈદ્યકના ઉદ્ધારને માટે, દેશમાં શિક્ષિત વૈદ્યો તૈયાર કરવાને માટે, વૈદ્યકના ગૂઢ વિષયોની મીમાંસા કરવાને માટે તથા સારા સમ્પાદકોને હાથે વૈદ્યકના ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાને માટે

શાસ્ત્રીજીએ જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો તે કેવી રીતે ચાલુ રહેશે ? શું તે બધાની તેમના મૃત્યુની સાથેજ સમાપ્તિ થઇ જશે ? આ ભાગ્યહીન દેશમાં એવું ઘણી વખત જોવામાં આવે છે કે જો કોઇ મહાપુરુષ કોઇ મહાન કાર્ય આરંભે છે તો તે કાર્ય તેમનાં ઉદ્યોગ, પરિશ્રમ અને સહાયતા ઓછાં થવા છતાં પણ, હિંમત નહિ હારીને વખતો વખત પ્રયત્ન કરતા રહેવાથી, તેમના જીવન પર્યન્ત તો જેમ તેમ ચાલે છે; પરન્તુ તેમનો સ્વર્ગવાસ થાય ત્યારે તો તે કાર્ય જ્યાંનું ત્યાંજ શિથિલ થઇ જાય છે. જો શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યોની પણ આવીજ દશા થઇ હોત તો અમે તો શું, પણ સહૃદય દેશહિતૈષી માત્રને ભારે દુઃખ થયા વગર રહેત નહિ; પરંતુ બાલા સાહેબના ઉદ્યોગ અને શાસ્ત્રીજીનાં કામો ચાલુ રાખવાને માટે નિમાએલી સુપ્રસિદ્ધ લોકોની કમીટી તરફ જોતાં, સંપૂર્ણ રૂપમાં નહિ તો કોઇ ને કોઇ અંશમાં પણ શાસ્ત્રીજીનાં કાર્યો ચાલુ રહેવાની આશા બાંધવાને કારણ મળે છે. પરમાત્મા તેમના સહાયક બનો ! શાસ્ત્રીજીએ પોતાની પાછળ પોતે આરંભેલાં કામોની વ્યવસ્થા કરવાને માટે પંડિત લક્ષ્મણરાવ ફણશીકર વૈદ્ય જેવા યોગ્ય કાર્યકર્ત્તાઓને તૈયાર કર્યા છે; કેટલાક રાજા મહારાજાઓને સહાયક બનાવ્યા છે; રાયબહાદુર રાઘવપ્રસાદ નારાયણસિંહ જેવા તેમના સુહૃદ્ છે; આખા ભારતવર્ષના સેંકડો વૈદ્યોને તેઓએ પોતાના મિત્રો બનાવ્યા છે; તેથીજ એવી આશા રહે છે કે તેઓ સર્વે સાથે મળીને શાસ્ત્રીજીએ શરૂ કરેલાં કામોને ચાલુ રાખવા માટે બની શકે તેટલો ઉદ્યોગ કરતા રહેશે. માંદગી સમયે શાસ્ત્રીજી, સ્વામી જ્ઞાનાનંદ, રા. બા. રાઘવપ્રસાદ, પંડિત લક્ષ્મણરાવ, શેઠ લક્ષ્મીદાસ, પંડિત રામકૃષ્ણ (ભાઇ), નાસિકના શ્રીયુત્ ગોપાળરાવ વિત્રલકર વગેરેનાં નામો વખતો વખત લેતા હતા; અને વધારે બોલી શકાતું નહોતું તો-પણ કહેતા હતા કેઃ—" આ બધાની મારે જરૂર છે; તેમને કહો કે તમે બધું સંભાળો. " જો આ મહાશયોદ્વારા તેમની અન્તિમ ઇચ્છિાઓ પૂરી થશે તો તેમના આત્માને સુખ થશે અને દેશને પણ લાભ પહોંચશેઃ કારણ કે તેમનાં કાર્યો પોતાને માટે નહિ પણ અધિકાંશમાં દેશના ભલાને માટેજ કરવામાં આવતાં હતાં. પોતાના " ત્રિભાપી ભારત ધર્મ " ને શાસ્ત્રીજી જીવનકાળમાંજ પ્રયાગ આવતા પેહેલાં મુંબઇમાં ભારત ધર્મ મહામંડળને માટે સ્વામી જ્ઞાનાનંદજીને સોંપી આવ્યા હતા. આ વખતે મહામંડળની મહારાષ્ટ્ર શાખાના મુખ પત્ર તરીકે તે મરાઠી ભાપામાં પ્રકાશિત થાય છે.

શાસ્ત્રીજીનું " સદ્વૈદ્ય કૌસ્તુભ " હિન્દી ભાપાનું એક વૈદ્યક માસિક હતું અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તે બંધ થયું છે; તે પત્ર સ્વર્ગવાસી બરવાંધીશ શ્રીમાન્ રાય મહાવીરપ્રસાદ નારાયણસિંહ બહાદુરના સ્મારક તરીકે નીકળતું હતું. પ્રયાગનું " પ્રયાગરાજ મહૌષધાલય " તેઓએ હિન્દીઓ ઉપર કરેલા ઉપકારોનું તથા તેમના અનેક ગુણોનું હિન્દીવાળાઓને સ્મરણ કરાવનારૂં સારૂં સાધન છે. શાસ્ત્રીજી પ્રયાગમાં ઉક્ત નામનું ઔષધાલય ખોલવા માટે આવ્યા હતા, પણ પોતાના જીવનકાળમાં તે કાર્યને પૂર્ણ કરી શક્યા હતા નહિ; જેથી કાંઇક અંશે તેમની અન્તિમ આકાંક્ષા પૂરી કરવાના ઇરાદાથી તેમના સ્મારકરૂપેજ તે ઔષધાલય ખોલવામાં આવ્યું છે અને તેનું કામકાજ પણ તેમની ઉદાર ઇચ્છાનુકૂળજ ચલાવવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રીજી પોતાનું કર્ત્તવ્ય કરી ગયા છે, માર્ગ બતાવી ગયા છે અને હવે તો તેમના મિત્રો અને દેશહિતૈષિઓનું કામ છે કે તેમની ઇચ્છાઓને પૂર્ણ કરે. પરમાત્મા તેમના આત્માને ચિરશાન્તિનું પ્રદાન કરે અને તેમના કાર્યને આગળ વધારવાની ઇચ્છા રાખવાવાળા ઉદ્યોગી જનોને સહાયતા તેમજ સફળતા આપે ! **ओम् शांतिः।**

वैद्यकनी परिभाषा

१. ઔષધી યુક્તાયુક્ત વિચાર.

સર્વે કામોમાં નવા ઔષધોનીજ યોજના કરવી; પરંતુ વાવડિંગ, લીંડીપીપર, ગોળ, ધાણા, મધ, ઘી એ છ પદાર્થ જૂના (એક વર્ષ પછીના) જોઇએ. ગળો, કડાની છાલ, અરડુસી, કહોળું, શતાવરી, આસંધ, કાંટાસરીઓ, વરીઆળી, ચાંદવેલ એ નવ ઔષધો સર્વકાળ લીલાંજ લેવાં; લીલાં હોવાથી બમણાં લેવાં નહિ. બીજાં ઔષધો સૂકાં હોય નવાં લેવાં; અને લીલાં હોય તો બમણાં લેવાં. જે પ્રયોગમાં વખત કહેલો નથી તે પ્રયોગમાં પ્રાતઃકાળ લેવો. જે ઔષધીનું અંગ કહેલું નથી તેનાં મૂળ લેવાં. જે પ્રયોગમાં ભાગ કહેલો નથી ત્યાં તે સમભાગ લેવો. જે પ્રયોગમાં એક ઔષધ બે વખત કહેલું હોય ત્યાં બમણું આપવું. ચૂર્ણો, તેલ, ઘી, ઇત્યાદિક સ્નેહ પદાર્થ તથા અવલેહ એમાં ઘણું કરી શ્વેત ચંદનજ યોજવું. કાઢા અને લેપ એમાં રક્તચંદન યોજવું. એક વર્ષ પછી ઔષધનું તેજ અને ગુણ કમી થાય છે. તેમાં ચૂર્ણ તો બે મહિને હીનવીર્ય થાય છે; ઘી–તૈલાદિક એ ચાર મહિને હીનવીર્ય થાય છે. ઔષધો અને હલકા પાક એ એક વર્ષ પછી હીનવીર્ય થાય છે. આસવ (અર્ક) અને સોનું આદિક સર્વ ધાતુની ભસ્મો, રસાયનો એ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો ગુણ વિશેષ થાય છે. ઘી અને મધ એ સમાન લેવું નહિ; લીધું હોય તો વિષતુલ્ય થાય છે. શાક, જાંબુ અને મધ એમાં દૂધ પાવાથી સર્પની પેઠે માણસને મારે છે. ફણસના ગર ખાઇ તે ઉપર પાન ખાવાથી તે વિષવત્ મારે છે. દૂધ કહાડયા પછી દશ ઘડી થઇ હોય તો તે વિરસ થાય છે; અને તેજ દૂધ વીસ ઘડી પછી વિષ જેવું થઇ, પ્રાશન કરનારને ઘણો ઉપદ્રવ કરે છે. ગરમ કરેલું દૂધ વીસ ઘડી પર્યંત હિતાવહ હોય છે. રાત્રિનું દૂધ દિવસે પીવું નહિ.

૨. ઔષધી લાવવાનો પ્રકાર.

ઔષધી લેવા પ્રાતઃકાળમાં જવું. ઉત્તમ જગ્યા ઉપરની વનસ્પતિ જોઇ તેનાં મૂળ અથવા છાલ જે લેવાનું હોય તે લેવાં. ઉકરડા ઉપરની, ખરાબ જગ્યા ઉપરની, જળમય જગ્યાનો આશ્રય કરી રહે છે તે, સ્મશાનમાં થનારી, જે જગ્યાપર ઘાસ ઉગતું નથી તે જગ્યા ઉપરની, ચોકઠા ઉપરની, કીડા લાગેલી, અગ્નિએ બળેલી, હિમથી દરસાયલી એવા પ્રકારની વનસ્પતિ લાવવી નહિ. આસો અને કાર્તિક એ મહિનાઓમાં સર્વ ઔષધી રસભરી હોય છે, એટલા સારૂ સર્વ કાર્યો માટે તે બે મહિનામાં વનસ્પતિ લાવી રાખવી. રેચ થવા માટેની અને ઉલટી થવા માટેની ઔષધી વૈશાખ અને જેઠ એ બે મહિનામાં લાવવી. જે વૃક્ષનાં મૂળ મોટાં હોય તે વૃક્ષનાં મૂળની છાલ લેવી. જે વનસ્પતિનાં મૂળ નાનાં છે તેનાં મૂળ લેવાં.

૩. સ્વરસાદિ પાંચ પ્રકારના કાઢા.

સ્વરસ એટલે અંગરસ, સારી લીલી વનસ્પતિ લાવી, તેજ વખતે કુટી, કપડામાં ઘાલી તેને પીલી જે રસ નીકળે છે તે.* બીજો પ્રકાર–સુકાએલાં ઔષધો સોળ તોલા લાવી ચૂર્ણ કરી, તેનાથી બમણું પાણી માટલામાં નાખી તે ચૂર્ણ આઠ પહોર ભીંજવી રાખવું. પછી બીજે દિવસે ગાળી તે પાણી આપવું. ત્રીજો પ્રકાર—સુકાએલી વનસ્પતિ લાવી તેમાં આઠગણું પાણી રાખી, ચોથો હિસ્સો પાણી રહે તે પર્યંત કાઢો કરી આપવો. તે અંગરસ જડ છે; એટલે લેવો તો બે તોલા લેવો અને રાત્રે પલાળી રાખી તેનો

---

* કેટલીક ચીજો લીલી હોવા છતાં પણ તેમાંથી અંગરસ નીકળતો નથી; પરંતુ તેમને વાટી ગોળો કરી ઉપર કપડમાટી કરી માટી લાલ થતાં સુધી દેવતામાં તપાવી અંદરની વાટેલી વનસ્પતિ કહાડી લઇ ચોખા ઝીણા કપડામાં નાખી નીચોવવાથી અંગરસ નીકળે છે.

સવારે કાઢો કર્યો હોય તો તે ૪ તોલા આપવો. મધ, સાકર, ગોળ, સર્વ ક્ષાર, જીરૂં, ઘી, તેલ અને ચૂર્ણાદિક એ અંગરસમાં નાખવાં હોય તો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં.

૪. કાઢાનો પ્રકાર.

કાઢામાં સર્વે ઔષધો મળી રોજ ૪ તોલા ઔષધો લઇ કુટવાં. તેમાં ૬૪ તોલા પાણી નાખી મંદાગ્નિએ માટલામાં અથવા બીજા વાસણમાં ઉકાળવું. પછી અષ્ટમાંશ એટલે આઠ તોલા કાઢો રાખવો અને તે આપવો. નાના બાળકને કાઢો ૩ માસાથી એક તોલા સુધી પાવો. કાઢામાં દૂધ, ઘી, તેલ, ગોળ, ચૂર્ણ એ પદાર્થ નાખવા હોય તો ૧૦ માસા નાખવા.

૫. ચૂર્ણ.

શુષ્ક એટલે સુકાએલું દ્રવ્ય લઇ કુટી વસ્ત્રગાળ કરવું; તેને ચૂર્ણ કહે છે. તે મોટા માણસને ૬ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત અને નાના બાળકને ૧ માસાથી ૩ માસા પર્યંત આપવું. ચૂર્ણમાં ગોળ સમભાગ નાખવો. સાકર બમણી નાખવી. ઘૃતાદિક પદાર્થોમાં ચૂર્ણ ચાટવાનું હોય તો ચૂર્ણથી બમણું ઘૃતાદિક જોઇએ. એકાદા ચૂર્ણને લીંબુના રસ વગેરેની ભાવના (પુટ) દેવાની હોય તો જેટલા દ્રવથી એ સર્વ ચૂર્ણ ભીંજાય તેટલું હોવું જોઇએ.

૬. વટિકા (ગોળીઓ).

સાકરમાં કરવી હોય તો ચૂર્ણથી ચોગણી સાકરનો પાક કરી તેમાં ચૂર્ણ નાખી કરવી. ગોળમાં કરવી હોય તો બમણો ગોળ લેવો. મધ અને ગુગળમાં કરવી હોય તો તે સમભાગ લઇ કરવી.

૭. ઉકાળો (ફાંટ) કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લાવી સારૂં કુટી રાખવું. એક માટલામાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી, સારૂં ગરમ થયા પછી તેમાં તે ઔષધ નાખી સારૂં ઉકાળી ગાળી લેવું. આ ઉકાળો આપવો હોય તો આઠ તોલા આપવો.

૮. હિમ કરવાનો પ્રકાર.

૪ તોલા ઔષધ લાવી કુટી માટલામાં ૨૪ તોલા પાણી નાખી, તેમાં તે ઔષધ મેળવી, રાત્રિએ ભીંજવી રાખવું અને સવારમાં ગાળી લેવું. એને હિમ અને શીતકષાય કહે છે. તેનું પીવાનું માપ ઉકાળા જેવું છે.

૯. કલ્કનો પ્રકાર.

લીલાં ઔષધ લાવી ચટણી જેવાં ઝીણાં વાટવાં અને સુકાં હોય તો પાણી નાખી વાટવાં. તેને આપવાનું માપ ૧૦ માસા. કલ્કમાં મધ, ઘી, તેલ નાખવું હોય તો કલ્કથી દુપ્પટ નાખવું. સાકર સમાન નાખવી. દૂધ, પાણી ઇત્યાદિ પાતળા પદાર્થો ચોપટ નાખવા.

૧૦. ઔષધ સેવનકાળ.

કાઢો, અંગરસ, ચૂર્ણ વગેરે પ્રાતઃકાળે; અરૂચિ અને અગ્નિમાંદ્ય હોય તો ભોજન સાથે; સ્વરભંગને માટે રાત્રે ભોજન સાથે; ધાતુપુષ્ટિને માટે પ્રાતઃકાળે અને સાંજના ભોજન પછી; કાનમાં તૈલાદિક નાખવાનું હોય તે રાત્રે સુતી વેળા; કાઢા, ચૂર્ણો, રસાયનો વગેરે ઔષધો આપવાનાં હોય તો તે ૩, ૭, ૧૪, ૨૧, કિંવા ૪૨ દિવસ પર્યંત એક અથવા બન્ને વખત કાઢો અથવા નિકાઢો આપવો. તેનો સારો વિચાર કરી અને રોગનું અનુમાન સારી રીતે ધ્યાનમાં લાવી તે પ્રમાણે ચાલુ કરવો.

૧૧. સર્વ સાધારણ અનુપાનો.*

(૧) સન્નિપાત ઉપર આદાનો રસ. (૨) ઉધરસ અને કફ વિકારો ઉપર અરડુસીનો રસ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ. (૩) જ્વર ઉપર અને વિષમજ્વર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૪) જામેલા તાવ ઉપર કરીઆતું, નાગરમોથ અને પિત્તપાપડો. (૫) સંગ્રહણી ઉપર છાશ. (૬) જીર્ણજ્વર ઉપર મધ અને લીંડીપીપર. (૭) કૃમિ ઉપર વાવડીંગ. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર ચિત્રક અને ભિલામો. (૯) પાંડુરોગ ઉપર મંડૂર. (૧૦) ક્ષય-ઉપર શિલાજીત. (૧૧) શ્વાસ ઉપર ભારંગમૂળ અને સુંઠ. (૧૨) પ્રમેહ ઉપર આમળાં, હળદર અને સાકર-યુક્ત ત્રિફળાં. (૧૩) તૃષા ઉપર સોનું તપાવી પાણીમાં છમકારી તે પાણી પાવું. (૧૪) જ્વર અને તૃષા-ઉપર લોખંડ તપાવી છમકારેલું પાણી. (૧૫) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધ. (૧૬) શૂળ ઉપર હીંગ અને ઘી. (૧૭) આમ ઉપર કરંજ, ગોમૂત્ર અને એરંડતેલ. (૧૮) પ્લીહા ઉપર ત્રિફળાં અને લીંડીપીપર. (૧૯) વિષ ઉપર સરસડાનું ઝાડ અને સોનું. (૨૦) ઉધરસ ઉપર રીંગણી અને ત્રિકટુ. (૨૧) વાતવ્યાધિ-ઉપર ગુગળ, લસણ અને ઘી. (૨૨) રક્તપિત્ત ઉપર અરડુસી. (૨૩) ફેફરા ઉપર અને વાણી સારી થવા-માટે વજ, અક્કલકરો અને મધ. (૨૪) ઉદરરોગ ઉપર રેચન. (૨૫) વાતરક્ત ઉપર ગળો અને એરંડીયું. (૨૬) અર્દિત વાયુ ઉપર અડદનાં વડાં અને માખણ. (૨૭) મેદોરોગ ઉપર મધ અને પાણી એકત્ર કરી આપવાં. (૨૮) પ્રદર ઉપર લોધર. (૨૯) અરૂચિ ઉપર બીજોરૂં અથવા દાડમ. (૩૦) વ્રણ ઉપર ત્રિફળાં અને ગુગળ. (૩૧) શોક ઉપર મધ. (૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપર દ્રાક્ષ. (૩૩) ઉનવા ઉપર શતાવરી અને કોહળાનું પાણી. (૩૪) નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાં. (૩૫) ઉન્માદ ઉપર જૂનું ઘી. (૩૬) નિદ્રાનો નાશ થયો હોય તો ભેંસનું દૂધ. (૩૭) કુષ્ટ ઉપર ખેરની છાલનું પાણી. (૩૮) ધોળા કોઢ ઉપર બાવચો અને કાળો ઉમરડો. (૩૯) અજીર્ણ ઉપર નિદ્રા, હરીતકી તથા ઉપોષણ. (૪૦) ઉલટી ઉપર ધાણી. (૪૧) જત્રુ (ગળાનો આરંભ) થી ઉપર જેટલા રોગ થાય છે, તેઓને તીક્ષ્ણ ઔષધોનું નસ્ય. (૪૨) પાર્શ્વશૂળ ઉપર પુષ્કરમૂળ. (૪૩) મૂર્ચ્છા રોગ ઉપર શીતોપચાર. (૪૪) શરીર કૃશ થાય એટલે માંખણ, સાકર તથા સોનાના વરખ. (૪૫) પથરી ઉપર શિલાજીત. (૪૬) મૂત્ર બંધ થયું હોય તો કુમળા મૂળાનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરો-ખાર એકત્ર કરી આપવાં. (૪૭) ગુલ્મરોગ ઉપર વાયવર્ણાની છાલ. (૪૮) વિદ્રધિરોગ ઉપર રક્તસ્રાવ. (૪૯) હેડકી ઉપર લાખના રસનો અથવા નવસાર અને ચુનો તથા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી વાસ આપવો; અથવા એક માસો પાણી સાથે પાવો. (૫૦) દાહ ઉપર શીતવિધિ. (૫૧) ભગંદર ઉપર કૂતરાનાં હાડકાં ગધેડીના લોહીમાં ઘસી શંખપુષ્પીના રસમાં મિશ્રિત કરી ચોપડવું. (૫૨) અવાજ ખુલવા માટે પુષ્કરમૂળ મધમાં આપવાં. (૫૩) શીત અને શૈત્ય ઉપર નાગરવેલ અને મરી આપવાં.

૧૨. વનૌષધિગુણાદર્શમાં આપેલાં નામો વિષે ખુલાસો.

દરેક વનસ્પતિનું પહેલું ઉપર આપેલું નામ ગુજરાતી છે.

સં૦ સંસ્કૃત. **મ૦** મરાઠી. **દે૦** દેશી. **કો૦** કોકણી. **વ૦** વડાડી. **ખા૦** ખાનદેશી. **ગો૦** ગોમં-તકી. **હિં૦** હિંદુસ્તાની. **બં૦** બંગાલી. **ક૦** કર્નાટકી. **તે૦** તૈલંગી. **મા૦** મારવાડી. **રા૦** રાજપુતાની. **કા૦** કાન્યકુબ્જ. **પં૦** પંજાબી. **તા૦** તામીલ. **તુ૦** તુલૂ. **મલા૦** મલાક્કા. **ફા૦** ફારસી. **અ૦** અરબી. **ઇં૦** ઇંગ્રેજી. **લા૦** લાટીન.

---

* ઔષધ આપવા માટે જ્યાં અનુપાન લખેલું ન હોય ત્યાં રોગ પ્રમાણે જે સર્વ સાધારણ અનુપાનો કહેલાં છે તે અહીંઆં દર્શાવેલાં છે.

૧૩. ઔષધિ પ્રતિનિધિ.

જે પદાર્થો જોઇતા સ્થાને જોઇતી વખતે મળી આવતા નથી, તેને બદલે તેવાજ ગુણવાળા પદાર્થ યોજવા; પરંતુ ઔષધિની બનાવટનું નામ જે પદાર્થના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું હોય તે પદાર્થ કદી બદલાવી શકાતો નથી. (જેમકે હરીતકયવલેહમાં હરીતકી એટલે હરડેને બદલે આમળાં વપરાય નહિ.) આમ એક ચીજને બદલે બીજી ચીજજ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેને **ઔષધિ પ્રતિનિધિ** કહે છે. આ પ્રમાણે એક ન મળે તો તેના બદલે બીજી જે ચીજ (ઔષધિ) વાપરી શકાય તેની યાદી અહીં આપીએ છીએ.

અજમોદ=અજમો.
અતિવિષ=નાગરમોથ.
અષ્ટમૂત્ર=ગોમૂત્ર.
અમ્લવેતસ=કચુકા, આમલી, આલુ-બુખાર.
આકડાનું દૂધ=આકડાના પાનનો રસ.
ઉત્પલ=કમળ.
ઋદ્ધિ-વૃદ્ધિ=કુક્કરકંદ.
કપૂર=ચંદન, રક્તચંદન (રતાંજળી)
કસ્તૂરી=જાવંત્રી.
કંકોળ=એલચી, જાવંત્રી.
કંદ=સુરણ.
કાકોલી=આસંધ.
કાંતલોહ=તીખું લોહું, પોલાદ.
ક્ષારના=અભાવે અઘેડાનો ક્ષાર.
ક્ષીરકાકોલી=શતાવરી.
ખેરછાલ=કડવા લીમડાની છાલ.
ગજપીપર=પીપળીમૂળ.
ઘઉં=નાચણી.
ચવક=ગજપીપર.
ચિત્રક=દાંતી, નેપાળો.
ચોખા=સાઠી ચોખા, જુવાર.
ચંદન=વાળા, કપૂર.
જાવંત્રી=લવંગ.
જીરૂં=ધાણા.
જીવક અને ઋષભક=ભોંયકોળું, [વંશલોચન.
જુનું ઘી=તાજું ઘી.
તગર=કોષ્ટ.
તુવેર=કળથી.
દહીં=છાશ.
દારૂહળદર=હળદર.
દ્રાક્ષ=ખજુર, શીવણનાં ફળ એટલે [સક્કરજન.
ધાવડીનાં ફૂલ=મહુડાનાં ફૂલ.
નખલા=લવંગ.
નીલોત્પલ=કુમુદપુષ્પ, પોયણું.
પીપર=મરી.
પુષ્કરમળ=કોષ્ટ.
બકરીનું દૂધ=ઘેટીનું કે ગાયનું દૂધ.
બાવચો=કુંવાડીયાનાં બીજ.
ભારંગમૂળ=રીંગણીનાં મૂળ.
ભિલામો=ચિત્રક, ચિત્રો.
મધ=જુનોગોળ.
મરી=લવંગ.
મેદા ને મહામેદા=જેઠીમધ અને આસંધ.
મોતી=મોતીની છીપ.
મોરવેલ=તજ.
રક્તચંદન=વાળા (વીરણના).
રસાંજન=દારૂહળદર.
રૂપું=રોપ્યમાક્ષિક, લોહભસ્મ.
લક્ષ્મણા=મયુરશિખા.
વજ=મોરવેલ, કોળિંજન.
વરી=સામો.
વાળો=નાગરમોથ.
સોનું=સુવર્ણમાક્ષિક, લોહભસ્મ.
હરડે=આમળાં.
હીરો=વૈક્રાંતમણિ.

૧૪—ઔષધિઓના ગુણદોષદર્શક શબ્દો વિષે સમજૂત.

ઔષધિઓના ગુણદોષને દર્શાવનારા જે મુખ્ય શબ્દો વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આવે છે તેની વિશેષ સમજૂતી નીચે પ્રમાણે છે:—

લઘુ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ એ અનુક્રમે આકાશ, પૃથ્વી, જળ, પવન અને અગ્નિના ગુણ છે. તે પાંચ પૈકી ૧—**લઘુ** (હલકો) પદાર્થ અત્યંત પથ્ય, કફનાશક અને તુરત પાચન થાય એવો હોય છે. ૨—**ગુરૂ** (ભારે) પદાર્થ વાયુને હરનાર, પુષ્ટિકારક, કફકારક અને ધીરેથી પાચન થાય એવો હોય છે. ૩—**સ્નિગ્ધ** (ચીકણો) પદાર્થ વાયુનાશક, કફ કરનાર, વૃષ્ય અને બળવર્ધક હોય છે. ૪—**રૂક્ષ** (રૂખો-લુખો) પદાર્થ વાયુ કરનાર અને અત્યંત કફનાશક હોય છે. ૫—**તીક્ષ્ણ** (તીખો) પદાર્થ ઘણું કરીને પિત્તકર્ત્તા, લેખન અને કફ તથા વાયુને હરનાર હોય છે.

૬—**શ્લક્ષ્ણ** પદાર્થ ચીકાશ વિનાનો છતાં કઠોર હોવાથી ચીકણો હોય છે; જેમકે ઘુંટેલો પત્થર. ૭—**સ્થિર** પદાર્થ વાયુ અને મળને રોકે છે. ૮—**સર** પદાર્થ વાયુ અને મળને કહાડે છે. ૯—**પિચ્છલ**

(દૂધની તર જેવા) પદાર્થ તંતુ (રેષા)વાળો, બળકર્તા, ભારે, તુટેલને સાંધનાર, કફકર્તા, ક્લેદન અને છેદન કર્તા જાણવો. ૧૦—**શીતળ** પદાર્થ સુખકર્તા, રૂધિર આદિના વહીજવાને રોકનાર, મૂર્ચ્છા, તરસ, પ્રસ્વેદ (પરસેવો) અને દાહને દૂર કરે છે. ૧૧—**ઉષ્ણ** (ગરમ) પદાર્થ શીતળ પદાર્થથી ઉલટા ગુણવાળા છે અને પાચક છે. ૧૨—**વિશદ** (ફેલાઇ જનાર) પદાર્થ વ્રણને ભરે છે. ૧૩—**સ્થૂલ** પદાર્થ શરીરને જાડું કરે અને છિદ્રોને બંધ કરે છે. ૧૪—**સૂક્ષ્મ** પદાર્થ શરીરનાં નાનાં અંગો વગેરેમાં પણ પ્રવેશ કરે છે. ૧૫—**દ્રવ** પદાર્થ એટલે ઓગળેલો, પાતળો અથવા પ્રવાહી પદાર્થ. ૧૬—**શુષ્ક** પદાર્થ એથી વિપરીત ગુણવાળા છે. ૧૭—**આશુકારી** પદાર્થ શરીરમાં શીઘ્રતા કરે; જેમકે તેલ પાણીમાં જલદી તરી જાય છે. ૧૮—**મંદ** પદાર્થ શિથિલતા કરે છે. એને **અલ્પ** પણ કહે છે. ૧૯—**મૃદુ** પદાર્થ કોમળ હોય છે. ૨૦—**કર્કશ** પદાર્થ ખરખરે એવા હોય છે. એ વીસ ગુણો સુશ્રુતે કહ્યા છે. તે સિવાય દીપનાદિ ગુણો નીચે પ્રમાણે છે.

૧—જે પદાર્થ આમને પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત ન કરે તેને **પાચન** ઔષધ કહે છે; જેમકે નાગકેસર. ૨—જે દ્રવ્ય આમને ન પચાવે અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે તેને **દીપન** ઔષધ કહે છે; જેમકે વરીઆળી. ૩—જે આમને પચાવે અને અગ્નિને પણ પ્રદીપ્ત કરે તેને **દીપન પાચન** કહે છે; જેમકે ચિત્રક. ૪—જે પદાર્થ ઉલટી, રેચ આદિ કર્મોથી શરીરમાં સમાનપણે દોષોનું શોધન કરે તેમજ શરીરમાં જે દોષ વિષમ એટલે ન્યુનાધિક થઇ રહેલા હોય એને સમાન કરી આપે એને **શમન** કે **સંશમન** ઔષધી કહે છે; જેમકે ગળો. ૫—જે ઔષધ અપકવ વાયુ, પિત્ત, કફ અને મળને પકવ કરી અને વાયુના બંધને તોડી મળને નીચે ઉતારે તેને **અનુલોમન** ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે. ૬—કોઠામાં ચોંટી રહેલ પકવવા લાયક મલાદિકને પકવ્યા વિનાજ જે ઔષધ નીચે ઠેલી લાવે અર્થાત્ ઝાડો કરે તેને **સ્રંસન** ઔષધ કહે છે; જેમકે ગરમાળો. ૭—વાતાદિક દોષથી અબદ્ધ (છુટા) અને બદ્ધ (બંધાએલ) તેમજ વાયુથી લીંડીની માફક સુકાએલ મલાદિકને જે ઔષધ ભેદીને ગુદાના માર્ગથી બહાર કહાડે તેને **ભેદન** ઔષધ કહે છે; જેમકે કડુ. ૮—જે પાકા તેમજ કાચા મલાદિકને પાતળા કરી ગુદાદ્વારે બહાર કહાડે તેને **રેચક** ઔષધ કહે છે; જેમકે નસોતર. ૯—જે પાકે નહિ એવા પિત્ત અને કફને બળપૂર્વક મોઢાની વાટે બહાર કહાડે (ઉલટી કરે) તેને **વમન** ઔષધ કહે છે; જેમકે મીંઢળ. ૧૦—પોતાના સ્થાનમાં સંચિત થઇ રહેલા મળને ઉપરના ભાગમાં લાવી (મોઢા અને નાકવાટે) જે ઔષધ બહાર કહાડે અથવા અધો ભાગે (ગુદા, લિંગ, ભગદ્વારે) બહાર કહાડે તે **દેહસંશોધક** છે; જેમકે કુકડવેલ. ૧૧ જે ઔષધ દીપન પાચન અને ગરમ હોવાથી શરીરમાં પ્રવાહી રૂપે રહેલા અથવા વહેતા દોષને સુકવીને કઠિન બનાવે તેને **ગ્રાહી** કહે છે; જેમકે સુંઠ, જીરૂં, ગજપીપર. ૧૨—જે ઔષધ લુખું, શીતળ, ખાટું અને લઘુપાકી હોવાથી પ્રતિલોમવાત કરી આપે તે **સ્તંભન** ઔષધ છે; જેમકે કુડા અને અરલુ. ૧૩—જે ઔષધ પરસ્પર મળેલ કફાદિક દોષને પોતાની શક્તિથી તોડી ફોડીને જુદા કરી આપે એને **છેદન** ઔષધ કહે છે; જેમકે ક્ષાર, કાળાં મરી, શિલાજીત. ૧૪—જે દ્રવ્ય રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિ દોષોને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરે તેને **લેખન** કહે છે; જેમકે મધ, ગરમ પાણી, ઘોડાવજ, જવ. ૧૫—જે પદાર્થ ખાવાથી મૈથુન કરવાને ઉત્સાહ થાય તેને **વાજીકર** ઔષધ જાણવાં; જેમકે આસંધ, મુસળી, સાકર અને શતાવરી. ૧૬—જેનાથી શુક્ર (વીર્ય)ની વૃદ્ધિ થાય તેને **શુક્રલ** કહે છે; જેમકે નાગબલા આદિ. વળી કૌચનાં બીજ, દૂધ, અડદ, ભીલામાનાં મીંજ અને આંમળાં એ પણ પોતપોતાના પ્રભાવથી શીઘ્ર રસાદિના ઉત્પાદનપૂર્વક શુક્રને વધારનાર છે, અને અધિક વધવાથી રેચન એટલે કહાડનાર છે. સ્ત્રીનું સ્મરણ, કીર્તન, દર્શન, સંભાષણ, સ્પર્શ, ચુંબન, આલિંગન અને મૈથુન એ સર્વે અથવા તેમાંનું એક એક પણ શુક્રને પ્રવૃત્ત કરે છે. ભોરિંગણીનું ફળ વીર્યનું રેચક છે. જાયફળ વીર્યનું સ્તંભનકર્તા છે અને ઇન્દ્રજવ શુક્રનો ક્ષયકર્તા છે. ૧૭—જે પદાર્થ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા અને જ્વરાદિ રોગોને દૂર કરે તેને **રસાયન** ઔષધ કહે છે; જેમકે હરડે, દંતી, ગુગળ અને શિલાજીત. ૧૮—જે પદાર્થ પ્રથમ અપકવ સ્થિતિમાંજ પોતાના ગુણોથી આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઇ પછીજ પચે એ **વ્યવાયી** ઔષધ છે; જેમકે ભાંગ અને અફીણ. ૧૯—જે ઔષધ શરીરમાંના ધાતુઓને તથા ઓજને શોષણ કરીને શરીરના સાંધાઓને શિથિલ—ઢીલા કરે તેને **વિકાશી** ઔષધ જાણવું; જેમકે સોપારી અને કોદરા. ૨૦—જે પદાર્થ બુદ્ધિનો લોપ કરે અને તમોગુણ-

પ્રધાન હોય તેને **માદક** (મદકારક) કહે છે; જેમકે દારૂ સુરાદિક. ૨૧–જે વ્યવાયી, વિકાશી, કફનાશક, માદક, વધારે અગ્નિગુણવાળો અને પ્રાણનાશક પદાર્થ હોય તેને **યોગવાહી** કહે છે; જેમકે–વિષ (વછ-નાગ, શકતુકાદિ). ૨૨–જે પદાર્થ પોતાના બળથી શરીરનાં છિદ્રોમાં રહેલા વાતાદિક દોષોના સંચયને કહાડે તેને **પ્રમાથી** ઔષધ કહે છે; જેમકે કાળાં મરી, ઘોડાવજ. ૨૩–જે પદાર્થ પોતાના પિચ્છલ ગુણથી કરીને રસવાહિની શિરાઓને રોકીને શરીરને ભારે–સુસ્ત બનાવે તેને **અભિષ્યંદી** કહે છે; જેમકે દહીં. ૨૪–**દાહક** અથવા વિદાહી પદાર્થ શરીરમાં ખટાશ અને તૃષાને વધારે છે તથા હૃદયમાં દાહ કરે છે અને એનો પાક ઘણો જલદી થાય છે. ૨૫–**યોગવાહી** જે પદાર્થ હોય છે તે સંસર્ગી (તેમાં જે બીજી વસ્તુઓ મેળવી હોય તે) વસ્તુઓના ગુણદોષને કરે છે અને તેનાજ પ્રમાણે તેનો પાક થાય છે; જેમકે તેલ, પાણી, મધ, ઘી, પારો અને લોહ આદિ યોગવાહી ઔષધ છે.

૧૫–ઔષધિઓના સમૂહનાં નામો.

એકથી અધિક ઔષધિઓના સમૂહને સૂચવનારાં જે નામો દેશી વૈદકમાં આવે છે તે વિષેની સમજૂત નીચે પ્રમાણે છે.

અંજનત્રય–૧ કાળો સુરમો, ૨ જસતનાં ફલ અને ૩ રસવંતી.

અમ્લપંચક–૧ ગોર, ૨ દાડમ, ૩ કોકમ, ૪ ચુકા અને ૫ અમ્લવેતસ.

અષ્ટગંધ–૧ કપૂર, ૨ ચંદન, ૩ મોથ, ૪ કુસુમ, ૫ દેવદારૂ, ૬ ગોરોચન, ૭ કેસર અને ૮ વાળો.

અષ્ટવિધ–ચિકિત્સા–૧ શલ્ય, ૨ શાલાક્ય, ૩ બાળ ચિકિત્સા, ૪ અગદ, ૫ વિષતંત્ર, ૬ વાજીકરણ, ૭ રસાયન અને ૮ ભૂતવિદ્યા.

ઉપવિષત્રય–૧ નિર્વિષી, ૨ અતિવિષ અને ૩ લાંગલી.

ઔષધીપંચામૃત–૧ ગળો, ૨ મુસળી, ૩ સુંઠ, ૪ ગોખરૂ અને ૫ શતાવરી.

કટૂષણ–૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ અને ૩ સુંઠ.

કંટક તૃતીય–૧ ધમાસો, ૨ ભોરીંગણી અને ૩ ડમરો.

કંટકારીત્રય–૧ ઉભીરીંગણી, ૨ બેઠીભોરીંગણી અને ૩ ગોખરૂ.

કટુગ્રંથી–૧ સુંઠ, ૨ લસણ, ૩ આદુ અને પીપળીમૂળ.

ક્ષારદ્વય–૧ જવખાર અને ૨ સાજીખાર.

ક્ષારત્રય–૧ જવખાર, ૨ સાજીખાર અને ૩ ટંકણખાર.

ક્ષારપંચક–૧ ખાખરા, ૨ કમળ, ૩ જવ અને ૪ તલસરા (તલના છોડ) ના બનાવેલા ક્ષાર અને ૫ સાજીખાર.

ક્ષારષટ્ક–૧ તલસરા, ૨ લાંગલી, ૩ અડદ, ૪ અઘેડો, ૫ મરખો અને ૬ કડો એ છ ચીજોના ક્ષાર.

ક્ષારદશક–૧ સરગવો, ૨ મૂળા, ૩ પલાશ (ખાખરો), ૪ આમલી, ૫ ચિત્રક, ૬ આદુ, ૭ શેલડી, ૮ અઘેડી, ૯ મોચરસ અને ૧૦ જવ.

ચતુરમ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં લાંબાં લીંબુ અને ૪ ગોળ ખાટાં લીંબુ.

ચતુરૂષણ–૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ પીપળીમૂળ.

ચાતુર્જાત–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર, ૩ એલચી અને ૪ નાગકેસર એ **ચાતુર્જાત.** (૨) નાગકેસરના સ્થાને મરી હોય તે કટુ **ચાતુર્જાત.**

ચાતુર્ભદ્રક–૧ સુંઠ, ૨ અતિવિષ, ૩ મોથ અને ૪ ગળો.

ચતુર્બીજ–૧ મેથી, ૨ અસાળીઓ, ૩ કાળીજીરી અને ૪ અજમોદ.

ચાતુર્થિકગણ–૧ આમળાં, ૨ હરડે, ૩ લીંડીપીપર અને ૪ ચિત્રો.

જીવનીયગણ–૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ મેદા, ૪ મહામેદા, ૫ કાકોલી, ૬ ક્ષીરકાકોલી, ૭ ઋદ્ધિ, ૮ વૃદ્ધિ, ૯ જેઠીમધ, ૧૦ ખરખોડી, ૧૧ જંગલી મગ અને ૧૨ જંગલી અડદ.

ત્રિકટુ–, **ત્ર્યુષણ**– } ૧ સુંઠ, ૨ મરી અને ૩ લીંડીપીપર.

ત્રિફળાં–એ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) ૧ હરડે, ૨ બહેડાં અને ૩ આમળાં એ સમાન ભાગે અથવા હરડે ૧ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૪ ભાગ તે **ત્રિફળાં** કહે છે. (૨) ૧ દ્રાક્ષ, ૨ શવત અને ૩ ખજુરનાં ફળ એ **મધુર ત્રિફળાં.** (૩) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ અને ૩ એલચી એ **સુગંધી ત્રિફળાં.**

ત્રિસુગંધ–૧ તજ, ૨ તમાલપત્ર અને ૩ એલચી.

ત્રિજાત–ઉપર મુજબ.

ત્રિસમ–૧ હરડે, ૨ સુંઠ અને ૩ ગળો.

ત્રિકાર્ષીકા–૧ સુંઠ, ૨ અતિવિષ અને ૩ મોથ.

ત્રિસિતા–૧ શેલડી, ૨ મધ અને ૩ જારના સાંઠાની સાકર.

ત્રિકંટક–૧ સુંઠ, ૨ ગળો અને ૩ ધમાસો.

ત્રિલોહ–૧ સોનું, ૨ રૂપું અને ૩ ત્રાંબુ.

દશમૂળ–લઘુપંચમૂળ અને બૃહત્પંચમૂળ એકત્ર.

નવરત્ન–૧ માણેક, ૨ મોતી, ૩ પરવાળાં, ૪ ગરૂડપાચ, ૫ પોખરાજ, ૬ હીરો, ૭ ગોમેદ, ૮ નીલ અને ૯ વૈડૂર્ય.

નિંબપંચાંગ–૧ લીમડાનાં પાંદડાં, ૨ ફૂલ, ૩ ફળ, ૪ મૂળ અને ૫ છાલ.

પંચકોલ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ લીંડીપીપર, ૨ પીપળીમૂળ, ૩ ચવક, ૪ ચિત્રક, ૫ સુંઠ. (૨) ૧ હરડે, ૨ અજમોદ, ૩ સંચળ, ૪ હીંગ અને ૫ સુંઠ.

પંચ પલ્લવ–૧ વડ, ૨ પીંપર, ૩ પીંપળો, ૪ ઉમરો, ૫ પારસપીંપળો એ પાંચે ઝાડનાં કુંપળો. (અહીં અને પંચ વલ્કલમાં પીંપર નં. ૩૭૪ વાળી ગ્રાહ્ય છે. લીંડીપીપર લેવાની નથી.)

પંચ વલ્કલ–પંચ પલ્લવમાં બતાવેલ પાંચે ઝાડોની છાલ.

પંચમૂળ–એના સાત પ્રકાર છે. (૧) ૧ શાલવણુ, ૨ પીઠવણુ, ૩ બેઠી રીંગણી, ૪ ઉભી રીંગણી અને ૫ ગોખરૂ એ **લઘુ પંચમૂળ.** (૨) ૧ બીલી, ૨ સીવણુ, ૩ પાટલા (કાંકચ), ૪ અરણી, ૫ અરલુ એ **બૃહત્ પંચમૂળ.** (૩) ૧ બળદાણા, ૨ સાટોડી, ૩ મુદ્ગપર્ણી (જંગલી મગ), ૪ માષપર્ણી (જંગલી અડદ), ને ૫ એરંડ મૂળ એ **મધ્યમ પંચમૂળ.** (૪) ૧ હળદર, ૨ ગળો, ૩ મીઠીઆવળ, ૪ સારીવા અને ૫ વિદારી કંદ એ **અલ્પાખ્ય પંચમૂળ.** (૫) ૧ જીવક, ૨ ઋષભક, ૩ વીરાજીવંતી, ૪ શતાવરી અને ૫ જીવકાદિ એ **જીવક પંચમૂળ.** (૬) ૧ દર્ભ (ડાભડો), ૨ કાંસ (કાસડો), ૩ શર, ૪ શાલ્ય અને ૫ શેલડી એ **તૃણ પંચમૂળ.** (૭) ૧ ગોખરૂ, ૨ બોરડી, ૩ ઇન્દ્રવારૂણી (ત્રુંસકું અથવા કડવી કોઠીંબી), ૪ કાસંદરો અને ૫ શિરીષ (સરસડો) એ **ગોક્ષુરાદિ પંચમૂળ.**

પંચમહાવિષ–૧ સોમલ, ૨ હરતાલ, ૩ મનશીલ, ૪ વછનાગ અને ૫ સર્પવિષ.

પંચામૃત–૧ સુંઠ, ૨ કાળી મુસળી, ૩ ગળોસત્વ, ૪ શતાવરી અને ૫ ગોખરૂ અથવા–દૂધ, દહીં, ઘી, મધ અને ખાંડ.

પંચોપવિષ–૧ આકડાનું દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાંગલી, ૪ ધંતૂરો અને ૫ કણેર.

પંચગવ્ય–૧ ગાયનાં મૂત્ર, ૨ છાણુ, ૩ દૂધ, ૪ દહીં અને ૫ ઘી એ પાંચે પદાર્થ.

પંચામ્લ–૧ અમલબેદ, ૨ કોકમ, ૩ મોટાં લાંબાં લીંબુ, ૪ ગોળ ખાટાં લીંબુ અને ૫ બીજોરાં.

પંચગણુ–૧ પીઠવણ, ૨ ઉભી રીંગણી, ૩ બેઠી ભોરીંગણી, ૪ વિદારી કંદ અને ૫ બીજોરૂં.

પંચસમ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ સુંઠ, ૨ લીંડીપીંપર, ૩ હરડે, ૪ નસોત્તર અને ૫ સંચળ. (૨) ૧ આમલી, ૨ સિંધાલુણ, ૩ ચિત્રક મૂળ, ૪ હરડે અને ૫ લીંડીપીપર.

પંચાંગલેપ–૧ સાટોડીનાં મૂળ, ૨ દેવદાર, ૩ સુંઠ, ૪ સરસવ અને ૫ સરગવાની છાલ.

પંચભૃંગ–૧ કુકડવેલો, ૨ ખીજડી, ૩ ભાંગ, ૪ નગોડ અને ૫ તમાલ.

પંચમૂત્ર–૧ ગાય, ૨ બકરી, ૩ ઘેટી, ૪ ભેંસ અને ૫ ગધેડી એ પાંચનાં મૂત્ર.

પંચબીજ–એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ રાઇ, ૨ અજમોદ, ૩ જીરૂં, ૪ ખસખસ અને ૫ અજમો. (૨) ૧ મેથી, ૨ માલકાંગણી, ૩ અજમો, ૪ કાળીજીરી અને ૫ એખરો.

પંચસિદ્ધૌષધ–૧ તેલીઓ કંદ (એ નાના જનાળા જેવડા હાથભર ઉંચા છોડ હોય છે. તેનાં પાંદડાં પીલુ જેવાં અને તેની છાપમાં તેલનો પ્રકાશ હોય છે.) ૨ સુવાકંદ, ૩ કુક્કરકંદ, ૪ રૂદ્રવંતી, (જંગલી ચણા–એનાં પાંદડાં ચણા જેવાં અને નીચે ચીકાશ હોય છે) અને ૫ મત્સ્યાક્ષી.

પંચસૂરણ–૧ મીઠું સૂરણ, ૨ કડવું ડુંગરી સૂરણ, ૩ ચિત્રાવાળું ચિતલકંદ, ૪ પાંચ પત્રના ખાટખડુંબાનો કંદ અને ૫ માળાકંદ.

બલાચતુષ્ટય–૧ બલા (બળ, બોળ કેટલાક એને ખરેંટી એટલે ખપાટ માને છે), ૨ મહાબલા (સહદેવી, સોનેલું), ૩ નાગબળા (ગંગેટી), ૪ અતિબલા (ગાડર કાંગસી).

મધુરત્રય–૧ ઘી, ૨ ગોળ અને ૩ મધ.

મિત્રપંચક–૧ ઘી, ૨ મધ, ૩ ગુગળ, ૪ ચણોઠી અને ૫ ટંકણખાર.

લવણત્રય–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ અને ૩ બીડલવણ.

લવણપંચક–૧ સિંધાલુણ, ૨ સંચળ, ૩ બીડલવણ, ૪ વડાગરૂં મીઠું અને ૫ દરીઆનું કિંવા નદીનું (ગસીયું) મીઠું.

વ્યોષ–ત્રિકટુ (૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીંપર.)

ષડ્રસ–૧ ગળ્યો, ૨ ખાટો, ૩ ખારો, ૪ કડવો, ૫ તીખો અને ૬ તુરો.

ષડુષણ–૧ સુંઠ, ૨ મરી, ૩ લીંડીપીપર, ૪ પીંપળીમૂળ, ૫ ચવક અને ૬ ચિત્રક.

સુગંધીપંચક—૧ કેસર, ૨ અગર, ૩ કપૂર, ૪ કસ્તૂરી અને ૫ ચંદન.

સુગંધીષટ્ક—એના બે પ્રકાર છે. (૧) ૧ જાયફળ, ૨ લવંગ, ૩ કપૂર, ૪ સોપારી, ૫ વાળો અને ૬ ચણકબાબા એ **સુગંધીષટ્ક.** (૨) ૧ કૃષ્ણાગરૂ, ૨ કસ્તૂરી, ૩ કપૂર, ૪ શ્વેતચંદન, ૫ ચણકબાબા અને ૬ નોરવેલનો કંદ એ **મહાસુગંધીષટ્ક.**

ષટ્પ્રાણ હરણ—૧ સડેલું માંસ, ૨ વૃદ્ધ સ્ત્રી, ૩ ભાદરવાનો તડકો, ૪ ભેંસનું દહીં, ૫ પરોઢીએ સ્ત્રીસંગ અને ૬ દિવસની નિદ્રા.

ષટ્પ્રાણકર—૧ તાજું મિષ્ટાન્ન, ૨ નવું અન્ન, ૩ બાળા સ્ત્રી, ૪ દૂધનું જમણ, ૫ ઘી અને ૬ ઉના પાણીથી સ્નાન*

સપ્તોપવિષ—૧ આકડાનું દૂધ, ૨ થોરનું દૂધ, ૩ લાંગલી, ૪ કણેર, ૫ ચણોઠી, ૬ અફીણ અને ૭ ધંતૂરો.

સપ્તોપધાતુ—૧ સુવર્ણ માક્ષિક, ૨ તારમાક્ષિક, ૩ મોરથુથુ, ૪ કાંસું, ૫ પિત્તલ, ૬ સિંદૂર અને ૭ મંડૂર.

સપ્તધાતુ—૧ સોનું, ૨ રૂપું, ૩ તાંબુ, ૪ **સીસું**, ૫ કલઈ, ૬ જસત અને ૭ લોઢું.

સપ્તસંતર્પણ—૧ દ્રાક્ષ, ૨ દાડમ, ૩ ખજુર, ૪ સાકર, ૫ શાલી ધાન્ય (ડાંગર), ૬ મધ અને ૭ ઘી.

સપ્તોપરત્ન—૧ વૈકાન્ત, ૨ સૂર્યકાન્ત, ૩ ચન્દ્રકાન્ત, ૪ કપૂર, ૫ સ્ફટિક, ૬ પીરોજ અને ૭ કાચ.

સપ્તવિધ કવાથ—૧ પાચન, ૨ શોધન, ૩ ક્લેદન, ૪ શમન, ૫ દીપન, ૬ તર્પણ, ૭ શોષક.

૧૬—કઠિન શબ્દનો કોષ.

અજીર્ણ—અપચો.
અધોગત—નીચે ગયેલો.
અધોવાયુ—ગુદામાંથી નિઃસરતો વાયુ.
અનલ—અગ્નિ.
અન્નદ્વેષ—અરૂચિ.
અનિલ—પવન, વાયુ.
અપસ્માર—ગોથું, મૃગીરોગ, વાઇ.
અપાય—અહિત—નુકશાન.
અભિઘાત—શરીર ઉપર ઘા થવો.
અમ્લ—ખાટું.
અમ્લપિત્ત—ખાટું પિત્ત, ખાટા ઓડકાર.
અરિષ્ટ—દવાનો એક પ્રકાર, સુવાવડીનો ઓરડો, અરિઠાનું ઝાડ, લીમડાનું ઝાડ, પૂર્વચિન્હ.
અરોચક—અરૂચિ.
અર્શ—હરસ, મસા.
અવલેહ—ચાટણ.
અવટાઈ, અવટાવી, અવટાવવું—ઉકળી, ઉકાળી, ઉકાળવું.
અવષ્ટંભ—જાડું.
અવ્યક્ત—સમજાય નહિ તેવું, સૂક્ષ્મ.
અશ્મરી—પથરીનો રોગ.
અશ્રાંત—હમેશાં, અટક્યા વિના.
અશ્વગંધા— } આસંધ.
આસગંધ— }
અષ્ટધા—આઠ પ્રકારના.
અષ્ઠીલા—ડુંટી ઉપર થયેલો લોહી તથા માંસનો ગોળો.
અસૃક્સ્રાવ—લોહી ઝરવું.
અસ્થિભંગ—હાડકાનું ભાગવું.
અસ્નિગ્ધ—સુકું, કઠણ.
અહિર—અર્જુન નામનો આંખનો રોગ.
આગરૂ—મોંમાંની ચાંદીઓ.
આગેરૂ—આમળ, ગુદભ્રંશ.
આધિ—મનનું દુઃખ.
આધ્માન—પેટ ફુલવું, આફરો.
આનાહ—આફરો, પેટ ચડવું.
આમ—કાચો પચ્યા વિનાનો મળ.
આમગંધી—કાચા માંસ જેવો જેનો વાસ આવે છે તે.
આમવાત— } દુર્ગંધયુક્ત ઝાડો.
આમવાયુ— }
આમાશય—ખાધેલું પચવાની જગ્યા.
આમાંશ—લોહીવાળો ઝાડો, લોહીખંજવાડો, રક્તાતિસાર.
આયુષ્યદ—આયુષ્ય આપનાર.
આરક્ત—રાતો.
આર્તવ—સ્ત્રીઓને અટકાવ આવી લોહી પડે છે તે.
આર્દ્ર—ભીંજાયલું.
આવૃત—ઘેરાયલો.
આશય—જગ્યા, સ્થાન, હેતુ.
આહ્લાદ—આનંદ.
ઇન્દ્રલુપ્ત—ઉંદરી.
ઉગ્રગંધ—તિવ્ર ગંધવાળું.
ઉચકી—હેડકી.
ઉચ્ચ—ઉંચું.
ઉઠાણું—અંકુર ગુમડું, ગાંઠ.
ઉદ્દેશ—હેતુ.
ઉદકમેહ—પરમાનો એક ભેદ છે.
ઉન્મત્ત—ભ્રમિત, ગાંડો.
ઉન્માદ—ગાંડાપણું.
ઉન્હાળી—ઉનવા, મૂત્રકૃચ્છ્ર.
ઉરોગ્રહ—છાતીમાંનું આંતરડું સુજવાનો વ્યાધિ, છાતી જકડાઈ જવી.
ઉરોઘાત—છાતી ઉપર વાગવું.
ઉષ્ણવીર્ય—ગરમ—ઉના પદાર્થ.

---

* उष्णाम्बुनाथः कायस्य परीशेको बलावहः ॥ तंनैव चात्तमांगस्य बलहृत्केशचक्षुषाम् ॥ १ ॥

અર્થ:—ઉના પાણીનો શેક શરીરને બળ આપનાર છે પણ તેનાથી માથાના ભાગને ધોવાથી તે વાળ અને આંખોના બળનો નાશ કરે છે.

ઋતુમતી–અટકાવ આવેલી સ્ત્રી.
ઓકારી–ઉલટી, વમન.
અંજનનામિકા–, અંજુલી– } આંજણી.
અંડવૃદ્ધિ–વધરાવળ, અંતરગળ.
અંશ–હિસ્સો.
કટુ–કડવું.
કફ–બલગમ.
કફઘ્ન–કફને તોડી છુટો પાડનાર.
કફલ–કફકારક.
કમળો–પિત્તકમળી, પીળીયો, કમળીવા, કમળી.
કરમ–કૃમિ, કરમિયા.
કર્ણશૂળ–કાનમાં શૂળ આવવાં.
કર્ણસ્ત્રાવ–કાનમાંથી પરૂનું વહેવું, વહેતો કાન.
કલ્ક–ચટણીના જેવો વાટેલો પદાર્થ.
કવલુ–બરોળ.
કાચબિંદુ–મોતીયા બિન્દુ, આંખના મોતીયા.
કાસ–ઉધરસ.
કાસઘ્ન–ખાંસીનો નાશ કરનાર.
કુક્કુટપુટ–એક વેંતના ખાડામાં ૧૦ અડાયાંનો અગ્નિ આપવો તે.
કુટકી–કડુ.
કુબ્જત્વ–કુબડાપણું.
કુબ્જવાત–એક જાતનો વાયુ.
કુલિત્થ–કળથી.
કુષ્ઠ–કોઢ.
કૃચ્છ્ર–શરીરને દુઃખ થવું, કષ્ટ.
કૃમિકર્ણ–કાનમાં જીવ થવાનો રોગ.
કેશતુંડે–ફે તોડીયું ગુમડું.
કોપન–કોપાવનાર.
કોષ્ટ–આમ, મૂત્ર, અગ્નિ, લોહી અને અન્ન એ પ્રત્યેકનાં સ્થાન.
કોષ્ટુશીર્ષ–વાયુરોગ.
ક્લમ–ગ્લાનિ, થાક.
ક્લિન્ન–ભીંજાયલો.
ક્લિષ્ટ–કઠણ, ગુંચવાડાવાળું.
ક્લીબ–નપુંસક.
ક્લેદ–પસીનો.
કંડૂ–ખરજ, ખંજવાળ, ખુજલી, ચેળ.
ખલ્લરી–ખાલી ચડવી.
ખવડયા–ખોડો.
ખુપરા–આંખના ખીલ.
ખોકલા–ઉધરસ.
ખંજ–લંગડો.
ગડું–, ગડુંબે– } ગુમડું, વિદ્રધિ.
ગદ–આજાર, દરદ.
ગર્ભ–પેટમાં જે બાળક રહે છે તે.
ગર્ભપાત–કસુવાવડ.
ગર્ભિણી–દહાડાવાળી સ્ત્રી.
ગર્ભસ્થ–ગર્ભમાં રહેનારા.
ગર્ભાશય–ગર્ભસ્થાન.
ગલગંડ–ગળા ઉપર ગુમડું થાય છે તે, લાપોટીયું.
ગલગ્રહ–ગળાનું બંધ થવું.
ગલિતકુષ્ટ–અસાધ્ય કોઢનું દરદ.
ગલસુંણા–, ગાલસુંડા– } લાપોટીયું, ગાલ ઉપરનો સોજો.
ગળું–ગુમડું, વિદ્રધિ.
ગુરૂ–વજનદાર, ભારે.
ગુરૂત્વ–વજનદારપણું.
ગુલ્ફ–પગની ઘુંટી.
ગૃધ્રસી–કમ્મરમાં ભરેલી ઉસણ, એક જાતનો વાયુરોગ.
ગોતું–, ગોથું– } મૃગીરોગ, ફેફરૂં, વાઈ.
ગોમાસી–ડાંસ.
ગોવરૂ–ઓરી, શીળીનો ભેદ.
ગંડમાળ–કંઠમાળ.
ગંડૂષ–કોગળા.
ગ્રાહક–પકડનાર, રોકનાર.
ઘઉંનો નિશાસ્તો–ઘઉંમાંથી કહાડે છે. હિંદુસ્તાનમાં એ પ્રસિદ્ધ છે.
ઘન–કઠણ, મજબુત.
ઘનત્વ–નક્કરપણું.
ઘુરેં–મૃગીરોગ, વાઇ, ફેફરૂં.
ચય–જમાવ.
ચક્ષુષ્ય–આંખને ગુણકારક.
ચાતુર્થિક–ચોથીઓ.
ચિકિત્સક–વૈદ્ય, હકીમ, તબીબ.
ચિત્તભ્રમ–ઉન્માદ.
છર્દી–, છર્દિકા– } ઉલટી.
છિક્કા–છિંક.
છિન્ન–કાપેલું.
છેદક–, છેદની– } છિદ્ર પાડનાર, છેદન કરનાર.
છેદનીય–છેદન કરવાને યોગ્ય.
જઘન–સ્ત્રીની કમ્મરનો આગલો ભાગ, જાંગ.
જડ–ભારે, દુર્જર.
જત્રુ–ગરદનનું હાડકું.
જાડ્ય–ભારેપણું, મંદપણું, જડતા.
જારણ–ઔષધોથી વનસ્પતિ અને ધાતુઓની ભસ્મ કરવી તે.
જાલગર્દભ–શરીર ઉપર ઘણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે.
જંતુ–કૃમિ, કરમ.
જૃભ–બગાસું.
જૃંભણ–બગાસાં.
જ્વરઘ્ન–તાવનાશક.
ડબ્બા–ભાર.
તરળ–કાગળીયું, કૉલેરા.
તહાન–તરસ.
તામ્ર–તાંબુ.
તાલક–હરતાલ.
તિક્ત–તીખું.
તિતડીક અથવા તંતડીક–કોકમ.
તીખાં–મરી.
તુત્થ–મોરથુથુ.
તુવર–તૂરૂં, એક જાતનું કઠોળ.
તુષ–અનાજનાં છોતરાં.
તુષાર–પાણીનાં ઝીણાં ટપકાં, ઓશ.
તૃષા–તરસ.
તંદ્રા–નિદ્રાથી આળસ આવી ગુંગી આવે છે તે.

ત્યાજ્ય—ત્યાગ કરવા યોગ્ય.
ત્રિ—ત્રણ.
ત્રિક—પીઠની કરોડ નીચેનાં ત્રણ હાડકાં.
ત્રુસકું—ઈન્દ્રવરણું.
ત્વગ્દોષ, ત્વગ્રોગ } ચામડીના રોગ.
ત્વરિત—જલદી, સત્વર, તાકીદે.
દદ્રુ—દાદર, દરાજ.
દધિમંડ—દહીંની ઉપરનું પાણી.
દમ—શ્વાસરોગ, હાંફણ.
દશમૂળ—બીલી, અરણી, ઉભી અને બેઠી ભોરિંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, શીવણ, પાડવણ, પુષ્કરમૂળ.
દારૂણ—માથાનો ભયંકર રોગ.
દાર્ઢ્ય—કઠિનપણું, દૃઢતા.
દાહ—બળતરા.
દાહક—બાળનારો, બળતરા કારક.
દિવા—દિવસે.
દીપક, દીપન } જઠરાને જગાડનાર—વધારનાર.
દૂઝણુંમસ—દૂઝતા હરસ (મસા.)
દુર્જર—હઝમ થવું મુશ્કેલ તે.
દુર્લભ—પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ તે.
દુષ્ટવ્રણ—એક જાતનો નાસૂર છે, તેમાંથી પરૂ વહે છે તથા તે બહુ ગંધ મારે છે.
દૂષક—પીડા કરનારો.
દોષ—વિકૃતિ પામેલા કફ, વાત, પિત્ત તે દરેક.
દંશ—કરડવું.
દ્રવ—ટીપુંટીપું ગળવું—ટપકવું.
દ્વય, દ્વંદ્વ } બે.
ધનુર્વાત—ધનુષ્ય જેવું માણસ વાંકું થાય છે તે, વાયુનો રોગ-તાણ.
ધાન્યામ્લ—કાંજી.
નસ્ય—છીંક આવવાને માટે નાકમાં સુંઘવાનું ઓસડ.
નાગ—સાપ, સીસું.
નાડી—નસ.
નાડીવ્રણ—હમ્મેશાં વહેનારો નાસૂર.
નાના—બહુ, પુષ્કળ, અનેક.
નારૂ—વાળો.
નાશક—નાશ કરનારો.
નાશન—નાશ કરનાર.
નાસારોગ—નાકના રોગ.
નાસાશોષ—નાકનું સુકાવું.
નાળગુદ—શોફોદર.
નિતંબ—કમ્મરની પછવાડેનો ભાગ.
નિદાન—મૂળ કારણ.
નિદ્રા—ઉંઘ.
નિદ્રાભંગ—ઉંઘનો નાશ.
નિયામક—નિયમમાં લાવનાર.
નિરામય—નિરોગી, વિકારરહિત.
નિરૂપદ્રવ—પીડા નહિ તે.
નિંદ્ય—નિંદા કરવાને યોગ્ય.
પક્વ—પાકેલાં, ઘરડાં.
પક્વાશય—પચન થવાની જગા.
પક્ષાઘાત—અર્ધાંગ વાયુ, લકવો.
પચન—પાકવું.
પટકી—કોગળીયું, કૉલેરા.
પડકેશ—પડળ. કોઈ એને પરવાળાં પણ કહે છે.
પથ્ય—હિતકારક.
પરિણામશળ—ખાધેલું પચન થઈને પેટ ખાલી થયું એટલે વેદના થવા માંડે છે એવો પેટશળનો એક ભેદ છે.
પરિપાક—પચન થવું, હજમ થવું.
પરિભાષા—શાસ્ત્રીયઅર્થ—વિધિ, વ્યવસ્થા ઈ૦
પરિશિષ્ઠ—વધારો.
પર્યાય—બીજું નામ.
પસવાડું—પડખું, પાસું.
પાક—હજમ થવું.
પાચક, પાચન } પચન કરનાર.
પાત—પડવું.
પાતન—એક જાતની રસાયન ઉપર કરવાની ક્રિયા.
પાદશોથ—પગનો સોજો.
પાદસ્ફોટ—પગની ટાંચ દુઃખવાનું દરદ.
પાદહર્ષ—એક જાતનો વાયુરોગ, ઝઝણી.
પાનક—પીવાનું પાણી.
પાનીય—પીવાને યોગ્ય.
પામા—ખસ.
પિચ્છલ—ગુંદર જેવું લીસું.
પિત્તઘ્ન—પિત્તને તોડનાર.
પિત્તજ્વર—પિત્તથી આવેલો તાવ.
પીનસ—નાકનાં છોડ.
પુટ—ઓસડને સૂર્યપુટ, અગ્નિપુટ ઇત્યાદિ સંસ્કાર કરે છે તે.
પુટપાક—ઔષધાદિકોની આસપાસ પાન લપેટીને અગ્નિમાં નાખીને પકવે છે તે.
પુષ્પ—સ્ત્રીનું રજ, ફૂલ.
પુતીગંધ—ખરાબ ગંધવાળું.
પૂય—પરૂ.
પૃથક્કરણ—જુદું કરવું.
પૃષ્ઠ—પીઠ, બરડો.
પેટપીડ—પેટમાં દુખવું, ચુંક આવવી.
પેશી—શરીરમાંની માંસ વગેરેની કોથળીઓ.
પંગુ—લંગડો, પાંગળો.
પાંડુ—પાંડુરોગ.
પાંડુરતા—ફીક્કાસ, પીળાસ.
પિંડક—ઝીણી ફોલ્લીઓ.
પ્રકૃતિ—સ્વભાવ, કુદરત.
પ્રકોપ—બીગાડ, વૃદ્ધિ.
પ્રકોપન—બગડવું, વધી જવું.
પ્રખર—ઘણું તીવ્ર, અતિ ઉષ્ણ.
પ્રગલ્ભ—પ્રૌઢ, ઘરડો, ઉત્તર વયમાં આવેલો.
પ્રજા—સંતતિ.
પ્રતિકૂલ—વિપરીત, ઉલટું, વિરુદ્ધ.
પ્રતિક્રિયા—નિવારણની ક્રિયા.

પ્રતિનિધિ—બદલામાં ચાલી શકે એવો પદાર્થ.
પ્રતિબંધ—અટકાવ.
પ્રતિશ્યાય—પીનસરોગ.
પ્રદર—સ્ત્રીનો ગુહ્યરોગ.
પ્રત્યય—ભરોસો, વિશ્વાસ, અનુભવ.
પ્રદીપન—દીપન કરનાર.
પ્રમાદ—ગફલત, અસાવધપણું.
પ્રમુખ—શ્રેષ્ઠ.
પ્રમેહ—પરમીઓ.
પ્રયોગ—ઔષધ, મંત્ર, શસ્ત્ર ઇત્યાદિકોની યોજના.
પ્રલાપ—વ્યર્થ ભાષણ.
પ્રવાલ—પરવાળું.
પ્રવાહ—વહેવું.
પ્રશસ્ત—પ્રશંસા પામેલું, વખણાયલું.
પ્રસવ—જણવું.
પ્રસૂતિવાયુ—જણવાની વખતે થનારૂં વાયુનું દરદ.
પ્રહર્ષ—ઘણો આનંદ.
પ્રહાર—મારવું.
પ્રાકૃતજ્વર—ઠંડીથી સાધારણ તાવ આવે છે તે.
પ્રાશન—પીવું.
પ્રેત—લાસ, મુડદું.
પ્રેક્ષણીય—જોવા લાયક.
પ્રૌઢ—પાકી ઉમ્મરનો, પાકેલો.
પ્લીહન, પ્લીહા.—પાણ્યરી પ્યાહા નામનો પેટમાંનો આજાર, બરોલ (પેટમાં ડાબી બાજુએ થાય છે તે.)
પ્લીહઘ્ન, પ્લીહંત્રી—પ્લીહાનો નાશ કરનાર.
પ્લીહોદર—પેટમાંનું એક જાતનું દરદ.
ફળપ્રદ—ફળ આપનારો.
ફલિત—ફળ આવેલો.
ફાંટ—કોઇપણ દવા અથવા વનસ્પતિ પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાંનું સત્વ પાણીમાં લઈ લેવાની રીત.
બદ્ધ—બાંધેલું.
બદ્ધગુદોદર—બંધકોશ.
બદ્ધવિટક—ઝાડાને રોકનાર.
બલ્ય—બળ આપનાર.
બવાશિર—હરસ, મસા.
બાધિર્ય—બહેરાપણું.
બિલાસ—કફ, બલગમ.
ભડાશડવું—ભરશાડમાં ભારવું—બાફવું.
ભયપ્રદ—ભીતિ ઉપજાવનાર.
ભાસ—દેખાવ, પ્રતીતિ.
ભિષક્—વૈદ્ય.
ભોજ્ય—જમવા યોગ્ય.
ભ્રમિવાયુ—ઉન્માદ, ચિત્તભ્રમ, ગાંડાપણું.
ભ્રમ—ભ્રાંતિ.
ભ્રમણ—ફેર, ચકરી, મુસાફરી.
ભ્રંશ—નાશ.
મધુરજ્વર—એને મધુરા કહે છે.
મર્મજ્ઞ—રહસ્ય જાણનાર.
મલ—વસા, શુક્ર, લોહી, મજ્જા, મૂત્ર, વિષ્ઠા અને કાનમાંનો મેલ ઇત્યાદિ શરીરમાં બાર પ્રકારના મળ હોય છે તે.
મલજ—મળથી થએલો.
મલસ્તંભક, મલાવષ્ટંભક—ઝાડાને રોકનાર.
મલઘ્ન—મળને ઉખેડનાર.
મસ્તકરોગ—માથાના રોગ.
મહામારી—કૉલેરા, કોગળીયું.
મુરદ—મરડો, શબ, પ્રેત.
મૂત્રકૃચ્છ્ર—પીસાબ કરવામાં વાતાદિકથી પીડા થાય છે એવો રોગ.
મૂત્રખડો—પથરી.
મૂત્રલ—મૂત્રને વધારનાર.
મૂત્રાશય—પેટમાંનું મૂત્રનું ઠેકાણું; ડુંટીનો નીચલો ભાગ (પેઢુ).
મૂત્રાશ્મરી—પથરી.
મૂળવ્યાધિ—હરસ, મસા.
મૃદુ—કોમળ, નરમ.
મેદ—શરીરના સાત ધાતુમાંનો એક ચીકણો ધાતુ.
મેહ—પ્રમેહ, પરમો.
મોડ—મસા, હરસ.
મોહ—ઘેરી, ચક્કર, મૂર્છા, ભ્રમ.
મોહરી—ખાલી ચડવી.
મંડ—ચોખાની પેજ.
મંડલ—ગોળ, સમુદાય અથવા ચાળીસ દહાડા જે ક્રિયા કરવી તેને કહે છે.
મંથ—જવના આટામાં સાકર, ઘી અને ઠંડું પાણી નાખી ને જે પદાર્થ તૈયાર કરે છે તે.
માંદ્ય—મંદતા.
મૃગીરોગ—વાઇ, ગોથું.
યવાનીખંડવ—એક પ્રકારનું ચૂર્ણ છે. ભાવપ્રકાશમાં તે આવે છે.
યૂષ—ખાર, છારી.
રક્તજ—લોહીથી જે થાય છે તે.
રક્તપિત્ત—વાતરક્ત, ગાંઠીયો વા, શરીરનું અકળાઇ જવું.
રક્તપ્રમેહ—લિંગને રસ્તે લોહી વહે એ પ્રકારનો પ્રમેહ.
રક્તાર્શ—દુઝતા હરસ—મસા.
રજ—સ્ત્રીનો અટકાવ.
રતાંધળાપણું—રાત્રે આંખથી ન દેખાવું.
રમ્ય—શોભાયમાન, સુંદર.
રસાયન—શરીરમાંના રસાદિ ધાતુઓની વૃદ્ધિ તથા શુદ્ધિ કરનાર ઔષધ.
રૂચિકર—રૂચ્ય—રૂચિદાયક, સ્વાદિષ્ટ.
રૂક્ષ—કઠિન, સૂકાપણું.
રેચક—જુલાબ લાવનાર.
રેચન—ઝાડો કરનાર.
રોચક—રૂચિ ઉપજાવનાર.
લઘુ—હલકું.

લીન–લય પામેલું, સમાયલું.
લેખન–રસાદિ ધાતુ અને વાતાદિક દોષને સુકવી શરીરને શુદ્ધ કરનાર ઔષધ.
લેખનીય, લેખ્ય –લેખન કરવાને યોગ્ય.
લેહ–ચાટણ.
વક્ર–વાંકું.
વમન–ઉલટી.
વમી–વાંતિરોગ, ઉલટીનું દરદ.
વયસ્થ–ઉમ્મરમાં આવેલા, તરૂણ.
વર્જનીય, વર્જ્ય –ત્યાગવા યોગ્ય.
વર્તિ–શરીરને લગાડવાનો ઉબટણો, દીવેટ.
વર્ધક–વધારનાર.
વસા–ચરબી.
વસામેહ–૨૦ પ્રકારના પ્રમેહમાંનો એક.
વસુ–ધોળી સાટોડી.
વાતઘ્ન–વાતનાશક.
વાતરક્ત–ગાંઠીયો વા, શરીરનું અકડાઇ જવું.
વાંતિ–ઉલટી, વમન.
વિકૃત–વિકારવાળું.
વિકૃતિ–વિકાર, મંદવાડ.
વિચર્ચિકા–ખરજવું.
વિધ્વંસ–નાશ.
વિપરીત–ઉલટું.
વિપર્યાય–ઉલટાપણું.
વિપાક–પરિણામ, પાકાપણું.
વિપુલ–ઘણું.
વિમલ–સ્વચ્છ.
વિષઘ્ન–વિષનાશક.
વિષમજ્વર–અનિયમિતજ્વર.
વિસર્પ–ઇસબ, ચામડીનું એક જાતનું દરદ.

વીર્ય–ધાતુ, તેજ.
વૃંદ–જમાવ, ટોળું.
વૃષ્ય–પૌષ્ટિક, પુષ્ટ.
વેગ–ગતિ.
વેષ્ટન–લપેટવું, વીંટવું.
વૈપાદિક–વ્યાઉ, તજાગરમી, હાથ-પગનું ફાટવું.
વ્યક્ત–સ્પષ્ટ.
વ્યંગ–કમતાઇ, મુખ ઉપરની કાળાશ, કરોળીયા.
વ્યથા–દુઃખ, પીડા.
વ્યાધિ–રોગ.
વ્યોષ–(ત્રિકટુ–ત્ર્યુષણ)–સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર.
વ્રણ–જખમ, ખાડો.
શમન–શાંતિ.
શલ્ય–કાંટો, બાણ.
શિરોરોગ–માથાનું દરદ.
શીતપિત્ત–શીળસ.
શીતવીર્ય–જેમાં ઠંડો ગુણ વિશેષ છે તે.
શુષ્ક–સૂકું.
શૂલઘ્ન–શૂળ રોગનો નાશકર્તા.
શોથ–સોજો.
શોથઘ્ન–સોજાનો નાશ કરનારા.
શોધક–શુદ્ધ કરનાર.
શોધન–શુદ્ધ કરવું.
શોફ–સોજો.
શોષ–તરસ, તૃષા.
શોષણ–શોષી લેવું, ચુસી લેવું.
શ્લીપદ–હાથીપગો, હાથ પગ જાડા થવા.
શ્લેષ્મ–કફ, બલગમ.
શ્લેષ્મઘ્ન–કફને તોડનાર.
શ્લેષ્મજ–કફથી ઉપજેલું.
શ્લેષ્મલ–બલગમવાળા.

શ્વાસ–દમ.
શ્વેત–સફેદ.
ષંઢ–નપુંસક, હીજડો.
સંધિ–સાંધા.
સન્નિપાત–કફ વાત પિત્તનો બગાડ થવાથી જે વિકાર થાય છે તે.
સંશોધન–સ્વચ્છ કરવું.
સાધ્ય–મટી શકે એવો રોગ, મેળવી શકાય એવો પદાર્થ.
સારક–ઝાડો ઉતારનાર.
સિધ્મ–કરોળિયા.
સુખસાધ્ય–સુખથી મટે એવું અથવા સુખથી મેળવાય તેવું.
સુજ–શોથ, સોજો.
સુનબહિરિ–વાતરક્ત, ગાંઠીયો વા, શરીરનું અકડાઇ જવું.
સુસી–વરાધ, સસણી, ગરધણી.
સ્તન–થાન.
સ્થૂલ–પુષ્ટ, જાડું.
સ્નાયુક–વાળો.
સ્નિગ્ધ–ચિકટ, ચીકાશવાળું.
સ્નેહ–ઘૃત, તેલનો પદાર્થ, ચીકાશ.
સ્વર–શબ્દ, અવાજ.
સ્વરભેદ–અવાજમાં બગાડો.
સ્વેદઘ્ન–પસીનાનો નાશ કરનાર.
હરીતકી–હરડે.
હાથીપગો–શ્લીપદ, હાથપગ જાડા થવા.
હિક્કા–ઉચકો, હેડકી.
હૃદ્ય–હૃદયને સુખ કરનાર.
હૃદ્ગ્રહ–હૃદય(છાતી)નું જકડાઈ જવું.
ક્ષતઘ્ન–જખમ મટાડનાર.
ક્ષતજ–જખમથી થએલો.
ક્ષાર–ખાર.
ક્ષુદ્ર–છોટું, નાનું, અલ્પ.
ક્ષોભ–કોપ, ઉછાળો.

परीक्षा प्रकरण.

આર્ય વૈદક ગ્રંથોમાં વ્યાધિની પરીક્ષાના કહેલા આઠ પ્રકારોનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

૧. નાડી પરીક્ષા.

તેલનું મર્દન કરેલા, નાહેલા, જમેલા, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા એવા મનુષ્યની નાડી જોવાથી યથાર્થ સમજાતી નથી; માટે પ્રાતઃકાળે ઉઠી ઘડીભર જે સ્વસ્થ બેઠેલો હોય તેની નાડી જોવી એટલે સારી સમજાશે. પુરૂષનો જમણો હાથ અને સ્ત્રીનો ડાબો હાથ લાંબો સીધો કરી, અંગુઠાના મૂળ પાસેની શિરા ઉપર તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા આંગળીઓ રાખી વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષો અનુક્રમે જાણવા. કોઇ કોઇ વખતે એજ પ્રમાણે પગની નાડી પણ જોવાય છે.

વાંકી અને સર્પ તથા જળોની ચાલ પ્રમાણે જે ચાલે તે વાતનાડી; દેડકા, કાગડા અને ચકલીના જેવી ત્વરાએ ચાલે તે પિત્તનાડી; હંસ, કબુતર અને મોરના જેવી મંદ મંદ ચાલે તે કફનાડી; લઉઆ અને તિતર પક્ષીની ચાલ પ્રમાણે ચાલે તે સન્નિપાત નાડી; હળવી અને સરસર ચાલવા લાગે તે દ્વિદોષની નાડી જાણવી. જે સ્વસ્થાનથી છુટે, રહી રહીને ચાલે, ઘણી ક્ષીણ હોય અને ઠંડી હોય એ ચાર પ્રકારની નાડી પ્રાણનાશક છે.

સામાન્ય જ્વરનો કોપ થવાથી નાડી ગરમ થઇ મોટા વેગથી ચાલે છે; અને ક્રોધ ચડેલ હોય તો પણ નાડી મોટા વેગથી ચાલે છે. ચિંતાએ અને ભયે ક્ષીણ ચાલે છે. મંદાગ્નિ અને ધાતુક્ષીણતાવાળાની નાડી ઘણી મંદ હોય છે. રક્તનો કોપ થયો હોય તો થોડી ગરમ હોઇ પાષાણ જેવી જડ થાય છે; અને આમયુક્ત હોય તો ઘણીજ જડ થાય છે. ગર્ભિણીની નાડી ગંભીર, પુષ્ટ અને હલકી ચાલે છે. તૃષાતુર, આળસુ, સુખી અને ઉંઘી ઉઠેલા અને મનમાં કાર્યની યોજના કરનારા એમની નાડી સ્થિર ચાલે છે. ભૂખ લાગે એટલે નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. મળ, મૂત્ર પ્રાપ્ત હોવાથી જ્વર પ્રમાણે ચાલે છે. લોભ અને મદ (અહંકાર) એ ઉત્પન્ન થએલ હોય તો કાંઇક ચંચળ ચાલે છે. ચોરની નાડી કાંઇક તીવ્ર અને કાંઇક મંદ એવી ચાલે છે. ઉદ્યોગી અને માર્ગે ચાલી શ્રમિત થએલા મનુષ્યની નાડી ઉષ્ણ અને ચંચળ ચાલે છે. **અજીર્ણની નાડી:**—કાગડા અને હંસની ચાલ જેવી, જમેલા મનુષ્યના જેવી અને કાંઇક કફની નાડી જેવી ચાલે છે. **ભૂતનાડી:**—જો ટચલી (છેલ્લી) આંગળી નીચે નાડી ચાલે તો તેને ભૂતનો ઉપદ્રવ જાણવો, અનામિકાની નાડી ચાલે તો કુળ દેવતાનો ક્ષોભ જાણવો, હાથના મૂળ પાસેની નાડી ચાલે તો જળ દેવતાનો ક્ષોભ જાણવો અને મધ્યમાની નાડી ચાલતી હોય તો સંબંધીક નાડી જાણવી. **ઉત્તમ પ્રકારની નાડી:**—જેનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત છે તેની નાડી હલકી અને વેગથી ચાલે છે. સ્વસ્થ મનુષ્યની નાડી સ્થિર હોઈ પ્રબળ ચાલે છે. ભૂખથી વ્યાપ્ત થએલાની નાડી ચંચળ ચાલે છે અને તૃપ્ત થએલાની નાડી નિશ્ચળ હોય છે. **અસાધ્ય સન્નિપાત નાડી:**—ત્રુટક, ત્રુટક, અતિત્વરાએ, કાષ્ઠ પ્રમાણે કઠિન, વાંકી, ક્ષણમાં હળવી, ક્ષણમાં જલદી, અતિ ઉષ્ણ, મોટો વેગ હોઇ જ્વરે વ્યાપ્ત, લાવા અને તેતરની ગતિ જેવી, વળી ગુંથાતી જઈ સ્વસ્થળ છોડે ને ક્ષણમાં સ્થાનપર આવે તે સન્નિપાતની નાડી જાણવી. જે નાડી રહી રહીને ચાલે છે અને ઘણી જલદી તથા ઠંડી થઇ અકસ્માત અટકી જાય તે અંતક નાડી જાણવી; તેમજ તર્જની આંગળીની નાડી ચાલે તે પણ અંતની જાણવી. નાડી પોતાના સ્થાનથી ભમતી છતાં ચક્ર પ્રમાણે ભમે અને ભયની નાડી પ્રમાણે ચાલે અને ક્ષણમાં અતિસૂક્ષ્મ ચાલે તે અસાધ્ય જાણવી. જ્યારે બે પહોર જ્વરયુક્ત અને અગ્નિતુલ્ય નાડી ચાલવા લાગે અથવા ગતિ છોડીને ઘણી ઝડપથી ચાલે ત્યારે રોગી એકજ દિવસમાં મરે છે. જેની નાડી ડમરૂ પ્રમાણે (કુદકા ભરતી) ચાલે તે ચોથા દિવસે મરે. જેની નાડી સ્થાન છોડે તે ૩ દિવસમાં મરે. જ્યારે નાડી ગરમ, અને શરીર નિસ્તેજ હોઇ ઠંડ અથવા તાવ બહુ હોય અને શરીર ક્ષીણ અને નાડીની ગતિ મંદ હોય ત્યારે રોગી ૨ દિવસમાં મરે છે.

૩૨ ગ.

નાડી પરીક્ષાનું મહત્ત્વ.*

પ્રસ્તાવના

આર્ય વૈદકમાં પરીક્ષાના ભાગમાં નાડીપરીક્ષાને વિશેષ પ્રધાન ગણી છે. તેની યોગ્યતા શું અને કેટલી છે તે બાબતમાં અનેક માણસોના અનેક પ્રકારના તરંગો હોવા છતાં નિશ્ચયથી તેના વિષે કહેનારા માણસો ક્વચિતજ મળે છે. વૈદકશાસ્ત્ર પ્રત્યક્ષ જોવાથીજ સમજાય એવું હોવાથી તેના સિદ્ધાંતનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ લીધા સિવાય ખાત્રી થવી કઠણ છે. તે માટે તેમાંના નાડી જેવા મહત્વના; પરંતુ કેટલાકોના મતથી વાદગ્રસ્ત વિષયની પુષ્કળ ચર્ચા થઇ તેમાંના યોગ્ય સિદ્ધાંત બહાર પાડવા ઘણા જરૂરના છે; જેથી વૈદ્યસભાએ આ વિષય બક્ષીસ માટે પસંદ કર્યો હતો. તેમાં એકંદરે ત્રણ નિબંધ આવ્યા, તેમાં આ નિબંધ સારો ઠર્યો; તોપણ તેમાં આવવા જોગો બીજો વિસ્તાર નિબંધકાર પાસે કરાવી અને તેને અનુસરી તેનું સંશોધન કરી તથા વધારી તે હાલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ વિષયની ચર્ચા જેટલી બને તેટલી થવી જોઇએ; તે સિવાય તેમાં પૂર્ણતા આવનાર નથી. નાડી પરીક્ષાથી શરીર–ક્રિયાની સર્વ સ્થિતિ સમજાય છે એવું પ્રત્યક્ષ અનુભવથી સમજાવા માટે એવી ચર્ચા થવી ઘણી જરૂરની છે. આ વિષય ઉપર સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથો ઘણા છે તોપણ તેથી જેટલું જોઇએ તેટલું સમાધાન થતું નથી. આથી તે ઉપર એક મોટો, શાસ્ત્ર-સિદ્ધ અને સુલભ પ્રકારનો ગ્રંથ થવાની ઘણી જરૂર છે. આ નિબંધ તેનો માર્ગ બતાવનાર છે એમ માનવા હરકત નથી. આવાજ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરવા વૈદ્યસભા શક્તિવાન થાય અને તેનાથી દેશનાં ઘણાં મહત્વનાં કાર્યો થાય એટલીજ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી અને તે સફળ કરવા બદલ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી આ અલ્પ પ્રસ્તાવના પુરી કરીએ છીએ.

शंकर दाजी शास्त्रीपदे.

આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ૧ નાડી એટલે શું? ૨ તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી? ૩ તે પરીક્ષાથી શાનું જ્ઞાન થાય છે! અને ૪ તે જ્ઞાનનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો? એ ચાર બાબતોનો ખુલાસો થવો જોઇએ; કારણ કે એજ પ્રસ્તુત વિષયની મુખ્ય બાબતો છે. હવે આપણે 'નાડી' એટલે શું તેનો પ્રથમ વિચાર કરીએ.

નાડી એટલે શું?

મનુષ્ય શરીરના–સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, કારણ અને મહાકારણ એ ચાર પ્રકારોમાંથી નાડી એ સ્થૂલ દેહનોજ એક ભાગ હોવાથી અહીં માત્ર સ્થૂલ દેહનોજ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. આ સ્થૂલ દેહ રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત વસ્તુનો બનેલો છે. આ સાત વસ્તુઓને સાત ધાતુ એમ કહે છે; કારણ કે તે શરીરને ધારણ કરે છે. આ વિષે ભાવપ્રકાશમાં કહ્યું છે કે:—

रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥
एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहं दधाति यन्नृणाम् ॥

અર્થ:—રસ, રક્ત, માંસ, વસા, હાડકાં, હાડકાંના સત્વરૂપ મજ્જા અને વીર્ય; એ સાત વસ્તુઓ સ્વતંત્ર રહીને દેહને ધારણ કરે છે.

આ સાત ધાતુના યોગથીજ આપણા શરીરના અવયવોનો નાના પ્રકારનો વ્યાપાર સારી રીતે ચાલે છે.

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ત્રણે વિકારો તમામ જડ સૃષ્ટિની પેઠે આ સપ્ત ધાતુને પણ લાગુ છે; એટલે કે તે આપણા શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને લય પામી જાય છે; અને આવી રીતની ક્રિયા હમ્મેશ ચાલુ રહે છે. હવે આ ક્રિયા કેમ અને કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે

---

* મુંબઇની વૈદ્યસભા દ્વારા મરાઠી ભાષામાં મગાયલા નિબંધોમાંથી વડોદરાની સંસ્કૃત પાઠશાળાના ઇંગ્રેજી શિક્ષક શ્રીયુત **બાલકૃષ્ણપંત બાજી જોશી**નો લખેલો આ નિબંધ ઇનામને પાત્ર ઠરેલો, તે ગુજરાતી પાઠક વર્ગ માટે પણ ઉપયોગી જણાયાથી અનુવાદરૂપે અત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યો છે.

(મંત્રી સ. સા.)

ઉભો થાય છે. આપણા આહાર-વિહાર ઉપલી ત્રણે ક્રિયાઓનું આદિ કારણ છે. આપણે જે ખાઇએ છીએ અને પીએ છીએ તેનો આપણા કોઠા (જઠર) માં પરિપાક થઈ તેમાંથી સત્વાંશ અને ત્યાજ્યાંશ એવા બે ભાગ જુદા પડે છે. તેમાંથી ત્યાજ્યાંશ હોય છે તે મળ, મૂત્ર, પરસેવો ઇત્યાદિરૂપે શરીરમાંથી બહાર નીકળી જાય છે; અને સત્વાંશ રહે છે તે શરીરનું પોષણ કરે છે. આ સત્વાંશને રસધાતુ કહે છે અને તેમાંથીજ ક્રમેક્રમે શુક્ર પર્યંતના સર્વ ધાતુની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વિષયમાં શારંગધરે કહ્યું છે કેઃ—

रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः ॥
जायंतेऽन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा ॥

અર્થઃ—રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, મજ્જા અને શુક્ર આ સાત ધાતુઓ છે; તે સર્વ પિત્તની ગરમીથી એક બીજામાં પાચન થઈ એક બીજામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રમાણે જઠરમાં રહેલા અન્નપાનના સત્વાંશમાંથી એટલે કે રસધાતુમાંથી એક પછી એકના ક્રમથી આ સર્વ ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. તે સત્વાંશ તૈયાર થવામાં કયા કયા અવયવોને કામે લાગવું પડે છે તે સ્પષ્ટ કરવાથી 'નાડી એટલે શું' એ આપણા પ્રથમ પ્રશ્નનો નીકાલ આવશે; તેથી હવે આપણે તે સાધનભૂત અવયવોનો અને તેની ક્રિયાનો વિચાર કરીએ.

આ સ્થૂલ શરીરને વૃક્ષની ઉપમા આપી શકાય અને એ પ્રકારે હાથપગ એ શાખા કહેવાય અને માથું તથા ધડ એ તેનું થડ કહેવાય. એ થડના ત્રણ ભાગોમાં જુદા જુદા અવયવોની યાંત્રિક રચના અને આપણા આયુષ્યને આવશ્યક વ્યાપારનાં મુખ્ય સ્થાનો રહેલાં છે. આ ભાગો પૈકી ઉપરનાને શિર, વચલાને છાતી અને નીચેનાને જઠર કહે છે. ગળાથી તાળવા સુધીનો ભાગ શિરોભાગ કહેવાય છે; તેની અંદર સર્વે જ્ઞાનેંદ્રિયો રહે છે અને તેની મુખ્ય ક્રિયા પણ ત્યાંજ ચાલે છે. છાતીથી ગળા પર્યંતના ભાગને ઉરોભાગ કિંવા હૃદયપ્રદેશ કહે છે; તેની અંદર હૃદય, ફેફસાં અને શ્વાસનળીઓ વગેરે શ્વસનેંદ્રિયો હોઇ તેની ક્રિયા ત્યાંજ ચાલે છે. ત્રીજો એટલે નીચેનો ભાગ જે કોષ્ટ (કોઠો) પ્રદેશ છે; તેમાં યકૃત્, પ્લીહા, અન્નાશય, પિત્તાશય, મળાશય, મૂત્રાશય ઇત્યાદિ પચન કરનારી ઇંદ્રિયો રહે છે અને તેની ક્રિયા પણ ત્યાંજ ચાલે છે.

ખાધેલું અન્ન અને પાણી મોંઢામાં લાળની સાથે મિશ્ર થઇ તે ગળા માર્ગે જઠરમાં જાય છે. તે અન્નજળ આમાશયમાં હજી કાચાં હોય છે તેવામાંજ તેના કઠિન અને પ્રવાહી એવા બે ભાગ જુદા થઇ કઠિન ભાગ પક્વાશયમાં જાય છે અને પ્રવાહી ભાગ બસ્તિ પ્રદેશમાં જાય છે. પક્વાશયમાં ગયેલો કઠિન ભાગ પિત્તની સાથે મળી પરિપક્વ થાય છે અને તેનો નિઃસત્વ (નકામો) ભાગ જુદો પડી આંતરડામાં જઇને ત્યાંથી તે મળરૂપે બહાર નીકળે છે. બસ્તિપ્રદેશમાં ગયેલો પ્રવાહી ભાગ મૂત્રરૂપથી શરીર બહાર નીકળે છે. પક્વાશયમાં કઠિન ભાગમાંનો જે સત્વાંશ રહે છે તેને રસધાતુ કહે છે અને તેની જુદી જુદી સ્થિતિ બદલાતાં તેજ છેવટે શુક્ર અને ઓજરૂપે બને છે. એ રસના આધારથીજ જીવન ટકી શકતું હોવાથી તેને જીવનરસ પણ કહેવામાં આવે છે. આ માટે ભાવપ્રકાશમાં કહેલાં વચનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ॥
शिराभिस्तज्जलं नीतं बस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥ १ ॥

અર્થઃ—અન્નનો જે સારભાગ તે રસ છે અને સારહીન મલિન પ્રવાહી ભાગ શિરા માર્ગે બસ્તિમાં જઇને મૂત્ર બને છે.

शेषं किट्टं च यत्तस्य तत्पुरीषं निगद्यते ॥
समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये ॥ २ ॥

અર્થઃ—બાકી જે તેનો કિટ્ટ રહે છે તેને વિષ્ઠા કહે છે. તે સમાન વાયુના સંઘટ્ટનથી મલાશયની અંદર જઇને રહે છે.

मूत्रं चोपस्थमार्गेण पुरीषं गुदमार्गतः ॥
अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः ॥ ३ ॥

અર્થ:—અપાન વાયુની ગતિવડે યોનિ અને શિશ્નદ્વારા મૂત્ર; અને ગુદાદ્વારા વિષ્ઠા શરીરથી બહાર જાય છે.

रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः ॥
सतु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातुन् विवर्धते ॥ ४ ॥

અર્થ:—રસધાતુ સમાનવાયુની પ્રેરણાથી હૃદયમાં જાય છે અને પછી વ્યાનવાયુના યોગથી શરીરમાં ફેલાઇ જઇને સર્વ ધાતુનું પોષણ કરે છે.

केदारेषु यथा कुल्याः पुष्णंति विविधौषधीः ॥
तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्धयते रसः ॥ ५ ॥

અર્થ:—નહેરો જેમ ખેતરમાંની અનેક તરેહની વનસ્પતિઓનું પોષણ કરે છે તેવી રીતે રસધાતુ શરીરમાંની સર્વ ધાતુઓને વધારે છે.

રસ ધાતુજ ક્રમથી રક્ત, મેદ, માંસ, અસ્થિ, મજ્જા, શુક્ર અને ઓજના રૂપમાં રૂપાંતર પામતો અને સ્વચ્છ થતો જઇને અધિકાધિક સ્વચ્છ થાય છે. આવી રીતે એ રસ ઉપલી દરેક ધાતુની સ્થિતિમાં શુમારે પાંચ દિવસ રહે છે; એટલે કે એક મહિનાની મુદતમાં તે શુક્ર ધાતુના રૂપમાં જાય છે. આ માટેનાં પ્રમાણ વચનો આ પ્રમાણે છે:—

चरके—स्थूलः सूक्ष्मस्तन्मलश्च तत्र तत्र त्रिधारसः ॥
स्वं स्थूलांशः परं सूक्ष्मस्तन्मलो याति तन्मलम् ॥

અર્થ:—સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને તેનો મળ એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં તેના તેજ રસમાંથી બને છે. મૂળ સ્થિતિમાં હોય છે તે સ્થૂળ ભાગ; પાછલી બીજી સ્થિતિમાં હોય છે તે સૂક્ષ્મ ભાગ; અને સ્થૂળ ભાગમાંનો નકામો ભાગ તે કિટ્ટ બને છે.

भोजवचनम्—धातौ रसादौ मज्जांते प्रत्येकं क्रमतो रसः ॥
अहोरात्रात् स्वयं पंचसार्धं दंडंच तिष्ठति ॥

અર્થ:—રસ એ રસથી લઇને મજ્જાપર્યંતના પ્રત્યેક ધાતુની સ્થિતિમાં અનુક્રમે પાંચ પાંચ રાત્રિ-દિવસ સુધી રહે છે.

वाग्भटः—ओजश्च तेजो धातूनां शुक्रांतानां परंस्मृतम् ॥
हृदयस्थमभिव्यापि देहस्थितिनिबन्धनम् ॥ १ ॥

અર્થ:—ઓજસ એ શુક્રપર્યંતની સઘળી ધાતુઓનું તેજ હોવાથી તેને ઘણું શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવે છે; કારણકે તે હૃદયમાં રહી ત્યાંથી સર્વ તરફ ફેલાય છે અને શરીરને જીવન આપે છે.

यस्य प्रवृद्धौ देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः ॥
यन्नाशे नियतो नाशो यस्मिंस्तिष्ठति जीवनम् ॥ २ ॥

અર્થ:—એ ઓજસ વધે છે ત્યારે દેહને આનંદ, પુષ્ટિ અને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે નાશ પામે છે તો ખચીત દેહનો નાશ થાય છે; કેમકે ઓજસવડેજ જીવન રહી શકે છે.

અગાઉ કહેલી શ્વસનેંદ્રિયો હૃદયમાં અને પચનેંદ્રિયો ઉદરમાં કેવી રીતે રહે છે તે હવે કહેવામાં આવે

છે. અન્નરસથી આખું શરીર જુદી જુદી નાડીઓદ્વારા કેવી રીતે પોષણ પામે છે; આ વિષય પાછળ આવતો હોવાથી અહીં તે વિષે સમજૂત આપવી ઠીક થઈ પડશે.

નાભિની ઉપર એક વેંત અને ગળાની નીચે છ આંગળના અંતરપર રક્તાશય આવેલું છે અને તેને અડીને નીચે હૃદય આવેલું છે. તેની નીચે શ્લેષ્માશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પક્વાશય એવી રીતે એકની નીચે એક આશય આવેલાં છે. રક્તાશય અને કફાશય એની વચ્ચે આવેલા હૃદયના આધારથી પ્રાણવાહી ધમની રહે છે. તેની નીચે ડાબી તરફ ફેફસાં અને પ્લીહા છે; અને જમણી તરફ યકૃત્ અને પિત્તાશય છે. હૃદય એ મુખ્ય ચેતનાસ્થાન છે; એટલે પ્રાણના ધબકારા ત્યાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ધબકારા ચાલુ રાખવા અથવા બંધ પાડવા એ ઈશ્વર વગર બીજા કોઇના હાથમાં નથી. હૃદય શરીરમાંથી બહાર કાઢીને ચોક્કસ રીતે જોઇએ તોપણ તેની અંદરનાં તંતુઓનું ચલન-વલન સ્વતંત્રપણેજ ચાલતું આપણા જોવામાં આવે છે. હૃદયનો આકાર કમળ જેવો હોય છે. તેનું મુખ નીચે અને ડીંટું ઉપર એમ હોય છે. આ સર્વ વાત માટે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વચનો છે તે આ પ્રમાણેઃ—

चरके—नाभेर्वितास्तिमात्रं च कंठदेशात् षडंगुलम् ॥
उरसस्तद्विजानीयात् शेषं तु हृदयं मतम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—નાભિથી ઉપર વેંતને અંતરે અને કંઠથી છ આંગળ નીચે આવેલા શરીરમાંના અંતર ભાગને ઉરોભાગ અથવા હૃદય કહે છે.

उरो रक्ताशयस्तस्मादधः श्लेष्माशयः स्मृतः ॥
आमाशयस्तु तदधो दहनाशय इति स्थितिः ॥ २ ॥

અર્થઃ—ઉરોભાગ તે રક્તાશય, તેની નીચે કફાશય, તેની નીચે આમાશય અને તેની નીચે પિત્તાશય રહેલું હોય છે.

सुश्रुते—शोणितकफप्रसादजं हृदयम् ॥ यदाश्रयाहिधमन्यः प्राणवहाः ॥
तस्याधो वामतः प्लीहा फुप्फुसश्च ॥ दक्षिणे यकृत् क्लोमंच ॥
तद्धृदयं विशेषेणचेतना स्थानम् । पुंडरीकेणसदृशं हृदयं स्यादधो मुखम् ॥

અર્થઃ—રક્ત અને કફવડે હૃદય બનેલું છે; તેના આશ્રયથી પ્રાણવાહિની નાડીઓ રહેલી છે; તેની નીચે ડાબી બાજુ પ્લીહા અને ફેફસાં છે. જમણી બાજુ યકૃત્ અને પિપાસા-સ્થાન છે. હૃદય એ મુખ્યત્વે ચેતનાની જગ્યા છે. હૃદય એ કમળની આકૃતિનું હોય છે અને તેનું મુખ નીચલી બાજુએ હોય છે.

ઈંગ્રેજી 'મનુષ્ય ઈંદ્રિયવિજ્ઞાન શાસ્ત્ર' માં આહારના સત્વ-રસમાંથી વસામય પદાર્થને શોષનારો જે 'પેનક્રિયાસ' (Pancreas) નામનો અવયવ કહ્યો છે તેજ મેદનું સ્થાન હોવાથી ઉપર કહેલા કફાશયમાંજ તેનો સમાવેશ હોવો જોઈએ. તેને માટે પ્રમાણ વચન છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

भावप्रकाशे—मेदो हि सर्वभूतानामुदरे बस्तिसंश्रितम् ॥
अत एवोदरे वृद्धिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રાણીઓના પેટમાં મેદ એ બસ્તિનેજ આશ્રયે રહેલો હોય છે અને તેથીજ મેદ પ્રકૃતિવાળાં માણસોનું પેટ ઘણેભાગે વધે છે.

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ પદાર્થ આપણા શરીરમાં રહેલા હોય છે. એ પદાર્થો ક્ષોભ પામતાં રસાદિ ધાતુઓમાં વિકાર કરતા હોવાથી એ પદાર્થોને ત્રણ દોષ કહેવામાં આવે છે. રસાદિ ધાતુઓ અને વાતાદિ ત્રણ દોષોને પોતપોતાની યોગ્ય જગ્યાએ જવાના જે માર્ગ આપણા શરીરમાં છે તેને નાડીઓ કહે છે. એ નાડીઓ ત્રણ પ્રકારની છે; શિરા, ધમની અને સ્રોતસ. ઝાડના પોષણ માટે બાગમાં જેમ પાણીની નાની નાની નહેરો હોય છે અથવા ખેતરને પાણી પાવા માટે જેમ મોટી નહેરો ખોદેલી હોય

છે; તેજ પ્રમાણે આપણા શરીરમાં આ નાડીઓ પ્રસરેલી છે અને તેના દ્વારા શરીરના જુદા જુદા ભાગોને પોષક ધાતુઓ મળે છે.

શિરાના માર્ગમાં જે કાળું અને અશુદ્ધ લોહી ફરે છે તેજ રસધાતુ છે. તેમાંથી શુદ્ધ અને લાલ થયેલું લોહી હોય છે તે ધમનીમાં વહે છે; અને પ્રાણ, અન્ન, પાણી, વાતપિત્તાદિ દોષ, રસાદિધાતુ, પરસેવો, મૂત્ર, મળ, વીર્ય ઇત્યાદિ પદાર્થો જે માર્ગે વહે છે તેને સ્રોતસ કહે છે; અથવા તો શિરા અને ધમની એ જેની અંદર મળે છે તેનું નામ સ્રોતસ છે. શરીરમાં શિરા, સ્રોતસ, ધમની ઇત્યાદિ નાડીઓ પોલી હોય છે. શિરા અને ધમની વચ્ચેના અવકાશમાં પ્રસરેલી નાડીઓને સ્રોતસ કહે છે, એ સ્રોતસ ઘણાં છે. એ શિરા, ધમની અને સ્રોતસને લગતાં વચનો જુદા જુદા ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે છે.

सुश्रुते–याभिरिदं शरीरमारामइव जलहरिणीभिः ॥
केदारइव च कुल्याभिस्निह्यते ॥

અર્થ:—જેવી રીતે નહેરથી બાગ અથવા ખેતર તર થાય છે તે પ્રમાણે આ શરીરનું નાડીઓથી પોષણ થાય છે.

शारंगधरे–धमन्यो रसवाहिन्यो धमंति पवनं तनौ ॥
संधिबंधनकारिण्यो दोषा धातुवहा शिराः ॥

અર્થ:—શરીરમાંની જે રસવાહિનીઓમાં વાયુ ફરે છે તેનું નામ ધમની; અને સર્વ અંગોને દોષ અને ધાતુ જોઇતા પ્રમાણમાં વહેંચનારી અને વહેવરાવનારીનું નામ શિરા.

भावप्रकाशे–शरीरं सकलं चैतच्छिराभिः पोष्यते सदा ॥
प्रणालिभिरिवारामाः कुल्याभिः क्षेत्रधान्यवत् ॥

અર્થ:—નાની નાની નહેરથી બાગ અને ખાતરથી ખેતરમાંહેલું ધાન્ય જેવી રીતે પોષણ મેળવે છે તે પ્રમાણે આપણું આ શરીર શિરાથી પોષાય છે.

चरके–स्वधातुसमवर्णानि वृत्तस्थूलान्यणूनि वै ॥
स्रोतांसिदीर्घाण्याकृत्या प्रतानसदृशानिच ॥

અર્થ:—પોતાના ધાતુના જેવા રંગની, ગોળ, મોટી અને નાની તથા દોરીના જેવા લાંબા આકારની વાહિનીને સ્રોતસ કહે છે.

शारंगधरे–आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ॥
शिराभिस्तज्जलं नीतं बस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात् ॥

અર્થ:—આહારનો સત્વાંશ રસ છે અને સત્વ વિનાનો અંશ તે પ્રવાહી મળ છે. એ પ્રવાહી મળને શિરા બસ્તીમાં લઇ જાય છે અને ત્યાં તેનું મૂત્ર થાય છે.

सुश्रुते–केचिदाहुः शिराविकारा एव हि धमन्यः स्रोतांसिच ॥
तत्तु न सम्यक् अन्या एव धमन्यः स्रोतांसि च शिराभ्यः ॥
व्यंजनान्यत्वात् कर्मवैशिष्यात् आगमाच्च ॥

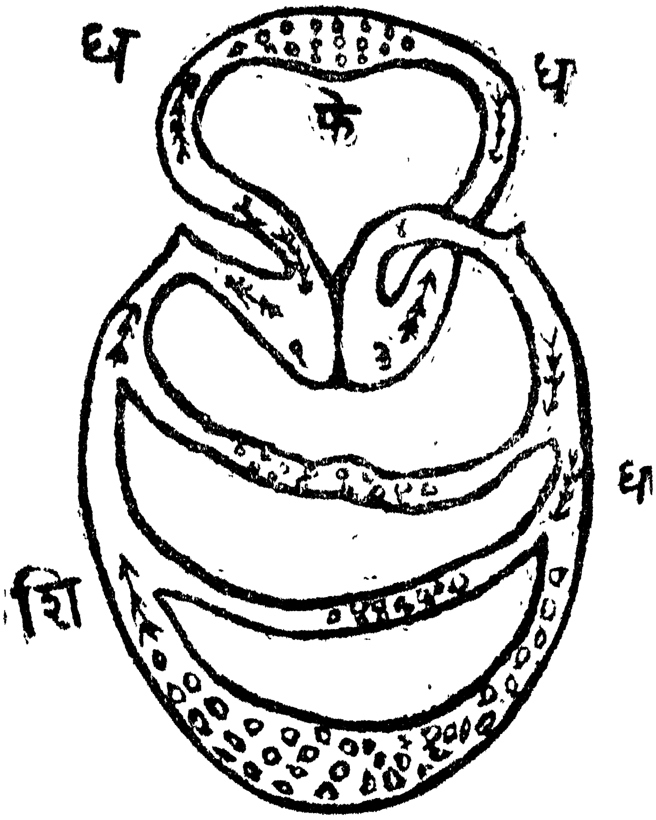
અર્થ:—કોઇ કહે છે કે ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાનાજ પ્રકાર છે; પરંતુ તે બરાબર નથી. ધમની અને સ્રોતસ એ શિરાથી જુદીજ વસ્તુ છે; કારણ કે તેનો રંગ જુદો છે, કામ જુદું છે અને ઉત્પત્તિ પણ જુદી છે.

આપણા શરીરમાં લોહીનું ફરવું સતત રીતે ચાલે છે એ વાત સર્વે પહેલાં ડૉક્ટર હાર્વેના સમજવામાં આવી હતી એમ પશ્ચિમના વૈદકશાસ્ત્રીઓ કહે છે; પરંતુ આપણે ત્યાં તો તે ઘણા જુના વખતથી શરીરવેત્તાઓને (વૈદ્યોને) માહિત હતી. તે આ પ્રમાણે:—

शारंगधरे–शिरा धमन्यो नाभिस्थाः सर्वां व्याप्य स्थितास्तनुं ॥
पुण्णाति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः ॥

અર્થઃ—શિરા અને ધમની એ નાભિ પાસેથી નીકળી છે; અને બધા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. તે વાયુની પ્રેરણાથી અને સર્વ ધાતુઓના યોગથી આખા શરીરને અખંડ રીતે પોષે છે.

આપણા શરીરમાં રસ, રક્તાદિ ધાતુ સતત કેવી રીતે ફરે છે તે સમજવામાં મદદ થાય એવા હેતુથી નીચે જે આકૃતિ આપવામાં આવી છે તેવડે હૃદયની ક્રિયા અને લોહીના ફરવાનો વ્યાપાર સમજાશે.

આપણા હૃદયના અંતર ભાગમાં ૧, ૨, ૩, ૪ એ નિશાનીવાળી જગ્યાઓએ ચાર છિદ્રો છે. પ્રથમ '**ध**' આ ધમનીમાંથી લોહી નીકળી સઘળા શરીરમાં* વહેંચાઈ જાય છે અને ઠેકાણે ઠેકાણે મળથી કાળું બની શિરાના માર્ગથી '**शि**' નિશાનવાળી મોટી શિરામાં જાય છે. પછી તે નંબર ૧ વાળા છિદ્રમાં થઈને નંબર ૨ માં જાય છે. પછી ત્યાંથી ઊર્ધ્વગામી '**ध**' નિશાનીવાળી ધમની દ્વારા ઉપર ચઢીને "**फे**" નિશાનીવાળી ફેફસાની શિરામાં પ્રસરે છે. ત્યાંથી પ્રાણ વાયુવડે એટલે કે શ્વાસ માર્ગદ્વારા ફેફસાંમાંઆવેલી હવા (ઑક્સિજન વાયુ) વડે તે શુદ્ધ થઈને લાલ થાય છે. પછી જમણી બાજુની ઊર્ધ્વધમનીમાં ઉતરીને નંબર ૩ વાળા છિદ્રમાં જાય છે અને ત્યાંથી પછી નંબર ૪ વાળા છિદ્રમાં થઈ ફરીથી અધોગામી ધમનીમાં જાય છે અને પુનઃ અગાઉની પેઠે પ્રદક્ષિણા કરે છે. આ ક્રિયાને રક્તાભિસરણ અથવા લોહીનું ફરવું કહે છે. આ માટે શારંગધર ઇ. નાં વાક્યો આગળ અપાયાં છેજ. હવે શ્વાસનળીઓથી હવાવડે ફેફસામાં લોહી કેવી રીતે શુદ્ધ થાય છે આ વિષયનાં વચનો કહેવામાં આવે છે.

शारंगधरेः–नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलांतरम् ॥
कंठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ॥ १ ॥
पीत्वाचांबरपीयूषं पुनरायाति वगेतः ॥
प्रीणयन् दहेमखिलं जीवं च जठरानलम् ॥ २ ॥

અર્થઃ—પ્રાણવાયુ નાભિપ્રદેશમાંથી શરૂ થઈ હૃદયકમળમાં સ્પર્શ કરે છે અને વિષ્ણુના ચરણનું અમૃત શોષવા માટે મોઢા વાટે બહાર જાય છે. તે આકાશામૃત એટલે વાતાવરણમાંથી પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) નું પાન કરીને પાછો જલદીથી શરીરમાં આવે છે; અને શરીર, જીવ અને જઠરાગ્નિનું પોષણ કરે છે.

હૃદયનાં ચારે છિદ્રોની ઉઘાડ ઢાંક થવી પળેપળ એક સરખી રીતે ચાલુ હોય છે; તેને હૃદયનું પ્રસારણ–આકુંચન કહે છે. ઉપરની જોડી એટલે નંબર ૧ અને ૩ એ છિદ્રો (આકૃતિ જુઓ) બંધ થાય છે કે તરતજ નીચેની જોડી એટલે નંબર ૨ અને ૪ એ છિદ્રો એકદમ ઉઘડે છે. આ ક્રિયાથી લોહી બહાર જાય છે અને અંદર આવે છે. હૃદય પાસે કાન માંડવામાં આવતાં બે પ્રકારના ધ્વનિ એટલે કે અનુક્રમે ઉંચો અને નીચો ધ્વનિ સાંભળવામાં આવે છે. એ હૃદયને શરીરથી બહાર કાઢીએ તોપણ

* લોહી ફરવાની ક્રિયા સમજાવા માટે ઉપરના ચિત્રમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાણનાં (તીરનાં) ચિહ્ન કર્યાં છે; એમાં બાણનું મોઢું જે તરફ દેખાડવામાં આવ્યું છે તે તરફ લોહીની ગતિ છે એમ સમજવું.

તેની ઉઘડવા અને બંધ થવાની ક્રિયા એક સરખી રીતે ચાલે છે. આ ઉપરથી ચેતના તે હૃદયકમલના અંતરભાગમાં રહેલા સ્નાયુઓમાંજ સમાયલી છે એમ સિદ્ધ થાય છે. હૃદયની આ ઉઘાડ ઢાંકની ક્રિયા વિના લોહીનું ફરવું ક્ષણમાત્ર પણ ચાલી શકતું નથી.

ધમની એ રબર પ્રમાણે સ્થિતિસ્થાપક છે. હૃદયમાં લોહીનો જથ્થો આવે છે એટલે તે ફૂલે છે અને તે નીકળી જાય છે કે પાછું પૂર્વ પ્રમાણેનો આકાર ધારણ કરે છે. આ ક્રિયાના યોગથીજ તેનામાં ગતિ ઉત્પન્ન થઇને તે ગતિ દૂરની શાખા પર્યંત પહોંચે છે. આવી ગતિવાળી નાડી ઉપર હાથ મૂકીએ એટલે તેનું ચલનવલન સ્પર્શથી સમજાય છે; તેનેજ 'નાડીપરીક્ષા' કહે છે. બેઉ કાનની ટીશીઓસમીપ અને બેઉ હાથ અને બેઉ પગના કાંડા પાસે આ સ્ફુરણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે. બેઉ હાથનાં કાંડાંમાં અને બેઉ પગની એડી પાસે ખાડા છે ત્યાં આ ચલનવલન સ્પષ્ટપણે સમજાય છે; તોપણ હાથના અંગુઠાના મૂળમાં થતા સ્ફુરણ (ગતિ) વાળી ધમનીનેજ નાડી કહે છે. આનું કારણ એવું છે કે હૃદયમાંની મુખ્ય ધમનીની મોટી અને નજીકની શાખા હાથમાં પ્રસરેલી છે.

અહીં સુધી નાડી એટલે શું આ પહેલા પ્રશ્નનું વિવેચન થયું; હવે તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરે છે, આ બીજા પ્રશ્નવિષે વિચાર કરવાનો છે. હૃદયના ચાલવાથી ધમનીને ગતિ મળે છે અને તેથી નાડી સ્ફુરણ પામે છે એવું જે ઉપર કહ્યું છે, તે મિ. કોલ્સ સાહેબના લેખને મળતું હોવાથી આર્યવૈદકમાં આ વિષય માટે શું શું વચનો છે તે પ્રથમ જણાવીને પછી એ બીજો પ્રશ્ન હાથ ધરીશું.

શ્રી શિવપાર્વતી સંવાદમાં કહ્યું છે કેઃ—

देहिनां हृदयं देहे सुखदुःखप्रकाशकम् ॥
तत्संकोचं विकासं च स्वतः कुर्यात्पुनः पुनः ॥ १ ॥
संकोचेन बहिर्याति वायुरंतर्विकासतः ॥
ततो नाड्यां चलत्यसृग्धरायाः स्फुरणं ततः ॥ २ ॥

અર્થઃ—દેહધારી પ્રાણીઓના શરીરમાં હૃદય એ સુખદુઃખનું પ્રકાશક છે. તે પોતાની મેળેજ વારંવાર ઉઘડે છે અને બંધ થાય છે તેથી નાડીમાંના લોહીને ગતિ મળે છે અને તેથી રક્તવાહિની એટલે ધમનીનું સ્ફુરણ ચાલે છે.

નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરવી.

આપણો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે નાડીપરીક્ષા કેવી રીતે કરે છે? હાથના અંગુઠાના મૂળ આગળ નાડી જોવી. સ્ત્રી હોય તો ડાબા હાથની અને પુરૂષોની જમણા હાથની નાડી જોવી; કારણકે પૈડાના વચલા માળામાંથી જેવી રીતે તેના આરા પ્રસરેલા હોય છે તે પ્રમાણે સર્વ નાડીઓ મનુષ્યની નાભિમાંથી આખા શરીરમાં પ્રસરેલી છે. નાભિકમળનો આકાર કાચબા જેવો હોઇને તેના જમણા હાથ તરફથી ધમની નીકળે છે. તે કાચબો પુરૂષોના શરીરમાં નીચે મુખે હોય છે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપરને મુખે હોય છે. સ્ત્રીપુરૂષની નાડી અનુક્રમે ડાબા અને જમણા હાથનાં કાંડામાં જોવાનું કારણ એજ છે. ઇંગ્રેજી વૈદક ગ્રંથોમાં આ પ્રમાણે ડાબા જમણા હાથનો ખુલાસો કરેલો જોવામાં આવતો નથી. નાડી જોતી વખતે વૈદ્યે ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને પોતાના ડાબા હાથમાં રોગીનો હાથ લઇ હથેળી થોડી નમાવી પોતાના જમણા હાથથી નાડી જોવી. તે પકડેલા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે એટલે કે કાંડાપર પોતાના જમણા હાથની તર્જની, મધ્યમા અને અનામિકા એટલે અંગુઠાની સમીપની પહેલી, બીજી અને ત્રીજી એ ત્રણ આંગળીઓ મૂકી પોતાનો અંગુઠો દરદીના કાંડાની નીચે રાખી નાડીપરીક્ષા કરવી. આ પ્રમાણે નાડી પરીક્ષા કરવા સમયે નાડીપર આંગળીઓ વધુ પણ ન દાબવી તેમ છેક હલકી પણ ન મૂકવી; એટલે કે કંઇ સમજ ન પડે તેમ ન મૂકવી પણ બેતથી સમતોલપણે મૂકવી. તર્જની એટલે અંગુઠા પાસેની આંગળી, અનામિકા એટલે છેવટની આંગળી પાસેની આંગળી, અને મધ્યમા એટલે તર્જની અને અનામિકા એ વચ્ચેની આંગળી. અહીંઆં બીજા પ્રશ્નનું વિવેચન પુરૂં થયું. હવે તે માટે આર્યગ્રંથોમાં પ્રમાણ—વચનો છે તે જોઇએઃ—

શ્રી શિવપાર્વતી સંવાદમાં કહ્યું છે કે:—

कूर्मो हि देहिनां नाभावधोवक्त्रो नृणां स्थितः ॥
स्त्रीणामूर्ध्वमुखस्तस्माज्ज्ञेया नाडी तथैव हि ॥ १ ॥
धरातः स्त्रीनृणांवामे दक्षिणे च क्रमात्करे ॥
द्रष्टव्या धमनी वैद्यैरायुर्वेदविदांवरैः ॥ २ ॥

અર્થ:—પ્રાણીઓનું નાભિકમળ કાચબાના આકારનું હોઇને તે કાચબાએ પુરૂષના શરીરમાં નીચે અને સ્ત્રીઓના શરીરમાં ઉપર મુખ કરેલું છે. આ કાચબાની જમણી બાજુથી ધમની નીકળેલી હોવાને લીધેજ સ્ત્રીના ડાબા અને પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જોવી.

श्लोकः–ईषद्विनामितमये विततांगुलीं च बाले निगृह्य करमामयिनो जनस्य ॥
पुंसोऽपसव्यमपि सव्यकरेण पश्येन्नाडीं च शश्वदपसव्यकरांगुलीभिः ॥ ३ ॥

અર્થ:—હે તરૂણી ! જરા વાંકો કરેલો અને આંગળાં પ્રસારેલો એવી રીતનો રોગીનો હાથ પાસે લઇ જમણો (પુરૂષોનો) હોય તો પોતાના ડાબા હાથનાં આંગળાંથી નાડી જોવી.

श्लोकः–नार्यास्तु वाममपसव्यकरेण धीराः संगृह्य सव्यकरकांगुलिभिस्तथैव ॥
संस्पंदते धमनिकांबरवह्निकृत्वो यावन्न तावदपि वैद्यवरः परीक्षेत् ॥ ४ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓની હોય તો ડાબા હાથની નાડી ધૈર્યથી જમણા હાથના આંગળાંથી ઉપર પ્રમાણે જોવી. નાડીના ત્રીસ ટકોરા સુધી વૈદ્યોએ પરીક્ષા કરવી.

श्लोकः–एवं त्रिवारमपि कोमलवाणीभूयो धृत्वापिमुच्य मतिमांश्च गदंव्यवस्येत् ॥
साचेत् विकंपति समांबररामवारं साध्यान्यथा निगदिता धमनी त्वसाध्या ॥ ५ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાને કોમળ વાણી બોલી આ પ્રમાણે ત્રણવાર નાડી ઝાલી મૂકી દઈ રોગની પરીક્ષા કરવી. તેની અંદર જો ૧૦૧ ટકોરા સરખા જણાય તો રોગને સાધ્ય જાણવો અને સરખા ન પડે તો અસાધ્ય જાણવો.

शारंगधरे–करस्यांगुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी ॥
तच्चेष्टया सुखं दुखं ज्ञेयं कायस्य पंडितैः ॥ १ ॥

અર્થ:—હાથના અંગુઠાના મૂળમાં જે ધમની હોય છે તે જીવનની સાક્ષી આપનારી છે. તેના ચલન વલનથી શરીરનાં સુખદુઃખ પંડિતોને સમજાય છે.

निघंट रत्नाकरे–नाडीमंगुष्ठमूलाधः स्पृशेद्दक्षिणेगे करे ॥
ज्ञानार्थं रोगिणो वैद्यो निजदक्षिणपाणिना ॥ २ ॥

અર્થ:—વૈદ્યોએ રોગની પરીક્ષા કરવા માટે દરદીના જમણા હાથના અંગુઠાના મૂળ પાસે પોતાના જમણા હાથથી સ્પર્શ કરી નાડીપરીક્ષા કરવી.

श्लोकः–स्थिरचित्तः प्रशांतात्मा मनसा च विशारदः ॥
स्पृशेदंगुलिभिर्नाडीं जानीयाद्दक्षिणे करे ॥ ३ ॥

અર્થ:—ચિત્ત સ્થિર, જીવ સ્વસ્થ અને મન પ્રસન્ન હોય ત્યારે હાથનાં આંગળાં વડે દરદી પુરૂષના જમણા હાથની નાડી જોવી.

श्लोकः–प्रायः स्फुटा भवति वामकरे वधूनाम् । पुंसां च दक्षिणकरे तदियं परीक्ष्य ॥
ईषद्विनामितकरंविततांगुलीयम् । बाहुं प्रसार्य रहितं परिपीडनेन ॥ ४ ॥

અર્થ:—બહુ કરીને સ્ત્રીઓના ડાબા અને પુરૂષોના જમણા હાથમાં નાડી સમજાય છે માટે રોગીનો થોડો ઘણો હાથ વાંકો રાખી તેના ઉપર આંગળીઓ ઠેરવી પોતાનો હાથ પોલો રાખી નાડી જોવી.

હવે 'નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે' આ ત્રીજી બાબતનો વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે; પરંતુ તે પહેલાં નાડીના સ્ફુરણના ટકોરા નીરોગી સ્થિતિમાં એક મીનીટની અંદર ઉમ્મરના પ્રમાણમાં કેટલી વખત થાય છે તે માટે જુદા જુદા ઇંગ્રેજી ગ્રંથોમાં જે ઉલ્લેખ છે તેનો સારાંશ નીચે લખવામાં આવ્યો છે; જે સમજવાથી નાડીપરીક્ષામાં ઘણી મદદ મળે છે.

ઉમરનું પ્રમાણ.	નીરોગી નાડીના ટકોરા.
ગર્ભમાં હોય છે ત્યારે	૧૫૦
જન્મ થાય છે ત્યારે	૧૪૦
૧ લા વર્ષમાં	૧૧૫ થી ૧૩૦
૨ જા વર્ષમાં	૧૦૦ થી ૧૧૫
૩ જા વર્ષમાં	૯૦ થી ૧૦૦
૪ થી ૭ વર્ષ સુધી	૮૫ થી ૯૦
૭–૧૪ ,,	૮૦–૮૫
૧૪–૫૦ ,,	૭૦–૭૫
૫૦ ના પછીથી મરણ થતાં સુધી	૫૦–૬૫

નાડીપરીક્ષાથી શી શી બાબતનું જ્ઞાન થાય છે?

નાડીપરીક્ષાથી જે જે બાબતનું જ્ઞાન થાય છે તે વિષય ક્રમવાર અને પૂર્ણપણે કહેવામાં આવે તો તે માટે વિસ્તારવાળો એક મોટો નિબંધ જુદોજ લખવો જોઇએ; તોપણ આ વિષયના વિવેચનને આ ત્રીજા પ્રશ્ન સાથે અનિવાર્ય સંબંધ હોવાને લીધે સારભૂત જરૂરી બાબતોનું વર્ણન અહીં રજુ કરવું જરૂરનું છે.

વીણાને બાંધેલા તારો જેમ ગાયનના સઘળા સૂર કાઢી બતાવે છે તેવી રીતે હાથની નાડી પણ બધા રોગ વ્યક્ત કરી બતાવે છે. આપણા શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફ એ નામના જે ત્રણ દોષો કહેવામાં આવ્યા છે, તે પોતપોતાની સમાન સ્થિતિમાં શરીરમાં વર્તે છે ત્યાં સુધી શરીર આરોગ્ય રહે છે; અને એ સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો કે તરતજ જુદા જુદા પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા કુપિત દોષોનું અથવા મિશ્ર દોષોનું જ્ઞાન નાડીપરીક્ષાથી થાય છે. શરીરમાં કયો દોષ વધેલો છે અથવા ક્ષીણ થયો છે તે નાડીથી સમજાય છે, તેનું કારણ એ છે કે લોહીના ફરવાની સાથે ધમનીને સંબંધ છે; અને તે ચલિત થયેલો દોષ આ ધમની દ્વારાજ જુદા જુદા અવયવોમાં પ્રવેશ કરે છે. અજીર્ણ, વિષૂચિકા, પ્રમેહ, પ્રદર, રાજયક્ષ્મા, ક્ષતકાસ, ઉપદંશ, શુક્રનાશ, પિશાચપીડા અને અસાધ્ય થવાથી પાસે આવેલું મૃત્યુ આ બાબતો નાડી જ્ઞાનથી સમજાય છે. નાડીપરીક્ષા દ્વારા એ સર્વ બાબતો કહી શકાય છે, એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ તે ચોકસપણે કહી શકે એવા વૈદ્યો હાલના વખતમાં મળતા નહિ હોવાથી તે ઉપર ભરોસો ન રહે તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આ બાબત માટે જુદા જુદા ગ્રંથોનું દિગ્દર્શન કરવાથી ખાત્રી થાય છે કે એ વાત ખોટી તો નથીજ. માધવનિદાનના પ્રાકૃત સટીક પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં વે. શા. કૃષ્ણશાસ્ત્રી ભાટવડેકરે આ વિષે અવિશ્વાસના ઉદ્ગાર કાઢેલા જોવામાં આવે છે; પરંતુ ગ્રંથોમાંથી મળતાં વચનો ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસ ઠરે છે કે રોગની જાતિ, વય, દેશ અને કાળની સ્થિતિ તથા નાડીપરીક્ષાનો સતત અભ્યાસ એટલી વાતો વૈદ્યના જાણવામાં હોય તો તેમને અદ્ભુત અને અચૂક પરીક્ષા કરતાં આવડવી શક્ય છે. આ વિષયનાં પ્રમાણવચનો નીચે પ્રમાણે છે:—

નાડીજ્ઞાન વિષે શિવપાર્વતીના સંવાદમાં કહ્યું છે કેઃ—

यथा वीणागता तंत्री सर्वान्रागान्प्रभाषते ॥
तथा हस्तगता नाडी सर्वान्रोगान्प्रकाशते ॥ १ ॥

यस्य या प्रकृतिर्नित्या तत्समाना यदा धराम् ॥
तदा बलवती सेयं रुग्विहीनेति निश्चयः ॥ २ ॥

अजीर्णे तु भवेन्नाडी कठिना परितो जडा ॥
पक्काजीर्णे पुष्टिहीना मंदंमदं प्रकंपते ॥ ३ ॥

विषूचिकागदे भेकसंक्रमा धमनी भवेत् ॥
प्रमेहे प्रदरेराजयक्ष्मणि क्षतकासके ॥
उपदंशे धरा स्पंदेत् ग्रंथिवच्चांगुलीतले ॥ ४ ॥
अंगुष्ठमूलमारभ्य सार्धद्व्यंगुलतो बहिः ॥
यदा नाडी तदा तस्य यामार्धेन मृतिर्भवेत् ॥ ५ ॥
भूतावेशयुतस्यापि नष्टशुक्रस्य नाडिका ॥
त्रिदोषगमना चापि सूक्ष्माप्येव न मृत्युदा ॥ ६ ॥
वाताद्वक्रगतिर्नाडी पित्तात्स्याच्चपला तथा ॥
कफान्मंदगतिर्मिश्रो मिश्रैश्चैव वदाम्यहम् ॥ ७ ॥
या हि वक्रा च तीव्रा च मध्यमातर्जनीतले ॥
स्फुटा भवति सा नाडी वातपित्तगदोद्भवा ॥ ८ ॥
स्फुटा वक्रा च मंदा च मध्यमानामिकातले ॥
या भवेत्सा हि विज्ञेया वातश्लेष्मगदोद्भवा ॥ ९ ॥
या च वक्रा तथा तीव्रानामिकातर्जनीतले ॥
स्फुटा स्यात् सा धरा ज्ञेया कफपित्तसमुद्भवा ॥ १० ॥
सर्वांगुली तले याच स्यान्नानागतिभिर्धरा ॥
स्फुटा वै सा च विज्ञेया सन्निपातगदोद्भवा ॥ ११ ॥
केकीगा मधुराहारे तिक्ते स्थूलाहिगा भवेत् ॥
अम्ले भेकगतिः कोष्णा कटुकैर्भ्रमरोपमा ॥ १२ ॥
कषाये कठिनामंदा लवणे सरला द्रुता ॥
एवं द्वित्रिचतुर्योगे नाडी नानागतिर्भवेत् ॥ १३ ॥
द्रव्यैश्च मधुराम्लाद्यैः नाडी शीता विशेषतः ॥
क्षीरैः स्तिमितवेगा च तथा शीता बलीयसी ॥ १४ ॥
द्रवेऽतिकठिना नाडी कोमला कठिनाशने ॥
द्रवद्रव्यस्य काठिन्ये कोमला कठिनापि च ॥ १५ ॥
सपिष्टैर्गुडदुग्धैश्च पृथुकभ्रष्टद्रव्यकैः ॥
स्थिरामंदतरा पुष्टा गुडतैलेन धामिनी ॥ १६ ॥

कुष्मांडमूलकैर्मंदा माषेण लगुडाकृतिः ॥
शाकैश्च कदलैश्चैव रक्तपूर्णेव नाडिका ॥ १७ ॥

અર્થઃ—જેમ વીણાનો તાર વગાડવાથી તે સર્વ રાગોને પ્રકટ કરે છે, તેમ હાથમાં રહેલી નાડી સર્વે રોગને પ્રકાશે છે. (૧) જે મનુષ્યની સદા જેવી પ્રકૃતિ રહેતી હોય તેના જેવીજ અથવા તો સુદૃઢ નાડી ચાલતી હોય તો તેને નિશ્ચય નિરોગી જાણવો. (જેમકે વાત પ્રકૃતિના મનુષ્યની નાડી વાતપ્રધાન હોય છે તોપણ તે મનુષ્ય નિરોગીજ છે.) (૨) અજીર્ણ રોગમાં નાડી કઠણ છતાં જડ હોય છે; અને પક્વાજીર્ણમાં નાડી પુષ્ટિહીન છતાં મંદ મંદ ચાલે છે. (૩) કોલેરાના રોગમાં નાડી દેડકાની પેઠે કુદતી ચાલે છે; અને પ્રમેહ, પ્રદર, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય), ક્ષતકાસ અને ઉપદંશમાં નાડી ગાંઠાની પેઠે આંગળીની તળે ભાસે છે. (૪) જેની નાડી અંગુઠાના મૂળથી અઢી આંગળ દૂર ચાલતી હોય તે દરદી અર્ધા પહોરમાં મૃત્યુ પામે છે. (૫) જેને ભૂત વળગ્યું હોય અથવા જે ક્ષીણ ધાતુ હોય તેની નાડી ત્રિદોષના જેવી તથા સૂક્ષ્મ ચાલતી હોય તોપણ તે મૃત્યુ પમાડનારી નથી. (૬) **વાત**દોષમાં નાડી વાંકી ચાલે છે, **પિત્ત**માં ચંચળ ચાલે છે, કફમાં મંદ ચાલે છે અને દોષોના મિશ્રણમાં મિશ્ર પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે છે; જે વિષે હવે પછી કહેવામાં આવે છે. (૭) જે નાડી વાંકી અને ઉતાવળી ચાલથી મધ્યમા અને તર્જનીની તળે ચાલે છે તે વાતપિત્તની જાણવી. (૮) જે નાડી વાંકી અને મંદ ગતિથી મધ્યમા અને અનામિકા તળે ચાલે તેને વાતકફની જાણવી. (૯) અનામિકા અને તર્જનીની નીચે વાંકી તથા તીવ્ર ગતિથી ચાલતી જણાય તે નાડી કફપિત્તની જાણવી. (૧૦) ત્રણે આંગળીઓની નીચે અનેક પ્રકારની ગતિવાળી ચાલે તે નાડી સન્નિપાતની જાણવી. (૧૧) મીઠા ભોજનથી નાડી મોરની પેઠે ચાલે છે; કડવા ભોજનથી સ્થૂલ અને સર્પની પેઠે ચાલે છે; ખાટા ભોજનથી દેડકાની પેઠે અને કાંઇક ઉષ્ણ હોય છે; અને તીખા ભોજનથી ભ્રમરના જેવી ચાલે છે. (૧૨) કષાય (તુરા) ભોજનથી કઠિન અને મંદ; ખારા ભોજનથી સરલ અને ઉતાવળી ચાલે છે; તેમજ બે ત્રણ ચાર ઇત્યાદિ મિશ્રિત રસના યોગથી નાડીની ગતિ અનેક પ્રકારની થાય છે. (૧૩) મધુર અને ખાટા ઇત્યાદિ પદાર્થના યોગથી નાડી વિશેષ કરીને શીતળ ચાલે છે; અને દૂધ ખાવાથી મંદ, શીતળ અને સુદૃઢ ચાલે છે. (૧૪) પ્રવાહી પદાર્થો ખાવાથી નાડી કઠિન અને કઠિન પદાર્થ ખાવાથી કોમળ ચાલે છે અને જો પદાર્થ પ્રવાહી તેમજ કઠિન હોય તો મિશ્રિત ગતિથી ચાલે છે. (૧૫) ગોળ અને દૂધવાળો લોટનો પદાર્થ અને પહુંવા વગેરે શેકેલા પદાર્થ ખાવાથી નાડી સ્થિર અને અતિ મંદ ચાલે છે; અને ગોળ તથા તેલયુક્ત પદાર્થથી પુષ્ટ ચાલે છે. (૧૬) કોહળું અને મૂળાના ભક્ષણથી નાડી મંદ ચાલે છે. અડદ ખાધાથી લગુડાકૃતિમાં ચાલે છે અને શાક તથા કેળાંના યોગથી રક્તપૂર્ણ ચાલે છે. (૧૭)

વળી નિઘંટ રત્નાકરમાં કહ્યું છે કેઃ—

सद्यः स्नातस्य भुक्तस्य तथा स्नेहावगाहिनः ॥
क्षुधार्तस्य च सुप्तस्य नाडी सम्यक् न बुध्यते ॥ १ ॥
गंभीरा या भवेन्नाडी सा भवेत्मांसवाहिनी ॥
ज्वरवेगेन धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ॥ २ ॥
कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिंताभयान्विता ॥
मंदाग्नेः क्षीणधातोश्च नाडी मंदतरा भवेत् ॥ ३ ॥
असृक्पूर्णा भवेत्सोष्णा गुर्वी सामा गरीयसी ॥
लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ॥ ४ ॥
चपला क्षुधितस्यापि तृप्तस्य वहति स्थिरा ॥
मरणे डमरुकाकारां भवेत् एकदिनेन च ॥ ५ ॥

काष्ठकुट्टो तथा काष्ठं कुट्टते चाक्षिवेगतः ॥
स्थित्वा स्थित्वा तथा नाडी सन्निपाते वहेद् ध्रुवम् ॥ ६ ॥
स्थिरा नाडी भवेद्यस्य विद्युद्युतिरिवेक्ष्यते ॥
दिनैकं जीवितं तस्य द्वितीये मृत्युरेव च ॥ ७ ॥
शीघ्रा नाडी मलोपेता शीतला वाथ दृश्यते ॥
द्वितीये दिवसे मृत्युर्नाडीविज्ञातृभाषितम् ॥ ८ ॥
मुखे नाडी वहेत्तीव्रा कदाचिच्छीतला भवेत् ॥
आयाति पिच्छलः स्वेदः सप्तरात्रं न जीवति ॥ ९ ॥
मुखे नाडी यदा नास्ति मध्ये शैत्यं बहिः क्रमः ॥
यदा मंदा वहेन्नाडी त्रिरात्रं नैव जीवति ॥ १० ॥
दृश्यते चरणे नाडी करे नैवाधिदृश्यते ॥
मुखं विकसितं यस्य तं दूरे परिवर्जयेत् ॥ ११ ॥

અર્થ:—તુરતમાં નાહેલા, જમેલા, તૈલાદિ ચોળેલા, ભૂખ્યા અને સૂતેલાની નાડી યથાર્થ સમજાતી નથી. (૧) જે નાડી ગંભીર દેખાય તે માંસાશ્રિત વિકારની હોય છે; અને જ્વરના વેગમાં નાડી ગરમ અને વેગવાળી હોય છે. (૨) કામ અને ક્રોધથી નાડી વેગવાળી ચાલે છે; અને ચિંતા તથા ભયથી ક્ષીણ ચાલે છે. મંદ અગ્નિવાળાની તથા ક્ષીણ ધાતુવાળાની નાડી વધારે મંદ હોય છે. (૩) રક્તના વિકારમાં નાડી ઉષ્ણ અને જડ હોય છે, આમવિકારમાં વધારે જડ હોય છે; અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાની નાડી હલકી તથા વેગવાળી હોય છે. (૪) ભુખ્યાની નાડી ચપળ ચાલે છે, તૃપ્તની સ્થિર ચાલે છે; અને એકજ દિવસમાં મરનારની નાડી ડમરૂની પેઠે હેલા ખાતી ચાલે છે. (૫) જેમ લક્કડખોદ પક્ષી ઝડપથી લાકડામાં ચાંચ ઠોકે છે તેમ સન્નિપાતમાં નાડી રહી રહીને અતિ વેગથી ચાલે છે. (૬) જેની નાડી સ્થિર થાય અને વિજળીના ચમકારા પ્રમાણે દેખાય તેનું આયુષ્ય એકજ દિવસનું હોઇને બીજા દિવસે મૃત્યુ પામે છે. (૭) જે દોષયુક્ત નાડી જલદી ચાલતી હોય કિંવા શીતલ લાગતી હોય તે દરદીનું બીજાજ દિવસે મૃત્યુ થાય છે એમ નાડીના ઉત્તમ જ્ઞાતાઓ કહે છે. (૮) પ્રથમ નાડી જલદી ચાલે અને પાછી શીતલ થાય તથા શરીરે ચીકણો પ્રસ્વેદ થાય તે રોગી સાત રાત્રિ જીવતો નથી. (૯) પ્રથમ નાડી દેખાય નહિ, મધ્યે શીતલ દેખાય અને બહાર ગ્લાનિ આવે તથા નાડી મંદ ચાલે ત્યારે તે રોગી ત્રણ રાત્રિ જીવતો નથી. (૧૦) નાડી જે રોગીના પગમાંજ દેખાય અને હાથમાં દેખાય નહિ તથા જે દરદીનું મુખ પહોળું રહેલું હોય તેને દૂરથીજ તજી દેવો અર્થાત્ તે મરણની તૈયારીમાં છે.

વૃદ્ધ હારીતે કહ્યું છે કે:—

स्पंदते चैकमानेन त्रिंशद्वारं यदा धरा ॥
स्वस्थानेन तदा नूनं रोगी जीवति नान्यथा ॥ १ ॥
स्थित्वा स्थित्वा वहति या सा ज्ञेया प्राणघातिनी ॥ २ ॥

એટલે:—એકસરખી ગતિથી ત્રીશ વખત એકજ જગ્યાએ જેની નાડી ચાલે તે રોગી અવશ્ય જીવે છે. (૧) જે નાડી રહી રહીને અટકતી ચાલે તે નાડીને પ્રાણનો ઘાત કરનારી જાણવી. (૨)

શિવોક્ત નાડીજ્ઞાનમાં કહ્યું છે કે:—

पित्तनाडीपतिश्चाहं त्रिगुणात्मतमोधिकः ॥
तमसस्तु रजोन्यूनं सत्वमल्पं ततः कफो ॥ १ ॥

यतः पित्तप्रधानत्वात्पित्तमग्रे भविष्यति ॥
वायुर्मध्ये कफश्चान्ते धरायामेव निश्चितम् ॥ २ ॥
यस्य दोषस्य वहति स्थाने नाडी वरानने ॥
स एव दोषो बलवान् इति प्राहुर्विचक्षणः ॥ ३ ॥

અર્થ:—શંકર કહે છે હે પાર્વતી ! હું ત્રિગુણાત્મક છતાં પિત્ત નાડીનો સ્વામિ છું. મારામાં જેમ તમોગુણ વધારે છે, તમોગુણ કરતાં રજોગુણ ઓછો છે અને સત્વગુણ તેથી પણ અલ્પ છે; તેમ મનુષ્યોમાં કલિયુગમાં પિત્તની પ્રધાનતા થઇને નાડીમાં તે સર્વથી આગળ થશે, વાયુ મધ્યે થશે અને છેવટના ભાગે **કફ થશે, એ નક્કી છે.** (૧–૨) હે પાર્વતિ ! જે દોષના સ્થાનમાં નાડી ચાલે તેજ દોષ રોગીમાં બળવાન **હોય છે; એમ** વિદ્વાનોએ કહેલું છે. (૩)

અહીં સુધી ત્રીજા મુદ્દા સંબંધી વિવેચન થયું. હવે તે **નાડીજ્ઞાનનો** આપણને શો ઉપયોગ છે, એ ચોથા એટલે છેવટના મુદ્દા વિષે વિવેચન કરીએ છીએ.

નાડીજ્ઞાનનો ઉપયોગ.

રોગની પરીક્ષાના જે આઠ પ્રકાર છે, તેને અષ્ટવિધ પરીક્ષા કહે છે. તેમાં નાડી, શબ્દ, રૂપ, સ્પર્શ, જિહ્વા, નેત્ર, મળ અને મૂત્ર એની પરીક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. એમાંની પહેલી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ એ આ નિબંધનો વિષય છે. શબ્દાદિ સાત પ્રકારની પરીક્ષાથી વાત, પિત્ત અને કફ આ ત્રણે દોષોની સ્થિતિ અને રસ રક્તાદિક સપ્તધાતુની વિકૃત સ્થિતિ જેવી સમજાય છે તેવીજ નાડીથી પણ સમજાઇ આવે છે; તથાપિ આ શબ્દાદિ સાતે સાધનોથી સમજવાની વાત એક નાડીથીજ સમજાતી હોવાથી નાડી પરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે છે. કેમકે મળમૂત્રને વહન કરનાર સ્રોતસનો અને શબ્દાદિ વહિનીઓનો ધમની સાથે નજીકનો સંબંધ હોવાને લીધે નાડીની ગતિ ઉપરથી તે સર્વની સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે. આ સિવાય બીજું એ છે કે શબ્દાદિ પરીક્ષાનાં સાધનો મેળવવા માટે રોગીને ખોટી થવા કહેવું પડે છે તેમ નાડી-પરીક્ષાની બાબતમાં કહેવું પડતું નથી. નાડીપરીક્ષામાં એથી કરીને પણ સુલભના વધારે છે અને એ સુલભતાને લીધે પણ તેનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે; પરંતુ આ ઉપરથી એમ સમજવાનું નથી કે, જે મનુષ્ય નાડીપરીક્ષા સાધ્ય કરી હોય તેણે સવડ પ્રમાણે અન્ય પરીક્ષાઓની મદદવડે પોતાના અનુમાનને પુષ્ટિ આપવી નહિ અથવા તો અન્ય પ્રકારથી પરીક્ષા કરવી નહિ. ઉલટું અન્ય પરીક્ષાઓ સાથે સરખાવી જોવાથી નાડીપરીક્ષાનું મહત્ત્વ વધારે સિદ્ધ થાય છે.

આગળ રક્તાભિસરણના વર્ણનના પ્રસંગમાં કહ્યું છે કે વાતાવરણમાંની હવા શ્વાસમાર્ગથી ફેફસામાં આવે છે; અને તેના સ્પર્શથી રક્ત શુદ્ધ થઇ લાલ થાય છે. તે હવા આપણને અમૃત એટલે પ્રાણવાયુ (ઑક્સિજન) આપીને તે બદલ તેટલોજ ત્યાજ્ય (ખરાબ થયેલો) વાયુ ઉચ્છ્વાસરૂપે બહાર લઇ જાય છે. તે ત્યાજ્યાંશને 'કાર્બન્' કહે છે. તે 'કાર્બન્' વનસ્પતિના પોષણ માટે આવશ્યક હોવાથી તેનું તે શોષન કરી તેના જેટલો ઑક્સિજન વાયુ વાતાવરણમાં ભરી દે છે. આ પ્રમાણે વહીવટ ચાલુજ રહે છે. આ પ્રમાણે વનસ્પતિમાં ઇશ્વિરે જે અચિંત્ય વીર્ય રાખેલ છે, તેના યોગથી મનુષ્યાદિ પ્રાણિવર્ગના રોગ સારા થાય છે; અને તેનાં ફલપુષ્પાદિકવડે શરીરનું પોષણ થાય છે. આથી રાજનિઘંટ, ભાવપ્રકાશ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વગેરે આર્યાનાર્ય ગ્રંથોમાં તેના ગુણદોષોનું બહોળું વર્ણન છે; પરંતુ તેના તે ગુણદોષના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અને રોગપરીક્ષાથી મળતા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક બીજાના આધારથીજ થઇ શકે છે; માટે આ બંને વિષયોનું જ્ઞાન એક મનુષ્યને હોય તોજ તેનો યથાર્થ ઉપયોગ થઇ શકે છે; પરંતુ કોઇને એક જ્ઞાન હોય છે ત્યારે બીજું હોતું નથી. વર્તમાન સમયમાં આવી સ્થિતિ હોવાથીજ ઇંગ્રેજી ડાક્ટર અને દેશી વૈદ્ય આના જુદા જુદા તટે રહ્યા છે. આ બન્નેના જ્ઞાનનો એકત્ર ઉપયોગ થવા લાગશે તે દિવસજ ચિકિત્સા–શાસ્ત્રના ઉદયનો ગણાશે.

કેટલીક વનસ્પતિ શરીરના અમુકજ ભાગ ઉપર, તો કેટલીક મજ્જાતંતુ ઉપર અને કેટલીક રસ

૨. મૂત્રપરીક્ષા.

કાચના અથવા કાંસાના વાસણમાં મળસકામાં રોગીનું મૂત્ર પહેલી અને છેવટની ધાર છોડી મધ્યથી ઝીલવું. તેમાં તેલનું બિંદુ ઘાસની સળીથી નાખવું. બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે તો સાધ્ય; બિંદુ તેમજ રહે તો કષ્ટસાધ્ય; તેમજ તળે જઇ ઉપર આવે અને વચમાં છિદ્ર દેખાય, કિંવા મૂત્ર કાળું કે રાતું હોય, અથવા બિંદુ તળેજ જઇ બેસે, કિંવા બિંદુ પ્રસરી મૂત્ર સાથે મળી જાય તો રોગ અસાધ્ય જાણવો. વાતાધિક્યમાં બિંદુ નાખતાંજ પ્રસરે છે અને મૂત્ર પીળું તથા ગરમ હોય છે. કફ અધિક હોય તો મૂત્ર ધોળું દેખાય છે. સન્નિપાતમાં મિશ્રવર્ણ, ધાતુ અને ઇંદ્રિયરોગમાં તેલ જેવું, ત્રિદોષમાં કાળાશ ઉપર અને મિશ્રવર્ણનું હોય છે. તેલબિંદુ નાખતાંજ માણસ, સર્પ, વાનર, વીંછી કે બિલાડીના જેવી આકૃતિ થાય; કિંવા દક્ષિણ, અગ્નિ, નૈઋત્ય, વાયવ્ય અને ઈશાન એ દિશાઓ તરફ બિંદુ વધે તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર એ દિશામાં બિંદુ વધે તો રોગી બચશે. પશ્ચિમ દિશાએ બિંદુ વધી સર્પાકૃતિ થાય તો ઉદર-રોગ જાણવો. મૂત્ર ઘીની કણીઓ જેવું થયું હોય તો જળોદર જાણવો.

૩. મળપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ થવાથી મળ ફીણયુક્ત, રૂક્ષ, ધૂમ્રવર્ણ અને ચોથો ભાગ પાણી જેવો હોય છે. પિત્તનો કોપ થયો હોય તો લીલો, પીળો, ગંધયુક્ત, શિથિલ અને ઉષ્ણ હોય છે. કફનો કોપ થવાથી શ્વેતવર્ણ, કંઇક શુષ્ક, કંઇક આર્દ્ર અને કંઇક સ્નિગ્ધ હોય છે; વાતકફમાં આર્દ્ર અને શ્યામવર્ણ પરપોટાએ યુક્ત હોય છે. વાતપિત્તમાં પીળો અને કાળો તથા આર્દ્ર અને અંદર ગાંઠોવાળો હોય છે. પિત્તકફમાં પીળો શ્વેતવર્ણ હોય છે. ત્રિદોષમાં સફેત, પીળો, કાળો, શિથિલ અને અંદર ગાંઠોવાળો હોય છે. અજીર્ણમાં દુર્ગંધયુક્ત હોઈ શિથિલ હોય છે. જીર્ણજ્વરમાં છીતડો હોય છે. જળોદરમાં બહુ દુર્ગંધવાળો અને શ્વેતવર્ણ હોય છે. પ્રાણાંતનો દુર્ગંધયુક્ત અને રાતો હોઇ કિંચિત્ શ્વેતવર્ણ અને માંસ જેવો તથા શ્યામવર્ણ હોય છે.

૪. જીહ્વાપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોય તો જીભ ખરખરી, ફાટેલી અને પીળી હોય છે. પિત્તની આરક્ત હોઇ કિંચિત્ શ્યામ હોય છે. કફની શ્વેત વર્ણ, આર્દ્ર અને મૃદુ હોય છે. ત્રિદોષની કાળી, કાંટા આવેલી, શુષ્ક હોય છે. અરૂચિ અને અતિસારની મધુર વર્ણ; પ્રમેહ અને સંગ્રહણીની ધૂમ્રવર્ણ, ઉષ્ણ અને કપિશવર્ણ; વિસ્ફોટક રોગની ખરખરી, કાંટા જેવી હોઇ અંદરથી પાણી ઝરે છે. મરણકાળની ખરખરી હોઈ અંદર વધેલી, ફીણયુક્ત, કઠિન લાકડા જેવી અને ચલનવલન—રહિત હોય છે.

૫. નેત્રપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોય તો આંખો નિસ્તેજ, ધૂમ્રવર્ણ, દાહયુક્ત, ચંચળ અને ઉગ્ર હોય છે. પિત્તથી પીળી, તામ્રવર્ણ, દાહયુક્ત અને દીવો જોવાને અસમર્થ હોય છે. કફની ધોળી, નિસ્તેજ, સ્રાવયુક્ત અને ચીકણી હોય છે. ત્રિદોષની લાલ હોઇ કિંચિત્ કાળી અને મીંચેલી પ્રમાણે દેખાય છે. જેની એક આંખ મીંચેલી જેવી હોઇ અર્ધી ઉઘાડી હોય અને બીજી મીંચેલી હોય તે રોગી એક પહોરમાં મરશે. આંખમાંની કીકી ભ્રમિષ્ટ થઇ નેત્ર મીંચેલા જેવું જણાય તે રોગી એક દિવસમાં મરશે.

૬. રૂપપરીક્ષા.

પ્રાતઃકાળે રોગી પાસે જઇને જોતાં જો તે તેજોહીન, વિચિત્ર અને શ્યામવર્ણ દેખાય તો તે વ્યાધિ વાતજન્ય જાણવો. મુખ પીતવર્ણ, કલાહીન અને કિંચિત્ સુજેલું હોય તો પિત્તપ્રકોપ જાણવો. મુખ કલા-હીન અને ચીકણું દેખાય અને આંખો વિલક્ષણ ચિટકાએલી હોય તો કફપ્રકોપ જાણવો. આંખે જોવાથી જેવો રોગ સ્પષ્ટ દેખાય તેવાં નામો રાખવાં. પ્લીહા, કમળો, ગ્રંથી, નળવાયુ, વાયુનો ગોળો, ભાર, જંતુ અને કઠોર ગુલ્મ એ રોગ હાથે દાબી જોઈ અમુક રોગ છે એવો નિશ્ચય કરવો.

૭. શબ્દપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોવાથી કંઠમાંથી શબ્દ નીકળે છે તે સૌમ્ય એટલે હલકો નીકળે છે. પિત્તનો કોપ હોવાથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળે છે. કફનો કોપ હોય તો શબ્દ જડ અને ઘર્ઘરયુક્ત નીકળે. દ્વિદોષનો અથવા ત્રિદોષનો કોપ હોય તો શબ્દ દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે.

૮. સ્પર્શપરીક્ષા.

વાયુનો કોપ હોવાથી શરીરનો સ્પર્શ સાગ અને ખાખરાનાં પાંદડાં જેવો ખરખરો હોઇ શીતળ હોય છે. પિત્તનો કોપ હોય તો સ્પર્શ ઉષ્ણ હોય છે; કફનો કોપ હોવાથી શીતળ હોઇ આર્દ્ર હોય છે. દ્વિદોષનો અને ત્રિદોષનો કોપ હોય તો દ્વિદોષનાં અને ત્રિદોષનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. જેના શરીરનો સ્પર્શ ક્ષણમાં શીત અને ક્ષણમાં અતિ તપ્ત એવો હોય તે રોગી અસાધ્ય જાણવો.

સાધ્ય લક્ષણ

મુખ તેજસ્વી, નાડી સમ, સ્વર સારો, મસ્તકે ઠંડક, ચિંતારહિત મન, અગ્નિ પ્રદીપ્ત, સુગંધી પદાર્થની ઇચ્છા, છિંકો આવવી એ લક્ષણો હોય તો રોગી નિસંશય બચશે.

અસાધ્ય લક્ષણ

તીક્ષ્ણ જ્વર, બબડ્યા કરવું, આંખો અને નખ લાલ અથવા પીળા, હાથ પગ ઠંડા, મુખ નિસ્તેજ, કંઠાવરોધ, હેડકી, શરીર ભયંકર, મૂર્છા અને ભ્રમ એ લક્ષણો હોય તો રોગી અસાધ્ય જાણવો. જેનું નાક વાંકું થાય અને નાકનો સૂર બંધ થઇ મુખમાંથી પાણી ચાલે તે એક દિવસમાં મરશે. જેના ડાબા હાથની નાડી ચાલતાં ચાલતાં તૂટે અને ડાબો સૂર સમૂળગો બંધ થાય તે તત્કાળ મરશે.

अनुक्रमणिका

પૂર્વાર્દ્ધ

વનૌષધી–ગુણાદર્શ.

ઉત્તરાર્દ્ધ

સુબોધ વૈદ્યક

ગોવૈદ્યક

પ્રાણિજ ઔષધી

રસવૈદ્ય

ઔષધી ક્રિયા

બૃહત્પાક સંગ્રહ

૨—અવલેહ (ચાટણ).

અશ્વરોગ–પરિજ્ઞાન

પુરવણી.

ઔષધીની કેટલીક બનાવટો તથા બીજી જાણવા જેવી બાબતો તે તે ઔષધીઓના પ્રકરણમાં પેટા બાબતો તરીકે આવી ગયેલી; પરંતુ બનાવટોના પ્રકરણમાં નહિ આવેલી હોવાથી સામાન્ય અનુક્રમણિકામાં પણ તે આવી શકી નથી; જેથી તેની છેવટે આ પુરવણી જોડીને તેવી બાબતો તથા બનાવટો–કે જેની તારવણી સંશોધક

સદ્ગૃહસ્થે કરી મોકલી હતી; તે આ નીચે આપવામાં આવી છે. આમાંની કોઈ કોઈ બાબત પાક ૯૦ બનાવટોના પ્રકરણમાં જેમની તેમ આવી ગઇ હોય તો સંભવિત છે; પરંતુ એવી પુનરાવૃત્તિથી નુકશાન તો નથીજ.

आर्यभिषक्

अथवा

हिंदुस्ताननो वैद्यराज.

वनौषधी-गुणादर्श.

औषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद्वेदितुमर्हति ॥
योगज्ञस्तस्य रूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥ १ ॥

ઔષધીની ઉત્કૃષ્ટ પ્રાપ્તિને કોઈકજ જાણવાને યોગ્ય થાય છે, અને તે યોગને જાણનાર તથા ઔષધીનાં રૂપને ઓળખનાર તત્ત્વવિત્ કહેવાય છે. (ચરકસંહિતા—મહર્ષિ અગ્નિવેષ.)

૧. અક્કલકરો. સં૦ આકલ્લ. મ૦ અકલકાલા–કારા. હિં૦ અકરકરા–કરહા. ક૦ આકળકરી. અ૦ આકરકરહા. ઈં૦ પેલેટરી રૂટ. લા૦ એનેસાઈકલસ પેરેથ્રમ. બં૦ અકોરકોરા, આકરકરા.

અક્કલકરાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. એ બંગાલ, અરબસ્તાન, અને મિસર, એ દેશમાં થાય છે.× ત્યાંથી આ વનસ્પતિનાં મૂળ તથા ડાંખળી અહીં આવે છે. અહીં એ ઝાડો ક્વચિત્ થાય છે. આ ઝાડને પીળાં ફૂલો આવે છે, તે ખાવાથી અક્કલકરાની ડાંખળી પ્રમાણે જીભને ચ્વરચ્વ થાય છે. એ ફૂલો ઉધરસ ઉપર પાનમાં ખવાય છે. **અક્કલકરો** એ ઉષ્ણવીર્ય, બળકટ તથા તીખો છે; અને સલેકમ, સોજા તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) દાંત દુખતા હોય તો**—અક્કલકરો અને કાંટાસરીયાનો પાલો એકઠાં વાટી દાંતની નીચે રાખવાં. **(૨) જીભ શુદ્ધ થવા માટે**—અક્કલકરો દાઢની નીચે રાખવો. **(૩) સિંદુરના વિષ ઉપર**—અક્કલકરો અને વજ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) અક્કલ-કરાદિ ચૂર્ણ**—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રો, આંવળકટી, મરી, પીપર, અજમો, હરીતકી, એ એકેક ભાગ અને સુંઠ બે ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી, ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. આ ચૂર્ણને વૈદકશાસ્ત્રમાં અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ અથવા અમૃતપ્રભા એવું નામ આપેલું છે. આ ચૂર્ણ મંદાગ્નિ, અરૂચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સલેકમ, પીનસ, ફેફરૂં, ઉન્માદ અને સન્નિપાત, એ રોગો ઉપર હિતકારક છે. **(૫) મૂત્રખડા (પથરી) ઉપર અક્કલકરાદિ કાઢો,**—અક્કલકરો, ગોખરૂનાં મૂળ, તુળસીનો રસ, પાષાણભેદ, એરંડાનું મૂળ, પીપર, જેઠીમધ, કાશમૂળ, નગોડ, લવંગ, સુંઠ, એ સર્વનો કાઢો કરી, તેમાં

× અક્કલકરો એ અરબસ્તાન અને હિન્દુસ્તાનની પ્રસિદ્ધ બુટી છે. એક વર્ષ પછીથી વનસ્પતિનો ગુણ ઘટી જાય છે, પરંતુ અક્કલકરાની જડમાંથી સાત વર્ષ સુધી દૈવત જતું નથી. બીજાં ઔષધો ખાધા પહેલાં આ જડ ચાવી લીધી હોય તો ખાવાના ઔષધોનો સ્વાદ બીલકુલ માલૂમ પડતો નથી. એથી જેને ખારાં, ખાટાં, રેચક તથા વમનકર્ત્તા ઔષધો ખાવા–પીવાની જરૂર હોય તેમને પ્રથમ આ જડ ચવરાવી થુંકાવી નાખી પછી તે ઔષધો ખાવા અપાય છે; એથી તેને દવાની બીલકુલ અબખ થતી નથી. અક્કલકરાનું લાકડું વજનદાર હોય છે. તેને ભાગવાથી અંદરથી સફેદ દેખાય છે. અક્કલકરો શરીરમાં લોહી આદિથી પડેલી ગાંઠ ફેંદી નાખે છે. કફને બાળે છે. પક્ષઘાત, કફ–વાત પીડાની સાથે ગરદનનું ઝલાઈ જવું, પેઢાંનું નરમ પડવું, તોતળાપણું, છાતી, દાંત અને પેઢાંનું દર્દ, ગૃધ્રસી, જલોદર, ઠંડી પ્રકૃતિવાળાની ઇન્દ્રિયની તાકાદને ખુલ્લી કરી પેશાબ લાવવાને, સ્ત્રીઓને રજોદર્શન સંબંધી રૂધિરને,

એલચીની ભૂકી નાખી, તે સાત દિવસ પીવો. એટલે મોટા પીડાકારક મૂત્રખડો અને પેશાબ સાથે જે વીર્ય પડતું હશે તે પણ દૂર થઈ જશે. **(૬) અપસ્માર ઉપર**–અક્કલકરાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવું અને નસ્ય પણ કરવું. **(૭) જીભનો રોગ અને મુખમાધુર્ય ઉપર**–અક્કલકરો ચાવી મ્હોડામાં રાખવો અને લાળ ગળી જવી; અથવા ઠંડા પાણીમાં અક્કલકરો ઘસી મ્હોડામાં ચોપડવો અને લાળ ગળી જવી. આ પ્રમાણે દિવસમાં બે ત્રણ વખત કરવું.

૨. અંકોલ. સં૦ અંકોલ. મ૦ અંકોલ. હિં૦ ઢેરા, ટેરા. બં૦ આંકડ, ધલા આંકોર, આંકોડ. ક૦ અંકુલે. તે૦ અંકોલમુ. તા૦ અંકોલ. તુ૦ અંકોલેડા. મલા૦ અંકોલં. લા૦ એલનજીયમ લમારકી.

+એ ઝાડ ઘણુંજ મોટાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આંગળ બે આંગળ પહોળાં હોઈ કણેરીનાં પાંદડાં પ્રમાણે લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર રેશા હોય છે. એ ઝાડો કાંટાવાળાં અને કાંટા રહિત પણ હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એને ચણા જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. એના બીયાંનું તેલ નીકળે છે. **અંકોલ**–તુરૂં, કડવું, પારદશુદ્ધિકર, લઘુ, થોડું તીખું, સારક, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, રૂક્ષ એવું છે. એનો રસ ઉલટી કરાવનાર; અને વિષ, કફ, વાતશૂળ, કૃમિ, સોજો, આમપિત્ત, રક્તદોષ, વિસર્પ, અને કૂતરો, ઉંદર અને બિલાડી એમનું વિષ, કટિશૂળ, અતિસાર, એનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ** ઠંડાં, ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, સ્વાદવાળાં, અગ્નિમાંદ્ય, જડ, રસ વખતે અને પાક વખતે મધુર, બલકર કફકર, સારક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, એવાં છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષય, રક્તદોષ, કફ અને વિસર્પ, એનો નાશ કરે છે. **બીયાંનું તેલ**—વાયુ અને કફનાશક, તથા મર્દન કરવાથી ચામડીના દોષોનો નાશ કરે છે. **(૧) અતિસાર ઉપર અને વિષાદિક ઉપર**—અંકોલના મૂળની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી પાવી, એટલે જલદીથી અતિસારનો નાશ થાય છે; તેમજ વછનાગાદિક તથા સર્પ વગેરેના વિષનો નાશ થાય છે. **(૨) પ્રમેહ ઉપર**—અંકોલની સૂકાયલી કળીઓ, આમળાં અને હળદર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે. **(૩) કૃમિ ઉપર**–લીલાં મૂળીઆંનો રસ પાવો, એટલે રેચ લાગી કૃમિ દૂર થશે. **(૪) જલોદર ઉપર**—લીલાં મૂળીઆંનો રસ પાવો એટલે સાધ્ય હોઈ જળોદર સારૂં થશે. **(૫) વ્રણ (ગુમડાં) ઉપર**–ફળનું તેલ ચોપડવું, એટલે ગુમડું ભરાઈ આવી સારૂં થાય છે, અને રૂઝાઈ પણ જાય છે. **(૬) ત્વચા** (ચામડી)**ના રોગ ઉપર**–ફળનું તેલ લગાડવું અથવા ઝાડની છાલ વાટી લગાડવી. **(૭) વાયુએ શરીર સૂજે તે**

પાતળો તથા જાડો લેપ કરવાથી ફાયદો કરે છે. જયતુંનના તેલની સાથે અક્કલકરો વાટી ચોળવાથી મસ્તકના રોગ, સાંધાના રોગ, સ્નાયુના, મ્હોડાના અને છાતીના રોગ, તેમજ કુબડાપણું, શૂન્યકાર, નરમપણું તથા અવયવોના જુના રોગો નાબુદ થાય છે. અક્કલકરાના ગરમ ગરમ ક્વાથને તાળવા ઉપર ચોળે અને માથે લેપ કરે તો તે માથાને ગરમ કરી નજલા (ભેજામાંથી મ્હોડાવાટે પડતા મેલ)ને શાંત કરે છે. રૂમીમસ્તકી અથવા કસેલી વસ્તુની સાથે ચાવવાથી દૂષિત દોષોથી પ્રગટ થએલો મૃગીરોગ મટે છે. મધની સાથે અક્કલકરો ચાવવાથી મૃગીરોગ, અંધારાં આવવાં અને પક્ષઘાતને મટાડે છે. અક્કલકરાનું બારીક ચૂર્ણ સુંઘવાથી બંધ થએલ નાકનો સ્વર ખુલે છે. અક્કલકરો વાટીને ચોળવાથી પરસેવો લાવે છે. અક્કલકરો દોરાથી બાંધી ગળામાં રાખવાથી બાળકનો મૃગીરોગ શાંત થાય છે. તાવ આવ્યાની પહેલાં અક્કલકરાને જયતુનના તેલમાં વાટી આખા શરીરે ચોળવાથી તાવ અને શરદીની બિમારી મટે છે. બાજીગર લોકો નવસારની સાથે અક્કલકરાને વાટી તાળવે અને મ્હોડામાં ખૂબ ઘસે છે, આથી અગ્નિથી મ્હોડું કદી દાઝતું નથી. અક્કલકરો ફેફસાને નુકશાનકર્ત્તા છે. અક્કલકરાની શાંતિકર્ત્તા કતીરો અને મુનક્કા દ્રાક્ષ છે. એની માત્રા ૩ માસાની ગણાય છે. અક્કલકરાનો પ્રતિનિધિ લીંડીપીપર અને મધ છે. આમાશયનાં દરદો માટે રાસ્ના અને અગર છે; અથવા સુંઠ અને સુંઠના અર્ધ ભાગે કાળાં મરી લેવાય છે. (અભિનવ નિઘંટ ભા. ૧)

+ મિસ્તર મોહદ્દીન સરીફના મતથી અંકોલના મૂળની છાલ ૫૦ ગ્રેન (તોલાના ગ્રેન ૧૮૦)ની માત્રામાં આપવાથી ઉલટી થાય છે. એનાથી ઓછી માત્રા તાવને ઉતારે છે. એની છાલ કડવી છે, એ ચામડી ઉપર ઘણીજ અસર કરે છે. જડનો રસ જુલાબ લાવે છે, અને પેટના કૃમિ બહાર કહાડે છે. જલોદરના રોગમાં પણ તે આપે છે, અને જડને વાટી સાપ ઉતારવાના કામમાં લે છે. (અભિનવ નિઘંટ ભા. ૨)

ઉપર—એ ઝાડનાં પાંદડાં વાટી તેનું પોટીસ બાંધવું. **(૮) આંબાને જલદી વધવાને** પાકાં અંકોલનાં ફળો અને ઘોડાવજ એકઠાં કૂટી ચૂર્ણ કરવું, તેમાં થોડું મધ નાખવું. તે પાણીમાં ભેગું કરી એ પાણી આંબાના ઝાડને રેડવું, એટલે આંબાનું ઝાડ જલદી વધી તેને ફળ પણ જલદી આવે છે. **(૯) આંબાની ગોટલી**—અંકોલના તેલના સાત પુટો આપવા પછી તે ગોટલી જમીનમાં દાટી ઉપર પાણી રેડવાથી લાગલુંજ આંબાનું ઝાડ ઉગે છે. એજ કૃતિ પ્રમાણે મેથી પણ જલદીથી ઉગે છે. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર અંકોલ વટક**—અંકોલમૂળ, પહાડમૂળ અને દેવદાર, એ ત્રણ ઔષધી સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચોખાના ધોવરામણમાં તેની બેહડા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તેમાંની એક ગોળી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસીને પાવી, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર**—દેવદાર, અંકોલ, પહાડમૂળ, એનાં મૂળ અને કુડા (ઇન્દ્રજવનું ઝાડ), કાળી-ધાવડી, લોધ્ર, દાડિમ એની છાલ અને રાળ આ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ ઉપર પ્રમાણે ચોખાના ધોવરામણમાં ગોળીઓ કરી તેમાંથી એક ગોળી સવારે મધમાં ઘસીને પાવી; આથી સર્વ પ્રકારના અતિસાર દૂર થાય છે. **(૧૧) સોજા ઉપર**—અંકોલનો પાલો અને કીડાના રાફડાની માટી, એ બેને બાફ દઇ લુગડામાં ઘાલી તેથી શેકવું **(૧૨) સોમનાથી તામ્રભસ્મ**—અંકોલનાં ફળ વાટી તેમાં શુદ્ધ કરેલાં તાંબાનાં કંટકવેધી પત્રાં નાખી, ગજપુટ કરવાથી એકાદ પુટથી ભસ્મ થશે. **(૧૩) દાહજ્વર ઉપર**—અંકોલનું મૂળ અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી તેનો શરીરે લેપ કરવો, એટલે તુરત તાવ ઉતરી જઇ દાહ શાંત થશે. **(૧૪) મૂત્રાવરોધ ઉપર**—અંકોલ અને તિલકાષ્ઠ એનો ક્ષાર, મધ અને દહીંના પાણી સાથે પાવો. **(૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર**-અંકોલનાં મૂળનો કાઢો, ઘી નાખી પાવો, અથવા અંકોલનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. **(૧૬) ગાઠ ઉપર**—અંકોલનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૩. અખરોડ—સં० અક્ષોટ. મ० અકરોડ. હિં० અખરોટ. બં० આખરોટ. ક० ઐદ્દગોનુ અથવા આખોટ. તે० ઉવ્વકાઇ. ફા० ચાર્તગજ. અ० જોઝઅંકુપમ. ઇં० વાલનટ્. લા० એલ્યુરાઇટીસ્ ટ્રાયલોબા.

એ ઝાડો હિમાલયની આસપાસમાં, ચીન, અને ઇરાન એ દેશોમાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઘણીજ ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ૩૦-૪૦ વર્ષ પછી ફળો આવવા લાગે છે. પાકેલાં ફળો જમરૂખ જેવડાં થાય છે. ફળો કાચાં અને કઠણ હોય છે, ત્યારે ત્યાંના લોકો તેને મીઠામાં આથે છે. એ ફળોનું તેલ ખાવાને અને બાળવાને ઉપયોગી જણાય છે. **અખરોડ**—એ મધુર, કિંચિત્ ખાટું, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવૃદ્ધિકર, ઉષ્ણ, રૂચિપ્રદ, કફપિત્તકર, જડ, પ્રિય, બલકર, કફકર, મલબંધકર, એવું છે; અને વાત, પિત્ત, ક્ષય, વાયુ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ, રક્તવાત અને દાહ એનો નાશ કરે છે. પાક વગેરે ઔષધોમાં અખરોડનો ઘણોજ સારો ઉપયોગ થાય છે; અને એ એક મેવો છે. **(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર**—અખરોડના તેલમાં કપડું ભીજવી ગુદામાં રાખવું એટલે દુઃખ નાશ થશે. **(૨) અપસ્માર ઉપર**—નગોડના રસમાં અખરોડની અંતરછાલ ઘસી અંજન કરવું અથવા નસ્ય કરવું. **(૩) વાયુથી આવેલા સોજા ઉપર**—અખરોડ કાંજીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) સ્તનમાં દૂધ ઉત્પન્ન થવા માટે**—ઘઉંનો રવો અને અખરોડનાં પાંદડાં, સમભાગે એકત્ર કરી તેની પુરીઓ કરી ગાયના દૂધમાં ખાવી, તેથી સાત દિવસમાં સ્ત્રીઓના સ્તનમાં દૂધ ઘણુંજ વધશે. **(૫) અર્શ, કૃમિ ઇત્યાદિ ઉપર**—કાચા અખરોડનો રસ કરી તે આપવો, એટલે મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી એ રોગો દૂર થાય છે. **(૬) રેચ થવા માટે**—ફળોની છાલનો કાઢો કરી પાવો, અથવા એનું તેલ ૨-૩ તોલા પ્રાશન કરાવવું.

૪. **અગથીઓ**—સં० અગસ્ત્ય. મ० અગસ્થા-સ્તા. હિં० અગસ્તા, હથિયા. બં० બક. ક० અગસેયમરનું ચોગચી. તા० અક્ક, અગતિ. તુ० અગસે. મલા० અગઠી. તૈ० અવિસિ, અવીસે. લા०ઍગાટિ ગ્લાંડિફ્લોરા.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે, અને બાગાયતમાં (બગીચા વગેરે કેળવેલી જમીનમાં) ઉગે છે. ધોળાં અને રાતાં ફૂલોની એવી બે જાતિ છે. એનાં પાંદડાં આંબલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, એને ફૂલો અને શીંગો આવે છે. ફૂલનાં વડાં અને શાક થાય છે. શીંગોનું પણ શાક થાય છે. એના પાલાની પણ ભાજી કરે છે. એ ઝાડ સાત આઠ વર્ષથી વધુ રહેતાં નથી. **અગથીઓ**—રૂક્ષ, શીતળ, મધુર, વાતલ, અને ત્રિદોષનાશક છે; તેમજ વૈવર્ણ્ય, કફ, શ્રમ, ઉધરસ, ગુમડાં, પિશાચબાધા, પિત્ત અને ચોથીઓ તાવ,

એનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ**—તુરાં, કડવાં, કિંચિત્ ઠંડાં, પાક વખતે તીખાં અને વાતકારક છે. રતાંધળાપણું, સલેકમ, ચોથીઓ તાવ, કફ અને પિત્ત એનો નાશ કરે છે. એની **શીંગો**—સારક, બુદ્ધિપ્રદ, રૂચિકારક, લઘુ, પાક વખતે મધુર, કડવી અને સ્મૃતિપ્રદ છે; અને ત્રિદોષ, શૂળ, કફ, પાંડુરોગ, વિષ, શોષ, ગુલ્મ, એનો નાશ કરે છે. એની ભાજી લુખી અને પિત્તકારક છે. એનાં **પાંદડાં**—તીખાં, કડવાં, જડ, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ અને સ્વચ્છ છે; અને કૃમિ, કફ, કંડૂ, વિષ, રક્તપિત્ત, એનો નાશ કરે છે. **(૧) શરદી, મસ્તકશૂળ અને ચોથીઆ તાવ ઉપર**—અગથીઆનાં પાંદડાંના રસનાં ટીપાં નાકમાં પાડવાં. **(૨) આધાશીશી ઉપર**—જે બાજુનું કપાળ દુઃખતું હોય તેની વિષમ બાજુના નાકમાં અગથીઆનાં પાંદડાંનો અથવા ફૂલોનો રસ પાડવો, એટલે કફ પડી આધાશીશી મટી જાય છે. **(૩) ચિત્તવિભ્રમ ઉપર**—અગથીઆના પાલાના રસમાં ગોળ, સુંઠ અને પીપર, એ ઔષધો મેળવી નસ્ય કરવું. **(૪) ફુરશાના** વિષથી પેટમાં ગાંઠ બંધાઈ હોય તો ધોળા અગથીઆની છાલ અરીઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. રોગ હલકો થયા પછી ચોખાના ઓસામણમાં ઘી નાખી તે સુમારે અધશેર આપવી. **(૫) કફવિકાર ઉપર**—રાતા અગથીઆના મૂળનો અથવા છાલનો અંગરસ કાઢી એક તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. એ ઔષધ છોકરાંઓને આપવું હોય તો ફક્ત પાલાનો રસ પાંચ ટીપાં કાઢી મધ નાખી પાવું. ઉતાર–ખડીસાકરનું પાણી પાવું. **(૬) સોજા ઉપર**—રાતા અગથીઆનાં મૂળ અને કાળા ધંતુરાનાં મૂળ, એ બેને ગરમ પાણીમાં એકત્ર ઘસી શરીરે લેપ કરવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો સોજો તાબડતોબ નહિ જેવો થશે. **(૭) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તો**—રાતા અગથીઆના મૂળ ઉપરની છાલ ચાર ચણોઠી સુધી લઈ પાનના બીડામાં દરરોજ ખાવી, એટલે વાતવિકાર કમી થશે. **(૮) છોકરાંઓની શરદી ઉપર**—છોકરૂં જન્મે ત્યારે શરીરમાં કફની અસર પ્રકટેલી હોય તો તેને અગથીઆના પાલાનો રસ બે ટીપાં કાઢી, તેમાં ચોગણું મધ નાખી, તે મિશ્રણ આંગળીદ્વારા તે છોકરાના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે, અને છોકરૂં હુશિઆર થાય છે; આ વખતે સુયાણી (દાઈઆણી) એ સાવચેતી રાખવી જોઈએ. **(૯) અપસ્માર ઉપર**—અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ગોમૂત્ર અને કાળાં મરીની ભૂકી નાખી આપવો. **(૧૦) કોઈ પણ ભસ્મને રાતો રંગ** (પદ્મરાગ જેવો) આપવા માટે એના પાલાનો રસ કાઢી તેના પુટ આપે છે.

૫. **અગરૂ**—સં૰ સ્વાદૂગરૂ. મ૰ અગર. હિં૰ બં૰ ક૰ તા૰ અગર. તૈ૰ અગરૂચેટ્ટુ. તુ૰ હાગલગંધ. મલા૰ આકેલ. ફા૰ કસબેબવા. અ૰ ઉદગરકી. ઈં૰ ઇગલવુડ. લા૰ અક્વીલેરિયા એગેલોકા. ગ્રી૰ અગેલોકન.

અગરૂ ચંદન એ મોટો સુગંધી પદાર્થ છે. અગરબત્તી કરવાના અને શરીરને ચોળવાના કામમાં એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધૂપોપયોગી છે. એના ધૂપથી મનને ઘણો આનંદ થાય છે.

અગરના ઝાડ સંબંધી શોધ કરતાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાંથી નીચલી માહિતી મળે છે. પ્રાચીન યાહુદી લોકોને ‘અલહોટ’ આ નામથી આ વનસ્પતિ જાણમાં હતી. ગ્રીક અને રોમન લોકોએ તેને ‘અગેલોકન’ એ નામ આપેલ હતું. પ્રાચીન અરબી લોક તેને ‘અઘલુખી’ કહેતા; પરંતુ પાછળથી એ નામ બદલીને તેમણે ‘ઉદહિંદી’ આ નામ આપ્યું.

અગરનાં ઝાડો બંગાળા ઇલાકાના વાયવ્ય ખૂણા તરફ સલહટ જીલ્લાના આસપાસ ‘જંટિયા’ પર્વતપર થાય છે, તેજ પ્રમાણે આસામ પ્રદેશમાં પણ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ બંગાળા ઇલાકાની દક્ષિણે ઉષ્ણકટિબંધ ઉપરના પ્રદેશમાં પણ આની ઉત્પત્તિ થાય છે. ચીનની સરહદ નજીક ‘નવકા’ શહેરના તાબાના “ચતિયા” બેટમાં પણ આ ઝાડો ઉત્પન્ન થાય છે. મલબારમાં પણ કોઈક ઠેકાણે આની ઉત્પત્તિ થાય છે.

અગરનાં ઝાડ મોટાં હોઈ સદા સર્વકાળ લીલાંછમ હોય છે. એનું થડ અને ડાળીઓ ઘણું કરીને વાંકી થાય છે. એનાં પાંદડાં આકારમાં અરડુસાનાં પાંદડાં સરખાં અને ઝીણા દીંટડા ઉપર થાય છે. આ ઝાડ ચૈત્ર (એપ્રીલ) મહીનામાં ફુલે છે, અને તેનાં બીજ શ્રાવણ (ઑગસ્ટ) મહીનામાં પાકે છે. લાકડું નરમ હોઈ તેનાં છિદ્રો કોમળ રાળ જેવા સુગંધી પદાર્થથી ભરેલ થાય છે. આ સુગંધી પદાર્થ ઝાડને

ટોચા મારીને કાઢી લે છે. અગરનું લાકડું જલદીથી સડી જાય છે, અને સડવાના ભાગમાં એક પ્રકારનો સુગંધ ઉત્પન્ન થાય છે, આ સુગંધી જલદી ઉત્પન્ન કરવાને અગરનું લાકડું ભીની જમીનમાં દાટી મૂકે છે. દાટવાથી જે ભાગ સડવા લાગે છે તે તેલીયા, જડ, કાળા રંગનો હોય છે. તે પછી હલકી ભારે જાતિ જુદી પાડવાને કકડા કરીને પાણીમાં નાખે છે. જે કકડો પાણીમાં છેક ડૂબી જાય તે '**ગરકી**' અને જે અર્ધ ડૂબે તે '**નિમગરકી**' (અર્ધ ગરકી) તથા જે છેક ઉપર તરે તે '**સમાલે**' આ પ્રમાણે એનાં નામ આપે છે. છેવટની જાત છેક સાધારણ છે. ગરકી અગર કાળા રંગનો હોય છે; અને બાકીના ફીક્કા ભુરારંગના થાય છે. આર્ય વૈદ્યકગ્રંથોમાં કૃષ્ણાગરૂ, દાહાગરૂ, સ્વાદગરૂ, કાષ્ઠાગરૂ અને મંગળાગરૂ એવી પાંચ જાતો વર્ણવેલી છે. હકીમ લોકોની અથવા વેપારી ભાષામાં હિંદી, સમંદરી, કમરી અને સમંદલી આ ચાર અગરની જાતો માનેલી છે, અને આ નામો ઘણું કરીને તેના ઉત્પત્તિસ્થાન ઉપરથી પડેલાં હશે એમ જણાય છે. ઉપરની ચાર જાતો પૈકી પહેલી જાતિનો અગર કાળો, બીજી જાતિનો પહેલા કરતાં વધારે તેલીયો, ત્રીજો ફીકારંગનો, અને ચોથો ઘણો સુગંધીદાર હોય છે. કેટલેક ઠેકાણે 'બરી' અને "જબલી" આ બે જાતિ વપરાય છે. તેમાંથી પહેલી જાતિનું લાકડું સફેદ હોય છે, અને બીજા ઉપર કાળી લીટીઓ થાય છે. ઔષધીમાં વાપરવા લાયક ઉત્તમ અગર સિલહટ તરફથીજ આવે છે; અને તેને ગરકી અગર અથવા ગરકીઊદ કહે છે. તે સ્વાદે કડવો, કાંઇક તુરો, સુગંધીદાર અને તેલીયો એવો હોય છે. ઔષધીમાં અગરનો ચૂરો કદી વાપરવો નહિ. તેનું કારણ એવું છે કે તેની સાથે લાકડાનો ભૂકો કરી તે પાણીમાં ભીંજવી રાખી મૂકે છે, અથવા લાકડું બદામ બરોબર ખાંડીને તેની સુગંધ, તેલીયાપણું વગેરે બદામમાં ખેંચાને બદામનું તેલ કાઢે છે, અને રહેલો ચૂરો બજારમાં વેચવાને રાખે છે, એટલે તેનો ઔષધીગુણ ઓછો થએલ હોય છે, તેથી તે ઔષધમાં વાપરવાથી બરોબર ગુણ થતો નથી. આ વગર અગરના ભૂકામાં ચંદન અને તગરની ભેળ કરેલી હોય છે. "ઇખતિયારત-ઇ-બદિઆઇ" નામના ગ્રંથના કર્ત્તાએ ઉપર કહેલા સર્વ જાતિથી એક જુદીજ જાતના અગરનું વર્ણન કરેલ છે. આ જાત જાવા બેટથી દશ દિવસના પ્રવાસના અંતરા ઉપર આવેલા 'ચિત્ત' બંદરથી આવે છે, તેની કિંમત સોનાના ભારોભાર થાય છે. અગર દેવતા ઉપર રાખ્યા સિવાય તેમાંથી સુગંધ આવતી નથી, પરંતુ આ અગર તો હાથમાં રાખી મૂકવાથી હાથના બફારાથી તેમાંથી નાજુક સુગંધ આવે છે. અગરનીજ જાતિનું બીજું એક તગર નામનું સુગંધી લાકડું હિન્દુસ્તાનમાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે અગરના કરતાં સોંઘું હોવાથી અગરને બદલે કેટલાક લબાડ લોકો વેચે છે. મુંબઇના બજારમાં ત્રણ પ્રકારનો અગર વેચાવા આવે છે, અને તેનો 'સિયામ' અથવા 'માવરધી,' 'સિંગાપુરી' અને 'ગાગુળી' આ નામથી વ્યવહાર થાય છે. આ સિવાય ઝાંઝીબારથી પણ અગર આવે છે. ખોટો અગર પણ કેટલીક વેળા વેચવા રાખેલો નજરે પડે છે. બજારમાં જે નમુના હોય છે તેનો રંગ ભુરાશથી બદલાતો બદલાતો કાળાશ પડતા ભુરા સુધી થાય છે. અગરના લાકડામાં ગુંદ જેવો જે એક ચીકણો પદાર્થ થાય છે, તેના કમી જાસ્તિ પ્રમાણ ઉપર લાકડાના રંગનું માપ આધાર રાખે છે. ઉપરની સર્વ જાતિના લાકડા ઉપર કાળા રંગની લીટીઓ હોય છે. સર્વોત્કૃષ્ટ અગરના લાકડામાં ખાડા પડેલા હોય છે, અને તે પાણીમાં ડૂબે છે. તેનો કકડો દાંત નીચે રાખીને ચાવવાથી નરમ થાય છે. તેનો સ્વાદ કડવો હોય છે. તે દેવતા ઉપર રાખવાથી સુગંધ આવે છે; અને ખોટો અગર બાળેલો હોય તો રબ્બર બાળ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધ આવે છે.

અગર—સુગંધી, ઉષ્ણ, કડવો, તીખો, સ્નિગ્ધ, મંગલ્યકારક, રૂચ્ય, ધૂપ વિષયમાં યોગ્ય, પિત્તકર અને તીક્ષ્ણ છે. એ વાયુ, કફ, કર્ણરોગ અને કોઢ એનો નાશક છે; અને લેપ માટે અથવા શરીરે મર્દન કરવા માટે ઉત્તમ છે. *અગરનું તેલ સુવાસના માટે વાપરે છે. કોચીન ચીનમાં અગરની છાલના કાગળ બનાવે છે; અને અગર નાખીને તપાવેલું પાણી પાવાથી તાપમાં તરસ લાગે તે શાંત થાય છે. ફેફરા

* **અગરને ચરકે** શરદી અને ખાંસીને નાશકર્ત્તા માનેલ છે. સુશ્રુત સંહિતામાં વાત, કફનો નાશક, શરીરનો રંગ સુધારનાર, ચળ અને કોઢનો નાશકર્ત્તા કહેલ છે. અગરની લાકડીને પાણીમાં અવટાઇ તે પાણી પીવાથી તાવમાં લાગેલી તરસ ઓછી થાય છે; અને એને મૃગી, ઉન્માદ આદિ રોગોમાં પરમોપયોગી ગણી છે. એ ગરમ પ્રકૃતિને હાનિકારક છે. એનો ઉતાર કપૂર અને ગુલાબ છે. પ્રતિનિધિ તજ, લવંગ અને કેસર છે. માત્રા ૨ માસા. (અભિનવનિઘંટ ભા. ૧-૨.)

ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં સંધિવાત અને આમવાત ઉપર એનો ઉપયોગ કરે છે. **કૃષ્ણાગરૂ**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી શીતળ, પેટમાં ગયાથી પિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને લઘુ છે. એનું **ચૂર્ણ** પિત્તકારક છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષ, દાહ, ત્વગ્દોષ, કફ અને વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **દાહાગરૂ**—કિંચિદુષ્ણ, સુગંધી, તીખો, કેશની વૃદ્ધિ કરનાર, કાંતિકારક અને કેશશોધક છે. **કાષ્ઠાગરૂ**—તીખો, ઉષ્ણ, લેપ કરવાથી રૂક્ષ, કફનાશક એવો છે; અને મુખરોગ ઉલટી, વાયુ, એનો નાશ કરે છે. **સ્વાદ્વગરૂ**—તુરો અને ઉષ્ણ છે, અને નસ્યથી વાનો નાશ કરે છે. **મંગલ્યાગરૂ**—શીતલ, સુગંધીદાર અને યોગવાહક છે. **(૧) ત્વગ્દોષ ઉપર**—અગરૂનો લેપ કરવો. **(૨) દાહ ઉપર**—અગરૂ ચંદનની ભૂકી શરીરપર ચોળવી એટલે દાહ શમશે. **(૩) વલ્મીકા ઉપર**—અગરૂ, ચંદન, એલચી, જાઇનાં પાન, લીંબડાની છાલ, ભીલામો, મનશીળ, હરતાલ, એ ચીજોને કુટી તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લેઇ તેમાં પકવી તે તેલ ચોપડવું; એટલે વલ્મીક રોગ દૂર થશે. **(૪) તાપથી ઘણો પરસેવો** આવે છે તેને માટે—અગરૂ, વાળો, ચંદન, નાગકેશર (કાળા રંગનું), એનું ચૂર્ણ કરી બોરડીની અંતરછાલના પાણીમાં કાલવી શરીરને લેપ કરવો, એટલે ગરમી લાગી આવેલો પરસેવો જતો રહે છે. **(૫) સુવાસિક ભૂકી**—અગરૂ, કપૂર, કેસર, લોબાન, લોધ્ર, વાળા, કાળો વાળો, નાગરમોથ, એ સમભાગ લઇ તેની ભુકી કરી શરીરે ચોળવાથી શરીર સુવાસિત થાય છે. **(૬) વસ્ત્રને સુગંધ આવવા માટે** અગરૂનું પાણી કરી તે વસ્ત્ર ઉપર છાંટ છે. **(૭) શરીરે** ઘણી આગ બળતી હોય તો કૃષ્ણાગરૂ ચંદન ઘસી લેપ કરવો. **(૮) અગરબતી બનાવવાની રીત પહેલી**—કાળો અગર ૪ ભાગ, વાળો ૨ ભાગ, નાગરમોથ ૪ ભાગ, તગર ૨ ભાગ, કચૂરો ૨ ભાગ, સુખડ ૧૮ ભાગ, છડીલો ૨ ભાગ, ગહુલો ૨ ભાગ, ગુલાબકળી ૨ ભાગ, નખલો ૪ ભાગ, ગુગળ ૨ ભાગ, લોબાન ૪ ભાગ, શિલારસ ૧૮ ભાગ, કસ્તૂરી ૧ ભાગ અને મેંદાલાકડી ૯ ભાગ, એ પ્રમાણે સઘળી જણસો એકત્ર કરી કસ્તૂરી અને શિલારસ સિવાય બાકીની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણમાં કસ્તૂરી અને શિલારસ મેળવી, કાળાશ લાવવાને થોડી કોલસાની ભુકી પણ નાખવી, અને ચીકાશ કમી થાય તો તેમાં થોડો ગોળ પણ મેળવવો. પછી વાંસની સોટીઓ ચીરી તેની ઝીણી ઝીણી સળીઓ કહાડી તેના ઉપર આ મસાલો ચોપડી તડકે સૂકવવી. અગરબતી બનાવતાં હાથે ન ચોટે એટલા માટે તેના ઉપર તેજ મસાલાની ભુકી નાખવી અથવા બીજો કસવાળો સુવાસિક ભુકો નાખવો. **રીત ૨ જી**—મલબારી સુખડ ા। તોલો, કાળો અગર ા તોલો, સુકો દેવદાર નવટાંક, ગહુલો ૧ તોલો, બ્રાહ્મી ૪ તોલા, નખલા ૫ તોલા, મધ ૯ તોલા, કોડીયો લોબાન ૫ તોલા, ગુગળ ૨ તોલા, મેંદાલાકડી ૪ તોલા, સાકર ૫ તોલા, અગર ૧૧ તોલા, કસ્તૂરી ા। તોલો, અંબર ૧ા। તોલો લઇ ઉપરની રીત પ્રમાણેજ મધમાં મેળવી અગરબતી તૈયાર કરવી. અંબર ઘણો મોંઘો છે. તે મળવો અશક્ય હોવાથી તેના બદલે કચ્છમાં થનાર આશાપુરી ધપ વાપરવો. આ ખૂબ સોંઘો હોઇ એનો સુવાસ ઘણું કરીને અંબર સરખોજ આવે છે.

૬. અઘાડી (બોડી અઘાડી, પોપટી કાંગ)—સં૦ હિં૦ કાકજંઘા. મ૦ કાંગ. દે૦ ધાવકાડી. બં૦ કેહ્યાટેડાં. કાંટા. ગુડકાડલી. ક૦ ચિક્રેચ, જીરે ચિક્રેચ. તૈ૦ નાલાદુચ્ચિણિકે. લા૦ લીયાહિર્ટા.

એનાં પાંદડાં અઘેડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઝાડ પણ તેવડુંજ એટલે કમરપુર ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં સુંવાળાં હોય છે. બોડી અઘેડીને દક્ષિણમાં "ધાવકાડી" પણ કહે છે.* **બોડી અઘાડી**

---

* **અઘાડીને** મિ૦ ચિમનરાય વૈષ્ણવે **ઔષધીકોશમાં** અપ્રસિદ્ધ વનસ્પતિ માની છે, પરંતુ લોકો એને બોડી અઘાડીના નામથી સારી રીતે જાણે છે, એટલે એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ અઘેડાના જેટલીજ ઉંચી વધે છે. પાંદડાં પણ એનાજ જેવાં થાય છે. માત્ર અઘેડાનાં પાંદડાં આછા પોપટીઆ રંગનાં હોય છે, પણ આ બોડી અઘાડીનાં પાંદડાં ઘટ્ટ લીલાજ રંગનાં હોવાથી તેઓને બીજનો ઉદ્ભવ થયા પહેલાં પણ સહેલાઇથી ઓળખી શકાય છે; કારણ બન્ને અઘાડીઓની સોટીઓપર એકજ સરીખી હાંસો (રેષા) હોવાથી બાળપણમાં પણ તેને ઓળખવામાં વાંધો આવતો નથી. અઘેડાની માફક આને ઝીણી ફાંસોમાં લપેટેલાં બીજ થતાં નથી, પરંતુ પીલુડી અને આસોંદની માફક નાની મોટી દશ હાંસોવાળા અણીદાર પોપટામાં માત્ર એકજ બીજ લગભગ ચણોઠી કે મગ જેવડું થાય છે. આ બે વાતે અઘાડી અઘેડાથી

તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, કડવી અને બલકર છે; તથા કફ, વ્રણ, કૃમિ, બધિરતા, વિષમજ્વર, અજીર્ણ, રક્તપિત્ત, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ઠ, પિત્ત અને વિષનો નાશ કરે છે. **(૧) વ્રણ ઉપરઃ**—ઓડી અઘાડીનો પાલો બાળી ઘીમાં અથવા તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. **(૨) કાનમાં જીવડું ગયું હોય તોઃ**—ઓડી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૩) ઘોડાને ભાઠું (પીઠ) પડે છે તે ઉપરઃ**—ઓડી અઘાડીનો પાલો બાળી તેલમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. **(૪) કર્ણનાદ અને બહેરાપણુ ઉપરઃ**—ઓડી અઘાડીનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૫) ખરજવાં, દાદર અને ચટ્ટાંને માટેઃ**—ઓડી અઘાડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૬) નિદ્રા આવવા માટેઃ**—ઓડી અઘાડીનાં મૂળ મસ્તકે ધારણ કરવાં. **(૭) શ્વેત પ્રદર ઉપરઃ**—ઓડી અઘાડીનાં મૂળનો રસ લોધ્રનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો.

૭. અઘેડો—સં૦ અપામાર્ગ. મ૦ અઘાડા. હિં૦ ચીરચીરી. ઓંગા, લટજીરા. પં૦ પુટકંડા. મા૦ આંધીઝાડા. રા૦ અંધાહોલી. બં૦ આપાંગ. ક૦ ઉત્તરણે. તૈં૦ ઉત્તરેની, દુચ્ચીણીકે. તા૦ નાંયુરૂવી. મલા૦ કડાલાડી. ફા૦ ખારબાસનાના. અ૦ અત્કમ. ઇં૦ રફ ચાફ ટ્રી. લા૦ એકીરેંથીસ એસ્પિરા.

પરમેશ્વરે વનસ્પતિમાં અપાર ગુણ રાખેલા છે, પણ તે ગુણોનો શોધ કરનાર જોઇએ. પ્રાચીન ઋષિવર્યોએ અરણ્યમાં રહી પોતાના બુદ્ધિકૌશલ્યથી અનેક વનસ્પતિના ગુણોની શોધ કરી રાખેલી, અને કાળાંતરે થનારી સંતતિની તે વનસ્પતિ વિષે હમ્મેશ પૂજ્યબુદ્ધિ રહે એટલા માટે તેઓએ કોઇ કોઇ વનસ્પતિને દેવતાઓની પૂજામાં ઉપયોગી કરી લીધી, એ બાબતમાં તેઓનું અતિશય દૂરદર્શીપણું જણાય છે. પરંતુ આવી ઉપયોગી વનસ્પતિ ઉપર અને પૌષ્ટિક તથા ગુણાવહ ખાદ્ય અને પેય ઉપર આપણો વિશ્વાસ છે ક્યાં ? આપણા પૈકી કંઇ લોકો પરકીયના ગુલામ થયા છે; એટલે જો પરકીયનું ઉચ્છિષ્ટ વધે તો તે તેઓને મિષ્ટાન્ન જણાય છે! આ દુનિઆમાં દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ બીજો કોઇજ ન છતા તેનો ધિક્કાર કરી શક્તિ આવવા માટે "કાડલીવ્હર ઓઇલ" (મચ્છનું તેલ)જ તેઓને સારૂં અને પૌષ્ટિક જણાવા લાગ્યું છે! એ તો ઠીક, પરંતુ નાનાં નાનાં છોકરાંઓને જોઇતો દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ નહિ આપતાં સવારમાં ચાહનુ શક્તિહારક ગરમ પાણીજ આપવાનો ઘણાકોએ રિવાજ પાડેલો છે. અહા!! ધન્ય છે, આપણા લોકોની આ શાણપણાની વૃત્તિને!! આવા વિપરીત આચરણનું પરિણામ પણ વિપરીતજ આવનાર છે, એમાં કહેવુંજ શું ? પરંતુ હજી પણ લોકોની આંખો ઉઘડતી નથી એ આશ્ચર્યજ કહેવાય! આ તેમના વિપરીત આચરણથી બીજા ઘણા લોકોનું મન પણ પરકીય વસ્તુ ઉપર વળી ગયેલું જણાય છે, એ ઘણીજ ખરાબ અને દેશને ધુળમાં મેળવી નાખનારી વાત છે. લોકોનું દૂષિત મન સ્વચ્છ કરવા માટે આ અપામાર્ગ (સ્વચ્છ કરનાર)નું વર્ણન પરિણામે ઘણું હિતકર થશે એમ સમજવું. આ એક આપોઆપ થનાર જંગલી ક્ષુપ છે. એ વર્ષાયુ (વર્ષાકાળે થનાર) છે. એની ઉંચાઇ ૪ થી ૬ ફીટ સુધી હોય છે. વર્ષાઋતુમાં આની ઉત્પત્તિ પુષ્કળ થાય છે. અઘાડો હિંદુસ્તાનમાં બધે ઘણો થાય છે. એની ડાંખળી ઉપર રેષા અને ઘણી ઝીણી ફાંસો હોય છે. એનાં પાંદડાં સામસામાં હોય છે, અને તેનો આકાર કાંઇક તુલસીપત્ર પ્રમાણે લંબગોળ હોય છે. પાનની નીચલી બાજુ નરમ હોઇ, પાછલી કાંઇક ખડબચડી હોય છે, અને તેના ઉપર ઘણી ફાંસો હોય છે. ડાંખળીની બન્ને બાજુએ બબે દીંટડાં એકએકને લાગેલાં થાય છે. નીચલા દીંટડા ઉપર ઘણું કરીને એક પાન હોય છે, અને ઉપરનું દીંટડું ડાળી જેવું હોઇ તેના ઉપર નાના નાના દીંટડા ઉપર ઘણું કરીને ૬–૬ પાન હોય છે. તે પાંદડાં સન્મુખ હોય છે. નીચેના દીંટડા કરતાં ઉપરનું દીંટડું લાંબું હોય છે. અઘાડાની ટોચ ઉપર પાંદડાંની મધ્યમાં એક લાંબો તુરો નીકળે છે. તેમાં અતિશય

જુદી પડે છે. વ્રણાદિકને રૂઝ લાવવામાં અઘાડા કરતાં આ ઓડી અઘાડી ત્રણ ચાર ગણો ગુણ કરે છે. એનો રસ તલના તેલમાં સીજવી તેલ માત્ર રહેથી તેલ જુદું નીતારી લઇ તે ગરમ ગરમ તેલમાંજ તેલનો ચતુર્થાંશ ભાગ સફેત મીણ નાખી ઠરવા દેતાં તે વ્રણને શીઘ્ર રૂઝવનાર ઉત્તમ મલમ બને છે. એમાં સફેદો અને બોદાર એ બેમાંથી એક અથવા બન્ને પાછળથી મેળવી શકાય છે. વળી વિદેશી દવા વાપરવી હોય તો એ તૈયાર થએલા મલમમાં "કારબોનીક ઍસીડ" પણ મેળવી શકાય છે. એના સુકા લાકડાને દાતણની માફક ચાવી તેના રસના ત્રણ ઘુંટડા પી જવાથી તે ગળાની અંદરના અનેક રોગોને માત્ર એકજ દિવસમાં શાંત કરે છે. એમ અમને ઘણી વેળા ખાત્રી મળેલી છે.

બારીક, નરમ, કાંટાવાળાં અને રાખોડી જેવા રંગનાં બીજ હોય છે. આ આખો છોડ અને તેનાં બીજ ઔષધીના કામમાં આવે છે. અઘેડાની ત્રણ જાત થાય છે. એ ધોળા, રાતા અને પાણ અઘેડા (નદી, તળાવને કિનારે અથવા પાણીની ભેજવાળી જગ્યામાં થનારા) માંથી ધોળો અઘેડો ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. અઘેડાનું ઝાડ દંતધાવન (દાતણ) માટે ઘણુંજ ઉપયોગી છે. અઘેડાનાં ઘણાંક સંસ્કૃત નામો અર્થવાળાં છે. અઘેડાનો ક્ષાર (ખાર) થાય છે તેમાં અપામાર્જન (સ્વચ્છ) કરવાનો ગુણ છે, એટલે તેનું "અપામાર્ગ" (સ્વચ્છ કરનાર) એવું નામ સંસ્કૃતમાં છે. પૂર્વે ધોબી લોક આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરતા હતા. એના ફૂલની મંજરી ખરડ હોવાથી તેનું સંસ્કૃતમાં "ખરમંજરી" નામ પડેલું છે. એનાં બીજ ઉપરની ફાંસો નીચે વળેલી હોય છે એથી એને "અધઃશલ્યા" કહે છે. એનાં પાંદડાંમાં ક્ષાર વિશેષ હોય છે એથી એને "ક્ષારમધ્યા" કહે છે. આ ક્ષાર કારબોનેટ ઑફ્ પોટાસના જેવો છે. સો ભાર વજનના દ્રવ્યમાંથી—પાંદડાંમાંથી ૨૧–૫૦, લાકડાંમાંથી ૩૮–૦૧ અને મૂળમાંથી ૨૮–૫૮ આ પ્રમાણે ખાર નીકળે છે. **ધોળો અઘેડો**—કડવો, ઉષ્ણ, સારક, ગ્રાહક, કિંચિત્ તીખો, કાંતિકારક, પાચક અને અગ્નિદીપક છે; તથા નસ્ય, ઉલટી એ બાબતમાં પ્રશસ્ત, અને કફ, કંડૂ, ઉદર, અર્શ, રક્તદોષ, મેહરોગ, વાયુ, શિબી, અપચી, દદ્રુ, ઉલટી અને આમ, એનો નાશ કરે છે. **રાતો અઘેડો**—કિંચિત્ તીખો, શીતળ, મલાવરોધક, ઉલટીકર અને વાયુનો વિષ્ટંભ કરનાર તથા રૂક્ષ છે; અને વ્રણ, વાયુ, વિષ, કફ, કંડૂ, એઓનો નાશ કરે છે. **એનાં બી**—રસકાળે દુર્જર, મીઠાં, શીતલ, મલાવષ્ટંભક, રૂક્ષ, ઉલટી કરાવનાર અને પિત્તનાશક છે; તથા રૂધિરસનો નાશ કરે છે. **પાણ અઘેડો**—(ભેજવાળી જગ્યામાં થનારો) તીખો છે. એ સોજો, વાયુ, કફ, રૂધિરસ, શોષ. એનો નાશ કરે છે. (૧) **વીંછીના દંશ ઉપર**—અઘેડાની છાલ અથવા મૂળ પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવાં અથવા અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી, તે પાણી ગાળી, એ પાણી કડવું ન લાગતું હોય ત્યાં સુધી થોડું થોડું પીવાને આપવું. પાણી કડવું લાગે કે વિષ ઉતર્યું એમ સમજવું. (૨) **ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—અઘેડાની કુણી ટીશીઓનો રસ કાઢી તે મધમાં સાત દિવસ ચાટવું, અથવા અઘેડાનાં બીયાં મધમાં ચાટવાં. (૩) **કૂતરાના વિષ ઉપરઃ**—અઘેડાનાં મૂળ ૧ તોલો વાટી મધ સાથે ચાટવાં અને કુંવારનું લાંપુ (કડશલું, પાન,) અને સિંધવ, દંશ ઉપર બાંધવું. એટલે ત્રણ દિવસમાં વિષ ઉતરી જશે. (૪) **દંતશૂળ ઉપર**—અઘેડાનો રસ ચોપડવો. (૫) **કર્ણનાદ ઉપર**—અઘેડાના ક્ષારનું પાણી અને અઘેડાનો કલ્ક, (ચટણી) તલના તેલમાં ખુબ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવાથી કર્ણનાદ અને બધિરતા જાય છે. (૬) **આંખો દુઃખવા આવે છે તે ઉપરઃ**—અઘેડાનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ અને થોડો સિંધવ, તાંબાના વાસણમાં ઘાલી દહીંની તરમાં ખલ કરવું અને તેનું અંજન કરવું. (૭) **આંખમાં ફૂલ પડે છે તે ઉપરઃ**—અઘેડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૮) **રતાંધળાપણા ઉપરઃ**—સંધ્યાકાળે ભોજન કર્યા પછી અઘેડાનાં મૂળ સુમારે ૧ તોલા સુધી સુતી વખતે આપવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. (૯) **પિત્ત ઉપરઃ**—અઘેડાનાં બીયાં રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે વાટી પીવામાં ઉપયોગ કરવો, એટલે પિત્ત નીકળશે અથવા શમશે. ઉપર ભાત અને ઘી ખાવું. (૧૦) **કફ ઉપરઃ**—અઘેડાનું ઝાડ મૂળ સુદ્ધાં બાળી તેની રાખ કરી, એક વાલથી બે વાલ સુધી મધમાં ખાવી; એટલે કફનો નાશ થાય છે. એજ રાખ પાણી અને ગોળમાં આપવાથી, જળોદર અથવા બીજે અંગમાં થએલો સોજો ઉતરશે. (૧૧) **ચોથીઆ તાવ ઉપરઃ**—કુમારિકાએ કાંતેલા સૂતરે રવિવારે અઘેડાનું મૂળ ચોથીઆ તાવથી પીડિત માણસના હાથે બાંધવું. (૧૨) **રક્તાર્શ ઉપરઃ**—અઘેડાનાં બીયાં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં એટલે રક્તાર્શ વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૩) **મસ્તકરોગ ઉપરઃ**—અઘેડાનાં બીઆંની દૂધમાં ખીર કરી ખાવા આપવી, એટલે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. એ ખીર ખાવાથી ઘણા દિવસ ભૂખ લાગતી નથી. (૧૪) **કોગળીયા (કૉલેરા) ઉપરઃ**—અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસીને પાવાં અથવા બીઆંનો કલ્ક કરી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૧૫) **કમળા રોગ ઉપરઃ**—અઘેડાનાં મૂળ છાશમાં ઘસીને પાવાં. (૧૬) **પુષ્પાવરોધ ઉપરઃ**—અઘેડાનાં મૂળ જનનેંદ્રિયમાં ધારણ કરવાથી પુષ્પાવરોધ, યોનિશૂળ, એનો નાશ થાય છે. (૧૭) **કરોળીઆ ઉપરઃ**—અઘેડાના ક્ષારના પાણીમાં માલકાંગણીનું તેલ મેળવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું અને પછી ચોપડવું. (૧૮) **ઉપદંશ ઉપરઃ**—અઘેડાના મૂળનો રસ ૪ તોલા કાઢવો; અને તેમાં જીરાની ભૂકી પોણો તોલો

નાખી તે પીવા આપવું. પથ્ય-મીઠા તથા ગળપણ વગરનો મોળો ખોરાક આપવો. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એનો ઉતાર-બોરડીના અથવા જાસુંદીના પાલાનો રસ આપવો, એટલે આગનું શમન થશે. **(૧૯) પેટ દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—અઘેડાનાં ચાર પાંચ પાંદડાં ચાવી ખાવાં અથવા તેનો રસ પીવો. **(૨૦) જલદીથી પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં સ્નાન કરી અઘેડાનાં મૂળ કાઢી લાવવાં, અને તે ઉંધાં ટાંગી મૂકવાં. એ મૂળ જે સ્ત્રીને પ્રસવ જલદીથી ન થતો હોય તેના અંબોડે બાંધવાથી જલદી પ્રસવ થાય છે. પ્રસવ થયા પછી તાબડતોબ તે કાઢી લઇ વહેતા પાણીમાં નાખી દેવાં. વાર કરવાથી ગર્ભાશય બહાર પડવાનો સંભવ છે. ધોળા અઘેડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. એનો પણ એ ગુણ છે. **(૨૧) કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:**—અઘેડાનો રસ અને પીપર એનું નસ્ય આપવું. **(૨૨) ઉધરસ ઉપર:**—અઘેડાનું ચૂર્ણ એક ટાંક અને મરી એક ટાંક, એ એકત્ર કરી મધમાં ચાટવાં. **(૨૩) કફજ્વર ઉપર:**—અઘેડાનાં પંચાંગનો કાઢો, ત્રણ માસ પર્યંત મધ નાખી આપવો. **(૨૪) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—રવિવારે અઘેડાનો પાલો લાવી ગોળમાં વાટી ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી તાવ આવ્યાના પૂર્વે આપવી. **(૨૫) નાસાર્શ ઉપર:**—અઘેડાનાં બીયાં, સિંધવ અને ચુલા ઉપરનો ધુમાસ, એ તેલમાં નાખી તે તેલ પાકું કરવું; અને ગાળી લેઇ નાકમાં ટીપાં પાડવાં. **(૨૬) અપામાર્ગ ક્ષાર:**—અઘેડાના ઝાડને બાળી રાખ કરી માટીના વાસણમાં ઘાલવી. તેમાં રાખથી ચોગણું પાણી નાખી ખુબ હલાવવી. પછી તે આખી રાત રાખી, પ્રાત:કાળમાં તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી લોખંડની કઢાઇમાં કાઢી કઢાઇ નીચે તાપ કરવો; તેથી તેમાંનું પાણી બળી જઇ કઢાઇના તળીએ ધોળો ક્ષાર વળગી રહેશે તે કાઢી લેવો. આ રીતિએ બીજા ક્ષાર-વૃક્ષોનો ક્ષાર કરવો. **(૨૭) બરોળ ઉપર:**—અઘેડાનો ક્ષાર ગોળમાં કાલવી ખાવો. **(૨૮) જલોદર ઉપર:**—અઘાડાની પાંચ તોલા લીલી સળીઓ લાવી તેમાં ૭૫ તોલા પાણી નાખી ઉકાળી ૫૦ તોલા રહે ત્યારે ગાળી રાખવું; અને દર વખતે પાંચ તોલા પ્રમાણે આપવું. **(૨૯) શર્કરા રોગ ઉપર:**—અઘાડાનો ખાર ગોખરૂના અથવા પહાડમૂળ (કાળીપાટ)ના ઉકાળામાં આપવો. **(૩૦) વ્રણ ભરાઈ આવવાને:**—અઘાડાનો ક્ષાર વ્રણમાં ભરવો.

૮. અજગરી—સં૦ ગુ૦ મ૦ અજગરી.

પારો બાંધવા વિષે જે ચોસઠ વલ્લી કહેલી છે તેમાંની આ એક છે. એના અંગ ઉપર મંડળ હોય છે, અને એ અજગર નામના સર્પ જેવી દેખાય છે. આ વેલાની લંબાઇ ૫-૬ હાથ હોઇ તે રસભરિત હોય છે, અને એના ઉપર પાંદડાં થોડાંજ હોય છે. **ઉપયોગ**—એ વેલો કાર્તિક માસની પૂર્ણિમાના દિવસે લાવી તેના ટુકડા કરવા. પછી તે દૂધમાં નાખી ઉકાળી તે દૂધ પ્રાશન કરવું અને પરેજી પાળવી, એટલે એના સેવનથી શરીર બળકટ થાય છે, કાંતિ સારી થાય છે, સાંભળવામાં સારૂં આવે છે, અને આયુષ વધે છે; એવું સુશ્રુતાચાર્યે કહેલું છે.

૯. અંજન—અંજનનાં ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાંજ થાય છે. આ ઝાડ સાધારણ દશ બાર હાથ ઉંચાઇનાં હોય છે. એની ડાળીઓને મોર આવી સુંદર જાંબુઆ રંગનાં ફૂલો આવે છે; એનાં પાંદડાંમાંથી પીળો રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧૦. અંજની—એ ઝાડ ફક્ત ખાનદેશમાંજ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એને ઝીણી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું ઇમારત બાંધવામાં સારૂં છે. આ ઝાડનાં પાંદડાં ઢોરોને ખાવાને ઉપયોગી છે. ઘાસનો દુકાળ પડે છે ત્યારે આ પાંદડા ખાઇ ઢોર જીવે છે, એવો આ વૃક્ષનો મોટો ઉપયોગ છે. તેમજ તેની છાલ પણ ઉપયોગી છે. તેનાં દોરડાં થાય છે. **(૧) પ્રમેહ ઉપર:**—અંજનીના મૂળનું દૂધ અથવા પાંદડાંનો રસ કાઢી આપવો. અંજનીનાં પાંદડાંનો આંખોના રોગમાં ઉપયોગ થાય છે એવું કહે છે.

૧૧ અજમો—સં૦ યવાની, યમાની. મ૦ ઓંવા. હિં૦ અજવાઇન, અજમાઇન. બં૦ યમાની, યોયાન. ક૦ અજવાન, ઓમુ, ઓડુ, ઉડું. તૈ૦ ઓમામુ, ઓમમી. તા૦ મલા૦ ઓમ, અમન. તુ૦ ઓમા. ફા૦ અનવા નાનુખા. અ૦ કમૂન મુલૂકી. ઇં૦ બિશપ્સવિડસીડ. લા૦ કેરમ્ કોપૂટીકમ્.

*અજમો ખેતરમાં થાય છે. એનો છોડ આશરે હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. અજમો પ્રસિદ્ધ છે. એનો ઔષધમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. અજમામાંથી એક પ્રકારનું સત્વ કાઢે છે, તેને અજમાનાં ફૂલ કહે છે. એ મધ્ય હિંદુસ્તાનના ઉજ્જયિની શહેરમાં બને છે. **અજમો**—તીખો, કડવો, રૂચિકર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, લઘુ, હૃદ્ય, સારક, અને વૃષ્ય છે; તથા વાતાંશ, કફ, શૂળ, આધ્માન, વાંતિ, કૃમિ, શુક્રદોષ, ઉદર, આનાહ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઢંઢજરોગ અને આમવાત એનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટપીડ, નળ, ઉધરસ અને અજીર્ણ ઉપરઃ**—અજમો ખાઇ ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પાવો. **(૨) શીતપિત્ત ઉપરઃ**—ગોળ અને અજમો ખાવો. **(૩) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી ઉંઘતી વેળાએ સુંઘવું અથવા અજમાની બીડી કરી નાકે પીવી. **(૪) બહુ મૂત્ર ઉપરઃ**—અજમો અને તલ એકત્ર કરી આપવા. **(૫) ગરમી ઉપરઃ**—અજમો સાકરમાં ખાવો. **(૬) ઉધરસ, કાસ અને કફજ્વર ઉપરઃ**—અજમો, પીપર, અરડુસી અને ખસખસનાં જીંડવાંનો કાઢો આપવો. **(૭) કફગુલ્મ ઉપરઃ**—અજમાનું ચૂર્ણ અને બિડલોણ છાશમાં નાખી આપવું.

૧૨. અજમોદ, બોડી અજમો—સં૦ મ૦ ક૦ હિં૦ અજમોદા. બં૦ વનયમાની. તે૦ આજ-મોદા, વામં. ફા૦ કરપસ. અ૦ હવલકર્તુકેરફસ. ઇં૦ સેલેરીસીડ. લા૦ એપીયમ્ ગ્રેવીયોલેન્સ.

આ એક અજમાની જાતિ છે. એ ઝાડ સાંવત્સરિક છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. બંગાલામાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એની ઉચાઇ સુમારે દોઢ હાથ હોય છે. એને ધોળા રંગનાં બારિક ફૂલો આવે છે. **અજમોદઃ**—રૂચિકર, દીપક, તીખો, રૂક્ષ, ગરમ, વિદાહક, હૃદ્ય, વૃષ્ય, બલકર, લઘુ, કટુ, મલસ્તંભક, ગ્રાહક અને પાચક છે; તેમજ તે આધ્માન, શૂલ, કફ, વાયુ, અરૂચિ, ઉદરરોગ, કૃમિ, ઉલટી, નેત્રરોગ, બસ્તિશૂળ, દંતરોગ, ગુલ્મ અને શુક્રદોષ એનો નાશ કરે છે. **(૧) મધુરા ઉપરઃ**—અજમોદનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં કાલવી આપવું. **(૨) શૂળ એટલે પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપરઃ**—અજમોદ ગરમ પાણીમાં સેવન કરવી. **(૩) અતિસાર ઉપરઃ**—અજમોદ, મોચરસ, આદુ, ધાવડીનાં ફૂલ, એનું ચૂર્ણ કરી, પાણી નહિ નાખેલા ગાયના દહીંના ઘોળવામાં આપવું; એટલે પાણી જેવો અને ધોળો પ્રવાહ જે અતિસારનો હોય છે. તે પણ બંધ થાય છે. **(૪) વાતાવકાર ઉપરઃ**—અજમોદ, પીપર, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, સુવા, અશ્વગંધા અને શતાવરી, એનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં આપવું; એટલે હૃદય, કુખ, કોઠ અને કંઠ એમાંના વાતવિકારનો ઘણા વેગથી નાશ કરશે. **(૫) અજીર્ણ અને શૂળ ઉપરઃ**—અજમોદ, હરીતકી, પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી, પીપર, એનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણી સાથે આપવું. **(૬) ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટેઃ**—અજમોદ, સુંઠ, પીપર અને જીરૂં એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

* **અજમાના** ક્ષુપ થાય છે. ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં અજમો ગરમ, પેટના દર્દને નાશકર્તા અને શૂલને શાંત કરનાર ગણાય છે. પેટની અંદરના વાગોળો, મરડો, બદહજમી (અજીર્ણ), દસ્ત વગેરે દરદોમાં આ અમૂલ્ય ઇલાજ થઇ પડે છે. કોલેરા (કોગળીયા) ના દરદમાં જો કે થોડી અસર કરે છે, તો પણ એના સેવનથી ફાયદો થાય છે. **મિ૦ વુડ** કહે છે કે **અજમામાં** મરી અને રાઇની ગરમી, કરીયાતાની કડવાશ અને હિંગની ગંધ બંધ કરવી, વાયુને કહાડવો, આ ત્રણ ગુણો એકત્ર રહે છે. અજમાનું તેલ સંધિવા (સાંધીયો વા)ના દરદમાં સાંધા ઉપર ચોપડાય છે. **મિ૦ લિન્સડેલ** કહે છે કે અજમાનું તેલ કહાડવાને ૩ શેર કચરેલા અજમામાં ૧૫ શેર પાણી નાખી દારૂ કહાડવાની રીતે **નલિકાયંત્રથી** ૧૦ શેર પાણી કહાડવું જોઇએ. દેશી વૈદ્ય કહે છે કે—એકલો અજમો અથવા એને સિંધવ, હીંગ અને હરડેની સાથે આપવાથી પેટનો મરડો દૂર કરે છે, અને એમ માને છે કે આનાથી શરીરમાંથી નીકળતો પ્રવાહ બંધ થાય છે. એને ધોવાનું પાણી અંજન વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. યુનાની હકીમ ફેફસાના ગળાની પાસેની નળી સુજી હોય અને કફ વધારે નિકળતો હોય તો તે બંધ કરવા માટે અજમો આપવાનું કહે છે; અને અજમાને વાટી પોટીસ બનાવી બાંધવાથી એ દર્દનો બીલકુલ નાશ થાય છે.

(અભિનવ નિઘંટ ભા. ૧ લો.)

(૭) અજમોદાદિવટી સર્વ વાયુ ઉપર:—અજમોદ, વાવડીંગ, પીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ, એ એકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ, એ પ્રમાણે સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઈ તેના પાકમાં ગોળીઓ, બોરના ઠળીઆ જેવડી કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી, એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. **(૮) જીર્ણજ્વર, શરદી અને શરીરમાં ટાઢ આવે છે તે ઉપર:**—અજમોદ ચાર માસા નિત્ય પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ટાઢા પાણી સાથે, ચાવ્યા સિવાય એમ ને એમ ગળી જવો.

૧૩. અજવલા—સં० અજવલા, ક્ષુદ્રપર્ણોર્જક, અર્જક. મ० અજવલા. કો० માલીતુળસ. હિં० અજબલા. ક० કગોર્લે. તૈ० કારૂતુલસી. ફા० પલંગમુષ્ક. અ० ફરંજમુષ્ક. લા० ઓસીયમગ્રેટીસીમમ.

એનો ધોળો અને કાળો, એ બે* પ્રકાર છે. તેમાં ધોળા અજવલાને "માલી તુલસ" અને કાળા અજવલાને "કાળો માલી તુલસ" કહે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે, અને માંજર લાંબી આવે છે. **અજવલા**—તીખો ગરમ, કડૅવો, દાહકર, પ્રિય, રૂક્ષ, રૂચ્ય, દીપક, પાક વખતે લઘુ, પિત્તકર, કડવો, મધુર, સુખે પ્રસવ કરનાર, વ્રણ વિષે હિતકર; અને વાયુ, કફ, નેત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અરૂચિ, વિષદોષ, કમળો, કુંભકમળો, આફરો, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્રોગ, વિષ રોગ, કૃમિ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, દદ્રુ, હૃદ્રોગ, પાર્શ્વશૂળ, જ્વર, કંડૂ, કુષ્ટ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **(૧) પેટ દુઃખતું હોય તે ઉપર:**—અજવલાનો રસ આપવો. **(૨) છોકરાંની ઉલટી ઉપર:**—અજવલાનાં બી વાટી મધમાં આપવાં. **(૩) પ્રદર ઉપર:**—અજવલાનાં પાંદડાંનો રસ ચોખાના ધોવણમાં આપવો.

૧૪. અડદ—સં० માષ. મ० ઉડીદ. હિં० ઉડદ, ઉરદ. બં. માષકલાય. ક० ઉદુ. તૈ०મીનુઉલુ-મુલુ તા० ઉલંદુ. મલા० ઉલુન્નુ. તુ० ઉર્દુ. ફા० અ० માષ. ઇં० કિડની બીન. લા० ફેસીઓલસ, રેડીએટસ્, ફેસીઓલસ, રોક્સ, બુર્ઘીઆઇ.

આ એક દ્વિદલ ધાન્ય છે. એ આખા હિંદુસ્તાનમાં કમી-જાસ્ત ઉત્પન્ન થાય છે. એનો છોડ સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. અડદનાં પાંદડાં બીલીના જેવાં ત્રિદલ અને સહજ નાનાં હોઇ ગોળ હોય છે. એની ડાળીને ફૂલ આવી શીંગો લાગે છે. શીંગો જૂની થયા પછી એ ઝાડ કાપી સૂકાવવા નાખે છે. દાણા સારા સૂકાયા પછી તે એકઠા કરે છે. અડદનો રંગ કાળો છે; પરંતુ તેની દાળ ધોળી હોય છે. માત્ર ઉપરની છાલ કાળી હોય છે. અડદ પૌષ્ટિક અને શીતળ છે. એના પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. અડદ ઢોરને ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થાય છે. દાણા કાઢી લીધા પછી ઝાડનો અને ડાંખળીનો ભૂકો ઢોરો ઘણા આનંદથી ખાય છે. દૂઝણી ગાય અથવા ભેંસને અડદ ખવરાવવાથી વધારે દૂધ દે છે. **અડદ**—સ્નિગ્ધ,

---

* અહીં મિ. પદેજીએ માત્ર એજ પ્રકારના અજવલાનું વર્ણન આપ્યું છે, પરંતુ પોતાના મરાઠી નિઘંટમાં નં. ૬૨૯ થી ૬૩૨ સુધીમાં બારિક (ઝીણા) પાંદડાંના, ધોળો, કાળો અને સુગંધી, એમ ચાર જાતનો **અજવલો** બતાવ્યો છે. શાલિગ્રામ નિઘંટમાં ધોળો, કાળો, બર્બરી અને વન બર્બરી (વન તુલસી) એ ચાર નામ આપે છે. મિ. પદેજી બર્બરીનેજ (નં. ૬૩૬ માં) રાન તુલસી કહે છે. આ પ્રમાણે આના માટે જુદા જુદા મત દેખાય છે, પરંતુ આ જાતની તુલસી વનમાં થતી હોવાથી તેને કેટલાક વન તુલસીજ માને છે. તુલસીને દેવકાર્યના ઉપયોગી માની સ્વસ્થાનાગ્રે સ્થાપિત કરનાર કેટલાક મહાન પુરુષો માત્ર રામ (ધોળી), સ્યામ (કાળી) અને વન આ ત્રણજ જાત બતાવે છે. વૈદ્યકલ્પતરૂ (જુન ૧૯૧૩) માં રામ અને સ્યામ સિવાય બંગાલમાં થનાર દદ્રિહ, બાબી અને તુકાશમીય આ ત્રણ જાતો બીજી બતાવે છે. આ બધા પ્રકારની તુલસી પૈકી રામ અને સ્યામ આ બે જાતો અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે; બાકીની દદ્રિહ, બાબી અને તુકાશમીય ને અજવલા સાથે કાંઇ સંબંધ છે કે કેમ, તેમજ અજવલો એજ વન તુલસી છે કે કેમ, એ જાણવું ઘણું જરૂરનું જણાય છે. કેટલાક માને છે કે વન તુલસી ડાકોર પાસેના વનોમાં પુષ્કળ થાય છે. આ બાબત શંકાશીલ હોવા છતાં પણ અજવલામાં ઝીણાં પાંદડાંનો (ક્ષુદ્રપર્ણાર્જક) અને મોટા પાંદડાનો (વટપત્ર) એ બે તો જુદાજ હોવા જોઇએ. અજવલાની ક્ષુપ જાતિ છે.

શોષક, ઉષ્ણ, કફકારક, પિત્તકર, વૃષ્ય, પિત્તને કોપાવનાર, રોચક, જડ, બલકર, સંતર્પણ, સ્વાદુ, પૌષ્ટિક, મૂત્રલ, શુક્રલ, મલભેદક, દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર, માંસને વધારનાર, મેદવર્ધક, અને દમ, શ્રમ, પરિણામ-શૂળ, અર્દિતવાયુ અને અર્શ એનો નાશ કરે છે.+ **(૧) અડદનાં વડાં**—અડદની દાળ પાણીમાં પલાળી રાખી વાટવી અને તેમાં મીઠું, મરી, હીંગ, જીરૂં, આદુ એ પદાર્થ નાખી, તે વાટેલી દાળનાં વડાં કરવાં. તે ઘીમાં અથવા તેલમાં તળીને ખાવાં, એટલે વાયુ, અર્દિત વાયુ (મોઢું વાંકું થઇ જવું), અરૂચિ, દુર્બલપાણું, ક્ષય, અન્નદ્રવ શૂળ એનો નાશ થાય છે. અડદની દાળ વાટી દહીંમાં મેળવી વડાં કરી તળવાં. તે સેવન કરવાથી, પુરૂષને હિતાવહ, બળકારક અને ધાતુવર્ધક છે. **(૨) પુષ્ટતા ઉપર અડદના લાડુ:**—અડદની દાળના લોટ, ઘઉંનો લોટ, ચોખાનો લોટ અને પીપરનું ચૂર્ણ, એ ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઇ એકત્ર કરવું, તેથી અડધું ઘી તેમાં નાખવું. પછી સારી રીતે શેકી, પછી બધાના સમભાગ સાકર અને સાકરથી બમણું પાણી નાખી, પાક કરી, તેના લાડુ, ચાર ચાર તોલા વજનના બાંધી, તે લાડુ રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ ખાઇ, તે ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું, અને ખાટા, ખારા, તેલવાળા, વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે પુષ્ટતા આવે છે, અને બલ ક્ષીણ થતું નથી. **(૩) રક્તપિત્ત ઉપર:**—અડદનો લોટ અને રેશમી વસ્ત્રની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૪) હેડકી ઉપર:**—અડદ અને હળદર એનું ચૂર્ણ અને તાગ (સણ)ના ધુમાડો પ્રાશન કરવાથી§ તે હેડકીનો નાશ કરે છે. **(૫) વાળા ઉપર:**—વાળાનો ફોલ્લો થઇ આવ્યો હોય તો તે ઉપર અડદના લોટમાં પાણી નાખી તે લોટ ગરમ કરી તે ફોલ્લા ઉપર ચોપડવો. તે ઉપર સોય કે સળીથી થોડું ભોંકી તેપર ગરમ તેલનાં એક પછી એક ટીપાં પાડવાં; એટલે તરતજ તે ફોલ્લો ફુટી વાળો એકત્ર થઇ બહાર પડે છે, અને ફોલ્લો સારો થાય છે. **(૬) ધાત જાય તેને માટે:**—અડદની દાળનો લોટ ૪ પૈસાભાર; ગાયના દૂધમાં બાફી તેમાં થોડું ઘી નાખી ગરમ ગરમ ૭ દિવસ આપવો. **(૭) પુષ્ટતાને માટે:**—અડદની મોગર દાળને ગાયના તાજા દૂધના અથવા ધોળી શેરડીના રસના ૨૧ પુટ દઇ પછી તે દાળ દળી લોટ કરી રાખવો, અને પ્રાતઃકાળમાં ગાયનું દૂધ પાશેર લેઇ તેમાં તે લોટ એક તોલો અથવા દોઢ તોલો મેળવી તે દૂધ સારી રીતે ઉકાળવું, અને ઉકળવા માંડે એટલે તેમાં ખડીસાકર બે તોલા સુધી અને તાજું ઘી, બદામ, ચારોળી, જાયફલ, એલચી, વગેરે મસાલો નાખી સેવન કરવું. **(૮) નાસારોગ ઉપર:**—અડદનો લોટ, કપૂર અને રાતા રેશમી કપડાની રાખ પાણીમાં મેળવી મસ્તકે લેપ કરવો.

૧૫. અતિવિષ (વખમો)—સં૦ અતિવિષા. મ૦ અતિવિષ. હિં૦ અતીસ. બં૦ આતઇચ. ક૦ અતિવિષા, અતિ બાજ. તૈ૦ અતિવાસા. લા૦ એકોનાઇટમ્ હિટ રોફાઇલમ્.

અતિવિષનાં ઝાડ હિમાલયના ઉપર અને એની આસપાસના પ્રદેશના ડુંગરો ઉપર થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળીઆં અથવા કંદ કાઢી લાવે છે; તેને અતિવિષ, અતિવિષની કળી કે વખમો કહે છે. એમાં **ધોળો, કાળો** અને **પીળો,** એવા ત્રણ પ્રકાર છે. એની છાલ કપડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. ઔષધોમાં ધોળાનોજ ઉપયોગ થાય છે. અતિવિષ ઘણુંજ કડવું હોય છે. અતિવિષ, સર્વ પ્રકારના **જ્વરો ઉપર** ઉત્તમ ઔષધ છે. એ નાનાં બાળકોના ઔષધમાં ઘણુંજ આવે છે. બાળકોની ઘુંટીમાં (બાળ ઘુંટીમાં) અતિવિષ ઔષધ મુખ્ય છે. **અતિવિષ**—કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ગ્રાહિ, ત્રિદોષ પચાવનાર, કફપિત્તજ્વર, આમાતિસાર, કાસ, વિષ, યકૃત્, ઉલટી, તૃષા, કૃમિ, અર્શ, સળેકમ, પિત્તોદર, અતિસાર અને સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરનાર છે.× **(૧) બાળકોની ઉધરસ, દમ, તાવ તથા**

+ અડદ આધ્માન કર્તા અને દીર્ઘ પાકી છે. એની શાંતિ આદુ અને મરી તથા હીંગથી છે, અને પ્રતિનિધિ ચોળા છે. તાજા અડદ વાટી ધોળા કોઢ ઉપર ચોપડવાથી અત્યંત ગુણ કરે છે. (અભિનવ નિઘંટ ભાગ ૨.)

§ તમાકુની માફક ધૂમાડો પીવો. વળી આજ પ્રમાણે સીસમના લાકડાનો ભૂકો અને સોપારીના ત્રોપાનાં છોડાં એકત્ર કરી તેનો ધૂમાડો પીવાથી પણ ઉચકી (હેડકી) શાંત થાય છે.

× વખમાનો રંગ ભૂરો ને સ્વાદ કાંઇક કસેલો છે. એ આંગળી જેવી એક ઘાસની જડ છે. એની માત્રા ૦ાા માસાની છે. એ ઓજને દઢ કર્તા, આહારપાચક, અતિસારને બાંધનાર, કફનાશક, વાયુનો લય કરનાર, તેમજ અર્શ અને જલોદરને ફાયદો કરે છે. પેટમાં દુખતું હોય તો વખમાની નાની કાંકરી ગળી જવી એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

ઉલટી ઉપર:—અતિવિષનું ચૂર્ણ તારતમ્ય જોઇ મધમાં આપવું. **(૨) નાનાં બાળકોના તાવ અને ઉલટી ઉપરઃ**—અતિવિષ અને નાગરમોથ એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **૩ પિત્તાતિસાર ઉપરઃ**—અતિવિષ, કડાની છાલ અને ઇંદ્રજવ, એનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું. (૪) **દમ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—અતિવિષનું ચૂર્ણ ત્રણ અથવા ચાર માસા લઇ, મધમાં મેળવી રાત્રિમાં ત્રણ અથવા ચાર વખત ચાટવાથી દમ અને ઉધરસ જાય છે. **(૫) સંગ્રહણી, સર્વ જ્વર, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય એ ઉપર અતિવિષનો કાઢોઃ**—અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોધ્ર અને પહાડમૂળ એનો કાઢો કરી આપવો; એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થઇ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. **(૬) તૃષા ઉપરઃ**—અતિવિષ અને ઘોડાવજનો કાઢો આપવો. (૭) **બાળકોના આમાતિસાર ઉપરઃ**—સુંઠ, અતિવિષ અને નાગરમોથ એનો કાઢો આપવો. **(૮) બાળકોના સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપરઃ**—અતિવિષનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. **(૯) સૂવારોગ ઉપરઃ**—અતિવિષ મધમાં આપવું. **(૧૦) સંગ્રહણી ઉપરઃ**—અતિવિષ, સુંઠ અને ગળો એનો કાઢો કરી આપવો.

૧૬. અનંત—મ૦ પિંડિતગર. કો૦ અનંત. હિં૦ ક૦ પિંડિતગર. તૈં૦ તગરપાદિકામુ. લા૦ ગાર્ડેનિયા, ફ્લોરિડંડા.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં વધે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાં મળે છે.* એનાં પાંદડાં લાંબા અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ શોભાવંત દેખાય છે. આ ઝાડને શ્રાવણ માસમાં તગરનાં ફૂલો જેવાં ઝુમખાદાર ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો ઘણાંજ શોભાવાળાં દેખાય છે. એનો વાસ સુવાસિક અને મધુર આવે છે. એમાં ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. એ ઝાડ તગરની જાતનું છે. **(૧) નંદ વાયુ ઉપરઃ**—(અનંત વાતપર)—જે સ્ત્રીઓ પુરા મહિના થયા પહેલાં પ્રસુત થાય છે, તેમને કેટલીક વખત નંદ નામક વાયુ મસ્તકે ચઢે છે, જેને લીધે મસ્તક જડ થાય છે, ફરે છે, દીવો લાવવાથી દેખાતું નથી, આંખો આગળ અંધારાં આવે, દાંત ચોટી જાય, માથું ધૂણવા લાગે, તેને અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી (મૂળીઉ) કાઢી, ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી, સર્વ મસ્તકને લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળતાં રહેવું, તેમજ મૂળની એક કકડી અંબોડામાં તાણી બાંધવી, તથા શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળ ઘસી પાવું. **પથ્ય**—કળથી બાફી તેનું પાણી પીવાને માટે આપવું. ગુણ જણાયા પછી ઘી ભાત આપવાં. **(૨) સર્પના વિષ ઉપરઃ**—અનંતનાં મૂળ અને અરીઠા, પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૩) પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—અનંતમૂળ અને ભારંગમૂળ, ગરમ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાથી તરત ગુણ થાય છે; એવો વનૌષધી-પ્રકાશકારોનો મત છે. **(૪) મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—અનંતનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવાથી તુરત શાંત થાય છે.

૧૭. અનનસ—સં૦ અનંનાસ, કૌતુકસંજ્ઞક. હિં૦ અન્નનાસ. મ૦ અનનસ. ક૦ અનાસુ, હનાસુ. તા૦ તૈં૦ પારંગતાલેતુ, પારંગી પેલાકાવિ. મલા૦ અનાનસ. ઇં૦ પાઇન એપલ. લા૦ અનનાસા સેટિવા.

અનનસના ઝાડને કેવડાના ઝાડ જેવાં પાંદડાં હોય છે. એ ઝાડો ઘણું કરી વાડની બાજુએ ઉગે છે, કારણ કે એ ઝાડનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે, તેથી જનાવરોનો તેમાં નિભાવ થતો નથી. આ ઝાડને મધ્ય ભાગમાં ફળ આવે છે, અને એ ફળને અનનસ' કહે છે. એના સર્વ અંગે કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ કાપી જમીનમાં વાવવાથી ચોટી જઇ તેનું ઝાડ થાય છે. એ ફળનો રંગ રાતો અથવા પીળો હોય છે. અનનસનો મુરબ્બો થાય છે. અનનસ ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ હોય છે. એની વચ્ચેનો કઠણ ભાગ કહાડી નાખવો. તે ખાવાને ઉપયોગી નથી, પણ અવગુણકારક છે. છતાં ખાવામાં આવ્યો હોય, તો તે ઉપર કાંદા, દહીં અને સાકર ખાવી, એટલે બાધ થતો નથી. અનનસનાં પાંદડાંનાં ઉત્તમ દોરડાં થાય છે. અનનસ ભૂખ્યા હોઇએ ત્યારે કોઇ દિવસ ખાવું નહિ. ખાવાથી વિષ પ્રમાણે અવગુણ કરે છે. અનનસ ગર્ભિણીને વર્જ્ય છે. **અનનસ**—લીલું હોય ત્યારે રૂચિકર, હૃદ્ય, ગુરુ, કફપિત્તકારક, ગ્લાનિનાશક અને શ્રમનાશક છે: તેમજ

*** એમ ચોક્કસ થાય છે કે આ અનંત અને અનંતમૂળ બન્ને જુદાં છે. અનંતમૂળ એ કાળી ઉપરસાલ (ઉપરસલી)નાં મૂળ છે.**

પાકવાથી મીઠું, પિત્તનાશક, તથા રસવિકાર અને આતપવિકારનું નાશકર છે.* **(૧) અજીર્ણ ઉપર**—સારા પાકેલા અનનસના બારીક કકડા કરી તે ઉપર મરી અને સિંધવની ભુકી નાખી ખાવું. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—અનનસ એકલુંજ ખાવું, એટલે જંતુ (કૃમિ)નું પાણી થશે. **(૩) બહુ મૂત્રરોગ ઉપરઃ**—પાકેલા અનનસની છાલ અને એમાંના કઠિન ગાભા કહાડી નાખી બાકીના ભાગનો રસ કાઢવો. તે રસમાં અંબર, જીરૂં, જાયફળ, લીંડીપીપર અને સંચળની ભૂકી કરી નાખવી. અંબર કમતી નાખવું. એ શક્તિ પ્રમાણે આપવું; અથવા અનનસના ટુકડા, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવા. **(૪) પેટમાં વાળ ગયો હોય તોઃ**—પાકેલું અનનસ ખાવું, એટલે કેશ જવાથી થનારી પીડા દૂર થાય છે.

૧૮. અંજીર—સં૦ કાકો—શમોદુંબરિકા ફલ. હિં૦ અંજીર. બં૦ આંજીર, પેયારા. મ૦ અંજીર. ક૦ અંજીરિ. તૈ૦ મેડિપટુ. અ૦ તીન. ફા૦ અંજીર. ઇં૦ ફીગ. લા૦ ફાઇકસ કેરીકા.

અંજીરનાં ઝાડ ઘણું કરી ગરમ પ્રદેશમાં થાય છે. અરબસ્તાન, ઇરાન, તુર્કસ્તાન, ગ્રીસ અને આફ્રિકાના દક્ષિણ ભાગમાં અંજીરનાં ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એ એક ઉંબરાની જાતિ છે. કારણ એના ફળની આકૃતિ અને એમાંનો ગર્ભ, ઉંબરાના ફળના જેવો છે. ઉંબરાની પેઠે એને ફ્લ પણ આવતાં નથી. એની ઉંચાઈ દસ હાથ કરતાં વધારે હોતી નથી. અંજીરનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. અંજીરનાં કાચાં ફળોનું શાક થાય છે, એ સ્વાદમાં સારૂં થતું નથી; પરંતુ બાધક નથી. પાકેલાં અંજીરનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્તશામક અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. અંજીરના અંગમાં રક્તવૃદ્ધિ કરવાની શક્તિ હોય છેઃ એટલે અશક્ત લોક એને સવારમાં ખાય છે. શિશિર ઋતુમાં ઠંડીના યોગે જ્યારે જીભ અને મોં ફાટી જાય છે, ત્યારે કેટલાક લોક અંજીરનાં પાંદડાંની રાખ તેને ઘસે છે. સૂકાં અંજીર અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. અંજીરની લાખનો અળતો સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. **અંજીર**—શીતળ, સ્વાદુ અને ગુરુ છે. રક્તદોષ, દાહ, તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **(૧) શરીરમાંથી ગરમી જઈ રક્તવૃદ્ધિ થવા માટેઃ**—પાકેલાં અંજીર, રાત્રે છોલી સામસામા બે કાપ મૂકી તે કાપમાં સાકર ભરી ઝાકળમાં મૂકવાં અને સવારના પહેોરમાં ખાવાં; આ પ્રમાણે પંદર દિવસ ક્રમ ઠરાવવો. **(૨) પુષ્ટિને માટેઃ**—સૂકાં અંજીરના ટુકડા અને બદામનો મગજ ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરથી ફોતરાં કાઢી સૂકાવી ખડીસાકરની ભુકી, એલચીદાણાની ભુકી, કેસર, ચારોળી, પીસ્તાં, બળદાણા, એ સમભાગ લેઇ, ગાયના ઘીમાં આઠ દિવસ ભીંજવી રાખી પછી નિત્ય સવારમાં તે મિશ્રણ ૨ તોલા પર્યંત ખાવું. આઠ વર્ષની ઉપરાંતના છોકરા અને શક્તિક્ષીણને સારૂ હિતાવહ હોઇ, ઠંડાઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને રક્તવૃદ્ધિ કરનાર આ ઉત્તમ ઔષધ છે. **(૩) દમ ઉપરઃ**—અંજીરમાં ચારઆંમળાનું દલ, નિત્ય પ્રાતઃકાલમાં ૬ માસા પ્રમાણે સતત સેવન કરવું. **(૪) ગળામાં અને જીભ પાસે સૂજી આવ્યું હોય તોઃ**—સૂકા અંજીરના કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. **(૫) પોટીસ**—અંજીર તાજાં લાવી કુટી, ગુમડાં, બદ વગેરે ઉપર બાંધવાં.+

૧૯. અબઈ (આબુવો)—સં૦ મહાશિંબી, ખર્જૂશિંબી. મ૦ ખરસંબળ. કો૦ કોયતેવાલ. હિં૦ સેમ, સુઅરાસેમ, ગોજિયાસેમ. બં૦ શ્વેત શિમ, મોંગલાઇ શિમ. ક૦ શિંબીકાયિ. તૈ૦ કારૂચિકટુ. અ૦ ગિલાફુલગોલ. લા૦ કેનોબેલિયા એન્સિફેમિસ. ઇં૦ બોપલ.

આ વેલાનાં ખરસંબળ, કોયતેવાલ, પઠારી એવાં મરાઠીમાં નામો છે. એ બહુ વધે છે. એ મૃગ નક્ષત્રના અરસામાં વાવવામાં આવે છે. §આશ્વિનમાં તેને શીંગો આવે છે. તે સુમારે પોણો હાથ લાંબી હોઈ છેવટે કોયતા જેવી વાંકી હોય છે. તેનું શાક કરે છે, અને તે મીઠામાં પણ અથાય છે. એ શીંગો

---

* અનનસ કંઠના નળને અને શ્વાસ લેવાના અવયવને નુકશાનકારક છે. એની શાંતિ ખાંડ અને વરીયાળીનો મુરબ્બો છે.

+ અંજીર યકૃત્ અને આમાશયને નુકશાન કરે છે. એની શાંતિ બદામથી છે.

§ આબુવાનો સ્વાદ મીઠો અને ખાટો છે. એને કોઈ કોઈ **પરબોલિયા** અને **તરવાડી**ના નામોથી ઓળખાવે છે. મિ૦ પદેજીએ એને વાલોળ તરીકે કહ્યો છે, પણ એ શબ્દ સિદ્ધ થતો નથી. ગુજરાતમાં એનું અથાણું કરે છે. પંડિત દત્તરામ ચોબા એને નાની પીલુડીના નામથી ઓળખાવે છે.

કુમળી હોય ત્યારેજ ખાવાને ઉપયોગી હોય છે. એમાં ઘણો સ્વાદ છે. તેનું શાક ઘણું ખાવાથી પેટ ચડે છે; અથવા બીજો ઉપદ્રવ થાય છે. એ શાક બારી એકવાર છુટું કરી નાખવું જોઇએ. **ધોળી અને રાતી અબઇ**—જડ, શીતળ, કફકર, રસવખતે મધુર, બલકર; અને પિત્તવાયુનો નાશ કરે છે. **કાળી અબઇ**—ગરમ, ગુરુ, બલકર, રૂચિપ્રદ, શુક્રવૃદ્ધિકારક, અગ્નિમાંદ્યજનક, મલસ્તંભક, તુરી, માદક અને કફ-વાતનાશક તથા પિત્ત કરનાર છે. **(૧) પ્લીહોદર એટલે પેટમાં બરોળ થાય છે તે ઉપર:**—અબઇનો પાલો ગોમૂત્રમાં ઉકાળી આપવો. દિવસ ૭. **(૨) રેચને માટે**—અબઇનો રસ પ્રથમ આપી પછી ઉપર કારેલીનો રસ આપવો. એ ઔષધ શક્તિ જોઈ નવટાંક સુધી આપવું. ઉતાર-ઘી.

૨૦. **અબોલી**—સં૦ અમ્લાન. હિં૦ કટસરૈયા, પિયાવાસા. બં૦ પીત ઝાંટિ, લાલ ઝાંટિ, ગુ૦ પીળો કાંટાશેળીયો, રાતો કાંટાશેળીયો. ક૦ કંપુગોરંટે ગિડ. તૈ૦ ઇરાંગોરટા. લા૦ બાર્લેરિયા પ્રોયોનિટસ્.

કોરાંટી પ્રમાણેજ એ ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉચું વધે છે. એને રાતાં, કિંવા પીળાં ફૂલો બારમાસી આવે છે. એ ફૂલો નાનાં હોય છે. ફૂલમાં સુગંધ નથી. **અબોલી**—કડવી, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સુંદરતાકારક છે; અને વાયુ, સોજો, તાવ, શળ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, મુખરોગ, બસ્તિ (યોનિ) રોગ, એનો નાશ કરે છે. (૧) **ધોળી ધૂપણી ઉપર:**—એનાં મૂળ ૧ તોલો લઈ દૂધમાં બારી, તે સુમારે છ ટાંક* આપવાં.

૨૧. **અંબાડો**—સં૦ આમ્રાતક. મ૦ અંબાડા. હિં૦ અંમારી, મોઇઆ. તૈ૦ પુંડીકુરા. ક૦ પુંડી, પુડીબીજ, પુંડીયનારૂ. બં૦ માચીકા. પં૦ તુસુકડા. ઇં૦ સ્પોંડિઆસ્ એકમિનટ, હૉગપ્લમ્, વાઇલ્ડ મ્યાંગો, લા૦ સ્પોંડિઆસ્ મેંગિફરા.

અંબાડાનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ અને કર્ણાટક, એ દેશોમાં આ ઝાડ ઘણુંજ થાય છે. એનાં પાંદડાં રામફળીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એનાં ફળ ઘણાં ખાટાં અને લીલી સોપારી જેવડાં મોટાં વધે છે. તેમાં આંબા જેવી ગોટલી હોય છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. ખટાસ માટે આમલીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. કાચાં ફળોને મીઠામાં આથે છે. અંબાડાને આંબા જેવોજ મોર આવે છે. એકજ પદાર્થ સર્વકાળ ખાવાને માણસને ચીડ આવે, માટે તેના સુખ માટે દયાળુ પરમેશ્વરે બીજા ખાટા પદાર્થ આંમલી, લીંબુ, આંબા (કેરી), કોઠાં, દ્રાક્ષ, કોકમ, બીલો, કરમદાં ઇત્યાદિ, ઉત્પન્ન કરી રાખેલાં છે. **અંબાડો**—ગુરુ, ઉષ્ણ, તુરો, ખાટો, રૂચિકારક, સારક, કંઠને હિતકર, પિત્ત, કફ અને રક્તનો વર્ધક, અને આમવાયુ તથા આમનો નાશ કરનાર છે. તે **પાકવાથી** તુરો, શીત, જડ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, કફકર, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક; અને વાયુ, કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતરોગ અને ક્ષય, એનો નાશક છે. એનાં **કુમળાં પાંદડાં**-રૂચિકર, ગ્રાહક અને અગ્નિદીપક છે. **(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—અંબાડાનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી, તેનો રસ કાઢી, એક તોલા રસમાં ૫ તોલા ખડીસાકર અને ચાર ચણોઠીભાર મરીની ભૂકી નાખી આપવું. આ ઔષધ સાત દિવસ, દિવસમાં બે વખત આપવું, પરેજી પાળવી. **(૨) આગ્યાઘણુસના વિષ ઉપર:**—અંબાડાના ઝાડની છાલ ત્રણ ભાગ, કુણકાની છાલ બે ભાગ, અને ખડચંપાની છાલ એક ભાગ લઈ તેનો રસ કાઢવો; તેમાં ઘણુસરીનું મૂળ ઘસી, જનાવરને પ્રત્યેક વખતે અધશેરથી એક શેર સુધી, અને માણસને નવટાંકથી પાશેર પર્યંત શક્તિ પ્રમાણે આપવું. એ ઔષધ, વિષનું જોર કમી થાય ત્યાં સુધી બે ત્રણ વખત આપવું. મનુષ્યને ઉતાર-ઘી અને ભાત.

૨૨. **અમરવેલ**—સં૦ અમરવલ્લરી. મ૦ અમરવેલ, આકાશવેલ, અંતરવેલ, સોનવેલ. હિં૦ અમરવેલ, આકાશવેલ. બં૦ આલોકલતો, આકાશવેલ. ક૦ બેળુબળી, નેલમુદબળી, શાવીગેબળી, અમરબળી, તૈ૦ ઇંદ્રજાળ, પાચિતિગે. તા૦ કોતાન, ઇદીરાવલ્લી, નાંદે. મા૦ આકાશબળી. ફા૦ કનવાલ, બ્યુલાસીઇ, અ૦ અફ્તીમૂત. લા૦ કસકુટારીફ્લેક્સા.

* હિંદુસ્તાનમાં એક અધોળ અર્થાત્ શેરના સોળમા હિસ્સાને છ ટાંક કહે છે.

આંબાના ઝાડ ઉપર એક વેલ પ્રમાણે વનસ્પતિ ઉગે છે; તેને અમરવેલ કહે છે.× આ વેલીનાં મૂળ તે વૃક્ષમાંજ હોય છે. જે પ્રમાણે વૃક્ષાદની (વાંદો) હોય છે, તે પ્રમાણેજ એ વેલ હોય છે. **અમરવેલ—**એ કિંચિત્ તીખી, મધુર, પ્રિય, અને અગ્નિદીપક હોય છે. નેત્રરોગ, કફ, આમ અને પિત્ત, એનો નાશ કરે છે.

૨૩. અંમલબેદ.—સં૦ મ૦ અમ્લવેતસ. ૫૦ સુળનીંબુ, હિં૦ અમ્લવેતસ્, થૈકલ. ક૦ અમ્લવેતસ. ફા૦ તુર્પક. ઇં૦ કૅાનમસારેલ. લા૦ એસીડોઝેફાલીઆ.

બીજોરા જેવી આ એક લીંબુની જાત છે. અંમલબેદનાં ઝાડ કાશી પાસે થાય છે. એનું ફળ ઘણુંજ ખાટું હોય છે, એના વાસ પાકેલા આંબા જેવા આવે છે. આ ફળમાં પોલાદની સોય ઘોંચી રાખી હોય તો તે ગળી જાય છે એવો તેનો પ્રભાવ છે. અંમલબેદ પેટમાંના રોગો ઉપર અને ગુલ્મ વગેરે રોગો ઉપર અકસીર છે. ઘણાં ઔષધોમાં એના રસાયનના જેવો ઉપયોગ થાય છે. **અંમલબેદ**—તુરૂં, ખાટું, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂક્ષ, પથ્યકારક અને મળનો ભેદ કરનાર છે; તેમજ કફવાત, કફાર્શ, ગુલ્મ, મૂત્રાશ્મરી, અરૂચિ, શ્રમ, તૃષા, હૃદ્રોગ, હિક્કા, શૂળ, પ્લીહા, અજીર્ણ, આનાહ વાયુ (આફરો), ઉદાવર્ત, આધ્માન, કુષ્ટ (કોઢ) અને ઉલટી, એનો નાશ કરે છે.+

૨૪. અરજુન સાજડ (ધોળો સાજડ)—સં૦ અર્જુન. બં૦ અર્જુનગાઢ. મ૦ અર્જુન સાદડા, પાંઢરા આઇન. હિં૦ કોહા, કોહ, તોરે મત્તિ, મત્તી, સોહોન્ને, કિવિગનમરા. તેં૦ મદ્દીચેટ્ટુ. તા૦ મારૂડ. મલા૦ મારૂત. ગો૦ મત્તીરૂક્. લા૦ સ્ટરકયુલિયા યુરેન્સ, ટરમિનેલિયા, ટામેન્ટોસા.

આ એક અરણ્યનું વૃક્ષ છે. જેવાં અનનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ એનાં હોય છે. એનનું " સાદડા " એવું પણ નામ છે, એ ઉપરથી બન્ને વૃક્ષો બરાબર લક્ષ્યમાં આવશે. એનનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ એને પાંદડાં હોય છે. એ પાંદડાંની પહોળાઇ સુમારે ૫ આંગળ હોઇને તે વેંતભર લાંબું હોય છે. એને ધોળો સફેદ મોર આવે છે. એની છાલ પણ સફેદ હોય છે. ધોળા અનની છાલ પણ બહારથી ધોળી હોય છે, પરંતુ તે નીચલી બાજુએ લાલ હોય છે; તેવીજ આ છાલ નીચલી બાજુએ લાલ ન હોતાં ધોળીજ હોય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ કોકણમાં અને ગામડાંઓમાં પણ થાય છે. એને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એનાં લાકડાં ઇમારતી કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. ઔષધીમાં એના અંતરછાલનો ઉપયોગ કરવો. 'સારઢોળ' કિંવા 'કાંડોળ' એ વૃક્ષોને કોઇ કોઇએ આજ વૃક્ષનું નામ આપેલું છે, પરંતુ તે વૃક્ષ જુદાં છે. **અરજુન સાજડ:**—તુરો, મધુર, શીતળ, કાંતિકારક, બલકર, લઘુ અને વ્રણશોધક છે. અસ્થિભંગ, સંધિભંગ, કફ, પિત્ત, શ્રમ, તૃષા, દાહ, મેહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, વિષબાધા, ક્ષતક્ષય, મેદવૃદ્ધિ, રક્તદોષ, ઘામ, દમ, ક્ષત અને ભસ્મક, આ રોગોનો તે નાશ કરે છે.* (૧) **ભિલામો ઉ૩ છે**

× અહીં નામો તપાસતાં **અમરવેલ** અને **સોનવેલ** એકજ માની છે. ફરી સોનવેલ તરીકે વર્ણન આપ્યું છે તેનું કારણ સમજાતું નથી. તેને જુદી માનવી કે એકજ? આ દેશમાં જે અમરવેલ થાય છે તે આંબા વગરના અન્ય (ઘણું કરીને દૂધવાળાં) વૃક્ષોપર થાય છે. આંબાપરની અમરવેલ અમારા જોવામાં આવી નથી, એટલે અમે તેનો નિર્ણય કરવા અશક્ત છીએ.

+ અંમલબેદ—કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે, લવંગ અને કાળાં મરી એનો મદનાશક છે. એ ભૂખ ઉત્પન્ન કરે છે, રક્તપ્રકોપને શાંત કરે છે. ખુરાશાની અજમાને મીઠાની સાથે એના રસમાં સાત દિવસ ભિંજવી રાખી છાંયે સૂકવી એની ફાકી કરવાથી ઉદરના અનેક રોગો, વાયુ–વાગોળો એનો સત્વર નાશ કરે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ વાગોળાના દરદથી તમાકુ જેવા માદક પદાર્થનું વ્યસન ચાલુ કરે છે, તેમણે આ ઉપાય કરવો જોઇએ.

* આ પણ એક જાતનો **એનજ** છે. સંસ્કૃતમાં ધોળા રંગને અને ઉજ્વલને અર્જુન કહે છે, માટે આ ઝાડ સફેદ હોવાથી તેનું સંસ્કૃત નામ અર્જુન પડેલું જણાય છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તે **ધોળા એન** અથવા **ધોળો સાજડ**ના નામથી ઓળખાય છે. બીજી આવૃત્તિના સંશોધકે તેને આસુંદરા તરીકે ઓળખાવ્યો છે, પરંતુ એ પદ્દેજીના મંતવ્યથી વિરુદ્ધ છે, એમણે તો આશેત્રીનેજ આસુંદરો માન્યો છે. **ધોળો સાજડ:** ગરમ મિજાજને નુકશાન કરે અને આફરો ઉત્પન્ન કરે છે. કફના વિકારનો નાશ કરે છે. કેટલાક આને ઉપવિષ માને છે.

તેને માટેઃ—અરજુન સાજડની છાલ અને પાંદડાં કુટી ભિલામો જે જગ્યાએ ઉડયો હોય ત્યાં લેપ કરવો. (૨) **વ્રણ ભરાઇ આવવા માટેઃ**—અરજુન સાજડના છાલના કાઢાથી ગુમડું ધોવું, એટલે તે જલદી ભરાઈ આવે છે, અને તેમાં જંતુ વગેરે પડતા નથી. અથવા એની છાલનું ચૂર્ણ વ્રણમાં ભરવું, એટલે વ્રણ અને અગ્નિદગ્ધ વ્રણ એ જલદી ભરાઇ આવે છે. (૩) **અસ્થિભંગ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું અથવા છાલ કુટી ઉપર બાંધવી; કિંવા છાલનું ચૂર્ણ, ઘી ચોપડી તે ઉપર નાખવું અને પાટો બાંધવો. (૪) **પત્ત અને હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી ખીર જેવું જાડું કરી સાકર નાખી પાવું, એથી રોગ જઈ શક્તિ આવે છે. (૫) **હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડનું ચૂર્ણ અને ઘઉંનો રવો સમભાગે લઇ, તેમાં ગાય અગર બકરીનું દૂધ નાખી બાફવું; અને તેમાં પ્રમાણસર ગાયનું ઘી બાફતી વેળાએ નાખવું. તે મધ તથા સાકર સાથે આપવું. (૬) **ક્ષય, કાસ અને પિત્તરોગ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની છાલના ચૂર્ણને અરડુસીના રસની ૨૧ ભાવના આપી, તે ચૂર્ણ મધ, ઘી અને ખડીસાકરમાં આપવું. (૭) **હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત અને જીર્ણજ્વર ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ, ઘી, દૂધ, મધ અથવા ગોળનું પાણી, એ પૈકી ગમે તે એક અનુપાન સાથે આપવુ, એટલે ઉપરના રોગ દૂર થઇ, તે ખાનાર ઘણા દિવસો સુધી સુખી રહે છે. (૮) **હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની અંતરછાલનું ચૂર્ણ કરી, તેથી ચોગણું ઘી અને ઘીથી ચોગણો અરજુન સાજડનાં પાંદડાંનો રસ તેમાં નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી મંદાગ્નિ ઉપર ઉકાળવું અને તે સેવન કરવું. મસ્તકશૂળ ઉપર લેપ કરવાને એ ઘી ઉત્તમ છે. (૯) **મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની અંતરછાલનો કાઢો કરી આપવો. (૧૦) **કૃમિ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડના વૃક્ષનાં ફૂલ, વાવડીંગ, પિંડવણ, ભિલામો, વાળો, સુંરૂનો ગુંદ, રાળ, ચંદન અને કોઠ, એઓનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી, તેની ધુણી એકવાર લીધાથી કૃમિ નાશ થાય છે. આ ધુણી પથારીને આપવાથી માંકણ અને ચાંચડ મરે છે. (૧૧) **રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. (૧૨) **વાતરોગ ઉપરઃ**—અરજુન સાજડની છાલનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણમાં મેળવી લેપ કરવો; અથવા અરજુન સાજડની છાલ, મજીઠ અને અરડુસી, એઓને મધમાં મેળવી લેપ કરવો. (૧૩) **હૃદ્રોગ ઉપરઃ**—ઘઉ અને અરજુન સાજડનુ ચૂર્ણ, બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી સીજવવું, અને મધ, સાકર એ સાથે સમભાગે ખાવું, તેથી માણસના ઉદ્ધત હૃદ્રોગ શાંત થશે. (૧૪) **તારૂણ્ય પિટકા** (ખીલ) ઉપરઃ—અરજુન સાજડની છાલને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૫. અરડુસીઃ—સં૦ અટરૂષ. મ૦ અડૂળસા. હિં૦ અરૂસા, અડૂસા, વાસા, વિસોંટા. બં૦ વાકસ, વાસક. ક૦ આડસોગે. તૈ૦ આડાસારં, આડાપાકુ. તા૦ આડાડોડાઇ. તુ૦ યેડુ મદ્રીતષ્પુ. મલા૦ આટા-લોટકં. લા૦ આધાટોડ વાસીકા.

અરડુસીનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એમાં ધોળી અને કાળી, એવી બે જાત છે. ધોળી અરડુસીનો રંગ ધોળો અને કાળી અરડુસીના ઝાડનો રંગ કાળો હોય છે. કાળી અરડુસીનાં પાંદડાં કુડાનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ મૃદુ હોય છે. આ પાંદડાં ઉપર ધોળા અથવા કોઇ પણ પ્રકારના ડાઘ હોતા નથી. આ અરડુસી ધોળી અરડુસી કરતાં ઘણીજ ઉષ્ણ અને કફનાશક છે. **ધોળી અરડુસીનાં** પાંદડાંનો રંગ લીલાશ ઉપર હોઇ, તે ઉપર ધોળા રંગનાં ચાઠાં હોય છે. અરડુસીનાં ફૂલો ધોળાં હોય છે. અરડુસીનું ઝાડ ૧–૨ માથોડાં ઉચું વધે છે. એનાં લાકડાં કોમળ અને હલકાં હોવાથી એના કોલસા દારૂમાં નાખવાના કામમાં આવે છે.* **અરડુસી**–શીતવીર્ય, હૃદ્ય, લઘુ, તીખી, કડવી અને સ્વર્ય છે. તે ઉધરસ, કમળો, શૈત્યપિત્ત, વિષ,

* **અરડુસીનાં** પાંદડાં લાંબાં અણીદાર, જામફળ (ઝમરૂખ)ના જેવાં હોય છે. એ કફજનિત અસંખ્ય દર્દોની ભક્ષક હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને **સિંહાસ્ય** (વાઘનું મ્હોડું) કહેલ છે. વળી પૂર્વાચાર્યોએ આ ક્ષુપના ગુણોનું વર્ણન કરતાં ભાર આપી જાહેર કર્યું છે કે–“ **वासायां विद्यमानायामासायां जीवितस्य च ॥ रक्तपित्ती क्षयी कासी किमर्थमवसीदति ॥ १ ॥** ” જીવન અવશેષ છતાં અને વાસા એટલે અરડુસી વિદ્યમાન છતાં રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસીના રોગવાળા શા માટે પીડાય છે ? એની માત્રા ૬ માસા છે. આ ક્ષુપ એક માથોડાથી વધારે ભાગ્યેજ વધે છે. રાજનિઘંટમાં લખ્યું

જ્વર, કફ, શ્વાસ, મેહ, ક્ષય, તૃષા, અરૂચિ, કુષ્ટ અને ઉલટી, એઓનો નાશ કરે છે. (૧) **શ્વાસ, કાસ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત અને કફક્ષય ઉપરઃ**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલો-સહિત રસ કાઢી મધમાં આપવાથી કેટલાએક દિવસનો દમ, ઉધરસ હોય તો તે અને કફક્ષય દૂર થાય છે, **(૨) કફપિત્તજવર, રક્તપિત્ત અને કમળા ઉપર:**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલોસહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો. **(૩) રક્તપિત્ત ઉપર:**—અરડુસીના રસની સાત ભાવના હરડેને દઈ તે સેવન કરવી; અથવા મધ અને અરડુસીનો રસ સમભાગ લઈ તે સેવન કરવો. **(૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—અરડુસીનાં મૂળ ઉકાળી, નાભિ અને ગુપ્તસ્થાને લેપ કરવો, તથા કેળનો કાંદો કમરે બાંધવો. (૫) **શ્વાસ ઉપર:**—અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કરી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે આપવું. (૬) **ખસ ઉપર:**—અરડુસીનાં કુમળાં પાંદડાં અને આંબાહળદર, એ ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી, તેનો ખસ ઉપર લેપ કરવો; કિંવા પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી તેથી સ્નાન કરવું. **(૭) પિત્તજનિત પ્રદર ઉપર:**—અરડુસીના રસમાં મધ નાખી આપવું. (૮) **શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—અરડુસીનાં મૂળોનો રસ મધમાં આપવો, એટલે સફેદ ધાત જતી બંધ થશે. (૯) **બાળકના કફવિકાર ઉપર:**—અરડુસીનાં તાજાં પાંદડાં લાવી, તેનો પુટપાકથી રસ કાઢવો. **પુટપાકની કૃતિ:**—અરડુસીનાં પાંદડાં કેળનાં પાંદડાંમાં બાંધી ઉપર માટીનો લપેટો દઇ અંગારામાં શેકી પછી બહાર કાઢી, ઉપરનાં કેળનાં પાંદડાં કાઢી નાખી અરડુસીનાં પાંદડાં હાથ ઉપર મસળી રસ કાઢવો. આ રસ સુમારે ૨૦ ટીપાં અને તેલીઆ ટંકણખારની ફૂલાવેલી ભૂકી બે ચણોઠીભાર અને મધ ચાર માસા, એ સર્વ એકઠું કરી ચાટવા જેવું કરી રાખવું. એ ચાટણ, દિવસમાં ચાર પાંચ વખત છોકરાંની શક્તિ પ્રમાણે ચટાડવું; તેથી કફનો નાશ થઇ બાળક હુશિઆર બને છે. (૧૦) **ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—અરડુસીનાં પાંદડાંને બાફ આપી હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી, મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં બહેડાનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખી રાખી મૂકવું; અને તે ઉપરાઉપર ચટાડતા જવું. **(૧૧) કફ ઘણો જાડો હોય તે ઉપર:**—ગરમ ચામાં અરડુસીનો રસ, સાકર, મધ અને બે ચણોઠીભાર સંચળ, એ નાખી આપવું. **(૧૨) કાસ, શ્વાસ ઉપર:**—અરડુસીના કાઢામાં સાકર અને મધ નાખી આપવું અથવા અરડુસીના રસમાં મધ અને સિંધવ નાખી આપવું. (૧૩) **કફજ્વર ઉપર:**—અરડુસી, નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ, એનો કાઢો આપવો. અરડુસીનાં અને ડોલર (રાનમોગરી)નાં પાંદડાં એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૧૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—કાળી અરડુસીનાં મૂળ ટંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૧૫) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ આપવાં, એટલે શીતળાનો આજાર આવતો નથી. **(૧૬) ઉધરસ ઉપર:**—અરડુસીના રસમાં, ફુલાવેલો તેલીઓ ટંકણખાર મધ સાથે આપવો. **(૧૭) ક્ષયાદિક ઉપર:**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો, મધ અને ખડી સાકર નાખી આપવો, એટલે ક્ષય, રક્તપિત્ત, કાસ, કફ અને પિત્તજન્ય જ્વર દૂર થાય છે. (૧૮) **ત્રિદોષ ઉપર:**—અરડુસીનાં પાકેલાં પાંદડાંને બાફી, તેનો રસ કાઢી, તે અને આદુનો રસ એકત્ર કરી, તેમાં થોડો તુળસીનો રસ નાખી, મધ અને જેઠીમધ ઘસી આપવો. (૧૯) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. (૨૦) **મુખરોગ ઉપર:**—અરડુસીના રસમાં મધ મિશ્ર કરી, તેમાં ઉપરછાલનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવો. **(૨૧) કફજ્વર અને ઉધરસ ઉપર:**—અરડુસી, ગળો અને રીંગણી એનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૨૨) રક્તપિત્ત, જ્વર, શ્વાસ, અને કાસ, ઉપર:**—અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરીતકી એનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો, **(૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૨૪) **દુર્ધર સૂજ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, અને ઉલટી ઉપર:**—અરડુસી, ગળો, ડોરલી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

છે કે–" અરડુસીની છાલમાં કડવાશ છે, અને એની છાલ અને પાંદડાં દીપન, રોચક અને આમનાશક છે. એના એ ગુણોના કારણથી જુની સંગ્રહણી અને કફના ઉપર અપાય છે. છાલનો ક્વાથ ૫ થી ૭ તોલાની માત્રાથી આપતાં બદહજમી દૂર થાય છે." વળી દેશી વૈદ્ય "આ છાલને તાવની બીમારીની નાતાકાદીમાં પૌષ્ટિક વિધિથી આપે છે, અને સ્ત્રીઓને પ્રસવ થયા બાદ આ વૃક્ષની છાલ તથા પાંદડાંનો ક્વાથ કરીને પીવાની તારીફ કરે છે."

૨૬. અરડુસો*—(મ૦ મહારૂખ.) આ વૃક્ષ મોટું વધે છે. એનાં ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર ઘણાં થાય છે. કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એની સળી હાથ દોઢ હાથ લાંબી હોય છે. એની છાલનો તજના જેવો વાસ આવે છે, એ છાલ તજનાં કરતાં જાડી હોય છે; અને કેટલાક ગરીબ લોક તજને બદલે તેનો ઉપયોગ કરે છે. એના અંગમાં ઉષ્ણવાત હરણ કરવાની શક્તિ છે. એનું લાકડું હલકું છે એ ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એના લાકડાંનાં ઢોલકાં, મૃદંગ વગેરે બને છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રસૂતિવાત ઉપર:**—(સુવારોગ ઉપર)—અરડુસાની છાલના રસમાં તેટલોજ નાળીએરનો અંગરસ અને થોડો ગોળ નાખી પાવો. પછી ત્રણ દિવસ પર્યંત અરડુસાની છાલ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને મરી, એનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨) **નળબંધ વાયુ ઉપર:**—અરડુસાની છાલનો રસ ગાયના દૂધમાં ઉકાળી તથા સુંઠની ભૂકી નાંખી પાવો. (૩) **આમાતિસાર, સંગ્રહણી, વિષમજવર અને કફ ઉપર:**—અરડુસાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. (૪) **વાળા ઉપર**—અરડુસાનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટા બાંધવો. (૫) **પટકી** (કોલેરા) **નો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—અરડુસાની છાલ બારીક ન કરતાં પાણીમા નાખી તે પાણી પીવું. (૬) **વાયુ ઉપર:**—અરડુસાના પાલાનો રસ કાઢી, તે ઘીમાં પાવો. (૭) **મુસળરોગ ઉપરઃ**—અરડુસાનાં પાંદડાં પાણી નાખી વાટવાં, ને તેનો રસ કાઢી પાવો. (૮) **વિષ ઉપર:**—અરડુસાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં આમલી ચોળી પાવો. (૯) **મુખપાક ઉપર:**—અરડુસાનાં પાંદડાંનો રસ ઘીમાં પાવો. (૧૦) **ધનુર્વાત ઉપર:**—અરડુસાનાં પાંદડાંનો બાફ આપવો, એટલે ધનુર્વાત ત્વરિત દૂર થાય છે.

૨૭. અરણી—સં૦ અગ્નિમંથ. મ૦ ટાકળી. હિં૦ અરની, અગેથુ, ગણીવારી. ક૦ નરૂબલ. તૈ૦ નેલીચેટ્ટુ. બં૦ ત્રણિર, આગગન્ત. લા૦ કેલેરોડેન્ડ્રમ્‌ફ્લોમોઇડેન.

અરણીને એરણ પણ કહે છે. અરણીમાં નાની ને મોટી એવી બે જાતિ છે; તથા ધોળી અને કાળી, એવી પણ બે જાતિ છે. નાની જાતિનાં ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. મોટી જાતિનાં ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાંગરાદાર હોઇ તે નરવેલાનાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. અરણીને ફૂલોની બહાર આવે છે. તે સમયે એ ફૂલો ઉપર થઈ આવેલી વાયુની લહેર સુગંધિદાર હોઇ મનને આહ્લાદ આપે છે. ગામડાંઓમાં ખેતરની વાડ વગેરે ઠેકાણે આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢે છે. દશ મૂળોમાં એનાં મૂળ આવે છે. **મોટી અરણી**—તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, કડવી, તુરી અને અગ્નિદીપક છે; વાયુ, સળેકમ, કફ, સોજા, અર્શ, આમવાત, મલાવરોધ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, વિષદોષ, આમ તથા મેદોરોગનો નાશ કરે છે. **લઘુ અરણીનાં** મૂળ મોટી અરણીનાં જેવાંજ ગુણવાળાં છે; પરંતુ વિશેષ કરી લેપ, પાટો બાંધવો, એ વિષે હિતકર અને સોજાનો નાશ કરે

---

* અહીં મિ૦ પદેજી પોતાના બૃહન્નિઘંટમાં દેશાંતરીય નામ આપે છે કે "સં૦ કૈડર્ય. મ૦ મહારૂખ, કવડ્યાનિંબ, ફલિત મહાનિંબ, ધાણેરાનિંબ. ગુ૦ અરડૂસો. હિં૦ કૃષ્ણનિંબ, વરસંગ, મહારૂખ. બં૦ કાર્યાપ્લી. ક૦ ક્યાહેબેવુ. ફા૦ (ઇરાની) સંજદકરખી કુનાર. લા૦ મરેયાકિનિજી આઇ." પરંતુ શાલિગ્રામ નિઘંટમાં આ સઘળાં નામો હિં૦ મીઠાનીમ મ૦ કઢયાનીંબ અને ગુજરાતીમાં મીઠો લીંબડો (બકાણ સિવાય)એ નામો આપ્યાં છે. **અરડુસાને** તો **અરલુ** (ટેટુ)ના બીજા પ્રકારનું વૃક્ષ માન્યું છે. તેમજ મિ૦ દત્તરામ ચોબાજીએ પણ એનેજ મળતો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વળી વનસ્પતિશાસ્ત્રના કર્તા મિ૦ જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી કહે છે કે **અરલુ** અને **અરડુસો** (મહારૂખ) Alanthus excelsa અને **મરમઠ** કે ટેટુ (**टुंटुक**) orocylum Indicum (ઓરોસિલં ઇન્ડીકમ્) એ બન્ને જુદાં વૃક્ષ છે. ત્યાં શંકા થાય છે કે વૈદ્યરાજ રઘુનાથજીના નિઘંટ સંગ્રહમાં અરલુ, અરડૂસો, ટેટુ અને મહારૂખ એ બધાં એકજ વૃક્ષનાં પર્યાય નામો જોવામાં આવે છે, અને Orocylum indicum એ તેનું બોટેનીકલ નામ ગણે છે. આથી આ મહારૂખ અને અરલુ ઓળખવામાં મોટો સન્દેહ થાય છે. મારૂં મંતવ્ય તો અરલુ અને મરમઠ એ બન્ને સજાતીય ઇતર વૃક્ષ હોવાં જોઇએ અને ઉક્ત અરડૂસો તે આ મહારૂખજ ત્રીજું વૃક્ષ છે. રાજનિઘંટકાર પણ એજ મુજબ ત્રણ વૃક્ષો જુદાં ગણે છે. જુઓ કલકત્તાના રાજનિઘંટમાં પૃ૪ ૧૭૨–૧૭૪.

છે.+ **ઉપયોગ**—(૧) **સોજા ઉપર:**—અરણીના પાલાનો પાટો બાંધવો. (૨) **શીતજ્વર ઉપર:**—અરણીનાં મૂળ મસ્તકે બાંધવાં. (૩) **વાઘ કરડ્યો હોય તો**—અરણીનો પાલો મીઠું નાખી વાટી બાંધવો. (૪) **અંડ ઉતર્યા હોય તો**—અરણીનો પાલો વાટી ગરમ કરી અંડે પાટો બાંધવો અને તાંબાની સળીવડે પગની અનામિકાના નખ ઉપર ડામ દેવો (૫) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ધોળી અરણીનાં મૂળ વિધિયુક્ત ચોટલીએ બાંધવાં. (૬) **ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:**—નાની અથવા મોટી અરણીનાં મૂળનો કાઢો કરી ગરમ હોય તેમાંજ ગોળ નાખી પાવો. (૭) **વસામેહ ઉપર:**—અરણીનાં મૂળનો કાઢો પાવો (૮) **શીતપિત્ત ઉપર:**—અરણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી ખાવા માટે આપવું. (૯) **પક્ષાઘાત, સંધિવાયુ** અને **સોજા ઉપર:**—કાળી અરણીનાં મૂળોનું તેલ કાઢી, તે તેલ દરરોજ લેપ કરતા જવું અને શેકતા જવું.

૨૮. અરલુ—સં૦ સ્યોનાક. મ૦ ડીંડા, ટેંટુ. કો૦ ટેંટવે, જગદળા, ફળફળા. હિં૦ સોનાપાઠા, અરલુ-ટેંટું. બં૦ સોના. ક૦ શોડીલમર, તિગડુમર, હેગ્ગુગટીમર. તૈ૦ પેદ્દામાનુ. લા૦ કેલેસાન્થેસ ઇંડીકા.

અરલુનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં કાંઇક મરીનાં પાદડાં જેવાં હોય છે, અને ડાળાં પપઇનાં ઝાડ જેવાં પોચાં હોય છે. એને શીંગો આવે છે તે ચાર આંગળ પહોળી અને હાથ બે હાથ લાંબી હોય છે. એમાં સુમારે બસો અઢીસો બિયાં હોય છે, ને તે કપાસના જેવાં હોય છે. જ્યારે એની શીંગો કુમળી હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. એ શીંગોનો આકાર આબેહુબ તરવાર જેવો હોય છે. અરલુનાં મૂળોની અંતરછાલ લીલા રંગની હોય છે. દશ મૂળોમાં અરલુનાં મૂળ આવે છે. એને "ટેંટવે" એમ પણ કોઈ કહે છે. **અરલુ:**—તુરૂં, કડવું, તીખું, અગ્નિદીપક, ગ્રાહક, શીતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ: અને વાત, પિત્ત, સન્નિપાત, જ્વર, કફ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, આમવાત, કૃમિ, ઉલટી, ઉધરસ, અતિસાર, તૃષા, કોઢ, એનો નાશ કરે છે. પુટપાક કૃતિએ એનો રસ કાઢી ભક્ષણ કરવાથી ઘણા દિવસનો અતિસાર હોય તોપણ તેનો નાશ થાય છે. એનાં **કુમળાં ફળ**—તુરાં, મધુર, લઘુ, હૃદ્ય, રૂચ્ય, પાચક, કંઠને વિષે હિતાવહ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તીખાં અને ખારાં છે. એ ગુલ્મ, વાયુ, કફ, અર્શ, અરૂચિ અને કૃમિ, એઓનો નાશ કરે છે; એનાં **જૂનાં ફળ**—ગુરૂ, અને વાયુને કોપાવનારાં છે. **ઉપયોગ**—(૧) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—અરલુનાં મૂળ લાવી બારીક વાટી, તેનાથી ચોગણું તલનું તેલ લઇ અને તેમાં તલના તેલ જેટલું પાણી નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી થોડા થોડા દેવતા સળગાવી પાક કરી શુદ્ધ તેલ રહે એટલે તે તેલ લેઈ કાનમાં પાડવું; એટલે ત્રિદોષોત્પન્ન કર્ણશૂળ દૂર થાય છે. (૨) **સર્વાતિસાર ઉપર:**—અરલુની છાલનો અંગરસ પાવો; અથવા છાલનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે રસ પાવો. (૩) **આગંતુક વ્રણ ઉપર અને વ્રણ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો:**—અરલુની છાલ અથવા પાંદડાં વાટી બાંધવાં, એટલે જખમ જલદી રૂઝાઇ જાય છે. તેમજ અરલુના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૪) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—અરલુનાં પાંદડાં, છાલ અને મૂળ, એનો રસ પાવો. (૫) **પ્રમેહ ઉપર:**—અરલુની છાલ વાટી પાવી. (૬) **પથરી ઉપર:**—અરલુની શીંગોમાંનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને પાપડીયોખાર (સંચોરો), એની ગોળમાં ગોળી કરી આપવી. (૭) **સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર ત્વરિત ગુણ આવવા માટે:**—અરલુના ઝાડની અગર મૂળની છાલ લાવી બારીક કરી સુકવવી. પછી તેમાંથી અર્ધો તોલો અથવા વધારે છાલ લઇ, તે ચાર પાંચ તોલા પાણીમાં પલાળી રાખવી. ચાર ઘડી ગયા પછી આ છાલ બારીક વાટી પહેલાનાજ પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી પાવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ ૭. પથ્ય-ઘઉં, ઘી, સાકર, રોટલી, દાળ, ઇત્યાદિ, અલુણું (મોળું) ખાવું. ભાત ખાવો નહિ. સાત દિવસ પર્યંત સ્નાન કરવું નહિ. આઠમે દિવસે કડવા લીમડાના પાણીવડે સ્નાન કરી પથ્ય છોડવું. (૮) **ગરમીના યોગે આખા અંગ ઉપર ચાંદીઓ પડી હોય તે ઉપર:**—અરલુની છાલ લીલી અગર સૂકાયલી ઘસી ચોપડવી, એટલે ચાંદીઓ સારી થાય છે. (૯) **ખરજવા ઉપર:**—અરલુની છાલ દહીંમાં વાટી ચોપડવી.

+ **નાની અરણી**નું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આગળ આપેલ છે ત્યાં જોવું. ખેડેલા ખેતરમાં ઉગેલ અરણી વધારે ફલદ્રૂપ મનાય છે, તેમ તેમાંથી અંગરસ પણ થોડી મહેનતે બહોળો નીકળે છે. એનું ફૂલ સફેત પાંચ પાંખડીના બહારના આચ્છાદનથી ઢંકાએલ, તેમાં પાંચ પુરૂષ અને એક સ્ત્રી કેશર હોય છે.

(૧૦) પથરી ઉપર:—અરલુની છાલ ગોમૂત્રમાં વાટી પાવી અથવા છાલનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. **(૧૧) મૂળ વ્યાધિ (મસા) ઉપર:**—અરલુની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજની છાલ, સિંધવ અને સુંઠ એનુ ચૂર્ણ કઢીમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. એટલે મૂળથી મસા ગરી પડે છે. **(૧૨) મુખપાક ઉપર:**—અરલુની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા.

૨૯. અરસ—આ વનસ્પતિ બંગાળી લોકોને વધારે માહીત છે. બીજે પણ થાય છે એમ અમને મળેલી કેટલીક માહીતી ઉપરથી અનુમાન થાય છે, પરંતુ તે ઠેકાણે તે અપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનાં નોખા નોખા દેશનાં નામો, અનુભવ, ગુણ-દોષ અને ઔષધી-પ્રયોગ ઇત્યાદિ વિશ્વાસકારક માહીતી મળતી નથી. અરસ આ એક ક્ષુપ જેવું છે. એને ડાળીઓ હોતી નથી. એને પાંદડાં એકાંતરે આવે છે. એની લંબાઇ પહોળાઇ કરતાં વધારે હોય છે. તેના બહારના છેડા ઉપર અણી નીકળેલી હોય છે. એની કિનારી સરખી હોય છે. દીંટડું મધ્યમ લંબાઇનું હોય છે. પાંદડાંનાં દીંટડાંના મૂળને લાગે ઉગી નીકળેલા લાંબા પુષ્પદંડ ઉપર ધોળા રંગનાં પાંચ અથવા છ પાંખડીનાં નાનાં નાનાં ફૂલો આવે છે. ફળ નાનાં બોર જેવડાં હોય છે.

આના ગુણદોષ અને ઔષધી ઉપયોગ સંબંધી ખાત્રી લાયક માહીતી ફક્ત એટલીજ મળે છે કે આનાં પાંદડાના રસનો ઉપયોગ ગ્રંથિક શોથ (ગાંઠ સંબંધી સોજો) અને સંધિવાયુ ઉપર સારો થાય છે. એ ઉપરથી એમાં વાયુનાશક ધર્મ (ગુણ) છે, એમ તર્ક કરી શકાય છે.

૩૦. અરિઠા—સં૦ અરિષ્ટ. મ૦ રીઠાકરંજ. હિં૦ રિઠા. કો૦ રીંગી. ક૦ અટાલ, અરીઠાલ. તૈં૦ કંકુદુ, કુકુદુ. તા૦ પુવંડી. તુ૦ તુરેકાઇ દમારા. મલા૦ ચાવાકાઈ મારં. ગો૦ રિટચારૂકુ. ફા૦ ફીંદક હિંદી. અ૦ બુંદક. ઇં૦ સોપબેરી, સોપનટ ટ્રી. લા૦ સેપિન્ત ઇમાર્જીટસ્. સેપીંડસ્ ટ્રિફોલીએટસ્.

ભરતખંડવાસી **આર્યજનો**ના ઉદરનિર્વાહ તથા શરીરરક્ષણને માટે દયાળુ **ઇશ્વરે** ધનધાન્ય તથા વનસ્પતિની એટલી બધી સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ કરી છે કે તેઓને પરદેશીઓના હાથ સામું જોવાનો કદી પણ પ્રસંગ આવેજ નહિ. આ આપણા ઉપર તેનો કેટલો બધો ઉપકાર! પરંતુ આપણે એટલા કૃતઘ્ન, આળસુ, બેશરમ, નષ્ટ, પેટભરા, વિષયાંધ તથા મદાંધ છીએ કે આપણને તે દયાળુ પરમેશ્વરનો સ્વાભાવિક ઉપકાર ઘણો તુચ્છ જણાય છે! ઇંદ્રના નંદનવનમાંહેની હવા કરતાં પણ વધારે આલ્હાદકારક તથા હિતકારક હવાની સોઇ હજારો ઠેકાણે આપણને દયાળુ ઇશ્વરે આપેલી છતાં, તે તુચ્છ માની **સ્વીટ્ઝરલંડાદિ** પારકા દેશમાંનાં ઠેકાણાંનોજ આપણા રજવાડાઓને સ્વાદ લાગ્યો! સ્ફટિક જેવું શુભ્ર, સ્વચ્છ અને અમૃતસમાન મીઠું અને ગુણકારક ઉત્તમ પાણી, આપણા દેશમાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે છતાં તે તરફ આપણે ડોકીયું કરીને પણ ન જોતાં, **સોડાવાટર, બ્રાંડી** ઇત્યાદિ અશુદ્ધ પેયોજ આપણા શ્રેષ્ઠવર્ગને પ્રિય જણાવા લાગ્યાં!! **નલ-ભીમાદિ** પાકશાસ્ત્રવેત્તાઓનો સર્વ વ્યાધિહારક પાક આપણને મીઠો ન લાગતાં, ૩૦૦૦ કોશ ઉપરથી આવેલા નિષિદ્ધ માંસાદિ પદાર્થો, નિત્ય સેવન કરવાને **રાજકુલોત્પન્ન** કુલીનોની જીહ્વા ચપલ પણ બની! દુર્ધર વ્યાધિહારક એવી હજારો ઔષધીના, ગુણાનુવાદ **ધન્વંતરિ, આત્રેય, અશ્વિનીકુમાર, પરાશર, ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ, અગ્નિવેશ, વંગસેનાદિ** મહાન **ઋષિવર્યોએ** લખી રાખેલા છતાં, એ ઔષધીને તૃણસમાન ગણી, આપણે પરદેશીઓનું કાચપાત્રમાંનું અપવિત્ર તથા અહિતકારક પાણીજ જાહ્નવીતોય જેવું માન્યું! ત્યારે ધન્ય છે આપણા શાણપણાને, ન્યાય-નીતિને, દૂર દૃષ્ટિને તથા અક્કલને! આવાં વિપરીતાચરણોવડે આપણે હીન, દીન, દુર્બલ, નિશ્શક્ત, કંગાલ તથા અન્ન માટે મોહતાજ કાં ન થઇએ? આપણા ઘર-બારમાં તથા વન-વગડામાં શું છે? એ ન જોતાં, આપણે વિષયમાંજ નિમગ્ન થઇએ ત્યારે તેનું પરિણામ વિપરીતજ આવે, તેમાં શી નવાઇ!

અરિઠાનાં ઝાડ આ દેશમાં ઘણું કરી સર્વે ઠેકાણે થાય છે. આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં **ઉંબરાનાં** પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. આપણને "અરિઠા" એ વૃક્ષ યત્કિંચિત્ જેવું દેખાશે, પરંતુ એ કેવળ ભ્રમ છે. જુઓ, દયાળુ પરમેશ્વરે આપણને એ કેટલી મોટી બક્ષિસ આપેલી છે, કે આપણને અન્ય લોકોની પેઠે સાબૂ તૈયાર કરવાને કદી પણ શ્રમ પડે નહિ. અરિઠા મળે તેટલા વગડામાંથી લાવ્યા કે આપણો સાબૂ તૈયાર થયોજ. તે પ્રમાણે શિકેકાઈ વૃક્ષ પણ સમજવું. આ ઇશ્વરનિર્મિત સાબુ, પર-

દેશીઓના ચરબીમિશ્રિત નિષિદ્ધ સાબૂ કરતાં સોગણો સોંઘો તથા ગુણોમાં પણ અતિશય ઉત્તમ છે. પરંતુ એવી ઈશ્વરની અમૂલ્ય બક્ષિસનો આપણે ઉપયોગ ન કરતાં, તેને "કૂચ બિશાત" સમજી, ચરબીમિશ્રિત ક્ષાર મોટા પ્રેમથી આપણે મ્હોડે ઘસી, મ્હોડું ચોળતા બેશીએ છીએ; એને શું કહેવું? અરિઠાના યોગે અંગ સ્વચ્છ થતું નથી કે શું? ના, તેમ નથી. કેટલોએ ઉંચો તથા સુગંધિ સાબુ હોય તો પણ આપણા અરિઠા અને શિકેકાઇ સાથે તેની કદી પણ બરોબરી થશે નહિ. ખસ, ચાંદીયો ઇત્યાદિ ચામડીના રોગ ધોવાને, સાબુ કરતાં અરિઠાજ ઉત્તમ છે. આમ છતાં પણ અરિઠાનો ઉપયોગ ન કરતા, વધારે ખરચનો અને અપવિત્ર સાબુ આપણે નિત્ય શરીરે ચોળીએ છીએ! આ કેવું વિપરીત આચરણ છે? કેવળ અજ્ઞાનથીજ આપણે આડે માર્ગે ચાલ્યા છીએ.

અરિઠાના ફળની અંદર જે **કઠિન** અને **કાળાં બી** હોય છે, એના, નાના બાળકોને નજર લાગે નહિ માટે વજરમુદ્રા કરે છે. અરિઠાનાં બી પલાળી રાખી તેઓને છિદ્ર પાડી તેની માળાઓ કરી શોભા માટે ઘોડાના ગળામાં બાંધે છે. અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમાં પારો ઘુંટવાથી તેની હાથમાં લેવા જેવી ગોળી થાય છે. સ્વચ્છ કરેલા વાસણ ઉપર એ પારો ચોળવાથી તે વાસણ ઉપર સારો ઝળકો (ગિલિટ) બેસે છે. દાગીના વગેરે ઉજળા કરવાના કામમાં પણ સોની લોકોને અરિઠાનો દરરોજ ખપ પડે છે. અરિઠા શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી અંગ ઉપરનો મેલ નીકળી જઈ અંગ અને કેશ નિર્મળ થાય છે. મેલાં કપડાં પણ અરિઠાના પાણીમાં ધોવાથી સ્વચ્છ થાય છે. સાબુ જેવા અશુદ્ધ અને મોંઘા પદાર્થનો આ કામમાં ઉપયોગ ન કરતાં, સ્વદેશમાં ઉત્પન્ન થનારા અરિઠાનોજ ઉપયોગ કરવો, એટલે સ્વકીય વસ્તુ ઉપરનું આપણું અભિમાન કાયમ રહી, એકંદર બધાઓનું હિતજ થશે. **અરિઠો**—તીખો, પાક કાળે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, લેખન, ગર્ભપાતકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ; અને ત્રિદોષ, ગ્રહપીડા, દાહ, શૂળ, એઓનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ** (૧) અરિઠા એ મોટો **વિષનાશક** પદાર્થ છે. સર્પદંશ થાય તો અરિઠાનું પાણી કરી તેનું આંખોમાં અંજન કરવું એટલે વિષ ઉતરે છે. વિષનું જોર ઘણુંજ વધારે હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ત્વરિત ઉતરે છે. **અફીણ, વછનાગ, સોમલ, મોરથુથુ, હરતાલ** ઇત્યાદિ કોઇ પણ વિષ પેટમાં ગયું હોય તો અરિઠાનું પાણી કરી પાવું, એટલે વમન થઇ સર્વ પ્રકારનાં વિષ ઉતરે છે. અંજન કર્યા પછી અરિઠાનાં પાંદડાંના રસને પણ સર્વાંગે ચોળવો. અરિઠાના અંજનથી વિષ ઉતર્યા પછી આંખોમાં આગ (બળતરા) થાય છે અને આંખો લાલ થાય છે, તે નાશ થવાને—તુરતજ આંખોમાં માંખણ કિંવા તાજું ઘી બે ત્રણ દિવસ આંજવું એટલે આંખો સારી થાય છે. કોઇ પણ રોગ ઉપર અરિઠાનું અંજન કર્યાથી રોગ ઉતર્યા પછી તુરતજ આંખોમાં ઘી ચોપડવું એટલે બળતરા થશે નહિ. **(૨) વિંછીના વિષ ઉપર:**—એક અરિઠાના ફોતરાની ગોળમાં ત્રણ ગોળીઓ કરી, પ્રથમ એક ગોળી ખાઇ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. પછી થોડીવાર બાદ બીજી ગોળી ખાઈ થોડું ગરમ પાણી પીવું. તે પછી ત્રીજી ગોળી ખવરાવી ઠંડું પાણી પાવું. એટલે વિષ ઉતરે છે. તંબાકૂ પીવાની ટેવ હોય તો તે તંબાકૂની પેઠે અરિઠો ચલમમાં નાખી ધુમ્રપાન કરવું, એટલે તેથી પણ **વિંછીનું** વિષ તત્કાળ ઉતરે છે. **(૩) કફ જાડો થઇ છાતી ઘેરાઈ જાય તો**—અરિઠાની છાલ ખાવી એટલે કફ પાતળો થઇ, પડશે. **(૪) નળવાયુ ઉપર:**—અરિઠાનું પાણી કરી તે પાવું અને ફીણ પેટે ચોળવું. **(૫) મસ્તકરોગ ઉપર:**—અરિઠાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તે રસ નાકમાં પાડવો; એટલે મસ્તકશૂળ, આદાશીશી, વગેરે મસ્તકરોગનો નાશ થાય છે. **(૬) પ્રસૂત સ્ત્રિયોને એકાએક મસ્તકમાં વાયુ થઈ મસ્તક જડ થાય છે, અને ફરે છે, આંખોએ અંધારાં આવે છે, દાંત ચોટી જાય છે, વગેરે લક્ષણો થાય છે, એ વાયુને નંદવાયુ (અનંતવાત) કહે છે એ ઉપર:**—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું એટલે વાયુના ઝાટકા બંધ થાય છે. પછી આંખોમાં માખણ અગર ઘી બે ત્રણ દિવસ ચોપડવું. **(૭) ઉષ્ણતાને લીધે શરીર ઉપર લાલ અને પસરનારાં દરાજ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે ઉપર:**—અરિઠાનું ફીણ ચાંદા ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડી ઘડીવાર સુધી અંદર જેરવવું. પછી ગરમ પાણીવડે તે જગા ધોઇ નાખવી એટલે તે ચાંદાં સારાં થાય છે. **(૮) તાપમાં ફરી આવ્યા પગે બળતરા થતી હોય તો** અરિઠાનું ફીણ ચોપડવું. **(૯) વાળા ઉપર:**—અરિઠાની અંદરનું મગજ અને હિંગ ગરમ કરી બાંધવી. **(૧૦) અપસ્માર ઉપર:**—અરિઠા લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય દેવું.

મૂર્છા,* અને તિડક ઉપરઃ—અરિઠા ચોળી તેનું ફીણ નીકળે તે, પેટે અને પગે ચોળવું અને પીવું. (૧૨) **રક્તગુલ્મ ઉપરઃ**—અરિઠાનાં પાણીમાં કડવી વૃંદાવનીનાં મૂળ ઘસી પાવાં, એટલે રક્તગુલ્મ ગરી પડે છે. (૧૩) **ધનુર્વાત જેવો ઢોરોને મુરડી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે ઉપરઃ**—અરિઠાનું ફીણ કાઢી બન્ને આંખોમાં અંજન કરવું. ગુણ આવ્યા પછી ત્રણ દિવસ નિત્ય આંખોમાં માખણ ચોપડતા જવું. **(૧૪) ઢોરને સર્પદંશ થાય તો**—અરિઠાના ફીણનું અંજન કરવું અને અરિઠાનું પાણી એક શેર સુધી પાવું.

૩૧. અષ્ટવર્ગ–જીવક અને **ઋષભક**—એ હિમાલયના શિખરોપર થાય છે. એ બે કંદ લસણના કંદ પ્રમાણે હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. જીવકનો આકાર કુચા જેવો અને ઋષભકનો આકાર બળદના શિંગડા જેવો હોય છે. એ બન્ને કંદ બલવર્ધક, ઠંડા, વીર્ય અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર, મધુર; તથા પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, કૃશતા, ક્ષય, એઓનો નાશ કરે છે. **મેદા અને મહામેદા** એ બન્ને કંદ, મોરંગ વગેરે સ્થળોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જે કંદ નખથી કાપી શકાય છે અને જેમાંથી મેદ–ધાતુના જેવો રસ નીકળે છે તે મેદા; અને તેજ પ્રમાણે જે સફેદ કંદ હોઇ આદા જેવો હોય છે, તે મહામેદા. તે પહેલાં સફેદ રંગનો હોય છે. એ બન્નેના વેલા હોય છે. **મેદા અને મહામેદા**—એ ગુરૂ, મધુર, વીર્યવર્ધક, સ્તન્ય (સ્તનમાં દૂધ વધારનાર), કફવર્ધક, શરીરમાં તત્વની વૃદ્ધિ કરનાર, શીતળ; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાતજ્વર વગેરેનો નાશ કરનાર છે. **કાકોલી** અને **ક્ષીરકાકોલીઃ**—જે ઠેકાણે મેદા અને મહામેદા થાય છે, તેજ ઠેકાણે કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીની ઉત્પત્તિ થાય છે. કાકોલી અને ક્ષીરકાકોલીના કંદ આસકંદના (આસન) કંદ પ્રમાણે હોય છે. તેમાંથી દૂધ ઝરે છે, અને તેનો વાસ આવે છે. કાકોલીનો વર્ણ કિંચિત્ કાળો હોય છે, અને ક્ષીરકાકોલીનો ધોળો હોય છે. બન્ને **કાકોલીઓ** શીત, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, શરીરમાં ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર; અને વાયુ, દાહ, રક્તપિત્ત, શોષ, જ્વર, એના નાશ કરનાર છે. **વૃદ્ધિ** અને **ઋદ્ધિઃ**—વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એ બંને કંદ કોરોમાંડળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એના વેલા હોય છે. આ કંદને છિદ્ર હોઇ, એના ઉપર ધોળા કેશ હોય છે. ઋદ્ધિનો કંદ ગાંઠ જેવો હોઇ, એનાં ફળ વામાવર્ત હોય છે. અને વૃદ્ધિનાં ફળ દક્ષિણાવર્ત હોય છે. **ઋદ્ધિ** એ બલવર્ધક, ત્રિદોષઘ્ન, વીર્યવર્ધક, મધુર, ગુરૂ, પ્રાણરક્ષક, ઐશ્વર્યકારક; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **વૃદ્ધિ** એ ગર્ભપ્રદ, શીત, પુષ્ટિદાયક, મધુર, વીર્યવર્ધક; અને રક્તપિત્ત, ક્ષત (વ્રણ), કાસ, ક્ષય, એઓનું નાશક છે. આ અષ્ટવર્ગ—પ્રતિનિધિ, રાજાને પણ દુર્લભ છે, એટલે વૈદ્યોએ તત્સમાન ઔષધ આપવું. મેદા અને મહામેદા એ ન મળે તો શતાવરી આપવી. જીવક અને ઋષભક, ન મળે તો ભુય (ભુરૂ) કોળું આપવું. કાકોલી અને ક્ષીર કાકોલી, એ ન મળે તો આસકંદ આપવી. વૃદ્ધિ અને ઋદ્ધિ એના અભાવે ડુકર કંદ આપવો.

૩૨. અસાણા. (આસન)—સં૰ હિં૰ આસન. કો૰ પાલે હસાણી. ક૰ હિરિયહોનેયબરનું. મ૰ અસાણા, થોર બિબલા.

એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. અસાણાનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ફળો આવે છે. કાચાં ફળોનો રંગ લીલો હોય છે. પછી પીળો થતો જઇ પાક્યા પછી કાળો થાય છે. એ ફળો સ્વાદમાં કડવાં હોય છે. અસાણાની અંતર્છાલ લાલ રંગની હોય છે. **અસાણા**—એ ભેદનીય, મૂત્ર–સંગ્રહણી, કુષ્ટ, એનો નાશ કરે છે. **(૧) અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપરઃ**—અસાણાની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, અથવા પાણીમાં છાલ વાટી પાવી.

૩૩. અસાળીઓ.—સં૰ મ. આહાલવ. હિં૰ હાલો. ફા૰ હાલમ તુખ્મતરાતેજક. અ૰ હબુરરશાદ, હાકમ, બજરૂલ જીરજર. ઇં૰ કૅામનક્રેસ. લા૰ લેપીડીયમ, સેટીવ્યુમ્.

અસાળીઆનાં ઝાડ ખાનદેશમાં નદીના અથવા ઝરાના કિનારાપર વાવે છે. એ ઝાડ નાનાં થાય છે.

---

* અહીં ભાષાન્તરકારે મ૰ મોડશીનો અર્થ કેટલીક જગ્યાએ મૂર્છા કર્યો છે અને કેટલીક જગ્યાએ એનું એ નામ પણ અપાતું જણાય છે, પરંતુ મૂર્છાનો રોગ એનાથી જુદો છે. મોડશીનો ખરો અર્થ ગુ. કોગળીયું, મરકી, મહામારી, નાખ્યું, અને ઇંગ્રેજીમાં કૉલેરા થાય છે. તેમજ તિડકનો અર્થ હાથપગ અને કલેજામાં થતી ચટકા જેવી વેદના (તણુખા નાખવા) થાય છે. સામાન્ય રીતે દરદ થાય છે એમ પણ કહેવાય છે.

અસાળીઆનો રંગ રાતો હોય છે. તે બારીક અને ચપટાં હોય છે. તે ઉષ્ણ, કડવાં અને પુષ્ટિદાયક છે. ત્વચાના દોષ, વાયુ અને ગુલ્મ, એનો નાશ કરનાર છે. **(૧) અસાળીઆની ખીરઃ**—પ્રથમ દૂધ ઉકાળી તેમાં અસાળીઆ નાખવા; અને તે ખીર સરખું થાય એટલે તેમાં ગોળ અથવા સાકર નાંખવી; એટલે તૈયાર થાય છે. એ ખીર વાયુનો નાશ કરે છે, અને કમરને જોરાવર અને ધાતુપુષ્ટિ કરે છે. આ ખીર બાળક છોકરાંની માતાઓને વધારે દૂધ આવવાને આપે છે. **(૨) વાયુના યોગથી જુલાબ થવા લાગે તો:**—અસાળીઆનું ચૂર્ણ ખાંડમાં આપવું; એટલે બંધ થાય છે. **(૩) અસાળીઆનો લેપઃ**—ચામડીનો દોષ અથવા લોહી બંધ થયું હોય તો, કિંવા વાયુએ કરી સાંધામાં કળતર થતું હોય તો, અસાળીઆ પાણીમાં મેળવી લેપ કરવો, એટલે તે ચોંટી જઇ સારૂં થાય છે. **(૪) કટીશૂળ અને ગૃધ્રસી વાયુ ઉપરઃ**—અસાળીઆની ખીર ગોળ અથવા સાકરમાં બનાવી આપવી. **(૫) હેડકી ઉપરઃ**—અસાળીઆ વાટી પાણીમાં પલાળી રાખી ગાળીને આપવો. **(૬) ધાતુપુષ્ટિને માટે અસાળીઆના લાડુઃ**—નવું નાળીએર લેઇ તેના ખોપરાને ઝીણું કરી તેમાં ખોપરાના પ્રમાણથી ગોળ અને અસાળીઆ નાખી, ગોળ મળી જાય ત્યાં સુધી તેનો પાક કરી, પછી થંડુ થયા બાદ તેના લાડુ વાળી ખાવા. **બીજો પ્રકાર:**—૧૦ તોલા અસાળીઆ લઇ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘઉંનો રવો પાકો શેર એક તથા અડદનો લોટ પાકો ૦। શેર લઈ ઘીમાં શેકવો. પછી ઘી પાકો શેર એક લઈ, ઘી અને સાકરનો પાક કરી, તેમાં તે લોટ અને એદ્રાણા, (લાલ દ્રાક્ષ) બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, એ નાખી ચોસલાં પાડવાં અથવા લાડુ કરવા. ચોસલાં પાડવા માટે અસાળીઆ નીચે નાખી પછી તે ઉપર પાક રેડી પાડવાં. આ પાક ઠંડી ઋતુમાં ખાવો. એ સારો પૌષ્ટિક છે.

૩૪. અળઇ—એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં પુષ્કળ થાય છે. કોકણમાં પણ ઘણાં છે. એ ઝાડ સુમારે માચોડુ ઉચું વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં નથી હોતાં. એ પાંદડાંનો આકાર કાઇક કુંવાડીઆનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. અળઇની છાલ ઘણીજ ઠંડી છે. અળઇને "આવી" એમ પણ કહે છે. **(૧) કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:**—અળઇનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં ગાંઠ એસી જશે. **(૨) મુખરોગ ઉપર:**—અળઇના ઝાડની છાલ મ્હોડામાં રાખવી, અને મ્હોડું ગળતું રાખવું. **(૩) ઇંદ્રિયના અંદરના ભાગમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપરઃ**—અળઇની છાલનો રસ બે તોલા કાઢી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૪) મધુમેહ ઉપર:**—અળઇની છાલનો કાઢો કરી હમેશાં રાત્રે સૂતી વખતે પી જવો. **(૫) આંબ-રક્તયુક્ત અતિસાર ઉપરઃ**—અળઇની છાલ વાટી આપવી. **બીજો પ્રકાર**—અળઇના ઝાડને કોવાડેથી ઘા કરી તેમાંથી જે રસ નીકળે તે બાટલીમાં ભરવો. પછી એ રસ નિત્ય સાકર સાથે આપવો. અથવા એની છાલનો કાઢો કરી ખડીસાકર સાથે આપવો.

૩૫. અળવી—સં૦ આલુક, મ૦ અળુ, હિં૦ આલુ, વ૦ ઘોપા, ક૦ ગેણસુ, તૈં૦ સ્યામકુર્રા, અ૦ કુયાં, કલકાશ, ઇં૦ ગ્રેટલિવ્ડ, કેલેડીયમ. લા૦ એરેમઇંડીકમ.

અળવીના કંદ હોય છે, તેથી તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. અળવીમાં અનેક જાતો છે. રાજાળુ, ધાવઅળુ, કાળાં અળુ, પાનઅળુ, રૂખઅળુ (વૃક્ષ ઉપરનું અળુ), માડીઅળુ, મુંડળેઅળુ, ગિમઅળુ અને રાનઅળુ (તેરી); સર્વમાં કાળાં અળુ ઉત્તમ છે, અળવીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કેટલીક અળવીને મોટા કાંદા હોય છે, અને કેટલીકને ઝીણા કાંદા હોય છે. તેને બાફી અથવા શાક કરી ખવાય છે. અળવી સાધારણ રીતે શીતળ, અગ્નિદીપક, મલાવષ્ટંભક, બળની વૃદ્ધિ કરનાર, તેમજ સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. અળવીના સેવનથી મળમૂત્ર પણ પુષ્કળ થાય છે, અને કફ, તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ કંદમાં ધાતુ વધારવાની પણ શક્તિ છે.* **(૧) ફુરષાના વિષ ઉપર**—અળવીનો પાલો અને મરી વાટી ખાવાને આપવાં, તથા ભારંગીનો રસ પાવો અને માથું વગેરે ઠેકાણે ચોળવો. **(૨) ખડક ઉપરનો કોળ કરડયો હોય તોઃ**—ઝાડ ઉપરના રાજાળુનાં મૂળ શેકીને વાટી તેની બોર

* એ એક ગોળ કંદ છે એનો સ્વાદ ફીકો છે. એ દીર્ઘપાકી (ઘણીવારે પાચન થનાર) અને આમાશયને નુકશાનકારી છે. એનો ઉતાર માંસ અને ગરમ મસાલો યુનાની હકીમો માને છે.

જેવડી ગોળી ખાવી. ઉતાર-ઘી. (૩) **નળવાયુ અને તિડક ઉપર:**—અળવીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. દિવસ ૩. (૪) **વાયુના ગોળા માટે:**—અળવીનાં પાંદડાં દાંડા સુદ્ધાં બાળી, તેનું પાણી ઘી નાખી આપવું. દિવસ ૩. (૫) **પિત્તને માટે:**—અળવીના પાલાનો રસ જીરાની ભૂકી નાખી આપવો. (૬) **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—અળવીનું શાક હંમેશાં ખાવું, ઘણું ખાવું નહિ. (૭) **કૃમિ-ઉપર:**—રાને અળવીનો કાંદો બાળી તેની રાખ પાણીમાં અગર મધમાં આપવી. (૮) **ફોલ્લા ફુટવા માટે:**—અળવીના દાંડા બાળી તેની રાખ તેલમાં કાલવીને ચોપડવી.

૩૬. અળશી.—સં૦ અતસી. મ૦ અળશી. જવસ. હિં૦ અલસી. ક૦ અગસી, અતસીગિડ. તે૦ **અલસી**. તા૦ અલવિરાઇ. ફા૦ તુખ્મેકતાન. અ૦ બજરૂલકતાન. ઇં૦ લિનસીડ. લા૦ લિનિસીમિના.

એના છોડ હાથભર (૧॥-૨ ફુટ) ઉંચા વધે છે. અળશીનું તેલ કાઢવામાં આવે છે. તે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ દેશમાંથી હજારો ખાંડી અળશી દરસાલ વિલાયતમાં જાય છે. ત્યાં તેનું તેલ કાઢી તેનો રોગાન બનાવે છે; અને તેજ પાછો અહીં વેચવા મોકલે છે. રોગાન ઘણોજ મોંઘો હોય છે, તેથી તે બદલ ઘણાજ પૈસા અહીંથી વિલાયતમાં જાય છે. આવી રીતે આ દેશના સેંકડો ઉદ્યોગો બુડવા લાગ્યા છે, પરંતુ આપણા લોકો ગાઢ અંધકારમાં હોવાથી તેઓને આવી કાંઇજ વાતો દેખાતી નથી, એ મોટી શોચનીય વાત છે. લોકોએ જાગૃત થઇ આ વાતનો કંઇ પણ વિચાર કરવો, એટલે **"પથ્થર કરતાં ઇંટ સુંવાળી"** એ ન્યાય પ્રમાણે તેઓનું કાંઇક પણ હિત થશે. અળશી શેકી તેની ચટણી કરે છે તે સારી થાય છે. અળશીનાં તાજાં જીંડવાંની ચટણી ઘણી સ્વાદિષ્ટ થાય છે, અને જીંડવાં અથાણાંમાં પણ નાખે છે. અળશીના છોડમાંથી પણ રેષા નીકળે છે, પરંતુ આળસાઇથી કિંવા બેપરવાઇથી અહીં ઘણું કરી તે કાઢતા નથી. એ રેશાઓનાં શણના જેવાં વસ્ત્રો થાય છે.

આ છોડ સીધો અને નાજુક હોઇ એને ઉભી સળીઓનાં બારીક, લાંબાં અને એકએકના આંતરે પાન આવે છે. તેનાપર ફિક્કા રંગનાં ઘંટ (ટોકરા)ના આકારનાં ફૂલો આવે છે. બીજાં ધાન્યો પ્રમાણે આનું વાવેતર કરવાથી તે ઉગે છે. એના ઉપર ગોળ દડા પ્રમાણે ફળ થાય છે. તેમાં દશ દશ ખાનાં હોઇ દરેકમાં એક એક ચકચકિત બી હોય છે. સંસ્કૃતમાં જેને "શાણ" કહે છે તે ખરો 'શાણ' આના રેપા ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેટલાક અર્વાચીન શોધકોએ આનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મિસર, અને કેટલાકે યુરોપમાંના બીજા દેશ છે, અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવી; એવો પોતાનો મત બતાવ્યો છે; પરંતુ એ નિર્ણય નિરાધાર છે. ચરક અને સુશ્રુત એ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અળશીનો ઉમા, અતસી, ક્ષૌમ ઇત્યાદિ નામોથી ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો હોઇ ત્યારથી હમણાં સુધી સરખો ઉપયોગ કરેલો છે. તેમના કરતાં પ્રાચીન એટલે મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્યાદિની સ્મૃતિઓમાં ઉપનયન (યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર) પ્રકરણમાં ક્ષત્રીઓને ક્ષૌમ (અળશીના વાકનાં) વસ્ત્રો ધારણ કરવા વિષે વિધાન કરેલ છે. મહાભારત અને રામાયણમાં પણ ક્ષૌમ વસ્ત્રોનો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉલ્લેખ દેખાય છે. (ચીનમાં "ચુમા" નામનું એક કાપડ છે તે વાક (કહોવરાવેલા રેષા) સરખુંજ હોય છે.) આઇન-ઇ-અકબરી નામના અકબરશાહની કારકીર્દીના ગ્રંથમાં બ્રહ્મચારીના વેશમાં, વાકના કપડાની ટોપીનો નિર્દેશ કરેલો જણાય છે. સુશ્રુતના સૂત્રસ્થાનના ૨૫ મા અધ્યાયમાં સેવની તૈયાર કરવા માટે અળશીના સૂત્રનો ઉપયોગ કરવા સંબંધી કહે છે કે, **"सपत्नक्षौम सूत्राभ्यां स्नाय्वा वल्किन वा पुनः"** આ સર્વ પ્રકાર ઉપરથી આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે કે અળસીનું વાવેતર હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન કાળથી થાય છે, અને તેના રેષાથી વસ્ત્રો બનાવવાની પ્રણાલી (રૂઢી) પણ પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવે છે; પરંતુ અહીં બસો વર્ષથી અળશીનો વાક કાઢવાનો રીવાજ બંધ પડ્યો છે. એ વાત બદલ અનેક પુરાવા મળે છે.

અળશીનો ઔષધીમાં અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. તે સિવાય ઉદ્યોગ-ધંધા સંબંધીમાં પણ હિંદુસ્તાનમાં ઘણો મહત્વની છે. તેલનો રંગ, છાપવાની શાહી, જમીન ઉપર પાથરવાનાં વેલબુટીદાર રંગીન કાપડ, કૃત્રિમ (બનાવટી) ઇન્ડીયા રબ્બર, તેલનાં વાર્નિશ, નરસાબુ, ઇ૦ કરવાના કામમાં આનો અતિશય ઉપયોગ થાય છે. યંત્રમાં લગાડવાના કામે એ બહુજ વપરાય છે. **બેલતેલ** નામનું જે પ્રસિદ્ધ વિલાયતી તેલ બજારમાં વેચાતું મળે છે તે અળસીનુંજ ઉકાળેલું તેલ છે. (Boiled oil) ઇગ્લાંડમાં અળશી ઘોડાઓને

ખાવા આપે છે. અળશીના લોંદા ઢોરોને ખવરાવે છે. અળશીનાં ડાંડલાં ઉપરથી જે વાક નીકળે છે તેનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર બને છે. લિનન અને 'કેમ્બ્રિજ' નામનાં વિલાયતી કાપડ અળશીના વાકથીજ બનાવે છે. લિનન કરતાં કેમ્બ્રિજ ઘણું ઝીણું અને ઉમદા હોય છે. આ કાપડ ઇંગ્લાંડમાં તૈયાર કરે છે. અળશીના સડવી રાખેલા ડાંડા કાગળ બનાવવાને ઉપયોગી થાય છે. એના લોંદા દુઝણાં ઢોરોને ખાવા આપવાથી તે ઘણા દિવસ સુધી દૂધ આપે છે; અને તે દૂધ ઉપર માખણ પણ ઉમદા પ્રકારનું આવે છે. આ ઝાડમાંથી બીજા અનેક પ્રકારના ફાયદાવાળા ધંધા થવા જોગ છે. આપણે અહીં અળશીનું સ્વતંત્ર વાવેતર નહિ કરતાં સરસવ અથવા રાઇ સાથે તે વાવે છે, તેથી એકલી અળશી મળતી નથી. તેમાંથી સરસવ અને રાઇનું મિશ્રણ હોવાથી તેલ સારૂં નીકળતું નથી, અને તેથી તેલમાંથી બનનારાં વાર્નિશ, રંગ વગેરે પદાર્થ પણ ઉત્તમ તૈયાર થઇ શકતાંજ નથી. પૂર્વે હિંદુસ્તાનથી તેલ વિલાયતમાં જતું હતું, પરંતુ તે હલકી પ્રતનું લાગવાથી તેનો ઉત્તમ ખપ નહિ જેવો થયો, અને ભાવ પણ ઘણો ઓછો આવવા લાગ્યો, તેથી તેલ મોકલાવું બંધ પડયું. આથી ફક્ત બી રવાના થાય છે. અળશીનું તેલ અને બી એનો પણ ક્વચિત્ ખાવા-માટે ઉપયોગ થાય છે.

અળશીની મુખ્ય બે જાતો છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. રાતીમાં વળી નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. ધોળાં બીમાંથી સેંકડે ૩૫.૧ ના પ્રમાણથી તેલ નીકળે છે. મોટી જાતીનાં રાતાં બીયાંમાંથી સેંકડે ૩૧.૨ અને નાનીમાંથી ૨૯.૬ આ પ્રમાણે નીકળે છે. સરાસરી સેંકડે ૩૦ ટકા પ્રમાણે એટલે ૧૦૦ મણ બીયાંમાંથી ૩૦ મણ તેલ નીકળે છે.

ઔષધીપ્રયોગ:—રંગારી લોકોને સફેદ રંગનું કામ કરતાં શીશાનો અંશ પેટમાં જવાથી પેટમાં દુ:ખ થાય છે, તેના ઉપર અળસીનું તેલ રામબાણ છે. એવો અનુભવ એક **ગાલેશ્કી** નામના રૂશીયન વૈદ્યે જાહેર કર્યો છે. યુરોપમાં ક્વચિત્ જળમાર્ગનો સોજો અને કફાશયના ઉપરના ભાગનો અંદરનો સોજો સારો કરવાને ચ્હા જેવો અળશીનો ફાંટ તૈયાર કરીને આપે છે. ઇંગ્રેજી 'સૉલિડ ઓઇલ'ના બદલે અળશીના તેલનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. સૉલિડ ઓઇલ પ્રમાણે અળશીના તેલમાં પણ મલમ કરી શકાય છે. સોડા અને પોટીશ મેળવીને સાબુ પણ બને છે. એની પોટીશ તૈયાર કરવાની રીત એવી છે કે—અળશીના લોટ ઉપર એકદમ ખળખળતું ઉનું પાણી નાખી તે હલાવવું. ટાઢું પાણી નાખેલ પોટીશ સારી થતી નથી. હકીમોના મત પ્રમાણે અળશી પેટમાં નુકશાનકારક છે, તેટલા માટેજ તેની સાથે મધ અને ધાણા ખાવાને બતાવે છે. અળશીનું તેલ રેચક છે. અળશીની એક જાત પશ્ચિમ ઘાટ ઉપર અને કલકત્તા પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. તેને **ઉંદ્રી** કહે છે એમ ડૅા૦ મંત્રીનો મત છે. **અળશી**—મધુર, સ્નિગ્ધ, કડવી, બલકારક, પાકકાળે તીખી, ગુરૂ, વાતકર, કફકારક, ઉષ્ણ; અને દષ્ટિ, શુક્રરોગ, શુક્રદોષ, પૃષ્ઠશૂળ અને પિત્ત, એઓનો નાશ કરે છે.* એનાં પાંદડાંનું **શાક:**—વાત, કાસ, કફ એ ઉપર હિતકારક છે. **(૧) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—અળશીનું અને એરંડાનું તેલ સમભાગ એકત્ર કરી કાંસાના વાસણમાં કાંસાના પાત્રવડે ખલી તેનું અંજન કરવું એટલે ઉંઘ આવે છે. **(૨) બદ કિંવા ગુમડું વગેરે પાકવા માટે:**—અળશીનો લોટ કરી દૂધમાં કાલવી તેમાં થોડી હળદરની ભૂકી નાખવી અથવા પાણીમાં કાલવી હળદરની ભૂકી નાખી સારૂં બાફી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ ગાંઠ ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૫-૭ વાર પ્રતિવારે ગરમ બાંધવું. એ પોટીસ ઉપર ખાવાનું પાન બાંધવું. એજ પ્રમાણે શણનાં બી અને ઘઉંની પોટીસ થાય છે. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—અળશીનું તેલ અને ચૂનાનું નિતર્યું પાણી એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૪) મૂત્ર-દાહ ઉપર:**—અળશી ચાર તોલા લેઇ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી સારી રીતે ઉકાળી ખાવા આપવી. **(૫) ગુદામાં હરસના મસા સૂજી ત્રાસ આપતા હોય તો**—અળશીનું તેલ દર વખતે ૫ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં બે વખત લેવાથી ઝાડો સાફ થઇને મસા હલકા પડે છે. **(૬) પ્રમેહ, પેશાબની બળતરા અને મૂત્રમાર્ગના તમામ રોગ ઉપર:**—અળશીનો કાઢો અથવા સાકર મેળવીને અળશીનું ચૂર્ણ આપવું; અથવા અળશી અને જેઠીમધ એ ખળખળતા ઉના પાણીમાં ચાર કલાક ભીંજવી રાખી

*** અળસી એ દષ્ટિ, પાચનશક્તિ અને વૃષણને નુકશાન કરે છે. એનો ઉતાર—ધાણા, સિકંજિબીન અને મધ છે; પ્રતિનિધિ—મેથી અને માત્રા ૧૦ માસાની છે.**

(ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું.) થોડું થોડું આખો દિવસ આપવું. **(૭) છાતીમાં કફ ભરાઇ ગયો હોય અથવા ફેફસાનો સોજો હોય તો**—અળશીનો લોટ તવા ઉપર રાખીને તેનાથી શેક આપવો. **(૮) પેટમાં મરડો થાય તે ઉપર:**—અળશીનો કાઢો આપવો. **(૯) લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે ઉપર અથવા સગર્ભા સ્ત્રીને પહેલા મહીનામાં ઉલટી અને ચકર આવે તે ઉપર:**—અળશીના કાઢાથી ફાયદો થાય છે.

૩૭. આકડો.—સં૦ અર્ક. મ૦ રુઇ. હિં૦ આકડા. બં૦ આકંદ. ક૦ યકકે. તા૦ **અર્ક.** તુ૦ યેક્કામેલ. મલા૦ યેરિકુ. તૈ૦ નિલાજીલીડે. ફા૦ ખુર્ક. અ૦ ઉપર. ઇં૦ જાઇગેંટિક્ સ્વૉલોવર્ટ.

આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં જાડાં અને વડનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. આકડો એ હવનીય દ્રવ્યોમાંહેનું એક દ્રવ્ય છે. આકડાને ફૂલ અને ફળ આવે છે. ફળ પાકવાથી અંદરથી રેશમ જેવું મૃદુ રૂ નીકળે છે. તે ઉપયોગમાં આવે છે. એના લાકડાના કોલસા ઘણા હલકા હોવાથી દારૂ બનાવવામાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. સાધારણ અંગ દુખતું હોય તો આકડાનું દૂધ ચોપડે છે. એનાં પાંદડાં મૃદુ હોવાથી કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એ પાંદડાં મોટી અક્ષરો ચીતરવાના કામમાં લેતા હતા; પરંતુ હમણા કાગળની વિપુલતા હોવાથી તેનો ઉપયોગ કોઇ કરતું નથી. **આકડો**—સારક અને ગરમ છે, અને વાયુ, કોઢ, ખરજ, વિષ, પ્લીહા, ગુલ્મ, અર્શ, યકૃત્, શ્લેષ્મોદર, કૃમિ, એનો નાશ કરે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી**

* આકડાની ધોળી અને રાતી એવી બે જાતિ છે. કેટલાક ધોળા આકડાનેજ મંદાર તરીકે સ્વીકારે છે, પરંતુ પંડિત નરહરિજીના રાજનિઘંટના આધારે શ્રીમાન્ પદેજી પોતાના મરાઠી બૃહન્નિઘંટમાં નં. ૫૫૯ તથા ૫૬૦ થી ધોળો અને રાતો એમ બે આકડા, તેમજ નં. ૫૬૧–૫૬૨ થી મંદાર (આકડાના બીજા ભેદ)ના પણ રાજાર્ક (રાતો મંદાર) અને ધોળો મંદાર એમ બે ભેદ સ્વીકારે છે. પંડિત દત્તરામજી પણ એનેજ મળતા રહે છે. (અભિનવ નિઘંટ.)

આકડો યકૃત્ અને ફેફસાને નુકશાન કરે છે. એનો ઉતાર ઘી, અને માત્રા ૩ માસાની છે; તેમજ એનું દૂધ ઉપવિષ છે.

આકડાના મૂળની છાલ આપવાથી શરીરની અંદરનો પ્રવાહી (પ્રસ્વેદ) ઘણોજ નીકળે છે. ચામડીના રોગમાં અને પેટની અંદરના અવયવ મોટા થયા હોય તથા પેટના કૃમિ, ખાંસી અને જલોદર આદિ રોગોમાં ઉત્તમ અસર કરે છે. આકડાનું દૂધ આપવાથી તીવ્ર જુલાબ લાગે છે; અને શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી રાતી થઇ જાય છે. એનાં ફૂલ પાચનશક્તિ વધારનાર, કૌવત આપનાર છે, અને પેટના દર્દનો નાશ કરે છે એમ નિશ્ચય કરેલ છે. તેમજ ખાંસી, શ્વાસ, સલેકમ અને અરૂચિમાં અપાય છે. એની જડની છાલ આકડાના દૂધમાં ભીંજવીને સૂકવી લેવી. પછી આ છાલને દેવતામાં નાખી એની ધૂણી સ્વાસ રોગમાં લેવાથી દર્દ મટી જાય છે. શ્લીપદ અને અંડવૃદ્ધિના રોગોમાં જડની છાલ ગાયની છાશમાં ઘસીને લગાવાથી આરામ થાય છે, એમ **ચક્રદત્તમાં** લખ્યું છે. **મીર મહમદ હુસેન** કહે છે કે—આકડાનું દૂધ ચામડીને લાલ કરી પ્લાસ્ટર (ફોલ્લા) ઉઠાવનાર, કફને કહાડનાર, બાલનો નાશ કરનાર તથા બધી જાતના દૂધ જેવા રસોમાં બધાથી વિશેષ ગરમ (તેજ) ગણાય છે. ઔષધની રીતે દાદરને મટાડે, હરસને જડથી ખોવે, અને દાંત પોલા પડી ગયા હોય અને દુઃખ થતું હોય તો એનું દૂધ મધની સાથે મેળવીને એમાં થોડું રૂ ભીંજવી દાંતના નીચે રખાય છે. મી૦ **અબ્દુલ હમીદ** કહે છે કે—આકડાના દૂધને કોઢના રોગમાં તથા કલેજા અને બરોળ વધી ગઈ હોય તો આ પ્રમાણે આપવું. અનાજના દાણા તેમાં ભીજવીને સુકવી તે ખાવાને આપવા. (રેચ લાગશે.) સાંધાનું દર્દ અને સોજા ઉપર ચોપડવાને દૂધ સાધારણ ઈલાજ તરીકે વપરાતું આવે છે, તેમજ પાંદડાં થોડાંક સેકી તે કામમાં આવે છે. શરીરના જે ભાગમાં લકવો થયો હોય તે ભાગ ઉપર પાંદડાં તેલમાં શેકીને તે તેલ ચોળવું. વ્રણમાં અંકુર (રૂઝ) ન આવતું હોય તો સુકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ નાખવાથી બહુજ જલદી અંકુર આવે છે. ડૉ૦ **એન્સીલ** કહે છે કે—આકડાનાં પાંદડાં અને મૂળમાંથી જે દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે સુકાયા બાદ આપવાથી બહુજ જલ્દી જુલાબ લાગે છે, અને શરીરને સુધારનાર ગણાય છે. **તામીલ વૈદ્ય** આને સફેદ કોઢમાં અત્યંત ગુણકારી માને છે. **મિ૦ ટલોફેરે** છાલમાં શરીર સુધારવાનો, જાગૃત કરવાનો અને શરીરમાંથી બિગાડ કહાડવાનો

અંગમાં સણકા આવતા હોય તો:—આકડાનાં પાંદડાંનો શેક કરવો. **(૨) ઉધરસ અને શ્વાસ-ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલમાંના કાંટા (રવાઇડાં), અને મરી, એકત્ર વાટી ગોળીયો કરવી; અને તે આપવી. અથવા આકડાની કુંખો અને ફૂલ એકત્ર વાટી તેનો ગોળમાં પાક કરી ખવરાવવો. **(૩) કમળા-ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી નાકમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૪) આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૫) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાં માથે બાંધવાં. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—આકડાનાં મૂળનો ધુમાડો નાકે સુંઘવો. **(૭) અપસ્માર અને ચઢેલું મસ્તક ઉતરવા માટે:**—આકડાના દૂધમાં વગડાઉ છાણાની (અડાયાની) રાખ ભીજવી સૂકવવી, અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર ઘી સુંઘવું. **(૮) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—આકડાનું દૂધ, ગોળ અને તેલનો લેપ કરવો. **(૯) સોજા ઉપર:**—લોહકાટ અને આકડાનાં પાંદડાં ભેંશના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૧૦) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં ૬–૭ લેઈ તેનો રસ કાઢી ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) ઘુંટણ રહી ગયા હોય તો:**—આકડાનું દૂધ ત્રણ દિવસ ચોપડવું. **(૧૨) મૂળવ્યાધિ-ઉપર:**—આકડાનાં અને આમલીનાં લાકડાંનો અગ્નિ કરી તે ઉપર અજમો નાખી તેની ધુણી મસાને આપવી. **(૧૩) તાઢીયા તાવ ઉપર:**—આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. **(૧૪) કર્ણશૂળ ઉપર:**—આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકવાં અને તેનો રસ કાઢી તે કાનમાં પાડવો. **(૧૫) ગંડમાળા ઉપર:**—આકડાના દૂધમાં હીરાકશી અથવા કોલિંજન ઘસી લેપ કરવો. **(૧૬) ગુડધી ઉપર:**—આકડાનું દૂધ ચોપડવું. **(૧૭) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ જાડા થાય તે) **રોગ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૮) વિંછીના વિષ ઉપર:**—આકડાનું મૂળ ઘસીને ચોપડવું. **(૧૯) મ્હોંડા ઉપર કાળાશ હોય છે તે ઉપર લેપ:**—આકડાના દૂધમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨૦) કર્ણશૂળ ઉપર:**—આકડાના અંકુર લાવી લીમડાના રસમાં વાટી તેમાં થોડું તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ગોળો કરવો. પછી થુરીયાનું લાકડું થોડું કોતરી તેમાં તે ગોળો ઘાલી તેની આસપાસ થુરીયાનાં પાંદડાં વીંટાળી તે ઉપર થોડી માટી ચોપડી પુટપાકકૃતિએ હલકો અગ્નિ દેવો. પછી તે ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં દૂર કરી કાષ્ટસુદ્ધાં પીલી રસ કાઢી તે કિંચિત્ ગરમ કરીને પછી કાનમાં પાડવો. એટલે દુસ્તર કર્ણપીડા દૂર થશે. **(૨૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—આકડાના ઝાડનાં પાંદડાં આકડાના દૂધમાં વાટી ગોળીઓ કરવી, અને તે ગોળી પ્રત્યેક ઘડીના અંતરે આપવી, અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—આકડાનાં મૂળ આકડાનાં પાંદડાંમાં વીંટાળી અંબોડામાં ખોસવાં. પ્રસૂત થયા પછી તુરત છોડી નાખવાં. **(૨૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—આકડાના દૂધમાં બાવળની છાલનું થોડું ચૂર્ણ મિશ્રિત કરી, તે મિશ્રણ ડુંટીની આસપાસ અને પેઢુએ ચોપડવું. એ યોગથી ચાર ઘડીમાં મૂત્ર છુટશે.

ગુણ બતાવે છે. **ડૉ૦ ડીમક** છાલમાંથી નીકળેલ દૂધ અથવા રસને સુકવી આપવાથી ઉત્તમ અને અધિક ગુણકારક કહે છે. **ડૉ૦ ડંકન**ના મત પ્રમાણે એમાં ઉલટી કરવાનો ગુણ છે. **ચરકાચાર્યે** એને ભેદનીય, પ્રસ્વેદ લાવનાર, ઉલટી કરાવનાર, કફહર, યોનિદોષનાશક, પીચકારી મારવાને ઉપયોગી, અને એનાં બીજ મૂત્ર લાવનાર હોવાનું નિશ્ચય કરેલ છે. **સુશ્રુત** પણ કૃમિહર, વ્રણશોધક, વાતવિકારનાશક ગણાવે છે.

ઉનાળાના તાવમાં લોકો એનાં પાંદડાંને શેકીને રસ કહાડી શરીરે ચોપડી પરસેવો લાવે છે એથી તાવ જાય છે. દુખતા માથા ઉપર એનાં પાંદડાં ઘી ચોપડી શેકીને બાંધે છે. ઉનાળાની લુખમાં દેવતાના કોલસા ઉપર એનાં પાંદડાં ખુબ પાથરી તેને તપવા દઈ તેનાપર દરદીને ઉભો રાખી તેના ઉપર ગાયની છાશ નાખતા જાય છે, અને તે પાંદડાં ખુંદાવે છે; આથી પણ એ લુખનો તાવ સત્વર પલાયન કરે છે. આને લાંછો આપી કહે છે. આમ બુદ્ધિપૂર્વક યોજના કરવાથી આકડો મહાન ઔષધ (અમૃત)નું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એનાં મૂળ ઉનાળે કહાડી રાખી તેનું ચૂર્ણ ચાર માસા ઉના પાણીમાં આપવાથી પરસેવો આવી તાવ જાય છે, તેમજ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી થઈ હડકાયા કૂતરાના દરદનો છાતીમાંથી વિકાર (કોથળી) બહાર કહાડી દરદીને બચાવે છે. દરદ ગયા પછી ઘી અવશ્ય પાવું જોઈએ. ઘણીક ભસ્મો એના દૂધમાં તૈયાર કરે છે.

(૨૪) બદ ઉપર અને હરેક ગાંઠ ઉપર અનુભવસિદ્ધ ઉપચાર:—આકડાના દૂધમાં કાથો અને રેવંચીનો શીરો ઘસી ચંદન જેવું જાડું, ગાંઠ ઉપર દિવસમાં બેવાર; એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ નરમ પડી બેસી જશે. **(૨૫) શ્વાસકાસ ઉપર:**—આકડાનાં પાંદડાંનો રસ એક તોલો કિંવા બે તોલા પાવો; એટલે ઉલટી થઇ કફ, પિત્ત પડશે. ઉતાર—ઘી અથવા ઘી અને ભાત. **(૨૬) વાળા ઉપર:**—આકડાના દૂધનો લેપ કરવો. **(૨૭) સોજો, વાયુ અને ત્રિદોષ ઉપર:**—આકડાનાં પાંદડાં અને લોહકાટ ભેંસના મૂત્રમાં વાટી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૨૮) રક્ત ગુલ્મ ઉપર:**—આકડાનાં ફૂલ તેલમાં તળી ખાવાં એટલે ગુલ્મ ઓગળી, રક્તસ્રાવ થઇ નીકળી જાય છે. **(૨૯) વાતરોગ ઉપર અર્કાદિ ક્વાથ**—અર્કનાં મૂળ, ધમાસો, કરીયાતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, વજ, અરણી, સરગવો, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રો, સુંઠ, અતિવિષ, ભાંગ, એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે તીવ્ર ત્રિદોષ, વાયુ, દાંત બંધ થઇ જવા, અંગમાંનું શૈત્ય (શીતાંગ), શ્વાસ, કાસ, સૂતિકારોગ અને વાતરોગ એનો તત્કાળ નાશ થાય છે. **પ્રકાર બીજો:**—ઉપર બતાવેલા કાઢામાંનાં અતિવિષ, ધમાસો, અરણી અને સુંઠ, એ દ્રવ્યો બાદ કરી બાકીનાં લેવાં, તથા તેમાં સાટોડી વધારી, કાઢો કરી પાવો. તે સુસવાત (સૂલારોગ), નાના પ્રકારના વાયુ, શૈત્ય, અપસ્માર, એઓનો નાશ કરે છે. **ત્રીજો પ્રકાર:**—આકડાનાં મૂળ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ભારંગમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં કાઢો કરી પાવો, એ કાઢો શીકાંગ સન્નિપાત, મેહ, શ્વાસ, કફવૃદ્ધિ, ઉધરસ, એઓનો નાશ કરે છે. **(૩૦) સોજા ઉપર અર્કાદિ લેપ**—આકડાનાં મૂળ, સાટોડી અને કડવા લીમડાની છાલ એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. અથવા એનો કાઢો પાવો અને કાઢાના પાણીવડે વારંવાર સોજો ધોવો. **(૩૧) વાતવિકાર ઉપર:**—વાયુથી ગંઠાઇ ગયેલા અંગને આકડાના દૂધનો લેપ કરી તે ઉપર રાઇનું પ્લાસ્તર મારવું તથા ઉપર એક પાંદડું મૂકી ચોવડા કપડાથી પાટો મજબુત બાંધવો. આ પ્રયોગથી વાયુબદ્ધ થયેલું શરીર ત્વરિત છુટું થાય છે. **(૩૨) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩૩) સોફોદર ઉપર:**—આકડાના એક પાકેલા પાંદડાનો રસ ઘીમાં પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય—દૂધ અને ભાત. **(૩૪) પ્લીહોદર ઉપર:**—આકડાનાં પાંદડાં અને સિંધવ માટલામાં ઘાલી, મ્હોડું બંધ કરી નીચે અગ્નિ સળગાવવો. પછી તે ખાર દહીંના પાણી સાથે પાવો. **(૩૫) શ્વાસ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળીયાં, ગાંઠ અને લીંડીપીપર, એમને ખલ કરી મધમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીયો કરી ખાવી. **(૩૬) ઘાટ સર્પ ઉપર:**—આકડાનાં લીલાં મૂળોની છાલ લાવી તેને મધ સાથે ખાવાના પાનમાં મૂકી તેની બીડી કરી ખાવી, અથવા તે પાનના બીડાનો રસ પીવો.

૩૮. આગીયો—સં૦ તીક્ષ્ણાગ્નિ. હિં. દાદમારી. ક૦ ચુર્ચીગિડ. લા૦ એમાનિયાવેસી ફેટારીઆ.

આગીયાનાં ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં જાઇનાં પાંદડાં જેવડાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર સફેદ રંગનાં નાનાં ડીટાં આવે છે, તે શરીરને અડકે તો શરીરે આગ ઉઠે છે. નાગલી, કોદરા વગેરે ધાન્યોના ખેતરમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય તો તે આખું ખેતર બળી જાય છે, એટલી આ ઝાડની આગ હોય છે, એ ઉપરથી એનું " આગીયો " એવું નામ યોગ્ય છે. **આગીયો***—બલકર, કડવો, તીખો, વિબંધનાશક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, અને રક્તપિત્ત, અરોચક વગેરેનો નાશ કરે છે. **(૧) કોદરાના વિષ ઉપર:**—આગીયાના ઝાડનો, પાણી નાખી રસ કાઢવો; અને તે રસ અડધો શેર સુધી આપવો. ઢોરને આપવો હોય તો ચાર શેર સુધી આપવો. ઝાડવાં સુકાયલાં હોય તો તેને ખાંડી તેની ભૂકી કરી પાણીમાં ઉકાળી તે પાણી પાવું. **(૨) જ્વર ઉપર:**—આગીયાનાં ઝાડ, નાગરમોથ અને સુંઠ, એનો કાઢો આપવો. **(૩) લુતા ઉપર:**—આગીયાનાં સુકાયલાં પાંદડાં તોલો ૧, કાજળીનાં સુકવેલાં પાંદડાં તોલો ૧, અને અઘેડાનાં પાંદડાં તોલો ૧ લઇ, તેની કાળી રાખ બનાવવી; અને તે કસુંબીના બીના તેલમાં ખલ કરી લગાડવી.

૩૯. આદુ—સં૦ આર્દ્રક. હિં૦ અદ્રક—ખ. આદા. ક૦ આલ્લ. ફા૦ જીંજીબીલવર. અ૦ જીંજીબી-લ્યુતિબ. ઈં૦ જીંજર. મ૦ આલે.

---

* આગીયો નાનો અને મોટો, એમ બે તરેહનો થાય છે.

આદુનું ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે, તે વધવા માંડયું એટલે તેને એકલાં પથરાયલાં મૂળીયાં આવે છે. આદુ સુકવી તેની સુંઠ કરે છે. સુંઠનું તેલ નીકળે છે. બંગાલા, મદ્રાસ અને જામેકા બેટ વગેરે ઠેકાણેથી પુષ્કળ સુંઠ અહીં આવે છે. આદુ સુંઠ કરતાં સૌમ્ય છે. આદાનો પાક કરે છે. તેને "આદાપાક" કહે છે. **આદુ** પાચક. સારક, અગ્નિદીપક, રૂચિપ્રદ અને કંઠને હિતકર છે. એ સોજો, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ઉધરસ, દમ, આનાહ, વાયુ, મલબંધ, વાંતિ અને શૂળ, એનો નાશ કરે છે.* **(૧) આદાપાક:**—આદાનો રસ કાઢી તેમાં પાણી નાખવું, પછી સાકર નાખી પાક કરવો. તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ. જાવંત્રી, અને લવંગ નાખી તે ભરી રાખવો. આ પાક શ્વાસ. કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, અને અરૂચિ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૨) અજીર્ણાદિક ઉપર:**—આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી પ્રાશન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. વળી તે વાયુ, મલબદ્ધતા, અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **(૩) મૂર્ચ્છા-વાયુનો ઝાટકો આવે છે તે ઉપર:**—સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. **(૪) યોનિશૂળ ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી એરંડીઆ તેલમાં કાલવી લેપ કરવો, અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળનો લેપ કરવો. **(૫) અજીર્ણ ઉપર:**—સુંઠ અને જવખારનું ચૂર્ણ ઘીમાં અથવા ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૬) આમવાત ઉપર:**—એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ કાલવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનું પાંદડું વીંટાળી ઉપર કપડમાટી કરી પુટપાકકૃતિપ્રમાણે તે ગોળો દેવતામાં પકવી પછી બહાર કાઢી પીલી, રસ કાઢી, તેમાં મધ નાખી આપવો. **(૭) આમવાત અને પેટશૂળ ઉપર:**—સુંઠના કાઢામાં દીવેલ નાખી આપવું, તેથી આમવાત, કંમર અને પીઠ, એ ઠેકાણાનું શૂળ, તેમજ સવાંગશૂળ અને પેટશૂળ સારાં થાય છે. **(૮) સંગ્રહણી, આમ, પ્લીહા,** અને **આમવાતાદિક ઉપર:**—સુંઠની ભૂકી કરી, તેમાં ઘી નાખી ચટાડવું. તે ઘી સેવન કરવાથી પ્લીહા, આમવાત વગેરે દૂર થાય છે. વાયુનો નાશ થાય છે, અને સંગ્રહણી રોગ સત્વર જાય છે. **(૯) કાસ-શ્વાસ ઉપર:**—આદુનો રસ મધમાં નાખી પાવો. અથવા સુંઠ, અને બ્રાહ્મીનો કાઢો, મધ સાકર નાખી પાવો. **(૧૦) વૃષણવાયુ ઉપર:**—આદુનો રસ મધ નાખી પાવો, એટલે અરોચક અને સલેકમ દૂર થાય છે. **(૧૧) અતિસાર ઉપર:**—આદુનો રસ નાભિએ (ડુંટીએ) ચોપડવો; એટલે દુઃસાધ્ય અતિસાર પણ નાશ પામે છે. **(૧૨) ઉદર રોગ ઉપર:**—પાણી અને આદાનો રસ સમ ભાગે પાવાં. **(૧૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—આદુનો રસ અને લીંબુનો રસ સમભાગ લેઇ, તેમાં તેટલો સિંધવ મિશ્ર કરી, ભોજન પહેલાં પ્રાશન કરવું, એટલે અગ્નિમાંદ્ય દૂર થાય છે. ભોજનારંભે એ ત્રણે પદાર્થ પ્રાશન કરવાથી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ, જીવ્હા, કંઠ, અને હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે. સ્વરભેદ, સોજો, મલાવષ્ટંભ, શ્વાસ, કફ, ઉધરસ, વાયુ વગેરેનો નાશ કરે છે, અને ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. **(૧૪) ગર્ભિણીના વિષમ જવર ઉપર:**—બે અથવા ત્રણ માસા સુંઠ, બકરીના દૂધમાં વાટી આપવી. **(૧૫) ભૂખ ન લાગતી હોય તે ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ ૧ માસો, બે તોલા પાણી સાથે આપવું. **(૧૬) ઉધરસ ઉપર:**—આદુનો રસ, લીંબુનો રસ અને મધ સમભાગ કરી, તેમાં લીંડીપીપર નાખી દિવસમાં બે ત્રણ વખત તે મિશ્રણ આપવું. **(૧૭) જીર્ણ જવરને માટે:**—છાશની પરાશમાં (આછમાં) સુંઠ ઘસી પાવી. દિ૦ ૨૧. **(૧૮) અમ્લપિત્તને માટે:**—સુંઠ, આંબળાં, અને ખડીસાકર સારી રીતે બારીક ખલ કરી સવારમાં ખાવાં. **(૧૯) હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, સલેકમ, ઉદરપાણી થકી**

* કુષ્ઠ, પાંડુ, મૂત્રકૃચ્છ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, જ્વર, દાહ એ રોગોમાં અને ગરમીમાં તથા શરદ્ ઋતુમાં **આદુનું સેવન** વર્જિત છે, કારણ તે ભયંકર ફળ આપે છે. એનો પ્રતિનિધિ—સુંઠ અને ઉતાર—કપૂર તથા મધ છે.

આદુ રસમાં અને પાકમાં શીતળ, મધુર, ચરપરો, ગરમ અને હૃદયને હિતકારી છે. કાંજી અને સિંધાલુણ કે મીઠા સાથે આદુ પાચક, અગ્નિદીપક તથા મલબંધ અને આમવાતનું નાશક છે. એકલા મીઠા સાથે અગ્નિદીપન, રૂચિકર, પ્રિય, સારક; તથા સોજો, વાયુ અને કફનો નાશ કરનાર છે. ભોજનના પહેલાં ભક્ષણ કરેલ આદુ કંઠ અને જીભને શુદ્ધ કરે છે. જંબીરી લીંબુ અને સિંધાલુણ સાથે મુખની શુદ્ધિ કરે છે. જમવા અગાઉ મીઠા સાથે આદુ હમેશાં પથ્ય છે.

શૂળ, એ ઉપર:—સુંઠનો કાઢો આપવો. એથી કાંતિ, ચિત્ત અને નેત્ર પ્રસન્ન રહે છે. **(૨૦) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી આપવું. **(૨૧) નાસા રોગ ઉપર:**—સુંઠ બે તોલા લેઇ, તે અર્ધા શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી અને તે બે વખત પાવી. **(૨૨) સળેખમ ઉપર:**—આદુ અગર સુંઠ, તજ, ખડીસાકર એનો કાઢો આપવો. **(૨૩) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬ માસા, અને ગેરૂ ૧ તોલો, લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખલ કરી, વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ અને પતાસામાં ખાવી. **(૨૪) પરિણામ શૂળ ઉપર:**—સુંઠ, તલ, અને ગોળ એકત્ર કુટી ગાયના દૂધમાં બાફીને આપવાં. **(૨૫) બાળકોની આમ સંગ્રહણી ઉપર:**—સુંઠ, ઠંડા પાણીમાં ચંદન સરખી ઘસી, તેટલું ઘી અને ગોળ અથવા ખડીસાકર નાંખી શીજવી, ચાટણ તૈયાર કરવું; અને થોડું થોડું વખતો વખત ચટાડવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. **(૨૬) શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને રાત્રે સુવાની વખતે, પ્રત્યેક ૧૪ તોલા ગાયના દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી દેવતા ઉપર તપાવી, પાણી બળી ૧૪ તોલા અથવા તેથી થોડું કમી દૂધ અવશિષ્ટ રહ્યા પછી તેમાંથી સુંઠના ટુકડા કાઢી નાખી, તેમાં ૪ માસા ખડીસાકરની ભૂકી મિશ્ર કરી આપવું. આ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી જોરદાર શ્વેત પ્રદર પણ નક્કી નાશ થશે. **(૨૭) વીર્યવૃદ્ધિ માટે:**—૧ તોલો સુંઠની બારીક ભૂકી કરી, એક વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી, તેમાં બે તોલા સુધી ઘી નાખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી તેમાં આ સુંઠની ભૂકી નાખી, લાલ થાય ત્યાં સુધી તળવી, અને ૧ તોલો ગોળ ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી, તે પાણી તેમાં નાખી, પાણી બળી જઇ શીરા જેવું થાય ત્યાં સુધી અથવા છુટું થાય ત્યાં સુધી હલાવતા રહી પાકું કરવું. એ દરરોજ પ્રાતઃકાળે એક વખત ૧૪ દિવસ આપવું. એટલે શરીરમાંનો વાતસંચાર, શરીરને કળતર થવું, અગ્નિમાંદ્ય, અતિસાર, આમાંશ અને પિત્ત-વિકાર, એ સઘળા રોગ દૂર થાય છે. **(૨૮) આંખો દુખવા આવે છે** તે ઉપર:—સુંઠ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં એકઠાં વાટી, તેમાં થોડો સિંધવ નાંખી તેની થેપલી કરી, તે થોડી ગરમ કરી, આંખો ઉપર બાંધવી. એટલે સોજો અને દુઃખ દૂર થાય છે. **(૨૯) આધાશીશી ઉપર:**—પાણીમાં અગર દૂધમાં સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય કરાવવું અને લેપ કરવો, અથવા આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી તેની પોટલી કરી નાકથી તે રસ પીવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૩૦) સોજા ઉપર:**—સુંઠની ભૂકીની ગોળમાં ગોળી કરી સાટોડીના રસમાં અથવા કાઢામાં આપવી. **(૩૧) કટિ, ઉરૂ, પૃષ્ઠ, ત્રિક** (બરડાનું હાડકું) **એમાંનો વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, અને હનુગ્રહ ઉપર:**—આદુના રસમાં અથવા બીજોરાના રસમાં ઘી નાખી આપવું. **(૩૨) કફ રોગ ઉપર:**—સુંઠ અને તેથી ચાર ગણી ખડીસાકર મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો. (આ હૃદ્રોગ ઉપર પણ આપવો) અથવા આદુના રસમાં બમણી ખડીસાકર અથવા ગોળ નાખી ચાટણ કરી આપવું. (આથી શરદીના યોગથી જે ગચરકા આવે છે તે દૂર થાય છે.) અથવા આદાનો રસ, મધ અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. **(૩૩) ભાંગપર ઉતાર:**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ આપવી અથવા સાત વખત ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલો સુધી સુંઠ ઘસી આપવી. **(૩૪) આંખોમાં શ્વેત ફૂલ પડે છે તે ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. **(૩૫) પક્ષાઘાત ઉપર:**—ગાયનું ઘી ૨૮ તોલા લઇ તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા નાખવું. પછી તેમાં છોલેલી લસણની કળીઓ ૨૮ તોલા નાખી, જઠરાગ્નિ, બળ વગેરે જોઇ એક તોલા સુધી આપવું. એથી પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટીભંગ, બાહુપીડા વગેરે દૂર થાય છે. **(૩૬) વાતશૂળ ઉપર:**—સુંઠ અને એરંડ-મૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં ખાંડેલી હીંગ અને સંચળ નાખી આપવો. **(૩૭) આમાતિસાર ઉપર:**—૧ તોલો સુંઠ પાણીમાં ઘસી, તેમાં ઘી અને ગોળ તોલો તોલો નાખી, એ મિશ્રણ સારૂં પાકું કરી ચાટણ બનાવી આપવું. **(૩૮) ઉલટી ઉપર:**—આદુનો અને કાંદાનો રસ એક એક તોલો મિશ્ર કરી આપવો. **(૩૯) પિત્તવિકાર ઉપર:**—અર્ધો તોલો સુંઠની ભૂકી, તેમાં ૪ ચણોઠીભાર સિંધવની ભૂકી મિશ્ર કરી, નિત્ય સૂર્યોદય પહેલાં પાણીના ઘુંટડામાં ગળાવવી. **(૪૦) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:**—આદુનો રસ, અને ખડીસાકર મેળવી નિત્ય બે વખત આપવો. **(૪૧) પિત્તવિકાર ઉપર:**—૭ તોલા ગાયનું દૂધ લેઇ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઘસવી, અને તે દૂધ બાળી માવા જેવી ગોળી કરી સાકર નાખી દરરોજ રાત્રે સુતી વેળા તે ગોળી ખાવી. ઉપર પાણી પીવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ આપવું.

(૪૨) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:—આદુનો રસ બે તોલા અને ગાયનું દૂધ છ તોલા એકત્ર કરી, અડધું બાળવું; અને ખડીસાકરની ભુકી નાખી ઉંઘતી વખતે આપવું. **(૪૩) ભ્રમયુક્ત પિત્ત ઉપર:**—આદુનો રસ ૨ તોલા, આમળાનો રસ બે તોલા, ને ખાંડ બે તોલા, અને ગાયનું ઘી ૨ તોલા, એ એકત્ર કરી અડધું બળે ત્યાં સુધી ઉકાળી હમેશાં પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે આપતાં જવું. **(૪૪) વાતભ્રમ ઉપર:**—સુંઠ અથવા અજમાના ચૂર્ણની ભસ્મ આપવી. (તપખીર પ્રમાણે હળવેથી નાકમાં સુંઘવી). **(૪૫) આમાંશ ઉપર:**—સુંઠ, વરીઆળી, ખસખસ અને ખારેક, એ ઔષધો સમ ભાગ લઇ પ્રત્યેકના બે ભાગ કરવા. તેમાંનો એક ઘીમાં તળી પુનઃ સર્વ ઔષધો એકઠાં કરી, કુટી, બારીક ચૂર્ણ કરવું; અને સર્વ ચૂર્ણ બરોબર ખાંડ મિશ્ર કરી એ મિશ્રણ પ્રત્યેક વેળા ૧ તોલા પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. **(૪૬) આમવાત ઉપર:**—સુંઠ ૪ ભાગ અને વરીઆળી એક ભાગ એકત્ર કરી, તેમાંથી અડધું ઘીમાં તળી, પછી બધાનું ચૂર્ણ કરવું. એ ગોળમાં મેળવી હંમેશાં સેવન કરવું. **(૪૭) અરૂચિ ઉપર:**—આદુ અને સિંધવ આપવો. **(૪૮) દંતશૂળ ઉપર:**—સુંઠની ભુકી ૧ ભાગ અને ફટકડી ૨ ભાગ એકઠી કરી, દિવસમાં ૨—૩ વખત દાંતે ઘસવી, એટલે જલદીથી શૂળ બંધ થઇ જાય છે. **(૪૯) સન્નિપાત જ્વરમાં મૂર્છા આવે છે તે ઉપર:**—સુંઠ, મરી, અને લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ સુંઘવું. **(૫૦) દુર્જલ જ્વર ઉપર:**—સુંઠ, અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૫૧) સર્વ શૂળ ઉપર:**—સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ક્ષણમાં સર્વ શૂળનો નાશ થાય છે. **(૫૨) ઘાત પડે છે તે ઉપર:**—સુંઠના કાઢામાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પ્રાશન કરવું. **(૫૨) અગ્નિમાંદ્ય અને કૃમિ ઉપર:**—સુંઠ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૦. આમલી:—સં० ચિંચા. મ० ચિંચ. હિં० ઇમલી. આંબલી. બં० આમરૂલ, તેકલ, તેંદુલ. ક० હુણીસે, હુણસી, હુલીમારા. તૈં० ચિંતાચેટ્ટુ, તા० પુલિયામારં, પુલિ. તુ० પુંકેમારા. મલા० આમલં, ચિંચા. અ० તમર હિંદી. ઇં० ટેમેરીંડ ટ્રી. લા० ટેમેરીંડસ્ ઇંડીકસ્. ઉડિ० કઆં.

આમલી **અમેરિકા, આફ્રિકા** અને **એશિયા** ખંડના ઘણાક દેશોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં એ જોવામાં આવે છે. એ ઝાડ મોટાં વધે છે. એને આઠમે વર્ષે ફળ આવે છે. આમલી, મહા અને ફાગણ મહીનાઓમાં પાકી તૈયાર થાય છે. આમલીમાં જે ઠળીઆ હોય છે તેને કચુકા—કુસકા કહે છે. આમલી ઘરખરચ માટે રાખી મેલવાની હોય, તો તેની અંદરના કચુકા કાઢી તેમાં મીઠું નાખી તેના ગોળા કરી રાખે છે. આમલી શાક, દાળ વગેરે ઘણા પદાર્થોમાં નાખવામાં આવે છે. આમલીમાં ખટાસ હોવાથી તે રીતસર ખાવાથી મુખને સ્વચ્છ કરે છે. ભાતમાં ખાવાને આમલીનું પનુ કરે છે. નવી આમલી કરતાં જૂની આમલી પથ્યકારક છે.* કચુકા જેને ચિંચા અથવા ચિચોડા કહે છે તેને ગરીબ લોક શેકીને ખાય છે. તેમાંથી

---

* **આર્ય વૈદ્યો**—આમલીને ઠંડી, પાચક, ઝાડો સાફ લાવનાર તેમજ ઝાડાની કબજીયત અને તાવમાં અત્યંત ઉપયોગી બતાવે છે. આમલીના કાતરા ઉપરની છાલની રાખ ખારની માફક ઔષધમાં નાખે છે, અને પાંદડાં સોજા ઉપર બાંધવાથી સોજો ઉતરે છે.

મખજન અલ અદવિયાનો કર્તા—આમલી લાલ અને ભુરી એમ બે પ્રકારની બતાવે છે; તેમાં રાતી ઉત્તમ છે. આમલીના ગર્ભને મુસલમાન વૈદ્યો ગ્રાહી, ખુલાસાથી ઝાડો લાવનાર, પિત્તની ઉલટીને રોકનાર અને રેચદ્વારાએ પિત્તને કહાડનાર ગણે છે. રેચના માટે આપવી હોય તો એની સાથે જેમ બને તેમ બીજાં પ્રવાહી ઓછાં આપવાં જોઇએ. ગળાની અંદરનો સોજો દૂર કરવા આમલીના પાણીના કોગળા કરવાથી ઠીક આરામ થાય છે. ચિંચા (કુસકા, બીજ) માં પણ ગ્રાહી ગુણ છે, તથા તેને વાટી પોટીશ કરી ગુમડા ઉપર બાંધે છે. (ઘણું કરી ગરમ પ્રકૃતિનાં એટલે ખીલ આદીનાં ગુમડાં ઉપરજ બાંધવી જોઇએ.) એનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી ગળી તે પાણી પિત્તના જોરથી આવનાર તાવ અને પેશાબની ગરમીના માટે આપે છે, અને એને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી સોજો ઉતરી જાય છે, અને દર્દ ઓછું થાય છે. આંખના પોપચાના સોજા ઉપર ફૂલ (મોર)ની પોટીશ બાંધે છે, અને ફૂલનો રસ દુખતા હરસમાં ઉત્તમ ફાયદો આપે છે. આમલીના ઝાડની છાલ ગ્રાહી અને પાચક છે. આમલીના ઝાડનો પવન દેશી લોક તનદુરસ્તીને નુકશાનકારક ગણે છે, અને પુરવાર કરે છે કે આમલીના ઝાડ નીચે તંબુ ઘણા

ઉત્તમ પ્રકારનું તેલ નીકળે છે, પરંતુ એનું તેલ કાઢવાને લોક દુર્લક્ષ કરે છે, એ કેટલું મૂર્ખપણું છે! ભાવસાર અને ધનગર લોક કચુકાની ખેળ કરે છે. આમલીના કુણા પાલાનું શાક કરે છે, અને ફૂલોની ચટણી કરે છે. આમલીનું લાકડું ચીકણું હોય છે, માટે તેના કુહાડી વગેરેના હાથા પણ કરે છે. આમલીના લાકડાના કોલસા પાડે છે. **આમલીનું ઝાડઃ**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, ખાટું, પિત્તકર, કફપ્રદ, રક્તકોપન અને વાતનાશક છે. **આમલીનાં ફુલઃ**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રૂચિકર, વિશદ, અગ્નિદીપક અને લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **આમલીનાં પાંદડાંઃ**—સોજો અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુમળી આમલીઃ**—અતિ ખાટી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક; અને રક્તપિત્ત, પિત, કફ અને રક્તને કોપાવનાર, તથા વાતનાશક છે. **જુની આમલીઃ**—વાતલ અને કફ પિત્તને કરનાર છે. **પાકી આમલીઃ**—મધુર, સારક, ખાટી, હૃદ્ય, ભેદક, મલસ્તંભક, દીપન, રૂચિકર, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, બસ્તિશોધક છે; અને વ્રણદોષ, કફ, વાયુ, કૃમિ એનો નાશ કરે છે. **સુકી આમલીઃ**—હૃદ્ય અને લઘુ છે; અને શ્રમ, ભ્રાંતિ, તૃષા, કલમ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નવી આમલીઃ**—વાત અને કફ કરનારી છે, તે એક વર્ષની હોય તો વાતપિત્ત-નાશક હોય છે. **આમલીની સુકાયલી છાલનો ખારઃ**—અગ્નિમાંદ્ય અને શૂલનો નાશ કરે છે. **પાકલી આમલીનો રસ એટલે ગરઃ**—ખાટો, મધુર, રૂચિકર, વ્રણનાશક અને લેપ કરવાથી સોજા, અને પંક્તિશૂલનો નાશક છે. **આમલીનું પનુઃ**—દાહ, કફને કરનાર, અતિ ખાટું, વાતનાશક છે. તેજ સમભાગ સાકર નાખી કરેલ હોય તો દાહ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) રક્ત મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—આમલીની ઉપરની ખડબચડી છાલનું ચૂર્ણ કરી, તે કપડાથી ગાળી સવારે અને સંધ્યાકાળે ગાયના અધમર્યા દહીં સાથે ખાવું. **(૨) ઠંડા પ્રમેહ (પરમા) ઉપરઃ**—આમલીના ઉપલા છોડાની રાખ ૬ માસા, નાળીએરના નવટાંક અંગરસમાં મેળવી દિવસમાં બે વખત આપવી. આ પ્રમાણે

દિવસ રાખવાથી તંબુનું કપડું સડી જાય છે. એજ પ્રમાણે આમલીના ઝાડ નીચે કોઇ કોઇ ઠેકાણે ક્યારેક બીજી જાતના છોડવા પણ નજરે પડે છે; એના ચિંચા કેટલાક લોકો શેકીને ખાય છે, પરંતુ એથી પગતોડનું દર્દ થાય છે.

ચરક સંહિતામાં—આમલીને ખાટી, પિત્ત શમાવનાર અને સારક (ઝાડો લાવનાર) ગણી છે.

ચક્રદત્તમાં—ધંતુરા વગેરેનું ઝેર ઉતારવાને ખજુર, દ્રાખ, આમલીના ગર્ભ, દાડિમબીજ, ફાલસા અને આમળાં, એ સમાનભાગે લઇ બારીક વાટી તેમાં પાંચગણું પાણી મેળવી અટવાઇ કાઢો કરી આપવાનું લખેલ છે. દવા તરીકે આમલીનો ગર્ભ ૧૧ તોલો અથવા એનાથી પણ વધારે ખાવાથી થોડો જુલાબ થાય છે, પાચનશક્તિ વધે છે, અને તરસ ઓછી લાગે છે. રેચક વસ્તુઓ સાથે આમલીનો ગર્ભ આપવાથી તે તેના ગુણમાં વધારો કરે છે; પરંતુ રેવંચીના શીરાની સાથે જુલાબમાં મેળવવાથી તેની અસર કમી થાય છે.

વિસીયન લોગ—પેટના મરડાના રોગમાં તથા પાચનશક્તિ વધારવામાં આમલીના ચિંચા બીજા ઔષધોની સાથે મેળવીને વાપરે છે. **સીલોનના** ટાપુમાં કલેજા અને બરોળની ગાંઠ થવામાં આમલીના મોરની એક પ્રકારની મીઠાઇ બનાવી રોગીને આપે છે. પાંદડાંને બાફીને તેનો શેક કરવામાં લે છે. આમલીના વૃક્ષ નીચે સુવાથી રોગ થાય છે, અને લીંબડાના વૃક્ષ નીચે સુવાથી સર્વે રોગો અને વિશેષે કરી આમલી નીચે સુવાથી થએલ રોગ શાંત થાય છે, એમ આપણા લોકો માને છે. એના ગુંદનો ભુકો કરી નાસુર ઉપર ભભરાવે છે કે જેથી ઘા તુરત ભરાઇ આવે. પાંદડાંને ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી આંખ દુખવા આવી હોય તો તેના ઉપર અને નાસુરના ઘા ઉપર બાંધે છે. બીજને વાટી પાણીમાં મેળવી ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે તુરતજ નરમ પડી ફુટી જાય છે.

ખરે ખાત મને પિત્ત, કફના મહાન ઉપદ્રવથી સંવત્ ૧૯૬૦ ની સાલમાં થએલ સંગ્રહણી જેવા ઝાડાના સાડાપાંચ માસના દરદમાં મરણપથારીએથી ઉઠાડનાર આજ મહૌષધી છે. મેં દવા તરીકે નહિ પણ અજ્ઞાનતામાં (એપીકરાઇથી,) માત્ર પંદર દિવસમાં દશશેર આમલીના કાતરા ચાવી ખાધા હતા, આથી ઝાડામાં દુર્ગંધ નીકળી મને આરામ થયો. જે લોકો મારા આ ખુશકને વખોડતા અને પ્રતિબંધ કરતા, મશ્કરી કરતા, તેઓજ સેનો આ ચમત્કાર જોઈ દિઙ્મૂઢ થયા હતા; ને મને નવું જીવન મળ્યું હતું.

૫ દિવસ આપવું. પથ્ય મોળું. **(૩) પાંડુરોગ:**—આમલીની છાલની કાળી રાખ કરી, ૪ તોલા પર્યંત બકરીના મૂત્રમાં એક તોલા પર્યંત રાખ નાખી આપવું. **(૪) પડજીભ ઉપર:**—કચુકા ઠંડા પાણીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી પડજીભ ઉતરી જે ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે બંધ થાય છે. **(૫) વિંછીના દંશ ઉપર:**—આમલીના ઠીલા (કચુકા) શેકી, અગર એમ ને એમ ધોળા થાય ત્યાં સુધી ઘસી દંશ ઉપર ચોટાડવા. તે વેદના શોષી લેઇ પછી પોતાની મેળે નીચે પડે છે. **(૬) ક્ષતકાસ—(એટલે વાયુ ઉરમાં ચાંદી કરી રકત સહિત કફ પાડે છે તે) ઉપર:**—કચુકા સારા શેકી ઉપરથી છાલ કાઢી નાખવી; તેની ભૂકી મધ અને તાજા ઘીમાં નાખી ખવરાવવી. **(૭) શૂળ ઉપર:**—આમલીની છાલની ભસ્મ, ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી, અથવા આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૮) શીતળાનો આજાર ન આવવા માટે:**—કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં નાખી પાવું. **(૯) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—આમલી તોલા ૪, ધુંવાસ ૨ તોલા, એ બન્ને જુના ઘીમાં ખલ કરી ૭ દિવસ ખાવું. **(૧૦) આંતસાર ઉપર:**—આમલીનો પાલો એક તોલો, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી, ત્રણ તોલા ધોવરામણમાં તપાવેલી ઠીકરી છમકારીને તે આપવું. **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—આમલીનો લીલો પાલો એરંડાના પાંદડામાં બાંધી; માટીએ લીંપી ભરશાળમાં બાફવો. બફાયા પછી તેનો રસ કાઢી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી અને ચણોઠીભાર અફીણ નાખી તવા-ઉપર તાંબાના વાસણથી ખલ કરી ગાળી રાખવું, અને તેમાં કપડું ભીંજવી તેની ગડી કરી, તે આંખો ઉપર રાખવી. **(૧૨) અન્ન પાચન થતું ન હોય તો:**—આમલીના ઉપરની સૂકી છાલને વગડાઉ છાણા-(અડાયા)માં બાળી રાખ કરવી અને સૂઇ રહેતી વેળાએ સુમારે છ માસા પયત ખાઇ ગરમ પાણી પીવું. **(૧૩) ક્ષુધા કમી થવા માટે:**—આમલીના પાલાની ચટણી ખાવી. **(૧૪) હિંગળોકના વિષ ઉપર:**—અડધો શેર કચુકા ચાર શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીના કોગળા કરવા. દિ૦૭. **(૧૫) થુરીઆના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૧૬) બળદનો પગ સુજયો હોય તો:**—આમલીનો પાલો અને રાફડાની માટી પાણીમાં કઢવી તેની પોટલી કરી તેવડે શેકવું. **(૧૭) કર્ણશૂળ ઉપર:**—આમલીનો બલક ખારો હોય તે જમીન ઉપર તપાવી બાળવો, અને જમીન ઉપર હાથે ચોળી કાદવ જેવું થયા પછી તેનો લેપ કરવો. **(૧૮) આકડાના વિષ ઉપર:**—આમલીનો પાલો વાટી લેપ કરવો. **(૧૯) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—આમલીની છાલનું ચૂર્ણ ત્રણ માસાથી ૬ માસા પર્યંત બે તોલા અધમર્યા દહીંમાં નાખી દિવસમાં બે વખત, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. **(૨૦) ભાંગનો ઉતાર:**—આમલી પલાળી તેનું પાણી પાઇ દેવું. **(૨૧) ઓડશી (મરકી કે કૉલેરા) ઉપર:**—આમલી ૯ ભાગ, બિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી ધોળી ડુંગળીના રસમાં કાલવી કપડાથી ગાળી તે રસ પાવો; એટલે ઉલટી, ઝાડો બંધ થાય છે, તથા જે સવિષ જંતુ હોય છે તે પણ મરી જાય છે. **(૨૨) અરૂચિ અને પિત્ત ઉપર:**—અંદરથી પાકેલી અને દળદાર એવી આમલી લઇ તે ઠંડા પાણીમાં મસળી સાકર નાખી આપવી. પછી તેમાં એલચી દોડા, લવંગ, કપૂર અને મરી નાખી, તે મિશ્રણના કોગળા વારંવાર કરવા; એટલે અરૂચિનો નાશ થાય અને પિત્ત શમે છે. **(૨૩) પિત્ત અને બંધકોશ ઉપર આમલીનું સરબત:**—એક શેર આમલી, બશેર પાણીમાં ચાર પ્રહર ભિંજવી રાખી, પછી તે પાણી ગાળી ઉકાળી અર્ધું બાળવું, અને તેમાં ૨ શેર સાકરની ચાસણી કરી નાખી, સરબત જેવું કરીને તે દરરોજ ૨ તોલાથી ૫ તોલા પર્યંત આપવું. બંધકોશવાળાએ રાત્રે અને પિત્તવાળાએ સવારે સેવન કરવું.

૪૧. આમળાંનું ઝાડ.—સં૦ બં૦ આમલકી. મ૦ આંવળે. હિં૦ આમલ, આમરો. ક૦ તુ૦ નલ્લીમારા. તૈ૦ ઉસરકાય, વેલ્લી. તા૦ નેલ્લીમારં. મલા૦ આમલકં, નેલ્લી. ફા૦ આમ્લજ્. અ૦ અમ્લજ. ઇં૦ એંબ્લીક મિરોબેલન. લા૦ ફિલેંથસ એંબ્લીકા.

ભરતખંડમાં આમળાંનાં ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એ ઝાડ સાધારણ ઘણાં ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ખીજડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવે છે. આમળાં સાધારણ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. આમળામાં બે જાતિ છે. રાન આમળાં અને ધોળાં આમળાં. આમળાંનો મુરબ્બો કરે છે. તે પિત્ત ઉપર સારો છે. તેનું અથાણું પણ થાય છે. આમળાં સુકાઈ જાય એટલે એને પણ

આમળાંજ કહે છે. એ સુકાં આમળાંને મરાઠીમાં આવળકંટી કહે છે. આમળાંના લાકડામાંથી ધોળો કાથો થાય છે. આવળકંટી વાટી શરીરે ચોપડે છે. આવળકંટીનું રાયતું પણ બને છે. વૈદકમાં જેને ત્રિફળા કહે છે, તેમાં આવળકંટી પણ આવે છે. હરડાં, બેડાં અને આવળકંટી (આમળાં), આ ત્રણ પદાર્થોને "ત્રિફળા" એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. **આમળાં**—કિંચિત્ તીખાં, સારક, મીઠાં, કડવાં, ખાટાં, તુરાં, અને શીત છે. એ જરા અને વ્યાધિનાં નાશક, વૃષ્ય, કેશ્ય, હિતકર, અરૂચિનાશક છે; અને રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, વિષ, જ્વર, વાંતિ, આધ્માન, બંધકોશ, સોજો, શોષ, તૃષા, રક્તવિકાર અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **આવળકંટી:**—કડવી, તીખી, ખાટી, મધુર, તુરી, કેશ્ય, ભગ્નસંધાનકર, ધાતુવર્ધક અને નેત્રને હિતકર છે; તથા શરીરે લગાડવાથી કાંતિકારક છે; અને પિત્ત, કફ, ઘર્મ, મેહ, વિષ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:**—આવળકંટીનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવાં. દિ. ૩. **(૨) સર્વ જ્વર ઉપર આમલક્યાદિ ચૂર્ણ અને આમલક્યાદિ ક્વાથ:**—આવળકંટી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડા (હીમજી હરડે), લીંડીપીપર અને સિંધવ, એ પાંચ ઔષધ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી લેવાથી સર્વ જ્વર નાશ પામે છે; તેમજ આવળકંટી, ચિત્રાનાં મૂળ, બાળહરડાં અને લીંડીપીપરનો કાઢો કરી, તે લેવાથી પણ તાવ દૂર થાય છે. **(૩) પિત્ત ઉપર આમળાંનો મુરબ્બો:**—એક શેર આમળાંને સોયથી બી સુધી પોંચે તેવા પાસે પાસે, ટાંચા મારી, ચુનાના નિતર્યા પાણીમાં કેટલીકવાર નાખવાં. એટલે તેમાંની લાળ નીકળી જાય છે. પછી આધણ આવેલા બશેર પાણીમાં નાખી થોડાં ઉકાળવાં અને બાહેર કાઢી કપડાથી લુછી કોરાં કરવાં. પછી ખાંડ અથવા ખડીસાકરની ચારતારી ચાસણી કરી તેમાં તે આમળાં બુડાડી રાખવાં. આ મુરબ્બો ચાર પાંચ વર્ષ સુધી સારી રીતે રહી શકે છે. એ મુરબ્બો ખાવાથી પિત્ત શમન થઇ પુષ્ટતા પણ આવે છે. **(૪) આમળાંની ગોળીઓ (કોચકઇ):**—સારાં આમળાંને થોડાં બાફી તેને બારીક વાટવાં. પછી તેમાં જીરૂં, મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, ધાણા, તજ, સિંધવ, સંચળ, હરડાં, મીઠું, એ સઘળાંને બારીક વાટી નાખવાં; અને તેની થેપલી કિંવા ગોળીઓ કરી સુકવવી. આ ગોળીઓ ઘણી રૂચિકર અને પાચક છે. **(૫) ખસ ઉપર:**—આવળકંટી બાળી તે તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોપડવી. **(૬) સ્વરભેદ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં આવળકંટીનું ચૂર્ણ આપવું. **(૭) અશુદ્ધ અભ્રક ભક્ષણ કરવાથી થનારા વિકાર ઉપર:**—આમળાંનો રસ અથવા આમળાં પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ દિવસ ખાવાં એટલે સર્વ વિકાર દૂર થશે. **(૮) ઉલટી અને શ્વાસ ઉપર:**—આમળાંનો અંગરસ, મધ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. **(૯) રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:**—આવળકંટી, એરંડતેલમાં તળી સાકર સાથે સાંજ સવાર ગરમ પાણીના ઘુંટડા સાથે ફાકવી. **(૧૦) ઉલટી ઉપર:**—આવળકંટીનું ચૂર્ણ ચંદનમાં મેળવી મધમાં આપવું. **(૧૧) પ્રમેહ ઉપર:**—આમળાંનો રસ કાઢી અથવા આવળકંટીનો કાઢો કરી, તેમાં બે માસા હળદરની ભૂકી અને મધ નાખી તે આપવું. **(૧૨) જરા ન આવવા માટે:**—આવળકંટી પાણીમાં વાટી શરીરે લગાડી થોડીવારે સ્નાન કરવા જવું, એ પ્રમાણે નિત્યક્રમ રાખવાથી વાર્ધક્ય (વૃદ્ધપણું) આવતું નથી, અને કેશ ધોળા થતા નથી. **(૧૩) આંખોમાંની આગ શાંત થવા માટે:**—આવળકંટી અને તલ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી આંખે ચોપડવાં. પછી એક કલાકે સ્નાન કરવું. એટલે આંખો હમ્મેશાં ઠંડી રહી આગ થશે નહિ. **(૧૪) પિત્ત ઉપર આવળકંટીનું ચૂર્ણ:**—આવળકંટીથી બમણી સાકર અને તેથી બમણું તાજું ઘી એકત્ર કરી આપવું. **(૧૫) તાવમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—આવળકંટી અને દ્રાક્ષ વાટી ઘીમાં મેળવી મોમાં ચોળવી અને મુખમાં રાખવી. એટલે જીભ, તાળવું, ગળુ, વગેરેનો શોષ શાંત થાય છે. **(૧૬) તાવમાં અરોચક થાય છે તે ઉપર:**—આવળકંટી, દ્રાક્ષ અને સાકરનો કલ્ક કરી તે મુખમાં રાખવો. **(૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:**—આમળાંનો અને શેરડીનો રસ એકત્ર કરી આપવો. **(૧૮) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—આવળકંટીનું ચૂર્ણ કેળના કાંદાના રસમાં આપવું. **(૧૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ઘીમાં આવળકંટી તળી કાંજીમાં વાટવી અને તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. **(૨૦) યોનિદાહ ઉપર:**—આમળાનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૨૧) બહુમૂત્ર ઉપર:**—આંબળીના પાલાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં દારૂહળદર મેળવવી અને તેમાં ખડીસાકર ટાંક ૯ નાખી પાવું. **(૨૨) પ્રમેહ ઉપર:**—આંબળીનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને છાશ પાશેર એકત્ર કરી

પાવું. **(૨૩) રેચક:**—આંબળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને ઇલાયચી વાટી આપવાં. ઉતાર–ઘી અને ભાત. **(૨૪) શરીર ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:**—આવળકંટી રાત્રે ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી મેલવી અને સવારે વાટી તેમાં નાળીએરનો અંગરસ મેળવી શરીરે ચોપડવું. **(૨૫) શરીરની કાંતિ સારી થવા માટે:**—આવળકંટી અથવા શેકેલાં આમળાં અને ધોળા તલ એકત્ર બારીક વાટી દરરોજ શરીરે ચોળવાં, અને થોડીવાર પછી ગરમ પાણીએ સ્નાન કરવું. **(૨૬) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—આમળાંનો રસ અને ઘી એકત્ર મેળવી આપવું. **(૨૭) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને તલનું ચૂર્ણ સમભાગે એકત્ર કરી ઘી અને મધમાં ૨૦ દિવસ પ્રાતઃકાળમાં આપવું. **(૨૮) દિવ્ય દેહ થવા માટે:**—આવળકંટીનું ચૂર્ણ અને આસકંદનું ચૂર્ણ સમભાગે, ઘી અને મધ સાથે શિશિર ઋતુમાં આપવું. **(૨૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—આવળકંટી ઘીમાં શેકી કાંજીમાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૩૦) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—આમળાંનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર એકઠાં કરી પ્રાતઃકાળમાં ખાવું. **(૩૧) પિત્તશૂળ ઉપર:**—આંમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩૨) મૂર્ચ્છા ઉપર:**—આમળાંનો રસ ઘી નાખી પાવો. **(૩૩) રક્તપિત્ત ઉપર:**—આવળકંટીનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘીમાં આપવું, વા આમળાંના અથવા હરીતકી (હરડે) નો મુરબ્બો આપવો. **(૩૪) ઇંદ્રિય લાલ થઇ હોય તો:**—આવળકંટી માસા ૩, સંચળ માસા ૨, સિંધવ તોલા ૨, એનું ચૂર્ણ કરી તે પાશેર પાણીમા શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૩૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—આવળકંટીના અંગરસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી આપવું. **(૩૬) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—આવળકંટી ૧ તોલો રાત્રે પાણીમાં ભિંજવી રાખવી. બીજે દિવસે સવારમાં તેમાં ૩ માસા સુંઠ અને એક માસો જીરૂં નાખી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી સાત તોલા દૂધમાં મેળવી, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર નાખી તે દૂધ પાવું. **(૩૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—આંવળકંટી, ચિત્રો, બાળહરડાં, લીંડીપીપર અને સંચળ એનું ચૂર્ણ કરી તે હંમેશાં સવારે અને રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણીમાં શક્ત્યનુસાર આપવું. **(૩૮) પિત્તવિકાર ઉપર:**—આવળકંટી ૧ તોલો આખી રાત કલઇના વાસણમાં પલાળી રાખી, સવારે વાટી, ગાયના સાત તોલા દૂધમાં મેળવી તે પાવું; એટલે પિત્તવિકાર દૂર થઇ શક્તિ વધે છે. **(૩૯) કમળાના રોગ ઉપર:**—આવળકંટી, હળદર અને ગેરૂ મેળવી એનું અંજન કરવું. **(૪૦) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—આવળકંટી અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ બે માસા અને ગળોનું સત્વ ૧ માસો, એ ઘી અને સાકરમાં નાખી રોજ સવારે ખાવું; એટલે ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા જઇ તે પુષ્ટ થાય છે. **(૪૧) ધોળી ધૂપણી ઉપર:**—આમળાંનો રસ અથવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૪૨. આલ.—સં૦ અચ્યુતવૃક્ષ. હિં૦ મ૦ આલ.

એ ઝાડને મુસલમાની ભાષામાં "સુરંજી" કહે છે. એ ઝાડ ઘણાં વર્ષ રહ્યાથી, હશીઆના ઝાડ જેવડું થાય છે. એનાં પાંદડાં હશીઆનાં અથવા મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને બારે માસ ધોળા રંગનાં અને થોડા મધુર વાસવાળાં ફૂલ આવે છે. એનાં ફળો હશીઆનાં ફૂલ જેવાં હોય છે; તેને કોઈ કોઈ મીઠામાં આથે છે. આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ખાનદેશ અને વરાડ પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એનાં મૂળીઆંનો રંગ નીકળે છે, આલનાં ઝાડ રંગ માટે તૈયાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગે છે. વરાડમાં એનાં મોટાં મોટાં ખેતરો હોય છે. એનાં મૂળમાં જેટલાં બારીક મૂળો હોય છે તેટલો તેનો રંગ સારો નીકળે છે. એ મૂળોનો પાકો ખારવી રંગ થાય છે. શેત્રંજી, પછેડી વગેરે એના રંગમાં રંગાય છે.

૪૩. આલુ.—સં૦ ક૦ આરૂક. મ૦ હિં૦ આલુ–બુખાર. ફા૦ આલુસ્યા. અ૦ ઇજ્જાસુ. ઈં૦ ચેરિપ્લમ. લા૦ પ્રુનસ બોખેરિયનસિસ.

આલુના ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે ૧૦ હાથ હોય છે. એ ઝાડો પર્શિયા, અરબસ્તાન અને ગ્રીસ, એ ઠેકાણે થાય છે, ત્યાંથી એ ફળો અહીં આવે છે. એ ફળનો આકાર દીર્ઘ વર્તુળાકાર હોઈ, તે એક બાજુએ ફુલેલો હોય છે. તેનો રંગ બાહેરથી રાતો કાળો હોય છે. અંદરનો ગર્ભ પીળો હોય છે. એનાં બી સુંવાળાં અને ચળકતાં બદામ જેવી આકૃતિનાં હોય છે. એ ફળ સારૂં પરિપક્વ થયાથી એનો સ્વાદ ખાટો, મીઠો, રૂચિકર અને શરીરને હિતાવહ છે; પરંતુ એ ફળ ઘણાં ખાવાથી પેટમાં વાયુ, મરડો થઈ સંગ્રહણી થાય છે. **આલુ:—ગ્રાહક, ગુરૂ, હૃદ્ય, શીત, જડ, મલસ્તંભક, ગ્રાહી, ભેદક, ઉષ્ણ અને કફ–પિત્તનો નાશક.**

કરનાર, પાચક, ખાટું, મધુર, મુખપ્રિય તથા મુખને સ્વચ્છ કરનાર છે; અને મેહ, ગુલ્મ, અર્શ, રક્તવાત, એઓનું નાશક છે. તે પાકવાથકી મધુર અને જડ છે; અને કફ તથા પિત્ત કરનાર, ઉષ્ણ, રૂચિકર, ધાતુવર્ધક, પ્રિય અને મેહ, અર્શ, જ્વર, વાયુ, એમનો નાશ કરે છે.* **(૧) મલબદ્ધતા ઉપર:—** આલુ પાણીમાં ઘસીને પાવાથી પેટ સાફ આવે છે. **(૨) રેચ થવા માટે:—**આલુ ધીમા તાપે ચાર કલાક સુધી પાણીમાં બાફી, પછી તેને બે નેતરની ચારણીઓ વચ્ચે દબાવી તમામ પાણી કાઢી નાખવું. પછી તે કુચા વાસણમાં રાખી મંદ અગ્નિપર બળે નહિ તેમ સુકવવા. પછી ખાંડી રાખવા અને રેચ માટે આપવા. **(૩) શોષ ઉપર:—**આલુ મુખમાં રાખવું.

૪૪. આવળ.—સં૦ અર્બુર, શરત્પુષ્પ. મ૦ તરવડ, અવિરામ. ખા૦ આંવળી, ચાંભાર આંવળી. હિં૦ ખખસા, રગ. ક૦ હોનવરી, હોન્નરિકે. તે૦ તાંઘેડૂ. તા૦ અવારાઇ. ઇં૦ ટેનર્સ કેશિયા. લા૦ કેશિયા ઑરિક્યુલેટા.

આવળનાં ઝાડ સાધારણ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કુંવાડીયાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલોના ગુચ્છા આવે છે. એની શીંગો ચપટી હોઇ વેંતભર લાંબી હોય છે. આ ઝાડો ગામડાંમાં ઘણાં થાય છે. કોંકણમાં આવળ જોવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં એને "ચાંભાર તરવડ" પણ કહે છે. આવળની છાલ ચામડાં રંગવાના કામમાં ઉપયોગી છે. એનાં લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. **આવળ:—**કડવી, શીતળ અને આંખોને હિતકારક છે. તે પિત્ત, દાહ, મુખરોગ, કોઢ, જંતુ (કૃમિ), અતિસાર, સોજો, શૂળ, વ્રણ અને તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:— (૧) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:—**આવળનાં ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના દૂધમા વાટી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે પાવાં. **(૨) પગ કિંવા ઢીંચણ મોચવાયો હોય તે ઉપર તથા સોજા ઉપર:—**આવળનાં પાંદડાં ઉનાં કરી તે પેંડો બાંધવો. **(૩) બાળકોની મોડશી ઉપર:—**આવળનાં અને રીંગણીનાં મૂળોની છાલ ઘસી પાવી. **(૪) ગુડઘી અને વાઘ કરડયો હોય તો તે ઉપર:—**આવળનો પાલો અને સોમલ, એનો શુકમાં ખલ કરી લેપ કરવો. **(૫) ઉપદંશ ઉપર:—**આવળનો પાલો ૧ મુઠી અને ખીજડાનો પાલો ૧ મુઠી વાટી, તેમાં થોડું જીરૂં અને ધાણા નાખી, ૭ દિવસ પાવો. **(૬) આંખોમાં ફૂલ પડે છે તે તથા છારી વળે છે તે ઉપર.—**આવળનાં બી મોગલી એરંડાના દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૭) મૂત્રાઘાત ઉપર:—**આવળનાં બીજ પાણીમાં વાટી પાવાં, અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૫. આશા.—એ ઝાડો કોંકણમાં અને બંગાળા પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં જુનાં ઝાડોના ગર્ભમાંના લાકડાંમાંથી તામીલ લોકો એક જાતનો રંગ તૈયાર કરે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણોજ કડવો છે. **(૧) બાળકોની પીડ અને જંતુ** (કૃમિ) **ઉપર:—**એનાં પાંદડાંનો રસ એક ચમચો ભરી લઇ તેમાં થોડું કેસર નાખી તે ત્રણ દિવસ પાવો: એટલે ઝાડો સાફ થઇ બાળકોને અન્ન સારી રીતે પચી મ્હોડાપર લાલી આવે છે.

૪૬. આશેત્રી (આસુંદરો)—સં૦ અશ્મંતક. મ૦ આપટા કોં૦ સિદ્ધ. હિં૦ સિરહટા. અસિમિલોશ. ક૦ અસમર, આરી, આસુ. લા૦ મિલાઇના આર્બોરિયા.

આ જંગલી ઝાડ છે. આનાં પાંદડાં કચનારનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, પરંતુ આનાં પાંદડાં તે પાંદડાં કરતાં જાડાં અને મોટાં હોય છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે. એનું લાકડું બાળવા માટે ઘણું ઉપયોગી થતું નથી. એનાં પાંદડાં તંબાકુની બીડી બનાવવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એ નિરર્થક અને નિર્લજ્જ વ્યસનથી લોકોને અતિશય નુકશાન થાય છે; પરંતુ આ પ્રચાર હમણાં ઘણે ભાગે વધી ગયો છે. આ

---

* પાંદડાં અને ફૂલ વગેરેના ભેદથી આલુ ચાર જાતનાં છે. ઘણું કરીને એ બુખારા તરફથી આવે છે, માટે એને આલુબુખારા કહે છે. એનાં બીજ તાદશ બદામનાં બીજ જેવાંજ પરંતુ કાંઇક નાનાં હોય છે, એથી ગાંધી લોકો એને પણ બદામનાં બીજ તરીકે વેચે છે. એનો પ્રતિનિધિ આમલી છે. એ આમાશય અને સ્નાયુને નુકશાન કરે છે. એનો ઉતાર રૂમીમસ્તકી છે. એની માત્રા ૫ દાણાથી છેવટ ૨૦ દાણા સુધી છે.

વ્યસન જ્યારે આપણા લોકોમાંથી નાશ પામશે ત્યારેજ આપણો સુદિન પ્રાપ્ત થયો, એમ સમજવું જોઇએ. એની અંતરછાલના બંદૂકના ટોટા થાય છે. તે, આ છાલ સારી બાફી પીછવાળી કૂટીને કરે છે. એની અંતરછાલનાં મજબુત અને ટકાઉ દોરડાં પણ થાય છે. એની શીંગ બાળગુટીમાં ઘસીને આપે છે.* **આશેત્રી:**—તુરૂં, ખાટું, શીતળ તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, મેહ, દાહ, તૃષા, વિષરોગ, વાંતિ, પિશાચબાધા, ગંડમાળ, વ્રણ, વિષમજ્વર, કંઠરોગ, રક્તવિકાર, ગલગંડ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. એની શીંગો તુરી, શીતલ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ગુરૂ, દોષદ્રાવક, મલરોધક, આધ્માનકર્ત્તા અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **(૧) વાતગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:**—આશેત્રીના પાલાના રસમાં મરીની ભુકી અને તલનું તેલ સાત ટીપાં નાખી આપવું. **(૨) પરમીઆ** (પરમા) **ઉપર:**—આશેત્રીનો પાલો રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવો; અને સવારમાં તેનો ચાર પૈસાભાર રસ કાઢી તેમા બે પૈસાભાર ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૩) પ્રસૂતિ જલદીથી ન થતી હોય તો:**—એક નાના છોકરાને નગ્ન કરી સ્નાન કરાવવું, અને તેની પાસે આશેત્રીના ઝાડની છાલ, તે ઝાડ ઉપર તેની છાયા પડવા ન દેતાં દાંતોથી ઉખડાવવી, તે છાલ તેણે તેવીજ મુખમાં રાખી લાવી પ્રસૂત થનારી સ્ત્રીના માથા ઉપર થુંકી નાખવી એટલે પ્રસૂતિ થશે. **(૪) શોફોદર ઉપર:**—આશેત્રીનો પાલો, કારેલીનો પાલો, અને ભાંગરો, એ ત્રણે સમભાગ લઇ, વાટી રસ કાઢવો, અને તેમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી તે પાઇ દેવાં; એટલે નળગુદ સારા થશે. **(૫) ધાત પડે છે તે ઉપર:**—આશેત્રીની કુમળી ડાળીઓનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૬) તાવમાં કપાળ** (માથું) **દુઃખે છે તે ઉપર:**—આશેત્રીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) બીજા મહીનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આશેત્રીની છાલ, કાળા તલ, મજીઠ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—આશેત્રી, કારેલી, ભાંભુડી (ગંગાવતી) ને ભાંગરો, એઓનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીની ભુકી અને ઘી નાખી આપવું. દિ૦ ૩. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. ઘી સિવાય બાળકોના પેટમાંના અંદરના ભાગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે. **(૯) સોજા ઉપર:**—આશેત્રીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં આપવો.

૪૭. આસંધ (આસુંદ)—સં૦ બં૦ અશ્વગંધા. મ૦ આસકંધ. હિં૦ અસગંધ. દે૦ ઢોરગુંજ. ક૦ અંગરબેરૂ, હિરેબ્બરૂ, આભાકિરે, હિરેમદ્દીનબેરૂ. તૈ૦ પિલ્લીઆંડા પેન્નેર, અશ્વગંધી. તા૦ અશ્વગંડી. મલા૦ અમુકિર, પિવટે. ફા૦ બે (મે) હેમનૂબરરી. ઇં૦ વિંટરચેરી. લા૦ ફાઇસેનિસ સોમ્નિફેરા.

એને 'આસંધ' 'અજગંધ' પણ કહે છે. કેટલેક ઠેકાણે એને 'ઢોરગુંજ' પણ કહે છે. એ ઝાડ ખાનદેશ, નાશિક, વરાડ અને ઘાટ ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળી આવે છે. એની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ સાચવે તો ૪–૫ વર્ષ રહે છે. એનાં પાંદડાં આકારે કોરાંટી (કાંટાસરીઆ) જેવાં હોઇ તેના કરતાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ચણોઠી પ્રમાણે લાલ ફળ આવે છે. એમાં રીંગણીનાં બી પ્રમાણે બી હોય છે. એનાં મૂળોને આસંધ કહે છે. આસંધનો પાક કરે છે. તે ઉત્તમ પુષ્ટિકારક છે.× **આસંધ:**—

---

* એ ઝાડને દક્ષણી લોક કંચનનું ઝાડ પણ કહે છે. આ ગ્રંથની ત્રણ આવૃતિઓમાં આસુંદરો એવા નામથી સાજડને ઓળખાવેલ હતું, પરંતુ એ દરેક નિઘંટો તેમજ પદેજીના ઉલ્લેખથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમાં ખાસ ભૂલ થવાની સાબીતી મળે છે. પદેજીના નિઘંટથી તેમજ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦થી તો આશેત્રીનુંજ બીજું નામ આસુંદરો સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી અમૃતસાગરના પ્રકાશક મિ. ત્રિભોવનદાસ પણ એજ મુજબ સ્વીકારે છે.

× આસંધનો ક્ષુપ (છોડ) ઘણું કરીને પાલુડીને મળતો હોય છે; માત્ર પીલુડી કરતાં એનાં પાંદડાં કાંઇક પાતળાં હોવાથી કેટલાક બંધુઓ એને ઓળખતાં ભૂલ ખાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ માથાના વાળમાં ભરી રાખવાથી જુ મરી જાય છે, એથી એને ગામડાના લોકો જુમારી તરીકે ઓળખે છે. એનાં મૂળોમાં ઘોડાની વાસ આવતી હોવાથી સંસ્કૃતમાં એને અશ્વગંધા કહે છે. વળી એ રાસ્ના જેવી હોવાથી કેટલાક ગાંધી લોકો એના બદલે રાસ્ના આપી ઠગે છે. એ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકશાન કરે છે. વાયુનાશક હોવાથી એને કેટલાક લોકો ખાય છે; પરંતુ એની સાથે સખ્ત પરેજી પાળવી જરૂરની છે. એનો ઉતાર કતીરો, પ્રતિનિધિ ઉપલેટ અને બાલછડ; ને માત્રા ૫ માસાની છે.

રસાયન, તુરો, ધાતુવૃદ્ધિકર, કિંચિત્ તીખી, બલકર, કાંતિકારક, મધુગંધ, શરીરને પુષ્ટિ આપનાર, વૃષ્ય, ઉષ્ણ, તેમજ લઘુ છે; અને વાત, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શ્વેતકુષ્ઠ, કફ, વિષ, કૃમિ, સોજો, ક્ષતક્ષય અને કંડૂનો નાશ કરે છે. **(૧) વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ ભાગે [૧]લેઇ, તેમાં સાયંકાળે આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **(૨) ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસંધનો કાઢો કરી આપવો, એટલે ગર્ભિણીને પુષ્ટિ થાય છે, અને બાળક સશક્ત ઉત્પન્ન થાય છે. **(૩) વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૪) નાનાં બાળકોને શક્તિ આવવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અથવા આસંધ ૧ ભાગ, દૂધ ૮ ભાગ, એમાં ઘી નાખી પચન કરવું. તે બાળકને આપવાથી બળ વધે છે. **(૫) દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ, આમળાંનો રસ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એમાં આપવું. **(૬) સર્વ રોગ દૂર થવા માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, ગળોનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અથવા ગળોનું સત્વ માસો ૧, મધમાં આપવું. **(૭) ચામડીના રોગને માટે:**—આસંધનું ચૂર્ણ તેલમાં નાખી શરીરે ચોપડવું. **(૮) ગર્ભધારણને માટે:**—આસંધનો કાઢો દૂધ નાખી કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને ખાવા માટે આપવું. **(૯) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ ૩ માસા, અને ખડીસાકર ૧ તોલો, એ સવારે ગાયના દૂધમાં નાખી આપવું. આ પ્રમાણે સાંજે પણ આપવું. એટલે ઉપલા વિકારો દૂર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે, અને શક્તિ આવે છે. **(૧૦) વીર્યવૃદ્ધિ અને ધાતુસ્તંભનને માટે:**—આસંધ તોલા ૧૦ અને વરધારો તોલા ૧૦, એ બંને ઔષધો સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું, અને ઘીના નીવડેલા (રીઢા) વાસણમાં તે ભરવું. પછી તેમાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો લઇ ગાયના તાજા દૂધમાં નાખી તે આપવું. **(૧૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—આસંધ, સાકર, ઘી, મધ, લીંડીપીપર, એ એકત્ર કરી આપવું. પથ્ય દૂધ અને ભાત. **(૧૨) સ્ત્રીઓને દૂધ આવવા માટે:**—આસંધ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધ, એનો કાઢો ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. **(૧૩) સોજો, ગલગ્રંથિ ઉપર તથા ગુમડું પકવવાને અને ફોડવાને:**—આસંધનાં તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, અથવા પાણીમાં વાટી, ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૧૪) વાયુ ઉપર:**—ગોળમાં આસંધનું ચૂર્ણ નાખી ગોળી કરી આપવું. **(૧૫) ઢોરને વિષ ચડયું હોય તો:**—આસંધનાં તાજાં મૂળ છાશમાં વાટી પાઈ દેવાં. **(૧૬) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—આસંધ વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૧૭) વાયુને માટે:**—આસંધ અને શતાવરીનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. **(૧૮) આદાશીશી ઉપર:**—આસંધનું ચૂર્ણ ઘસવું. **(૧૯) વાળા ઉપર:**—આસંધ તેલમાં કિંવા છાશમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨૦) કટિશૂળ એટલે કમ્મર દુખે છે તે ઉપર:**—આસંધ અને ખડીસાકર એનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું. **(૨૧) બળદને કંઈ દુ:ખ થયું હોય તો:**—આસંધનાં તાજાં મૂળ ખવરાવવાં, એટલે બળદ સારો થશે.

૪૮. આસોપાલવ.—સં૦ અશોક. મ૦ હિં૦ બં૦ અશોક. ક૦ અશોકે. તૈ૦ અશોકમાનું. મલા૦ અશોકં. લા૦ જોનેસીયા અસોકા.

એ ઝાડ આંબાનાં ઝાડ જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં કરતાં ઘણાં લાંબા અને કળીદાર હોઇ, ભરાવદાર અને સુશોભિત હોય છે. એની છાયા ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ શોભાયમાન હોય છે; એટલા માટે એને બાગમાં અને દેવળોમાં વાવે છે. એનાં ફૂલ રાતા રંગનાં હોય છે. **અશોક:**—મધુર, શીત, અસ્થિને સાંધનાર, પ્રિય, સુગંધિ, કૃમિહારક, તુરો, ઉષ્ણ, શરીરની કાંતિ વધારનાર, સ્ત્રીઓના શોકનો નાશ કરનાર, ગ્રાહક, પિત્તકર; અને દાહ, ગુલ્મ, ઉદર, શૂળ, આધ્માન, વિષ, અર્શ (હરસ), વ્રણ, તૃષા, શોથ, અપચન અને રક્તરોગ એઓનો નાશ કરે છે. **(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:**—આસોપાલવની છાલને દૂધ અને પાણીમાં મેળવી, દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, તે શીત થયા પછી આપવો; એટલે તીવ્ર રક્ત–પ્રદરનો પણ નાશ થશે. **(૨) સર્વ પ્રદર ઉપર:**—આસોપાલવની છાલ વાટી, તેમાં રસાંજન નાખી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી આપવું.

૪૯ આંબાહળદર.—સં૦ આ(મ્લ)મ્રનિશા. મ૦ આંબેહળદ. બં૦ (મા) બાહરદી. ક૦ હલિઅરષણુ, કાડઅરસિણું. તા૦ કસ્તુરીમંજલ. મલા૦ કત્તુમન્નલ. તૈ૦ કારૂપાસુપુ, અડિલિયાસુપુ. ઇં૦ મેંગોઝ-

---

૧ ઘી અને મધ સમાન ભાગે મળવાથી વિષ તુલ્ય થાય છે; માટે વિષમ ભાગેજ લેવાં જોઇએ.

જર. લા૦ કરક્યુમા એરોમેટિકા. હિં૦ કપૂર હલદી, આંબાહલદી. ફા૦ દારચોવહ. અ૦ દારહલ્દ.

એ ઝાડ રાનમાં થાય છે. એનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાંજ થાય છે. આ હળદરના ગાંઠીઆ મોટા હોય છે અને તે ઘણા કઠણ હોય છે. એ હળદર બાગમાં થનારી હળદર પ્રમાણે મસાલાના ઉપયોગમાં આવતી નથી. આંબાહળદર રક્તવિકારની નાશક છે. શરીરને ચોપડવાના મસાલામાં તેને નાખે છે. એ શરીરે ચોપડવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે. ***આંબાહળદર:**—કડવી, ખાટી, રૂચિપ્રદ, લઘુ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, તુરી, સારક છે; અને કફ, ઉગ્રવ્રણ, ઉધરસ, દમ, ઉચકી, તાવ, સન્નિપાતજ્વર, શૂળ, વાયુ, કંડૂ, વ્રણ, અને મુખરોગનો નાશ કરે છે. રક્તદોષનો પણ નાશ કરે છે. **(૧) કંડૂ અને ખસ ઉપર:**—આંબાહળદર અને કાળી જીરી એકત્ર વાટી શરીરે ચોપડવું, એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. આંબાહળદર અને કાળી જીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખરલ કરી ખસને ચોપડવું; એટલે ખસ દૂર થશે. **(૨) ઠેસ વાગી પડવાથી અથવા કોઈ પણ આઘાત થઈ લોહી ગંઠાયા ઉપર:**—આંબાહળદર અને હીરાબોળ, એ પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી દુખતા ભાગ ઉપર ચોપડવું, એટલે જલદી ગુણ પડે છે. **(૩) શીતળા અથવા ગોવરાથી શરીર ઉપર કાંટા ઉઠે છે તે ઉપર:**—આંબાહળદર, કાળીજીરી, બાવચી, કુવાડીઆનાં બી; અને આમળાં, એને ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી વાટીને રોજ શરીરે ચોળી સ્નાન કરવું. **(૪) કૃમિ (કરમ) ઉપર:**—આંબાહળદર અને સિંધવ એકઠાં વાટી શક્તિ પ્રમાણે આપવાં અને ઉપર ગરમ પાણી આપવું. અથવા કાચકીના પાલાના રસમાં આંબાહળદર ઉકાળી પેટ ઉપર ચોપડવી. **(૫) બાળકોને વાંગ** (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦–૧૫ દિવસની અંદર તેના અંગ ઉપર ફોલ્લા ફુટી તેને દુઃખ થાય છે તે ઉપર) **આવે ત્યારે**—આંબાહળદર, જાઈના રસમાં ઘુંટી ચોપડવી.

૫૦. આંબો—સં૦ આમ્ર. હિં૦ બં૦ આમ. ક૦ માવિનમારા, માવિપહેણ્ણુ, તૈ૦ મામિંડીચેટ્ટુ, મર્વી, આમ, તા૦ મામરં, તુ૦ કમ્ફુ, મલા૦ માવુ. કા૦ મ૦ આંબા. અ૦ અબજ. ઇં૦ મેંગો ટ્રી. લા૦ મેંગોફેરા ઇંડીકા.

આ વૃક્ષ ઘણું કરીને ગરમ દેશમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જેટલા આંબા થાય છે તેટલા કોઈ પણ દેશમાં થતા નથી. આંબાનું ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. રાનમાં અને ડુંગરોમાં પણ એ ઝાડો વાવવાથી ઉગે છે. રાનમાં ઉગેલા આંબાને રાની આંબા કહે છે. ખેતરમાં અને જે ઉંચી જાતના આંબા હોય છે તેને "ઇરસાલ આંબા" કહે છે. આંબાની કલમો કરી જે આંબા ઉગાડવામાં આવે છે તેને "કલમી આંબા" કહે છે. કલમી આંબાનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. આંબાના આકાર, રૂપ અને ગુણ ઉપરથી આંબાને અનેક નામો આપવામાં આવેલાં છે. આંબામાં મુખ્ય બે જાતિ છે. એક મોરવાની, તથા બીજી રસની. જેનાં ફળનો રસ પાતળો હોય તે રસાળ અને જેનો રસ ઘટ–જાડો હોવાથી કાપીને ખાવા યોગ્ય હોય તે મોરવાની. આંબાનું ઝાડ સેંકડો વર્ષ જીવે છે. આંબો દર વર્ષે એકવાર ફળે છે. આંબાનું ફળ અતિશય મધુર અને મીઠું છે. ગરીબથી માંડી શ્રીમંત સુધી સર્વ કોઈ એનો ઉપયોગ કરે છે, અને ગરીબ લોક તો કેરીના દિવસોમાં આંબા ઉપરજ પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ઉનાળામાં વટેમાર્ગુ લોક, તાપથી અકળાઈ અને ચાલતાં થાકી જવાથી આંબાની ઘટા નીચે આવી વિસામો લે છે, અને કેરીઓ ખાઈ તૃપ્ત પણ થાય છે. આંબાની છાયા શીતળ અને ઘણીજ આરામ આપનારી છે. થાકીને લોથ થઈ ગયેલા લોક આંબાની છાયા નીચે બેસી આરામ પામે છે. આંબાનાં લાકડાં ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. આંબાના દૂધનો ગુંદ થઈ તેની રાળ બને છે, અને તે ઘણા કામમાં આવે છે. આંબાના ફળના ઘણા પદાર્થો થાય છે. સારી કેરીઓનો મુરબ્બો થાય છે. એ મુરબ્બો રક્તવૃદ્ધિ કરે છે. કેરીનું ગોળચાં, મેથીયાં, બોળ વગેરે ઘણા પ્રકારનું આથણું થાય છે. કાચી કેરીઓમાં ગોળ નાખી તેની ગોળ કેરી કરે છે. કાચી કેરીઓ છોલી કાપી સુકવવાથી તેનાં આંબોળીયાં બને છે. એનો ઉપયોગ આમલીને ઠેકાણે ખટાસ માટે કરે છે. આમલી કરતાં એ પથ્યને અને રૂચિને પ્રશસ્ત છે. રંગરેજ લોક

---

* એનામાં આંબાની કેરી જેવી વાસ હોવાથી એને આંબાહળદર કહે છે. એની માત્રા ૨ માસાની છે. વ્યવહારમાં એની જડ વપરાય છે. એના ક્ષુપ થાય છે. એ હૃદયને નુકશાનકારી છે. ઉતાર નારંગી. પ્રતિનિધિ બાવચી અને માત્રા ૪ માસાની છે.

તેને રંગમાં નાખે છે; તેમજ કાચી કેરીઓનો ગોળ અથવા સાકર નાખેલો સાર (પનું) ઘણોજ સારો થાય છે. ખાટી કેરીઓનું રાયતું બને છે. આંબાના ગોટલા ભાગવાથી જે ગોટલી અંદરથી નીકળે છે તે શેકીને ખાવાથી સારી લાગે છે, પરંતુ તે ગોટલી પ્રથમથી શેકીને પછી ભાગી તેમાંની ગોટલી પાણીમાં ભીંજવી રાખી ખવાય છે. કોંકણમાં સેંકડો કણબી લોક, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં ડાંગરનો પાક થાય ત્યાં સુધી આ ગોટલી ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. તે લોક આ ગોટલીમાંના ગરની ભાખરી બનાવી ખાય છે. એ ગોટલીના લોટના બીજા પદાર્થો પણ બને છે. આંબાના ગોટલામાંની ગોટલીને ચમાર લોક ચામડાંને કાળો રંગ દેવા માટે ઘસે છે. ગોટલીનું તેલ નીકળે છે તે ઔષધી છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં લોકોને સુખ થવા માટે પરમેશ્વરે એ ઋતુમાં આવાં રસભરિત અને મધુર ફળો ઉત્પન્ન કરેલાં છે; આ ઉપરથી પરમેશ્વરની મનુષ્ય ઉપર કેટલી કૃપા છે, તેનો વિચાર કરો ! **કુમળી કેરી**—(મરવા) તુરી, ઉષ્ણ, સુગંધી, ખાટી, ક્ષારના સંયોગથી રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ અને કાંતિકર છે; તેમજ પિત્ત, વાત, કફ, રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરનાર, અને કંઠરોગ, પ્રમેહ, યોનિદોષ, વ્રણ, તથા અતિસારનો નાશ કરનારી છે. **આંબામાં ઝાલી પકવેલી *કેરી:**—મધુર, શીતળ, જડ, બલકર, ધાતુવર્ધક, પુષ્ટિકર, ત્રિદોષનાશક, કફકર, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, મલસ્તંભક, પ્રિય, સ્નિગ્ધ, તુરી, સુખકારક અને કાંતિવર્ધક છે; અને વાયુ, તૃષા, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, શ્રમ અને અરૂચિનો નાશ કરનાર છે. **(૧) આમાતિસાર અને કોલેરા ઉપર:**—આંબાની ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી. **(૨) કરમ ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ આપવું. **(૩) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—આંબાની ગોટલી ભાગી ખાવા આપવી. **(૪) રક્તાર્શ અને પ્રદર ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે રક્તમૂળવ્યાધિ અને ધુપણીનો નાશ થાય છે. **(૫)**

---

* **આર્ય અને યુનાની વૈદ્યક** ગ્રંથોમાં કાચી અને પાકી કેરીના ગુણ ઘણોજ વર્ણન કરેલ છે. ટુંકામાં કહીએ તો પાકાં ફળ તાકાત લાવનાર, ચરબી વધારનાર, ખુશી કરનાર, કાંઇક ઝાડો સાફ લાવનાર અને પેશાબને વધારનાર છે; પરંતુ તેની છાલ અને કાચાં ફળના રેષા ગ્રાહી અને ખાટા મનાય છે. કાચી કેરીનું અથાણું પેટને શાંતિકર્ત્તા તથા ભૂખને પ્રદીપ્ત કરનાર છે. કાચી કેરીને છોલી તેની ગોટલી કહાડી નાખી ઝીણી કાતરી સુકવે છે તેને આમોળીયાં (હિં. અમચૂર. મ૦ આંબોસી.) કહે છે. તે ખાવામાં ઘણુંજ વપરાય છે. એને બાફી તેનાપર તેલ રાઇ ચઢાવી અથાણા તરીકે ખાય છે, અને બાફતાં બચેલું પાણી લઇ તેની ગોળ નાખી કઢી કરે છે. શાકમાં પણ તે નખાય છે. એમાં જે ખટાશ છે તે **સાઇટ્રીક એસિડ**ના કારણથી છે. એ રૂધિરને શુદ્ધ કરનાર છે. એને હિંદુસ્તાનમાં આમખુશ્ક કહે છે. એનાં ફૂલ (મોર), ગોટલી અને છાલ શીતળ અને ગ્રાહી મનાય છે. એ ઝાડા આદિની બીમારીમાં વપરાય છે. પાંદડાંને બાળી એની ધૂણી લેવાથી ગળાની અંદરના અનેક રોગોને નાશ કરે છે.

મખજન અલ અદવિયાના કર્ત્તા લખે છે કે—હિંદુસ્તાની લોક કાચા ફળના ગર્ભને શેકી ખાંડની સાથે મેળવી રાખે છે. તેને કોલેરાના દરદમાં ખાય છે, અને શરીરે લેપ કરે છે. વળી એમ પણ કહેલ છે કે પાંદડાંની નસને બાળી લગાવાથી આંખનાં પોપચાંમાં થનાર ખીલ વગેરેને કહાડે છે. ગોટલીને વાટી ૨૦ થી ૩૦ ગ્રેન સુધી આપવાથી પેટમાંના કૃમિ નીકળી પડે છે, (ગ્રેન તે ા રતી ગણવી.) તથા દુખતા મસા શાંત પડે છે. ફળ પાકે છે ત્યારે તેમાંથી એક પ્રકારનો ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે તેની ગંધ **ટરપિનટાઇન** તેલના જેવી હોય છે. છાલમાંથી ગુંદ નીકળે છે તે ઠંડા પાણીમાં પિગળી જાય છે.

દાક્તર એન્સ્લી કહે છે કે—ફળનું તેલ અને છાલનો ગુંદ, બન્ને લીંબુના રસમાં અથવા તેલની સાથે મેળવી ચળ આદિ ચામડીના રોગોમાં અપાય છે. પાકી કેરીના રસને સૂકવી પાતળી રોટલીના જેવો કરે છે, તેને **આમરસ, આમોટ, આંબાપોલી અથવા આંબાની રોટલી** કહે છે, અને તે સ્વાદિષ્ટ વસ્તુની માફક તથા રૂધિર સુધારવા માટે ખાય છે. આંબાની છાલ પાણીમાં ભીંજવી રાખી એ પાણી પ્રદર અને વહેતી ધાતુ બંધ કરવાને અપાય છે. કાચા ફળના ઉપરથી નીકળેલ ચીકણો પદાર્થ, ઇંડાની સફેતી તથા થોડા અફીમની સાથે મેળવી **મલબાર**ની તરફ ઝાડા અને એંટનના રોગમાં અકસીર ઇલાજ તરીકે વાપરે છે.

આંબાનો તાજો ગુંદ દાદરનો સત્વર નાશ કરે છે; એમ જૈન ગ્રંથોમાં છે.

પરસેવો છુટતો હોય તો:—ગોટલી ભાગી તેનો ભૂકો શરીરે લગાવવો. **(૬) ઠંડીને લીધે પગ ચોટી જાય છે તે ઉપર:**—આંબાનો ચીક લગાવવો. **(૭) રાંઝણ** (આંજણી) **ઉપર:**—આંબાની ડાંખળીનો અગર આંબાનાં પાંદડાં તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. **(૮) તરતના પ્રમેહ ઉપર:**—આંબાની અંતરછાલનો રસ તોલા ૪ અને ચુનાનું નિતર્યું પાણી તો. ૧, એ બન્નેનું મિશ્રણ કરી તે તાબડતોબ આપવું. એ ૭ દિવસ આપવું. **(૯) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકે પીવો. **(૧૦) ઉષ્ણ જ્વર** (ઉનો તાવ) **ઉપર:**—આંબાનાં મૂળ ગળે અથવા હાથે બાંધવાં. **(૧૧) દાહ અને અતિસાર ઉપર:**—આંબાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ૧ તોલા સુધી આપવી. **(૧૨) રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૨ તોલા, મધ ૧ તોલો, ઘી ૦ાા તોલો અને દૂધ ૧ તોલો મેળવી આપવું. **(૧૩) અતિસાર ઉપર:**—આંબાના ચીક થકી રાળ થાય છે, તેનું ચૂર્ણ સાકર અને ઘી સાથે આપવું. **(૧૪) ઉપદંશ ઉપર:**—આંબાની છાલનો અંગરસ બકરીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવો, એટલે ઉપદંશ અને તત્સંબંધી વ્રણની પીડા દૂર થાય છે. **(૧૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબાની ગોટલી છાશ અગર ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી, અથવા કેરીની છાલ દૂધમાં વાટી, મધ મેળવીને આપવી. **(૧૬) લોહીની ઉલટી ઉપર:**—આંબાની ગોટલીનો રસ કાઢી નાકમાં ટીપાં પાડવાં. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—આંબાનાં સુકાયલાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી તેનું ધુમ્રપાન કરવું. **(૧૮) સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**—આંબાની અંતરછાલ, ઉમરના મૂળ ઉપરની છાલ અને વડની વડવાઈનો રસ કાઢી, તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૧૯) રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબાની અંતરછાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. **(૨૦) કાનના દુખાવા ઉપર:**—આંબાનો મોર વાટી દીવેલમાં સિદ્ધ કરી તે ગાળી કાનમાં નાખવો. **(૨૧) માથામાં દારૂણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—આંબાની ગોટલી અને બાલહરડાં (હીમજી હરડે), એનું ચૂર્ણ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨૨) સંગ્રહણી ઉપર:**—આમ્રાદિયવાગૂ:—આંબો, અંબાડો અને જાંબુઓ, એ ત્રણેની છાલ ૧૬ તોલા લઈ તેમાં ૨૫૬ તોલા પાણી નાખી, અર્ધું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી ગાળી તેમાં ૧૬ તોલા ચોખા નાખી પુનઃ ઉકાળી તૈયાર કરવું; તેને "આમ્રાદિયવાગૂ" કહે છે. એ ખાવાથી સંગ્રહણી દૂર થાય છે. **(૨૩) રક્તાતિસાર ઉપર:**—આંબો, જાંબુઓ અને આસુંદરો એની છાલ ૪ તોલા લઈ તેને સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી ૨૪ તોલા પાણી માટીના વાસણમાં ભરી, તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી, આખી રાત્રી ભીંજવી, પ્રાતઃકાળમાં તે પાણી ગાળી તેમાં મધ નાખી પીવું. **(૨૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—આંબાના ઝાડ ઉપરની ગાંઠ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો, અને શેકવું. **(૨૫) ધૂપણી ઉપર:**—કાપવાના (મોરવાની) આંબાનો સુકાયલો મોર ઘીમાં તળી, સાકર નાખી તેની ગોળી કરી આપવી. **(૨૬) સ્વરભંગ ઉપર:**—આંબાનાં પાંદડાંનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૨૭) કોલેરા ઉપર:**—એ અઢી તોલા મરવા દહીંમાં વાટી આપવા.

૫૧. ઇંગોરીયાં.—સં૦ ઇંગુદી. મ૦ હિંગણી. હિંગણબેટ. હિં૦ હિંગોટ, ગૌંદી. ક૦, ઇંગળગિડ, ઇંગળા, હિંગુલ. તૈ૦ ગરા. અ૦. હિલેલજે. ઇં૦ ડેડિલ. લા૦ બેલેનાઇટસ, રોક્સબર્ધીઆઈ. બં૦ ઇંગોટ,

દક્ષિણમાંહેના રાનમાં ઇંગોરાનાં ઝાડ જ્યાં ત્યાં થાય છે. એ ઝાડ ઘણુંાંજ ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. એના ફળને ઇંગોરીયાં (મ૦ હિંગણબેટ) કહે છે. હીંગણાં કોરી તેમાં દારૂ ભરી તે આતસબાજીમાં ફોડે છે. દુકાળની વખતે આ ફળોમાંહેનો ધોળો ગર્ભ લોટમાં મસળી તેની ભાખરી ખાઇ ગરીબ લોક પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. પ્રસંગ આવે તો લાકડાં સુદ્ધાં ખાઇને પોતાનો બચાવ કરે છે.* **ઇંગોરીયાં:**—મદગંધી, તીખાં, લઘુ, કડવાં, ઉષ્ણ, ફેનિલ અને રસાયન છે. એ કૃમિ, વાયુ, વિષ, શૂળ, કોઢ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલો:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે;

* સુશ્રુતે ઇંગોરીયાંના ફળના ગર્ભને મેદકફનાશક, યોનિદોષનાશક અને ગુલ્મનાશક માન્યો છે. ઇંગોરીયાના રસથી લોકો કપડાં ધુએ છે એથી મેલ સચોટ નીકળી જાય છે, પરંતુ જેમ વિદેશી તેજાબમાં ધોબીએ ધોએલ કપડાં દગ્ધ થઇ જવાથી અડધું આયુષ્ય ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ઇંગોરીયાં પણ લુગડાંનો નાશ કરે છે. કેટલાકો દગલબાજીથી ઇંગોરીયાના રસમાં ગોળ અને બીજા પદાર્થો મેળવી અફીણ તરીકે વેચવા જતાં પકડાઇ સજા ભોગવે છે; એમ કહેવાય છે.

અને વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ ઉપરની છાલ અને હિંગને એકત્ર ખાંડી તેનો પાટો વાળા ઉપર બાંધવો અને તે ચોથે દિવસે છોડવો એટલે વાળો બળી જાય છે. **(૨) તારૂણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:**—ઇંગોરાનો મગજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી મુખ ઉપર લેપ કરવો, એટલે ખીલ મટી જઇ મ્હોડું નિર્મળ થાય છે. **(૩) સ્તનરોગ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કરી ઉપર લેપ કરવો, અને ઉપરથી ધંતૂરાનાં પાંદડાં શેકીને બાંધવાં. દિવસ ૩. **(૪) નેત્રસ્રાવ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) શૂળ ઉપર:**—ઇંગોરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. અથવા ઇંગોરીયાંના ફળમાંનો ગર્ભ આપવો. **(૬) કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઇંગોરીયા, હળદર, કાંઠળ, સિંધવ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ એનો લેપ વારંવાર કરવો, એટલે કર્ણમૂળ સારૂં થાય છે. **(૭) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પ્રથમ ગોળ ખવરાવી તે ઉપર ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી પાવું. **(૮) મરકી (કૉલેરા) ઉપર:**—ઇંગોરાની છાલનું ચૂર્ણ દહીંમાં આપવું. **(૯) ઉધરસ ઉપર:**—ઇંગોરાના મગજની ગોળી કરી ખાવી.

૫૨. ઇડલીંબુ. (ગધડલીંબુ).—સં૦ જંબીર. મ૦ ઇડિલીંબુ. કો૦ ચોરનિંબુ. હિં. **જંભીરી.** બં૦ ગોંડાલિંબુ, ક૦ કંચિલે, દોડ્ડુલિકાયી, કાડલિંબે. મલા૦ કટ્ટુકુરન્નુ. તૈ૦ જંભીરં, અડવિનીમા. તા૦ કટ્ટેલુ મિચ્ચે. તુ૦ કેપેરીપુલી. લા૦ આટલાંટિઆ મોનોફાઇલા.

આ એક લીંબુનીજ જાતિ છે. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશોમાં આ ઝાડ થાય છે. એ ફળ નારંગી વગેરે લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એની છાલ ખરબચડી હોય છે. પાક્યા પછી છાલનો રંગ સ્વચ્છ પીળો થાય છે, અને તેનો વાસ પણ ઉત્તમ આવે છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં અને ફૂલ એકસરખાં હોય છે. તેમાં જે નાની જાતિ છે, તેનાં ફળોની છાલ કંઇક પાતળી હોય છે, અને જે મોટી જાતિ છે, તેની છાલ જાડી હોય છે. એનું ઉત્તમ તરેહનું સ્વાદિષ્ટ અથાણું થાય છે. એના રસનો **"લેમોનેટ"** કરે છે. **ઇડ (મોટું) લીંબુ** ખાટું, તુરૂં, કડવું, સારક અને ઉષ્ણ છે. તે કફ, પિત્ત, એ રોગોને નાશ કરનાર છે. **(૧) મોરથુથુના વિષ ઉપર:**—ઇડલીંબુનો રસ, સાકર સાથે આપવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સાયંકાળે ૮ નાના ઇડલીંબુનો રસ પાવો.

૫૩. ઇંદ્રજવનું ઝાડ.—સં૦ કુટજ. મ૦ કુડા. હિં૦ કૂડા, કુરૈયા. બં૦ કુડચી. ક૦ કોડશિગે, કોડસુરક. તૈ૦ કોડિશચટ્ટુ, કુટજમુ, અંકેલુ, ચંગલકુટ. તા૦ વેપ્પાલે. તુ૦ કોડંજી. મલા૦ વેનપાલા. અ૦ તિરાજ. ઇં૦ ઓવલ્લીવ્ડરોજબે. લા૦ રાઇટિયા એંટિડિસન્ટેરિકા.

આ વગડાઉ ઝાડ છે, અને તે છ સાત હાથ કરતાં ઉંચું થતું નથી. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. કોંકણમાં એ પાંદડાંનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે.+ એનાં ફૂલોનું શાક થાય છે. એની શીંગો બારીક અને લાંબી હોય છે; એ શાક અથવા અથાણું કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. શીંગોમાંથી જવની આકૃતિનાં લાંબા બિયાં નીકળે છે, તેને ઇંદ્રજવ (મ૦ ઇન્દ્રજવ, કુડાચે બી. હિં૦ ઇન્દ્રજવ. ક૦ કોડ સિગેયબીજ, કોડ સુરકન બીજ. તૈ૦ કુડિસેપાલુ. ફા૦ જવાનકુંચિશ્ક. અ૦ લેસાનુલ અસાફીર. લા૦ હોલરહેના એંટિડિસેંટેરિકા) કહે છે. તે બિયાં કડવાં હોય છે. એનાં મૂળ પણ કડવાં હોય છે. મૂળનો પાક થાય છે, તેને મરાઠીમાં કુડેપાક કહે છે. ઇંદ્રજવના ઝાડમાં **ધોળી** અને **કાળી** એવી બે જાતિ છે. કાળા કુડાનાં ઝાડ ધોળા કુડાના ઝાડ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં પાન ધોળા કુડાનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ હોઇ કાંઇક કાળા રંગનાં હોય છે. એની શીંગ ધોળા કુડાની શીંગ કરતાં બમણી લાંબી હોય છે. કાળો કુડો એ વધારે ઉષ્ણ હોઇ ધોળાથી ગુણમાં કમી છે. **ધોળું ઇંદ્રજવનું ઝાડ:**—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પાચક, તુરૂ, રૂક્ષ તથા ગ્રાહક છે; અને રક્તદોષ, કોઢ, અતિસાર, પિત્તાર્શ, કફ, તૃષા, કૃમિ, જ્વર, આમ અને દાહનો નાશ કરે છે. **કાળું ઇંદ્રજવનું ઝાડ:**—રક્તદોષ, અર્શરોગ, ત્વગ્દોષ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:**—ઇંદ્રજવનાં મૂળ ઘસી એકલાં અથવા વાવડિંગની ભૂકી નાખી પાવાં. **(૨) અતિસાર ઉપર:**—ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો

+ ઇન્દ્રજવ માથાને પીડાકારક અને ગરમ પ્રકૃતિવાળાને અહિત છે. એનો ઉતાર ધાણા છે, ને પ્રતિનિધિ જાયફળ છે.

અંગરસ કાઢી તે પાવો, અથવા છાલનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી તે મધમાં પાવો. **(૩) પથરી ઉપર:—** ઇંદ્રજવ અને નસોતરનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. **(૪) ધુરશાના વિષ ઉપર:—** કાળાનાં મૂળ ઘસી તેમાં ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ અડધો માસો નાખી પાવું, અથવા છાલનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) ખોડા ઉપર:—**ઇંદ્રજવની છાલ અને સિંધવ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૬) કમળી અને સર્વ વિષ ઉપર:—**કાળા ઇંદ્રજવના ઝાડના અંકુરોનો રસ કાઢી ચાર પૈસાભાર પાવો. દિવસ ૩. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૭) નળ ફુલ્યા હોય તો:—**ઇંદ્રજવ શેકી તેની ભૂકી પૈસાભાર, મધ પૈસાભાર અને ઘી પૈસાભાર, એ એકત્ર કરી પાવું. દિવસ ૭. **(૮) જીર્ણજ્વરપર:—**ઇંદ્રજવનાં મૂળોની છાલ અને ગળોનો કાઢો પાવો, અથવા છાલ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગળીને પાવું. **(૯) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર:—**ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી કાનમાં નાખવું. અને ઉપર મખમલીના પાલાનો રસ પાડવો. **(૧૦) લુખ લાગે છે તે ઉપર અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—** ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે કઠિન મૂત્રકૃચ્છનો પણ નાશ થશે. **(૧૧) પ્રરિણામ શૂળ ઉપર:—**ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૧૨) બાળકની હગામણ ઉપર:—** ઇંદ્રજવનાં મૂળ છાશના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી, થોડી હિંગ નાખી પાવાં. **(૧૩) બાળકની મરકી (કૉલેરા) ઉપર:—**ઇંદ્રજવનાં મૂળ અને મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી પાવાં. **(૧૪) વાતશૂળ ઉપર:—** ઇંદ્રજવનો કાઢો કરી તેમાં સંચળ અને શેકેલી હિંગ નાખી પાવો. **(૧૫) ઢોરોના કુંદરોગ** (ઢોર સુકું છાણ હગે છે તે) **ઉપર:—**ઇંદ્રજવના તોરા (માંજર) બારીક ખાંડી પાશેર રસ કાઢવો, તેમાં તેટલોજ નાળીયેરનો રસ અને નવટાંક ગોળ નાખી સાત દિવસ પ્રત્યેક બે વખત આપવું. **(૧૬) સર્વ પ્રકારનો અતિસાર, સંગ્રહણી, પાંડુ, જીર્ણજ્વર ઉપર કુડાપાક:—**ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ધોઈ છુંદીને રસ કાઢવો, તે રસ દેવતા ઉપર મૂકી ઉકાળતા રહેવું. સાધારણ ઉકળે એટલે તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ (માયા), જાવંત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, નાનાં બીલાં, બહેડાંનું દળ, અને નાગકેશર, એનું ચૂર્ણ જોઇએ તે પ્રમાણે નાખી, સરખું મિશ્રણ થયા પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર છાશના નિતર્યા (આછ) પાણીમાં કિંચિત્ હિંગનું ચૂર્ણ નાખી, તેમાં મીઠા અધમર્યા દહીંમાં; અથવા સુંઠના કાઢામા ઘી નાખી આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ગુણાવહ છે. પાંડુરોગ ઉપર ફક્ત આ ગોળી ગોમૂત્રમાં ઘસીને પાવી. **(૧૭) વાતજ્વર ઉપર:—**ઇંદ્રજવનાં મૂળની છાલ ૧ તોલો લઈ બારીક વાટવી. અને ૫ તોલા પાણીમાં મેળવી તે પાણી વસ્ત્રથી ગાળી પાવું, અથવા તેમાં થોડો અજમો બારીક વાટી મેળવી, ઇંટનો કકડો તપાવી છમકારી તે પાવું. **(૧૮) શોફોદર ઉપર:—**વાડ માંહેના ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બેવાર પ્રમાણે ૧૪ અગર ૨૧ દિવસ પાવું. **(૧૯) સર્વાતિસાર ઉપર:—**ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલનો કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં અતિવિષની ભૂકી નાખી તે પાવો; અથવા ઇંદ્રજવનાં મૂળની છાલનું અને અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨૦) પથરી ઉપર:—**ઇંદ્રજવની છાલ દહીંમાં ઘસી પાવી. **(૨૧) કુટજાષ્ટકાવલેહ:—** ઇંદ્રજવનાં મૂળોની છાલ લીલી, વજન શેર પાંચ લઇ તેનો ૧૬ શેર પાણીમાં કાઢો કરવો. અષ્ટમાંશ શેષ રહે એટલે વસ્ત્રથી ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. ઘટ્ટ થાય એટલે તેમાં ઔષધો નાખવાં. તે ઔષધો—કાળીપાટ, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, નાગરમોથ, અતિવિષ, લજામણી, નાનાં બીલાં, એનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો; અને પછી તેને પાણી, ગાયનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, ચોખાની કાંજી, એમાંના કોઇ અનુપાનમાં આપવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, મૂળવ્યાધિનું રક્ત, એ સર્વ બંધ થાય છે. **(૨૨) વાતગુલ્મ, વાયુ, ક્ષય, કંડૂ (ખરજ) અને તાવ ઉપર:—**ઇંદ્રજવના ઝાડનાં મૂળોની છાલ લાવી તેનો પુટપાકકૃતિએ રસ કાઢી આપવો.

૫૪. ઇંદ્રવરણા.—સં૦ બૃહત્ફલા, ઇંદ્રવારૂણી. મ૦ ઇંદ્રાવણ, થોર ઇંદ્રાવણ. કો૦ કવંડળ. હિં૦ **ઇંદ્રફલા, ઇંદ્રાવણ.** બં૦ બડવાકાલ. ક૦ હિરિય-હામેક્કે. તૈ૦ પામરપુડમા, કાર્કારૂકસુ, વેરિંપુચ્ચા. મ૦ **પેંદિકારી, અતુતુમ્મટ્ટિ.** તુ૦ કક્કેદેવુ. તા૦ કોરટ્ટી **શવરીપઝમ. ફા૦ હંજલઝાર. અ૦ શેમહંજલ. ઇં૦ બિટર ઍપલ લા૦ ટ્રિકોસન્થસ્ પાલમેટા.**

એને "કડવી ઇંદ્રવરણી" પણ કહે છે. ઇંદ્રવરણીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં **કાળીંગડી** (તરબુજ) નાં પાંદડાં જેવાં હોઇ, તેના કરતાં બારીક હોય છે. પાકેલાં ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. એમાં બે ભેદ છે. જે ફળ સુમારે કેરી જેવડાં હોય છે, તેને "ઘોડ ઇંદ્રવરણા" કહે છે. બીજી જાતનાં ફળ લીંબુ જેવડાં થાય છે.× એ ફળો અતિશય કડવાં હોય છે. ગામડાંઓમાં ઇંદ્રવરણીના વેલા પુષ્કળ થાય છે. ઇંદ્રવરણા એ તીવ્ર રેચક પદાર્થ છે. **ઇંદ્રવરણા:**—પાક વખતે તીખા, કડવા, શીત, સારક, ઉષ્ણ-વીર્ય અને લઘુ છે; તથા ગુલ્મ, પિત્ત, ઉદર, કફ, કૃમિ, કુષ્ઠ, (કોઢ), જ્વર, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, ગ્રંથી, મેહ, મૂઢગર્ભ, કમળો, પ્લીહા, શુષ્ક ગર્ભ, ગલગંડ, વિષ, આનાહવાયુ, અજીર્ણ, આમદોષ, દૃષ્યોત્તર સર્વ ઉદરરોગ, અને સ્લીપદ આદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એ કંવડળા (મોટા ઇંદ્રવરણા) કરતાં ગુણોએ અધિક છે. **(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ નાગરવેલના પાનમાં આપવાં. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણામાં મરી ભરી તે છાપરા ઉપર મૂકી સૂકવવું, પછી તેમાંથી નિત્ય સાત મરી, મધ અને લીંડી-પીપર સાથે ખાવાં. **(૩) દંતકૃમિ ઉપર:**—ઇંદ્રિવરણાનાં પાકેલાં ફૂલ તપાવેલા તવા ઉપર નાખી, તેની ધૂણી દાંતોને આપવી, એટલે દાંતમાંના કીડા ખરી પડે છે. **(૪) પેટમાંના ભાર ઉપર:**—ઇંદ્રવરણાં ભેંસના દૂધમાં ઘસી તે થોડું થોડું પીવું; અથવા ભેંસના મૂત્રમાં રાંધી તે મૂત્ર સુદ્ધાં ખરલ કરી, તેમાંથી એક વાલ, અને સંચોરો ૧ ચણોઠી ભાર, એ બંને ઔષધો સાત દિવસ મધમાં આપવાં. **(૫) ઋતુ આવવા માટે:**—કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ગુપ્તેંદ્રિયમાં રાખવાં, અથવા એનાં ફળો મીઠામાં ખાવાં. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રિવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૭) શૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ

× અમારા જાતિ અનુભવથી અમને જણાય છે કે નાની ઇન્દ્રવરણીનાં ફળો લીંબુ જેવાં નહિ પણ રાજગરી કોઠીંબી જેવાં લંબગોળ હોય છે. ઘણું કરીને એ ખારસરી જમીનમાં થાય છે, અને એને **કડવી કોઠીંબી**ના નામથી ઓળખે છે. લોકો એને રાજગરી કોઠીંબીના ભુલાવામાં ખાવા લાગે છે, પણ તે મહાન કડવી લાગતા પસ્તાય છે. આ ફળો ઘણામાં ઘણાં ૭—૮ ઇંચ સુધી લાંબાં પણ હોય છે. એના ઉપર રાજગરી કોઠીંબાના જેવાજ સુંદર ચટાપટા હોય છે. કોઈ કોઇ એનાં સૂક્ષ્મ કાંટાવાળાં લાલ ફળો બતાવે છે, પણ તે અમારા અનુભવથી બહાર છે. નિઘંટમાં એનાં સં૦ એન્દ્રી. મ૦ લઘુઇન્દાવણ. ગુ૦ ઇંદરવારણું, કડવી કોઠીંબી. હિં૦ લઘુ ઇન્દ્રાયણ, લઘુ ફરફેન્દુ. બં૦ રાખાલશશા, રાખાલલાડુ. ક૦ હામેક્ક. તે૦ એતિપુચ્છા. તા૦ પેયકામટ્ટી, ટુમટ્ટી. ફા૦ ખુર્ચનીતલ્ખ. અ૦ હંજલ. ઇં૦ કોલોસિથ. લા૦ સિટ્રુલસ કોલોસિંથિસ. એવાં નામો મળી આવે છે.

મોટી ઇંદ્રવરણીનાં ફળોનો આકાર આબેહુબ ગોળ કાળુંગા જેવો હોય છે. એનાં બીજ કાળીંગા જેવાંજ પણ કાળીંગા કરતાં ઘણુંજ નાનાં હોય છે. કાચાં ફળો ઉપર કાળીંગાના જેવાજ ચટાપટા હોય છે, તેથી તરસથી પીડાતાં વગડાઉ લોકો એને કાળીંગું માની એનો ગરભ ખાવા જતાં આખા મોંમાં કડ-વાશ થઇ જવાથી પસ્તાય છે. પાક્યા પછી એ ફળોનો રંગ ચટાપટા વગરનો શુદ્ધ પીળો થઇ જાય છે. એનું સુપ્રસિદ્ધ નામ **ત્રુંસડું** છે. એની માત્રા ૧ થી ૩ માસા છે. મથાળે આપેલ નામો પણ એ **ત્રુંસડાનાંજ** છે. ઘોડાંને પેટમાં કૃમિ પડવાથી તેને આ ફળો ખવરાવે છે. ત્રુંસડાના ફળને ડગળી આપી તેમાં અજમો ભરી બાજરીની કોઠીમાં બાજરી ઉપર નીચે રહે તે પ્રમાણે એક માસ દબાવી રાખી બહાર કહાડ્યા પછી સુકવી ખાંડી રાખે છે. આ ચુર્ણની ફાકી ગરમ પાણી સાથે કરવાથી સુંદર જુલાબ લાગી ઉદરવ્યાધિનો જલદી નિવેડો કરે છે. આ પ્રયોગ સિદ્ધ કરતાં કોઠીમાં જે બાજરીમાં તેને દાબી મુક્યાં હોય છે તે બાજરી પણ બહુજ કડવી થઈ જવાથી ખાવાના ઉપયોગમાં આવતી નથી; માટે તે બેમણ કરતાં વધારે રાખવી નહિ. આ બાજરી કૃમિવાળાં ઘોડા ઘોડીને ઘણીજ ઉપયોગી થાય છે. નિયમસર એનો પાવરો આપવો જોઇએ. ત્રુંસડામાં આંબાહળદર, સાજીખાર, મેંદાલાકડી અને હજરતબોર ખાંડી ભરીને તડકે સુકાવી તેના ચુર્ણની ફાકી કરવાથી ડુંટી નીચેની ભયંકર ગાંઠ અને ઉદરના તમામ વિકારો દૂર થાય છે. બરોળના દરદીએ ત્રુંસડાની લીંબુની માફક (ચોકડી જેવી) ચાર ચીરો કરી તેમાં ખાંડ ભરી દેવતાપર તપાવી તેમાંથી અઢી તોલા રસ લઇ પિવો. આમ દરરોજ તાજે તાજો રસ કહાડી પીવાથી બરોળ સત્વર મટે છે. સર્પદંશ ઉપર એનાં મૂળ ચાવી ત્રણ ઘુંટડા ભરવા.

પાણીમાં ઘસી, તેમાં સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર એકેક માસો નાખી આપવું. **(૮) સંધિવાત ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, લીંડીપીપર અને એનાથી ચોગણો ગોળ એકત્ર કરી, તે એક તોલો રોજ ખાતાં જવું. **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ગાયના દૂધમાં મેળવી તે ૩ દિવસ આપવાં. **(૧૦) ગાંઠ અથવા ફોલ્લાનો દાહ થતો હોય તો:**—ઇંદ્રવરણીનાં ફળ અને મૂળ ઠંડા પાણીમાં એકત્ર કરી ઘસી ઉપરા ઉપરી લેપ કરતાં જવું. **(૧૧) નખવિષ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અને ફૂલ તથા ઝેરકોચલાં વાટી ગોમૂત્રમાં મેળવી લેપ કરવો. **(૧૨) યોનિશૂળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ બકરીના ઘીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો અને ખાવાં પણ ખરાં. **(૧૩) બાળકોના પેટમાં ભાર રહ્યો હોય તો:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો પેટ ઉપર લેપ કરવો, અને સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે આપવું; એટલે ઉલટી થશે તેથી, તથા મલદ્વારે સર્વ ભાર નીકળી જશે. **(૧૪) ગંડમાળ ઉપર:**—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળની છાલ અને કડવા સરગવાની છાલ, સમભાગે એકત્ર કુટી તે ગુમડાં ઉપર ચોળવી. **(૧૫) ખાલી ઉધરસ અને બકારી ઉપર:**—ઇંદ્રવરણું કોચી તેમાં અર્ધો તોલો બાળહરડાની ભૂકી દસ દિવસ ભરી રાખવી. તેના અગિયારમા દિવસથી એક વાલ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૬) શીઘ્ર પ્રસૂતિને માટે:**—ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ચોટલે બાંધવું. **(૧૭) રક્તગુલ્મ ઉપર:**—અરીઠાના પાણીમાં ઇંદ્રવરણીનું મૂળ ઘસી આપવું, અથવા ઇંદ્રવરણીનું મૂળ યોનિમાં રાખવું. **(૧૮) પાઠું અને સર્વ પ્રકારના ફોલ્લા ઉપર:**—કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો.

૫૫. ઇફ્રિળ.—સમુદ્રની ખાડીમાં જે ઠેકાણે અતિશય કાદવ તથા જે જગ્યા ભરતી વખતે બુડી જાય છે, તે ઠેકાણે દેખાતાં મોટાં ઝાડો હોય છે. તે ત્રણ ચાર પ્રતીનાં હોય છે. તેમાં કાજળ અને ઇફ્રિળ એજ માત્ર લોકોના જાણવામાં છે. ઇફ્રિળનું ઝાડ છ સાત હાથ કરતાં બહુધા ઉંચું થતું નથી, અને તેનો વિસ્તાર ઘણોજ થાય છે. તેની ઘણી એક ડાળીઓ સમુદ્રમાં બૂડેલી હોય છે. જો એનો રોપો મીઠી જમીન ઉપર વાવી તેને પાણી પાઇએ, અને તેની બહુ સંભાળ રાખીએ, તો તે બગડતો નથી. આ ઝાડનો પાલો ઢોરોને ખવરાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે, અને લાકડાં બાળવાના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણાં કઠણ અને ચીકણાં હોય છે. તે બાળવાથી તેમાંથી એક પ્રકારનો ક્ષાર ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધોબી લોકોને વસ્ત્રો ધોવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે, તેમજ બાઇડીઓને માથું ચોળવાના ઉપયોગમાં આવે છે.

૫૬. ઇસેસ. (શેરી લોબાન)—સં૦ ક૦ શ્રીવેષ્ટ. હિં૦ વિશેષધૂપ. મ૦ ઇસેસ. ઈં૦ ગમ કોપલ સેંન્ડારૉક. લા૦ ટ્રેકિલોબિયમ્ હાર્નિમે નિઍનમ્.

ઇસેસનાં વૃક્ષો હિમાલય પર્વતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડોની જૂદી જૂદી જાતિમાંથી જે ચીકણો પદાર્થ નીકળે છે, તેને **ધૂપ, ઇસેસ,*** **લોબાન** અને ઉદ વગેરે કહે છે. તેની બે ત્રણ જાતિ છે. આ દેશમાં **બુશેર** આગળ આ ઝાડ થાય છે. ઇસેસ ઔષધો માટે અને ધૂપ માટે ઉપયોગી છે. ઇસેસનાં ઝાડો **અરબસ્તાનમાં** અને આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા ઉપર પુષ્કળ છે. ત્યાંથી પણ ઇસેસ અહીં આવે છે. **ઇસેસ** એ વ્રણશોધન કરનાર છે. એનું **"વિશેષ ધૂપ"** એવું પણ નામ છે. **ઇસેસ** તીખો, કડવો, સ્નિગ્ધ, તુરો, મધુર, સારક, ઉષ્ણ, વ્રણરોપણ છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, કફ, યોનિદોષ, ગ્રહપીડા, મસ્તકશૂળ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, વ્રણ, રાક્ષસ પીડા, પીનસ, અજીર્ણ, આધ્માનવાયુ, દુર્ગંધ, પસીનો, કંડૂ, વિષ, વાતરક્ત, વિસર્પ, કુષ્ટ અને કાસનો નાશ કરે છે. **(૧) વ્રણ ઉપર મલમ:**—ઇસેસ, તલનું તેલ અને મીણ, એ દેવતા ઉપર તપાવી પાતળું થાય એટલે તે મિશ્રણ ગાળી નાખવું અને વ્રણ ઉપર ચોપડવું.

૫૭. ઉટકટારી. (ઉત્કંટી)—સં૦ ઉત્કંટી. પ્રા૦ બ્રહ્મદંડી. મ૦ ઉટકટારી. હિં૦ ઉટકટારા. બં૦ છાગલદાંડી, વાંમનહાંડી. ઈં૦ થીસ્ટલ. લા૦ ટ્રિકોલેપિસ, લેબરીના, એકીનોપ્સએકીનેટસ્.

---

* **ઇસેસ** એ સરલ નામના ઝાડનો ગુદર છે. એનેજ ચન્દ્રસ, જનાર્જન નામનું ધૂપ અને ગંધબેરજાના નામથી ઓળખતા હોઇએ એમ શાલીગ્રામનિઘંટ આદિકમાંથી સિદ્ધ થાય છે, છતાં આ ગ્રંથમાં ચન્દ્રસને ફરીથી વર્ણવ્યો છે.

એને "ઉત્કટી" અને "કાંટે ચુમુક" પણ કહે છે. હિંદુસ્તાની ભાષામાં એને "ઉંડીગણુ" અને "શ્વેત ધુધુચી" કહે છે. એ વનસ્પતિ હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે હાથ બે હાથ હોય છે. એનાં ફળ ગોળ હોઈ તે ઉપર લાંબા લાંબા કાંટા હોય છે, અને રંગ ધોળો હોય છે. એનાં પાંદડાં કોપરાની કાતળી જેવાં હોઇ, તેના પૃષ્ઠભાગમાં અને નાકા ઉપર સફેદ રંગના કાંટા હોય છે. ઉનાળામાં એ ઝાડો સુકાઇ ગયાં એટલે ફરી ચોમાસામાં તેજ જગ્યા ઉપર ઉગે છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ અને બીજ મોટી ઔષધી છે. એનું "**બ્રહ્મદંડી**" એવું નામ પણ છે. **ઉટકટારી:**—રૂચિદાયક, ઉષ્ણ, કડવી અને વૃષ્ય છે; તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, વાયુ, મેહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:**—શીતળ, વૃષ્ય, તૃપ્તિકર અને મધુર છે. **(૧) બાળકને ઉટાંટીઓ થાય છે તે ઉપર:**—ઉટકટારીનાં મૂળ શસ્ત્ર ન લગાવતાં, શનિવારે અથવા રવિવારે કાઢી લાવી બાળકને ગળે બાંધવાં. **(૨) પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઉટકટારીના મૂળની છાલ છાયામાં સુકવી, ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી રાખવું અને રાત્રે મોગલી એ દાણા ૧ તોલો અને ખડીસાકર બે તોલા મેળવી પાશેર પાણીમાં ભીજવી રાખી, પ્રાતઃકાળમાં તેનો રસ વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી ખાવું. એટલે તે ઘણા દિવસનો મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્ર સાથે ધાત જાય છે તે બંધ કરે છે, અને વીર્યવૃદ્ધિ તથા પુષ્ટતા કરે છે. **(૩) સુખે પ્રસવ થવા માટે:**—ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; પ્રસવ થએ તુરત છોડી નાખવાં. **(૪) સર્પ અને વીંછી એના વિષ ઉપર:**—ઉત્કટીનાં મૂળ ઉકાળી લેપ કરવાં, અને તે પીવાં પણ ખરાં. **(૫) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—ઉત્કટીનાં મૂળ, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી સેવન કરવો; અથવા ઉત્કટીનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી સેવન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ પુરૂષત્વ આવે છે. **(૬) ઉધરસ ઉપર:**—ઉત્કટીનાં મૂળ વાટી પાવાં, અગર મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૫૮. ઉંડણુ—સં૦ હિં૦ બં૦ પુન્નાગ. મ૦ ઉંડી. તા૦ પુન્ને, પુન્નાગં. તૈ૦ નમેરૂ, પોન્ના. ક૦ ખૈસુરિગે, નમેરૂમારા. લા૦ ઑક્રોકાર્પસ લૉંજીફોલિયમ્. મલા૦ પોન્નાક. ઇં. અલેકઝાડ્રિયનલૉરલ.

ઉંડણુનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં સોરંગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે,* પરંતુ તે કરતાં જરા મોટાં હોય છે. પાંદડાંની ઉપરની બાજુ સુંવાળી અને સ્વચ્છ હોય છે. આ પાંદડાંની પત્રાળી કરે છે. ઉડણુનાં ફૂલ ધોળાં હોઇ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. આ ઝાડને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળો આવે છે. તે ઉપર કઠણ છાલ હોય છે. એ ફળોનું **તેલ** કાઢે છે, તે બાળવાને માટે એરંડતેલ કરતાં સારૂં હોય છે. એ કડવું હોય છે. એને ઉંડેલ કહે છે. **ઉંડણીનાં** લાકડાં **ઇમારતમાં** અને **વહાણ** બાંધવામાં ઘણાંજ ઉપયોગી છે. એ ઝાડનાં મૂળમાંથી રાળ જેવો ગુંદર થાય છે. **ઉંડણુ:**—મધુર, શીતળ, સુગંધી, રક્તદોષનાશક, દેવપ્રસાદકારક; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત અને ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલો વૃષ્ય હોઈ વાત, શૂળ અને કફદોષનો નાશ કરે છે. **(૧) પગ અથવા ઘુંટણુ મરડાઇ જવા ઉપર:**—ઉંડણીની છાલ બારીક વાટી ગરમ કરી પાટો બાંધવો. **(૨) ઉઠાણું માટે:**—ઉંડણીના ફળનો ગર્ભ ઘસી તેમાં પિંજર નાખી ઉપર ચોપડવો, એટલે સુખ થશે. **(૩) ખસ ઉપર:**—ઉંડણીનું તેલ ચોપડવું. **(૪) ખોડા ઉપર:**—ઉડણુ અને કડવી કોઠીનું તેલ એકત્ર કરી ચાર વાર ચોપડવું. નાનાં બાળકોને ગરમીથી આંખોમાં જે ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર પણ આ ઓષધ ચોપડવું. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ઉંડણુના ઝાડની અંતરછાલ બારીક કુટી ગરમ કરી **વધેલા અંડ ઉપર સતત** ૮–૧૦ દિવસ પાટો બાંધવો. **(૬) મૂળવ્યાધિ (હરસ) ઉપર:**—હોકાની ચલમમાં ઉંડણીનાં ફલો નાખી ધુમ્રપાન કરવું એટલે ઘણા દિવસનો અર્શરોગ પણ દૂર થઈ જશે.

૫૯. ઉદ. (લોબાન).—(સં૦ તરૂષ્ક.) ઉદને "**લોબાન**" પણ કહે છે. લોબાનનાં વૃક્ષ **તુર્કસ્તાન, આફ્રિકા** ખંડના પૂર્વ કિનારા ઉપરના પ્રદેશ, જાવા બેટ, સુમાત્રા, આ પ્રદેશમાં થાય છે. એ

* મીઠી ઉંડણીને સુરપુન્નાગ (સોરંગી) કહે છે. મિ. શાલીગ્રામજી કહે છે કે—"સુરપુન્નાગ કડવો અને પુન્નાગના કરતાં વધારે ગુણવાળો છે. પુન્નાગનું મોટું વૃક્ષ થાય છે એના ફૂલની કળીઓને સૂકવી લે છે. તેને નાગકેશર કહે છે. એનાં ફળ બૃહદંતીના સમાન હોય છે તેમાંથી તેલ નીકળે છે."

વૃક્ષના રસથી લોબાન ઉત્પન્ન થાય છે. લોબાન સુગંધિ છે. **ધૂપ** માટે એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. લોબાનની ઉત્તમ ધૂપસળી થાય છે. તેનું તેલ નીકળે છે, તેને **ઉદ્દેલ** કહે છે. લોબાનનાં જે **ફૂલ** થાય છે તેને **"લોબાન ફૂલ"** કહે છે. **લોબાન:**—વાતહર, કફનાશક, વર્ણપ્રસાદક અને કંડૂ તથા કુષ્ટનાશક છે. **(૧) લોબાનનું તેલ જેને ઉદ્દેલ કહે છે તે કાઢવાની કૃતિ:**—ધોળો સફેદ લોબાન અને તેટલીજ રાળ લાવી તેની ભૂકી કરવી. પછી એક માટલું કે જેમાં શેરભર પાણી રહે એવું લઈ તેની નીચેના ભાગને ઝીણું કાણું પાડી તેમાં તાંબાની અથવા પીતળની આંગળી જેવડી નળી બેસાડવી. તે માટલું ચૂલા ઉપર ઉતરતું રાખી, તેના મોં ઉપર કાંણાવાળું ઢાંકણું બેસાડી, તેના છિદ્રવાટે તે તૈયાર કરેલી ભૂકી હળવે હળવે નાખવી; અને પછી તે છિદ્ર, એક કપડામાં છાણ અને માટી બાંધી, તેની બાફ બાહેર જાઇ ન શકે એવું પાકું બંધ કરવું. પછી ચૂલા નીચે મંદાગ્નિ કરવો, અને તે માટલાને બેસાડેલી નળી નીચે વાડકી રાખવી. એ પ્રમાણે સર્વ કામ થયા પછી કેટલીક વારે તે નળીવાટે તેલ આવવા લાગે છે. તે તેલ નળી નીચે રાખેલી વાટકીમાં ઝમે છે. પછી તે તેલ બાટલીમાં ભરી રાખવું. ઉદ્દેલનો વાસ ઘણો ઉગ્ર છે. એ તેલ કેશને લગાવે છે. શરદીથી કપાળ દુખતું હોય તો ઉદ્દેલ ચોળવું, એટલે કપાળ દુખતું બંધ થાય છે. **(૨) લોબાનનાં ફૂલ તૈયાર કરવાની કૃતિ:**—લોબાન લાવી તેની ભૂકી લોખંડની તવી ઉપર નાખવી અને તે લોઢીને સઘડી ઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. લોબાન પાતળો થાય એટલે તે ઉપર કાચનો પ્યાલો ઉંધો ઢાંકવો; અને દેવતાની આંચ કિંચિત્ વધારવી. કેટલીક વારે તે લોબાનની વરાળ થઈ પ્યાલા તળીએ જાઇ ઝમશે. એ ઝમેલી વરાળ શુભ્ર અને તુંબડીનાં ફૂલો જેવી હોય છે, તેને લોબાનનાં ફૂલ કહે છે. (૩) **ઢોરોને સળેખમ થાય** છે (ઢોરોના નાકમાંથી ગળફા લીંટ વગેરે નીકળે છે) **તે ઉપર:**—કોડીયા લોબાનની નાકમાં ધુણી દેવી.

૬૦. ઉંદરકની.—સં૦ આખુપર્ણી. મ૦ ઉંદીરકાની. હિં૦ મૂસાકાની. બં૦ ઇંદુરકાણીપાના. યુ૦ શરદમ્. ક૦ વલ્લિહરહે. તૈ૦ એલિકચેવિટ્ટુ. ફા૦ ગોશેમુસ, સતર. અ૦ આજાનુલફાર. લા૦ આયપોમિયા રેનિફોર્મિસ.

ઉંદરકનીના નાના નાના વેલા હોય છે. એને નાના ઘુઘરા જેવાં ફળો આવે છે. એનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન જેવાં હોય છે. આ વેલી ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં ફૂલો ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એ વનસ્પતિ ગુણે ઉષ્ણ છે. ઉંદરકની આ વનસ્પતિની બે જાતિ છે. એક **બાગમાં** ઉગે છે તે; અને બીજી **રાનમાં** ઉગે છે, તેને યુનાની ભાષામાં **"લપસીની"** કહે છે. એ ઝાડ ઝાડની છાયામાં અથવા પડી ગયેલી ઇમારતમાં થાય છે. એની ડાળી અને ડીંટાં તિધારી (ત્રણ ધારવાળાં) હોય છે. એનાં પાંદડાં હાથે ચોળી, તેનો વાસ લેવાથી કાકડી જેવો સુગંધ આવે છે. એ ઝાડ ગુણે ઠંડું છે. એનું દૂધ પચન કરનાર છે. **મોટી ઉંદરકની:**—શૂળ, જ્વર, વ્રણ, કૃમિ અને ઉંદરનું વિષ એનો નાશ કરે છે. **લઘુ ઉંદરકની:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, શીતલ, રસાયન, સારક, લઘુ અને તુરી છે; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, જ્વર, કૃમિ, ગ્રંથિરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, આનાહ, ઉદર, હૃદ્રોગ, વિષ, પાંડુ, ભગંદર અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. **(૧) માથામાંથી ગરમી દૂર થવા માટે:**—એ ઝાડનું ચૂર્ણ નાકમાં સુંઘવું. **(૨) ગરમીથી કાન ઉપર અથવા સર્વાંગ ઉપર સોજો આવે ત્યારે:**—એનું ચૂર્ણ તથા જવનો લોટ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. **(૩) કાન વહેતો હોય અથવા કાનમાં ફોલ્લો થયો હોય તો:**—એનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૪) પેટમાંની ગરમી, કૃમિ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:**—એનો રસ પાવો. **(क)** વગડામાં થનારી જે ઉંદરકની છે, તેના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં મૂળથકી જે છોડ ઉગે છે, તે લાંબો હોઇ બારીક હોય છે, અને તેની ટોચે તે લાલ હોય છે. એનાં પાંદડાં બાગમાં થનારી ઉંદરકની કરતાં લાંબાં અને નાજુક હોય છે. એના ફૂલ ઉપર રાતા, ધોળા, પીળા ઇત્યાદિ અનેક રંગોનો ભાસ થાય છે. બીજીને જે ફૂલ આવે છે તે પીળાં હોય છે. પાંદડાં નાજુક હોઇ આંગળી જેવડાં હોય છે. એ ગુણોએ સમશીતોષ્ણ છે. અને એની ઉત્પત્તિ રેતીવાળી જમીનમાં થાય છે. **(૧) શિરોરોગ, અપસ્માર અને શરીર વાંકુ થાય તે ઉપર:**—એનો રસ આપવો. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર:**—એનો રસ આપવો. **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—એને સરકામાં વાટી તેનો મસ્તકે લેપ કરવો. **(૪) મગજ સાફ**

થવા માટે અને દંતકૃમિ ઉપર:—એનો રસ મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેને માથે ભરવાથી મગજ સાફ થાય છે, અને દાંતે ઘસવાથી દાંતમાંના કીડા મરે છે, તેમજ દાંત બળવાન થાય છે. **(૫) આંખની બાજુમાં થનારા નાસુર ઉપર:**—એનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૬) સોજા ઉપર:**—જવનો લોટ અને એનાં મૂળનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાણીમાં મેળવી સોજા ઉપર લગાવવાથી સોજો ઉતરે છે. **(૭) શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા માટે:**—એનાં બીયાંનું શરબત કરી આપવું. **(૮) આફરો (પેટ ફુલે છે તે) ઉપર:**—એનાં મૂળોને પાણીમાં વાટી પેટે લેપ કરવો. **(૯) તીરનો અગ્રભાગ અથવા કાંટો શરીરમાં પેશી ગયેલો હોય તે ઉપર:**—એનો લેપ કરવો, એટલે તે આપોઆપ બહાર પડે છે. **(૧૦) શિથિલત્વ દૂર થવાને અને પુરુષત્વ આવવાને:**—એનો રસ અથવા એને પાણીમાં વાટી બસ્તી વગેરે ઠેકાણે લેપ કરવાથી પુરૂષપણું સતેજ થાય છે. (એના લેપને યુનાની ભાષામાં "તિલ્લા" એમ કહે છે.) અથવા એનાં પાંદડાં સુકાયલાં કિંવા પાકાં લાવી, તેની ઘઉના લોટમાં ભાખરી કરવી, અને ૨૧ દિવસ ખાવી; અને પડદામાં બેસવું. દૂધ અને ઘઉંનું અન્ન ખાવું; એટલે પુરૂષત્વ આવે છે. **(ख)** ત્રીજી જાતની ઉંદરકનીનાં પાંદડાં બારીક હોઇ, ઝાડને ધોળાશ પડતા કાંટા આવે છે. આ ઝાડની ડુંખ ભાગવાથી દૂધ નીકળે છે, અને તેના વેલા જમીનપર પથરાય છે. એની ઉત્પત્તિ પાણી થકી દૂર થાય છે. પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી જોવાથી રાતાં સુરખીદાર જણાય છે. આ ઝાડ ગુણોએ ગરમ છે. એને ધોળાં ફૂલો આવે છે. તેમાં કાંઇક રાતા રંગનાં હોય છે. આ ઝાડનાં બી રાનતુલસીનાં બી પ્રમાણે હોય છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ગોળ કૃમિ ઉપર:**—એ ઝાડનો રસ માસા ૧૦, ફુદીનાનો રસ અને પાણી ૨૦ તોલા એકત્ર કરી પાવું. **(ग)** ઉંદરકનીની અનેક જાતો છે. જે જાતિના ઝાડનાં પાંદડાં પીળા રંગનાં હોઇ કિંચિત્ આસમાની રંગની ઝાંખ હોય, એવું જણાય, તે ઝાડો ઘણાંજ સારાં છે, એમ જાણવું. ઉંદરકનીના ઝાડનો વાસ ગર્ભિણી સ્ત્રી લે તો, તત્કાળ અતિશય છીંકો આવી ગર્ભપતનની ભીતિ ઉત્પન્ન થાય છે; ક્વચિત્ પતન પણ થાય છે. **ઉંદરકનીનો સર્વ સાધારણ ઉપયોગ:**—**(૧) કૃમિ ઉપર:**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાં કુટી ચૂર્ણ કરી, તેમાં લોટ મિશ્ર કરી તેની પુરી કરી ખાવી; અને ઉપર સાતૂની કાંજી પીવી. **(૨) જ્વર ઉપર:**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ૪ માસા મધમાં આપવો. **(૩) વીર્યસ્રાવ અને પથરી ઉપર:**—ઉંદરકનીનાં પાંદડાંની ભાજી ખાવી. **(૪) શરદીથા શરીરને ખરજ આવે છે તે ઉપર:**—તેનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ આપવો. **(૫) શિરોરોગ ઉપર:**—ઉંદરકનીનું સરબત કરી આપવું. **(૬) અપસ્માર અને વાયુએ શરીર વાંકું થાય છે તે ઉપર:**—ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ સુંઘવું અને ચોળવું. **(૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ઉંદરકનીના પાલાનો અંગરસ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત પીવો, અને શરીરે પણ ચોપડવો. દિવસ ૭. **(૮) શરીરમાં તીરનું ફળ અથવા અણી અગર કાંટો રહેલ હોય તો:**–ઉંદરકનીનું ચૂર્ણ પાણીમાં કાલવી જખમ ઉપર લેપ કરવો, એટલે તે આપોઆપ નીકળી જાય છે, અને જખમ સારો થાય છે.

૬૧. ઉધરસી.—(મ० ખોકલી) એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં હરડેનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની છાલ તેજબળના ઝાડ જેવી જાડી હોઇ પીળા રંગની હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. એ ઝાડની છાલ અને ફળ ઘણાં તીખાં હોય છે. ઉધરસીના ઝાડને શિમળાના જેવા કાંટા હોય છે. **ઉપયોગ:**–**(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ઉધરસી અર્ધું ફળ અથવા થોડી છાલ વાટી મધમાં કાલવી ખાવી, અગર છાલનો કાઢો કરી પાવો, એટલે થોડાજ દિવસમાં ઉધરસ, દમ અને વાયુવિકાર એ દૂર થાય છે.

૬૨. ઉપરસાલ.—સં० શ્યામા, સારિવા. મ० ઉપરસાલ, ઉપલસરી. હિં० ગૌરીસર, કાલીસર. બં० અનંતમૂળ, શ્યામાલતા, કલધંટિ. ક० સુગંધીબલ્લી, નામદૈવેરૂ, કરીબંટ, સોગદે. તૈ० પલાશગંધી. મલા० નાન્નારી. તુ० કન્યાવેરૂ. ઉત્કલ० ગુપાકાનમૂળ. ગોમાં० કુદવાલી. ઇં० ઇંડીયનસારસાપરિલા. લા० હેમિડેસ્મસઇંડિકસ.

એનો વેલો કાળાશ પડતા રાતા રંગનો હોય છે, એનાં પાંદડાં આકારે તરવાર જેવાં, અર્ધો આંગળ પહોળાં હોઇ, ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે.* એને બારીક અને લાંબાં ફળો આવે છે, અને તેમાંથી રૂ

* શાલીગ્રામજી કહે છે કે—ઉપરસાલની વેલનાં પાંદડાં દાડિમ જેવાં હોય છે. તે પાંદડાંમાં સફેદ છાંટા હોય છે. વેલની જડમાં કપુરકાચલી જેવી સુગંધ આવે છે, અને તેમાં બબ્બે ફળીઓ આવે છે. કેટલાક લોકો એને સારસાપરિલા, સરીવત આદિ નામો આપે છે.

નીકળે છે. એને નાની કાવળી, ક્ષેત્રકાવળી એમ ક્વચિત કહેવાની પ્રથા છે, પરંતુ તે ઉપરથી ઘણાજ લોકોની ભળતીજ ગેરસમજ હોઇ તે કાકમાચી-કાવળીનેજ ઉપલસરી કહીને વાપરે છે. એમ વારંવાર દ્રષ્ટિએ આવે છે. આથી કરીને સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે કાવળી અને ઉપલસરી એ બન્ને વનસ્પતિ ખાસ જુદી છે. આ વેલ સાધારણ ડુંગરાળ જમીનમાં વિશેષે કરીને થાય છે. મુંબઇ ઇલાકો, બંગાળ, કોરોમાંડલ વગેરે પ્રાંતમાં એ ઘણી થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંત સુધી આ ઘણીજ થાય છે. એની કાળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. કોંકણમાં એ વેલાની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને "ઉપલસરી, ઉપટશુળી, નાની કાવળી, શેતકાવળી, શેંબત્રવેલ, સ્યામી" પણ કહે છે. એની વેલ ઝીણી અને સુંવાળી હોય છે. પાંદડાં આકારમાં કન્હેરના પાંદડાં જેવાં પરંતુ તેનાથી પાતળાં, સાંકડાં અને અણીદાર હોય છે. તેના ઉપર ઝીણા ઝીણા ધોળાશ પડતા રેષા હોય છે. તે વેલી ઉપર ઘણું કરીને સામસામાં થાય છે. એના ઉપર જુન માસથી ઓગસ્ટ મહીના સુધીમાં ફૂલો આવે છે, તેનો રંગ બહારથી ફીકો અને ઘેરો લાલ હોય છે. મૂળ વાંકાંચુંકાં અને ગોળ હોઇ તેનો વ્યાસ સાધારણ રીતે બેથી સાત ઇંચ સુધી હોય છે. તેના ઉપર છાલ ચીરા પડેલી અને ઘેરા ભુરા રંગની નજીક નજીક પદ્મકાષ્ઠની છાલને મળતી હોય છે, તથા છેવટનો લાકડારૂપ ભાગ પીળા રંગનો અને કઠિન હોય છે. તેના મૂળનો સારો વાસ આવે છે, અને તેનો સ્વાદ મીઠો અને કાંઇક કડવો હોય છે. મૂળના સુંદર વાસ ઉપરથી એનું સુગન્ધા નામ પડેલ છે.

ઉપલસરીમાં લોહી શોધવાનો ગુણ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. મદ્રાસ પ્રાંતમાં રક્તદોષ, ત્વચારોગ, અપચો, વિસ્ફોટક વગેરે રોગોમાં આ વનસ્પતિનો અતિશય ઉપયોગ કરે છે. ઉપલસરી જંગલમાં આપોઆપ જોઇએ તેટલી ઉગે છે. ડાક્ટર લોકો ત્વચાના રોગ, ખરજ, ખરજવા અને જનનેંદ્રિય સંબંધીના રોગો ઉપર ઉપલસરીનો કાઢો આપે છે. ડૉક્ટર આશબર્નરે પ્રથમ ૧૮૩૧ની સાલમાં ઇંગ્રેજી ઔષધો સાથે ઉપલસરી વાપરવાની શરૂઆત કરી. ડૉક્ટર આશિંગનેસી પોતાની ઇસ્પિતાલમાં ઇંગ્રેજી સારસાપરિલાની જગ્યાએ ઉપલસરીનોજ ઉપયોગ કરે છે. તે પાંચ તોલા મૂળને ખાંડી સવાશેર ગરમ પાણીમાં ભીજવી રાખે છે, અને તે થોડે થોડે કરીને આખા દિવસમાં પાય છે. આનાથી નિયમ કરતાં ત્રણ ચાર ગણો પેશાબ થાય છે. શરીરમાંથી રેલમરેલ પરસેવો આવે છે, અને ખૂબ કડક ભૂખ લાગે છે. ડાક્ટર આશિંગનેસી લખે છે કે તેમના તાબાની ઇસ્પિતાલના રોગીઓને જોઇને આ ઔષધીનો ગુણ એટલો પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો કે તે પોતાની જાતે એ ઔષધ માગી લેતા. ઉપલસરીના મૂળોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવાથી સંધિવાત અને વિદ્રધિ (ગડાં) વગેરે સારાં થાય છે. તામીલ લોકો મૂત્ર સંબંધી સઘળા પ્રકારના વિકારમાં આ મૂળો ગાયના દૂધમાં વાટીને પાવાને આપે છે; અને રક્તશુદ્ધિ માટે ને પિત્તવિકાર દૂર કરવા માટે જીરા સાથે આપે છે. અમેરીકન સારસાપરિલા કરતાં હિંદુસ્તાની સાર્સાપરિલામાં વધારે ગુણ છે, એમ ત્યાંના રસાયનશાસ્ત્રવેત્તાઓએ પરીક્ષા કરીને ઠરાવેલ છે. ધોળી ઉપલસરી કરતાં કાળી ઉપલસરીનાં મૂળ કાંઇક જાડાં હોવાથી તેમાંના ઔષધીગુણો વધારે દિવસ ટકે છે. બન્ને પ્રકારની ઉપલસરીનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. નાનાં બાળકોનું અશક્તપણું, જુનો સંધિવા, વિસ્ફોટક અને ચામડીના રોગો ઉપર ગમે તે રીતે ઉપલસરીનો ઉપયોગ કરવાથી ગુણ થાય છે. આગળની સહેલી રીત એટલે ૨॥ તોલા મૂળો લઇ છુંદી પચીશ તોલા ઉકળતા પાણીમાં નાખી ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. ઠંડું થયા પછી ગાળીને આપવું. દિવસમાં ૩-૪ વખત થઇને પાંચથી દશ તોલા સુધી આ પાણી પાવું. નવશેકું (કોકરવરણું) પાણી પાવાથી વધારે ગુણ આવે છે. એમાંજ દૂધ અને સાકર નાખ્યાં હોય તો તેનો વાસ અને સ્વાદ, એ ચાહ ને એટલો મળે છે કે નાનાં છોકરાં પણ જોઇને આ મિશ્રણ ચાહીને પીએ છે. ચાહ પીવાથી અનેક પ્રકારના રોગો વોહોરી લેવા કરતાં આનો ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દૂધ અને સાકર મેળવેલ કાઢો આપવાથી શરીર નિરોગી અને પુષ્ટ થાય છે. ઉપરનું મિશ્રણ એટલું સ્વાદિષ્ટ થાય છે કે **આયોડાઇડ ઑફ્ પોટાશ** નામનું ખરાબ સ્વાદનું ઇંગ્રેજી ઔષધ આની અંદર આપ્યું હોય તો સેહેજ આપી શકાય છે. ઉપલસરીનાં મૂળો જેટલાં તાજાં હોય તેટલો તેના જાસ્તિ ગુણ થાય છે. **ધોળી ઉપરસાલ** (કપરી. હિં૦ ગોરીસર, ગૌરીયાસાઉ):— **શીતળ, મધુર, શુક્લ, જડ, સ્નિગ્ધ, કટુ ને સુગંધિ છે; અને કોઢ, કંડૂ, જ્વર, શરીરની દુર્ગંધી, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, ઉધરસ, અરૂચિ, આમદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, રક્તરોગ, પ્રદર, અતિસાર, તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. કાળી ઉપરસાલ (કાળીવેલ, હિં૦ કાલીસર, કરિયાસાઉ)—શીતળ, તૃષા,**

મધુર અને કફનાશક છે; બીજા ગુણ ધોળી ઉપરસાલના જેવાજ છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ગર્ભિણીની ધૂપણી ઉપર અને શરીરમાં થએલ ગરમી ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઈ કેળનાં પાંદડાંમાં વિંટાળી ભુંભરેટમાં બાફી કાઢવાં. પછી તે પ્રત્યેક મૂળના મધ્યભાગમાં જે નર (રેષા) હોય છે તે કાઢી નાખી, જીરૂં, ખડીસાકર અને બાફેલો ધોળો કાંદો (ધોળી ડુંગળી), એ બધાં એકઠાં કરી બારીક વાટવાં. તેમાં સર્વ ઔષધોના વજન જેટલું ઘી નાખી, પ્રત્યેક બે વખત પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. એ ઔષધ ૪૨ દિવસ સેવાથી શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઈ, શરીરપર થયેલાં લાલ ચાઠાં સારાં થઈ, ધાતુસ્થાન અને લોહી વગેરેની શુદ્ધિ થાય છે. **(૨) આંખમાં ફુલ પડે છે અને છાયા વળે છે તે ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં પાંદડાં તોડી, ઉપર જે ચીકણો રસ આવે તે લઇ આંખમાં આંજવો. **(૩) ગરમી ઉપરઃ**—પુટપાકકૃતિએ ઉપરસાલનાં મૂળ પકાવી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી, વાટી, ગોળી કરી, તેમાં ગાયનું ઘી નાખી સાંજ-સવાર આપવું. **(૪) વ્રણ ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ વાટી ઉપર બાંધવાં, એટલે ગુમડાનું શોધન થાય છે. **(૫) ઉલટી ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળો પાણીમાં અથવા ભરસાળમાં રીત પ્રમાણે બાફી પછી બહાર કાઢી મધ્યમાંની રેષા કાઢી નાખી તેમાં થોડી હિંગ નાખી બારીક વાટી ઘી મિશ્ર કરી પ્રાતઃકાળમાં તે એક વખત આપવું; એટલે ઉલટી જલદીથી બંધ થાય છે. **(૬) દંતરોગ ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં પાંદડાં અને ચીકણાનાં (બળનાં, બોળનાં) પાંદડાં સમભાગ લઇ, બારીક વાટી, ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી: એટલે વેદના અને કૃમિ નાશ થઇ દાંત મજબુત થાય છે. **(૭) પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—ઉપરસાલ અને કમળકંદ, એનો કાઢો ઠંડો કરી સાકર નાખી આપવો. **(૮) સર્વ વિષ ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાણીમાં મેળવી તે પાવાં. **(૯) મસ્તકશૂળ ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) પેટના દુખવા ઉપરઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૧૧) ઉપરસાલનું શરબતઃ**—ઉપરસાલનાં મૂળ ૧૦ તોલા, સાકર શેર ૧॥। અને પાણી સવાશેર લઇ પ્રથમ પાણી ઉકાળી તેમાં ખાંડેલાં મૂળો ચાર કલાક પલાળી રાખી પછી પાણી ગાળી લઇ તેમાં સાકર નાખી મંદાગ્નિથી અવટાવું.

૬૩. ઉંબરો (ઉંબરડો).—સં૦ ઉદુંબર. મ૦ ઉંબર. હિં૦ ઉદુંબર, ગુલ્લર. વ૦ યજ્ઞડુમુર. રા૦ પુ૦ ઉંમરો. ક૦ મલા૦ અત્તિ. તૈ૦ અત્તિમાનુ. તા૦ અત્તિમાર. તુ૦ અર્તિમારા. ફા૦ **અંજીરે, આદમ.** અ૦ જમીઝ. ઈં૦ ફિગ ટ્રી. લા૦ ફાઇકસ ગ્લોમિરેટા.

ઉંબરાનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એને અંજીરની આકૃતિનાં ફળો આવે છે. તે પાકે એટલે કોઇ કોઇ ખાય છે. કાચાં હોય છે ત્યારે કોઇ તેનું શાક પણ કરે છે. ઉંબરાની છાયા શીતળ હોઇ સુખકારક છે. ઉંબરાનું લાકડું અતિશય ચીકણું હોય છે. તેના તકતા (પાટિઆં) પાડે છે, તે એટલા બળવાન હોય છે કે કુવાડીના ઘાવ મારવાથી પણ એકાએક ભાગતા નથી. જે ઠેકાણે ઉંબરાનું ઝાડ હોય, તેની જમણી બાજુએ અથવા ઝાડ નીચે ઘણું કરી પાણીનો ઝરો જડે છે. કેટલાક માણસો ઉંબરાનાં ઝાડો હોય ત્યાં કુવા ખોદે છે, અને ત્યાંથી તેમને પાણી મળે છે. ઉંબરાના ઝાડ નીચે રહેલું પાણી પીવા માટે સારૂં-નિરોગી છે. **ઉંબરો[1]:**—શીતળ, ગર્ભસંધાનકારક, વ્રણરોપક, રૂક્ષ, મધુર, તુરો, ગુરૂ, અસ્થિસંધાનકારક અને વર્ણકર છે; અને કફ, પિત્ત, અતિસાર, તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **એની છાલઃ**—શીતળ, દુગ્ધપ્રદ, તુરી, ગર્ભને હિતાવહ અને વ્રણનાશક છે. **એનાં કાચાં ફળઃ**—સ્તંભક, તુરાં અને હિતકર છે; એ તૃષા, પિત્ત, કફ, અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કાચાં ફળઃ**—મીઠાં, શીતળ, તુરાં છે: અને પિત્ત, તૃષા તથા મોહ કરનારાં છે: અને રક્તસ્રાવ, વાંતિ, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળઃ**—તુરાં, રૂચિકર, ખાટાં, દીપન, માંસવૃદ્ધિકર, રક્તદોષકારક, દોષલ અને જડ છે. **પાકેલાં ફળઃ**—તુરાં, મધુર, કૃમિકર, જડ, રૂચિકર, અતિ શીતળ અને કફકર છે: તથા રક્તદોષ, પિત્ત, દાહ, ક્ષુધા, તૃષા, શ્રમ, પ્રમેહ, શોષ અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ-(૧) વાયુથી અંગ રહી ગયું હોય**

---

૧ ઉંબરો—આમાશયને નુકશાનકારક અને તાવને ઉત્પન્ન કર્તા છે. ઉંબરાના ફળમાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે. ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળોને લોકો ફોડી તેમાંના જંતુઓને ઉડાડી મૂકી ખાય છે, પરંતુ કેટલાક અજ્ઞાન લોકો પોતે દીર્ઘ શ્રોતા (ઘણું સાંભળનાર) થવાની આશાએ એ ફળો જંતુઓ સહિત ખાઈ જાય છે, તે ખોટું છે.

તે ઉપર:—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર રૂ ચોંટાડવું; એટલે સારૂં થાય છે. **(૨) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળો ગોળમાં અથવા મધમાં ખાવાં: અથવા મૂળ ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે આપવાં. **(૩) વછનાગના વિષ ઉપર:**—ઉંબરાની છાલનો રસ ઘીમાં મેળવી ગરમ કરી આપવો. **(૪) સોમલ ઉપર:**—ઉંબરાનાં પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ અન્છેર સુધી આપવો. ઢોરને પણ એજ ઔષધ આપવું. **(૫) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ઉંબરાના દૂધનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. **(૬) ગાલફુગી (થોથર, લાપોટીયા) ઉપર:**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડવું. **(૭) બદ ઉપર:**—ઉંબરાનું દૂધ ચોપડી તે ઉપર પાતળો કાગળ લગાવવો. **(૮) સોજા ઉપર:**—ઉંબરો, વડ, પીંપળો, પીંપળ ને નાંદરૂખ એ પંચ વલ્કલની છાલ ઘસી, ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. **(૯) આમાતિસાર ઉપર:**—પતાસામાં ઉંબરાના દૂધનાં ૪–૫ ટીપાં પાડી આપવું, એટલે જે આમરક્ત પડે છે તે લગામણ સારી થશે. **(૧૦) રક્તાતિસાર ઉપર:**—ઉંબરાના મૂળનું પાણી આપવું. **(૧૧) પથરી ઉપર:**—ઉંબરાનાં મૂળનો રસ ૫ તોલા કાઢી, તેમાં સાકર નાખી આપવો. એજ મૂળો ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો શિશ્ન (લિંગ) ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૨) ઉષ્ણતા ઉપર:**—પાકાં અને જેમાં કીડા નહિ હોય એવાં ઉંબરાનાં ફળ લઇ, તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે ફળ રોજ સવારમાં ખાવાં. **(૧૩) સર્વ પ્રકારના ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:**—ઉંબરાના ઝાડનાં મૂળ માટીમાંથી સાફ કરી કરવતીએ તે મૂળ વ્હેરી; તેની નીચે એક વાસણ રાખવું. તેમાં ચાર પ્રહર સુધી જે દ્રવ (રસ) એકઠો થાય તેની બાટલી ભરી રાખવી. એ શક્તિ પ્રમાણે ૪ તોલા પર્યંત લઇ જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૧૪) નાના બાળકોના શરીરમાં શીતળાની અથવા ઓરીની ગરમી થઇ આવી હોય તો:**—ઉંબરાનો દ્રવ, ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૧૫) ગરમીએ જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય તો:**—ઉંબરનાં પાંદડાં ઉપરની ફોડ (લાખ જેવાં ચાઠાં થાય છે તે) અને ખડીસાકર, એ વાટી આપવાં. **(૧૬) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ઉંબરાં મધમાં આપવાં. **(૧૭) ભસ્મક (ભૂખ ઘણી લાગવી) રોગ* ઉપર:**—ઉંબરાની છાલ સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી આપવી અથવા ઉંબરાનાં મૂળોમાંનું પાણી તાડી પ્રમાણે કાઢી આપવું. બીજું પાણી આપવું નહિ. એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. **(૧૮) શીતળા હલકા થવા:**—ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની લાખ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં થોડું મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. આ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવતાંજ આપવું. **(૧૯) પિત્તજ્વર ઉપર:**—ઉંબરાનાં મૂળનો દ્રવ સાકર નાખી આપવો. **(૨૦) વિંછીના વિષ ઉપર:**—ઉંબરાનો પાલો વાટી દંશ ઉપર ચોપડવો. **(૨૧) કોગળીયા ઉપર:**—ઉંબરાનો દ્રવ આપવો. **(૨૨) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—ઉંબરાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી, તેમાં દાંતવણ મેળવવું, અને તેનો લેપ કરવો. **(૨૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઉંબરાનું અને કપાસનું દૂધ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૨૪) ગંડમાલા ઉપર:**—ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની ફોડ, મીઠા દહીંમાં વાટી સાકર નાખી નિત્ય એક વખત આપતા જવું. **(૨૫) મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી પડતું હોય તો:**—ઉંબરાના પાકેલા ફળમાં સાકર ઘાલી ઘીમાં તળી તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને મરીની ભૂકી અર્ધો અર્ધો માસો નાખી રોજ પ્રાતઃકાળમાં ખાવું, અને રીંગણીના ફળનો રસ ડોકે ચોળવો; એટલે નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થઇ જાય છે. **(૨૬) દાહ ઉપર:**—ઉંબરાનું દૂધ સાકર નાખી આપવું.

૬૪. ઉભી (ભો)રિંગણી.—સં૦ બૃહતી, વાર્તાકી. મ૦ ડોરલી, રાનવાંગી. હિં૦ બડીકટાઇ, બરહંટા. બં૦ બૃહતી, બ્યાકુડ, તિતવેગુન. ક૦ હેગ્ગુલ્લુ. તૈ૦ પેદ્દામુલુંગા, કુકમાચી. તા૦ કાંડનકટ્ટારી, ચેરૂચુણ્ટ. તુ૦ ગુલ્લા. મલા૦ વેલ્લોતુવાલોટિના. ફા૦ બાદંજાનજંગલી, ઉસ્તરગાર. અ૦ બાલુજાનઝંગલી લા૦ ચોલેનમ્ ઇંડીકમ.

ઉભી ભોરિંગણીનાં ઝાડ આબેહુબ વંતાકડીનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એને "જંગલી રિંગણી" પણ કહે છે. એ ઝાડ કંમરપૂર ઉંચાં વધે છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં ફળ ગોળ હોઇ સોપારી જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળોનો રંગ પીળો હોય છે. ગરીબ લોક એ ફળોનું શાક કરે છે. ઉભી ભોરિંગણીની એક જાતિ કોકણમાં થાય છે. તેને "**મોત રિંગણી**" કિંવા "**ચિંચુરટીવાંગી**" પણ કહે છે. મોત

*** ભસ્મક રોગનાં કારણો અને લક્ષણો વગેરે 'સુબોધ વૈદ્યક' માં જોવાં.**

રિંગણીનાં ફળો ઉભી ભોરિંગણી કરતાં બારીક હોય છે. એ ફળોનું શાક સારૂં થાય છે. ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ દશ મૂળોમાં આવે છે.* **મોટી ભોરિંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, કડવી, લૃધ, પાચક, ગ્રાહી, અગ્નિદીપક; અને કફ, વાયુ, તાવ, કોઢ, અરોચક, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, મોઢાની વિરસતા, કંડૂ (ખરજ), શૂળ, આમદોષ, હૃદ્રોગ, અગ્નિમાંધ, એનો નાશ કરે છે. **લઘુ ભોરિંગણી:**—વાયુ, દમ, શૂળ, કફ, અગ્નિમાંધ, તાવ, શરદી, હૃદ્રોગ, અને આમનો નાશ કરે છે. **ધોળી ઉભી રિંગણી:**—રૂચ્ય હોઇ કફ અને વાયુનો તથા અંજનથી નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મોટી જેવાજ છે. **મોત રિંગણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, પિત્તકર, રૂક્ષ, રૂચિકર, ભેદક, પાચક, અગ્નિદીપક અને કફવાતનાશક છે. **ઉપયોગ:-(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ઉભી ભોરિંગણીનો કાઢો લીંડીપીપર નાખી પાવો, એટલે ઉધરસ જલદી મટે છે. **(૨) ઢોરને કોઇ પણ પ્રકારનું વિષ ચડયું હોય તો તે ઉપર:**—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળીયાં ખાંડી, પાણી નાખી તેમાંથી રસ કાઢવો અને પાવો. **(૩) આરકત** (રાતાંચોળ) **નેત્ર કરવાં હોય તો:**—ઉભી ભોરિંગણીનાં બિયાંનું અંજન આંખોમાં ઘાલવાથી આંખો લાલચોળ થાય છે. પૂર્વે સિપાઇ લોકોમાં પોતાનું શૌર્ય અથવા ક્રોધ લોકોને બતાવવાને આ રીત ચાલતી હતી. **(૪) વાળા ઉપર:**—ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ પુરુષના મૂત્રમાં અને બ્રહ્મ પીપળાનાં પાંદડાંમાં વાટી તેનો ફોલ્લા ઉપર પાટો બાંધવો.

૬૫. ઉલફુલી.—આ ઝાડ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ એક કુંવાડીઆ જેવીજ ભાજી છે. પરંતુ ઉલફુલીનાં ઝાડનાં પાંદડાં લાંબાં હોઈ, છેવટે કાતર સરખાં હોય છે. એ ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉચું વધે છે. ઉલફુલીના પાલાનું અને કુમળી ડાળીનું શાક થાય છે.

૬૬. ઉક્ષી. (ધોળી ધાવડી.)—સં૦ શ્વેત ધાતકી.

ઉક્ષીનાં મોટાં મોટાં ઝાડ ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. ઉક્ષીનાં પાંદડાં નાનાં હોઇ, તે સુમારે ૪ આંગળ લાંબાં હોય છે. આ પાંદડાં મૃદુ હોય છે, અને ઉક્ષીનાં ફળનો આકાર સીતાફળ જેવો હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) નળવાયુ ઉપર:**—ઉક્ષીના પાલાનો રસ નવટાંક પાવો. **(૨) વ્રણ ઉપર:**—ઉક્ષીનાં ફળ સર્વત્ર હોતાં નથી માટે જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધી લાવી દૂધમાં બાફી, રાખી મૂકવાં. એ ફળ અને ખટખટીનાં મૂળ મધમાં ઘસી નિત્ય ૪–૫ વખત લેપ કરવો. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળનું ચૂર્ણ, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, તજ, દગડફૂલ (પથ્થર ફૂલ.) અને અજમોદ, એઓનું ચૂર્ણ બે માસા, મધમાં નાખી દરરોજ સવાર સાંજ ઔષધ આપવું, એટલે પાંડુરોગ દૂર થાય છે. **(૪) ફુરશાના કિંવા ઘોણુસાના વિષથી સોજો આવે છે તે ઉપર:**—ઉક્ષીનાં મૂળ અને ધણુસારીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૫) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ઉક્ષીના ફળની રાખોડી તેલમાં નાખી ચોપડવી. **(૬) બાળકોને ટુંટીયું આવે છે તે ઉપર:**—ટુંટીયાનાં લક્ષણો એવાં છે કે, શરીરમાં તાવ આવી લોહી સુકાય છે, અને કફનું પ્રાધાન્ય થઈ હાથ પગ બંધાઇ જાય છે, તેને માટે ઉપાય:—ઉક્ષીનાં ફળ

---

* રિંગણીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણી. જો કે જેનું શાક કરવામાં આવે છે તે રીંગણાંના છોડને પણ રિંગણી કે વેંગણી કહે છે, પરંતુ તે આ બન્ને રિંગણીઓથી જુદી છે. ઉભી રિંગણીને લોકો ડોરલીના નામથી પણ ઓળખે છે. એનાં પાંદડાં શાકની વેંગણીનાં પાંદડાને ઘણા ભાગે મળતાં હોય છે. તેમાં પણ મોટી ડોરલી (મોટાં ફળવાળી), નાની ડોરલી (નાનાં ફળવાળી), અથવા મોત રિંગણી અને ધોળી ડોરલી (ધોળાં ફૂલવાળી) એમ ત્રણ જાતો છે. ભોરિંગણીના છોડ ભૂમિ ઉપર પથરાયલા હોવાથી તેને એ નામથી ઓળખે છે. કેટલાક એને આંખ ફુટામણી પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં ડોરલીથી જુદા પ્રકારનાં હોય છે. એમાં પણ બે જાતો હોય છે. બીજી જે ધોળા ફૂલની થાય છે તેને લક્ષ્મણા કહે છે. આ લક્ષ્મણામાં પારાની ખાખ કરવાનો ગુણ હોવાથી લોકો એને વધારે ચહાય છે. સિવાય એમાં બીજા પણ મહાન ગુણો હોવાનું કહેવાય છે, પણ તે પ્રકાશમાં મૂકી શકાય તેવા સિદ્ધ પ્રયોગો હજુ સુધી હાથ લાગ્યા નથી. આમ આ રિંગણીની એકંદર પાંચ જાતો છે. લક્ષ્મણા નામે એક કંદ થાય છે તે આ લક્ષ્મણાથી જુદો છે. રિંગણીની માત્રા ૧ માસાની અને વ્યવહારમાં તેનાં મૂળ અથવા પંચાંગ વપરાય છે.

સાધારણ ચીરી સુકવવાં. પછી તેને ગોમૂત્રના સાત પુટ આપી, બાળી, કાળી રાખોડી બનાવવી. તે રાખને ભાંગરાના સાત પુટ, અને બકરીના મૂત્રના ત્રણ પુટ, અને બીજોરાના રસના સાત પુટ આપી, ખાતી વખતે બે ગુંજાથી ૮ ગુંજા (ચણોઠીભાર) પચત શક્તિ પ્રમાણે મધમાં ખલ કરી ચાટવા માટે આપવી.

૬૭. એખરો.—સં૦ કોકિલાક્ષ. હિં૦ તાલિમખાના, કેલયા. મ૦ કોલસુંદા, વિખરા, તાલિમખાના. કો૦ કોલિસ્તા, કોલસા. બં૦ કુલીયાખાડા, કુલેકાંટા, કુલક, શૂલમર્દન. ઇત્યાદિ. તા૦ નિરમુલિ. તુ૦ કોલ-મુલ્લુડે. મલા૦ વાયલચુલિ. ગોમં૦ કોળુમુલે ઝાડ. ક૦ કુલુગોલિકે, નીરગોળ ગોલિકે, કોલવલિકે. તૈ૦ નિરુગોબી, ગોબી, ગોબિચેટ્ટુ. ગોલિમિડિચેટ્ટુ. ઐ૦ કુઇલિરખા, માખુરેણ. લા૦ એસ્ટકેન્થા લોન્જિ ફોલિયા. ઇં૦ લૉંગલિવ્હડ પાર્લેરિયા.

એખરો કોકણમાં અને બીજે સ્થળે ખેતરની બાજુએ અને વહેળાના કિનારા ઉપર હોય છે; ત્યાં ઢોર પણ તેને ખાતાં નથી. એ ઝાડ સુમારે બે અઢીજ હાથ ઉચું વધે છે. એના કુમળા પાલાનું કેટલાક લોકો શાક કરે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય. દરેક પાંદડાં નીચે એક એક કાંટો હોય છે. આ ઝાડને મરાઠીમાં કોલિસ્તા, કોલસા એમ પણ કહે છે. એને જે બી આવે છે તેને ‘ તાલિમખાનું ’ કહે છે. એ બી પાણીનો સ્પર્શ થવાથી રસદાર બને છે. એની માત્રા ૬ માસા છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—તાલિમખાનાં દહીંમાં વાટી આપવાં. **(૨) ક્ષત કાસ ઉપર:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ, મધ અને તાજા ઘીમાં આપવું. **(૩) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—તાલિમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું; અથવા તાલિમખાનાં, મુસળી અને ગોખરૂ, એનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં પાવું. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—તાલિમખાનાં દૂધમાં બાફી આપવાં. **(૫) યોનિસંકોચ થવા માટે:**—તાલિમખાનાના કાઢામાં તેનુંજ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો. **(૬) પુષ્ટિદાયક પાક:**—તાલિમખાનાં, ગોખરૂ, કૌચબીજ, બળબીજ, કાળી મુસળી, શતાવરી, સાલમમિશ્રી, પંજાબી મિશ્રી, ધોળી ગુલબાશીનો કાંદો અથવા ચોપચીનીની ભૂકી કરી, ઘીમાં સાધારણ તળી, સાકરનો પાક તૈયાર કરી તેમાં નાખવી; અને સારી રીતે ઘુંટી એકત્ર કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પિસ્તાં, લીલવા દ્રાક્ષ, અખોડ, એલચી, કેસર, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ અને ગળોનું સત્વ નાખી ચેપલાં કરી રાખવાં. એ દરરોજ બે તોલા ખાઇ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું.

૬૮. એરંડો. (દીવેલી)—બં૦ સં૦ એરંડ. હિં૦ અરંડ, અંડ. ક૦ ઔંડલ, હરળગીડ. તૈ૦ આમુડાલ. તા૦ આમણકકુ. તુ૦ અલંબુડ. મલા૦ ચિત્તામણકકુ. ફા૦ બેદંજીર. અ૦ ખિરવા. તુ૦ કર્ચક. ઇં૦ કેસ્ટરઓઇલ પ્લેંટ. લા૦ રિસિન્સકૉમ્યુનિસ્.

આ આર્યભૂમિમાં પરમેશ્વરે આપણા સુખ માટે અનેક ઉપયોગી અને વિપુલ વનસ્પતિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, પરંતુ તે ઉપરની આપણી સત્તા તથા તેનો પૂર્ણપણે ઉપયોગ કરી લેવાનું સામર્થ્ય આપણામાંથી નષ્ટ થયું. એ આપણા ઉપર કાળચક્રનો ફેરોજ આવ્યો કહેવાય ! આપણે આ કાળચક્રના ફેરામાં આવવાથી આપણા આગળ વધી આવેલું ખેતરોમાંનું અન્ન આપણા પેટમાં ન જતાં, પરદેશમાંજ તણાઈ જાય છે ! ઉત્તમોત્તમ પર્જન્યવૃષ્ટિ થઈ ભરપૂર પાક દર સાલ આવે; તથાપિ આપણા ખેડુતોના ઘરમાં મહીનો બે મહીનાનો ખોરાક પણ શિલ્લક રહેતો નથી ! આવી જ્યારે સર્વત્ર સ્થિતિ થઇ છે, ત્યારે આપણી શક્તિ ક્યાંથી વધારવી ? તથા આપણો ભાગ્યોદય ક્યાંથી થાય ? તથા આપણે પ્રયત્ન કરીએ તો સફળ થવા જેવી પુષ્કળ રીતો છતાં, તે આપણે કરીએ છીએ ક્યારે ? દર સાલ હજારો ખાંડી એરંડી આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થઈ, તે પરદેશમાં રવાના થાય છે; અને ત્યાં તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢી, ઉત્તમ નીલવર્ણ બાટલીઓમાં, ઉપર સચિત્ર વિલાયતી નામ છાપી, પાછું તે આપણા લોકોના ઘરમાં વાપરવા માટે મોકલાય છે. ત્યારે તેમને ધન્ય કહેવું કે આપણા સ્વદેશાભિમાનશૂન્ય લોકોના મૂર્ખપણાને ધન્ય કહેવું ! વળી બાળવાના સર્વે તેલમાં સ્થિર બળનાર, હમ્મેશાં દીવા પાસે બેસીએ તો પણ આંખોને ઇજા ન કરનાર, અને સસ્તું પડનાર, એવું એ “ અલ્પ કિંમતી અને ઘણું ગુણી ” તેલ છતાં એ તેલપર આપણી ભક્તિ ન બેસતાં; પરદેશનું ઘાતક, રોગોત્પાદક, પરિણામે ભયંકર તથા પ્રસંગે પ્રાણનાશક, એવું જે ઘાસલેટ (રોક ઑઇલ) તેલ, તેજ આપણને હિતકર જણાવા લાગ્યું છે ! આ ઉપરથી આપણે

આસસાર વિચાર તથા દૂરદ્રષ્ટિ **વ્યક્ત થાય છેજ !** આ એરંડ વૃક્ષનું વર્ણન "એરંડાનો ક્યરો" એ પ્રમાણે ન સમજતાં, એરંડ તેલ પ્રમાણે૮ પરિણામે હિતકર સમજવું. એરંડામાં **ધોળી** અને **રાતી** એ જાતિ હોય છે; તથા **એક મળ એરંડ** અને બીજો જરાયતમાં થનાર **વર્ષાયુ એરંડ,** એવી પણ બે જાતિ છે. મળ એરંડ પાંચ દસ વર્ષ સુધી ટકે છે. જરાયતિ એરંડનાં બી (એરંડીયા) બારીક હોય છે, પરંતુ મળ એરંડના એરંડીયા કરતાં તેનું તેલ વધારે નીકળે છે. એરંડેલ તેલ રેચક હોઇ બીજા રેચ પ્રમાણે તીવ્ર ન છતાં નાનાં બાળકને આપવાને પણ હરકત નથી. ઘણા રોગોપર આરંભમાં આ રેચ અપાય છે. **ધોળો એરંડો:**—તીખો, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ગુરૂ, મધુર, કડુ, વૃષ્ય, જડ, સ્વાદુ અને સારક છે; અને વાયુ, ઉદાવર્ત, કફ, તાવ, ઉધરસ, ઉદરરોગ, સોજો, શૂલ અને કંમર, બસ્તિ, મસ્તક, એમાંનું શળ, દમ, આનાહવાયુ, કોઢ, બદ, ગુલ્મ, બરોળ, આમપિત્ત, પ્રમેહ, ઉષ્ણતા, વાતરક્ત, મેદ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ; **મોટો ધોળો એરંડો:**—રસકાળે અને પાકકાળે તેમાં ગુણો વધારે છે. **રાતો એરંડો:**—તુરો, રસકાળે તીખો, લઘુ અને કડવો છે; તથા વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, અર્શ, વર્ધ્મરોગ (બદ), રક્તદોષ, પાંડુ, ભ્રાંતિ, અરૂચિનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા એરંડા જેવા છે. **બન્નેનાં પાંદડાં:**—વાતપિત્તને વધારનાર; અને મૂત્રકૃચ્છ્, વાયુ, કફ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એના **કુમળા અંકુર:**—ગુલ્મ, બસ્તિશળ, કફ, કૃમિ, વાયુ અને સાત પ્રકારના વૃદ્ધિરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—વાયુ, કફપિત્ત, મૂત્રકૃચ્છનો નાશ કરે છે; અને રક્તદોષ, પિત્તને વધારે છે. **એના બીયાંના ગોળા (મગજ):**—અગ્નિદીપક, અતિ ઉષ્ણ, તીખા, મીઠા, ખારા, સ્નિગ્ધ, સારક, મલભેદક અને લઘુ છે; તથા ગુલ્મ, શળ, કફ, યકૃત્, વાતોદર, પ્લીહા અને વાતાર્શનો નાશ કરે છે. **એરંડ તેલ** (એરંડીયું):—મધુર. સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ અને કડવુંછે; તથા વર્ધ્મ (બદ), ઉદરરોગ, ગુલ્મ, વાયુ, કફ, સોજો, વિષમ જ્વર અને કંમર, પીઠ, પેટ, ગુદા, એમાંના શળનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **શળ ઉપર:**—એરંડમૂળનો કાઢો, હિંગ અને સંચળ નાખી આપવો. **(૨) કુક્ષિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. એટલે કુક્ષિશળ, કફશળ, ઉરૂ અને પીઠમાંનું શળ મટે છે. **(૩) કમળા ઉપર:**—એરંડાનો રસ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સુંઘવા આપવાં. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—એરંડ તેલનો જુલાબ આપવો. **(૫) ગડાં થાય છે તે ઉપર:**—એરંડમૂળ વાટી તેલમાં અથવા ઘીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) **વિસર્પ અને દરાજ ઉપર:**—એરંડતેલ ઘીમાં આપવું. **(૭) નાના બાળકોનું ગળું પડે છે તે ઉપર:**—એરંડાનું પાંદડું ઘી ચોપડી તાળવા ઉપર મેલવું. **(૮) રેચ થવા માટે:**—સારૂં એરંડતેલ ૨ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં અગર સુંઠના અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં આપવું. **(૯) શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—આ તેલ તાળવા ઉપર ચોળવું, એટલે મસ્તકની ગરમી નીકળી જઇ આંખોમાં તેજ આવે છે. હાથ પગમા બળતરા અથવા ચાઠાં પડેલાં હોય તો તે ઉપર પણ એરંડતેલ ઠંડા પાણીમાં નાખી ચોળવું. મસ્તકની ગરમી જવા માટે એરંડાનાં પાંદડાંને માખણ અગર ચોખું ઘી ચોપડીને તે તાળવાપર બાંધવાં. **(૧૦) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી આપવાં, એટલે ધંતૂરાનું વિષ ઉતરશે; અને ભ્રમ નાશ થશે. **(૧૧) સંધિવાત ઉપર:**—એરંડ તેલ ચોળવું. **(૧૨) ફૂલ-છારી જવા માટે:**—લાલ એરંડાનું દૂધ આંખમાં આંજવું. **(૧૩) વૃષણ રોગ ઉપર:**—એરંડતેલ દૂધમાં અગર ગોમુત્રમાં આપવું અને લેપ પણ કરવો. **(૧૪) રક્તપિત્તી-વાતરક્ત ઉપર:**—એરંડો, અરડુસો અને ગળો, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી આપવો. **(૧૫) પેટમાંના વાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. **(૧૬) આમવાત ઉપર, અક્કસી વાયુ એટલે પીઠ, કંમર, ખભા, પેટ, પગ, એ ઠેકાણે શળ અને પીડા થાય છે તે ઉપર:**—એરંડનો મગજ દૂધમાં મેળવી માવો કરી ખાવા માટે આપવો, અથવા એરંડતેલ એકલુંજ ગોમૂત્રમાં આપવું. **(૧૭) બાળકોની સસણી ઉપર:**—નાગરવેલના પાકેલા પાનને એરંડતેલ ચોપડી, શેકી, તે સહેવાતું પેટ ઉપર રાખવું અને તેવા પાનથી પેટ શેકવું. **(૧૮) બાળકોને કૃમિ અને જંતુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગરમ પાણીમાં આપવું. અથવા એરંડાનો રસ મધમાં આપવો. **(૧૯) વીંછીના વિષ ઉપર:**—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે, જે અંગના ભાગમાં દંશ થયો હોય તેના વિરૂદ્ધ અંગના કાનમાં નાખવો અને કેટલીક વખત તેમજ રહેવા દેવું. એ પ્રમાણે ૨–૩ વખત કરવું, એટલે વિષ ઉતરી જશે. **(૨૦) ભસ્મક**

રોગ ઉપર:—દૂધમાં અથવા ઘીમાં એરંડતેલ આપવું, **(૨૧) દમ ઉપર:**—રાા તોલા એરંડતેલ, પાંચ તોલા મધમાં મિશ્ર કરી રાખવું. તેમાંથી સવાર સાંજ એકેક ચમચો લેતા જવું. **(૨૨) સર્પદંશ ઉપર:**—એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ ૪ ચમચા, ૧ ચમચો પાણી નાખી આપવો, અને દંશ ઉપર પાલો વાટી બાંધવો; એથી ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે. **(૨૩) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—એરંડાના મોર બારીક વાટી થોડુંક દૂધ નાખી કપાળે અને કાન પાસે ચોળવા. ઘણા ઘસવા નહિ. **(૨૪) ગંડમાલ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨૫) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—એરંડમૂળ ઘીમાં ઘસી પીવાં, અને ગુહ્ય અંગ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૨૬) કમળા ઉપર:**—એરંડાની દાંડી દહીંમાં વાટી આપવી. દિવસ ૩—૭; એથી જરા કેફ આવશે. એમ નહિ તો એરંડમૂળ મધમાં આપવાં, એટલે ફાયદો થશે. **(૨૭) પીનસ રોગ ઉપર:**—એરંડતેલ કઢવી રાખવું અને જે નાકમાં પીનસ થયું હોય તે નાકે દિવસમાં ઘણીવાર સુંઘવું. **(૨૮) યોનિશૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ અને સુંઠ ઘસી યોનિ ઉપર લેપ કરવો. **(૨૯) નળ ફુલ્યા હોય તો:**—એરંડતેલ ૨ ચમચા, સિંધવ ૧ તોલો, સંચળ ૧ તોલો અને ગાયનું દૂધ ત્રણ તોલા, એ એકત્ર કરી આપવાં. **(૩૦) ઉરૂસ્તંભ અને ગ્રધસી વાયુ ઉપર:**—એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી આપવું. **(૩૧) બાળકોને રેચ માટે:**—એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી, બાળકની ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. **(૩૨) કાચની ભુકી પેટમાં ગઇ હોય તો:**—ત્રણ તોલા એરંડતેલ પીવા આપવું. **(૩૩) પિત્તરોગ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં એરંડતેલ આપવું. **(૩૪) મસ્તક શૂળ ઉપર:**—એરંડમૂળ ભાંગરાના રસમાં ઘસી નાકમાં ચોપડી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું એટલે છીંકો આવશે. **(૩૫) કમળા ઉપર:**—એરંડાના ઝાડની છાલ બે તોલા કાઢી, ગાયનું તાજું દૂધ ૪ તોલા છાંટી તેનો રસ કાઢવો, અને નિત્ય એક વખત પ્રમાણે ૫ દિવસ લેવાથી કોઇ પણ ભારે રોગ હોય તો તે પણ દૂર થાય છે; અથવા કુમળી ડુંખોનો રસ ૬ માસા દૂધમાં આપવો. પથ્ય ત્રણ દિવસ મોળું ખાવું. **(૩૬) હોઠમાં ચીરા પડે છે તે ઉપર:**—રાત્રે હોઠને તેલ ચોપડવું. **(૩૭) આમવાત ઉપર:**—એરંડામાંનું મગજ અને સુંઠ સમભાગ લઈ એકત્ર કુટી તેમાં તેટલીજ ખાંડ નાખી ગોળીઓ કરી રાખવી. એ ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક એક એ પ્રમાણે દરરોજ લેતા જવી, અથવા એરંડતેલ સુંઠના કાઢામાં આપવું. **(૩૮) કટિશૂળ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—એરંડમૂળનો કાઢો જવખાર નાંખી આપવો, એટલે હૃદય, અને કમરના શૂળનો નાશ થાય છે. **(૩૯) કાનમાં બગઇ વગેરે ગયું હોય તો:**—જૂનું જાડું થયેલ એરંડતેલ ૧—૨ દિવસ કાનમાં નાખવું; એટલે જીવડું મરે છે. પછી તે યુક્તિએ બહાર કાઢવું. **(૪૦) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—તાજા દૂધમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી સેવન કરવું. **(૪૧) તાવમાં અતિશય બળતરા થતી હોય તો:**—એરંડાનાં પાંદડાં ચોખ્ખી જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં અને તે રોગીના અંગ ઉપર રાખવાં. તેથી તાવ શાંત થાય છે. દાહ થવા પછી ઠંડી લાગે છે, તે યુક્તિથી નિવારણ કરવી. **(૪૨) પ્લીહોદર ઉપર:**—મૂળ અને પાંદડાં સુદ્ધાં એરંડનું ઝાડ માટીના વાસણમાં ભરી, મ્હોડું બંધ કરી અજમાનો પુટ આપવો. પછી તે કુટી તે ભસ્મ ૧ તોલો લઇ ચાર તોલા ગોમૂત્રમાં પાવું. **(૪૩) ગર્ભિણીને વાયુનો ઉપદ્રવ ન થાય અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા માટે:**—એરંડમૂળ, સુંઠ અને સવાનો કાઢો આપવો.

૬૯. એરોદસ.—એને ' મીઠો અજમો ' પણ કહે છે. આ અજમો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનો આકાર અજમા જેવો હોય છે. આ અજમો પર્શીયા દેશથી આવે છે. એનો ઉપયોગ આજકાલ ઘણોજ થવા લાગ્યો છે. **ઉપયોગ (૧) કૃમિ ઉપર:**—એરોદસનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) બાળકોના તાવ અને ઉધરસ ઉપર:**—એરોદસ ટાંક ૧, વરીયાળી ટાંક ૧, એની ભૂકી કરી ઉંવરમાં નાખી ગરમ કરી, તેનો બળક કાઢી તે મધમાં ચાટવું.

૭૦. એલચી.—સં૦ એલા. મ૦ વેલદોડે. હિં૦ ઇલાયચી. બં૦ એલાયચ. ક૦ યાલક્કી. તૈ૦ તુ૦ એલાકી. તા૦ એલ, ઇલાચી. મલા૦ એલુ, એલાતરી. ફા૦ હેલ, હાલ. અ૦ કાકીલેસિગાર. ઈં૦ કાર્ડેમમ. લા૦ ઇલેટેરિઆ કાર્ડીમોમં.

એની ઉત્પત્તિ **હિંદુસ્તાનમાં** અને એની આસપાસના ઉષ્ણ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડ ઠંડા દેશમાં થતાં નથી. એલચી **મલબાર, કોચીન, મેંગલોર, મહીસુર** અને ઘણું કરી આખા **કર્નાટક દેશમાં** થાય છે. એ ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે. એલચીનાં ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એલચી ભોંયમગની શીંગોની પેઠે જમીનમાં મૂળીયાંને લાગેલી હોય છે. મલબારમાંથી પ્રતિ વર્ષે સેંકડો ખાંડી એલચી ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશોમાં વેચાવા જાય છે. એલચી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તે ઘણું કરી ખાવાના પદાર્થોમાં નખાય છે. 'જંગલી એલચી' કરીને એની એક મોટી જાતિ ડુંગરોમાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. એના એલચીદાણા કાઢી, બહાર વેચવા મોકલે છે. એને **"નર એલચી"** પણ કહે છે. એ લસણ જેવડી મોટી મોટી હોય છે. **બારિક એલચીદોડા:**—કડવા, શીતળ, રસકાલે તીખા, લઘુ, સુગંધિ, પિત્તકર, મુખ અને મસ્તકનું શોધન કરનાર, ગર્ભપાતકારક, રૂક્ષ; અને વાયુ, દમ, કફ, ઉધરસ, અર્શ, ક્ષય, વિષદોષ, બસ્તિરોગ, કંઠરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, વ્રણ અને કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે.* **મોટા એલચીદોડા:**—તીખા, રૂક્ષ, રૂચિકર, લઘુ, રસકાળે અને પાકકાળે તીખા, મુખશુદ્ધિકર, સુગંધિ, પાચક. શીત અને અગ્નિદીપક છે. એ કફ, દમ, પિત્ત, કંડૂ (ખરજ), રક્તરોગ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, વાંતિ, તૃષા: અને બસ્તિ, મુખ, અને મસ્તક, એ ઠેકાણાનાં શૂળ તથા વાંતિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ** (પેસાબ સાથે ધાત જાય છે તે) **ઉપર:**—એલચી અને શેકેલી હિંગનું ૩ ગુંજા ચૂર્ણ દૂધ અને ઘી સાથે આપવું. **(૨) વિંછીના વિષ ઉપર:**—એલચીદોડા ચાવી કાનમાં જોરથી ફુંકવું. **(૩) નેપાળાના વિષ ઉપર:**—એલચીદોડા દહીંમાં વાટી આપવા. **(૪) આંખોમાં બળતરા થાય છે કિંવા તેજ કમી થાય તો તે ઉપર:**—એલચીદાણા અને સાકર સમભાગ લેઇ એકત્ર ખાંડી તે ચાર માસા ભૂકી લેઈ તેમાં એરંડીયું અથવા એરંડાની મોખ નાખી સવારે દાતણ કર્યા પછી લેતાં જવું; એટલે મસ્તક માંહેની ગરમી મટી મગજ ઠંડું થઇ આંખોમાંની ગરમી જાય છે; અને આંખોને તેજ આવે છે. **(૫) રક્તપ્રદર, રક્તમૂળવ્યાધિ, રક્તમેહ ઉપર:**—એલચીના દાણા, કેશર, જાયફળ, વંશલોચન (વાંસકપૂર), નાગકેશર, શંખજીરૂ, એ ૭ ઔષધોનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી રાખવું. અને દરરોજ પ્રાતઃકાળે ૨ માસા ચૂર્ણ, બે માસા મધ, ૭ માસા ગાયનું ઘી અને ત્રણ માસા સાકર એ મિશ્રણમાં સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સાયંકાળે પણ આપવું. દિવસ ૧૪. એ ઔષધને દરરોજ રાત્રે સુવાની વેળાએ શક્તિ પ્રમાણે ગાયનું દૂધ અર્ધોશેર તપાવી અંદર થોડી ખાંડ નાંખી પીવું. ગોળ, કોપરાં વગેરે ગરમ પદાર્થ અને તેલવાળા તથા તીખા પદાર્થ વર્જવા. **(૬) કફરોગ ઉપર:**—એલચીના દાણા, સિંધવ, ઘી, મધ, એ એકત્ર કરી પાવાં. **(૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે:**—એલચીદાણા, જાવંત્રી, બદામનો મગજ, ગાયનું માખણ અને સાકર, એ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ સવારે ખાવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—એલચીદાણાનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચાટવું. **(૯) ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:**—(ક્ષુધા, નિદ્રા, દમ, ઉલટી, શ્વાસાદિક એઓના થયેલા વેગનો નિરોધ કરવાથી આ રોગ થાય છે.) **એલચી** લઇ તેમાંથી અડધી ઘીના દિવા ઉપર શેકી પછી બધાનું ચૂર્ણ કરી તે મધ સાથે ખાવું. **(૧૦) મુખરોગ ઉપર:**—એલચીદોડાનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તે મિશ્રણ મ્હોડામાં રાખી લાળ પડવા દેવી, પછી મ્હોડું સ્વચ્છ ધોવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪—૫ વાર કરવું. **(૧૧) સર્વ શૂળ ઉપર:**—એલચીદોડા, હિંગ, જવખાર, સિંધવ એનો કાઢો, એરંડતેલ નાખી આપવો; એટલે કમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક, કર્ણ અને નેત્ર એ ઠેકાણાનું શૂળ ઘણીજ ત્વરાથી મટે છે. **(૧૨) જીર્ણજ્વર અને સર્વજ્વર ઉપર:**—એલચીદોડા, બીલાં, સાટોડી, દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પીવું; એટલે તેથી સર્વ પ્રકારના તાવ જાય છે. **(૧૩) કફમૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગોમૂત્ર, મધ, કેળનો રસ એમાંથી કોઇ પણ એક સાથે એલચીનું ચૂર્ણ પાવું. **(૧૪) ઉલટી ઉપર:**—એલચીનાં ફોતરાં બાળી તે રાખ મધમાં ચટાડવી.

---

* નાની એલચીના ક્ષુપ આદુના સમાન થાય છે. ફૂલ ધોળાં અને લાલ, એલચીના સુગંધની બરાબર થાય છે. એલચી રાત્રે કદાપિ ખાવી નહિ, કારણ એથી ગચરકા આવી કોઢ થાય છે. એલચીની માત્રા ૧॥ માસા અને શાંતિકર ગુલાબનાં ફૂલ છે.

૭૧. ઓટ.—સં૦ લકુચ. મ૦ ઓટ. હિં૦ બડહર, બઢારફલ. ક૦ આંજણ. બં૦ માદર. લા૦ અર્ટી કારપસ્ લકુચ.

આ ઝાડ કર્નાટક અને ગોમાંતક પ્રાંતોમાં ઘણું કરી થાય છે. બીજા ઠેકાણે ક્યાંય જડતાં નથી. ઓટનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કડાના પાંદડાં કરતાં કંઇક મોટાં હોય છે. એને કાર્તિક માસમાં ફળો આવવા લાગે છે, તેને 'ઓટઆંબો' કહે છે. એ ફળો પાકાં થાય એટલે તેના નાના કડકા કરી સુકવે છે, તેને 'ઓટાની છાલ' એવું કહે છે. તેનો આંબલી અથવા કોકમ બદલ ઉપયોગ થાય છે. ઓટાની છાલ પથ્યને ઉપયોગી પડે છે; કારણ તે પિત્તશામક છે. એ કોકમ કરતાં પણ પથ્યકારક છે. કોકમ રક્તશોષક છે; પરંતુ આતો રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે. ઓટનાં લાકડાં ઇમારતી કામમાં ઉપયોગમાં આવતાં નથી. પાકેલાં ઓટનું રાયતું અને અથાણું ઘણું મધુર થાય છે. પક્વ ઓટનું પાણી કાઢી, તેમાં ખાંડ, જીરૂં અને મરીની ભૂકી નાખી પીએ તો તે શિતપિત્તશામક, પથ્યકર, રૂચિદાયક, દીપક અને પાચક છે. પ્રસૂતા સ્ત્રીઓને ઓટનો સાર પથ્યકર છે.

૭૨. ઓથમી જીરૂં.—સં૦ સ્નિગ્ધજીર. હિં૦ મ૦ ક૦ તે૦ ઇસબગોલ (ગુલ). તા૦ ઇસિપ્પુકોલવીર. ફા૦ ઇસ્પગુલ. અ૦ બાઝરેકાતુન. ઇં૦ ઇસ્ફાગુલસીડ. લા૦ પ્લેંટેગો ઇસ્ફાગુલ.

ઓથમી જીરાની ઉત્પત્તિ મિસર દેશમાં અથવા પ્રુશિયામાં થાય છે. ત્યાંથી અહીં આવે છે. એ બી આકારે ચાંચડ જેવાં છે. એના ઝાડની ઉંચાઇ એક હાથ હોય છે, અને પાંદડાં ઝીણાં અને લાંબાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ઘઉંના જેવી ઉબીઓ આવે છે. તેમાં એ બી હોય છે. એમાં ત્રણ જાત છે. ધોળાં, રાતાં અને કાળાં. એમાંથી કાળાંની ઔષધોમાં યોજના કરી નથી. ધોળાં સર્વમાં ઉત્તમ છે. ઓથમી જીરાની ઝીણી ભૂકી માણસના ખાધામાં આવવાથી ઝાડો બંધ થઇ મરી જાય છે, એટલા માટે એવી ભૂકી ન આપવા માટે સંભાળ રાખવી. ઓથમી જીરાનાં બી પાણીમાં નાખી ખૂબ ચોળવાથી તળે જઇ બેસે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સોમલના વિષ ઉપર:**—ઓથમી જીરાનો લુઆબ કાઢી (પાણીમાં પલાળી રાખી ચોળી ગાળી લઇ) તેમાં બેદાણા, દહીં અને ગુલાબનું પાણી મિશ્ર કરી આપવું; એટલે વિષ ઉતરશે. **(૨) ગરમીથી તરસ લાગે છે તે જવા માટે:**—ઓથમી જીરૂં પાણીમાં નાખી તે પાણી ગાળી પાવું. એ પાણી પૌષ્ટિક પણ છે. **(૩) જ્વરાતિસાર, રક્તાતિસાર, જીર્ણાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તસ્રાવ, જ્વર, પ્રમેહ અને દાહ ઉપર:**—બેથી ચાર તોલા સુધી ઓથમી જીરૂં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તેમાં ૨ તોલા ખડીસાકર નાખી આપવું. એટલે ઉપરના સર્વ રોગ દૂર થશે. **(૪) ઝાડો બંધ થયો હોય તે ઉપર:**—ચાર માસા ઓથમી જીરૂં સાત માસા પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં બદામનું તેલ અને સાકર નાખી આપવું, એટલે કેટલીક વારે રેચ થઇ કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **(૫) બાળકોની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—ઓથમી જીરૂં અને ખડીસાકર ચાવી ખાવા માટે આપવી. **(૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—ઓથમી જીરૂં ૨ ભાગ, એલચી દાણા ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તે મસળી ગાળીને પાવું; અથવા એની ફાકી કરી ઉપર બે ઘુંટડા ગાયનું દૂધ પાવું. **(૭) આમાંશ ઉપર:**—ઓથમી જીરૂં ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો ચાવીને ખાવું. આ પ્રમાણે દિવસમાં બેચાર વાર આપવું. **(૮) જ્વરાતિસાર ઉપર:**—ઓથમી જીરાનો કાઢો આપવો.

૭૩. કચરો.—સં૦ કર્ચૂરક, ગુડકંદ. મ૦ કો૦ કચરા, કુરડીચે મૂળ, કસેરૂ, કેચુક, ચિચોડ. બં૦ કેસુર. ક૦ સેકિનગડે. લા૦ સ્કિરપસ્કેસૂર.

તળાવની આસપાસ બેબે વેંત ઉંડા કાદવમાં એક જાતના છોડ ઉગેલા હોય છે; અને 'લવ્હા' કહે છે. એ છોડોના મૂળોને કચરો* વળગે છે. ઘાસ સૂકાવા લાગે એટલે કાદવમાં ચાર ચાર પહોર ઉભા રહી તે કાઢી લે છે. કચરાં શેકી અથવા છોલીને ખવાય છે. તે છોલી ચીરો કરી, દૂધમાં શેરડીના રસ સાથે બફાય છે. તે 'દૂધ કચરો' જાણવો. બીજી રીતિએ, કચરાં વાટી તેનું દૂધ કાઢી તેમાં દૂધસાકર નાખી તેનું ખાવાનું થાય છે. કચરાને કોંકણમાં કુરડી કહે છે. **કચરો:**—મધુર, શીત, તુરો, ગુરૂ, ગ્રાહક, શુક્રવર્ધક, વાતકર, સ્તન્યવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર, વૃષ્ય, કફકારક, કૃમિકર છે; અને રક્તપિત્ત,

* લક્ષણ પ્રયોગોપરથી કચરો એ લોઢાં હોવાનો ભાસ થાય છે.

દાહ, શ્રમ, તૃષા, રક્તદોષ, નેત્રરોગ, પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ કમળો અને પિત્તનો નાશ કરે છે.

૭૪. કચૂરો.—સં૦ કર્ચૂર. મ૦ ક૦ કચોરા, કાવરી. હિં૦ કચૂર, કાલીહળદી, આંબીયા હલદી. બં૦ એકાંગી. તૈં૦ કચોરમુ. તા૦ કત્તુરિમંજલ. મલા૦ અડવિકચ્ચોલા. ફા૦ જરંબાદ. અ૦ એરકુલ કાફુર. ઇં૦ લૉંગઝેડોઆરી. લા૦ કરક્યુમ ઝેરંબેટ.

કચૂરનાં ઝાડ હળદરના ઝાડ જેવાં થાય છે.× પાંદડાં અને ઝાડ હળદરના ઝાડ પ્રમાણે હોય છે. પાંદડાં કિંચિત્ કાળાશ ઉપર હોય છે. એ પાદડાંની લંબાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. હળદર પ્રમાણેજ એના કંદ જમીનમાં થાય છે. એ કંદનો કચરો કાઢી નાખી તેને મોઢામાં આપે છે. (અથાણું કરે છે.) **કોકણ** પ્રાંતમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. કચૂરો સુગંધી પદાર્થોમાં નાખે છે. એનો સુવાસ સારો હોવાથી, સુગંધી મસાલામાં વાટી તેને શરીરે ચોપડે છે. એને 'પટ્કચૂરો' પણ કહે છે. **"કપૂરકાછલી"** એ એક કચૂરાની જાતિ છે, એને પણ કચૂરો કહે છે. કપૂરકાછલીમાં સુગંધ ઘણી હોય છે. કચૂરા કરતાં એ વધારે સુગંધિદાર છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **કચૂરો:**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, સુગંધી, રૂચિકર, લઘુ, મુખ સ્વચ્છ કરનાર અને રક્તપિત્તને કોપાવે છે; તથા ગલગંડ, ગંડમાળા, કુષ્ઠ (કોઢ), અર્શ, વ્રણ, ઉધરસ, દમ, ગુલ્મ, કફ, ત્રિદોષ, કૃમિ, વાયુ, જ્વર અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **કપૂરકાછલી:**—તીક્ષ્ણ, દાહક, તીખી, કડવી, તુરી, શીતવીર્ય, લઘુ, કિંચિત્ પિત્તકર; અને કાસ, શ્વાસ, જ્વર, શૂળ, હિક્કા, ગુલ્મ, રક્તરોગ, વાયુ, ત્રિદોષ, મુખવિરસતા, દુર્ગંધ, વ્રણ, આમ, ઉલટી અને હિધ્મ રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષ, સુવારોગ** (સુવાવડનો રોગ), **વિષમ અને જીર્ણ જ્વર ઉપર કાઢો:**—પટ્ કચૂરો, પિત્તપાપડો, દેવદાર, સુંઠ, કરીયાતું, ધમાસો, કડુ, નાગરમોથ, ઉભી ભોરિંગણીનાં મૂળ, એઓનો કાઢો, મધ ને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૨) જીભ ઉપર બુખાર (છારી) આવે છે તેને માટે:**—નિત્ય સવારે ઉંઘી ઉઠતાંજ કચૂરાના તાજા કંદ ચાવી થુંકી નાખવા, પછી મ્હોડું ધોવું, એટલે ઉંઘમાં લાળ ગળી જવાથી થયેલા વિકાર વગેરે શમન થશે. **(૩) કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કાંદાના રસ કાઢી પાવો. **(૪) થાક ઉતરવા માટે:**—કચૂરાનો પાલો અને અરણીના પાલો પાણીમાં નાખી, તે ગરમ કરી, તે પાણીથી સ્નાન કરવું. **(૫) કૉલેરા (વિષૂચિકા) ઉપર:**—કચૂરાના કંદનો રસ, કાંદા (ડુંગળી)ના રસમાં નાખી આપવો. **(૬) કૃમિ ઉપર:**—કચૂરાના કંદની માળા કરી તે ગળામાં બાંધવી.

૭૫. કઠ. (ઉપલેટ)—સં૦ કુષ્ઠ. હિં૦ કુઠ. મ૦ કોષ્ઠ. બં૦ કુડ. ક૦ કોષ્ટ. તૈ૦ ચંગલકુષ્ટ. ફા૦ કોશ્નહ. અ૦ કુસ્તબેહેરી. ઇં૦ કોસ્ટસ્ રૂટ. લા૦ સૌસુરીયા લેપ્પા, ઓકેલેડિયા કોસ્ટસ્.

કાશ્મીર દેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુષ્કરમૂળ નામની જે ઔષધિ છે, તે આનાજ પ્રકાર છે.+ **કઠ:**—ઉષ્ણ, તીખી, કડવી, મીઠી, વૃષ્ય, શુક્લ, રસાયન, કાંતિકારક, લઘુ, વાતકફનાશક; અને કોઢ, વિષ, વિસર્પ, કંડૂ, દરાજ, ત્રિદોષ, ખસ, રક્તદોષ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, એનો નાશ કરે છે. એનો લેપ કરવાથી વાતવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મસ્તક સંબંધી પીડા ઉપર:**—કઠ અને એરંડમૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—ઉપલેટ, સાજીખાર, કેતકીનો ખાર એ તેલમાં મિશ્ર કરી આપવું. **(૩) ખોડા ઉપર:**—કઠનું ચૂર્ણ ખાપરીયામાં શેકી તેલમાં કાલવી લેપ કરવો. **(૪) વાતવ્યાધિ ઉપર:**—કઠ ઘસી શરીરે લેપ કરવો.

૭૬. કડવાં તુરીયાં.—સં૦ મહાજાલી. મ૦ કડુદોડકી.

કડવાં તુરીયાંનો વેલો તુરીયાંના વેલા જેવો હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં, ફૂલ અને ફળ તુરીયાં કરતાં

× કચૂરાનો ક્ષુપ થાય છે. એના નીચે આંબાહળદરના જેવા ગાંગડા થાય છે. એનો પ્રતિનિધિ આદુ અને અંજીર અથવા શતાવરી છે. એનાથી માથાને અને ફેફસાને પીડા થાય છે. એના વિકારની શાંતિ ધાણા અગર શ્વેત ચંદનથી છે. એને પટ્ કચૂરો પણ કહે છે.

+ ઉપલેટની જડ વપરાય છે. એની માત્રા ૬ માસાની છે. એ સિન્ધુનદીના કાંઠે પણ થાય છે. એને મીઠી કુવઠ પણ કહે છે. પ્રતિનિધિ અક્કલકરો છે.

નાનાં હોય છે. આ ફૂળો ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ વેલો વર્ષાઋતુમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફૂળોને "દિવાળા" પણ કહે છે.* **કડવાં તુરીયાં**–શીત, કિંચિત્ તીખાં, તુરાં અને કડવાં છે, એ પકવાશય, આધ્માન વાયુ અને મલાશયની શુદ્ધિ કરનાર તથા લઘુ અને રૂક્ષ છે; તેમજ વાયુ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, વિષદોષ, યકૃત્, કુષ્ઠ, અર્શ, સોજો, ઉધરસ, ઉદરરોગ, કમળો અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂળ:**—ભેદક, તીખાં, કડવાં, સ્નિગ્ધ, લઘુ, તેમજ દીપન છે; અને કાસ, શ્વાસ, અરૂચિ, મેહ, જ્વર, કુષ્ઠ, કફ, પિત્ત, અને વાયુનાં નાશક છે. **બીજ**–મસ્તકશુદ્ધિ કરનાર છે. **ઉપયોગ:–(૧) કમળા ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંની બારીક ભૂકી કરી નાકમાં સુંઘવી; એટલે છીંકો આવે છે, અને પીળું લીંટ વહે છે. ઘણી છીંકો આવવા માંડે તો ઘી નાકમાં સુંઘવું. એવું ૩ દિવસ કરવું. અથવા કડવા તુરીયામાં લીંડીપીપર, અને રાઇ ભરી રાખવાં, અને તેની ખાખ કરી તેનું નસ્ય કરવું. **(૨) હડકાયલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—તુરીયાંની અંદરની તંતુમય જાળ વાટી; પાશેર પાણીમાં એક ઘડી સુધી પલાળી રાખી, પછી ચોળી, ગાળી કાઢી શક્તિ પ્રમાણે **પાંચ** દિવસ સવારમાં આપવી. એથી ઉલટી થઈ, જુલાબ લાગી વિષ નીકળી જાય છે. **પથ્ય** ચોમાસું જતા સુધી રાખવું. એજ પાણી કોઇ પણ વિષ ઉપર આપવાથી ગુણ આવે છે. **(૩) દાંતમાં કીડા થયા હોય તો:**—કડવાં તુરીયાંની છાલ દાંત તળે રાખવી. **(૪) આધાશીશી ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંનું ચૂર્ણ કરી થોડું અને સાવધાનીથી નાકમાં સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પાણીની ધાર પડે છે, અને રોગ મટી ગુણ થાય છે. **(૫) મૂળવ્યાધ (મસા) ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંનું ચૂર્ણ મસાને ઘસવું; એટલે તેના મોમાંથી લાળ પડી ત્વરિત અર્શ મટી જાય છે. **(૬) વિષ ઉપર:**—કડવાં તુરીયાંનો કાઢો ઘી નાખી પાવો; એટલે વમન થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૭) કંઠસર્પ ઉપર:**—કડવાં તુરીયાં હુક્કામાં નાખી પાવાં, એટલે મોઢામાંથી લાળ પડી તુરતજ ગળું ખુલ્લું થાય છે.

૭૭. કડવી કવઠ.—'ખષ્ટ, ખૈટ' એમ મરાઠીમાં કહે છે. કડવી કવઠનાં ઝાડ **દક્ષિણમાં કોંકણ મલબાર, ગોવા** વગેરે પ્રાંતોમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં સીતાફળી જેવાં પરંતુ તે કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પણ સીતાફળી જેવાં હોય છે. એ ફળનો રંગ રાતો હોય છે. એમાંનાં બિયા લાંબાં હોય છે. એ બિયાંને બાફી તેનું તેલ કાઢે છે. આ તેલ કડવું અને ઠંડું છે. એ તેલ બાળવાના કામમાં આવે છે, તથા તે રક્તશુદ્ધિ કરે છે. એ તેલને **'ખષ્ટેલ' 'ખૈટલ'** એમ કહે છે.× **ઉપયોગ:–(૧) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામવાથી શરીર ઉપર ચાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠીનાં બિયાં અને મગવેલીનાં બિયાં સમભાગે સાધારણ કુટી, ભાંગરાના અંગરસમાં ત્રણ દિવસ ભીંજવી રાખવાં, અને ચોથા દિવસે બારીક વાટી ગોળો કરી રાખવો. એ નિત્ય સુખડના તેલમાં અથવા ટોપરાના નવા તેલમાં કાલવી ચોપડવાથી શરીર ઉપર ઉઠી આવેલા ફોલ્લા શમી જાય છે. ઔષધ ચોપડયા પછી એક પ્રહરે સ્નાન કરવું. **(૨) ખોડો, ખસ વગેરે ઉપર:**—કડવી કવઠનાં બિયાંનું તેલ અને મોગલી એરંડાનું તેલ, એ બન્ને એકત્ર કરી તેમાં ગંધક, કપૂર, સિંદુર અને લીંબુનો રસ નાખી ખરલ કરવો. આ ઔષધ લગાવવાથી જલદી ગુણ થાય છે. અથવા નવું ખષ્ટેલ ચોપડવું, કિંવા બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવાં. **(૩) નાના બાળકોના માથામાં ગરમીથી ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—કડવી કવઠના તેલમાં કળીચૂનાની પરાશ (ઠરી ગયેલ ચૂના ઉપરનું નિતર્યું પાણી) નાખી સાંકાથી હલાવતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે તે તેલ મીઠા જેવું સફેદ થશે. એ દરરોજ બે ચાર વખત ચોપડવું; એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ થશે. **(૪) મહાકુષ્ટ ઉપર:**—કડવી કવઠનું તેલ નિત્ય ભોજન કર્યા પછી ૧૦–૨૦ ટીપાં ત્રણ મહીના સુધી આપવું અને શરીરે પણ ચોળવું, એટલે રોગનો નાશ થશે.

---

* જો કે અહીં વર્ણન તો કડવા તુરીયાનું દેખાય છે, પરંતુ સં૦ મ૦ નામ તો કંકોડાનાંજ જણાય છે.

× પંડિત દત્તરામાત્મજ નારાયણદત્ત કડવી કવઠનું વર્ણન કરતાં બતાવે છે કે સં૦ તિક્તુષ. ફા૦ કેસ્તાતલસ. અ૦ કિસ્તુલ્મુર. **સ્વરૂપ**–પીળાશ પડતું સફેદ. **સ્વાદ**–સુગંધયુક્ત કડવો. **ઓળખાણ**–સેવની જડના સરખી એક જડ છે કે જેનું ઘાસ પૃથ્વીપર ફેલાએલ થાય છે. **માત્રા**–ખાવું ઉચિત નથી પણ લેપમાં ત્રણ માસા સેવાય છે. તે ઉપવિષ છે. આ ઉપરથી જોતાં ઉક્ત કવઠ અને કડવી કવઠ વચ્ચે ભેદ દેખાય છે.

૭૮. કડવી ગલકી.—સં૦ કોશાતકી. મ૦ કડુદોડકા, ગીલકી. હિં૦ ઝીમનીતોરઈ, કડવીતોરઈ. બં૦ ઝીંગા. ક૦ કાહિરે, રૈવહિરી, નાગાડાળીબળી. તૈ૦ ચેદુ બિર્કાયા, ચેટીબિરા. તા૦ પેપ્પીરકમ્. ઉ૦ ફા૦ તુરિયેતલ્ખ. ઇં૦ બિટરલ્યુફા. લા૦ લ્યુફા અમેરા. ગલકાં ને તુરીયાનાં નામો એકઠાં છે.

ગલકીના વેલા પ્રમાણેજ કડવી ગલકીના પણ વેલા હોય છે. એ વેલાને જે ફળો (ગલકાં) આવે છે, તે ઘણાં કડવાં હોય છે. **(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કડવી ગલકીનાં મૂળોનો અથવા પાલાનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો; એટલે વમન થઈ સર્વ વિષ ઉતરે છે; **(૨) પથરી અને સોજા ઉપર:**—કડવી ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી આપવો.

૭૯. કડવી દુધી (તુંબડી).—સં૦ કટુ તુંબી, દુગ્વિકા. મ૦ કડુ ભોંપળા. હિં૦ કડવી તોંબી, પિતલોકી. બં૦ તિતલાઉ. ક૦ કહીસોરે. તા૦ કુરાઈ. તૈ૦ અલાબુક સુરકાયા. તું૦ કટુતુરે. મ૦ કેપ્પાયુર. ફા૦ કુદ્દુતાખ. અ૦ કરૂઉલમુર. ઇં૦ બોટલ ગુર્ડ. લા૦ લેજીનેરીયા વલગેરીસ.

જેવા દુધીના વેલા થાય છે, તેવાજ કડવી તુંબડીના પણ મોટા મોટા વેલા થાય છે. દુધી પ્રમાણેજ એ વેલા ઉપર ફળો આવે છે. આ ફળ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. તુંબડીનો તરવાના કામમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એમાંનાં કેટલાંક મોરલીની તુંબડી સરખાં હોય છે. તેનાં તુંબડાં કરે છે. કેટલાકના તંબુરા કરે છે. એવો એનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **કડવી દુધી**—રસ વખતે અને પાક વખતે તિખી, શીતલ, હૃદ્ય, કડવી ને વામક છે; અને દમ, ઉધરસની નાશક તથા શોધનકારક છે; અને વાયુ, સોજો, વ્રણ, વિષ, શૂલ, પિત્તજ્વર, એનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં**—પાક કાળે મધુર, મૂત્રશોધક, અને પિત્તશામક છે. એ પ્રમાણે **ફળના** ગુણ પણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) લાપોટીયા ઉપર:**—પાકેલી કડવી તુંબડીમાં ૭ દિવસ પાણી ભરી રાખવું. તે પીવાથી ગડગુમડાંનો નાશ થાય છે. **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—કડવી દુધીનાં મૂળ અથવા બીયાં પાણીમાં વાટીને પાવાં, એટલે ઉલટી થઇ સર્વ વિષ ઉતરે છે. **(૩) રતાંધળાપણું અથવા ફૂલ જવા માટે:**—કડવી દુધી બાળી તેની રાખ મધમાં મેળવી આંખમાં આંજવી. **(૪) ગંડમાળ ઉપર:**—કડવી દુધીનો રસ અને સરસેલ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર કઢાવવું. રસ બળી જઈ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે તેલ ચોપડવાના ઉપયોગમાં લેવું. **(૫) કમળા ઉપર:**—કડવી દુધીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો. **(૬) યોનિસંકોચન માટે:**—કડવી દુધીનાં બી અને લોધર એ પાણીમાં વાટી યોનિની અંદર લેપ કરવો. **(૭) કમળા ઉપર:**—કડવી દુધીનાં બી પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું.

૮૦. કડુ.—સં૦ કટુકી. મ૦ હિં૦ કુટકી. બં૦ કુટ્કી. ક૦ કેદાર કટુકી. તૈ૦ કાટક રોહિણી, નલ્લકોલવર, કમાઉન, કુરવા. તા૦ કટુકરોહિણી. ફા૦ ખર્બકે સિયાહ. અ૦ ખર્બક અસ્વદ, ખર્બકે અવીયદ. ઇં૦ બ્લાક્ હલ્લો બોરલીસ. લા૦ પિક્રોર્હિની કુરૌ આ.

ડૉકટર ડિમક સાહેબે કડુ સંબંધી પુષ્કળ અનુભવ લઈ છેવટે એમ લખેલું છે કે, રેચન કાર્ય માટે ૧૦ થી ૧૫ ગ્રેન (ગ્રેનનું માપ અર્ધી રતી છે.×) સુધી કડુની ભુકી મધમાં કાલવી દિવસમાં બે વખત આપવી. તાઢીયા તાવનો હફ્તો બંધ કરાવવાને વાળો, ધાણા અને કાળી દ્રાક્ષની સાથે ૪૦—૫૦ ગ્રેન કડુનો કાઢો કરીને આપવો. એનાથી ગુણ થયો નથી એવો રોગી કોઇકજ અમને મળ્યા છે. કડુ સૂક્ષ્મ રેચક છે. અપચામાં પણ એનો ઉત્તમ ઉપયોગ થાય છે. ૬ માસા કડુનું ચૂર્ણ સાકર અને ઉના પાણી સાથે આપ્યાથી હલકો જુલાબ થાય છે. કડુ, જેઠીમધ, દરાખ અને કડવા લીમડાની છાલ દરેક ૬ માસા ૩૧ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો ઉકાળીને આપવાથી પિત્તજ્વર નાશ થાય છે. નેપાળના માજી રેસીડેન્સી સર્જન ડૉકટર **ગિમ્લેટ** લખે છે કે નેપાળના લોકો તિબેટની સરહદ ઉપરથી કડુ લાવી શીતજ્વર અને તેથી અથવા બીજા કારણોથી થનારી બરોળ, એ રોગો ઉપર ચારથી આઠ માસા સુધી આપે છે. આથી સારો ગુણ થાય છે. મદ્રાસના સર્જન ખાનબહાદુર મોહિઉદ્દીન શરીફ પોતાનો અનુભવ

× કલદાર રૂપીઓ ૧૮૦ ગ્રેનનો છે, અને તે કેટલીક જગ્યાએ ૩૦ વાલ ગણાતો હોવાથી તેની રતી ૯૦ થાય છે, તે હિસાબે અર્ધી રતી છે.

લખે છે કે સર્વ પ્રકારનો અપચો, અજીર્ણ, પેટનું શૂળ, આમાંશ અને હફતાના તાવ ઉપર કડુ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મદ્રાસના ડૉક્ટર સર્જન **મેજર ટૉમશન** સાહેબ લખે છે કે જળોદરમાં કડુનો **અષ્ટમાંશ** તો શું, પણ તેનાથી પણ કિંચિત્ જોરદાર કાઢો દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવાથી મૂત્રદ્વારે ખૂબ પાણી નીકળી જઈ પેટ હલકું થઇ સોજો ઉતરે છે. આ પ્રયોગ તેમણે પોતેજ ઘણીક વખતે અજમાવેલો હતો. **કડુ**—શીતળ, તીખો, કડવો. અગ્નિદીપક, ભેદક, સારક ને રૂક્ષ છે; અને રક્તરોગ, શિતપિત્ત, દમ, કફ, દાહ, અરૂચિ, તાવ, પ્રમેહ, કોઢ, વિષમજ્વર, ઉધરસ, ક્ષય, કમળો, વિષ, હૃદયના રોગ, એનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૫ રતીથી ૧॥ માસા સુધી છે.§ **ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:**—કડુનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો, અથવા કડુનું ચૂર્ણ સાકર નાખી આપવું. **(૨) એકાંતરા વિષમજવર ઉપર:**—કડુનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે તે ઉધરસ અને દમ સહિત એકાંતરા તાવનો નાશ કરે છે. **(૩) હેડકી અને ઉલટી ઉપર:**—કડુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૪) કફપિત્તજવર ઉપર:**—કડુનું ચૂર્ણ સાકર મેળવી ઉના પાણી સાથે આપવું.

૮૧. કડવંચી.—સં૦ ક૦ કટુહુંચી. હિં૦ કડવંચી. લા૦ મોમોંડિકા, બાલસામિના. ક૦ કડુ-હુંચી, કારસે.

કડવંચીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં નાનકડાં હોય છે. કડવંચાના વેલા ઘણે ઠેકાણે થાય છે. જવારનાં ખેતરોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ વેલાના મૂળમાં કાંદો હોય છે. વેલો સુકાઇ ગયા પછી પુનઃ બીજા વર્ષે એના કાંદાને અંકુર ફુટી તેનો વેલો થાય છે. એ વેલા ઉપર બારીક અને સુકવેલી દ્રાક્ષ જેવડાં ફળો આવે છે. એનો આકાર કારેલા જેવો હોય છે, એ ફળનો રંગ લીલો હોય છે. એને 'કડવંચા' કહે છે. એ ફળમાં બારીક બિયાં હોય છે. કડવંચાની ભાજી થાય છે. એ ભાજી લોકો મોટા ઉમંગથી ખાય છે. કડવંચીના કંદ ઉષ્ણ છે. એ કંદનો ઉપયોગ એક ખરાબ કામમાં કરે છે. **ક્ષુદ્ર કારેલી—(કડવંચી):**—ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર, અગ્નિદિપક, રક્તવાતકોપન, કડુ, વૃષ્ય અને સારક છે. **એનાં ફળ:**—પિત્તકર તથા રૂચિકારક છે. એના કંદ અર્શ, મલરોગ, મલગ્રંથિ અને યોનિદોષનો નાશ કરે છે, તેમજ ગર્ભનો સ્રાવ કરે છે.

૮૨. કણઝી (કરંજ).—સં૦ મ૦ કરંજ. હિં૦ કંજા, કટકરંજા. રા૦ કણગજ—ચ. બં૦ ડહર-કરંજ, ક૦ હુલગલી, હોંગે, કાનગ્યાનગિડા. તે૦ કંજકરનગુ. તાં૦ પુંગામાર. મલા૦ પોન્નાં. ઇં૦ સ્મથ-લિવ્ડ પોનગેમિયા. લા૦ પોનગેમિયા લેબ્રા.

આ જંગલી ઝાડ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ વાવે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી હોઇ લોકોને ઘણી પ્રિય છે. છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે; તે બાળવાના કામમાં આવે છે.* **કરંજ:**—પાક વખતે તીખું, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, રસકાળે કડવું અને તુરૂ છે: અને ઉદાવર્ત, વાયુ, યોનિદોષ, વાતગુલ્મ, અર્શ, વ્રણ, કંડૂ, કફ, વિષ, વિચર્ચિકા, પિત્ત, કૃમિ, ત્વગ્દોષ, ઉદરરોગ, પ્રમેહ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ઉષ્ણ અને લઘુ છે; અને મસ્તકરોગ, વાયુ, કફ, કૃમિ, કુષ્ટ, અર્શ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ:**—વાતનાશક, કૃમિનાશક અને અતિ સ્નિગ્ધ છે; અને દીવો બાળવા માટે ઠંડુ છે. એ કડુ, ઉષ્ણ, ગુમડાંને ભરનાર; અને નેત્રરોગ, વિચર્ચિકા, વાયુ, કુષ્ઠ, વ્રણ, કંડૂ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, યોનિદોષ, અર્શરોગ અને લેપથી અનેક ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:**—કરંજાની છાલ અને બી ઘસી તેનો લેપ કરવો, એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૨) ખસ ઉપર:**—કરંજનું તેલ અને કપૂર અથવા લીંબુનો રસ એકત્ર કરી ખસ ઉપર ચોપડવો; એટલે

§ કડુ ગરમ પ્રકૃતિવાળાને નુકશાનકારક અને ગળાના રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. એનો ઉતાર ગાયનું ઘી છે. કોઇ કોઇ ધોળો કડુ હોવાનું પણ બતાવે છે.

* કણઝીનાં પાંદડાં ભેદી, પાકકાળે કડવાં, ઉષ્ણવીર્ય, પિત્તકર્ત્તા અને હલકાં છે. તે કફવાત, હરસ, પ્રમેહ, કૃમિ અને કોઢનો નાશ કરે છે. કરંજનાં બીજ, તેલ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. માત્રા ૨ માસાની છે.

ખસ, કંડૂ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. **(૩) અંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળા ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં કરંજીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૪) મોહરો એટલે હાથે પગે ખાલી ચઢે છે તે ઉપર:**—કણઝીયા તેલમાં કડવા સુરણનો ગર નાખી તે તેલ કઢવવું અને ખાલી ચઢેલા ભાગપર ચોપડવું. **(૫) પિત્ત પાડવાને માટે:**—કણઝીની છાલ ખાવાને આપવી અથવા છાલનો રસ આપવો. **(૬) વ્રણ સંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**—કણઝી, કડવો લીંબડો અને નગોડનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) નેત્રમાંનાં ફૂલ-માંસવૃદ્ધિ છાયા ઇત્યાદિ ઉપર:**—કણઝીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી, ખાખરાનાં ફૂલોનો રસ કાઢી, તે ચૂર્ણને રસના ઘણીક્વાર પુટ દેઈ બારીક ખરલ કરી દીવેટ જેવી લાંબી ગોળીઓ બાંધવી. તે ગોળી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. એટલે ઉપલા સર્વ નેત્રરોગ શસ્ત્રથી કાપી કાઢ્યા જેવા દૂર થાય છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—કણઝીનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડો ગોળ મેળવવો અને તેનું નસ્ય આપવું. **(૯) ખોડાને માટે:**—અરીઠાના પાલાએ ખોડો ધોઈ નાખવો અને કણઝીનું તેલ, લીંબુનો રસ, અને કડવી કોઠીનાં બિયાંનું તેલ. એકત્ર કરી મસ્તકે ચોળતા જવું. **(૧૦) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—કણઝીનાં મૂળ અથવા છાલ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૧૧) ઉલટી ઉપરઃ**—કણઝીનાં બી કિંચિત્ શેકી કકડા કરી વારંવાર ખાવાં.

૮૩. કદંબ.—સં૦ હિં૦ અ૦ કદંબ. મ૦ કળંબ. તા૦ કદંબ. મલા૦ કદમપુ. તૈં૦ કદમચેટ્ટુ. લા૦ એંથોસીફાલ્સ, કડંબા. ક૦ કડઉ, કડંવા, કડવાલમર.

કદંબનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોય છે. એ ઝાડને ગુંદર આવે છે. **કદંબ:**—તીખું, કડવું, તુરૂં, ખારૂં, શુક્રવર્ધક, શીતળ, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ, સ્તન્યપ્રદ, ગ્રાહક, અને વર્ણકર છે. એ રક્તરોગ, પિત્ત, કફ, વ્રણ, દાહ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.* **ઉપયોગ:-(૧) નાના બાળકોને ગળુ પડે છે તે ઉપર:**—ગળુ પડવાનાં લક્ષણો એવાં થાય છે કે બાળકને તાવ આવે છે. કાનની કિનાર અને નસકોરાં ઘણાં લવ લવ થાય છે. ઉપરાઉપરી મલદ્વારે પાણી પડે છે, તરસ બહુ લાગે છે, તાલુસ્થાને ખાડો પડે છે, એવો પ્રકાર થયો હોય તો તે ઉપર **ઉપાય:**—કદંબની છાલમાં, થોડુ ઠંડુ પાણી નાખી તેનો રસ કાઢવો અને તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી પાવો. અને આજ રસ તાળવા ઉપર ૫-૬ વખત ચોળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. પછી ચોથે દિવસે તેને સ્નાન કરાવી તાળવા ઉપર કારેલીનું તેલ ચોપડવું. કદંબની છાલ પાણીમાં ઘસી તેનું સ્નાન પણ કરાવવું. **(૨) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં અફીણ અને ફટકડી નાખી લીંબુના રસમાં ખલ કરી, ગરમ કરી આંખો ઉપર ચોપડવું. **(૩) મુખરોગ ઉપર:**—કદંબની છાલના કાઢાના કોગળા કરવા.

* **કદંબના અંકુર**—તુરા, શીતવીર્ય, અગ્નિદીપક, હલકા તથા અરૂચિ, રક્તપિત્ત અને અતિસારને દૂર કરનાર છે. **એનાં ફળ**—રૂચિકારક, ભારે, ઉષ્ણવીર્ય અને કફકારક છે. **પાકાં ફળ**—કફ, પિત્તકારક અને વાતનાશક છે. કદંબનાં વૃક્ષ ગામની નજીક હોય છે. પાંદડાં લાંબાં ગોળ અને મહુડાના જેવાં હોય છે. ફળ ગોળ લીંબુના જેવાં, ફૂલ ફળના ઉપર તથા સુગંધીયુક્ત અને નાનાં હોય છે. રાજકદંબ તથા નીપને સ્ત્રી કદંબ કહે છે. કદંબની રાજકદંબ, ધારાકદંબ, ધુલીકદંબ, ભૂમિકદંબ અને કદંબિકા નામે બીજી પણ જાતો છે. (૧) **રાજકદંબ (नीपो बृहद्भ्रहसमीपभुवि प्रभूतो लोकप्रसिद्धतरुराजकदम्बनामा ॥ प्रांशुर्मधुकतरुपत्रसमानपत्रः स्वाद्धम्लपक्कफल एष सुगन्धिपुष्पः ॥)**—ખાટો, તુરો, મધુર, શીતળ; તથા વિષ, રૂધિરવિકાર, પત્ત અને કફને દૂર કરે છે. **એનું ફળ**—મધુર, શીતળ, ભારે તથા પિત્ત અને રૂધિરવિકારને દૂર કરે છે. (૨) **ધારાકદમ્બ**—કડવો, વર્ણને ઉજ્વળ કરનાર, શીતળ, કફશેલી, તીખો, વીર્યકારક તથા સોજો વિષ, પિત્ત, કફ, વ્રણ અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૩) **ધૂલીકદમ્બ**—કડવો, તુરો, તીખો, શીતળ, વીર્યવર્ધક, વર્ણને સુંદર કરનાર તથા વિષ, સોજો, વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના વિકારને નાશ કરે છે. (૪) **ભૂમિકદમ્બ**—ધૂલીકદમ્બના ગુણો ઉપરાંત કૃમિ અને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશક છે. (૫) **કદમ્બી**—મધુર, શીતળ, તુરો, ભારે, મલસ્તંભક, ખારો, રૂક્ષ, દૂધ વધારનાર, કફકારક અને વાતવર્ધક છે. એનાં ફળ શીતળ, તુરાં, મધુર તથા પિત્ત અને રક્તવિકારનાં નાશક છે.

૮૪. કનક.—સં૰ ત્રિપર્ણી કંદ, પિંડાળુ. મ૰ પેંડાળુ. કો૰ કનક, કણગી, કણગર, ચાયકાંટ કનક. (બીજો) કાંટે કનક, કાંટકણગી. ગુ૰ પેંડાળુ, ધોળું ગોરાડુ. હિં૰ પિંડાળુ, શકરકંદી. ક૰ શિગેણસુ, બિળેગેણસુ, વિળેહેંડળ. મુળગેણસુ. તૈ૰ પેંડાલમ્. તા૰ શિરૈવિળ્ળી. તુ૰ તિપેકેરંગુ. મલા૰ ચક્રશકિળનુ. ઈં૰ ડાયોસ્કોરીયા અક્યુલિએટા.

કનક, આ કંદ છે. એના વેલા ઘણા મોટા થતા નથી. વેલી ઝીણી થઇ પાંદડાં ગોળ હોય છે. તેનાં પાંદડાં નાનાં સરખાં નાગરવેલનાં પાન જેવડાં હોય છે. પાંદડાંને અણી હોય છે. વેલાને બટાટા પ્રમાણે જમીનમાં કનકો આવે છે. આ કંદ રતાળુ કરતાં જાડો હોય છે, લાંબો તેટલોજ હોય છે. કનકને કોઇ મરાઠીમાં 'કણગર', કણગી, 'કાંટે કણગ્યાં', પણ કહે છે. કનકો બાફી અથવા શેકી ખાય છે. આ ફરાળમાં ઉપયોગી છે. 'કારંદ' અને 'કાણું' એ કરતાં આ મીઠું છે, અને પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:–(૧) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—કનક બાફી ઘી સાકરમાં સવારમાં ખાવા આપવું.

૮૫. કપાસ.—સં૰ કાર્પાસી. મ૰ દેવકાપસી. કો૰ બાળકાપસી. હિં૰ કપાસ. રક્તકપાસ. ક૰ કેપુહત્તિ. તૈ૰ ઽર્રાપત્તિચેટ્ટુ, ઓટ્લાપત્તિચેટ્ટુ, લા૰ ગાસિપિયમઅરબોરિયમ.

કપાસના બે પ્રકાર છે. **કપાસ અને નરમો.** બાગમાં કિંવા ઘેર વાવેલો તેને **'નરમો'** અથવા 'હીરવણ' કપાસ કહેવાય છે. આ ઝાડ કેટલાંક વર્ષો સુધી ટકે છે. ખેતરમાં વાવેલાને 'કપાસ' અથવા 'વણ' કે 'વણરાજ' (સં૰ અરણ્યકાર્પાસી. મ૰ રાનકપાસી. હિં૰ વનકપાસ. ક૰ કાળહત્તિ. તૈ૰ પચ્ચિચેટ્ટુ, તા૰ પારૂત્તિ. તુ૰ પાર્તિ. મલા૰ કારૂપારૂત્તિ. કા૰ અ૰ કુતન. ઈં૰ કોટન પ્લેન્ટ. લા૰ ગૉસિપિયમ્ હર્બેસિયમ) કહે છે. એ કપાસનાં ઝાડ વર્ષાયુ હોય છે. એ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. નરમાનાં ઝાડ સુમારે માથોડું ડોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. નરમાના પણ બે ત્રણ પ્રકાર છે. એકનાં બી કપાસ જેવાંજ હોય છે, અને બીજાનાં બી લાંબાં અને કાળાં હોય છે. કપાસના ઝાડમાંથી રૂ ઉત્પન્ન થાય છે. રૂનો ઉપયોગ આખા જગતમાં છે. રૂનાં વસ્ત્રોથી આપણા શરીરનું સંરક્ષણ થાય છે. આપણા **હિંદુસ્તાન** દેશમાં રૂ અતિશય ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં કપડાં માટે આપણને પરદેશ તરફ જોવું પડે છે, એ કેટલી દિલગીરીની વાત છે? રૂનાં બીયાંનું (કપાશીયાનું મ૰ સરક્યા) તેલ કાઢે છે. **કપાસ:**—મધુર, શીતળ, સ્તન્યવર્દ્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર, તૂરો અને લઘુ છે; અને કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, ભ્રમ, શ્રમ, ઉલટી અને મૂર્છાનો નાશ કરે છે. **કપાસીનાં જીંડવાં:**—મૂત્રવર્ધક, અને વાયુ, રક્તવિકાર, કાનના ફોલ્લા, અને કર્ણનાદનો નાશ કરે છે. **કપાસીયા:**—સ્તન્યવર્ધક, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફકર, અને સ્નિગ્ધ છે. **રૂ:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ, વાતનાશક, લઘુ અને મધુર છે. **ઉપયોગ:–(૧) ધૂપણી**—(સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર) **ઉપર:**—કપાસનાં પાંદડાંનો રસ આપવો અથવા કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી બે વખત આપવાં. **(૨) મરકી** (કૉલેરા) **થાય તે ઉપર:**—નરમાનાં કુમળાં જીંડવાં ખાવાં, એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મરકી મટીને તાવ પણ દૂર થાય છે. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—નરમાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે સુમારે ૪–૫ તોલા આપવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો, કિંવા પિચકારીથી દંશમાં નાખવો. **(૪) ગંડમાલા અને અપચી** (ગંડમાલનો ભેદ છે) **રોગ ઉપર:**—કપાસનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ ચોખાના લોટમાં મેળવી તેની ભાખરી કરી રોગનો નાશ થાય ત્યાં સુધી ખાવી. **(૫) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—કપાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ એકત્ર કાંજીમાં વાટી આપવાં. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કપાસનાં મૂળ અને દુધી, ઘઉંની કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) ગીલોડીના દંશ ઉપર:**—કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઇ વાટી લેપ કરવો; અથવા નરમાનાં મૂળ, માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશસ્થાને લેપ કરવો; કિંવા કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો. **(૮) તાવથી શરીરે ખરજ ઉઠે છે તે ઉપર:**—નરમાના રસમાં કડવાં કારેલાં વાટી શરીરે લેપ કરી મર્દન કરવું; અને ચાર ઘડી પછી સ્નાન કરવું. **(૯) જખમ ભરાઇ આવવા માટે:**—પાનડીનો અંગરસ કાઢી તેમાં નરમાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં, અથવા નરમાના તોરા અને પાનડી બારીક વાટી, વડી કરી જખમ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૧૦) વીંછીના દંશ ઉપર:**—કપાસનાં પાંદડાં અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો, કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં; તે ચાવી ખાવાથી વિષ ઉતરે છે. **(૧૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:**—કપાસનાં બિયાંનું ચૂર્ણ અને ફટકડીનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવડાવવું; અને નરમાના પાલાનો રસ આપવો. **(૧૨) ઇંદ્રિયમાંથી ધાતુ પડે છે તે ઉપર:**—નરમાનાં બે ત્રણ પાંદડાં અને ખડીસાકર

એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ખાવાં, **(૧૩) નાક અને મોંમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—જૂના કપાસની ધુણી નાકે સુંઘવી. પછી બે તોલા કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં એક તોલો ખડીસાકર નાખી તે પીવું. **(૧૪) સ્ત્રિયોના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અને બરાબર થતો ન હોય તો:**—કપાસીયાના તેલમાં એલચીદોડા, જીરૂં, હળદર, સિંધવ, એ એકેક માસો લઈ ઝીણા કપડામાં બાંધી તેની પોટલી ચોથા દિવસથી, યોનિમાં રાખવી. **(૧૫) કમળારોગ ઉપર:**—નરમાનાં જીંડવાંનો રસ નાકે પીવો. **(૧૬) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—કપાસનાં બિયાં અને ફૂલનો કાઢો આપવો. **(૧૭) બાળકના અતિસાર ઉપર:**—નરમાનાં તાજા જીંડવાં બાફી તેનો રસ કાઢવો, અને તે બાળકને પાવો; અથવા બાળકની માએ તે જીંડવું ચાવી તેનો રસ બાળકના મોંમાં નાખવો. **(૧૮) મગજ શાંત થવા માટે તથા મસ્તકશૂળ ઉપર:**—કપાસીઆનું તેલ માથા ઉપર ચોળવું. દિવસ ૩ અથવા ૭. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—નરમાના પાલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ત્રણ તોલા પર્યંત આપવો. **(૨૦) આગંતુક જ્વર ઉપર:**—નરમાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી ગરમ કરી શરીરે લેપ કરવો.

૮૬. કપૂરીમધુરી.—સં૦ સ્પૃક્કા. મ૦ કપુરીમધુરી, કર્પૂરવલી, પિંડિકા, ગંગાના. હિં૦ અસવરગ, લંકોડકપુરી, અસ્પર કપૂરી. બં૦ સ્પૃક્કા શાક, ગંધપિંડી, પિંડિ શાક. ક૦ લિક્કે. તા૦ કારિતુંબા. લા૦ સાલવિયા બેંગાલેન્સિસ, એનિસોમેલાસ મલેબારીકા.

આ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં તુલસીનાં પાંદડાં પ્રમાણે હોઈ તે ધોળાશ ઉપર હોય છે. અને તુલસી પ્રમાણે તોરા (માંજર) આવે છે. આ ઝાડ **પૂના** અને **નાશિક** જીલ્લામાં કેળોના બાગમાં પુષ્કળ થાય છે. **કપૂરીમધુરી*:**—તીખી, કડવી, તુરી, સ્વાદુ, શીતળ, વૃષ્ય અને સુગંધી છે; તથા ઉધરસ, તૃષા, મેદ, કંડૂ, ત્રિદોષ, કુષ્ટ, વિષદોષ, જ્વર, કફ, સ્વેદ, દાહ, રક્તદોષ, દુર્ગંધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પરૂપ્રમેહ ઉપર:**—કપૂરીમધુરીના પાલાનો અંગરસ ૭ દિવસ આપવો. **(૨) મધુરા અને વિષમ જ્વર ઉપર:**—કપૂરીમધુરીના પાલાનો કાઢો આપવો.

૮૭. કપૂર.—સં૦ બં૦ કર્પૂર. મ૦ કા૦ કાપૂર. હિં૦ કપૂર. ક૦ કર્પૂર. તે૦ કપરામુ. અ૦ કાફુર-કેસરી. ઇં૦ કેંફોર. તા૦ કેંફોરાઓફિસિનેરમ.

જાપાન, સુમાત્રા. ફારમોસા, બોરનીઓ ઇત્યાદિ બેટોમાં કપૂરનાં ઝાડ થાય છે. તેમજ તે ચીન દેશમાં અને આ દેશમાં પણ કોઈ કોઈ જગ્યોએ મળી આવે છે. પાંચ દસ પ્રકારનાં ઝાડમાંથી કપૂર નીકળે છે. હિંદુસ્તાનમાં કેળની જાતિનું એક ઝાડ છે; તેમાંથી કપૂર કાઢે છે. તે ઝાડને **'કપરકેળ'** કહે છે. કપૂર બનાવવાની કૃતિ જુદા જુદા દેશોમાં જુદી જુદી હોય છે. કપૂર એ સદરહુ ઝાડના ગરભમાંથી નીતરનારો જાડો અથવા પોતાની મેળે ઘટ્ટ થનાર નૈસર્ગિક (મૂળનું) તેલ છે. રાજનિઘંટકારે (નરહરિ પણ્ડિતે) ત્રણ પ્રકારનો કપૂર કહેલો છે. **(૧) ભીમસેની** [બરાસ. સં૦ પોતાસ, પાંસ. હિં૦ બરાસકપૂર. ઇં૦ બોર્નિયો કેંફર. લા૦ ડ્રાયો બેલાનોટસ કેમ્ફોરા.] **(૨) પત્રીકપૂર (૩) ચિનીકપૂર** [સં૦ ચીનક, કૃત્રિમ. લા૦ સિનામોમમ્ કેમ્ફોરા.] આ ત્રણે જાતનો કપૂર અદ્યાપિ પર્યંત બરોબર પ્રચલિત છે. **કપૂર**—કડવું, તીખું, કાંઈક ઠંડું, કંઠદોષનાશક અને કૃમિનાશક છે. નેત્ર વિકાર ઉપર લેપ કરવા માટે, મૂત્રાઘાતમાં ઇન્દ્રીમાં નાખવા માટે, તેમજ જ્વરાતિસારમાં હિંગળો, અફીમ ઇત્યાદિ પિત્ત વિસર્જન અને દાહશામક પદાર્થો સાથે કપૂરનું મિશ્રણ લખેલું છે. રાજનિઘંટકારે વાતરોગ, દાંત હલવા, દાંતોની અશક્તતા ઇત્યાદિ રોગો ઉપર કપૂર તેલનો ઉપયોગ બતાવેલ છે. એ કપૂર તેલ ભીમસેની કપુરના ઝાડને ચીરવા માંડતાં તેમાંથી જે કપૂરનો પાતળો રસ નીકળે છે તે અથવા બીજી રીત પ્રમાણે કરેલોજ ઉપયોગી છે. હૃદયનો કંપ, અપસ્માર, કલાપખંજ, શુક્ર (રેત) નાશ અથવા ઉંઘમાં એકાએક વીર્યપાત થવો, એ વિકારો ઉપર કપૂર સારો ગુણ કરે છે. પણ તે થોડા પ્રમાણમાં આપવો જોઈએ. એ ઓછા પ્રમાણમાં એટલે એની માત્રા ।। રતીથી ૧ રતીની છે. મધ્યમ પ્રમાણ ૧ થી ૫ રતી સુધી આપવાથી આલ્હાદ અને શાંતિ મળે છે. દમ, જુનો સંધિવા અને યોનિશૂળમાં ૨—૩ રતી પ્રમાણે આપવો. વધારે પ્રમાણથી આપવાથી હૃદયમાં

* કપૂરીમધુરીનાં છોડાં થાય છે, તેનાથી શીશા સાફ થાય છે. એ બે પ્રકારની થાય છે. એકનાં પાંદડાંમાંથી કપૂરની વાસ આવે છે, અને બીજામાંથી આવતી નથી.

કંપ થઇ થાક ઉત્પન્ન થાય છે. કપૂર પેટમાં ખાવા આપવાને એક તૃતીયાંશ વજનના 'સાબણુ' (સર્વક્ષાર) કપૂર સાથે વાટી તેની થાય તેટલી ગોળીઓ બાંધી તે દિવસમાં બે ત્રણ વખત આપવો, એમ કેટલાકનો મત છે. હકીમ લોકો કપૂર ઠંડુ, મસ્તક અને હૃદયને ઉત્તેજક માને છે. આર્યવૈદ્યકમાં ભીમસેની કપૂર કામોત્તેજક અને વીર્યસ્તંભક માનેલ છે, પરંતુ યુનાનિ હકીમોનો મત એથી ઉલટો છે. તેમજ વૈદ્યકમાં ભીમસેની કપૂર આંખને ઘણોજ હિતકારક વર્ણન કરેલો છે, પણ હકીમ લોક આંખમાં નાખવાને નિષેધ કરે છે. વૈદ્યક ગ્રંથમાં અનેક વીર્ય સ્તંભક અને આંખોના ઔષધમાં ભીમસેની કપૂરનો ઉપયોગ બતાવેલ છે; અને તેનો ગુણ પણ અનુભવમાં આવે છે. ઉપર બતાવેલ કપૂરના ઘણાક ગુણો ડૉક્ટરોની પણ સંમતિ વાળા છે. કપૂરની ઘણી વધારે માત્રા આપવાથી કેટલેક પ્રસંગે મરણ થયાના દાખલા મળી આવવાનું એક અમેરિકન ડૉક્ટરે વર્ણન કરેલું છે.* **જ્વરાતિસાર ઉપર કર્પૂરરસ**—કપૂર, શુદ્ધ હિંગળોક, અફીમ, નાગરમોથ, ઇન્દ્રજવ અને જાયફળ એ સર્વે સમભાગ લઇ તેને આદુના રસમાં રતી (ચણોઠી જેવડી) ગોળીઓ કરી તે આપવી. આથી તાવ સહીત ઝાડો, એકલો ઝાડો, છએ પ્રકારની સંગ્રહણી અને રક્તાતિસાર એ વિકાર શાંત થાય છે. કપૂર વસ્ત્રમાં અને પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉધઈ લાગતી નથી. કપૂર ઉઘાડું રાખવાથી ઉડી જાય છે, માટે ડબામાં ભરી રાખવું જોઇએ; અને તેની સાથે કાળાં મરી (તીખાં) રાખવાં જોઇએ. 'કપૂર સર્વે તાવ ઉપર ચાલે છે' એવું એક ઇંગ્રેજ વૈદનું મત છે. કપૂરના પાણીમાં ઝાડના બી પલાળી રાખવાથી કેટલાક દિવસોએ બહાર કાઢીએ તો તે જમીનમાં ઘાલ્યા બરોબર ઉગી નીકળે છે. **કપૂર સાધારણ:**—મધુર, કડવું, શીતળ, સુગંધયુક્ત, લઘુ, નેત્ર્ય, લેખન, વૃષ્ય, તીખું, પ્રીતિકારક, મૃદુ, મદકર છે; અને કફ, દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત, કંઠરોગ, નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, મુખની વિરસતા, દુર્ગંધ, ઉદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ અને મળના ગંધનો નાશ કરે છે. **એ તાજું** હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, કડુ, ઉષ્ણ, અને દાહકર છે, અને **જુનું** થયું હોય તો દાહ, શોષનો નાશ કરે છે. તેજ સ્વચ્છ કરવાથી ગુણવાળું બને છે. **ભીમસેની કપૂર:**—મીઠું, શીતળ, વૃષ્ય, કડુ, તીખું છે; અને તૃષા, દાહ, રક્તપિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—પાનમાં ચોખુડા જેટલું કપૂર નાખી ખાવું. **(૨) જનાવરના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તેને માટે:**—ક્ષતમાં કપૂર ભરવું. **(૩) ખરજવાના રોગ ઉપર:**—કપૂર તોલો ૧, ધોળો કાથો તોલો ૧, અને સિંદૂર અડધો તોલો, એકત્ર ખરલ કરી કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ઘી દસ તોલા નાખવું, તેને હાથે મર્દન કરી, ૧૨૧ વખત પાણીએ ધોવું. આ મલમ જખમ, ગરમીનાં ચાઠાં, ખોડો, બળેલા સડેલા અથવા બીજા જખમ વગેરે ઉપર ઉપયોગી છે; તેમજ ખરજવાને મટાડે છે. **(૪) વછનાગના વિષ ઉપર:**—કપૂર પાણીમાં મેળવી આપવું. **(૫) પાંપણ ખરેલ હોય તો:**—કપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૬) ગરમીનાં ચાઠાં ઉપર:**—કપૂરનો બળી રહેલો શેષ ભાગ ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૭) ખાલી ઉપર:**—કપૂરનું તેલ ખાલી ચઢે તે જગ્યાએ ચોળવું. **(૮) જંતુ** (કૃમિ) **ઉપર:**—બાળકને કિંચિત્ કપૂર ગોળમાં નાખી આપવું. **(૯) દાંત દુખે છે, તેને માટે તથા દાંતમાંના કીડા દૂર થવા માટે:**—કપૂર દાઢ નીચે રાખવું. **(૧૦) આંખોમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો:**—કપૂર વડના દૂધમાં વાટી અંજન કરવું, એટલે જો બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો તેનો નાશ થશે. **(૧૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કપૂરના ચૂર્ણની કપડામાં સળી (દાવેટ) કરી હળવે હળવે શિશ્નદ્વારમાં ચલાવવી અને રાખવી એટલે મૂત્રાઘાત જશે. **(૧૨) દુ:ખવા આવેલા ભાગની વેદના શમન થવા કપૂરનું તેલ:**—કપૂર ખલમાં નાખી બારીક થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું અને તેમાં ચોગણું

---

* મુસલમાની ગ્રંથકારો કપૂરને ઠંડો અને ભેજા તથા હૃદયને જાગૃત કરનાર માને છે; તથા અનેક પ્રકારના રોગોમાં વાપરવાની પ્રશંસા કરે છે, પણ નેત્રરોગમાં વાપરવા ના કહે છે.

હમેલવાળી સ્ત્રી કપૂરની મોટા પ્રમાણવાળી માત્રાને હજમ કરી શકે છે. એથી તેના હમેલની ખાત્રી કરી શકાય છે. એક જૈન ગ્રંથમાં લખેલ છે કે હમેલની પરીક્ષા કરવાને એક શેર દૂધમાં ૪ ટાંક કપૂર આપવું. કૉલેરાનાં દરદીને ખાંડ સાથે કપૂર આપવાનો એક સેલાણી સંત આજ્ઞા કરે છે. કપૂર એ શરીરમાંના અને વ્રણમાંના જીવોનો નાશ કરે છે, એમ અનેક પ્રયોગોમાં અનેક જણને સાબીતી મળે છે.

કપૂરની શાંતિ કરનાર એળચો, કસ્તુરી અને કેસર છે; પ્રતિનિધિ સફેત ચંદન અને વંશલોચન છે.

તેલ નાખી પુનઃ ઘુંટવું એટલે સર્વ કપૂર ઓગળી જશે. આ તૈયાર થએલું તેલ થોડીવાર ચોળી ચોપડવું. **(૧૩) વાળા ઉપર:**—કપૂર ઘીમાં ખાવા આપવું.

૮૮. કપૂરકાચલી.—સં૦ પલાશી. હિં૦ ગંધપલાશી, કચૂરભેદ, કપૂરકચરી. બં૦ શટી, આમ, આદા, ગન્ધશઠી. ક૦ ગન્ધશટી. તૈ૦ કિચલિરાગડ્ડલ. અ૦ જરંવાદ. લા૦ કરકયુમા, આરોમાટીકા. (નાગરદેશમાં પ્રસિદ્ધ) મ૦ પળશી, કાપૂરકચરી.

કપૂરકાચલીના વેલા થાય છે. આ વેલાનાં પાંદડાં ખાખરાના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનો વિસ્તાર પુષ્કળ થાય છે. આ વેલાની જાડાઇ પગના અંગુઠા જેટલી હોય છે. એને વચોવચથી ચીરી તેનો દોરડાના કામમાં ઉપયોગ કરે છે. આ દોરો મજબૂત હોય છે. **કપૂરકાચલી:**—મધુર, ખાટી. પિત્તકોપ કરનારી અને મુખદોષ તથા અરોચકનો નાશ કરનારી છે.*

૮૯. કપૂરભેંડી.—કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે માથોડું બે માથોડાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં પાંદડાં નરમાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ ધોળા રંગનાં હોય છે. કપૂરભેંડીનાં ઝાડ ઘણું કરી ડુંગરની કિનારીપર અવડ જગ્યોએ હોય છે. કપૂરભેંડીના મૂળનો ઉત્તમ સુવાસ આવે છે. કપૂરભેંડી એ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી આશરે ૪ તોલા પાવાં. **(૨) આગંતુક જખમ ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઘસી જખમ ઉપર ચોપડવાં; એટલે જખમનું શોધન થઇ જખમ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૩) ભગંદર ઉપર:**—કપુરભેંડીનાં મૂળ ચંદન પ્રમાણે ઘસી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોપડવાં અને નિત્ય એક વખત પાવાં. **(૪) વ્રણ ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ, ઠંડા પાણીમાં ઘસી છ માસા પ્રમાણે બે વખત પાવાં તથા મૂળ ઉપરની છાલનું ચૂર્ણ ચલમમાં નાખી પીવું, અને મૂળનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. **(૫) વાતરક્ત ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ૧ તોલો, ઠંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પાવાં. એમ ૬ મહિના સુધી આપવાં. **(૬) ગંડમાલ અને ગ્રંથિરોગ ઉપર:**—કપૂરભેંડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી નિત્ય લેપ કરવો.

૯૦. કપૂરવેલ.—આ ઝાડને 'વેલ' એવી સંજ્ઞા છે, પરંતુ એનાં ઝાડ થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. એ પાસે લઇ જોવાથી ઘણું ચમત્કારિક જણાય છે. એ જોવામાં ઘણાં કરકરાં દેખાય છે, પણ હાથને સુવાળાં લાગે છે. એનો વાસ ઘણું કરી કપૂરના જેવોજ આવે છે, માટે એનું 'કપૂરવેલ' એવું નામ પડેલું છે. એનેજ કોઇ 'કપૂરચિનાઇ' એમ કહે છે. એ ઝાડને કેટલાક ધોળા રંગના તોરા (માંજર) આવે છે. તેમાં પણ પાંદડાં પ્રમાણેજ વાસ આવે છે. એજ આ ઝાડનાં ફૂલ છે. એ તોરા અથવા એનાં પાંદડાં બીજાં ફૂલોના ગુચ્છામાં ઘાલ્યાં હોય તો તેમાં તરેહ તરેહનો વાસ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:**—કપૂરવેલનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી આપવો.

૯૧. કમળ.—સં૦ હિં૦ કમલ, પદ્મ. મ૦ કમળ. બં૦ તાવેર, કમર. તૈ૦ પદ્મમુ. ઇં૦ લોટસ.

કમળની ઉત્પત્તિ તળાવમાં અથવા જળસમૂહમાં ઘણું કરી થાય છે. પાણી સિવાય કમળ થવાનું નહિ. એના કાંદા હોય છે. એને ડીંટાં આવી તે ઉપર ફૂલ આવે છે. એનાં ડીંટાં ઘણાં લાંબાં હોય છે. તેને અંદર જાળી હોઇ તે વળી પોલું હોય છે. એનાં પાંદડાં ગોળ હોય છે. કમળમાં ઘણી જાતિ છે. **ધોળાં, રાતાં, ગુલાબી** અને **કાળાં** ઇત્યાદિ. કમળનાં ફૂલ ઘણાંજ શોભાવંત દેખાય છે. તેને અનેક લાંબી સેરો હોઇ તે પાસે પાસે હોય છે. જુદી જુદી જાતિની, જુદી જુદી નાની મોટી આકૃતિઓ હોય છે. કેટલીક જાતનો વાસ આવે છે; અને કેટલીકનો વાસ આવતો નથી. **'કલ્હાર'** નામની એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળ જેવાં પણ કિંચિત્ નાનાં હોય છે. કલ્હારનાં ફૂલ માત્ર કમળ કરતાં જુદી તરેહનાં હોય છે. આ ફૂલ ધોળાં હોઇ સુકુમાર અને નાનાં હોય છે. એનો સુવાસ ઘણો છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો ઘણાં આવે છે. **'કુમુદી'** કરીને એક કમળની જાતિ છે. તેનાં પાંદડાં કમળનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. ફૂલ માત્ર બારીક અને સુકુમાર હોય છે. એનાં ફૂલનો જથ્થો ઠંડીના દિવસોમાં ઘણો હોય છે. વિશેષે કરી ધોળા કમળને **'પુંડરીક'** કહે છે, રાતા કમળને **"કોકનદ"** કહે છે, અને કાળા

* એની માત્રા છ રતી છે.

કમળને '**ઇંદીવર**' કહે છે. કમળના સર્વ વેલાને "**કમલિની**" કહે છે. '**કમળાક્ષ**' નામે એક કમળની જાતિ છે, તે જાતિનાં કમળોનાં ડીંટાં ધોળાં હોઇ, કોઇ કોઈ પગના અંગુઠા જેટલાં જાડાં હોય છે. ડીંટાં કાદવમાં થયેલાં હોય તેમાં સ્વાદ ઘણો હોય છે. એ ડાંટાંને મરાઠીમાં "બિસે" કહે છે. એ કમળનાં પાંદડાં મોટી છત્રી જેવાં હોઇ તે જમવામાં ઉપયોગી છે. એ કમળો (ફુલો) રાતા રંગનાં હોય છે. કમળનું "પોયણી" એવું નામ પણ છે. એ કમળને નાનાં ચપટાં ફળ આવે છે, તેમાં નાના કરમદા જેવડાં પાંચ છ બિયાં હોય છે, તેને 'કમળાક્ષ' અથવા 'કમળકાકડી' કહે છે. એ બિયાંની અંદર જે ધોળો મગજ હોય છે, તે ભાગીને ખવાય છે. કાશીમાં કમળાક્ષની લાહી કરે છે, તે દૂધમાં નાખી ખાય છે, કિંવા એના લોટ કરી તેમાં ઘી સાકર નાંખી લાડુ કરે છે. કમળકાકડી ઘણી પૌષ્ટિક છે. ડીંટાના, નાના નાના કકડા કરી તેને સુકવે છે. તે ડીંટાની કાચરી થાય છે, તેને ઘીમાં કે તેલમાં તળી ખાય છે. **કમળ:**— શીતળ, સ્વાદુ, સુગંધી, ભ્રાંતિહારક, તાપનાશક, વર્ણકર અને તૃપ્તિકર છે. એ રક્તપિત્ત, શ્રમ, કફ, પિત્ત, તૃષા, દાહ, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, વિસર્પ અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુદભ્રંશ ઉપર:—** કમળનાં કુમળાં પાંદડાં સાકર સાથે ખાવાં. **(૨) શરીરમાં થયેલી સર્વ પ્રકારની ગરમી જતી રહેવાને તથા ધાત પડતી હોય તો:**—ધોળા કમળના કંદ લાવી રાખવો એટલે તેમાંથી જે બહુ આવે તે પાશેર પર્યંત લઇ, તેમાં આસીંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો અને ગાયનું દૂધ નાખી, સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું. પછી જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી આપવું. આ ઔષધ બરાબર ગુણ આવે ત્યાં સુધી આપવું. **(૩) તણખિયા અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા કમળના કંદનો લોટ કરી, નિત્ય સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઈ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો, જીરાની ભૂકી ત્રણ ગુંજા અને ખડીસાકર ૬ માસા નાખી સવારે અને સાંજે આપવું. **(૪) દાહ ઉપર:**—કમળ અને કેળનાં પાંદડાં ઉપર શયન કરવું. **(૫) પિત્તજ્વર ઉપર:**—ધોળા કમળની કળીઓ, જેઠીમધ અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી ટાઢો થયા પછી આપવો.

૯૨. કરમદી.—સં૦ કરમર્દ. મ૦ કરવંદ. હિં૦ કરોંદા, કરોંદી. બં૦ કરમચા. ક૦ કરજીગે. તે૦ વાકા, પારિકચેટ્ટુ. ઇં૦ જાસ્મિનફ્લાવર્ડ કેરિસા. લા૦ કેરીસા કોરંડાસ.

આ કાંટરી ઝાડ છે; અને ડુંગરોમાં થાય છે. એને ગોળ, ઝીણાં અને કાળા રંગનાં ફળો આવે છે. લીલાં ફળોનું અથાણું થાય છે. એનાં લાકડાં ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. પાકેલાં ફળો ખાટાં લાગે છે. કરમદાંમાં એક કડવી જાત છે. **કરમદાં લીલાં:**—કડવાં, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, પિત્તકર, ગ્રાહક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અને રૂચિપ્રદ છે. એ રક્તપિત્ત તથા કફને વધારનાર અને તૃષાનાશક છે. **પાકેલાં કરમદાં:**—મધુર, રૂચિકર, લઘુ, શીતળ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, ત્રિદોષ, વિષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષા-રની પરીક્ષા:**—કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડુંક પાણી પીવું. વિષ ચડેલું હશે તો ઉલટી થશે નહિ. **(૨) ખસ માટે:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં અથવા મીઠા (તલના) તેલમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૩) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવાને માટે:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી લેપ કરવો અને થોડું પાણી કરી ક્ષતમાં નાખવું, એટલે જલદી કૃમિ નહિ જેવાં થાય છે. **(૪) સર્પદંશ ઉપર:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) વિષમજ્વર ઉપર:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી અંગે લેપ કરવો. **(૬) સોફોદરના માટે:**—કડવી કરમદીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૯૩. કરિયાતું.—(પાન કરિયાતું)—સં૦ કિરાતતિક્ત, ભૂનિંબ. કો૦ પાલેકિરાઇતિ, કુલિકિરાઇત. હિં૦ ભૂચિરાયતા, ચિરેતા. બં૦ ભૂચિરાતા, ચિરતા. ક૦ નેલબેલુ. તે૦ નેલાનેમુ. તા૦ નિલબેંબુ, વેરકિરિયાત. તુ૦ મેલકિરિયાતુ. મલા૦ નિલવેપુ. ફા૦ નૈનિહાદ. અ૦ કસ્સુબ, ઝારિરા. ઇં૦ ચિરેટા. લા૦ જસ્ટિશિયા પેનિક્યુલેટા.

કરિયાતાની બે જાતો છે. એક દેશી કરિયાતું અને બીજું નેપાળી કરિયાતું. (સં૦ નેપાલ. મ૦ કાડેકિરાઇતિ, ચિરાઇત. હિં૦ નેપાલનીમ્બ, ચિરાયતા. ક૦ કિરિયાત, ચિરિયાતગિડ. તે૦ તા૦ ચિરાયત. તુ૦ કિરાયત. મલા૦ કિરાયત્તુ. ગોમં૦ ચિરાતે. લા૦ ઓફેલિયાચિરેટા. ઇં૦ ચિરાઇત જેન્શિયન.) કરિયાતાના છોડ નાના હાથ દોઢ હાથ ઉંચા હોય છે. એનાં પાદડાં નાનાંસરખાં લંબાઇ પડતાં હોય છે. કરિયાતું

આ દેશમાં બગીચા વગેરે સ્થળે થાય છે. નેપાળી કરિયાતું એ નેપાળ તરફ કલકત્તાના માર્ગેથી મુંબઈ આવે છે. એ બહુજ કડવું છે. એને કરિયાતું પણ કહે છે. **કરિયાતું:**—વાતુલ, કડવું, વ્રણરોપણ, સારક, શીતળ, પથ્યકર, લઘુ અને રૂક્ષ છે. એ તૃષા, કફ, પિત્ત, તાવ, કોઢ, ખરજ, સોજો, કૃમિ, સન્નિપાતજ્વર, દાહ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, પ્રદર, શોષ, અર્શ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **નેપાળી કરિયાતું:**—કાંઇક ઉષ્ણ, યોગવાહક, લઘુ ને કડવું છે. તે પિત્ત, કફ, શોથ, રક્તરોગ, તૃષા, જ્વર, એનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ કરિયાતા જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) આમવાત, જીર્ણજ્વર અને સર્વ પ્રકારના ગરમીના રોગ ઉપર:**—રાત્રે ૩ માસા કરિયાતું બે તોલા પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે લુગડાથી ગાળી તેમાં બે રતી કપૂર, બે રતી શિલાજિત, અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી ૭ દિવસમાં ફાયદો આપ્યા વગર રહેતું નથી, અને સર્વ રોગથી મુક્ત કરી સારી શક્તિ આપે છે. એ અનુભવ સિદ્ધ છે. **(૨) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**—કરિયાતું, સુંઠ ને દીકામાળી એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી રાખવો અને હમ્મેશ સવારે બપોરે અને સાંજરે, આ પ્રમાણે ત્રણ વખત પાવો. **(૩) નળવિકાર અને પેટના દુખાવા ઉપર:**—કરિયાતાનાં લીલાં પાંદડાં બારીક વાટી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં મરી, સિંધાલુણ અથવા સંચળ અથવા વડાગરૂં મીઠું અને થોડી હિંગ નાખી આપવું. એનાથી અજીર્ણ પણ દૂર થાય છે. **(૪) કંપારા ઉપર:**—(એકાદ દિવસમાં પાંચ દશ વખત શરીરમાંથી સ્વાભાવિક થરથરાટ આવે તેનું કારણ—અસ્થિગત જીર્ણજ્વર છે.) નેપાળી કરિયાતું, સુંઠ, કડુ, ખારેક, કુડાની પાડ, ઉપરની છાલ, એનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કરિયાતું અને ભાંગ એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. **(૬) હરતાલના વિષ ઉપર:**—કરિયાતાનો કાઢો આપવો.

૯૪. કરેણ (કણેર).—સં૦ કરવીર. મ૦ કણ્હેર. હિં૦ કરેણુ. બં૦ કરવી. ક૦ કણુલિગે. તૈ૦ કાનેરચેટ્ટુ, ગન્નેરૂ. તા૦ અલારિ, કરવીરં. મલા૦ કનાવિરં. ફા૦ ખરજેહરા. અ૦ સુમુલહિમાર. ઇં૦ સ્વીટ સેંટેડ, ઓલિએન્ડર. લા૦ નિરિયમ ઓડોરમ.

આ ફૂલ-ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એની ઉંચાઇ સુમારે માથોડું બે માથોડાં હોય છે. એમાં ધોળી, રાતી, ગુલાબી અને પીળી એવી ચાર જાતિ છે, તેમાં ધોળી કરણ ઔષધના કામમાં વધારે ગુણાવહ છે. એનાં મૂળ ઘણાં વિષારી છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. 'એ ઝાડ પાસે સર્પ આવતો નથી' એમ કહેવાય છે. **ધોળી કરણ:**—તીખી, કડવી, તુરી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, ગ્રાહક છે; અને મેહ, કૃમિ, કુષ્ટ, વ્રણ, અર્શ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. ખાવામાં આવી હોય તો **વિષ** છે; અને નેત્રોને હિતાવહ, લઘુ તથા વિષ, વિસ્ફોટ, કુષ્ટ, કૃમિ, કંડૂ, વ્રણ, કફ, જ્વર, નેત્રરોગનો અને ઘોડાના પ્રાણનો નાશ કરે છે. **રાતી કરણ:**—શોધક, તીખી, પાકવખતે કડુ, અને લેપ કરવાથી કોઢનાશક છે. **પાટલવર્ણ** (ગુલાબી) **કરણ:**—મસ્તકશૂળ, કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. એના બીજા ગુણો તથા પીળી, કાળી કનેરના ગુણ ધોળી કનેરના જેવા છે. માત્રા ૨ રતીથી ૪ રતી છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, વીંછી વગેરેના વિષ ઉપર:**—ધોળી કરણનાં મૂળ ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો અથવા શક્તિ પ્રમાણે પીવાં અથવા પાંદડાંનો રસ પી જવો. કદાપિ એ ઔષધથી ગ્લાનિ આવે તો ઘી પાવું. **(૨) ઉપદંશ ઉપર:**—કરણનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. એટલે અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—ધોળી કરણનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં. આ યોગ સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર પ્રશસ્ત છે. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કરણનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૫) રતવા ઉપર:**—રાતી કરણનાં ફૂલ અને ચોખા સમભાગ લઇ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, તે વાસણ ઉઘાડું રાખવું. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે તે ચોખા અને ફૂલ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) શિરોરોગ ઉપર:**—ધોળી કરણનાં મૂળ લીસા પથરા ઉપર સૂકવી પછી ઘસી મસ્તકના વેદનાયુક્ત ભાગ ઉપર ચોળવું. **(૭) સર્પના વિષ ઉપર:**—ધોળી કરણનાં ફૂલ સૂકવી, તેના સમભાગે કડક તંબાકુ મસળી, તેમાં એલચીદોડાની થોડી ભૂકી નાખી તે ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવું.

૯૫. કરંબળ.—(સં૦ ભવ્ય.) કરંબળના ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ, હાથ સવા હાથ લાંબાં થાય છે. એનાં ત્રણ પાંદડાં એકત્ર જોડવાથી એક

મોટી પત્રાળી તૈયાર થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય છે તે ઉપર:**—કરંબળાની છાલનો રસ તોલા ૨, જાઇના પાલાનો રસ તોલા ૨, ધોળો કાથો તોલા ૨, શંખજીરૂ તોલો ૧, સિંદૂર માસા ૬, જેઠીમધનો શીરો માસા ૬, અને ગાયનું માખણ તોલા ૮, એ સર્વે એકત્ર ખરલ કરી તૈયાર થયા પછી આ ઔષધ કપાસના રૂથી બાળકના અંગે ચોપડવું. આ સતત ૩ દિવસ સુધી બે વાર ચોપડવું. ચોથા દિવસે દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી બાળકના અંગે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **(૨) પગ વળે છે તેને માટે:**—કરંબળાની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કાળાં મરી બારીક વાટી પગે લેપ કરવો, અને ઉપર કરંબળાનાં પાંદડાં મૂકી તે ઉપર કપડાનું ઢાંકણ કરવું. એ પ્રમાણે એક બે વખત કરવું; એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—કરંબળાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી.

૯૬. કલગારી.—મ૦ કળલાવી, ચગમોઞા. ગોમં૦ વાગાનાંકટા, શિવશક્તિ. હિં૦ કલિહારી, કલિયારી, કલહંસ. બં૦ વિષલાંગલા. ઋષિ લાંગલા ક૦ રાડાગારી, લાંગલિક, કાળિકફનગિડ, કોલિકુટ્ટમા. તુ૦ બલિપપુ. મલા૦ મેંટાન્નિ, કાંડલ તૈ૦ અગ્નિશિખા, લાંગલી. ઈં૦ ઉલ્ફસેબન. લા૦ ગ્લોરિઓસા સુપર્વા.

*કલગારીનાં ઝાડ પ્રથમ જાડા ઘાસનાં જેવાં થઇ વેલી પ્રમાણે પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં આદુનાં પાંદડાં પ્રમાણે હોય છે. એ બહુધા વાડના આશ્રયે થાય છે. કલગારીના જૂના છોડની જાડાઇ કદલીના છોડ જેવડી થાય છે. આ ઝાડ ઉન્હાળામાં સૂકાઇ જાય છે. એનાં ફૂલોની પટીઓ લાંબી હોઇ જાસુદીનાં ફૂલ જેવડી થાય છે. આ ફૂલ રાતાં, પીળાં, ભગવાં, ધોળાં, એમ રંગ-બેરંગી હોય છે. એ ફૂલના યોગથી ઝાડ દૂરથી શોભાવાળું દેખાય છે. એનો કંદ વિષારી છે. એને ગુજરાતીમાં દુધીઓ વછનાગ કહે છે. મરાઠીમાં 'ખડ્યાનાગ' 'વાગચબકા' પણ કહે છે. કોકણમાં કાઇ એને 'કળાઇ' 'કળાવી' પણ કહે છે. **કલગારી:**—સારક, કડવી, તીખી, ખારી, પિત્તકર, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, તુરી અને લઘુ છે; તથા કફ, વાયુ, કૃમિ, બસ્તિશૂળ, વિષ, કુષ્ટ, અર્શ, કંડૂ, વ્રણ, સોજો, શોષ, શૂળ, શુષ્કગર્ભ અને ગર્ભનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કાખમાંજરી (બાંબલાઇ) અને વાળા માટે:**—કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો. વાળો થવા માંડે કે તરતજ આ ઉપાય કરવો. **(૨) અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—કલગારીના કંદનો કલ્ક કરી તેમાં ચોગણું તેલ અને તેલ જેટલોજ નગોડનો રસ નાખી તેલ સિદ્ધ કરી, તેનું નસ્ય કરવું અને લેપ પણ કરવો. **(૩) વ્રણ, ગંડમાળ, કાળુપુળી, બદ ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો ઘસી ચોપડવો. **(૪) સુખે પ્રસવ થવા માટે:**—કલગારીનો કંદ પાણીમાં ઘસી આપણા હાથે લેપ કરી જે સ્ત્રીને દુઃખ થતું હોય તેના હાથને આપણા હાથનો સ્પર્શ કરવો. એટલે સત્વર પ્રસૂત થશે. અથવા કલગારીના કંદને તાંતણો બાંધી તે હાથ પગે બાંધવો. **(૫) ઢોરનું અંગ બહાર આવે છે તે ઉપર:**—કલગારીનો પાલો હાથે ચોળી તે અંગ પાસે બંને હાથ લાવવા એટલે અંગ અંદર જાય છે. ન જાય તો તે અંગને હાથનો સ્પર્શ કરવો, અને બંને હાથ મોં આગળ લાવી દેખાડવા, એટલે અંગ અંદર સ્થિર રહે છે. પુનઃ બહાર આવતું નથી. **(૬) કમળા ઉપર:**—કલગારીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. **(૭) યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધ ઉપર:**—કલગારી, અઘાડો અથવા વૃંદાવન એનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં. **(૮) કૃમિકર્ણ (કાનમાં કૃમિ થાય છે) ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો વાટી તેનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૯) સર્પદંશ ઉપર:**—કલગારીના કંદ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું; **(૧૦) ખરજવા ઉપર:**—કલગારીના અને કડવીના કંદ ઘસી ૪-૫ દિવસ ચોપડવા. **(૧૧) સોજા અને ગાંઠ વગેરે ઉપર:**—કળગારીનો કાંદો વાટીને બાંધવો.

૯૭. કલૌજી જીરૂં.—સં૦ ઉપકુંચિકા. મ૦ કલૌંજી. હિં૦ કલૌંજી, મગરેલા. ક૦ કરિડોડુજીરિગે.

* કલગારીનો વછનાગની વેલના સમાન વડના આકારનો ક્ષુપ થાય છે. પાંદડાં કોપપુષ્પીના જેવાં હોય છે. ફૂલ લાલ અને પીળા મિશ્રિત રંગનાં અત્યંત હોય છે. ફળ ત્રણ હાંસનાં મરીના સમાન થાય છે. એની અંદર રાતી છાલવાળાં ઇલાયચીનાં બીજ જેવાં બીજ હોય છે, એની વેલના નીચે ગાંઠ હોય છે. એના ઉપરની છાલ પીળાશ પડતી હોય છે. એ ગાંઠને વછનાગ કહે છે. એમાં વિષ (ઝેર) હોય છે. કલગારીની માત્રા ૬ રતીની છે. કેટલાક કહે છે કે "એ સાપના રાફડા સાથે થાય છે. એના ફૂલમાં ત્રણ ચાર રંગ હોય છે, અને એ ફૂલનો આકાર ધંતૂરાના ફૂલ જેવો હોઇ તે કરતાં મોટો હોય છે."

તૈ૦ નલ્લાજીરા કારા. મલા૦ કરિંચિરક. ફ્રા૦ શોનિઝ, સ્યાદાને. અ૦ હવતુસ્ સોદા. ઇં૦ સ્મૉલ ફેનલ ફ્લોવર. લા. નેગેલ્લા સેટિવા.

કલોંજીજીરૂં પણ કાળીજીરી પ્રમાણેજ હોય છે. ઝાડ પણ તેવડાંજ મોટાં થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એ છોડ બાગમાં વાવવાથી થાય છે. આ જીરૂં કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય, અજીર્ણનાશક અને ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર છે; તેમજ આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, રક્તપિત્ત, કૃમિ, પિત્ત, આમદોષ, વાયુ તથા શળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ અને શૂળ ઉપર:**—કલોંજી જીરાનો કાઢો કરી તેમાં સંચળનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૯૮. કવલા.—(સં૦ કલાય.*) કવલાની ભાજી કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ છોડ સુમારે વેંતેક ઉંચો વધે છે. આ છોડ રાનમાં પોતાની મેળે થાય છે. શ્રાવણ માસના સોમવારને દિવસે કેટલાક લોક એની ભાજી અવશ્ય ખાય છે. એનું શાક ડુંગળી નાખી કરવાથી બહુજ સારૂં થાય છે. **કવલાની ભાજી:**—ભેદક, ઉષ્ણ, કડવી અને ત્રિદોષઘ્ન છે.

૯૯. કસુંબી.—(કસૂમ)—સં૦ ક૦ કુસુંભ. મ૦ કરડઇ. હિં૦ કસૂમ, કર્રે. તા૦ ચેંડુરૂક્કુ. તૈ૦ લતરૂક્, લક્ર, બંગારમ્. મલા૦ ક્યમપતરૂ. ફ્રા૦ ગુલેમાસ્કર, તુખ્મકાયસા. અ૦ અખરીજ, હબુલઅસ્ફર. ઇં૦ ઑફિસિનલકાર્થેમસ. લા૦ કાર્થેમસ્ ટિંકટોરિયમ્.

×કસુંબીનાં ઝાડ કમરપૂર ઉચાં વધે છે, એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેને બારીક કાતરા હોય છે. કસુંબીને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. તેમાં કેસર પ્રમાણે તંતુ હોય છે. એ ફૂલમાંથી પછી મોટી સોપારી જેવડું જીંડવું આવે છે, તેને ડીંટું હોય છે. એ જીંડવામાં કસુંબીના દાણા હોય છે, તેને કાબરા કહે છે. એ ઝાડ અને જીંડવા ઉપર કાંટા હોય છે. કસુંબી દક્ષીણનાં ગામડાંમાં ઘણીજ પાકે છે. કસુંબીમાં બે જાત છે. એક કાંટાની અને બીજી કાંટાવિનાની, કસુંબીના ફૂલો વીણી લઇ સૂકવે છે, અને તેનો કસુંબો કરે છે. તેનો રંગમાં ઉપયોગ થાય છે. એ ફૂલો કાઢી લેવાથી કસુંબીનો પાક વધતો નથી. કસુંબીનાં બીયાંનું તેલ કાઢે છે; તે ખાવાના તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. ખોળ ઢોરોને ખાવા મૂકે છે. કુમળી કસુંબીના પાલાની ભાજી પણ કરે છે. કસુંબીનું તેલ બળકટ અને વીર્યવર્ધક છે. **કસુંબી:**—વાતુલ, રૂક્ષ, વિદાહી, તીખી છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કસુંબીનાં ફલ:**—સ્વાદુ, ત્રિદોષનાશક, ભેદક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, પિત્તકર, કેશરંજનકારક, કફનાશક અને લઘુ છે. **કસુંબીની ભાજી:**—મધુર, નેત્ર્ય, ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, અતિરૂચિકર, રૂક્ષ, ગુરૂ, સારક, પિત્તકર, ખાટી, ગુદરોગકારક છે; અને કફ, મળ મૂત્ર અને મેદનો નાશ કરે છે. **કસુંબીનું તેલ:**—બળકર, ખારૂં, કડવું, વિદાહી, અચક્ષુષ્ય, ગુરૂ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, મલસ્તંભક, કફપિત્તકારક, ખાટું, ત્રિદોષકારક; અને કૃમિ તથા વાયુનું નાશક છે.

૧૦૦. કળથી.—સં૦ કુલિત્થ. મ૦ કુળીથ, હુલગે. હિં૦ કુલથી. બં૦ કુલથ, કલાઇ. ક૦ હુરૂળી

---

* અહીં મિ૦ પદેજીએ કવળાનું સં૦ નામ કલાય આપેલું છે, તે ઉપરથી તપાસ કરતાં તેમનાજ નિઘંટમાં મ૦ વાટાણે. ગુ૦ વટાણા. હિં૦ મટર, કેરાવ. ક૦ બટ્ટકડલે. વટાણિ. તુ૦ વટાણિ. તા૦ પટાણિ. તૈ૦ ગંડુચણગલુ. મલા૦ પટ્ટાનિ. પાયરૂ. ઇં૦ ફીલ્ડ પી. લા૦ પાઇસિમ્ સેટાઇવમ્ એ નામો આપેલ છે; પરંતુ તેમાં આ કવળા નામ દેખાતું નથી. જોકે વટાણાના પાનની પણ ભાજી (શાક) થતી હોવાનું મી. શાલીગ્રામજી સ્વીકારે છે, પરંતુ આશ્ચર્યની વાત છે કે વટાણા પોતાની મેળે (અડકાઉ) થતા નથી અને કવળાને અડકાઉ બતાવે છે! ત્યારે એ કવળા તે વટાણા કે બીજું હશે?

+ કસુંબીના છોડ ઘઉંના વાવેતર પછી વવાય છે. જ્યારે ખેતરમાંની ભોંનાશ ઘઉંના વાવેતરને પણ લાયક રહેતી નથી ત્યારે એવા ઘઉંવાળા ખેતરમાં કિંવા ખેતરના શેઢા ઉપર એને વાવવામાં આવે છે. એના કાબરા (બીજ) દેખાવમાં કપાસનાં બીજ (કપાસીયા) ના જેવાજ હોય છે. એમાં તેલનો વિશેષ ભાગ હોય છે, તેથી ઘાંચી લોકો એના તેલનો ભેળ બીજા તેલમાં કરે છે, અથવા એની સાથે તલ કે સરસવને ભેળીને પીલે છે. દુઝણા ઢોરને એ કાબરા ખાંડીને ખવરાવે છે; તેથી દૂધનો અને ઘીનો વધારો કપાસીયા અને ગવાર કરતાં પણ વિશેષ થાય છે.

તૈં૦ વુલવુલુ. તુ૦ કુડ્ડ. તા૦ કોળુ. મલા૦ મુતિરા. ગો૦ કુલિથ. ફા૦ કિલ્લત, મુખહિંદી. **અ૦ હબુલ-કિલત.** ઈં૦ હુર્સગ્રામ ડોલીકોસ્-બાયફ્લોરસ.

જેમ તૃણ ધાન્યમાં કોદરા કેવળ ગરીબ ધાન્ય છે, તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં કળથી છે. એ ધાન્ય સર્વત્ર **થાય** છે. એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એની ઉંચાઇ એક હાથને સુમારે થાય છે. એ ઝાડની આકૃતિ **અને પાંદડાં** કાંઇક અડદનાં પાંદડાંને મળતાં આવે છે. એની શિંગ કિંચિત્ વાંકી અને ચપટી હોય છે. કળ-થીનો રંગ રાતો હોય છે. જવલ્લે ક્યાંઇક કાળા અને ધોળા રંગની પણ કળથી થાય છે. કળથી ઘોડા **અને** દુઝાણાં ઢોરોને ખાવા મૂકે છે. કળથીને ઉકાળી તેના ઉપરનું પાણી કાઢી તેનો સાર કરે છે, તેને 'કાઠ' કહે છે. ઘણું કરી રોગી માણસને આ પ્રકારના સાર સાથે ભાત ખાવા આપે છે. **કળથી:**—મધુર, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, સારક, ચર્મને શોષણ કરનાર, ઉષ્ણ, પાકકાળે ખાટું, તીખું તથા વિદાહી **તુરી,** પિત્તકર, અને લઘુ છે; અને હેડકી, કફ, શ્વાસ, કાસ, વાત, અશ્મરી, દ્રષ્ટિરોગ, પીનસ, આનાહ, શુક્ર, ગુલ્મ, અર્શ, જ્વર, મેદ, કૃમિ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) વાયુનો વિકાર ન થવાને:**—કળથીનો કાઢો કરી પાવો, એટલે રોગી માણસને વાયુનો વિકાર થતો નથી. **(૨) ગંડ-માલા ઉપર:**—કળથી અને મરીનો કાઢો પાવો. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—કળથીના ઝાડવાં કુટી તેનો રસ તોલો ૧ અને કાથો ૦ા તોલો, એ એકત્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વેળા પાવો. **(૪) પરસેવો બંધ થવા માટે:**—શેકેલી કળથીનો લોટ શરીરે ચોળવો. **(૫) ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—પાશેર કળથી બાફી તેમાં પાંચ બિલામાંના કટકા કરી નાખવા અને તે કાટ પ્રત્યેક દિવસે પાવો. **(૬) શૂળ ઉપર:**—કળથીનો કાઢો કરી હિંગ, બીડલોણ અને સુંઠ એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૭) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:**—કળથીનો કાઢો સરપંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ ૨ માસા નાખી પાવો.

૧૦૧. કંકોડી. (કંટોલી)—સં૦ કર્કોટકી. મ૦ કર્ટોલી, કંટાલી, કાકલી. હિં૦ ખેખસા, કંકોડા. બં૦ કાકરોલ. ક૦ મડુવાગાલ, માડાહાગલ, કાર્ચી, કર્કોટકી. તૈં૦ આગાકર. તા૦ હગારવલ્લી. તુ૦ કાડ-કંચાલા. મલા૦ વેંપાવલ. લા૦ મોમોર્ડિકાડાયોઇકા.

કંકોડીના વેલા ચોમાસામાં રાનમાં થાય છે. એ વાડના આશ્રયે રહે છે. એનો વેલો પાંચ દસ હાથ **લાંબો** પ્રસરે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એના કાંદા જમીનમાં થાય છે. વરસાદ પડ્યો એટલે **તેને** અંકૂર ફુટી, તેના વેલા થાય છે. એ વેલાને આષાઢ મહીનાના અરસામાં ફળો આવે છે. આ ફળો **રંગે** લીલાં હોઈ તે ઉપર સુરેખ કાંટા હોય છે. એનું શાક સારૂં થાય છે. આ શાક પથ્યકર છતાં સ્વા-**દિષ્ટ** છે. જે કંકોડીના વેલાને ફક્ત ફૂલોજ આવે છે, પણ ફળ આવતાં નથી; તે વેલાને "વાંઝણી કંકોડી" **(સં૦** વંધ્યાકર્કોટકી. હિં૦ વાંઝખખસ, બનકકોડા, બાંઝકકોડા. બં૦ તિત્કાંકરોલ, તિત્કાંકડી. મ૦ બાંઝકર્ટોલી. ક૦ બંઝેમડુવાગલુ. લા૦ મોમોર્ડિકા ડાયોઇકામેલ.) કહે છે. કંકોડીના વેલા ઘણુંકરી ડુંગરાળ જમીનમાં **થાય** છે. **કંકોડી**—રૂચિકર, તીખી, અગ્નિદીપક, કડવી અને ગરમ છે; તથા વાયુ, કફ, વિષ અને પિત્તનો **નાશ** કરે છે. **એનાં ફળ**—મધુર, લઘુ, પાકકાળે તીખાં તથા અગ્નિદીપક છે; તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, પિત્ત, **ત્રિદોષ,** કફ, કુષ્ઠ, ઉધરસ, મેહ, દમ, જ્વર, કિલાસ કુષ્ઠ, લાલાસ્રાવ, અરૂચિ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં:**—રૂચિકર, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક છે; અને કૃમિ, જ્વર, ક્ષય, દમ, ઉધરસ, હિક્કા અને **અર્શનો** નાશ કરે છે. **એનો કંદ:**—મધમાં મસ્તકરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. **વાંઝણી કંકોડી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન અને શોધન છે. એ સ્થાવરાદિ વિષ, કફ, નેત્રરોગ, શિરોરોગ, વ્રણ, વિસર્પ, ઉધરસ, **રક્તદોષ** અને સર્પવિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પલ્લી** (ગરોળી) **ના વિષ ઉપર:**—કંકો-ડીના કાંદા પાણીમાં ઘસી આપવા, દિવસ સાત. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ધાત પડે છે તે ઉપર:**—**વાંઝણી** કંકોડીનો કાંદો એક તોલો મધ સાથે આપવો. **(૩) આગી અણિયારીના વિષ ઉપર:**—**વાંઝણી** કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા તે કાંદો ઘસી પી જવો. **(૪) સ્તનરોગ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૫) સર્પના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનો કાંદો પાણીમાં ઘસી પાવો અને લેપ કરવો; એટલે સર્પ, વીંછી, બિલાડી, ઉંદર, એનું વિષ

ઉતરે છે; અથવા વાંઝણી કંકોડીના કાંદાને બકરીના મૂત્રની ભાવના આપવી અને તે કાંજીમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું એટલે વિષ ઉતરશે. (૬) **સર્વ વિષાર ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને ધંતુરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પીવાં અને ડંખ ઉપર ચોપડવાં. (૭) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીના કાંદા અને કાળા કોળાની ડુંખો પાણીમાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો (૮) **ઉઠાણુંને માટે:**—કંકોડીના કાંદા, કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, અને કવંડળીનાં મૂળ, એ ત્રણે ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૯) **રક્તાર્શ ઉપર:**—કંકોડીના કંદનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૧૦) **અપસ્માર ઉપર:**—વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૧) **વાતજ મસ્તક શૂળ ઉપર:**—કંકોડીનો કાંદો મધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૨) **બરોળ ઉપર:**—રવિવારે કંકોડીના કાંદા લાવી રોગી પાસે તે ચૂલા ઉપર બંધાવવા; જેમ જેમ સુકાશે તેમ તેમ પાનથરી (બરોળ) પણ ગળી જશે.

૧૦૨. કંચનાર:—સં૦ કાંચનાર. મ૦ કાંચન. હિં૦ કચનાર. બં૦ કાંચન. ક૦ કોચાલે, **કચનાર.** તૈ૦ દેવકાંચન. લા૦ બોહિનિયા, વેરિયેગેટા.

આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે,* એ ઘણેભાગે આશીંદ્રા (આશેત્રી) જેવું દેખાય છે. એનાં પાંદડાં આશીંદ્રાનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે; પરંતુ આશીંદ્રાનાં પાંદડાં કરતાં આ પાંદડાં મોટાં અને પાતળાં હોય છે. એમાં ધોળો, કાળો અને પીળો, એવી ત્રણ જાતિ છે. એના ફૂલની સાધારણ સુવાસ આવે છે. એને ચપટી શિકેકાઇ સરખી શીંગો આવે છે. એના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે, અને એ રંગના કામમાં આવે છે. એ લાકડાં ઘણાં ચીકણાં હોય છે, માટે એની લાકડીઓ કરે છે. **રાતો કંચનાર:**—શીતળ, સારક, અગ્નિદીપક, તુરો અને ગ્રાહક છે. તે કફ, પિત્ત, વ્રણ, કૃમિ, ગંડમાલ, રક્તપિત્ત, કોઢ, વાયુ તથા ગુદભ્રંશનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ શીતલ, તુરાં, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મધુર અને લઘુ છે; તથા પિત્ત-ક્ષય, પ્રદર, ઉધરસ અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ધોળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, તૂરો, મધુર, રૂચિકર અને રૂક્ષ છે. તે દમ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તવિકાર, ક્ષત, તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **પીળો કંચનાર:**—ગ્રાહક, દીપક, વ્રણરોપણ તથા તૂરો છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળ ઉપર:**—કંચનારની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી તે ૨ થી ૪ તોલા પર્યંત આપવી; અથવા કંચનારની છાલના કાઢામાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી ૪૨ દિવસ સુધી આપવું. (૨) **કફથી થયેલા વાળા ઉપર:**—કંચનારની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૩) **દાહ ઉપર:**—કંચનારની છાલનો રસ, જીરાનું ચૂર્ણ અને કપૂર નાખી આપવો. (૪) **ગંડમાળ ફુટવા માટે:**—કંચનારનાં મૂળ, ચિત્રો અને અરડુસો, એ સર્વને પાણીમાં વાટી સાત દિવસ લેપ કરવાથી, સર્વ દોષથી થયેલી ગંડમાળા ફુટે છે. આ લેપ ફોલ્લા ઉપર પણ કરવો.

૧૦૩. કાકડાશીંગી:—સં૦ ક૦ કર્કટશૃંગી. મ૦ કાકડશિંગી. હિં૦ બં૦ કાકડાસૃંગી. લા૦ પિસ્ટે-શિયા ઇંટિગિરિમાં.

કાકડાશીંગીનાં વૃક્ષ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ વૃક્ષના ડાળાને કીડાની કૃતિએ ઉત્પન્ન થયેલો રસ જામી તેની ફલાકાર ગ્રંથિ થાય છે. તેને **"કાકડાશીંગી"** કહે છે. **કાકડાશીંગી** કડવી, ઉષ્ણ, તુરી, અને જડ છે. એ વાયુ, ઉચકી તથા અતિસારનો નાશ કરનારી, બાળકોને હિતકારક અને દમ, ઉધરસ, રક્તદોષ, પિત્ત, જ્વર, કફ, ક્ષય, હિધ્મા, ઊર્ધ્વવાત, કૃમિ, તૃષા, ક્ષતક્ષય અને અરૂચિનો નાશ કરે છે.×
ઉપયોગ:—(૧) બાળકોની ઉધરસ, જ્વર અને ઉલટી ઉપર શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:—કાકડાશીંગી,

---

* કંચનારને આયુર્વેદ સુધાકર પૃષ્ઠ ૨૩ ઝીંઝવો લખેલ છે, અને એજ પ્રમાણે કેટલાકનું કહેવું પણ છે; પણ મને શંકા થાય છે કે ઝીંઝવો એ આ વર્ણનમાં બતાવ્યો છે તેવડો મોટો થતો નથી. તે તો માત્ર ચોમાસામાં થઇ ચૈત્રમાં નાશ થાય છે. એની સાવરણી (ઝાડુ) બનાવે છે.

× પ્રાચીન આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં-કાકડાશીંગીને પૌષ્ટિક, કફને કહાડનાર, તથા ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરૂચિ અને પેટના દરદોને નાશ કરનાર લખેલ છે. મુસલમાન ગ્રંથકારો—એને ગરમ, ખુશ્ક અને મુખ્ય કરીને બાળકોની છાતીનાં જુનાં દરદોમાં, તેમજ અજીર્ણની ઉલટી અને ઝાડાની બીમારીમાં ઉપયોગી ગણે છે અને

નાગરમોથ અને અતિવિપનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—કાકડાશીંગી અને મૂળાનાં બીજ એનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—કાકડાશીંગીનું ચૂર્ણ માસો દોઢ માસો મધમાં આપવું.

૧૦૪. કાકડી:—સં૦ કર્કટી. મ૦ કાંકડી. હિં૦ કાકડી, કકડી. બં૦ કાંકુડ, વડકાંકુડ. ક૦ મુળુસવતિ. તૈ૦ દોસકાયા. કા૦ ખ્યાટજાબ. અ૦ ફિસ્સાકદસ. ઇં૦ કકંબર. લા૦ કયુકયુમિસસેટિવસ.

કાકડીના વેલા હોય છે. ખીરૂ, કાકડી, ચીભડું, ઇત્યાદિ ફળો એક જાતિનાં છે. તેમાં થોડો ફેર હોય છે. સર્વેમાં કાકડી સારી લાગે છે. કાકડીમાં **સાદી, સાતપાની, ટરકાકડી** અને **નારંગી** એવી જાતિઓ છે. કાકડીનું શાક, રાયતું અને વડી થાય છે. કાકડી છોલી, ઉભી ચીરી તેમાં મરીની ભૂકી અને મીઠું નાખી ચોળી, તેમાંનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી ખાવાથી સારી લાગે છે. કાકડી ઠંડી છે. ઘણી ખાવાથી બાધક છે. પલાળી ટુંપેલી કણકમાં કાકડીનું પાણી પડે તો તે ચીકટપણું નહિ જેવું રહે છે, આ મોટો ચમત્કાર છે. **કાકડી:**—મધુર, શીત, રૂચિકર, લઘુ, મૂત્રલ, છાલને ઠેકાણે તીખી, કડવી, પાચક, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય અને ગ્રહિણી છે; તથા મૂત્રરોધ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ, વમન, દાહ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. એ પાકવાથી રક્તદોષકર, ઉષ્ણ અને બલકર છે. **ઉપયોગ:-(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કાકડીનાં બી ૧ તોલો વાટી પાશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાવાં; અથવા કાકડીનાં બી, જીરૂં અને સાકર, એ પાણીમાં નાખી આપવાં. **(૨) ગુડધી અને માંડ (બદ) થયાં હોય તે ઉપર:**—કાકડીને લગાર કુટી ગરમ કરી બાંધવી, કિંવા કાકડીની જાડી છાલ બાંધવી અને ઉપર કપડાનું આચ્છાદાન કરવું. એ પ્રમાણે ૨–૩ દિવસ કરવું. **(૩) મદ્ય ઉપર ઉતાર:**—કાકડી ખાવી એટલે તત્કાળ દારૂનો મદ ઉતરશે. **(૪) પથરી:**—કાકડીનાં બી અને કબુતરની હગાર, એ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. **(૫) ગલગંડ ઉપર:**—જુની કાકડીના રસમાં બિડલોણ અને સિંધવ નાખી નસ્ય કરાવવું. **(૬) ધોળા સ્રાવ (પ્રદર) ઉપર:**—કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ એક તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો, બારીક વાટી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે સાત દિવસ આપવું. **(૭) ગરમી ઉપર:**—કાકડી ચીરી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને લીંબુનો રસ નાખી ખાવી. **(૮) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:**—કાકડીનાં બિયાંમાંનો મગજ, જેઠીમધ અને દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. **(૯) મૂત્રરેચન માટે:**—અચ્છેર દૂધમાં પાણી મિશ્ર કરી, કાકડીનાં બી ૦। તોલો અને સુરોખાર દોઢ માસો, આ બન્ને એકત્ર બારીક વાટી કાલવવાં તથા ઉભા ઉભા એકદમ પીવું; અને ફરતા રહેવું. એના યોગથી મૂત્રાશયમાંની ગરમી નીકળી જાય છે, અને પ્રમેહ વગેરે વિકાર દૂર થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ ઉપર:**—કાકડીનાં બી, ગુલાબકળી અને ધોળા કમળની કળી, એકત્ર વાટી વસ્ત્રગાળ પાણી કરી, તેમાં સાકર નાખી પીવા આપવું. **(૧૧) શીતજ્વર ઉપર:**—કાકડી+ ખાઈ ઉપર ખાટી છાશ પીવી તથા શેક કરવો, કિંવા તડકામાં ઓઢીને બેસવું; એટલે સર્વાંગે પરસેવો આવે છે, અને શીતજ્વર નાશ પામે છે.

૧૦૫. કાજૂ.—(સં૦ કાજૂતક; અગ્નિકૃત.) આ ઝાડ આફ્રિકા ખંડમાં અને હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. મલબાર, ગોમાંતક અને કર્નાટક વગેરે ઠેકાણે એ ઝાડની સમૃદ્ધિ ઘણી છે. એની ઉંચાઇ સામાન્ય હોય છે. આ ઝાડો રાનમાં અને ડુંગરમાં ઘણે ભાગે હોય છે. એમાં ધોળા અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એ ઝાડથી વટેમાર્ગુ લોકોને આરામ મળે છે. તે એવી રીતે કે રસ્તે ચાલી થાકે એટલે બપોરે એ ઝાડની છાયામાં જઇ બેસે છે, અને તેનાં ફળો ખાઈ પોતાની ખરી ભૂખ શમાવે છે. કાજૂનાં ફળ કોમળ

એટલા માટે તાવમાં એનો ઉપયોગ કરવાનું કહે છે. **ચરકસંહિતામાં**–ઉધરસની નાશક અને હેડકી બંધ કરનાર કહી છે. **સુશ્રુતમાં**–જીવન, પૌષ્ટિક, બૃંહણ અને પિત્તશોણિતના ચકતાંને નાશકર્ત્તા માની છે.

ગુજરાતી અમૃતસાગરમાં એને જંગલી હરડાનાં ફૂલ માન્યાં છે, પણ એ વાસ્તવિક નથી; કારણ કે એ તો ગાંધીઓ અને અત્તરવાળાઓ ઠગવાને માટે હરડાની છાલને કાકડાશીંગીના બદલે આપે છે. વાસ્તવિક એ કાકડાશીંગી નથી.

+ આ ઉપાય કરતી વખતે દેશ, કાળ અને દરદીની સ્થિતિનો બરાબર વિચાર કરવો. ગુલાબકળીવાળી દવાને માટે પણ એમજ સમજવું; કારણ કે કોઈ કોઇ વખતે એથી ભયંકર જુલાબ (રેચ) લાગે છે.

હોય છે, અને તેની આગળ તેનાં બી હોય છે. તેની છાલ કઠણ હોય છે, અને અંદર ભીલામાં જેવો ચિકાસ હોય છે. તે શરીરે લાગી હોય તો ઉઠી નીકળે (ફુટે) છે. છાલની અંદર જે ગોળો હોય છે તેને કાજૂ (ગોળો) કહે છે. આ ગોળા સ્વાદિષ્ટ લાગે છે, પરંતુ ઘણા ખાધા હોય તો તેથી વિકૃતિ (વિકાર) થાય છે. જે દેશમાં કાજૂનાં ઝાડ થતાં નથી ત્યાં તે ગોળા વેચાવા જાય છે. કાજૂનાં પાકેલાં ફળો ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સુકાયલાં બિયાં સાકરના પાકમાં નાખી હલાવી તેની મીઠાઇ કરે છે. કાજૂના બિયાંનું દૂધ વહાણનાં તળીઆંને ચોપડે છે, તેથી તેને પાણીથી હરકત થતી નથી. કાજૂનાં પાકાં ફળ નળવિકારનાશક છે. **કાજુ:**—તુરૂં, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ અને ધાતુવર્ધક છે. એ વાયુ, કફ, ગુલ્મ, ઉદર, જ્વર, કૃમિ, વ્રણ, અગ્નિમાંધ, કોઢ, શ્વેત કોઢ, સંગ્રહણી, અર્શ અને આનાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પગે આસાર થાય તે ઉપર:**—કાજૂનાં બિયાંનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) ઢોરોને 'લાગ' નામે એક પ્રકારનો ઉપદ્રવ થાય છે; તેથી કરી પગ સૂજી તેનાથી ચલાતું નથી તે ઉપર:**—આનુંજ દૂધ ચોપડવું એટલે ગુણ આવે છે. **(૩) મણિયારીના વિષ ઉપર:**—લેનારની શક્તિ પ્રમાણે કાજૂની છાલનો રસ, પાશેરથી અધશેર પર્યંત પાઇ તે ઉપર દરોઇનો રસ આપવો, એટલે વિષ ઉતરશે. ઘણું વ્યાકુળ થવાય તો તેજ રસ તાળવાને ઘસવો, અને દાંત ખુલ્યા પછી પાછો પાવો. **(૪) બદ જલદી ફુટવાને માટે:**—કાજૂનો ગર કાચો તથા તિવરનાં ફળ, ઠંડા પાણીમાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. એથી ગાંઠ ફુટે છે. **(૫) નળવિકાર ઉપર:**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે કાજૂનાં પાકેલાં ડીંટાં ડુંખ સુદ્ધાં કાપી, મરી અને મીઠું નાખી, ત્રણ અગર ચાર દિવસ ખાવાં.

૧૦૬. કાતરવેલ.—એને 'કાતરી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. કાતરવેલનાં પાનાં કાતર નિર્ગુંડીનાં જેવાં હોય છે. એ વેલા ઝાડ ઉપર ઘણા હોય છે. કાતર નિર્ગુંડીનાં પાંદડાંનો ઉગ્ર વાસ આવે છે, તેવો એનો આવતો નથી. ગુણમાં એ ઘણી ઠંડી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:**—કાતરવેલનાં મૂળીઆં કૂટી તેનું આસરે ૬ માસા ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં બે વખત ૭ દિવસ સુધી આપવું.

૧૦૭. કાનફોડી.—સં૦ કર્ણસ્ફોટા. મ૦ તિલવણ. ક૦ કન (કપાળ) ફોડી. બં૦ કાનફોડી. ક૦ હિડિબિડીકે, બેક્ષીનતરહુગિડ. હિં૦ હુરહુર, હુલહુલ. લા૦ જિનેન્ડ્રોટસીસ્ પેંટાફિલા.

એનું મરાઠીમાં "ભાટવણ" એવું પણ નામ છે, હિંદુસ્તાનીમાં એને "હુરહુરા" કહે છે. એ ઝાડો ચોમાસામાં ઉગે છે. લીલી જમીનમાં એ બારે માસ થાય છે. એ સુમારે બે હાથ ઉંચી વધે છે. એ ઝાડ ઉપર કુંવાડિયાની શીંગો જેવી બારીક અને આઠ આંગળ પર્યંત લંબાઇની શીંગો આવે છે. ***કાનફોડી:**—તીખી, કડવી અને શીતળ છે. એ વિષ, સંપૂર્ણ વ્યાધિ, પિશાચપીડા અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીનો પાલો હાથે ચોળી તેનો રસ દરરોજ ત્રણ વાર કાનમાં પાડતા જવું; એટલે કર્ણશૂળ, કાન વહેવો, વગેરે વ્યાધિ સારા થાય છે. **(૨) ઢોરના કર્ણરોગ ઉપર:**—કાનફોડીના પાલાનો અંગરસ અને માખણની પરાસ, એ એકત્ર કરી કાનમાં રેડવાં; તથા કાનની અણીઓ અગ્નિથી તપવી, જે પ્રમાણે પડીકું બાંધે છે તે પ્રમાણે અંદર ભરેલું ઔષધ પડે નહિ એવી રીતે બાંધવો. એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાળમાં ભરેલું ઔષધ સાંજે કાઢી નાખી કાન સાફ ધોઈ પુનઃ ઔષધ ભરવું તે પ્રાતઃકાળે કાઢવું. એવી રીતે આ ઔષધ બે દિવસ ભર્યા પછી કાળી તુળસીનો પાલો અને ભાંગરાનો અંગરસ કાનમાં નાખી એક દિવસ વીત્યા પછી કાન છોડવો; એટલે કાન સારો થાય છે. **(૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—ટાઢ આવવાની સંધિમાં કાનફોડીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ જે બાજુએ વીંછી કરડ્યો હોય તે બાજુના કાનમાં પાડવો.

* કાનફોડીને કોઇ કુકર ભાંગરો, કોઈ તલવણ, હાડીયા કરસણ, અને તનમની વગેરે નામથી ઓળખે છે. એને પાંચ પાંદડાંનો ઝુમખો ને ફૂલનો ઝુમખો અને ફૂલ પીળાં થાય છે. એ બુટી ચોમાસામાં ઘણી થાય છે. એનાં પાંદડાં પંઝા જેવાં આવે છે; અને તે ઘણું કરીને જમીનથી ઉંચામાં ઉંચી એક હાથના આસરે વધે છે. એને મગની ફળીઓ જેવી શીંગો આવે છે. વાસ મછલાંદી આવે છે, અને તે ઉકરડાની કે બીજી ખાતરની જગ્યામાં થાય છે. એ પ્રસિદ્ધ છે. એને હિંદુસ્તાની અને મારવાડી લોકો કામલાંના બેત પણ કહે છે.

(૫) દુઃખતા ભાગ ઉપર:—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે તે જગ્યા લાલ થઇ દુઃખ મટી જાય છે. **(૬) બગાઇ વગેરે કાનમાં ગઈ હોય તો:**—કાનફોડીનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૭) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ચણાના કાઢામાં પાવો. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—કાનફોડીનો રસ ચમચા ભર પાવો; દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૦૮. કાફી. (બુંદ).—અરબસ્તાન, હિંદુસ્તાન, હિંદીમહાસાગર માંહેના બેટ અને વેસ્ટ ઇંડિઝ બેટોમાં એ ઝાડો ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. અધિક વધવાથી તે ઉખડી પડે છે. એ ઝાડનો રંગ ઘણો લીલો હોય છે, તથા ફાલે છે તે વેળાએ આ ઝાડનાં ફૂલ ધોળી ચંબેલી જેવાં હોય છે, અને તેનો વાસ મધુર આવે છે; પરંતુ તે ઘણી વખત ટકતો નથી. ફૂલ આવ્યા પછી આઠ મહિને કાફીનાં ફળ પાકી તૈયાર થાય છે. એ ફળ લગારેક લાંબાં હોય છે, અને તેનો રંગ પાકવા આવે ત્યારે રાતો થાય છે. ફળ પાકે એટલે બુંદ કાઢી સુકવે છે. અકેકા ફળમાં ઘણું કરી બે બે બુંદ હોય છે, અને અકેકા ઝાડ ઉપર સુમારે અધશેર ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. એને કોઇ 'કાફી' કોઇ 'કાવો' એમ કહે છે. આરબ અને મોગલ, એ લોકોમાં કાફી પીવાની રીત ઘણી છે. કાફી તૈયાર કરવાની કૃતિ એવી છે કે તેને પહેલાં ઘીમાં શેકી ખાંડે છે; પછી તે ચ્હા પ્રમાણે તૈયાર કરી તેમાં દૂધ અને સાકર નાખી પીએ છે. કાફીનો ગુણ એવો છે કે, તે પીવાથી શરીરમાંની સુસ્તી અને આળસ જઇ રક્તવૃદ્ધિ થાય છે. જાગરણ થાય તો પણ તેના યોગથી અજીર્ણ થઇ કંઈ ઉપદ્રવ થતો નથી. હિંદુ લોકોમાં અહીં કાફી પીવાનો પરિપાઠ પડેલો છે; પરંતુ ચ્હા અને કાફી એ ગરમ હોવાથી આ ઉષ્ણ હવામાં આપણા લોકોને તે નિત્ય પીવી કદી પણ હિતકર થનાર નથી; એટલા માટે જરૂર પડે તો કદી કદી કાફીનું સેવન કરવું, પણ નિત્ય સેવન કરવું નહિ.

૧૦૯. કાયફળ.—સં૦ કટ્ફળ. મ૦ કુંભા, કાયફળ. હિં૦ કાયફર. બં૦ કટફળ, કાયછાલ. ક૦ કિરૂશિવની, ઇપ્પેમારા, દ્દાલદ, ગડ્ડાદ. તુ૦ ડદ્દલ. મલા૦ પિલં, આલં. ફા૦ દારશીશયાન. અ૦ ઉદુલબર્ક. લા૦ મિરિકા સાપીડા (છાલ), મિયેસ્ટિકા મેલેબેરિકા (ફળ), કારેઈ આર્બોર્યા (ઝાડ).

કાયફળનાં ઝાડ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, તે પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનાં ફળ બીલાંની પેઠે ગોળ હોય છે. એમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. એની છાલના બંધ સારા થાય છે. રાતું કાયફળનું ઝાડ ઔષધમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલને કાયફળ કહે છે.* **કાયફળ:**—તીખું, ઉષ્ણ, તુરૂં તથા ગ્રાહક છે; અને વાત, પિત્ત, જ્વર, દાહ, કફ, રક્તાતિસાર, યોનિદોષ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સાપના વિષ ઉપર:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ પાશેર અને થોડો કાળી વેલનો રસ કાઢી બન્ને એકત્ર કરી તેમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવું. ઉતાર કાળી તુળસીનો રસ પાવો. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ, મધ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો. **(૩) ભુખ ઉપર:**—કાયફળની છાલનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૪) કફ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલના રસમાં રાઈ વાટી પાવી. **(૫) ધાતુપરમીયા ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો અને નાળીએરનો રસ એકત્ર કરી દિવસ ૭ સુધી પાવો. **(૬) અંગ દાઝયું હોય તો:**—રાતા કાયફળના ઝાડની છાલનો રસ ઉપર ચોપડવો. **(૭) મરકી ઉપર:**—કાયફળ ઘસી પાવું. **(૮) અતિસાર ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૯) મસ્તક શૂળ ઉપર:**—કાયફળની ભૂકી નાકે સુંઘવી. **(૧૦) વ્રણશુદ્ધિને માટે:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેથી વ્રણ ધોવો. **(૧૧) દંતરોગ ઉપર:**—કાયફળના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે દંતશૂળ બંધ થઇ દાંત મજબૂત થાય છે.

૧૧૦. કારિંદા.—કારિંદાના વેલા હોય છે. એને 'કારાંદા' પણ કહે છે. કારિંદાનાં પાંદડાં કિંચિત્ ગોળ હોઇ કોનાનાં પાંદડાં કરતાં બમણાં મોટાં હોય છે. એનો વેલો માંડ જેટલો ઉંચો વધે છે. એની વૃદ્ધિ એટલી જલદ છે કે તે એક દિવસમાં હાથ દોઢ હાથ વધે છે. એ વેલાને દોઢ દોઢ વેંતના અંતરે

* હિમાલયની તરફ આ એક મોટું ઝાડ થાય છે. ઔષધમાં બહુધા એની છાલજ વપરાય છે. જો કે તે ફળ નથી તથાપિ તે કાયફળના નામથીજ ઓળખાય છે. એની માત્રા ૧ માસો અથવા બે માસા છે.

ગાંઠો હોય છે, ત્યાં પાંદડાં આવે છે. તે ગાંઠપર ફણગો ફૂટી તેના ફાંટા પ્રસરે છે. તે ગાંઠની નીચેની બાજુએ અણી આવી તેને નાનાં કારિંદાં લાગે છે. તે વધી સુમારે કેરી જેવડાં મોટાં થાય છે. વેલો સુકાયો એટલે તે લઈ લે છે, અને મૂળ જે જમીનમાં લાગેલાં હોય છે તે ખોદાને લઇ લે છે. કારિંદામાં મીઠી અને કડવી એવી બે જાતિ છે. મીઠા કારિંદાની છાલ કાળી હોય છે, અને કડવાની છાલ કુમળાપણામાં ધોળી હોય છે. જૂનું થયા પછી એમાં કાંઇ ફેર દેખાતો નથી. કડવાં કારિંદાં કોકણમાંના રાનમાં ચોમાસામાં આપોઆપ ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠાં કારિંદાં બાફીને અથવા એના બાકળા કરીને ખાય છે. એ ઉપવાસને માટે ફરાળના ઉપયોગમાં આવે છે. એની ખીર, ખુંદો, ચીરીઓ વગેરે પદાર્થ કરે છે. એનો સ્વાદ સારો હોય છે. કડવાં કારિંદાં ખાવાથી ફેર (ચક્કર), ઉલટી વગેરે ઉપદ્રવ થાય છે, તથાપિ ગરીબ લોક તે લાવી ખાય છે, અને તેથી ઉપદ્રવ થાય નહિ, તે માટે એવી રીત કરે છે કે તે છોલી તેની પાતળી ચીરી કરે છે, અને તેને રાખ ચોળી તે પાણીમાં ધોઈ, પછી એક વખત સ્વચ્છ પાણીમાં ધોઇ તાપમાં સુકવે છે, પછી તેલમાં તળી ખાય છે. આ તળેલી ચીરો ધોળી—શુભ્ર ધોબીએ કપડાની વાળેલ ઘડીના જેવી દેખાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) મુખપાક ઉપર:**—કારિંદાંનો સુકવેલો પાલો અને કોળાની સુકવેલી છાલ એનું ધુમ્રપાન કરાવવું. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કારિંદાં બાફી ઉપલી છાલ કહાડી નાખી અંદરના મગજમાં ખડીસાકરની ભૂકી અને ગાયનું ઘી, એ બન્ને પદાર્થ કારિંદાંના મગજથી બમણા નાખી તેનું પણ સારૂં મર્દન કરી નાની કેરી જેવડી ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે ગુણ આવે ત્યાં સુધી સતત ઔષધ આપવું, એટલે રોગ જતો રહી ધાતુવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થશે. **(૩) ઉપદંશ ઉપર:**—કડવા કારિંદાનો જમીનમાંનો પાંચ વર્ષ કરતાં અધિક દિવસનો કંદ લાવી, તે ઉપરનાં મૂળ અને કાળી છાલ છોલી નાખવી, પછી સુકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. આ ચૂર્ણ પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં ચાર માસા નાખવું, તથા જીરાની ભૂકી ૪ ગુંજા, અને ખડીસાકરની ભૂકી બે તોલા નાખી આપવું. **(૪) પેટપીડ તથા અતિસાર ઉપર:**—ઉપર કહેલા કડવા કારિંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ગોળી કરી આપવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—કડવું કારિંદું બાફી છોલી બારીક વાટવું તથા તેમાં જીરાની ભૂકી અને ઝીણી ખાંડ તથા ઘી નાખી આપવું.

૧૧૧. કારિવણા.—(ખડબરામી, ખડબ્રાહ્મી.):—સં૦ **લઘુ-બ્રહ્મી.** મ૦ કરિવણા, બ્રહ્મી, એકપાનીં. હિં૦ વરંભી, બ્રહ્મમાંડુકી, ચરેલી. બં૦ થુલકુડિ, થાલકુનિ. ક૦ ઓંદેલગ. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રાહ્મીચેટુ. તુ૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફ્રા૦ જરનવ. ઈં૦ ઇંડિયનપેનિવર્ટ.

આ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે,* અને તે પાણીવાળી જમીનમાં બાર મહિના સુધી રહે છે. એ બાગમાં અને ઘેર પણ કુંડામાં વાવે છે. લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાં ઉંદરના કાન પ્રમાણે હોય છે, એ પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાથી મૂળ ફુટી તેનો ઘણોજ વિસ્તાર થાય છે. એનાં પાંદડાંની ચટણી પણ કરે છે. બ્રાહ્મી પ્રમાણેજ એના ગુણ હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભમરી (ચક્કર) આવે છે તેને માટે:**—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ મસ્તકે ચોળવો. **(૨) નાનાં બાળકોના શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માટે:**—નિત્ય પ્રાતઃકાળે લઘુ બ્રાહ્મીનાં તાજાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, એટલે જીહ્વાનું જડત્વ કમી થઈ વર્ણોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા માંડે છે. **(૩) પિત્તાપસ્માર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી, એકત્ર કરી ઉકાળી, ઘી સિદ્ધ કરવું અને તે સેવન કરવું. **(૪) ઉષ્ણતા અને ગરમી (લુખ લાગવી) ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ, જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી આપવો, અને ડુંટી ઉપર લઘુ બ્રાહ્મીના રસમાં કપડું ભીંજવી ઘડી વાળી મૂકવું. આંખોમાં ગરમી હોય તો આ રસ તાળવે ચોપડવો. **(૫) ગરમીથી બાળકોના અંગમાં ગાંઠો થાય છે તે ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અને કદંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી અને શંખજીરૂં નાખી ખરલ કરી શરીરે ચોપડવું. **(૬) સોજા ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો લેપ કરવો. **(૭) બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—

* આ પ્રસર જાતિની વનસ્પતિ ઉંદરકનીને મળતી હોવાથી લોકો એને નામે ઉંદરકની વાપરે છે પણ એ ભૂલ છે. ખડબરામીના સ્વરસની માત્રા ૨ માસાની છે. પ્રતિનિધિ તજ છે. એની શાંતિ સુખડ અને ગુલાબજળ.

લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ આપવો. **(૮) બાળકોના તૃષાના આજાર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી આપવો. **(૯) ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમ અપસ્માર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ ૧ તોલો લેઇ તેમાં કોળીંજણાનું અથવા અકલગરાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને તેટલુંજ મધ નાખી દરરોજ બે વખત આપતાં જવું. એ વનસ્પતિ એ રોગ ઉપર અત્યંત પ્રશસ્ત છે. **(૧૦) શીતળાના આજાર ઉપર:**—લઘુ બ્રાહ્મીનો રસ અથવા ટાંકાની ભાજીનો રસ મધમાં આપવો. **(૧૧) બ્રાહ્મીઘૃત:**—બ્રાહ્મીનો રસ ૪ શેર, ઘી ૪ શેર, વેખંડ (ઘોડાવજ), કોઠ, શંખપુષ્પી (શંખાવળી) આ ત્રણેનું ચૂર્ણ અધશેર, એ બધું એકત્ર કરી ઘી સિદ્ધ કરવું. એ સેવન કરવાથી ઉપદંશથી થયેલો સંધિવાત, વિસ્ફોટક, ગાંઠ ઇત્યાદિ રોગ; વાતરક્ત, ઉન્માદ અને અપસ્માર દૂર થાય છે. સદરહુ રોગો ઉપર આ ઘીનો લેપ પણ કરવો, તેથી કરી કોઢ વગેરે રોગ દૂર થાય છે, અને મગજ શાંત થાય છે. **(૧૨) સ્વરભંગ ઉપર:—સારસ્વત ચૂર્ણ:**—બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ, હરડા, અરડુસી અને લીંડીપીપર, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૧૨. કારેલી.—સં૦ કારવલ્લી. મ૦ કારલી. કો૦ કારેતી. ક૦ હાગલકાયિ, મિડિગાયિ. તા૦ કલ-ફ્રાડિ, પાગલ. તુ૦ કંચાલા. અ૦ કિસ્સા ઉલૂહિમાર. ફા૦ કરિલાહ. હિં૦ કરૈલા. બં૦ કરલા. તૈ૦ કરીલા, કાકરકાયાં. લા૦ મોમોર્ડીકાચારેંટિઆ. ઇં૦ હેઅરીમોર્ડીકા.

કારેલીના વેલા હોય છે. એને જે ફળો આવે છે તેને ‘ કારેલાં ’ કહે છે. કારેલાં ઘણાં કડવાં હોય છે. લોકો એનું શાક ઘણી પ્રીતિથી ખાય છે. કારેલાં સાધારણ રીતે વેંતભર લાંબાં હોય છે. એમાં ધોળી અને લીલી, એવી બે જાતિ છે. **લઘુ કારેલાં:**—અતિ કડવાં, અગ્નિદીપક, લઘુ, ગરમ, શીત, ભેદક, સ્વાદુ અને પથ્યકર છે. તે અરૂચિ, કફ, વાયુ, રક્તદોષ, જ્વર, કૃમિ, પિત્ત, પાંડુ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **મોટાં કારેલાં:**—તિખટ, કડવાં, અગ્નિદીપક, અવૃષ્ય, ભેદક, રૂ[illegible]ર, ખારાં, લઘુ, વાતલ અને પિત્ત-નાશક છે; તથા રક્તરોગ, પાંડુ, અરૂચિ, કફ, શ્વાસ, વ્રણ, કાસ, કૃમિ., કોઢરોગ, કુષ્ઠ, જ્વર, પ્રમેહ, આ-ધ્માન અને કમળાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પિત્તનો વિકાર થયો હોય તો:**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. એટલે વમન થઈ પિત્ત પડશે. ઉલટી ન થાય તો એક કિંવા બે રેચ થઇ પિત્ત નાશ થાય છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) શીતપૂર્વક કફપિત્ત જ્વર ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ, જીરૂ નાખી આપવો, **(૩) રતાંધળાપણા ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ઘસી તેનું સાયંકાળે અંજન કરવું, જેથી ૩ દિવસમાં ગુણ આવે છે. **(૪) પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય તો:**—કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) બાળકોને પેટ ચઢે છે તે ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ પૈસા-ભાર કાઢી તેમાં થોડી હળદર નાખી પાવો; એટલે ઉલટી અને મલશુદ્ધિ થઇ પેટ સાફ થશે. **(૬) વિષૂચિકા** (કોગળીયા) **ઉપર:**—કારેલીનો રસ તલના તેલ સાથે આપવો. **(૭) રક્તાર્શ ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા ફળોનો રસ નાના ચમચાભાર કાઢી સાકરમાં આપવો. **(૮) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કારેલીના પાલાનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં હીંગ ૧ પૈસાભાર નાખી આપવો. **(૯) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાં, અરડુસીનાં પાંદડાં, પાકેલાં નાગરવેલનાં (ખાવાનાં) પાન, અને જાંબુની છાલ, એનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં વેખંડ (ઘોડાવજ) ઘસી, એ સર્વ પાવું. દિવસ ૭ પથ્ય કરવું. **(૧૦) જંતુ ઉપર:**—કારેલીનાં પાંદડાંનો અથવા ફળનો રસ આપવો.

૧૧૩. કાવળે.—ગોમાંતક પ્રાંતમાં માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચું એવું એ ઝાડ થાય છે. તેને આંબલી જેવાં પાંદડાં હોઇ લીલા વટાણા જેવડાં જાંબલી રંગનાં ગોળ ફળો આવે છે. તે બાળકો ખાય છે.

૧૧૪. કાસ (કાંસડો).—સં૦ કાંડેક્ષુ, કાશ. હિં૦ કાંસ. મ૦ કસઇ, કસાડ. બં૦ કેશે. ક૦ કાજલુ, ગલગિનહુલ્લુ. તૈ૦ રેલુ. લા૦ કોઇક્સ બારએટા.

કાસને મરાઠીમાં ‘કસાડ’ પણ કહે છે. કાસનાં બરૂના જેવા એંટા હોય છે. એનો ટટ્ટી બનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે. એને “ કાસે ગવત ” એમ પણ કહે છે. એનાં બી આકારે કરડી પ્રમાણે અને સફેદ તથા કઠણ હોય છે. **કાસ:**—તર્પણ, શીત, ગૌલ્ય, રૂચિકર, બલકારક, મધુર, વૃષ્ય, કડવો, પાક કાળે

મધુર, સારક અને સ્નિગ્ધ છે; તથા પિત્ત, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, મૂત્રાશ્મરી, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી ઉપરઃ**—કાસનાં મૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

૧૧૫. કાસાળું.—સં૦ કાસાલુ. મ૦ કાસાળુ, ખંબરે. હિં૦ કાસાળુ. ક૦ બાળરક્રાસ.

કાસાળુંમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાતિ છે. કાસાળુંનાં પાંદડાં અને ડીંટાં અળવીના કરતાં મોટાં હોય છે. **કાસાળું:**—મીઠું, પથ્યકારક, દીપક તથા રુચિપ્રદ છે; અને કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કાળપુળી (પાઠું) ઉપરઃ**—ઝાડ ઉપરના કાસાળુંના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. પથ્ય—મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) ગાંઠીઆ વાયુ એટલે અંગનું અટકાઇ જવું તે ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંના કાંદા અને બેદરીના વેલાના કાંદા, એ બન્નેને એકત્ર કચરી તેની ચાર પોટલીઓ બાંધવી, અને તપાવેલા તવા ઉપર તે પોટલીઓ ગરમ કરી સોસાય તેટલો શરીરે શેક કરવો. **(૩) સંધિવાયુ ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંનું ડીંટું સાધારણ અગ્નિ ઉપર શેકી તેનો રસ છ માસા ગાયના દહીંમાં નાખી ગરમ કરી પાવો, દિવસ ૭. એથી કફ અને લાળ નીકળી જશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) બદ જલદી ફુટવા માટેઃ**—જંગલી કાસાળું ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનાં ટપકાં કરવાં, અને તે સૂકાયા પછી પુનઃ તેજ જગ્યો ઉપર તેજ ઔષધનાં ટપકાં કરવાં, એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વાર ટપકાં કરવાં એટલે છિદ્ર થઇ દર્દ નીકળી જશે. **(૫) ઉદરરોગ ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલા જેટલો પીસી કોપરાના રસમાં નાખી, થોડા ચોખા નાખી બાફીને ખીર કરવી; અને તે ગોળ નાખી ખાવી. આ ઔષધથી રોગ ફાટી મળમાર્ગે રેચ થઇ પડે છે. ઔષધ એક કિંવા બે દિવસ લેવું. ઉતાર ભાતની કાંજીમાં ઘી નાખી પાવું. મ્હોડામાં ચેળ થાય તો કોકમના અથવા આંબલીના પાણીના કોગળા કરવા. **(૬) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંનાં ડીંટાં અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો, અને પાંચ શેર પર્યંત નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં અધશેર પર્યંત માલકાંગણીનાં બીયાં વાટી કાલવવાં. પછી તે સર્વ એકઠું કરી મંદ અગ્નિ ઉપર બધું પાણી બળે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; ઉકાળવાથી ઉપર તેલ આવે છે; તે કાઢી લેવું. એ તેલ આંખ અને ગળાની નસ, એ જગોએ દિવસમાં બે વાર ચોળી ચોળીને જીરવવું. **(૭) પાંડુરોગ ઉપરઃ**—સમૂળ કાસાળું લઇ તેનું ૬ માસા ચૂર્ણ કરી દૂધમાં આપવું. **(૮) જલોદર ઉપરઃ**—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો છાશમાં વાટી પાવો. **(૯) પડજીભ ઉપરઃ**—કાસાળુંનાં ડીંટાંની ભસ્મ કરી લગાડવી, એટલે પડજીભ ઉપર ચડશે. **(૧૦) અનંતવાત-શિરોરોગ ઉપરઃ**—કાળા કાસાળુંના કાંદા પીસી, તેની પોટલી કરવી, અને તવા ઉપર ગરમ કરી માથે શેક કરવો, ને છેલ્લી વારે પોટલીમાંનું ચૂર્ણ ગરમ કરી માથા ઉપર ભરી પાટો બાંધવો. **(૧૧) સર્વ પ્રકારના વાતવિકાર ઉપરઃ**—કાસાળુંનો કાંદો ૧ તોલો પીસી રસ કાઢી, નાળીએરનો રસ અને દૂધ એમાં ખીર કરી ખાવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાત અને ઉદરરોગ નાશ પામે છે. **(૧૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—કાસાળુંના કાંદાની ૨-૪ ગુંજા રાખ મધમાં અથવા પાણીમાં આપવી.

૧૧૬. કાસુંદરો.—સં૦ કાસમર્દ. મ૦ કાસવિંદા. હિં૦ કસોદી, કસૌંજી, અગૌથ. બં૦ કાલકાસુંદા. ક૦ એલહુરી, અલવરી. તૈ૦ પેડિતાંગેડુ. કસવીંદચેટ્ટુ. મલા૦ પોન્નાવીર. તુ૦ અનેટજંકુ. ઇં૦ રાઉંડ પોડેડ કેશિયા. લા૦ કેશિયાસોફેરા.

આ ઝાડો કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. આવળનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એને પીળાં ફૂલો આવે છે, અને શીંગો જાડી અને લાંબી આવે છે. આ ઝાડ વાડની નજીકમાં અને બીજી ખાલી જગ્યામાં પુષ્કળ ઉગે છે. **કાસુંદરોઃ**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, રુચિકર, પાચક, દીપક, કંઠશુદ્ધિકર, ગ્રાહી, લઘુ અને રૂક્ષ છે; તથા કફ, અજીર્ણ, વાયુ, કાસ, પિત્ત, વિષ, કૃમિ અને વિષૂચિનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં:**—પાકકાળે તીખાં, વૃષ્ય, ઉષ્ણ અને લઘુ છે. તે દમ, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂળઃ**—કાસ, શ્વાસ અને ઊર્ધ્વવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) દાદર ઉપરઃ**—કાસુંદરાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં, અથવા પાલાનો રસ લીંબુના રસમાં મેળવી ચોપડવો. **(૨) ઉચકી અને શ્વાસ ઉપરઃ**—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. **(૩) સોજા ઉપરઃ**—કાસુંદરાનો પાલો બકરીના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

(૪) પારાના ઉતાર ઉપર:—કાસુંદરાના પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) બગઇ વગેરે કાનમાં ગયું હોય તો:**—કાસુંદરાનો રસ કાનમાં પાડવો. **(૭) દદ્રુ, કિટિભ અને કુષ્ઠ ઉપર:**—કાસુંદરાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) ભીલામો ઉઠે છે તે ઉપર:**—કાસુંદરાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.*

૧૧૭. કાળા તલ.—(સં૦ કૃષ્ણતિલ.) આ એક ધાન્યની જાતિ હોવાથી ' કાળા તલ ' નામ આપ્યું છે. એને ' ખુરાસણી ' પણ કહે છે. કાળા તલનો રોપો સુમારે દોઢ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. જે વખતે ફૂલો આવે છે તે વખતે દૂરથી એના ખેતરની શોભા ઘણી ચમત્કારિક દેખાય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એનું તેલ કાઢે છે. તે બાળવાને તથા ખાવાને ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:**—કાળા તલનું તાજું તેલ સૂતી વખતે આંખમાં આંજવું.

૧૧૮. કાળાદાણા.—સં૦ નીલપુષ્પી, કૃષ્ણબીજા. હિં૦ કાલાદાના. મ૦ કાળાદાણા. બં૦ નીલકલમી. ઇં૦ પેલ બ્લુ પોમિયા. લા૦ ફારબટીસ નીલ. અ૦ હબ્બુલનીલ.

કાળાદાણાની વેલ થાય છે. એ હિંદુસ્તાનમાં ઘણીક જગ્યાએ થાય છે. એની સળીઓ અને ડાળીઓના એનાજ ઝાડને ગોળાકાર આંટા પડેલ હોય છે. સળીઓ અને ડાળીઓ ગોળ હોઈ તેના ઉપર ઝુમખાં આવે છે. એનાં પાંદડાં કપાસના પાંદડાં જેવાં, ત્રણ પાંખડીઓમાં ખાંચા પડેલી હોય છે. એ પાંદડાં વેલીને એકાંતરે આવે છે. એટલે વેલીની સળીઓની બંને બાજુએ સામસામાં પાંદડાં આવતાં નથી, પરન્તુ એક બાજુએ એક પાન અને બીજી બાજુએ તેના ઉપરના ભાગ ઉપર બીજું પાન એમ પાંદડાં હોય છે. એને ફીક્કા કાળા રંગનાં ઘંટ (ટોકરી)ના આકારનાં મોટાં ફૂલો આવે છે. એનાં ફળ નરમ હોઈ તેમાં ત્રણ ખંડ હોય છે. તેમાંથી નાના કાળા રંગનાં બીજ થાય છે. તેને કાળા દાણા (બ્લાક સીડ) એમ કહે છે. ઔષધમાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

કાળા દાણા રેચક, સ્નિગ્ધ, સોજા અને ઉદર રોગના નાશક, તાવ કહાડનાર અને અવષ્ટંભ (મસ્તકરોગ, ઉદાવર્ત, કફ) અને મળમૂત્રાવરોધને નહિ જેવો કરનાર છે. આ સર્વ ગુણ એના રેચક ગુણનાજ અંગભૂત છે. એનો રેચ ઘણોજ જલદી લાગુ પડીને તેનાથી કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવાની ધાસ્તી નથી, એટલે આની નેપાળા અથવા ઇંગ્રેજી જાલપના જેવી ક્રિયા થાય છે. માત્ર એમાંના દોષો આ કાળાદાણામાં નથી. એ ઉત્તમ રેચક હોવાથી હાલમાં સરકારી દવાખાનામાંના ડૉક્ટર લોકો એનો સારો ઉપયોગ કરે છે. કાળાદાણાનાં બી ઘીમાં તળી ચૂર્ણ કરી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવાં, એટલે બે જુલાબ સારા લાગે છે. ઘીમાં ન તળે તો પણ ચાલે.

૧૧૯. કાળી ખજૂરી.—આ એક કડવા લીંબડાની જાતિનું ઝાડ છે. એનાં ઝાડ સહ્યાદ્રિ પર્વત ઉપર છે. એનાં પાંદડાં એક ફૂટ લંબાઇનાં બે ભાગવાળાં છે. એનાં ફૂલ સફેત રંગનાં અને ઉગ્રગંધી હોય છે. કાળી ખજૂરીનું ફળ ખજૂરના આકારે હોઇ ઘણું કડવું હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત પડવા માટે:**—કાળી ખજૂરી ઘસી ચાટણ આપવું. **(૨) તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તે ઉપર તથા મુખપાક ઉપર:**—કાળી ખજૂરી ઘસી ચોપડવી. **(૩) કાનખજુરો કરડયો હોય તો:**—કાળી ખજૂરી તેલમાં ઘસી લેપ દેવો. **(૪) પેટશૂળ ઉપર:**—કાળી ખજૂરી ઘસી પાવી.

૧૨૦. કાળીજીરી (કડવી જીરી).—સં૦ અરણ્યજીરક. મ૦ કડુકારળે (જીરે) હિં૦ કાલાજીરા, બનજીરા. ક૦ કાડજીરગે. તા૦ કટુચિરાંગ. તૈ૦ અડવીજીલાકરી. તુ૦ કાલાજીર્હરી. મલા૦ કાલાજીરાક. અ૦ કમૂનબહરી, કમૂનરમી, ઇં૦ પરપલ ફ્લૉએન. લા૦ બ્હરનોનિયા અંથેલમિંટીકા.

---

* કાસુંદરાના બીજનો રોટલો કરી તેનું એક પડ પકવી માથે બાંધવાથી ખોડો મટે છે, અને એનાં અઢી પાંદડાંનો રસ નાનાં બાળકને પાવાથી સસણી જલદી શાન્ત થાય છે, એમ એક મહાત્માનું કહેવું છે.

કાસુંદરાનાં પાંદડાંનો રસ દુખતી આંખમાં નાખી તેનુંજ પાંદડું આંખ ઉપર બાંધવાથી માત્ર એકજ દફતે દુખતી આંખ શાન્તિ પામે છે. એ અમારૂં પોતાનુંજ અનુભવસિદ્ધ છે. વેવના વેલાના પાનનો પણ દુખતી આંખ ઉપર એવોજ ગુણ કહેવાય છે.

એના છોડ સુમારે બે ત્રણ હાથ સુધી ઉંચા વધે છે. એ સીધા વધે છે. એ છોડનો દાંડો કિંચિત્ બારીક હોય છે. એને જે જીંડવાં આવે છે તેનાં રૂછાંમાં એ જીરૂં હોય છે. કડુ જીરૂં કૃમિનાશક છે. **કાળીજીરી:**—ઉષ્ણ, તુરી, તીખી ને સ્તંભક છે; અને વાયુ, કફ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) મધમાખીના વિષથી અંગ ઉપર ગાંઠ થઈ હોય તો:**—કાળીજીરીનો પાલો ગરમ કરી વિષવાળા અંગ ઉપર પાટો બાંધવો. અગર એનોજ રસ શરીરે ચોળવો. **(૨) નળ ફુલ્યા હોય તો:**—કાળીજીરી તોલો ૧, મરી તોલો ૧, એ બન્ને પાશેર પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસ સવારમાં તે પાણી ગાળી લઇ ઠીકરી ગરમ કરી છમકારી તે પાણી પાવું. **(૩) કમળી ઉપર:**—કાળીજીરી પૈસાભાર વાટી દરેક વખતે ઠંડા પાણી સાથે આપવી. **(૪) બાળકોની સસણી ઉપર:**—કાળીજીરી ખાઇ તેનો કોગળો, થોડી હળદર નાખી કરવો, ને તે પીવું. **(૫) ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી, જીરૂં, અને કડુનો કાઢો આપવો. **(૬) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—કાળીજીરીનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. **(૭) શરીરમાં કોઇ પણ ઠેકાણે વાયુપીડા અગર પેટપીડ ઉપર:**—કાળીજીરીનું બારીક ચૂર્ણ કરી આપવું, અને ઉપર પાણીનો ઘુંટડો પાવો. **(૮) ખરજવા ઉપર:**—કાળીજીરી વાસણમાં ઘાલી બાળવી અને કોયલા જેવી કરવી. પછી તેલમાં ખરલ કરવી અને ચોપડવી. **(૯) વાછડાંઓને ધાવણ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કાળીજીરીના પાલાનો રસ પાશેર સુધી કાઢી, તેમાં કાંચકાનો ગર અને થોડી મરીની ભૂકી નાખી આપવો; અથવા કાળીજીરી ૧ તોલો લઈ કિંચિત્ કૂટી તેનો કાઢો કરવો. તેમાં કાંચકાનો ગર અને ખેરની છાલ ઘસી તે પાવો. **(૧૦) બાળકોને કાંટા આવે છે તે ઉપર:**—કાળીજીરી અને ખડી સાકર એનો કાઢો કરી દિવસમાં બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. **(૧૧) સર્વ જ્વર ઉપર:**—માટીના વાસણમાં કાળીજીરી ત્રણ માસા નાખી અગ્નિ ઉપર મૂકવું અને તપી ફુટવા લાગે એટલે તેમાં ૧૪ તોલા પાણી નાખી ઉકાળવું અને ૪ તોલા શેષ રહે ત્યાં સુધી બાળી પછી થોડું મધ નાખી આપવું.

૧૨૧. કાળીવેલ.—કાળીવેલ ઘણું કરી વાડો ઉપર થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર કાંઇક એરંડાનાં પાંદડાં જેવો હોય છે. એ પાંદડાં એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં લાંબાં હોય છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કર્ણમૂળ, ખોડો, સ્તનરોગ અને રતવા ઉપર:**—કાળીવેલનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨) ફુરશાના વિષ ઉપર:**—કાળીવેલનાં કુમળાં પાંદડાં અને રાતા કાયફળની છાલ, એનો રસ શક્તિ પ્રમાણે આપવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. ઉતાર, કાળી તુળસીનો અથવા રાતા અગથીઆનો રસ આપવો. વિષથી સોજો આવ્યો હોય તો તે ઉપર કાળીવેલનો કાંદો કચરી બાંધવો. **(૩) જૂ મરવા માટે:**—કાળીવેલનાં પાંદડાંના રસમાં કપૂર નાખી ખલ કરી તેમાં પાણી નાખી ઘુંટી તે મિશ્રણ રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ કેશમાં ચોપડવું. ઉપર કાળીવેલનાં પાંદડાં બાંધવાં, અને તે ઉપર ચોઘડી વસ્ત્ર બાંધવું; એટલે બીજે દિવસે સવારે જૂ મરી જાય છે.

૧૨૨. કાળો ઉમરડો (ઢેડ-ગાંડો-ઉંબર.)—સં૦ કૃષ્ણ,-કાક,-ઉદુંબરિકા. મ૦ કાળા ઓખાડા, ભુઇઉંબર. હિં૦ કઠુંબરી. બં૦ ડુમુર, યજ્ઞડુમુર. ક૦ કાડઅત્તિ, કલતિ. તૈ૦ કાકી, બાફાચેટુ. તા૦ કાટ્ટાતી. ગુ૦ કાટ્ટાઅત્તિમારા. મલા૦ કાટ્ટત્તિ. ફા૦ અંજીરેદસ્તી. અ૦ તમબરી. ઇં૦ ફીગટ્રી. લા૦ ફાઇકસ્ હિસ્પિડા.

કાળા ઉંબરાનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ ખોરેતીનાં ઝાડ જેવાં હોઇ એને ફળ પણ ખોરેતીનાં ફળો પ્રમાણેજ આવે છે. ખોરેતીનાં પાંદડાંને ખાંચો હોય છે તેવો આ પાંદડાંને હોતો નથી; અને પાંદડાં પણ મોટાં હોઇ જરા ખડબચડાં હોય છે. આ ઝાડ કોકણપ્રાંતમાં પ્રસિદ્ધ છે. **કાળો ઉંબરો:**—શીત, કડવો, ખાટો, મલસ્તંભક, તીખો, તુરો, ગ્રાહક તથા ઇંદ્રિયપ્રસાદક છે; અને ત્વગ્દોષ, કમળો, પિત્ત, રક્તપિત્ત, કફ, ધોળો કોઢ, વ્રણ, પાંડુરોગ, રક્તદોષ, સોજો, અર્શ અને ઊર્ધ્વગતદોષનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળો:**—મીઠાં, તુરાં, શીતળ, વૃદ્ધિકારક, ગુરૂ, ધાતુવૃદ્ધિકર, પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, મલસ્તંભક, પૌષ્ટિક, ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને કફ, રક્તવિકાર, દાહ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. એની **છાલ:**—અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—કાળા ઉંબરડાનાં મૂળ અને ધંતૂરાનાં ફળો ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૨) શોફોદર ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં ફળોનો રસ ૪ પૈસા-

ભાર, જીરાની ભૂકી નાખી પાવો, અને ફુંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૩) કફપ્રદર અને રક્તપ્રદર ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં ફળોના રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૪) બદ, ગુમડું, વગેરેને પકવવા માટે:**—કાળા ઉંબરાનાં લીલાં ફળો લાવી બારીક વાટવાં, અને એક વાસણમાં નાખી તે ઉપર થોડું પાણી છાંટવું; તથા બીજા એક વાસણમાં તે ફળો નાખી તેની અંદર પાણી ભરી તે વાસણ ઉપર ઢાંકી સાધારણ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરવું. પછી તે ફળનો ગરમ સહેવાય એટલો પાટો બદ ઉપર બાંધવો. એ પ્રમાણે બે બે ઘડીએ તાજો ગરમ ગરમ પાટો બાંધતા રહેવું. એટલે બદ ત્વરિત પાકે છે. **(૫) સોજા ઉપર:**—કાળા ઉંબરાનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૨૩. કાંકડ (કરપટા.)—સં૦ કર્કટક. મ૦ કાંકડ, કુડક. હિં૦ કાંકડ, ગંગેરૂઆ. ક૦ વાલિગે. લા૦ ગેરૂગાપિન્નાટા.

કાંકડનું વૃક્ષ મોટું હોઇ તેનાં પાંદડાં સાધારણ મોટાં અને ફળ લાંબાં હોય છે.* કાંકડનું ફળ આંબળા જેવડું દેખાય છે; પરંતુ તેમાં આંબળા જેવા મોટા ઠળીઆ હોતા નથી. તેમાં બે ત્રણ નાનાં બિયાં હોય છે. આ ફળો જેઠ મહિનાના અરસામાં આવે છે. તે રૂચિકર અને પિત્તશામક છે. એનું અથાણું સારૂં થાય છે. આ ફળો જૂનાં થવાથી ઉપયોગમાં આવતાં નથી. **મોટા કાંકડનાં ફળ:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, ખાટાં, શીતળ, લઘુ, ઉષ્ણ તેમજ નેત્રને હિતાવહ છે; અને રક્તપિત્ત, કફનાં કરનાર, તથા વાતનાશક છે. તે ફળ **પાકવાથી** શીતળ, રૂચિકારક તથા જડ છે, અને પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **નાના કાંકડનાં ફળ:**—ગ્રાહક, ખાટાં, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ અને લઘુ છે; તથા તે પાકવાથી મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, વાતનાશક અને કફ પિત્તકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર:**—કાંકડના ઝાડની છાલ વાટી બાંધવી. **(૨) આખમાંનું ફૂલ જવા માટે:**—કાંકડના ઝાડનો એક હાથ લંબાઇનો બારીક કકડો તોડી મ્હોડામાં રાખી ફુંક મારવી; અને તેમાંથી જે રસ નીકળે તે ત્રણ દિવસ આંખોમાં નાખવો. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—કાંકડના પાલાનો રસ, જીરૂં અને ખડીસાકરમાં આપવો.

૧૨૪. કાંગ (ધાન્ય):—સં૦ કંગુ. મ૦ કાંગ, રાળા. હિં૦ કાં–કંગની. બં૦ કાંગની. ક૦ નવણી, કાંગો, ગિડ. ફા૦ ગલ. લા૦ પેનિકંમિલીએશિયમ. તૈ૦ પ્રેંકણપુચેટ્ટુ.

આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ)નોજ એક પ્રકાર છે ખરો, તથાપિ એમાં પુષ્કળ તફાવત છે. વરી ઉપર છાલ ઘણી પાતળી હોય છે, અને રંગ પીળો હોય છે; પરંતુ કાંગની છાલ જાડી હોય છે, અને તે રાતી, પીળી, કાળી, એવા ત્રણ ચાર પ્રકારના રંગની હોય છે. તેનો ભાત, ખીચડી ૯૦ પદાર્થ કરે છે. તેનો લોટ કરવાને તે છડયા વગરની સારી શેકેલી જોઇએ. કાંગના રોપ બે અઢી હાથજ ઉંચા હોઇ તેને જે કણસલાં આવે છે તે બાજરીનાં કણસલાં પ્રમાણે લાંબાં અને બારીક હોય છે. કાંગનાં પાંદડાં પહોળાં હોતાં નથી. **કાંગ:**—શીતળ, વાતકારક, રૂક્ષ, વૃષ્ય, તુરી, ધાતુવર્ધક, સ્વાદુ, ગુરૂ, ઘોડાને હિતાવહ, ભાંગેલા હાડકાંને સાંધનાર, ગર્ભપાતના અટકાવમાં હિતાવહ, અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. આ ધાન્ય કાળું, લાલ, અચ્છ અને પીત, એ ભેદે ચાર પ્રકારનું અને ગુણોમાં એક કરતાં એક અધિક છે. **(૧) અજાદ્રવ-શૂળ ઉપર:**—કાંગની ખીર ખાવી.

૧૨૫. કાંચકી.—સં૦ તોયપુષ્પી, લતાકરંજ. મ૦ સાગરગોટા, ગજગા, ગજરા. હિં૦ કટુકરંજા. કરંજવા. તા૦ કલારકોડી. તુ૦ ગજગેકાઇ. ક૦ ગજગ, ગડુગુ. તૈ૦ ગુચ્ચેપિક્કા, કચકાઇ, ગચ્ચા. ફા૦ ખાય, ઇબ્લીશ. અ૦ અકતમકત. ઈં૦ બોંડકનટ. લા૦ સિસાલપિનિયા બોંડુસેલા.

એ ઝાડને કાંટા હોય છે. એને નાની શીંગો આવે છે. તેમાં કાચકાં હોય છે. તેની છાલ ઘણી કઠિન હોય છે. અંદરનું મગજ ઔષધોના કામમાં આવે છે. કાચકાં મંદ દેવતામાં શેકી પછી અંદરનું મગજ કાઢી તેની ઔષધમાં યોજના કરવી.+ **કાંચકી:**—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ અને શોષક છે; તથા કફ, પિત્તાર્શ, શૂલ,

* કાંકડનાં પાંદડાં લીંબડા જેવાં હોય છે.

\+ કાંકચને કોઈ કોઈ કરકચ પણ કહે છે. એનું ઝાડ મધ્યમ કદનું થાય છે. એક ઇંચના આસરે લાંબાં અને ગોળ પાંદડાં એક બીજાની સામસામાં ઉગે છે. ડાળીઓના પાછળના ભાગ ઉપર નાના નાના વાંકા કાંટા હોય છે. ફૂલો મંજરીમાં ભરપૂર પીળા રંગનાં થાય છે. તેને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. તેમાં

સોજો, આધ્માન, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતાર્શ, અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ક્ષય, સુવારોગ અને પેટશૂળ એટલે પીડ ઉપરઃ**—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખાવું; અથવા કાચકાંનું ચૂર્ણ, લસણ, હિંગ અને સિંધવ સાથે ખાવું. **(૨) સોજા ઉપરઃ**—કાંચકીનાં, આકડાનાં અને એરંડાનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજો ઉતરશે. **(૩) ઉપદંશવ્યાધિ ઉપરઃ**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી, ઘી નાખી સાત દિવસ પર્યંત સેવન કરવો. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૪) જંતુ (કૃમિ, કરમ) પડવા ઉપરઃ**—કાંચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર અને પિત્તપાપડો ઘસી પાવો; અથવા કાચકાં અને હિંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવું. **(૫) વાયુના ગોળા ઉપરઃ**—કાચકાં શેકી તેની ભૂકી કરી ગોળમાં ખાવી. **(૬) નાનાં વાછરડાંની ઠંડી અને કૃમિ ઉપરઃ**—કાચકાં, અજમો અને લસણને એકત્ર કુટી પાણી કરી પાવું. **(૭) તાવ ઉપરઃ**—કાંચકીનાં પાંદડાંનો રસ ચાર તોલા પર્યંત કાઢી, તેમાં હિંગ બે ગુંજા પર્યંત મેળવી પાવો. આ ઔષધ વિષમ જ્વર સિવાય બધા પ્રકારના તાવ ઉપર ત્રણવાર પાવાથી ગુણ જણાવા લાગે છે. **(૮) આમ ઉપરઃ**—કાચકાં અર્ધા કાચાં શેકી ચૂર્ણ કરી, તે એક માસાભાર ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી ખાવું. **(૯) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ બને છે તે ઉપરઃ**—કાંચકીના પાલાનો રસ ૬ માસા અને હિંગ માસો ૧ શેકી પાણીમાં સાત દિવસ પાવું. આઠમે દિવસે ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધા ચોખાભાર, ૭ માસા પાણીમાં નાખી પાવું; એટલે કાળા પીળા દસ્તો થઇ ગાંઠ સાફ થઇ જશે. **(૧૦) જીભે કાતરા થાય છે તે ઉપરઃ**—કાંચકીના પાલાના રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવી. **(૧૧) ભાર ઉપરઃ**—કાંચકીનાં પાંદડાં, વાંસનો પાલો અને બકરીની લીંડીઓ એકત્ર કુટી ગોમૂત્રમાં બાફી શેવાતું થયા પછી તેનો પેટ ઉપર પાટો બાંધવો. **(૧૨) જ્વર (તાવ) ઉપરઃ**—કાચકાં શેકી ચૂર્ણ કરી તે મરી સાથે ખાવું. **(૧૩) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—કાચકાં શેકી તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખાવું અને ગુહ્દ્વારે ડાંગરનાં ફોતરાં (ભાતના છાલા)ની ધુણી દેવી; એટલે ઝાડાવાટે જંતુ પડશે.

૧૨૬. કાંજળ.—આ ઝાડ ખાડીમાં અથવા પાણીના ખાબોચીયામાં થાય છે. કાંજળનાં ઝાડ ઘણું કરી દાડમી જેવાંજ થાય છે, પરંતુ તેટલાં ચિકટ અને બળકટ હોતાં નથી. એ ફક્ત બાળવાના કામમાં આવે છે. એને બકુલવૃક્ષનાં ફૂલો જેવાં નાનાં અને સુવાસિક ફૂલો આવે છે.

૧૨૭. કાંટાસરીઓ.—સં૦ કુરંટક. મ૦ કોરાંટી. હિં૦ કટશરૈયા. બં૦ ઝાંટિ. તૈ૦ ગોરેડું.

આ ફૂલઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે; એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે. એના ઝાડના દેખાવ ઉપરથી ધોળો, પીળો, ભૂરો અને રાતો, એવા ભેદ છે. ફૂલોનો વાસ હોતો નથી. **ધોળો કાંટાસરીઓઃ**—કડવો, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, તીખો, ઉષ્ણ તથા દાંતોને હિતાવહ છે; અને વલિપલિત, કોઢ, વાત, રક્તદોષ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિષ, અને દારૂણાનો નાશ કરે છે. **રાતો કાંટાસરીઓઃ**—કડવો, વર્ણકારક, ઉષ્ણ અને તીખો છે. એ સોજો, તાવ, વાતરોગ, કફ, રક્તવિકાર, પિત્ત, આધ્માન, શૂલ, દમ, અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **પીળો કાંટાસરીઓઃ**—ઉષ્ણ, કડવો, તુરો તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, કફ, કંડૂ (ખરજ), સોજો, રક્તવિકાર તેમજ ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **કાળો કાંટાસરીઓઃ**—કડવો, તીખો અને વાત, કફ, સોજો, કંડૂ, શૂલ, કોઢ, વ્રણ તથા ત્વગ્દોષ (ચામડીના રોગો)નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) બાળકોને સળેકમ અને ઉધરસ થાય તોઃ**—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી મધમાં પાવો. **(૨) વીર્ય પતન ઉપરઃ**—ધોળા કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ જીરૂં નાખી આપવો. દિવસ ૭. **(૩) પિત્ત ઉપરઃ**—કાંટાસરીઆનો, કાળી તુળસીનો અને ભાંગરાનો પાલો એકત્ર વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી પાવો. **(૪) દાઢ દુઃખતી હોય તો તે ઉપરઃ**—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો અને અક્કલકરો એકત્ર ખાંડી દાઢ નીચે રાખવો. **(૫) મ્હોડું આવ્યું હોય તો તે ઉપરઃ**—પીળા કાંટાસરીઆનો પાલો, જાંબુડીની છાલ અને આમળાંનો કાઢો કરી કોગળા કરવા. **(૬) ગર્ભધારણને માટેઃ**—કાંટાસરી-

---

ચાર તો મધ્યમ ફીક્કા રંગની અને એક ઉપર લાલ છાંટ હોય છે. વચમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીકેશર હોય છે. એના ફળ ઉપર કાંટા હોય છે. તેમાં છીપની માફક ૧ અથવા ૨ કાંકચ હોય છે. એનો ગર્ભ સફેદ અને કડવો હોય છે. એની માત્રા ૧ માસાની છે.

આનાં મૂળો ગાયના ઘીમાં ઘસી ઋતુકાળે પાવાં. **(૭) દાંતમાંથી લોહી આવતું હોય તો:**—કાંટાસરીઆનો રસ અને મધ દાંતે ચોપડવું. **(૮) દંતકૃમિ ઉપર:**—કાંટાસરીઆનાં પાંદડાં ચાવવાં, અને દાઢ નીચે રાખવાં. **(૯) વાતરોગ ઉપર:**—પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠ, એનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ મિશ્ર કરી, તે પાવો; એટલે શરીર વાયુએ અકડાઇ ગયું હશે તો તે સારૂં થશે. **(૧૦) સોજા ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ ચોપડવો. **(૧૧) વીંછીના દંશ ઉપર:**—કાંટાસરીઆના પાલાનો રસ દંશની વિષમ બાજુના કાનમાં પાડવો. **(૧૨) સુવારોગ ઉપર:**—કાંટાસરીઆનો કાઢો કરી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો; અથવા કાંટાસરીઆનાં મૂળ ચાવી ખાવાં; કિંવા એનો કાઢો કરી રાતભર રાખી તે સવારે પીવો.

૧૨૮. કાંટી (કાંટાવાળા) ગોખરૂ.—સં૦ વનશૃંગાટક. મ૦ સરાટે, ધાકટેગોખરૂ. હિં૦ છોટેગોખરૂ. ક૦ નેગ્ગિલુ. તૈ૦ ચિરિપાલેરૂ. તા૦ નેરંજીલ. તુ૦ નેગ્ગિલુમુલ્લુ. મલા૦ નેરિનિલ. ફા૦ તુરંખારખસ્ક. અ૦ બકૂલતલ ખારખસ્ક. લા૦ ટ્રિબ્યુલસટેરેસ્ટ્રિસ.

આ એક ગોખરૂની જાતિ છે. એના વેલા થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ પાંદડાંનું શાક થાય છે. આ વેલા કાળી જમીનમાં થાય છે. ચોમાસામાં તે પુષ્કળ થાય છે. આ ગોખરૂને ઘણા કાંટા હોય છે, તે સુકાય એટલે વગડામાં જવાને માણસોને ઘણી અડચણ પડે છે. મોડા ગોખરૂને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એના ગુણ મોડા ગોખરૂ જેવાજ છે.* **ઉપયોગ:—(૧) ભ્રમપિત્ત ઉપર:**—ગોખરૂનો ને કોઠીના પાલાનો રસ ૪ પેસાભાર, ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૨) ગર્ભિણીની ધ્રુપણી ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬ માસા, ખડીસાકર અને ઘીમાં લેવું. **(૩) શરીરમાં થયેલી ગરમી ઉપર:**—ગોખરૂ સાધારણ ખાંડવા, તથા તેમાં ખડકમાં ઉત્પન્ન થનારી ગળોનો કંદ છ માસા નાખવો, તથા ૪૦ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ બાકી રાખી કાઢો કરી તે પ્રાતઃકાળે પાવો; અને તેજ ઔષધો શિલક રાખી તેમાં એક તોલો સાકર નાખી સાયંકાળે પૂર્વવત્ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો, અને ચાંદીઓ ઉપર કપૂરભેંડી અથવા પારસ પીપળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરતા જવું. આ પ્રમાણે ૪૨ દિવસ અને જરૂર જણાય તો વધારે દિવસ, એ ઔષધ આપવું. પથ્ય પાળવું. **(૪) ગરમીનો આજાર શરીરમાં જામ્યાથી શરીરપર ઢીમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:**—ગોખરૂ તોલો ૧, કંકોળ ૦। તોલો અને સાકર ૧ તોલો, એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે સતત સેવન કરવો. **(૫) તંતુપ્રમેહ, ધાતુસ્થાનની કડકી, ધાતુવિકાર, પ્રદર અને બાળકના પેટમાં શીતળા અને ગોવરૂં એની ચોટ બેસે છે તે ઉપર:**—ગોખરૂ ઘીમાં તળવા તથા તેની ભૂકી કરી રાખવી. દરરોજ પ્રાતઃકાળે અને સાયંકાળે ૧ તોલો ગાયનું ઘી લેઈ તેમાં અર્ધો તોલો ગોખરૂની ભૂકી અને અર્ધો તોલો ખાંડ કિંવા સાકર નાખી ૨૧ દિવસ સેવન કરવું. બાળકને ઉપલા મિશ્રણની સોપારી જેવડી ગોળી નિત્ય પ્રાતઃકાળે એક વખત આપવી. **(૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગોખરૂનો છોડ મૂળસુદ્ધાં ઉપાડી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી, સાકર અને મધ નાખી પાવો. **(૭) મુતરખડા (પથરી) ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી મેંઢીના દૂધમાં સાત દિવસ આપવું.

૧૨૯. કાંટેરી ડાંબા.—વગડામાં એક પ્રકારનો ધોળો કાંટેરી ડાંબો થાય છે, તે પાંચ છ મહીના રહે છે. એનાં ઝાડ અડધું માથોડું ઉંચું હોઈ તેના ઉપર કાંટા હોય છે. એનું શાક કરે છે, પરંતુ તેનો સ્વાદ કાંઇક કમી હોય છે.

૧૩૦. કાંડવેલ.—સં૦ કાંડીર. મ૦ હિં૦ કાંડવેલ. બં૦ હાડભાંગા. ક૦ મણીગુરબળી, સાંડુબળી. મંગરબળી. તે૦ નાલ્લેરૂ. તા૦ આરૂગણી, સાંડુવેરૂ. મલા૦ ચણારંપલંડા. ગો૦ સાડાબળી. લા૦ વિટિસ્-કોંડેગ્યુલારિસ્.

કાંડવેલ એ થુરીઆ જેવી હોય છે, અને તેના કરતાં ઘણી બારીક હોય છે. એની વેલ હોય છે. એને નાના નાના પેરીઆ હોય છે. કાંડવેલમાં ત્રિધારી કાંડવેલ, ચોધારી કાંડવેલ, એવી જાતો છે. કાંડ-

* કાંટીગોખરૂનાં જમીન ઉપર છાતલાં થાય છે. પાંદડાં ચણા જેવાં પણ કાંઇક મોટાં અને ફૂલ પીળાં હોય છે. અમારા ગામડાંમાં એ પુષ્કળ થાય છે. યદ્યપિ શાલીગ્રામજી એને છ કાંટા બતાવે છે, પણ એને ત્રણ ખૂણા હોય છે, તેમાં બે ઉપર અકેક કાંટો હોય છે, ત્રીજા ઉપર નહિ જેવોજ હોય છે.

વેલીનો પુષ્કળ વિસ્તાર હોય છે. ત્રિધારી કાંડવેલને 'હાડ સંધિ' કહે છે. તેનું વર્ણન 'હાડસંધિ' એ શબ્દમાં આપેલું છે. **કાંડવેલ સાધારણ:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, સારક અને પિત્તલ છે; તથા કફ, ગુલ્મ, લૂતા, દુષ્ટ વ્રણ, પ્લીહા, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય, શૂળ, વાયુ અને મલસ્તંભનો નાશ કરે છે. **ચોધારી કાંડવેલ:**—ભૂતોપદ્રવ તથા શૂળનો નાશ કરે છે; અને ઉષ્ણ, આધ્માન વાયુ, તિમિર, વાતરક્ત, અપસ્માર તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં જામેલી અથવા સર્વ પ્રકારની ગરમી ઉપર:**—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી, પીલી, બે તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી રસ કાઢવો; તેમાં એટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી દિવસ ૭ સુધી એક વખત અથવા બે વખત આપવો. પથ્ય મોળું ખાવું. એથી ચાંદી, ક્ાત્રા, સ્રાવ, ઇત્યાદિ સર્વ વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) સ્ત્રીઓના રજોદોષ ઉપર:**—કાંડવેલ ભરસાળમાં શેકી ૨ તોલા રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી તથા ગોપીચંદનની ભૂકી ૧ તોલો, અને ખડીસાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી આપવું.

૧૩૧. કાંડોળી.—કાંડોળીને 'સારઢોળ' પણ કહે છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. કાંડોળીના ઝાડનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. કાંડોળીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફૂલો લાલ હોય છે. એ ઝાડને આંબા પ્રમાણે વસંતઋતુમાં મોહોર આવી ફળો આવે છે. એ વખતે જુનાં પાંદડાં સર્વ ખરી પડેલાં હોય છે. ફળનો આકાર બદામ જેવો હોય છે. એ પોચાં હોય છે. આ પાકેલાં ફળ ગળચટાં લાગે છે એટલે તેને કોઈ કોઈ ખાય છે. જંગલી લોકો એ ફળમાંની દાળની ઢીલી દાળ કરી ખાય છે. એની ડાળીઓ મોગલાઈ એરંડા જેવી પોચી હોય છે. કાંડોળીનાં મૂળોનો રંગ લાલ હોય છે. આ મૂળો ઠંડાં છે. કાંડોળીના ઝાડને સફેદ ગુંદ આવે છે તે ઉપયોગી છે. તેને 'કથલ્યા ગોંદ' કહે છે. આ ઝાડ ઇમારતના ઉપયોગનું નથી. એની છાલ ઉપર રમુજ માટે કોઈ કોઈ લખે છે, અને એ છાલ ઉપર કંઇક મંત્ર લખી આગપેણ જવા માટે ગળે બાંધે છે. કાંડોળીનાં ઝાડ કુટી તેમાંથી રેસા કાઢે છે. **(૧) નાના બાળકને તથા મોટા માણસને મુબારકી થાય તો તે ઉપર:**—કાંડોળીનાં મૂળ, પાંગરાનાં મૂળ, હેંદુનાં મૂળ અને ઉંબરાનાં મૂળ, એ સર્વને ઘસી તે આપવાં. **(૨) અતિસાર ઉપર:**—કાંડોળીની છાલ ઘસી આપવી. **(૩) પરમો અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—કાંડોળીની છાલનો, પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તે સાકર નાખી આપવો; અથવા કાંડોળીનાં મૂળ ઘસી ખડીસાકર નાખી પાવાં. કાંડોળીનો ગુંદ પણ ધાતુવિકાર ઉપર આપવો. **(૪) ગરમી, પ્રમેહ, અને સ્ત્રીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—કથલા ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખડીસાકર નાખી આપવો. **(૫) શીણ અને વાયુ ઉપર:**—કાંડોળીની છાલ પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી તેણે સ્નાન કરવું.

૧૩૨. કાંસકી પેટારી.—સં૦ અતિબલા. મ૦ મુદ્રિકા, ચક્રભેંડી, કાસલી. કો૦ ચુચે, ચોંચે, વ૦ કકઈ. હિં૦ કંગઇ. બં૦ પીતવેડેલા. ક૦ મુલ્લુદુરવે. હાઉમેકકે. ઇં૦ ઇંડિયનમેલો. લા૦ એબ્યુટિલન્ ઈંડીકમ્.

આ ઝાડ "**મુદ્રિકાનું ઝાડ**" "**ચુંચા**" "**મુદ્રાવળ**" "**મદની ચક્રભેંડી**" એ વગેરે બીજાં નામે પણ ઓળખાય છે. એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ પર્યંત ઉંચાં વધે છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં, કિંચિત્ દોઢ પડતી પહોળાઇવાળાં અને અણીઓ ચીંચોળાઈ ગયેલી તથા એક આંગળ પહોળાઈ અને ચાર આંગળની લંબાઇવાળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર પાંદડાંનાં ડીંટાં પાસે ફળ આવે છે, એ નાની સોપારી જેવડાં હોય છે. એનો આકાર મુદ્રાકૃતિ હોય છે. નાનાં બાળકો એ ફળની વીંટીઓ પહેરે છે. એ ફળ લીલાં હોય છે ત્યારે ચીકણાં હોય છે. એ ફળનાં બિયાં બળદાણાનાં બિયાં પ્રમાણે લીલાં હોય ત્યારે મીઠાં લાગે છે. આ બિયાંનો પણ **બળબીજ** પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મુદ્રિકાના ઝાડની જાતનું "**ફટાકડી**" કરીને વેંતભર ઉંચાઇનું કોકણ પ્રાંતમાં નદીકિનારે થનારૂં એક ઝાડ છે. એને રાતા રંગની મુદ્રિકા આવે છે. બાળકો એ ફળને નળકંડમાં નાખી ફટાકા પ્રમાણે અવાજ કરે છે. પેટારીનું એક જંગલી ઝાડ છે તે આથી જૂદું પડે છે. પેટારીના ગુણ બળદાણા જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—પેટારીનાં મૂળીઆં ચાવી ખાવાં કિંવા પાંદડાંનો રસ કાઢી પીવો. **(૨) ગર્ભપાત ન થવા માટે:**—પેટારીનાં મૂળીઆં કુંવારી છોકરીએ કાંતે ૯ સતરના સમાન દોરડા લેઈ તેમાં ગાંઠી કંમરે બાંધવાં. **(૩) મૂત્રદાહ બંધ કરવા માટે:**—

પેટારીનાં મૂળીઆંનો ક્વાંટ કરી આપવો, એટલે કે તે મૂળીઆં ૧૬ તોલા પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે પાણી આઠ તોલા પર્યંત આપવું. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—પેટારીનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં; અથવા પેટારીનાં પાંદડાંનો રસ નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૫) શૈત્ય, કફ અને દાહયુક્ત એવા વિષમજ્વર ઉપર:**—પેટારીનાં મૂળીઆં અને સુંઠનો કાઢો બે અથવા ત્રણ દિવસ આપવો.

૧૩૩. કિરમાણી અજમો:—(સં૰ ચૌર) આને ચાર અજમો પણ કહે છે. આ પર્શિયા દેશમાં થાય છે. આ બીજ અરબસ્તાન અને પર્શિયા દેશમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવે છે. એ કડવાસ પડતાં હોય છે. આ આંબામાંથી એક સત્વ શોધી કહાડેલ છે. તેનું "સૅંટોનાઇન" એવું ઇંગ્રેજી ભાષામાં નામ છે. એ એક રશિયન વૈદ્યે સને ૧૮૩૦ ની સાલમાં શોધી કહાડેલ છે. એ સત્વ ૧–૨ કે ૩ રતિ સુધી કૃમિ (કરમ) ઉપર સાકરમાં રાત્રે અપાય છે; અને સવારે સુંઠનો કાઢો અથવા એરંડતેલ આપવું જોઇએ. સુંઠનો કાઢો આપ્યો ન હોય તો આ ઔષધનો પ્રભાવ કાંઇ પણ નજરે આવતો નથી. એ ઉપરથી આ ઔષધ લુલું છે એમ કહેવાય છે. કારણ સુંઠ એ એવી નથી કે આ ઔષધ લંગડા જેવું થાય. હાલ આ ઔષધનો હિંદુસ્તાનમાં ઘણોજ વપરાસ છે, પરંતુ એના માથે મારનાર અહીં પુષ્કળ ઔષધો છે, એમ શોધવાથી સમજ પડે છે. આપણે અહીં આ જાતિનાં ઝાડ જેને સાષ્ટી પ્રાંતમાં "મારએટી" અથવા "સુરબંદ" કહેવાય છે તે છે. એનું વર્ણન આગળ આવશે. **કિરમાણી અજમો.**—કડવો, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, વૃષ્ય અને લઘુ છે. એ ત્રિદોષ, અજીર્ણ, કૃમિ, શૂળ, અને આમનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ અજમા પ્રમાણે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિરોગ ઉપર:**—કિરમાણી અજમો પ્રાતઃકાળે ઠંડા પાણીમાં આપવો અથવા પાનબીડીમાં ખાવો, એટલે કૃમિરોગ (જંતુવિકાર) દૂર થાય છે.

૧૩૪. કિંજળી.—કિંજળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. કિંજળીનું લાકડું ઇમારતી કામમાં સારૂં ઉપયોગી છે. જાદૂ–ટપકા વગેરે ચાલે નહિ માટે કિંજળીની લાકડી કોઇ કોઇ પાસે રાખે છે. એને કિંદળ પણ કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ ઉપર:**—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨) પટકી (કોલેરા) ઉપર:**—કિંજળીનાં પાંદડાંનો રસ આશરે પાશેર પર્યંત પાવો. **(૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—કિંજળીનાં પાંદડાંના રસમાં ભેંસનું ઘી નાખી અને તેમાં સિંધાલુણ ઘસી પ્રતિ દિવસે ચાર પાંચ વાર કાનમાં પાડવું. **(૪) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—કિંજળીના કુમળા તોરાનો અને છાલનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. **(૫) વિસર્પ અને વિસ્ફોટકરોગ ઉપર:**—કિંજળીની છાલનો રસ કાઢી તેમાં કુમળી ધ્રો તથા ચોખા વાટી તેનો લેપ કરવો.

૧૩૫. કીડામારી.—મ૰ ગિંધાન, ગંધન, ગંધક. હિં૰ કીડામારી. ક૰ કરિગિડ, કત્તગિરી. તૈ૰ ગાડિદગાડાપારા. તા૰ અડુટિનાપાલાઇ. મલા૰ અડુટિનપાલી. ઈં૰ બ્રેક્ટિએટેડ. લા૰ એરિસ્ટોલોચિયાબ્રેક્ટીટા.

આ વનસ્પતિ વર્ષાયુ છે. એને મરાઠીમાં 'ગંધાટી' પણ કહે છે. એના વેલા હોય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એ નદીકિનારાપર કાળી જમીનમાં શ્રાવણ માસમાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાંનો રસ ઘણો કડવો અને ઉગ્ર છે. **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોની આંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કીડામારીનો રસ અથવા પાલો વાટી ક્ષત ઉપર ચોપડવો, એટલે કીડા મરે છે. **(૨) દાદર ઉપર:**—કીડામારીનાં પાંદડાંનો રસ, એરંડતેલમાં મેળવી ચોપડવો. **(૩) પેટપીડ ઉપર:**—એનાં બે પાંદડાં પાણીમાં મસળી પાવાં. **(૪) નાના બાળકોના મળ સાફ થવા માટે:**—એનાં પાંદડાં ડુંટીએ બાંધવાં. **(૫) શીતજ્વર અને સંતત જ્વર ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો, એટલે તાવ તત્કાળ જાય છે; અથવા તેનો કિંચિત્ રસ સેવન કરવાથી પણ જાય છે. **(૬) કૃમિ ઉપર:**—કીડામારીનો રસ કાઢી પાવો, અથવા બીયાંના ચૂર્ણની ફાકી આપવી. **(૭) સોજા ઉપર:**—કીડામારી, સમુદ્રફળ, માલકાંકણી અને મરી, એ વાટી લેપ કરવો.

૧૩૬. કુકરપાહાનો વેલો (કુકડવેલ).—સં૰ દેવદાલી. મ૰ દેવડાંગરી, કાંટઇંદ્રાવણ. હિં૰ સોનૈયા, બંદાલ, ઘઘરવેલ, બિદાલી. બં૰ દેયાતાડા. ઈં૰ બ્રિસ્ટલીલ્યુફા. લા૰ લ્યુફાએકીનેટા. ક૰ દેવદાળી. દેવડંગર. તૈ૰ કાતરગંડી.

કુકરપાડાના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં કંકોડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ઘણાં વર્ષોના જુના વેલાની જમીનમાં ગાંઠ બનેલી હોય છે. કુકરપાડાના ફળનો આકાર કંકોડાના જેવોજ હોય છે, અને તે ઉપર તેવાજ કાંટા હોય છે. એ ફળો સુકવી ભાગવાથી અંદરથી બીયાં વગેરે નીકળી જઇ જાળી જેવી રેષાઓ નીકળે છે. એ ઘણીજ કડવી હોય છે. મરાઠીમાં કુકરપાડાને 'કાંટેઇંદ્રવણુ' પણ કહે છે.* **કુકરપાડાનો વેલો:**—કાંતિકારક, ઉષ્ણ, કટુ, તીખો તથા તીક્ષ્ણ છે; અને પાંડુ, કફ, દમ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, કમળો, કૃમિ, હેડકી, તાવ, સોજો, વિષદોષ, ભૂતબાધા, અરૂચિ તથા ઉંદરનું વિષ, એ સર્વનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—સારક, કડવાં અને ગુલ્મ, કૃમિ, કફ, શૂળ, અર્શ અને કમળો, એનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—કુકરપાડો, પાણીમાં વાટી તે પાણી ગાળી તે રસ, વિષનું જોર તથા પીનારની શક્તિ જોઈ પાવો. ઉતાર ઘી. આ ઔષધ જૂદી જાતિના સર્પના વિષ ઉપર પણ ચાલે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુકેલા ફળની રેષાઓ એક ગુંજાથી બે ગુંજા પર્યંત પાણીમાં મેળવી, તે પાણી બે તોલા પર્યંત પાવું. ઉતાર ઘી. **(૨) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુકરપાડાના વેલાનો રસ નાકમાં પાડવો, અથવા કુકરપાડાનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર લેઈ નાકે સુંઘવું; એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઈ બે પ્રહરમાં કમળીનો રોગ ઉતરશે. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં બીજ અને ગોળ, એ પીલુડીના રસમાં વાટી ગુદા ઉપર લેપ કરવો; એટલે સણકા તત્કાળ બંધ થાય છે. **(૪) ગંડમાલા ઉપર:**—કુકરપાડાનાં બીજ વાટી તેનું એક ટીપું અને માણસના મૂત્રના ચાર ટીપાં એકત્ર કરી કાનમાં પાડવાં. **(૫) મધુરા ઉપર:**—કુકર-પાડાની જાળ પાણીમાં મસળી તે પાણી શરીરે ચોપડવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સિંધવ અને કુકર-પાડાનાં બીજ કાંજીમાં વાટી મસા ઉપર લેપ કરવો; અથવા કુકરપાડાના કાઢાથી ગુદપ્રક્ષાલન કરવું, અને ચૂર્ણ કરી ધુણી આપવી; કિંવા કુકરપાડાનો હિમ કરી પીવાથી તેને ગુદાંકુર થશેજ નહિ. **(૭) સન્નિના તાવ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં મૂળ કાને બાંધવાં. **(૮) પાંડુરોગ ઉપર:**—કુકરપાડાનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં અથવા પાણીમાં ચાર માસા આપવું, એટલે એક મહિનામાં પાંડુરોગનો નાશ થશે.

૧૩૭. કુબી:—(સં૦ પેલી.) એ ભાજી યુરોપિયન લોકોએ યુરોપથી આ દેશમાં આણેલી છે. એ પહેલાં અહીંના લોકોને આ શાકની માહિતી નહોતી એમ કહે છે. કુબીમાં ત્રણ ચાર જાતિ છે. જેને ગઠ્ઠો થાય છે તે ઉત્તમ હોય છે. આ ભાજી ઉત્તમ પોષ્ટિક છે. **કોબી** કે **કુબી:**—જેને કંદ થાય છે. તે મધુર, રૂક્ષ, સ્વચ્છ, શીતલ, ભેદક, ગ્રાહક, રૂચિકર તથા ગુરૂ છે, અને પિત્ત, કફ તેમજ વાયુનો નાશ કરે છે. એના કંદના પણ તેજ ગુણો છે. **કુબી,** જેના પાંદડાંનો **ગઠ્ઠો** થાય છે તે-મધુર, વૃષ્ય, પાકકાળે તીખી, કડવી, ગ્રાહક, શીતળ, લઘુ, પાચક, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય અને વાતકર છે; તે કફ, પિત્ત, જ્વર પ્રમેહ, કોઢ, ઉધરસ, રક્તદોષ અને પિત્તજન્ય ભ્રમનો નાશ કરે છે.

૧૩૮. કુબો:—(સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ તુંબા, ગોમા. કો૦ શેતવડ, શેતકુંભા, તુંબા. હિં૦ ગૂમા, ગુમા, દણહલી. બં૦ પલઘયા. ક૦ તાં૦ તુ૦ તુંબે. મ૦ તુંપા. તૈ૦ ગયસચેટ્ટુ, ગલુગતુમ્મિ. લા૦ લ્યુકાસ્ સિફેલોટમ્.)

આ ઝાડ નાનાં હોઈ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને લાંબાં હોય છે. એનાં ફૂલો બારીક ધોળા રંગનાં હોય છે, અને તે શિવને ચડાવે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂનાં ખંડેરોમાં પણ ઉગે છે. ગુણમાં એ ઉષ્ણ અને વાયુ ઉપર અકસીર છે. **કુબો:**—રૂચિકર, તીખો, ભેદક, પથ્યકર, મીઠો, સારક, રૂક્ષ, ગુરૂ, ખારો તથા વાતપિત્તકર છે; અને વાત, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, આમ, સોજો, કમળો, તમકશ્વાસ, કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં:**—સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, ગુરૂ, ભેદક તથા તીખાં છે. એ કમળો, મેહ, તાવ અને સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુબાનાં પાંદડાંના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૨) પેટપીડ અને નળ ફુલે તે ઉપર:**—

* હિંદુસ્તાની વૈદ્યો આ ફળ અત્યંત કડવાં હોવાથી કેટલીક ઔષધીના ક્વાથમાં નાખે છે. ઘોડાના શરીરમાં જો કૃમિ પડ્યા હોય તો બીજા મસાલાની સાથે તેને આ ફળ ખવરાવે છે. આની તુરીયાના જેવી નસોવાળાં ફળોની બીજી બે ત્રણ જાતો થાય છે. એના ફળમાં પાણી ભરી રાખી તેનો રેચ લે છે તે ભયંકર છે; પરંતુ એ રેચ ઉધરસને શાંત પાડે છે.

કુબાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ખારેકમાં નાખી પાવો. **(૩) વાયુએ અતિશય જોર કર્યું હોય તો:**—કુબાનો અંગરસ મધ નાખી શક્તિ પ્રમાણે છ માસાથી ૧ તોલા સુધી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—કુબાનો રસ ત્રણ માસા, ફુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી બે ગુંજાભાર, અને મધ ૬ માસા એકત્ર કરી ખરલ કરી ચાટણ કરી આપવું. **(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—કુબાના રસનું અંજન કરવું. **(૬) કમળીના રોગ ઉપર:**—કુબાના રસનું કિંવા કુબાના રસમાં હિંગ ઘસી તેનું અંજન કરવું. **(૭) સોજા ઉપર:**—કુબો અને કડવો લીમડો એનાં પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી બાફ આપવી, એટલે પરસેવો વળી સોજો ઉતરે છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—કુબાનો રસ નાકમાં પાડવો.

૧૩૯. કુરકુલા:—કુરકુલા ઉકરડામાં અને ભીની જમીનમાં થનારા રોપો છે. એની આકૃતિ અળવી જેવી છે. એની ઉંચાઈ વેંત કરતાં વધારે થતી નથી. એનાં પાંદડાં કારંદાનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ ગોળ અને ઘણાં નાનાં હોય છે. કુરકુલાનું એકજ પાંદડું ઉપર આવે છે એટલે તેને ડાંટાં સુદ્ધાં તોડી કાઢે છે. એનું શાક અળવી જેવું પરંતુ સ્વાદ વગરનું થાય છે. એમાં ચણાની દાળ નાખવી જોઇએ.

૧૪૦. કુવા:—આ વૃક્ષો સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાથી ઘણી છાયા મળતી નથી, કારણ એ ૫૦–૬૦ હાથ ઉંચું વધે છે; અને ૨–૨॥ હાથ પહોળું હોય છે તથા ઉપરના ભાગમાં પણ ઘણું વિસ્તારવાળું નથી હોતું. એ વૃક્ષનું લાકડું કઠિન અને સીધું હોય છે. એ માટે તેની ડોલકાઠી કરે છે. ગોમાંતક અને કર્નાટકમાં એને 'કુવા' કહે છે. એને નાગની ફણી જેવાં રાતાં ફૂલો આવે છે, એટલે એને 'નાગણિનું વૃક્ષ' એમ પણ કહે છે. એનું ફળ ફોડવાથી તેનો વિલક્ષણ વાસ આવે છે; તથા તેમાં બે કાળાં બી હોય છે. એની અંદરનો ગર્ભ બાળકો ખાય છે. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે.

૧૪૧. કુળઇ:—(સં૦ સુષવી, મ૦ ફોડણી.) જેઠ મહિનાની આખરે જ્યારે એકાદ વરસાદ પડે છે ત્યારે આ ભાજી રાનમાં જ્યાં ત્યાં ઉગી નીકળે છે. રાતી માટીની જમીનમાં અને ડુંગરી પ્રદેશમાં એ પુષ્કળ થાય છે. એ ભાજીના કાંદા ધોળા હોઇ તે જમીનમાં હોય છે. એ ભાજી કેવળ લીલોતરી જેવી છે. કુળઇની કુમળી ભાજી માત્ર ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ભાજી સ્વાદે સારી છે. તેને બાફીને અથવા પેહેલાં મીઠું લગાવી ખુબ મસળી પાણી કાઢી નાખીને પછી વઘારે છે. **કુળઇ:**—શીતળ, સ્વાદુ, વાતકર, કફકર અને ગુરૂ છે.*

૧૪૨. કુંદ (કાગડો):—સં૦ બં૦ મ૦ કુંદ. કો૦ કુંદકાગડો. ક૦ સુરાગિ. તૈ૦ મોલ્લ. હિં૦ કુંદેકાવૃક્ષ. કુન્દેકા ફુલ.

કુંદના વેલા હોય છે. એ વેલા ચંબેલીના વેલા જેવા થાય છે. એને આસો કારતક માસમાં ફૂલ આવવા માંડે છે. આ ફૂલ રાનમોગરી પ્રમાણે હોય છે. એ કાંઇક લાંબાં હોય છે. એને ચૈત્ર વૈશાખમાં ઘણો ભર આવે છે. એનો ઘણોજ વાસ આવે છે, પરંતુ તે સહેજ ઉગ્ર હોય છે.

૧૪૩. કુંવાડીઓ:—સં૦ ચક્રમર્દ. મ૦ તરોટા, ટાળકા૦ હિં૦ પવાડ–ર, ચકવડ. બં૦ એડાંચી, ચાકુંદા, ચાટકાટા. ક૦ ટકરીકે, હુંસલગિતગચે. તૈ૦ તાંટ્યમુ. તગિરિસ. તા૦ તગરે, વિંદુ. તુ૦ તજંકુ. મલા૦ તકર. ગો૦ તેકિલો. ફા૦ સંજીસવોયા, ઈં૦ ઓવલલીન્ડ કેસ્યા. લા૦ કેસ્યાટોરા.

જંગલી શાકમાં કુંવાડીઓ એ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. વરસાદ પડયાને પંદર દિવસ થતાંજ કુંવાડીઓ, શાક કરવાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડ સુમારે કમરપૂર ઉંચાં વધે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવી બારીક શીંગો આવે છે. એ શીંગોમાં મેથીનાં જેવાં બિયાં આવે છે. ગરીબ લોક કુંવાડીઆની ભાજી ઉપરજ કેટલાક દિવસ કાઢે છે. **કુંવાડીઓ:**—મીઠો, રૂક્ષ, લઘુ, કડવો, શીતળ તથા ખારો છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાદર, કફ, કોઢ, કૃમિ, દમ, મસ્તકશૂળ, વ્રણ, મેદોરોગ, પ્રમેહ, ત્રિદોષ, અરૂચિ, તાવ, મલ–મૂત્ર–સ્તંભ, મેહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ:**—ગ્રાહક, ઉષ્ણ, તીખાં, અને કફ, કોઢ, દમ, ઉધરસ, કંડૂ, વિષ, દાદર, સોજો, ગુલ્મ, અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. એના પાલાની **ભાજી:**—

* વગડાઉ લોકો આ કુળઇને "કણઝરા"ના નામથી ઓળખતા હોવાનું બેધડક રીતે જાહેર કરે છે; પરંતુ એને યોગ્ય બીજી કશી બાબતો નિઘંટમાંથી મળી આવી નથી. પદેજીએ કણઝરો નિ. નં. ૧૭૩ બીજો બતાવ્યો છે, તેમજ સં૦ સુષવી એ કલોંજી જીરાનું નામ પણ દેખાય છે.

લઘુ, પિત્તકર, ખાટી, તેમજ ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, દરાજ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, ઉધરસ તથા દમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૨) કાળફુણી ઉપર:**—ધોળા કુંવાડીઆનો પાલો ૭ દિવસ ચોપડવો. **(૩) દાદર ઉપર:**—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ, લીમડાના રસમાં મિશ્ર કરી ચોપડવો. **(૪) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. **(૫) પુષ્ટતાને માટે તથા અંગમાં ગરમી થઇ લોહી રહેતું નથી તે ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં મૂળ લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી સુકવવાં અને તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી રાખવી. પ્રતિ દિવસ પ્રાતઃકાળે ઘી ૨ તોલા, સાકરની ભૂકી ૧ તોલો, એમાં એ ચૂર્ણ ૪ માસાથી ૧ તોલા પર્યંત કાલવી ચાટવું. એના યોગથી લોહી શુદ્ધ થઇ શક્તિ પણ વધે છે. **(૬) આદારીશી ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં બી કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૭) ખરજવા ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં બીયાં ૬ ભાગ, બાવચો ૪ ભાગ અને ગાજરનાં બી ૨ ભાગ, એનું ચૂર્ણ માટલામાં ઘાલી ગોમૂત્રમાં ૮ દિવસ પલાળી રાખીને પછી ચોપડવું. એ ઔષધ સુકાવા ન દીધું હોય તો વર્ષભર ઉપયોગમાં આવે છે. **(૮) વસામેહ ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં મૂળનો કાઢો પાવો. **(૯) બદ ફુટવા માટે:**—કુંવાડીઆનો પાલો બારીક વાટી તેની ગોળી કરી બદ ઉપર બેસાડવી, એ પ્રમાણે એકેક પહોરે તાજી ગોળી બેસાડવી; એટલે બદ ફુટે છે. **(૧૦) વાછરડાંને કિંવા ઢોરોને કરમ પડ્યા હોય તે ઉપર:**—કુંવાડીઆના પાલાનો રસ કાઢી તેમાં તેટલીજ છાશ નાખવી અને ગંધક ૧ તોલો અને હિંગ ૫ તોલા પર્યંત લઈ, બન્નેની ભૂકી કરી તેમાં મિશ્ર કરી પાવી. વાછરડાંને આપવાનું હોય તો રસ નવટાંક અને ઔષધો ચતુર્થાંશ જોઇએ. મોટાં ઢોરોને અચ્છેરથી શેર પર્યંત રસ અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઔષધો જોઇએ. **(૧૧) શીતપિત્ત ઉપર:**—કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી પાવું.*

૧૪૪. કુંવાર—સં૦ કુમારી, ગૃહકન્યા. મ૦ કોરફડ. કો૦ કુવારકાંડે. હિં૦ ઘી ગુવાંર, કુવારપઠ્ઠા. બં૦ ઘૃતકુમારી. ક૦ લોઇસર, કટાલિગિડ. તા૦ કટ્ટાલે. તૈ૦ કાલાબાંડા, પિન્નગોરિંટકલવંદ, વિરજાજીતોગે. તુ૦ નોલિસરા. મલા૦ કટ્ટાવાલા. ફા૦ દરખ્તેસિબ્ર. અ૦ મુસબર. ઇં૦ બાર્બેડોઝ ઍલોઝ. લા૦ ઍલોઇ બાર્બેડેન્સ.

એળીઓ એટલે કાળોબોળ જેમાંથી બને છે તે વનસ્પતિનું નામ કુંવારપાઠું છે. એ ઇંગ્રેજી વર્ગવારી પ્રમાણે 'લિલિએસી' નામના ઉદ્ભિજ વર્ગમાં ભળે છે. આનું ઘૃતકુવારી નામ કેમ પડ્યું એ નિશ્ચયાત્મક જણાતું નથી, પરંતુ એવો તર્ક થાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં કુંવારના તાજા કડકા ઘીમાં તળી તે ઘી ઔષધમાં વાપરતા હશે, આથી એ નામ પડેલ હશે. કુંવારના મુળ સુદ્ધાં ઉખેડી લીધેલ છોડ હવામાં ટંગાવી રાખેલ હોય તે જમીન અને પાણીનો આશ્રય મળવાથી ઉગે છે અને વધે છે, તેથી તેનાં ગૃહકન્યા, તરૂણી એ નામો પડેલાં હશે. અમરાઅજરા, સુકંટકા, સ્થૂલદલા, અફલા, સુરસા, અતિપિચ્છિલા આ સર્વે સંસ્કૃત નામો ખુલ્લેખુલ્લાં અન્વર્થક છે. એનાં પાડાં જાડાં હોઈ તેમાં રસદાર ગર્ભ હોય છે, તે ઘણો કડવો હોય છે. એ પાઠું અંગારામાં શેકી તેનો પાતળો રસ કાઢી, તેમાં થોડો ગોળ નાખી નવા જન્મેલા તુરતના બાળકને પ્રથમ એક બે દિવસ ગળથુથી કરી પાય છે; પછી તેને માતાના દૂધનો અભ્યાસ કરાવે છે. કુંવારને કાર્તિક—માર્ગશીર્ષના અરસામાં મધ્યમાંથી દાંડા ફુટી ઉપર તોરા આવે છે. એ દાંડાને ગુજરાતમાં શેલરાં (શેલડાં) અને મરાઠીમાં 'શેલારે' કહે છે. એ છોલી એનું શાક અને કઢી કરે છે તે ઉત્તમ થાય છે. તેના કુમળા તોરાને દોડી કહે છે. તેની કઢી સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એ શેલરાં પાકી જાય એટલે તેને રાવળીયા કહે છે. તેના ઉપર લાલ રંગનાં ફૂલ થાય છે. આ રાવળીયાને લોકો કશા ઉપયોગમાં લેતા નથી. કુમળા તોરા ઘીમાં તળી ખાય છે. એ ભાજી ફરમાશી હોઈ મોંઘી મળે છે. ગુજરાતી લોકો કુંવારનું અથાણું કરે છે. કુંવારના ઉપરનાં પાંદડાં સૂકાય કે અંદરથી નવાં પાંદડાં ફૂટી એ વનસ્પતિ હમેશાં તાજી રહે છે. એ આ વનસ્પતિમાં મોટો ચમત્કાર છે. એનાં ડીંટાંમાંથી અંકુર ફૂટી એની વૃદ્ધિ થાય છે. કેટલેક ઠેકાણે કુંવારનાં મોટાં વનો હોય છે. **એળીયો**—(સં૦ એલીયક. મ૦ કાલાબોળ,

* કુંવાડીયા (પવાડીયા) નો ક્ષુપ થાય છે. પાંદડાં ગોળ અને એકેક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ થાય છે. ફૂલ પીળાં અને એના ઉપર ફળી થાય છે. બીજ, મૂળ, છાલ અને પાંદડાં વપરાય છે. એનાં બીનો રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. બીજમાંનો ગર પીળો હોય છે.

એલ્યાઓળ. હિં૦ એલવા. તે૦ મોલં. ઈં૦ સોકોદ્રન એલોઝ. લા૦ આલોશોકોટ્રીના. ફા૦ મુસબ્બીર. યુના૦ ફેકટા. અ૦ સીબર સુકૃતરે) **એળીયાની બનાવટ અને તેનું બાહ્યસ્વરૂપ:**—બે પ્રકારનો એળીયો બજારમાં મળે છે. એક કુંવારનો સુકવેલો અંગરસ અથવા તેનાં પાંદડાં ઉકાળી તૈયાર કરેલા કાઢાનો બનાવેલ હોય છે. તેમાંથી સોકોટ્રીન (સીકોતરીયો) એળીયો ઉત્તમ માનેલો છે, તે ઉપરથી કઠણુ અને કાળાશ પડતા રંગના હોય છે. ભાગવાથી ભાગેલ બાજુ તરફથી જોતાં તે સુંવાળો હોઇ રાળની માફક ચકચકતો હોય છે. સુગંધીવાળો હોઇ સ્વાદમાં ઘણોજ કડવો હોય છે. આ જંગબાર તરફથી મુંબાઇ આવી બહાર દેશ તરફ જાય છે. (૨) જાફરાબાદી એળીયા જાફરાબાદ સંસ્થાનમાંજ તૈયાર થાય છે. તેના ગાંગડા ગોળ આકારના અને ઉપર નીચે ચપટ વડી હોય છે. તેનો વપરાશ હિન્દુસ્તાનમાં થાય છે. ઔષધી ઉપયોગ માટે એળીયો વાપરવાનો હોય તો ફરીથી પાણીમાં ઉકાળી તેમાંનો ગારો કહાડી તે ફરી જાડો કરવો પડે છે. એવી રીતિથી તૈયાર કરેલા શુદ્ધ એળીયાનો ઉપયોગ ઇંગ્રેજી રસાયન શાસ્ત્રી અને ઔષધી વેચનારા કરે છે. તે તેનો કસ મેળવવાને દરરોજ તપાસ કરે છે. એળીયો ટાઢા પાણીમાં પિગળતો નથી પરંતુ પાણી ઉનું કર્યું એટલે પિગળે છે. તેનો રસ કેટલીક વાર રહેવા દેવાથી તેની નીચે રાળ જેવું સત્વ જામે છે. તેના ઉપરનું પાણી ખાટા ગુણવાળું હોય છે. તેના ક્ષારાદિકથી ઘેરો રતાશ પડતો રંગ થાય છે. બ્રોમીનવાળું પાણી મેળવે તો ઠીકજ જર્દ પીળો સત્વ પડે છે (તેજ ઍલોઇનનું સત્વ). હલકા દારૂમાં (પ્રૂફ સ્પિરિટ) એળીયો પલાળ્યા પછી જે સત્વ નીચે રહે છે તે ચોવડા કરેલ મલમલમાંથી દાબીને નીચોવ્યા પછી જે દ્રવ્ય રહે છે તેનેજ ઇંગ્રેજીમાં “અલોઇન” કહે છે. એ સ્ફટિક રૂપ છે, અને પાણીમાં પિગળે છે. એનેજ પ્રકૃત વનસ્પતિમાંથી કાર્યકારી સત્વ ઠરાવેલ છે. આ શુદ્ધ ‘ અલોઇન ’જ ફક્ત રેચક છે. તે ઘણા નાના પ્રમાણમાં (૦ાા થી ૨ ગ્રેન સુધી) કોઇ પણ અનુપાનમાં (સારક સાથે) આપવાથી પેટમાં આંકડી ન થતાં રેચક થાય છે. **કુંવારપાઠાના રસનો ઔષધી ઉપયોગ:**—ઘણા દિવસોથી કુંવારનો ગરભ સાકરમાં મેળવીને તાવનો દાહ શાંત કરવા તાવવાળાને આપવાની પ્રથા છે. કુંવારનો તાજો રસ રેચક અને યોનિદાહ (ગર્ભાશયની શિથિલતા) કમી કરનાર છે. આંખો આવી હોય તો (પિત્તના અભિષ્યંદ વિકારમાં જેને ઇંગ્રેજીમાં કેટરલ કન્ઝન ટીવાઇટીઝ કહે છે.) ફટકડીની ભુકી કુંવારના રસમાં મેળવી તેનો પાંપણુ ઉપર લેપ કરવાથી આંખની અંતર ત્વચાના રવરવાટ કમતી થઇ રક્ત છુટી જાય છે. મ્હેસુર પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓને અટકાવ આવતો ન હોય તો કેટલાક દિવસો સુધી કુંવારનો રસ આપે છે. **કાર્સિઆડિ ઓર્ટા** નામના ગૃહસ્થ ઇ.સ. ૧૫૩૪ માં ગોવાના ગવર્નરના ડાક્ટર હતા તેમણે કુંવારપાઠાનો એક કલ્પ લખેલ છે. તે આ પ્રમાણે—ગરભના કકડા ૮ તોલા, સાદું (ઘસીયું) મીઠું ૧ તોલો, એ દશ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તૈયાર કરેલો કાઢો ગાળી તેમાં ૨ થી ૨ાા તોલા સુધી સાકર નાખી તે પરોઢીએ આપવો. અમૃતસર અને સુરત તરફ કુંવારપાઠાના કકડા મીઠામાં નાખી તેનું અથાણું કરે છે, અને તે જેની ક્ષુધા (ભૂખ) મંદ પડી હોય તેને ખાવા આપે છે. જનાવરના ઔષધોમાં પણ એળીયાનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. સૉક્ટ્રીના કુંવારનો રસ (અથવા એળીયો) ગરમ પાણીમાં મેળવી જખમ ઉપર ચોપડવાથી ત્યાંની પીડા બંધ થાય છે. સ્ત્રીઓનો યોનિરોગ, ત્વગ્રોગ, બરોળ સંબંધી રોગ, નેત્રરોગ, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઇત્યાદિ અનેક રોગ ઉપર કુંવારનો તાજો રસ અને એળીયાનો ઉપયોગ થાય છે. એળીયાનો ઉપયોગ હાલમાં ડૉકટરી ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. પીલ એલોઝ એટ મ્હર, પીલ કોલોસીન્થ કમ્પાઉંડ, પીલ રીહાઈ કો૦ (કમ્પાઉંડ), ડીકોકસન એલોઝ કો૦, વાઇનમ્ એલોઝ, એ ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં એળીયો હોય છે. કુંવારના રસમાંથી જે “એળીયો” એટલે ‘કાળો બોળ’ તૈયાર કરે છે **એ બોળ:**—સારક તથા રેચક છે, અને આર્તવશુદ્ધિ કરે છે. **કુંવાર:**—શીતળ, કડવી, મદગંધિ, રસાયન, અગ્નિદીપક, ભેદક, મધુર, પુષ્ટિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને વિષદોષ, કફપિત્તજ્વર, કફ, પિત્ત, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા, કોઢ, ગુલ્મ-વાત, યકૃત્, જ્વર, ગ્રંથિ, ત્વગ્દોષ (ચામડીના દોષ), વિસ્ફોટક, રક્તવિકાર, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—ગુરૂ છે. તે વાત, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—કુંવારનો કાંદો દશ માસા પર્યંત લેઇ તે કોકરવર્ણું પાણીમાં આપવો; એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોષણ થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે. **(૨) બરોળ અને અપચી ઉપર:**—કુંવારનો રસ હળદર નાખી પાવો. **(૩) ઉધરસ ઉપર:**—કુંવાર અંગારામાં શેકી તેનો રસ

અને અરડુસીનો રસ અથવા મધ, એમાં લીંડીપીપર અને લવંગની ભૂકી નાખી તે પાવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—કુંવારનો ગર્ભ મધ અથવા સિંધવ અને હળદર નાખી આપવો. **(૫) આંખો દુખવા આવે છે તે ઉપર:**—કુંવારનું પાઠું ચીરી પાણીમાં ધોઈ તે પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી અને અફીણ મેળવી તે પાણી ગાળી આંખો ઉપર ચોપડતા જવું, અથવા કુંવાર અને ચિત્રાનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—કુંવારનો કાંદો ઘસી તેમાં હળદરની ભૂકી નાખી સ્તન ઉપર લેપ કરવો. **(૭) વાઘ કરડયો હોય તો:**—કુંવારનું પાઠું હળદર ઘાલી ગરમ કરી બાંધવું. **(૮) અંગમાં જામેલી ગરમી, પ્રમેહ, કડકી, હાડીયો તાવ અને રસાયનો ઉપર:**—કુંવારના પાઠામાંનો રસ સુમારે ચાર માસાથી એક તોલા પર્યંત લઇ તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજ અને મરીની ભૂકી બે ગુંજ પર્યંત નાખી તે પાવું. **(૯) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—કુંવારનો ગર્ભ ચોપડવો; એટલે ત્વરિત દાહ શમન થાય છે. અથવા કુંવારનો ગર્ભ કપડામાં નાખી ગાળી લઇ, તે બલકમાં મીઠાનું પાણી નાખીને પીંછાથી શરીરે ચોપડવો. **(૧૦) ક્ષત (ચાંદી) માંહેના કૃમિ મરવા માટે:**—કુંવારનું મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું. **(૧૧) કુંવારનો પાક:**—કુંવારનો ગર્ભ પાણીમાં પલાળી રાખી પછી ધોઇ વસ્ત્ર ઉપર પહોળો કરવો. પછી બીજા પાક પ્રમાણે તેનો પાક કરી સેવન કરવો; એટલે શરીર માંહેની ગરમી, અમ્લપિત્ત તથા કડકીનો નાશ થઇ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. **(૧૨) કાનમાં અતિશય દાહ થતો હોય તો:**—કુંવારનો બલક ઉપલી બાજુએ કાન ઉપર રાખવો, અને વસ્ત્રગાળ કરેલું થોડું બલકનું પાણી કાનમાં પાડવું. **(૧૩) કમળી ઉપર:**—કુંવારના કાંદાનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી નસ્ય કરવું; એટલે કમળીથી આંખો પીળી થયેલી હશે તે કમળીનો નાશ થશે. **(૧૪) ભાર ઉપર:**—એળીયો અને ડિકામાલી એકત્ર કરી તે પાવું.

૧૪૫. કેતકી*:—(સં૦ કેતક. ફા૦ નાએઅજવાવી) ઘાપાનનાં પાંદડાં જેવાંજ કેતકીનાં પાંદડાં હોય છે, પરંતુ તે કરતાં તે થોડાં પહોળાં હોય છે. એ પાંદડાંને છેડે કરવતી જેવા કાંટા હોય છે. એ ઝાડો સર્વત્ર થાય છે, કેતકીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી તેનાં દોરડાં વણે છે. તે મજબુત હોય છે. કેતકીનાં પાંદડાંના મધ્ય ભાગમાંથી ઉભા અને સીધી એક લાકડી નીકળે છે. એ લાકડી અબદાગિરીની દાંડી કરવાના કામમાં આવે છે. એને કોઇ "ઘાયાળ" કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કંડૂ ઉપર:**—કેતકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી શરીરે ચોળવો. એથી બળતરા થાય છે. ઘણી આગ થવા લાગે તો છાણ ચોળી ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવું. **(૨) મુસળ્યા રોગ ઉપર:**—કેતકીના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૬. કેરડી (કેર, કારવી)—સં૦ કરીર. મ૦ નેપ (બ)તી. હિં૦ કરેલ. ક૦ નિષ્પતિગે, નિબટી, મરગણિગિલ. તૈ૦ કબર, કુરાક. ફા૦ કબાર. ઇં૦ કેપર. લા૦ કેપેરિસસ્વાઇનોઝા.

આ ઝાડ કોકણમાં સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. કારવી પાંચ છ હાથ ઉંચી સીધી વધે છે. એનો ઉપયોગ ટટ્ટી અને વાડ માટે થાય છે. કારવીના ફૂલમાં **મકરંદ** પુષ્કળ હોય છે. તેને લઇ મધમાખો તેનું મધ બનાવે છે.§ **(૧) બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર:**—કારવીનાં બી બકરીના મૂત્રમાં ૭ દિવસ આપવાં.

૧૪૭. કેરડો:—(સં. કરીર, મ. નેબતી.) કેરડાને ખાનદેશ, મારવાડ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં

* મિ. પદેજીએ મરાઠીમાં વનૌ૦ ગુણા૦માં આ વનસ્પતિનું નામ જો કે **કેકતી** આપેલ છે, વળી તેના સમાન પાંદડાંવાળી ઘાપાનના વર્ણનમાં એનું નામ **કેતક** માન્યું છે, એથી એનું ખરૂં નામ કેકતી કે કેતકી માનવું એ સંશયાત્મક છે, તો પણ કેતકી કે જેનું બીજું નામ કેવડો છે એનાથી આ જુદી તેનીજ જાતિની છે. જેના ફૂલમાં સુગંધ ઘણીજ હોય છે.

§ નિઘંટોમાં કેરડી અને કેરડાનું વર્ણન જુદું દેખાતું નથી, માત્ર લોકો એકજ જાતના વૃક્ષને કેરડી કે કેરડાના નામથી ઓળખે છે; પરંતુ અહીં પદેજીએ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ બીજા અને ચોથા ભાગમાં એ બે સ્થળે વર્ણન કરેલ હોવાથી તે બન્ને જુદાં દેખાય છે, પણ વાસ્તવિક તેમ ન હોવાથી એવું અનુમાન થાય છે કે બીજા ભાગમાં કરેલ વર્ણન ઉપરાંત વધુ વર્ણન કરવાને ચોથા ભાગમાં પુનઃ વર્ણન કરેલ છે. અમે મિ. પદેજીની કૃતિને નહિ બદલવાને માટે બન્ને વર્ણન એકત્ર કર્યાં નથી. વળી કદાચ નાના મોટા ક્ષુપને લીધે બન્ને જુદાં માનીએ તો પણ મારા માનવા પ્રમાણે તો ખોટું નથીજ.

"કરેલ" કહે છે. એ કાંટેરી ઝાડ છે. એને પાંદડાં આવતાં નથી. એને આખા અંગ ઉપર બોરડીના જેવા કાંટા હોય છે. એ માથોડું બે માથોડાં ઉંચો વધે છે. એને રાતાં ફૂલો આવે છે, અને નાનાં બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળોને બાફીને શાક કરે છે અને અથાણું પણ કરે છે. કોઇ કોઇ એ ફળોને છાશમાં મીઠું નાખી તેમાં ત્રણ દિવસ તેને પલાળી રાખી, સુકવી, પછી તેનું શાક કરે છે. એનાં પાકાં ફળનો રંગ લાલ હોય છે. એને **પીચુ** કહે છે. ગામડામાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. **કેરડો:**—ઉષ્ણ, તુરો, તીખો, આધ્માનકારક, રૂચિકર, ભેદક, તથા સ્વાદુ છે; અને કફ, વાયુ, આમ, વિષ, સોજો, વ્રણશોથ, કૃમિ, ખરજ, અરૂચિ, સર્વ શૂળ, અને શ્વાસનો નાશક છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વિકાસી, મધુર, ગ્રાહક, મુખને સ્વચ્છ કરનારાં, હૃદ્ય, તેમજ રૂક્ષ છે; અને કફ, મેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—વાતકારક, તુરાં અને કફ પિત્તનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દંતશૂળ ઉપર:**—કેરડાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં, એટલે શૂળ તાબડતોબ નાશ પામે છે.

૧૪૮. કેવડાનું ઝાડ:—સં૦ કેતકી. મ૦ કેવડા. હિં૦ કેવરા-ડા. ગગનધૂલ. ક૦ બિળેકેદગે-મુંડીગે. તે૦ મુગલીપુવુ, ગાજંગી, કેતકી. તા૦ કેદગે. તું૦ કેદઈ, મુંદેઈ. મલા૦ કેતા, કેતકી. ગો૦ કેદઈ, ગોંડઈ. ફા૦ કરજ૪. અ૦ કાદી. લા૦ પેંડેનસ ઓડોરા ટિસીમસ્.

કેવડાનું ઝાડ બે માથોડાં ઉંચું વધે છે. એના લાંબા લાંબા બેટા થાય છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાંને કાંટા હોય છે. કેવડાનાં વનો ઘણાં ઘાડાં હોય છે. એમાં ધોળી અને પીળી એવી બે જાતિ છે. ધોળી જાતિને કેવડો અને પીળીને કેતકી કહે છે. કેતકીનો ઘણો વાસ આવે છે, અને તેનાં પાંદડાં ઘણાં સુકુમાર હોય છે. શ્રાવણ માસમાં કેવડાની મોસમ હોય છે. કેતકી માઘ અને ફાગણ મહિનામાં થાય છે. ધોળા કેવડા બારમાસી થાય છે. કેવડાનાં વનોમાં સર્પ રહે છે. કર્નાટકમાં આ ઝાડનાં પાંદડાંની છત્રીઓ અને ટોપ કરે છે. કેવડાનું તેલ કાઢે છે; તે ઘણું સુવાસિક હોય છે. કેવડાનાં પાંદડાંમાં કરેલી કાથાગોળીઓ ઘણી સુવાસિક હોય છે. કેવડાની અંદર જે માંજર હોય છે તેનું શાક કરે છે.* **શ્વેતકેતકી:**—તીખી, મીઠી, કડવી, તેમજ લઘુ છે; અને વિષ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં ફૂલ:**—લઘુ, તીખાં, કડવાં, કાંતિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને તે વાયુ, કફ તથા કેશની દુર્ગંધનો નાશ કરે છે. તેનું **કેસર**-કરોળીયાનું નાશક અને કિંચિત્ ઉષ્ણ છે. **એનાં ફળ:**—મીઠાં છે અને વાયુ, મેહ તથા કફનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણકેતકી:**—કડવી, નેત્રોને હિતાવહ, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખી તથા મધુર છે, અને વિષદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ**—સુખકર, કામોદ્દીપન, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કડવાં, તીખાં અને નેત્રને હિતાવહ તથા સુગંધી છે. **એના ફણગા:**—અતિ ઠંડા, દેહને દૃઢ કરનાર, તીખા, બલકર તથા રસાયન છે; અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એના ફળના અને કેસરના ગુણ:**—શ્વેતકેતકીનાં ફળ અને કેસરના ગુણ જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) રક્તપ્રદર ઉપર:**—કેવડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી સાકર નાખી પાવાં. **(૨) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:**—કેવડાનાં કણસલાં ઉપરની ભૂકી અને કેતકીનાં ફૂલ, સમભાગ લઈ એકત્ર ખાંડવાં, અને તે ચૂર્ણ છીંકણીની પેઠે સુંઘવું. **(૩) ઉષ્ણતાવડે કપાળ દુ:ખે છે તે ઉપર:**—કેવડાનું પાણી અને ધોળું ચંદન ઘસી એક કાચની બાટલીમાં નાખી તે બાટલીના મુખ ઉપર બારીક કપડું વીંટી તે બાટલી ઉપરાઉપરી હલાવી સુંઘતાં જવું; એટલે કપાળ દુખતું મટશે. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—કેતકીનાં મૂળ બાફી તેનો રસ તોલા બે અને સાકર બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. **(૫) સર્વ પ્રકારની ઉષ્ણતા ઉપર:**—કેવડાનાં પાંદડાંના રસમાં જીરૂ વાટી સાકર નાખી તે ૭ દિવસ સુધી પાવો. પથ્ય-છાશ અને ભાત, મીઠા વગર. **(૬) કંઠરોગ ઉપર:**—કેવડાનાં માંજરની બીડી કરી પીવી; એટલે કંઠસર્પાદિ રોગ દૂર થાય છે. **(૭) મુસળ્યા રોગ ઉપર:**—કેવડાના કાંદાનો રસ પાવો.

૧૪૯. §કેસર.—સં૦ કેસર. બં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ ગો૦ કુકમ, કેશર. હિં૦ કેસર. તે૦ કુંકમપુવુ. ફા૦ લરકીમાસ. અ૦ જાફરાન, કુરકુમ. ઇં૦ સેફ્રન. લા૦ ક્રૉસિસ્ટિગ્મેટા, ક્રોસસસેટિવસ.

---

* કેવડાનો અર્ક બરોળને નુકશાનકારક છે. એનો પ્રિતિનિધિ રતાંજળી ને માત્રા ૬ માસા છે. એ જંગલી ખારી જમીનમાં થાય છે.

§ કાશ્મીર, ઈરાન, અને બલ્ખ એ ત્રણ દેશોમાં કેસર ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૈકી કાશ્મીરમાં થનાર

કેસર નેપાળ અને ઇંગ્લાંડ દેશમાં થાય છે. કેસરનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. તેના કાંદા એ બે હાથના અંતરે હાર પ્રમાણે વાવે છે. તેને વાવ્યા પછી બે ત્રણ માસને અંતરે ઝાડ થઇ તેને ફૂલો આવે છે. તેને ત્રણ પાંખડીઓ હોય છે તથા અંદર તંતુ હોય છે, તેજ **કેસર.** કેસરનો રંગ રાતો હોઇ તંતુ લાંબા હોય તો તે ઉંચ પ્રતિનું છે, એમ જાણવું. કેસર એક વર્ષ કરતાં વધુ રહેવાથી બગડે છે. એ રંગના અને ઔષધના કામમાં આવે છે. **કેસર:**—સુગંધી, કડવું, તીખું, રૂચિકર, આનંદકારક, ઉષ્ણ, કાંતિકર, તુરૂ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને કંઠરોગ, વાયુ, કફ, ઉધરસ, મસ્તકશૂલ, વિષ, ઉલટી, વ્રણ, વ્યંગ, કૃમિ, હેડકી, ત્રિદોષ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રક્તપિત્ત ઉપર:**—બકરીના દૂધમાં કેસર ભીજવી પાવું અને બકરીના દૂધમાં ભાત ખાવો. **(૨) શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો:**—મધ સાથે કેસર ખાવું. **(૩) પીનસ રોગ ઉપર:**—કેસર ઘીમાં ખલી નસ્ય આપવું. **(૪) આદાશીશી ઉપર:**—કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી નાકે સુંઘવું. **(૫) મરકી ઉપર:**—કેસર લીમડાના રસમાં આપવું. **(૬) મૃત્તિકા જન્ય (માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા) પાંડુરોગ ઉપર:**—કેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી, તેના ૪ પૂટો માટીને દેવા અને તે માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થશે. **(૭) મસ્તક રોગ ઉપર:**—કેસર અને બદામને ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેને નાકે સુંઘવું. **(૮) આંધેરા ઉપર:**—કેસર મધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. **(૯) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે પાણીમાં કેસર ભીજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પીવું. **(૧૦) ખર (ધાતુ) પડે છે તે ઉપર:**—જૂના ઘીમાં કેસર ખરલ કરી ત્રણ દિવસ પીવું. **(૧૧) કૃમિ ઉપર:**—કેસર અને કપૂર દૂધમાં પાવું. **(૧૨) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ અને પેટપીડ ઉપર:**—ગાયનું માંખણ (તેમાંનો પાણીનો અંશ કાઢી), કેસર બે માસા નાખી ૧ તોલો આપવું.

૧૫૦. કેસરી (પીળો) ચંપો (રાયચંપો).—સં० સુવર્ણ ચંપક. મ० સોનચાંપા. હિં० ચંપા. ક० સંપગે. તૈ० ચંપાગીપુવુલુ, ચંપકમુ. તા० ચંબક. તુ० સંપેડા-મારા. મલા० ચંપકં. ગો० ચમ્પારૂકુ. લા० મિચેલિયાચંપકા.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. તેને વાવ્યા પછી આઠ દશ વર્ષે ફૂલો આવવા લાગે છે. એ ફૂલો વર્ષમાં બે વાર, ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં આવે છે. એ ફૂલો જોવામાં ઘણાં સુંદર અને રંગે પીળાં હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ ઘણો ઉગ્ર હોવાથી તે હવામાં ચારે તરફ પ્રસરે છે; તથા હવા ખરાબ હોય તો તેમાં મળી જઈને હવાને સારી બનાવે છે. એનું લાકડું ઘણું કણીવાળું હોય છે. **કેસરીઓ ચંપો:**—કડવો, તીખો, શીતળ, તૂરો, મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, સુગંધિ તથા ભ્રમરનો નાશ કરનાર છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાત, કોઢ, વિષ, કૃમિ, કંડૂ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—પીળા ચંપાની છાલનો રસ પાવો અથવા છાલનો કાઢો કરી તે પાવો. **(૨) બાળકના ગરધણી (વરાધ) ઉપર:**—પાનના રસમાં કેસરીયા ચંપાના ફૂલમાંહેની કળી અને શુદ્ધ કરેલો સાજીખાર નાખી તે પાવો. **(૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—કેસરીયા ચંપાનાં મૂળોનો કાઢો પાવો.

૧૫૧. કેળ.—સં० કદલી, રંભા. મ० કેળ. હિં० કેલ-ર. ક० બાળી. તા० વાલે. તુ० બારે. મલા० વાળા. તૈ० ચક્રકેલી, આરાટિકાયા, યારાટી. ફા० મોઝ. અ० તના. ઇં० પ્લેનટેઇન. લા० મુસાસેપિયેન્ટમ.

કેસરના તંતુઓ બહુજ નાના નાના, બાલની સમાન ઝીણા, કાંઇક રતાશવાળા, કમળની ગંધના સમાન હોય છે. એ બધી જાતનાં કેસરોમાં ઉત્તમ છે. (૨) બલ્ખ દેશનું કેસર પીળા રંગનું અને તેમાં કેતકીના ફૂલ સમાન સુગંધ આવે છે, અને બારીક હોય છે. એ મધ્યમ છે. (૩) અને ઇરાન દેશમાં થતા કેસરની ગંધ મધ જેવી હોય છે. રંગ કાંઇક પીળો અને એના તાંતણા મોટા હોય છે એમ ભાવમિશ્રે કહ્યું છે. વળી કેટલાક કહે છે કે હાલના જમાનાના વેપારી લોકો એમાં કસુંબા (કસુંબીનાં ફૂલના તંતુઓ)નો ભેળ કરે છે. કોઇકે તો એમાં જનાવરોનાં આંતરડાંની બારીક છાલોને સૂકવી ભેળ કરતા હોવાનું બતાવે છે. એથીજ જૈન લોકોએ પવિત્ર કેસર તરફ પોતાના ધાર્મિક બન્ધુઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું કહેવાય છે. જો એમ હોય તો વૈદ્યકીય દૃષ્ટિથી પણ એને વધારે ચોક્કસ થવા જરૂરનું ધારૂં છું. એનાં પ્રતિનિધિ તજ અને જાવંત્રી છે.

કેળનાં ઝાડો ઘણું કરી સર્વ દેશમાં થાય છે. એનાં મૂળોમાંથી જે ફણગા ફૂટે છે તે કાઢી બીજે સ્થળે વાવે છે; એટલે તેની કેળ થાય છે. કેળોની લગભગ વીસ જાતિ છે. ગોમાંતક, કર્નાટક અને વસઈ, એ પ્રાંતમાં કેળાંનો પાક ઘણો થાય છે. વસઈ પ્રાંતમાંના આગાશી ગામમાં કેળાંને સૂકવી પછી તે ચારે તરફ મોકલે છે. વગડામાં વરસાદથી જે કેળો પોતાની મેળે પાકે છે તેને 'વગડાઉ કેળ' કહે છે. કાચાં કેળાંનું ને કેળદોડાનું શાક થાય છે. છાલની રાખ રંગના કામમાં આવે છે. સુતર રંગનારા રંગરેજ અને ખતરી લોકો એનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. પાકેલાં કેળાંનું રાઇતું સારૂં થાય છે. કેળના યોગે હથિયારોને પાણી ચઢાવવામાં આવે છે. કેળનાં પાંદડાંના દાંડાને સુકવી બાળવાથી તેમાંથી ક્ષાર (ખાર) ઉત્પન્ન થાય છે; કોંકણમાં ધોબી લોક સાબુને બદલે એ ક્ષારનો ઉપયોગ કરે છે. ગામડા ગામમાં જે ગરીબ લોકોને મલમ એ પદાર્થ શું છે, તેની ખબર પણ નથી અને જેમને ઔષધ આપવાને વૈદ્ય પણ નથી હોતો; તે લોક કેળની અંદરના રસની, મલમની પેઠે જખમ ઉપર પટ્ટી મારે છે, અને તેથી તેમનો જખમ સારો થાય છે. પાકેલાં કેળાંનો ખાવામાં ઉપયોગ થાય છે. વગડાઉ કેળાં કોઈ ખાતું નથી. તેનાં કાચાં કેળાંનું, કેળદોડાનું શાક કરે છે, અને પાંદડાં પત્રાળી કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. ભીલ, કોળી, ઠાકરડા વગેરે ગરીબ લોકો જમીનમાંથી વગડાઉ કેળના કંદ કાઢી તેને દળી, લોટ કરી તેની ભાખરીઓ બનાવી ખાય છે.*

કેળ:—શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ તથા મધુર છે; અને પિત્ત, રક્તવિકાર, યોનિદોષ, અશ્મરી તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલાં કેળાં:**—બળકર, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીત, વૃષ્ય, શુક્રવર્ધક તથા સંતર્પણ છે; અને માંસ, કાંતિ તથા રૂચિને વધારનાર, દુર્જર તથા કફકારક છે. એ તૃષા, ગ્લાનિ, પિત્ત, રક્તવિકાર, મેહ, ક્ષુધા તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે; અને જેનો જઠરાગ્નિ મંદ છે એવા માણસ ખાય તો તેથી વિકાર થાય છે. **કેળદોડા:** (ફૂલ)—સ્નિગ્ધ, મધુર, તુરા, ગુરૂ, ગ્રાહક, કડવા, અગ્નિદીપક, વાતનાશક તથા કિંચિત્ ઉષ્ણવીર્ય છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષય, કૃમિ, પિત્ત, તથા કફનો નાશ કરે છે. **કદલીસાર:**—(કેળમાંનો ગાભો)—ગ્રાહક, અપ્રિય, ગુરૂ તથા શીત છે; અને તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અતિસાર, સોમરોગ, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **કદલીકંદ:**—રૂક્ષ, વાતલ, તુરા, ગુરૂ, શીત, બલકર, મધુર અને કેશ્ય છે તથા અગ્નિમાંદ્ય કરે છે; અને કર્ણશૂલ, આમપિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, સોમરોગ, રજોદોષ, કૃમિ અને કોઢને નાશ કરે છે. **કેળનું પાણી:**—શીતલ અને ગ્રાહક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, તૃષા, કર્ણરોગ, અતિસાર, અસ્થિસ્રાવ, રક્તપિત્ત, વિસ્ફોટક, રક્તદોષ, યોનિદોષ અને દાહનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ કેળ:**—શીતલ, મધુર, બલવર્ધક, વીર્યવર્ધક, રૂચ્ય, દુર્જર તથા જડ છે; અને તૃષા, દાહ, શોષ, તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તુરાં, મધુર અને ગુરૂ છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં વિષ ગયું હોય તો તે ઉપર:**—કેળના ગાભાનો રસ કાઢી પાવો. **(૨) હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પાકેલા વગડાઉ કેળાનાં બી ખાવા આપવાં અને દંશ ઉપર વાટી ચોપડવાં. **(૩) શ્વાસ ઉપર:**—કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કોરી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ રાત્રે ભરી રાખવું, પ્રાતઃકાળે તે કેળું ધીમા તાપ ઉપર શેકી ખાવું; એટલે શ્વાસરોગ જલદી દૂર થાય છે. **(૪) સુખે પ્રસૂતિ થવા માટે:**—કેળનો કાંદો કંમરે બાંધવો. પ્રસવ થયા પછી છોડી નાખવો. **(૫) હેડકી ઉપર:**—રાનકેળનાં પાંદડાંની રાખ માસો એક અને મધ તોલો એક, એકત્ર કરી પાવું. **(૬) સોજા ઉપર:**—ઘઉની કણક અને પાકેલાં કેળાં પાણીમાં મેળવી ગરમ કરી સોજા ઉપર બાંધવાં. **(૭) સોમલના વિષ ઉપર:**—કેળના રોપાનો રસ પાશેર પાવો. **(૮) જીભે કાતરા પડે છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં ગાયના દહીં સાથે સૂર્યોદય પહેલાં ખાવાં. **(૯) કમળા ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં મધમાં મેળવી ખાવાં. **(૧૦) ભસ્મકરોગ ઉપર:**—કેળાં ઘી સાથે ખાવાં; અથવા કેળના સારનું પાણી કાઢી પીવું. **(૧૧) ધુપણી (પ્રદર) અને સોમરોગ એટલે મૂત્રાતિસાર જેવો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં, આંમળાંનો રસ અને સાકર એ ભાગ એકત્ર કરી પાવું. **(૧૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે ગરમી ઉપર:**—ગાયના મૂત્રમાં કેળના કાંદાનો રસ નાખી પાવો. **(૧૩) દાહ શમન થવા માટે:**—કેળનાં અને કમળનાં પાંદડાં ઉપર સૂઈ રહેવું. **(૧૪) બાળકને દાંત ફુટે છે તે વેળાએ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—કેળદોડામાંહેના જે બારીક ફણગા

---

* કેળનાં પાંદડાં ત્રણેક ફૂટ લાંબાં અને દોઢ બે ફૂટ પહોળાં હોય છે. એ વાયુ અને કફ ઉત્પન્ન કરનાર અને એની શાંતિ મીઠું, સુંઠ અને મધ છે. પ્રતિનિધિ સાકર અને ગોળ છે.

(બાળકેળ) ગરી પડે છે, તે બારીક વાટી રસ કાઢવો. તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી બાળકની શક્તિ પ્રમાણે નિત્ય એકવાર ચાર માસાથી છ માસા પર્યંત એ ક્રમપ્રમાણે સતત સાત રોજ આપવું; અને ફક્ત એકલો આજ રસ દસ વીસ વાર દાઢો વગેરે ઠેકાણે ચોપડવો; એટલે તાવ વગેરે જલદી શમે છે. **(૧૫) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—વગડાઉ કેળનાં બીયાં ભેંસના દૂધમાં વાટી કપડછાણ કરી તે દૂધમાં પાવું. **(૧૬) મૂત્રાઘાત એટલે પેશાબ બંધ થાય છે તે ઉપર:**—કેળનું પાણી ૪–૫ તોલા લઈ તેમાં પાતળું ઘી બે તોલા મિશ્ર કરી પાવું. એનો એવો ચમત્કાર છે કે કેળના પાણીમાં ઘીનો સંયોગ થઇ પેટમાં ગયેલું ઘી મૂત્રદ્વારે ઘણું જલદી નીકળી જાય છે, અને તે યોગથી દ્વાર મોકળું થાય છે, તથા પેશાબ છુટે છે. પુરૂષો કરતાં સ્ત્રીઓને તો ઘણોજ જલદી લાગુ પડે છે. **(૧૭) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—પાકેલું એક કેળું અર્ધા તોલા ઘી સાથે દરરોજ સવારે અને સાંજે ખાતા જવું. એ પ્રમાણે સતત આઠ દિવસ સેવન કરવાથી ઉપલા વિકારો શમે છે. આ ઔષધથી કોઇને ટાઢી આવે એવું જણાય તો એમાંજ મધનાં ૪ ટીપાં નાખી આ ઔષધ ખાતા જવું. **(૧૮) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:**—કેળનો રસ એક શેર કાઢી ફટકડી તોલા ૧૦ અને ધોળો કાથો તોલો ૧ નાખી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ પાવું. **(૧૯) પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલાં કેળાં અને ઘી ખાવું. **(૨૦) ઢોરના મૂત્રાવરોધ ઉપર:**—કેળનું પાણી એક શેર પર્યંત કાઢી તેમાં ગેરૂ એક તોલો ઘસવો અને થોડું મીઠું અને મરીની ભૂકી ૪ ચણોઠીભાર નાખી પાવું. **(૨૧) કેળાં ખાવાથી અજીર્ણ થાય તો:**—એલચીદોડા ખાવા. **(૨૨) કેળું જલદી પકવવા માટે:**—લૂમનો દાંડો ૫–૬ આંગળ રાખી બાકીનો કાપી નાંખ્યા પછી તેને ખીલાવડે કાણું પાડી તેમાં એલચીની ભૂકી ભરવી; એટલે કેળાં જલદી પાકે છે. કપૂર ભરવાથી પણ કેળાં જલદી પાકે છે. ઘણાં કેળાંમાં જો થોડી એલચીદોડાની ભૂકી નાખો તો તે કેળાંનો નાશ થાય છે, એવો એલચીદોડામાં ગુણ છે. **(૨૩) ધૂપણી (પ્રદર)- ઉપર:**—કેળનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની દૂધમાં ખીર કરી બે ત્રણ દિવસ ખાવી. **(૨૪) ઉલટી-ઉપર:**—કેળના કાંદાનો રસ મધ સાથે પાવો. **(૨૫) શરીરમાં જામેલી ગરમી અને પ્રમેહ-ઉપર:**—કેળનો ગાભો છાયામાં સુકવી ચૂર્ણ કરી, તે સાકર અને પાણીમાં પાવું.

૧૫૨. કોકમ.—સં૦ રક્તપૂરકા, વૃક્ષામ્લ. મ૦ અમસુલ. કો૦ કોકમ, રાતાંબા. હિં૦ વિષાબિલ, મહાદા. ક૦ તિતિડીક, સોલે, મરગિન, હુળીમરા. બં૦ મહાદા. રાં૦ ડાસસ્યા. પ્રી૦ ખ્રિડાઓ. તુ૦ પુણાર-પુળી. ગો૦ બિરંડ. ઈં૦ કોકમ, બટર ટ્રી. લા૦ ગારસિનિયા પરપ્યુરીઆ.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. તે કોકણ અને કર્નાટક દેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં ફળોને 'કોકમ' કહે છે. કોકમનો રંગ રાતો અને આકૃતિ નારંગી જેવી હોય છે. એને રાતાંબા કહે છે. રાતાંબાનો મગજ ખવાય છે, અને અંદર પાણી હોય છે, તે કાઢી પીએ છે. એનાં બિયાંમાંથી જે તેલ નીકળે છે તે મીણના જેવું જાડું અને ધોળું થાય છે; તે ખાવાના તથા ઔષધોના કામમાં આવે છે. એને 'બિરંડેલ' અથવા 'કોકમનું તેલ' કહે છે. ગોમાંતક અને માલવણ પ્રાંતોમાંથી સેંકડો ખાંડી કોકમ બહાર વેચાવા જાય છે. રાતાંબા ઉપરની છાલ સુકવી તેનાં કોકમ કરે છે. એ આમલી કરતાં પથ્યકારક છે. એની કઢી અને ચટણી થાય છે. મીણબત્તી કરવાના કામમાં મીણમાં કોકમનું તેલ મિશ્ર કરવાથી તે સોંઘું પડે છે. બળવામાં પણ અડચણ આવતી નથી. **કાચાં ફળ:**—તુરાં, રૂચિકારક, ખાટાં, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પિત્તકર, ગુરૂ, કફકર તથા તીખાં છે; અને વાતોદર, વ્રણ, વાયુ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **તેનાં પાકાં ફળો:**—મધુર, રૂચ્ય, ગ્રાહક, તીખાં, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરાં, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તરસ, આમાતિસાર, સંગ્રહણી, આમવાત, રક્તદોષ, પિત્ત, અર્શ, શૂળ, ગુલ્મ, વ્રણ, કૃમિ, હૃદ્રોગ તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. એ વૃક્ષના ગુણો પણ ઉપર પ્રમાણેજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) હાડ દુખતું હોય તે ઉપર:**—કોકમના ઝાડનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. **(૨) રક્તયુક્ત આમાંશ ઉપર:**—વાયુના ઉપદ્રવથી કિંવા કોઈ પણ કારણથી રક્તયુક્ત આમાંશ થાય છે તે ઉપર એની કુંપળો કેળનાં સુકાં પાંદડાંમાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી, પછી બારીક વાટી ગોળી કરવી. તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં મેળવી તે દૂધ ઘણું જલદીથી પી જવું. અથવા કોકમનું તેલ ગરમ કરી તે ઠરી ગયા પહેલાં પાવું. એ પ્રત્યેક વેળા બે તોલા પાવું. **(૩) શીતપિત્ત ઉપર:**—કોકમના પાણીમાં જીરૂં અને ખાંડ નાખી પાશેર

પાવું. **(૪) અમ્લપિત્ત અને પિત્તરોગ ઉપર:**—કોકમ, એલચી અને સાકર એની ચટણી કરી ખાવી. **(૫) ઠંડીએ હોઠ ફાટે છે તે ઉપર:**—કોકમનું તેલ ચોળવું. **(૬) હાથનાં અને પગનાં તળીયાંમાં દાહ થતો હોય તો:**—કોકમનું તેલ ચોળવું. **(૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—કોકમનાં પંચાંગ ત્રણ ભાગ, ભિલામાનું મગજ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તે ૧૦ માસા ખાવું; એટલે અંદરના અને બહારના મસા નાશ પામશે. **(૮) ઘી ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોકમનો કાઢો પાવો. **(૯) મૂળવ્યાધિની ઘણી આગ થતી હોય તો:**—કોકમના તેલમાં સીસું ઘસી લેપ કરવો.

૧૫૩. કોઠી.—સં० કપિત્થ. મ० કવઠ. હિં० કૈથ, કબીટ. બં० કપેતબેલ. ક० વેલ્લુ, બેલડા. તૈં० એલાંગાકાયા. તા० વિળામારં. મલા० વિળાવુ. ઈં० વુડએપલ. લા० ફેરોનિયા એલેફેન્ટિનમ્.

કોઠીનાં ઝાડ **દક્ષિણમાં** તથા **ગુજરાતમાં** ઘણાં થાય છે. આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એ વૃક્ષના ફળને કોઠું કહે છે. તે ગોળ અને કેરી જેવડું હોય છે. એ ફળના ઉપરની છાલ કઠણ હોય છે. પાકેલાં કોઠાં એકલાં અથવા તેમાં ગોળ કિંવા સાકર નાખી ખાય છે. લીલા કોઠાના ગરનો સાર અને ચટણી થાય છે. પાકેલા કોઠાંનો મુરબ્બો પણ થાય છે.* **કોઠીનું ઝાડ:**—મધુર, ખાટું, તુરૂં, ગ્રાહક, શીત, વૃષ્ય, અને કડવું છે, તથા પિત્ત વાયુ, અને વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **કાચાં ફળ:**—ગ્રાહી, ઉષ્ણ, રૂક્ષ, લઘુ, ખાટાં, તુરાં તથા લેખન છે, અને વાયુ, પિત્ત તથા જીહ્વાજાડ્યને કરનાર અને રૂચિકર છે, તથા વિષ, જ્વર અને કફનો નાશ કરે છે. **પાકાં કોઠાં:**—રૂચિકર, ખાટાં, તુરાં, ગ્રાહક, મધુર, કંઠશુદ્ધિકર, શીતળ, ગુરૂ, વૃષ્ય અને દુર્જર છે; તથા શ્વાસ, ક્ષય, રક્તરોગ, ઉલટી, વાયુ, શ્રમ, હિધ્મા, વિષ, ગ્લાનિ, તૃષા, ત્રિદોષ, ઉચકી તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં બિયાં:**—હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, વિષ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:**—તુરૂં, ગ્રાહક તથા મીઠું છે, અને પિત્ત, ઉદરનું વિષ, કફ, ઉચકી અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ** વિષનાશક અને **પાંદડાં** ઉલટી, અતિસાર અને હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પિત્ત શમન થવા માટે:**—કોઠાનો ગર સાકર નાખી ખાવો, અથવા કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવાથી ભયંકર અને પ્રબલ થએલા પિત્તનું શમન થાય છે. **(૨) કમળા ઉપર:**—કોઠીના પાલાનો રસ ગાયનું દૂધ નાખી પાંચ તોલા કાઢવો અને પ્રત્યેક દિવસે એકવાર આપવો. **(૩) પ્રદર (અથવા સ્ત્રીઓને પેશાબમાં ધાતુનું જવું તે) ઉપર:**—કોઠી અને વાંસનો પાલો બારીક વાટી મધમાં મેળવી આપવો. **(૪) શરીરમાંની ગરમી, વગેરે નીકળી જઇ ધાતુપુષ્ટિ થવા માટે:**—કોઠીના પાલાનું ચૂર્ણ દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવું. **(૫) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કોઠીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું. **(૬) શરીર ઉપર પિત્તનાં ઢીંમણાં ઉઠે છે તે ઉપર:**—કોઠીનો પાલો બારીક વાટી તેનો ઢીમણાં પર લેપ કરવો; કિંવા વાટેલો પાલો દહીંમાં મેળવી શરીરે ચોળવો, અને પાલાનો રસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવો, એટલે થોડીક વારમાં શમન થાય છે. **(૭) શરીરમાં જામેલું રસાયન નીકળવા માટે:**—કોઠીનો પાલો, તાંદલજાની ભાજીનો પાલો અને કેળદોડામાંથી ગરી પડેલાં ફૂલ, તે સર્વ સમભાગ લઇ, તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૧૪ દિવસ સુધી આપવો. બે વખત ઔષધો તાજાં જોઇએ. તેલવાળું, ખાટું, મીઠું (લુણ), તીખું, એ પદાર્થ ખાવા નહિ, અને સ્નાન પણ કરવું નહિ. પંદરમે દિવસે સર્વાંગે બકરીની લીંડીઓ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો ચાર ઘડી લેપ રાખવો, પછી સ્નાન કરી ભોજન કરવું. **(૮) હેડકી અને શ્વાસ ઉપર:**—કોઠાનો અંગરસ, મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવો. **(૯) અન્નદ્વેષ ઉપર:**—કોઠાના ગર્ભમાં સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને સાકર મેળવી ચાટવું.

---

* હિન્દુસ્તાની વૈદ્ય કોઠીના ફળને ગ્રાહી માને છે, અને કાચું ફળ ઝાડા અને પેટના દરદમાં તથા પાકું ફળ મસૂઢા (દાંતના પારા) અને ગળાના સોજા ઉપર આપવાની ભલામણ કરે છે. **મીરમુહમ્મદહુસેન** કહે છે કે કોઠીનાં પાંદડાં શીતળ અને ફળ શીતળ, પાચક તથા એઠ દૂર કરવાને માટે અને ગળાનો સોજો ઉતારવાના માટે અને દાંતના પારા મજબુત કરવાને અપાય છે. ફળના ગરભનો સરબત પીવાથી ખાવા ઉપર રૂચિ થાય છે. ઝેરી જંતુના ડંખ ઉપર ફળમાંનો ગરભ અથવા છાલ બાંધે છે. કોઠીના ઝાડનો ગુંદ વાટી મધ સાથે આપવાથી ઝાડો અને મરડો દૂર થાય છે. ચરકમાં કોઠી ખાટી અને ગ્રાહી માની છે, અને પાંદડાંનો રસ અગ્નિદીપક તથા પાચક માન્યો છે.

૧૫૪.—કોઠીંબર.—કોઠીંબર આ કારીટાની જાત છે, પરંતુ કારીટ એ ઘણુંજ કડવું હોય છે, એટલે આને મીઠું કારીટ કહીએ તો ચિંતા નહિ. એ ગુજરાતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું શાક થાય છે, અને તે સૂકવી જમણુની સાથે ખાય છે. આમાં પણ કડવી અને મીઠી એવી બે જાતો છે.

૧૫૫. કોઠીંબાં.—સં૦ કર્કટચિર્ભટી, મૃગાક્ષી. મ૦ શેંદણી. હિં૦ સંધિની. ક૦ વાલુકમેકૢ.

કોઠીંબીના વેલા પાંચ છ હાથ જમીન ઉપર ફેલાય છે. આ વેલા ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ વેલાને ભાદરવાની આસપાસ ફળો આવે છે તેને કોઠીંબાં કહે છે. એ ફળો ઉપર લીલા પીળા ચટાપટા હોય છે. જમીન સારી હોય તો આ ફળો છોલેલાં નાળીએર જેવડાં પણ થાય છે. એ કુંળાં હોય ત્યારે કડવાં હોય છે. પાકવા પછી કાંઈક ખાટાં લાગે છે.* એની સૂકવણી અને શાક કરે છે. એની કાચરી મીઠું ચડાવી સૂકવી રાખે છે, અને તે તેલમાં તળી જમણુની સાથે ખાય છે.

૧૫૬. કોથમીર (લીલા ધાણા).—સં૦ ધન્યાકં, કુસ્તુંબરી. મું૦ કોથીંબીર, ધણે. હિં૦ ધનિયા. બં૦ ધને. ક૦ હવ્વીજ, કોતંબરીકાળુ. તે૦ કોથમીલું, ધણિઆલુ. તા૦ કોત્તંબરી. તુ૦ કોત્તંબરી, કોતુમલ્લી. મલા૦ કોત્તમપાલરી. ફા૦ તુખમેકશ્નીઝ. અ૦ કજબુરા. ઇં૦ કોરીયંડર સીડ. લા૦ કોરીયંડમ્ સેટાઇવિમ્.

કોથમીર સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રસોઈ કરવામાં નિત્ય ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડને બી આવે છે તેને ધાણા કહે છે. ધાણા મસાલામાં નાખે છે. આ પદાર્થ સ્વાદિષ્ટ, ઠંડો અને પિત્તશામક છે. ધાણા ભરડીને વાવવાથી થોડા દિવસમાં જરૂર પુરતી કોથમીર તૈયાર થાય છે. કોથમીરની વડી ઉત્તમ થાય છે. કોથમીરની ચટણી પણ થાય છે. §**ધાણા:**—મધુર, લઘુ, તુરા, દીપન, સ્નિગ્ધ, કડવા, કિંચિત્ ઉષ્ણ, અવૃષ્ય, મૂત્રલ, લઘુ, પાચક, ગ્રાહક, તેમજ રૂચિકર છે; અને તૃષા, દાહ, અતિસાર, ઉધરસ, પિત્તજ્વર, ઉલટી, કફ, દમ, ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ અને વિશેષ કરી પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભિલામો ઉઠી નીકળ્યો હોય તો:**—કોથમીર વાટી ચોપડવી. **(૨) શરીરમાંથી શીતળાની જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટે:**—શીતળા સારી રીતે મટયા પછી રાત્રે ધાણા અને જીરૂં ચોગણા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી ગાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું, એટલે કોઠા માંહેની ગરમી શાંત થાય છે. આ

---

* આ વેલામાં ચન્દ્રની અસર આપોઆપ દેખાઈ આવે છે. અધિક માસના કારણસર વરસના ૩૫૪ અથવા ૩૮૪ દિવસ થયા હોય તો પણ તે દીવાળીના ચાર દિવસો અવલ પાકીને આપોઆપ ખરી ગયા છતાં પણ ભાગ્યેજ મીઠાં હોય છે, અને દીવાળીના દિવસ પછી વેલાને વળગી રહેલાં પણ ભાગ્યેજ ખાટાં હોય છે. કેવો દૈવી ચમત્કાર! આ વેલા અડબાઉ એટલે આપોઆપ ઉગે છે. બહુધા એનાં ફળો મોરના ઈંડાં જેવડાં અને તેવીજ આકૃતિનાં થાય છે. કોઠીંબાં ઘણાં ખાધામાં આવે તો મ્હોડું પાકી પણ જાય છે.

પાકતી આંગળી ઉપર:—કોઠીંબામાં કાણું પાડી તેમાં આંગળી નાખી રાખવી. આથી તે પાકીને ત્વરિત ફાટે છે.

§ **યુનાનિ હકીમો**—ધાણાને ઔષધની માફક પેટની પીડાનો નાશ કરનાર, પેશાબ વધારે લાવનાર, પાચક અને કામોદ્દીપન કરનાર માને છે; અને બદહજમી (અજીર્ણ)માં વારંવાર આપવાને ફરમાવે છે. વળી એને દરદનો નાશ કરી ઉંઘ લાવનાર, છાતીમાંથી કફને કહાડનાર ને પેટની પીડાને નાશ કરનાર સમજે છે. તેઓ ધાણાનું પાણી બનાવે છે, કે જેનાથી આંખ ધોવાથી, શીતળા નીકળેલ હોય તો આંખને ઇજા થતી અટકે છે, એમ માને છે; અને ઘણી મુદ્દતથી આંખ દુખવા આવી હોય તેને આરામ થાય છે. વળી એમ પણ માને છે કે ધાણાથી કેફી પદાર્થોનો (માદક પદાર્થોનો) જુસ્સો (મદ) કમી થાય છે. જવના લોટની સાથે ધાણાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી ઘણા દિવસનો સોજો ઉતરી જાય છે.

ચરકસંહિતામાં ધાણાને તૃષાનિગ્રહણ, અને શરદીને બંધ કરનાર કહેલ છે.

સુશ્રુતમાં એને સર્વ જ્વરનાશક, દીપક, દાહનાશક, અરૂચિનાશક અને ઉલટી બંધ કરનાર કહેલ છે.

કેટલીક વખતે તાવના ઉતાર માટે રાત્રે પલાળી રાખેલા ધાણાનું પાણી પાય છે ખરૂં, પણ એમ માલમ પડ્યું છે કે વખતે એ પ્રયોગથી દરદીને એકદમ શ્વાસ થઈ દેહમુક્ત પણ કરે છે; માટે દેશ, કાળ, પ્રકૃતિનો અવશ્ય વિચાર કરવો. એની માત્રા ૯ માસાથી ૧ તોલા સુધી.

પ્રયોગ ચાર પાંચ દિવસ કરવો. **(૩) આમ થાય છે તે ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એના કાઢામાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. **(૪) અરૂચિ ઉપર:**—ધાણા, એલચી અને મરી, એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર સાથે આપવું. **(૫) દાહ અને તૃષા ઉપર:**—ધાણા, અરડુસી, આમળાં, કાળી દ્રાક્ષ અને પિત્તપાપડો, એ સર્વે ઔષધો સાધારણ ખાંડી એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં પાણી નાખવું, અને તે એકજ જગ્યાએ રાખી મૂકી બીજે દિવસે પાવું. **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, વિષમજ્વર અને અજીર્ણ ઉપર ધાણાનું ચૂર્ણ:**—ધાણા, લવંગ, નસોતર અને સુંઠ, એનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૭) તાવ ઉપર પાચન:**—ધાણા, દેવદાર, સુંઠ, ભોરિંગણી, ડોરલી (ઉભી રીંગણી), એનો કાઢો પાવો. **(૮) પિત્તજ્વર અને અંતર્દાહ ઉપર:**—ધાણા અને ચોખા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખવા. બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં તે બાફી પાતળી કાંજી કરી સારી ઠંડી થયા પછી તે આપવી. **(૯) દાહ ઉપર:**—ધાણા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. **(૧૦) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) નેપાળાના વિષ ઉપર:**—ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં, એ એકત્ર કરી આપવું. **(૧૨) ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—ધાણાનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૧ તોલો, એ ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી ખાવું; અથવા ધાણાનો કલ્ક ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી પાવો. **(૧૩) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ધાણા, દ્રાક્ષ અને બેદાણાનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૪) બાળકનાં શૂળ, આમ અને અજીર્ણ ઉપર:**—ધાણા અને સુંઠ એનો કાઢો પાવો. **(૧૫) બાળકોની આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ધાણાની પોટલી બાંધી પાણીમાં પલાળી રાખી તે વારંવાર આંખો ઉપર ફેરવવી. **(૧૬) તડકાની ગરમીની લુ ન લાગવા માટે:**—ધાણા પાણીમાં પલાળી મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી પાવું. **(૧૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—સાકર અને ધાણા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું પાણી વસ્ત્રગાળ કરી પાવું. **(૧૮) તૃષારોગ ઉપર:**—ધાણા પાણીમાં પલાળી રાખી પછી મસળી તે પાણીમાં મધ અને ખાંડ નાખી તે વારંવાર પાવું.

૧૫૭. કોદરા.—સં૦ અ૦ કોદ્રવ. મ૦ કોદ્રુ, હરિક. હિં૦ કોદો, કોદવ. બં૦ ગો૦ ક૦ હરિક. તે૦ આલુવાલુ. ઇં૦ પક્ચ્યુઅર્ડપાસપેલં. લા૦ પાસપેલં સ્ક્રોબિટ્યુલેટ્યમ.

સર્વે પ્રકારનાં ધાન્યોમાં ઘણીજ હલકી પ્રતિનું ધાન્ય કોદરા છે. આ ધાન્યને ઘણું કરી ગરીબ લોક સિવાય કોઈ ખાતું નથી. એમાં ચાર જાતિ છે. રામેશ્વરી, શિવેશ્વરી, હરકોણી અને માંજર (મેણા કોદરા). મેણા કોદરા એ જાત ઘણીજ અપકારક છે. મેણા કોદરાનો ખાવામાં ઉપયોગ કરે તો તેથી ઉલટી, જુલાબ, એવા વિકારો થાય છે, અંધારાં આવે છે, મન ભ્રમિત થાય છે, ગ્લાનિ આવી કેફ ચઢે છે, અને સમયે પ્રાણ પણ જાય છે, એવા અનેક અનર્થ કરે છે. એ જો ખાવાના ઉપયોગમાં લેવા હોય તો એક દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવા, પછી તે સ્વચ્છ ધોઈ એક બે દિવસ તડકામાં સૂકવવા. એમ કરવાથી તેનો દોષ મટી તે ખાવાને યોગ્ય થાય છે. કોદરાનો ભાત, ઘેંસ તથા વડાં પણ કરે છે. કોદરાની ઉભી કાંઈક નાચણી જેવી હોય છે. કોદરા મોટી રાઇ જેવડા હોઇ તેનો રંગ રાતો કે પીળો પણ હોય છે. કોદરા ઘણા શીતળ છે. એ અશક્ત માણસે કદી પણ ખાવા નહિ, કેમકે તે વીર્યનાશક છે. **કોદરા:**—મધુર, શીત, ગ્રાહક, ગુરૂ, કડવા, વ્રણને હિતકર તથા રૂક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત વિષ, તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવશૂળ ઉપર:**—કોદરાના ચોખા (કુરીયા)ની ખીર ખાવી, કિંવા કોદરાનો ભાત દહીં સાથે ખાવો.

૧૫૮. કોલિંજન.—સં૦ બં૦ કુલંજન. મ૦ કોળિંજન, હિં. કુલિંજન. ક૦ કોળંજન. ફા૦ ખિરદારૂ. અ૦ ઇર્કખોલિંજાન. ઇં૦ ગ્રેટરગેલંગાલ. લા૦ આલ્પિનિયા આફિસિનેરમ.

કોલિંજનનાં ઝાડ આંબાહળદરનાં ઝાડ જેવાંજ થાય છે. એ ઝાડ આંબાહળદર કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. એનાં પાંદડાંનો વાસ મધુર હોઈ મંડળનો રંગ ધોળો અને તીખો હોય છે. ગોમાંતક અને મલબાર પ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એની ગાંઠો સૂકવી રાખે છે, તેને 'કોલિંજન' કહે છે. કોલિંજનની ગાંઠોના કકડા કરી તેને અથાણામાં નાખે છે. જે બીજું કોલિંજન કાંઇક તીખું લાગે છે તેને

"કોષ્ટકોલિંજન" પણ કહે છે. ***કોલિંજન:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્વર્ય તથા હૃધ છે; અને મુખ, તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર તેમજ મુખદોષ, કફ, ઉધરસ અને વાયુનું નાશક છે. મોટું એનાથી ઓછું ગુણવાળું છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉટાંટીયા ઉપર:**—એનાં છોગલાંની કઢી કરી ખાવી. અથવા તેનો રસ કાઢી પીવો. **(૨) માથું ચઢયું હોય તે ઉતરવા માટે:**—કોલિંજનનુ બારીક ચૂર્ણ કરી તે નાકે સુંઘવું; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. **(૩) વાયુએ કરી અંગ રહી ગયું હોય તો તે ઉપર:**—કોલિંજનનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. **(૪) સ્વરભેદ (સ્વરભંગ) ઉપર:**—કોલિંજન મ્હોડામાં રાખી રસ ગળવો. **(૫) મોડશી (મરકી) ઉપર:**—કોલિંજન અને સિંધવ કાકમના તેલમાં કાલવી જરા ગરમ કરી શરીરે ચોપડવું; એટલે મરકી, ખલ્લીશૂળ (હાથ, પગ, પેડુ અને ખભા, એમાં થનાર શૂળ)નો નાશ થાય છે. **(૬) ઉલટી ઉપર:**—કોલિંજનનો એક તોલો રસ કાઢી, તેમાં લીમડાનો રસ એક તોલો અને આદાનો રસ એક તોલો નાખી દોઢ તોલો સાકર નાખવી અને તે શીજવી રાખવું; એ પ્રત્યેક વખતે અર્ધા તોલા પ્રમાણે બે વખત એમ ત્રણ દિવસ આપવું. **(૭) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી બે વખત પાવો. **(૮) બાળકોના અતિસાર ઉપર:**—કોલિંજન છાશમાં ઘસી થોડી હિંગ નાખી કઢી કરી પાવી. **(૯) મુખદુર્ગંધી દૂર થવા માટે:**—કોલિંજનનું ચૂણ મધમાં મેળવી દાંતને ચોપડવાનો નિયમ રાખવો. **(૧૦) દંતરોગ ઉપર:**—કોલિંજનનું ચૂણ મધમાં કાલવી તેથી દાંત ઘસવા.

૧૫૯. કોશિંબ.—(જંગલી આંબો)-સં૦ કોશામ્ર. મ૦ કોશિંબ. હિં૦ કોશમ. બં૦ કેઓડા-ફૂલ. ક૦ જુરીમાવુ. લા૦ સ્લીચરાટ્રીજગા.

કોશિંબનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોંકણપ્રાંતમાં એ ઝાડો પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું ચીકણું હોય છે. એના લાકડાનો ગાભો રાતા રંગનો હોય છે. એનાં **બિયાંનું તેલ કાઢે છે; તે** કડવું, મધુર, બલ્ય, પથ્ય, રૂચિકર, પાચક તથા સારક છે; અને કૃમિ, કોઢ, તથા વ્રણનું નાશક છે. **કોશિંબ:**—ખાટું, ગુરૂ, શોષકર, પિત્તલ, કફકર તથા કોષ્ઠશોધક છે; અને વાયુ, કોઢ, અર્શ, સોજો, પિત્તવ્રણ, રક્તપિત્ત અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મધુર, બલકર, હૃધ તથા વૃષ્ય છે; અને કફવાતનાં વિનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) જુલાબ માટે:**—કોશિંબનું તેલ ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨) ખસ, વ્રણ અને કોઢ ઉપર:**—કોશિંબનું તેલ ચોપડવું. **(૩) ચેળ આવતી હોય તો:**—કોશિંબની છાલનો રસ કાઢી તેમાં સમુદ્રફળ ઘસી લેપ કરવો.

૧૬૦. કોહળું.—સં૦ કૂષ્માંડ. મ૦ કોહોળા, કોહળા. કો૦ દાર કોહળા. હિં૦ કુમ્હડ, કુમ્હડા, પેઠા, કોહડા. બં૦ ગાછકુમુડા. ક૦ કર્ગુબળ-લ, કગ્ગુંબળ, સિંડિગેગુંબળ. તા૦ કલ્યાનપુસિનિકાયિ. તુ૦ કારકુંબડા. મલા૦ નારેંકૂપલાના. તૈ૦ પુલ્લાલા, વડિકા, વલ્લેગુમાંડે. ફા૦ ભુરાકુદુ. અ૦ મહદેવા. ઈં૦ પંપકીન. લા૦ બેનિનકાસા સેરિફેરા. હિંદી૦ કખારૂ, પાનીકખારૂ.

કેટલાંક કોહળાં હાથ દોઢ હાથ લાંબાં થાય છે. સારી જમીન હોય તો એક વેલા ઉપરથી ૫૦-૬૦ સુધી કોહળાં થાય છે. કોહળાનો પાક થાય છે તે પૌષ્ટિક છે. એનું શાક અને વડાં કરે છે. કોહળું ઘણુંજ ઠંડું છે. જુનાં રીંગણાં અને કાચાં કોહળાં એ ખાવાં નહિ જોઇએ. કહેલ છે કે **वृन्ताकं बहुबीजानां कुष्माण्डं कोमलं विषम्** અર્થાત્ ઘણાં બીજવાળાં વંતાક (રીંગણાં) અને કુણાં કોહળાં એ વિષરૂપ છે. કોહળાં એક વર્ષ સુધી રહી શકે છે.x

---

* કોલિંજનનાં મોટાં ઝાડ થાય છે, તે દેખાવમાં દ્રાક્ષ જેવાં લાગે છે; તેની જડને કોલિંજન કહે છે. કેટલાંક મનુષ્યો પાનની જડને અને કેટલાંક કણઝરને કોલિંજન કહે છે; પણ એ એમાંનું એકે નથી.

મિ૦ દત્તરામ ચોબાજીએ મહાભરી વચને કોલિંજન માનેલ છે, પણ મિ૦ શાલીગ્રામે તે બન્નેને જુદીજ માનેલ છે.

કોલિંજનમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે.

x કોહળાના વેલા ઘર આગળ અને વાડામાં વાવે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળો

કોહળું:—વૃષ્ય, પુષ્ટિકર, ધાતુવર્ધક, બસ્તિશુદ્ધિ કર્તા, બળકર, અતિ મીઠું, શીતળ, ગુરૂ, **રૂક્ષ,** સારક, હૃદ્ય અને કફકર્ત્તા છે; તથા મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, તૃષા, અરૂચિ, વાતપિત્ત, રક્તવિકાર, વાયુ અને શર્કરા (રેતી) વિકારનો નાશ કરે છે. તે **કુંણું** હોય તો—અતિ શીતળ, દોષકર અને **પિત્તહર** છે. તેજ **જુનાં** હોય તો—કફકારક અને **પાકેલાં** હોય તો-કિંચિત્ શીતળ, દીપક, લઘુ, સ્વાદુ, ખારટ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, સર્વદોષનાશક અને પથ્ય છે. **તેનો ગર:**—મધુર, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:-(૧) સ્થાવર અને જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:**—કોહળાનો રસ કહાડી પાવો, **અથવા** કકડો ખાવા આપવો. **(૨) દારૂ અને કોદરા (ધાન)ના વિષ ઉપર ઉતાર:**—કોહળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. **(૩) ગોતા ઉપર:**—કોહળાના ગરના રસમાં જેઠીમધ ઘસીને પાવું. **(૪) ઉન્માદ ઉપર:-** કોહળાના રસમાં કાષ્ટકાલિંજન (મોટા કાલિંજન) નું ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. **(૫) માંડપુળી ઉપર:-** કોહળું છણીને તેમાં વાટેલું અગરીયું મીઠું મસળી પછી તે ફોડા ઉપર બાંધવું. **(૬) કમળા ઉપર:**— કોહળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં હળદરનો ભુકો મેળવી, તે દહીં સાથે સાત દિવસ આપવો. **(૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—કોહળાના રસમાં સાકર નાખી આપવું. **(૮) રક્તશૂળ ઉપર:**—કોહળાના ગરભના રસમાં ૨ તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૯) શ્વાસ અને ઉધરસ ઉપર:**—કોહળાના મૂળનું ચૂર્ણ નવશેકા પાણીમાં ખાવું. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**—કોહળું છોલી, ફોડી તડકે સકવી વાસણમાં ઢાંકી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે બળતું કરવું. રાખ ન થતાં કોયલા થાય ત્યાં સુધી બાળી પાણીમાં ઠંડા કરી ઠરી ગયા પછી ચૂર્ણ કરી એ માસા પ્રમાણે લઇને તેટલુંજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી ઉના પાણી સાથે નિત્ય આપવું. એટલે અસાધ્ય શળનો પણ નાશ થશે. **(૧૧) પથરી અને શર્કરા ઉપર:**—કોહળાનો રસ હિંગ અને જવખાર નાખી આપવો.

૧૬૧. કોળકંદ.—સં૦ કોલકંદ. મ૦ કોલકાંદા, સાપકાંદા. કો૦ ધાપા, પાંચણકાંદા, કાર્યાંદા. હિં૦ જંગલીપ્યાજ, કોલીકાંદા. ક૦ સંપુટગેડુ, કાડએલ્લુ લ્લિગિડ. તા૦ કટ્ટુવેલવાંગાયમ્. તૈ૦ અડવિતેલ્લાગડ્ડા. તુ૦ બાગુલ્લી. મલા૦ કાટેના. ફા૦ બસલુલ્ફાર. ઇં૦ ઇંડીયન સ્કિવલ. લા૦ સિલાઑફ્રિ સિનેલિસ.

આબેહુબ ડુંગળીના કાંદા જેવાજ આ કંદ રાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઉગ્ર, તીક્ષ્ણ અને અતિશય ખરજવાળા હોય છે. કુલઇની ભાજી જેવાં એનાં પાંદડાં હોય છે. એ કાંદા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે.* શેદળીના કાંદા નામે એક કોળકંદા પ્રમાણેજ કાંદા થાય છે તે મોટા હોય છે. એના ગુણ પણ કોળકંદા પ્રમાણેજ છે. **કોલકંદ:**—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને વિષ, ઉલટી, તથા કૃમિના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:**-કોલકંદના રસમાં થોડો લોટ મેળવી તે શેકીને ખાવો અથવા ચણાના લોટમાં મેળવી તેનાં ભજીયાં કરી ખાવાં. **બીજો પ્રકાર:**—કોલકંદનો કંદ અને કળથી એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૬૨. કૌચ (કવચ).—સં૦ મર્કટી, સ્વયંગુપ્તા. મ૦ ખાજકુહિરી, કુહીલી. કો૦ ખાજકોલતી. હિં૦ કોંછ, કિંવાચ. બં૦ આલકુશી, ધુનારગુંડ, દયા, શુયાશિંબી. ક૦ નસુકુગુરી, નસુકુગુન્ની, કાદકંરે. તૈ૦ પિલ્લીયડગુ. તા૦ પુનૈક્કાલિ. તુ૦ નાઇસોણંગુ. મલા૦ નાયિકરૂણ્ણા, ચોરિવલ્લિ. ગો૦ ખવલ્યાવાલી. ઇં૦ કોહેજ. લા૦ મ્યુકયુના પ્રુરિયેન્સ.

તેને લાગેલા દીટડા સહિત રાખી મૂકીએ તો બાર માસ સુધી પણ બગડતાં નથી, પરંતુ જો દીંટડું ઉખેડી નાખવામાં આવે તો તે કહોવરાઈ બગડી જાય છે. એ દીંટડું પાણીમાં ઘસી વિંછીના ડંખ ઉપર ચોપડેથી આરામ થાય છે. એનાં કુમળાં નૈયાં સામી આંગળી કરવાથી બગડી જઈ ખરી જાય છે, અથવા તેમાં વેહ પડી જીવ પડે છે.

* **પાણકંદા** અને **કોળકંદા** બન્નેનાં નામો મિ. પદેજીએ પોતાના નિઘંટમાં નં. ૩૨૭ ઉપર ભેગાં લખ્યાં છે, તેથી કેટલાક વાંચક તે બન્નેને એકજ માનતા હશે; પરંતુ વગડાઉ લોકથી તજવીજ કરતાં ચોક્કસ માલમ પડે છે કે એ બન્ને જુદા છે. **કોળકંદ**ના કાંદા આબેહુબ કાંદા (ડુંગળી) જેવડાજ હોય છે, અને તે સ્વાદમાં પણ મીઠા હોય છે, એનાં પાંદડાં ડુંગળી જેવાંજ હોય છે; પરંતુ પાણકંદાના કાંદા બહુજ મોટા આઠ દશસેર સુધીના વજનના થાય છે. તેનાં પાંદડાં લસણનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. ઉનનાં વસ્ત્ર વણતાં પાણકંદાના કંદનું પાણ બનાવવું જોઇએ છીએ, એથીજ એને પાણકંદાના નામથી લોકો

કૌચના રોપા વગડામાં મૃગશીરનો વરસાદ પડવા માંડે કે લાગલા ચોતરફ ઉગે છે. પછી તેના મોટા વેલા થઇ ઝાડ ઉપર અને વાડ ઉપર ચઢે છે. કૌચના વેલાને પાંદડાંની બાજુએ લાંબું ડીંડું ફુટી તેને ફૂલોનો ઝૂમખો આવે છે. એક ઝૂમખામાં વીશ પચીશ ફૂલો હોય છે. આ ફૂલોમાં એક એક આંગળ લાંબા અને તેટલાજ જાડા શીંગોના ગુચ્છા આવે છે. દરેક ગુચ્છામાં પાંચથી દશ સુધી શીંગો હોય છે. એ શીંગો ઉપર બારીક કાંટા હોય છે. એ કાંટા શરીરે લાગે તો શરીરે વિલક્ષણ આગ થઇ તે ભાગ સૂજે છે. ફોલ્લો ઉઠાડવાના કામમાં એનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શીંગોમાંનાં બિયાંને કૌચબીજ કહે છે. કૌચમાં બે જાતિ છે. ‘ રેડેકૌચ ’ અને ‘ મેઢાકૌચ ’ અથવા ‘ મીઠી કૌચ ’. એમાંથી મીઠી કૌચની શીંગ કિંચિત્ મોટી અને નાજુક હોઇ ઉપલા કાંટા નુકસાનકારક હોતા નથી. એ શીંગ ઉપરના કાંટા છરીથી છોલી નાખી તેનું શાક કરે છે. એ શાક લીલાં કેળાંના શાક જેવું થાય છે. **કૌચઃ**—મધુર, વૃષ્ય, શીત, ધાતુવર્ધક, બલકર, ગુરૂ તથા કડવી છે; અને ક્ષય, વાયુ, શીતપિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ***—ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, શીતળ, સ્વાદુ તથા ગુરૂ છે; અને વાત, દુષ્ટવ્રણ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો અડદ જેવા છે. **ઉપયોગઃ—(૧) કૃમિ ઉપરઃ**—કૌચની શીંગો ઉપરના થોડા કાંટા દૂધમાં કિંવા ગોળમાં નાખી તે નાના બાળકને આપવું. આ ઐાષધ ઘણું આપવું નહિ. એથી કરમનો ઉપદ્રવ ત્વરિત દૂર થાય છે. આ મોટું રામબાણ ઐાષધ છે. **(૨) કૌચના વિષ ઉપરઃ**—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું. **(૩) નાનાં વાછરડાંને કરમ થયા હોય તોઃ**—કૌચનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અથવા કૌચના કાંટા છાશમાં પાવા. **(૪) ગર્ભધારણ માટેઃ**—મીઠી કૌચનાં મૂળો અને કોહાનો ગર દૂધમાં વાટી પાવાં. **(૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટેઃ**—કૌચબીજ તથા તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવું; અને ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પીવું. **(૬) સોમલના વિષ ઉપરઃ**—ખરજવાળી કૌચની છાલ અને ધોળો કાથો એકત્ર કરી, પાણીમાં વાટી થોડું થોડું પાણી પાવું. **(૭) મૂર્છા દૂર થવા માટેઃ**—કૌચ શરીરે ચોપડવી. **(૮) શ્વાસ ઉપરઃ**—કૌચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ પ્રાતઃકાળે મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. **(૯) ગાંઠ, બદ અને માંજરી (બાંબલાઇ) ઉપરઃ**—કૌચનાં બી ઘસી, દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૧૬૩. ખજૂરી.—સં૦ ખર્જૂર. મ૦ ખજૂર, ખારિક. હિં૦ પીંડખજૂર, છુહારા. બં૦ સોહારા. ક૦ ખજ્જૂર, ઉત્તત્તી. તે૦ ખજૂરપુપુંકુ. ફા૦ ખુર્માતર, ખુર્માખુષ્ક. અ૦ તમરરૂતબ. ઇં૦ ડેટ પામ. લા૦ ફિનિક્સ મેંટિના.

ખજૂરીનાં ઝાડ શિંદી (જંગલી ખજૂરી) જેવાં ઉંચાં વધે છે. ખજૂરીનાં ઝાડ આ દેશમાં પુષ્કળ થાય છે, પરંતુ તેનાથી ખજૂર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેઓને ખજૂર જેવાં ફળો આવે છે, પણ લોકોને પકવવાની માહિતી નહિ હોવાને લીધે કિંવા અહીંની હવા યોગ્ય નહિ હોવાથી તે પાકતું નથી. અરબસ્તાન અને ઇરાન દેશમાં ખજૂર પુષ્કળ પાકે છે. જે ફળો અધકચરાં સૂકવે છે તેને ખારેકો કહે છે. આરબ લોક ખજૂર ખાઇનેજ ઘણા દિવસ કાઢે છે. ખજૂર એ પાચક અને પોષ્ટિક છે. ખજૂરના ઠીલાનું તેલ કાઢે છે; તે બાળવાના તથા ઐાષધોના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ખોળ ઢોરોને ખવરાવે છે. ખજૂરના ઝાડનાં પાંદડાંની સાવરણીઓ વગેરે બને છે. લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં આવે છે. ઉનાળામાં લોકો ખજૂરનું સરબત કરી પીએ છે. તેમાં પાણી મેળવ્યાથી તે સમશીતોષ્ણ થાય છે. ખારેકનાં બી બાળકોને બાળાગોળીમાં

ઓળખે છે, બાકી તો બન્નેને જંગલી કુંગળીજ કહે છે. પાણકંદાને ભાગી એક માટલામાં અરધા ભરી તેપર ત્રાંબાનાં કંટકવેધી પત્રાં પાથરી ઉપર પણ એજ મુજબ કુટી છુટા કરેલ પાણકંદા ભરી કપડમટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી અત્યંત ફળદાયી તામ્રભસ્મ થાય છે. પાણકંદાના કંદને ડગળી આપી તેમાં હીંગળો નાખી ડગળી બંધ કરી ભઠ્ઠી કરવાથી એની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખાયલું જણાય છે. કોળકંદ સ્વાદમાં મીઠા હોય છે, અને પાણકંદા કડવા હોય છે.

* કૌચનાં બીજ ધાતુપુષ્ટિના કામમાં સર્વોપરી મનાય છે, પણ તે શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતાં નથી, માટે તેને દૂધમાં બાફી ઉપરની ફોતરી ઉતારી નાખવી એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.

ઘસીને પાય છે.× **ખજૂર:**—વૃષ્ય, સ્વાદુ, શીત તથા ગુરૂ છે; અને અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, ધાતુવૃદ્ધિ, તૃપ્તિ તથા પુષ્ટિને કરનાર, હૃદ્ય, બલ્ય, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર છે; અને રક્તપિત્ત, પિત્ત, દાહ, શ્વાસ, કફ, શ્રમ, ક્ષતક્ષય, વિષ, તૃષ્ણા, શોષ અને અમ્લપિત્તનો નાશ કરે છે. **સુલેમાની ખારેક:**—ભ્રાંતિ, શ્રમ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**- **(૧) રેચ થવા માટે:**—ખજૂર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ચોળી તથા ગાળીને તે પાણી પાવું એટલે રેચ થાય છે. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખારેકનાં બી બારીક વાટી તેની ધૂણી આપવી. **(૩) ખરજવા ઉપર:**—ખારેકનાં બી બાળીને તેની રાખ, કપૂર અને ઘી, એ ખલ કરીને લેપ કરવો. **(૪) કપાળ દુ:ખતું હોય તો તે ઉપર:** ખારેકનાં બી ઘસી માથા ઉપર ચોપડવાં. **(૫) ઘોડાને શરદી થઇ હોય તો તે ઉપર:**—ખારેકના બીનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં નાખી આપવું. **(૬) આમવાત ઉપર:**—પાશેર ખજૂર પલાળીને પાવું. **(૭) ધાતુપુષ્ટિને માટે તથા પિત્તશમન થવા માટે:**—ખારેકની અંદરનાં બિયાં કાઢી નાખી સાધારણ ખાંડી તેમાં બદામ, એલાણુ, પિસ્તાં, ચારોળી, સાકરની ભૂકી વગેરે મસાલો એકત્ર કરી તે સર્વેનું મિશ્રણ, રીતસર પાતળા કરેલા અને અથાય એટલા ઘીમાં પલાળી રાખવું; અને સતત આઠ દિવસ સારી રીતે અથાયા પછી નિત્ય સવારે ૨ તોલા સેવન કરવું. **(૮) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—ખારેકનું બી અને અંઘાડીના મૂળને ઠંડા પાણીમાં ચંદન જેવું જાડું ઘસી, ખાવાના પાનને ચાર ગુંજાભાર જેટલું ચોપડી તે પાન સોપારી, લવંગ, એલચી, કાથો વગેરે સાથે તૈયાર કરવાં, અને તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ઘડીના અંતરે એકકું બીડું ખાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું; એટલે ટાઢથી આવનારો તાવ જાય છે. **(૯) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ખારેક, સુંઠ, દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી, એ દૂધમાં નાખી તે દૂધ કઢીને પાવું. **(૧૦) દાહ થવા લાગ્યો હોય તો:**—નવટાંક ખજૂર પાણીમાં મસળી પાવું. **(૧૧) ચેતના પ્રાપ્ત થવા માટે:**—માખણ અને ખારેકો ખાતાં જવું. **(૧૨) ધનુર્વાત અને રક્તપિત્તી (વાતરક્ત) ઉપર:**—ખજૂરનો કલ્ક કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૧૩) બાળકોને માટે શક્તિવર્ધક ખોરાક:**—ઉત્તમ ખજૂર ૧૭ માસાથી ૩ તોલા પર્યંત બાળકની શક્તિ પ્રમાણે લઇ સ્વચ્છ પાણીથી ધોઇ, લુછી નાખવું અને માંહેના ઠળીઆ કાઢી થોડું દૂધ લઇ તેમાં તે કેટલોક વખત સુધી પલાળી રાખી પછી મસળી કપડાથી ગાળી તે રસ દિવસમાં ત્રણ વાર પાવો. એ ભક્ષ્ય એક મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા લાયક છે, માત્ર દરેક વેળાએ રસ કાઢીને પાતાં જવું. **(૧૪) ઠંડી હવા હોય કિંવા શરદીનો વિકાર હોય ત્યારે બાળકોને આપવાનો ખોરાક:**—સારી ખારેક લઇ ભીના લુગડાથી સ્વચ્છ લુછીને પછી તેમાંનું બી કાઢી નાખવું અને સુખડ પ્રમાણે દૂધમાં ઘસીને બાળકોને ખવરાવવું; અથવા તેમાંજ બીજું દૂધ નાખી પાતળું કરી પાવું. આ ઔષધ નાનાં બાળકોને આપવું નહિ, મોટાંને આપવું. નાનાં બાળકને આપવાથી પેટમાં જાળું બંધાય છે, અને કોઠામાં ગરમી થાય છે. **(૧૫) મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતાર:**—ખજૂર પલાળી મસળીને ગાળીને પાવું. **(૧૬) પ્રદર ઉપર:**—ખારેકનાં બીયાં ખાંડી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખીને આપવું. **(૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખજૂર મધમાં ખાવું.

૧૬૪. ખટખટી.—ખટખટીનાં ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે ધામણીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં ઝીણાં હોય છે. એ ઝાડને ચાર પાંચ ફૂલોનો એક તોરો એવાં ફૂલો આવે છે. ખટખટીનાં ફળો ખાવાથી ગળચટાં લાગે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુપ્તતાને માટે:**—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. **(૨) આમરક્ત પડે છે તે ઉપર:**—ખટખટીનાં મૂળ દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવાં. **(૩) વાતરક્ત ઉપર:**—રોગીએ ખટખટીનાં મૂળ હમ્મેશાં પાસે રાખવાં, ખટખટીની લાકડી હાથમાં રાખવી, સોજા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ખટખટીનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં, અને દરરોજ સાંજ સવાર ગાયના પાશેર દૂધમાં ખટખટીનાં મૂળ ૩ માસા, ધોળી ગુલબાશીનો કંદ બે તોલા, અને ગોમેટીનાં મૂળ

× ખારેક અને ખજૂરના ઠળીઆ તૃષાને રોકનાર છે, એથી જ્યારે કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીને પાણી નહિ આપવા ખાસ જરૂર હોય છે ત્યારે તેને એક પછી એક આ ઠળીઆજ માત્ર મ્હોડામાં રાખવા માટે આપવામાં આવે છે. અતિસાર બંધ થવાને છોરી ખારેકમાંથી ઠળીઓ કહાડી નાખી તેના ઠેકાણે ચણા જેવડી અફીણની કાંકરી નાખી તે ઉપર ભીનું કપડું વીંટી ધુમાડારહિત દેવતામાં ભારી શેકાઈ રહે એટલે તેને વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી સવાર સાંજ એકેક અથવા શક્તિ અનુસાર આપવી.

૬ માસા ઘસીને ૪૨ દિવસ સુધી પાવાં, એટલે વાતરક્ત દૂર થાય છે. (૪) **અતિસાર ઉપર:**—ખટખટીનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં.

૧૬૫. ખડબુચું (સકરટેટી).—સં૦ ષડ્‌ભુજા, મધુપાકા. મ૦ ખરબુજ. હિં૦ ખરબુજા. બં૦ ખરમુજા. ક૦ ષડભુજા, સૌતે. ફા૦ ખુરપુજા. અ૦ બિત્તીખ. ઇં૦ મેલન. લા૦ કુકયુમિસમેલો.

કાલીંગડા જેવોજ એનો વેલો થાય છે. ખડબુચું એ ફળ ગોળ છે, અને તેના બહારનો રંગ રાતો હોય છે. ખડબુચું ખાવાથી સારૂં લાગે છે. એનું શાક પણ કરે છે. જે ખડબુચાનો અંદરનો રંગ લીલો હોય છે તેને મરાઠીમાં "તરટી" કહે છે. એ ખાવાથી બહુ સારી લાગે છે. ખડબુચાં વધારે ખાવામાં આવ્યાથી ગરમીનો ઉપદ્રવ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) તાપની ઝાળ લાગી હોય તો:**—ખડબુચાનાં બિયાં વાટી માથા ઉપર ચોપડવાં અને તેનો રસ શરીરે ચોપડવો.

૧૬૬. ખરશીંગી (મેઢાશીંગ).—સં૦ મેષશૃંગી, ખરશૃંગિકા. મ૦ મેંડશીંગી, ખડશીંગી. હિં૦ બં૦ મેઢાશીંગી. ક૦ ડિરિયમારા, ડિડીમારા. તા૦ આડિયમાર. તૈ૦ ઓડીમાનું. મલા૦ આટી, ઉટી. લા૦ હ્રસઓડિના.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં જેવાં હોઈ તેનાથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી હાથ પોણોહાથ લાંબી અને અંગુઠા જેવડી જાડી શીંગો આવે છે. એ શીંગોને ખડશીંગો કહે છે. એનો વાસ ઉગ્ર આવે છે. આ શીંગો અને આ ઝાડનાં પંચાંગ કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે. લાકડાનાં મૃદંગ અને તબલાં સારાં થાય છે. **ખરશીંગ**—કડવું, વાતનાશક, અને કૃમિ, કોઢ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નળ ફુલવા ઉપર અને પેટશૂળ ઉપર:**—એનો પાલો અગર છાલ કુટી તેનો રસ પાવો. **(૨) કૃમિ ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો અગર છાલનો રસ આપવો. છાલ સુકી હોય તો કાઢો કરીને પાવો. **(૩) ખસ ઉપર:**—ખરશીંગીના ઝાડની છાલનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કાઢી તે ચોપડવું.

૧૬૭. ખપાટ (*ખરેટી).—સં૦ બલોત્તમા. મ૦ થોરલા ચિકણા. કો૦ ચિકણકડયા. હિં૦ ખિરેટી, ખરહટી, બીજબંદ. બં૦ શ્વેતવેડેલા. ક૦ એણ્ણેગરગભેદ. ઇં૦ હાર્ટલિવ્ડસિડા. લા૦ સિડાકોર્ડિફોલિયા.

ખપાટનાં ઝાડ બળ (બોળ)નાં ઝાડ કરતાં મોટાં થાય છે. ખપાટનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોય છે, અને પ્રત્યેક પાંદડાંને બે ખાંચા હોય છે. એ કાંઇક સહદેવીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર બારીક

---

* આ ખરેટીના વર્ણનનો તપાસ કરતાં કેટલાક વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રથમ તો અમારા પ્રદેશમાં અમે જે વનસ્પતિને ખરેટી તરીકે જાણીએ છીએ તેનાં પાંદડાં કાત્રાદાર બે ખાંચાવાળાં નહિ પણ શુદ્ધ મેંદીનાં પાંદડાંને ઘણા ભાગે મળતાં આવે છે. એની ડાંખળી ઉપર એક દોઢ ઇંચના આસરાની લંબાઇનો જાડો કાંટો હોય છે, જેનો પૃષ્ઠ ભાગ બાવળની શૂળ જેવો નહિ પરંતુ એનીજ સૂકી ડાંખળી હોય એવો દેખાય છે. માત્ર અણીજ બાવળની શૂળની માફક તીક્ષ્ણ હોય છે. વળી આ ઝાડને અમારા લોકો કદિ ખપાટ તરીકે કહેતા હોય એમ જણાતું નથી. કદાચ આ ખરેટી અને ઉક્ત ખપાટ જુદાં હોય તો શું નવાઈ ! વળી આને નરહરિ પંડિતના નિઘંટ ચૂડામણિના આધારે બલોત્તમા (ઉત્તમ બલા) માની છે, તો તેને બલા ચતુષ્ટયમાં માનવી અને એનાં બીજને બળબીજ માનવાં, એ પણ અમને તો લાગતું નથી. બલાચતુષ્ટય અને બળબીજ સંબંધીના અમારા વિચારો **બળ (બોળ)** ના વર્ણન નીચે ટીપમાં જણાવીશું.

નવાઈ જેવું તો એજ છે કે મી. દત્તરામે અને શાલીગ્રામજીએ ખરેટીનેજ બલા માની છે, પરંતુ અમે સાફ અક્ષરે નિવેદન કરીએ છીએ કે એતો એમની દેખીતીજ ભૂલ છે. અદ્યાપિ બલાના નામમાં બહુ અંતર પડયો નથી. માત્ર **બલા** નું બલ થયું તેથીજ તેનાં બીજ તે બલબીજ કહેવાયાં. જંગલીઓએ પોતાની અશુદ્ધ ભાષામાં બોળ કહ્યું છે. એથી એ વનસ્પતિજ ઇતર હોવાનું સ્વીકારવામાં મને તો વાંધો છે. હું તો બલા એ બોળ અને એનાં બીજને બળબીજ માનું છું.

ગોળાકૃતિ ફળો આવે છે, તેને લોકો ખાય છે. એ ફળો કિંચિત્ તુરાં, મધુર, ધાતુ શુદ્ધિકારક અને મુખ-રોગનાશક છે. એ ફળોનો રંગ નારંગી જેવો હોય છે, અને તે ફળો પાક્યા પછી ઝીણા રૂદ્રાક્ષ જેવાં જણાય છે. ખપાટ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. ખપાટને ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એનાં બિયાંને "બળ-દાણા" કે "બળબીજ" કહે છે. એ આકારે ઝેંઝીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. ખપાટ, સહદેવી, કાંગસી અને ગંગેટી એ ચારેના સમુદાયને "બલાચતુષ્ટય" કહે છે. **બલાચતુષ્ટય:**—શીત, મધુર, બલ્ય, કાંતિકારક, સ્નિગ્ધ તથા ગ્રાહી છે; અને વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. ખપાટનાં મૂળોની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે સેવન કરવાથી બહુમૂત્રરોગ દૂર થાય છે. **મહાબલા (સહદેવી):**—મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને વાતનું લોમન કરનાર છે. **અ તબલા (કાંગસી):**—દૂધસાકરમાં સેવન કરવાથી પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિદ્રધિ, વ્રણ, ગુમડાં, બદ, પાઠું, ઇત્યાદિ ઉપર:**—ખપાટનાં રાતા રંગનાં કુમળાં પાંદડાં બારીક વાટીને થેપલી કરી બેસાડવી, અને તે ઉપર કપડાનું આચ્છાદન કરી તેના ઉપર ઠંડું પાણી નાખતા રહેવું. આ યોગથી તે ગાંઠ જલદી પાકે છે અને ફૂટે છે. તેમજ કોઇ પણ પ્રકારે દાહ થતો હશે કિંવા સણકા થતા હશે તો તે ત્વરિત બંધ થશે. અથવા ખપાટનો પાલો વાટી માંહે લવંગ નાખી ઉપર બાંધવો. **(૨) ગરમીથી થયેલાં ચાંદાં સૂકવવા માટે:**—ખપાટની છાલ અને જુનાં પાંદડાં એકત્ર ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો અને તે કાઢાથી ચાંદાં ધોવાં. એથી ચાંદાંઓ જલદી સારાં થાય છે. **(૩) ભૂતજ્વર ઉપર:**—ખપાટનાં મૂળ વિધિપૂર્વક ગળામાં બાંધવાં. **(૪) ચોથીયા તાવ ઉપર:**—ખપાટનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં, ખપાટમૂળ અથવા સુંઠ, એનો કાઢો આપવો, તે શીત, કંપ અને દાહયુક્ત તાવનો બે ત્રણ દિવસમાં નાશ કરે છે. **(૫) મૂત્રદોષ અને શુક્રદોષ ઉપર:**—બળદાણા, હિંગ, દૂધ, ઘી, એ સર્વે એકત્ર કરી પાવું. **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—બળદાણાના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) વીંછીના ડંખ ઉપર:**—ખપાટનાં મૂળ ઘસીને ચોપડવાં.

૧૬૮. ખરસાંણી (ડી).—સ૦ ભદ્રચૂડ, પત્રગુપ્ત. મ૦ શેર.

આ ઝાડ જંગલી છે. વાડ કરવામાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનું દૂધ ઘણું ઉષ્ણ છે, તે શરીરે લગાડવાથી ફોલ્લો ઉઠે છે. ખરસાંણીના લાકડાના કોલસા, ફોડવાનો દારૂ કરવાના કામમાં આવે છે. આ ઝાડનાં ચિકાડા, ચોહિરા, કાંડેહુરા, અને નિવલી આદિ મરાઠી નામો છે. **ઉપયોગ:-(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ખરસાંણીનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) ઉદરરસ ઉપર:**—ખરસાંણીનું દૂધ માખણમાં રોગીની શક્તિ જોઇ એક બે, કિંવા ત્રણ માસા આપવું; તેથી ઉલટી થાય છે, અને રેચ પણ થાય છે. ઉપર દહીં અને ભાત આપવાં. **(૩) ખરસાંણીના વિષ ઉપર:**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું; કાળી નગોડના પાલો વાટી લેપ કરવો; માખણ ખાવું તથા લેપ પણ કરવો. **(૪) આંબોઇ (પિચોટી) ખસી હોય તો:**—ડુંટીની આસપાસ ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો. **(૫) ખસ ઉપર:**—ખરસાણીની સૂકાઇને નીચે પડેલી ડુંખો બાળી તેલમાં ખલ કરી લેપ કરવો. **(૬) કર્ણશૂળ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુંખો અંગારામાં શેકી રસ કાઢીને તે કાનમાં પાડવો, અથવા તે રસમાં તેટલુંજ બકરીનું ઘી ગરમ કરી નાખી તે કાનમાં પાડવું. **(૭) વિષમજ્વર ઉપર:**—ખરસાંણીની પાકેલી ડુંખો કેળનાં પાંદડાંમાં વીંટી અંગારામાં શેકી તથા બાફી તેનો રસ કાઢી તેમાં ઠીકરી છમકારી હિંગની ભૂકી નાખી તે રસ સુમારે ૪ તોલા પર્યંત આપવો. **(૮) ધુરશાના વિષ ઉપર:**—ખરસાંણીની ડુંખો અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો અને તે તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો તથા બે આચમની પાવો પણ ખરો.

૧૬૯. ખસખસ, અફીણ.—સં૦ ખાખસ. મ૦ હિં૦ ક૦ ખસ્ખસ્. બં૦ પોસ્તદાના. તે૦ તા૦ ગસગસ. તુ૦ કસકસે. મલા૦ કશકશ. ફા૦ તુખ્મેકોકનાર. અ૦ હબુલ કોકનાર. ઇં૦ પૉપીસીડસ્. લા૦ પાપાવર સોમ્નિફેરમ્.

અફીણના ડોડા.—સં૦ ઉલ્લસત્ફલ. હિં૦ પોસ્ત, ખસખસકાફલ. મ૦ અફ્યેબોંડ. બં૦ પોસ્તઢેંડિ, ખાકશી. ફા૦ કોકનાર. અ૦ અબુનાસ. ઈં૦ ક્યાપસુલ.

જે છોડમાંથી અફીણ ઉત્પન્ન થાય છે તેને ખસખસનો રોપો કહે છે. ખસખસનાં ઝાડ સરાસરી ત્રણ ચાર ફૂટ ઉંચાં વધે છે. એને જીંડવાં આવે છે, તેને પોસ્ત અને જીંડવામાં બી થાય છે તેને ખસખસ

કહે છે. ખસખસના જીંડવાને શસ્ત્રથી ચીરો પાડવાથી તેમાંથી જે રસ નીકળે છે તે સુકાયો એટલે તેનેજ અફીણ (સં૦ અહિફેન) કહે છે. અફીણ એ માદક પદાર્થ છે. એની ગણના ઉપવિષોમાં છે. અફીણ ઘણું ખાવામાં આવે તો પ્રાણ નાશ થાય છે; પરંતુ એ રીતસર આપવાથી સારા ઉપયોગમાં આવે છે. ખસખસના છોડમાંથી અફીણ થાય છે, પરંતુ ખસખસના અંગે માદકપણું નથી. ખસખસના ફળ ઉપરની ત્વચાને "પોસ્ત" કહે છે. ખસખસ એ પૌષ્ટિક છે. એનો પકવાનોમાં અને બીજા પદાર્થોમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. કુંણી હોય ત્યારે ખસખસનાં પાંદડાંની એકલી અથવા ભેગવાળી ભાજી સારી થાય છે.

અફીણનાં જીંડવાંમાંથી નિષ્કર્ષ, અવલેહ અને કષાય એવા ત્રણ પ્રકારના કલ્પ થાય છે. સુકવેલાં જીંડવાંનો ભૂકો ૪૦ તોલા, ૧૦૦ તોલા ગાળેલા (ડીસ્ટીલ ફેડ) ઉકળી ઉઠેલા પાણીમાં ૮ પહોર સુધી ભીંજવી રાખવો. પછી "પર્કોલટર" થી બીજા વાસણમાં તે પાણી ગાળી લઇ ઉકાળવું. ઉકાળતાં ૫૦ તોલા પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી ઠારવું; અને તેમાં મદ્યાર્ક (ટીંચર) મેળવી તે મિશ્રણ કેટલીક વાર સુધી તેવીજ રીતે રાખી મૂકી ફરીથી અગ્નિ ઉપર મૂકી ઘટ્ટ થતાં સુધી ઉકાળવું. આ નિષ્કર્ષથી અફીણ જેવો મલસ્તંભ ન થતાં ઘેન આવે છે. યુનાની હકીમ જુની ઉદરસના ઠણકાથી રોગી ઘણો હેરાન થતો હોય તો આ નિષ્કર્ષનો ઉપયોગ કરે છે. આ નિષ્કર્ષથી માથું દૂખવું, ચક્કર આવવા વગેરે અફીણના વિકાર થતા નથી.

ખસખસનું તેલ નીકળે છે. તે ખાવાના અને બાળવાના કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એનો ખોળ ગાય ભેંસને ખાવા આપે છે. ખસખસ જેમ તાજી હોય તેમ તેમાંથી તેલ વધારે નીકળે છે. બીજ સારાં હોય તો તેનો ત્રીજો ભાગ તેલ નીકળે છે. આ તેલ તડકે રાખી મેલવાથી સફેદ, પારદર્શિ અને સ્વાદહીન થાય છે. એ માથે ચોળવાથી ઘેન આવે છે, અને મજ્જા પુષ્ટ થાય છે. રંગ તૈયાર કરવાને પણ આનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. ધોળા રંગમાં ખસખસનું તેલ મેળવવાથી સુંદર સફાઇદાર રંગ થાય છે. જે જીંડવાંમાંથી અફીણ કાઢી લીધેલું નથી તેમાંની ખસખસ કડવી અને કેફી હોય છે, અને તેનું તેલ કઢાડવાથી તેમાં પણ એ દોષ આવે છે. બંગાળી ખસખસનું તેલ માળવાની ખસખસના તેલ કરતાં સારૂં હોય છે, અને તેથીજ તે ખાવામાં વધારે વપરાય છે. માળવી તેલ ઘણું કરીને બાળવામાં વપરાય છે. મીણબત્તી, સાબુ વગેરે બનાવવાને પણ આ તેલનો ઉપયોગ થાય છે. યુરોપમાં તેલના રંગ (ઑઇલ પેઇનટસ) અને વિશેષે કરીને ચિત્રકામના રંગ (આર્ટિસ્ટસ કલર્સ) બનાવવામાં અળસી અને બીજાં તેલને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ખસખસનો ખોળ તાજો હોય તો ઘણો મીઠો અને ઢોરોને પુષ્ટિ આપનાર થાય છે. તે જુની થવાથી તેના ઉપર ફુસ જામે છે, અને તે કડવી લાગે છે. તે સ્થિતિમાં ઢોરોને ખાવા આપી હોય તો કાંઇ પણ નુકશાન કરે છે. ખસખસના ખોળની રસાયનિક રચના ગ્લાસગોનો પ્રોફેસર અંડરસને આ પ્રમાણે ઠરાવેલ છે:-સો ભાગ ખોળમાં પાણી ૯.૫૬, તેલ ૧૧.૦૪, નૈટ્રોજનસ દ્રવ્ય ૩૪.૦૩, ગુંદ અને તેના જેવો પદાર્થ ૨૩.૨૫, રાખ ૧૩.૭૦ અને બાકી કચરો ૧૧.૩૩.

ખસખસનું ઝાડ:—ગ્રાહક, બલકર, ગુરૂ, વૃષ્ય, કફપ્રદ, પાકકાળે મધુર, વીર્યપ્રદ, કાંતિકારક તથા બલકર છે; અને વાત, પિત્તનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફળ:**—રૂક્ષ, ગ્રાહક અને રક્તશોષક છે. **ફળની છાલ:**—શીતળ, લઘુ, કડવી, ગ્રાહક, તુરી, વાતકારક, રૂચ્ય, સમધાતુ શોષક, પુરુષત્વનાશક, રૂક્ષ, મદકર, અગ્નિવર્ધક અને મોહક છે. **ખસખસ:**—કફકારક, બલ્ય, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:**—ખસખસ દહીંમાં વાટી પાવી. **(૨) બાળકોને આમ પડે છે તે ઉપર:**—ખસખસનો કંસાર અથવા થુલું કરી ખવરાવવું. **(૩) સાંધા દુ:ખે છે તે ઉપર:**—ખસખસના (પોસદોડાના) કાઢામાં કલાક બે કલાક સાંધા શેકવા. **(૪) સોજો, પેટનું ચડવું અને શરીરમાં વાયુ ભર્યો હોય તે ઉપર:**—ખસખસનાં ફૂલ અને જીંડવાં પાણીમાં ઉકાળી તે પાણીનો શેક કરવો. **(૫) પુષ્ટિ અને શક્તિ આવવા માટે:**—ખસખસ, બદામગીર અને ચારોળી સમભાગે લઇ બારીક વાટીને ગાયના દૂધમાં મેળવી ઉકાળી ખીર કરવી. તેમાં ઉતારતી વેળાએ બે તોલા તાજું ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી, તે મળી જાય એટલે બે માસા પર્યંત ગળોનું સત્વ નાખી સેવન કરવું. એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઔષધ શક્તિહીન બાળ-

કોને પણ આપવાને ઘણું ઉત્તમ છે. **(૬) દારૂણા** (કેશમાંહેની જમીન કઠણ થઇ ઝીણી ફોડકીયો થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—ખસખસ દૂધમાં વાટી માથા ઉપર લેપ કરવો. **(૭) બાળકો માટે શક્તિવર્દ્ધક ખોરાક:**—ખસખસ, ગાયના દૂધમાં બારીક વાટીને તેમાં બીજું દૂધ અને થોડો ગોળ કિંવા સાકર નાખી ઉકાળીને રાબડી તૈયાર કરવી, અને સારી રીતે ઠંડી થયા પછી ખાંડ નાખવી. આ ખોરાક બે મહિનાથી અધિક વયના બાળકને આપવા યોગ્ય છે; અને જે બાળકને હગામણનો ઉપદ્રવ હોય તેઓને તો ઘણોજ હિતકારક છે. **(૮) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—ખસખસનું તેલ કોપરાના તેલ સાથે શરીરે ચોળવું. **(૯) દારૂણા નામના કપાળ રોગ (ઇં. ટસુરીજ ધી સ્કૅલપ) ઉપર:**—ખસખસ દૂધમાં વાટીને લેપ કરવો.

(क) અફીણ:—સં૦ અહિફેન. હિ૦ બં૦ ક૦ અ—આફીમ. તૈ૦ ગાલમંડુ. ફા૦ અફ્યૂન, તિર્યાક. અ૦ લબનુલ, ખાસખાસ. ઇં૦ ઓપિયમ. લા૦ પેપેવેરી, સોમ્નિફેરમ.

સંસ્કૃતમાં અફીણનાં અહિફેન આદિ નામો છે તે અર્થવાળાં છે. અહિફેન એટલે સર્પનું ઝેર. સર્પ-દંશનું જેવા પ્રકારનું પરિણામ શરીર ઉપર થાય તેવુંજ પરિણામ અફીણની વધારે માત્રા લેવાથી થાય છે; એથીજ તેને અહિફેન, નાગફેન, ભુજંગફેન આદિ નામો સંસ્કૃતમાં આપેલ છે.

અફીણની પ્રાથમિક અસર ઉત્તેજક છે, અને પછીના સ્થિતિમાં તે શરીરમાંના પીડા શમન કરીને ઘેન લાવનારી છે. ટાઢીયા તાવની કમકમાટી બંધ કરવાને તે ઉપયોગી છે. એ સ્તંભક હોવાથી અતિશય પરસેવો બંધ કરવામાં, રેચ બંધ કરવામાં અને સાધારણ કોઇ પણ પ્રકારનો સ્રાવ બંધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. પેટની અંદરના ભાગમાં દાહ થયો હોય તો આનો ઉપયોગ થાય છે. તાવ ઘણો વધ્યો હોય તે સ્થિતિમાં અફીણનો ઉપયોગ ઘણો હિતાવહ છે. ડૉ. લોક તે કપૂરાદિક પદાર્થો સાથે મિશ્ર કરીને આપે છે, તેથી તાલાવેલી શાંત થઈ ઘેન (ઉંઘ) આવે છે. પક્વાશયમાંના વ્રણ, આમ, અતિસાર, કૉલેરા વગેરે રોગમાં, તેમજ અતિઆર્તવ, પીડિતાર્તવ, ગર્ભાશય પ્રદર, સ્નાયુ સંકોચજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ સ્ત્રીપુરુષોના મૂત્રમાર્ગના રોગમાં અફીણ ઉત્તમ ગુણકારી છે. ધનુર્વાત ને આમવાતના વિકારોમાં પણ અફીણ સારૂં ચાલે છે. મસ્તકશૂળ, સંધિવાત, અભિષ્યંદ (આંખ આવવી) આદિ નેત્રરોગ, ઇત્યાદિમાં અફીણનો બાહ્ય ઉપયોગ હિતાવહ છે.

અફીણનું ઝેર:—અફીણ યોગ્ય માત્રામાં આપવું ગુણકારી છે, પરંતુ તેજ જાસ્તિ આપવાથી મરણ-કર્ત્તા થાય છે. ઓછામાં ઓછા બે રતી અફીણથી મનુષ્ય મરે છે. એ કડવું હોવાથી બીજાનો પ્રાણઘાત કરવાને ઉપયોગી થતું નથી. ઘણું કરીને આત્મઘાત કરનારા લોકોજ તે ખાય છે. અફીણનું ઝેર ચડવા લાગે કે ચક્કર આવે છે. જીવ ગભરાય છે અને હળવે હળવે ભાન નહિ જેવું થઈ માણસ બેશુદ્ધ થાય છે. પહેલવહેલાં તો હાંક મારવાથી ઉત્તર આપે છે, પરંતુ પાછળથી બોલવું તદ્દન બંધ થાય છે. શ્વાસ મંદ પડે છે. નાડી ભરપૂર મંદ ચાલે અથવા નકામી થઇ જલદી ચાલે છે. અંગ કાંઇક તપી આવે છે. પરસેવો આવે છે. આંખો મીંચાયલી હોય છે, આંખોની મોટાઇ સંકોચાય છે (ખાડા પડે છે). શ્વાસ બંધ પડે છે. ચહેરો ફીકો પડે છે. હોઠ અને હાથ કાળા દેખાય છે. ઝાડો થાય નહિ અને પેટ ફૂલે છે. મરણ પહેલાં શરીર ઠંડું થાય છે. આંખના ડોળા ફાટી રહે છે, અને નાડી હાથજ લાગે નહિ. રોગી સારો થવાનો હોય તો તે શુદ્ધિ ઉપર આવતો લાગે છે, તેને ઉલટી થાય છે, માથું દુખે છે. કદી કદી અફીણના ઝેરથી આંકડી, બકવા, ઉલટી, જુલાબ, ધનુર્વા (તાણ) ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

અફીણ ખાવાથી સુમારે એક કલાકે વિષારી ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે, અને ઘણું કરીને ૨૪ કલાકમાં મનુષ્ય મરે છે. દરરોજ અફીણ ખાનારા લોકો (વ્યસની) ને તેનું ઝેર બાધ કરતું નથી, પરંતુ તેનું શરીર અશક્ત થાય છે. તેને ઝાડો સાફ થતો નથી. બરોબર ભૂખ લાગતી નથી. મન દુર્બળ થાય છે. ચહેરો વિચિત્ર દેખાય છે. ઘડપણ જલદી આવે છે, અને ઘણું કરીને તે નાની ઉમ્મરે મરે છે. ડૉકટર લોક મૉર્ફિયા નામનું અફીણનું સત્વ વાપરે છે. તે પેટમાં વધારે ગએલ હોય તો અફીણ જેવાંજ લક્ષણો થાય છે, પણ એનું પરિણામ અફીણ કરતાં જલદ અને જોરદાર હોય છે.

અફીણમાંથી ચંડૂ અને મદક એ બે પીવાના માદક પદાર્થો બનાવે છે.

અફીણ:—જારણ, મારણ, ધારણ અને સારણ, એમ ચાર પ્રકારનું છે. તે વૃષ્ય, બળકર, ગ્રાહી,

સાત ધાતુનો શોષ કરનાર, વાતપિત્તકર, આનંદકારક, માદક (કેફી), વીર્યસ્તંભક, કડવું અને મધુર છે; તથા સન્નિપાત, કૃમિ, કફ, પાંડુ, ક્ષય, પ્રમેહ, દમ, ઉધરસ, પ્લીહા (બરોળ) અને ધાતુક્ષયનો નાશ કરે છે. જે અફીણ ધોળા રંગનું અને અન્નને પચાવનારૂં છે તેને જારણ કહે છે, અને કાળું હોય તે મૃત્યુકારક છે એટલે તેને મારણ કહે છે. જે અફીણ પીળું હોય છે તે જરા નાશ કરનારૂં છે, માટે તેને ધારણ કહે છે, અને જે ચિત્રવર્ણ હોય છે તે મળતું સારણ કરે છે, માટે તેને સારણ કહે છે.

અફીણનો ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર અને કૉલેરા ઉપર:—અફીણ જાયફળ, લવંગ, કેશર અને કપૂર આ સર્વે ઔષધો સમભાગ લઇ તેની બબે રતીની ગોળીઓ કરી દરેક વખતે એકેક ગોળી ઉના પાણી સાથે આપવી. આથી ગમે તેવો આમ વિકાર હશે તે સારો થશે. **(૨) સંગ્રહણી, આમાતિસાર, રક્તાતિસાર વગેરે ઉપર:**—અફીણ ૨ ભાગ અને જાયફળ, ટંકણખાર, અભ્રકભસ્મ, શુદ્ધ કરેલ ધંતૂરાનાં બીજ, આ દરેક એકેક ભાગ લઇ નારી (મ૦ ચાંદવેલ) ના પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી દરેક વખતે ૧ ગોળી મધમાં આપવી. પથ્ય દહીં ભાત ખાવાં. **(૩) દુગ્ધવટી:**—અફીણ અને વછનાગ બાર બાર રતી, લોહભસ્મ પાંચ રતી, અભ્રકભસ્મ છ રતી: એ સર્વેને દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણ ગોળીઓ બાંધી દૂધ સાથેજ આપવી. આ ગોળી આપી હોય તો ખાવા પીવામાં દૂધ વગર બીજા પદાર્થનો ઉપયોગ કરવો નહિ, અને રોગ તદન સારો થયા સુધી મીઠું અને પાણી વર્જ્ય કરવાં. આ દુગ્ધવટીથી સંગ્રહણી, વિષમજ્વર, અનેક પ્રકારના સોજા, અગ્નિમાંદ્ય અને પાંડુ રોગ નાશ થાય છે. **(૪) સર્વાતિસાર, આમાંશ અને કૉલેરા ઉપર:**—અફીણ, શુદ્ધ કરેલ ઝેરકોચલાં અને ધોળાં મરી, એ ત્રણે સમભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી સુંઠ અને ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી, તે ૧ ગોળી આપવી, એટલે ગમે તેવો અતિસાર, આમાંશ અથવા કૉલેરા હશે તો તે તત્કાળ સારાં થશે. **(૫) બહુમૂત્ર રોગ ઉપર:**—અફીણ અને જાયફળ દરેક ચાર ચાર ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને કસ્તૂરી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે ચારે ચીજો લઇ ખરલ કરી દરેક વખતે તે એક રતીની માત્રા પ્રમાણે નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવાથી બહુમૂત્ર રોગ સારો થાય છે. **(૬) અતિસાર અને કૉલેરા ઉપર:**—અફીણ અને કેસર સમભાગ લઇ ખરલ કરી અર્ધા ગુંજા ભારની ગોળી મધમાં ખાવી, તેમજ ગુંજાભાર અફીણ બકરીના દૂધમાં આપવાથી પણ કોગળીયું અને અતિસાર દૂર થાય છે. **(૭) કોગળીયા ઉપર:**—કોપરાના કકડામાં છિદ્ર કરી, તેમાં બે ગુંજાભાર અફીણ નાખી તે કકડો અંગારા ઉપર શેકવો અને ખાવા આપવો, એટલે માણસ સહસા ઝોબાઈ જશે નહિ. **(૮) સળેકમ ઉપર:**—કાગળમાં થોડું અફીણ ચોપડી તેની બીડી સળગાવી નાકે તેની ધૂણી સુંઘવી. **(૯) માથું દુખતું હોય તો:**—માથા ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. **(૧૦) શરીરે ખરજ થતી હોય તો:**—તેલ, મીણ અને અફીણ એકત્ર કરી ચોપડવું. **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—અફીણ અને દાંતવણ, એ બેને લોખંડના વાસણમાં લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૧૨) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તો તે ઉપર:**—કિંચિત્ અફીણ ખાવા આપવું. **(૧૩) સ્તંભન માટે:**—અફીણ એ સ્તંભક છે, માટે એને જાયફળમાં ઘાલી તે ઉંબરાના, વડના કિંવા બાવળના ઝાડમાં છિદ્ર પાડીને તેમાં મૂકે છે, અને તે છિદ્ર બંધ કરી કેટલાક દિવસ પછી તે બહાર કાઢી તેની ગોળીઓ કરી શક્તિ જોઇને તે આપે છે. સાકર સાથે પણ અફીણ ખાય છે, અને ઉપર દૂધ પ્રાશન કરે છે; તેમજ ખસખસનાં જીંડવાં અને સુંઠ એનો સોળમો ભાગ પાણી શેષ રહે તેવો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખીને પીએ છે. **(૧૪) પકવાતિસાર ઉપર:**—ખાપરીઆમાં+ મંદ અગ્નિ ઉપર અફીણ શેકીને ખાવાથી ઘણોજ પાકેલો અતિસાર હોય તો પણ શમે છે. **(૧૫) નાના બાળકોને સળેકમ અને શરદી ઘણી થઇ હોય તો:**—માથા ઉપર અને નાક ઉપર અફીણનો લેપ કરવો. પેટમાં વિકૃતિ હોય તો પેટ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૧૬) અતિસાર ઉપર:**—કાંદા (ડુંગળી) ના રસમાં અફીણ મેળવી પાવું. **(૧૭) બદ ઉપર:**—પહેલાં જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીમડાનો પાલો બાંધવો. પછી બીજા દિવસથી અફીણનાં જીંડવાંનો કાઢો કરી તેમાં કપડું ભીંજવી ત્રણ ચાર દિવસ શેકવું, એટલે

+ અહિં મરાઠીમાં ખાપરાંત છાપ્યું છે, પણ મારા ધારવા પ્રમાણે એમાં ટાઇપ દોષ થએલ છે, એટલે ત્યાં ખોપરાંત જોઇએ; અને એનો અર્થ ખોપરા (ટોપરા) માં એમ થવો જોઇએ.

દુઃખ જલદી નાશ પામે છે. **(૧૮) વાળા ઉપર:**—સર્પની કાંચળી અને અફીણની થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. **(૧૯) નાસુર ઉપર:**—માણસના નખ બાળી તે રાખમાં અફીણ એક વાલ મેળવી તે મિશ્રણ નાસુરમાં ભરવું. **(૨૦) આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—અફીણ લીંબુના રસમાં મેળવી તે દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. **(૨૧) અફીણ ઉપર ઉતાર:—(૧) રાઇનો લોટ** વગેરે ઉલટી થનારાં ઔષધો આપવાં. **(૨) અરીઠાનું પાણી** કરી પાવું. અફીણના પાશેર ગોળા ઉપર અરીઠાના પાણીનાં ૫–૭ ટીપાં પડવાથી તે ઘણુંજ નિઃસત્વ થાય છે. **(૩) ત્રણ કિંવા ચાર માસા હિંગ** છાશમાં અથવા પાણીમાં વાટી પાવી, કિંવા એકલી હિંગ ખવડાવવી. (અફીણની દાબડીમાં હિંગનો ગાંગડો રાખવાથી અફીણ નિઃસત્વ થાય છે.*) **(૪) ઘીમાં ટંકણખાર અને મોરથુથુ** અથવા એકલો **ટંકણખાર** નાખી પાવો, એટલે ઉલટી થઇ અફીણ નીકળી જશે. **(૫) ફટકડીનું** ચૂર્ણ અને નરમાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખાવાથી અફીણ ઉતરે છે. **(૬) ×કાંકણીના** વેલાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૭) ઉભી ભોરીંગણીનો** રસ દૂધ નાખી પાવો. **(૮) વજ અને સિંધવ** એકત્ર કરી પાવાં. **(૯)** પીપર અને મીંઢળ આપવું. **(૧૦) જેઠુના** (ગલગોટાના) પાલાનો રસ કાઢી પાવો. **(૧૧)** થોડું **મોરથુથુ** શેકી લીંબોળીમાં ઘાલી ચૂસવું. **(૧૨) તાંદળજાનાં મૂળીયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. **(૧૩) ઉંટકટારીનાં મૂળીયાં** પાણીમાં વાટી પાવાં. **(૧૪) ગળોની સળીયોનો** રસ કાઢી પાવો. **(૧૫) કિંજળીના** ઝાડનો રસ કાઢી પાવો. **(૧૬) કપાસનાં** પાદડાંનો રસ પાવો. **(૧૭) કડવા લીમડાનાં** પાંદડાંનો અર્ક કાઢી પાવો. **(૧૮) અંબાડાનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૧૯) આમલીનાં** પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨૦) શીતાફળીનાં** બિયાં માંહેનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. **(૨૧) નાના બાળકને અફીણ ચઢયું હોય તે ઉપર:**—ડુંગળી ભાંગી તેનો વાસ લેવરાવવો કિંવા કોરા દેશી કાગળ પાણીમાં મસળી પાવા. ગર્ભિણીએ અફીણનું કિંવા અફીણ મિશ્રિત ઔષધનું સેવન કરવું નહિ. **(૨૨) બાળકને અફીણ ચઢે તો:**—ચોખા ધોઇ તે પાણી પાવું.

૧૭૦. ખાખરો:—સં૦ પલાશ. મ૦ પળસ. હિં૦ ખાખર, પલાસ, ઢાક, ટેસૂ, કેસૂ, ધારા, કાંકરીયા. રા૦ છીલા, કેસૂલા. ઉડિ૦ પરાશુ. તા૦ પરસન. ક૦ મુત્તલ્લુ, કેંપુમુત્તલ. બં૦ પલાશગાછ. તૈ૦ માતુકાચેટ્ટુ. ઇં૦ ડાઉની બ્રાન્ચ બ્યુટિયા. લા૦ બ્યુટિયા ફ્રંડાઝા (રાતો). બ્યુટિયા પાવિફ્લોરા (ધોળો).

એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. ખાખરાનાં ઝાડ ઘણાં ઉંચાં વધતાં નથી. એનું લાકડું સુતારના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંદડાં અને ફૂલો ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડાંનાં પત્રાળાં કરે છે. ફૂલનો રંગ રાતો હોય છે. કવચિત્ ધોળાં ફૂલનો પણ ખાખરો હોય છે. રંગને માટે ફૂલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. ખાખરાને ચપટાં રાતા રંગનાં બીજ આવે છે. તેને પલાસ પાપડો કે પિત્તપાપડો (મ૦ પળસ પાપડી) કહે છે. રંગ તથા સફેતી દેવાને માટે ખાખરાનાં મૂળનો કુચો કરે છે. ખાખરાને ગુંદ (લાખ) આવે છે. તે સ્તંભક છે. **ખાખરો:**—ઉષ્ણ, તુરો, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, સારક, કડવો, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહક તથા ભગ્નસંધાનકારક છે; અને વ્રણ, ગુલ્મ, કૃમિ, પ્લીહા (બરોળ), સંગ્રહણી તથા અર્શ, વાયુ, કફ, યોનિરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે. એ રક્ત (રાતો), પીળો, શુભ્ર, (ધોળો), અને નીલ (કાળો) એમ ફૂલના ભેદવડે ચાર પ્રકારનો થાય છે. **એનાં ફૂલ (કેસુડાં):**—સ્વાદુ, કડવાં, ઉષ્ણ, તુરાં, વાતુળ, ગ્રાહક, શીતળ તથા તીખાં છે; અને તૃષા, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કોઢ અને મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ (પિત્તપાપડો):**—રૂક્ષ, લઘુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે તીખાં છે; અને કફ, વાયુ, ઉદર, કૃમિ, કોઢ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, અર્શ તથા શળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળોમાંનાં બિયાં:**—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા તીખાં છે; અને કફ તથા કૃમિ (કરમ)નો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં પાંદડાં:**—કૃમિ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે.§

---

* આ જગ્યાએ લખવું જોઇએ છીએ કે જેમ હિંગ સાથે રહેલું અફીણ ઝેરના ગુણથી રહિત થાય છે તેમ જીરા સાથે રહેલ હિંગ પણ બરબાદ જાય છે, માટે હિંગની ગરમીનો ઉતાર જીરૂ છે. સુંઠની ભૂકીથી કેરીઓ સડી જાય છે અને કેરીના અજીર્ણનો રામબાણ ઉપાય સુંઠ છે.

× અહીં મરાઠી ગ્રંથમાં **કાંગોણી** લખી છે, અને એનો **અર્થ** પીલુડી થાય છે.

§ પલાસપાપડાનાં ફૂલ કંઇક શુક (પોપટ)ને મળતાં હોવાથી એને સંસ્કૃતમાં **किंशुक** એટલે

ઉપયોગ:-(૧) નાના બાળકના કૃમિ ઉપર:—પિત્તપાપડો દૂધમાં ઘસી પાવો, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું અથવા પિત્તપાપડો અર્ધો કાચો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. **(૨) દાદર ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીંબુના રસમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૩) વંધ્યા (વાંઝણી) ને ગર્ભ ધારણ થવા માટે:**—પિત્તપાપડાને બાળી તેની રાખ કરી તે રાખ પાણી સાથે પાવાથી સ્ત્રી ગર્ભિણી થાય છે. **(૪) ગલગંડ ઉપર:**—ખાખરાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનો કાનની બાજુપર અને કીનારી ઉપર લેપ કરવો. **(૫) અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થવા માટે:**—પિત્તપાપડો અને શેવતીનાં ફૂલ પાણીમાં અથવા ઘીમાં ભક્ષણ કરવાં, અને ફટકડીની પોટલી યોનિમાં રાખવી; એટલે અડકાવ (ઋતુસ્રાવ) બંધ થાય છે. **(૬) પુરુષત્વ આવવા માટે:**—ખાખરાના મૂળને ચીરી તે નીચે રીઢું માટલું મૂકી ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડે છે, તે અર્ક ખાવાના પાનમાં ચોપડીને તે પાનમાં મરેઠીનું જીંડવું એક મૂકી તે પાન ખાવું, એટલે એકજ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર સ્ત્રીસંગ કરવો. **(૭) ખરજવા ઉપર:**—પિત્તપાપડો, હડતાલ, અને વછનાગ એ જુના ઘીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૮) કૃમિ ઉપર:**—ખાખરાનાં બી અને વાવડીંગ એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું, એ ચૂર્ણ ત્રણ માસા લીંબુના રસમાં અથવા મધમાં નાખી ચાટવું. **(૯) પ્રમેહ ઉપર:**—ખાખરાનાં ફૂલ તોલા અઢી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખીને સવારે તે ગાળેલા પાણીમાં સુરોખાર અર્ધો તોલો અને સાકર દોઢ તોલો નાખી તે પાણી પાવું, અથવા ખાખરાના ફૂલનો કાઢો મધ નાખીને પાવો. **(૧૦) પગના સાંધા પકડાઇ ગયા હોય તે ઉપર:**—પલાસપાપડો મધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૧) બરોળના રોગ ઉપર:**—પલાસ-

---

'કાંઇક પોપટ' નામ પડેલ છે, અને તેનાજ ઉપરથી કેટલીક ભાષામાં એને કેસુડાં કહે છે.

ચરકમાં—એને કફસંશમન, વ્રણશોધન અને કુષ્ઠપ્રશમન વર્ણન કરેલ છે. **ચક્રદત્તમાં:**—ખાખરાને ગ્રાહી રીતે લગાવવાનું લખે છે, તથા વ્યવહારમાં અન્ય ગ્રાહી પદાર્થ અને સિંધાલુણના સાથે મેળવે છે. આ પ્રયોગ આંખનાં ઝાંઝવાં અને ઝાંખ પડેલ હોય તો થાય છે. **મખજન અલ અદવિયામાં** કહે છે કે—પલાસનાં પાંદડાં ગ્રાહી પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક છે. એ ફોડા, મુહાસા આદિ દૂર કરવા ચોપડે છે; તથા પેટમાં વાયુના લીધે દુખાવો થતો હોય તો અને કૃમિ તથા હરસના રોગમાં ખાવાની ભલામણ કરે છે. સફેત જાતનાં ફૂલ ગ્રાહી, મૂત્રવર્ધક, તથા કામ ઉત્પન્ન કર્ત્તાં માનેલ છે. વળી પોટીશ તરીકે બાંધવાથી સોજાને ઉતારે છે. પેશાબ અને રજોદર્શનને વધારે છે. **ડૉ૦ એનસ્લી** કહે છે કે મદ્રાસ ઇલાકામાં તામિલ વૈદ્ય પેટમાંના ગોળ અને ચીપટ કૃમિ (કરમિઆ) કહાડવાને પલાસ પાપડાનું ચૂર્ણ ૨॥ તોલાની માત્રામાં દિવસમાં બે વખત આપે છે. **હોરટસ-મલવારીકસ** નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે ખાખરાની છાલ સુંઠની સાથે મેળવીને સાપના કરડેલ પ્રાણીને અપાય છે. **ડૉકટર સંરવુડ** કહે છે કે ખાખરાનાં બીજ (પલાસ પાપડો) સુરાખારમાં ઉકાળી દેશી વૈદ્ય પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરીના માટે આપે છે. હાલમાં એ ઝાડનો ગુંદ ઇંગ્રેજી દવાઓમાં વપરાય છે. પલાસ પાપડાને લીંબુના રસમાં વાટી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ચામડી લાલ થાય છે, અને ચળ મટે છે. **ડૉ૦ રોકસવર** કહે છે કે—ફૂલનો રસ ગરમાથી ઘાટો કરી તેમાં થોડી ફટકડી નાખી રંગવાથી રેવંચીના રંગથી પણ વધારે ચમકદાર રંગ બને છે. વળી તે કહે છે કે સુકા ફૂલમાંથી કાઢેલ સત્વ તાજાં ફૂલના જેવો ઉત્તમ નહિ નીકળે. આ સત્વ ઘણા દિવસ રાખવાથી બગડી જાય છે. **સુશ્રુતમાં** એને રક્તપિત્તનાશક તથા યોનિદોષનાશક માનેલ છે. ગુંદ એકથી બે રતીની માત્રામાં આપવાથી અતિસાર અને પીળા લોહીના ઝાડાને બંધ કરે છે. બીજને વાટીને ચોપડવાથી દાદર જતી રહે છે. જો મૂત્ર મુસ્કેલીથી ઉતરતું હોય તો તે વખતે ફૂલને પાણીમાં ઉકાળી શેક કરવાથી આરામ થાય છે. આ ઝાડ ઉપરથી લાખ પણ કેટલીક વખતે મળી આવે છે. એનાં મૂળની છાલ કહાડી ઘણાંજ મજબૂત દોરડાં બનાવે છે, અને હોળી આદિ તહેવારોમાં કેસુડાંનો રંગ છાંટે છે. **ચરકમાં** પલાસપાપડાને ગ્રાહી, પુરીષગ્રહણ (મળ જાડો કરનાર) તથા વેદના સ્થાપન કરતા માનેલ છે, અને **સુશ્રુતમાં** એને યોનિદોષહર તથા શુક્ર શુદ્ધ કરનાર (વીર્યને શોધનાર) ગાનેલ છે.

પિત્તપાપડાને આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયે સુકવવો આમ ૨૧ વખત કરી તેને શુદ્ધ કરી વાટી ગોળી કરી રાખેલ હોય અને તે પાણીમાં ઘસી વિંછીના ડંખ ઉપર ચોપડી હોય તો વિંછી ત્વરિત ઉતરી જાય છે.

પાપડો ખરસાણીના રસમાં વાટી, મરી જેવડી ગોળીઓ કરીને ખાવી, તેથી ઝાડો થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત, અથવા ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેટ ઉપર ત્રણ દિવસ સુધી બાંધવાં. **(૧૨) બાળકોને ઓરી (ઝીણી ફોલ્લીઓ) થઇ આવે છે તે ઉપર:**—પિત્તપાપડો લીમડાના રસમાં ઘસી ચોપડવો. **(૧૩) કૃમિ ઉપર:**—ખાખરાનાં બી કચરીને ભીંજવી રાખવાં અને પાણી ગાળી લઇ તેમાં મધ નાખી આપવું. **(૧૪) વાળા ઉપરઃ**—ખાખરાનાં ફૂલ વાટીને ગોળમાં સાત ગોળીઓ કરી રોજ એક ગોળી ખાવી. **(૧૫) મૂત્રરેચનને માટે તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ખાખરાનાં સુકાયલાં ફૂલ ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે મોવાં અને તેમાં થોડું પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઇ તે ઢાંકણામાં થોડું પાણી રેડીને મંદ અગ્નિ ઉપર વરાળ આવે ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે ફૂલ પીલી તેમાંથી જે પાણી આવે તે શક્તિ પ્રમાણે પાશેર પર્યંત ગાળી લઇ તેમાં બે માસા પર્યંત સુરોખાર નાખીને પ્રાશન કરવું; અને બાકી જે પાણી રહે તેમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. **(૧૬) યોનિકંદ ઉપર:**—પિત્તપાપડો કચરીને કણકમાં મેળવી હથેળી જેવડી પુરી કરીને તે કંદ ઉપર બાંધવી. લંગોટી રાખવી; તેથી તે માંસનો ગોળો પડી જશે. અથવા ખાખરાના ખારના યોગે કરી ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પાવું. **(૧૭) અતિસાર-ઉપર:**—ખાખરાનો ગુંદ ૫-૧૦ ચણોઠીભાર સાકર સાથે ખાવો. **(૧૮) ઉધરસ તથા મુખરોગ-ઉપર:**—ખાખરાનાં પાંદડાંનાં ડીંટાં સાધારણ ચાવી મ્હોડામાં રાખીને તેનો દ્રવ (રસ) ગળતાં જવું, એટલે ઉધરસ ત્વરિત દૂર થાય છે, તથા **મુખરોગ** પણ દૂર થાય છે. **(૧૯) બગાઈ વગેરે કાનમાં ગઇ હોય તે ઉપરઃ**—ખાખરાના અંકુરોનો રસ કાનમાં નાખવો. **(૨૦) સર્પના વિષ ઉપર:**—ખાખરાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ પણ કરવો. **(૨૧) મુખરોગ ઉપર:**—ખાખરાનાં પાંદડાંનું ડીંટડું ચાવી મ્હોડામાં રાખવું.

૧૭૧. ખાજકોલતી:—સં૦ વૃશ્ચિકા, ધૂમ્રપુષ્પા. મ૦ ખાજકોલતી, વિંચુવા. હિં૦ બીછવા. બં૦ વિષાતી, વિછુટી. ક૦ ઇંગુલે. માસસાહોત્ર. મુચિગિડ. તા૦ કાયંચોરી. તૈ૦ કલગોંદી. તુ૦ પચ્ચીરંગી. મલા૦ કોતકૂવા. ગોમ૦ ખાજરકુલી. લા૦ ટ્રેજ્યા ઇન્વ્હોલુક્રટા.

ખાજકોલતીનાં ઝાડ નાનકડાં હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. ખાજકોલતીનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાં શરીરે લાગવાથી અતિશય આગ થાય છે. એ પાંદડાં ઉપર બારીક ગુચ્છા આવે છે. એ પાંદડાં કાળા રંગનાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોલ્હા (શિયાળ)ના વિષ ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૨) વાળા ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી વાળા ઉપર લેપ કરવો. વાળો બહાર આવવા લાગે એટલે દીવેટમાં વીંટાળવો. પછી બીજે દિવસે જેટલો બહાર આવે તે ઉપર ખાજકોલતીનું મૂળ ચાર પાંચ વાર ચોપડવું. પછી તંતુ ઉપર વીંછીનો કાંટો મારવો, એટલે તુરત બધો વાળો બહાર આવશે. **(૩) દાદર ઉપર:**—ખાજકોલતીનાં મૂળ તુળસીના રસમાં ઘસી ચોપડવાં.

૧૭૨. ખાટખટુંબા (ખારખટુંબા) સં. અમ્લા, અમ્લપર્ણી, અત્યમ્લપર્ણી. મ૦ આંબટવેલ, કડમોડી, કડમડવેલ. હિં૦ રામચનો. ક૦ હેગોલી. લા૦ વાઇટીસ પેન્ડાફાઇલા.

ચોમાસામાં આ વેલાના કંદને અંકુર ફુટે છે. એ વેલ ધોળી હોઈ કિંચિત્ ડાંગરના કુમળા અંકુરો જેવી દેખાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણુંજ જાડાં હોય છે. એની ભાજી અતિશય ખાટી હોય છે. એની ખટાશ, આંબલી કરતાં પણ વધારે હોય છે. એ સારક, અગ્નિદીપક અને મદને હરણ કરનાર છે.*

૧૭૩. ખાટીલુણી:—સં૦ ચાંગેરી, ક્ષુદ્રામ્લિકા, ક્ષુદ્રામ્લા. મ૦ આંબવતી, આંબટી. હિં. અંબાટી, અરૂલ, અમ્લિલોના. બં૦ અમરૂલ. ક૦ પુલુંપુંગિસે, નિરૂગોલી. તૈ૦ પુલિચિંતા, પુલ્લાચેચલિ. તા૦ પુલિયાકિરિ, પુલિયારઇ. મલા૦ પુળિયારલ. ગો૦ તેલતુપ્પિ. લા૦ ઑક્સેલિસ્ કૉર્નિક્યુલાટા.

---

* ખાટખટુંબાની મોટી વેલ થાય છે. પાંદડાં એક ડાંડલીમાં પાંચ પાંચ હોય છે. ફળ ઝુમખામાં આવે છે. એનાં મૂળની સાથે નાની મોટી સંખ્યાબંધ ગાંઠો લાગેલી હોય છે. એ ગાંઠો ઘસીને ચોપડવાથી સાપના ઝેરનો સોજો ત્વરિત ઉતરી જાય છે. મંત્રની ઉજાણીની માફક શરીર ઉપર એ ગાંઠ ફેરવવાથી વીંછીનું ઝેર ડંખમાં આવે છે, અને એજ ગાંઠ પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવાથી ડંખમાંથી પણ ઉતરી જાય છે. એવો મહાન ચમત્કાર એ ગાંઠોમાં રહેલો છે. એ ગાંઠોને ખાટખટુંબાની ગોટલી કહે છે.

ખાટીલુણીનાં ઝાડો ભિનાશવાળી જમીનમાં ઉનાળાના દિવસોમાં ઉગે છે. આ ઝાડને આંબોલો (મ૦ અંબોતી) એમ પણ કહે છે. આ ઝાડો જમીન સાથે વેલાની માફક ફેલાય છે. એનાં પાંદડાં આમલી પ્રમાણે ખાટાં લાગે છે. આ ઝાડ ઉપર ભાલા જેવાં અણીદાર અને લાંબાં ફળો આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ ઉપર:**—ખાટીલુણીનો રસ આપવો. **(૨) પિત્તથી મસ્તક ભારે થાય છે તે ઉપર:**—ખાટીલુણીના છોડવા બારીક વાટી તે ગોળી ઠંડા પાણીમાં કાલવી ઉભરો આવે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પછી તેમાં ધોળી ડુંગળીનો રસ નાખવો, ઠંડું થયે માથે લેપ કરવો, અને એજ ઔષધ થોડું તાળવા ઉપર ચોળવું; એથી એનો તુરત ગુણ થાય છે. ચોપડેલો લેપ સુકાતાંજ માથાનો ભાર ઉતરશે. **(૩) શીતપિત્ત (શરીર ઉપર પિત્તનાં લાલ ચાઠાં ઉઠે છે તે) ઉપર:**—ખાટીલુણીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મરીનો ભુકો અને ઉનું કરેલું ઘી નાખી શરીર ઉપર ચોપડવું. **(૪) દાહ ઉપર:**—ખાટીલુણીના પાલાના રસનો શરીરે લેપ કરવો.

૧૭૪. ખિલખિલા:—આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં મીઠા લીમડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનો રંગ ગાઢ લીલો હોય છે. ખિલખિલાનાં ઝાડ વિશેષ કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) મહારોગ અને ભૂતબાધા ઉપર:**—ખિલખિલાનાં પાંદડાંની શરીરે ધુણી આપવી.

૧૭૫. ખીજડો (સમડી):—સં૦ મ૦ શમી. દ૦ સંવદડ. બં૦ શાઇબાબલા. ક૦ બન્ની. તૈ૦ શમીચેટ્ટુ. નબીચેટ્ટુ. ઈં૦ સ્પંજટ્રી. લા૦ પ્રોસોપિસ સ્પાઇસિજેરા. હિં૦ સમી, છોંકર, સફેદ કીકર.

ખીજડાને 'શમી' પણ કહે છે. શમીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. શમીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. શમી એ એક હવનીય દ્રવ્ય છે. વિજયાદશમીને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો પ્રચાર છે.+ **ખીજડો:**—તુરો, રૂક્ષ, શીતળ, લઘુ, કડવો, તીખો, તથા રેચક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, કોઢ, અર્શ, દમ, ઉધરસ, કફ, ભ્રમ, કૃમિ, કંપ, તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:**—તીક્ષ્ણ, પિત્તકર, મેધાકારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તથા કેશનાશક છે. **ખીજડી** (બેઠી ખીજડી. સં૦ લઘુશમી. મ૦ લઘુશમી, ખૈરી. હિં૦ છોટીસમી. ક૦ કાડવન્નિ.)—તુરી, રૂક્ષ, શીત તથા લઘુ છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, અર્શ, કોઢ, શ્વાસ, કફ, તથા શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળો:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, પિત્તલ, મેધાકારક, તથા ઉષ્ણ છે: અને વ્રણ, કેશ તથા કંડૂનાં નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—ખીજડાનો પાલો (પાંદડાં) ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) નખદંત વિષ ઉપર:**—ખીજડો, કડવો લીમડો અને વડ, એની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૩) પ્રમેહ અને ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:**—ખીજડાના કુમળા તોરા ૧ તોલો લઇ, તેમાં ત્રણ માસા જીરૂં મિશ્ર કરી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઇ તેમાં કાલવી કપડાથી ગાળી લેવું. પછી તેમાં ધોળાં જાસુંદીનાં ફૂલ અર્ધો તોલો ઘસી સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી દરરોજ પ્રાત:કાળે એકવાર પ્રમાણે સાત કિંવા ચૌદ દિવસ (ગુણ આવતાં) સુધી આપવું. **(૪) ધાતુસ્થાનની ગરમી ઉપર:**—ખીજડાના કુમળા તોરા અને દેવબાવળીયાના કુમળા તોરા સમભાગ લઈ એકત્ર કરી તેમાં થોડું જીરૂં નાખી બારીક વાટવું અને ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર લઈ તેમાં મેળવી તે દૂધ ગાળી તેમાં સાકરની ભૂકી ૨ તોલા પર્યંત નાખી પાવું. **(૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ખીજડાના તોરા ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી પાવું. **(૬) મૂત્રમાં ધાતુ અથવા ખર પડતું હોય તો તે ઉપર:**—ખીજડાના તોરાનો રસ ગાયના દૂધમાં કાઢી જીરૂં અને સાકર નાખી પાવો. **(૭) ગરમી ઉપર:**—ખીજડાના તોરાનો અથવા પાંદડાંનો રસ જીરૂં અને સાકર નાખી ૧૪ દિવસ પાવો.

+ ખીજડાની શીંગોને સાંઘરીઓ કહે છે, એને બાફીને એનું શાક અને કઢી કરે છે. વળી એની સુકવણી કરી રાખી ગમે ત્યારે શાક અને કઢી કરી શકાય છે. એ સુકાઈ ગએલી પાકી ફળીને ખોખાં કહે છે, તેને બાળકો સ્વાદથી વીણી ખાય છે. ખીજડાનાં પાંદડાંનો રસ સાપના ઝેરને ઉતારવાનો એક ચમત્કારિક રામબાણ ઉપાય છે એમ અમને એક મહાત્માનું ફરમાન છે. આશા છે કે એને કોઇ પણ અજમાવી ખાત્રી કરશે. જુની સાંઘરીઓ બાફીને ઝીણી વાટી પુન: ગરમ કરી ગુમડા ઉપર બાંધવાથી એને પકવી ફોડે છે.

૧૭૬. ખુરાસાની અજમો:—સં૦ ખુરસાની. મ૦ ખુરાસનીઓવા. હિં૦ ખુરાસાની અજવાઇન. બં૦ ખુરાશાની યાયાન. તે૦ ખુરસાણુવમુ. તા૦ ખોરસની ઓનામ, શિટ્ટીમુટ્ટી. ફા૦ વંજ, તુખ્મેવંજે. અ૦ વજરૂલબંજ, અર્બાદ શીકરાન. ઇં૦ હેનબેન. લા૦ હાયોસ્યામસ, નાયનર.

'ખુરાસાની અજમો' એ પર્શિયા દેશમાંહેના ખુરાસાન અને યમાન પ્રાંતમાં પાકે છે, તે ઉપરથી એનું એવું નામ પાડેલું છે. એ બીજ ચપટાં અને બારીક હોય છે. એ બીજ અજમાના જેટલાં તીખાં નહિ હોતાં કિંચિત્ તીખાં હોય છે. એ બીજ પર્શિયામાંથી અહીં આવે છે. એનો વૈદકમાં ઘણોજ ઉપયોગ કહેલો છે.

ખુરાસાની અજમાનાં ઝાડ ધંતૂરા, તંબાકુ ઇત્યાદિ જાતનાં હોઈ તીવ્ર વિષારી છે. ડૉકટર લોકોએ એનાં પાંદડાં અને બીયાંની પરીક્ષા અને શોધ અનેક પ્રકારે કરેલ છે, અને તેમાંથી અનેક ઔષધો બનાવે છે. ખુરાસાની અજમાના ઝાડમાંથી નિષ્કર્ષ અને મદ્યાર્ક (ટીંચર) તૈયાર કરે છે. તેમાંથી નિષ્કર્ષ કહાડવા માટે પાંદડાંનો અને ફૂલોના તુરાનો ઉપયોગ કરે છે. વર્ષાયુ રોપા કરતાં દ્વિવાર્ષિક રોપામાંથી હાયોસાયમિન નામનું સત્વ વધારે નિકળે છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રવેતાઓએ પ્રયોગ કરીને ઠરાવેલ છે. ખુરાસાની અજમાના રોપામાંથી એક સ્ફટિકરૂપી સત્વ નિકળે છે. તેને "હાયોસાયમિન" એ નામ આપેલ છે. તેનુંજ પૃથક્કરણ કર્યું એટલે તેમાંથી "હાયોસીન" નામનું ઉડી જનાર તેલ અને ખટાશ ગુણવાળું સત્વ નિકળે છે. ઉડનારૂં તેલ ઘણું તીવ્ર અને પીડાશામક છે. એ 'હાયોસાયમિન' કરતાં પાંચગણું તીવ્ર છે, એટલે કાળજીથી વાપરવું જોઇએ. ખુરાસાની અજમાનાં પાંદડાં કરતાં બીયાંમાં ઔષધિક તીવ્રતા વધારે છે. બીજ માદક, વ્યવાયી, અને પીડાશામક છે. તેના સત્વમાં આ ગુણ બીયાં કરતાં વધારે પ્રમાણથી છે. વાતોન્માદ (મ૦ વેડ), ખંજવાયું (લુલાપણું), કંપવાયુ, અપસ્માર (મૃગી) થી થએલ વાયુ, આ રોગો ઉપર હાયોસાયમિન સત્વ ઘણુંજ સારૂં ચાલે છે. આ સત્વ 'ગ્લિસરીન' વરાળના પાણી સાથે મસળી, તેમાં અલ્પ પ્રમાણથી, તેના દ્રાવણના થર નહિ આવવાને માટે 'કાર્બોલિક' અમ્મલ એ મિશ્રણમાં નાખી, મિશ્રણનાં ચાર ટીપાં ડૉકટર લોકો પિચકારીથી ચામડીની અંદર નાખે છે. સત્વ આપવાનું પ્રમાણ ઘણુંજ સૂક્ષ્મ છે. એક ગ્રેનના સોમા ભાગથી એક ગ્રેનના પચાશમા ભાગ સુધી આપવું. 'હાયોસાયમિન' સત્વ **અલ્કલીડ** પ્રકૃતિનું છે. તેનો સ્ફટિક બને છે. આરંભમાં આ સત્વ ખુરાસાની અજમામાંથીજ કહાડતા હતા, પરંતુ હાલ "સ્કોપોલિયા" જાતની વનસ્પતિમાંથી પણ જર્મન રસાયનશાસ્ત્રીઓ કહાડે છે. એ ધંતુરામાં પણ છે એમ તે કહે છે.

ખુરાસાની અજમો અડધો ડ્રામ, ૧ ડ્રામ ખસખસનાં જીંડવાંની છાલ, મધ અને પાણી સાથે આપવાથી શરદી વાયુ વગેરે રોગો સારા થાય છે. બીજ વાટી આપવાથી ઝોકાં આવે છે. ખુરાસાની અજમાની ક્રિયા અફીણ અને ડાક્તરોના 'બેલાડોના' નામનું ઔષધ આ બન્નેની ક્રિયાને મધ્ય વર્તિ છે. ખુરાસાની અજમાનાં પાંદડાંમાંથી કહાડેલ મદ્યાર્ક (ટીંચર)નો ઉપયોગ પેશાબની બળતરા કમી કરવાને આપે છે. ઉંઘ ન આવતી હોય તે લાવવાના માટે અને માનસિક ભ્રમ થએલ હોય તો ખુરાસાની અજમાના પાંદડાંનો અર્ક ઠીક ઉપયોગી થાય છે. આપવાની માત્રા (પ્રમાણ) એક ગ્રેનનો આઠમો ભાગ એટલે તોલાનો ૧૪૪૦મો ભાગ છે. વાતોન્માદ (વેડ) થએલા મનુષ્યને રાત્રિની વખતે આ સત્વનો પાણીમાં દ્રાવ તૈયાર કરી તેની પિચકારી આપવી. યુનાની હકીમો ખુરાસાની અજમાનાં બીજ પાતળા ડામર સાથે મસળી તેમાં રૂ ભીંજવી દાંતના શળ (દુખાવા) ઉપર લગાવે છે, અથવા તે એરંડાના તેલ સાથે મસળી તેમાં રૂ ભીંજવી તે દાંતના કોતરમાં રાખે છે. એથી દુખાવો શાંત થાય છે. એના અર્કનું ટીપું આંખનાં પોપચાંને ચોપડવાથી આંખો દુખતી બંધ થાય છે. આંખોની બાહુલી ફેલાવવાને તેના ઉપરજ એના અર્કનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એનાં પાંદડાંનો રસ અથવા અર્ક જવના લોટમાં મેળવીને તેની પોટીસ બાંધવાથી શળ અને દાહ બંધ થાય છે. ખુરાસાની અજમાનાં બીજ ઘોડીના દૂધમાં વાટીને ભેંસના ચામડા ઉપર લેપ કરીને તે ગર્ભવંતી સ્ત્રીઓને પેટ ઉપર બાંધવાથી ગર્ભ બંધ થાય છે, એવી કહેવત કાબુલમાં આજ સુધી ચાલતી આવે છે. આ ઉપરથી ખુરાસાની અજમાની તીવ્રતાની કલ્પના કરી શકાય છે. એનાથી બનનારાં ઔષધ (મદ્યાર્ક—સત્વ વગેરે) તૈયાર કરવા માટે હિન્દુસ્તાનના લોકો વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ હોવાથી તેની આવક યૂરોપ-

ખંડમાંથી પુષ્કળ થાય છે. **ખુરાસાની અજમો:**—તીખો, રૂક્ષ, પાચક, ગ્રાહક, ઉષ્ણ, માદક, ગુરૂ, વાતકર અને કફનાશક છે. બીજા ગુણ અજમાના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—ત્રણ માસા ખુરાસાની અજમો અને નવ માસા જેઠીમધ, એનો કાઢો કરી તાવ આવતાં પહેલાં તે પીવો.

૧૭૭. ખેર:—સં૦ ખદિર. મ૦ હિં૦ ક૦ ખૈર. તે૦ ખાસ્રુ, ખદિરમુ. મલા૦ કરિનિલિ. તું૦ કાચ્રુ. તાં૦ વોડાલે. લા૦ એકેશિઆકેટેચ્યુ.

*ખેર અરણ્યવૃક્ષ છે. સહ્યાદ્રિના નીચેના પ્રદેશમાં એનાં વન ઘણાં છે. એને બારિક અને કઠિન કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં ખીજડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ખેરનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. ખેરના ઝાડમાંથી કાથો ઉત્પન્ન થાય છે. એનું લાકડું માટીમાં કેટલાંએક વર્ષ રહે તો પણ કહોતું નથી. ખેરના લાકડાની વળીયો, સોટીયો, તંબુની મેખો વગેરે બનાવે છે. ખેરના લાકડાનો ગાભો ઘણો કઠિન હોય છે, માટે સુતાર તથા લુહાર લોક તેમના હથીયારના હાથા કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. શેરડીનો રસ કાઢવાને મજબુત કોલ પણ તેનોજ બનાવે છે. **ખેરમાંથી કાથો બનાવવાની રીત એવી છે** કે જુનો થયેલો સારો ખેર જોઈ તે કાપે છે, પછી એના ઉપરની છાલ કાઢી નાખે છે, અને મધ્યના ગાભાના બારિક કકડા કરી એક વાસણમાં ભરે છે, પછી ભઠ્ઠી સળગાવી તેને ઉકાળી ઠરતું રાખવાથી વાસણમાં કાથો ઠરેલો હોય છે તેની વડીઓ કરે છે. ઇમારત વગેરે બાંધે છે ત્યારે કાથાનું પાણી કરી તે પાણી અથવા ખેરનું લીલું લાકડું છાલ સાથે બારીક કાપી, બાફી, અર્ક કાઢી તે અર્ક ચુનો કર્યો હોય તેમાં નાખવાથી ચુનાને એટલી મજબુતી આવે છે કે તોપનો ગોળો પણ તેના ઉપર એકાએક લાગુ થતો નથી. **ખેર:**—પાચક, શીત, રસકાળે કડવો, તુરો, રક્તશુદ્ધિકારક તથા દાંતને હિતાવહ

* **ખેર** ધોળો, રાતો અને દુર્ગંધ, એમ ત્રણ જાતનો છે. ખેરના લાકડાનો યજ્ઞના સાહિત્યમાં શ્રુવા આદિ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **મદનપાલ નિઘંટ**માં લખે છે કે:—આ ઝાડની અત્યંત રંગની લાકડી અને કાચી ફળીઓમાંથી ઉકાળીને સત્વ કહાડે છે એને **કાથો** કહે છે. કરીયાતાને પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણીમાં ૧૦–૧૨ ગ્રેન કાથો નાખીને ઘણા દિવસના આંતરે આવનાર તાવની બીમારીમાં આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. રૂધિરના વિકારથી દાંતના પારામાંથી લોહી નીકળતું હોય તો કાથાને પારા ઉપર ચોળવો તથા ખાવા આપવો તેથી અત્યંત ફાયદો થાય છે. **ડૉ૦ એમ. રોસના** કહે છે કે:—ઘણાજ દુષ્ટ નાસુર અને કોઢના ડાઘા ઉપર કાથાને બારિક વાટી બીજા પદાર્થોની સાથે મલમમાં મેળવી ચોળવાથી ઘા જલદી રૂઝાઈ જાય છે. **ચરકમાં** લખ્યું છે કે:—ખેરની છાલ કોઢની નાશક છે તેમજ **સુશ્રુતમાં** તેને મેદહર, કુષ્ટનાશક અને મેદશોષણ કર્તા માનેલ છે. એ ગ્રંથોમાં કાથાને સ્તંભક માનેલ છે. પાંદડાંનો કવાથ કરીને આપવાથી મૂત્રસ્થાનના રોગ નાશ થાય છે, અને રૂધિર શુદ્ધ થાય છે. **હિન્દુસ્તાની મનુષ્ય** કાથાને ઠંડો, ગ્રાહી અને પાચક માને છે, તથા ગળાના અંદરના રોગોમાં, મ્હોડાની ગરમી, ફુલેલા દાંતના પારા, ખાંસી ઝાડા અને શૂળના રોગોમાં ઉપયોગી માને છે. જુનાં નાસુર, ફોડા, અને ગાંઠ ઉપર એને વાટી લેપ કરે છે. કાથાને બીજી દવાઓની સાથે મેળવીને આપવા **શારંગધર, ચક્રદત્ત** અને **ભૈષજ્ય રત્નાવળી** આદિ ગ્રંથોમાં ઘણા પ્રયોગો કહેલ છે. **મુસલમાની ગ્રંથો**માં પણ કાથામાં ઉપર કહેલ બધા ગુણો માને છે. ખેરના લાકડાના જુના ગરભમાંથી નાના નાના ટુકડા અને લાકડીના લાલ ટુકડા મળી આવે છે, એને **ખેરસાર** કહે છે. ખેરસારનો સ્વાદ મીઠો અને કસેલો છે. દેશી દવાઓમાં એને છાતીના રોગોમાં અત્યંત કીમતી માનેલ છે. એનાથી કફ જુદો થઇ નીકળે છે. કાથો અને હીરાબોળ એ બેના એકત્ર કરેલ પ્રયોગને **કાથબોળ** કહે છે. એ પ્રસૂત થયા પછી સ્ત્રીઓને કૌવત આવવા માટે તથા સ્તનમાં દૂધ વધારવાને માટે અપાય છે.

રૂઝ લેવરાવનાર અનેક મલમોમાં કાથો વાપરવાની ઘણાક વૈદ્યો અને સાધારણ મનુષ્યોની પણ પરિપાટિ જોવામાં આવે છે. કોઇ પણ પ્રયોગથી ગમે તેવો દુર્ઘટ અપાએલ રેચ ન વળતો હોય તો અર્ધા તોલા સુધી કાથો વાટી પાણીમાં મેળવી બેધડક રીતે આપવું. રેચ વાળવાનો આ છેલ્લામાં છેલ્લો પ્રયોગ મનાય છે. ધોળા ખેરમાંથી બનાવેલ કાથાને **કેવળીઓ** કાથો કહે છે, અને એ સર્વથી ઉત્તમ મનાય છે.

છે; અને કફ, પિત્ત, કૃમિ, વ્રણ, કોઢ, કંડૂ, તાવ, સોજો, ઉધરસ, મેદ, પ્રમેહ, આમ, અરોચક, પાંડુ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ખેરનો ગુંદર:**—મધુર, બલકર તથા ધાતુવર્દ્ધક છે. **ખેરનો સાર:**—વ્રણ્ય તથા વિશદ છે; અને રક્તદોષ, કફ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ (ગરમી)-ઉપર:**—ખેર અને અસાંણાનો કાઢો, ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો ઉપદંશ રોગ જાય છે. **(૨) કોઢ રોગ ઉપર:**—ખેરનાં પંચાંગ (મૂળ, પાન, ફૂલ, છાલ અને ફળ)નો કાઢો કરી રાખવો; અને તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન અને લેપ કરવો, એટલે સર્વ કોઢ દૂર થાય છે. તેમજ કોઢ ઉપર ખેરના કાથા ઘસી ચોપડવો. **(૩) ભગંદર ઉપર:**—ખેરછાલ અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેમાં ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૪) સોમલના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં કાથો ઘસી પાવો. **(૫) બાળકોને મુબારકી રોગ થાય છે તે ઉપર:**—એ રોગનાં લક્ષણો એવાં છે કે અજીર્ણ થઇ પેટમાં દૂષિત મળની ગાંઠ થઇ પાંસળીઓ ઉપડેલી લાગે છે. ગાલ ઉપર સોજાની છાયા જણાય છે, પેટ ફુલેલું જણાય છે, મૂત્ર પીળું થાય છે, અને શક્તિ ક્ષીણ થઈ જાય છે; એ ઉપર ખેરની અંતરછાલ સુમારે ત્રણ માસા પર્યંત ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં અર્ધા અડદ જેટલું ગોરોચન ઘસી, પ્રત્યેક પ્રાતઃકાળે એક વખત પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવું. **(૬) તિડીક (તણખીયા) પ્રમેહ ઉપર:**—ખેર, બાવળ અને ખીજડો, એ ત્રણે ઝાડોના કુમળા તોરા (અંકુર) એક તોલા પર્યંત સમભાગ મિશ્ર કરી, ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી, સુમારે ૫ તોલા પર્યંત રસ કાઢી, તેમાં જીરાની ભૂકી ચાર ગુંજાભાર અને સાકરની ભૂકી અર્ધો તોલો નાખી, દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. **(૭) તોફાની થયેલો ઘોડો સારો થવા માટે:**—તેને રોજ ૫ તોલા કાથો આપવો. **(૮) માણસને થાક લાગ્યો હોય તો:**—ખેરની છાલનો રસ હિંગ નાખી પાવો. **(૯) પ્રમેહ અને ઉનવા ઉપર:**—ખેરના અંકુર ૪ પૈસાભાર અને જીરૂં ૧ પૈસાભાર લેઇ, વાટી ગાયના દૂધમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું. આ ઔષધ બે વખત આપવું. **(૧૦) ઉધરસ ઉપર:**—ખેરની અંતરછાલ ૪ ભાગ, બહેડાંદળ ૨ ભાગ, અને લવંગ ૧ ભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું. **(૧૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપર:**—ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં કાલવવી; અને તેની પીચકારી જેવી કાનમાં સેર પાડવી. પછી કાન સ્વચ્છ ધોવો. **(૧૨) પિત્તવિકાર ઉપર:**—ખેરના કુમળા તોરા ૧ તોલો લેઇ તેમાં ત્રણ માસા સુંઠ નાખી બારિક વાટી તે ગોળી ગાયના તાજા દૂધમાં કાલવી, પ્રતિ દિવસે પ્રાતઃકાળે એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ આપવી. **(૧૩) કોઢ ઉપર:**—ખેરની છાલ અને આંમળાંનો કાઢો, બાવચાનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે.

૧૭૮. ખેરવેલ:—સં. આરી, આરિ. મ૦ આરાટી, વેલ્યાખૈર. હિં૦ વલ્લિખદીર, મહ્રિક્કન. ક૦ સીગુરિ. લા૦ એકેશિયા પિનેટા.

ખેરવેલની વેલ કાંટાવાળી હોઇ તે વેલની માફક પ્રસરે છે. એનુ વલ્લિખદિર એવું સંસ્કૃત અને અરાટી એવું મરાઠીમાં પણ નામ છે. ખેરનાં ઝાડ જેવાં એનાં પણ પાંદડાં હોય છે. એની ફળી ચપટી લીલા રંગની, અને ફૂલ તંતુવાળાં બાવળના જેવાં થાય છે. ખેરવેલનો વાડ કરવા માટે ઉપયોગ થાય છે. **ખેરવેલ:**—કડવી, તુરી, તીખી, ઉષ્ણ, રસકાળે અને પાકકાળે ખાટી અને રક્તકોપન છે. એ વાયુ, ઉધરસ અને પિત્તરોગનો નાશ કરે છે.

૧૭૯. ખોરેતી:—(સં૦ ફલ્ગુ.) એ વૃક્ષને " ખરવત " પણ કહે છે. એ ઝાડ ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કરવત જેવા ખરખરા કાંટા હોય છે. કોકણમાં સુતાર લોક એનાં પાંદડાંને લકડકામ સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લે છે, તેથી લાકડું સફાઇદાર બને છે. એનાં પાંદડાં અને ફળો ઓખાડાનાં (કાળા ઉંબરાનાં) પાંદડાં અને ફળ જેવાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) શોફોદર ઉપર:**—ખોરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ૩ દિવસ પાવો, અથવા છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. **(૨) અરોળ ઉપર:**—ખોરેતીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. થએલ ઝાડાનો ઉતાર ઘી અને ભાત. અથવા ખોરેતીનાં ફૂળોની ભૂકી નાળિયેરના અંગરસમાં આપવી. **(૩) બાળકોના પેટમાંહેના ભાર ઉપર:**—ખોરેતીની છાલ, ચિત્રાનાં મૂળ અને અઘેડાનાં મૂળ, ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં. રેચ થાય તો, ઉતાર દહીં

અને ભાત. **(૪) ભાર ઉપર અને બરોળ ઉપર:**—ખોરેતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળિયેરની કાચલી, એ સમભાગે ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું. **(૫) ગરદન ઉપરના ભાગમાં વ્રણ થયું હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીની છાલના રસમાં કપડું ભીંજવી તેની ગડી કરી તાળવા ઉપર મૂકવી; અને ઉપર એક કપડું આખા માથા ઉપર વીંટાળી તે ઉપર તે રસ વારંવાર નાખતા રહેવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ એ ગડી સતત રાખવી અને પથ્ય પાળવું. **(૬) ભારનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—મહિનામાં બે વાર ખોરેતીની છાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવી. **(૭) ગુલ્મ-રોગ (ગોળા) ઉપર:**—ખોરેતીનાં સૂકાયલાં ફળો અથવા છાલ અને નાળિયેરની કાચલી, એ પાંચ તોલા ગોમૂત્રમાં અર્ધા તોલા પ્રમાણે ઘસી તે પ્રાશન કરવું. **(૮) દંતશૂળ અને દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—ખોરેતીના દાતણવડે દાંત ઘસવા, એટલે ૩ દિવસમાં દાંત મજબૂત થાય છે, અને દુખતા બંધ થાય છે. **(૯) અટકાવ આવવા માટે:**—ખોરેતીનાં ફળોનું ચૂર્ણ નાળિયેરના અંગરસમાં આપવું. દિવસ ૩ અથવા ૭.

૧૮૦. ગજકર્ણી:—(મ૦ નાયટી.) ગજકર્ણીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પાદડાં ભાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂલ આવે છે, તે શરીર ઉપર થનારાં દાદરનાં ચાઠાં જેવાં રાતા રંગનાં અને ચપટાં હોય છે. ગજકર્ણીનો રસ નીકળે છે. **ગજકર્ણી:**—પાકકાળે સ્વાદુ, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શીતજ્વર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનો કંદ પાંડુરોગ, સોજા, અર્શ, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહવાયુ, પ્લીહા અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ચાઠાં ઉપર:**—ગજકર્ણીના ઝાડનો રસ ચોપડવો. **(૨) દાદર ઉપર:**—ગજકર્ણીનો પાલો કિંવા મૂળની છાલ વાટી ચોપડવી; અથવા ગજકર્ણીનું મૂળસુદ્ધાં ઝાડ, ગરમાળાનો પાલો અને પલાશપાપડો, એ એકત્ર વાટી ચોપડવું. **(૩) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**— ગજકર્ણીનાં પાંદડાંના રસમાં નવસાર ઘસી ચોપડવો. **(૪) અંગની ખરજ દૂર થવા માટે:**—ગજકર્ણીનાં પાંદડાં વાટી શરીરે ચોળવાં અને થોડીવારે સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવું.

૧૮૧. ગરણી:—સં૦ ગોકર્ણી, અપરાજિતા. મ૦ ગોકર્ણી, સુપલી, કાજળી. હિં૦ કોયલ. બં૦ અપરાજિતા, હાપરમાલી. ક૦ બિલિયગિરિકર્ણિકે, ગંટૂના, દિન્ટેના. તા૦ કાક્કનન્કોડી, કાક્કાન. મલા૦ આરલ. ફા૦ માઝીરીયન. અ૦ મજીરયુતએ હિન્દી. ઇં૦ ઇન્ડાયન મેઝેરિયન. લા૦ ક્લેટોરિયા ટરનેટિયા.

ગરણીના વેલા પ્રસિદ્ધ છે. ગરણીમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાતિ છે. ગરણીને લાંબી શીંગો આવે છે. એનાં ફૂલ આકારે ગરણી જેવાં હોય છે. એ ફૂલનો પૂજાના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધોળી ગરણી વધારે ગુણવાળી છે. **ધોળી ગરણી:**—તીખી, શીત, કડવી, બુદ્ધિપ્રદ, ચક્ષુષ્ય, તુરી, સારક તથા વિષ-નાશક છે, અને ત્રિદોષ, મસ્તકશૂળ, દાહ, કોઢ, શૂળ, આમ, પિત્તોપદ્રવ, સોજો, કૃમિ, વ્રણ, કફ, ગ્રહપીડા, શીર્ષરોગ તથા સર્વ વિષનો નાશ કરે છે. **કાળી ગરણી:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, ત્રિદોષનાશક તથા શીતવીર્ય છે: અને વાયુ, પિત્ત, કફ, જ્વર, દાહ, શ્રમ, પિશાચબાધા, રક્તાતિસાર, ઉન્માદ, મદ, અતિકાસ, દમ, કફ, કોઢ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળી ગરણીના જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોઢ-ઉપર:**— ધોળી ગરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, એટલે ધોળો કોઢ એક મહિનામાં જાય છે. **(૨) રેચ થવા માટે:**—ગરણીનાં બિયાં ઘીમાં તળી એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૩) મસ્તકશૂળ ઉપર અને આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તે નાકે સુંઘવું. **(૪) તણખીયા પરમા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી સાત દિવસ સુધી પાવાં. **(૫) હડતાલના વિષ ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૬) આધાશીશી ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં બિયાં તથા મૂળ એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો, કિંવા ધોળી ગરણીનાં મૂળ કાને બાંધવાં. **(૭) કફવિકાર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બે તોલા પર્યંત ગાયના તાજા દૂધમાં પાવો. **(૮) શોફોદર ઉપર:**—ધોળી ગરણીનો વેલો કમરે બાંધવો. **(૯) એકાંતરા વિષમ જ્વર ઉપર:**—ગરણીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૧૦) ગર્ભપાત ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં, એટલે પડનારા ગર્ભનું સ્તંભન થાય છે. **(૧૧) વાળા ઉપર:**—ધોળી ગરણીનાં મૂળ દૂધમાં

વાટી લેપ કરવો. **(૧૨) યકૃત, પ્લીહા અને જલોદર ઉપર:**—ગરણીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા ગરમ પાણી સાથે પાવું.

૧૮૨. ગરમાળો:—સં૦ આરગ્વધ. મ૦ બાહાવા. હિં૦ અમલતાસ, ધનબહેડા. ક૦ હેગ્ગકે. તુ૦ કક્કે કાયિસારા. મલા૦ કટ્ટુકોના. તૈ૦ રેલ્લકાયા. અ૦ ખ્યારેશંબર. ફા૦ ખ્યારેચંબર. ઈં૦ પુડિંગપાઇપટ્રી. લા૦ કેસ્યા ફિસ્ચુલા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં રતાંદળીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં હોય છે. એને તરવાડાનાં ફૂલો જેવાં પીળાં ફૂલો આવે છે. એને હાથભર લંબાઈની શીંગો આવે છે. એની અંદરનું મગજ કાળું અને ચીકાશવાળું હોય છે. તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. મગજ કાઢવું હોય તો શીંગ કિંચિત્ ગરમ કરવી એટલે તે ત્વરિત નીકળે છે. ગરમાળાનાં ફૂલોનું શાક કરે છે. એ નાનો અને મોટો એમ બે જાતનો છે. *ગરમાળો:—અતિ મધુર, શીતલ, મૃદુ, રેચક, તીખો, ભેદક, ગુરૂ તથા સ્રંસન છે; અને શૂળ, જ્વર, કોઢ, કંડૂ, મેહ, કફ, વાયુ, ઉદાવર્ત, હૃદ્રોગ, બંધકોશ, કૃમિ, વ્રણ, કફોદર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં:**—રેચક અને કફ તથા પ્રમેહનાં નાશક છે. એનાં **ફૂલો:**—સ્વાદુ, ઠંડાં, કડવાં, ગ્રાહક તથા તુરાં છે. **એની શીંગો:**—પાકકાળે તીખી, મધુર, બળકર, સ્રંસનકારક, રેચક, અરૂચિપ્રદ તથા કોષ્ઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, પિત્ત, મલદોષ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—પાકકાળે મધુર, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક તથા રેચક છે; અને પિત્ત તથા વાયુની નાશક છે. **લઘુ ગરમાળો:**—સારક, કડવો, તીખો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, શૂળ, ઉદરકૃમિ, મેહ, વ્રણ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર, કોઢ, દમ, ખસ, તથા વિચર્ચિકાનાં ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં કાંજી નાખી તેનો લેપ કરવો; અથવા અંકુરોનો અંગરસ ચોપડવો. **(૨) ચાઠાં ઉપર:**—ગરમાળાનાં કુમળાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. **(૩) કાળપુળી (પાઠા) ઉપર:**—ગરમાળાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી તેના ઉપર લેપ કરવો, અને નિવતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. **(૪) બાળકોને વાંગ (બાળક જન્મ્યા પછી ૧૦-૧૫ દિવસની અંદર અંગ ઉપર ફોડકીઓ થઈ તેમાં વાળ થાય છે તે) ઉપર:**—ગરમાળાનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી શરીરે ચોળવાં. **(૫) શરીરપરની ખસ દૂર થવા માટે:**—ગરમાળાનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી અંગે ચોળવાં અને કેટલીકવાર થયા પછી સ્નાન કરવું. **(૬) હરિદ્રા મેહ-(પીળા પ્રમેહ) ઉપર:**—ગરમાળાની શીંગોની અંદરના મગજનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. **(૭) કફ રોગ-ઉપર:**—ગરમાળાની શીંગોની અંદરનો ગર્ભ તથા ગોળ એકત્ર કરી સોપારી જેવડી ગોળી કરી ગરમ પાણીમાં પાવી. **(૮) રક્તપિત્ત ઉપર:**—ગરમાળો અને આવળ કંટી (આંમળાં)નો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો, એટલે રેચ થઈ રક્તપિત્ત બંધ થાય છે. **(૯) ગંડમાલા ઉપર:**—ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું, કિંવા લેપ કરવો. **(૧૦) ભીલામો ઉઠયો હોય તો:**—

* ગરમાળાને ગરમાણો પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને કુમાસદાર હોય છે; અને સામસામાં હોય છે. એ ફૂલ પાંચ પાંચ પાંખડીનાં હળદરના સમાન પીળાં પ્રત્યેક ડાળીની ઉપર અનેક હોય છે. એની માત્રા ૩।। માસાથી ૧। તોલા સુધીની છે.

મખજન અલ અદવિયામાં લખે છે કે:—ઉત્તમ રેચ લાગવાને માટે ગરમાળાના ગરને થોડા બદામના તેલની સાથે મેળવવાથી છાતીનાં દરદ નાશ થાય છે. લોહીની ગરમી અત્યંત ઓછી થાય છે. એની અસર અત્યંત નાજુક હોવાથી બાળક તથા સગર્ભાસ્ત્રીઓને માટે હિતકારી છે. એકત્ર થએલ પિત્તને દૂર કરવાને એને આંમલીની સાથે મેળવવો. સંધિવા (સાંધામાં રહેલો વાયુ)ની પીડા દૂર કરવાને તે ઠેકાણે ચોપડવો. ૫ થી ૭ બીજ વાટી આપવાથી ઉલટી થાય છે. એની ફળી ઉપરની છાલ, કેસર, સાકર અને ગુલાબજળની સાથે વાટીને આપવાથી સ્ત્રીઓને તુરત પ્રસવ થાય છે. છાલ અને પાંદડાંને તેલમાં વાટી ફોલ્લાના ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે. **ચરક** એને કંડૂ (ખરજ)નાશક કહે છે. **સુશ્રુત** કફવાતપ્રશમન લખે છે; અને **ચુનાની વૈદ્ય** પાંદડાં અને ફૂલમાં ઝાડો ઉતારવાનો ગુણ રહ્યો છે એમ બતાવે છે.

ગરમાળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૧૧) સૂક્ષ્મ રેચ માટે:**—સોનામુખી, બાળહરડાં અને ગરમાળાનો ગર્ભ, એનો કાઢો કરી પાવો.

૧૮૩. ગરવેલ:—આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. આ ઝાડ ડમરા જેવું હોય છે. એનાં પાંદડાં અને મૂળ ઘણાં કડવાં હોય છે. આ ઝાડો માહુલી કિલ્લા ઉપર પુષ્કળ થાય છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) કૉલેરા ઉપર:**—ગરવેલનાં મૂળ ત્રણ માસા અને મોડસ કાંદો ત્રણ માસા, એ પાણીમાં વાટી પાવું, એટલે તાબડતોબ કૉલેરાનો આજાર દૂર થાય છે.

૧૮૪. ગલકી:—સં૦ હસ્તિકોશાતકી, ઘોશકી. મ૦ ઘોસાળે, ઘોસાળી, પારસાદોડકા. હિં૦ નેનુઆ, તોરઈ, ઘીયા તોરઈ. બં૦ ધુંધલ. ક૦ અરહીરે, તુપ્પીરી. તે૦ પુછાબીરકાયા. ફા૦ ખિયાર. લા૦ લ્યુફાપેંટેંડ્રા.

ગલકીનો વેલો ઘણોજ વધે છે. એનાં ફળોને 'ગલકાં' કહે છે. એમાં બે જાત છે. માદ અને સાતપુતી. માદને ફક્ત એકજ ફૂલ અને ફળ આવે છે. +સાતપુતીને વધારે ફળ ફૂલો આવે છે, અને તોરા આવે છે. માદનાં ગલકાં પોચાં હોય છે. ગલકાં એ એક તુરીઆનીજ જાતિ છે. ગલકાનું શાક અને ભજીયાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ તુરીઆં કરતાં સારાં થાય છે. ઘણીખરી ભાજીઓ કરતાં એ ઘણી મીઠી લાગે છે. ગલકાંને "પારોસ" પણ કહે છે. **મોટાં ગલકાં:**—શીતલ, મધુર, વાતલ, અગ્નિદીપક, કફકર તથા પિત્તલ છે; અને દમ, રુધિરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **સાતપુતી:**—શીતળ, હૃદ્ય, પાકકાળે તીખી તથા કડવી છે; અને પિત્ત, વિષ, રુધિરસ, તાવ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની છાતીમાં દરદ થયું હોય તે ઉપર:**—ગલકું શેકી તેનો રસ એક પૈસાભાર પાવો. **(૨) સોજા ઉપર:**—ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. **(૩) શોફોદર ઉપર:**— ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા પાવો અને પાંદડાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડવાં. **(૪) બદ, ફૂટેલાં ગુમડાં, ગરમીની ચાંદીઓ વગેરે સારાં થવા માટે અનુભવી મલમ:**—ગલકીના વેલાનાં લીલા પાંદડાં ખાંડી તેનો અંગરસ એક શેર કાઢવો. તે રસમાં ગાયનું કિંવા બકરીનું ઘણુંજ જુનું ઘી એક શેર નાખવું અને કલઈના વાસણમાં દેવતા ઉપર શીજવવા મૂકી તેમાંનો બધો રસ બાળી નાખવો. પછી જે ઘી બાકી રહે તેમાં શુદ્ધ મીણ ૫ તોલા નાખવું; તે ઓગળી ઘી સાથે એકત્ર થયા પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી એક કથરોટમાં પાણી ભરી લઇ તે પાણીમાં તે ઔષધ ગાળી નાખવું; અને એક પ્રહર પછી કથરોટમાંના પાણી ઉપર ભાખરી જેવું જમા રહેલું ઔષધ લઈ પાતળા ચોવડી કપડા ઉપર મૂકી તે ઉપર ઢાંકણ પણ તેવુંજ પાતળું ચોવડી કપડું મૂકી હલકા હાથથી દાબવું. એ યોગથી તેમાં રહેલો પાણીનો દ્રવ નીકળી જશે. પછી આ મલમ એક ડબામાં ભરી રાખવો; અને જખમ ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ જલદીથી ભરાઈ આવે છે.

૧૮૫. ગલતુરો:—સં૦ શંખોદરી. મ૦ ગલતુરા, ગુલતુરા, ગુલ્પરી, શંખાસુર, ધાકટીગુલ, મોહોર. તે૦ સામિડીતાંચેડુ. લા૦ પોઇનસિયાના રિજાઇના, પાઇનસિયાના પલકેરીમા.

એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે, એનાં પાંદડાં વગડાઉ આવળનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, અને જે ફૂલો આવે છે તેને 'શંકરનાં ફૂલો' એમ પણ કહે છે. ઘણાક કાઢાઓમાં એનાં મૂળો ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ઘણું મજબૂત હોય છે. એની ખુંટીઓ સારી થાય છે. મોટાં ઝાડ ડાળામાંથી ભાગવાથી તેને પુનઃ ફણગા ફુટી તેના પુષ્કળ ફાંટા થાય છે. એની બે જાતિ છે. એક પીળાં ફૂલોની અને બીજી રાતાં ફૂલોની. એ ઝાડનો વિસ્તાર સર્વ બાજુએ સરખા પ્રસરી ડાળીઓ જરા નીચી નમે છે. એની છાયા ઘટ્ટ

+ સાતપુતી એ મરાઠી નામ છે. ઘણું કરીને ગુજરાતીમાં એને ઝુમખડાં કહે છે. આ બધાં તુરીયાની જાતનાં છે. તુરીયાની મુખ્ય ત્રણ જાતો કહેવાય છે. તુરીયાં, કડવાં તુરીયાં અને ગલકાં. તેમાં તુરીયાં સફેદ ધારવાળાં અને પીળા ફૂલનાં થાય છે. કડવાં તુરીયાં એ તુરીયાં જેવાંજ વગડામાં ઝાડ ઉપર થાય છે, અને વખતે તુરીયાંની વાડીમાં તુરીયાં સાથે થઇ તેમાંજ ભળી જાય છે. એનાં બીજ કાળાં હોય છે. કહે છે કે તુરીયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૧૦ અને કડવાં તુરીયાં ઉપરની ધારોની સંખ્યા ૯ હોય છે.'આથી પણ એ ઓળખાય છે. ગલકાં કાળાશ પડતા રંગનાં અને લંબગોળ પીળાં ફૂલનાં થાય છે.

હોય છે. એને આંગળી જેવડી જાડી, ચપટી અને ચાર પાંચ આંગળ લંબાઇની શીંગો આવે છે. તેમાં સાત આઠ દાણા હોય છે. એ દાણા છોકરાંઓ પ્રેમથી ખાય છે. એ દાણા ઘણાજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. આ ઝાડને કાંટા હોય છે. એનાં બી રોપ્યાથી કે ડાળાથી ઝાડ થાય છે. એનાં ફૂલોમાં વાસ નથી હોતો. ફૂલોના ઝુમખા ને ઝુમખા આવે છે. ફૂલો આવવાનો વખત આષાઢ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, એ મહિનામાં હોય છે. એને બાર મહિને ફૂલો આવે છે. એ ઝાડ શોભા માટે બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડ 'શંકાસુરી', 'શંકેશ્વર' વગેરે નામે પણ ઓળખાય છે.* એ ઉષ્ણ છે, અને કફ, વાયુ, શૂળ તથા આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપરઃ**—આંબાની ગોટલી ધરોના રસમાં ઘસી નાકે સુંઘવી, અને ગલતુરાના પાંદડાંનો રસ, અલનો અને મધ, એ પીવાં.

૧૮૬. ગવાર (ગુવાર):—સં૰ ગોરાણી. હિં૰ ગ્વારકી ફળી. મ૰ ગોંવારી, ગોંવારી ચ્યાશેંગા, બાંવચ્યા. તે૰ ગોરચિક્કુડુ. લા૰ સાયમોપસિસ, સોરેલિયા ઇન્ડીકા.

ગવારનાં ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. ગવારનાં પાંદડાં કુમળાં હોય ત્યારે તેની ભાજી સરસ થાય છે. પાકી ગવારફળી સુકવી તેમાંનાં બિયાં (ગવાર) કાઢી ઢોરોને ખવરાવે છે. ગવારની શીંગો શાક માટે સુકવી પણ રાખે છે. સગર્ભા સ્ત્રીઓએ કિંવા જે સ્ત્રીઓને બાળક સ્તનપાન કરે છે તેમણે ગવારની ભાજી ખાવી નહિ, કારણ કે તેઓના બાળકને આંકડીનો રોગ થવાની ધાસ્તી રહે છે. **ગવારની ફળીઓઃ**-રૂક્ષ, વાતકર, મધુર, ગુરૂ, સારક, કફકર, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) દાદર ઉપરઃ**—ગવારનાં પાંદડાંનો રસ અને લસણના રસનો લેપ કરવો. **(૨) નાડીવ્રણ ઉપરઃ**—ગવારનાં પાંદડાંના રસમાં કાકડી ભિંજવી યુક્તિથી વ્રણમાં ઘાલતા જવું.

૧૮૭. ગહુલાઃ—સં૰ અમ્બ્દય. બં૰ પ્રિઇંગુ. મ૰ ગહુલા. હિં૰ ફલપ્રિયંગુ. ક૰ નેપીલગુ ગોલ. લા૰ પ્રૂનસમહાલિબ.

ગહુલાનાં ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. એની ઉત્પત્તિ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. **ગહુલાઃ**—તુરા, કડવા, વૃષ્ય, શીતળ તથા કેશને હિતાવહ છે; અને ઉલટી, ભ્રાંતિ, દાહ, પિત્ત, રક્તરોગ, તાવ, મોહ, ઘર્મ, કોઢ, મુખજાડ્ય, તૃષા, વાતગુલ્મ, વિષ, મેદ, મેહ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજઃ**—તુરાં, મધુર, શીતળ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, મલસ્તંભક, બલ્ય, પિત્તનાશક, કફનાશક અને આધ્માનવાયુકારક છે. **સુગંધ ગહુલાઃ**—શીતળ તથા સુગંધિ છે; અને કોઢ, દાહ, તાવ, તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપરઃ**—ગહુલા, કમળકંદ, કુમળાં ઉંબરાં, એ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું; પછી સાકર સાથે રાતી ડાંગરનો ભાત ખવડાવવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ**—ગહુલાનું ચૂર્ણ સાકરમાં ખાવું.

૧૮૮. ગહુ (ઘઉં):—સં૰ ગોધૂમ, મ૰ હિં૰ ગહૂં. ક૰ ગોધી. તા૰ ગોદુમે. તુ૰ ગોદી. મલા૰ કોટપ. તે૰ ગોદૂમ, ગોધુમલુ. ફા૰ ગંદુમ. અ૰ હિતા. ઈં૰ વ્હીટ. લા૰ ટ્રિટિકમ્ વલગેરી.

સર્વે પ્રકારના ધાન્યમાં ગહું શ્રેષ્ઠ છે, એટલે તેને 'ધાન્યરાજ' એમ કહે છે. ગહું હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર પાકે છે. બીજા સર્વે ખંડોમાં પણ ગહું પાકે છે. ગહુંનો રોપો બે હાથ ઉંચો વધે છે. અવ્વલ

---

* મિ. દત્તરામજીએ અને ઔષધીકોશના કર્ત્તાએ વીરતરૂને ગલતુરો માન્યો છે, પરંતુ મારા મતથી એ બન્ને જુદાંજ હોવાં જોઇએ. વીરતરૂનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવે છેઃ—

बिल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः श्वेतासितारुणविलोहितपीतपुष्पः ॥
स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात् कंटकी विजलदेशज एष वृक्षः ॥ १ ॥

અર્થાત્ "વેલ્લતરૂ એ ધોળાં, રાતાં, કાળાં, પીળાં અને રક્તવર્ણનાં ફૂલોવાળો, એમ પાંચ પ્રકારનો જગતમાં વીરતરૂના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને જાઇના જેવાં ફૂલો અને ખીજડીના જેવાં ઝીણાં ઝીણાં પાંદડાં હોય છે. વળી એ કાંટાવાળું વૃક્ષ વિજળ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે." તેમજ મારી પાસેના નિઘંટોમાં તપાસ કરતાં વેલ્લતરૂનાં નામોની સાથે શંખોદરી નામ પણ મળી આવતું નથી. ઔષધી કોશવાળાએ તો વેલ્લતરૂને સંદેસડો પણ લખી આપ્યો છે.

કાળી જમીનમાં ગહુંનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ગહું પુષ્કળ પાકે છે, એટલે ત્યાંના લોકનું ખાણું ગહુંનું છે. ગહુંનું ધાન્ય બરોબર સાચવીને રાખવાથી ચાર પાંચ વર્ષપર્યંત ટકે છે. ગહું એક ઉચ્ચ પ્રતિનું ધાન્ય હોઈ એના ખાવાના પદાર્થો માણસની પ્રકૃતિને માફક ગણવામાં આવે છે. સર્વ પ્રકારનાં ધાન્ય કરતાં ગહુંમાં પૌષ્ટિકપણું વિશેષ છે. ગહુંમાં **રાતડા, વાજીયા, કાઠા, બન્સી, પુનેમીયા, દાઉદખાની,** એવી ઘણીક જાતો છે.* તેમાં બન્સી ગહું ઉત્કૃષ્ટ પ્રતિના છે. ગહુંની કુમળી ઉંબીઓને શેકી તેનો પોંખ કરી ખાય છે. ગહુંના જેટલા પદાર્થો બને છે તેટલા કોઇ પણ ધાન્યના બનતા નથી. ગહુંના લોટનાં **ઘેબર, જલેબી, શીરો, પુરી, કણુસાર, લાડુ, એવાં અનેક પકવાન્નો** બને છે. એ પકવાન્નોમાં ઘી, ખાંડ, ગોળ કે સાકર અવશ્ય જોઇએ. પાંચ છ દિવસ ગહું પલાળી રાખી તેના સત્વનો એક પદાર્થ કરે છે; તેને 'બદામી હલવો' કહે છે. તે પૌષ્ટિક છે. ગહુંની થુલી કરે છે. તે પણ પૌષ્ટિક છે. તે અશક્ત માણસોને શક્તિ આવવા માટે આપે છે. ગહુંનું પરાળ અને ઘાસ ઢોરને ખવરાવે છે. કાગળો ચોટાડવાને એના લોટની **લાહી** ઘણી સારી થાય છે. **મોટા ગહું:**—સ્નિગ્ધ, મધુર, શીત, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, બલકર, કફકર, સારક, વર્ણ્ય, રૂચ્ય, જીવન, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણને હિતકર, સ્થિરતાકારક તથા આમ કરનાર છે; અને વાયુ તથા પિત્તના નાશ કરે છે. જુના ઘઉ કફનાશક છે. **ઝીણા ગહું:**—સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, કફકારક, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક તથા પૌષ્ટિક છે; બીજા ગુણ મોટા ગહું જેવાજ છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) બદ ઉપર:**—ગહુંની કણકનું પોટીસ સાત આઠ વાર બાંધવું; એટલે બદ પાકીને ફુટશે. પછી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. કોઇ પણ પ્રકારનું ગુમડું ફાટવાને માટે આજ પોટીસ બાંધવાથી તે પાકીને ફુટે છે. **(૨) કમળીના રોગ ઉપર:**—ગહું લઇ, તે ઉપર દેવતામાં લાલ કરેલી કડછી દબાવવી અને તેને જે ઘઉનો બાફ લાગે તે આંખોમાં આંજવો. **(૩) શીઘ્રપ્રસૂતિ થવા માટે:**—ગહુંની સેવો આધણમાં બાફી તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે અચ્છેર પર્યંત લેઇ તેમાં ચોખ્ખું ઘી નવટાંક પર્યંત નાખી પાવું. આ ઔષધ પ્રસૂતિસમયની પીડા થવા લાગે કે તુરત પાવું. પછી પાવું નહિ. **(૪) અસ્થિભંગ ઉપર:**—કિંચિત્ શેકેલા ગહુંનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી આપવું; તે કમર અને સાંધા દુઃખતા હોય તો તે ઉપર ઉત્તમ છે. **(૫) વાળા ઉપર:**—ગહું અને સાગનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી ગોળી કરી આપવી, અને ચૂનો તથા બીડલોણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૬) નાકમાંથી લોહી નીકળે છે તે ઉપર:**—સાકર અને દૂધ નાખી ગહુંનો લોટ આપવો. **(૭) પ્રમેહ ઉપર:**—નવટાંક ગહું રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે સાત દિવસ આપવું.

૧૮૯. ગળજીભી:—સં૦ ગોજીહ્વા. મ૦ ભુઇ—પાથરી. હિં૦ ગોભી, ગોજીયા. બં૦ દાડીશાક. ક૦ યલુનાલગે, હક્કરિકે, એત્તિજનાલિગે. તે૦ યેદુનાલિકચેટ્ટુ. ફા૦ કલમરૂમી. લા૦ એલિફેન્ટોપસસ્કેબર.

એ ખડકવાળી, કાતરાવાળી અને પડતર જમીનમાં થાય છે. એ કુમળી હોય છે ત્યારે તેને મૂળ સુદ્ધાં ઉપાડી લે છે. જમીનની સાથેજ તે અડેલી હોય છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરે છે. ગળજીભીનો છોડવો જૂનો થયા પછી તેના ઉપર વેંતભર ઉંચાઇનો તોરો આવે છે. એનાં બીયાંને હિંદુસ્તાનીમાં "ગોઝબાન" કહે છે. એનું શાક પથ્યકર છે. ભેંસને ખવરાવવાથી તેનું દૂધ વધારે નીકળે છે. **ગળજીભી:**—તીખટ, કડવી, શીતળ, તથા વ્રણરોપણ છે; અને પિત્ત, સર્વ પ્રકારનાં વિષો, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પારા ઉપર ઉતાર:**—ગળજીભીનાં મૂળનો રસ પાવો, અને શરીરે પણ ચોળવો. ગળજીભીનું શાક કરી ખાવું. **(૨) અહિર અને આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ગળજીભીનાં પાંદડાંના રસનું અંજન કરવું. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—ગળજીભીનાં મૂળ વાટી પાવાં. **(૪) શીતજ્વર (ટાઢીઆ તાવ) ઉપર:**—ગળજીભી અને અરણીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૫) શ્વાન વિષ ઉપર:**—ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૬) ત્વગ્દોષ અને રક્તશુદ્ધિ ઉપર:**—ગળજીભીનો રસ કાઢી સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવો. **(૭) મૂત્રશુદ્ધિ તથા આંખોમાંની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—ગળજીભીનો રસ પાવો.

* કહે છે કે કલકત્તાના સંગ્રહસ્થાન (મ્યુઝિયમ)માં ૧૧૯૨ પ્રકારના ઘઉં છે.

૧૯૦. ગળી:—સં૦ તા૦ તુ૦ નીલી. મ૦ નીળ–ગુળી. હિં૦ નીલ–લીલ. બં૦ નીલગચ્છી. તૈ૦ નીલીચેટ્ટુ. મલા૦ અવારી. ઇં૦ ઇંડીગો. લા૦ ઇંડીગોફેરા, કાર્ડીફોલીયા.

ગળીના છોડ શરપુંખાના છોડ જેવા થાય છે. પાંદડાં પણ તેવાંજ હોય છે. બંગાલ અને આસામ પ્રાંતમાં ગળીની વાવણી ઘણી થાય છે. તે પ્રાંતોમાં ગળીની વાવણી કરવાનું કામ યૂરોપિયન ખેડુતો કરે છે. ગળીના છોડમાંથી જે રંગ તૈયાર કરે છે તેને "નીલ" અથવા "ગળીનો રંગ" કહે છે. *ગળી:—તીખી, કડવી, કેશને હિતાવહ, ઉષ્ણ તથા સારક છે; અને વાંગ, શ્લેષ્મ, ઉદર, મોહ, હૃદ્રોગ, ભ્રમ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, આમવાત, કફ, મદ, ઉધરસ, વિષ, ગુલ્મ, તાવ, કોઢ, કૃમિ તથા ઉદર, અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) તાવ ઉપર:**—ગળીના ઝાડનાં મૂળ અને હળદરનું સેવન કરવું; એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. **(૨) મૂળવિષ ઉપર:**—ગળી, સિંધવ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું.

૧૯૧. ગળો:—સં૦ ગડુચી, અમૃતા. મ૦ ગુળવેલ. કો૦ ગરૂડવેલ, ગરોલ. બં૦ ગુલંચ. તા૦ ક૦ અમરદવલ્લી. તૈ૦ તિપ્પતિગા. તા૦ શિંદિલકોદી. ફા૦ ગિલાઈ. હિં૦ અ૦ ગિલોય, ગુર્ચ. તુ૦ અમૃતપુર. મલા૦ ચિતામૃત. ઇં૦ હાર્ટ લિવ્હડ મુન્સીડ, ગુલાંચા. લા૦ ટિનોસ્પોરા કોર્ડિફોલિયા.

ગળો એ ઘણું કરીને સર્વ રોગોમાં ઉપયોગી થનાર વનસ્પતિ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનના ઘણા ખરા પ્રાન્તોમાં સર્વત્ર થાય છે. એ બીજાં ઝાડો ઉપર ચઢનારી વેલ છે. કેટલેક ઠેકાણે એ ખડકના આશ્રયે પણ થાય છે તેને "ખડકી ગળો" કહે છે. એ ઘણી મોટી હોઈ એનાં લાકડાં જાડાં હોય છે. જુની ગળોના વેલા અંગુઠા જાડા હોય છે. કડવા લીંબડા ઉપરની ગળો સર્વ ગળોમાં ઉત્કૃષ્ટ મનાય છે. કુમળા વેલાની છાલ કોમળ હોય છે; અને તે ૩–૪ વર્ષની થાય એટલે ખડબચડી થાય છે. કુમળા વેલાની છાલનો રંગ લીલો હોય છે. જુની વેલની છાલનો મેલો ધોળો રંગ હોય છે, અને છાલ કાઢી લીધાથી અંદરની છાલનો લીલો રંગ હોય છે. ગળોની વેલ એક સરખી હોતી નથી. તેને કાતરીઓ જેવી એક બાજુએ ગાંઠ હોય છે, અને છાલ ઉપર નાની નાની ટીપકીઓ પ્રમાણે ખડબચડી ગાંઠો હોય છે. આ વેલાને પાંદડાં એક એક આંતરે આવે છે, અને એનો આકાર પીપળાના પાંદડાં જેવો લાંબો હોય છે, પણ તે પીપળા કરતાં મોટાં હોઈ લાંબાં દીંટડાં ઉપર રહે છે, અને એની શેડ પીપળાના પાન જેટલી લાંબી હોતી નથી. પાંદડાંને બીજી ઉપમા આપીએ તો હૃદયની આપી શકાય. આ ઉપરથી

* ગળીની માત્રા ૨ માસાની ગણાય છે. કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષો પોતાની ગએલી જુવાની રોકી રાખ્યાનો ખાલી ડોળ દેખાડવા ગળીબાઈને ભજે છે. પ્રથમ તો તેઓ પોતાને સલાહ કરવા માટે કાળ દેવે કરેલી સફેદ ઝંડી (વાળ)ને વાટેલાં મેંદીનાં પાંદડાં બાંધી લાલ (ભયંકર) સ્વરૂપ આપે છે, અને પછી તેના ઉપર ગળીબાઈનાં વાટેલ પાંદડાંની લુગદીનું આવાહન કરી પુનઃ એજ સફેદમાંથી લાલ થએલ ઝંડી (વાળ)ને આબેહુબ ભ્રમરના જેવું શ્યામ સ્વરૂપ આપે છે; પરંતુ અફસોસ કે કદાચ એનાથી મનુષ્ય ઠગાતાં હશે; પણ કાકા કાળીબાજી તો ઠગાતાજ નથી! તે તો પોતાનો દાવ આવ્યે તમાચો મારી કોળીયો કરી જાય છે, અને બુઢ્ઢા કાકા ગળીના કુંડમાં બુડેલાજ રહે છે!

ડૉ૦ એન્સ્લી કહે છે કે:—ગળીની જડમાં ઝેર નાશ કરવાનો ગુણ છે. પાંદડાંમાં નિર્બળતા નષ્ટ કરવાનો ગુણ છે. કાળજાના સોજા ઉપર ગળીનાં પાંદડાં મધની સાથે વાટીને આપે છે. મૂળને પાણીમાં ઉકાળી પથરી ઉપર આપે છે. પાંદડાંને વાટી પેડુ ઉપર ચોપડવાથી પેશાબ ખુલાસાથી આવી પેશાબનો બંધ છુટે છે. કૉલેરાની બીમારીમાં ગળીનું ચૂર્ણ અપાય છે. વળી એ ચૂર્ણને અઘરાં નાસુર ઉપર છાંટવાથી જલદી અંકુર આવે છે. કુમળી ડાળીયોનો રસ મધની સાથે મેળવી નાનાં નાનાં બાળકોના મ્હોડામાં થનાર ગરમી દૂર થવાને કામમાં લેવાય છે. વળી **મુસલમાની ગ્રંથકર્તા** પારાની કોઈ પણ પ્રકારની દવા ખાવાથી મોઢામાં થએલ ગરમી નષ્ટ કરવાને આ છોડની ડાળો વગેરે ઉકાળી એ પાણીના કોગળા કરવાની પ્રશંસા કરે છે, તથા તે એ છોડવાને ઘણીજ ભારે ખાંસીમાં ફેફસાં અને ગુરદામાં થનાર વ્યાધિઓમાં, હૃદયનો ધબકારો તથા જલોદરના રોગમાં ઉપયોગી માને છે.

એનું 'હાર્ટ લીવ્ડ મુન્સીડ' એ ઇંગ્લીશ નામ પડેલ છે. એ પાન પીપળાના પાન જેવાં કઠણ ન હોતાં કોમળ હોય છે. તેના ઉપર રૂંછાં અથવા કોઈ પણ પ્રકારનું ખડબચડાપણું હોતું નથી. તે સરખાં હોય છે. પાંદડાંની લંબાઇ શેડથી દીંટડા સુધી ૬-૬॥ આંગળ હોઇ પહોળાઈ પણ ઘણું કરીને તેટલીજ હોય છે. નાના પાંદડાંની લંબાઈ પહોળાઇ ૨-૨॥ આંગળ હોય છે. કુમળાં પાન તો બ્રાહ્મીના મોટા પાન જેવડાંજ હોય છે. એને આંબાના મોર જેવાં ધોળાશ પડતા પીળા રંગનાં ફૂલો પાંદડાંના દીંટડાના થડમાં આવે છે. એ નાના હોઈ તેમાં નર અને માદા એવી બે જાતિ હોય છે. નરજાતિનાં ફૂલોના ઘોસ હોય છે, અને માદાજાતિનાં ફૂલો હમ્મેશ એક એકજ હોય છે. ગળોને ગુચ્છાદાર લીલા રંગનાં ચણા જેવડાં ફળો આવે છે. તે પાકે છે ત્યારે તેનો રંગ રાતો હોય છે. ચણા ઉપરની છાલ કાઢવાથી જેમ અંદર બીજ હોય છે તેમજ ગળોને પણ હોય છે, પણ એનું છોતરૂં ચણા જેટલું કઠણ ન હોતાં પાતળું હોય છે. તેમાંથી બીજ નીકળે છે. તે દ્વિદલ (બે પડવાળું) અર્ધચન્દ્રાકાર હોય છે. સર્વત્ર ફળ આવે એમ નથી. તેનું મૂળ જાડું અને કંદ જેવું હોય છે. લાકડા ઉપરની છાલ સુકાઈ એટલે તેને ચીરા પડી તે અંદરના કાષ્ઠમય ભાગથી જુદી પડે છે. લાકડું આડું કાપીએ તો તે ટુકડાના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર પાચરીના આકારના તંતુ દેખાય છે. ગળોનાં પાંદડાં પાકવાથી પીળાં થાય છે. લોકો એની કાતરીઓનોજ ઉપયોગ વિશેષ કરે છે, પરંતુ પાંદડાંનો પણ અનેક પ્રકારે સારો ઉપયોગ થઇ શકે છે. ગળોને ચોમાસાની મોસમમાં ફૂલ આવે છે; અને શિયાળા ઉનાળામાં પાંદડાં કે ફળ હોતાં નથી. ગળો અનેક રોગોનો નાશ કરનાર છે. એ કડવી છે, પણ એના ગુણો ઉપરથી એને ગળો એટલે ગળી માનેલી છે. ગળોનું સત્વ કહાડે છે. તે પણ અનેક રોગો ઉપર ચાલે છે. એ સત્વ ઘણું શક્તિવર્ધક છે. ઔષધોમાં ખરસાંણી વગેરે વિષારી ઝાડો ઉપરની ગળો કદી લેવી નહિ. ગળોના ઉપર ધોળી અને અંદર લીલી છાલ હોય છે. (ગળોનાં ફાંટ અથવા હિમ કરવાના કામમાં લીલી ત્વચાનો ઉપયોગ કરે છે, એમ અમારો અનુભવ છે) તે કાઢી નાખી ઉપયોગમાં લેવાથી સારી ગુણદાયક થાય છે.

ગળોની ઉત્પત્તિ સંબંધી પૌરાણિક કથા એવી છે કે-રામ-રાવણના યુદ્ધમાં રાવણનો વધ કર્યા પછી અસુરોના હાથથી જે વાનરોની સેના મરાએલી હતી તેને ઇન્દ્રે અમૃતવૃષ્ટિ કરી ફરી સજીવન કરી. તે વખતે અમૃતનાં બિંદુ તે વાનરોના શરીર ઉપરથી ઉડીને જે જે ઠેકાણે પડયાં તે તે ઠેકાણે આ વેલ ઉત્પન્ન થઇ. એથી એનું 'અમૃતા' એ નામ પડયું છે. **ગળો:**—તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, વીર્યે, તીખી, ગ્રાહક, રસાયન, બળકર, મધુર, અગ્નિદીપક, લઘુ, હૃદ્ય ને આયુષ્યપ્રદ છે; અને તાવ, દાહ, તૃષા, રક્તદોષ, વમિ, વાત, ભ્રમ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા ત્રિદોષ, કમળો, આમ, ઉધરસ, કોઢ, કૃમિ, રક્તાર્શ, વાતરક્ત, ખરજ, મેદ, વિસર્પ, પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે. એ ઘીની સાથે સેવન કરવાથી વાયુનો, ગોળ સાથે લેવાથી મળબંધનો, સાકર સાથે લેવાથી પિત્તનો, મધ સાથે લેવાથી કફનો, એરંડતેલ સાથે લેવાથી વાયુનો અને સુંઠ સાથે સેવન કરવાથી આમવાયુનો નાશ કરે છે. **ગળોના પાલાનું શાક:**—તુરૂં, ઉષ્ણ, લઘુ, તીખું, કડવું, પાકકાળે મધુર, રસાયન, અગ્નિદીપક, બલકર તથા ગ્રાહક છે; અને ત્રિદોષ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, મેહ, કોઢ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ગળોનો કંદ:**—ઉષ્ણ તેમજ તીખો છે, અને જ્વર, સન્નિપાત, વિષ, વલીપલિત અને પિશાચબાધાનો નાશક છે. **ગળોનું સત્વ:**—સ્વાદુ, પથ્ય, લઘુ, દીપન, ચક્ષુષ્ય, ધાતુવર્ધક, મેધ્ય, વયઃસ્થાપક છે; અને વાતરક્ત, ત્રિદોષ, પાંડુ, તીવ્રજ્વર, વમી, જીર્ણજ્વર, પિત્ત, કમળો, પ્રમેહ, અરૂચિ, દમ, ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી), અર્શ તથા ક્ષય, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર અને સોમરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર વગેરે સર્વ રોગો ઉપર:**—ગળોનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ૧૦૦ ભાગ, ગોળ અને મધ સોળ સોળ ભાગ, અને ઘી વીસ ભાગ લઇ એકત્ર કરવું તથા અગ્નિબલ જોઇ ભક્ષણ કરવું અને હિતકારક તથા પરિમિત એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાં, એટલે કોઇ પણ વ્યાધિ થતો નથી; એટલુંજ નહિ પણ કેશોની ધોળાશ, વૃદ્ધપણું, તાવ, વિષમજ્વર, પ્રમેહ, વાતરક્ત અને નેત્રરોગ થતા નથી. આ ઉત્કૃષ્ટ રસાયન જરાવસ્થા દૂર કરનાર, બુદ્ધિ આપનાર, ત્રિદોષનાશક, એવું હોઇ એના સેવનથી પુરુષ ૧૦૦ વર્ષ જીવે છે; અને દૈત્ય જેવો બલવાન થાય છે. એને કોઈ 'અમૃતરસ' પણ કહે છે. એના આગળ અન્ય વસ્તુ, રસાયન તુચ્છ છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—ખડક ઉપર થનારી ગળોનો કંદ લાવી દૂધમાં બારી રાખી મેલવો. એ સર્પના વિષ ઉપર ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં અરીઠા ઘસી તે પાઇ દેવું.

(૩) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપર:—ગળોનો અંગરસ કાઢી તેમાં પાષાણભેદનું ચૂર્ણ અને મધ અથવા એકલું મધ નાખી તે પાવો. **(૪) કમળીરોગ ઉપર:**—ગળોના રસમાં અથવા કાઢામાં મધ નાખી પાવું, અથવા પાંદડાંનો કલ્ક છાશમાં પાવો. **(૫) તિમિરાદિક નેત્રરોગ ઉપર:**—ગળોનો અંગરસ ૧૦ માસા લઈ એમાં મધ અને સિંધવ અંકેક માસા નાખી સારૂં મર્દન કરી થોડું થોડું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, કાચબિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને કીકી ઉપરના રોગ, એ સર્વ દૂર થાય છે. **(૬) આમવાત ઉપર:**—ગળો અને સુંઠનો કાઢો પાવો; કિંવા ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી પાવું. **(૭) પિત્તરોગ ઉપર:**—ગળોનો રસ અને સાકર એકત્ર કરી તે ભક્ષણ કરવું, એટલે તત્કાળ પિત્ત દૂર થાય છે. **(૮) કફરોગ ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં મધ નાખી તે પાવો. **(૯) અમૃતાદિ કાઢો:**—ગળો, અરડુસી તથા એરંડમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડતેલ નાખી પીવાથી સર્વ અંગમાં સંચાર કરનાર વાતરક્તનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર બીજો:**—ગળો અને ત્રિફળાનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી નિત્ય પીવાથી સર્વ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર ત્રીજો:**—ગળો, સુંઠ, આમળાં, આસંધ તથા ગોખરૂનો કાઢો પાવો, તેથી કરી શૂળયુક્ત વાંતિ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે. **પ્રકાર ચોથો:**—ગળો, અરડુસી, કડવાં પંડોલાં, નાગરમોથ, સાતવણ, ખેર, કાળો બરૂ, કડવા લીંમડાનાં પાંદડાં, હળદર તથા દારૂહળદરનો કાઢો કરી પીવાથી અનેક પ્રકારનાં વિષો, વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા, તાવ, શીતપિત્ત વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. **પ્રકાર પાંચમો:**—ગળો, સુંઠ, નાગરમોથ, હળદર તથા ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી **વાતજ્વર ઉપર પાવો. પ્રકાર છઠ્ઠો:**—ગળો અને દશ મૂળનો કાઢો પાવો; એટલે તેર પ્રકારના સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **પ્રકાર સાતમો:**—ગળો, સુંઠ, ભારંગમૂળ તથા વ્યાઘ્રપર્ણીનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. આ કાઢો કાસ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **પ્રકાર આઠમો:**—ગળો, સુંઠ, કાંટાસરીયો, બળદાણા, ઉટકટારી, પંચમૂળો તથા નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ સૂતિકા (સૂવા) રોગનો નાશ થાય છે. **(૧૦) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ગળોના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૧૧) મધુરજ્વર ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગળોનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પાવો. **(૧૩) કૃમિ ઉપર:**—ગળો અને ભેંસો ગુગળ એ એરંડાનાં પાંદડાંના રસમાં ઘસી પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૪) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ગળોના કાઢામાં ચતુર્થાંશ મધ કિંવા લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નાખી તે પાવો, અથવા ગળોનું હિમ આપવું. **(૧૫) વાતરક્ત ઉપર:**—ગળો, ગોખરૂ અને આવળકંટી (આમળાં), એના કાઢામાં એરંડતેલ અથવા મધ ૧ તોલો નાખી તે પાવો. અથવા ગળોના કાઢામાં એરંડમૂળ નાખી પાવો; કિંવા એકલો કાઢો પાવો. **(૧૬) પિત્ત પ્રદર ઉપર:**—ગળોનો રસ મધ નાખી પાવો. **(૧૭) સર્પના વિષ ઉપર:**—લીમડા ઉપરની ગળો લાવી પાશેર પાણીમાં વાટી પાવી, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરી જશે. **(૧૮) અમૃતાદિ કાઢો—સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ગળો, ધાણા, કડવા લીમડાની છાલ, કમળનું લાકડું તથા રક્ત ચંદન, (રતાંદળી) એનો કાઢો પાવો; એટલે તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર કરે છે; અને દાહ તથા લાળ પડે છે તે, તૃષા, ઓકારી (ઉલટી), અરોચક, એ રોગો પણ દૂર થાય છે. **(૧૯) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—ગળોનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૦) શીતપિત્ત ઉપર:**—ગળોનો કાઢો પાવો. **(૨૧) હૃદયશૂળ અને વાતશૂળ ઉપર:**—ગળો અને મરીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. **(૨૨) અમૃતાદિ કાઢો—સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર:**—ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના, હરીતકી (હરડે), એનો કાઢો પ્રાતઃકાળે પાવો. **(૨૩) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ગળો, આંમળાં, અને નાગરમોથનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૪) જીર્ણજ્વર, કફ, પ્લીહા, કાસ અને અરૂચિ ઉપર:**—ગળોના રસમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૨૫) સર્પદંશ ઉપર:**—જેઠ મહિનામાં ગળોનો કાંદો સ્વલ્પ (થોડા) પ્રયત્નથી મળે છે તે લાવી તેના કકડા કરી દૂધમાં બાફી રાખવા. સાપ કરડે ત્યારે તે ઘસી પાવા. શુદ્ધિ રહે નહિ તો તાળવા ઉપર ઘસી ચોળવા. ઢોરને સર્પ દંશ થયો હોય તો જીભ ઉપર ચોળવા, એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૨૬) ગળોનું સત્વ કાઢવાની કૃતિ:**—આંબા ઉપરની અથવા લીમડા ઉપરની સારી અને જાડી ગળો લાવી, તેના ચાર ચાર આંગળ લાંબા કકડા કરી પાણીવડે ધોઈ નાખવા; પછી લગાર કચરી કલાઈના વાસણમાં ચાર પ્રહર પલાળી રાખવા, અને

ત્યાર પછી તે હાથવડે ખૂબ મસળી અથવા રવૈથી વલોવી તે માંહેના કુચા સર્વ પીલી કાઢી, તે પાણી ગાળી લઈ જુદું રાખવું. કેટલીકવારે તે માંહેનું સત્વ તળીએ ઠરે એટલે તે ઉપરનું પાણી કાઢી નાખવું; પછી તે ઉપરનું નિતર્યું પાણી કાઢી નાખતા જઈ બીજું પાણી ઉમેરવું. એમ છ સાત વાર કરવું; એટલે તે સત્વ શુદ્ધ અને સફેદ થાય છે, તથા તેનું સર્વ કડવાપણું જાય છે. એ પછી તે સૂકવી બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ લેવાનું પ્રમાણ અર્ધા માસાથી બે માસા પર્યંત છે. એ ઘણાક રોગો ઉપર ચાલે છે. એનાં અનુપાનો નીચે પ્રમાણે જાણવાં. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:**—ગાયના પાશેર દૂધમાં બે માસા નાખી પાવું અથવા ત્રિફળા અને સાકરમાં આપવું. **(૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ઘી-સાકર સાથે, કિંવા મધ પીપર સાથે અથવા ગોળ અને શહાજીરાના ચૂર્ણ સાથે. **(૩) પાંડુરોગ ઉપર:**—ઘી અને મધમાં અથવા દૂધમાં. **(૪) દાહ રોગ ઉપર:**—જીરૂં અને સાકર સાથે. **(૫) વાયુ ઉપર:**—ઘી સાથે આપવું. **(૬) પિત્તજ્વર અને પિત્ત ઉપર:**—સાકરમાં આપવું. **(૭) કફરોગ ઉપર:**—મધમાં. **(૮) રક્તપિત્તી ઉપર:**—એરંડ-તેલમાં. **(૯) આમવાયુ અને ઉદરરોગ ઉપર:**—સુંઠ સાથે આપવું. **(૧૦) તાવ ઉપર:**—મધમાં. **(૧૧) શક્તિ આવવા માટે:**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર તોલાભાર નાખી તેમાં માસા બે માસા સત્વ નાખી પાવું. **(૧૨) ઉલટી ઉપર:**—ડાંગરની ધાણી સાથે. **(૧૩) અરૂચિ ઉપર:**—દાડમની સાથે. **(૧૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—માખણમાં. **(૧૫) કમળાના રોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ સાથે. **(૧૬) શ્વાસકાસ ઉપર:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધ સાથે. **(૧૭) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—મધમાં. **(૧૮) ક્ષય ઉપર:**—ઘી, સાકર અને મધમાં. **(૧૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—દૂધમાં. **(૨૦) પ્રદર-ઉપર:**—લોદર સાથે. **(૨૧) સર્વ મર્મસ્થાનના રોગો ઉપર:**—છાશમાં. **(૨૨) સર્વ પ્રકારના વ્યાધિ ઉપર:**—ટાઢા પાણીમાં. **(૨૩) કુષ્ઠ (કોઢ) ઉપર:**—વગડાઉ તુળસીનાં પાંદડાંના રસમાં. **(૨૪) ગુલ્મ ઉપર:**—સુંઠની સાથે. **(૨૫) સર્વ નેત્ર રોગ ઉપર:**—ભેંસના તાજા ઘી સાથે. **(૨૬) વાળ કાળા થવા માટે:**—ભાંગરાના રસમાં. **(૨૭) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ગોરખમુંડી સાથે. **(૨૮) વલીપલિત (શરીરે કરચળીઓ પડી કેશ ધોળા થાય તે) રોગ ઉપર:**—ગળોનું સત્વ બે માસા આપવું. **(૨૯) ધાતુસ્તંભન ઉપર:**—ગળોનાં પંચાગનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું.

૧૯૨. ગંગાવતી.—સં૰ ગંગાપત્રી. મ૰ હિં૰ ગંગાવતી. કો૰ ભાંબરૂડ, ભાંબુરડી. ક૰ ભદ્ર ગાંધારી.

એમાં નાની અને મોટી બે જાત છે. મોટી સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચી વધે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ તે ઉપર બારીક ગુચ્છા હોય છે. એ મળવાળી જમીનમાં થાય છે, અને ગામમાં પણ ભીનાશ-વાળી જગ્યામાં થાય છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. એ ઝાડને પીળા રંગનાં બારીક ફૂલો આવે છે. એનાં પાંદડાંનો વાસ સારો છે. ગંગાવતી ઉષ્ણ છે. એનું "વનબાવરી" એવું પણ નામ છે.×

ગંગાવતી:—તીખી, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને વ્રણરોપ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:**—ગંગાવતીનાં પાંદડાં હાથ ઉપર મસળી તે જખમ ઉપર મૂકવાં; એટલે જલદી લોહી બંધ થઇ જખમ ભરાઇ આવે છે. **(૨) ચાંચડ જવા માટે:**—જ્યાં ચાંચડ થયા હોય ત્યાં ગંગાવતીનાં લીલાં ઝાડ લાવી તે જમીન ઉપર પાથરી રાખવાં. એટલે એના વાસથી ચાંચડ નાસી જાય છે. **(૩) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:**—ગંગાવતીનો રસ તોલો એક અને ઘી તોલો એક એકત્ર કરી પાવું. **(૪) આદાશીશી ઉપર:**—ગંગાવતીનો રસ મસ્તકે ચોળવો, અને તાપમાં બેસવું. એમ એક બે વાર કરવાથી આદાશીશી જલદીથી શાંત થાય છે.

૧૯૩. ગંગેટી.—(જીતેલી)—સં૰ નાગબલા. હિં૰ ગંગેરન, ગુલસકરી. બં૰ ગોરખચાકુલે, પાન-સાંડા. મ૰ તુપકડી, ચિપડ, કુતરી. ક૰ વટ્ગર્ફેકે. લા૰ સિડાસ્પિનોઝા.

આ *ગંગેટીના ઝાડની ઉંચાઇ દોઢ હાથના સુમારે હોય છે. ગંગેટીનાં પાંદડાં નાનાં અને ખરબચડાં

× અહીં 'વનબાવરી' ઉપરથી ગંગાવતી એ "પાનબાવળી" હોવાનો શક જાય છે, પણ કોઈ વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ મળતું નથી.

* ગંગેટીનું મિ. પદેજીએ પોતાના બૃહન્નિઘંટમાં કોકણી નામ લેંચી લખી નીચે ટીપણીમાં બતાવે છે કે—"નાગબલાને કોકણમાં લેંચી કહે છે. લેંચીનાં ઝાડ તુપકડી (ઉક્ત નિઘંટ પ્રમાણે સહદેવી અને

હોય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક ગોલાકૃતિ ફળ આવે છે. એ ફળ ઉપર કુસો (પુમ) હોય છે. એ ફળ ચાલતાં ચાલતાં વસ્ત્રે ચોંટે છે. એ ફળોની ઘેંસ કરીને ભરવાડ લોકો ખેરની માફક કામળીને ચોપડે છે. ગંગેટીને સંસ્કૃતમાં "ગાંગેરૂકી" પણ કહે છે. **ગંગેટી:**—કડવી, મધુર, બલકર, વીર્યપ્રદ, વૃષ્ય, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને પિત્ત, કફ, અતિસાર, ક્ષત, તાવ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળીયાંની છાલનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકર સાથે લેવાથી મૂત્રાતિસારનો નાશ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ, ફોલ્લો, ગુમડું વગેરે જલદી ફુટવા માટે:**—ગંગેટીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં કાગડાની હગાર મેળવી ચોપડવી. **(૨) શસ્ત્રનો ઘા પડયો હોય તે ઉપર:**—તુરત ગંગેટીનો રસ તે ઉપર ચોપડવો, એટલે જખમ સારો થાય છે. **(૩) હૃદ્રોગ, દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ગંગેટીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરીને તે પાવાં.

૧૯૪. ગાજર.—સં૦ ગાર્જર, ગૃંજન. મ૦ હિં૦ ગાજર. ક૦ ગર્જરી. ફા૦ જર્દક, ગજર. અ૦ જજરેબારે. ઈં૦ ક્યારટ રૂટ. લા૦ ડાકસ કેરોટા.

ગાજર કંદની પેઠે જમીનમાં થાય છે. એ લાંબું હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે. ગાજરના છોડ હાથ સવા હાથ વધે છે. દીલ્હીની પાસે જે ગાજર થાય છે તે સર્વોત્કૃષ્ટ છે. લીલાં ગાજર રોટલી સાથે ખવાય છે, ને તેનું શાક થાય છે. તેને બાફીને પણ ખાય છે. દુષ્કાળમાં ગરીબ લોક ગાજર ઉપરજ દિવસ કાઢે છે. ગાય–ભેંસ વગેરે ઢોરને ગાજર ખવરાવવાથી તે પુષ્ટ થઈ ઘણું દૂધ દે છે. ગાજરનાં બી ગર્ભપાતકારક છે. **ગાજર:**—મધુર, રૂચ્ય, ગ્રાહક, કડવું, તીખું, રક્તપિત્તકારક, ઉષ્ણ, લઘુ, અગ્નિદીપન, નેત્રને વિકાર કરનાર, વિદાહી, રૂક્ષ તથા પિત્તકર છે; અને આધ્માન, શળ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, સંગ્રહણી, વાત, કફ, તૃષા તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. એનાં **બીજ:**—ઉષ્ણ, વૃષ્ય તથા ગર્ભપાતકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—ગાજર પીલી તેમાં થોડું મીઠું નાખવું, અને પાણી ન રેડતાં તેને બાફી તે

વનૌ૦ ગુણા૦ ભાગ ૪ થા પ્રમાણે નાગબલા એટલે ગંગેટી)નાં પાંદડાં કરતાં આના પાંદડાં મોટાં હોઇ તેને એ ખાંચા હોય છે. લેંચીનાં ફૂલ ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એનાં ફળ તુપકડીનાં ફળો કરતાં મોટાં હોઈ ચપટાં હોય છે. નાગબલાને ચતુઃફલા એમ કહેલ છે. તે ઉપરથી એના ફળમાં ચાર કાતરીઓ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ એ ફળ તોડવાથી તેમાં પાંચ કાતરીઓ (ચીરીઓ) હોય છે. તુપકડી અને લેંચી આ ઝાડો કોકણ અને માવળમાંજ થાય છે. ગામડાંઓમાં જોવામાં આવતાં નથી. આ બેના પ્રતિનિધિ તરીકે ઝિંઝરૂટ આપવી." આ સઘળી હકીકત ઉપરની ગંગેટીની હકીકતથી જુદી પડે છે. વળી અહીં નાગબલાને તુપકડી કહી છે, અને પોતાનાજ નિઘંટમાં સહદેવીને તુપકડી કહી છે. વળી ઉપરનાં લક્ષણો પણ તેમના નિઘંટમાં સહદેવી સાથે મળે છે. સહદેવી નીચે નિઘંટની ટીપમાં લખ્યું છે કે, "તુપકડીનાં ઝાડ ઝિંઝરૂટીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાં નાના અને ખડબચડાં હોય છે, અને તેને ખાંચા હોય છે. તુપકડીનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. ઝિંઝરૂટના ઝાડ પ્રમાણેજ આ ઝાડ ઉપર પણ બારીક ગોળ ફળ આવે છે. તે કુસો (ફાંસો)થી વ્યાપ્ત હોઇ વસ્ત્રને ચોંટે છે. આ ફળની ઘેંસ કરી ભરવાડલોક કામળીઓને ચોપડે છે." આ ઉપરથી જોતાં ઉપર વર્ણન કરેલ વનસ્પતિ સહદેવી નામની જોઇએ, પરંતુ સહદેવીનું વર્ણન વળી આ ગ્રંથમાં જુદીજ રીતે કરેલ છે. અમારી દ્રષ્ટિ–અનુભવ પ્રમાણે તો ગંગેટીનાં ફળોને કુસુ (ફાંસો) હોતીજ નથી. એનાં ફળને ગંગેટાં કહે છે. તે ચણા જેવડાં થાય છે. તેનો રંગ લીલો હોય છે, અને તે ખવાય પણ છે. એથી એ લુગડે વળગવાની વાતજ સાબીત થતી નથી. એની સોટીઓ ઘણી લીસી હોવાથી એનાથી રૂ પીંજી સાફ કરે છે. વળી સહદેવી તરીકે એક મહાત્માએ અમને સોનેલું બતાવ્યું છે તે પણ ઉપરનાં બન્નેનાં લક્ષણોથી અતિરિક્ત દેખાય છે. શું જાણીએ કે આમાંના નામ સાચાં કે ઓળખાણ સાચી? પરંતુ અમને એમ તો માનવાનું એમનાજ નિઘંટથી કારણ મળે છે કે મૂળ મરાઠી વનૌ૦ ગુણા૦ ભાગ ૪ માં મિ. પદેજીએ તુપકડી (महाबला) લખાવું જોઇએ, તેના ઠેકાણે ભૂલથી **महाबला**ના બદલે નાગबला લખાયું છે. જો એમ માનીએ તો તે તેમના નિઘંટ સાથે મળી રહેવાથી એ વર્ણન **ગંગેટી**નું નહિ પણ પીળા ફૂલની સહદેવીનું ઠરે છે; અને **ગંગેટી** (મ૦ લેંચી)નું વર્ણન આ ગ્રંથમાં કરેલું જણાતું નથી. (ઇતર ભાષાનાં ગંગેટીનાં નામો અમે એમનાજ નિઘંટમાંથી લીધાં છે.)

ખરજવા ઉપર બાંધવું. એથી ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૨) ઋતુપ્રાપ્તિ માટેઃ**—ગાજરનાં બી પાણીમાં વાટી પાંચ દિવસ પાવાં.

૧૯૫. ગાંજો (ભાંગ).—સં૦ વિજયા. મ૦ હિં૦ ગાંજા, ભાંગ. બં૦ સિદ્ધિ, ભાંગ, ગાંજા. ક૦ ભાંગ. તૈ૦ જનપરિતુલુ, ગાંજાઈ. બ્ર૦ બિન. ફા૦ કિન્નાવિપ, વરકુલ, ખ્યાલ, શવનવંગ. અ૦ કિન્નવકેન, ખુર્બારંફ, રૂહુલવંજ. લા૦ કેનાબિસ સેટિવા. ગ્રી૦ ઉદિફરબસ. ઈં૦ ઇન્ડિયન હેંપ.

ગાંજાનાં ઝાડ સુમારે ૩ હાથ પર્યંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ભીંડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે; તેને ગાંજો કહે છે. તે તોરા કાઢી સૂકવે છે. ગાંજાની જે ભૂકી તેને 'ભાંગ' કહે છે. એ ભાંગ વાટી લોક પીએ છે. ગાંજો પીવાથી અને ભાંગ પીવાથી માણસને નિશો ચડે છે, તેથી કાળજું કપાઈ જાય છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, તથા તેથી માણસને એક પ્રકારનો તોર આવી તે તોરમાં માણસ ઘણોજ ઘુંઘ થઈ જાય છે; અને જેમ તેમ બકે છે. એ એક દુર્વ્યસન છે. એ વ્યસન જે માણસને વળગ્યુ હોય તેને 'ગંજેરી' કહે છે.* **ભાંગ:**—પિત્તલ, ગ્રાહક, તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, લઘુ, કર્ષણકારક, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, માદક, વાણીવર્ધક તથા મોહકારક છે; અને કફ તથા વાયુની નાશક છે.

* વૈદક શાસ્ત્રમાં ભાંગ અને ભાંગના બીજ સિવાય એનાં બીજાં કોઇ અંગની વપરાશ થતી દેખાતી નથી. માત્ર ગાંજો કોઇ કોઇ પ્રયોગમાં વપરાય છે.

આયુર્વેદ શાસ્ત્રમાં એ પ્રકારના રોગોની ઔષધીઓમાં એનો પ્રયોગ થાય છે. ઉદરામય પરિપાક અને રતિશક્તિ (વિષયશક્તિ) વધારવાને જે ઔષધીઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમાં ભાંગ વિશેષ નખાય છે. હમણાંની તપાસથી ભાંગનો એક અદ્‌ભૂત ચમત્કાર નજરે પડ્યો છે. ધનુસ્તંભ રોગમાં એનો ધુમાડો પાવાથી ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઓછો થતો જાય છે; અને રોગીને પણ વધારે દુર્બળતા થતી નથી. વારંવાર ભાંગનો ધુમાડો પીવાથી દર્દ છુટી જાય છે.

ડૉકટર કાસ્તગિરે—ભાંગના ધુમાડાથી ૭ દરદીઓને ધનુસ્તંભના દરદથી મુક્ત કર્યા હતા. સાત રતી ભાંગ તમાકુનાં સાધારણ પાંદડાં (સુકા)માં એક નવી ચલમમાં તમાકુની માફક જમાવીને હુક્કાથી રોગીને પાઇ હતી. આક્ષેપ થવાનું પહેલું લક્ષણ જોતાંજ રોગીને ધુમ્રપાન કરાવ્યું. ધુમાડો પીતાંજ રોગી આક્ષેપથી મુક્ત થઇ નેત્ર બંધ કરી સામાન્ય રીતે સૂઈ ગયો. આક્ષેપ થવાનું દેખાતાંજ એજ પ્રમાણે બાર બાર વખત હુક્કો પાવાથી રોગીઓ નિરોગી દેખાયા હતા.

મુંબઇના ડૉકટર **જી. સી. લુકસને** પરીક્ષા કરી જોયું છે કે ધુમ્રપાનથી (૧) આક્ષેપ થોડીવાર સુધી રહે છે. (૨) ધીરે ધીરે આક્ષેપ ઘણીવારે થાય છે (૩) આક્ષેપનું જોર પણ ધીરે ધીરે ઓછું થાય છે. (૪) આક્ષેપવાળો રોગી દુર્બળ થતો નથી. (૫) વારંવાર પાવાથી આક્ષેપ એકદમ નાશ પામે છે.

ડૉકટર ઓસાગનસિએ અનેક પ્રકારના રોગોમાં ભાંગનો પ્રયોગ કરી પરીક્ષા કરી હતી. એમના કહેવા મુજબ ધનુસ્તંભ, જલાન્તક, વાતરસ, તડકો અને કૉલેરાના રોગમાં આ ઔષધી અપાય છે. એમના પછી ઇંગ્રેજી ડૉકટર લોકો ભાંગને ધનુસ્તંભ અને કૉલેરાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય માને છે.

આ સિવાય યુનાનિ હકીમોના મત મુજબ તે પ્રમેહ અને અંડવૃદ્ધિને આરામ કરે છે. દૂધમાં ભાંગ વાટી લેપ કરવાથી હરશ મટે છે. પાણીથી સાફ ધોઈ શેકેલી ભાંગનું ચૂર્ણ મધ સાથે ખાવાથી અતિસાર, સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિ દૂર થાય છે. ભાંગના આખો છોડ વાટી તાજા ઘા ઉપર ચોપડવાથી શીઘ્ર આરામ થાય છે. એની માત્રા ૨ થી ૪ રતી છે.

ભાંગ ભસ્મ—એક માટલું લઈ પછી તે અર્ધું આકડાનાં ફૂલો અને કુમળી ટીસીઓથી ભરી, તેના ઉપર ૪૦ તોલા સુડાપંખી ભાંગ પાથરી, તેના ઉપર સુરોખાર ૪૦ તોલા પાથરી, વળી તેના ઉપર તેટલીજ સુડાપંખી ભાંગ પાથરી બાકી રહેલ માટલું પાછું આકડાની ટીસીઓ અને ફૂલોથી ભરી, ઉપર ઢાંકણું છાંદી લઇ, અડાયાં છાણાંની ભઠ્ઠીમાં તે માટલું મૂકી સળગાવવું. એથી ભસ્મ તૈયાર થશે. તે તુલસીના પાનમાં, નાગરવેલમાં, માંખણમાં કે મધમાં આપવાથી ઉધરસ, છાતીનો દુખાવો અને બીજા ભયંકર ઉદરરોગો તેમજ શૂળ પણ શાંત થાય છે, ઝાડો સાફ લાવે છે. આ ઉપાય અમને લખનોરના ચુનીલાલ કવીજી તરફથી મળ્યો છે.

ઉપયોગ:—**(૧) ભુખ ઉપર:**—ભાંગ પીવી. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ભાંગ અને ઢોરનાં શીંગડાનાં મૂળની (શીંગડાં માટીમાં દટાઇ રહેવાથી તેને જે અંકુર ફુટી નીકળે છે તેને શીંગડાંનાં મૂળ કહે છે) ધુણી આપવી. **(૩) બળદ કિંવા પાડા લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:**—ભાંગ, વરીયાળી અને એલચી એકત્ર કરી, વાટી શક્તિ પ્રમાણે પાવું, અથવા ભાંગ વાટી પાવી. **(૪) અતિસાર ઉપર:**— ગાંજાનું ચૂર્ણ ગોળમાં અથવા સાકરમાં આપવું. **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—ગાંજાની રાખ મધમાં આપવી. **(૬) નિદ્રાનાશ, અતિસાર, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—ભાંગ શેકી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૭) ચોથીયા તાવ ઉપર:**—ગોળમાં ભાંગ મેળવી, બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને તાવ આવ્યા પહેલાં ચાર ઘડી ઉપર એક ગોળી આપવી. **(૮) ભૂતજ્વર ઉપર:**—ભાંગના ઝાડને સાયંકાળે નોતરી પ્રાતઃકાળે તેનાં મૂળ કાઢી મસ્તકે બાંધવાં.

૧૯૬. ગુગળ.—સં૦ ક૦ ગુગ્ગુલ. મ૦ ગુગ્ગળ. હિં૦ ગુગલ–ર. બં૦ ગુગ્ગુલુ. તૈં૦ માહિષાક્ષી. ફા૦ બોએજહુદાન. અ૦ મુખ્કિલેઅર્જક. ઈં૦ ઇંડીયનડેલિયમ. લા૦ બાલસમોડેન્ડ્રન્ રોક્સબુર્ધીઆઈ.

ગુગળનાં ઝાડ **મારવાડ** અને **સિંધ** દેશમાં થાય છે. એ ઝાડ **શિંગાપુર બેટમાં** ઘણાં થાય છે. **ગ્રીષ્મ** ઋતુમાં તાપને લીધે આ ઝાડમાંથી જે **રસ** ઝરે છે તેને **'ગુગળ'** કહે છે. ધુપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એનો ધૂપ કરવાથી હવા **શુદ્ધ** થઇ હવામાંહેનાં રોગકારક દ્રવ્યો નાશ પામે છે; એ એનાથી મોટો ફાયદો છે. દેવની આગળ નિત્ય ધૂપ કરવાનું કહ્યું છે તેનું મૂળ કારણ તો આજ હોવું જોઇએ. ગુગળ:—**મહિષાક્ષ, મહાનીલ, કુમુદ, પદ્મ અને હિરણ્ય,** એ રીતે પાંચ પ્રકારનો છે. તે કડવો, તીખો, રસાયન, ઉષ્ણ, વિષદ, પિત્તલ, સારક, તુરો, લઘુ, પાચક, વૃષ્ય, ભાગેલા હાડકાનું સંધાન કરનાર, સૂક્ષ્મ, સ્વર્ય, અગ્નિદીપક, ભીનો, મધુર, બલ્ય, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, પૌષ્ટિક, કાંતિકર તથા ભેદક છે; અને કફ, વાયુ, કાસ, કૃમિ, વાતોદર, શ્લેષ્મ, સોજો, અર્શ, પ્રમેહ, મેદોરોગ, વાતરક્ત, રક્તદોષ, ગ્રંથિરોગ, ગંડમાલા, વ્રણ, અપચી, પિટકા, આમ, કંડૂ, કોઢ, ઉલટી, આમવાયુ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. એ નવો હોય તો ધાતુવર્ધક અને વૃષ્ય છે, અને જૂનો હોય તો અતિ લેખન છે. **મહિષાક્ષ** (ભેંસા ગુગળ) અને **મહાનીલ,** એ બે હાથીને ઉપયોગી; અને **કુમુદ** તથા **પદ્મ** એ ઘોડાને ઉપયોગી; અને **હિરણ્ય** એ માણસને ઉપયોગી છે. કોઇ વખત **મહિષાક્ષ** પણ માણસના ઉપયોગમાં આવે છે. ગુગળ મધુર છે તેથી વાતશમન અને તુરો છે એટલે પિત્તનાશક, તથા કડવો છે માટે કફનાશક છે. એ પ્રકારે એ સર્વ દોષનાશક છે. **કણ ગુગળ:**—તીખો, ઉષ્ણ, સુરભિ તથા રસાયન છે; અને વાયુ, શૂળ, ગુલ્મ, ઉદર, આધ્માન વાયુ તથા કફનો નાશક છે. **ભૂમિજ ગુગળ:**—એ તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત તથા પિશાચબાધાને દૂર કરે છે. **ગુગળની શુદ્ધિ:**—એક કલઇનું તપેલું લઈ તેમાં ત્રિફળાં અને પાણી સમભાગે નાખવું; અને તે ઉપર એક કપડું બાંધી પછી તે ઉપર ગુગળનું ચૂર્ણ નાખી ઉપર ઢાંકણું વાસી તે ગુગળ શિજવવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **ઉપયોગ:**—**(૧) કપાળ દુખે છે તે ઉપર:**—ગુગળ પાણીમાં ઘસી તેનો કપાળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે કપાળ દુઃખતું બંધ થાય છે. **(૨) બાંગલાઈ ઉપર:**—ગુગળ અને આમલીના કચુકા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૩) દાઢ દુખે છે તે ઉપર:**—ગુગળ અને રાતો બોળ ઘસી દાઢે ચોપડવો. **(૪)**

* ગુગળનાં ઝાડો રેતાળ અથવા ડુંગરાળ જમીનમાં થાય છે. પાંદડાં નાનાં નાનાં લીંબડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ અણી વગરનાં હોય છે. ફૂલ રાતા રંગનાં અતિશય ઝીણાં પાંચ પાંખડીવાળાં મંજરીના વચમાં થાય છે. ફળ નાના બોરના જેવડાં પણ ત્રણ ધારવાળાં થાય છે તેને ગુંગળીયા કહે છે. એ ફળો ઉદરની પીડાને દૂર કરે છે. એ ઝાડના ગુંદને ગુગળ કહે છે. ગુગળ શુદ્ધ કર્યા સિવાય વપરાતો નથી, તો પણ માટી વગરની ચોખી કાંકરી કેટલાક શૂળના દરદીઓ ગળી જાય છે. ગુગળનો ધુમાડો મ્હોડાને લાગે તો તેનાથી મોઢું આવી દરદીની ભયંકર દશા કરે છે. એ પ્રયોગમાં ગુગળ હિંગળોના ધુમાડાની માફકજ રસાયન છે, માટે એનો ધુમાડો મ્હોડાને આપતા નથી; તો પણ સાવચેતીથી તાવના દરદીને ગળા સુધી મજબૂત જાડું કપડું ઓઢાડી શરીરના ભાગને ગુગળની ધુણી આપી સુવારે છે. એથી આખા શરીરે પ્રસ્વેદ થઇ તાવ ઉતરી જાય છે. આ ધુણીપ્રયોગ રાત્રિના ૯ થી ૧૨ વાગ્યા સુધીમાંજ કરવો.

શરદીથી શરીરમાં સણકા થતા હોય તો:—ગુગળ અને સુંઠ ભેગાં ઘસી લેપ કરવો અને શેકવું. **(૫) કાનખજુરો કરડયો હોય તો:**—ગુગળની ધુણી આપવી. **(૬) યોગરાજ ગુગળ:**—વાવડીંગ, ધાણા, હિંગ, ગજપીપર, કાળીપાટ, જીરૂં, અતિવિષ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સુંઠ, અજમોદ, મોરવેલ, વજ, રેણુકબીજ, કપિલો, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ધોળો શરસડો તથા કડુ, એ સર્વે ઔષધોથી બમણાં ત્રિફળાં તથા ત્રમણો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી મધમાં ખવરાવવી. એટલે તે સંગ્રહણી, વાયુ, વૃદ્ધત્વ, શુક્રાર્તવદોષ, પાંડુરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ, શૂળ, પ્રમેહ, વ્રણ, મૂળવ્યાધિ, અરૂચિ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અપસ્માર તથા રાજ્યક્ષ્માનો નાશ કરે છે. આ ગોળી ગાળું કરી રાસ્નાના કાઢામાં આપવાનો રીવાજ છે. એ પ્રમાણે યોજવાથી આમવાત ઉપર ઘણી ગુણકારી અસર થાય છે. આ ગોળી **બોપદેવ શતકમાં** કહેલી છે. **(૭) બીજી યોગરાજ ગોળીઓ:**—સુંઠ, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, મરી, શેકેલી હિંગ, અજમોદ, સરસવ, જીરૂં, શહાજીરૂં, રેણુકબીજ, ઇંદરજવ, કાળીપાટ, વાવડીંગ, ગજપીપર, કડુ, અતિવિષ, ભારંગમૂળ, વજ, મોરવેલ, તમાલપત્ર, દેવદાર, લીંડીપીપર, કોષ્ઠ, રાસ્ના, નાગરમોથ, સિંધવ, એલચી, ગોખરૂ, ત્રિફળા, ધાણા, તજ, વાળો, જવખાર તથા તલ, એ પ્રત્યેકનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, એ ચૂર્ણના જેટલો શુદ્ધ ગુગળ નાખી ઘીમાં મર્દન કરવું. સર્વ ચૂર્ણ એકરસ થયા પછી ગોળો કરી ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી અર્ધો તોલો ભક્ષણ કરવું. આ **યોગરાજ ગુગળ** મુખ્યત્વે કરી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે. એ સેવન કરવામાં મૈથુન, ભોજન અને પાન એની પરેજી નથી. આ **યોગરાજ ગુગળ**—સંપૂર્ણ વાતરોગ, આમવાત, અપસ્માર, વાતરક્ત, કોઢ, દુષ્ટવ્રણ, અર્શરોગ, પ્લીહા, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ, અરૂચિ, પ્રમેહ, નાભિશૂળ, કૃમિ, ક્ષય, હૃદ્રોગ, શુક્રદોષ, ઉદાવર્ત અને ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ ત્રણ માસાથી લઇ સાત સાત દિવસે તોલા સુધી વધારવો. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર રાસ્નાના કાઢામાં, મેહરોગ ઉપર દારૂહળદરના કાઢામાં, વાતરક્ત ઉપર ગળોના કાઢામાં, પાંડુરોગ ઉપર ગોમૂત્રમાં, મેદવૃદ્ધિ ઉપર મધમાં, કોઢ ઉપર લીમડાના કાઢામાં, શૂળ ઉપર મૂળાના કાઢામાં, ઉંદરના વિષ ઉપર પહાડમૂળના કાઢામાં, ઉગ્ર નેત્રરોગ ઉપર ત્રિફળાના કાઢામાં તથા સંપૂર્ણ ઉદરરોગ ઉપર પુનર્નવા (સાટોડી)ના કાઢામાં આપવો. **(૮) કૈશોરક (કિશોર) ગુગળ:**—ગળો ૨ શેર, ગુગળ ૧ શેર, અને ત્રિફળાં ૧ શેર, તે ત્રણેમાં ૧૬ શેર પાણી નાખી કાઢો કરવો, અને આઠ શેર બાકી રહે એટલે ગાળી પુનઃ ઉકાળવો. તે ગાઢો થવા આવે એટલે તેમાં નીચેનાં ઔષધો નાખવાં. મરી. પીપર, વાવડીંગ, સુંઠ તથા ત્રિફળાં, એ બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાખવાં, અને નસોતર તથા દંતીમૂળ, એ એક તોલો નાખવાં. ગળો ૪ તોલા બારીક કરી નાખવી.× તે સર્વ ગાઢું થાય એટલે ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી. આ **કૈશોરક ગુગળ** સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, કોઢ, ઉદરરોગ, વાતરક્ત, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુ તથા પ્રમેહને દૂર કરે છે. **(૧૦) દ્વાત્રિંશક (બત્રીશો) ગુગળ:**—ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચવક, ચિત્રક, તજ, એલચીદોડા, પીપળીમૂળ, શેરણી,§ દેવદાર, ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, કોળિંજન, અતિવિષ, દારૂહળદર, હળદર, ગરમાળો, જીરૂં, વરીઆળી, ધમાસો, સંચળ, જવખાર, ટંકણખાર, ગજપીપર અને સિંધવ એ એક એક ભાગ; એ બધાં ઔષધોના બરાબર ગુગળ લઈ રીત પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરી મધ સાથે કિંવા ઘી સાથે પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરવી; એટલે આમ, ઉદાવર્ત તથા અંડવૃદ્ધિ અને ગુદકૃમિનો નાશ થાય છે; અને મહાજ્વરવડે પીડિત, ભૂતબાધા થયેલા, આનાહ, ઉન્માદ, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, હૃદ્રોગ, ગૃધ્રસી, હનુસ્તંભ, પક્ષાઘાત, અપતાનક,

---

× યદ્યપિ આ કિશોર ગુગળ મિ૦ પદેજીએ બોપદેવ શતકમાંથી લીધેલો જણાય છે અને તેમાં તેજ પ્રમાણે છે; પરંતુ આ કિશોર ગુગળ અમૃતસાગરના કર્ત્તાએ વૈદ્યરહસ્યમાંથી લીધો છે. તેમાં મરીથી ગળો સુધીની આઠ ઔષધીઓના બદલે પારો ટંક ૨॥, નસોતર ટંક ૨॥, ગળો ટંક ૨॥ અને દંતી ટંક ૨॥ લઇ પારાગંધકની પ્રથમ કાજળી કરી બાકીનાં સર્વ ઔષધ બારીક વાટી કાજળી કરી ઉપરના ગુગળમાં નાખવાનું લખેલ છે. જુઓ બોરસદનું અમૃતસાગર પૃષ્ઠ ૧૨૧. વળી એ ગ્રંથમાં કિશોર ગુગળ ખાનારે ખેદ, તડકો, અગ્નિતાપ, ખટાશ, માંસ, દહીં, મૈથુન, મીઠું, તેલ અને માર્ગમાં ચાલવાનું (ખેપ) વર્જ્ય કરેલ છે.

§ અહીં અમૃતસાગરમાં શેરણીનું ગુજરાતી નામ બેણી આપ્યું છે.

શોફ, પ્લીહા, કમળો અને અપચી એ રોગોવાળા માણસને તે હિતકારક છે. ધન્વંતરીકૃત આ મોટો યોગ સર્વ રોગોનો નાશ કરનારો છે. **(૧૧) વિશ્વાદ્ય ગુગળ:**—શતાવરી, એરંડમૂળ, સુંઠ, દારૂહળદર, કોઠ, સિંધવ, રાસ્ના તથા ગળો, એ સર્વના ચૂર્ણથી બમણો શુદ્ધ ગુગળ એકત્ર કરી તેની ગોળીઓ કરી અકેક આપવી, તથા પથ્ય પળાવવું; એટલે બ્રમવાત નાશ પામે છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુંઠ, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સિંધવ, રાસ્ના, ચિત્રક, અજમો, મરી, કોઠ, તથા હરડે, એ સમભાગ; અને બમણો ગુગળ એકત્ર કરી તે ઘીમાં આપવું; એટલે વાયુ, મરડો, ગુલ્મ, શળ, કફ અને ગૃધ્રસીનો નાશ થાય છે. **(૧૨) રાસ્નાદિ ગુગળ:**—રાસ્ના, ગળોનું સત્વ, એરંડમૂળ, દેવદાર અને સુંઠ, એ એકેક ભાગ તથા એ બધાના બરાબર ગુગળ લઇ એકત્ર ખરલ કરી તે ખાવું; એટલે વાયુ, શિરોરોગ, નાડીવ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **(૧૩) કાંચનાર ગુગળ:**—કાંચન વૃક્ષની છાલ ૪૦ તોલા; અને હરડાં, બેહડાં, આમળાં એ ત્રણ આઠ આઠ તોલા, ને સુંઠ, મરી ને લીંડીપીપર એ ત્રણ ઔષધ ચાર ચાર તોલા; અને વાયવર્ણો ૪ તોલા; તથા એલાયચી, તમાલપત્ર અને તજ એકેક તોલો લેવાં; પછી બધાં ઔષધો ખાંડી ચૂર્ણ કરી, તેના સમભાગ શુદ્ધ કરેલો ગુગળ લઈ વાટી તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવી તેની ગોળીઓ ૪ માસા પ્રમાણની કરી, પ્રાતઃકાળે સુંઠના કાઢામાં અથવા ખેરની અંતરછાલના કાઢામાં, અથવા હરડેના કાઢામાં અથવા ગરમ પાણીમાં અકેક ગોળી આપવી; તેથી કરી ભયંકર ગંડમાલા અને ગંડમાલાનો ભેદ, અપચી રોગ, અર્બુદ, ફોડકીયો, વ્રણ, ગુલ્મ, તથા ભગંદર, એ રોગો દૂર થાય છે. **(૧૪) ત્રિફળા ગુગળ:**—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીપર એ ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરવું. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ ૨૦ તોલા જેટલો લઈ ખૂબ વાટી તેમાં તે ચૂર્ણ મેળવી ખાંડી ગોળીઓ કરી, રોગીના જઠરાગ્નિબળનું તારતમ્ય જોઇ આપવી; તેથી કરી વિદ્રધિ, નાડીવ્રણ, ગંડમાલા, ભગંદર, સોજો, ગુલ્મ તથા મૂળવ્યાધિ, એ રોગો દૂર થાય છે. **(૧૫) ગોક્ષુરાદિ ગુગળ:**—૨૮ પળ (૧૧૨ તોલા) ગોખરૂ લાવી થોડા ખાંડી તેમાં ૬ ગણું પાણી નાખી અર્ધુ પાણી રહે ત્યાં સુધી તે કાઢો કઢવવો. પછી શુદ્ધ કરેલો ગુગળ સાત પળ (૨૮ તોલા) જેટલો લઇ સારો ખાંડી અથવા વાટી તે કાઢામાં નાખી, ફરી ગોળના પાક જેવો ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી કઢવવો. પછી તેમાં નીચે પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બહેડાં, આંબળાં તથા નાગરમોથ એ સાત ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે પાકમાં મેળવી તેની ગોળીઓ કરી આપવી. તેથી પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રદર, મૂત્રાઘાત, વાતરક્ત, વાતરોગ, ધાતુવિકાર તથા પથરી એ રોગોનો નાશ થાય છે. **(૧૬) લાક્ષાદિ ગુગળ:**—લાખ, હાડસંધિ, **અરજુન સાજડ**, આસંધ, નાગબલા અને ગુગળ એનું ચૂર્ણ કરવું. એ અસ્થિભંગ અને મુક્તાસ્થિને ફાયદો કરે છે, અને શરીર વજ્ર જેવું થાય છે. **(૧૭) આભાદિ ગુગળ:**—બાવળીયાનાં બી ૧ ભાગ, ત્રિફળાં ૩ ભાગ તથા ત્રિકટુ ૩ ભાગ, એ બધાંની બરોબર ગુગળ નાખી તે ભાગેલા હાડકાંને સાંધવા માટે વાપરવો. એ ઘી અને મધમાં સેવન કરવા આપવો. **(૧૮) ગુલ્મ અને શૂળ ઉપર:**—શુદ્ધ ગુગળ ગોમૂત્રમાં આપવો. **(૧૯) વિડંગાદ્ય ગુગળ:**—વાવડીંગ, હરડાં, બહેડાં, આંબળાં, સુંઠ, મરી તથા પીપર એના બરોબર ગુગળ લઈ એ સર્વ ઘીમાં ખરલ કરી ગોળી ખાવી; પથ્ય પાળવું. એટલે દુષ્ટ વ્રણ, નાડીવ્રણ, અપચી, મેહ તથા કોઢ એ સર્વ નાશ થાય છે. **(૨૦) ગુગ્ગુલાદિ લેપ:**—ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એ સમભાગ વાટી લેપ કરવો; તેથી દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ થાય છે. **(૨૧) અમૃતાદિ ગુગળ:**—ગળો કડવી, પંડોળીનાં મૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં તથા વાવડીંગ એના સમભાગ ગુગળ નાખી અકેક તોલાની ગોળી કરવી. તે દરરોજ એક ખાવી. તેથી વ્રણ, વાતરક્ત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, પાંડું, અને સોજાનો નાશ થાય છે. **(૨૨) પથ્યા ગુગળ:**—હરડાં ૧૦૦, બહેડાં ૨૦૦, આંબળાં ૪૦૦, અને ગુગળ ૬૪ તોલા એ સર્વ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી પ્રાતઃકાળે કઢવી અર્ધુ શેષ રહે એટલે ગાળી લઈ ફરી લોખંડના વાસણમાં કઢવવું; તથા ઉતાર્યા પછી તેમાં વાવડીંગ, દાંતીમૂળ, ત્રિફળાં, ગળો, લીંડીપીપર, નસોત્તર, સુંઠ તથા મરી એ દરેકનું ચૂર્ણ બે તોલા પ્રમાણે નાખવું. જેથી આ ગુગળ તૈયાર થાય છે. આ ગુગળ યથેષ્ટ ભોજન અને યથેષ્ટ આચરણ કરનારા માણસે પણ સેવન કરવું, જેથી દરેક રોગનો નાશ થશે. એ ગૃધ્રસી, નવી ખંજતા, પ્લીહા, ઉગ્ર, જઠર, પંગુતા, પાંડુત્વ, કંડૂ (ખરજ), કૃમિ, અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે. આ ગુગળ સેવન કરવાથી માણસ અપ્રતિમ

સામર્થ્યવાન તથા બળમાં હાથી જેવો અને વેગમાં ઘોડા જેવો બને છે; તથા આયુષ્ય, ચક્ષુર્બલ, અને પુષ્ટિ આપે છે. વળી તે વિષનાશક અને ચાંદાઓને સારો કરનાર છે, માટે વૈદ્યોએ એને સર્વ રોગોમાં યોજેલો છે. **ગુગળની અપથ્ય:**—ખાટું, તીખું, ઘણું ખાવું, મૈથુન, શ્રમ, તડકો, મદ્ય, અને ક્રોધ.

૧૯૭. ગુરમુળી:—(મ૦ ઉમળી.) ગુરમુળીનો વેલો બે અઢી વેંત પહોળો હોઈ તે સો પચાસ હાથ ઉંચો જાય છે. એ વેલો દક્ષિણ કોંકણના રાનમાં થાય છે. આ વેલો ૨૫–૩૦ વર્ષ પર્યંત ટકે છે. એનાં ફળોની આકૃતિ જાંબુ જેવી હોઇ કિંચિત્ લાંબી હોય છે. આ ફળો ગરીબ લોકો શેકીને કિંવા બાફીને ખાય છે. ફળ ઘણાં ખાવામાં આવ્યાથી ઉપદ્રવ થાય છે.

૧૯૮. ગુલછબુ (ગુલછડી).—સં૦ મરંજીકા, નલિકા. હિં૦ મ૦ ગુલછડી.

ગુલછબુનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એના કંદ થાય છે. તેમાંથી એની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ ઝાડને ડુંગળી જેવાં પાંદડાં આવે છે. તેમાંથી એક દાંડો બે અઢી હાથ લંબાઈનો ઉત્પન્ન થઈ તેને તોરા આવે છે, અને તે તોરામાંથી ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાડી કળીનાં અને લાંબાં હોય છે. એના વાસ ઘણોજ મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ગુલછબુ:**—તુરૂં, સ્નિગ્ધ તથા લઘુ છે; અને કોઢ તથા ગલગંડનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકને બાર દિવસની અંદરજ રાતી ફોડકીયો થઇ આવે છે તે ઉપર:**—ગુલછબુનાં મૂળ અને હળદર પાણીમાં ઘસી, તેમાં થોડું માંખણ નાખી શરીરે ચોળવું, એટલે ફોડકીઓ જલદી શમી જાય છે. **(૨) બદ ઉપર:**—ગુલછબુનાં મૂળ ધ્રોના રસમાં ચંદનની પેઠે ઘસી લેપ કરવો.

૧૯૯. ગુલદાવરી.—(સં૦ શિવવલ્લભા. મ૦ દવણુ શેવતી.) આ શેવતીનાં ઝાડ વેંત દોઢવેંત ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નકશીદાર હોય છે. મધ્યમાં ઘણે ઠેકાણે કાપાની પેઠે હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો આવે છે. જંગલી જાતિનું એટલે વાવેતર ન કરેલા ઝાડનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે, પરંતુ બાગમાં વાવેલા ઝાડનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં હોય છે, અને એ પાંદડાંનો વાસ નાની જાતિનાં પાંદડાં કરતાં કમી હોય છે. નાનાં પાંદડાંનો વાસ ઘણોજ હોય છે. એમાં પીળી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બન્ને જાતિનાં ફૂલ રાખોડી જેવાં અથવા ગેંદા જેવાં હોય છે. જંગલી જાતિનાં ફૂલો નાનાં હોય છે. એને "શેવતી" એમ પણ કહે છે. હિંદુસ્તાનીમાં એને ગુલદાવરી, અને ગુલચિની કહે છે.

૨૦૦. ગુલબાશી.—(સં. વકતા.) એને 'સાયંકાળી' પણ કહે છે. એનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોઇ લાંબાં અને મૃદુ હોય છે. ગુલબાશીમાં ધોળી, ગુલાબી, પીળી તથા રાતી, વગેરે અનેક રંગની જાતિ છે. ઔષધોમાં ધોળી ગુલબાશી વધારે ગુણાવહ છે. **ગુલબાશી:**—વાતલ, શીત અને ગલગંડની નાશક તથા અપક્વ અર્શને શમાવનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) રતવા અને ગુમડાં ઉપર:**—ગુલબાશીનાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી શેકી ગડા ઉપર બાંધવાથી અંદરનું ખરાબ લોહી નીકળી જાય છે; કિંવા ગુલબાશીનો કંદ પાણીમાં ઘસી તેનો વારંવાર લેપ કરવો. **(૨) પુષ્ટિ ઉપર:**—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ લાવી જરાક પીસી સુકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ઘીમાં કિંચિત્ શેકી તેમાં બદામ, પિસ્તાં, ચારોળી વગેરે મસાલો નાખી, સાકરના પાકમાં મિશ્ર કરી થેપલાં કરવાં. આ પાક નિત્ય તોલા બે તોલા ખાઈ ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ પીવું. એટલે ધાતુસ્થાનની કડકી દૂર થઈ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે, અને શરીર પુષ્ટ થાય છે. **(૩) ધાત પડે છે તે ઉપર:**—ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવા. **(૪) શરીરમાંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે અને રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ગાયના તાજા દૂધમાં ૧ તોલા પર્યંત ઘસી તેમાં સાકર ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી ૬ ગુંજાભાર નાખી બે વખત આપવું અને પથ્ય પાળવું. એટલે જલદી ગુણ આવે છે. **(૫) નિર્લોમકરણ:**—ગુલબાશીના કાંદા પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; એટલે કેશ ગરી પડે છે.

૨૦૧. ગુલાબ.—ગુલાબનાં ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ નાનાં હોય છે, અને એને **કાંટા** આવે છે. એમાં **ગુલાબી, પીળી, ધોળી, રાતી** વગેરે જાતિ છે. ઉત્તમ ગુલાબનાં ઝાડ **અરબસ્તાન અને તુર્કસ્તાન** દેશમાં થાય છે. ગુલાબનાં ફૂલોનું **અત્તર અને ગુલાબજળ** થાય છે. ગુલાબનાં ફૂલોનો વાસ ઘણો સુવાસિક આવે છે. ગુલાબની કળીઓ સારક છે. **ગુલાબજળ** ઠંડુ છે. ફૂલોની

પાંખડીઓનો ગુલકંદ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—થોડી સૂકાયેલી ગુલાબની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર થોડું પાણી પીવું એટલે રેચ થાય છે. અથવા કળીઓ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી પીવું. **બીજો પ્રકાર:**—સૂકાયેલી ગુલાબની કળીઓ ભાતમાં બાફી તે ભાત ઘી સાકર નાખી ખાવો, એટલે જલદી રેચ થવા લાગે છે. એથી ગ્લાનિ વગેરે કાંઈ પણ ન થતાં રેચ પણ સાફ આવે છે. **(૨) ગુલકંદ બનાવવાની રીત:**—ઉંચા ગુલાબનાં ફૂલો લઈ પાંખડીઓ કાઢવી, તે પાંખડીઓથી બમણી સાકર લઈ બરણીમાં કિંવા લોટામાં પાંખડીઓ અને સાકરના થરપર થર દેવા, અને તેનું મોં બંધ કરી આઠ દિવસ તાપમાં ટાંગી રાખવું, એટલે ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ દાહશામક, પિત્તશામક અને મળની શુદ્ધિ કરનાર છે. **(૩) ગુલાબનું અત્તર કાઢવાની રીત:**—ઘણાં ફૂલો એક વાસણમાં નાખી ઉકાળવાં અને તેને ઉભરો આવે એટલે તે વાસણ નીચે ઉતારી નાખવું. પછી તે ઠંડું થયા પછી અત્તરની તોર પાણી ઉપર આવે છે તે કાઢી લઈ શીશીમાં ભરવું. એક મણ ફૂલોમાંથી ૧ તોલા ભાર અત્તર પણ નીકળતું નથી, એટલે એ મોંઘું વેચાય છે. તોરની નીચે જે પાણી રહે છે તેને '**ગુલાબજળ**' કહે છે. **(૪) ગુલાબનું સરબત:**—ગુલાબજળમાં સાકર નાખી સરબતી પાક કરવાથી સુવાસિત સરબત થાય છે. એ સરબત ગરમીનો નાશ કરનારૂં તથા ઠંડું હોવાથી ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા યોગ્ય છે. **(૫) આંખોમાં બળતરા થતી હોય કિંવા તેજ કમી થયું હોય તો:—** ગુલાબજળ આંખોમાં આંજવું. **(૬) આંકડી ઉપર:**—નાક, કપાળ અને આંખોએ રૂના પુંમડાથી ગુલાબજળ ચોપડવું. **(૭) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, પિત્તવિકાર, ઈત્યાદિક ઉપર:**—સવારે અને સાયંકાળે ગુલાબનાં તાજાં ફૂલો દર વખતે પાંચ લઈ, તે ત્રણ માસા સાકર સાથે ખાવાં અને ઉપર થોડું ગાયનું દૂધ દિવસ ૧૪ પીવું. એટલે ઉપરના સર્વે વિકારો દૂર થાય છે, તથા મળશુદ્ધિ થાય છે. મૂત્રસ્થાનનો દાહ, સણકા, મૂત્રની આરક્તતા તથા પીળાપણું ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર પણ આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. **(૮) ખસ, દાદર, વગેરે ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલાબકળીનો રેચ આપવો, એટલે સારો ફાયદો થશે. **(૯) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ગુલકંદ ખાવાથી રક્તશુદ્ધિ થઈ શરીર માંહેની ગરમી નીકળી જાય છે. **(૧૦) આંખો માંહેની ગરમી નીકળી જવા માટે:**—સુરમાને ગુલાબજળની ૨૧ ભાવનાઓ આપી તે સુરમો આંખોમાં આંજવો. **(૧૧) ત્વગ્દોષ ઉપર:**—કપૂર, ટંકણખાર, ગંધક અને વિશેષ ધૂપ, એને ગુલાબજળમાં ખરલ કરી થેપલી કરવી, એ થેપલી પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૨૦૨. ગુંદી.—સં૰ લઘુશ્લેષ્માતક. મ૰ ગોંધણી. હિં૰ ગુંદની, લભેરા. ક૰ મણ્ણડિકેચળ્ળે–મારા, સળ્ણચળ્ળુ. તા૰ પેરિયાનારૂ–વિલિ. મલા૰ નરૂવરિ. તૈ૰ નાક્કેર. લા૰ કાડિયામિકસા.

આ ઝાડ કોંકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ કાકડગુંદાની જાતિનું વૃક્ષ છે. એ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું વધે છે. એને લાલ રંગનાં ફળો આવે છે. તે કાકડગુંદા (વડગુંદા) કરતાં મીઠાં લાગે છે. લોકો એનાં ફળો પ્રેમથી ખાય છે. એ ફળો પૌષ્ટિક છે. એ ફળો માંહેનો રસ ગુંદરની પેઠે ઉપયોગમાં આવે છે. એનું લાકડું ચીકણું હોઈ સુતાર કામમાં પણ ઉપયોગી છે. **ગુંદી:**—વાતકારક, મધુર, કિંચિત્ શીતલ, કૃમિનાશક અને સુવર્ણમારક છે.* **ઉપયોગ:—(૧) દાંત દુઃખે છે તે ઉપર:**—ગુંદીની છાલનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૨) પૌષ્ટિક લાડુ:**—એનાં ફળો સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી સાકરના પાકમાં લાડુ કરવા. એ પૌષ્ટિક છે, અને એનું સેવન કરવાથી કમરમાં જોર આવે છે.

૨૦૩. ગોખરૂ બોડા.—સં૰ ગોક્ષુરક. મ૰ હિં૰ ગોખરૂ. ક૰ દોડ્ડ નેગ્ગિલુ. તૈ૰ પેદ્દા પાલેરૂ. તા૰ અનેનેરિંજલ. મલા૰ કાકમુલ્લા, કત્તુનેરિલ. ફા૰ તુખ્મેખારખસ્ક. અ૰ બજરૂલ્ ખસ્ક. લા૰ પેડેલિયમ્ મ્યુરેક્સ.

---

* ગુંદીની સુપ્રસિદ્ધ બે જાતો છે. ગુંદી અને વડગુંદો (કાકડગુંદી). એ બન્નેનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જુદું જુદું આપેલ છે. સિવાય આ નાની ગુંદીની પણ બે જાતો છે. એક વૃક્ષજાતિ અને બીજી ગુલ્મજાતિની. તે પૈકી અહીં વૃક્ષ જાતિનું વર્ણન આપેલ છે. ગુલ્મજાતિની ગુંદીને વનગુંદી કહે છે. એ મનુષ્યપુર ઉંચી વધે છે ખરી, પણ એનું થડ સ્પષ્ટ દેખાતું નથી. એની ડાળીઓ અને પાંદડાંથી તે ઢંકાઈ રહેલ હોય છે. એનું લાકડું સીધું નહિ હોતાં વાંકુંચુંકું હોવાથી સુતારકામમાં ભાગ્યેજ આવે છે. એનાં ફળ પણ લાલ રંગનાં નાની ગુંદીનાં ગુંદા જેવાંજ હોય છે. ગુણમાં અને ફળમાં લાંબો તફાવત મનાતો નથી.

ગોખરૂનાં ઝાડ નાનાં થાય છે. એનાં પાંદડાં તલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણીબોર જેવડાં ફળો આવે છે, તેને **'બેઠા ગોખરૂ'** કહે છે. એ ફળ ઉપર ચાર બાજુએ ચાર કાંટા હોય છે. ગોખરૂની બીજી એક નાની જાતિ છે, તેને "કાંટાવાળા ગોખરૂ" કહે છે. તેનું વર્ણન જુદું (જુઓ નં. ૧૨૮) કરેલું છે. બેઠા ગોખરૂ ન મળે તો તેનો ઉપયોગ પણ થાય છે. **દશ મૂળોમાં** ગોખરૂનાં મૂળ આવે છે. ગોખરૂ એ પૌષ્ટિક છે. **ગોખરૂ:—શીતળ**, બલકારક, મધુર, બૃંહણ, બસ્તિશુદ્ધિકારક, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, અગ્નિદીપક, તથા સ્વાદુ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, મેહ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, અર્શ, બસ્તિવાત, ત્રિદોષ, કોઢ, શૂળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં એનાં પંચાંગ અને ફળો પણ આવે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) પાંડુરોગ ઉપર:**—ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવું. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણ વાયુ ઉપર:**—ગોખરૂના ઝાડનો અથવા ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવો. **(૪) પુષ્ટતા ઉપર:**—ગોખરૂની ભૂકી કરી રોજ પાશેર દૂધ, ઘી ૪ તોલા, અને સાકર ૧ તોલો, એકત્ર કરી એમાંથી દરરોજ ૩ માસા પ્રમાણે આપવું. એથી શરીરમાં ભરેલી ગરમીના (ચાંદીના) વિકારો નાશ પામે છે. **(૫) ઉષ્ણ પ્રમેહ, તણખીયા પ્રમેહ અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ગોખરૂનાં લીલાં ઝાડ લાવી પાણીમાં બોળી મૂકવાં. થોડી વાર પછી ઝાડ જરા ઉપર નીચે કરવાથી પાણી જાડું અને ચીકણું થશે. તેમાં સાકરની ભૂકી અને જીરાની ભૂકી નાખી ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય:—ઘઉંની રોટલી, ઘી, સાકર અને તુવેરની મોળી દાળ ખાવી. **(૬) આમવાત ઉપર:**—ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવો. તે પાચક છે, તથા આમવાત અને કટિશૂળનો નાશક છે. **(૭) પ્રમેહ ઉપર:**—ગોખરૂનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર લઈ, તેમાં ડમરાનાં બી ૧ તોલો વાટી એકત્ર કરી પાવું. **(૮) ઇંદ્રલુપ્ત એટલે ઉંદરી ઉપર:**—ગોખરૂ, તલનાં ફૂલ, મધ, તથા ઘી એ સમાન લઇ મસ્તકે લેપ કરવો. **(૯) ગર્ભશૂળ (ગર્ભપાત પછી કેટલાક દિવસે શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે તે) ઉપર:**—ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ, દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. **(૧૦) પથરી-ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ અને મધ ઘેટીના દૂધમાં પાવું. **(૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ગરમી ઉપર:**—ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવું. **(૧૨) ગોક્ષુરાદિ ઘૃત (ઘી):**—ધાણા અને ગોખરૂનો કાઢો કિંવા કલ્ક કરી એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તથા દારૂણ શુક્રદોષ ઉપર હિતકારક છે. **(૧૩) ગોક્ષુરાદિ અવલેહ:**—ગોખરૂનાં પંચાંગ ૧૦૦ તોલા લઇ તે ૪૦૦ તોલા પાણીમાં ઉકાળી ૧૦૦ તોલા પાણી શેષ રાખવું. પછી તેમાં ૫૦ તોલા સાકર નાખી ચાસણી કરવી તથા તેમાં સુંઠ, લીંડી-પીપર, મરી, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, અરજુનસાજડની છાલ તથા કાકડીનાં બી, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. એ મૂત્રસંબંધી રોગો ઉપર ઘણો ઉત્તમ છે. પેશાબમાં લોહી પડે છે તેને તથા મૂત્રાઘાત અને મૂત્રકૃચ્છ્ર વગેરેના રોગીઓને એનાથી સારો ફાયદો થાય છે.

૨૦૪. ગોંડાળ.—સં૦ ગુંડાલા. મ૦ ગોંડાળ. હિં૦ ગોંડાલ. ક૦ કડવિનભેદ, ગોંડાળ.

એ તળાવોમાં કિંવા બીજા જળાશયોમાં પાણી ઉપર થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. ગોંડાળને ચાર પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. ગોંડાળ ઘણી જલદી વધે છે. વહેળામાં થોડાજ દિવસમાં ઉગી નીકળે છે. વાવ કે કૂવા માંહેનું પાણી સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમાં ગોંડાળ નાખે છે, પરંતુ એની ઉત્પત્તિ

---

* આંચકીના દરદથી બાળક ભાગ્યેજ બચે છે એમ સર્વ કોઈ માને છે. મોટા મોટા વૈદ્યો પણ કેટલીક વખતે એ દરદથી નાઈલાજ થાય છે, પરંતુ તેને આ ગોખરૂ (માળવી ગોખરૂ) નંગ ૫ આંબલીના સુકા કાતરાને પલાળી કાઢેલા રસમાં ખૂબ વાટી લુગડે ગળી તે રસ તોલા બેના આશરે પાવો. આ ઉપાય એક મહાત્માની પ્રસાદી છે.

ચરકસંહિતામાં ગોખરૂને મૂત્રવિરેચનીય, શુક્રદોષહર અને શોથહર માનેલ છે. **સુશ્રુતસંહિતા**માં શ્લેષ્મસંશમન, પિત્તહર અને મૂત્રદોષનિવારક માનેલ છે. યુનાની હકીમો ગોખરૂનાં પાંદડાં અને જડનો ક્વાથ મૂત્ર વધારવા આપે છે, અને એનાં બીજ બીજા રોગોમાં તથા જળોદર અને પ્રમેહના દરદમાં આપવા કહે છે. વળી ગોખરૂ અને તેના વૃક્ષને શીતળ, પેશાબ વધારનાર, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક પણ માને છે. **બીજી સંહિતાવાળા** એની છાલને અને પાંદડાંને રુક્ષ, દીપન, ગુલ્મશૂળનાશક અને કૃમિઘ્ન કહે છે.

ઘણી થવાથી પાણી બગડે છે, માટે એને ઘણું વધવા દેવું નહિ. ઉપર ઉપરથી કાપતા રહેવાથી પાણી સ્વચ્છ રહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મુત્રાઘાત ઉપર:**—ગોંડાળ લાવી વાટી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. **(૨) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—ગોંડાળ પાનમાં ચાવી તેનો રસ પાવો.

૨૦૫. ગોમેટો.—(સં૦ વનતુંડી.) કૂવા ઉપર અને વાડો ઉપર ગોમેટોના વેલા આપોઆપ થાય છે. એ વેલા કોકણમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં કિંચિત્ લાંબાં અને સહજ જાડાં હોય છે. એને રાનપંડોળા જેવાં આંગળાભર લાંબાં અને સોનેરી કેળાં જેવાં અને ડીંટા પાસેની બાજુએ કિંચિત્ જાડાં ફળ આવે છે. એ શાક કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ગોમેટાનાં ફળ ગળચટાં હોય છે. એ ફળોને કણબી વગેરે લોકો ખાય છે. **ગોમેટો:**—મધુર, શીતળ તથા લઘુ છે; અને દંતપીડાનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ગોમેટોનાં મૂળ તથા ગાયનું ઘી સુમારે ત્રણ તોલા પર્યંત લઈ તેમાં એક તોલા પર્યંત મરી તથા થોડી સાકર નાખી પ્રત્યેક બે વખત સાત દિવસ પાવું. **(૨) ધાત પડતી હોય તો:**—ગોમેટોનાં મૂળ કુટી રસ કાઢવો. તેમાં ગાયનું તાજું દૂધ, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી આપવું. એ ઔષધ બેવાર આપવું, એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. **(૩) ભિલામો ઉઠયો હોય તો:**—ગોમેટાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૪) પુષ્ટતા ઉપર:**—શેકેલી ધોળી ડુંગળી, ગોમેટોનાં મૂળ, જીરૂ અને સાકર એકત્ર કરી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી પાવું. આ ઔષધ બાળકોને આપવાને પણ હરકત નથી. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમેટોનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી પાવું. **(૫) પિત્ત ઉપર:**—ગોમેટાનાં ફૂલોનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૨૦૬. ગોરખ આમલી.—(રૂખડો.) સં૦ ગોરક્ષી. મ૦ ગોરખચીંચ—ચોરીચીંચ. હિં૦ ગોરખઆમલી. ક૦ ગોરક્ષહુણુસી, માગિમાવું, બ્રહ્મામ્લિકા. તા૦ પપ્પારપ્પુલી, તોદ્રી. અ૦ હુબહુબુ. લા૦ એડન્સોનિયા ડિજીટટા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. ગોરખ આમલીના ઝાડનાં પાંદડા કાંઇક શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર વેંતભર લંબાઇનાં દુધીના જેવાં ફળો આવે છે. એ ફળોની બહારની છાલ કઠણ હોય છે. એ ફળમાં લોટના ગોળા હોય છે. એ લોટ ઘણો ખાટો છે. એનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એ લોટ પિત્તશામક. રૂચિકર તથા પથ્યકારક છે. આ વૃક્ષને "ચોર આમલી" પણ કહે છે. **ગોરખ આમલી:**—મધુર, કડવી તથા શીત છે; અને દાહ, જ્વર, પિત્ત, વમિ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દમ ઉપર:**—ગોરખ આમલીનો લોટ ત્રણ માસા લઈ તે લીલા અથવા સુકાયલા અંજીરમાં ભરી સેવન કરવો. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—ગોરખ આમલી માંહેના ગરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો; અથવા ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી તેમાં જીરાની ભૂકી અને સાકરની ભૂકી નાખી પાવું. **(૩) અતિસાર અને પ્રદર ઉપર:**—ગોરખ આમલીના ગરનું સરબત કરી સાકર નાખી પાવું. **(૪) ઢોરોને મુસલ રોગ થાય છે તે ઉપર:**—ગોરખ આમલીનું મગજ પાણીમાં મેળવી પાવું. **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, ખાંડુક અને સર્વ પ્રકારના જખમો ઉપર:**—ગોરખ આમલીનાં બિયાંની કાળી રાખ કરી માખણમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવું.

૨૦૭. ગોરખમુંડી—(કલાર).—(સં૦ ગોરક્ષ મુંડી. હિં૦ મુંડી.) ગોરખમુંડીમાં બે જાતિ છે; નાની અને મોટી. નાનાં ઝાડ સુમારે વેંતભર ઉંચાં વધે છે. મોટાં હાથ ભર ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર નાની સોપારી જેવડાં અફીણનાં જીંડવાં સરખાં ગુલાબી રંગનાં ફળો આવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બારીક હોઇ ને લાંબાં હોય છે. આ ઝાડનો વાસ ઘણો ઉગ્ર આવે છે. એ ઝાડો લીલી જમીનમાં થાય છે.* **ગોરખમુંડી:**—તુરી, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, કડવી, મધુર, ભેદક, લઘુ, મેધાકારક, બલકર તથા રસાયન છે;

* કલારને કેટલાંક સ્થળે કકરૂડા, જંગલી તમાકુ અને ગંગાજમની પણ કહે છે. નાની કલારને બોડીઓ કલાર અને મોટી કલારને ફાફડીઓ કલાર કહે છે. ફાફડીઓ કલાર ઢીંચણપૂર ઉંચો વધે છે. તેમાં ગાડર (ઘેટું) જાય તો આંધળું થઇ જાય છે. એથી એને જંગલી લોકો ગાડર કલારના નામથી પણ ઓળખે છે.

આ સિવાય અમને એક વાઘરીએ કલાર નામનો ત્રીજો છોડ બતાવ્યો છે, તે ચાર પાંચ ફુટ

અને ગડગુમડાં, ગંડમાલા, અપચી, કફ, વાયુ, પ્લીહા, મેદ, અપસ્માર, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, પિત્ત, આમરોગ કૃમિ, દમ, કોઢ, વિષદોષ, અતિસાર તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **મોહામુંડી:**—મધુર, કડવી, ઉષ્ણ, રસાયન, રુચ્ય તથા સ્વર્ય છે; અને પ્રમેહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ગોરખમુંડી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:**—ગોરખમુંડીનો અંગરસ કાઢી પાવો. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—ગોરખ-મુંડીનાં મૂળ તેનાજ રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—ગોરખમુંડીનો રસ કાઢી ગરમ કરી સાકર નાખી પાવો. **(૪) જખમ ઉપર:**—ગોરખમુંડીનો રસ ચોપડવો, એટલે ઘા તુરતજ સારો થાય છે. **(૫) બારીક ચાંચડ થાય છે તે જવા માટે:**—ગોરખમુંડીનું ઝાડવું લાવી ઘરમાં બાંધવું, એટલે તેના ઉગ્ર વાસથી ચાંચડ જતા રહે છે. **(૬) સંધિવાત ઉપર:**— ગોરખમુંડીનાં જીંડવાં બારીક વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૭) ત્રિદોષ ગુલ્મ ઉપર:**—ગોરખમુંડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી છાશ નાખી તે તોલાભાર પાવાં. **(૮) વૈપાદિક કોઢ (જેના યોગથી હાથ પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે)—ઉપર:**—ગોરખમુંડીના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી ચોપડવું. **(૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગોરખમુંડીનાં પંચાંગની ધૂણી આપવી.

૨૦૮. ગોરાડુ.—સં૦ હિં૦ મુખાલુ. મ૦ મોહળુ, ગોરાડુ, કોનફળ, નાગરચિંન. ક૦ મુડિગેણસુ, તુનાગેણસુ. તૈ૦ ગેણસુભદ. તા૦ પેરૂવળ્ળી. તુ૦ તુનાકરેંગુ. મલા૦ કાચિલ. લા૦ ડાયોસ્કોરિયા અલાટ્ય.

ગોરાડુના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં અને અણીદાર હોય છે. એ વેલાનાં કંદ રતાળુ જેવાં લાંબા અને રાતા રંગના હોય છે. એની ઉત્પત્તિ ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનું મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષમાં મોટા રતાળુ જેવા કંદ થાય છે. એને કોકણમાં "કોનફળ" અને "નાગરચિંન" પણ કહે છે. એનું શાક ઉત્તમ થાય છે. એ શાક બટાકાની પેઠે કરવું. આ શાક પૌષ્ટિક છે. એ કંદ છોલી પાતળા કકડા કરી સૂકવી પછી તેનો લોટ કરી રાખવો. બાળકોને માટે તે તવખાર પ્રમાણે ઉપયોગી છે.* **ઉપયોગ:—(૧) શોફોદર ઉપર:**—ગોરાડુના કંદ કચરી કપડામાં ઘાલી પીલવો અને જે બલક નીકળે તેમાં ધોળી ગરણીનાં બી ઘસી તેના સર્વાંગે લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે.

૨૦૯. ગોળ.—આ વૃક્ષ ગોમાંતક પ્રાંતમાં થાય છે. એ છાયાવૃક્ષ છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોય છે. એને વડના જેવી વડવાઇઓ ફુટી એ વધે છે. એનાં પાંદડાં કાંઇક જાંબુડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વૃક્ષ સુમારે પાંચસે છસેં વર્ષ પર્યંત રહે છે.

૨૧૦. ગોરીનો ફણો.—એ નાના નાના વેલા પાણીના આશ્રયે, ભીંત ઉપર તથા કૂવા અને વાવમાં પણ થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં હાથતળીયાની આકૃતિ જેવાં હોય છે. એની દાંડી કાળી હોય

ઉંચો થાય છે. ઝંકડની માફક એને પાંચ સાતજ સોટીઓ હોય છે. પાંદડાં લગભગ ૨૦–૩૦ હોય છે. એ પાંદડાં વનતુલસી જેવડાં હોઇ તેના ઉપર ઝીણી કરકરી હોય છે. એ પહોળાઇ કરતાં લંબાઇમાં વધારે અને બહુ કડવાં હોય છે. આ કલારને ઉપરના બે કલારો સાથે કાંઇ સંબંધ દેખાતો નથી, પણ એ છોડના રસમાં ત્રાંબાનું પાણી કરવાનો ગુણ હોવાથી તેને અહીં જાહેરમાં આપ્યો છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આનું નામ કલાર નજ હોય બીજું હશે.

* બીજી આવૃત્તિના પ્રકાશકે આને રતાળુના નામથી ઓળખાવી ભૂલ કરી છે; કારણ રતાળુને મિ. પદેજીએ આજ મરાઠી ગ્રંથમાં જુદું આપ્યું છે, તેમજ નિઘંટમાં પણ બન્ને જુદાં આપ્યાં છે. ગોરાડુની ઓળખાણ તેમણે નિઘંટમાં પણ આ પ્રમાણે આપી છે:—"ગોરાડુના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલના પાંદડાં જેવાં લાંબાં અને ટોંકદાર હોય છે. એ ધોળાં અને રાતાં એમ બે જાતનાં થાય છે. એની ઉત્પત્તિ કોકણ, ગુજરાત અને ખાનદેશમાં વિશેષ થાય છે. એનાં મૂળ વાવવાથી તેમાંથી એક વર્ષે મોટાં રતાળુ જેવડા એ કંદ થાય છે. ગોરાડુનું શાક સારૂં થાય છે. એ કંદ છોલી બારીક ચીરીઓ કરી સૂકવી પછી તેને દળી લોટ કરી રાખે છે. બાળકોને માટે તવખાર પ્રમાણેજ આનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. આ કંદ વાયુકારક બળકર અને પૌષ્ટિક છે. એમાં મુશળ, પેડી અને અંડી એવી ત્રણ જાતો છે." અમને શક જાય છે કે વખતે આ સકરીયાં હશે!

છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) રતવા ઉપરઃ**—એ વેલાનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ ધાંવરૂં સારૂં થાય છે. **(૨) ખરજવા ઉપરઃ**—એ વેલો સૂકવી તેની કાળા રંગની (કાચી) રાખ કરવી. એ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે દાહ શમન થઈ ખરજવું ચાર દિવસમાં મટે છે. **(૩) ચાંદીમાં ધોળા અંકુર થઈ આવે છે તે ઉપરઃ**—આ વેલાની રાખ, કળીચુનો અને ચિત્રાનાં મૂળ ઘસી, અંકુરને ચુંટી કાઢી તૈયાર થયેલું આ ઔષધ તરતજ તે ઉપર ચોપડવું. **(૪) પ્રદર ઉપરઃ**—આ વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં આપવો.

૨૧૧. ગોલણ.—એ ઝાડ ઘાસની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે, અને તેનું થડ સાત આઠ આંગળ લંબાઈનું થાય છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) કંઠ સર્પ ઉપરઃ**—ગોલણનાં ફળ બિયાં સુદ્ધાં અધકચરાં ખાંડી ચલમમાં નાખી પાવાં, અથવા ગોલણનાં બીજ એકલાં પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૨૧૨. ધણુસરી.—એ ઝાડ ઘણાં મોટાં થાય છે. એને "ગાનસુરી" પણ કહે છે. ધણુસરીનાં પાંદડાં બિલામાના જેવાં લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો આવે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) ઘોણસ (ઘોયડા) ના અને ફુરશાના વિષ ઉપરઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી તેમાં સુંઠ ઘસી પાવી; તેથી રેચ થશે અને ઉલટી પણ થશે. વિષથી શરીરમાં ગાંઠો થાય તો તેજ મૂળ ઘસી શરીર ઉપર ચોપડવું. **(૨) રેચનઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૩) ફોડકી, નખવા વગેરે ઉપરઃ**—ધણુસરીનાં મૂળ અને વાંકેરાનું બીથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) ગરોળી વગેરેના વિષ ઉપરઃ**—ધણુસરીની ભાજીમાં ગોમૂત્ર નાખી રસ કાઢી તેમાં ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી શરીરે મર્દન કરવું. **(૫) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ લાગે છે તે ઉપરઃ**—ધણુસરીની ભાજીમાં પાણી નાખી એક શેર પર્યંત રસ કાઢવો અને તેમાં ધણુસરીનાંજ મૂળ ૧ તોલો ઘસીને પાવાં, એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવું; તથા અરીઠાના પાણીમાં ધણુસરીનાં મૂળ ઘસી સૂજેલી જગ્યાએ વારંવાર લેપ કરવો.

૨૧૩. ધાપાન.—અનનસના ઝાડ જેવાં ધાપાનનાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંદડાં અનનસના પાંદડાં કરતાં પહોળાં હોય છે. તેના છેડે વાંક અને કરવત જેવા કાંટા હોય છે. ધાપાનનાં પાંદડાં પલાળી રાખી કચરી તેનું સુતર કાઢી પછી દોરડું વણે છે. એ મજબુત થાય છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) મુસલ રોગ**—(ઢોરોને અને માણસોને મરકી જેવા રોગ થાય છે તે) **ઉપરઃ**—ધાપાનના કાંદાનો રસ પાવો. **(૨) જખમ ઉપરઃ**—ધાપાનનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૨૧૪. ધામારી.—(સં૦ અસ્થિભક્ષા.) ધામારીનાં ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર પર્ણબીજનાં પાંદડાં જેવો થાય છે. ધામારીને તોરા આવી તેને ફળો આવે છે. તેનો આકાર લાંબો હોય છે. એ ફળોનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે, અને પછી રાતો થઈ જાય છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) ઘા રૂઝવવા માટેઃ**—ધામારીની ભાજીનો રસ કાઢી તે જખમ ઉપર ચોપડવો; એટલે જખમ જલદી રૂઝાઈ જાય છે. **(૨) બાળકોના રક્તાતિસાર ઉપરઃ**—ધામારીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી મિશ્ર કરી તે રસ પાવો. એ ઔષધ મોટા માણસને પણ આપવું.

૨૧૫. ઘાસપિત્તપાપડો.—(સં૦ પર્પટક. કો૦ ખડકશેપુ, ક્ષુપ.) આ ઝાડ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને માળ જમીન ઉપર થાય છે. એ ઝાડ ઉપર બારીક જીંડવા જેવા તોરા આવે છે. એ ઝાડ પ્રસિદ્ધ છે. પિત્તપાપડા કરતાં આ ઝાડ વધારે ગુણકારી છે. ઘાસપિત્તપાપડાનું શાક સારૂં થાય છે. **પિત્તપાપડોઃ**—શીતળ, કડવો, ગ્રાહક, વાતકારક, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, અરૂચિ, દાહ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઓકારી (ઉલટી), તૃષા તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનું શાકઃ**—સંગ્રાહી, શીતલ, વાતકારક, લઘુ તથા કડવું છે; અને રક્તવિકાર, પિત્તજ્વર, તૃષા, કફ, ભ્રમ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) પિત્તથી ચકરી આવે છે તે ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી કોપરાના તેલમાં કાલવી માથા ઉપર જાડો લેપ કરવો. **(૨) પિત્તજ્વર ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૩) સાધારણ તાવ ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો કરી તેમાં ગારગોટી (ધોળો અને કઠણ પથ્થર) દેવતામાં લાલ કરી છમકારી તે કાઢો પાવો. **(૪) ઉલટી ઉપરઃ**—ઘાસપિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૧૬. ઘોંટી.—(સં૦ ગુલઘંટિકા.) ઘોંટીને–"ઘોટ" "ઘોટબોર" "રાનબોર" એમ મરાઠીમાં કહે છે. ઘોંટીનાં ઝાડ હોય છે. એને બોરડીનાં જેવાં બારીક ફળ આવે છે. વૈદલોક "બત્રીશી" કરીને જે ઔષધ આપે છે તેમાં એ ફળ હોય છે. ઘોંટી એ મધુર, તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા પાચક છે; અને કમળો, રક્તદોષ, સોજો, કફ, વાયુ, પિત્ત, વ્રણ, કોઢ તથા ખરજનો નાશ કરે છે.

૨૧૭. ઘોટીવેલ.—ઘોટીવેલ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થઈ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનો ઘણો વિસ્તાર થાય છે. ઘોટીવેલનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે, અને તે ઉપર જાડી રેષાઓ હોય છે. એ વેલને બારીક કાંટા હોય છે. એને ચણા જેવડા ફળના ગુચ્છા આવે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પાડાને રેચ થાય છે તે ઉપર:-** ઘોટીવેલનાં લીલાં અથવા સુકાયલાં ફળો અને મેથી બારીક વાટી દહીમાં કાલવી, તેમાં થોડી હિંગની ભૂકી નાખી તે પાવું; એટલે રેચ જલદી બંધ થાય છે.

૨૧૮. ઘોણશી (ગોનશી).—ઘોણશીના વેલા હોય છે. એ વેલાની જાડાઈ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે, અને આકારે ઘોણસસર્પ જેવી હોય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એનાં પાંદડાં આકારે પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, પણ તેના કરતાં ચોગણાં મોટાં થાય છે. એ પાંદડાંને એક એક આંગળ પહોળા-ઇના ખાંચા હોય છે. **ઘોણશી:**—શીતળ અને ગુરૂ છે; તથા શૂળ, હેડકી, જીર્ણ વિષ, સર્પવિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:- (૧) ઢોરને ઘોયડાનું વિષ ચડ્યું હોય તો:**—ઘોણશીનો રસ એક શેર પાવો. **(૨) માણસને ઘોયડાનું વિષ ચડ્યું હોય તો:**—ઘોણશીના રસમાં ધ્રણસરીનાં મૂળ, અરિઠા અને કાળીજીરી વાટી ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૨૧૯. ઘોલી (ગિલોડી).—(સં૦ તુંડિકા. મ૦ તાંડલે.) ઘોલીનો વેલો આઠ દશ વર્ષ સુધી રહે છે. ઘોલી બારમાશી થાય છે. ઘોલીનાં ફળ બે અઢી આંગળ લાંબાં હોઈ અંગુઠા જેટલાં જાડાં હોય છે. ઘોલીના બે પ્રકાર છે. કડવી અને મીઠી. કડવી ઘોલી કોઈ ખાતું નથી. ઘોલીની ભાજી સ્વાદે સારી હોઈ પથ્યકર છે. ઘોલીના અતિ સેવનથી જીભે જડત્વ આવે છે. **ઘોલી:**—મધુર તથા શીતળ છે કફ, અને ઉલટીને કરનારી; તેમજ ક્ષય, શ્વાસ, કમળો, પિત્તશોથ, રક્તવિકાર, વિષદોષ, ઉધરસ, રક્તપિત્ત તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, શીતળ, લેખન, મલસ્તંભક, સ્તન્યકારક, પેટમાં વાત-સંચય કરનાર તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, દમ, સોજો, બુદ્ધિ, દાહ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલો:**—ખરજ, પિત્ત તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **એની ભાજી:**—શીતળ, મધુર, ગ્રાહક, તુરી, કડવી, પાકકાળે તીખી તથા વાતુળ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ:**—હિમ, મેહનાશક તથા ધાતુવર્ધક છે; અને હાથપગનો દાહ, ભ્રાંતિ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કડવી ઘોલી:**—વાંતિકારક છે, અને રક્તવિકાર, કફ તથા પાંડુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ગુરૂ, કડવાં, વાંતિકર તથા વાયુને કોપાવનાર છે; અને સોજો, વિષ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કાનમાં બઅઈ વગેરે ગઈ હોય તો:**—ઘોલીની ભાજીનો રસ અને તેલ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવું. **(૨) ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તથા ગર્ભચલન થાય તે ઉપર:—** ઘોલીનો વેલો અંગુઠા જેવો જાડો લઈ, ગર્ભને જે માસ ચાલતો હોય તેટલી ગાંઠો તે વેલાની લઈ ઠંડું પાણી નાખી ખાંડવી અને પાશેર પર્યંત રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી ત્રણ માસા તથા સાકર બે તોલા નાખી દરરોજ બે વાર પ્રમાણે રજસ્રાવ થયેલા દિવસથી ચાર દિવસ આપવું. આ ઔષધ ગર્ભધારણ થઈ ત્રણ મહિના થયા પછી ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પ્રકાર થાય તો આપવું. તે પહેલાં આપવું નહિ. **(૩) ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ઘોલીનાં પાંદડાંના રસમાં સમુદ્રફળ છ માસા ઘસી સુમારે નવટાંક રસ આપવો. આ રસ અકેક કલાકને અંતરે પાવો; એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. **(૪) સલ (છોડ) વધવા ઉપર:**—ઘોલીનાં મૂળનો રસ, દેવદાર, જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ એકવણી ગાયના દૂધમાં ઋતુ-કાળે ત્રણ દિવસ આપવું.

૨૨૦. ચણકબોબા (કંકોલ).—સં૦ કંકોલ. મ૦ કંકોળ, કાપૂરચિની. હિં૦ કબાબચિની, સિતલ-ચીની. બં૦ કાંકલા. ક૦ કપ્પુરચિની. તૈ૦ કવાબચિની. તા૦ વાલમિલગુ. મલા૦ ચિનમુલગુ. ગો૦ ગંધ-મેનસુ. ફા૦ કબાબહ. અ૦ કબાસ, કબાબા, હબુલઉરૂસ. ઈં૦ ક્યુબેબપેપર. લા૦ ક્યુબેબાઓફિસિનેલિસ.

ચણુકબોબાના વેલા હોય છે. કંકોલને 'કપુરચીની' 'કબાબચીની' પણ કહે છે. એ હિમાલય પર્વત અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચણુકબોબાનાં ફળ મરી જેવાં થાય છે. ચણુકબોબા એ ફળ સુગંધી અને ઘણું ઠંડું છે. એના ઔષધમાં અને સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **ચણુકબોબા:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પાચન, રૂચિકર, હૃદ્ય, સુગંધી, લઘુ અને કફનાશક છે. એ મુખજાડ્ય, વાતરોગ, મુખરોગ, કૃમિ, અંધત્વ, મુખદુર્ગંધ, આમ અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) મુખરોગ ઉપર:**—કંકોલ અને ખડીસાકર દાઢ નીચે રાખી રસ ગળવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—કંકોલનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે આપવું. **(૩) રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત, એટલે જે સન્નિપાતમાં લોહીની ઉલટી થાય છે તે ઉપર:**—કંકોલના ચૂર્ણનું નસ્ય આપવું. **(૪) પ્રમેહ અને આગંતુક ગરમી ઉપર:**—કંકોલ અર્ધો તોલો લઈ સાધારણ કુટી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. તેમાં ઉત્તમ ચંદનનું તેલ છથી બાર ટીપાં સુધી નાખવું, અને કાઢામાં મેળવી તે કાઢો પાવો. આ પ્રયોગથી પેશાબ સાફ થાય છે; અને ચંદનનું તેલ અંદરના જખમ ઉપર બેશી બે ચાર દિવસમાં જખમ ભરાઈ ગુણ આવે છે. આ ઔષધ દરરોજ પ્રાતઃકાળે બપોરના ભોજન પછી અને સાયંકાળે, એ પ્રમાણે સતત ૫ દિવસ લઈ, ફક્ત ઘઉંની રોટલી અને ઘી, સાકર, એજ પદાર્થ ખાવા; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. **(૫) સંગ્રહણી ઉપર:**—કંકોલ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૧ તોલો, સોનાગેરૂ ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી કપાસનાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી; તે એક સવારે અને એક સાંજે એ પ્રમાણે લેતાં જવી. **(૬) મુખમાધુર્ય ઉપર:**—કંકોલ, કપૂર અને મરી સાધારણ ચાવી દાઢમાં રાખવાં અને તેથી ઉત્પન્ન થતું થુંક થુંકી નાખવું. **(૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ચણુકબોબાનો કાઢો કરી તેમાં પાંચ ટીપાં સુખડના તેલનાં નાખી તે આપવું.

૨૨૧. ચણા.—સં૦ હરિમંથ, ચણક. મ૦ હરબરા. હિં૦ ચના, છોલા. બં૦ ચણક. તૈં૦ ચનગાલુ, ચનાકસુલ્લુ. દ્રુ૦ તા૦ ક૦ કડ્ડલે. મલા૦ કટાલા. ફા૦ નખુદ. અ૦ હુમસ. ઇં૦ ગ્રામ. લા૦ સીસર એરીએટિનમ.

અદલ તથા દ્વિદલધાન્ય એવા ધાન્યના બે પ્રકાર છે. જેમ અદલ ધાન્યમાં 'ઘઉં' એ મુખ્ય છે તેમ દ્વિદલ ધાન્યમાં 'ચણા' એ મુખ્ય છે. ચણાની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી આ ખંડમાં છે. ચણા આસો મહિનામાં વાવે છે; અને માહમાસની આખરે અને ફાલ્ગુનમાં તૈયાર થાય છે. ચણાના છોડની ઉંચાઈ દોઢ બે વેંત હોય છે. ચણાના છોડને ચાલીશ પચાસ પોપટા આવે છે. પોપટામાં એક અગર બે દાણા હોય છે. ગુજરાત, દક્ષિણ, સિંધ, કાબુલ તથા અરબસ્તાન એ ઠેકાણે ચણા પુષ્કળ પાકે છે. લીલા ચણાના પોપટા ફોલી લોક ખાય છે, અને તેમાંના દાણા પાકે એટલે તે શેકી ખાય છે. એને ઓળા કહે છે. ઘઉંની પેઠે ચણાના પણ પુષ્કળ પદાર્થો બને છે. ચણાની દાળ કરી તેનાં બુંદી, મોતીચૂર, પુરણપોળી, વેસણના લાડુ તથા મેસૂર એવાં અનેક તરેહનાં પકવાનો થાય છે. ચણા શેકી તેની ધાણી (શેકેલા ચણા) કરે છે. તેના ઉપરથી ફોતરાં કાઢી ભરડે છે એટલે તેની દાળ બને છે. એ દાળ ઘઉંના કરતાં પણ અધિક પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ થાય છે. શેકેલા ચણા શરીરને ઘણાજ હિતાવહ છે. એ પૌષ્ટિક છે, અને ભૂખને માટે ઘણાજ ઉત્તમ છે. પ્રવાસમાં એ ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે. એ ચણા ખાઈ રસ્તે ચાલવા છતાં જો પાણી ન મળે નહિ તો એના યોગથી તરસ જલદી લાગતી નથી. દર શુક્રવારે શેકેલા ચણા અવશ્ય ખાવા એવો જે નિયમ છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણાને લીધેજ છે. ચણાની વાટેલી દાળ પણ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ચણાના છોડ ઉપરથી ખાર કાઢે છે, તે ઘણોજ ઉપયોગી છે. કુમળા છોડની ભાજીનું શાક કરે છે. ચણાના ખારમાં પલાળી જે બી રોપવામાં આવે તે ઘણાં જલદી ઉગી નીકળે છે. **ચણા:**—વાતલ, શીત, લઘુ, રૂક્ષ, તુરા, વિષ્ટંભકારક, મધુર, રૂચિકર, વર્ણકર, બલકર, જ્વરનાશક તથા આધ્માનકારક છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, રક્તદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેકેલા ચણા:**—ઉષ્ણ, રૂચિકર, રક્તકોપન, લઘુ, બલકર, શુક્રલ તથા શરીરને તેજ આપનાર છે; અને સ્વેદ, શૈત્ય, આમ, કફ, વાયુ તથા કલમનો નાશ કરે છે. ***ચણાનો ક્ષાર:**—અગ્નિદીપક, રૂચ્ય, ખારો, અતિ ખાટો અને દાંતને અંબાવનાર છે; તથા શૂળ, અજીર્ણ

---

* જ્યારે ચણાના છોડ ઉગેલા હોય ત્યારે ઝાકળ પડે તે દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ત્યાં જઈ ચણાના છોડ ઉપર ઝીણું જગન્નાથીનું સાફ ધોએલું કપડું લુછી તે ઠાર શીશામાં નીચોવી લેવું. આ પ્રમાણે વારંવાર કરી સૂર્યોદય પહેલાં મેળવેલાં ચણા ઉપરનાં બિંદુઓને **ચણાનો ખાર** કહે છે.

સુકાયલા ચણાના છોડની ડાંખળી વગેરેને પાણીમાં પલાળી લુગડાથી ગાળી લઇ લોઢાની કઢાઇમાં

તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:**—ચણાની દાળમાં બરોબર ગોળ નાખેલું પૂરણ (ગોળદાળ) ત્રણ દિવસ ખાવું, તરસ લાગે તો ગોળદાળનું પાણી પીવું. **(૨) મસ્તક વાયુ ઉપર:**—અર્ધો શેર ચણાનો લોટ અને તેટલીજ રાઈની ભૂકી ચણાના ખારમાં નાખી માથા ઉપર લેપ કરવો. **(૩) પરસેવો બંધ થવા માટે:**—શેકેલા ચણા, અજમો અને વજનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું. **(૪) સળેકમ ઉપર:**—રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ તાજા શેકેલા ચણા ખાવા અને ઉપર પાણી પીવું નહિ. **(૫) ધાતુ-પુષ્ટિને માટે:**—ચણાની દાળ અને સાકર પૈસાભાર રાત્રે સુઇ રહેતી વેળાએ એક મહીના સુધી ખાવાં ને ઉપર પાણી પીવું નહિ. **(૬) પેટપીડ અને મરકી ઉપર:**—ચણાનો ખાર એક બે તોલા પીવો. **(૭) બરોળ ઉપર:**—ચણાનો ખાર, સિંધાલુણ અને બંગડીખાર એ એકત્ર કરી પીવું; અથવા શેકેલી હિંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કોળિંજન, જવખાર અને સીંધાલુણ, એનું ૩ માસા ચૂર્ણ ચણાના બે તોલા ખારમાં નાખી પીવું.

૨૨૨. ચણોઠી.—સં૦ ગુંજા. મ૦ ગુંજ. કો૦ માડલવેલ. હિં૦ ગુંજા, ઘુઘચી, ચોટલી, ચિરમિટી. બં૦ કુંચ. ક૦ ગુલુગુંજે, એરહુ. તે૦ ગુલુવિંદે. ફા૦ ચશ્મે ખરૂસ. અ૦ હબસૂર્ખ વ સફેદ. ઇં૦ વિટ્ટી. લા૦ એબ્રસ પ્રિકેટોરિયસ.

ચણોઠીના વેલા થાય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારીક અને લાંબાં હોય છે. ચણોઠીમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાતિ છે. ત્રણે વેલા સરખાજ હોય છે. ચણોઠી સોનાનું વજન (તોલ) કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ એક તોલા ભારની છન્નુ (૯૬)* ચણોઠીઓ થાય છે. ચણોઠીની ગણના ઉપવિષમાં છે. **+ચણોઠી:**—સ્વાદુ, કડવી, બલકર, ઉષ્ણ, તુરી, ત્વચાને હિતાવહ, કેશ્ય, રૂચ્ય, શીત તથા વૃષ્ય છે; અને નેત્રરોગ, વિષ, પિત્ત, ઇંદ્રલુપ્ત, વ્રણ, કૃમિ, રાક્ષસ, ગ્રહપીડા, કંડૂ (ખરજ), કોઢ, કફ, તાવ, મુખરોગ, શીર્ષરોગ, વાયુ, ભ્રમ, દમ, તૃષા, મોહ તથા મદનો નાશ કરે છે. **એનાં બીજ:**—વાંતિકારક અને શળનાશક છે. **એનાં પાંદડાં** વિષનાશક છે. ધોળી ચણોઠી ઘણું કરીને વશીકરણના ઉપયોગમાં લે છે. બીજા ગુણો ચણોઠી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) આદાશિશી ઉપર:**—ચણોઠીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું; એટલે આદાશીશી તત્કાળ દૂર થાય છે. **(૨) શીતળાથી આંખમાં ફૂલ પડયું હોય તે ઉપર:**—મોગલી એરંડાના રસમાં ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. **(૩) વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે અને ધાતુ પડતી હોય તે અટકાવવા માટે:**—ચણોઠીનાં મૂળ દૂધમાં બાફી સાકર સાથે ખાવાં. **(૪) માથે ટાલ પડે તે ઉપર:**—ચણોઠીનાં

એ પાણી ઉકાળવાથી સફેદ રંગની ખારની ભૂકી તૈયાર થાય છે. એ પણ ચણાના ખાર તરીકે વાપરી શકાય એમ અમારો મત છે.

* કેટલીક જગ્યાએ આ ૯૬ રતીનો તોલો માની કંપની રૂપીઆને ત્રીશ વાલ એટલે ૯૦ રતી માને છે. આ હીસાબે ચણોઠીનું વજન સરાસરી ૨ ગ્રેન છે.

\+ **ચક્રદત્તમાં** રાતી અને ધોળી એ બે પ્રકારનીજ ચણોઠી બતાવી છે. એ ચણોઠીનાં બીજ વિષરૂપ છે, એટલે ખાવાથી ઝેરની અસર કરે છે. તે જ્ઞાનતંતુના રોગમાં અપાય છે. અને ચામડીના રોગ તથા નાસુર ઉપર લેપ થાય છે. ચણોઠીની જડ ઉલટી લાવનાર છે. **મુસલમાન હકીમો** ચણોઠીને ગરમ, પૌષ્ટિક અને કામોત્તેજક માને છે. **ડાક્તર લોકો** ચણોઠીનાં મૂળને જેઠીમધના પ્રતિનિધિ તરીકે વાપરે છે. **ડા૦ એન્સ્લી** કહે છે કે ચણોઠીનું મૂળ જેઠીમધને આબેહુબ મળતું હોય છે, અને બંગાળમાં એને જેઠીમધના બદલે વેચે છે. મિ૦ **મોહિદીન સરીફ** લખે છે કે ચણોઠીનાં ડાળાંમાં પાંદડાંથી પણ વધારે મીઠાશ હોય છે; અને તેમાંથી સત્વ કહાડવું હોય તો નીકળી શકે છે. **મિ૦ વેકર** કહે છે કે ચણોઠીનું પાણી આંખમાં નાખવાથી આંખની **કંનજકટાઇ** અથવા પડદો સુજી તેમાંથી પરૂ નીકળવું શરૂ થાય છે, એટલા માટે આંખના રોગમાં એનો ઉપયોગ નહિ કરવો. સફેદ ચણોઠીની જડ મીઠી હોય છે. તે ખાંસીના રોગમાં બહુજ ઉપયોગી માલમ પડી છે. **મિ૦ લ્યૂનન** કહે છે કે પાંદડાંને મધમાં વાટી સોજા ઉપર ચોપડાય છે. એજ પ્રમાણે વાટીને સાકરની સાથે ચાવવાથી ઘરસ ઓછી થાય છે. સફેદ ચણોઠી ઝેરી છે; તે ખાવાથી ઉલટી અને ઝાડો થાય છે, અને કદી મૃત્યુ પણ થાય છે. **ચરકસંહિતામાં** ધોળી ચણોઠીને દાહશાંતિકારક અને પિત્તશામક માની છે.

મૂળ અથવા ફળ બિલામાના રસમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો; અથવા ચણોઠી મધમાં અગર ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) **અવાજ સાફ થવા માટે:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી ચાવી મ્હોડામાં રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા ચાવવી. (૬) **ગરમીથી મ્હોડામાં ફોલ્લા વગેરે થાય તે ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી, ચણકબાબા અને સાકર એ મ્હોડામાં રાખી રસ ગળતા જવું. અથવા મૂળ ચાવવાં. (૭) **લાલામેહ ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજી અને મેંદીની ભાજી સમભાગ લઇ તેનો રસ કાઢવો. તેમાં દુદુરલીનાં મૂળ ઘસી જીરૂં અને સાકર નાખી પાવું. આ ઔષધનું સાત દિવસ દરરોજ બે વખત સેવન કરવું. (૮) **રતવા ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો લેપ કરવો. (૯) **પ્રમેહ ઉપર:**—ચણોઠીની ભાજીનો રસ કાઢી તે ગાયના પાશેર દૂધમાં મેળવી પાવો. (૧૦) ***ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીનાં પાંદડાના રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવું. (૧૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીની ભાજીનો રસ સાકર અને જીરૂં નાખી પાવો. (૧૨) **તાવથી માથું દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ સ્વચ્છ ધોઈ ઘસવાં અને કપડામાં ઘાલી તે ૭ દિવસ સુંઘવાં. (૧૩) **ગરમી (ઉપદંશ) ઉપર:**—લાલ ચણોઠીની ભાજીના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી સાત દિવસ લેવું. (૧૪) **સિંદૂરના વિષ ઉપર:**—ચણોઠીની ભાજી ૭ દિવસ ખાવી. (૧૫) **શિરોરોગ ઉપર:**—ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી નાકે સુંઘાડવાં, એટલે આંખોમાં ચક્કર આવે છે તે તથા રતાંધળાપણું, આંખનાં પડોળ, આધાશીશી અને મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૧૬) **વાયુરોગ ઉપર લેપ:**—શરીરના જે ભાગમાં વાયુનો કોપ થયો હોય તે જગા ઉપરના વાળ દિવતાથી બાળી નાંખી તે ઉપર ચણોઠી પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; તેથી કરી અપબાહુક, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી અને બીજી વાયુસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. (૧૭) **ગ્રંથી (ગાંઠ) ઉપર:**—રાતી ચણોઠીની દાળ, આંબલીનો કચુકો અને ગેરૂ એ ટંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો, અને તે સૂકાયા પછી ફરી બીજો લેપ કરવો. (૧૮) **ઉપદંશ (ગરમી) ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ અને ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ ઘસી પાવાં; ગરમીની ચાંદી ઉપર પણ એનોજ લેપ કરવો. (૧૯) **ઉધરસ ઉપર:**—ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૨૦) **પાંપણોમાં થનારા રોગ ઉપર:**—ચણોઠી પાણીમાં બાફી તે પાણી પાંપણે ચોપડવું, એટલે પરૂ નીકળી જઇ પાંપણનો દાહ અને સોજો નાશ પામે છે. (૨૧) **ગંડમાળા ઉપર:**—ચણોઠીનાં મૂળ અને ફળના બમણા કાઢામાં એક ભાગ તેલ નાખી પચન કરાવવું. તેલ માત્ર બાકી રહે એટલે એ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી દારૂણ ગંડમાળા નાશ થાય છે. (૨૨) **તિમિર (અંધારાં આવવાના) રોગ-ઉપર:**—ચણોઠીનું મૂળ બકરાના મૂત્રમાં ઘસી પાવું. (૨૩) **માથામાં ટાલ પડે છે તે ઉપર:**—ચણોઠી, હાથીદાંતની રાખ અને રસાંજન (રસવતી)નો લેપ કરવો, એટલે તે ઠેકાણે તુરત વાળ આવશે.

૨૨૩. ચંદનબટવો.—(ચીલની ભાજી. સં० ચંડિલ.) ચંદનબટવાનાં ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નાજુક હોય છે; તે નીચેની બાજુએ કાંઇક રાતાં અથવા ગુલાબી રંગનાં હોય છે. એની ભાજી જલદીથી સૂકાઇ જાય છે. ગુજરાત, ઉત્તરહિંદુસ્તાન અને બીજા ભાગોમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ચંદનબટવાની ભાજીનું શાક કરે છે. એ ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાંજ થાય છે. **ચંદનબટવો:**—ખારો, પાકકાળે સ્વાદુ, બલપ્રદ અને વિશેષ કરીને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઢોરના રોગ ઉપર:**—ચંદનબટવાના લાકડાનો કોલસો ઘીમાં વાટી અકેક ઘુંટડો ૩ દિવસ પાવો.

૨૨૪. ચંદ્રુસ.—ચંદ્રુસનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ધૂપની જાતનું વૃક્ષ છે. ચંદ્રુસનાં ઝાડો આફ્રિકાખંડમાં ઘણાં થાય છે. એ વૃક્ષનો જે રસ નીકળે છે તેને ચંદ્રુસ કહે છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો અથવા પીળો હોય છે. ચંદ્રુસનો "વાર્નિશ" કરે છે; તેમજ એનો મલમ પણ થાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં એને "સફેદ ડામર" કહે છે. **+ચંદ્રુસ:**—તીખી, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, શુક્લ, લઘુ, વૃષ્ય તથા કાંતિકારક છે; અને કંડૂ (ખરજ), તાવ, ગ્રહપીડા, કોઢ તથા દાહનો નાશ કરે છે.

૨૨૫. ચમેલી.—સં० સુરપ્રિયા, ઉપજાતિ. હિં० ચમેલી. બં० ચામિલી. મ० ચમેલી, ચંબેલી. ક० મોગરાચા ભેદ. ઈં० સ્પેનિશ જાસ્સીન્. લા० જેસ્મિન્ ગ્લાન્ડિફ્લોરં. ફ્રા० યાસમોન. અ० યાસમન્.

* આગપેણી અને પેણીનો અર્થ ખરજવું થાય છે, છતાં અહીં ખાલી ચઢવી અર્થ કેમ કર્યો હશે?
+ જુઓ ધરોસ (શેરીલોબાન) નીચેની ટીપણી.

ચમેલીના વેલા હોય છે. એના પાંદડાં જાઈ જેવાં ધોળાં અને નાનાં હોય છે. એ ફૂલોનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફૂલો શ્રાવણ મહિનામાં ઘણાં થાય છે. એનું તેલ નીકળે છે.*

૨૨૬. ચંપાકાટી (પીળો કચનાર, પીળો કાંચનાર).—સં૦ કોવિદાર. મ૦ કોરલા. હિં૦ પીલાકંચનાર. બં૦ પીતકાંચન. ક૦ કોચાલે. તા૦ શેમાંદારે, શિવપ્પુમાંદારે. તે૦ દવકાંચનમુ. મલા૦ કોવિદારં. લા૦ બોહનિયા વેરિગેટા.

ચંપાકાટી આ એક રાનવૃક્ષ હોઇ, તે કાંચનારની જાતિનું છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારનાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. જેઠ-આષાઢ માસને સુમારે એ ઝાડને કુમળાં પાંદડાં આવે છે; તે લઇ લોકો વેચે છે. એ ભાજી નિર્મલ હોઇ ખાવાને રૂચિપ્રદ છે. **ચંપાકાટી:**—દીપન, તુરો, વ્રણરોપણ, સંગ્રાહક, સારક તથા સ્વાદુ છે. ભાજીપાલામાં તે ઉત્તમ છે. તે મૂત્રકૃચ્છ્ર, ત્રિદોષ, શોષ, દાહ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલોનો ગુણ રક્ત કાંચનાર જેવોજ છે.

૨૨૭. ચંબેલી.—સં૦ જાતિ, માલતી. હિં૦ ચંબેલી. મ૦ જાઇ. ક૦ જાજિમલ્લિગે. તે૦ જાઇપુષ્પાલુ. તુ૦ જાજીપુ. મલા૦ પિચ્ચાકં, માલતી. લા૦ જેસ્મિનમ્ ફ્લેક્સાઇલિસ્.

ચંબેલીનો વેલો મોટો વધે છે. કેટલેક ઠેકાણે મોટા મોટા વૃક્ષો ઉપર ચઢેલા ચંબેલીના જુના વેલા ઘણાજ મોટા હોય છે. એ વેલા ઉપરથી માણસો સહજ ઉપર ચઢી શકે એટલા તે મજબુત હોય છે. ચંબેલીનાં પાંદડાં ધોળાં હોય છે, તથા સુકુમાર અને સુવાસિક હોય છે. ચંબેલીનાં પાંદડાંનો રસ વ્રણશોધક છે. ***ચંબેલી:**—તુરી. કડવી, લઘુ, ઉષ્ણ તથા તીખી છે; અને મુખપાક, કફ, વાયુ, મુખરોગ, દંતરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, વિષ, કોઢ, રક્તદોષ, વ્રણ, પિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કળીઓ:**—વ્રણ, વિસ્ફોટક, નેત્રરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **ફૂલ:**—સુગંધિ અને મનોહર છે ને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) જીભને ખર આવે (કાત્રા પડે) છે તે ઉપર:**—ચંબેલીની ભાજીનો રસ પાવો. **(૨) દાદર અને ચાંદીઓ ઉપર:**—ચંબેલીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૩) જખમ ઉપર:**—ચંબેલીની ભાજીની થેપલી કરી જખમ ઉપર બાંધવી. **(૪) કર્ણશૂળ ઉપર:**—તલના તેલમાં ચંબેલીના પાંદડાંનો અંગરસ નાખી તે તેલ સારૂં કઢવવું અને સર્વ રસ બાળી નાખવો. એ પ્રમાણે છ સાત પુટો દઇ તેલ તૈયાર કરી રાખવું. એ તેલ કાનમાં નાખવું એટલે તાત્કાળિક ફાયદો થાય છે. **(૫) ઓકારી (ઉલટી) ઉપર:**—ચંબેલીનાં પાંદડાંના અંગરસ કાઢી તેમાં મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ સાકરની ભૂકી નાખી આપવું. **(૬) જીર્ણજ્વરાદિ તીવ્રજ્વરો ઉપર:**—દૂધમાં (ચંબેલીનાં) જાઈનાં મૂળોનો કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉપદંશ ઉપર:**—ચંબેલીની કુમળી ભાજીનો રસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી પ્રાતઃકાળે સેવન કરવું; એટલે છ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીનું પથ્ય કરવું. **(૮) મુખપાક ઉપર:**—ચંબેલીની ભાજી ચાવવી, અથવા ચંબેલીની ભાજી, દારૂહળદર તથા ત્રિફળાંના કાઢા કરી તેના કોગળા કરવા; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે.

૨૨૮. ચારોળીનું ઝાડ.—સં૦ ચાર, રાજાદન. હિં૦ ચિરોજી. મા૦ ચારોળી. ક૦ મોરાંપ્ય, મોરવે, મોરટી, ચાર્વાલ. તા૦ કારપ્પારૂકકુ-પ્પુ. મલા૦ મુરળ. તે૦ ચારૂપપ્પુ, ચારૂમામિંડી. ફા૦ બુકલેખાજા. અ૦ હબુસ્સમાના. લા૦ બુચેનેનિયાલેટીફોલિઆ.

ચારોળીનું ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ, નાગપુર અને મલબાર પ્રાંતમાં એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, અને તે મહુડાનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. તેનાં પત્રાળાં કરે છે. એની છાયા ઘણી ઠંડી છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એ ઝાડને નાનાં ફળો આવે છે, તેમાં તુવેર જેવડા રાતા રંગના દાણા હોય છે, તેને ચારોળી કહે છે. ચારોળી મીઠાઇમાં અને પકવાન્નોમાં નાખે છે. ચારોળીનું તેલ નીકળે છે. તે બદામના તેલ જેવું ઠંડું છે. ચારોળીના પાકા ફળનો રંગ જાંબુડો હોય છે. એ ફળો સ્વાદે મધુર લાગે છે. **ચારોળીના ઝાડનાં મૂળ:**—તુરાં; અને રક્તરોગ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ચારોળીના ઝાડની મજ્જા:**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, શીતળ, મલ-

* ચમેલીનાં ફૂલોમાં તલ રાખી મૂકી કેટલાક દિવસ પછી ઘાણી (કોલુ)માં પીલીને તેલ કહાડે છે તેને ફૂલેલતેલ અથવા ચમેલીનું તેલ કહે છે. એ ઉત્તમ સુગંધવાળું અને ઠંડું હોય છે.

સ્તંભક, આમવર્ધક, દુર્જર, હૃદ્ય, શુકલ તથા વાતપિત્તનાશક છે. **ચારોળી:**—મધુર, વૃષ્ય, ખાટી, ગુરૂ, સારક, મલસ્તંભક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ધાતુવર્ધક, કફકારક, દુર્જર, બલકારક તથા પ્રિય છે; અને વાત, પિત્ત, દાહ, તાવ, તૃષા, ક્ષતરોગ, રક્તદોષ તથા ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **ફળ માંહેના ગોળા**—મધુર તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **ચારોળીનું તેલ:**—મધુર, જડ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, કફકારક, અને પિત્તવાતનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) રક્તાતિસાર ઉપર:**—ચારોળીના ઝાડની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. **(૨) શીતપિત્ત ઉપર:**—ચારોળી દૂધમાં વાટી શરીરે ચોપડવી.

૨૨૯. ચાંબેલ.—(સં. મહાયમલ પત્રક.) ચાંબેલનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંચનારના પાંદડાં જેવાં હોઇને તે માહુલીના પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એની પત્રાવળી થાય છે. ચાંબેલનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ ઉપયોગી છે.

૨૩૦. ચિકુ.—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં બોલસરીના પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર અંજીર જેવાં ફળો આવે છે. એનો રંગ રાતો તપખીરીઓ હોય છે. એ ફળ મીઠાં અને પુષ્ટિકારક છે. એનો સાહેબ લોકોમાં વધારે ઉપયોગ થાય છે. **ઉપયોગ:-(૧) ધાતુપુષ્ટિ માટે અને પેશાબના દુખવા ઉપર:**—ચિકુનાં ફળો સાકર સાથે સેવન કરવાં.

૨૩૧. ચિટમિટકો.—કર્ણાટક પ્રાંતમાં ચિટમિટકો નામનું એક નાનું ઝાડ થાય છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. તેને ગોળ ચણીબોર (જંગલી બોર) જેવડાં ફળો આવે છે, તે ખાટાં હોય છે. તેનાં રાયતાં અને શાક કરી ખાય છે. તે દેશના લોક એને મહાન પવિત્ર માને છે. એનાં ફલોનો રંગ રાતો હોય છે. બીજાં પ્રાંતોમાં પણ એ ઝાડ થાય છે.

૨૩૨. ચિત્રક-(ચિત્રો).—સં. ચિત્રક. મ૦ ચિત્રક. હિં૦ ચીત્તા, ચિતરક, ચિત્રક. બં૦ ચિતેગાછ. ક૦ ચિત્રમૂળ. તૈ૦ ચિત્રમુલમુ. તા. કાદિવેલ્લ. તુ. બોલડુ, ચિત્રમુળ. મલા૦ ટંપકાદુવેલી. ફા૦ બેખબરંદા. અ૦ શિતરજ. લા૦ પ્લંબેગોઝિલે.

એ ત્રણ ચાર ફૂટની ઉંચાઇવાળો નાનો છોડવો થાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં બધી જગ્યાએ તે પોતાની મેળે ઉગે છે. એ ઝાડને જે ડાળીઓ ફુટે છે તેમાં ડુંખળી હોય છે. એનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ પાંદડાં જાડાશ પડતાં દળદાર હોય છે. એનાં પાંદડાંનો નિયમ હોતો નથી. કેટલાક ઠેકાણે તે સામ સામાં હોય છે, ક્વચિત્ એકએકના આંતરે આવે છે, અને ક્યાંક તો વેલાની માફક ત્રિદળ હોય છે. પાંદડાંનું દીંટડું તદ્દન નાનું હોય છે. ચિત્રકમાં ફૂલની રાતી અને ધોળી એવી બે જાતિ છે. બન્નેમાં ફરક માત્ર એટલોજ કે સફેદનાં ફૂલો અને પાંદડાંનું દીંટડું સફેદ (ધોળું) હોય છે, અને રાતાનું રાતું હોય છે. બાકી પાંદડાં વગેરે સરખાંજ હોય છે. ચિત્રકના પત્રદંડ ઉપર ઝીણા ઝીણા રેષા હોય છે; અને તેથી દાંડી કાંઇક પીળાશ પડતી દેખાય છે. એને જાઇના ફૂલ જેવા ફૂલોના ઝુમખા આવે છે. ફૂલનું દીંટડું લાંબું હોઈ તેને લંબદાર પુષ્પકોણ હોય છે. કેટલાક ગ્રંથોમાં કિરમજી, ધુસરા, કાળા અને પીળા રંગનાં ફૂલનો પણ ઉલ્લેખ દેખાય છે; પરંતુ તે જાતો મળવી મુસ્કેલ છે. ધોળા અને રાતા ફૂલની જાતો તો સર્વત્ર મળે છે. એ બન્નેમાંથી રાતાં ફૂલની જાત ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. કાળા ચિત્રકના એવા ગુણો લખેલા છે કે તે ખાવાથી વાળ કાળા થાય છે. ગાયને ઝાડનો વાસ આવવાથી અથવા તેનાં મૂળ દૂધમાં નાખવાથી દૂધ કાળું થાય છે. *ઇંગ્રેજીમાં રાતા ચિત્રકને "પ્લંબાગો રોઝિયા" કહે છે, અને અંગ્રેજી ઉદ્દ્ભિજ શાસ્ત્રજ્ઞોએ એને "પ્લંબાજેનેશી" વર્ગમાં ગણેલ છે.

ચિત્રકની અગર ચિત્રકના મૂળની લીલી છાલ પાણીમાં ઘસીને અગર વાટીને શરીરે ચોપડવાથી ચામડી બળી જાય છે; અર્થાત્ એની અને એના મૂળની છાલમાં પ્લાસ્તર પ્રમાણે દાહયુક્ત સોજો અને ફોડલો ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ છે. એ ગુણ એનામાં હોવાથી એને અનલ, વન્હિ, પાવક વગેરે એકંદર અગ્નિનાં પર્યાયવાચક અર્થવાળાં નામો આપેલ છે. ડૉ૦ ઓશૉનેસીએ ચિત્રકના મૂળની છાલની ભૂકી કરી

* એક ગોરજીના હસ્તાક્ષરે લખેલ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે "કાળો ચિત્રક એ સિદ્ધોની ઔષધિ છે. મહાત્માઓ એના રસમાં ચોખા રાંધી માત્ર એકજ વખતે જમે છે. આથી તેમને ૭ મહીના સુધી અનાજ લેવું પડતું નથી. વળી એ જડી સુવર્ણ સિદ્ધિરૂપ રસાયન પ્રયોગમાં સર્વોપરી છે."

તે પાણીમાં કાલવીને તેમાં થોડો ચોખાનો અથવા ઘઉંનો લોટ મેળવી તેની થેપલી કરી પ્લાસ્તરની માફક વાપરેલ છે. ચિત્રકના મૂળમાંથી "પ્લંબાજીન" નામનો એક રાળ જેવો સત્વ નીકળે છે. તે પાણીમાં પિગળે છે. ચિત્રકના મૂળની છાલ વાટી ગુમડા ઉપર ચોપડી હોય તો ગુમડું જલદી ફૂટે છે. રાતા ચિત્રકના મૂળના અંગે દાહક ગુણ હોવાથી તે ગર્ભાશયના મુખમાં પ્રવેશ કરેલ હોય તો ગર્ભપાત થાય છે. ડૉ૦ ઉદયચન્દ્ર દત્તે એનો બીજો એક મહત્વનો ઉપયોગ મળ્યાનું લખેલ છે. એક વિવાહિત સ્ત્રીને એકાએક ગર્ભપાત થતાં ઘણોજ રક્તસ્રાવ થતાં તેને ઇસ્પિતાલમાં લઈ જવામાં આવી. તે વખતે તેના બસ્તીમાં અતિશય વેદના થતી હતી. યોનિમાર્ગથી પરૂનો સ્રાવ થતો હતો અને શરીરમાં જોરદાર તાવ હતો. આ બાઇની તપાસણી કરતાં તેના યોનિમાર્ગમાંથી રાતા ચિત્રકના મૂળનો કકડો, તેની આજુ-બાજુએ નાની સરખી ચેંદરડી વીટાળેલો નજરે પડ્યો. ચોકશી કરતાં માલમ પડ્યું કે ગર્ભપાત થયા પછી થનારો રક્તસ્રાવ બંધ કરવાને માટે તે મૂળ સુયાણીએ ગર્ભાશયમાં પ્રવેશ કરાવેલ હતું. રાતા ચિત્રકના મૂળનું ચૂર્ણ પેટમાં આપવાથી જીવતું અથવા મરેલ ગર્ભનું પતન (પડવું) થાય છે. ચિત્રકનું મૂળ વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી ઝેરના જેવું પરિણામ કરે છે, એટલે એનો ઝેરી ઔષધોમાં સમાવેશ થાય છે. ચિત્રક, વાવડીંગ અને નાગરમોથ આ ત્રણ ઔષધોના સમૂહને 'ત્રિમદ' એવું નામ આપેલ છે. એનો ઉપયોગ અનેક ઔષધોમાં ભૂખ લાગવાને માટે અને શરીરમાં સ્ફૂર્તિ આવવાને માટે તેમજ અજીર્ણ (અપચો) આદિ દૂર કરવા માટે કરાય છે. હરશ ઉપરના અનેક ઔષધોમાં આનો ઉપયોગ સાંભળ્યો છે. ડા૦ હૉર્સફીલ્ડ લખે છે કે જાવા બેટના માણસો ચિત્રકનાં મૂળો પ્લાસ્તરના કામમાં વાપરે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ગરમીના યોગથી શરીર ઉપર ફોડલા થઇ તે ફૂટી ચાઠાં પડે છે, તેના ઉપર અને કોઢ ઉપર ચિત્રકનાં મૂળોનો ઉપયોગ ઘણોજ કરે છે. એનાં લીલાં મૂળમાંથી દૂધ જેવો રસ નીકળે છે, તે અભિષ્યંદ નામના નેત્રરોગમાં (આંખો દુખવા આવે છે તેમાં) ગુણકારી છે. સતત (ઇન્ટરમિટેન્ટ) એકાંતરીયા તાવમાં એના મૂળનો સારો ઉપયોગ થાય છે. એમાં પરસેવો લાવવાનો ગુણ છે. ડૉક્ટર ઓસવૉલ્ડે જાતેજ અનુભવ કરીને એના જ્વર નાશ કરવાના ગુણની પ્રશંસા કરેલી છે. અરબી ભાષામાં '*શિતરજ' એ નામ છે તે **'चित्रक'** આ સંસ્કૃત શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ બનેલ હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકના જે ગુણો આર્યવૈદકમાં જોવામાં આવે છે તે યુનાનિ વૈદ્યોને (હકીમોને) પણ તેવાજ માન્ય છે. કફવિકાર, બરોળ, સંધિવા વગેરે રોગ ઉપર હકીમો એને ગુણકારી માને છે. એના પાચક અને ગર્ભપાત કરનારા ગુણો પણ તેમને માલમ છે. કોઢ અને ચામડીના જુના રોગો ઉપર દૂધ અને સરકામાં અથવા પાણી અને મીઠા સાથે ચિત્રકના મૂળનો લેપ ફોડા ઉઠતાં સુધી ચોપડી રાખવો. સંધિવાત વગેરે વાયુના વિકારો ઉપર ૧૫–૨૦ મિનિટ સુધી સદરહુ લેપ ચોપડી રાખવો. આ વિધિ એક યુનાની ગ્રંથમાં લખી છે.

ચિત્રકઃ—પાચક, રૂક્ષ, લઘુ, અગ્નિદીપક, પાકકાળે તીખો, ગ્રાહક, કડવો, ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસાયન તથા અગ્નિ જેવો પરાક્રમી છે; અને સોજો, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, કૃમિ, વાતોદર, કંડૂ, યકૃત્, સંગ્રહણી, આમ, ક્ષય તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. એ તીખો છે એટલે કફનો, કડવો છે એટલે પિત્તનો અને ઉષ્ણ છે તેથી વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ખસ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળોની છાલ બારીક વાટી માખણમાં કાલવી, તેનો ગોળો એક કથરોટમાં મૂકી તે કથરોટ તાપમાં વાંકી કરી રાખવી; એટલે ઘી ઓગળી નીચે નીતરશે. તે ઘી ખસ ઉપર ચોપડવાથી ખસ જાય છે, તેમજ એથી દાદર પણ જાય છે. **(૨) સ્તન, કર્ણ કિંવા બીજે ઠેકાણે સોજો આવી ગાંઠ થાય છે તે ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૩) સર્પદંશ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ, કાળીવેલીના કાંદા અને બોખાડાનાં મૂળ એ સર્વ એકત્ર ઘસી થોડા થોડા સમયના અંતરે ત્રણવાર પાવાં અને વિષ ચઢેલા માણસને છાણની પાસે બેસાડી અંગ ઉપર ઠંડા પાણીની ધાર કરવી; એટલે બે પ્રહરમાં વિષ ઉતરશે. એનો ઉતાર ઘી અર્ધોશેર પાવું. **(૪) ઉંદરના વિષ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળોનું ચૂર્ણ તેલમાં પાચન કરવું, અને તે ચૂર્ણ શસ્ત્રવડે બ્રહ્મરંધ્ર ઉપર કિંચિત્ ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું. **(૫) સર્વ પ્રકારના ઉદર રોગ–ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ અને દેવદાર એનો કલ્ક દૂધમાં આપવો. **(૬) બદ ઉપરઃ**—ચિત્રકનાં મૂળ લીમ-

---

* અરબીમાં **च** ન હોવાથી તેનો 'શ' અને **क** અને **ग** ના બદલે 'જ' થતો હોવાથી **ચતુઃરંગ ઉપરથી શેતરંગ થઇ "શેતરંજ" થયો છે, તેમજ આ શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ છે.**

ડાના રસમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **(૭) ખસ ઉપર:—**ચિત્રકનાં મૂળીયાં ખાંડી તેનો રસ નાળીએરના રસમાં નાખી તેલ કાઢવું અને ઉપર ચોપડવું. **(૮) ચિત્રકઘૃત:—**ચિત્રકનો કાઢો અને કલ્ક એમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી સેવન કરવાથી ગુલ્મ, સોજો, ઉદર, પ્લીહા, શૂળ, મૂળવ્યાધિ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) પાંડુરોગ ઉપર:—** ચિત્રકના ચૂર્ણને આમળાના કાઢાની ત્રણ ભાવનાઓ આપવી. પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેતા જવું. **(૧૦) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:—**ચિત્રકનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. **(૧૧) મંડલ કોઢ ઉપર:—**ચિત્રકના મૂળનો લેપ કરવો. પછી નગોડનાં બિયાંનો લેપ કરવો. **(૧૨) તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:—** ચિત્રકનું ચૂર્ણ તલના તેલમાં આપવું; નિદ્રા આવવા માટે ગોળમાં; અજીર્ણ, સંગ્રહણી, અતિસાર એ ઉપર છાશના પાણી સાથે પાવું. **(૧૩) કંડૂ (ખરજ) ઉપર:—**ચિત્રકનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૪) યકૃત્ અને પ્લીહોદર ઉપર:—**ચિત્રકનો ક્ષાર કાઢી તે પાવો. (ક્ષાર કાઢવાની રીતિ અઘેડાના વર્ણનમાં આપેલી છે.) **(૧૫) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—** ચિત્રક, ટંકણખાર, હળદર અને ગોળ સમભાગે લઇ વાટી લેપ કરવો. **(૧૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:—** ચિત્રકનાં મૂળની છાલ વાટી તેનો અથવા ચિત્રકનાં મૂળીયાંના ચૂર્ણનો એક કોરા માટલાની અંદર લેપ કરી તેમાં રાત્રે દૂધ જમાવવું અને સવારે તે દહીં ખાવું. એ પ્રમાણે કેટલાક દિવસ કરવાથી મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. **(૧૭) અજીર્ણ ઉપર:—**ચિત્રકમૂળ, સિંધાલુણ, હરડે અને લીંડીપીપર એ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી દરવખતે સુમારે ૩ થી ૬ માસા સુધી ઉના પાણી સાથે આપવું, એટલે અજીર્ણ નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. **(૧૮) વાતવ્યાધિ ઉપર:—** ચિત્રક, ઇન્દ્રજવ, પહાડમૂળ, કડુ, અતિવિષ અને હરડે એ છએ સમભાગે લઇ તેનું ચૂર્ણ કરીને દરેક વખતે ૩–૪ માસા પ્રમાણે આપવું. એ વાતવ્યાધિ ઉપર ઘણું પ્રશસ્ત છે. આને સુશ્રુતે પડ્ધરણ યોગ નામ આપેલ છે.

૨૩૩. ચિમડ.—સં૦ અરણ્યકુલિત્થકા. મ૦ ચ્હિવળા, રાનકુળીથ. રાનહુલગે. હિં૦ બં૦ બનકુલથી. ક૦ કણણકુટકાનબીજ. ફા૦ ચષ્મક. અ૦ ચસ્મિઝજ, તસ્મિજ. ઇં૦ ફોરલીવ્હડકેશીયા. લા૦ કેસીયા એબ્સસ્.

ચિમડ ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. એનાં ઝાડ કાસંદરા જેવાં હોય છે. એનાં બી કાળાં અને ચપટાં હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:—**ચિમડનું મગજ વાટી તેનું અંજન કરવું.

૨૩૪. ચિભડું.—સં૦ ચિર્ભટિકા. મ૦ શેંદાડ, ચિબુડ. હિં૦ ગોરખકકડી. ક૦ અરમેકકે, હિરિમેકકે, દોડ્ડમેકકે, અડિકબાળે, પચ્ચેકાઇગિડ. તૈં૦ બુરરંગપંડુ. તા૦ તુમ્મટીકાય. તુ૦ અડકાબારે. ઇં૦ પ્યુબીસેન્ટ, કકુંબર. લા૦ ક્યુકયુમિસ્ પ્યુબીસેન્સ, ક્યુકયુમસ્ ટ્રાઇગોનસ્.

ચિભડાના વેલા કાકડીના વેલા જેવાજ હોય છે. એમાં 'ગોળ' અને 'લાંબાં' એવી બે જાત છે. પાકેલાં ચીભડાં ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ વાતુલ છે, પરંતુ તંબાકુ પીનારને ઘણાં હિતાવહ છે. **ચિભડું:—**શીતલ, ગ્રાહક, ગુરૂ, મધુર. મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, દાહ, પ્રમેહ, વાયુ અને શોષનો નાશ કરે છે. તે કુમળું હોય ત્યારે વાતકર છે અને કફ, પિત્તનું નાશક છે; અને પાકેલું પિત્તકર તથા ઉષ્ણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) પથરી ઉપર:—**ચિભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર, એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવાં.

૨૩૫. ચિરબોટ.—ચિરબોટનાં ઝાડ હાથ દોઢ હાથ ઉંચાં થાય છે. એ મૃગશિર નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા માંડે એટલે વગડામાં, ડુંગરોમાં, મેદાનમાં અને પહાડી જમીનમાં ચારે તરફ થાય છે. કોકણમાં એ ઘણાં થાય છે. એને નાનાં ફળો થાય છે. તે ખટમીઠાં લાગે છે.

૨૩૬. ચીણો.—સં૦ કંગુ. મ૦ રાળા, રાળે. હિં૦ ચીના, ચૈના. બં૦ ચિને. ક૦ ચીનક. ફા૦ ઉરજાન. અ૦ બારેગા. ઇં૦ મીલેટ. લા૦ પેનિકં–મિલિયેરી.

આ ધાન્ય સામો, કાંગ એ જાતિનું છે. ગામડાના ગરીબ લોક ચીણા ઉપર નિર્વાહ કરે છે. વરીની (મોરીઆની) સળીઓ જેવી એની પણ સળીઓ થાય છે. એનાં કણસલાં નાનાં હોય છે. એ ધાન્યના ભાત વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચીણાનો ભાત દૂધમાં સારો લાગે છે. ચીણાના ગુણ કાંગના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:—**ચીણાના ચોખા શેકી તેનો લોટ કરી તે લોટ છાશમાં નાખી પાવો.

૨૩૭. *ચિત્રો.—(સં૦ ચિત્રા. મ૦ કવંડળ) ચિત્રાના વેલા થાય છે. એ વેલા ઉપર ફળ આવે છે. તેનો પ્રથમ રંગ લીલો હોય છે, પણ તે પાકે એટલે તેનો સુશોભિત રાતો રંગ થાય છે. એ ફળ ઘણાંજ કડવાં છે. શોભા માટે એ ફળ દેવની પાછળ બાંધી રાખે છે. ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણા જેવા છે. **ઉપયોગ:—(૧) કંઠસર્પ વગેરે કંઠરોગ ઉપર:**—ચિત્રાના ફળની છાલ દિવસ ૩ ચલમમાં નાખી પાવી. **(૨) કફ પાતળો થવા માટે:**—ચિત્રાનાં ફળની છાલ ચલમમાં નાખી પીવી; એથી કુલટી થઇ કફ પાતળો થાય છે. **(૩) પાઠાં (કાળપુળી) ઉપર:**—ચિત્રાનાં મૂળ અને કડવી ઇંદ્રાવનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—ચિત્રો, ત્રિફળાં અને હળદરનો ક્વાથ કરી મધ નાખી આપવો. **(૫) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—લઘુ ચિત્રાનાં મૂળનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ખરલ કરી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવું અને તેજ ચૂર્ણ બે માસા પ્રમાણે સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં લેવું. આથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. **(૬) સ્તનરોગ ઉપર:**—ચિત્રાનાં મૂળનો લેપ કરવો. **(૭) ખસ ઉપર:**—સૂકાયલા ચિત્રાને બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૨૩૮. ચુકો.—સં૦ ચુક્ર. મ૦ હિં૦ ચુકા. ફા૦ હુલિયકોત. બં૦ ચુકાપાલક. કા૦ તુરશકબડા. અ૦ હુમાજબુકલે. ઇં૦ બ્લેડરડાક. લા૦ રૂમેક્સ વેસિકેરિયસ્.

ચુકાનાં ઝાડ વેંત દોઢ વેંત વધે છે. દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં આ ભાજીનો ઘણોજ પાક થાય છે. આ ભાજીનાં પાંદડાં કાંઇક જાડાં હોય છે, એને ઝીણાં ધોળાં ફૂલો આવે છે. એ ભાજી બારમાસી થાય છે. ચુકાનું શાક કરે છે. એમાં ચણાની દાળ અગર બીજી કોઈ ભેળવણીથી તે શાક સારૂં થાય છે. **ચુકો:**—અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, રુચિકર, લઘુ, પિત્તલ, સારક, પથ્યકર, મીઠો તથા અતિ ખાટો છે; અને શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદયપીડા, બદ્ધવિટકતા, આમવાત, તૃષ્ણા, ઉલટી, કફ, વાત, ગુલ્મ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કેડ, ઉરૂ (જંઘા), પીઠ, કરોડ એ સંબંધી વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ, ગૃધ્રસી, ઉદાવર્ત, ખલ્લી, હનુગ્રહ વગેરે રોગો ઉપર:**—ચુકાના રસમાં ગોળ નાખી આપવો. **(૨) ચાંગેરી ઘૃત (ઘી) ગુદભ્રંશ ઉપર:**—ચુકો, બોર, દહીં, જવખાર અને સુંઠ, એના કાઢામાં ઘી નાખી પચન કરવું અને તે ખાવા આપવું. **(૩) બીજો પ્રકાર:**—લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, સુંઠ, ચિત્રક, અજમો, ધાણા, પહાડમૂળ (કાળીપાટ), કાચી બીલી તથા દેવદારનો કલ્ક કરી ચુકાનો રસ તથા દહીં એ ઘીથી આઠગણું લઇ તેમા ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, વાયુ અને ગુદરોગ ઉપર હિતકારક છે. **(૪) ધંતુરાના વિષ ઉપર:**—ચુકાનો રસ કાઢી પાવો. આ રસથી તૃષા શાંત થાય છે, ભૂખ લાગે છે, અને શરીરમાં ઠંડાઈ આવે છે. **(૫) માથું અતિશય દુ:ખે છે તે ઉપર:**—ચુકાનો અને કાંદા (ડુંગળી)નો રસ એકત્ર કરી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો.

૨૩૯. ચેર.—એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કાંડોળીના અથવા એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—ચેરની છાલનો રસ ૨ તોલા દહીંમાં મિશ્ર કરી તેમાં અર્ધો તોલો વરી-(મોરીયા)નો લોટ મેળવી તે મિશ્રણ તુરત ખાવું.

* ચિત્રકનું સંસ્કૃત નામ પણ ચિત્રો છે, તેમ આ કંવડળનું પણ સંસ્કૃત નામ ચિત્રો (**चित्रा**) હોવાનું શ્રીમાન્ પદેજીએ સ્વીકારેલું જણાય છે; પરંતુ એ બે પ્રકારના ચિત્રા હોવાનું તજવીજ કરતાં જણાતું નથી, એટલુંજ નહિ પણ નિઘંટમાંથી પણ એવી સાબીતી મળી આવતી નથી; તોપણ શ્રીમાન્ પદેજીએ પોતાના "બૃહન્નિઘંટ" ગ્રંથમાં નં. ૨૧, ૨૨ વાળી બન્ને ઇન્દ્રવારૂણીનાં નામો બતાવતાં તેનું કોકણી ભાષાનું 'કંવડળ' નામ આપેલું છે. વળી અહીં આ ચિત્રાના ગુણ ઇન્દ્રવરણા જેવા હોવાનું બતાવે છે, એથી આ "લઘુ ઇન્દ્રવારૂણી" કે જેને લૌકિકમાં "ખારી કોઠીબી"ના નામથી ઓળખે છે અને જેનો વિશેષ વિચાર અમે આગળ ઇન્દ્રવરણાના વર્ણન સાથે ટીપમાં આપ્યો છે તેજ હોવાનું અમારૂં અનુમાન છે. માત્ર અહીં નં. ૨૩૨ મામાં વર્ણન કરેલ ચિત્રકજ ખરો ચિત્રો છે એ નિર્વિવાદ છે, અને આ વનસ્પતિનું નામ 'ચિત્રો' કોઈ રીતે સાબીત રહેતું નથી. માત્ર મહેન્દ્રવારૂણીનું નામ નરહરિ પંડિતે પોતાના રાજનિઘંટમાં **चित्रफला** આપેલ હોવાથી શ્રીમાન્ પદેજીએ આ કંવડળનું નામ **સં૦ चित्रफला**ના બદલે **સં૦ चित्रा** આપ્યું હોય એમ લાગે છે.

૨૪૦. ચોધારી.—આ ઝાડ સુમારે હાથેક ઉંચું વધે છે. એને ચોધારી કાંડવેલ જેવી ચાર ધારાઓ હોય છે. એનું શાક થાય છે. એ પાકા ઝાડનો રંગ રાતો હોય છે. એ ઝાડ ઘણું કરીને ખાનદેશમાં થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ચોથીયા તાવ ઉપર:**—ચોધારીનો કાઢો પાવો.

૨૪૧. ચોપચિની.—સં૦ વ્યાધિનાશન. મ૦ હિં૦ ચોપચિની. બં૦ તોપચિની. ફા૦ અ૦ એવન ફિ૦ ચક્રા. યુના૦ ખાસિલિયર આશસિની. ઈં૦ ચાયનારૂટ્. લા૦ સ્માઇલેક્સ ચાઇના.

ચોપચિનીના વેલા ચીન, બ્રહ્મદેશ અને વ્યારો પર્વતના પ્રદેશમાં થાય છે. ચોપચિનીના કંદનો ઔષધમાં ઉપયોગ થાય છે. ગરમીના રોગ ઉપર ચોપચિની એ ઉત્તમ ઔષધ છે. ધોળી **ગુલબાસીનું** કંદ પણ ચોપચિનીના ગુણ જેવાજ ગુણવાળું છે. **ચોપચિની:**—કડવી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, ધાતુવર્ધક, બલકર, મલ અને મૂત્રનું શોધન કરનારી, તારૂણ્યદાયક, પુષ્ટિકર, વૃષ્ય, રસાયન તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને બદ્ધવિટકતા, આધ્માન, ઉન્માદ વાયુ, શળ, અપસ્માર, ધાતુક્ષય, અંગગ્રહ, ફિરંગોપદંશ, અગ્નિમાંદ્ય, કટિગ્રહ, પક્ષાઘાત, ઉરૂસ્તંભ, ક્ષય, વ્રણ, ગંડમાળ, નેત્રરોગ, શુક્ર અને શોણિત (લોહી)ના દોષ, સર્વાંગ વાયુ, કંપવાત અને કુબ્જવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શરીરમાં ભરેલી ગરમી ઉપર ચોપચિનીનું ચૂર્ણ:**—ચોપચિની ૧૬ તોલા, ખાંડ ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અકલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ અકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ઉપદંશ રોગ, ઉપદંશના પરિણામી દોષ (ચામડીના રોગ, સંધિવાત, અસ્થિશોષ અને શૂલાદિ થાય છે તે), પ્રમેહ, ક્ષીણતા તથા ફિરંગોપદંશનો નાશ કરે છે. **(૨) ચોપચિનીનો પાક:**—ચોપચિની ૪૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો તથા લવંગ, એ અકેક તોલો અને તેમાં ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી એનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો સવારે અને એક તોલો સાંજે લેવો. એથી ઉપદંશ, વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ક્ષય, કાસ, સળેકમ વગેરે રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૪૨. ચોળા.—સં૦ રાજમાષ, સમ. મ૦ ચવળ્યા. હિં૦ ચવરા, ચોરા, વોડાલોબિયા. અ૦ ફરીકા. ઈં૦ ચાઇનીસ્ડ્રોલિકોસ્. લા૦ ડોલિકોસસિનેંસીસી. બં૦ વરવટી કલાય. ક૦ અલસંદે. પં૦ રેસ.

ચોળાના વેલા હોય છે. એ વેલાને વેંતભર લંબાઇની શીંગો આવે છે. ચોળાના વેલાના ડીંટાનું અને કુમળી શીંગોનું તથા જુની શીંગો માંહેના દાણાનું શાક કરે છે. ચોળા એ ધાન્ય વાતુળ છે. દારચોળા કરીને એક ચોળાની જાત છે. એના છોડ અડદના જેવા થાય છે. ચોળાના જેવુંજ એ ધાન્ય છે. **ચોળા:**—સ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરા, તર્પણ, ગુરૂ તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુ, કફ, દુગ્ધ તથા વર્ચસને વધારનાર છે; તેમજ શીતલ, પિત્તકારક, વૃષ્ય, સારક, આધ્માનકારક અને શ્રમહારક છે. ચોળા એ ધોળા, કાળા, અને રાતા એવા ત્રણ પ્રકારના થાય છે. તેમાં મોટી શીંગોના ચોળા વધારે ગુણવાળા છે. **દાર ચોળા:**—સ્વાદુ, રૂચિકર, તુરા, મધુર, તર્પણ અને સ્તનમાં દૂધ વધારનાર છે. એ તુરા છે માટે મળ, મૂત્ર અને કફને વધારતા નથી.

૨૪૩. જટામાંસી (બાલછડ).—સં૦ જટામાંસી. મ૦ બં૦ ક૦ તે૦ મલા૦ જટામાંસી. હિં૦ છડ. તા૦ નામાત્તં. ફા૦ સુમ્બુલ. અ૦ સુમ્બુલુતીવ. ઈં૦ સ્પાઇકાનાર્ડ. લા૦ નાર્ડોસ્ટેકીસ્.*

જટામાંસી એ ઘાસના જેવી હોય છે, અને એનાં ઝાડવાં નદીને કિનારે ઘણું કરીને થાય છે. એ છોડ વેલાની પેઠે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને “જટાંશંકર” પણ કહે છે.

***મખજન અલ અદવિયા**માં લખેલ છે કે—જટામાંસી પેટના વિકાર કહાડનારી, જાગ્રતિ લાવનાર, પેશાબ સાફ લાવનાર, અને પિત્તને કહાડનારી છે. ફેફસાંની બિમારીમાં તથા જ્ઞાનતંતુઓને બળવાન કરવાને તથા હિસ્ટીરીયાના રોગમાં તેને વાપરવાની ભલામણ કરે છે, અને કહે છે કે એના પ્રયોગથી વાળ લાંબા અને કાળા થાય છે. **ડૉ૦ એન્સ્લી** કહે છે કે—જટામાંસીમાંથી માથામાં નાખવાનું તેલ કહાડે છે, તથા લોહી સાફ કરવાને તે ખાવાને પણ અપાય છે. **સર વિલ્યમ ઓશ—સાંગનેસી** એને બાલછડની વેલેરિયન દવાના બદલામાં આપવાની ભલામણ કરે છે. **ચરકસંહિતામાં** એને ચેતના સ્થાપક કરનાર તથા ઉન્માદ, અપસ્માર તથા વાયુના વિકાર ઉપર અકસીર દવા કહી છે. **સુશ્રુતસંહિતામાં** એને વાતકફની હરણ કર્તા, વર્ણ પ્રસાદન, દુષ્ટ ખુજલી નાશ કરતા અને પીડાશામક વર્ણવેલી છે.

૨૪૪. જવ.—સં૦ યવ. મ૦ ફા૦ જવ. હિં૦ જોં. ક૦ જવગોધી, મુંડજ્યએ. તે૦ યવધાન્ય. અ૦ શઇર. ઈં૦ બીઠર-પર્લે, બાર્લી. લા૦ હોર્ડીયમ હેગ્સ.

એને મરાઠીમાં 'સાતુ' અને હિંદીમાં સતુવા પણ કહે છે. જવ એ ધાન્ય ઘઉંનીજ એક જાત છે, પરંતુ તે સ્વાદમાં અને આકૃતિમાં ઘઉંના કરતાં કેવળ ભિન્ન છે. એ ધાન્ય ઘણુંજ નીરસ છે. તે ઘણું કરી બળદ, હાથી, ઘોડા અને બીજા જનાવરોના ખાધામાં આવે છે, અને કેટલાક ગરીબ લોક એની રોટલી કરી ખાય છે. મારવાડ અને ગુજરાતના ઘણા ભાગમાં એનો પાક ઘણો થાય છે. આ ધાન્યને માટે કનિષ્ઠ પ્રતિની જમીન જોઇએ. જવ સશુક, નિઃશુક અને હરિત્ એમ ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં **સશુક જવ:**—વૃષ્ય, શીત, તુરા, સારક, રૂક્ષ, મેધ્ય, મધુર, વ્રણ માટે હિતકર, અગ્નિવર્ધક, સ્વર્ય, વર્ણ્ય, લેખન, મૂત્રબંધકારક, ગુરૂ, મૃદુ, તીખા તથા સ્થૈર્યકર છે; અને મેદ, તૃષા, પિત્ત, વાયુ, કફ, રક્તરોગ, શ્વાસ, કાસ, ચામડીના રોગ, પીનસ, કંઠરોગ, પ્રમેહ તથા ઉરૂસ્તંભનો નાશ કરે છે. એ કરતાં નિઃશુક અલ્પગુણી છે. **ઉપયોગ:—(૧) તૃષ્ણા, દાહ અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—શેકેલા જવનો લોટ ઠંડા પાણીમાં ઘણો પાતળો નહિ તેમ ઘણો જાડો નહિ, એવી રીતે કાલવી તેમાં ઘી મેળવી પાવું. **(૨) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:**—જવ, તલ, સાકર, એ સરખે ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખાવાથી ગર્ભપાતનો ભય સ્ત્રીઓને રહેતો નથી. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—જવ બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૪) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—જવનો એક શેર લોટ, એક શેર તાજું ઘી, એક શેર સાકર, તોલાભાર ધોળાં મરી અને બે તોલા એલચીદાણા, આ સર્વની ભેગી ભૂકી કરી કલઇના વાસણમાં તપાવી પુનેમની રાત્રે ઝાકળમાં રાખવું. પછી રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવું. ઉપર ગાયનું દૂધ એક ઘુંટડો પીવું. **(૫) વિષૂચિકા રોગ ઉપર:**—જવનું ચૂર્ણ છાશમાં નાખી ઉષ્ણ કરી, જવખાર નાખી પાવું. **(૬) જવખાર:**—(ક્ષાર કાઢવાની રીતથી જવખાર કાઢવો). ૨ થી ૪ વાલ સુધી આપવો. એ શૂળ, ગુલ્મ, યકૃત્ અને પ્લીહા તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. **(૭) ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર યવક્ષારાદિ ગુટિકા:**—જવખાર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, દાડમની છાલ ૪ તોલા, એ ચીજો ૧૬ તોલા ગોળમાં નાખી અર્ધા અર્ધા માસાની ગોળીઓ કરી આપવી.

૨૪૫. જળજાંબવો.—સં૦ હિજ્જળ. મ૦ પરળ. હિં૦ જલકનેર. ક૦ તોરગેણગિલે. લા૦ ઇસેટાઇનિવર્ટિસિલેટા.

એને 'વાંજુળ' પણ કહે છે. જળજાંબવો એ લવાળા જેવો અથવા ભાંગરાની પેઠે ભીનાશમાં થાય છે. એનું દીંટડું રાતું હોય છે. એનાં પાંદડાં ભાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. જળજાંબવો એ જહારૂના જેવા ગુણવાળું, તીખું, ઉષ્ણ અને કડવું છે; તથા સોજો, મેદ, પ્રમેહ, કફ, વાયુ, ઉદરરોગ, ભૂતદોષ, કૃમિ, ગ્રહપીડા અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોનું વિષ ઉતારવા માટે:**—જળજાંબવાનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી પાવાં. **(૨) વાત ગલગંડ ઉપર:**—જળજાંબવો અને સરગવાનાં બીજ એ પાણીમાં વાટીને ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૩) આફરા (પેટ ફુલવા) ઉપર:**—જળજાંબવો પાણીમાં વાટી પાવો.

૨૪૬. જાનવેલ.—ચોમાસામાં આ વેલા ઉગે છે. આ વેલાનાં પાંદડાં લાંબા હોય છે, અને કાંટા હોય તેવા એની કોરને ખાંચા હોય છે. આ વેલ બીજા ઝાડ ઉપર ચઢેલી હોય છે. ઉનાળામાં પાણીના કિનારા ઉપર થનારી વેલજ રહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—જાનવેલ દૂધમાં વાટી તેનો રસ પાવો; અને જાનવેલની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ખરજવા ઉપર ચોપડવી. **(૨) દાદર ઉપર:**—જાનવેલનો રસ ચોપડવો. **(૩) ઢોરોના ક્ષતમાં કીડા પડ્યા હોય તે ઉપર:**—જાનવેલનાં પાંદડાંની ધુણી આપવી.

૨૪૭. જામફળ (જમરૂખ).—(સં૦ બહુબીજ. મ૦ પેરૂ.) એ ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે; પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. એ ઝાડ બે ત્રણ વર્ષે ફળે છે. એમાં ધોળી અને ગુલાબી એવી બે જાત છે. એ ફળ ઠંડું છે. જામફળનું રાયતું સારૂં થાય છે. ઘણાં જામફળ ખાવાથી તુરતજ તાવ આવે છે. જામફળીના જુના લાકડાની બંદુકની કસો કરે છે. એ લાકડું ઘણું ચીકણું અને

કઠણુ હોય છે. ઉપયોગ:—**(૧) પેટમાં કંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:**—જામફળના ઝાડની કુમળી ભાજી વાટી પાઇ દેવી. **(૨) ભાંગનો નિશો ચડયો હોય તો:**—જામફળ ખાવાં, અથવા પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૩) ઠંડાઇને માટે સરબત:**—જામફળમાંનાં બિયાં કાઢી નાખી વાટી ગોળો કરવો. તે ગુલાબના પાણીમાં કાલવી સાકર નાખી પાવું. **(૪) ઢોરોને હારીક લાગે તો:**—જામફળની ભાજીનો રસ અર્ધો શેર અને કેળની છાલનો રસ અર્ધો શેર, એ બંને એકત્ર કરી પાવા.

૨૪૮. જાયફળ.—સં૦ જાતીફળ. મ૦ હિં૦ બં૦ ક૦ મા૦ જાયફળ. તૈ૦ જાજીકાયા. તા૦ જોડીકાયા. તુ૦ જાજીકાયી. મલા૦ જાતીકામારે. ફા૦ જોઝેબુવા. અ૦ જોઝફતી, જોઝઅલતીબ. ઇં૦ નેટમેગ. લા૦ મિરિસ્ટિકાસ્ટિકમ, ઑફીસીનેલીસ–મોસ્કેટો.

(ક) જાવંત્રી:—સં. જાયપત્રી. મ૦ જાયપત્રી, પત્રી. હિં૦ જાવિત્રી. બં૦ ક૦ જાયપત્રી. તૈ૦ જાજિપત્રી. ફા૦ બજવાર, જાવિત્રી. અ૦ વિસવાસા. ઇં૦ મેસ. લા૦ મિરિસ્ટિકા ફ્રેગ્રન્સ.

આ એક મોટું ઝાડ છે. એની ૮૦ જાતો ઉદ્દભિજ શાસ્ત્રીઓ માને છે. તે પૈકી હિન્દુસ્તાનમાં અને મલય દ્વીપકલ્પમાં ૩૦ જાતિ દેખાય છે. એનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન મલાકા બેટ કે જે એશિયા ખંડની પૂર્વ દિશામાં છે તે અને બાંડા મુલક છે; પરંતુ હાલ સુમાત્રા, સિંહલદ્વીપ, જાવા, પિનાંગ અને પાસિફીક તથા હિન્દુસ્તાનના મહાસમુદ્રના બેટોમાં પણ એની પુષ્કળ ઉત્પત્તિ થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ શ્રીમંત લોકો આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે, પરંતુ તેમાં જાયફળ ઘણાં આવતાં નથી. બાંડા અને મલાકા બેટ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કમ્પનીના તાબામાં સને ૧૭૯૬ થી ૧૮૦૨ સુધી હતો. તે વખતે રૉક્સબર્ગ સાહેબે જાયફળનાં કેટલાંક ઝાડ મંગાવી કલકત્તા પાસે હાવડાના સરકારી બાગમાં રોપાવ્યાં હતાં. તેને ત્યાંની હવા એવી માફક આવી કે સને ૧૮૦૯ માં તે ઠેકાણે ૬૬૦૦ ઝાડો થઈ તે ઉપર ફળ અને જાવંત્રી પણ ઉમદા પ્રકારનાં થયાં. જાયફળનાં ઝાડો મુખ્ય બે પ્રકારનાં હોય છે. નર અને માદી. માદી જાતિનાં ફૂલો અકેક ટુંકી મંજરી ઉપર આવે છે, અને તે જાતનાં ઝાડ ઉપરનાં પાંદડાં પહોળાં ભાલાના આકારનાં સુંવાળાં હોય છે. જેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે, તેનું ઇંગ્રેજી નામ મિરિસ્ટિકા મેક્રોફિલા છે. આનાં પાંદડાં મસળવાથી કાંઇક સુવાસ આવે છે. તે ત્રણથી છ ઇંચ લાંબાં અને ૧॥ ઇંચ પહોળાં હોય છે. જાયફળને પાન એકાંતરે આવે છે. તેને નાના ધોળા રંગનાં ઘંટના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેને પુષ્પકોશ નથી હોતો.

એ ઝાડ ઘણાં સુંદર દેખાય છે. એનાં ફળ પાકીને તૈયાર થાય એટલે સાધારણ જામફળ જેવડાં થાય છે. જાયફળ એ આ ફળમાં અકેક બીજ છે. એ ફળ બે ઇંચ વ્યાસનું હોય છે. તેની છાલ ધોળી સુવાસિક અને ૧। ઇંચ જાડાઇની હોય છે. ફળ પાકે એટલે આ ઉપરની છાલ ફાટીને માંહેના બીને વિંટાઇ રહેલ લાલ જર્દ રંગની જાળીદાર છાલ નજરે પડે છે તે છાલનેજ જાવંત્રી કહે છે. બીજના ઉપર જે જે ઠેકાણે જાવંત્રીનો ભાગ રહેલો હોય છે તેટલી જગ્યા ઉપર તેનાં નિશાન થએલ હોય છે. એ બીજના ઉપર જેમ નાળીએરના કોપરા ઉપર કાચલી હોય છે તેમ એક પાતળું કવચ હોય છે. તે ફોડવાથી જાયફળ બહાર નીકળે છે.

જાવંત્રીમાં સુગંધીવાળું તેલ ૮ ટકા પ્રમાણે હોય છે. તે સિવાય એક ચીકણો રોગાન પણ હોય છે. એ ઉડી જાય તેવું તેલ વાયુના સણકા બંધ કરવાને ચામડી ઉપર ચોળવાથી સારો ગુણ કરે છે, અને તેમાંનું જાડું તેલ દાહ ઉત્પન્ન કરનાર બીજા પદાર્થો સાથે મસળે છે.

જે જાયફળ નગઠ, ચીકણાં ને ભારે હોય તે ઉત્તમ છે; અને વજનમાં હલકાં, પોલાં અને અડવાથી બરડ હોય તે કનિષ્ઠ સમજવાં. ઉત્તમ જાયફળ અહીં ઘણાં થોડાં આવે છે. તે ઘણાંક વિલાયત જાય છે. તેની કીંમત રતલના રૂ. ૨॥ સુધી હોય છે.

જાયફળ અર્ધું ખાવાથી તેનો કેફ ચડે છે. અજીર્ણથી ઉનાળામાં થનાર ઝાડામાં ઘી સાથે અથવા માંખણમાં ૦। તોલો જાયફળની ભૂકી ખાવી. ડૉક્ટર લોકો એરોમેટિક પાઉડર નામની જે સુવાસિક ભૂકી બનાવે છે તેમાં જાવંત્રીનો અને લવંડરનો અર્ક તૈયાર કરવામાં જાવંત્રીના તેલનો ઉપયોગ કરે છે. ૧ ભાગ જાયફળનું તેલ ૯ ભાગ દારૂના અર્કમાં પચાવે એટલે અર્ક તૈયાર થાય છે. જાયફળની પોણો તોલો ભૂકી આપવાથી ભ્રમ થાય છે, અને કેટલીક વખત તો બેશુદ્ધિ થાય છે. જાયફળનો ફાંટ કૉલેરા વખતે પાવાથી

તૃષાનું શમન થાય છે. બાળકોને માનું દૂધ છોડાવતી વખતે અનેક પ્રકારના વિકાર થાય છે, તેમાં પણ આ ફાંટ હિતકારક છે. જાવંત્રી ઉત્તેજક છે. સંધિવાતમાં આનું તેલ ગુણકારી છે. જાયફળ અને જાવંત્રી એ પાનમાં ખવાય છે, અને બાસુંદી વગેરે પકવાન્નોમાં તથા પાક વગેરે ઔષધોમાં પણ તે નાખે છે. જાયફળનું તેલ નીકળે છે. જાયફળ સાધારણ માદક હોઇ ઉષ્ણ, વીર્ય વૃદ્ધિકર અને વાતનાશક છે. જાયફળ ઘીમાં નાખી રાખવાથી ઘણાં વર્ષો સુધી જેમનાં તેમ રહે છે. **જાયફળ:**—તુરૂ, તીખું, વૃષ્ય, દીપન, રસકાળે કડવું, લઘુ, ગ્રાહક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ તથા સ્વર માટે હિતકર છે; અને કંઠરોગ, કફ, વાયુ, મેહ, વાતાતિસાર, મલ તથા દુર્ગંધનું શામક અને મુખવૈરસ્યકારક છે; તથા કાળાપણું, કૃમિ, ઉધરસ, ઉલટી, દમ, પીનસ, હૃદ્રોગ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **જાવંત્રી:**—તીખી, કડવી, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, મીઠી, વર્ણકારક, લઘુ, કાંતિકર, રૂચિકર તથા ઉષ્ણ છે; અને અંગજડતા, કફ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, તૃષા, વિષ, વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) માથું દુખતું હોય તો:**—જાયફળ ઘસી લેપ કરવો. **(૨) ઉંઘ ન આવતી હોય તો:**—જાયફળ ઘીમાં ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવું અથવા જાયફળ ખાવા આપવું. **(૩) બાળકોને શરદીથી હગામણ થાય છે તે-ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં જાયફળ અને સુંઠ ઘસી ચટાડવું. **(૪) સળેકમ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં અફીણ મેળવી તેમાંજ જાયફળ ચંદનની પેઠે ઘસી નાક અને મસ્તક ઉપર લેપ કરવો; અથવા જાયફળ દૂધમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૫) ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—જાયફળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવું. **(૬) વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**—૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. **(૭) તારૂણ્યપિટકા (ખીલ) ઉપર:**—જાયફળ દૂધમાં ઘસી ચોપડવું. **(૮) મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:**—જાયફળનું ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં ત્રણ માસાની ગોળી કરી આપવી. ગોળી અર્ધા અર્ધા કલાકને અંતરે આપવી, અને ઉપર થોડું ગરમ પાણી પાવું; એટલે ઝાડા બંધ થશે. **(૯) આમાતિસાર અને અતિસાર ઉપર:**—જાવંત્રીનું બે અઢી માસા ચૂર્ણ દહીંની પરાશમાં અથવા ગાયના દહીંમાં કાલવી સાત દિવસ આપવું. એટલે અસાધ્ય રોગ હશે તોપણ તે મટશે. **(૧૦) પેટ ચડે છે અને ઝાડો થતો નથી તે ઉપર:**—લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસી પાવું, એટલે ઝાડો થઈ પેટ ઉતરે છે. **(૧૧) કૉલેરા વખતે હાથ પગ વગેરે જગ્યોપર ગોળા ચઢી આવે છે તે ઉપર:**—એક જાયફળ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે પાશેર મીઠા તેલમાં કાલવવું. પછી તે વાસણમાં નાખી કઢવવું. સારૂં કઢાયા પછી નીચે ઉતારી બરાબર ઠંડું પડયા પછી શીશીમાં ભરી બંધ કરી રાખવી. જરૂરની વેળાએ જ્યાં ગોટલા ચડતા હોય તે ભાગ ઉપર તે ચોળવું, એટલે ગોટલા તુરત બંધ થાય છે. **(૧૨) અજીર્ણ ઉપર:**—જાયફળ દૂધમાં ઘસી આપવું. **(૧૩) જાતિફલાદિ ગુટિકા:—મરકી ઉપર:**—જાયફળ, સિંધાલુણ, શુદ્ધ હિંગળોક, કોડી ભસ્મ, સુંઠ, શુદ્ધ અફીણ, શોધેલ ધતૂરાનાં બી અને લીંડીપીપર એ સમભાગ લઇ લીંબુના રસમાં, ધંતુરાના બીજના કાઢામાં અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રતીભારની ગોળીઓ કરી પૈસાભાર છાશ, શેકેલી હિંગ, (ચણા જેવડી કાંકરી) અને સિંધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એક ગોળી આપવી. એટલે ઝાડો ઉલટી તત્કાળ બંધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. **(૧૪) જાતિફલાદિ વટિ:—અતિસાર ઉપર:**—જાયફળ ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઇ નાગરવેલના પાનના રસમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી છાશમાં આપવી; એટલે ગમે તેવો જબરદસ્ત ઝાડો હોય પણ તે બંધ થાય છે.

૨૪૯. જાંબ.—કેટલેક ઠેકાણે જામફળને અને કાજુના ફળને જામ કહે છે, પરંતુ એ ઝાડ તે કરતાં જુદું છે. જાંબની બે જાત છે. એકને "ખાટાં જાંબ" અને બીજાને "મલાખી જાંબ" એમ કહે છે. ખાટા જાંબનાં ઝાડ ઉંચાં હોય છે. તેનાં ફૂલ રાતાં હોય છે. ફળ ધોળાં અને મોટાં હોય છે. તેને માગશર અને પોષ માસમાં ફળ આવે છે. મલાખી જાંબનાં ઝાડ ઘણું કરીને મલાક્કા બેટમાંથી આવેલાં હોવાં જોઇએ. એ ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી. એને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એના અંગમાં મધુરતા હોય છે, અને વાસ સારો આવે છે. જાંબ વર્ષમાં બે વાર પાકે છે.

૨૫૦. જાંબુ.—સં૦ જંબુ. મ૦ જાંભૂળ. હિં૦ જામૂન. બં૦ જામ. તા૦ જંબુનાવલ. તુ૦ જંબુનેરેલુ. ક૦ નીરલ, કેંપુજંબીનેરલુ. તૈ૦ નેરેડુ. મલા૦ નેજુન્જાંબલ, નાવલ. ઈં૦ જાંબુલ ટ્રી. લા૦ જાંબોલેનમ, સિઝિજીયમ.

જાંબુડીનું ઝાડ ઘણું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં બોરસળીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. જાંબુડીના ઝાડને વૈશાખ, જેઠ માસમાં ફળ આવે છે. એનો રંગ બહારથી કાળો હોઈ અંદરથી રાતો હોય છે. રાનમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ નાનાં અને ખાટાં લાગે છે, પરંતુ બાગમાં જે ઝાડ થાય છે તેનાં ફળ મોટાં અને મીઠાં થાય છે. બાગમાં વાવેલાં જાંબુડીના ફળને "રાયજાંબુ" કહે છે. જાંબુ ગમે એટલાં ખાવામાં આવે તો પણ વિકૃતિ ન થતાં શરીરને ફાયદાકારક છે. જાંબુડીની છાયા ઘણી ઠંડી અને સુખદાયક છે. જાંબુડીનું લાકડું ઘણું ચીકણું હોઇ પાણીમાં કહોતું નથી. એ લાકડું ઘરકામના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. જાંબુડીના ઝાડમાં પાણી સ્વચ્છ કરવાનો મોટો ગુણ છે. તળાવમાં સેવાળ વગેરે થઈ હોય તો તેમાં જાંબુડીનાં ડાળાં નાખવાથી સર્વ શેવાળ મરી જઇ પાણી સ્વચ્છ થાય છે. જાંબુનો સરકો કરે છે તે પેટ-માંના ગુલ્મ, ઉદર, અતિસાર અને વિષૂચિકા ઉપર ઉપયોગમાં આવે છે. ***જાંબુડી:**—તુરી, ગ્રાહક, મધુર, પાચક, મલસ્તંભક, રૂક્ષ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહની નાશક, ખાટી તથા કંઠને હિતાવહ છે; તેમજ કૃમિ, શ્વાસ, શોષ, અતિસાર, કાસ, રક્તદોષ, કફ તથા વ્રણનાશક છે. એનાં **ફળ:**—તુરાં, ખાટાં, મધુર, શીતળ, રૂચ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, લેખન, કંઠદૂષક, મલસ્તંભક તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત તથા આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. **રાયજાંબુડી:**—મધુર, ઉષ્ણ, તુરી, સ્વર્ય, તથા મલસ્તંભક છે; અને શ્વાસ, શોષ, શ્રમ, મુખજાડ્ય, અતિસાર, કફ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—મધુર, રૂચિકર, સ્તંભક, ગુરૂ, દોષનાશક અને સ્વાદુ છે. **જલજાંબુ:**—તુરાં, શીત, કડવાં, ગુરૂ, પાકકાળે મધુર, ખાટાં, પુષ્ટિકર, ગ્રાહક, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા બલકર છે; અને શ્રમ, દાહ, અતિસાર, રક્તદોષ, કફ, પિત્ત તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ભુયજાંબુ:**—તુરૂ, પ્રિય, મધુર, વીર્યપ્રદ, ગ્રાહક તથા પુષ્ટિકારક છે; અને કફ, હૃદ્રોગ તથા કંઠ-રોગનો નાશ કરે છે. એના ફળના ગુણ રાયજાંબુડીના ફળ જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી થતી અળાઇ ઉપર:**—જાંબુની અંદરનાં બી ઘસી ચોપડવાં, એટલે પરસેવો થઈ અંગ સ્વચ્છ થાય છે. **(૨) રક્તાતિસાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી, અથવા જાંબુડીનાં પાંદડાંના રસમાં મધ, ઘી અને દૂધ મેળવી પાવું. **(૩) વિંછીના દંશ ઉપર:**—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૪) પિત્ત ઉપર:**—જાંબુડીનાં પાંદડાંનો રસ તોલો ૧ અને ગોળ તોલો ૧ એ એકત્ર કરી તાપમાં મૂકી ઉપર તોર આવે તે પીવી. **(૫) ગર્ભિણીના આતસાર ઉપર:**—જાંબુડીની અને આંબાની છાલ લેઈ તેનો કાઢો કરી તેમાં. ૧ તોલો ધાણીનો અને ૧ તોલો જવનો લોટ નાખી ચાટવા આપવો; અથવા પાકેલાં જાંબુ ખાવા આપવાં. **(૬) મધુમેહ ઉપર:**—જાંબુડીની છાલ અથવા જાંબુ સૂકવી બારીક કરી દરરોજ બે તોલા ખાવું; અથવા જાંબુ મળે તો ૧૫ દિવસ ખાવાં. **(૭) મુખરોગ ઉપર:**—જાંબુડી, બાવળ, બોર, બોરસલી એ પૈકીના કોઇ પણ ઝાડની અંતરછાલનું ઠંડું પાણી કાઢી તેના કોગળા કરવા, અને એની સોટીથી દરરોજ દાતણ કરવું; એટલે કદી પણ મુખરોગ થતો નથી, અને દાંત પણ મજબૂત થાય છે. **(૮) અતિસાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલનો રસ પાવો. **(૯) વછનાગના વિષ ઉપર:—**

---

* **હિંદુસ્તાની વૈદ્યો** જાંબુના રસને સોડવીને સિરકો બનાવે છે. એને પેટની પીડાનાશક તથા પેશાબ વધારે લાવનાર માને છે. એટલા માટે એ રસને દારૂમાં સંયુક્ત કરીને જુના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં લખેલ **જાંબુનો આસવ** બનાવે છે. એની છાલ બહુજ તુરી અને સ્તંભક હોવાથી બીજાં ઔષધો સાથે ઉકાળીને કોગળા કરવાની દવા તથા ઘાનને ધોવાના કામમાં વાપરે છે. નાનાં બાળકોને ઝાડો થતો હોય તો છાલનો તાજો રસ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી આપે છે. **મખજન અલ અદવિયામાં** લખેલ છે કે—પિત્તના ઝાડામાં જાંબુ ખાવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે. એજ પ્રમાણે ગળામાં સોજો હોય તો પણ આ ઉત્તમ અસર કરે છે. માથામાં ઇન્દ્રલુપ્ત (ઉંદરી, ટાલ) થાય તો તેને પણ આ રસ આરામ કરે છે. એજ લખનાર કહે છે કે મૂળ, બીજ અને પાંદડાં ઉત્તમ ગ્રાહી છે. **પાકાં જાંબુનો રસ** કહાડીને તેનું સરબત કર્યું હોય તો તે પેટની પીડાનો નાશ કરે છે, તથા ઘણા દિવસના ઝાડાને રોકે છે. **ચરક ગ્રંથમાં** જાંબુ અને એની છાલ મૂત્રસંગ્રહણ અને પુરીષરંજનીય (ઝાડાના રંગને બદલનાર) વર્ણન કરેલ છે. **સુશ્રુતમાં** એને રક્તપિત્ત-હારક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વૃષ્ય અને સંગ્રાહી (સંભક) વર્ણન કરેલ છે. **રાયજાંબુનાં પાંદડાં પહોળાં ને ખાટાનાં સાંકડાં હોય છે.**

જાંબુડીની અંતરછાલનો રસ નવટાંક કાઢી તેમાં તેટલીજ પેજ (કાંજી) નાખી તે આપવું. **(૧૦) પિત્ત-વિકાર ઉપર:**—જાંબુડીની છાલનો રસ દૂધમાં મેળવી પાવો. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. **(૧૧) પેટમાં વાળ અગર લોઢાનો અંશ ગયો હોય તો:**—જાંબુ ખાવાં. **(૧૨) ઉલટી ઉપર:**—જાંબુડીની છાલની રાખ મધમાં આપવી. **(૧૩) જાંબુનો સરકો:**—જાંબુનો રસ કાઢી ગાળી બાટલીમાં ભરી રાખવો. જેમ જેમ તે રસ ખાટો થતો જાય તેમ તેમ તેમાં વિશેષ ગુણ આવતો જાય છે. એ અતિસાર, મરકી અને ઉદરરોગ ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨૫૧. જીયાપોતો.—સં૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ પુત્રજીવક. હિં૦ જીયાપોતા, પુતજીયા. બં૦ પુતંજીવા. લા૦ પુત્રજીવારૉક્સ બુર્ધિઆઇ.

આ ઝાડ મોટું વધે છે. જીયાપોતાનાં ઝાડ કોંકણમાં તથા ઘાટ ઉપર થાય છે. એને 'પુત્રવંતી' પણ કહે છે. મ્હેસુરમાં આ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં બિયાંની માળાઓ કરી તે સ્ત્રીઓ પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ગળે બાંધે છે. **જીયાપોતો ઝાડ:**—કફકારક, ચક્ષુષ્ય, ગર્ભપ્રદ, હિમ, વૃષ્ય, વાતકારક, રૂક્ષ, સ્વાદુ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ, મૂત્રલ તથા મલસ્તંભક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળ, ગલગંડ, કાળપૂળી (પાઠું), વિષના ફોલ્લા અને કાખમાંજરી (બાંબલી) વગેરે ઉપર:**—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. **(૨) શ્લીપદ રોગ ઉપર:**—જીયાપોતાના ઝાડનાં પાંદડાંનો રસ શક્તિતારતમ્ય જોઈ આપવો. **(૩) દૂષી વિષ ઉપર:**—જીયાપોતાના ઝાડની અંતરછાલ ચાર માસા, ગાયના દૂધમાં વાટી પાવી, એટલે અનેક પ્રકારથી ઉત્પન્ન થયેલાં અતિ ઉગ્ર વિષોનો નાશ થશે.

૨૫૨. જીરૂં.—સં૦ જીરક. મ૦ બં૦ જીરે. હિં૦ ફા૦ જીરા. ક૦ જીરીગે. તૈ૦ જીરકં, કર્રા. તા૦ મલા૦ ચીરકં. તુ૦ જીરડરી. યુ૦ ખામુન. અ૦ કમુન. ઈં૦ કયુમીનસીડ. લા૦ ક્યુમિનંસિમિનં.

જીરાનાં ઝાડ અજમાના છોડ જેવાં હોય છે. અજમાની પેઠેજ જીરાના છોડ ઉપર જીરૂં આવે છે. હિંદુસ્તાનમાં ઘણાક પ્રાંતોમાં જીરૂં ઉત્પન્ન થાય છે. જીરાનો ઉપયોગ મસાલામાં અને ઔષધોમાં ઘણો થાય છે. જીરૂં એ વાતહર, ક્ષુધા પ્રદીપ્ત કરનારૂં, રૂચિકારક અને ઠંડું છે. શરીરમાંની ગરમી (ઉષ્ણતા) કાઢવાને જીરૂં એ ઉત્તમ ઔષધ છે.* જીરા વિષે એક હિંદુસ્તાની કહેવત છે કે "ઠંડીકું જીરા ઔર ગરમીકું હીરા." **ધોળું જીરૂં:**—તીખું, ગ્રાહક, પાચક, દીપન, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, ચક્ષુને હિતાવહ, રૂચિકારક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનારૂં, રૂક્ષ, બલકર, સુગંધી તથા કડવું છે; અને ઉલટી, ક્ષય, આધ્માનવાયુ, કોઢ, વિષદોષ, જ્વર (તાવ), અરૂચિ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **પીળું જીરૂં:**—દીપન, તીખું, તથા ઉષ્ણ છે; અને અતિસાર, આધ્માનવાત, ગુલ્મ, સંગ્રહણી તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઓઠ ઉપર તાવ ઉઠે (બરો મૂત્રે) તે ઉપર:**—જીરૂં પાણીમાં વાટી ચોપડવું. **(૨) રતાંધળાપણા ઉપર:**—જીરૂં, આમળાં અને કપાસનાં પાંદડાં ઠંડા પાણીમાં સમભાગે વાટી ડોકી (માથા) ઉપર ૨૧ દિવસ પાટો બાંધવો. **(૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—જીરાની ભૂકી એક પૈસાભાર પ્રાતઃકાળે અગર રાત્રે જુના ગોળમાં ૨૧ દિવસ ખાવી. **(૪) પ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધોળું કે લાલ પાણી જવું

---

* **યુનાનિ હકીમો:**—જીરાને ખુશબોદાર અને ગ્રાહી ગણે છે. એમાંથી તેઓ આંખ ધોવાનું પાણી તૈયાર કરે છે, કે જે એમના મત પ્રમાણે આંખનું તેજ વધારે છે; અને છાતીના દરદમાં પણ એનો ઉપયોગ કરે છે. એનાથી મૂત્ર વધારે ઉતરે છે, ને પેટના કૃમિ નીકળે છે, એમ માને છે. ગર્ભસ્થાનમાં સોજો આવી વધારે દરદ થતું હોય તો આ જીરાના પાણીમાં સ્ત્રીઓને બેસારવાની ભલામણ કરે છે. એજ પ્રમાણે એ જીરાને વાટી પોટીસ કરી બાંધવાથી બહાર નીકળેલા અને અત્યંત દરદ કરનારા હરસ જતા રહે છે. **પંજાબ પ્રાંતમાં**—જીરાથી પેશાબ વધારે ઉતરે અને સ્તનમાં દૂધ વધારે ઉત્પન્ન થાય એમ માને છે. **ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં**—આને પાચક માનેલ છે, અને પેટમાં વાગોળો, પેટ ફૂલવાની પીડા, અજીર્ણ, અને આંતરડાના શૂળમાં એને ઉપયોગી માને છે. **ચરક સંહિતામાં**—જીરાને શૂળ નાશક માનેલ છે. **સુશ્રુત સંહિતામાં**—વાતકફનાશક, અરૂચિનાશક, દીપન, ગુલ્મશૂળ અને આમને નષ્ટ કર્તા એટલે સોજો, શૂળ, અને પડતા આમને બંધ કરનાર કહે છે.

તે) ઉપરઃ—જીરૂં અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૫) **પરિણામ શૂળ ઉપરઃ—** જીરૂં, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં નાખી પાવું. (૬) **હરતાળના વિષ ઉપરઃ—** જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ પાવાં. (૭) **જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—**જીરૂં ગાયના દૂધમાં શીજવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે ખાવું; એટલે શરીરમાંહેની કફી નીકળી જઇ શરીરમાં શક્તિ પણ આવે છે. (૮) **મુખરોગ ઉપરઃ—**જીરૂં ખાંડી તેના પાણીમાં ચંદન ઘસી, તેમાં એલચીની ભૂકી અને ફટકડીની ફૂલાવેલી ભૂકી નાખી કોગળા કરવા. **(૯) ટાઢીઆ તાવ ઉપરઃ—**જીરૂં, કારેલીના એક તોલા રસમાં પાવું, અથવા રાત્રે જુના ગોળમાં આપવું. (૧૦) **સામાન્ય જ્વર ઉપરઃ—**જીરાનું ચૂર્ણ જુના ગોળમાં કાલવી ૧ તોલા વજનની ગોળી કરી સૂતી વેળાએ આપવી, એટલે પરસેવો આવી તાવ ઉતરી જાય છે. (૧૧) **જીર્ણજ્વર ઉપરઃ—**જીરૂં અને તેનો આઠમો ભાગ શાહજીરૂં; ઘીમાં સાધારણ શેકી બારીક ભૂકી કરવી, અને સાકર અથવા જુના ગોળનો પાક કરી તેમાં નાખી થેપલી અગર ગોળીઓ કરવી. આ ઔષધ રોજ બે વાર એકેક તોલો ૪૨ દિવસ આપવું. **(૧૨) ઉલટી ઉપરઃ—**પીતાંબરના કકડામાં જીરૂં ઘાલી તેની બીડી સળગાવી નાકે પીવી.

૨૫૩. જાઇ.—સં૦ યૂથિકા. મ૦ જાઈ. હિં૦ જુહી. ક૦ મલ્લિગે. તૈ૦ જાઇપુષ્પાલુ. લા૦ જેસ્મિનમ્ ઓરિક્યુલેટ.

જાઈના વેલાને ત્રિદલ પાંદડાં આવે છે. જાઇનાં ફૂલો જેવાંજ જાઈનાં ફૂલો સુવાસિક હોય છે. **જાઇઃ—**કડવી, શીતળ, સ્વાદુ, તીખી, લઘુ, મધુર, હૃદ્ય, તુરી તથા સુગંધિ છે; અને વાયુ, કફને કરનારી તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, મૂત્રાશ્મરી, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દંતરોગ, મુખરોગ, શિરોરોગ, વિષ અને નવજ્વરનો નાશ કરે છે.

૨૫૪. જુવાર.—સં૦ યાવનાલ. મ૦ જોંધળે, જ્વારી, શાળુ. હિં૦ જ્વાર, જોંધરી, પોનરી. ક૦ જોળ. તૈ૦ જોન્નલુ. તા૦ ચોળં, ચોન્નલ. તુ૦ જોળા. મલા૦ ચોળં. ફા૦ જુરેમકા. અ૦ દુંતારૂમિયા, ખંદરૂસ. ઇં૦ ગ્રેટમિલેટ. લા૦ હોલકસ વલગેરી.

બુંદેલખંડ, માળવા, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ, કૃષ્ણગિરી, બાલેઘાટ, ધારવાડ અને મદ્રાસ, એ પ્રાંતોમાં કેટલાક ભાગોમાં એ ધાન્ય ઘણું પાકે છે. ખરીફના પાકમાં 'જુવાર' અને રબીના પાકમાં 'શાળુ' એમ કહે છે. જુવાર એ ધાન્ય બળકર હોઇ શીતળ છે. જુવારના સાંઠા ત્રણ ચાર હાથ ઉચા વધે છે. જુવારનાં લીલાં કણુસલાં શેકીને ખાય છે, તેને 'પુંખ' કહે છે. તે મીઠો અને પૌષ્ટિક છે. ગામડાંઓમાં એ મોટા પ્રતિષ્ઠિતપણાથી ઇષ્ટમિત્રો સાથે ખાય છે. ગામડાના લોકોને પુંખ એ એક મેવો જ છે. તેઓને પુંખ ખાવા મળે એટલે પછી રોટલાની પણ જરૂર રહે નહિ. જુવારના લીલા સાંઠા શેરડીના જેવા મીઠા લાગે છે. જુવારના લીલા સાંઠા ઢોરોને ઘણાજ ભાવે છે. એના સૂકાયલા સાંઠા ઢોરોને બીજા ઘાસ કરતાં સારા છે. જુવાર આઠ દશ વર્ષ સુધી સડયા વગર રહી શકે છે. ઘણે ખરે ઠેકાણે પ્રથમ જુવારનાં કરબલાં અને કોઠીઓ ભરી રાખતા હતા, પણ હમણાં સ્વપ્નમાં પણ જુવારના તેવા કોઠાર જોવામાં આવતા નથી; કારણ કે લોક એટલા કંગાલ અને ભિખારી થયેલા છે કે તેઓનું ખેતર માંહેનું ધાન્ય ઘરમાં આવે તે પહેલાંજ સરકારની અને પછી વાણીયા લોકની ભરતી કરવી પડે છે. તેમને આપ્યા પછી બાકી થોડું ઘણું જે રહે તેમાંજ પોતાનો ગુજારો કરવો પડે છે. લાખો લોકો અર્ધા ભૂખ્યા રહે છે. આ ખેડુત લોકની કેવી વિપન્નાવસ્થા થયેલી છે, કે જેમણે રાત્રિ દિવસ સતત ઉદ્યોગ કરી જે ધાન્ય ઉત્પન્ન કરેલું છે તે પણ તેઓને પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી ! પહેલાંના કાળમાં લોકો પાસે ધાન્યના ભંડાર ભરપૂર ભરેલા રહેતા હોવાથી દુર્ગાદેવી જેવા બાર બાર વર્ષ સુધી સતત રહેનારા દુકાળ પડતા; તોપણ તેમાં લોક નિભાવી લેતા પરંતુ હમણાં સાધારણ દુકાળ પડે તોપણ હજારો લોકો અન્ન ન મળવાથી ભૂખના માર્યા મરણશરણ થાય છે. સુજ્ઞ અને જ્ઞાની તથા દૂરદર્શી લોકોએ આ સ્થિતિ સુધારવા માટે કંઇ પણ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ કે જેથી કાલાંતરે દેશોન્નતિ થવામાં વિલંબ થાય નહિ. **સાધારણ જુવારઃ—**શીતળ, રૂક્ષ, ગુરૂ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, રૂચિકર, સ્વાદુ તથા મલસ્તંભક છે; અને કફ, રક્તરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ધોળી જુવારઃ—**વૃષ્ય, બલપ્રદ તથા પથ્યકર છે; અને

અર્શ, વ્રણ, ત્રિદોષ, ગુલ્મ તથા અરુચિનો નાશ કરે છે. **કમળપરૂ જુવાર:**—કફકારક, ધિરછલ, ગુરૂ, **શીતળ**, મધુર, વૃષ્ય, બલકર, પુષ્ટિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—પરસેવો આવવા માટે:**— જુવારના શેકેલા લોટનો કાઢો કરી પાવો.

૨૫૫. જેઠીમધ.—સં૰ ગ્રં૰ ક૰ મધુક, જ્યેષ્ઠીમધુ. મ૰ જ્યેષ્ઠમધ. હિં૰ મુલહઠી. કો૰ ગોડકાષ્ઠ. તૈ૰ યષ્ઠીમધુકમુ. ફા૰ એખેમેહકમધુ. અ૰ અસલુસ, મકસ્સર. ઇં૰ લિક્રીસરૂટ. લા૰ ગ્લિસિરિઝાગ્લેબ્રા.

જેઠીમધના વેલા હિંદુસ્તાનમાં ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. દક્ષિણ યુરોપમાં પણ આ વનસ્પતિ થાય છે. આ વનસ્પતિ ઉગાડવાની જમીન ડુંગરાળ અને લીલોતરીવાળી જોઇએ અને હવાનું માન ઉષ્ણ જોઇએ. જેઠીમધની બીજી જાત છે, તેના ક્ષુપ હોય છે. એ ક્ષુપની ઉંચાઇ સુમારે બે હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં કુવાડીયાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને પાંચ પાંચ આંગળ ઉપર કાતરી હોય છે. થાણા જીલ્લામાં માહુલીના ડુંગર ઉપર એ ઝાડ ઘણાંજ થાય છે. ઉનાળામાં એ ઘણાજ સૂકાઇ જાય છે. પાણીમાં થનારી એક જેઠીમધની જાતિ છે. તેનું સંસ્કૃત ભાષામાં " મધૂલિકા " એવું નામ છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળીયાંને ' જેઠીમધ ' કહે છે. જેઠીમધ મીઠું હોય છે. પરદેશી લોક આ વનસ્પતિનાં મૂળીયાંનો અર્ક કાઢી તેની સળીઓ તૈયાર કરી અહીં મોકલે છે, અને આપણે તે સળીઓ મીઠી હોવાથી પ્રેમથી ખાઇએ છીએ, પરંતુ જેઠીમધ અહી ઘણુંજ પાકતાં છતાં તેના અર્કની સળીઓ કરવામાં હજુ અહીંના લોકનું લક્ષ જતું નથી. એ મોટી શોચનીય વાત છે. **મધુવલ્લી** બે પ્રકારની:—(જમીનમાં અને જળમાં થનારી):—વૃષ્ય, મધુર, રૂચ્ય, બલ્ય, ગુરૂ, શીતળ, ચક્ષુષ્ય, વર્ણકર, સ્વર્ય, સ્નિગ્ધ, કેશોને હિતાવહ, શુક્રલ, રક્તપિત્તનાશક તથા વ્રણશુદ્ધિ કરનારી છે; અને સોજો, વિષ, વાતરક્ત, વ્રણ, ઉલટી, તૃષા, ગ્લાનિ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, પિત્ત, સદ્યોવ્રણ તથા વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. **મધુયષ્ટિ** (જેઠીમધ):–મધુર, કિંચિત્ કડવી, શીતળ, ચક્ષુષ્ય તથા રૂચિકર છે; અને શોષ, પિત્ત, તૃષા તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ મધુવલ્લી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) જેઠીમધનો શીરો તૈયાર કરવાની રીત:**—જેઠીમધનું મૂળીયું ચાર પાંચ વર્ષનું થયા સિવાય અર્ક કાઢવાને યોગ્ય થતું નથી. સુમારે સો પૌંડ વજનના મૂળીયામાંથી ૧૬ પૌંડ અર્ક નીકળે છે. જેઠીમધનાં મૂળ લાવી તેના બે ચાર આંગળ લંબાઇના કકડા કરી ને પાણીમાં નાખી સારી રીતે ધોવા. પછી તે ખાંડણીમાં ઉપર નીચે ખાંડવા. એ લોટ થયેલાં મૂળીયાં એક મોટા વાસણમાં નાખી ૨૪ કલાક સુધી મંદ અગ્નિ ઉપર બાફવાં. પછી તે એકાદ યંત્રના દાબ નીચે મૂકી તેમાંનો સર્વ રસ કાઢી લેવો. એ બાફવાની અને રસ કાઢવાની ક્રિયા તે મૂળીયાં ઉપર બે ચાર વાર કરવી પડે છે. જે રસ નીકળે તે ગાળી પુનઃ ચૂલા ઉપર ચડાવવો અને ઉપર ઉપર હલાવવો. તે રસ ઘટ્ટ થાય ત્યાંસુધી હલાવવાનું ચાલુ રાખવું. પછી કથરોટ ચૂલા ઉપરથી નીચે ઉતારી તેની સળીઓ એક સંચામાં ઘાલી પાડવાથી શીરો તૈયાર થશે. એવી આ સળીઓ બનાવવાની અલ્પ રીત છે. આ સળી ઉધરસ ઉપર દાઢ નીચે રાખવાથી ઉધરસ શમે છે, અને તૃષાનું પણ શમન થાય છે. **(૨) તૃષા (તરસ) શમન થવા માટે:**–જેઠીમધનાં મૂળ દાઢ નીચે રાખી રસ ગળતા જવું, અથવા જેઠીમધનો કાઢો કરી પાવો. **(૩) આગંતુક જખમ થયો હોય તે ઉપર:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) હેડકી ઉપર:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૫) ઉલટી થવા માટે:**— જેઠીમધના કાઢામાં ૩ માસા રાઇનું ચૂર્ણ નાખી પાવો, એટલે ઉલટી થઇ વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ વગેરે રોગો મટે છે. **(૬) વીર્યવૃદ્ધિ અને બળ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં મેળવી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **(૭) મુખમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—રાત્રે સાકર અને કંકોલ દાઢ નીચે રાખવાં અને સવારે જેઠીમધનો કાઢો સાકર અને ઘી નાખી પાવો. **(૮) પિત્તપ્રદર ઉપર:**—જેઠીમધ ૧ તોલો વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં કલ્ક કરી, સાકર ૪ તોલા નાખી તે કલ્ક આપવો. **(૯) બાળકોના ચામડીના રોગ ઉપર:**—ગાયનું માખણ જરા ગરમ કરી પાતળું થાય એટલે તેમાં જેઠીમધનો શીરો ઘસવો અને તેમાંજ થોડો ધોળો કાથો નાખી ખરલ કરવો, અને તે મિશ્રણ શરીર ઉપરની ચાંદીઓએ ચોપડવું. **(૧૦) ઉષ્ણતાના કારણથી છાતીમાં કફ સૂકો થયો હોય તે ઉપર તથા ઉધરસ ઉપર:**—જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં સાકર નાખી પાવો. **(૧૧) ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર:**— જેઠીમધ અને ચીકણામૂળ એનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપર અને વંશલોચન એનું ચૂર્ણ નાખી પાવો.

(૧૨) અપસ્માર ઉપર:—કોળાના ગર્ભમાં જેઠીમધ ઘસી પાવું. **(૧૩) કફરોગ ઉપર:**—જેઠીમધનો કાઢો, મધ અથવા સાકર નાખી પાવો, અથવા ગોમૂત્રમાં જેઠીમધ અને બહેડાં ઘસી ચાટણ કરી આપવું. **(૧૪) ત્રિદોષ ઉપર:**—આદાના અને તુળસીના રસમાં જેઠીમધ ઘસી તેમાં મધ નાખી તે પાવું. **(૧૫) અહિરા ઉપર:**—જેઠીમધ મધમાં ઘસી આંખોમાં અંજન કરવું. **(૧૬) કફદોષથી દૂધ દૂષિત થયું હોય તે ઉપર:**—જેઠીમધ અને સિંધવ નાખી ઘી આપવું અને આશોપાલવનાં ફૂલ વાટી સ્તનને અને બાળકના હોઠોએ લેપ કરવો, એટલે બાળકને સુખથી ઉલટી થાય છે, અને કફકોપ શાંત થાય છે. **(૧૭) લાપોટીયા ઉપર:**—જેઠીમધનો શીરો સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—જેઠીમધનું બારીક ચૂર્ણ કરી દૂધમાં કાલવી પાવું. **(૧૯) હૃદ્રોગ ઉપર:**—જેઠીમધ અને કડુ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨૦) કૉલેરા ઉપર:**—જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તજનિત ઉલટી (ઉલટીમાં લોહી પડતું હોય તે) ઉપર:**—જેઠીમધ અને ધોળું ચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. **(૨૨) સ્વરભંગ ઉપર:**—જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકરમાં નાખી આપવું.

૨૫૬. ઝરસી.—(મ૦ ઝરસ.) ઝરસીનાં ઝાડ હરીયાળી જેવાં ખેતરની જમીનમાં અને ખાડીમાં જ્યાં શરદીની જગા હોય છે તે ઠેકાણે થાય છે. આ ભાજી વૈશાખ જેઠ માસમાં ઘણી થાય છે. તે જમીન ઉપર વેંતભર પથરાયેલી હોય છે. તેના કાંટા અહીં તહીં પથરાયલા હોય છે. ઝરસીનાં પાંદડાં બારીક મેંદી જેવાં હોઇ તે ઘણાં કડવાં હોય છે. આ ભાજી વાયુનાશક છે; માટે લોક બહુ આગ્રહથી ખાય છે. તેમાં ડુંગળી નાખી ખાય છે. બાગાયત જમીનમાં થનાર ઝરસીમાં કડવાપણું કિંચિત્ કમી હોય છે.

૨૫૭. ઝાડશેવાલ.—ઝાડશેવાલનાં ઝાડ વહેળામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે એક હાથ હોય છે. આ ઝાડને કાંદા (ડુંગળી)નાં જેવાં પાંદડાં હોય છે, પણ તે પહોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ બારે માસ મળે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બદ ફુટવા માટે:**—ઝાડશેવાલનાં મૂળીયાં ચંદનની પેઠે પાણીમાં ઘસી તુવેરની દાળ જેવડાં ટપકાં કરવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર વખત ચોપડવાથી ગમે તેવી ગાંઠ હોય તોપણ તે જલદી ફુટે છે. માણસને કોઈ પણ પ્રકારની ગાંઠ થઇ હોય તે ઉપર તથા ઘોડા વગેરેને જે ગાંઠો થાય છે તે ઉપર ચોપડવાથી બે પહોરમાં કિંવા એક દિવસમાં છિદ્ર કરી, દર્દ મટાડવામાં આ ઔષધ અતિ ઉત્તમ છે.

૨૫૮. ઝિંઝરૂટ.—સં૦ બૃહન્નાગબલા, ઝિંઝિરિટા. મ૦ ઝીંઝરટ, ઝીંજુર્ડી. હિં૦ છિરછિટા. ક૦ જોટેરે, વટવટી, કટવાણિ. લા૦ ટુંરેટાએંગ્લેટા.

એ ઝાડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે, અને કાંઇક એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને ગુલાબી રંગનાં બારીક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર પુમવડે વીંટાએલાં ચપટાં ગોળાકૃતિ ફળ આવે છે. તેમાં ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ફળ જુનાં થઇ સુકાવા લાગે એટલે તે પાંખડીઓ જુદી જુદી થાય છે. એ ફળ તુપકડી (જીતાવાણી)ના ફળની પેઠે કપડે ચોંટે છે. એને " લેચી " પણ કહે છે. **ઝિંઝરૂટ:**—તુરી, તીખી, શિતળ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, સ્ત્રીઓનું દૂધ વધારનારી, રક્તાતિસારની નાશક અને તૃપ્તિકર છે. **ઉપયોગ:—(૧) ડુંટી પાસે ગાંઠ થઈ હોય તે ઉપર:**—ઝિંઝરટનાં મૂળ ઘસી ડુંટી ઉપર ટપકાં કરવાં અને મૂળ કંમરે બાંધવાં. **(૨) ઉપદંશ ઉપર:**—ઝિંઝરટની ભાજી મુઠીભર વાટી તેમાં થોડું જીરૂં અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવું, અને ચાંદીઓ ઉપર આ ઝાડની ધૂણી આપવી. **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—ઝિંઝરટનાં બી, કડવું કોળું, જુનો ગોળ અને હોકાનો કીટ્ટ એ સઘળું ખાંડી પાવું. **(૪) બળદની ખાંધ સુજે છે તે ઉપર:**—ઝિંઝરટનાં મૂળની છાલ ચાવી ચોપડવી.

૨૫૯. ઝેરકોચલાનું ઝાડ.—સં૦ વિષમુષ્ટિ કારસ્કાર. મ૦ હિં૦ કુચલા. કો૦ કાજરા. ક૦ કાગરકાનામારા, કાંજીવાર, હેગુક્ષી. તા૦ એટ્ટેમારં કોકોડી. તુ૦ કારેરૂમારા. તૈ૦ મુસીઠી, મુષ્ટીચેટ્ટુ. મલા૦ કન્નીરામ. લા૦ ટ્રિચનોસનક્સ વ્હોમિકા. ઈં૦ વ્હોમિટ્નટ્.

સહ્યાદ્રિ પર્વતના પ્રદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડનાં ફળો, પાંદડાં તથા સર્વ ભાગ વિષયુક્ત છે. એનાં પાંદડાં ઉપર કાંઇ પદાર્થ ખાવાથી વિકાર થાય છે. એના ફળને "જહરકુચલા" પણ કહે છે. આવું આ વિષારી ઝાડ નિરર્થક છે, એવું કોઈ કહેશે; પરંતુ એ ઝાડ માણસને પુષ્કળ ઉપયોગી થાય એવા ગુણ એમાં પરમેશ્વરે મૂકેલા છે.

ઝેરકોચલાનાં ફળ કવંડળના આકારનાં સુંવાળાં ગોળાકાર અને નારંગી રંગનાં હોય છે. એ દેખાવમાં સુંદર લાગે છે, જેથી એનું સંસ્કૃતમાં ' રમ્યફલ ' એવું અર્થયુક્ત નામ છે. ફળની છાલ પાતળી હોય છે, અને ફોડીએ તો અંદર ધોળા-પીળા રંગનો ગરભ દેખાય છે. ગરભની અંદર બેથી પાંચ સુધી બીયાં ગોળ અને બન્ને બાજુ ચપટ એકથી એ ઇંચના વ્યાસનાં હોય છે તેને ઝેરકોચલાં કહે છે. એ અતિશય ઝેરી હોઈ તેમાં કોઇ પ્રકારનો વાસ હોતો નથી. આ ઝાડનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ બીજ અને છાલ છે. આનાં પાંદડાં પણ ઝેરી છે.

ઝેરકોચલાનાં બી સારાં હોય તો અતિશય કડવાં લાગે છે. એ કડવાપણું એમાં એક ક્ષાર ગુણવાળા સ્ટ્રિકનીન નામના સત્વથી છે. સ્ટ્રિકનીન સત્વનો અમલ જ્ઞાનતંતુઓપર અને મજ્જા ઉપર એટલો જલદી થાય છે કે તેનાથી હાથ-પગના સ્નાયુનું સ્તંભન થઈ શરીર ઉપર ધનુર્વાત જેવું પરિણામ આવે છે.

સ્ટ્રિકનિયા નામના ઝેરી સત્વનો પ્રવેશ શરીરમાં રક્તદ્વારા થઇને મસ્તકના તંતુને અને વંશગત મજ્જાતંતુને તીવ્ર ચેતના ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી પ્રથમ સંજ્ઞાશક્તિના સ્નાયુને આંચકા આવી તેનું સ્તંભન થાય છે. ત્યારપછી હૃદયની ગતિનું સ્તંભન થઇ તેનું ચાલવું બંધ થાય છે કે જેથી મૃત્યુ થાય છે.

સ્ટ્રિકનિયા ઓછામાં ઓછું અર્ધો ગ્રેન એટલે ૦ા ચણોઠી ભાર, આપવાથી ૨૦ મિનિટની અંદર મૃત્યુ થવાનાં ઉદાહરણો જાણવામાં આવે છે; પરંતુ ' શેષકે ' નામના એક જર્મન ડૉક્ટરે જર્મનીમાં એક રૂગ્ણાલયમાં ૫ રતી સ્ટ્રિકનિયા પેટમાં ગયા છતાં મનુષ્ય બચ્યાનાં ઉદાહરણ મળી આવ્યાની હકીકત ડૉક્ટર વુડે આપેલી છે. ઉપરની બાબતમાં એવો તર્ક થઇ શકે છે કે તે રોગીએ એવા પ્રકારનાં કેટલાંક ફળો ખાધાં હશે કે જેના યોગથી વિષનું પરિણામ લોહી ઉપર લાગ્યું નહિ હોય. યુરોપિયન પદ્ધતિથી ઉપચાર કરવામાં ઝેરકોચલાંનો મધાર્ક પાંચથી દશ ટીપાં આપવાનો વહીવટ છે.

ઝેરકોચલાંનું વિષ ચઢેલ હોય તો ઘણાંખરાં ધનુર્વાત જેવાં લક્ષણો થાય છે. એનું કાર્ય કોડરજ્જુ ઉપર થાય છે. એ ખાવાથી કેટલીક મિનિટોએ અને ઘણું ઘણું તો એક બે કલાકમાં ઝેર ચડવા લાગે છે. દાંત સજ્જડ પડી જાય છે. હાથ, પગ અને આખું શરીર અક્કડ થઈ જાય છે. ધનુર્વાતના અને ઝેરકોચલાના ઝેરના લક્ષણમાં આ પ્રમાણે ફરક દેખાય છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ અસ્પષ્ટ લક્ષણો દેખાઈ તે હળવે હળવે વધતાં જાય છે; અને ઝેરકોચલામાં તેજ લક્ષણો આરંભમાંજ સ્પષ્ટ દેખાઇ જલદી વધે છે. ધનુર્વાતમાં પ્રથમ જડબું અને દાંત સજ્જડ થઇ પછી શરીરનાં જુદા જુદા સ્નાયુ અક્કડ થાય છે; અને ઝેરકોચલાના ઝેરમાં પ્રથમ શિરા પકડાય છે અને ત્યાર પછી, દાંત સજ્જડ પડવા વગેરે થાય છે. ધનુર્વાતમાં બાહ્યાયામ હળવે હળવે પાછળથી થાય છે અને ઝેરકોચલામાં તે આરંભથીજ થાય છે. ધનુર્વાતમાં શરીરને ખેંચીને તે થોડું કમી થાય છે ત્યારે પણ શરીર અક્કડજ હોય છે; અને ઝેરકોચલામાં રહી રહીને ખેંચે છે અને જ્યારે તાણ (ખેંચ) ન હોય તે વખતે રોગી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ લાગે છે. ધનુર્વાતનો રોગી એક બે અથવા તેથી વધારે દિવસ રહે છે, અને ઝેરકોચલાના વિષથી બે ચાર કલાકમાંજ મરે છે. સાધારણ રીતે ઝેરકોચલાં ખાધા પછી પાંચ મિનિટથી અરધા કલાકની અંદર ઝેરી લક્ષણ દેખાવા લાગે છે. કદી કદી દશ વીશ મિનિટની અંદરજ મૃત્યુ થાય છે. ઘણું ઘણું તો છ કલાક સુધી મનુષ્ય બચી શકે છે. ઝેરકોચલાના બીજની ભૂકી ૧ા માસો અથવા સ્ટ્રિકનિયા અરધા ગહુંભાર જેટલું આપવાથી મનુષ્ય મરે છે. ઝેરકોચલાનાં બી છાલ સહિત ગળવાથી વિષ ન ચઢતાં તે તેવાંજ મલદ્વારથી બહાર નીકળે છે, કારણ કે તે ઉપરની છાલ પચતી નથી.

સ્ટ્રિકનિયા સત્વ બનાવવાની ઇંગ્રેજી રીત બ્રિટિશ ફાર્માકોપિયા અથવા ઔષધીસંગ્રહમાં આપેલી છે. તેમાં ૧ ઔંસ (૨ાા તોલા) તીવ્ર મધાર્ક રેક્ટીફાઇડ સ્પીરીટમાં નાખી તેમાં ચાર ગ્રેન સ્ટ્રિકનિયા પીગળાવી આપવું અને ત્યાર પછી ગાળવાના કાગળથી (બ્લોટીંગ પેપરથી) ગાળી લેવું. આની માત્રા ૩ થી ૧૦ ટીપા છે. શુદ્ધ કરેલાં બીયાંની ભૂકી ૧ થી ૫ ગ્રેન અનુપાન પરત્વે આપવી. ઓછા પ્રમાણથી $\frac{૧}{૧૬}$ (એકનો સોળમો ભાગ) ગ્રેન ઝેરકોચલાનું સત્વ હૃદયને ઉત્તેજક અને સૂક્ષ્મવાહિનીનું સ્તંભન કરનાર છે. ઝેરકોચલાનું ઝેરી સત્વ ફળથી બીયાંમાં ૨ અને છાલમાં ૧ ભાગ જુદા જુદા પ્રમાણમાં રહે છે. ફળના ગરભમાં તે થોડા પ્રમાણમાં રહે છે.

આર્ય વૈદ્યક, આંગ્લ વૈદ્યક અને હોમીયોપેથિક વગેરે વૈદ્યક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઝેરકોચલાં એ એક અમૂલ્ય ઔષધ છે. તાવ, અજીર્ણ, શ્વાસ, રૂધિરસ, વાયુ, ક્ષય અને શિરોરોગ વગેરે અનેક રોગ ઉપર જુદી જુદી યોજના પ્રમાણે તે ગુણકારી છે. ધાતુની નિર્બળતા ઉપર તો આ એક અપૂર્વ ઔષધ છે. ઝેર-કોચલાનાં પાંદડાં, સૂંઠ અને સાબરશીંગ, એનો લેપ તૈયાર કરી ચોપડવાથી સંધિવાત અને પક્ષાઘાત સારા થાય છે, અને ઉંદરનું ઝેર ઉતરે છે. હકીમ લોકો એકલાં ઝેરકોચલાનાં પાંદડાં વાટી પક્ષાઘાત ઉપર લેપ કરે છે. આ કુરશ (પીળી ભમરી ?)ના ઝેર ઉપર ઉતાર છે.

ઝેરકોચલાંની શુદ્ધિ:—આ બીયાં ઘીમાં બળવા નહિ દેતાં તળીને તેના ઉપરની છાલને તથા વચ્ચેથી ચીરી માંહેની જીભ હોય તેને કહાડી નાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે; અથવા બીયાં ગોમૂત્રમાં શીજવી છાલ અને જીભ કહાડી નાખવી, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે.*

ઝેરકોચલાંનું ઝાડ: —મદકર, તુરૂં, ગ્રાહક, તીખું, કડવું, લઘુ તથા ગરમ છે; અને કોઢ, રક્તવિ-કાર, કંડૂ, કફ, વાતરોગ, વ્રણ, અર્શ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **એનાં લીલાં ફળ:**—ગ્રાહક, તુરાં, વાતકર, લઘુ અને શીતળ છે. **પાકેલાં ફળ:**—વિષ, ગુરૂ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફ, વાયુ, પ્રમેહ, પિત્ત તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોને કંઈ વિષબાધા થઈ હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી અગર મૂળીઆં ઘસી ચોપડવાં, એટલે વિકાર દૂર થાય છે. **(૨) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બીયાં ઘીમાં શેકી, તે રોજ વૃદ્ધિએ સેવન કરવાં, અથવા ઝેરકોચલાનાં બી ૧ વાલ નિત્ય ખાવાં. **(૩) શરીરમાં વાળો મર્યો હોય તે ઉપર:**—ઝેરકોચલાંનાં બી ઘસી ચોપડવાં. **(૪) ઉઠાણું ઉપર:**—ઝેરકોચલાનાં બી અને સમુદ્રફળ ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **(૫) શોફોદર ઉપર:**—ઝેર-કોચલાંના ઝાડ ઉપરની શીંગોનો કાપ કાઢી વાસણમાં ઘાલી કાઢો કરી આપવો. **(૬) કોળ, ઉંદર વગેરે કમી થવા માટે:**—ઝેરકોચલાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી તે લોટમાં મસળવું અને તે લોટ ઉંદર ખાય તેવી જગાએ મૂકવો. આ લોટ ઘણો વિષારી છે. **(૭) ટાઢીયો તાવ, સુવારોગ, અજીર્ણ, શૂળ અને મંદાગ્નિ ઉપર:**—ઝેરકોચલાંનાં બી ભાંગી જવા ન દેતાં ઘીમાં તળી કાઢવાં, એટલે તે શુદ્ધ થાય છે. શુદ્ધ કર્યા પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧–૨ ગુંજા મધમાં આપવું. **(૮) વાળા ઉપર:**—ઝેર-કોચલાનાં બી, અથવા ઝેરકોચલાનાં બી અને સોમલ પાણીમાં ઘસી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૯) શીત-જ્વર, આમ, શૂળ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—શુદ્ધ ઝેરકોચલાં ત્રણ ભાગ અને લવંગ એક ભાગ, આદાના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે મધમાં આપવી. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**—ઝેર-કોચલાનાં બિયાંનું પાતાળયંત્રે તેલ કહાડી તે પાનમાં ચોપડી આપવું.

૨૬૦. ટાંકો.—સં૦ ચક્રવર્તિની, વાસ્તુક. મ૦ ચાકવત. હિં૦ બથુવા. બં૦ વેતુયા, રા૦ ચિલવો. ક૦ ચક્રવર્ત, ચકકોતપલ્ય. ફા૦ મુસેલેસા. અ૦ રોકબતુલઅજામેલ. ઈં૦ વ્હાઈટગુજફૂટ. લા૦ કેનોપોડિયમ્‌ઍાલબમ્.

* ઝેરકોચલાં ગોમૂત્રમાં ૭ દિવસ પલાળી રાખવાં. દરરોજ ગોમૂત્ર સાંજ–સવાર બદલવું. જ્યારે તે નરમ થાય ત્યારે તેની છાલ કહાડી નાખવાથી ઝેરકોચલાં શુદ્ધ થાય છે. આ કહાડી નાખેલી ઝેરકોચલાની છાલ વાટી વકરેલા ખીલ વગેરે ઉપર ચોપડવાથી તે રામબાણ આરામ કરે છે. ઝામરાને અટકાવે છે. (૨) શોધી શુદ્ધ કરેલાં છાલ વગરનાં ઝેરકોચલાં સોળગણા દૂધમાં ઉકાળી માવો કરવો, તેમાંથી ઝેરકોચલાં કાઢી લેવાં અને રહેલ દૂધનો માવો ઝેરી છે માટે તેને જમીનની અંદર દાટી દેવો. જો અફીણનું વ્યસન છોડાવવું હોય તો અફીણને બદલે આ માવો અફીણના વજનથી બમણો આપી થોડે થોડે કમી કરી નાખવો, તેથી એ વ્યસન છુટે છે. (૩) ઉપર પ્રમાણે દૂધમાં બાફેલ ઝેરકોચલાંની જીભ કહાડી નાખી ઝીણા કકડા કરી નાખી ગાયના ઘીમાં તળી ખાંડી રાખવા. એ ઉલટી, વાયુ, આફરો, શૂળ અને શરદીનો નાશ કરે છે. એની માત્રા ૧ રતીથી ૪ રતી સુધી ગણાય છે. (૪) ઝેરકોચલાં શેર ૦၊, છાણ અને પાણીના રગડામાં માસ ૩ સુધી પલાળી રાખવાં. છાણ સુકાવા ન દેતાં પાણી દરરોજ જોઈતું જોઈતું નાખતા રહેવું. આમ કરતાં પાકી નરમ ચીંસ જેવાં તે થઈ જાય એટલે તેની છાલ અને જીભ કહાડી નાખવાં. આ શુદ્ધ થએલ ઝેરકોચલાં સાથે સોપારી તોલો ૧, મરી તોલો ০।।। તથા આમલીના શુદ્ધ કરેલ કચૂકા નંગ ૮ નાખી વાટી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ ઘીમાં, મધમાં કે પાણીમાં વાટીને કરવી. એથી પણ અફીણનું વ્યસન છોડાવી શકાય છે. આ પ્રયોગો ખાત્રી લાયક છે.

આ શાક ઘણે ઠેકાણે થાય છે. આ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચાં વધે છે, એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. તે કોમળ હોય છે. ટાંકાની ભાજી પૌષ્ટિક છે. એ ભાજીમાં ચણાની દાળ અગર કાંઇક ધાન્ય નાખવાથી તે ઘણી સારી લાગે છે. ટાંકામાં આ એક ગુણ છે કે જે દાણા બાફવા કઠિન હોય છે, તેમાં કેટલાંક ટાંકાનાં પાંદડાં નાખવાથી તે જલદી બફાય છે. **ટાંકો:**—મધુર, શીત, ખારો, રૂચિકર, સારક તથા પાચક છે; અને મળમૂત્રને શુદ્ધ કરનાર, અગ્નિદીપક, લઘુ, શુક્રપ્રદ, બલકર, હૃદ્ય તથા જ્વરનાશક છે; તેમજ ત્રિદોષ, અર્શ, કૃમિ, પ્લીહા, રક્તવિકાર, કોઢ, પિત્ત, તથા ઉદાવર્તવાયુનો નાશ કરે છે.* **ઉપયોગ:**—**(૧) શીતળા આવવા ઉપર:**—પ્રથમ ઉલટી થવા માટે ટાંકાનો રસ મધમાં આપવો. **(૨) દેવતાથી બળેલના દાહ ઉપર:**—ટાંકાનો રસ ચોપડવાથી દાહ શાંત થાય છે.

૨૬૧. ટીંબરૂ:—સં૦ તિંદુકી. મ૦ ટેંભુરણી. હિં૦ તેંદુ. ક૦ તુંમરી, જગળમર. ફા૦ અબનુસ. ઇં૦ એબની. લા૦ ડાયોસ્પાઇરોસ્, એંબ્રીઓપ્ટેરિસ્.

ટીંબરૂનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે, અને તે લોકો ખાય છે. એનાં પાંદડાંની તંબાકુની બીડીઓ કરે છે. એ બીડીઓ પીવાથી કાળજું ખવાઈ જાય છે, હૃદયમાં પીળો ડાઘ પડે છે, કંઠશોષ થાય છે, અને કફ વધે છે. એવું છતાં પણ હાલમાં એ વ્યસનનો ફેલાવો વધતોજ જાય છે. એ વ્યસન સાધારણ જણાય છે, પરંતુ એથી ઘણુંજ નુકસાન થાય છે. દ્રવ્ય નાશ થાય છે, શક્તિ જતી રહે છે, તથા આંખોનું તેજ મંદ થાય છે. આવી હાનિ થતી હોવાથી આવા દુષ્ટ અને હલકા વ્યસનથી લોકોએ દૂર રહેવું એ બહુજ સારૂં છે.+ **ટીંબરૂ:**—તુરી, કડવી, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—તુરાં, લેખન, ગ્રાહક, શીત, સ્વાદુ, રૂક્ષ, લઘુ, મલસ્તંભક, અરૂચિકારક, વાતકારક તથા કડવાં છે. **પાકાં ફળ:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, દુર્જર તથા કફકર છે; અને મેહ, પિત્ત, રક્તરોગ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ટીંબરૂની છાલ** પિત્તરોગનાશક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) જૂ મરવા માટે:**—ટીંબરૂની છાલને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) દમ ઉપર:**—ટીંબરૂના ફળની છાલ સૂકવી પા તોલો ચલમમાં નાખી પીવી.

૨૬૨. ડમરો:—સં૦ દમનક. મ૦ દવણા. હિં૦ દવના, દૌના. ક૦ દવના. તૈ૦ સાવિત્ર ચટ્ટુ. ફા૦ વરંજસીફ, સફ્સંતીન. અ૦ ફુશસૂરમી. ઇં૦ વર્મવુડ. લા૦ આર્ટિમિશિયા ઇન્ડીકા.

ડમરાનાં ઝાડ વેંત દોઢવેંત ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાંઇક ગાજરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, પરંતુ

* ટાંકાની એક ચીલ નામની બીજી જાત છે, તેને રાતો ટાંકો કહે છે. વળી કણઝરાને પણ જંગલી ટાંકો કહે છે.

\+ ટીંબરૂના ફળનો તાજો રસ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઘા ઉપર ચોપડે છે, અને ગરીબ માણસો તેનાં ફળ ખાય છે. એનાં બીજને રાખી મૂકે છે. ઝાડાની બીમારીમાં એનો ગ્રાહી ગુણ હોવાથી દેશી લોકો વાપરે છે. **ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં:**—ટીંબરૂને બહુજ ગ્રાહી કહેલ છે. એનું સત્વ બનાવવાને માટે ફળને કચરી દાબીને તેનો રસ કહાડી તેને ઉકાળીને ઘાટો કરી લે છે. આ સત્વ રતાશ પડતા ભૂરા રંગનું હોય છે, અને પાણીમાં ઘણું જલદી પીગળી જાય છે. ઝાડામાં અને ઘણા દિવસના શૂળમાં તે ઘણું ઉપયોગી છે. જો પડી જવાથી નસ રહી ગઈ હોય અથવા ચામડી છોલાઇ હોય તો આ ફળનો લેપ કરવાથી સોજો ચડતો નથી. ઉપર કહેલું સત્વ દશ આનીભાર લઇ તેને સવાશેર પાણીમાં પીગળાવી એ પાણીની પીચકારી મારવાથી સ્ત્રીઓની જનનેંદ્રિયમાંથી નિકળનાર સફેદ પ્રવાહ (ધોળો પ્રમેહ) બંધ થાય છે. આ સત્વ બનાવતી વખતે પોલાદ અથવા લોઢાનાં વાસણ કામમાં નહિ લેવાં, કેમકે તેથી રસ કાળો થઇ જાય છે. ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલ સત્વનો રંગ લાખના જેવો હોય છે. એના બીજમાંથી ઔષધમાં લેવા લાયક તેલ નીકળે છે. કુમળાં પાંદડાંનું કેટલાક દેશમાં શાક કરે છે. છાલને ઝીણી વાટી ઘા અને નાસૂર ઉપર ચોપડે છે. **ચરકમાં:**—કાચાં ફળને વાત અને પિત્તને બેસારનાર કહેલ છે. **સુશ્રુતમાં:**—**રક્તપિત્તનાશક, દાહનાશક, યોનિદોષનાશક, વ્રણ અને સંગ્રાહી કહેલ છે. ફળમાંના રસમાંથી કહાડેલ સત્વ જૂની સંગ્રહણી ઉપર ઉત્તમ અસર કરે છે.**

ડમરાનાં પાંદડાં કાંઇક સાંકડાં હોય છે. ડમરાના છોડનો વાસ ઘણો તીવ્ર આવે છે. દૂરથી વાસ સારો લાગે છે. એને તોરા આવે છે. તેનો પણ ઝાડ જેવો વાસ આવે છે. ડમરાનો સુગંધી પદાર્થોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. ડમરાનાં ઝાડ ઘરની આસપાસ વાવવાથી ઘરમાં સાપ આવતો નથી. ×**ડમરો:**—તીખો, શીતળ, કડવો, તુરો, વૃષ્ય, હૃદ્ય તથા સુગંધિ છે; અને કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ (ખરજ), દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વિષ, ક્લેદ, અર્શ, ભૂતબાધા, સંગ્રહણી તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—ડમરાનાં મૂળ અને તેનાં પાંદડાં ખાવાં; અથવા રસ કહાડી તે પાવો. ઢોરોને પણ તે આપવાથી ગુણ આવે છે. **(૨) ગરમી ઉપર:**—ડમરા-મરવાનો રસ કહાડી તે રસ પાવો.

૨૬૩. ડાભ (ડાભડો):—સં૦ કુશ, દર્ભ. હિં૦ દાભ, દોભવડી. ક૦ વિલિયણુદ્દકુશિ, ઉબ્બાકુશી. તૈં૦ કુશદુર્વાલુ, દૂર્ભ. તુ૦ દર્ભપંતિ. મલા૦ અત્તુદર્ભ. લા૦ એંડ્રોપોગન નારડે ઇડિસ્.

ડાભ એ એક મોળની જાતિનું ઘાસ છે. એને વેંતભર લંબાઇના તોરા આવે છે. એ તોરા મોળના તોરા કરતાં મોટા હોય છે, એને દક્ષિણમાં કેટલાક લોક "ગણુ" કહે છે. એ બે અઢી હાથ ઉંચો વધે છે. એ બ્રહ્મકર્મમાં ઉપયોગી હોવાથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ડાભનાં ભોથાં નદીને કિનારે કિંવા વહેળાને કિનારે થાય છે. **ડાભ:**—શીતળ, રૂચિકર, મધુર, તુરો, સ્નિગ્ધ, કફકર, શુક્રશુદ્ધિકારક તથા રજઃશોધક છે; અને કફ, રક્ત, રક્તપિત્ત, પિત્ત, દમ, તૃષા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, બસ્તિશૂળ, કમળો, પ્રદર, રક્તદોષ, વિસર્પ, ફિલટી, મૂર્છા તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળીઆં:**—શીતળ, રૂચિકર તથા મધુર છે; અને લોહી, તાવ, તૃષા, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે પાણીમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. **(૨) મૂત્રશુદ્ધિ ઉપર:**—ડાભનાં મૂળ પાણીમાં ઉકાળી પાવાં, તેથી મૂત્ર બંધ થયું હોય તો પણ છુટે છે. **(૩) વાતજ્વર ઉપર:**—ડાભનાં મૂળ, ચીકણીનાં મૂળ, અને ગોખરૂનો કાઢો સાકર તથા મધ નાખી પાવો.

૨૬૪. ડામર:—ડામરનાં ઝાડ મલબારનાં વનોમાં થાય છે. એ મોટાં થાય છે. એમાંથી જે રસ નીકળે છે તેને ડામર કહે છે.* રસ કાઢવાની રીત એવી છે કે એ ઝાડની મોટી મોટી ડાળીઓ તોડી તેના નાના નાના ટુકડા કરે છે. તેને ભઠ્ઠીમાં ઘાલ્યા પછી તેમાં જે રસ હોય છે તે ઉપર આવે છે, તે કાઢી લે છે; પછી તે ઘટ્ટ થાય છે. ડામર તારનાં દોરડાંને અને લક્કડ કામને ચોપડવાથી તેને મજબુતી આવે છે.

૨૬૫. ડાંગર (ભાત):—સં૦ હિં૦ શાલિ. મ૦ સાળ. ક૦ ભત્ત. ઇં૦ પેડી.

જગતમાં આ ધાન્યનો સર્વ વસ્તીમાં થોડો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરી ઉષ્ણ દેશમાં થાય છે. આ દેશમાં એ ધાન્ય સર્વત્ર થાય છે. બંગાળામાં ઉચ્ચ પ્રતિના ઘણા ઝીણા ચોખા પાકે છે. ઇંગ્લાંડમાં અને યુરોપમાં બંગાળાથી સેંકડો ખાંડી ચોખા જાય છે. એ છોડ ઢીંચણથી તે માથોડું ઉંચો વધે છે. એને સર્વ પાંદડાંજ હોય છે. એ પાંદડાં પાકે એટલે તેને 'પરાળ' કહે છે. એ પાંદડાંમાંથી ગોળ પોલી એક સળી નીકળે છે; તે સળીના છેવટે ડાંગરની ઉંબી બાઝે છે. એમાં ડાંગર થાય છે. એમાં જે દાણા હોય છે તેને 'ચોખા' કહે છે. ડાંગરમાં જેટલી જાત છે તેટલી કોઇ પણ ધાન્યમાં નથી. આપણા દેશમાં ડાંગરની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી, તેથી કરી અહીં એની ઘણી જાત પણ થતી નથી. જે ડાંગર ત્રણથી ચાર સાડાચાર મહિનામાં પાકે છે, તેને મરાઠીમાં 'હળવી' કહે છે; અને જે પાંચથી છ મહિના સુધીમાં પાકે છે, તેને 'ગરવી' કહે છે. ગરવી ડાંગર પહેલા નંબરની જમીનમાં થાય છે. કમોદ, બંગાળી કમોદ, પંચસાળ, આંબામોર, રાયભોગ, જીરાસાળ, કાળીસાળ, રાતીસાળ, ખેરસાળ, ચીમેણસાળ, વાંકસાળ, કોથંબરી, રાજાવળ તથા ઇલાયચી ઇત્યાદિ જાતિની ડાંગર ઉત્તમ થાય છે. ચોખા એ શીતળ અને શક્રત્નુત્પાદક અન્ન છે. ઘણા લોકોનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાજ છે. ડાંગરના જુદા જુદા પુષ્કળ પ્રકાર છે. તેના

× મિ૦ પદેજીના નિઘંટમાં આ સિવાય એક **વનડમરા**ના નામ આપ્યાં છે, તેને ક૦ કાડદવના અને લા૦ માં આર્ટિમિશિયા સિવર્સિયાના તરીકે ઓળખાવેલ છે.

* અમે એક જગ્યાએ વાંચ્યું છે કે,—"પેટ્રોલ્યમ નામના કૂવાના કાળા ઝરણમાં ગંધક મેળવી તેનો અર્ક ખેંચે છે તેને કેરોસીન (ઘાસલેટ) તેલ કહે છે. આ પેટ્રોલ્યમ થોડા દિવસ હવામાં રહેવાથી ઘટ્ટ થઇ જાય છે તેને ડામર કહે છે." ત્યારે આ બન્ને ડામરમાં ખરો કયો હશે?

ચોખા કરી બાફી ભાત કરે છે. ભાતનું ઓસામણ ઘણું ઠંડું અને પૌષ્ટિક છે. ચોખાનો લોટ કરી તેની દશમીઓ, ભાખરીઓ, પુરીઓ તથા રોટલા વગેરે પદાર્થો કરે છે. ચોખાની ખીર સારી થાય છે. ચોખાનું ઉત્તમ પકવાન્ન કેસરી ભાત થાય છે. ચોખાના લાડુ વગેરે બીજાં પકવાન્નો પણ થાય છે. ચોખાની કણકીને પાણી કે છાશમાં રાંધી ઘેંસ કરે છે. નાનાં બાળક, રોગી તથા અશક્ત માણસોને એ ઘેંસ બહુ ઉપયોગી છે. ચોખામાં તુવેરની કે મગની દાળ નાખી તેની ખીચડી કરે છે. એ સાદા ભાત કરતાં પૌષ્ટિક છે. ચોખાના પુંવા કરે છે, તેમજ મુરમરા પણ બનાવે છે. પરાળ ઢોરને ખાવાના કામમાં આવે છે. ડાંગરના તુસનો પણ ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રાયભોગ ડાંગર:**—ધોળી, કાળી અને રાતી, એવા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. તે સ્નિગ્ધ, મધુર, અગ્નિદીપક, બલકર, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, પથ્યકારક, ત્રિદોષનાશક તથા લઘુ છે. એ એક કરતાં એક ગુણથી અધિક છે. **રાતી ડાંગર:**—લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, પથ્યકારક, રૂચિકારક, બલકર, વર્ણકર, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, મૂત્રલ, શુક્રલ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા પુષ્ટિકારક છે; અને ત્રિદોષ, રક્તરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, વાયુ, વિષ, પિત્ત, શ્વાસ, કાસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **ધોળા સાઠી ચોખા:**—રૂચિકર, શીતલ, બલકર, પથ્ય, વીર્યવર્ધક, ગ્રાહક, દીપન તથા મીઠા છે; અને તાવ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. કાળા સાઠી ચોખા ગુણમાં અધિક છે. **દેવડાંગર:**—એ કૃષ્ણ, પાટલ, શાલીમુખ, કુક્કુટાંડ અને જંતુભેદ, એવા પાંચ પ્રકારની છે. તે પાકકાળે મધુર, શીતલ, મલસ્તંભક તથા અભિષ્યંદકારક છે. એમાં કાળી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ચોમાસામાં પગે આસાર થાય છે તે ઉપર:**—ડાંગરનું પરાળ બાળી પગે કાળો રંગ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી દેવી. **(૨) અષ્ટગુણમંડ જ્વર ઉપર:**—કિંચિત્ શેકેલા ચોખા અને મગ એ સમાન લઇ તેમાં ચૌદગણું પાણી નાખી બાફવા. બફાતી વખતે તેમાં હિંગ, સિંધવ, ધાણા, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર નાખી પછી તેમાંની વરાળ બહુ નીકળવા ન દેતાં તે ઘેંસ ખાવી. આ મંડ જ્વરનાશક તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને તે લોહીને તથા ભૂખને વધારનાર, બલકર અને બસ્તિશોધક છે. **(૩) શરદગરમી ઉપર:**—બારીક ચોખા સાંજે બાફી તેનું ઓસામણ કોરા માટલામાં ઘાલી મોં બાંધી રાત્રે ઝાકળમાં મૂકી સવારે તેમાં સાકર નાખીને ૧૭ દિવસ આપવું. **(૪) મૂત્રરેચન માટે:**—ધોળા ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર અને સુરોખાર નાખીને પાવું. **(૫) ભાંગ ઉપર ઉતાર:**—ચોખાનું ધોવરામણ પાવું. **(૬) શોષરોગ ઉપર:**—ડાંગરની ધાણીનો કાઢો કરી પાવો. **(૭) તૃષારોગ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું. **(૮) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ડાંગરનાં છોતરાં (પરાળ) બાળી તેની રાખ ઘીમાં કાલવી ચોપડવી. **(૯) ભસ્મક રોગ ઉપર:**—ચોખા, ધોળું કમળ અથવા કમળાક્ષ બકરીના અથવા ભેંસના દૂધમાં બાફી ઘી નાખી ખાવું. **(૧૦) આદાશીશી ઉપર:**—સૂર્યોદય પહેલાં સુમારે એ મુઠી ચોખાની ધાણી મધ સાથે ખાવી અને સૂઇ રહેવું. **(૧૧) મધુરા ઉપર:**—એક શેર પાણીમાં એક તોલો ચોખાની ધાણીનો લોટ નાખી તેમાં સોનાની અંગુઠી અથવા મહોર નાખી અને અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. **(૧૨) દાહ શમન થવા માટે:**—ચોખાની ધાણી અને ખડીસાકર એકત્ર કરીને કાઢો કરી રાખવો અને વારંવાર આપવો.

૨૬૬. ડીકામાલી:—સં૦ હિંગુકળા. મ૦ ડિકેમાલી. હિં૦ ડિકામાલી, કલ:, પતિહિંગ. બં૦ હિંગુવિશેષ. ક૦ કલહન્તિ. તૈ૦ ચિભહિંગ્વા, કારૂઇંગવા. ઇં૦ ડિકેમાલિગમ્, ગમ્મીગાર્ડિનિયા. લા૦ ગાર્ડિનિયાલ્યુસિડા, ગાર્ધિન્યાગમ્મિફેરા. અ૦ કનખાભ.

ડીકામાલીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. કોકણમાં અને બીજે ઘણેક ઠેકાણે એ ઝાડ થાય છે. એનાં પાંદડાં જામફળીનાં પાંદડાં જેવાં અને આકારે પણ તેવાંજ હોય છે. એને ઘીલોડાં જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળ અથાણામાં નાખે છે. એ ઝાડની ડુંખોમાંથી શિયાળામાં લીલા અને પીળા રંગનો રસ નીકળે છે. તેને "ડીકામાલી" કહે છે. જંગલી લોક એ દૂધની થેપલી કરી વેચે છે. એ રસમાં ડુંખોનો પણ ભેગ કરે છે. **ડીકામાલી:**—તીખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, મલબંધ, મનનો મોહ તથા આમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) પેટપીડ ઉપર:**—એક લીંબુ ચીરી તેની એક ચીર ઉપર ડીકામાલી ભરી બીજી ચીરનો રસ તે ઉપર પાડી ડીકામાલી નાખેલી ફાડ અંગારા ઉપર મૂકી ખદખદાવવી, પછી કાઢી ચૂસી લેવી. **(૨) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—ડીકામાલીનું

ચૂર્ણ સાકરમાં નાખી આપવું. **(૩) મરકી, થાક અને તાવ ઉપર:**—ડીકામાલીનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. **(૪) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડ્યા હોય તો:**—ચાંદીમાં ડીકામાલી ભરવી. **(૫) ભાર ઉપર:**—ડીકામાલી અને કાળો બોળ (એળીયો) પાવાં. **(૬) બાળકનાં સસણી ઉપર:**—ડીકામાલી, રેવંચી અને કાળો બોળ (એળીયો) ગરમ પાણીમાં વાટી પેટ ઉપર ડુંટીની જગ્યા બાદ કરી બીજે સર્વે ઠેકાણે લેપ કરવો.×

૨૯૭. ડુકરકંદ:—(સં૦ વારાહી.) ડુકરકંદના વેલા હોય છે. એ જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એની ઉત્પત્તિ ઘણું કરીને સર્વ મોટા મોટા પર્વત ઉપર પોતાની મેળે થાય છે. પાણીયાળ દેશમાં પણ એ થાય છે. એના કંદ માટે બાગમાં પણ લોકો એ વેલ વાવે છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ તેનું દીંટડું લાંબુ હોય છે. પાંદડાં વેલીની કાતરીને સામસામાં આવે છે; અને તેના ઉપર જાળી પ્રમાણે રેષાઓ હોય છે. આ વેલીને ફુલના ઘોસ આવે છે. એના ઉપયોગી ભાગ કંદ છે. એ વેલાના કાંદાનો આકાર કાંઇક વૃષણ જેવો અથવા ડુકર (સૂવર)ના જેવો હોય છે, અને સૂવરના અંગ ઉપર જેવા વાળ હોય છે, તેવા એના ઉપર પણ કઠોર વાળ હોય છે. એ ઉપરથીજ એનું ડુકરકંદ એ નામ પડેલું છે. એ કંદ હાથ હાથ ઉંડો જમીનમાંથી મળે છે. આ કંદ હરશ ઉપર સારો ગુણકારી છે. એમાં રસાયન ગુણ હોવાથી આર્યવૈદકમાં આ કંદ ઘણો મહત્વનો માનેલો છે. લોકોનાં અજ્ઞાન અને અનાસ્થાથી આ દુર્લભ જેવોજ થયો છે. ઘણાક માણસો ડુકરકંદ કહીને કડવા કારિંદા વાપરે છે. ડુકરકંદ એ મોટું તીવ્ર ગુણવાળું ઔષધ છે. **ડુકરકંદ:**—તીખો, કડવો, બલકર, પિત્તલ, રસાયન, શુક્રલ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, મધુર, ઉષ્ણ, વર્ણકર, સ્વર્ય તથા આયુષ્યવર્ધક છે; અને કોઢ, મેહ, ત્રિદોષ, કફ, વાત, કૃમિ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કાંડરાના વિષ ઉપર:**—ડુકરકંદ એ તોલા પાણીમાં ઘસી પાવો. આ ઔષધ બહુ તીવ્ર છે. કાંડરાનું વિષ ન હોય તો તે સહન થતું નથી, અને ગળું બળી જાય છે. આ ઔષધ ઉપર ઉતાર-ઘી પાવું. **(૨) એકાંતરીયા તાવ ઉપર:**—ડુકરકંદની છાલ અથવા મૂળ. પચરંગી સુતરે હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવું.

૨૯૮. ડુંગળી (કાંદા):—સં૦ પલાડુ. મ૦ કાંદા. હિં૦ ફા૦ પ્યાજ. બં૦ પેયાજ. ક૦ ઉળ્ળોગડ્ડે. તૈ૦ નિરુળી. મલા૦ ઇરૂળી. અ૦ બસળ. ઇં૦ ઓનિયન. લા૦ એલીયમસેપા.

ડુંગળી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનો રોપો હાથ સવાહાથ ઉંચો વધે છે. તે સીધો અને તેનાં પાંદડાં બારીક નળી જેવાં હોય છે. કાંદાને જે બી આવે છે તે કાળાં હોઇ બંદુકના દારૂ પ્રમાણે હોય છે. કાંદાના મધ્યમાં જે રેસો નીકળે છે તેને ‘ નળો ’ કહે છે. એ કુમળો હોય ત્યારે તેનું શાક કરે છે. કાંદામાં બે જાત છે: **ધોળો અને રાતો.** ધોળો કાંદો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગી છે. કાંદામાં અતિ પૌષ્ટિકપણું છે, એટલા માટે એક કહેવત છે કે “ કાંદો એ મર્દનો બાંધો. ” સર્વ પ્રકારના શાકમાં ડુંગળી નાખી હોય તો તેમાં સ્વાદ આવે છે. **ધોળી ડુંગળી:**—બલકર, તીખટ, વૃષ્ય, ગુરૂ, મધુર, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, કફકર, ધાતુવર્ધક, નિદ્રાપ્રદ તથા દીપક છે; અને ક્ષય, હૃદ્રોગ, ઉલટી, અરૂચિ, રક્તપિત્ત, વાત, પિત્ત, કફાર્શ, વાતાર્શ, પરસેવો, સોજો તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લીલી ડુંગળી:**—(હરિતપલાંડુ) એના ગુણ ધોળા કાંદા પ્રમાણેજ છે. **રાતી ડુંગળી:—(રાતો કાંદો)** શીતળ, સ્નિગ્ધ, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, તીખી, મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તકર, વૃષ્ય અને બલકારક છે; તથા કફ, વાયુ, સોજો, અર્શ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાંદાનાં બીજ:**—વૃષ્ય છે, અને દાંતમાંના કૃમિ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) બાળકોની આંકડી ઉપર:**—ધોળો કાંદો ભાગી સુંઘવા આપવો. **(૨) ઉન્માદ**

× બાળકને અતિસાર ઉપર પાણીમાં ડીકામાલી ઘસી પાવી. ભાદરવાથી કારતક સુધીના તાવવાળાને અડધા લીંબુ ઉપર ડીકામાલી, સિંધવ અને મરી વાટીને તે ભભરાવી દેવતા ઉપર ખૂબ શેકી ચુસાડવાથી ૩ અથવા ૭ દિવસમાં તાવ જાય છે. આ ગુરૂદત્ત અને અનુભૂત છે.

ડીકામાલીનાં મોટાં ઝાડ થાય છે, ફૂલ ધોળાં હોય છે, અને પાંદડાં બટમોગરા જેવાં થાય છે. એનાં સંસ્કૃતમાં નાડિહિંગુ, રામઠી આદિ નામો છે. પદેજીએ આપેલ હિંગુફળા નામ મારી પાસેના નિઘંટોમાં મળ્યું નથી.

રોગ ઉપર:—ધોળી ડુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૩) **ગરમીએ કપાળ દુખે તે ઉપર:**—ડુંગળી ભાગી સુંઘવી, અને કપાળ ઉપર ચંદનમાં કપૂર ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ડુંગળીના રસનું નસ્ય આપવું. (૫) **મહામારી (કાૅલેરા) ઉપર:**—બે બે ઘડીએ કાંદાનો રસ પાતા જવું. (૬) **કાૅલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—રાત્રે ભોજન કર્યા પછી ડુંગળીના રસમાં ચણા જેટલી હિંગ ઘસી તેમાં વરીઆળી ૧ માસો અને ધાણા ૧ માસો નાખી તે પાવો. (૭) **બાળકોને મોડશી (મરકી અથવા અપચો) અને કૃમિ થયા હોય તે ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૮) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—ડુંગળીના બે કડકા કરી ચોળવા. (૯) **ગરમીની લુખ ન લાગવા માટે:**—એક ડુંગળીને પાસે રાખવી, એટલે લુખ લાગતી નથી. (૧૦) **તંબાકુ ચઢી હોય તો:**—ડુંગળીનો રસ પાવો. (૧૧) **ગરમી ઉપર:**—બાફેલી ડુંગળી, જીરૂં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી તેમાં ગાયનું ઘી બે તોલા નાખી આપવું. (૧૨) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો:**—ધોળો કાંદો બારીક ચીરી, સુમારે નવટાંક અધમર્યા મીઠા દહીંમાં મેળવવો અને તેમાં ખાંડ નાખી આપવો. (૧૩) **વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ મધ સાથે આપવો.* (૧૪) **ભમરીના દંશ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ ચોપડવો. (૧૫) **બાળક જલદી વધવા માટે:**—ડુંગળી અને ગોળ હમ્મેશાં ખાવાથી બાળક જલદી ઉંચું વધે છે. (૧૬) **આમરક્તને માટે:**—ડુંગળી બારીક ચીરી ચાર પાંચ વખત ધોઇ નાખવી અને તે ગઠાદાર દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૧૭) **અતિસાર ઉપર:**—ડુંગળીના રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૧૮) **ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) માટે:**—ડુંગળી કાપી, ધોઇ દહી સાથે ખાવી અને તેનોજ કાપ અથવા ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ઘી નાખી ગોળો કરી ડુંટી ઉપર બાંધવો. એકલી ડુંગળી ખાધાથી પણ ગરમી અટકે છે. (૧૯) **આંખે દૃધ લાગ્યું હોય તો:**—ડુંગળીના રસમાં ખડીસાકર ઘસી રાત્રે આંખમાં ઘાલવી તથા રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી આંખો ઉપર ચોપડવી. (૨૦) **પુરુષત્વ ગયું હોય તો:**—ધોળી ડુંગળીનો રસ, મધ, આદુનો રસ અને ઘી, એ એકત્ર કરી પ્રાતઃકાળે ૨૧ દિવસ આપવું, જેથી પુરુષત્વ આવશે. (૨૧) **જખમે દુઃખ થતું હોય તો:**—ડુંગળી કાપી ઘીમાં તળી ગરમ ગરમ જખમ ઉપર બાંધવી. (૨૨) **વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે તથા ઉરક્ષત ક્ષય ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ છ માસા, ઘી ત્રણ માસા અને મધ ત્રણ માસા, એકત્ર કરી દરરોજ સવાર સાંજ બંને વખત લેવું, અને રાત્રે અર્ધો શેર ગરમ કરેલું દૂધ સાકર નાખી પીવું. એ પ્રમાણે મહિનો બે મહિના આપવું. (૨૩) **અપસ્માર ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે પીવો. (૨૪) **કમળા રોગ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી, ગોળ અને તેમાં થોડી હળદર નાખી સવારે અથવા સાંજે ઉંઘવા સમયે ખાવી. (૨૫) **સળેકમ ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી કાપી નાકનાં બન્ને છિદ્રથી સુંઘવી. (૨૬) **બાળકોને ગળું પડવાનો આજાર થાય છે તે ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી બાફી બારીક વાટી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી વડી કરી તાળવાપર મૂકી ઉપર એરંડાનાં કુમળાં પાંદડાં મૂકી કપડાથી ૩ દિવસ બાંધવું. દરરોજ સાયંકાળે ડુંગળીની થેપલી કાઢી નાખી માથું સ્વચ્છ ધોવું અને તાળવાપર ગાયનું ઘી ચોપડવું તથા ધોળી ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં થોડું જીરૂં અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨૭) **ગરમીની લુખ લાગે છે તે ઉપર:**—એક ધોળી ડુંગળી બાફવી અને બીજી લીલી ડુંગળી લઈ તે બન્ને બારીક વાટી તેમાં જીરાની ભૂકી બે માસા અને ખડીસાકર બે તોલા એ પ્રમાણે મિશ્રણ કરી તે એક વખત આપવું. (૨૮) **વેળ, બદ, ગાંઠ વગેરે પકવવા માટે:**—ડુંગળી બાફી વાટવી અને તેમાં ઘી અને હળદરની ભૂકી નાખી ગરમ કરી સહેવાય તેટલું ગરમ પોટીસ બાંધવું. આ સૌમ્ય અને ઉત્તમ પોટીસ છે. (૨૯) **આંખો આવે છે તે ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ આંખોમાં નાખવો. (૩૦) **ઢોરોને શેંબારોગ** (ઢોરોના નાકમાંથી લીંટ પડવા લાગે છે તે) **થાય છે તે ઉપર:**—ધોળી ડુંગળીના કાંદા સાત અને ગોળ પાશેર, એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સવારે ખવરાવવું, અને ઘણા દિવસનું જુનું કપાસિયા કાઢી નાખેલું રૂ લઇ સ્વચ્છ પહોળું કરી એક

* **કુંડળીઓ**—હરદિન પાશેર ડુંગળી પાશેર ઘીની સાથ; સેવે શ્વેત પ્રભાતમાં પુષ્ટિ પામે ધાત.
પુષ્ટિ પામે ધાત શરીર પણ પુષ્ટ થવાશે; થાય અંગ બળવાન, શુદ્ધ દિન સાત ખવાશે.
કહે પ્રાગજી એમ, દરદથી બચશે દરદી; કાંદા શ્વેત ઘી સાથ, સેવશે નર જે હરદી. ૧

વાસણમાં અગ્નિ લાવવો અને તેમાંથી નીકળનારી ધૂણી તે ઢોરના શ્વાસોચ્છ્વાસે મસ્તકમાં જઈ શકે એવી રીતે તે દેવતામાં નાખેલું ૩ ઢોરના નાક આગળ ત્રણ દિવસ ધરવું. **(૩૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ડુંગળી ઝીણી ચીરી છાબડીમાં સૂકવવી પછી તેમાં તલની ભૂકી ૧ માસો, અને ખાંડ બે તોલા મિશ્ર કરી નિત્ય સેવન કરવું. **(૩૨) પિત્તવિકાર ઉપર:**—ધોળી ડુંગળી ઝીણી ચીરી મીઠા દહીંમાં મેળવી તેમાં થોડી સાકર નાખી ખાવી. **(૩૩) દાઢ દુખતી હોય તે ઉપર:**—ડુંગળીનાં બી ચલમમાં નાખી પીવાં અથવા એકલાંજ દાઢમાં રાખવાં. * **(૩૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ડુંગળીનો રસ, સાકર અને ઘી નાખી આપવો.

૨૬૯. ઢોર આંબો:—ગોમાંતક પ્રાંતના રાનમાં અનેક તરેહનાં ઝાડ છે, તેમાં 'ઢોર આંબો' કરીને એક સાધારણ ઝાડ થાય છે. તેને માર્ગશીર્ષ મહિનાને સુમારે આંબા જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. તેની છેવટે નાની અણી હોય છે. એ ફળ પાકે એટલે ગળચટાં થાય છે. કેટલાક લોક એનાં રાયતાં કરે છે.

૨૭૦. તગર:—(સં૦ પિંડિતગર. મ૦ હિં૦ તગર.) તગરનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. તગરનાં પાંદડાં લાંબા હોઈ તેને છેડે અણી હોય છે. એનો વિસ્તાર ઘણોજ મોટો થાય છે. તગરમાં ' એકેરી ધોળી ' અને ' દુહેરી ધોળી ' એવી બે જાત છે. દુહેરી તગરનાં પાંદડાં જરા કાળા રંગનાં હોય છે. એને ' મીઠી તગર ' કહે છે. એકેરી તગરનાં ફૂલ પારિજાતકનાં ફૂલ કરતાં કાંઇક મોટાં હોય છે. તેને પાંચ છ પાંખડીઓ હોય છે. એ ફૂલને લાંબી દાંડી હોય છે, એનાં ફૂલનો માત્ર સવારે કાંઇક વાસ આવે છે, પછી આવતો નથી. તગરના ગુણ ગાંઠી તગરના જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—તગરનાં મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો.

૨૭૧. તગરગંઠોડા:—(સં૦ તગર.) તગરનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત અને આલમોરાના પહાડ ઉપર થાય છે. એનાં મૂળીઆંને " તગરમૂળ " કહે છે. તગર એ ઘણું સુવાસિક હોય છે. એનો ધૂપમાં ઉપયોગ કરે છે. તગરમૂળનો રંગ કાંઇક છીંકણી જેવો હોય છે. સુવાસિક છીંકણી અને સુગંધી પદાર્થોમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તગર:**—શીતળ, પથ્યકર, કડવું, મધુર, લઘુ, સ્નિગ્ધ, પાકકાળે તીખું, તુરૂં તથા વિષનાશક છે; અને નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ, રક્તદોષ, ભૂતોન્માદ, અપસ્માર તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર તગરાદિ કાઢો:**—તગર, આસોદ, કુંભ, શંખાહુલી, દેવદાર, કડુ, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળો, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.

૨૭૨. તજ:—સં૦ ત્વચા. બં૦ દારૂચિની. મ૦ હિં૦ ક૦ તૈં૦ તજ, દાલચીની. તા૦ કરૂવાપત્તે. તુ૦ ક્રુજિન. મલા૦ કરૂવા. ફા૦ દાર્ચિની. અ૦ સાલીખા. ઇં૦ સિનામન બાર્ક. લા૦ સિનામોમં ઝિલાનિકમ.

સિંહલદ્વીપ (સિલોન કે લંકા), કોચીન, ચીન, સુમાત્રા, જાવા અને મલબાર વગેરે દેશમાં તજનું વાવેતર ઘણા મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. એ સાધારણ ઉંચાઇનું ઝાડ છે. એ ઝાડ મલબારી તજના અથવા તમાલ વૃક્ષના ઝાડ કરતાં મોટું હોય છે. એનાં ફળ પણ મોટાં હોય છે; પરંતુ વિશેષ કરીને આની છાલ તમાલની છાલ કરતાં પીળાશ પડતી અને વધારે સુગંધિ હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંઇક લંબગોળ હોઈ મોટાં હોય છે, અને તેના ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે. પાંદડાં કાંઇક સામસામાં હોય છે. પાંદડાં તમાલપત્ર જેવાં પરંતુ તેનાથી મોટાં હોય છે. પાંદડાં સુકાયા પછી તેમાંથી લવંગ જેવો વાસ આવે છે. ઝાડની દાંડલીઓ ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. તેમાંથી ગુલાબનાં ફૂલો જેવો વાસ આવે છે. ફળ કરમદાં જેવાં આવે છે. તેનું તેલ કહાડે છે. ફળનો અર્ક અને અત્તર પણ બનાવે છે. આ વૃક્ષની છાલનેજ તજ કહે છે. હિંદુસ્તાની લોકો એની જાડી છાલને તજ અને પાતળી છાલને દાલચિની કહે છે. તજની અનેક જાતો છે એમ સાંભળીએ છીએ. ચોચ, ગંધવલ્ક, હાધ્યામકત્વક્ ઇત્યાદિ. તેમાંથી એક જાતનું વૃક્ષ ફક્ત સિંહલદ્વીપમાં યુરોપિયન ઉદ્‌ભિજ વર્ણન કર્તાઓને મળેલ છે. નિઘંટ કર્ત્તાએ એને " સિંહલી "

---

* ડુંગળીના ઝીણા કડકા કરી તે તલના તેલમાં બોળવા, પછી ધૂમાડા રહિત દેવતાથી ભરેલી એક થાળીમાં તે કકડા નાખી ઉપર પહોળા મોઢાનું, નીચે ઝીણું છિદ્ર પાડેલું હાંડલું ઉંધું વાળવું; એટલે તે છિદ્રમાંથી ડુંગળીનો ધૂમાડો નીકળશે. તે હાંડલે મ્હોડું અડાડી રાખી તે ધૂમાડો ચલમની માફક ચૂશીને એક પાણી ભરેલા વાસણમાં થુંકવો. આમ વારંવાર કરવાથી દાઢમાંના કીડા નીકળેલા નજરે પડશે અને દુખતી દાઢ શાંત થશે. કોઈ કોઈ ડુંગળીની જગ્યાએ ભોરીંગણીનાં બીજ વાપરીને પણ એજ મુજબ પ્રયોગ કરે છે.

એ નામ આપેલ છે. એ ઉપરથી સિંહલદ્વીપમાંનું આ વૃક્ષ ગુણ અને જાતિમાં જુદું હશે. એની છાલને ઇંગ્રેજી ભાષામાં કેશિયા બાર્ક (છાલ) કહે છે. ડૉક્ટર બર્ડવુડ કહે છે કે આ જાત હિંદુસ્તાનમાંજ મળે છે. કેશિયાનાં ઝાડો પશ્ચિમ ચીન અને જાપાનમાં પણ છે. તેની છાલ મલબારી તજ કરતાં જાડી હોય છે. મલબારી તજનેજ તજ કહે છે. વેપારી પાસેથી જે મળે છે તેના ગોળ વળેલા છ છ ઈંચ લંબાઈના કકડા હોય છે. કેશિયાની છાલ ઝીણી તજ કરતાં વધારે મીઠી હોય છે, ઝીણી તજમાંથી અને કેશિયાની છાલમાંથી ચાનમાં તેલ કહાડે છે. તે અહીં ટીનના ડબ્બામાં આવે છે. આ બન્નેની કિંમતમાં જમીન આસમાનનો ફેર હોય છે. ઝીણી તજનું તેલ ઘણું મોઘું હોય છે. તજના જેવી પરંતુ ગુણમાં જુદી એવી બીજી ત્રણ ચાર જાત જાવા અને આંબોયના બેટમાં મળે છે. તેજપત્ર, તમાલધ્વજ અને નીલપત્ર આ તેમાનાંજ છે. જાવા બેટમાંથી વેપારીઓ એને સિંહલદ્વીપમાં લાવેલા છે, એમ લિનિયસ સાહેબનું કહેવું છે, પરંતુ રાજ નિઘંટકારે આનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, તે ઉપરથી આ પ્રાચીન હોઈ તેનો શોધ ડચ લોકો પહેલાંજ થએલ હતો. સુશ્રુતમાં એ શિરો વિરેચનમાં ગણેલ છે. રાજનિઘંટકારે સિંહલ, રાજવલ્લભ, બહુગંધ, એ નામનાં વૃક્ષ જુદાં આપી તમાલપત્ર એ એનાં પાંદડાં છે, એમ લખેલ છે. કડવાં લવંગ અથવા બોજવાર એ એક ઝીણી તજના ઝાડનીજ જાત છે, અને તે ઉત્તર કાનડા પ્રાંતમાં, ખંડાળાના ઘાટ ઉપર તથા ત્રાવણકોરના જંગલમાં પણ થાય છે, એમ ડૉ૦ મંત્રિનો શોધ છે. સિંહલદ્વીપમાંની તજ ઉત્તમ છે. તેનો રંગ ફીક્કો, પીળો અને લગભગ 'વનીશન' સોના જેવો હોઇ તે પાતળી સુંવાળી અને ચમકદાર હોય છે. તજનું તેલ ઉત્તેજક હોઇ, દંતશૂળ, પેટનું શૂળ, જીભનું અટકવું, એ વિકારો ઉપર પણ ગુણકારી છે. એ પાણીમાં નાખવાથી બૂડે છે. "जलेक्षिप्तं हिमजाति" એમ આત્રેય (હારીત) સંહીતાનુંજ વચન છે.

સિંહલદ્વીપમાં તજનાં ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. ત્યાં આ ઝાડનાં મોટાં અરણ્યો છે. તજનાં ઝાડ ત્રણ વર્ષનાં થાય એટલે તેની છાલ કાઢી તડકામાં સૂકવે છે, તેને 'તજ' કહે છે. તેની ઝુડીઓ બાંધી વેચે છે. એ ઝાડનાં મૂળનું, તજનું અને ફળનું તેલ કાઢે છે; પરંતુ ફળનું તેલ સારૂં હોય છે. તજ મસાલામાં બહુ આવે છે. તજ વાતનાશક છે. તજ નાખ્યાથી પદાર્થોમાં ઘણો સ્વાદ આવે છે. **તજઃ**—તીખી, પિત્તલ, મીઠી, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, રૂક્ષ, કડવી, બસ્તિશોધક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉચકી, વાયુ, ઉધરસ, ખરજ, હૃદ્રોગ, આમબસ્તિરોગ, પીનસ, વિષ, શુક્ર, અર્શ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **પાતળી છાલની તજઃ**—મીઠી, કડવી, સ્વાદુ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાયુ, પિત્ત, તૃષા તથા મુખદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—**(૧) વાતવિકાર ઉપરઃ**—તજનું તેલ ચોળવું. **(૨) પિત્ત થઈ ઉલટી થતી હોય તે ઉપરઃ**—તજનો કાઢો પાવો. **(૩) શરદીથી માથું ઘણું દુઃખતું હોય તે ઉપરઃ**—તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો અથવા તજનો અર્ક કાઢી ચોળવો. **(૪) અર્ક કાઢવાની રીતઃ**—એક વાડકી ઉપર કપડું બાંધી તે ઉપર તજની ભૂકી નાખવી, તે ઉપર અભ્રકનાં પાંદડાં મૂકી, તે ઉપર દેવતા મૂકવો, એટલે વાડકીમાં તજનો અર્ક પડે છે. **(૫) વાતગુલ્મ ઉપરઃ**—તજ, વરીઆળી, એરોદસ અને કચોરાં, એ સમભાગે લઇ તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૬) શૂળયુક્ત આમાતિસાર ઉપરઃ**—તજ દોઢ માસો, બીલાનો ગર્ભ ત્રણ માસા અને રાળ દોઢ માસો એનું ચૂર્ણ ગોળ સહીત દહીંમાં આપવું; એટલે જલદી ગુણ થાય છે.

૨૭૩. તંબાકુ (તમાકુ).—સં૦ તામ્રકૂટ, ક્ષારપત્રા. મ૦ તંબાખુ. હિં૦ તમાખુ. બં૦ તમાકુ. ફા૦ તંબાકુ. અ૦ તંબાકૂ. ઈં૦ ઇન્ડિઅન ટોબાકો, ટોબેકો. લા૦ નૈકોટીના ટોબાકં.

તંબાકુમાં કાળી, જરદો આદિ જાતો છે. એના ક્ષુપ સર્વ દેશમાં થાય છે. તંબાકુનાં ઝાડ સુમારે હાથેક ઉંચાં વધે છે, એને વેંત દોઢવેંત લંબાઇનાં પાંદડાં આવે છે. તંબાકુ કાપી લીધા પછી જે ડાંડા રહે છે તેને પણ પાંદડાં ફૂટી બી આવે છે. એ પછી આવેલાં પાંદડાં નિરૂપયોગી હોય છે. તંબાકુ ઘણું કરી સર્વ પ્રાંતોમાં થાય છે. તંબાકુ એ એક હલકી જાતની કેફ છે; પરંતુ તેનો પ્રતિવર્ષ લાખો રૂપીઆનો ઉપયોગ થઇ સરકારને ઘણોજ ફાયદો થવા લાગ્યો છે. તંબાકુ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે, પરંતુ માણસોએ તેનો અનેક પ્રકારે નિરર્થક ઉપયોગ કરી તેનો ખપ વધારેલો છે.

કેટલાક છીકણી કરી સુંઘે છે, કેટલાક ખાય છે, અને કેટલાક ધૂમ્રપાન કરે છે. પૃથ્વી ઉપર તેનો ઉપયોગ કરનારા નથી એવા થોડાજ મળશે. એ વ્યસનથી માણસોને ઘણું નુકશાન થાય છે, પણ તે ધ્યાનમાં આવતું નથી. તંબાકુ ખાવાથી મોંમાં દુર્ગંધ આવે છે, દાંતને નુકશાન થાય છે, કફ થાય છે, આંખોને નુકશાન થાય છે, અને પિત્ત વધે છે; એ પ્રમાણેજ પીવાથી છાતીમાં કફ ઉત્પન્ન થાય છે, અને કાળજું બળી જાય છે. તંબાકુ ખાનારો ક્યાં થૂંકશે, તેનો નિયમ નથી. એ ઉપર એક કહેવત છે કે "હગનારની ગાંડ અને તંબાકુ ખાનારનું મોં એનો નિયમજ નહિ." એટલું એ અમંગળ અને ગંદુ વ્યસન છતાં આધુનિક કાળમાં એ વ્યસનની નિરર્થક બડાઈ ચાલી રહી છે. એ વ્યસન જ્યારે બધા માણસો છોડશે ત્યારે દેશનું ઘણું હિત થશે. **તંબાકુ:**—પિત્તલ, તિક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, બસ્તિશોધક, મદકર, ભ્રામક, કડવી, દ્રષ્ટિમાંદ્યકારક, સારક, વામક, તીખી, રૂચિકર તથા વાતાનુલોમન છે; અને કફ, ઉધરસ, દમ, વાયુ, કોઠાનોવાયુ, કૃમિ, દંતરોગ, શુક્રરોગ, દ્રષ્ટિરોગ, લીખ, જૂ, વીંછીનું વિષ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જનાવરોના કીડા દૂર થવા માટે:**—તંબાકુ ઝીણી કરી ચાઠામાં ભરવી. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—તંબાકુનાં પાંદડાંને શિલારસ ચોપડી બાંધવાં; કિંવા કાચકીમાંનું મગજ એરંડતેલમાં ખરલ કરી તંબાકુનાં પાંદડાં ઉપર ચોપડી તે પાંદડાં બાંધવાં. એ યોગથી સર્વાંગે ચર ચર થઇ ઉલટી થાય છે. ઘણીજ તસ્દી પડે તો તે છોડી નાખવાં અને વળી ફરીથી બાંધવાં. એથી કરી બે દિવસમાં અંડ ઠેકાણે આવે છે. તંબાકુનાં પાંદડાં એકલાં પણ બાંધવાં. **(૩) મધમાખી વગેરેના ડંખ ઉપર:**—છીકણી કિંવા ઝીણી કરેલી તંબાકુ ચોપડવી. **(૪) પીનસ રોગ ઉપર:**—જુની છીકણી સુંઘવી. **(૫) આદાશીશી ઉપર:**—તંબાકુમાં પાણી નાખી કપડછાણ કરી તેનાં બે ટીપાં નાકમાં પાડવાં; અને તાળવા ઉપર પણ થોડું પાણી ચોળવું. **(૬) સર્પના વિષ ઉપર:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી શેર પાણી વસ્ત્રગાળ કરી રાખવુ અને ઘડી ઘડીના આંતરે દર વખતે સાત સાત તોલા એમ બે ત્રણ વાર આપી ઉલટી કરાવવી. આ ઔષધ પાંચ છ વાર આપવાથી સારો ફાયદો થાય છે. **(૭) વીંછીના વિષ ઉપર:**—તંબાકુ પીવાની ચલમમાંનો કીલ ખાવાના પાનના બીડામાં થોડો ખવરાવવો. **(૮) જૂ મરવા માટે:**—તંબાકુ પાણીમાં મેળવી તે પાણી માથે ચોંપડી ઉપર પાટો બાંધવો; બે પ્રહર પછી પાટો છોડી અરીઠાનું ફીણ ચોપડી સ્નાન કરવું; એટલે બધી જૂ મરે છે.

૨૭૪. તમાલવૃક્ષ.—સં૦ મ૦ તમાલપત્ર. હિં૦ તેજપાત. બં૦ તેજપાતા. ક૦ પત્રક. તૈ૦ આકુપત્રી. ઇં૦ ફોલિઆમાલાબાથ્રી. લા૦ સિનામોમનટમાલ. ફા૦ સાદરમ. અ૦ સાજ્જિ.

જેવાં તજનાં ઝાડ હોય છે તેજ પ્રમાણે તમાલવૃક્ષ થાય છે. તમાલવૃક્ષ સિંહલદ્વીપમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાંને 'તમાલપત્ર' કિંવા 'તેજપત્ર' કહે છે. તમાલપત્રનો મસાલામાં તેમજ ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તમાલપત્ર તસુભર પહોળાં હોય છે, અને ચાર પાંચ આંગળ લાંબાં હોય છે. **તમાલવૃક્ષ:**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય, ગુરૂ, ધાતુવર્ધક, તથા શીતળ છે; અને શ્રમ, દાહ, કફ, પિત્ત, શોષ તથા વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે.

૨૭૫. તરટી.—(સં૦ રક્તબીજકા. મ૦ તરટી. હિં૦ તરંટી. ક૦ રેઉડે.) તરટીનાં ઝાડ બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બીડાએલાં અને લાંબા હોય છે. તરટીને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડને કાંટા હોય છે. તરટીનાં ઝાડ સોલાપુર પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. **તરટી:**—મધુર, કડવી, ગુરૂ, બલકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) કફ ઉપર:**—તરટીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૨૭૬. તરબુચ (કાળીંગાં).—સં૦ કાલિંગ. મ૦ કલીંગડ, તરબુજ. હિં૦ તરબુજ. બં૦ તરમુજ. ક૦ બચ્ચંગાઇ, કાલેંગુ. તૈ૦ તરબુજ, પુંજકાયા, દારબુજી. ફા૦ હીંદવાના. અ૦ બત્તી. તુ૦ બચ્ચંગે. મલા૦ વત્તક. તા૦ કોમટ્ટી. ઇં૦ વૉટરમેલન. લા૦ વલગેરીસ સાઇટ્રલસ.

તરબુચના વેલા થાય છે. એમાં બે જાત છે. એક કાળી હોઇ ગોળ અને બીજી ધોળી અને લાંબી હોય છે. ધોળી જાતનાં તરબુચ જેને 'કાળીંગડાં' કહે છે; તે મોટાં અને મીઠાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને પાંચ ખુણા હોય છે. દરેક ખુણાની વચમાં દોઢ આંગળ ખાંચો હોય છે. તરબુચ કોળા જેવડાં થાય છે. તરબુચ ઠંડાં છે. કુમળા તરબુચનું શાક સારૂં થાય છે. મારવાડ, મથુરા, દ્વારકા વગેરે સ્થળે ઉત્કૃષ્ટ તરબુચ

થાય છે. એને 'ટરપુજ' પણ કહે છે.* તરબુચ:—શીતળ, બલકર, મધુર, તૃપ્તિકર, ગુરૂ, પુષ્ટિકર, મલસ્તંભક તથા કફકર છે; અને પિત્ત, શુક્ર તથા ધાતુનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં** કડવાં અને રક્તવૃદ્ધિકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:**—તરબુચનાં બિયાં વાટી તેનો મગજ અર્ધો તોલો અને ખડીસાકર અર્ધો તોલો, એકત્ર કરી ખાવું. **(૨) દાહ ઉપર:**—તરબુચ ખાવાં. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—તરબુચના ગર્ભનું પાણી પાશેર કાઢી તેમાં ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૪) ઇંદ્રિયમાં ચાંદી પડે છે તે ઉપર:**—તરબુચની ચોખંડી ડગળી કાપી કાઢી, તેમાં પાશેર ખાંડ નાખી, તે ઉપર પ્રથમ કહાડેલી ડગળી પૂર્વવત્ બેસાડી તે ઝાકળમાં રાખવું, અને સવારે તેમાંનું પાણી પાવું; એટલે ઇંદ્રિની ચાંદી, ફોલ્લી અને પેશાબ વખતે થતી બળતરા, એ વિકારનું શમન થાય છે.

૨૭૭. તલ.—સં૦ હિં૦ તિલ. મ૦ તીળ. ક૦ એલ્લુ. તૈ૦ નોબ્બલુ. તા૦ એલ, નુબુ. તુ૦ ઉરૂ, એન્મે. મલા૦ કારેલ્લુ. ફા૦ કુંજદ. અ૦ સીમસીમ. ઇં૦ સિસેમનેન્જર સીડસ્. લા૦ સિસેમેઇંડીક.

તલનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનો રોપો વેંત દોઢ વેંત ઉંચો વધે છે, ત્યારે તેનાં પાંદડાંની ભાજી કરે છે. તલમાંથી તેલ કાઢે છે; તેનો ખોળ માણસોને અને ઢોરોને પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તલ પૌષ્ટિક છે. તલનું તેલ ખાવાના સર્વ તેલોમાં ઉત્તમ છે. જંગલી અડદ, જંગલી મગ અને જંગલી ચણા (રૂદ્રવંતી) પ્રમાણે જંગલી તલ કરીને જંગલમાં એક ઝાડ તલના ઝાડ જેવું થાય છે. એ જંગલી ઝાડ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. તલમાં કાળા અને ધોળા એવી બે જાત છે. **તલ:**—બલકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, અગ્નિદીપક, સ્તનમાં દૂધ વધારનાર, પિત્તલ, કેશોને હિતાવહ, અલ્પમૂત્રકારક, વ્રણ વિષે પથ્યકારક, ગ્રાહક, તુરા, મધુર, કડવા, પાકકાળે તીખા, સ્પર્શવડે શીત, મતિપ્રદ, દાંતોને હિતકારક, વર્ણકર તથા કફકારક છે; અને વ્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **કાળા તલ:**—ગુણોમાં અધિક છે. **ધોળા તલ:**—હીન ગુણ છે. **રાતા** તથા **અરણ્ય તલ** ગુણોમાં હીન છે. **તલનું તેલ** વ્રણશુદ્ધિ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત (મૂત્ર બંધ થવું) અને દાહ ઉપર:**—તલની સોટીઓની અથવા ખોળની રાખ ગાયના દૂધમાં મેળવી તેમાં થોડું મધ નાખી પાવું. **(૨) તારૂણ્યપિટકા ઉપર લેપ:**—ગોમૂત્રમાં તલનો જુનો ખોળ કાલવી લેપ કરવો. **(૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલનું તેલ ચુનાના નિતર્યા પાણી સાથે મિશ્ર કરી તેની પટ્ટી બાંધવી અને વારંવાર તે પટ્ટી ઉપર તે મિશ્રણ કરેલા તેલનાં ટીપાં પાડતા જવું; એટલે તત્કાળ રોગીને સુખ જણાશે. અથવા મિશ્રણનો મોરના પીંછાવડે લેપ કરવો. **(૪) અટકાવ આવવા માટે:**—તલ, ગુંદાં અને વરીઆળીનો

* કાળીંગાનાં ખેતરો બહુધા નદી પાસે અને રેતાળ જમીનમાં હોય છે. કાળીંગામાં મુખ્ય બે જાતો છે. લાલ અને ધોળી. લાલની અંદરનો ગરભ રાતા રંગનો અને ઘણોજ ઠંડો તથા મીઠો હોય છે. કોઇ કોઇ તો એને **લાલ** એજ નામથી પણ ઓળખે છે. બીજાનો ગરભ સફેદ હોય છે, એમાં ઠંડાશ એટલી બધી હોતી નથી, તોપણ તે મીઠાં અને ઠંડાં હોય છે. કુમળાં (કુંણાં) હોય ત્યાંસુધી લોકો એનું શાક અને કઢી કરીને ખાય છે. પાકયા પછી સ્વાદને માટે ઘણાક લોકો એના ગરભને ખાય છે. એનામાં તૃષા શાંત કરવાનો ઉત્તમ ગુણ છે, તેથી મુસાફરો ખેતરોમાંથી તે લઇ ખાઇ શાંત થાય છે. એ બહુ ખાવાથી મગજને શિથિલ કરી બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, એથીજ એને કેટલાક લોકો **કુમતીયાં** નામથી પણ ઓળખે છે. એ માથાના વાળને ઉભા ચીરી ટુંકા કરે છે. એનાં બીજને કળીઓ કહે છે. એને પણ કેટલાક મીઠું ચડાવી શેકીને ખાય છે. એના બીજના રંગ પ્રમાણે એ ત્રણ જાતો જોવામાં આવે છે.

કાળિંગાની કળીઓનું તેલ કહાડવાની રીત એવી છે કે એને પાણી પીવાની બતકમાં ભરી તેને મજબૂત બુચ મારી તેમાં ઝીણું કાણું પાડી એક પીતળની તપેલી જમીન અંદર ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં ઠેરાવી તેના ઉપર તે બતક ઉંધી વાળી રાખી તપેલીમાં ધૂળ ન પડે તેમ ચોકસી કરી માત્ર બતકના બુદા ઉપર છાણાંનો તાપ આપવો, એટલે અંદરની કળીઓ બળી જઇ તેલ એ તપેલીમાં ઉતરશે. તપેલીના સ્થાને સાંકડા મોંનો લોટો હશે તો વધારે માફક આવશે. આ તેલ જનાવરોના ક્ષતમાં પડેલ કીડાને સત્વર નાશ કરનાર છે, એટલુંજ નહિ પણ મનુષ્યને પણ એ એટલુંજ હિતકારક છે. નહિ રૂઝાતાં (ભર નીગળ) ગુમડાં તાબડતોબ શાંત પડે છે. ખરેખાત એ આપણું સ્વદેશી આયડોફોર્મ કિંવા કારબૉનિક એસિડ છે.

કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા કાળા તલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. **(૫) મુખપાકના યોગથી દાંત હાલે છે તે ઉપર:**—સિંધવ અને તલના તેલના કોગળા મોંમાં રાખવા. **(૬) અપસ્માર (ગોતા) ઉપર:**—તલના તેલમાં ગોમ (કાનખજુરો) તળી કાઢવો; અને તે તેલ અંકેક ટીપું નાકમાં અને કાનમાં પાડવું, એટલે માથા માંહેના કીડા નીકળી જઈ રોગ દૂર થાય છે. **(૭) આદાશીશી ઉપર:**—ગોળ અને ઘી એકત્ર કરી ખાવાં અને દૂધમાં તલ અથવા તેલ અને વાવડીંગ વાટી તેનો લેપ મસ્તક ઉપર કરવો, એટલે ત્રણ દિવસમાં આદાશીશી બંધ થાય છે. **(૮) કુતરાના વિષ ઉપર:**— તલનું તેલ, ખાંડેલા તલ, ગોળ અને આકડાનું દૂધ, એ સમભાગે લઈ એકત્ર કરી પાવાથી વિષ ઉતરી જાય છે. **(૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. **(૧૦) પિત્તથી આખા શરીર ઉપર ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર:**—તલનું તેલ બે પૈસાભાર, અફીણ ૧ પૈસાભાર અને પાંચ રાઇના દાણા જેટલો સાબુ, એ સર્વ ગરમ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવાં અથવા સર્પની કાંચળીની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી ફોલ્લા ઉપર ચોપડવી. **(૧૧) પ્રમેહ અને વીર્યપતન ઉપર:**—તલનાં પાંદડાં પાણીમાં પલાળી, ચોળી, તે પાણી સાકર નાખી જલદાથી પાઇ દેવું. વાર થાય તો તે પાણીનો ગડો બંધાઈ વ્યર્થ જશે. **(૧૨) ગર્ભસ્રાવ થવાની ખોડ હોય તો:**—તલ અને પદ્મકાષ્ટ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી સાકરમાં આપવું. **(૧૩) રક્ત-મળવ્યાધિ ઉપર:**—તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. **(૧૪) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—તલ, જવ અને સાકરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૫) અશ્મરી અને શુક્રાશ્મરી** (શુક્રનો અવરોધ કરવાથી જે પથરી થાય છે તે) **ઉપર:**—તલની સોટીઓની રાખ મધમાં નાખી આપવી. **(૧૬) બાળકની રક્તસંગ્રહણી ઉપર:**—માખણમાં થોડી તલની ભૂકી અને સાકર નાખી આપવું. **(૧૭) તિડીક પ્રમેહ (તણખીયા પરમીયા) ઉપર:**—તલનાં તાજાં ફૂલો સાંજે લાવી અર્ધા શેર પાણીમાં સુમારે ૫૦ ફૂલો પલાળી રાખવાં. સવારે તે ફૂલો સળીવડે હલાવવાં, એટલે પાણીનો જાડો બોળ થશે. પછી તેલ માંહેનાં ફૂલો કાઢી નાખી તે બોળ સુમારે ૪ તોલા લઇ, તેમાં સાકર નાખી પાવો. એ પ્રમાણે બે વખત તાજો બોળ તૈયાર કરી સાત દિવસ પાવો. **(૧૮) તિડિક પ્રમેહ ઉપર:**—જંગલી તલની ભાજી સૂકવી રાખવી અને રોજ રાત્રે એક પૈસાભાર કાચના વાસણમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેજ પાણીમાં તે ભાજી મસળી વસ્ત્રગાળ કરી સુમારે ચાર પૈસાભાર પાણી લઇ તેમાં જીરૂં અને સાકરની ભૂકી નાખી એક વખત એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. **(૧૯) માંકડનો નાશ થવા માટે:**—તલના ઝાડ ઉપર એક જાતના જીવ હોય છે, તેને 'માકળા' કહે છે, તે સુદ્ધાં ઝાડ બાંધી લાવી ઘરમાં મૂકવું તે માંકડને ખાઈ જાય છે. માણસને કંઈ ઇજા કરતા નથી. **(૨૦) રક્ત ગુલ્મ ઉપર તથા અટકાવ આવવા માટે:**—તલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠ, મરી, લિંડીપીંપર, હિંગ અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી તે કાઢો પાવો. **(૨૧) રક્તાતિસાર ઉપર:**—વાટેલા કાળા તલ એક ભાગ, સાકર બે ભાગ અને બકરીનું દૂધ ચાર ભાગ, એકત્ર કરી તે પાવું. **(૨૨) મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:**—તલનાં ફૂલનો ખાર, મધ તથા દૂધ એકત્ર કરી તે ત્રણ દિવસ પાવું. **(૨૩) વાળા ઉપર:**—તલનો ખોળ કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો.

૨૭૮. તવખીર વૃક્ષ.—સં૦ ક૦ તવક્ષીર. મ૦ તવકીર, તવખીર. હિં૦ તવાખીર. ફા૦ તબાશીર. ઈં૦ આરોરૂટ. લા૦ કર્ક્યુમા એંગસ્ટિફોલિયા. મલા૦ કુવા.

આ ઝાડ મલબાર પ્રાંતમાં થાય છે. એ વધારેમાં વધારે એક માથોડું ઉંચું વધે છે, અને સાધારણ રીતે બે હાથ ઉંચું હોય છે. એનાં પાંદડાં હળદરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, અને ઝાડ પણ તેવુંજ દેખાય છે, તથા તેના જેવીજ તેને મુંડીઓ થાય છે. તેને ચુંટી કાઢી પાણીમાં ધોયા પછી જરા કચરી, ચાર પાંચવાર ધોઈ તાપમાં સૂકવે છે. પછી તેને દળી તેની બારીક ભૂકી કરે છે. તે શુભ્ર (ધોળા) રંગની હોય છે. તેને 'તવકીર' કહે છે. એને દૂધમાં બાફી ખાય છે. એવો જે એનો પદાર્થ કરે છે તેને 'લાપશી' કહે છે. નાના બાળકોને તથા રોગીને એ લાપશી આપે છે. એ પદાર્થ શીતળ અને પૌષ્ટિક છે. તવખીર પાંચ છ જાતના ઝાડના કંદમાંથી થાય છે.* મહાબળેશ્વરના ડુંગર ઉપર પણ તવખીર ઉત્પન્ન કરનારાં

* તવખીર જવ, ઘઉં, ચોખા, તાલવૃક્ષ, વનગાયનું દૂધ, સિંગોડાંનો આટો એનું પણ કરે છે. તેમાં વનગાયના દૂધની અને જવની ઉત્તમ ગણાય છે.

ઝાડ થાય છે. અમેરિકા ખંડમાં આ ઝાડ પ્રખ્યાત છે. અમેરિકન લોકો બાણથી કિંવા બીજા શસ્ત્રથી જખમ થયા હોય તો એ ઝાડનું દૂધ ચોપડે છે; માટે તેને "આરારૂટ" એવું નામ આપેલું છે. ઇંગ્રેજી ભાષામાં આરા એટલે "તીર" અને "રૂટ" એટલે મૂળ એવો અર્થ થાય છે. લુચ્ચા માણસો તવખીરના યોગે તેલનું ઘી કરે છે. તે આઠ દિવસ માત્ર સારૂં રહે છે. પછી તેનો તેલવાળો વાસ આવે છે. **તવખીર:**—મધુર, શુભ્ર, શીત, સુગંધ, બલકર, વૃષ્ય, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, પિત્તરક્ત, પિત્તદાહ, અરૂચિ, ઉધરસ, દમ, તાવ, તૃષા, કમળો, પાંડુ, કોઢ, મૂત્રાશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મેહ, વ્રણ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગરમીથી મ્હોંમાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—તવખીર ચોપડવી. (૨) **પિત્ત ઉપર:**—તવખીર ઘીમાં નાખી ખાવી. (૩) **બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય:**—તવખીર ઠંડા પાણીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં નાખી બાફી પાતળી રાબડી કરી તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવી. (૪) **રક્તપ્રદર** (સ્ત્રીઓને ધાત જાય છે તે) **ઉપર:**—તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

૨૭૯. તાડ.—સં૦ બં૦ ફા૦ તાલ. મ૦ ખરતાડ, તાડવૃક્ષ. હિં૦ તાડ. ક૦ તાળીમારા. તે૦ તાતિ. તા૦ પનેમારં, તાળી. તુ૦ તારી. મલા૦ માલં, પના. અ૦ તાર, ગો૦ તળટમાડ્ડો. ઇં૦ પાલમાયરા, પામ. લા૦ બોરેસસ્, ફ્લેબેલીફોર્મીસ.

તાડ, માઢ, સોપારી, સુરમાડ, શીંદી એ સર્વેનાં ઝાડ એકજ જાતનાં છે. એની ઉત્પત્તિ ગરમ દેશમાં થાય છે. તાડનાં ઝાડ ડુંગર ઉપર અને રાનમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ દશબાર વર્ષે ફળે છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉચું વધે છે. તેનો સોટો ૪૦–૫૦ હાથ ઉંચો અને સરળ હોય છે. એ ઝાડમાંથી તાડી કાઢે છે. એના ફળને 'તાડગોળા' કે 'તાળફળ' કહે છે. એ ગોળા ઘણા ઠંડા છે, માટે કેટલાક લોક ગરમી થવાથી ખાય છે. તાડનું ઝાડ ઘણુંજ ઉપયોગી છે. તેની ઝાવલી ઘરનાં છાપરાંપર નાખે છે. તેનાં પાંદડાંમાંથી છત્રીઓ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. તાડના સોટા પાણી જવાની પરનાળો કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તાડપત્રવૃક્ષ કરીને તેની એક જાત સિંહલદ્વીપમાં થાય છે. એની ઉચાઇ સવાસો હાથ હોઈ એની ઝાવલી પંદર વીસ હાથ લાંબી હોય છે. એ એક ઝાવલીથી વીસ પચીસ માણસનું વરસાદથી કે તાપથી રક્ષણ થાય છે. આ તાડપત્રવૃક્ષ સુમારે ૮૦ વર્ષ ટકે છે. એટલા વખતમાં તે એકજ વખત ફળે છે. એનાં ફળ હાથીના મસ્તક જેવડાં હોઈ તેમાં તાળગોળા જેવો ગીરો હોય છે. તે લોકો ખાય છે. એ વૃક્ષનાં પાંદડાંનો પુસ્તક લખવામાં પ્રથમ ઉપયોગ થતો હતો. સિંહલદ્વીપ, કર્નાટક, એ દેશોમાં અદ્યાપિ તાડપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખે છે. લખવાના કામમાં લીધા પહેલાં એ પાંદડાં દૂધ–પાણીમાં ઉકાળી કહાડે છે. એ પાંદડાં ઉપર લોખંડના ખીલાથી લખે છે. એ પાંદડાં કાગળ કરતાં ઘણાં વર્ષો સુધી ટકે છે. વ્યંજનતાડ કરીને એક તાડની જાત છે; તેનાં ઝાડ દક્ષિણ અમેરિકામાં ઘણાં છે. એ સાદડીઓ તથા પંખા કરવાના કામમાં આવે છે. તાડગોળા કુમળા હોય ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. જુના તાડગોળા ખાવાથી અતિસાર થાય છે. તાડગોળાની અંદર નાળીએરની પેઠે પાણી હોય છે, તે પીવાય છે. **તાડવૃક્ષ:**—મધુર, શીતળ, માદક, પુષ્ટિકર, શુક્રલ, કફકર, બલકર, મેદકારક, વૃષ્ય, તથા સારક છે; અને પિત્ત, દાહ, શોષ, વિષ, શ્રમ, કોઢ, કૃમિ, રક્તદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, સ્વાદુ, ગુરૂ, મલાવરોધક, બલકર, શીતલ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, તૃપ્તિકારક, માંસલ તથા કફકર છે; અને વાયુ, શ્વાસ, રક્તપિત્ત, વ્રણ, દાહ, ક્ષત, પિત્ત, ક્ષય તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—દુર્જર તથા મૂત્રલ છે; અને શુક્ર, પિત્ત, કફ, નેત્રાભિષ્યંદ તથા રક્તને કરનારાં છે. **એનું લીલું ટોપરૂં:**—મૂત્રલ, શીતળ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા સારક છે, અને વાતપિત્તનું નાશક છે. **એનું જુનું ટોપરૂં:**—કફકર, મદકારક, લઘુ, સ્નિગ્ધ, મધુર, સારક અને વાતપિત્તનાશક છે. **તાડના મસ્તકમાંનું માંજર:**—ધાતુવર્ધક, અને વાતપિત્તનું નાશક તથા બસ્તિશુદ્ધ કરનારૂં છે. **તાડી:**—અતિ માદક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે. તેજ ખાટી થઇ હોય તો પિત્તકર અને વાતનાશક છે. **તાડનાં મૂળ:**—પાકકાળે સ્વાદુ અને રક્તપિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગરમીથી પેશાબે બળતરા થાય છે તે ઉપર:**—કુમળા તાડગોળા ખાવા એટલે પેશાબ સાફ થાય છે. અથવા તાડનાં મૂળ

ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સાકર નાખી પાવાં.

૨૮૦. તાંદળજો. (ચોળાઇ):—સં૦ તંદુલીક. મ૦ તાંદુળજા. હિં૦ ચોરાંઈ. બં૦ ક્ષુદ્રેનટે, કાંટાનટે, ગોયાલનટે. ક્ષીરેસોપ્પુ. તે૦ મોલાકુરા. તા૦ મુલ્લુકુરઈ. મલા૦ ચિરૂચિડા. ફા૦ સપેજમાર્જ. અ૦ બુકલેયમાનીય. ઈં૦ હમ્ફ્રોડાઇટ અમેરંથ. લા૦ એરમેંથાસ ડેન્યુઇટ ફોલીયમ.

આ ભાજી બારમાસી થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને રોપો બે વેંતથી અધિક ઉંચો થતો નથી. આ ભાજી સ્વાદે ઘણી સારી અને પથ્યકર છે. **તાંદળજો:**—મધુર, શીતળ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂક્ષ, મૂત્રલ, પથ્યકારક તથા સારક છે: અને વિષ, પિત્ત, શ્રમ, દાહ, રક્તદોષ, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, ત્રિદોષ, તાવ, કફ, ઉધરસ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **તાંદળજાનાં પાંદડાં:**—શીત છે; તથા પિત્ત, રક્તવિકાર, વિષ તથા ઉધરસનો નાશ કરનાર અને રૂચિકર છે. **જળતાંદળજો:**—કંટક, રક્તિપિત્તનો નાશક, કડવો અને લઘુ છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ અને મરી, ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૨) સર્વ પ્રકારના પ્રદરો ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં રસાંજન* મેળવી, તેમાં મધ અને ચોખાનું ધોવરામણ ચોગણું નાખી પાવાથી સર્વ પ્રકારના પ્રદર નાશ પામે છે. **(૩) ગર્ભ સ્થિર થવા માટે:**—ઋતુકાળે તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. **(૪) વિષમજ્વર ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ માથા ઉપર બાંધવાથી વિષમજ્વર જાય છે. **(૫) આગીયા મણીયારના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ અને મરી, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં. **(૬) ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—તાંદળજાનાં મૂળ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવાં. **(૭) વીંછીના વિષ ઉપર તથા સોમલ ઉપર ઉતાર:**—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૮) વછનાગના વિષ ઉપર:**—મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી પાવું. **(૯) ચણોઠીના વિષ ઉપર:**—તાંદળજાનો રસ અને સાકર પાવાં. **(૧૦) ઢોરના ખાવામાં સોમલ આવ્યો હોય તો:**—તાંદળજાનાં મૂળ, બીલીનાં મૂળ અને કોઠીનાં મૂળ ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. **(૧૧) આદાશીશી ઉપર:**—તાંદળજો અને જટામાંસીના કલ્કમાં ઘી સિદ્ધ કરી એનું નસ્ય આપવું. **(૧૨) ગયેલા કેશ આવવા માટે:**—તાંદળજાની ભાજી ભક્ષણ કરવી. **(૧૩) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તાંદળજાનો રસ ચોપડવો. **(૧૪) ઉદર રોગ ઉપર:**—તાંદળજાની ભાજીનો રસ કાઢી પાવો અથવા તાંદળજાની ભાજી નિત્ય ખાવી. **(૧૫) પારો વગેરે શરીરમાં ભરેલાં સર્વ રસાયનો નીકળી જવા માટે:**—તાંદળજાનો રસ ઘીમાં ૮ દિવસ ખાવો. **(૧૬) કૃત્રિમ વિષ ઉપર:**—ધુંવાસ અને તાંદળજાનાં મૂળ, બન્ને સમાન ભાગે પાણીમાં વાટી તેમાં તેથી ચોગણું ઘી નાખી, અને ઘીથી ચોગણું દૂધ નાખી, ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તે પાવું; એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે.

૨૮૧. તાલીસ.—સં૦ મ૦ બં૦ હિં૦ તાલીસપત્ર. ક૦ ચરીચલી—ચંચલી—મારા. તે૦ તા૦ તાલીસ—પતીરી—પત્રી. મલા૦ તાલેસપત્ર. ફા૦ જરનવ. અ૦ તાલીસફર. લા૦ ટેકસસૂબેકટા.

એની ઉત્પત્તિ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને 'તાલીસપત્ર' કહે છે. તાલીસપત્રનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **તાલીસ પત્ર:**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ, લઘુ, તીક્ષ્ણ, સ્વર્ય, હૃદ્ય તથા અગ્નિદીપક છે: અને દમ, ઉધરસ, કફ, વાયુ, ક્ષય, ગુલ્મ, અરૂચિ, રક્તદોષ, ઉલટી, આમદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, પિત્ત તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **તાલીસાદિચૂર્ણ:**—તાલીસપત્ર ૧, મરી ૨, સુંઠ ૩, લિંડીપીપર ૨, વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૨, એલચીડોડા ાા, તજ ાા અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, બરોળ, પાંડુ તથા સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૨૮૨. તિપાની.—(સં૦ ત્રિપર્ણી) તિપાનીના નાના નાના વેલા થાય છે. એ વેલા વાડો ઉપર અને ઘણું કરી ભોંયમગના ખેતરોમાં ઘણા થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને આકારે ભોંયમગના પાંદડાં

---

* રસાંજન એટલે દારૂહળદરનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં તેટલુંજ બકરીનું દૂધ મેળવી ઉકાળી માવો કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરવું તે.

જેવાં હોય છે. એ વેલાને ત્રિદલ પાંદડાં આવે છે. એ વેલો શ્વાસ, કાસ, વ્રણ અને વિષનો નાશક છે. **તિપાની:**—મધુર તથા શીત છે; અને દમ, ઉધરસ, વ્રણ, શીતપિત્ત તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વ્રણ ઉપર:**—તિપાનીનાં પાંદડાં સૂકવી બાળી રાખ કરવી. અને તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે ગુંમડું તરતજ ભરાઇ આવે છે. આ અનુભવસિદ્ધ પ્રયોગ છે.

૨૮૩. **તિવર.**—તિવરનાં ઝાડ ખાડીમાં થાય છે. એ ઝાડ માથોડું બેમાથોડાં ઉંચાં વધે છે. એને કાંટા હોય છે. એનું લાકડું મજબુત હોય છે. ઘણું કરીને એનો બાળવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગ થાય છે. દેવતા સળગાવવાને એની છાલ ઘણી ઉપયોગમાં આવે છે.

૨૮૪. **તુરીઆં.**—સં૦ ધારાકોશાતકી. મ૦ દોડકી, શીરાળી. હિં૦ તોરઇ, ઘીસોડા. બં૦ ઝીંગા. ક૦ ધારવીરે. તૈ૦ બીરકાયા. તા૦ પીરકુ. તુ૦ પીરે. મલા૦ પિચ્ચકં. ઇં૦ એક્યુટેંગલ્ડ કકંબર. લા૦ લ્યુફાએક્યુટેંગ્યુલા.

તુરીઆંનો વેલો ઘણોજ પ્રસરે છે. તુરીઆંને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ વેલો વાવ્યા પછી સવા મહિને ફળ આવે છે. એ ફળ હાથ હાથ લંબાઇ સુધી વધે છે. તુરીઆંનું શાક થાય છે. એ આમાંશ કરનારૂં છે. **તુરીઆં:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, બલપ્રદ, વીર્યપ્રદ, રૂચિકર, ગુરૂ તથા પથ્યકર છે; અને શ્વાસ, કાસ, તાવ, કફ, પિત્ત, કૃમિ, ગુલ્મ, ઉદર, ત્રિદોષ, તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બદ ઉપર:**—તુરીઆંનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં, કિંવા તુરીઆંની ભાજી બારીક વાટી વેળ ઉપર ચોપડવાથી ચાર પ્રહરમાં બદની ગાંઠ બેસે છે. (૨) **શરીરમાં ગરમીનો આજાર મરવાથી કાખમાં કિંવા જાંગના ખાંચામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—તુરીઆંના વેલાનાં મૂળ ગાયના માંખણમાં કિંવા એરંડતેલમાં ઘસી બે ત્રણ વાર ચોપડવાં; એટલે ચાંદીઓ મટી જાય છે. (૩) **મૂતરખડા (પથરી) ઉપર:**—તુરીઆંના વેલાનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં અગર ઠંડા પાણીમાં ઘસી પ્રાતઃકાળે એકવાર એ પ્રમાણે ૩ દિવસ પાવાં.

૨૮૫. **તુવરૂફળ.**—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ તુંબરૂ—ફળ. મ૦ તી—ચીરફળ. કો૦ તીસળી. લા૦ ક્સાંથોક્સીલન એલ્ટિલ.

આ કાંટેરી ઝાડ **ગોમાંતક** અને **કર્નાટક** પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ સામળાના ઝાડ જેવાં થાય છે. એને મરાઠીમાં "તીસળી" પણ કહે છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને કઠિન હોય છે. તે ઘર બાંધવાના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઝાડના કાંટા હાથેળી જેવડા પહોળા હોય છે. તે લઈ સૂતર કાઢવા માટે તેની ચક્રીઓ કરે છે. કાકડી કિંવા કોળું છીણવાને છીણી ન હોય ત્યારે આ કાંટા વડે કામ ચલાવી લે છે. એનાં ફળ ચણા જેવડાં હોય છે, એ ગુણમાં ઘણાં ગરમ છે. એ કાંઇક તીખાં લાગે છે. એ ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સૂકાય એટલે તેના ઉપરની છાલ મસાલામાં નાખે છે. એ ફળનું તેલ પણ નીકળે છે. **તુવરૂફળ:**—મધુર, કડવાં, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર-નાશક, રૂક્ષ, તીખું, રૂચિકર, લઘુ, વિદાહી તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, શૂળ, પેટ ચડવું, કૃમિ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મસ્તકરોગ, કંઠરોગ, ઉલટી, કોઢ, પ્લીહા, શ્વાસ, અરૂચિ તથા અપતંત્રક વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શૂળ, પેટનું ચડવું, ગુલ્મ અને ઉદરરોગ ઉપર:**—તુવરૂફળ, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વાવડીંગ, અજમોદ, એરંડાનાં મૂળ, જવખાર, બાળહરડે, શેકેલી હિંગ, એ સમભાગે લેવાં અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવાં. એ બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અગર જવના કાઢામાં પાવું. (૨) **વાયુથી અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:**—તુવરૂફળનું ચૂર્ણ ૧-૨ ગુંજા મધમાં આપવું. (૩) **અજીર્ણ ઉપર:**—તુવરૂફળની ભૂકી કરી ગોળમાં કાલવી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ કરી તે ગોળી ઘીમાં આપવી. (૪) **વાતભ્રમ ઉપર:**—તુવરૂફળની ભૂકી અને મરીની ભૂકી એકત્ર કરી કોપરાના તેલમાં કાલવવું અને મસ્તક તથા બન્ને આંખો ઉપર ચોળી ચોળી જીરવવું.

૨૮૬. **તુવેર.**—(તુવર, તુર, તુરા.)—સં૦ તુવરી, આઢકી. મ૦ તુર. હિં૦ અરહર, રહરી. ક૦ તોગરી. તા૦ અદગી, તુવરે, તુ૦ તોગોરી. મલા૦ આઢકા, તુવર. ફા૦ શાખુલ. ઇં૦ પીજીયમપી. લા૦ કેનસ્ ઇન્ડિકસ્.

તુવેરની વાવણી ગુજરાત અને દક્ષિણ દેશમાં ઘણી થાય છે. યૂરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા એ ખંડોમાં આ ધાન્યનું નામ કોઈ જાણતું નથી. તુવેરનાં ઝાડ બે પ્રકારનાં થાય છે. એક પ્રતિવર્ષે થનારી અને બીજી ત્રણ ચાર વર્ષ ટકનારી. પ્રતિવર્ષે થનારાં ઝાડ બે અઢીજ હાથ ઉંચાં વધે છે. જે ઝાડ બે ત્રણ વર્ષ રહે છે, તે પાંચ છ હાથ ઉંચાં વધી તેના છોડ પહેલીના કરતાં જાડા હોય છે. તુવેરમાં બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. સુરતી તુવેરની દાળ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. તુવેરની દાળનો હિંદુલોકમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. તુવેરની દાળનું પૂરણ, તેના પાણીની કઢી વગેરે પદાર્થો કરે છે. એ ધાન્ય ચણાથી અર્ધું પૌષ્ટિક છે. **તુવેર સાધારણ:**—કિંચિત મધુર, વાતલ, તુરી, ગુરૂ, રૂચિકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ, વર્ણકર તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્તજ્વર, વિષ, રક્તદોષ, ગુલ્મ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. એ ઘીમાં સેવવાથી વાયુનો તથા ત્રિદોષનો, લેપનથી કફ-પિત્તનો અને રેચનથી કફ અને મેદનો નાશ કરે છે. **તુવેરની દાળ:**—પથ્યકર તથા કિંચિત્ વાતલ છે, અને કૃમિ તેમજ ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ધોળી તુવેર:**—ગુરૂ છે, અને વાયુ પિત્ત, અમ્લપિત્ત અને આધ્માનને કરનારી છે, તે ગ્રાહક અને પથ્યકર છે. **રાતી તુવેર:**—રૂચિકર, બલકર, પથ્ય તથા જ્વરનાશક છે; અને પિત્ત, સંતાપાદિ અનેક રોગોનો નાશ કરે છે. **કાળી તુવેર:**—બળકર તથા અગ્નિદીપક છે, અને પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભાંગ ઉપર ઉતાર:**—તુવેરની દાળ વાટી પાવી. **(૨) ખસ ઉપર:**—તુવેરની દાળ અથવા પાંદડાં બાળી દહીંમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપર:**—ધોળી તુવેરનાં પાંદડાંનો અંગરસ પાશેર કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી ૨૧ વાર ધોએલું મેળવવું. પછી તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો. અથવા પાંદડાં બાળી તે ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૪) દંતરોગ ઉપર અને દાંત મજબૂત થવા માટે:**—તુવેરની સૂકાયલી ભાજી અથવા તુવેરની દાળ, કાંટાસરીઆનાં મૂળ અને ભિલામો, એકત્ર કરી કઢાઈમાં નાખી, તપી ગયા પછી અંદર અંગારા નાખી કોલસા થવાજોગ ઔષધો બળે એટલે ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું અને અંદર મીઠું નાખી વાટી તે મસી રોજ દાંતે ચોપડી દાંત ઘસવા. **(૫) ભ્રમ અને મૂર્ચ્છા ઉપર:**—તુવેરની દાળ ઘસી તેનું અંજન કરવું. **(૬) આદાશીશી ઉપર:**—તુવેરનાં પાંદડાં અને દ્રાનો રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું. **(૭) મુખપાક ઉપર:**—તુવેરનાં પાંદડાં, અડધો તોલો તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મોંઢામાં રાખવું અને લાળ થુંકી નાખવી. **(૮) રક્તપિત્ત ઉપર:**—તુવેરનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો અને ઘી ૩ તોલા એકત્ર કરી પાવું એટલે નાકમાંથી અને મોંમાંથી લોહી પડતું બંધ થાય છે. **(૯) સર્પના વિષ ઉપર:**—તુવેરનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

૨૮૭. તુલસી.—સં૦ હિં૦ ક૦ તૈં૦ બં૦ મા૦ તા૦ મલા૦ તુલસી. મ૦ તુળસ. ફા૦ **રેહાન.** અ૦ ઉલસીબદરૂત. ઈં૦ બ્હાઇટએઝીલ. લા૦ ઓસીસમ્ આલબમ.

તુળસીનાં ઝાડ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં કાળી અને ધોળી, એવી બે જાત છે. તુળસીને માંજરો આવે છે, અને તેમાં તેનાં બી હોય છે. એ માંજરોનો અને તુળસીદળનો દેવની પૂજામાં ઉપયોગ થાય છે. કાળી તુળસીનાં ઝાડ કાળા રંગનાં હોય છે. કાળી તુળસી ધોળી કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. તુળસીના ઝાડમાં અનેક અપૂર્વ ગુણો હોવાથી આપણા પૂર્વના **ઋષિવર્યોએ** દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી સર્વ લોકોને ઘેર તુળસીનાં ઝાડ જોઇએ એવી યોજના કરી રાખેલી છે. એ યોજના ઉપરથી તેઓનું પૂર્ણ ડહાપણ અને દૂરદર્શીપણું વ્યક્ત થાય છે. "તુળસીનું ઝાડ ઘરના આંગણામાં વાવવાથી આરોગ્ય વધે છે. તુળસીના ઝાડમાંથી એક પ્રકારનો વાયુ ઉત્પન્ન થઇ તે આસપાસની રોગકારક હવાનો નાશ કરી હવાને ચોખ્ખી કરે છે. એવા અપૂર્વ ગુણ ઉપરથી તુળસીના ઝાડની નિત્ય પૂજા કરવી, તેની પ્રદક્ષિણાઓ કરવી, એવો જે આપણા ધર્મમાં નિત્ય નિયમ કહેલો છે, એથી કરી આપણને ઘણો જ ફાયદો છે. એ વિષે વધારે કહેવાની જરૂર નથી. તુળસીનાં ઝાડ ફક્ત આપણા હિંદુસ્તાનમાંજ છે; તુળસીના ઝાડ જેવી અપૂર્વ ગુણકારી અનેક વનસ્પતિ પરમાત્માએ હિંદુસ્તાન દેશમાં આપણા લોકોના સુખ માટે નિર્માણ કરેલી છે. એ આપણા ઉપર ઇશ્વરની બીજા સર્વ દેશના લોકો કરતાં ઘણીજ મોટી કૃપા છે, પરંતુ આ કૃપાનો અનાદર કરી પૌષ્ટિક ઔષધ જોઇએ તો, લો "કૉડલીવર ઑઇલ

(મચ્છનું તેલ)," ચ્હા જોઇએ તો લો રક્તશોષણ કરનારી ચિનાઈ ચ્હા,* અને તે વળી હાડકાંના પ્યાલામાં ! આ કેટલું ખરાબ છે ? આવા આપણા લોક માંહેના જે કૃતઘ્ન, દેશ બુરાડનાર અને મહા અજ્ઞાન લોક છે, તેઓને આ વાતની કાંઈ શરમ જણાતી નથી ! ગાયના દૂધ જેવો પૌષ્ટિક પદાર્થ આ સૃષ્ટિમાં બીજો કોઈ પણ નથી, છતાં તે તેઓને પૌષ્ટિક જણાતું નથી કે શું ? તુળસી જેવી અનેક રોગહારક અને પૌષ્ટિક ચ્હા મોટા જથામાં અને ફોકટ મળવા છતાં તે તેઓએ કેમ ગ્રહણ કરવી નહિ ? એનો વિચાર કરવા માંડ્યાથી એવું જણાય છે કે તેઓની આંખો ઉપર અજ્ઞાનનાં પડળ ચઢેલાં છે. અસ્તુ. હમણાં કાળચક્રના ફેરામાં આપણો હિંદુસ્તાન દેશ પડેલો છે, તેથી એવી વિપરીત બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાયજ; ત્યાં બીજો કાંઇ ઉપાય નથી. આપણા ઘરમાંની હવા શુદ્ધ રહેવા માટે આ ઝાડો કુંડામાં વાવવાં જોઇએ, અને તેમાંથી એક બે કુંડાં ઘરમાંના વપરાશવાળા પ્રત્યેક ભાગમાં અને ઓરડીઓમાં દિવસે રાખવાંજ જોઇએ. તે કુંડાં સંધ્યાકાળે ખુલ્લા ઓટલા ઉપર લાવી મૂકવાં, અને ત્યાંજ આખી રાત્રિ રહેવા દઇ, બીજે દિવસે સવારમાં ઘરમાં લઇ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે મૂકતા જવું. એમ કરવાથી પ્રકૃતિ સારી રહી અનેક વિકાર અને વાયુ વગેરેના વિકારો થતા નથી. **તુળસી સાધારણ:**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, સુગંધી, અને રૂચિકર છે; તથા વાયુ, કફ, સોજો, કૃમિ અને ઉલટીને નાશ કરે છે. **ધોળી અને કાળી તુળસી:**—તીખી, ગરમ, તીક્ષ્ણ, દાહકર, પિત્તકર, હૃદ્ય, તુરી, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ શ્વાસ, કાસ, ઉચકી, કૃમિ, ઉલટી, દોર્ગંધ્ય, કોઢ, પાર્શ્વશૂળ, વિષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તદોષ, ભૂતબાધા, શૂળ, તાવ તથા ઉચકી (હેડકી) નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) તુળસીનો ચ્હા:—તાવ, આળસ, સુસ્તી, અરૂચિ, દાહ, વાતવિકાર અને પિત્ત ઉપર:**—તુળસીનાં પાંદડાં સુમારે એક તોલો કિંવા તેથી વધારે લઇ અર્ધોશેર પાણીમાં નાખી તે અર્ધું અગર ચતુર્થાંશ બાળવું અને પછી પીવું; એટલે ઉપલા સર્વે રોગો દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—ઉપર પ્રમાણે ઉકાળો કરી તેમાં તેટલુંજ દૂધ, એક કિંવા બે તોલા સાલમમિશ્રી, અને એક બે એલચીદોડાંનું ચૂર્ણ કરી, તે નાખી તે કાઢો પાવો; એટલે ઉત્તમ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, મ્હોંમાં સ્વાદ આવે છે, અને અનેક રોગો દૂર થાય છે. આ "તુળસી ચ્હા" પરદેશી નિસત્વ અને રક્તશોષક ચ્હા કરતાં ગુણોમાં હજારગણી શ્રેષ્ઠ છે, **એટલા માટે તુળસીની ચ્હાજ નિત્ય પીવી. એ આપણા આર્યલોકને ઘણુંજ હિતકારક છે. (૨) મણીયારીના વિષ ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ નવટાંક પાવો, અથવા પાંદડાં ચાવી ખાવાં. દાંત ચોંટી જાય તો આજ રસ નાકના છિદ્રમાં પાડવો અને તાળવું તથા હાથતળીએ અને પગતળીએ બે ઘડી સુધી ચોળવો. **(૩) વિષમ જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો. **(૪) વાયુહારક ચૂર્ણ:**—કાળી તુલસી છ ભાગ, નગોડ ચાર ભાગ, ભાંગરો છ ભાગ અને વાયાવરણા એક ભાગ, એ સર્વે ઓષધોનું ચૂર્ણ કરી રોજ ત્રણ માસા પ્રમાણે મધમાં આપવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—તુળસીનાં બી રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે ચોળી પાવાં. **(૬) બાળકની ઓકારી (ઉલટી) ઉપર:**—તુલસીના રસમાં મધ નાખી સવારે પાવું. **(૭) બાળકની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—કાળી

* ચ્હાનો નિષેધ કરતાં એક કવિ કહે છે કે:—

प्राज्ञैरज्ञैस्तरुण जरठैर्ब्राह्मणैरन्त्यजातैः पौरैर्ग्रामैर्नरपतिवरैर्निर्गृहैर्निस्वकैश्च ॥
प्रातः सायं नियमिततयाभ्यर्चितो भक्तिभावात्हा हा चाहा हत कलियुगे कर्षति प्राणवित्तम् ॥ १ ॥

અર્થાત્ "અહો ! ડાહ્યા અને મૂર્ખ, જુવાન અને વૃદ્ધ, (ઘરડાઓ) બ્રાહ્મણો અને તેમનાથી નીચ જાતો (ઢેડો સહિત), શહેરના રહેવાસીઓ અને ગામડીઆઓ, શ્રેષ્ઠ રાજાઓ, ઘરવગરના અને સાધન વગરના, એવા સર્વ લોકોથી નિયમિતપણે સવાર સાંજ ભક્તિભાવથી આદરને પામતી ચ્હા આ નીચ કળિયુગમાં પ્રાણ અને દ્રવ્ય (પૈસા) ની હાની કરે છે" ખરૂં છે કે એ જઠરાગ્નિને મંદ કરે છે, અને કાચી નિદ્રાનો નાશ કરે છે, એમ જાણતાં છતાં નીચ ઉંચ દરેક મનુષ્યો એની મોહિનીમાંજ પડી ગયા છે ! એટલુંજ નહિ પરંતુ મેમાન–પરોણાઓને પણ એવુંજ આતિથ્ય આપતા હોવાથી કહેવત પડી છે કે,

"ચાહ જમણ તજાવિયાં, આભૂષણ ઘડિયાળ; ટોપી તજાવે પાઘડી, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ. ૧
છત્રી સર્વે હથીયારમાં, દુર્બળ ગાત્ર નમાલ; જાકિટ બખ્તર જગતમાં, ત્રીકમ ત્રણે ટાળ ૨"

અગર ધોળી તુળસીનાં બી વાટી ગાયના દૂધમાં પાવાં. (૮) **દાદર ઉપર:**—રાતી માટી અને તુળસીનાં પાંદડાં ભેગાં વાટી દાદર ઉપર ચોપડવું. (૯) **વીંછીના દંશ ઉપર:**—તુળસીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) **વાયુ ઉપર:**—તુળસીનો રસ અને આદાનો રસ મધ નાખી પાવો; અથવા તુળસીનો રસ મરીની ભૂકી અને ઘી અથવા મધ નાખી પાવો; એથી કેટલોએ બળવાન વાતરોગ હશે તે દૂર થશે. (૧૧) **રતાંધળાપણા ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ ૧૪ દિવસ રોજ બબ્બે ટીપાં આંખમાં પાડવો. (૧૨) **કૃષ્ણ-મધુર જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસી, જંગલી તુળસી અને ફુદીનો એ ત્રણેનો રસ ત્રણ કિંવા સાત દિવસ પાવો. (૧૩) **શીતપિત્ત ઉપર:**—તુળસીનો અંગરસ શરીરે ચોળવો. (૧૪) **દાદર ઉપર:**—તુળસીના પાંદડાં ચોળવાં અથવા તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ; ગાયનું ઘી અને ચૂનો, એ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી, તે મિશ્રણ દિવસમાં બે વાર ચોપડવું. (૧૫) **બાળકની શીતળા ઉપર:**—તુળસીનો રસ પાવો. (૧૬) **વિષમ જ્વર ઉપર:**—તુળસીદળનાં અઢી પાંદડાંની ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી. (૧૭) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—તુળસીના રસમાં અફીણ ખરલ કરી ચોપડવું. (૧૮) **આગન્તુક જ્વર ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંદડાં, સુંઠ અને સાકરનો કાઢો પાવો. (૧૯) **કાન પાકે છે તે ઉપર:**—કાળી તુળસીનો તથા ભાંગરાનો રસ એકત્ર કરી કાનમાં પાડવો. (૨૦) **જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:**—તુળસીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૨૧) **ત્રિદોષજન્ય ઉલટી ઉપર:**—તુળસીના રસમાં એલચીનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૨૨) **ધનુર્વાત ઉપર:**—કાળી તુળસી, લીલું લસણ અને ડુંગળીનો રસ, એકત્ર કરી ત્રણ માસા પાવો અને તેમાંનો થોડો રસ શરીરે પણ ચોળવો. (૨૩) **વાતશોથ (સોજા) ઉપર:**—તુળસીના રસમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે રસ પાવો.

૨૮૮. તેજબલ.—(શંતેજોવતી.) હિમાલયના પ્રદેશમાં હરદ્વાર અને ગંગોત્રીનાં અરણ્યોમાં આ ઝાડ થાય છે. જે તેજબલ ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે તે ઝાડની એ એક જાત છે. એ ઝાડની છાલ મરચાના જેવી તીખી હોવાથી તે દેશના લોકો મરચાને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. **તેજબલ:**—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, અગ્નિદીપક, પાચક, અરૂચિકર, કંઠને હિતકર તથા કંઠશુદ્ધિકારક છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, ઉધરસ, દમ, વિષ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, અર્શ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૨૮૯. તેરણ.—(સં૰ તેરણા મ૰ તેરડા) **તેરણ** એ એક નાનું ફૂલ ઝાડ છે. એને રાતા રંગનાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલ આ ઝાડના સર્વાંગ ઉપર હોય છે, તેથી તે ઝાડ દૂરથી ઘણું સુશોભિત લાગે છે. આ ફૂલમાં વાસ નથી. **તેરણ:**—કડવું, સ્વાદુ અને શીતળ છે; તથા ઉલટી, વ્રણ અને વિસુરતાનો નાશ કરે છે.

૨૯૦. તોરણ.—(સં૰ તોદન) તોરણનાં ઝાડ કરમદી જેવાં હોય છે. એ ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં થાય છે. એ ઝાડને ફૂલના તોરા આવે છે, અને નાનાં તથા પીળા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ફળ ખાવાથી સારાં લાગે છે. **તોરણ:**—ગ્રાહક, ખાટું, લઘુ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક અને પિત્તલ છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ તથા તુરાં છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરનારાં છે. **ગાંગેરુક** (બીજા પ્રકારનું તોરણ.):—તુરૂં, ખાટું, ઉષ્ણ, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત તથા કફને કરનાર, સારક અને વાતનાશક છે. **પાકેલું ગાંગેરૂક તોરણ:**—રૂચિકર, ગુરૂ, વાતરક્તનાશક અને પિત્તશામક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મુખવિકાર ઉપર:**—એનાં ફળ ખાવાં, એટલે જીભે કાતરા વગેરે થાય છે તે વિકાર દૂર થાય છે. (૨) **પ્રદર** (સ્ત્રીઓની ધાતનું જવું તે) **ઉપર:**—તોરણના તોરા, ખાવાના પાનના દીંટાના બરોબર લઈ, તેમાં એક તોલાએ ત્રણ માસા પ્રમાણે કળીચુનો ભેગો વાટી, ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. ધોળા પ્રદર ઉપર ઠંડા પાણીમાં અને રાતા પ્રદર ઉપર ઘીમાં, નિત્ય સવારે અને સાંજે એકેક ગોળી આપતા જવી. જે દિવસે તાવ આવે, તે વેળાએ ઔષધ બંધ કરી કાંજીમાં ઘી નાખી બે દિવસ આપવું. (૩) **કંઠસર્પ ઉપર:**—તોરણીનાં પાંદડાંનો ચૂરો કરી મ્હોંમાં રાખવો અને રસ ગળવો, એટલે કફ પડી ગળું સાફ થાય છે. (૪) **શીતળા હલકા આવવા માટે:**—તોરણીનાં તાજાં મૂળ ભેંસના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૫) **છાશનું પુનઃ દહીં બનાવવાની રીત:**—ગવળી લોક દૂધનું દહીં કરી તેમાં થોડું પાણી નાખી છાશ કરે છે, અને માંખણ કાઢી લે છે. પછી છાશમાં તોરણનાં મૂળ ઘસી કિંચિત

અજવાળા પાસે મૂકે છે, અને તે વાસણ ઉપર ધોએલું કપડું વીંટાળી તે ઉપર છાંણાની રાખોડી નાખે છે. તે યોગથી છાશમાં પાણીનો રહેલો અંશ ઉપર આવે છે. તે રાખથી આકર્ષણ થઈ નીચે રહેલી છાશ દહીંના જેવી ઘટ્ટ થાય છે. એ પ્રમાણે છાશનું દહીં થાય છે. **(૬) ચાંદી અને વ્રણ ધોવા માટે:—** તોરણીનો પાલો બારીક ખાંડી તેમાં પાણી નાખી કાઢો કરવો અને તેથી વ્રણ (ગુમડું) ધોવું; એટલે જલદી રૂઝ આવે છે.

૨૯૧. ત્રાયમાણ.—સં० મ० હિં० ક० તૈ० ત્રાયમાણ-ણા. બં. બલાહુસુર, બલા, બહુલા, વનભાદુલિયા. ફા० અસ્ફાક. લા० થેલિક્ટ્રસ્ ફોલિઆલોઝમ્.

આ વનસ્પતિ હિમાલયના ઉત્તર પ્રદેશમાંના રાનમાં થાય છે. પર્શિયા દેશમાં પણ એની ઉત્પત્તિ થાય છે. **ત્રાયમાણ:**—કડવું, રેચક અને તાવનાશક છે. એની સળીઓ અને ફૂલો રેશમી કપડાં રંગવાના કામમાં આવે છે. **ત્રાયમાણ:**—તુરૂ, શીતળ, મધુર, સારક તથા કડવું છે; અને પિત્તરોગ, ઉલટી, તાવ, ગોળો, કફ, વિષ, શૂળ, ભ્રમ, રક્તરોગ, ક્ષય, ગ્લાનિ, તૃષા, હૃદ્‌રોગ, રક્તપિત્ત, મૂળ વ્યાધિ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-વિષમજ્વર ઉપર:**—ત્રાયમાણ, કડુ, ધમાસો અને ઉપલસરીનો કાઢો પાવો.

૨૯૨. થુવેર—ચોધારો (થોર-ચોધારો.)—સં० સ્નુહી, સેંહુડ. મ० સાંબરનીવડુંગ, વજ્રનિવડુંગ. હિં० થુહર, સેહુંડ. બં० સીજવૃક્ષ. ક० કળી, મુંડુકળી. મલા० તીરૂકળી. તૈ० જેમડું. ફા० લાદના. અ० જકુમ્. ઇં० મીલ્કસ્ હેજ. લા० યુફોરૂયા ટ્રાયગોના.

થોર ગોળ હોય છે. એના ઉપર બારીક ચોખા જેવડા લાંબા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં બે આંગળ પહોળાઈનાં લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંનું અથાણું કરે છે. વાડ કરવા માટે એનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે માથોડું બે માથોડાં ઉંચું વધે છે. એમાંથી ધોળું દૂધ પુષ્કળ નીકળે છે. એ દૂધમાં કેટલાંક રસાયનો અને સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. **થોર:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, સારક, ગુરૂ તથા વાંતિકર છે; અને કોઢ, ઉદર, પ્લીહા, પ્રમેહ, શૂળ, આમવાયુ, સોજો, વ્રણ, ગુલ્મ, અષ્ટિલા, આધ્માન, પાંડુ, કફ, જ્વર, ઉન્માદ, વાયુ, મેદ, વીંછીનું વિષ, દૂષીવિષ, અર્શ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **થોરનું દૂધ:**—ઉષ્ણવીર્ય, સ્નિગ્ધ, તીખું, સારક તથા લઘુ છે; અને કોઢવાળા, ગુલ્મી તથા ઉદરરોગવાળાઓને રેચ વિષે ઉત્તમ છે. એ આધ્માન વાયુ, ઉદરરોગ, વિષદોષ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **થોરનાં પાંદડાં:**—રૂચિકર, તીખાં તથા અગ્નિદીપન છે; અને કોઢ, અષ્ટીલા, આધ્માન, વાતશૂળ, શોથોદર અને સર્વ ઉદરરોગનો નાશ કરે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—થોરીઆનું દૂધ ચોપડવું, એટલે ફોલ્લો ઉઠતો

* કેટલાક ગ્રંથકારો કાંટારો થુવર, ત્રણધારો થુવર, ચોધારો થુવર, નાગફણી થુવર, ખુરાસાણી થુવર અને વિલાયતિ થુવર, એમ ૬ પ્રકારના થુવર બતાવે છે. એમાં ખુરાસાણી થુવરનું દૂધ ઝેરી છે. એનાથી ઝાડો અને ઉલટી થાય છે, અને દાહ થઈ મૃત્યુ થાય છે. એને વાયુના રોગ ઉપર અને સાંધાના રોગો ઉપર ચોપડવાથી તત્કાળ ફાયદો થાય છે. બાકીની જાતોવાળા થુવર યકૃત્ અને બરોળની ગાંઠને ગેરવવા માટે આપે છે. ચોધારા થુવરનાં પાંદડાં દેવતાપર શેકી ગુંમડા ઉપર બાંધવાથી ગુંમડાને ફોડે છે. સેકેલા પાંદડાને નીચોવી તેમાંનો રસ કહાડી તેમાં જરા સંચળ નાખી બાળકને આપવાથી રેચ થઈ બાળકની સસણી (વરાધ) તત્કાળ શાંત થાય છે; અને પેટમાં ભાર રહેલ હોય તે શાંત પડે છે. જવાન થુવરના થડને ડગળી આપી તેમાં પાતળા લુગડાની કોથળીમાં નાખેલાં તીખાં અથવા લવંગને નાખી ડગળી પાછી જેમની તેમ રાખી ઉપર માટી ભુંસવી. ૭ માસ પછી તે કહાડી લઈ તેમાંનું એકાદ તીખું અથવા લવંગ લાકડા ઉપર ચડાવી સળગાવી તેનો ધૂમાડો બળદના નાકને આપવાથી તેની કંઓડી (વળી જઇ શકતું શીંગડું) મટી જાય છે. એજ લવંગ અથવા મરીનો એક દાણો વાટી સુંઘાડવાથી મૃગિ (ગોતું) શાંત થાય છે. વખતપર ખાવાને પણ મૃગીરોગવાળાને એ અકેક લવંગ અથવા મરી આપે છે. થુવરના દૂધથી બાજરીનો લોટ ભીંજવી તેની ગોળીઓ સોપારી જેવડી કરી દેવતા ઉપર શેકી શક્તિ અનુસાર આપવાથી રેચ થઈ શૂળ વગેરે ઉદરરોગ શાંત થાય છે. વળી થુવરના દૂધમાં ચણાની દાળ પલાળી રાખી વાટી જંગલીબોર જેવડી ગોળી કરીને ખાવાથી જુલાબ થઈ ઉપદંશ અને ફીરંગ રોગ દૂર થાય છે. થુવરની રાખ કરી તેમાંથી તેનો ક્ષાર કહાડી અનેક ઔષધિઓમાં નાખે છે. કાંટાળા થુવરનાં પાંદડાંનું શાક

નથી. (૨) ઢોરનું શિંગડું, હાડકું વગેરે ભાંગ્યું હોય તો:—થોરના દૂધમાં ગુણપાટની રાખ ખરલ કરી લેપ કરી પાટો બાંધવો. (૩) નિદ્રા ન આવવાને:—થોરનાં મૂળ ગોળમાં ખાવાં. (૪) કમળી ઉપર:—થોરનું ડીંડું શેકી તેનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ ૧ પૈસાભાર અને ઘી ૧ પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવું. (૫) શરીરમાંની +ગરમી કાઢવા માટે:—થોરીઆના કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી કઢવવું, અને માણસને ખાટલા ઉપર સૂવાડી નીચે તે ઉકળતા પાણીનું વાસણ મૂકી અંગને બાફ આપવો, અને ઉપર પીછોડી ઓઢવી; એટલે પરસેવો છુટી અંગ છુટું થશે. પછી શરીરે વગડાઉ છાણાની રાખ ચોળવી. ઠંડું પાણી અને વાયરો, એથી વિશેષ સંબંધ રાખવો નહિ. ઘી અને ભાત ખાવો. એટલે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જશે. (૬) ભ્રમર વિષ ઉપર:—થોર અને પીંપર વાટી લેપ કરવો. (૭) નવા જન્મેલા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ ગયું હોય તો:—થોરીઓ કેળના લીલાં પાંદડાંમાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કાઢવો તથા સાધારણ ઠંડો થયા પછી બે ત્રણ ટીપાં રસ કાઢવો. તેમાં ૬ ટીપાં મધ મિશ્ર કરી તેનું થોડું મિશ્રણ હાથની આંગળીવડે બાળકના તાળવામાં ચોપડવું અને જીભે ચોળવું; એટલે કફ ઉપર આવી ગળું ખુલ્લું થાય છે. (૮) બાળકોની સસણી ઉપર:—ચોધારી થોરનાં પાંદડાં લાવી શેકી તેનો રસ કાઢવો; તેમાં કાળો બોળ (એળીયો), હરડે અથવા રેવંચીનો શિરો ખદખદાવી સહેવાય તેવો પેટ ઉપર લેપ કરવો. દૂંટી ઉપર લેપ કરવો નહિ. (૯) નાસુર અને નાડીવ્રણ ઉપર:—વ્રણનું છિદ્ર યુક્તિથી મોટું કરી, થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની વાટ વ્રણમાં ઘાલવી. (૧૦) સોજા ઉપર:—થોર અંગારામાં બાફી અંદરના ગરનો સોજા ઉપર લેપ કરવો. (૧૧) કફ ઉપર:—થોર અને ત્રણધારો થોર અંગારામાં શેકી, અર્ધો તોલો રસ કાઢવો. અને તેમાં ફુલાવેલો તેલીયો ટંકણખાર બે ગુંજ તથા મધ ૫ તોલા મિશ્ર કરી ખરલ કરી ખાવો, એટલે કફ પાતળો થઈ પડે છે. (૧૨) નળવિકાર ઉપર:—ગોળ થોરનાં પાંદડાંને એરંડતેલ ચોપડી શેકવાં અને તેમાં શહાજીરૂં, લસણ, હીંગ, મરી અને લીંડીપીપર નાખી, બારીક વાટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી. (૧૩) કાસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગ ઉપર:—બે વાલ થોરનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું.

૨૯૩. થુવેર-ત્રણધારીઓ.—સં૦ ત્રિધાર. મ૦ તીધારી, નીવડુંગ. હિં૦ તીધારાથુહર. ક૦ મૂરેણકળી.

એને ત્રણ ફાંટા હોઈ દરેક ફાંટા ઉપર કાંટા હોય છે. એ થોરીઆનાં મોટાં મોટાં વન હોય છે. એમાંથી ધોળું દૂધ ઘણું નીકળે છે. મુંબઈ પાસે દિવાળીના તહેવારોમાં એના કકડા કરી તેમાં બત્તી સળગાવે છે. એના દૂધમાં સોમલની શુદ્ધિ થાય છે. **થોર:**—પારદબંધક અને રંજન વિષે સિદ્ધિ આપનારો છે. બીજા ગુણ સર્વે થોરના સરખા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) સાંધવાત ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆનું દૂધ લીંબોળીના તેલ સાથે મિશ્ર કરી લેપ કરવો; એટલે દરદ મટે છે; અને સોજો ઉતરે છે. (૨) સોજો, ગાંઠ વગેરે થાય છે તે ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધમાં લેપ કરવો. (૩) બાળકના દૂધરોગ ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઓ બાફી ૩ માસા રસ કાઢવો, તેમાં ધુંવાસ અર્ધો માસો અને કિંચિત્ કસ્તુરી નાખી ખરલ કરી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. (૪) બાળકના કફવિકાર ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના કકડા અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢવો. તેમાં ફુલાવેલા તેલીયા ટંકણખારની ભૂકી અને મધ નાખી તેનું ચાટણ આપવું. એ મોટા માણસને પણ આપવું. ૧૦ મહિનાનું બાળક હોય તો એક ચણોઠીભાર આપવું. (૫) દમ ઉપર:—આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં મૂળ અને ધોળી ગરણીનાં મૂળ; એને ત્રિધારી થોરીઆના રસના ૧૪ પુટો દઈ ભસ્મ કરી રાખવી; અને રોજ ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજ પ્રમાણે આપવું. (૬) દાદર ઉપર:—ત્રિધારી થોરીઆના દૂધનો લેપ કરવો. (૭) બદ ઉપર:—ત્રિધારી થોરનાં મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડની માટી ચોપડવી; એટલે ૭ દિવસમાં ગુણ થાય છે.

કરી ખાય છે. તેનાથી ઉદરરોગ દૂર થાય છે. એની ડાંકલીઓની ભસ્માંક નામની ઔષધી કરે છે. નાગફણી નામના થુવરનાં લાલ પાકેલા ફળ ખાવાથી શ્વાસ અને ખાંસી દૂર થાય છે.

+ મરાઠી ગ્રંથમાં અહીં શરદી લખી છે તો ગુજરાતીમાં 'ગરમી' કેમ ?

૨૯૪. દક્ષણી થુરીઓ (થાર) કંટાળો.—સં૦ કંથારી, કુંભારી. મ૦ ફણીનીવડુંગ. હિં૦ નાગફની-થુહર. ક૦ ફડીગળી. તૈ૦ નાગજમડુ. તા૦ મલા૦ નાગતાળી. ઇં૦ પ્રીકલીપીયર. લા૦ ઑપ્ટિનિયાડીલેનાઈ.

એનાં પાંદડાં હાથતળીઆથી મોટાં અને એક ઉપર એક ઉગી તેનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ થુરી-આની વાડો ઘણી ઉંચી વધે છે. એનો કાંટો બે આંગળ લાંબો અને ઘણોજ તીક્ષ્ણ હોય છે. એ કાંટો વાગવાથી મોટો જખમ થાય છે. એ થોર ઉપર લાલ રંગનાં જીંડવાં આવે છે. તે સ્વાદે મીઠાં હોવાથી કેટલાક તેને ખાય છે. એ જીંડવાં તોડી, કપડામાં બાંધી, પીલી તેનો રસ કાઢી કાગળપર લખવાથી રાતી શાહી પ્રમાણે લખાય છે. આ થોર સર્વત્ર થાય છે. એ થુરીઆનાં પાંદડાં ખડકપર જો પડે તો ત્યાં તે ઉગે છે. એવો એમાં વિલક્ષણ ગુણ છે. આ થોરની વાડોમાં સર્પની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **દક્ષણી થોર:**—દીપન, રૂચિકર, તીખો, ઉષ્ણ તથા કડવો છે; અને રક્તદોષ, કફ, વાયુ, ગ્રંથિરોગ, સ્નાયુરોગ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—દક્ષણી થુરીઆનું જીંડવું લાવી, દેવતામાં ગરમ કરી, ઉપલી છાલ કાઢી છુંદી, પછી કપડામાં ઘાલી પીલી, રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી પાવો. **(૨) નાના બાળકોને ગળુંએ થાય છે તે ઉપર:**—પ્રથમ ચંદન ચોપડી પછી દક્ષણી થુરીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૩) ગુડથી ઉપર:**—દક્ષણી થોરીઆનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી, સારાં ગરમ થયા પછી કાઢી તેની બે ચીર કરી, તે ઉપર હળદર નાખી, તે ગરમ ગરમ બાંધવી. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દક્ષણી થુરીઆનાં સૂકાયેલાં પાંદડાંની ધુણી આપવી. **(૫) નિદ્રા આવવા માટે:**—થોરનાં મૂળ ગોળમાં સેવન કરવાં. **(૬) વાત થકી ઉત્પન્ન થયેલ નારૂ (વાળા) ઉપર:**—દક્ષણી થોરીઆનાં મૂળ અને ગોમૂત્રના કલ્કનો લેપ કરવો.

૨૯૫. દાડમ.—સં૦ દાડિમ. મ૦ ક૦ ડાળીંબ. હિં૦ અનાર. રા૦ દાડ્યુ, દાડિભ. ક૦ તુ૦ દાલીંબ. તૈ૦ દાલીબકાયા. તા૦ માડળે. ફા૦ અનારસીરી, અનારતુરશ. અ૦ રૂમાનહામીજ, રૂમાનહુલુ. ઇં૦ પોમી-ગ્રેનેટ. લા૦ પ્યુનીકાગ્રાનેટમ.

દાડમનાં ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. અરબસ્તાનમાં મસ્કત પાસે જે દાડમો પાકે છે તે ઉત્તમ હોય છે. તેમાં ઘણાં બી હોતાં નથી. દાડમનાં ઝાડ બે અઢી માથોડાં સુધી ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડમાં પણ બે પ્રકાર છે. એકને માત્ર ફૂલો આવે છે, એને "ગુલનાર" કહે છે; બીજાને ફૂલ અને ફળ એ બે આવે છે. દાડમનાં ફૂલો કસુંબી રંગનાં હોઈ, તેમાં થોડીક પીળી ઝળકી હોય છે. એ રંગ જેવા રંગને "દાડીમી રંગ" કહે છે. દાડમ, એ ફળ ખાવાને રૂચિદાયક અને શરીરને હિતકારક છે. એના યોગથી શરીરમાં હુંશિયારી આવી તૃષા (તરસ) શમે છે. આ ફળ રોગીને ખવરાવવાને પણ હરકત નથી. આ ઝાડનાં મૂળ, પાંદડાં, છાલ, ફૂલ અને ફળની છાલ, એ સર્વે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. દાડમના રસનો ઉત્તમ પાક થાય છે. તેને "દાડમપાક" કહે છે. દાડમનો રસ પિત્તશામક છે.§ **દાડમ:**—તુરૂં, ખાટું,

* દક્ષણી થુરીઆને ફાફડીઓ, ફાફડાળો અને હાથલો થુવર પણ કહે છે. એને જે કાંટા હોય છે તેની પાસે બીજી ઘણી ઝીણી ફાંસો હોય છે. તે શરીરમાં વાગવાથી દેખાતી નથી અને ઘણી ચળ ઉઠે છે. એ શરીરમાં વાગ્યા પછી ભાગ્યેજ નીકળી શકે છે. એને જે લાલ રંગનાં ફળો હોય છે, તે ઉપર પણ એવીજ ફાંસોનાં જુદાં જુદાં ભોથાં (જુથો) હોય છે. આ ફળો ઉપરનાં ફાંસોના જુથો કહાડી નાખી છાલ માંહેલો ભાગ મ્હાવરાથી ખાવાથી તે બરોલનો સચોટ નાશ કરે છે. બરોલના માટે આના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે. કેટલાક લોકો વાળા ઉપર આના હાથલાને કાંટા કહાડી નાખી ચીરી ભડાશ-ડતું કરી બાંધે છે; તેમજ પેટનાંના બગાડ માટે પણ એનું બંધાણ કરવાને એ બે ફાડાં વચ્ચે આંબાહળદર, સીંધાલુણ અને સાજીખાર નાખી ભડશડતું કરી પેટ ઉપર બાંધે છે.

§ **હિંદુસ્તાની વૈદ્ય:**—દાડમના રસને કેસરની સાથે મેળવીને ઠંડા પ્રયોગોમાં આપવાની ભલામણ કરે છે. આંતરડાંના રોગમાં (ઝાડાની કબજીયત ન હોય તો) ફળની છાલ, અને ફૂલ, લવંગ, તજ, ધાણા, કાળાં મરી આદિ ખુશબોદાર પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે. **હિંદી વૈદ્યક ગ્રંથોમાં** જડની છાલ બાબત કાંઇ વર્ણન જોવામાં આવતું નથી. **મુસલમાની ગ્રંથકાર:**—મીઠું, ખાટું અને ખટમીઠું એમ ત્રણ પ્રકારનાં દાડિમ બતાવે છે; તથા ફળની છાલ અને ફૂલને ગ્રાહી ગુણોના લીધે અનેક પ્રકારના રોગમાં

મધુર, તૃપ્તિકારક, સ્નિગ્ધ, દીપન, ગ્રાહિ, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, રૂચિકર, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, ઉધરસ, શ્રમ, મુખરોગ, કંઠરોગ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠાં દાડમ:**—તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, લઘુ, તુરાં, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, મેધાકર, બલપ્રદ, મધુર તથા પથ્યકર છે; અને ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, જ્વર, હૃદ્રોગ, મુખરોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **મધુર ખાટાં (ખટમીઠાં) દાડમ:**—રૂચિકર, દીપન તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ખાટાં દાડમ:**— પિત્તકારક તથા રક્તપિત્ત કરનારાં છે; અને કફ, વાયુનો નાશ કરે છે. **કુમળાં સુકાએલાં દાડમ:**—રૂચિકર, હૃદ્ય અને વાયુને અનુલોમન કરનારાં છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—દાડમના ફળની છાલ ખાવા આપવી અથવા દાડમના રસનું ચાટણ કરી આપવું. **(૨) બાળકના અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૩) કૃમિ (કરમ પડે છે તે) ઉપર:**—દાડમના ઝાડની અને મૂળની છાલનો કાઢો કરી પાવો, અથવા દાડમની છાલનો કાઢો કરી તલનું તેલ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૪) ઉષ્ણપિત્ત ઉપર દાડમનું શરબત:**—સાકરનો પાક કરી તેમાં દાડમના દાણાનો રસ કાઢી નાખવો અને તુરતજ વસ્ત્રથી ગાળી નાખવું. જરૂર જણાય ત્યારે આ શરબત ૨ તોલા અને તેટલુંજ પાણી નાખી પાવું; એટલે ઉષ્ણપિત્ત જલદી શમે છે. **(૫) આંખોની ગરમી શમવા માટે:**—દાડમના દાણાનો રસ આંખોમાં પાડવો. **(૬) સંગ્રહણી ઉપર:**—લીલાં દાડમ કચરી રસ કાઢવો. તેમાં માયફળ, લવંગ અને સુંઠ ઘસી થોડું મધ નાખી પાવો. દાડમ ન મળે તો દાડમની છાલ ઘસી પાવી. **(૭) ગરમીને લીધે નાકમાંથી લોહી પડે છે તે અને રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:**—દાડમનાં ફૂલ અને ધ્રોનાં મૂળનો રસ કાઢી અથવા એકલાં દાડમનાં ફૂલનો રસ નાકમાં પાડવો અને તાળવા ઉપર ચોળવો; એટલે તુરત લોહી પડતું બંધ થશે. **(૮) છાતીમાં દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—દાડમના દાણાના રસમાં મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ ૧ માસો નાખી પાવું. **(૯) ઘોયડાના વિષ ઉપર:**—દાડમડીનાં પાંદડાં, તલ, હરતાલ અને ગોળ, એકત્ર કરી વાટી કરડેલે ઠેકાણે ચોપડવું. **(૧૦) બોદારશિંગના વિષ ઉપર:**—દાડમનો રસ પાવો. **(૧૧) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૧૨) પિત્તરોગ ઉપર:**—પાકેલાં દાડમનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. **(૧૩) શોષ અને મુખની વિરસતા ઉપર:**—સાકર તથા દાડમ અથવા દાડમ અને દ્રાક્ષનો કલ્ક સેવન કરવો. **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—દાડમની છાલ અને ઇંદ્રજવની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૫) ઉપદંશ-વ્રણ ઉપર:**—દાડમની છાલનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. **(૧૬) ત્રિદોષોત્પન્ન ઉલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી તેના લોટમાં દાડમના રસથી તે લોટ પલાળી તેમાં થોડું મધ નાખી તે ખાવો. **(૧૭) દાડમપાક:**—ધાણા, સુંઠ, નાગરમોથ, વાળો, બાલીનો ગર, આમળાં, મોચરસ, ધાવડીનાં ફૂલ, લોદર, ઇંદ્રજવની છાલ, જાયફળ, અતિવિષ, ખેરની છાલ, અજમોદ, ખુરાસાની અજમો, એરંડાનાં મૂળ, જીરૂં, લવંગ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગી, એ પૈસા પૈભાભાર લઈ ચૂર્ણ કરી દાડમમાં ભરી ઉપર કણકથી ડાટા કરી ચૂલામાં બાફી પછી ઉપરની કણક કાઢી નાખવી. પછી દાડમ સુદ્ધાં

વાપરે છે; અને કહે છે કે મૂળની છાલ એ ઝાડના બીજા સર્વ ભાગો કરતાં વધારે ગ્રાહી છે, તથા પેટમાં થનાર ચપટા અને લાંબા કરમ (કૃમિ ઇં૦ ટાપેક્વર્મ)ના માટે બહુજ ઉત્તમ અનુભૂત દવા છે. વળી એને કૃમિ રોગમાં આપવાના માટે ૫ તોલા તાજી છાલ ૨ શેર પાણીમાં નાખી ઉકાળી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું થએ તેમાંથી અકેક પ્યાલો અડધી અડધી ઘડીમાં જ્યાં સુધી તમામ ન નીકળી જાય ત્યાં સુધી પીવાને આપે છે. અનેકવાર આ ક્વાથના પીવાથી પેટમાં રદ્દ થઈને નીકળી જવાની ભ્રાન્તિ થાય છે, પરંતુ થોડીવારમાંજ પેટના તમામ કૃમિ નીકળી જાય છે. દાડમનાં બીજ અને બીજનો રસ પેટની પીડા નાશ કરે છે. ઝાડાના દરદમાં છાલની સાથે થોડું અફીણ નાખીને આપવાથી બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે. ડૉ૦ **કર્કપેટ્રીક** કહે છે કે ફળની છાલ પાચનશક્તિ વધારવાને અને ગ્રાહી તથા જુના મરડાની આજારીમાં એને લવીંગની સાથે ઉકાળીને આપવાથી બીજા ઉપચારો કરતાં વધારે ગુણ કરે છે. **ચરકસંહિતામાં** દાડિમને ઉલટી નાશક, હૃદ્ય (રૂચિ ઉત્પન્ન કરીને શરીરને ઉત્તેજન આપનાર) કહેલ છે. **સુશ્રુતસંહિતામાં** એને વાતનાશક, મૂત્રદોષનાશક (મૂત્રસ્થાનના દરદો નાશ કરનાર) તૃષા નાશક અને રૂચિકારક ગણેલ છે.

ખરલ કરી ગોળીઓ બોર જેવડી કરવી. તે ગોળી રોજ એક એક ખવરાવવી; એટલે અતિસાર, સંગ્રહણી, મંદાગ્નિ, અરૂચિ તથા શૂળનો નાશ થાય છે.

૨૯૬. દારૂડી.—સં૦ પટુપર્ણી, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પીસોળા, કાંટેધોત્રા. કો૦ કર્ડઈ. હિં૦ ચોક, ભરેબંદ, સત્યાનાસી, પીસોળા. બં૦ સીયાલ કાંટા, સોણખીરૂઈ. ક૦ ચિક્કણીકે. તા૦ કુદ્રીયાત્તી. મલા૦ પોન્નમત્ત. ઈં૦ ગેંબોજ થીસલ. લા૦ આર્ગીમની મેક્સિકેના.

દારૂડીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ હોય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોય છે. પીળા ધંતૂરા પ્રમાણે એના ડાંટામાંથી પણ દૂધ (રસ) નીકળે છે. એનાં મૂળને "ચોકવ" કહે છે. આ વનસ્પતિ રેચક, ઠીમ, કડવી તથા સારક છે; અને કંડૂ, વાતરક્ત, કૃમિ, પિત્ત, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર, અશ્મરી, સોજા, દાહ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. એનાં મૂળના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચક:**—દારૂડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૨) ગયેલું પુરુષત્વ પાછું આવવા માટે:**—દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ગરમ કરી, તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે ૧૪ દિવસ પાનમાં ખાવી. **(૩) ગુમડું ફુટવા માટે:**—દારૂડીનાં મૂળનો લેપ કરવો.

૨૯૭. દારૂ હળદર.—સં૦ બં૦ દારૂહરિદ્રા. મ૦ દારૂહળદ. હિં૦ દારૂહલદર. ક૦ મરદવર્ષણ, પોપ્પિલ્લી. તૈં૦ મુલુંગુ, પાસુપુ. મલા૦ નાણુમાર. ગો૦ રૂકકા વેલી. તા૦ નુનામારં. ફા૦ દારચોબ. લા૦ બરબરીસ એરિસ્ટેટા, મોરિંડા અંબેલ્લેટા.

દારૂહળદરના વેલા હોય છે. એ વેલા હિમાલય પર્વત ઉપર અને અફઘાનીસ્તાનમાં થાય છે. એ વેલાનુ લાકડું હળદરના જેવું પીળા રંગનું હોય છે. રસાંજન અથવા રસવંતી કરીને એક ઔષધ દારૂહળદરનો કાઢો કરી તેમાંથી બનાવે છે. એ કાઢો અષ્ટમાંશ કરી તેમાં બકરીનુ દૂધ સમભાગે નાખી બાળી સૂકું કરવું એટલે રસાંજન તૈયાર થાય છે. **દારૂહળદર:**—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા વ્રણનાશક છે; અને પ્રમેહ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, મુખરોગ, કંડૂ, વિસર્પ, ચામડીના દોષ તથા વિષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ હળદર જેવાજ છે. **રસાંજન:**—તીખું, ઉષ્ણ, રસાયન તથા કડવું છે; અને કફ, વિષ, નેત્રવિકાર તથા વ્રણદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળી ઉપર:**—દારૂહળદરના અંગરસમાં હળદર નાખી પાવી. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—દારૂહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજીત નાખી સાત દિવસ પાવું. **(૩) આગંતુક વ્રણ એટલે શસ્ત્રાદિકથી થયેલા વ્રણ ઉપર:**—દારૂહળદરની છાલનો કલ્ક, તલનું તેલ, કપિલો અને ધ્રોનો અંગરસ, એકત્ર કરી મંદાગ્નિથી કઢવી તેલ સિદ્ધ થાય એટલે ચોપડવું. **(૪) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ બે માસા આપવું. **(૫) ભગંદર અને નાડીવ્રણ ઉપર:**—થોરીઓ અને આકડાનું દૂધ એકત્ર કરી દારૂહળદરની દીવેટ તે દૂધમાં પલાળી છિદ્રમાં ઘાલવી. **(૬) પિત્તાભિષ્યંદ એટલે આંખો આવે છે તે ઉપર:**—રસાંજન દૂધમાં કાલવી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો. **(૭) કાનમાંથી પરૂ વહેતુ હોય તે ઉપર:**—રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી, તે મધમાં નાખી કાનમાં પાડવું. **(૮) વાતપિત્ત પ્રદર ઉપર:**—રસાંજન અને લાખ બકરીના દૂધમાં વાટી તે પાવું.*

૨૯૮. દાવલા મોરસ.—સં૦ સમુદ્રશાક. મ૦ મોરસ, દાવલામોરસ, ખારી શાક.

આ ભાજીનો રોપો વેંત દોઢ વેંત લાંબો હોઈ જમીન ઉપર પથરાયલો હોય છે, અને એના દાંટડાનો રંગ લુણીની ભાજી જેવો હોઈ, પાંદડાં સુમારે દોઢ આંગળ લાંબાં હોય છે. તે લુણીનાં પાંદડાં કરતાં ત્રણગણાં જાડાં હોઈ સુમારે અર્ધા તસુ જેટલાં પહોળાં હોય છે. ચણાની દાળ નાખી આનું શાક કરે છે; અને બાફીને રાયતું થાય છે, તથા ભજીયાં પણ કરે છે. આ ભાજી સમુદ્રકાંઠે થાય છે એટલે તે ખારી હોય છે. એથી એમાં મીઠું રીતસર નાખવું જોઇએ.

૨૯૯. દાંતી.—સં૦ બં૦ હિં૦ ક૦ દંતી. મ૦ દાંતી. ફા૦ દંદ. અ૦ હબુલમુલુક. લા૦ ક્રોટન, ટિગ્લિયમ. શ૦ દાત્યુણી.

---

* આ ઉપાય બહુજ વિચારીને કરવાનો છે, કારણ લાખ પીધા પછી સ્ત્રીઓને સંતાન થતાં નથી એમ અનેક દાઇઓ કહે છે.

દાંતીનાં ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે ત્રણ ચાર હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર, લાંબાં અને હાથ તળીયાં જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ આકારે ઘુઘરા (પોટળીઆ) જેવાં અને તે બળદાણા જેવડાં મોટાં હોય છે. એ ફળમાંથી નેપાળાના જેવડાં બી નીકળે છે, તે રેચક છે. એનાં મૂળને "દંતીમૂળ" કહે છે. દંતીમૂળનો કાઢામાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એને "લઘુ દંતી" કહે છે. **લઘુ દંતી:**—ઉષ્ણ, તીખી, અગ્નિદીપક, શલ્યશોધક, સારક, તીક્ષ્ણ, પાચક, લઘુ તથા શોધક છે; અને આમદોષ, ત્વગ્દોષ, શૂળ, અર્શ, વ્રણ, અશ્મરી, કફ, ઉદર, પિત્ત, આનાહવાયુ, સોજા, ગુદાંકુર, દાહ, પાંડુ, રક્તદોષ, કોઢ, ગુલ્મ, કૃમિ, ક્ષય, વાયુ, યકૃત્ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. **નાગ દંતી** (મોટી દાંતી):—સારક, ઉષ્ણ, તીખી તથા કૃમિનાશક છે; અને શૂળ, કોઢ, આમદોષ, મેદોરોગ, અશ્મરી તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ લઘુદંતી જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) જુલાબ થવા માટે:**—દંતીમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું, અથવા લીલાં દંતીમૂળ પાણીમાં વાટી, તેને પાણીમાં મેળવી, ગાળી તે પાણી પાવું. **(૨) કફ-કાસ ઉપર:**—દંતીમૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું.

૩૦૦. હિંડા.—(સં૦ મંડૂકપર્ણ.) આ એક જંગલી ઝાડ છે. એમાં બે જાત છે. જે ઝાડની કાઠી ઉંચી ન હોતાં જમીન બરોબર હોય છે તેને હિંડી કહે છે; અને જે ઝાડની કાઠી ઉંચી હોય છે તેને "હિંડા" કહે છે. હિંડાની કાઠી ૧૬ હાથ લંબાઈની હોય છે. એ કાઠીનો રંગ પ્રથમ લીલો હોય છે, અને કાઠી સૂકાયા પછી કાળો થાય છે. આ ઝાડ કાંઈક કારવી જેવું હોય છે. એને મૃગ-નક્ષત્રનો વરસાદ પડયા પછી નવા ફણગા ફુટે છે; તે લઈ તેની જૂડીઓ બાંધી વેચે છે. આ શાક ભીંડાના શાક જેવું રસદાર હોય છે. એ પૌષ્ટિક છે. હિંડામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. **હિંડા:**—શુક્રકારક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને રક્તવિકાર, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા ઉપર:**—હિંડાના કંદ બારીક વાટી તેની થેપલી વ્રણ ઉપર મૂકવી. **(૨) બદ ઉપર:**—હિંડાનાં મૂળ કેળના કિંવા કુંભાનાં પાંદડાંમાં વીંટી, અંગારામાં બાફી, પછી તેના ઉપર જે પાતળી છાલ હોય છે તે કાઢી નાખી, મૂળ બારીક વાટી જે ખોળ થાય તેનો લેપ કરી તે ઉપર રૂની ઘડી કરી મૂકવી. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હિંડાના અંકુર ૧ તોલો, આવળની છાલ અર્ધો તોલો અને ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરનો ફોડ અર્ધો તોલો, એ ત્રણે બારીક વાટી ૫ તોલા મીઠા દહીંમાં મેળવી, ખાંડ નાખી દરરોજ બે વાર ખાવું.

૩૦૧. દીપમાળ (ગલગોટા).—સં૦ હિં૦ મ૦ ઝેડું. ક૦ ગોવગડે. લા૦ લીઓનોટીસ, નેપેટિફોલિઆ.

આ ઝાડ સીધું હોય છે. તે સુમારે માથોડું ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોય છે. એને હાથના કિંવા વેંતના અંતરે મૂળ પાસેથી એક ઉપર એક એવાં ઝુંડ લાગે છે. તે ઝુંડ બારીક પુમથી વ્યાપ્ત હોય છે. એ ઝુંડ ઉપર બારીક રાતાં રંગનાં ફૂલ આવે છે. ઝુંડમાં કાળાં બારીક બી હોય છે. એ સર્વત્ર થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—ઝુંડમાંનાં બીયાં દૂધમાં વાટી પાવાં. **(૨) માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે ઉપર:**—ઝુંડને બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૩) કંઠસર્પ ઉપર:**—ઝુંડ હોકામાં નાખી પીવું.

૩૦૨. દુદુરલી.—દુદુરલીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એ પાંદડાં ગળચટાં લાગે છે. એનાં મૂળ ચાવવાથી કિંવા બારીક ભૂકી કરવાથી બારીક કણ થાય છે. એને આકડાનાં ફૂલ જેવાં ફૂલ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ અને સ્વપ્નાવસ્થા વગેરે ધાતુવિકારો ઉપર:**—દુદુરલીનાં મૂળ અને ધોળી શેમળનું કંદ ખાંડી બારીક ભૂકી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી તથા સાકર નાખી, એ ઔષધ બે વખત ૭ દિવસ આપવું. **(૨) મધુમેહ અને તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:**—દુદુરલીનાં મૂળોની ભૂકી, કિંવા દુદુરલીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી, એ ઔષધ દર વખત નવટાંક પ્રમાણે દરરોજ બે વાર ચૌદ દિવસ આપવું. **(૩) રતવા ઉપર:**—દુદુરલીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં અને લેપ પણ કરવો.

૩૦૩. દૂધી-(નઈ).—સં૦ અલાબુ, ઇક્ષ્વાકુ, દુગ્ધતુંબી. મ૦ દુધ્યાભોંપળા. હિં૦ મીઠી તુંબી.

તુમ્બા, કદુ, લૌઆ, રામતોરઈ, ધીયા. બં૦ લાઉ, કદુ. ક૦ હાલગુંબળ, શિસોરે. તૈ૦ તીયા, તુખડીકાયા. ફા૦ કુદુશીરીન, કુદુએદરોજ. અ૦ યકિતનેહુલુકરા. ઇં૦ વ્હાઇટ ગુર્ડ. લા૦ કુકર્બીટ, લાજીનેરીઆ.

"એને ધોળી દુધી" પણ કહે છે. એનો વેલો ઘણો લાંબો પ્રસરે છે. એમાં લાંબી, તુંબડી, ચપટી, તંબુરા જેવી ઇત્યાદિ અનેક જાત છે. દુધીનો હલવો બહુ સારો થાય છે. એની ભાજી સારી થાય છે. દુધી પાકીને જૂની થાય એટલે જે ગોળ આકૃતિની હોય છે તેનાં તુંબડાં કરે છે. તરતાં શીખનારાઓ, એનાં સૂકાએલાં તુંબડાં કંમરે બાંધી તરવા શીખે છે. દુધીની એક બીજી જાત છે તેને "મગીઆ દુધી" કહે છે, એમાં ધોળી અને રાતી એવી પણ બીજી બે જાત છે. દુધી જેવુંજ તેનું શાક થાય છે, અને તરવાના કામમાં એનો બહુ ઉપયોગ થાય છે. **લાંબી દુધી:**—તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને સન્નિપાત, દંતાર્ગલરોગ, દાંત ખીલી તથા ધનુર્વાનો નાશ કરે છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **ગોળ મોટી દુધીનો વેલો:**—મધુર, શીતળ, તર્પણકારક, ગુરૂ, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, બળપ્રદ, પિત્તનાશક અને ગર્ભપોષક છે. ફળના ગુણ પણ એના જેવાજ છે. **દુધીયા દુધી:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, ગર્ભનું પોષણ કરનારી, વૃષ્ય, વાતકારક, બલકર, પૌષ્ટિક, રૂચિકર, શીતળ, મલસ્તંભક, રૂક્ષ, ભેદક, ગુરૂ, પિત્તનાશક તથા કફપ્રદ છે. એનાં **ફળ:**—ગુરૂ, રૂક્ષ, શીતળ, હૃદ્ય, કફકારક, ગ્રાહક, રૂચિકારક, ધાતુવર્ધક, તથા પૌષ્ટિક છે; અને કલ્ક, વિષ, શ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એના વેલાની સળીઓ:**—મધુર, વાતલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, શીતળ, ભેદક અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દુધીઆ દુધીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી લેપ કરવો.

૩૦૪. દુધેલી.—(સં૦ દુગ્ધિકા. મ૦ હિં૦ દુધી.) દુધેલીનાં નાનાં ઝાડ પ્રથમ હાથભર ઉંચાં હોય છે. પછી તેના વેલા થાય છે. એનાં પાંદડાં ભાંગરાનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ કિંચિત્ ફિક્કા લીલા રંગનાં અને નાનાં હોય છે. એ વેલો તોડવાથી તેમાંથી દૂધના જેવો ધોળો રસ નીકળે છે. વેલાનો રંગ કિંચિત્ લાલસર ફિક્કા રંગનો હોય છે. એને ભાંગરાનાં જેવાંજ ફૂલ આવે છે. ઘરની આજુબાજુએ પણ આ છોડો વાવે છે. એને લાંબી શીંગો આવે છે.* **દુધેલી:**—મધુર, વૃષ્ય, રૂક્ષ, ગ્રાહક, કડવી, વાતલ, ગર્ભસ્થાપક, તીખી, ધાતુવર્ધક, હૃદ્ય, ઉષ્ણ, પારદબંધક તથા મલસ્તંભક છે; અને મેહ, કફ, કોઢ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો, સાકર ૧ તોલો, તાજું ઘી ૧ તોલો, એ સર્વને ભેગું કરી સતત ચાર પાંચ દિવસ આપવું; એટલે બળતરા અને લોહી બંધ થાય છે. **(૨) મુબારકી રોગ ઉપર:**—(બાળકને દૂધ પાવાના યોગથી દૂધની ચીકાશ પેટમાં એકઠી થઈ મળની ગાંઠ બાઝે છે તે ઉપર):—દુધેલીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં; એટલે બે ત્રણ દિવસમાં મળદ્વારે રોગ નીકળી જાય છે. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—દુધેલીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં, એટલે નિયમિત વેળાએ આવનારો તાવ દૂર થશે. **(૪) વાછરડાંને દૂધીયો રોગ થાય છે તે ઉપર:**—દુધેલીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ૧ તોલા સુધી ઘસી દરરોજ એક વાર એ પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવાથી પેટમાંનો સર્વ ભાર નીકળી જઈ રોગ ઘણોજ હલકો થાય છે.

૩૦૫. દેવદાર.—સં૦ હિં૦ ક૦ તા૦ મલા૦ તુ૦ દેવદારૂ. મ૦ ફા૦ દેવદાર. ક૦ દેવબ્દાર. તૈ૦ દેવદારૂચેટ્ટુ. અ૦ શજરતુલજીન, શજરતુલવફ્. લા૦ સિડ્રસદેવડારા.

હિમાલય પર્વત, બ્રહ્મદેશ, બંગાળ અને પિનાંગ, એ ઠેકાણે દેવદારનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડને જોઇએ તેવી જમીન મળી હોય તો તે ઘણુંજ ઉંચું વધે છે. ત્રીસ ચાળીસ વર્ષનું થાય એટલે તેને ફળ

* દુધેલીને કોઈ દુધી પણ કહે છે, એની મુખ્ય બે જાતો છે. એક નાગલા અને બીજી છાતલા. નાગલા દુધેલીનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આગળ કરેલ છે. આ છાતલા દુધેલી પણ મિ. પદેજીના વર્ણન તરફ નજર કરતાં બે પ્રકારની ભાસે છે. જેમાંની એકનું વર્ણન અહીં મિ૦ પદેજીએ આપ્યું છે તે અને બીજી જેને લુણીની ભાજી અથવા ચણાનાં પાંદડાં જેવાં ઝીણાં પાંદડાં આવે છે તે. તેને ઝીણાં ને ઘેરાં લાલ ફૂલ આવે છે. તેની ડાંડીમાંથી દૂધ નીકળે છે. કોઈ એને સમાત દુધેલી પણ કહે છે. આ દુધેલીનો છોડ ન થતાં તે જમીન ઉપર પથરાઈ દોઢ બે ફુટ જમીન રોકે છે. એથી એને છાતલા દુધેલી કહે છે. આ નાની જાત સ્ત્રીરોગની દવામાં દાઇઓ વધારે વાપરે છે,

આવવા લાગે છે. આ વૃક્ષ સો બસો વર્ષ સુધી રહે છે. જેમ જેમ એ ઝાડ જૂનું થાય છે તેમ તેમ મજબૂત થઈ તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે. સાગના કરતાં આ લાકડું ઘણું હલકું છે. એની અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. રાજા લોક માટે એ લાકડાની ફર્માશી, ગલબત વગેરે બનાવે છે. દેવદારનો ધૂપ કરવામાં પણ ઉપયોગ થાય છે. દેવદારના લાકડામાંથી ટર્પિન-ટાઈન તેલ બને છે. **તેલીઓ દેવદાર:**—પાકકાળે તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, કડવો તથા લઘુ છે; અને કફ, વાત, પ્રમેહ, અર્શ, મલસ્તંભ, આમદોષ, તાવ, આધ્માન, દમ, ઉધરસ, સોજો, ખરજ, હેડકી, તંદ્રા (મૂર્છા), રક્તદોષ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. **કાષ્ઠ દેવદાર:**—ઉષ્ણ, કડવો તથા રૂક્ષ છે; અને કફ, વાયુ, ભૂતબાધા તથા લેપ કરવાથી મોં ઉપરના વ્યંગનો નાશ કરે છે.* **સરળ દેવદાર:**—તીખો, કડવો, મધુર, ઉષ્ણ, લઘુ, કોઠશોધક તથા સ્નિગ્ધ છે, અને ત્વગ્દોષ, વાયુ, કર્ણરોગ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ (ખરજ), કંઠરોગ, નેત્રરોગ, ઉધરસ, પરસેવો, રાક્ષસપીડા તથા જૂનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—દેવદાર વાટી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૨) કફ ગલગંડ ઉપર:**—દેવદાર અને ચીત્રામૂળ (કવંડળમૂળ) પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૩) અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ છે તે) **રોગ ઉપર:**—દેવદાર અને સરગવાની છાલ કાંજીમાં ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૪) દેવદારાદિ કાઢો:**—દેવદાર, વજ, કોઠ, લીંડીપીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીયાતું, કડૂ, ધાણા, હરડે, ગજપીંપર, ભોરીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ઉભી ભોરીંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શાહજીરૂં, એ બધાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હિંગ નાખી સુવાવડીને પાવો; એટલે શૂળ, કાસ, તાવ, શ્વાસ, મૂર્છા, કફ, મસ્તકપીડા, બડબડ, તૃષા, દાહ, તંદ્રા, અતિસાર તથા ઉલટી; એટલા ઉપદ્રવયુક્ત અને ત્રિદોષાત્મક સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે.

૩૦૬. દેવબાવળીઓ.—સં૦ કિંકિરાટ, નીબબ્બુલિકા. મ૦ કંકર, કોકર, દેવબાભળી. હિં૦ કિંકિરાત. ગુજ૦ રામબાવળ. ફા૦ મધિલાન.

આ એક બાવળીઆની જાત છતાં, બાવળીઆ જેવું મોટું ઝાડ થતું નથી. એને કાંટા તથા ફૂલ પણ બાવળ જેવાંજ પીળા રંગનાં આવે છે. એ ઝાડને લાખ આવે છે. **દેવબાવળીઓ:**—તુરો, કડવો, શીતલ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, પિત્ત, તૃષા, રક્તદોષ, દાહ, તાવ, ઉલટી, મેહ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) હડકાયેલા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—દેવબાવળીઆનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા સુધી ઘસી તેમાં થોડું પાણી નાખી તે પાવું. એ દરરોજ બે વખત એ પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવું. પથ્ય પાળવું.

૩૦૭. દ્રાક્ષ (દરાખ).—સં૦ મ૦ તે૦ દ્રાક્ષા. હિં૦ દાખ. ક૦ દ્રાક્ષે. ફા૦ અંગુર. અ૦ ક્રાસમીસ, એનબજબીબ. ઈં૦ ગ્રેઈપ. લા૦ વ્હાઈટીસ વ્હીનીફેરા.

દ્રાક્ષના વેલા હોય છે. એ વેલા વાવ્યા પછી ત્રણ વર્ષે ફળે છે. દ્રાક્ષ ઘણું કરીને બધા ખંડોમાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે તેમાં ત્રણ જાત છે. લીલી, કાળી અને ધોળી. સર્વમાં ધોળી દ્રાક્ષ ઘણી મધુર હોવાથી મોંઘી હોય છે. આ દેશમાં જે દ્રાક્ષ થાય છે, તે લીલી ને લીલીજ ખપી જાય છે. અરબસ્તાન, પર્શિયા અને મસ્કત, એ સ્થળોમાં ઘણીજ દ્રાક્ષ પાકે છે, એટલા માટે તેને સૂકવી બહાર ગામ ખાતે વેચવા મોકલવામાં આવે છે. બેદાણા, મનુકા, ખીસમીસ એવાં સૂકી દ્રાક્ષનાં નામો હોય છે. બેદાણા કિંચિત ધોળા હોય છે, અને તેમાં બી હોતાં નથી. મનુકાદ્રાક્ષ કાંઈક કાળી હોય છે, અને ખીસમીસ ઘણું કરી બેદાણા જેવી પરંતુ નાની હોય છે. દ્રાક્ષ ઉષ્ણ દેશમાં લોકોની ભૂખ અને તરસનું શમન કરવાને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડે છે. દ્રાક્ષ પિત્તશામક તથા રક્તવૃદ્ધિ કરનારી છે. દ્રાક્ષના રસનો આસવ, કૉલેરા ઉપર ઘણો ઉપયોગી થઇ પડે છે. દ્રાક્ષનાં પાંદડાં જનાવરોને ખવરાવે છે, અને લાકડાનો કોઈ કોઇ કાળો રંગ કરે છે. **પાકી દ્રાક્ષ:**—સ્વરને હિતકારક, મધુર, તૃપ્તિકર, પાકકાળે સ્નિગ્ધ, અતિરૂચિકર, ચક્ષુષ્ય, મૂત્રલ, ગુરૂ, તુરી, સારક, ખાટી, વૃષ્ય, શીતળ તથા શ્રમનાશક છે; અને પિત્ત, શ્વાસ, ઉધરસ,

---

* મિ. શાલીગ્રામ આદિ નિઘંટકારોના કહેવા પ્રમાણે સરલ દેવદારના ગુંદરનેજ ચન્દ્રસ, સરળધૂપ, ધૂપવિશેષ, ઇશેશ વગેરે નામોથી ઓળખે છે; ત્યારે અહીં ત્રણ જગ્યાએ વર્ણન આપવાથી જુદાં જુદાં ત્રણ વૃક્ષો હોવાની ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરી છે. કાષ્ઠ દેવદારમાં તેલ નથી.

ઉલટી, સોજો, ભ્રમ, જ્વર, દાહ, મદાત્યય, વાતપિત્ત, ક્ષતક્ષય, કમળી, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે. **લીલી દ્રાક્ષ:**—કફકારક, ગુરૂ, ખાટી, પિત્તલ, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રૂચિકારક, દીપન અને વાતનાશક છે. **કુંણી (કાચી) દ્રાક્ષ:**—વિશદ, ઉષ્ણ, તીખી, પિત્તલ અને રક્તદોષકારક છે. **પાકી સૂકાયેલી દ્રાક્ષ:**—વૃષ્ય, સંતર્પણ, બલકર અને પૌષ્ટિક છે. **કાળી દ્રાક્ષ:**—(બીજવાળી) શીત, લઘુ, વૃષ્ય, ગુરૂ, વાતાનુલોમન, સ્નિગ્ધ, હર્ષપ્રદ તથા શ્રમનાશક છે; અને દાહ, મૂર્છા, દમ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, તાવ, રક્તદોષ, તૃષા, ઉલટી તથા હૃદયવ્યથાનો નાશ કરે છે. **લઘુ દ્રાક્ષ** (બેદાણા નીર્બીજ):—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, રૂચિકર, ખાટી, તથા રસાળ છે; અને દમ, ઉધરસ, તાવ, હૃદયવ્યથા, રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, સ્વરભેદ, તૃષા, વાયુ, પિત્ત અને મુખ માંહેની કડવાશનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—દ્રાક્ષ તથા બાળહરડે સમભાગે અને તેના બરોબર સાકર નાખી એક તોલા જેટલી ગોળી આપતા જવી, એટલે અમ્લપિત્ત, ગળું અને હૃદય એ સ્થળની બળતરા, તરસ, ભ્રમ, મંદાગ્નિ તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. **(૨) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દૂધમાં દ્રાક્ષનો સરકો નાખી પાવો. **(૩) હડતાલ અને જંગાલના વિષ ઉપર:**—ઉલટી કરાવી પછી પાશેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૧ તોલો નાખી તે પાવી. **(૪) ધાતુક્ષય ઉપર:**—દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીડીપીપર આપવી. **(૫) તૃષા રોગ ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો પાવો. **(૬) મૂર્ચ્છા રોગ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને આંમળાં બાફી વાટવાં તથા તે મધમાં આપવાં. **(૭) સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થઇ આવે છે તે ઉપર:**—મધમાં દ્રાક્ષ ખરલ કરી જીભે ચોપડવી. **(૮) મૂત્રરેચનને માટે:**—કાળી દ્રાક્ષ ચાર તોલા રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે મસળી, ગાળી નાખી તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી, એક શેર સુધી શકિતઅનુસાર પ્રાશન કરવાથી મૂત્રદ્વારે ગરમી નીકળે છે. પ્રકૃતિ પ્રમાણે કોઇને એથી રેચ પણ થઇ આવે છે. **(૯) ક્ષતકાસ ઉપર:**—બિયાં કાઢેલી કાળી દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, તાજું ઘી ૧ ભાગ, અને મધ ૧ ભાગ; એ સર્વ ઔષધો એક બરણીમાં ઘાલી તે બરણી ડાંગરના ઢગલામાં ઘાલવી. પંદર દિવસ પછી અથવા એક મહિના પછી કાઢી તે માંહેનું ઔષધ રોજ સવાર-સાંજ મળી દોઢ તોલા સુધી રોગીએ ખાવું. **(૧૦) શૂળ ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને અરડુસીનો કાઢો પાવો. **(૧૧) જીભ, તાળવું અને ગળું, એનો શોષ શાંત થઇ મ્હોડામાં રૂચિ આવવા માટે:**—દ્રાક્ષ અને આમળાં વાટી ઘીમાં મેળવી મુખની અંદર ચોળવાં, અને એજ ઔષધની ગોળી કરી મ્હોંડામાં રાખવી. **(૧૨) પિત્તજ્વર ઉપર:**—દ્રાક્ષ અને ગરમાળાના ગોળનો કાઢો પાવો. **(૧૩) શીતળા અને ગોવરૂ, એથી બાળકોના અંગમાં મરેલી ગરમી નીકળવા માટે:**—૮ ભાગ બે દાણા દ્રાક્ષ, ૧ ભાગ ગળોનું સત્વ, ૩ ભાગ ખાંડ, તથા ૧ ભાગ જીરૂં, એ પ્રમાણે ભેગું કરી નિવડેલા માટલામાં ભરી તે મિશ્રણ પલળે એટલું ગાયનું ઘી નાખી આથી રાખવું; અને રોજ સવારે અર્ધા તોલાથી બે તોલા સુધી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૧૪) માથામાંહેની ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઈ મગજ સુધરવા માટે:**—ગાયના અર્ધા શેર દૂધમાં બેદાણા દ્રાક્ષ ૨ તોલા નાખી ઉકાળી તે દૂધ રોજ સૂતી વેળાએ પીવું. **(૧૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં કાળી દ્રાક્ષ પલાળી તેમાં સાકર નાખી પાવી. **(૧૬) પિત્તવિકાર ઉપર:**—કાળી દ્રાક્ષ રાત્રે પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેજ પાણીમાં મસળી કુચા કાઢી નાખી તે રસમાં જીરાની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવો; એટલે પિત્તજનિત દાહ વગેરે શમન થાય છે. **(૧૭) રક્તપિત્ત ઉપર:**—દ્રાક્ષ મધમાં ખાવી. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—દ્રાક્ષનો કાઢો પાવો.*

૩૦૮. ધમાસો.—સં૦ બં૦ દુરાલભા, ધન્વયાસ. મ૦ ધમાસા, કાંટે ચુણુક. હિં૦ હીંગુણા, ધમાસા. ક૦ વલ્લિદુરૂવે, નેલદાંગળ. તૈ૦ પિલરેગટિ, દુલગોંડી. ફા૦ બાદાવર્દ. અ૦ શુકાઇ. લા૦ ફગોનિયા અરેબિકા.

ધમાસામાં બે ત્રણ પ્રકાર છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર રીંગણીના ઝાડ જેવા સુમારે આંગળભર લંબાઇના કાંટા હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ગીમરડાયલાં તથા લાંબાં

* લિંગાર્શ ઉપર એક જૈન ગોરજીએ કરેલો ઉપચાર—રાત્રે દ્રાખ શેર ૦॥ પલાળી સવારે તે પાણી અને તેમાંનાં બીજ કહાડી નાખી તેમાં મજીઠ તોલા ૨॥, હિંમજ તોલા ૨॥, કાગદી એલચી તોલા ૨॥, મીંઢીઆવળ તોલા ૧૦ નાખી વાટી તેની ૩૨ ગોળી કરી દરરોજ સવારે ૧ આપવી.

હોય છે. એ પાંદડાં છોડવો જુનો થાય ત્યાં સુધી છોડ ઉપર રહે છે. કાર્તિક માસના અરસામાં સર્વે પાંદડાં ખરી પડે છે, અને ઝાડનો રંગ પીળો થવા લાગે છે. જવાસાને પણ ધમાસો કહે છે. એ ઝાડ ઉપર ઉનાળામાં તેના દીંટામાંથી તાપના યોગે એક પ્રકારની સાકર નીકળે છે તેને ફારશી ભાષામાં "તુરંજબીન" કહે છે. એ સાકર આ દેશમાં અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ સાકર યુનાનિ વૈદ્યો બાળકોને રેચ આપવાના કામમાં દૂધમાં આપે છે. **ધમાસો***:—જવાસો શરપુંખાના જેવો (મથુરામાં થાય છે તે) મધુર, કડવો, બલકર, અગ્નિદીપક, સારક, શીતળ, લઘુ તથા તુરો છે; અને કફ, પિત્ત, રાતો કોઢ, વિસર્પ, મેદ, ભ્રમ, મદ, વાતરક્ત, તૃષા, ઉલટી, ઉધરસ, દાહ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ધમાસો રાતો:**— તીખો, કડવો, મધુર, રક્તશુદ્ધિકારક, શીત તથા ઉષ્ણ છે; અને વિસર્પ, વિષમજ્વર, તૃષા, ઉલટી, મોહ, રક્તદોષ, વાતપિત્ત, કફ, કોઢ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ધમાસાનું અથવા તેના મૂળનું ધૂમ્રપાન કરવું. **(૨) તાળવામાં કાત્રા પડે છે તે ઉપર:**—ધમાસાના લીલા છોડ કચરી તેનો અંગરસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી સારી પેઠે કઢવી ચાટણ તૈયાર કરવું. એ ચાટણ વારંવાર ટીપું ટીપું તાળવામાં પાડતાં જવું, તેથી કરી એક દિવસમાં રૂઝાઈ જાય છે. **(૩) જખમ-ઉપર:**—આગંતુક જખમ થયો હોય તો લીલા ધમાસાનો અંગરસ જખમ ઉપર પાડવો એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. **(૪) હેડકી ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૫) ભ્રમ મૂર્ચ્છા વગેરે ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી તે પાવો. **(૬) પથરી અને મૂત્રકૃચ્છ્ર-ઉપર:**—ધમાસો, ડાભ અને કાસનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પાવો. **(૭) શીતપિત્ત, હરતાલનું વિષ તથા મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધમાસાનો કાઢો પાવો. **(૮) અંતરવિદ્રધિ ઉપર:**— ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી પાવાં.

૩૦૯. ધરો (દરોઇ).—સં૦ દૂર્વા. મ૦ હરળી. હિં૦ દૂબ. ક૦ હસુગરૂક. તૈ૦ દૂર્વાલુ. તા૦ અરગુ. તુ૦ કડીકેપતી. મલા૦ કરૂકપુલ્લુ. ગો૦ જીરબાંકુર. ઈં૦ ક્રિપિંગ સાઇનોડન. લા૦ સાઇનોડન્, ડેક્ટિલન.

ધરો એક જાતિનું તૃણ છે. ધરોના બેટ લીલાછમ અને સુશોભિત દેખાય છે. આ તૃણની અંદર એવો એક વિલક્ષણ ગુણ છે કે કેટલીક મુદ્દત સુધી વરસાદ ન પડે ત્યારે સર્વ વનસ્પતિ સૂકાઇ જાય, તોપણ ધરોનાં મૂળ લીલાંજ હોય છે. દુકાળમાં ઢોરોને ચારો સમૂળગો મળતો નથી; ત્યારે ધરોનાં મૂળ ખોદી લાવી ખવરાવે છે. ધરોનો ઉપયોગ દેવપૂજામાં પણ થાય છે. ગણપતિપૂજનમાં તો ધરો અવશ્ય જોઇએ. ધરો ઘોડાને ઘણી સારી લાગે છે. **ધરો સાધારણ:**—તુરી, શીતળ, મધુર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, તૃષા, ઉલટી, દાહ, રક્તદોષ, શ્રમ, કફ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, વિસર્પ, તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ધોળી ધરો:**—મધુર, રૂચિકર, તુરી, કડવી તથા શીતળ છે; અને ઉલટી, વિસર્પ, તૃષા, કફ, પિત્ત, દાહ, આમાતિસાર, રક્તપિત્ત તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **લીલી ધરો:**—અતિ મધુર, કડવી,

* **આયુર્વેદ ગ્રંથોમાં**—જવાસાને દસ્ત ખુલાસાથી લાવનાર, મૂત્રવર્દ્ધક અને કફનો નાશક માનેલ છે. એમાંથી જે સત્વ નીકળે છે તે ખાંસીનો નાશ કરે છે. **હિકમતમાં**—આ છોડવાની પોટીશ બાંધવાથી અથવા તેની ધૂણી આપવાથી હરશનો નાશ થાય છે. એનો રસ નેત્રની દ્રષ્ટિ નષ્ટ કરે છે. તેના ચૂરણનો વાયુના રોગમાં નસ્ય આપે છે. એનાં પાંદડાંમાંથી જે તેલ બને છે તે સંધિવા ઉપર ચોપડે છે; તથા ફૂલને વાટીને લેપ કરવાથી હરશ ખરી પડે છે. **મીર મહમદ હુસેન** લખે છે કે—ખુરાશાન, મવારૂનહર, ફરજસ્તાન અને હમદનના મુલકમાં આ છોડને કાપી લુગડામાં બાંધી નીચોવવાથી 'તુરંજબીન' નામનો સાકરના સમાન પદાર્થ બને છે. આ પદાર્થ જવના પાણી સાથે આપવાથી દસ્ત ખુલાસે લાવે છે, પિત્તને કહાડે છે, અને કફને બેસાડે છે. વળી રૂધિરને શુદ્ધ કરે છે. દૂધની સાથે આપવાથી શરીરને પુષ્ટ કરે છે અને કામદેવને વધારે છે. **ચક્રદત્ત**માં જવાસાને મલને શુદ્ધકર્ત્તા, મૂત્ર લાવનાર, અને કફોત્સર્જક ગણેલ છે. **સુશ્રુતમાં**—જવાસાને ઉષ્ટ્રભક્ષિકા (ઉંટનું ભક્ષણ) વર્ણન કરેલ છે, અને કફમેદહર, મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક અને ગુલ્મનાશક ગણેલ છે; તથા તેજ ગ્રંથમાં તેને 'ગિરિકર્ણિકા' નામથી લખે છે. એને વાતપિત્ત-સંશમન કર્તા કહે છે. **ચરકમાં**—એને સારક માનેલ છે, તથા નાનાં બાળકોની ખાંસી ઉપર હરડે, લીંડીપીપર અને દ્રાક્ષના ચૂર્ણમાં, મધ અને માંખણ સાથે આપવાનું કહેલ છે.

શીતળ, રૂચિકર, સંજીવન, તુરી તથા રક્તશોધક છે; અને રક્તપિત્ત, અતિસાર, તાવ, પિત્ત, ઉલટી, કફ, રક્તરોગ, વિસર્પ, તૃષા, દાહ તથા ચર્મદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાકમાંથી લોહી પડે છે તે ઉપર:**—ધરોનો રસ નાકમાં પાડવો. **(૨) હેડકી ઉપર:**—ધરોનાં મૂળીઆંનો રસ માસો ૧ અને મધ ૧ તોલો એકત્ર કરી પાવું. **(૩) ખરજવા ઉપર:**—ધોળી ધરોના રસમાં ધોળા ચોખા વાટી લેપ કરવો. **(૪) ખાલી ચડે છે તે ઉપર:**—ધરોનાં મૂળ, ધોળો કાથો, ઉંબરાનાં પાંદડાં ઉપરની ફોડ અને ગોવરાનાં બી વાટી ચોપડવાં. **(૫) ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:**—ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી તે રસ ઠંડી કાંજીમાં સાત દિવસ પાવો, એટલે જેને ઉમ્મરે પહોંચ્યા છતાં કોઇ દોષથી ઋતુપ્રાપ્ત થતું નથી તે આવશે, અને જેનો અટકાવ બંધ થયો હશે તે પણ આવશે. **(૬) મસ્તક રોગ ઉપર:**—ધરોના રસમાં ચોખા વાટી લેપ કરવો. **(૭) ઉલટી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ધરો વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. **(૮) સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર:**—ધરોનાં મૂળ સૂતરથી વીંટી હાથે બાંધવાં, એટલે સર્વ પ્રકારનો તાવ શમી જાય છે. **(૯) આગંતુક વ્રણ ઉપર:**—ધરોના રસમાં અથવા દારૂહળદરની છાલના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૧૦. ધવ:—(ધાવડો).—સં૰ ધવ. મ૰ ધાવડા. હિં૰ ધૌ, ધાવા. બં૰ ધાઉયાગાછ. ક૰ સિરિવરૂ. તૈ૰ નારિંજચેટ્ટુ. લા૰ એનોજિસસ્ લાટિફોલિયા.

ધવનાં ઝાડ મોટાં મોટાં હોય છે. આ ઝાડનો રંગ ધોળાશ પડતો હોય છે. પાંદડાં નાણાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. ધવને ગુંદર પુષ્કળ આવે છે. ધવનું લાકડું ઇમારતી કામમાં ઉપયોગી થાય છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. **ધવ:**—એ તુરૂં, શીતળ, મધુર, તીખું, દીપન ને રૂચિકર છે; તથા પાંડુરોગ, પ્રમેહ, કફ, પિત્ત, અર્શ અને વાયુનો નાશ કરનાર છે. **એનાં ફળ:**—ઠંડાં, સ્વાદુ, રૂક્ષ, તુરાં, મલસ્તંભક ને વાતુળ છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જખમ ભરાઈ આવવાને:**—ધવની છાલ ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરી ઘોડાના મૂત્રમાં કાલવી જખમ ઉપર ચોપડવી.

૩૧૧. ધંતૂરો.—સં૰ ધત્તુર. મ૰ ધોતરા, ધોત્રા. હિં૰ બં૰ ધત્તૂરા. ક૰ બિલિય મદ્દગુણિકે. તૈ૰ તેલ્લાઉમિત્તે. તા૰ ઉમ્માતે. તુ૰ અંબે. મલા૰ અમ્માત્ત. ફા૰ જોજમાસિલ તાતુરા. અ૰ જોજમાસિલ. ઈં૰ થોર્ન ઍપલ. લા૰ ડાટુરા સ્ટ્રામોનિયમ.

ધંતૂરાનાં ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એમાં બે જાત છે. કાળી અને ધોળી. કાળો ધંતૂરો ઔષધિ છે. ધંતૂરો ઘણો માદક છે. ધંતૂરો પેટમાં જવાથી કેફ ચઢે છે. કાળા ધંતૂરાનાં ઝાડ અને ફૂલ કાળાં હોય છે. **ધંતૂરો શ્વેતાદિ ભેદે પાંચ પ્રકારનો:**—કાંતિકર, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, તુરો, મધુર, કડવો, મદકારક, વાંતિકર, ગુરૂ તથા વર્ણકર છે; અને કોઢ, વ્રણ, કંડૂ (ખરજ), કૃમિ, જૂઓ, લીખો, શ્રમ, વિષ, પામા તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. *કાળો ધંતૂરો શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગલફોરૂં (લાપોટીયું) થયું હોય તો:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, ચૂનો અને ગોળ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨) ઉધરસ ઉપર:**—ધંતૂરાનાં પંચાંગ (મૂળ, પત્ર, પુષ્પ, ફળ, છાલ) લઈ તેનું ધુમ્રપાન કરવું. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ, કંકોડીનો કાંદો અને હાડકીનું મૂળ, એકત્ર ઘસી

* જે ધંતૂરાનો રંગ અત્યંત કાળો અને દાંડલી, ફળ, ફૂલ, પાંદડાં અને સર્વાંગ કાળું હોય એ ધંતૂરામાં ઝેર વધારે હોય છે, અને એના ગુણ પણ વધારે છે. ફળ સૂકાવાથી કઠોર થઇ જાય છે. એના બીજમાં ઝેર વધારે છે. એ બીજોને માત્રાથી વધારે ખાવાથી મરણ પણ થાય છે. બંધેનદિક ધાતુપુષ્ટિનાં ઔષધોમાં એનાં બીજોનો વ્યવહાર ગ્રંથોમાં લખેલ છે. એનાં બીજ પ્રમેહનાશક છે. કાલા ધંતૂરાનાં પંચાંગની ધૂણીથી ખાંસી મટે છે. ધંતૂરાના ઝેરને દૂર કરવા માટે ધંતૂરાની મીજનો નાસ લેવો, એ ઝેરને દૂર કરનાર છે. અથવા એને વાટીને પાય તથા ધારોષ્ણ દૂધ અને ઘી મેળવીને પીએ."

ધંતૂરાનાં બીજ ચાર પહોર સુધી ગોમૂત્રમાં પલાળી તેનાં ફોતરાં કહાડી નાખી પ્રયોગમાં લેવાં.

ધંતૂરાના ફળોને કાંણાં પાડી દરેકમાં ગંધક અને મોરથુથુની ચણાની દાળ જેવડી કાંકરીઓ ભરી ડગળી આપીને જમીન ઉપર છાણુ પાથરી તેમાં તે ગોઠવી ઉપર છાણુ પાથરી તે ઉપર દેવતા કરી બાળવાં. બળ્યા પછી તે વાટી તલના તેલમાં શરીરે ચોપડવાથી ખસ જાય છે.

પાવું, અને અરીઠાનું અંજન કરવું. ઉતાર ઘી પાવું. **(૪) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી પીવું. લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી પાવો; કપાસનાં બીજ અને ફળનો કાઢો પાવો; ઘી પાવું; દહીં પાવું. ઠંડા પાણીમાં તેલ પાવું. લીંબુના રસમાં ગળીનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૫) વાળા ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ૬ માસા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી પાવું. આખો દિવસ કાંઇ પણ ખાવું નહિ. સાંજે ભાત અને દહી ખાવું. વાળાની જગ્યાએ ફોલ્લો થાય એટલે તેને ફોડી તે ઉપર ધંતૂરાનાં ફળ બારીક વાટી તેની વડી કરી ઉપર ૩ દિવસ બાંધવી. રોજ નવી વડી બેસારવી. કિંવા ધંતૂરાનાં પાંદડાં ૨॥ પાનમાં ખાવાં. **(૬) સોજા ઉપર:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ અને કળીચૂનો ગરમ કરી લેપ કરવો; અથવા ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસમાં ગુગળ નાખી ગરમ કરી ચોપડવો, કિંવા કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. **(૭) વાળા ઉપર:**—ધંતૂરાનાં બી, અંબાડાની છાલ, રાળ અને મીણની ભૂકી ઘીમાં ખરલ કરી વાળા ઉપર ચોપડવી; એટલે વાળો બહાર નીકળશે. **(૮) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી દંશ ઉપર ચોપડવાં. **(૯) ગલગંડ, બદ અને ગાંઠ ઉપર:**—ચોખ્ખી જમીન ઉપર વગડાઉ છાણાં થાળ આકારે પાથરી અગ્નિ કરવો અને તે બધાં છાણાં બળી રાખ થાય એટલે તે જગ્યા ઉપરની સર્વ રાખ કાઢી નાખી તે જગ્યા ગરમ રહે ત્યાં સુધી ધોળા ધંતૂરાનો રસ ઘણી ત્વરાથી તે જમીન ઉપર પાડવો. તે રસ કઢાઈ પરપોટા આવ્યા પછી તે સાધારણ ઠરે થાય એટલે તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) ઉન્માદ ઉપર:**—ધંતૂરાનાં ચાર બિયાં નવટાંક ઘી સાથે આપવાં. **(૧૧) યોનિશૂળ ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં બે ત્રણ પાંદડાં બારીક વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી, વસ્ત્રમાં પોટલી કરી યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું યોનિશૂળ બંધ પડે છે. **(૧૨) હાથ-પગ ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર:**—ધંતૂરાનાં બિયાં અને સિંધવ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં ચોપટ પાણી નાખી પાણીનો ચોથો ભાગ સરસીયું નાખી પચન કરવું. તેલ શેષ રહ્યા પછી ઉતારી તે ચોપડવું. **(૧૩) ખસ ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૧૪) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—ધંતૂરાનાં બિયાંનું તેલ શરીરે ચોપડવું. **(૧૫) ચોથીઆ ઇત્યાદિ સર્વ વિષમ જ્વરાદિક તાવ ઉપર:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાંના રસ પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ચાર તોલા દહીંમાં તાવ આવ્યા પહેલાં એક કલાક અગાઉ આપવો. **(૧૬) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—ધંતૂરાની ભાજીનો રસ કાનમાં પાડી તે ઉપર થોડું કંકુ નાંખવું. **(૧૭) શોફોદર ઉપર:**—કાળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો, એટલે સોજો ઉતરશે. **(૧૮) નપુંસકત્વ દૂર થઈ વીર્યવૃદ્ધિ થવા માટે:**—એક જાયફળ કોરી તેમાં અફીણ ભરવું, અને તે જાયફળ કાળા ધંતૂરાના જીંડવામાં ઘાલી, ઉપર કણક લગાવી, તેને અંગારામાં બાફી, પછી ઉપરની કણક દૂર કરી, ધંતૂરાનાં જીંડવાં સુદ્ધાં ખલીને તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી અને રોજ એક ગોળી ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધ ૨૧ દિવસ લેવું, એટલે નપુંસકત્વ દૂર થશે.

૩૧૨. ધામણ.—સં૦ ધન્વન. મ૦ ધામણ. હિં૦ ધામિન. બં૦ ધામની ક૦ ઊદુંવ.

ધામણનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. ધામણનાં પાંદડાં હાથતળીઆં જેવડાં હોઇ તે ઉપર રેષાઓ હોય છે, અને પાંદડાંનું એક અર્ધું બીજા અર્ધ કરતાં લાંબું થયેલું હોય છે. ધામણનું લાકડું ચીકણું અને ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. **ધામણ:**—તુરો, વૃષ્ય, મધુર, તીખો, બલકર, રૂક્ષ, લઘુ, ધાતુવર્ધક, કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાત, દાહ, શોષ, કંઠરોગ, રક્તરોગ, પિત્ત, કાસ તથા પીનસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—સ્વાદુ, શીતળ તથા તુરાં છે. તે કફ અને વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) અતિસાર ઉપર:**—ધામણની છાલમાં પાણી નાખી, રસ કાઢી, તેમાં શેકેલી વરીનો (મોરીઆનો) લોટ થોડો કાલવી પાવો.

૩૧૩. ધાવડી.—સં૦ ક૦ ધાતકી. મ૦ ધાયટી. કો૦ ધાવશી. હિં૦ ધાવઇ ધાય. બં૦ ધાઈ. તે. ધાતુકી. લા૦ વુડ ફોર્ડિયા, ફ્લોરીબંડા. ઇં૦ ગ્રીસલી આટોમેન્ટોજા.

ધાવડીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું બે માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં ફૂલ લવંગ જેવાં અને રાતા રંગનાં હોય છે. પાંદડાં શેરડીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં રંગે ઘણાં લીલાં હોય છે. ફૂલનો ઔષધમાં તથા

રંગના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. ધાવડીનાં ઝાડ કોકણમાં અને અનેક સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે. **ધાવડી:**—તીખી, શીતળ, તુરી, માદક, કડવી, લઘુ તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને રક્તપ્રવાહિકા, પિત્ત, તૃષા, વિસર્પ, વ્રણ, કૃમિ, અતિસાર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.* ફૂલ—સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે, અને રક્તપિત્ત, અતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા ઉપર:**—ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું, એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, લૂતાવ્રણ અને ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ મટી જાય છે. **(૨) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવ એ સર્વ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે બે માસા પાણીમાં આપવું. **(૩) બાળકની દાંતપીડા ઉપર:**—દાંત આવવાની વેળાએ ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર, આંમળાંનો રસ, એમાં મધ નાખી દાંતના નવેલામાં ચોપડવું. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો, અથવા ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ શક્તિ પ્રમાણે ચાર તોલા સુધી ખાંડ નાખી પાવો. **(૫) વાતપિત્તજ્વર ઉપર:**—ધાવડીનાં પાંદડાં અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **(૬) રતવા ઉપર:**—કાળી કાવળી–(મોટી પીલુડી)ની રાખ અને ધાવડીનાં ફૂલની રાખ મધમાં કાલવી લેપ કરવો. **(૭) મણ્યારીના વિષ ઉપર:**—ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અને શરીરે પણ ચોળવો.

૩૧૪. ઘેંડશી.—(સં૦ ઘેંડશી. મ૦ ઘેંડસં.) ઘેંડશી ગુજરાતમાં અને દક્ષિણમાં થાય છે. આ વાર્ષિક ફળ શાક છે. ઘેંડશી ઉનાળામાં થાય છે. તેનો રંગ ધોળા કોળા જેવો થાય છે. આકૃતિ પપનસ જેવી ગોળ હોઈ સુમારે શેર દોઢશેર વજનની હોય છે. એનું શાક કરે છે. **ઘેંડશી:**—એ વાતુળ, રૂક્ષ, મૂત્રવર્ધક અને પથરીનાશક છે.

૩૧૫. ઘોળી.—ઘોળીનાં ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. ઘોળીનાં પાંદડાં લીંબડીનાં જેવાં હોઇ દળવાળાં હોય છે. ઘોળીનું લાકડું જાડું અને કઠિન હોય છે. એ લાકડાનો રસ સફેદ ધોળો હોય છે. ઘોળીની લાકડી હાથમાં હોય તો ભૂતબાધા થતી નથી અને સર્પ અંગ ઉપર ધસી આવતો નથી, એટલા માટે એ લાકડાની લાકડી કરી પાસે રાખવી. ઘોળીવેલ કરીને એક ઘોળીની જાત છે. એના વેલા થાય છે. એ ઘોળીનાં લાકડાં પણ હસ્તિદંત પ્રમાણે મજબુત હોય છે.

૩૧૬. ધોળી પીલુડી.—સં૦ કાકમાચી.× મ૦ કાવળી પાંઢરી. હિં૦ તે૦ શ્વેતકાવળી.

---

* આને દત્તરામ ચોબાએ ક્ષુપજાતિની વનસ્પતિ અને મિ. શાલિગ્રામજીએ વૃક્ષ માનેલ છે. **ઉપયોગ:**—દંતરોગમાં ધાવડીનાં ફૂલ અત્યંત હિતકારી છે. ફૂલ, છાલ–માત્રા ૨ માસા.

× અહીં આ પીલુડીનાં નામમાં સંસ્કૃતનામ કાકમાચી લખ્યું છે. શાલિગ્રામના અને દત્તરામના નિઘંટ ઉપરથી જોતાં એમાં પીલુડીનુંજ વર્ણન કરેલ છે, એમ એની પ્રકૃતિ અને ગુણના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે; પરંતુ મિ. પદેજીએ પીલુડી (કાંગોણી તરીકે) જુદી લખી છે; અને તેમાં પ્રકૃતિ તથા ગુણ દોષનું વર્ણન કરેલ નથી; એથી આ બન્નેનું જુદાપણું જાણવાનું વિશેષ સાધન મળતું નથી. માત્ર અહીં મ૦ કાવળી પાંઢરી નામ આપેલ છે, તે ઉપરથી અમે તેને ધોળી પીલુડી લખી છે ખરી, પરંતુ ધોળી પીલુડીનું વર્ણન મિ. પદેજીએ પોતાના બૃહન્નિઘંટમાં નં. ૩૬ અને તેની ટીપણીમાં આ પ્રમાણે આપ્યું છે:– "સં૦ કાકનાસા. મ૦ થોર શ્વેત કાવળી, થોર કાવળી. ગુ૦ કાકનાસા, શ્વેત પીલુડી, રાજગરૂં. હિં૦ કૌવા-ડોડી. બં૦ કેઉયાઠુંટી. ક૦ હિરિયકાગેદેદિ. તે૦ એલુમસન્દિચેટ્ટુ, કાકદોંડચેટ્ટુ. લા૦ જિંજિમાસિલવેસ્ટ્રી. (ટીપણી થોર શ્વેત કાવળી (પીલુડી)ના વેલાનો વિસ્તાર મોટો હોય છે. એનાં પાંદડાં પીપરનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનાં ફૂલ અંદરથી ધોળા રંગનાં હોઈ બહારથી નીલવર્ણ (કાળાશપર) હોય છે. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે. આ વેલીનું સર્વ અંગ દૂધાળ હોય છે. આ વેલ ઘણીજ કડવી હોય છે. એને બાર્ડી જેવાં ટોંકદાર એક દીંટડાને બબે ફળ આવે છે. એને ત્રણ ધારા હોય છે. કાવળ્યા (કાગડી) ની ચાંચ જેવી એ ફળની ટોંક હોય છે. એથીજ આ વેલાને કાવળી એવું (મરાઠીમાં) નામ પડેલું છે. એ વેલ ઘણીજ કડવી હોવાથી એના સેવનથી અતિશય ઉલટી થઈ પિત્ત નીકળે છે. એ મોટી તીવ્ર વનસ્પતિ છે. એનો ગુંદ (ચીક) ગુમડા ઉપર અને ગાંઠ ઉપર ચોપડવાથી તે જલદી બેસી જાય છે. " હવે અમારા સહવાસી જાણુઓ આજ વનસ્પતિને પીલુડીના નામથી ઓળખે છે.

પીલુડીના વેલા હોય છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોઇ તેને કાત્રા હોય છે. વેલાનો રંગ પ્રથમ રાતો હોઈ પછી ધોળો થાય છે. એ વેલો ઘણેક ઠેકાણે વાડ ઉપર થાય છે. **પીલુડી** રસ વખતે ઉષ્ણ, કડવી, તીખટ, રસાયન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, નેત્ર્ય, રૂચિકર, સારક અને લઘુ છે; તે કફ, શૂલ, અર્શ, સોજો, ત્રિદોષ, કોઢ, કંડૂ, કર્ણકીટ, અતિસાર, ઉચકી, ઉલટી, દમ, ઉધરસ, જ્વર, હૃદ્રોગ અને મેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) સુખે પ્રસવ થવા માટે:**—પીલુડીનાં મૂળ કેડે બાંધવાં. **(૨) પ્રદર ઉપર:**—પીલુડીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવાં. **(૩) અવાજ છુટવા માટે:**—પીલુડી અને ધોળી ચણોઠીનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ અને કોષ્ઠ, એ સમભાગે લઇ સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણમાં થોડી લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી મધમાં કાલવી સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. આ ગોળી મ્હોડામાં રાખી રસ ગળી જવો. એના યોગથી અવાજ ખુલશે. **(૪) ઉલટી ઉપર:**—પીલુડીનાં મૂળ અને હિંગ એકત્ર આપવાં. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—પીલુડીનાં મૂળનો કાઢો અથવા સ્વરસ લઇ, તેમાં થોડી શેકેલી હિંગ નાખી આપવી. **(૬) ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**--પીલુડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં કિંવા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી તેમાં ખડીસાકરની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવું. **(૭) ભૂતજ્વર ઉપર:**—પુષ્યાર્કમાં મોટી ધોળી પીલુડીનાં મૂળ લાવવાં, અને તે લાલ સૂતરે હાથે અથવા ગળે અગર તો મસ્તકે બાંધવાં. **(૮) નિદ્રા-નાશ દૂર થવા માટે:**—પીલુડીનાં મૂળ સુતરમાં બાંધી પાઘડીના છેડે બાંધવાં એટલે નિદ્રા આવશે.

૩૧૭. ધોળી ફુળી (શીણુવી):—સં૦ પાંડુફળી, ધુસરી. મ૦ પાટડી, પાંઢરફળી, પુશેરી. હિં૦ પાટલી. ક૦ મણમડે. લા૦ ફ્લુજિયા લ્યુકોપાઇરમ.

ધોળી ફુળીનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એ ઝાડનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એને રાઇ કરતાં મોટાં બીયાં આવે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ બીયાં ઢોરોનો ખોરાક છે. દુષ્કાળમાં લોકો ધોળી ફુળીનાં બીયાંનો લોટ કરી ભાખરી બનાવી ખાય છે ક્ષુદ્ર વનસ્પતિ પણ માણસને કેટલી ઉપયોગી છે, એ આ ઉપરથી સમજાય છે. **ધોળી ફુળી:**—મધુર, બલકર, વૃષ્ય તથા શીતળ છે; અને મૂત્રાઘાત, પિત્તરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે.

૩૧૮. ધોળો ચંપો:—(સં૦ શ્વેત ચંપક. મ૦ પાંઢરા ચાંપા. હિં૦ ચંપા.) એને "ખડચંપો" પણ કહે છે. આ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે, અને તેનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ પોચું છે. એ ચંપાનો રસ એટલો ઉષ્ણ છે કે તે શરીરે લાગવાથી ફોલ્લા થાય છે. જુના ઝાડને ક્યાંક ક્યાંક શીંગો આવે છે. ચંપાનાં ફૂલનું શાક પણ કરે છે. ***ચંપો:**—સારક, કડવો, તીખો, તુરો તથા ઉષ્ણ છે; અને કોઢ, કંડૂ (ખરજ), વ્રણ, શૂળ, કફ, વાયુ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું હોય તે ઉપર:**—ચંપાનો રસ ચોપડવો, અથવા પાંદડાંનો શેક કરવો. **(૨) ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા માટે:**—ચંપાના દૂધનો લેપ કરવો. **(૩) સર્પદંશ ઉપર:**—ચંપાની શીંગ ઘસી પાવી, સૂકાયેલી શીંગ પણ ચાલે, માત્ર તે દૂધમાં ઉકાળી રાખેલી હોવી જોઇએ. **(૪) રેચક:**—ચંપાની છાલ કોપરા સાથે ખાવી. ઉતાર, ઘી અને ભાત. અથવા ચંપાની છાલનો રસ અને આદાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. **(૫) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—ચંપાની કળીઓ ડીંટા સુદ્ધાં પાનમાં મૂકી ત્રણ બીડાં કરવાં. તાવ આવ્યા પહેલાં એકેક ઘડીને અંતરે એકેક બીડું ખવરાવવું. **(૬) સર્પદંશ ઉપર:**—ચંપાની છાલ અને બીલીની છાલ એકત્ર ખાંડી તેનો રસ અર્ધો શેર સુધી પાવો. બીજાં ઔષધોની સહાયથી વિષો ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે. **(૭) ખસ ઉપર:**—ચંપાનું દૂધ, ચંદનનું તેલ અથવા કોપરાનું તેલ અને કપૂર એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવું. **(૮) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—ચંપાનાં ફૂલનાં દીંટડાં કાઢી નાખી તે ફૂલ બીડીમાં ખાવાં અને ટાઢ ચડ્યાની સંધિમાં પણ ખાવાં.

૩૧૯. ધોળો મરવો.—(સં૦ મરૂબક. મ૦ મરવા.) ધોળો મરવો સુમારે વેંતભર ઉંચો વધે છે. કોઇ ઠેકાણે જરા મોટો થાય છે, પરંતુ તેને મોટો થવા દેતા નથી. એનાં પાંદડાં મેથીના પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો સારો આવે છે. એને તોરા આવે છે. કોઇ પણ ફૂલનો ગુચ્છો કરી તેમાં મરવો ઘાલવાથી વાસ સારો આવે છે. **મરવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, હૃદ્ય, પિત્તકર, રૂચિપ્રદ,

રૂક્ષ તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, મલબદ્ધતા, પેટ ચડવું, શૂલ, કફ, રક્તદોષ, વિષ, જ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, ત્વગ્દોષ (ખરજ), અરૂચિ, વાયુ, દમ, સોજો, હૃદ્રોગ તથા વીંછીના વિષનો નાશ કરે છે. એના શ્વેત અને કૃષ્ણ એવા બે ભેદ છે. તેમાં શ્વેત ઔષધોમાં લેવાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમી ઉપર:—** મરવાનો રસ કાઢી પાવો.

૩૨૦. નગોડ.—સં૦ મ૦ નિર્ગુંડી. કો૦ નિગડ, વણ્ઇ. હિં૦ સમ્હાલુ, મેઉડી. બં૦ નિશિંદા. પં૦ વણા. ક૦ બિળેલોક્કી. બી—લક્કી—નેક્કી. તૈ૦ તેલ્લા, બાવિલી, નેલ્લવ. તા૦ નોકચી. તુ૦ નેક્કી. મલા૦ ઇંદ્રાણી, એન્નોચી. ફા૦ પરંગુષ્ટ. અ૦ અસલુક, હબુલફુક્કા. ઈં૦ ફાઇવલિવ્ડચેસ્ટટ્રી. લા૦ વાઇટેક્સનિગંડો.

નગોડનાં ઝાડ સુમારે દોઢ બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. નગોડમાં સાદી અને કાત્રા નગોડ, એવા બે ભેદ છે. કાત્રા નગોડનાં ફૂલ લીલા રંગનાં હોય છે, અને પાંદડાં કાતરેલા જેવાં હોય છે. સાદી નગોડને પીળા રંગનાં બારીક ફૂલ આવે છે. જે નગોડની બહારની છાલ કાળા-રંગની હોય છે અને ફૂલો કાળાં આવે છે તેને " કાળી નગોડ " કહે છે. તે અધિક ગુણવાળી છે. નગોડ વાતનાશક છે. સાદી નગોડ કરતાં કાતરા નગોડ વધારે ગરમ છે. જંગલી નગોડના ઝાડને મરાઠીમાં " વણ્ઇ " કહે છે. **ધોળા ફૂલની નગોડ:**—તીખી, કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તુરી, સ્મૃતિપ્રદ, નેત્રોને હિત-કારક, કેશોને હિતકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, મેધાકારક તથા વર્ણકર છે; અને ગુદવાત, ક્ષય, સંધિવાત, વાત, સોજો, આમ, કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કંઠરોગ, વિષ, શૂળ, અરૂચિ, તાવ, મેદોરોગ, ગૃધ્રસી-વાયુ, સળેક્મ, ઉધરસ, દમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. નગોડનાં પાંદડાં લઘુ અને કૃમિનાશક છે. **કાળી નગોડ:**—કડવી, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, તીખી છે; અને આધ્માન વાયુ, પ્રદર, ઉધરસ, સોજો, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **કાત્રા નગોડ:**—પથ્યકર, વર્ણકારક અને પિત્ત, તાવ, વિષ તથા ગૃધ્રસી વાયુની નાશક છે. એનાં **પાંદડાં:**—તીખાં, અગ્નિદીપક, લઘુ; અને કૃમિ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.* એનાં **ફૂલ:**—તીખાં, ઉષ્ણ તથા કડવાં છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મવાયુ, કોઢ, સોજો, અરૂચિ તથા ખરજનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેટમાં વાયુનો સંચય થયો હોય તે ઉપર:**—સાદી નગોડનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૭ માસા, ઘી ૭ માસા અને મરીની ભૂકી ૪ ગુંજા એકત્ર કરી આપવું. અથવા નગોડનાં કુમળાં પાંદડાં ચાવી રસ ગળી જવા. **(૨) વાયુએ કરી અંગ અકડાઈ જાય તે ઉપર તથા સંધિવાત ઉપર:—** નગોડનાં પાંદડાં અને વાયવરણનાં પાંદડાં કિંવા સરગવાની છાલ એકઠી કચરી પોટલી બાંધવી અને તવા ઉપર ગરમ કરી કેટલીકવાર શેકવું. પછી તેનોજ પાટો બાંધવો. **(૩) પ્લીહોદર ઉપર:**—સાદી નગો-ડનો રસ ૨ તોલા અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર એ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય; દૂધ ભાત ખાવાં. આઠમે દિવસે કાંજીમાં નવટાંક ઘી નાખી પાવું. **(૪) વાયુથી પેટ ચડવું, શરીરમાં સણકા થવા અને જડત્વ આવવું, એ ઉપર:**—કાત્રા નગોડ, ભાંગરો, કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો, અને સ્વચ્છ અજમો લઈ તેને એ રસની સાત, ચૌદ કિંવા એકવીસ ભાવ-નાઓ આપી સૂકવી રાખવો. આ અજમો દરેક વખત ૬ માસા સુધી ગરમ પાણી સાથે ગળવો, ચાવવો નહિ. **(૫) સોજો અને ગાંઠ ઉપર:**—નગોડનાં પાલાનો બાફ આપી તે બાંધવો. **(૬) દુષ્ટ વ્રણ, નાસુર અને ભગંદર ઉપર:**—નગોડનાં પાંદડાંનો કલ્ક અને રસ, એમાં તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું.

૩૨૧. નરાંબા.—એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં કાંઇક નાંણાના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળાકૃતિ ફળના ગુચ્છા આવે છે. નરાંબાનું લાકડું ઈમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી

---

* નગોડના ઝાડની દરેક ડાળીમાં લાંબાં અને પાતળાં ત્રણ ત્રણ અથવા પાંચ પાંચ પાંદડાં હોય છે. ફળ આંબાના મોરની માફક ગુચ્છાદાર અને જાંબુડીઆ રંગનાં હોય છે. નગોડના બીજને કેટલાક વૈદ્ય રેણુક બીજ કહે છે. બન્ને પ્રકારની નગોડમાં ધોળી નગોડનાં પાંદડાં લીંમડાનાં પાંદડાંથી કાંઇક પહોળાં અને કાંગરાંવાળાં તથા અણીદાર હોય છે. કાળી નગોડને નિર્ગુંડી કહે છે. એનાં પાંદડાં તુવેરનાં પાંદ-ડાંના સમાન અને મખમલની માફક બહુજ નરમ અને સુંવાળાં હોય છે. પુસ્તક અથવા લુગડામાં રાખ-વાથી તેમાં જીવ (કુંથો કસારી આદિ) પડતા નથી. એની માત્રા ૨ માસાની છે. આ સિવાય એમાં એક વન નગોડ નામે ત્રીજી જાત પણ છે.

છે. રખવાળેલા જંગલમાં આ ઝાડ ઘણાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) બદ પાકવાને માટે:**—નરાંબાનાં કુમળાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ અને જુનાં પાંદડાં અર્ધો ભાગ લઇ એકત્ર કરી બારીક વાટવાં. પછી તેનો ગોળો કરી ગાંઠ ઉપર બાંધવો; અને તેજ પાંદડાંનો બે તોલા સુધી અંગરસ કાઢી પાવો. આ ઔષધ ગરમી છાંટી કાઢનાર ઉત્તમ છે.

૩૨૨. નસોતર.—સં૦ નિશોત્તર. મ૦ તેડ. હિં૦ નિશોથ, પનીલર. બં૦ તેઉડી. ક૦ બીળેતિગડે, નાગદંતી. તૈ૦ તેલ્લા, તેગડા. તા૦ ચિવદે. મલા૦ ગો૦ તીગદે. અ૦ તુરબુદ. ઈં૦ ટરબીથરૂટ. લા૦ આય પોમિયાટરપીથમ. ફ્રા૦ નિસોથ.

નસોતરના વેલા હોય છે. એમાં ધોળી, કાળી અને રાતી, એવી ત્રણ જાત છે, અને તે ફૂલ ઉપરથી થયેલી છે. આ વનસ્પતિ બહુ રેચક છે. ધોળા કરતાં કાળી અધિક તીવ્ર છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળને નસોતર કહે છે. **ધોળું નસોતર:**—મધુર, રૂક્ષ, તુરૂં, સ્વાદુ, રેચક, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખું તથા વાતકારક છે; અને કફ, પિત્ત, તાવ, પ્લીહા, વ્રણ, પાંડુરોગ, શોફોદર, પિત્તોદર તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળું નસોતર:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ તથા રેચન વિષે પ્રશસ્ત છે; અને મૂર્છા, દાહ, મદ, ભ્રાંતિ, કોઢ, કંડૂ, કફ, વ્રણ, કંઠરોગ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ ધોળા નસોતર કરતાં ઓછા ગુણવાળું છે. **રાતું નસોતર:**—મધુર, રૂક્ષ, વાતકારક, તુરૂં, રસકાળે કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, રેચક, હિતકારક તથા મલસ્તંભક છે: અને સંગ્રહણી, કફોદર, સોજો, પાંડુરોગ, કૃમિ, પ્લીહા, તાવ, પિત્ત, કફ, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) જૂ મરવા માટે:**—ધોળું નસોતર કાંજીમાં વાટી ચોપડવું. **(૨) પથરી ઉપર:**—નસોતર અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **(૩) રેચક માટે:**—નસોતરનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું, અને પિત્તપ્રધાન હોય તો દ્રાક્ષના કાઢામાં પાવું. **(૪) ભસ્મકરોગ ઉપર:**—દૂધમાં પાવું. **(૫) વિદ્રધિ રોગ એટલે ગુમડાં થાય છે તે ઉપર:**—ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતર નાખી પાવું. **(૬) પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—નસોતર અને ત્રિફળાનો કાઢો પાવો.

૩૨૩. નળ.—સં૦ દેવનલ. બં૦ નલ. મ૦ દેવનળ. હિં૦ નરસલ. કચ્છી૦ આંચી. ક૦ ઉચ્ચગોળિવે. તૈ૦ ભુંગુએરૂ. ઈં૦ ઇંડીયન ટૉબેકો. લા૦ લોબીલીયા—નીકોટીઆનીફોલીઆ.

નળનાં બરૂના જેવા બેટા થાય છે, અને બરૂની માફકજ એની સોટીમાં પોલ હોઇ ગાંઠો હોય છે. એનાં પાંદડાં વાંસનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનો નળીઓ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **નળ:**—શીતળ, રૂચ્ય, તુરી, મધુર, વીર્યવર્ધક, કડવી, દીપન તથા મૂત્રશોધક છે; અને વિસર્પ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, દાહ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, હૃદ્રોગ, બસ્તિશૂળ, યોનિરોગ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉતરી ગયો હોય તો:**—નાળીયેરના અંગરસમાં નળનાં મૂળ પૈસાભાર ઘસી પાવાં, અને કાનમાં જુવારની સળી દિવસ ૧૪ ઘાલી રાખવી. **(૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—નળનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ, કાસનાં મૂળ અને શેરડીનાં મૂળ, એ સર્વે સમભાગે લઇ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી, ઠંડો થયા પછી તેમાં સાકર નાખી પાવો. **(૩) કંઠસર્પ ઉપર:**—નળના તોરા ચલમમાં નાખી પીવા.

૩૨૪. નાઉળ.—સં૦ નાકૂલી. મ૦ મુંગુસકાંદા. હિં૦ સ૦ નકૂલકંદ. ક૦ ત્રિષમુંગરી. લા૦ રાઉઓલ્ફીયા સરપેન્ટિના.

નાઉળીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાંને અણીઓ હોય છે. પાંદડાંની નીચેની બાજુએ ફુસો (ફુમ) હોય છે. નાઉળીનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. એ શાક ઠંડું અને પથ્યકર છે. ગરમીવાળા માણસને એ શાક પથ્યકર છે. **ઉપયોગ—(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપર:**—નાઉળીનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૨) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—નાઉળીનાં પાંદડાંનો અંગરસ, અને

---

* એની વેલ ત્રણધારી હોય છે. એને ચાર ચાર કાળાં બીજ હોય છે. ઉપયોગમાં એના વેલાનું લાકડું લેવાય છે. ધોળાની માત્રા ૨ થી ૪ાા માસા, કાળાની ૧ થી ત્રણ માસા અને રાતા નસોતરની ૩ થી ૬ માસાની ગણાય છે.

લીંબુનો રસ, એ અકેક ભાગ, અફીણ અર્ધો ભાગ, મમીરા* પા ભાગ, એ સર્વે એકત્ર કરી તેનો સારો ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. **(૩) ઉપદંશ ઉપર:**—નાળિયેરીના પાંદડાંનો રસ, દૂધ અને સાકર સાથે ૨ વખત આપવો.

૩૨૫. નાકછીંકણી.—(સં૦ છિક્કીપત્રા. મ૦ ક૦ ભૂતાકેશી. ઇં૦ ઇલીઓડેન્ડ્રાનગ્લાકમ.) એને મરાઠીમાં "ભૂતાકેશી" પણ કહે છે. એનાં નાનાં નાનાં ઝુમખાં હોય છે. એ કોકણમાં અને બીજે સ્થળે પણ ઘણી થાય છે. **નાકછીંકણી:**–તીખી, રૂચિકર, પિત્તલ, અગ્નિદીપક, લઘુ, ઉષ્ણ, તુરી તથા ઉગ્રગંધા છે; અને ત્વગ્દોષ, કફ, વાયુ, શ્વેતકુષ્ઠ, કૃમિરોગ, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, ભૂતબાધા તથા દૃષ્ટિરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:–(૧) ચઢેલું માથું ઉતારવા માટે:**—નાકછીંકણીના પાલાનો અથવા બીયાંનો રસ નાકમાં કિંચિત્ પાડવો, કિંવા બી સુંઘવાં; એટલે છીંકો આવી મસ્તક ઉતરે છે. ઉતાર નાકમાં ઘી નાખવું. **(૨) સ્ત્રીઓના નષ્ટ પુષ્પ ઉપર:**—નાકછીંકણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ સાકર નાખી ૭ દિવસ આપવું, તેજ પાંદડાં તેલમાં ખરલ કરી ઋતુ સમયે ત્રણ દિવસ સુધી યોનિમાં ગોળી કરી રાખવી. **(૩) ગુલ્મ અને રૂક્ષવાત ઉપર:**—નાકછીંકણીના ઝાડનો કાઢો આપવો. **(૪) દંતશૂળ ઉપર:**—નાકછીંકણીનાં પાંદડાં વાટી દાંત નીચે રાખવાં.

૩૨૬. નાગકેસર.—સં૦ મ૦ હિં૦ ક૦ તૈ૦ નાગકેસ–શ–ર. અ૦ નારમુષ્ક. લા૦ ઓક્રોકાર્પસ લોંગીફોલીયમ.

નાગકેસરનાં ઝાડ થાય છે.× એમાં કાળી અને રાતી એવી બે જાત છે. એને લઘુ નાગકેસર કહે છે. નાગકેસર એ લવંગ જેવડું હોય છે. કાળું નાગકેસર ઠંડા ગુણવાળું છે; અને એનો મસાલામાં ઉપયોગ થાય છે. રાતું નાગકેસર ઉષ્ણ ગુણવાળું છે. **નાગકેસર:**—કડવું, તુરૂં, આમપાચક, કિંચિદુષ્ણ, લઘુ તથા રૂક્ષ છે; અને પિત્ત, ઉલટી, કફ, ખુડવાત, રક્તરોગ, વાયુ, ખરજ, હૃદયવ્યથા, સ્વેદ, દુર્ગંધ, વિષ, તૃષા, કોઢ, વિસર્પ, બસ્તિપીડા, વાતરક્ત, કંઠરોગ અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકના રક્તમૂળ–વ્યાધિ ઉપર:**—નાગકેસર અને માખણ આપવું. **(૨) સોમરોગ એટલે જલપ્રદર ઉપર:**—નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ ખાવું અને તે ઉપર છાશ અને ભાત ખાવો. **(૩) આમાંશ–બાળકની રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—નાગકેસરની ભૂકી રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી સવારે ગોળી કરી આપવી. એજ ક્રમ પ્રમાણે સાંજે પણ દિવસ ૩ સુધી આપવી. **(૪) રક્ત પ્રમેહ ઉપર:**—નાગકેસર

---

* **મમીરાને** સંસ્કૃતમાં નેત્રદા, નેત્રજનની, ચક્ષુષ્યા, નેત્રરોગહા કહે છે. આ એક જડી છે. ચીનદેશમાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એને **ચીની મમીરો** કહે છે. એ જમીનમાં પાણી હોય ત્યાં સુધી ઉંડા પ્રગટ થાય છે. એનાં નાનાં નાનાં રૂખડાં, નાની નાની ડાળીઓ અને મોટીઓવાળા ક્ષુપ થાય છે. એની જડ ઘણીજ ગાંઠોવાળી હોય છે. એ ગાંઠ હળદરના જેવી હોય છે, પણ હળદરની ગાંઠથી કાંઇક નાની અને ઘણી પીળી હોય છે. કોઇ કોઇ વૈદ્ય આને વનહળદરનો ભેદ માને છે. એનાં બીજ તલના જેવાં હોય છે. આ મમીરાના ગુણ હકીમતના (તિબ્બના) ગ્રંથોમાં ઘણાજ કહેલ છે. નેત્રરોગમાં એનો ઉપયોગ ઘણો છે. આ મમીરાનો પ્રયોગ જન્માંધને દૂર કરે છે. વધારે શું કહીએ? ઘણાક લોકો મમીરાના નામથી માણસોને ઠગે છે. એની પરીક્ષા એવી રીતે થાય છે કે નીલા (ગળીના) રંગના લુગડાને ઘસવાથી તે સફેદ થઈ જાય છે.

કેટલાક કહે છે કે આ વનસ્પતિ રાત્રે દીવાની માફક પ્રકાશ આપે છે, અને એથી એ રાત્રે ઓળખાય છે, પણ દિવસે ઓળખાતી નથી. ઇશ્વર જાણે આ વાત સંભવિત જણાતી નથી.

× મિ. શાલિગ્રામજી લખે છે કે "ઉંડણના વૃક્ષના કેસરને અને નાગચંપાની કળીને નાગકેસર કહે છે. એની એ બે જાતો છે. ગોવા અને કોકણ તરફ થાય છે." આ બન્ને વૃક્ષોનું જુદું જુદું વર્ણન આ ગ્રંથમાં આપેલ છે.

હિન્દુસ્તાની વૈદ્ય—નાગકેસરનાં સૂકાએલ ફૂલ ઘીમાં મેળવી ચોપડવાથી દુખતા હરસ તથા પગનાં તળીયાંમાં થનાર બળતરા દૂર થવાનું જણાવે છે; તથા વૃક્ષની છાલ અને જડને પાણીમાં ભીંજવી તે પાણી પીવાથી પાચન શક્તિ વધારે છે, અને બીજોને પીલીને કઢાડેલ તેલ સંધિવા ઉપર ચોપડવાનું કહે છે.

અને ચણકઓબા એ ત્રણ ત્રણ માસા લઇ અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો. **(૫) ગર્ભધારણ માટે:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી આપવું. **(૬) રક્તસ્રાવ ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **(૭) પ્રદર ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં પલાળી રાખવું અને રોજ સવારે અને સાંજે સોપારી જેવડી ગોળી કરી આપવી, એટલે રક્તપ્રદરનો જલદી નાશ થાય છે. **(૮) સ્વરભંગ ઉપર:**—નાગકેસર, એલચી અને સાકર એ મ્હોડામાં રાખવું. **(૯) અતિશય પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:**—નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું.

૩૨૭. નાગચંપો.—સં૦ મલા૦ બં૦ નાગચંપક. મ૦ નાગચાફા. હિં૦ નાગચંપા. ક૦ નાગચંપકે-સંપીગે. તા૦ નાગેશુર. નાગેપુ. તે૦ નાગકેસરમુ. મલા૦ નાગચંપક. તુ૦ નાગસંપે. ઇં૦ મેસ્યુઆફેરિયા. લા૦ આર્ટેબોટ્રિસઓડોરેટિસિમા.

નાગચંપાનાં ઝાડ કોંકણ અને કર્નાટક પ્રાંતમાં થાય છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં તથા લાકડું મજબૂત હોય છે. એને સાત આઠ વર્ષે ફૂલ આવે છે. એનાં ફૂલ દેખાવે સુંદર, મધુર વાસવાળાં અને મનને સંતોષ આપનારાં હોય છે. એ ફૂલ હાથેલી જેવડાં હોય છે. એ ફૂલ સૂકવી રાખી મૂકે છે. ફૂલની આકૃતિ નાગની ફેણ જેવી હોય છે. માટે આ ઝાડનું નામ નાગચંપો પાડેલું છે. નાગદમની જેવું બીજું એક નાનું ઝાડ થાય છે તેને પણ નાગચંપો કહે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો આવે છે, અને તે નાગની ફણીની માફક વાંકડાં હોય છે. **નાગચંપો**—વર્ણ્ય, ઉષ્ણ, તીખો, વ્રણરોપણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. બીજી વસ્તુના સંયોગે અસ્રિસ્તંભક છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—નાગચંપાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—નાગચંપાનાં ફૂલની ધૂણી કરવી. **(૩) ખરજ, ખસ અને ફોલ્લા વગેરે ઉપર:**—નાગચંપાનાં બી કોપરેલમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) સસણી (વરાધ) ઉપર:**—નાગચંપાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૫) કઠણ ગાંઠો પાકવા માટે:**—નાગચંપાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૩૨૮. નાગછત્ર.—(સં૦ બં૦ નાગદંતી. હિં૦ નાગાલી. મ૦ નાગાળી, પેંવે.) એને "નાગોળી" એમ પણ મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં કહે છે. એ નાગછત્રનાં ઝાડ મોટાં એટલે શેરડી જેવડાં અને આબેહુબ શેરડી જેવાં દેખાય છે. પાંદડાં કેળ જેવાં હોય છે. કળલાવીના જેવો નાગછત્રનો કંદ હોય છે. એકાદું નાગછત્ર શેરડીના જેવું કાંઇક મીઠું લાગે છે. તે કોઈ કોઇ ખાય છે. નાગછત્ર, એ તીખું, રૂક્ષ, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત, કફ, પિત્ત, ગુલ્મ, શૂળ, ઉદર, યોનિદોષ, વિષ, ઉલટી, કંઠદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **(૧) કૃમિ ઉપર:**—શેરડી પ્રમાણે નાગછત્ર ચાવી તેનો રસ પાવો.

૩૨૯. નાગદમની (ઝીપટો).—સં૦ ક૦ નાગદમની. મ૦ નાગદવણ. હિં૦ નાગદૌન-દમન. બં૦ નાગદના. તા૦ માચીપત્રી. ને૦ તિતાપાત. લા૦ આટિમિશિયા, વલગેરિસ. તે૦ ઇશ્વિરી ચેટ્ટુ, દરણમુ.

નાગદમનીનાં ઝાડ અનનસનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. નાગદમનીનાં પાંદડાં એક વેંત જેટલી પહોળાઇનાં તથા રંગે ધોળાં હોય છે. એ ઝાડના મધ્ય ભાગે ત્રણ હાથ લંબાઇનો એક દાંડો આવે છે, અને તે ઉપર લાંબાં અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલમાં લસણની કળી જેવાં લાંબાં બિયાં હોય છે. **નાગદમની:**—ઉષ્ણ, અતિ કડવી, લઘુ, રૂચિકર, કોષ્ઠશુદ્ધિકર, તીક્ષ્ણ તથા તીખી છે; અને યોનિદોષ, લૂતા તથા સર્પનું વિષ, વાયુ, કફ, ઉલટી, કૃમિ, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ઉદર, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, ઉધરસ, કંઠરોગ, શૂળ, ગુલ્મ, રક્તદોષ, તાવ, સર્વ પ્રકારનાં વિષ, આધ્માન અને ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપર:**—નાગદમનીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરી જાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાં તેલ ચોપડી શેકી ૩ થી ૭ દિવસ વાળા ઉપર બાંધવાં. **(૩) દાદર ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાંના રસમાં મીઠું નાખી ગરમીમાં મૂકી પછી ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. **(૪) સ્ત્રીઓની કંમરે કળતર થાય છે તે ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાંને ગોળ લગાવી તે પાંદડાં કંમરે બાંધવાં. **(૫) નાના બાળકના કફવિકાર અને વરાધ ઉપર:**—નાગદમનીનાં પાંદડાં ગરમ કરી રસ કાઢી મધમાં નાખી પાવાં; એટલે ઉલટી થઇ કફવિકાર દૂર થાય છે.

૩૩૦. નાગફણી.—(સં૦ સર્પિણી.) એના અંગ ઉપર સર્પના અંગ જેવા લીસોટા હોય છે. એ છોડ નાના થાય છે, અને નાગની ફણી જેવો એ ઝાડના ઉપરના છેડાનો આકાર હોય છે. **નાગફણી:**- વિષનાશક અને સ્તનમાં દૂધ વધારનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—નાગફણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અથવા મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—નાગફણીના ઝાડનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી નિત્ય બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ સુધી આપવાં. પથ્ય મીઠું ખાવું નહિ.

૩૩૧. નાગરવેલ.—સં૦ નાગવલ્લી. મ૦ નાગ—પાનવેલ. હિં૦ નાગરવેલ. ક૦ યલીબળી. તૈ૦ તામલપાકુ. તા૦ તાંબુલી. તુ૦ બચ્ચિરે. મલા૦ વેત્તિલા. ફા૦ બર્ગતંબોલ. અ૦ કાન. ઇં૦ બિટલલીફ. લા૦ પાઇપરબિટલ્.

નાગરવેલનાં પાન સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ફક્ત હિંદુસ્તાનમાંજ ખાવાના પાનની ઉત્પત્તિ છે. ખાવાના પાનમાં 'કાળાં પાન' અને 'ડીંટાં પાન' એવી બે જાત છે. કાળાં પાન ચરચરીત અને ઘણાં ગરમ છે. રેચ આપવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે. ડીંટાં પાન કે જે કપુરી કહેવાય છે, તે મૃદુ અને સૌમ્ય છે. રામટેક પાસે પાન ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાન ઘણા દિવસ રહે તો પણ સુકાતાં નથી. લીલાં પાન કરતાં પાકેલાં પાન ખાવામાં સારાં તેમજ ગુણવાળાં પણ વધારે છે. પાનનો પ્રચાર સર્વત્ર છે, એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું કારણ નથી. **તાંબુલ** (પાન)—એ વીર્યવૃદ્ધિકર, કામોદ્દીપક, રૂચિકર અને કાંતિકર છે. તાંબુલના અતિ સેવનથી પિત્ત, દંતદૌર્બલ્ય, નેત્રરોગ, બલક્ષય અને મુખરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભિણી અને બાળકને પાન આપવું નહિ. પાન ખાવું તે સ્નાન કર્યા પહેલાં અને જમવાની સાથે લાગલુંજ ખાવું નહિ. બે ઘડી પછી ખાવું. એટલે તે હિતકર છે. **નાગરવેલ:**—તીખી, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, કડવી, અગ્નિદીપક, દાહકારક, કામોદ્દીપક, સારક, ઉષ્ણ, તુરી, ખારી, વિશદ, વશ્યકારક, રક્તપિત્તકારક, બલકર, લઘુ, રૂક્ષ, સ્વરપ્રદ, મુખશુદ્ધિકારક, મુખને શોભાવનારી તથા સ્રંસિની છે; અને પીનસ, ઉધરસ, કફ, વાત, શ્રમ, કૃમિ, વાતરક્ત, ભ્રમ તથા ક્લેદ, કંડૂ (ખરજ)નો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—નાગરવેલનાં મૂળ પાનમાં ઘાલી ખાવાં, એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. પ્રથમ પાનથી ઉલટી ન થાય તો બે ત્રણ ખાવાં; એટલે ઉલટી થશે. **(૨) નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:**—ખાવાનાં પાકેલાં પાન અને સરગવાની છાલનો ભેગો રસ કાઢી ૩ દિવસ પાવો. **(૩) ઝેરકોચલાના વિષ ઉપર:**—કાળી નાગરવેલના પાનનાં ડીંટાનો રસ પાશેર સુધી ૩ દિવસ પાવો. **(૪) પારો અંગે ફુટી નીકળ્યો હોય તે ઉપર:**—નાગરવેલનો, ભાંગરાનો તથા તુળસીનો રસ, અને બકરીનું દૂધ એ સર્વ આખા અંગે બે પહોર સુધી મર્દન કરવું; અને પછી ઠંડા પાણીવડે ૩ દિવસ સ્નાન કરવું. **(૫) કોલ્હાના (શિયાળના) વિષ ઉપર:**—નાગરવેલનાં મૂળ પાણીમાં બારીક વાટી પાવાં, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. **(૬) શરદીથી થયેલી ઉધરસ ઉપર:**—નાગરવેલની શીંગોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

૩૩૨. નાગલા દુધેલી (ચમાર દુધેલી–દુધી).—સં૦ ઇંદીવરા. મ૦ ઉતરણી, ઉતરંડ. હિં૦ ઉતરણ. ક૦ કુરૂટિગે, કુંટિગ, તળવાર નબળી, યુગુરસુ–તુબળી, હાલકોરેટિગા. તા૦ વેલિપારૂત્તિ, ઉત્તમની. તૈ૦ ગુરટિચેટ્ટુ, જસ્તુપુ. મલા૦ વેલિપારૂત્તી. ઈં૦ હેઅરિફ્લાવર્ડસિનાનકમ. લા૦ ડેમિઆએકસટેંસા.

આ વેલાને "ઉતરણ" એમ પણ કહે છે. દુધેલીનો વેલો વર્ષો સુધી રહે છે, એ વાડ ઉપર કે ઝાડ ઉપર ચઢેલો હોય છે. એ વેલાની ડાળી કલમ કરી જમીનમાં ઉભી પુરવાથી તેને મૂળો ફુટી વેલો લાગુ થાય છે. દુધેલીનો વેલો પ્રસિદ્ધ છે. જે વેલા ઉંચા થઇ ડાબી બાજુએ ફરી, વૃક્ષ ઇત્યાદિ ઉપર ચઢે છે તે વર્ષભર ટકે છે; અને જે જમણી બાજુએ ચઢે છે તે કંઇક વર્ષોસુધી ટકે છે.* એ યુક્તિ પરમેશ્વરે વેલામાં મોટી ચતુરાઇથી રાખેલી છે. એને બબ્બે ફળો આવે છે, તેનો આકાર પોપટ જેવો હોય છે. એ ફળમાં રેશમ જેવું રૂ હોય છે. **નાગલા દુધેલી:**—તીખી, શ્વેત, આંખોને હિતાવહ, લઘુ, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, સારક, તુરી અને વ્રણરોપણ છે; અને ઉધરસ, વ્રણ, કૃમિ, દમ, જ્વર, પિત્ત, પ્રમેહ, કફ, કુષ્ટ, પ્રલાપ, વાયુ,

* દુધેલીની ડુંખળાઓમાં દૂધ હોય છે. બીજી એક એવીજ વેલ થાય છે પરંતુ તેમાં દૂધ હોતું નથી તેને કુદેલી કહે છે. કુદેલીનાં પાંદડાં વાટી બદ, ગુમડા વગેરે ઉપર બાંધવાથી તે તેને સત્વર પકવી ફોડી આપે છે.

તંદ્રા, દરાજ, ક્ષય, કાસ, મૂત્રકૃચ્છ, યોનિરોગ અને સોજનો નાશ કરે છે તથા સુખે પ્રસવ કરનારી છે. એનું **શાક**—ઉષ્ણવીર્ય અને કડવું છે. એ કૃમિ, અર્શ, કુષ્ટ અને કફવાતનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—ખારાં, કડવાં, ઉષ્ણ, તીખાં, લઘુ, અગ્નિદીપક, પિત્તકોપન, વિશદ તથા વિષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—દુધેલીનાં મૂળ અને હરડેનું ચૂર્ણ, સાકર કિંવા ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં પાવું. એ પાચક અને રેચક છે. **(૨) કાનમાં બગાઇ ગયા ઉપર:**—દુધેલીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં ત્રણ દિવસ નાખવો, એટલે બગાઇ મરશે. **(૩) ગુમડું વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:**—દુધેલીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. **(૪) જળવાત (તળા ગરમી) અને કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:**—દુધેલીનું દૂધ ચોપડવું. **(૫) શીફોદરના માટે:**—ઉતરણીનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં રેડવો. **(૬) હુક (ચસકા, શૂળ) આવે છે તેને માટે:**—દુધેલીના પાંદડાંનો રસ ચોળવો.

૩૩૩. નાગલી.—સં૦ બહુદલ. મ૦ નાચણી. કો૦ નાગલી. હિં૦ નાચની. ક૦ તુ૦ રાગી, તાબીડેલ્લું, ચોલ. તા૦ કેરાગી. મલા૦ કોરા, મદારી. ફા૦ નંડવા. ઈં૦ થિક. સ્પાઇકડ એલ્યુસીન. લા૦ એલ્યુઝીને કોરકાના.

નાગલી ધાન્યનો કોકણ, ગુજરાત વગેરે ભરતખંડના કેટલાક ભાગોમાં કનિષ્ઠ પ્રતિના લોકોમાં ઉપયોગ થાય છે. એના દાણા બારીક રાઇ જેવા હોય છે, અને રંગ પણ તેવોજ હોય છે. નાગલી દળી તેની ભાખરી બનાવે છે. **નાગલી:**—તુરી, કડવી, મધુર, તર્પણ, લઘુ, બલકર તથા શીતલ છે; અને પિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અશક્તને તથા નાના બાળકને શક્તિ આવવાને નાગલીનું સત્વ:**—નાગલી રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે કાઢી બારીક વાટવી. પછી એનું દૂધ જેવું ધોળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી વસ્ત્રગાળ કરી કલઈના વાસણમાં બે ચાર ઘડી રાખી મેલવું, એટલે તેમાંનું સત્વ તે વાસણની તળે જામે છે. પછી ઉપરનું પાણી નાખી દઇ જે સત્વ જામેલું હોય તે કાઢી લઇ સ્વચ્છ વસ્ત્રની ચોવડી ઘડી કરી તે ઉપર પાથરવું. પછી પાંચ છ ઘડીએ ચીકણી માટી જેવું ઘટ્ટ થયા પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી તાપમાં સૂકવી રાખવી. પછી જોઇએ ત્યારે તેમાંની એકેક ગોળી પાણીમાં બાફી ગોળ નાંખી ઠંડું થયા પછી બાળકોને થોડું થોડું ખાવા આપવું. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—નાગલી વાટી અંગ ઉપર ચોપડવી. **(૩) બાળકોને શક્તિવર્ધક ભક્ષ્ય:**—ડુંગરી નાગલી અર્ધોશેર સુધી લઈ, સારી ધોઇ સૂકવી, પછી સારી છડી છોતરાં કાઢી નાખવાં. પછી અંદરની નાગલી રોજ સવારે પૈસાભાર લઈ ગાયના દૂધમાં બારીક વાટી અને વસ્ત્રગાળ કરી દૂધમાં શીજવી મલાઈ જેવું તૈયાર કરી આપવું. આ ઉત્તમ ઔષધ છ મહિના કરતાં અધિક વયના બાળકને કૃશતા અને કફી ઇત્યાદિ વિકાર શમન કરી રક્તવૃદ્ધિ કરનાર અને બલપુષ્ટિદાયક છે. **(૪) ગુડઘી ઉપર:**—ભેંસના છાણમાં નાગલીનો અને કળથીનો લોટ કાલવી, મસળી, જાડો રોટલો શેકી તે સોસાય તેટલો ગરમ બાંધી ઉપર પાટો બાંધવો.

૩૩૪. નાની અરણી (નરવેલ).—સં૦ તર્કારી, તેજોમંથ. મ૦ નરવેલ. હિં૦ અરની. ક૦ નરૂવલપલ્ય. તૈ૦ નેલીચેટ્ટુ. લા૦ ક્લેરોડેંડ્રૂન પ્લોમોઇડિસ્.

નરવેલનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાનાં અને લાંબાં હોય છે. એને કાંત્રા હોય છે. એનાં પાંદડાંનો સુગંધયુક્ત વાસ આવે છે. એ ઝાડની ડાળીઓ વેલાની પેઠે પાંગરે છે. એનાં પાંદડાંની ચટણી કરે છે. કોઇ કોઇ એનાં પાંદડાંનું શાક પણ કરે છે. જેને દમનો આજાર હોય તેણે આ ભાજી નિત્ય ખાવી એ હિતકારક છે. **નરવેલ:**—એના ગુણ અરણી જેવાજ છે, પરંતુ વિશેષ કરી વાતશોફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રક્તપ્રદર, નાના બાળકની પેટપીડ તથા કૃમિ ઉપર:**—નરવેલના પાંદડાંનો રસ શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા સુધી પાવો. **(૨) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—નરવેલની ભાજી કરી ખાવી.

૩૩૫. નારંગીનું ઝાડ.—સં૦ તા૦ ક૦ નારંગ. મ૦ નારિંગ. હિં૦ નારીંગ. તુ૦ કીત્તલી. મલા૦ મધુરનારકં. તૈ૦ નારંગમુ. ફા૦ અ૦ નારંજ. ઈં૦ ઑરેંજ. લા૦ સાઇટ્રસ ઓરેન્ટિયમ.

નારંગીનાં ઝાડ ઘણું કરીને સર્વ દેશમાં થાય છે. તેની પાંચ છ જાત છે. મોંજાંબીક એટમાંથી જે

નારંગી અહીં આવે છે તે ઘણી સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક હોય છે. તેને કોઈ લોક "મોસંબી" કહે છે. ખાનદેશ, નગર, ધુળીયા અને પૂના એ સ્થળોએ જે નારંગી થાય છે તે તેવી હોતી નથી. એ ઝાડનાં ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. નારંગીનો રસ અને તેની છાલ પણ ઘણી ઉપયોગી છે. **નારંગ:**—કફ, પિત્ત અને આમને કરનાર અને દુર્જર, સારક, અતિ ખાટું, વાતહારક, અતિ ઉષ્ણ તથા મધુર છે. તેજ ખાટું હોય તો હૃદ્ય, બલપ્રદ, વિશદ, ગુરૂ, રૂચિકર, સારક, ઉષ્ણ, સુગંધિ તથા સ્વાદુ છે; અને આમ, કૃમિ, વાયુ, શ્રમ તથા શૂલનો નાશ કરે છે. કૃમિ (કરમ) અને ટાઢીયા તાવ ઉપર નારંગીની છાલનું ઔષધ બનાવી આપવામાં આવે છે. એ છાલનું તેલ કાઢે છે. ગુલાબના અત્તર કરતાં આ નારંગીનું તેલ કેટલાકોને પ્રારૂં લાગે છે. નારંગી એ પદાર્થ ખાવામા મીઠો, દેખાવમાં સુંદર, વાસમાં મધુર, અને સ્પર્શ કરવાથી શીતળ લાગે છે. જુઓ ! ! ઈશ્વિર કેવા કૃપાળુ અને દયાવંત છે, તે વિચારવાનની નજરે જલદી જણાશે.

૩૩૬. નારી (કીડામારી).—સં૦ ધુમ્રપત્રા. મ૦ હિં૦ કીડામારી. ક૦ કરીગીડ. તૈં૦ ગાડીદેગાડાપારા. તા૦ અડુટિન્ના પાલાઈ. મલા૦ અડુટિન્નપાલી. ઇં૦ બ્રેકટીએટેડવર્થવર્ટ. લા૦ એરિસ્ટેલોચિયાબ્રેકટીટા.

ચોમાસામાં નારીના પુષ્કળ વેલાઓ ઉગે છે. એનાં પાંદડાં આંગળભર પહોળાં અને બે ત્રણ આંગળ લાંબાં હોય છે. એ પાંદડાંને અર્ધચંદ્રાકૃતિ એક મોટો ખાંચો હોય છે. તે કારણથી ચાંદવેલ નામ એ વેલાનું સાર્થક હોવું જોઇએ. એને કરણીયાં ફૂલ આવે છે. એને મરાઠીમાં "રાજબલા" પણ કહે છે. ચાંદવેલ એ ગુરૂ, ઉષ્ણ, કડવી, બલકર તથા સારક છે; અને ભાગેલાં હાડકાંને સાંધનારી, કાંતિકારક તથા ધાતુવર્ધક છે. તે વાતાર્શ, સોજો, કફ, વાતરક્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે; અને મલસ્તંભક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—ચાંદવેલની ભાજી ખાવી. **(૨) શોફોદર ઉપર:**—નારીનો રસ કાઢી બાટલીમાં ભરી રાખવો. આ રસ એક ચમચાભાર લઇ તેમાં કુકડીની હગાર સૂકાએલી થોડી નાખી તે પાવો, અને લેપ પણ એનોજ કરવો, એટલે શોફોદર રોગી તાબડતોબ સારો થાય છે.

૩૩૭. નાલ:—આ ભાજી તળાવની આસપાસ લીલોતરીમાં થાય છે. એ છોડ સુમારે એક હાથ ઉંચા થાય છે. એનાં પાંદડાં સુમારે એક આંગળ પહોળાં હોય છે, અને દીંટડા પાસે તેને બે ખુણા હોય છે; દીંટું પણ એક આંગળ લાંબું હોય છે. આ ભાજી વૈશાખની આખરમાં તથા જેઠ માસમાં ઘણીજ મળે છે. નાલની ભાજીનો ઉપયોગ ગરીબ લોકમાંજ વિશેષ થાય છે.

૩૩૮. નાળીએરી.—સં૦ નારિકેલ. મ૦ નારળી. કોં૦ માડ. હિં૦ નરીયલ ખોબ–પરા. ક૦ ટૈંગિનમારા. તૈં૦ ટેંકાયા. તા૦ ટેન્નામાર. તુ૦ ટારે. મલા૦ ટેના. ફા૦ જોજહિંદી. અ૦ નારજીલ. ઇં૦ કોકોનટપામ. લા૦ કોકોસન્યુસિફેરા.

નાળીએરીનાં ઝાડ ચાળીસ પચાસ હાથ ઉંચાં વધે છે, તેના છેડાએ માત્ર ઝાવળી આવે છે. નાળીએરીને દક્ષિણના કેટલાક ભાગમાં "માડ" પણ કહે છે. ગોમાંતક, કર્નાટક, કલીકટ અને સહ્યાદ્રિ પર્વત પાસેના પ્રદેશમાં નાળીએરીનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. નાળીએરી વાવ્યા પછી સાત આઠ વર્ષે ફળે છે. નાળીએરનાં જે ઝુમખાં ઝાડ ઉપર લબડે છે તેને મરાઠીમાં 'પીંડ' કહે છે. નાળીએરીને બારમાસી ફૂલ આવે છે. અવલ પ્રતિની જમીન હોય તો દર નાળીએરીને દર વર્ષે સુમારે પાંચસો નાળીએર આવે છે. નાળીએરીના ઝાડના સર્વ ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડના સોટા, મોભ, ભારોટીયાં, વાંસ, વળીઓ, દોરડાં વગેરે બને છે. ટોચનો અને મૂળનો કેટલોક ભાગ બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કાચલીના કોયલા બનાવે છે. કોપરૂ ખવાય છે અને તેમાંનું મીઠું અને ઠંડું પાણી લોક પીએ છે. કોપરૂં ખાવાના તથા રસોઇના અનેક પદાર્થોમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. કોપરાનું તેલ ખાવાના, દીવો બાળવાના તથા માથામાં ઘાલવાના અને લાકડે ચોપડવાના કામમાં આવે છે. નાળીએરીમાંથી કાથી નીકળે છે, તેના ગાદી, તકીઆ, દોરડાં, શીંકાં, ઘાબલી વગેરે ઘણા પદાર્થો બનાવે છે. સાબુ કરવાના કામમાં પણ તેના તેલનો ઉપયોગ થાય છે. નાળીએરીનો ખોળ ઢોરને ખવરાવે છે. નાળીએરની આંખમાં છિદ્ર પાડી અંદરનો

ગીર કાઢી નાખી તેના હોકા બનાવે છે. કાચલીનું તેલ નીકળે તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એવો આ ઝાડનો અનેક પ્રકારે ઉપયોગ થાય છે. **નાળીએરી:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, શીત, વૃષ્ય, દુર્જર, બસ્તિ-શોધક, બલકર, બૃહણ, કફકારક, સ્વાદુ તથા વિષ્ટંભકારક છે; અને શોષ, તૃષા, પિત્ત, વાતપિત્ત, રક્તદોષ, દાહ અને ક્ષતક્ષયનો નાશ કરે છે. **નાળીએરના તેલના ગુણ:**—(૧) નાળીએરનાં સૂકાયેલાં કોપરાં પાણીમાં નાખી તેલ કાઢે છે. આ તેલ ઠંડું હોય છે. ઠંડાઈ આવવા માટે તેને માથે ચોળે છે. (૨) **લીલાં નાળીએર**માંના કોપરાના રસ કાઢી અગ્નિ ઉપર ઉકાળવો એટલે તેલ આવે છે; તે તેલ વાયુ-હારક છે. વાયુએ જકડાઈ ગયેલે અંગે આ તેલ મરીની ભૂકી નાખી ચોળવું. (૩) **મુઠેલ:**—સારા સૂકા-યેલા નાળીએરને ખાંડીને તેના ભૂકો સુકવવો. એ સૂકાઈ સારો ખરો થયા પછી તેમાં આમલીના કચૂકાની છાલની ભૂકી બે પૈસાભાર નાખી તે કોપરાનો ભૂકો સારો મસળવો, પછી તે કોપરૂં બળવાન માણસ પાસે પીલાવવું, એટલે તેમાંથી જે તેલ નીકળે તેને મુઠેલ કહે છે. એ તેલ વાગેલા અંગમાંનું લોહી સાફ કર-વાના કામમાં અને જખમ રૂઝાઇ આવવાના કામમાં સારૂં ઉપયોગી થઈ પડે છે. (૪) **આયવેલ:**—રાતી છાલનું નાળીએર સારૂં જુનું અને પાકું થયેલું લેવું. તે ભાગી ટોપરાનો ભૂકો કરવો. તે ભૂકો પીલી રસ કાઢવો. એ રસ સુમારે કાચો પાશેર લઈ એક કલાઇના વાસણમાં નાખી દેવતા ઉપર ઉકાળવો; અને ઉકળે એટલે તેમાં ચાર ગુંજા પર્યંત મીઠું અને બે માસા સુધી હળદરની ભૂકી નાખી બધો રસ ઉકાળવો; એટલે રસનો થયેલો પાક વાસણને તળીએ ચોંટે છે, અને ફક્ત તેલ માત્ર ઉપર રહે છે. એ પ્રમાણે તેલ તૈયાર થયા પછી ઉતારી લઈ બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તાજું હોય છે ત્યારે સારૂં સુવાસિક હોય છે. કેટલાક દિવસ પછી તેનો ખોરો વાસ આવે છે; પરંતુ ગુણ કદી પણ કમી થતો નથી. આ તેલમાં રૂનાં પેલ પલાળી ગરમી વગેરેની ચાંદીઓ ઉપર મૂકવી. એથી જખમ પણ રૂઝાય છે. (૫) **વાળા ઉપર:**—નાળી-એરને કોરી તેમાં નવસારની ભૂકી રાત્રે નાખવી. સવારે તેમાંનું પાણી પીવું અને કોપરૂં ખાવું; અને સાયંકાળ પર્યંત ઉપવાસ કરવો, અને રાત્રે સ્નાન કરી દહીં અને ભાત ખાવો. (૬) **ભિલામો, અસ્તરો (સજાચો) વગેરે ઉઠે તે ઉપર:**—કોપરૂં ઘસી અગર બાળી ચોપડવું. (૭) **સરડાના વિષ ઉપર:**—નાળીએરના કુમળા તોરા પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી ડંખ ઉપર ચોપડવું. (૮) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ખોરૂં કોપરૂં મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) **હેડકી અને ઉલટી ઉપર:**—નાળીએરનું છોડું હોકામાં નાખી તેની ધૂણી પીવી અથવા નાળીએરના છોડાની રાખ મધમાં આપવી. (૧૦) **ખસ અને દાદર ઉપર:**—નાળી-એરની કાચલીનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી તે તેલ ચોપડવું. કાચલી સળગાવી થાળીમાં પણ તેલ નીકળે છે.* (૧૧) **ખસ ઉપર:**—નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં થોડો આમલસારો ગંધક નાખી બધો રસ ઉકાળી તેલ થાય ત્યાં સુધી કઢવી ઉતારી નાખવું. નીચે ઉતારેલા રસના જે કુચ્યા બાકી રહે તે થોડા ખાવા, અને થોડા ચોળી શરીરે ચોપડવા તેમજ રોજ રાત્રે એ તેલ શરીરે ચોપડવું; એટલે કંડૂ (ખરજ) અને ખસનો નાશ થાય છે. (૧૨) **અમ્લપિત્ત, પેટશૂળ અને બરોળ ઉપર:**—નાળીએરમાંનું પાણી દશ શેર કાઢી મધ જેવું થતાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં જાયફળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવંત્રી એની થોડી ભૂકી નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું, તથા દરરોજ સવાર સાંજ એક તોલાથી દોઢ તોલા પર્યંત ૧૪ દિવસ પાવું. (૧૩) **સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—એક નાળીએરનો રસ કાઢી તેમાં બે ભિલામાં બારીક કરીને નાખવાં તથા બધો રસ ઉકાળવો, એટલે ઉપર તેલ આવી તળે કુચ્યા ઠરી બેસે છે. તે તેલ લઈ વાયુબદ્ધ થએલા માણસના શરીરે મર્દન કરવું અને નીચે રહેલી રાબ ખાવા આપવી. આ ઔષધ ૭ અથવા ૧૪ દિવસ ખાવાથી ગમે તેવો દુર્ધર વાયુ હશે તો પણ તેનો નાશ થશે. અથવા નાળીએરનો અંગરસ ૭ તોલા કાઢી તેમાં ત્રિફળાની ભૂકી ત્રણ માસા અને મરીની ભૂકી બે માસા અથવા એકલી મરીની ભૂકી નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે આપવું. (૧૪) **ઉરોગ્રહ અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—લીલા નાળીએરનો પાણી નાખ્યા સિવાય રસ કાઢી તે રસ ૫ તોલા લઇ તેમાં શેકેલો

*કાચલી સળગાવી થાળીમાં મૂકી ઉપર પાણીથી ભરેલ થાળી ઢાંકી રાખતાં ઢાંકેલી થાળી નીચે ઓસનાં બિંદુઓ જામે છે તે. આ તેલમાં રૂનું પુમડું બોળી દુખતી દાઢના કોતરમાં ભરવાથી તે તત્કાળ મટી જાય છે.

હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસવો અને બે તોલા ઘી મિશ્ર કરી તે પાવું; અથવા નાળીએરના રસમાં ભિલામાના તેલનાં ટીપાં ૧૦ થી ૧૫ સુધી નાખી પાવાં. **(૧૫) રક્ત પ્રમેહ ઉપર:**—કુમળું નાળીએર લાવી તેમાં છિદ્ર પાડી પાશેર પાણી તેમાં રેડવું. તેમાં ફટકડીનું ચૂર્ણ ૩–૪ વાલ નાખી ઉપર બુચ બેસાડી અગાસીમાં ઝાકળમાં મૂકવું. સવારે તે પાણી હલાવી પાવું. **(૧૬) શૂળ ઉપર (નારકેલક્ષાર):**—પાણી સુદ્ધાં આખું નાળીએર લઈ તેના મુખમાં છિદ્ર પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં શેકવું. પછી બારીક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું; એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળનો નાશ થાય છે. **(૧૭) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—રાતા નાળીએરનું પાણી, નિર્મળીનાં બી, સાકર અને એલચીદાણા, એકત્ર કરી પાવા. તે મૂત્રકૃચ્છ્રનાશક છે. અથવા નાળીએરનું પાણી ગોળ તથા ધાણામાં મેળવી તે પાણી પાવું. તે દાહસહિત મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરશે.*

૩૩૯. નાણા.—આ જંગલી ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં સીતાફળીનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોઈ તે લાંબાં થાય છે. નાણાનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. કોકણ પ્રાંતમાં એ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે.

૩૪૦. નાંદરૂખ.—(સં૦ હિં૦ મ૦ ક૦ નંદીવૃક્ષ. લા૦ સિડ્રેલાટૂના.) નાંદરૂખીનાં ઝાડ મોટાં વધે છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં પીપરડીનાં (પીંપળનાં) પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ ઝાડની છાયા ઘણી ઘટ્ટ હોય છે. એ ઝાડ છાયા માટે સડકની બે બાજુએ રોપે છે. **નાંદરૂખી:**—તીખી, કડવી, પુષ્ટિકર, શીતલ, લઘુ, વીર્યપ્રદ, મધુર, તુરી, ગ્રાહક, વૃષ્ય તથા ત્રિદોષનાશક છે; અને વ્રણ, કોઢ, રક્તપિત્ત, શ્વેત કોઢ, શીર્ષપીડા, કંડૂ (ખરજ), પિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) યોનિકંદ ઉપર:**—નાંદરૂખીની છાલ અને પીળો લોધર એ ખાંડી આંબલી સાથે પકવી લેપ કરવો. **(૨) માથે વાયુ ચઢયું હોય તે ઉપર:**—નાંદરૂખીનાં પાંદડાં અને અંતરછાલ એકત્ર ખાંડી બાફ આપવો; અને સેવાય તેટલો ગરમ પાટો બાંધવો. **(૩) અંડવૃદ્ધિને તિડિક (તણખા) લાગતી હોય તે ઉપર:**—નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો રસ અને કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સર્વ રસ બાળી ઘી બાકી રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટ દઈ ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી દિવસમાં પાંચવાર ચોપડી જીરવવું, અને જુની ઇંટ તપાવી કપડામાં વીંટાળી તેણે કરી શેકવું; એટલે વૃદ્ધિરોગ (અંડવૃદ્ધિ) દૂર થાય છે. **(૪) કોગળીયા ઉપર:**—નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૪૧. નિંબારા (મ):—નિંબારાનાં ઝાડ વિશેષે કરી ઘાટ ઉપર થાય છે. એ સીધાં અને ઉંચાં વધે છે. નિંબારાનું ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. કડવા લીમડાના જેવાંજ એનાં પાંદડાં હોય છે. એને ફળ પણ કડવા લીમડાના જેવાંજ આવે છે, પરંતુ તેવાં લાંબાં હોતાં નથી. એના લાકડાનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થાય છે. એ લાકડું સીધું અને લાંબુ હોવાથી એના વાંસ સારા થાય છે. નિંબારાનો રસ વિષારી છે, માટે ખાવામાં આવવા દેવો નહિ. **ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:**—નિંબારાની નીંબોળીઓ વાટી ચોપડવી, કિંવા લીલી નીંબોળીઓ ખાંડી તેનો રસ કાઢી તેમાં આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ નાખી તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨) પાડાના વાળમાં જૂઓ પડી હોય તે ઉપર:**—નિંબારાનાં ફળનો રસ કાઢી તેમાં છાશ નાખી ચોપડવો.

૩૪૨. નિર્મળી.—સં૦ કતક. મ૦ નિવળી, નિર્મળી, ગજરા. હિં૦ નિર્મલી. બં૦ નિર્મલા. ક૦ ચિલ્લિકાયી. તા૦ મલા૦ ટેટ્ટામાંર. તે૦ ચિલ્લિચેટ્ટ. ગો૦ ચીલવી. ઇં૦ એનટ વુઇચ ક્લિઅર્સ વૉટર. લા૦ ટ્રિકનોસ પોટેટરમ.

*** અજાયબ રેચ:**—લાલ ચોટીવાળું (મલબારી) નાળીએર લઈ, ચોટી ઉતારી નાખી, તેની ઉપરની કાચલીની આંખ વાટે તેમાંનું પાણી નહિ કાઢતાં તેમાં નેપાળાનાં બીજ (ગોળા) માય તેટલાં ભરી કોપરાના કકડાથી આંખ બંધ કરી કપડમાટી કરવું. પછી તે ઉકરડાના ખાતરમાં માસ ૧ સુધી દાટી રાખવું. પછી તેને બહાર કહાડી ઉપલી કાચલી ફોડી નાખી અંદરનું કોપરું તથા પાણી સહિત નેપાળો ખૂબ વાટી બાટલીમાં ભરી રાખવું. જરૂર પડે ત્યારે એમાંનું થોડું નાભિ ઉપર ચોપડવું એટલે રેચ લાગશે. ઠંડા પાણીથી નાભિ (ડુંટી) ધોવાથી રેચ બંધ થશે.

નિર્મળીનાં ઝાડ થાય છે. એનાં બી ચપટાં અને ગોળ હોય છે. નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મેલા પાણીમાં નાખવાથી તે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **નિર્મળી વૃક્ષ:**—તીખું, કડવું, લેખન, રૂચિકર, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂં, શીત, વિશદ, વિકાસી, છેદન તથા મધુર છે; અને તૃષા, દાહ, વિષ, ગુલ્મ, શૂળ, કૃમિ, મેહ, નેત્રરોગ તથા પાણીમાંના મેલનો નાશ કરે છે. **એનાં કુમળાં ફળ:**—ચક્ષુષ્ય, વાતકારક તથા શીત છે; અને રક્તપિત્ત, તૃષા, વિષ તથા મોહનો નાશ કરે છે. **જુનાં ફળ:**—દુર્જર તથા રૂચિકર છે, અને કફ તેમજ પિત્તનાં નાશક છે. તે પાકવાથી પિત્તકારક, વાંતિકારક તથા ઘર્મજનક છે; અને સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, પ્રતિશ્યાય તથા કમળાનો નાશ કરે છે. **નિર્મળીનાં બિયાં:**—આંખોને હિતાવહ, તુરાં તથા ગુરૂ હોઇ પાણીને સ્વચ્છ કરનારાં તથા મધુર છે; અને અશ્મરી, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તૃષા, નેત્રરોગ, વિષ, પ્રમેહ તથા મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. નિર્મળીનાં મૂળ સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નેત્ર પ્રસન્ન થવા માટે:**—નિર્મળીનાં ફળ મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું; એટલે આંખો સ્વચ્છ થાય છે. **(૨) અંધત્વ દૂર થવા માટે:**—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખ અને કાળા સર્પની કાંચળી, એ સર્વે એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે આંધળા મનુષ્યને જલદી દેખાય છે. **(૩) ગંદુ પાણી ચોખ્ખું કરવા માટે:**—નિર્મળીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી ગંદા પાણીમાં નાખવું, એટલે કેટલીકવારે પાણી સ્વચ્છ થાય છે. **(૪) આંખો આવે છે તે ઉપર:**—નિર્મળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી અંજન કરવું. **(૫) અહિરા ઉપર:**—નિર્મળીનાં બિયાં અને સિન્ધવ ઘસી અંજન કરવું. **(૬) ઉદકમેહ આદિ પ્રમેહ ઉપર:**—નિર્મળીનાં બિયાં એક તોલો છાશમાં વાટી તેમાં મધ નાખી પાવું. **(૭) આંખોમાં ફુલાં પડે છે તે ઉપર:**—નિર્મળીનાં બિયાં, શંખચૂર્ણ, સિંધવ અને સમુદ્રફળ, એનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ગોળીઓ કરી તે ઘસી અંજન કરવું.

૩૪૩. નીપાણી.—આ ઝાડ ખરસાંણી જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઈ સુમારે માથોડું હોય છે. એને ખરસાંણીના ઝાડ પ્રમાણે કાંટા ફૂટે છે, અને ખરસાંણી પ્રમાણેજ આ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે. આ ઝાડ ખાનદેશમાં ઘણાં થાય છે. નીપાણીને ગેંદા જેવાં ફલ આવે છે, અને એનાં બી કાંદા (ડુંગળી)ના જેવાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) સુવાવડીને માટે કાઢો:**—નીપાણીનો કાઢો કરી હળદર નાખી પાવો; એટલે સુવાવડીના પેટમાંનો રોગ નીકળી જઈ તેની પ્રકૃતિ સાફ થાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:**—નીપાણીનાં બીયાં ત્રણ વર્ષના ગોળમાં બે દિવસ આપવાં, એટલે શરીરમાંનો વાળો મરી જાય છે.

૩૪૪. નેતર.—સં૦ વેતસ. મ૦ વેત. હિં૦ બેત. ક૦ બેતા, બેટ્ટિસુ, બેસયબેહક. તા૦ પિરંપુ. તુ૦ સુરોલ્બેતા. તૈ૦ પીપારૂવા, પેસુ, પેપા, વેતસમુ. ફા૦ વેત. અ૦ ખલાફ. મલા૦ ચુરલવળિ. વેત્રં. ઇં૦ કેન. લા૦ કેલેમસ રોટગ.

મલબાર, ગોકર્ણ, મહાબલેશ્વર, કોચી, મંગલોર અને રામેશ્વર; એ ઠેકાણે તથા ચીનદેશમાં નેતરનાં વનો છે. નેતર ૩૦–૪૦ હાથ ઉંચું વધે છે, પરંતુ તેની જાડાઇ થોડી હોય છે. આ દેશમાં ચીનથી નેતર આવે છે તે એટલું તો ચીકણું હોય છે કે પાણીમાં પણ કહોતું નથી. તેના કરંડીયા, ખુરસીઓ ઇત્યાદિ સામાન કરે છે. નેતર ઉંચું થવાથી જેમ નમે છે તેમ માણસે ઉંચ પદ્દી પ્રાપ્ત થવાથી પણ ઇશ્વરથી ડરીને નમવું. **નેતર:**—તુરૂં, શીત, કડુ તથા તીખું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, દાહ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિસર્પ, અતિસાર, યોનિરોગ, તૃષા, રક્તકોપ, વ્રણ, મેહ, રક્તપિત્ત, કોઢ તથા વિષનો નાશ કરે છે. એના **અંકુર:**—ખારા, લઘુ, તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **નેતરનાં પાંદડાં:**—ભેદક, તુરાં, લઘુ, શીતલ, કડવાં, તીખાં તથા વાતનાશક છે; અને રક્તદોષ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાં:**—તુરાં, સ્વાદુ, ખાટાં, રૂક્ષ તથા પિત્તલ છે; અને રક્તદોષ તેમજ કફનો નાશ કરે છે. **મોટું નેતર:**—શીતલ છે, અને ભૂતબાધા, પિત્ત, આમ તથા કંપનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ઉપર પ્રમાણે છે. **જલનેતર:**—શીતલ, કડવું, વ્રણશોધક, તુરૂં, વાતકર, ગ્રાહક તથા રૂક્ષ છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વ્રણ, કફ, રાક્ષસબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મત્સ્યવિષ ઉપર:**—કાળા નેતરના કલ્કમાં ઘી નાખી કઢવી તેનો લેપ કરવો.

૩૪૫. નેપાળો.—સં૦ ક૦ બૃહદંતી, જેપાલ. મ૦ જેપાળબીજ. હિં૦ જમાલગોટા. બં૦ જયપાલ.

તા૦ મલા૦ નિર્વાલ. તૈં૦ નેપાલવેમું. તુ૦ બ્યારીબિટ્ટુ. ફા૦ તુમ્બેજ઼ંદે. અ૦ હબુસ્સલાતીન. ઇં૦ ક્રોટન સીડસ્. લા૦ ક્રોટનટિગ્લિયમ.

મોગલી એરંડાનાં ઝાડ થાય છે તેવાંજ નેપાળાનાં ઝાડ થાય છે. મોગલી એરંડાનાં પાંદડાં કરતાં એનાં પાંદડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. નેપાળો મોટો વિષારિ છે. નેપાળો શુદ્ધ કરી, અનેક ઔષધોમાં (રસાયનોમાં) નાખે છે. નેપાળો તીવ્ર રેચક છે. **નેપાળો:**—સારક, કડવો, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક, ઉલટીકારક, તીખો, અતિઉષ્ણ, પિત્તકર તથા ભેદક છે; અને કફ, આમ, જંતુ તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—નેપાળો પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) સર્પના વિષ ઉપર:**—નેપાળાનાં બિયાંમાંના મગજને લીંબુના રસના ૨૧ પુટો દઈ બારીક ખરલ કરી લાંબી ગોળી કરવી, અને તે ગોળી માણસની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૩) આધાશીશી ઉપર:**—મોટા પરોઢીએ નેપાળાનાં બે કિંવા ત્રણ બિયાંમાંનું મગજ લઇ લીમડાના રસમાં ઘસવું અને જે બાજુનું માથું દુખતું હોય તે બાજુની આંખ પાસેની ભમર ઉપર સળીથી ચોપડવું. થોડું ચચરશે ખરૂં, પણ તેજ દિવસે વ્યાધિ દૂર થાય છે. અથવા જે બાજુનું કપાળ દુખતું ન હોય તે બાજુના કાનમાં નાખવું. આ રસ નાખવા પહેલાં કાનમાં થોડું ઘી પાડવું, એટલે કાનમાં દાહ થતો નથી. આ પ્રયોગ પરોઢીએ કરી પછી થોડી ઉંઘ લેવી. **(૪) મોડશી (કોગળીયા) ઉપર:**—નેપાળાનાં બીયાં છાશમાં ઘસી પાવાં અને એનાંજ મૂળ પાણીમાં ઘસી શરીરે પણ લેપ કરવો. **(૫) ગંડમાલા ઉપર:**—નેપાળાનાં પાંદડાં વાટી તેના અંગરસની થેપલી સૂકવી લેપ કરવો.

૩૪૬. નેવરી.—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. નેવરીનાં ઝાડ કોકણમાં વિશેષ છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોઇ છેવટે પહોળાં થતાં ગયેલાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવતું નથી. એને લીંબોળી જેટલાં લાંબાં અને તે કરતાં જરા જાડાં એવાં ફળ આવે છે. એની છાલ મચ્છીમાર લોકો જાળ રંગવાના કામમાં લે છે.

૩૪૭. નેવારી (નીમાળી).—સં૦ વનમાલિની. પ્ર૦ નેવારી. હિં૦ નીવારી–લી. ક૦ ગીકાડમલ્લિગે. લા૦ ઇકસોરા પાર્વિ ફ્લોરા.

આ એક જુઈ જેવોજ વેલો છે. એ વેલાનાં પાંદડાં માત્ર જુઇ કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. નેવારીનાં ફૂલ પણ જુઇનાં ફૂલ કરતાં જરા મોટાં હોય છે. નેવારીના વેલા જંગલમાં ઘણા હોય છે. એને "વેલમોગરી," "રાનમોગરી" કહે છે. **નેવારી:**—તીખી, કડવી, શીતલ, સુરભિ તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ તથા સર્વ રોગની નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—નેવારીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી ચટાડવાં.

૩૪૮. નોળવેલ.—સં૦ સર્પાક્ષી, નાકુલી. મ૦ મુંગુસવેલ. કોં૦ નાવળી. હિં૦ નકુલકંદ. ક૦ વિષમુંગરી. લા૦ રાઉઑલ્ફિયા, સર્પેટીના. તૈં૦ પદ્મપુચેટુ. ફા૦ છોટા ચાંદા.

મરાઠીમાં એને " થોર મુંગુસવેલ " પણ કહે છે. એનાં મૂળને " રાસ્ના " કહે છે. *__નોળવેલ:__—તીખી, કડવી તથા ઉષ્ણ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, વીંછી, સર્પ તથા ઉંદરનાં વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પ, વીંછી, ઉંદર વગેરેના વિષ ઉપર:**—નોળવેલનો રસ પાવો. **(૨) હરતાલના વિષ ઉપર:**—નોળવેલનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—ચંદ્રગ્રહણની વખતે નોળવેલને ઉખેડી તેનું મૂળીયું કાળા સુતરે ડાબે કાને બાંધવું; એટલે એકાહિક જ્વર જાય છે; અને બીજે દહાડે તાવ આવતો હોય તો જમણા કાને બાંધવાં. સ્મશાનમાં થએલાં નોળવેલનાં મૂળ રવિવારે લાવી તેને ઘીમાં ઘસી લલાટ ઉપર તિલક કરવું, એટલે એકાહિક જ્વર તુરત જાય છે.

૩૪૯. પટોલ કટુ. (કડવાં પંડોળાં):—સં૦ કટુ પટોલી. મ૦ સોન–કડુ પડવળ. હિં૦ કડવે પડવળ. બં૦ પલતાલતા. ક૦ કહી પડવળ. તૈં૦ અડવી પોટલા. તા૦ કોમ્બુપુડલૈ. તુ૦ કટુ પટલાકાયી. મલા૦ કટુ પટોલં. લા૦ ટ્રિકોસેન્થીસકકુમેરિના.

---

* નોળવેલ જંગલમાં થાય છે. એના નીચે કંદ થાય છે. એને નાગરવેલ જેવાં પાંદડાં હોય છે.

એ વેલાનાં પાંદડાં અને ફળ બહુજ કડવાં છે. કાઢામાં એ વેલાનાં પંચાંગનો ઉપયોગ થાય છે. **પટોલકટુ:**—(કડવી પડોળી) કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, સારક, ભેદક, પાચક તથા અગ્નિદીપક છે; અને પિત્ત, કફ, કંડૂ, કોઢ, રક્તવિકાર, જ્વર, દાહ, તૃષા, કોષ્ઠરોગ, કૃમિ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, પાક વખતે મીઠાં, લઘુ, દીપક, પાચન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, મલાનુલોમન એટલે વાયુ, પિત્ત અને કફને યથાસ્થાને રાખનાર તથા સારક છે; અને શ્વાસ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં** પિત્તનાશક, તથા **મૂળ** અને **વેલો** કફનાશક છે. તેમજ તેનું તેલ, કફ અને એંશી પ્રકારના વાયુનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ (ગુમડું) ધોવા માટે કાઢો:**—કડુ પડવળ અને કડવા લીમડાના કાઢાથી ગુમડું ધોવું. એટલે ગુમડાનું શોધન થશે. **(૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પટોલ કટુનો કાઢો ને કલ્કથી સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ અને ફોલ્લાને હઠાવી નાશ કરે છે. **(૩) સર્વ જ્વર ઉપર કાઢો:**—પટોલ કટુ તથા સુંઠનો કાઢો અને નિકાઢો આપવો. શોષ જવા માટે ખડીસાકર નાખવી. શરદીનો પ્રાદુર્ભાવ હોય તો મધ ત્રણ માસા સુધી નાખવું. **(૪) શીતજ્વર અને સંતતજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પ્રથમ કાળજા ઉપર ચોપડવો; પછી સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૫) ઇંદ્રલુપ્ત ઉંદરી ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો. એટલે કેશ ઉત્પન્ન થાય છે. **(૬) ઉલટી થવા માટે:**—પટોલ કટુ, કડવો લીમડો અને અરડુસીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઠંડા પાણીમાં આપવું. એટલે ઉલટી થઈ પિત્તવિકાર દૂર થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંદડાં ૧ તોલો અને ધાણા ૧ તોલો લઈ રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં મધ નાખી તે પાણી દિવસમાં ત્રણ વખત આપવું. **(૮) પિત્તજ્વર ઉપર:**—પટોલ કટુનાં મૂળનું પાણી સાકરમાં આપવું, અથવા કડુ પડવળ અને જવનો કાઢો મધ નાખી આપવો. તે તીવ્ર પિત્તજ્વર, તૃષા અને દાહનો નાશ કરે છે. **(૯) ભ્રમ ઉપર:**—પટોલ કટુનાં પાંદડાં અને સરગવાનાં પાંદડાં ખોપરાનું તેલ નાખી તળવાં, અને દૂધમાં એકત્ર વાટી શિજવવાં તથા તેનો સહન થાય તેટલો ગરમ પાટો માથાપર બાંધવો. **(૧૦) વિષાર ઉપર:**—પટોલ કટુ ઘસી પાવું. એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે.

૩૫૦. પત્તુર:—(મ૦ પાચુંદા.) આ વૃક્ષ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એને બારીક કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં ખીલીનાં પાંદડાંના આકારનાં હોય છે, એનું લાકડું હલકું છે. એને સફેત કેશરયુક્ત ફૂલ આવે છે, એને બારીક ફળ હોય છે. **પત્તુર:**—તીખો, નેત્રવિકારનાશક તથા શીતોષ્ણ છે; અને પિત્ત તથા જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—પત્તુરનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી સાકર નાખી પાવો. **(૨) વિષમજ્વર ઉપર:**—પત્તુરના લાકડાનો મણિ કરી હાથે બાંધવો.

૩૫૧. પતંગ:—સં૦ રક્તકાષ્ઠ, પત્રાંગ. મ૦ હિં૦ ક૦ તે૦ પતંગ. તા૦ બારતાંગી. તુ૦ ચપ્પનંગ. મલા૦ ચપ્પનં. ફા૦ અ૦ બકં. ઈં૦ સેપનવુડ. લા૦ સિસાલવે નિયાસેપ્પન.

એ ઝાડ મલબાર અને બંગાળા પ્રાંતમાં થાય છે, તેના લાકડાનો રંગ રાતો હોય છે. એ કારણથી તે ઝાડના અંગથી ગુલાલ બને છે. રંગ સિવાય એ ઝાડનો બીજો ઉપયોગ થતો નથી. પતંગનું લાકડું અને હરડેને લખવાની સાહીમાં નાખે છે. એ ઝાડ પાકું થવાને આશરે ચૌદ વર્ષો લાગે છે. **પતંગ:**—કડવું, રૂક્ષ, ખારું, શીતળ, મધુર, તીખું, વ્રણશોધક, વર્ણકારક અને સુગંધિ છે; તથા જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, વાત, પિત્ત, વિસ્ફોટક, ઉન્માદ, કફ, અશ્મરી (પથરી), રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે.

૩૫૨. પદ્મકાષ્ઠ:—સં૦ ક૦ પદ્મક. મ૦ બં૦ **પદ્મકાષ્ઠ.** હિં૦ **પદ્માખ.** તે૦ **પદ્મપુચેકવા.** લા૦ પ્રનસ પડમ.

* **પદ્મકાષ્ઠનાં** ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર થાય છે. ત્યાંથી એ ઝાડનું લાકડું અહીં આવે છે. **પદ્મકાષ્ઠ:**—ઠંડું અને શક્તિવર્ધક છે; તેમજ તુરૂં, કડવું, શીતલ, વાતુલ તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, દાહ, વિસ્ફોટક, કોઢ, કફ, તથા રક્તપિત્તનું નાશક, હોઈ ગર્ભની સ્થિતિ કરનારૂં તથા રૂચિકારક છે, અને ઉલટી, વ્રણ

---

* એનું મોટું ઝાડ કેદાર અને હિમાલય પર્વતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એને ફળ થતાં નથી. ઔષધીમાં એનું લાકડું વપરાય છે. એ લાકડું ઘસીને પીવાથી ગર્ભ ન રહેતો હોય તો રહે છે, અને ગર્ભપાત થતો હોય તો અટકે છે.

તથા તરસનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાહ, ઉલટી, ઉલકા અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—પદ્મકાષ્ઠનો ઉકાળો પાવો. **(૨) વિષમજવર ઉપર:**—પદ્મકાષ્ઠ અને બીલાંનું ચૂર્ણ ઘી કિંવા મધમાં કાલવી એકત્ર કરી આપવું.

૩૫૩. પપનસ.—એ ઝાડ લિંબુડી જેવડુંજ હોય છે. એને બારમાસી ફળ આવે છે; એને ધોળાં ફૂલો આવે છે. તેનો વાસ ઘણો આવે છે. એનાં ફળ નાનકડા કોળા જેવડાં દેખાય છે. પાકેલા ફળનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદરનો ગર રૂચિકર હોઇ તેનો રંગ રાતો હોય છે. એ ફળો ઘણાં ખાટાં હોતાં નથી, તેમ ઘણાં મીઠાં પણ નથી હોતાં. ફળ ઉપરની ત્વચા હાથેળી જેટલી જાડી હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) અરૂચિ ઉપર:**—પપનસ છોલી તેની ચીરો કરવી અને તે ઉપર ખાંડ અને સિંધવની ભૂકી નાખી સેવન કરવું. આ પ્રયોગથી અરૂચિ અને તૃષા શમે છે. **(૨) શૈત્યવડે મસ્તક ચઢે છે તે ઉપર:**—પપનસની બહારની છાલમાં જે દર્પટ તેલ હોય છે તે કાઢી માથે ચોળવું.

૩૫૪. પરવળ.—(સં૰ પર્વર. મ૰ બં૰ અં૰ પરવર.) પરવળનાં ઝાડ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. પરવળનો વેલો કાંઇક ઘીલોડાં જેવો પરંતુ પાંદડાં લાંબાં હોય છે. પરવળની આકૃતિ પણ ઘીલોડાં જેવીજ લાંબી હોય છે. પરવળનું શાક ઘણું સરસ થાય છે. એ ઉત્તમ પથ્યકર છે. એ શાક ઘીમાં ખાવાથી ઉત્તમ પૌષ્ટિક છે. **પરવળ:**—સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, હૃદ્ય, લઘુ, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉધરસ, રક્તદોષ, જ્વર, ત્રિદોષ તથા કૃમિરોગનો નાશ કરે છે. એનો વેલો કફનાશક, પાંદડાં પિત્તનાશક અને મૂળ રેચક છે.

૩૫૫. પરિપાઠ.—પરિપાઠ એ ઝાડ કોથમીરના ઝાડ જેવું થાય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે એક હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં બારીક અને થોડાં લાંબાં હોય છે. આ છોડ ઉપર ધાણાના જેવાં સેંકડો બારીક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. પરિપાઠ ઝાડ ગુણમાં ઠંડું છે. **ઉપયોગ:—(૧) હાથે પગે બળતરા થતી હોય તે ઉપર:**—પરિપાઠનું ઝાડ કચરી તેનો અંગરસ હાથે અને પગે ચોળવો. **(૨) શરીરમાંની ગરમી અને ગોવરાનું દુ:ખ નીકળવા માટે:**—પરિપાઠના ઝાડવાનો પાણી નાખી રસ કાઢવો અને તેમાં સાકર નાખી પાવો. **(૩) કંઠસર્પ અને કંઠવિકાર ઉપર:**—પરિપાઠનું ઝાડવું ચલમમાં નાખી તેની ધૂણી પીવી, એટલે ગળામાં જડાઇ ગયેલો કફ પાતળો થઇ કફવિકારનો નાશ થાય છે.

૩૫૬. પંડોળાં.—સં૰ સ્વાદુપટોલિકા. મ૰ પડવળ. હિં૰ પરવલ. ક૰ કલ્લપડવળ, પાટલાવળી. તા૰ પડોલ. તા૰ તુ૰ પાટલાકાયી. મ૰ પટોલ. લા૰ ટ્રિકોસાંથસ્ અગ્વિના.

પંડોળાંના વેલા ઘણાજ વધે છે. એને સુમારે બે ત્રણ હાથ લંબાઇનાં ફળ આવે છે. પંડોળાંનું શાક બહુ પથ્યકર છે. તે વધારે ખાવાથી પણ વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરતું નથી. એ શાક ઘણુંજ નિરોગી છે. **પંડોળાં:**—સ્વાદુ, રૂચિકર, બલકર, પથ્ય, દીપન, પાચન તથા પુષ્ટિકર છે; અને વાત, પિત્ત, તાવ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **પંડોળીનાં ફળ:**—વૃષ્ય, રૂચિકર, મધુર, સ્વાદુ, પથ્ય, પાચક, લઘુ, દીપક, હૃદ્ય, સ્નિગ્ધ ને ઉષ્ણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં પાંદડાં પિત્તનાશક, વેલો કફનાશક અને મૂળ રેચક છે.

૩૫૭. પાષાણભેદ.—સં૰ પાષાણભેદ. મ૰ હિં૰ ક૰ પાખાણભેદ. બં૰ પાથરચૂર. તે૰ તેલ્લાસુરૂપીંડી. ઇં૰ આયરિસ્પ. લા૰ કોલિયસ્એરોમેટિકમ્. યુ૰ પત્થરફોડ. ફા૰ ગોશાદ. અ૰ જંતીઆના.

એને મહારાષ્ટ્રમાં "પાથરફોડ" પણ કહે છે. એ વનસ્પતિ નાની અને રીંગણી પ્રમાણે જમીન ઉપર પ્રસરે છે. એને બોરડી જેવા કાંટા હોય છે. એને ખડક ઉપર ઉગાડે છે, અને એનાં મૂળ ખડક ફોડી અંદર જાય છે; એટલે એ નામ એને યથાર્થ મળેલું છે. એને રીંગણીનાં ફળ જેવડાં ફળ થાય છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોઇ તેમાં લાલ કેસર હોય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. એનાં મૂળને "લકડી પાષાણભેદ" કહે છે. એ મૂળ કડવાં હોય છે.* **પાષાણભેદ:**—શીતળ, મધુર, તથા કડવું છે; અને મેહ, તૃષા, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરી (પથરી)નો નાશ કરે છે. બીજી **વટપત્રી**

---

* એને પત્થરફોડી જડી કહે છે. આ સિવાય એક પત્થરનીજ જાતની પત્થરફોડી આવે છે. આ પત્થરની અંદરથી નીકળે છે માટેજ એનું એ નામ આપેલ છે.

પાષાણભેદની જાત છે તે—શીતલ તથા મદકર છે, અને પ્રમેહ તથા મૂત્રકૃચ્છ્રની નાશક, બલકર, વ્રણનાશક અને કિંચિત્ દીપન છે. ત્રીજી એક **શિલાવલ્ક** નામની જાત છે, તે—શીતલ તથા સ્વાદુ છે, અને પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પથરી, શૂલ, ક્ષય તથા પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ચોથી એક **ક્ષુદ્ર-પાષાણભેદી** નામની જાત છે, તે—વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરીનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—** **(૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળ, ગરમાળાનું મગજ, ધમાસો, બાળહરીતકી અને ગોખરૂનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે તણખીંચો તથા આગથી યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર દૂર થાય છે; અથવા પાષાણ-ભેદનાં મૂળનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. કિંવા પાષાણભેદનાં મૂળ, શિલાજિત, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં અથવા ગોળમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:—** પાષાણભેદનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩) શુક્રાશ્મરી ઉપર:**—લકડી પાષાણભેદનો કાઢો પાવો. **(૪) પથરી ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળનો કાઢો, શિલાજિત અથવા સુરોખાર અને સાકર નાખી પાવો. **(૫) અશ્મરી (પથરી) જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાષાણભેદનાં મૂળનો કાઢો પાવો. **(૬) દંતકૃમિ ઉપર:**—પાષાણભેદના ફળનો ધુમાડો દાંતને આપવો.

૭૫૮. **પાટલા.**—(મ૦ પાડળ. હિં૦ પાંડરી.) પાટલામાં **વેલ પાટલા અને વૃક્ષ પાટલા,** એ બે જાતિ છે. વેલ પાટલાના વેલા હોય છે, અને વૃક્ષ પાટલાનાં ઝાડ હોય છે. **"પાટલી, પાટલા, અમોઘા, મધુદૂતી, ફલેરૂહા, કૃષ્ણવૃંતા, કુબેરાક્ષી, કાલસ્થાલી, કાચસ્થાલી, અલિવલ્લભા, તામ્રપુષ્પી,** એ વેલ પાટલાનાં સંસ્કૃત નામ છે. **પાટલા, સીતા, મુષ્કક, મોક્ષક, ઘંટા પાટલિ, કાષ્ઠપાટલા,** એ **વૃક્ષ પાટલાનાં** અથવા **શ્વેત પાટલાનાં** નામ છે. વેલ પાટલાના વેલા વૃક્ષ ઉપર ચઢેલા હોય છે, અને એનાં પાંદડાં વાસનવેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, પણ તે કરતાં મોટાં અને લાંબાં હોય છે. એને ફળનાં ગુચ્છો આવે છે. જેવી વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસની ઘટ્ટ થેપલી બને છે, તેવીજ વેલ પાટલાનાં પાંદડાંના રસની પણ બને છે. પાટલાનાં ફળ ગોળ હોઈ નાના મોતી જેવડાં અને ધોળાં હોય છે. એ વેલનાં મૂળ વાસનવેલનાં મૂળ જેવાંજ કડવાં હોય છે. વૃક્ષ પાટલાનાં પાંદડાં બકુલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વેલ પાટલાને "મોટી વાસનની" વેલ પણ કહે છે. **પાટલા:**—રસકાળે કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાત, સોજો, આધ્માન, ઉલટી, ઉધરસ તથા સન્નિપાતનો નાશ કરનારી છે. **બીજી સિતપાટલિકા:**—(ધોળી પાટલા) નામની જાતિ છે, તે—કડવી, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને વાત-દોષ, ઉલટી, ઉચકી, કફ, દમ, સોજો, અરૂચિ તથા તરસનો નાશ કરનારી છે. **વલ્લીપાટલા:—** ઉષ્ણ છે, અને પિત્ત, રક્તદોષ, સોજા, અરોચક તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **રક્તપાટલા:**—(તામ્ર-પુષ્પી—) કડવી, તીખી તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, સન્નિપાત, શ્વાસ, ઉલટી તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રશ્વેતપાટલા:**—સ્નિગ્ધ તથા વ્રણશોધક છે, અને કફ, વિષ, કોઢ તથા નાયટાની નાશક છે. **ભૂ પાટલા:**—તીખી, ઉષ્ણ, બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે: અને બીજા ગુણ રક્તપાટલા જેવાજ છે. **પાટ-લાનાં ફૂલ:**—તુરાં, સ્વાદુ, શીત તથા હૃદ્ય છે: અને કફ, રક્તદોષ, દાહ, પિત્ત તથા પિત્તાતિસારનો નાશ કરે છે. **પાટલાનાં ફળ:**—કડવાં, શીતલ, ગુરૂ, તુરાં તથા મધુર છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપિત્ત, વાયુ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:**—પાટલાનાં ફળનો રસ મધમાં પાવો. **(૨) ધુરસાના વિષ ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૩) ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર) ઉપર:**— પાટલાનાં પાંદડાંના રસની થેપલી નાભિ ઉપર રાખવી, અને એજ થેપલી માથા ઉપર ઉષ્ણતા થઇ હોય તો તાળવા ઉપર મૂકવી. **(૪) તાવ, કૉલેરા અને પેટ દુ:ખતું હોય તે ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા ડુંટી ઉપર લેપ કરવો, અને એ મૂળનો એક કકડો મ્હોડામાં રાખવો તથા તે મૂળમાંથી જે દ્રવ આવે તે ગળી જવો. **(૫) શોફોદર ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ ગાયના દૂધની છાશના પાણીમાં ઘસી બે વખત પાવાં. પથ્ય અલુણી. એજ મૂળ કંમરની આસપાસ બાંધવાં. **(૬) નાના બાળકની પેટપીડ ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ, કાચકાં અને અતિવિષ કિંવા વખમો પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૭) પિત્તવિકાર ઉપર:**—પાટલાનાં પાંદડાંના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ ૩ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવું. **(૮) શીત મેહ ઉપર:**—પાટલાનાં મૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો પાવો. **(૯) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—પાટલાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં સુંઠની ભૂકી ૬ માસા અને સાકર ૨ તોલા નાખી પાવો.

(૧૦) બાળકોને તૃષાનો આજાર થાય છે એટલે તાળવું પડે છે તે ઉપરઃ—વેલ પાટલાનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તે તાળવા ઉપર રાખવી. એ વિશેષે કરીને છોકરીના તાળવા ઉપર રાખવી. છોકરાના તાળવા ઉપર વાસનવેલ લેવાનો વધારે રીવાજ છે.

૩૫૯. પાટલી.—સં૦ ભૂપાટલી. મ૦ ભુઇ પાડળ. હિં૦ પાટલી ભુઇપાડર. ક૦ નેલવાદરી.

પાટલીનું ઝાડ મોટું વધે છે. એ ઝાડ ઘણુંજ દુર્લભ છે. ધારવાડ જીલ્લામાં સિરટી કરીને ગામ છે, ત્યાં એક પાટલીનું ઝાડ છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી એને છ–સાત વર્ષે ફૂલ આવવા લાગે છે. એનાં ફૂલ ઘણુંજ સુકુમાર અને ઘણાં સુવાસિક હોય છે. એ લાખના રંગનાં હોય છે. પાટલીને પારિજાતક જેવાં જાડાં ફૂલ આવે છે.

૩૬૦. પાઠ (કાળીપાડ).—સં૦ પાઠા, વનતિક્તિકા. હિં૦ પાડ, પાઢ. ક૦ પાઢા, અગરૂસુટી. તૈ૦ પાઢચેટ્ટુ. તા૦ પાડા. તુ૦ તિપલે. મલા૦ પાટકિકટણ. લા૦ સ્ટેફાનિયા હેર્નાડીફોલિયા. મ૦ પહાડ, પહાડમૂળ.

કાળીપાટનો વેલો હોય છે. એ એક ચન્દ્રાકાર બીજ જાતીની વેલ છે. એ વેલાનાં પાંદડાં ગળોનાં પાંદડાં જેવાં અથવા કેટલેક અંશે પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં, કાંઇક દીર્ઘ વર્તુલ, પાતળાં અને સુંવાળાં હોઇ તે લાંબા દીંટડા ઉપર એકાંતરે આવેલાં હોય છે. કાળીપાટના વેલાને બારીક પીળા ફૂલોનો જથ્થો જુની ડાળીઓના ખાંચામાં (સાંધા–બગલ)થી આવે છે. એના ઉપર મરી અથવા વટાણા જેવડાં લાલ રંગનાં ફળો આવે છે. આ બેથી પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઇ ઉપર સીમલાના પહાડમાં મળે છે. બંગાળ, બિહાર, સિંગાપુર અને કોકણ પ્રાંતમાં આ વેલા પુષ્કળ થાય છે. વિશેષ કરી કાળીપાટના વેલા ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણા થાય છે. ડોક્ટર્સ **ડિમક** અને **ટ્રાયમેન** સાહેબે આ વેલાને **ભૂનિર્વિષી** અથવા **વેણીવેલ** નામ આપેલ છે. ગોવા પ્રાંતમાં એને પારવેલ કહે છે. એ વેલાનાં મૂળને **પહાડમૂળ** અને **કાળીપાડ** પણ કહે છે. **પહાડમૂળ:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, ભગ્નસંધાનકારક, તીક્ષ્ણ, તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, દાહ, અતિસાર, શૂલ, વાત, પિત્ત, જ્વર, વિષદોષ, અજીર્ણ, ત્રિદોષ, ઉલટી, કોઢ, હૃદ્રોગ, કંડૂ, શ્વાસ, કૃમિ, ગુલ્મ, વ્રણ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગલરોગ ઉપર:**—પહાડમૂળ (કાળીપાટ), અતિવિષ, દેવદાર, ઈંદ્રજવ, કડુ અને નાગરમોથનો કાઢો મધ અથવા ગોમૂત્ર નાખી પાવો. **(૨) પીનસ** (સળેકમ જેવો રોગ થાય છે તે) **રોગ ઉપર:—પહાડાદિ તૈલ:**—પહાડમૂળ, હળદર, દારૂહળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઇનાં પાંદડાં અને દાંતીનાં મૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઇ તેનો કલ્ક કરી, તે કલ્કથી ચોગણું તલનું તેલ નાખવું; અને કલ્કના સારો પાક થવા માટે તેલથી ચોગણું પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને તેલ ગાળી લેવું, અને નાકમાં રેડવું; એટલે મોટો પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. **(૩) શીતજ્વર** (ટાઢીયા તાવ) **ઉપર:**—પહાડમૂળના કાઢો મરીની ભૂકી નાખી પાવો. **(૪) અતિસાર અને દાહ ઉપર:**—પહાડમૂળ કિંવા આંબાની અંતરછાલ દહીંમાં વાટી ખવરાવવી. **(૫) શીતમેહ ઉપર:**—પહાડમૂળ અને ગોખરૂનો કાઢો આપવો. **(૬) સોજા ઉપર:**—પહાડમૂળ ગરમ પાણીમાં વાટી પાવાં, અને સોજા ઉપર લેપ કરવો. **(૭) પારેગડાના રોગમાં બાળકને સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય તે ઉપર:**—પહાડમૂળ વાટી પાઇ દેવાં. **(૮) વિલંબી રક્તાતિસાર ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો આપવો. **(૯) મૂત્રાશ્મરી** (મૂત્રાશયમાં નાની પથરી થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—પહાડમૂળનો કાઢો આપવાથી સારો થાય છે. **(૧૦) તરસ, અરૂચિ, અપચો અને મોઢાનો સ્વાદ બગડે તે ઉપર:**—પહાડમૂળ, વિરણવાળો અને કાળા વાળાનો કાઢો આપવો. **(૧૧) આમાતિસાર ઉપર:**—પહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, કરિયાતું, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. **(૧૨) સંગ્રહણી ઉપર–(પાઠાદિ ચૂર્ણ):**–પહાડમૂળ, કુંણાં બીલીફળ, ચિત્રકમૂળ, ત્રિકટુ, જાંબુના બિયાંની છાલ, દાડમની છાલ, ધાવડીનાં ફૂલ, કડુ, અતિવિષ, નાગરમોથ, દારૂહળદર, કરિયાતું, ઇન્દ્રજવ, એ જણસો સમભાગ લઈ એ સર્વના બરોબર કુડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ચોખાના ધોવરામણમાં અને મધમાં આપવું. **(૧૩) પિત્ત–કફજ્વર ઉપર:–(પાઠા સપ્તક):**—પહાડમૂળ, સુંઠ, કરિયાતું, નાગરમોથ, ગળો, કાળો વાળો ને સુગંધીવાળાનો કાઢો આપવો. **(૧૪) ઘા લાગેલા ઠેકાણે:**—એનાં પાંદડાં બાંધેલાં હોય તો દુખાવો ઓછો થાય છે. **(૧૫) સાન્દ્રમેહ અથવા જે મૂત્રમાં કફ ધાતુ (મ્યુકસ) અથવા સફેદ ક્ષાર (ફોસ્ફાટિસ) જતો હોય તે ઉપર લીંબડાની છાલ, ગોમૂત્ર અને મધ મિશ્ર કરી પહાડમૂળનો કાઢો આપવો.**

૩૬૧. પાન અજમો.—અજમામાં ઘણા ભેદ છે, જે છોડ ઉપર બીઆં આવતાં નથી તેને **'પાન અજમો'** કહે છે. એનો છોડ પથરાએલો હોય છે, અને હાથ દોઢ હાથ ઉંચો વધે છે. એનાં પાંદડાં જાડાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ અજમા જેવો આવે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં એના કાંદા વાવ્યાથી એ છોડ થાય છે. એના ઉપર ફળ કિંવા બિયાં આવતાં નથી. આ પાંદડાંનાં ભજીઆં ઘણાં સ્વાદવાળાં થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કરમ ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. **(૨) ભમરીના દંશ ઉપર:**—એનાં પાંદડા મસળી દંશસ્થાને ચોળવાં એટલે જરા ચટકો લાગ્યા જેવું થઇ વેગ જલદી બંધ થાય છે.

૩૬૨. પારસ પીંપળો.—સં૰ પારિસ, તુલ. મ૰ પારસપિંપળ. હિં૰ ગજદંડ, પુરવસુ. મલા૰ અ૰ બંગરળી. ને૰ ગંગારબી. મલા૰ પુવરાચુ. તા૰ પુરવસુ. ક૰ યલાસએસ્ય. ઈં૰ હિબિક્સસ. લા૰ થિસપિસિયા પોપલનિયા.

આ એક પીંપળા જેવું ઝાડ છે, એનાં કોકણ પ્રાંતમાં **"અષ્ટ" "મણેર" "કડુપાકરિ"** એવાં નામ છે. એનાં પાંદડાં પીંપળાના પાંદડાં જેવાં ને તે કરતાં મોટાં હોય છે. એને ધોળો રસ (દૂધ) આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. એના ગુણ પીપર જેવા છે. એને ભીંડીના છોડના જેવાં ફળ આવે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડા માંહેના કૃમિ (જીવડા) મરવા માટે:**—પારસ પીપળાનું દૂધ ચોપડવું. **(૨) મણ્યારીના** (સર્પની એક જાતિ છે તેના) **વિષ ઉપર:**—પારસ પીપળાની છાલનો રસ અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી પાવો. **(૩) શ્વાસ ઉપર:**—પારસ પીપળાના દૂધમાં મરી અને હળદર અથવા બહેડાંનું ચૂર્ણ નાખી બે ચણોઠીભારની ગોળીઓ કરી ખાવી. ગોળી ખાધા પછી કેટલીકવારે ઉલટી થઇ કફ પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૪) કફરોગ ઉપર:**—પારસ પીંપળાનો રસ શક્તિ પ્રમાણે બાળકને ત્રણ ટીપાં પર્યંત અને મોટા મનુષ્યને આઠ ટીપાં સુધી ગોળમાં કાલવી આપવો, એટલે કફ પાતળો થઇ પડે છે. **(૫) આદાશીશી ઉપર:**—પારસ પીંપળાનાં ફળ પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

૩૬૩. પારિજાતક.—(સં૰ મ૰ પારિજાતક. હિં૰ હારસીંગાર.) એ ઝાડ ઘણું મોટું હોતું નથી. એને ગોળ બિયાં આવે છે. પારિજાતકનાં ફલ ઘણાંજ સુકુમાર હોય છે. એ ફલ ઘણાં સુવાસિક છે. ઝાડ હલાવીએ એટલે એનાં ફલ નીચે ખરી પડે છે. પારિજાતકનાં ફલનો દૂરથી પવન સાથે વાસ આવે છે ત્યારે તે મનને ઘણુંજ આનંદિત કરે છે.§ **ઉપયોગ:—(૧) કોદરાના વિષ ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી દોરને પાઇ દેવો એટલે કોદરાનું વિષ ઉતરે છે. **(૨) ખરજવા ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાંદડાં અને નાચણીનો (નાગલીનો) લોટ એકત્ર વાટી ચોપડવો. અને દહીંમાં સોનાગેરૂ ઘસી પાવો. અથવા પારિજાતકનાં પાંદડાં દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૩) ગલગંડ ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાંદડાં, વાંસનાં પાંદડાં અને ખેરેતીનાં પાંદડાંને ભેગાં વાટી સાત દિવસ સુધી લેપ કરવો. **(૪) ઉદકમેહ ઉપર:**—પારિજાતકની અંતરછાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો પાવો. **(૫) ખોડા ઉપર:**—પારિજાતકનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. **(૬) સર્પદંશ ઉપર:**—પારિજાતકનાં પાંદડાંનો અગર છાલનો રસ કાઢી પાવો. **(૭) દાદર ઉપર:**—પારિજાતકના પાલાનો રસ તે ઉપર ચોપડવો.

---

* પારસ પીંપળાનાં પાંદડાં બ્રહ્મ પીંપળાનાં જેવાંજ હોય છે. માત્ર બ્રહ્મ પીપળાનાં પાંદડાં જેવી એનાં પાંદડાંને છેવટે લાંબી શેડ હોતી નથી. એને ભીંડળના જેવાં ફળો હોય છે. આ ફળોની માળાઓને સાધુઓ પવિત્ર માને છે. એ ફળમાં કપાસીયા (કપાસના બીજ) જેવાં, પણ રૂંછા વગરનાં પાંચ બી હોય છે. આ બીજ દૂધમાં બાફી ખાવાથી અથવા પારસ પીંપળાનાં મૂળ કે એનાં બીજ, સફેત જીરૂં અને સરપંખો સમાન ભાગે લઇ બારીક વાટી ટાંક ૨॥ દૂધની સાથે લે તો સ્ત્રીને ગર્ભ રહે અને નિશ્ચય પુત્ર થાય. આ ઉપાય સ્ત્રીઓએ ઋતુ સમયે કરવા જોઇએ.

§ આ વૃક્ષ વન અને ઉપવનોમાં થાય છે. એનાં ફૂલની ડાંડી કેસરી રંગની હોય છે. એ ડાંડીઓને વાટી કપડાં રંગે છે. એનાં ફળ ચપટાં અને નાનાં હોય છે, અને પાંદડાં ઉધાફુલી જેવાં તથા ખરડ હોય છે.

૩૬૪. પાલખ (ભાજી):—સં૦ મધુસૂદની. ક૦ પાલક્ય. હિં૦ બં૦ પાલેક. મ૦ પાલખ. ફા૦ ઇસ્પિનાખ. લા૦ સ્પાઇનેસિયા ઓલેરિયા. ઇં૦ સ્પાઇનોજ. અ૦ અસ્પનાખ.

આ ભાજીનો છોડ વેંતભર વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં કોમળ અને પાતળાં હોય છે. પાલખનાં પાંદડાંને થોડા કાત્રા હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી છે. પાલખનું શાક સારૂં થાય છે. **પાલખ:**—કિંચિત્ તીખું, મધુર, પથ્યકર, શીતળ, રૂક્ષ, ખારૂં, વાતલ, ગ્રાહક, ભેદક, તર્પણ, પિત્ત, ગુરૂ, વિષ્ટંભકારક તથા સ્વાદુ છે; અને રક્તપિત્ત, કફ, મદ, શ્વાસ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે.

૩૬૫. પાંડેરવો (પારિભદ્ર):—સં૦ રક્તકેસર, પારિભદ્ર. મ૦ પાંગારા. કો૦ પારિંગા. હિં૦ ફરહરદ, જલનીમ. બં૦ પાલિદામાર. ક૦ હાલીવાળ, પોંગારા. તા૦ કલ્યાણુમુરક્કુ. તુ૦ પોંગારેડા. મલા૦ મુળમુરાક્કા. તૈ૦ મુળમોતિચેટ્ટુ. લા૦ એરીથ્રીનાઇંડીકા.

એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી જાત ક્વચિત્ જણાય છે. એનું લાકડું ઘણું હલકું હોય છે. એ ઝાડપર કાંટા આવે છે, માટે તેની વાડ કરે છે. એના લાકડાની સાંગડ કરી તે ઉપર તરવા શીખનારા તરતાં શીખે છે. એ લાકડાંનાં તરવારનાં મ્યાન અને બાળકને માટે રમકડાં વગેરે ઘણી જણુસો થાય છે. ધોળો પારિભદ્ર ગુણમાં સારો છે. **પારિભદ્ર:**—તીખો, ઉષ્ણ, પથ્ય તથા અગ્નિદીપક છે; અને અરૂચિ, કફ, વાત, કૃમિ, મેદ તથા શોફનો નાશ કરે છે. એનાં ફૂલ પિત્તરોગ અને કર્ણવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) કમળી ઉપર:**—પારિભદ્રની છાલની ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલાભાર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. **(૨) વાતરક્તાદિ રક્તદોષ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળા પારિભદ્રની છાલનું ચૂર્ણ ગાયના માખણમાં અગર ઘી અને સાકરમાં આપવું. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—પારિભદ્રની છાલનો રસ પાવો.

૩૬૬. પાંણકાંદા:—સં૦ કોલકંદ. મ૦ કોલ–પ્રાણ–કાંદા. કો૦ ધાપા, પાચણ કાંદા. હિં૦ જંગલી પ્યાજ, કાલી કાંદા. ક૦ સંપુટ ગેડ્ડુ. તા૦ વાંગાયમ્. તૈ૦ અડવીતેલ્લા ગઠ્ઠા. તા૦ વાગુલી. મલા૦ કાંટેના. ફા૦ બજ્લુલ ફાર. ઇં૦ ઇંડીયનસ્ક્વિલ. લા૦ સિલા ઓરીસિનેલિસ.

*પાંણકાંદા નદીમાં થાય છે. એના કાંદા જેવા કંદ થાય છે. પાંણકાંદાને નાગદમણીના જેવાં ફૂલ આવે છે. નિરાડ આગળ ગોદાવરી નદીમાં એ કાંદા પુષ્કળ થાય છે. બીજે ઠેકાણે પણ નદીઓમાં ઘણા થાય છે. એ કાંદાની કોઈ કોઈ ભાજી (શાક) પણ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તે ઉપર:**—પાંણકાંદાનો રસ શેરભર લઈ ઘીમાં અથવા દહીંમાં પાવો. **(૨) ગુમડું ફુટવાને તથા વાળા ઉપર:**—પાંણકાંદા વાટી લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:**—પાંણકાંદા વાટી બાંધવા.

૩૬૭. પાણકુંભા:—સં૦ દ્રોણપુષ્પી. મ૦ કુંભા, ગોમા. કો૦ શેતવડ. હિં૦ ગોમા, દણહલી. બં૦ પલઘયા. ક૦ તા૦ તુ૦ તુંબે. મલા૦ તુપા. તૈ૦ ગયસચેટ્ટુ. લા૦ લ્યુકાસ સિપ્પે લેટસ.

પાણકુંભા કુંભાના ઝાડ જેવુંજ હોય છે, અને એનાં પાંદડાં પણ તેજ પ્રમાણે હોય છે. પાણકુંભાને ફક્ત ફૂલજ આવે છે. ફળ આવતાં નથી. **ઉપયોગ:**—**(૧) ગલગંડ ઉપર:**—પાણકુંભાની રાખ ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવી. પછી તે પાણી ગાળી પાવું, અને કોદરાના ભાત તથા છાશ પથ્ય કરવી.

૩૬૮. પાંદડી:—સં૦ મહારિષ્ટા. મ૦ હિં૦ પાચ. ક૦ પચ્ચે, પચ્ચદગિડ.

પાંદડીનાં ઝાડ એક હાથ ઉંચાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી, પરંતુ ફાંગળના કરતાં કિંચિત્ નાનાં હોય છે. એ પાંદડાં કુમળાં હોય તે વેળા જરા રાતાં હોય છે; પરંતુ જુનાં થયા પછી સાવ લીલાં થાય છે. એનાં પાંદડાંનો અને તોરાનો સારો વાસ આવે છે. પાંદડીનું અત્તર કાઢે છે. પાંદડીનાં

---

* એના કંદ કડવા લાગે છે. વણકર લોકો આ કંદનું પાણ કરે છે તેથી એનું પાંણકાંદા નામ અર્થવાળું છે. એ ખારસરી જમીનમાં પણ થાય છે. એનો છુંદો એક માટલીમાં અડધે સુધી ભરી ઉપર શુદ્ધ કરેલ તાંબાનાં કંટકવેધી પત્રાંના નાના કકડા ગોઠવી ઉપર એનોજ છુંદો પાથરી પૂરૂં ભરી કપડમાટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે.

પાંદડાં અને તોરા ઘીમાં સુવાસ લાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. પાંદડીનાં સૂકાયલાં પાંદડાં શાલ, ઉંચી બનાત વગેરે મૂલ્યવાન વસ્ત્રોમાં ઘાલી રાખવાથી તેઓને ઉધઈનો ઉપદ્રવ થવાનો ભય રહેતો નથી. **પાંદડી:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, કષાય તથા સુગંધિ છે: અને વાયુ, શ્લેષ્મદોષ, ભૂતબાધા, ત્વગ્દોષ, વ્રણ, દાહ, તૃષ્ણા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૩૬૯. પિઠવણ (નાનો સમેરવો.):—સં૦ પૃશ્નિપર્ણી. મ૦ રાનભાલ, શેવરા. હિં૦ પિઠૌની, ડાવડા, ઢોલા. ક૦ નરિયલઓને. તૈ૦ કોલાકુપન્ના. બં૦ ચાકૂલે, શંકરજટા. ઔ૦ ક્રષ્ટપર્ણી. લા૦ ઉરેરિયા લેગોપો ઇડીસ.

એ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણું થાય છે. આ ઝાડની ઉંચાઈ સુમારે અઢી હાથજ હોય છે. એ ઝાડને પાંદડાં આવે છે તે એવડાં હોય છે; એટલે ડીંટા પાસે બારીક પાંદડું હોય છે, અને તેની આગળ મોટું પાંદડું થયેલું હોય છે. મોટા પાંદડાંની લંબાઈ પહોળાઇ સુમારે ચાર આંગળ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચપટ તથા વાંકી નાની નાની શીંગો આવે છે. એ વનસ્પતિનાં મૂળ દશમૂળમાં આવે છે.

આ વનસ્પતિ સંબંધી લોકોને કેટલીક શંકા છે. એનો ક્ષુપજ હોઈ એનાં પાંદડાં ગોળ વેલદાર હોય છે. તે બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોય છે. બાજુનાં બે પાંદડાં કરતાં વચલું પાંદડું મોટું હોય છે. ફૂલો ધોળાં અને કિંચિત્ કાળાશ પડતાં હોઈ જટાયુક્ત હોય છે. મરાઠીમા પૃશ્નિપર્ણીને રાનભાલ, પિઠવણ અથવા ડુબલા અને ગુજરાતીમાં પિઠવણ કહે છે. કોકણ પ્રાંતમાં રાનભાલ નામથી જે વનસ્પતિ વપરાય છે તેનું વર્ણન ઉપર આપેલું છે. એનાં પાંદડાં છેક ભાલાના આકારનાં દુહેરી હોય છે. એટલે દીટડા પાસે ઝીણાં હોઈ તેનીજ પાછળ મોટાં પાંદડાં થએલાં હોય છે. કોકણ જીલ્લામાં પડતર જમીનમાં એ ઘણી થાય છે. એ બાંઠુકડાં હોય છે; એની ઉંચાઈ બે અઢી હાથજ હોય છે. મોટાં પાંદડાંની લંબાઈ પહોળાઈ સુમારે ચાર આંગળ હોય છે. મિ. મોતીલાલ શાહે પોતાના "વિદ્યા હુન્નર" નામના ગુજરાતી માસિક પુસ્તકમાં આ વનસ્પતિનું વર્ણન નીચે લખ્યા પ્રમાણે કરેલ છે:—"આ છોડવો નદીકિનારા ઉપર ખાતરાની જગ્યામાં ઉગે છે. એનાં લાકડાં ૩–૪ ફુટ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં એકએકના આંતરે દીટડાવાળાં અને બંને બાજુએ ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને એક દોઢ ઇંચ પહોળાઇનાં હોય છે. તે ઉપરની બાજુએથી જોવામાં સુંદર હોઈ સુંવાળાં હોય છે, અને નીચલી બાજુએ તેના ઉપર બારીક રૂંછાં હોય છે. એને ચોમાસાના આખરમાં નાનાં નાનાં રાતા રંગનાં ફૂલોનો ઘોસ આવે છે. એની શીંગો ધોળી અને સાંધા હોય તેવી દેખાય છે. તેમાં બીજ પીકા પીળા રંગનાં ચોળા જેવાં હોય છે." અહીં આ ત્રણ પ્રકારનું વર્ણન આપેલ છે. તે પૈકી કોઈ પણ એનું વર્ણન એકસરખું મળતું આવતું નથી. એમાં સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિથી જોતાં કોકણી અને ગુજરાતી પિઠવણ ઘણાભાગે એક જેવી છે. **પિઠવણ:**—કુરસાના વિષ ઉપર એનાં પાંદડાંનો રસ ગુણકારી છે. એનો મુખ્ય ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે; પરંતુ પાંદડાંનો પણ ઉપયોગ થાય છે. **પિઠવણ:**—તીખું, ઉષ્ણ, કડવું, ખાટું, મધુર, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને ઉધરસ, અતિસાર, વાતરોગ, તૃષા, દાહ, ત્રિદોષ, ઉલટી, ઉન્માદ, તાવ, રક્તાતિસાર અને વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો, ઉધરસ, દમ અને તાવ ઉપર:**—પિઠવણ, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ પાવો. **(૨) વછનાગના વિષ ઉપર ઉતાર:**—પિઠવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. **(૩) બરોળ ઉપર:**—પિઠવણનાં મૂળીઆંનો અગર પાંદડાંનો રસ પાવો.

૩૭૦. પિત્તપાપડો:—સં૦ પર્પટ. મ૦ પિત્તપાપડા. દ૦ ખડશેપુ. હિં૦ પિત્તપાપડ, દવણપાપડા. બં૦ ક્ષેતપાપડા. ક૦ પર્પાટક. તૈ૦ પાર્પાટકમુ. ફા૦ શાહતરા, ઘરમતર, અ૦ શાહતરજ, બકલતલમલીક. ઔ૦ જડપાંપુડા. લા૦ ગ્લોસોકાર્ડિયા બોસવેલિયા.

આ એક બે ત્રણ હાથ સીધું વધનારૂં ઝાડવું છે. એના ઉપર બારીક બારીક કાંટા અથવા ફાંસો આવે છે. એ ચોમાસાના આરંભમાં ઉગી શિયાળાની આખરે સૂકાઈ જાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને સાંકડાં હોઇ છેવટે શેડ નીકળેલી હોય છે. એના ઉપર ધોળા રંગનાં ફૂલો આવે છે. ઝાડ સૂકાય એટલે તેનો રંગ કાળો થાય છે. પિત્તપાપડો પોતાની મેળે ઉગે છે. કોરોમાંડલ કિનારા ઉપર અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે કરીને નેલૂર, મછલીપટ્ટન, વગેરે ભાગમાં રેતાળ જમીનમાં એનું ઘણુંજ વાવેતર કરે છે.

એનાં પાંદડાં ને છાલ કફ કહાડવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી થાય છે. તેને સૂકવી ખાંડી તેનું ચૂર્ણ લોટમાં મેળવી તેની પુરીઓ કરી તે દમના રોગીને અને ક્ષયના રોગીને આપવાનો રીવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. એનાં મૂળ લાંબાં અને નારંગી રંગનાં હોય છે. તે સુતરૂ લુગડાંને ઉત્તમ પ્રકારનો પાકો રંગ આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એમાંથી જાંબવો અને ભુરો નારંગી રંગ પણ તૈયાર થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં છીંટનો પાકો લાલ રંગ પિત્તપાપડાના મૂળની ઉપરની છાલમાંથી બનાવે છે. સિલોનમાંથી આનાં મૂળ મોટા પ્રમાણમાં પરદેશમાં મોકલાય છે. વાવેતર કરેલાં ઝાડો કરતાં આપોઆપ જંગલમાં ઉગેલાં ઝાડ વધારે પસંદ કરાય છે. એ મૂળ નાનાં હોઈ તેમાંથી ચોથો ભાગ રંગ નીકળે છે. સમુદ્રકિનારા ઉપરની હલકી, સૂકી અને રેતાળ જમીનમાં એ ઝાડો પોતાની મેળે ઉગે છે. વાવેલાં ઝાડોનાં મૂળ બારીક, એકથી બે ફૂટ લાંબાં હોઇ તેની બાજુ ઉપર રેષા હોય છે. એમાંથી મજીઠના રંગજેવો લાલરંગ મળે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંના રંગરેજ એ ઘણો વાપરે છે. એનો નમુનો મદ્રાસના પ્રદર્શનમાં રાખેલ હતો. એના ઉપર પરીક્ષકોએ નીચેનો અભિપ્રાય આપેલ હતો:-" રંગ ફક્ત મૂળની છાલમાંજ હોય છે. અંદરનો ધોળો ભાગ નિરૂપયોગી હોય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાંના મદુરા શહેરમાંના રંગરેજ લાલ પાઘડી આ મૂળના રંગથીજ રંગે છે. વાવેલાં ઝાડો કરતાં જંગલી ઝાડના મૂળમાંથી ½ વધારે રંગ નીકળે છે, અને તેનું કારણ એ છે કે જેમ વધારે વરસાદથી મૂળ કહોવાઈ જાય છે તેમજ તે વાવેલા ઝાડને વધારે પાણી આપવાથી પણ તે બગડે છે. બે વર્ષનાં ઝાડોનાં મૂળ મળવાથી તે વધારે ગુણકારી થાય છે." અંધારી જગ્યામાં રાખવાથી બગડે છે એમ કહેવાય છે. મદ્રાસી રૂમાલ રંગવામાં શિરડોળીના મૂળની સાથે આ મૂળનો ઉપયોગ કરે છે, અને રંગ પાકો કરવા માટે તેમા ફટકડી નાખે છે. હિરાકસી મેળવવાથી કાળો રંગ થાય છે; અને કસુંબો (કાબરાનાં ફૂલ) લીંબુનો રસ અને સોડા મેળવવાથી કાચો લાલરંગ થાય છે.

પિત્તપાપડાના બે પ્રકાર છે. તે પૈકી **ઘાસ પિત્તપાપડો** એ ઘાસ જેવો હોય છે, અને તે ઉપર કણુસલાં પણ હોય છે. પિત્તપાપડાનાં ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે અને એના ઉપર બારીક ફૂલ આવે છે. **પિત્તપાપડો:**—શીતલ, કડવો, સંગ્રહી, વાતલ, લઘુ તથા પાકકાળે તીખો છે; અને પિત્ત, કફ, જ્વર, રક્તદોષ, દાહ, અરૂચિ, ગ્લાનિ, ભ્રમ, મદ, પ્રમેહ, ઉલટી, તરસ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પિત્તજ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૨) પિત્ત ઉપર:**—પિત્તપાપડાનાં પાંદડાંનો રસ અને ગાયનું ચોખ્ખું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું, અથવા પિત્તપાપડો અને સુંઠનો કાઢો પાવો. **(૩) માથું ચઢતું હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો રસ અને કારેલીનાં પાદડાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી માથે મર્દન કરવાથી પિત્તાંશવડે ચઢેલું માથું જલદી ઉતરે છે. **(૪) શોષરોગ ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો. **(૫) મસ્તકનો તાપ, આંખોની બળતરા અને ઉલટી ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૬) પથરી ઉપર:**—પિત્તપાપડો ૪ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે ગાયની છાશમાં પાવો. તાજો હોય તો પિત્તપાપડાનો રસ છાશમાં પાવો. **(૭) સલની વૃદ્ધિ કરવી હોય તે ઉપર:**—પિત્તપાપડાનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **(૮) પિત્તજ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડો, ચંદન (સુખડ) વિરણવાળો, અને સુંઠ એનો કાઢો આપવો. **(૯) દૂષિત વાયુજન્ય જ્વર ઉપર:**—પિત્તપાપડો, બ્રાહ્મી અને હંસરાજનો કાઢો પાવો. આ ગોવા તરફ આપે છે.

૩૭૧. પિલુડી:—સં૦ કાકમાચિકા. મ૦ કાંગો (મો) ણી. હિં૦ મકોય, કવૈયા. બં૦ કાકમાચી, ગુડકામાઇ, મદનમધુની. ક૦ કાકે. તા૦ કારે. તૈં૦ બલુસ. તુ૦ કાંકંડેલ. મલા૦ કાંડનગરી. ફા૦ રોબાતરીખ. અ૦ એનવુસસાલ્વ. ઈં૦ નાઇટસેડ. લા૦ સોલેનં નાઇગ્રમ્. રાજ૦ ચિરપોટન, મંકો.

આ ઝાડ ચોમાસામાં વાવે છે. એ સુમારે બે હાથ અને તેથી પણ ઉંચાં વધે છે. એને લાલ અને ચણોઠી જેવડાં બારીક ફળો આવે છે. તે સ્વાદથી લોકો ખાય છે. એનાં પાંદડાંના રસવડે કાગળપર લખેલું લીલા રંગની શાહી પ્રમાણે દેખાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) શોફોદર ઉપર:**—એનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો એટલે શોફોદરનો સોજો ઉતરશે. **(૨) પિત્ત ઉપર:**—એનાં પાંદડાની ભાજી કરી ખાવી, એટલે પિત્ત શમન થશે. **(૩) અજીર્ણ ઉપર:**—પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૪) કાનમાં જીવડું વગેરે ગયું હોય તો:**—પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાખવો.

૩૭૨. પિસા:—એ ઝાડ મોટું થાય છે. તે મહાબળેશ્વર, માથેરાન અને બીજે ઘણે ઠેકાણે થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ તથા ધાતુવિકાર ઉપર:**—પિસાનાં પાંદડાંની ભૂકી કરવી, અને તેમાં દૂધ તથા સાકર નાખી આપવી, એટલે ઉપયુક્ત વિકાર દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે. લીલાં પાંદડાં હોય તો તેમ ને તેમજ ચાવી ખાવાં. **(૨) પાંડુરોગ ઉપર:**—પિસાનાં પાંદડાંની ભૂકી ગરમ પાણીમાં આપવી.

૩૭૩. પિસ્તાં:—સં૦ નિકોચક. હિં૦ મ૦ ફા૦ પિસ્તા. બં૦ પિસ્તાગાછ. ઈં૦ પિસ્ટેશિઓનટ. લા૦ પિસ્ટેશિયાવ્હેરા. અ૦ ફિસ્તક.

પિસ્તાંનું ઝાડ મોટું થાય છે. આ ઝાડ **પાર્શીયા, બુખારા અને અફઘાનીસ્તાન,** એ દેશના જંગલની અંદર ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ ઉપર ચણાના પોપટા જેવાં ફળ આવે છે. એના ઉપર પાતળી અને ઘટ્ટ છાલ હોય છે. ફળની અંદરના ગરનો રંગ લીલો હોય છે, અને તે પર લાલ ટપકાં હોય છે. તેને પીસ્તાં કહે છે. એનું છાલ સુદ્ધાં ફળ વાવવાથી તેનો રોપો થાય છે. પિસ્તાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એને પકવાન્નમાં તથા મીઠાઇમાં નાખે છે. એ બળકર તથા પુષ્ટિદાયક છે. એનું તેલ નીકળે છે. તે માથે ચોળવાથી પિત્તશમન થાય છે. આ તેલનો ઉપયોગ રેશમને કીરમજી રંગ ચઢાવવાના કામમાં થાય છે. **પિસ્તાં**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, સ્વાદુ, ધાતુવર્ધક, રક્તને સ્વચ્છ કરનાર, બલકર, પિત્તકર, ભેદક, કડવાં તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા ત્રિદોષનાં નાશક છે. **ઉપયોગ—(૧) પૌષ્ટિક ક્ષીર:**—પિસ્તાં, બદામનો મગજ, ચારોળી અને ખસખસ બારીક વાટી દૂધમાં નાખી ઉકાળી ખીર કરવી તથા તેમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી સેવન કરવું.

૩૭૪. પીંપર–(પિંપળ):—સં૦ પ્લક્ષ, પિપ્પરી, જટી. મ૦ પિંપરી. હિં૦ પાકરી, પાખર, પાકર, પિલખન. બં૦ પાકુડ. ક૦ વસુરીમારા, જુવ્વીમારા. તે૦ જાતિની, ગર્દભાંડે. ગો૦ કેળા, કાલજુવ્વી. મલા૦ ચુવ્વનાલ, ઇત્તિ. ઈં૦ બેલ્હડ લિવ્ડ ફિગટ્રી. લા૦ ફાઇકસ્ વિરેન્સ.

પીંપરનું ઝાડ ઘણું મોટું થાય છે. પીંપરનાં પાંદડાં નાંદરૂખીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીંપરની છાયા ઘણી ઘટ્ટ અને ઠંડી છે. છાયા માટે રસ્તાની બાજુએ આ ઝાડો વાવે છે. પીંપરને બહુ પીંપળાનાં ફળ જેવાં ફળ આવે છે. બાળકો એ ફળને ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. પીંપરનું લાકડું ઇમારતી કામના ઉપયોગમાં આવે છે. પંચવલ્કલમાં એની છાલ લેવામાં આવે છે. **પીંપર:**—તીખી, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે; અને વ્રણ, યોનિદોષ, વિસર્પ, દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, મેદોરોગ, શોષ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, પ્રલાપ, સોજો તથા રક્તાતિસારનો નાશ કરે છે. લઘુ (નાની) પીંપર ગુણોમાં અધિક છે. **ઉપયોગ:–(૧) ઉદાવર્ત અને વાતગુલ્મ ઉપર:**—પીંપરનો યૂષ (૧૮ ગણું પાણી નાખી ચતુર્થાંશ શેષ રહે તે) ઘી નાખી પાવો. **(૨) ખોડા ઉપર:**—પીંપરનું દૂધ ચોપડવું.

૩૭૫. પીંપળો (બ્રહ્મ પીંપળો):—સં૦ અશ્વત્થ. મ૦ પીંપળ. હિં૦ પીંપલવૃક્ષ. ક૦ અરળીમારા. તે૦ રાવીચેટ્ટુ. ફા૦ દરખતલરજા. તા૦ અરાકમરં. તુ૦ અત્તાસામારા. મલા૦ અરાયલ. ઈં૦ પોપલરલિવ્ડફિગટ્રી. લા૦ ફાઇક્રિસરિલિજીયોઝા.

એ ઝાડ ભરતખંડ સિવાય બીજા દેશમાં થતું નથી. આ ઝાડ ગામમાં, રાનમાં તથા અરણ્યમાં સર્વ સ્થળે થાય છે, અને તે અતિશય ઉંચું વધી ઘણું ફાલે છે. કોઇ કોઇ ઠેકાણે તો એનો વિસ્તાર એટલો વધે છે કે એની છાયામાં ત્રણસો ચારસો માણસો સહેજ બેસી શકે છે. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષ સુધી રહે છે. પીંપળામાં અનેક અલૌકિક ગુણો હોવાથી એ ઝાડ હિંદુ લોકોમાં ઘણું પવિત્ર મનાયલું છે.* ઘણાક

* એનું લાકડું યજ્ઞની સમિધમાં વપરાય છે. એનાં પાંદડાંની ટોચની અણી પારસ પીંપળા કરતાં વધારે લાંબી હોય છે. એ પીંપળા અને પારસ પીંપળાને ઓળખવાનું પ્રત્યક્ષ સાધન છે. એનાં ફળ (ટાબાં) જંગલીબોર જેવડાં થાય છે. એ કાચાં ખવાતાં નથી પરંતુ પાકવાથી તે મીઠાં લાગે છે, માટે બાળકો ખાય છે; પરંતુ એ ફળોમાં કોઇ કોઇ વખતે ઝીણા જીવ હોય છે. એ ઝાડનો ઉદ્દભવ કાગડાએ ખાધેલા ફળમાંનાં બીજ તેની વિષ્ટા સાથે બહાર આવે છે તેનાથી હોય છે, એથી એ ઠેકઠેકાણે બીજ ભાજ ઉગે છે. કોઇ કોઇ વખતે તો તે મોટી દીવાલો ઉપર ઉગી નીકળી દીવાલોને ભેરવી નાખે છે.

પરોપકારી ગૃહસ્થો પીંપળાના ઝાડની આસપાસ ઓટલો કે પાળ બાંધે છે. પીંપળાનું લાકડું બાળવાના કામમાં લેવું નહિ, એવો હિંદુ લોકોમાં નિયમ છે. પીપળાને બારીક ફળ આવે છે. પીંપળાની લાખ બને છે, તે રંગમાં તથા બીજા ઘણા કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉત્તમ લાખી રંગ થાય છે. એ ઝાડ પરોપકારાર્થે છાયા માટે દેવળની આસપાસ તથા રસ્તા ઉપર રોપે છે. પ્રવાસમાં ચાલનાર ભાર-વાળા, અશક્ત, રોગી, વૃદ્ધ વગેરે માણસો ચાલવાના શ્રમથી થાકે એટલે પીંપળાની છાયા નીચે બેસી વિસામો લે છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે. એ ઝાડના યોગે આસપાસની હવા સ્વચ્છ થઇ લોકોને ઘણું સુખ થાય છે. એ ઝાડમાં અતિશય ગુણ છે, અને તે આપણા પૂર્વજો પૂર્ણપણે જાણતા હતા. **પીંપળો:**—મધુર, કષાય, શીત, દુર્જર, ગુરૂ, રૂક્ષ, વર્ણકર, યોનિશુદ્ધિકારક તથા કડવો છે; અને કફ, પિત્ત, દાહ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—હૃદ્ય તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, વિષ-દોષ, દાહ, ઉલટી, શોષ, તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. **લાખ:**—કડવી, તુરી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, બલકર, ભગ્નસંધાનકારક, વર્ણપ્રદ તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, શોષ, વિષ, રક્તવિકાર, વિષમજ્વર, ઉચકી (હેડકી), ઉધરસ, જ્વર, ઉરઃક્ષત, નાસારોગ, વિસર્પ, કૃમિ, કુષ્ઠ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ એટલે ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—પીંપળાની સુકાએલી છાલની રાખ ચાંદીઓ ઉપર નાખતા જવી, એટલે ચાંદી કોરી પડી મટી જાય છે. **(૨) બાળકોની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા માટે:**—પીંપળાનાં પાકેલાં ફળ ખાવા આપવાં. **(૩) ઉચકી (હેડકી) અને ઉલટી ઉપર:**—પીંપળાની સુકી ડાળની રાખ પાણીમાં ભિંજવી કેટલીકવારે તે પાણી ગાળી પાવાથી ઉચકી અને ઉલ-ટીનો તત્કાળ નાશ થાય છે. **(૪) ઉરૂમાં સંચય થયેલું રક્ત શુદ્ધ થવા માટે:**—પીંપળાની ડાળી-ઓનાં પાંદડાં અને કુંપો લઇ તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. **(૫) ખસ ઉપર:**—પીંપળાનાં છોડીઆંની રાખ અને ચૂનો માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવાં; કિંવા છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી. **(૬) નાના બાળકના અંગ ઉપર ફોલ્લીઓ (ઓરી) થાય છે તે ઉપર:**—પીંપળાનું છોડીયું અને રોડું એકત્ર ઘસી લેપ કરવો. **(૭) નાના બાળકનું મ્હોડું આવી મ્હોડામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીંપળાનાં તાજાં પાંદડાં અને છાલ બારીક વાટી તેમાં મધ મેળવી દિવસમાં ત્રણવાર થોડું થોડું ચટાડવું. **(૮) અફીણ ઉપર:**—પીંપળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો, એટલે અફીણનું વિષ ઉતરે છે. **(૯) ક્ષતકાસ અને ઉરઃક્ષતક્ષય ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ *મધ અને ઘી સાથે આપવું. **(૧૦) દાહજ્વર ઉપર:**—પીંપળાની છાલ અને કડૂ વાટી અંગે લેપ કરવો. **(૧૧) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પીંપળાના સુકા છોડીઆનું ચૂર્ણ ઘીમાં કાલવી ઉપર ચોપડવું. **(૧૨) ફુટેલું બદ ભરાઈ આવવા માટે:**—પીંપળાનું દૂધ અને ગંધ બેરજો (ચન્દ્રસ) એકત્ર કરી પટ્ટી મારવી, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. **(૧૩) અળતો (પોથી) કરવાની રીત:**—એક શેર પાણી, છ પૈસાભાર પીંપળાની લાખ, બે તોલા શુદ્ધ કરેલો ટંકણખાર, (ટંકણખારના કકડા કપડામાં બાંધી ભેંસના છાણમાં ઘોળવા, પછી તે સ્વચ્છ પાણીથી ધોવા એટલે તે ગાંગડો ધોળો શુભ્ર થાય છે.) અને લોદર છ માસા, આ સર્વે એક વાસણમાં નાખી બે પહોર સુધી રાખવાં. એટલે લાખનો રંગ ઉતરી અળતો તૈયાર થાય છે. કિંવા ચુલા ઉપર બાફવો એટલે તૈયાર થાય છે. આ તૈયાર થયેલા અળતામાં રૂ ભીંજવી થેપલીઓ કરી સુકવી રાખવી. જરૂર વખતે થેપલીઓનું ખપજોગું રૂ પાણીમાં પલાળી રંગ કાઢી લેવો. એના રંગથી લખે છે તેને રાતી શાહી કહે છે. અળતામાં કાજળ ઘુંટી પુસ્તકો લખવા લાખી શાહી (પાકી સાહી)× કરે છે. (૧૪)

પરમાત્માએ આવા પૂજ્ય વૃક્ષને બહોળા પ્રમાણમાં ઉગાડવાને કેવી ડહાપણ ભરેલી યુક્તિ કરેલી છે ?

કોઇકજ પીંપળાને વડની માફક વડવાઇ જેવા અંકુરો ફુટે છે તેને પીંપળાની વડવાઇ કહે છે. એ બાળકની આંચકી ઉપર રામબાણ ઇલાજ છે. એ પાણીમાં ઘસી પવાય છે.

* લાખ સ્ત્રીઓને ખાવા માટે કદી આપવી નહિ, કારણ એથી ગર્ભ રહેતો નથી, એમ કેટલાંક પાસેથી સાંભળ્યું છે.

× આજ સુધી અમદાવાદી જેવા મહાન ટકાઉ કાગળો ઉપર જે શાસ્ત્રો લખી રાખવામાં આવતાં, અને જે આજે ૫૦૦–૭૦૦ વર્ષનાં લખાએલ પુસ્તકો જેવાં ને તેવાં નજરે પડે છે; તે આવીજ શાહીથી

સ્તનરોગ ઉપર:—પીપળાની છાલ બાળી પાણીમાં નાખવી, અને તેમાં લોખંડનો કકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો. તે પાણી ગાળી સવાર સાંજ પીવા આપવું, અને કંપકળાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૧૫) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—પીપળાની છાલ બાળી પાણીમાં છમકારી ખટાઇમાં વાટી છાતી ઉપર લેપ કરવો. **(૧૬) રક્તાતિસાર ઉપર:**—પીપળાની કુમળી કુંપો, ધાણા અને સાકર સમભાગ લઇ મ્હોડામાં રાખી દાંતોએ ચાવી તેનો રસ ગળવો. **(૧૭) અટકાવ આવવા માટે:**—પીપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં વાટી પાવી. **(૧૮) ક્ષય ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ, ઘી અને મધ વિષમ (ઓછા કે વધુ) ભાગે લઈ તેમાં પાવું. **(૧૯) બદ ઉપર:**—પીપળાનું દૂધ અને ગંધ બેરજો એકત્ર ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૨૦) બાળકોને શરીરે ફોડકીઓ થાય છે તે ઉપર:**—પીપળાની છાલ અને ઈંટ પાણીમા એકઠાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨૧) નીલમેહ ઉપર:**—પીપળાની છાલનો કાઢો પાવો. **(૨૨) ઢોરોને કંઈ જખમ થઈ કીડા પડે છે તે ઉપર:**—પીપળાની છાલ રોટલામાં નાખી ખવરાવવી. **(૨૩) હનુમહ (મ્હોડું ઉઘડવા કિંવા બીડાવા દે નહિ તે) વાયુ ઉપર:**—પીપળાની અંતર-છાલનો પાણી નાખી રસ કાઢી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો. **(૨૪) રક્તપિત્ત ઉપર:**—પીપળાનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૧ ભાગ, હીરાબોળ ૬ ભાગ અને તેથી બમણું મધ એકત્ર કરી પાવું; એટલે રક્તનો પ્રવાહ કિંવા હૃદયમાં સંચય થએલા લોહીનો નાશ થાય છે. **(૨૫) પ્રદર ઉપર:**—પીંપળાની લાખ એક તોલો છાશના પાણીમાં ઉકાળી સાકર નાખી પાવી. **(૨૬) દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—પીંપળાની લાખનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું.

૩૬૬. પીલુ (જાળ, જાળું):—સં૦ મ૦ હિં૦ પીલુ. ક૦ પીલુ, ઓંગની. બં૦ પીલુગાછ. તે૦ ગોલગુ ચેટ્ટુ. પિન્નવરગોંડ. તા૦ કોકુ. દે૦ ઝલ. ફા૦ દર્ખ્તેમિસ્વાટ. અ૦ ઇરાક. ઈં૦ મસ્ટર્ડ ટ્રી ઓફ સ્ક્રિપચર. લા૦ સાલ્વેડોરા પર્સિકા.

પીલુમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતો છે. પીલુનાં ઝાડ ઝાળવાળાં હોય છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં સમુદ્રકિનારે, તથા ગુજરાતમાં ઘણા થાય છે. પીલુનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં તથા તે કરતાં મોટાં અને જાડાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ફળ તોરણ પ્રમાણે આવે છે. એ પાકેલા ફળનો રંગ પ્રવાલ જેવો લાલ હોય છે. એ ફળ અનેક ખાવાથી ગળું સુજી જઇ ગળામાં ખરજ થાય છે; પરંતુ એક-દમ ઘણાં ફળ ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારનો અપકાર થતો નથી. પીલુને કોકણ પ્રાંતમાં "**સારી**" અને "**કિંકણ**" પણ કહે છે. એના ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને **ખાંખણ** (મ૦ "**કિંકણેલ**") કહે છે. એ તેલ વાયુ ઉપર શરીરે મસળે છે. મોટી જાતનાં ઝાડ કેટલાક મુસલમાન લોક પિરોની કબરો પાસે શોભા માટે વાવે છે. એની છાયા ઘણીજ ઘટ્ટ હોય છે. **લઘુ* પીલુ:**—મધુર, તીખું, તુરૂં, ખાટું, રૂચિકર, સારક,

---

લખતા હતા. એ શાહી બનાવવાની એક સરખી પણ થોડા ફેરફારવાળી અનેક રીતો અનેક મહાત્માઓ પાસેથી મળી આવે છે. એક જૈન ગ્રંથમાં આ પ્રમાણે એક કવિત્ત લખેલું છે.

લાખ ટાંક બીસ મેલ સ્વાગ (ટંકણ) ટાંક પાંચમેલ, નીર ટાંક દોસો લઇ હંડીમે ચડાઇએ;
જ્યોંલોં આગ દીજે ત્યોંલોં ઓર ખાર સબ લીજે, લોદર ખાર વાલ વાલ પીસકે રખાઇએ;
મીંઠા તેલ દીપ જ્વાલ કાજલ સો લે ઉતાર, નિકીવિધિ પિછાનીકેં ઐસેં હિ બનાઇએ;
ચાહક ચતુર નર લિખકેં અનુપ ગ્રંથ, બાંચ બાંચ બાંચ રિઝ રિઝ મોજ પાઇએ. ૧

* લઘુ પીલુને ખારી જાળ અને બૃહત્ પીલુને મીઠી જાળ કહે છે, એમ સંસ્કૃત નિઘંટો બતાવે છે, પરંતુ ખારી જાળનાં પણ સાધારણ ઝાડ થાય છે, બલકે તે મીઠી જાળ કરતાં કાંઇક મોટા પણ હોય છે. ખારી જાળને કેટલાક લોક 'સણી' ના નામથી ઓળખે છે, એનાં પાંદડાં મીઠી જાળ કરતાં કાંઇક ટુંકાં અને પહોળાં હોય છે. મીઠી જાળનાં પાંદડાં સાંકડાં અને લાંબાં હોય છે. મીઠી જાળમાં એકને રાતાં અને બીજીને ધોળાં ફળ હોય છે—એમ એની પણ બે જાતો છે. ધોળાં ફળવાળી જાળને **સેડકી જાળ** કહે છે. જાળનાં બીજને ખાંખણીયા કહે છે—તેમાંથી જે ખાંખણ નામનું તેલ ઘાંચી લોકો પીલીને કાઢે છે તે મીણબત્તીઓ બનાવવાને ઉપયોગમાં લે છે. ખત્રી લોકો પોતાના રંગ સંબંધીના પણ તે કામમાં લે છે. એ તેલ એકાદ બે દિવસમાં ઠરી જઇ માટીના પોટ જેવું થઇ જાય છે. તેના બાગીને કકડા અથવા

કડવું, તીક્ષ્ણુ, ભેદક, દીપન, રક્તપિત્તકારક, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણુ, તથા વિદાહી છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, કફ, વાતરક્ત, પ્લીહા, આનાહ, ઉદરરોગ, વાયુ તથા વિષબાધાનો નાશ કરે છે. **મોટું પીલુ:**—મધુર, વૃષ્ય, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને વિષ, પિત્ત તથા આમનો નાશ કરે છે. **એનું તેલ**—લઘુ છે, અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—પીલુનાં તાજાં પાંદડાં ભક્ષણુ કરવાં. **(૨) વાયુહારક પાટો:**—પીલુનાં પાંદડાં અને નગોડનાં પાંદડાં કિંવા એકલાં પીલુનાં પાંદડાં કચરી લોઢી ઉપર ગરમ કરી પોટલી બાંધી થોડી વાર તેનો શેક કરવો. પછી તે પોટલીમાંના પાંદડાંનોજ પાટો બાંધી ઉપર કપડાનું વેષ્ટન દઈ ૪ પહોર રહેવા દેવો. એટલે પગ વળવા, ફાટ થવી, કંમર, પીઠ, હાથ, ઇત્યાદિને વાયુવિકાર હશે તો તત્કાળ ગુણુ આવશે. **(૩) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અગર મૂળ ઘસી પાવાં. **(૪) મ્હોડામાં ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—પીલુનાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો અને ગાયનું ઘી ૧॥ તોલો એ બન્ને મિશ્રિત કરી પીવાથી રોગ ત્રણુ દિવસમાં નાશ પામે છે. **(૫) સંધિવાત ઉપર:**- પીલુનાં પાંદડાંનો રસ અને કડવી ગલકીનો રસ એકત્ર કરી અંગે ચોળવો, અથવા ખાંખણ્ ચોળવું. **(૬) કંડૂ (ખરજ) ગંડમાલા, અંડવૃદ્ધિ અને ક્ષત ઉપર:**—ખાંખણ્ તેલ ચોળવું.

૩૭૭. પીળો ધંતૂરો:—સં૦ પીતધત્તુર, સ્વર્ણક્ષીરી. મ૦ પિવળાધોત્રા, કાંટધોત્રા. હિં૦ પીલાધતૂરા. બં૦ પીતધુતુરા. ક૦ હળદીમદગુણીક.

એને "પાળો ધંતૂરો" "વિલાયતી ધંતૂરો" વગેરે કહે છે. એ સુમારે હાથ બે હાથ ઉંચો વધે છે. એના સર્વાંગે બારીક કાંટા હોય છે. એને જે બિયાં આવે છે તે બંદુકના દારૂ જેવાં કાળાં હોય છે. એ બિયાં કાગળ નાખી ઉડાડવાથી તડ તડ વાગે છે. આ ઝાડ પડતર જમીનમાં ઘણાં થાય છે. આ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં મૂળને દારૂડીનાં મૂળ પ્રમાણે "ચોક" કહે છે. એના ગુણ્ દારૂડી પ્રમાણે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ અને બીજા સામાન્ય વિષ ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાના મૂળની છાલ પાનમાં ખાવા આપવી. **(૨) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાના મૂળની છાલ પાનમાં આપવી. **(૩) ગરમીનાં ચાઠાં અને મસા ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાની ડુંખો ચુંટવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. અગર મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૪) આંખમાં ફુલાં પડે છે તથા સાર આવે છે તે ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાનો ચીક (દૂધ જેવો ચીકણો પદાર્થ) આંખોમાં આંજવો. **(૫) આંખો આવી હોય તે ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાનાં ફૂલનો અને પાંદડાંનો રસ અથવા ચીક આંખમાં પાડવો. **(૬) રેચ થવા માટે:**—પીળા ધંતૂરાનાં મૂળનું ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૭) પ્રમેહ ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા સુધી કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી નાખી દરરોજ એક વખત પ્રમાણે પાંચ દિવસ આપવું. **(૮) રક્તપિત્ત ઉપર:**—પીળા ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં ૬ મહિના સુધી સેવાથી વ્યાધિ નક્કી મટે છે. **(૯) ખસ ઉપર:**—પીળો ધંતૂરો બાળી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો.

૩૭૮. પુંગળવેલ:—સં૦ વૃષપત્રિકા, વસ્તાંત્રી. મ૦ હિં૦ બોકડી, પુંગળી. ક૦ કુરટીગેય ભેદ.

પુંગળવેલનાં પાંદડાં ગુલબાસીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. તે વેલ વાડો ઉપર ઘણી થાય છે. આ વેલ પ્રસિદ્ધ છે. **પુંગળવેલ:**—કડવી, સ્તંભન, ધાતુવર્ધક, ગર્ભોત્પત્તિકારક, લઘુ, તુરી, શીતલ, મધુર, રસકાળે

સૂકો કરી શકાય છે. દેવતાના અગર સૂર્યના તાપમાં તેને રાખવામાં આવે તો તે પાછું પ્રવાહી થઇ જાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઘોડાં ઘાસનો ચારો સારી રીતે કરી ન શકતાં હોય તો:**—એવાં દુર્બળ થતાં જતાં ઘોડાંને શેડકી જાળનાં પાંદડાંનો રસ બાજરીના આટા અને ગોળ સાથે મેળવી પીંડીયાં વાળી ખવરાવવાં. **(૨) પગના વ્યાઉ (ઓસાર) ઉપર:**—વ્યાઉમાં ખાંખણ્ તેલ ભરી ધીમો શેક કરવો. **(૩)** એનો પાલો ચામડી ઉપર બાંધવાથી દાહકરૂપ ધારણુ કરે છે. આથી કેટલાક અનાડી લોકો સ્નાયુ (વાળા) ઉપર તેને બાંધે છે. **(૪) ઢોરોના વ્રણ રૂઝાવા માટે:**—ખારીનાં પાંદડાં બાળી તે રાખ ઝીણી વાટી તેમાં માણુસનું મૂત્ર વારંવાર ઉમેરતા જવું અને તે વારંવાર વ્રણ ઉપર ચોપડતાં જવું. આ પ્રયોગ ઇંગ્રેજી આયડોફોમની ગરજ સારે છે.

અને પાકકાળે તીખી તથા વાતલ છે; અને ઉધરસ તથા ગુલ્મની નાશક અને રૂચિકર છે, તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર, કફ, પિત્ત, હૃદ્રોગ અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડું ફ્રાટવા માટે:**—પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે ગુમડું ત્વરિત ફાટે છે. **(૨) જાળપુળી (પાઠા જેવું ગુમડું જેમાં બળતરા વિશેષ થાય છે તે) અને કોઈ પણ પ્રકારના ગુમડા ઉપર:**—પુંગળવેલનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં એટલે આગ કમી થાય છે, અને ગુમડું ફાટે છે અગર બેસી જાય છે.

૩૭૯. **પુષ્કરમૂળ:**—સં૦ ક૦ પુષ્કરમૂલ. હિં૦ પોહકરમૂલ. મલા૦ ચત્રાકૂવા. લા૦ કોસ્ટસ્પેસીઓસસ.

* પુષ્કરમૂળની ઉત્પત્તિ કાશ્મીર દેશમાં થાય છે. પુષ્કરમૂળ એ એક કોષ્ઠનો ભેદ છે. એને "**પોખરમૂળ**" પણ કહે છે. **પુષ્કરમૂળ:**—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ તથા ભેદક છે; અને વાયુ, કફ, જ્વર, સોજો, અરૂચિ, ઉધરસ, હેડકી તથા પાંડુનો અને વિશેષે કરી પાર્શ્વશૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) હૃદ્રોગ, શ્વાસ, કાસ અને હેડકી ઉપર:**—પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. **(૨) સ્વરભંગ ઉપર:**—પુષ્કરમૂળ મ્હોડામાં રાખી રસ ગળી જવો.

---

* મુંગલી (પારસ) એરડાના મૂળને પણ **પોકર મૂળ** કહે છે. **શું જાણીએ** કે તે આ પુષ્કરમૂળનો પ્રતિનિધિ હશે?

ચક્રદત્ત અને શારંગધરમાં આ જડને સુગંધીવાળી અને જાગ્રતિ આપનાર કહેલ છે. એને ઉધરસ, શ્વાસ, તાવ, અરૂચિ અને ચામડીના રોગમાં આપવાની પ્રશંસા કરી છે. **થીઓફ્રેસ્ટસ** નામના પુસ્તકમાં લખેલ છે કે—મીલિપ્સ શહેરના સૂર્યમંદિરમાં ખ્રિસ્તીસનની પૂર્વે ૨૪૩ વર્ષે સિરિયાના રાજા સેલુકસ અને એના ભાઈ એન્ટીઓકસ એ બન્નેએ પુષ્કરમૂળનો હોમ કર્યો હતો. **ડાયોસ કોરાઇડીસ** લખે છે કે—અરબસ્તાનથી આવનારી વસ્તુઓમાં પુષ્કરમૂળ સર્વથી ઉત્તમોત્તમ પ્રશંસાને યોગ્ય છે. એ સફેત રંગની અને હલકી હોય છે, અને એની મીઠી ખુશબોદાર વાસ આવે છે. **તોફેતુલ મિજામિનમાં** લખે છે કે—આ હિન્દુસ્તાનના કિનારા ઉપરથી આવે છે, અને જે ઝાડમાંથી એ ઉત્પન્ન થાય છે તે થડ વગરનું અને પોલાં પાંદડાંનું થાય છે. એની ત્રણ જાતો છે. એ ત્રણે ગરમ, ખુસ્ક, અને પેશાબ વધારે લાવનાર, પિત્તને કહાડનાર, કાળજાના દરદને નાબુદ કરતા, પેટના બગાડને હઠાવનાર, સર્પાદિ જંગમ વિષને ઉતારનાર, કામોદ્દીપન કર્તા, પેટમાંના કૃમિને કહાડનાર અને પેશાબની થેલીમાં થનારી પથરીને પીગળાવીને કહાડી નાખનાર છે. **મખજન અલ અદવિયામાં** લખે છે કે—એ જડ કામોત્તેજક, કૌવત આપનાર, દુષ્ટ હવા ઉત્પન્ન કરનાર બીમારીયોને અત્યંત ઉપયોગિ છે. દમના રોગમાં તથા સુદ્દા ખોલવાના કામમાં આવે છે. ડૉક્ટર **ઇરવિંગ** લખે છે કે—રાજપુતાનામાં અફીણ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું તેની પહેલાં આને તમાકુની માફક પીતા હતા. અને એનો મુખ્ય ઉપયોગ ખુસ્બોઈ અને માલની ગાંસડીમાં જીવ ન પડવા પામે એટલા માટે કરતા હતા. **મિ. બેડન પોવેલ—કહે** છે કે "પંજાબમાં આના ચૂર્ણને જુના નાસુર ઉપર, ઘાવમાં જીવ પડ્યા હોય તેમાં અને દાંતનાં દરદો માટે વાપરે છે. એને સૂકવી ચૂર્ણ કરી ચોપડવાથી સખત છોલાએલ ચામડી ઉપર જલદી રૂઝ લાવવાના મલમ બરોબર કામ કરે છે; અને સૂકવી ચૂર્ણ કરી બાલ ધોવામાં પણ વાપરે છે. કૉલેરાની બીમારીમાં ૧ ડ્રામ ઇલાયચી અને ૩ ડ્રામ ઉપલેટને ૪ ઔંસ ગરમ પાણીમાં ભીંજવી એ પાણી એક ઔંસની માત્રાથી દરેક અડધા અડધા કલાકે આપવાથી ઉત્તમ અસર કરે છે." ડૉક્ટર **પોર્ટર સ્મિથ—કહે** છે કે પુષ્કરમૂળ જલદી ખુશબોઇ જગાડનાર પદાર્થ છે, અને શૂળાદિક દરદોમાં ઉપયોગી છે. કાશ્મીરી કાપડ (સાલ ધુસા)માં કીડા ન લાગવા કાપડના વેપારીઓ એનો ઉપયોગ કરે છે. સૂકાયલી પુષ્કરમૂળની જડ ખુશબોદાર હવા ઉત્પન્ન કરવાના માટે બાળે છે. ચીનના મુલકમાં આ જડને બાળવાનો અત્યંત શોખ છે. એનો ખુશબોદાર ધુમાડો ચીનાઇ લોક પોતાના ત્રિબુદ્ધિ દેવની પાસે બાળે (ધૂપ કરે) છે. **સર જોર્જ બર્ડવુડ્** કહે છે કે—એનાથી સફેત થએલ બાલ કાળા થાય છે, અને એમાં પેટની પીડા મટાડવાનો, ખરાબ હવાની અસર રોકવાનો ગ્રાહી અને ઉંઘ લાવવાનો ગુણ છે. **ચરક સંહિતામાં**—એને શુક્રશોધક, લેખનીય (ધાતુઓને પાતળી કરનાર) શુક્રજનક (વીર્ય ઉત્પન્ન કર્તા) અને હેડકીનો નાશ કર્તા કહેલ છે. **સુશ્રુત સંહિતામાં**—એને યોનિદોષ નાશક, અને સ્તન્યશોધક, વર્ણપ્રસાદન (ચામડીનો રંગ સુધારનાર) તથા ચળ અને બીજા વિકાર હઠાવનાર કહેલ છે. **ચક્રદત્તમાં** લખે છે કે—હરડે, અજમો, હિંગ અને સૂંઠની સાથે મેળવીને ખાંસી, શ્વાસ, તાવ અને મંદ જઠરાગ્નિમાં આપે તો એ બધા રોગો નાશ થાય.

૩૮૦. પેંડકુળી:—પેંડકુળીના વેલા હોય છે. આ વેલા મોટા અને વિસ્તીર્ણ થાય છે. એનાં પાંદડાં આળઇના ઝાડ જેવાં થાય છે. તેની છાલ ઉપરથી કાળા રંગની હોય છે, પરંતુ અંદરથી રાતા રંગની હોય છે. એને રાતા રંગનો રસ આવે છે, અને તેની લાખ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:—** પેંડકુળીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો અને તેજ પાંદડાં વાટી ઉપર ચોપડવાં. **(૨) ફોલ્લા ઉપર:**—પેંડકુળીના વેલાની છાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી.

૩૮૧. પેંઢુર:—સં૦ મહાપીડીતરુ. મ૦ પેંદે, પેંઢુર. હિં૦ પેરીરાવૃક્ષ. ક૦ ઓંધ્યમાઢુવરનું. લા૦ રેંડીયા, રિલિજિનોસા.

પેંઢુરનાં ઝાડ કોકણમાં થાય છે. તેને જેઠ અને આષાઢ માસમાં ફળ આવે છે. એ ફળ જમરૂખ જેવડાં હોય છે; અને તેનો રંગ લીલો હોય છે. તેનું શાક થાય છે. **પેંઢુર.**—તુરું, ગ્રાહક, વાતનાશક, શીતળ, બલકર, રૂચિકર, મધુર તથા રૂક્ષ છે; અને વિષ, ચર્મરોગ, રક્તદોષ, કફ, ત્રિદોષ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે.

૩૮૨. પોકળો:—(સં૦ બિંદુપત્રક.) પોકળાની ભાજીનું ડીટું રાતું અને માઠ જેવુંજ હોય છે, પરંતુ પાંદડાં કંઇક તાંદળજાના જેવાં હોય છે. આ ભાજીમાં કિંચિત્ ખટાશ હોય છે. પોકળાની ભાજી નરમ કરવાથી સારી થાય છે, પરંતુ એને બિયાં આવે છે એટલે તે ઉપયોગમાં આવતી નથી. એનો રોપો સુમારે હાથભર ઉંચો વધે છે. **ઉપયોગ:—અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—પોકળાનાં પાંદડાંનો રસ જમીન ઉપર રેડવાથી નીકળનારો ભોંયરસો મેળવી તેનો લેપ કરવો.

૩૮૩. પોપૈયો (એરંડ કાકડી, ઝાડ ચીભડી):—સં૦ વાંતકુંભફલ, મધુકર્કટી. મ૦ પપઇ. વ૦ એરંડપપઇ. હિં૦ અંડકાકડી. બં૦ વાતાવિલેપુ. તે૦ બોપ્પઇ. તા૦ પપ્પાય. તુ૦ બપ્પાંગાઇ. મલા૦ પપ્પાયં. ક૦ પોપ્પલસુ. ફાં૦ પપાવ. લા૦ કારિકા પાપૈયા.

આ ઝાડ ઘણાખરા પ્રાંતોમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઘણું વધે ત્યારે બે ત્રણ માંથોડું ઉંચું વધે છે. તેને આડા અવળા ફાંટા ઘણા ફૂટતા નથી. એના ફળને "એરંડ કાકડી (પોપૈયો) જ" કહે છે. એ ફળ નાળીએરની પેઠે પાંદડાંની નીચે થાય છે. લીલાં ફળનો રંગ બહારથી લીલો હોય છે. લીલા ફળનું શાક કરે છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે, પરંતુ તે ઘણાં ખાવામાં આવે તો શરીરે વિકૃતિ થાય છે. એ ફળ ઘણુંજ વાતુળ, જખમ રૂઝવનાર અને પ્રમેહાદિક વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઝાડનું લાકડું ઘણુંજ પોચું હોય છે. તેના પાંદડાંના દાંડા લાંબા અને પોલા હોય છે. એનાં પાંદડાં એરંડાના પાંદડાંના આકારનાં પણ મોટાં હોય છે. **પોપૈયો:**—ગ્રાહક છે; અને કફ તથા વાયુને કોપવનાર છે. **પાકેલો પોપૈયો:**—મધુર, જડ, રૂચિકર, પિત્તનાશક અને ગુરૂ છે. **ઉપયોગ:—(૧) કીડવાત અને દાદર વગેરે રોગ ઉપર:—** પોપૈયાના કાચા ફળને ચપ્પુવડે ચીરીને જે રસ નીકળે તે ચોપડવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—પોપૈયાના કાચા ફળનો રસ મૂળવ્યાધિ ઉપર ત્રણ દિવસ ચોપડવો, એટલે મૂળ બળી જાય છે અગર ગરી પડે છે. **(૩) પ્લીહા (પેટમાં ડાબી બાજુએ બરોળ નામે ગાંઠ થાય છે તે) રોગ ઉપર:**—પોપૈયાના ફળનું પોટીસ કરી પ્લીહા ઉપર બાંધવું, અને પોપૈયાનું દૂધ (રસ) ચમચો ભરી સાકર સાથે દિવસમાં ત્રણ વાર પાવું. **(૪) કૃમિ ઉપર:**—પોપૈયાનું દૂધ એક ચમચાભાર સાકર સાથે પાવું. બાળકને આપવું હોય તો એક–બે ટીપાં આપવું. **(૫) તજાગરમી ઉપર:**—લીલા પોપૈયાના છુંદા તપેલામાં નાખી તેને બાફી હાથતળીએ તથા પગતળીએ પાંચ દિવસ બાંધવો.

૩૮૪. ફણસ:—સં૦ પનસ. મ૦ ફણસ. હિં૦ કટહર. બં૦ કાઠાલ. ક૦ હલસિન–મારા. તે૦ પનસકાયાં. તા૦ પલાચુ, ચિરા. તુ૦ પેલા. મલા૦ પિલાવુ. લા૦ આર્ટોકાર્પસ્ ઇન્ટેગ્રિફોલિયા. ઇં૦ ઇંડીયન જેકટ્રી.

ફણસનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફળે છે. એનાં પાંદડાં લીલાં અને લાંબાં હોય છે. ઘણું કરી ફણસ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુજ થાય છે. ફણસ ઉપર જાડા કાંટા હોય છે. જો મોટું ઝાડ હોય તો સુમારે ૫૦૦ પર્યંત તેને ફળ આવે છે. આ ઝાડને જમીનમાં પણ ફળ લાગે છે. ફણસમાં કાપા અને રસાળ એવી બે જાત છે. રસાળ ફણસનું ફળ ધોળું હોય છે. ફણસ ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. લીલા ફણસનું શાક કરે છે. પાકે એટલે અંદરનો ગર્ભ ખવાય છે. તાંલીચેરી, મંગલોર અને ગોમંતક, એ ઠેકાણે ફણસ પાકવાના વખતે લોક સવારના પહોરમાં અનાજને બદલે ફણસનો ગર્ભજ ખાય

છે. ગર્ભની અંદર બિયાં હોય છે, તે પણ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એ લીલું હોય છે ત્યારે તેને ચીરી શાક કરે છે, અને શેકીને કે બાફીને ખાય છે. દળીયા શેક્યા પહેલાં તેને લગાર છીદ્ર પાડવું, નહિ તો તે મોટા અવાજથી ફાટે છે. તેને સૂકવવાને માટે તેના ઉપર માટી ચોપડી રાખે છે. ચોમાસામાં તેને શેકીને ખાય છે. દક્ષિણ કોકણમાં કણબી લોક ત્રણ ચાર માહીના પર્યંત ઘણું કરી કેરીઓની પેઠે ફણસ ઉપરજ નિર્વાહ કરે છે. ફણસના વખત ગયો એટલે ગોટલી ખાય છે. ફણસનો ગર્ભ સૂકવી રાખી, જરૂર વખતે તેનો ઉપયોગ કરે છે. ફણસ ઉપરનાં ફોતરાં ઢોરને ખવરાવે છે, તેથી દૂધ પુષ્કળ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભ વાટી તેની પાતળી રોટલી કે પૂરી કરી ખાય છે. તેને ફણસ પોળી કહે છે. ગર્ભની ખીર અને કઢી પણ કરે છે. એનું લાકડું પીળું અને ટકવામાં સાગના જેવુંજ છે, તેથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, ખુરસીઓ, ચોરંગ, પલંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ થાય છે. ફણસની જાતનુંજ એક પાત (પાત્ર) ફણસ કરીને ઝાડ થાય છે, તેનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે, અને તેનાં ફળ ખાવાના ઉપયોગમાં આવતાં નથી. એનું લાકડું ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. તે બીજા ફણસ કરતાં ટકાઉ છે, પરંતુ તેનો રંગ સારો હોતો નથી. તેની હોડીઓ અને દરવાજા (બારણાં) કરે છે. ફણસનો ગર્ભ ખાઇ ઉપર પાન ન ખાવું; પાન ખાવાથી પેટ ચડી માણસ મરે છે. **લીલું તથા જુનું ફણસ:**—મલાવષ્ટંભક, મધુર, બલકર, દોષલ, તુરૂ, ગુરૂ અને વાતળ છે. **કુમળું ફણસ:**—મધુર, જડ, કફકર, તથા મેદવર્ધક છે; અને દાહ, વાયુ, પિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **પાકેલું ફણસ:**—પાક વખતે શીતલ, દાહક, સ્નિગ્ધ, તૃપ્તિકારક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, માંસવર્ધક, કફકર, બલકર, પૌષ્ટિક, જંતુકારક, વૃષ્ય તથા દુર્જર છે; અને રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ફણસની ગોટલી:**—મધુર, વૃષ્ય, જડ અને વિષ્ટંભક છે. **ફણસનાં બિયાં:**—કડવાં, મુખશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે. એનું **પાણી:**—વૃષ્ય તથા મધુર અને ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મ્હોં ફાટયું હોય તે ઉપર:**—ફણસના ઉપર જે અળખી થાય છે તેને "ફણસ અળખી" કહે છે, તે ઘસી ચોપડવી. **(૨) શોફોદર ઉપર:**—પાકા ફણસના અંકુર અને ખરવતીની છાલ એકત્ર કચરી, પાણી નાખી, તેનો રસ પાશેર કાઢી પાવો. પથ્ય પાળવી. **(૩) બાળકના આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાચ્યા ફણસની તથા કાચ્યા આંબાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી નાખી રસ કાઢવો. આ રસ બાળકની શક્તિ પ્રમાણે એક તોલાથી ત્રણ તોલા સુધી લઇ તેમાં ચુનાનું પાણી બે માસા પર્યંત નાખી જલદી પાઇ દેવો. **(૪) કંઠરોગ ઉપર:**—ફણસની દરેક ડાળીના છેવટને ભાગે અણીદાર કળીઓ હોય છે તે બારીક વાટી રસ કાઢી થોડો થોડો પાડતાં રહેવું અથવા વાટેલી કળીઓની ગોળી કરી મ્હોંમાં રાખવી. **(૫) રક્તાતિસાર અને કોગળીયા ઉપર:**—આંબાની અને ફણસની છાલનો રસ કાઢી તેમાં ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી તે પાવો. **(૬) ફણસ ખાવાથી અજીર્ણ થયું હોય તો:**—કોપરૂં ખાવું. **(૭) ફણસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચડે છે તે ઉપર:**—કિંચિત્‌ ખટાશવાળાં બોર ખાવાં.

૩૮૫. ફાલસા:—સં૦ પુરૂપક. મ૦ બં૦ અ૦ ફાલસા. હિં૦ ફાલસે. ક૦ બેટહા. ફા૦ પાલસા. ઇં૦ એશિયાટીક ગ્રેવિયા. લા૦ ગ્રેવીયા એશિયાટીકા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ બગીચામાં વાવે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં પાકાં ફળ પીપરનાં ફળ જેવાં અને તેનો રંગ જાંબુઓ હોય છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ બિયાં સુદ્ધાં ખાવાં. ઉષ્ણકાળમાં એ બિયાંનું સરબત કરી પીએ છે. **ફાલસા:**—ખાટાં, તુરાં તથા લઘુ છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક અને પિત્તકર છે. **લીલાં ફળ:**—પિત્તલ, લઘુ, ઉષ્ણ, ખાટાં, તુરા તથા વાતનાશક છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્વાદુ, રૂચિકર, તર્પણ, શીતળ, મલબદ્ધતાકારક, હૃદ્ય, ધાતુકર તથા ખાટાં છે; અને વાત, પિત્ત, રક્તદોષ, તૃષા, દાહ, ક્ષતક્ષય, શોફ તથા પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂઢગર્ભ અને મૃતગર્ભ પાડવા ઉપર:**—ફાલસાના મૂળનો લેપ, ડુંટી, બસ્તી અને યોની એ ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ નીકળી જાય છે. **(૨) દાહ શમન થવા માટે:**—ફાલસાનાં પાકાં ફળ સાકર સાથે ખાવાં. **(૩) પિત્ત વિકાર અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—ફાલસાનાં પાકાં ફળનો રસ પાણીમાં મેળવી સરબત કરી તેમાં થોડી સુંઠની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું.

૩૮૬. ફાંગળો:—(સં૦ ફણિજ્જક.) એ ઝાડ તથા એનાં પાંદડાં પણ રાનતુળસી જેવાં હોય છે, પરંતુ પાંદડામાં કાત્રા હોતા નથી. એ ઝાડ ઉપર તોરા આવે છે. ઝાડના અંગનો અને એ તોરાઓનો રંગ રાતો હોય છે. એમાં ધોળો, રાતો અને કાળો એવી ત્રણ જાત છે. **ફાંગળો:**—લઘુ, કડવો, રૂક્ષ, હૃધ, અગ્નિદીપક, પિત્તલ, પાકકાળે પિત્તલ, રસકાળે તુરો, રૂચિકર તથા તીક્ષ્ણ છે; અને કફવાત, કૃમિ, કુષ્ઠ, અર્શ, વીંછી અને સર્પના વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંગળાનાં મૂળ અગર ધોટવેલીનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. પછી કમી જાસ્તી પ્રકાર થાય તો નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવા:-માથું ચઢે તો કાળા કુડાનાં મૂળ ઘસી માથે ને કપાળે ઘસવાં, પેટમાં પીડ આવે તો તેજ મૂળ ઘસી પાવાં, ઉલટી થવા જેવું જણાય તો ધાવડીના કુમળા તોરાઓ અને ૭ મરી એકત્ર કુટી ગોળી કરી ખવરાવવી, શોષ લાગે તો આમલીની છાલ ખાવા માટે આપવી, સોજા આવે તો ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી તેમાં કળથીનો લોટ નાખી સોજા ઉપર લેપ કરવો કિંવા ઉક્ષીનાં મૂળ ગૌમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **(૨) ક્ષતમાંના કૃમિ મરવા માટે:**—ફાંગળાનાં લીલાં પાંદડાં હાથપર મસળી ક્ષતમાં તેનો રસ પાડવો, અને તેજ પાંદડાંની થેપલી કરી ક્ષત ઉપર ચોટાડવી; એટલે ક્ષતમાંના કૃમિ તાબડતોબ મરે છે. એ પ્રમાણે એક બે વાર ઔષધ ચોપડવું. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ઇંદ્રિપર ચોપડવો, અને એક ટીપું મૂત્રદ્વાર ઉપર પાડવું. **(૪) કૃમિ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૫) ઢોરના જખમ ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૬) વાયુથી અંગમાં સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—ફાંગળાનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો.

૩૮૭. ફાંજી:—સં૦ જીર્ણાફંજી. મ૦ ફાંજ, ફાંજી, ફાંદ, વરધારા ભેદ. હિં૦ ફાંજી, કાલાવિધારા. ક૦ કિરિયમુંઢ. લા૦ રિવિહયા ઓનાટા.

ફાંજીના વેલા હોય છે. એ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં અળુનાં પાંદડાં જેવાંજ પરંતુ ઘણાંજ નાનાં હોય છે. પાંદડાંનું શાક અળવીનાં પાંદડા પ્રમાણેજ કરે છે. એ શાક સારૂં થાય છે. ફાંજીનો વેલો મોટો થઇ તે એકાદા ઝાડના આશ્રયે રહે છે. તેને "ફાંદ" પણ કહે છે. **ફાંજી:**—શીતલ, ગ્રાહક, વૃષ્ય, કડવી, તુરી, તીખી, મધુર, બલકર, કફકારક, વિષ્ટંભકારક તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, હૃદ્રોગ, રૂધિરસ, આમદોષ તથા કલેશનું શમન કરે છે. **ઉપયોગ:-(૧) કુરશાના વિષ ઉપર:**—ફાંજીનાં વેલાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી ચાર ચાર ઘડીના અંતરે પહેલા દિવસે પાવાં. પછી બીજે અને ત્રીજે દિવસે, બે વાર પાવાં.

૩૮૮. ફિરંગીમૂળ:—(મ૦ ફિરંગી બાભૂળ) એને "**ફિરંગી**" પણ કહે છે, એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને ઝીણા કાંટા હોય છે. એની ડાળીઓ સુરૂના ઝાડ જેવી દેખાય છે. એને બારીક શિંગો આવે છે. ફિરંગીની છાલ સુવાસિક છે. એ ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં ઉત્પન્ન થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) આમવાત અને વાયુથી સણકા થાય તે ઉપર:**—ફિરંગીનાં પાંદડાંનો રસ કહાડી તેમાં ઘી નાખી પાવો.

૩૮૯. ફુગ:—(બિલાડીના ટોપ, અળંબા.) સં૦ ભૂછત્ર. મ૦ અળંબે ભુઇફોડ. હિં૦ છતોના, છાતા, સાંબકી છત્રી. બં૦ કોડક છાતા, બ્યાંગેરછાતા. ક૦ આળબિ, નાઇછિત્તરિગે. કો૦ કાલિમ. ઈં૦ મસરૂમ. લા૦ ફંગાઇ. સિં૦ ખુંભા.

એ મોટી ચમત્કારિક વનસ્પતિ છે. એ વનસ્પતિની રચનાથી પરમેશ્વરનું પુર્ણ ચાતુર્ય દેખાઇ આવે છે. ફુગનું છત્ર ઉકરડા ઉપર, સડેલા પદાર્થ ઉપર કોહેલાં છાપરાં ઉપર અને કેટલેક ઠેકાણે સારી જમીનમાં પણ થાય છે. એમાં સાત આઠ જાત છે; અને તેમાં પણ બે પ્રકાર છે. એક વિષારી અને બીજો સારો. વિષારી અળંબા ખાવાથી મોટું અનર્થકર પરિણામ થાય છે, કેફ ચઢે છે, પેટ ફુલે છે, ઉલટી થાય છે, અને મન ભ્રમિત થાય છે, એટલા માટે માહિતી સિવાય તે ખાવું નહિ. સારા અળંબા પણ ઉત્તમ પાચનીય પદાર્થ નથી, તે ઘણા ખાવાથી જલદી પચી શકતા નથી. ફુગમાં પ્રસિદ્ધ જાતિ નીચે પ્રમાણે છે:—ચુડા, ચીતળા, ગવતા, કુબળા, કુરડી, તેલંગી, ભુયફોડ અને મોગ્રાળા. ચુડા એક હાથ ઉંચા હોઇ તેના ઉપરનું છત્ર નાનું થાય છે. ચીતળા સાધારણ હોય છે. ગવતા બારીક હોય છે. કુબળા ઝીણી

આંગળી જેવડા હોય છે. કુરડા એથી પણ નાના હોય છે. તેલંગી સર્વે કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે; એના છત્રનો વ્યાસ હાથ–દોઢ હાથ હોય છે. ભુયંફોડ ગોળ હોય છે, એને છત્ર હોતું નથી, એ કોસલા જેવા ફુલેલા હોય છે. મોઆળાને મોગરા જેવી સહજ કળી હોય છે. ફુગનાં બીયાં ઘણાંજ ઝીણાં હોય છે. **અળંબાની** ભાજી સારી થાય છે. કેટલાક લોક અળંબાને મૂર્ખપણાથી વધવા દેતા નથી. **અળંબા:**—શીત, બલકર, ભેદક, મધુર, ત્રિદોષકારક, વૃષ્ય અને કફપ્રદ છે. **કાળો અળંબો:**—મધુર, ઉષ્ણ અને ગુરૂ છે. **ધોળો અળંબો:**—પાક વખતે ગુરૂ છે. **લાલ અળંબો** અલ્પ દોષકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાના વાછરડાઓને ફોલ્લા થાય છે તે ઉપર:**—ભુયંફોડ છાસમાં વાટી તેમાં ૨ ચણોઠીભાર હીંગ મેળવી આપવો; **અને** ઔષધ આપતાંજ તે વાછરડાની પીઠ જમીનને લગાડવી. **(૨) શીતળા અને ઓવરૂ પેટમાં ન જવા માટે:**—જ્યારે અળંબાની કળીઓ થાય છે તેજ વેળા તે લાવી સૂકવી રાખવી. જ્યારે શીતળા અથવા ગોવરાનો તાવ બાળકોને આવે, ત્યારે એ કળીઓ ગરમ પાણીમાં વાટી કપડે ગાળી પાવી. **એટલે** શીતળા પેટમાં નહિ ઉતરતાં શરીર ઉપર તડતડી ઉઠે છે. **(૩) ડુંટીમાં ફોલ્લી થાય છે તે ઉપર:**—સૂકવેલા અળંબા અને **ચોમાસામાં ઢોરોનાં** શીંગડાંને માટી લાગવાથી જે પીલા ફુટે છે **તે,** એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સૂકાએલો અળંબો તથા ઢોરોનાં શીંગડાંના પીલા અને ભાંગ એની ધુણી આપવી.

૩૯૦. કુદિનો:—સં૦ પુદીન. મ૦ બં૦ પુદીના. હિં૦ કુદીના. ફા૦ નોઅના. અ૦ હબા. ફિરંગી૦ ઓડ ટોલાવ. ઈં૦ ટોડરેડમિંટ્. લા૦ મેન્થાસિલ વેસદ્રિસ.

કુદિનાના નાના નાના છોડ હોય છે. એ એક તુળસીનીજ જાત છે એવું કહીએ તો ચાલે. કુદિનાનાં પાંદડાં કાંઈક તુળસીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને ગોળ હોય છે. કુદિનાની ચટણી કરે છે. કુદિનો એ અજીર્ણનાશક, પાચક અને મ્હોંમાં અમી ઉત્પન્ન કરે છે. કુદિનાનો અર્ક કાઢે છે. તે અજીર્ણ ઉપર સાકર સાથે આપે છે. કુદિનાની ઉત્પત્તિ ચીન દેશમાં ઘણી થાય છે. **કુદિનો:**—સ્વાદુ, ગુરૂ, રૂચિકર, હૃદ્ય તથા સુખાવહ છે; અને મળ મૂત્રનો સ્તંભ કરે છે; તથા કફ, ઉધરસ, મદ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષૂચિકા, સંગ્રહણી, અતિસાર, જીર્ણજ્વર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શીત, વિષમ અને સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—કુદિનો અને આદુનો કાઢો અથવા રસ પાવો. **(૨) મધુર જ્વર ઉપર:**—કુદિનો, રાનતુળસી અથવા કાળીતુળસીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર ૩ માસા નાખી પાવો. **(૩) વાયુ તથા કૃમિ ઉપર:**—કુદિનાનો રસ આપવો. **(૪) પીનસ** (સળેકમ જેવો થાય છે તે) **રોગ ઉપર:**—કુદિનાનો રસ નાકમાં પાડવો. **(૫) દરાજ ઉપર:**—કુદિનાનો રસ ચોપડવો. **(૬) અતિસાર, ઉધરસ અને કોગળીયા ઉપર:**—કુદિનાનો રસ પાવો. **(૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—કુદિનાનો રસ અર્ધો તોલો અને એટલોજ આદાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં ૧ માસો સિંધવ નાખી ? **(૮) વીંછીના વિષ ઉપર:**—કુદિનાનો રસ અગર પાંદડાં પાનમાં ખાવાં. **(૯) રૂચિદાયક ચટણી:**—કુદિનો, ખારેક, મરી, સિંધવ, હિંગ, કાળી દ્રાક્ષ અને જીરૂં; એની ચટણી લીંબુનો રસ નાખી સેવન કરવી, એટલે અરૂચિ મટી મ્હોંમાં સારી રીતે અમી આવે છે,

૩૯૧. ફુલકેશર:—આ ઝાડ ખાનદેશમાં ઘણાં છે. એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હાદગા જેવાં હોય છે. એને આવળ જેવી શીંગો આવે છે. એનાં ફૂલમાં લાંબુ કેશર હોય છે. એનું લાકડું હલકું હોવાથી તે ઇમારતી કામમાં આવતું નથી. એનાં લાકડાની ઢોલકી કરે છે.

૩૯૨. બકામલીંબડી:—સં૦ મહાનિંબ. મ૦ બકાણલીંબ. હિં૦ બકાઇન. બં૦ ઘોડાનીમ. ક૦ મહાબેવુ, અરબેવુ. તે૦ પેદાવેપા. તા૦ મલાઇવેંબુ. ફા૦ અજાદદરખ્ત. અ૦ બાન. ફ્રિં૦ તુજાનકુતાર્ય. લા૦ નેલિયા એઝેડેરક.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીંબડાના પાંદડાં જેવાંજ અને કિંચિત્ મોટાં હોય છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. એને કડવા લીંબડા જેવાંજ ફળ આવે છે. બકામલીંબડીનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણુંજ ઉપયોગી છે. એને કીડા લાગતા નથી. એની છાયા ઘણીજ ઉત્તમ છે. એ ઝાડ છાયા માટે રસ્તાની બાજુ ઉપર વાવે છે. ખાનદેશમાં એ ઝાડ ઘણાં હોય છે. એને "કડવો લીંબડો" પણ કહે છે.

બકામલીંબડી:—શીતલ, કષાય, તીખી, કડવી, તુરી, ગ્રાહક તથા વૃષ્ય છે; અને દાહ, કફ, વ્રણ, વિષમજ્વર, પિત્ત, કૃમિ, હૃદયવ્યથા, સર્વ પ્રકારના કોઢ, ઉલટી, પ્રમેહ, વિષુચિકા, ઉંદરનું વિષ, ગુલ્મ, શીતપિત્ત, કંઠરોગ, અર્શ તથા દમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કુતરાના વિષ ઉપર:**—બકામલીંબડીના મૂળનો રસ કાઢી પીવા આપવો. **(૨) ગૃધ્રસી વાયુ ઉપર:**—બકામલીંબડીની અંતરછાલનો અથવા મૂળનો કલ્ક કરી પાવો. **(૩) પિત્તથી આંખો દુ:ખવા આવે છે તે ઉપર:**—બકામલીંબડીનાં ફળ વાટી થેપલી કરી તે આંખો ઉપર બાંધવી. **(૪) ભેંસની ઝાર (ઓર) પાડવા માટે:**—બકામલીંબડીનાં અગર વાંસના પાંદડાં વાટી પાવાં. **(૫) પ્રમેહઉપર:**—બકામલીંબડીનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી ખાવાં; એટલે તુરત પ્રમેહનો નાશ થશે.

૩૯૩. બટાટા:—એનું ઉત્પત્તિસ્થાન દક્ષિણ અમેરિકા છે; ત્યાંથી તેનાં બિયાં યુરોપમાં ગયાં અને ત્યાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં છે. નીલગિરી, સુરત, મહાબળેશ્વર, ખાનદેશ, પૂના, એ સ્થળે બટાટાનો પાક ઘણો થાય છે. મહાબળેશ્વરના બટાટા મોટા અને તેના રંગ લાલ હોય છે. તે ઘણા પૌષ્ટિક છે. બટાટાનું શાક, ક્ષીર (ખીર), મસાલાદાર ભાત ઇત્યાદિ પદાર્થો થાય છે. બટાટા વાતુલ હોઈ પૌષ્ટિક છે. આજારી માણસને બટાટા બાધક છે, માટે તેઓએ તે ખાવા નહિ.

૩૯૪. બદામ:—સં૦ વાતાંબુફલ, વાતામ્. મ૦ બદામ. હિં૦ બં૦ બાદામ. તે૦ વેદમ. તા૦ નટવડુમ. અ૦ લોજલ. ફા૦ બાદામ. ઇં૦ અમ્લંડ. લા૦ એમિગ્ડેલસ્ કમ્યુની ઍમેર.

એશિયા ખંડમાં મરકત, આરાકાન, ઇરાન, મક્કા, મદિના, સિરાજ ઇત્યાદિ સ્થળે બદામ ઘણી પાકે છે. હિંદુસ્તાનના બાગોમાં પણ તેની વાવણી થવા લાગી છે. બદામનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં રાતા કાયફળ જેવાં પરંતુ તેના કરતાં નાનાં હોય છે. એમાં બે જાત છે. કડવી અને મીઠી. બદામ ખાવાથી મીઠી અને પૌષ્ટિક છે. તેનું તેલ કાઢે છે. કડવી બદામ અપકારક છે, માટે તેને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવી નહિ. **બદામ:**—સારક, ઉષ્ણ, ગુરૂ, અમ્લ, કફકારક, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ, તુરી, શુક્રલ, વાતનાશક અને ઉષ્ણવીર્ય છે. એનાં લીલાં **ફળ:**—સારક, ગુરૂ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, પિત્તવિકાર તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ:**—ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, વાતનાશક, શુક્રલ, જડ તથા કફકારક છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ફળમાંનો ગર:**—મધુર, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, પૌષ્ટિક, કફકારક, વાતપિત્તનાશક અને રક્તપિત્ત થયું હોય તેને અપાયકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) યંત્ર સિવાય બદામનું તેલ કાઢવાનો પ્રકાર:**—બદામનાં બિયાં ગરમ પાણીમાં થોડો વખત ભિંજવી રાખવાં, એટલે ઉપરનાં ફોતરાં નીકળે છે. પછી તે બિયાં ખાંડતી વેળાએ તેમાં થોડે અંશે ખડીસાકર નાખવી, અને બારિક થયા પછી તે ગોળો હાથમાં લઇ પીલવો, એટલે અંદરથી તેલ નીકળશે. એવી રીતે કરવાથી પાશેર બદામનું પણ તેલ નીકળે છે. એ તેલ કર્ણરોગ ઉપર કાનમાં નાખવું, એટલે કર્ણરોગ સારો થાય છે; માથે ચોળવાથી મગજ ઠંડું અને હલકું થઈ જાય છે. **(૨) ભિલામો ઉઠે તે ઉપર:**—બદામ ઘસી ચોપડવી. **(૩) વીર્ય અને બળવૃદ્ધિ થઇ મગજ ભરાવવા માટે બદામની ખીર:**—બદામનાં બિયાંને ગરમ પાણીમાં નાખી છોલવાં, પછી તેને બારિક વાટી દૂધમાં કાલવી તે દૂધ ઉકાળી જાડી ખીર તૈયાર થવા આવે એટલે તેમાં સાકર અને ઘી નાખવું અને ઉતારી ઠંડી થયા પછી ખાવી. **(૪) કાનખજૂરાના કાંટા વાગ્યા હોય તે ઉપર:**—બદામનું તેલ ચોળવું. **(૫) દાંત મજબૂત થવા માટે:**—બદામનાં ફોતરાં બાળી તેમાં મીઠું નાખી તેથી દાંત ઘસવા. **(૬) મસ્તકશૂળ અને શિરોરોગ ઉપર:**—બદામ અને કેસર ગાયના ઘીમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, અથવા બદામની ખીર દૂધમાં કરી ૩ દિવસ સવારે ખાવી, કિંવા બદામ અને કપૂર દૂધમાં ઘસી તેનો મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૭) મગજ તર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થવા માટે:**—ગાયનું તાજું ઘી દોઢ તોલો લઇ તેમાં ગાયનું માખણ અથવા દૂધનો તાજો માવો એક તોલો મેળવી તેમાં સાકર, બદામનું મગજ, કંકોલ, મધ અને એલચીદાણા, એ દરરોજ નવીન મિશ્ર કરી સવાર—સાંજ ૭ દિવસ આપવું. **(૮) મગજ તર થવા માટે:**—બદામ છોલી અંગારા ઉપર શેકવી, અને સાકર સાથે ચાવી ખાવી. પછી એક કલાકે માંખણ અને સાકર એકત્ર કરી ખાવું, તથા માથા ઉપર દિવસમાં ત્રણ વાર બદામનું તેલ ચોળી જીરવવું.

૩૯૫. બપોરીયો:—સં૦ બંધૂક. મ૦ દુપારી. હિં૦ દુપહરીયા, ગેજુનિયા. ક૦ બંદુવે, મધ્યાન્હ-મલ્લિગે. તૈ૦ નિતિમલ્લી. લા૦ પેન્ટેપિટિસુફિનિસ્યા.

આ ઝાડ સાધારણ કમ્મરપૂર ઉચાં વધે છે; પરંતુ એ કોઇ કોઇ ઠેકાણે માથોડું સુધી પણ ઉચાં વધે છે. એનાં ફૂલ બપોરે એટલે દિવસના બાર વાગતાં ખીલે છે, માટે એને "બપોરીયો" કહે છે. એના ફૂલનો વાસ ઘણો આવતો નથી. એને પાંચ પાંખડીઓ હોય છે, અને તેમાં એક નાનો તંતુ હોય છે. તે ઉપર પીળો પરાગ હોય છે. એમાં કાળી, ધોળી, રાતી, પીળી એવી ચાર જાત છે. તે ફળ ફૂલ ઉપરથી માત્ર ઓળખવામાં આવે છે. ઝાડમાં કંઇ ફેરફાર હોતો નથી. **બપોરીયો:**—મનને પ્રસન્નતા આપનારો, ગ્રાહક, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ગુરૂ તથા કફકર છે; અને તાવ, વાત, પિત્ત, પિશાચબાધા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે.

૩૯૬. બરૂ:—(સં૦ વીરકાંડક.) એ નદીના કિંવા વહેળાના કીનારા ઉપર થાય છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં એનાં બિયાં હોય છે. એમાં ધોળો અને કાળો એવી બે જાત છે. આ દેશમાં ફક્ત ધોળા બરૂની ઉત્પત્તિ થાય છે. બરૂની લેખણો ઉત્તમ થાય છે. પત્રાળું કરવામાં બરૂની સળીઓ કામ આવે છે. **બરૂ:**—શીતળ, મધુર, રૂચિકર, તૃપ્તિકર, બલકર તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ, શોષ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે.

૩૯૭. બળ (બોળ):—સં૦ બલા. મ૦ ચિકણી, લઘુચિકણા. હિં૦ ખિરેંટી, વરિયારા. બં૦ વેડેલા. ક૦ બેણ્ણેગરગ, કલ્લંગડલે. તા૦ માર્ફરમાનિક્ક. તૈ૦ મુર્પિંડી. મા૦લુ માનિસ્યં. તુ૦ કાડિરૂ. મલા૦ કરૂન-ટાદ્રિ. ઇં૦ હાર્ન બીમલીવ્ડ સિડા. લા૦ સિડા કાર્પિનીફોલિયા.

બોળનાં ઝાડો કોકણમાં અને ગામડાઓમાં પુષ્કળ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે હાથ દોઢ હાથ ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાંનો તુલસીના પાંદડાં જેવો આકાર હોઇ તેના કરતાં પહોળાં અને લંબાશપર હોય છે. એ ઝાડ વર્ષાઋતુમાં ખેતરોમાં અને વહેળા ઉપર પુષ્કળ ઉગે છે. એને પીળા રંગનાં ફૂલો હોય છે. એને બારીક જીંડવાં હોય છે તેમાં એનાં બીજ થાય છે. તે પૌષ્ટિક છે. એનાં પાંદડાં અને બીજ ખાવાથી ચીકણાં લાગે છે. એથી એનું ચીકણી એ નામ યોગ્ય છે. કેટલાક લોક એનાં પાંદડાંનું શાક કરે છે. **બોળ**ના ગુણો ખરેંટી જેવા છે.* **ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતા માટે:**—બોળનાં લીલાં પાંદડાં નિત્ય સવારે ખાવાં. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—બોળના છોડ મૂળ સુદ્ધાં ઉખાડી લાવી ધોઈ સ્વચ્છ કરી બારીક વાટી થોડું પાણી રેડી રસ કહાડવો. તે રસ વસ્ત્રગાળ કરી દરેક વખતે દશ તોલા પ્રમાણે બે વખત સાત દિવસ સુધી આપવો. એટલે ધાતુવિકાર નષ્ટ થઈ ધાતુ વૃદ્ધિ થશે. **(૩) જખમ રૂઝાવા માટે:**—બળનાં મૂળનો રસ જખમમાં ભરવો અને રૂનું પુંમડું (પેલ) એ રસમાં ભીંજવી જખમ ઉપર બાંધવો. એ પટ્ટીને જરા પણ સૂકાવા દેવી નહિ. ઉપરાઉપરી તે પટ્ટી ઉપર રસ નાખતા રહેવું. **(૪) ગુમડાં, વ્રણ વગેરે પાકવાને:**—બળનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં.

* બળબીજના સંબંધમાં અમે આગળ લખી ચૂક્યા છીએ કે એ બીજ ખરેંટીનાં નહિ પણ આ બોળનાંજ હોવાં જોઇએ, કારણ ખરેંટીનું સંસ્કૃત નામ બલોત્તરા એટલે બળથી મોટી છે અને આ બોળ શબ્દ તો માત્ર સંસ્કૃત **બલા** ઉપરથી બલ થઈ, બળ અને બોળ થએલ છે. તેમજ બળ—બીજ એ શબ્દ પણ બળનાંજ બીજ બતાવે છે. બલોતરાનાં બીજ સ્પષ્ટ થતાં નથી. બલા અને મહાબલા એ બન્નેમાં દેખાતો ભેદ નથી. ઝીણી નજરે ન જોનાર માણસ એકબીજાને બદલે સહજ વાપરે એવો એનો દેખાવ છે. મહાબલાને **ગાડર કાંકસી** કહે છે, કારણ એનાં ફળો ઉપર ચારે બાજુએ વાળ ઓળવાની કાંકસી જેવા દાંતા હોય છે. એનાં પાંદડાં બોળ કરતાં મોટાં હોય છે. એનાં ફળ પાકતાં સુધીમાં લગભગ હથેળી જેવડાં મોટાં થઇ જાય છે. બોળનાં બીજ ગોખરૂ કરતાં પણ સ્નિગ્ધ હોવાથી તે મહાન પુષ્ટિદાયક છે. વળી એ રૂખડીમાં એવો એક અલૌકિક ગુણ છે કે બચ્ચું જણવાને મહાન કષ્ટ પામતી ગાય, ભેંસ કે બકરીના ગળામાં એ રૂખડીનું રાંઢવું વણી પહેરાવવામાં આવે તો તેનાથી તેને જલદી પ્રસવ થાય છે. એજ ઔષધીનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓને એવાજ વખતે મસળીને નાભી ઉપર બાંધવાં જોઇએ. આ પ્રયોગ અમે કેટલાક ભરવાડોને અજમાવતા જોયા છે.

૩૯૮. બાજરી:—સં૦ સાજક. મ૦ બાજરી. હિં૦ બજરી. ઇં૦ મિલેટ. અ૦ જાવર્સ. ફા૦ ગાવર્સા.

એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "સજગુરા" પણ કહે છે. બાજરી હિંદુસ્તાનના ઘણા પ્રાંતોમાં થાય છે. મારવાડ અને કચ્છ–ભુજની બાજરી સર્વોત્કૃષ્ટ, જાડી, પૌષ્ટિક તથા મીઠાશવાળી છે. ઠંડા દેશમાં એ ધાન્ય માણસની પ્રકૃતિને માફક છે. જૂવારની માફક બાજરીનો પણ પોંક થાય છે. બાજરી ઢોરોને પણ ખવરાવે છે. **બાજરી:**—હૃદ્ય, બલકર, કાંતિકારક, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, પિત્તને કોપાવનારી, રૂક્ષ, સ્ત્રીઓને કામ ઉત્પન્ન કરનારી તથા દુર્જર છે; અને પુંસ્ત્વ તથા પુષ્ટિનો ઉતાર કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઘોડાની પીઠ ઉપર ભાઠાં પડે છે તે ઉપર:**—જૂનાં બાજરીઆં બાળી તેની રાખ કરી અથવા કુંડાં બાળી તેની રાખ કરી પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને ઉપર ચીકણી માટીની પટ્ટી લગાવવી.

૩૯૯. બાફળી (હીંગોત્રી):—(સં૦ હિં૦ ક૦ હિંગુપત્રી. મ૦ બાફળી. બં૦ રાંદુની.) બાફળી એ ઝાડ નાનું હોય છે. બાફળીનાં બિયાં કળથી જેવડાં અને ચપટાં હોય છે. બાફળી એ વાતહારક છે. ભાજી સમારી તેમાં પલારેલી ચણાની દાળ ભેળી મીઠું મરચું નાખી વઘારવાથી શાક સારૂં થાય છે. બાફળીનાં લીલાં બિયાં વાટી છાશની કઢીમાં નાખવાથી કઢીને સુવાસ આવે છે. બાફળીનાં બિયાંનું અથાણું ઉત્કૃષ્ટ થાય છે. એ ફળનું તેલ પણ કાઢે છે. **બાફળી:**—તીક્ષ્ણ, કડવી, ઉષ્ણ, રૂચ્ય, પથ્ય, દીપન, પાચક, હૃદ્ય, સુગંધવાળી તથા તુરી છે; અને કફ, વાયુ, આમ, બસ્તિપીડા, મલબદ્ધતા, અર્શ, ગુલ્મ, પ્લીહા, અપચો, મેદોરોગ તથા વિષની નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકોને વરાધ વગેરે પેટમાં રોગ થાય છે તે ઉપર:**—બાફળીનાં બીયાં દૂધમાં અગર નાગરવેલીના રસમાં કિંવા પાણીમાં ઘસી પાવાં એટલે વરાધ, પેટમાં દુખવું, આદિ રોગ સારા થાય છે. **(૨) વાયુરોગ ઉપર:**—બાફળીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૩) જંતુ ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં દૂધમાં પાવાં. નાના વાછરડાને છાસમાં વાટી પાવાં. **(૪) ઉધરસ, અજીર્ણ અને પેટના દુઃખાવા ઉપર:**—બાફળીના તેલનાં સુમારે પાંચ છ ટીપાં સાકરમાં પાવાં. **(૫) પેટના દુખાવા ઉપર:**—બાફળીનાં બિયાં અને અજમાનું ચૂર્ણ આપવું.

૪૦૦. બાવચી:—સં૦ બાકુંચી. મ૦ બાંવચી. હિં૦ બાવચી. બં૦ સોમરાજ, હાકુચ. ક૦ બાઉચિગે. તે૦ નેલવયલિયે, તિપ્નોગે. તા૦ વોગી, વિદ્દલુ. ઇં૦ એસ્ક્યુલિંટફ્લાફર્સ્યા. લા૦ સોરેલિયાકોરિલિફોલિયા.

બાવચીનાં ઝાડ આખા હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. એ ઝાડ સુમારે બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં સાધારણ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એ ઝાડ ઉપર કાળા રંગનાં મરી કરતાં પણ બારિક એવાં બિયાં આવે છે તેને "બાવચી" કહે છે. બાવચીનું તેલ કાઢે છે. સુગંધિ પદાર્થોમાં તથા અંગે ચોળવાના કામમાં બાવચીનો ઉપયોગ થાય છે. બાવચી શરીરે ચોપડી સ્નાન કરવાથી ખરજનો નાશ થાય છે. ***બાવચી:**—કડવી, પાકકાળે તીખી, ઉષ્ણ, રસાયન, મધુર, રૂચિપ્રદ, રૂક્ષ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપન, બલકર, તુરી, લઘુ, તથા મેધ્ય છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, ત્વગ્દોષ, વિષ, કંડૂ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, કાસ, મેહ, જ્વર, વ્રણ, ત્રિદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—તીખાં, કડવાં, કેશ્ય, ત્વચાને હિતાવહ, સારક તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, પાંડુ, સોજો, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, કુષ્ટ, તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખસ ઉપર:**—બાવચી અને કડવાં કારેલાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) ખસ, સોજો વગેરે ચામડીના રોગો ઉપર:**—બાવચીનું તેલ ચોપડવું.

---

* બાવચીને લોકો બાવચો, માળી બાવચો કે માળવી બાવચો કહે છે. ડૉ. **ભાઉદાજીએ** કોઢના રોગોમાં આ બીજનો અત્યંત ઉપયોગ કરેલ છે, અને એમાં તેઓ ફતેહ પામ્યા છે. **કલકત્તાના ડાક્તર કનૈયાલાલ દેવ** તથા **મુંબઇના** ડૉ. **લિસ્બો** આ બીજમાંથી કહાડેલ તેલને સાદા મલમની સાથે મેળવી કોઢના રોગમાં ઉપયોગ કરી કહે છે કે, "થોડા દિવસ કોઢનાં ચાઠાં ઉપર ચોપડવાથી એનો રંગ સફેદ મટીને લાલ થયો. કોઈ કોઈને થોડું થોડું દરદ જણાય છે. કોઇ કોઈ વખતે એ ચાઠામાં નાની નાની ફસુસો થઇ આવે છે. જો એને કોઇ પણ પ્રકારની ઇજા ન થાય તો થોડા દિવસમાં સૂકાઈ જાય અને વચમાં કાળો ડાઘ રહે છે. ધીરે ધીરે કોઢના સંપૂર્ણ ડાઘ નીકળી જાય છે. વળી એમ પણ જોયું છે કે એ તેલ ચોપડવાથી કોઢના નવા ડાઘા શરીરમાં થતા અટક્યા છે."

૪૦૧. બાવળ:—સં૦ બબ્બુલ. મ૦ બાભૂળ. હિં૦ બબૂલ, કીકર, બં૦ બાબલા. ક૦ જાલી. તૈ૦ બાર્બુરસુ. તા૦ મલા૦ કરવેલ. ફા૦ મુગિલા. ઇં૦ એકેશિયાટ્રી, ગમઅરેબિક. લા૦ એકેશિયાઅરેબિકા. અ૦ અમુગિલા.

બાવળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એને કાંટા હોય છે. એ લાકડું મજબૂત હોવાથી ઇમારતના કામમાં આવે છે. બાવળના ઝાડને પીળો સફેદ ગુંદર થાય છે. એ પૌષ્ટિક છે, અને ઘણા કામોમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. બાવળની છાલ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. એની કુમળી શિંગોનું અથાણું કરે છે, અને તેનું શાક પણ કરે છે. ગુજરાતમાં તેની શિંગો કે જેને "પરડા" કહે છે તે ઢોરોને ખવરાવે છે; તેથી દૂધ વધારે આવે છે. બાવળની લીલી સોટી દાતણના કામમાં સારી ઉપયોગી છે. ×**બાવળ:**—ગ્રાહક, કડવો, મધુર, સ્નિગ્ધ, શીત, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને આમ, રક્તવિકાર, કફ, કોઢ, કૃમિ, ઉધરસ, પિત્ત, દાહ, રક્તાતિસાર, વાયુ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **એનાં પાન:**—ગ્રાહક, રૂચિકર, તીખાં તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, અર્શ, કફ, વાયુ તથા પુંસ્ત્વનો નાશ કરે છે. **લઘુ બાવળ:**—તુરો તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્ત, દાહ, વાતરોગ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મ્હોં આવે છે તે ઉપર:**—બાવળીઆની અંતરછાલ કચરી પાણીમાં ઉકાળી તેના કોગળા કરવા. (૨) **અસ્થિભંગ ઉપર:**—બાવળીઆનાં બિયાંનું ચૂર્ણ ત્રણ દિવસ મધમાં ખાવાથી અસ્થિભંગ થએલો દૂર થઇ અસ્થિ (હાડકાં) વજ્ર જેવાં મજબૂત થાય છે. (૩) **વાળા ઉપર:**—બાવળીઆનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) **અતિસાર ઉપર:**—નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆનાં પાંદડાનો અંગરસ કાઢી પાવો, એટલે સર્વ પ્રકારનો અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) **ધાતુપુષ્ટતા માટે:**—એક હાથ લંબાઇનું અને તેટલી જ પહોળાઇનું એક સ્વચ્છ કપડું લેવું. પછી બાવળીઆની લીલી શિંગો (પરડા) લાવી તેને કચરી તેનો રસ કાઢી તેમાં કપડું પલાળી સૂકવવું. એ પ્રમાણે તે કપડાને ચૌદ પુટ દેવા. પછી તે કપડાના ચૌદ ભાગ કરવા, અને દરરોજ એક કકડો પાશેર દૂધમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે દૂધ પીવું, એટલે ધાતુપુષ્ટતા થાય છે. (૬) **હડકાયા કૂતરાના વિષ ઉપર:**—બાવળીઆના પાંદડાંના રસમાં ગાયનું ઘી અને કસ્તુરી નાખી ખાવા આપવું, અથવા બાવળીઆનાં પાંદડાંના રસ ૪ પૈસાભાર ૩ દિવસ પાવો. (૭) **બદ ઉપર:**—સર્પની કાંચળીને બાવળનો ગુંદર ચોપડી તેની પટ્ટી બદ ઉપર લગાડવી. (૮) **પીચોટી ખસી હોય તે ઉપર:**—બાવળની ડુંખો તથા નાંદરૂખીની ડુંખો એકત્ર કરી વાટી દહીં સાથે પાવી. (૯) **પેટના દુખાવા અને અતિસાર ઉપર:**—બાવળીઆની છાલનો રસ દહીં સાથે પાવો. (૧૦) **અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સાંજે બાવળીઆના કુમળા પાંદડાંનો કાઢો કરી તેમાં આંબાનો ગુંદર એક માસો નાખી કાઢો રાત્રે કરી રાખવો, અને ૭ દિવસ સવારે પાવો. (૧૧) **રાતા પ્રદર ઉપર:**—બાવળીઆની શિંગો, કેરીઓના મરવા, મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુંદીનાં બિયાં, એનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું, એટલે રક્તપ્રદરનો તુરત નાશ થાય છે. (૧૨) **કેરોસીન** (ગ્યાસલેટ) **તેલ પીવામાં આવ્યું હોય તે ઉપર:**—બાવળીઆના ગુંદરનું નવટાંક પાણી કરી પાવું તથા તે ઉપર પાશેર દૂધ પાવું, અને તેલ પેટમાં જતાંજ તુરતજ મીઠા તેલના કોગળા ઉપરાઉપરી કરાવવા, એટલે મ્હોંમાં ચાંદીઓ વગેરે થશે નહિ. (૧૩) **આંખોમાંથી પાણી વહે છે તે ઉપર:**—બાવળીઆના પાંદડાંનો કાઢો જાડો કરી તેમાં થોડું મધ નાખી અંજન કરવું. (૧૪) **મુખરોગ ઉપર:**—બાવળીઆની અને જાંબુડીની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં

× **રાજનિઘંટમાં** લખે છે કે બાવળની ફળીઓમાંથી કાળો રંગ નીકળે છે. એની છાલનું સત્વ ગ્રાહી તરીકે વપરાય છે. ઝાડામાં આમ પડતો હોય તો એનાં પાંદડાં અપાય છે. ફળીઓને ખાંસીના રોગમાં આપે છે. નરમ (કુંણી) ડાળીઓની છાલ ઘણા રેશાવાળી છે અને એ કાગળ બનાવી શકાય તેવી છે. એનો ક્વાથ ઘા ધોવાના કામમાં વાપરે છે. એથી જલ્દી અંકુર આવી ઘા ભરાય છે. બાવળના ગુંદરમાં લાલ રંગવાળો ગુંદર વધારે ગુણકારી મનાય છે. એ ખાંસી અને સધીવાયુના જેવા રોગોમાં અપાય છે, તથા સાકરીઆ પ્રમેહમાં એ ખવાય છે. જે નાસુરમાંથી પીળારંગનો પ્રવાહ નીકળતો હોય તેના માટે કુમળા બાવળનાં પાંદડાંની પોટીશ અત્યંત ગુણકારી છે. ફળી પણ ઉધરસના રોગમાં ઉપયોગી છે. દેશીલોક બાવળના ગુંદરને તલની સાથે મેળવી ખાય છે.

ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરવા. **(૧૫) રેચનઃ**—બાવળીઆની શીંગોનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં માયફળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. તે ઉપર જેટલાં પાનનાં બીડાં ખાય તેટલા રેચ થાય છે. **(૧૬) પ્રમેહ ઉપરઃ**—બાવળીઆના કુમળા અંકુર સવાર–સાંજ એક એક તોલો સાત દિવસ સાકરમાં ખાવા. **(૧૭) કર્ણસ્રાવ ઉપરઃ**—બાવળીઆની છાલનો કાઢો કરી તે બારીક ધારથી કાનમાં રેડવો, પછી બારીક વસ્ત્રથી કાનમાં કાકડી નાખી ફેરવી કાઢવો, અને ગરમ પાણીમાં ફૂલાવેલી ફટકડી નાખી તે પાણી થોડું થોડું કાનમાં નાખવું. **(૧૮) ઉપદંશવ્રણ ઉપરઃ**—બાવળીઆનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. **(૧૯) પુષ્ટતા માટેઃ**—ઘઉંનો રવો અને બાવળીઆના ગુંદરનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, એદાણા તથા સાલમ મિશ્રી વગેરે મસાલો નાખી લાડુ કરી ખાવા. **(૨૦) આંખો આવે તે ઉપર અને આંખોની બળતરા શાંત થવા માટેઃ**—બાવળનાં પાંદડાં વાટી તેની થેપલી આંખ ઉપર રાત્રે બાંધવી.

૪૦૨. બાંબઃ—સં૦ જલબ્રાહ્મી. મ૦ બાંબ. હિં૦ જલનીમ, જલબ્રાહ્મી. બં૦ બીમ્મ. ક૦ નિરૂબ્રાહ્મી, નીરઓંદેલગ. તા૦ મલા૦ નિરબ્રાહ્મી. લા૦ હરપેસ્ટિસમોનીરા.

એ ઝાડ ભેજવાળી જમીનમાં પુષ્કળ થાય છે. એનાં ઝાડ જમીન ઉપર પથરાયલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં ઘણુંજ બારીક અને કડવાં હોય છે. એ બહુ વર્ષાયુ છે, અને એને અનેક પત્રદંડ નીકળે છે. તે ગોળ અને સુંવાળાં અને સાંધાવાળાં હોઈ પથરાયલાં હોય છે. પાંદડાં સામસામાં આવે છે. તેને દીંટડું હોઈ તે પત્રદંડને લાગેલું હોય છે. પાંદડાં મૂળથી બારીક હોઈ ટોચ તરફ પહોળાં થતાં જાય છે. તે સુંવાળાં અને રસાળ હોય છે. એના ઉપર લીલા અથવા ધોળા રંગનાં ટોકરીના આકારનાં ફૂલો આવે છે. તેની કોર પાંચ ભાગમાં વહેંચાયલી હોય છે. એના ઉપર ઇંડાકૃતિ ગોળ ફળ લાગે છે. દરેકમાં બબ્બે ઘર હોય છે. તેમાં એક એક એવાં અનેક બીજડાં હોય છે. બાંબનો રંગ રાતો હોય છે. **બાંબઃ**—ઉષ્ણ, સારક, કડવી, વૃષ્ય, રેચક તથા ભેદક છે; અને સોજો, પિત્ત, કફ, કોઢ, વ્રણ, ઉન્માદ, મૃગી તથા સંધિવાયુનો નાશ કરે છે. બંગાળામાં સંધિવાયુ ઉપર એનો રસ ઘીમાં આપે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાયુએ સાંધા દુખતા હોય તે ઉપરઃ**—બાંબનો રસ કિંચિત્ પાવો.

૪૦૩. બિહીઃ—એ ઝાડ ફક્ત ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં થાય છે. સતારા તથા પુણા, એ સ્થળોએ પણ કોઈકે ઠેકાણે બિહીનાં ઝાડ વવાય છે. ત્યાં તેને ફળ આવે છે. બિહીનાં ફળ ગોળ અને સાધારણ મધ્યમ આકૃતિનાં હોય છે. એ કોકમના જેવી ખટાસવાળાં હોય છે. એનો વાસ મધુર આવે છે. એ ફળમાં જુવાર કરતાં મોટાં બિયાં હોય છે. તેને "મોગલી એદાણા" કહે છે. બિહીનાં ફળનો મુરબ્બો પણ કરે છે. તે પિત્તશામક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પ્રમેહ, પ્રદર, મત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—મોગલી એદાણા તોલો અથવા બે તોલા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારે તે પાણી ગાળી, તેમાં ૨ તોલા સાકર નાખી પ્રાશન કરવું. **(૨) મુખપાક ઉપરઃ**—મોગલી એદાણાના પાણીના કોગળા કરવા.

૪૦૪. બિંવલીઃ—બિંવલીનાં ઝાડની ઉંચાઈ સાત આઠ હાથની હોય છે. એ ઝાડ ગરમ દેશમાં થાય છે. તેનાં પાંદડાં હમ્મેશાં લીલાં હોવાથી તેની આસપાસ ઠંડી હવા હોય છે. શરદ ઋતુમાં આ ઝાડનાં પાંદડાં બીજાં ઝાડની પેઠે ખરી પડતાં નથી. જ્યારે ઉપરની ડાળીને નવાં પાંદડાં આવે છે, ત્યારે જૂનાં પાંદડાં પીળાં થઈ ખરી પડે છે. એનાં ફળ વર્ષમાં બે વાર આવે છે. એને દ્રાક્ષના જેવાં ફળનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ફળ ખાટાં હોય છે. એનો આકાર ઘોલી (ગિલોડી) જેવો હોય છે. તેને "બિંવલી" કહે છે. બિંવલાની ચાર ચીરો કરી સૂકવી રાખી તેનો આમલીને બદલે ઉપયોગ કરે છે. એના રસથી હળદરના ગાંઠીઆના રવા કરે છે. એના રસમાં હળદરના ગાંઠીઆ અને ટંકણખાર નાખી તેને ગરમીમાં રાખે છે, એટલે તેના અંગમાં તે રસ મળી તે ગાંઠીઓ રાતો થાય છે. પછી તેને દળે છે. કપડે સાહીનો ડાઘ પડયો હોય તો તે બિંવલીના રસવડે નીકળી જાય છે.

૪૦૫ બીજોરૂંઃ—સં૦ બિજપૂર, માતુલુંગ. મ૦ મહાળુંગ. હિં૦ બિજોરા. બં૦ ટાવાલેબુ. ક૦ માધવલ, મહાફલગિડ. તુ૦ થાપલ. મલા૦ માદળાનારકં. તે૦ દવાકાયા. ફા૦ તુરંજ. અ૦ ઉતરંજ. લા૦ સાઈટ્રસએસિડા; સાઇટ્સમેડિકા. ઈં૦ સાઇટ્રસ.

બીજોરાનાં પાંદડાં લાંબાં અને મોટાં હોય છે. એ ઝાડ લીંબુની જાતનુંજ છે. એ ઝાડ ઉપર સુમારે પોણા હાથના લંબાઇનાં ફળ આવે છે. તે ફળના અગ્ર ભાગે નાનું બિંદુ (અણી) હોય છે. બીજોરૂં પથ્યકર, રૂચિદાયક અને પિત્તશામક છે. એ ફળ જેટલાં જૂનાં થાય છે તેટલો તેનામાં વધારે ગુણ આવે છે, અને વાસ પણ સારો આવે છે. બીજોરાનો રંગ પીળો હોય છે, અને તેમાંનો ગર્ભ રાતો હોય છે. તે સ્વાદમાં કિંચિત્ કડવાસવાળું લાગે છે, પરંતુ અંદર ધોળું જાડું મગજ હોય છે તે મીઠું હોય છે. એનો પાક કરે છે. તે અશક્તોને ખાવા આપવાથી શક્તિ આવે છે. એનો ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. એના રસનું સરબત કરે છે. મુરબ્બામાં એલચી, જાવંત્રી ઇત્યાદિ અનેક મશાલા નાખી તે ઘણાં વર્ષો સુધી રાખી મૂકે છે. બીજોરૂં અનેક રોગો ઉપર કામ લાગે છે. **બીજોરાંનું ફળ:**—ખાટું, તીખું, ઉષ્ણ, કંઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, પ્રિય, દીપન, રૂચિકર, સ્વાદુ તથા જીહ્વા અને હૃદયને શુદ્ધ કરનાર છે; તથા શ્વાસ, કાસ, વાયુ, કફ, તૃષા, પિત્ત, ઉચકી (હેડકી), અરૂચિ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ:**—પિત્ત, વાત, કફ તથા રક્તદોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **મધ્યમ** પ્રકારના (અધકાચાં) બીજોરાના પણ કાચા બીજોરા જેવાજ ગુણો છે. **પાકું બીજોરૂં:**—ઉત્તમ વર્ણકારક, હૃદ્ય, બલકર, તથા પૌષ્ટિક છે; અને શૂળ, અજીર્ણ, વિબંધ, વાયુ, કફ, દમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, તથા સોજાનો નાશ કરે છે. એના **ફળની છાલ:**—કડવી, દુર્જર, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ગુરૂ છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**—સ્વાદુ, શીતળ, ગુરૂ ધાતુવર્ધક, સ્નિગ્ધ, કફકારક અને વાતપિત્તનાશક છે. **એની છાલની અંદરનો ભાગ:**—શૂળ, પિત્ત, અરોચક, વાત, કમ્મરના રોગ અને ઉદર (પેટ) સંબંધી થનારા રોગનો નાશ કરે છે. તથા ભેદક છે. **બીજોરાની અંદરનું કેસર:**—દીપન, મેધ, લઘુ, ગ્રાહી તથા રૂચિકર છે; અને ગુલ્મ, ઉદર, શ્વાસ, કાસ, હેડકી, વાત, મદાત્યય, ઉન્માદ, શોષ, વિબંધ, અર્શ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **કેસરનો રસ:**—પાર્શ્વ, બસ્તિશૂળ, કફ, અરૂચિ, વાયુ, દમ, ઉધરસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં બિયાં:**—કડવાં, પથ્ય, દીપન, ગર્ભપ્રદ, દુર્જર, ગુરૂ, ઉષ્ણ તથા બલકર છે; અને કફ, અર્શ, સોજો, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બિયાંની અંદરનો મગજ:**—ગુરૂ, શીત, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા બલપ્રદ છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **બીજોરાનાં મૂળ:**—અર્શ, કૃમિ, વિષૂચિકા, મલબંધ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **બીજોરીનાં ફૂલ:**—દીપન, ગ્રાહક, શીતળ તથા લઘુ છે; અને વાયુ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **મીઠું બીજોરૂં:**—શીતલ, મધુર, ગુરૂ, વૃષ્ય, દુર્જર તથા સ્વાદિષ્ટ છે; અને ત્રિદોષ, પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મલબંધ, દમ, ઉધરસ, ક્ષય તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **વગડાઉ બીજોરૂં:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂચિકર તથા ખાટું છે; અને વાયુ, આમદોષ, કૃમિ, દમ તથા કફનો નાશ કરે છે. **વનમાં થનારી બીજોરીના ગુણ:**—ખાટી, ઉષ્ણ, તીખી, રૂચિકર તથા અમ્લ દોષકર છે; અને વાત, કૃમિ, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપર:**—બીજોરાની સૂકાયલી છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—બીજોરાંનાં મૂળીઆં અને મહુડાની છાલ અથવા જેઠીમધનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી ત્રણ માસા મધ અને ઘીમાં આપવું; એટલે સુખેથી સ્ત્રીને પ્રસવ થાય છે. અથવા બીજોરીનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. **(૩) અપસ્માર ઉપર:**—બીજોરૂં, લીંબુનો રસ અને નગોડનો રસ એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ નાકમાં નસ્ય કરવું, એટલે અપસ્માર જાય છે. **(૪) બાળકોની ઉલટી** (નાનાં બાળકો વારંવાર દૂધ ઓકે છે તે) **ઉપર:**—બીજોરાનાં મૂળ કિંચિત્ દૂધમાં ઘસી પાવાં અને એજ મૂળનો કકડો ગળે બાંધવો. **(૫) દાહ અને પિત્તશામક સરબત:**—બીજોરાના રસમાં સાકર નાખી પાક કરી રાખવો. એ પાક અને ટાઢું પાણી એકત્ર કરી પાવું. **(૬) ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા ઉપર:**—ધોળી આંવરી (મોચરસ) નાં મૂળ દૂધમાં ઘસી તેમાં બીજોરાનાં બિયાં વાટી કપડાથી ગાળવું અને રજોદર્શન થયાના દિવસથી ચાર રોજ પાવું. **(૭) હેડકી ઉપર:**—બીજોરાનો રસ, મધ અને સંચળ નાખી પાવો. કિંવા બીજોરાના રસમાં સુંઠ, આમળાં, લીંડીપીપર અને મધ નાખી તે ચાટતા જવું. **(૮) શૂળ ઉપર:**—બીજોરાના ફળનો અથવા મૂળનો અંગરસ, મધ અને જવખાર નાખી પાવો; એટલે કુક્ષિશૂળ, હૃદયશૂળ, બસ્તિશૂળ અને દારૂણ વગેરે કોઠામાં વાયુ થાય છે તે રોગો દૂર થાય છે. **(૯) ઉલટી ઉપર:**—બીજોરીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી પાવાં. **(૧૦) ઉલટી અને જુલાબ ઉપર:**—

બીજોરીનાં મૂળ, દાડમડીનાં મૂળ અને કેસર પાણીમાં વાટી પાવું. **(૧૧) કર્ણશૂળ ઉપર:—** બીજોરૂં, આંબો અને આદુનો રસ કિંચિત્ ગરમ કરી કાનમાં નાખવો. **(૧૨) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા ઉપર:—** બીજોરીનાં મૂળ અને ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ, ઘીમાં ઘસી પાવાં. **(૧૩) હૃદ્રોગ, શૂળ અને ક્ષય ઉપર:—**બીજોરાના રસમાં લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને માખણ નાખી તે રસ પાવો. **(૧૪) ગર્ભ ધારણ માટે:—**એરંડીઆ અને બીજોરાનાં બિયાં વાટી ઘીમાં આપવાં, અથવા પાકા એક બીજોરાનાં તમામ બિયાં દૂધમાં વાટી ઋતુકાળે ખાવા આપવાં. **(૧૫) કર્ણસ્રાવ ઉપર:—**બીજોરાના રસમાં સાજીખારનું ચૂર્ણ નાખી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૬) મદ્ય ઉપર ઉતાર:—**બીજોરાની અંદરનું કેસર અને દાડમના દાણા ખવરાવવા. **(૧૭) અરૂચિ ઉપર:—**બીજોરાનું કેસર મધ સાથે ખાવું. **(૧૮) મુખ સંબંધી કફવાતરોગ, શોષ, જડપણું અને અરૂચિ ઉપર:—**બીજોરાનું કેસર, સિંધવ તથા મરી, એ એકત્ર ખરલ કરી ગોળી કરી મ્હોડામાં રાખવી. **(૧૯) ભ્રમ અને પિત્તવિકાર ઉપર બીજોરાનો મુરબ્બો:—**બીજોરૂં છોલી તેના ચીરો કરવી અને એક તપેલું પાણી ભરી તેના મ્હોડા ઉપર એક કપડું બાંધી તે ઉપર બીજોરાની ચીરો મૂકવી, અને ઢાંકણું વાસી તે તપેલું અગ્નિ ઉપર મૂકવું, તથા વરાળથી શીજવવું. પછી ચીરીઓ વસ્ત્રમાં લઈ સારી રીતે પીલી અંદરનું પાણી કાઢી નાખવું, અને સાકરનો જાડો પાક કરી તેમાં તે પીલેલો ભાગ નાખવો એટલે ઉત્તમ મુરબ્બો થાય છે. આ મુરબ્બો ઉત્તમ હોઈ ભ્રમપિત્તશામક છે. **(૨૦) ભ્રમપિત્ત વિકાર ઉપર બીજોરાનો પાક:—**ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બીજોરૂં બાફી, તૈયાર કરેલી બીજોરાની ચીરો કેટલીકવાર સૂકવી રાખ્યા પછી ઘીમાં તળવી, અને વંશલોચન ૮ ભાગ, એલચી ૪ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, લવંગ, જાયફળ, જાવત્રી, કેસર ઇત્યાદિ સર્વે મસાલો સમભાગે એકત્ર કરી બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં આ સર્વે ઔષધો નાખી હલાવી ભેગું થયા પછી એક કથરોટમાં કહાડી પહોળું કરી તેનાં ચોસલાં કરી રાખવાં. આ પાક રોજ સવાર સાંજ એકેક કિંવા બબ્બે તોલા ખાવો. ઉત્તમ તે ગુણદાયક છે. **(૨૧) પથરી ઉપર:—** બીજોરૂં અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવું. **(૨૨) બરોળ ઉપર:—**બીજોરાનો ગર્ભ ૨ તોલા લઈ તેમાં સંચળ ૦॥ તોલો નાખી રોજ બે વાર ખાવું.

૪૦૬. બીલી:—સં૦ બિલ્વ. મ૦ હિં૦ બેલ—વૃક્ષ. ક૦ બેલ્લવન્. તૈં૦ મારેડુ—ચેટુ. તા૦ મલા૦ બિલ્વં. તુ૦ બેલપત્રે. અ૦ અનાર હીંદી. ઇં૦ બેલટ્રી. લા૦ ઇગલમાર્મેરોસ્.

બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર છે. એને ત્રિદલ પાન આવે છે, તે શિવપૂજાના કામમાં આવે છે. એ ઝાડને ગોળ કોઠાં જેવા ફળ આવે છે. એ ફળ કાચાં હોય છે, ત્યારે તેનું શાક અને અથાણું કરે છે. કુમળાં બીલાંને સૂકવી રાખે છે. તેને મરાઠીમાં **"બાળબેલ"** કહે છે. પાકેલાં બીલનો સ્વાદ ગળચટો લાગે છે. એ પાકેલાં ફળ ગરીબ લોકો ખાય છે. કાચાં બીલાંને કાપીને કકડા કરી સૂકવી રાખે છે, તેને મરાઠીમાં **બેલકાચરી** કહે છે. બીલાં સૂકાય એટલે તે કોરી, તેમાં અનેક પદાર્થો ભરી રાખવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. બીલીના ઝાડની છાયા ઘણીજ શીતળ તથા આરોગ્યકારક છે. બીલીના ફળની છાલ પીળો રંગ તૈયાર કરવાના કામમાં આવે છે.* **બીલી:—**મધુર, હૃદ્ય, તુરી,

---

* બીલીનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. ડાળીઓમાં કાંટા હોય છે. પાંદડાં એક દાંડીમાં ત્રણ ત્રણ એમ ત્રિશૂલ આકારે હોય છે. ફૂલ ધોળાં અને સુગંધિ હોય છે. ફળ ગોળ સ્વાદિષ્ટ અને બહુ બીયાંવાળાં હોય છે. એમાં ખીચોખીચ ગરભ હોય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુના આરંભમાં એનાં જૂનાં પાંદડાં ખરી પડી નવાં આવે છે. એનું લાકડું બહુજ પવિત્ર મનાય છે અને તે સુખડ બરોબર ગણે છે. એના મૂળની છાલ દશમૂળોમાં મુખ્ય ગણાય છે. એનાં પાંદડાં વાટી આંખમાં આંજવાથી નેત્રરોગ મટે છે. જળમાં પકાવી અરીષ્ઠ કરી પીવાથી જ્વરાદિ જાય છે. પાંદડાંનો અર્ક બાળકોના ઝાડા અને કફનો નાશ કરનાર છે. ઘણીક ઔષધીઓના અનુપાનમાં એ વપરાય છે. હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગમાં એ ઝાડ જોવામાં આવે છે.

ડાક્ટર ડીમક કહે છે કે આ ફળ પૌષ્ટિક અને રૂધિર શુદ્ધ કરતા માલમ પડ્યું છે. એના સેવનથી હલકો જુલાબ થાય છે, અને પેટની કબજીઅત દૂર થાય છે. છાલ અને મૂળનો ક્વાથ વારંવાર આવનાર તાવમાં અપાય છે. આંખ દુખવા આવી હોય તો એનાં પાંદડાંની પોટીસ બાંધવાથી આરામ થાય છે.

ગુરૂ, રૂચિકર,દીપન, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂક્ષ, કડવી, તીખી તથા પાચક છે; અને વાતાતિસાર તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **બીલીનાં કુમળાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, ગ્રાહક, દીપન, પાચન, કડવાં, ઉષ્ણ, તથા તુરાં છે; અને શૂળ, આમવાત, સંગ્રહણી તથા કફાતિસારનો નાશ કરે છે. **એનાં જૂનાં ફળ:**—મધુર, તુરાં, જડ, તીખાં, ઉષ્ણ, સંગ્રહી, તીક્ષ્ણ, દીપન, પાચક તથા હૃદ્ય છે; અને કફ તથા વાયુનાં નાશક છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—દાહક, મધુર, તુરાં, વિષ્ટંભકારક, કડવાં, ગ્રાહક, તીખાં, ઉષ્ણ, દુર્જર તથા વાતલ છે; અને અગ્નિમાંદ્યકારક છે. **બીલીનાં મૂળ:**—મધુર તથા લઘુ છે; અને ત્રિદોષ, વાંતિ, શૂળ, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં:**—ગ્રાહક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **બાળકોને આમ થયો હોય તે ઉપર:**—બીલાની અંદરનો ગર્ભ ખવરાવવો. (૨) **ગુલ્મ વાયુ વગેરે ઉપર:**—કાચાં કુમળાં બીલાં અને ગોળ સતત ખાવો; એટલે ગુલ્મવાયુ, શરીરની અંદર જમેલો વાયુ અને પેટમાંની શરદી દૂર થાય છે. (૩) **સર્પના દંશ ઉપર:**—બીલીનાં મૂળ, કોઠીનાં મૂળ અને તાંદળજાનાં મૂળનો રસ કાઢી પાવો. (૪) **કૃમિ ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) **અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા બળે છે તે ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ બે ત્રણ પૈસાભાર ૪–૫ વાર ગાળી આપવો. (૬) **બહેરાપણા ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં બીલું વાટી, તે તેલમાં નાખી તેલ કઢાવવું અને પછી તે તેલ કાનમાં પાડવું. (૭) **આમસંગ્રહણી ઉપર:**—કાચાં સૂકવેલાં બીલાં, વરિયાળી અને સૂંઠનો કાઢો પાવો. (૮) **ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—ગાયના દૂધમાં બીલાંની છાલનો રસ જીરાની ભુકી નાખી પાવો. (૯) **ગળામાં દુ:ખે છે તે ઉપર:**—પાકેલાં બીલાંનો ગર્ભ ખાવો, કિંવા પાનનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો. (૧૦) **રક્તાતિસાર ઉપર:**—કાચાં સૂકાએલાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવું. (૧૧) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:**—કુમળાં બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૧૨) **મ્હોડું આવ્યું હોય તે ઉપર:**—બીલું ભાંગી પાણીમાં નાખી કઢવી તેના કોગળા કરવા. (૧૩) **આમરક્ત ઉપર:**—બીલું જરા ભાગી શેકવું, અને તેના ગરમાં ગોળ નાખી વાટી ગરમ પાણીમાં શરબત કરી પીવા આપવું. (૧૪) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—બીલીનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૧૫) **સર્વ પ્રકારના અતિસાર ઉપર:**—બીલીની અને આંબાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૬) **ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર અને મધ નાખી તે મિશ્રણ પાવું. (૧૭) **વિષમજ્વર ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાંની ગોળમાં ગોળી કરી ખવરાવવી. (૧૮) **ધાતુ પડતી હોય તે ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાં પાશેર પાણીમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં જીરૂં ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી તે ૭ દિવસ પાવાં. (૧૯) **ગર્ભિણીની ઉલટી અને અતિસાર ઉપર:**—સુંઠ અને સૂકાયેલાં કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી તેમાં જવનો લોટ નાખી ખાવા આપવો. (૨૦) **બાળકની સંગ્રહણી ઉપર:**—બીલાં અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) **કોગળીયા ઉપર:**—સૂકાયેલાં બીલાંની અંદરના ગર્ભનું ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ૬ માસાની ગોળીઓ કરવી, અને એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે આપવી; એટલે જુલાબ બંધ થાય છે. (૨૨) **ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—બીલીની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) **મેદોરોગ ઉપર:**—

કાચાં ફળ હોય ત્યારે એને લઇને એની અંદરનો મગજ વાટી શૂળ ઉપર આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે. પાકાં ફળનો ગરભ આમલીના રસમાં મેળવી આપવાથી ઠંડક થાય છે. વૃક્ષની છાલનો ક્વાથ હૃદયની ધખધખાટ બંધ કરવાના કામમાં આવે છે; તથા પાંદડાં શ્વાસ રોગમાં અપાય છે. ડા૦ **ગ્રીન** કહે છે કે પાકાં ફળના ગરભનો સરબત બનાવી નિત્ય સવારે પાય તો અજીર્ણ મટે; અને કાચાં ફળને ૬ કલાક ભોભરમાં શેકીને આપવાથી ઝાડો અને ઉલટી બંધ થાય છે. લોહી બિગાડમાં એનો ગરબ પાંચ તોલા લઈ તેમાં ૫ થી ૭ા તોલા પાણી અને થોડી સાકર તથા બરફ નાખી બેથી ત્રણ વખત આપવાથી ઉત્તમ ગુણ કરે છે. **મખજનમાં** લખે છે કે બીલીનાં પાંદડાંનો રસ ઝાડાની કબજીયત અને તાવની બિમારીમાં મધ સાથે મેળવી અને કમળામાં કાળાં મરી સાથે મેળવી આપે છે. એ બીલીનાં ફળને ગ્રાહિ, પાચક અને કૌવત આપનાર માને છે. વળી એના સેવનથી હરસ થાય છે, એટલા માટે સદૈવ સાકરની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. અધપાકાં ફળ દેવતામાં શેકી તેના ગરભમાં સાકર અને ગુલાબજળ મેળવી સવારે ખાધા પહેલાં આપવાથી ઝાડાને બંધ કરે છે.

નાની બીલીનાં મૂળ, નાની અરણીનાં મૂળ, અરલુનાં મૂળ, સિવણનાં મૂળ, અને પાટલાનાં મૂળ, એનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી પાવાથી, આખા શરીરમાં મેદ વધી જે જાડાપણું આવે છે તે દૂર થાય છે. **(૨૪) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:**—પાતાળ યંત્રવડે બીલાંનો અર્ક કાઢી તે પાવો. **(૨૫) અંગની દુર્ગંધી જવા માટે:**—બીલીનાં પાંદડાંના રસનો લેપ કરવો, એટલે શરીરની દુર્ગંધી દૂર થાય છે. **(૨૬) સોજો, મલબદ્ધતા, મૂળવ્યાધિ, વિષૂચિકા અને કમળા ઉપર:**—બીલીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨૭) ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:**—બીલાં અને મધુમાધવીનું ચૂર્ણ કરી, પહેલા વેતરની અને ધોળા વાછરડાવાળી ગાયના દૂધમાં રવિવારનો તાવનો વારો હોય તે દિવસે પાવાથી ઘણા દિવસનો ચોથીઓ તાવ તાકીદે નાશ પામે છે. **(૨૮) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—દૂધમાં બીલીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૯) વિષૂચિકા-(કૉલેરા) ઉપર:**—બીલી અને સુંઠનો કાઢો, ઉલટી તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે; તેમજ બીલી, સૂંઠ તથા કાયફળનો કાઢો પણ અધિક ગુણકારી છે. **(૩૦) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—કાચાં બીલાં, જાયફળ અને મરડાશીંગ પાણીમાં ઘસી પાવી.

૪૦૭. બીવલો (બીયો):—સં૦ બીજક. મ૦ બિબલા. હિં૦ બિજેસાર. ક૦ કેંપિન્નહોન્ને. ઈં૦ ઇન્ડીયન કિનોટ્રી. લા૦ ટેરો કાર્પસ માર્સુપિયમ્.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં અસાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, અને તે વધારે કાળાં હોય છે. એ પાંદડાં ઉપર અસાણાનાં પાંદડાં કરતાં વધારે રેષાઓ હોય છે. એને બારિક ફળ આવે છે. એ ઝાડ ઉપર કોવાડાવડે ઘા કરવાથી છાલમાંથી લોહીના જેવો રસ નીકળે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. એના અસાણા જેવાજ ગુણ છે, અને તેના કરતાં વધારે ગુણાવહ છે. **બીવલો:**—એ ત્વચાને શુદ્ધ કરનાર રસાયન છે, તથા કોઢ, વિસર્પ, મેહ, ગુદરોગ, કૃમિ, કફ અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર, સંગ્રહણી, આમ, પ્રદર, રક્તપિત્ત અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—બીવલાનો રસ વાલ અથવા બે વાલ દૂધમાં પાવો. **(૨) અતિસાર ઉપર:**—બીવલાની છાલનો રસ તાંદળજાના પાણીમાં મેળવી પાવો. **(૩) ધાતુપુષ્ટતા ઉપર:**—બીવલાની છાલ અગર રસ, સાકર અને દૂધમાં નાખી પાવો. **(૪) થાક ઉતરવા માટે તથા પેટમાંના ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—બીવલાની છાલ દૂધમાં વાટી પાવી. **(૫) ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઇ જાય તે ઉપર અને અસ્થિભંગ ઉપર:**—બીવલાની છાલ અગર રસ દૂધમાં નાખી પાવો.

૪૦૮. બેહેકળ (વિકળો):—સં૦ સ્વાદુકંટક, વિકંકત. મ૦ વેહકળ. હિં૦ કંટાઈ, કિંકણી, વંજ. બં૦ વઇંચીગાછ. ક૦ હલુમાણિકા. માલેગુ. તૈં૦ કાનવેગુચેટ્ટુ. એ૦ વઇચિકુડી. પં૦ કુકોયા. લા૦ સિલસ્ટ્રસ મોન્ટેના.

એ કરમદી જેવું કાંટાવાળું ઝાડ છે. એ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચું વધે છે. એને બારિક અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એના કાંટા ચાર આંગળ લાંબા હોય છે. **બેહેકળ:**—ખાટું, મધુર, પાકવખતે અતિ મધુર, શીતળ, લઘુ, દીપન તથા પાચન છે; અને દાહ, શોષ, વ્રણ, લુતા, અર્શ, કફ, પિત્ત, શોફ, લોહીવિકાર અને કમળાનો નાશ કરે છે. તે અત્યંત ગરમ નથી. તે ત્રિદોષનો અને આંખનાં ફુલાંનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**—બેહેકળીનાં પાન સવારે ચાવી ખાવાં એટલે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૪૦૯. બેહેડાં:—સં૦ બિભીતક. મ૦ બેયડા. બં૦ હિં૦ બહેડાં. ક૦ તારીકાયી. મલા૦ તાન્નિ. તા૦ અક્કનડં. તુ૦ દાંડીમારા. ગો૦ ગોતિંગ. તૈં૦ બલ્લા. ફા૦ બલેલે. અં૦ બલેલજ. લા૦ ટરમિનેલિયા બેલિરિકા. ઇં૦ માયેરોબેલન્ બેલિરિક્.

આ ઝાડ ઘણુંજ ઉંચું, વિસ્તારવાળું અને હરડાના ઝાડ જેવું હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ગોળ ફળ આવે છે, તેને "બેહેડાં" કહે છે. કોઇ કોઇ એ ફળને ધાટીંગ (બહેડાં)નાં ફળ કિંવા હેડાનાં ફળ કહે છે. પાકાં થયેલાં ફળ ગરી પડે એટલે આ ઝાડની નીચે ઢગલે ઢગલા થાય છે. બેહેડાંના ફળની અંદર ધોળું મગજ હોય છે, તે ખાવાથી નિશો આવે છે. ***બેહેડાં:**—તીખાં, કડવાં, તુરાં, લઘુ, સારક, પાકવખતે

* બેહેડાંનું ઝાડ જંગલ અને પર્વતોમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાંના જેવાં થાય છે. ફૂલ અત્યંત નાનાં હોય છે. ફળ વરણાના ફળના જેવાં અને ઝુમખા હોય છે. એની છાલ વપરાય છે. માત્રા ૩ માસાની વિકારનાશક મધનું શરબત છે. પ્રતિનિધિ નાની હરડે છે.

મધુર, ઉષ્ણ, શીતસ્પર્શ, ભેદક, રૂક્ષ, ચક્ષુષ્ય તથા કેશવર્ધક છે; અને કફ, પિત્ત, કાસ, કૃમિ, દમ, સ્વરભંગ, નાસારોગ, રક્તદોષ, કંઠરોગ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ફળનો ગર્ભ:**—લઘુ, કષાય તથા માદક છે; અને તૃષા, ઉલટી, કફ, વાયુ, દમ તથા ઉચકીનો નાશ કરે છે. એના જેવોજ આંમળાના ફળમાંના ગર્ભનો ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ટળી હોય તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલનો રસ દર વખતે નવટાંક ૩ દિવસ પાવો. **(૨) શ્વાસ, કાસ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં બેહેડાંની ગોળી કરી મધમાં એકેક ખવરાવવી. **(૩) દાહસંબંધી પીડા ઉપર:**—બેહેડાંના ફળની અંદરનું મગજ બારિક વાટી અંગે લેપ કરવાથી દાહસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. **(૪) કફ રોગ ઉપર:**—બેહેડાંનું દળ અને તેનાથી બમણી સાકરનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ઉધરસ ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ મ્હોડામાં રાખી રસ ગળી જવો, એટલે તેજ વખતે ઉધરસ બંધ થાય છે. **(૬) કંઠસર્પ ઉપર:**—બેહેડાંના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. આ ઔષધ ઢોરોને કંઠસર્પ થાય તો તેઓને પણ પાવું. **(૭) ઢોરોને વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંની છાલ બાખરીમાં ખવરાવવી, એટલે કીડાનો નાશ થાય છે. **(૮) ઉધરસ ઉપર બેહેડાંનો મુરબ્બો:**—બેહેડાંની અંદર પાણી રેડી અંગ બરોબર પાણી રહે ત્યાં સુધી બાફી પછી તે પાણીમાં સાકર નાખી જાડો પાક તૈયાર કરવો તથા તે પાકમાં બાફેલાં બેહેડાં અને થોડી લીંડીપીંપરની ભૂકી નાખી નીવડેલા માટલામાં આ મુરબ્બો ભરી રાખવો. જેમ જેમ જૂનો થતો જશે તેમ તેમ તેનો વિશેષ ગુણ થશે. **(૯) ભીલામા ઉઠે છે તે ઉપર:**—બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ ઘસી ચોપડવું, અગર બેહેડાંના ફળમાંનું મગજ, જેઠીમધ, નાગરમોથ અને ચંદનનો લેપ કરવો.

૪૧૦. બોરડી:—સં૦ બદરી. મ૦ બોર. હિં૦ બેર. બં૦ કુલ, યળચ, બોગરી. તૈ૦ રેગુચેટ્ટુ. તા૦ ઇલંડે, કલ્લારી. તુ૦ બોગરી. મલા૦ ઇલાંટા, કોલં. ફા૦ કુનાર. અ૦ રીદરનબંક. ઇં૦ જુજબ. લા૦ ઝીઝીફ્યૂજુજુબા.

એ ઝાડ સર્વ દેશમાં થાય છે. એની ડાળીઓને કાંટા હોય છે. બોર એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાંકણીબોર, ચણીબોર ઇત્યાદિ બોરની ઘણી જાત છે. બોરડીના ઝાડ ઉપર ઉત્તમ લાખ આવે છે. બોરડીનું લાકડું હળ, ગાડાં વગેરે કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. બોરડીનાં સૂકવી રાખેલાં પાંદડાં ઢોરને ખવરાવવાને ઉપયોગી છે. બોરડીમાં એક નાની જાત છે તેને મહારાષ્ટ્રમાં "બોરાટી" કહે છે, એના વાડ કરવામાં ઉપયોગ થાય છે. **બોરડીનું ઝાડ:**—શીતલ, રૂક્ષ તથા કડવું છે; અને પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, તુરાં તથા ખાટાં છે. **પાકાં ફળ:**—મધુર, ખાટાં, ઉષ્ણ, કફકારક, પાચન, લઘુ તથા રૂચિકર છે; અને અતિસાર, રક્તદોષ, શ્રમ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **બોરડીનાં પાંદડાંનો લેપ:**—જ્વર, તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો લેપ:**—વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ માંહેનો ગરભ** આંજવાથી નેત્રરોગ શાંત થાય છે. **રાજ (મોટાં) બોર:**—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, વીર્યવૃદ્ધિકર, સ્વાદુ, ગુરૂ, ગ્રાહક, લેખન, સ્નિગ્ધ, મલબંધક તથા આધ્માનકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, વાયુ, શોષ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **સૂકાં બોર:**—ભેદક, લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે; અને કફ, વાયુ, તૃષા, પિત્ત તથા શ્રમનાં નાશક છે. કોલ્હાપુર પ્રાંતમાં ભોંયબોરડી (ભૂબોર) નામની જાત પ્રસિદ્ધ છે. તે **ગુણ:**—મધુર, ખાટી, પથ્ય, દીપન, પાચક, કિંચિત્ રક્તપિત્તકારક તથા રૂચિકર છે; અને કફ તથા વાતની નાશક છે. **લઘુબદર** (ઝીણાં બોર):—મધુર તથા ખાટાં અને પાકેલાં હોય તો સ્નિગ્ધ રૂચિકર તથા જંતુકારક છે; અને કિંચિત્ પિત્ત, દાહ, કફ તથા વાતનો નાશ કરે છે. **બોરની અંદરનું મગજ:**—તુરૂ, મધુર, શુક્લ, બલપ્રદ તથા વૃષ્ય છે; અને કાસ, દમ, તૃષા, વાયુ, ઉલટી, દાહ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કેશ ખરી પડવા માંડે તો:***—બોરડીનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં. **(૨) સ્વરભેદ ઉપર:**—બોરડીનાં મૂળ મ્હોડામાં રાખવાં, અથવા બોરડીનાં પાંદડાં શેકી તેમાં સિંધવ નાખી ખાવાં. **(૩) રક્તાતિસાર ઉપર:**—બોરડીની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી. **(૪)**

* અહીં "કેશ ખરી પડવા માંડે" એમ લખ્યું છે, પરંતુ એ જગ્યાએ મૂળ મરાઠીમાં **केसतुंड झाले तर** એવું વાક્ય છે, અને અમારા મતથી એનો અર્થ "રૂં તોડીઉં ગુમડું થાય તો" એવો થવો જોઇએ.

મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—બોરડીની કુમળી કુંપો અને જીરૂં એકત્ર કરી પાવું. **(૫) કંઠસર્પ ઉપર:**—વગડાઉ બોરડીની છાલ ઘસી બે વાર પાવી. **(૬) ભસ્મક રોગ ઉપર:**—બોરનાં બિયાંમાંની મજ્જા અથવા બોરડીની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી પાવી. **(૭) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—બોરડીનાં પાંદડાંનો રસ ભેંસના દૂધમાં પાવો. **(૮) રક્તાતિસાર ઉપર:**—બોરડીનાં મૂળ અને તેલનો કલ્ક સમભાગે મેળવી ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં પાવાથી રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. **(૯) રક્તક્ષય, ઉરોઘાત** (છાતીમાં દુઃખે છે તે) **અને ક્ષય ઉપર:**—બોરડી અથવા પીપળાની ૨ તોલા લાખ પાણીનાં વાટી તે કલ્કથી ચોગણા કોળાના રસમાં પાવો. **(૧૦) વીંછીના વિષ§ ઉપર:**—બોરડીનાં પાંદડાં અને ઉંબરાનાં પાંદડાં બારીક વાટી ગોળી કરી દંશસ્થાને લગાવી પાટો બાંધવો. **(૧૧) ઉલટી ઉપર:**—બોરનાં બિયાંમાંની મજ્જા, ભાતની ધાણી, વડના અંકુર અને જેઠીમધનો કાઢો, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૧૧. બોરસળી (વરશોલી):—સં૦ બં૦ ક૦ બકુલ. મ૦ બકુલી. હિં૦ બો–મોરસળી. તે૦ જીર મારા. મલા૦ મકુરાએલની. તૈ૦ પાગડા. ઇં૦ સુરીનામમેડલર. લા૦ માઇમુસોપ્સઇલેંજી.

આ ઝાડ હિંદુસ્તાનના સર્વ ભાગમાં થાય છે. મરાઠીમાં કોઈ એને "ઓવારી" પણ કહે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. બોરસળીનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં ફૂલ નાનાં, ધોળાં અને ચક્રાકૃતિ હોઈ તેના મધ્યભાગમાં છિદ્ર હોય છે. એ ફૂલનો વાસ મધુર આવે છે. બોરસળીનાં ફળ બદામ જેવડાં થાય છે. તે પાકે એટલે સીંદૂર જેવાં રાતાં થાય છે. એ તુરાં હોવાથી કોઈ ખાતું નથી. બોરસળીનાં ફૂલનો વાસ હવામાં મળવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે. એનું અત્તર કાઢે છે. એનું લાકડું મજબુત હોય છે, પરંતુ તેનો ઇમારતના કામમાં ઉપયોગ થતો નથી. એ લાકડું સમુદ્રમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવે છે; તે ખારા પાણીમાં ઘણું ટકે છે.§ **બોરસળી:**—શીતળ, હૃદ્ય, મધુર, તુરી, હર્ષપ્રદ મદાઢ્ય, પાકકાળે ગ્રાહક, તીખી બલપ્રદ તથા ગુરૂ છે; અને વિષદોષ, દંતરોગ, કફ, પિત્ત, શ્વેતકુષ્ઠ, (ધોળો કોઢ) તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, શીત, વાતલ, ગ્રાહક તથા દંતહિત કારક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—રૂચિકારક, ક્ષીરાઢ્ય, સુગંધિ, શીતલ, મધુર, સ્નિગ્ધ, તુરાં, મલસંગ્રહકારક અને દંતરોગનો નાશ કરે છે. **મોટી બોરસળી (પુષ્પ)**—અતિશીત, કડવી, મધુર, દીપન તથા મદગંધી છે; અને પિત્ત, દાહ, કફ, શ્વાસ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વિષ, શ્રમ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—બોરસળીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૨) દાંત કઠિન થવા માટે:**—બોરસળીની છાલ દાંતે ચાવવી, એટલે દાંત મજબુત થાય છે. અથવા બોરસળીની છાલ, ધોળા કાંટાશેરીયાનાં મૂળ, બદામનાં ફોતરાં અને રીંગણીને બાળી રાખ દાંતે ઘસવી. **(૩) હૃદ્રોગ ઉપર:**—બોરસળીનાં ઝાડના ફૂલનો હાર પહેરવો, ફૂલ સુંઘવાં અને અંતરછાલનો કાઢો પાવો. **(૪) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારસાંજ બોરસળીના તાજાં ફૂલ ૧ તોલો લઇ તેમાં ત્રણ બદામ ગોળા નાખી ત્રણ માસા સાકર સાથે ૩ દિવસ દર વેળાએ ખાઇ એક તોલો ઠંડું પાણી પીવું. આ ઔષધના સેવનથી અકાળે હાલનારા દાંત ઘણા મજબુત થાય છે. **(૫) કોગળીયા ઉપર:**—બોરસળીના ઝાડનાં બિયાં અને અને અળુ (અળુવીનું ફળ) માંનું બી પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૬) મુખરોગ અને ગળું સૂજે તે ઉપર:**—બોરસળી, આમલી અને ખેરની છાલનો કાઢો કરી રાખવો, અને દિવસમાં દસવીસ વખત એ કાઢાના કોગળા કરતા જવું. એટલે અનેક પ્રકારના મુખરોગ તુરત શમન થઇ દાંત મજબુત થાય છે; અથવા બોરસળીનાં બિયાંમાંનો ગર્ભ મ્હોડામાં ચોળવો, એટલે મ્હોડા માંહેની ચાંદાઓ સારી થાય છે. **(૭) બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—બોરસળીનાં તાજાં ફૂલ બે તોલા, એક તોલા પાણીમાં રાત્રે પલાળી મેલવાં. બીજે દિવસે સવારમાં તે પાણી ગાળી પાવું. એ પ્રમાણે ત્રણ અથવા સાત દિવસ કરવું. **(૮) દંતરોગ ઉપર:**—બોરસળીનાં પાકાં ફળમાંનો ગર્ભ દાંતે ઘસવો. **(૯) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—બોરસળીનાં સૂકાયલાં ફૂલનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું.

---

§ પલાસ પાપડો અને બોરડીના ઠળીયાનો મગજ આકડાના દૂધમાં પલાળી રાખી પલાસ પાપડાનાં ફોતરાં કહાડી નાખી વાટી ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં ઘસી દંખ ઉપર ચોપડવાથી વીંછીનો દંખ ઉતરી જાય છે.

૪૧૨. બોળ (હીરાબોળ):—સં૦ બોલવૃક્ષ. બં૦ ક૦ હિં૦ બોલ, ગંધરસ. મ૦ બોળ, રક્તયાબોળ. તૈં૦ વાલિન્, ત્રોપોલમ્. તા૦ વેલ્લ કાપ્પોલમ્. ઈં૦ માઇરહા.

બોળનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડને જે રસ આવે છે તેને "બોળ" કહે છે. બોળનાં ઝાડ અરબસ્તાન અને આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં ઘણાં થાય છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે બોળનાં ઝાડ થાય છે. બોળમાં **ધોળો બોળ, કાળો બોળ** (એળિયો) અને **હીરાબોળ (રાતો બોળ)** એવા ત્રણ પ્રકાર છે. બાળંતબોળ કે ધોળોબોળ એ સુવાવડીને અને તુરતની વીઆએલી ગાય વગેરેને કાથા સાથે આપે છે. કાળાબોળનો કેટલાક ઔષધોમાં ઉપયોગ થાય છે, અને રાતોબોળ એ શરીર ઉપરના જખમો ઉપર લેપ કરવાના કામમાં આવે છે. કાળોબોળ કિંવા એળીઓ એ અતિશય કડવો છે. એને કડવો બોળ પણ કહે છે. **રક્તબોળ:**—કડવો, તીખો, ઉષ્ણ, :તુરો, મેધાકર, પાચન, અગ્નિદીપક, ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરનાર, તથા સુગંધિવાળો છે; અને રક્તદોષ, કફ, પિત્ત, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, પ્રદર (પેશાબમાં ધાતનું જવું), અશ્મરી (પથરી), યોનિશૂળ, કોઢ, જ્વર (તાવ), અપસ્માર, સ્વેદ, રક્તાતિસાર, ગ્રહબાધા તથા પુરુષત્વનો નાશ કરે છે. **કાળો બોળ** (કુંવેરમાંથી થાય છે તે)—શીત, કડવો, ભેદક તથા રસશોધન છે; અને વાયુ, કફ, શૂળ, આધ્માન, ગુલ્મ તથા કૃમિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—કાળો બોળ ૧ તોલો તથા કબૂતરની હગાર ૧ તોલો, એનું ચૂર્ણ કરી એક શેર પાણીમાં એક દિવસ રાખવું, અને બીજે દિવસે ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર પીછીવડે ચોપડવું. **(૨) બરોળ ઉપર:**—કાળો બોળ બે ભાગ, મરી ૦ા ભાગ, લવંગ ૦ા ભાગ, ડીકામાલી ૦ાા ભાગ અને બદામ ૦ાા ભાગ લઇ પાણીમાં વાટી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળી કરી ખવરાવવી. **(૩) બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કાળો બોળ અને ડીકામાલી એકત્ર કરી દૂધમાં પાવી; કિંવા કાળો બોળ ગોમૂત્રમાં ઘસી ગરમ કરી નાભિસ્થાન સિવાય આખા પેટપર લેપ કરવો. તે સૂકાયા પછી પુનઃ બીજો લેપ ઉપર ને ઉપર કરવો. એથી કરી રેચ થઈ રોગ મલદ્વારે પડે છે. ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૪) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળો બોળ ૦ા તોલો અને જૂનો ગોળ અર્ધો તોલો એકત્ર કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. પછી સવારે એક, બપોરે ભોજન પછી એક અને સાંજે સૂવાની વખતે એક એ પ્રમાણે ચાદ અગર ૨૧ દિવસ ગોળીઓ ખવરાવવી. **(૫) દાઢ દુખતી હોય તો:**—રક્તબોળ અને ગુગળ ઘસી દાઢે લેપ કરવો. **(૬) ઋતુ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—રક્તબોળ અને કાળાબોળનું એક માસો ચૂર્ણ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૭) રક્ત-પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં ધાતુનું વારંવાર જવું) **ઉપર:**—રક્તબોળનું ૧ માસો ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં મધ નાખી પાવું.

૪૧૩. બ્રહ્મદંડી (ઉટકંટો)*:—સં૦ મ૦ ક૦ બ્રહ્મદંડી, ઉટકટારી. હિં૦ ઉટકટારાં. બં૦ છાગલ-વામન-દાડી. ઇ૦ થીસલ. લા૦ ટ્રિકોલેપિસ્ ગ્લેબ્રીના, એકિનોપસ્ એકીનેટસ્.

એનું "અધઃપુષ્પી" એવું પણ નામ છે. એના કંદને શુંદર આવે છે. બ્રહ્મદંડી પારદનું બંધન કરનારી છે. **બ્રહ્મદંડી:**—કડવી, તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, સોજો તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપ-યોગ:—(૧) ઐકાહિક વિષમજ્વર ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીના રસનું નસ્ય આપવું. **(૨) ગંડમાલા ઉપર:**—બ્રહ્મદંડીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી પાવાં, તથા લેપ કરવો; એટલે ફાટેલી ગંડમાળનો નાશ થશે.

૪૧૪. બ્રાહ્મી.—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ બ્રાહ્મી. કો૦ કારીવણા, એકમાની. ક૦ ઓંદેલગત. તા૦ વલ્લારી. તૈ૦ બ્રામ્હીચેટ્ટુ. તું૦ તિમારે. મલા૦ મુત્તલ. ફા૦ જરનબા. ઇં૦ ઇંડીયન પેનીવર્ટ. લા૦ હાઇડ્રો કોટાઇલ એશિયાટિકા.

બ્રાહ્મીનાં '**બ્રાહ્મી, કપોતવંકા, સોમવલ્લી, સરસ્વતી**' એવાં નામો છે. બ્રાહ્મીનો ભેદ બ્રાહ્મીડુકી નામે છે, તેનાં "**મંડૂકપર્ણી, ત્વાષ્ટ્રી, દિવ્યો, મહૌષધિ**" એવાં નામો છે. **બ્રાહ્મી:**—

* અમૃત સાગરમાં પૃષ્ઠ ૩૫૩ મેં ઉટકટારીનો અર્થ કાંટાશેરીઓ લખ્યું છે. અહીં બ્રહ્મદંડી માની છે અને આજ ગ્રંથમાં ઉટકંટો તથા કાંટાશેરીઓ બન્ને જુદા જુદા પણ વર્ણન કરેલ છે, એથી એ ત્રણ વૃક્ષ જુદાં માન્યાં છે. વળી કોઈ તિલકંટાને બ્રહ્મદંડી માને છે.

શીતળ, તુરી તથા કડવી છે; અને બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, આયુષ્ય તથા અગ્નિને વધારનારી, સારક, સ્વાદુ, **લઘુ**, કંઠશોધક, સ્મૃતિપ્રદ, રસાયન તથા હૃદ્ય છે; અને મેહ, વિષ, કોઢ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, તાવ, સોજો, કંડૂ, પ્લીહા, વાતરક્ત, પિત્ત, અરૂચિ, દમ, શોષ, વાયુ, સંપૂર્ણ દોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. કારિવણા **અથવા બ્રહ્મમંડુકીના** પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ ઉપર:**—બ્રાહ્મીના રસમાં કોષ્ઠ કોળિંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી પાવું. **(૨) મળમૂત્રવડે આજારી થયેલાને:**—બ્રાહ્મીનો રસ નવટાંક, આવળકંટી બે તોલા, સાકર અર્ધો તોલો અને જીરૂં એક તોલો. એનું ચૂર્ણ કરી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. **(૩) દેવી (શીતળા)ના આજાર ઉપર:**—બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં પાવો.

૪૧૫. ભમરડીનો વેલો:—સં૦ ભૃગાર્હ્વા. મ૦ ભોંવરી, ભવરસાલી. હિં૦ ભમરછલ્લી. ક૦ ઉપ્પુશકે. લા૦ હાસ્મોનોડિકૂટિયં એક્સેલસમ.

વગડામાં ભમરડીના મોટા મોટા વેલા હોય છે, મૃગ નક્ષત્રનો વરસાદ પડવા લાગે એટલે એ વેલા જ્યાં ત્યાં થઇ વાડ ઉપર ચારે તરફ પ્રસરેલા હોય છે. એને જાંબુવા રંગનાં ફલ આવે છે; અને પાંદડાં કાંટકણગીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. ફૂલમાંથી આંગળ બે આંગળ લંબાઇના, ભીલામા જેવા તોરા આવી ઉપર સફેદ ભમરડો આવે છે. આ ભમરડો કાઢી નાખી તેના આગળ જે લીલા રંગના તોરા હોય છે તેનું શાક કરી ખવાય છે. ધોળા ભમરાડામાં ત્રણ કિંવા ચાર બિયાં હોય છે: એ ખાવાથી ઉપદ્રવ થાય છે. માટે તે નાખી દે છે. બાળકો તે ભમરડામાં ઝીણા કાંટા ભોંકી તેની ચકરડી કરી રમે છે. **ભમરડીનો વેલો:**— તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે: અને કંઠરોગ તથા સર્વ દોષનો નાશક છે. **ઉપયોગ:— (૧) માકડ નિર્મૂળ કરવા માટે:**—ભમરડીના વેલાનું ટીપુ નાખ્યું કે તરતજ માકડ મરે છે, અને એના વાસથી તરફડી તેનો લાગલોજ નાશ થાય છે. પલંગ વગેરેમાં માકડ થયા હોય તેને આ રસ ચોપડવો એટલે માકડનો નાશ થાય છે. **(૨) ફુરશાના વિષ ઉપર:**—ભમરડીનાં મૂળ માણસના મૂત્રમાં ઘસી પાવાં, અને દંશ ઉપર લેપ કરવો તેથી અસાધ્ય વિષ હશે તો પણ ત્રણ દિવસમાં ઉતરી જશે. **બીજો પ્રકાર:**—ગોમૂત્રમાં ભમરડીનાં મૂળ ઘસી પાવાં, અને માણસના મૂત્રમાં ઘસી દંશ ઉપર ૭ દિવસ લેપ કરવો. **(૩) વાળા ઉપર:**—ભમરડીનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે વાળો બહાર આવશે.

૪૧૬. ભારંગી:—સં૦ ભાર્ગી, ભારંગી. હિં૦ ક૦ ભારંગી. મ૦ ભારંગ. બં૦ બામુનહાટી. તા૦ કંડુભારંગી. મલા૦ ચેરૂંટકક. લા૦ ક્લેરોડેંડ્રન, સિરેટમ.

ભારંગીનાં ઝાડ સુમારે એક માથોડું ઉંચાં હોય છે, અને તેનો વિસ્તાર બે હાથ પહોળાઇનો તથા પાંદડાં મહુડાનાં પાંદડાં જેવાં અને તેને બે બે આંગળને અંતરે કાત્રા હોય છે. ભારંગીનાં કુમળાં પાંદડાંની ભાજી (શાક) કરે છે. એ પથ્ય છે. એના મહોરને મરાઠીમાં "તુરે" કહે છે. તેનો રંગ રાતો, ધોળો, જાંબુડો તથા આસમાની એમ ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. તેનું શાક પણ સુંદર થાય છે. **ભારંગી:**— તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ, દીપન, પાચન, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ છે; અને ઉધરસ, દમ, સોજો, વ્રણ, કૃમિ, દાહ, વાયુ, રક્તગુલ્મ, વાતજ્વર, ઉચકી, ગુલ્મ, જ્વર, વાતરક્ત, ક્ષય તથા પીનસ, કફ, વાયુ, અરૂચિ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. **એનાં પાંદડાં:**—તાવ, દાહ, ઉચકી (હેડકી) તથા દોષત્રયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળ અને સુંઠનો કાઢો પાવો અથવા એનું ચૂર્ણ આદાના રસમાં સાકર નાખી પાવું. એટલે ભારે શ્વાસનો પણ નાશ થશે. **(૨) ઘોણસ (સર્પની એક જાત છે તે)ના વિષ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:**— ભારંગીનાં મૂળ પાણીમાં આશરે પાશેર ઘસી પાવાં, અને શરીરે પણ ચોળવાં. જો તે ચઢે તો ગાયનું તાજું પાશેર દૂધ પાવું. પથ્ય કળથી, અલણી અને ભાત ૭ દિવસ. **(૪) ગાંડવૃદ્ધિ અને ગંડમાળ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૫) સર્પદંશ ઉપર:**—ભારંગીનાં અને અરીઠાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં અરીઠા ઘસી બબ્બે ઘડીના અંતરે પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૬) આગંતુક મસ્તકશૂળ ઉપર:**—ભારંગીનાં તાજાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો, અને તાળવા ઉપર ચોળવાં. **(૭) કાનમાં પ્રસ થયું હોય તે ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળ મધમાં ઘસી કાનમાં તેનું ટીપું પાડવું. **(૮) ગાંભણીના શ્વાસ કાસ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળ, સુંઠ તથા લીંડી-

પીપરનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં અથવા મધમાં આપવું. **(૯) હેડકી ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં આપવું. **(૧૦) પ્રસૂતાના મસ્તકશૂળ ઉપર:**—ભારંગીનાં મૂળ અને અનંતનાં મૂળ, એ બન્ને લીલાં લાવી ગરમ પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી માથે, એ આંખોએ અને ડોક ઉપર લેપ કરવો. **(૧૧) કૃમિ ઉપર:**—ભારંગીનાં પાંદડાંની ભાજી બાફી તેનું પાણી પાવું.

૪૧૭. ભાંગરો:—સં૦ માર્કવ, ભૃંગીરાજ. મ૦ માકા. હિં૦ ભાગરા-ડા. બં૦ ભીમરાજ. ક૦ ગરક, કાડીગેરગુ. તે૦ ગુંટકલ, ગરચેટ્ટુ. તા૦ કરીશાકલકન્ની. મલા૦ કુબ્ભિ. ઐાં૦ કલાકે. ગો૦ કાજલમવુ. ફા૦ જમર્દર. સ૦ હુજ્જ. ઈં૦ ટેલિંગ ઇક્લીપ્ટા. લા૦ ઇકલીપ્ટા પ્રોસ્ટ્રેટા.

ખેતરમાં અને પાણીવાળી જમીનમાં એના રોપા થાય છે. એ વેંત બે વેંત લાંબા અને જમીન-ઉપર પ્રસરેલા હોય છે. એને બારિક અને લાંબાં પાંદડાં આવે છે. ભીનાશવાળી જમીન ઉપર ભાંગરાનાં ઝાડ બારે માસ રહે છે. ભાંગરો વાતહારક છે. કોંકણમાં શ્રાદ્ધપક્ષમાં તેનું રાયતું કરે છે. ભાંગરામાં કાળો ભાંગરો કરીને એક જાત છે. એને કાળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ ક્વચિતજ નજરે પડે છે. એ ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે. **ભાંગરો:**—આંખોને હિતાવહ, કડવો, ઉષ્ણ, કેશોને કાળાશ આપનાર, વૃદ્ધિ કરનાર, ત્વચાને હિતાવહ, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, દાંતને હિતાવહ, મેધાકારક તથા રસાયન છે; અને કફ, સોજા, વિષ, કામોત્પત્તિ, અંડવૃદ્ધિ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, વાયુ, ઉધરસ, દમ, કોઢ, કૃમિ, આમદોષ, પાંડુ, હૃદ્રોગ, ત્વગ્રોગ તથા કંડૂ-(ખરજ)નો નાશ કરે છે. **કાળો ભાંગરો:**—ઉષ્ણ, પાકકાળે તીક્ષ્ણ, તીખો તથા રસાયન છે; અને કૃમિ, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉપદંશ વ્રણની શુદ્ધિ થવા માટે:**—ભાંગરાના રસવડે અથવા ભાંગરો અને જાઈનાં પાંદડાંનો રસ એકત્ર કરી તે વડે ગુમડું ધોવું. **(૨) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને બકરીનું દૂધ સમભાગે તડકામાં ગરમ કરી નાકમાં નાખવું; અથવા ભાંગરાના રસમાં મરી વાટી બેવાર લેપ કરવો. **(૩) બાળકની શરદી ઉપર:**—બાળકને જન્મતાંજ કફનો દોર ગળામાં થયેલો હોય છે—ગળું ઘુરઘુરે છે તે ઉપર-ભાંગરાનો અંગરસ બે ટીપાં કાઢી તેમાં ચોગણું મધ નાખી તે મિશ્રણ આંગળીવડે બાળકના તાળવામાં પહોંચાડતાંજ સર્વ કફ નીકળી પડે છે; અને બાળક હુંશિયાર થાય છે. એ વિષે સૂયાણીએ સાવધાની રાખવી જોઇએ. **(૪) ધનુર્વાત-ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ ૧ તોલો, તુંબડાનો રસ ॥ તોલો, આદાનો રસ ૨ તોલા, કાત્રે નગોડનો રસ ૧ તોલો, અગથીયાનાં પાંદડાંનો રસ ૩ તોલા, એ પ્રમાણે બધા રસ એકત્ર કરી તેમાં નાળીએરના અંગરસ ચોગણો નાખવો; અને થોડા ચોખા નાખી ખીર કરવી, અને ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે એ ખીર દરરોજ બે વાર આપવી. ઉતાર ઘી, શેકેલી ડુંગળી. **(૫) કમળી ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી ૬ માસા નાખી તે દહીં સાથે ૭ દિવસ પાવો. **(૬) બાળકના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી ૩ દિવસ પાવું. **(૭) શરીરે પારો ફુટી નીકળે તે ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ, અગથીયાનો રસ અને સુરોખાર વાટી છાશમાં મેળવી તે છાશ ૪ તોલા પાવી, એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. **(૮) સોજા ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી તે રસ પાવો; અને અંગે પણ ચોળવો. **(૯) મોડશી (કૉલેરા) ઉપર:**—ભાંગરાના રસમાં સિંધવ નાખી પાવો. મોટા માણસને અધોળ રસ પાવો **(૧૦) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—વ્રણ (ગુમડું) સારૂ થવા લાગ્યા પછી તે જગાએ બે ત્રણવાર ભાંગરાનો અને કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડતાં જવું, એટલે તે જગા ઉપર કોઢ જેવો ધોળો ડાઘ ન પડતાં મૂળ ચામડીના જેવો વર્ણ થાય છે. **(૧૧) મેદ્દ રોગ ઉપર:**—દરરોજ રાત્રે સૂતી વેળાએ ભાંગરાનો અંગરસ સર્વાંગે ચોળી જીરવવો તથા ઉંઘવું, એ પ્રમાણે સતત છ મહિના સુધી કરવાથી અતિશય વધેલા મેદનો તથા મેદના યોગે શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થયેલી ગાંઠોનો નાશ થાય છે. **(૧૨) મુખપાક-ઉપર:**—ભાંગરાનાં પાંદડાં અર્ધો તોલો લઈ તંબાકુની પેઠે વારંવાર ચાવી મ્હોડામાં રાખવાં અને થુંકતાં જવું. **(૧૩) અગ્નિમાંદ્ય, વિટબંધ અને પાંડુરોગ ઉપર:**—મૂળ સહિત ભાંગરો છાયામાં સૂકવી, તેનું ચૂર્ણ અને એ સર્વના જેટલી સાકર એકત્ર કરી તે ચાર તોલા સુધી અનુપાન સાથે આપવું. **(૧૪) સ્વરભેદ ઉપર:**—ભાંગરાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી રસ ઉકાળી ગાળી તે પાવું.

૪૧૮. ભીલામો:—સં૦ ભલ્લાતક. મ૦ બીબા. હિં૦ ભીલાવાં. મા૦ બં૦ ભેલા. તા૦ કોટૈમાર.

તુ૦ તેરેમારા. મ૦ ચેરમારા. ક૦ કેરૂ, ગેરૂ, ક્યારૂ. તૈ૦ નાલ્લછીડી. ફા૦ બિલાદુર. અ૦ હબુલકલ્બ. ઇં૦ માર્કીંગનટ્. લા૦ સેમીકાર્પસ એનેકાર્ડીયમ.

એ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુંભાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને કાજુ જેવાં જીંડવાં આવે છે, તે ઉપર બિયાં પણ તેવાંજ આવે છે, તેજ ભીલામો. ભીલામાનાં જીંડવાં પાકે એટલે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. તેને સૂકવી રાખે છે. ભીલામામાંથી જે બિયાં નીકળે છે તેને મરાઠીમાં "ગોડંબી" કહે છે. એ ગોડંબી પૌષ્ટિક, વાયુહારક અને દાંતને મજબૂતી આપનાર છે. ભીલામો એ આ દેશમાં મોટી ઔષધી મનાયેલી છે. વાયુના યોગે અંગ પકડાઈ જાય કિંવા કાંઈ દુખવા લાગે અગર ઠેસ લાગે તો ભીલામો બાંધે છે; તેથી સણકા તુરતજ નાશ પામે છે. દમણ, સુરત, એ ઠેકાણે જે ખારવા લોક રહે છે તે તો કોઈ પણ રોગ થયો કે તુરતજ ભીલામો ઉપયોગમાં લે છે. ભીલામો એ "ફોલ્લો" ઉત્પન્ન કરનારૂં ઔષધ છે. ***ભીલામાનું ઝાડ:**—કડવું, તીખું, તુરૂ, ઉષ્ણ, શુક્રકર, મધુર તથા લઘુ છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ, અર્શ, ઉદર, આનાહ, મેહ, સંગ્રહણી, કોઢ, ધોળો કોઢ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, વ્રણ-વિકાર, રક્ત-વિકાર તથા તાવનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ (ભીલામા):**—તુરાં, ધાતુપ્રદ, વૃષ્ય, બલપ્રદ, લઘુ, મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, સ્નિગ્ધ, અગ્નિવર્ધક, તીક્ષ્ણ, છેદક, ભેદક તથા મેધાકર છે; અને કફ, વ્રણ, શ્વાસ, શ્રમ, આનાહ, આધ્માન, સંગ્રહણી, મલબદ્ધતા, કૃમિ, શૂળ, ઉદર, અર્શ, કોઢ, જ્વર, શોફ, ગુલ્મ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એના ફળની છાલ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, રસ વખતે તીખી, લઘુ, તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ, છેદક, દીપન તથા મેધાકર છે; અને વાયુ, કોઢ, વ્રણ, ઉદર, કફ, અર્શ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, સોજો, આનાહ, જ્વર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાં:**—મધુર, બૃંહણ, વૃષ્ય, દીપન તથા તર્પણ છે; અને શોફ, અરૂચિ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળનાં જીંડવાં:**—સ્વાદુ, કેશ્ય, અગ્નિદીપક અને પિત્તનાશક છે. **નદીભલ્લાતક:**—(પાણભીલામી) કડવી, તુરી, મધુર, શીત, ગ્રાહક તથા વાતકર છે; અને રક્તપિત્ત, વ્રણ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:**—ભીલામે દહીં સાથે કિંવા આમલી સાથે ખાવો અથવા તેનાં ફળ રોજ ખાવાં. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગાયના એક માસના જૂના ઘીમાં જોઈએ એટલો ભીલામો ઘસી રાત્રે સૂઈ રહેતી વેળાએ ગુદાની અંદરના ભાગમાં જાય એવી રીતે લેપ કરી દેવતાથી વૃષણોને તાપ ન લાગે એવી રીતે એક કલાક સુધી શેકવું. એટલે દરેક ઝાડાને વખતે થતો રક્તપ્રવાહ બીજે દિવસે બંધ થશે; અને સણકા મટી રાત્રે નિદ્રા સારી આવશે. **(૩) ભીલામો લાગવાથી ફોલ્લા ઉઠે છે તે ઉપર:**—તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી અથવા માખણમાં અથવા દૂધમાં તલ વાટી લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, તલ, માખણ, દૂધ એકત્ર કરી લેપ કરવો; અથવા અર્જુન ઝાડની છાલ અને પાંદડાં કચરી તે અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું; અથવા બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો; અથવા જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો; અથવા કોથમી વાટી ચોપડવી; અથવા ગોમેતીના પાંદડાંનો રસ એક બે વાર ચોપડવો; અથવા મલઈ (દૂધની તર) ચોપડવી; અથવા ટોપરૂં અને બદામ ઘસી ચોપડવી; અથવા સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ

* વૈદ્યકલ્પતરૂ માસિકમાં એક વખત છપાયું હતું કે "ભીલામાના ચાર કકડા કરી પાશેર ઘીમાં તળી તે ભીલામા કહાડી લઈને તે ઘીનો શીરો કરીને ખવરાવવાથી વાગવાથી થએલ અસ્થિભંગ વગેરેની પીડા નાશ થાય છે." આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે. વળી એક બ્રાહ્મણે વાયુના દુખાવા (શરીરના ઝલાઇ જવા કે સોજા) ઉપર ભીલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧ા, કાથો તોલો ૧, રસકપુરનાં ફૂલ રતી ૭, અને શોધેલા નેપાળાના બીજનાં ફાડાં (દાળ) નંગ ૭ નાખી ખૂબ ખાંડી જુના ગોળ તોલા ૨ાા માં ગોળી ૧૪ કરી દરરોજ અકેક ગોળી ગાયના દશ તોલા દહીંમાં ખાવા આપી હતી. પથ્ય:—છાશમાં રાંધેલી બંટીની ઘેંશ અને છાશ સિવાય બીજું કશું પણ ૨૮ દિવસ સુધી ખાવા આપ્યું નહોતું. નિદાન એથી મોંઢુ પણ આવ્યું નહતું અને મુદ્દતસર વ્યાધિ શાંત થયો હતો. વળી ભીલામાં નંગ ૧૪, તલ તોલો ૧ાા, કાથો તોલો ૧ાા, એ ત્રણ ચીજોની ગોળી જુના ગોળ તોલા ૨ાા માં કરી દરેક ગોળી પાંચ તોલા તલના તેલ સાથે પરમાના દરદીને ૧૪ દિવસ સુધી ખવરાવી હતી. ખોરાક સાથે પણ દરેક વખતે દશ તોલા સુધી તલનું તેલ ખાવા કહ્યું હતું.

કરવો; અથવા તાજો ચુનો અને માખણ એકત્ર કરી ચોપડવું; અથવા ગરી પડેલાં કુમળાં નાળીએરનાં પાણીમાં ટોપરૂં ઘસી ચોપડવું; અથવા કુવાડીઆના પાનનો રસ ચોપડવો; બકરીનું દૂધ ચોપડવું; દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો; અથવા ગોપીચંદન ઘસીને ચોપડવું. **(૪) કૃમિ–ઉપરઃ**—ભીલામાનો નાનો કકડો દૂધમાં કઢવી તે દૂધ પાવું. **(૫) કાખમાંજરી (બાંગલાઇ)–ઉપરઃ**—ભીલામાની ફુલી કરવી એટલે મટી જાય છે. **(૬) બદ ઉપરઃ**—ચુનો અને ભિલામો એકત્ર ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. **(૭) ગંડમાલા ઉપરઃ**—ભીલામો અને હીરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૮) પડજીભ અને ઉર્ધ્વરસ ઉપરઃ**—ચોખું દૂધ પાશેર લઇ ભીલામો દીવાઉપર ધરવો, અને તે બળવા લાગે એટલે તેમાંથી જે તેલનું ટીપું પડે તે દૂધમાં પાડી, તે દૂધ પ્રાશન કરવું. **(૯) અર્ધશીશી (આધાશીશી) ઉપરઃ**—ભીલામાનું તેલ બારિક સળીપર લઇ જે બાજુનું કપાળ દુઃખતું હોય, તેથી બીજી બાજુની આંખના નાકા પાસેના ખુણામાં, જ્યાં રાતી જગા હોય છે તે જગા ઉપર ટીપું પાડવું. તેથી કાંઇક આંખમાં ચરચરે છે, અને તેલના અંશ જઇ પાણી બહાર આવે છે. તેમાંના તેલનો અંશ બહાર અડકે નહિ માટે આંખોમાં તેલ પાડતાંજ બહારની બાજુએ ઘી ચોપડવું. એ પ્રમાણે સવારે ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે આધાશીશીનો નાશ થાય છે અને પુનઃ કદિ થતી નથી. **(૧૦) સોજા ઉપરઃ**—ભીલામો ઘસી લેપ કરવો. **(૧૧) ઉંડાણું પાકવા માટેઃ**—સાબુમાં ભીલામાનું તેલ નાખી લેપ કરવો. **(૧૨) બદ ઉપરઃ**—કાથો અને ગોળમાં ભીલામાનું તેલ નાખી ઉપર ચોપડવું અને તે ઉપર ચુનો ઘસવો એટલે બદ બેસી જઇ મટી જાય છે. **(૧૩) કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપરઃ**—એ ચીચોડા જેટલું માખણ પાન ઉપર મૂકી તે ઉપર ભીલામાના તેલનાં ઘણાંજ ટીપાં પાડવાં; અને તે માખણ પાતળું કરી રૂવડે કાનમા પાડવું. તે પ્રમાણે ૭ દિવસ લગાવવું. **(૧૪) જીભ કાળી થઇ જાય છે તે ઉપરઃ**—માખણમાં ભીલામો નાખી કઢવીને તે ઘી ચોપડવું. **(૧૫) પડજીભને માટેઃ**—દૂધમાં ભીલામાનાં ફૂલ પાડી તે દૂધ પાવું. **(૧૬) તણખીયા–પરમા (પ્રમેહ) ઉપરઃ**—ગાયના તાજા દૂધમાં ભીલામો ઘસી તે દૂધ ૭ દિવસ પાવું. **(૧૭) અરોળ ઇત્યાદિ ઉપર ડામ દેવો હોય તોઃ**—ભીલામો મારવો અને ઉપર ઠંડું પાણી રેડવું. એટલે ભીલામો લાગી ફોલ્લો આવશે. પછી માખણ ચોપડી પાટો બાંધવો, એટલે વહેવા લાગશે. **(૧૮) ઠંડીથી અંગે સણકા થતા હોય તે ઉપરઃ**—ભીલામાનું તેલ ચોપડી ઉપર ચુનો ચોપડવો એટલે તે ઠકાણાની શરદી નીકળશે; અને ભીલામો પણ ઉઠશે નહિ. **(૧૯) જીહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડય અને મૂકત્વ ઉપરઃ**—ભીલામાનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં સાકર, ઘી અને દૂધ એકેક તોલો અને મરીની ભૂકી ૩ માસા નાખી તે પાવો. **(૨૦) સીંદૂર ખાવામાં આવ્યાથી ગળું બેસી જાય છે તે ઉપરઃ**—પાનમાં ચતુર્થાંશ ભીલામો સવાર સાંજ ખાવો. **(૨૧) ખરજવા ઉપરઃ**—ભીલામો અને રાળ તેલમા કઢવી તે તેલ ચોપડવું. **(૨૨) ખોડા અને દાદર ઉપરઃ**—ભીલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. **(૨૩) પગ ફાટે તે ઉપરઃ**—ભીલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે મલમ ચોપડવો. **(૨૪) આંખો દુખવા આવશે એવું જણાય તે વખતે કરવાનો ઉપાયઃ**—સોઇની ટોચ ઉપર ભીલામાનું તેલ લઇ, નાક ઉપરની આંખની બાજુના ખુણામાં તેનું ટીપું પાડવું; અથવા બન્ને આંખો ઉપર ભીલામાનાં બારિક ફૂલ ઘાલવાં; અથવા ઘીમાં ભીલામો ઘસી તેનું અંજન કરવું. આથી આંખમાંથી પાણી નીકળવાથી ભીલામો બહાર લાગે નહિ માટે બહારના ભાગ ઉપર કિંચિત્ ઘી ચોપડવું. **(૨૫) ભાર ઉપરઃ**—નાભિના ઉપર ત્રણ આંગળ જગા રાખી ભીલામાનું ફૂલ કાઢવું; અને દુંટીની બન્ને બાજુએ અઢી અઢી આંગળને અંતરે બે ફૂલ કરવાં. ભીલામો ઉઠવા માટે કેળનાં પાંદડાંને એરંડીયું તેલ ચોપડી ઉપર બાંધવું. **(૨૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—ભીલામો અને હળદર એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો; અને છાંણાના દેવતાથી શેક કરવો. **(૨૭) મૂર્ચ્છા ઉપરઃ**—પગના તળીયાના મધ્ય ભાગમાં બળતો ભીલામો દબાવવો, એથી પણ શુદ્ધિ ન આવે તો ગળાની બન્ને નસો ઉપર ભીલામાનો ડામ દેવો. **(૨૮) ટલ પડે તે ઉપરઃ**—ભીલામાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તેનો લેપ કરવો. **(૨૯) સંધિવાયુ, પક્ષઘાત વગેરે વાતવિકારો ઉપરઃ**—ભીલામાનાં ફળ (ગોડંબી), છાલ કાઢેલા ભુંજેલા ચણા, કોપરૂ, ગોળ અને ઘી સમભાગે લઇ તેને એકત્ર કુટી આશરે પાંચ તોલા વજનના લાડુ કરવા, અને રોજ સવારે એકેક લાડુ ખાવો **(૩૦) વાવ તેલઃ**—ભીલામો, લસણ, હિંગ-

બીની પાંખડીઓ અને અજમો, એ તેલમાં કઢવી તે તેલ સિદ્ધ કરવું; એ તેલ ચોપડવાથી શરીરમાં થયેલા આગંતુક જખમ બે ત્રણ દિવસમાંજ સારા થાય છે.

સૂચના:—જેને ભીલામો માફક ન આવતો હોય તેણે તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિચાર કરવો જોઇએ.

૪૧૯. ભીંડી:—સં૦ અંબષ્ઠા. મ૦ અંબાડી. હિં૦ અમ્મારી, મોઠીયા. તૈ૦ પુંડિકુરા. ક૦ પુંડી, પુંડીબીજ, પુંડીયનારૂ. બં૦ માચિકા. પં૦ નુસુકડા.

ભીંડી આ દેશમાં ઘણી થાય છે. ભીંડીનાં ઝાડ ચાર પાંચ હાથ ઉંચાં થાય છે. એ સીધાં વધે છે, કુમળાં હોય ત્યારે એનાં પાંદડાંની ભાજી કરે છે. એનાં બિયાંનું તેલ નીકળે છે. એ તેલ કસુંબ બીજ અથવા ભોંયમગની સહાયથી કાઢે છે. ઝાડ સૂકાયા પછી તેને ભીજવી રાખી તે ઉપરની છાલ કાઢી લે છે. તેના ગુણપાટ, દોરડાં અને કાગળ વગેરે અનેક વસ્તુઓ થાય છે. ભીંડીનુ સ્વતંત્ર ખેતર કોઈ વાવતું નથી. દુકાળ વખતે ગરીબ લોક ભીંડીના રોટલા ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. એમાં એક બીજી જાતની ભીંડી થાય છે. તેને "વિલાયતી ભીંડી" કહે છે. એના ઉપર જે ફળ આવે છે, તેના ઉપર રાતા રંગની છાલ હોય છે; અને કોકમ જેવી જરાક ખાટી હોવાથી, તે સૂકવી રાખી ઉપયોગમાં લે છે. એ પિત્ત-શામક છે. ભીંડીનાં સળેખડાં, ગંધકનું પાણી કરી તેમાં બોળે છે; અને દેવતા સળગાવવાના કામમાં તેનો ઉપયોગ કરે છે. **ભીંડી:**—તુરી, ખાટી, મધુર, અગ્નિદીપક અને કંઠને હિતાવહ છે; તથા કફ, વાયુરોગ, સળેકમ, અરૂચિ અને પકવાતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પિત્તાશ ઉપર:**—રાતી (વિલાયતી) ભીંડીનાં ફળ પાણીમાં બાફી, તે પાણીમાં મરીની ભૂકી, હિંગ અને ગોળ નાખી તે પાણી પાવું. **(૨) માથાના ખોડા ઉપર:**—ભીડીનાં પાંદડાંના રસમાં આમલસારો ગંધક ખરલ કરી તે ચોપડવો. **(૩) હાથને તજાગરમી થઇ હોય તે ઉપર:**—ભીંડીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી તેને બાફવાં; અને ૭ દિવસ હાથ ઉપર ગરમ બાંધવાં. **(૪) તેલથી થએલા અજીર્ણ ઉપર:**—ભીંડીની ભાજીમાં ચોખા નાખીને બાફીને ખાવી. **(૫) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:**—ભીંડી ભરડી બાફીને તેમાં તેલ, ગોળ નાખી દુઝણા ઢોરને ખવરાવવાથી દૂધ વધારે આવે છે.

૪૨૦. ભીંડા (શાક):—સં. ભિંડીનક, ચતુષ્ખંડ, મ૦ ભેંડી, ભેંડા. હિં૦ ભીંડી. ક૦ તુ૦ ગેન્ડેકાયી. તા૦ મલા૦ બેંડા. તૈ૦ બેંડાકાયા. ફા૦ બામિયા. અ૦ કુવાર. ઇં૦ એસ્કયુલેન્ટ. લા૦ હિબિ-સ્કયુસ્ એસ્યુકલેંટસ્.

ભીંડાનો છોડ સુમારે ત્રણ હાથ ઉંચો વધે છે. એ સીધો હોય છે. એને ફૂલો આવીને દરેક ફૂલ આગળ ભીંડો આવે છે. ભીંડામાં છધારી અને અષ્ટધારી એવી બે જાત હોય છે. ભીંડો ઘણો પોષ્ટિક છે. ભીંડાનું શાક, વડી વગેરે અનેક પદાર્થો બને છે. એ શાક ઉત્તમ હોઇ પથ્યકર છે. ભીંડાની અંદરનો ચીકણો રસ રંગમાં નાખવાના કામમાં આવે છે. **ભીંડો:**—રસ વખતે ખાટો, ઉષ્ણ, ગ્રાહક, રૂચિકર અને વૃષ્ય છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ધાતુપુષ્ટતા અને શક્તિ આવવા માટે:**—સવારે કુંણા ભીંડા ૨૦-૨૫ ખાવા. **(૨) આમવાત ઉપર:**—ભીંડાનાં મૂળ સાકરમાં ખાવા.

૪૨૧. ભુઈ પાત્રા (મ૦):—એ જંગલની ભાજી માળા ઉપર, વગડામાં અને રસ્તાની બાજુએ થાય છે. એ રોપો સુમારે એક વેંત લાંબો અને તેટલોજ ઉંચો હોય છે. એનાં પાંદડાં ચપટાં હોઇ હાથની આંગળી જેવડાં પહોળાં હોય છે, અને તે જમીન ઉપર પસરે છે. એ ભાજી જેઠ-અષાડ માસમાં થાય છે. જ્યારે બીજી સારી ભાજીની અછત હોય છે ત્યારેજ લોકો માત્ર એ ખાય છે. એ ભાજી કેવળ નિર્માલ્ય છે. **भुकेला विकले काय आणि हिरवे काय** (ભુખ્યાને પાકાંએ શું અને કાચાંએ શું?) એવી એક મરાઠી કહેવત છે. તે પ્રમાણે મનુષ્યને ખરા બપોર થાય એટલે સઘળું ભાવી જાય.

૪૨૨. ભુયશિરડ:—(સં૦ ભૂમિશિરડક. મ૦ કાંદાંબીની કાંદા.) ભુયશિરડનું ઝાડ ઘણુંજ નાનું હોય છે; અને એને જમીનથી વેંતભર ઉંચાં પાંદડાં આવે છે. એનો કાંદો વેંતભર કિંવા હાથભર લાંબો અને ધોળો હોય છે. એને દૂધ આવે છે. એ દૂધ ભીલામાની પેઠે ઉડે છે. એને કર્કદી પણ કહે છે. **ભુયશિરડ:**—તીખું, ઉષ્ણ, દુગ્ધપ્રદ, લઘુ તથા સારક છે; અને સર્વ વાતવિકારનાશક છે. એના કાંદામાં

તામ્રભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) ઢોરોની આંખોને ભૂર આવે અને ફૂલ પડે છે તે ઉપર:**—ભૂયશિરડના દૂધનું આંખમાં ટપકું પાડવું. **(૨) માણસની ઘાંટીમાં વિકાર થાય તે ઉપર:**—ભૂયશિરડનું કંદ સૂકવી હોકાની ચલમમાં તેની ધૂણી પીવી. **(૩) ગંડમાલા ઉપર:**—ભૂયશિરડનાં બિયાં વાટી ચોપડવાં એટલે ગંડમાલા બેસી જાય છે.

૪૩૩. ભૂતાકશીશી:—(સં૦ ભૂતાંકુશ.) ભૂતાકશીશીનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હરડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ રીતે ઇમારતના કામમાં આવે છે. **ભૂતાકશીશી:**—તીવ્ર ગંધવાળી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા તીખી છે; અને ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, કફ, વાયુ, ત્વગ્દોષ, કોઢ, કૃમિ, ત્વગ્વાત તથા ધોળા કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**— **(૧) માથું ચઢ્યું હોય તે ઉપર:**—ભૂતાકશીશીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સુંઘવાં, એટલે છીંકો આવી માથું દુખતું મટે છે.

૪૨૪. ભેંડ:—આ ઝાડ કોંકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વૃક્ષની છાયા ઠંડી હોય છે, અને સદાકાળ સરખી રહે છે. એનાં પાંદડાં સુંવાળાં અને ફૂલ કાંઇક પીળાં તથા કાંઇક રાતાં એમ બે રંગનાં આવે છે. એનાં ફળ સોપારીના મોટા ત્રોપા જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ ડુંગરોમાં અને વગડામાં પોતાની મેળે થાય છે. એનું લાકડું ઘણું ચીકણું અને હલકું હોય છે, એટલે તેના રથ, ગાડીઓ, શીલાછાપની ફેંપરી ઇત્યાદિ કરે છે.

૪૨૫. ભોંય આમળી:—સં૦ ભૂમ્યામલકી, ભૂધાત્રી. મ૦ ભુંઇ આંવળી. હિં૦ ભુય આંબલા, જર આંબલા, ભદ્ર આંબલા, પતાલ આંવરા. બં૦ ભૂઈ આંમલા. ક૦ નેલ્લનેલ્લિ, આરૂંનેલ્લિ, કિરિનેલ્લિ. તૈ૦ નેલાઉસિરિકે. તા૦ કિલકાયનેલ્લી, નિલનેલ્લિ. તુ૦ નેલનેલ્લિ. મલા૦ કિલનિલ્લ. લા૦ ફાઇલેન્થસ્ નિરૂરિ, ફાઇલેન્થસ્ યુરિનેરિયા.

ભોંય આમળીનાં પાંદડાં રીસામણીનાં પાંદડાં જેવાં બારીક હોય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ વેંત બે વેંત હોય છે. ચોમાસામાં એ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ડાળીએ નાચણી (નાગલી ધાન) જેવડાં બારિક ફળ આવે છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એ ફળનો સ્વાદ કિંચિત્ ખાટો અને કડવો હોય છે. એ ઝાડ તાપની મોસમમાં સૂકાઇ જાય છે, માટે કાર્તિક માસના અરસામાં એ ઔષધિનો સંગ્રહ કરી રાખવો. **ભોંય આમળી:**—તુરી, ખાટી, શીત, કડવી, મધુર, રૂચિકર, જડ તથા ઉષ્ણ છે; અને પિત્તમેહ, મેહ, કફ, પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, દૃષ્ટિરોગ, તૃષા, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, ક્ષતક્ષય, દમ તથા હેડકીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—**(૧) પ્રદર ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી ત્રણ દિવસ આપવાં, એટલે દુઃસાધ્ય પ્રદરનો પણ નાશ થાય છે. **(૨) જીર્ણજ્વર ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં પંચાંગ વાટી પાવાં. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—ભોંય આમળી, તજ, એલચીદોડા, તમાલપત્ર અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી પાવાં; એટલે સાત દિવસમાં અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ થશે. **(૪) કમળો જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ ઉપર:**—ભોંય આમળીનાં મુઠીભર પાંદડાં, એરંડાનાં ત્રણ પાંદડાં, પાંચ લવંગ, આમલીના ચીચોડાના કરતાં પણ નાનો એક શંખ, સાત મરી, જીરૂં અને થોડાં કાંકેરનાં (કાંકચનાં) પાંદડાં, એ સર્વ વાટી ગોળી કરી તે દૂધમાં પાવી. **(૫) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ઉધરસ અને શૂળ ઉપર:**—લીંબુના રસમાં રોજ મુઠીભર દાડમડીનાં પાંદડાં અને મુઠીભર ભોંય આમળીનાં પાંદડાં પલાળી રાખી સવારે મસળી લઇ, તેમાં કોડીની ભસ્મ નાખી, તે રસ સવાર સાંજ ગાળી ૭ દિવસ પાવો.

૪૨૬. ભોંયકોળું:—સં૦ વિદારીકંદ. મ૦ ભુયકોહોળા, હળકાંદા. હિં૦ દુધવિદારી. ક૦ ક્ષીરકંદ, ગડેગેણુસુ. તા૦ ફલમોડીર. તૈ૦ ભૂચક્રગડ્ડી. તુ૦ નેલકુંબડ મોટલકાંત. લા૦ બટાટાસ્ પેનિયકુલેટા.

ભોંયકોળામાં બે જાત હોય છે. સાદું ભોંયકોળું અને દૂધ ભોંયકોળું (ક્ષીરવિદારીકંદ). દૂધ ભોંયકોળાનાં પાંદડાં કાંઇક કાલીંગડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. સાદા ભોંયકોળાના વેલાને કોંકણમાં "બેદીનો વેલો" કહે છે. એનાં પાંદડાં ઘેવડાનાં વેલીપાન જેવાં ત્રિદળ હોય છે. એ વેલ ઘોડાને ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે, એટલા માટે એને "ઘોડવેલ" કહે છે. ક્ષીરવિદારી કંદને કોંકણમાં "હળઘાકાંદા" પણ

કહે છે, સાદુ ભોંયકોળું એ ઉષ્ણ છે. ભોંયકોળું પોષ્ટિક છે, અને એનો પાક શક્તિવર્ધક છે. ધોળા ભોંયકોળાના વેલાને શીંગો આવે છે. તેનું શાક થાય છે, અને કંદનું પણ શાક થાય છે. એનાં બારિક કંદ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એ કંદનો હલવો પણ કરે છે. ધોળું કોળું અથવા દુધી ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

આ એક બહુ વર્ષાયુ વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ હિંદુસ્તાનમાં ઘણે ઠેકાણે થાય છે. વાડા અને ઝાડીમાં એ પુષ્કળ વધે છે. એની બે જાતો પૈકી એક સફેત અથવા દુધી નામના ભોંયકોળાનું સંસ્કૃતમાં **પયસ્યા** નામ છે. સાદા ભોંયકોળાનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોય છે. એની વેલ ઘોડા ખાય છે, માટે એનું નામ સંસ્કૃતમાં "વાજિપ્રિયા" આપેલ છે; અને એનોજ અર્થ કરી મરાઠીમાં ઘોડવેલ નામ ઠરાવેલ છે. હાથીના દાંતની માફક એ વેલ વધે છે માટે તેનું ગજેષ્ટા, ગજપ્રિયા એ નામો પડેલાં છે. આ વેલનાં કેટલાંક નામ તેના કંદના ગુણને અનુસરીને પડેલાં છે. સ્વાદુકંદા (સ્વાદવાળો કંદ), સિતા, વૃષ્યકન્દા, સ્વાદુલતા, ઇક્ષુકન્દા ઇત્યાદિ સર્વે નામ એ કંદ ઉપરથી પડેલ છે. ભોંયકોળાના કંદમાં વૃષ્યત્વ અને માધુર્ય એ બે પ્રધાન ગુણ છે. ભોંયકોળાનાં પાંદડાં એક એકના આંતરે, લાંબાં દીંટડાનાં, હથેળી જેવડાં, ભાગેલ પાંચ પાંખડીઓનાં હોય છે. દરેક ખંડ ૩ થી ૬ ઈંચ લંબાઇના હોય છે; અને પાંદડાના મુખ્ય ભાગ પાસે ઘણોજ લાંબો ભાગ પડેલો હોય છે. પાંદડાં સુંવાળાં અને સળંગ કાંટાવાળાં હોય છે. એને ચોમાસામાં ફૂલો આવે છે. તે પાંદડાંના ખાંચામાંથી આવે છે; અને મોટાં ઝુમખાદાર, ઘેરા રાતા જાંબુડા રંગનાં હોય છે.

ભોંયકોળા (કંદ) નો બહારથી દેખાવ રાખોડી અથવા મેલા પીળા રંગનો હોઇ તેના ઉપર ગાંઠો આદુ જેવી દેખાય છે. એના આડા છેદ કરવાથી તેના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર વાર્ષિક દર્શાવનાર ચક્કરડાં દેખાઇ આવે છે, તેના પરીધથી દુગ્ધવાહિનીનું કાપેલું મુખ નજરે આવે છે, અને તેમાંથી ચીકણો દૂધ જેવો પદાર્થ નીકળે છે. એ ખાવાથી તેનો તુરાશ પડતો મીઠો સ્વાદ લાગે છે, અને કેટલીકવાર સુધી જીભે રવરવાટ છુટે છે.

ધોળું ભોંયકોળું કે દુધી:—મધુર, ખાટી, તુરી, વૃષ્ય, શુક્રોત્પાદક, પોષ્ટિક, દુગ્ધપ્રદ, શીત, તીખી, રસાયન, બલકર, મૂત્રલ, કફકારક, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, વર્ણકારક તથા સ્વર્ય છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, વાયુ, પિત્તશૂળ, મૂત્રમેહ તથા દાહનો નાશ કરે છે. એના કાંદાના ગુણ પણ વેલીના જેવાજ છે. **ભોંયકોળું:**—મધુર, શીતલ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, ધાતુવર્ધક, પૌષ્ટિક, બલકર, કફકારક, દુગ્ધોત્પાદક, રસાયન, મૂત્રલ, સ્વર્ય, સ્વાદુ, રૂક્ષ તથા ગર્ભપ્રદ છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તદોષ, દાહ તથા ઉલટીનું નાશક છે. એ ગુણ કંદના જાણવા. **એનાં ફૂલ:**—વૃષ્ય, શીત, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે; અને કફકારક, વાતલ, ગુરૂ તથા પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા માટે:**—એનું ચૂર્ણ દરરોજ ૧ તોલો ઘીમાં ખાવું અને ઉપર દૂધ પીવું, એટલે વૃદ્ધ પણ તરૂણ જેવો થશે. **(૨) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—ભોંયકોળું અને તલ એની ભૂકી મધ અને ઘી સાથે ખાવી. **(૩) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—દૂધમાં વાટી તેના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો. **(૪) પ્રમેહ ઉપર:**—ભોંયકોળાનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને મીંઢીઆવળની ભૂકી ૬ માસા એકત્ર કરી પાવી; અથવા ભોંયકોળાનો રસ પાશેર, ખડીસાકર અને જીરાની ભૂકી ખાવી. **(૫) ભસ્મક રોગ ઉપર:**—ભોંયકોળાનો રસ, દૂધ અને ઘી નાખી પાવો. **(૬) બહુ મૂત્રરોગ ઉપર:**—રાતા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને પીપળીમૂળના ગંઠોડા તથા તજની સમભાગે ભૂકી મિશ્ર કરી જેટલું વજન થાય તેનો ચતુર્થાંશ સુંઠની ભૂકી અને સોળમો ભાગ લીંડીપીપરની ભૂકી નાખી બધાં ઔષધો સમાન ખાંડ લેઇ તેમાં બધાં ઔષધો મેળવી ઘી નાખી એક કિંવા બે તોલાની ગોળી કરી તે એક સવારે અને એક સૂતીવેળાએ એ પ્રમાણે ખાવી. **(૭) પુષ્ટતાને માટે પાક:**—ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને તેમાં બેદાણા, બદામનો મગજ, ચારોળી, પિસ્તાં, લવંગ, એલચી, જાયફળ, ગોખરૂ, કૌચબીજ, શતાવરી તથા મુસળી વગેરે નાખી સાકરનો પાક કરી તેની થેપલીઓ કરી રોજ ૨ અથવા ૩ તોલા પાક ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. **(૮) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સાદું ભોંયકોળું ઘસી માથે લેપ કરવો. **(૯) સુવાવડીને દૂધ વધવા:**—ભોંયકોળાના કંદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૦) અશક્ત, દુબળાં અને જેને અનાજ બરાબર પચતું ન હોય એવાં બાળકોને:**—ભોંયકોળું, ઘઉંનો લોટ અને જવનો લોટ એ સમભાગે લઇ તેમાં દૂધ, ઘી, સાકર અને મધ મેળવી ચાટણ કરીને ખવરાવતા જવું. (૧૧)

ધાતુપુષ્ટિ માટે:— ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેનાજ સ્વરસની ભાવના આપી તે ઘી અને મધમાં આપવું, એટલે ઉત્તમ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૪) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ભોંયકોળું, ગોખરૂ, જેઠીમધ અને નાગકેશર એ ઔષધો સમભાગ લઇ તેના કાઢા કરી તે મધ નાખી પાવો. એજ કાઢામાં રસસિંદુર આપવાનો પણ પરીપાઠ દેખાય છે.

૪૨૭. **ભોંયચંપો:**—(સં० ભૂમિચંપક. મ० ભુઇચાંપા.) એ ઝાડ નાનાં હોય છે. કેળના જેવા એના રોપા હોય છે. એના કંદ હોય છે. તેમાંથી ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડ દેવકદંબના ઝાડ જેવું થાય છે. એ ઝાડ ઉનાળાના સૂકાઇ જાય તો ચોમાસામા પુનઃ ઉગી નીકળે છે. એનાં ફૂલ—મધુર અને સુવાસિક હોય છે. **ભોંયચંપો:**—ઉષ્ણ તથા તીખો છે; અને સોજો, ગલગંડ તથા વ્રણનો નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, ગંડમાળ, સ્તનરોગ અને લાપોટીયા ઉપર:**—ભોંયચંપાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૨) ઉઠાણું અને બદ બેસવા માટે:**—ભોંયચંપાનાં મૂળ, ગુગળ અને મરી એકત્ર ઘસી ઉપર લેપ કરવો.

૪૨૮. **ભોંયમગ (મગફળી):**—(સં० તેલકંદ. મ० ભુંયમૂંગ.) એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભોંયમગના વેલાના પાંદડાંનો આકાર કુવાંડીયાનાં પાંદડાના જેવો હોય છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે; એને કંદ જેવી જમીનમા શીંગો આવે છે, તેને ખોદી કાઢે છે. ભોંયમગના વેલા સૂકાવા લાગે એટલે શીંગો પાકી એમ સમજવું. એની લીલી શીંગો પણ શેકીને ખાવાથી ઘણીજ સ્વાદિષ્ટ લાગે છે. સૂકાયલા દાણાનું તેલ કાઢે છે, તે ખાવાના તથા બાળવાના ઉપયોગમાં આવે છે. દાણાની ચટણી, આમટી, વગેરે પદાર્થો થાય છે. દાણા શેકી તેમાં ગોળ અગર સાકર નાખી તેના લાડુ કરે છે. ભોયમગ પચે તો ઘણી પાષ્ટિક છે. **ભોંયમગના દાણા:**—પિત્તકર, વાતુળ અને ઉષ્ણ છે. **ભોંયમગનો વેલ:**—ઢોરોને ખાવાને ઘણીજ ઉપયોગી છે. એ ખોળની માફક ઢોરોને પોષ્ટિક છે. દૂઝાણાં ઢોરોને એનાથી પુષ્કળ દુધ નીકળે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દાદર ઉપર:**—ભોંયમગના દાણા પારિજાતકના રસમાં અથવા તે ન મળવાથી પાણીમાં ઘસીને ચોપડવા.

૪૨૯. **ભોરિંગણી.**—સં० બં० કંટકારિકા. મ० રિંગણી. હિં० કટેરી, લઘુકટાઇ, ભટકટૈયા, રેંગની. રા० કટાલી. બં० કંટકારી. ક० નેલગુલ્લુ. તે० રેવટીમુલંગા, વાકુડીચેટ્ટુ. તા० કરીમુલ્લી. તુ० કલ્લંટે. મલા० ચેરૂવાલુટિના. ઔં० કંટમારિષ. લા० સોલેનમ્ ઝેંથોકાર્પમ્.

ભોરિંગણીનાં ઝાડ જમીન સાથે પસરે છે. એ ઝાડના સર્વ અંગ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. ભોરિંગણીને સોપારી જેવડાં ગોળ ફળ આવે છે, તેમાં બી પુષ્કળ હોય છે. એનાં ફૂલ ઉપરથી બે ભેદ છે. કાળાં, કે ઉદા અને ધોળાં. તેમાં ધોળા ફૂલની ભોરિંગણી ક્વચિત્ મળે છે. ધોળી ભોરિંગણીને “ લક્ષ્મણા ” કહે છે. **ભોરિંગણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, દીપન, ભેદન, રૂક્ષ, પાચક, લઘુ તથા સારક છે; અને દમ, ઉધરસ, કફ, પીનસ, કફવાત, જ્વર, હૃદ્રોગ, અરૂચિ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાર્શ્વશૂળ, આમ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ભેદક, રસકાળે અને પાકકાળે તીખાં, રૂચિકર, હૃદ્ય, પિત્તલ, કડવાં, અગ્નિદીપક તથા લઘુ છે; અને વાયુ, કફ, શ્વાસ, કંડૂ, જ્વર, કૃમિ, મેહ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે. **શ્વેત ભોરિંગણી:**—રૂચિકર, તીખી, ઉષ્ણ, નેત્રને હિતકર, અગ્નિદીપક, પારદબંધક તથા ગર્ભસ્થાપક છે; અને કફનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ સરખા છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને લીંડીપીપર નાખી તે પાવો; કિંવા ભોરિંગણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) માથામાં ટાલ થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ અને મધનો લેપ કરવો. **(૩) દાઢમાં કીડા થાય છે તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં ફળ ચલમમાં નાખી સુંઘવાં અથવા ફળની ભૂકી અગ્નિ ઉપર નાખવી તથા નળી લગાડી ધૂણી મ્હોડામાં લેવી અને કેટલીકવાર તે ધૂમાડી મ્હોડામાં રાખી પછી મ્હોડું ઉઘાડવું અને લાળ પાડવી. એમ ત્રણ દિવસ કરવું. એટલે કીડા ખરે છે. **૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ ૨ તોલા અને ઉપરસાલનો રસ ૧ તોલો, એકત્ર કરી તેમાં છાશ ઉપરનું પાણી ૪ તોલા નાખી પાવો, અથવા ભોરિંગણીનો અંગરસ છાશમાં નાખી પાવો. **(૫) સામાન્ય જ્વર ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં મૂળ, કરીયાતું તથા સુંઠનો કાઢો દરવેળા ત્રણ તોલા સુધી દિવસમાં ત્રણવાર પાવો, તેથી શ્રમ કિંવા કોઈ પણ કારણથી આવેલો સામાન્ય જ્વર જલદી જાય છે. **(૬) ભૂખ ન લાગે તો:**—ભોરિંગણી ઝાડ સહિત વાટી તેમાં

૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો જાયફળ અને ૧ તોલો મધ નાખી સતત ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો. પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક ગોળી પ્રમાણે ૪-૫ દિવસ આપવી. **(૭) પેટમાં કોઇ પણ આજારની ગાંઠ હોય તો તે ઉપર:**—ભોરિંગણી મૂળ સહિત સૂકવવી. પછી તેની ભૂકી કરી ગરમ પાણીમાં એક પૈસાભાર પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર ૭ દિવસ આપવી. **(૮) ભાર ઉપર:**—ભોરિંગણી અને ઉભી રિંગણીનો કાઢો કરી તેમાં પાપડીઓ ખારો નાખી તે કાઢો પાવો. **(૯) શ્વાસ-કાસાદિક-ઉપર:**—ભોરિંગણી, ગળો, સુંઠ અને અજમાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, અર્દિત વાયુ (મ્હોંડું વાંકું થવું તે), સળેકમ, અરૂચિ, સ્વરભંગ, શળ અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. **(૧૦) કાનમાં કૃમિ (કીડા) થયા હોય તે ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં ફળ ચીરી અંગારાપર નાખવાં અને જે ધૂણી નીકળે તેને નળી લગાડી કાનમાં ઘાલવી. જેથી કૃમિ બહાર આવે છે. **(૧૧) અજીર્ણ જવર ઉપર:**—ભોરિંગણી અને પિત્તપાપડાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. **(૧૨) જીર્ણજ્વર-ઉપર:**—ભોરિંગણીનાં મૂળ, સુંઠ તથા ગળોનો કાઢો મધ અને લીંડીપીપર નાખી પાવો. **(૧૩) મત્ર-કૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થયેલા ઉદાવર્ત ઉપર:**—ભોરિંગણીનો સ્વરસ મધમાં આપવો. **(૧૪) શ્વાસ ઉપર:**—ભોરિંગણી, જીરૂં અને આમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે ઉર્ધ્વ, મહા અને તમક શ્વાસ ક્ષણમાં દૂર થશે. **(૧૫) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—ભોરિંગણીનો રસ ઘી નાખી પાવો.

૪૩૦. મકાઇ:—સં૦ માહાયાવનાલ. મ૦ મકા. હિં૦ મક્કા, ભુટે. તૈ૦ જનપટલુ. ઈં૦ ઇન્ડિયન કોર્નમેઝ. લા૦ ઝિયામેઝ.

મકાઇ એ ડુંગરી પ્રદેશમાં સારી થતી નથી, એના છોડ ત્રણ ચાર હાથ ઉંચા વધે છે; એ છોડ ઘણું કરીને જુવારના છોડ જેવા હોય છે. એ છોડના ગાંઠામાંથી દરેક છોડને ત્રણ સુધી કણસલાં આવે છે. છોડની ટોચે તોરો આવે છે. જો એ તોરો પક્ષી ખાઇ જાય કે ભાગી નાખે તો કણસલાં દાણા વગર પોલાં રહે છે. મકાઇના દાણાનો રંગ પીળો હોય છે. ક્વચિત્ રાતા રંગનાં કણસલાં પણ હોય છે. મકાઇના લીલા ડોડા શેકી ખાય છે. તે ઘણા સારા લાગે છે. મકાઇ એ ધાન્ય ધ્રાણંજ પૌષ્ટિક, ઠંડું તથા વાતુલ છે. એ ધાન્ય વહેલું સડે છે. એનો **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—મકાઇના દાણા કાઢેલાં કણસલાં બાળી તેની રાખ કરી તે મધમાં વાલ દોઢ વાલ આપવી, એટલે ઉલટી તુરત બંધ થાય છે.

૪૩૧. મખમલી:—(સં૦ વિરજની. મ૦ મખમાલ.) મખમલીનાં ઝાડ સુમારે કંમર સુધી ઉંચાં વધે છે. મખમલીમાં પીળી, રાતી, એકેરી, ઝુમખાદાર વગેરે જાત છે. મખમલીનાં પાંદડાં વળી ગયેલાં, લાંબાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એનાં ફૂલનો વાસ હોતો નથી. શોભા માટે ફૂલની માળા વગેરેમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મખમલીનાં ઝાડ ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખમાંની લાલી-ઉપર:**—મખમલીનાં ફૂલ એક તોલો બાળી તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો અને કપૂર ૧ તોલો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું. **(૨) રક્તમૂળવ્યાધિ** (કોઈ પણ કારણથી લોહી પડે છે તે) **ઉપર:**—એકેરી મખમલીનાં ફૂલ સુમારે ૪૦ લઈ, તેમાંની લીલી રેષાઓ કાઢી નાખી બારિક વાટી રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલા સુધી કાઢી, તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી થોડો ગરમ કરી તે મિશ્રણ ૩ દિવસ ખાવા આપવું. **(૩) ગુમડામાંથી રસી વહેતી હોય તે ઉપર:**—મખમલીનાં પાંદડાંના રસમાં કડાની છાલનું ચૂર્ણ મેળવી ઉપર ચોપડવું. **(૪) માંડપુળી (બદ) ઉપર:**—મખમલીનાં પાંદડાં અને ધોળી કોળા-(દુધી)ના પાંદડાંમાં મીઠું નાખી એકત્ર વાટી ગુમડા ઉપર બાંધવું.

૪૩૨. મગ:—સં૦ મુદ્દગ. મ૦ હિં૦ મૂંગ. ક૦ પચ્ચે-હેસરૂ. તૈ૦ પચ્ચા પેસલુ. તા૦ પચ્ચોપાયરૂ. તુ૦ પદેંગી. મલા૦ ચેરૂપાયક. ફા૦ બુનુમાષ. અ૦ મજ. ઈં૦ ગ્રીન ગ્રેન. લા૦ ફેસી ઓસસ્મુંગો.

મગ હિંદુસ્તાનમાં બધે પાકે છે. એ ઝાડ સુમારે હાથભર ઉંચું વધે છે. એ ઝાડની આકૃતિ, મગ, શીંગ એ સર્વે અડદના જેવાંજ હોય છે. મગની શીંગ લીલી દેખાય છે. કેટલાક મગનો રંગ કાળો, કેટલાકનો લીલો અને કેટલાકનો પીળો હોય છે. એની દાળ કરવાથી તે પીળી થાય છે. મગની ખીચડી, દાળ, મગદળ વગેરે અનેક પદાર્થો થાય છે. મગ એ શીતલ છે; અને તે અડદ કરતાં ઓછા વાતલ છે. **ગુણ:**—લઘુ, શીત, ગ્રાહક, સ્વાદુ, હલકા, કિંચિત્ વાતકારક તથા નેત્રોને હિતાવહ છે; અને કફ,

પિત્ત તથા જ્વરના નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મગના લાડુ:**—મગને શેકીને તેનો લોટ કરી તે લોટના જેટલું ઘી લઇ તે કઢાઇમાં નાખી નીચે મંદાગ્નિ કરી તાવેતાથી હલાવતાં જવું, અને કિંચિત્ લાલ થવા લાગે એટલે વચમાં વચમાં તે ઉપર દૂધ છાંટતાં જવું. એમ કરતાં કરતાં દાણો પડે એટલે નીચે ઉતારી તેમાં સાકર, બદામ, પિસ્તાં, એલચી, લવંગ અને ગરીનું ચૂર્ણ નાખી લાડુ કરવા. એ શીતલ, વીર્યવૃદ્ધિકર તથા વાતપિત્તનાશક છે. **(૨) ઓકારી (ઉલટી), અતિસાર, દાહ અને જ્વર ઉપર:**—શેકેલા મગનો કાઢો ધાણી, મધ અને સાકર નાખી પાવો.

૪૩૩. મજીઠ:—સં૦ બં૦ મંજીષ્ઠા. મ૦ બં૦ ક૦ મંજીષ્ઠ. હિં૦ મજીઠ. તે૦ તામરવલ્લી. તા૦ આંદીટી. ફા૦ રુનાસ. અ૦ ફુબલ તુસીબગ, ઉરૂકુસ્સુબાગિન. ઇં૦ મેડરરૂટ, એંગોલમેડર. લા૦ રુબીયાકુર્ડીયાફોલિયા–મંજીસ્ટા.

મજીઠના વેલા હોય છે, એનાં મૂળને મજીઠ કહે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. મજીઠની ઉત્પત્તિ **માલવા, નેપાલ, અફઘાનિસ્તાન** અને **પર્શિયા** દેશોમાં થાય છે. મજીઠનો ઉપયોગ **કપડાં** રંગવામાં પણ થાય છે. **મજીઠ:**—તુરી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, સ્વર્ય, વર્ણકારક, કડવી, મધુર તથા લઘુ છે; અને વ્રણ, મેહ, જ્વર, કફ, વિષ, નેત્રરોગ, સોજો, યોનિદોષ, શળ, કર્ણરોગ, વિસર્પ, કોઢ, અર્શ, રક્તાતિસાર તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાંનું શાક:**—સ્વાદુ, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા દીપન છે; અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારૂં છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—મજીઠ, મધ, લોધર, એ એકેક તોલો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને ધમાસાના ને સાકરના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે જ્વરાતિસાર અને રક્તાતિસાર દૂર થાય છે. **(૨) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—મજીઠ, ધુંવાસ, હળદર અને મીઠું એનો લેપ કરવો. **(૩) વાંગ અને કરોળીયા ઉપર:**—મજીઠનું ચૂર્ણ, મધ અને માખણ મેળવી લેપ કરવો. **(૪) મંજીષ્ટમેહ ઉપર:**—મજીઠ અને ધોળા ચંદન (સુખડ)નો કાઢો પાવો. **(૫) આર્તવદોષ ઉપર:**—મજીઠ ૨॥ તોલા લઇ તેનો ફાંટ કરી પાવો. **(૬) સર્વ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્ત ઉપર:**—મજીઠ, ત્રિફળા, દારૂહળદર, ગળો, કડૂ, વજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એનો કાઢો ૪૨ દિવસ આપવો. **(૭) અસ્થિભંગ ઉપર:**—મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ગરમ કરી બાંધવાં; અથવા મજીઠ અને જેઠીમધ, લીંબુના રસમાં વાટી તેમાં શતધૌત ઘૃત (સો વખત ધોએલું ઘી) અને ચોખાનો લોટ નાખી લેપ કરવો.

૪૩૪. મયાળ (પોઇ, પોથી):—સં૰ ઉપોદકી. મ૦ વેળ, મયાળ, પોઈ. બં૦ પુંઇશાખ. તુ૦ ક૦ વસળે. મલા૦ પાચાળા, પોદિકા. ઈં. મલબાર નાઇટ્શેડ. લા૦ બસેલા લ્યુસિડા. તા૦ પાચાળે. તે૦ પેહાવચ્ચલિ. ગો૦ વાળી.

મયાળના વેલા હોય છે. એમાં બે જાત છે. એકને નેવાળ અને બીજીને ગંગાવળી કહે છે, નેવાળનાં મૂળને હંમેશાં પાણી મળે તો એ વેલો વર્ષ પર્યંત ટકે છે, અને પચાસ સાઠ હાથ આસપાસ પ્રસરે છે. એ વેલાના ફાંટા અંગુઠા જેટલા જાડા હોય છે, અને પાંદડાં ગોળ ગુંદીનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોઈ રોટલી જેવાં જાડાં હોય છે. એ વેલનો કકડો તોડી બીજે ઠેકાણે વાવવાથી તેને ફણગા ફૂટી તેની વેલ થાય છે. એ ભાજી ત્રણ ચાર દિવસે વીણી લે છે. ગંગાવળીનાં પાંદડાં બારિક અને ચાકવતના પાંદડાં જેવાં નાનાં અને પાતળાં હોય છે. એ બે પ્રકારની છે, એક રાતી અને બીજી ધોળી. આ વેલો વર્ષ, ૭ મહિના ટકે છે. એનું શાક ઘણું શીતળ અને પિત્તશામક છે. માટે કેટલાક લોક તે ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. મયાળીને કાળા મરી જેવડાં નાનાં ફળ આવે છે. તેનો રંગ જાંબુડો હોય છે. માંહેનો રસ હીરમજી રંગ જેવો હોય છે. કેટલાક ગરીબ લોક રાતી શાહીને બદલે એનો ઉપયોગ કરે છે. એનું શાક, ભજીયાં, પતવડાં વગેરે પદાર્થો બને છે. **મયાળ:**—મધુર, કડવું, તુરૂં તથા ખારૂં છે; અને નિદ્રા, આળસ, મલાવષ્ટંભક, અરૂચિ, કફકર, પૌષ્ટિક, પથ્યકર, શીતળ, અતિસ્નિગ્ધ, બલકર તથા કંઠને અહિતકારક છે; અને વાયુ, પિત્ત, મદ તથા રક્તપિત્તનું નાશક છે. **રાનમયાળ:**—કડવી, તીખી અને રુચિકર છે. **લોંવમયાળ:**—કડવી, રસકાળે તથા પાકકાળે મધુર છે, અને કફકર, વૃષ્ય, કૃમિકારક, વાતલ તથા પિત્તનાશક છે. **માળા ઉપરની મયાળ:**—પૌષ્ટિક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, બલકર, અગ્નિદીપક, લઘુ અને

ત્રિદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) અર્બુદ રોગ ઉપર:**—મર્મસ્થાન ઉપર અર્બુદરોગ થાય તો મચાળ કાંજી અને છાશમાં વાટી તેમાં મીઠું નાખી રાત્રે અને દિવસે લેપ કરવો.

૪૩૫. મરડાશીંગ:—(સં૦ ઋદ્ધિ, વામાવર્તફલા. મ૦ મુરડશીંગી, કેવણ.) એનાં ઝાડ સાધારણ માથોડું ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એને અમળાઇ ગયેલી શીંગો આવે છે. એથી એને મરડાશીંગી કહે છે. **મરડાશીંગી:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ તથા મેધાકર છે; અને કફ, શુક્રને વધારનારી, પ્રાણુકારક, ઐશ્વર્યકર, બલપ્રદ, રક્તશુદ્ધિકર અને ગુરૂ છે; તથા કોઢ, કૃમિદોષ, મૂર્છા રક્તપિત્ત, તૃષા, ક્ષય, પિત્ત, વાત, રક્તદોષ અને તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકને પેટમાં મરડો વગેરે ન થવા માટે:**—બાળાગોળી સાથે મરડાશીંગી ઘસી પાવી. **(૨) કાનમાં બગાઇ ગઇ હોય તે ઉપર:**—મરડાશીંગીનાં મૂળ એરંડતેલમાં ઘસી ૫–૧૦ વાર કાનમાં પાડવાં; એટલે બગાઇ મરી જઇ ફૂલી ઉપર આવે છે. **(૩) મરડો થાય તે ઉપર:**—મરડાશીંગીનાં મૂળ છાશમાં ઘસી પાવાં. **(૪) ખાંડુક અને જખમ ઉપર:**—મરડાશીંગીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૩૬. મરચી:—સં૦ મરીચ. મ૦ મિરચી હિં૦ મિરચ. કા૦ મ્યણુશિનકાઇ. ફા૦ ફિલ્ ફિલ્. ઈં૦ ચિલી. લા૦ કયાપ્સિકમ્.

મરચીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. મરચાંનો રંગ તે પાક્યા પહેલાં લીલો અને પાકે ત્યારે લાલ હિંગળોક જેવો થાય છે. પાક્યા પછી તેને ચુંટી લઇ સુકવે છે. મરચાંમાં ત્રણ ચાર પ્રકાર છે. **લવંગી મરચાં:**—નાનાં અને તીખાં હોય છે. એ ખાવાથી તુરતજ ઝાડા થાય છે. **કોલ્હાપુરી મરચાં:**—બારિક અને વેંત અર્ધી વેંત લાંબાં હોય છે. **ગામઠી મરચાં:**—મોટાં અને ગોળ હોય છે, અને તેની છાલ જાડી હોય છે. મરચાંનો ભોજનમાં રોજ ઉપયોગ થાય છે. ભોજનમાં મરચું અને મીઠું ન હોય તો તે ભોજન ઘણુંજ બેસ્વાદ લાગે છે, તો પણ મરચાં બિલકુલ નહિ ખાતાં તેના બદલે મરી (તીખાં)નો ઉપયોગ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પુષ્કળ લોક કરે છે. સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનના દક્ષિણ ભાગમાંજ મરચાંનો અતિશય ખપ હોઇ તે ઓછો ઓછો થતાં ઉત્તર તરફ તેનો ખપ મૂળથીજ બંધ હોય એમ જણાય છે. લીલાં મરચાંની ચટણી, પંચામૃત વગેરે થાય છે. સિવાય તેનું અથાણું પણ કરે છે. મરચાં રક્તવૃદ્ધિકર અને પાચક છે. ગરીબથી શ્રીમંત સુધી સર્વને મરચાંની એક સરખી જરૂર પડે છે. ગરીબ લોકોને મીઠું મરચું અને રોટલો મળે એટલે તેઓના અંગમાં સારી શક્તિ આવી તે જોરદાર બને છે. **મરચી:**—પિત્તલ, વિદાહિ, રૂક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, આમ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. મરીથી એના ગુણ ઓછા છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેટપીડ ઉપર:**— મરચાંનાં બિયાં ઉના પાણી સાથે ગળવાં. શરદીથી થએલ પેટપીડ (શૂળ) ઉપર એનો સારો ઉપયોગ થાય છે, પણ જેને વિશેષ ગરમી હોય, રક્ત બગડેલ હોય તેને એ આપવું નહિ. **(૨) પટકી (કૉલેરા) ઉપર:**—એક ચમચાભર મરચાંની જાડી ભૂકી અને એક ચમચાભર મીઠું, ઉના આધણ આવેલા પાણીમાં નાખી ઉકાળી તે પાણી ગરમ ગરમ પ્રાશન કરવું. **(૩) માંકડનો નાશ થવા માટે:**—મરચાં બાળી કાઢો કરવો, અને જ્યાં માંકડ હોય ત્યાં કંઇ પણ ચીજવડે પાણી ચોપડવું, એટલે ત્યાં પુનઃ માંકડ થતા નથી. **(૪) હડકાયા કૂતરાના ડંશ ઉપર:**—લાલ મરચું વાટી જખમ ઉપર ભરવું એટલે ઝેર બળી જઇ જખમ રૂઝાશે.

૪૩૭. મરવો (ડમરો):—સં૦ વેધી, મરવાક. મ૦ સબજા, મરવા. હિં૦ મરૂવા, ગંદ. તૈ૦ રૂદ્રજાઇ. અ૦ અર્જન્જુસ. ફા૦ મર્જન્ગુસ્ ફિરંગી, શાહસ્. ઈં૦ સ્વિટ્‌માર્જોન. લા૦ ઓરિગેનમ્ માર્જોરાના.

મરવાનાં* ઝાડ જંગલી તુલસીનાં ઝાડ જેવાં હોય છે. એની ઉંચાઇ સુમારે બે ત્રણ હાથ હોય છે.

---

* મરવાના છોડને કેટલાક લોકો ડમરો પણ કહે છે, પરંતુ એ આ ગ્રંથમાં નં. ૨૬૨ માં વર્ણન કરેલ ડમરા કરતાં જુદો છે. મરવાને જૈન લોકો અપાસરા પાસે અને મુસલમાન લોકો મસ્જિદમાં અવશ્ય વાવે છે. એ કાળો મરવો છે. કેમકે એની ડાંખળીઓમાં કાળાશ હોય છે. અહીં શ્રીમાન્ પદેજી એનાં બીજને તુકમરીયાં બતાવે છે, પણ એ તેમની ભૂલ છે. તુકમરીયાં એ બાવચી (આજાકાજા)નાં બીજ હોવાનું સર્વ કોઇ જાણે છે. એટલું તો ખરૂં કે ઉક્ત આજોકાજોનો છોડ આ મરવાની સાથે ઘણા ભાગે મળતો આવે છે. એનાં બીજ, પાંદડાં, માંજર અને તેના ઉપરની શ્યામતા એ આબેહુબ મરવાને મળતી

પાંદડાં પણ જંગલી તુલસી જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાંને કાત્રા હોય છે, મુસલમાન લોક એ ઝાડનો ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એને તુળસીના ઝાડ જેવા મોટા તોરા આવે છે. તેમાં કાળા રંગનાં બિયાં હોય છે. એ બિયાંને મરાઠીમાં "તુકુમરાઈ" કહે છે. ડમરાના છોડના વાસથી ઘણા ભાગે સર્પ એ ઝાડ પાસે જઈ શકતો નથી. તુકુમરાઇ એ જંગલી તુલસીનાં બીજ કરતાં વધારે ઠંડી છે. **મરવો:**—પાકકાળે સ્વાદુ, પ્રમેહનાશક, અગ્નિમાંદ્યકર અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—ડમરાનાં પાંદડાંનો રસ ઘડી ઘડીના અંતરે બે ત્રણ વાર પાવો. **(૨) દાહ ઉપર:**—મરવાનાં બી પલાળી રાખી તે ફુલે એટલે તેમાં ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી પાવું. **(૩) ખોડા ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ અને લીમડાનો રસ એકત્ર કરી માથે ચોળવો. **(૪) વીંછીના દંશ ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૫) બહેરાપણું અને વહેતા કાન ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાં હાથપર ચોળી કાનમાં ૩ દિવસ રસ પાડવો. **(૬) પીનસ રોગ ઉપર:**—મરવાનો રસ એક તોલો અને કપૂર એક માસો એકત્ર ઘુંટી દરરોજ સવારે અને સાંજે એનાં પાંચ પાંચ ટીપાં નાકમાં નાખવાં; એટલે પાણી તથા લોહી વગેરે પડવું બંધ થઇ સારૂં થાય છે. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—મરવાનો રસ અને ફૂદીનાનો રસ એકત્ર કરી પાવો. **(૮) ચાંદીઆંના કીડા મરવા માટે:**—મરવો અને ધંતૂરાનો રસ ક્ષત ઉપર ચોપડવો. **(૯) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—મરવાનાં બિયાં એક તોલો ઠંડા પાણીમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં ૫-૭ તોલા દૂધ અને થોડી સાકર નાખી તે સવારે અને સાંજે ૭ દિવસ પાવું. **(૧૦) પેટ દુખવા ઉપર:**—મરવાનો રસ સાકર સાથે પાવો. **(૧૧) બળદ કે પાડો લોહી મૂતરે છે તે ઉપર:**—મરવાનાં બી તોલા બે અને ઓથમી જીરૂં તોલા બે, એ રાત્રે પલાળી રાખી સવારે તેમાં બીજું અર્ધો શેર પાણી નાખી શરબત કરવું. તેમાં અર્ધો તોલો જીરૂં અને સાકર નાખી પાવું. એમ નિત્ય સવારે ૫ દિવસ સુધી પાવું. **(૧૨) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

૪૩૮. મરી (તીખાં):—સં૦ બં૦ મરિચ. મ૦ મિરવેલ. હિં૦ કાલીમીરચ. ક૦ કપ્પમેણસુ. તૈં૦ મરિપાલુ. તા૦ સેવ્વિયં, મિલાગુ. તુ૦ ચેકેમંચી. મલા૦ કુરૂમુલાગુ. ફા૦ પિલપિલેઅસ્વદ. ઇં૦ બ્લેકપેપર. લૅ૦ પાયપરનાયગ્રમ. અ૦ ફિલફિલે અવીદ.

મરીના વેલાની વાવણી પાનના વેલાની પેઠેજ થાય છે. એ વેલા મલબાર પ્રાંતમાં અને કોકણ પ્રાંતમાં થાય છે. મરીના વેલાનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવડાં થાય છે. મરીના વેલાને ફળના ગુચ્છા આવે છે. એ ફળને મરી કહે છે. મરીમાં ધોળાં અને કાળાં મરી એવા બે પ્રકાર છે. સારાં પાકાં થયા પછી જે મરી કાઢે છે તેને "ધોળાં મરી" કહે છે. મરીના વેલા ઉપર જે શીંગો આવે છે તેને **"ગજ *પીપર"** કહે છે. મરીનો ઔષધોમાં અને રસોઇમાં તથા પાકમાં ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એનાં મૂળને ચવક કહે છે. એની વેલ ૪૦-૫૦ વર્ષો સુધી ટકે છે. એ વેલી પાંડેરવા જેવાં ઝાડો ઉપર ચડાવે છે. **કાળાં મરી:**—તીખાં, કડવાં, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, તીક્ષ્ણ, રૂક્ષ, અવૃષ્ય, છેદક, શોષક તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ, શૂળ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **લીલાં મરી:**—પાકકાળે અને રસકાળે મધુર, કિંચિત્ ઉષ્ણ, તીખાં, ગુરૂ, અપિત્તલ, અગ્નિદીપક,

---

હોય છે; પરંતુ એ છોડ વગડામાં પોતાની મેળેજ ઉગે છે. એ છોડની ઉંચાઈ બે ફુટથી વધારે ભાગ્યેજ થવા પામે છે. એ છોડ ભાદરવા અને આસો માસમાં રસભર હોય છે. પછી સુકાઈ જાય છે. એની વાસથી મચ્છરને અણગમો થતાં તે દૂર ખસે છે. એથી લોકો એ બાવચી (આજાકાજા)ના છોડને લઇ પોતાની આજુબાજુ પવન નાખવાની માફક ફેરવે છે. ઉપવાસના દિવસે કેટલાક લોકો એનાં બીજ કે જેને જુનાની હકિમો તુકમરીયાં કહે છે, તે પાણીમાં કે દૂધમાં પલાળી ખાય છે. કેટલાંક બાળકો પણ એ પ્રયોગ કરે છે. આ બાવચી આ ગ્રંથમાં વર્ણન કરેલ બાવચી (માળવી બાવચી) કરતાં જુદીજ છે. અહીં પદેજીએ તેનું વર્ણન આપેલું જણાતું નથી.

* શાલિગ્રામજી પણ કહે છે કે મરીની વેલનાં ફળને **ગજ પીપર** કહે છે, પરંતુ અમૃતસાગરના કોશ ઉપરથી જણાય છે કે તીખાં (મરી) ની વેલનું મૂળ તે ચવક અને ચવકની છાલ તેજ ગજ પીપરના નામથી ઓળખાય છે.

રોચક, સ્વાદુ તથા કડવાં છે; અને કફ, વાયુ, કૃમિ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ધોળાં મરી:**—તીખાં, ઉષ્ણ, રસાયન, અવૃષ્ય, કિંચિત્ રૂક્ષ તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, વિશેષે કરી નેત્રરોગ, વિષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી અંગ જકડાઈ જતું હોય તે ઉપર લેપ:**—મરી ઠંડા પાણીમાં બારિક વાટી વ્યથિત જગ્યાએ જાડો લેપ કરવો, અને તે ઉપર કેળનાં લીલાં પાંદડાં મૂકી કપડાથી બાંધવું; અને બે પહોર સુધી રાખવું; એટલે દુઃખ નાશ પામે છે. **(૨) ખરજ ઉપર:**—મરી અને આમલસારો ગંધક બારિક વાટી ઘીમાં ખરલ કરી તે શરીરે ચોળવો અને તાપમાં બેસી અંગ શેકવું, એટલે ખરજ-ખસ જાય છે. **(૩) શીતપિત્ત ઉપર:**—ઘીમાં મરી વાટી લેપ કરવો અને ખાવું. **(૪) ઉધરસ ઉપર:**—અડધો માસા મરીનું ચૂર્ણ બે અથવા ૩ માસા મધ અને સાકરમાં આપવું. **(૫) વિષમજ્વર ઉપર:**—મરીનું ચૂર્ણ, તુળસીરસ અને મધમાં શક્તિ મુજબ આપવું. **(૬) માથું દુખે છે તે ઉપર:**—મરી કરંજતેલમાં વાટી ચોપડવાં. **(૭) પટકી (કૉલેરા) ઉપર:**—ગરમ પાણીમાં મરીની ભૂકી નાખી પાવી. કિંવા મરી ૧૦ ગુંજા, હિંગ શેકેલી ૧૦ ગુંજા, અને અફિણ ૮ ગુંજા, એકત્ર મેળવી બાર ગોળીઓ કરવી; અને દરેક કલાકે એક એક ગોળી પાણી સાથે ખાવી. એ ગોળી ત્રણ કિંવા ચાર વખત કરતાં વધારે વાર લેવી નહિ. **(૮) ઉધરસ ઉપર:**—મરી દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ પાવું. **(૯) હરતાલના વિષ ઉપર:**—મરીની ભૂકી પાણીમાં મેળવી ખુબ હલાવી તે શરીરે ચોળવું. **(૧૦) સોમલ ઉપર:**—નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ આપવું. **(૧૧) સળેખમ ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી, તેમાં મરીની ભૂકી અને સાકર નાખી પાવું. **(૧૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ધોળાં મરી પાંચદસ લેઈ કાજળ જેવાં બારિક કરવાં. પછી તે ભૂકી એક અડદના દાણા જેટલી લેઇ પાતળા કરેલા થોડા ઘીમાં કાલવવી; અને શિશ્નનું મુખ ઉપર કરી તેના દ્વાર ઉપર એક કિંવા બે ટીપાં નાખવાં. એ યોગે પેઢુમાં પહોંચી પેશાબ જલદી સાફ થાય છે. રોગ વિશેષ હોય તો બે ચાર વખત પણ ઔષધનાં ટીપાં નાખવાં પડે છે. ઇંદ્રિ સાફ થયા પછી કદાપિ ઇંદ્રિમાં બળત્રા થતી હોય તો ફક્ત ઘી પાતળું કરી તેનાં વારંવાર ઇંદ્રિયદ્વારે ટીપાં પાડી અંદરથી પાછું આવેલું ઘી લુછી કાઢી પુનઃ નવું ટીપું નાખતાં રહેવું. આ ઉપાય ફક્ત પુરૂષોએજ કરવો. ગરમીના આજારવાળા દરદીએ આ ઉપાય કરવો નહિ. **(૧૩) સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, ઉદરરોગ, બરોળ, મંદાગ્નિ અને ગોળાના રોગ ઉપર:**—મરી, ચીત્રો, સંચળ, એ ત્રણ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં નાખી પાવું. **(૧૪) આધાશિશી ઉપર:**—મરી અને ચોખા, ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા નિર્ગુંડીના રસમાં મરી ઘસી નસ્ય આપવું. **(૧૫) સાધારણ સર્વ જ્વર ઉપર:**—મરી પા તોલાથી અર્ધા તોલા સુધી સાધારણ કુટી, તેમાં ૪૦ તોલા પાણી અને ૨ તોલા સાકર નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને પાવો. **(૧૬) વાયુનો વિકાર કદી પણ ન થવા ઉપર:**—મરીની ભૂકી અને લસણ બારિક વાટી ભોજન સમયે ઘી ભાતના પ્રથમ ગ્રાસમાં સતત સેવન કરનારને કદી પણ વાયુવિકાર થતો નથી. **(૧૭) સ્વરભંગ ઉપર:**—ભોજન કર્યા પછી મરીની ભૂકીમાં ઘી નાખીને તે પાવું.

૪૩૯. મરેઠી:—સં૦ મહારાષ્ટ્રી. મ૦ મરાઠી. હિં૦ મરેઠી. વ૦ પિપ્પળકાત્વળા. ક૦ હોમુગુલુ, અંકલખાર. ફા૦ બાબુનેગાઉ. અ૦ ઉકહોવાન્. ઇં૦ પેનીરોયલ. લા૦ મેંથાપ્યુલેજીયમ્. જુ૦ પ્રા૦ અગરૂ.

એ ઝાડ સુમારે એક હાથ ઉંચું વધે છે, એને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો અક્કલકરાને બદલે ઉપયોગ કરે છે. અક્કલકરાની પેઠેજ એ ફૂલથી જીભે પાણી છુટે છે. ***ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ-ઉપર:**—એનાં જીંડવાં પાનમાં મૂકી ખાવાં. **(૨) જીભની નીચેનો ભાગ સૂજ્યો હોય તે ઉપર:**—મરેઠીનાં જીંડવાં અને મીઠું એકત્ર કરી ચોળવું એટલે લાળ ગળી જઈ સોજો ઉતરે છે.

૪૪૦. મર્યાદવેલ.—સં૦ મારવલ્લી. મ૦ મર્યાવેલ. હિં૦ મરજાદવેલ. બં૦ છગલકુરી. ઈં૦ આઇપોમિયા બિલોબા.

આ વેલ ઘણે ભાગે સમુદ્રકાંઠે થાય છે. એનાં પાંદડાં **આસુંદરાનાં** પાંદડાં જેવડાં અને જાડાં તથા

* **મરેઠી** કડવી, તીક્ષ્ણ, ગરમ તથા વાત કફની પીડાનો નાશ કરનાર છે.

સીધાં હોય છે. એમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી ગુણોમાં અધિક છે. **+મર્યાદવેલ:**—શીતલ, ગ્રાહક, પાકકાળે તીખી, સારક, વાતુલ, ગુરૂ તથા ગર્ભને સૂકવનારી છે; અને ઉલટી, વિષૂચિકા, શૂળ તથા આમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બદ અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠ ઉપર:**—મર્યાદવેલનાં પાંદડાં અથવા મૂળ કુટી ગાંઠ ઉપર બાંધવાં. પાંદડાં ન મળે તો ફળ વાટી બાંધવાં. **(૨) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—મર્યાદવેલનાં મૂળ અગર પાંદડાં વાટી મસ્તકે લેપ કરવો. **(૩) ઉધરસ ઉપર:**—મર્યાદવેલનો કાઢો કરી પાવો.

૪૪૧. મસૂર:—સં૦ મ૦ હિં૦ તૈ૦ મસૂર. ક૦ ચન્નંગી. ફા૦ બુનોસુર્ખ. અ૦ અદસ. ઇં૦ **લેંટીલ.** લા૦ અરવેલેન્સ. તા૦ મિસૂર, પુરપુર. બં૦ મુસૂરિ, કલાય.

મસૂર એ દ્વિદલ ધાન્ય છે. એનાં ઝાડ હાશ દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. મસૂરનો રંગ બહારથી **કાળો** હોય છે. એની દાળનો રંગ રાતો હોય છે. મસૂર એ ધાન્ય વાતુલ છે. ગરીબ લોકોમાં આ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. મસૂરની દાળ કરે છે. ગુજરાતમાં મસૂરનો પાક પુષ્કળ થાય છે. મસૂર લાલ અને **ધોળા** એવી બે જાતની છે. બન્નેના ગુણ સરખાજ છે. **મસૂર:**—મધુર, શીતલ, ગ્રાહક, વાતકર, લઘુ, રૂક્ષ, વર્ણકર, બલકર તથા બૃંહણ છે; અને કફ, રક્તદોષ, જ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા રક્તપિત્તની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની **ભાજી:**—કડવી અને હલકી છે. **ઉપયોગ:—(૧) ત્રિદોષજનિત ઉલટી ઉપર:**—મસૂર શેકી લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમનો રસ કાઢી તેમાં તે લોટ મેળવી પાવો. **(૨) સર્વ પ્રકારના જ્વર ઉપર:**—મસૂરની સળીઓનો ધૂપ કરવો, તે સર્વ જ્વરનાશક છે.

૪૪૨. મહૂડો:—સં૦ મધૂક. મ૦ મોહાચાવૃક્ષ. કો૦ મોહટી. હિં૦ મહુવા. બં૦ મોલ. ક૦ તુ૦ હીપ્પેમારા. તૈ૦ હીપસ. તા૦ મધુકં. મલા૦ ઇરૂપ્પા. ફા૦ ચકાં. ઇં૦ ઇલુપાટ્રી. લા૦ બેસિયાલાટીફોલિયા.

એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. તે સર્વત્ર હોય છે, પરંતુ ગુજરાત તે પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં હથેલી જેવડાં, બદામ જેવાં અને જાડાં હોય છે. એ પાંદડાં પત્રાળાં કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. મહૂડાનું લાકડું વજનદાર અને ટકાઉ હોય છે, તે ઇમારતના કામમાં આવે છે. મહૂડાના ઝાડ ઉપર ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ મીઠાં હોવાથી તેનો ગરીબ લોકો ખાવામાં ઉપયોગ કરે છે. ફળ ઓળા (ચણાના પોપટા)-જેવાં આવે છે. ફળનું તેલ કાઢે છે, તેને ડોળિયું કહે છે; એ દીવો બાળવાના કામમાં આવે છે. એ તેલ ઘીમાં મિશ્ર કરી કેટલાક દગલબાજ વેપારીઓ વેચે છે. તે ઘીમાં મળી જાય છે; અને ઘી જેવુંજ કણીદાર દેખાય છે. એના ફૂલનો (મહૂડાનો) દારૂ કરે છે. એ દારૂ પી લોક બોકડા જેવા મદોન્મત્ત થાય છે, તથા અનેક અનાચાર અને દુષ્ટ કૃત્યો કરે છે; અને આપણા ઉત્પન્નકર્તા પરમેશ્વરને વિસરી જઈ પોતેજ પોતાનો નાશ કરી નાખે છે. પરમેશ્વરે સારી અને નઠારી એવી સર્વ પ્રકારની વસ્તુઓ નિર્માણ કરેલી છે, પરંતુ માણસે નઠારી વસ્તુનો ત્યાગ કરી સારી વસ્તુનું ગ્રહણ કરવું, એથીજ કલ્યાણ થશે. એવો ઇશ્વરીય આંતરિક હેતુ છે. **મહૂડા:**—મધુર, શીત, વાતુલ, વીર્યવર્ધક, પૌષ્ટિક, તુરા તથા કડવા છે; અને કૃમિ, પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ:**—મધુર, વૃષ્ય, હૃદ્ય, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ તથા વિકાશી છે; અને પિત્ત, દાહ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. એનાં **કાચાં ફળ:**—શીત, શુક્લ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર, મલસ્તંભક, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને રક્તરોગ, વાયુ, પિત્ત, દમ, તૃષા, ઉધરસ, ક્ષતક્ષય તથા રાજયક્ષ્માનો નાશ કરે છે. **તેજ પાકવાથી** બળકારક છે; અને પિત્ત તથા વાયુનાં નાશક છે. **પાણુ-મહૂડા** (પાણીમાં થનારી જાત છે તે):—મધુર, વૃષ્ય, શીત, બલકર તથા રસાયન છે અને વ્રણ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અપસ્માર, ઉન્માદ, સન્નિપાત, અપતંત્રક વાયુ ઉપર:**—મહૂડાની અંતરછાલ, લીંડીપીપર, વજ, મરી અને સિંધવ, એ કોકરવરણા પાણીમાં વાટી નસ્ય આપવું. **(૨) કંઠ સર્પ ઉપર:**—મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૩) ધાતુ પુષ્ટ થઇ કામોત્તેજન આવવા માટે:**—મહૂડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ દિવસમાં બે વાર સવાર-સાંજ દર વખતે ૨-૩ માસા જેટલું, ગાયના ઘી અને મધ સાથે આપવું. ઉપર ગાયનું ધારોષ્ણ **અથવા**

+ **મર્યાદવેલ:**—ઘણું કરીને અનૂપદેશ (નદીનાળા વાળા ફલદ્રુપદેશ) માં થાય છે. એનાં પાંદડાં ખાટી લુંણીના છોડ જેવાં બબ્બે એકત્ર અને ફૂલ રાતાં હોય છે.

તપાવેલું દૂધ, ઘી સાકર સાથે પાવું. **(૪) સર્પના વિષ ઉપરઃ**—મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું.

૪૪૩. મંદારઃ—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ માંદાર. ક૦ માંદારનું. તા૦ કોકકુમાંદારે. મલા૦ વેળુત્તામાંદાર. લા૦ કેલોટ્રોપિસ પ્રોસિરા.

એને " આકડીઓ મંદાર " પણ કહે છે. મંદારનાં ઝાડ આકડાના ઝાડને ઘણાંજ મળતાં છે; ફક્ત ફૂલમાં અને ઝાડના રંગમાં ફેર જણાય છે. મંદારનું ઝાડ ધોળું અને ભુરૂં હોય છે. એ ઝાડ રાનમાં આપોઆપ ઉગે છે. એનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે. એના ઉપર ભમરા ઘણા બેસે છે. એક વર્ષની અંદર એને ફૂલ આવે છે. એનો કોયલો દારૂના કામમાં આવે છે. એનું દૂધ ઉકાળી જાડું કરવાથી તેનો ગુંદર જેવો ઉપયોગી પદાર્થ (ગટ્ટાપર્ચા Guttaparcha) તૈયાર થાય છે. **મંદારઃ**—તીખો, કડવો તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, મેદ, વિષ, વાયુ, કોઢ, વ્રણ, સોજો, કંડૂ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ધોળો મંદારઃ**—અતિ ઉષ્ણ, કડવો તથા મલશોધક છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, વ્રણ, કૃમિ અને અત્યંત દારૂણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વિષમ જવર ઉપરઃ**—મંદારનાં મૂળ રવિવારે કાને બાંધવાં, એટલે વિષમ જ્વર જાય છે. **(૨) આમવાત, રક્તાતિસાર, ઉપદંશ અને રક્તકુષ્ટ (કોઢ) ઉપરઃ**—મંદારનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ દોઢ માસો દિવસમાં ત્રણવાર સાકર સાથે આપવું. **(૩) વાતશૂળ ઉપરઃ**—મંદારનાં મૂળનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું.

૪૪૪. માંકડીઃ—એ લીંબુડીની જાતનું વગડાઉ ઝાડ છે. એનાં પાંદડાં લીંબુડીનાં પાંદડા જેવાંજ હોઈ તેને કાંટા પણ હોય છે. એને લીંબુડી જેવાંજ બારિક ફળ આવે છે. તે સોપારી જેવડાં હોય છે. એ ઝાડ રાયગઢ કિલ્લા ઉપર થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાયુબદ્ધ શરીર હોય તોઃ**—માંકડીનાં સુકાએલાં પાંદડાં તંબાકુની પેઠે ચલમમાં નાખી ૭ દિવસ પાવાં, એટલે શરીરમાંનો વાયુ નીકળી જાય છે. **(૨) વાયુ-ઉપરઃ**—માંકડીનાં પાંદડાંનો રસ અગર કાઢો પાવો. **(૩) સંધિવાયુ અને સૂવારોગ ઉપરઃ**—એકાદ ઈંટ અથવા માટી તપાવી, તે ઉપર માંકડીનાં પાંદડાં નાખી તે વડે અંગ શેકવું. અથવા પાંદડાં પાણીમાં કઢવી તે વડે ૪ દિવસ સ્નાન કરવું; અને શરીરે પવન લાગવા દેવો નહિ. **(૪) ઢોરોના ક્ષત ઉપરઃ**—માંકડીનાં પાંદડાં વાટી તે ક્ષત ઉપર ચોપડવાં.

૪૪૫. માચોલ (મચીયણ)ઃ—એ ઝાડ ઘાગું વધે તો એક હાથ વધે છે, એને પાંદડાં થતાં નથી. તેની ડાળીઓને જાડી છાલ જેવો નરમ લીલા રંગનો ગર હોય છે. માચોલ વગડાઉ ખારી જમીનમાં થાય છે, એટલે ઘણુંજ ખારૂં હોય છે. એ ભાજીનાં ઝાડ ધોઈ નાખી તેના ઉપરની છાલ કાઢી નાખી તેને સુધારી હિંગથી વઘારી શાક કરે છે. માચોલનું રાયતું પણ કરે છે. એમાં મુખ્યત્વે ખારાશ હોવાથી તેનું શાક કે રાયતું કરતી વેળાએ તેમાં મીઠું નાખવું પડતું નથી. આ ભાજી સારી સ્વાદિષ્ટ છે.

૪૪૬. માઠ (ડાંભો)ઃ—સં૦ મારિષ. મ૦ માટ, પોંકલ્યાચી ભાજી. બં૦ કાંટાનટે. હિં૦ મરસા. ઉડિ૦ નેઉટાશાગ. તૈ૦ ડુગલકુરા. લા૦ એમરેથસ્ ટ્રિકલર.

માઠનું શાક સર્વત્ર અને સર્વકાળે મળે છે. એમાં રાતો અને ધોળો એવા બે પ્રકાર છે. માઠની ભાજી વાવ્યા પછી ત્રણ અઠવાડીઆમાં મોટી થઈ ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. માઠની ભાજી નિર્મળ અને ખાવામાં સારી લાગે છે. ડીંટાનાં પાંદડાં ચુંટી કાઢી ભાજી કરે છે, અને બિયાં આવ્યા પછી ડીંટાની પણ ભાજી કરે છે. **ધોળો માઠઃ**—મધુર, રૂક્ષ, ખારો, શીતળ, ગુરૂ, સારક, કફકર તથા વાતકારક છે; અને રક્તપિત્ત, મદ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **રાતો માઠઃ**—કિંચિત્ ગુરૂ, ખારો, મધુર, સારક, કફકારક, પાકકાળે તીખો અને અલ્પ દોષ ઉત્પન્ન કરનારો છે. **મિશ્રવર્ણ માઠઃ**—ખારો, સ્વાદુ અને પિત્તકર છે. **ખાટો માઠઃ**—ખાટો, ખારો તથા મધુર છે; અને દોષને કોપાવનાર છે. **પાણી માંહેનો માઠઃ**—વિશેષ કરી રક્તાર્શનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) ખાંડુક (ગુમડું) જલદી ફુટવા માટેઃ**—માઠની ભાજીનું સુકાએલું ડીંડું બાળી તેની રાખ અને ચૂનો એકત્ર કરી ઉપર ચોપડવો. **(૨) મદ્ય (દારૂ) ઉપર ઉતારઃ**—રાતા માઠની દાંડીનો રસ ૪ તોલા સુધી પાવો.

૪૪૭. માયફળ (માયાં)ઃ—સં૦ માયાફળ. મ૦ તુરટે, માયફળ. હિં૦ માજુફળ. ક૦ માપાલકાયિ. ફા૦ માજુસ. અ૦ આપસ. સમરતુલ, તુરફા. ઈં૦ ગાલનટ્. લા૦ કારકસ્. ઈન્ ફેકટોરિયા.

માયફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં ફળ સાધારણ સોપારી જેવડાં અને તે કરતાં બારિક પણ હોય છે. **માયફળ:**—તીખાં, ઉષ્ણ, શૈથિલ્યને સંકોચ કરનાર, પ્રશસ્ત અને વાતનાશક છે.* **ઉપયોગ:**—**(૧) નાસારોગ ઉપર:**—માયફળની ભૂકી સુંઘવી. **(૨) બાળકોના રક્ત સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં માયફળ ઘસી પાવાં. **(૩) બાળકોની અતિસાર અને સંગ્રહણી ઉપર:**—માયફળ અને સુંઠ ઘીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ચાટવા આપવું. **(૪) યોનસંકોચન થવા માટે:**—માયફળ અને ફુલાવેલી ફટકડીના ચૂર્ણની પોટલી યોનિમાં રાખવા આપવી; અથવા માયફળ અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. **(૫) દાંત હાલતા હોય તે ઉપર:**—માયફળ ૧ તોલો, ફટકડી ૧ તોલો અને ધોળો કાથો ૧ તોલો, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે દરરોજ દાંતે ઘસી લાળ ગળવા દેવી, એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર કરવું. ઔષધ ત્રણ કિંવા ચાર દિવસ આપવું ગુણપ્રદ થશે. **(૬) બાળકોના જીર્ણજ્વર ઉપર:**—બે બારિક માયફળ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખવાં; અને બીજે દિવસે સવારમાં તે માયફળ ત્રણ તોલા ગાયના દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવાં. **(૭) આમાંશ ઉપર:**—માયફળ ગાયના માખણના નિતર્યા પાણીમાં ઘસી ચાટણ કરવું. **(૮) લાલાસ્રાવ (લાળ પડવા) ઉપર:**—માયફળના કાઢામાં ફટકડી અને કાથાનું ચૂર્ણ નાખી તેના કોગળા કરવા.

૪૪૮. માયમૂળ (ગરમેલ):—સં૦ માયિની, માકંદી. મ૦ માઇણમૂળ. હિં૦ માયમૂલ. ક૦ માગિણી. લા૦ કોલેન્સઓર્બેન્ટસ્.

એ ઝાડ નાના અજમાના જેવાં થાય છે. એનાં પાંદડાં અજમાનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. એનાં મૂળને 'માયમૂળ' કહે છે. એનાં મૂળ ખોદી લાવી તેનું અથાણું કરે છે. માયમૂળની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એ મૂળ ઔષધિ હોવાને લીધે રોગી લોકોને એનું અથાણું આપે છે. એથી અપકાર થવાનો ભય નથી. **માયમૂળનું ઝાડ:**—તીખું, કડવું, મધુર, અગ્નિદીપક, રૂચિકર તથા બલકર છે; અને વાયુ, કફ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, આનાહ તથા શીતજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કંદ:**—પાકકાળે મધુર અને વિકાસી છે; તથા પાંડુ, સોજો, કૃમિ, પ્લીહા, ગુલ્મ, આનાહ, ઉદર, સંગ્રહણી અને અર્શનો નાશ કરે છે.

૪૪૯. માલકાંગણી:—સં૦ જ્યોતિષ્મતી. મ૦ માલકાંગોણી, પિંગવી. કરડકાંગોણી. હિં૦ માલકાંગૂણી. બં૦ લતાફટકી. ક૦ કૈગુએરડુ. તૈ૦ વાવંજી, એકકુડુતોગે. તા૦ વલુ લુવઈ. અતિપરિચ્યમ્. ફા૦ કાલ. ઈં૦ સ્ટાફટ્રી. લા૦ સીલેસ્ટ્રસ્ પેનિક્યુલેટા.

માલકાંગણીના વેલા થાય છે. એ વેલાને ચોમાસામાં બારિક ફળની મોટી મોટી લુમ આવે છે. પહેલાં એ ફળનો લીલો રંગ થાય છે, પરંતુ તે પાકે એટલે પીળો થાય છે, અને તે ફળ સુકાઇ ફુટે છે ત્યારે તેનો લાલભડક રંગ દેખાય છે. એ ફળમાંનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. **લઘુ માલકાંગણી:**—દીપક, મેધાકર, બુદ્ધિવર્ધક અને દુર્જર છે. ×**માલકાંગણી:**—રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, કિંચિત્ તીખી, દાહકર, અગ્નિ-

---

* માયાંનાં ઝાડો વગડામાં થાય છે. આકૃતિ સરૂ જેવી હોય છે. એના ફળમાં માખીના જેવા લીલા રંગનાં જીવડાં ઘુંચી જાય છે, અને તે ફળમાંનો રસ કહાડી નાખી પોલાં કરી નાખે છે. એમાં એનાં બચ્ચાં રહે છે. ઇંડાની માફક એ એમાં વધે છે. પૂર્ણ થવા પછી તે તેમાંથી ઉડી જાય છે, તેથી ઘણાંખરાં માયફળ પોલાં હોય છે. નગઠ હોય તો તેમાંથી મરેલ જીવડો નીકળે છે.

× માલકાંગણીનાં બીજ બુદ્ધિવર્ધક છે. અમારા એક મિત્રને ચિત્તભ્રમ વાયુ ઉપર દરરોજ અકેક તોલો દોઢેક માસ સુધી આપવાથી એનું મગજ ઠેકાણે આવ્યું હતું.

યુનાનિ હકીમો માલકાંગણીનાં બીજ ગરમ, નિદ્રાનાશક અને કામોદ્દીપક ગણે છે; અને એને સંધિવાત, લકવો, કોઢ અને બીજા શરદીથી પ્રગટ થએલ રોગોપર વાપરે છે. એ રોગોમાં પ્રથમ ૧ થી લઇને દરરોજ અકેક વધારી ૫૦ સુધી બીજ એકલાંજ અથવા બીજી ગરમ ઔષધિની સાથે મેળવીને ખાવાની ભલામણ કરે છે. **સુશ્રુતમાં** એને વ્રણશોધક અને કુષ્ઠપ્રશમન કહેલ છે. **ચરક સંહિતામાં** એને શિરોવિરેચન કર્તા કહેલાં છે. એનાં પાંદડાંના રસથી જીભનું જડપણું નાશ થાય છે. એના સેવનથી પેશાબ વધે છે. જળોદરના રોગમાં આપવાથી સોજો હડે છે. એજ પ્રમાણે જુલાબ પણ થાય છે. પાંદડાંનો રસ આપવાથી સ્ત્રીઓને નષ્ટ થએલ આર્તવ ફરીથી આવે છે.

દીપક, અતિ ઉષ્ણ, મેધા, પ્રજ્ઞા તથા પુષ્ટિ કરનારી, વૃષ્ય, વાંતિકર, તીક્ષ્ણ, વર્ણકર અને તુરી છે; તથા કફ, વાત, વ્રણ, પાંડુ, વિસર્પ અને ઉદરપીડાનો નાશ કરે છે. **માલકાંગણીનું તેલ:**—કડવું, વાંતિકારક, અતિ ઉષ્ણ, સારક, તીક્ષ્ણ, પિત્તલ, સ્મૃતિ–બુદ્ધિ–મેધાને કરનારૂં, લેખન, રસાયન તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, ત્રિદોષ તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અફીણના વિષ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૨) ખસ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાંનું તેલ ચોપડવું, અથવા માલકાંગણીનાં બી ગોમૂત્રમાં વાટી ચોપડવાં. **(૩) સવ વાયુ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાં, સુંઠ અને અજમો, એ સમભાગે અને એથી બમણો જૂનો ગોળ, એ એકઠાં કરી ખાંડી અર્ધા તોલા જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને રોજ એક ગોળી ઘી સાથે આપવી. **(૪) અટકાવ બંધ થયો હોય તે ઉપર:**—માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. **(૫) રક્તમૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં બિયાં વાટી લેપ કરવો. **(૬) ઉદરરોગ ઉપર:**—માલકાંગણીનું તેલ દરરોજ દૂધ સાથે પાવું. **(૭) સર્પના વિષ ઉપર:**—માલકાંગણીનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૪૫૦. માલતી:—(સં૦ હિં૦ બં૦ મ૦ માલતી. લા૦ એકાઇટિસ્ કાર્યો ફાઇલેટા.) માલતીની વેલ થાય છે. એ વેલીનાં પાંદડાં લંબાઈ પડતાં હોય છે. એ વાવ્યા પછી બે અઢીજ વર્ષે એને ફૂલો આવે છે. એનો રંગ સફેત હોય છે. એની મોસમ ઉનાળામાં હોય છે. એમાં વાસ ઘણો આવે છે. **માલતી:—કફ,** પિત્ત, મુખરોગ, વ્રણ, કૃમિ અને વ્હેતા કાનના દરદને મટાડનાર છે. એ વમનકારક છે. એનાં ફૂલ નેત્રને હિતકારી છે. માલતીનાં પાંદડાં કફ અને પિત્તને હરનાર છે.

૪૫૧. માલેબંધ. (મ):—(સં૦ સંધિની.) આ ઝાડની ઉંચાઇ એક વેંતથી એક હાથ જેવડી હોય છે. એનાં પાંદડાં એક આંગળ પહોળાં હોઈ ત્રણચાર આંગળ લાંબાં હોય છે. એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં થાય છે. એ ઝાડમાં એવો ચમત્કાર છે કે એનાં પાંદડાં ઉપરથી અર્ધાંજ તોડી પુનઃ મેળવી દેવાથી લાગલોજ તેનો સાંધો મળી જાય છે. આ પાંદડાંમાં ચીકાશ બહુ હોય છે. **ઉપયોગ:-(૧) આઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઇ રક્તસ્રાવ થતો હોય તે ઉપર:**—તત્કાળ માલેબંધ વાટી વડી કરી, જખમ ઉપર લગાવી પાટો બાંધવો, એટલે ગમે તેવો દુર્ધર જખમ હોય તોપણ રક્તપ્રવાહ તુરતજ બંધ થઇ ત્રણ દિવસમાં જખમ ભરાઈ આવે છે. પાંદડાં સૂકાં હશે તોપણ ચાલશે.

૪૫૨. માહુલી:—(સં૦ મહાયમલપત્રક.) માહુલીનો વેલો હોય છે. કંચનારનાં કિંવા આમળાનાં પાંદડાં જેવાં એનાં જોડપાન હોય છે. એ પાંદડાં કંચનારનાં પાંદડાં કરતાં ત્રણગણાં ચારગણાં મોટાં હોય છે. માહુલીના વેલા એલીચપુરના રાનમાં અને કનકેશ્વરના ડુંગરમાં ઘણા થાય છે. બીજે ઠેકાણે હોવાનું સાંભળવામાં નથી. એનાં પાંદડાંનાં પત્રાળાં ઘણાં ઉત્તમ થાય છે. એ પાંદડાં ઘણા દિવસનાં હોય તો પણ પાણી સીંચવાથી પુનઃ નરમ થાય છે. એ પાંદડાંમાં રાખેલી વસ્તુ બગડતી નથી.

૪૫૩. મિરજોળી:—મિરજોળીના વેલા ઝાડની જોડમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં મૂળ ઝાડમાંજ હોય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો આવે છે. એ પાંદડાં મિરવેલીનાં (મરીનાં) પાંદડાં જેવાં હોય છે. પાંદડાંનું ડીંટું બે આંગળ લાંબુ હોય છે. મિરજોળીનો રસ નાકમાં નાખે તો છીંકો આવે છે. **મિરજોળીનો** રસ ઉષ્ણ હોઇ વાયુનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગાંઠ જલદી ફુટવા માટે:**—મિરજોળીનાં પાંદડાં બારીક વાટી તેની નાની વડી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી, જેથી ગાંઠ જલદી ફૂટશે; પછી એજ ઔષધ ચોપડવાથી અંદરનું સર્વ દર્દ તુરત નીકળી જશે. **(૨) અંગમાં કળતર થાય છે તે ઉપર:**—મિરજોળીનાં કુમળાં પાંદડાંનો રસ કાઢવો અને જુનાં પાંદડાંનો રસ કાઢવાને પાણીને બદલે તે રસ છાંટી જુનાં પાંદડાંનો રસ કાઢવો, પછી એ રસમાં નાળીએરનો અંગરસ એક ચતુર્થાંશ મેળવી તેમાં ઝીણી વાટેલી મરીની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ અંગે મર્દન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બે વખત ચોપડી ચોથે દિવસે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. એટલે અંગમાંનું કળતર નાશ પામશે. **(૩) સન્નિપાત જ્વર-ઉપર:**—મિરજોળીનાં પંચાંગનો કાઢો કરી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૪) ગુલ્મરોગ ઉપર:**—મિરજોળીનાં મૂળ નાળીએરના રસમાં ઘસી થોડો ગોળ નાખી પાવાં.

૪૫૪. મીઠો લીંબડો:—(સં૦ કૈટર્ય. મ૦ કઢીનિંબ.) આ ઝાડ ઘણાં મોટાં થતાં નથી. આ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. એ ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં સુગંધી છે. એ પાંદડાં મસાલામાં નાખે છે, તથા ઘી ચોપડી દેવતાની ઝાળમાં શેકી કઢીમાં નાખે છે, તેથી કઢી સુવાસિક થાય છે. **મીઠો લીંબડો:**—શીતળ, કડવો, તિખટ, તુરટ તથા લઘુ છે; અને દાહ, અર્શ, કૃમિ, શૂળ, સંતાપ, સોજો, કોઢ, ભૂતબાધા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૪૫૫. મીઠું લીંબુ (મોસંબી):—સં૦ મધુજંબીર. મ૦ સાખરલીંબુ. હિં૦ મીઠા લીંબુ. બં૦ કમલાલેબુ. ક૦ કીત્તિલે, સક્કરેગંગી. ફા૦ લિમનેશીરી. અ૦ લીમુ નેહુલુ. ઈં૦ સ્વીટ લેમન.

આ એક લીંબુનીજ જાત છે, પરંતુ એનાં ફળ ખાટાં લીંબુ કરતાં મોટાં થાય છે. એ ફળ નારંગી જેવડું થાય છે. એનો સ્વાદ મીઠો હોય છે. એ ઝાડ ઘણાંજ ઉંચાં વધી એનો વિસ્તાર પણ ઘણો મોટો થાય છે. એ ઝાડ ઉપર કાંટા હોય છે. પાકા ફળનો રંગ રાતો હોય છે. ઉષ્ણ ઋતુમાં એ ફળ ઘણાં સારાં લાગે છે. **મીઠું લીંબુ:**—મધુર, સ્વાદવાળું, શીતળ, તર્પણ, તૃષ્ણ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, જડ, ધાતુવર્ધક અને ગ્રાહક છે; તથા વાયુ, પિત્ત, કફ, ઉલટી, શોષ, વિષરોગ, રક્તરોગ, અરૂચિ અને શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—સુકાએલા મીઠા લીંબુની રાખ મધમાં આપવી.

૪૫૬. મીંઢળનું ઝાડ:—સં૦ મદન. મ૦ ગેળ. મેણફળ. હિં૦ મૈનફળ, કરહર. બં૦ મયનાકાંટા. તા૦ પુંગારે, મારૂક્કારે. તૈ૦ મારિંગા, વસન્ત કડિમિ ચેટ્ટુ. ક૦ મંગારે, બોનગેરે, રણયબોનગેરે. મલા૦ માંગાકાયી. અ૦ જોઝુલકૈ. દક્ષિ૦ મેણાહલ. ને૦ મૈદલ. પં૦ મિંડકોલ્લ. ઈં૦ બુશીગાર્ડિનીયા. લા૦ રેન્ડીયા ડયુમેટોરમ.

આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એને બે આંગળ જેવડી લંબાઈના નાના અને મોટા કાંટા હોય છે. એનાં પાંદડાં વડનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને સોપારી જેવડાં ફળ આવે છે; તે પાકે એટલે પીળાં થાય છે. એ ફળને 'મીંઢળ' કહે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં બહુ થાય છે. એની ભૂકી કરી કોળી લોક નદીમાં નાખે છે; તેથી કરી માછલાં તેમાં લુબ્ધ થઈ ત્યાંનાં ત્યાંજ રહે છે. ચોમાસાને માટે જે ધાન્ય સંગ્રહ કરી રાખવાનું હોય તેમાં લીલાં મીંઢળ નાખવાં એટલે તે ધાન્ય સડી જતું નથી. ચાળેલી રાખમાં પારો મિશ્ર કરી તે રાખ ધાન્યમાં નાખે છે, તે કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. **મીંઢળ:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, મધુર, લેખન, લઘુ, રૂક્ષ, વાંતિકારક, કડવું અને બસ્તિકામ વિષે ઉત્તમ તથા હિતકારક છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શોથ, અનાહ, સોજો, વિદ્રધિ, વિષ, ગુલ્મ, સળેખમ, કોઢ, અર્શ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક પેટશૂળ ઉપર:**—મીંઢળ કાંજીમાં ઘસી તેનો દિવસમાં નવ દસ વખત નાભિ (ડુંટી) ઉપર લેપ કરવો. **(૨) પિત્ત પડવા માટે:**—મીંઢળનો રસ બે પૈસા ભાર કાઢી તેમાં મધ નાખી પાવો. સૂકું ફળ હોય તો ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું એટલે ઉલટી થઈ પિત્ત પડશે. **(૩) શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—જનનેંદ્રિય (યોનિ) ને મીંઢળની ધૂણી આપવી અને કળલાવીના મૂળને દોરો બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. **(૪) કફવાત ઉપર:**—મીંઢળનું ચૂર્ણ દૂધમાં મેળવી પાવું, એટલે ઉલટી થઈ કફ-વાયુની પીડા દૂર થાય છે. **(૫) આદાશીશી ઉપર:**—સૂર્યોદય પહેલાં મીંઢળ તથા સાકર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. **(૬) ગડગુમડાં અને રતવા ઉપર:**—મીંઢળ લીંબડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. **(૭) જૂ મારવાને માટે:**—મીંઢળનો રસ કાઢી માથે ચોપડવો, એટલે ચાર ઘડીમાં જૂ મરે છે. **(૮) સ્તનરોગ ઉપર:**—મીંઢળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) ઉલટી થઈ કફ પડવા માટે:**—મીંઢળ ૧ તોલો, સિંધવ ૦॥ તોલો અને લીંડીપીપર દોઢ માસો, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું.

૪૫૭. મીંઢી આવળ (સોનામુખી):—સં૦ ભુમ્યાહુલી. મ૦ ભુયતરવડ. હિં૦ સોનામુખી, ભુંઇ ખખસા. બં૦ કાંકરોલભેદ. ક૦ નેલદાવરેગિડ. તૈ૦ નેલતાંઘેડી. નેલપોના. તા૦ નિલાવરે. મલા૦ નિલવાક. ફા૦ અ૦ સના. ઈં૦ અલેક્ઝાંડ્રીયનસના. લા૦ કેશિયાઓબોવેટા.

*મીંઢીઆવળમાં પાંદડાં ઉપરથી બે ત્રણ પ્રકાર છે, એકનાં પાંદડાં કુવાડીઆ જેવાં હોય છે; અને બીજી જાતનાં લાંબાં હોય છે. લાંબાં પાંદડાંની જાતને "સોનામુખી" કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એને ચપટી શીંગો આવે છે. મીંઢીઆવળ રેચક છે. **મીંઢીઆવળ:**—તીખી, કડવી, અગ્નિદીપક, મૃદુરેચક તથા દેહશોધક છે; અને આનાહ, ઉદરરોગ, કરોળીયા, ગુલ્મ, કૃમિ, આમ, સોજો, જ્વર, કોઢ, વાયુ, આમશૂળ, વિષ, દુર્ગંધ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ:**—તુરાં, અગ્નિદીપક, વર્ણકર તથા પાકકાળે સ્વાદુ છે; અને કૃમિ, કોઢ, યકૃત્, ધાતુક્ષય તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **બંદરી સોનામુખી** (ફૂલ અને પાંદડાં રાતાં હોય છે તે):—તુરી, ખાટી, શીત, સારક, કડવી તથા ભેદક **છે;** અને પિત્ત, ગુલ્મ, અતિસાર, શોથ, વિષ, ત્રિદોષ, કોઢ, જ્વર, શ્વાસ, આનાહ, કૃમિ, રક્તરોગ, ઉદરરોગ, તૃષા તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—કાંતિકર અને મોહનાશક છે. એનાં **કુમળાં ફળ:**—તુરાં, રૂચિકર તથા દુર્જર છે; અને ઉલટી, કૃમિ, તૃષા, મેહ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **બિયાં:**—મધુમેહ, રક્તાતિસાર તથા વિષનો નાશ કરે છે. **મૂળ:**—મધુર તથા ઉષ્ણ છે; અને શુક્રક્ષય, રક્તપિત્ત, શ્વાસ તથા મેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ થવા માટે:**—મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી ગાળી ગોળ નાખી પાવાં, એટલે મૂત્રરેચ અને રેચ થઈ કોઠામાંની ગરમી નીકળી જાય છે. અથવા પાંદડાંનો કાઢો કરી તે પાવો એટલે રેચ થાય છે. **(૨) કાન કળવા માંડે તે ઉપર:**—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ ૧ માસો ગરમ પાણીમાં પાવું. **(૩) દાદર ઉપર:**—મીંઢીઆવળનાં બિયાં અને ગરમાળાની શીંગોમાંનું મગજ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) પરસેવો ઘણો આવતો હોય તે ઉપર:**—મીંઢીઆવળની ભૂકી અર્ધો તોલો ગાયની છાશમાં નાખી પાવી. **(૫) ગર્ભ ધારણને માટે:**—મીંઢીઆવળનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ગોખરૂનાં પાંદડાંના રસમાં અથવા સાકરમાં ૨૧ દિવસ આપવું. **(૬) પાંડુરોગ ઉપર:**—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ પૈસાભાર, આંબાની પાકેલી કેરીના રસમાં આપવું. **(૭) સર્પદંશ ઉપર:**—કરડીના તેલમાં મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો નાખી આપવું, એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરે છે. **(૮) અતિસાર ઉપર:**—મીંઢીઆવળનું ચૂર્ણ છાશમાં પાવું. **(૯) શૂળ ઉપર:**—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. **(૧૦) સ્તનરોગ (સ્તન ઉપરનાં ગુંમડાં) ઉપર:**—મીંઢીઆવળનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૧૧) કષ્ટસાધ્ય ત્વગ્દોષ ઉપર:**—મીંઢીઆવળ રાત્રે ગોમૂત્રમાં ભીંજવી રાખી સવારે સૂકવવી. એ પ્રમાણે તેને ૧૦ દિવસ ભાવના આપી ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ છ માસાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે બે ત્રણ રેચ થઈ રોગ સત્વર દૂર થાય છે.

૪૫૮. મુગવેલ:—સં૦ મુદ્ગવલ્લી, અરણ્યમુદ્ગ. મ૦ મુગવેલ, મુગણવેલ. હિં૦ મુગવની, મુગૌની. બં૦ મુગાની. ક૦ કાડહેસરૂ. તે૦ કારૂપેસ્તરા. તા૦ કટ્ટુપાયારૂ. તુ૦ કટ્ટુપાડેંગી. મલા૦ કટ્ટુપાયરૂ. લા૦ ફેજિયોલસ્ ટ્રાયલોબેટસ્.

આને "જંગલી" કે "અડબાઉ મગ" પણ કહે છે. આ વેલ વૃક્ષ ઉપર ચડેલી હોય છે. એ વેલીની જાડાઈ પગના નળા જેવડી હોય છે. આ વેલ દક્ષિણ કોંકણ અને ગોવા પ્રાંતમાં ઘણી થાય છે. એ વેલીની હાથમાં પકડવા લાયક સાધારણ લાકડીઓ પણ થાય છે. એ વેલીની શીંગોમાં ચોળાની આકૃતિ જેવાં બીઆં આવે છે. તેનું તેલ કહાડે છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. **મુગવેલ:**—શીતળ, રૂક્ષ, સ્વાદુ, પુષ્ટિકર તથા નેત્રને હિતકારક છે; અને સોજો, સંગ્રહણી, તાપ, દાહ, ત્રિદોષ, ઝાડા, દમ અને વાતરક્ત વગેરે રોગો મટાડે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજ (કંડૂ), ખસ ઈત્યાદિ ઉપર:**—મુગવેલીનાં બીયાં એક દિવસ ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે તેમાંજ બીજું ગોમૂત્ર રેડી બારીક વાટી શરીરે મર્દન કરવું. **(૨) ઉપદંશથી થએલ ચામડીનો વિકાર, ખરજ, ખોડો, ખસ ઈત્યાદિ ઉપર:**—મુગવેલીનાં બીયાંનું તેલ નિત્ય શરીરે ચોળવું. આ વેલીને કોઈ મરશીંગી પણ કહે છે.

---

* **સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં**—મીંઢીઆવળને કફ અને રોકાએલ પિત્તને કહાડનાર, મસ્તક શુદ્ધિ કરનાર, તથા સંધિવા ઉપર અત્યંત ઉપયોગી જણાવી છે. એનાથી ફોડા નાશ પામે છે. પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે, તથા હરસ મટે છે.

૪૫૯. મુચકંદ:—સં૦ ક૦ હિં૦ મ૦ મુચકંદ. લા૦ પ્ટેરો સ્પરમમ્, સુબરીફોલીયમ.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં ખાખરનાં પાંદડાં જેવાં મોટાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર એક વેંત લંબાઇનું એક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલનો રંગ પીળો હોય છે. ફૂલનો સુવાસ સાધારણ હોય છે. ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોય છે. એ ઝાડ ઉપર ચોર આમલીનાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **મુચકંદ:**—તીખું, કડવું તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, ઉધરસ, કંઠદોષ, ત્વગ્દોષ, સોજો, વ્રણ, ખરજ, મસ્તકપીડા, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત તથા પિત્તવિકારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુ સંબંધી મસ્તકપીડા ઉપર:**—મુચકંદનાં ફૂલ અને એરંડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) આદાશીશી ઉપર:**—મુચકંદનાં ફૂલ વાટી મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. **(૩) ઢોરોના કુંદ રોગ** (ઢોર સૂકી લીંડીઓ હગે છે, દિવસે દિવસ શક્તિ ક્ષીણ થઇ સુકાઈ જાય છે અને સર્વે દાંત હાલવા લાગે છે તે) **ઉપર:**—મુચકંદની છાલનો રસ કાચો અર્ધો શેર કાઢી તેમાં તેટલોજ નાળીએરનો રસ નાખી તે મિશ્રણમાં ૬ તોલા સુધી ગોળ નાખી દરરોજ એકવાર, એમ સાત દિવસ સુધી ઔષધ પાવું. **(૪) મલદ્વાર બહાર આવે છે તે ઉપર:**—મુચકંદના ફૂલની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી.

૪૬૦. મુદ્દગર (કમરખ):—સં૦ કર્માર. મ૦ ક૦ કર્મર. હિં૦ કમરખ. બં૦ કામરંગ.

એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ થાય છે. મુદ્દગરનાં ઝાડ મોટાં થતાં નથી. એનાં પાંદડાં પાતળાં અને છાયા ઘણી ઠંડી હોય છે. આ ઝાડ સર્વે કાળ લીલું હોય છે; અને તેને ફળ પુષ્કળ આવે છે. મુદ્દગરનું અથાણું અને મુરબ્બો સારો થાય છે. મુદ્દગર ગળચટાં હોય છે. મરી, જીરૂ અને મીઠું લગાડવાથી વિશેષ સ્વાદ આવે છે. કોઇ કોઈ પાકેલાં મુદ્દગર એમનાં એમ ખાય છે. તેના રંગ પીળો હોય છે. તેને ચારે બાજૂએ રેખા હોય છે. આ ફળ પાકે ત્યારે સુંદર દેખાય છે. આ ફળ પિત્તનાશક છે. એને "કમક" પણ કહે છે. **મુદ્દગર લીલાં:**—ખાટાં, ઉષ્ણ, વાતનાશક અને પિત્તકારક છે. **પાકેલાં મુદ્દગર:**—મધુર, ખાટાં, બળકર, પુષ્ટિપ્રદ અને રૂચિકારક છે.

૪૬૧. મુસળી:—(સં૦ મુસલી. મ૦ મુસળકંદ. હિં૦ મુસલીકંદ.) મુસળીનાં નાનાં નાનાં ઝાડ ચોમાસામાં વગડામાં ઉગે છે. એનાં પાંદડાં ખારેકના નાના રોપાનાં પાંદડાં જેવાં, પરંતુ તે કરતાં પાતળાં અને પહોળાં હોય છે. એના કંદ થાય છે એ મોટા અને પાંચ છ આંગળ લાંબા હોય છે; એનો વર્ણ કાળો હોય છે. એ કંદ પૌષ્ટિક છે. મુસળકંદને "કાળી મુસળી" પણ કહે છે. **મુસળી:**—મધુર, શીતલ, વૃષ્ય, ધાતુપુષ્ટ, બલને આપનારી, શ્લેષ્મલ, પિત્તલ તથા જડ છે; અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. કાળીમુસળી અધિક ગુણવાળી અને રસાયનિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:**—મુસળકંદના ઝાડના કંદ સ્વચ્છ ધોઇ છોલી સારી પેઠે સૂકવવા અને તેની બારિક ભૂકી કરી રાખવી. પછી રોજ સવારમાં ગાયનું દૂધ ૧૪ તોલા લઈ તેમાં ઉપર કહેલી ભૂકી બે તોલા સુધી નાખી મેળવી અગ્નિ ઉપર મૂકી દૂધ ઉકાળવું. ઉકાળતાં અર્ધ રહે એટલે તેમાં સાકર ૩ તોલા અને ઘી બે તોલા નાખી પાકું કરવું. પછી તેમાં જાયફળ, એલચી, કેસરની ભૂકી નાખી બદામ, ચારોળી નાખવી; તથા તેમાંથી અર્ધો પાક સવારે અને અર્ધો સાંજે એ પ્રમાણે નિત્ય નવો તૈયાર કરી સાત કે ચૌદ દિવસ ખાવાથી પાતળી થયેલી ધાતુ ઘટ્ટ થઇ ધાતુવૃદ્ધિ થાય છે. **(૨) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—મુસળી ચાવી ખાવી અથવા એનું ચૂર્ણ ઘી અને સાકર નાખી ખાવું. **(૩) પથરી ઉપર:**—મુસળકંદ ખાવા, એટલે પથરી ગળી જાય છે. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—મુસળી અને જાસુંદીની કળીઓ સાકર સાથે ખાઈ ઉપર દૂધ પીવું. **(૫) સંગ્રહણી ઉપર:**—મુસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી. પથ્ય છાશ અને ભાત ખાવાં.

૪૬૨. મુળા:—સં૦ મૂલક. મ૦ મુળા. હિં૦ મુલી. ક૦ ગો૦ તા૦ તુ૦ મુલ્લંગી. તૈ૦ મુલ્લીગી, શુન્તિદુપા. મલા૦ કનકપાલ. ફા૦ તુરબ. અ૦ બજરૂલ–ફુજલ. ઈં૦ રેડીશ. લા૦ રફેનસ્‌સેટીવસ્.

મુળા એ એક જાતનું શાક છે. જમીન સારી હોય અને ખાતર વગેરે મહેનત સારી થાય તો એક મુળો પાકા બશેર વજનનો થાય છે. મુળાનાં બીયાં વાવી તેના છોડ થાય એટલે તે ઉપર શીંગો આવે

છે, અને તેમાં મુળાનાં બિયાં હોય છે. મુળાનું, તેનાં પાંદડાંનું અને તેની શીંગોનું શાક થાય છે. મુળાનું રાયતું ઘણું સારૂં થાય છે. મુળા એકલા પણ ખવાય છે. મુળો એ પાચક અને ઠંડો છે. મુળાનો રંગ ધોળો સફેદ હોય છે. મુળાનાં બિયાં માખણમાં નાખી વાવવાં; એટલે માખણ જેવાજ મૃદુ મુળા થાય છે, અને પાક પણ પુષ્કળ આવે છે. સાધારણ **મુળા:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, ગુરૂ, રૂચિકારક તથા પાચક છે; અને અર્શ, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફ, જ્વર, દમ, નાસારોગ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **કુમળા મુળા:**—ખારા, કડવા, ઉષ્ણ, લઘુ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, હૃદ્ય, તીક્ષ્ણ, સારક, પાચક, મધુર, ગ્રાહક તથા બલકારક છે; અને મૂત્રદોષ, દમ, ઉધરસ, અર્શ, ગુલ્મ, ક્ષય, નેત્રરોગ, નાભિશૂળ, કફ, વાયુ, કંઠરોગ, ત્રિદોષ, દદ્રુ, શૂળ, આમ, ઉદાવર્ત, પીનસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **સ્થૂલ (જાડો) મુળો:**—ઉષ્ણ, તીખો, રૂચિકર, ગ્રાહક તથા દીપક છે; અને કફ, વાત, કરમ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. **જુના મુળા:**—શોષકારક તથા ઉષ્ણ વીર્ય છે, અને દાહ, પિત્ત તથા રક્તકોપનો નાશ કરે છે. **પાકા મુળા:**—તીખા, ઉષ્ણ તથા અગ્નિકારક છે. ભોજન પહેલાં ખાવાથી પિત્ત તથા દાહને કોપાવે છે, અને ભોજન વખતે ખાધાથી હિતકર તથા બલકારક છે. આ મુળા મીઠું ચોળી ખાવાથી અર્શ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **મુળાની શીંગો:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ છે, અને કફ તથા વાયુની નાશક છે. **મુળાનાં ફૂલ:**—કફકારક તથા પિત્તકારક છે. **સૂકાએલા મુળા:**—લઘુ છે અને સોજો, વિષદોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. ગાજર જેવા એક લાલ રંગના મુળાને મરાઠીમાં **"શેંડી મુળા"** કહે છે. જેને સંસ્કૃતમાં 'ગૃંજન' કહે છે, અને ગુજરાતીમાં "ગાજર" કહે છે. તે–તીખા, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. **ગોળમુળા:**—તીખા તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) ઉચકી ઉપર:**—સૂકાએલા મુળાનો કાઢો પાવો. **(૨) બોદારશીંગના વિષ ઉપર:**—મુળા અને સુવા ખાવા. **(૩) પથરી ઉપર:**—મુળાનાં બિયાં તોલા ૪ અર્ધા શેર પાણીમાં ઉકાળી પાણી પાશેર રહે ત્યારે પાવું. **(૪) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—૨૦ મુળા લઇ પાન સાથે સમારી પાનની નીચે રહેલો ગોળ પૈસા જેવડો લીલો ભાગ લઇ તે સર્વેનો રસ કાઢી તેમાં ત્રણ તોલા ઘી નાખી સાત દિવસ પાવો. **(૫) નળવાયુ ઉપર:**—મુળાનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં તેટલુંજ મધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૬) અજીર્ણ ઉપર:**—મુળાના પાતળા કાપા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી કેટલીકવાર એમને એમ રાખવા. પછી જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી તે પીતા ચાવી ખાવા એટલે તુરત અજીર્ણવિકાર નાશ પામે છે. **(૭) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—મુળો અને સાકર ભેગાં ચાવીને ખાવાં. **(૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—મુળા પીલી તેનો રસ એક તોલો કાઢવો અને ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી તે પાવું; અથવા મુળાના કાપા ઘીમાં તળી સાકર સાથે ખાવા. **(૯) કરોળીયા ઉપર:**—મુળાનાં બિયાં અઘેડાનાં પાંદડાંના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૧૦) ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:**—મુળાનાં બિયાં, સણનાં બિયાં, સરગવાનાં બિયાં સરસવ, જવ અને અળસી, તેને છાશમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૧) શુક્રાશ્મરી (પથરી) ઉપર:**—મુળાનાં પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી પાવો. **(૧૨) વાત કફ–જ્વર ઉપર:**—સૂકાએલા મુળાનો [1]યૂષ પાવો. **(૧૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—કુમળા મુળાનાં પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો.

૪૬૩. મેંઢાશીંગી. (ખરશીંગી):—(બીજાં નામ નંબર ૧૬૬ પ્રમાણે) એનો વેલો હોય છે. એનાં પાંદડાં તોડવાથી તેમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનાં ફળ ઘેટાના શીંગડા જેવાં હોય છે. એ કાંટાવાળું હોય છે. આંખોનાં ઔષધોમાં એનો ઉપયોગ કરે છે. મરડાશીંગ આ વનસ્પતિને આવતી નથી. એનાં ઝાડ જુદાં હોય છે એમ જણાય છે. મેંઢાશીંગની વેલ ખંડાળાના ઘાટ ઉપર અને બીજા ડુંગરો ઉપર ઘણીજ મળે છે. તેની છાલનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. એ ઉલટીદ્વારાએ કફ બહાર કહાડનારી છે. એને **'મરશીંગી'** એમ પણ કોઇક કહે છે.

૪૬૪. મેઢાશીંગ:—(સં૦ મેષશૃંગી.) મેઢાશીંગના ઝાડને 'ખરશીંગ' પણ કહે છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ ઝાડ ઘણે સ્થળે થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં જેવા

૧ ઔષધથી દશ ગણું પાણી નાખી કાઢો કરતાં ચતુર્થાંશ રહે તેને યૂષ કહે છે.

પણ તેથી લાંબાં હોય છે. એને ચપટી અને એક આંગળ પહોળી તથા આશરે પોણો હાથ લાંબી શીંગો આવે છે. એ ઝાડનાં પંચાંગ અને શીંગો કડવાં હોય છે. એનું લાકડું સાધારણ કામમાં ઉપયોગી છે. એના લાકડાનાં મૃદંગ સારાં થાય છે. **મેઢાશીંગ:**—રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, પાકકાળે તીખી, સ્વાદુ, શીતલ, ચક્ષુષ્ય, ભેદક, બલકર, રસાયન તથા તુરી છે; અને દાહ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ, કૃમિ, અર્શ, શૂળ, સોજો, હૃદ્રોગ, કોઢ, રક્તપિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **એનું ફૂળ:**—કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, લઘુ, રૂચિકર, ખારૂં, ખાટું તથા સ્ત્રંસન છે; અને કોઢ, મેહ, કફ, કૃમિ, ઉધરસ, વ્રણ, વિષદોષ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેટશૂળ તથા નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:**—મેઢાશીંગનાં પાંદડાં અથવા છાલ કચરી તેનો રસ પાવો. **(૨) કૃમિ ઉપર:**—મેઢાશીંગનાં પાંદડાં વા છાલનો રસ પાવો. છાલ સૂકાએલ હોય તો કાઢો કરીને પાવો. **(૩) ખસ અને ખોડા-ઉપર:**—મેઢાશીંગના લાકડાનું પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી તે તેલ ચોપડવું.

૪૬૫. મેથી:—સં૦ મેથિકા, અશ્વબલા. મ૦ બં૦ હિં૦ મેથી. ક૦ મેથક, મેથય. તૈ૦ મેંતુલુ. તા૦ વેંદાયામ્. મલા૦ ઉળુવા. ફા૦ તુખ્મે શમપીન. અ૦ બજરૂલ હુલ્બા. ઈં૦ ફેનું ગ્રીક. લા૦ ટ્રીગો નેલ્લા, ફેન ગ્રેસીયં.

મેથી સુમારે વેંત દોઢ વેંત ઉંચી વધે છે. મેથીની ભાજી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. મેથીના જુના છોડ ઉપર જે શીંગો આવે છે તેમાં મેથી હોય છે. મેથીની ભાજી રૂચિકારક, પથ્યકારક અને શરીરને હિતાવહ છે. મેથીનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. મેથી વાતનાશક છે. **મેથીની ભાજી:**—તીખી, ઉષ્ણ, રક્તપિત્તને કોપાવનારી, દીપન, લઘુ, રસકાળે કડવી, રૂક્ષ, મલાવષ્ટંભક, હૃદ્ય તથા બલકારક છે; અને જ્વર, અરોચક, ઉલટી, ઉધરસ, વાતરક્ત, કફ, વાયુ, અર્શ, કૃમિ તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુથી હાથે પગે કળતર થાય તે ઉપર:**—મેથી ઘીમાં શેકી તેનો લોટ કરવો. પછી ગોળપાપડીના લાડુ પ્રમાણે તેના લાડુ કરી દરરોજ એક લાડુ ખાવો, એટલે આઠ દિવસમાં કળતરનો નાશ થશે. **(૨) આમ ઉપર:**—મેથીના ભાજીનો રસ ૫ તોલા કાઢી તેમાં ૬ માસા સાકર નાખી તે પાવો. કિંવા મેથીનો લોટ દહીંમાં કાલવી ખાવો. **(૩) બહુમૂત્ર ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં અર્ધા પૈસાભાર કાથો અને ૧ પૈસાભાર સાકર નાખી પાવો. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—મેથીની ભાજીનો રસ કાળી દ્રાક્ષ નાખી પાવો. **(૫) પ્રસૂતાને દૂધ આવવા માટે:**—મેથીનો લોટ ૩ તોલા, અર્ધોશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખવો. બીજે દિવસે સવારમાં એક વાસણ નીચે દેવતા કરી તેમાં નવટાંક ઘી નાખવું. તે ઘી સારૂં તપ્યા પછી ભીંજેલો મેથીનો લોટ તેમાં નાખી શેક્યા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં રાતી શેરડીનો રસ બે તોલા સુધી નાખી ૨૧ દિવસ પાવો. **(૬) તાપથી ગરમી (લુખ) લાગે છે તે ઉપર:**—મેથીની સૂકાએલી ભાજી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સારી પલળ્યા પછી મસળી તે પાણી ગાળી લેવું અને તેમાં મધ મિશ્ર કરી એકવાર પાવું.

૪૬૬. મેંદી:—સં૦ મેદિકા, યવનેષ્ટા. હિં. બં૦ મેંદી. મ૦ મેંદી. તૈ૦ ગોરંટમ્. ફા૦ હિના. કા૦ મદરંગી. અ૦ હીના, અકાન, કાફૂલયુન. ઈં૦ હેના. લા૦ લાઝોનિઆ આલ્બા.

મેંદીનાં ઝાડ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં હોય છે. પાંદડાં બારિક હોય છે. એ પાંદડાં સ્ત્રીઓના હાથનાં આંગળાં અને નખો રંગવાના કામમાં લે છે. એ ઝાડ ઉપર જે ફૂળના ગુચ્છા આવે છે તેને મરાઠીમાં "**ઈસબંધ**" કહે છે. બાળકોની નજર બાંધવામાં એને લે છે. ઇસબંધ ઠંડું અને ગુણકારક છે. મેંદીનાં ફૂલનું અત્તર પણ થાય છે. તેને **હિના** કહે છે. **મેંદી:**—વાંતિકર છે, અને દાહ, કોઢ તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **એનાં બિયાં:**—શોષક તથા ગ્રાહક છે, અને ગ્રહદોષ, ભૂતબાધા તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) તાપમાં અડવાણે પગે ચાલવાથી તળીઆમાં અતિશય આગ થતી હોય તે ઉપર:**—મેંદીનાં તાજાં પાંદડાં પાણીમાં બારિક વાટી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી પગતળીઆને જાડો લેપ કરવો. કિંવા એ પાંદડાં ચુંટી તળીએ ચોળવાં. **(૨) સર્વ પ્રકારના ઉષ્ણ પ્રમેહ અને તંદુ-પ્રમેહ ઉપર:**—મેંદીનાં પાંદડાં ઠંડા પાણીમાં બારિક વાટી, તે પાણી સુમારે પાશેર ગળી લઈ તેમાં સાકરની ભુકી ૨ તોલા નાખી દરરોજ દિવસમાં બે વાર, એ પ્રમાણે સાત દિવસ પાવું. અથવા મેંદીનો રસ

ગાયનું દૂધ નાખી પાવો. **(૩) ઉષ્ણુતાને લીધે થયેલી ગાંઠ ઉપર:**—મેંદીનાં પાંદડાં બારિક વાટી તેની થેપલી કરી ગાંઠ ઉપર લગાવવી. **(૪) શરદ-ગરમી ઉપર:**—મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ચોખું દૂધ નાખી પાવો. ઉષ્ણુતાનું જોર ઘણું હોય તો સાકર અને જીરૂં નાખવું. **(૫) રક્તાતિસાર ઉપર:**—મેંદીનાં બિયાં બારિક વાટી ઘીમાં પલાળી રાખવાં. રોજ સવાર સાંજ સોપારી જેવડી ગોળી કરી ખાવી, એટલે તુરત ગુણ આવે છે. **(૬) પ્રમેહ ઉપરઃ**- મેંદીનાં પાંદડાંનો રસ પાશેર અને ગાયનું દૂધ પાશેર એકત્ર કરી પાવું. **(૭) ખોડા ઉપર:**—મેંદીનાં પાંદડાં બારિક વાટી તેનો એક આંગળ જાડાઇનો ખોડા ઉપર લેપ કરવો અને ચાર પહોર પછી તે લેપ ધોઈ તલના તેલમાં નાળીએરના છોડાની રાખ કાલવી ચોપડવી.

૪૬૭. મૈદાલકડી:—મૈદાલકડીનું ઝાડ મોટું થાય છે. એના ઝાડની છાલ રાતા રંગની હોય છે, અને એ ઘણીક ઔષધીઓમાં વપરાય છે. "મેદા" એ વનસ્પતિના અભાવે કોઈ કોઈ મૈદાલકડી લે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પુષ્ટતાને માટે:**—મૈદાલકડીનું છ માસા ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં નાખી એક મહિનો ખાવું. **(૨) અતિસાર અને પ્રમેહ ઉપર:**—મૈદાલકડી બે માસા ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવી. **(૩) ઠેસ લાગેલા ભાગ ઉપર:**—મૈદાલકડી, સાજીખાર અને આંબાહળદરનો લેપ કરવો અને શેકવું એટલે ગંઠાઈ ગયેલું લોહી છુટું થાય છે.

૪૬૮. મોગરો:—સં૦ મુદ્‌ગર. મ૦ મોગરા. હિં૦ મોતીઆ. ક૦ ઇંદ્રવંતીગે, મલ્લીગે. તૈ૦ મલ્લે. તા૦ ઇરૂવાડી. તુ૦ મલ્લીગે. મલા૦ મલ્લીકા, નાક્ષામલ્લી. ઇં૦ જેસ્મિન. લા૦ જેસ્મિનમસંબાક.

મોગરાના વેલા હોય છે. મોગરામાં બે જાત છે. જે મોગરાનાં ફૂલ ઝુમખાદાર આવે છે અને પુષ્કળ પાંખડીના એક ઉપર એક ચાર પાંચ થર હોય છે તેને "બટ મોગરો" કહે છે. જે ફૂલ એકલી પાંચ પાંખડીનાં હોય છે તેને "મોગરો" કહે છે. બટમોગરાનો વેલો લાંબો વધતો નથી. જે મોગરાના ઝાડની કલમ કરે છે તે કમ્મરપૂર ઉંચા હોય છે; પરંતુ કલમ નહિ કરેલા મોગરાનો વેલો મોટો થાય છે. મોગરાનાં ફૂલનો રંગ ધોળો હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે, એનું અત્તર નીકળે છે. **મોગરો:**—મધુર, શીત, સુગંધિ, સુખપ્રદ તથા કામવર્ધક અને પિત્તશામક છે. **મોગરી** (સં૦ મલ્લિકા):—તીખી, કડવી, લઘુ, ઉષ્ણુ, શુક્લ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને મુખરોગ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, વિષદોષ, વ્રણ, વાયુ, પિત્ત, રક્તદોષ, હદ્રોગ, અરૂચિ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **બટ મોગરો** (સં૦ વૃત્તમલ્લિકા.):—તીખો, ઉષ્ણુ તથા અતિ સુગંધીવાળો છે; અને વ્રણ, મુખરોગ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. **વન-મોગરી** (સં૦ વાર્ષિકી):—શીતલ, હૃદ્ય, કડવી તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કફ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, કૃમિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ તથા મુખરોગનો નાશ કરે છે. **એના તેલના** પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) પીચોટી ખસી હોય તે ઉપર:**—મોગરાનાં પાંદડાંનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો. ઉલટી થાય તો ઉતાર, દૂધ અને ભાત. **(૨) ગર્ભિણીના પ્રદર ઉપર:**—મોગરાનાં પાંદડાં, કુંભારના ચાકની માટી, રીસામણી, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન, રાળ; એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઈ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખવરાવવું.

૪૬૯. મોગલી એરંડો:—(સં૦ તિક્તૈરંડ.) મોગલી એરંડાનાં ઝાડ નાનાંજ હોય છે. એ સુમારે માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં આકારે એરંડાનાં પાંદડાં જેવાં પણ તે કરતાં નાનાં હોય છે. એ વાડો કરવાને વાવે છે. એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું છે. એ ઝાડને ચીક ઘણો હોય છે. એની સોટીઓ દાતણ કરવાના ઉપયોગમાં કેટલેક સ્થળે લે છે. એના દાતણથી દાંત મજબુત થાય છે. એનાં બિયાંનું તેલ કાઢે છે. એનાં **બિયાં:**—રસકાળે અને પાકકાળે ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, રેચક, વૃષ્ય, મધુર, બૃંહણ, બલપ્રદ, કફકર, પિત્તલ તથા વાંતિકારક છે; અને વાયુ, દાહ, ગુલ્મ, વિષ, ઉધરસ, રક્તદોષ, સોજો, ક્ષતક્ષય તથા વાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી અને જુલાબ બંધ ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં સુમારે એક તોલો ઘસી પાવાં. **(૨) કોલેરા-ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં મૂળ, આસુંદરાનો અને ઉક્ષીનાં પાંદડાંનો એકત્ર રસ કાઢી તેમાં બકુળીનાં બિયાં ઘસી પાવાં; અથવા મોગલી એરંડાનાં મૂળ, છાશમાં વાટી તેમાં હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—મોગલી એરંડાનું દૂધ કાઢી હાથે ચોળી ઘટ્ટ થાય એટલે ૪-૫ વાર દંશ ઉપર

ચોપડવું. **(૪) ફુટેલા બદના ક્ષતો રૂઝાઈ જવા માટે:**—મોગલી એરંડાનાં બિયાંનું તેલ જેટલું જુનું મળે તેટલું લઈ તેમાં રૂની ઘડી કરી ભીજવવી અને તે ઘડી ક્ષતો ઉપર મૂકી તે ઉપર વારંવાર તે તેલનાં ટીપાં પાડતાં રહેવું. એ પ્રમાણે સવારે મૂકેલી ઘડી સાંજે કાઢવી, અને ફરી નવી મૂકવી. એ પ્રમાણે ચાલુ રાખવું એટલે વ્રણ રૂઝાઇ જશે. **(૫) ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ, ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા ઉપર:**—મોગલી એરંડાનો રસ લોખંડની તવી ઉપર કાઢવો અને તેમાં વાસી થુંક નાખી તે મિશ્રણમાં રસકપૂરનો ગાંગડો ઘસી લેપ કરવો, એથી બે દિવસમાંજ ગુણ આવે છે. **(૬) અંગમાં ભરેલી ગરમીથી અંગ ઉપર સુકી ચાંદીઓ પડે છે તે ઉપર:**—અરીઠાના પાણીવડે ચાંદીઓ ધોઇ નાખવી અને મોગલી એરંડાના ઝાડનો રાતા રંગનો રસ અને થોડું માખણ એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૭) પેટપીડ ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં મૂળ છાશના પાણીમાં ઘસી તેમાં થોડી હિંગ નાખી નાના અને મોટા બાળકને પાવાં. **(૮) ઢોરોને હરિક લાગે તે ઉપર:**—મોગલી એરંડાનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી કાઢેલો રસ શક્તિ પ્રમાણે દોઢશેર સુધી પાવાથી એક પહોરમાં રોગ જાય છે. **(૯) દાંતનાં પેઢાં સૂજે તે ઉપર:**—મોગલી એરંડાનો રાતો રસ દિવસમાં બે વાર સૂજેલાં પેઢાંને ચોપડવો. **(૧૦) રક્તપિત્ત, (વાતરક્ત) ભગંદર વગેરે ભારે વ્રણ ઉપર એરંડાનું તેલ:**—મોગલી એરંડામાંનો ગર્ભ કાઢી બારિક વાટવો અને પાણીમાં મેળવી તે વાસણ દેવતા ઉપર મૂકી પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું, એટલે તેલ ઉપર આવશે. તે બાટલીમાં ભરી રાખવું. એ તેલમાં રૂની ઘડી ભીંજવી તે વ્રણ ઉપર મૂકવી.; રક્તપિત્ત ઉપર એ તેલ અંગે ૪-૫ વાર ચોપડવું. **(૧૧) દંતરોગ ઉપર:**—મોગલી એરંડાની ડાળીઓનો રાતા રંગનો રસ કાઢી તે ચાર પાંચ વાર ચોપડવો અથવા મોગલી એરંડાના લીલા લાકડાથી દાંત ઘસવા, એટલે દાંતના રોગ શાંત થશે.

૪૭૭. **મોથ:**—સં૦ જલતૃણ, નાગરમુસ્તા. મ૦ લવ્હાળા. હિં૦ નાગરમોથા. ઇં૦ સાઇપેરસરોટંડસ.

ડાભના બેટ જેવા મોથના બેટ નદીના કિંવા વહેળાના કિનારે થાય છે; મોથની સળી હાથની આંગળી જેવડી મોટી અને ત્રણધારી હોય છે. મોથનાં મૂળને "નાગરમોથ" કહે છે. નાગરમોથનો ઔષધોમાં અતિશય ઉપયોગ થાય છે. એને સુગંધી પદાર્થોમાં પણ નાખે છે. મોથની સળીઓની ચટાઇઓ થાય છે. એ જાતની નાગરમોથને 'ભદ્રમુસ્તા' અથવા 'ગાંગેય' કહે છે. બીજી નાની જાત છે. તે ઉપર ચોમાસાના વખતમાં ચોધાર નળ આવે છે, અને તે ઉપર બારિક ફૂલ આવે છે. બંને નાગરમોથ ગુણમાં સરખી છે. **ભદ્રમોથ:**—તુરી, કડવી, શીતલ, પાચક, ગ્રાહક, અગ્નિદીપક, તીખી તથા ખાટી છે; અને પિત્ત, જ્વર, કફ, રક્તદોષ, અતિસાર, કૃમિ, અરૂચિ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **નાગરમોથ:**—તીખી, તુરી તથા શીતળ છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તાતિસાર, અરૂચિ, તૃષા, દાહ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રમોથ:**—તીખી, સુગંધી, મેધ, કાંતિકર, કડવી, તુરી તથા શીતલ છે; અને કફ, પિત્ત, ઋતુદોષ, જ્વર, અતિસાર, કૃમિ, વાયુવ્રણ, દાહ, આમ, શળ, પસીનો તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **જલમોથ:**—કડવી, તીખી, તુરી, કાંતિકર, શીતલ તથા મેધ્ય છે; અને વાયુ, આધ્માનવાયુ, વિસર્પ, કંડૂ, કોઢ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આધાશીશી ઉપર:**—નાની જાતની નાગરમોથનાં લીલાં પાંદડાં ૩ લઈ હાથ ઉપર ચોળી મજબુત ગોળી કરી જેને આધાશીશી થતી હોય તેને ભીંતને ટેકણે બેસાડી જે ભાગમાં વ્યથા હોય તે ભાગની ભમર ઉપર જે મોટી શિરા (નસ) હોય છે તે શિરા ઉપર તે ગોળી મૂકી હાથના અંગુઠાવડે જોર દઇ લગાવવી. પછી તેને ભાત અને દહીં ખાવા આપી બે કલાક ઉંઘવાને કહેવું. એ પ્રમાણે બે દિવસ કરવું. **(૨) સ્તનરોગ ઉપર:**—નાનીમોથ તથા કડવી ઇંદ્રાવની, એ બંને ઝાડ મૂળ સાથે લાવી ચોખાના ઓસામણમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે સર્વ સ્તનરોગનો નાશ થાય છે. **(૩) હેડકી ઉપર:**—નાગરમોથનાં બિયાં લઈ તે આડપટ પાણીમાં પલાળી રાખવાં. નરમ થાય એટલે કપડાથી ગાળી તેનું પાણી ચાર તોલા વારંવાર પ્રાશન કરવું. **(૪) આંખમાંનાં ફુલાં, અંધારાં અને રતાંધળાપણા ઉપર:**—ભદ્રમોથને બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—નાગરમોથ, પહાડમૂળ અને આમળાંનો કાઢો પાવો. **(૬) સન્નિપાત અને સંગ્રહણી ઉપર:**—નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રિજવનું ચૂર્ણ મધમાં પાવું. **(૭) કમળા ઉપર:**—નાગરમોથનો રસ નાકમાં નાખવો. **(૮) અપસ્માર ઉપર:**—નાગરમોથનું ચૂર્ણ એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવું.

(૯) પિત્તસંબંધી ભ્રમ, જ્વર, દાહ, ઉલટી અને મંથરજ્વર એટલે મધુરા ઉપરઃ—નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. **(૧૦) અપસ્માર ઉપરઃ**—નાગરમોથનાં મૂળ ઉત્તર બાજુનાં પુષ્ય નક્ષત્રમાં એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં પાવાં. **(૧૧) કફજ્વર ઉપરઃ**—નાગરમોથ, ધમાસો તથા સુંઠનો કાઢો પાવો. **(૧૨) આમ અને શૂળયુક્ત અતિસાર ઉપરઃ**—દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, અને નાગરમોથ વીસ ભાગ, એકત્ર કરી ઉકાળી દૂધ શેષ રહે એટલે તે પાવું. **(૧૩) કફ અને ઉધરસ ઉપરઃ**—નાગરમોથ અને લીંડીપીપરનું સમભાગે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૧૪) દાહ અને સન્નિપાત જ્વર ઉપરઃ**—નાગરમોથ, રતાંદળી, સુંઠ, કાળોવાળો, વાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો પાવો.

૪૭૧. મોરવેલઃ—સં૦ મૂર્વા. મ૦ મોરવેલ, મુહુરશી. હિં૦ ચુરણહાર. મરોરફલી. કાન્ય૦ મોરહરી. બં૦ મુર્વા, મુર્ગા, મુરહર. ક૦ સોગવલ્લી. તૈ૦ સાંગા-પા (ચા), ગચેદુ. તા૦ મરૂલ. ઇં૦ બોસ્ટ્રિંહેંપ. લા૦ ક્લિમેટીસ ટ્રાઇલોબા.

મોરવેલ એ વેલો છે. ચોમાસામાં એ વેલો જંગલમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવાં પાતળાં અને બે આંગળ પહોળાં તથા સાત આંગળ લાંબાં હોય છે. દરેક પાંદડાં ઉપર ત્રણ રેષાઓ દેખાય છે. છેડે એ પાંદડાં બારિક હોય છે. એ પાંદડાં તીખાં હોય છે. ***મોરવેલઃ**—કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ગુરુ, પાકકાળે તીખી તથા સારક છે; અને ત્રિદોષ, કોઢ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, ઉલટી, જ્વર, મુખશોષ, ભ્રમ, કંડૂ, તૃષા, હૃદ્રોગ, કફ, વાયુ તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **એના કાંદાઃ**—કૃમિ, કૃમિકીલકરોગ તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ક્ષીર મોરવેલઃ**—મધુર, તુરી, વૃષ્ય તથા બળકર છે; અને દાહ, જ્વર, તૃષા, કફ તથા પિત્તની નાશક છે. **એની ભાજીઃ**—ખારી, સ્વાદુ, રસકાળે અને પાકકાળે શીત, જડ, મલબદ્ધક, વાતકર તથા રૂક્ષ અને કફપિત્તનાશક છે. **લઘુ મોરવેલઃ**—હૃદ્ય હોઇ સંગ્રહણી, વાયુ તથા ગુલ્મની નાશક છે. **ઉપયોગઃ-(૧) ગરમીની ચાંદીઓ, કંડૂ તથા ખસ ઉપરઃ**—મોરવેલનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. **(૨) વાયુ ઉપરઃ**—મોરવેલ વાટી લેપ કરવો; અને મોરવેલનો રસ, મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૩) નળબંધ વાયુ, શરદી, બરોળ અને વાયુના ગોળા ઉપરઃ**—મોરવેલનો રસ લસણ નાખી પાવો.

૪૭૨. મોરશિખાઃ—સં૦ મયુરશિખા. બર્હિચૂડા. મ૦ મણ્યારશિખા, મોરશેંડા, મયુરશિખા. હિં૦ મોરશીખા, લાલમુર્ગા. ક૦ મયુરશીખે. ફા૦ અસનાને અસલાન. લા૦ સિલોસિયા ક્રિસ્ટાટા.

એ ઝાડ એક વેંતભર ઉંચાં વધે છે. એ ઉપર મોરની શિખા જેવા તોરા આવે છે. **મયૂરશિખાઃ**—રસકાળે સ્વાદુ, વશ્યકર્મ વિષે પ્રશસ્ત તથા હલકી છે અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, બાલગ્રહ, પિત્ત, કફ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પથરી ઉપરઃ**—મોરશિખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં.

૪૭૩. મોરસઃ—મોરસનાં ઝાડ નાનાં હોઈ જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. તેને બારીક ડાંગરના જેવાં પાંદડાં હોય છે. એનો રંગ કિંચિત્ લીલો, રાતો અને આસ્માની, એવો ચિત્ર વિચિત્ર હોય છે. એ ભાજીનું દીટડું ચીકણું હોવાથી તેના ઉપરનાં બારીક પાંદડાં કાઢી લઈ તેનું શાક કરે છે, અને દીટડાં નાખી દે છે. એનું રાયતું, ભાખરી, ભજ્યાં વગેરે થાય છે. આ ભાજી સમુદ્રની આસપાસ કીનારા ઉપર

---

* મિ૦ પદેજી પોતાના નિઘંટમાં મોરવેલ નીચે આપેલ ટીપણીમાં લખે છે કે "મોરવેલીનાં પાંદડાં પીલુ (જાળ, જાળ) નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. મોરવેલીનાં પાંદડાં ત્રિદળ હોઈ એનાં પાંદડાં અને ફૂલ મીઠાં હોય છે. એ ઉપરથી આ વેલીને **મધુરસા** એવું નામ મળેલું છે. એનાં પાંદડાં જેવાં મીઠાં છે તેવાંજ તે સ્નિગ્ધ (ચિકણાં) પણ છે." મિ૦ દત્તરામજી ચોબા એનું ગુજરાતી નામ **ભુઇપીલુડી** આપી સ્વરૂપ બતાવે છે કે "આ કુંવારપાઠાના સમાન લાંબાં અને મોટાં પાંદડાંવાળો ક્ષુપ છે. એનો રસ મીઠો હોય છે, તથા પાંદડાં ચિકણાં હોય છે. **ગુણ** રેચક, ભારે, સ્વાદુ, કડવી; **પ્રયોગ**માં એની જડ અને પાંદડાં લેવાં. માત્રા ૨ માસાની છે."

થાય છે એથી કાંઇક ખારી લાગે છે. મોરસના શાકમાં પુષ્કળ ડુંગળી અથવા બીજા દાણા નાખવા પડે છે. મોરસનું શાક પણ સારૂં થાય છે.

૪૭૪. મોરસકાંદા:—આ નામનાં ઝાડ માહુલી કિલ્લા ઉપર ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ એક હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારિક હોય છે. એના ભોથામાં ડુંગળીના જેવા કંદ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૉલેરા અને પેટપીડ ઉપર:**—મોરસકાંદા સુમારે ત્રણ માસા અને તેટલાંજ ગરવેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા એમાંજ કિંચિત્ શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાનાં બિયાં અને કાંચકાનાં બિયાં ઘસી પાવાં.

૪૭૫. મોહડી ઘોટ:—આ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઘણાં મોટાં હોતાં નથી. એની અંદરની છાલ ધોળી અને તુરી લાગે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—મોહડી ઘોટની છાલ ઘસીને પાવી અથવા છાલનો રસ ઘસીને પાવો.

૪૭૬. મ્હાંદ:—આ કંદ દક્ષિણ કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઘણાજ કંગાલ લોક એને ખાય છે. એનો વેલો નવ–દશ વર્ષ ટકી શકે છે. એનાં પાંદડાં કપાસનાં પાંદડાં જેવાં અને કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપર:**—આ કાંદો ખવરાવવો.

૪૭૭. રગતરોહિડો:—સં૰ રક્તરોહીતક. મ૰ રકતરો–હી–ડા. હિં૰ રોહેડા. કુટશાલ્મલી. ક૰ મુળ-મુત્તલગિડ. લા૰ ટેકોમા અંડ્યુ લેટા. બં૰ રોદા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં ગુંદીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડ ઉપર મરીથી મોટાં, ગોળ અને રાતા રંગનાં ફળ આવે છે. એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં વિશેષ થાય છે. **રગતરોહિડો:**—તીખો, સ્નિગ્ધ, તુરો તથા શીતલ છે; અને કૃમિ, વ્રણ, પ્લીહા, રક્તવિકાર તથા નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. **સફેત રોહિડાના** ગુણ એવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) બરોળ વગેરે ઉપર:**—રગતરોહિડો અને હરીતકીનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં પ્રાશન કરવો; એથી પ્લીહા, મેહ, મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો પણ નાશ થાય છે. **(૨) છાતીમાં દુ:ખતું હોય અગર છાતીની અંદરનું લોહી બગડેલું હોય તે ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ કરી તે તાજા ઘીમાં આપવું. **(૩) શ્વેત પ્રદર ઉપર:**—રગતરોહિડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. **(૪) રોહિતારિષ્ટ:**—રગતરોહિડાની છાલ ૪૦૦ તોલા લઇ, થોડી ખાંડી તેમાં ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખી, ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી, ગાળી ઠંડો થયા પછી તેમાં ગોળ ૮૦૦ તોલા નાખી અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા, પંચ કોલ (લીંડીપીપર, ચવક, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, સુંઠ) ૨૦ તોલા, ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) ૧૨ તોલા અને ત્રિફળાં ૧૨ તોલા, એ સર્વે તે કાઢામાં મેળવી, સારા માટલામાં નાખી તેના મ્હોડાને બંધ કરી એક મહીના સુધી એમ ને એમ રાખી પછી મ્હોડું છોડવું. આ અરિષ્ટ પીવાથી મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પાંડુ, હૃદ્રોગ, બરોળ, ગુલ્મ, ઉદર, કોઢ, અરૂચિ અને સોજો દૂર થાય છે. **(૫) માર પડવાથી બંધાઇ ગયેલા લોહી ઉપર:**—રગતરોહિડાનું ચૂર્ણ તાજા ઘીમાં આપવું અને પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૪૭૮. રતનજોત (જાસુંદી):—સં૰ જપા. મ૰ જાસવંદ. હિં૰ ઓડહુલ, ગુડહર. ક૰ દાસનલ, દાશાલ. તા૰ કેંબરતે. તૈં૰ દાસનચેટ્ટુ. તુ૰ દાસનપુ. મલા૰ ચેંપરત્તિ. ગો૰ દાસનેફુલ. ઇં૰ શુફ્લાવર. લા૰ હિબિસ્કસરોઝા, સાઇનેંસિસ્.

આ ઝાડ સુમારે માથોડું ઉંચાં વધે છે. જાસુંદીમાં ધોળી, રાતી, ભગવી એવી ઘણી (લગભગ ૧૮) જાત છે; પરંતુ ધોળી જાસુંદી અત્યંત ગુણાવહ છે. રાતી જાસુંદીનાં ફૂલનો રસ ચાકુના પાનાએ ચોપડી તેથી લીંબુ કાપવાથી અંદરથી લોહી જેવું રાતું પાણી નીકળે છે. **જાસુંદી:**—તીખી, શીતલ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, મધુર, સ્નિગ્ધ, પુષ્ટિકારક, સૂર્યની આરાધના કરવાને યોગ્ય, ગર્ભવૃદ્ધિને કરનારી, ગ્રાહક, કેશ્ય, કૃમિ તથા ઉલટીને કરનારી છે; અને દાહ, અર્શ, ધાતુરોગ, પ્રમેહ, પ્રદર તથા ઇંદ્રિલુપ્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—ગ્રાહક, લઘુ, કડવાં અને કેશને વધારનારાં છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુના ગોળા ઉપર:**—જાસુંદીનાં પાંદડાંનો રસ દરરોજ નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો. **(૨) પિત્તશમન થવા ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીના પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. **(૩) ગર્ભધારણ માટે:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ

એકવર્ણી ગાયના દૂધમાં ઘસી, તેમાં બીજોરાનાં બિયાં બારિક વાટી નાખવાં અને તે ઋતુકાળે પાવાં. **(૪) ગર્ભસ્રાવ થવાની ટેવ હોય તે ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ, કુંભારના ઘરની અને ચાકડાની માટી અને ગોપીચંદન દૂધમાં ઘસી પાવું. **(૫) ટાલ પડે તે ઉપર:**—જાસુંદીનાં ફૂલ અગર પાંદડાં ત્યાં ચોળવાં. **(૬) પ્રદર તથા પુષ્ટિ ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીની ૪–૫ કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર સાથે સવારે ને સંધ્યાકાળે ખાવી અને ઉપર ગાયનું તાજું દૂધ ૭ દિવસ પાવું. **(૭) મૂળવ્યાધિ અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીની કળીઓ ઘીમાં તળી સાકર અને નાગકેસર નાખી, ઘીમાં ગોળી કરી બે વખત આપવી. **(૮) ધાતુવિકાર અને ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ તથા ગોમેટીનાં મૂળ, એ બન્ને મૂળ સમભાગે ગાયના ઘીમાં ઘસી પાવાં. **(૯) પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તમૂળવ્યાધિ, ઉપદંશ અને પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી અંદર થોડી સાકર નાખી સવારે અને સાંજે એ પ્રમાણે સતત કેટલાક દિવસ સેવન કરવાં અને તેલવાળા, તીખા તથા ઉષ્ણ પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ ઔષધ સેવન કરવાથી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. **(૧૦) ઉદકમેહ-ઉપર:**—જાસુંદીનાં પાંદડાં અથવા ફૂલ સાકર સાથે ખાવાં. **(૧૧) પ્રદર અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ધોળી સીમળાનું કંદ અથવા છાલ, એની ૬ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી રોજ સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. **(૧૨) બાલતોડા (રૂંતોડીયાં ગુમડાં) ન થવા માટે:**—દરરોજ જાસુંદીની કળીઓ ૫ સાકર સાથે ચાદ દિવસ ખાવી.

૪૭૯. **રતાળુ:**—સં૦ રક્તાલુ, પિંડાલુ. હિં૦ રતાળુ, પિંડાળુ, કાંદુ, શકરકંદી. બં૦ લાલપિંડાલુ, ગોલઆલુ, ચુવડીઆલું. મ૦ રતાળેં, ગાંડ રતાળેં. ક૦ કેપિનહેંડલ, વિલયહેંડલ. તૈ૦ ચિરગેડુ. તા૦ યામસ્કોહલં. ઈં૦ સ્વિટ્પાટટા. લા૦ બટાટાસ એસ્ કયુલેટસ્. ફા૦ જરદાકૂલાહોરી.

આ કંદ ઘણે ભાગે હિંદુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે થાય છે. તેમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. રાતી જાત મીઠી છે. રતાળુની પુરીઓ, ભજીઆં, ખીર, શાક, કરંજ ઈત્યાદિ અનેક પદાર્થો બને છે. ઉપવાસના દિવસે તેનો ફલાહારમાં ઉપયોગ થાય છે. રતાળુ મીઠું અને ભૂખ્યાને બળપ્રદ છે, તથા વાતુલ છે. રતાળુના વેલાનાં પાંદડાંનું શાક પણ થાય છે. શાક કરતા **પહેલાં પાંદડાં પ્રથમ** તવા ઉપર **શેકવાં. ધોળું રતાળુ:**—મધુર, શીત, વૃષ્ય, સંતર્પણ તથા ગુરૂ છે: અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દાહ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **રાતું રતાળુ:**—મધુર, શીત, ખાટું, વૃષ્ય, બળકર, ગુરૂ તથા પૌષ્ટિક છે; અને શ્રમ, પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:- (૧) વીંછીના દંશ ઉપર:**—રતાળુના વેલાનાં પાંદડાં વાટી દંશ ઉપર ચોપડવાં, અથવા સુકાએલું રતાળુ ઘસી ચોપડવું.

૪૮૦. **રતાંદળી:**—સં૦ મ૦ તૈ૦ ક૦ રક્તચંદન. હિં૦ લાલચંદન. ફા૦ સંદલેસુર્ખ. અ૦ સંદલેઅહમર. ઈં૦ રેડસેન્ડલ ઉડ. લા૦ ટેરોકાર્પસસ્યુંટલેમ્.

રતાંદળીનાં ઝાડ **કારવાર, મ્હેસુર, ત્રાવણકોર** અને **મલબાર** પ્રાંતમાં થાય છે. જેવાં ધોળાં ચંદનનાં ઝાડ થાય છે, તેવાંજ રક્તચંદનનાં ઝાડ પણ થાય છે. એના લાકડાનો રંગ લાલ, રક્ત જેવો હોય છે. રતાંદળીના લાકડાની રમવાની ચીજો વગેરે બને છે. રતાંદળી શીતલ છે. ઔષધોમાં લેપ કરવાના કામમાં એનો ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **રક્તચંદન:**—અતિ શીતલ, કડવું, ગુરૂ, વૃષ્ય તથા વર્ણકર છે; અને રક્તદોષ, પિત્ત, નેત્રરોગ, ઉલટી, ભ્રાંતિ, તૃષા, દાહ, વ્રણ, કૃમિ, વિષ, વ્યંગ, ભૂતબાધા, વાતપિત્ત, કફપિત્ત, ક્ષય, ઉધરસ તથા રાક્ષસબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) હેડકી ઉપર:**—સ્ત્રીના દૂધમાં રતાંદળી ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી તેમાં સિંધવ નાખી પાવું, કિંવા પાણીમાં મેળવી તેનું નસ્ય આપવું. **(૨) અંગ ઉપર અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોલ્લા થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી, મજીઠ, કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં, એ સર્વનો દૂધ, માખણ અગર ઠંડા પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૩) તારૂણ્યપિટકા ઉપર:**—રક્તચંદન અને હળદર, ભેંસના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) અગ્નિદગ્ધ (દાઝેલા) વ્રણ ઉપર:**—રક્તચંદન, વંશલોચન, પાંદડી, ગેરૂ તથા ગળોનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવીને લેપ કરવો. **(૫) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ થાય તે ઉપર:**—રતાંદળી અને સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું. **(૬) દાહરોગ-ઉપર:**—સાત માસા રતાંદળી ચોખાના ધોવરામણમાં સાકર નાખી ખવરાવવી. **(૭) બાળકોના અંગ**

ઉપર ફોલ્લીઓ નીકળે તે ઉપર:—રતાંદળી ઘસી લેપ કરવો. **(૮) ખરજવા ઉપર:**—રતાંદળી, ગોપીચંદન અને ગેરૂ ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૯) મધુર તાવ ઉપર:**—રતાંદળી, વાળો, ધાણા, કાળોવાળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ અને સુંઠ એ દરેક અડધો અડધો તોલો લઈ તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૦) પિત્ત, કફજ્વર, દાહ, તૃષા, અગ્નિમાંદ્ય અને ઉલટી ઉપર:**—રતાંદળી, પદ્મકાષ્ઠ, ધાણા, ગળો અને લીંબડાની છાલના (દરેક અડધા અડધા તોલાનો) કાઢો કરી પાવો.

૪૮૧. રત્નગુંજા (વાલ):—(સં. મ૦ રત્નગુંજ) આ ઝાડ લીમડાના ઝાડ જેવાં દેખાય છે, પરંતુ તેનાં પાંદડાં કાંઇક ગોળાકાર હોય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. આ ગુંજા અથવા વાલ તોલામાં ૪૦ સમાય છે. મુંબઈ તરફ સોનું રૂપું જોખવામાં એનો ઉપયોગ થાય છે.

૪૮૨. રાઈ:—સં૦ રાજિકા. મ૦ મોહરી. હિં૦ રાઈ. બં૦ સારિષા. ક૦ સાસીરાઇ. તૈ૦ બર્ણાલુ. અ૦ ખરદલ. ઈં૦ મસ્ટર્ડસીડ્સ. લા૦ સિનાપિસ નાયગ્રા.

રાઈના છોડ સુમારે હાથભર ઉંચાઇના હોય છે. એ છોડનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. એ ભાજી ઉષ્ણ, પિત્તકર અને વાયુહારક છે. રાઇમાં ધોળી, કાળી અને રાતી એવી ત્રણ જાત છે. રાતી કરતાં ધોળી રાઇ મોટી હોય છે. રાઇના આકાર જેવાજ સરસવ થાય છે, માટે તેનો વેપારીઓ રાઇમાં કદિ કદિ ભેળ કરી દે છે. રાઇને પીળાં ફૂલ આવે છે. એની શીંગો તસુ દોઢ તસુ લંબાઇની હોય છે, તેમાં રાઇ હોય છે. રાઇનો ભુકો કરી તેમાં વાટેલું મીઠું નાખી અને તેમાં લીંબુનો રસ નાખી ગોળા કરી રાખે છે, અને જ્યારે ચટણી, રાઇતાં અથવા શાક કરવાં હોય ત્યારે તેમાં તે થોડી નાખે એટલે તે સારો સ્વાદ આપે છે. રાઇનો અથાણા તથા રસોઇમાં વઘારના કામમાં અને સ્વયંપાકમાં પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે. **રાતી તથા ધોળી રાઈ:**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, દાહકારક, તીખી, તીક્ષ્ણ, રક્તપિત્તકારક, રૂક્ષ તથા અગ્નિદીપક છે; અને વાયુ, પ્લીહા, ગુલ્મ, કફ, શૂળ, વ્રણ, કૃમિ, કંડૂ તથા કોઢની નાશક છે. **કાળી રાઇ:**—ગુણ ઉપર પ્રમાણેજ છે, પણ તેથી ઘણી તીક્ષ્ણ છે. **રાઈનાં પાંદડાંનું શાક:**—તીખું, ઉષ્ણ, સ્વાદવાળું, રૂચિકર તથા પિત્તકર છે; અને વાયુ, કફ, કૃમિ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષ ઉપર વમન થવા માટે:**—એક ચમચો રાઇનો લોટ પાણીમાં નાખી પાવો એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે. **(૨) વાયુએ અંગ પકડાઇ જાય તે ઉપર:**—રાઇનું પોટીસ કરી બાંધવું, અથવા પ્લાસ્ટર મારવું. **(૩) પેટપીડ અને અજીર્ણ ઉપર:**—રાઇનું ૩ માસા ચૂર્ણ પાણીના ઘુંટડા સાથે પાવું. **(૪) શરદી દૂર થવા માટે:**—રાઈ મધમાં મેળવી ખાવી. શરદીથી પગ વગેરે ઠંડા થઈ જાય તો રાઇનો પગ ઉપર લેપ કરવો. **(૫) કર્ણમૂળ ઉપર:**—જેતુનના* તેલમાં રાઈ વાટી કર્ણમૂળ ઉપર ચોપડવી. **(૬) બરોળ અને યકૃત્ ઉપર:**—સિંધવ અને રાઈ સમભાગે એકત્ર કરી ગોમૂત્ર સાથે ૧ તોલો પાવી. **(૭) પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે ઉપર:**—રાઇનાં પાંદડાંનો થોડો અંગરસ, મ્હોડું ઉચું કરી તાળવે ચોપડવો તેથી પિત્ત બળી જશે. **(૮) મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—રાઇ અને હિંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં આપવું. **(૯) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—રાઇનું તેલ ચોપડવું. **(૧૦) નળવિકાર ઉપર:**—ત્રણ માસા રાઇ લઈ તેમાં થોડો કળીચૂનો મેળવવો, અને ગરમ પાણીમાં મેળવી ગળવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું. **(૧૧) કાખમંજરી× (બાંબલાઇ) ઉપર:**—રાઇ

* આ તેલ બહુધા અરબસ્તાનમાંથી આવે છે. એ જેતુન (અ૦ જીતૂન) નામના ઝાડનાં બીયાંમાંથી કહાડે છે. જેતુનનું ઝાડ પશ્ચિમ તરફના દેશોમાં થાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. કહે છે કે એ હજાર વર્ષના આયુષ્યવાળું હોય છે. એથીજ એના બીયાંની માળાઓ (તસ્બી) મુસલમાન લોકો ઘણી પવિત્ર માને છે. જેતુનના ઠળીયાને અણીવાળી બન્ને બાજુઓ પથ્થર ઉપર ઘસી નાખવાથી તેમાં આરપાર કાણું પાડી શકાય છે. હકીમ લોકો એને બીજી કક્ષામાં ગરમ અને રૂક્ષ માને છે. એનો પ્રતિનિધિ એરંડતેલ અને માત્રા ૧ તોલાની બતાવે છે. **જેતુન:**—શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન કર્તા, મૂત્રલ, દાંતનાં પેઢાંને બળ આપનાર અને પ્રસ્વેદ લાવનાર છે. એ પથરીનો નાશ કરે છે.

× કહે છે કે "ગોળ ગુગળ ને વાટી રાઇ, એને શું કરશે બાંબલાઇ" આ પ્રયોગ પાણી નાખી ગરમ કરી લેપ કરવાનો છે, એનો અમે અનુભવ લીધેલો છે.

અને કાચ એકત્ર વાટી તેની લુગદી ઉપર બાંધવી, એટલે કાખમંજરી જલદી ફુટશે. **(૧૨) સોજા-ઉપર:**—સંચળ અને રાઇ એકત્ર વાટી લેપ કરવો.

૪૮૩. રાકોઠીબાં (રાજગરાં કોઠીંબાં):—સં૦ મૃગાક્ષી. હિં૦ સંધિની. મ૦ સેંદાડ, ફુટ. ક૦ વાલુક મેક્કે.

કોઠીંબાંના વેલા પ્રમાણેજ રાકોઠીબાંના વેલા થાય છે. રાકોઠીબાંમાં મીઠાં અને કડવાં એવી બે જાત છે. સાધારણ રાકોઠીબાં નાળીએર જેવડાં મોટાં થાય છે. રાકોઠીબાં ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. કોઇ કોઇ એનાં કેળાં પ્રમાણે શિખરણ કરી ખાય છે. રાકોઠીબાં ઉષ્ણ હોવાને લીધે ઘણાં ખાવામાં આવે તો વિકૃતિ કરે છે. **રાકોઠીબાં:**—લઘુ, સ્વાદુ, ભેદક, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, તિખાં, પિત્તકર, કડવાં, પાક વખતે ખાટાં, ખારાં અને રૂચિકર છે; અને કફ, વાયુ, અરૂચિ તથા જાડયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—મૂત્રકૃચ્છ્ર-ઉપર:**—રાકોઠીબાંનાં બિયાં ચોખાના ધોવરામણાં વાટી તેમાં રતાંજળી ઘસી પાવી.

૪૮૪. રાજગરો:—સં૦ મ૦ રાજગિરા. હિં૦ કલગાઘાસ. ક૦ રાજગિરી. ફા૦ અંગોઝા. અ૦ હુમાહુમ. લા૦ એમેરેથસ પેનિકયુલેટસ્.

રાજગરો હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રાંતમાં થાય છે. એના છોડ કંમરપૂર ઉંચા વધે છે. એને ઘણાં સુંદર રાતાં મખમલ જેવાં ફૂલ આવે છે. એનાં બિયાંને **રાજગરો** કહે છે. રાજગરાનો રંગ ધોળો હોય છે. કાળા રંગનો પણ રાજગરો થાય છે. રાજગરાનો ઉપવાસને દિવસે ફળાહારને માટે ધાણી, ખીર કિંવા પુરીઓ વગેરે કરવામાં ઉપયોગ કરે છે. રાજગરો એકલો કોઇ વાવતું નથી. બીજાં ધાન્યો ભેગો થોડો વાવે છે. રાજગરાનાં પાંદડાંનું શાક થાય છે. રાજગરાનું ધાન્ય શીતળ તથા જડ છે. **રાજગરો:**—ગુરૂ, કફકર તથા સારક છે; અને નિદ્રા તથા આલસ્યને કરનાર, પથ્ય, મલાવષ્ટંભક, શીત, રૂચિકર તથા પિત્ત-નાશક છે. **મોટો રાજગરો:**—અતિ ગુરૂ, પથ્ય, સારક, મલાવષ્ટંભક, અતિ શીતળ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્તનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખાંડુક** (એક પ્રકારનું ગુમડું) **જલદી ફુટવા માટે:**—રાજ-ગરાનું ડીંટું ઘસી ગોપડવું.

૪૮૫. રાજહંસ:—આ ઝાડ નાનાં અને ભોંય બરોબર થાય છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને જૂની ભીંતો ઉપર પણ થાય છે. એનાં પાંદડાં બારિક અને જોડાયલાં હોય છે. એને રાતા રંગનાં બારિક ફૂલ આવે છે. એ ઝાડને બારિક શીંગો આવે છે, તેમાં તેનાં બિયાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) નાના બાળકોની ઉધરસ ઉપર:**—રાજહંસનાં પાંદડાં ખાવાના પાનમાં ઘાલી શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવાં. **(૨) હરતાલના વિષ ઉપર:**—રાજહંસનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી પાવો. **(૩) સ્ત્રીના દૂધવિકાર-ઉપર:**—રાજહંસનાં પાંદડાં સૂકવી તેની ખીર ગાયના દૂધમાં કરી તેમાં સાકર નાખી તે પાવી. એથી નવું દૂધ આવે છે.

૪૮૬. રાતી રિંગણી:—(મ૦ ખરજ વાંગે, તાંબડી રીંગણી.) આ ઝાડ ચિરમોટ જેવાં થાય છે, પરંતુ પાંદડાં બારિક હોય છે. રિંગણીનું અને એનું કાંઈ મળતાપણું નથી. એને સુંદર કવંડળ જેવાં રાતાં ફળ આવે છે. તે ઉપર પાતળી ડુંગળીના જેવી છાલ હોઈ અંદર વંતાક જેવો ગરભ અને બિયાં હોય છે. કિરસ્તાન અને અંગ્રેજ લોકોમાંજ આ ભાજીનો બહુધા ખપ થાય છે.

૪૮૭. રાતી પીલુડી:—સં૦ કાકાદની મ૦ લઘુરક્ત કાવળી, કાકમારી, કુડકી. ક૦ કિરિયકાગે-હોંડે. હિં૦ ગુ૦ કાકમારી, કાકફલ. લા૦ એસ્કલેપિઅસ્ કુરાસેવિકા.

કાકમારી (રાતી પીલુડી)ના વેલાની ઉત્પત્તિ કોકણમાં થાય છે. એનાં ફળ જાંબુડીઆ રંગનાં હોઇ નાની દ્રાક્ષ જેવડાં હોય છે. એ એક દીંટડામાં બે અથવા ત્રણ થાય છે. દરેક ફળમાં ગોળ બીજ હોય છે. આ વનસ્પતિ ઘણીજ ઝેરી છે. કાકમારીના ફળના રંગમાં લુબ્ધ થઈ કાગડા તે ફળ ખાવા જાય છે, પરંતુ તેને ઝેર ચડી તે મરે છે. એથી એ વેલાનું કાકમારી એ નામ પડેલું છે. એનાં બીજ ઘણાં કડવાં હોઇ કૃમિનાશક છે. **રાતી પીલુડી:**—કડવી, ઉષ્ણ, ગરમ, દિવ્ય, રસાયની ને રૂચિકર છે. એ વાતદોષનો નાશ કરનાર તથા પલિત રોગ (અકાળે કેશ ધોળા થવાનો રોગ)ને અટકાવનારી છે.

૪૮૮. રાતું કોળું:—(સં૦ મહામધુફલા. મ૦ ભોંપળા તાંબડા.) રાતા કોળાના વેલા ઘણાજ

લાંબા વધે છે. એને પીળાં ફૂલ આવે છે. એ વેલાને ફળ પુષ્કળ લાગે છે. એક એક કોળું આશરે પંદર શેર હોય છે. એ કોળાનો રંગ બહારથી અને અંદરથી રાતો હોય છે. આ કોળું પૌષ્ટિક છે. આ બાફીને ખાય છે. એનું શાક, હલવો, ભજીઆં વગેરે ઘણા પદાર્થ બને છે. **રાતા કોળાના વેલા:**—મધુર, શીતલ, રૂચિકર તથા તૃપ્તિકારક છે; અને દાહ, જાડ્ય, મૂત્રરોગ, રક્તદોષ તથા શોષનો નાશ કરે છે. **કુમળાં ફળ:**—અતિ મધુર, શીતલ, રૂચિકર, તર્પણ, પૌષ્ટિક, વીર્યકારક તથા બલપ્રદ છે; અને શ્રમ તથા ભ્રાંતિનો નાશ કરે છે. **પાકાં ફળ:**—કફ કરનાર, ગુરૂ તથા મધુર છે; અને રક્તવિકાર, દાહ તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પૌષ્ટિક લાડુ:**—રાતાકોળાનાં બીજને છોલી કાંઇક ઘીમાં શેકી સાકરના પાકમાં નાખી તેના સુંદર લાડુ વાળવા. એ લાડુ ખાવાથી શરીર પુષ્ટ થાય છે. **(૨) વીંછીના દંશ ઉપર:**—રાતા કોળાનું દીંટડું ઘસી ચોપડવું. **(૩) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—કાળા કોળાનુ દીંટડું ઘસી ચોપડવું.

૪૮૯. રાન (જંગલી કે વન)-તુલસી:—સં૦ વૈજયંતી, બર્બર. મ૦ રાન તુળસ, કાળી બાબરી, વૈજયંતી તુળશ. હિં૦ બાબરી, વન તુલસી. ક૦ કાડતુલસી. લા૦ ઓસિમમ્ કેનમ્.

જેવાં તુલસીનાં ઝાડો હોય છે તેવાંજ રાનતુળસીનાં ઝાડ હોય છે. રાનતુળસીનાં પાંદડાં તુળસીનાં પાંદડાં કરતાં મોટાં હોય છે. એનો વાસ સારો આવે છે. એ ઝાડ ઉપર તોરા પણ મોટા આવે છે. રાનતુળસીનાં બિયાં કાળા રંગનાં અને કિંચિત્ રાતાં તથા ખસખસના જેવડાં મોટાં હોય છે. એ પાણીમાં નાખવાથી ફૂલે છે. **રાનતુળસી:**—ઉષ્ણ, સુગંધિવાળી તથા તીખી છે; અને પિશાચબાધા, ઉલટી, વાયુ, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) રાતા આમાંશ ઉપર:**—રાનતુળસીનાં બિયાં ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી તેમાં ખાંડ નાખી દિવસમાં બે વાર પાવાં. **(૨) બાળકોની ઉલટી ઉપર:**-રાનતુળસીનો રસ પાવો. **(૩) કોઠામાંની ઉષ્ણતા અને મૂત્રદાહ ઉપર:**—રાનતુળસીનાં બિયાં રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેમાં ગાયનું તાજું દૂધ પાશેર અને સાકર ૨ તોલા નાખી અંદર હાથ નહિ ઘાલતાં લાકડીથી હલાવી પીવું. **(૪) વ્રણ ઉપર:**-રાનતુળસી અને રાનતલનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી ૨૧ દિવસ પાવાં. પથ્ય અલણી, ઘઉં અને તુવેર સિવાય કાંઈ ખાવું નહિ. **(૫) કોઠામાંની ગરમી, મૂત્રદાહ અને અતિસાર ઉપર:**—રાનતુળસીનાં બિયાં ૧ ભાગ, વરીયાળી ૧ ભાગ અને ઓથમી જીરૂં ૪ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સમાન ભાગે સાકર નાખી, તે રોજ ૧ તોલો દૂધમાં અથવા પાણીમાં પાવું. **(૬) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—રાત્રે ઠંડા પાણીમાં રાનતુળસીનાં બિયાં પલાળી રાખી બીજે દિવસે સવારે તેમાં થોડી સાકર નાખી પાવાં.

૪૯૦. રાનપેટારી (જંગલી કાંગસી):—આ ઝાડ વગડાઉ છે. એની ઉંચાઇ સુમારે બે ત્રણ આયોડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં હથેળી જેવડાં મોટાં હોઈ આકારમાં પેટારી (કાંગસી)નાં પાંદડાં જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડની કુંમળી છાલ કાગળ કરવાના ઉપયોગમાં લેવા જેવી છે.

૪૯૧. રાનમોગરો:—સં૦ માધવી, વાસંતી. મ૦ કુસર—રી. ગુ૦ ચિખલીયો. હિં૦ વેલ. તા૦ કટ્ટુ મલ્લિગે. તે૦ અડવિમલ્લે. તુ૦ એડ્રોલી. મલા૦ કટ્ટુ મલ્લિકા. ક૦ કાડ મલ્લિગે, કાડ ઇરૂવંતિગે. લા૦ જેસ્મિનમ્ આંગુસ્ટિફોલિયમ્.

*રાનમોગરાના વેલાને 'કસ્તૂરી મોગરો' 'મધુમાધવી' એમ પણ કહે છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે; તથા ફૂલો ધોળાં-શુભ્ર હોઈ જાઈનાં ફૂલો કરતાં મોટાં હોય છે. એ વેલી જંગલમાં ઘણી થાય છે.

---

* યદ્યપિ અહીં મિ. પદેજીએ કસ્તૂરી મોગરો અને રાન મોગરો એકજ માન્યા છે, પરંતુ તેમણે પોતાના નિઘંટમાં એ બન્નેને જુદા બતાવતાં ટીપણીમાં લખ્યું છે કે "કસ્તૂરી મોગરો આ એક રાન મોગરીનો (કુસરીનો) ભેદ છે. એનાં ફૂલ રાન મોગરીનાં ફૂલો કરતાં મોટાં હોઈ ગોળ હોય છે." વળી આ નિઘંટમાં તેમણે રાન મોગરાનું સંસ્કૃત નામ વાર્ષિકી કહી, કસ્તૂરી મોગરાને સં૦ કસ્તૂરી મલ્લિકા. મ૦ કસ્તૂરમોગરા. ગુ૦ કસ્તૂરી મોગરો. હિં૦ કસ્તૂરી મોતીયા. ક૦ કસ્તૂરી મલ્લિગે. મલા૦ કંદમુ, કરૂના, કરૂકસ્તિ-મુલ્લા તે૦ કંદમુગુજરી. તુ૦ ઓડલુમલ્લિગે. લા૦ જાસ્મિનમ્ હર્સુટમ્ એ નામો આપેલાં છે. વળી મધુમાધવી એથી પણ જુદી ગણી છે.

ફૂલોનો બહાર વસંતઋતુમાં હોય છે. એ ફૂલો ખીલે એટલે એનો ચારે તરફ મધુર સુવાસ આવે છે. **રાનમોગરો:**—તીખો, કડવો, તુરો, મદગંધિ, મધુર, શીતલ તથા લઘુ છે; અને પિત્ત, કાસ, વ્રણ, દાહ, શોષ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંબોઇ ટળી હોય તો:**—રાનમોગરાનાં પાંદડાંના બે પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. **(૨) કફ વિકારે બાળકને વાયગમન થાય તો:**—રાનમોગરાનાં પાંદડાં સાત લઈ તેમાં મરી સાત અને લસણની કળીઓ સાત, સરગવાની છાલ ૪ માસા અને રાતી હસાણીની છાલ ચાર માસા, એ સર્વે એકત્ર કરી ઠંડા પાણીમાં વાટવું અને વસ્ત્રગાળ કરી એક તોલા પર્યંત રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે એકવાર પાવાથી ઉલટી કિંવા રેચ થઈ વિકાર શમી જાય છે. **(૩) બાળકોના કફવિકાર ઉપર:**—રાનમોગરાનું પાંદડું અર્ધું, રાતા અગથીયાનાં પાંદડાં ચાર અને મરીના દાણા બે વાટી તેનો રસ કાઢવો, તેમાં અડદની દાળ જેટલો ફૂલાવેલો ટંકણખાર અને રસ જેટલુંજ મધ નાખી ચાટણ કરી આપવું.

૪૯૨. રાનભીંડા:—(સં૦ વનભિંડીતક. લા૦ યુરેનાકોબેટા.) એમાં બે ત્રણ જાત છે. એકનાં ઝાડ માથોડું ઉચાં વધે છે, અને બીજી ફક્ત જમીન ઉપરજ પ્રસરે છે. એનાં ઝાડ ઉંચાં વધતાં નથી. રાનભીંડીનાં ઝાડ સર્વત્ર થાય છે. એ ઝાડને જે ભીંડા આવે છે. તે કુમળા હોય ત્યારે તેનું કોઇ કોઇ શાક કરે છે, અને જુના થયા પછી અંદરના દાણાની કઢી કરે છે. એ ઝાડ સૂકવી તે ઉપરની છાલ કાઢી પછી ખાંડી તેમાંથી જે લોટ નીકળે છે તેના લાડુ કરી પુષ્ટતા આવવા માટે કોઇ કોઈ ખાય છે. એ ઝાડનું સત્વ પણ કોઇ કાઢે છે. એ ઝાડનાં મૂળ રંગના કામમાં ઉપયોગી છે. **ગોમાંતક, કર્નાટક, વેંગુર્લા, સાવંતવાડી** વગેરે સ્થળે એનાં મૂળ છુંદી તેનો રસ કાઢે છે. આ રસ ગુંદરના જેવો જાડો અને ચીકણો હોય છે. **એનો રંગ કરવાની રીત:**—ભીંડાની બારિક ભૂકી અને રંગ એમાં નાખી ઘુંટે છે. એ રંગને અભ્રક કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગયેલું પુરૂષત્વ આવવા માટે:**—રાનભીંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં નાખી પાવું. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—રાનભીંડાનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી, ઘી અને સાકર નાખી પાવાં અથવા રાનભીંડાનાં મૂળ, લીલા ગોખરૂ અને ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ, એ દરેકનો અંકક તોલો રસ કાઢી તેમાં મરવાનાં બિયાં ત્રણ માસા નાખી વાટવાં અને તેમાં એક તોલો મધ અને સાકર નાખી પાવું, એટલે ત્રણ દિવસમાં પ્રમેહ મટી રક્તશુદ્ધિ થાય છે, અને ધાતુ-વિકાર નાશ થાય છે.

૪૯૩. રામફળ:—એ ઝાડ ઘણુંજ ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોકનાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એની છાયા ઠંડી હોય છે, રામફળ એ ફળ મોટાં અને તેનો રંગ રાતો હોય છે. એનાં બિયાં સીતાફળીનાં બિયાં જેવાં હોય છે. એ ફળ સીતાફળ જેટલાં ઠંડાં નથી. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. **રામફળ:**—સ્વાદુ, મધુર, વાતુલ, કફકર, ખાટું તથા ઉલટીને અહિતકારક છે; અને દાહ, પિત્ત, તૃષા, શ્રમ તથા ક્ષુધાનો નાશ કરે છે.

૪૯૪. રામબાણ (પાનબાજરીયું):—સં૦ અપર્વદંડ. મ૦ રામબાણ. હિં૦ તૈ૦ રામશર. ક૦ રામસપુ, સરગોલું. લા૦ સેખેરમસર.

વહેળામાં કિંવા જળાશયમાં ઢીંચણભર પાણીમાં પાનના ઝાડ જેવા કિંવા બાજરીના છોડ જેવા માથોડું ઉંચાઇના આ છોડ થાય છે. એનાં પાંદડાં બાજરીનાં પાંદડાં જેવાં થાય છે. બાજરીની માફક એને બાજરીઆં આવે છે, તેને **પાનબાજરીયું** કહે છે. અગાઉ એ પાનબાજરીયું સૂકવી તે ઉપરનું રૂ ચકમક સળગાવવા ઉપયોગમાં લેતા હતા. એ પાનબાજરીઆં તેલમાં બોળી સળગાવવાથી કાકડાની પેઠે બળે છે. **મોટું પાનબાજરીયું:**—મધુર, કડવું, ઉષ્ણ કિંચિત્ વાતુલ, બલકર તથા વીર્યપ્રદ છે; અને કફ, પિત્ત, ક્ષય, ભ્રાંતિ તથા મદનો નાશ કરે છે. **લઘુ રામબાણ** એને સં૦ "અપર્વદંડ" અને મ૦ "વાટોળા (મોળ) લવ્હા" એમ કહે છે. ઉપરના ગુણ જેવા એના થોડાક ગુણ છતાં કિંચિત્ ઉષ્ણ, રૂચિકર, રસ વખતે ખાટું, તુરૂં તથા પિત્તલ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) જખમ ઉપર:**—પાનબાજરીઆની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી, એટલે જખમ જલદી ભરાઈ આવે છે. **(૨) ભગંદર ઉપર:**—પાનબાજરીઆમાંનું રૂ છિદ્રમાં નિત્ય ભરતા જવું એટલે જલદી ગુણ આવે છે.

૪૯૫. રામેઠાઃ—(સં૦ દગ્ધરૂહા. મ૦ રામેઠા. ક૦ કુરૂહવૃક્ષ. લા૦ નીડીઆડીફ્યુસા.) એનાં પાંદડાં ત્રણ ચાર આંગળ લાંબાં હોય છે, પરંતુ તેટલાં પહોળાં હોતાં નથી. એ ઝાડ ઘણુંજ મોટાં થાય છે. એને મીઠાં અને ધોળાં ફૂલ આવે છે. એનો રસ આંખોને લાગે તો ઘણું નુકસાન થાય છે. માટે આ રસ આંખોને ન લાગે તે માટે સાવચેતી રાખવી. આ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં લાકડાંની રાખથી દાંત પડે છે, એમ કહેવાય છે. એ ઘણું ગરમ છે.

૪૯૬. રાયઆમળીઃ–(ખાટી આમલી):—સં૦ લવલી. મ૦ રાયઆંવળી, કાથઆંવળા. હિં. હરફારેવડી. બં૦ નોપાડ–લ, લોઓપાડ. લા૦ ફિલ્યાંથસ ડિસ્ટિકસ્, સાયકોડિસ્ટિકા.

આ ઝાડને "હરપરરેવડી" પણ કહે છે. આ ઝાડ સાધારણ રીતે મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ગરમાળાનાં પાંદડાં જેવડાં અને લાંબાં હોય છે. એ ઝાડના અંગ ઉપર ફળના ગુચ્છાઓ આવે છે, એનું અથાણું પણ કરે છે. **રાયઆમળીઃ**—તુરી, ખાટી, કડવી, રૂચિકર, પ્રિય, રૂક્ષ, સ્વાદિષ્ટ, વાતુલ, લઘુ, વિશદ તથા સુગંધિવાળી છે; અને કિંચિત મધુર છતાં, કફ, પિત્ત, વાતપિત્ત, મૂત્રાશ્મરી તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) જુલાબ થવા માટેઃ**—રાયઆમળીની છાલના રસમાં મરીની ભૂકી, પાંચ લવંગ અને બીલી વાટી તે રસ પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે-ઉપરઃ**—રાયઆમળીનાં પાંદડાંનો અથવા રાયઆમળીનો રસ કાઢી તેમાં ઘી અને મરીની ભૂકી નાખી સારી રીતે કઢવી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૩) નાડીવ્રણ ઉપરઃ**—રાયઆમળીની છાલનો રસ ૨ તોલા તથા આમળીની છાલનો રસ ૩ તોલા એકત્ર કરી તેમાં પાંચ તોલા ગાયનું ઘી નાખી ૭ દિવસ પાવું.

૪૯૭. રાયણઃ—સં૦ રાજાદની. મ૦ ખીરણી, રાંજણી. હિં૦ ખીરની. બં૦ કશીરની, ક્ષીરખેજૂર. ક૦ ખીરણીમારા. ઇં૦ ઓબરયુસલીવ્હડમાઇમુસોપ્સ. લા૦ માઇમુસોપ્સે હેગ્ઝાંડ્રા.

રાયણનાં ઝાડ ગુજરાત પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. રાયણનાં પાંદડાં બકુલીનાં પાંદડાં જેવડાં હોય છે; અને ફળ કડવા લીંબડાની લીંબોળીઓ જેવાં હોય છે. એ ફળમાં દૂધ હોય છે. તેનાં લીલાં ફળને "રાયણ" અને સૂકવેલાંને "કોકડી" કહે છે. એ ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. તે ઘણાં ઉષ્ણ છે. રાયણનું લાકડું કઠિન અને ચીકણું હોય છે, માટે રંગારી લોક રંગેલાં કાપડની કુંદી કરવા માટે તેની સોટીઓ કરે છે. **રાયણઃ**—મધુર, ગુરૂ, તર્પણ, વૃષ્ય, સ્થૂલતાકારક, હૃદ્ય, શીતળ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, તુરી, પાકકાળે ખાટી, ધાતુવર્ધક, મલસ્તંભક, રૂચિકર અને પૌષ્ટિક છે. વળી તૃષા, મૂર્છા, મદ ભ્રાન્તિ, ક્ષય, ત્રિદોષ અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) અપસ્માર ઉપરઃ**—રાયણના ઝાડ ઉપરની ગાંઠો અંગારામાં શેકી, તેનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૨) વાતપિત્ત પ્રદર અને રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—રાયણ અને કોઠીનાં પાંદડાં ઘીમાં શેકી તેનો કલ્ક આપવો. **(૩) ઋતુપ્રાપ્તિ માટેઃ**—રાયણની મીંજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં ધારણ કરવી.

૪૯૮. રાસ્નાઃ—સં૦ બં૦ ક૦ તે૦ રાસ્ના. હિં૦ રાસન, રહસની. ફા૦ રાસૂન. અ૦ જંજબિલશામી. લા૦ વેંડારૉક્સબુર્ધીઆઈ. ઇં૦ ટીલોફોરા આસ્થમેટીકા.

રાસ્નાની મૂળરાસ્ના, પત્રરાસ્ના અને તૃણરાસ્ના એ ત્રણ જાત છે, અને તેમાં મૂળરાસ્ના ગુણમાં શ્રેષ્ઠ છે. એને ખડકીરાસ્ના કહે છે. એ વિશેષે કરીને ગુજરાતમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં મહાબળેશ્વર, માથેરાન વગેરે પર્વતો ઉપર ક્વચિત્ મળે છે. એનાં "દાભણા" જેવડાં બારીક મૂળ હોય છે. પત્રરાસ્ના પંજાબ પ્રાંતમાં અને અયોધ્યા પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. બીજે સ્થળે મળતી નથી. એનું "કડવી સેના" એવું પણ નામ છે. સિંધી ભાષામાં એને 'રાસન્ના' અને પંજાબીમાં 'રિષરીસન્ને' કે 'કડૂબુદ્ધિ' એવાં નામ છે. એ વર્ષાયુ ક્ષુપ છે. એનાં ઝાડો પેશાવરમાં મળે છે. તે ૪–૬ ફૂટની ઉંચાઇનાં હોય છે. એ તારાકૃતિ ફૂલના વર્ગમાંની છે, જેને ઇંગ્રેજીમાં કંપાઝિટી વર્ગ કહે છે. એનાં પાંદડાં પીલુ (જાળ)નાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. રૉયલ સાહેબે હિમાલય ઉપરની વનસ્પતિના વિષયનો જે ગ્રંથ લખેલ છે તેમાં તે લખે છે કે તેમણે આ પત્રરાસ્નાનાં પાંદડાં ભૂલીને પીલુ (જાળ)નાં પાંદડાં સમજી ફોકનર સાહેબ તરફ મોકલ્યાં હતાં. પત્રરાસ્નામાં સારક ગુણ છે, પરંતુ મીંઢીઆવળ કરતાં કમી છે. વેપારી લોકો આ સારક ગુણને લીધે મીંઢીઆવળની

પાંદડાં સાથે આનાં પાંદડાંનો ભેળ કરે છે. સિંધ પ્રાંતમાં ગાંધી લોકો એ વેચે છે. આ પત્ર રાસ્નાની અથવા કડવા સેનાનાં પાંદડાંની હાલમાં વૉર્ડન સાહેબે રસાયનિક પરીક્ષા કરેલી છે. તે સ્વાદમાં ખારાં અને સુગંધી છે. તેમાં ક્ષાર કૅાચુક (રબર જેવો પદાર્થ) અને એકસેન્દ્રિય ખટાઇ પણ જણાય છે. તે ખટાઈનું અદ્યાપિ રસાયન જ્ઞાનીએ નામ આપેલ નથી અને તેની રસાયનિક રચનાનો શોધ પણ કોઇએ મેળવેલ નથી. ઉદયચન્દ્ર દત્તનો એવો તર્ક છે કે રાસ્નામૂળ બે જુદી જુદી વનસ્પતિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. રાજનિઘંટકારે રાસ્નાપંચકનો ઉલ્લેખ કરેલો છે પરંતુ બીજા કોઈ પણ નિઘંટમાં તેનું નામ મળી આવતું નથી. ઉપરના મૂળ, પત્ર અને તૃણ એ ત્રણ ભેદ માત્ર પ્રસિદ્ધ છે, પરંતુ એક પ્રકારથી રાસ્નાપંચક પણ થઇ શકે છે. તે એ રીતે કે બે પ્રકારની નાકુલી (નોળવેલ) નો એમાં સમાવેશ કરવો. એક નોળવેલ અને બીજી કંદ નોળવેલ એમ બે ભેદ મળી આવે છે. ડોક્ટર મંત્રીએ ઉત્તરકાનડા પ્રાંતમાં દેવમણિઘાટ ઉપર મૂળ નોળવેલના નાના રોપા મેળવ્યા છે. તેને સન્મુખ આવનારાં પાતળાં પાંદડાં ૪—૫ ઇંચ લંબાઇનાં અને દીર્ઘકાળ આકારનાં હોય છે. તેનું દીંટડું નાનું, ફૂલનો ઘોંસ છેવટે અનિયમિત મંજરી ઉપર આવેલ ધોળા રંગનો હોય છે. ફૂલનો બાહ્ય કોશભાગ થએલો નથી હોતો. નરકેશર પાંખડીના અંદરના ભાગને ચોંટેલી રજકણનો પિંડ વીંટાએલ હોય છે. આ વનસ્પતિનાં મૂળ કડવાં અને તીખાં છે. તેના ઉપર કરેલા રાસાયનિક પ્રયોગ ઉપરથી તે જીર્ણજ્વર અને આમવાયુ આ બે વિકારમાં રોગીને આપવા લાયક ઠરેલ છે. એનાં મૂળને નાનીરાસ્ના કહેવાનો રીવાજ છે. આ રોચક અને અગ્નિદીપક છે, એવો દાક્તરોનો પણ અભિપ્રાય છે. કંદ નોળવેલનાં પાંદડાં નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. સોલાપુર જીલ્લાની આસપાસના મોંલાઇ ઇલાકામાં એક નોળ-વેલ મળે છે. તેની વેલ તદન બારીક દાભણા જેવી હોઇ તેના ઉપર પાંદડાં મૂળમાં નથી હોતાં. એક વેલીને બીજી આડી વેલી પુષ્કળ ફુટી વેલીની એક મોટી જાળ બને છે. કંદ નાળીએરના આકારથી લઈ મોટા કોળાના આકાર જેવડાં હોય છે. એક બાજુથી તેનો આકાર સર્પની ફણા પ્રમાણે હોય છે. કંદનો રંગ ધોળો હોઇ તે હાથને ખડબચડો લાગે છે. તેના ઉપર નાની નાની ખડબચડી ગાંઠો થાય છે. કંદ લાવીને ઘરમાં રાખેલ હોવાથી ત્યાંજ તેને વેલ ફુટે છે. એ કંદને તે પ્રાંતમાં ' વિષમુગરી ' કહે છે, અને એનો ઉપયોગ વિશેષ કરીને સર્પ વગેરે વિષારી જનાવરનું ઝેર ઉતારવા માટે કરે છે. ઢોરને સર્પ કરડ્યો હોય તો આ કંદ છુંદીને રોટલી સાથે ખવડાવે છે. આ પ્રયોગથી તેને રેચ થઇ ઝેર ઉતરે છે. મનુષ્યને સર્પ, વીંછી વગેરેનો દંશ થયો હોય તો દંશની જગ્યાએ આ કંદ છુંદીને બાંધે છે. ખેડુત લોકો તો મનુષ્યને પણ ઝેર ઉતારવા માટે આ કંદ સુમારે છ માસા આપે છે. એ પ્રયોગથી ઉલટી થઇ ઝેર ઉતરે છે. આ કંદની ઉગ્ર વાસ આવે છે. આ પ્રમાણે આ બન્ને નોળવેલ રાસ્નાની જાતી માની લઇએ તો રાસ્નાપંચક સિદ્ધ થાય છે. નાકુલી, ગંધ નાકુલી, નકુલેષ્ટા, સુગંધા, સુવહ ઇત્યાદિ રાસ્નાનાં નામો છે, તે નોળવેલનાં પણ છે. સિવાય નોળવેલનાં મૂળને રાસ્ના કહેવાની પણ પરિપાટી છે.

રાસ્નાના વેલાને લઘુ નોળવેલ એમ પણ કહે છે. ક્વચિત્ એને **નાયટી** એમ કહે છે, પરંતુ નાયટીને નાની દુધી એમ પણ કહેવાનું હોવાથી રાસ્નાને નાયટી કહેવાય નહિ. રાસ્નામાં વળી ધોળી અને કાળી એવી પણ બે જાત છે. ધોળી રાસ્ના ગુજરાતમાં થાય છે. એનાં મૂળ જાડા સોયા જેવાં બારિક હોય છે. રાસ્ના એ વાયુહારક છે. **રાસ્ના:**—ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ, પાચક તથા આમનાશક છે; અને વિષ, વાતરક્ત, દમ, ઉધરસ, વિષમજ્વર, સોજો, ઉચકી, કંપ, ઉદર, આમવાત, કફ, શળ, તાવ તથા સર્વ વાયુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પક્ષાઘાત, કર્ણનાદ, અર્દિત વાયુ (મ્હોડું વાંકું થવું), મન્યાસ્તંભ-ડોકનું રહી જવું, એ ઉપર:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, રોહીસ ઘાસ, આસોંદ, બળદાણાનાં મૂળ, અડદ અને કુલિંલીનાં મૂળનો કાઢો, સિંધવ અને હિંગ નાખી પાવો. **(૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—રાસ્ના, ગળો, બળદાણાનાં મૂળ, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળનો કાઢો એરંડતેલ નાખી પાવો. **(૩) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—રાસ્ના, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, અરડુસી, ગળો, ગોખરૂ, વજ, દેવદાર, હરીતકી, કચોરા, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, રીંગણી, ધાણા, અતિવિષ, શતાવરી, બળદાણાનાં મૂળ, એરંડમૂળ, સુવા, સાટોડી, ચવક અને ઉભી રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠની ભૂકી નાખી પાવો. **(૪) આક્ષેપક, સમધાતુગતવાત, આમવાત અને સર્વાંગવાત ઉપર:**—રાસ્ના, ગળો, દેવદાર, સુંઠ અને એરંડમૂળનો કાઢો દિવસમાં બેવાર આપવો. **(૫) સર્વ વાયુ ઉપર:**—રાસ્ના, ગોખરૂ, એરંડમૂળ,

દેવદાર, સાટોડી, ગળો અને ગરમાળાનું મગજ; એ સર્વના કાઢામાં એક માસો સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી પાવાથી નિઃસંશય સર્વ પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. **(૬) શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને શીતજ્વર ઉપર:**—રાસ્ના, સુંઠ અને લીંડીપીપરનો કલ્ક કરી ગરમ પાણીમાં પાવો.

૪૯૯. રાળ:—સં૦ ક૦ સર્જરસ, રાલ. હિં૦ રાલ. મ૦ રાળ. બં૦ ધુના. ફા૦ રાલેમગરેબી. અ૦ કિકહર. ઈં૦ યલોરેઝીન. લા૦ રેઝિનાફ્લેવા. ફ્રિં૦ નારૂસ.

એ ઝાડ **બંગાળા, આબુના પહાડ** અને **ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં** થાય છે. રાળ એ ચાર જાતનાં ઝાડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડમાંથી જે રસ નીકળે છે તેની રાળ થાય છે.* **રાળનું ઝાડ:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, શીતલ, તુરૂ, વ્રણરોપણ, વર્ણકારક તથા રૂક્ષ છે; અને અતિસાર, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, કફ, કંડૂ (ખરજ), વિસ્ફોટક, વાયુ, પરસેવો, વ્રણ, કૃમિ, વર્ધ્મરોગ, વિદ્રધિ, બહેરાપણું, યોનિશળ, કર્ણશળ તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **મોટું રાળનું ઝાડ:**—રૂક્ષ, કાંતિકર, તીખું, ઉષ્ણ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને કફ, પાંડુ, પિત્ત, કર્ણરોગ, રક્તદોષ, મેહ, કોઢ, વ્રણ, વિષદોષ, ઉરક્ષત, કંડૂ, વાત તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, રૂક્ષ, શીતલ, સ્તંભક, ગુરૂ, તુરાં, લેખન તથા મલાવષ્ટંભક છે; અને શળ, વાયુ, આધ્માનને કરનાર, પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, ક્ષતક્ષય તથા તૃષાનો નાશ કરે છે. **રાળ:**—શીતલ, સ્નિગ્ધ, તુરી, કડવી, ગુરૂ, ગ્રાહક, સ્વાદુ, સ્તંભન, વ્રણરોપણ, ભગ્નસંધાનકારક તથા મધુર છે; અને વાત, પિત્ત, ત્રિદોષ, રક્તદોષ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, વ્રણ, શળ, સ્વેદ, જ્વર (તાવ), વિસર્પ ગ્રહબાધા, અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિપાદિકા, વિષ, ભૂતબાધા તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. એનો ઉપયોગ મલમમાં અથવા ઉપર ચોપડવાના લેપમાં પુષ્કળ થાય છે. હાડ દુખવામાં અથવા સોજો આવેલ હોય તો તેના ઉપર ગુગળ અથવા ગુજર સાથે કિંવા એકલીજ રાળ લઈ તે ઝીણી વાટી પાણીમાં સીંજવવી; એટલે તે લેપના કામમાં ઘણી ઉપયોગી થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) સંગ્રહણી ઉપર:**—રાળ ઘીમાં તળી નાગકેસરની સાથે ખવરાવવી. **(૨) બાળકોના અતિસાર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—સાકર અને માખણમાં રાળ મિશ્ર કરી આપવી. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—રાળનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું, એટલે ઘણા દિવસનો અતિસાર પણ દૂર થાય છે. **(૪) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ, મીણ અને માંખણ, એ એકત્ર કઢવી ચોપડવાં. **(૫) રક્તાધિક વાતરક્ત ઉપર:**—રાળ અને ઘી કઢવી તેનો લેપ કરતાં જવું. **(૬) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરવું અને તે પીંછી અથવા રૂના પુમડાવડે ચોપડવું. **(૭) કાન વહે છે તે ઉપર:**—ત્રણ ભાગ તલના તેલમાં ૧ ભાગ રાળની ભૂકી નાખી રાળનો રસ થઈ તેલમાં મળી જાય ત્યાં સુધી કઢવવું. આ મિશ્રણ ગાળી બાટલીમાં ભરવું અને દિવસમાં ત્રણવાર કાનમાં નાખવું. **(૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રાળનું ચૂર્ણ અને સરસવનું તેલ (સરસીયું) એકત્ર કરી ધૂપ દેવાથી અર્શ અને રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે.

૫૦૦. રીસામણી:—સં૦ લજ્જાલુ. મ૦ લાજાળુ. લાજરી, સંકોચણી. હિં૦ લજ્જાવંતી. છુઈમુઈ, શર્માની, લાજવતી. બં૦ લજ્જાવતી, લાજુક. ક૦ મુદ્દિદરેમુરૂટવ, ઓળ મુચ્ચક, મુટ્ટલમુરિકે, લજ્જાવતી. તા૦ તોટ્ટલશુરંગિ. તૈ૦ મુનુગુડામારમુ. તુ૦ નાચિકેડે. મલા૦ તોટ્ટનવાતિ. લા૦ માઈમોસા સેનસિટિવા.

એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત થાય છે. મોટી જાતનાં ઝાડને બારિક કાંટા હોય છે. રીસામણીનાં પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને સ્પર્શ કરવાથી તે લાગલાંજ સંકોચાઇ જાય છે. આ એ ઝાડમાં મોટો ચમત્કાર છે. **રીસામણી (લજામણી):**—તીખી, શીતલ, કડવી, તુરી, સ્વાદુ તથા રૂક્ષ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, યોનિદોષ, અતિસાર, સોજો, દાહ, શ્રમ, વ્રણ તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **નાની રીસામણી:**—તીખી, ઉષ્ણ, પારદનિયામક અને અનેક વિજ્ઞાનકારક તથા આમદોષનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ અને કમળા ઉપર:**—રીસામણીનો અથવા ગોરખમુંડીનો સ્વરસ ૨ થી ૮ તોલા સુધી ખાવા આપવો.

* રાળનું મોટું ઝાડ થાય છે. એના ગુંદને રાળ કહે છે. તે ગાયના દહીંમાં અથવા સાકર સાથે ખાવાથી અતિસાર મટે છે. એના લેપથી અથવા એને પીવાથી પ્રદરરોગ જાય છે. એની માત્રા ૭ રતીની છે.

(૨) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:—રીસામણીનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી અંડે બાંધવાં. **(૩) સ્ત્રીઓનું યોનિદ્વારે અંગ બહાર પડે છે તે ઉપર:**—રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અથવા મૂળ ઘસી હાથે ચોળી તે હાથે અંદર બેસારવું. આ ઔષધ સૂયાણીએ કરવું. **(૪) આંખની કાળી કીકી ઉપર પડળ (પડદો) આવે છે તે ઉપર:**—રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘોડાનું મૂત્ર સમભાગે એકત્ર કરી અંજન કરવું. **(૫) ઉટાંટીઆ ઉપર:**—રીસામણીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રીસામણીનાં પાંદડાંનો રસ દિવસમાં બે ત્રણવાર મૂળવ્યાધિપર ચોપડવો.

૫૦૧. રૂદ્રાક્ષ:—રૂદ્રાક્ષનાં મોટાં મોટાં ઝાડ થાય છે. એનાં પાંદડાં ગંગેરી નાગરવેલનાં પાન જેવાં હોય છે. કોકણના કેટલાક ભાગમાં એ ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એનાં ફળમાંનાં બીજને રૂદ્રાક્ષ કહે છે. રૂદ્રાક્ષની માળા કરી તે ગળામાં પહેરે છે. કોઇ કોઇ એ માળા રૂપામાં કે સોનામાં ગંઠાવે છે. મ્હૈસુરમાં તથા તેની આસપાસ પણ એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. **રૂદ્રાક્ષ:**—ખાટી, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે; અને વાયુ, કફ, શિર:પીડા, ભૂત તથા ગ્રહબાધાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મધુરા ઉપર:**—રૂદ્રાક્ષ મધમાં ઘસી પાવી.

૫૦૨. રેણુકા (રેણુકબીજ):—સં૦ હિં૦ બં૦ ક૦ રેણુકા. મ૦ રેણુકબીજ. લા૦ વ્યાયટેકસ સ્પેસીઓસા.

આ વેલો મેવાડ પ્રાંતમાં થાય છે. એનાં બિયાંને " રેણુકબીજ " કહે છે. આ વેલ નાગરવેલ જેવી હોય છે. રેણુકબીજ કંકોળી જેવાં અને તે કરતાં થોડાં મોટાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. **રેણુક:**—તીખી, શીત, મુખને સ્વચ્છ કરનારી, કડવી, લઘુ, પિત્તકર, અગ્નિકર, મેધ્ય, પાચક તથા ગર્ભપાતકારક છે; અને ખુજલી, કંડૂ, તૃષા, દાહ, વિષ, કફ, વાયુ, નપુંસકત્વ, દુર્બળતા તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાંના પણ એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—રેણુકબીજ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો કરી તેમાં શેકેલી હિંગ નાખી પાવો એટલે પાંચ પ્રકારની ઉચકી દૂર થાય છે. **(૨) પક્ષાઘાત ઉપર:**—રેણુકબીજનો કાઢો પાવો. **(૩) પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—રેણુકબીજનું ચૂર્ણ મધમાં નાખી પાવું.

૫૦૩. રેવંચી:—સં૦ રેચના, રેવટ્ચીની. મ૦ રેવાચીની. હિં૦ રેવંદચીની. બં૦ રેઉચીની. ચિની૦ વ્હાંગ, હાંગ. નેપા૦ પદમચાલ. ગઢવા૦ અરચૂ-ફૂ. અફ૦ રવાશ-ચુકિ. ફા૦ રેવન. અ૦ રાવન. ઈં૦ રૂબાર્બ. લા૦ રેઇરેદિકસ, હિયમ ઇમોડી-ઓફીસિનલ.

આ નાનું સુંદર ક્ષુપ છે. એ ચુકાના ઝાડ કરતાં ઘણુંજ મોટું એટલે સરેરાસ ૫-૬ ફુટ સુધી ઉંચાઇનું હોય છે, અને જમીનમાંથી ૧ મુખ્ય અથવા વચેનું દીંટડું નીકળી તેની બાજુએ ચારે તરફ દીંટડાની શાખાઓ નીકળે છે. એનાં પાંદડાં પીપળાનાં પાંદડાં જેવાં ગોળ અને મોટાં પસરેલાં હોય છે. તે ઉપરના અંગે ફીકા લીલા રંગનાં અને સુવાળાં હોઈ નીચેની બાજુએ લંબદાર અને પીળા રંગનાં હોય છે. ફુલો અવ્યવસ્થિત મંજરી ઉપર આવી લાલ રંગનાં હોય છે. રૂહીન ઓફીસિનલ જાતીનાં ઝાડો ઉપર સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. રેવંચાની અનેક જાતો છે. તેમાંથી ૫-૬ મુખ્ય છે. આ સર્વનું દેશી નામ એકજ છે. રેવંચી-રૂશિયા, તુર્કસ્તાન, ચીન, તિબેટ અને કાસ્મીરથી નેપાળ સુધી હિમાલય પર્વતના ૯૦૦ થી ૧૬૦૦ ફુટ સુધી ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલી ચાર જાત હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારી છે. હિયમ પોમેટમ જાતનાં રેવંચીનાં ઝાડોનું વાવેતર ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ પહેલાંથી ચીનના કન્સૂ પ્રાંતમાં કુકુ-નોર સરોવરની આજુબાજુએ અને ગયા શતકથી એશિયા ખંડમાંના રૂશિયાના પ્રદેશમાં ઘણુંજ થવા લાગ્યું છે, પરંતુ તેમાંથી ચિનાઇ રેવંચા જેવી રેવંચી ઉત્પન્ન થતી નથી. ઇંગ્લાંડમાં બેનબરી નજીક ઑડીકોટ નામના ગામમાં હિયમ રાપોન્ટીકમ જાતના ઝાડનું પુષ્કળ વાવેતર થતું અને એ ઝાડમાંથી બજારમાં મળનારી ' બૅનબરી ' નામની રેવંચી ઉત્પન્ન થતી. એ ચાની રેવંચી કરતાં ઓછી કડવી હોઇ તેનામાં ચિકણાપણું અને તુરાશ જાસ્તિ હોય છે. સિવાય એનાં મૂળ પણ ચીની રેવંચીનાં મૂળ કરતાં અધિક છિદ્રવાળું, વધારે નરમ અને સહજમાં ભાગી જાય તેવું હોય છે. મુખ્યત્વે કરીને એની ભૂકી કરીને વેચવાને મોકલે છે. હિમાલય ઉપર ઉત્પન્ન થનારાં ઝાડમાંથી રેવંચી કહાડવાને વેપારી લોકો યોગ્ય લક્ષ આપતા નહિ હોવાથી અને વિલાયતથી આવનારી સસ્તી મળતી હોવાથી હિન્દુસ્તાનમાં તેનોજ ખપ વધુ થાય

છે. ચીની અથવા ઇસ્ટ ઇન્ડિઅન રેવંચી મુદ્દામ મંગાવ્યા છતાં હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં નથી એમ ડૉક્ટર ડિમાક લખે છે. ચીનાઇ રેવંચી કાનસા અને ઝેશ્ર પ્રાંતમાંના ડુંગર ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યાંથી વિલાયત જાય છે. તિબેટના અગ્નિ દિશા તરફના પ્રદેશમાં જે રેવંચી ઉત્પન્ન થાય છે, તેનો થોડો ઘણો વેપાર બંગાળી લોકોમાં થાય છે. દક્ષિણ સિકિમ પ્રાંતમાં ત્યાંના રબારી રેવંચીનાં મૂળ એકઠાં કરે છે, પરંતુ મુસલમાન વેપારીઓ સિવાય તે કોઇ વેચાતાં લેતા નથી. રેવંદચિની એ નામના નેપાળ તરફના પહાડમાં રૂમેક્સ નેપ્લેન્સીઝ મૂળ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે બંગાળામાંના ગાંધીઓ પાસે વેચાતાં મળે છે. એમ ડૉક્ટર કન્હૈયાલાલ દેવે પોતાના ગ્રંથમાં એક ઠેકાણે લખેલ છે.

ઇતિહાસિક શોધ ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે સને ૧૭૩૨ ની સાલથી રેવંચી એ વનસ્પતિની યુરોપિયન વૈદ્યોને માહીતી મળી. તે પહેલાં ફક્ત ચીનાઇ લોકોને માહીતી હતી. કારણ એના ગુણદોષ સુમારે ૩૦૦–૩૨૫ વર્ષ પહેલાં લખેલા એક ચીનાઈ ભાષામાંના વૈદ્યક ગ્રંથમાં લખેલ મળે છે. આર્ય વૈદ્યોને એ અતિ પ્રાચીન કાળથી માલૂમ છે. આત્રેયે (પુનર્વસુ મુનિએ) " ક્ષીરણી " નામથી " શોધન " ઔષધોમાં તેની ગણના કરેલ હોઈ ૭૦૦–૮૦૦ વર્ષ પહેલાં રાજનિઘંટકારે પણ તેના ગુણદોષનું વર્ણન કરેલ છે. તે યુરોપિયન શોધકોના વર્ણનથી મળે છે. આરંભમાં રેવંચીનાં નામો આપેલ છે. તેમાં ક્ષીરિણી, કાંચનક્ષીરી, હિમદુગ્ધા ઇત્યાદિ જે નામો છે તે ઉપરથી એ વનસ્પતિમાંથી સોના જેવો પીળો રસ નીકળે છે એ ખુલ્લું થાય છે. યુરોપિયન શોધકોએ આ પીળા રસનો ઉલ્લેખ માત્ર પણ કરેલ દેખાતો નથી, પરંતુ એ ઉપરથી એટલુંજ સમજવાનું કે રસ આપનારી જાત તેમને મળેલ નહોતી. ચીનાઈ વેપારીઓ રેવંચીનાં મૂળ બીજા દેશમાં મોકલતી વખત તેની ઉપરની છાલ કાઢી કકડા કરી મોકલે છે, એ વનસ્પતિ બીજાથી ઓળખાય નહિ માટેજ તેઓ એમ કરતા હોય એમ જણાય છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એટલે રૂશિયાએ ચીનની સરહદથી પોતાની સરહદ મેળવ્યા પહેલાં ૮–૧૦ રૂપીએ રતલના ભાવથી તે વેચાતી હતી.

પ્રૉફેસર ફ્લુકીગર અને ડૉ૦ હેનબેરિનો મત એવો દેખાય છે કે, રેવંચી જેને ઇંગ્રેજીમાં રૂબાર્બ કહે છે તે વનસ્પતિની યુરોપિયન ડૉક્ટરોને ગ્રીક વૈદ્યો પાસેથી માહીતી મળી. રેવંચીનાં મૂળ–કંદ પહેલાં ચિનાઇ તાર્તરી અને તિબેટથી યુરોપમાં જતાં હતાં અને તે જે નિરનિરાળા રસ્તાએ જતાં હતાં તે રસ્તા ઉપરથી " આયસિડોર " નામના લાટીન ગ્રંથકારે તેને નિરનિરાળાં નામો આપેલ હતાં. તે આ પ્રમાણે રેવદશેની (ચીની) ૨ રેવદબર્બરિકં અને ૩ રેવદતુર્કીકં. રેવદબર્બરિકંમાંથી "હ્રેબર્બરક" અને તેમાંથી ઇંગ્રેજી રૂબાર્બ એવું અપભ્રંશ નામ પડયું છે. ઇંગ્રેજી અને રૂશિયન અધિકારીઓએ ખરી રૂબાર્બની ઉત્પત્તિ અને તેનું સ્થાન શોધી કહાડવાને પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ ચીનના બાદશાહનો ત્યાંના અધિકારીઓને એવો સખ્ત હુકમ હતો કે કોઇએ બીજા દેશના મનુષ્યને રેવંચીનાં ઉત્પત્તિસ્થાન નજીક જવા દેવું નહિ અને તે ઠેકાણે કોઈ ચોરીથી ગએલો મળી આવે તો તેનો શિરચ્છેદ કરવો.

એની ગાંગડીમાંથી પીળો રજ જેવો પદાર્થ, રાળ જેવો પદાર્થ અને અવશિષ્ટ પદાર્થ એવા ત્રણ પદાર્થો મળે છે. એ સિવાય ' ઇમોદીન ' એ એક તેમાંનો ક્રિસોફ્યાનિક એસીડ દ્રવ્યની પ્રકૃતિનું મળેલ છે. તે કેટલાક વખત સુધી હવામાં સુકવવાથી તેનો સ્ફટિક બને છે. રેવંચીનો ગુણ એના ઉપર આધાર રાખે છે. તે સુંદર સારક હોઇ સ્તંભનનું પણ કામ કરે છે. આથી યુરોપિયન લોકો મલશુદ્ધિ માટે રૂબાર્બનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. એનો ફાંટ, નિષ્કર્ષ, અર્ક, આસવ, અવલેહ, ગુટિકા, મિશ્ર ચૂર્ણ એવા સાત કલ્પ ડાક્ટર લોકો કરે છે. મિશ્ર ચૂર્ણ બે વરસના બાળકને આપવાના ઉપયોગમાં આવે છે. આ ચૂર્ણમાં રેવંચી, સુંઠ અને મ્યાગ્નિશિયા નાખે છે.

હિમાલયના ઉપરના ગઢવાલ જીલ્લાના ભુટિયાલોક " હિયમ ઇમોડી " જાતનાં રેવંચીનાં મૂળ, મજીઠ અને ક્ષાર આ ત્રણના મિશ્રણથી કપડાંને લાલ રંગ ચડાવે છે. સિવાય તે લોક એના નાળ (દીંટડાં, કાતરીઓ) બાફી અથવા કુટીને મીઠું મરી નાખી ખાય છે, તેમજ તેનો મુરબ્બો અને અથાણું પણ કરે છે. આવી રીતે ઉપયોગમાં આવવા ઉપરાંત મળની શુદ્ધિ કરે છે. ડૉક્ટર સર જોર્જ વૉટે એની પરીક્ષા કરવાને લાહોલ પ્રદેશમાં રેવંચીનાં દીંટડાં બાફીને ખાધાં તેનાથી તેમને ખૂબ જુલાબ લાગ્યો. હિયમ મુરક્રોફ્ટિયેનમ જાતના મૂળમાં ઔષધી ગુણ " હિયમ ઇમોડી " જેવાજ છે. તેનો ઉપયોગ ઉનને પીળો રંગ ચડાવવાના કામમાં

થાય છે. પંજાબમાં જંબુ નજીકના શિયાલકોટ મુકામે એની આગળની કૃતિ જોવામાં આવે છે. મૂળનો **ભૂકો** કરી બે દિવસ સુધી ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખે છે. તે પછી મિશ્રણ ઉકાળી તે ઉકળતા પાણીમાં ઉનનાં વસ્ત્ર બોળે છે. એટલે હલકો પીળો રંગ ચડે છે. તેમાંજ થોડી હળદરની ભૂકી નાખવાથી ભપકાદાર રંગ થાય છે. 'હિયમ નોબાઇલિ' જાતના ઝાડનાં સૂકવેલાં પાંદડાં તંબાકુને બદલે વપરાય છે. એનીજ એક નાની પેટા જાત છે તેનો ઉપયોગ તિબેટમાં તંબાકુને બદલે પુષ્કળ કરે છે. તેને તિબેટી લોક "ચુલા" કહે છે. 'હિયમ સ્પિસિફૉર્મ' જાતિનાં ઝાડો અફઘાનિસ્તાનના ઘણાક ભાગમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. જ્યારે **લીલાશપર** એનાં પાંદડાંની ડાંડલીઓ હોય ત્યારે તેને 'રેવશ' કહે છે અને આસપાસ પથ્થર અને ખડીના ઢગલા કરીને તે ધોળાં થાય ત્યારે તેને 'ચુકરી' કહે છે. એના તાજા દાંડાં ચૈત્ર-વૈશાખમાં પેશાવર શહેરમાં આવે છે અને તે ત્યાંના લોક લીલા અથવા બાફીને ખાય છે, તેમજ તે સૂકવી રાખે છે અને તેનું અથાણું પણ કરે છે. રેવંચીનાં મૂળ ઉકાળવાથી અથવા શેકવાથી તેમાંનો રેચક ગુણ ઘણોજ કમી થાય છે.

આ વનસ્પતિનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે અને એનો મુખ્ય ગુણ રેચક છે. આ રેચક ગુણના અંગભૂત બીજા કેટલાક રોગ સારા કરવાનો ગુણ એમાં છે. શિલા ઉપર છાપવાનો મજકુર જે કાગળ ઉપર લખે છે તે કાગળ રેવંચીનો શીરો ચોપડીનેજ પીળો કરેલો હોય છે. એ સિવાય રંગના કામમાં સ્વતંત્ર રૂપથી અને બીજા રંગ સાથે મસળીને પણ આનો પુષ્કળ ઉપયોગ થાય છે.

રેવંચીનાં ઝાડ હિમાલય પર્વત ઉપર અને ચીન દેશમાં થાય છે. ચીન અને ચીનાઈ તાર્તરી એ દેશમાં રેવંચીની ઉત્પત્તિ ઘણીજ થાય છે. રેવંચીનાં ઝાડ **મલબાર, ત્રાવણકોર, ખંડાળાનો ઘાટ** અને **બોરઘાટ** એ ભાગોમાં પણ થાય છે. રેવંચીના ઝાડમાં એક પ્રકારનું પીળું રાળમય દ્રવ્ય રહે છે, તેને લોક **"રેવંચીનો શીરો"** કહે છે. એમાં રેચક ગુણ હોવાથી રેચ આપવાને માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. એનો રંગ માટે ઉપયોગ થાય છે. એ ઝાડ સુમારે છ સાત હાથ ઉંચું વધે છે, તથા તેના ઉપર કોકમ જેવડાં ફળ આવે છે. દક્ષિણમાં કેટલેક સ્થળે તેને **"તાવીર"** કહે છે. રેવંચીનાં મૂળનો ઔષધોમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) રેચ માટે:**—રેવંચીના શીરાનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ કરી શક્તિ પ્રમાણે ગોળમાં, સાકરમાં અગર મધમાં આપવું એટલે રેચ થશે. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૨) મૂત્રરેચન:**—રેવંચી, સુરોખાર, ચણકબોબા તથા એલચી, એ સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૭ માસા ચૂર્ણ, પાશેર પાણી અને પાશેર દૂધ એકત્ર કરી ભાંગની માફક બે વાસણમાં ઉલટાવી ઉલટાવીને પાવું. **(૩) બાળકને ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર:**—રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૪) નાના બાળકોને રેચ માટે:**—રેવંચી કિંવા રેવંચીનો શિરો દૂધમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. **(૫) કમળી ઉપર:**—રેવંચી દૂધમાં ઘસી ૭ દિવસ પાવી.*

૫૦૪. રામફળ (કરમલ):—સં૰ ભવ. મ૰ ન્હીવ, ઓંટફળ. હિં૰ રામફળ. ક૰ નીવે. ફા૰ ચકી. લા૰ ગારસાનીઆં ઝેંથેચાઇમિસ્. બં૰ ચાલતે.

એ ઝાડ દક્ષિણ કોકણમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એને ગોળ ફળ આવે છે. એનાં પાકેલાં ફળ મીઠાં લાગે છે. એ ફળ ઉપર જેમ ફણસ ઉપર કાંટા હોય છે તેવા ઝીણા કાંટા હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ધોવાને માટે કાઢો:**—રામફળની છાલ, બાવળીઆની છાલ, કિંજળીની છાલ, કુંભાની છાલ, કડવા લીમડાની છાલ અને પાંદડાં, એ સર્વ ખાંડી તેમાં પાણી નાખી અષ્ટમાંશ ઉકાળો કરવો. આ કાઢાથી માણસને અથવા જનાવરને થએલું વ્રણ ધોવાથી જલદી રૂઝ આવે છે. **(૨) ઉપદંશ(ગરમી)ના વ્રણ ઉપર:**—ઉપલા કાઢાથી દરરોજ વ્રણ સ્વચ્છ ધોઈ કપડાથી સારૂં લુછી, તે ઉપર ગાયના માખણમાં ચીકણી સોપારી અને શંખજીરૂં ઘસી ચોપડવું, એટલે ગુમડું જલદી રૂઝાઈ જાય છે. **(૩) અતિસાર ઉપર:**—રામફળની છાલ વાટી પાવી.

૫૦૫. રોહિણી:—સં૰ ક૰ હિં૰ મ૰ માંસરોહિણી. બં૰ ચામારકશા. ઇં૰ રેડવુડટ્રી. લા૰ સોયમીડાફેબ્રી ફ્યુગા.

* **સૂચના**—રેવંચી વધારે આપવાથી ઘણીક વખતે તેનું ખરાબ પરિણામ આવેલું દેખાય છે, માટે તે ખાવા આપતી વખતે ઘણી સાવધતા રાખવી. રેવંચીનો શીરો પાણીમાં ઘસી ગુમડા ઉપર ભીનો સુકો ચોપડતા જવાથી તે તુરત ફૂટે છે.

રોહિણીનાં ઝાડ **ખાનદેશ અને નાગપુર** એ પ્રાંતમાં ઘણાં થાય છે. આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં નાંદરૂખીનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડા કડવા લીમડાનાં ઝાડની પેઠે ડાળીને લાગેલાં હોય છે. રોહિણીને કેરી જેવડાં મોટાં ફળ આવે છે. રોહિણીનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. એની છાલનો પાકો શિકારી કિંવા સાંબરી રંગ થાય છે. જાજમો અને અંગરખાં વગેરે એ રંગવડે રંગે છે. **રોહિણી અને માંસરોહિણી:**—બળકર, રક્તપિત્તપ્રસાદન, પૌષ્ટિક, શીતલ, તુરી, કંઠશુદ્ધિકર, રૂચિકર, સારક, વૃષ્ય તથા મધુર છે; અને વાયુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કપડાંને શિકારી રંગ ચઢાવવાની કૃતિ:**—રોહિણીની છાલ લાવી તેના બારિક કુકડા કરવા. તે ૪ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવી. પછી તે ઘણો વખત બાફી તે પાણી બીજા વાસણમાં કાઢી લેવું અને તેમાં કપડાં બોળવી સૂકવવાં. એ પ્રમાણે ચોથીવાર સાધારણ સૂકવી પછી માટીની ગાર કરી તેમાં તે કપડું એક રાત્રિભર પલાળી રાખવું. પછી તેમાંથી કાઢી તે પાણીમાં ચોળી તારવી ધોઇ સૂકવવું. એટલે તે પાકા શિકારી રંગનું થાય છે.

૫૦૬. રોહિસ (ઘાસ):—સં૦ દીર્ઘરોહિષક. મ૦ રોશલ ગવત, રોશેગવત્ત. હિં૦ બડા રોહિષ. ક૦ હિરિય ગંજિણિ.

રોહિસ ઘાસના જેવુંજ છે. એ કંમરભર ઉંચું વધે છે. આ ઘાસનો સુવાસ આવે છે. એને બિયાં પણ આવે છે. આ ઘાસનું તેલ કાઢે છે, તેને "રોહિસ તેલ" કહે છે. **રોહિસ:**—ઉષ્ણ તથા કડવું છે, અને કફ, પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, ઉપદંશ વ્રણ, વાયુ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાયુએ સાંધા અગર અંગ દુખતું હોય તે ઉપર:**—રોહિસતેલ ચોળવું એટલે અંગ દુઃખતું મટે છે. **(૨) રસકપૂરના વિષ ઉપર:**—રોહિસ સાકર નાખી આપવું તથા અંગે ચોળવું.

૫૦૭. લઘુરોહિસ:—ઘાસ (રો: રોસ,):—સં૦ કતૃણ, લઘુરોહિષ (ક).—તૃણ. મ૦ રોહિસ ગવત. સુગંધ રોહિષ. હિં૦ રોહિસ, સોધિઆ, ગંધેજ ઘાસ. બં૦ રામકર્પુર. ક૦ કિરૂગંજણી, કાચીહુલ્લુ, કડિલ્લુ. લા૦ એંડ્રોપોગન્ શિનેંથસ્.

લઘુરોહિસ એ રોહિસ ઘાસ પ્રમાણેજ હોય છે. એ ઘણું કરીને ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે. સૂર્ય ઘાસ પ્રમાણે આ ઘાસનાં ફૂલો રૂંછાંથી વ્યાપ્ત હોય છે. સૂકાયલા રોહિસ ઘાસનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે.* **રોહિસ ઘાસ**—તીખું, કડવું, તુરૂં અને સુગંધી છે. એ પિત્ત, કફ, રક્તદોષ, કંડૂ, હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ, તાવ, શૂળ, અજીર્ણ, અરૂચિ, વિષૂચિકા, બરોળ, કંઠરોગ, શસ્ત્રનું ક્ષત, વાતરક્ત અને બાલગ્રહનો નાશ કરે છે.

૫૦૮. લવંગ:—સં૦ મ૦ બં૦ ક૦ લવંગ. હિં૦ લોંગ. તે૦ લવંગાલ. ફા૦ દરખતેમેહક. અ૦ મિખકકેન ફુલ. ઈં૦ ક્લોવ્ઝ. લા૦ કારેયાફાઇલસએરો મટિકસ્.

મલાકા અને આંબોયના એ દેશોમાં આ ઝાડની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. આ દેશમાં પણ લવંગનાં ઝાડ રોપવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાંથી સારાં લવંગ ઉત્પન્ન થતાં નથી. એ ઝાડ મોટાં થાય છે અને આઠ નવ વર્ષે ફળે છે. મસાલામાં અને સુગંધિ પદાર્થોમાં લવંગનો ઉપયોગ ઘણોજ થાય છે. લવંગનું

* યદ્યપિ મિ. પદેજીએ રોહિસ ઘાસની બે જાતો વર્ણન કરી છે, પરંતુ એની ત્રણ જાતો અમારા જાણવામાં આવી છે. એક માથા પુર ઉંચી વધે છે. તેને લોકો છાપરાં (પર્ણશાળ) ઉપર છાજ નાખે છે તેથી ચોમાસાનું પાણી તેમાં ઉતરતું નથી. બીજી કમરપુર ઉંચી થાય છે, અને ત્રીજી માત્ર નાની જાત છે. એ ખડસલા તરીકે ઢોરોના માટે લાવેલા ઘાસમાં જોવામાં આવે છે. આ ત્રીજી જાતનાં પાંદડાં વાટીને બાંધવાથી તે નહિ રૂઝાતાં ગુમડાંને રૂઝવે છે. આ ખેડાણ ખેતરોમાં ચોમાસામાં થાય છે. એનો પાલો સાબરસીંગ ઉપર ખુબ વીંટાળી તેના ઉપર ખુબ બારીક ત્રાંબાનું પતરૂં ચડાવી ભઠ્ઠીમાં બાળે છે. એ બાળેલ સાબરસીંગ સાપનું ઝેર ચુસવાના માટે પાણીમાં ઘસી ડંખ ઉપર રાખવાથી તે ચોંટી જઇ ઝેર ચુસી પોતાની મેળે ખરી પડે છે. આમ વારંવાર ખરી પડેલ સાબરસીંગ ધોઇ સાફ કરી ફરી ઘસી ચોપડતી જવાથી સાપનું ઝેર નાબુદ થાય છે.

તેલ કાઢે છે. **લવંગ:**—લઘુ, કડવું, ચક્ષુષ્ય, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, પાકકાળે મધુર, ઉષ્ણ, પાચક, અગ્નિદીપક, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, વૃષ્ય તથા વિશદ છે; અને વાયુ, પિત્ત, કફ, આમ, ક્ષય, ઉધરસ, શૂળ, આનાહ વાયુ, શ્વાસ, ઉચકી, વાંતિ, વિષ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, તૃષ્ણા, પીનસ, રક્તદોષ તથા આધ્માન વાયુનો નાશ કરે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) શરદી ઉપર:**—લવંગનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) મૂર્ચ્છા અને વાયુનો ઝટકો થાય તે ઉપર:**—લવંગ ઘસી અંજન કરવું. **(૩) રતાંધળાપણા ઉપર:**—લવંગ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૪) કફ અને ઉધરસ ઉપર:**—ઠીકરૂં દેવતામાં તપાવી લાલ થયા પછી બહાર કાઢી એક વાસણમાં મૂકી તે ઉપર સાત લવંગ નાખવાં. તે સેકાયા પછી ઠીકરા ઉપર ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ નાખવો, તથા ઠીકરૂં કાઢી લઈ તે રસમાં લવંગ વાટી તે આપવાં. ગરમી થાય તો ધોળી ચણોઠીનાં પાન મ્હોડામાં રાખવાં. **(૫) દાંત દુઃખતા હોય તે ઉપર:**—લવંગનો અર્ક રૂ ઉપર નાખી દાંત ઉપર મૂકવું. **(૬) અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ અને વિષૂચિકા (કૉલેરા) ઉપર:**—લવંગનો ‡અષ્ટમાંશ કાઢો કરી પાવો. **(૭) ઉધરસ ઉપર લવંગાદિવટી:**—લવંગ, મરી, બહેડાંનું દળ, એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરની અંતરછાલ કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળીઆની અંતરછાલના કાઢામાં ત્રણ માસા વજનની ગોળીઓ કરી રોજ બે ત્રણવાર ગોળી મ્હોડામાં રાખવી, એટલે ઉધરસ જલદીથી દૂર થાય છે. **(૮) કાસાદિક ઉપર લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—લવંગ, જાયફળ અને લીંડીપીપર, એ અર્ધો તોલો, મરી ૨ તોલા, અને સુંઠ ૧૬ તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી આપવું, એટલે પ્રબળ ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, મેહ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. **(૯) વિષૂચિકામાં તરસ કિંવા બકારી** (મ૦ ઉમાસા) **થાય તે ઉપર:**—લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું કરીને પાવું. **(૧૦) ઉધરસ, જ્વર, અરૂચિ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ ઉપર:**—લવંગ, જાયફળ, લીંડીપીપર એ એક ભાગ, બહેડાં ૩ ભાગ, મરી બે ભાગ, અને સુંઠ ૧૬ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી, તેના જેટલી તેમાં સાકર નાખી તે ૬ માસા સુધી ખાવું.

૫૦૯. લસણ:—સં૦ લશુન. મ૦ લસુણ. હિં૦ લહસન. પુ૦ કાજુવા. બં૦ રસુન. ક૦ બીલીય એળુળી. તૈ૦ એળુળીતેલ્લાગડ્ડા. ફા૦ સીર, અ૦ સુમહરફુર્દપૂન; સુમલ હેયાર. ઇં૦ ગાર્લીકરૂટ. લા૦ એલીયમ્ સેટીવમ્.

લસણના છોડ ડુંગળી (કાંદા)ના જેવાજ થાય છે, એના કંદમાં આઠ દસ કળીઓ હોય છે, એને ડુંગળી જેવાં બિયાં આવતાં નથી. એની કળીઓ વાવવાના કામમાં આવે છે. લસણ સ્વાદને માટે બીજા પદાર્થોમાં નાખે છે. એની ચટણી કરે છે, તેમ કોઇ અથાણું પણ કરે છે. લસણનો ઔષધમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમાં વાયુ નાશ કરવાની શક્તિ છે. લસણમાં ધોળી તથા રાતી એવી બે જાત છે, પણ તે ગુણમાં તો ઘણે ભાગે સરખીજ છે. એક કળીનું લસણ ગુણમાં વધારે છે. **લસણ:**—ગુરૂ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, વીર્યપ્રદ, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, રસાયન, તીક્ષ્ણ, સ્નિગ્ધ, પાચક, મધુર, ભગ્ન-

---

* **હિંદુસ્તાની વૈદ્ય:**—લવંગને ગરમ, પાચક, કફનાશક, અને કોપેલા આમને બેસાડનાર માને છે. એજ પ્રમાણે પેટની પીડાનાશક તથા તરસ બંધ કરવાને, અને ઉલટી તથા વાયુ આદિને દૂર કરવાને ઔષધ તરીકે આપે છે. **યુનાનિ હકીમ**—લવંગને ખુશ્ક અને ગરમ માને છે અને શરીરના બહારના ભાગમાં લગાડવાથી અથવા ખાવાથી એમાં વિષની અસર ઓછી કરવાની તથા માથાના દુખાવાનો નાશ કરવાની શક્તિ છે, એમ માને છે. વળી એમ પણ માને છે, કે એનું ચૂર્ણ ખાવાથી અથવા ચોપડવાથી દાંતના પારા મજબૂત થાય છે, શ્વાસ સુગંધીત નિકળે છે, કફ બેસી જાય છે, તથા પાચનશક્તિ વધે છે. **અંગ્રેજી ઔષધોમાં**—લવંગને ગરમ, જાગ્રત કર્તા તથા પેટની પીડા નાશ કર્તા માને છે; તથા અજીર્ણ અને બીજી બિમારીઓમાં બીજા પદાર્થની સાથે મેળવીને આપે છે. ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને જો ઉલટી થતી હોય તો લવંગને ગરમ પાણીમાં ભીજવીને એ પાણી પાવાની ભલામણ કરે છે.

યદ્યપિ યુનાનિ હકીમ લવંગ ખાતાં રહેવાથી દાંતના પારા મજબૂત થવાનું બતાવે છે પરંતુ એ પ્રયોગથી પોતાના દાંતો નષ્ટ થઈ જવાનું અમારા એક મિત્રે અમને ખાસ કહ્યું હતું.

‡ અષ્ટમાંશ કાઢો એટલે આઠમા ભાગનું પાણી રહે તેવો ઉકાળો.

સંધાનકારક, કંઠપ્રિય, પિત્તલ, રક્તકોપન, બલકર, વર્ણકર, મેધાકારક, ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, સારક, **અગ્નિદીપક** તથા કેસ્ય છે; અને અરૂચિ, કફ, વાયુ, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સોજો, હેડકી, દમ, જ્વર (તાવ), કોઢ, આમ, પીનસ, શ્વિત્ર, કુષ્ઠ, ગુલ્મ, શૂળ, જીર્ણજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવષ્ટંભ, ઉધરસ, રાજયક્ષ્મા (ક્ષય) તથા કુક્ષિ-શૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં મૂળ:**—તીખાં, **પાંદડાં:**—કડવાં, **દાંડો:**—તુરો; **દાંડાનો અગ્રભાગ** ખારો અને **બિયાં** મધુર છે. **લસણ:**—અતિસારી, મેહી, ગર્ભિણી, રક્તપિત્તી, શોષી તથા ઉલટીવાળાઓને આપવું નહિ. એ ઉપર ખાટાં, મદ્ય, માંસ એ પદાર્થ હિતકારક થાય છે; તથા વ્યાયામ, દૂધ, ક્રોધ, ઘણું પાણી, તડકો અને ગોળનું સેવન કરવાથી વિકૃતિ થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કાન વહેતો હોય અને સણકા થતા હોય તે ઉપર:**—તેલમાં લસણ કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. **(૨) નવા વ્રણની ગાંઠ, ઉઠાણું, ગડું (વિદ્રધિ), કાખમાંજરી વગેરે ઉપર:**—લસણ ચોળવું એટલે તે ફુટે છે, અથવા લસણ અને મરીનો લેપ કરવો કિંવા એકલા મરીનો પણ લેપ કરવો. **(૩) શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા માટે:**—લસણ, રાળ અને હિંગની ધૂણી આપવી, એથી કીડા પડયા હશે તોપણ તેનો જલદીથી નાશ થશે. **(૪) આદાશીશી ઉપર:**—લસણનો રસ નાકમાં પાડવો. **(૫) બરોળ ઉપર:**—લસણ, પીંપળીમૂળ અને હરડાં એકત્ર ખાંડી ખાવાં અને ઉપર ગોમૂત્રનો ઘુંટડો પીવો. **(૬) આમરક્ત અને મરડા ઉપર:**—લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી પાવો. **(૭) સર્વ વાયુ ઉપર:**—૪ તોલા લસણ છોલી તેમાંની મોખ કાઢી નાખી હિંગ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ એકેક માસો નાખી તેની ગોળીઓ કરી ખાવી અને તે ઉપર એરંડમૂળનો કાઢો પીવો; તેથી પક્ષાઘાત, સર્વાંગ વાયુ, ઉરૂસ્તંભ, કૃમિ, શૂળ, કટિશૂળ, કુક્ષિશૂળ તથા પેટમાંનો વાયુ વગેરે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે. **(૮) વ્રણસંબંધી કૃમિ દૂર થવા માટે:**—લસણ વાટી લેપ કરવો. **(૯) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—જખમ પાણીવડે ધોઇ પછી લસણ વાટી લેપ કરવો; તથા નવટાંક પાણીમાં લસણ કઢવી અધોળ પાણી બાકી રહે એટલે ઉતારી પાવું, અને ભોજનમાં લસણ વધારે ખાવું. એ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું. **(૧૦) બાળકોના આમ અને સંગ્રહણી ઉપર:**—લસણની કળી લઈ ઉભી ચીરી તેમાં બે તલ ભારથી, અર્ધા અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરી, તે કળી કિંચિત શેકી ખાવા આપવી. એ નિયમ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પ્રમાણે બે દિવસ ખવરાવવાથી રોગ મટી જઈ ગુણ આવે છે. મોટા માણસને અફીણ અડદ કરતાં કિંચિત્ કમી આપવું. **(૧૧) અપસ્માર અને અર્દિત વાયુ (મ્હોડું વાંકું થવું તે) ઉપર:**—લસણ વાટી તલના તેલ સાથે ખવરાવવું અથવા લસણ નાખી કરેલાં અડદનાં વડાં તલના તેલમાં તળી માખણમાં ખાવાં. **(૧૨) શરદીએ કાનમાં ધાક પડી હોય તે ઉપર:**—લસણની કળી છોલી રૂની અંદર વીંટાળી કાનમાં રાખવી. **(૧૩) આમવાત ઉપર:**—લસણની કળીઓ અર્ધો તોલો ગાયના ઘીમાં તળી ભોજનસમયે પ્રથમ કોળીઆમાં રોજ ખાવી. **(૧૪) અસ્થિભંગ ઉપર લશુનાદિ કલ્ક:**—લસણ, મધ, લાખ અને સાકરનો કલ્ક ઘી નાખી આપવો, એટલે ભાગેલા કે ઉતરી ગએલા હાડકાનું ઘણું જલદીથી સંધાન થાય છે. **(૧૫) ઉદર-રોગ ઉપર:**—શુદ્ધ કરેલું લસણ (છોલી એક રાત્રિ છાશમાં પલાળી રાખી પછી અંદરની મોખ કાઢી નાખવી તે) એક ભાગ, સિંધવ અર્ધો ભાગ, હિંગ શેકેલી પા ભાગ અને બધાના બરોબર આદાનો રસ લઇ તેમાં ખરલ કરી ચાર ગુંજા (ચણોઠી) ભાર પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી એક અથવા બે ગોળીઓ ગાયની છાશમાં અથવા આદાના રસમાં આપવી એટલે તુરત ગુણ આવે છે, અને મોટું થએલું પેટ પણ જલદીથી નાનું થઇ મળશુદ્ધિ થાય છે. **(૧૬) વાળા ઉપર:**—લસણ, ચિત્રો અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની થેપલી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. **(૧૭) વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાત-વ્યાધિ ઉપર:**—લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સવારે સેવન કરવાથી તે વિષમજ્વર અને સંપૂર્ણ વાતવ્યાધિને હરણ કરે છે. **(૧૮) શૂળ ઉપર:**—લસણ ઘીમાં ખાવું. **(૧૯) શરીરમાંની ગરમીથી અંગ ઉપર પ્રસરનારાં લાલ ચાંદાં અને દાદર ઉપર:**—લસણ છોલી, વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ ચોળવો, એટલે એ વિકાર દૂર થશે. અથવા લસણ અને ગોવારીના પાણીનો રસ એકત્ર કરી ચોપડવો.

૫૧૦. લાણો (પલીયો):—સં० રૂદંતી, સ્રવંતી. મ० રૂદ્રવંતી, રાનહરભરા. હિં० રૂદ્રવંતી, લાણા. ક० અલુગુણિ, અડિવેક્ લે, નોણસુત્તલ. લા० ક્રેસાક્રેટિકા.

લાણાના છોડ ચણા પ્રમાણે હોય છે, એથી એને "જંગલી ચણા" પણ કહે છે. તે ઉપરથી સંસ્કૃતમાં જેને **રૂદંતી** કહે છે તેજ આ લાણો છે એમ જણાય છે; અને રૂદંતી શબ્દનો અપભ્રંશ થઇ રૂદ્રવંતી કે રૂદ્રવતી એવું એનું નામ પડયું હોય એમ લાગે છે. ઔષધીકલ્પલતા ગ્રંથમાં રૂદ્રવંતીનું વર્ણન કરતાં કહેલ છે કે "**चणपत्रोपमैः पत्रैर्युक्तांमेबिन्दुवर्षिणी ॥११६॥ चतुर्विधा च सा ज्ञेया पीता रक्ता सिता-ऽसिता ॥** આ ઉપરથી એનાં પાંદડાં ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય એમ જણાય છે. ઓરા પડે તેની માફક પાંદડાંમાંથી થોડું થોડું પાણી ટપકે છે, અને એમાં પીળી, રાતી, ધોળી તથા કાળી એવી ચાર જાતો હોય એમ દેખાય છે. આ ભેદ એના ફુલના રંગ ઉપરથી પડેલા હશે. "શાલ" નિઘંટમાં એનું આ પ્રમાણે વર્ણન છેઃ— "**चणपत्रसमं पत्रं क्षुपं चैव तथाम्लकम् ॥ शिशिरे जलबिन्दुयुता स्रवंतीति रुदंतिका ॥**" (ચણાનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં અને છોડ પણ તેવોજ પણ ખાટો હોયછે. શિશિર ઋતુમાં પાણીના બિન્દુ સહિત હોય છે તે સ્રવંતી કે રૂદ્રવંતી છે.) નિઘંટરાજ વગેરે ગ્રંથમાં પણ એમજ કહેલ છે. એ ઉપરથી આ જણાય છે કે વનસ્પતિનો છોડ ઉંચો વધતો નથી તેથી તેની ગણના ક્ષુપ એટલે સાધારણ ભૂમિની સપાટી બરાબર થનારા ઝાડોમાં કરવામાં કાંઈ હરકત નથી. એનાં પાંદડાંમાંથી ટપકનાર ઓશ શિશિર ઋતુમાં ટપકે છે, એમ પણ એ ઉપરથીવિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા છોડ ખારી જમીનમાં ઘણાજ જોવામાં આવે છે. એના ગુણ ઘણા વર્ણન કરેલ છે, પરંતુ ઉત્પત્તિ સ્થળ પ્રમાણે કમી જાસ્તી ગુણ હોઇ શકે છે. ખારી જમીનમાં થનારીમાં ખારાશનો વિશેષ ભાગ હોય અને તે અંશ મીઠી જમીનમાં થનારીમાં હોતો નથી. એવો એમાં ભેદ દેખાય છે. **ગુણ—દોષઃ**—તીખાશનો થોડો ભાગ એમાં હોય છે, તેમજ કડવાશ અને તુરાશ પણ હોય છે. સિવાય ઉષ્ણ હોઇ રસાયની છે; અને કૃમિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, શ્વાસ, તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાથી ગર્ભાશયની શુદ્ધિ જલદી થાય છે. ઔષધીકલ્પલતામાં એનો ઉપયોગ આ પ્રમાણે લખ્યો છેઃ— *ઉપયોગઃ—**(૧) સર્વ રોગ ઉપરઃ**—શુકલપક્ષમાં શુભ દિવસે આ વનસ્પતિ મૂળ સમેત લાવી છાયામાં સૂકવી તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી વાપરવું. એ ચૂર્ણ લેનારાએ નિયમથી રહી વ્યાધિ મુજબ પથ્ય પાળવું જોઇએ. પ્રથમ સાદો રેચ લઈ કોઠો શુદ્ધ કરવો અને ત્યાર પછી શક્તિ પ્રમાણે આ ચૂર્ણ ઘી અને મધ વિષમ પ્રમાણથી લઈ તે સાથે એક મહીના સુધી લેવું. જેથી સર્વ રોગ મટી મનુષ્ય બળવાન થાય છે. દૂધ ભાત જમવાનો રિવાજ રાખવો. **(૨) ગર્ભસ્થાનની શુદ્ધિ થઇ સ્ત્રીઓના રજદોષ દૂર થવા માટેઃ**— એક તોલો લાણાનો પાલો, પા શેર ગાયનું દૂધ, પા શેર પાણી અને બે તોલા સફેદ સાકર એકત્ર કરી એનો કાઢો કરવો, પાણી બળી જઈ દૂધ માત્ર બાકી રહે એટલે તે ગાળી પીવાને આપવું. આ પ્રમાણે સાંજ સવાર આપવાથી ૧૪ દિવસમાં પ્રકૃતિ ઉત્તમ થાય છે. દૂધ, ઘી. ભાત વગેરે ખાવું. તેલવાળા અને ઉષ્ણ પદાર્થ ત્યાગ કરવા.

૫૧૧. લાંબડીઃ—ભુરૂંડી, શિતિવાર. મ० કુરડુ, કાંબડા. હિં० શિરિઆરી, સિલવારી. બં० શુનિ-શાક, શેઓલા. ક० કુરડૂ, ખડકતિરા. માર० ઉકીરડા. વરા० કુરડૂ. તૈ० કુરડૂચેટ્ટુ. લા० સિલોસિયા અરગેન્ટિયા.

આ ભાજી ધોળા માઠ જેવી છે, પરંતુ તે વગડાઉ ભાજી હોવાથી કોઇ વાવતું નથી. ચોમાસામાં એ પોતાની મેળે ઉગે છે. એની ઉંચાઇ આશરે ૨ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં પાતળાં હોઇ એને ઘણાં બી આવે છે. એના છેડા ઉપર ધોળા રંગનાં ઝુમખાં આવે છે, તેમાં એનાં બીજ હોય છે. એ બીજ દડાં છે. રાતી જાતિનાં ફૂલ જે લાંબડી ઉપર આવે છે તેને મરાઠીમાં "દેવ કુરડુ" કહે છે. **લાંબડીઃ**— તુરી, ગ્રાહક, ઉષ્ણ અને રસાયન છે, તથા મેધા અને રૂચિને નાશ કરનારી, શીતળ, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, અવિદાહી, લઘુ, સ્વાદુ, હૃદ્ય ને વૃષ્ય છે; અને ત્રિદોષ, તાવ, પ્રમેહ, શ્વાસ, દાહ, મેદ, કોઢ, ભ્રમ તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. **દેવકુરડુઃ**—શીત અને વૃષ્ય છે, અને મૂત્રરોગ તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) પથરી અને મૂત્રાઘાત ઉપરઃ**—લાંબડીનાં બી ૧ માસો અને સાકર ૧ માસો એકત્ર

* ત્રાંબાનું પત્રુ ગરમ કરી તેના ઉપર લાણાનો રસ નાખવાથી રૂપેરી ઢોળ (ગિલ્ટ) ચડે છે, એમ એક હિંદી ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

કરી આપવાં. મૂત્રબંધ થયું હોય તો આ ઔષધ બે ત્રણવાર આપવું એટલે મૂત્ર છુટશે. **(૨) ભાંગ અને ગાંજા ઉપર ઉતાર:**—લાંબડીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે શક્તિ પ્રમાણે પાવું. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—છાસ સાથે લાંબડીનાં બીજ ખાંડી પાવાં.

૫૧૨. લીલો ચંપો:—(સં૦ હરિચ્ચંપક. મ૦ હિરવા ચાંપા.) આ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાન લાંબાં અને લીલાં હોય છે. એ ઝાડને ગળો પ્રમાણે આંકડીઓ હોય છે. કોળી લોક આ કાંટાનો ઉપયોગ કરે છે. એ ઝાડ રામફળીની જાતનું છે. એને લીલા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એની ઘણીજ સુગંધ આવે છે. ઝાડ વાવ્યા પછી ૨–૩ વર્ષે ફૂલ આવે છે. કલમથી અને બીયાંથી એના રોપા ઉગે છે.

૫૧૩. લીમડો (કડવો):—સં૦ નિંબ, પ્રભદ્ર. મ૦ કડૂનિંબ. બાળંતલીંબ. હિં૦ બં૦ નીમ૦ તા૦ તુ૦ ક૦ બેવું. તૅ૦ વેપ્પા. મલા૦ વેપ્પુ. ગો. બેવારૂકૂ. ફા૦ નેનબનીમ, દરખતલક. ઇં૦ નીંબ ટ્રી. લા૦ એઝાડિરેક્ટાઇંડીકા.

આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે, અને તે હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં કાત્રાદાર હોય છે. એને ધોળા રંગનાં બારિક ફૂલ આવે છે. એના અનેક ગુણો ઉપરથી એ ઝાડ ભૂલોકમાંનું કલ્પતરૂજ છે, એમ કહેવાને કાંઈ બાધ આવતો નથી. પ્રાચીન આર્ય ઋષિવર્યોએ એના અલૌકિક ગુણોનો શોધ કરી એને શ્રેષ્ઠ પદ આપેલું છે. એના સેવનથી અનેક વ્યાધિઓ નિર્મૂળ થાય છે, એટલા માટે **વર્ષ પ્રતિપદા** (ચૈત્ર સુદ ૧)* ના દિવસે એનાં **કુમળાં પાંદડાં** અને **ફૂલ** મરી, હિંગ, સિંધવ, જીરૂં, અજમો, આમલી અને ગોળ એમાં શુચિર્ભૂત થઈ સર્વેએ ભક્ષણ કરવું, એવો પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ એક નિયમજ ઠરાવી રાખેલો છે. એ નિયમે કરી વર્ષમાં એકવાર પણ એ સર્વરોગ–પરિહારક ઝાડનાં પાન આપણા ખાવામાં આવે છે. એ દૂરદર્શી શાસ્ત્રકારોનો આપણા ઉપર મોટો ઉપકાર છે, એમ સમજવું જોઇએ. એ ઝાડનાં એકલાં પાંદડાંજ ખાઈ રહેનાર તેજ:પુંજ તથા શક્તિમાન એવા કેટલાક **વિરક્ત પુરુષો** કદિ કદિ આપણી નજરે પડે છે, તેથી કરી એ ઝાડના અલૌકિક ગુણ ધ્યાનમાં આવી આપણને ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે. આ દેશમાં કેટલેક ઠેકાણે **સ્ત્રીઓ પ્રસુતા** થાય એટલે તેને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી ભોજનના પહેલાં લીમડાના પાંદડાંનો રસ આપે છે. આ યોજના ઘણીજ ઉત્તમ છે. જે સ્ત્રીઓ આ રસ મનથકી લે છે તેને દૂધ વધારે આવી તે જલદી નિરોગી થાય છે. તેને પછી **સુવારોગ** જેવો પ્રાણહારક રોગ ઉત્પન્ન થવાની બીક રહેતી નથી. પણ જે સ્ત્રીઓ આ રસ લેવાની હા ના કરે છે, તેઓને ઘણું કરી દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. હમણાના કાળમાં એવી, દુર્ધર વ્યાધિ પ્રાપ્ત થઈ મૃત્યુમુખે પડેલી સ્ત્રીઓની ઘણીજ સંખ્યા નજરે આવે છે. તેનું મુખ્ય કારણ પણ એજ હોય એમ જણાય છે. વિયાએલી (સુવાવડી) ગાયને પણ જો આ પાંદડાં ખવડાવવામાં આવે, તો તેને પણ વધારે દૂધ આવી તે નિરોગી અને સશક્ત થાય છે. એ ઝાડની છાયા શીતળ તેમજ ઘણી નિરોગી છે. ઉનાળામાં એ ઝાડની છાયાથી ઘણો આરામ મળે છે. સાર્વજનિક દેવાલયો, ધર્મશાળા, રસ્તા ઇત્યાદિ ઘણેક ઠેકાણે આ ઝાડ ફક્ત છાયા માટે અને સ્વચ્છ હવા માટે વાવે છે. જેના ઘર આગળ લીમડાનું ઝાડ છે તેના ઘરમાંની હવા સર્વકાળ નિરોગી હોય છે. તે ઘરમાં રહેનાર માણસોને આ ઝાડના યોગે કરી ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. લીમડાનું ઝાડ ઘણું જુનું થાય એટલે એના લાકડામાંથી **શુદ્ધ ચંદન** જેવો સુવાસ આવે છે. એનાં **લાકડાં** ઇમારતી કામમાં ઉત્તમ છે. એના અંગની કડવાશથી એને કીડા લાગવાનો ભય રહેતો નથી. આ ઝાડ ઘણાં વર્ષો સુધી ટકી લોકોને તેનાથી સેંકડો ફાયદા થાય છે. આ ઝાડ એક વખત કાપ્યું હોય તો પુનઃ એનાં મૂળ ફૂટી એનું કેટલેક વર્ષે મોટું ઝાડ બને છે; એવી રીતે કેટલીકવાર કાપ્યા પછી પુનઃ વધેલાં એવાં પુષ્કળ ઝાડ આપણી નજરે આવે છે. આ પણ એનામાં એક મોટો ગુણ છે. પીંપળો અને લીમડો એ બંનેની ઘણીજ મૈત્રી છે. જ્યાં પીપળો હોય છે ત્યાં લીમડો પણ હોય છે, એવો સાધારણ નિયમ છે. લીમડા પ્રમાણે પીપળાનું ઝાડ પણ ઘણું ઉપયોગી છે. વડ, પીપળો, ઉંબરો, નાંદરૂખ, બીલી, તુળસી ઇત્યાદિ ઝાડને ઘણાં પવિત્ર માનેલાં છે, તે તેના અતિશય ઉપયોગીપણા માટેજ

* મસૂરની દાળને લીમડાનાં પાંદડાંમાં મેળવી ચૈત્ર મહીનામાં દરરોજ ખવડાવવાથી અત્યંત ઝેરી સાપનું ઝેર પણ ચડતું નથી.

માનેલાં હોય એવું જણાય છે. આવાં ઉપયોગી ઝાડના અલૌકિક ગુણ સામું ન જોતાં અને તેનો આપણા શરીર-રક્ષણાર્થે ઉપયોગ ન કરતાં, સારાસાર વિચારનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું નિષિદ્ધ પાણી, પવિત્ર ગંગોદક સમજી, નિઃશંકપણે પીવામાં આવે છે! આવી સ્થિતિ થએલી જ્યારે આપણી દૃષ્ટિએ આવે છે, ત્યારે ધિક્કાર છે એવા જીવવાને! જે દયાળુ પરમેશ્વરે હિંદુસ્તાનવાસી આર્યજનોનાં શરીર રક્ષણાર્થે હજારો ઔષધી અને વનસ્પત્તિ ઉત્પન્ન કરી રાખેલી છે તેનો ઉપયોગ અને શોધન કરતાં તે પરમેશ્વરી પદાર્થનો ત્યાગ કરી પરકીયોનું, પરકીય હવામાંનું, નિષિદ્ધ અને પરિણામે અપકારક એવું ઔષધ પીવું એના જેવી શરમાવનારી, લજાવનારી, અત્યંત ખેદની અને દુઃખની કોઈ પણ વાત નથી!!! "ગોળ સેવનાર કરતાં લીમડો સેવનાર સારો થાય છે." એ કહેવત પૂર્ણપણે લક્ષમાં લાવો. આ નિંબવૃક્ષવર્ણન પ્રથમ કડવું લાગનાર પરંતુ પરિણામે નિરંતર સારૂં લાગનાર છે, એટલા માટે નક્કી વિચાર કરી તે પ્રમાણે આયુષ્યમાં વર્તન રાખો: એટલે નિંબરસ પ્રમાણેજ તેનું પરિણામ સારૂં આવશે. ખેતરના છેડા ઉપર બાવળનું ઝાડ હોય તો તે જમીનમાંનો પૌષ્ટિક અંશ ખાઈ જઈ તે જમીન કસ વિનાની કરી નાખે છે, પરંતુ લીમડાના ઝાડની તેવી વાત નથી. એ ઝાડ ખેતરના છેડા (શેઢા) ઉપર હોવાથી ખેતરને કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન થતું નથી, એટલા માટે ખેડુતોએ એ ઝાડને અવશ્ય છેડા (શેઢા) ઉપર વાવવું જોઈએ. **કડવો લીંમડો:**—ઠંડો, કડવો, લઘુ, ગ્રાહક, તીખો, અગ્નિમાંદ્યકારક, સોજાને મટાડનાર, વ્રણશોધક, બાળકોને હિતકર તથા હૃદ્ય છે; અને કફ, વ્રણ, સોજો, કૃમિ, ઉલટી, પિત્ત, હૃદયદાહ, વાયુ, કોઢ, શ્રમ, તૃષા, અરૂચિ, રક્તદોષ, રૂધિરસ, તાવ અને મેહનો નાશ કરે છે.* એનાં **કુમળાં પાંદડાં:**—ગ્રાહક તથા વાતકર છે: અને રક્તપિત્ત, કોઢ તથા નેત્રરોગનાં નાશક છે. **પાકાં પાંદડાં:**—વિશેષ કરી વ્રણનાશક છે. **લીંમડાની કુંપો:**—કાસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, અર્શ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે. એનાં **કુમળાં** (કાચાં) **ફળ:**—ભેદક, સ્નિગ્ધ તથા ગરમ છે; અને મેહ તથા કોઢનાં નાશક છે. **પાકેલાં ફળ:**—મધુર, કડવાં, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ તથા પિચ્છલ છે; અને નેત્રરોગ, કફરોગ, ક્ષતક્ષય તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાંમાંની મીંજ:**—કુષ્ઠ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **નિંબપંચાંગ:**—પિત્ત, રક્તદોષ, કંડૂ, દાહ, વ્રણ અને કોઢનો નાશ કરે છે. **બિયાંનું તેલ:**—કિંચિત્ ઉષ્ણ તથા કડવું છે; અને કૃમિ, કોઢ, કફ, વ્રણ, વાતપિત્ત, પિત્ત, અર્શ, રક્તવિકાર, વાયુ, શોફોદર, તાવ, જરા, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. કડવા લીમડાની છાલનો ઉપયોગ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં કાઢામાં અનેક ઠેકાણે આવેલો છે; પરંતુ તેનું વર્ણન અહીં નહિ કરતાં જુદા જુદા સ્થળે ઉપયોગ કરેલો છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વ્રણ (ગુમડા) ઉપર મોટો ઉસ્તાદ છે. નાડીવ્રણાદિ ભયંકર વ્રણને દરરોજ લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં સારાં ઉકાળી તે

---

* **આયુર્વેદમાં**—લીમડાનું વર્ણન કરતાં લખેલ છે કે-લીમડાની છાલ પાચક, કડવી અને ગ્રાહી છે. પાંદડાં ગહુંની પોટીસ બનાવવાના કામમાં લેવાથી ગાંઠ બેસી જાય છે. પાંદડાંને વાટી શીતળાના ડાઘ ઉપર લેપ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પાંદડાંનો રસ પાવાથી પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે, અને કમળા તથા શરીર ઉપર થનાર ગુંમડાં ઉપર પણ તે અપાય છે. **ચક્રદત્તમાં** લખેલ છે કે-દુર્વેટ નાસુર ઉપર લીમડાનાં પાંદડાં અને તલ વાટી એની પોટીસ બાંધવી જોઈએ. લીંબોળીના જુલાબ પેટના કૃમિને કહાડે છે. લીંબોળીનું તેલ ગાંઠવાળા ફોડા અને કોઢ ઉપર ઘણીજ સારી અસર કરે છે. **ઇંગ્રેજી ઔષધોમાં**—લીંમડાની છાલ જ્વરનાશક અને પાંદડાં ચામડીના રોગ નાશક ગણેલ છે: તથા ઘા ઉપર લીંમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળીને એ પાણીના શેક કરવાનું કહેલ છે. તેમ કરવાથી સોજો આવ્યા વગર જલદીથી અંકુર આવી જાય છે. ક્વીનાઈનના બદલે તાવના ઉપર તથા સંધિવાયુ ઉપર લીમડાની છાલને પાણીમાં ભીંજવીને પાવાનું કહે છે. **મેજર લોધર**—લખે છે કે લીંમડાના ઝાડમાંથી કોઈ કોઈ સમયે પોતાની મેળે રસ (મદ) ઝરવા લાગે છે. તે જુના ઘા ઉપર અને નાસુર ઉપર અત્યંત ગુણ કરે છે. એનાં પાંદડાંના ક્વાથ કરીને પાવાથી કૉલેરાના રોગમાં ફાયદો થયો હતો. પાંદડાનો રસ તરીયો તાવ, અજીર્ણ અને સંધિના રોગમાં કામ આવે છે. **ચરકે**-લીંમડાને દીપનીય અને ચળ નાશક ગણેલ છે. **સુશ્રુતે**—એને કફવાત નાશક અને શરીરના કોઈ પણ ભાગ ઉપર સોજો આવી બળતરા થતી હોય તેને દૂર કરનાર માનેલ છે. કાચાં ફળો પ્રમેહના રોગમાં ઉપયોગી માનેલ છે, તથા તાવની ગરમી મટાડનાર માનેલ છે.

પાણીએ ધોઇ નાખવાં, એટલે તેનું શોધન થઈ રૂઝ આવે છે. **(૨) જે વ્રણ (ગુમડું) ફુટી રસી નીકળે તે મટવા ઉપર:**—કડવા લીમડાના પાંદડાં વાટી મધમાં મેળવી ચોપડતા જવું, એટલે તે સારૂં થાય છે. **(૩) ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં બાળી જુના તેલમાં અથવા કરંજેલ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. **(૪) સર્પના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં મોટું ઉસ્તાદ ઔષધ છે. **સર્પનું વિષ** ચઢયાની પરીક્ષા એવી છે કે વિપાર થએલા માણસને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અથવા મીઠું અગર મરચાં ખાવા આપવાં; તેને જો કડવું, ખારૂં અગર તીખું સમજવામાં આવે નહિ તો વિપ ચડયું અથવા દંશ થયો છે એમ સમજવું. પછી તેને વિપ ઉતરતાં સુધી લીમડાનાં પાંદડાં ખાવા આપવાં, કિંવા પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ પાવો; એટલે વિપ ઉતરશે. **(૫) પિત્ત પડવા માટે:**—લીમડાના પાંદડાંનો રસ પાણી નાખી તે પીવા આપવો; એટલે ઉલટી થઇ પિત્ત પડશે. **(૬) ગરમી ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ ખડીસાકર નાખી સવાર સાંજ ૮ દિવસ પીવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ગરમી હોય તો તે નક્કી સારી થાય છે. **(૭) મહારોગ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં પાંદડાં ઘણું સારૂં ઔષધ છે. ન્હાવાના પાણીમાં આ પાંદડાં કઢવી તે પાણીવડે સ્નાન કરવું; અને એનો અંગરસ કિંવા પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી તે રસ સેવન કરવો; એટલે ૨–૩ મહિનામાં રક્તપિત્તી, વાતરક્ત અને દૂર્ધર કુષ્ઠરોગનો નક્કી નાશ થાય છે. પથ્ય પાળવું. તેમજ રોગીએ રોજ રાત્રે કડવા લીમડાની છાયામાં સુવાનો રીવાજ રાખવો. **(૮) દાહયુક્ત સોજા ઉપર:**—પાંદડાં વાટી ચોપડવાં એટલે દાહ કમી થાય છે; અને રક્તદોષ નહિ જેવો થાય છે. **(૯) પિત્તજ્વરમાં જે અતિશય દાહ થાય છે તે ઉપર:**—લીમડાના પાંદડાંનો રસ ફીણ યુક્ત કરીને શરીરે ચોળવો, તેથી બળતરા કમી થાય છે. **(૧૦) ઉના તાવ ઉપર:**—કડવા લીમડાની ડાંખલી, કડુ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **(૧૧) કમળા રોગ ઉપર:**—લીમડાની અંતરછાલનો રસ કાઢી તેમાં મધ અને થોડું સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૧૨) ખસ ઉપર:**—જુના લીમડાનું સૂકાએલું લાકડું પાણીમાં ઘસી ચોપડવું. **(૧૩) વિષમજ્વર ઉપર:**—કડવા લીમડાની છાલના કાઢામાં ધાણા અને સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે જલદી ગુણ આવે છે. આ ઔષધ "કોયનેલ" કરતાં ઘણું ઉત્તમ હોઇ ગુણોમાં પણ તે કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. **(૧૪) મૂળવ્યાધિ, કૃમિ અને પ્રમેહ ઉપર:**—લીમડાની કાચી લીંબોળીઓ ખાવી. **(૧૫) ખસ ઉપર:**—કડવા લીમડાનાં બિયાં વાટી ચોપડવાથી ખરજ સારી થાય છે. જૂ જવા માટે પણ એ બિયાં વાટી માથે ચોપડવાં. **(૧૬) સુવારોગ ઉપર:**—જુના લીમડાની અંતરછાલ કાઢી, તેના બારિક ટુકડા કરી તે હાંલ્લીમાં ઘાલવા અને ઢાંકણું દેવું. એવું ત્રણ દેગડા પાણી સારૂં આધણ આવે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થયો હોય તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી પ્રથમ એક દેગડો લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવો. તેમાંના બાફ (વરાળ) કમી થયા પછી બીજો દેગડો લાવી માથા નીચે રાખવો અને પ્રથમનો દેગડો કંમર નીચે રાખવો. માથા નીચેના દેગડાની બાફ કમી થયા પછી તે કંમર નીચે રાખવો અને કંમર નીચેનો પગ નીચે રાખી, ચૂલા ઉપરનો ત્રીજો દેગડો મસ્તક નીચે મૂકવો. તેની બાફ કમી થયા પછી પગ નીચે રાખવો. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે પરસેવા વાટે શરીરમાંથી સર્વ વ્યાધિ નીકળી જઈ રોગ સારો થાય છે. **(૧૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરી તથા તેમાં થોડું ફુલાવેલું મોરથુથુ નાખી તે મલમ મૂળને ચોપડવું; એટલે મોડ ગરી પડે છે, અને કંદ પણ ગરી પડે છે. **(૧૮) સર્પનું વિષ કદિ પણ ન ચઢવા માટે:**—લીમડાનાં પાંદડાં રોજ સવારે ખાવાં; એટલે કદિ સર્પદંશ થયો હોય તોપણ તેને વિષ બાધ કરતું નથી. **(૧૯) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીમડાનાં ૨૧ પાંદડાં બારિક વાટી મગની પલાળેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં તળી રોગીને ૨૧ દિવસ ખવરાવવું; એટલે ગુદામાંના સર્વ મસા ગરી પડશે. આ ઔષધ લેનારે સમુદ્રનું મીઠું ન ખાતાં સિંધવ ખાવો. **(૨૦) સ્ત્રીને પ્રસવ ન થતો હોય તો:**—લીમડાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાથી જલદી છુટકો થાય છે. પ્રસૂતિ થયા પછી મૂળ છોડી નાખવાં. **(૨૧) સોમલના વિષ તથા કૃમિ ઉપર:**—લીમડાના પાંદડાંનો રસ આપવો. **(૨૨) અફીણના વિષ ઉપર:**—કડવા લીમડાના પાંદડાંનો યંત્રવડે અર્ક કાઢી આપવો. **(૨૩) કુષ્ટાદિક ઉપર—પંચનિંબ ચૂર્ણ:**—મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, ફળ અને છાલ, એ પાંચ અંગો લઇ તેનું ૫૦ તોલા ચૂર્ણ કરવું.

પછી લોહભસ્મ, બાળહરડાં, અરણીનાં બિયાં, ત્રિફળાં, ભીલામો, વાવડીંગ, સાકર, આમળાં, હળદર, પીંપર, મરી, સુંઠ, બાવચો, ગરમાળાની શીંગોમાંનું મગજ અને ગોખરૂ, એ પંદર ઔષધો ચાર ચાર તોલા લઇ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું. પછી લીમડાનું તથા તે ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેને ભાંગરાના રસનો એક પુટ આપવો. પછી ખેરની છાલનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેનો એક પુટ આપવો અને તે સૂકવવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ એક તોલો ખેરની છાલના કાઢામાં અથવા ઘીમાં અથવા ગાયના દૂધમાં આપવું; તેથી કરી એક મહિનામાં બધા કોઢ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૨૪) **પિત્ત ઉપર:**—લીમડાની કુંપો, ધાણા, સુંઠ અને ખડીસાકરનો કાઢો આપવો. (૨૫) **યોનિશૂળ ઉપર:**—લીમડાની લીંબોળીઓ અને એરંડીઆ, લીમડાના રસમાં વાટી ગોળી કરવી અને તે યોનિમાં રાખવા આપવી, કિંવા એનો યોનિએ લેપ કરવો. (૨૬) **કૃમિ ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં હિંગ સાથે ખાવાં. (૨૭) **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે તે ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી ઘી અથવા આમળાં સાથે ખાવાં અને મરીનો ભૂકો ઘીમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવો અથવા લીમડાની અંતરછાલનો કાઢો આપવો; એટલે શીતપિત્ત, ક્ષત, કંડૂ, વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. (૨૮) **સ્થાવર, જંગમ સર્વ વિષ ઉપર:**—સિંધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરોબર લીંબોળીઓ લઇ તે વાટી મધ અને ઘીમાં આપવી. (૨૯) **સર્વ વ્રણ ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં, દારૂહળદર અને જેઠીમધના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ નાખી ખરલ કરી તે મલમ ચોપડતાં જવું; એટલે જખમ તુરત ભરાઇ આવે છે. (૩૦) **રક્તસ્રાવ અને પ્રદર ઉપર:**—લીમડાની છાલના રસમાં જીરૂં નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૩૧) **કમળા રોગ ઉપર:**—લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેનો રસ પાશેર કાઢી, તેમાં ખડીસાકર નાખી ગરમ ગરમ પીવા આપવો. (૩૨) **સિક્તામેહ અને ઇક્ષુમેહ ઉપર:**—લીમડાની કુંપનો કિંવા અંતરછાલનો કાઢો આપવો. (૩૩) **કોઇ પણ રોગ કદિ ન થવા માટે:**—લીમડાનાં પાંદડાં એક તોલો લઇ તેમાં ગુંજાભાર કપૂર અને તેટલીજ હિંગ નાખી ત

ગોળી કરવી; પછી તે ગોળી ૬ માસા ગોળમાં મેળવી દરરોજ રાત્રે ઉંઘવાની પહેલાં આપવી.

જ્યાં સુધી કૉલેરાનો આજાર હોય, ત્યાં સુધી આ ઔષધ દરેકે સેવન કરવાથી કાંઇ પ

થશે નહિ. (૩૪) **ઉલટી, કુષ્ઠ, પિત્ત અને કફ સંબંધી જંતુ ઉપર:**—લીમડાનાં

વાટી કલ્ક કરી પાવો. (૩૫) **ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડાઇ**

જુલાબ બંધ થવા માટે:—લીમડાનાં પાંદડાં વાટી શરબત કરી તેમાં ખડીસાકર

મૂળવ્યાધિ ઉપર:—લીમડાની પાકેલી લીંબોળીના રસ દરરોજ સવારે ત્રણ મા

ગોળ મેળવી તે ગોળી ૭ દિવસ ખાવા આપવી. (૩૭) **વાળા ઉપર:**

કરવો. (૩૮) **ઉરૂસ્તંભ ઉપર:**—લીમડાનાં મૂળ ઘસી ગરમ કર

ઉપદંશ, બદ, ચાઠાં ઇત્યાદિ ઉપર:—પાશેર લીમડાની છાલ

માટીના વાસણમાં ઘાલી, તેમાં આધણ આવેલું પાણી એક શેર

બીજા દિવસથી તેમાંથી શક્તિ પ્રમાણે એક અગર બે વાર.

ઉપલો ઉપદંશજન્ય રોગ એક બે અઠવાડીઆમાં સારો

(૪૦) **નવેલા અને પેરા ઉપર:**—લીમડાનાં પાં

થેપલી કરી ઉપર બાંધવી. (૪૧) **વિષમજ્વર**

૧૨ તોલા; ત્રિફળાં ૧૨ તોલા; લવણત્રય (સિં

અને સાજીખાર) ૮ તોલા, અને અજમો ૨

વિષમજ્વર ઉપર ધૂપ:—કડવા લીમડાનાં

ધૂપ વિષમજ્વર નાશક છે. (૪૩) **આગ**

લીમડાનાં પાંદડાં બાળી ખરલ કરી ચોપડવાં.

સુંઘાડવાં; અથવા પાંદડાં ચાવી મ્હોંમાંની બાફ

૫૧૪. લીંડીપીંપર (પીંપર):—

ક૦ ગો૦ હિપ્પલી. તા૦ મલા૦ તિપ્પિલિ. પેપર. લા૦ પાયપર લૉંગમ.

લીંડીપીંપરના વેલા થાય છે. આ બહુ વર્ષ સુધી ટકનારી વેલ છે. એની ઉત્પત્તિ બંગાળ, નેપાળ, આસામ, મલબાર, અને પશ્ચિમોત્તર પ્રાંતના કેટલોક ભાગ, એ ઠેકાણે વિશેષ થાય છે. બંગાળ અને મલબાર પ્રાંતમાં તો એનું અતિશય વાવેતર થાય છે. લીંડીપીંપરના વાવેતર માટે રસાળ અને ચીકાશ વગરની જમીન જોઇએ. આ વેલીનો વિસ્તાર નાની શાખાઓથી કરે છે, એટલે વેલની નીચે (મૂળ પાસે) જે નાની નાની ડાળીઓ ફુટે છે તે કહાડી બીજી જગ્યાએ વાવે છે. એટલે ત્યાંથી આગળ સ્વતંત્ર વેલ બને છે. ચોમાસું શરૂ થતાંજ એનું વાવેતર કરે છે. દરેક વેલની વચમાં પાંચ ફુટનું અંતર રાખે છે, અને વચ્ચેની જગ્યામાં મુળા, વંતાક, જવ વગેરે વાવે છે. એક વીઘા જમીનમાં સરેરાસ ૧૯૬ વેલ રહે છે. એક વીઘા જમીનમાં લીંડીપીંપરનું વાવેતર કર્યુ હોય તો તેમાંથી પહેલે વર્ષે બે મણ, બીજે વર્ષે ચાર મણ અને ત્રીજે વર્ષે છ મણ લીંડીપીંપર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી દરવર્ષે તેની ઉત્પાદક શક્તિ ઓછી થતી જાય છે; એટલે તેનાં મૂળો ઉખેડી કહાડી તેની જગ્યાએ નવાં મૂળો અથવા કુમળી ડાળીઓ વાવે છે. નવીન મૂળો વાવતાં જમીનને ખેડવાની અથવા બીજા કશા સંસ્કાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. થોડું ખાતર નાખ્યું એટલે બસ છે. આ વેલીને પાણી પાવું પડતું નથી. માત્ર ઉનાળામાં તાપ લાગે નહિ માટે તેનાં મૂળ ઘાસથી ઢાંકી રાખે છે. એને આગસ્ટ સપ્ટેમ્બર મહીનામાં (ભાદરવા આસપાસ) ફૂલો આવે છે, અને ફળો એટલે લીંડીપીંપર જાનેવારી (પોષ) માસમાં પાકી તૈયાર થાય છે. લીંડીપીંપરના પાંદડાંનો આકાર નાગરવેલનાં પાંદડાં જેવો હોઈ તે ગોળ અને તીખાં હોય છે. વિશેષ ફરક એટલોજ હોય છે કે લીંડીપીંપરના દીંટડા પાસે ખાંચા હોય છે. તે નાગરવેલનાં પાનને હોતાં નથી. ફેલાનાર શાખાઓની ઉપરનાં પાંદડાં મોટાં અને પહોળાં હોઇ સાત દેખાઈ આવતી નસો હોય છે, અને તેનું દીંટડું લાંબુ હોય છે. વળી ફળ લાગનાર ...ની નાની ડાળીઓ ઉપરનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. તેના ઉપર પાંચ શિરા હોય છે, અને તેનું દીંટડું ...ન હોતાં તે વેલીને લાગુજ હોય છે. પાંદડાં બધાં સુંવાળાં હોય છે. લીંડીપીંપરનાં મૂળ કાષ્ઠમય (લાકડા ...) હોય છે. વેલીને પુષ્કળ ફાંટા ફુટે છે. વેલ ગોળ હોઇ તેના ઉપર ઠેક ઠેકાણે ઉપસેલી ગાંઠો હોય ... લીંડીપીંપર લીલારંગની હોય છે, અને સૂકાયા પછી કાળી દેખાય છે. પીપરનાં ફળ અને મૂળનો ...ગ થાય છે. ત્રાવણકોર પ્રાંતમાં સુવાવડીની ઓર પાડવા માટે પીંપળીમૂળનો કાઢો આપે ... પ્રાંતમાં સ્ત્રીઓના આર્તવ દોષ યુક્ત કફવિકારમાં પીંપળીમૂળનો કાઢો આપે છે. તેમજ ...રવા માટે લીલાં પીંપળીમૂળ વાપરે છે. સોજો ઉતારવા માટે તેનો લેપ કરે છે. ...ર્જન ડૉક્ટર **થાર્નટને** સુવાવડી સ્ત્રીઓનો રક્તસ્રાવ બંધ કરવા માટે અને તાવ ...ગે ગુણ થયાનું લખેલ છે. સુવાવડીનું ગર્ભાશય પૂર્વસ્થિતિ ઉપર લાવવા માટે ...ોગ કરવાનો ચાલ છે. તે ડૉક્ટર ભટ્ટાચાર્યે પોતાના અનુભવથી હિતાવહ ...ોખામાંથી બીર નામનો એક દારૂ બનાવે છે. તેને જોસ આપવા ...ીપરમાંથી એક ઉડી જનાર તેલ, એક રાળ જેવો પદાર્થ અને

...ે "પીંપરો" કહે છે. એમાં જાડી અને બારીક એવા બે ...ંડીપીંપર" કહે છે. કોકણમાં કેટલેક ઠેકાણે ડુંગરાળ ...ક અને ઉષ્ણ છે. પીંપરનાં મૂળને "પીંપળીમૂળ" કે ...

લીંડીપીંપર:—સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, તીખા, ...ચનકારક, પિત્તકર્ત્રી તથા તીક્ષ્ણ છે; અને વાત, ...ધિ, પ્રમેહ, બરોળ, ઉદર, ત્રિદોષ, તૃષા, આમાંશ, ... એ તાજી હોય ત્યારે સ્નિગ્ધ, શીત કરનાર, ... **સૈંહલી પીંપર:**—તીખી, ઉષ્ણ, અગ્નિદી... ...તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **વાનર પીંપર:**— ...ટક તથા યોનિશૂળનો નાશ કરે છે. **રાન** ...

...ને પ્રબળ કરે છે.

પીંપર:—ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર અને દીપન છે. એ લીલી હોય ત્યારે વધારે ગુણવાળી હોય છે. સુકી અલ્પગુણી અને અતિતીક્ષ્ણ છે. **પીંપરીમૂળ:**—અગ્નિદીપન, રૂચિકર, પિત્તલ, પાચક, રૂક્ષ, ભેદક, તીક્ષ્ણ, તીખાં, ઉષ્ણ તથા લઘુ છે; અને આમ, પ્લીહા, શળ, ગુલ્મ, ઉદર, વાયુ, કફ, દમ, ઉધરસ, આનાહ, કૃમિ, ક્ષય, કફોદર તથા વાતોદરનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—**(૧) સર્વ વાતવિકાર તથા શ્વાસ કાસ ઉપર ચોસઠી પીંપર:**—પીંપરનો એક સરખો ચોસઠ પહોર ખરલ કરવો અને " ચોસઠ પહોરી પીંપર " કહે છે. એ પીંપર ઘણીજ તીવ્ર થાય છે. એ ચોખાભાર જેટલી મધમાં ખાવી. એથી ઘણોજ દાહ વગેરે થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવો. **(૨) અપસ્માર અને વાયુગોળા ઉપર:**—(આ વાયુનો ગોળો એકાએક ઉત્પન્ન થઇ કાળજા સુધી આવે છે અને નાના ગોળા જેવડો એકજ ઠેકાણે દેખાય છે) લીંડીપીંપર બે ભાગ, મરી ત્રણ ભાગ અને સિંધવ ૧ ભાગ, એની ભૂકી કરી તે છાશના પાણીમાં છ માસા સુધી આપવી. **(૩) પીંપરનું ચૂર્ણ:**—પીંપરનું ચૂર્ણ કરી તે ગોળમાં ખાવું; એટલે અરૂચિ, હૃદયરોગ, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, કમળો, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, સાધારણ મૃગી અને જીર્ણજ્વરનો નાશ થાય છે. પીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવાથી તે મેદ, કફ, શ્વાસ, કાસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને પ્લીહાનો નાશ કરે છે. **(૪) નિદ્રા ન આવતી હોય તે ઉપર:**—પીંપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. **(૫) શ્વાસ ઉપર:**—પીંપળીમૂળનો આઠ પહોર ખરલ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) સ્તનમાં દૂધ આવવા માટે:**—ગરમ કરેલા દૂધમાં બે માસા પીંપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૭) ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને હેડકી ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પિછાની રાખ મધમાં કાલવી વારંવાર ચાટવું. **(૮) આમાતિસારમાં શૂળ થાય તે ઉપર:**—લીંડીપીંપર અને હરડેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે સુખ-રેચ થઇ શળ મટી જશે. **(૯) રતાંધળાપણુ ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં લીંડીપીંપર ઘસી અંજન કરવું અને રોજ અગથીઆની ભાજી ખાવી. **(૧૦) બરોળ ઉપર:**—લીંડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પીવી. **(૧૧) સર્વ ઉદરરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્રની અથવા થુરીઆના દૂધની સહસ્ત્ર ભાવનાઓ આપેલી લીંડીપીંપર ખવરાવવી અથવા વર્ધમાન પીપર આપવી. કિંવા થુરીઆના દૂધમાં લીંડીપીંપરનો ૧ દિવસ ખરલ કરી તે શક્તિ પ્રમાણે આપવી અને તેનોજ પેટ ઉપર લેપ કરવો. **(૧૨) વર્ધમાન પીંપર:**—ગાયનું દૂધ ૪ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને લીંડીપીંપર ત્રણથી ચાર, એ સર્વે એકત્ર કરી કલાઇના વાસણમાં કઢવી પાણી બળી જાય એટલે તેમાંની લીંડીપીંપર ચાવી ઉપર દૂધ પીવું. **બીજો પ્રકાર:**—પીપર પાંચથી ત્રેવીશ સુધી ચઢાવવી. પછી ઉતરતાં ઉતરતાં પાંચ સુધી આવવું.× પરંતુ દૂધમાં પાણી ન નાખતાં એકલું દૂધજ અર્ધું બાળવું અને લીંડીપીંપર ખાઇ ઉપર દૂધ પીવું અથવા લીંડીપીપર ન ખાતાં એટલું દૂધજ પીવું. દોષતારતમ્ય જોઇ યોજના કરવી; એટલે જીર્ણજ્વર, કાસ, પાંડુ, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રમેહ, ઉદર, અગ્નિમાંદ્ય અને વાતરોગ દૂર થાય છે. **(૧૩) અન્ન ન પચતું હોય તો:**—જમ્યા પછી લાગલીજ લીંડીપીંપરની ભૂકી મધમાં ખાવી. **(૧૪) ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપર અને જવખારનું ૩ માસા ચૂર્ણ આદુનો રસ તથા મધમાં આપવું. **(૧૫) વમન થવા માટે:**—લીંડીપીંપર મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૧૬) આમ શૂળ, અજીર્ણ અને સોજા ઉપર:**—લીંડીપીંપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવું. **(૧૭) કફરોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપરના ચૂર્ણમાં ઘી અને મધ વિષમભાગે નાખી ખાવું. **(૧૮) અપસ્માર ઉપર:**—લીંડીપીંપર લીમડાના રસમાં ઘસી નસ્ય આપવું. **(૧૯) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ દર વેળા પા તોલો સાકરમાં ખાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વખત એક મહિનો આપવું. **(૨૦) બાળકના તાવ, ઉધરસ, અતિસાર અને ઉલટી ઉપર:**—લીંડીપીંપર, મજીઠ, નાગરમોથ અને કાકડાશિંગીનું માસાથી બે માસા સુધી ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨૧) ઉલટી ઉપર:**—પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તેટલુંજ સુંઠનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું તથા દરેક વેળા છ માસા મધમાં ત્રણ માસા ખરલ કરી લેવું. **(૨૨) વાત-કફજ્વર ઉપર:**—લીંડીપીંપરનો

× અમૃતસાગર ગ્રંથમાં પ્રથમ દિવસે એક અને પછી દરરોજ એક એક વધારતા જતાં પંદરમા દિવસે પંદર લઇ સોળમા દિવસથી એજ મુજબ એકેક ઓછી કરવી; એમ વર્ધમાન પીંપરનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. વળી લીંડીપીંપરની માત્રા પણ ૧ માસાની છે.

કાઢો મધ નાખી પાવો. (૨૩) **હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષય ઉપર:**—૮૬ તોલા ગાયનું દૂધ મંદાગ્નિ ઉપર અર્ધું બાળી ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી બબ્બે તોલા અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી તે દૂધ પાવું. **(૨૪) બાળકોને પારોગડા (પારિગર્ભિક) થાય** (ગર્ભિણી માતાનું દૂધ પીવાથી બાળકને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ અને ભ્રમ થાય છે, તે રોયા કરે છે અને તેનું પેટ મોટું થઇ તડતડિત દેખાય છે) **તે ઉપર:**—લીંડીપીંપરની ભૂકી મધમાં ખરલ કરી એક અડદથી ચણોઠી સુધી બાળકની શક્તિ અને ઉમર પ્રમાણે ચટાડવું. **(૨૫) મૂર્ચ્છા ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી તેનું ચાટણ આપવું. **(૨૬) આમવાત ઉપર:**—ગાયનું દૂધ ૧ શેર લઇ તેમાં લીંડીપીંપર એક અને બીલામો ચાર કાતરી કરી નાખી દૂધ પાશેર રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૨૭) **ઉદાવર્ત અને ગુલ્મ રોગ ઉપર:**—૪ લીંડીપીંપર લઇ ચૂર્ણ કરી તે બે તોલા પાણીમાં મેળવી તેને વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તોલો કિંવા બે તોલા ગાયનું ઘી નાખી પાવું. (૨૮) **ઉધરસ ઉપર:**—પીંપળીમૂળના ગંઠોડા, સુંઠ અને બહેડાદળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે ઉધરસ જલદી મટી જાય છે. **(૨૯) દંતરોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપર, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી દાંતનાં મૂળોમાં ઘસવું; એટલે સણકા, સોજો. દાંતનું હાલવું વગેરે વિકારો શમે છે. (૩૦) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું. **(૩૧) વાતવિકાર ઉપર:**—વીસ તોલા દૂધ ગરમ કરી અર્ધું ઉકાળ્યા પછી તેમાં પીંપળીમૂળના ગંઠોડાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ એક તોલા સુધી નાખવું તથા સારૂં ઉકળતાં સુધી તે હલાવી ઉકાળવું. પછી તેમાં સાકરની ભૂકી એક તોલા સુધી મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એકવાર આપવું. (૩૨) **પરિણામ શૂળ ઉપર:**—લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૪ તોલા, ગોળ ૧૬ તોલા અને ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, એ પદાર્થો ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પક્વ કરી તેમાંથી રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી આપવું. **(૩૩) સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર:**—લીંડીપીંપર તથા સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનાં બે ત્રણ ટીપાં નાકમાં પાડવાં એટલે તરત ગુણ આવશે. **(૩૪) વિષમજ્વર, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ અને ક્ષય ઉપર:**—પંચસાર (મધ, ઘી, દૂધ, લીંડીપીંપર, ધોળી સાકર એ પાંચ) એકત્ર કરી મસળી ખવરાવવું. **(૩૫) ધાતુગતજ્વર, દમ, ઉધરસ, પાંડુ, ધાતુક્ષય અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—મધ એક ભાગ, ઘી બે ભાગ, લીંડીપીંપર ચાર ભાગ, સાકર આઠ ભાગ, દૂધ બત્રીસ ભાગ તથા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૬ ભાગ. એ પ્રમાણે નાખી પચન કરી તેના મોદક કરવા અને તેમાંથી રોજ એક ખાવો. **(૩૬) રક્તપિત્ત ઉપર:**—લીંડીપીંપર મધમાં ચાટવી. **(૩૭) પાચક (ખારી) પીંપર:**—લીંડીપીંપર લીંબુના રસમાં ભીંજવી રાખી તેમાં સિંધવનું ચૂર્ણ નાખવું. બે ચાર દિવસ ભિંજાયા પછી સૂકવી રાખી તેમાંથી બે ચાર લીંડીપીંપર દરરોજ ખાતાં જવી; એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે મટી મ્હોંમાં રૂચિ આવે છે, અને અન્ન પાચન થાય છે. **વાળા ઉપર:**—પીંપળીમૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાવું. **(૩૮) અષ્ટકટ્વર તેલ:**—લીંડીપીંપર અને સુંઠ દરેક સોળ સોળ તોલા, સરસીઉ તેલ ૪ શેર, દહીં ૪ શેર અને છાશ ૩૨ શેર એ સર્વ જાણસોનું વિધિ પ્રમાણે તેલ તૈયાર કરી ચોળવાથી ગૃધ્રસી અને ગરદન ઝલાઇ જવાનો વાયુ વિકાર દૂર થાય છે.

૫૧૫. લીંબુડી:—સં० નિંબૂક. મ० નિંબોણી. હિં० નિં०—લિંબુ. બં० પાતિલેબુ. ક० નિંબે. લિંબુ–હણ્ણુ. તા० એલુમિચ્ચે. તુ० લિંબેડામાર. મલા० ચેરૂનારકં. તે० નિમ્મપંડુ. ફા० લિમુનેતુરા. અ० લિમુનેહાબીજ. ઇં० લેમન. લા० લેમનએસીડમ.

લીંબુ, નારંગી, ચકોત્રાં, સંતરાં, મોસાંબી, પપનસ, ગળ્યું લીંબુ, બીંજોરૂ, વગડાઉ લીંબુ ઇત્યાદિ લીંબુનીજ જાત છે. *લીંબુડીનાં ઝાડ બિયાંમાંથી અથવા કલમ કર્યાથી થાય છે. આ ઝાડ બે ત્રણ માથોડાં ઉચાં વધે છે. લીંબુડીનાં ઝાડ વાવ્યા પછી ત્રીજે કિંવા ચોથે વર્ષે ફળ આવે છે. લીંબુનો ઉપયોગ ઘણાં કામોમાં થાય છે. લીંબુના રસમાં ઘણાંક રસાયન ઔષધો તૈયાર થાય છે. લીંબુ રૂચિકર

---

* લીંબુનાં ઝાડો બગીચામાં થાય છે, પરંતુ કોઇ કોઇ દેશમાં જંગલમાં પણ હોય છે. સર્વ પ્રકારનાં લીંબુનાં પાંદડાં ગોળ પરંતુ જાતિ ભેદે નાનાં મોટાં હોય છે. સર્વનાં ફૂલ ધોળાં અને સુગંધવાળાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો અને પાકનો પીળાશ પડતો હોય છે.

અને પાચક હોવાથી ઘણાક લોક ભોજનમાં ભાત તથા શાક ઉપર નીચોવી ખાય છે, તેથા કરી તે પદાર્થમાં સારો સ્વાદ આવે છે. **કાગદી લીંબુ:**—ખાટું, ઉષ્ણ, પાચક, દીપક, લઘુ, આંખોને હિતકર, અતિ રૂચિકર, તીખું તથા તુરૂં છે; અને કફ, વાયુ, ઉધરસ, ઉલટી, કંઠરોગ, પિત્ત, શળ, ત્રિદોષ, ક્ષય, મલસ્તંભ, બદ્ધગુદોદર, વિષૂચિકા, ગુલ્મ, આમવાત તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એ પાકેલાં હોય તો વધારે ગુણવાળાં છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ ઉપર:**—ભોજનના પહેલાં લીંબુ, આદુ અને સિંધવનું સેવન કરવું, એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; તથા વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા અને આમવાતનો નાશ થાય છે. **(૨) વિષૂચિકા (કૉલેરા) નો આજાર ન થવા માટે:**— દરરોજ બે લીંબુનો રસ ભોજનમાં અથવા સાકર સાથે સેવન કરવો. એટલે કોલેરાની દહેશત રહેતી નથી. **(૩) પાચક લીંબુ:**—લીંબુ અને મીઠું થર ઉપર થર કરી માટલામાં દાબી રાખવાં અને તે સારાં આથવાં. પછી તેમાંથી એક એક લીંબુ ખાવા આપવું. એટલે અજીર્ણવિકાર વગેરે દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે; અને મ્હોંમાં સ્વાદ આવે છે. **(૪) કૉલેરા ઉપર:**—લીંબુના રસમાં સાકર નાખી સરબતી પાક કરી રાખવો; અથવા કાંદા (ડુંગળી) ના રસમાં લીંબુનો રસ મેળવી તેનો સરબતી પાક કરી રાખી તેનું સેવન કરવું. **(૫) આંખો આવે તે ઉપર:**—દાંતવણ અને અફીણને લીંબુના રસમાં લોખંડના તવા ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. કિંવા લોખંડનો કાટ તથા દાંતવણ એકત્ર કરી લીંબુની ચીર ઉપર ભભરાવી પીળા કપડામાં પોટલી બાંધી તે આંખોપર ફેરવવી. એટલે આંખોમાં ચેળ આવે છે તે અને ખરજ, રતાશ વગેરે સર્વ નેત્રવિકારો દૂર થાય છે. **(૬) પિત્ત શમન થવા માટે:**—લીંબુનો રસ અને સાકરનું સેવન કરવું.

૫૧૬. લુંણીની ભાજી:—સં૦ ઘોલિકા, મ૦ ઘોળ૦ હિં૦ બડીનોનિઆશાક, કુલ્ફા. ક૦ ગોલિ. તે૦ આમ્લકુરા. ફા૦ ખુરફા. અ૦ બકલતુલ, હુંમકા. ઇં૦ પર્સલેન. લા૦ પોર્ચ્યુલેકા, ક્વાડ્રિફિડા.

લુંણીના છોડ મોટા થતા નથી, એનાં પાંદડાં કાંઇક ગોળ થઈ જરા રાતા રંગનાં હોય છે. લુંણીને ઘણાં નાનાં જીંડવાં આવી તેમાં કાળા રંગનાં બી હોય છે. લુંણીની બે જાત છે. એકને નાની અથવા 'જંગલી ઘોલિકા' અને બીજીને 'મોટી' અથવા 'રાજઘોલિકા' કહે છે. જંગલી ઘોલિકાનાં પાંદડાં રંગે ઘણાં રાતાં અને રાજઘોલિકા કરતાં નાનાં પરંતુ ખડબચડાં હોય છે. એ ઝાડનાં ઝુંડેઝુંડ થાય છે. રાજઘોલિકાનાં પાંદડાં અને ઝાડ કાંઇક મોટાં હોય છે; અને કોમળ હોય છે. ઘોલિકાની ઢીલી ભાજી કરે છે. એનો ગરીબ લોક ઘણો ઉપયોગ કરે છે. એ ભાજી ઠંડી હોઇ ઘણી ખાવામાં આવે તો હગામણ, આમાંશાદિ ઉપદ્રવો થાય છે. **લુંણી:**—રૂચિકર, ખારી, પિત્તલ, ખાટી, સારક, કફકર તથા ઉષ્ણ છે; અને વાયુ, ત્વગ્દોષ, ગુલ્મ, વ્રણ, શ્વાસ, કાસ, નેત્રરોગ, મેહ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. **મોટી લુંણી:**—રૂક્ષ, ખાટી, ખારી, રૂચિકર, તીખી, ગુરૂ, અગ્નિદીપક તથા કફનાશક છે; અને વાયુ, અર્શ, અગ્નિમાંદ્ય, વિષ તથા શુક્રનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રઘોલિકા** (નાની લુંણી):—પિત્તલ, સારક, કફકર તથા તીખી છે; અને જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ, ગુલ્મ, મેહ તથા શોથનો નાશ કરનારી તથા રસાયન, વાતનાશક, ઉષ્ણ અને ખાટી છે; તેમજ નેત્રરોગ, ચર્મદોષ તથા વ્રણની નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) પેશાબે ઘણી બળતરા થતી હોય તે તથા ઉનવા ઉપર:**—લુંણીની ભાજીનો રસ કાઢી તેમાં સાકર નાખી તે રસ સવાર-સાંજ બે વખત પાવો. જેથી ત્રણ દિવસમાં બળતરા શાંત થાય છે.

૫૧૭. લેંડી:—એ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં ઉંબરાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ ઉપર:**—કાળી લેંડીની છાલનું અગર પાંદડાંનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી ચોપડવું. એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઈ જાય છે.

૫૧૮. લોધર:—સં૦ મ૦ લોધ્ર, મ૦ હિં૦ ક૦ લોધ—ર—પઠાણી. અ૦ મુગામ. લા૦ સિમ્પ્લોકસરેસીમુસા.

લોધરનાં ઝાડ કોંકણ, મહાબલેશ્વર. બંગાળા અને નેપાળ, એ પ્રદેશમાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બકુલનાં પાંદડાં જેવડાં મોટાં હોય છે. લોધરનો ઉપયોગ રંગમાં તથા ઔષધમાં ઘણો થાય છે. બળતો કરે છે તેમાં લોધર નાખે છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. થાણા જીલ્લામાં અંજા પર્વત ઉપર ધોળા લોધરનાં ઝાડ પુષ્કળ છે.* **લોધર બે પ્રકારનો છે:**—તે તુરો, શીત, નેત્રને હિતાવહ, ગ્રાહક

---

* **સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં:**—લોધરને શીતલ અને ગ્રાહી માનેલ છે. તેમજ આંતરડાં, આંખ અને નાસુ-

તથા લઘુ છે: અને વાયુ, કફ, રક્તદોષ, પિત્ત, સોજો, અતિસાર, પ્રદર, અરૂચિ, વિષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—પાકકાળે તીખાં, તુરાં, મધુર, શીત, કડવાં તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—લોધરનો કાઢો આપવો; અથવા લોધરનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં અથવા કેળના કાંદાના રસમાં પાવું. **(૨) તારૂણ્યપિટકા ઉપર:**—લોધર, ધાણા અને વજનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. **(૩) દંતરોગ ઉપર:**—લોધર, સાટોડી અને ફુલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી કોગળા કરવા. **(૪) જીર્ણજવર ઉપર:**—લોધર, ચંદન, પીપળીમૂળ અને અતિવિષનું ચૂર્ણ સાકર, ઘી મધ તથા દૂધમાં પાવું.

૫૧૯. વગડાઉ અજમો:--(સં૦ અરણ્યાજમોદા.) અજમાની વગડામાં થનારી એક જાત છે. એ છોડ આબેહુબ અજમાના છોડ જેવા હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. એનાં ફૂલ અજમા જેવાંજ હોઈ, અજમાના જેવાજ એના ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ, વાયુ અને અજીર્ણ ઉપર:**—વગડાઉ અજમો મધમાં ખાવો અથવા એનાં પંચાંગનો કાઢો કરી મધ નાખી આપવો.

૫૨૦. વગડાઉ અળવી:—(સં૦ વનાલુક.) એ અળવી ચોમાસામાં ઉગે છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ ઘણીજ ઠંડી છે. ગરીબ લોક એનું શાક કરી ખાય છે. **વગડાઉ અળવી:**—તૃપ્તિકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **કાળી વગડાઉ અળવી:**—રૂચિકર, મુખજડયનાશક અને મહાસિદ્ધિકર છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઢોરોના પગને ફાળ લાગી હોય તે ઉપર:**—વગડાઉ અળવીના કાંદા ઘાસ સાથે ખવરાવવા. **(૨) ક્ષત ઉપર માખ બેસી જીવડા ન પાડવા માટે:**—ઢોરોને વગડાઉ અળવીના કંદ ખવરાવવા અને કિંચિત્ ઘસી પાણી કરી ક્ષત ઉપર રેડવાથી તેમાં કીડા ઉત્પન્ન થતા નથી.

૫૨૧. વગડાઉ તુરીયું:—(મ૦ રાનદોડકી) આ તુરીઆનાં ઝાડ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ વેલા પ્રમાણે વધે છે. એનાં પાંદડાં હાથેળી જેવડાં મોટાં અને સાધારણ ગોળ હોઈ અણીદાર હોય છે. વગડાઉ તુરીઆની દરેક ડુંખને એ ફળ આવે છે; એ લાંબાં હોય છે. એની જાડાઈ પગના અંગુઠા જેવી હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) તંતુમેહ એટલે લાલમેહ (પ્રમેહ) ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ ચંદનની પેઠે અર્ધા તોલા સુધી ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી બે વખત પાવાં. અથવા વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ, ધોળી જાસુંદાનાં મૂળ અને ઉપરસાલનાં મૂળ સમભાગે ગાયના દૂધમાં દોઢ તોલા સુધી ઘસી તેમાં જીરૂં અને સાકરની ભૂકી નાખી બે વખત પાવાં. આ ઓષધ ૧૪ દિવસ પાવું. પથ્ય પાળવું. પંદરમે દિવસે ગાયના દૂધમાં અર્ધું લીંબુ પીલી તુરત તે દૂધ પાવું. પછી પથ્ય છોડવું. **(૨) ઢોરોને ખાંધ પડે તે ઉપર:**—સૂજેલા ભાગને થુંકીને ચોળી પછી વગડાઉ તુરીઆનાં પાદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૩) કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆના પાંદડાં અંગારામાં નાખી તેને બાફી રસ કાઢી કાનમાં નાખવો; અથવા મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી તે પાણી કપડછાણ કરી કાનમાં નાખવું. **(૪) વાત-**

રના ઘામાં ઉપયોગી ગણેલ છે. દાંતના પારા નરમ થઇ ગયા હોય અથવા એમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો લોધરની છાલનો ક્વાથ કરી કોગળા કરવાના કામમાં લે છે. **ચક્રદત્તમાં** દાંતના પારાની પીડા નાશ કરવાને લોદર, રસવતી અને નાગરમોથને મેળવી વાપરવા કહેલ છે. **અમૃતસાગરમાં:**—લોધર, જેઠીમધ, ફુલાવેલી ફટકડી અને રસવતી સમાનભાગ લઈ પાણીમાં ઘસી આંખો ઉપર લેપ કરવાથી દુખતી આંખો સારી થાય એમ લખ્યું છે. ડૉ૦ **શેકસવરો:**—કહે છે કે કલકત્તામાં આ ઝાડની છાલ રંગરેજ લોક લાલરંગ રંગવાના કામમાં વધારે વાપરે છે. **મુંબઇ ઇલાકામાં:**—લોધર અનેક જાતના લેપ બનાવવામાં વાપરે છે, અને એનાથી ભરેલું રૂધિર તથા ગાંઠ પીગળી જાય છે એમ માને છે. ડૉ૦ **ચાર્લસ અને કન્હૈયાલાલ દેવ:**—સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયથી નીકળતા પ્રવાહના માટે આ વૃક્ષની છાલ ૨૦ ગ્રેન (બે આની ભાર) ખાંડની સાથે મેળવીને આપવાનું કહે છે. **ચરકમાં** છાલને રક્તશુદ્ધિકારક અને સ્તંભક માનેલ છે. **સુશ્રુતમાં:**—એને મેદનાશક, કફનાશક, યોનિ દોષનાશક, સ્તંભક, વ્રણશોધક, પકવાતિસારનાશક, રક્તપિત્તનાશક અને રક્તપ્રદરનાશક કહેલ છે.

વાયુથી અંગ ઝલાઈ ગએલ સુવાવડી સ્ત્રીને અને બીજાઓને પણ યોગ્ય માત્રાથી દરરોજ શીરા અથવા રાબમાં નાખી ખવરાવે છે.

વિકાર ઉપર:—વગડાઉ તુરીઆનાં લીલાં મૂળ કૂટી, દોઢ તોલા સુધી રસ કાઢવો. તેમાં અર્ધા તોલા સુધી મધ મિશ્ર કરી દરરોજ સવારે એક તોલા સુધી પાવું. **(૫) સોજા ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં. **(૬) નાડીવ્રણ ઉપર:**—વગડાઉ તુરીઆનાં મૂળ, કડવી કરમદીનાં મૂળ અને નાટકનાર (પાંદડાં તીખાં છે) નાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં, અને દૂધમાં ઘસી પાવાં.

૫૨૨. વગડાઉ મરચીવેલ:—(મ૦ નરકીચા કાંદા.) એની એક જાતની વેલ થાય છે. એનાં પાંદડાં કાળીંગાની વેલનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એને નાનાં મરચી જેવડાં અને આકારમાં કાનમાંના પોંવળીની વાળી જેવડાં લાલ રંગનાં ફળ આવે છે. એના કંદને **નરકીનો કંદ** પણ કહે છે. એ કંદ ઘરમાં લાવી રાખીએ ત્યારે તેને અંકુર ફુટી નીકળે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—આ કંદ કાંઇક પાણીમાં ઘસી પાવો. ખાટખટુંબાની ગોટલીનો પણ એવોજ ઉપયોગ થાય છે. **(૨) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—નરકીનો કંદ અને પાંદડાં છાશમાં વાટી ૩ દિવસ આપવાથી ગુણ થાય છે. **(૩) ઢોરોને દૂધ વધવા માટે:**—આ કંદ છાશમાં કિંચિત ઘસી ઢોરોને આપવાથી તેનાથી તેને દૂધ વધારે આવવાનો સંભવ છે. આ પ્રયોગને ખાત્રી લાયક માની શકાતો નથી, કેમકે તે વધારે પેટમાં જવાથી વિકાર કરવાનો પણ સંભવ છે.

૫૨૩. વગડાઉ સાટોડી:—(મ૦ રાન ઘેટુળી. કા૦ અડવી ગાંજણી.):—એ ઝાડ સુમારે બે ત્રણ હાથ ઉંચુ હોય છે, એનાં પાંદડાં મોગલી એરંડાનાં પાંદડાં જેવડાં થાય છે. એ ઝાડનો રંગ ધોળો હોઇ એનું લાકડું ઘણુંજ હલકું હોય છે. એ બાળવાના કામમાં સારાં ઉપયોગી નથી. વન સાટોડીનાં ઝાડ દક્ષિણમાં ઘણાંજ થાય છે. એ ઝાડનાં મૂળનો રંગ પણ ધોળો હોય છે. એને મરી જેવાં બારિક અને લાલ રંગનાં ફળ આવે છે.* **ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:**—કોઈ પણ જાતનો સોજો ચડયો હોય તો તે ઉપર આ સાટોડીનાં મૂળના પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, એટલે સોજો ઉતરે છે. **(૨) ઢોરના ગુમડામાં કીડા પડે તે ઉપર:**—જંગલી સાટોડીનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં અથવા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ચોપડવું.

૫૨૪. વગડાઉ સુરણ:—સં૦ અરણ્ય સૂરણ, વજ્રમુષ્ટી. મ૦ કો૦ લૂત, ખાજરા—રાન—સુરણ. હિં૦ જંગલી સૂરણ. ક૦ તૈ૦ અડવી સૂરણ, ઍસુરણ. તા૦ કટુ કવરાવે. તુ૦ કટુકંજે. મલા૦ કટટુચેના. લા૦ એમોર્ફોફલસ્, કેપેન્યુલેટસ્, સાપનથેરિપસ્, સાપલ્વટિકા. ગુ૦ ચિતલકંદ, ઝેરી સુરણ.

આ શાક કોકણમાં પ્રસિદ્ધ છે. મૃગ નક્ષત્રના એકાદો વરસાદ વરસ્યો એટલે સુરણના કંદ જમીનમાંથી ઉપર નીકળે છે, તે લાવી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી અંદરનો ભાગ બારિક સમારી શાક કરે છે. જુનું થયા પછી એ ખાવાને ઉપયોગી નથી. આ સુરણ પણ સુરણનીજ એક જાત છે; પરંતુ આ ઝાડ સુરણ કરતાં નાનાં થાય છે. એનાં પાન અને આકૃતિ સુરણના જેવીજ હોય છે. જ્યારે સુરણના કોંબ નવીન બહાર નીકળે છે ત્યારે હાથીની સુંઢ જેવા સરળ, ધોળા અને રાતા દેખાય છે; તેના ઉપરની છાલ જાડી અને મજબુત હોય છે. એ શાક સારૂં બાફવું જોઇએ, અને તેમાં માફકસર આમલી નાખવી; નહિ તો તેથી ગળામાં ખરજ થાય છે. લુતીનાં મૂળીઆં ગોળ સુરણ જેવાંજ હોય છે, પરંતુ એ નાનાં હોય છે. એ ઝાડના દાંડાની ઉપરની અણીને દશ આંગળ સુધી લંબાઇની, મકાઇના ડોડા જેવી એક મૂઠ આવે છે. એ મૂઠીને વજ્રમુષ્ટિ કહે છે. એ મૂઠીને લાંબા અને ખીચોખીચ દાણા હોય છે. એ પાકા થાય એટલે રાતા રંગના પ્રવાળ જેવા જણાય છે. લુતીનું શાક કર્યા પહેલાં આ કંદ છોલી તેની ચીરો કરી ઘરમાં બે ત્રણ દિવસ સૂકી રાખવું; પાણી સૂકાઈ જાય એટલે તેનું શાક કરવું. એ કંદને કડવું સુરણ પણ કહે છે. એ કંદ પિત્તકારક અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) નળ ફુલ્યા હોય તે ઉપર:**—રાન સુરણની ફોડ સૂકવી તેની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને પાશેર ગાયના દૂધમાં એક તોલો સાકર અને ૬ માસા સુરણની ભૂકી નાખી તેનો માવો કરી ખાવો. **(૨) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—રાન સુરણના કાંદાનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળી તેની ગોળીઓ મૂળાના રસમાં બાંધવી અને બે વખત એકેક ગોળી ખાવી. **(૩) કર્ણમૂળ ઉપર:**—લુતીના કાંદા ઘસી ચોપડવા એટલે સોજો જલદી દૂર થશે.

---

* **અમારા અનુમાન મુજબ** ખેડુત લોકો જેને **ઝેરી સાટોડી**ના નામથી ઓળખે છે, તેજ આ વનસ્પતિ હોવી જોઇએ.

૫૨૫. વછનાગ:—સં૦ વત્સનાભ. મ૦ બચનાગ. હિં૦ બચનાગ, સિંગીયાવિષ. ક૦ વત્સનાભી. લા૦ આકાનીટમ્ નેપલસ્. ઇં૦ એકનાઇટ.

વછનાગનાં ઝાડ નાનાં નાનાં ઝાડવાં જેવાં હોય છે. ડુંગરાળ પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. વછનાગનાં ઝાડ **ખાનદેશમાં** અને **સાતપુડા પર્વત**નાં જંગલોમાં પુષ્કળ છે. એ ઝાડનાં મૂળ બહુ વિષવાળાં છે. તેને વછનાગ કહે છે. આ ઝાડના પાસે બીજાં ઝાડ ઉગતાં નથી એટલો એ વિષારી છે. વછનાગના રંગ કાળાશ પડતો હોય છે. જે મૂળ વજનદાર હોય છે તે સારાં સમજવાં. વછનાગ શુદ્ધ કરી× પુષ્કળ રસાયનોમાં નાખે છે. વછનાગનો લેપ ઘણા રોગો ઉપર કરે છે. વછનાગમાં કાળો અને ધોળો અથવા લાહોરી વછનાગ એવી બે જાત છે. લાહોરી વછનાગ મોંઘો મળે છે. **વછનાગ:**—ઉષ્ણ, સંતાપકારક, મદકારી, તીખું, કડવું, તુરૂં, સુખકર તથા વ્યવાયિ છે; અને વાયુ, શ્લેષ્મવિકાર, કંઠરોગ, સન્નિપાત, કુષ્ટ, વાતરક્ત, અગ્નિમાંદ્ય, કાસ, શ્વાસ, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, પાંડુ, વ્રણ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણમૂળ, કંઠમાળ, ગલગંડ અને સંધિવાયુના સોજા ઉપર:**—વછનાગ લીંબડાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૨) વીંછીના દંશ ઉપર:**—વછનાગનો લેપ કરવો. **(૩) કાનમાં ધાક પડવાથી થતા દુ:ખ ઉપર:**—વછનાગ અને વજ સમભાગે લઈ તલના તેલમાં કઢવી કાનમાં પાડવો. **(૪) સોજા ઉપર:**—વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૫) વિસર્પ અને દાદર ઉપર:**—વછનાગ, ઝેરકોચલાં અને મોરથુથુ દહીમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. **(૬) બદ બેસી જવા માટે:**—વછનાગ અને ઝેરકોચલાનાં બિયાં એકત્ર ઘસી લેપ કરવો: અને તે ઉપર કાગળ ચોંટાડી જુની ઇંટના કકડા તપાવી કપડામાં વીંટી સોસાય તેટલો શેક કરવો. **(૭) કાખમાંજરી** (બાબલાઇ) **ઉપર:**—વછનાગ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૨૬. વજ (ઘોડાવજ):*—સં૦ વચા, ઉગ્રગંધા. મ૦ વેખંડ. હિં૦ બં૦ વચ. ક૦ બજિગિડ, નારૂબેરૂ, બજે, કબણુદગડે. તૈં૦ વાસા, વાડાજ. તા૦ વશુંબુ. તુ૦ બાજે. મલા૦ વાયંપુ. ગો૦ વેખંડ યુના૦ અકુરૂન. ફા૦ સોસનજર્દ, અગરતુરકી. અ૦ ઉદલબુજ. ઈં૦ સ્વીટફ્લેગરૂટ. લા૦ એકોરસ્ કેલેમસ્.

વજનાં ઝાડ પાનબાજરીઆનાં ઝાડ જેવાં થાય છે. એની ઉંચાઈ માથોડું હોય છે. એના મૂળને વજ કહે છે. એની એક ધોળી જાત **ઇરાનમાં** થાય છે, તેને **ખુરાસાની વજ** કહે છે; એના ગુણ વજના જેવાજ હોઇ વિશેષ કરી વાયુરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. **વજ:**—તીક્ષ્ણ, તીખા, ઉષ્ણ, કડવી, વાંતિકારક, દીપન તથા કંઠ અને મળમૂત્રની શોધક, વાણીપ્રદ તથા મેધાકારક છે; અને કફ, આમ, સોજો, વાયુ, જ્વર, અતિસાર, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, અપસ્માર, રાક્ષસપીડા, કૃમિ, શૂળ, મલસ્તંભ તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સળેકમ અને મસ્તકશૂળ ઉપર:**—વજનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘાડવું. **(૨) અપસ્માર ઉપર:**—વજનું ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પથ્ય દૂધ ભાત ખાવાં. અથવા વજના કકડા કરી સાત દિવસ ઘીમાં પલાળી રાખવા. પછી પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી જેવી છીંક આવે તેવોજ તેનો નાકમાં વાસ લેવો, એટલે છીંકો બંધ થાય છે. **(૩) સૂર્યાવર્ત અને આદાશીશી ઉપર:**—વજ અને લિંડીપીંપરની પોટલી કરી નાકે સુંઘવી અથવા ચૂર્ણ સુંઘવું. **(૪) ઉન્માદ ઉપર:**—વજના રસમાં કોષ્ટકોળીંજનનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. **(૫) કાળા ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—દહીં ભાત

× વછનાગને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી દોલાયંત્રથી ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખી પછી તે ગાડરના દૂધનો માવો થતાં સુધી બાફી નાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. માવો જમીનમાં દાટવો અને ગોમૂત્ર રોજ બદલી તાજું લેવું; તેમજ વછનાગના સોપારી જેવડા કકડા કરી કપડે બાંધી રાખેલા શોધવા.

* ઘોડાવજમાં એક એવો અદ્ભુત ગુણ રહેલ છે કે, ઘોડા વજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહીના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન્ થાય છે; તથા ચન્દ્રગ્રહણના વખતે કે સૂર્યગ્રહણના વખતે એક પલ (૪ તોલા.) ઘોડાવજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે ભક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને અત્યંત બુદ્ધિયુક્ત કરે છે. ઘોડાવજ જળાશયવાળા સ્થાને અને રેતાળ જમીનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. "ઘોડાવજ માથાને અને રૂધિરને નુકશાનકારી છે. એનો વિકાર નાશક વરીયાળી અને સિકંજન છે. માત્રા ૩ માસા છે" એમ યુનાનિ ગ્રંથકારો બતાવે છે.

અને વજ ખાવી. **(૬) કાન વહેતો હોય તે ઉપર:**—વજ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં પાડવું. **(૭) ગર્ભિણીના આનાહ વાયુ ઉપર:**—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું, અને તેમાં હીંગ તથા સંચળ નાખી ખાવા આપવું; એટલે આનાહ વાયુનો (આફરાનો) નાશ થઇ ગર્ભિણી સુખી થાય છે. **(૮) સુખે પ્રસવ થવા ઉપર:**—વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી તેનો નાભી ઉપર લેપ કરવો. **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વજ અને કિંચિત્ રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. **(૧૦) આમાતિસાર, રક્તાતિસાર અને ઉધરસ ઉપર:**—વજ, ધાણા તથા જીરાનો કાઢો પાવો. **(૧૧) બાળકને તાળવું (ગળું) પડે તે ઉપર:**—વજ અને જાયફળ, દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો; અને ગાયના દૂધમાં સાબરશીંગ ઘસી પાવું. **(૧૨) બાળકને વાયગમન** (છાતીમાં કફના યોગે ડચુરો બાઝયા જેવું થઇ કફનો ગઠ્ઠો બંધાય છે તે યોગથી શ્વાસોશ્વાસનો અવરોધ થઇ વારંવાર જીવ ગભરાય છે તે) **થાય તે ઉપર:**—બાળકના હૃદય ઉપર, પીઠ ઉપર અને ગળા નીચે ગાયના દૂધમાં વજ ઘસી ચોળી ચોળી જીરવવી. **(૧૩) વિષમજવર ઉપર:**—વજ, હરડે અને ઘીનો ધૂપ આપવો.

પર૭. વડ.—સં૦ બં૦ વટ. મ૦ વડ. હિં૦ બડ–ર. ક૦ આદલ–ગોલીમારા. તે૦ મર્રિચેટ્ટુ. તા૦ અલામારમ્. તુ૦ ગોલિડામારા. મલા૦ પેરાલ. ફા૦ દરખ્તરેશા, વડવાઈ, એબર્ગેદ. અ૦ જાતુ, દવાહ, વથઆબ. ઈં૦ બનિયન ટ્રી. લા૦ ફાયકસઇંડીકસ્.

એ ઝાડ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ મોટું થાય છે; અને એનો વિસ્તાર અતિશય વધે છે. આ છાયાવૃક્ષ છે. પીપળાના ઝાડની પેઠે વડનું ઝાડ દેવળ પાસે વાવી તેને પાળ કરે છે. હિંદુ લોકોમાં વડનું ઝાડ બહુ પૂજ્ય મનાએલું છે. એની છાયા નીચે હજારો માણસો બેસે એવડો એનો વિસ્તાર વધે છે. એને દરસાલ નવી વડવાઇઓ ફૂટી તે જમીનમાં જઇ તેને મૂળ ફૂટે છે, અને એવી રીતે વિસ્તાર વધતોજ જાય છે. એનાં પાંદડાં પત્રાળાં કરવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક લોક એના દૂધનો મલમની પેઠે ઉપયોગ કરે છે. **ગુજરાતમાં નર્મદાના મુખપાસે કબીરવડ નામનો અતિશય મોટો એક વડવૃક્ષ છે.** તેને સાડી ત્રણસો મોટી વડવાઇઓ છે, અને હમ્મેશાં નવી ફૂટતી જાય છે. તેનો પરિઘ સાડી નેવીસો હાથનો છે. તેની વડવાઇઓને નાનાં નાનાં ત્રણ હજાર ડાળાં ફૂટેલાં છે; તથા તેને હજારો ડાળાં લાગેલાં છે. એ વડની નીચે પાંચ હજાર માણસો સહજ બેસી શકે છે. આ ઝાડને દૂરથી જોઇએ તો એકાદું મોટું અરણ્ય હોય એવો ભાસ થાય છે. વડનું લાકડું સુતાર કામના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ જાતનાં મોટાં ઝાડ હજારો વર્ષ સુધી ટકે છે. **વડ:**—તુરો, મધુર, શીત, ગુરૂ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, સ્તંભન તથા રૂક્ષ છે; અને કફ, પિત્ત, યોનિદોષ, જ્વર, દાહ, તૃષા, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, રક્તપિત્ત, વ્રણ, શોક તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **નદીવડ:**—તુરો, મધુર, શીતલ અને ગુરૂ છે; તથા પિત્ત, દાહ, તૃષા, જ્વર, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે. **વટપત્રી (વટવર્તી)** (વડનો ભેદ)—તુરો તથા ઉષ્ણ છે, અને યોનિરોગ તથા મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—મધુર, રૂક્ષ, તુરાં, સ્તંભન, શીતળ, લેખન તથા વિબંધ આધ્માનવાયુને કરનારાં છે; અને કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નખદંતવિષ ઉપર:**—વડ, ખીજડો અને કડવા લીંબડાની છાલ વાટી લેપ કરવો. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો કાઢો કરી મધ નાખી પાવો. **(૩) વીંછીનું વિષ, આગંતુક જખમ, કાખમાંજરી અને ઉંદરના દંશ ઉપર:**—વડનું દૂધ ચોપડવું. **(૪) ગર્ભધારણને માટે:**—વડ પાલોવે છે તે વેળાએ કળી જેવા અંકુર આવે છે તેમાંનાં બારિક પાંદડાં વાટી બોરના જેવડી ૨૧ ગોળીઓ કરવી અને દરેક ત્રણ ગોળીઓ ઘીમાં ખાવી. **(૫) કૃમિ ઉપર:**—વડની વડવાઈઓના કુંમળા અંકુર વાટી તેનો રસ પાવો. **(૬) ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—વડનું દૂધ પતાસામાં ઘાલી ખાવું. **(૭) જવરમાં દાહ થાય તે ઉપર:**—વડની વડવાઇઓનો રસ પાવો. **(૮) પરસેવો આવવા માટે:**—ડાંગરની ધાણીનો લોટ પાણીમાં પલાળી તેમાં વડનાં પીળાં પાંદડાં ત્રણ નાખી તેના પક્વાંશ (છઠ્ઠો ભાગ) કાઢો કરી પાવો. **(૯) મધુરા જવર ઉપર:**—વડનાં પાંદડાં અને બાજરીના લોટનો કાઢો પાવો. **(૧૦) ફૂલ, ધુર ઈત્યાદિ ઉપર:**—વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું. **(૧૧) અતિસાર ઉપર:**—વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં છાશ નાખી પાવી. **(૧૨) રક્તપિત્ત ઉપર:**—વડની વડવાઇઓના કલ્કમાં મધ અને

સાકર નાખી ખાવી. **(૧૩) મુખરોગ ઉપર:**—વડ, ઉંબરો, લીડીપીંપર, જાંબુઓ અને નાંદરૂખીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૧૪) ખરજવા અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—વડનાં પાકેલાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ તલના તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. **(૧૫) મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે ઉપર:**—વડનાં પાકેલાં સૂકાઈ ગએલાં પાંદડા લાવી તેનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૬) રક્તજ સ્નાયુક (રક્તજન્ય વાળા) ઉપર:**—વડ તથા આમલીની છાલના કલ્કનો લેપ કરવો.

૫૨૮. વડગુંદા (મોટી ગુંદી):—સં૦ શ્લેષ્માતક. મ૦ ભોંકર, શેલવટ. હિં૦ લિહસોડા, નિસોરે, બહુવાર. ક૦ દોડુચળ્ળુ, ઍોકંગિડ. તે૦ પેદ્દાનાક્કેર. ફા૦ સિપિસ્તાન. અ૦ સેફિસ્તાન, દબક. ઈં૦ ન્યારોલિવ્ડ સેપિસ્ટન. લા૦ કાર્ડિયા ઍગસ્ટિફોલિયા, કાર્ડિયા મિસ્કા.

વડગુંદાના બે ત્રણ પ્રકાર છે. આ ઝાડ ગામમાં અને રાનમાં થાય છે. વડગુંદાનાં ફળ પાકે એટલે રાતાં થાય છે. એ ફળ સોપારી જેવડાં હોય છે. કાચાં ફળનો રંગ લીલો હોય છે. ફળની અંદર ગુંદરના જેવો રસ હોય છે. એ ફળનું અથાણું કરે છે, તે પથ્યકારક છે. એનું શાક પણ થાય છે. પાકેલાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ પૌષ્ટિક છે. એ ફળ ઘણાં ખાવાથી જંતુ (કૃમિ) અને ઉધરસ થાય છે. વડગુંદાના કુમળા મોરનું શાક બહુ સરસ થાય છે. વડગુંદા એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. એનું લાકડું સુતારના ઉપયોગમાં આવતું નથી. વડગુંદાને ધોળો ગુંદર આવે છે. **વડગુંદાનું ઝાડ:**—તીખું, શીતળ, મધુર. તુરૂ, પાચક, કેશ્ય, સ્નિગ્ધ તથા કફકારક છે; અને કૃમિ, શૂળ, આમદોષ, રક્તવિકાર વ્રણ, વિસ્ફોટક, પિત્ત, વિસર્પ તથા સંપૂર્ણ વિષોનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, શીત, કડવાં, વાતલ, લઘુ, તુરાં પિત્તશામક, મલસ્તંભક અને રૂચિકર છે; તથા તે રક્તદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. **એનાં પાકાં ફળ:**—મધુર, સ્નિગ્ધ, શીતલ, કફકર, બૃહણ, વિષ્ટંભકારક, રૂક્ષ તથા ગુરૂ છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—વડગુંદાની છાલ પાણીમા ઘસી પાવી. **(૨) કોલેરા ઉપર:**—વડગુંદાની છાલ ચણાના ક્ષારમાં ઘસી પાવી.

૫૨૯. વરધારા:—સં૦ વૃદ્ધદારૂ. મ૦ વરધારા. દે૦ મ્હૈસવેલ. કો૦ સાંબરવેલ. મા૦ ગાવેલ. હિં૦ વિધારા. બં૦ વિતારક, વૃદ્ધદારેક. ક૦ કએરહુમુષ્ટે, ફિરંગી. ચક્રિ· તે૦ ચંદ્રપુડી. લા૦ રોશિયાસેટેલોઇરીઝ.

વરધારાના વેલાનો વિસ્તાર બહુ થાય છે. એનાં પાંદડાં હાથેળી જેવડાં મોટાં, આકારે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. ઔષધમાં એ વેલાના કકડા કરી, તેનો ઉપયોગ કરે છે. વરધારાનાં પાંદડાંનાં વડાં અને શાક કરે છે. **સાદો વરધારો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તુરો, રસાયન, મધુર. મેધાકર, સારક, દીપન, સ્વર્ય, કાંતિકર, ધાતુવર્ધક, બલકર, વૃષ્ય તથા લઘુ છે; અને ઉપદંશ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ, આમવાત, વાતરક્ત, વાયુ, કફ તથા શોષનો નાશ કરે છે. આમાં જે મોટો વરધારો તે વિશેષ પુષ્ટિકારક છે. તેને મરાઠીમા 'કાળી મ્હૈસવેલ' કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શ્લીપદ રોગ ઉપર:**—વરધારાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કિંવા કાંજી સાથે ખાવું. **(૨) શુષ્ક ગર્ભવૃદ્ધિ માટે:**—વરધારો અને ધોળી જાસુંદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી સવારે ખાવાં. આ પ્રયોગ દરેક ઋતુ પ્રાપ્તિ પછી ચોથે દિવસથી સાત દિવસ સુધી કરવો, એટલે અવશ્ય ગુણ થાય છે.

૫૩૦ વરી (મોરિઓ):—સં૦ વરક, પ્રિયંગુ. મ૦ વરી, ધાનોર્યા. હિં૦ બરી. ક૦ પ્રિયંગુ, ટેનોગિડ. તા૦ ટિને. તે૦ કોરેલુ. મલા૦ ટિના. ઈં૦ ઇટાલિયનમિલેટ. લા૦ પેનિકંઇટાલીકં.

એ ધાન્યની આકૃતિ નાચણી જેવી છે, પરંતુ રંગમાં માત્ર ફેર છે. ધાનોરાના વરીનો રંગ પીળો હોય છે. વરીનું ધાન્ય સહ્યાદ્રિના પ્રદેશમાં પણું થાય છે. ઘણુંકરીને જ્યાં નાચણી પાકે છે ત્યાં વરી પાકે છે. ઉપોષણમાં એ ધાન્યનો ઉપયોગ થાય છે. એ ધાન્યના ભાત, ધાણી, લોટ અને બીજા પ્રકાર કરી દહીં દૂધ સાથે લોક ખાય છે. ગરીબ લોક વરીની મધુર ખાચડી કરી ખાય છે. એ ઘણી પુષ્ટિકારક છે. વરીમાં પણ પાંચ છ જાત છે. **વરી:**—તુરી, મધુર અને રૂક્ષ હોઈ તે વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—વરીના ચોખાના ધોવરામણમાં ઉંદરની લીંડીઓ વાટી પાવી.

૫૩૧. વરીઆળી:—સં૦ મિશ્રેયા. હિં૦ મ૦ બડીશોપ—સૌંફ. બં૦ મૌરી. ક૦ દોડ્ડસબ્બસિગે. તે૦

પેટ્રુજીલકુરર. તા૦ સોહીકીરે. ફા૦ બાદિઆન. ઇં૦ ફેનલસીડ. લા૦ ફેનીક્યુલમવલગેરીસ. અ૦ એજિયાનજ, એજિયાંજ, એજયાના.

જેવાં સુવાનાં ઝાડ હોય છે તેવાંજ વરીઆળીનાં ઝાડ હોય છે. એ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારિક કોથમીર જેવાં હોય છે. એ ઝાડને તોરા આવે છે. તેમાં વરીઆળીના દાણા હોય છે. એનો પાક ગુજરાત દેશમાં ઘણો થાય છે. વરીઆળી મસાલા વગેરેના ઘણા ઉપયોગમાં આવે છે. એ ઠંડી, આમનાશક અને રૂચિદાયક છે. ગુજરાતમાં લીલી વરીઆળી એ એક મેવો મનાય છે. **વરીઆળી:**—તીખી, કડવી, સ્નિગ્ધ, લઘુ, ઉષ્ણ, મેધ્ય તથા બસ્તિકર્મ વિષે પ્રશસ્ત છે; અને કફ, વાયુ, જ્વર, શૂળ, દાહ, નેત્રરોગ, તૃષા, ઉલટી, વ્રણ, આમ તથા અતિસારની નાશક છે. **એનાં પાંદડાંની ભાજી:**—મધુર, અગ્નિદીપન, દૂધ વધારનારી, વૃષ્ય, રૂચ્ય, ઉષ્ણ તથા પથ્ય છે; અને વાયુ, જ્વર, ગુલ્મ તથા શૂળની નાશક છે.* **ઉપયોગ:—(૧) આમાતિસાર ઉપર:**—વરીઆળીનો કાઢો કરી પાવો અથવા સુંઠ તથા વરીઆળી ઘીમાં તળી બારિક કુટવી અને તેની ફાકી લેવી. **(૨) મુખવિકાર ઉપર:**—વરીઆળી મ્હોંમાં રાખી રસ ગળી જવો. **(૩) ઉષ્ણતાએ આવનારી ઉધરસ ઉપર:**—વરીઆળી અને સાકરનું ચૂર્ણ વારંવાર મ્હોંમાં રાખવું. **(૪) પિત્તજ્વર ઉપર:**—વરીઆળી તથા સાકરનો કાઢો પાવો.

૫૩૨. વંતાકડી (વેંગણી):—સં૦ વાર્તાકી. મ૦ વાંગી. હિં૦ બૈંગન, ભંટા, ભટોરા. બં૦ બેગુન. ક૦ બદનેકાઈ, કાચીગીડ. તા૦ કટ્ટારી. તુ૦ બદને. મલા૦ વાળુતિના. તૈ૦ બંકાઈ૦ ફા૦ બાદગાન. અ૦ બાદજાન. ઈં૦ બ્રિંજલ. લા૦ સોલેનંમેલંજિના.

વંતાકડીનાં ઝાડ કંમરપુર ઉચાં વધે છે. વંતાકડીમાં બે ચાર જાત છે. કાળી વંતાકડી, ધોળી વંતાકડી ઇત્યાદિ. વેલ વંતાકડીનાં ઝાડ પુષ્કળ વર્ષો સુધી ટકે છે, અને તેને વર્ષમાં ત્રણ ચાર વાર ફળ આવે છે. વંતાકડીના છોડને કાંટા હોય છે. વંતાકનું શાક સારૂં થાય છે. વંતાક એ કિંચિત્ વાતુલ છે. પાકેલાં વંતાક વિકાર કરનારાં છે તેથી ખાવાં નહિ. **વંતાકડી:**+—તીખી, રૂચિકર, મધુર, બલકર, પૌષ્ટિક, હૃદ્ય, ગુરૂ, કડવી, ઉષ્ણ, અપિત્તલ, દીપન, ખારી તથા શુક્રલ છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, અપચો, કૃમિ, પ્લીહા તથા ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **વંતાક:**—(ફળ) સ્વાદુ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, પાકકાળે તીખાં, દીપન, શુક્રકારક, લઘુ, અપિત્તલ તથા ખારાં છે; અને જ્વર, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **કુમળાં વંતાક:**—પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે મધુર તથા રૂચિકર છે અને જ્વર, ત્રિદોષ, પિત્ત, કફ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **મધ્યમ કુમળાં વંતાક:**—પિત્તકર અને લઘુ છે. **પાકાં વંતાક:**—વાયુને કોપાવનારાં અને લઘુ છે. **મોટાં વંતાક:**—કફકર, મૂત્રલ, શીતલ, ગુરૂ, વૃષ્ય, ધાતુવર્ધક, સારક, વાતલ અને પિત્તકર છે. **ધોળાં વંતાક:**—અર્શનાશક છે. બીજા ગુણ સાધારણ વંતાક જેવાજ છે. **ભુંભરેટમાં શેકેલાં વંતાક:**—કિંચિત્ પિત્તકર, અતિ લઘુ તથા દીપન છે; અને કફ, મેદ, વાયુ; તથા આમનાશક છે. **મીઠું લગાડી તેલમાં તળેલાં વંતાક:**—ગુરૂ અને સ્નિગ્ધ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાળા ઉપર:**—વંતાક શેકીતેનું દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. **(૨) ઘોડાને કુરકુરી** (પેટમાં ગડબડાટ) **થાય તે ઉપર:**—કુમળાં વંતાક ખવરાવવાં, કિંવા વંતાકનો રસ કાઢી પાવો. **(૩) લુતી ઉપર:**—લીલી કાજળીનાં ઝાડ તથા સૂકાએલાં વંતાક બાળી તેની રાખ કરી કોપરેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૪)**

* વરીયાળીને **ચરકસંહિતામાં** પ્રજાસ્થાપન અને શૂળનાશક તેમજ **સુશ્રુતમાં** કફનાશક માની છે. **હકીમ લોક** વરીઆળીનાં પાંદડાંને ગરમ માને છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને એનો ક્વાથ રૂધિર શુદ્ધ કરવાને અને એજ પ્રમાણે ગર્ભાશયની શુદ્ધિ થવાને આપે છે; તથા એને પાચક અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કર્તા માને છે.

+ વંતાકડીને **રીંગણી** પણ કહે છે. એનાં ફળને વેંગણ અથવા રીંગણાં કહે છે. એની મુખ્ય ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. આ જાત તેનાં ફળો ઉપરના રંગથી ઓળખાય છે. વળી એ દરેકમાં પણ કાંટાળી અને કાંટાવાળી એવી બે જાત છે. કાંટાળી રીંગણીનાં ફળના ઉપરના દીંટડાને કાંટા હોય છે. તે ઝીણા અને છુટા છુટા હોય છે. કોઇ કોઈ રીંગણીનાં ફળ ગોળ પણ હોય છે. **ઉપયોગ:—અરોળ ઉપર:**—વંતાકને અંગારામાં શેકી ખાય છે.

પેટમાં ભાર રહે તે ઉપર:—વંતાક શેકી તેમાં સાજીખાર નાખી પેટ ઉપર બાંધવાં. **(૫) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—વંતાકનો રસ ૪ તોલા પાવો. **(૬) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—વંતાકડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૭) નિદ્રા ન આવતી હોય તો:**—સાંજરે વંતાક શેકી મધમાં કાલવી ખાવાં; એટલે તુરત નિદ્રા આવશે.

૫૩૩. વસુ:—સં૦ મ૦ હિં૦ વસુ. બં૦ વાસના. ક૦ ગણજીલી. તે૦ ગાલ્જેરૂ, તા૦ સુવડેમૂલં. મલા૦ ચારણા, સારણા. લા૦ ટ્રીએનથેમા પેન્ટન્ડ્રા.

ગામડામાં આ વનસ્પતિને વસુના નામથીજ ઓળખે છે. કોકણ પ્રાંતમાં આ વનસ્પતિ જોવામાં આવતી નથી. વસુની વેલ થાય છે. આ વેલાની લંબાઈ હાથ બેહાથ હોય છે. પાંદડાં સાટોડીનાં પાંદડાં જેવાંજ હોઈ તેનાથી કાંઇક જાડાં હોય છે. વસુમાં ધોળી અને રાતી એવી બે જાત છે. ધોળી વસુના વેલાનું સર્વાંગ ધોળું હોય છે. પ્રાકૃત ત્ર્યબંકીના કર્તા ત્ર્યંબકરાજ વૈદ્ય પુનર્નવા (સાટોડી)નેજ વસુ એમ સમજી નેત્રરોગ ઉપર આ વનસ્પતિ યોજેલી છે, પરંતુ સાટોડી અને વસુ એ તદ્દન જુદી જાતનીજ વનસ્પતિ છે. ઘણા વૈદ્ય લોક સાટોડી અને વસુ એ બન્ને વનસ્પતિમાં ફરક નહિ સમજતાં વસુનેજ સાટોડી સમજી વસુનો ઉપયોગ કરે છે. **બન્ને વસુ:**—દીપન, તીખી, કડવી, ઉષ્ણ અને પાકકાળે શીતળ હોઇ વાતગુલ્મનો નાશ કરે છે. ધોળી વસુ એ રસાયન છે. **ઉપયોગ:—(૧) સોજા ઉપર:**—ધોળી વસુના મૂળનો કાઢો કરી આપવો અને મૂળનો સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા વસુ અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૨) ગોળો અને બરોળ ઉપર:**—વસુના પંચાંગનું ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિંધાલુણમાં આપવું. **(૩) રોગ ન થવા અને વૃદ્ધપણું દૂર થવા માટે:**—વસુના પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધોળા વસુનાં મૂળ રવિવારે કહાડી તે ચાવી ખાવાં એટલે વીંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા વસુનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૫) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—નિત્ય સવારે ધોળા વસુનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં, અને તેના ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. **(૬) ચોથીયા તાવ ઉપર:**—ધોળા વસુનાં મૂળ દૂધમાં ખવડાવવાં અથવા નાગરવેલના પાનમાં નાખી ખવરાવવાં. **(૭) ગોળા અને જળોદર ઉપર:**—ધોળા વસુનાં મૂળ, સમાન સીંધાલુણ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો, અથવા જલોદર ઉપર ધોળા વસુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૮) કૂતરાના ઝેર ઉપર:**—વસુનો રસ આપવો.

૫૩૪. વાઘાટી:—સં૦ વ્યાઘ્રઘટિકા, વ્યાઘ્રિ. મ૦ વાઘાંટી, ગોવિંદી. હિં૦ કિંકિણી. ઈં૦ થોર્નિ કેપરબ્રશ. લા૦ ક્યાપેરિજ, બ્રેવિસ્પાયના—હોરિડા.

આ વેલો મોટો વધે છે. એનાં પાંદડાં કરમદીનાં પાંદડાં જેવાં નાનાં હોય છે. એના ઉપર કાંટા હોય છે. ફળ ગોળ હોય છે, તેને વાઘાટી કહે છે. એનું શાક કરી ખાય છે. **વાઘાટી:**—ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા રૂચિકર છે; અને કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ઉષ્ણ તથા કડવાં છે, અને વિષૂચિકા, કફ, વાયુ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ વાઘાટી** (સં૦ કટુદરી):—કડવી તથા ઉષ્ણ છે, અને વિષૂચિકા, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અંડ ઉતર્યો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીનાં પાંદડાંનો પાણી નાખી ૪ પૈસાભાર રસ કાઢવો અને તેમાં ૪ માસા મરી વાટી તે પાવો. **(૨) ગડગુમડા ઉપર:**—વાઘાટીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૩) વાઘ કરડયો હોય તે ઉપર:**—વાઘાટીનાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં. **(૪) બાળકોને લાળ પડે તે ઉપર:**—વાઘાટીનાં મૂળ ઘસી પાવાં.

૫૩૫. વાપુંબા:—સં૦ કટભી. મ૦ કિન્હઈ, કિણુહી. હિં૦ કટભી, કરહી. ક૦ કરીય કિલગે. ઈં૦ કેરિસ ટ્રી. લા૦ કેરિયા આરબોરિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં કુંવાડીયાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ ઝાડને ચપટી શીંગો આવે છે. ઝાડનો રંગ કાંઇક ધોળો હોય છે. **મોટો ધોળો વાપુંબો:**—તીખો, ઉષ્ણ, તુરો અને કડવો છે; તથા અજીર્ણ, નાડીવ્રણ, રક્તદોષ, પ્રમેહ, વિષ, કૃમિ, ધોળો કોઢ, કફ, ત્રિદોષ, વ્રણ અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—ધાતુ અને કફને વધારનાર છે. **એનો રસ:**—ગુરૂ, વૃષ્ય, બલકર અને

વાતનાશક છે. **નાનો ધોળો વાપુંબો:**—ઉષ્ણ અને તીખો છે, તથા કોઢ, કફ, રક્તદોષ, મેદોરોગ, નાડીવ્રણ, વિષ, પ્રમેહ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **કાળા વાપુંબા:**—ઉષ્ણ અને તીખા છે, તથા ગુલ્મ અને આધ્માનશૂળનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણ ધોળા જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજ અને દાદર ઉપર:**—વાપુંબાનાં પાંદડાં વાટી ચોપડવાં.

૫૩૬. વાયવરણો (વરણો):—સં૦ બં૦ વરૂણ. મ૦ વાયવર્ણા, ભાટવર્ણા. દે૦ **વાયાચા વૃક્ષ.** હિં૦ બરના. ક૦ મદવસલે. તે૦ ઉરૂમદ્રિ, બાજિચેટ્ટુ. તા૦ મરલિંગમ્. લા૦ ક્રેટિવા રિલિજીઓસા. ફ્રે૦ રોકસબુદ્ધિઆઈ.

એ સાધારણ ઝાડ છે. કોકણ પ્રાંતમાં એનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ત્રિદલ બીલીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંને એરંડાના જેવું લાંબું ડીટું હોય છે. એ પાંદડાંનો ઉગ્રવાસ આવે છે. વાયવરણાને વૈશાખ જેઠના સુમારે નવાં પાંદડાં આવે છે, તે ઉતારી લઈ વેચવા લઈ જાય છે. એ ભાજીમાં કડવાશ ઘણી હોય છે, માટે તેમાં ડુંગળી ઘણી નાખે છે. એને ધોળાં રંગનાં ફૂલોનો ઘોસ આવે છે. એ ફૂલનું શાક પણ થાય છે. એને શમી જેવી ગાંઠો આવે છે, અને ગોળ બોર જેવડાં ફળ આવે છે. વાયવરણો વાતહારક છે. **વાયવર્ણો:**—તીખો, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, દીપન, મધુર, કડવો, તુરો, લઘુ, પિત્તલ તથા ભેદક છે; અને વિદ્રધિ, વાયુ, કફ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, ગુલ્મ, વાતરક્ત, કૃમિ, રક્તદોષ, શીર્ષવાત, મૂત્રાઘાત, હૃદ્રોગ તથા ઉદરશૂળનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—ગ્રાહક હોઈ પિત્ત તથા રક્તદોષનાં નાશક છે. **એનાં ફળ:**—સ્નિગ્ધ, સારક, ગુરૂ, સ્વાદુ, ઉષ્ણ તથા પાકકાળે મધુર છે; અને વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનારાં છે. **ઉપયોગ:—(૧) અંગમાં વાયુ ભરાઇ ગયો હોય તે ઉપર:**—વાયવરણાનાં મૂળ ઘસી વાયુ ઉઠયો હોય તે જગ્યાએ ચોપડવાં. **(૨) ત્રિદોષ-ગુલ્મ ઉપર:**—વાયવરણાની છાલનો કાઢો પાવો. **(૩) ગંડમાલા, અપચી અને ગલગંડ ઉપર:**—વાયવરણાની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૪) વિદ્રધિ રોગ ઉપર:**—વાયવરણાની છાલ તથા પુનર્નવા (સાટોડી) નો કાઢો પાવો; અથવા છાલ કુટી ગુમડા ઉપર બાંધવી; એથી સોજો ઉતરી ગુંમડું જલદી પાકે છે અને ફાટે છે. **(૫) નીલિકા રોગ** (શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પડે છે તે) **ઉપર:**—વાયવરણાનો રસ એકલો અથવા દહીં નાખી ચોપડવો. **(૬) પથરી, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રશર્કરા ઉપર:**—વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી પાવો. **(૭) વિષમજ્વરમાં બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ભ્રમ થાય તે ઉપર:**—વાયવરણાનાં પાંદડાં વાટી સાધારણ ગરમ કરી તેનો પાટો માથા ઉપર બાંધવો. **(૮) પથરી ઉપર:**—વાયવરણાનાં પાંદડાં હાથ ઉપર ચોળી રસ કાઢી પથરીની જગ્યા ઉપર તે રોજ ચોળી જીરવવો; એટલે કેટલાક દિવસે પથરીનો નાશ થાય છે. **(૯) વાતભ્રમ ઉપર:**—વાયવરણાનાં પાંદડાં બારિક વાટી લેપ કરી ચોવડા વસ્ત્રથી મસ્તક ઉપર પાટો બાંધવો; એટલે જ્યાં સુધી મસ્તકમાં વાયુનો વિકાર હશે ત્યાંસુધી બળતરા થતી નથી. વાયુવિકાર બંધ થાય એટલે આગ થવા લાગે છે. તેમ થાય એટલે પાટો છોડી તે જગ્યાએ કોપરાનું તેલ ચોપડવું. **(૧૦) પથરી ઉપર:**—વાયવરણાનાં મૂળનો કાઢો તેના મૂળનો કલ્ક નાખી પાવો. **(૧૧) વાંગરોગ ઉપર:**—વાયવરણાના કાઢાએ મ્હોં ધોવું, એટલે વાંગનો નાશ થશે. **(૧૨) વાયુરોગ ઉપર:**—વાયવરણાના પાંદડાંનો રસ કાઢી તે શક્તિ પ્રમાણે ઘી નાખી પાવો. અથવા વાયવરણાની છાલ અને પાંદડાં એકત્ર કરી ગરમ કરી તેની પોટલીવડે શેક કરવો. **(૧૩) મસ્તકમાંના વ્રણ ઉપર:**—સૂકાયલા વાયવરણાના પાંદડાંનું ધુમ્રપાન કરી ધુણી નાકે કાઢવી; એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવાથી નાકમાં સડેલું હાડકું હોય તે પણ સારૂં થાય છે. **(૧૪) ગંડમાલા ઉપર:**—વાયવરણા અને કંચનારની છાલનો કાઢો મધ નાખી પાવો.

૫૩૭. વાલોળ:—સં૦ નિષ્પાવી. મ૦ ઘેવડા, વાલ પાપડી. હિં૦ સેમ, સેંબી. બં૦ બોરા, વરવટી. ક૦ ચપ્પળવરિ, ગટવરિ, તટ્ટબરે. તે૦ ચિક્કુંડ, અનુમુલુ. તા૦ મોચ્ચેકોટે. અં૦ બિનસ. ઇં૦ બ્લૅક સિડેડ ડોલિકોસ. લા૦ ડોલિકોસ લબલબ.

વાલોળનો વેલો ઘણોજ મોટો વધે છે. એ ચાર પાંચ વર્ષ ટકે છે. વાલોળને ત્રિદળ પાંદડાં હોય છે. તેની શીંગોનું શાક સારૂં થાય છે. અંદરના દાણાનું પણ શાક કરે છે. વાલોળમાં ચોધારી વાલોળ, વેઢ

વાલોળ, ગર્વી, ધોળી અને કાળી; એવી અનેક જાતો છે. **વાલોળ:**—વાતકર, રૂક્ષ, તુરી, મધુર, મુખને પ્રિય, કંઠશુદ્ધિકારક, ગ્રાહક તથા અગ્નિદીપક હોઈ કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **મોટી વાલોળ:**—રૂચિકર, વાતલ, અગ્નિદીપક, અને મુખને પ્રિય છે. **કાળી વાલોળ:**—કંઠ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, તુરી, રસકાળે મધુર, રૂચિકર અને ગ્રાહક છે. **ધોળી વાલોળ:**—વાત તથા કફને કરનાર અને વિષનાશક છે. બીજા ગુણ કાળી વાલોળ જેવા છે. પીળી વાલોળ એ કરતાં વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ:—(૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાલોળની ભાજીનો રસ ચોપડવો. **(૨) પાઠા ઉપર:**—સાતવર્ષી વાલોળના મૂળની જમીનની અંદરની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી, અને ઉપર તેનોજ લેપ કરવો. **(૩) પગ કિંવા ઘુંટી મરડાઇ જાય છે તે ઉપર:**—વાલોળની ભાજી અને ભીલામો એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. **(૪) વિષમજ્વર ઉપર:**—સાતવર્ષી વાલોળનાં મૂળ કાઢી કાને બાંધવાં; એટલે વિષમજ્વર દૂર થાય છે.

૫૩૮. વાવડીંગ:—સં૦ વિડંગ મ૦ વાવડીગ. હિં૦ વાયવિડંગ. ક૦ વાયુવિલંગ. તે૦ વાયુવિડંગમુ. ફા૦ રમ, બરં–ગ–જ, કાબલી. ઈં૦ બેબ્રંગ. લા૦ એમ્બેલીયારિબીસ.

વાવડીંગનાં ઝાડ માથોડું દોઢ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં પાંચ આંગળ લાંબાં તથા ત્રણ આંગળ પહોળાં હોય છે. વાવડીંગના ઝાડ ઉપર ફળના ગુચ્છા આવે છે. તેને વાવડીંગાં કહે છે. વાવડીંગ એ કૃમિનાશક છે. ***વાવડીંગ:**—તીખાં, ઉષ્ણ, લઘુ, કડવાં, દીપન તથા રૂક્ષ છે; અને વાયુ, કફ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ, ભ્રાંતિ, કૃમિ, શૂળ, આધ્માન, ઉદર, પ્લીહા, અજીર્ણ, દમ, ઉધરસ, હૃદ્રોગ, વિષદોષ, મલાવષ્ટંભ, આમ, મેદ તથા મેહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કૃમિ ઉપર:**—વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો અથવા વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨) બાળક નિરોગી થવા ઉપર:**—એક મહિનાનું બાળક થાય ત્યાં સુધી એક વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એમ દરેક મહિને એક એક વાવડીંગ

* **મીર મહમદ હુસેન** લખે છે કે "વાવડીંગ ખાવાથી પેશાબનો રંગ લાલ થઇ જાય છે, એટલા માટે એને તાજા દૂધની સાથે આપવાં જોઇએ." **ડૉ. રૉકસવર** એનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે "અનેકવાર વાવડીંગ કાળાં મરીની સાથે મેળવી ગાંધી લોકો વેચે છે. વાવડીંગના ચૂર્ણની માત્રા નાના બાળકને એક નાની ચમચી જેટલી દિવસમાં બે વખત અને મોટા માણસને મોટો ચમચો ભરી આપવું જોઇએ. એનો સ્વાદ ઉત્તમ, કાંઇક કસેલો, અને થોડો ખુશબોદાર હોય છે. નાનાં બાળકોને પાવાના દૂધમાં વાવડીંગના થોડા દાણા મેળવવાથી એના પેટમાં વાયુનો કોપ થતો નથી." **સુશ્રુત સંહિતામાં** "વાવડીંગને શરીરમાં શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાને તથા વૃદ્ધાવસ્થાની અસર ન થાય એમ કરવા માટે જેઠીમધ સાથે આપવા કહેલ છે." **ચરક સંહિતામાં** "વાવડીંગને કૃમિનાશક, કોઢનાશક, અને શિરોવિરેચન (નાકમાંથી પાણી નીતારનાર), તેમજ ગુલ્મ, શૂળ, ખાંસી અને શ્વાસ નાશક કહેલ છે." **હાલના લેખકો લખે છે કે** "વાવડીંગ પેટનાં દર્દનાશક, પાચનશક્તિ વધારનાર, પેટમાંના કૃમિને કહાડનાર, અજીર્ણ અને ચામડીના રોગોને નાશ કરનાર છે." **યુનાનિ હકીમ** "વાવડીંગને જુલાબદ્વારાએ પેટનો બગાડ કહાડનાર ગણેલ છે. પેટમાંના ચપટા કૃમિ કહાડવાને સૂકાં વાવડીંગનાં ફળ વાટી નવ વરસની અંદરના બાળકને ૧ ચમચો અને મોટી ઉમ્મરના માણસને બે ચમચા માખણ અને સાકર સાથે મેળવીને આપવામાં આવે છે." **ડૉક્ટર રૉયલ** કહે છે કે "એનાથી રેચ પણ લાગે છે, અને પાણીમાં મેળવી આપીએ તો પેટના કૃમિ નીકળી જાય છે. વળી હરસના દરદમાં પણ એને આપવાની ઉત્તમતા બતાવે છે." **સુશ્રુતમાં** આ ફળને પિત્ત વધવાથી શરીર ઉપર થતી નાની નાની ફોડકીઓનો નાશ કર્તા કહેલ છે. **ઇંગ્રેજી ગ્રંથકર્તાઓના** મતથી "એનાં મૂળ અને છાલનો સ્વાદ કડવો છે. એનો ગુણ સિંકોના (ક્વીનાઇન જે ઝાડમાંથી નીકળે છે તેની છાલ)ના ઝાડ જેવો છે. એ શીતળ છે. એનાં ફળ ખાંસી શરદી અને શ્વાસના રોગમાં અત્યંત ગુણકારી ગણેલ છે. ફળના ઉપરની છાલ સાબુદાણા અને માખણની સાથે મેળવી ઝાડાના રોગમાં અત્યંત ફાયદો કરે છે. દૂધમાં મેળવી પીએ તો કમળો મટે છે. તેમજ પિત્તના રોગોમાં પણ તે આપે છે. જો ઝાડો થતી વખતે વધારે જોર પડતું હોય અને આમ નીકળતું હોય તો લીંબુના રસ સાથે મેળવી તે ખાવાં."

વધારી ખવરાવવું, એટલે બાળકને કદિ પણ રોગ થશે નહિ. **(૩) અરૂચિ અને જ્વર ઉપર:—** વાવડીંગ અને મધની ગોળી મ્હોંમાં રાખવી એટલે અરૂચિ અને જ્વર (તાવ) અસાધ્ય હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. **(૪) ભમરી આવે તે ઉપર:—**વાવડીગની માળા કરી કાને બાંધવી. **(૫) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:—**વાવડીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૬) હૃદ્રોગ ઉપર:—**વાવડીંગ અને કોળિંજનનું ચૂર્ણ ૪ માસા ગોમૂત્રમાં નાખી પાવું, એટલે હૃદય માંહિના અસાધ્ય કૃમિ પડશે. **(૭) મલ શુદ્ધિ થવા માટે:—**વાવડીંગ અને અજમાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પીવું, એટલે વિષ્ટંભ નાશ થશે.

૫૩૯. વાવળા:—વાવળાનું ઝાડ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને નાણાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એ પાંદડાંનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડનું લાકડું ખેરના લાકડા જેવું મજબૂત હોય છે. એ ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એની છાલના લેપથી ચિત્રાની છાલના લેપની પેઠે બળતરા થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુમડાં, વાયુની ગાંઠો, બદ વગેરે બેસી જવા માટે:—**વાવળાના પાંદડાંને ઘી ચોપડી તે ગરમ કરી બદ ઉપર બાંધવાં, એટલે કટલીકવારે ફોલ્લીઓ થાય છે, અને બદ, ગાંઠ વગેરે બેસી જાય છે. **(૨) વાળા ઉપર:—**વાવળાની છાલ અને ચંપાની છાલ કચરી બાંધવી, એટલે વાળો બળી જાય છે.

૫૪૦. વાસનવેલ:—સં૦ વત્સાદની, પાતાલગરૂડી. મ૦ વાસનવેલ. કો૦ તાન, ભુયપાડળ. હિં૦ છિરેટા, છિરહટા. બં૦ શિલિંદા. ક૦ દગુડી, દાગડીબળી. તે૦ દૂસરતોગે. તા૦ કા–તુક્કોદી. ફા૦ ફરીદબુટી. લા૦ કોકયુલસ્‌વિલોસસ્. ગુજ૦ બેવડી, ઓલપ, પાતાળ તુંબડી, તાણનો વેલો.

એનો વેલો બે વર્ષ પછી ઘણોજ ઉંચો વધે છે. એ વેલાનાં પાંદડાં બારિક હોય છે. એ વેલાના નાના ટાપલા સારા થાય છે. ભેંસને વાસનવેલ ખવરાવવાથી તેને પુષ્કળ દૂધ આવે છે. પાડળમૂળના અભાવે એનાં મૂળ લે છે. **વાસનવેલ:—**વીર્યકર, રક્તશોધક, ઉષ્ણ, બલકર તથા તીખી છે; અને તાવ, કંડરોગ, પિત્ત તથા ઉષ્ણુવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કંઠસર્પ ઉપર:—**વાસનવેલનાં મૂળ વાટી પાવાં. **(૨) પાણીનાં ખડબાં બાઝવા જેવું કરવા માટે:—**કેટલાક ભેદુ, વિશેષતઃ મુસલમાન ફિરસ્તા વૈદો, ધાતુપુષ્ટિનું ઉત્તમ ઔષધ કહી ભોળા લોકોને આ ચમત્કાર કરી દેખાડી પૈસા કઢાવી લે છે. ઉત્તમ પુષ્ટતા આવશે, એમ કહી વાસનવેલની ભૂકી નાખી પૈસા લે છે. એ ચમત્કાર કરી દેખાડવો હોય ત્યારે વાસનવેલનાં પાંદડાં સૂકવી ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી તેની એક કપડામાં પોટલી બાંધી રાખી તે એક વાડકીમાં પાણી લઇ તેમાં ચોળવી, એટલે તે પાણી બનડું થવા લાગી કેટલીક વારે ચાકુવડે ટુકડા કરવા જેવું ઘટ્ટ થાય છે. **(૩) જીર્ણજ્વર ઉપર:—**વાસનવેલનાં મૂળના કકડા કરી તેને પલાળી ચોળી પાવાં એથી રક્તશુદ્ધિ થાય છે. **(૪) પેટપીડ ઉપર:—**વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં, અથવા વાસનવેલનાં મૂળ, કાચકાં અને અતિવિષ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) પિત્તવિકાર ઉપર:—**વાસનવેલનાં પાંદડાંના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પાવાં. **(૬) બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:—**વાસનવેલનાં પાંદડાં વાટી થેપલી કરી તાળવા ઉપર લગાડવી. **(૭) વાળા ઉપર:—**વાસનવેલનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. **(૮) સંધિવાત અને ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય તે ઉપર:—**વાસનવેલનાં મૂળ બકરીના દૂધમાં ઉકાળી તેમાં લિંડીપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તે દૂધ પાવું.

૫૪૧. વાળો:—સં૦ વાલક. મ૦ વાળા. હિં૦ વાલા, ખસ. ક૦ મુંડિવાળા. તે૦ વાટ્ટીવેલુ. તા૦ વટ્ટીવેર. તુ૦ મુડપાલ. લા૦ એન્ડ્રોપૉગનમ્યુરિકેટસ્. ઈં૦ કુસ્કુસઘાસ.

વાળો ઘાસના જેવો થાય છે. એનાં મૂળનો વાસ આવે છે. એનાં ભોથાં હોય છે. તે વાવ્યા પછી વર્ષ બે વર્ષે પુષ્કળ બેટા થઇ ચારે તરફ પ્રસરે છે. તે મૂળને બે વર્ષ પછી કચરો અને માટીનો અંશ બીલકુલ ન રહે એવી રીતે ધોઇને પછી તેને સૂકવે છે. વાળાની ગાંઠો બાગમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વાવવાથી ઘણી શોભા આપે છે. એ ગાંઠા બહુધા વાડની આસપાસ વાવે છે. વાળો સુવાસિક હોવાને લીધે સુગંધિવાળા પદાર્થો કરવામાં એનો પુષ્કળ ખપ થાય છે. વાળો ઘણો ઠંડો અને દાહશામક છે. વાળાની પડદા, પંખા ઇત્યાદિ ચીજો બનાવે છે. પાણીમાં સુવાસ આવવા માટે તે પાણીમાં નાખે છે. વાળામાં કાળો, ધોળો ઇત્યાદિ ઘણા પ્રકાર છે. **વાળો:—**દીપન, પાચન, શીતળ, સ્તંભન, લઘુ, કડવો. મધુર, કેશ્ય તથા રૂક્ષ છે; અને જ્વર, ઉલટી, મદ, કફપિત્ત, તૃષા, રક્તવિકાર, વિષ, વિસર્પ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્, કોઢ, અતિસાર, શ્વાસ, હૃદ્રોગ,

અરૂચિ, વ્રણ, લાલાસ્રાવ, રક્તપિત્ત તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **કાળો વાળો:**—શીત, કડવો, સુગંધિ, પાચન, સ્તંભન, લઘુ, મધુર તથા રૂક્ષ છે; અને દાહ, શ્રમ, પિત્તજ્વર, તૃષા, રક્તદોષ, ઉલટી, પિત્ત, કફ, વિષ, દૌર્ગંધ્ય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોઢ, જ્વર, મદ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **પીળો વાળો:**—(સં૦ લામજ્જક.) શીત, કડવો, મધુર, પાચક, લઘુ તથા સ્થંભન છે; અને વાયુ, પિત્ત, ત્રિદોષ, તૃષા, દાહ, શ્રમ, મૂર્ચ્છા, રક્તશૂળ, જ્વર, રક્તદોષ, સ્વેદ, કૃચ્છ્ર, ઉલટી, મદ, કફ, વિષ, વિસર્પ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી અળઇ થાય છે તે ઉપર:**—વાળો, નાગરમોથ અને ધાણાનો ઠંડા પાણીમાં લેપ કરવો. **(૨) દાહરોગ ઉપર:**—વાળો, ગુલાબકળી, કચોરા અને સાકરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં અગર દૂધમાં આપવું. **(૩) બાળકોના રક્તાતિસાર અને બીજા સર્વ પ્રકારના અતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટી ઉપર:**—વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવાં. **(૪) દાહ ઉપર:**—વાળો અને ચંદન વાટી શરીરે લેપ કરવો. **(૫) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—વાળો, શેરડીનાં મૂળ, ડાભનાં મૂળ અને રતાંદળી (રક્તચંદન) નો કાઢો કરી પાવો. **(૬) હૃદયશૂળ ઉપર:**—વાળો અને પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ સમભાગ એકત્ર કરી તેમાંથી બે માસા ગાયના ઘીમાં આપવું.

૫૪૨. વાંકેરી:—જેવાં કાંકરનાં ઝાડ હોય છે, તેવાંજ વાંકેરીનાં કાંટાવાળાં ઝાડ હોય છે. એનાં પાંદડાં કાચકાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. વાંકેરીને જાડી શીંગો આવે છે, અને લાલ તોરા આવે છે. એ ઝાડના જાડા બેટ થાય છે. એવા બેટા રાયગઢ કિલ્લા ઉપર ઘણા છે. એ ઝાડનાં મૂળ પચીસથી પચાસ હાથ નીચે ખોદવાથી તેની ગાંઠો મળે છે. એ ગાંઠને વાંકેરીનું ભોથું કહે છે. એ ઝાડ કોકણ પ્રાંતના ડુંગરમાં વિશેષ છે. ચોમાસામાં સહ્યાદ્રિ પર્વતની તેડોમાં તે આપોઆપ નજરે પડે છે. એ ગાંઠો દૂધમાં બાફી રાખવી એટલે ઘણાં વર્ષ સુધી કામમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગરમીથી પડેલી ચાંદી અને વ્રણ ઉપર:**—વાંકેરીનું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું અને ઠંડા પાણીમાં અથવા દૂધમાં ઘસી ૬ માસા પર્યંત પાવું. **(૨) જખમમાંથી કિરળ બહાર પડવા માટે:**—વાંકેરીનું ભોથું ઘસી ઉપર ચોપડવું તથા થોડો શેક કરવો એટલે કિરળ સૂકાઇ ગરી પડશે. **(૩) પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ગંડમાલા, ક્ષય, વ્રણ અને ગરમીના આજાર ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં વાંકેરીનું ભોથું ઘસી તેમાં ચોખ્ખું ઘી, સાકર અને જીરાની ભૂકી નાખી ૪૨ દિવસ પાવું. એટલે સર્વ રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે. **(૪) ફાટેલી બદનું ક્ષત ભરાઇ આવવા માટે:**—વાંકેરીનું ભોથું અને કપૂરભેંડીના અથવા પારસપીંપળનાં મૂળ ગાયના માખણની પરાશમાં ઘસી લેપ કરવો; એ પ્રમાણે દિવસમાં ૪—૫ વાર લેપ કરવો તથા વાંકેરીનું ભોથું ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવું એટલે ઉપદંશ સંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે. **(૫) પાઠા ઉપર:**—વાંકેરીનાં પાંદડાં બારિક વાટી થેપલી કરી બાંધવી. **(૬) રક્તપિત્ત ઉપર:**—વાંકેરીનું ભોથું ઠંડા પાણીમાં ઘસી ખાંડ નાખી સતત સેવન કરવાથી ઉલટી તથા મળદ્વારે પડનારાં રક્તપિત શમન થાય છે. **(૭) સ્તનરોગ ઉપર:**—વાંકેરીનું ભોથું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો.

૫૪૩. વાંદો:—સં૦ વૃક્ષાદની, વંદાક. મ૦ બાંડગુળ, કામરૂખ. હિં૦ બાંદા. બં૦ પરગાછા, મોંદડા. ક૦ બંદનીકે. તૈ૦ બાજીનીકે. લા૦ લોરેથસ્લોંગિફ્લોરિયમ્. અ૦ ખરકતાં.

આમ્રાદિ ઝાડની ઉપર બીજા પ્રકારના વેલા જેવાં આ ઝાડ ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઘણું કરી જુનાં ઝાડપર થાય છે. એનાં પાંદડાંનો આકાર ઘણુંકરી કરમદીનાં પાંદડાંને મળતો છે. એનાં ફૂળ પીળાં, ગુલાબી અથવા સિંદૂરી રંગનાં હોય છે. તે નાની રાયેણ જેવડાં થઇ તેના કરતાં લાંબાં હોય છે. એ જે ઝાડને ચડે છે તે ઝાડનાં ફૂળ નાશ પામે છે, એટલે જે ડાળાને તે લાગેલી હોય છે તે ડાળાને તોડી પાડે છે. એનાં ફૂળ બાળકો ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. તે કિંચિત્ પરપોટાવાળાં હોય છે. એ શીતલ, કડવાં, તુરાં, રસકાળે મધુર, મંગલકારક, કિંચિત્ તીખાં, વૃષ્ય, રસાયન, ગ્રાહક તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, ઉલટી, ગ્રહપીડા, રક્તદોષ, વિષ, વ્રણ તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કર્ણશૂળ અને કાનમાં ફોલ્લી થએલી હોય તે ઉપર:**—કોઈ પણ ઝાડપરના વાંદાનાં પાંદડાં લાવી કેળના પાંદડાંમાં તેની પડીકી બાંધી અંગારામાં શેકી કાઢવી. પછી તે પાંદડાંને હાથપર ચોળી તેનો રસ કાઢવો. પછી તેમાં થોડું મધ મિશ્ર કરી તે કાનમાં નાખવો. **(૨) શીતળા હલકા થવા માટે:**—સરગવાનાં ઝાડ ઉપરની વેલનાં

મૂળ અંગારામાં બાફી રસ કાઢવો. તેમાં ઉમરાનાં પાંદડાં ઉપરના ફોડનો રસ મિશ્ર કરવો અને તેમાં ગોરોચન સુમારે અડદની દાળ જેટલું ઘસી મધ નાખી પાવો. એ ઔષધ શીતળાનો તાવ આવે છે તેજ દિવસે જો આપવામાં આવે તો જેટલાં ટીપાં આપવામાં આવે તેથી અંગ ઉપર માત્ર ત્રમણા ફોલ્લા થાય છે. **(૩) ગર્ભ ધારણ માટે:**- વડના ઝાડ ઉપરના વાંદાનો રસ કાઢી તે ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પાવો. **(૪) સોજા ઉપર:**—વાંદાનાં ફૂલ અને પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. **(૫) સાધારણ તાવ ઉપર:**—મોટાં પાંદડાંના વાંદાનો રસ કાઢી પાવો. **(૬) વિષમજ્વર ઉપર:**—વિષવૃક્ષ ઉપરનો વાંદો છાશમાં, ઘીમાં, કુચામાં અથવા હિંગમાં આપવો. **(૭) તાવ ઉપર:**—અનુરાધા કિંવા ઉત્તરાભાદ્રપદા નક્ષત્ર ઉપર આંબો, કરેણુ અને ખાખરા ઉપરના વાંદા લઈ હાથે બાંધવાથી તાવ જાય છે. **(૮) વીંછીના વિષ ઉપર:**—વાંદો ઘસી લેપ કરવો.

૫૪૪. વાંસ:—સં૦ બં૦ વંશ, વેણુ. મ૦ વેળુ, બાંબુ. કાં૦ કલક. હિં૦ બાંસ. ક૦ બીદીરૂ, ગળા, એળે. તં૦ મૂંગીલ. તા૦ મુગિલ. તુ૦ બેદરૂ. મલા૦ મુગિલ. ગોમં૦ વાંસો. ઈં૦ બૅમ્બુકેઇન. લા૦ બાંબુસાવલગેરીસ.

વાંસને મરાઠીમાં "**બાંબુ, માણગા તથા ચિંવા** પણ કહે છે. કોંકણમાં વાંસનાં બોથાં ઘણે ઠેકાણે છે. જેમ કળફીના બેટા હોય છે તેવાજ વાંસના બેટો હોય છે. વાંસનાં પાંદડાં કળફીનાં પાંદડાં જેવાંજ પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. વાંસનાં ઝાડ કોઈ કોઈ સ્થળે પચાસ સાઠ હાથ ઉંચાં વધે છે. વાંસ પાતળો હોય તો તેને બાંબુ કહે છે. વાંસના બેટો એવા તો જબરા હોય છે કે તે ઉપર તોપના ગોળાનું પણ જોર જલદી લાગુ થતું નથી. વાંસને સાઠ વર્ષે ચવર આવે છે, ત્યારે તેને કાંટો ફુલ્યો એમ કહે છે. તે એવી રીતે આવે છે કે દર સોટાને સુમારે ચાર ચાર આંગળે ગુચ્છા આવે છે તથા અંદર ઘઉંના જેવા દાણા ઉત્પન્ન થાય છે. તે ધાન્ય પાક એટલે વાંસ સૂકાવા લાગે છે. એકાદને એ બિયાં આવવા લાગે કે વાંસનાં બોથાં ને બોથાં નાશ પામે છે; પછી નવા બેટ તૈયાર થવાને વીસ પચીસ વર્ષે લાગે છે. જે વર્ષમાં એ બિયાં આવે છે તે વર્ષમાં ગરીબ લોક સુખી થાય છે. તે લોક એ ધાન્ય એકઠું કરી સંઘરી રાખે છે. પછી જોઇએ ત્યારે છડી, દળીને તેની રોટલી, પુરી વગેરે અનેક પદાર્થો કરે છે. વાંસની અનેક વસ્તુઓ બને છે, ઘરનાં છાપરામાં તેનું સૈદણ ઘાલે છે. ભીંતને બદલે તેની ખપાટી જડે છે. તેની ચટાઇઓ, ટોપલા, સુપડાં, પંખા, કરંડીઆ ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ બનાવે છે. હોડીની ડોલકાઠી વાંસની કરે છે. તેનાં છોગલાનું શાક અને અથાણું કરે છે. આ કંદ જ્યારે જમીનમાંથી બહાર નીકળે છે, ત્યારે તેના અંગમાં એટલું બધું જોર હોય છે કે તે એકાદા પથ્થર નીચેથી જો નીકળે તો તેને ઉથલાવી નાખે છે; કિંવા તેને ફોડીને પણ બહાર નીકળે છે. વાંસના પાલખીના દાંડા કરે છે. ચીન દેશમાં વાંસની ખુરસીઓ, કૉચ, પલંગ વગેરે નાના પ્રકારની વસ્તુઓ કરે છે. મીઠામાં નાખેલા કંદ વર્ષ બે વર્ષ સુધી ટકે છે. વાંસમાં જે પાણી વળે છે તેમાંથી "વંશલોચન" (વાંસકપૂર) થાય છે. **નક્કર વાંસ:**—ખાટો, તુરો, કડવો, શીતલ, સારક, સ્વાદુ, બસ્તિશોધક, છેદન તથા ભેદક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તદોષ, કોઢ, સોજો, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, અર્શ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **પોલા વાંસ:**—દીપન, રૂચિકારક, પાચક તથા હૃદ્ય છે; અને અજીર્ણ, શૂળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. બાકીના ગુણો નક્કર વાંસ જેવા છે. **કુમળા વાંસ તથા કંદ:**—તીખા, કડવા, ખાટા, તુરા, લઘુ, શીતલ તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ, દાહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **વાંસનાં બિયાં:**—તુરાં, મધુર, રૂક્ષ, પૌષ્ટિક, વીર્યકર તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત તથા પ્રમેહનો નાશ કરે છે. **વંશલોચન** (વાંસકપૂર):—રૂક્ષ, તુરૂ, મધુર, શીત, રક્તશુદ્ધિકર, શુભાવહ, ગ્રાહક, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય તથા બલકર છે: અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, રક્તદોષ, રક્તપિત્ત, અરૂચિ, કોઢ, જ્વર, કમળો, પાંડુરોગ, દાહ, તૃષા, વ્રણ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. એનોજ ભેદ ગંધપાલાશિકા છે. તેના એવાજ ગુણો છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં વાંસની રાખ અને સાકર નાખી પાવી. **(૨) પારો શરીરમાં રહે તો:**—વાંસના પાંદડાંના ૪ પૈસાભાર રસમાં સાકર નાખી તે રસ પાવો. **(૩) રક્તજન્ય દાહ ઉપર:**—વાંસની છાલનો કાઢો ઠંડો થયા પછી મધ નાખી પાવો. **(૪) સર્વ પ્રમેહ ઉપર:**—વાંસકપૂર, ચણકબોબા, નાગકેસર અને એલચીના દાણા સમભાગ લઈ બારિક ખાંડી

વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલભે એટલું ઉત્તમ ચંદનનું તેલ લઇ તેમાં તે ભૂકી સારી ભીંજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી. રોજ સવારે સુમારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઈ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને અર્ધો તોલો સાકરની ભૂકી નાખી તે પ્રાશન કરવી. એજ ક્રમે સાંજે પણ આપવી. એ ઔષધ ખાવા પછી ૭ પહોરમાં આગ થતી બંધ થાય છે, અને દુસ્તર પ્રમેહનો સાત દિવસમાં નાશ થાય છે. પથ્ય-ઘઉંના રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર એટલા પદાર્થ ખાવા. **(૫) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—વાંસનાં પાંદડાં સૂકવવાં. પછી દરેક વખતે અર્ધો તોલો પાંદડાં અને ૧ તોલો ઉપરસાળનાં મૂળ લઇ સાધારણ બાંડી ૨૮ તોલા પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો તૈયાર કરવો. આ કાઢો તૈયાર થવા આવ્યો એટલે તેમાં ૧ તોલો સાકર નાખી ગાળી પાવો. **(૬) બહુમૂત્રરોગ ઉપર:**—વાંસનાં લીલાં અથવા સૂકાએલાં પાંદડાંનો કાઢો કરી દર વખતે પાવો. પાણી પાવાને બદલે પણ આ કાઢોજ પાવો. **(૭) બાળકની ઉધરસ અને દમ ઉપર:**—વંશલોચન (વાંસ કપૂર) નું ચૂર્ણ મધમાં આપવું અથવા વાંસની ગાંઠ પાણીમાં ઘસી આપવી.

૫૪૫. વિખમોગરી:—(સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ ટીસીમાં. લા. સિનાનચંઓડારા.) વિખમોગરીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં લાંબાં અને પહોળાં હોઈ ઘણાં કડવાં હોય છે. એને એકરી મોગરા જેવાં ફૂલ આવે છે. એ વેલા ઉપર બારિક ફળ આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પ વગેરેના વિષ ઉપર:**—વિખમોગરીના પાંદડાંનો રસ કાઢી શક્તિ પ્રમાણે પાવો. **(૨) શરીરે વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય તે ઉપર:**—વિખમોગરીનાં મૂળ અને ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળ્યું હોય ત્યાં ચોપડવાં. **(૩) શરદી અને ગરમીએ પગ વળી જાય તે ઉપર:**—વિખમોગરીનાં પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી નાખી દિવસમાં ૪-૫ વાર ગરમ લેપ કરવો.

૫૪૬. વિખરી (વનનગોડ):—સં૦ શેફાલિકા. મ૦ રાનનિગુડી. હિં૦ બનનિગુંડી. ક૦ કાડલોક્કિ.

એ ઝાડ બે ત્રણ હાથ ઉંચાં વધે છે. એ ઝાડ ઉપર ગુચ્છાવાળા તોરાઓ ઝાડના સર્વ ભાગ ઉપર આવે છે. એ તોરાની છેવટના ભાગમાં કાંટા જેવું હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) પગે ઓસાર થાય તે ઉપર:**—વિખરીના પાંદડાંનો રસ કાઢી પગે ચોપડવો.

૫૪૭. વિંછુડા:—સં૦ નિર્વિષા. મ૦ આગ્યા, બિચવા. હિં૦ બિછવાધાસ. બં૦ બિશ્રુટી. કા૦ જદવાર. ક૦ નિર્વિષી. લા૦ ડેલક્ષિનિયમ ડીનુડેટમ.

એ ઝાડ ડુંગરાળ પ્રદેશમાં થાય છે અને એક હાથ ઉંચું વધે છે. એનાં પાંદડાં બે આંગળ પહોળાં અને કાત્રાદાર હોય છે. એના કુમળા પાંદડાંની ભાજી ઉત્તમ થાય છે. એનાં મૂળ એક વેંત લાંબાં અને કાળા રંગનાં હોય છે. એનો આકાર વીંછીના જેવો હોય છે. એ ઝાડને ઠાકરડા લોકો "કોંબડા" કહે છે. **વિંછુડા:**—તીખા, શીત તથા વ્રણરોપણ છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ તથા અનેક વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શસ્ત્રના જખમ અને વ્રણ ઉપર:**—વિંછુડાનાં મૂળ વાટી ચોપડવાં, અથવા સૂકાયલા મૂળનું ચૂર્ણ કરી ભરવુ, અને ત્રણ દિવસ સુધી પાટો છોડવો નહિ; એટલે જખમ ભરાઇ આવે છે. **(૨) બદ, મૂળવ્યાધિ અને ગંડમાલા, સર્પ, વિંછી વગેરે સર્વ પ્રકારના વિષો ઉપર:**—વિંછુંવાનાં મૂળ ઘસી ચોપડવાં.

૫૪૮. વિષ્ણુક્રાંતા:—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ વિષ્ણુક્રાંતા. ક૦ વિષ્ણુ કાક. તા૦ વિષ્ણુ ક્રાંતિ. તૈ૦ વિષ્ણુક્રાંતમુ. મલા૦ વિષ્ણુ ક્રારાંતી. લા૦ ઇવાલ્વ્યુલસ્‌ અલ્સિનૉઇડસ્.

વિષ્ણુક્રાંતાનાં ઝાડ, વેલી જેવાં જમીન બરોબર થાય છે. એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો થતો નથી. એ ઝાડ ઉપર પાંદડાં બારિક અને લાંબાં આવે છે. વિષ્ણુક્રાંતાનાં ફૂલ કાળાશવાળાં, રાતારંગનાં અને બારિક હોય છે. એનીજ એક સફેત ફૂલવાળી જાત છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક ફળ આવે છે. ***વિષ્ણુક્રાંતા:**—

* અહીં મિ૦ પદેજીએ વિષ્ણુક્રાંતાના ગુણો નહિ બતાવતાં પોતાના મરાઠી વનૌષધિ-ગુણાદર્શના ૫ મા ભાગના ૧૭૦ મા પૃષ્ઠે લખ્યું છે કે "विष्णुक्रान्ताचे गुण गोकर्णी सारखे आहेत (વિષ્ણુક્રાન્તાના ગુણ ગરણી જેવા છે.) આથી એઓશ્રીએ વિષ્ણુક્રાન્તાને ગરણીનો ભેદ માન્યો છે; પરંતુ અહીં આપેલું લાટિન નામ

તીખી, કડવી, પાચન, શુભપ્રદ તથા બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃતિને આપનારી હોઈ તુરી છે; અને વિષદોષ વ્રણ, કૃમિ, કફ, તથા વાયુરોગની નાશક છે. એનાં પાંદડાંની **ભાજી:**—ગુરૂ છે; અને વિષ, દાહ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગલશોથ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો રસ પાવો એટલે ઉલટી થઇ સોજો ઉતરે છે. **(૨) પરિણામશૂળ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો કલ્ક કરી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવાથી ૭ દિવસમાં પરિણામશૂળનો નાશ થાય છે, **(૩) મૂળ વ્યાધિ ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆંનો અંગરસ ઘી નાખી પાવો. રક્તમૂળ વ્યાધિ હોય તો પાંદડાંની વડી કરી ઉપર ચોટાડવી અને પછી ઉપર પાટો બાંધવો. **(૪) કાળપુળી (પાઠું) અને સર્વ પ્રકારની ગાંઠો ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં પાંદડાં અને કાંસકીનાં પાંદડાં કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૫) કમળી ઉપર:**—વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળીઆં છાશમાં નાખી પાવાં.

૫૪૯. વેલતુર:—સં૦ વેલ્લતર. મ૦ બે—યેલતર. હિં૦ બરવેલ. ક૦ ઓંડરૂ., યેડાતરી, બાડાવી નગીડ. તા૦ વિડાત્તિર. તૈં૦ બેલુતરૂ. લા૦ ડેસ્માંથસ્ સિનેરિયસ્.

એને મરાઠીમાં "એલતર" પણ કહે છે. એ ઝાડ નાનાં હોય છે. એનાં ફૂલ કાળાં ગુલાબી અને લીલા રંગનાં થાય છે. એ પાંદડાં ઘણાં બારિક હોય છે. એ ઝાડ કંટકયુક્ત હોય છે. ***વેલતુર:**—તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, પથ્ય, રસકાળે અને પાકકાળે કડવું તથા ગ્રાહક છે; અને વાયુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, સંધિશૂળ, મૂત્રાઘાત તથા યોનિરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—વેલતુરનાં પાંદડાં છાશમાં વાટી પાવાં.

૫૫૦. શણપુષ્પી:—સં૦ શણપુષ્પી. મ૦ ખુળખળા, રાનતાગ. હિં૦ શણહુલી, શણઈ, ઝુનઝુનિયા, પટસણ. બં૦ વનશણઈ, શોણેરગાછ. ક૦ ગિલુગિચ્ચ. તૈં૦ શણમતુવેલ્લ, જેનપનર, રેલ્લચેટફ્ તા૦ જેનષ્પનર. પ્રા૦ પન. ફા૦ લાદના. લા૦ ક્રોટોલેરિઆવેર્રૂકોસા. અં૦ ફ્લાક્સ, હેમ્પ.

જેવાં શણનાં ઝાડો હોય છે તેવાંજ શણપુષ્પીનાં ઝાડ થાય છે. એમાં નાની અને મોટી એવી બે જાતિ છે. શણપુષ્પીના ઝાડ માથોડું ઉંચાં વધે છે. એને શણનાં ફળ જેવાંજ ફળો આવે છે અને તે સૂકાવા પછી ખડખડ વાગે છે, માટે મરાઠીમાં તેનું 'ખુળખુળા' (નાના છોકરાને રમવાનો ઘૂઘરો

"ઇવોલ્વ્યુલસ્ હર્પિટસ્" ને મિ. શાલિગ્રામજીએ કાળી શંખાવળીનું નામ બતાવી વિષ્ણુક્રાંતા પણ તેને માની છે. આ જગ્યાએ આપણે આપણા સંસ્કૃત ગ્રંથોને તપાસવાની જરૂર છે. શાલિગ્રામજીએ ગરણીનાં નામો બતાવતાં आस्फोतागिरि कर्णिस्याद्भूमि लमापराजिता । લખેલ છે: પરંતુ આ અર્ધ શ્લોક અમરકોશ અને ભાવપ્રકાશમાં "आस्फोतागिरि कर्णिस्याद्विष्णुक्रांतापराजिता" એમ લખેલ છે. એથી ભાવમિશ્ર અને અમરસીંહના મતથી વિષ્ણુક્રાંતા એ ગરણીનાં નામ હોય એમ સમજાય છે. મિ. શાલિગ્રામજી કાળી ગરણીનાં નામો આપતાં રાજનિઘંટના શ્લોકમાં પાઠાંતર કરી લખે છે કે "नीलपुष्पी महानीलास्यान्नीलागिरिकर्णिका गवादिनी व्यक्तगन्धा विष्णुक्रांता विभान्डिका ॥" આમાં પણ नीलागिरिकर्णिका શબ્દથી કાળી ગરણી સ્પષ્ટ થાય છે. તો પછી આને કાળીશંખાવળીમાં લઇ જવી યોગ્ય નથી, અલબત્તે એનું લાટિન નામ "મેર્જારિઅન્" હોવું જોઇએ. મિસ્તર દેવાશ્રયીએ આયુર્વેદ સુધાકરના ગુજરાતી ભાષાંતરના પૃષ્ઠ ૬૩ માં गिरिकर्णिका નો અર્થ ધોળા ફૂલની બીબલી અને विष्णुक्रान्ता નો અર્થ કાળા રંગની બીબલી લખેલ છે. એથી પણ એ શંખાવળી હોવાનો દાવો રદ જાય છે. પરંતુ વળી નવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે મિ. પદેજીએ ગરણી અને બીબલી એ બન્ને જુદાં માન્યાં છે.

* વેલતુરને હિંદીમાં વરવેલ કહે છે. એની ઓળખાણ આપતાં નિઘંટમાં "बिल्वान्तरो जगति वीरतरुः प्रसिद्धः," श्वेतासितारुणविलोहित पीतपुष्पः ॥ स्याज्जातितुल्यकुसुमः शमिसूक्ष्मपत्रः स्यात्कंटकी विमलदेशज एष वृक्षः ॥ १ ॥" એટલે વેલતર એ જગતમાં વીરતરૂના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એને ધોળાં, કાળાં, રાતાં, લોહિવર્ણાં અને પીળાં ફૂલો આવે છે. એ ફૂલો જાઈના જેવાં અને પાંદડાં ખીજડીના જેવાં ઝીણાં હોય છે. એ કાંટાવાળું વૃક્ષ ઉજ્જડ પ્રદેશમાં થાય છે, એમ લખ્યું છે. ફત્તેરામજીએ એનું ગુજરાતી નામ "ગલતુરો" આપ્યું છે.

નામ સાર્થક છે. શણપુષ્પી એ કડવી, વાંતિકર તથા રસબંધક છે; અને અપસ્માર, ભૂતબાધા, કંઠરોગ, કાસરોગ, હિક્કા તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. એને જંગલી લોક મરાઠીમાં "ધાંટસર્પ" કહે છે. **ઉપયોગ:— (૧) અપસ્માર તથા ભૂતબાધા ઉપર:**—શણપુષ્પીનાં ફળોનો કાઢો અથવા તેની ધૂણી આપવી. **(૨) કંઠસર્પ ઉપર:**—શણપુષ્પીનાં ફળો ચલમમાં નાખી પીવાં, એટલે તાબડતોબ ગળામાં ભરેલો કફ જુદો પડી ગુણ આવે છે. પીવાની શક્તિ ન હોય તો બીજાએ પી તેના નાકમાં તથા મોંમાં ધૂણી ઘાલવી. **(૩) નાકમાં પીનસ કિંવા વ્રણ થયું હોય તો:**—શણપુષ્પીનાં પાંદડાંનો રસ નાકમાં પાડવો.

૫૫૧. શતાવરી:—સં૦ મલા, શતતાવરી. મ૦ શતાવરી, દિવસમાવળી, માવળી, અસ્વલી. ખા૦ જાવરી. કો૦ **શીતાચવરી.** બં૦ શતમૂલી. હિં૦ સતાવર. ક૦ બહત્ત મુણગ્યા, શિપરી. તૈ૦ પિલ્લા પિચ્ચર, એડુમહીટેંડાં. તા૦ પેનીયનાકુ. તુ૦ ઉજુરૂબુરૂ. ફા૦ શુર્જદસ્તી. અ૦ શકાકુલમિશ્રી. ઇં૦ એસ્પેરેગસ્ રેસીમોસસ્. લા૦ એસ્પેરેગસ્ સતાવર. એ૦ એડસેંડેસ ટોમેન્ટોસસ્.

શતાવરીના છોડ વેલી જેવા હોઇ તે સાધારણ ૨–૩ ફુટ ઉચા વધે છે. *હિન્દુસ્તાનમાં એ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં સુરૂનાં પાંદડાં જેવાં અથવા સવાનાં પાંદડાં જેવાં કે દોરડા જેવાં બારીક હોય છે. તે ડાળીના મૂળ પાસેથી છેડા સુધી બન્ને બાજુએ સરખાં આવે છે. આ પાંદડાંમાં સમુદ્રની રેતી પ્રમાણે ખારો વાસ આવે છે. એને નાનાં, સુવાસિક અને ધોળાં રંગનાં ફૂલોનાં ઝુમખાં આવે છે. એ ઝાડ ઉપર બારિક કાંટા હોય છે. શતાવરીને બોર જેવાં નાનાં ફળો આવે છે, અને પાકયા પછી તેનો રંગ રાતો થાય છે. ઔષધમાં એનાં મૂળ વપરાય છે. એકેક ઝાડને સો સુધી મૂળ હોય છે, અને એજ ઉપરથી એનાં શતમૂલી, શતપદી ઇત્યાદિ નામ પડેલાં છે. (શતાવરીનો અર્થ સોનીહાર પણ થાય છે) પાંદડાં કેશ (વાળ)ના જેવાં ઘણાં ઝીણાં અને પુષ્કળ હોવાથી કેશિકા, સૂક્ષ્મપત્રા અને બહુપત્રા એ નામો પડેલાં છે. સુતરના તાંતણા એકઠા બાંધી રાખેલ હોય તેવાં શતાવરીના મૂળનાં ઝુંમખાં દેખાય છે. મૂળ ઉપર ફીક્કા રાતાશ પડતા પીળા રંગની પાતળી છાલ હોય છે. તે કાઢી નાખતાં અંદર ધોળા રંગનો ગાભો હોય છે, અને તેની વચોવચ એક કઠણ દોરો હોય છે. મૂળમાંનો ગાભો ખાવાથી મીઠો લાગે છે. એનાં મૂળ લીલાં હોય છે ત્યારે છોલીને સૂકવે છે. એ મૂળને શતાવરી કહે છે. શતાવરી **ધાતુપૌષ્ટિક છે. શતાવરી:**—શીત, વૃષ્ય, મધુર, કડવી, રસાયન, સ્વાદુ, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, દુગ્ધદ, બલ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપક, પૌષ્ટિક તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, ક્ષય, રક્તદોષ, સોજો, ગુલ્મ તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **મહા શતાવરી:**—હૃદ્ય, મેધ્ય, અગ્નિદીપન બલ્ય, શુક્રલ, શીત, રસાયન તથા વૃષ્ય છે; અને સંગ્રહણી, અર્શ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. બાકી ગુણ શતાવરી જેવા છે. **શતાવરીના અંકુર:**—કડવા, વૃષ્ય, લઘુ અને હૃદયને હિતકર હોઇ ત્રિદોષ, પિત્ત, વાતરક્ત, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણી નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. એનાં મૂળ ભેંસને અથવા ગાયને ખવરાવવાથી તેને પણ વધારે દૂધ આવે છે. **(૨) દાહ, પિત્ત અને શળ ઉપર:**—શતાવરીના કાઢામાં દૂધ અને ત્રણ તોલા સુધી મધ નાખી તે પાવો. **(૩) ટાઢીયા તાવ ઉપર:**—શતાવરી અને જીરાનું ચૂર્ણ ૧ તોલો સુધી નવટાંક પાણીમાં નાંખી પાવું. **(૪) કુખ, હૃદય, બસ્તિ કિંવા પિત્તશૂળ અને સર્વ પ્રકારના શૂળ ઉપર:**—શતાવરીના રસમાં મધ નાખી તે રસ પાવો. **(૫) કૂતરાના વિષ અને પથરી**

---

* આજ કાલ ભાષાના અનેક ભેદોથી પોતાના દેશમાં સંખ્યાબંધ જથ્થામાં મળી આવતી વનસ્પતિના માટે મહત્ પ્રયાસ કરવાની જરૂર પડે છે એટલાજ માટે સુજ્ઞ પુરુષોને ઉચિત છે કે આપણી આર્ય વૈદ્યવિદ્યાનો બહોળો ફેલાવો થવાને તેને લગતાં દરેક સંસ્કૃત નામો સાથે જેમ બને તેમ સાદામાં સાદાં સર્વ માન્ય નામો પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એમ ન થવા પામે તો પછી શંખાવળી, સહદેવી, મહેન્દ્રવારૂણી અને ઇન્દ્રવારૂણી એ માખણી, સોનેલું, ખારી કોઠીંબી અને ત્રસડીજ હોવા છતાં એ વનસ્પતિનો અભાવ માનવો પડે એ દેખીતુંજ છે. એજ પ્રમાણે કેટલાક લોકો કહે છે કે શતાવરી એ કેરડા આદિ બાંઢુકડાંમાં થતી અવળકંટાના નામથી ઓળખાતીજ વનસ્પતિ છે કે જેને આંમલીના જેવડાં નાનાં પાંદડાં, પૃથ્વી તરફ વળેલા (અવળા) કાંટા અને બે અઢી ફુટ ઉંચો છોડ થાય છે. ખરેખાત એનાં મૂળ સંખ્યાબંધ હોય છે.

ઉપર:—શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું દૂધ એકત્ર કરી પીવા આપવું. **(૬) તાવ ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં જીરાની ભૂકી નાખી પાવું. **(૭) પિત્તપ્રદર ઉપર:**—શતાવરીનો રસ મધ નાખી પાવો. **(૮) પુષ્ટતાને માટે અને ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર:**—શતાવરીનું ચૂર્ણ નિત્ય એક તોલો ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તેમાં સાકર નાખી રોજ સાંજે પાવું. **(૯) અપસ્માર ઉપર:**—દૂધમાં શતાવરી એક તોલો ઘસી પાવી. **(૧૦) વાતજ્વર ઉપર:**—શતાવરી અને ગળોનો રસ ગોળ નાખી પાવો. **(૧૧) રક્તશુદ્ધિ થવા માટે:**—શતાવરીનાં લીલાં મૂળ લાવી તેના રેશાઓ કાઢી સાધારણ ખાંડવાં, અને ૨૦ તોલા લઇ તેમાં પાકા આઠ શેર પાણી નાખી ઉકાળવું. પછી એક શેર પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળવો, અને તેમાં એક શેર સાકર નાખી સરબત જેવો જાડો પાક કરવો. પછી તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી વગેરે મસાલો નાખી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ પાક રોજ એકથી બે તોલા લઈ ગાયના ચોખા દૂધમાં નાખી બે વખત ૪૨ દિવસ સુધી પીતા જવું. **(૧૨) બીજો પ્રકાર:**—શતાવરીનાં મૂળ, કુંવાડીઆનાં મૂળ અને બળદાણાનાં મૂળ, એ ત્રણે મૂળ સમભાગે લઈ ખાંડવાં અને ઔષધોથી ૩૨ ગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં કાઢાથી બમણી સાકર નાખી સરબત જેવો પાક કરી, તેમાં એલચીદાણાની થોડી ભૂકી નાખી તે રાખી મૂકવો, અને ઉપરની રીત પ્રમાણે બે વખત ખાવો. **(૧૩) ત્રીજો પ્રકાર:**—ઉપલાં ત્રણે ઔષધો સૂકાએલાં સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં તળી તેમાં તેનાથી દોઢો માવો શેકી મસળવો અને સાકરનો ચાસણીદાર પાક કરી તેમાં તે મિશ્રણ તથા લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, બદામ, બેદાણા અને ગોખરૂની ભૂકી નાખી તે મિશ્રણ સરખું હલાવી એક કથરોટમાં ઘી રેડી તેમાં નાખી પહોળું કરવું, અને સૂકાયા પછી ચોસલાં કરી રાખવાં. રોજ સવારે અને સાંજરે બે તોલા પાક ખાઇ ઉપર સાત સાત તોલા સુધી ગાયનું તાજું દૂધ પીવું. આ પાક બલપુષ્ટિકારક અને લોહીની શુદ્ધિ કરનારો છે. **(૧૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—શતાવરીના રસમાં સાકર નાખી તે પાવો અથવા ઘી નાખી રસ ઉકાળી તે સિદ્ધ થએલું ઘી પાવું, કિંવા શતાવરીનાં મૂળ વાટી દૂધ સાથે પાવાં **(૧૫) ત્રિદોષથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શતાવરીનાં મૂળનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો. **(૧૬) અમ્લપિત્ત ઉપર શતાવરી-ઘૃત:**—શતાવરીનો કલ્ક ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચોપટ દૂધ નાખી પચવી ઘી તૈયાર કરવું. તે અમ્લપિત્ત, વાતપિત્ત સંબંધી વિકાર, રક્તપિત્ત, તૃષા, મૂર્ચ્છા, શ્વાસ અને સંતાપનો નાશ કરે છે. **બીજો પ્રકાર:**—ચારશેર શતાવરીના ગાભાનો કલ્ક અને એક મણ દૂધ મેળવી ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. પછી તેમાં સાકર, મધ અને લીંડીપીંપર મેળવી સેવન કરવું. આ અમ્લપિત્તનાશક, પૌષ્ટિક અને વીર્યવર્ધક છે, તેમજ બીજા પિત્તવિકારો ઉપર ઉત્કૃષ્ટ ગુણદાયક છે. **(૧૭) ફલઘૃત:**—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, વાછડાવાળી ગાયનું દૂધ ૧૬ શેર, અને મેદા, મજીઠ, જેઠીમધ, કોષ્ઠ, ત્રિફળા, બળ, ધોળું ભૂંઇકોળું, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, આસંધ, અજમો, હળદર, દારૂહળદર, હિંગ, કડુ, કાળું કમળ, દ્રાક્ષ, ચંદન અને રક્તચંદન એ દરેક બબ્બે તોલા ઔષધનો કલ્ક મેળવી વાછડાવાળી ગાયના દૂધનું ૪ શેર ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઉત્તમ પ્રકારનું વૃષ્ય, સ્ત્રીઓના યોનિરોગ ઉપર અને ઉન્માદ (હિસ્ટિરિયા) ઉપર રામબાણ અને વંધ્યત્વ દોષ નિવૃત્ત કરનાર છે. **(૧૮) શતાવર્યાદિ કવાથ:—પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શતાવરી, કસેરૂ, દર્ભમૂળ, ગોખરૂ, ભૂંઇ કોળું, સાળીનાં મૂળ, શેરડીનાં મૂળ અને કસાડના કાઢો ઠંડો કરી મધ અને સાકર નાખી આપવો. **(૧૯) પ્રમેહ ઉપર:**—શતાવરીનો રસ દૂધ સાથે આપવો. **(૨૦) મહાવિષ્ણુ તેલ:**—શતાવરીનો રસ ૧૬ શેર, દૂધ ૧૬ શેર, પાણી ૩૨ શેર અને નાગરમોથ, આસુંદ, જીવક, રાનમગ, ઋષભક, કચોરા, કાકોળી, ક્ષીરકાકોળી, જીવંતી, જેઠીમધ, દેવદાર, પદ્મકાષ્ઠ, સિંધાલુણ, જટામાંસી, એલચી, તજ, કોષ્ટ, વજ, રતાંજળી, મજીઠ, કસ્તુરી, સુખડ, કેસર, સાલવણ, પિઠવણ, જંગલી અડદ, ગંઠોડા, નખલા, વરીયાળી, છડીલો અને કોડીઓ લોબાન દરેક ચાર ચાર તોલાનો કલ્ક મેળવી ૧૬ શેર તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું. એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. **(૨૧) ગુંમડાં પાકવા માટે:**—શતાવરીનાં પાંદડાં ઘીમાં સીજવી તે ઘી ચોપડવું **(૨૨) શીતળાનું જોર ઓછું થવા માટે:**—શતાવરીના મૂળનો કાઢો આપવો.

૫૫૨. શરપુંખા.—સં૦ શરપુંખા. મ૦ ઉન્હાળી, રાનટાનીળ. હિં૦ સરફોકા. બં૦ બનનીલ, ક૦ કોગ્ગી. તૈ૦ પાંપારાચેટ્ટુ. તા૦ કોલ્લુવકેલ્લપિ. ઈં૦ પરપલ ટેફ્રોસિયા. લા૦ ટેફ્રોઝીયા પરપુરીઆં.

શરપુંખાનું ઝાડ સુમારે કંમરપુર ઉચું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ખડકવાળી અને કઠણ જમીનમાં થાય છે. એ ઝાડ એટલું તો કઠણ હોય છે કે મોટા મોટા પહેલવાન પણ હાથથી ખેંચી કાઢવાને સમર્થ થતા નથી. એને લાલ રંગનાં ફૂલ આવે છે; અને એની શીંગો ચપટી હોય છે. પાંદડાં નાનાં હોઇ લાંબાં હોય છે. એ ઘણાક પ્રાંતમાં થાય છે. જ્યાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે ત્યાં લોક એ ઝાડ સૂકવી તેનો બાળવા માટે ઉપયોગ કરે છે. ક્વચિત્ **ધોળા** ફૂલની પણ શરપુંખા હોય છે. **ધોળી તથા લીલી શરપુંખા.**—તીખા, ઉષ્ણ, કડવી, તુરી તથા લઘુ છે; અને કૃમિ, યકૃત્, પ્લીહા, ગુલ્મ, વ્રણ, વિષ, ઉધરસ, દમ, અર્શ, જ્વર, રક્તદોષ, કફ, હૃદ્રોગ, વાયુ, કફોદર, ગલત્કુષ્ઠ તથા વાંગનો નાશ કરે છે. ધોળી શરપુંખાના ગુણ એનાથી કંઈક અધિક છે. **કંટક શરપુંખા:**—તિખી તથા ઉષ્ણ છે, અને કૃમિ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—શરપુંખાનાં મૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. **(૨) પ્રમેહ ઉપર:**—શરપુંખાનાં મૂળનો કોઢો કરી તેમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. **(૩) ખરજવા ઉપર:**—શરપુંખાનાં બિયાંનું પાતાળ યંત્રવડે તેલ કાઢી ચોપડવું. (આ ઘણું સરસ ઔષધ છે.) **(૪) ગંડમાળ ઉપર:**—શરપુંખાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો, અથવા શરપુંખાનાં મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. **(૫) ઉધરસ ઉપર:**—શરપુંખાનાં મૂળ સૂકવી ચલમમાં નાખી તેની ધુમાડી પીવી. **(૬) સર્વ વ્રણ ઉપર:**—શરપુંખાનું ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૭) ગુલ્મ ઉપર:**—શરપુંખાનો ખાર અને હરીતકીનું ચૂર્ણ એ ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ખાવું. **(૮) પ્લીહોદર ઉપર:**—શરપુંખાનાં મૂળ છાશમાં વાટી પાવાં, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. **(૯) અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—શરપુંખાના મૂળનું ચૂર્ણ પાણીમાં ૧ મહિના સુધી આપવું.

૫૫૩. શરસડો (ખરસાંડીયો):—સં૦ શિરીષ. મ૦ શિરશી, શિરસ. ખાન૦ ફૂલકેંસર. હિં૦ શિરસ, ઝિંઝણો, શિરીપા. બં૦ શિરીપ. ક૦ શિરીષમારા, બાગેમારા. તૈ૦ શિરીષમુ, ગિરિષમુ. તા૦ બાગેમારં. તુ૦ બાગેડામારા. મલા૦ નેન્નેની. ફા૦ દરખ્તેજ કરિયા, દરખ્તેજ કરિયા. અ૦ સુલતાનુલ્ અસજાર, હમેસુલતાનુલ્ અસજાર. લા૦ આલબિઝિયા લેબેક્, મિમોસા સિરિસા. કો૦ દાંઢોણી.

આ વૃક્ષ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આંમલીનાં પાંદડાં જેવાં અને તે કરતાં પણ મોટાં હોય છે. એને મોટી લાંબી શીંગો આવે છે, તેમાં ચપટાં બી હોય છે. એનાં ફૂલો પીળા રંગનાં હોય છે. એ વૃક્ષ સર્વત્ર થાય છે. મરાઠીમાં રાઇનું નામ પણ “ શિરસ ” છે, પરંતુ એ બન્ને નામો ભિન્ન જાણવાં. **શરસડો:**—મધુર, કડવો, શીતળ, તુરો, તીખો, વર્ણકર તથા લઘુ છે; અને વિસર્પ, સોજો, ઉધરસ, વિષ વ્રણ, ત્વગ્દોષ, પામા, ખરજ, કોઢ, વાયુ, રક્તદોષ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—શરસડાનાં ફૂલોના રસમાં મરીનો સાત દિવસ ખરલ કરી સાત ભાવનાઓ આપી, તેનું સેવન અને અંજન કરવાથી સર્પનું વિષ ઉતરે છે. **(૨) દેડકાના વિષ ઉપર:**—શરસડાનાં બી થુવરના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૩) સર્વ વિષ ઉપર:**—શરસડાનાં પંચાંગ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. **(૪) પ્રદર ઉપર:**—શરસડાની છાલનો રસ સમભાગ, ગાયનું ઘી નાખી પાવો. **(૫) વિસર્પ, વિષદોષ, વિસ્ફોટક, સોજો અને દુષ્ટ વ્રણ એ ઉપર દશાંગ લેપ:**—શરસડો, જેઠીમધ, તગર, રતાંદળી, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ટ, વાળો, એને સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી, પંચમાંશ ઘી લઇ તેમાં ખરલ કરી પાણીમાં કાલવી રોગસ્થળ ઉપર લેપ કરવો. **(૬) ગરમીનાં ચાઠાં (ચાંદાં), વ્રણ ઇત્યાદિને રૂઝ આવવા માટે:**—શરસડાની છાલ, રસાંજન અને હરડાં, એનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. **(૭) સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્ચ્છા) આવે છે તે ઉપર:**—શરસડાનાં બી, લિંડીપીંપર, મરી અને સિંધવ, એ ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું; અથવા શરસડાનાં બી અને મરી સમભાગ લઈ બકરાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—શરસડાનાં ફૂલ, હળદર અને દારૂહળદર એકત્ર વાટી તેનો કલ્ક ઘીમાં આપવો. તે કલ્ક ચોથીયા તાવનો નાશ કરે છે. **(૯) કર્દમ વિસર્પ ઉપર:**—શરસડાની છાલનું ચૂર્ણ સો વખત ધોયેલા ઘીમાં નાખી લેપ કરવો. **(૧૦) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર:**—શરસડાનાં મૂળની કિંવા ફૂલોની પોટલી સુંઘાડવી.

૫૫૪. શવળા:—(સં૰ વજ્રમુષ્ટિ) એના છોડ લૂતી (વગડાઉ સુરણ) જેવા હોય છે, પરંતુ તેમાં પાંદડાં આવવા માટે નાની પીળા રંગની ટોટી જેવી નળી નીકળે છે, તે નીચે જાડી તથા છેડે પણ જાડી હોય છે. લુતીની ભાજી અને આ ભાજી એકજ ઠેકાણે થાય છે, અને છાલના આચ્છાદન ઉપરથી એ બન્ને સરખાંજ દેખાય છે. એ ભાજી ઘણી ખરજવાળી છે. એને ફાલવાથી હાથે ચેળ ચેળ થાય છે. એ ચોખાના ધોવરામણમાં બાફવી જોઇએ અને તેમાં આમલી, ગોળ, ટોપરૂં વગેરે પદાર્થો નાખવા જોઇએ. તેમ ન થાય તો મ્હોમાં આખો દિવસ ખરજ આવે છે.

૫૫૫. શહાજીરૂં.—સં૰ કૃષ્ણજીરક, ભેદનિકા, વર્ષકાળી. મ૰ શહાજીરે. હિં૰ સ્યાહજીરા. બં૰ કાલજીરે. ક૰ શાજીરીગે. ફા૰ જીરસિયાહ. અ૰ કમન કીરમાની. ઇં૰ બ્લેકકારાવેસીડસ્. લા૰ કેરમ્ નાયગ્રમ્.

શહાજીરાની ઉત્પત્તિ લાહોર અને પશ્ચિમ હિમાલયમાં થાય છે, તેમજ રૂશિયા વગેરે યુરોપના દેશોમાં પણ થાય છે. શહાજીરૂં એ જીરા કરતાં બારિક હોય છે. એનો ગરમમશાલામાં ઉપયોગ કરે છે. **શહાજીરૂં:**—તીખું, ઉષ્ણ, સુગંધિ, રૂચિકર, આંખને હિતકર, ગ્રાહક, રૂક્ષ તથા દીપક છે; અને કફ, સોજો, જીર્ણજ્વર, શિરોરોગ તથા કોઢનો નાશ કરે છે.

૫૫૬. શંખાવલી (માખણી):—સં૰ શંખપુષ્પી. મ૰ શંખાહુલી. હિં૰ કોડીયાલી. બં૰ ડાન. કુની. ક૰ કડવલમર. લા૰ ઇવોલ્વ્યુલસ્–ઇરેક્ટા (ધોળી),–આલસિનોઇડિસ (લાલ),–હર્સટસ્ (કાળી).

એનાં ઝાડ સુમારે પોણો હાથ ઉચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં બારીક હોય છે, અને ફૂલ પણ બારીક હોઈ બપોરીયા ઝાડના જેવાં હોય છે. એ ફૂલ ધોળાં–સફેદ શંખ જેવાં હોય છે. ફૂલ ઉપરથી એમાં ધોળી, લીલી અને નીળી, એવી ત્રણ જાત છે. **શંખાવલી:**—શીતળ, મેધ્ય, સ્વર્ય, સિદ્ધિપ્રદ, સારક, રસાયન, તુરી તથા કિંચિત્ ઉષ્ણ છે; અને સ્મૃતિ, કાંતિ, બળ તથા અગ્નિને વધારનારી, તીખી, આયુષ્યસ્થાપક, પાચક, લઘુ અને માંગલ્યપ્રદ હોય, પિત્ત, વિષદોષ, અપસ્માર, ભૂતબાધા, કૃમિ, કોઢ, લુતા, ગ્રહદોષ, ત્રિદોષ અને સર્વોપદ્રવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:**—શંખાવલીના રસમાં કોષ્ઠનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવું. **(૨) ઉલટી ઉપર:**—શંખાવલીનો રસ ૨ તોલા મધ અને મરી નાખી પાવો. **(૩) સન્નિપાતોદર ઉપર:**—સમૂળ શંખાવળીના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવું. તે રેચક છે.

૫૫૭. શાકર કોળું:—સં૰ ડંગરી. મ૰ ડાંગર, ભાંપળા. દે૰ કાશીફળ. હિં૰ સફરીકુમરા, પેઠા. ક૰ ડંગર, કુંબળકાયી. તા૰ પુશની, અનિમુલે. તુ૰ શિપેકુંબડા. મલા૰ ચક્કર કુંપલજા. ગો૰ દુથિની. તૈં૰ ગુંમડીકાયી, ફાળ બાદરંગ. ઇં૰ ધી ગૉર્ડ. લા૰ કુકુબિટા મેસિગા.

આ એક કોળાની જાત છે. શાકર કોળાના વેલા પચીસ હાથ લાંબા વધે છે. દર વેલાને ત્રીસ ચાલીસ ફળ આવે છે. તેમાં કેટલાંક ગોળ અને કેટલાંક લાંબાં હોય છે. તેનો બહારનો રંગ પીળો હોય છે. એની અંદર રાતા કોળાના જેવાં ચપટાં બિયાં હોય છે. તે છોલી ખાય છે. એ બિયાં ઘણાં પૌષ્ટિક છે. એના લાડુ પણ કરે છે. શાકર કોળાને પીળાં ફૂલો આવે છે. તેનું તથા કુમળી ભાજીનું અને વેલાનું શાક કરે છે. શાકર કોળાના વેલા સાત આઠ મહિના ટકે છે.

૫૫૮. શિકેકાઈ:—સં૰ શ્રાવલ્લી. મ૰ હિં૰ શિકાકાઈ. ક૰ શિંગીકાઈ, શાગેયવલ્લી. તા૰ ક્રિયા-કકે. તૈ૰ ચિકાયા. તુ૰ સિગે. મલા૰ ચિકાકાઈ. લા૰ એકેશિયા કોનસિના.

એ ઝાડ ઘણાંજ મોટાં હોઇ એનાં પાંદડાં બારિક હોય છે. એને ચપટી તથા સુમારે ૭–૮ આંગળ લંબાઇની શીંગો આવે છે તેને શિકેકાઇ કહે છે. એ અરિઠા જેવીજ મેલની શોધન કરનારી હોઇ એનો આપણા દેશમાં કેશ સાફ કરવામાં સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. શિકેકાઈ સારી ખાંડી તેને પાણીમાં કઢવી પછી તે પાણી શરીરે લગાવે છે. ***શિકેકાઇ:**—તીખી અને ખાટી છે; તથા વાયુ, કફ અને સોજાનો

---

* શિકેકાઇનાં નામો મરાઠી પાંચમા ભાગના પૃષ્ઠ ૮૩ મે સં૰ વિમળા, સપ્તલા. ગુ૰ સાતલા, સાથેર, ચિકારવાઈ. હિં૰ સાતલા. ફા૰ એશન્. અ૰ સાતાર. લા૰ ઓરિગ્યાનમ્, વ્હલ્ગેરિસ, એકયાસિયા ક્યાન્સિનમ્ આપેલ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે મિ. પદેજીએ આ વિષય લખતી વખતે સાતલા (સાથેર)

નાશ કરે છે. એનાં ફળ:—અતિ ખાટાં, રુચિકર અને તેલના ચીકાશનો નાશ કરે છે. એનો ભેદ **નિકુંજિકા:**—તેના પણ એવાજ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) કફ પાતળો થવા માટે તથા મળશુદ્ધિ અને પેટમાંનો ગુલ્મ નાશ થવા માટે:**—શિકેકાઇનું પાણી કરી પાવું. **(૨) ઢોરના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર:**—શિકેકાઇ બિયાં સુદ્ધાં છાશમાં વાટી તે છાશ પાવી, એટલે વિષ ઉતરે છે. **(૩) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિકેકાઇ પાનમાં ખવરાવવી.

૫૫૯. **શિમળો:**—(સં૦ શાલ્મલી. મ૦ સાવરી. હિં૦ સેમલ. ક૦ સાંવરીકંદ, બૂરઘગડુ.) આ ઝાડ મોટું થાય છે. એના સર્વાંગે કાંટા હોય છે, માટે એને મરાઠીમાં "કાંટે સાંવર" પણ કહે છે. એ બસેં ત્રણસેં વર્ષ સુધી ટકે છે. એની બે જાત છે. એક ધોળી અને બીજી રાતી. એને કાર્તિક–માગશર મહિનામાં ફૂલ આવી ચૈત્રના સુમારે ફળ આવે છે. તે લીલાં હોય ત્યારેજ તોડી લઇ ફોડી સુકવે છે; અને અંદરનું રૂ કાઢી લે છે. શિમળાનું રૂ ઘણું મૃદુ હોય છે માટે શ્રીમંત લોકો તેના ગાદા તકીઆ કરે છે. તેને પીંજવામાં મહેનત પડતી નથી. એનું લાકડું ચીકણું અને કઠિન હોય છે, તે પાણીમાં જલદી કહોતું નથી તેથી તેની હોડીઓ કરે છે. શિમળાને લાલ રંગનો ગુંદર આવે છે તેને **"મોચરસ"** કહે છે. શિમળાનાં ફૂલનું શાક સિંધવ અને ઘીમાં વઘારી ખાવાથી કષ્ટસાધ્ય પ્રદર, રક્તપિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. **શિમળાનું ઝાડ:**—શીતળ, પિચ્છલ, વૃષ્ય, બલકર, મધુર, તુરૂ, લઘુ, સ્નિગ્ધ, શુક્રલ, શ્લેષ્મ, રસાયન તથા ધાતુવર્ધક છે; અને પિત્ત, રક્તદોષ તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલનો રસ:**—ગ્રાહક, તુરો અને કફનાશક છે. બાકીના ગુણ ઝાડ જેવાજ છે. **એનાં ફૂલ:**—સ્વાદુ, કડવાં, શીતળ, ગુરૂ, રૂક્ષ, વાતલ તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. એજ પ્રમાણે ફળના ગુણો છે. એના **કાંદા:**—મધુર તથા શીતલ છે; અને મલસ્તંભ, પિત્ત, દાહ, શોક અને સંતાપનો નાશ કરે છે. **કુટશાલ્મલી** (શિમળાનો ભેદ):—કડવો, તીખો, ભેદક તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ, વાયુ, પ્લીહા, યકૃત, ગુલ્મ, વિષદોષ, ભૂતબાધા, મલસ્તંભ, રક્તદોષ, મેદ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. લીલી કરતાં ધોળી વધારે ગુણવાળી છે. ***મોચરસ:**—હિમ, ગ્રાહક, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, પુષ્ટિકારક, ધાતુવર્ધક, તુરો, વર્ણકારક, બુદ્ધિપ્રદ, વયસ્થાપક, ગુરૂ, સ્વાદુ, કફકર, ગર્ભસ્થાપક, રસાયન તથા વાતનાશક છે; અને પ્રવાહિકા, અતિસાર, આમપિત્ત, રક્તદોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર ઉપર:**—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાવું. અથવા શિમળાના કાંટાનું ચૂર્ણ સાકર અને દૂધ નાખી પાવું. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિમળાની છાલનું ચૂર્ણ કરી સાકરમાં આપવું. **(૩) વીંછીના દંશ ઉપર:**—પુષ્ય નક્ષત્ર અને રવિવારના દિવસે પોતાની છાયા ઝાડપર ન પડે એવી રીતે ધોળા શિમળાની ઉત્તર બાજુનું મૂળ લાવી રાખવું. પછી તે વીંછી જ્યાં સુધી ચઢ્યો હોય તે જગોથી નીચે સુધી ત્રણ વાર ફેરવવું અને થોડું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું.

અને શિકેકાઈ બન્ને એકજ માનેલ હતાં, પરંતુ એમનાજ નિઘંટમાં નં. ૧૩૬ મામાં સાથેરનાં નામ "સં૦ સાતલા, મ૦ થોરસોનુલી, પીતદુગ્ધ, સેહુંડભેદ. ગુ૦ સાથેર. હિં૦ સાતલા, થુહરકાભેદ. બં૦ સિજ વિશેષ. ક૦ હિરિયચેટ્ટુ, કનખ. ફા૦ એશન. અ૦ સાતર. લા૦ ઓરિગેનમ્ બલગેરિસ" એમાં જણાવી શિકેકાઇને જુદી બતાવતાં નં. ૪૩૬ મામાં લખે છે કે "સં૦ શ્રીવલ્લી, મ૦ શિકેકાઇ, ગુ૦ ચિકાખાઇ–સિકેકાઇ. હિં૦ સીરાકાઇ. ક૦ શીગીકાઈ, શિગેયવલ્લી. તા૦ કિયાક્રે. તે૦ ચિકાયા. તુ૦ સિગે. મલા૦ ચિકાકાયિ. લા૦ એકેશિયા કોનસિના." આ પ્રમાણે જોતાં પાછળથી તેમણે આ બન્ને વનસ્પતિઓ જુદી માનેલી જણાય છે. અહીં વિશેષમાં મી. શાલિગ્રામજી લખે છે કે "સાતલાનો કાંઇ પણ કોઇનો ચોકસ નિર્ણય નથી. કેટલાક શિકેકાઇ કહે છે. કેટલાક અરીઠા કહે છે. કેટલાક થુવરનો ભેદ કહે છે. કેટલાક પીળા દૂધનો થુવર કહે છે. એનું પીળું દૂધ હોય છે. ઘણાંક પાંદડાં થાય છે. સાતલા શિકેકાઇથી જુદી છે." આથી આ સાથેર અને શિકેકાઇ બન્ને જુદાં હોવાનું ચોકસ થાય છે. અમે એ બેમાંના એકે છોડને દૃષ્ટિથી જોયા નથી એટલે એ બાબતમાં અમારો નિર્ણય આપવા અશક્ત છીએ, માટે એનો ઉપયોગ યોગ્ય ચોકસી કરીનેજ કરવો જોઇએ.

* મોચરસને ગાંધી લોકો સોપારીનાં ફૂલ કહે છે અને એથીજ એને અજ્ઞાન લોકો ફૂલસોપારી તરીકે સમજે છે, પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. મોચરસનો દેખાવ ફૂલોના જેવો નથી છતાં એને સોપારીનાં ફૂલ કહેવાં એ બીલકુલ અજ્ઞાન છે. એ સોપારીનાં ફૂલ નથી પરંતુ આ ઝાડનો ગુંદર છે.

(૪) ગરમીના આજાર ઉપર:—સાધારણ ધોળા નાના શિમળાનાં મૂળ ખોદી તેના મૂળનો કંદ કાઢી સૂકવવો; અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. રોજ ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમાં ઘસી તેમાં કંદનો લોટ ૬ માસા અને સાકર ૧ તોલો નાખી પાવું. આ ઔષધ દરરોજ બે વાર પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવું, અને પથ્ય પાળવું, એટલે ઉપદંશના સર્વ વિકારો શમે છે. **(૫) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૨૦ તોલા એટલું એકત્ર કરી પાવું. અથવા કાંટાવાળા શિમળાનાં લીલાં મૂળ ૪ તોલા કચરી, ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં સાકર એક તોલો નાખી ૭ દિવસ તે ઔષધ લેવાથી ધાતુપુષ્ટ થઇ વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. **(૬) શરીર બળવાન થવા માટે:**—શિમળાના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ મધ સાકરમાં ખાવું. **(૭) અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શિમળાનું રૂ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. **(૮) બરોળ ઉપર:**—શિમળાનાં ફૂલ બાફી રાત્રે ઠંડાં થયા પછી તેમાં રાઇનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. **(૯) વીર્યપતન ઉપર:**—ધોળા શિમળાના નાના કાંદાનું ચૂર્ણ કરી સાકર સાથે ખાવા આપવું. **(૧૦) બદ પાકવા માટે:**—કુમળા શિમળાનો કંદ કાઢી સ્વચ્છ ધોવો અને તે ઉપરની છાલ છોલી નાખી ખાંડવો, એટલે જાડો રસ આવશે. તે રસ બદ ઉપર ચોપડવાથી દાહ શમન થઇ ગાંઠ તુરત પાકે છે. **(૧૧) સુરામેહ ઉપર:**—શિમળાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૨) ઠંડા પ્રમેહ ઉપર:**—ધોળા શિમળાનો કંદ છોલી તેના પાતળા કકડા કરી સારા સૂકવી લોટ કરી રાખવો. દરરોજ સવારે ગાયનું ઘી ૧ તોલો લઇ તેમાં એ લોટ અર્ધો તોલો અને જાયફળની ભૂકી ૭ માસા સુધી નાખી દરેક બે વખત આપવું. શિમળાનો કંદ ન મળે તો છાલનું ચૂર્ણ આપવું. **(૧૩) જીર્ણાતિસાર ઉપર:**—મોચરસનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા સાકરમાં આપવું. **(૧૪) અતિસાર ઉપર:**—શિમળાની છાલ ઘસી પાવી અથવા છાલનો રસ પાવો. કિંવા મૂળ ઘસી પાવાં. **(૧૫) મૂત્રમાંથી ધાતુ કિંવા ખર જતું હોય તે ઉપર:**—ધોળા શિમળાની છાલ ગાયના દૂધમા ઘસી જીરૂં અને ખાંડ નાખી રોજ બે વાર પ્રમાણે ૧૪ દિવસ આપવી. **(૧૬) હૃદ્રોગ ઉપર:**—શિમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો ખાવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બલકર તથા વાતનાશક થાય છે. જો કોઇ માણસ એક વર્ષ સુધી ખાય તો સો વર્ષ જીવે છે. **(૧૭) શીતળા ન થવા માટે:**—શિમળાનો રસ અને ધોળું ચંદન કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા જાઇનો રસ અને જેઠીમધ એમાંથી પ્રારંભે એક ભક્ષણ કરવાથી કદિ પણ શીતળાનો ઉપદ્રવ થશે નહિ.

૫૬૦. શિરકસિયો (સુડીયાનો વેલો):—સં० જીવંતી, ક્ષેમક્ષીરી. કા० હોણહાલે. લા० ડ્રેજિયાવોલ્યુબિલિસ. મ० હરણવેલ.

એમાં શીંગરોટી, રાડારૂડી અને ખરખોડી એવી પ્રસિદ્ધ ત્રણ જાતો છે.* આ વેલાનો પુષ્કળ વિસ્તાર

---

* આ ત્રણ સિવાય એક કડવી "ખરખોડી" નામની ચોથી જાતનું પણ મિ० પદેજીએ પોતાના નિઘંટમાં વર્ણન આપેલ છે. તેઓ આ ચારે જાતનું પોતાના નિઘંટમાં આ પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. **(૧) શીંગરોટી, સૂડીયાના વેલા:**—(સં० જીવંતી. મ० લઘુ હરણવેલ-દોડી. હિં० લઘુ જીવંતી. બં० જીવઈ, જાયાતી. ક० ક્રિરિય હાલે. તા० તે० ચિન્નજિલ્લેડિકાયિ. લા० કોલોગીન ઓવલીસ.) આનાં પાંદડાં આવળ જેવાં હોઈ જાડાં હોય છે. એ પાંદડાં તાણવાથી તેના તેવાજ ટુકડા થાય છે. એની ઉત્પત્તિ ગામડાઓમાં થાય છે. **(૨) રાડારૂડી, વાછંટી:**—(સં० બૃહજ્જીવંતિકા. મ० થોર હરણવેલ-દોડી. હિં० બડીજીવંતી. બં० ભડજીવઈ. ક० હિરિયહાલે.) એનાં ફૂલનું શાક થાય છે. એનાં પાંદડાં દીંટડાં પાસે ખાંચાવાળાં હોઇ લાંબા હોય છે. એનાં પાંદડાંનાં દીંટડાંમાંથી દૂધ નીકળે છે. એના દાંડા હાથની આંગળી જેવા જાડા હોઇ બે ધારવાળા હોય છે. આ સર્વત્ર મળે છે. **(૩) ખરખોડી, મોટી ખરખોડી:**—(સં० હેમજીવંતિકા. મ० સોન [પિંવળી] હરણવેલ. હિં० પીલી [સુનહરી] જીવંતી. બં० સ્વર્ણજીવંતી. ક० હોવણદહાલે. લા० ડ્રેજિયાવોલ્યુબિલિસ્.) એનાં ફળમાંથી પીળું દૂધ નીકળે છે. દીંટડાને એકજ ફળ આવે છે. **(૪) કડવી ખરખોડી:**—(સં० વિષમુષ્ટી. મ० ભુઇદોડી, વિષદોડી, કડવી હરણદોડી. હિં० વિષડોડી, ફરેરૂઆ. ક० કડસિગે.) કડવી ખરખોડીના ફળ મુઠી વળેલી હોય એવા આકારનાં હોય છે. અને એ કડવાસવાળાં હોય છે. એથી એને વિષમુષ્ટી એ નામ મળેલું છે. કડવી ખરખોડીની વેલા ગામડાઓમાં કાળી જમીનમાં થાય છે. એ વેલ જમીન ઉપર પથરાયેલી હોય છે અને એનો વિસ્તાર ઘણો હોતો નથી. કડવી ખરખોડીના

હોય છે. શિરકસિયાનાં પાંદડાં રતાળુના વેલા જેવાં હોય છે. એને જે ફળો (સુડીયા) આવે છે તેમાંથી રેશમ જેવું પુષ્કળ રૂ નીકળે છે. શિરકસિયાની ભાજી થાય છે. **શીંગરોટી અને રાડારૂઢી (વાછંટી):**—શીતલ, સ્વાદુ, મધુર, સ્નિગ્ધ, રસાયન, બલકર, ચક્ષુષ્ય, ગ્રાહક, લઘુ, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, કફકર તથા પારદબંધક છે; અને વાયુ, ક્ષય, જ્વર, દાહ, ત્રિદોષ, નેત્રરોગ, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ તથા ભૂતબાધાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફળ:**—મધુર, ધાતુવર્ધક અને ગુરૂ છે. **ખરખોડી:**—નેત્રોને હિતાવહ, મધુર, બલકર, પુષ્ટિકર તથા શીતલ છે; અને વાયુ, પિત્ત, દાહ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુપુષ્ટતાને માટે:**—શિરકસિયાનાં પાંદડાં વાટી દૂધમાં પાવાં. **(૨) યોનિકંદ ઉપર:**—શિરકસિયાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૬૨. શિરદોડી (ખરણેર):—સં૦ અર્કપુષ્પા, કુટુંબિની. મ૦ પહારકુટુબી. કો૦ શિરવલ્લી, વાકાંડી, દેવભોંવરી. હિં૦ દધીઆર, અંધાહુલી. ક૦ મરિજેવણીગેયભેદ. લા૦ હોલોસ્ટેમાહીડીઆઈ.

શિરદોડીને **"મોટી કાવળી"** પણ કહે છે. શિરદોડીના વેલા હોય છે. એનાં પાંદડાં પીંપરનાં પાંદડાં જેવાં જાડાં હોય છે. એનાં પાંદડાં તોડવાથી વેલીમાંથી દૂધ નીકળે છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ વેલીને બરછી જેવાં અણીદાર જોડફળ આવે છે. એ ફળમાંથી રેશમ જેવાં ફૂલ ઉડે છે. તેને બાળકો ડોસી કહે છે. કુમળાં ફળનું શાક થાય છે. શિરદોડાના ફળમાં રેશમ જેવું સુતર હોય છે. એ સૂતર વસ્ત્ર વણવા જેવું હોય છે. એની કળીઓ ખાવાથી મોઠી લાગે છે. શિરદોડીની અંદરનું રૂ કડું છે. એની એક બાજી જાત છે તેનાં ફળ એના કરતાં ચોપટ મોટાં હોય છે, અને વેલાના વિસ્તાર પણ ઘણો હોય છે. શિરદોડીને કોકણમાં **'વાંકાડી'** કહે છે. **શિરદોડી:**—શીતલ, કડવી, તીખી, પિત્તલ, રૂક્ષ, ખારી તથા રૂચિકર છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શીતજ્વર, ભૂતબાધા, ગ્રહપીડા, મેહ, કૃમિ, કોઢ તથા ત્વગ્દોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) લાપોટીયા ઉપર:**—શિરદોડીના પાનનો રસ કાઢી ચોપડવો એટલે રોગ સારો થાય છે. **(૨) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ મધમાં ઘસી પાવાં. **(૩) નાના બાળકની ઉધરસ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી મધમાં ચટાડવાં. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો; અને થોડાં મૂળ ઘસીને પાવાં. **(૫) ખસ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળનો કાઢો પાવો અને દૂધ ખસ ઉપર ચોપડવું. અથવા શિરદોડીના પાંદડાંનો રસ અર્ધો તોલો ગાયના દૂધમાં પાવો. **(૬) પથરી ઉપર:**—શિરદોડી ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવી એટલે તે પોતાના સામર્થ્યવડે અસ્મરીનું વિદારણ કરી નાશ કરે છે. **(૭) સર્વ વિષ ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં, અગર પાંદડાંનો રસ પાવો; અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. **(૮) છીંકો આવવાને તથા સળેકમ ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી સુંઘવાં એટલે છીંકો આવશે. **(૯) નાના બાળકનું તાળવું પડે તે ઉપર:**—શિરદોડીનાં કકડા કરી પાણીમાં નાખી તે પાણી ઉકાળી મહિનામાં ત્રણ વાર તે પાણીવડે બાળકને નવરાવવું અને તાળવા ઉપર તેલ ચોપડવું, એટલે એ આજાર દૂર થાય છે. કોકણમાં આવી રીતે કરવાનો ઘણો રિવાજ છે. આ ઔષધથી જલદી ગુણ આવે છે. દરેક મહિનામાં ત્રણવાર એ પાણીથી નવરાવવાથી તાળવું પડવાનો ભય રહેતો નથી. **(૧૦) કરમ ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાંદડાં લઈ ગરમ કરી પેટ ઉપર બાંધી બે પહોર સુધી રાખવાં. એ પ્રમાણે બે ત્રણવાર કરવું, એટલે કૃમિ પડશે. **(૧૧) આંખોમાં બળતરા બળતી હોય તે ઉપર:**—શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ તાળવા ઉપર ચોપ-

---

વેલાનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં લાંબા હોય છે. આ વેલાને એક દીંટડાને બબ્બે એમ જોડાયેલાં ફળ આવે છે. એ ફળ આકડાનાં ફળ જેવડાં મોટાં હોઇ ગોળ હોય છે. એ ફળને ટોચા કરવાથી અંદરથી ધોળું દૂધ નીકળે છે.

અમને એક વગડાઉ માણસે પણ એની ચાર જાતોનું આ પ્રમાણે વર્ણન આપેલ છે. તે કહે છે કે એકનાં પાંદડાં આકડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે એથી એને **આકડીયો શિરકસિયો**, બીજાને ભાલા જેવાં લાંબા પાદડાં હોવાથી **ભાલડીઓ શિરકસિયો**, ત્રીજાને પાંદડાં ગોળ થુવર જેવાં હોવાથી **પાનેલીઓ શિરકસિયો** અને ચોથાના પાંદડાં મીંઢા જાળા જેવાંજ હોય છે એને **શિરકસિયોજ** કહીએ છીએ. આ ચોથી જાતના **શિરકસિયાનાં** કુમળાં ફળોને લોકો ખાય છે.

ડવો; અને ધાવડીનાં પાંદડાંનો રસ વસ્ત્રગાળ કરી તેની પટ્ટી આંખો ઉપર મૂકવી. **(૧૨) રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર:**—રોજ શિરદોડીનાં પાંદડાંનો રસ માથે ચોળતા જવો. **(૧૩) ભૂતજ્વર ઉપર:**—શિરદોડીનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં.

૫૬૨. શિસમ:—સં૦ શિંશપા. મ૦ હિં૦ શિસવ-મ. બં૦ શીશુ. ક૦ કરીયછબ્બડી, બીટીમારા. તા૦ નુકકં. મલા૦ વિટ્ટી. તૈં૦ જીદ્દરેગુચેટ્ટુ, ગો૦ બીટિરૂકુ. અ૦ સાસમ. ઇં૦ બ્લ્યાકવુડ, સીસુટ્રી. લા૦ ડાલવર્જીયાલાટીફોલિયા.

આ ઝાડ મોટું થાય છે. **સહ્યાદ્રિ** પર્વત ઉપર અને મલબાર પ્રાંતમાં એની ઉત્પત્તિ વિશેષ થાય છે. શિસમ ચાલીસ પચાસ વર્ષનો થયા સિવાય તેનું લાકડું મજબૂત થતું નથી. એ લાકડું મોઘું હોવાને લીધે ઘર બાંધવાના કામમાં ઘણું ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ લાકડાનો રંગ કાળો હોય છે. એ ઉપર કોતરકામ જોઇએ તેવું કરાય છે; અને કીડા લાગતા નથી. એ લાકડું સારૂ જૂનું હોય તો તેના પાટીઆં સોખંડ જેવાં મજબૂત નીકળે છે. એ લાકડાની પેટીઓ, કબાટ, પલંગ, હીંચોળા-ખાટો, ખુરસીઓ, એવી અનેક વસ્તુઓ થાય છે; **ધોળો શિસમ:**—કડવો, શીત, વર્ણકર, બલકર તથા રૂચિકર છે; અને પિત્ત, દાહ, સોજો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે. **કપિલ શિસમ:**—કડવો, શીતવીર્ય, વર્ણકર, બલકર, ઉષ્ણ તથા રૂચિકર છે અને શ્રમ, વાયુ, પિત્ત, જ્વર, ઉલટી, સોજો, હેડકી, વિસર્પ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **કાળો શિસમ:**—અગ્નિદીપન, કડવો, તીખો, ઉષ્ણ તથા તુરો છે; અને કફ, વાયુ, શોફ, અતિસાર, કોઢ, ચિત્રકુષ્ઠ, મેદ, કૃમિ, બસ્તિરોગ, ઉલટી, ગર્ભદોષ, ત્રિદોષ, મેહ, પીનસ, વ્રણ, રક્તદોષ તથા અજીર્ણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રમેહ ઉપર:**—શિસમના પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર કાઢી જીરાની ભૂકી નાખી પાવો. **(૨) વસાપ્રમેહ ઉપર:**—કાળા શિસમની છાલનો કાઢો પાવો.

૫૬૩. શિળીંદ:—એને મરાઠીમાં **"શિંદ્દાળા"** પણ કહે છે. એ ઝાડ કચોરા જેવુંજ થાય છે. કચોરાને ફૂલ આવતાં નથી, પરંતુ એને લાંબાં, પીળાં અને રાતાં મિશ્રવર્ણનાં સુવાસિક ફૂલ આવે છે. એ ફૂલ પૂજાના કામમાં લે છે. ફૂલનો પાક શ્રાવણ માસમાં થાય છે. એના કંદ કચોરા કરતાં વધારે ઉષ્ણ છે. એ સ્વાદે તીખો છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—શિળીંદના કાંદાનો કાઢો, અગર ચૂર્ણ મધ નાખી પાવું. **(૨) કમળી ઉપર:**—શિળીંદના કાંદા પાણીમાં વાટી પાવા. **(૩) તાવ ઉપર:**—શિળીંદના કાંદાનો રસ અગર કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૪) સર્વ પ્રકારના નેત્ર વિકાર ઉપર:**—શિળીંદના કાંદા ઘીમાં ઘસી તેનુ ૪-૫ દિવસ અંજન કરવું. એટલે ફૂલુ, ભૂર, વડસ, વગેરે વિકારો દૂર થાય છે. એ અંજન ઘણું તીક્ષ્ણ છે.

૫૬૪. શીતાફળ:—સં૦ સિતાફળ. મ૦ શિતાફળ. હિ૦ સરીફા, સીતાફળ. બં૦ આતા, આથ. તૈં૦ સિતાફળ. ફા૦ કાજ. અ૦ ઇં૦ કસ્ટર્ડએપલ લા૦ એનોના સ્કેમોસા.

એ ઝાડ આ દેશમાં સર્વત્ર થાય છે. એ સુમારે બે માથોડાં ઉંચાં વધે છે. એનાં પાંદડાં અશોક (આસોપાલવ)નાં પાંદડાં જેવાં લાંબાં હોય છે. એને વાવ્યા પછી ચાર પાંચ વર્ષે ફળ આવવા લાગે છે. એ ફળ મધુર અને ઠંડાં છે. એની અંદરનાં બિયાં કાળા રંગનાં હોય છે. શીતાફળ પાકવાનો વખત આસો અને કાર્તિક મહિનામાં હોય છે. એ ફળ ઘણાં ઠંડાં છે. એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે એનું મૂળ નામ "સીતફળ" હોવું જોઇએ; પાછળથી તેનો અપભ્રંશ થઇ શીતાફળ નામ પડવું જોઇએ. **શીતાફળ:**—મધુર, શીતળ, હૃદ્ય, બલકર, સ્વાદુ, કફકર, વાતલ, તથા પૌષ્ટિક છે; અને પિત્તશામક છે. **ઉપયોગ:—(૧) માથામાંની જૂ અને લીખો મારવા માટે:**—શીતાફળનાં બિયાં બારિક વાટી માથે ચોપડવાં; અને ઉંઘતી વેળાએ તે ઉપર ઘટ્ટ કપડું બાંધવું. એમ કરવાથી ચોટલામાંની સર્વ જૂ અને લીખો મરે છે; પરંતુ તે પાણી આંખમાં જવા દેવું નહિ, કારણ કે તેથી કરી આંખો ઘણી ખરાબ થાય છે. **(૨) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—શીતાફળીનાં મૂળ ઘસી પાવાં; એટલે થએલો બંધ પેશાબ છૂટશે. **(૩) દાહ શમન થવા માટે:**—પાકેલાં શીતાફળ ભાગી ઝાકળમાં મૂકવાં અને બીજે દિવસે સવારે ખાવાં.

૫૬૫. શેતુર:—સં૦ પૂર્ય, તૂત. મ૦ તૂત હિં૦ સહતૂત, તૂત. બં૦ તૂંત-દ, પલાસપિપુલ કો૦

તૂતીચી ફળેં. તૈ० કમ્પલિચેટ્ટુ. તા० મ્પુકદઈ ચેડિ. ફા० શાહતૂત, તૂતતુર્શ, તૂતશીરિ. અ० તૂત, તૂતહામીજ, તૂતશિરિ. લા० મોરસ ઈન્ડિકા–નિગ્રા–આલ્બા ઈં० મલબેરિઝ.

આ ઝાડ **ચીન દેશમાં** ઘણાં થાય છે, એ ઝાડની વાવણી આ દેશમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. શેતુરનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં વધે છે. એમાં **કાળી, ધોળી** અને **રાતી** એવી ત્રણ જાત છે. કાળી અને રાતી શેતુરને ચોમાસામાં ફળ આવે છે. શેતુરનાં ફળ ખાવાથી મીઠાં લાગે છે. એ ફળ રક્તવૃદ્ધિ કરનારાં છે. કાળી અને ધોળી, એ બે જાતનાં શેતુરનાં ઝાડ રેશમના કીડાઓના જીવનને અર્થે ઉપયોગનાં છે. તે કીડા એનાં પાંદડાં ખાઈ રેશમ ઉત્પન્ન કરે છે. ચીન દેશમાં રેશમ ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઝાડને કેટલાક લોકો ' શેતુર ' પણ કહે છે. **પાકાં શેતુર:**—ગુરૂ, સ્વાદુ, શીતળ તથા ગ્રાહક છે. અને પિત્ત, વાયુ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **કુણાં શેતુર:**—ગુરૂ, સારક, ખાટાં તથા ઉષ્ણ છે; અને રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે.

૫૬૬. શેમટ:—આ ઝાડ ઘણુંજ મોટું થાય છે. એનાં પાંદડાં આંબાનાં પાંદડાં જેવાં લાંબા હોય છે. એને આમલીના કચુકા કરતાં નાનાં અને ચપટાં ફળ આવે છે. એનું લાકડું ઈમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અતિસાર ઉપર:**—શેમટનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં.

૫૬૭. શેરણી:—સં० હપુષા. મ० શેરણી. ઝાઊ. હિં० હાઉબેર. બં० હપુષા. ક० હીરેહબ્બે. લા० થેવેટીયાનેવીફોલીઆ.

એ ઝાડ નદી કિંવા વહેળાના કીનારાપર થાય છે. એ સુમારે કંમરપુર ઉંચાં વધે છે. શેરણીના તોરા ઝાંઝક સુરૂના ઝાડ જેવા હોય છે. ઝાડના લાકડાનો રંગ **કાળો તથા રાતો** હોય છે. શેરણીના બેટા સુશોભિત દેખાય છે. મોટાં પાંદડાંની એક શેરણીની જાત કોંકણમાં થાય છે, તેનાં પાંદડાં આના કરતાં મોટાં હોય છે. તેને મોટી શેરણી કહે છે. શેરણીની લાકડી લીલી હોય ત્યારે ચીકણી હોય છે. તેને કોઈ કોઈ હાથમાં રાખવા લે છે. ***શેરણી:**—કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, ગુરૂ, દીપન તથા તુરી છે; અને સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, ઉદર, કફ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય, કૃમિ, પ્રદર, મલાવષ્ટંભ તથા શૈત્યનો નાશ કરે છે. **લઘુ શેરણી:**–(સં० સ્વલ્પ ફલા) મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્લીહા, વિષ તથા કફની નાશક છે; બાકીના ગુણ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે છે. **ઉપયોગ:—(૧) શૂળયુક્ત પ્રદર ઉપર:**—શેરણીના પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં નાખી પાવું. **(૨) બદ્ધગુદોદર ઉપર:**—મોટી શેરણી, અજમો, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરવું. **(૩) પ્રમેહ ઉપર:**—શેરણીનાં પાન લાવી દરરોજ ૧ તોલો રસ કાઢી તેમાં જીરૂં પૈસાભાર અને સાકર પૈસાભાર નાખી પાવો.

---

* શેરણીની ઓળખાણ આપતાં મિ. દત્તરામજી લખે છે કે " આજકાલ બધા ગાંધી લોકો અને અતર વેચનાર હપુષા નામથી જે વસ્તુ આપે છે તે શેરણી નથી. એ ચીની કબાલા અથવા તીખાંની ડાંખરી છે " વળી લખે છે કે " એનો રંગ ભુરો, સ્વાદ કડવો અને એ બાકલાની ફળીના બીજ કરતાં મોટું અને બોરથી નાનું એક ફળ છે. " અમૃત સાગરમાં મિ० ત્રિભોવનદાસ લખે છે કે " ખેણીના ઝાડને છીણી અથવા છણીયા કહે છે. એ નદી કીનારે થાય છે. એ ઝાડ આસરે ત્રણ ચાર હાથ સુધી ઉંચું થાય છે. એનું લાકડું સખત અને મૂળમાં ગાંઠ સરખું થાય છે. એના લાકડાની ગામઠી નિશાળોના છોકરાં કલમો કરી પાટી ઉપર ધૂળ નાખી લખે છે. એ ઔષધિ દેશ પ્રસિદ્ધ છે " વળી સંસ્કૃતમાં એનાં **પ્લીહહઘ્ની, પ્લીહશત્રુ** આદિ નામો છે એનો અર્થ બરોળનો નાશ કરનાર થાય છે. આ સઘળી હકીકત તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં એ નદીમાં થનારી **ફરાંસડી** નામની વનસ્પતિ હોવાનો શક જાય છે. આ ફરાસડીને સિંધિ ભાષામાં **લવીંયુ** કહે છે. એને ગાંઠા જેવાં જે ફળો થાય છે તે પાકીને ખરી જવા પછી વિંણી લે છે. એને **પડવાસ** નામથી રંગમાં ખત્રી લોકો વાપરે છે. બરોળ નાશ કરવાને એનાં મૂળનો ગોળ કરવાની આ પ્રમાણે રીત એક જૈન ગ્રંથમાં લખેલી જોવામાં આવી છે–ફરાંસડીનાં મૂળ સેર પાંચ અધમણ પાણીમાં ઉકાળતાં શેર ૨ રહે એટલે તેને ગળી લઈ તેમાં ગોળ શેર ૨ બે નાખી તેનો પાક કરી ચોશલાં પાડવાં. એ ફરાસડીનો ગોળ શક્તિ પ્રમાણે ખાવાથી બરોળ નાબુદ થાય છે.

મિ. પદેજીએ પોતાના નિઘંટમાં પડવાશને ખીજડાની ગાંઠો બતાવી છે એ ભૂલ છે. એ ગાંઠો કદી રંગમાં આવતી નથી.

૫૬૮. શેલડી:—સં૦ ઇક્ષુ. મ૦ ઉસ. હિં૦ ગાંડા, પોંડા, ઇખ, ઉખ. ક૦ કબ્બુ. તૈં૦ ચિરકુ. તાં૦ કરંબુ. મલા૦ કરીંબુ. ફા૦ નેશકર. અ૦ કસ્બુસ્સુશક્કર. ઈં૦ શુગરકેઇન. લા૦ સકેકરમ્ ઑલબમ્. બં૦ આક, કુશિર.

શેલડી હિંદુસ્તાનમાં ઘણું કરી સર્વ ઠેકાણે પાકે છે. શેલડી જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એ પાંચ છ હાથ ઉંચી થાય છે. શેલડીમાં ધોળી, રાતી, કાળી, ભુંખરી વગેરે અનેક જાતો છે. રાતી શેલડીનો રસ ઘણોજ મીઠો હોય છે. શેલડીના રસમાંથી સાકર, ખાંડ, ગોળ, કાકબ, એવા અનેક પદાર્થો કરે છે. સાકરનાં અને ગોળનાં નાના પ્રકારનાં પકવાન્નો બને છે. શેલડીનો કોઈ પણ ભાગ વ્યર્થ જતો નથી. મૂળના કટકા **ઢોરોને** ખાવા માટે ઉપયોગમાં આવે છે. **રસ** કાઢી લીધા પછીના શેલડીના સાંઠા **બાળવાને** કે **ઢોરોને** ખાવાને ઉપ-ગમાં આવે છે. શેલડી એ **સમશીતોષ્ણ** છે. આજારી માણસને શેલડીના કટકા કરી ખાવા આપે છે, અને અશક્તને પણ આપે છે. શેલડીનો **રસ ઠંડો** છે, પણ તે રસના **ગોળ** થાય છે તે **ઉષ્ણ** (ગરમ) છે. ખાંડ અને સાકર સમધાત છે. શેલડીમાં વગડાઉ શેલડી કરીને એક જાત છે. એ જાતની શેલડી ફક્ત ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. **સાધારણ શેલડી:**—પાક વખતે અને રસ વખતે મધુર, ખાધા પછી વાતકર, સ્નિગ્ધ, ગુરૂ, મૂત્રલ, શીત, વૃષ્ય તથા બલકર છે; અને કફ, પુષ્ટિ, કૃમિ, તૃપ્તિ, આનંદ અને કાંતિને કરનારી હોઈ સારક છે; અને વાયુ, રક્તવિકાર તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **શેલડીનાં મૂળીઆં:**—અતિ મધુર, **મધ્યે** સાધારણ મધુર, **ટોચે અને સાંધામાં** ઓછી મધુર અને ખારી છે. **સફેત શેલડી:**—કઠણ, જડ, અગ્નિદીપક તથા રૂચિકર છે; અને કફ, મૂત્ર, આમ, પ્રમેહ, મેદ તથા બળને વધારનારી; પાક વખતે કિંચિત્ ઉષ્ણ, પાક તથા રસ વખતે મધુર. અતિ શીતલ, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, સારક તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, દાહ, વાયુ, રક્તપિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ચિત્રવર્ણ શેલડી:**—અતિ મધુર, શીત, કફકારક, રૂક્ષ તથા રસ વખતે તૃપ્તિકારક છે; અને પિત્ત, દાહ તથા શ્રમને દૂર કરે છે. **રસાળા શેલડી:**—મધુર, શીતલ, રૂચિકર તથા વૃષ્ય છે; અને તેજ તથા બળને વધારનારી હોઈ પિત્ત તથા દાહનો નાશ કરનારી છે. **કાળી શેલડી:**—પાક વખતે મધુર, મીઠી, પ્રિય, તીખી, રસયુક્ત, ધાતુવર્ધક, બલકારક અને ત્રિદોષનાશક છે. **દાંતથી છોલી ખાધેલી શેલડી:**—સ્નિગ્ધ, રૂચિકર, વૃષ્ય, શીતલ, અવિદાહી, કિંચિત્ કફકર, પ્રિય, હર્ષપ્રદ, મૂત્રશુદ્ધિકારક, કાંતિકર, બલકર, ધાતુવર્ધક તથા તૃપ્તિકર છે; અને રક્તદોષ, રક્તપિત્ત તથા ત્રિદોષનો નાશ કરનારી છે. તેમજ એનો પ્રભાવ ખાંડ જેવો છે. **કુમળી શેલડી:**—કફ, મેદ અને મેહને કરે છે. **જુની શેલડી:**—મીઠી તથા કિંચિત્ તીક્ષ્ણ છે; અને વાયુ તથા પિત્તને દૂર કરે છે. **ઘણી જુની શેલડી:**—બલકર તથા વીર્યવર્ધક છે; અને રક્તપિત્ત તથા ક્ષતનો નાશ કરે છે. **શેલડીનો વિશેષ ગુણ:**—જમ્યા પહેલાં ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. જમ્યા પછી ખાવાથી વાયુને કોપાવે છે; અને જમવામાં ખાધાથી જાડ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો રસ:**—(ચરકમાં નિકળેલો) ગુરૂ, મલસ્તંભક, ખાટો, સ્વાદુ તથા ખારો હોઈ દાહનાશક છે. નાના યંત્રમાં નિકળેલો **રસ:**—પિત્ત, શ્રમ, વાયુ અને કફને દૂર કરે છે. **પકાવેલો રસ:**—ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, તીક્ષ્ણ તથા કિંચિત પિત્તકર છે; અને કફ, વાયુ, ગુલ્મ તથા આનાહવાયુનો નાશ કરનાર છે. તે જો ઘણો પાકેલો હોય તો પિત્ત, રક્તદોષ અને શોષને ઉત્પન્ન કરે છે. **શેલડીનો બાસો રસ:**—કફ, વાયુ, શૈત્ય અને જાડ્ય કરે છે. **નવો ગોળ:**—મધુર, ખારો, ગુરૂ તથા ગરમ છે; અને રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર તથા રક્તદોષને અહિતકારક, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મૂત્રશોધન તથા સારક છે; અને મેદ કૃમિ, માંસ, મજ્જા, લોહી અને શુક્ર ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિદીપક, ભેદક અને વાત, કફ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે. **ધૌત ગોળ:**—કિંચિત્ કફકર, રક્તને હિતાવહ, સ્વાદુ, સ્નિગ્ધ તથા મળમૂત્રને યથામાર્ગે મોકલનારો અને વાતઘ્ન છે. **એક વરસનો જુનો ગોળ:**—રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પથ્ય, મલમૂત્રશોધક, અતિ સ્વાદુ, હૃદ્ય, પૌષ્ટિક, રસાયન, સ્નિગ્ધ, લઘુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત, વાયુ, ત્રિદોષ, સંતાપ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ તથા શ્રમનાશક હોઈ સંયોગથી જ્વરહારક છે. **ત્રણ વરસનો જુનો ગોળ:**—લઘુ અને સર્વ-દોષહર છે. આ અરિષ્ટાદિકમાં મેળવવાને પ્રશસ્ત છે. કોઇ કહે છે કે ત્રણ યા ચાર વરસનો ગોળ ઉપયોગમાં લેવા જેવો નથી, પણ પાંચ પાંચ વરસના ગોળનો ઉપયોગ કેટલાંક ઔષધમાં કરવા વિષે લખેલું તથા અનુભવેલું જણાય છે, માટે તે ઉપયોગી નથી એમ અમે કહેવા માગતા નથી.

એટલું ખરૂં કે તેના ગુણમાં ફેરફાર થાય છે ખરો.* નવો તથા જુનો ગોળ આદુ સાથે ખાવાથી કફ નાશક, હરીતકી સાથે પિત્તનાશક અને સુંઠ સાથે વાતનાશક છે. **ખાંડ**—મધુર, શીતલ, બલકર, વૃષ્ય, સારક, કફકર તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ક્ષય, ઉધરસ, દમ, વિષદોષ, મદ, મોહ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉલટી, રક્તદોષ, પિત્ત, અતિસાર, વાયુ, અર્શ, કૃમિ, ભ્રાંતિ, બળતરા તથા શ્રમનો નાશ કરે છે. એ વધારે ધોએલી હોય તો તે વધારે ગુણ કરે છે. **ખડી સાકર:**—મધુર, શીત, સ્નિગ્ધ, હૃદ્ય, મુખપ્રિય, આંખને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, બલકર, સારક, ઇંદ્રિયોને તૃપ્તિ આપનારી તથા લઘુ છે; અને તૃષ્ણા, મોહ, મૂર્ચ્છા, ક્ષતક્ષય, રક્તપિત્ત, વાયુ, પિત્ત, કફ, શોષ તથા દાહનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) કમળા ઉપર:**—શેલડી સવારમાં છોલી ખાવી, અથવા રાત્રે છાપરા ઉપર રાખી સવારે તે ખાવી. **(૨) મધુરા ઉપર:**—જંગલી શેલડી રોગીને ખાવા આપવી, કિંવા શેલડીનો રસ આપવો. **(૩) દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—તપાવેલા દૂધમાં સમભાગે સાકર નાખી ઘી સાથે આપવું. **(૪) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ધાત જાય તે ઉપર:**—દૂધમાં ગોળ નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી આપવું. **(૫) હેડકી ઉપર:**—શેલડીનો રસ પાવો. **(૬) સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** (એટલે સૂર્યોદયથી મસ્તક દુઃખવા માંડી જેમ સૂર્ય ચઢે તેમ અધિક થઈ સૂર્યાસ્ત સમયે કમ થાય) **તે ઉપર:**—ગોળ ૧ તોલો અને ઘી અર્ધો તોલો એકત્ર કરી સવારમાં આપવું; અને કપાળે કાળા તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ ૩ દિવસ કરવો. **(૭) ધાત જતી હોય તે ઉપર:**—ખડીસાકર ૭ તોલા અને ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. પથ્ય પાળવું. **(૮) કાચ અથવા કાંટો વાગ્યો હોય તે ઉપર:**—ગોળ ગરમ કરી જ્યાં વાગ્યું હોય ત્યાં લગાવવો. **(૯) કાનખજુરો કરડે તે ઉપર:**—ગોળ બાળી ઉપર લગાવવો. **(૧૦) નળને માટે:**—ભેંસનું ધારોષ્ણ દૂધ ગળ્યું થાય એટલો ગોળ નાખી ઉભાં ઉભાં પીવું; અને પહોર સુધી બેસવું નહિ. **(૧૧) મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—દહીંમાં સાકર નાખી આપવું. **(૧૨) હેડકી ઉપર:**—ગોળના પાણીમાં સુંઠ ઘસી નાકમાં થોડે થોડે સુંઘવી અને પછી ઉંઘી જવું. અથવા દૂધમાં રક્તચંદન (રતાંજળી) ઘસી તેમાં કિંચિત્ મીઠું નાખી નાકે સુંઘવું. **(૧૩) તૃષા ઉપર:**—પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. **(૧૪) ધૂમાડાથી આંખોને વિકાર થાય તે ઉપર:**—ગોળ કિંવા સાકર આંખોમાં આંજવાથી પાણી ગળી જઈ આંખો સારી થાય છે. **(૧૫) રેચ બંધ થવા માટે:**—સાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. **(૧૬) ગુડધી ઉપર:**—કાળા ગોળનો લેપ કરવો.

૫૬૯. શેવતી ગુલાબ (ગુલદ્દાવદી):—સં૦ ભદ્રતરૂણી. મ૦ કાંટે-ગુલાબશેવંતી. હિં૦ શેવતી-ગુલાબ. ક૦ ચેંબડે. મુલ્લ૦ શેવંતીગે.

એને 'ધોળી શેવતી' 'ગુલાબ શેવતી' અને 'શેવતી ગુલાબ' પણ કહે છે. એના ઝાડને ગુલાબ પ્રમાણે કાંટા હોય એનાં પાંદડાં પણ ગુલાબનાં પાંદડાં પ્રમાણેજ કાત્રાદાર હોય છે. એને રાખોડીનાં રંગ જેવા ધોળા રંગનાં સફેદ ફૂલ આવે છે. આ ઝાડ બગીચામાં વાવે છે. કાંટે શેવતીનો પાક તથા ગુલકંદ કરે છે. તે પિત્ત અને દાહશામક છે. **ધોળો શેવતી ગુલાબ:**—સારક, શીતળ, હૃદ્ય, શુક્રકર, લઘુ, તુરો, સ્વાદુ, સુરભિ, ગ્રાહક, વર્ણ્ય, તીખટ, કડવો, રૂચિકર તથા અગ્નિદીપક છે; અને ત્રિદોષ, મુખપાક, રક્તપિત્ત, કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર, તથા દાહનો નાશ કરે છે. **એનાં પુષ્પ:**—શીતળ તથા વર્ણકર છે; અને વાત, પિત્ત, દાહનો નાશ કરે છે. **રાતો શેવતી ગુલાબ:**—રક્તવિકૃતિ, વીંછીનું વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ધોળા શેવતી ગુલાબ જેવાજ છે.

* વીસ વીસ વરસ સુધીનો જુનો ગોળ વપરાતો અમારા જોવામાં આવ્યો છે. ગોળ જેમ જેમ જુનો થાય તેમ તેમ વધારે વધારે ઠંડો (શીતળ) થતો જાય છે, માટે જુનો ગોળ અને જુની બાજરી કસુવાવડ થએલ સ્ત્રીઓને ખાવા આપે છે. કહેવત પણ ચાલે છે કે "કસુવાવડ થાય ત્યારે જુની બાજરીને જુનો ગોળ શોધાય." ગોળ પાણીમાં પલાળી કપડેથી ગળે છે. જેમ જેમ વધારે વખત ગાળવામાં આવે તેમ તેમ તે વધારે ઠંડો ગણાય છે, પણ તે કસુવાવડી સ્ત્રીને અપાતો નથી. સાકર કોરી ચાવી ખાવાથી ગરમ ને પાણી કરી પીવાથી ઠંડી છે.

૫૭૦. શેવાળ (લીલ):—સં૦ શૈવાલ. હિં૦ સેવાર, કાઇ. બં૦ પાના. ક૦ હાંબસે. તૈ૦ નાસુ. ફા૦ પસમેદરી, જામેગુક. અ૦ તુહલબ. લા૦ સેરાટાફિલમ્ સબમર્સમ્.

શેવાળની ઉત્પત્તિ પાણી ઉપર થાય છે. શેવાળ ઘણી વધે છે એટલે તે પાણીને બગાડે છે, પરંતુ થોડી શેવાળથી પાણી બગાડવાની ધાસ્તી નથી. શેવાળ એ વેલની માફક પાણી ઉપર પથરાય છે. **શેવાળ:**—તુરી, કડવી, મધુર, ઠંડી, સ્નિગ્ધ અને હલકી છે; તેમજ દાહ, તૃષા, રક્તપિત્ત અને તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગુંમડાનો દાહ શાંત થઇ તે ફુટવા માટે:**—શેવાળનો પાટો બાંધી એક એક કલાકે તે બદલતાં જવું એટલે ગુંમડાં તુરત ફૂટે છે. **(૨) નાકમાંથી વહેતું લોહી બંધ કરવા માટે:**—નદીના પાણીમાંની શેવાળ તાળવા ઉપર બાંધવી. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શેવાળ પેડુ ઉપર બાંધવી અથવા લવારની ભઠ્ઠીમાંની ધમણની લાગતી ફુંકના ઠેકાણાથી રાખ લઇ પાણીમાં બાંધી પેડુ ઉપર જાડો થર ચોપડવો.

૫૭૧. આવડ:—એ ઝાડને મરાઠીમાં " **"આવડે, અચ્છૂક, આઉલ, શિવરડોલી** " વગેરે કહે છે. એ ઝાડ ઉપર કેટલાંક પાંદડાં ધોળાં અને કેટલાંક લીલા રંગનાં હોય છે. એના ફૂલને ચાર પાંખડીઓ હોઇ તેનો રંગ રાતો અને પીળો હોય છે. **ગુજરાત અને ત્રાવણકોર**માં કપડાં રંગવાના કામમાં એનો, એની છાલનો અને મૂળનો ઉપયોગ કરે છે. આવડનાં પાંદડાં સ્ત્રીઓ શ્રાવણ માસમાં મંગળાગોરીનાં પૂજન કરવાના ઉપયોગમાં લે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સંધિવાત ઉપર:**—આવડના પાંદડાંનો રસ કાઢી ચોપડવો. **(૨) કમળા ઉપર:**—આવડના ૪ પૈસાભાર રસમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૩) પાંડુરાગ ઉપર:**—આવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અથવા મધમાં છ માસા સુધી ઘસી ૨૧ દિવસ રોજ બે વાર પાવાં. **(૪) પ્લીહા, કાંસવી, કઠોદર વગેરે પેટમાંના રોગ ઉપર:**—આવડનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવાં.

૫૭૨. સણ (શણ):—સં૦ શણ. મ૦ તાગ. હિં૦ **સન.** ગો૦ સોણબે. ક૦ સણબુગિડ. તા૦ ચણલ. મલા૦ શણાં, ચણક. તૈ૦ ગિલિગિચ્ચાં, જનાપાનારા. ઇં૦ **સનહેંપલ્પૅટ, ફ્લાક્સ હેંપ.** લા૦ ક્રૅટોસેરીયાજ નસીઆ.

સણ **કોકણ, દક્ષિણ** અને **ગુજરાત** દેશમાં ઘણું પાકે છે. એ ઝાડ ચાર પાંચ **હાથ સુધી** ઉંચાં વધે છે. સણનાં બિયાં વાવ્યા પછી તેને ચાર ઘડીમાં ફણગો ફૂટે છે. સણની સોટીઓ કહોવરાવી તેના રેસા કાઢે છે; પછી તેના ગુણપાટ, દોરડાં ઇત્યાદિક જણસો અને કાગળ બનાવે છે. એ કાગળો રૂના કાગળ કરતાં મજબુત બને છે. સણની સોટીઓની દીવાસળીઓ બનાવે છે. સણનાં બિયાંનું **તેલ ઔષધના તથા યંત્રને ચોપડવાના કામમાં આવે છે.** સણ ઉંચી પ્રતિનો સાબુ કરવાના **કામમાં આવે છે.** ખાટલો ભરવાનું વાણ બનાવવાના કામમાં પણ તે આવે છે. **એનું** ઘાસ ઢોરોને ખાવાના **કામમાં આવે છે. સણનાં** ઉંચી પ્રતિનાં વસ્ત્ર પણ બને છે. **સાધારણ સણ:**—ખાટું તથા તુરૂં છે; **અને** મલ, આમ, ગર્ભ અને રક્તનો પાત કરનાર, ઉલટીકારક તથા ઉષ્ણ હોઈ કફ, વાયુ તથા અંગમોડનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—પ્રદર અને રક્તદોષનો નાશ કરે છે. **લઘુ સણ:**—તીખું, વાંતિકર અને કફ તથા પિત્તનાશક છે. **મોટું સણ:**—રસ વખતે કડવું, તુરૂં તથા ઉલટીકારક છે; અને કફ, વાત, અજીર્ણ, રક્તદોષ, તાવ, કંઠરોગ, હૃદ્રોગ, મુખરોગ, પિત્ત તથા ત્રિદોષનું નાશક છે. **સણનાં બિયાં:**—શીતળ, ગ્રાહક, ગુરૂ તથા બીજા ગુણ ઉપર મુજબ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—સણનાં બિયાંનો કાઢો કરી પાવો. **(૨) બદ, ગુમડું, વાળો ઇત્યાદિક ઉપર:**—સણનાં બિયાં વાટી પોટીસ તૈયાર કરી બાંધવું **એટલે** તે જલદી પાકે છે.

૫૭૩. સતાપા:—સં૦ સર્પદંષ્ટ્રા, વિષાપહા. હિં૦ સીતાવ. અ૦ હરમલ. ફા૦ ઇસ્પંદ. ઇં૦ કોમનરૂ. લા૦ રૂટાગ્રાવ્હોલેન્સ.

સતાપાનાં ઝાડ નાનાં હોઇ તે ચણાના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાંદડાં પણ ચણાનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ કિંચિત્ લાંબાં હોય છે. એ પાનનો દર્પટ વાસ આવે છે. એની ઉંચાઇ બે હાથ હોય છે. એ ઝાડ ચોમાસામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બગીચામાં વાવવાથી થાય છે. એનાં બિયાં ખસખસ કરતાં બારિક

અને કાળાં હોય છે. **સતાપા**—કડવાં, ઉષ્ણ, સારક અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગઃ—(૧) જંતુ (કૃમિ) ઉપરઃ**—ધાણાના પાણીમાં સતાપાનો રસ નાખી તે પાણી પાવું. **(૨) નાના બાળકોને શરદી થાય છે તે ઉપરઃ**—કેળના પાનમાં સતાપાનાં પાનનું પડીકું વાળી તે પડીકું દોરે બાંધી બાળકના ગળામાં બાંધવું. એથી બાળકની શરદી દૂર થશે. **(૩) બાળકની બગલો ઉડે તે ઉપરઃ**—સતાપાનાં પાંદડાં દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું. **(૪) બાળકોને શરદીનો વિકાર ન થવા માટેઃ**—બાળાગોળી ખવરાવતી વખતે સતાપાનાં ત્રણ પાંદડાં ઘસી તે ગોળી તેમાં પાવી, એટલે શરદી વિકાર થતો નથી. **(૫) બાળકોની ઉધરસ ઉપરઃ**—સતાપાનાં પાંદડાં દૂધમાં મેળવી તે દૂધ પાવું; અને તે પાંદડાં કાળા કપડામાં બાંધી બાળકના ગળે બાંધવાં; એટલે ગમે તેવી ઉધરસ દૂર થાય છે. **(૬) બાળકની સસણી ઉપરઃ**—સતાપાનાં પાંદડાંનો રસ અને બાવચીનો રસ એકત્ર કરી મધ નાખી પાવો. **(૭) જ્વર ઉપરઃ**—સતાપાનાં પાંદડાંનો રસ શરીરે ચોળવો એટલે તાવ નીકળી જાય છે. **(૮) બાળકની ઉધરસ ઉપરઃ**—સતાપાનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરપાણનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ **અગર** ગોળ નાખી તે પાવો; અને પાંદડાંનો ચોથો ભાગ કપડામાં બાંધી ગળે બાંધવો: એથી કરી દુસ્તર ઉધરસ પણ જશે.

૫૭૪. સપ્તાલુઃ—સપ્તાલુની ઉત્પત્તિ સર્વ, ઉષ્ણ અને **સમશીતોષ્ણ** દેશમાં થાય છે. એ ફળ ઘણાં ઉત્તમ હોઈ સર્વેને એનાપર પ્રેમ હોય છે. આ દેશમાં એ ઝાડ ઘણે ઠેકાણે નથી, પરંતુ જોઇએ તેટલાં થવાને હરકત પડતી નથી. જે ફળમાંનો ગર્ભ ઘટ્ટ, ત્વચા પાતળી, જે બાજુ ઉપર હમ્મેશાં તાપ પડે છે તેની બીજી બાજુનું અંગ રાતું ચોળ, અંગમાં ગર્ભ પુષ્કળ હોઇ પીળા રંગનું અને રસ વિપુલ હોય, તે ફળ ઉત્તમ જાણવું.

૫૮૫. સફરજનઃ—આ દેશમાં એનાં બિયાં **ઇરાનમાંથી** આવેલાં હોવાં જોઇએ. સફરજન એ ઉત્કૃષ્ટ મેવામાંનો મેવો છે. આ દેશમાં ઘણાક મોટા મોટા લોકોના બાગમાં એનાં ઝાડ છે. સફરજન એ ફળ નાની નારંગી જેવડાં હોય છે. ઉપરથી તે ચપટાં હોય છે. એના ઉપરની પાતળી છાલ છોલી એ ફળ ખાવામાં ઘણાં ઉત્કૃષ્ટ છે. તે ઘણાં મીઠાં હોતાં નથી. એનો સ્વાદ મધુર હોય છે. એના કકડા સાકરમાં ઘાલી રાખી ખાવાથી ઘણાજ સારા લાગે છે.

૫૬૭. સમુદ્રફળઃ—સં૦ નિર્વિષા.* મ૦ સમુદ્રફળ, જેવરી હીવરી. હિં૦ કૈથફલ. ક૦ સામુદ્રકરકાઈ. તૈ૦ બ્યારંગચેટ્ટુ. મલા૦ સમુદ્રપુ. લા૦ બ્યારંગટોનિયા, એક્યુટેંગ્યુલા–રેસિમોસા.

સમુદ્રફળનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં બદામનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ તે કરતાં થોડાં નાનાં હોય છે. એ ઝાડ સમુદ્રકિનારા ઉપર થાય છે. એને જે ફળ આવે છે તે આકારે જાયફળ જેવડાં હોય છે. એનો રંગ કાળો હોય છે. એ ફળ ઉપર ઉભાં સરકલાં હોઈ એની છાલ પાતળી હોય છે. સમુદ્રફળ અનેક રોગ ઉપર ચાલે છે. **સમુદ્રફળઃ**—તીખું તથા ઉષ્ણ છે; અને ત્રિદોષ, ભૂતબાધા, દાવાનલદોષ, કફ, ભ્રમ તથા શિરોરોગનો નાશ કરે છે. એ પાણીમાં ઘસી પાવાથી કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) બાળકના કફવિકાર ઉપરઃ**—સમુદ્રફળ ઠંડા પાણીમાં ચાર કિંવા બે ચણોઠીભાર શક્તિ પ્રમાણે ઘસી તે પાણી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાવું; તેથી કરી તુરત ઉલટી થઈ કફ નીકળે છે. ઉતાર આપવો પડે તો ઘી આપવું. **(૨) હુક નીકળે (શૂળ) તે ઉપરઃ**—સમુદ્રફળ લીંબડાના રસમાં ઘસી ચોપડવું. **(૩) બાળકના પેટમાં લોહીની ગાંઠ પડે તે તથા પેટશૂળ ઉપરઃ**—સમુદ્રફળ ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું. **(૪) આંખોના પડળ ઉપરઃ**—સમુદ્રફળ ગાયના ઘીમાં ઘસી

---

* અહીં સંસ્કૃત નામ નિર્વિષા લખ્યું છે પરંતુ પંદેજીના નિઘંટમાં તે (અ.) જદ્વારનું નામ હોવાનું જણાય છે. વળી મરાઠી ગ્રંથમાં આ રૂખડીનું સં૦ નામ વિષધ્ના તથા હિં૦ ગુ૦ નિર્વિષી નામ લખ્યું છે. પરંતુ અમારા માનવા પ્રમાણે નિર્વિષી અને સમુદ્રફળ બન્ને જુદાં છે. મિ૦ દત્તરામજી હિજ્જળ (ઇજ્જળ)ના વૃક્ષને સમુદ્રફળ બતાવી આગળ લખે છે કે "આ ત્રણ ધારવાળું મોટી ઇલાયચી જેવડું ફળ છે. તાવ નાશ કરવાને તે ક્વીનાઇને સમાન છે. એના વૃક્ષને મુંબઈ પ્રાંતમાં **તિવર** કહે છે. ××× એ વિષઘ્ન છે." પરંતુ આ તિવર, આ ગ્રંથમાંનું તિવર અને આ સમુદ્રફળ, એ ત્રણેમાં શું અંતર છે, તે જાણવાની જરૂર છે; પરંતુ અમે તે જાતે અનુભવ કરેલ નથી.

અંજન કરવું. **(૫) કમળા ઉપર:**—સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું; અને તલના તેલના કોગળા કરવા. **(૬) આદાશીશી ઉપર:**—સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી નાકે પાવું. **(૭) આંખના ફૂલ ઉપર:**—સમુદ્રફળ તુરીયાંના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૮) ઉધરસ ઉપર:**—સમુદ્રફળ, સુંઠ તથા લિંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૯) ધંતૂરાના વિષ ઉપર:**—સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી પાવું. **(૧૦) સન્નિપાત ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૧૧) સર્પદંશ ઉપર:**—સમુદ્રફળ લસણના રસમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૧૨) કૃમિ ઉપર:**—સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી પાવું.

૫૭૭. સમુદ્રશોક:—સં૦ સમુદ્રશોષ. મ૦ હિં૦ સમુદ્રશોક. લા૦ અરજીરીઆસ્પેસિઓસા.

એને સમુદ્રશોફ પણ કહે છે. સમુદ્રશોકના વેલા હોય છે. એનો વિસ્તાર મોટો થાય છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ તે ઉપર મોટી રેખાઓ હોય છે. પાંદડાં સાધારણ હાથેળી જેવડાં મોટાં થાય છે. એનાં બિયાં વીર્યસ્તંભક છે. એના કુમળા પાંદડાંનું શાક થાય છે. **સમુદ્રશોક:**—ગ્રાહક, વાતુલ, અતિ પિત્તલ અને કફકર છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—અળવીના પાંદડાંનાં પતરવેલીઆં પ્રમાણે આનાં પતરવેલીઆં કરી ઘીમાં તળી ખાવાં. **(૨) ગુમડાં વગેરે પાકી ફુટવાને માટે:**—સમુદ્રશોકનાં પાંદડાં લાવી ગરમ કરી ઉલટાં બાંધવાં, સુલટાં બાંધવાથી ફુટેલ ગુંમડાં (વ્રણ) રૂઝાય છે.

૫૭૮. સમેરવો:—સં૦ શાલિપર્ણી. મ૦ સાલવણ, રાનગાંજા, ભુઇશેવરા. કો૦ ડાવ. હિં૦ સરિવન, શાલવન. બં૦ શાલપાની. ક૦ મુરૂલુબોને, મુરેલેહોન્ને, કાડગાંજી. તે૦ શિયાકુપના. ઓ૦ શારપાણી. લા૦ ડેસ્મોડીયમગૅંજેટિકમ્.

આ ઝાડને મરાઠીમાં રાનગાંજા પણ કહે છે. સમેરવાનાં ઝાડ જાસુંદીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એ એક ત્રણ ચાર ફૂટ ઉંચાઇવાળો છોડવો છે. એ કોકણ, બંગાળ અને મધ્ય પ્રદેશમાં પોતાની મેળે ઉગે છે. એ બારે મહીના રહે છે. ઉનાળામાં એનાં પાંદડાં વગેરે જનાવરો ખાઈ જાય તોપણ તે ઝાડ સૂકાતું નથી. એની દાંડલીનો ઘેરાવો સુમારે એક ઇંચ સુધી હોય છે. એનાં પાંદડાં બીલી પ્રમાણે ત્રિદળ હોઈ તે સુમારે બે આંગળના દીંટડા ઉપર આવે છે. એ પાંદડાંનો આકાર કાંઇંક નાની અરણી જેવોજ, દીર્ઘ વર્તુળ પરંતુ તેનાથી જરા મોટો હોય છે. બીજો ભેદ એ છે કે નાની અરણીનાં પાંદડાં પીળાશપડતાં હોય છે અને આ કાળાશપડતાં હોય છે. એ પાંદડાં પારિજાતકના પાંદડાં જેવાં કાત્રાવાળાં પરંતુ તે કરતાં લાંબાં અને પહોળાં હોય છે. એનું દીટડું ચાર આંગળ સુધી પીળા રંગનું હોય છે. બન્ને ત્રિદળ પાંદડાંની વચમાં અંતર સુમારે બે ત્રણ ઇંચનું હોય છે. પાંદડાંની છેવટની બાજુ કાંઇંક રાખોડી રંગની હોય છે. દરેક પાંદડા નજીક પુષ્પકોશ પ્રમાણે કાંઇંક રાતો ભાગ હોઈ તેની અંદરની બાજુએ ધોળા કોંબ જેવો પદાર્થ હોય છે. એને નાનાં નાનાં લીલા રંગનાં ફૂલ બારે માસ આવે છે. એના છેડા તરફ શીંગોના તોરા લાગે છે. તેની લંબાઈ આસરે એક વેંત હોય છે. અકેક તોરામાં એકબીજાને વળગેલી બારીક બારીક અને ચપટી એવી સેંકડો શીંગો આવે છે. દરેક શીંગની લંબાઈ અર્ધા ઇંચથી પોણા ઇંચ સુધી અને પહોળાઇ ૧ થી ૧॥ દોરાની હોય છે. તેમાં ૬ થી ૮ સુધી સાંધા હોય છે. એનો ઉપયોગી ભાગ મૂળ છે. દશમૂળમાં અને લઘુપંચમૂળમાં સમેરવાનાં મૂળ આવે છે. લઘુપંચમૂળમાં સમેરવો, નાનો સમેરવો (પિઠવણ) ભોરીંગણી, ઉભીરીંગણી અને ગોખરૂનાં મૂળો આવે છે.

એનાં મૂળ જખમ જલ્દી રૂઝાઈ જવા માટે લીલાં વાટીને વ્રણ ઉપર બાંધવાં. એનાં મૂળ સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર અને સુવાવડીના તાવ ઉપર ગુણકારી છે. લઘુપંચમૂળનો કાઢો ટાઢીઓ તાવ, દમ અને કફદોષથી થનાર સર્વ રોગ ઉપર આપવો યોગ્ય છે. બૃહત્પંચમૂળ એટલે બીલી, અરણી, ટેટુ, શિવણ અને પાડળ એનાં મૂળ, એનો કાઢો તાવ અને દૂષિત હવાથી થનાર રોગ ઉપર આપવો. ઉપરનાં દશે મૂળ (એજ દશમૂળ)નો કાઢો ઉપરનો ઉપર રહેનાર તાવ, છાતીના રોગ, મસ્તકરોગ અને બીજા રોગો ઉપર ઉત્તમ ગુણકારી છે. લઘુ પંચમૂળ એ પિત્ત ઉપર યોજવાં અને બૃહત્ પંચમૂળ એ વાયુ અને કફ ઉપર યોજવાં. **સમેરવો:**—રસકાળે કડવો, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, રસાયન તથા સ્વાદુ છે; અને વાયુ, વિષમજ્વર, મેહ, અર્શ, સોજો, સંતાપ, દમ, શોષ, કૃમિ, ત્રિદોષ, ઉધરસ, તાવ, ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. **લઘુ પંચમૂળ:**—સ્વાદુ, બલકર, લઘુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, ધાતુવર્ધક, ગ્રાહક તથા કડવાં છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, વાત-

પિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, અશ્મરી, ત્રિદોષ, દમ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય તથા અરૂચિનો નાશ કરે છે. **બૃહત્ પંચમૂળ:**–કડવાં, તુરાં, મધુર, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, તીક્ષ્ણ તથા પાકકાળે લઘુ છે; અને મેદોવૃદ્ધિ, કફ, વાયુ, દમ, તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. **દશ મૂળ:**—ત્રિદોષ, દમ, ઉધરસ, સુસ્તી, સોજો, જ્વર, આનાહ, વાયુ, મસ્તકપીડા, પાર્શ્વપીડા, અરૂચિ, અપતંત્રકવાયુ, હેડકી, અગ્નિમાંદ્ય, શૈત્ય તથા પરસેવાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) દશમૂળાદિ કાઢો, ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસ ઉપર:**—સાલવણ (સમેરવો), પીઠવણ (પીળુડી, પોપટી), ભોરીંગણી, ઉભી ભોરીંગણી અને ગોખરૂ એ લઘુ પંચમૂળ; બીલી, અરણી, પાટલા, સીવણ અને અરલુ એ બૃહત પંચમૂળ; એ દશમૂળનો કાઢો કરી જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૨) હૃદયશૂળ, પૃષ્ઠશૂળ અને કટિશૂળ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૩) સુવારોગ, મોહ, ઝોબો અને સન્નિપાત ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં લિંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૪) મૂઢગર્ભ (આડું આવે તે) તથા મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટે:**—નાભિ, બસ્તિ અને ભગ એ સ્થળે સમેરવાનાં મૂળીઆંનો લેપ કરવો, એટલે ગર્ભ બહાર પડે છે. **(૫) વાતગલગંડ ઉપર:**—દશમૂળ વાટી લેપ કરવો. **(૬) સન્નિપાત તથા યોનિશૂળ ઉપર:**—દશમૂળ, બીલાં અને ધાવડીનાં ફૂલના કાઢામાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં રાખવું. **(૭) કર્ણશૂળ ઉપર:**–બૃહત પંચમૂળ આઠ આંગળ પ્રમાણે લઈ તે મૂળને રૂમાં વીંટાળી તેલમાં પલાળી દેવતાથી સળગાવવાં અને તે મૂળ ઉભાં રાખી તેમાંથી જે તેલ નીચે પડે તે કિંચિત ગરમ કરી કાનમાં રેડવું; એટલે કાનમાંનું શૂળ તુરત દૂર થાય છે. **(૮) આધાશીશી ઉપર:**—સમેરવાનો કાઢો કરી નાકે પાવો. **(૯) મેદોરોગ ઉપર:**—બૃહત્ પંચમૂળનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૧૦) ગર્ભપાત થવા ઉપર:**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ગાળેલી પેજ (ચોખાની કાંજી) ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. **(૧૧) તેલના દાઝેલા વ્રણ ઉપર:**—જૂના સમેરવો લાવી તેની રાખ કરવી; અને તે પાણીમાં કાલવી ચોપડવી. **(૧૨) અર્ધાંગ વાયુ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો હિંગ અને સિંધવ નાખી પાવો. **(૧૩) ધનુર્વાત ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો પાવો; અને સરસીયું અંગે ચોળવું. **(૧૪) જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, કાસ મસ્તકશૂળ અને સળેકમ ઉપર પંચમૂળી ક્ષાર:**—લઘુ પંચમૂળનાં મૂળ લાવી થોડાં કચરી તેમાં આઠગણું દૂધ અને દૂધથી ચોગણું પાણી નાંખી દૂધ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પાવું. સંપૂર્ણ જીર્ણજ્વર ઉપર દૂધનું ઔષધ ઉત્તમ છે એમ જાણવું. **(૧૫) કફ, પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચી,** કંઠરોગ **અને હૃદ્રોગ ઉપર:**—સુંઠ અને દશમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૬) શ્વાસ, કાસ અને પાર્શ્વશૂળ ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડમૂળનું ચૂર્ણ નાખી ખાવા આપવો. **(૧૭) પેટનું ફુલવું અને શૂળ ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હિંગ અને સંચળ નાખી પાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાશ્મરી ઉપર:**—લઘુ પંચમૂળનો કાઢો પાવો. **(૧૯) વાતકુંડલિકા, વાતબસ્તિ અને અષ્ઠીલા મૂત્રરોગ વગેરે ઉપર:**—દશમૂળનો કાઢો શિલાજિત અને સાકર નાખી પાવો. **(૨૦) વાતોદર, સોજો અને શૂળ ઉપર:**—એરંડતેલ દશમૂળના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી પાવું અથવા દશમૂળનો કાઢો ગોમૂત્ર અથવા શિલાજિત અને દૂધ નાખી પાવો. **(૨૧) આધાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળ ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં ઘી અને સિંધાલુણ નાખી નસ્ય દેવો. **(૨૨) ઉન્માદ રોગ ઉપર:**—દશમૂળના કાઢામાં ઘી નાખી આપવું.

૫૭૯. સરગવો:—સં૦ શિગ્રુ. મ૦ શેવગા. હિં૦ સહજના. ક૦ નુગ્ગિય. ઈં૦ હોર્સરેડીસ્ટ્રી. લા૦ મોરિંગાપ્ટેરીગોસ્પેર્મા. તૈ૦ મુલંગા. તા૦ મોરંગ. મલા૦ મુરિના. ગોમં૦ માશિંગ.

સરગવાનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં આવતું નથી. એનાં પાંદડાં બારિક હોય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું, ફૂલનું અને શીંગોનું શાક કરે છે. સરગવો એ ઉષ્ણ હોઇ વાતહારક છે. વગડામાં થનારી એક સરગવાની જાત છે, એને વગડાઉ સરગવો કહે છે. **સરગવો:**—તીખો, કડવો, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, સારક, લઘુ, હૃદ્ય, ખારો તથા પિત્તકોપન છે; અને કફ, વાયુ, મુખજાડ્ય, વ્રણ, કૃમિ, આમ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, બરોળ, ગુલ્મ, સોજો, કંડૂ, ઉપદંશ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, ગલગંડ તથા નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. એની **શીંગો:**—તુરી,

અગ્નિદીપક, સ્વાદુ તથા મધુર છે; અને કફ, પિત્ત, શૂળ, કોઢ, જ્વર, ક્ષય, શ્વાસ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **બિયાં:**—તીખાં, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા અવૃષ્ય છે; અને કફ, વાયુ સોજો, વિદ્રધિ, મેદોરોગ, ગંડમાળા, અપચી, વિષદોષ, ગુલ્મ, વ્રણ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એનાં બિયાં ઘસી નસ્ય કરવાથી મસ્તકશૂળ મટી જાય છે. એનાં **ફૂલ:**—તીખાં, ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે; અને સ્નાયુ-રોગ, સોજો, કૃમિ, કફ, વાયુ, વિદ્રધિ, બરોળ તથા ગુલ્મનો નાશ કરે છે. એનાં **પાંદડાં:**—તીખાં, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, પાચન, પથ્ય તથા સારક છે; અને વાયુ, કૃમિ, કફ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **કાળો સરગવો:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અગ્નિદીપન, પાચન, ખારો, કડવો, વિદાહી, ગ્રાહક, અવૃષ્ય, પિત્તલ તથા રક્તકોપન છે; અને કફ, કૃમિ, વાયુ, વિષદોષ, વિદ્રધિ, પ્લીહા, શૂળ, ગુલ્મ, તથા વાળાનો નાશ કરે છે. **સફેત સરગવો:**—તીક્ષ્ણ, રૂચ્ય, અગ્નિદીપન, કડવો, સારક તથા મધુર છે; અને મુખજાડ્ય, સોજો, વાયુ તથા અંગના દુઃખવાનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—શીત, સ્વર્ય, તુરાં, લઘુ, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય, રક્તપિત્તપ્રસાદન તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, વાયુ, શિરોવ્યથા તથા કૃમિનાં નાશક છે. **એનાં પાંદડાં:**—ચક્ષુષ્ય, સ્વાદુ, શીતલ, શુક્રલ, સ્નિગ્ધ તથા ગુરૂ છે; અને વાત, પિત્ત, મેદ તથા કૃમિનાં નાશક છે. **રાતો સરગવો:**—મહાવીર્યવાન, મધુર તથા રસાયન છે; અને સોજો, આધ્માન, વાયુ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) નેત્રરોગ ઉપર:**—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું, એટલે તિમિરાદિક સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—સરગવાની છાલ, કડવાં તુરીઆનાં ફળ અને અરિઠા એકત્ર વાટી રસ કાઢવો; અને તેમાં કાળી-જીરી વાટી પાવો. **(૩) હેડકી ઉપર:**—સરગવાનાં મૂળનો કાઢો પાવો. **(૪) કાન વહેતો હોય તે ઉપર:**—સરગવાનાં ફલ સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી તે કાનમાં નાખવું. **(૫) વાતગુલ્મ ઉપર:**—સરગ-વાના પાંદડાંના રસમાં ૧ તોલો સાકર મેળવી ૩ દિવસ પાવો. **(૬) મળમૂત્રથી બેજાર થયો હોય તે ઉપર:**—સરગવાના પાંદડાંનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૧ તોલો સિંધવ નાખી પાવો. **(૭) ગંડમાળ ઉપર:**—સરગવાના અંગનું દૂધ, ધોળા ગુલબાશીના કાંદા અને મરીનો ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૮) વાળા ઉપર:**—સરગવાની છાલ અથવા મૂળ કૂટી (ખાંડી) ઉપર બાંધવાં. **(૯) નળવાયુ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર, આદુનો રસ બે પેસાભાર, અને મધ ૬ માસા, એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. **(૧૦) જીભમાં કાત્રા પડે તે ઉપર:**—સરગવાનાં પાંદડાં દરેક વખતે ચાવી તેનો રસ ગળવો; અને ખરખરી થયા પછી કુંવાર શેકી તેના ગર્ભમાં સાકર નાખી ૭ દિવસ ખાવો. **(૧૧) જલદીથી પ્રસવ થવા સારૂ:**—સરગવાનાં મૂળનો રસ પાણી નાખી ઉકાળી પગે ચોપડવો; **(૧૨) બાળકોના પેટના ભાર ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાની છાલનો રસ એક ચમચાભાર કાઢી તેમાં તેટલું જ ગાયનું ઘી નાખી ૩ દિવસ પાવો. **(૧૩) સોમલના વિષ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને અર્ધોશેર દૂધ એકત્ર કરી પાવું. **(૧૪) બરોળ ઉપર:**—સરગવાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીંપર અને મરીની ભૂકી નાખીને પાવો. **(૧૫) કેડ ફાટે તે ઉપર:**—સરગવાની છાલ કચરી ગરમ કરી બાંધવી. **(૧૬) સર્વ પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—વગડાઉ સરગવાનો કંદ લાવી તેનો રસ કાઢી પાવો. એટલે સર્વ વાયુની પીડા દૂર થાય છે, અથવા સરગવાની છાલનો પાટો બાંધવો. **(૧૭) આંખો આવે તે તથા સર્વ નેત્રરોગ ઉપર:**—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી અંજન કરવું. **(૧૮) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—સરગવાના કાઢામાં હિંગનો કલ્ક નાખી પાવો. **(૧૯) ખોડા ઉપર:**—સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. **(૨૦) વિષમજ્વર ઉપર:**—કાળા સરગવાની છાલનું ચૂર્ણ, ગોળ અને ધાણામાં આપવું. **(૨૧) પથરી ઉપર:**—સરગવાનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૨૨) મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. **(૨૩) ગુંમડું બેસી જવા માટે:**—સરગવાની છાલ ઘસી ચોપડવી. **(૨૪) કફજન્ય મસ્તકશૂળ ઉપર:**—સરગવાનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી નાકમાં તેનું પાણી પાડવું.

૫૮૦. સરસવ:—સં૦ સર્ષપ. મ૦ સિરસવ. હિં૦ સરસોં. ક૦ બિલીય સાસવેયતપ્પલુ. અ૦ ઉર્ફ-અબીયદ. ફા૦ સર્ષફ. ઇં૦ સિનાપિસ આલ્બા. લા૦ બ્રેસિકા કેમ્પેસટ્રીસ્.

એ એક રાઈની જાત છે. સરસવની ઉત્પત્તિ ગુજરાતમાં ઘણી થાય છે. એનાં બિયાં રાઇના જેવાંજ

રાતા રંગનાં હોઇ રાઇ કરતાં કિંચિત્ મોટાં હોય છે. સરસવનું તેલ કાઢે છે. તેને સરસીયું કહે છે. એ ખાવાના અને વઘાર કરવાના ઉપયોગમાં આવે છે. સરસવનું તેલ અથાણામાં નાખે છે **સાધારણ રાતા સરસવ:**—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, કડવા, તીખા, કિંચિત્ રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, રક્તપિત્તકર તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાત, કંડૂ, કોઢ, શૂળ, કૃમિ, રાક્ષસપીડા તથા ગ્રહપીડાનો નાશ કરે છે. **એના પાનની ભાજી:**-ગુરૂ, ઉષ્ણ, સ્વાદુ, ખાટી, પિત્તલ, સારક, તુરી તથા ખારી છે; અને કફનાશક છે. **કાળા સરસવ:**—કડવા, તીખા, ઉષ્ણ, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને ગુલ્મ, કંડૂ, કોઢ, વ્રણ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. **સિદ્ધાર્થ** (ધોળા સરસવ):-કડવા, તીખા, ઉષ્ણ તથા રૂચ્ય છે; અને વાતરક્ત, ગ્રહપીડા, અર્શ, સોજો, ત્વગ્દોષ, વિષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **સરસવનું તેલ:**—દીપન, લેખન, સ્વર્ય, તીક્ષ્ણ, કડવું, તીખું, ઉષ્ણ, પિત્ત, રક્તદૂષક તથા લઘુ છે; અને વાતવિકાર, કફવિકાર, કૃમિ, કોઢ, કર્ણશૂળ, શિરોગ્રહ, કંડૂ, મેદોરોગ, અર્શ, કર્ણરોગ, કુષ્ઠરોગ, શ્વિત્ર કોઢ તથા દુષ્ટ વ્રણનો નાશ કરનાર હોઇ બસ્તિકર્મવિષે ઉત્તમ છે. **ઉપયોગ:—(૧) શ્વાસ ઉપર:**—સરસવનું તેલ ગોળમાં આપવું. **(૨) અપચી** (ગંડમાળનો ભેદ) **રોગ ઉપર:**—સરસવ, કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં અને ભિલામો, એ સમભાગે લઇ બાળી રાખ કરી તે બોકડાના મૂત્રમાં કાલવી લેપ કરવો. **(૩) કાનમાંના કીડા દૂર થવા ઉપર:**—સરસીયુ તેલ કાનમાં પાડવું એટલે કાનમાં ગએલા કીડા મરણ પામે છે. પછી તેને યુક્તિએ બહાર કાઢવા. **(૪) કર્ણનાદ, કર્ણશૂળ અને બાધિર્ય ઉપર:**—સરસવનું તેલ (સરસીયું) કાનમાં નાખતા જવું.

૫૮૧. સવા. (સુવા):—સં૦ શતાહ્વા. મ૦ બાળંતશેપ. દે૦ શેપુ. હિં૦ સોયા. બં૦ શુલ્ફા. ક૦ સબ્બસીગે, સાલુક-ગિડ. તૈ૦ સદાપા, શતાકુપી. તા૦ શડાકુપ્પિ. ફા૦ તુખ્મેશ્બત. અ૦ શીતબ્બત-બજરૂલ. ઈં૦ ડિલસીડ. મલા૦ ચાંતુકુપ્પા. લા૦ એનિથમગ્રેવીયોલેન્સ્.

સુવાના છોડ સુમારે બે હાથ ઉંચા વધે છે. એને તોરા આવે છે. તેમાં તેનાં બિયાં હોય છે તેને સુવા કહે છે. સુવાનું શાક વાતહારક છે. જેના શરીરમાં વાયુ છે તેણે આ ભાજી રોજ ખાવી. **સુવા:**—કડવા, તીખા, સ્નિગ્ધ, મેધ્ય, ઉષ્ણ, દીપન તથા બસ્તિવિષે પ્રશસ્ત છે; અને વાત, કફ, દાહ, નેત્રરોગ, જ્વર, શૂળ, ઉલટી, વ્રણ, અતિસાર, આમ તથા તરસનો નાશ કરે છે. **એની ભાજી:**-મધુર, દુગ્ધવર્ધક, ઉષ્ણ, દીપક, બલકર તથા પથ્યકર છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાત તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. **વનસુવા:**—મધુર, કડવા, સ્નિગ્ધ, તીખા, પાચન, હૃદ્ય, સ્વાદુ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, બલકર તથા ધાતુવર્ધક છે; અને વાત, પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, પ્લીહા, કૃમિ, નેત્રરોગ, ક્ષતક્ષય, ક્ષય, રક્તદોષ, અર્શ, યોનિશૂળ, મલસ્તંભ, ઉધરસ, વાંતિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વાતવિકાર ઉપર:**—સુવા, દેવદાર, હિંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં બાફી તેનો લેપ કરવો; એટલે અસ્થિવાત, કટિવાત અને સંધિવાતનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે.

૫૮૨. સહદેવી:—સં૦ મહાબલા, સહદેવી, પીતપુષ્પી. મ૦ સહદેવી. કો૦ તુપકડી. હિં૦ સહદેઇ. બ૦ દંડોત્પલ. ક૦ વેલ્યદુરૂવે. તા૦ નેચટ્ટિ. મલા૦ પરિના પુવાંકુરતલા. લા૦ સિડાર્હોબીફોલીયા.

સહદેવીને મરાઠીમાં **“ આસોડી ”** પણ કહે છે. સહદેવીનાં ઝાડ ચોમાસામાં સર્વે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઝાડની ઉંચાઇ બે હાથ સુધી હોય છે. સહદેવીનાં પાંદડાં લીલાં હોઇ લાંબાં અને સુમારે બે આંગળ પહોળાં હોય છે. આ ઝાડ ઉપર નાનાં નાનાં પીળાશ પડતા રંગનાં ફૂલ આવે છે. રાનમાં અને બીજે સ્થળે આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. આ ઝાડનાં પાંદડાંનો અને ફૂલનો સુગંધિ વાસ આવે છે. સહદેવી તાવનો નાશ કરનારી છે. એના ગુણ બળદાણા જેવાજ છે. **ઉપયોગ:—(૧) વિષમજ્વર ઉપર:**—રવિવારે સવારે સ્નાન કરી ઝાડ ઉપર પોતાની છાયા પડવા ન દેતાં પૂર્વાભિમુખે ઉભા રહી સહદેવીનાં મૂળ ખોદી કાઢવાં. તે કાળા દોરાએ રોગીના હાથે કિંવા ગળામાં બાંધવાં. **(૨) અંગ બહાર આવે તે ઉપર:**—સહદેવીના પાંદડાંનો રસ હાથ ઉપર મસળી અંગ (ગુદા અથવા યોનિ) અંદર બેસાડવું એટલે પુનઃ બહાર આવતું નથી. **(૩) મુખરોગ ઉપર:**—સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેના કોગળા કરવા. **(૪) પરસેવો લાવવા માટે:**—સહદેવીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો. **(૫) ગંડમાળા ઉપર:**—સહદેવીનાં મૂળ પુષ્ય નક્ષત્રમાં હાથે બાંધવાં. **(૬) તાવ ઉપર:**—સહદેવીના મૂળની ટોપી કરી માથે

નાખવી અથવા રસ આપવો, એટલે તાવ ઉતરશે. **(૭) સિદ્ધકોઢ ઉપર:**—અબાસાની (પીળા) રંગનાં ફૂલોવાળી સહદેવીનો રસ ચોપડવો. **(૮) ઉંઘ લાવવા માટે:**—સહદેવીનાં મૂળ માથે બાંધવાં.

૫૮૩ સંત્રાં:—(મ૦ સંત્રે, નિંબૂ.) એ ઝાડ લીંબુડી જેવડાં હોય છે. એનાં ફળ નારંગી જેવડાં હોઈ તેનો રંગ રતાશ પડતો હોય છે. એ લીંબુ ખાવામાં ખટમીઠાં લાગે છે. એના યોગથી મોંમાં સ્વાદ આવે છે. એ ફળ લોહી સાફ કરનાર અને ઠંડાં છે.

૫૮૪. સાગ:—સં૦ શાક. મ૦ સાગ, સાયા. હિં૦ સાગવન. બં૦ શેગુન. ક૦ તેગ, ત્યાગમત્તિ. તૈ૦ તેકુ. તા૦ ટેકકુમારં. તુ૦ ટેક્કિ. ગો૦ તિકયરૂકુ. ફ્રા૦ ફિલગોરસ. અ૦ ફિલજોશ. ઈં૦ ઇંડીયનટીકટ્રી. લા૦ ટેક્ટોનાગ્રાંડિસ્.

સાગનું ઝાડ મોટું થાય છે. **મલબાર, ગુજરાત, બ્રહ્મદેશ,** એ જગ્યાએ એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એ ઝાડ પચાસ હાથ ઉંચું વધે છે, અને તેનો પરિઘ પણ મોટો હોય છે. આ ઝાડ ઘણું જૂનું થતાં સુધી તેનું લાકડું બહુ ઉપયોગી થતું નથી. પાકા સાગના લાકડાની યોગ્યતા શિસમના લાકડા બરોબર છે. એનાં પાંદડાં મોટાં હોય છે. એને ચોળવાથી લોહી જેવો રાતો રંગ નીકળે છે સાગનું લાકડું સર્વ પ્રકારના લાકડામાં વધારે ટકાઉ છે. એ પાણીમાં કહોતું નથી અને કડવું હોવાથી તેને કીડા લાગતા નથી. ઇમારતી અને બીજા સુતારકામની અંદર આ લાકડાનો જેટલો ખપ છે તેટલો બીજા લાકડાનો નથી. **સાગનું ઝાડ:**—શીત, તુરૂં, ગર્ભસંધાન તથા સ્થૈર્યકર છે; અને રક્તપિત્ત, અર્શ, વાયુ, પિત્ત, અતિસાર તથા કોઢનો નાશ કરે છે. **એનાં ફૂલ:**—તુરાં, કડવાં, વિશદ, લઘુ, રૂક્ષ તથા વાતકોપન છે; અને પ્રમેહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **એની છાલ:**—મધુર, રૂક્ષ તથા તુરી છે; અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂત્રાઘાત અને પથરી ઉપર:**—સાગનું બિયું આશરે અર્ધું ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવું અને ફુંટી ઉપર તેનો લેપ કરવો. **(૨) સર્પદંશ ઉપર:**—સાગનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૩) રતવા ઉપર:**—સાગનાં સૂકાં પાંદડાં અને કાંબળાના કડકા બાળી તેની રાખ કરવી અને તે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા સાગનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ઉકાળવો તથા રાબડી જેવો જાડો થયા પછી લેપ કરવો. **(૪) આગંતુક ગરમી અને ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—સાગનાં બિયાં શક્તિ પ્રમાણે અને રોગનું જોર દેખાય તે પ્રમાણે એકથી ત્રણ સુધી ઠંડા પાણીમાં ચંદનની પેઠે ઘસી તેમાં જીરાની અને સાકરની ભૂકી નાખી તે ચટાડવાં. **(૫) ધાતુસ્થાનની ઉષ્ણતા તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—પાશેર દૂધ અને તેટલુંજ પાણી એકત્ર કરી તેમાં સાગનાં બિયાંનું ચૂર્ણ દોઢ માસો નાખી ૭ દિવસ પાવું. **(૬) શ્લીપદ, વલ્મીક** (રાફડો) **અને મેદારોગ ઉપર:**—સાગની છાલનો કાઢો કરી તેમાં ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો. **(૭) ફુરસાનો વિષાર ઉબળી લોહી વહેવા લાગે તે ઉપર:**—સાગના કુમળા અંકુર બારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી સાત તોલા સુધી પાવું, એટલે જલદી ગુણ આવે છે. **(૮) શીતપિત્ત ઉપર:**—સાગનાં લીલાં પાંદડાં પાણીમાં ઉકાળી સ્નાન કરવું. **(૯) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં સાગનાં બિયાં એક અથવા બે ઘસી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું.

૫૮૫. સાટોડી:—સં૦ પુનર્નવા. મ૦ ઘેટુળી. કાં૦ ખાપરી, સાંઠ. પં૦ ઇટસિટ. હિં૦ વિષખપરા. બં૦ શ્વેતપુણ્યા. ક૦ બિળેબેલ્લડકિલ્લ, સનાડિકા. તૈ૦ તેલ્લાઅટાતામામિડી. તા૦ મુક્કિરાટે. મલા૦ તાલુતામા, તામિળામા. અ૦ હંદકૂકી. ઇં૦ સ્પ્રેડિંગહોગવીડ. લા૦ બોરહાવિયાડિફ્યુજા.

આ એક સર્વ જગ્યાએ ઉકરડા ઉપર અને વિશેષ કરીને રેતાળ જમીનમાં થનારી વેલ છે. એ ગુલબાશીની જાતની "નાયક્ટાજિનેશિયા" નામના ઉદ્ભિજ વર્ગની છે. એનાં પાંદડાં નાનાં મોટાં, જાડાં, દળદાર, આકારમાં તાંદળજાની ભાજી જેવાં અને ઘટ્ટ હોય છે. તેના ઉપર નાના ઘંટના આકારનાં પુષ્પકોશનાં ગુલાબી, રાતાં અથવા સફેદ રંગનાં ફૂલો આવે છે. એમાં ધોળી, રાતી અને કાળી એવી ત્રણ જાતિ છે. તે પૈકી કાળી જાત કોઇક સ્થળેજ મળે છે. રાતીનો વિસ્તાર સર્વ ઠેકાણે મળે છે. ધોળી સાટોડી ઉપર ધોળાં અને રાતી ઉપર રાતાં ફૂલો આવે છે. વર્ષાઋતુમાં એ વધારે મળી આવતી હોવાથી એને વર્ષાભૂ, વર્ષાભવ, પ્રાવૃષાયણી એવાં નામો પણ આપેલાં છે. શોફઘ્ની, સારણી એ નામ તેનાં શરીરમાંના અંતર બાહ્ય સોજો નહિ જેવો કરવાના અને સારક ધર્મના દ્યોતક છે. સાટોડીનો ઔષધિભાગ મૂળમાં

રહેલ છે, એમ રસાયનશાસ્ત્રીઓએ ઠરાવેલ છે. ઈ. સ. ૧૮૮૫ ની સાલમાં મિસ્તર સ્ટીફન્સને રસાયન પ્રયોગથી એના મૂળની પરીક્ષા કરીને તેમાં એક "અલકલૉઈડ" એટલે ક્ષાર પ્રકૃતિનું સત્વ, એક શર્કરા જેવો અને એક રાળ જેવો પદાર્થ મળે છે, એમ જાહેર કરેલ છે. ક્ષાર પ્રકૃતિનો પદાર્થ કેટલો મળે છે તેનો તેમણે ઉલ્લેખ કરેલ નથી. પરંતુ ટાર્ટ્રેટ એ રૂપથી નિરાળો કહાડેલ પદાર્થ તેણે એક શસલાના પેટ ઉપરની ત્વચામાં નાખ્યો. તે પ્રયોગમાં ૧ દશાંશ ગ્રેન લોહીમાં પ્રવેશ થયા ઉપર દોઢ કલાકમાં સસલાના મૂત્રનું પ્રમાણ ત્રણ ગણું વધ્યું. એ ઉપરથી "બોઅર હાવિન" સત્વ ઉત્કૃષ્ટ મૂત્રલ છે એમ સિદ્ધ થયું. ઈ. ૧૮૯૨ની સાલમાં રાજપૂતાનામાંની પાચભદ્રા તરફની હોસ્પિટૅલ ઉપરના ડૅાક્ટરે સાટોડીના સર્વાંગનો કાઢો કરી મરી સાથે પાંચ તોલા પ્રમાણે દશ રોગીને આપ્યો. તે પૈકી આઠ જણનું મૂત્ર વધ્યું અને તેનાથી અતિશય પરસેવો થયો. સિલોન મધ્યેના ડૅા૦ જયસિંહે પણ એના મૂત્રલગુણ સંબંધી પોતાની ખાત્રી કરી છે. એના મૂત્રલગુણમાં વિશેપતા એ છે કે એ ઘણોજ સુખકારક મૂત્રરેચક છે. ફ્રેન્ચ લોક આટલીસ બેટમાં પરમીયા ઉપર એ આપે છે. ઉદરરોગ ઉપર એ ઉત્તમ ગુણકારી છે. મૂત્ર માર્ગે સર્વ પાણી કહાડી ઉદર ચોખ્ખું કરે છે.

દક્ષિણમાં કેટલેક ઠેકાણે સાટોડીને "**ઘેટુળી**" પણ કહે છે. એ ઝાડ જમીન બરોબર વેલાની પેઠે પ્રસરે છે. એમાં બે જાત છે. રાતી અને ધોળી. ધોળી સાટોડીને ધોળાં ફૂલ આવે છે, અને ઝાડનાં સર્વ અંગ ધોળાં હોય છે. રાતીને રાતાં ફૂલ આવે છે, એનું શાક કરે છે. એ ઝાડ પડતર જમીનમાં અને ગામમાં પણ થાય છે. ધોળી વધારે ગુણવાળી છે, એને કોકણમાં "**ખાપરી**" અને ગુજરાતમાં "ખાપરીયો" પણ કહે છે. **ધોળી સાટોડી:**—કડવી, ઉષ્ણ, તીખી, તુરી, રૂચ્ય, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, મધુર, સારક, ખારી તથા હૃદ્ય છે; અને વાયુ, કફ, સોજો, ઉધરસ, અર્શ, વ્રણ, પાંડુરોગ, વિષદોષ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. આના પાંદડાંનો ગુણ ઉષ્ણવીર્ય છે. આના જેવાજ રાતી સાટોડીના પણ ગુણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) ફુલ્લ ઉતરવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ ઘસી અંજન કરવું. **(૨) નેત્રની કંડૂ (ખરજ) અને ગળતી આંખ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ મધમાં અથવા દૂધમાં કિંવા માકા (ભાંગરા)ના રસમાં ઘસી આંજવાં, એટલે કંડૂ દૂર થાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખ ગળતી મટે છે. **(૩) પડળ દૂર થવા માટે:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૪) રતાંધળાપણા ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ કાંજીમાં ઘસી ચોપડવાં. **(૫) શોફોદર અને સોજા ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળનો કાઢો કરી પાવો અને સોજા ઉપર લેપ કરવો, અથવા સાટોડી અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. **(૬) રક્તાર્શ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ હળદરના કાઢામાં આપવાં. **(૭) ગુલ્મરોગ અને પ્લીહા ઉપર:**—સાટોડીનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં આપવું. **(૮) કમળી ઉપર:**—સાટોડીનું પંચાંગ ચૂર્ણ, મધ અને સાકરમાં ખાવું. અથવા કાઢો કરી કિંવા રસ કાઢી પાવો. **(૯) મસ્તકરોગ અને જ્વરરોગ ઉપર:**—સાટોડીનું પંચાંગ, ઘી અને મધમાં આપવું. **(૧૦) રોગ ન થવા માટે:**—સાટોડીનું પંચાંગ દૂધ અને સાકરમાં આપવું. **(૧૧) વીંછીના વિષ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી રાખવાં, તે ચાવી ખાવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરે છે. અથવા સાટોડીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **(૧૨) દંતરોગ ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ, લોધર અને ફૂલાવેલી ફટકડીનું પાણી કરી તેના કોગળા કરવા. **(૧૩) અંતર્વિદ્રધી ઉપર:**—સાટોડીનાં મૂળ અને વાયવરણાની છાલનો કાઢો કરી પાવો. **(૧૪) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—રોજ સવારે ધોળી સાટોડીનાં તાજાં બે મૂળ ચાવી ખાવાં, તે ઉપર બે પહોર સુધી કાંઈ ખાવું નહિ. એ પ્રમાણે ૧૪ દિવસ કરવું. **(૧૫) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ દૂધમાં પ્રાશન કરવાં, અથવા પાનમાં ભક્ષણ કરવાં. **(૧૬) સોજા ઉપર:**—સાટોડી, દેવદાર, સુંઠ અને વાળાનો કાઢો ગાયનું મૂત્ર નાખી પ્રાશન કરવો. **(૧૭) ગુલ્મ અને જલોદર ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ સમભાગ સિંધવ નાખી વાટી તેનો કલ્ક કરવો અને તેમાં ઘી નાખી તે ગુલ્મ ઉપર આપવો, તથા મધ નાખી જલોદર ઉપર આપવો. અથવા જલોદર ઉપર ધોળી સાટોડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. **(૧૮) આંખમાં ફુલ પડે તે ઉપર:**—ધોળી સાટોડીનાં મૂળ રવિવારે લાવી ધૂપ દઈ કાને બાંધવાં. **(૧૯) સર્વાંગે સોજો, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફ ઉપર:**—સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં

પંડોળાં, સુંઠ, કડૂ, દારૂહળદર, ગળો અને બાળહરડાંનો કાઢો પાવો. **(૨૦) કૂતરાના વિષ ઉપર:**—સાટોડીનો રસ પાવો. **(૨૧) સર્વાંગ સોજા ઉપર:**—કડૂ, કરિયાતું અને સુંઠ મેળવીને સાટોડીનો કાઢો આપવાથી સર્વાંગ સોજો નહિ જેવો થશે. **(૨૨) પુનર્નવા તેલ:**—૪૦૦ તોલા સાટોડીનાં મૂળ લઇ તેનો ૧૦૨૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તેમાં ત્રિકટુ, ત્રિફલા, કાકડાશિંગિ, ધાણા, કાયફળ, કચોરા, દેવદાર, ગહુલા, કોષ્ટ, સાટોડી, અજમો, કાળીજીરી, એલચી, પદ્મકાષ્ટ, તજ, તમાલપત્ર, સુંઠ, રેણુકબીજ અને નાગકેશર આ પ્રત્યેક ઔષધો અકેક તોલો કલ્ક નાખી ૧ શેર તેલ તૈયાર કરવું. એનાથી કમળો, પાંડુરોગ, શ્લીપદ, શ્વાસ, પથરી, ઉદર, જીર્ણજ્વર અને મળરોગ નાશ થાય છે. **(૨૩) પુનર્નવાદિ ઘૃત:**—સાટોડી, ચિત્રક, દેવદાર, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રા, સુંઠ, જવખાર અને હરડે એ દરેકનો આઠ આઠ તોલાનો કલ્ક કરી નાખી દશમૂળના ૧૨૮ તોલા કાઢામાં ૩૨ તોલા ઘી તૈયાર કરવું. એ સોજા ઉપર ઉસ્તાદ છે.

૫૮૬. સાજડ (એન):—સં૦ રક્તાર્જુન. હિં૦ ઐન. ક૦ કેંપુપત્તિ. તૈ૦ ઇર્શમદ્દી. લા૦ ટરમિનેલિયા ગ્લેબ્રા.

સાજડનાં વૃક્ષો મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં લાકડાં મજબૂત હોય છે. વહાણ બનાવવામાં તથા ઇમારતમાં આ લાકડાનો ઉપયોગ થાય છે. સાજડનાં પાંદડાં લાંબાં હોય છે. સાજડમાં ધોળી અને કાળી એવી બે જાત છે. ધોળા સાજડનો રંગ ધોળો હોય છે. સાજડની કુમળી છાલ રંગના કામમાં આવે છે. એને "સાદડ" પણ કહે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આગંતુક જખમ ઉપર:**—ધોળા સાજડની છાલની થેપલી કરી તે જખમ ઉપર બાંધવી, એટલે ત્વરિત ભરાઈ આવે છે. **(૨) નાનાં વાછરડાંને** (દૂધના યોગથી પેટમાં) **રોગ થાય છે તે ઉપર:**—સાજડની કુમળી માંજર ખવરાવવી. **(૩) તજાગરમી ઉપર:**—સાજડની માંજર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાં એ એકત્ર વાટી તેનો રસ હાથ અને પગને તળીએ મર્દન કરવો. **(૪) ફોલ્લો ફુટવાને માટે:**—સાજડની છાલનો અને કાળી તુળસીનો રસ કાઢવો. (એને રાપ કહે છે.) એમાં ચોખાના કુશકા નાખી એકત્ર કરી તે લગાડવું. **(૫) પક્ષાઘાત ઉપર:**—સાજડની રાખ ઉપર બાંધવી, એટલે તે ભાગ ઉષ્ણ થઇ તેનું જડત્વ દૂર થાય છે. **(૬) કફ ઉપર:**—સાજડની રાખ મધમાં આપવી.

૫૮૭. સાત્વીન:—સં૦ સપ્તપર્ણ. મ૦ સાતવીણ. હિં૦ છી-સતવન, સ-છન્તોનાં. બં૦ છાતીમ. ક૦ એલેલેગ. લા૦ આલસ્ટોનિયા સ્કોલેરિસ. તૈ૦ એડાકુલ, અરિટાકુ.

સાત્વીનનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે, એ કોકણ પ્રાંતમાં પુષ્કળ છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઘણું ઉપયોગી નથી. સાત્વીનની એક ડુંખને સાત પાંદડાં હોઇ એનો આકાર શિમળાના પાંદડાં જેવોજ લાંબો હોય છે. સાત્વીનની છાલ અતિશય કડવી છે. ***સાત્વીન:**— કડવું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, મદગંધી,

* **સુશ્રુત સંહિતામાં** શરદીના તાવ ઉપર આ પ્રમાણે ઇલાજ કહેલ છે:—"સાત્વીનની છાલ, ગળો, લીંમડાની અંતર છાલ, એ બબ્બે તોલા લઇ એનો ક્વાથ કરી આપવો." ચામડીના રોગમાં ઘણાક ઉપચારોમાં એની છાલ નાખે છે. આ ઝાડના સંબંધમાં કેટલાક લોકોમાં એવો ભ્રમ છે કે વગડામાં સર્વ વૃક્ષો વર્ષમાં એક દિવસ એને માન આપવાને માટે એની પાસે આવે છે. ઇ. સ. ૧૬૭૮ માં **એહ્રિરીડે** અને ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં **રમ્પીઅસે** આ વૃક્ષનું ચિત્ર પ્રકટ કરીને દેશી વૈદ્યો એને ઔષધ તરીકે વાપરે છે, એમ કહ્યું હતું. એ પછી ઇ. સ. ૧૮૩૯ માં **મિ૦ નેમોયાએ** એના પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વરનાશક ગુણ પ્રકટ કર્યા. **ડૉ૦ ગિવસને** ઇ. સ. ૧૬૫૩ માં એના ગુણનું વર્ણન **ફારમેક્યુટિકલ જનરલ**માં છપાવ્યા હતા. **ઈંગ્રેજી ઔષધો**માં એને ગ્રાહી, પાચન, શક્તિવર્ધક, કૃમિનો નાશ કર્તા અને તાવ નાશક માનેલ છે. **મનાલાનો** એક **ગ્રૂપ** નામનો વૈદ્ય એની છાલમાંથી **ડિએટીન** નામનું સ્ફટિક ન બંધાય (જામી ન જાય) એવું સત્વ તપાસ કરીને કહાડયું છે. **અમેરિકાના ફારમેક્યુટિકલ એસોસિએશનના**—ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના રિપોર્ટમાં લખે છે કે "આ વૃક્ષ લ્યુઓનના ટાપુમાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાંના રહેવાશી લોકો એને ડીટા કહે છે. તેઓ એને પાચનશક્તિવર્ધક અને જ્વર નાશક માને છે, અને વારંવાર આવનાર તથા ઘણા દિવસના આંતરે અથવા શરદીની હવામાં ઉત્પન્ન થનાર તાવમાં આ ઔષધને અસલથી વાપરે છે. એનું પરિણામ બહુજ સંતોષકારી આવે છે." આ રિપોર્ટથી વિદ્વાન ઇંગ્રેજ વૈદ્યોનું ધ્યાન એની તરફ ખેંચાયું હતું. હાલમાં ઉપર કહેલું સત્વ સારામાં સારા **ક્વીનાઈન** કરતાં

તુરી, સ્નિગ્ધ, સારક, હૃદ્ય તથા સુગંધિ છે; અને વ્રણ, રક્તદોષ, ત્રિદોષ, કૃમિ, દમ, કોઢ, ગુલ્મ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ—(૧) નળવાયુ ઉપરઃ**—સાતીનની છાલ કોપરા સાથે ૭ દિવસ ખાવી અને પથ્ય પાળવું. **(૨) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપરઃ**—સાતીનની કુંપળોનો રસ સાકર નાખી પાવો. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૩) સાંદ્રમેહ, જ્વર, શૂળ અને ગુલ્મ ઉપરઃ**—સાતીનની છાલનો કાઢો પાવો. **(૪) વ્રણ ભરાઇ આવવા માટેઃ**—સાતીનની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

૫૮૮. સાપસન:—(નાની નોળવેલ.):—(સં૦ અહિગંધા, ગંધનાકુલી. મ૦ સાપસંદ. હિં૦ ધ્રશરમુલ.)

સાપસૂનના વેલા હોય છે. એમાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. એનાં પાંદડાં નાગરવેલ જેવાં ડીંટાની પાસે પહોળાં હોય છે. કાળી સાપસૂન વધારે ગુણવાળી છે. સાપસૂન ઘણી કડવી છે. સાપસૂનની ભૂકી સર્પના મોંમાં નાખવાથી તે હતવીર્ય થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) સર્પના વિષ ઉપરઃ**—કાળી સાપસૂનનાં મૂળ અને અરિઠા અથવા ધોળી ચણોઠીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી તે પાણી થોડી થોડી વારે પાવું, કિંવા એકલાં સાપસૂનનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨) સર્વ પ્રકારના વિષ ઉપરઃ**—કાળી સાપસૂનનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મરી વાટી પાવાં. પથ્ય ઘી અને ભાત. **(૩) પટકી** (કૉલેરા) **અને પેટપીડ ઉપરઃ**—સાપસૂનનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) બાળકના કૃમિ ઉપરઃ**—સાપસૂનનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાતાં જવું અથવા નિત્ય બાળાગોળીમાં ઘસી પાવી; એટલે કૃમિવિકાર થશે નહિ.

૫૮૯. સાબૂદાણા:—(મ૦ સાગુ, સાબુદાણ્યાચે ઝાડ.) એ ઝાડ માડવૃક્ષની એક જાત છે. એની ઉંચાઈ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એ ઝાડ જુનું થયા પછી કાપી તેનો વચલો ભાગ કાઢી લે છે. પછી તેને ખાંડી તેનો લોટ થાય એટલે તેને પાણીના છમકા મારે છે. પછી તે ચાળણીમાં નાખી છણે છે, તેથી કરી તેની બારિક ગોળીઓ થાય છે તેને સાબુદાણા કહે છે. સાબુદાણા પાચક *હોઈ પૌષ્ટિક છે. વૃદ્ધ, બાળક અને રોગીને આ દાણા ઘણા હિતકર છે.

૫૯૦. સારફળ (સાલેડુ, ધુપેડા):—સં૦ શલ્લકી, શાલવૃક્ષ. મ૦ સાલાઈ. દે૦ સારફળ, હિં૦ સાલઇ, સલઈ. ક૦ તદિકુ, તદકિનગિડ, અનિબ્યાલ. તૈ૦ પારંગિસાંબ્રાણિ તા૦ કુંદરૂકં. મ૦ ચિતિંતિ. લા૦ બોસવેલિયા થોરફેરા.

સારફળનું ઝાડ મોટું થાય છે. એ ઝાડ ઘણું કરી ડુંગરાળ પ્રદેશમાં ઘણાં થાય છે. એનાં પાંદડાં અગથીઆના પાંદડાં જેવાં થાય છે, એને ત્રિકોણ અને ચીચોડા (આંબીલા) જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળનું અથાણું સારૂં થાય છે. સારફળનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવતું નથી. એ ઝાડને ગુગળ

પણ વધુ ગુણકારી મનાય છે. **ક્વીનાઈન** અને **ડીએટીન** બન્નેનાં સત્વ સમાન માત્રાથી અપાય છે, અને બન્નેનું સરખુંજ પરિણામ આવે છે. ક્વીનાઇન વધારે પ્રમાણમાં આપવાથી કાનને બેહેરાપણું ઉત્પન્ન કરે છે, ઉંઘ આવતી નથી, આવાં પરિણામ આ પદાર્થથી આવતાં નથી. વળી એની અસર ઘણીજ તાકીદે થઈને કદી નિષ્ફળ ગયા વગર થાય છે. નાનાં નાનાં બાળકોને આની માત્રા ૦ા ડ્રામ અને મોટાને ૧ ડ્રામ આખા દિવસને માટે છે. આ માત્રા આપતી વખતે અવશ્ય કરીને અવસ્થા, જાત, પ્રકૃતિ આદિ વિચાર આવશ્યક છે. પોટીશના રૂપમાં પણ આ દવા આપવાથી ફાયદાકારક અસર થાય છે; બનાવવાની રીત આમ છેઃ—સાતીનની છાલ કોર્નફ્લોર અથવા ચૂન એ દરેક અર્ધા અર્ધા શેરને ગરમ પાણીમાં મેળવીને ખીર જેવું કરવું અને લુગડાના ઉપર પાથરી બગલમાં, હાથના સાંધામાં અને ઘુંટણોની ઉપર લગાવી સારી રીતે સુકાઇ ગયા બાદ બદલતું રહેવું. એ પ્રમાણે અસર થતાં સુધી લેપ કરવો અને સુકવવું. લશ્કરી ઇસ્પિતાલોમાં **ડીટેઈન** ક્વીનાઇનના બદલામાં વપરાય છે. જુના ઝાડા અને મરડાના રોગમાં આ છાલ ઉત્તમ અસર કરે છે, અને તાવ આવ્યા પછી પેટની પાચનશક્તિ ઓછી થઈ હોય તો તેને સુધારે છે. **ચરકસંહિતામાં** રસ, બીજ અને છાલને વાતપિત્ત, પ્રશમનકારક, કોઢ નાશક, ઉદર્દ નાશક અને શીત નિવારણ વર્ણન કરેલ છે. **સુશ્રુત સંહિતામાં** એને કફવાત પ્રસમન, અરૂચિનાશક, ગુલ્મશૂળનાશક, આમ પાચક અને ઉદર્દ વાત પ્રશમન કહેલ છે. છાલ કાંઇક સુગંધિત, ગરમ, ખાટી અને કડવી હોય છે; તથા ખાવાથી થોડો જુલાબ થઈ ભૂખ લાગે છે. તાવ ઉતરી જાય છે તથા સોજો અને શૂળ નાશ થાય છે. ઉપર લખેલ **ડીટેઇન** સત્વ વગર છાલમાંથી **ઇકાયઠીમીન** અને **ઇકાઠીનીન** નામનાં બે બીજાં સત્વ નીકળે છે.

જેવો ધોળો રસ આવે છે. એ ગુગળ જેવો ધૂપ છે. એને "કુંદુરૂ"* પણ કહે છે. આ ઝાડ **ખાનદેશમાં** રાજણુઘાટ ઉપર ઘણાં થાય છે. આ ઝાડનો રંગ લીલો દેખાય છે. એના લાકડાનાં ચાટવો, ધાન ભરવાની પાલી વગેરે થાય છે. **સારફળ:**—શીતવીર્ય, પૌષ્ટિક, કડવું, મધુર, તુરૂ તથા ગ્રાહી છે; અને કોઢ, રક્તદોષ, કફ, વાયુ, પિત્ત, અર્શ, વ્રણદોષ, પકવાતિસાર તથા રક્તપિત્તનો નાશ કરે છે. એનાં **ફૂલ:**—કફ, વાયુ, અર્શ કોઢ તથા અરોચકનાં નાશક છે. એનો **ગુંદર (કુંદરૂ, શેશકુંદર):**—મધુર, કડવો, તીક્ષ્ણ, તીખો, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ત્વચાને હિતાવહ છે; અને જ્વર, પ્રસ્વેદ, કફ, મુખરોગ, વાયુ, પ્રદર, રક્તવિકાર, ગ્રહપીડા, અલક્ષ્મી, રક્તાતિસાર અને જંતુ એ સર્વેનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો આવે તે તથા આંખોમાંની બળતરા શાંત થવા ઉપર:**—સારફળનાં પાંદડાં વાટી રાત્રે આંખો ઉપર પાટો બાંધવો. **(૨) સંધિવાત વગેરે ઉપર:**—સારફળનાં પાંદડાં વાટી તેનો પાટો બાંધવો. **(૩) પ્રદર અને રક્તાતિસાર ઉપર:**—સારફળનો ગુંદર રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે મસળી તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. **(૪) રક્તાતિસાર ઉપર:**—સારફળની છાલ દૂધમાં વાટી મધ નાખી પાવી.

૫૮૧. સાલમ:—(સં૦ સાલીમકંદ.) **તુર્કસ્તાન, અરબસ્તાન, ઇરાન** વગેરે દેશમાં સાલમની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. **હિંદુસ્તાનમાં** પણ એ કંદની બે ત્રણ જાત મળે છે. એ ઝાડ કાંઇક નાગદમણીના અથવા હળદરના ઝાડ જેવું છે. એને નિકૃષ્ટ પ્રતિની જમીન જોઇએ. તેનાં મૂળમાંથી ફણગા ફૂટી ઝાડ થાય છે તે જુદાં હોય છે; તથા જેમાંથી સાલમ થાય છે તે જુદાં હોય છે. એ મૂળ કાઢી લાવી ગરમ પાણીમાં ધુએ છે. પછી જાડા ખાદીના કપડાથી તેના ઉપરની છાલ ચોળી નાખે છે; તેથી કરી તે ધોળી શુભ્ર દેખાય છે. પછી તાંબાના તવા ઉપર નાખી તેને દેવતાની આંચ આપે છે. એજ **સાલમ** કહેવાય છે. સાલમ ઘણીજ પૌષ્ટિક છે. ઘણાખરા તુર્ક અને આરબ એનુંજ અન્ન સેવન કરે છે. સમુદ્રમાં ઘણા દિવસ રહેવાથી ખલાસી લોકોને "નાવિક રક્તપિત્તરોગ" થાય છે, તેઓને સાલમના લોટની કાંજી કરી આપવાથી તેમનો ઉપદ્રવ કમી થઈ તે નીરોગી બને છે. સાલમમાં ધોળી, ચરાખ, લસણીઆ, પંઝાદાર અને દૂધમૂસળી એવી પાંચ છ જાત છે. **સાલમ:**—ઉષ્ણવીર્ય, બલકર, મધુર, ધાતુવર્ધક, કડવી, ગુરૂ, રસાયન તથા પૌષ્ટિક છે; અને ક્ષય, પ્રમેહ, પિત્ત, રક્તદોષ, આમદોષ, કમળો તથા કુંભકમળનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) પ્રદર, પેશાબમાં ધાતુનું જવું અને ધાતુવિકાર ઉપર:**—દરરોજ સવારે અને સાંજે ઘડી દિવસે સાલમ, ધોળી મુસળી અને પંજાબી મિશ્રી, એ સમભાગ લઈ ત્રણે જણસોનું ઘણું બારિક ૩ માસા ચૂર્ણ, ત્રણ માસા સાકર સાથે દર વખતે ત્રણ તોલા દૂધમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉપલા રોગ દૂર થઇ પુષ્ટતા પણ આવે છે. **(૨) પુષ્ટતાને માટે:**—સાલમનો પાક કરી ખાવો, કિંવા સાલમમિશ્રીનું ચૂર્ણ કરી પાણી અને દૂધમાં બાફી તેમાં સાકર નાખી તે સેવન કરવું. **(૩) સંગ્રહણી રોગ ઉપર:**—મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ૧ તોલો આપવી, અને પથ્યને માટે છાશ ભાત ખાવા આપવાં. **(૪) પુષ્ટતા અને મળશુદ્ધિ થવા ઉપર:**—સાલમનાં ફળ (એ મોટી રિંગણીનાં ફળ જેવાં હોઈ અંદરનાં બિયાં અતિશય કઠિન હોય છે.) ૪ તોલા, પાંચશેર દૂધમાં નાખી માવો કરવો; તે તેમને તેમજ એક રાત્રી રાખવો. પછી તે ઉપર પાણી આવે તે પહેલા દિવસે પાવું અને બીજા દિવસથી માવામાં સાકર ૪૦ તોલા અને ઘી ૪૦ તોલા નાખી તે મિશ્રણ દરરોજ ૨ તોલા ખાવું.

૫૮૨. સામો:—સં૦ શ્યામાક. હિં૦ સાંવા, સમા. ક૦ સાબિ. બં૦ શ્યામાઘાસ. મ૦ સાંવા. તૈ૦ શ્યામાલુ. ફા૦ શામાખ. લા૦ પેનિકમ્ ફ્રેમેન્ટેસ્યમ.

---

* કુંદરૂનેજ **શેશકુંદર** કહે છે, તથાપિ ઘણા ખરા લબાડ ગાંધીઓ એના બદલે બેરજો આપે છે. શેશકુંદરની પીળાશ પડતી ગુંદરના જેવી પણ નાની કણીઓ હોય છે, એને દેવતા ઉપર નાખી ધૂપ કરવાથી મુડદા જેવો વાસ આવે છે. કુંદરૂને વાટી પાણીથી ગોળી બાંધી દુખતી દાઢના કોતરમાં રાખવાથી તેમાંથી લાળ ટપકી દુખાવો જલદી શાંત થાય છે. કુંદરૂને હિં૦ કુંદરૂ, ગુંદવરોસા. બં૦ કુન્દુરૂખોટી. મ૦ અવલગુંદર, સાલઇડીક. ક૦ ઇડબોલ. ફા૦ કુન્દરૂરૂમી, ખોટી મસ્તકી, રૂમીમસ્તકી. અ૦ કુન્દરેજકર, વિસ્તજ. તૈ૦ કુન્દરૂસુ. ઇં૦ એલિબેલમ્ અને લા૦ બોઝ્વેલિયા થરીફેરા. કહે છે.

સામો એ ધાન્ય ઘણેક ઠેકાણે થાય છે. એના રોપા ઊંચણથી કંમર જેવડા થાય છે. સામો, આ ધાન્ય વરી (મોરીઆ) ને ઘણુંજ મળતું છે, પરંતુ એ વરી કરતાં કિંચિત્ મોટું હોય છે. સામો કોકણમાં થતો નથી. સામામાં કાળી અને ધોળી એવી બે જાત છે. સામાનો ભાત ગરીબ લોકના ખાવાના ઉપયોગમાં આવે છે. એનો ઉપયોગ ઘણું કરી હલકી પ્રતિના લોકમાં થાય છે. મંદવાડમાં એના તાંદળાનો ભાત ખાવા આપે છે. **સામો:**—મધુર, શીતળ, શોષક, રૂક્ષ, તુરો, લઘુ, વાતકર તથા ગ્રાહક છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તપિત્ત તથા વિષદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અન્નદ્રવ શૂળ ઉપર:**—સામો અથવા કોદરા અથવા કાંગ (પ્રિયંગુ) ના ચોખા નાખી કરેલી ક્ષીર હિતકારક છે.

૫૯૩. સાંધરૂખ:—(સં૦ સંધિવૃક્ષ.) એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં વેંતભર લાંબાં હોઈ, આકારે કડાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એની છાલ અસ્થિભંગ ઉપર ઘણીજ ઉત્તમ છે. એમાં જે અવલ પ્રતિનાં ઝાડ છે તેને **"લવંગી સાંધરૂખ"** કહે છે. એનો એવો ચમત્કાર છે કે એનું પાંદડું વચોવચથી ચીરી નાખ્યા પછી કેટલીકવારે જોઇએ તો તેના સાંધા મળી જઈ પૂર્વવત્ પાંદડાં જેવું પાંદડું થાય છે. એ ઝાડ **દક્ષિણ કોકણમાં** કોઈ કોઈ ઠેકાણે થાય છે. આવી અત્યંત ઉપયોગી અને જેમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ છે એવી વનૌષધી ઈશ્વરે આ **આર્યભૂમિમાં** ઉત્પન્ન કરવાથી, આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોએ તેનો ઉપયોગ કરી આપણું રક્ષણ કર્યું, અને પોતાનું સામર્થ્ય પરદેશીને ઉત્તમ પ્રકારે દેખાડ્યું; તેમના વંશજોએ હમણાના કાળમાં, એવી ઉપયોગી વનૌષધિનો ઉપયોગ ન કરતાં, પરદેશી મોહક વસ્તુમાં લુબ્ધ થઇ, સર્વ જગતને આપણી નબળાઈ શા માટે બતાવવી? **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સાંધરૂખની છાલ કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી.

૫૯૪. સિંગોડાં (શિંગોડી):—સં૦ શૃંગાટક. મ૦ શિંગોડા. ક૦ શિંગાડે. હિં૦ સિંઘાડા. ફા૦ સુરંજાન. ઇ. વૉટરકૅલટ્રૉપ. લા૦ ટ્રાપાબિસ્પિનોઝા. બં૦ પાણિફલ, સિંઘાડે. તૈ૦ પરિકેગડ્ડુ.

સિંગોડાં તળાવના માથોડું અર્ધું માથોડું પાણીમાં થાય છે. એના વેલા લાંબા હોઇ તેને કારેલીનાં પાંદડાં જેવાં પાંદડાં આવે છે. સિંગોડાનો આકાર મોટો ચમત્કારિક દેખાય છે. એને કાંટા જેવી ત્રણ અણીઓ આવે છે. સિંગોડાંનું શાક થાય છે. એને સૂકવી લોટ કરી લાપશી, પુરીઓ, લાડુ એવા અનેક પદાર્થો કરે છે, અને તે ઉપવાસના દિવસે ખાય છે, સિંગોડાં પૌષ્ટિક છે. **સિંગોડાં:**—અતિવૃષ્ય, લઘુ, રૂચિપ્રદ, મેહદાર્ઢ્યકારક, કફકર, ગ્રાહક, શુક્રલ, વાતલ, તુરાં, મધુર, ગુરૂ, શીતલ, તર્પણ તથા સ્વાદુ છે; અને પિત્ત, દાહ, રક્તદોષ, મેહ, ભ્રમ, ત્રિદોષ, સોજો તથા સંતાપનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—સ્રીનો મૂઢગર્ભ વધવા અને ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—સિંગોડાં અને કચરાની લાપશી કરી દૂધમાં આપવી.

૫૯૫. સિવણ:—સં૦ કાશ્મરી. મ૦ શિવણ. હિં૦ બં૦ ગંભારી, ખુમેર. ક૦ શિવન્નિ. તા૦ પેરૂગુમિઘ. મલા૦ કુમલ. તૈ૦ સાન્નાંગુમુડીચેટ્ટુ. લા૦ મિલાઇનાઆર્બોરીઆ.

સિવણનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ તે સાધારણ ગોળ હોય છે. સિવણનું લાકડું સુતાર કામમાં સારૂં ઉપયોગી છે. સિવણને પીળા રંગનાં ફૂલ આવે છે. એને જે ફળ આવે છે તે નાના જાંબુ જેવાં હોઈ લાંબાં હોય છે. એનાં મૂળ દશ મૂળમાં આવે છે. **સિવણ:**—મીઠી, કડવી, તીખી, ઉષ્ણ, મધુર, તુરી, જડ, દીપન, પાચન, મેધાકર, ભેદક તથા હૃદ્ય છે; અને ત્રિદોષ, કફ, તરસ, શોષ, આમશૂળ, સોજો, વિષ, દાહ, જ્વર, રક્તદોષ, અર્શ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે.* **એનાં ફળ:**—શીતળ, ગુરૂ, બલકર, ધાતુવર્ધક, કેશ્ય, સ્વાદુ, ખાટાં, તુરાં, રસાયન, સ્નિગ્ધ, બુદ્ધિપ્રદ, ગુરૂ તથા મૂત્રલ છે; અને પિત્ત, રક્તપિત્ત, રક્તદોષ, આમ, વાયુ, વાતરક્ત, તૃષા, દાહ, ક્ષય, ક્ષતક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રદર તથા પેશાબમાં ધાતુના જવાનો નાશ કરે છે. **ફળની અંદરનો ગર્ભ:**—મધુર, ગ્રાહક, કડવો, શીતળ, વાતકર, તુરો, પુષ્ટિકારક તથા બલકર છે; અને કફ, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા પ્રદરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—સિવણની કુંપોનો અથવા પાંદડાંનો રસ નવટાંક સાકર નાખી પાવો અને ધોળા સાજડની છાલ ઘસી ૩ દિવસ ચોપડવી. **(૨) અમ્લપિત્ત ઉપર:**—સિવણનાં પાંદડાં, અધેડાનાં મૂળ, મોચરસનો કંદ, એ ગાયના તાજા દૂધમાં વાટી ૧૪ દિવસ પાવું. **(૩) પિત્તજ્વર**

* સિવણને શાલપર્ણિ કે જંગલી ગાંજો પણ કહે છે.

ઉપર:—સિવણનાં મૂળનો રસ આપવો. **(૪) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સિવણનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૫) રક્તપિત્તરોગ ઉપર:**—સિવણનાં પાકાં ફળ એક કિંવા બે મધમાં ખાવાં. **(૬) શીતપિત્ત ઉપર:**—સિવણનાં સૂકાં ફળ સીજવી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો અને પથ્ય પાળવું. **(૭) દાહ ઉપર:**—સિવણના પાંદડાંનો રસ અંગે ચોળવો.

૫૯૬. સુખડ:—સં૦ મ૦ હિં૦ ચંદન. ક૦ શ્રીગંધમારા. તૈ૦ ચંદનમુ. તા૦ મલા૦ ચંદનમારં. ગો૦ શ્રીગંધ. યુ૦ ફા૦ સંદલ. અ૦ સંદલેઅબાયદ. ઇં૦ સેંડલવુડ. લા૦ સેંટેલમ્ઑલબમ્.

સુખડનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એ ઝાડ **મલબાર** પ્રાંતમાં વિશેષ થાય છે. એનાં પાંદડાં કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ નાનાં અને સુવાળાં હોય છે. ચંદનને બારિક અને કાળા રંગનાં ફળ આવે છે. આ ઝાડ જુનું થાય એટલે તે કાપી તેના કડકા કરી તે જમીનમાં દાટી રાખે છે. પછી તે કેટલાક દિવસે બહાર કાઢી તેને સાફસુફ કરે છે. ચંદનના કડકા ઉપયોગી છે. એની પેટીઓ, કરંડીઆ, પંખા વગેરે અનેક વસ્તુઓ કરે છે. ચંદનનું જે તેલ કાઢે છે તેને ચંદની અત્તર કહે છે. એ સુવાસિક હોય છે. **ધોળું ચંદન:**—કડવું, તીખું, શીતળ, તુરૂં, વૃષ્ય, કાંતિકારક, કામજનક, સુરભિ, રૂક્ષ, આનંદકર, લઘુ તથા હૃદયને હિતકારી છે; અને પિત્ત, ભ્રમ, ઉલટી, તાવ, કૃમિ, તૃષા, સંતાપ, મુખરોગ, દાહ, શ્રમ, શોષ, વિષ, કફ તથા રક્તદોષનો નાશ કરે છે. જે ચંદન ગાંઠાવાળું, છિદ્ર પડેલું, જડ, ઉખર, શ્વેતવર્ણ, કાપવાથી દેખાતો રાતો વર્ણ, ઘસવાથી પીળું, સ્વાદે કડવું, અતિ સુગંધ અને શીતલ હોય તે ઉત્તમ જાણવું અને જે આમાંથી થોડાંક લક્ષણોએ યુક્ત તે મધ્યમ તથા એ લક્ષણો જેમાં મૂળેજ નથી તે અધમ જાણવું. **પીતચંદન-મલયાગર ચંદન:**—શીતળ, કડવું તથા કાંતિકારક છે; અને કફ, કોઢ, કંડૂ, વિષૂચિકા, દદ્રુ, કૃમિ, રક્તપિત્ત, વિષ, પિત્ત, તૃષા, દાહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **કુંકુમાગર-હરિચંદન** (પીળો-રાતો વર્ણ)—કડવું તથા શીતળ છે; અને પિત્ત, શ્રમ, શોષ તથા દમનો નાશ કરે છે. એ દેવોને ભોગ્ય છે, માટે મનુષ્યોને દુર્લભ જાણવું. **બર્બર ચંદન** (ધોળા અને રાતા વર્ણનું):-શીતળ તથા કડવું છે; અને કફ, વાયુ, પિત્ત, કોઢ, કંડૂ, વ્રણ તથા રક્તદોષનું નાશક છે. **શબર ચંદન** (કિંચિત્ પીળા વર્ણનું):—શીતળ તથા કડવું છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, શ્રમ, ફોલ્લા, ખરજ, કંડૂ, દાહ, ગજકર્ણ, લૂત, કોઢ, તરસ તથા ગાંડપણનું નાશક છે. **સુખડ** (એ ઝાડ ઉપર આપથી સૂકેલી હોય તે):—કડવી, સુગંધીવાળી તથા શીતલ છે; અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, પિત્ત, રક્તવિકાર તથા દાહની નાશક છે. જે ચંદન લીલાં હોય તે વખતે તોડીને સૂકાવેલું તથા મલયપર્વત ઉપર ન થએલું હોય તે સુગંધમાં કમતી હોય છે. ×**ઉપયોગ:—(૧) દાહ શમન થવા માટે:**—ચંદન અને કપૂર અથવા વાળો ઘસી તેનો સર્વાંગે લેપ કરવો. **(૨) ખસ ઉપર:**—ચંદની અત્તર (સુખડનું તેલ) એકલું કિંવા લીંબુના રસમાં ચોપડવું. **(૩) મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રકતાતિસારાદિ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે રક્તાતિસાર, પેશાબની ગરમી, તૃષા, દાહ અને મોહનો નાશ થાય છે. **(૪) બાળકોને અળાઇ થાય તે ઉપર:**—ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. અથવા ચંદનનો લેપ કરવો. **(૫) પરૂવાળા પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—ચંદનનો કલ્ક કરી તે પાવો. **(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર** (પેશાબમાં પરૂ જેવું જવું તે) **ઉપર રામબાણ ઉપચાર:**—વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એલચીદાડામાંના દાણા ૧ તોલો, એ બન્ને ઔષધો બારિક ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી. પછી તે ભૂકી પલળે એટલું ઉત્તમ સુખડનું તેલ લઈ તેમાં તે ભૂકી ભીજવી નાની સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી દર-

---

× **દત્તકૃત મેટરિયા મેડિકામાં** ત્રણ પ્રકારનું ચંદનનું લાકડું વર્ણન કરેલ છે. શ્રીખંડ (ધોળું ચંદન) પીત (પીળું ચંદન) અને રક્ત (રાતું) ચંદન. એમાં રાતાચંદન (રતાંદળી) નું લાકડું ગ્રાહી અને પૌષ્ટિક માનેલ છે. સોજામાં ઠંડક લાવવાને તેમજ માથું દુખતું હોય તો ચંદનને ચોપડવાથી એ ધોળા ચંદનથી વધારે ઠંડક કરે છે; અને અંદર આપવાથી એનાથી ઓછો ગુણ કરે છે. **શફાઉલ અસ્કમનો** કર્તા લખે છે કે જો પિત્તનો ઝાડો થતો હોય તો ધોળા ચંદનનું લાકડું ઘસીને પાવું. અને ઝાડામાં લોહિ આવતું હોય તો રાતું ચંદન ઘસીને તેમાં મેળવવું અને પિત્ત તથા રૂધિર બન્ને જતું હોય તો બન્ને ચંદન ઘસીને પાવાં. લોહિની ઉલટી આદિ રોગોમાં રાતા ચંદનને દૂધમાં ઘસીને અપાય છે.

રોજ સવારે ૪ તોલા સુધી ઠંડું પાણી લઇ તેમાં એક ગોળી કાલવવી અને તેમાં અર્ધો તોલો સાકર નાખી તે પ્રાશન કરવું. એજ પ્રમાણે સાંજે લેવું. આ ઔષધ ખાવાથી પ્રમેહની આગ છ પહોરમાં ઘણીજ ઓછી થઇ ૭ દિવસમાં પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ થાય છે. પથ્ય—ઘઉંની રોટલી, તુવેરની દાળ, ઘી અને સાકર. **(૭) આગંતુક ગરમી ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં ધોળું ચંદન ઘસી ખાંડ નાખી આપવું. **(૮) ઉચકી** (હેડકી) **ઉપર:**– સ્ત્રીના દૂધમાં ચંદન ઘસી નસ્ય આપવું.

૫૯૭. સુગંધી (લીલી) ચ્હા:—(સં૦ હિં૦ સુગંધીતૃણ. મ૦ ગવતી ચાહ.) ગવતી (ઘાસ) ચ્હાના એટા દાભના એટ જેવા મોટા મોટા વધે છે, એને પાંદડાંની ચ્હા પણ કહે છે. બાગમાં પણ એને વાવે છે. એની ઉંચાઇ સુમારે હાથ દોઢ હાથ હોય છે. એનું તેલ નીકળે છે તે પણ ઔષધ છે. એ ચ્હાનાં પાંદડાં કઢીમાં નાખે છે. **ઉપયોગ:–(૧) તાવમાં પરસેવો નીકળવા માટે:**—એની ચ્હા કરી પાવી, એટલે પરસેવો નીકળી તાવ કમી થાય છે. **(૨) પેટપીડ ઉપર:**—એનું તેલ પાવું. પટકી (કૉલેરા) ઉપર પણ એ ગુણાવહ છે. **(૩) શરદી, સળેકમ, શૈત્યજ્વર, જડત્વ અને આગંતુક જ્વર ઉપર:**—સુગંધી ચ્હા, સુંઠ અને સાકરનો અષ્ટમાંશ કાઢો ગરમ ગરમ પાવો અને પથારીમાં ગરમ કપડું ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ યોગથી પરસેવો આવી શરીરમાંની શરદી નીકળી જઇ હુશિયારી આવે છે. આ કાઢો ઉષ્ણ છે. સમધાત થવા માટે એમાંજ દૂધ નાખી કોઇ કોઇ પીએ છે. **(૪) પરસેવો લાવવા માટે બાફ:**—એક મોટા વાસણમાં સુગંધી ચ્હાની ભૂકી નાખી તે ઉપર ઢાંકણું મૂકી આધણ આવે ત્યાં સુધી તે પાણી કઢવવું. પછી રોગીને ખાટલા ઉપર સુવાડી આ પાણીનો બાફ આપવો, એટલે પરસેવો છુટે છે. **(૫) સળેકમ ઉપર:**—સુગંધી ચ્હા, ફુદીનો, કિંવા તજ અને આદુનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી રાત્રે સૂવાની વેળાએ પીવો અને ઉપર વસ્ત્ર ઓઢી સૂઇ રહેવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પીવું.

૫૯૮. સુઆીણ:—(મ૦ ચોરલામાલેબંધ.) એનાં પાંદડાં ઇંદ્રિજવનાં પાંદડાં જેવાં હોઇ જાડાં હોય છે. એ પાંદડાં ઘણાં ચીકણાં હોય છે. સુઆીણને બાવળીઆના જેવાં પીળાં ફૂલ આવે છે. એ ઝાડ મોટાં થાય છે. એની છાલ ધોળા રંગની હોય છે; પરંતુ તે સૂકાયા પછી કાળા રંગની થાય છે. એની છાલના ચૂર્ણની ગુંદર જેવી ચીકણી ગોળી થાય છે. **ઉપયોગ:—(૧) ખરજવા ઉપર:**—સુઆીણના પાંદડાંના રસમાં જીરૂં અને સાકર નાખી પાવાં, અને તેજ રસ ૭ દિવસ તે ઉપર ચોળવો. અથવા સુઆીણની છાલ ઘસી ચોપડવી. પથ્ય–મીઠું ખાવું નહિ. **(૨) શીતળા હલકા આવવા માટે:**—સુઆીણની છાલ તાવીતમાં ભરી તે ગળે બાંધવી. **(૩) અસ્થિભંગ ઉપર:**—સુઆીણની છાલ લાવી બારિક ખાંડવી, અથવા તેમાંજ ચતુર્થાંશ નાચણીનો લોટ નાખી થોડું પાણી છાંટી બાફ આપવી અને તે મિશ્રણનો હાડ દુખતાં હોય કિંવા હાડકું ભાગ્યું હોય તે સ્થળે દોઢ આંગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, તથા તે ઉપર ગુણપાટનું ટાટ બાંધી ઘટ્ટ પાટો બાંધવો તથા સાત દિવસ ગયા પછી એકવાર છોડી જોઇ વ્યથિત (દુઃખી) જગ્યાએ ઔષધનો લેપ કમી થયો હોય તો તુરત લેપ કરી ઉપર પ્રમાણે પાટો બાંધવો. આ યોગથી કોઇ પણ પ્રકારનો અસ્થિભંગ થયો હશે તો જલદી ગુણ આપે છે.

૫૯૯. સુરપીણ.—સં૦ સુરપર્ણ. મ૦ સુરપીણ. તા૦ ક૦ તે૦ મંચ–માચી–પત્રી. અ૦ અફસંતની. ફ૦ ભુયમદ્દારન. લા૦ આર્ટેમીસેયા, ઇંડીકા. મલા૦ નિલાંપલા.

આ એક શીમળાની જાત છે. એનાં પાંદડાં શીમળાનાં પાંદડાં જેવાં કાત્રાદાર હોઇ નાનાં હોય છે. એ ઝાડ બે હાથ ઉંચાં વધે છે. એને ધોળાં અગર પીળાં ફૂલ આવે છે. સુરપીણ સ્વાદે કડવી અને તીખી હોઇ પાચક પણ છે. **ઉપયોગ:—(૧) કાન પાકયો હોય તે ઉપર:**—સુરપીણનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં પાડવો એટલે દુઃખ બંધ થાય છે. **(૨) બાળકની હગામણ ઉપર:**—સુરપીણનાં પાંદડાં ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવાં. **(૩) બાળકની ઉધરસ, સળેકમ અને કૃમિરોગ ઉપર:**—સુરપીણનાં મૂળ મધમાં પાવાં. અથવા પાંદડાંનો રસ મધમાં પાવો. **(૪) દમ ઉપર:**—સુરપીણનાં પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ પાવો. **(૫) નળવિકાર ઉપર:**—સુરપીણનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ ૧ તોલો કાઢી તેમાં થોડી મરીની ભૂકી નાખી પાવો.

૬૦૦. સુરણ:—સં૦ મ૦ બં૦ સુરણ. હિં૦ જમીકંદ. તે૦ મચા–દોલ–કંદા. ફા૦ ઓલ. લા૦ એમોર્ફોફેલસ કેમ્પેન્યુલેટસ.

સુરણ **હિંદુસ્તાનના** ઘણાક પ્રાંતોમાં થાય છે; પરંતુ **મલબારમાં** એનો પાક વિશેષ થાય છે. આ કંદ ચૈત્ર વૈશાખમાં વાવે છે, અને માગશર પોષમાં તે ખોદી કાઢે છે. કોઇ કોઇ મોટું થવા ત્રણ વરસ સુધી જમીનમાં રાખે છે. એ જમીનમાં રહેલું સુરણ એક મણ કે તેથી વધારે વજનનું હોય છે. સુરણની આકૃતિ ગોળ ચકર જેવી હોય છે. સાધારણ સુરણનું વજન મણ–પોણો મણ હોય છે. એમાં બે જાત છે. એક ખુજલીવાળી અને બીજી મીઠી. ખુજલીવાળું સુરણ ખાવાથી મ્હોં સૂજે છે, અને અનેક વિકારો થાય છે; પરંતુ તે ઔષધના ઉપયોગમાં આવે છે. એ સુરણ પાંચ છ વર્ષ જમીનમાં રહે છે. **દક્ષિણમાં** સુરણની ઉત્પત્તિ ઘણી થતી નથી. સુરણના ઝાડનો સોટો હાથના કાંડા જેવડો હોઇ તે ઉપર વિસ્તીર્ણ છત્રી જેવાં પાંદડાં હોય છે. એના દાંડાનો રંગ ધોળો હોઈ તે ઉપર શુભ્ર રંગનાં ટપકાં અને ચાંદાં ઠેકાણે ઠેકાણે હોય છે. **સુરણ** એ અર્શરોગનાશક છે, માટે એનું "**અર્શોઘ્ન**" એવું નામ છે. સુરણના ફૂલનું શાક સરસ થાય છે. એનાં કુમળાં પાંદડાંનું પણ શાક કરી ખાય છે, અને જુનું થયા પછી વચ્ચેના દાંડાનું શાક કરી ખાય છે. સુરણનું શાક સરસ થાય છે. એ શાકને ઘીનો વઘાર કરે છે. સુરણ ઉષ્ણ અને પૌષ્ટિક છે. મીઠું અને ધોળું **સુરણ:**—રૂચિકર, તીખું, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, છેદક, લઘુ, રૂક્ષ, તુરૂ, મલાવષ્ટંભક, વિશદ, પાચક તથા રક્તપિત્તકોપન છે; અને કૃમિ, ગુલ્મ, શૂળ, અર્શ કફ, મેદ, વાયુ, અરોચક, દમ, ઉધરસ, ઉલટી તથા બરોળનો નાશ કરે છે. આ સુરણ હૃદ્રોગી, રક્તપિત્તી અને કુષ્ટીને હિતકારક થતું નથી. એના **દાંડા:**—રૂચ્ય, લઘુ તથા દીપન છે; અને કફ, વાયુ તથા અર્શનો નાશ કરે છે. **ખાજરા અને રક્તવર્ણ સુરણ:**—તુરૂં, લઘુ, વિષ્ટંભી, રૂક્ષ, વિશદ, તીખું, રૂચિકર, દીપન, પાચન, પિત્તલ તથા દાહક છે; અને કૃમિ, કફ, વાયુ, દમ, ઉધરસ, ઉલટી, શૂળ, ગુલ્મ તથા જાડયનું નાશક છે. **ખારેરાન સુરણ:**—પિત્તકર, રક્તકર અને કફનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સુરણના કડકા ઘીમાં તળી ખાવા આપવા. **(૨) આમ ઉપર:**—સુરણના કાંદા સૂકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં શેકી કિંવા તળી સાકર નાખી ખાવા આપવું. **(૩) મૂળવ્યાધિ ઉપર—સુરણ વટક:**—સુરણ સૂકવી કરેલું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, ચિત્રો ૧૬ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના મૂળવ્યાધિ દૂર થાય છે.

૬૦૧. સુરબંધ:—(સં૦ મંચપત્રી.) એ ઝાડ સુમારે હાથ–દોઢ હાથ ઉંચાં વધે છે. લીલી જમીનમાં આ ઝાડ પુષ્કળ થાય છે. એનાં પાંદડાં શેવતીનાં પાંદડાં જેવાં પરંતુ તે કરતાં નાનાં અને પહોળાં હોય છે. એ પાંદડાંને પુષ્કળ ખાંચા હોય છે. એ સુવાસિક હોઈ ઘણાંજ કડવાં હોય છે. આ ઝાડને કાથ-મીરના જેવા ફૂલના ગુચ્છા આવે છે. એનો રંગ ગુલાબી હોય છે. એ ફૂલ કડવાં હોય છે. આ ઝાડ કીર-માણી અજમાની જાતનું છે. એનાં ફૂલનો ઉપયોગ કીરમાણી અજમાની પેઠે થાય છે. એને સાષ્ટી પ્રાંતમાં "મારએટી" કહે છે. **સુરબંધ:**—કડવું, ઉષ્ણ તથા પિત્તલ છે; અને કફ, વાયુ, વિષદોષ, દમ, ઉધરસ, જ્વર, કૃમિ તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે.

૬૦૨. સુરૂ (પીળા બેરજાનું ઝાડ)—સં૦ સરલ. મ૦ સરળદેવદાર, ગુરૂ. હિં૦ ધૂપસરલ. બં૦ સરલકાષ્ટ. ક૦ સરલદેવદારૂ. ઈં૦ લૉંગલીવ્હપાઇન. લા૦ પાઇનસ્‌લૉંગીફોલિયા.

આ ઝાડ બહુ સુંદર દેખાય છે. તે સીધું ઉંચું વધે છે. એનું થડ બારિક અને આખું હોય છે. એ ઝાડ નિરંતર લીલું છમ રહે છે. શોભા માટે એ ઝાડ બાગમાં વાવે છે. આ ઝાડનું લાકડું ઘણું મજબુત અને ટકાઉ હોય છે. એ ઝાડમાંથી દૂધ નીકળે છે તેને બેરજો કહે છે. તે તંતુવાદ્યના તારને ચોપડવાને ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ દૂધ અગ્નિ ઉપર નાખવાથી તેનો ધૂપ જેવો સુગંધ આવે છે. **સુરૂનું ઝાડ:**—મધુર, કડવું, પાકકાળે અને રસકાળે તીખું, લઘુ, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કંઠરોગ, રાક્ષસબાધા, કફ, વાયુ, પરસેવો, જૂ, ઉધરસ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ગએલા કેશ આવવા માટે:**—સુરૂનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

૬૦૩. સૂર્યફૂલ: (સૂરજમુખી).—સં૦ આદિત્યભક્તા. મ૦ આદિતા, સૂર્યફૂલવલ્લી, ખોબરદોડી. હિં૦ હુરહુજ, સોંચલી. તે૦ સૂર્યકાંતીપુ. તા૦ તુ૦ ક૦ સૂર્યકાંતી. ફા૦ ગુલેઆફતાબપરસ્ત. અ૦ અરદમૂન. ઈં૦ સનફ્લૉવર, સૂલેલીએંથ. લા૦ એન્યુઅસ્. બં૦ હુડહુડે, બનશલતે.

સૂર્યમુખીના છોડ હરેક ઠેકાણે ઉગી શકે છે. તે આપોઆપ ઉગતા નથી, પણ ધાન્યની પેઠે તેનું વાવેતર કરવું પડે છે. અને તે વાવ્યા પછી ચાર મહિનામાં તૈયાર થાય છે. એ છોડ માથોડા કરતાં એકાદ બે હાથ ઉંચે સુધી વધે છે. તેનાં પાંદડાં કાંગરાદાર, હૃદયાકાર, જરા લાંબાં, પાતળાં અને ખરબચડાં હોય છે. એની લંબાઇ ૧૨–૧૫ આંગળ અને પહોળાઈ ૧૦–૧૨ આંગળ હોય છે. પાંદડાંનું દીટડું લાંબુ હોય છે. આ છોડ અનેક પ્રકારે મહત્વનો હોવાથી તે સંબંધી કેટલાંક વર્ષોની શોધ પછી અમે આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સિદ્ધાંત ઠરાવ્યો છે. એનાં બી ખેડીને વાવવા કરતાં જો હાથવડે વાવ્યાં હોય તો તે વધારે ફાલે છે. તે જો આશ્લેષા કે મઘા નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય તો વધુ સારૂં, પરન્તુ આર્દ્રા નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય અને હસ્તનો વરસાદ જો ઓછો પડયો હોય તો વળી વધુ સારો પાક થાય છે. પૂર્વા ઉત્તરા નક્ષત્રમાં વાવ્યાં હોય અને દિવાળીના અરસામાં વરસાદ પડયો હોય તો વળી ઉપરના બન્ને કરતાં વધુ સારો પાક ઉતરે છે. એ છોડના પત્રદંડનો ઘેરાવો ૫–૬ આંગળ હોય છે. તેપર લાંબાં લાંબાં ધોળાં રંગના ડાંકલાં હોય છે, અને પ્રત્યેક પાંદડાંની બગલમાંથી ફૂલ નીકળે છે. મુખ્ય દંડના મથાળે સૌથી પ્રથમ ફૂલ નીકળે છે અને તે સર્વ કરતાં મોટું હોય છે. તેના પુષ્પકોશમાં ચાર પડદા હોય છે. એ ફૂલનો રંગ પીળી કણેરનાં ફૂલ જેવો હોય છે. તેના મધ્યભાગમાં કિંજલ્કુ કોશ હોય છે, અને તેની વચ્ચે બીજ હોય છે. ઉત્તમ વર્ગનાં ઝાડને ૪૦ સુધી ફૂલ આવે છે. અને તે એક ફૂલમાં કમમાં કમ ૫૦) અને વધુમાં વધુ ૮૦૦ બીજ હોય છે.

આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ ઝાડ બહુજ મહત્વનું છે. તેના ફૂલનું મુખ, સવારથી લઇ સાંજ સુધીમાં સૂર્ય જેમ જેમ ફરે છે તેમ તેમ ફરતું રહે છે. આમ હોવાથી તે ઝાડને આદિત્યભક્તા અને તેવાજ અર્થનાં બીજાં નામો અપાયાં છે. ઇશ્વરના અનુગ્રહ માટે જેવી રીતે મનુષ્યો તેના પ્રતિ ભક્તિ દર્શાવે છે તેવીજ રીતે સૂર્યદેવના અનુગ્રહ માટે ઉદ્‌ભિજ પણ ભક્તિ દર્શાવતાં જણાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ વાત તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયેલી છે કે જે ઠેકાણે સૂર્યનાં પ્રખર કીરણો પહોંચતાં નથી, તે જગ્યા નિરોગી રહી શકતી નથી. આમ હોવાથીજ પાણીવાળી, ભેજવાળી, બગીચાર અને ગાઢી ઝાડીવાળી જગ્યા તાવના ઘરરૂપજ જણાય છે. આવે ઠેકાણે સૂર્યમુખીનાં ઝાડ વાવ્યાં હોય તો રોગ દૂર થઈ બગડેલી હવા સુધરી જાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અને યુરોપમાંના કેટલાક ભાગો કે જે અનેક પ્રકારની ખરાબ હવાને લીધે રોગમાં ઘેરાઇ રહેલા હતા ત્યાં કેટલાક શોધક બુદ્ધિના ડૉક્ટરોએ આ ઝાડનું વાવેતર કરાવી જોયું. તેનું પરિણામ એ આવ્યુ કે ત્યાં ચાલતા રોગો દૂર થઇ તે ભાગ સારા આરોગ્યવાળા થયા. આવો ઉત્તમ ગુણ હોવાથી પ્રત્યેક જણે પોતાના ઘર સામે આ ઝાડના ૧૦–૧૫ છોડ વાવવા એ આરોગ્યશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણુંજ હિતાવહ છે.

વ્યાપારી દૃષ્ટિએ જોતાં તેનાં બિયાંનું તેલ અત્યંત ઉપયોગી છે. એ તેલ ઘાસના જેવા રંગનું હોય છે. ખાવામાં તે સારૂં અને પથ્યકારક છે. તેમાં પૂરી વગેરે પદાર્થ અમે બનાવી જોયા છે. એ તેલમાં કોઈ પણ પ્રકારની દુર્ગંધી અથવા તીવ્ર વાસ હોતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ બીજા તેલની પેઠે તે રાખી મૂકવાથી લીલું થઇ જતું નથી, તેમજ તેમાં તળેલ પદાર્થ રાખી મૂકવાથી કોઇ રીતે બગડતો નથી. વળી રોગાન બનાવવામાં તથા ચિત્રકાર્ય માટેના રંગમાં જે મોંઘુ તેલ વાપરવું પડે છે તેને બદલે આ તેલનો ઉપયોગ બહુ ઉત્તમ રીતે થઇ શકે છે. આ ઝાડનું વાવેતર મોટા પ્રમાણમાં કરી તેમાંથી તેલ કહાડવાથી "એક પંથ દો કાજ"ની પેઠે હાલમાં અનેક પ્રકારના ભયંકર રોગોથી વ્યાપ્ત થયેલા હિંદુસ્તાનની હવા સુધરે અને વળી તેલનો મોટો વેપાર ચાલી શકે તેમ છે, પરન્તુ આપણા દુર્દૈવને લીધે, આપણું લોકોનું લક્ષ, આવા ઉપયોગી વિષય તરફ જેટલું જવું જોઇએ તેટલું જતું નથી. એ દુઃખની વાત છે. રશિયાના કેટલાક ભાગમાં મોટા પ્રમાણમાં આનું વાવેતર કરવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થયો હોય એમ જણાય છે.

આ છોડને વાવવાને જમીન સાધારણ રાતી અને લીલી જોઇએ. ફૂલમાંનાં બિયાં તથા પરાળ ઢોરો પ્રેમથી ખાય છે. આ સૂર્યફૂલના છોડને "સૂર્યકમળ" પણ કહે છે. **સૂરજમુખી ફૂલનું ઝાડઃ—તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય, સંદીપન, સ્વર્ય, રસાયનોપયોગી, કડવું, તુરૂં, લઘુ, રૂક્ષ તથા સારક છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, દમ, ઉધરસ, અરૂચિ, તાવ, વિસ્ફોટક, કોઢ, મેહ, અશ્મરી, યોનિશૂળ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પાંડુ તથા ગુલ્મનો નાશ**

કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ભૂતજ્વર ઉપર:**—સૂર્યફૂલનાં મૂળ કાનમાં રાખવાં. **(૨) પ્રસૂતિ જલદી થવા માટે:**—સૂર્યફૂલનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં. **(૩) છોકરાંના પેટના ભાર ઉપર:**—સૂર્યફૂલનો રસ દશ ટીપાં સુધી શક્તિ અનુસાર દૂધમાં પાવો. પેટું ફુલેલું હોય તો આંગળી જેવડી બારિક છિદ્રની નળી લઇ તે નળીમાં સૂર્યફૂલનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ ભરવું અને તે નળીનું એક મ્હોં મળદ્વારમાં ઘાલી બીજા મુખથી જોરથી ફુંકવું; એટલે ઔષધ રોગ ઉપર પહોંચે છે અને રોગ નીકળી જાય છે. **(૪) વીંછીના વિષ ઉપર:**—સૂર્યફૂલનાં પાંદડાંનું નસ્ય આપવું અને લેપ કરવો. **(૫) જુલાબ થવા માટે:**—સૂર્યફૂલના તેલનું ડુંટી ઉપર ટપકું પાડવું અને જુલાબ બંધ થવા એ તેલ વાંસાની સાટવટે ચોપડવું.

૬૦૪. સોનવેલ:—(સં૦ સ્વર્ણવલ્લી) એને આકાશવેલ પણ કહે છે. સોનવેલ દાભણ જેવડી જાડી હોય છે, એ ઝાડ ઉપર પ્રસરે છે. એનાં મૂળ ઝાડ ઉપરજ હોઇ તે મૂળ કયાં હોય છે તે સમજાતું નથી. એ વેલીને સોના જેવા પીળા રંગની બારિક દોરી હોય છે. આપણે અહીં ઘણું કરીને એ વેલ ખરસાણીનાં ઝાડ ઉપર અને વાડો ઉપર હોય છે. એને આ દેશમાં નાગરવેલના નામથી ઓળખે છે, પણ તેનું ખરૂં નામ તો સોનવેલજ છે. **સોનવેલ:**—દુગ્ધપ્રદ હોઇ ત્રિદોષ અને મસ્તક પીડાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) બાળકની વરાધ ઉપર:**—સોનવેલનો રસ મધમાં પાવો.

૬૦૫. સોનારવેલ:—આ વેલનાં પાંદડાં પીંપળાના પાદડાં જેવાં હોઇ એની પહોળાઇ એક વેંત અને લંબાઇ સવા વેંત હોય છે. એ વેલાની જાડાઇ હાથની આંગળી જેટલી હોય છે. એનો રંગ રાતો અને ધોળો પણ હોય છે. પ્રથમ એનાં પાંદડાંનો રંગ રાતો હોઇ પછી લીલો થાય છે. એ પાંદડાં જુનાં થયા પછી તે ઉપર રાતા રંગનાં ચાંદાં હોય છે. **ઉપયોગ:—(૧) કોલેરા અને સર્પાદિકના વિષ ઉપર:**—સોનારવેલના પાંદડાંનો રસ પાવો, કિંવા મૂળ પાણીમાં ઘસી આપવાં, કિંવા ચાવી ખવરાવવાં. **(૨) ગરમીના આજારથી શરીર ઉપર ચાંદીઓ થાય તે ઉપર:**—સોનારવેલનાં મૂળ સૂકવી રોજ ગાયનું દૂધ ૫ તોલા લઇ તેમાં ચંદનની પેઠે તે મૂળ ઘસી, તે ઘસેલું સુમારે ૬ માસા પર્યંત દૂધમાં મેળવી, તેમાં સાકરની ભૂકી ૧ તોલો અને જીરાની ભૂકી બે ગુંજાભાર નાખી, દરરોજ એક વખત ખાવાથી કોઇ પણ પ્રકારની શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જઇ પ્રકૃતિ નિસ્તોષ સુધરે છે. આ ઔષધ ઘણુંજ ઉત્તમ છે. પથ્ય પાળવું.

૬૦૬. સોપારી:—સં૦ પૂગ. મ૦ પોફળ. હિં૦ ક૦ અડિકે—મારા. તૈ૦ પોકાકાયા, ક્રમકમુ. તુ૦ કાંગુ. મલા૦ તા૦ ક્યુક્રૂ, પૂગમ્. ફા૦ ઓપીલ. અ૦ ફોફિલ. ઇં૦ બિટલનટપામ. લા૦ એરિકાકેટેચ્યુ.

એ ઝાડની ઉંચાઇ ત્રીસ ચાલીસ હાથ હોય છે. એને તાડના જેવી ઝાવલીઓ આવે છે. **સોપારી સહ્યાદ્રિ પર્વતના** સર્વ પ્રદેશમાં પાકે છે; પરંતુ **માંગલોર, તાલેચેરી, કોચીન, હુબળી, ગોમાંતક, શ્રીવર્ધન અને વસઇ** એ ઠેકાણે પુષ્કળ થાય છે. **શ્રીવર્ધનથી** જે ધોળી સોપારી આવે છે તે ઘણીજ ઉત્કૃષ્ટ છે. સોપારીનું ઝાડ ચીકણું હોય છે. સોપારી છોલી બાફવાથી રાતી સોપારી બને છે. બાફ્યાં સિવાય છોલી સૂકવેલી હોય તે ધોળી સોપારી થાય છે; અને કુમળી સોપારી બાફવાથી ચીકણી સોપારી થાય છે. સોપારી એકલી અથવા પાનમાં નાખી ખાય છે. સોપારી તોડવાથી જે રસ નીકળે છે તે ચીકણો હોય છે, તે રસ લાકડાંઓને અને વહાણોને ચોપડે છે. સોપારી બાફ્યા પછી જે પાણી રહે છે, તેને ઉકાળીને ગઠ્ઠો કરી રાખે છે, તેને સોપારીનાં ફૂલ કહે છે. સુવાવડી સ્ત્રીઓને માટે મસાલાની જે સોપારી બનાવે છે તેમાં તેનો સારો ઉપયોગ થાય છે. અર્ધી સોપારી આવે એવી એક સોપારીની જાત છે. **સોપારી સાધારણ:**—મોહક, તુરી, સ્વાદુ, રૂચ્ય, સારક, મધુર, ગુરૂ, કિંચિત્ તીખી, પથ્ય તથા દીપન છે; અને મુખવૈરસ્ય, ત્રિદોષ, ઉલટી, ક્લેદ, મળ, કફ, વાયુ, પિત્ત તથા દુર્ગંધીનો નાશ કરે છે. **લીલી સોપારી:**—અભિષ્યંદી, ગુરૂ, તુરી, શુદ્ધિકારક તથા સારક છે; અને દૃષ્ટિ તથા અગ્નિમાંદ્યકારક અને મુખમલ, રક્તદોષ, પિત્ત, કફ, ઉદર તથા આધ્માનનો નાશ કરે છે. **સૂકી સોપારી:**—રૂચિકર, પાચક, રેચક, વાતલ તથા સ્નિગ્ધ છે; અને ત્રિદોષ તથા કંઠરોગનો નાશ કરે છે. એ પાન સિવાય ઘણી ખાવાથી પાંડુરોગ અને સોજો આણે છે. **પાકેલી લીલી સોપારી:**—છેદક અને ત્રિદોષનાશક છે. **સૂકી પાકેલી સોપારી:**—વાતલ, સ્નિગ્ધ અને ત્રિદોષનાશક છે. **ચિકણી સોપારી:**—

સર્વે દોષ દૂર કરે છે. **તેલંગણ આંધ્યમાં થએલી સોપારી:**—તુરી, પાક વખતે મધુર તથા કિંચિત્ ખાટી છે; અને કફ, વાયુ તથા મુખજાડ્યની નાશક છે. કોકણમાં **ચૌલ** પ્રાંત છે ત્યાંની **સોપારી:**—અગ્નિદીપક, પાચન, બળકર, રસાઢ્ય અને કફનાશક છે. **રોઠી** (જે મજબુત હોય છે એવી) **સોપારી:**—તીખી, તુરી, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, રૂચિકર તથા પિત્તલ છે; અને મલાવષ્ટંભની નાશક છે. **બલગુલી સોપારી:**—રૂચિકર, પાચન તથા દીપન છે; અને ત્રિદોષ, આમ, મલાવષ્ટંભ તથા મેદની નાશક છે. **ચંદાપુરી સોપારી:**—રસ વખતે મધુર, તીખી, સ્વાદુ, તુરી, રૂચિકર, અગ્નિદીપન તથા પાચન હોઈ કફ નાશક છે. **ગુહાગરી સોપારી:**—મધુર, તુરી, તીખી, પાચક, દ્રાવક, લઘુ, વિશદ તથા મલાવષ્ટંભક હોઈ આધ્માનવાયુની નાશક છે. **નેલવતી સોપારી:**—મધુર, રૂચિકર, કંઠશુદ્ધિકર, લઘુ, પાચન, સારક, કાંતિકર તથા રસાલ હોઈ ત્રિદોષનાશક છે. **સોપારીના ઝાડનો ચિક:**—શીતલ, સંમોહન, ગુરૂ, પાકવખતે ઉષ્ણ, ખારો. ખાટો તથા પિત્તલ હોઈ વાયુનો નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉલટી ઉપર:**—સોપારીની વીરી (પ્રત્યેક ઝાવલી નીચે જાડા કાગળ જેવો ભાગ હોય છે તે એટલે ત્રોપાનાં છોડાં) ની રાખ કરી તે રેશમની અને સૂકા લીંબડાની રાખમાં મેળવી તે પાણીમાં કાલવી તેમાં બીજોરાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. **(૨) ઢોરોના ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય તે ઉપર:**—સોપારીનાં ફૂલ બારિક કરી તે લોટમાં મસળી પાણી નાખી તેનો ગોળો કરી ખવરાવવો. **(૩) મૂત્રાઘાત ઉપર:**—સોપારીની વીરીની (ત્રોપાનાં છોડાંની) રાખ કરી પાણીમાં કાલવી તેનો બસ્તિ ઉપર લેપ કરવો. **(૪) આમવાત ઉપર:**—સારી રોઠી સોપારી લઇ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી તે સવારે વાટવી અને જુની આમલીનો જાડો કલ્ક કરી તેમાં તે સોપારી નાખી તે ગળી જવી. પછી ઉપરાઉપરી ગરમ પાણીના ઘુંટડા પીવા. આ યોગથી સાફ રેચ થઇ આમવાત દૂર થાય છે. **(૫) આદાશીશી ઉપર:**—અર્વી સોપારી આવે છે તે ઘસી લેપ કરવો. **(૬) વિસર્પ અને ચાઠાં ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં ચીકણી સોપારીનું ચૂર્ણ નાખી તે પાણી રોજ ચોપડવું અથવા ચીકણી સોપારી ઘસી ચોપડવી. **(૭) કૃમિ ઉપર:**—સોપારીનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. **(૮) ખસ ઉપર:**—સૂકાએલી સોપારી ઉપરની છાલ બાળી તેની કાળી રાખ કરી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. **(૯) લાપોટીયા ઉપર:**—ચીકણી સોપારી, આમલીના ઠળીયા તથા ગુગળ એ ઉના પાણીમાં ઘસી લાપોટીયા ઉપર દિવસમાં બે ત્રણ વાર લેપ કરવો.

૬૦૭. સોરંગી:—(સં૦ સુરપુન્નાગ.) આ ઝાડ ઉંડણીના જેવું હોઈ પાંદડાં પણ ઉંડણીના જેવાંજ હોય છે. એ ઝાડ વિશેષ કરી **કોકણ** પ્રાંતમાંજ થાય છે. કોકણમાં સોરંગીને " મીઠો ઉંડણ " કહે છે. સોરંગીના ફૂલનો ભરાવો માહ કે ફાગણ માસમાં થાય છે. એનો વાસ ઘણો આવે છે. એ ઝાડ વાવ્યા પછી પાંચ છ વર્ષે ફૂલ આવવા માંડે છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગમાં આવે છે. સોરંગીને ફોલ્યા સિવાય કળિયો સૂકવી તે દેશાવર રંગને માટે જાય છે, એ કળિયોનો રંગ રેશમ, મલમલ વગેરે ઉંચાં કપડાં રંગવાના ઉપયોગમાં ઘણો આવે છે. સોરંગીનાં ઝાડ કડવાં છે, અને એના ગુણ ઉંડણી કરતાં વધારે છે.

૬૦૮. સોમવલ્લી (સોમલતા):—બધી ભાષાઓમાં સોમવલ્લી—લા૦ સારકોસ્ટેમાએવિસ્ટિગ્મા.

સોમવલ્લીમાં નાની અને મોટી એવી બે જાત છે. એને શુકલ પક્ષમાં ૧૫ પાંદડાં આવે છે, અને તે કૃષ્ણ પક્ષમાં ખરી પડે છે. સોમવલ્લી દેખાવે ખરસાણી જેવી દેખાય છે. એનો રંગ લીલો હોય છે. એને **" અપત્રવલ્લિકા "** અને **" બ્રાહ્મી "** પણ કહે છે. ઋગ્વેદમાં સોમવલ્લીનું મહત્વ ઘણુંજ વર્ણવેલું છે. સોમવલ્લીના રસમાં બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોઇ તે મદિરાના જેવો મદ ઉત્પન્ન કરતી નથી. એના ડીંટામાંથી પ્રાચીનકાળમાં એક પ્રકારનું મદ્ય તૈયાર કરતા હતા. **સોમવલ્લી:**—તીખી, શીતલ, મધુર, પાચન તથા રસાયન છે; અને પિત્ત, દાહ, તરસ, શોષ તથા ત્રિદોષની નાશક છે. **લઘુ સોમવલ્લી*** (જેને મરાઠીમાં

---

* કહે છે કે સોમવલ્લીનો રસ બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય વર્ણનો કોઇ પીએ તો ઉલટી થઈ જાય છે. છતાં એનામાં કંઠ સુધારવાનો અને બુદ્ધિ વધારવાનો ગુણ હોવાથી કેટલાક પીએ છે. એનાથી થએલ ઉલટીના છાંટા શરીરની ચામડી ઉપર જ્યાં જ્યાં ઉડે ત્યાં ત્યાં કોઢના જેવાં ચાઠાં થઈ શરીરના વર્ણને બગાડે

રાનશેર કહે છે તે):—રસ, વીર્ય અને ગુણમાં ઉપર જેવી જાણવી. **ઉપયોગ:—(૧) કમળા અને યકૃતવિકાર ઉપર:**—સોમવલ્લીનું ડીંટું સૂકવી તેનું ચૂર્ણ કરી આપવું. **(૨) તાવ ઉપર:**—કુંમળાં પાંદડાંનો કાઢો પાવો.

૬૦૯. સ્થલકમલિની:—સં૦ મ૦ હિં૦ બં૦ સ્થલ-પદ્મિની-કમલિની. ક૦ કલુતાવરે, ઓરિલે-તામરેગિડ. તા૦ મલા૦ ઓરિએલેતામરે. તૈ૦ મગલીંગમુ. ગો૦ પુરૂષરત્ન. લા૦ આયોનિડિયંસુફ્રુટિકોસં.

પાણીમાં થનારી જળકમલિની જેવી વનમાં સ્થળકમલિનીની વેલી થાય છે. **સ્થળકમલિની:**—શીત, તીખી, કડવી, તુરી, લઘુ તથા સ્તનને ધટ્ટ કરે છે; અને પિત્ત, કફ, વાયુ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, શૂળ, ભૂતબાધા, અતિસાર, મેહ, ઉલટી, દાહ, મોહ, રક્તવિકાર, દમ, ઉન્વરસ, ગોતા તથા વિષનો નાશ કરે છે.

૬૧૦. હરડે:—સં૦ બં૦ હરીતકી. મ૦ હિરડા. હિં૦ હરડ, હડ, હર્રે. ક૦ અણિલેકાયી. તૈ૦ કરક્કાય. તા૦ અંકેનં, કુડુમારા. તુ૦ અણિલેમારા. મલા૦ કડુકકામારં. ફા૦ હલિલે. અ૦ એહલીલજ. ઇં૦ માય-રોબેલન્સ. લા૦ ટરમિનેલિયા, કેબુલા.

હરડેનાં ઝાડ **કોકણ અને ગુજરાત** દેશમાં ઘણાં થાય છે. એ ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ધાવડીનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામના ઉપયોગમાં આવે છે. હરડે રંગના કામમાં આવે છે. જે હરડે કુંમળી લઇ સૂકવે છે તેને **બાળહરડે** કહે છે. જે હરડે કઠિન કુવાડાથી પણ ન ભાંગનારી, જાડી, લાંબી, અણીદાર, પાણીમાં બુડનાર તથા બે અથવા બે કરતાં વધારે તોલા વજનની હોય છે તેને **સુરવારી** હરડે કહે છે. તે ઉત્તમ ગુણકારી છે. સાધારણ સુરવારી હરડેને કાબુલી હરડે કહે છે. અસલ **સુરવારી** હરડેની જાતનાં ઝાડ ઘણાં થોડાં હોય છે. મુબઇમાં કટલાક લબાડી વ્યાપારી બનાવટી સુરવારી હરડે કરી વેચે છે. *હરડે અતિશય ઉપયોગી છે, તે નીચલા વચનથી જાણવામાં આવશે.

"नास्ति यस्य गृहे माता तस्य माता हरीतकी"

વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં હરડેની સાત જાત કહેલી છે: **વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, અભયા, જીવંતી** તથા **ચેતકી.** જે તુંબડી જેવી ગોળ હોય છે તે **વિજયા;** સાધારણ ગોળ હોય છે તે **રોહિણી;** જેમાં મોટી ગોટલી હોઇ જે પાતળી હોય છે તે **પૂતના;** જેની ગોટલી બારિક હોઇ જે માંસાળ હોય છે તે **અમૃતા;** જેના અંગ ઉપર ઉભી પાંચ રેષા હોય તે **અભયા;** જેનો રંગ સુવર્ણ જેવો પીળો હોય છે તે **જીવંતી;** તથા જેના અંગ ઉપર ત્રણ રેષાઓ હોય છે તેને **ચેતકી** કહે છે. વિજયા સર્વ રોગો ઉપર સારી છે; રોહિણી વ્રણરોપક છે; પૂતના લેપના કામમાં ઉત્તમ છે; અમૃતા રેચ આપવામાં ઉત્તમ છે; અભયા નેત્રરોગો ઉપર ઉત્તમ છે; જીવંતી સર્વ રોગની પરિહારક છે, તથા ચેતકી ચૂર્ણના કામમાં ઉત્તમ છે. કાળી અને ધોળી એવી બે જાતની ચેતકી હોય છે. ધોળી ૬ આંગળ વિસ્તારની હોય છે, અને કાળી એક આંગળ વિસ્તારની હોય છે. કેટલીક હરડે ખાવાથી, કેટલીકોનો વાસ લેવાથી, કેટલીકોનો સ્પર્શ કરવાથી તથા કેટલીકના દર્શનથીજ રેચ થાય છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે કોઇ પણ પ્રાણી ચેતકીની છાયા નીચે સૂઇ જાય તો તેને તત્કાળ રેચ થવા લાગે છે. ચેતકીને જેટલીવાર હાથમાં

છે. એથી જળાશયમાં ગળાપૂર પાણીમાં ઉભા રહીને એનો રસ અથવા રસમિશ્ર ઔષધીનું સેવન થાય છે, જેથી ઉલટીના છાંટા શરીરને બાધ કરી શકતા નથી.

* બનાવટી હરડેની પરીક્ષા એવી છે કે-હરડેના ઉપર પાણીથી પલાળેલું ખાદીનું કપડું વીંટાળી તે નરમ થતાં સુધી રાખી મૂકવી. નરમ થયા પછી તેની સરખી ચાર ચીરો કરી તે ચીરો પાછી જેમ હતી તેમજ ગોઠવી સૂકા કપડાથી વીટાળી રાખી મૂકવી. જો બનાવટી હશે તો તે કકડા ચોંટી જઇ હતી તેવી અસલ સ્થિતિમાં આવી જશે પરંતુ અસલ હશે તો કાપ્યા પછી પાછી ચોંટશેજ નહિ. આ સુરવારી હરડે દશ દશ તોલાની કિંવા એથી પણ વધારે વજનની હોય છે. સુરવારી હરડે તાવવાળો મનુષ્ય થોડી વાર સુધી હાથની મુંઠીમાં દાબી રાખે તો તેના પ્રતાપથી આખા શરીરે પરસેવો થઇ તત્કાળ તાવ ઉતરી જાય છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે.

પકડે તેટલીવાર સુધી નિશ્ચય રેચ થાય છે. રાજા, સુકુમાર, શક્તિક્ષીણ અને જેને ઔષધોની અરૂચિ પ્રાપ્ત થએલી છે તેઓને ચેતકીના રેચ ઘણો સુખકર અને હિત કરનારો છે. હરડેની સાત જાતમાં વિજયા મુખ્ય છે, કારણ તે સહજ મળી શકે છે. ***હરડે:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, અગ્નિદીપક, બુદ્ધિવર્ધક, મધુર, **રસાયન,** નેત્રોને હિતકર, આયુષ્યવર્ધક, શરીરમાંનાં તત્ત્વોની વૃદ્ધિ કરનાર તથા વાયુનું અનુલોમન કરનાર છે; અને શ્વાસ, કાસ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઢ, સોજો, કૃમિ, ઉદર, સ્વરભંગ, મલબદ્ધતા, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, **આધ્માન,** તૃષા, ઉલટી, હેડકી, ખરજ, હૃદ્રોગ, કમળો, ગળ, પ્લીહા, યકૃત્, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા મૂત્રાઘાતનો નાશ કરનારી છે. હરડેમાં મધુર, તીખો અને તુરો રસ હોવાથી તે પિત્તનો નાશ કરે કરે છે. તીખો, કડવો અને તુરો રસ હોવાથી કફ નાશ કરે છે, તથા મધુર અને ખાટા રસના યોગે વાયુનો નાશ કરે છે. હરડેની મજ્જામાં મધુર રસ, શિરામાં ખાટો રસ, ડીંટામાં તીખો રસ, છાલમાં કડવો રસ તથા ગોટલીમાં કષાય (તુરો) રસ છે. હરડે ચાવી ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. ચૂર્ણ કરી ખાવાથી રેચ થાય છે. પકવી ખાવાથી મલસ્તંભક થાય છે. અને શેકી બાંધેલી હરડે ત્રિદોષશામક છે. ભોજન સાથે હરડે ખાવામાં આવે તો બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોને તેજ આપે છે; અને વાત, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરે છે; મળશુદ્ધિ થાય છે. જમ્યા પછી હરડે ખાય તો વાત, પિત્ત અને કફથી થએલી પીડા દૂર થાય છે. હરડે સિંધવ સાથે ખાવાથી તે કફનો નાશ કરે છે; સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે; ઘીની સાથે ખાવાથી વાયુ રોગનો નાશ કરે છે, તથા ગોળ સાથે ખાવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. હરડે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ગોળમાં, વર્ષાઋતુમાં સિંધવમાં, શરદ ઋતુમાં સાકર સાથે, હેમંત ઋતુમાં સુંઠ સાથે, શિશીર ઋતુમાં લીંડીપીંપર સાથે અને વસંત ઋતુમાં મધ સાથે ખાવાથી હિતકારક છે. **હરડેનો નિષેધ:**—ચાલવામાં શ્રમિત થયેલ, દુર્બળ, કૃશ, જેને ઘણી તરસ લાગતી હોય, લંઘન કીધેલો, હનુસ્થંભ થએલા, ગળુ પકડાઇ ગએલા, શોષયુક્ત, નવજ્વરી, ગર્ભિણી અને રક્ત કાઢેલા એવા માણસને હરડે આપવી નહિ. **હરડેના બિયાનાં મગજ:**—ચક્ષુષ્ય તથા ગુરૂ છે, અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ત્રિફળાં** (હરડે, બહેડાં, આંમળાં):—દીપન, રૂચીકર, ચક્ષુને હિતાવહ, રસાયન, વયઃસ્થાપક, વૃષ્ય, સારક, હલ્ય તથા બલકર છે; અને પિત્ત, કફ, ત્રિદોષ, કોઢ, મેહ, નેત્રરોગ, રક્તદોષ, મેદ, ક્લેદ, જ્વર તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**- **(૧) વાતરક્ત ઉપર:**—સુરવારી હરડેનું અથવા બાળ હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી ગોળી કરી આપવી. **(૨) દમ અને ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—હરીતકી અને સુંઠનો કલ્ક કરી તે ગરમ પાણીમાં પ્રાશન કરવાથી દમ અને હેડકી શાંત થાય છે. **(૩) આમ ઉપર:**—હરડે, સુંઠ તથા ગોળ સમભાગે લઈ તેમાં સમાય તેટલો લીમડાનો રસ નાખી ગોળી કરી ખાવી; અથવા એ

---

* હરડેનું ફળ જે વખતે બહુજ નાનું જીરાના સમાન હોય છે ત્યારે હિં૦ **હલીલેજીરા** કહે છે. જ્યારે જવના બરાબર થાય છે ત્યારે તેને **હલેલાજવા** (જવહરડે) અને જ્યારે દ્રાક્ષના બરાબર મોટી થાય છે ત્યારે **હલેલી જંગી (જંગીહડ)** અથવા **હલેલી હિન્દી** અને જ્યારે અર્ધી પાકી પીળાશ આપવા લાગે ત્યારે **હલેલે ઇં૦ ચીની,** એનાથી પણ વધારે પાકે તેને **હલેલે ઇં૦ અસ્ફૂર** અને જ્યારે સંપૂર્ણ પાકી જાય ત્યારે **હલેલે ઇં૦ કાબુલી** નામથી પ્રખ્યાત થાય છે. એ છ જાતની હરડેમાં **હલેલે જીરા** (જીરા હરડે), **હલેલે જંગી** (મોટી હરડે) અને **હલેલે કાબુલી** (કાબુલી હરડે) એ ત્રણ જાતની સાધારણ રીતે વપરાય છે, એમ **મખ્ઝન**માં લખેલ છે. **ડૉ૦ ડીમક** કહે છે કે હરડે ૧ ડ્રામની માત્રાથી દિવસમાં બે વખત આપવાથી ઝાડો દૂર થાય છે. **ડૉ૦ સ્ટેનહાઉસ** કહે છે કે હરડેમાં સેંકડે ૪૫ ટકા ટૅનિક ઍસિડ રહે છે. એ સિવાય થોડો ગૅલિક ઍસિડ ભૂરો પીળા રંગનો રંગ હોય છે. **ડૉ૦ વોરિંગ** કહે છે કે, છ નાની હરડેનો ક્વાથ કરી આપવાથી ૪-૫ ઉત્તમ જુલાબ થઇ એનાથી પેટનું શૂળ, ઉલટી અથવા કોઇ પ્રકારની ખરાબ અસર થતી નથી. એ ક્વાથમાં થોડી તજ નાખી હોય તો તે વધારે સ્વાદિષ્ટ થાય છે. એટલા માટે તે ગ્રાહી ગુણોના લીધે એ જુલાબમાં ઉપયોગી થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ માયાના બદલે પિચકારી મારવામાં એજ પ્રમાણે ઘાને ધોવામાં એનું પાણી ઉપયોગમાં આવે છે. હરડેનો ક્વાથ દુખતા હરસ અને સ્ત્રીઓની ગુહ્યેન્દ્રિયમાં વધારે પ્રવાહ નીકળતો હોય તો એમાં બહુજ ઉત્તમ અસર કરે છે.

ત્રણ બાળ હરીતકી નવટાંક ગાયના દૂધમાં ઘસી પીવી. **(૪) કદિ કોઈ પણ રોગ ન થવા ઉપરઃ—** સાંજે સૂઈ રહેતી વખતે બે હરડેની ભૂકી ખાઇ ઉપર ગરમ કરેલું પાશેર દૂધ પીવું. આ ઔષધ અઠ-વાડીઆમાં એક વખત પણ આપવું. **(૫) પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે ઉપરઃ—** હરડેનું દળ બે પૈસાભાર ખાંડી સાંજે ગાયની છાશમાં પલાળી રાખી સવારે તે છાશ પાવી. એ પ્રમાણે ત્રણ ચાર અઠવાડીઆં કરવું. રેચ થાય તો ઉતાર ઘી અને ભાત આપવાં. **(૬) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—** હરીતકી ૧ ભાગ, દ્રાક્ષ ૧ ભાગ અને સાકર ૨ ભાગ એની ગોળીઓ તોલાભારની કરી સવાર-સાંજ એક એક ગોળી ખવરાવવી. **(૭) આંખો આવે તે ઉપરઃ—** હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૮) પાંડુરોગ ઉપરઃ—** હરીતકીનું ચૂર્ણ ૩ માસા, મધ એક પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર મેળવી પાવું અથવા હરીતકી ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ પલાળી રાખી તેમાંથી એકેક ખાવી. **(૯) બાળકને આંકડી આવે તે ઉપરઃ—** મોટી હરડે ઘસી પેઢાંને ચોપડવી. એનાથી શમન ન થાય તો હરડે, આમળાં અને સાકરને પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. **(૧૦) મૂર્ચ્છા ઉપરઃ—** બાળ હરીતકીનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. **(૧૧) પિત્ત ગુલ્મ ઉપરઃ—** હરીતકી અને દ્રાક્ષનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. **(૧૨) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપરઃ—** હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં આપવી. **(૧૩) બાળકને તાળવું પડે તે ઉપરઃ—** હરડે, વજ તથા કોઠનો કલ્ક કરી તેમાં મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં આપવો એટલે ફાયદો કરે છે. **(૧૪) ઓકારી વગેરે ઉપરઃ—** હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. એટલે કફ, રક્તપિત્ત, શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે. **(૧૫) અજીર્ણ ઉપરઃ—** સુરવારી હરડેનું દળ અને સુંઠ એ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ગોળમાં કાલવી પાણીમાં પાવું, એથી કરી ઘણા દિવસનું અજીર્ણ દૂર થાય છે અને ભુખ લાગી અન્ન પાચન થાય છે. **(૧૬) બદ્ધકોષ્ઠ એટલે શૌચ** (ઝાડો) **સાફ ન થતો હોય તે ઉપરઃ—** બાળહરડે, મીંઢીઆવળ, વરીઆળી અને સંચળ એનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું. **(૧૭) નાના બાળકને રેચ થવા ઉપરઃ—** સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમાં ઘસી ત્રણ માસાથી એક તોલા સુધી પાણીમાં નાખી પાવું. **(૧૮) ગરમીનાં ચાંદાં, વ્રણ ઇત્યાદિ ઉપરઃ—** ત્રિફળાં (હરડે, બહેડાં, આંબળાં) લોઢાની કઢાઇમાં બાળી રાખ કરી તે રાખ મધમાં ખરલ કરી ચોપ-ડવી એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. **(૧૯) સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ ઉપરઃ—** ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ હળ-દર અને સાકર નાખી આપવું. **(૨૦) શનૈર્મેહ ઉપરઃ—** ત્રિફળાં અને ગળોનો કાઢો પાવો. **(૨૧) સુખ જુલાબઃ—** બાળહરડે, ડીંટું કાઢેલી ગુલાબકળી અને મીંઢીઆવળનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી રાત્રે કોકરવરણા (સ્હેજ ગરમ) પાણીમાં પલાળી રાખી ત્રણ માસા આપવું: એટલે સવારે જુલાબ થઈ કોઠામાંની ગરમી વગેરે દૂર થાય છે. **(૨૨) અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ—** બાળહરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં અથવા એરંડતેલમાં સવારે આપવું, અગર ત્રિફળાં દૂધમાં આપવાં. **(૨૩) કાસ, શ્વાસ ઉપરઃ—** હરડે તથા બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **(૨૪) શૂળ ઉપરઃ—** હરીતકીનું ચૂર્ણ ગોળ અને ઘીમા પાવું. **(૨૫) મેદોરોગ ઉપરઃ—** ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૬) સર્વ નેત્રરોગ ઉપરઃ—** ત્રિફળાંનો કાઢો કરી તેનાથી નેત્ર ધોવાં અથવા ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે મધ અને ઘીમાં આપવું; કિંવા ત્રિફળાં ઘસી મહિનામાં ચાર પાંચ વાર અંજન કરવું; એટલે નેત્રોને વિકાર કદી પણ થતો નથી અને દૃષ્ટિ નિર્મળ રહે છે. **(૨૭) બરોળ વગેરે ઉપરઃ—** બાળ હરીતકી અને રગતરોહિડાનો કાઢો, લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને જવખાર કિંવા હીંગ, બીડલોણ અને સિંધવ મેળવી પાવો; તેથી બરોળ, યકૃત તથા ગુલ્મ દૂર થાય છે. **(૨૮) વૃષણના સોજા ઉપરઃ—** ત્રિફળાંના કાઢામાં ગોમૂત્ર નાખી પાવું. **(૨૯) ભગંદર રોગ ઉપરઃ—** ત્રિફળાં અને ખેરસાલનો કાઢો ભેંસનું ઘી અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. **(૩૦) મલશુદ્ધિ થવા ઉપરઃ—** બાળ-હરીતકી એરંડતેલમાં તળી ભૂકી કરવી અને તેમાં તેટલીજ સંચળની ભૂકી મેળવી તે ગરમ પાણીમાં નાખી પાવી. **(૩૧) બાળકને આયનેર (પારોગડું) થાય તે ઉપરઃ—** સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી શક્તિ અનુસાર પાવું. **(૩૨) અમ્લપિત્ત ઉપરઃ—** હરડેદળ અને ગજપીપર સમભાગ લઇ બારિક ભૂકી કરી જેટલાં તે ઔષધો લીધેલાં હોય તેટલોજ તેમાં ગોળ મેળવી મોટી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરી રાખવી, તથા રોજ સાંજ સવારે એક એક ગોળી આપતાં જવું. એ યોગથી અગ્નિનું દીપન થઇ કફ તથા પિત્તવિકાર શમન થાય છે. **(૩૩) સંધિગત સન્નિપાત** (સાંધે સાંધે સોજો અને

શળ, શરીરમાં વાયુની પીડા, નિરંતર અંગ પાકયા જેવું દુઃખ, નિદ્રા નાશના લક્ષણો થાય તે) **ઉપર:**— ત્રિફળાંનો કાઢો મધ નાખી પાવો. **(૨૪) ત્રિફળાં ચૂર્ણ-પ્રમેહાદિક વિકાર ઉપર:**—હરડે, બેહેડાં અને આમળાં એ સર્વ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાં ખાવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કોઢ દૂર થાય છે તથા અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. આ ત્રિફળાં રસાયણી છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. **(૩૫) પરસેવો ન આવવા ઉપર:**—હરીતકી પાણીમાં વાટી શરીરે ચોળવી અને સ્નાન કરવું એટલે પરસેવો વળશે નહિ. **(૩૬) સર્વ પ્રકારના મસ્તકશૂળ ઉપર:**—ત્રિફળાં, કરિયાતું, હળદર, કડવો લીંબડો અને ગળોનો કાઢો કરી તેમાં પકાંશ ગોળ નાખી પાવો; એટલે ભ્રુકુટિ, આંખ, કાન, એ ઠેકાણાની શળ તુરત બંધ થાય છે; તથા આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશળ, રતાંધળો અને નેત્રશળનો પણ જલદીથી નાશ થાય છે. **(૩૭) અંતક સન્નિપાત ઉપર પથ્યાદિ કાઢો:**—હરડે, અરડુસી, ફાલસા, દેવદાર, કડૂ, રાસ્ના, ગળો અને કોટકાળિંજનનો કાઢો ઉપદ્રવસહિત પુરુષને "અંતકજ્વરથી" મુક્ત કરે છે. **(૩૮) ઉધરસ આવી લોહી પડે તથા વિસર્પ, શ્વાસ, ઉલટી ઉપર:**—હરતકીનું ચૂર્ણ તેલ, ઘી, કિંવા મધમાં આપવું. **(૩૯) શીતજ્વર ઉપર:**—હરીતકી અને ઇંદ્રજવનું એક તોલો ચૂર્ણ ગોળમાં ખાવાથી તુરત શીતજ્વરનો નાશ કરશે. **(૪૦) ત્રિદોષ. આમાતિસાર, આનાહ, વિબંધ અને વિષુચિકા ઉપર:**—હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગોળ એ સમભાગ લઇ ગોળી કરી આપવી. **(૪૧) આમવાત, અંડવૃદ્ધિ અને ગૃધ્રસી ઉપર:**—એરંડતેલમાં હરીતકી ખાવી. **(૪૨) સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાંનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો. **(૪૩) અંતર્વિદ્રધિ ઉપર:**—હરડે, સિંધવ તથા ધાવડીના ફલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. **(૪૪) અજીર્ણ, ગુલ્મ, વાત, ઉદર, ઇત્યાદિ સર્વ રોગ ઉપર:**—લીંબુના રસમાં સિંધવ અને સંચળ નાખી તેમાં બાળહરડે પલાળી રાખવી અને તે સુકાયા પછી સેવન કરવી. **(૪૫) ફુલુ, છારી, આંખો આવવી ઇત્યાદિ નેત્રરોગ ઉપર:**—સૂરવારી હરડે અને સાકર એ પાણીમાં ઘસી આંખમાં આંજવાં. **(૪૬) માખી-ભમરી વગેરેના દંશ ઉપર:**—રાફડાની માટી તથા ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો.

૬૧૧. હરણસુરી:—આ ઝાડ નાનાં અને જમીન ઉપર પ્રસરેલાં હોય છે. એનાં પાંદડાં કાંગરાદાર હોઈ બારિક હોય છે. આ ઝાડ હરણને ઘણાં સારાં લાગે છે, માટે આ ઝાડને "હરણસુરી" નામ આપેલું છે. હરણસુરી એ પૌષ્ટિક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ધાતુક્ષય ઉપર:**—હરણસુરીના ઝાડનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તે પા તોલો, પાશેર દૂધ અને બે તોલા સાકર એકત્ર કરી દરરોજ સવારના ૭ દિવસ સુધી પાવું. **(૨) પ્રમેહ અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ પુષ્ટતા આવવા ઉપર:**—હરણસુરી દૂધમાં વાટી સાકર નાખી ૧૪ દિવસ સુધી પાવી.

૬૧૨. હરમો:—સં૦ તિનિસ. મ૦ તિવસ. હિં૦ તિન્ચ્છ, તિનસુના. બં૦ તિલિશ. ક૦ તિનિશ. લા૦ યુજિનિયા ડાલબર્જિયા ઓઇડિસ.

હરમાનાં ઝાડ મોટાં થાય છે. એનું લાકડું ઇમારતના ઉપયોગમાં આવે છે. **હરમો** એ તુરો છે. કફ, રક્તપિત્ત, મેદ, કોઢ, પ્રમેહ, દાહ, વ્રણ, પાંડુ તથા કૃમિનો નાશ કરે છે. એને "મિણોહરમો" પણ કહે છે.

૬૧૩. હળદર:—સં૦ બં૦ હરિદ્રા. મ૦ હળદ. હિં૦ હરદી. ક૦ અરપાલુ. તૈ૦ પાસુપુ. તા૦ મંચલ, કાંચની. તુ૦ મંજલદાઈ. મલા૦ મન્નલ. ફા૦ જરદચોબ. અ૦ ઉરૂકુસ્સુફર. ઇં૦ ટરમેરિક. લા૦ કરક્યુમાલોંગા.

હળદરનાં ઝાડ કેડ સુધી વધે છે. એ કદેળીના ઝાડ જેવાં હોય છે. એનાં પાન કદેળી જેવાં અને તેટલાંજ પહોળાં હોય છે. એને જમીનમાં આદાની પેઠેજ વાવે છે અને કાઢે છે. હળદરના ગાંઠીઆનો રંગ પીળો હોય છે. એના પાંદડાંનો હળદરના જેવોજ વાસ આવે છે. હળદરનો રસોઈ, શાક વગેરેમાં તથા બીજા પુષ્કળ પ્રયોગોમાં ઉપયોગ થાય છે. હળદરના યોગથી પદાર્થને સારો રંગ અને સ્વાદ આવે છે. હળદરના અંગે લોહી શુદ્ધ કરવાનો ગુણ છે. પડવાથી અથવા બીજી રીતે વાગેલા શરીરના ભાગપર

હળદર ચોપડવામાં આવે છે. હળદરનું ચંદન કરવાના રવા કરે છે, અને તેમાંથી કંકુ પણ થાય છે. એવા એના અનેક ઉપયોગ થાય છે. **હળદર:**—તીખી, કડવી, ઉષ્ણ, દેહનો વર્ણ કરનારી, સ્ત્રીઓને પ્રિય, રૂક્ષ તથા શોધન છે; અને કફ, વાયુ, રક્તદોષ, કોઢ, પ્રમેહ, કંડૂ, વ્રણ, ત્વગ્દોષ, સોજો, પાંડુરોગ, વિષ, કૃમિ, પીનસ, અરૂચિ, પિત્ત તથા અપચાનો નાશ કરે છે. ***કપૂરી હળદર:**—શીતલ, વાતલ, મધુર, કડવી, સ્વાદુ તથા વૃષ્ય છે; અને પિત્ત તથા સર્વ પ્રકારની ખરજનો નાશ કરે છે. **રાન હળદર:**—તીખી, મધુર, રૂચિકર, કડવી તથા અગ્નિદીપક છે; અને કોઢ, વાયુ, ત્રિદોષ, રક્તપિત્ત, વિષ, ઉચકી, શ્વાસ તથા કાસનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉધરસ ઉપર:**—ઉધવાની વખતે હળદર શેકી તે ચાવી ખાવી. **(૨) શ્લીપદ** (પગ કિંવા હાથ મોટા થાય તે) **રોગ ઉપર:**—હળદરનું ચૂર્ણ અને ગોળ ગોમૂત્રમાં મેળવી પાવાં; એટલે એક વર્ષનો શ્લીપદ હશે તોપણ તે દૂર થઇ ખસ, કોઢનો નાશ કરે છે. **(૩) મૂળ-વ્યાધિ ઉપર:**—હળદર તુવેરની દાળમાં બાફી છાંયડે સકવવી, પછી ગાયના ઘીમાં ઘસી મૂળ ઉપર લેપ કરવો; એટલે મૂળ નરમ પડી સણકા તાબડતોબ બંધ થાય છે. **(૪) સર્વ પ્રકારના નેત્રરોગ તથા અહીરા ઉપર:**—ઉપલા ગાંઠીઆ પાણીમાં ઘસી દિવસમાં બે વાર સૂર્યાસ્ત પહેલાં અંજન કરવું એટલે ઝામર, ધોળાં ફુલ અને રતાશનો નાશ થાય છે. **(૫) સ્તનરોગ ઉપર:**—હળદર અને લોધર પાણીમાં ઘસી સ્તન ઉપર લેપ કરવો અથવા હળદર તથા કુંવેરનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **(૬) આંખનો ભાગ લાલ થઈ બળતરા થાય તે ઉપર:**—હળદર, ફટકડી અને આમલીનાં પાંદડાં સમભાગ વાટી તેની પોટલી કરવી અને ગરમ કરી તેનાથી આંખો શેકવી. પછી આંખની આસપાસ હળદર અને ફટકડીનો લેપ કરવો. **(૭) મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—હળદર શેકી તેની ભૂકી કુંવેરના ગર્ભમાં મેળવી તે ૧૭ દિવસ ખાવું. **(૮) બાળકના સસણી રોગ ઉપર:**—ગોમૂત્ર એક બે વાર ગાળી તેમાં હળદર નાખી ને પાવું. **(૯) સળેકમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ગરમ કરેલા દૂધમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. **(૧૦) સસણી રોગ ઉપર:**—હળદર અને ગોરોચન પાનના રસમાં પાવું. **(૧૧) સ્વરભેદ ઉપર:**—રાત્રે કઢેલા દૂધમાં ગરમ હળદર નાખી પાવું. **(૧૨) વિષમેહ ઉપર:**—હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો પાવો. **(૧૩) મૂર્છા ઉપર:**—હળદર અને સાકર પાણીમાં નાખી પાવાં. **(૧૪) પથરી ઉપર:**—કાંજીમાં હળદર અને ગોળ નાખી તે પાવો. **(૧૫) કફરોગ ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં હળદર નાખી પાવી. **(૧૬) નેત્રરોગ-ઉપર:**—બકરીના માખણમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી એક સળીની અણીવડે તે અડદ જેટલું નાકની પાસેના આંખના ખુણામાં નાખવું **(૧૭) નાના બાળકને કાંટા આવે (ગળું પડે) તે ઉપર:**—ઠંડા પાણીમાં હળદરનો ગાંઠીઓ ઘસી માખણ મેળવવું અને તે મિશ્રણ બન્ને ખુણા ઉપર અને ગળાની નીચે પીઠના હાડકા ઉપર તથા બન્ને કાન આગળનાં ગાલફારાં ઉપર ચોળવાથી કાંટા બહાર આવે છે, અને વિકાર કમી થાય છે. એ રીતે દરરોજ બે વખત ૩ દિવસ કરવું. **(૧૮) વીંછીના વિષ ઉપર:**—હળદરની ભૂકી અંગારાપર નાખી દંશસ્થાને ધુણી કરવી અને ચલમમાં નાખી તમાકુ પ્રમાણે ધુણી પીવી. **(૧૯) દુર્જલ જ્વર ઉપર:**—હળદર, હરડે અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૨૦) કમળી ઉપર:**—હળદરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો અને દહીં ૪ તોલા સવારે સેવન કરવું. **(૨૧) પરસામાં ખડો બંધાઇ જાય તે ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં હળદર નાખી પાવી. **(૨૨) વાળા ઉપર:**—પુરૂષના મૂત્રમાં હળદર વાટી લેપ કરવો.

૬૧૪. હંસરાજ:—સં૦ હંસપાદી, હંસપદી, કીટમાતા, ત્રિપાદિકા. હિં૦ હંસપાદી. મ૦ લાલહંલાજાળુ. બં૦ ગોયાલેલતા. ક૦ નવિલડી. તા૦ શેરૂપ્પાદી. ફા૦ પરસ્યાઉશાન. અ૦ શારૂલજીન, શારૂલઅર્દ. ઇં૦ મેડનહેઅર. લા૦ એડીએંટમલ્યુન્યુલેટમ.

રાતી રીસામણીના ઝાડને **હંસપાદી કે હંસરાજ કહે છે. હંસરાજ:**—તીખું, ઉષ્ણ તથા રસાયન છે; અને વિષદોષ, ભૂતબાધા, ભ્રમ તથા અપસ્મારનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—વીંછીના વિષ ઉપર:**—હંસરાજનાં મૂળ રવિવારે સવારે કાઢી તે મ્હોડામાં રાખવાં તથા કાનમાં ફુંક મારવી.

૬૧૫. હાડસંધી:—(સં૦ સંધિની. મ૦ હાડમોડી.) એ ઝાડ ઉપર વાંદાની પેઠે થાય છે. એ

* મિ. શાલિગ્રામજી કપૂરી હળદરને આંબા હળદર માને છે.

ખરસાંણીની પેઠે કાંટાયુક્ત હોઇ લીલી હોય છે અને દૂરથી ખરસાંણીના જેવી દેખાય છે. બબ્બે આંગળ ઉપર એને ગપડી ડીરીઓ હોય છે. એનો પુષ્કળ વિસ્તાર થાય છે. કોકણમાં એની ઉત્પત્તિ ઘણી થાય છે. એને મરી જેવડાં અને રંગે મોતી જેવાં ગોળ ફળ આવે છે. એ ફળ મીઠાં લાગે છે. બાળકો એ ફળ ઘણા પ્રેમથી ખાય છે. એને પાંદડાં સમૂળગાં આવતાં નથી. ધામના ઝાડ ઉપરની હાડસંધી વધારે ગુણવાળી છે. **ઉપયોગ:--(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસંધી લાવી લગાર કચરી ભાંગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી એટલે ભાંગેલું હાડકું સારૂં થાય છે; અથવા હાડસંધી તથા રગતરોહિડાની છાલ કચરી હાડકા ઉપર બાંધવી. ઢોરોને પણ આજ ઉપચાર કરવો તથા તેઓને ચારમાં હાડસંધી ખવરાવવી. **(૨) વાળા ઉપર:**—હાડસંધી બારિક કચરી તેનો પાટો બાંધવો. **(૩) સંધિવાત ઉપર:**—હાડસંધી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર. પીપળીમૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને તજનો કાઢો પાવો; એટલે સંધિવાત તુરત દૂર થાય છે.

૬૧૬. હાડસાંખળ:—(સં૦ અસ્થિસંહારી. મ૦ હાડસંધી, ત્રિધારી કાંડવેલ. હિં૦ હારસિંગાર.) હાડસાંખળનાં "ગ્રંથિમાન, અસ્થિસંહારી, જરાંગી, અસ્થિશૃંખલાલિકા, અસ્થિસંહારક, અસ્થિસંધાનજનની, અસ્થિસંધિ, વજ્રવલ્લરી" એવાં સંસ્કૃત ભાષામાં નામો છે.

આ વેલાનો વિસ્તાર ઘણો થાય છે. એના વેલાની જાડાઇ ચોધારી કાંડવેલ કરતાં વધારે હોય છે. નિઘંટપ્રકાશકાર "તિધારી કાંડવેલ" નેજ હાડસાંખળ કહે છે. એ વેલાનો કટકો કુંડામાં વાવી તે વેલો ઝાડ ઉપર ચડાવવાથી તેનો વિસ્તાર બહુ મોટો થાય છે. થાણામાં આ વેલા ઘણે ઠેકાણે વાવેલા નજરે પડે છે. આવા વિલક્ષણ પ્રભાવનો વેલો વાવવાની રીત પહેલાંના લોકમાં ઘણી હતી, પરંતુ હમણાંના કાળમાં પરદેશી વિદ્યાના પ્રસારવડે એ રિવાજનો નાશ થઇ, એવી વિલક્ષણ વનસ્પતિને બદલે નિરર્થક વિલાયતી ઝાડની માત્ર ઉપાસના કરવામાં લોકોનું લક્ષ ઘણું વધી ગયું છે એ કાલમાહાત્મ્યજ કહેવું જોઇએ. **હાડસાંખળ:**—લઘુ, સારક, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, મધુર તથા અસ્થિસંધાનકારક છે; અને કૃમિ, અર્શ, વાત તથા કફનો નાશ કરનારી છે. **ઉપયોગ:—(૧) અસ્થિભંગ ઉપર:**—હાડસાંખળ ખાંડી ત્રણ દિવસ ભાંગેલા હાડકા ઉપર બાંધવી. ત્રિધારી કાંડવેલ ન મળે તો ચોધારી કાંડવેલ લેવી. ઢોરોને માટે પણ એજ ઉપાય કરવો. **(૨) સર્વ વાતરોગ ઉપર:**—હાડસાંખળની ઉપલી છાલ કાઢી તેનું ચૂર્ણ કરી અડદની દાળના લોટમાં મેળવી તલના તેલમાં તેનાં વડાં કરી ખાવાં; એટલે વાતરોગનો નાશ થાય છે.

૬૧૭. હાશા:—(સં૦ વિકંટક. મ૦ હાશી. હિં૦ હશીઆ. ક૦ મોલગુ.) એ ઝાડ ઘણું મોટું થતું નથી. એનાં પાંદડાં ચાર આંગળ પહોળાં હોઇ લાંબાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને પુષ્કળ સુખો હોય છે. એ ઝાડ **કોકણમાં** અને બીજે ઠેકાણે પણ પુષ્કળ થાય છે. એના મૂળમાં પીળો રંગ હોય છે. તે પીળા રંગમાં વસ્ત્રો રંગે છે. એને '**હશિયા**' '**હશી**' પણ કહે છે. મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં એને કોઇ '**બારતોડી**' એટલે બારમુખી કહે છે. **હાશાવૃક્ષ:**—તુરૂં, તીખું, રૂક્ષ, રૂચિપ્રદ, અગ્નિદીપક તથા વસ્ત્રરંજન હોઇ કફનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) વ્રણ પાકવા-ઉપર:**—હાશાના ફળનો લેપ કરવો, એટલે વ્રણ પાકી ફુટે છે. **(૨) વ્રણ બેસી જવા ઉપર:**—વ્રણની ગાંઠ ઉપર હાશાનાં કુમળાં પાંદડાં બારિક વાટી અર્ધો આંગળ જાડાઇનો લેપ કરવો, અને તે ઉપર વારંવાર ભીનું કપડું ફેરવતા જવું; એટલે ગાંઠ બેસે છે. **(૩) પ્રમેહ (પરમા) ઉપર:**—હાશાનાં મૂળ અથવા લાકડું રાત્રે પલાળી રાખી સવારે ગાળી તેમાં જીરૂં અને સાકર નાખી ૭ દિવસ પાવું એટલે પ્રમેહ બંધ થાય છે.

૬૧૮. હિવર:—સં૦ અરિમેદ. મ૦ હિં૦ હીવર–ગંધી. ક૦ કરથેવેલુ, બ્યાલદગીડ, કરિજાલી. તા૦ પિક્રાડ્વેલ. મલા૦ એલં. લા૦ અકેસિયાફારનેસિયાના.

આ એક ખેરનીજ જાત છે. એનાં ઝાડ ઘણાંજ મોટાં થાય છે. એને કાંટા હોય છે. ખેરના ઝાડના જેવાંજ એનાં પાંદડાં હોય છે. એનું લાકડું ઇમારતના કામમાં સાધારણ રીતે ઉપયોગી થાય છે. હિવરના ઝાડની છાલ તુરી હોય છે. હિવરની છાલનો પણ કાથો કરે છે. એને "ગંધિ હિવર" પણ કહે છે. **હિવર:**—તીખો, ઉષ્ણ, કડવો, તુરો, તીક્ષ્ણ, ખાટો તથા રૂક્ષ છે; અને કૃમિ, કફ, મુખરોગ, દંતરોગ,

રક્તદોષ, પ્રમેહ, કંડૂ, મદ, વિસર્પ, વિષ, બસ્તિરોગ, જ્વર, કોઢ, ઉન્માદ, પિશાચબાધા, વ્રણ, દાહ અને આધ્માનવાયુનો નાશ કરે છે. એનાં **ફળ:**—કડવાં, મધુર, સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ છે; અને કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—પેટપીડ ઉપર:**—હિવરાની છાલનો રસ પાવો.

૬૧૯. હીંગ:—સં૦ બં૦ હિંગુ. મ૦ હિં૦ હીંગ. ક૦ હિંગલદ, ઇંગીન. તૈં૦ ઇંગુવા. તા૦ પેરૂંગાયં. તુ૦ ઇંગુ. મલા૦ પેરૂકાયં. ફા૦ દર્બ્બતે, અંગુઝ બાલીસૂ. અ૦ હિલતી-ત-સ. ઇં૦ આસ્સા ફેટિડા. લા૦ ફેરૂલાનાર્થેક્સ.

હીંગનાં ઝાડ **હિરાત, ખોરાસન અને બલ્ખ એ પ્રાંતોમાં** થાય છે. એનાં પાંદડાંથી કંદને (મૂળને) ટાંચા મારી જે દૂધ (રસ) કાઢવામાં આવે છે તેને હીંગ કહે છે. ઉપર કહ્યા એ પ્રાંતોમાંથી એ **પંજાબમાં તથા મુંબઇમાં આવે છે.** હીંગનો આ દેશમાં અતિશય ખપ થાય છે. એને આપણા દેશમાં **"વઘારણી"** પણ કહે છે. હીંગ એ અનેક રોગની નાશક છે. ***હીંગ:**—તીખી, હલકી, ઉષ્ણ, પિત્તલ, સારક, રક્તદૂષક, કડવી, પાચક, રૂચિકર, તીક્ષ્ણ, અગ્નિદીપક તથા સ્નિગ્ધ છે; અને મલસ્તંભ, આનાહ, આધ્માન, શૂળ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, ઉદર, દમ, ઉધરસ, કૃમિ, કફ, વાયુ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) અજીર્ણ અને વાયુના ગોળા ઉપર:**—હીંગની ચણા જેવડી ગોળી કરી ગળાવવી. **(૨) જનાવરની ચાંદીમાં કીડા પડે છે તે ઉપર:**—ચાંદીમાં હીંગ ભરવી. **(૩) અપસ્માર ઉપર:**—ઘી, સિંધવ અને હીંગ એકેક તોલો લઈ બાર તોલા ગોમૂત્રમાં નાખી બાફવું અને મૂત્ર બળી જાય એટલે ઘી સિદ્ધ થયું એમ સમજવું. તે ઘી રોગીની પ્રકૃતિ જોઈને પાવું. **(૪) ઉચકી (હેડકી) ઉપર:**—ધુમાડી રહિત અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધુમાડી મ્હોડામાં લેવી. **(૫) અફીણ ઉપર ઉતાર:**—હીંગ પાણીમાં અથવા છાશમાં મેળવી પાવી. **(૬) પેટમાં શૂળ થતું હોય તે ઉપર:**—ઘોડાનાં અથવા ઘેટાનાં લીંડાનો રસ ૬ માસા કાઢી તેમાં ૧ માસો હીંગ નાખી તે રસ પાવો. **(૭) પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—હીંગ માસા ત્રણ, કોઠ માસા ત્રણ, વાવડિંગ માસા ત્રણ એ સર્વ એકત્ર કરી બે તોલા ગરમ પાણીમાં નાખી પાવું. **(૮) ચોથીઆ તાવ ઉપર:**—હીંગ અને જુનું ઘી એકઠું કરી તાવ આવે તે વખતે નાકમાં નાખવું. **(૯) ખુપરા ઉપર:**—અર્ધો રતિ હીંગ દહીંમાં મેળવી ખુપરા ઉપર ચોળવી. **(૧૦) અજીર્ણાદિક ઉપર—હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂં, શાહજીરૂં અને શેકેલી હીંગ, એ સમભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું અને તે ચોગણા ઘીમાં અગર ભોજન સમયે ઘી ભાત સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય, કૉલેરા, પાંડુ, આમ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. **(૧૧) પ્રસૂતાનાં ચક્કર અને શૂળ ઉપર:**—હીંગ શેકી ઘીમાં મેળવી ખવરાવવી. **(૧૨) વીંછીના વિષ ઉપર:**—હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **(૧૩) વ્રણ સંબંધી કીડા દૂર થવા માટે:**—હીંગ અને કડવા લીંબડાનાં પાંદડા વાટી લેપ કરવો. **(૧૪) પટકી (કૉલેરા) ઉપર:**—શેકેલી હીંગ, કપૂર અને આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ સમભાગ લઇ ફુદીનાના રસમાં એકત્ર ખરલ કરી ગોળીઓ વાળી સૂકવવી. અકેક કલાકને અંતરે અકેક ગોળી ચાવી ખાવી. અથવા હીંગ અર્ધો ભાગ, અફીણ ૧ ભાગ, મરચાંની વસ્ત્રગાળ ભૂકી ૧ ભાગ, એ જણસો એકત્ર કરી તેની ફુદીનાના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. ઝાડો થવાનો આરંભ થયા પછી દરેક વખતે એક એક ગોળી ઘડી ઘડીના અંતરે આપવી. પાંચની અંદર ને એક વર્ષની ઉપરના બાળકને દરેક વખતે અર્ધી અર્ધી ગોળી આપવી. **(૧૫) આદાશીશી ઉપર:**—હીંગનું પાણી કરી નાકમાં નાખવું. **(૧૬) કર્ણનાદ** (બહેરાપણા) **ઉપર:**—હીંગ, ચીરફળ અને સુંઠ એ સરસીઆમાં નાખી કઢવી તે કાનમાં પાડવું. **(૧૭) વાળા ઉપર:**—હીંગનું ચૂર્ણ ૪ માસા પાશેર દહીંમાં નાખી ૩ દિવસ ખાવું. **(૧૮) મૂત્રકૃચ્છ્રાદિ મૂત્રરોગ અને શુક્રરોગ ઉપર:**—હીંગ શેકેલી અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ ૧ ગુંજાભાર દૂધ-ઘીમાં ખવરાવવું. **(૧૯) શરદીવડે કાનના ઢાંક બેઠા** (ઢાંક પડી) **હોય તે ઉપર:**—ઉત્તમ હીંગ રૂમાં વાટી કાનમાં ઘાલી રાખવી. **(૨૦) પરિણામશૂળ ઉપર:**—હીંગ, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં નાખી આપવું. **(૨૧) દાઢ દુ:ખતી હોય તો અને દાંતમાંના કીડા ઉપર:**—શેકેલી હીંગ દાઢ નીચે રાખવી. **(૨૨) વછનાગના વિષ ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં ૪ ગુંજા હીંગ ખવરાવવી.

---

* **સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોમાં** હીંગને વાપરતાં પહેલાં શેકવાનું કહેલ છે.

૬૨૦. હુરા:—(સં૦ તીક્ષ્ણદુગ્ધા.) હુરાનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. એનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવના પાંદડાં જેવાં થાય છે. એ પાંદડાંનાં ડીટાં લાંબાં હોઇ રાતાં હોય છે. આ ઝાડનું દૂધ બહુ તીક્ષ્ણ છે. આ ઝાડનું લાકડું ધોળા રંગનું અને નરમ હોય છે. એ ઝાડ **કોકણ પ્રાંતમાં** પુષ્કળ થાય છે. હુરાના દૂધથી આંખને અંજન થાય છે, એ ઉપર ઉતાર દહીની આશ આંખ ઉપર રાખવી એટલે ઇજા **થશે નહિ. ઉપયોગ:—(૧) સર્પદંશ ઉપર:**—હુરાનો રસ પાશેર કાઢી તેમાં ૭ મરી વાટી તે પાવો; કિંવા હુરાની છાલ અરિઠાના પાણીમાં ઘસી પાવી. **(૨) ઘોણસના વિષ ઉપર:**—હુરાનો રસ પાવો; કિંવા ગુંદીની છાલ, ફળ તથા અંબાડાની છાલ સમભાગ લઇ પાણી છાંટી બારિક વાટી રસ કાઢવો અને તેમાં હુરાની છાલ ઘસી શક્તિઅનુસાર અને વિષનું જોર હોય તે પ્રમાણે બે ત્રણવાર તે ઔષધ આપવું. **(૩) વીંછીના દંશ ઉપર:**—હુરાની સળીઓની અણીઓ તોડી તેનું દૂધ દંશ ઉપર લગાડવું. **(૪) નળ ઉપર:**—હુરાની ડુંખો અને વડની વડવાઇઓના અંકુર કેળના પાંદડાંમાં બાંધી મંદ અગ્નિમાં શેકી તેનો અંગરસ ચાવી ગળી જવો. **(૫) રેચ:**—હુરાનું દૂધ ચણોઠીભાર ચણાના લોટમાં ઘાલી તે લોટની ગોળી કરી આપવી. ઉતાર ઘી અને ભાત તથા ઘણો રેચ થાય તો ઘી પાવું. **(૬) રતવા ઉપર:**—હુરાનાં લાકડાંની રાખ અને કળીચૂનો પાણીમાં એકત્ર કરી ચોપડવો અને તે ઉપર ગોળ નાખી ચોળવો; એટલે લેપ બેસશે અને રતવા દૂર થશે. **(૭) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—હુરાની સળીઓ તેનાજ દૂધમાં વાટી દંશ ઉપર લેપ કરવો.

૬૨૧. હેદ:—સં૦ શાગોટ. મ૦ સાગસાહોડા, હેદી. હિં૦ સહોડા. સ. બં૦ સ્યાઓડા. ક૦ આંબાઢમરનુ.

હેદનાં ઝાડ મોટાં મોટાં થાય છે. **કોકણ** પ્રાંતમાં એ ઝાડ ઘણાં થાય છે. એ ઝાડનાં પાંદડાં મોટાં હોઇ તે ગોળ અને અણીદાર હોય છે. એ ઝાડનું લાકડું ઇમારતના કામમાં ઉપયોગી છે. આ લાકડા-ઉપર લાખનો રંગ ઘણો થાય છે. આ ઝાડ સાગનો એક પ્રકારનો ભેદ છે. એના પાંદડાંના રસથી જુલાબ થાય છે. **હેદ:**—કડવી, ઉષ્ણ, પિત્તલ અને વાયુનાશક છે. **હેદનું ઝાડ:**—પિત્તકારક, ઉષ્ણ, કડવું અને વાતનાશક છે. **ઉપયોગ:—(૧) ઉંદરના વિષ ઉપર:**—હેદના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. પથ્ય કળથીની રાબ અને અલણીભાત. **(૨) ઢોરના ક્ષતમાંના કીડા મરવા ઉપર:**—હેદના તોરા અને પાંગરાના તોરા એકત્ર ખાંડી રસ કાઢવો અને તે રસ ક્ષતમાં ભરવો; તથા કુચા રહે તે ક્ષત ઉપર બાંધવા. **(૩) ભાર, યકૃત્ અને બરોળ ઉપર:**—ગોળ ખાઇને તે ઉપર હેદનાં પાંદડાંનો રસ પીવો અને ૩ દિવસ પગ ઉચા કરી રાખવા. ઔષધ લાગે તો ઉતાર નાચણાની ખીચડી કરી ખાવી કિંવા ઘી પીવું. **(૪) નળવાયુ અને શોફોદર ઉપર:**—હેદનાં પાંદડાંનો રસ ચાર પૈસાભાર લઇ મરીની ભૂકી નાખી પાવો. ઉલટી થાય તો સોપારી ખવડાવવી. ઉતાર ઘી અને ભાત. **(૫) કમળી ઉપર:**—હેદના અંકુરોનો રસ ગાયના દૂધમાં શક્તિ અનુસાર ૧ તોલાથી ૨ તોલા સુધી પાવો એથી તુરત ગુણ આવે છે. **(૬) આદ્ધાશીશી ઉપર:**—હેદના બોરોનો રસ નાકે સુંઘવો. **(૭) વાળા ઉપર:**—હેદના તોરા વાટી ચોપડવા અને બે દિવસ છોડવા નહિ.

૬૨૨. હેળુ:—આ એક જંગલી ઝાડ છે. તે સુમારે ૨૫ હાથ ઉંચું હોઇ તેનો વિસ્તાર આઠ દશ હાથ હોય છે. એનાં પાંદડાં ઇંદ્રજવના ઝાડનાં પાંદડાં કરતાં નાનાં હોય છે. એને સુમારે જામફળ જેવડાં ફળ આવે છે. એ ફળને મરાઠીમાં "અળવે" કહે છે. એનું શાક પણ કરે છે. એ શાક કાંઇક લીલા કેળા જેવું સ્વાદે લાગે છે. એ ફળ ઉત્પન્ન થવાનો વખત જેઠ માસની આખરે આવે છે. ગરીબ લોક એક બે દિવસ એ ભાજી ઉપરજ કાઢે છે. **ઉપયોગ:—(૧) વેળ, બદ, વગેરે પકવવા ઉપર:**—હેળુનાં લીલાં પાંદડાં લાવી થોડા પાણીમાં વરાળ આવે ત્યાંસુધી બાફવાં. પછી બારીક વાટી તેની ચપટી થેપલી કરી બદ ઉપર મૂકી તે ઉપર બબ્બે ટીપાં ઠંડું પાણી નાખતાં રહેવું. **(૨) બાળકના ઉટાં-ટીલા ઉપર:**—હેળુનાં પાકાં ફળ ખવરાવવાં. **(૩) કૉલેરા ઉપર:**—હેળુનાં બિયાં મધમાં ઘસી પાવાં અથવા હેળુનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. **(૪) દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—હેળુનાં પાંદડાં ચલમમાં નાખી પાવાં. **(૫) આંખમાંનાં ફુલાં વગેરે જવા માટે:**—હેળુનાં બિયાં ઘસી અંજન કરવું.

આર્યભિષક્ પૂર્વાર્દ્ધ સમાપ્ત.

आर्यभिषक्-उत्तरार्द्ध.

सुबोध वैद्यक

उपचारेण शमनमपचारेण कोपनम् ॥
एवं विज्ञाय सद्वैद्यः कुर्य्यात्संशमनक्रियाम् ॥

(हारीत संहितायाम्).

૧—અજીર્ણ.

કારણ:—ઘણું પાણી પીવું, અકાળે ભોજન કરવું, મલમૂત્રાદિકનો અવરોધ કરવો, નિદ્રાનો નિયમ ન હોવો, થોડું કિંવા ઘણું ખાવું અને અપક્વ, જડ, શુષ્ક, ઠંડું, કેશ વગેરે પદાર્થ મળેલું, નજર પડેલું, અશુદ્ધ, ન ગમતું અથવા વાશી ઇત્યાદિ અન્નાદિકનું સેવન કરવું, ભૂખ લાગેલી હોય તે વેળા ન જમવું, ઇત્યાદિ કારણોએ અજીર્ણ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એનાં **સાધારણ લક્ષણો:**—શૂળ, પેટનું ફૂલવું, ઓડકાર, બેચેની, અનેક પ્રકારની વાયુની વેદના, જ્વર, મલ તથા વાયુનો અવષ્ટંભ વગેરે. **ઉપચાર*:**—(૧) કોઈ પણ ઔષધ આપવા પહેલાં વમન અને રેચન આપવું, લાંઘણ કરાવવી અને હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૨) પાકેલા અનનસના ઝીણા ઝીણા કકડા કરી, તેમાં મરી અને સિંધવની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૩) લીંબુની ફાડ કરી તેની બન્ને ફાડોમાં સંચળ, સિંધવ, સુંઠ અને થોડી હીંગ ભરી અંગારા ઉપર મૂકવું અને સારૂં પાકું થાય એટલે નીચે ઉતારી લગાર ઠંડું થાય એટલે ચૂસી જવું. (૪) લીંડી-પીપર, સિંધવ, બાળહરડે અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૫) ચણાનો ક્ષાર છાશમાં, પાણીમાં કિંવા સાકરમાં નાખી આપવો. (૬) સુંઠ ને ગોળ અથવા સુંઠ ને સાકર આપવી. (૭) ભોજન પહેલાં આદાના રસમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ નાખી તે પ્રાશન કરવું; એટલે અજીર્ણ દૂર થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને વાયુ, કફ, મલબદ્ધતા તથા આમવાતનો નાશ થાય છે. (૮) લવંગ અને બાળહરડેનો કાઢો સિંધવ નાખી આપવો, એટલે સૂક્ષ્મ રેચ થઇ અજીર્ણનો નાશ થશે. (૯) લીંડીપીપર અને ગોળ ખાવો. (૧૦) મૂળાના કંદના પાતળા પીતા કરી તે ઉપર મીઠું નાખી જોરથી મસળી થોડીવાર રહેવા દેવા, પછી પુનઃ જોરથી મસળી તેમાંનું પાણી પીલી કાઢી નાખી તે પીતા ચાવી ખાવા; એટલે અજીર્ણ તત્કાળ નાશ પામે છે. (૧૧) બાળહરડે, સિંધવ અને સુંઠનો કલ્ક કરી પાવો. (૧૨) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો: એટલે અજીર્ણ, આમ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૧૩) સિંધવ, સંચળ, જવખાર, અજમો, હરડે, લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, શેકેલી હીંગ અને વાવડીંગનું વસ્ત્રગાળ ૪ માસા ચૂર્ણ ઘીમાં કરમોવી ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ કોળીઆ સાથે ખાવું; એટલે અજીર્ણ, વાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાત-પ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા (કૉલેરા), કમળો, પાંડુ, દમ અને ઉધરસનો નાશ થાય છે. (૧૪) ચિત્રક, અજમો, સિંધવ, સુંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ છાશમાં ૭ દિવસ આપવું; એટલે અજીર્ણ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અજમોદ ૩ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ અને બાળહરડે ૧૬ ભાગનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અજીર્ણ, આમ, ગુલ્મ તથા મલાવષ્ટંભનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા અને હલકા પદાર્થ, જૂના મગ, રાતા ચોખા, ચુકો, ચાકવત, કુણો મૂળો, લસણ,

---

* **સમુદ્ર લવણાદિ ચૂર્ણ**—સમુદ્રલવણ, સંચળ, સીંધાલુણ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડેદળ, લીંડીપીપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ એ ૧૧ ચીજો બબ્બે ટાંક લઇને ચૂર્ણ કરી સાંજરે ઉના પાણી સાથે આપવાથી અજીર્ણ, ગોળો, વાતપ્રમેહ, કોગળીયું, પાંડુરોગ અને નિર્બળતાનો નાશ થાય છે.

જુનું કોહળું, શેકટો, પડવળ, વેંગણ, આમળાં, નારંગી, દાડમ, લીંબુ, મધ, માખણ, ઘી, છાશ, મીઠું, દહીં, હીંગ, આદુ, અજમો, મેથી, ધાણા, નાગરવેલનાં પાન, ઉષ્ણોદક, કડવું, તીખું, ખાટું એવા રસ ઇત્યાદિકોનું સેવન સારૂં છે. **અપથ્ય:**—મલ-મૂત્ર-વાયુનો અવરોધ, ઘણું ખાવું, જાગરણ, મિષ્ટાન્ન, ઠંડું ધાન્ય, જાંબુ, અળવી, જડ પદાર્થ, વિરૂદ્ધ અન્ન-પાન, ઇત્યાદિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં*:—અજમો-૧, અજમોદ-૫, અનનસ-૧, આદુ-૨, ૫; કલોંજી જીરૂં-૧, કોથમીર-૬, ચિત્રક-૧૭, જાયફળ-૧૨, ઝેરકોચલાં-૭, તુવરૂફળ-૩, પાઢ (કાળીપાડ)-૧૦, બાફળી (હીંગોત્રી)-૪, સુવા-૬, રાઈ-૩, લવંગ-૬, લીંડીપીપર-૧૬, લીંબુડી-૧, વગડાઉ અજમો-૧, હરડે-૧૫, ૪૪; હીંગ-૧૦, (અજીર્ણ કેળાથી હોય તો) કેળ-૨૧ (ઘીથી હોય તો) કોકમ-૮, (ફણસથી હોય તો) ફણસ-૬, ૧૭, અને (તલથી હોય તો) ભીંડી-૪. **મંદાગ્નિ** માટે જુઓ:—અતિવિષ-૫, આદુ-૧૩, ૧૯, ૫૨; આમલી-૧૨, કલોંજી જીરૂં-૧, કોથમીર-૬, ગાંજો-૬, ઝેરકોચલાં-૭, બાંગરો-૧૩, રતાંદળી-૧૦, રાસ્ના-૬, લવંગ-૬, લીંડીપીપર-૧૩-૩૫. **ભૂખ લાગવાના ઉપાય** જુઓ:—આદુ-૧૫, ભોરિંગણી-૬.

૨—અમ્લપિત્ત.

કારણ:—વાસી, ખાટું થઈ ગયેલું અથવા બીજા વિકારવાળું, પિત્તને કોપાવાનાર, વિરૂદ્ધ ગુણવાળું અથવા દાહ કરે એવું અન્ન અથવા બીજા પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી પિત્ત દૂષિત થઈને સંચિત થાય છે તેને અમ્લપિત્ત કહે છે. **લક્ષણ:**—અન્ન ન પચવું, મહેનત કર્યા સિવાય શ્રમ થવો, જીવ ચુંથાવો, કડવા ખાટા ઓડકાર આવવા, શરીરે જડપણું આવવું, હૃદય અને કંઠમાં દાહ, અન્નદ્વેષ થવો, એ સાધારણ લક્ષણો છે. આ રોગ જુનો થયા પછી કષ્ટસાધ્ય છે. **ઉપચાર:**—(૧) પ્રથમ વમન થવાને મીંઢળનું ૪-૫ માસા ચૂર્ણ મધમાં આપવું, પછી સૂક્ષ્મ રેચ આપવા. (૨) આમળાં અથવા ત્રિફળાના કાઢામાં નસોતરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી તે કાઢો રેચ થવા માટે આપવો. (૩) સુંઠ અને કડવાં પરવળનો કાઢો આપવો; એ કફ, પિત્ત, ઉલટી, કંડૂ, જ્વર અને વિસ્ફોટકનો નાશ કરે છે; અને એ લેવાથી અન્નનું પાચન થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) સુંઠ એક ભાગ અને ગેરૂ બે ભાગ, એનો ખાવાના પાનના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ બાંધવી. દરરોજ બે ગોળીઓ સાંજ-સવાર દૂધ અને પતાસાં સાથે ખાવી. (૫) દ્રાક્ષ ૧ ભાગ, હરિતકી અને સાકર ૨ ભાગ, એની ગોળીઓ બબ્બે વાલની કરી સાંજ-સવાર આપવી. (૬) જવનો કાઢો આંબળાંનો રસ અને મધ નાખી આપવો. (૭) કરિયાતુ, નાગરમોથ, સુંઠ, અને ગળોનો કાઢો આપવાથી, અમ્લપિત્તનો તત્કાળ નાશ થાય છે. (૮) અરડુસી, ગળો અને ઉભીરિંગણીનો કાઢો મધ નાખી આપવાથી અમ્લપિત્ત, કફ, શ્વાસ, જ્વર અને ઓકારીનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડીપીપર મધમાં આપવી. (૧૦) હરડે, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખડીસાકર, ધાણા અને ધમાસાનું ચૂર્ણ મધમાં લેવાથી, ગળામાંની બળતરા, પિત્ત અને કફનો નાશ થાય છે. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાન અથવા આમળાંનો કાઢો આપવો. (૧૨) રાત્રે ધાણા અને સુંઠનો કલ્ક આપવો. (૧૩) ચોર આમલીનું સરબત કરી તેમાં જીરાની અને ખડીસાકરની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૧૪) આમળાં ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૨ ભાગ લઈ, તે ભીંજાય એટલું તાજું ઘી નાખી આપવું. (૧૫) કેળના કાંદાના રસમાં આમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો આપવું. (૧૬) કોકમ, એલચી

---

* સુબોધ વૈદ્યકમાં દરેક દરદની નીચે આપેલ વિશેષ ઉપચારો પણ વનૌષધી ગુણાદર્શ પ્રકરણનીજ ખતવણી છે. મૂળ મરાઠી ગ્રંથની છેલ્લી આવૃત્તિને આધારે એ પ્રકરણમાં સુધારો વધારો-થયેલો તેમાંના ઉપચારો તેમજ કેટલાક ઉપચારો રા. પદેની હયાતીમાં નીકળેલી ગુજરાતી આવૃત્તિમાં ખતવવા રહી ગયેલા તે આ આવૃત્તિમાં આ પ્રમાણે **વિશેષ ઉપચાર** દાખલ દરેક વ્યાધિના પ્રકરણમાં સંશોધકે ઉમેર્યા છે; અને સંશોધકે પોતે સંગ્રહ કરેલા બીજા વધુ ઉપચારો તેમજ બીજી હકીકત આમાં ટીપણી દાખલ આપવામાં આવેલી છે. દરેક ઉપચાર કહેલી ઔષધીના વર્ણનમાં કહેલ નંબરે જોવાથી મળી આવશે. જેમકે આ પ્રકરણમાં "અજમો ૧" એમ લખેલું હોવાથી અજમાના વર્ણનમાં અજમાના ઉપયોગનો નંબર ૧ લો જોવો. આમ સર્વત્ર સમજી લેવું. 'વનૌષધી ગુણાદર્શમાં' એ વાક્યને બદલે હવે પછી "વનો૦માં" એ ટુંકા શબ્દ વપરાશે એ તરફ વાંચનારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

અને સાકરની ચટણી કરી તે ખાવી. (૧૭) **નારિકેલખંડપાકઃ**—ઝીણું વાટેલું ૧૬ તોલા ખોપરૂં લઈ, તે ૪ તોલા ઘીમાં સારૂં શેકી, તેમાં સમભાગે સાકર અને ૬૪ ભાગ નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂં, શહાજીરૂં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર, એ ચાર ચાર માસા લઇ ઠંડું થયા પછી આ પાક સેવન કરવો; એટલે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. આ પાક ધાતુવૃદ્ધિકારક છે. (૧૮) **અવિપત્યકર ચૂર્ણઃ**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, એલચીદાણા અને તમાલપત્ર, એ સર્વ સમભાગ લઈ સર્વના બરોબર લવંગ લઇ જે ચૂર્ણ થાય તેનું દુપ્પટ નસોતરનું ચૂર્ણ લઈ, સઘળા ચૂર્ણ બરોબર સાકર લઈ નિવડેલા માટલામાં રાખી ભોજન પહેલાં આઠમાસા પ્રમાણે ખાવું. ઉપર ઠંડુ પાણી કિંવા નાળીએરનું પાણી પીવું; એટલે અમ્લપિત, શૂળ, હરશ, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રાશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૯) જીરૂં અને ગળુલા સમભાગ લઈ તે ૩ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું. (૨૦) ચોરઆમલીનું મગજ નવ ભાગ, શેકટાનો રસ ૪ ભાગ, ભાંગરાનો રસ ૪ ભાગ, કોઠાનો ગર ૮ ભાગ, અને આદુનો રસ ૧૮ ભાગ એકત્ર ખરલ કરી, બોરના ઠીલા પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. નિત્ય એક ગોળી, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં અથવા નાળીએરના પાણીમાં આપવી. **પથ્યઃ**—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, સાકર, કારેલાં, કંકોડાં, પડવલ, ચાકવત, જુનું કહોળું, કેળફૂલ, ઉષ્ણ પદાર્થ અને કફ-પિત્તહારક, એવાં અન્નપાન. **અપથ્યઃ**—મીઠું, તેલ, તીખું, ખાટું, તલ, કળથી, મેંઢીનું (ઘેટીનું) દૂધ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અંબાડો–૧, આદુ–૧૮, ૨૩, આમળાં–૧૮, ૩૬, ઇંદ્રલીંબુ–૨, કરિયાતું–૫, કોકમ–૪, ગળુલા–૨, ગોરખ આંમલી–૨, દ્રાક્ષ–૧, ધોળી પિલુડી–૫, નાળીએર–૧૨, પાટલા–૯, બાવળ–૧૦, મુળા–૭, લીંડીપીપર–૧૯, વસુ–૫, શતાવરી–૧૬, સાટોડી–૧૪, સિવણ–૨, હરડે–૬, ૩૨, અમ્લપિત્તથી ગળામાં બળતરા થતી હોય તો ડુંગળી–૧૨, બીલી–૫.

૩—અરૂચિ.

કારણ અને લક્ષણઃ—વાત, પિત્ત અને કફને કોપાવનાર પદાર્થોનું ભક્ષણ, શોક, ભય, ક્રોધ, અતિ લોભ, મનને ચીડ ઉત્પન્ન કરનારૂં અન્ન, રૂપ અને ગંધથી કરી અરોચક રોગ થાય છે; એથી કરી મ્હોડામાં અન્ન વગેરે પદાર્થ રૂચિ (સ્વાદ) શું છે તે જણાતું નથી. **ઉપચારઃ**—(૧) લીંડીપીપર, ચવક, સુંઠ, પીપળીમૂળ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી લેવાથી મ્હોડામાં રૂચિ આવે છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્નનું પાચન થઈ મલબદ્ધતા, બરોળ, ગુલ્મ, શૂળ તથા કફોદર રોગ દૂર થાય છે. (૨) સંચળ, દ્રાક્ષ, મરી, જીરૂં, શાહજીરૂં, વરીઆળી, કોકમ અને દાડમના દાણાની ચટણી કરી મધ અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું. (૩) એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે અરૂચિ, પિત્ત તથા કફસંબંધી રોગ દૂર થાય છે. (૪) કોકમ, ગોળ કિંવા સાકર અને એલચીદાણાની ચટણી કરી ખાવી. (૫) યવાની ખંડવ ચૂર્ણ આપવું. (૬) ભોજન પહેલાં આદુ અને સિંધવ ભક્ષણ કરવાથી તે રૂચિકર, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને જીહ્વા તથા કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે. (૭) સાકર, સુંઠ, મરી અને કોકડની મધમાં ગોળી કરી તે મ્હોડામાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારના અરોચકની શાંતિ થાય છે. (૮) દાડમ ખાવાં. (૯) પાકા અનનસના ઝીણા કડકા કરી, તે ઉપર જીરૂં અને સિંધવની ભૂકી નાખી ખાવું. (૧૦) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૧) અકલકરાનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૨) બીજોરીનું કેસર, ઘી ચોપડીને મરી અને સિંધવ નાખી આપવું. **પથ્યઃ**—ઘઉં, મગ, તુવેર, સાઠી ચોખા, રાતી દુધી, કાકડી, કુંમળા મૂળા, વેંગણ, શેકટાની શીંગો, કેળાં, પડવળ, દૂધ, ઘી, લસણ, કેરી, દહીં, છાશ, કોઠું, કારેલાં, ડુંગળી, રાઈ, ચાકવત અને સવા. **અપથ્યઃ**—તરસ, ઓડકાર તથા ક્ષુધાના વેગનું ધારણ; અધિક અન્ન, રક્તમોક્ષ, ક્રોધ, લોભ, ભય, અનેક દુર્ગંધી અને વિદ્રૂપ પદાર્થનું દર્શન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—અતિવિષ–૫, આદુ–૧૯, ૪૭, આમલી–૨૨, કોઠી–૯, કાથ-ચીર–૪, ગળો–૨૪, પપનસ–૧, પાદ (કાળીપાટ)–૧૦, બીજોરૂં–૧૭, ૧૮, લવંગ–૧૦, વાવડીંગ–૩, સમેરવો–૧૫.

૪–અસ્થિભંગ.

કારણઃ—કંઇએક નિમિત્તથી, હાડકું મરડાવાથી કિંવા ઠોકરાવાથી, પ્રથમ ઠંડું પાણી છાંટી હળવે હળવે થાપડવું. પછી લાલ માટીનો લેપ કરવો. **ઉપચારઃ**—(૧) શતધૌત ઘી અને ચોખાનો લોટ એકત્ર કરી મસળી તે ઉપર બાંધવો. (૨) બાવળીઆની છાલનું અથવા બિયાંનું ચૂર્ણ ૬ માસા કિંવા ૧ તોલા મધમાં ૩ દિવસ આપવું. (૩) સાંધરૂખની કિંવા હાડસંધીની છાલ કૂટી મરડાએલા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૪) મજીઠ, મહુડાની છાલ અને આમલીનાં પાન; એ સમભાગ લઇ એકત્ર વાટી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૫) પંચવલ્કલ (વડ, પીંપળો, નાંદરૂખ, ઉંબરો અને પિંપળી)ના કાઢાથી શેકવું. (૬) મીળા સાજડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું, અને છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી તેનો ઘટ્ટ લેપ કરવો. (૭) હાડમોટી કરીને શેરા જેવો વેલો થાય છે, તે લાવી કુટી ઉપર બાંધવો. (૮) કિંચિત્ શેકેલું ઘઉંનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવા આપવું. (૯) મજીઠ અને જેઠીમધને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેમાં સો વખત પાણીએ ધોએલું ઘી અને ચોખાનો લોટ નાખી ઉપર લેપ કરવો. (૧૦) લસણ, મધ અને પીપળાની લાખ વાટી તેમાં ઘી અને સાકર નાખી આપવું; એટલે તરત સાંધો બેશી જાય છે. (૧૧) પ્રવાલભસ્મ મધમાં આપવી.* **પથ્યઃ**—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ અને શેકટો. **અપથ્યઃ**–મીઠું, તીખા, ખારા, ખાટા, ગરમ પદાર્થ, મૈથુન અને ગરમી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વ૰નો૰ માં—અરજુન સાજડ–૩, ગહુ–૪, બાવળ–૨, બીવલો–૫, મજીઠ–૭, લસણ–૧૪, સાંધરૂખ–૧, સુથીણ–૩, હાડસંધિ–૧, હાડસાંખળ–૧, **(અભિઘાત કિંવા અસ્થિભંગમાં જખમ થઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તો)** માલેબંધ–૧, **(ઝાડ ઉપરથી પડવાથી છાતીમાં લોહી બંધાઈ જાય તો)** બીવલો–૫, **(તીરનો અગ્રભાગ કે કાંટો કાચ વગેરે શરીરમાં પેશી ગયો હોય તો)** ઉંદરકની–**ક** ૯ **ग** ૮, શેલડી–૮, **(પગ કે ઢીચણ (ઘુંટી) મરડાયો હોય તો)** આવળ–૨, ઉંડણ–૧, વાલોળ–૩, **(દુખતા હાડ ઉપર)** કોકમ–૧, **(ઠેશ વાગી પડવાથી અથવા કોઇ પણ આઘાત થઇ લોહી ગંઠાયા ઉપર)** આંબાહળદર–૨, મેંદાલકડી–૩.

૫–આફરો.

કારણઃ—આમ કિંવા મલ પેટમાં ઘણા દિવસ સુધી ભેગો થઇ વાયુએ શુષ્ક થઈ ગઠો બાઝે છે. અને ઝાડો સાફ ઉતરતો નથી, એ વિકારને આનાહ રોગ કહે છે. **લક્ષણઃ**—આમથી આનાહ થયો હોય તો તરસ, સળેકમ, માથાનો દાહ, આમાશયમાં શૂળ, જડપણું, હૃદયને પીડા, ઓડકારનો પ્રતિબંધ, કંમર, પીઠ તથા મળમૂત્રનું સ્તંભન, શૂળ, મૂર્ચ્છા, મળની ઉલટી અને શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. પક્વાશયમાં આનાહ થયો હોય તો આધ્માન અને વાતારોગાદિક લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણઃ**—તરસે પીડિત, ક્લેશ પામેલો, ક્ષીણ, શૂળથી પીડાતો તથા મળ ઓકનાર, એવા રોગીને છોડી દેવો. **ઉપચારઃ**—(૧) હીંગ ૧ ભાગ, વેખંડ ૨ ભાગ, કોઠ ૫ ભાગ, સાજીખાર ૭ ભાગ, અને વાવડીંગ ૯ ભાગ લઈ, તેનું ચૂર્ણ, કોકરવરણા પાણીમાં આપવું; એટલે આનાહ, વિષૂચિકા, હૃદ્રોગ, ગુલ્મ અને અર્ધાંગવાયુનો નાશ થાય છે. (૨) નસોતર ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, અને હરડે ૫ ભાગ લઈ, ચૂર્ણ કરી તેના સમભાગ ગોળ નાખી ખાવું. એ દારૂણ આનાહનું નાશક છે.× **પથ્યઃ**—ઘી, ભાત,

---

* (૧) બાવળની છાલ ૧ ભાગ, ત્રિફળાં ૩ ભાગ અને ગુગળ ૭ ભાગ એ એકઠાં કરી ગોળીઓ કરી આપવી. (૨) એક બીલામાના સુડીથી ૪ કકડા કરી દશ તોલા ઘીમાં તળી કકડા કાઢી લઇને તે ઘીનો શીરો કરી દરરોજ સવારે તાજો તાજો ખાવો. આ પ્રયોગથી બીલામો ઉઠવાનો ડર બીલકુલ નથી. (૩) સાબરસીંગ ઘસીને મધ જેવું ઉતારી તેમાં ગુગળ, ચોખા, એળીયો, સમાન; અને કળીચુનો ગુગળથી અર્ધો નાખી ઉનો કરી લેપ કરવાથી વાગવાથી થએલ લોહીનો જમાવ વીખરાઇ જઇને આરામ થાય છે. શૂળ ઉપર પણ એ લેપ સારો છે.

× ઈંગોરાનાં બીજ ટાંક ૨ લીંબુનો રસ ટાંક ૯ લઇ એકત્ર કરી ખરશાંણી થુહરના દૂધમાં સાત દિવસ મર્દન કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી કરી ઉના પાણી સાથે આપવાથી રેચ લાગી પેટનો રોગ કહાડે છે, અને આફરો બંધ થાય છે.

અભ્યંગ, કુમળા મૂળા, બીજોરૂં. **અપથ્ય:**—ઉલટી, મલમૂત્રના વેગનો અવરોધ, સર્વ પ્રકારની દાળ, જાંબુ, કાકડી, આળવી, તુરા પદાર્થ અને જડાન્ન.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઉદરકની **ક**-૮, ખસખસ-૪, જળજાંબવો-૩, તુવરફળ-૧, ૨, સમેરવો-૧૭, હરડે-૪૦, (ફણુસ ઉપર પાન ખાવાથી પેટ ચઢે તે ઉપર) ફણુસ-૧૧, જાયફળ-૧૦.

૬—આમવાયુ.

કારણ:—વિરૂદ્ધ આહારનું ભક્ષણ કરનાર, વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરનાર, મંદાગ્નિવાળો, આળસુ, સ્નિગ્ધ અન્ન ખાઈ લાગલીજ મેહેનત કરનાર, એવા મનુષ્યનો આમ (પેટમાંના અપક્વ પદાર્થ) વાયુથી કફસ્થાને જાય છે અને ત્યાં તે કફથી દૂષિત થઈ મસ્તકે જાય છે. ત્યાં કફ, વાત, પિત્ત, એમાં દુષ્ટ, અનેક વર્ણનો અને ચિકટો થઈ સ્રોતસને કંપિત કરી, વાયુ, કફને એક વખતે કોપાવી તે ત્રિકસંધિમાં (કેડના ભાગમાં) પ્રવેશ કરી ગાત્રોને સ્તબ્ધ કરે છે તેને આમવાત કહે છે. ***લક્ષણો:**—અંગ મરડાઈ

---

* આમવાયુની ઓળખાણ આપતાં એક ગ્રંથકાર મરડા (આંકડીવાળા ઝાડા)ના વર્ણનમાં લખે છે કે, મરડામાં આમ (કાચો ઝાડો) તથા એકલું લોહી અથવા પરૂ અથવા એ બંને પેટમાં મરડો કરીને સાથે પડે અથવા એકલું લોહી, પરૂ અથવા બંને પડે છે; અને **આમવાયુમાં** એકલો આમ સાદી રીતે અથવા મરડો કરીને પેટમાંથી પડે છે. એ બન્ને રોગથી ઉપરા સાપરી ઝાડા આવ્યા કરે છે અને કોઈને કઠણ મરડો થાય ત્યારે સાથે તાવ પણ આવે છે, જીભ ઉજળી થાય છે, પેઢુમાં દુખાવો થાય છે, ઝાડે જતી વખતે પીડા થાય છે, અને કોઈને ઝાડામાં અમળાઈને લોહી કે પરૂનાં અથવા બંનેનાં ટીપાં પડે છે. એ રોગ થતાંવારજ પ્રથમ કાચું દિવેલ બેથી ત્રણ ચમચા સુંઠના ઉકાળામાં ભેળી પાવું અને એક વખત આપવાથી ફાયદો ન પડે તો એક એક દિવસના આંતરે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કાચું દિવેલ ત્રણ ચાર વખત આપવું. પછી નીચલી દવા આપવી:—અળશીનાં બીજ તોલો ૧, પાણી શેર ૦।। માં ઉકાળી તેમાં સફેદ બાવળનો ગુંદર માસા ૪ નાખી તેના ત્રણ ભાગ કરી દિવસમાં ત્રણ વાર કેટલાક દિવસ સુધી પાવું. એથી પણ ગુણ ન થાય તો ફરીથી ઉપર કહ્યા પમાણે કાચા દિવેલનો જુલાબ આપી ત્યાર પછી નીચે કહેલ ઔષધ આપવું.

કલીચુનો પત્થરનો ૧૮ ઘઉંભાર, હીરાદખણ ૧૮ ઘઉંભાર, પાપડીઓ કાથો ૨૪ ઘઉંભાર અને અફીણ ૩ ઘઉંભાર, એ સર્વેને ખાંડી બારીક કરી એનાં સરખા ભાગે ત્રણ પડીકાં કરી દિવસમાં ત્રણ વાર ફકાડવાં અને ઉપર સાબરશિંગ પાણીમાં ઘસી તે પાણી ગરમ કરી જરા ઠંડું થવા દઈ પાવું. જો આમ ઘણો પડતો હોય ને લોહી થોડું પડતું હોય તો અથવા ન પડતું હોય તો ઝીણી હીમજી હરડે એરંડ તેલમાં તળીને તેનો ભૂકો કરી તેમાંથી રૂ. ૦।। ભાર લઈને તેમાં તેટલીજ સાકર ભેળવીને ફકાડવું, ને ઉપર પત્થર અથવા લોઢાને ધખાવીને તેનાથી પાણીને ઝામી તે પાણી પાવું. એ ઓસડથી પેટમાં આમની કસર હશે તે પણ નીકળી જશે ને પછી ઝાડો એજ ઓસડથી કબજ થશે. કેરીની ગોટલી, બીલી, ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, સુંઠ, જાંબુના ઠળીયા, ખોડી અજમો, કંતાનનાં બીજ અને ઈંદરજવ, એ સર્વે સમાન વજને લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાંથી દિવસમાં ત્રણથી ચાર વખત અર્ધો અર્ધો તોલો દહીંની તાજી ઘાટી છાશ સાથે દિવસ ૭ સુધી ખાય તો મરડો મટે. (૨) સાકર તથા અરડુસીનું ચૂર્ણ અર્ધો અર્ધો તોલો દૂધ સાથે સવારમાં પીએ તો મરડો મટે. (૩) હીમજી હરડે લઈને તેમાંથી અડધી કાચી રાખવી ને અડધી ઘીમાં તળી બધી એકઠી કરી તેનું ચૂર્ણ કરી ખાંડ સાથે ફાકવાથી અનેક પ્રકારના મરડા મટે. (૪) ધાવડીનાં ફૂલ, વરીયાળી, સાકર ને જાયફળ એ દરેક ૪ પૈસાભાર લઈ પાણીમાં વાટી તેની ગોળીઓ અકેક પૈસાભારની બનાવી તેમાંથી ગોળી ૧ રોજ સવારે ખાય તો મરડો મટે. (૫) હીરાદખણ રૂ. ૧ ભાર તથા સાકર રૂ. ૨ ભાર લઈ બારીક ખાંડી તેનાં સરખા ભાગે ચાર પડીકાં કરી પછી એક પડીકું ટાઢા પાણી સાથે લેવું તેથી મરડો અને લોહી બંધ થાય છે. (૬) સુંઠ, હીમજ, વરીયાળી, ખસંખસનાં જીંડવાં અને ખસખસ એ સર્વે એક એક પૈસાભાર લઈ ઘીમાં તળી ફાકી કરવી.

વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતના એમ ચાર પ્રકારના આમવાયુ શારંગધરે બતાવ્યા છે.

જવું, અરૂચિ, તરસ, આળસ, શરીરને જડત્વ, જ્વર, અન્ન ન પચવું, શરીરે સોજો આવવો, એ ચિહ્નો થાય છે; અને અધિક થયો હોય તો હાથ, પગ, માથું, ઘુંટી, કટીભાગ, કુલા અને સંધિમાં સોજો આવી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુના યોગે જે ઠેકાણે આમ જાય છે તે અંગને વીંછી ચઢયા પ્રમાણે વેદના થાય છે. અગ્નિમાંદ્ય, મ્હોંડામાંથી પાણી છુટવું, અરૂચિ, શરીરને જડત્વ, ખર, મુખને વિરસપણું, દાહ, અતિમૂત્ર, કુક્ષિમાં કઠિનપણું, શળ, નિદ્રાનો વિપર્યાસ, તરસ, ઉલટી, ભ્રમ, મૂર્છા, હૃદયશળ, મલસ્તંભ, જડત્વ, આંતરડામાં શબ્દ થવો, પેટ ફૂલવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ અને ગળોનો કાઢો રોજ લેવાથી ઘણા દિવસનો આમવાત પણ દૂર થાય છે. (૨) સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો નિત્ય સેવન કરવાથી આમવાત અને કટિશળ-પૃષ્ઠિશળનો નાશ થાય છે. એજ પાચક અને પીડાનાશક છે. (૩) રાસ્ના, દેવદાર, ગરમાળાનો ગોળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એરંડમૂળ, પુનર્નવા (સાટોડી) અને ગળોના કાઢામાં સુંઠનો કલ્ક અથવા સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા એરંડતેલ નાખી તે આપવું. (૪) સુંઠના કાઢામાં એરંડ-તેલ નાખી આપવું; એટલે આમવાત, કંમર અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનું શળ તથા પેટશળ સારાં થાય છે. (૫) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૬) એરંડમૂળના રસમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવી ગોળો કરી તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં વીંટી ઉપર ચીકણી માટીનો લેપ કરી પુટપાકકૃતિએ અંગારામાં શેકી રસ કાઢી તેમાં મધ નાખી આપવું. (૭) લઘુ પંચમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૮) બૃહત્પંચ-મૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૯) ગળો, સુંઠ, એરંડમૂળ અને આસગંધનો કાઢો આપવો. (૧૦) ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ આપવું. (૧૧) પાશેર ખજુર ફોલી પલાળી પી જવું. (૧૨) ચિત્રક, કુકટી, પહાડમૂળ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ, ગળો, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ અને બાલ હરિતકીનું ચૂર્ણ ઉષ્ણો-દકમાં આપવું. (૧૩) રાત્રે ત્રણ માસા કરિયાતામાં બે તોલા પાણી નાખી પલાળી રાખવું. સવારે વસ્ત્ર-ગાળ કરી તેમાં બે ગુંજા કપૂર, બે ગુંજા શિલાજીત અને અર્ધો તોલો મધ, એ પ્રમાણે દરરોજ સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર અને સર્વે પ્રકારનો શરીરમાં જામેલો ગરમીનો રોગ ૭ દિવસમાં દૂર થઇ સારી શક્તિ આવે છે. **પથ્ય:**—રૂક્ષ પદાર્થ, પરસેવો કાઢવો, લાંઘણ, સ્નેહપાન, જુના ચોખા, જવ, કુલિત્થ, સામો, વાતકફનાશક એવા પદાર્થ, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, વેંગણ, શેકટો, ગરમ પાણી, કડવા, તીખા એવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, મયાળ, અડદનો લોટ, વિરૂદ્ધાન્ન, મલમૂત્રાદિકનો રોધ, જાગ-રણ, વિષમાશન, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ-૬, ૭, ૮, ૪૬, એરંડો-૧૬, ૩૭, કરિયાતું-૧, કલોંજી જીરૂં-૧, ખજુરી-૬, ગળો-૬, ગોખરૂ બોડા-૬, ભીંડા (શાક)-૨, મંદાર-૨, રાસ્ના-૩, લસણ-૧૩, લીંડીપીપર-૨૬, સુરણ-૨, સોપારી-૪, હરડે-૪૧, **(આમ ઉપર)** કાંચકી-૮, કોથમીર-૩, ઝેરકોચલાં-૯, ખીવલો-૧, મેથી-૨, હરડે-૩, **(આમરક્ત ઉપર)** બીલી-૧૩, લસણ-૬, **(આમાંશ ઉપર)** આદુ-૪૫, ઓથમી જીરૂં-૭, ખસખસ ક (અફીણ)-૪, નાગકેશર-૩, માયફળ (માયાં)-૭, **(રક્તયુત આમાંશ ઉપર)** કેકમ-૨; **(રાતા આમાંશ ઉપર)** રાનતુલસી-૧.

૭—આંખના રોગ.

કારણ:—અંગ સંતપ્ત છતાં શીતોદકે કરી સ્નાન કરવું, દૂર દૃષ્ટિ કરી નિરંતર જોવું, યથાકાળે નિદ્રા ન કરવી; પરસેવો, ધૂળ તથા ધુમાડાનો આંખોએ સ્પર્શ થવો; ઉલટી થોભાવવી, અતિ ઉલટી, પાતળું અન્ન અને પાણીનું અતિ સેવન, મલ, મૂત્ર અને અપાન વાયુનો વેગ અટકાવવો, નિરંતર રૂદન, તાપ, ક્રોધ, શિરસ્તાડન (માથાકુટ), અતિ મદ્યપાન, જે ઋતુમાં જે કરવાનું તે ન કરવું, ક્લેશ, અભિ-ઘાત, અતિ મૈથુન, અશ્રુનો વેગ રોકવો, અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થોનું નિરંતર અવલોકન, ઇત્યાદિ કારણોએ નેત્રરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ૭૮ પ્રકારનો છે.

અભિષ્યંદ:—(આંખો આવવી) નેત્રરોગને પ્રાયઃ અભિષ્યંદ કારણ છે. એ વાત, પિત્ત, કફ તથા લોહી એવા ચાર પ્રકારનો છે. **અધિમંથ:**—અભિષ્યંદ ઉપર કંઈ ઔષધોપચાર ન કરવાથી તે વધી તેમાંથી ચાર પ્રકારનો અધિમંથ રોગ આંખોમાં થાય છે. આ રોગથી આંખોને તીવ્ર વેદના થઇ

આખી ડોક સુધી બહુ દુઃખ થાય છે. **શુક્ર (ફુલું):**—એ સવણ અને અવણ, એવા બે પ્રકારના છે. **તિમિર (અંધારાં):**—દૃષ્ટિદોષના કારણથી આંખો આગળ નાના પ્રકારનાં રૂપો દેખાય છે તેને તિમિર કહે છે. **કાચ (મોતીયા બિંદુ):**—તૃતીય પટલગત દોષને કાચ કહે છે. **લિંગનાશ:**—તેજ કાચ ચોથા પટલમાં જાય એટલે દૃષ્ટિનો રોધ કરે છે તેને લિંગનાશ કહે છે. આ રોગ ઘણો વધ્યા પહેલાં આકાશ-માંના ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો, વિજળી અને તેજસ્વી પદાર્થો દેખાય છે. **અર્મરોગ:**—આંખમાં સફેદ ભાગપર પાતળું, વિસ્તીર્ણ, કાળું, શ્યામવર્ણ અને રાતું, લાલ, ધોળું, કઠિન, એવું જે માંસ વધે છે તેને "**વડસ**" કહે છે. **અર્જુન:**—(અહિર) આંખોમાં ધોળા ભાગપર સસલાના લોહી જેવું એક બિંદુ ઉત્પન્ન થાય છે તેને "અહિર" કહે છે. **સ્રાવ** કિંવા **નેત્રનાડી:**—(નાસુર):—વાતાદિ દોષ અશ્રુના માર્ગે સંધિમાં પ્રવેશ કરી તે પોતાનાં લક્ષણોએ યુક્ત એવો સ્રાવ ઉત્પન્ન કરે છે તેને નેત્રનાડી કહે છે. **અંજનાર્થ શલાકા:**—સીસું તપાવી તે ત્રિફળાં, ભાંગરો અને સુંઠના કાઢામાં અને ઘી, ગોમૂત્ર, મધ તથા બકરીના દૂધમાં ઉકાળી શુદ્ધ કરવું. અથવા ત્રિફળાંના કાઢામાં ૧૦૦ વાર તપાવી બોળવું તથા તેની શલાકા કરવી. એ શલાકા આઠ આંગળ લાંબી અને બે છેડેથી કિંચિત્ બારીક હોવી જોઇએ. તે છેડે વટાણા જેવડી જાડી હોવી જોઈએ. એ સળી એકલી આંખમાં ફેરવવાથી ગુણકારી થાય છે. અંજન કરવું તે પ્રથમ ડાબી આંખમાં કરી પછી જમણી આંખમાં કરવું. આંખમાં ટીપું પાડવું તે કદિ પણ રાત્રે પાડવું નહિ.

અભિષ્યંદ (આંખો આવે છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) કપૂર, હળદર, લોધ્ર, ફટકડી, કડવા લીમડાનાં બિયાં, અફીણ અને રાતા બોળનો લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો આંખોપર લેપ કરવો. (૨) એક રસભરિત લાંબુ લઇ તેની એક ઝીણી અને એક મોટી એવી બે ચીરો પાડવી. મોટી ચીર ઉપર લોખંડનો કાટ અને દાંતવણ એકત્ર કરી નાખવું અને એ ચીર હળદરથી પીળા કરેલા સ્વચ્છ કપ-ડામાં વીંટાળી તે પોટલી આંખ ઉપર વારંવાર ફેરવવી; એટલે કંડૂ, રતાશ, ખુપરા, ખીલ, વગેરે વિકાર નાશ પામે છે. (૩) રસાંજન, હરીતકી તથા આદાનાં પાંદડાંનો, અથવા વજ, હળદર અને સુંઠનો અથવા સુંઠ અને ગેરૂનો લેપ કરવો. (૪) અરડુસી, હરડે, કડવો લીમડો, આમળાં, નાગરમોથ અને સૂકાએલા મૂળાનો કાઢો કરી આપવો. તે રક્તસ્રાવ તથા કફનો નાશ કરે છે, અને આંખોને હિતકારક છે. (૫) સુરવારી હરડે અને ફટકડી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) દાંતવણ અને અફીણનો લીંબુના રસમાં લોખંડની તવી ઉપર ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૭) હળદરની ભૂકી, ફટકડી અને અફીણમાં લીમડાનો રસ નાખી, તાંબાની કથરોટમાં એક પહોર ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૮) સિંધવ, દારૂહળદર, ગેરૂ, સુરવારી હરડે અને રસાંજન, એ પાણીમાં ઘસી તેનો આંખોપર લેપ કરવો, એટલે સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) ભોંયઆમલી અને સિંધવ તાંબાના વાસણમાં ઠંડા પાણીમાં ખરલ કરી તેનો આંખો ઉપર લેપ કરવો; એટલે નેત્રપીડા દૂર થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બિયાં મધમાં ઘસી તેમાં થોડું કપૂર નાખી તેનું અંજન કરવું. (૧૧) ત્રિફળાના કાઢાનાં કોકરવરણાં ટીપાં આંખોમાં નાખવાં. (૧૨) આંખો આવે એવું જણાય એટલે તુરત બન્ને આંખો આગળ ભીલામાંના બારિક ફૂલ નાખવાં. (૧૩) ચૂનો, ગોળ અને ચુલા ઉપરના ધૂંવાસની બન્ને આંખો આગળ પટ્ટી લગાવવી, એટલે તુરત વિકાર દૂર થાય છે. (૧૪) પીળા ધંતૂરાનો (વિલાયતી ધંતૂરાનો) રસ આંખમાં નાખવો. (૧૫) દાડમડીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૧૬) જસતનાં ફૂલ ૧ ભાગ અને ૪ ભાગ ફટકડીનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ચુંજ લઈ, તેમાં સવા તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત આંખોમાં નાખવું; એટલે આવેલી આંખો, ખીલ, પીઆ અને રતાશની શાંતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘેડો–૬, આદુ–૨૮, આમલી–૧૧, ઉબરો–૫, એરંડો–૪, કદંબ–૨, કુંવાર–૫, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૧, ગળજીભી–૨, ચિમડ–૧, ડુંગળી–૨૯, દાડિમ–૧૧, દારૂહળદર–૬, નાઉલ–૨, નિર્મળી–૪, પીળો ધંતૂરો–૫, બકામલીંબડી–૩, લીંડુડી–૫, સરગવો–૧૭, સારફળ ૧, હરડે–૧,૪૫, **(આંખો દુખવા આવે એમ લાગે તો)**-ભીલામો ૨૪.

નેત્રશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાંજી, સિંધવ, તેલ અને મોરવેલીનાં મૂળ એકત્ર કરી કાંસાના વાસ-ણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) મીઠું, સરસીયું અને કાંજી, કાંસાના વાસણમાં નાખી પથ્થરના કક-

કાએ ઘુંટવું, તથા છાણાના દેવતા ઉપર તપાવી તેમાં બકરીનું દૂધ નાખવું અને લેપ કરવો; એટલે નેત્ર-શૂળ, સ્રાવ, સોજો, આરક્તતા (રતાશ), અભિષ્યંદ અને અધિમંથનો નાશ થાય છે. (૩) સિંધવ અને લોધ્ર એકત્ર કરી ઘીમાં શેકવાં અને કાંજીમાં વાટી ધોળા વસ્ત્રમાં બાંધવાં. તેનું ટીપું નેત્રમાં નાખવું, એટલે કંડૂ, દાહ તથા સણકાનો નાશ થાય છે. (૪) સિંધવ અને લોધ્રને શેકી, મધ અને ઘીમાં વાટી તેનો લેપ અને અંજન કરવું. તે તુરત નેત્રરોગને શમાવે છે. (૫) લીમડાનો રસ લોહપાત્રમાં નાખી જાડો થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવો અને તેનો લેપ કરવો, તે નેત્રરોગને શાંત કરે છે. (૬) તુળસી અને બિલ્લીપત્રનો સમભાગ રસ, અને બન્નેના બરાબર સ્ત્રીનું દૂધ, એ કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ગજપીંપરનું ચૂર્ણ નાખી તાંબાની વાડકીથી એક પહોર ઘુંટી તેનું અંજન કરવું. **આંખોમાં ફુલ પડે* છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ધોળી સાટોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે ફૂલ ઝરી જાય છે. મધમાં ઘસી આંજવાથી આંખોને હમ્મેશાં પીઆ લાગે તે દૂર થાય છે. એજ મૂળ તલના તેલમાં ઘસી અંજન કરવાથી તિમિરનો નાશ થશે. દૂધમાં ઘસી અંજન કરવાથી કંડૂનો નાશ થાય છે. પાણીમાં ઘસી અંજન કરવાથી પડળ દૂર થાય છે, અને કાંજીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું મટે છે. (૨) ગાયના દહીંમાં સુંઠ ઘસી અંજન કરવું. (૩) સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૪) વડના દૂધમાં કપૂર વાટી અંજન કરવું, એટલે બે મહિનાનું ફૂલ હશે તો પણ દૂર થશે. (૫) કરંજ બિયાંના ચૂર્ણને ખાખરાના ફૂલના રસની અથવા કાઢાની પુષ્કળ ભાવનાઓ આપવી અને તેની લાંબી લાંબી ગોળીઓ કરી તેનું અંજન કરવું. એથી કરી આંખમાંની માંસવૃદ્ધિ તથા ફૂલનો નાશ થાય છે. (૬) સમુદ્રફીણ, સિંધવ, શંખ અને સરગવાનાં બિયાંની લાંબી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે શસ્ત્રવડે કાપી કાઢવા પ્રમાણે શુક્રાદિકોનો નાશ થાય છે. (૭) ઉપરસાળનો કાઢો મધ નાખી વ્રણ—શુક્રપર આપવો. (૮) ચંદન, ગેરૂ, લાખ અને જાઈની કળીઓ, વાટી તેની સળી કરી આંજવી. તે વ્રણ—શુક્રનો નાશ કરે છે અને લોહીને સાફ કરે છે. (૯) કડવાં પંડોળાં, કુટકી, દારૂહળદર, કડવો લીમડો, અરડુસી, ત્રિફળાં, ધમાસો, પિત્તપાપડો અને ત્રાયમાણ એ દરેક ૪ તોલા, આમલીનો રસ ૬૪ તોલા, પાણી ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, કરીઆતુ, કડો, નાગરમોથ, જેઠીમધ, ચંદન અને લીંડી-પીપરનો એકેક તોલો કલ્ક નાખી ઘી સિદ્ધ કરવું. તે શુક્રરોગ ઉપર આપવું; એટલે આંખોને હિત થાય છે; અને નાક, કાન, નેત્રવર્ત્મ, નેત્રત્વચા, મુખરોગ, વ્રણ, કમળો, તાવ, વિસર્પ અને કંઠમાળનો નાશ કરે છે. (૧૦) લીંડીપીપર, સમુદ્રફીણ અને સિંધવનું ચૂર્ણ અને મધ, કાંસાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો અને તેનું આંખોમાં અંજન કરવું. (૧૧) મહુડાની અંતરછાલ અથવા બહેડાં કિંવા સિંધવ, એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૧૨) જાઇનાં પાંદડાં અને જેઠીમધ ઘી ઉપર શેકી કોકરવર્ણા પાણીમાં કિંવા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૧૩) આમળાં, કડવો લીમડો અને કોઠીનાં પાંદડાં, જેઠીમધ, લોધ્ર, ખેરની છાલ અને તલનો કાઢો ઠંડો કરી આંખમાં નાખવો. તે અનેક પ્રકારના નેત્રરોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અધેડો–૭, આદુ–૩૪, આવળ–૬, ઉપરસાલ–૨, એરંડો ૧૨, કડવી દુધી (તુંબડી)–૩, કણઝી–૭, કપૂર–૧૦, કાંકડ–૨, નિર્મળી–૭, પીળો ધંતૂરો–૪, બાવળ–૨૦, મોથ–૪, વડ–૧૦, સમુદ્રફળ–૭, સાટોડી–૧,૧૮, હરડે–૪૫, હેળુ–૫.

અજકાજાત (આંખના કાળા ભાગપર બકરીની સૂકાયલી લીંડી જેવું અને ઘણું દુખનારૂં, રાતું, ચીકટાં એવા અશ્રુ વહન કરનારૂં, એવું જે વધે છે. તેને "ઢીગ" પણ કહે છે તે) **ઉપર:**—સિંધવ, ઘોડાની ખરીઓ અને ગોરોચન, એને ગુંદીની છાલના રસમાં ઘસી તે આંખોમાં નાખવું એટલે તે અજ-કાજાતનો નાશ કરે છે. **કાચબિંદુ (મોતીઆ) પર ઉપચાર:**—(૧) મરી ૧॥ માસો, લીંડીપીપર ૦। તોલો, સમુદ્રફીણ ૦। તોલો, સિંધવ ૧॥ માસો, અને સુરમો ૨। તોલા, એ એકત્ર કરી બારિક ખરલ કરવો, એને પૂર્ણાંજન કહે છે. એ કંડૂ, કાચ, કફ તથા મળનો નાશ કરે છે. (૨) મેંઢાશીંગનાં

---

* હીમજ અને સાકર સમાન લઈ બકરીના દૂધની સાથે ૧૬ પહોર સુધી વાટી તેનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ફૂલાનો અને પડળનો નાશ થાય છે અને આંખની દૃષ્ટિ વધે છે. આ ઔષધનો અનુભવ કરી જોએલો છે.

પાંદડાં, સુરમો અને શંખનું અંજન કરવું. (૩) મનશીળ, સિંધવ, હીરાકસી, શંખ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને રસાંજન એને મધમાં ખરલ કરી ગોળી કરી તેનું મધમાં અંજન કરવું. તે કાચ, શુક્ર, વડસ અને તિમિરનો નાશ કરે છે. (૪) લોઢાના વાસણમાં ત્રિફળાંનો કાઢો ઘી નાખી રાખવો અને સાંજરે ભોજન પછી પ્રાશન કરવો, એટલે એક મહિનાના આંધળાને પણ દેખાવા લાગે છે. (૫) ભાંગરાનો રસ ૬૪ તોલા, તેલ ૧૬ તોલા, જેઠીમધ ૧૬ તોલા, દૂધ ૬૪ તોલા, એ સઘળું એકત્ર કરી તેલ સિદ્ધ કરવું. તે ગએલી આંખોને ફરી સારી કરે છે. **તિમિર (અંધારાં) ઉપર ઉપચાર.***—(૧) દશમૂળોએ સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં ચોપટ દૂધ અને ત્રિફળાંનો કલ્ક નાખી તે પ્રાશન કરવું, એટલે વાતજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૨) ત્રિફળાં અને દશમૂળના કાઢામાં દૂધ અને એરંડતેલ નાખી રેચનાર્થે આપવું. (૩) બલદાણા, શતાવરી, ધોળું અતિવિષ, શિલાજીત અને ત્રિફળાંના કાઢામાં ઘૃત સિદ્ધ કરી આપવું. એ ઉત્તમ તિમિરનાશક છે. (૪) ઉપરસાળ, ત્રિફળાં, વાળો, મોતી, ચંદન અને પદ્મકાષ્ઠની લાંબી ગોળી કરી અંજન કરવું, એટલે પિત્તજ તિમિરનો નાશ થાય છે. (૫) મરી, જેઠીમધ, વાવડીંગ અને દેવદારના કલ્કવડે નસ્ય કરવું. (૬) તામ્ર, ત્રિફળાં, શંખ, એલચીદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, એ સર્વે એકત્ર વાટી તેની ગોળી કરી અંજન કરવું. (૭) સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મધ નાખી તે નેત્રમાં નાખવું. એથી ત્રિદોષ અને અનેક પ્રકારની નેત્રવ્યથા દૂર થાય છે. (૮) ત્રિફળાંનો કાઢો અને કલ્ક તથા દૂધ એકત્ર કરી તેમાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરી તે રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૯) ચિત્રક, ત્રિફળાં, કડવાં પંડોળાં અને જવનો કાઢો ઘી નાખી રાત્રે પ્રાશનાર્થે આપવો; આ કાઢો નેત્રોને હિતાવહ છે. **પિત્તવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (પિત્ત દુષ્ટ થઇ વધવાથી બધા પદાર્થો પીળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રસાંજન, ઘી, મધ, તાલીસપત્ર અને સોનાગેરૂ, એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૨) શિવણીનાં ફૂલ, જેઠીમધ, દારૂહળદર, લોધ્ર અને રસાંજનનું મધમાં અંજન કરવું. **કફવિદગ્ધ દૃષ્ટિ** (કફે કરી સર્વે પદાર્થ ધોળા દેખાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—ખાખરાનાં બીજ, પીંપળીનાં બિયાં, બકરીની લીંડીઓના રસમાં કિંવા ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી અંજન કરવું. **રતાંધળાપણા ઉપર:**—(૧) જાઇનાં અને કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં, હળદર, દારૂહળદર અને રસવતી એ મધમાં ઘસી અંજન કરવું અથવા એની ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તે ઘસીને આંજવું. (૨) લીંડીપીપર ગાયના છાણના રસમાં અગર ગોમૂત્રમાં ઘસી તેનું અંજન કરવું અને અગથીઆની ભાજી રોજ ખાવી. (૩) મરી દહીંમાં ઘસી તેનું રોજ અંજન કરવું. (૪) નદીમાંના ક્ષુદ્રશંખ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રસાંજન, મનશીળ, હળદર, દારૂહળદર અને ચંદનની ગાયના છાણના રસમાં ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે રાત્ર્યંધ અને દિવાંધનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે રતાંધળાપણાનો જલદી નાશ થશે. (૬) કરંજબીજ, કમળનો પરાગ, ચંદન, કમળ અને ગેરૂ એને ગાયના છાણના રસમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું. (૭) રસાંજન, મનશીળ અને દેવદાર, એ જાઇના પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી તેમાં મધ નાખી અંજન કરવું. (૮) સમુદ્રફીણ અને કાલ્પીની ખડીસાકર સમભાગ લઈ કાજળ જેવું ચૂર્ણ કરી સવાર સાંજ આંખોમાં આંજવું, એટલે રતાંધળાપણું, રતાશ, અહીર અને કંડૂનો નાશ થાય છે. (૯) કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ રોજ બે ટીપાં આંખોમાં નાખવો. (૧૦) નાગરમોથ બોકડાના મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે શુક્ર અને તિમિરનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) રક્તચંદન (રતાંદળી) અને ખારેકનાં બીજ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૧૨) કડવી તુંબડી બાળી તેની રાખ મધમાં ખરલ કરી આંખોમાં આંજવી, એટલે રતાંધળો અને ફુલાંનો× નાશ થાય છે. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માં—અઘેડો–૮, કડવી દુધી–(તુંબડી)–૩, કારેલી–૩, જીરૂં–૨, તુલસી–૧૧, મોથ–૪, લવંગ–૩, લીંડીપીપર–૯, સાટોડી–૪.

નકુલાંધ્ય દૃષ્ટિ (દૃષ્ટિ દોષે કરી વ્યાપ્ત થઇ મુંગુસના પરપોટા જેવી ચમકે છે અને તે માણસ દિવસમાં

* બહુધા મગજ ખાલી પડી જવાથી અંધારાં આવે છે, માટે ઘી અને તીખાંનું સેવન અવશ્ય કરવું. એનાથી મગજ શાંત થઇ તિમિરનો નાશ થાય છે.

× ફુલાંનો નાશ કરવાને સાબરશીંગ સાથે થોડી સુંઠ પાણીમાં ઘસી દરરોજ અંજન કરવું. આ પ્રયોગ પશુઓને પણ હિતાવહ છે.

નાના તરેહનાં રંગો જુએ છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વજ, નસોતર, ચંદન, ગળો, કરીઆતુ, કડવો લીમડો, હળદર અને અરડુસીનો કાઢો કરી પ્રાશનાર્થ આપવો. **અર્મરોગ** (વડસ) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મરી અને બહેડાં, હળદરના રસમાં ખરલ કરી તેનો અર્મ ઉપર લેપ કરવો. **અર્જુન (અહિર) રોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ખડીસાકર, દહીંનુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી તેનું આંખમાં ટીપું નાખવું. (૨) મધમાં શંખ ઘસી અંજન કરવું. (૩) નિર્મળીનાં બિયાં અને સિંધવ કિંવા સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરનું અંજન કરવું. (૪) હળકુંડ (હળદરના મૂળનાં લાકડાં) દાળમાં બાફી તે ઉપરની છાલ કાઢી છાબડીમાં સૂકવી પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે અહિર, ધોળાં ફુલ અને રતાશનો જલદી નાશ થાય છે. (૫) અહિરનો ગાંગડો આંખ ઉપર ફેરવવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનો૦માં—કેસર–૮, ગળજીભા–૨, જેઠીમધ–૧૫, નિર્મળી–૫, હળદર–૪.

નેત્રનાડી કિંવા નાસુર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાંનો કાઢો, મધ, ઘી કિંવા લીંડીપીપર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) હરીતકી ૩ ભાગ, બહેડાં ૨ ભાગ અને આમળાં ૧ ભાગ એ પ્રમાણે એ ફળમાંનાં બિયાં લઈ તેની લાંબી ગોળીઓ કરવી અને તેનું આંખમાં અંજન કરવું. (૩) કપાસનાં જીંડવાં અને રસાંજન, જાંબુ અથવા આંબાના કાઢામાં ઘસી, તેમાં મધ મિશ્ર કરી તે આંખમાં નાખવું. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનો૦ માં:—ઉદરકની–૫, ખસખસ **ક** (અફીણ)–૧૯, શુવેર–૯, નગોડ–૧.

અંજન નામિકા (અંજુલી અથવા આંજણી) **ઉપર ઉપચાર:**—હાથ ઉપર અંગુલી ઘસી તેણે શેકવું અને જળો મુકાવી બાજુનું લોહી કઢાવવું. (૨) આંબાનાં પાંદડાં તોડવાથી ચીકણો રસ નીકળે છે તે ચોપડવો. (૩) આંજણી ફુટયા પછી મનશીળ, એલચી, તગર અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) માટીના પાણીઆરા ઉપરના એડા નીચેની માટીનો લેપ કરવો. (૫) શૌચને માટે જઈ આવ્યા પછી જે ચોખ્ખા હાથ હોય તે આંજણી ઉપર લગાવવો એટલે બેસી જાય છે. (૬) રસાંજન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એકત્ર ક્ષુંટી પેંડી કરવી; તેનું અંજન કરવાથી કંડુ અને પાક એણે કરી યુક્ત આંજણીનો નાશ થાય છે. **આંખમાંથી પાણી ગરે અને બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) હરડે, આમળાં અને ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું. (૨) ત્રિફળાં ઘસી અંજન કરવું. ત્રિફળાનું અંજન મહિનામાં ચાર પાંચ વખત કરવાથી નેત્રોને કદિ પણ રોગ થતો નથી અને દ્રષ્ટિ સાફ રહે છે. (૩) રસાંજન, રાળ, જાઈનાં ફૂલ, મનશીળ, સમુદ્રફીણ, સિંધવ અને મરી સમભાગ લઈ મધમાં ક્ષુંટી તેનું અંજન કરવું; એટલે આંખોનાં પોપચાંની સૂજ, સ્રાવ અને કંડૂનો નાશ થાય છે અને પાંપણોને કેશ આવે છે. **પક્ષ્મરોગ** (એટલે વાયુએ કરી આંખોની પાંપણો ઉખડી જઈ તેના વાળ વારંવાર આંખના અંદરના ભાગમાં ઘસાય છે, તે કારણથી આંખમાંનો ધોળો અને કાળો ભાગ સૂજે છે, તે કેશ મૂળથી ઉપડી જાય છે. એને લોકમાં “ પડકેશ કે પડળ ” કહે છે તે) **ઉપર:**—નેત્રને સંભાળી લોહશલાકાએ (લોઢાની ચીમટીએ) પક્ષ્મ (પાંપણો) જે અંદર હોય તે કાઢી નાખવી અથવા હલકે રહી ચુંટવી, એટલે પુનઃ ઉત્પન્ન થતી નથી× અથવા લીલી હીરાકસી લઈ તેને તુળસીના રસવડે તાંબાના વાસણમાં ૧૦ દિવસ ભાવના આપી તેનો લેપ કરવો. **ખુપરા (આંખના ખીલ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૨) કાડીખાર પાણીમાં ઓગાળી તેનું ટીપું આંખમાં પાડવું. (૩) કુરંદના પથ્થરપર લોઢું ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરવી અને ખુપરા ઉપર આંજવી. (૪) ખડીસાકર અને જસતનાં ફૂલ, સમભાગ કાજળ પ્રમાણે વાટી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવાં; એટલે ફૂલાં, છારી અને ખુપરાનો નાશ થાય છે. **આંખોમાં બળતરા થાય કિંવા તેજ કમી થાય તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયનું માખણ, એલચીદાણા, જાયપત્રી (જાવંત્રી) અને બદામ એકત્ર કરી સવારે ખાવાં. (૨) ગુલાબજળ આંખોમાં નાખવું. (૩) સીસાની ભસ્મ તથા ખડીસાકર સ્ત્રીના દૂધમાં મેળવી તેનું અંજન કરવું. (૪) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ રાત્રે ઘી અને મધ નાખી આપવું. **જસતના ફૂલની ક્રિયા:**—જસતની ભસ્મને ગાયની છાશ, ત્રિફળાંનો કાઢો, ગોમૂત્ર, લીંબડાનો રસ અને પુનઃ ત્રિફળાં એની સાત સાત ભાવના આપી, પછી કુંવરના રસની ભાવના આપી પછી ગાળી રાખવી. **ધૂમાડાએ આંખોને વિકાર થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—ગોળ કિંવા

× આ પ્રમાણે ખુટેલી પાંપણો પાછી ઉગી નીકળતી અમે પ્રત્યક્ષ જોઈ છે.

સાકર આંખમાં આંજવી. **સર્વ નેત્રરોગો* ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કાળા તલના કલ્કે કરી સ્નાન કરવાથી તે આંખોને હિતકારક તથા વાતનાશક થાય છે. જેઠીમધ અને આમળાંએ સ્નાન કરવાથી, તે પિત્ત અને તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘોડાવજ આદિ ઔષધોએ સ્નાન કરવાથી તે કફ તથા તિમિરનો નાશ કરે છે. દરરોજ આમળાં વાટી શરીરે લગાવી સ્નાન કરવાથી દૃષ્ટિને બળ આપે છે. ત્રિફળાના કાઢાએ આંખો ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે, અને તેના કોગળા મુખરોગનાશક છે. ત્રિફળાંનું પ્રાશન, કમળો અને પ્રમેહનાશક છે. ભોજન કર્યા પછી આચમન કરી એક હથેળીમાં પાણી લઇ બીજા હાથે ઘસી તે પાણી આંખમાં છાંટવું; એટલે તે થોડા દિવસમાં તિમિર રોગનો નાશ કરે છે. (૨) ગળો અને ત્રિફળાંનો કાઢો, મધ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૩) જેઠીમધ, ગળો અને ત્રિફળાંનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૪) જેઠીમધ, ગેરૂ, સિંધવ, દારૂહળદર અને રસાંજન, એ સમભાગ લઇ પાણીમાં વાટી આંખોની બહાર લેપ કરવો. તે સંપૂર્ણ નેત્રરોગને નાશ કરે છે. (૫) ત્રિફળાં, કડવાં પંડોળાં, કડવો લીમડો અને અરડુસીના કાઢામાં ઘૃત સિદ્ધ કરવું અને પ્રાશનાર્થ આપવું. તે સર્વ

---

* **આંખો દુખવા આવે તેના ઉપર:**—ચીમડને કપડામાં બાંધી ગધેડાંના લીંડામાં પકવ્યા પછી તે ઉપરનાં છોડાં કહાડી નાખી અંદરનાં મીંજ ખુબ ઝીણાં વાટી ઝીણે લુગડે ચાળી આંખની પાંપણ ઉચી કરી તેમાં ભરવું. આને **ભરણુ** કહે છે. વળી કોઇ કોઈ તો આ ચીમડ ઉપર પ્રમાણે નહિ બાફતાં એમને એમ ફોલી અંદરનો મગજ વાપરે છે. આ ભરણુ ભરીને આંખો ઉપર રૂનાં પુંમડાં પાણીમાં પલાળી બાંધે છે. એ રીતે ત્રણ દિવસ ભરણુ ભરવાથી આંખો દુખતી મટે છે. (૨) કપૂર, હળદર, લોધર, ફટકડી, લીંબુનાં બી, અફીણ અને હીરાબોળ એ સર્વેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી આંખો ઉપર લેપ કરવો. (૩) લોઢાનો ચુરો અને મશી, એકઠાં કરી લીંબુની ચીરી ઉપર મૂકી પીળા લુગડામાં પોટલી બાંધી આંખો ઉપર ફેરવતા રહેવું એટલે આંખોમાં કણી ફરે છે તે અને ચળ, રતાશ વગેરે સર્વે વિકાર દૂર થાય છે. (૪) સાટોડી મધ સાથે ઘસીને આંજે તો આંખમાંથી પાણી ગળતું બંધ થાય. (૫) હરડે, આમળાં તથા સાકર ઘસીને અંજન કરવું અથવા ત્રિફળા ઘસીને મહીનામાં ચાર પાંચ વખત અંજન કરેથી આંખોને કદી પણ વિકાર થતો નથી, તથા દ્રષ્ટિ સાફ રહે છે. (૫) મજીઠ ટાંક ૧, એળીઓ ટાંક ૧, કીંદરૂ ટાંક ૧, મુરદારશીંગ ટાંક ૧, જંગાલ ટાંક ૦॥; એ સઘળાં એકત્ર કરી એમાંથી થોડુંક પલીતા સાથે વળગાડી તે પલીતો આંખના નાસુરમાં દરરોજ મૂકે તો તે નાસુર (જે આંખને ખુણેથી જરદાબ, પીપ હમ્મેશાં ગળે છે તે) જલદી મટી જાય. (૬) ખાપરીયો રૂ. ૧ ભાર, ચીનાઇ સાકર રૂ. ૧ ભાર, પુરતગાલી તપકીર રૂ. ૧ ભાર અને હીમજી હરડે રૂ. ૧ ભાર લઇ ખાંડી બારીક કરી લીંબુના રસમાં દિવસ ૭ સુધી ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી તેમાંથી દરરોજ આંખમાં આંજે તો મોતીયો, પરવાળું અને આંખના બીજા રોગો મટે. (૭) પીંપર ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરે અથવા વગર વીયાળ ભેંસના કાનના મેલમાં કાળાં મરી ઘસી અંજન કરે તો રતાંધળાપણું જાય. એ રોગવાળાએ તેલ ખાવું નહિ. (૮) આંખમાં ફુલું પડે છે તે જો આંખના વચલા કાળા ભાગ ઉપર હોય તો આંખનું તેજ રહે નહિ અને જો સફેતી ઉપર હોય તો દહેશત નથી. ફુલાનો ઇલાજ ફટકડી જેવો બીજો નથી. ફુલું થતાં વેંત ઉપાય કરે તો આરામ થાય. ફુલું નરમ અને કાચું હોય ત્યારે જીરાનું પાણી હમ્મેશાં જરા જરા આંખમાં નાખે તો ફુલું જતું રહે. અથવા ધોળી મુસળી સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસીને ૨૧ દિવસ સુધી આંખમાં આંજે તો ફુલું કપાય. અથવા સમુદ્રફીણ, ટંકણખાર, કલાઈ, સફેતો, ચીમેડ, મોરથુથુ, ધોળી ચણોઠી એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ બારીક કરી લીંબુના રસમાં બે પહોર ખરલ કરી ત્રાંબાની શળીએ આંખમાં અંજન કરે તો ફુલું જતું રહે અથવા પીપર મધમાં ઘસી અંજન કરેથી ફુલું જાય. (૯) આંખના જખમ ઉપર દિવસ ૪૦ સુધી લીંબુનો રસ આંખમાં આંજીને બાંધેલી રાખવાથી પીપ તથા લોહી પાકી અંદર તથા બહારથી પીપ જારી થાય. જખમ રૂઝપર આવે ત્યારે કીંદરૂ બારીક કરીને દરરોજ જખમ ઉપર ભભરાવે તો આરામ થાય. (૧૦) આંખમાં બળતરા થતી હોય અને એનું તેજ ઓછું થતું હોય તો દરરોજ સવારે ગાયનું માખણ, સાકર, એલચીદાણા, જાવંત્રી તથા બદામની મીજ એકઠાં કરી ખાવાં એથી બળતરા મટી તેજ આવે. ગુલાબજળ આંખમાં નાખતા રહેવું. (૧૧) ગોળ અથવા રાતી ખાંડ આંખમાં આંજવાથી તેમાંથી પાણી નીકળી આંખોમાં ઘુમાડાથી

નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) શતાવરી ૧૨ તોલા, એલચી ૨૧ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, આમળાનાં બિયાં ૪ તોલા, મરી ૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩ તોલા અને રસાંજન અર્ધો તોલો, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે કંડૂ, તિમિર, અર્મરોગ, કાચબિંદુ, ત્રિદોષાત્મક નેત્રપટલ અને સર્વ નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. (૭) ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—ત્રિફળાં, તજ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ (મહુડાં) એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને મધમાં સાંજરે આપવું; એટલે તિમિર, અર્બુદ, રતાશ, કંડૂ, રતાંધળાપણું, દાહ, શૂળ, સણકા, પડળ, શુકલપડળ અને કાચનો નાશ કરે છે. એ ચૂર્ણ ગરદન ઉપરના સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે; વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ એ ચૂર્ણ સેવન કરવાથી તે તરૂણ થાય છે. પુરુષોએ લેવાથી સ્મૃતિ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ અને શક્તિએ યુક્ત થઇ સો વરસ સુધી જીવે છે. વળી એ મૂળવ્યાધિ, ભગંદર, વ્રણ, પ્રમેહ, કોઢ, હલીમક. કિલાસકુષ્ટ (કોઢની એક જાત છે) અને પલિતનો નાશ કરે છે. નષ્ટાગ્નિને વધારે છે, અને મુખનો કમળ જેવો વાસ, ભ્રમર જેવા કાળા કેશ અને ગીધ જેવી દૃષ્ટિ થાય છે. (૮) અરડુસી, નાગરમોથ, કડવો લીંમડો અને કડવાં પંડોળાંનાં પાંદડાં, કુટકી, ગળો, ચંદન, કડાની છાલ, ઇંદ્રિજવ, દારૂહળદર, ચિત્રક, સુંઠ, કરિઆતુ, આંમળાં, હરડે, બહેડાં અને જવનો કાઢો કરી સવારે પ્રાશન કરવો; એટલે તિમિર, કંડૂ, પટલ, અર્બુદ,

---

થએલ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) ખાપરીયો તોલા ૨, મોતી (આબદાર) નંગ ૨, પારો ટાંક ૧, સુરમો ટાંક ૨॥, એ ચારેને બારીક ખરલ કરી સુરમાની માફક આંખમાં હમ્મેશ આંજે તો આંખનું તેજ વધે. (૧૩) રાતડવેદના ખીલ ઉપર શોધેલો એળીયો તથા સિંધવ બારીક વાટી ઝીણે લુગડે ચાળી પાણીમાં મેળવી રાત્રે સુતી વખતે આંખો ઉપર બાંધવું. એમ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોગ મટી આંખો સાફ થાય છે. (૧૪) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ મધ સાથે અંજન કરવાથી અથવા એનું મૂળ મધમાં ઘસી આંજવાથી વાયુ વગેરે રોગ જઇ આંખો નિર્મળ થાય છે. (૧૫) ૭ દિવસ સુધી ગાયના ગોમૂત્રમાં પલાળી રાખેલ મોરથુથુ ગાયના ઘીમાં ઘસી આંજે તો આંખનાં પડળ જાય. (૧૬) સાકર અને એલચીદાણા સમાન ભાગે ખાંડી તેમાંથી ચાર માસા ફાકી તેટલુંજ એરંડીઉં અને એરંડીનાં બીજ લઇ સવારે દાતણ કર્યા પછી લેવાથી માથા માંહેલી ગરમી મટી મગજ ઠંડો થઇ આંખ માંહેની ગરમી પણ જાય છે અને આંખોમાં તેજ આવે છે. માફક આવે તો એ વધારે વજનમાં લેવું. (૧૭) દહાડે પણ રાતના જેવું અંધારૂં દેખાયા કરે તેના ઉપર ખસખસ શેર ૬ તથા કૂવાનું મીઠું પાણી મણ ૪ માટીના વાસણમાં ઉકાળી અધુ પાણી રહે પછી લુગડે ગાળી લઇ તેમાં સાકર શેર દશ નાખી ફરીથી ઉકાળવું. જ્યારે ચાસપર આવે ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડું થએ રીઢા વાસણમાં ભરી તેમાંથી એ રોગવાળાને દરરોજ સવારે આપે તો ગરમીથી થએલ દરદ મટે. જો શરદીથી દરદ થએલ હોય તો કબાબચીની તથા અક્કલકરો બરાબર વજને લઇ મધમાં ચાટવાથી તે મટે. તેલ તથા ખાટી ચીજ ખાવી નહિ. (૧૮) ભીમસેની બરાસ રૂ. ૧ ભાર, સાચાં મોતીવાળો સુરમો રૂ. ૧ ભાર, લીંમડાની કુંમળી ટીશીઓ રૂ. ૧ ભાર તથા કેસર રૂ. ૧ ભાર લઇ તાંબાના વાસણમાં લીંમડાના ઘોકાથી દિવસ ૭ સુધી ઘુંટી તેનું અંજન કરવાથી આંખની ઝાંખ અને ફુલું જાય. અથવા કેસર, ગોરોચંદન, ફટકડી, બાવળનો ગુંદ, સુરમો, અફીણ અને હેમકપુર એકત્ર કરી આંજવું. આ ઉપાયો અજમાવેલા છે. (૧૯) બકરીની લીંડીની રાખ, સિંધવ, હિંગ, કાથો અને કપૂર નાગરવેલનાં પાંદડાંના રસમાં આંજે તો ફુલું જાય. (૨૦) કથેરનું મૂળ ઘસી તેનો રસ પળી ૧ તેલ પળી ૧ સાથે પીવાથી ફુલ જાય. દરરોજ ૭ દિવસ કરવું (આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાંથી મળ્યો છે) (૨૦) લવંગ ઘસી આંજે તો આંખની પીડા મટે. (૨૧) સાકર, અફીણ, ફટકડી તુલસીના રસમાં ખરલ કરી આંજે તો આંખો દુ:ખતી મટે. (૨૧) જાંબુનાં ફૂલ સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી આંજવાથી અથવા અરીઠાનાં બીજ દહીંની આશમાં ઘસી આંજવાથી અથવા ગાયના છાણના રસમાં લીંડીપીપર ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું જાય. (૨૩) કારેલીનું મૂળ ઘોડાના મૂત્રમાં ઘસી આંજવાથી આંખના ખીલ, છાયા, ફુલું વગેરે જાય. (૨૪) સાકર, સમુદ્રફીણ, સોનામુખી, મધ સાથે આંખમાં આંજે તો ધોળું ફુલું જાય. (૨૫) સાકર, સમુદ્રફીણ, સાજીખાર, સિંધવ, સોનાગેરૂ, મનસીલ, મરી એ સર્વની સમભાગે ગોળી કરી મધમાં ઘસી આંખે આંજે તો તિમિર જાય. (૨૬) સાટેડીની જડ પાણીમાં ઘસી આંજવાથી રતાંધળાપણું જાય. આ સર્વ ઉપાયો હાથના લખેલા જુના ગ્રંથોમાંથી સંગ્રહ કરેલા છે.

શુક્ર, વ્રણશુક્ર, નેત્રવ્રણ, દાહ, રક્તતા, સાણુકા અને સર્વ નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૯) લીંડીપીપર, ત્રિફળાં, લાખ, લોધ્ર, સિંધવ એ સમભાગ લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી. તેનું અંજન કરવાથી અર્મરોગ, તિમિર, કાચ, કંડૂ, નેત્રશુક્ર, અર્જુન અને નેત્રરોગનો નાશ થાય છે. (૧૦) નીવળીનાં બિયાં, શંખ, સિંધવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સાકર, સમુદ્રફીણ, રસાંજન, મધ, વાવડીંગ અને મનશીળ, એ સર્વ એકત્ર કરી સ્ત્રીના દૂધમાં ખરલ કરી તેનું અંજન કરવું; એટલે તિમિર, પટલ, કાચબિંદુ, અર્મ, નેત્રશુક્ર, કંડૂ, ક્લેદ, નેત્રાર્બુદ અને મળનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળોનો સ્વરસ ૧ તોલો, મધ ૧ માસો અને સિંધવ ૧ માસો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવું; એટલે પિત્ત, અર્મ, તિમિર, કાચબિંદુ, કંડૂ, લિંગનાશ તથા શુક્લગત અને કૃષ્ણગત રોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) લીંડીપીપર, મીઠું, મરી, રસાંજન, સુરમો, સમુદ્રફીણ, ધોળા વસુનાં મૂળ, હળદર, રક્તચંદન, મધ, મોરથુથુ, હરીતકી, મનશીળ, કડવા લીમડાનાં પાન, સાબરમીઠું, સ્ફાટિક અને શંખની ભસ્મ તથા કપૂરનું વસ્ત્રગાળ બારિક ચૂર્ણ લોઢાના વાસણમાં વાડકીથી મધ નાખી ઘુંટવું. એ **નયનશાણ નામક અંજન** તિમિર, પટલ અને ફૂલનો નિશ્ચય નાશ કરે છે. (૧૩) શંખ ૪ ભાગ, મનશીળ ૨ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને લીંડીપીપર અર્ધો ભાગ, એ પ્રમાણે એકત્ર કરી તેની ગોળી કરી રાખવી. તે પાણીમાં તિમિરરોગ, કાંજીમાં અર્બુદ રોગ, મધમાં પિચ્ચટ રોગ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી અર્જુનરોગનો નાશ કરે છે. (૧૪) **ચંદ્રોદય વર્તી:**—રસાંજન, શિલાજીત, કેસર, મનશીળ, શંખ, ધોળાં મરી અને સાકર ગાયના દૂધમાં ઘુંટી ગોળી કરવી. એ વિદેહ રાજાએ નિર્માણ કરેલી છે. આ ગોળી પિલ્લ, કંડૂ, શુક્ર, તિમિર અને અર્બુદનો નાશ કરે છે. (૧૫) **બીજી ચંદ્રોદય વર્તી:**—હરીતકી, વજ, કોષ્ઠ, લીંડીપીપર, મરી, બહેડાંનો ગર, શંખ અને મનશીળ, એ સર્વ સમભાગ એકત્ર કરી, ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં ઘુંટવું: અને તેની ગોળી કરવી. એ તિમિર, કંડૂ, પટલ, અર્બુદ અને ત્રણ વર્ષના ફૂલનો એક મહિનામાં નાશ કરે છે; અને અધિક વધેલું માંસ, રતાંધળાપણું, વડસ અને અહિરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૬) **નયનામૃત:**—પારો અને સીસાની ભસ્મ સમભાગ, એ બન્નેના દુપ્પટ સુરમો, અને પારાનો ચતુર્થાંશ ભીમસેની કપૂર, એનો એકત્ર ખરલ કરી અંજન કરવાથી તિમિર, પટલ, કાચ, શુક્ર, અર્મ અને અર્જુનનો પથ્ય કરવાથી નાશ કરે છે; અને બીજા નેત્રરોગોનો પણ નાશ કરે છે. (૧૭) **શશિકલાવર્તી:**—કલખાપરી (ખાપરીયો), શંખ, રાતોબોળ અને મોરથુથુ, એ સમભાગ લઇ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેની ગોળી કરવી. તે તિમિર, કંડૂ, સ્રાવ, અર્મ અને પિલ્લરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) **કુસુમિકાવર્તી:**—તલનાં ફૂલ ૮૦, પીપળીના ચોખા ૬૦, જાઇનાં ફૂલ ૫૦, મરી ૧૬, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં બારિક વાટી ગોળી કરવી; એ ગોળી તિમિર, અર્જુન, શુક્ર અને માંસવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે. (૧૯) **ચંદ્રપ્રભાવર્તી:**—હળદર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, લીંડીપીપર, મરી, વાવડીંગ, નાગરમોથ અને હરીતકીને બકરીના મૂત્રમાં ઘુંટી ચેંડી કરી છાંયે સૂકવવી. એનું પાણીમાં અંજન કરવું; એટલે તે તિમિરનો નાશ કરે છે. ગોમૂત્રમાં અંજન કરવાથી પિષ્ટિકનો નાશ કરે છે; મધમાં અંજન કરવાથી પડલનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીના દૂધમાં અંજન કરવાથી ફૂલનો નાશ કરે છે. (૨૦) **રસકેશ્વરવટી:**—કલખાપરી, સિંધવ, મોરથુથુનાં ફૂલ, ટંકણખારનાં ફૂલ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર, એ ઔષધો કુટી વસ્ત્રગાળ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો; પછી ગોળીઓ કરી છાયામાં સૂકવવી. એ ગોળી મધમાં ઘસી અંજન કરવું, એટલે સર્વ નેત્રરોગ દૂર થાય છે. (૨૧) સિંદૂર ૩ ભાગ, કપૂર ૩ ભાગ, મોરથુથુનાં ફૂલ ૧ ભાગ, ધોળો કાથો ૩ ભાગ, મુરદાડસિંગ ૧ ભાગ, ગાયના માખણમાં ખરલ કરી તે ઉપર ભીલામાના તેલનાં ૧૦-૧૨ ટીપાં પાડવાં. પછી તાંબાની કથરોટમાં તાંબાને વાસણે ખરલ કરી વીસ પચ્ચીસ વખત પાણીએ ધોઇ ડબામાં ભરી રાખવું, અને નિત્ય રાત્રે આંખોમાં આંજવું, એટલે પીઆ, રતાશ, કંડૂ, ગળતી, ફૂલ, કાચ ઇત્યાદિ સર્વ રોગ દૂર થાય છે, અને દૃષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે. (૨૨) મધ અને ઘોડાની લાળમાં મરી ઘસી અંજન કરવું, તેથી કરી અતિનિદ્રાનું શમન થાય છે. (૨૩) જાઇનાં ફૂલ, પાન, મરી, કુટકી, વજ, સિંધવ વગેરે બોકડાનાં મૂત્રમાં ખરલ કરી અંજન કરવું, એટલે તંદ્રાનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦ માં:—કાળા તલ-૧, નિર્મળી-૧, શિળીંદ-૪, સરગવો-૧, ૧૭,

હરડે-૨૬, ૮૫, હળદર-૮, ૧૬. **આંખમાં** આગ (બળતરા) થતી હોય તે શાંત થવા માટે—**આંમળાં**-૧૩, બાવળ-૨૦. શિરસોડી-૧૧, સારફળ-૧. **અંધત્વ** (આંધળાપણું) દૂર થવા માટે—નિર્મળી-૨. **આંખમાં માંસ** વૃદ્ધિ થાય તે માટે—કણઝી-૭. **નેત્રસ્રાવ** (આંખમાંથી પાણીનું ઝરવું)—ઢંગોરીયાં-૪, બાવળ-૧૩. **આંખો આરક્ત** (લાલ) કરવા માટે—ઉભી (બા)રીંગણી-૩. **આંખોમાં બળતરા** થાય કે તેજ કમી થાય તે માટે—એલચી-૪, ગુલાબ-૫, પિત્તપાપડો-૫. **આંખની લાલાશ** જવા માટે—મખમલી-૧. **આંખનાં તિમિર** (અંધારા) માટે ગળો-૫, ચણોઠી-૨૨, મોથ-૮. **ધૂમાડાથી** આંખોને વિકાર થાય તે માટે—શેલડી-૧૪. **આંખનો ભાગ લાલ** થઈ બળતરા થાય તો તે માટે—હળદર-૬. **રાંઝણુ** (આંજણી, પાંપણી) માટે—આંબો-૭. **નેત્રની ખરજ** (ચળ) દૂર થવા માટે—સાટોડી-૨. **પડળ** માટે—રીસામણી-૪, સમુદ્રફળ-૪, સાટોડી-૩. **દ્રષ્ટિ સ્વચ્છ** થવા માટે—આસંધ-૫. **આંખમાં છારી** વળે તે માટે—આવળ-૬. **પાંપણના** રોગ માટે—ચણોઠી-૨૦. **પાંપણ ખરે** તે માટે—કપૂર ૫.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, કુલિત્થ, લસણ, પડોળાં, તાંદળજો, કારેલાં, મધ, દૂધ, ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ક્રોધ. શોક, મૈથુન, તડકો, દહીં, છાશ, ભાજીપાલો, કાલિંગડું, અડદ, મદ્ય, તાંબુલ તથા ખારા, તીક્ષ્ણ, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૮—ઉદરરોગ.

કારણ:—અગ્નિમાંદ્ય (અગ્નિમાંદ્યથીજ સર્વ રોગ થાય છે; તથા ઉદરરોગ તો વિશેષ કરી તેનાથીજ થાય છે), અજીર્ણ, વિરૂદ્ધાહાર, મલાવરોધ ઇત્યાદિ કારણોથી ઉદરરોગ થાય છે.

લક્ષણો:—આધ્માન (વાયુ રોકાઇ રહેવો), ચાલવા માટે અસામર્થ્ય, દુર્બલતા. અગ્નિમાંદ્ય, સોજો, ગ્લાનિ, દાહ, તંદ્રા, એ સામાન્ય લક્ષણો થાય છે.

ઉદરરોગની સંખ્યા:—જુદા જુદા દોષે કરી વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર, સન્નિપાતોદર, પ્લીહોદર, બદ્ધ ગુદોદર, ક્ષતોદર અને જલોદર મળી ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ થાય છે. **વાતોદર:**—વાતોદરમાં હાથ, પગ, નાભિ તથા કૂખ, એ ઠેકાણે સોજો, સાંધા તુટવા, ખાલી ઉધરસ, શરીર મરડાઈ જવું, કમ્મરથી નીચે જડપણું જણાવું, મળનો સંચય થવો; ત્વચા, નખ, નેત્રાદિક કાળાં રાતાં થવાં, પેટનું અકસ્માત મોટું ફુલવું, નાનું થઈ જવું, પેટ ઉપર ચારે દિશાએ ઝીણી કાળી શિરાઓનું ઉપડવું, પેટ ઉપર ટકોર મારવાથી ફુલેલી પખાલ જેવો શબ્દ થાય છે. એ ઉદરમાં વાયુ ચોદિશ ફરી શળ કરે છે, અને ગગડે છે. કોઈ **શોથોદર** કરીને ઉદરરોગનો એક જુદો પ્રકાર માને છે. તેમાં પેટ મોટું થાય છે. સર્વાંગે મોટો સોજો ઉત્પન્ન થાય છે અને રોગી તાટ જેવો થાય છે. એ લક્ષણો થાય છે. **પિત્તોદર:**—જ્વર, મૂર્છા, દાહ, તૃષા, મ્હોડામાં કડવાશ, ભ્રમ, અતિસાર, નખ, નેત્રોમાં પીળાશ, પેટ લીલી, પીળી. રાતી રેખાઓથી વ્યાપ્ત, પરસેવાથી ભીંજાએલી. કઢવાથી જળજળીત થાય. અંદર ધૂણી નીકળ્યા જેવું જણાય, હાથને મૃદુ લાગે, જલદી પાક થાય, એટલે જળોદર નાશ પામે છે, અને તેને ઘણી વ્યથા થાય. એ લક્ષણો થાય છે. **કફોદર:**—કફોદરમાં હાથ પગનાં ડગળાં પડે છે, સ્પર્શ જણાતો નથી, સોજો આવે છે, અંગ જડ થાય, ઉંઘ આવે, ઉલટી થશે એમ જણાય. અરૂચિ થાય, શ્વાસ થાય, ઉધરસ આવે, ત્વચાદિક ધોળાં થાય છે, પેટ નિશ્ચળ, તડતડતું, ધોળી રેખાએ વ્યાપ્ત અને મોટું થાય છે, તેની વૃદ્ધિ લાંબે વખતે થાય છે, કઠિન અને ઠંડું લાગે છે, તેમજ જડ અને સ્થિર હોય છે. **સન્નિપાતોદર:**—દુષ્ટ ચાલની સ્ત્રીઓ જે પુરુષને નખ, કેશ, મૂત્ર, વિષ્ટા તથા મેલ એ મેળવી અન્નપાન આપે છે; અથવા જેને શત્રુ વિષપ્રયોગ કરે છે તેને, કિંવા દુષ્ટાંબુ (એમાં સવિષ પ્રાણી, મેલું, પાન કોહેલાં હોય એવું પાણી) તથા દૂષીવિષ (મંદ વિષ) એનું સેવન થવાથી, તે યોગે રક્ત તથા વાતાદિ દોષ જલદી કુપિત થઇ, અત્યંત ભયંકર ત્રિદોષાત્મક ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે. તે શીતકાળે કિંવા વાવટોળ છુટે છે તે વખતે અથવા જે દિવસોમાં વર્ષાની ઝડિ હોય છે તે દિવસોમાં વિશેષ કરી કોપ પામે છે, તથા બળે છે, "કારણ તે વખતે દૂષીવિષનો કોપ હોય છે." તે રોગી નિરંતર વિષયોગે મૂર્ચ્છા પામે છે, પાંડુર-વર્ણ અને કૃશ થાય છે, તથા મેહેનત કરવાથી શોષ લાગે છે. એને "દૂષ્યોદર" કહે છે. **પ્લીહોદર:**—

વિદાહિ (વાંસ કેરડા આદિ) એટલે દાહ કરનાર તથા અભિષ્યંદિ (દધ્યાદિ), શ્રોતઃશ્રાવક, એવાં અન્નો નિરંતર સેવન કરનારા પુરૂષનું અત્યંત દુષ્ટ થએલું લોહી તથા કફ વધી પ્લીહા (બરોળ)ની વૃદ્ધિ કરે છે, એ ઉદરને મરાઠીમાં "પાણથરી (કવલુ)" કહે છે, એ ડાબી બાજુએ વધે છે. તે અવસ્થામાં રોગી ઘણોજ ગળી જાય છે, શરીરમાં ઝીણો તાવ હોય છે, અગ્નિ મંદ હોય છે, તથા કફ પિત્તોદર એમાં હોય છે. બળ ક્ષીણ થઇ રોગી ધોળો દેખનામાં આવે છે. પ્લીહોદર પ્રમાણેજ યકૃતઉદર પણ થાય છે. જમણી બાજુએ જે યકૃત એટલે કાળજું હોય છે તે દુષ્ટ એટલે રોગયુક્ત થવાથી પ્લીહોદર જેવુંજ ઉદર થાય છે. તેને **યકૃતઉદર** કહે છે. **બદ્ધ ગુદોદર:**—જે પુરૂષનાં આંતરડાં ઉપસેલાં એટલે મૃદુ, અન્નથી (શોકાદિક) અથવા બારિક બારિક ગાંગડાએ દટાતાં જાય છે, તે પુરૂષનો દોષયુક્ત મળ હળવે હળવે અંદર, તેની નળીમાં જેવો સાવરણીએ વાળેલો કચરો ખુણામાં સંચય થાય છે તેવો સંચય થાય છે. તેની ગુદામાં તે મળ ગુંથાય છે, તે મોટા કષ્ટથી થોડો થોડો બહાર આવે છે. તે ઉદર, હૃદય તથા નાભિ, એમાં મોટું થાય છે. તેના તે ઉદરને બદ્ધગુદોદર કહે છે. ગુદાની ઉપર આંતરડાં બંધાયાં જેવાં થાય એટલે બદ્ધગુદ થાય એવું **ચરકે** કહેલું છે. **ક્ષતોદર:**—કંટકાદિ શલ્ય, અન્નમાં મળી પેટમાં જાય એટલે પકવાશયમાં વિલોમ (વાંકું ચુકું) જવાથી આંતરડામાં કાણાં પડે છે. તે સીધાં જાય તો કાણાં પડતાં નથી, અથવા બગાસું, અત્યશન કરવાથી આંતરડાં ફાટે છે. તે આંતરડાંમાંથી ગળેલા પાણી જેવો સ્રાવ પુનઃ ગુદા વાટે ઝરે છે, પેટ ડુંટીનાં ઉપર મોટું થાય છે, ટંટારા જેવું અને બિંદવત્પીડે અત્યંત વ્યથિત થાય છે, એને "પરિસ્રાવિ ઉદર" પણ કહે છે. **જલોદર:**—સ્નેહપાન કરેલો, અનુવાસન બસ્તી લીધેલો, વમન લીધેલો, રેચ લીધેલો અથવા નિરૂહ બસ્તી લીધેલો, એવો પુરૂષ ઠંડુ પાણી પીએ તો તેના તે ઉદક વહન કરનારી સ્રોતસો તુરત દુષ્ટ થાય છે. તે પાણી અને સ્રોતસો સ્નેહે ઉપલિપ્ત થવાથી પહેલા પ્રમાણે (એટલે અન્નરસ ઉપસ્નેહ ન્યાયે) જલોદર (એટલે બહાર આવી ઉદર ઉત્પન્ન કરે છે.) થાય છે–તે ઉપર તગતગતું દેખાય છે, મોટું થાય છે, ડુંટી પાસે ઘણું ઉંચું થાય છે, ચારે તરફ તડતડવા લાગે છે, પાણીએ પેટ સઘળું ભર્યા જેવું જણાય છે, અને જેવી પાણીએ ભરેલી પખાલ ડબડબે છે, હાલે છે, ડબકડબક વાગે છે, તેવું પેટ થાય છે, તેનેજ જલોદર કહે છે. **સાધ્ય લક્ષણ:**—સર્વ પ્રકારનાં ઉદર જન્મતઃ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. બળવાન પુરૂષને નવીન થએલું, અંદર પાણી થએલું ન હોય તો મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેની આંખોને અંધારી આવેલી હોય, શિશ્ન વાંકું થએલું હોય, પેટની ત્વચા ક્લેદયુક્ત અને પાતળી થએલી હોય, બળ, રક્ત, માંસ અને અગ્નિ, એ જેનાં ક્ષીણ થએલાં હોય તે રોગીને છોડવો; તેમજ કાંટા કુટવા, અન્નદ્વેષ, શોષ અને અતિસારથી પીડાએલો તથા રેચ આપવા છતાં જેનું પેટ પુનઃ ભરાય છે, એવા રોગીને પણ વૈદ્યોએ છોડવો.

ઉપચાર:—શોથોદર ઉપર:—(૧) સર્વ ઉદરોપર રેચ એક મુખ્ય ઔષધ છે. સૌથી પ્રથમ તે આપવું. ત્રિફળાનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર અને સુંઠ, ગોળમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, સુંઠ, દેવદાર, સાટોડી અને ગળોનો કાઢો ગુગળ અને ગોમૂત્ર નાખી આપવો.

સન્નિપાતોદર ઉપર:—(૧) બાળહરડે અને નગોડનાં પાંદડાં ગોમૂત્રમાં એકત્ર વાટી તેનો રસ બળાબળ જોઇ આપવો. (૨) ત્રિકટુ, જવખાર અને સિંધવ નાખી છાશ પાવી. (૩) ધુંવાસ અને તાંદળજાનાં મૂળીઆં પાણીમાં વાટી તેમાં ચોગણું ઘી નાખી, ઘીથી ચોગણું દૂધ નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી પાવું. એટલે સર્વ કૃત્રિમ વિષોનો નાશ થશે. **વિશેષ ઉપચાર** વનો૦માં શંખાવળી–૩.

પ્લીહોદર:—(બરોળ) *ઉપર:—(૧) નગોડનો રસ–૨ તોલા, અને ગોમૂત્ર ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. (૨) રાતો રોહિડો અને હરડેનો કલ્ક ગોમૂત્રમાં અથવા ભેંસના મૂત્રમાં આપવો.

---

* (૧) ડાબા હાથની છેલ્લી અને તેનાથી પહેલી આંગળીના વચ્ચેની નસ ખોલવી અથવા તેના ઉપર મરી જેટલો ડામ દેવો. (૨) રેવંચીનો શીરો વાલ ૬, એળીયો વાલ ૪, હીરાબોળ વાલ ૪, શેરડીનો સરકો તોલા ૨॥, પાણી તોલા ૫ એમાંથી પહેલાં ત્રણ ઓસડોને ખાંડી ઝીણે લુગડે ચાળી સરકા તથા પાણીમાં મેળવીને સવારે પાવું. એમ બે ત્રણ દિવસ પાવાથી પણ બરોલ નરમ ન પડે તો સાત દિવસ સુધી સાંજ-સવાર લાગલાગટ પાવું. (૩) ચંદ્રસ ખાંડી ભૂકો કરી દરરોજ એક માસા સુધી સરકામાં મેળવી ચટાડવો.

એટલે પ્લીહા, બરોળ અને સર્વે ઉદરો, પ્રમેહ, મૂત્રવ્યાધિ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૩) લસણ, પીંપળીમૂળ અને હરડે, એકત્ર કુટી ખાવાં, અને ઉપર ગોમૂત્રના ઘુંટડા પીવો. (૪) શેકટાના રસમાં સિંધવ, ચિત્રકમૂળ, લીંડીપીપર, ખાખરાના ક્ષાર અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૫) એળીયો ૨ ભાગ, મરી ૦। ભાગ, લવંગ ૦। ભાગ, દિકામાળી ૦। ભાગ, બદામ ૦॥ ભાગ, એ પ્રમાણે લઈ પાણીમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી; અને તે આપવી. (૬) વાંસનાં પાન છાશમાં વાટી સિંધવ નાખી આપવાં. (૭) કુંવરનો રસ હળદર નાખી આપવો. (૮) લીંડીપીપર અને મધ નાખી છાશ પાવી. (૯) આકડાનાં પાન અને સિંધવ માટલામાં, મ્હોડું બંધ કરી, ગજપુટ પ્રમાણે બાળવાં અને તે રાખ દહીંમાં આપવી. (૧૦) શેકટાની છાલના કાઢામાં લીંડીપીપર અને મરીની ભૂકી નાખી તે આપવો. યકૃત્ ઉદર ઉપર પણ એજ ઉપાય કરવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘેડો–૨૭, અગઈ (આસુવો)–૧, આકડો–૩૪, આદુ–૮, એરંડો–૪૨, કંકોડી–૧૨, કુંવાર–૨, ખાખરો–૧૧, ખારેતી–૨,૪, ગરણી–૧૨, ગળો–૨૪, ચણા–૭, ચિત્રક–૧૪, નગોડ–૩, નાળીએરી–૧૨, પિઠવણ–૩. પાંપેયો–૩, બીજોરૂં–૨૨, બોળ (હીરાબોળ)–૨, ભીલામો–૧૭, મરી ૧૩, મોરવેલ–૩, રગત-રોહિડો–૧, રાઈ–૬, લસણ–૫, લીંડીપીપર–૧૦, વસુ–૨, શરપુંખા–૮, શિમળો–૮, શ્રાવડ–૮, સરગવો–૧૪, સાટોડી–૭, હરડે–૨૭, હેદ–૩. **યકૃતોદર ઉપરઃ**— ગરણી–૧૨, ચિત્રક–૧૪, રાઈ–૬, સોમવલ્લી–૧, હેદ–૩.

બદ્ધગુદોદર* (વિટ્બંધ, ગુ૦ બંધકોશ.) **ઉપરઃ**—(૧) ખરસાણી (થોર સેરણી), અજમો, જીરૂં અને સિંધવનું ચૂર્ણ આપવું. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ માં:—આમલી–૨૩, આલુ–૧, ઓથમી-જીરૂં–૪, બીલી–૨૬, બાંગરો–૧૩, વાવડીંગ–૭, શેરણી–૨, હરડે–૧૬.

જલોદર ઉપર×:—(૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખી છાશનું પાન કરવું.

---

(૪) રાઈ ટાંક ૯ ગાયના મૂત્રમાં મેળવીને દરરોજ સવારે પીવી. (૫) ઇંદ્રવરણા (ત્રુંસડા)ના ચારીમાં ખાંડ ભરી ગરમ કરીને પછી તેમાંનો રસ નીચોવી લઈ તેમાંથી દરરોજ તોલા ૨॥ પીએ તો બરોળ અને ઉદરમાંના અનેક વિકારો શાંત થાય. (૬) સૂકા ત્રુંસડાનો ગરભ, જાયફળ, હીંગ, અજમો, ઇંદ્રજવ અને વાવડીંગની ત્રુંસડાના અંગરસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરી આપે તો રેચ લાગી પેટમાંની બરોળ, ગાંઠ, ભાર વગેરે દરદોનો નાશ થાય. (૭) રાજાંબુ શેર ૧૦ માટલામાં નાખી તે માટલામાં જાંબુ તથા પાણી મણ–૧, નાખી એક મહીના સુધી તે માટલું તડકે રાખવું. પછી ભઠ્ઠી કરી સરબત તૈયાર કરવો. આ **જાંબુનો** સરબત બરોલ ઉપર પાણી તોલા ૧૦ માં તોલો ૦॥ નાખી દિવસ ૫ સુધી પાવો. શરીર વાયુથી ઝલાઇ ગયું હોય તો પણ આજ સરબત શરીરે ચોળવું. (૮) મહુડાં શેર–૨, સાજીખાર તોલો–૧, બંગડીખાર તોલો–૧, ટંકણખાર તોલો–૧, જવખાર તોલો–૦॥, પાણી મણ ૦॥ એકઠું કરી તેમાં લોઢું શેર–૭ ઉનું કરી ઠારવું. આમ ૨૫ વખત કરી (ઝામી) તે પાણી દરરોજ તોલો ૧ પાવું. (૯) કાચ એળીયો તોલો ૧, ગોળ શેર ૦॥ સાથે દરરોજ સાત દિવસ સુધી આપવો. (૧૦) લીંડીપીંપર, સુંઠ, મરી, સીંધાલુણ, સંચળ, મીઠું, નવસાર, ટંકણખાર, બંગડીખાર, સાજીખાર, પાપડીયોખાર, જવખાર સમભાગે લઇ ઝીણાં ખાંડી બીજોરાના રસની ૨૧ ભાવના આપી છાંયે સૂકવી એની ફાકી બનાવી તે દરરોજ લેવી. અથવા એ ઔષધો સાથે કુંવારપાઠાનો ગરભ મણ ૦॥ તથા લોઢાની સાંકળ ૧ માટલામાં નાખી ભૂધર યંત્રથી ચુવો પાડી તે દરરોજ પાવો.

* સુરોખાર ૦। તોલો અને જવખાર ૦। તોલો લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી પીવો. (૨) સાકર ૦॥ તોલો અને જવખાર ૦॥ તોલો લઇ ફાકવું. (૩) સુરોખાર તાંદળજાના રસમાં પાવો.

× કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે જલોદરના સઇઓધર, જગ્રી જલોદર અને કઠોદર એવા ત્રણ ભેદ છે. (૧) **સઇઓધરઃ**—એ જાતના રોગથી પાણીની તરસ બહુ લાગે છે, ને પેટ મોટું દેખાય છે. પેટ ઉપર હાથ મારે તો ઢોલની માફક મોટો અવાજ થાય છે. એ રોગ વાયુથી પેદા થાય છે. તેના ઉપરઃ— (૧) લસણ મધમાં આથીને ૪૨ દિવસ ખાય તો પેટ વાથી તથા નબળાઇથી સાફ થાય છે. (૨) બકરીનું દૂધ શેર ૧ માં એરંડીઉ તોલા ૩ મેળવી માસ ૪ સુધી પીએ તો પેટનો વા તમામ મટે. (૩) સાજીનો

(૨) સિંધવ અને રાઈ સમભાગ એકત્ર કૂટી ગાયના મૂત્રમાં આપવી. (૩) ધોળા બરૂનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) દેવદાર, ખાખરાનાં ફૂલ, આકડાનાં મૂળીઆં, ગજપીપર, શેકટાની છાલ અને આસગંધ ગોમૂત્રમાં વાટી પેટ ઉપર લેપ કરવો. એટલે સર્વ ઉદરરોગનો નાશ થાય છે. (૫) ૪૫ તોલા કાંદાનાં બિયાં વાટી ચૂર્ણ કરવું, અને ૫ તોલા જૂના કામળાની રાખ વસ્ત્રગાળ કરી તે દરેકમાંથી છ છ માસા લઇ એકત્ર કરી, એક તોલાની પડીકી બાંધવી. દરરોજ એક પડીકી પાણીમાં લેતાં જવી, એટલે સંચય થએલું જલોદરનું પાણી ઇંદ્રિદ્વારે રોજ ઝરી જઇ રોગીને આરામ જણાશે અને ત્રણ મહિનામાં રોગી સારો થશે. પેટને નસ્તર મૂકી પાણી કાઢવાથી કેટલાક રોગીઓને આરામ જણાય છે; પરંતુ રોગીને નસ્તર મૂકવાથી કાળજું જલદી સડી જઈ તેમાંના ઘણા મરણ પામે છે. એટલા માટે પાણી કાઢવું તે બહુ વિચારીને કાઢવું.

સર્વ ઉદરરોગ ઉપર ઉપચાર§:—(૧) દેવદાર અને ચિત્રકનો કાઢો આપવો. (૨) ચવક અને બારીક ભુકો ગોમૂત્રમાં નાખી પાવો. (૨) **જકી જલોદર:**—એ રોગથી પેટમાં જરદાબ પીપ એકઠું થાય ને પેટ પાણીની મસક માફક હાલે ને ગાગર જેવું થાય. આ રોગને **જલંધર** પણ કહે છે. તેના ઉપર:—આકડામાં અથવા થુવરમાં રહેનાર કાચબાને પાણીથી ભરેલી ત્રાંબાની કુંડીમાં મુકી ઉપર ત્રાંબાની તાસક ઢાંકી ૧ પહોર વાર રાખી પછી તે પાણી લુગડે ગાળી શીશામાં ભરી લેવું. તે પાણી એ દરદીને પાવાથી પખાલ બગાડીને દરદ કહાડી નાખે. (૩) **કઠોદર:**—એ રોગથી પેટ ઉપર સોજો આવે તે જગા ઉપર આંગળી દાબી ઉપાડી લેતાં ખાડાની નીશાની દેખાય. એથી કાળજા ઉપર ગાંઠ બંધાય છે. તેના દુઃખથી રાત દિવસ કળ પડતી નથી. વખતે ગાંઠ પણ બંધાય છે. ઘણો સોજો ન ચડેલો હોય તેટલામાંજ સવેળા ઉપર લખેલા ઉપાયમાંથી એક ઉપાય કરે તો દરદ મટે છે. ગાંઠ બંધાયા પછી ઓસડથી ફાયદો થતો નથી. **ત્રણે જળોદર ઉપર:**—એક હાંડલું ભરી ખરસાંણી થુવરનું દૂધ લઈ તેમાં એક મુઠી મેંદો નાખી ખમીર (માવો) કરવું. તેમાંથી માસા ૨ ભારની રોટલીની માફક નાની ટીકડીઓ કરવી. પછી તેને દેવતામાં પકવી તે દરરોજ રોગીને અકેક ટીકડી ગરમ પાણી સાથે આપે તો રેચ થઈ આરામ થાય.

§ (૧) **પેટમાંના ભાર ઉપર:**–પેટમાં ભાર વળગી રહેલ હોય તો ડુંટી નીચે વાઢ–કાપ જેવું થાય. રાત દિવસ કળ ન પડે. પેટમાંથી લોહી પડે. તે રોગ ઉપર ભેરડનું દૂધ પાવું. જો તેથી ન મટે તો ત્રુંસડાની જડ ખાંડી બારીક કરી એક હથેલી ભરીને ફાકવી. સતાવરીની જડથી પણ એવોજ ફાયદો થાય છે, પરંતુ જો તે ભાર દહીં ખાવાથી રહેલો હોય તો લીલા ધાણા ગરમ કરીને તેનું પાણી પીવાથી અથવા રાઇ ખાંડીને ફાકવાથી આરામ થાય છે. (૨) ત્રુંસડું શેર ૦॥, હીંગ શેર ૦।, હરડે શેર ૦।, અકલકરો શેર ૦।, પંચલવણ શેર ૧।, જવખાર શેર ૦।, સાજી શેર ૦। લઇ એકઠાં વાટી કાચાં પાકાં ૧૦૦ લીંબુ લઇ તેની અથાણાની માફક ચાર ચાર ચીરીઓ વળગેલી રાખીને તેમાં તે મસાલો ભરવો, પછી તે માટલામાં નાખી દિવસ ૧૫ જમીનમાં રાખી દરરોજ ખવરાવવાથી સર્વ ઉદરરોગ જાય. (૩) આકડાનાં રવાઇડાં, કાળાં મરી તથા સાજીખાર ઝીણા વાટી લીંબુના રસમાં ગોળીઓ વાળવી. તે દરરોજ ખાવાથી **નળવાયુ** આદિ સર્વ **ઉદરવાયુ** જાય. (૪) હળદર ટાંક ૧, સાજીખાર ટાંક ૧, ટંકણખાર ટાંક ૧, ફટકડી ટાંક ૧ (ફુલાવેલી), અસેળીયો ટાંક ૨, રાઈ ટાંક ૧, બીજાબોલ ટાંક ૧, સીંધાલુણ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, અજમો ટાંક ૧, લવંગ ટાંક ૩ અને કાલીંજન ટાંક ૧ લઈ બારીક ખાંડી ગોળ ટાંક ૧૬ માં ગોળી ૧૪ કરવી. તે ગોળી ખાઇ પથ્ય પાળવાથી પ્લીહા, છીણી, વાયુ ગોળો, માંસની ગાંઠ, વાની ગાંઠ અને પેટના તમામ રોગો જાય. (૫) **બીજોરાની ગોળી:**—તજ, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડેદળ, વાવડીંગ, ચિત્રક છાલ, હીંગ, બીડલવણ, સીંધાલુણ, સંચળ, જીરૂં, શાહજીરૂં, બોડી અજમો, તંતડીક, અમ્લવેતસ, દાડમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાસીંગ, અજમો, ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને વડાગરૂં મીઠું લઈ બીજોરાં નંગ ૨ના રસ મધ્યે ગોળી જંગલીબોર જેવડી વાળવી. તે પેટના સર્વ રોગને સમાવે છે. (૬) અજમો શેર ૦॥, સિંધાલુણ શેર ૦॥, સંચળ શેર ૦॥ એ ચારે ઝીણાં વાટીને લીંબુના રસના બે પુટ આપી કંથાળા થોરનું ડેકું હાથ ૧॥ નું લાવી તેને કોરી તેમાં તે વાટેલાં ઓષધ ભરવાં, ડેંડાના મોઢામાં તેમાંથી નીકળેલો તેનોજ ગરભ દાબીને ભરવો. પછી અગ્નિમાં

નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, શેકટો, મસૂર અને આસોંદ ગોમૂત્રમાં વાટી પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સર્વ ઉદર, કૃમિ અને સોજાનો જલદી નાશ થાય છે. (૪) ચવક ૧ ભાગ, ચિત્રક ૨ ભાગ, સુંઠ ૩ ભાગ અને દેવદાર ૪ ભાગ, એના કાઢામાં ગોમૂત્ર અને નસોતરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) હરડે અને નગોડનાં પાન ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો રસ શક્તિઅનુસાર આપવો, એટલે સર્વ ઉદરરોગ, પ્રમેહ, અર્શ, કૃમિ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૬) ઉટડીનું દૂધ પાવું. (૭) મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, લીંડીપીંપર, ચિત્રકમૂળ, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ ઘી ભાત સાથે આપવું; એટલે વાતોદર, ગુલ્મ, અજીર્ણ, વાયુનો પ્રકોપ, સંગ્રહણી, પાંડુ, ભગંદર અને દુઝણુમસનો નાશ થાય છે. (૮) વાવડીંગ, સાજીખાર અને બાળહરડે એ સમભાગ અને એમાંના એક ઔષધના ચતુર્થાંશ લાકડીયા ગુવરનું દૂધ એ એકત્ર ખરલ કરી બલાબલ જોઇ ગરમ પાણી સાથે આપવું. (૯) કડવી ઇંદ્રવરણીનું ફળ (કડવી કોઠીંબી કે ત્રુસકું) ભેંશના મૂત્રમાં બાફી તેમાંનો ગર્ભ થોડો ખાવા આપવો, અને તે ઉપર મૂત્ર પાવું. (૧૦) ખોપરાની એક કરચ લઇ બન્ને દાંતે થોડી ચાવી ખાવી. પછી તે ઉપર એક બિલામો ખાવો. પછી પાછો થોડો કકડો ખાઇ તે ઉપર બીજો બિલામો ખાવો, અને તે ઉપર રહેલી કટકી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી કરવું. ગરમ પાણી પીવા આપવું. આઠમે દિવસે ઉતાર ચણાની દાળ.

વિશેષ ઉપચાર. જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ-૧૨, કાસાળુ-૫, ચિત્રક-૫, તાંદળજો-૧૪, તુવરફળ-૧, મરી-૧૩, માલકાંગણી-૬, લસણુ-૧૫, લીંડીપીપર-૧૧, સાટોડી-૧૯, હરડે-૪૮. **વાતોદર માટે:**—સમેરવો-૨૦. **પીચોટી એટલે આંબોઇ ટળી હોય તો:**—ખરસાંણી-૪. બાવળ-૮, બેહેડાં-૧, મોગરો-૧, રાનમોગરો-૧. **ઉરમાંથી અને પેટમાંથી લોહી પડતું હોય તો:**—કળથી-૫. **પેટમાં વાળ કે લોઢું ગયું હોય તો:**—અનનસ-૪, જાંબુ-૧૧. **નળ ફુલવા ઉપર:**—ઇન્દ્રજવ-૭, એરંડો-૨૯, કાળીજીરી-૨, કુંઓ-૨, ખરશીંગી-૧, નાગરવેલ-૨, મેંઢાશીંગ-૧, વગડાઉ સુરણ-૧, હુરા-૪. **પેટમાં કાંઇ પણ આજારથી ગાંઠ થઇ હોય તો:**—ભોરિંગણી-૭. **નળવાયુ માટે:**—

બાફવો. ઠંડો થયે ગર્ભસમેત વાટી ટાંક ૧ ના અંદાજે સાંજ-સવાર ખવરાવવાથી પેટની પીડા જાય. (૭) મોથ, સંચળ, અજમો, સુંઠ, હીંગ તથા પોકરમૂળ (એરંડાના મૂળ)નું સમભાગ ચૂર્ણ ઉના પાણીથી આપવાથી પેટમાંનો દુખાવો મટે. (૮) કાંસકીનું મૂળ સોમવારે સાંજરે નોતરી મંગળવારે કાગડા જાગ્યા પહેલાં તેના ઉપર આપણા શરીરનો પડછાયો ન પડે તેવી રીતે તેની જડનો એક હાથનો કકડો લાવી રાખવો. તે જમણા હાથે બાંધવાથી પેચોટી (આંબોઇ) ઠેકાણે આવે. (૯) શંખની નાભી ૬ પેસાભાર લઇ બાળી લીંબુ નંગ ૩૫ના રસમાં કાલવી પથ્થરના કે કલાઈ કરેલા વાસણમાં નાખી દિવસ ૭ ઢાંકીને રાખી મેલવું. પછી તેમાં લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, સિંધવ, સંચળ, કાચલવણ, જવખાર, એ સાતે ચીજો દરેક સાત સાત પૈસાભાર તથા આમલસારો ગંધક અને શુદ્ધ પારો બબ્બે પેસાભારની તૈયાર કરેલી કજળી, હિંગ ૨ પેસાભાર, વછનાગ ૧॥ પૈસાભાર (ઘીમાં કકડાવેલો લેવો એ શુદ્ધ છે), અક્કલકરો ૭ પૈસાભાર અને આંબલીનાં છોડાંની રાખ ૪॥ પૈસાભાર લઈ સર્વને એકત્ર કરી ખુબ વાટી પછી તેમાં ઉપર જણાવેલી લીંબુના રસમાં મેળવી રાખેલી શંખભસ્મ ભેળવી ખરલમાં બે પહોર સુધી ખુબ ઘુંટી ચણા પ્રમાણે ગોળી વાળવી. એ અકેક ગોળી સાંજ-સવાર આપવાથી પેટમાંના તમામ રોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ચોરાશી વાયુ, વાગોળો, છાંણિ અને બરોલ વગેરે રોગો જાય. (૧૦) **નવ રસાદિ ગુટિકા:**—લોહભસ્મ ૧ પૈસાભાર, મંડુર ૨ પૈસાભાર, હરડે (મોટી) ટાંક ૨, પીંપળીમૂળ ટાંક ૨, વાવડીંગ ટાંક ૨, મોથ ટાંક ૨, ચીત્રાછાલ ટાંક ૨, સુંઠ ટાંક ૨, લીંડીપીપર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૨, હરડાં ટાંક ૨, બહેડાં ટાંક ૨, આંમળાં ટાંક ૨ ને સોનામુખી (ઉપધાતુ) ટાંક ૧ લઈ ખાંડી ઝીણું કરી પછી લોહભસ્મ અને મંડુર નાખી ગોળમાં સોપારી જેવડી ગોળી કરવી. પછી દોઢશેર પાણીમાં મરી ૪ પૈસાભાર કોરા હાંડલામાં ઉકાળી ૩ પેસાભાર પાણી રહે ત્યારે ઉતારવું. ઠંડું થએ ગોળી ચાવીને ઉપર એ મરીનો ક્વાથ પીવો. આ પ્રમાણે ૪૯ દિવસ સુધી આપવાથી પિત્તપાંડુ, પાંચે જાતનો પિત્તકમળો, (પિત્ત કમળી) પાણી રસો સોજો, પીલક (પાણી લાગ્યું હોય તે), વાતોદર, કઠોદર, શોફોદર, ગોળો, તાવ અને વિષમજ્વર જાય અને પેટની વ્યાધિને શમાવે.

અરડુસો–૨, અરીઠા–૪, અળવી–૩, ઉક્ષી–૧, મુળા–૫, મોરવેલ–૩, સરગવો–૯, સાત્વીન–૧, હેદ–૪. **નળવિકાર ઉપર:**—અજમો–૧, કરિયાતું–૩, કાજુ–૫, શુવેર–૧૨, રાર્ફ–૧૦, શેલડી–૧૦, સુરપીણુ–૫. **પેટમાંની ગરમી દૂર થવા માટે:**—અંજીર–૧, ઉંદરકની–૪, ઉંદરકની ક–૭. **પેટમાં વાયુ સંચય થયો હોય તો:**—નગોડ–૧. **પેટમા કાંઇ ઉપદ્રવ થયો હોય તો:**—જામફળ–૧. **ફેફસાના સોજા માટે:**—અળશી–૭.

પથ્ય:—કળથી, મગ, જવ, ચોખા, છાશ, લસણ, પરવળ, કારેલાં, શેકટા, દૂધ અને પાન. **અપથ્ય:**—તળેલા પદાર્થ, ભાજીપાલો, તલ, ગરમ, દાહક અને ખારાં એવાં ભોજનો અને દિવસે નિદ્રા.

૯–ઉદાવર્ત્ત રોગ.

કારણ:—ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શ્વાસ, ઉલટી, છીંક, બગાસું, ઓડકાર, નેત્રસંબંધી જલ, શુક્ર–ધાતુ, મલ, મૂત્ર, વાયુ, એ તેરના પ્રાપ્ત થએલા જે વેગ તેનો વિરોધ કરવાથી વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ તેર પ્રકારના ઉદાવર્ત્ત રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તે મધ્યે મલ, મૂત્ર તથા વાયુ એ ત્રણેના નિગ્રહે કરી જે ઉદાવર્ત્ત થાય છે તે મોટું–ઘોર પ્રાણસંકટ ઉત્પન્ન કરે છે.

સામાન્ય લક્ષણ:—અતિ શોષ, ગ્લાનિ, અતિ ક્ષીણતા, શૂળ, વિષ્ટાયુક્ત ઉલટી, એવાં લક્ષણો જે ઉદાવર્ત્તનાં હોય છે તે અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવી. (૨) ચોગણું પાણી નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. (૩) ધમાસાનો સ્વરસ, કિંવા કેસરનો કાઢો; કિંવા કાકડીનાં બિયાં વાટી, તેના પાણીમાં કેસર મિશ્ર કરી આપવું. (૪) ગોમૂત્રમાં જવાસાનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. (૫) એલચીનું ચૂર્ણ દૂધમાં પ્રાશન કરવું. (૬) આમળાંનો સ્વરસ અથવા કાઢો ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવો. (૭) ગધેડીની લીંદનો રસ આપવો. (૮) સુકાએલા મૂળા, આદુ, સાટોડી, પંચમૂળ અને ગરમાળામાં ઘી સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું. (૯) તલની સાંઠીઓની રાખ અથવા ક્ષાર ૧ માસો, દૂધમાં ગોળ ૧ તોલો નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—આદુ–૩૧, એલચી–૯, ચુકો–૧, પીંપર–૧, લીંડીપીપર–૨૭. મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાવરોધથી થએલ ઉદાવર્ત માટે:—અરજુનસાજડ–૯, ભોરીંગણી–૧૩.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, લાંઘન, પાચન, ઇત્યાદિ. **અપથ્ય:**—વમન અને મલમૂત્રના વેગનો રોધ, દ્વિદલ ધાન્યો, કમલકંદ, જાંબુ, કાકડી, અળવી, વાંસના કાંદા, તુરા પદાર્થ અને જડ અન્ન.

૧૦–ઉધરસ.

કારણ:—મ્હોમાં અથવા નાકમાં ઘણી ધુમાડી જવાથી, અતિ વ્યાયામથી, ખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ઉતાવળે ભોજન કરવાથી અને મળ, મૂત્ર, વાયુ તથા છીંકોના અવરોધથી પ્રાણવાયુ દુષ્ટ થઇ ઉદાન વાયુને મળી કાસરોગ ઉત્પન્ન કરે છે.*

* વાત, પિત્ત, કફ, ક્ષત અને ક્ષયના ભેદથી ઉધરસના પાંચ પ્રકાર કહેલ છે. તેના ઉપર વખતસર ઉપચાર કરવામાં ન આવે તો તેમાંથી ક્ષયરોગ થાય છે. એ ઉધરસો અનુક્રમે એક એકથી વિશેષ બળવાન છે. (૧) **વાતકાસથી** જડબું, છાતી, માથું, પેટ અને પાંસળાંમાં શૂળ ફુટે છે. મોઢું ક્ષીણ અથવા શુષ્ક થાય છે. બળ, સ્વર અને ધાતુનું તેજ કમી થાય છે. ઉધરસનો ઠાંસો વારંવાર આવે છે, અવાજ કરે છે, અને લુખી (ખાલી) ઉધરસ થાય છે. (૨) **પિત્તકાસથી** છાતીમાં બળતરા થાય, તાવ આવે, મોઢું શુષ્ક અને કડવું લાગે છે. તરસ વારંવાર અને ઘણી લાગે છે. પીળી અને તીખાશવાળી ઉલટીઓ થાય છે, અને શરીરમાં અગ્નિની માફક દાહ થાય છે. (૩) **કફકાસથી** મોઢું અંદરના ભાગમાં લીંપાયલું રહે છે. ઉદાસી અને સુસ્તી રહે છે. માથામાં અત્યંત વેદના થાય છે. બધું શરીર કફથી ભરાય છે. અનાજ દેખી ઉબકા આવે છે. અંગ જડ (ભારે) લાગે છે. ચળ આવે છે. વારંવાર બહાર આવતા કફના ગળફા ઘટ્ટ હોય છે, એને **કફકાસ** કહે છે. (૪) **ક્ષતકાસ** શ્વાસ ચડી આવે એવાં કાર્યો વારંવાર કરવાથી અને લુખું ખાવાથી વાયુ હૃદયમાં જઇને ક્ષત (ચાંદુ) કરી ઉધરસ ઉત્પન્ન કરે છે. એનાથી પ્રથમ લુખો ઠાંસો, પાછી

ઉપચાર:—(૧) આકડાના ફૂલમાંનાં રવાઈડાં લઇ, તેના સમભાગ મિરપૂડ (મરીની ભુકી) નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને રોજ અકેક ગોળી આપવી; એટલે કાસ શ્વાસ (દમ) દૂર થાય છે. (૨) અરડુસીનો રસ મધમાં આપવો. (૩) લવંગાદિ વટિકા આપવી. (૪) મરીચ્યાદિની ગોળી આપવી. (૫) સુંઠ, બાલહરડે અને નાગરમોથને કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને અકેક ગોળી મ્હોડામાં રાખવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ દૂર થાય છે. (૬) બહેડાંની છાલ મ્હોડામાં રાખી

લોહી થુંકે, કંઠ ઘણો દુખે, શળ ચાલે, સાંધે સાંધે પીડા થાય, તાવ, શ્વાસ, તરસ હોય, સ્વર ખોખરો થાય, કબુતરની માફક બોલ્યા કરે એ લક્ષણ ક્ષતકાસનાં છે. (૫) **ક્ષયકાસ** કુપથ્ય અને વિષમાસન કરવાથી, બહુ મૈથુન કરવાથી, મળમૂત્ર રોકવાથી, ઘણો શોક કરવાથી, ઘણું સૂવાથી, માણસને મંદાગ્નિ થઇ વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણેના કોપથી ક્ષયરોગની ખાંસી પેદા થાય છે. એનાથી શરીર ક્ષીણ થઈ તાવ. દાહ અને મોહ થાય છે ત્યારે દેહ ટકતી નથી. એ રોગી સૂકો ખાંસે છે, દુબળો થતો જાય, શરીરનું લોહી અને માંસ સુકાય, અને પરૂ થુંકે ત્યારે અસાધ્ય જાણવો. આ પાંચે ઉધરસને લોકો ખાલી ઉધરસ, ગળફા છુટે તેવી ઉધરસ, અને લોહીવાળી ઉધરસ એમ ત્રણજ પ્રકારની માને છે. તે ઉપર:—(૧) ખસખસનાં જીંડવાં રૂ. ૦ાા ભાર, સાકર તોલો ૧ અને ખસખસ તોલો ૦ાા લઈ, પાણી શેર ૦ાા માં ઉકાળી સવાર–સાંજ પાતા રહેવાથી ખાલી (સુકી) ઉધરસ મટે છે. આ ખાંસીવાળાને ગાયનું ઘી, માખણ, બદામનું તેલ એવું એવું ચીકણું ખવરાવવું. બદામનું તેલ છાતી ઉપર ચોળવું. જેઠીમધના શીરાના સોપારી જેવડા કકડા કરીને મ્હોડામાં ચુસાડવા. (૨) જેઠીમધનો શીરો તોલા ૨, બાવળનો સફેદ ગુંદર ૨ તોલા, કડીયો ગુંદર ૨ તોલા, ઘઉંનો નિશાસ્તો ૧ તોલો, કાળાં મરી ૦। તોલો, કેસર ૦। તોલો અને સાકર ૨ તોલા એ સર્વને ઝીણાં ખાંડી લુગડે ચાળી પાણી સાથે ઘુંટી ગોળીઓ વાળવી. એમાંથી સવારથી સાંજ સુધીમાં ૫ થી ૧૫ સુધી ગોળીઓ મ્હોડામાં રખાવી ચુસવા દેવી કે જેથી એનો રસ ગળામાં ઉતરે. એથી કફ પડતી ઉધરસ મટે; એ ખાંસીવાળાએ હલકો ખોરાક ખાવો. દૂધ, દહીં, છાશ, ઘી, માખણ અને તુવરની દાળ એવી એવી ચીજો ખાવા નહિ આપતાં ઘીની જગ્યાએ બદામનું તેલ આપવું. એ તેલ છાતીએ પણ ચોળવું. ઘણું કરીને ખાવાને તો સાળુચોખાના ખીરજ આપવી. (૩) **લોહીના ગળફાવાળી ઉધરસ ઉપર:**—સાબરસીંગાનો રંદાવડે ઉતારેલો ભૂકો ૨ાા તોલા અને પાણી ૦ાાા શેર લઇ ઉકાળતાં ૦ાા શેર રહે એટલે તેમાં સાકર તોલા ૫ અને ગુંદર તોલા ૨ાા નાખી તે પીગળે એટલે નીચે ઉતારી ગાળી લઈ તેને કાચના શીશામાં ભરી રાખવું. તેમાંથી છૂટા ભાગે દરેક વખતે દિવસમાં ત્રણવાર પાવું. અથવા મોટાં ગુંદાં પાકાં શેર ૧ લઇ તેના રસમાં સાકર શેર ૦ાા નાખી ઉકાળવું, અને ચાસણી જેવું થએ ઉતારી કાચના વાસણમાં ભરી લેવું. તેમાંથી દરરોજ ૨ તોલાના આસરે સવાર–સાંજ ચટાડવું. ગુંદાં ન મળે તો ગુંદીનાં પાંદડાંનો રસ અને સાકર મેળવી હમ્મેશાં પાવું. એ ખાંસીવાળાને તાવ ન હોય તો સ્ત્રીનું દૂધ અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું. ગાયનું દૂધ, માખણ કાઢ્યા વગરની છાશ (ઘોળવું), જવની કાંજી તથા જવનું પાણી પીવા આપવું. આ રોગીને લખવા વાંચવા કે મેહેનતનું કામ કરવા દેવું નહિ. ખાંસી વગર હાંફણ હોય તો બુંદનો કાવો વગર દૂધનો એકલી થોડી સાકર નાખી પાવો. હાંફણવાળાના પગ ઘણા ગરમ પાણીથી ઝારવા. અથવા એવા પાણીમાં બોળી રાખવા. (૫) હળદર, મેથી, ઘીમાં તળેલ હીમજ, સાજીખાર અને સંચળને લાલ સાટોડીના મૂળના રસની ભાવના આપી તેની ૧ તોલાની ફાકી આપવાથી શળ અને તાવ સહિત ઉધરસ જાય છે. (૬) આકડાનાં રવાઇડાં શેર ૨ ને માટીના રીઢા વાસણમાં નાખી મોઢે કપડમટી કરી એક પહોર સુધી ધીમી આંચે બાળી રાખ કરવી. તેમાંથી પાન સાથે વાલ ૧ પ્રમાણે દિવસ ૭ આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૭) આકડાના દૂધમાં સીખાલુણની વગડાઉ બોર જેવડા કકડા કરીને નાખવા અને તેને એક દિવસ રાત પલાળી રાખી ફરીથી તેટલુંજ દૂધ નાખી કપડમટી કરી ભસ્મ કરવી. એ પણ પાન સાથે વાલ ૧ ઉધરસ અથવા દમવાળાને આપવી. (૮) શતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી રાખ કરવી ને તે પાન સાથે ૧ રતી આપવાથી ખાંસી અને દમ મટે. (૯) અઘેડીનાં બીજ, અજમો, બેહરિઆણી અને સુંઠ સમાન ભાગે લઇ હાંડલામાં નાખી કપડમાટી કરી બાળી ભસ્મ કરી તૈયાર થયે તોલો ૦ાા ફાકડવું. (૧૦) જવખાર, લીંડીપીપર

તેનું પાણી ગળી જવું. (૭) હરડે અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) બકરીના મૂત્રમાં બહેડાંના દળની ગોળીઓ કરવી અને મધમાં ગોળી આપવી; એટલે કાસ તથા શ્વાસ જાય છે. (૯) આદુનો રસ મધમાં નાખી આપવો; તેથી કરી કાસ, શ્વાસ વગેરે દૂર થાય છે. (૧૦) રીંગણીનાં મૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) ડોરલીનો કાઢો લીંડીપીપર અને ખડીસાકર નાખી આપવો. (૧૨) ગરમાળાનાં મૂળનું ધુમ્રપાન કરાવવું. (૧૩) ઓરડીનાં પાંદડાં વાટી, સિંધવ અને ઘી નાખી તવીપર શેકી આપવાં. (૧૪) કાળા ધંતૂરાનાં પંચાંગ સુંઘવાં. (૧૫) ધમાસાનાં મૂળ સુંઘવાં. (૧૬) રીંગણી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૭) બહેડાં બે ભાગ અને લીંડીપીપર એક ભાગ, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૧૮) લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનં૦માં:—અઘેડો–૨૨, અજમો–૬, અતિવિષ–૮, અરજુન સાજડ–૬, અરડુસી–૧, ૧૦, ૧૨, ૧૬, ૨૧, ૨૨, ૨૪, આકડો–૨, આદુ–૯, ૧૬, ૧૯, ૩૨, ઇંગોરિયાં–૯, ઇન્દ્રવરણા–૨, ૧૫, ઉટકટારી–૬, ઉભી (ભો) રીંગણી–૧, એલચી–૬, કાયફળ–૨, કુંવાર–૩, ૪, ખરસાંણી–૨, ખાખરો–૧૮, ખેર–૧૦, ગરમાળો–૭, ગળો–૮, ૨૪, ગંગેટી–૩, ચણોઠી–૧૯, જવ–૭, જેઠીમધ–૧૦, ૧૩, તરટી–૧, થુવેર–ચોધારો–૧૧, ૧૩, દાંતી–૨, ધમાસો–૧, ધંતૂરો–૨, પારસ પીંપળો–૮, પીંપળો–૨૬, પુષ્કરમૂળ–૧, ફુદિનો–૬, બાફળી (હીગોત્રી)–૪, બેહેડાં–૨, ૪, ૫, ૮, ભીલામો–૮, ભોંય આંમળી–૫, ભોરિંગણી–૧, ૯, મરી–૪, ૮, મરેઠી–૧, મર્યાદવેલ–૩, મીંઢળ–૯, મોથ–૧૩, મોહડીઘેટ–૧, રાસ્ના–૬, લવંગ–૪, ૭, ૮, ૧૦, લીંડીપીપર–૧, ૭, ૧૭, ૨૩, ૨૮, ૩૪, ૩૫, વગડાઉ અજમો–૧, વજ (ઘોડાવજ)–૧૦, શરપુંખા–૫, શિળીંદ–૧, સણ ૧, સમુદ્રફળ–૮, સમેરવો–૧૪, ૧૫, ૧૬, સાંટાડી–૧૯, સાજડ–૬, હરડે–૨૩, હળદર–૧, ૯, ૧૫, હેગુ–૪. **ઉધરસમાં લોહી પડે તે માટે:**—હરડે–૩૮. **કફવિકાર માટે:**—અગથીઓ–૫, અઘેડો–૧૦, અજમો–૬, અરડુસો–૩, ગરણી–૭. **ક્ષત કાસ માટે:**—આમલી–૬, એખરો–૨, દ્રાક્ષ–૯, પીપળો–૯. **કફ જાડો થઇ છાતી ઘેરાય તો:**—અરડુસી–૧૧, અરીઠા–૩, પળશી–૭. **કફ પાતળો પાડવા માટે:**—ચિત્રા–૨, શિકેકાઇ–૨. **ઉષ્ણતાથી કફ સૂકાયો હોય તો:**—જેઠીમધ–૧૦. **ઉષ્ણતાથી આવનાર ઉધરસ માટે:**—વરીયાળી–૩. **શરદીની ઉધરસ માટે:**—નાગરવેલ–૬. **કફવાત માટે:**—મીંઢળ–૪.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, સામો, જવ, અડદ, મગ. કળથી, ઘી, દૂધ, ચાકવત, વેંગણ, મૂળા,

---

અને મરી સમાનભાગે લઇ જુના ગોળમાં બોર જેવડી ગોળી વાળી આપવી. (૧૧) આકડાનાં સ્વાઇડિાં શેર ૧, મીઠું શેર ૦।, લવંગ તોલા ૨, મરી તોલા ૪ લઇ ખુબ મસળી માટીના ઠીકરામાં શેકવાં. તેનો રંગ થાય કે ઉતારી લેવું, એની ફાકી કરી તોલા ૦। પ્રમાણે આપવી. (૧૨) આકડાના થડની માટીમાં આકડાનું દૂધ નાખી ચણોઠી જેવડી ગોળી વાળી ખાય તો ખાંસી જાય. (૧૩) લવંગ, કાળાં મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ અને સુંઠ લઇ ખાંડી તેમાંથી નિત્ય જળ સાથે ૦॥ તોલો ફાકવું તથા લીંબડાનાં પાંદડાં તોલો ૦॥ ખાવાં. (૧૪) સમડીસુત્ર તોલો ૧ લઈ કુલડીમાં ફુંકી દેવું. પછી રતી ૧ પાંદડાં અથવા મધ સાથે આપવું. (૧૫) પાકું અને કાચું દાડિમ તોલા ૨, કાળાં મરી તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૦॥ વાટી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી તે મ્હોડામાં રાખી રસ ઉતારવાથી ઉધરસ મટે. (૧૬) પારો તોલો ૧, આમલસાર ગંધક તોલો ૧, વછનાગ તોલા ૨, મરી તોલા ૬, સુંઠ તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨, ફુલાવેલ ટંકણખાર તોલા ૨ લઇ વાટી પાંદડાંના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી બાંધી મુખમાં રાખવી. એથી ભુખ ઉઘડે અને ઉધરસ જાય. (મરી અને વછનાગ તથા પારો અને ગંધક એ બન્ને ચીજો જુદી વાટી સર્વે એકત્ર કરવું.) (૧૭) **બીજોરાની ગોળી:**—તજ, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, પીપળીમૂળ, લવંગ, હરડે મોટી, વાવડીંગ, ચીત્રોછાલ, હીંગ, બીડલવણ, સિંધવ, સંચળ, જીરૂં, શહાજીરૂં, બોડી અજમો, તતડીક, ગરમાળો, દાડિમસાર, પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, કાકડાશીંગ, અજમો, ટંકણખાર, ચવક, જવખાર અને મીઠું સમાન લઇ લીંબુના શેર ૧ રસમાં અને બીજોરા નંગ ૧ ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબોર પ્રમાણે ગોળી વાળી આપવી. એનાથી કફ, શ્વાસ, ઉધરસ, દમ વગેરે રોગો જાય અને ભૂખ લાગે.

લસણ, ગીલોડાં અને ગરમ પાણી. **અપથ્ય:**—દાહકારક પદાર્થ, કંદ, દુધી, ઘણું ખાવું, જડ, શીતળ, ખાટાં અને દુષ્ટ, એવાં અન્નપાન.

૧૧–ઉનવા અથવા મૂત્રકૃચ્છ્ર.

કારણ:—વ્યાયામ, તીક્ષ્ણૌષધ, રૂક્ષપદાર્થ, દરરોજ મદ્યપાન, નિરંતર ઘોડા ઉપર બેસી પ્રવાસ કરવો, જળ નજદીક સંચાર કરનારાં પક્ષ્યાદિકોનું માંસ અને મત્સ્ય, જમ્યા ઉપર જમવું અને કાચા પદાર્થ ઇત્યાદિના સેવનથી મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ થાય છે. આ રોગ આઠ પ્રકારનો છે.*

સંપ્રાપ્તિ:—સ્વકારણોએ કુપિત થએલા વાતાદિ અથવા સર્વ દોષ બસ્તીમાં કોપ પામી જ્યારે મૂત્રનો માર્ગ પીડિત કરે છે ત્યારે માણસને મોટા કષ્ટથી મૂતરવાનું બને છે.

ઉપચાર:—(૧) ગોખરૂ, ગરમાળો, દર્ભ, કાશ, ધમાસો, આમળાં અને પાષાણભેદનો કાઢો મધ નાખી પાવો, એટલે મૂત્રકૃચ્છ્ર અને કઠિન પથરીનો પણ નાશ થશે. (૨) એલચીદાણા, પાષાણભેદ, શિલાજીત, ગોખરૂ, કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને કેસરનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણ સાથે પાવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મરવાની અણીપર) હશે તોપણ તે બચશે. (૩) દ્રાક્ષ અને ખડીસાકર એકત્ર કુટી તે દહીંના મંડ (દહીંની તર) સાથે પાવી. (૪) દૂધ ઉષ્ણ કરી ગોળ નાખી પાવું, એટલે તે સર્વ મૂત્રકૃચ્છ્ર, શર્કરા અને વાતરોગને દૂર કરશે. (૫) નાળીએરનું પાણી ગોળ ધાણામાં મેળવી પાવું. તે દાહ સાથેના

---

* ૧ સાથળ અને પેડુની સંધિમાં તથા પેડુ અને ઇન્દ્રિમાં ઘણી પીડા થાય અને થોડે થોડે વારંવાર મૂત્ર ઉતરે તે **વાયુનો.** ૨ પીળું લાલ અને ઘણું ગરમ મૂત્ર ઘણા કષ્ટે ચીસો પાડીને મૂતરે તે **પિત્તનો.** ૩ પેડુ અને લિંગ એ બન્ને ભારે થાય અને ત્યાં સોજો હોય, મૂત્રમાં ફીણ આવે અને મૂત્ર કષ્ટથી ઉતરે તે **કફનો.** ૪ ત્રણેનાં મિશ્ર ચિહ્નો દેખાય તે **સન્નિપાતનો.** ૫ મૂત્રને લઇ ચાલનારી નસોમાં કોઈ પણ પ્રકારે ચોટ લાગવાથી વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રના જેવાં સર્વ લક્ષણો દેખાય છે તે **ચોટ લાગવાનો.** ૬ ઝાડો રોકાવાથી વાયુ કુપિત થઇને પેડુ અને પેટમાં આફરો કરે છે, અને ત્યાં પીડા કરે છે તે **મલાવરોધનો.** ૭ પેડુમાં શૂળ ચાલી વીર્ય સહિત મહા કષ્ટથી મૂત્ર ઉતરે તે **વીર્ય રોકવાનો.** (કારણ વીર્યના રોકવાથી મૂત્રનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે.) ૮ પથરી અને શર્કરા એ બન્ને અંડમાં રહે છે તેનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે. એ પથરી પિત્તે કરીને પોચી, વાયુથી સુકી, કફથી રહિત પથરીનું રૂપ થઈ નીકળી મૂત્રને રોકે છે. જ્યારે ઉનવાથી હૃદયમાં પીડા થાય, શરીર કંપે, કુખમાં શૂળ ચાલે, મંદાગ્નિ અને મૂર્ચ્છા થાય ત્યારે તે માણસ મરી જાય. **ઉપચાર:**—(૧) ઉંબરાનું દૂધ સાકર સાથે પીવાથી ઉનવા મટે. (૨) જુનું ખાતર, ઘાણી પીલવાના બળદના માર્ગની રેત, જુની ઇંટ, આગરીયું મીઠું, વછેરા (ઘોડા)ની લાદ, એ સર્વ છાસમાં ઘોળીને પેડુ ઉપર બાંધવું. (૩) લવારની કોડમાંની ધમણની ફુંક પાસેની રાખ પાણીમાં પલાળી પેડુ ઉપર જાડો થર કરવો. (૪) આમલીનો રસ અને સાકર પાવી. (૫) એલચી, પાષાણભેદ, કપૂર, શિલાજીત, લીંડીપીપર, સાઠી ચોખા એકત્ર કરી ઉકાળીને પાવું. એનાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે, બંધ છુટે. (૬) હરડાં, બહેડાં, આંમળાં, કમળકાકડી અને સિંધવ સમભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી ઉના પાણીમાં આપવું. (૭) ઇસબઘ, ઘી અને ખાંડ ભેળી ખાવાથી શીયાળાની મોસમમાં ઉંઘમાં પેસાબ થવાનું દરદ મટે; અને ગરમીના દિવસોમાં થતું હોય તો એક પૈસાભાર ધાણા ખાંડી તેમાં ખાંડ પૈસા ૪ ભાર ભેળવી ફાકે તો આરામ થાય. (૭) એલચી, અરડૂસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, શિલાજીત, આમલસારો ગંધક અને જવખાર અકેક પૈસાભાર લઇ ઝીણું ખાંડી દરરોજ સવારે એક પૈસાભાર ખાય તો વાયુથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. (૮) હરડે મોટી, ગંધક, પાષાણભેદ, શિલાજીત અને કાકડીનાં બીજ એ અકેક માસાભાર લાવી પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહેથી લુગડે ગળી તેમાં મધ પૈસા ૧ ભાર મેળવી ત્રણ હપતા પીવાથી પિત્તનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય. ઘઉં તથા બીજી હરેક ભારે ચીજ ખાવી નહિ. (૯) એલચી, અરડુસી, પાષાણભેદ, ધોળા એરંડાની જડ, ચીનીકબાલા અને ગોખરૂ એ સર્વે ત્રણ ત્રણ માસા લઇ પાણી શેર ૪ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે ગળી તેમાં સાકર અને શિલાજીત નાખી હફતા ચાર સુધી પીવાથી કફનો મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

મૂત્રકૃચ્છ્ર અને રક્તપિત્તનો પણ નાશ કરશે. (૬) શતાવરીનો કાઢો મધ નાખી પાવો. તે ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. (૭) પાંચ માસા જવખાર, સાકરમાં આપવો. (૮) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી પાવો. (૯) આમળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગોળ નાખી આપવો. તે રક્ત, દાહ તથા શૂળ એણે યુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્રનો પણ નાશ કરશે. (૧૦) આમળાંના રસમાં એલચીદાણા ખાવા. (૧૧) લાંબડીનાં બિયાં છાશ સાથે આપવાં. (૧૨) ખજૂર, આમળાં, લીંડીપીપર, શિલાજીત, એલચીદાણા, જેઠીમધ, પાષાણભેદ, ચંદન, ચીભડાનાં બિયાં અને ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર તથા જેઠીમધના કાઢા સાથે પાવું. તે અંગ, લિંગ, ગુદા, વંક્ષણ, શુક્ર એ ઠેકાણાનો દાહ, શર્કરા, પથરી અને શૂળનો નાશક, બલ્ય તથા વૃષ્ય છે. (૧૩) ત્રિફળાં, વાયવરણાં, કંકોળ (ચણકબાબા) અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી આપવું. (૧૪) શિલાજીત, પાષાણભેદ, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણીમાં પાવું. (૧૫) રીંગણીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૬) મૂળીઆં સુદ્ધાં ગોખરૂના ઝાડનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ઉષ્ણવાત દૂર થાય છે. (૧૭) ઉંદરની લીંડીઓ વાટી તેનો બસ્તિ ઉપર કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો. (૧૮) ગાયના દૂધમાં કડાની છાલ વાટી પાવી, તે ભયંકર મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરશે. (૧૯) કાંટે સાવરી (શેમળા)ની છાલનું ચૂર્ણ સાકરમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વ૦ના૦ માં:—અળશી-૪, ૬, આમળાં-૧૭, ઈન્દ્રજવ-૧૦, ઉટકટારી ૨, ઉંબરો-૧૨, એલચી-૮, કંકોડી-૨, કાકડી-૮, ૧૦, કાસ-૧, કાંટીગોખરૂ-૬, કાંસકી પેટારી-૩, કેળ-૧૨, ખીજડો-૫, ખેર-૯, ગળો-૧૦, ગોખરૂ બોડા-૩, ૧૧, ચણકબાબા-૭, ચણોઠી-૧૧, ચિકુ-૧, જેઠીમધ-૧૮, ડુંગળી-૧૮, તરબુચ-૩, તાડ-૧, દ્રાક્ષ-૧૫, ૧૮, ધમાસો-૬, નાળિયેળ-૧, નાળીએરી-૧૭, પાષાણભેદ-૧, પાટલા-૩, બિહી-૧, બોરડી-૪, ભોંયકોળું-૧૨, ભોંરિંગણી-૧૩, રાકોઠીંબાં-૧, લાંબડી-૩, લુંણીની ભાજી-૧, વાયવરણો-૬, વાળો-૫, શિમળો-૨, શેલડી-૪, ૧૧, શેવાળ-૩, સમેરવો-૧૮, સાગ-૫, ૯, સાલીન-૨, સુખડ-૩, હીંગ-૧૮. **કફ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—એલચી-૧૩. **પથરીથી થએલ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—પાષાણભેદ-૫. **ત્રિદોષજ મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—શતાવરી-૧૫. **દાહયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે:**—તલ-૧, રાનતુલસી-૩, ૫.

પથ્ય:—સ્નાન, શીતળ, ઉબટણું, જૂનો રાતો ભાત, છાશ, દૂધ, દહીં, મગની દાળ, સાકર, જૂનું કોળું, પડોળાં, આદુ, કાકડી, ખજૂર, નાળીએર, તાંદળજો, શીતળ એવાં અન્ન અને પાન. **અપથ્ય:**—મદ્ય, શ્રમ, મૈથુન, હાથી-ઘોડા ઉપર બેસવું, વિષમાસન, વિરૂદ્ધાસન, તાંબુલ, મત્સ્ય, મીઠું, તેલપક્વ પેંડ (તેલ પોળી), હીંગ, તલ, સરસવ, મૂત્રવેગ, અડદ, વાંસના કાંદા, અતિ તીક્ષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ખાટા પદાર્થ.

૧૨-ઉલટી અથવા વમન.

કારણ:—અતિ અજીર્ણ, અતિ ખારા તથા અતિ અપ્રિય પદાર્થોનું ભક્ષણ, અતિ ઉતાવળે ભોજન કરવું, અતિ પાતળા પદાર્થ ખાવા, અકાળે ભોજન કરવું; શ્રમ, ભય, ઉદ્વેગ અને અતિ ચિત્રિ ચઢે એવા પદાર્થોનું દર્શન કિંવા ભક્ષણ અને તેવા પદાર્થોની દુર્ગંધી લેવી, એ કારણોથી ઉલટી ઉત્પન્ન થાય છે.×

× વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને અણગમતી વસ્તુઓના જોવાથી એમ પાંચ પ્રકાર ઉલટીના છે. તેમાં **વાયુથી** હોય તો:—છાતી અને પસવાડામાં પીડા, મુખશોષ હોય, મસ્તક અને નાભિ દુખે, શ્વાસ અને સ્વરભેદ હોય, ઓકવાનો અવાજ ઘણો (ઉંચો) હોય, ઉલટીમાં ફીણ હોય, રંગ બગડેલો હોય અને ઘણા વેગથી ઉલટી થાય. ૧ **પિત્તથી** હોય તો:—મૂર્ચ્છા, તૃષા અને મુખશોષ થાય, મસ્તક ગરમ રહે, તાળવા અને આંખોમાં ગરમી રહે, આંખે અંધારાં તથા ફેર આવે અને ગરમ, લીલું, લાલ રંગનું ઓકે. ૨ **કફથી** હોય તો:—તંદ્રા તથા મુખ ગળચટું થાય, કફ ઓકે, ઉંઘ આવે, ભોજનમાં અરૂચિ રહે, શરીર ભારે રહે, ચીકણી, ગળી, જાડી, શીતળ અને કફયુક્ત ઉલટી કરે, રોમાંચ રહે. ૩ **સન્નિપાતની** ઉલટીમાં શૂળ, અપચો, અરૂચિ, દાહ, તરસ, શ્વાસ, પ્રમેહ એ સર્વે હમેશાં વધારે રહે છે, અને ખાટી, ખારી, લીલી, જાડી, ગરમ અને લાલ ઉલટી કરે છે. ૪ **ચીત્રી ચડવાથી** ઉતક્લેદ થઈ ઓકવા માંડી જાય છે.

ઉપચાર:—ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને સુંઠ સમાનભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી મધ સાથે આપવું અથવા

ઉપચાર:—(૧) આમળાનું ચૂર્ણ, ચંદન અને મધમાં આપવું. (૨) બાળહરડે, મધ, ધાણી અને આંબળાં, એ એકેક તોલો લઈ તેમાં ૧૬ તોલા પાણી નાખી હાથવડે ચોળી તે ગાળી પાવું. (૩) સિંધવ ઘીમાં આપવો. (૪) મધપુડાનું મીણ મધમાં આપવું. (૫) કાકોલીનાં મૂળ અને હીંગ એકત્ર કરી આપવાં. (૬) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) વાવડીંગ, ત્રિફળાં અને સુંઠ, એ પદાર્થોનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) પીપળાના ઝાડ ઉપરનાં છોડાં અંગારામાં બાળી પાણીમાં છમકારી, તે પાણી ગાળી પાવું; એટલે વાંતિ અને ઉચકાનો નાશ થાય છે. (૯) બીલીની છાલ અથવા ગળોનો કાઢો, મધ નાખી આપવો: એટલે ત્રિદોષજનિત વાંતિ (ઉલટી) દૂર થાય છે. (૧૦) પિત્તપાપડાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૧૧) સુકાએલા લીમડાની રાખોડી મધમાં આપવી. (૧૨) મસૂર શેકી તેનો લોટ કરી પછી પાકેલા દાડમના દાણાનું પાણી કરી તેમાં તે લોટ કાલવી ભક્ષણ કરવો; એટલે ત્રિદોષજન્ય વાંતિ (ઉલટી) તુરતજ દૂર થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—અરડૂસી–૨૪, આદુ–૩૮, આમળાં–૮, ૧૦, ઉપરસાલ–૫, એલચી–૧૪, કડુ–૩, કણજી–૧૧, કેળ–૨૪, કોલિંજન–૬, ઘાસપિત્તપાપડો–૪, ચંબેલી–૫, જાયફળ–૫, જાંબુ–૧૨, જીરૂં–૧૨, જેઠીમધ–૫, ધમાસો–૭, ધોળી પિલુડી–૪, નાળીએરી–૯, પટોલ (કડુ)–૬, પદ્મકાષ્ટ–૧, પિત્તપાપડો–૫, પીપળો–૩, બીજોરૂં–૯, બીલી–૧૬, બોરડી–૧૧, મકાઈ–૧, મગ–૨, મીઠું લીંબુ (મોસંબી)–૧, મીંઢળ–૯, મોથ–૯, રતાંદળી–૧, લીંડીપીપર–૭, ૨૧, કડવો લીમડો–૩૪, શંખાવળી–૨, સોપારી–૧, હરડે ૧૪, ૩૮. **રક્તજનિત એટલે લોહીની ઉલટી** ઉપર:—આંબો–૧૬, જેઠીમધ–૨૧. **પિત્ત થઈ ઉલટી** થતી હોય તે ઉપર:—તજ–૨. **ત્રિદોષ જનિત ઉલટી** ઉપર:—ગળો–૧૯, તુળસી–૨૧, દાડિમ–૧૬, બીલી–૨૨, મસૂર–૧.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, વટાણા, ઘઉં, જવ, આમળાં, સાકર, કોકું, દાડમ, નાળીએર, લીંબુ. **અપથ્ય:**—ઉષ્ણ પદાર્થ, નઈ, મીઠાં ગોલાં, ડાંગર, વ્યાયામ, દુષ્ટ અન્નપાન.

૧૩–ઉલટીની આવશ્યકતા અને ઔષધો.

કારણ:—કફ, વિષદોષ, અગ્નિમાંદ્ય, હૃદ્રોગ, કુષ્ટ (કોઢ), વાતરક્ત, ભ્રમ, કાસ, શ્વાસ, જ્વર, અતિસાર અને અરૂચિ, એ રોગોમાંથી એકાદો રોગ કોઈ રોગીને હોય તો તેને વમન આપવું.

વમન (ઉલટી) થવા માટે ઉપચાર:—(૧) **કફ પડવાને:**—લીંડીપીપર, મીંઢળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પાવું. (૨) **પિત્ત પડવાને માટે:**—પંડોળાં, અરડુસી અને કડવા લીમડાનાં પાનનું ચૂર્ણ કરી ટંડા પાણીમાં નાખી પાવું. (૩) **કફ–વાયુની પીડા હોય તો:**—મીંઢળના મગજનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખી પાવું. (૪) **અજીર્ણ ઉપર:**—કોકરવરણા પાણીમાં સિંધવ નાખી પાવાથી માણસને ઉલટી થઈ અજીર્ણ દૂર થાય છે. (૫) જેઠીમધનો કાઢો ૩ માસા રાઈનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે વિષદોષ, અજીર્ણ અને કફ પડે છે. (૬) તોલો દોઢ તોલો રાઈનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં મેળવી પાવું. (૭) પા તોલાથી અર્ધા તોલા પર્યંત આકડાનાં મૂળીઆંની છાલનું ચૂર્ણ* ગરમ પાણીમાં આપવું. એથી કરી થોડો રેચ પણ થાય છે. એક વર્ષની અંદરના બાળકને ૨ાા થી ૪ ચણોઠીભાર સુધી આપવું. (૮) કારેલીનાં કિંવા અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ આપવો. (૯) ગુંજા કિંવા અરધા ગુંજા પ્રમાણે મોરથુથુ ફુલાવી તે ગરમ પાણીમાં લઈ, ઉપર પેટભર પાણી પી જવું, એથી ઉલટી થઈ વિષદોષ આદિ મટે છે. (૧૦) **ઉલટી બંધ થવાને:**—હલકો રેચ આપવો કિંવા મકાઈના કણુસલાને દાણા સિવાય

લીંબુનાં પાંદડાં ઉકાળી પાવાં અથવા ખીજડાની છાલ અને પીપળીનો ક્વાથ કરી પાવો. જો નાભિ પાસેની ચામડી નગારાની માફક થરથરતી હોય તો નાભિમાં વાયુ ભરાવાથી ઉલટી થએલ ગણી, લોબાન તોલો ૦ાા પાણીમાં વાટી તે પાણી ઝામીને પાવું.

* આ ચૂર્ણ અડધો તોલો આપવાથી ઉલટી અને પાંચ વાલ આપવાથી પરસેવો થાય છે, પરંતુ એ મૂળ જેઠમાસમાં કહાડી રાખેલું જોઈએ. હડકાયા કૂતરાનો પણ એજ ઉપાય કેટલાક વૈદ્યો બતાવે છે.

બાળી તેની રાખ અર્ધા પૈસાભાર પાણીમાં આપવી. અથવા પીંપળાનાં છોડીઆં બાળી પાણીમાં ઝામી તે પાણી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:-બીજનરૂ-૧૦, લીંડીપીપર-૧૫. **ઉલટી બંધ** થવા માટે:-મોગલી એરંડો-૧.

૧૪-કમળો.

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ પિતકારક પદાર્થોના સેવનથી પિત્ત, લોહી અને માંસ એ દૂષિત થઈ ચામડી, નખ અને મુખ એ હળદર જેવાં પીળાં થાય છે. મળ અને મૂત્ર રક્તવર્ણ અને પીતવર્ણ થાય છે; અને દાહ, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્બળપણું, અરોચક ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) એરંડાનાં પાંદડાંનો અથવા કુંભાનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું દૂધ નાખી આપવો. (૨) ઘઉં લઈ તેમાં લોખંડની કડછી અગ્નિમાં લાલ કરી દાબવી અને તેના જે રસ આવે તે આંખોમાં આંજવો. (૩) ગાયના દૂધમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૪) નરમાના છોડવાનો રસ નાકમાં નાખવો. (૫) દેવડાંગરના ફળનું ચૂર્ણ ચોખાભાર નાકમાં સુંઘવું, એટલે નાકમાંથી પીળો સ્રાવ થઇ બે પહોરે +કમળો ઉતરશે. (૬) કડવા તુરીઆનું ચૂર્ણ ૧ ચોખાભાર નાકમાં સુંઘવું. (૭) સવારમાં રાતી શેલડી ખાવી. (૮) કડવા લીંબડાની અંતરછાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ અને કિંચિત્ સુંઠની ભૂકી નાખી આપવો. (૯) એરંડાનાં મૂળ મધમાં ઘસી ચટાડવાં. (૧૦) ધોળી ડુંગળી અને ગોળ એકત્ર વાટી તેમાં થોડી હળદર નાખી આપવી. (૧૧) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં-અઘેડો-૧૫, અરડુસી-૨, આકડો-૩, આમળાં-૩૯, ઇંદ્રજવ-૬, એરંડો-૩, ૨૬, ૩૫, કડવાં તુરીયાં-૧, કડવી દુધી (તુંબડી) ૫, ૭, કડુ-૧, કપાસ-૧૫, કલગારી-૬, કાળીજીરી-૩, કુકરપાડાનો વેલો-૨, કુઓ-૬, કુંવાર-૧૩, કેળ-૯, કોઠી-૨, ગહું-૨, ગળો-૪, ગોરખમુંડી-૧, ડુંગળી-૨૪, થુવેર ચોધારો-૪, દારૂહળદર-૧, પાંડેરવો-૧, બીલી-૨૬, ભાંગરો-૫, ભોંય આમળી-૪, મોથ-૭, રીસામણી-૧, રેવંચી-૫, લીંબડો (કડવો)-૧૧, ૩૧, વિષ્ણુક્રાંતા-૫, શિળીંદ-૨, શેલડી-૧, શ્રાવક-૨, સમુદ્રફળ-૫, સાટોડી-૮, સોમવલ્લી-૧, હળદર-૨૦, હેદ-૫.

+ જ્યારે કમળો ઘણા દિવસનો જુનો થાય ત્યારે તેને **કુંભકમળો** કહે છે. વળી જે પાંડુ રોગીને વાયુ, પિત્ત વધે ત્યારે તેની ચામડી લીલી, પીળી, કાળી થઇ જાય, તથા બળ ઉત્સાહ જતાં રહે, તથા તંદ્રા, મંદાગ્નિ, સૂક્ષ્મજ્વર, દાહ, તરસ, અરૂચિ, ભ્રમ એ સર્વ થઇ આવે અને સ્ત્રીસંગ પ્યારો લાગે નહિ, અંગમાં પીડા થાય, તેને હલીમક રોગ કહે છે. આ બે કમળાના ભેદ છે. કમળો એ પાંડુરોગનો ભેદ હોવાનું અમૃતસાગરમાં બતાવે છે.

ઉપચાર:—(૧) કમળાના દરદીને મધની સાથે હરડાં, બહેડાં, આમળાં, એનું સમાન ભાગવાળું ચૂર્ણ તેની ઉમ્મર જેટલા વાલના વજને આપવું. ખોરાક ઘઉંની રોટલી અને મધ તથા મસાલા અને મીઠા વગરની મગની દાળ, આ ત્રણજ આપવાં. તેમજ એકાંતરે રાત્રે સૂતી વખતે હીમજ તોલો ૦॥ અને મીઠું તોલા ૦॥ ની ફાકી ઉના પાણી સાથે ફકાવવી. (ઝાડો સાફ ન આવે તોજ). આ અમારો અનુભવેલો પ્રયોગ છે. (૨) મોથ, ખેર, લીંડીપીપર, ચીતરો, પદ્કચૂરો, સુંઠ અને વાવડીંગ સમાન લઈ સઘળા વસાણાથી બમણો લુહારની કોડનો ૧૦૦ વરસનો જુનો કાટોડો તેમાં નાખી બારીક ખાંડી દરરોજ સવારે ખાવું. (૩) તાંદળજાના ૦। શેર રસમાં તેટલીજ સાકર નાખી પીએ તો હળદરીઓ પિત્તનો કમળો મટે. (૪) ગેરૂ, ફટકડી, હળદર અને આમળાં ઠંડા પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૫) ત્રિફળા, અરડુસી, કરિયાતું, લીમડાની સળીયો, કડુ અને ગળોનો ઉકાળો આપવો. (૬) ચણાની દાળ બાફી તેમાં તેની બરાબર ગોળ નાખી વાટી તે પૂરણ ત્રણ દિવસ ખાવું. તરસ લાગે તો તેજ પુરણનું ઓસામણ કહાડી મૂકેલું હોય તે પીવું. બીજું કાંઈ ખાવું નહિ. (૭) જે કુકડવેલાને કંકોડાં જેવાં ફળ થાય છે તેને ઝીણાં વાટી છીંકણી જેવાં કરી બકરીના માખણમાં ભેળવી નાકેથી ખેંચાવે તો કમળો નિશ્ચય મટે.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, મગ, મસૂર, તુવેર, પરવળ અને તાંદળજો. **અપથ્ય:**—ભાજીપાલો, હિંગ, પેંડ (તેલંપાળી), પાન, તીખું, ખાટું અને ઉષ્ણ અન્ન.

૧૫-કરમિયા અથવા કૃમિરોગ.

કારણ:—ખાધેલું પચ્યું ન હોય ને બીજું ખાવું, રોજ મધુરામ્લ ખાવું, ખાવાના વખતનો નિયમ ન હોવો, દુગ્ધાદિક પીવાં, મિષ્ટાન્ન અને ગોળ, સાકર ઇત્યાદિ ભક્ષણ કરવાં, વ્યાયામ ન કરવો, એ કૃમિરોગનાં સાધારણ કારણો જાણવાં.*

લક્ષણ:—તાવ, નિસ્તેજપણું, શૂળ, હૃદયને પીડા, ઓકારી, ભ્રમ, અન્નદ્વેષ, અતિસાર ઇત્યાદિ લક્ષણો જાણવાં.

ઉપચાર:—(૧) કિરમાણી અજમો સવારે ઠંડા પાણીમાં લેવાથી કૃમિરોગ દૂર થાય છે. એજ કિરમાણી અજમાનું જે સત્ત્વ કઢાડવામાં આવે છે તેને ઇંગ્રેજી ભાષામાં "સાંટોનાઇન" કહે છે. (૨) પિત્તપાપડો અધકચરો શેકી મગની દાળ જેટલો ઘીમાં આપવો. કિંવા પિત્તપાપડો કૂટી પલાળી રાખવો અને તે પાણી ગાળી લઇ શક્તિ પ્રમાણે મધ નાખી આપવું. (૩) વાવડીંગનો કાઢો ગોળ નાખી

---

* પૂર્વાચાર્યોએ બાહ્ય અને આભ્યંતર એવા બે પ્રકારના કૃમિ (જીવાત)ની ૨૧ જાતો વર્ણન કરેલી છે, તેમાં જુ અને લીખ એ બહારના કૃમિ કહેલા છે. આભ્યંતર ૧૯ પ્રકારના કૃમિ (કરમીયા) માંથી કફમાં ઉત્પન્ન થએલ હૃદયાદ, અંત્રાદ, ઉદરવિષ્ટ, ચુરવ, મહાગુદ, સુગંધ અને દર્ભકુસમ એ સાત છે. રક્ત (લોહી)માં ઉત્પન્ન થએલ માતર. સૌરસ, લોમવિધ્વંસ, રોમદ્વીપ, ઉદુંબર અને કેશાદ એ છ છે. વિષ્ટામાં થએલા મકેરૂક, લેલીહ, મલુન, સૌસુરાદ અને કકેરૂદ એ પાંચ છે. કફ રક્તમાં થએલ સ્નાયુક્ નામનો એક છે. એ કફમાં થએલા કૃમિ આમાશય અને હૃદય પ્રદેશની અંદર રહે છે. એ ઘણા મોટા થતાં ચારે બાજુ ફરે છે. એમાંના કેટલાક ચામડાની વાધર જેવા ચપટા, કેટલાક વરસાદનાં અળશીયાં જેવા અને કેટલાક અનાજના અંકુરો જેવા તો કેટલાક ઝીણા, લાંબા અને ટુંકા પણ હોય છે. તેમનો રંગ રાતો અને ધોળો હોય છે. આ કૃમિથી છાતીમાં બેચેની, મોઢામાં પીક, અપચો, અન્નપર અભાવો, ફેર, ઓકારી, તરસ, પેટનું ફુલવું, શરીરની દુર્બળતા, સોજો, સળેખમ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે. લોહીમાં થએલા કૃમિ લોહીને વહેનારી શિરા (નસો) ઓમાં રહે છે. તે ઝીણા, પગ વગરના, ગોળ અને રાતા રંગના હોય છે. કેટલાક તો એટલા ઝીણા હોય છે કે તેને જોવા માટે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રની જરૂર પડે છે. કોઢ, દાદર, ખસ, ખરજ વગેરે ચામડીનાં દરદો એજ જંતુઓથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિષ્ટામાં થનાર કૃમિ વિષ્ટામાં બહાર આવે છે. તે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ આવે છે. ત્યારે તેવા કરમ પડેલા રોગીના ઓડકારમાંથી વિષ્ટાની દુર્ગંધ ફેલાય છે. એ કદે જાડા, પુષ્ટ, ગોળ, બારીક, લફ્ફ અને રંગે લીલા, પીળા, કાળા કે ધોળા હોય છે. આ જંતુઓ પેટમાં આડાઅવળા ફરતા થવાથી પાતળો ઝાડો, ચુંક, પેટ આફરો, શરીર સુકાવું, અંગ લુખું પડી પીળા રંગનું થવું, રૂંવાટાં ઉભાં થવાં, મંદ જઠરાગ્નિ અને મળદ્વારમાં ચળ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

યુનાની હકીમો કહે છે કે:—પેટમાંના કરમ જેઓ દુધીના બી જેવા હોય છે તેની જગા પેટમાંના રોદામાં છે. બીજા અળશીઆના જેવા હોય છે તેની જગો પેટના માદામાં હોય છે. ત્રીજી જાતના જે ઘણાજ ઝીણા હોય છે તેની જગો સફરામાં હોય છે. એ ત્રણે જાતના જંતુઓનો નાશ કરવાને આ ઓસડ આપવું. (૧) કપીલો તોલા ૨ ઝીણો ખાંડી ખાટા દહીંમાં મેળવીને ખાવો; પરંતુ એ ઓસડ ખાવાની આગલી રાત્રે ગોળ ખાવો કે જેથી તમામ કૃમિ તે ગોળને જઈ વળગે. (૨) દાડમના ઘણા જુના ઝાડની છાલ ટાંક ૪ પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લુગડે ગળી તે પાણી દરરોજ સવારે પીએ તો માદામાં કરમ હોય તે મરી જાય. (૩) શણનાં બી તોલો ૧ ગોમૂત્રમાં માસ ૪ સુધી પીએ તો કૃમિનો નાશ થાય. મીઠાશ તથા ખાજની પરહેજી રાખવી. (૪) કરમાણી અજમો તથા ખાખરાનાં બિયાં સમાન લઈ ઝીણાં ખાંડી ઘણા દિવસ સુધી ખાય તો ભાતભાતના કૃમિનો નાશ થાય. (૫) મુરદારશીંગનો ભૂકો માસા ૩ તેલ સાથે ખાય તો કૃમિનો નાશ થાય.

આપવો. (૪) સુંઠ, વાવડીંગ અને બિલામાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૫) કૌચપરના કાંટા મધમાં નાખી આપવા. ઘણાજ નાના બાળકને એ આપવું નહિ. (૬) કુદીનાનો રસ અને ડમરાનો રસ એકત્ર કરી આપવો. (૭) બીજોરાની છાલનો કાઢો આપવો. (૮) અનનસ ખાવું; એટલે કૃમિનું પાણી થશે. (૯) કાચકીનાં પાંદડાંના રસમાં આંબાહળદર ઘસી પાવી. (૧૦) કાચકી અને હીંગ શેકી તેમાં મીઠું નાખી ઘીમાં ખરલ કરી પીવું. (૧૧) વડની વડવાઇઓના કુમળા અંકુર વાટી તેનો રસ ત્રણ દિવસ આપવો. (૧૨) એરોદસ ખાવા આપવું, કિંવા ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું, એ ખાધાથી મીઠું લાગે છે. (૧૩) કિરમાણી અજમો ૧ તોલો, વાયવર્ણાની છાલ ૧ તોલો અને ખડીસાકર ૩ તોલા, એનું ચૂર્ણ મોટા માણસને ૬ માસાથી એક તોલા સુધી અને નાના બાળકને ૨ કિંવા ત્રણ ગુંજા સુધી આપવું. (૧૪) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો રસ ચાંગળું ભરી પાવો; કિંવા તેનાંજ સૂકાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો મધ સાથે આપવું. (૧૫) કપૂર અર્ધી રતી અને થોડું કેસર રાત્રે આપવાં. એટલે સવારમાં કૃમિ પડે છે. (૧૬) ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ થોડી હીંગ નાખી આપવું. (૧૭) એક ચણોઠીભાર ફટકી મધમાં આપવી. (૧૮) બકામ લીમડીની અથવા પાંડેરવાની અને બકામ લીમડાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ ૨ માસા મધમાં અથવા દૂધમાં આપવું. (૧૯) વાયવર્ણાની છાલ, એરોદસ, કિરમાણી અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને સંચળનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨૦) કપિલા ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨૧) નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, ઉંદરકની, અરલુમૂળ, દાડમની છાલ અને બીલાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૩, અખરોડ-૫, અનનસ-૨, અરજુનસાજડ-૧૦, અળવી-૭, આદુ-૫૩, આંબાહળદર-૪, આંબો-૨, ઇન્દ્રજવ-૧, ઉંદરકની-૪, ઉંદરકની ख-૧, ઉંદરકની ग-૧, એરોદસ-૧, કચૂરો-૩, ૬, કપૂર-૮, કારેલી-૧૦, કાસાળું-૧૨, કાળીજીરી-૬, કાંચકી-૪, ૧૩, કિરમાણી અજમો-૧, કીડામારી-૬, કેસર-૧૧, કોલકંદ-૧, કૌચ-૧, ખરશિંગી-૨, ખાખરો-૮, ૧૩, ગળો-૧૩, ડિકામાલી-૨, દાડમ-૩, નાગછત્ર-૧, પટોલકટુ-૭, પાન અજમો-૧, પીલુ-૧, પોપૈયો-૪, ફાંગળો-૪, કુદિનો-૩, બાફળી (હિંગોત્રી)-૩, બીજોરૂં-૧, બીલી-૪, ભારંગી-૧૧, બિલામો-૧, ૪, મરવો-૭, મેંઢાશીંગ-૨, લીમડો (કડવો)-૧૪, ૨૧, ૨૬, વડ-૫, વાવડીંગ-૧, શિરદોડી-૧૦, સતાપા-૧, સમુદ્રફળ-૧૨, સોપારી-૧. **પિત્ત કફ સંબંધી જંતુ** એટલે કરમ હોય તો તે માટેઃ—લીમડો (કડવો)-૩૪.

પથ્યઃ—ચોખા, ઘઉં, ઘી, તુવેર, મગ, કુમળાં વેંગણ, કોઠું. **અપથ્યઃ**—ગોળ, સાકર, દૂધ, કેળાં, બોર, કોળું અને તેલ.

૧૬—કાનના રોગ.

કારણઃ—ઠંડી, જળમાં ક્રીડા કરવી, કાન ખંજોળતાં દુખાવું, શસ્ત્રાદિકોનો મિથ્યા યોગ અને બીજા દોષ કોપાવનાર હેતુ, એ દોષોનો કોપ થઇ, કર્ણશિરામાં પ્રવેશ કરી, તેમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. આ કર્ણરોગ ૨૮ પ્રકારના છે.* કાનમાં રસાદિક નાખવા તે ભોજનના પહેલા નાખવાં, અને તૈલાદિક અસ્તમાન પછી નાખવાં.

* કાનના ૨૮ રોગો આ પ્રમાણે છેઃ—૧ કર્ણશૂળ, ૨ કર્ણનાદ, ૩ બાધિર્ય, ૪ ક્ષ્વેડ (વાંસ ફાટવા જેવા કાનમાં ધડાકા થવા.) ૫ કર્ણસ્રાવ, ૬ કર્ણકંડૂ (કાનમાં ચળ અથવા ખસ જેવી ફોડલીઓ થાય છે તે), ૭ કર્ણગુથ (પિત્તની ગરમીથી કાનમાંથી મળ ઘણો ઝરે તે), ૮ કર્ણપ્રતિનાદ (કર્ણગુથ પાતળો પડવાથી તે નાકમાં આવી રહે તે), ૯ કૃમિકર્ણ, ૧૦ કૃમિવિદ્રધિ (ચોટ લાગવાથી થાય છે), ૧૧ વ્રણ, ૧૨ કર્ણપાક, ૧૩ પૂતિકર્ણ (પાકેલા કાનમાંથી પરૂ અને પાણી વહે તે.) ૧૪ થી ૧૭ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના પ્રભાવથી થએલા અર્શ એટલે મસા, ૧૮ થી ૨૧ વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહીના સોજા (શોથ), ૨૨ થી ૨૮ વાયુ, પિત્ત, કફ, લોહી, માંસ, મેદ અને નસોના કર્ણાર્બુદ (અર્બુદ જેવી ગાંઠો થાય છે તે.)

ઉપચારઃ—(૧) પાકું થુવરનું પાન સોડાવજ સાથે ઘસી ટીપું પાડીએ તો વહેતો કાન રહે. (૨) મરી, ચામડાનું જુનું વાધર, લીંમડાની ટીશીઓ તેલમાં ઉકાળી કાનમાં ટીપું પાડવાથી દુખતો કાન મટે. (૩) પાડીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાને ભરીએ તો વહેતો કાન મટે. (૪) ફુપલેટ, આકડાનું દૂધ (અથવા

કર્ણશૂળ (કાનનો દૂખાવો, કાનનું કઢાવું-કઢવું) **ઉપર:**—(૧) આદુનો રસ, મધ, સિંધવ અને સરસવનું તેલ એકત્ર કરી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું; તે થોડું ગરમ થતાંજ કાનમાં નાખવું. (૨) લસણ, આદુ, શેકટો, વાયવર્ણો, મૂળા અને કેળનો રસ ગરમ કરી કાનમાં નાંખવો. (૩) આકડાનાં પાકેલાં પાંદડાંને ઘી ચોપડી દેવતા ઉપર શેકી તેનો રસ કાઢી કાનમાં નાખવો. (૪) દિંડાનાં મૂળનો કલ્ક કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું; તે કાનમાં નાખવો એટલે ત્રિદોષ-જનિત કર્ણશૂળનો નાશ થાય છે. (૫) હીંગ, સિંધવ અને સુંઠના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તે કાનમાં નાખવું. (૬) ખરસાણીની ડાંખળીને અંગારામાં નાખી રસ કાઢી તે કાનમાં નાખવો. (૭) લીંબુના રસમાં કિંવા હોકામાંના પાણીમાં કોડીની ભસ્મ નાખી તે કાનમાં નાખવી. (૮) ભાંગરાનો રસ, કુંવાડીઆના મૂળનો રસ, લસણનો રસ, કાંદાના પાનનો રસ અને આદુનો રસ, એકત્ર ગરમ કરીને કાનમાં નાખવો. (૯) સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાખી તે ઉપર લીંબુના રસનું ટીપું પાડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અરલુ-૧, આકડો-૧૪,૨૦, આમલી-૧૭, આંબો-૨૦, ખરસાણી-૬, ચંબેલી-૪, બીજોરૂં-૧૧, મીંઢીઆવળ-૨, વાંદો-૧, સમેરવો-૭, સરસવ-૪.

કર્ણસ્રાવ (કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેના) **ઉપર:**—(૧) સિંદુર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) મરેલો વીંછી તેલમાં કઢવી તે તેલ કાનમાં નાખવું; એટલે સર્વ જાતના કર્ણરોગનો નાશ થાય છે. (૩) સુંઠ, સિંધવ, દેવદાર, હીંગ અને ઘોડાવજના કાઢામાં તેલ નાખી, તેલ સિદ્ધ થયા પછી તે કાનમાં નાખવું; એટલે તણખા તથા સ્રાવ બંધ થાય છે. (૪) ટંકણખાર ફૂલાવી કાનમાં નાખવો. (૫) બદામનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૬) ફુલાવેલી ફટકડીની પીચકારી મારવી અથવા ભૂકી કરી કાનમાં નાખવી. (૭) રાળથી ત્રમાણું તેલ લઇ એકત્ર કઢવી પછી ગાળી તે કાનમાં નાખવું. (૮) કાળી તુળસીનો રસ અને ભાંગરાનો રસ દિવસમાં ચાર પાંચ વખત કાનમાં નાખવો. (૯) શેકટાનાં સૂકાએલાં ફૂલનું ચૂર્ણ અથવા તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૧૦) આકડાનાં ફૂલનો અને ભુઇઆંવળીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૧૧) મધ કાનમાં નાખવું. (૧૨) બાવળીઆની છાલના કાઢાએ તથા ત્રિફળાંના કાઢાએ અથવા કાથાનું પાણી કરી તેણે કાન ધોવો. (૧૩) તલના તેલમાં લસણની કળીઓ તળી તે તેલ કાનમાં નાખવું. (૧૪) બીજોરાના રસમાં સાજીખાર નાખી તે કાનમાં નાખવો, એટલે સણકા અને સ્રાવ દૂર થશે. (૧૫) સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. તે સ્રાવ, વ્રણ અને સણકાનો નાશ કરે છે. (૧૬) ગોમૂત્ર ગંદ્રાષણ કરી તેણે, ગરમાળાના કાઢાએ તથા તુળસીના રસે કાન ધોવો. (૧૭) રસાંજન સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૧૮) જાંબુના રસમાં તેલ પચવી તે કાનમાં નાખવું. (૧૯) ડમરાનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨૦) વડ, આંબો, જાંબુ અને મહુડાનાં કુમળાં પાંદડાંના કલ્કમાં, તલનું તેલ ચોગણું નાખી તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૨૧) ઘોડાવજ, સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ અને કપૂર તલના તેલમાં કઢવી તે કાનમાં નાખવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇન્દ્રજવ-૯, ઉંદરકની-૩, કિંજળી-૪, દારૂહળદર-૭, ધતુરો-૧૬, બાવળ-૧૭, બીજોરૂં-૧૫, ભીલામો-૧૩, મરવો-૫, રાળ-૭, લસણ-૧, વગડાઉ તુરીયું-૩, વજ-૬.

કૃમિકર્ણ (કાનમાં કીડા પડે છે કિંવા બગાઈ ઇંડું મૂકે છે તે ઉપર):—(૧) સરસવનું તેલ કાનમાં નાખવું. (૨) રિંગણીનાં ફળની ધૂમાડી આપવી. (૩) નગોડ, શેકટો અથવા કલગારીના કાંદા એ દરેકનો રસ કાનમાં નાખવો. (૪) કપૂરનું પાણી કરી કાનમાં નાખવું. (૫) ફાંગણાનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી કાનમાં નાખવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—કલગારી-૮, ભોરિંગણી-૧૦, સરસવ-૩.

બગઈ, કીડા, કાનખજુરો વગેરે કાનમાં ગયાં હોય તે ઉપર:—(૧) કાંગનો, ઉતરણીનો, અથવા તિલવણીનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) કાસુંદરાનો અથવા શેકટાનો રસ કાનમાં નાખવો.

પીળા પાંદડાને ઉનું કરી નીચોવેલું પાણી), સરસવનું તેલ ગરમ કરી સેવાતું કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું મટે. (૫) **કાનમાં બગઇ ગઇ હોય તો:**—પુંવાડીયાનાં પાંદડાંનો રસ કાનમાં નાખવાથી જીવતી બગાઇ નીકળી પડે. દરદ શાંત થાય.

(૩) ગીલોડીનાં પાંદડાંનો રસ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૪) દીવીના નીચે ઝમેલું તેલ કિંવા મધ કિંવા એરંડતેલ કાનમાં નાખવું. (૫) તગર અને ખાખરાનાં મૂળ દાંતે ચાવી તેની લાળ કાનમાં નાખવી, તે તુરત બગઈનો નાશ કરે છે. (૬) કલગારી, કાળો ભાંગરો, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરને એકત્ર કરી વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલી કાનમાં પીલવી; તેથી કાનખજુરો, કૃમિ, ખાલી વગેરેનો નાશ થાય છે. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી–૨, એરંડો–૩૯, કાનફોડી–૬, કાસુંદરો–૬, ખાખરો–૧૯, ઘોલી (ગિલોડી)–૧, નાગલાદુધેલી–૨, પીલુડી–૪, મરડાશીંગ–૨.

કર્ણનાદ (એટલે વાયુની ગતિ શબ્દવાહિની શિરા (રેષા)માં જવાથી નોબત, મૃદંગ, શંખ ઇત્યાદિના શબ્દ જેવો શબ્દ સાંભળવામાં આવે છે તેને) **માટે:**—(૧) કાંગનો રસ કાનમાં નાખવો. (૨) અઘેડીના ક્ષારનું પાણી અને કલ્ક, એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૩) હીંગ, તુવરૂફળ અને સુંઠ, સરસીયામાં નાખી કઢવી તે કાનમાં નાખવું. એ ત્રણે ઉપચારો કર્ણનાદ અને બાધિર્યનો નાશ કરશે. (૪) **હિંગ્વાદિ તેલ:**—હિંગ, નાગરમોથ, દેવદાર, વરીઆળી, મૂળાની રાખ, ભોજપત્ર, યવક્ષાર, સિંધવ, સંચળ, સોરા, સરગવો, સુંઠ, સાજીખાર, બિડલોણ, સુરમો, બીજોરૂં, કેળનો રસ અને મધુસુક્ત, (લીમડાનો રસ ૬૪ તોલા, મધ ૧૬ તોલા અને લીંડીપીપર ૪ તોલા નાખી, ઘીના વાસણમાં બંધ કરી, ડાંગરની ભરેલી કોઠીમાં દાબી રાખવું. એક મહિનો થયા પછી કાઢવું, તેને મધુસુક્ત કહે છે.) એમાં તલનું તેલ નાખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ, કર્ણનાદ, બહેરાપણું, બાંભેર, મસ્તક, કાન, કાનની નળી અને કાનના શૂળનો નાશ કરે છે. આ ચરક અને સુશ્રુત એને માન્ય છે. (૫) કપાસનાં જીંડવાંનો રસ રોજ કાનમાં નાખવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘાડી–૪, અઘેડો–૫, મરવો–૫, રાસ્ના–૧, સરસવ–૪, હીંગ–૧૬.

બહેરાપણા (સં. બાધિર્ય) **ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં બીલાં વાટી તેમાં પાણી, બકરીનું દૂધ અને તેલ નાખી પચવી સિદ્ધ કરવું અને તે કાનમાં નાખવું. (૨) બૃહત્પંચમૂળની સાંઠીઓ લાવી, તે આઠ આંગળ પ્રમાણે કાપી તેને રૂ વિંટાળી તેલમાં પલાળી સળગાવવી. તેમાંથી જે તેલ પડે તે સુખોષ્ણ કાનમાં નાખવું. (૩) કાંજી, બીજોરાનો રસ, મધ અને ગોમૂત્ર કિંવા આદુનો રસ, મધ, સરગવાના કાંદાનો રસ અને કેળના કાંદાનો રસ એમાં; અથવા સુંઠ, ધાણા અને હિંગના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરી કાનમાં નાખવું. (૪) નગોડ, જાઇનાં પાંદડાં, આકડો, ભાંગરો, લસણ, કેળ, કપાસ, સરગવો, તુળસી, આદુ અને કારેલાના રસમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં વછનાગ નાખવો તથા પચન કરવું. તે કાનમાં નાખવાથી બાધિર્ય, કર્ણનાદ, કૃમિ, સણકા અને પરૂનો નાશ થાય છે. (૫) સુંઠ, સિંધવ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, હીંગ, ઘોડાવજ અને લસણના કલ્કમાં તલનું તેલ નાખી તેમાં આકડાનો અને ખાખરાનો રસ નાખી સિદ્ધ કરવું; તે કર્ણરોગ અને બહેરાપણાનો પણ નાશ કરે છે. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘાડી–૪, બીલી–૬, મરવો–૫, સરસવ–૪, હીંગ–૬. **કર્ણપાક** એટલે કાનના વ્રણ, કાન પાકવો અને કાનમાં ફોડલા થાય તેના માટે:—ઉંદરકની–૩, કાનફોડી–૧, ખેર–૧૧, તુલસી–૧૯, ભારંગી–૭, વાંદો–૧, સુરપીણ–૧. **શરદીથી કાનમાં** ઢાક પડવા માટે:–લસણ–૧૨, વછનાગ–૩, હીંગ–૧૯. **ગરમીથી કાન ઉપર સોજો** આવે તે માટે:–ઉંદરકની–૨. **કાનમાં અતિદાહ** થાય તે માટે:–) કુંવાર–૧૨.

***કર્ણમૂળ:**—સન્નિપાત જ્વરમાં કાનના મૂળને જે સોજો આવે છે તેને ' કર્ણમૂળ કહે છે. આ સોજો

---

* આ કર્ણમૂળનું સઘળું વર્ણન શ્રીમાન્ પદેજીએ સન્નિપાતના વર્ણન નીચે ટીપણીમાં આપેલ છે. એમાં તેમણે "**सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः सजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते॥**" આ શ્લોકનો અર્થ કરવામાં ભૂલ કરી છે. કારણ અહીં **कर्णमूले**નો અર્થ કર્ણમૂળ થતો નથી પણ "કાનના મૂળ આગળ" એવો થાય છે. માટે જે કર્ણક સન્નિપાતમાં કાનના મૂળ પાસે (કર્ણમૂળના ઠેકાણે) જે સોજો થાય છે તેને કર્ણમૂળ કહેવાતું નથી પરંતુ તેને કર્ણકવા તરીકે લોકો ઓળખે છે. આવો દરદી અગે અમારી ઉમરમાં એકજ વખત જોયો છે. ઘણી મુસીબતે તે બચી ગયો છે પરંતુ હજી તે સોજાની નિશાની તેને આબાદ છે. આમ છે ત્યારે ખરૂં કર્ણમૂલ કયું એ જાણવાની જરૂર દેખાશે તો અમે ચોકસ રીતે કહીએ છીએ કે કેટલાંક ગુમડાં સ્થાન ભેદે એવાં ભયંકર થાય છે કે તે પાકી ફુટી પરૂ વહાંજ કરે છે અને તેની આજુબાજુની ચામડીને ખાધે જાય છે. તેની ચારે બાજુની કોરે સફેત રંગનો સુકાઇ ગએલા પરૂ

આવ્યા પછી રોગી ઘણું કરીને બચવો બહુ કઠિન છે. આવો સોજો, તાવ આવવા પહેલાં કે પછી અને નહિ તો કદાચ તાવ હોય છે તે વખતે પણ આવે છે. આવો સોજો તાવની આગળ આવે તો અસાધ્ય, તાવની વખતે આવે તો કષ્ટસાધ્ય અને પાછળથી આવે તો સાધ્ય ગણવો, એવું માધવનિદાનકારનું મત છે. તેના **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વછનાગ, લીંબુના રસમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ધંતૂરાનાં બિયાં, રાઈ અને ગોળ એકત્ર કરી તે લગાડવું. (૩) ઇંગોરિયાં, હળદર, સિંધાલુણ, દેવદાર અને આકડાનું દૂધ, એ ખરલ કરીને તેનો લેપ ઉપરાઉપરી કરવો. (૪) સરગવાની છાલ અને રાઇ પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો એટલે સોજો ઉતરશે. (૫) પુષ્કરમૂળ, દાલચીની, ચિત્રક, ગોળ, કાયફળ, ઉપલેટ અને હીરાકસી એ બધી દવા આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૬) દાંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, થુવેરીઆનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભીલામાનાં બિયાંમાંનું મગજ અને હીરાકસી એ બધું ખરલ કરીને લેપ કરવો. (૭) ચુનો અને ગોળનો ઉપરાઉપરી લેપ કરતાં રહેવું. (૮) જળો લાવી વારંવાર લોહી કઢાવવું અને ઘી પાવું. (૯) વજ્રમુષ્ટી એટલે વગડાઉ સુરણના કાંદા ઘસી ચોપડવા. (૧૦) રાતોરોહીડો, પીલુની છાલ, મોતીની છીપ. ક્વંડળ, નાની કારેલી, ભારંગમૂળ, મોરથુથુ, હરતાલ, શિરસ, મનસીલ, નવસાર, ગંધક, હીરાકસી, કોઠ, કડુ, પરવળ, રાતી રીસામણી, કાચફી, ગુગળ અને જવખારનો લેપ કરવો. તેથી તત્કાળ કર્ણમૂળની વેદના દૂર થાય છે. (૧૧) કળગારીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો. **વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વર્ના૦ માં:—ઇંગોરિયાં-૬, ઉબરો-૨૩, કાળીવેલ-૧, કિરમાળી-૩, રાઈ-૫, વગડાઉ સુરણ-૩, વછનાગ-૧.

પથ્ય:—ઘઉ, ચોખા, મગ, જવ, ઘી, પરવળ, સરગવા, વાંગ અને કારેલાં. **અપથ્ય:**—માથા ઉપરનું સ્નાન, વ્યાયામ, કફકારક અને જડ એવા પદાર્થ.

૧૭—કોગળીયું અથવા વિષૂચિકા.

કારણ:—વિષૂચિકા એ એક અજીર્ણનોજ પ્રકાર છે. જે અજીર્ણની અંદર શરીરે સુઇયો ભોકાયા જેવી વાયુની પીડા થાય છે, તે રોગને વિષૂચિકા કહે છે. જેનો આહાર પરિમિત છે અને જેને વૈદ્યશાસ્ત્રનું પ્રમેય જણાય છે, તેને એ રોગ થતો નથી. જે અજ્ઞાની છે અને જેની ઇંદ્રિયો સ્વાધીન નથી,

---

જેવો પોપડો દેખાય છે તેમાં ગુદા અને લિંગેંદ્રિયની વચ્ચેની નસની નજીક (પાણવીની જગ્યાએ) થનાર ગુમડાને **ભગંદર** બન્ને ખભા વચ્ચે પીઠ ઉપર અને ઉભી કરોળ ઉપર થનાર ગુમડાને **પાઠું**, હૈયા વચ્ચે થનાર ગુમડાને **હૈયા હોળી**, સ્તન ઉપર થનાર ગુમડાને **મનાડી**, કાખમાં થનાર ગુમડાને **બગલ બલાડી** અને માથાના વચોવચ ભાગમાં થનાર ગુમડાને **ભુંડણ** કહે છે. તેવીજ રીતે કાનના મૂળ પાસે થનાર અરૂઝ ગુમડાને **કર્ણમૂળ** કહે છે. ત્યારે હવે આ શ્રીમાન્ પટેલજીએ આપેલ પીછાણ એ કર્ણમૂળની નથી પણ **કર્ણકવાની** છે એમ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થાય છે; અને તેથી તેમાં આપેલા ઉપચાર કર્ણકવાના છે કે કર્ણમૂળના છે એ ચોકસ વિચાર કરવા જેવું છે. અમે એ બેમાંના એકે દરદની ઉપર ઉપચાર કરી અનુભવ લીધો નથી. માત્ર જુના ગ્રંથોમાંથી મળી આવતા **કર્ણમૂળ**ના ઉપચારો નીચે આપીએ છીએ. ખરૂં જોતાં એ બધાં દરદો જીવલેણ છે.

(૧) ગુંમડાના પડેલા રોદામાં કાળા ગધેડાનો કાન કાપીને કાઢેલા લોહીની બત્તીઓ દરરોજ નવી નવી મૂકવી એથી તે છેક સંકડાઇ જશે. પછી ગંડમાળાના પ્રયોગમાં આપેલ ઉપચારમાંથી ઉત્તમ મલમની પટી મારવી અથવા સિંધુરીયા કાળા મલમની પટી મારવી. (૨) ઘોડાવજ, ઉપલેટ અને હિંગ પાણીમાં વાટી ઉનું કરી ભરવાથી કર્ણકવા જાય.

એક હકીમ કહે છે કે "કર્ણમૂળ નામના ગુમડા ઉપર જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. જો ગ્લાની આવી ઘણોજ આતુર થાય તો ઘી પીવા આપવું. રાસ્ના, સુંઠ, બીજોરાનું મૂળ, દારૂહળદર અને કુવાડીઆનો લેપ કરવો. ઉપર પોટીસ બાંધી પકવવું અને તેના સુરાખમાં જુના ઘીની અથવા મલમની દીવેટ કરી દરરોજ નાખતા જવી. એટલે પરૂ તમામ નીકળી જઇ માંસ ભરાય છે. એમ નહિ કરવાથી અંદર પાકી નીચે છાતીમાં ઉતરે છે અથવા કાનમાંથી વહેવા લાગે છે."

તથા જે ખાવાનો લાલચુ હોય છે, એવા માણસને આ રોગ અવશ્ય થાય છે. એ રોગ થવાનું **મૂળ કારણ અજીર્ણજ** છે. માંસાહારી લોકોને ખાવા–પીવામાં નિયમિતપણું ન હોવાથી તેઓમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ વિશેષ હોય છે. હમણાંના કાળમાં જેને **"કૉલેરા"** કહે છે* તે રોગ પૂર્વે અહીં આપણા દેશમાં સમૂળગો ન હતો. શીતળાના રોગની પેઠે કૉલેરાનો રોગ પ્રકટ થવાથી હજારો લોક મરણ પામે છે. જે ઠેકાણે અતિશય ધાડી વસ્તી અને ગંધાતા પદાર્થો હોય છે ત્યાં આ રોગ જલદી ફેલાય છે. એ ઉપરથી યુરોપીઅન વૈદ્યોનો એવો મત છે કે આ રોગનું મૂળ કારણ **અસ્વચ્છતા** છે; પરંતુ એ કેવળ તેમની ભ્રાંતિ છે. અસ્વચ્છતાજ જ્યારે એ રોગનું કારણ છે ત્યારે **ભંગી** વગેરે જે લોક હમ્મેશાં અસ્વચ્છતા અને દુર્ગંધમાંજ કામ કરે છે તેઓને આ રોગનો બાધ કેમ થતો નથી ? જ્યારે તેમને રોગ લાગુ પડતો નથી ત્યારે એ કારણ ઘણુંજ લુલું અને શુષ્ક છે. માત્ર એટલું ખરૂં કે દુર્ગંધ અને અસ્વચ્છતા સહાયભૂત થતાં એનો જલદી પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. પરિમિત આહાર કરનારાઓને આ રોગનો ભય રાખવાનું બીલકુલ કારણ નથી.

લક્ષણ:—મૂર્છા, ઝાડો, ઉલટી, શોષ, શૂળ, ફેર ચડવા, પગમાં ગોટલા ચડવા, બગાસાં, દાહ, શરીરનો વર્ણ બદલાવો, કંપારી છુટવી, હૃદયમાં દુઃખ થવું અને મસ્તકશૂળ, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જેના દાંત, ઓઠ, નખ, કાળા થયા હોય, શક્તિ ઘણીજ ક્ષીણ થઇ હોય, ઉલટીએ ઘણીજ પીડા થતી હોય, નેત્ર ઉંડાં ગયાં હોય, સ્વર પણ ઘણો ઝીણો થઇ ગયો હોય, સર્વે સાંધાઓ શિથિલ થયા હોય, ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત જે રોગી તે અસાધ્ય જાણવો. **વિષૂચિકાનો ઉપદ્રવ:**—નિદ્રાનાશ, અણગમો, કંપ, મૂત્રનિરોધ અને મૂર્છા, એ પાંચ ઉપદ્રવો થાય છે.

* કોગળીયાનેજ મરેઠીમાં મોરચી, મોડશી આદિ નામોથી ઓળખતા હોવાનું મરાઠી સુબોધ વૈદ્યકમાં જણાવેલું છે, પરંતુ પાલણપુર સ્ટેટ હૉસ્પિટલના મે૦ આસી૦ સર્જન સાહેબ મોરેશ્વરભાઇનું એના સંબંધમાં એમ કથન છે કે "મોડશી અને કૉલેરા બન્ને દરદો જુદાં છે. કૉલેરામાં ઝાડો સફેદ રંગનો હોય છે અને એ દરદથી બહુ થોડાં બચવા પામે છે. પણ મોરચી કે મોડશીના દરદીને ઝાડો કુચાપાણી જેવો અને ઘણા ભાગે પીળા રંગનો હોય છે, અને એ દરદથી બહુ થોડાજ પ્રાણમુક્ત થાય છે. બન્ને દરદોની ઉત્પત્તિ તો અજીર્ણથીજ છે." વળી એક ગ્રંથમાં લખેલ છે કે:—મૂત્રનો અવરોધ, નિદ્રાનાશ, અન્ન ઉપર અભાવ, ઝાડો, ઉલટી, મ્હોડું, દાંત, હોઠ અને નખ કાળા થવા, અતિશોષ એ રીતે લક્ષણો થાય તેને હિંદુસ્તાનમાં 'પાનિરસ' કહે છે. તેના **ઉપર:**—(૧) લસણ, સંચળ, જીરૂં, સિંધવ, ત્રિકટુ અને હીંગ એનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી આપવી. એથી અજીર્ણ, મોરચી અને અગ્નિમાંદ્ય એ રોગ પણ મટે છે. (૨) સુકું લીંબુ મ્હોડામાં રાખે તો ફાયદો થાય છે. જો એ ઉપાયથી ફાયદો ન જણાય તો તુરત જાયફળ ટાંક ૧ ખવરાવે ને સુખડ ઘસીને પેટ ઉપર ચોપડે તેથી આરામ થાય. (આ ઉપાય કૉલેરાના દરદીને પ્રાણનાશક છે.) (૩) ષડ્કચૂરો ટાઢા પાણી સાથે ખાવો. (૪) સુંઠ ટંક ૧ અને સંચળ ટંક ૧ ખાંડી બારીક કરી લીંબુની ચીરી ઉપર ભભરાવી પછી તેને દેવતા ઉપર મુકી ગરમ કરી ચુસાડવું. (૫) મોરચી સાથે શૂળ અથવા ચૂંક ચાલતી હોય તો કોલમ તોલો ૦I, સુંઠ તોલો ૦I અને મરી તોલો ૦I ખાંડી બારીક કરી તેમાં અફીણ ઘઉ એબાર નાખી મધ સાથે ચટાડી તે ઉપર ગરમ પાણીનો ઘુંટડો પાવો. કફ, પિત્ત અને વાયુ એ ત્રણ વિકારોમાંથી ક્રમાનુસારે આમ, વિદગ્ધ અને વિષ્ટબ્ધ એવાં ત્રણ પ્રકારનાં અજીર્ણ થાય છે. (૧) **આમાજીર્ણથી** શરીરમાં જડતા આવે છે. ખાધેલા અનાજનું પાણી પાછું મ્હોડામાં આવે છે. ગાલ અને આંખ ઉપર સોજો આવે છે અને જેવું અન્ન ખાધું હોય તેવા અવિદગ્ધ ઓડકાર આવે છે. (૨) **વિદગ્ધાજીર્ણમાં** ભ્રમણા તથા તરસ લાગે છે. મૂર્છા આવે છે. પિત્તને લીધે ઘણી જાતનાં ઓષ–ચોષાદિક દુઃખો થાય છે, અને ખાટી વરાળો જેવા ઓડકારો આવે છે, તથા પરસેવો અને જઠર તથા છાતીમાં બળતરા થાય છે. (૩) **વિષ્ટબ્ધાજીર્ણમાં** પેટ ચઢે છે અને શૂળ ઉપડે છે. વાયુની ઘણી જાતની પીડા થાય છે. પવનનું અને ઝાડાનું રોકાણ થાય છે. શરીર જકડી લીધા જેવું થાય છે. વખતે દરદી બેશુદ્ધ બને છે. વળી તેને આમવાયુની કળતરની પેઠે માથામાં કોઇ નરતર મારતું હોય તેવું દુઃખ થાય છે. આ ત્રણે અજીર્ણોમાંથી કોગળીયું પ્રગટે છે એમ આર્ય વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીંબુ અજીર્ણનાશક છે, એટલા માટે તે સેવન કરવાથી વિષુચિકાનો ઉપદ્રવ થતો નથી. (૨) કેસર લીંબુના રસમાં પાવું. (૩) લસણ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને હીંગનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં કાલવી ખાવું. (૪) અઘેડાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) કારેલીનો રસ તેલ સાથે પાવો. (૬) છાશમાં સાતુનું (જવનું) ચૂર્ણ નાખી ગરમ કરી જવખાર નાખી તે છાશ પીવા આપવી. (૭) બીલી અને સુંઠનો કાઢો કિંવા બીલી, સુંઠ અને કાયફળનો કાઢો આપવો; એટલે ઓકારી (ઉલટી) વિષુચિકાનો નાશ થાય છે. (૮) **લવંગાદિ ચૂર્ણ:**—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો, અફીણ ૧ માસો, એ બધી જણસોનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો તોલો પાવું; એટલે દારૂણ કૉલેરા, શળ, અતિસાર અને વાંતિ (ઉલટી)નો નાશ થાય છે. (૯) વિષૂચિકા અતિ વધી હોય તો છાશ કિંવા દહીં સમભાગ પાણી નાખી પાવું. (૧૦) ચણાનો ક્ષાર ઠંડા પાણીમાં પાવો. (૧૧) તૃષા કિંવા શોષ ઉપર લવંગ કિંવા જાયફળ અથવા નાગરમોથનું પાણી તપાવી ઠંડું પાડીને પાવું. (૧૨) લીમડાના રસમાં જુની આમલી મેળવી પાવી. (૧૩) આદુનો રસ બે તોલા અને ધોળી ડુંગળી (કાંદા)નો રસ બે તોલા મિશ્ર કરી થોડું ઘી નાખી પાવો. પછી વારંવાર બે તોલા કાંદા (ડુંગળી)નો રસ પાતાં જવું. (૧૪) ૩ માસા જાવંત્રી દૂધમાં વાટી પાવી. (૧૫) આમલી ૯ ભાગ અને બિલામો ૮ ભાગ એકત્ર વાટી, ધોળી ડુંગળીના રસમાં મેળવી ગાળી તે રસ ૨ તોલા પાવો; એટલે ઉલટી અને ઝાડો તત્કાળ બંધ થશે અને સવિષ જંત પણ મરી જશે. (૧૬) હીંગ, બિડલવણ, ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમો અને બાળહરીતકીનું ચૂર્ણ ૬ માસા લઈ નવટાંક છાશમાં નાખી તે પાવી. તે મૂર્છા, શળ, મળવ્યાધિ, અગ્નિમાંદ્ય, મલાવરોધ અને ઉદરરોગ વગેરેનો નાશ કરે છે. (૧૭) મોગલી એરંડાનાં મૂળીઆં છાશમાં ઘસી, હીંગ અને સિંધવ નાખી પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘેડા-૧૪, આમલી-૨૧, આંબો-૧, ૨૭, ઇંગારિયાં-૮, ઉંબરો-૨૧, કચૂરો-૫, કપાસ-૨, કાયફળ-૭, કારેલી-૬, કિંજળી-૨, કેસર-૫, કાલિંજન-૫, ખસખસ **ક** (અફીણ) ૧, ૪, ૬, ૭, ગરવેલ-૧, ચણા-૬, જવ-૫, જાયફળ-૬, ૮, ૧૩, જેઠીમધ-૨૦, ડીકામાલી-૩, ડુંગળી-૫, નાંદરૂખ-૪, નેપાળો-૪, પાટલા-૮, ફુદિનો-૬, બીલી-૨૧, ૨૬, ૨૯, બોરસલી-૫, ભાંગરો-૯, ભોંયકોળું-૯, મરચી-૨, મરી-૭, મોગલી એરંડા-૨, મોરસ કાંદો-૧, લવંગ-૬, ૯, લીંબુડી-૮, વડગુંદો-૨, સાપસન-૩, સોનારવેલ-૧, હરડે-૪૦, હીંગ-૧૪, હેળુ-૩. **કૉલેરામાં હાથે પગે ગોળા ચઢે તે માટે:**—જાયફળ-૧૬. **કૉલેરામાં થતી તરસ અને બકારી માટે:**—લવંગ-૯. **કૉલેરા કદી ન થવા માટે:**—અરડુસો-૫, ડુંગળી-૬, લીંબુડી-૨.

પથ્યાપથ્ય:—અજીર્ણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે.

૧૮-કોઢ.*

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—વિરૂદ્ધ પદાર્થોનું સેવન, મલમૂત્રાદિ વેગોનું સંધારણ, અતિ સ્ત્રીસેવન, મદ્ય, માંસ તથા દુષ્ટ પાણી, એનું અતિ સેવન, દહીં, મીઠું, ખાટું, અડદ, મૂળા, દિવસે ઉંઘ, અતિ વ્યાયામ, અતિ સંતાપ, ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, ચામડી, રક્ત, માંસ અને પાણી એઓને દૂષિત કરી કુષ્ઠરોગને ઉત્પન્ન કરે છે. દાદર, ખસ, ખરજવાં, ઇત્યાદિ એ દુષ્ટ રોગનાજ ભેદ છે. હમણાના કાળમાં દૂધ ઘીનો અભાવ થતો જવાથી આ દેશમાં કુષ્ઠરોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થયો છે.

* આપણા પૂર્વાચાર્યોએ ૧ કપાળ, ૨ ઉદુંબર, ૩ મંડળ, ૪ ઋક્ષ જીહ્વ, ૫ પુંડરીક, ૬ સિધ્મ (વિભૂતિ) અને ૭ કાકણ; એ સાત મહાકુષ્ટ, અને ૧ એકકુષ્ટ, ૨ ગજચર્મ, ૩ ચર્મદલ, ૪ વિચર્ચિકા, ૫ પામા, ૬ દદ્રુ, ૭ વિસ્ફોટક, ૮ વૈપાદિક, ૯ કિટિભ, ૧૦ અલસ, અને ૧૧ સતારૂ; એ અગ્યાર મધ્યમ કોઢો મળી અઢાર પ્રકારના કોઢો કહ્યા છે. આ સિવાય શ્વિત્રી અને કીલાસ નામના બીજા બે કોઢોનું વર્ણન પણ મળી આવે છે. એજ શ્વિત્રીને આપણે ધોળો કોઢ અને કીલાસને ચીતરી તરીકે ઓળખતા હોઇએ એવું તેનાં લક્ષણો ઉપરથી સમજાય છે. ૧૮ કોઢની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ **કપાળ** કોઢવાળાની ચામડી કાળી, લાલ અને ઠેકાણે ઠેકાણે ફુટેલી ઠીબડીની આદક કાટેલી;

ઉપચારઃ—(૧) જળો લગાડી વારંવાર લોહી કાઢવું. (૨) ખેરની અંતરછાલ, ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પરવળ (પંડોળાં) ગળો, અને અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો કરી આપવો; એટલે સર્વે કુષ્ઠ (કોઢ) દૂર થાય છે. (૩) આમળાં અને ખેરની અંતરછાલનો કાઢો કરી, તેમાં બાવચીનું ચૂર્ણ ૩ માસા મેળવી પાવાથી ધોળો કોઢ દૂર થાય છે. (૪) ખેરનાં પંચાંગ (મૂળ, પાંદડાં, ફૂલ, છાલ, ફળ)-નો કાઢો કરી રાખવો. તેનાથી સ્નાન, પાન, ભોજન, ઉદ્વર્તન અને લેપ કરવાથી સર્વે કોઢ દૂર થાય છે. (૫) શુદ્ધ ગંધક, પારો, મનશીળ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદુર, મોરથુથુ, કુંવાડી-આનાં બિયાં, બાવચો, જીરૂં અને કડુજીરૂં, એ તેર ઔષધનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેમાં લીમડાનો રસ અને ઘી નાખી લોખંડની કઢાઇમાં લોખંડના તાવેતાએ ૮ પહોર સુધી ઘુંટવું. પછી ચોપડવું; એટલે દદ્રુ, પામા, કંડૂ ઇત્યાદિ રોગ સારા થાય છે. (૬) ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો, તેથી શ્વેત કોઢ દૂર થાય છે. (૭) પીળી જાઈ, હીરાકસી, વાવડીંગ, મનશીળ, ગોરોચન અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે શ્વેત કોઢ દૂર થઈ સુખ થશે. (૮) કાકોલી, કુંવાડીઆનાં બિયાં, કોઇ અને

લુખી તથા કઠોર અને સુકી હોય અને તેમાં પીડા ઘણી થાય છે. ૨ **ઉદુંબર** કોઢમાં ચામડીમાં બળતરા અને લાલાશ ઘણી હોય છે. કોઢની જગ્યાના વાળ કાળા થાય છે. ૩ **મંડળ** કોઢમાં ચામડી ધોળી તથા લાલ, સ્થિર, ઉંચી, ચીકણી અને હવાએલી રહ્યા કરે છે. ૪ **ઋક્ષ જીહ્વ** કોઢ ચોતરફ રાતો અને વચ્ચે કાળો વેદનાયુક્ત હરણની જીભ જેવો હોય છે. (કેટલાક લોકો આને લોહીમાં રહેલ કાળી દાદર માને છે. એ પોતાની જગ્યાએથી આજુબાજુમાં નહિ પ્રસરતાં ઠેકઠેકાણે નવાં ચકામાં ઉપડે છે, એટલોજ દાદર અને તેના વચ્ચે અંતર છે.) ૫ **પુંડરીક કુષ્ઠ** લગાર ધોળો, કોર ઉપર રાતો અને કાંઇક ઉંચો હોય છે. ૬ **સિધ્મ** કોઢ બહુધા છાતી ઉપર થાય છે. તે રંગે સફેત, લાલ, પાતળો અને વલુરવાથી શિતળાની પેઠે ઉપસી આવે છે. લોકો તેને વિભૂતિ અથવા કરોળીયાના નામથી ઓળખે છે. ૭ **કાકણ** કોઢ તીવ્ર વેદનાયુક્ત, વચ્ચે લાલ અને કોરે કાળો એટલે ચણોઠી જેવો હોય છે. એ સાત મહાકુષ્ટ મનાય છે. ૮ જેનું સ્થાન મોટું અને માછલીનાં ભીંગડાં સરખો હોય તે **એક કુષ્ટ,** ૯ હાથીની ચામડી જેવી જેની ચામડી જાડી હોય તે **ગજચર્મ,** ૧૦ શળ સહિત લાલ ચામડી હોય, ચળ છુટે, ફોડલા ફુટેલા જેવા હોય અને હાથનો સ્પર્શ સહી ન શકાય તે **ચર્મદળ,** ૧૧ વલુર છુટે એવી કાળા રંગની ઝરતી ફોડલીઓ હોય તે **વિચર્ચિકા** (એને લોકો **ખરજવું** કહે છે.), ૧૨ ઝીણી અને ઘણી ફોડલીઓ હોય તેમાંથી રસી ઝરે અને વલુર છુટે તે **પામા** (એને **ખસ** કહે છે.), ૧૩ હાથ પગ ફાટી વેદના થાય તે **વૈપાદિક** (એને **બ્યાઉ** કહે છે), ૧૪ **વિસ્ફોટક**નું વર્ણન આ ગ્રંથમાં જુદું છે. ૧૫ ઉપસેલી લાલ રંગની ફોડલીઓમાંથી ખજવાળ છુટે તે દદ્રુ એટલે **દરાજ** કે **દાદર,** ૧૬ ચામડીમાં સુકા વણના સ્થાન માફક કાળો, કઠોર, ખરબચડો અને કઠોર સ્પર્શવાળો હોય તે **કિટિભ,** ૧૭ ઘણી ખજવાળ આવે અને રાતા ફોડલાથી વ્યાપ્ત હોય તે **અલસ;** અને ૧૮ લાલ રંગનો શળયુક્ત બળતરાવાળો ને જખમો હોય તેને **સતારૂ** કોઢ કહે છે. કચ્છુ કુષ્ટ નામે એક પામાનો ભેદ છે તેનાથી ખસના કરતાં મોટી ફોડલીઓ થઇ તીવ્ર દાહ થાય છે તેને લોકો **ઉંટી ખસ** કહે છે.

સંગ્રહીત ઉપચારોઃ—(૧) પહેલાં કાચા એરંડીયા તેલનો રેચ આપી પછી તલના તેલમાં ગંધક ચોપડવો; અથવા રેવંચીનો શીરો ૪ માસા, તજ ૨૦ ઘઉંભાર, સુંઠ માસો ૧, શીકોતરી એળીઓ માસા ૪, એલચી દાણા ૧૫, લીંડીપીપર ૧ માસો અને નહાવાનો સાબુ ૮ માસા, એ રીતે પહેલી છ ચીજો ખાંડી લુગડાથી ચાળી સાબુ સાથે ખરલ કરવી; તેની ચણા ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળી સૂકાયા પછી તેમાંથી રોજ ૩ થી ૭ સુધી સાત દિવસ રાત્રે સૂતી વખતે ગરમ પાણી સાથે આપવી. અથવા ૧૪ દિવસ આપવી. અથવા કાચા દીવેલનો જુલાબ આપ્યા પછી સાથરો તોલો ૦॥, સાકર તોલો ૦॥ અને ઉનાબ દાણા ૭ ઉકાળી તેનો કાવો દરરોજ પાવો; અને બોદારસીંગ તોલો ૧, કપૂર તોલો ૧, કલાઈ સફેતો તોલો ૧, આમલસારો ગંધક તોલો ૧, પાપડીયો કાથો તોલો ૧ અને પારો તોલો ૧ લેવું; તેમાંથી પારા વગરની ચીજો ઝીણી ખાંડી નાખી લુગડે ચાળવી અને પારાને માખણમાં એકરસ થઇ જાય ત્યાં સુધી માખણ તોલા ૫ માં ઘુંટયા પછી એ વાટેલી ચીજો

લીંડીપીપર, એ બોકડાના મૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે ધોળો કોઢ દૂર થઈ સુખ થશે. (૯) લાખ, વિશેષ ધૂપ, કોષ્ઠ; કિંવા વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, ધોળા સરસવ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મૂળાનાં બિયાં, કુંવાડીઆનાં બિયાં, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું; અને કુષ્ઠ, કરોળિયા, કિટિભકુષ્ઠ તથા ખરજવા ઉપર પાણીમાં અથવા બોકડાના મૂત્રમાં લેપ કરવો. (૧૦) મનશીળ, હીરાકસી અને મોરથુથુ, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કિટિભ, વિસર્પ (રતવા) અને સર્વ કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ધંતૂરાનાં બિયાં અને સિંધવનો પાણીમાં કલ્ક કરી, સરસવના તેલમાં પચન કરી, તે તેલ વૈદાહિક કોઢ એટલે જેના યોગે હાથ, પગ, ફાટી ચીરા પડે છે તે ઉપર ચોપડવું. (૧૨) કુંવાડીઆનાં બિયાં, આંમળાં, રાળ અને થોરીઆનું દૂધ, એ કાંજીમાં વાટી તેનો દદ્રુ નામના કોઢ ઉપર લેપ કરવો. (૧૩) હિંગળોક, ગંધક, પારો, લીંડીપીપર, વછનાગ, વાવડીંગ, હળદર, ચિત્રક, મરી, હરડે, સુંઠ, નાગરમોથ, સમુદ્રફીણ, બાવચો, કુટકી, ગરમાળો અને કુંવાડીઆનાં બિયાં, એ પદાર્થો સમભાગ લઈ, તેના લીંમડાના રસમાં ખરલ કરવો, તેનો લેપ

થોડે થોડે નાખતાં જવું ને ઘુંટતાં જવું. એમ તૈયાર કરેલ મલમને રાત્રે ખુબ ચોળી સવારે ઉના અથવા ઠંડા પાણીથી નહાવું. દિવસે ચોપડવું ફાવે તો તડકે બેસી ચોપડવું. પરેજી વાયડું, મરચું કે બીજી ગરમ ચીજ ખાવી નહિ. અથવા ગંધક, સંચળ અને બાવચાનો મલમ ઘી મધે ચોપડવો. અથવા મનસીલ ૩ તોલા લઇ વાટી ઘીમાં કકડાવી ટાઢા પાણીમાં નાખી કાઢી લઇ તે ચોપડવાથી ખસ, વિસ્ફોટક વગેરે જાય. અથવા ગંધક-૧, સંચળ-૧, બાવચો-૩, મોરથુથુ-૧, લીંડીપીપર-૧, મનસીલ-૧॥, બાહારસીંગ ૧, અને સિંદુર ૧ તોલો લઇ તલના તેલ અને મીણના ઉના કરેલા મલમમાં મેળવી તે મલમ ચોપડવો. (કોઈ બાવચો અને મનસીલ અડધો અડધો તોલો ઓછો પણ લે છે.) અથવા આમલસારો ગંધક, મરી અને આંબાહળદર સમાન ભાગે વાટી ચોપડવું. અથવા ગંધક અને માળવી બાવચા, અગર ગંધક, મોરથુથુ, પારો, બાવચો, મરી, રાળ અને આમળાં સરખે ભાગે વાટી તલના તેલમાં ચોપડવાથી **ખસ** મટે છે, તેમજ લુખસ પણ મટે છે. કુંવાડીઆના બીજને ઝીણાં વાટી કપડાથી ચાળી તેનો થોરીના દૂધમાં ખાર કરી ચોપડવી. આ ખસનો દાહ વિનાનો અકસીર ઉપાય છે. (૨) **દાદર** ઉપર પહેલો ઉપાયઃ—થતી દાદરને કાથાની દોરડીથી સારી પેઠે ચોળીને પછી ગુલાબકળીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી ઘુંટીને તેનો રસ કહાડી દિવસમાં બે ત્રણ વાર ચોપડવો. બીજો—રાઇના છાલાં કાઢી દહીંમાં ઘુંટી પાતળું કરી ચોપડવું. ત્રીજો—દિવસમાં બે ત્રણ વાર કાથાની દોરડી દાદર ઉપર ઘસી ઉપર આમલસારો ગંધક ઝીણો વાટી ભભરાવવો. ચોથો—દરાજને સવાર સાંજ વીલાયતી સાબુથી ધોઈ લુગડે લુંછી નાખી ઉપર ચુનાનું પાણી ચોપડવું. પાંચમો—વાશી થુંક અથવા જીભ ઉપરનો મેલ અથવા બાજરીનાં લીલાં પાંદડાંનો રસ અથવા જુંથરી (કુતેલા)નાં પાંદડાંનો રસ દાદરને વલુરી તે ઉપર ચોપડવો. છઠ્ઠો—એળીયો દહીંમાં મેળવી ચોપડવો. સાતમો—પાણીમાં મોરથુથુ મેળવી દાદર ઉપર ચોપડવું. આઠમો—વછનાગ, ઝેરકચૂરો અને મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ૧૪ દિવસ લેપ કરવો. નવમો—સો વાર ધોએલા ઘીમાં રસકપૂર નાખી ખરલ કરી દાદર ઉપર ચોપડવું. દશમો—આંબાનો ગુંદ તાજેજ ચોપડવો. અગ્યારમો—ફુલાવેલો ખડીયોખાર, ગંધક, લોબાન અને રાળ સરખે ભાગે લઇ વાટી ચાળીને મીઠા લીંબુના રસમાં ચોપડવું. બારમો—કાળી રીંગણી (શાકની)નાં પાંદડાંના ૦॥ શેર રસમાં ફોડવાનો દારૂ ઘુંટી કાળી દાદર ઉપર ચોપડવું. "અર્શામ બીજ, કુંવાડ કે નવસાગર અરૂ, ખેર; નીંબુ રસમેં ઘોલકે, કરો દાદસાં વૈર." (૩) **કોઢ ઉપર** પહેલો ઉપાયઃ—ઉમરડાના ઝાડની છાંયડે સુકવેલી છાલ શેર ૮ તથા બાવચી શેર ૨ લઇ ઝીણી ખાંડી તેની ફાકી હમ્મેશાં ૬ પૈસાભાર ફાકવાથી અઢારે જાતના કોઢ અને ગલતકોઢ પણ જાય. પરેજી અવસ્ય પાળવી. નહિ પાળે તો રોગ નહિ જાય. મીઠાઇ, મીઠું, હલવો, સાકર, ગોળ તથા ચીકણી વસ્તુઓ ખાવી નહિ. મોળું તથા મગ ખાવા. બીજોઃ—સરસીયું તેલ શેર ૧ અને મોરથુથુ શેર ૧ ઉકાળી ગાઢું કરી ખરલ કરી કોઢ ઉપર ચોપડવું. ત્રીજોઃ—હરણની લીંડીઓ શેર ૫ નો પાતાલ યંત્રે ચુવો કાઢી દરેક કોઢ રગડી તે ઉપર ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય. ચોથોઃ—(**કુષ્ઠહરણ ચૂર્ણ**) લીંબડાનાં પાન, આવળનાં પાન, મીંઢીઆવળ, હળદર, દારૂહળદર, ઝીરૂં, ત્રાવડી, લીંબોળી, હરડાં, બહેડાં, આમળાં એ અગ્યાર ચીજો સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી ટાઢા પાણીમાં ફાકવાથી અઢારે કોઢ જાય, બહેર જાય, રક્તપિત્ત જાય અને ઝંઝણી (ખાલી ચઢે તે) રોગ મટે.

કરવાથી દદ્રુ, ખરજ વિસર્પ (રતવા), લૂત, ભગંદર અને મંડળકુષ્ઠ, એ સર્વેનો જલદી નાશ થાય છે. (૧૪) પારો, ગંધક અને નાગકેસર સરસવના તેલમાં ખરલ કરી શરીરે ચોળવું; એટલે સર્વ કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૫) કરંજાનાં બિયાં, કોઠ અને કુંવાડીઆનાં બિયાં, ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે કુષ્ઠ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૧૬) ધોળી કરેણુનો રસ, વાવડીંગ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, એ તેલમાં નાખી કઢવી તે શરીરે ચોપડવું. (૧૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવું; એટલે કોઢ, કૃમિ, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૮) પારો, ગંધક, એની કજલી સરસવના તેલમાં ખરલ કરી પછી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે સર્વે કુષ્ઠોનો નાશ થાય છે. (૧૯) ધોળી કણેરનાં મૂળ, કોઠ અને કરંજની છાલ, દારૂહળદર અને જાઇનાં પાંદડાંનો લેપ કરવો. (૨૦) શિલાજિત, કપિલો, જેઠીમધ, ફટકડી, રાળ અને મનશીલ, એ દરેક ૪ તોલા લઇ, તેનો મીઠામાં ત્રણવાર કુષ્ઠ ઉપર લેપ કરવો. (૨૧) ખેરના ઝાડ નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાસણ રાખી ખેરનું મૂળીયું ઢુંદી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે તેનો રસ ઝમે છે. તેમાં આમળાંનો રસ અને મધ નાખી આપવો. તે કોઢનો નાશ કરે છે અને રસાયન પણ છે. (૨૨) લીંબડાનાં ૧૦૦ પાંદડાં, લીંબોળીઓ, આમળાં, વાવડીંગ અને બાવચીનો કલ્ક પ્રાશન કરવો. (૨૩) મોરથુથુના પાણીમાં સાત વખત માલકાંકણીનું તેલ પચન કરવું. તે શરીરે ચોપડવાથી ધોળો કોઢ જાય છે. (૨૪) **વજ્રતેલઃ**—સાતવીણ, કરંજ, આકડો, જાઈ, કરેણ, થુરીઓ તથા સરસડાના ઝાડનાં મૂળીઆં, તેમજ ચિત્રક અને રાનમોગરીનાં મૂળીઆં, કરંજનાં બિયાં, હરડે, બહેડાં, આમળાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હળદર, દારૂહળદર, શ્વેત સરસવ, વાવડીંગ અને કુંવાડીઆનો ગોમૂત્રમાં કલ્ક કરી તેમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી કોઢ, નાડીવ્રણ તથા દુષ્ટવ્રણનો નાસ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—કાસુંદરો—૧, કોશિંબ—૨, ખેર—૨, ૧૩, ગરણી—૧, ગરમાળો—૧, નાગરવેલ—૪, મજીઠ—૬, લીંમડો (કડવો)—૨૩, ૩૪. **રક્તકુષ્ટ** માટેઃ—મંદાર—૨. **સિધ્મકુષ્ટ** માટેઃ—સહદેવી—૭. **મહાકુષ્ટ** માટેઃ—કડવી કવઠ—૪. **મંડળકોઢ** માટેઃ—ચિત્રક—૧૧.

ખરજ, ખસ, દાદર ઇત્યાદિક ઉપર ઉપચારઃ—(૧) પારો, ગંધક, કાથો મોરથુથુ, પાષાણભેદ અને મુરદારશીંગ એ સમભાગ, અને એથી ચોગણું ઘી લઈ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, વિસ્ફોટક, નાયટાં અને ખસ દૂર થાય છે. (૨) આમલસારો ગંધક અને મરી, એનાથી ચોગણું ઘી લઇ તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેનો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો, અને લેપ કર્યા પછી કેટલીકવાર તડકામાં બેસવું. (૩) નાળીએરની કાચલીનું તેલ પાડી લેપ કરવો; એટલે ખરજવું અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૪) ચંદનતેલ, લીંબુનો રસ તથા કપૂરનો ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૫) આમલસારો ગંધક, કપૂર, ટંકણખાર અને કિંચિત્ મીણને કોપરેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવું; એટલે ખસ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૬) મુરદારશીંગ અને ફુલાવેલી ફટકડીને એકત્ર કરી શતધૌત (સો વખત ધોએલા) ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૭) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરીને ચોપડવું; એટલે ખરજવાં, ખસ, દાદર, ખોડો, નાયટાં અને ચળનો નાશ થાય છે. (૮) પારો અને ગંધકની કજલી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કંકોલ, ગેરૂ, કોઠ, મોરથુથુ, જીરૂં અને મરી, એ દરેક તોલો તોલો; મનશીલ, ગંધક અને પારો એ છ છ તોલા; તથા ઘી ૨૦ તોલા લઈ તાંબાના વાસણમાં નાખી ખરલ કરવો. એનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો એટલે તીવ્ર ગજકર્ણ—વ્યથા પણ દૂર થશે. (૧૦) ચણોઠી, ચિત્રક, શંખભસ્મ, હળદર, ધરો, હરડે, કલગારી, થુરીઓ, સિંધવ, કુંવાર, નાગરમોથ, આકડાનું દૂધ, ધુંવાસ, પારો, બાવચો, કુંવાડીઓ, વાવડીંગ અને મરીને મધમાં ઘુંટી લેપ કરવો; એટલે કંડૂ અને દાદરનો નાશ થાય છે. (૧૧) ધરો, હરડે, સિંધવ, કુંવાડીઆનાં બિયાં, અજવલો અને કાંજી એકત્ર કરી વાટી લેપ કરવો, એટલે ત્રણ લેપોએ, બદ્ધમૂલ એવાં દદ્દ અને કંડૂનો નાશ થાય છે. કુષ્ઠ રોગ ઉપર લગાવેલાં અથવા ચોપડેલાં ઔષધો બીજે દિવસે અરિઠા લગાવી સાફ ધોઈ નાખવાં; અને પછી તેના ઉપર ઔષધો ચોપડવાં. (૧૨) ગંધક, ટંકણખાર, માયફળ (માયાં) અને કપૂરને મેંઢીના દૂધમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૩) આવળનાં અથવા કુંવાડીઆનાં બિયાં, લસણ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાંને

તેલમાં શેકવાં, બળી જાય એટલે તેનો મલમ કરી ચોપડવાં.×

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**ખરજ** માટે:—આંબાહળદર–૧, ઇન્દ્રજવ–૨૨, કેતકી–૧, કોશિંબ–૩, ખસખસ **ક** (અફીણ)–૧૦, ગજકર્ણી–૪, ચિત્રક–૧૩, નાગચંપો–૩, પીલુ–૬, મરી–૨, મુગવેલ–૧, ૨, મોરવેલ–૧, વાપુંબા–૧. **ખસ** માટે:—અરડુસી–૬, આમળાં–૫, આંબાહળદર–૧, ઉંડણુ–૩, કડવી કવઠ–૨, કણઝી–૨, કરમદી–૨, કોશિંબ–૨, ખરશીંગી–૩, ખરસાંણી–૫, ગરમાળો–૧, ૫, ગુગળ–૮, ચિત્રક–૧, ૭, ચિત્રો–૭, તુવેર–૨, ધંતૂરો–૧૩, ધોળોચંપો–૭, નાગચંપો–૩, નાળીએરી–૧૦, ૧૧, નિંબારા–૧, પીપળો–૫, પીળો ધંતૂરો–૯, બાવચી–૧. ૨, માલકાંકણી–૨, મુગવેલ–૧, ૨, મેંઢાશીંગ–૩, મોરવેલ–૧, લીમડો (કડવો)–૩, ૧૨, ૧૫, શિરદોડી–૫, સુખડ–૨, સોપારી–૮. **દાદર** માટે:—અઘાડી–૫, એરંડો–૬, કાસુંદરો–૧, ૭, ડીકામાલી–૨, કુંવાડીયો–૩, ખાખરો–૨, ખાજકોલતી–૩, ગજકર્ણી–૨, ગરમાળો–૧, ગવાર–૧, ગુગળ–૮, ચંબેલી–૨, જાનવેલ–૨, તુલસી–૮, ૧૪, થુવર–ત્રણ ધારીયો–૬, નાગદમની–૩, નાળીએરી–૧૦, પારિજાતક–૭, પોપૈયો–૧, ફુદિનો–૫, બોળ (હીરાબોળ)–૧, ભીલામો–૨૨, ભાંયમગ–૧, મીંઢીઆવળ–૩, લસણ–૧૯, વછનાગ–૫, વાપુંબા–૧. **શરદીથી શરીરને ખરજ આવે** તે માટે:—ઉંદરકની **ગ** ૪.

***ખરજવા ઉપર ઉપચાર:**—(આ રોગ હાથ અને પગ ઉપર પ્રથમ ખરજયુક્ત ઉત્પન્ન થઇ, લોહી દૂષિત કરી ઉપરને ઉપર પ્રસરતો જાય છે. એમાં અતિશય દાહ અને ખરજ હોય છે. એને મહારાષ્ટ્ર ભાષામાં "ઇસબ" કહે છે.)—(૧) ઘેટાની લીંડીઓનું પાતાળયંત્રવડે તેલ પાડી ચોપડવું. (૨) મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૩) ગાયના મૂત્રથી રોજ પગ ધોઇ નાખવા. (૪) ભિલામો અને રાળ તેલમાં કઢવી તે તેલ ચોપડવું. (૫) શતધૌત ઘૃતમાં મોરથુથુ મુરદારશીંગ અને કપીલો, એ થોડું થોડું નાખી તાંબાની કથરોટમાં ત્રાંબાના વાસણવડે ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૬) શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું; એટલે ખરજવું, ખસ, દાદર, ચાંદી, ખોડો, ફોલ્લા, ઉંદરી વગેરેનો નાશ થાય છે. (૭) ગાજર પીસી કિંચિત્ મીઠું નાખી તેને જરા બાફ આપી તે ખરજવા ઉપર બાંધવું. એ પ્રમાણે ૩ દિવસ કરવું. (૮) કુવાડીઆનાં બિયાં ૩ ભાગ, બાવચો ૨ ભાગ અને ગાજરનાં બિયાં ૧ ભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં આઠ દિવસ પલાળી રાખવાં. પછી તેનો લેપ કરવો, એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. આ ઔષધમાં ઉપરાઉપરી ગોમૂત્ર નાખી સુકાવા ન દીધાથી વર્ષભર ટકે છે. (૯) પિત્તપાપડો, હરતાલ અને વછનાગને સમભાગે જુના ઘીમાં ઘસી ચોપડવાં. (૧૦) મનશીળ, રસકપૂર, નેપાળો અને ગંધક, એ એકેક ભાગ, ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, તથા એ બધાં ઔષધોથી દુપ્પટ આકડાનું દૂધ અને દૂધથી બમણું માખણ લઇ કાંસાના વાસણમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) વેંગણ શેકી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી–૫, અરલુ–૯, કપૂર–૩, કલગારી–૧૦, કાળીજીરી–૮,

× આ સિવાય તળાગરમી (વૈપાદિક) આદિ ઉપર કેટલાક ઉપચાર શ્રીમાન્ પદેજીએ ક્ષુદ્રરોગમાં આપ્યા છે માટે તે ત્યાં જોવા.

* **સંગ્રહીત ઉપચાર:**—(૧) ભેંસના શીંગડાની સંપુટમાં ખાખ કરી આકડાનાં પીળાં પાંદડાંની રાખમાં મેળવી લુગડાથી ચાળી ગાયના ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૨) મનુષ્યનાં હાડકાં તથા શેળાના કાંટાની સંપુટથી કરેલી ખાખ અને કેરડાના કોલસાનો ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. (૩) શેળાના કાંટાની ખાખ, કેરડાના કોલસા અને થોડું મોરથુથુ સોવાર ધોએલા ગાયના ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૪) કાંકસ ગોળા, ફુલાવેલો મોરથુથુ અને આમલસાર ગંધકને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું. એમ ચાર પાંચ દિવસ ચોપડયા પછી ઉપર હીરાદખણુ અને ચામડાની ખાખ ચોપડવી. (૫) ગામઠી ગાડાના પૈડામાંની મળી, ઘોડાનો બાળેલો નખ અને એરંડીઉં તેલ મેળવી ચોપડવું. (૬) ડામર ચોપડી ઉપર પાટો બાંધી એ પાટો પંદર દિવસ સુધી છોડવો નહિ, તેમ દરદને પણ પાણીથી પલાળવું નહિ. (૭) પારા ગંધકની સમાન ભાગે કરેલી કાજળી તોલા ૨, મોરથુથુ તોલો ૧, સોનાગેરૂ તોલો ૧ વાટી ગાયના સો વખત ધોએલ ઘીમાં મલમ કરી ચોપડવો. કોઇ કોઇ એમાં રસકપુર તોલો ०।।, મનસીલ તોલો ०।, શંખજીરૂ તોલો ૧, હિંગ તોલો ०।, લોદર તોલો ०।। અને વાંસકપૂર તોલો ૧ વધારે મેળવે છે.

કુંવાડીયો–૧, ૭, ખજૂરી–૩, ખાખરો–૭, ખીજડો–૧, ગાજર–૧, ગૌરીનો ફણો–૨, જાનવેલ–૧, ધરો–૩, પારિજાતક–૨, પેંડકુળી–૧, બીલામો–૨૧, રતાંદળી–૮, વડ–૧૪, શરપુંખો–૩, સિવણુ–૧, સુથિણુ–૧.

પથ્ય:—જવ, ઘઉં, ચોખા, ઘી, મગ, તુવેર, મસૂર, પરવળ (પંડોળાં), લસણુ, ચાકવત, ગલકાં, કડવા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—પરસેવો કહાડવો, મૈથુન, શેલડી, ગોળ, દહીં, દૂધ, ખાટાપદાર્થ, તલ, અડદ, મધ.

૧૯–કંઠમાળ, અપચી અને લાપોટીયું.

ગંડમાલાની સંપ્રાપ્તિ:—નાના બોર જેવડી, મોટા બોર જેવડી અને આંબળા જેવડી ગાંઠો, કાખ, બાહુમૂળ, બોચી અને ગળું એવા ઠેકાણે, કફથી મેદ દુષ્ટ થઈ જાય છે તેને **ગંડમાલા** (કંઠમાળ) કહે છે. તે ગંડમાલા ઘણીક ગાંઠાએ યુક્ત હોઈ, ઘણા કાળે કરી હલકી પાકદશાપર જાય છે એવું જાણવું. પૂર્વોક્ત ગંડમાલાની ગાંઠો કેટલીક પાકી ફુટી વહે છે, અને નહિ જેવી થઈ ફરી બીજી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનો સંબંધ ઘણો હોય છે. એ રોગને **અપચી** કહે છે.

ગલગંડની સંપ્રાપ્તિ:—બોચી, ગળું અને હડપચી, એની સંધિના ઠેકાણે વૃષણ જેવી ગ્રંથીરૂપ સોજો થવા લાગે છે, અને તે સોજો નાનો અથવા મોટો હોય છે, તેને ગલગંડ કહે છે. તે ગલગંડ વાયુ અને કફ, ગળાને ઠેકાણે દુષ્ટ થવાથી થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાના દૂધમાં હીરાકસી ઘસી લેપ કરવો. (૨) લીમડાના રસમાં વછનાગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) કડવી પાકેલી તુંબડીમાં પાણી નાખી રાખી પછી તે પાણી ૭ દિવસ સુધી પીવું. (૪) ચિત્રક, ભિલામો, હીરાકસી અને થોરનાં મૂળ આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) કંચનારના ઝાડની છાલનો કાઢો કરી તેમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૬) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો કરી તેમાં મધ નાખી આપવો. (૭) એરંડમૂળ અને ખાખરાનાં મૂળ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી લેપ કરવો. એનાથી ગલગંડ પણ દૂર થાય છે. (૮) કડવી તુંબડીનો રસ તથા સરસિયું એકત્ર કરી દેવતાપર કડવી રસ બળી જાય એટલે તે તેલ લઈ ચોપડવું. (૯) શરપુંખાનાં મૂળ અને હળદર ગાયના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૦) કડવા સરગવાની છાલ અને ઇંદ્રવરણાનાં મૂળની છાલ સમભાગ એકત્ર કૂટી તે ભૂકી હોકામાં પીવી. (૧૧) આકડાનું દૂધ, સિંધવ, સમુદ્રફળ અને ખાખરાનાં બિયાં, એ સર્વને લીમડાના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૧૨) મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, સરગવાનાં બિયાં, સણનાં બિયાં, જવ અને અળશી, એ ખાટી છાશમાં વાટી ચોપડવાં; એટલે ગંડમાલા અને ગલગંડનો નાશ થાય છે. (૧૩) ભોંયચંપાનાં મૂળ, કોચલાનાં બિયાં અને વછનાગ, ઠંડા પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. આ લેપથી ખેંચ લાગે છે. એથી કરી ગંડમાલા, ગલગંડ કિંવા કોઇ પણ ગાંઠ તુરત બેસે છે. ફુટેલી ગાંઠો ભરાઈ આવવા માટે મલમની પટ્ટીઓ લગાવવી. (૧૪) ચંદન, હરડે, લાખ, ઘોડાવજ અને કડુથી તેલ સિદ્ધ કરી પ્રાશન કરવું, એટલે અપચીનો નાશ થાય છે. (૧૫) ગરમાળાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સુંઘવાં તથા તેનો લેપ પણ કરવો. (૧૬) કળથી અને મરીનો કાઢો આપવો.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આકડો–૧૫, ઇન્દ્રવરણા–૧૪, ઉંબરો–૨૪, એરંડો–૨૪, કડવી દુધી (તુંબડી)–૪, કણુઝી–૩, કપાસ–૪, કપૂરભેંડી–૬, કલગારી–૩, કળથી–૨, કંચનાર–૧, ૪, કુકરપાડાનો વેલો–૪, ગરમાળો–૯, ગોરખમુંડી–૨, ચણોઠી–૨૧, જીયાપોતો–૧, પીલુ–૬, બ્રહ્મદંડી–૨, ભારંગી–૪, બીલામો–૭, ભુંયશિરડ–૩, મુળા–૧૦, રીસામણી–૧, વછનાગ–૧, વાયવરણો–૩, ૧૪, વાંકેરી–૩, વિંછુડા–૨, શરપુંખો–૪, સરગવો–૭, સહદેવી–૫. **અપચી** માટે:—કપાસ–૪, કલગારી–૨, કુંવાર–૨, દેવદાર–૩, રીસામણી–૧, વાયવરણો–૩, સરસવ–૨.

ગલગંડ ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) ચુનો, ગોળ અને

---

* ધોળી ગરણીનું મૂળ, ત્રુંસદાનું (ઇંદ્રિવરણાનું) મૂળ, ઘોડાવજ, દેવદાર અને સરસવનું મૂળ એ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) મગ શેર ૦ા આકડાના દૂધમાં દિવસ ૭ ભીંજવી છાયામાં સૂકવી કડઈમાં શેકી ઘીમાં મલમ કરી લગાડવાથી **કંઠમાળા** અને **હૈયાહોળી** આદિ દરદો જાય.

ધુંવાસ એકત્ર કરી લેપ કરવો, એથી કરી ગાલની સૂજ પણ દૂર થાય છે. (૩) ધંતૂરાનાં પાંદડાં વાટી તેમાં ચુનો મેળવી તે ઉપર બાંધવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—ઉંબરો-૬, કડવી દૂધી (તુંબડી)-૧, કાકડી-૫, ખાખરો-૪, જીયાપોતા-૧, જેઠીમધ-૧૭, ધંતૂરો-૧, ૯, પારિજાતક-૩, પાણકુંભા-૧, મુળા-૧૦, રીસામણી-૧, વછનાગ-૧, વાયવરણો-૩, શિરદોડી-૧, સોપારી-૯. **કફ ગલગંડ** ઉપર:—દેવદાર-૨. **વાતગલગંડ** માટે:—જળ જાંબવો-૨, સમેરવો-૫.

પથ્ય:—જુની રાતી ડાંગર, જવ, મગ, પડોળાં, સરગવો, કારેલી, શેલડી, રૂક્ષ, તીખા અને અગ્નિદીપક પદાર્થ. **અપથ્ય:**—દૂધ અને શેલડીથી જે પદાર્થ થાય છે તે, મિષ્ટાન્ન, ખાટાં, મધુર, જડ અને કફકારક અન્ન.

૨૦—ગળતી અથવા શોષરોગ.

કારણ અને લક્ષણ:—ક્ષયનોજ ભેદ શોષરોગ છે. (૧) અતિ સ્ત્રીસેવનથી, (૨) શરીર વ્રણ કિંવા આગંતુક વ્રણથી, (૩) રસ્તે ઘણું ચાલવાના શ્રમે કરી, (૪) શરીરને ઘણી મહેનત પડયાથી, (૫) શરીર જર્જરીભૂત થવાથી, (૬) અને કોઈ પણ પ્રકારનો શોક થઈ તેનાથી થએલો, આ પ્રકારે છ જાતનો **શોષરોગ** જાણવો. રસાદિ ધાતુનું શોષણ થઈ શરીર ક્ષીણ થાય છે તેને પણ **શોષ** કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) જેઠીમધ, આમળાં, લવંગ, ખડીસાકર અને ધાણાનો કાઢો આપવો. (૨) ડાંગરની ધાણીનો કાઢો આપવો. (૩) વાવડીંગ, આમળાં અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. (૪) પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૫) કોષ્ટ, જેઠીમધ, નીલકમળ અને વડની કુંપોનું ચૂર્ણ કરી મધ નાખી ચાટણ કરી તે ઉપરાઉપરી ચાટતાં જવું, એટલે તૃષા શાંત થશે. (૬) **આમલકાદિ ગુટિકા:**—આમળાં, કમળ, કોષ્ટ, ડાંગરની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંપોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળી કરી મ્હોડામાં રાખવાથી તરસ છીપી મ્હોડામાં અમી રહે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આલુ-૩, ડાંગર-૬, દાડમ-૧૩, પિત્તપાપડો-૪, બીજોરૂં-૧૮,

પથ્યાપથ્ય:—ક્ષયરોગમાં કહ્યા પ્રમાણે.

૨૧—ગાંઠ અથવા ગ્રંથિરોગ, અને અર્બુદ રોગ.

ગ્રંથિરોગની સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ રોગ, માંસ અને લોહી દુષ્ટ થઈ મેદ અને શિરાઓને દૂષિત કરી, ગોળ, ઉંચો અને ગાંઠ જેવો સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને ગ્રંથિ કહે છે.

અર્બુદ રોગની સંપ્રાપ્તિ:—શરીરના ઠેકાણે વાતાદિ દોષ કુપિત થઈ, લોહી અને માંસને દૂષિત કરી, ગોળ, સ્થિર, મંદપીડાયુક્ત, મોટો, અંદરથી ઉંડો ગએલો, લાંબા કાળે વધનારો અને પાકનાર, એવો માંસનો ગોળો થઈ ઉઠે છે; તેને અર્બુદ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વ્રણ (ગુમડા) ઉપર જે ઉપચાર કહેલા છે તે યોજવા. (૨) સાજીખાર, હળદર અથવા મૂળાનો ખાર અને શંખચૂર્ણને પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) હળદર, લોધર, પતંગ અથવા રક્તચંદન, ધૂંવાસ, ગોળ અને મનશીળને મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) કોઠ અને તમાલપત્ર, વડના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો અને ઉપર વડનાં પાંદડાં બાંધવાં; એટલે સાત દિવસમાં અર્બુદનો નાશ થાય છે. (૫) સરગવાનાં બિયાં, મૂળાનાં બિયાં, સરસવ, તુળસી અને ઇંદ્રજવને ભેંસની છાશમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અંકોલ-૧૬, ચણોઠી-૭, ધંતૂરો-૯, મયાળ-૧.

પથ્યાપથ્ય:—ગુલ્મરોગ પ્રમાણે.

૨૨—ગાંઠીયો વા અથવા અંગનું અકડાઈ જવું.

કારણ:—ખારા, ખાટા, તીખા, ખારવાળા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, અપકવ, ઉબાઈ ગએલા, શુષ્ક, એવા પદાર્થોનું સેવન તથા મત્સ્યાદિકોનું માંસ અને ખોળ, મૂળા, કળથી, વાલ આદિ ઠંડાં ધાન્યો, શાકાદિક,

શેકેલા તલ, શેલડીનો રસ, દહીં કાંજી, છાશ, મદ્ય, વિરૂદ્ધ અન્ન, અધ્યશન ઇત્યાદિ પદાર્થોનું સેવન, ક્રોધ અને દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, એ કારણોએ તેમજ ઘણું કરી સુકુમાર પુરુષ અને મિથ્યા આહાર વિહાર કરનાર અને સ્થૂલ (જાડા) તથા સુખી એવા માણસનું વાતરક્ત કુપિત થાય છે.

સંપ્રાપ્તિઃ—હાથી, અશ્વ તથા ઉંટ ઉપર ગમન કરનાર અને વિદાહજનક અન્ન ભક્ષણ કરનાર, એવા માણસનું આખા શરીરમાંનું રક્ત દૂષિત થઇ પગમાં એકઠું થાય છે. પછી દુષ્ટ વાયુમાં મળે છે. આ રોગમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય છે, એટલા માટે એને વાતરક્ત કહે છે.*

પૂર્વરૂપઃ—ઘણો પરસેવો આવે છે કિંવા સમૂળગો આવતોજ નથી, શરીર કાળાશપર જણાય છે, સ્પર્શનું–અજ્ઞાનપણું, ક્ષતની અંદર ઘણાજ સણકા, આળસ, અંગ ગળી જવા જેવું થવું, શરીર ગળ્યા જેવુ થવું, ઢીંચણ, કહોણી, કુલા, કંમર, ખાંધ, હાથ, પગ ઇત્યાદિની સંધિમાં શળ; અંગનું સ્ફુરણ, સણકા, શરીરે બહેરાપણું, કંડુ, સંધિમધ્યે શળ, વારંવાર દાહ થઈ મટે છે અને પુનઃ દાહ થાય છે, વર્ણ બદલાય છે અને અંગ ઉપર મંડળની ઉત્પત્તિ, એ વાતરક્તનાં પૂર્વ રૂપો જાણવાં.

અસાધ્ય લક્ષણઃ—ઢીંચણ પર્યંત વ્યાપ્ત થએલો, સમૂહ થએલો, સ્રાવ થનાર અને બલ, માંસ કે ક્ષયાદિ ઉપદ્રવથી યુક્ત જે વાતરક્ત તે **અસાધ્ય,** અને એક વર્ષ ઉપર થયેલો વાતરક્ત **કષ્ટસાધ્ય** અને ફાટ કે ચીરા પડયા વગરનો **સાધ્ય** જાણવો.

ઉપચારઃ—(૧) ગળોના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું શિલાજીત નાખી તે કાઢો પાવો. (૨) **મંજીષ્ઠાદિ કાઢોઃ**—મજીઠ, કડો, ગળો, નાગરમોથ, વજ, સુંઠ, હળદર, દારૂહળદર, અરડુસો, પિત્તપાપડો, ઉપરસાળ, અતિવિષ, ધમાસો, કવંડળ, વાળો, રીંગણી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, ઉપલેટ, કડુ, ભારંગમૂળ, વાવડીંગ, ચિત્રો, મોરવેલ, દેવદાર, ઇંદ્રજવ, ભાંગરો, લીંડીપીપર, મેંદી, પહાડમૂળ, શતાવરી, ખેર, ત્રિફળાં, કરિયાતુ, બકામ લીમડો, અસાણા, ગરમાળો, કાળુ નસોતર, બાવચો, ચંદન, વાયવર્ણો, કરંજ અને સાગ, એ સર્વે સમભાગ ઔષધોનો કાઢો કરી નિત્ય પાવાથી ત્વચાનો દોષ, અઢાર પ્રકારના કોઢ, વાતરક્ત (સુનઅહિરિ), વિસર્પ, વિદ્રધિ, અને સર્વ દોષનો જલદી નાશ થાય છે. (૩) **લઘુ મંજીષ્ઠાદિ કાઢોઃ**—મજીઠ, ત્રિફળાં, કડુ, વજ, દારૂહળદર, ગળો અને કડવા લીમડાની છાલનો કાઢો વાતરક્ત, ખસ, કાપાલિક કુષ્ઠ અને રક્તમંડળનો નાશક છે. (૪) અરડુસો, ગળો અને કડુનો કાઢો આપવો. (૫)

* શરીરે દાહ, ભારેપણું, પીડા, તોડ, ચળ, ચકામાં, ઢગરા ઉપર ફોડલા, સોજો, એ વાતરક્તનું લક્ષણ છે. વિશેષ કરી એ રોગ પગે થાય છે. વાતરક્તનો શબ્દાર્થ એવો છે કે વાયુથી ઘેરાયેલું લોહી; તે વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, પિત્તકફ, ત્રિદોષ અને લોહીથી એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિના કારણસર આઠ પ્રકારનો થાય છે.

રા. ત્રિભોવન મોતીચંદ શાહે એ રોગના મથાળા સાથે **"નજલો"** શબ્દ પોતાના શારીરિક અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં આપ્યો છે. તેમજ નજલાનું વર્ણન કરતાં એક ગ્રંથકાર લખે છે કે "એ રોગ ઘણોખરો પુરૂષનેજ થાય છે. તે ઘણું કરીને ગરમીમાંથી થાય છે. એનું જોર જુવાની કરતાં વૃદ્ધાવસ્થામાં વધારે હોય છે. તેની નિશાની એ છે જે એ રોગ પગના અંગુઠામાંથી ઉત્પન્ન થઈ પગની પાટલી તથા ઘુંટણ સુજે છે અને તેમાં બહુ દરદ કરે છે. તે ઘણી મુદ્દત થયાથી હાથના પોંચામાં તથા આંગળાંમાં દાખલ થઈ સાંધાઓ રહી જાય છે. પછી તે સાંધાઓ પોતાની મેળે ફાટી તેમાંથી પરના ઠેકાણે સફેદ ચુના જેવો સૂકો મવાદ નીકળે છે. માટે એ રોગવાળાને જુલાબ આવે એવું ઔષધ આપવું. બીજુંઃ—મહુડાં શેર ૧ અને સાજીખાર તોલા ૨ એ બન્નેને બારીક કરી તેમાં માખણ નાખી મલમ જેવું કરવું, પછી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો, એથી આ રોગ મટે છે. એ આજારવાળાને ગંધકની ખાણવાળા ગરમ પાણીમાં નવરાવેથી તથા બેસારવાથી ઘણો ગુણ થાય છે. એ ખાણનું પાણી સુરત જીલ્લામાં વાંસદા તથા નવસારીની હદમાં ઉનાઇની જ્યાં જાત્રા ભરાય છે ત્યાંના કુંડમાં તથા વજરાબાઇમાં તથા મલબાર કોસ્તામાં છે. ગુજરાતમાં ડાકોર અને ગોધરા વચ્ચે 'ટુવા' નામે સ્ટેશનથી અરધો માઇલ દૂર એ જાતના કુંડ છે તથા કપડવંજ તાલુકાના એક ગામમાં પણ છે. કદાપિ ત્યાં જવાને ન બને તો તેમાંનું પાણી ઘેર મંગાવી ગરમ કરી નવરાવે તોપણ ગુણ થાય છે."

ગળોના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી તે આપવો. (૬) સુરવારી હરડેનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવી આપવું. (૭) મીણ, મજીઠ અને રાળના તેલવડે કિંવા રતાંબોળના તેલવડે અભ્યંગ કરવો; એટલે વાતરક્તની પીડા દૂર થશે. (૮) એરંડમૂળ, અરડુસી અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૯) ખેરનો કાઢો બે વાર આપવો. ઉપર ઘી ભાત ખાવાં તથા **નિર્વાત સ્થળ** એ **પથ્ય** કરવી; એટલે કુષ્ઠાદિ સર્વે રોગોનો નાશ થાય છે. (૧૦) શુદ્ધ કરેલો કલગારીનો કંદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મીઠાનું ચૂર્ણ એકત્ર મિશ્ર કરવું. તે મધ અને ગાયના ઘીમાં ૧૦ માસા આપવું; એટલે અનેક પ્રકારના રક્તવિકાર, પાદદાહ, પગ ફુટે છે તે, માથાનું દુઃખ, અસાધ્ય વાતરક્ત અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોરખમુંડી અને કડુનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૨) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો અંગરસ કિંવા તેનાં પાંદડાં ગાયના દૂધમાં વાટી રસ કાઢવો અને તે પાવો. (૧૩) ખજૂરનો બલક કાઢી તેમાં એરંડતેલ નાખી તે આપવાથી વાતરક્ત અને ધનુર્વાત દૂર થાય છે. (૧૪) મોગલી એરંડાનાં બિયાંનું તેલ, રોગગ્રસ્ત એવી સર્વ જગાએ દિવસમાં ચાર પાંચ વાર ચોપડતા જવું. (૧૫) ધોળી ગુલબાશીનો કંદ ૧ તોલો ગાયના તાજા દૂધમાં દિવસમાં ત્રણવાર લેવો. એ ઔષધ હમ્મેશાં ૩ મહિના આપવું. (૧૬) **અમૃતાઘૃતઃ**—ગળો લાવી થોડી કુટી તેમાં તેના ચોપટ પાણી નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી તેમાં કાઢાના ચતુર્થાંશ જેટલું ઘી નાખવું, અને ઘીનો ચતુર્થાંશ ગળોનો કલ્ક કરી અને ઘીથી દૂધ ચોગણું તેમાં નાખી ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી, પછી તે ગાળી લઈ પીવું. તેણે કરી વાતરક્ત અને કોઢ જલદી દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આમળાં–૯, ઉંબરો–૧, એરંડો–૧૪, કપૂરભેંડી–૫, કાસાળુ–૨, કોલીંજન–૩, ખજૂરી–૧૨, ખટખટી–૩, ગળો–૧૫, નગોડ–૨, પાંડરવો–૨, મજીઠ–૬, મરી–૧, માંકડી–૧, મોગલીએરંડો–૧૦, રાળ–૫, હરડે–૧.

પથ્યઃ—રાતા ચોખા, ઘઉં, ચણા, મગ, તુવેર, મઠ, બકરી, મેંઢી, ભેંશ અને ગાયનું દૂધ, મયાળ, કાકોલી, નેતરના અંકુર, લાંબડી, ચાકવત, કારેલાં, તાંદળજો, પરવળ (પંડોળાં), આમળાં, આદુ, સુરણ, સરગવો, સાકર, દ્રાક્ષ, જુનું કોળું, માખણ, તાજું ઘી, કડવા પદાર્થ. **અપથ્યઃ**—દિવસે નિદ્રા, શેક લેવો, ઉદ્યોગ, મૈથુન, અડદ, કળથી, વાલ, વટાણા, તેમજ માંસ, વિરૂદ્ધ ભોજન, દહીં, શેલડી, મૂળા, મદ્ય, માંસ, પાન, કાંજી, તલ, તીખા, ઉષ્ણ, તુરા, ચીકટા, મીઠું અને લોટના પદાર્થ.

૨૩—ગોથું અથવા વાઈ.

સ્વરૂપઃ—વાતાદિ દોષ દુષ્ટ થઈ આંખો આગળ અંધારાં આવી સ્મૃતિરૂપ જ્ઞાન અને અનુભવજન્ય જ્ઞાન નષ્ટ થાય છે. નેત્ર અને હાથ પગ વિકલ થાય છે. હૃદયને કંપ, શરીરે પરસેવો ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. એનો કોપ કદિ દશ દિવસે, કદિ પંદર દિવસે, કિંવા મહિના બે મહિનાએ દોષસંચય થઈને થાય છે.* **ઉપચારઃ**—(૧) થુરીઆનાં પાંદડાંને આકડાના દૂધના ૨૧ પુટો આપી સુકવી ચૂર્ણ કરવું

---

* ગોતું ચાર પ્રકારનું છે. તે પૈકી ૧ કંપારો થાય, દાંત કકડાવે, મોઢે ફીણ આવે, શ્વાસ થાય, કાળું, પીળું દેખે તે **વાયુની,** ૨ મોઢે પીળાં ફીણ આવે, શરીરની ચામડી, મોઢું, આંખો, પીળાં પડી જાય, સર્વત્ર લાલ પીળું દેખાય, તરસ લાગે, શરીર ગરમ રહે તે **પિત્તની,** ૩ મુખમાં સફેદ ફીણ આવે શરીરની ચામડી, આંખ, મુખ ધોળાં પડી જાય, થંડ લાગે, રોમાંચ થાય, અને સર્વત્ર ધોળું જણાય તે **કફની;** અને ૪ ત્રણે દોષનાં લક્ષણ જણાય તે **સન્નિપાતની** મૃગી જાણવી. વળી વાયુનું ગોતું ૧૨ દિવસે, પિત્તનું ૧૫ દિવસે, કફનું એક મહીને અને સન્નિપાતનું વારંવાર અથવા અનિયમિત વખતે આવે છે. ઉપચારઃ—ભાદરવા માસમાં ઝીલના છોડવા ઉપર દિવસ ઉગતી વખતે જે થુંકના જેવું જામેલું દેખાય છે તેને **ખડવલો** કહે છે તેમાં મરી શેર ૦॥ એક મહીના સુધી પલાળી રાખી છાંયે સુકવી દિવસ ૨ સુધી (૧૬ પહોર) વાટી ભુકી કરી તેમાંથી વાલ ૨ દરરોજ અથવા દરદ આવવાના ટાઇમે ફકાવે તો ગોથું અને દમનું દરદ જાય. (૨) જવાન થુવર કોચીને તેમાં કોથળીમાં નાખેલાં મરી અથવા લવંગ તોલા ૫ નાખી તેનાજ કકડાથી બંધ કરી ૭ માસ રાખી મૂકવું; પછી તે કહાડી લઈ દરદીને એકેક સુંઘાડવું અને દરરોજ એકેક ખવરાવવાથી ગોતું જાય. આ લવંગનો બળદના નાકમાં ધુમાડો આપવાથી બળદની કંઓડી (શીંગડું સડીને વળી જઇ ભાગી જવું) મટે. (૩) અમરવેલનો રસ નાકમાં નાખવો.

અને તે છીંકણી પ્રમાણે સુંઘવું. એટલે નાકમાંના કીડા ખરી પડી રોગી સારો થશે. (૨) દેવડાંગરનો રસ અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી નસ્ય આપવું. (૩) માલકાંકણી, ખુરાસની અજમો, અક્કલકરો, જાયફળ, લવંગ, એલચીદોડા, અજમો, વાવડીંગ અને નાગકેસર; એ સમભાગ લઈ ભાંગરાના રસમાં બોર જેવડી ગોળી કરી તે દરરોજ એક ગોળી પાણી સાથે આપવી. એટલે અપસ્માર, ચિત્તભ્રમ ઇત્યાદિ દૂર થાય છે. (૪) અગથીઆનાં પાંદડાંના રસમાં ગોમૂત્ર અને મરીની ભૂકી નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) વાંઝકંકોડીનાં મૂળ ઘીમાં ઘસી તેમાં સાકર નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૬) જેઠીમધ, હીંગ, ઘોડાવજ, તગર, શરસડો અને લસણ, એ પદાર્થો બકરીના દૂધમાં અથવા મૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું. (૭) ઘોડાવજનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) નગોડના રસમાં અખોડ ઘસી તેનું નસ્ય કિંવા અંજન કરવુ. (૯) રાઇ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો શરીરે લેપ કરવો. (૧૦) ધોળી ડુંગળીનો રસ નાકે સુંઘવો અને અંજન કરવું. (૧૧) વગડાઉ છાણાંની રાખ આકડાના દૂધમાં ભીંજવી, સુકાયા પછી તપખીર પ્રમાણે સુંઘવી. (૧૨) અરીઠા લીંબુના રસમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૩) ગંધકની ધુણી નાકમાં લેવી. (૧૪) હાથીનું મૂત્ર બન્ને નાકનાં છિદ્રોમાં નાખવું, એટલે માથામાંના કીડા ગરી પડી રોગી સારો થાય છે. (૧૫) ઘોડાવજ, ગળો, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, મોહનોગુંદર, રૂદ્રાક્ષ, સિંધવ, રીંગણીનાં ફળ, સમુદ્રફળ અને લસણ, એ સર્વ એકત્ર વાટી નાકે સુંઘવું; એટલે અપસ્માર, વાયુ, કફ, મસ્તકશૂળ, બકબક, મોહ, સન્નિપાત અને પીનસ (નાકનાં છોડ) દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અક્કલકરો–૬, અખરોડ–૨, અગથીઓ–૯, અરિઠા–૧૦, આકડો–૭, ઉદરકની **क**–૧, ઉદરકની **ग**–૬, કંકોડી–૧૦, કેવડાનું ઝાડ–૨, જેઠીમધ–૧૨, ડુંગળી–૨૩, તલ–૬, બીજોરૂં–૩, મહુડો–૧, મોથ–૮, ૧૦, રાયણ–૧, લસણ–૧૧, લીંડીપીપર–૨, ૧૮, વજ–૨, શણપુષ્પી–૧, શતાવરી–૯, શંખાવળી–૧, હીંગ–૩. **પિત્તાપસ્માર** માટેઃ—કારિવણા–૩. **ચિત્તભ્રમ અપસ્માર** માટેઃ—કારિવણા–૪, કાસાળું–૬. **ભમરી આવે તેના માટે:**—કારિવણા–૧, ઘાસપિત્તપાપડો–૧, વાવડીંગ–૪.

પથ્ય:—મગ, ઘઉં, ઘી, દૂધ, પંડોળાં, જુનું કોળું, ચાકવત, દાડમ, સરગવો, દ્રાક્ષ, આમળાં, ચોખા. **અપથ્ય:**—ગરમ પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, અતિમૈથુન, મહેનત, ભાજીપાલો, ટીંડોરાં, ગરમ અને જડ પદાર્થો.

૨૪–ગોળો અથવા ગુલ્મરોગ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—મિથ્યા આહાર તથા વિહાર, એથી વાતાદિક દોષ કુપિત થઇ પેટમાં ગ્રંથિરૂપ પાંચ પ્રકારના ગુલ્મ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ગાંઠો ગોટલા જેવી હોઈ, ચળ અથવા અચળ અને ગોળ હોય છે, અને કદિ મોટી અને કદિ નાની હોય છે. આ રોગને ગુલ્મ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઘણા ઓડકાર, મલબદ્ધતા, અન્ન ઉપર અરૂચિ, આંતરડાં કડકડ વાગે તથા દુઃખે છે, પેટ ચડે છે અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ગુલ્મ રોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.*

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર અને જવખારનું ચૂર્ણ આદુના રસ અને મધમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ અને શ્વાસકાસ દૂર થાય છે. (૨) ચિત્રફળ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, અજમોદ, એરંડમૂળ, જવખાર, બાળહરડે, સેકેલી હીંગ અને વાવડીંગ, એ દશ ઔષધો સમભાગ લેવાં અને નસોતર ૩ ભાગ, બધાનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે ગુલ્મ, શૂળ, પેટનું ચડવું અને ઉદરના સર્વે રોગો દૂર થાય છે. (૩) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ આપવું. (૪) જાસુંદીનાં પાંદડાંનો રસ દરેક વખતે નવટાંક પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવો. (૫) આસુંદરાના પાંદડાંના રસમાં મરીની ભૂકી અને તલનું તેલ ૭ ટીપાં નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૬) સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ પા શેર, તેમાં બે તોલા ખડીસાકર મેળવી ૩ દિવસ આપવો. આ ત્રણે ઉપચારોથી વાતગુલ્મ દૂર થાય છે. (૭) રિંગણી મૂળીઆં સહિત સુકવવી. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી

* ગોળાનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ બહુધા સ્ત્રીઓને થાય છે પરંતુ કોઇ કોઇ પુરૂષને પણ એ દરદ જોવામાં આવે છે. એ મિથ્યા આહાર–વિહારના કુપથ્યથી વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઇ પુરૂષ અથવા સ્ત્રીના હૈયાથી લઇ પેઢુ સુધી ગોળાના આકારે ગાંઠ ઉત્પન્ન કરે છે. તે વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્ત (લોહીનો) એમ પાંચ પ્રકારનો થાય છે. એના ઉપર મેંદો તથા હળદર એકઠું કરીને તેની રોટલી ૪ માસ સુધી ખાવી.

ગરમ પાણીમાં રોજ ૧૦ માસા સુધી દિવસમાં બે વખત પ્રમાણે ૭ દિવસ આપવું; એટલે પેટમાં કોઇ પણ આજારની ગાંઠ હશે તો તે દૂર થશે. (૮) કાચકું (કાંકસ) શેકી તેનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવાથી પ્રસૂતકાળે ઉત્પન્ન થએલો વાયુનો ગોળો શમે છે. (૯) દશમૂળના કાઢામાં જવખાર અને સિંધવ નાખી આપવો; એટલે ગુલ્મ, શૂળ, હૃદ્રોગ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૧૦) શરપુંખાનો ક્ષાર અને હરડેનું ચૂર્ણ એ બન્ને ચાર ચાર માસા એકત્ર કરી ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ-૩૧, એરંડા-૪૦, કઠ-૨, ખેરેતી-૭, ગુગળ-૧૮, ચુકા-૧, તુવરૂફળ-૧, નાકછીકણી-૩, પીલુ-૧, બીલી-૨, બીવલો-૪, મરી-૧૩, મિરજોળી-૪, લવંગ-૧૦, લીંડીપીંપર-૧૪, ૨૭, વસુ-૨, ૭, શરપુંખો-૭, શિકકાઇ-૧, સમેરવો-૧, સાટોડી-૭, ૧૭, સાતીન-૩, હરડે-૪૪.

રક્તગુલ્મનાં લક્ષણ:—સ્ત્રી નવી સુવાવડી હોવાથી અથવા અપક્વ ગર્ભપાત થવાથી કિંવા ઋતુકાળે અપથ્ય પદાર્થ સેવવાથી, વાયુ તેના ગર્ભાશયને ઠેકાણે લોહીને જમાવી શૂળ અને દાહ એણે કરી યુક્ત એવા ગુલ્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગુલ્મ ઘણા દિવસ પિંડીભૂત હોવા છતાં અવયવ નહિ એવા ગર્ભ જેવાં દુખણાં કરે છે; શૂળયુક્ત હોય છે; ગર્ભનાં લક્ષણો, જેમકે આર્તવપ્રતિબંધ, સ્તનની ડીંટડી ઉપર કાળો વર્ણ, ઇત્યાદિથી યુક્ત હોય છે. એની ચિકિત્સા દશ મહિના પછી કરવી.

રક્તગુલ્મ ઉપર:—(૧) દંતીમૂળ, હીંગ, જવખાર, કડવી તુંબડીનાં બિયાં, પીંપર અને ગોળને થુરીઆના દૂધમાં ઘસી તોલા પ્રમાણે ગોળી કરી ભક્ષણ કરવી. એટલે રક્તગુલ્મનો નાશ થાય છે, અને ગએલો અટકાવ પણ આવે છે. (૨) ખાખરાના ક્ષારવડે ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશન કરવું. (૩) શતાવરી, કારંજાની છાલ, દારૂહળદર, ભારંગમૂળ અને પીંપરનું ચૂર્ણ તલના કાઢા સાથે પાવું. (૪) તલનો કાઢો, ગોળ અને ઘી, એમાં સુંઠ, મરી, પીપર અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ નાખી પાવો; એટલે રક્તગુલ્મ અને નષ્ટાર્તવનો નાશ થાય છે. (૫) ભારંગમૂળ, પીંપર, કારંજાની છાલ, પીપળીમૂળ અને દેવદારનું ચૂર્ણ, તલના કાઢા સાથે પાવું. (૬) મુડી અને વંશલોચનનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધમાં મેળવી રક્તગુલ્મ ઉપર રેચ માટે આપવું. (૭) અરીઠાના પાણીમાં કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં ઘસી આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**રક્તગુલ્મ** માટે:—અરિઠા-૧૨, આકડો-૨૮, ઇન્દ્રવરણા-૧૭, તલ-૨૦. **વાતગુલ્મ** માટે:—અળવી-૪, આશેત્રી-૧, ઇન્દ્રજવ-૨૨, કાંચકી-૫, તજ-૫, પીંપર-૧, મોરવેલ-૩, રતનજોત-૧, લીંડીપીપર-૨, સરગવો-૫, હીંગ-૧. **પિત્તગુલ્મ** માટે;—નસોતર-૬, રેણુકા-૩, હરડે-૧૧. **કફગુલ્મ** માટે:—અજમો-૭. **ત્રિદોષગુલ્મ** માટે:—અરણી-૬, ગોરખમુંડી-૭, વાયવરણો-૨.

પથ્ય:—જુના ચોખા, દૂધ, કળથી, દાડમ, આંમળાં, લીંબુ, છાશ, લસણ, કુમળો મુળો, ચાકવત, શરગવો, હિંગ અને ગરમ અન્ન. **અપથ્ય:**—અડદ, જવ, ભીંડાંફળ, વેંગણ, કોહળું, મૂળા, દ્વિદલધાન્ય (કઠોર) જડ અન્ન અને તેલવાળા પદાર્થ.

૨૫-ચાંદી-ગરમી-ટાંકી અથવા ઉપદંશ.

કારણ:—જે સ્ત્રીઓ ઘણા પુરૂષોથી સંગ કરે છે એવી સ્ત્રીઓનો સંગ થવાથી; મૈથુન પછી શિશ્ન ન ધોવાથી; રજસ્વલા, સુવાવડી અને રોગી એવી સ્ત્રીઓનો સંગ કરવાથી, અથવા શિશ્ન જગાએ હાથ, નખ અને દાંત એનો કઠોર સ્પર્શ થવાથી આ રોગ થાય છે.*

* યદ્યપિ આ રોગને લોકો "ગરમી" ના નામથીજ ઓળખે છે, પરંતુ તેના ઉપર ઠંડા ઉપચાર કરવાથી હાથ પગના સાંધા ઝલાઇ જઇ રોગી વાયુની સખત બીમારી ભોગવે છે, માટેજ એના ઉપર ગરમ ઉપચારો કરવા. એ રોગવાળાને મૂત્રરેચ પણ અવશ્ય આપવા.

વાતોપદંશથી કાળારંગની ફોડલીઓ થઈ પીડા થાય છે તે ફોડલીઓ ફુટે છે અને તેનું સ્ફુરણ થાય છે. **પિત્તોપદંશથી** પીળા રંગની ફોડલીઓ થઇ બળત્રા બળી તેમાંથી પાણી ઝરે છે. **કફોપદંશથી** સફેદ રંગની મોટી ફોડલીઓ ઉઠી વલુર છુટે છે, સોજો આવે છે અને જાડું પરૂ વહે છે. **સન્નિપાતોપદંશથી** ઘણા પ્રકારની વેદના થાય છે અને પરૂ ઝરે છે. **રક્તોપદંશથી** ફોડલીઓ માસના જેવી લાલ રંગની થાય છે. એમ એ રોગ પાંચ પ્રકારનો છે.

લક્ષણો:—ઇંદ્રિ ઉપર અને અંદરની બાજુએ ચાંદી પડવી અને મણીનો કડો સૂજવો, બન્ને બાજુના જંઘાના મૂળમાંના નળની મુખ નીચેની ગાંઠ સૂજી મોટી થવી, એટલે જેને બદ કહે છે તે થવું અને તે પક્વદશાએ આવી ફુટયા પછી સર્વ શરીરમાં લોહીનું દુર્ગંધિયુક્ત થઇ વહી જવું, ધાતુ-સ્થાન બગડવું તથા તે યોગે બધા શરીરમાંનું લોહી દૂષિત થઇ સર્વ શરીર ઉપર અને હાથ, પગ, અંડ તથા મુખ ઉપર નાયટાં જેવી ચાંદીઓ પડી તેનું પરિણામ દુસ્તર વ્યાધિ જેવું (મહારોગ જેવું) થવું અને અતિશય દુઃખે (ગરમીએ) લિંગનાશ, કૃમિ, મૂત્રસંકોચ, મૂત્રનું ઝરવું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ વિકાર થવા અને તણખા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપદંશથી થનારાં પરિણામ:—આ રોગ ઉપર તુરત ઉપચાર કરવા. ઉપદંશના યોગે મુખ્યત્વે કરી શરીરમાંનું શુક્ર અને શોણિત (ધાતુ અને લોહી) બગડી પહેલાં સર્વ વીર્યનો નાશ થાય છે; પછી લોહી શોષણ થાય છે; સંતતિનો અભાવ થાય છે. શક્તિ ક્ષીણ થયા પછી અર્થાત્ શરીર ધોળું નિસ્તેજ થાય છે. અરૂચિ, અત્યાહાર એ લક્ષણો થઇ શરીરમાં તાવનો સંચાર થાય છે, તેમજ ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે; અને સર્વ હાડકાંમાંનું તેજ નષ્ટ થઇ ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. બદ થએલું હોય તેજ વખતે યોગ્ય ઉપચાર થઇ ન બેસી જાય અથવા ફુટી તેમાંનો દમ નીકળી જઈ તેનો ઉપશમ ન થાય, તો ગરમી શરીરમાં મરી બધું અંગ, વૃષણ, ઇંદ્રિએ ચાંદી પડી, તે ફુલવા લાગી તેમાંથી દુર્ગંધીયુક્ત પરૂ અને પાચનો સ્રાવ થાય છે. તે યોગે શરીરમાંનું સર્વ લોહી બળી જઇ શોષણ થાય છે. શરીરને દુર્ગંધી આવવા લાગે છે. દાંતો ઉપર મળ ચોંટે છે. પેટમાં કીડા સંચય થાય છે. જ્વરોદ્ભવ થાય છે, પગે સોજો આવે છે, અને તેવાંજ પરિણામ થાય છે.

ફિરંગોપદંશની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ:—ફિરંગ નામના દેશમાં એ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ફિરંગી લોક આ દેશમાં આવ્યાથી એ રોગનો ઘણો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ રોગ જે સ્ત્રીને અથવા જે પુરૂષને થયો હોય તેનો અતિ સહવાસ કરનારાં જે માણસ તેમને પણ એ થાય છે. **તેના પ્રકાર:**—**બાહ્યફિરંગ**—અંદરના અંગ ઉપર ફોડ અને તેને ઠેકાણે વેદના મંદ, તે ફોલ્લા ફુટવાથી વ્રણ જેવા જણાય છે. એ સુખસાધ્ય છે. **અભ્યંતર ફિરંગ:**—એમાં શરીરની અંદર સંધીને ઠેકાણે ફોલ્લા થઇ ફુટી વ્રણ થાય છે, અને તે ઘણા દિવસ રહે છે, તેથી વેદના ઘણી થાય છે. આ રોગ કષ્ટસાધ્ય જાણવો. એ બન્નેનાં લક્ષણે જે યુક્ત હોય છે તે બાહ્યાભ્યંતર જાણવો. ફિરંગોપદંશના સાધારણ ઉપદ્રવ:—કૃશપણું, બલક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, દુર્ધર વ્રણ, નાકનું ઝરવું અને હાડકું વાંકું થવું, એ ઉપદ્રવો જાણવા.

ઉપદંશ ઉપર ઉપચાર*:—પહેલાં રેચ આપવો. (૧) વરધારો, ભીલામા નંગ ૩, સુંઠ, બાલ

---

* (૧) ઇંદ્રિને જખમ થયો હોય તો કપીલો સરસીયા તેલમાં મેળવી ચોપડવો, અથવા મેંદી સરસીયા તેલમાં મેળવીને ચોપડવાથી રૂઝ આવે છે. અથવા ચોમાસામાં મનાડીના ટોપ જેને ફારસીમાં સમારગો અને સિંધીમાં ખુંભો કહે છે તે ટોપ લીલો હોય છે ત્યારે સફેદ હોઇને સૂકાયા પછી કાળો થએલો હોય છે તે સમૂળ ઉખેડી લાવી તેનો ભૂકો લીલા જખમ ઉપર મૂકે તો આરામ થાય. (૨) ચાંદીનાં ગમે તેવાં મોટાં ધારાં પડયાં હોય અને મોટા ફોડલા થયા હોય તે ઉપર હીમજી હરડે તોલા ૮, રસકપુર તોલા ૪, દાડમનાં સુકાં ફૂલ તોલો ૧, બોદારસીંગ, જાયફળ, એલચી, ધાણા, લવંગ અને મરી એ સર્વે અકેક તોલો લઇ ખાંડી ઝીણાં કરી ૧૦૦ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. લીંબુનો રસ ખરલ કરતાં સૂકાય ત્યારે સોપારી સોપારી જેવડી મોટી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી અકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય તો આરામ થાય. એ ઉપર મીઠું ખાવું નહિ, મોળું ખાવું. બીજો:—બોદારશીંગ તોલો ૧, દાડમની છાલ તોલો ૧ અને ગોળ તોલા ૨, પહેલી બે વસ્તુઓને ખાંડી ઝીણી કરી તેની ગોળી ૮ ગોળમાં વાળી પછી અકેક ગોળી સવાર સાંજ ખાય ને ઉપર ઘી શેર ૦। ગાયનું ખાય તો દિવસ ૧૪માં આરામ થાય છે. ત્રીજો:—હીમજી હરડે ૨ તોલા, ફુલાવેલો મોરથુથુ ૧ તોલો અને સાકર ૧ તોલો લઇ ખાંડી લીંબુ ૧૦૦ના રસમાં ખરલ કરી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ વાળી તેમાંથી ગોળી એક ટાઢા પાણી સાથે ગળાવવી, અને ઉપર શેકેલા ચણા ખવરાવવા. એથી ટાંકીનો આજાર તથા શરીરમાં ગમે તેવા ફોડલા કે નારૂ હોય તે મટે. જો શેકેલા ચણા ન ખાય તો ઉલટી થાય, માટે ગોળી ગળી તરત ચણા ખાવા. ટાંકીના દરદમાં

હરડે, આસગંધ, અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો છાશમાં નાખવું, અને તેમાં ૧ તોલો ગોળ મેળવી આપવું. (૨) કાચકીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં ઘી નાખી તે ૭ દિવસ આપવો.(૩) રાતી ચણોઠીનાં પાંદડાંના રસમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઘઉંની રોટલી અને તુવેરની દાળ અલુણી. (૪) કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં અને ખડીસાકર એકત્ર વાટી સવારે ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. પથ્ય ઉપર મુજબ. (૫) અઘેડાનાં ઝાડ મૂળ સુધાં ઉપાડી લાવી પછી તેનાં મૂળ કાપી નાખવાં, અને રહેલા છોડનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી પૈસાભાર નાખી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય ઉપર મુજબ. **ઉતારઃ**—જાસવંદ (જાસુંદી) અથવા બોરનાં પાંદડાંનો રસ આપવો; એટલે આગ મટશે. (૬) ઝિંઝરૂટીનાં પાંદડાં એક મુઠી વાટી તેમાં થોડું જીરૂં અને ધાણા નાખી ૭ દિવસ આપવાં. (૭) શિવલીંગીના વેલાનો રસ ગાયના દૂધમાં ૪ તોલા પર્યંત મેળવી તેમાં જીરૂં અને સાકર નાખી આપવો. (૮) કડવાં પરવળ, કડવો લીંમડો, હરડે, આમળાં અને કરિયાતાનો કાઢો આપવો, કિંવા ખેર અને અસાણાનો કાઢો ત્રિફળાં સહિત, કિંવા ગુગળ સાથે પાવો; એટલે સર્વ પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. (૯) આંબાની છાલનો ૪ તોલા સ્વરસ લઈ ૧૬ તોલા બકરીના દૂધમાં નાખી ૭ દિવસ પ્રાશન કરવો. તે ઉપદંશ–વ્રણને હિતકારક થાય છે. (૧૦) જાઇનાં કુમળાં પાંદડાંનો સ્વરસ ૨ તોલા, ગાયનું ઘી બે તોલા અને કિંચિત્ રાળ નાખી, તે સવારે સેવન કરવું; એટલે પાંચે પ્રકારના ઉપદંશનો નાશ થાય છે. એ ઉપર ઘઉં અને ઘીની પથ્ય કરવી. (૧૧) આકડાનાં અને રિંગણીનાં મૂળની છાલ, હિંગળોક, હરતાલ અથવા ભિલામો, એકત્ર કુટી ચલમમાં નાખી હોકામાં પીવા આપવી એટલે મ્હોડું આવશે. પછી રોગ સારો થયા પછી ફટકડી અથવા ખેરની છાલ અને બાવળીઆની છાલ, ઇત્યાદિકનો કાઢો કરી તેને લુગડાથી ગળી પાવો.

શરીરમાં જામેલી ગરમી નીકળી જવા માટેઃ—(૧) ગોખરૂ ૧ તોલો, કંકોલ ૦। તોલો અને ખડીસાકર ૧ તોલો; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો આપવો. (૨) સતત એક વર્ષ પર્યંત વાંકેરીનું ભોથું ગાયના દૂધમાં ઘસી દરરોજ એક વખત સેવન કરવાથી, શરીર ઉપર ઉઠેલા ડાઘ અને સાધારણ ચાંદાઓ સારી રીતે સારાં થઇ શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ક્ષય, નાડીવ્રણ ઇત્યાદિ વિકારો ઉપર એ દિવ્ય ઔષધ છે. જે રોગીના શરીરપર ચાંદીઓ ઉઠતી હોય તેને આજ ઔષધ ઠંડા પાણીમાં ઘસી ઉપર ચોપડવું. (૩) ઉંબરાનાં મૂળ સાધારણ જંઘા જેવડાં મોટાં હોય, તે જગ્યા ખોદી મૂળ મોકળાં કરવાં. તે મૂળ નીચે એક વાસણ રાખી કરવતથી તે મૂળ વહેરવું. એ પ્રમાણે સાંજે કરવાથી ચાર પહોર રાત્રિમાં તે વાસણમાં ઉંબરાનો દ્રવ ઠરશે, તે વસ્ત્રગાળ કરી બાટલીમાં ભરી રાખવો અને રોગીની શક્તિ અનુસાર ૪ તોલા પર્યંત લઇ, તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર ૧। તોલા પર્યંત નાખી સૂર્ય ઉદય થયા પછી સવારે અને સૂર્યાસ્ત થયા પહેલાં બે ઘડી દિવસ હોય તે વેળા સાંજે એ પ્રમાણે એક અઠવાડિયું આપવાથી સારો ગુણ આવે છે. રોગી સશક્ત અને ઉષ્ણ પ્રકૃતિનો હોય તેનેજ આ ઔષધ આપવું. એ ઔષધથી તણખાયો પ્રમેહ પણ જાય છે. પથ્ય–ફક્ત ઘઉંની રોટલી, ઘી અને સાકર. (૪) ધોળા કમળનો કંદ લાવી સ્વચ્છ ધોવો અને કુટવો; એટલે તેમાંથી જે રસ નીકળે તે શક્તિ અનુસાર પાશેર પર્યંત લઇ તેમાં આસુંદરાની અંતરછાલનું ચૂર્ણ અને ગાયનું દૂધ નાખી સર્વ મિશ્રણ સરખું કરવું.

મ્હોડું આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. દરદને જડમાંથી કહાડે. ચોથોઃ—લવંગ તોલો ૧, બોદાર તોલો ૧, ખરેંટીનાં પાંદડાં તોલા ૩, માણસની હાડકી તોલો ૧, એ સર્વેનો પાતાળવડે અર્ક કહાડી ચોપડવો. એ ઇન્દ્રિની તથા શરીરની ચાંદીને આરામ કરે છે. પાંચમોઃ—રસકપૂર તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સોપારી ચીકણી તોલો ૧, નાગરવેલનાં પાન ૨૫, એલચી તોલો ૧, એ સર્વેને ખરલમાં વાટી ચણા જેવડી ગોળી કરી બકરીના દૂધ સાથે ગોળી ૧ ખવરાવવી. એથી ડાળે ફળે ગરમી ન નીકળે. છઠ્ઠો પ્રકારઃ—રૂમી મસ્તકી તોલા ૨॥ અને આવળનાં સૂકાં ફૂલ તોલો ૦॥ વાટીને ચાળી ચાંદી ઉપર ભભરાવવું. સાતમો પ્રકારઃ—ઝીલડાને બાળી ભભરાવે તો મટે. માણસનાં હાડકાંની રાખ ટંક ૫ અને એરજો ટંક ૫ વાટી કાગળથી ચોપડે તો સમાધી થાય. આઠમો પ્રકારઃ—રાળ, કાથો, મનુષ્યની હાડકી, કોડી, મોરથુથુ, હીરા દખણ, એ સરખે ભાગે લઇને ઘી સાથે મલમ કરી ચોપડવો. નવમો પ્રકારઃ—મોરથુથુ અને જુની ઇંટને વાટી ચાંદી ઉપર ભભરાવવી.

પછી જીરૂં અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું. (૫) ચોપચીનીનું ચૂર્ણ આપવું. (૬) ચોપચીનીનો પાક આપવો.

ગરમીની ચાંદી ઉપર ઉપચાર:—(૧) કરેણનાં મૂળ વાટી તેનો શિશ્ન ઉપર લેપ કરવો; એટલે ઉપદંશ સંબંધી અસાધ્ય પીડા પણ દૂર થાય છે. (૨) વિલાયતી ધંતૂરાનું અથવા મોગલી એરંડાનું દૂધ (રસ) ચાંદી ઉપર ચોપડવું, એટલે ચાંદી જલદી ભરાઇ આવે છે. (૩) ત્રિફળાંના કાઢાએ અથવા ભાંગરાના રસે વ્રણ ધોવું. (૪) મોચરસ, ચીકણી સોપારીની રાખ, બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ, શંખજીરૂં, એ ઔષધો ઝીણાં વાટી તેનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર લગાવી બાંધવું. (૫) ધોળો કાથો અને ચીકણી સોપારીની રાખનું ચૂર્ણ ક્ષત ઉપર નાખવું. (૬) રસકપૂર, ધોળો કાથો, મુરદારશીંગ, શંખજીરૂં, માયફળ (માયાં) અને સોપારીના કોલસા, એ ઔષધો ઝીણાં કરી, ઘીમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૭) મોહળનું મીણ, સિંદુર અને ઓડીઅધાડીનો રસ, અકેક તોલો લઇ, આઠ તોલા ઘીમાં કઢવી, જાડું થયા પછી ઉતારવું. એ મલમ ચોપડવાથી ગરમીની ચાંદીઓ, વ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) સારાં થાય છે. (૮) ગોપીચંદન અને મોરથુથુ પાણીમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) શંખજીરૂં લીંબુના રસમાં વાટી ચોપડવું, અને ગોખરૂની ભૂકીની ધૂણી આપવી. (૧૦) હિંગળોક, આકડાનાં અને રીંગણીનાં મૂળની છાલ, એની ધૂણી આપવી, અથવા ધુમ્રપાન કરાવવું; એટલે સર્વ વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, પ્રમેહ અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**ઉપદંશ** માટે:—અઘેડો-૧૮, અળઇ-૩, આવળ-૫, આંબો-૧૪, ઉંબરો-૧૩, કરેણુ-૨, કારિંદા-૩, કાંચકી-૩, ખેર-૧, ચણોઠી-૧૩, ૧૮, ચંબેલી-૭, ચોપચીની-૧, ઝિંઝરૂટ-૨, દાડમ-૧૫, નાળિયેળ-૩, પીંપળો-૧, બાવળ-૧૮, ભાંગરો-૧, મંદાર-૨, રતનજોત-૯, રેમફળ-૨, લીંમડો (કડવો)-૩૯, વાંકેરી-૧. **ઉપદંશ વ્યાધિએ સાંધા પકડાય** તે માટે:—વાસનવેલ-૮. **ગરમી**× માટે:—અજમો-૫, ઉપરસાલ-૩, કાકડી-૭, કાતરવેલ-૧, કારિવણુ-૪, કાંડોળી-૪, ખીજડો-૭, ગોખરૂ મોટા-૧૧, ડમરો-૨, ડુંગળી-૧૧, ધોળો મરવો-૧, લીંમડો (કડવો)-૬, વાંકેરી-૩, શિમળો-૪. **આગંતુક ગરમી** માટે:—ગોમેટો-૧, ચણકબોબા-૪, મરવો-૯, સાગ-૪, સુખડ-૭. **સર્વ પ્રકારની ગરમી** દૂર થવા માટે:—અરલુ-૭, આંબો-૧૮, કમળ-૨, કરિયાતું-૧, કાંડવેલ-૧, કેવડાનું ઝાડ-૫. **ગરમીના યોગે શરીરે ચાંદાં** થાય તે માટે:—અરલુ-૮, અરિઠા-૭, કડવી કવઠ-૧, કપૂર-૬, કાંટી ગોખરૂ-૪, ખપાટ-૨, ગલકી-૪, ગોરખ આંમલી-૫, પીળો ધંતુરો-૩, મુગવેલ-૨, મોગલી એરંડો-૫, ૬, મોરવેલ-૧, લસણ-૧૯, શરસડો-૬, સોનારવેલ-૨, હરડે-૧૮. **ઇન્દ્રિ લાલ થાય કે ઉપર ચાંદીઓ થાય** તે માટે:—આમળાં-૩૪, તરબુચ-૪.

---

* આ પ્રયોગમાં કોઈ કોઇ રીંગણીના મૂળને બદલે ચણકબોબા વાપરવાનું કહે છે. જે પ્રયોગમાં હિંગળોક, રસકપૂર વગેરે વાપરવા બતાવેલ છે, તે પ્રયોગોથી મ્હોડું આવી મ્હોંડેથી અત્યંત લાળ પડે છે, રોગી ભારે હેરાન થાય છે, અને જેમ જેમ લાળ પડે છે તેમ તેમ તેના શરીરમાંથી વ્યથા નીકળતી જાય છે. વખતે અનાડીના હાથથી એ પ્રયોગ થવા પામે તો દરદીનો જીવ પણ જાય છે. એથી એમાં ધૂમાડો આપવાની કે ધૂણી પાવાની રીત ગ્રંથકારો બતાવતા નથી, કેમકે એ પ્રયોગ ઘણો સાવચેતીથી કરવા જેવો છે, માટે ગુરુની રૂબરૂ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય એવા પ્રયોગો કરવા નહિ. કેટલાક હિંગળોક, ઘી અને એલચીની ધૂણી પણ આપે છે. એનો ઉતાર તાંદળજાથી થાય છે. કોઈ પણ રસાયણ પ્રયોગથી મ્હોડું આવેલું હોય તો આંબો, જાંબુ, બોરડીનાં મૂળ, બાવળ, આમલી, ગુંદી અને લીમડો એ સાતની છાલના ઉકાળાના કોગળા કરાવવા. એ સાતમાંથી લીમડો અર્ધ ભાગે અને બાકી સમાન ભાગે લેવાં. એકલી બોરડીમૂળની છાલના કોગળાથી પણ શાંતિ થાય છે.

× શરીરની અંદરની આતસને પણ ગરમી કહે છે, તેમજ આ ગ્રંથમાં મૂત્રાઘાતને પણ ગરમી કહેલ હોય એમ જણાય છે, પરંતુ ગરમી શબ્દથી ઉપદંશ (ચાંદી) જ ગ્રહણ કરવાનો બહુધા રિવાજ ચાલુ છે, તેથીજ અમે ગરમી શબ્દના ઉપાયોને વનૌ૦ માંથી અહીં જુદા અનુસંધિત કર્યા છે. માટે સુજ્ઞ બંધુઓએ એ ઉપાયો વિચારીનેજ કરવા.

બદ:—ગરમી અંદર થઇ, શિશ્નની ઉપરની સંધિમાં લાંબી ગાંઠો આવે છે. તેને બદ કહે છે. તેની ઉપેક્ષા થયાથી મોટા કષ્ટે અને ઘણા કાળે પાકે છે, અને વેદના અતિ દુ:સહ થાય છે. **બદ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સારી ગાંઠ બંધાય તોજ તેને પુષ્કળ જળો લગાડી લોહી કઢાવવું અને કડવા લીંમડાનાં પાંદડાં, થોડું પાણી વાટી તેમાં હળદર અને ઘી નાખી ગરમ કરી ઉપર બાંધવું. (૨) ચુનો, દગડીપાષાણભેદ અને ભીલામો, એકત્ર બાળી તેની પટી લગાવવી. (૩) લસણ, ભીલામો અને શેકટાની છાલ એકત્ર વાટી ઉપર બાંધવી. (૪) ચિત્રાનાં મૂળ લીંબુના રસમાં ઘસી ચોપડવાં. (૫) ધૂપગુગળ, બોળ, વછનાગ અને ચણોઠીની દાળ, પાણીમાં ઘસી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ લગાવી તે ઉપર અસાળીઓ ચોપડવો. આ ઔષધ ઘણુંજ આકર્ષણ કરનાર અને ગાંઠ વેરનાર છે. (૬) ચીકણની ઝાડનાં લાલવણનાં કુમળાં પાંદડાં લાવી, ચંદન પ્રમાણે બારીક વાટી તેનો ગોળો કરી બદપર લગાવી, તે ગોળા ઉપર વારંવાર ઠંડું પાણી નાખતા રહેવું. એ ઔષધથી કેટલીએક ગરમ ગાંઠ હોય તોપણ તે તુરત પાકી સૈલ થાય છે, અને તે ઉપર નરમાશ આવે છે. (૭) ગાંઠ કઠણ હોય તો તેને કાથો અને રેવંચીનો શિરો, આકડાના દૂધમાં ઘસી દિવસમાં બે વખત, ત્રણ દિવસ લેપ કરવો, એટલે ગાંઠ બેસે છે. (૮) ત્રિધારી થોરીઆના ઝાડનાં મૂળનો રસ ચોપડી, ઉપર તેજ ઝાડનાં મૂળ પાસેની માટી ચોપડવી, એટલે ત્રણ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૯) સાબુ, ચુનો અને બિલામો ઘસી લેપ કરવો. એટલે સર્વ પ્રકારની ગાંઠો બેસે છે.

પથ્ય:—વમન, રેચન, જવ, ચોખા, મગની કણકી, ઘી, કારેલાં, પરવળ, કુમળા મૂળા, કડવા અને તુરાં પદાર્થ, મધ, તલનું તેલ. **અપથ્ય:**—દિવસે નિદ્રા, મૂત્રરોધ, જડ અન્ન, મૈથુન, ગોળ, મહેનત, ખાટા પદાર્થ, તેલવાળા પદાર્થ, વાતુલ પદાર્થ.

૨૬–ચિત્તભ્રમ અથવા ઉન્માદરોગ.

કારણ:—ભય, શોક, કામ, ઇચ્છિત સ્ત્રી અગર પુરુષ એમની પ્રાપ્તિ ન થવી, વિરૂદ્ધ ભોજન, બળવાન પુરુષાદિથી મસ્તી કરવી, વગેરે કારણોથી અલ્પ સત્વગુણી પુરુષના વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, પોતાનો નિત્યનો માર્ગ છોડી અન્ય મનોવાહિની, તે નાડી ત્યાં સુધી જઈ જ્યારે પિત્તનો વિભ્રમ કરે છે, ત્યારે તે રોગને ઉન્માદ* એટલે ચિત્તભ્રમ કહે છે.

* ૧. જે ઉન્માદથી રોગી વાતચીત સહન કરી શકતો નથી, ચીડાય છે, શરીરે અડધો નગ્ન ફરે છે, ઘડીમાં ભય પામે છે, નાસે છે, શરીર ગરમ રહે છે, શીતળ છાયામાં બેસવું ગમે છે, ઠંડા પદાર્થની ઇચ્છા કરે છે, અને શરીરનો રંગ પિળાશ પકડે છે તે **પિત્તોન્માદ.** ૨. ઉપવાસાદિક કારણોથી વધી ગએલો વાયુ, મનને ચિંતાતુર અને દુષ્ટ કરી બુદ્ધિ અને યાદશક્તિને નહિ જેવી કરી નાખે છે, એથી દરદીને કારણ વિના હસવું, પ્રસંગ વિના નાચવું, ગીત ગાવું, હસવું અને ભાષણ કરવું, હાથના ચાળા કરવા, લટકા કરવા, અને રડવું વગેરે વિચિત્ર હાવભાવ પ્રગટે છે. રોગીનું શરીર ખરબચડું, પાતળું, તાંબાના રંગ જેવું થાય છે અને અનાજ પચ્યા પછી દરદ વધારે દેખાય છે તે **વાતોન્માદ.** ૩. જેનાથી રોગી વધારે બોલતો નથી, અનાજ ઉપર અભાવો, સ્ત્રીસંગ અને એકાંત ગમે છે, ઉંઘ ઘણી અને ઉલટી થાય છે, મ્હોંડેથી લાળ પડે, જમ્યા પછી રોગ વધારે દાખવે, અને જીભ, મૂત્ર, નેત્રાદિક સફેદ હોય, તે **કફોન્માદ** સમજવો. ૪. ત્રણેનાં મિશ્ર લક્ષણવાળો ઉન્માદ **સન્નિપાતોન્માદ** કહેવાય છે એ કેવળ અસાધ્ય છે. ૫. ભય કિંવા પ્રિય વસ્તુના વિયોગથી થયેલો ઉન્માદ **શોકોન્માદ** કહેવાય છે. એમાં દરદી ઇચ્છા પ્રમાણે બકે છે. વખતપર મનની ગુપ્ત વાત કહી દે છે. અક્કલ ઉલટાઈ જાય છે. ગાય છે, હસે છે અને છેક મૂર્ખ બને છે. આમ પાંચ પ્રકારના ઉન્માદ ચરકે બતાવ્યા છે. માધવનિદાનમાં જે રોગીની આંખો લાલ ઘેંઘાટ બને છે; બળ ઇન્દ્રિઓ અને શરીરની કાંતિ નાશ પામે છે; અત્યંત રાંક જેવો બને છે; મુખ કાળું પડી જાય છે અને બરાબર શુદ્ધિ રહેતી નથી તેને છઠ્ઠો **વિષોન્માદ** અને સાતમો **ભૂતોન્માદ** બતાવ્યો છે. તેમજ ભૂતોન્માદના પણ પંદર ભેદો બતાવ્યા છે. ચરકે તેને બદલે દેવોન્માદનો ઇસારો આપ્યો છે.

ઉપચાર:—(જૈન ગ્રંથમાંથી.) (૧) રાસ્ના ટાંક–૨, બ્રાહ્મી ટાંક–૯, કરીયાતું ટાંક–૨, ચવક ટાંક–૨, માલકાંગણી ટાંક–૨, સુંઠ ટાંક–૨, લીંડીપીપર ટાંક–૨, પીપળીમૂળ ટાંક–૨, અજમો ટાંક–૨, લઇ

લક્ષણ:—કારણ નહિ છતાં હસવું, ગાવું, નાચવું, પ્રીતિ કરવી, લજ્જા છોડવી, બુદ્ધિ વિપર્યય થવો, રોવું, ઉંઘનો નાશ, એકાંતે જઇ કંઇ કહેવાથી ઉદ્વેગ કરવો, ભ્રમ, એ લક્ષણો હોય છે. **અસાધ્ય લક્ષણ:**—જે રોગી મ્હોડું ઉપર કિંવા નીચે રાખી રહે છે, સર્વકાળ જાગૃત રહે છે, અને ક્ષીણ એવો અસાધ્ય જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ગોથા (વાઇ) ઉપરનાં ઔષધો આપવાં. (૨) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી દાબડીમાં ભરી તે સુંઘવાને આપવું. (૩) ધોળી કુંગળીના રસનું અંજન કરવું. (૪) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ, સિંધવ, ઘોડાવજ, કડુ, સરસવ, કરંજબી, ધોળો શિરસ, એ સમભાગ લઇ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી તેનું અંજન કરવું, એટલે ચોથીઓ તાવ, ઉન્માદ (ઉન્મત્ત વાયુ), અને ગોથું (વાઇ) દૂર થાય છે. (૫) રોગીને બાંધી રાખવો. સર્પ ઇત્યાદિ ભયંકર જનાવરો દેખાડી બીવરાવવો અને શરીરે સરસવનું તેલ ચોપડી ગરમીમાં બેસારવો અથવા જમીનપર સુવાડવો. ગરમ પાણી તેના શરીરપર કંકવું, કિંવા લોહાદિક તપાવી ડામ દેવાનો ભય દેખાડવો. (૬) બ્રાહ્મી, કોળું, ઘોડાવજ અને શંખાવળીનો અંગરસ જુદો જુદો કાઢી તેમાં મધ અને કોષ્ટનું ચૂર્ણ મેળવી પાવાથી બધા ઉન્માદ રોગ દૂર થાય છે. (૭) ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, અથવા બિયાં ૪ અથવા ૫ ઘીમાં આપવાં. (૮) ધમાસાનો અથવા બાળહરડેનો કાઢો ઘીમાં નાખી આપવો. (૯) દશ મૂળનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અગથીઓ–૩, કારિવણા–૯, કુંગળી–૨, તુવેર–૫, ધંતૂરો–૧૦, પટોલ કડુ–૯, બીજોરૂ–૧૯, ૨૦, બ્રાહ્મી–૧, મહુડો–૧, મોથ–૯, વજ–૪, શંખાવળી–૧.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચોખા, ધારોષ્ણ દૂધ, ઘી, જુનું કોળું, પરવળ, આકરત, તાંદળજો, નાળિએર, કોહું અને ફણસ. **અપથ્ય:**—ગરમ ભોજન, મદ્ય (દારૂ), વિરૂદ્ધાશન, નિદ્રા, ક્ષુધા અને તૃષાનો રોધ કરવો, વ્યાયામ કરવો, કારેલાં અને ભાજી પાલો.

૨૭–જુનો ઝાડો અથવા સંગ્રહણી.

કારણ:—અતિસાર બંધ થવા છતાં અગ્નિ મંદ હોય છે. તેમાં વિરૂદ્ધાહાર થાય તો તેથી કરી આમાંશ થઇ અગ્નિનું સ્થાન દુષ્ટ થાય છે. એથી આમરૂપ મળ પડવા લાગે છે. તેને સંગ્રહણી કહે છે. અતિસાર સિવાય પણ મિથ્યા આહારાદિકે કરી સંગ્રહણી થાય છે. જે સંગ્રહણી, પ્રતિ દિવસ આમનો સંગ્રહ કરી વારંવાર શળયુક્ત ક્ષુભિત થઇ આમ છોડે છે, તેનું નામ **ન્યાસ સંગ્રહણી.** ×

પડીકાં ૭ વાળી એકેક પડીકું પાણી શેર ૧માં નાખી ઉકાળી નવટાંક પાણી રહેથી ઉતારી ગાળીને પાવું. (૨) બ્રાહ્મીઘૃત–બ્રાહ્મીનો રસ શેર ૫ અને ઘી શેર ૫ ગાયનું, એ બેને એકત્ર કરી બંટી કે બાવટાના ધાનની કોઠીમાં દિવસ ૭ દાબી રાખવું. પછી ચુલા ઉપર તાપે ચઢાવી રસ બળી જઇ એકલું ઘી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ પછી તેમાં દેવદાર ટાંક–૨, લવંગ ટાંક–૨, કાયફળ ટાંક–૨, ભારંગ ટાંક–૨, કાકડાશીંગ ટાંક–૨, ચવક ટાંક–૨, ખુરાસાનીવજ ટાંક–૨, કાળીપાટ ટાંક–૨, મોથ ટાંક–૨, હરડે ટાંક–૨, બહેડાં ટાંક–૨, આમળાં ટાંક–૨, પીપળીમૂળ ટાંક–૨, શતાવરી ટાંક–૨, અક્કલકરો ટાંક–૨, કંકોલ ટાંક–૨, સુંઠ ટાંક–૨, લીંડીપીપર ટાંક–૨, મરી ટાંક–૨, ચીત્રાછાલ ટાંક–૨ અને વરધારો ટાંક–૨ લઇ ઝીણાં ખાંડી કલ્ક કરીને નાખવાં. પછી તે ઘી રોજ ખાવું. (૩) અમે તો કહીએ છીએ કે "માલવાળા થવું હોય તો **માલકાંગણી** ખાઓ."

× અતિસાર થઇને મટી ગયા પછી જ્યારે રોગી ખાવા–પીવાનો વિચાર રાખતો નથી ત્યારે તેનો જઠરાગ્નિ બિગાડ પામી સંગ્રહણી રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને સંઘરણી કે ગ્રહણી પણ કહે છે. એનાથી તરસ, આળસ, દાહ, અપચો, શરીરનું ભારેપણું વગેરે થવા માંડી બળનો ક્ષય થાય છે, પછી જે ખાધું હોય તેનો આમ (કાચો ઝાડો) થઇને તે ગુદા વાટે પડે છે. વખતે પકવ થઇને પણ પડે છે, અને વખતે તે કઠણ કે પાતળો હોય છે. ઝાડો થતાં મરડો પણ થાય છે.

એ રોગ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને આમ એ દોષોના કારણથી પાંચ પ્રકારનો છે. વાતાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થએલા સંગ્રહણી રોગમાં તે તે દોષનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે. (હવે પછીના 'ઝાડા'ના

લક્ષણ:—આમ પડે છે તે આમને દુર્ગંધી તથા મરડો હોય છે, અને વાયુવડે કરી ક્ષણે ક્ષણે બંધ પડે છે. પિત્તના યોગે ક્ષણે ક્ષણે પડવા લાગે છે. તે કાચા આમજ પડે છે, અથવા તે આમનો પાક થઇ પડે છે.

પૂર્વરૂપ:—તરસ, આળસ, શક્તિક્ષીણતા, એ લક્ષણો થાય છે. જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે તેટલા માટે મન વિદગ્ધ થાય છે, એટલે કરપલ્યા જેવું થાય છે, તેથી તે અન્નોનો પાક જલદી થતો નથી અને શરીરને જડપણું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) સુંઠના કલ્કમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર સિદ્ધ કરવું. તે વાયુનું અનુલોમન કરે છે; અને સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, બરોળ, ઉધરસ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૨) સંગ્રહણીની શાંતિને અર્થે સુંઠનું ચૂર્ણ નાંખી છાશ પીવી. અન્ન હળવે હળવે કમી કરવું અને **છાશ** વધારતાં જવું; એટલે સુધી કે **છાશજ** અન્ન સિવાય આહાર થઇ શકે. **મૈથુન** અને **ક્રોધ** એ વર્જવાં. (૩) હીંગ, જીરૂં અને સિંધવ એણે યુક્ત કેવળ દહીં ભાગેલી છાશ આપવી; તે સંગ્રહણી, અર્શ, અતિસાર અને વાયુનો નાશ કરે છે. (૪) કુમળા બીલાના કલ્કમાં સુંઠનું ચૂર્ણ અને ગોળ નાખી આપવું અને **છાશ** તથા **ભાત** પથ્યને માટે આપવાં. (૫) અજમો, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, આમલી, લીંડીપીપર તથા વાળો, એ એકેક તોલો અને સાકર છ ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી રોજ એક તોલો આપવું અને ઉપર બકરીનું દૂધ પાવું; એટલે સંગ્રહણી, પિત્તસંગ્રહણી અને પ્રવાહિકાનો નાશ થાય છે. (૬) જેને કષ્ટવડે તથા કઠિન એવો મળ થાય છે તેને ઘીમાં મીઠું નાખી પાવું. (૭) **તાલીસાદિવટી:**—તાલીસપત્ર, ચવક, મરી એ ચાર ચાર તોલા; લીંડીપીપર અને પીંપળીમૂળ એ આઠ આઠ તોલા; સુંઠ બાર તોલા; ચાતુર્જાત અને વાળો એ એકેક તોલો, એ બધાંનું ચૂર્ણ તથા ચૂર્ણથી ત્રણ ગણો ગોળ, એમાં બે તોલાની ગોળી કરવી. તે ભક્ષણ કરવાથી કષ્ટતર સંગ્રહણી, ફિલટી, ઉધરસ, દમ, જ્વર, અરૂચિ, સોજો, ગુલ્મ, ઉદર અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે. (૮) કાળી મૂસળી છાશમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી એક તોલો આપવી અને પથ્યને માટે છાશ તથા ભાત આપવાં. (૯) શંખભસ્મ અને સિંધવ સમભાગ લઇ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં ચટાડવું. એટલે મોટો સંગ્રહણીરોગ પણ નાશ પામે છે. (૧૦) કંકાયન ગુટી આપવી. (૧૧) સાટોડીનાં મૂળીઆં, મરી, શરપંખો, સુંઠ, ચિત્રાનાં મૂળીઆં, બાળહરડે, કરંજની છાલ, અને કાચાં બીલાંનો કાઢો કરી પાવો; એટલે દુઝણમસ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી, એ

પ્રકરણમાં આ લક્ષણ જોવાં) તે ઉપરથી ક્યા પ્રકારનો ગ્રહણી રોગ છે તે સમજાય છે. ત્રિદોષ સંગ્રહણીમાં ત્રણે દોષનાં લક્ષણ મિશ્ર હોય છે. આમ સંગ્રહણીમાં આંતરડાં બોલે, આળસ અને દુર્બળતા થાય, ઝાડો નરમ, જાડો, ચિકણો, ધોળો, શબ્દ સહિત, કેડમાં વેદના સહિત, અને થોડા મરડા સહિત આમવાળો થાય. દિવસે રોગ વધે અને રાત્રે શાંતિ માલમ પડે.

સૂતેલા રોગીના પાસામાં શૂળ અને જળઘંટીયંત્ર જેવો શબ્દ થાય તેને **ઘંટીયંત્ર** નામે અસાધ્ય સંગ્રહણી રોગ કહે છે.

યુનાનીના મતથી એ રોગ બે પ્રકારનો છે. એકને આબી અને બીજાને આતસી કહે છે. જો આબી હોય તો તરસ થોડી હોય. કદી ઝાડો થાય ને કદી બંધ થાય. એના ઉપર રાળ પૈસા ૬ ભાર, ખુરાની ખાંડ પૈસા ૩ ભાર, બાવચો પૈસા ૨ ભાર, સુંઠ પૈસા ૩ ભાર, અને કંતાનનાં બીજ પૈસા ૩ ભાર લઇ ઝીણું ખાંડી બબ્બે પૈસાભાર સવાર—સાંજ ફાકે તો આબી સંગ્રહણીનો રોગ મટે. (૨) એ દરદમાં ભાંગ પીએ તો ઠીક છે. (૩) ખસખસની પોસ્ત (જીંડવાં) હથેળી ભરીને ફાકે તો ફાયદો થાય. (૪) આ રોગમાં અફીણ ગુણકારક છે. જો આતસી હોય તો:—તેનું દિલ પાણી વાસ્તે તરફડે. દિલ તથા છાતીમાં બળતરા થાય. પાણીના જેવો રાત દિવસ ઝાડો થયા કરે. એ રોગને ઔષધી ફાયદો ન કરે.

ચાંદી તોલો ૧ અને પરવાળાં તોલો ૧ લઈ ચાંદીનાં કંટકવેધી પત્રાં કરી એ બન્નેને ગોલીવાડનાં પાંદડાંના ઘુંદામાં લપેટી કુલડીમાં કપડમાટી કરી ગજપુટ આપી ભસ્મ કરવી. એની યોગ્ય માત્રા માખણ સાથે આપવાથી દુરાગ્રહી સંગ્રહણી પણ નાશ પામે છે. સંગ્રહણી ઉપર કેટલાક લોકો **પાડાચોળી** અથવા અગ્નચોળી નામની ગોરખનાથજીની ગોળીઓ આપે છે.

બધાંનો નાશ થાય છે. (૧૨) અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો, ધાવડીનાં ફૂલ, કડાની છાલ, લોદર અને પહાડમૂળનો કાઢો પાવો; એટલે સંગ્રહણી, સર્વ પ્રકારનો તાવ, અરોચક અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે. (૧૩) **તાલીસાદિ ચૂર્ણ:**—તાલીસપત્ર, વજ, હળદર, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, આંબાહળદર, બીલાં, અજમોદ, કચોરાં, ચાતુર્જાત, લવંગ, ધાવડીનાં ફૂલ, અતિવિષ, જાયફળ, અજમો, પહાડમૂળ, મોચરસ, કોકમ, પંચલવણ (કાચલવણ, બીડલોણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠું), જીરૂં, શહાજીરૂં, વાવડીંગ, અમ્લવેતસ, આમલી, ત્રિફળાં, પિતપાપડો, જટામાંસી, આવળ, વાળો, એલચી, બ્રાહ્મી, જવાસા, ભોંયઆંવળી અને કોષ્ટ, એ સમભાગ, તથા એ બધાંની બરોબર હરડે અને તે સુદ્ધાં બધાંની બરાબર સાકર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. તે ૧૫ દિવસ લેવાથી **સંગ્રહણી, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પ્લીહા, દુઝણુમસ, ઝાડો, તાવ, વાયુ, સ્થૂલતા, પ્રમેહ, ગોથું, પાંડુ, ગોળો, ઉદરરોગ, કફજ વ્યાધિ, પિત્તજ વ્યાધિ, ચિત્તભ્રમ, આફરો, વિષૂચિકા, અગ્નિમાંદ્ય અને સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. વળી તે પુષ્ટિ, આયુષ્ય, બળ, કાંતિ, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ધારણા અને વાચાને** આપનારૂં છે. (૧૪) મસૂરના કાઢામાં બીલાંનું મગજ બાફીને આપવું. તે સંપૂર્ણ કુક્ષિરોગ, **સંગ્રહણી, પાંડુ અને કમળાનો** પણ નાશ કરે છે. (૧૫) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો, સોજો તથા આમસંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. (૧૬) **ભલ્લાતકસાર:**—ભિલામો, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, સિંધાલુણ, સંચળ, મીઠું અને ધુંવાસ, એ આઠ તોલા લઈ છાણાના દેવતામાં બાળવું. તેનો ક્ષાર ઘીમાં અથવા ભોજનમાં આપવો; એટલે **હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને શૂળનો** નાશ થાય છે. (૧૭) ચવક, ચિત્રક, બીલાં અને સુંઠનું ચૂર્ણ છાશ સાથે આપવું, એટલે તે ઘણી દુષ્ટ સંગ્રહણીનો નાશ કરશે. (૧૮) સંચળ, ચિત્રો અને મરીનું ચૂર્ણ છાશ સાથે સેવન કરવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદર, ગુલ્મ, દુઝણુમસ, અગ્નિમાંદ્ય અને બરોળનો નાશ થાય છે. (૧૯) **કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:**—કોઠું ૮ ભાગ, સાકર ૮ ભાગ, તથા દાડમની છાલ, આમલીની છાલ, કુંમળાં બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ અને લીંડીપીપર એ ત્રણ ભાગ, અને મરી, જીરૂં, ધાણા, પીંપળીમૂળ, વાળો, સંચળ, અજમોદ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ચિત્રો, સુંઠ, એ ૧૩ ઔષધો એક એક ભાગ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરવું અને તે આપવું. એ ચૂર્ણ કંઠરોગ, અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં—અતિવિષ–૫, ૧૦, અરડુસો–૩, આદુ–૮, આંબો–૨૨, ઇન્દ્રજવ–૧૬, ખસખસ ક (અફીણ)–૨, ગાંજો–૬, ચણકબોબા–૫, ઝેરકોચલાં–૯, દાડમ–૬, પાઢ (કાળીપાડ)–૧૨, પીલુ–૧, બીવલો–૧, મરી–૧૩, મુસળી–૫, મોથ–૬, રાળ–૧, લવંગ–૧૦, સમેરવો–૧૫, સાલમ–૩. **આમ સંગ્રહણી** માટે:—બીલી–૭.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, મસૂર, તુવેર અને મગની દાળ; નિઃશેષ માખણ કાઢી લીધેલી છાશ, દૂધ, માંખણ, દહીં, તલનું તેલ, મધ, ફણસ, દાડમ, કેળફૂલ, જૂનાં કેળાં, કોઠું, જાંબુ, ધોળું કોળું (દુધી), તુરા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ઘઉં, વટાણા, અડદ, જવ, ચોળા, મયાળ, ચાકવત, કોળું, સરગવો, કંદ, નાગરવેલનાં પાન, શેલડી, બોર, કેરી, કાકડી, સોપારી, ગોળ, નાળીએર, ભાજીપાલો, ખાર, દ્રાક્ષ, ખાટું, મીઠું, જડાન્ન.

૨૮—ઝાડો અથવા અતિસાર અને મરડો.*

કારણ:—પ્રમાણ કરતાં અધિક ખાવું, જડ પદાર્થનું સેવન કરવું, અતિ સ્નિગ્ધ, અતિ તીક્ષ્ણ, અતિ રૂક્ષ, અત્યંત પાતળું, એવા પદાર્થ ખાવા; વિરૂદ્ધાશન, અન્ન પાચન થયા સિવાય તે ઉપર પુનઃ ભોજન

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, શોક અને આમ, એમ ૭ પ્રકારનો ઝાડો છે. ભયાતિસાર, રક્તાતિસાર અને મરડો પણ એ સર્વના પેટામાં આવી જાય છે. ૧ ઝાડો કાંઇક લાલાશ ઉપર ઉતરે અને ઝાડામાં ફીણ મળેલું હોય તથા લુખો અને થોડો થોડો વારંવાર આમ સહિત આવે, ઝાડો થતી વખતે પેઢુમાં પીડા થાય તે **વાયુનો.** ૨–ઝાડો પીળો, લાલ, કાળો તથા દુર્ગંધિ સંયુક્ત પાતળો થાય, તથા ગુદા પાકી જાય, શરીરમાં પરસેવો આવે, તરસ લાગે, શરીરમાં દાહ તથા મૂર્છા થાય એ **પિત્તનો.** ૩–ઝાડો ચીકણો, સફેદ, દુર્ગંધવાળો, શીતળ, થોડી પીડાની સાથે ઉતરે તથા શરીર ભારે રહે, ભોજનમાં અરૂચિ હોય તે

કરવું, અપક્વ અન્ન ખાવું, અતિ મદ્યપાન કરવું, દુષ્ટ પાણી અથવા પ્રકૃતિને ગમે નહિ એવા પદાર્થનું ભક્ષણ કરવું, મલમૂત્રનો અવરોધ કરવો અને કૃમિનો કોપ ઇત્યાદિ કારણોએ અતિસાર ઉત્પન્ન થાય છે. **લક્ષણો:**—હૃદય, નાભિ, ગુદા, ઉર, કુક્ષિ એને વ્યથા થવી; હાથપગનું ગળવું; અપાનવાયુનો અને મલનો અવરોધ થવો; પેટનું ફુલવું, અન્ન સારૂં પાચન ન થવું; ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. જે અતિસારમાં આમ પડે છે તેને આમાતિસાર અને જે અતિસારમાં લોહી પડે છે. તેને રક્તાતિસાર કહે છે. **ઉપદ્રવ:**—ઉલટી, મૂર્ચ્છા, ઉચકી, સોજો, શૂળ, દમ, ઉધરસ અને અન્નદ્વેષ એ ઉપદ્રવ સંપૂર્ણ થવાથી આ અતિસાર અસાધ્ય થાય છે. **આમાતિસાર ઉપર:**—કોઇ પણ અતિસાર ઉપર ઉપચાર કરવાના હોય તો પ્રથમ આમ પાકા થએલા છે કે નહિ એની ચોકસી કરી, આમ પાકા થયા હોય તો **દોષ પ્રમાણે ચિકિત્સા** કરવી. (૧) બાળહરડે અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; કિંવા આમનો ઝાડો થવા માટે એરંડતેલ અથવા ઘી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લગારેક ઘી નાખી ગોળો કરવો અને તેને એરંડાનાં પાંદડાં વીંટાળી ઉપર છાણમાટીએ લીંપી, અંગારામાં બાફવું. માટી બળવા લાગે એટલે બહાર કાઢી, અંદરનું ઔષધ કાઢી લેવું, અને તે સાકર સાથે અથવા ગોળ સાથે ત્રણ માસાથી છ માસા પર્યંત આપવું; એટલે આમાતિસાર બંધ થઇ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૩) સુંઠ, ગોળ અને ઘીની ગોળી*

કફનો. ૪-ભુંડના માંસ સરખો ઝાડો હોય, અનેક રંગનો હોય, નેત્રમાં તંદ્રા રહે, તરસ, મુખશોષ, ભ્રમ, મોહ થાય તે **ત્રિદોષનો.** જો એવાં લક્ષણ સ્ત્રી, વૃદ્ધ કે બાળક રોગીને થાય તો તે અસાધ્ય છે. ૫-પુત્ર, મિત્ર, ધન, સ્ત્રી આદિના નાશથી શોક કરે, આ શોક પેટના અગ્નિને મંદ કરે છે, તથા શરીરની બહારનું તેજ પેટમાં જઇને રૂધિરને બગાડે છે, ને લોહી ઝાડા સાથે મળીને અથવા ન મળીને ગુદાદ્વારાએ ચણોઠી જેવો નીકળે તો તેને શોકનો અતિસાર જાણવો. અને તે શોક દૂર થવાથી જાય છે. એવીજ રીતે કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી થાય તેને **ભયાતિસાર** જાણવો. ૬-**આમાતિસારથી** પ્રથમ ભોજનનું અજીર્ણ થાય, અને પછી ન પચે એવા ભારે પદાર્થો ખાય તો તે કોઠામાંના વાત, પિત્ત, કફ આ ત્રણે દોષોને તથા ઝાડાને બગાડે છે. એમાં ઝાડો શૂળ સંયુક્ત, દુર્ગંધ સાથે, અનેક રંગનો હોય છે. વળી **ઝાડો** જળમાં તરે અને આમ પાણીમાં બુડે અથવા દુર્ગંધ સંયુક્ત સફેદ ચીકાશપર હોય તે પણ એનાંજ લક્ષણ છે. **રક્તાતિસાર** એ પિત્તાતિસારનો ભેદ છે. એમાં અત્યંત ગરમ વસ્તુઓ ખાવાથી પિત્ત વધી જઇ લોહીને બગાડે છે જેથી ઝાડો રૂધિર સાથે ઉતરે છે.

મરડો—અતિસારનો ભેદ **મરડો** છે. કુપથ્યના કરનારા પુરૂષને વાયુ વધીને કફમાં મળી મરડો કરે છે. ક્ષણ ક્ષણમાં અમળાઇને થોડો અથવા ઘણો ઝાડો ઉતરે તેને **મરડો** કહે છે. એને કોઇ આંકડી પણ કહે છે. એ મરડો વાયુનો, પિત્તનો, કફનો અને લોહીનો એમ ચાર પ્રકારનો છે. જેમાં ઘણી પીડા થઇ ઝાડો ઉતરે તે **વાયુનો,** દાહ હોય તે **પિત્તનો,** કફસંયુક્ત ઝાડો થાય તે **કફનો** અને લોહી સંયુક્ત ઝાડો હોય તેને **લોહીનો મરડો** કહે છે.

ઝાડાઉપર ઉપચાર:—ઓથમી જીરૂં અને દહીં પાવાં. (૨) લીંડીપીપર તોલો ૦ાા, પીપળીમૂળ તોલો ૦ાા, જાવંત્રી તોલો ૧, જાયફળ તોલો ૧, લવંગ તોલો ૧, તજ તોલો ૧, અફીણ તોલો ૦ાા, સર્વેને વાટી ઝીણાં કરી ઠળીયો કહાડી નાખેલી ખારેકમાં ભરી ઘઉંની કણકથી લપેટી આટાનો દડો કરી દેવતાના ભાઠામાં પકવી પછી તેમાંથી ખારેક કહાડી લેવી અને તેને ખૂબ લસોટીને પછી ચણા જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એનાથી લોહીવા એટલે રક્તાતિસાર જાય. (૩) રાળ અને ઓથમી જીરૂં દહીંમાં ખાવું. (૪) બાવળીયો ગુંદ, ખસખસ અને સાકર ઝીણાં વાટીને ખાવાં. (૫) બોડી અજમો, મોચરસ, સુંઠ, ધાવડીનાં ફૂલ એ સર્વે સમાનભાગે લઇ ઝીણાં વાટી ગાયના ધોળવામાં ટાંક ૨ાા ના અંદાજે આપવું. ઉપર દહીં અને લાપસી જમાડવી. (૬) કોઠંબડી, અબલેઠી, ઉશીર (વાળો) અને સાકરની ફાકી આપવી. (૭) સુંઠ, હળદર, લીંડીપીપર, દારૂહળદર, કરંજ બીજ અને બીજોરાની જડ સમાન ભાગે લઈ વાટી કાંજીના પાણી સાથે મરી જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવાથી ઝાડો મટે. વાસી પાણી સાથે આપવાથી વાસી વિકાર મટે. ઘોડાની ચુંક પર એજ ગોળી ૨૧ ઉષ્ણોદકથી આપવી.

* આને **અવેળી** કહે છે.

કરી આપવી, તેથી કરી આમનું પાણી થઈ જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. (૪) કુમળા ચીભડામાં સિંધવ અને થોડીક હીંગ ભરી, એરંડાનાં પાદડાંમાં વીંટાળી ભુંભરેટમાં શેકી તે ખાવાં; તેથી આમનું પાણી થઈ આમાતિસાર બંધ થાય છે. (૫) સુંઠ, વરીઆળી અને ખસખસ, અથવા સુંઠ અને વરીઆળી ઘીમાં શેકી ઝીણી વાટવી, અને તેની ફાકી લેવી. (૬) ધાણા અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ કરી તે ચોગણા પાણીમાં આપવું. (૮) બાળહરડે અતિવિષ, સિંધવ, સંચળ, ઘોડાવજ અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૯) સુરણને સુકવી ચૂર્ણ કરવું અને ઘીમાં તળી આપવું. (૧૦) જાયફળ, સુંઠ, રાળ, માયફળ (માયાં) અને ખજૂર, એ દરેક છ છ માસા લઇ ચૂર્ણ કરવું, અને તે ચૂર્ણના વજન જેટલી તેમાં વગડાઉ છાંણાંની રાખ મેળવી, ચોખાના ધોવરામણમાં દરેક વખત દોઢ માસા પ્રમાણે બે વખત આપવાથી જીર્ણાતિસાર, આમાતિસાર અને શૂળ દૂર થાય છે. (૧૧) લસણની કળીમાં અડદના દાણા જેટલું અફીણ ભરવું, અને અંગારા ઉપર શેકી ખાવી; એટલે આમાતિસાર તુરત દૂર થાય છે. **રક્તાતિસાર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) જાંબુ, કેરી અને આમલીનાં પાંદડાંનો અંગરસ કાઢી તેમાં મધ, ઘી અને દૂધ નાખી લેવાથી મહાન રક્તાતિસાર મટી જાય છે. (૨) લસણ ૪ તોલા અને થોડાં આકડાનાં કુમળાં પાંદડાં એકત્ર વાટી તેનો રસ ગરમ કરી ૩ દિવસ આપવો. (૩) બીલું જરા ભાંગી બાફવું અને તેના ગરમાં ગોળ ઘાલી વાટી ગરમ પાણીમાં સરબત કરી પાવું. (૪) ડુંગળી બારિક ચીરી ચાર પાંચ વખત ધોઇ નાખવી અને તે ગઠાદાર ચોખ્ખા દહીં સાથે ખાવા આપવી. (૫) ગાયના માખણમાં તલની ભૂકી મિશ્ર કરી ઉંબરાનાં પાદડાં ઉપરની ૫ ફોડ અને સાકર નાખી આપવું. (૬) કડાની છાલ, અતિવિષ, બેલકાચરી, વાળા અને નાગરમોથનો કાઢો આપવો. (૭) દાડમની છાલ, કડાની છાલ અને કાચાં બીલાંનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં ચોખ્ખું ચંદન ઘસી તેમાં મધ અને સાકર નાખી આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, દાહ, શોષ અને મોહ દૂર થાય છે. (૯) કાચાં બીલાંનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે આપવાથી રક્તાતિસાર અને પેટશૂળ, આમશૂળ દૂર થાય છે. (૧૦) આંબાની ગોટલી છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી આપવી. (૧૧) શતાવરીનો રસ સાકર નાખી આપવો. **સર્વાતિસાર ઉપર ઉપચાર:—**(૧) અફીણ અને કેસર સમભાગ ખરલ કરી અધા ગુંજા (ચણોઠી) ભારના પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તે એક ગોળી મધ સાથે આપવી. (૨) લીંબુ કાપી અંદર રાઈ ભરી ગરમ કરી આપવું. (૩) કાંદાના રસમાં અફીણ મેળવી આપવું. (૪) નિષ્કંટક મોટા બાવળીઆનાં પાંદડાંનો અથવા છાલનો રસ કિંવા અરલુની છાલનો રસ અથવા કડાની છાલનો રસ; એમાંનો કોઇ પણ અંગરસ લેવાથી સર્વ અતિસાર દૂર થાય છે. (૫) અજમોદ, મોચરસ, સુંઠ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ ગાયના દહીંમાં આપવું; એટલે અતિસાર દૂર થાય છે. (૬) વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ધાણા, મજીઠ, કાચાં બીલાં, ધાવડીનાં ફૂલ, લોધર અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૭) કુમળાં બીલાં અને આંબાની ગોટલીનો કાઢો અથવા બીલાંનો ગર અને ગોટલીમાંનું મગજ, સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૮) આંબાની અંતરછાલ અથવા ગોટલી દહીંમાં વાટી આપવી; એટલે દાહ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) જાયફળ, અફીણ અને ખારેક, સમભાગ લઇ નાગરવેલના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી નવટાંક છાશમાં આપવી. (૧૦) અંકોલના મૂળની છાલ, ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી આપવી; એટલે દુર્ધર અતિસારનો પણ નાશ થાય છે. (૧૧) વડની વડવાઇઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટવી અને તેમાં છાશ નાખી તે આપવી. (૧૨) રાળ, સાકરમાં નાંખી આપવી. (૧૩) પહાડમૂળ દહીંમાં વાટી આપવાં. (૧૪) અફીણ શેકી ખાવું. (૧૫) કાયફળ મધમાં ઘસી આપવું. (૧૬) સોળ તોલા કડાની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ગોળીઓ કરવી, તે પછી જાંબુડીનાં પાંદડાંમાં વીંટાળી તેને સૂતરથી બાંધી, ઉપર ઘઉંના લોટનો લેપ કરી તે ઉપર માટીનો લેપ કરવો. પછી તે ગોળાની ઉપર છાંણાં મૂકી દેવતા સળગાવી ગોળાની માટી લાલ થાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો. પછી ગોળો બહાર કાઢી પાંદડાં અને માટી દૂર કરી પીલી, રસ કાઢી તે ઠંડો થયા પછી તે મધ મેળવી પાવો. આ કૃતિને પુટપાક કહે છે. (૧૭) અરલુની છાલનો પુટપાકવડે રસ કાઢી, તેમાં મધ અને મોચરસનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૧૮) પાકા દાડમનો પુટપાકવડે રસ કાઢી મધ નાખી આપવો. (૧૯) જીરું, ભાંગ, બીલીનો ગરભ અને અફીણ, એ સમભાગે લઇ દહીંના નિતર્યાં પાણીમાં ખરલ કરી વાલ બરોબર ગોળી

મધમાં આપવી. (૨૦) **આર્દ્રકુટજાવલેહ:**—કડાનાં મૂળીઆંની છાલ તાજી એકતુળા (૪૦૦ તોલા) પ્રમાણમાં લાવી તેમાં પાણી એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પ્રમાણમાં નાખી, ચોથો હિસ્સો પાણીનો રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી, પછી લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, કુમળાં બીલાં, પહાડમૂળ, મોચરસ, નાગરમોથ અને અતિવિષ, એ સાત ઔષધો પલ (૪ તોલા) પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામાં નાખી હલાવી લેપ થાય એવું કઢવી ઘટ્ટ કરવું. પછી આ અવલેહ પાણીમાં અથવા બકરીના દૂધમાં આપવો; તેથી કરી વેદનાયુક્ત અને નીલપિત્તાદિક નાના પ્રકારના વર્ણ જે અતિસારમાં હોય છે તે અને ઘોરરૂપ એવા સંપૂર્ણ અતિસાર દૂર થાય છે; તથા સ્ત્રીઓને સંપૂર્ણ પ્રકારની ધૂપણી (પ્રદર) થાય છે તે, અને સંપૂર્ણ મૂળ-વ્યાધિ તથા પ્રવાહિત રોગ કરીને અતિસારનો ભેદ છે તે, બધા રોગ દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ–૧, ૧૦, અજમોદ–૩, અરલુ–૨, આદુ–૧૧, આમલી–૧૦, આંબો–૧૧, ૧૩ ઇન્દ્રજવ–૨, ૧૬, ૧૯, એખરો–૧, કરંબળ–૩, કળથી–૩, કાકડાશીંગી–૩, કાયફળ–૮, કારિંદા–૪, કાંડોળી–૨, ખટખટી–૪, ખસખસ ક (અફીણ)–૪, ૬, ૧૬ ખાખરો–૧૭, ગાંજો–૪, ૬, ગોરખઆંમલી–૩, ચીણો–૧, ચેર–૧, જાયફળ–૯, ૧૪, જાંબુ–૮, ડુંગળી–૧૭, દીપમાળ (ગલગોટા) ૧, ધામણ–૧, પાઢ (કાળી પાડ)–૪, ફુદિનો–૬, બાવળ–૪, ૯ બીલી–૧૧, ૧૫, ૧૬, બીવલો–૧, ૨, બોરસળી–૧, મગ–૨, મીંઢીઆવળ–૮, મૈદાલકડી–૨, રાળ–૩, રોમફળ–૩, વડ–૧૧, વડગુંદો–૧, વેલતુર–૧, શિમળો–૧૪, શેમટ–૧, સમેરવો–૧૫. **આમાતિસાર** માટે:—અરડુસો–૩, આદુ–૩૭, આંબો–૧, ઉંબરો–૯, ખસખસ–૧, ખસખસ ક અફીણ–૧, ૨, ૨૦, જાયફળ–૯, પાઢ (કાળીપાડ)–૧૧, લીંડીપીપર–૮, વજ–૧૦, વરીઆળી–૧, હરડે–૪૦. **જવરાતિસાર** માટે:—ઓથમીજીરૂં–૩, ૮. **પક્વાતિસાર** માટે:—ખસખસ ક (અફીણ)–૧૪. **પિત્તાતિસાર** માટે:—અતિવિષ–૩. **રક્તાતિસાર** માટે:—અરજુનસાજડ–૧૧, અરલુ–૪, અળઈ–૫, આંમળાં–૩૫, આંબો–૧૨, ૧૫, ૧૯, ૨૩, ઉંબરો–૧૦, ઓથમીજીરૂં–૩, કનક–૧, કારિંદા–૫, ખસખસ ક (અફીણ)–૨, ૨૦, ચારોળી–૧, જાંબુ–૨, તલ–૨૧, તુલસી–૫, દાડમ–૧૪, પાઢ (કાળીપાડ)–૮, પીંપળો–૧૬, ફણુસ–૫, બીલી–૧૦, બોરડી–૩, ૮, મંદાર–૨, મેથી–૪, મેદી–૫, રતનજોત–૭, વજ–૧૦, શતાવરી–૧૪, સારફળ–૩, ૪, સુખડ–૩. **શૂળયુક્ત અતિસાર** માટે:—તજ–૬, મોથ–૧૨. **મરડા** માટે:—આળશી–૮, ગુલાબ–૬, મરડાશીંગ–૩. **જીર્ણાતિસાર**-માટે:—ઓથમી જીરૂં–૩, શિમળો–૧૩.

પથ્ય:—કુલટી, લાંઘણ, નિદ્રા, જૂના ચોખા, મસુર, તુવેર, ઘી, મધ, દહીં, તેલ, દૂધ, છાશ, માખણ, કેળફૂલ, જાંબુ, આદુ, કોઠી, બોર, દીપન અને લઘુ એવાં અન્ન અને પેય પદાર્થ. **અપથ્ય:**—મૈથુન, મલમૂત્રાવરોધ, ઘઉં, અડદ, જવ, ચાકવત, વાલ, કેરી, દૂધી, ગોળ, ભાજીપાલો, રાતી દૂધી, જડ અને સ્નિગ્ધ ભોજન, વ્યાયામ, પાન, કાકડી, મીઠું અને ખાટા પદાર્થ.

૨૯—ઝેર અથવા વિષ.

વિષ ત્રણ પ્રકારનું છે. **સ્થાવર, જંગમ,** તથા **દૂષિવિષ.** મૂળાદિક વિષ તે **સ્થાવર;** સર્પાદિક વિષ તે **જંગમ;** તથા વિષનાશક ઔષધીઓનાં **હતવીર્ય** થએલાં વિષ કિંવા ગરમી વગેરે **શોષાઈ** ગએલાં, જે સ્વભાવે તથા ગુણે કરી કમી છે, અને જૂનાં થએલાં એવાં **સ્થાવર-જંગમાત્મક** વિષ તે **દૂષિવિષ** જાણવાં. **વિષાદ** એટલે ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે તેની વિષ એવી સંજ્ઞા છે. **સ્થાવરવિષ:**—મૂળ, પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, છાલ, રસ, નાર, ગુંદર, ધાતુ અને કંદ, એવી રીતે ૧૦ પ્રકારનાં સ્થાવર વિષ છે. **જંગમવિષ:**—દૃષ્ટિ, નિશ્વાસ, દંત, મૂત્ર, પુરીષ, શુક્ર, લાળ, કેશ, ચિમટા, પાદવું, ગુદા, અસ્થિ, પિત્ત, શુક્ર તથા શવ, એવાં ૧૬ પ્રકારનાં જંગમ વિષ છે. **દૂષિવિષ:**—દેશ, કાળ, અન્ન અને દિવાનિદ્રા, એ વડે વારંવાર દૂષિત થએલ વિષ શરીરધાતુને દુષ્ટ કરે છે, તેને દૂષિ વિષ કહે છે. એ બે પ્રકારનું છે. એક **કૃત્રિમ** અને બીજું **ગરસજ્ઞંક.** સવિષ પદાર્થોથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે કૃત્રિમ વિષ તથા નિર્વિષ દ્રવ્યોના સંયોગથી જે વિષ ઉત્પન્ન થાય છે તે **ગરસજ્ઞંક** વિષ જાણવું.

વિષ પીવામાં આવ્યું છે તે જાણવાનાં લક્ષણ:—વાતયુક્ત અને ધુવાસ જેવો મળનો અતિસાર થાય છે, તથા મ્હોડાવાટે ફીણની ઉલટી થાય છે, તે લક્ષણોવાળાએ વિષ પીધું છે એમ જાણવું.

સ્થાવર વિષનાં સામાન્ય લક્ષણ:—સ્થાવર વિષથી જ્વર, હેડકી, દાંત અંબાઈ જવા, ગળું અકડાઈ જવું, મ્હોડામાંથી ફીણનો સ્રાવ, ઉલટી, અરૂચિ, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. **કંદવિષનાં લક્ષણો:**—ઉગ્રવીર્ય એવાં કંદવિષ તેર પ્રકારનાં છે. એ સર્વ દશગુણ જાણવાં. જે સ્થાવર, જંગમ તથા કૃત્રિમ વિષદંશલક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તે **તત્કાળ મરણ** પામે છે. **જંગમ વિષનાં લક્ષણો:**—જંગમ વિષના યોગથી ડોલાં આવવાં, મૂર્ચ્છા, ગ્લાનિ, દાહ, અન્નનો અપાક, રોમાંચ ઉભાં થવાં, સોજો તથા અતિસાર, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષનાં દશ લક્ષણો:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, શીત, સૂક્ષ્મ, આશુકારી, વ્યવાયી, વિકાશી, વિશદ, લઘુ તથા અપાકી, એ દશ વિષના ગુણ જાણવા. **મૂળાદિ વિષનાં લક્ષણો:**- **મૂળોનાં** વિષવડે હાથે પગે રેષાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, બડબડે છે, અને મોહ પામે છે. **પાંદડાંના** વિષવડે બગાસાં, કંપ, શ્વાસ, મોહ ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે. **ફળના** વિષવડે મ્હોડું સૂઝી જાય છે; દાહ, અન્નદ્વેષ, એ લક્ષણો થાય છે. **પુષ્પના** વિષવડે ઉલટી, પેટ ચડવું, શ્વાસ, એ લક્ષણો થાય છે. **છાલ, નાર, ગુંદ,** એ ત્રણ પ્રકારના વિષથી મ્હોડામાં દુર્ગંધી, અંગને ખડબચડાપણું, માથું દુઃખવું, મ્હોડામાંથી કફસ્રાવ, એ લક્ષણો થાય છે. **ક્ષીર** વિષથી મ્હોડામાં ફીણ આવે છે, રેચ લાગે છે અને જીભ જડ થાય છે. **ધાતુના** વિષથી ઉરની અંદર દુઃખે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, તથા તાળવાનો દાહ થાય છે. **દૂષિવિષનાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષ એ **અલ્પવીર્ય** છે. એ તત્કાળ મારક થતું નથી. દૂષિવિષવડે પીડિત થએલા માણસને ઝાડા થાય છે. તેનો રંગ (વર્ણ) બદલાય છે. મોંઢામાંથી વાસ આવે છે. મુખમાં સ્વાદ રહેતો નથી, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે, અંધારી આવે છે, ભાગ્યા–તુટયા શબ્દો બોલે છે, ઉલટી થાય છે, ગાંડાનાં જેવાં લક્ષણો કરે છે. દૂષિવિષવાળા માણસને કોઈ પ્રકારનું ચેન પડતું નથી. **દૂષિવિષનાં બીજાં લક્ષણો:**—દૂષિવિષવડે ડોલાં, બગાસાં, જડપણું, અંગે શિથિલતા ને રોમાંચ ઉભાં થવાં, અંગ મરડાઈ જવું, એવું પ્રથમ થઈ; જમ્યા પછી દર્પ વધવો, અન્ન પાચન ન થવું, અરૂચિ, અંગ ઉપર નાના પ્રકારનાં ઢીમણાં ઉઠવાં, માંસક્ષય, હાથે પગે સોજો, મૂર્ચ્છા, ઉલટી, ઝાડા, શ્વાસ, તરસ, જ્વર, ઉદરરોગ, એ વગેરે વિકારો થાય છે; અને વળી એકાદા વિષથી દાહ, એકાદા વિષથી ઉન્માદ, એકાદા વિષથી નપુંસકત્વ, દાહ, ખેદ, કોઢ, વિસર્પ, મોટા ફોલ્લા, એવા નાના પ્રકારના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાના હાથમાં સર્વ મિલકત કિંવા અધિકાર આવે એ હેતુથી, અથવા પતિ પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે એટલા માટે બાઈડીઓ પોતાના પતિને વિષારી પ્રાણીનો પરસેવો, વિટાળ (લાળ), શરીર ઉપરનો ઠેકઠેકાણાનો મળ અન્નમાં મસળી તે અન્ન ખાવા આપે છે તેથી, કિંવા શત્રુ ગરવિષનો પ્રયોગ કરે છે તે યોગે કરી પુરુષ ધોળો સફેદ અને કૃશ થાય છે, તેનો અગ્નિ મંદ થાય છે, તાવ આવે છે, મર્મસ્થાને પીડા થાય છે, પેટ ચડે છે, હાથે પગે સોજા આવે છે, ઉદરરોગ, ગ્રહણીરોગ, રાજયક્ષ્મા, પાંડુ, ગુલ્મ, ક્ષયજન્યજ્વર, એ વ્યાધિનાં તથા બીજા અનેક પ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણો થાય છે.

સ્થાવર-જંગમ વિષ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર:--સિંધવ અને મરી સમભાગ તથા એ બન્નેના બરાબર લીંબોળીઓ લાવી વાટી મધ અને ઘી સાથે ખાવી; એટલે-સ્થાવર જંગમ વિષોનો નાશ થાય છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—અંકોલ–૧, અરડુસો–૮, અરિઠા–૧, આકડો–૧૦, ઇંદ્રજવ–૬, કડવાં તુરીયાં–૬, કડવી ગલકી–૧, કડવી દુધી(તુંબડી)–૨, નાગદમની–૧, પીળો ધંતૂરો–૧, લીંમડો(કડવો)–૨૮, વિંછુડા–૨, શરસડો–૩, ૫, શિરદોડિ–૭, સાપસન–૨. **પેટમાં વિષ ગયું હોય** તે માટે:—કેળ–૧. **વિષારની પરીક્ષા** કરમદી–૧. **વિષાર** માટે:—કંકોડી–૬, પટોલકડુ–૧૦. **અંગ ઉપર વિષ ફુટી નીકળવા** માટે:—વિષમોગરી–૨. **વિષના ફોલ્લા** માટે:—જીયાપોતો–૧. **દૂષિવિષ** માટે:—જીયાપોતો–૩. **વિષ ઉપર વમન માટે:**—રાસ્ના–૧.

---

* **સર્વાંજન ગુટિકા:**—સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી, ફટકડી, મોરથુથુ, હીંગ અને લસણ સમાન ભાગે લઇ લીંબુના રસમાં મર્દન કરી મરી જેવડી ગોળી કરવી. એ ગોળી લીંબુના રસમાં અંજન કરવાથી ધરડ, સાપ, કુતરૂં અને શિયાળ આદિકના ડંશનું તથા અફીણનું ઝેર ઉતરે.

(क) સ્થાવર ઝેર (વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સોમલનું વિષ.

લક્ષણો:—સોમલ પેટમાં ગયા પછી અર્ધા કલાકમાં કિંવા એક કલાકમાં વિષયોગ પ્રાપ્ત થયાનાં લક્ષણો જણાય છે, ગ્લાનિ આવે છે, પેટમાં આગ થવા માંડે છે, ઉલટી થવા લાગે છે, પેટમાં અતિશય દુઃખવા લાગે છે, પછી જુલાબ થવા લાગે છે, અને અતિશય તરસ લાગે છે. પેસાબ બરોબર નહિ થતાં બે ત્રણ ટીપાં પડે છે. આખા શરીરે બળતરા થઈ દર્દી ઉપર નીચે થઇ જાય છે. આંખો લાલ થએલી હોય છે, અને જીભ ધોળી થઈ જાય છે.

ઉપચાર:—(૧) ઉલટી થવાના ઉપાય યોજવા. એક અથવા બે તોલા રાઇની ભૂકી અને થોડું મીઠું, પાશેર ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાણી પીવા આપવું, એટલે ઉલટી થવા લાગે છે. સારી રીતે ઉપરા ઉપરી ઉલટી થવાને માટે ગરમ પાણી પીવા આપવું. પેટમાંની બળતરા કમી થવા માટે દૂધ કિંવા દહીં પીવા આપવું, અને તે ઉલટીના યોગે પાછું કાઢી નંખાવવું. (૨) ઉદીયુ જીરૂં (ઇશબગોળ) પાણીમાં વાટી ગાળી તેમાં એલચી, દહીં અને ગુલાબજળ મિશ્ર કરી પાવું, એટલે સોમલનું વિષ ઉતરે છે. (૩) સરગવાની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર અને દૂધ અર્ધો શેર એ બન્ને એકઠાં કરી પાવાં. (૪) કાથાનું પાણી કરી વારંવાર પાતા જવું. (૫) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૭) નવટાંક માખણમાં ૬ માસા મરીનું ચૂર્ણ નાખી તે આપવું. (૮) **ઢોરને સોમલનું વિષ ચડયું હોય તો:**—ઢોરચણોઠી (આસોદ)નાં મૂળ છાશમાં વાટી તેમાં શિકેકાઇનાં બે ચાર બિયાંનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું. (૯) કેળનો પાશેર રસ પાવો. (૧૦) કાથો ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઉંબરો–૪, ઓથમીજીરૂં–૧, કેળ–૭, કૌચ–૬, ખેર–૪, મરી–૧૦, લીમડો (કડવો)–૨૧, સરગવો–૧૩.

(૨) તાંબાનો કાટ.

લક્ષણો:—જે તાંબાના વાસણને કલાઈ નથી હોતી તે વાસણમાં અન્ન રાખવાથી તે કટાઈ જાય છે, અને તે અનાજ ખાવાથી જીભ સૂકી અને કર્કરી થઈ જાય છે. પેટમાં ઘણુંજ દુઃખે છે; લોહીનો ઝાડો થાય છે અને ઉલટી થાય છે. એ ઉપર ઉલટી થવાનો ઉપાય યોજવો.×

(૩) જંગાલનું વિષ.

જંગાલ એ લીલા રંગની ભૂકી છે, એમાં સોમલ હોવાથી તે પેટમાં ગઈ હોય તો સોમલના જેવા જ વિકારો થાય છે. **જંગાલના વિષ ઉપર:**—સોમલનાજ ઉપચાર કરવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—દ્રાક્ષ–૩.

(૪) હડતાલ અને મનશીળનું વિષ.

આ બન્ને પદાર્થોમાં સોમલ હોય છે. એનાં વિષનાં લક્ષણ સોમલના વિષ પ્રમાણે થાય છે. **હડતાલ, મનશીળ અને જંગાલના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સોમલ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨)

× કોઇ શખ્સે તાંબાના વાસણમાં કટાઈ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય, અથવા પીતળના વાસણમાં કટાઇ ગયેલી વસ્તુ ખાધી હોય અથવા જંગાલ કે જે તાંબામાંથી બને છે તેવી વસ્તુ ખાવામાં આવી હોય તો તેના ઝેરથી ગળામાં બળતરા બળે, પેટમાં વાઢ થાય, તાવ આવે અને ઉબકા આવે છે. એવું થાય કે તરતજ તે માણસને ગળામાં આંગળી નાખીને અથવા ગરમ પાણી ખૂબ પાઇને ઉલટી કરાવવી. અથવા ગરમ પાણી, બદામનું તેલ, માંખણ, ગાયનું ઘી, એ સર્વે એકઠું કરી વારંવાર પાવું ને ઉલટી કરાવતા જવું. ઉલટી થયા પછી બાવળનો સફેદ ગુંદર તોલા ૩ લઈ ઝીણો ખાંડી ગરમ પાણી શેર ૧ માં મેળવી કલાકમાં દશ બાર વાર પાવું. (૨) અળશીના બીજની ચહા બનાવી ટાઢી પાડી પાવી. (૩) ગાયનું ઘી, માખણ કે દૂધ છૂટથી આપવું. જે માણસના ખાવામાં પારો કે હરતાલ આવી હોય તેને પણ આ તાંબાના ઝેરમાં કહેલા ઉપચારો કરવા.

જીરૂં અને સાકર ૭ દિવસ ખાવા આપવાં. (૩) કોળાનો રસ આપવો. (૪) ધમાસો, રાજહંસ, પીળી જુઇ, કરીઆતુ, એમાંથી એકનો કાઢો પીવા આપવો. (૫) સર્પાક્ષીનો (નોળવેલનો) રસ સાકરમાં આપવો. (૬) ધોળી ગરણીનાં પાંદડાંનો રસ પીવા આપવો. (૭) અળસીનાં બિયાં અને મરવાનાં બિયાંને ઉકાળી મધ નાખી પાવાં, એટલે ઉલટી થાય છે. ઉલટી થયા પછી દૂધ અને બેદાણાનો લુઆબ ખાવા આપવાં. (૮) નવટાંક દૂધમાં ૫ તોલા ઘી અને તેટલીજ સાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—કરિયાતું–૬, ગરણી–૫, જીરૂં–૬, દ્રાક્ષ–૩, ધમાસો–૧૭, નોળવેલ–૨, મરી–૯, રાજહંસ–૨.

(૫) રસકપૂરનું વિષ.

આ વિષથી સોમલના જેવાજ વિકારો થાય છે. વધારામાં જુલાબ માત્ર થાય છે, અને આજારીની જીભને ખાટાખારાનો સ્વાદ જણાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દૂધ પીવા આપવું અને તે ઉલટીના યોગે બહાર કાઢી નખાવવું. ઉલટી થયા પછી માયાંનું અથવા આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખી તે પાવું. (૨) ઘી પુષ્કળ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—રોહિસ (ધ્રાસ)–૨.

(૬) કાચની ભૂકી.

લક્ષણ:—કાચની ઝીણી ભૂકી પેટમાં જવાથી વિષયોગ પ્રમાણે વિકાર થાય છે. કાચના કકડાઓને ઘણીજ તીક્ષ્ણ ધાર હોય છે, તે પેટમાંનાં આંતરડાંમાં વાગવાથી તેને ઇજા થાય છે; ઉલટી, જુલાબ, પેટ ચડીને દુઃખવું, તાવ, તરસ, દાહ, ઇત્યાદિ વિકારો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પુષ્કળ દહીં, દૂધ, આમલી વગેરે પાવાં અને તે ઉલટી કરી કાઢી નખાવવું. (૨) એરંડાનાં મૂળ પાવાં. (૩) નવસાર અથવા ગોપીચંદન ઘસી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો–૩૨.

* પારો, હિંગળોક અને રસકપૂર એ રસાયન કહેવાય છે. કેટલાંક દરદો ઉપર એ ત્રણમાંના એકાદના ઉપયોગથી મોંહ લાવી લોહીમાંનો વિકાર મોઢાની લાળવાટે બહાર કહાડવામાં આવે છે. એનાથી દરદીનો રોગ નાશ થાય છે ખરો, પરંતુ કેટલીક વખતે એવાં ઔષધો ઉંટવૈદ્યના હાથથી લેવામાં આવતાં જ્યારે પારો અથવા પારાનો કાંઇ પણ અંશ શરીરમાં રહી જાય છે ત્યારે દરદી મહાન પીડા ભોગવે છે, અને રીબાઈ રીબાઇને મરણ પામે છે. આવા દરદીને એ ખાધેલો પારો નીકળી જાય તોજ આરામ થાય છે. એ પારો બહાર કહાડવા માટે **લોલાડાવાળા શાહ પોપટ ઉજમશી** પોતાની પાસેના ગોરજીના હાથના લખેલા એક ગ્રંથ ઉપરથી અનુભવ સાથે બતાવે છે કે "એવા દરદીને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી જુલાબ આપવો. પછી પેશાબના રેચ માટે દૂધ, સુરોખાર, એલચી, સોનાગેરૂ અને દગડી પાષાણભેદના જુલાબ ચાર દિવસ આપવા. જળભાંગરાનો રસ પહેલા દિવસે તોલા ૫, બીજા દિવસે તોલા ૧૫ અને ત્રીજા દિવસે તોલા ૨૦ સુધી દરદીની પ્રકૃતિ અનુસાર આપવો. આ ત્રીજા દિવસે દરદીને પાણીના કડાયામાં તળીએ પાટલો નાખી બેસારીને દરદીથી સહન થાય તેટલું પાણી ઉનું કરવું. પછી તે પાણી ઠરી પણ ન જાય તેમ વધારે ગરમ પણ ન થઈ જાય તેટલી આંચ કડાયા નીચે રાખવી. દરદીને પેશાબ થાય તોપણ તે પાણીમાંજ થવા દેવો. આ પ્રમાણે રોજ રોજ ચાર દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવો અને તે પછી પાછો દરરોજ ભાંગરાનો રસ તોલા ૫ સુધી પાવો. શરીર ઉપર ચાંદાં હોય તો બોરડીના મૂળની છાલ વાટી જળભાંગરાના રસમાં મેળવી ચોપડવી. ખોરાક હલકો બંટીના તાંદળા જેવો એક ટંક આપવો. અને જો દૂધ ઉપરજ રહે તો વધારે સારૂં."

રસકપૂર જ્યારે કાચો ખાધામાં આવે છે ત્યારે દરદીને કોઠામાં અંગારા નાખ્યા હોય એવી બળતરા ઉઠીને તે મરણને શરણ પણ થાય છે.

(૭) વછનાગનું વિષ.

ઉપચારઃ—(૧) ગાયનું દૂધ, ઘી, માખણ અને બેદાણાનો લુઆબ (બેદાણા ઉકાળી ગાળી કાઢવા તે) એ જણસો ખવરાવવી. (૨) કપૂર પાણીમાં નાખી તે પાણી પાવું. (૩) ગરમ ગરમ દૂધ પાવું. (૪) ઉંબરાની છાલનો રસ દૂધમાં નાખી ગરમ કરી પાવો. (૫) પિત્તવણનો રસ ૪ તોલા સાકર નાખી પાવો. (૬) મૂળ સુદ્ધાં તાંદળજાના રસમાં ગાયનું દૂધ નાખી તે પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ–ઉમ્બરો–૩, કપૂર–૪, જાંબુ–૭, તાંદળજો–૮, પિત્તવણ–૨, હીંગ–૨૨.

(૮) મુરદાડશિંગ (બોદારશિંગ)નું વિષ.

ઉપચારઃ—(૧) ઉલટી કરાવવી. (૨) જુલાબનાં ઔષધો આપવાં. (૩) મૂળા અને સુવા ખવાડવા. (૪) ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૫) દાડમનો રસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ– દાડમ–૧૦, મૂળા–૨.

(૯) સિંદુરનું વિષ.

ઉપચારઃ—(૧) અક્કલગરો અને ઘોડાવજને પાણીમાં ઘસી પાવી. (૨) લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૩) ચણોઠીનાં પાંદડાં ૭ દિવસ ચાવી ખાવાં. (૪) ગળું બેસી ગયું હોય તો માફક આવે તેણે પાનમાં સવાર સાંજ ભિલામો ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અક્કલકરો–૩, ચણોઠી–૧૪, ભીલામો–૨૦.

(૧૦) મોરથુથુનું વિષ.

ઉપચારઃ—(૧) ઈડ લીંબુનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૨) ધાણીનો મંડ (ચૌદગણું પાણી નાખી બાફી, સાર કાઢી લેવાય છે તે), એલચીની છાલની રાખ અને સાકર નાખી પીવા આપવો. (૩) વમન કરાવવું. (૪) કાથાનું પાણી કરી પાવું. (૫) બિલાડાની વિષ્ઠા પાણીમાં મેળવી પાવી. (૬) દૂધમાં સાકર આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ઈડલીંબુ–૧.

(૧૧) હિંગળોકનું વિષ.

ઉપચારઃ—અર્ધો શેર આમલીને ચાર શેર પાણીમાં કઢવી, તેના ૭ દિવસ કોગળા કરાવવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આમલી–૧૪.

(૧૨) પારાનું વિષ.

અશુદ્ધ પારો ઉંટવૈદ્ય ઔષધમાં નાખી આપે છે, તે અંગ ઉપર ફુટી નીકળી તેમાંથી કેટલાકના હાથ પગ રહી જાય છે, શરીરપર ચાંદાઓ પડે છે, સોજો અને ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, શરીરમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ચમકાટ દેખાય છે, કાળાં ચાઠાં થાય છે, વગેરે ઘણા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં નાખી તે પાવું. (૨) નાગરવેલનાં પાનના રસમાં એક માસો ગંધક નાખી તે પાવો. (૩) ભોપાથરીના રસમાં ગંધક નાખી આપવો. (૪) નાગરવેલ, ભાંગરો અને તુળસીનો રસ ૬૪ તોલા એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવો અને બે પહોર પછી સ્નાન કરવું. દિવસ ૩. (૫) વાંસનાં પાંદડાંનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૬) કારેલીનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૭) અગથીયાનાં પાંદડાંનો રસ, ભાંગરાનો રસ અને સુરોખાર એ છાશમાં વાટી તે છાશ ૪ તોલા પાવી; એટલે મૂત્રમાર્ગે પારો નીકળી જાય છે. (૮) કાસંદ્રાનાં પાંદડાંના રસ કાઢી પાવો. (૯) ભોપાથરીનાં મૂળનો રસ પાવો, શરીરે ચોપડવો અને ભોપાથરીની ભાજી કરી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—**પારો શરીરમાં ફુટી નીકળ્યો હોય** તે માટેઃ—કારેલી–૪, નાગરવેલ–૪, ભાંગરો–૭. **પારા ઉપર ઉતારઃ**—કાસુંદરો–૪, ગળજીભી–૧. **પારો શરીરમાં રહે** તે માટેઃ—વાંસ–૨. **રસાયનો** માટેઃ—કુંવાર–૮, કોઠી–૭, તાંદળજો–૧૫. **અશુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ ખાધાથી થનાર** વિકાર માટેઃ—આમળાં–૭.

(૧૩) ગંધકનું વિષ.

ઉપચાર:—દૂધમાં ઘી નાખી પાવું.

(૧૪) અફીણનું વિષ.

લક્ષણ:—અફીણ ઘણું ખાધામાં આવવાથી માણસ બેશુદ્ધ થઈ જાય છે; શ્વાસોશ્વાસ ઘણોજ સાવકાશ અને હળવો ચાલવા માંડે છે; આંખમાંની કીકી સંકુચિત થઇ ઘણીજ ઝીણી સુઈની અણી જેવી બારિક થાય છે; હાંક મારી ઉઠાડવા છતાં માણસ ઉઠતો નથી. એ વગેરે વિકારો થાય છે.*

ઉપચાર:—(૧) વમન કરાવવું. (૨) ફટકડીનું ચૂર્ણ અને કપાસીઆનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી પાવું. (૩) હીંગ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવું. (૪) માલકાંગણીનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૫) નરમાનાં પાંદડાંનો રસ પાવો. (૬) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કપાસ-૧૧, કિંજળી-૧, ખસખસ (**ક**) અફીણ-૨૧ (તેમાં જુદા જુદા ૨૨ ઉપચારો છે.), ખાટીલુણી-૧, પિલુડી-૩, પીંપળો-૮, માલકાંગણી-૧, લીમડો (કડવો)-૨૨, હીંગ-૫.

(૧૫) નેપાળાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) એલચીના દાણા દહીંમાં વાટી આપવા. (૨) ધાણાનું ચૂર્ણ, સાકર અને દહીં એકત્ર કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એલચી-૩, કોથમીર-૧૧.

(૧૬) ભાંગ અને ગાંજાનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) દહીં કિંવા છાશ પાવી. છાશ અને ભાત ખાવો. (૨) જામફળ ખાવાં. (૩) તુવેરના દાળ વાટી ખાવી. (૪) ગાયનું દહીં, સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**ભાંગ** માટે:—આદુ-૩૩, આમલી-૨૦, જામફળ-૨, ડાંગર-૫, તુવેર-૧, લાંબડી-૨. **ગાંજા** માટે:—લાંબડી-૨.

---

* કોઇ કોઇ વખતે અફીણ ખાઇને તેનાપર તરતજ તલનું તેલ પીધેલું હોય છે, અથવા તલના તેલમાંજ અફીણ ઘોળી પીધેલું હોય છે. એથી અફીણના ઝેરની ઘણી સખત અસર થાય છે. અફીણ ૮ માસાના વજનને ખાધામાં આવ્યું હોય તો બહુ ઝેર ચડે છે, તે એવું કે તેને સુસ્તી ને બેહોશી થાય, જીભ ખેંચાઇ જાય, બોલાય નહિ, હોઠ કાળા થાય, હાથે પગે ઝંઝણી ને ગોટલા ચડે, આંખોમાં કુવા પડે, ટાઢો પરસેવો થાય, આંખે દેખાય નહિ. એવી અનેક ચેષ્ટા જોવામાં આવે છે. **ઉપચાર:**—(૧) સુવા, સુવાનાં બીજ, મીંઢું અને મધ દરેક બબે તોલા લઇ તેમાં પાણી શેર ૦॥ નાખી ઉકાળતાં અરધું રહેથી તેને ચોળી ગાળી લઇને પાવું. એથી કદાપિ ઉલટી ન થાય તો કુકડાનું પીછું ગળામાં ફેરવી ઉલટી કરાવવી. એ ઔષધ પાયા પછી તેના પગ ઉના પાણીથી ઘુંટણ સુધી ઝારવા, અથવા ઉનનાં લુગડાં પગે લપેટવાં. (૨) મધ અને પાણી ઉકાળી તેમાં સારી હીંગ માસો ૧ બારીક વાટેલી નાખી પાય તો આરામ થાય. (૩) **સર્વોત્તમ અનુભૂત ઉપાય:**—ખાધેલા અફીણના વજનથી બમણું એરંડાનું મૂળ ખાંડી ફકાડવું. એનાથી ઝેર બીલકુલ બાધ નહિ કરતાં અફીણ હજમ થઇ જાય છે. (૪) ગોલીવાડનાં પાંદડાંનો રસ શેર ૦। પાવો. (૫) ખાખરાના મૂળની છાલનો રસ પાવો.

અફીણના વ્યસનીએ અફીણનું વ્યસન છોડી દેવું હોય તો:—અફીણ તોલા ૨, શોધેલો વછનાગ તોલો ૦॥, જાયફળ, જાવંત્રી, લીંડીપીપર, ગાંજો, કેશર અને અક્કલકરો એ છ ચીજો દરેક પા પા તોલો, એ સર્વને બારીક વાટીને નાગરવેલના ૫૦ પાનના રસમાં પહોર એક સુધી ખૂબ ખરલ કરીને ચોળા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી. પાન ન મળે તો એજ પ્રકારે આદુના રસમાં અને તે પણ ન મળે તો પછી મધમાં ગોળીઓ બાંધવી. અથવા તો શોધેલો વછનાગ, સંખીઓ સોમલ, હિંગળોક અને લીંડીપીપર સમાન ભાગે લઈ વાટી આકડાના દૂધમાં રાઇ જેવડી ગોળી બનાવવી. દરરોજ અકેક ગોળી શીરા સાથે ખવરાવવી.

(૧૭) કરેણનું વિષ.

લક્ષણ:—કરેણના સર્વ ભાગમાં વિષ હોય છે. કરેણના વિષથી કૉલેરાના આજાર પ્રમાણે લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) માંખણની પરાશ આપવી. (૨) દૂધમાં અથવા દહીંમાં સાકર નાખી તે પાવું.

(૧૮) ઝેરકોચલાનું વિષ.

ઉપચાર:—કાળી પાનવેલીના ડીટાનો રસ પાશેર ૭ દિવસ પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—નાગરવેલ-૩, બાવળ-૬.

(૧૯) ધંતૂરાનું વિષ.

લક્ષણ:—ધંતૂરાનાં પાંદડાં કિંવા બિયાં પેટમાં જવાથી ગળામાં કોરડ પડે છે, આંખોમાંની કીકીઓ મોટી થાય છે, સ્મૃતિ નાશ થઇ માણસ બડબડ કરે છે, દીવાનો પ્રકાશ જોવામાં આવે તો કેફ વધારે ચઢે છે. એ લક્ષણો થાય છે.×

ઉપચાર:—(૧) સમુદ્રફળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવું. (૨) દહીં, ભાત અને વોડાવજ ખાવા આપવાં. (૩) દૂધમાં સાકર નાખી પાવી. (૪) તલનું તેલ અને ગરમ પાણી એકત્ર કરી પાવું. (૫) દૂધમાં દ્રાક્ષનો શિરકો નાખી તે પાવો. (૬) લાલ એરંડાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૭) ઘી પાવું. (૮) રીંગણીનો રસ ૪ તોલા કાઢી આપવો. (૯) કપાસનાં બિયાં અને ફૂલનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૧૦, કપાસ-૧૬, ચુકો-૪, તલ-૯, દ્રાક્ષ-૨, ધંતૂરો-૪, વજ-૫, વંતાકડી-૫, સમુદ્રફળ-૯.

(૨૦) મદ્ય (દારૂ) ની કેફ.

ઉપચાર:—(૧) ઘી અને સાકર ચાટવાં. (૨) માથાપર ઠંડું પાણી રેડવું. (૩) કોળાનો રસ ગોળ નાખી પાવો. (૪) કોહાનો ગર્ભ, દ્રાક્ષ, દાડમનો રસ અને દહીં, એ સમભાગ લઇ તેમાં ધાણાની ભૂકી અને સાકર નાખી તે આપવું. (૫) મધ, ખજુર, દ્રાક્ષ, કોકમ, ફાલસા અને દાડમ એકત્ર કરી આપવું. (૬) કાકડી ખાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:— કાકડી-૩, ખજૂરી-૧૫, બાજ્નેરૂ-૧૬, માડ-૨, વડ-૧.

(૨૧) મેણા—કોદ્રાનું વિષ.*

ઉપચાર:—(૧) કોળાનો રસ ગોળ નાખી આપવો. (૨) ઠંડું દૂધ પાવું. (૩) પારિજાતકનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ઢોરોને પાઈ દેવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—આગીઓ-૧, પારિજાતક-૧.

(૨૨) સોપારી લાગે તો.

ઉપચાર:—(૧) ગોળ ખાવો અથવા સાકર પાણીમાં નાખી ખાવી. (૨) ઠંડુ પાણી પાવું. (૩) નખલાનું ચૂર્ણ ચાવવા આપવું.

× ધંતૂરાના વિષ ઉપર કપાસીયાની મીજનો ઉકાળો આપવો.

* જે જાર અથવા છાસટો વાવ્યા પછી ઉગી નીકળી તેના ઉપર કાચું યા પાકું કણસલું બેઠું ન હોય (નિંઘલી ન હોય) ત્યાં સુધી તેની છેલ્લી કાત્રીની (સરાળી નીકળનાર) ગાંઠમાં એક કેશી જીવડો હોય છે. એ લીલું ધાન મોહવશ થઇને થોડું અથવા ઘણું જ્યારે ઢોર ખાય છે ત્યારે તેને મેણો ચડે છે. એનાથી ઢોરને આફરો થઈ થોડીવારમાં પ્રાણ જાય છે. લીલા એરંડાનાં પાંદડાં, એરંડાની માળો, સૂકા એરંડાના પોપટાની ફોતરી વગેરે ખાવાથી પણ એજ પરિણામ આવે છે. આ રોગ ઘોડાને થતો નથી કારણ મેણાવાળી કાતરી ખારી હોવાથી એટલો ભાગ ઘોડું કદી ખાતુંજ નથી.

જ્યારે ઢોરને મેણો ચડે ત્યારે પ્રથમ તો એટલીજ સાવચેતી રાખવી કે તેને ભુલેચુકે પહોર ૪ સુધી કે વધારે વખત સુધી પાણી પાવું નહિ અને તેના શરીરપર પુષ્કળ પાણી રેડવું. જ્યારે ઢોર પેશાબ અને ઝાડા વારંવાર કરે ત્યારે જાણવું કે હવે તેને જલદી આરામ થશે. એ બે વાનાં ન થાય ત્યાં સુધી તેને જોખમમાં સમજવું. આવો મેણો ઘણી ચીજોમાં રહેલો કહેવાય છે.

(૨૩) થુરીઆનું વિષ.

ઉપચાર:—ઠંડા પાણીમાં સાકર નાખી પાવી. (૨) આમલીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આમલી ૧૫.

(૨૪) કોચનું (કુહીલીનું) વિષ.

ઉપચાર:—ઘી, સાકર અને મધ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કૌચ ૨.

(૨૫) ભીલામા ઉપર.

ઉપચાર:—(૧) સરસવ, તાંદળજો અને માખણનો લેપ કરવો. (૨) દારૂહળદર, સરસવ, નાગરમોથ અને માખણનો લેપ કરવો. (૩) માખણ, તલ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૪) બકરીનું દૂધ અથવા ખોપરેલ ચોપડવું. (૫) કોથમીર વાટી ચોપડવી. (૬) બદામ ઘસી ચોપડવી. (૭) દૂધની મલાઇ અને સાકર ચોપડવી. (૮) તલ વાટી તેમાં કાળી માટી નાખી, ફોલ્લો ઉઠેલી જગ્યોએ લેપ કરવો. (૯) જેઠીમધ, તલ, માખણ અને દૂધનો લેપ કરવો. (૧૦) અરજુન સાજડની છાલ અને પાન વાટી લેપ કરવો. (૧૧) બહેડાંના મગજનો લેપ કરવો. (૧૨) જેઠીમધ, નાગરમોથ અને કોઠીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરજુન સાજડ-૧, કાસુંદરો-૮, કોથમીર-૧, ગરમાળો-૧૦, ગોમેટો-૩, નાળીએરી-૬, બેહેડાં-૯, ભીલામો-૩.

(૨૬) ચણોઠીનું વિષ.

ઉપચાર:—તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—તાંદળજો-૯.

(૨૭) આકડાનું વિષ.

ઉપચાર:—આમલીનાં પાન વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આકડો-૪, આંમલી-૧૮,

(૨૮) ખરસાંણીનું વિષ.

ઉપચાર:—(૧) પાણીમાં મધ નાંખી પાવું. (૨) માખણ ખાવું અને લેપ કરવો. (૩) દહીં કિંવા ખાટી છાશ પાવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ખરસાંણી-૩.

(૨૯) કેરોસીન તેલ પેટમાં ગયું હોય તો.

ઉપચાર:—બાવળના ગુંદનું નવટાંક પાણી કરી પાવું, પછી પાશેર દૂધ પાવું, અને મીઠા તેલના કોગળા, ઉપરાઉપરી કરાવવા; એટલે મ્હોડામાં ફોલ્લા અને ચાંદીઓ થશે નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—બાવળ-૧૨.

(ख) ઝેરી ડંખ (જંગમ વિષ) અને તેના ઉપાય.

(૧) સાપનું ઝેર-સર્પવિષ.

સર્પની જાતિ અને તેનાં લક્ષણો:—ભોગી, મંડળ, રાજીલ, એઓ અનુક્રમે વાત, પિત્ત, કફ એવી પ્રકૃતિના છે. **દ્વચંતર** એટલે બન્નેનાં લક્ષણો જેમાં વિશેષ છે એવા. ઉદાહરણ—કાળા સર્પથી **મંડળ** કિંવા **ઘોણસમાં** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, કિંવા **ઘોણસાથી** થએલા સર્પ, અથવા **કાળી નાગિણીની અંદર ઘોણસાથી** ઉત્પન્ન થએલા સર્પ, એ પ્રમાણે બીજી મિશ્ર જાતિ કલ્પવી, તે દ્વંદ્વપ્રકૃતિના સર્પ. **ભોગીનાગ** એટલે જે સર્પને ફેણ ન હોઇ રંગે કાળો હોય છે તે. **રાજીલ** એટલે જે ઉપર ચિત્ર-વિચિત્ર રેખાઓ હોય છે તે. **ચક્ર, નાંગર, છત્ર, સ્વસ્તિક, અંકુશ** એઓને ધારણ કરનારા **તથા**

ફેણ કરનાર તથા શીઘ્ર ગમન કરનારા એવા સર્પ હોય છે તેઓને **દર્વીકર** (નાગ) કહે છે. સર્પોમાં અનેક જાત છે, પરંતુ તે બધા સર્પ **વિષારી** હોતા નથી. **વિષારી** સર્પને ઉપરના જડબાની અંદરની બાજુએ એક બિલાડીના નખ જેવી એક દાંતની દાઢ હોય છે. એ દાઢ હમ્મેશાં બંધ થએલી રહે છે; અને તે દાંતનો મધ્ય ભાગ પોલો હોય છે તથા અણીએ એક છિદ્ર હોય છે. દાંતની પાછળની બાજુએ તાળવામાં એક કોથળી હોય છે. તે કોથળીનું મુખ દાંતની સાથે જોડેલું હોય છે, એ કારણથી સાપ જ્યારે દંશ કરે છે, ત્યારે એ દાંત બહાર કાઢી, જોરથી માણસની નસપર દબાવે છે. તેની અણીવાળી દાઢવડે ચામડીમાં જખ્મ થાય છે, તથા વિષની કોથળીમાંનો પાતળો પદાર્થ દાંતમાંના છિદ્રની વાટે જખ્મમાં પડે છે, તેથી માણસના શરીરમાં વિષ પ્રવેશ કરે છે. **ભોગી, રાજીલ, ઇ૦ સર્પોએ કરેલા દંશનાં લક્ષણો:—કૃષ્ણ** સર્પ કરેલો દંશ કાળો હોય છે તથા સર્વ પ્રકારના **વાત**વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. **મંડળનો** દંશ **પીળો** અને સોજાયુક્ત હોય છે; અને સર્વ પ્રકારના **પિત્ત**વિકારોને ઉત્પન્ન કરે છે. તથા **રાજીલ** સર્પનો દંશ પરપોટાવાળો હોય છે અને તટતડતો હોય છે; તેનો સોજો સણકાસહિત હોય છે, અને તે દંશથી જાડું લોહી નીકળે છે તથા સર્વ પ્રકારના **કફના** વિકારો થાય છે. **ફુરસા** (બારેલો સાપ) એ સર્પ વેંત દોઢ વેંત લાંબો હોઈ અંગુઠા જેટલો જાડો હોય છે. એનો રંગ કાળો જાંબુડી રંગનો હોય છે. એ બારેલા સર્પના દંશના વિકારો રાજીલના દંશ પ્રમાણેજ થાય છે. કાંડરાને (કોડીયું) ફેણ હોતી નથી. એ સર્પના જેવોજ હોય છે. એના દંશવડે આખા શરીરમાંના લોહીનો કફ થાય છે, અને તે કફ ગળા પર્યંત આવી ગળાને ભરી નાખે છે. ઘોણસ કરીને ચીત્રા જેવો સર્પ થાય છે તે **લીલા** રંગનો હોય છે. એમાં આગીઓ ઘોણસ અને કુસડો ઘોણસ એવી બે જાત છે. આગીઆ ઘોણસના દંશથી સર્વાંગે અગ્નિ લગાડ્યા પ્રમાણે દાહ થાય છે. શરીરપર મોટી મોટી ગાંડો થઈ આવે છે, મૂત્રસ્થાને ઘણોજ સોજો આવે છે, અને વારંવાર ટીપું ટીપું પેસાબ થાય છે. કુસડાઘોણસાના વિષથી પ્રથમ દંશસ્થાને ખરજ ઉત્પન્ન થાય છે, અને ચાર પહોરમાં તે જગ્યા ખરજવા જેવી થઇ, દિવસે દિવસે તે ફેલાતું જઇ, અંગ પણ ફૂલી જાય છે. **મણીઆર** કરીને સર્પ થાય છે, તે એક વેંતથી બે વેંત પર્યંત લાંબો અને હાથના અંગુઠા જેવડો જાડો હોય છે. તેનો રંગ લીલો જાંબુડી હોય છે. **મણીઆર** સર્પમાં ત્રણ ચાર જાત છે. એક જાતનો **મણીઆર** છે તે રાત્રે શરીરપર થઇને જાય અથવા તેની છાયા શરીર ઉપર પડી હોય તો સૂર્યોદય થવાની સંધિમાં મનુષ્ય નિશ્ચેષ્ટ માલૂમ પડે છે. બીજી જાતનો મણીઆર થાય છે તેણે અંગ ચાટવાથી કિંવા કોઇ પણ પદાર્થ ઉપર તેની લાળ પડી હોય અને તે પદાર્થ ખાવામાં આવે અથવા તે લાળ શરીરના કોઇ ભાગપર લાગવાથીજ વિષ બાધ કરે છે. એ વિષના યોગે ઉંઘ આવે છે, પરંતુ તેની છાયા બાધક થતી નથી. ત્રીજી જાતના મણીઆર સર્પના દંશ દિવસે થાય તો રાત્રિ થયા પહેલાં અને રાત્રે થાય તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં માણસને વિષ બાધ કરે છે.

સર્પદંશ ઓળખવાની યુક્તિ:—ખાવાનું એક **પાન દંશ** ઉપર દાબી રાખવું; એટલે **વિષાર દંશ** હશે તો પાન ઉપર દંશ જેટલોજ તે અગ્નિએ શેકવાથી પડેલા ચાઠા પ્રમાણે ડાઘ પડશે, અને એજ પાન દંશ ઉપર ચોળવાથી દંશ કાળો થશે. **વિષાર દંશ** નહિ હોય તો ઉપર કહ્યો તે પ્રકાર થશે નહિ. સર્પદંશ થએલા માણસને **મરચાં, મીઠું** અને કડવા **લીમડાનાં પાંદડાં** ખાવા આપવાથી તે માણસ એ પદાર્થોનો સ્વાદ બિલકુલ જાણતો નથી, તેને એ પદાર્થો ઘણા મીઠા લાગે છે, એ ઉપરથી પણ સર્પદંશ થયો છે કે નહિ એ સમજાય છે. વળી **કાળી માટી,** દંશ થએલા માણસને ખાવા આપવી, તે માટી જો તીખી લાગે તો **સર્પદંશ** અને મીઠી લાગે તો **ઉંદરનું** વિષ જાણવું. **કરમદીનાં મૂળીઆં** પાણીમાં ઘસી થોડાં પાઈ જોવાં. જો દંશ વિષારી હશે તો **વમન** (ઉલટી) થશે નહિ. સર્પદંશ થએલા માણસને ઔષધ આપી ઉતાર થવા સાથેજ તેને ઉપલા ત્રણ પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે તેથી સ્વાદ સમજાય છે, એટલા માટે એ પદાર્થો ખાવા આપી, ઔષધથી ગુણ થયો કે નહિ તે અવશ્ય જોવું. સર્પ કરડે કે તુરતજ **પહેલો ઉપાય** એ કરવો કે, તત્ક્ષણ સર્પ જેટલે ચડ્યો હોય તે જગ્યાથી ચાર આંગળને છેટે ઉપરની બાજુએ એક **દોરડી** અથવા **કપડું** લઈ, જોરથી તાણી બાંધવું, તેથી વિષવડે મિશ્રિત થએલું રક્ત (લોહી) ત્યાંનું ત્યાંજ રહે છે. આખા શરીરમાં વ્યાપી જતું નથી.

જખમને જરા છેદી, તેમાંનું લોહી કાઢી નાખવું; એટલે માણસને વિષ ચડવાની બહુ બીતિ રહેતી નથી. લોહી સારી રીતે નીકળી ગયા પછી તે જગ્યા અંગારાવડે શેકી નાખવી; એટલે ત્યાં લાગેલું વિષ બળી જાય છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—પીંપળાની નીચે, રાફડા નજીક, દેવળમાં, બાગમાં, જુના વહેળામાં, વડ નીચે, સુકાએલા ઝાડ નીચે, સ્મશાનમાં, ઝાડ ઉપર, એ સ્થાનોએ, અને સંધ્યાકાળે, ચોકઠામાં (ચાર રસ્તા જ્યાં મળે છે ત્યાં), ભરણી નક્ષત્રમાં તથા મર્મસ્થાનમાં, સર્પદંશ થયો હોય તો તે અસાધ્ય જાણવો. આર્દ્રા, મઘા, મૂળ, કૃત્તિકા, ભરણી, શ્રવણ, વિશાખા, પૂર્વા, ચિત્રા, એ નક્ષત્રો; પંચમી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા પૂર્ણિમા, ચતુર્દશી, એ તિથિ; મધ્યાહ્ન, સાંજ, સવાર, મધ્યરાત્રિ, એ વખતે; તથા મર્મસ્થાનમાં દંશ થયો હોય તો અન્ય મનુષ્યાદિકની સહાયતા હોય તોજ મોટા કષ્ટવડે બચી શકે છે. અજીર્ણ, પિત્ત, સૂર્યના સંતાપવડે પીડા પામેલો, બાળ અને વૃદ્ધ, કૃશ થએલો, વ્રણરોગી, મેહી, કોઢવાળો, રૂક્ષ, નિર્બળ, તથા ગરોદર સ્ત્રી, એઓને સર્પદંશ થવાથી તેઓ તત્કાળ મરણ પામે છે. જેના આખા અંગમાં વિષ પ્રસરી ગયું હોય તેને કાપવાથી લોહી નીકળતું નથી, મારવાથી તેને સોળ પડતા નથી અને શરીર ઉપર ઠંડું પાણી નાખવા છતાં રોમાંચ ઉભાં થતાં નથી. તે રોગી સાધ્ય નથી એમ જાણવું. જેનું મુખ વાંકું થઈ જાય છે, વાળ ગરી પડે છે, નાકનો અગ્ર ભાગ વાંકો થઈ જાય છે, ગળું ભાગી જવાથી ડોક સીધી રહેતી નથી અને જે જગ્યોએ **લાલ** તથા **કાળો** સોજો આવે છે, હાલતું ચાલતું નથી, એવાં લક્ષણોએ યુક્ત રોગીઓને વૈદ્યોએ ચિકિત્સા કરવાના કામથી તજવા. જે માણસના મુખવાટે **જાડી લાળ** વહે છે, અને નાક, મ્હોડું અને ગુદામાંથી રક્ત નીકળતું હોય, અને જેઓને દંશસ્થાને **ચાર દાંત** લાગેલા હોય તે માણસ **અસાધ્ય** જાણવો. અત્યંત ઉન્મત્ત થએલો અને જ્વર, અતિસાર ઇત્યાદિ ઉપદ્રવોવડે વ્યાપ્ત, બોલવાની શક્તિ જેને નથી એવો અને કાળો ઠીકરા જેવો વાંકો થઇ કુલક્ષણોએ યુક્ત થએલો અને જેનો વેગ તથા ગોળો ઉછળતો નથી એવો **વિષરોગી,** કિંવા મળમૂત્રાદિ વેગરહિત એવો વિષરોગી માણસ **અસાધ્ય** જાણવો.

સર્પદંશ ઉપર ઉપચાર:×—(૧) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં તથા લેપ

× સાપ અનેક જાતના હોય છે. તેમાં કેટલાક વિષ રહિત, કેટલાક થોડા ઝેરવાળા અને કેટલાક તો એવા ઝેરી હોય છે કે જેનો દંશ થયા પછી માત્ર અરધા કલાકમાંજ પ્રાણ જાય છે. માટે જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઇએ. આ બાબતના અમને અનેક જગ્યાએથી મળી આવેલા ઉપાયો નીચે મુજબ છે.

ઉપચાર:—(૧) દંશ થતાંજ દંશથી ઉપરની બાજુમાં બે આંગળ છેટે દોરી એવી તાણીને બાંધવી કે તે માંસમાં ખુચી જાય. (૨) આંગળીએ કરડવાથી કેટલાક માણસોએ સુદીથી તત્કાળજ આંગળી કાપી નાખવાથી બચી જવાના દાખલા મળી આવે છે. (૩) બળતા લાકડાથી કે અંગારાથી દંશ થએલા ભાગને સારી પેઠે બાળી નાખવો. (૪) તે જગ્યાનું માંસ કાપી કહાડી લોહી વહેતું કરવું કે જેથી તે વાટે ઝેર નીકળી જાય. (૫) કેટલાક માણસો ડંસને ચૂસીને થુંકી નાખે છે ખરા, પરંતુ એમ કરતાં વખતે ચૂસનારનો જીવ જવાનો વખત આવી જાય છે, કારણ એજ કે ચૂસેલું ઝેર મ્હોડામાં વધારે થઇ જવાથી થુંકની સાથે પેટમાં પણ જતું રહેવા સંભવ છે. (૬) સાબરસીંગનો ત્રણ તોલા ભુકો લઇ તેને પાણીમાં ખૂબ ઉકાળી તે પાણી પાવું, અથવા તો પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી પાવું. (૭) બીજોરાનાં બીજ તોલો ૧ ખોખરાં કરી ખળખળતા પાણીમાં ભીંજવી ઠંડુ થયે તે ચોળી લુગડે ગળી પાવું. બીજોરાનાં બી તમામ જનાવરોના ઝેર ઉપર ઘણાં ફાયદો કર્તા છે. (૮) લસણને છુંદી ગાયના ઘીમાં મેળવી ડંખ ઉપર બાંધવું. (૯) આમલસારો ગંધક નાના બાળકના મૂત્રમાં મેળવી ડંખ ઉપર ચોપડવો, તેથી ઝેર ઉતરશે. (૧૦) ઘોડાવજ, આકડાની જડ, તથા સિંધવ, એ ત્રણે સમાન વજને લઇ વાશી પાણીમાં ઘસીને પાવું અને ઉપર ગાયનું પુષ્કળ દૂધ પાવું. અથવા મરી પેસા ૫ ભાર ઝીણાં ખાંડી ગાયના ઘી શેર ૧ માં પાવું અથવા ખાંડ અને ઘી પેટપુર પાય તો ઝેર જલદી ઉતરી જાય. (૧૧) કાળો વછનાગ માસો ૧ ઘસીને ગળામાં રેડે તો વછનાગના ઝેરથીજ સાપનું ઝેર ઉતરે; પણ કરડતી વેળા તુરત પાય તોજ ફાયદો કરે. ઝેર ફરી વળ્યા પછી આ ઇલાજ ફાયદો નહિ કરે. એમાં કાળા શિવાય બીજો વછનાગ ગુણ નથી કરતો.

કરવો, એટલે સર્પ, ઉંદર, બિલાડી, વિંછી, ઇત્યાદિકોનાં વિષોનો નાશ થાય છે. (૨) તાંદળજાનાં મૂળીઆં ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. (૩) ઘી, મધ, માખણ, લીંડીપીપર, આદુ, મરી અને સિંધવ એકત્ર કરી ખાવાં. (૪) શિરસ (સરસડો) વૃક્ષનાં ફૂલના રસમાં મરીને સાત ભાવનાઓ આપી તેનું સેવન અને અંજન કરવું. (૫) કરંજનાં ફળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, બીલીનાં મૂળ, હળદર, દારૂહળદર, તુંબરૂનાં (તિરફળાનાં) ફૂલ અને બકરીના મૂત્રનું અંજન કરવું. (૬) કલગારીનો કંદ પાણીમાં વાટી નસ્ય કરવું. (૭) આકડાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પ્રાશનાર્થે આપવાં. (૮) પાણીમાં ટંકણખાર નાખી પ્રાશનાર્થે આપવો. (૯) ફટકડીનો ગાંગડો આંખોમાં ફેરવવો અને પાણી કરી પાવું. (૧૦) અરીઠાનું પાણી કરી પાવું, અને અંજન પણ કરવું. (૧૧) પારેવા (કબુતર)ની હગાર, માણસના કેશ, ગાયનું શીંગડું, મોરની પીછીનું ચાંદલું, જવ, ધાણા, તુસ, કપાસનું જીંડવું અને શિળામાળાનો ધૂપ ઘરમાં કરવો; તેથી કરી સર્પ અને ઉંદર ઘરમાંથી જતા રહે છે. (૧૨) ધોળી ચણોઠીનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૧૩) સાપસંદીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૪) નાગદમણીનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૧૫) ધોળા કરેણાનાં મૂળીઆં પાણીમાં ઘસી શક્તિ પ્રમાણે પાવાં. (૧૬) દેવડાંગરીનાં ફળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૭) નાગરવેલીનાં મૂળીઆં ખાવાના પાનમાં ઘાલી ૨-૩ બીડાં કરી ખાવા આપવાં. (૧૮) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળીઆં પાનમાં ઘાલી ખાવાં. (૧૯) ગળો પાણીમાં વાટી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ ઉતરે છે, અથવા ગળોના કાંદા અગર મૂળીઆં સર્પવિષથી મૂર્છિત થએલા માણસના તાળવા ઉપર સારીપેઠે ચોળવાં એટલે વિષ ઉતરે છે. ઢોરને માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય તો જીભ ઉપર તે ચોળવાં. (૨૦) લસણના રસમાં સમુદ્રફળ ઘસી અંજન કરવું. (૨૧) ધોળા ચંપાની અને બીલીની છાલ એકત્ર કુટી તેનો રસ પાવો. (૨૨) એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં થોડું પાણી નાખી પાવો. (૨૩) દવણાનાં (ડમરાનાં) મૂળનો રસ પાવો. (૨૪) કડવા લીંબડાનાં પાંદડાં કડવાં ન લાગે ત્યાં સુધી ખવરાવવાં. ઝેરની અસર હશે ત્યાં સુધી મીઠાં લાગશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—અનંત-૨, આકડો-૨૧, ઇન્દ્રિવરણા-૧, ઉટકટારી-૪, ઉંદરકની ક-૨, ઉપરસાલ-૮, એરંડો-૨૨, કપાસ-૩, કપૂરભેંડી-૧, કરમદી-૪, કરેણ-૧, ૧૭; કલગારી-૯, કંકોડી ૫, કાયફળ-૧, કાંસકી પેટારી-૧, કુકરપાડાનો વેલો-૧, ખાખરો-૨૦, ગળજીબી-૩, ગળો-૨, ૧૭, ૨૫, ચિત્રક-૩, ડમરો-૧, તંબાકુ-૬, તાંદળજો-૧, તુવેર-૯, ધંતૂરો-૩, ધોળો ચંપો-૩, ૬, નાગફણી-૧, નાગરવેલ-૧, નેપાળો-૨, નોળવેલ-૧, પારિજાતક-૬, બીલી-૩, ભારંગી-૫, મરવો-૧, મહુડો-૪, માલકાંકણી-૭, મીંઢીઆવળ-૭, મ્હાંદ-૧, લીમડો (કડવો)-૪, વિખમોગરી-૧, વિંછુડા-૨, શરસડો-૧, સમુદ્રફળ-૧૧, સરગવો-૨, સાગ-૨, સાપસન-૧, સોનારવેલ-૧, હુરા-૧.

ફુરશાના *વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વાસનવેલનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૨) રાતા કુંભાની

આવા પ્રયોગો ઉપરથીજ પૂર્વાચાર્યોએ "विषस्य विषमौषधं" કહેલું હોવું જોઇએ. (૧૨) મરી ગએલા તાજા સાપના મોઢામાં સોમલ તોલો ૧ ભરી તે સાપને જાંબુ, આંમલી, આંબા, બોરડી તથા પીંપરના ઝાડનાં બબે શેર છોડાં લઇ તે વડે અડધું માટલું ભરી પછી તે ઉપર તે સાપ ગોઠવી બાકીનાં છોડાં તે ઉપર ભરી માટલાને કપડ માટી કરી ભસ્મ કરવી. ટંડું થયેથી લુગડાને પાણીથી પલાળી ગાળી લેતાં જે કણીઓ લુગડામાં રહી જાય તેને સોની પાસે ગળાવી ઢાળકી પડાવી રાખવી. આ ઢાળકી ગરમ કરી પાણીમાં છાંટી તે પાણી પાવાથી સાપનું ઝેર તુરત ઉતરી જાય છે. એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. (૧૩) લીંબડાનાં બે તોલા પાંદડાંમાં આકડાની જડની છાલ બે તોલા વાટી પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે. (૧૪) કંકોડી સારી અથવા કંકોડીની જડ ટાંક ૧॥ પાણીમાં પાવાથી સાપનું ઝેર જાય. (૧૫) હીંગ ટાંક ૫ ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર વધુ ચડી શકતું નથી. (૧૬) ઘોડાવજની ધૂણી ઘરમાં આપવાથી સર્પ ઘરમાં ન રહે. (૧૭) કડવી તુંબડીનાં લીલાં પાંદડાં ખવરાવવાથી સાપનું ઝેર જાય.

* **ફુરશા નામનો નાગ** ઘણો નાનો હોય છે. એ નાગ પક્ષીનીપેઠે ઉડીને રસ્તે ચાલતા માણસ કે પશુને કરડે છે, અને પાછો તરતજ કુદી જાય છે. જેથી ઘણી વખતે તો દરદીને શું કરડયું તેની પણ ખબર પડતી નથી. ફુરસાના કરડવા પછી દરદી બચતો નથી.

છાલનો રસ, મરીની ભૂકી નાખી આપવો. ઉતાર–કાળી તુળસીનો રસ. (૩) ધાવડીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં અને કવંડળીનાં મૂળ ઘસી દંશ તથા અંગ ઉપર ચોપડવાં. (૪) ફાંગળાનાં અથવા ઘેટવેલીનાં મૂળ ઘસી ૩ તોલા પર્યંત પાવાં. (૫) ફાંજીનાં વેલાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. (૬) ખરસાંણીની ડુંખો પાનમાં વીંટાળી અંગારામાં બાફી કઢવી. તેનો રસ બે પળીઓ પર્યંત પીવા આપવો અને થોડો તાળવા ઉપર અને દંશસ્થાને ચોળવો. (૭) કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી પાવાં. (૮) નોળવેલનો રસ પાવો. (૯) **સર્પદંશ** ઉપરના ઉપચાર કરવા. **ફુરશાના વિષથી મૂત્રાવરોધ થાય તો:**—ખાખરાનાં ફૂલ બાફી ડુંટી નીચે બાંધવાં. વિષ ઉકળી રક્ત વહેવા લાગે તો સાગના કુમળા અંકુરો લાવી તેને બારિક વાટી પાણીમાં મેળવી તે પાણી ૭ તોલા પર્યંત પીવા આપવું; અથવા ધાવડીના કુમળા અંકુરો અને ૭ મરી એકત્ર વાટી ગોળી કરી ખાવા આપવી. **સોજો આવે તો:**—ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી ગરમ કરી એનાંજ મૂળીઆં ગોમૂત્રમાં ઘસી ઉપર ચોપડવાં. **ડોક ઉપર ભાર લાગે તો:**—કાળા કડાનાં મૂળીઆં ઘસી ડોક ઉપર લેપ કરવો. **પેટ દુ:ખતું હોય તો:**—તેજ મૂળ પાવાં. **શોષ લાગે તો:**—આમળાંની છાલ ખાવા માટે આપવી. **પેટમાં વિષનો ગોળો થાય તો:**—અગથીઆના ઝાડની ઉત્તર બાજુની છાલ પાણીમાં ઘસી પાવી. **અંગ ઉપર વિષ ફુટે તો:**—કડવી કારેલીનાં પાંદડાં ગરમ કરી અંગે પાટો બાંધવો, અથવા તેનોજ રસ અંગે ચોળવો.

કોડીઆના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) અરીઠાનું પાણી કરી વારંવાર પાવું. (૨) બે ત્રણ ગુંજા મોરથુથુ ફૂલાવી દહીંમાં આપવું.

ચિત્રાના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ઘોણસીના રસમાં ધણસરીનાં મૂળીઆં, અરીઠા અને કડવાં કારેલાં વાટી, ગોમૂત્ર નાખી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૨) કુડકાનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી થોડી થોડી વારે પાવાં. (૩) ધણસરીનાં મૂળ અને સુંઠ ઘસી પાવી; અને ગાંઠા વગેરે થઇ આવી હોય તો તે ઉપર લેપ કરવો. (૪) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૫) ઢોરોને ઘોણસીનો રસ શેરભાર પાવો.

મણીઆરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળી તુળસીનો રસ પીવા આપવો. મસ્તક ઉપર પણ તે રસનો લેપ કરવો અને દંશ ઉપર પણ ચોળવો. (૨) કાજુની છાલનો રસ શક્તિ પ્રમાણે પાશેરથી અર્ધોશેર પર્યંત પાવો, અને તે ઉપર દૂર્વાનો (ધરોનો) રસ પાવો તથા તાળવા ઉપર તે રસ ચોળવો. (૩) સર્પદંશ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૪) ધાવડીના પાલાનો રસ પાવો અને માથે પણ ચોળવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**ફુરશાના** વિષ માટે:—અગથીઓ–૪, અળવી–૧, ઇન્દ્રજવ–૪, કાળીવલ–૧, ખરસાંણી–૮, ધણસરી–૧, ઘોલી (ગિલોડી)–૩, પાટલા–૨, ફાંગળો–૧, ભમરડીનો વેલો–૨, સાગ–૭. **આગ્યા ધણસના** વિષ માટે:—અંબાડો–૨, તાંદળજો–૫. **ઘોણસ** એટલે ઘોવડા કે મંડળ માટે:—ધણસરી–૧, ઘોણસી (ગોનસી)–૨, દાડમ–૯, ભારંગી–૨, હુરા–૨. **ફુરશા** કિંવા **ધણસાના** વિષથી આવેલ સોજા માટે:—ઉક્ષી–૪. **મણીયારીના** વિષ માટે:—કાજુ–૩, તુલસી–૨, ધાવડી–૭, પારસ પીંપળો–૨. **આગિમણીયારીના** વિષ માટે:—કંકોડી–૩. **સર્પનું વિષ કદી ન ચઢવા** માટે:—લીંમડા (કડવો)–૧૮. **કાંડરા** એટલે **કોડીયા**ના વિષ માટે:—ફુકરકંદ–૧.

(૨) કૂતરાનું ઝેર–શ્વાનવિષ.

હડકાયલાનાં લક્ષણો:—કૂતરાના કફાધિક દોષ, જ્ઞાન–વહન કરનારી નાડીમાં રહી, જ્ઞાનનો નાશ કરે છે, તથા ધાતુક્ષોભ કરે છે. તે યોગથી મ્હોડામાંથી લાળ પડે છે, તે આંધળો અને બહેરો થઈ, અહીં તહીં દોડે છે; તેના પગ, ખાંધ, ડોકું, વગેરે લુલાં થઇ જાય છે, અને ડોક નીચી નમી પડે છે.*

*__ઉપાય:__—(૧) કંકોડાંનું મૂળ ઘસીને પાવું. (૨) પેનાલીની જડ જમીનમાંથી કહાડી કાપી ઝીણા કકડા કરી છાયામાં સુકવી ખાંડી ઝીણો લોટ કરીને ઉના પાણીમાં નાખી પાવાથી વિષની જાળ છાતીએથી મટે. (૩) કડવી તુંબડીનો ગરભ ટાંક ૫, મરી ટાંક ૫, હીંગળો ટાંક ૫, નેપાળાનાં બીજ ટાંક ૨૫, ટંકણખાર ટાંક ૨૫ એ સર્વેની ગોળ ટાંક ૧૬માં ટાંક ૩ પ્રમાણે ગોળી વાળવી. તે ગોળી હડકાયાં કુતરાં કરડ્યા પછી ૭ મા દિવસે આપવી. ઉપર ઉનું પાણી પાવું. ઝાડો ઉલટી થઈ વિષ નીકળી જશે.

દંશના લક્ષણો:—હડકાયું કુતરૂં કરડે એટલે મ્હોંડાનો ચહેરો બદલાઈ જાય છે, તેમાંથી કાળું લોહી વહે છે. તે યોગવડે છાતીમાં અને મસ્તકમાં દુઃખ થાય છે, તાવ આવે છે, અંગ ધ્રુજે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્ચ્છા આવે છે. બુદ્ધિભ્રંશ, સંતાપ, શ્વાસ, કાસ, આંખોમાં પીળાશ, મૂત્રમાં કીડા, ઉન્માદ, કુતરાના જેવું ભસવું અને બીજા માણસને કરડવા જવું ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે. તેના ઉપાયને કાળાતિક્રમ થયા પછી, ચોમાસાના પ્રારંભમાં તે વિશેષ વિકળ થાય છે અને **અસાધ્ય** પણ થાય છે. આ પ્રકારનું કુતરાનું વિષ કેવળ વાતપ્રધાન હોઈ, સર્વ દોષમાત્રને કોપાવે છે. જે રોગી, પાણીના શબ્દ, સ્પર્શ અને અવલોકનના યોગથી ભયભીત થાય છે તેને વૈદ્યકમાં "**જલસંત્રાસ**" એવું નામ આપેલું છે. એ રોગ **અસાધ્ય** જાણવો. ઉપર કહેલાં લક્ષણો ઉપરથી, **દંષ્ટ્રાપ્રહાર** કરનાર શિયાળ, ખચ્ચર, ઘોડા, અસ્વલ, ચિત્તા, વાઘ, બિલાડી, ઇત્યાદિકોનાં દંશનાં લક્ષણો જાણવાં.

સવિષ અને નિર્વિષ દંશનાં લક્ષણો:—કંડૂ (ખરજ), ચટકા થવા, રંગ બદલાવો, જ્વર, ભ્રમ, દાહ, રતાશ, સણકા, સોજા, ગુમડાં પાકવાં, ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી, ગુમડું ફાટવું, ફોલ્લા, કર્ણિકા, ઢીમણાં એ લક્ષણો સવિષ દંશનાં જાણવાં. એ લક્ષણોથી વિપરીત લક્ષણો નજરે પડે તો નિર્વિષ છે એમ જાણવું. હડકાયલું કુતરૂં જેને કરડ્યું છે એવો રોગી નિરોગી માણસને કરડે તો તેને પણ તે દંશ ઉપાધિ કરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણો:—જે પ્રાણીનો દંશ જેને થયો છે તે, તે પ્રાણી જેવી ચેષ્ટા કરે છે, બરાડા પાડે છે. આરસી, પાણી વગેરે પદાર્થોમાં તેનું પ્રતિબિંબ વારે વારે જોઈ ખુશી થાય તે રોગી નિશ્ચય નાશ પામશે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉમરાનાં મૂળ અને ધંતૂરાનાં ફળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૨) ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘીમાં શેકી, તે દૂધમાં ઘસી સેવન કરવાં. ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૩) અઘેડાનાં મૂળ એક તોલો વાટી મધ સાથે ખાવાં, અને દંશ ઉપર કુંવેરનું લાંબું અને સિંધવ બાંધવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં કુતરાના વિષનો નાશ થાય છે. (૪) ગરમાળીના પાનના રસમાં કસ્તૂરી નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવી. (૫) દેવબાવળી અથવા ગરમાળીનાં તાજાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં એક તોલાથી ચાર તોલા પર્યંત ઘસી, તેમાં થોડું થોડું પાણી નાખી સવાર સાંજ ૭ દિવસ પીવા આપવું. (૬) કુતરૂં કરડે કે તુરતજ કરડેલી જગો અગ્નિવડે બાળી નાખવી, એટલે રોગીને નુકસાન થશે નહિ. (૭) શતાવરીનાં મૂળનો રસ અને ગાયનું ઘી એકત્ર કરી પ્રાશનાર્થે આપવું. (૮) ગોળ, તેલ અને આકડાના દૂધનો દંશ ઉપર લેપ કરવો. (૯) તલનું તેલ, ખોળ, ગોળ, આકડાનું દૂધ, એ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી પાવું. (૧૦) કુકરપાડાની હગારનો લેપ કરવો. (૧૧) બકામ લીમડીનાં મૂળનો રસ કાઢી તે રસ પાવો. (૧૨) જુનો ગોળ, કડવી દુધી, હોકાનું પાણી અને ઝીંઝરૂટીનાં બિયાં એકત્ર કુટી ૩ દિવસ પાવાં. (૧૩) કડવાં તુરીયાંની અંદર કોકરવર્ણું પાણી નાખી તે પાણી પીવા આપવું. વિષનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે તેમ તેમ એ ઔષધથી ઉલટી થતી જશે. (૧૪) પાકેલાં વગડાઉ કેળાંનાં બિયાં વાટી પાણીમાં મેળવી પાવાં, અને દંશ ઉપર પણ લેપ કરવો. (૧૫) અંકોલમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૧૬) ઘોડાની લીંદ બે અને મરી અઢી તોલા, પાશેર પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાઇ દેવું. (૧૭) ગરમાળીનાં પાનનો રસ ચાર ચાર પૈસાભાર, ત્રણ દિવસ સુધી આપવો. (૧૮) સાટોડીનો રસ આપવો. (૧૯) રીંગણીનો રસ ઘી નાખી આપવો. (૨૦) ગળજીભીનો કાઢો ઘી નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અંકોલ-૧૫, અઘેડો-૩, આકડો-૮, ઇંગોરિયાં-૭, કાળો ઉમરડો-૧, ગળજીભી-૫, ઝિંઝરૂટ-૩, ઝેરકોચલાં-૨, તલ-૮, પીલુ-૩, બકામલીમડી-૧, ભોરિંગણી-૧૫, મરચી-૪, લસણ-૯, વસુ-૮, શતાવરી-૫, સાટોડી-૨૦. **હડકાયા** કૂતરાના વિષ માટે:—**કડવાં તુરીયાં-૨**, કેળ-૨, દેવબાવળીયો-૧.

(૩) લૂતા (કાંતરણ) વિષ.

લક્ષણો:—લૂતાએ દંશ કરવાથી તે જગ્યા સડે છે; અને તેમાંથી રક્ત વહે છે, તથા જ્વર, દાહ, અતિસાર અને ત્રિદોષ રોગ, નાના પ્રકારના ફોડા, મોટાં મોટાં ગચાં અને મોટા મૃદુ, રાતા, લીલા, નીલ

અને ચંચળ એવો સોજો આવે છે. **દૂષિવિષ દંશલક્ષણો:**—દંશનો મધ્ય ભાગ કાળો, રાતો, બળેલા જેવો, ઉપર ઉપસેલો, વારંવાર પાકનારો અને પરૂ વહેનારો હોય છે, તેથી કરી અંગ ઉપર ઢીમણાં અને તાવ આવે છે. **પ્રાણહર લક્ષણ:**—સર્પના મળમૂત્રમાંથી, કિંવા મરી ગએલો સર્પ સડી કોહી જાય છે તેમાંથી દૂષિવિષવાળા કીડા થાય છે, તે પ્રાણનાશનું કારણ છે; તેનો દંશ સૂજે છે, અને તે ધોળો, કાળો રાતો અને પીળો થાય છે, તે ઉપર પરૂ આવે છે, અને રોગીને તાવ આવે છે. દાહ થઇ ઉચકી (હેડકી) થાય છે, અને કપાળે શૂળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) હળદર, દારૂહળદર, મજીઠ, પતંગ અને નાગકેસરને ઠંડા પાણીમાં વાટી, દંશ ઉપર લેપ કરવો. તે તત્કાળ લૂતાવિષનો નાશ કરે છે. (૨) કાળી અને ધોળી ગોકર્ણી, ગુંદી, કાળીપાટ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી, કોઠ અને સરસડાના ઝાડનાં બિયાંને વાટી લેપ કરવો. (૩) કાળી તુળસીનાં પાંદડાંના રસમાં ધોળી ચણોઠી અને ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસીને પાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—આગીયો-૩, વંતાકડી-૩.

(૪) ઉંદરનું વિષ.

લક્ષણો:—વિષવાળો ઉંદર કરડયો હોય તો તેના દંશમાંથી લોહી વહે છે તે ધોળું હોય છે, ને શરીરપર ગચીઓ થાય છે; તથા તાવ, અરૂચિ અને અંગે દાહ એ લક્ષણો થાય છે. **પ્રાણહર લક્ષણ:**—મૂર્છા આવે છે, ઉંદરના અંગ જેવો સોજો આવે છે, રંગ બદલાય છે, ક્લેદ, બહેરાપણું જ્વર, માથાને જડત્વ અને મુખમાંથી લાળ તથા લોહીની ઉલટી, એવાં લક્ષણો થાય ત્યારે **પ્રાણહર** ઉંદરનો દંશ જાણવો.

ઉપચાર:—(૧) ધુંવાસ, મજીઠ, હળદર અને સિંધવ, એ જણસો વાટી લેપ કરવો. (૨) ધોળી ગલકીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો. (૩) સાપની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી અને પથ્ય પાળવી. (૪) ચિત્રકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ તેલમાં પચન કરવું; અને શસ્ત્રવડે **બ્રહ્મરંધ્ર** (તાળવા) ઉપર ક્ષત કરી તે ઉપર ચોળવું; એટલે ઉંદરનું વિષ નાશ પામે છે. (૫) આમલી ૪ તોલા, ધુંવાસ બે તોલા, એ જૂના ઘીમાં ખરલ કરીને ૭ દિવસ ખાવું. (૬) પારો, ગંધક, કપૂર, ધુંવાસ અને શરસડો, એ સર્વ પદાર્થો આકડાના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે સર્વ વિષોનો નાશ કરે છે. તેમાં વિશેષે ઉંદરના વિષનો નાશ કરે છે. (૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કડવા લીંમડાની લીંબોળીઓ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા સાકર અને મધમાં આપવું. (૮) ઉંદરકનીનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૧ તોલાથી ૨ તોલા પર્યંત પાવો, અને અંગે પણ ચોળવો. અથવા ઉંદરકનીના કાંદા ગાયના દૂધમાં વાટી તે ૭ દિવસ પાવા. (૯) અઘેડાના કુમળા તોરાઓનો રસ કાઢી મધમાં ૭ દિવસ પાવો. અથવા અઘેડાનાં બિયાં મધમાં ખાવા આપવાં. (૧૦) હેંદીના અંકુરનો રસ ૪ પૈસાભાર અને ઘી બે પૈસાભાર એકત્ર કરી પાવાં. (૧૧) ભારંગમૂળ પાણીમાં ઘસી પાશેર પર્યંત પાવાં, અને શરીરે ચોળવાં. તે ચઢે તો તાજું ગાયનું દૂધ પાવું. (૧૨) કડવાં તુરીયાંનો લેપ કરવો. (૧૩) ખારૂં કોપરૂં મૂળાના રસમાં ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) તુળસીના રસમાં અફીણ ખરલ કરી શરીરે તથા દંશ ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—અઘેડો-૨, આમલી-૯, ઉંદરકની-૭, કણઝી-૧, કોઢી-૫, ચિત્રક-૪, નાગફણી-૨, નાળીયેરી-૮, નોળવેલ-૧, ભારંગી-૩, મજીઠ-૨, રાતું કોહળું-૩, વડ-૩, હુરા-૭, હેદ-૧. **ખડક ઉપરના કોળ** એટલે **ઘુસ** માટે:—અળઇ-૨. **કોળ, ઉંદર વગેરે કમી** થવા માટે:—ઝેરકોચલાં-૬.

(૫) ભમરી અને માખીનું વિષ.

ભમરીના વિષ ઉપર ઉપચાર:—મરી, સુંઠ અને સંચળને પાનના રસમાં વાટી લેપ કરવો. **માખી, વનમાખી, મધમાખી અને ભમરી** એ સર્વના દંશ ઉપર રાફડાની કાળી માટી અને ત્રિફળાંનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. **સર્વ કીડાના વિષ ઉપર ઉપચાર:**—ઘોડાવજ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીપર, હીંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, ગજપીંપળી, કાળીપાટ, અતિવિષ, એ સર્વ ઔષધોનો કાઢો કરી પાવો. **મક્ષિકા-પિટકા** (માખીના દંશની ફોલ્લી) **ઉપર ઉપચાર:**—અરીઠા, લક્ષુરાળનું ઝાડ, ગળજીભી, હંસપદી, હળદર,

દારૂહળદર અને ગેરૂનો લેપ માખીના દંશ સંબંધી પિટકાનો નાશ કરે છે. **ભ્રમરવિષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ, કબુતરની વિષ્ઠા, હરતાલ, અને સિંધવને બીજોરાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) ભેંસનું માખણ ચોપડવું. (૩) થુરીઓ અને લીંડીપીપર વાટી લેપ કરવો. **વિષ ઉપર વમન:**—કડવી ગલકીનો કાઢો, મધ અને ઘી નાખી પાવો, અથવા કડવી દુધીનાં મૂળ કિંવા પાન પાણીમાં વાટી પાવાં, એટલે વિષ નાશ પામે છે. **ઝેરઉપર લેપ:**—શરસડાનાં મૂળ, છાલ, પાંદડાં, ફૂલ અને બીજ એ પંચાંગ લઈ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. તે અત્યંત વિષનાશક છે. **પરિષેક:**—સંપૂર્ણ જાતિનાં વિષ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે, એટલા માટે તે સર્વ પ્રકારોનાં વિષ ઉપર ઠંડા પાણીનો અભિષેક કરવો. વિષની અંદર તીક્ષ્ણતા તથા ઉષ્ણતા છે; એટલે તે પિત્તને કોપાવે છે, માટે પ્રથમ વામક ઔષધો આપી, પછી પાણી અંગપર રેડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**મધમાખીના** વિષ માટે:—કાળીજીરી–૧, તંબાકુ–૩. **માખીના ઝેર** માટે:—હરડે–૪૬. **ભમરીના દંશ** માટે:—ડુંગળી–૧૪, સુવર–૬, પાનઅજમો–૨, હરડે–૪૬.

(૬) નખ-દંત-વિષ.

નખ-દંત-વિષ ઉપર ઉપચાર:—કડવો લીંમડો, ખીજડી, અને વડની વડવાઈઓના કલ્કમાં ગરમ પાણી નાખી, તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવો: એટલે નખ તથા દાંતના વિષનો સંપૂર્ણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇન્દ્રવરણા–૧૧, ખીજડો–૨.

(૭) સરડા (કાકીંડા, કાચંડા) નું વિષ.

લક્ષણ:—કાચિંડો કરડ્યો હોય તો શરીરનો રંગ લીલો, કાળો, ઉદો અથવા અનેક પ્રકારનો હોય છે; અને તે રોગિને ભ્રાન્તિ અતિસાર વગેરે થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) આકડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. (૨) નાળીએરીના ડુમળા ગર્મ પાણીમાં ઘસી તેમાં કોકમ નાખી ગરમ કરી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—નાળીએરી–૧૭.

(૮) વીંછીનું વિષ.

ઉત્પત્તિ:—સર્પની વિષ્ઠા, મૂત્ર અને **મળ,** ઉકરડા ઉપર અથવા બીજે ઠેકાણે પડી **કોહી** જવાથી, તેમાંથી (વૃશ્ચિક) **વીંછી, કાળી વીંછણ** ઇત્યાદિ ઝેરી પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

લક્ષણ:—વીંછી કરડવાથી તે જગ્યોએ પહેલા અગ્નિ અડકાડ્યા પ્રમાણે આગ થાય છે; પછી તે પીડા ઊર્ધ્વ ગતિએ શરીરમાં ભેદ કરે છે. પછી દંશ–સ્થાન પાસે આવી ચચરે છે.

અસાધ્ય લક્ષણ:—હૃદય, ગુહ્યેન્દ્રિય (શિશ્નાદિ), નાક અને જીભની જગ્યોએ વીંછી કરડવાથી તથા માંસ ગળી જઈ અત્યંત વેદના થવાથી માણસ મરણ પામે છે.

ઉપચાર*:—(૧) કપાસનાં પાન અને રાઈ વાટી તેનો, કિંવા વછનાગનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી વસુ કિંવા કપાસનાં મૂળ રવિવારે કહાડવાં. એને ચાવવાથી અથવા લેપ કરવાથી વીંછીનું વિષ ઉતરી જાય છે. (૩) નેપાળો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો, એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૪) નવસાર અને હડતાલ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તત્કાળ વિષ ઉતરી જાય છે. (૫) મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું અને શેકવું. (૬) થોડા અરિઠા ગોળમાં ખાવા અથવા અરિઠાનું ધૂમ્રપાન કરવું. (૭) હીંગ આકડાના દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૮) તાંદળજાનો રસ સાકર નાખી પાવો. (૯) ખરસાણીનો રસ ચોપડવો. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાન ચાવી બાફ જવા ન દેતાં, દંશના વિષમ ભાગના કાનમાં ફુંક મારવી. અથવા કડવા લીમડાનાં પાનનું ધૂમ્રપાન કરાવવું. (૧૧) હળદરની ભૂકી અને મોરપીંછની ટીલડી ચલમમાં નાખી પીવાં, તે ધૂણી ગળી જવી; અને દંશસ્થાને પણ ધૂણી દેવી. (૧૨) આમલીનો કચુકો શેકી ઉપલી છાલ કાઢી નાખવી, અને દંશના ઠેકાણે તે જોરથી દબાવવો. (૧૩) પાણીમાં ફટકડીની ભૂકી

---

* (૧) દંશ ઉપર માંખણ મસળવું. (૨) લસણ મસળવું. (૩) ધોળા આકડાની જડ વીંછી કરડે તેજ વખતે બન્ને કાનમાં ખોસવી.

નાખી, તે પાણી આંખોમાં નાખવું. (૧૪) ધોળા શિમળાનાં મૂળ પાણીમાં પલાળી રાખી, વીંછી ચઢવા માંડ્યો હોય તે ઠેકાણેથી એક આંગળના અંતરપર પકડી, તે વીંછી ચઢેલા ઠેકાણા પર્યંત વારંવાર ફેરવતાં જવું, એટલે વીંછીનો વેગ મૂળ સાથે તુરતજ નીચે ઉતરે છે; અને ચઢેલા ઠેકાણેના એક આંગળના અંતરે એ મૂળ પકડવું, એટલે વેદના કમી થતી જાય છે. વેદના કમી ન થાય તો મૂળીયું ઘસી દંશ ઉપર ચોપડવું. (૧૫) ધંતૂરાનાં પાંદડાં હાથમાં મસળી દંશ ઉપર તેનો રસ ચોપડવો. (૧૬) અઘેડાના મૂળીઆં ચાવી ખાવાં, અને દંશ ઉપર તેનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો-૧, અરડુસી-૧૪, અરિઠા-૨, આકડો-૧૮, આમલી-૫, ઉટકટારી-૪, ઉંબરો-૨૦, એરંડો-૧૯, એલચી-૨, કપાસ-૧૦, કપૂર-૧, કરેણુ-૧, કંકોડી-૭, કાન-ફોડી-૪, કાંટાસરીયો-૧૧, ખપાટ-૭, ખરસાંણી-૧, જાંબુ-૩, ડુંગળી-૮, તંબાકુ-૭, તાંદળજો-૭, તુલસી-૯-૧૭, ધંતૂરો-૮, નેપાળો-૧, નોળવેલ-૧, પાંડેરવો-૩, પીળોધંતૂરો-૧, બોરડી-૧૦, મરવો-૪, મોગલી એરંડો-૩, રતાળુ-૧, રાતુકોળું-૨, લીમડો (કડવો)-૪૪, વછનાગ-૨, વડ-૩, વસુ-૪, વાલોળ-૧, વાંદો-૮, વિંછુડા-૨, શિકેકાઈ-૩, શિમળો-૩, શિરદોડી-૪, સાટોડી-૧૧, સૂર્યફૂલ-૪, હળદર-૧૮, હંસરાજ-૧, હીંગ-૧૨, હુરા-૩.

(૯) કાળી વીંછણનું વિષ.

લક્ષણ:—કાળી વીંછણ કરડવાથી શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, શિશ્ન ફૂલી જાય છે, ઘણીજ વેદના થાય છે; અને સર્વાંગ ઉપર હિમ પડ્યા જેવું જણાય છે.

ઉપચાર:—(૧)કપાસનું લાકડું ઘસી લેપ કરવો અથવા કપાસનાં પાંદડાં, વછનાગ અને રાઈ વાટી લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ હુરાનો રસ ચોપડવો.

(૧૦) દેડકાનું વિષ.

લક્ષણ:—દેડકું કરડવાથી તેનો એક દાંત બેસી જાય છે; તે સ્થળે **પીળો** સોજો આવે છે; સણકા, તૃષા, ઉલટી અને નિદ્રા, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—શરસડાના ઝાડનાં બિયાં થુરીઆના દૂધમાં વાટી લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—શરસડો-૨.

(૧૧) માછલાનું વિષ.

લક્ષણ:—વિષયુક્ત માછલું કરડવાથી દાહ, સોજો અને શળ, એ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળા બરના કલ્કમાં ઘી નાખી કાઢો કરી તેનો લેપ કરવો. (૨) મોરની પીંછીની ધુણી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—નેતર-૧.

(૧૨) ગરોળીનું વિષ.

લક્ષણ:—દાહ થાય છે, સોજો આવે છે, સોયો ભોંકાયા જેવું થાય છે, પરસેવો વળે છે, અને શરીરપર રાતા રંગની ફોડકીઓ થાય છે.

ઉપચાર:—કટોલીના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કપાસ-૭, કંકોડી-૧, ધણુસરી-૪.

(૧૩) કાનખજુરાનું વિષ.

લક્ષણ:—કાનખજુરો કરડવાથી દંશની જગોએ પરસેવો આવે છે, શળ થાય છે, અને આગ બળે છે.

ઉપચાર:—(૧) બળેલા તેલને ઠંડું કરી તેનો લેપ કરવો; કિંવા દારૂહળદર, હળદર અને મનશીળનો લેપ કરવો. (૨) ગુગળની ધુણી આપવી. (૩) કાળું ખજુર તેલમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૪) ગોળ બાળી લગાવવો. (૫) બદામનું તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાળી ખજૂરી-૩, ગુગળ-૫, બદામ-૪, શેલડી-૯.

(૧૪) મશક (ડાંસ)નું વિષ.

દષ્ટલક્ષણો:—સોજો આવે છે, કંડૂ છુટે છે અને થોડી પીડા થાય છે. ડુંગરોપર વિષારી ડાંસ હોય છે, તે ડાંસના દંશનો ક્ષત, **અસાધ્ય** કીડાના ક્ષત પ્રમાણેજ **અસાધ્ય** હોય છે. **સવિષ મક્ષિકા દંશનાં લક્ષણો:**—સવિષ માખી કરડવાથી તે ઠેકાણે કાળું ઢીમણું થાય છે, અને તે લાગલું વધવા માંડે છે, તથા તે જગ્યોએ આગ થાય છે. તેના યોગથી મૂર્છા અને જ્વર આવે છે. આ માખોમાં **સ્થાવિક** નામની જે માખ થાય છે તે પ્રાણુ લેનારી છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વર્નૌ૦માં:—**ચાંચડ** જવા માટે:—ગંગાવતી-૨, ગોરખમુંડી-૫. **માંકણ** અથવા **માંકડ** નાશ થવા માટે:—તલ-૧૯, ભમરડીનો વેલો-૧, મરચી-૩. **કૃત્રિમ** વિષ માટે:—તાંદળજો ૧૬. **કોલ્હા એટલે શીયાળના** ઝેર માટે:—ખાજકોલતી-૧, નાગરવેલ-૫. **જુઓ મરવા** માટે:—કાળીવેલ-૩, ટીંબરૂ-૧, તંબાકુ-૮, નસોતર-૧, મીંઢળ-૭, શીતાફળ-૧. **વાઘ** કરડયો હોય તે માટે:—અરણી-૩, આવળ-૪, કુંવાર-૭, પાણકાંદા-૩, વાઘાટી-૩. **તમાકુ લાગી** હોય તે માટે:—ડુંગળી-૧૦.

(૧૫) વિષોપસંહાર.

ચતુષ્પાદાદિકોનાં સાધારણ વિષલક્ષણ:—વ્યાઘ્રાદિક ચતુષ્પાદ જનાવરો અને માણસ-વાનરાદિ દ્વિપાદ એઓના નખોનું અને દાંતોનું વિષ સૂઝે છે, વધે છે, અને તાવ આવે છે.

વિષ ઉતરી ગયાનાં લક્ષણ:—જે પુરૂષના વાતાદિ દોષ નિર્મળ થયા હોય છે, રક્તાદિ ધાતુ આરોગ્યાવસ્થામાં જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે થાય છે, અન્ન ઉપર ઇચ્છિા થાય છે, મળ સાફ થાય છે, શરીરની કાંતિ, ઇંદ્રિયો, મન, ઇદ્રિયોનો વ્યાપાર સારો થાય છે, તે રોગીનું વિષ ઉતરી ગયું છે એમ સમજવું.

વિષ ઉપર પથ્ય:—રિંગણાં શાકનાં, કળથી, ચુકા, આમળાં, શાકભાજી, તાંદળજો, કાલશાક, લસણ, દાડમ, સિંધવ, એ વિષાર્તને પથ્યકારક છે. **અપથ્ય:**—સાઠી ચોખા, કોદરા, ચોણો, મગ, વટાણા, તેલ, ઘી, એ કોઇ દિવસ ભોજનમાં આપવાં નહિ; વિરૂદ્ધાન્ન, ખાવા ઉપર તરતજ ખાવું, ક્રોધ, ક્ષુધા. ભય, આયાસ, મૈથુન, દિવસે નિદ્રા, એ પદાર્થો વિષાર્ત થયેલાએ છોડવા.

૩૦ તરસ અથવા તૃષારોગ.

કારણ:—ભય, શ્રમ, બલહાનિ, એણે કરી અને તીખા, ખાટા પદાર્થોના યોગે, કિંવા ક્રોધોપવસાદિકે કરી વાયુસહવર્તમાન જે પિત્ત, તે કુપિત થઇ તાલુસ્થાન પ્રતિ જઇ તૃષાને ઉત્પન્ન કરે છે.

લક્ષણ:—મનુષ્યને ઘણી વખત પાણી પીવાની ઇચ્છા થાય છે, તથા પાણી પીતાં છતાં પણ તરસ છીપતી નથી, પુનઃ ઇચ્છા થાય છે; તેને **તૃષા** કહે છે.*

ઉપચાર:—(૧) આમળાં, કમળ, કોષ્ઠ, ચોખાની ધાણી અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંખોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોડામાં રાખવાથી તૃષા ઘણી લાગે છે તે અને ગળુ સુકાવું એ બન્ને દૂર થાય છે. (૨) **શ્રીખંડ:**—પૂર્વ દિવસે જમાવેલું સુંદર ચકતાંવાળુ દહીં ૨ શેર, ધોળી શુભ્ર ખડીસાકર, ૧ શેર, ઘી ૪ તોલા, મધ ૪ તોલા, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, એલચીદાણા ૨ તોલા, એટલા પદાર્થ બારિક કરી સ્વચ્છ કપડામાં નાખી કપૂરના ચૂર્ણ કરી સુગંધિત એવા પાત્રમાં છણવાં; એને શ્રીખંડ કહે છે. એ સેવન કરવાથી તૃષા દૂર થાય છે. (૩) સોનું, રૂપું, લોઢું, તપાવી પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું. (૪) પાણીમાં સાકર કિંવા મધ નાખી આપવું. (૫) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી આપવો. (૬) ચોખાનું ધોવરામણ મધ નાખી આપવું. (૭) ઠંડુ પાણી અને મધ એકત્ર કરી

* ૧ વાતની, ૨ પિત્તની, ૩ કફની, ૪ ક્ષત (વાગવલ્વી)ની, ૫ ક્ષય (રસ ધાતુનો ક્ષય થવાથી)ની, ૬ આમની (આમ નામે ચીકણો પદાર્થ વધવાની) અને ૭ ભોજનની (ચીકણું, ખારૂં, ખાટું, ભારે અન્ન ખાવાથી થનારી), એમ તરસ સાત પ્રકારની છે. તેના ઉપર ઉશીર, વાળો, જેઠીમધ, વડવાઇ, વરણા આળ એનો ક્વાથ દરરોજ ક્વાથો નાખી પીવાથી તરસ મટે છે.

શેરભર પાવું. ઉલટી થશે. પછી તૃષા અને દાહ શમશે. (૮) ઘી અને દૂધ એકત્ર કરી પાવું. (૯) નાના પ્રકારનાં શરબતો પાવાં. (૧૦) જવ શેકી લોટ કરી ઠંડા પાણીમાં–ઘણું પાતળું નહિ અને ઘણું જાડું નહિ એવી રીતે તે–મેળવી તેમાં ઘી મેળવી પાવાથી તૃષા, દાહ તથા રક્તપિત્ત દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અતિવિષ–૬, કોથમીર–૫,૧૮, જવ–૧, જેઠીમધ–૨, ડાંગર–૭, દ્રાક્ષ–૫, પાઢ (કાળીપાડ)–૧૦, રતાંદળી–૧૦, શેલડી–૧૩, **ગરમીથી તરસ** લાગે તો તે માટેઃ—ઓથમીજીરૂં–૨.

પથ્યઃ—કોદરા, પાન, ધાણીનો લોટ, શેકેલા મગ અને ચણા, કેળદોડા, કોઠ, બોર, આમલી, કોળું, મયાળ, કંકોડાં, આમળાં, જંગલી લીંબું, કરમદાં, બીજોરૂં, ગાયનું દૂધ, કડવા અને મીઠા પદાર્થ, ચંદનનું પાણી. **અપથ્યઃ**—પરસેવો કાઢવો, અંજન, તૈલાભ્યંગ, ધૂમ્રપાન, વ્યાયામ, નસ્ય, ગરમી લેવી, દંતકાષ્ઠ, જડાન્ન, આમ્લ, લવણ, તુરા, અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થ, ત્રિકટુ.

૩૧–તાવ અથવા જ્વર.

કારણઃ—મિથ્યા આહાર તથા મિથ્યા વિહારથી દુષ્ટ થએલા વાતાદિ દોષ, આમાશયનો આશ્રય કરી, કોષ્ઠાગ્નિને બહાર કાઢી રસધાતુને મળી જ્વર (તાપ) ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વરના અનેક ભેદ વર્ણવેલા છે.

જ્વરનું પૂર્વરૂપઃ—બગાસાં, અંગનું દુખવું, ચિત્તનું અવ્યવસ્થિતપણું, નેત્રોનો દાહ, જડતા, અરૂચિ, શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં રહેવાં, આંખો આગળ અંધારાં, હાથ પગ ઠંડા, ચિત્તને આનંદ ન હોવો; શીત, વાયુ તથા ગરમી, એ વિષયોમાં વારંવાર ઇચ્છા તથા વારંવાર દ્વેષ, અન્ન ન પચવું; બળ, શરીર અને કાંતિની હાનિ, તથા વાયુનું પ્રાધાન્ય હોવાથી બગાસાં વધારે આવે છે. પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય તો આંખોમાં ઘણો દાહ થાય છે. કફનું પ્રાબલ્ય હોય તો અન્ન ઉપર અરૂચિ હોય છે. દ્વિદોષોનો કોપ હોય તો બન્ને લક્ષણો થાય છે. ત્રિદોષનો કોપ થવાથી સર્વ લક્ષણો થાય છે.

વાતજ્વરલક્ષણઃ—શરીરને કંપ; કંઠ, હોઠ શુષ્ક થવા; મલાવરોધ, છિંકો ન આવવી; માથું, પેટ, કંમર, આંખો અને અંગ દુખવાં; ઉંઘ ન આવવી, તાવ કોઇ વખત ઘણો અને કોઇ વખત થોડો થવો, અરૂચિ, બગાસાં આવવાં, પેટ ચડવું, અજીર્ણ, ભ્રમ, મોહ અને શળ થવું; શરીર ઉપર રોમાંચ ઉભાં થવાં, આંખો ઉપર આળસ, ખાલી ઉધરસ, દાંત કડકડવા, વગેરે લક્ષણો થાય છે. **પિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીર પીતવર્ણ, સર્વ શરીરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા, અલ્પ નિદ્રા, મ્હોડું કડવું, ઉલટી, ચકરી, બડબડવું, અતિસાર, જ્વરનો વેગ તીવ્ર; કંઠ, હોઠ, મુખ અને નાક ઉપર ફોલ્લા; કેફ કર્યા જેવું થવું, ઠંડા પદાર્થો ઉપર ઇચ્છા, મળ, મૂત્ર, નેત્ર તથા ત્વચાએ પીતવર્ણ, એ લક્ષણો પિત્તજ્વરમાં થાય છે. **કફજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીરે જડપણું, ખાલી ઉબકા (બકારી), મ્હોડું મીઠું, સળેકમ, અરૂચિ, ઉધરસ, આળસ, તૃપ્તિ, અંગ ઠંડું, મળ, મૂત્ર તથા નેત્ર શુભ્ર વર્ણ, સ્વરભંગ, ઉચકી, શબ્દ જડ, નાકમાંથી પાણી વહેવું, માથું દુખવું, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીરપર રોમાંચ, ધાપ, ડોકીપર દુઃખ અને ચેહેરાપર ફીક્કાસ, એ લક્ષણો થાય છે. **વાતપિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—તરસ, મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, દાહ, નિદ્રાનાશ, મસ્તકશૂળ, ગળું અને મુખનો શોષ, રોમાંચ, અરૂચિ, અકસ્માત અંધારામાં પડવાજેવું ભાસવું, સાંધાને ઠેકાણે વેદના તથા બગાસાં એ લક્ષણો થાય છે. **વાતકફજ્વરનાં લક્ષણઃ**—શરીર ભીને કપડે વિંટાળ્યા જેવું ભાસવું, સાંધામાં ફાટ, ઉંઘ ઘણી આવવી, શરીર જડ, માથાપર ભાર, સળેકમ, ઉધરસ, કિંચિત્ પરસેવો આવવો, શરીરનો દાહ અને જ્વરનો વેગ મધ્યમ, એ લક્ષણો થાય છે. **કફપિત્તજ્વરનાં લક્ષણઃ**—મ્હોડું કડવું ને ચીકણું, ઉંઘ, મોહ, ઉધરસ, અરૂચિ, તરસ, વારંવાર દાહ થવો અને વારંવાર ઠંડી આવવી, એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વર** (ટાઢીઓ તાવ) **નાં કારણ અને લક્ષણઃ**—તાવે તરતજ છોડેલા માણસને અપથ્ય સેવન થવાથી, તેનો દોષ પુનઃ થોડો કુપિત થઈ, રસરક્તાદિ ધાતુમાંની કોઇ ધાતુ સામે જઇ વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા પહેલાંથી પણ વિષમજ્વર થાય છે. એમાં તાવ આવવાના વખતનો નિયમ નથી. કોઇ વખત ઠંડી સાથે મોટા વેગથી આવે છે, કોઇ વખત શરીરને દાહ થઇ મોટા વેગથી આવે છે. એ લક્ષણો થાય છે. **વિષમજ્વરનાં નામ અને સંજ્ઞાઃ**—સંતત, (હમ્મેશનો) સતત, (આકરો.)

અન્યેદ્યુ, (એક દિવસે ન આવ્યો હોય તેના બીજા દિવસે આવનાર, એકાંતરીયો.) તૃતીયક, (દ્વયાહિક બે દિવસ નહિ આવી ત્રીજા દિવસે આવનાર, તરીયો.) તથા ચાતુર્થિક (ત્રણ દિવસ નહિ આવતાં ચોથા દિવસે આવનાર, ચોથીઓ.) એવા પાંચ પ્રકારના વિષમજ્વર છે. **મધુરા જ્વરનાં લક્ષણ:**—જ્વર, દાહ, મોહ, ભ્રમ, અતિસાર, ઉલટી, તૃષા, નિદ્રાનાશ, મ્હોડાપર રાતડ (રતાશ), તાળવું અને જીહ્વામાં શોષ, ટાલ ઉપર ધોળી રેષાઓ જેવાં પળીઆં આવવાં, આંખો ઉપર ઉંઘ, દાંત અને હોઠ શ્યામવર્ણ અને તાવ આવ્યાથી સાત દિવસ પછી તે પળીઆં આવવા માંડી ૨૧ દિવસ પર્યંતમાં પળીઆં પુરાં થાય છે. મધુરાનો કૃષ્ણ મધુરો કરીને એક ભેદ છે, તેમાં રોગીના દાંત, હોઠ, જીભ, કંઠ, મ્હોડું અને નાક એ સર્વ કૃષ્ણવર્ણ થાય છે. **આગંતુકજ્વર:**—શસ્ત્ર, માટીનું ઢેપું, મુક્કી, લાકડી ઇત્યાદિકે કરી મારવાથી કિંવા શ્યેનાદિ યોગ કરવાથી અથવા ઉલટ સુલટ મંત્રોએ લોખંડની સ્રુચીઓ સરસવાદિકનો હોમ કરવાથી, કિંવા કામાદિક અને ભૂતાદિકનો ઉપદ્રવ થવાથી, એકાદી ઉગ્ર ઔષધીના વાસથી; અથવા બ્રાહ્મણ, ગુરૂ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ પુરૂષ, એમના શાપથી આગંતુક જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; તે આગળ જણાવેલા જે જે દોષ કુપિત થાય તે તે લક્ષણો ઉપરથી જાણવો. **વિષજન્ય આગંતુક જ્વર:**—સ્થાવર, જંગમ વિષ ભક્ષણ કરવાથી જે જ્વર આવે છે તેમાં મ્હોડું શ્યામવર્ણ થાય છે; તથા ઘેન, અતિસાર, અન્નદ્વેષ, તરસ, સોયા વાગ્યા પ્રમાણે પીડા અને મૂર્ચ્છા, એ લક્ષણો થાય છે. **કામજ્વર:**—કામજ્વર એટલે ઇચ્છેલી સ્ત્રીની પુરૂષને અથવા પુરૂષની સ્ત્રીને પ્રાપ્તિ ન થવાથી જે જ્વર આવે છે, તેથી કરી ચિત્તભ્રંશ, ઉંઘ, આળસ, ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન થવી, હૃદયમાં પીડા, એ લક્ષણો થાય છે, અને તે પુરૂષનું અથવા સ્ત્રીનું શરીર સૂકાતું જાય છે. **ભય, શોક તથા ક્રોપથી થએલો તાવ:**—ભયથી ઉત્પન્ન થએલા તાવમાં બડબડ ઘણી હોય છે. શોકથી થએલા તાવમાં પણ બડબડ હોય છે. ક્રોપથી થએલા તાવમાં કંપારો છુટે છે. **ભૂતાભિષંગ જ્વર** (ભૂતજ્વર, ભૂતાવેશ જ્વર):—ભૂતબાધાએ જ્વર આવે ત્યારે ચિત્ત ઉદ્વિગ્ન થાય છે. હસવું, રડવું તથા કંપવું વગેરે લક્ષણો થાય છે. **દુર્જલજનિત જ્વર:**—પ્રવાસમાં અનેક ઠેકાણાનાં પાણી પીવામાં આવે છે; તે પ્રકૃતિને સમાન નહિ હોવાથી તેથી જે જ્વર આવે છે તે. **સપ્ત ધાતુગત જ્વરોનાં નામ:**—રસગત, રક્તગત, માંસગત, મેદોગત, અસ્થિગત, મજ્જાગત અને શુક્રગત જ્વર. **રસગત જ્વર:**—જડપણું, હૃદયસ્થ દોષ ઉલટીથી પડશે એવું જણાવું, ગ્લાનિ, ઉલટી, અન્નદ્વેષ તથા દૈન્ય એટલે મનને ખેદ વગેરે લક્ષણો થાય છે. **રક્તગત જ્વર:**—રક્તના ઓડકાર, દાહ, મોહ, ઉલટી, ભય, બડબડ, શરીરપર ગાંઠ, કિંવા ફોલ્લા અને તૃષા, એ લક્ષણો થાય છે. **માંસગત જ્વર:**—પેટનું સૂકાવું, તરસ, મળમૂત્રનો વિસર્ગ થવો, તલખી, અંતર્દાહ, હાથ પગ તૂટવા અને ગ્લાનિ એ લક્ષણો થાય છે. **મેદોગત જ્વર:**—અત્યંત પરસેવો થવો, તરસ, મૂર્ચ્છા, બડબડ, ઉલટી, શરીરે દુર્ગંધિ, અન્ન ઉપર અરૂચિ, ગ્લાનિ અને વેદના સહન ન થવી, એ લક્ષણો થાય છે. **અસ્થિગત જ્વર:**—હાડકાં તૂટયાં જેવાં જણાવાં, ચુંથારો, શ્વાસ, રેચ, ઉલટી, હાથ પગ તૂટવા, એ લક્ષણો થાય છે. **મજ્જાગત જ્વર:**—અંધારામાં રેષાઓ પ્રમાણે ભાસવું, ઉચકી, ઉધરસ, ઠંડી આવવી, ઉલટી, અંતર્દાહ, મહાશ્વાસ અને મર્મચ્છેદ (હૃદયભેદ), એ લક્ષણો થાય છે. **શુક્રગત જ્વર:**—રસાદિ ધાતુગત જ્વરો પૈકી શુક્રસ્થાને જ્વર જવાથી રોગી મરણ પામે છે. એ જ્વરમાં શિશ્નને તાટપણું હોય છે, શુક્રનો સ્રાવ વિશેષ થાય છે, અને બીજા રક્તાદિ પદાર્થનો પણ થોડો થોડો સ્રાવ થાય છે. **પ્રાકૃત તથા વૈકૃત જ્વર:**—વર્ષા ઋતુ, શરદૃઋતુ અને વસંતઋતુ, એમાં વાતાદિકોએ ક્રમે કરી જે જ્વર આવે છે તે પ્રાકૃત જ્વર એટલે વર્ષાકાળે વાતજ્વર, શરત્કાળે પિત્તજ્વર, અને વસંતકાળે કફજ્વર; એ સિવાય જે બીજા જ્વર થાય છે તે વૈકૃત જ્વર. જેમ કે વર્ષાકાળે પૈત્તિક, શરત્કાળે શ્લૈષ્મિક અને વસંતકાળે વાતિક, આ વૈકૃત જ્વર દુ:સાધ્ય છે. જ્વરમાં ઋતુ અને દોષ એ તુલ્ય હોય છે. પ્રમેહમાં દૂષ્યો તુલ્ય (જેથી વિકાર થાય છે તે સમ) હોય તથા રક્ત ગુલ્મ જૂના હોય, એ સુખસાધ્યનાં લક્ષણ છે. **જીર્ણ જ્વરનાં** (જુનો તાવ, મડીયો તાવ, હાડજ્વર, હાડ કચ્ચર તાવ.) **કારણ અને લક્ષણ:**—પૂર્વે મોટો તાવ આવવાથી તે તાવના ત્રણ અંશ ઔષધીઓથી ગએલા અને એક અંશ તેમજ શરીરમાં રહે તો તે આગળ હાડમાં પ્રવેશ કરે છે, અને તેની ઉપેક્ષા કરવાથી, તેનું પરિણામ પાંડુ અને ક્ષય, એ થાય છે. એ જીર્ણ જ્વરમાં ઉત્તરોત્તર મંદ ગતિએ આહાર ઓછો ઓછો થતો જાય છે, અન્ન પાચન થતું નથી, બરોળ ઉત્પન્ન થાય છે, મળશુદ્ધિ સાફ થતી નથી, હાડકાંમાં ધગારો

રહે છે, અને મુખમાં પાણી છૂટે છે, એ લક્ષણો થાય છે. **અજીર્ણ જ્વરઃ**—પૂર્વે દિવસે ચણા, તુરા પદાર્થ, વાલ, પાવટાધાન, સ્નિગ્ધ ધાન્ય, શાક, ફળ, કંદ, એના અતિ ભક્ષણથી અને ભોજન કરવા છતાં લાગલુંજ અતિ ભોજન કરવાથી, જડ અન્ન ખાવાથી, તથા અતિ મદ્યપાન કરવાથી અજીર્ણ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે. આ તાવમાં ઓડકાર, ઉલટી, ભ્રમ, મસ્તકમાં પીડા, કટી, બરડો, ગુદા, તથા પેટ દુખે છે; અને અન્ન ઉપર અરૂચિ, શોષ, મોહ તથા હેડકી, એ લક્ષણો થાય છે. **ઉલટેલો તાવઃ**—તાવ જતો રહ્યા પછી અપથ્યથી પુનઃ જ્વર આવી ત્રાસ આપવા લાગે છે તે. **જ્વરના દશ ઉપદ્રવ થાય છે તેઃ**—શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, અરૂચિ, તૃષા, ઉલટી, અતિસાર, મલબદ્ધતા, હેડકી, ઉધરસ, શરીરને દાહ, એ દશ જ્વરના ઉપદ્રવ છે. ચિકિત્સા કરવા માટે **આમ, પચ્યમાન** તથા **નિરામ જ્વરનાં લક્ષણોઃ**—લાળનો સ્રાવ, ઉલટી થાય એવું જણાવું, છાતીમાં જડતા જણાય, અરૂચિ, ઉંઘ, આળસ, અન્ન પાચન ન થવું, મ્હોડું ફીક્કું, શરીરે જડપણું, ભૂખ ન લાગવી, વારંવાર પેસાબ થવો, શરીર તાટ જેવું થઇ જવું, શરીરમાં તાવ પુષ્કળ હોવો; એ અપક્વ જ્વરોનાં લક્ષણો જાણવાં. એ તાવ ઉપર ઔષધ આપવું નહિ. અપક્વ જ્વરમાં ઔષધ આપવાથી તાવ વધે છે. શોધન કિંવા શમન ઔષધ આપવું તો વિષમ જ્વર ઉપર આપવું. **પક્વ જ્વર** કિંવા **નિરામ જ્વરનાં લક્ષણોઃ**—ભૂખ લાગવી, શરીર કૃશ થવું, અંગ હલકું થવું, મંદ જ્વર, અધોવાયુની પ્રવૃત્તિ થવી, અને મનને ઉત્સાહ જણાવો, એ નિરામ જ્વરનાં લક્ષણો છે. **સાધ્ય જ્વરઃ**—બળવાન પુરૂષને દોષ અલ્પ હોઈ જે શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ રહિત જ્વર આવે છે તે સાધ્ય જાણવો. **અસાધ્ય જ્વરઃ**—જે જ્વર ઘણાંજ પ્રબળ કારણોએ થએલો અને જેમાં લક્ષણો ઘણાં હોય છે, તે જ્વર પ્રાણાંત કરનારો થાય છે; તથા જે જ્વર ઉત્પન્ન થતાંજ એકાદી ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયની શક્તિ નષ્ટ (એટલે આંધળો બહેરો) કરે છે, તે અસાધ્ય જાણવો. ક્ષીણ અને સોજો આવેલા પુરૂષનો જ્વર અસાધ્ય છે. ધાતુમાં રહેલો, અંદર વેગવાળો અને ઘણા દિવસ રહેનારો, તથા જે બળવાન અને જેના યોગે વાળોમાં ભંગ પડે છે, તે પણ અસાધ્ય જાણવો. અંતર્દાહ, તરસ, એ દોષોએ અત્યંત તાટ જેવું દેખાવું, શ્વાસ, ઉધરસની ઉત્પત્તિ, એ લક્ષણોએ ગંભીર જ્વર જાણવો. જેનો તાવ મૂળથી વિષમ થએલો છે તે; જેનો તાવ ઘણા દિવસનો છે તે; તથા ક્ષીણ અને અત્યંત રૂક્ષ પુરૂષનો ગંભીર જ્વર મૃત્યુપ્રદ હોય છે. જે જ્વરમાં બેસાવધ થઇ મોહ પામે છે, તથા જે સર્વદા પાથરણાપર પડી રહે છે એટલે જેનાથી ઉઠાતું નથી, બહારથી ટાઢ વાય અને અંદરથી દાહ થાય, એવા પ્રકારના તાવે રોગી મરે છે. જેના શરીરપર રોમાંચ ઉભાં રહે છે, આંખો લાલ થાય છે, હૃદયમાં એકાદી ગાંઠ થયા જેવી પીડા થાય અને કેવળ મ્હોડાથીજ શ્વાસ કહાડે છે, એવા પુરૂષને તાવ મારે છે. હેડકી, શ્વાસ, તૃષા, એથી વ્યાધિત થએલો, મોહ પામેલો, આંખો અહીં તહીં ફેરવનારો, નિરંતર શ્વાસે પીડાનારો, એવા માણસને જ્વર મારે છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નાશ થયેલો કિંવા શરીરકાંતિ નિસ્તેજ થએલો તથા ઇંદ્રિયો નષ્ટ થએલો, કૃશ અને અન્નદ્વેષથી ઘણોજ પીડાએલો, તથા ગંભીર અને તીક્ષ્ણ વેગે પીડિત થએલો, એવા તાવવાળા પુરૂષને વૈદ્યોએ છોડવો. જે સ્વપ્નમાં પ્રેતો સાથે મદ્ય પીએ છે, કિંવા જેને કૂતરા ખેંચી લે છે, તેને ભયંકર તાવ આવી મારે છે. જેને પૂર્વે પણ મોટો જ્વર આવે છે, ખાલી ઉધરસ હોય છે, તથા બલમાંસથી નષ્ટ થાય છે તે પ્રેત સમાન જાણવો. જેને અપરાહ્‌ણે જ્વર આવી કફ તથા ઉધરસ ઘણી હોય છે, અને બળ તથા માંસનો નાશ થાય છે, તે પ્રેત જેવો જાણવો. અકસ્માત જ્વરનો દાહ, તૃષા, મૂર્ચ્છા તથા બલક્ષય, સાંધા ઢીલા પડવા, એ લક્ષણો આસન્નમરણનાં થાય. મળસ્કે જેના મ્હોડાપરથી ઘણો પરસેવો નીકળે છે, અને જ્વરે વ્યાપ્ત હોય છે, તેનું બચવું ભાગ્યેજ થાય છે. જેના કપાળપર ઠંડોગાર જેવો પરસેવો આવે છે, ટાઢ ઘણી લાગે છે, શરીર ભિજેલું રહે છે, તથા ગળાપરનો પરસેવો ઉરઃસ્થાનપર આવતો નથી, તે માણસ યમના ઘેર જલદી જાય છે. જેને ભિંજાય એવો પરસેવો ચારે તરફ સર્વાંગે આવે છે, તથા શરીર ઠંડું થાય છે, ત્યારે તત્ક્ષણ તે રોગીનું મરણ થશે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિનું પૂર્વરૂપઃ**—દાહ, પરસેવો, દમ, તરસ, ભ્રમ, કંપારો, મળ પાતળો થવો, બેશુદ્ધિ, ચુંથ, શરીરે અત્યંત દુર્ગંધિ, એ લક્ષણો તાવ છોડવાથી થાય છે. એ ઉપર કોઇ એવી શંકા કરશે કે દોષક્ષય થયા સિવાય વ્યાધિ કેમ જશે ? તથા દોષક્ષય થયો તો એવાં દાહાદિ લક્ષણો કેમ કરશે ? તે ઉપર એવું સમાધાન છે કે કોઇ એકનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે ક્ષીણ હોતાં પણ વિનાશકાળે પોતાની શક્તિ દાખવવી. ઉદાહરણ–દીવામાંનું તેલ બળી જવા લાગે એટલે તેની જ્યોત પહેલા કરતાં ચાર

પાંચ વખત મોટી થઇ પછી તે ઓલવાય છે. આ વાત સર્વના જોવામાં છેજ. અથવા દોષોએ પીડેલો ધાતુનો દોષ ગયા પછી ક્ષોભ થઇ દાહાદિક લક્ષણો થાય છે એમ જાણવું. **જ્વરમુક્તિ લક્ષણ:**—પરસેવો આવવો, શરીરને હલકાપણું, ગરદને ખંજવાળ, મુખપાક એટલે મ્હોડું આવવું, (જેને બરો મૂતર્યો કહીએ છીએ તે), છિંકો આવવી તથા અન્ન ઉપર વાંચ્છના થવી, એ લક્ષણો થયાં એટલે તાવ જવા માંડયો એમ સમજવું. **તાવ આવતાંજ પ્રથમ શું કરવું ?**—તાવવાળાએ પહેલાં લાંઘણ કરવી, અને ભૂખ લાગે ત્યારેજ અન્ન ખાવું, પરંતુ વાતજ્વરી, ક્ષયી, ક્ષુધિત, ગર્ભિણી, દુર્બળ, બાળકો, તૃષિત, ઉચ્છ્વાસી એવા માણસોએ લાંઘણ કરવી નહિ. મગ, મસૂર, ચણા, કળથી, મઠ એ પાંચ ધાન્યોનો યુષ કિંવા મંડ (કઢો) કરી આપવો. અથવા ચોખાનું કિંવા ઘઉંનું થુલું (કંસાર) આપવું. **તાવપર પાચન:**—સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, રીંગણી તથા ડોરલી, એ પાંચ ઔષધોનો કાઢો કરી જ્વર આવ્યા પછી એ ત્રણ દિવસ આપવો; એટલે આમજ્વરનું પાચન (અપક્વ જ્વર હોય તે પક્વ) થાય છે.

વાતજ્વર ઉપર ઉપચાર:*—(૧) ગળો, સુંઠ અને પીંપળીમૂળનો કાઢો નિકાઢો તૈયાર કરી

---

* તાવ ઉપર અમે સંગ્રહ કરેલા કેટલાક ઉપચારો અહીં આપીએ છીએ. (૧) જ્યારે તાવ આવવાનો વખત થાય તે વખતે લીમડાની લીલી સળીઓની છેલી ગાંઠો નંગ ૨૧, તીખાં નંગ ૨૧ અને એ બન્નેના વજન જેટલો અજમો પાણીમાં વાટી ગરમ કરી ચાટણા જેવો થએથી ચટાડવું. આ ઉપાય અજમાવેલો છે. (૨) એકાંતરીયા તાવવાળાને કાળી તુલસીનાં પાંદડાં નંગ ૨ાા ની ગોળમાં ગોળી કરી આવતા તાવે આપવાથી બીજે હપતે નહિ આવે. આ પણ અનુભૂત ઉપાય છે. (૩) **ભૈરવી ગોળી:**—દૂધમાં શોધેલો વછનાગ તથા મરીને ઝીણાં વાટી કુંવારના રસમાં મગ જેવડી ગોળી વાળવી. એ ગોળી હરડેમાં ખાવાથી તાવ જાય, અને આદુના રસમાં ખાય તો વાયુ જાય. (૫) જુનું ઘી અને જુની હીંગ એકત્ર કરી તાવ આવવા વખતે આપવાથી ચોથીઓ તાવ જાય. (૬) મોરથુથુ તોલા ૨, ભોંયદુધેલીના રસ શેર ૦ાા કુલડીમાં નાખી નીચે અગ્નિ કરવો. તે પાણી બળી ગયા પછી મોરથુથુ પાકો થશે. તેને ડબ્બીમાં ભરી લેવો. પછી તેને જીરૂં તોલો ૦। ને સાકર તોલા અર્ધા સાથે રોજ એક વાલ ૭ દિવસ સુધી આપવાથી તાવ જાય. (૭) તમાકુ શેર ૦। લઇ આકડાના દૂધમાં પલાળી છાંયડે સૂકવી કુલડીમાં કપડછાણુ કરી ૫૦ છાંણાંથી કુંકી દઈ તે ખાખ નાગરવેલના પાનમાં મોટા માણસને બે વાલ અને નાના માણસને ૧ વાલ આપવાથી તાવ, દમ, ચાંદી વગેરે રોગો જાય. (૮) મીંઢીઆવળ તથા કરીયાતું અંકેક તોલો લેઇ ઉકાળી શેર ૦। રહે એટલે પાવું. એમ બે દિવસ સવાર સાંજ પાવું. પછી કરીયાતું તથા ધાણાનો ક્વાથ સાકર નાખી પાવાથી ભૂખ પણ લાગશે. (૯) **રામબાણ દવા:**—આકડાની ટીશીઓ ૭, ભાંગ તોલો ૦ાા, લીમડાની ટીશી ૭, અફીણ જુનું તોલો ૦ાા, મરી તોલો ૦ાા સર્વને વાટી ચણીબોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. નિત્ય ૧ ગોળી ખાવાથી એકાંતરો તાવ જાય, ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૦) ધંતૂરાનાં બીજ તથા મરી સરખા વજને લઇ મરી જેવડી ગોળીઓ બાંધી દિવસ ૩ આપવાથી ટાઢીઓ તાવ જાય. (૧૧) આકડાના ફૂલનાં રવાઇડાં ટાંક ૭ ની ગોળમાં ગોળીઓ કરી રાખી તે તાવવાળાને આપવાથી તાવ જાય. (૧૨) **જ્વરારિ રસ:**—પારો ટાંક ૩ અને આંમલસાર ગંધક ટાંક ૨ ની કાજળી કરી તેમાં હરતાળ ટાંક ૩, લીંડીપીંપર ટાંક ૩ લઈ તેને પાંચ પહોર સુધી ખરલ કર્યા પછી તેની પડીકી કરી કરીયાતાની જડ, ભારંગ, તથા હરડેને પાણીમાં ઘસી તેની સાથે આપવાથી પાંચે જાતના જ્વર અને પિત્તપાંડુ જાય. દૂધ નહિ ખાવું. (૧૩) કાકજંઘા વાટી લુગડે ચાળી તાવની વખતે ખવરાવવાથી તાવ જાય. (૧૪) સખીઓ સોમલ ચોળામાં ઘાલી અગ્નિ ઉપર ચડાવી પહોર બે સુધી બાફવો. એ ઔષધ ચોખા ૨ ભાર ખવરાવવી ઉપર શીરો અને દૂધ ખવરાવવું તો સર્વજ્વર જાય. (૧૫) બાર વરસ સુધીના જુના તાવ માટે:—કડુ, કરિયાતું, પીંપળીમૂળ, હળદર એ દરેક ત્રણ ત્રણ ટાંક, મીંઢીઆવળ ૧ ટાંક, હેમજીહરડે ટાંક ૫, આંબાહળદર શેર ૦।, સંચળ ટાંક ૩, આવળની છાલ ટાંક ૩, કાંકચ નંગ ૪, ડીકામાળી ટાંક ૩, એ સરવેને વાટી તેમાંથી સૂતી વખતે ટાંક ૧ ની ફાકી કરી એ ઉપર ઠંડું પાણી પાવું. એથી પાચન થઇને ઝાડો ઉતરે છે તથા તાવ જાય છે. ઉનું પાણી પાવાથી થોડો રેચ લાગીને બાર નીકળી જશે, ને તાવ જશે; તથા નળબંધ વાયુ, પાણી વિકાર, પિત્તપાંડુ, શીહો અને બરોળ પણ મટે. (૧૬) તાવ

તેમાં મધ નાખી તાવના સાતમા દિવસથી ત્રણ દિવસ, સવાર સાંજ આપતા જવું; એટલે જ્વરનું પચન થાય છે. (૨) ધમાસો, સુંઠ, નાગરમોથ અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૩) નિદ્રા ન આવતી હોય તો પીપળીમૂળનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, કિંવા કાકોલીનાં મૂળીઆં હાથે બાંધવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં–ઇન્દ્રજવ–૧૭, પિત્તપાપડો–૯, શતાવરી–૧૦.

પિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાયફળ, ઇંદ્રિજવ, પહાડમૂળ, કડુ તથા નાગરમોથનો કાઢો દશ દિવસ પછી, જ્વરપાચનાર્થે ત્રણ દિવસ આપવો. (૨) પિત્તપાપડો, વાળો, રક્તચંદન, ધાણા તથા સુંઠનો અથવા એકલા પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૩) ઉંબરનાં મૂળનું સ્રવેલું પાણી સાકર નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—ઉપરસાલ–૭, ઉંબરો–૧૯, કમળ–૫, કોથમીર–૮, ઘાસ પિત્તપાપડો–૨, દ્રાક્ષ–૧૨, પટોલ કડુ–૮, પિત્તપાપડો–૧,૮, રતાંદળી–૧૦, લીંમડો (કડવો)–૧૯, વરીયાળી ૪, સિવણ–૩.

કફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) નાગરમોથ, સુંઠ, ધમાસો તથા અરડુસીનો કાઢો બાર દિવસ પછી પાચનાર્થે આપવો. આ કાઢો તાવ, ઉધરસ, શ્વાસ તથા શૂળનો નાશ કરે છે. (૨) નાગરમોથ, ધમાસો, સુંઠ, ભારંગમૂળ અને અરડુસીનાં પાંદડાંનો કાઢો આપવો. (૩) ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર) નું ચૂર્ણ આદુનો રસ અને મધ સાથે આપવું. તે ઉધરસ, શ્વાસ, ઉલટી, અરૂચિ, શરદી, વાયુ અને કફજ્વરનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો–૨૩, અરડુસી–૧૩,૨૧, મોથ–૧૧, રતાંદળી–૧૦.

વાતપિત્તજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કરીઆતું તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) મનુકા (ધરાખ), કરીઆતું, ગળો, અરડુસી તથા પટકચોરાનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ડાભ–૩, ધાવડી–૫.

વાતકફજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, સુંઠ, ગળો અને એરંડમૂળનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, અજમો અને ગળોનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કફ, વાતજ્વર, શ્વાસ, શૂળ, સળેકમ તથા ઉધરસનો નાશ થાય છે. પરસેવો અતિશય આવતો હોય તો કળથી શેકી, તેનો લોટ શરીરે લગાડવો; એટલે પરસેવો બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—મુળા–૧૨, લીંડીપીપર–૨૨.

કફપિત્ત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી, ગળો, સુંઠ, કરીઆતું, પુષ્કરમૂળ અથવા કોઠનો કાઢો આપવો. તે સર્વે જ્વરોને તત્કાળ દૂર કરે છે. (૨) અરડુસીનાં પાંદડાંનો ફૂલ સહિત રસ કાઢી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી આપવો; એટલે કફ, પિત્તજ્વર, રક્તપિત્ત અને કમળો દૂર થાય છે. આ કાઢો સાકર નાખ્યા વિનાનો આપવાથી શ્વાસ અને ઉધરસ જાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરડુસી–૨, કડુ–૪, કારેલી–૨, પાઠ (કાળીપાટ) ૧૩.

વિષમજ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) મીંઢીઆવળ, બાળહરડે, કાળીદ્રાક્ષ અને જીરાનો કાઢો, વિષમ-

---

ગયા પછી મંદાગ્નિ તથા નબળાઇને માટે કરીયાતાની પાંદડી તોલો ૧, ધાણા તોલો ૧ અને સાકર તોલો ૧ લઈ ઉકાળીને એ પાણી ગળીને સવાર સાંજ પીએ તો શક્તિ આવે અને ભૂખ લાગે. કોઇ પણ જાતનો શરબત પીવા આપવો નહિ અને ખોરાક પાચન થઇ શકે તેવો હલકો આપવો. (૧૭) મનસીલ તોલો ૧, આમલસાર ગંધક તોલો ૧ અને કળીચુનો તોલો ૧ એ ત્રણેને બારીક કરી એક કુલડીમાં નાખી મ્હોડું બંધ કરી કપડમટી કરી છાંણાં ૫૦ ની ભઠ્ઠીમાં વચ્ચે મુકી પકવવું. ભઠ્ઠી ટાંઢી પડયા પછી કુલડી ખોલી તેમાંની ખાખ કાઢી ખરલ કરી રાખી મૂકવી. તેમાંથી ચોખા ૨ ભાર બરફી સાથે અગર સાકરના શીરામાં આપવી, તો દરેક જાતના તાવ જાય. જો તે માણસ કૌવતવાળો હોય તો એ દવા જીભ ઉપર મૂકીને, સાકર તોલા ૨ થી ૩ સુધી ટાઢા પાણીમાં ઓગાળી સરબત કરી તે સરબતવડે દવા ગળે ઉતારી જવી. જેથી જલદીથી તાવ ઉતરી જશે. આ દવાની માત્રા આદમીના કૌવત પ્રમાણે લેવી. આ ઔષધ નાના બાળકને તથા સ્ત્રીઓને આપવું નહિ. એના ઉપર તેલ, મરચાં, હીંગ, આમલી વગેરે ચીજો ખાવી નહિ.

જ્વરને પાચનાર્થે આપવો. (૨) કુંવેરના કાંદા ૧૦ માસા સુધી લઇ, તે કોકરવરણા પાણીમાં આપવા એટલે ઉલટી થઇ કફાશયનું શોધન થાય છે, અને વિષમજ્વર દૂર થાય છે, (૩) નિંબાદિ ચૂર્ણઃ—કડવા લીંમડાનાં પાંદડાં ૪ તોલા; સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર ૧૨ તોલા, જવખાર તથા સાજીખાર એ આઠ તોલા, અને અજમો ૨૦ તોલા એનું ચૂર્ણ કરવું. તે એકાહિક (આંતરિયો), દ્વયાહિક (તરીયો), ત્ર્યાહિક, ચાતુર્થિક (ચોથીઓ) અને સંતતજ્વરવાળાને આપવો. (૪) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી નાકમાં નાખવો; એટલે ચાતુર્થિકજ્વર અને આદાશીશી દૂર થાય થાય છે. (૫) રવિવારે સહદેવીનાં મૂળ રોગીના હાથે અથવા ગળે બાંધવાં. (૬) ધોળાં કરેણનાં મૂળીઆં રવિવારે કાને બાંધવાં. (૭) ધોળો મંદાર, ધોળી ગરણી અને સહદેવીનાં મૂળનો રસ કાઢીને બે તોલા સુધી આપવો. (૮) ધોળા ચંપાની કળીઓ ડીંટા સુદ્ધાં નાખી ત્રણ પાનબીડીઓ કરી તાવ આવતા પહેલાં એક એક ઘડીના અવકાશે પાનનું બીડું ખાવું. (૯) જૂના ટાટની રાખ મધમાં અગર ઘીમાં આપવી. (૧૦) ચાકણમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૧૧) બાળહરડે અને ઇંદ્રિજવનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૧૨) પટોલ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, ત્રિફળાં, નાગરમોથ, ધરાખ, જેઠીમધ, ગળો અને અરડુસાના કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે નવજ્વરાદિક સર્વ જ્વર દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અરડુસો–૩, કચૂરો–૧, કડુ–૨, કપૂરીમધુરી–૨, કરમદી–૫, કરેણ–૩, કાંસકી પેટારી–૫, કુબો–૧, કુંવાર–૧, કેસરીચંપો–૩, કોથમીર–૬, ખરસાંણી–૭, ખુરાસાની અજમો–૧, ગરણી–૯, ગળો–૧, તાંદળજો–૪, તુલસી–૩,૧૬, ત્રાયમાણ–૧, દુધેલી–૩, ધંતૂરો–૧૫, નાગચંપો–૧, નાગલાદુધેલી–૧, નોળવેલ–૩, પત્તુર–૨, પદ્મકાષ્ટ–૨, ફુદિનો–૧, બીલી–૧૭, બ્રહ્મદંડી–૧, મરી–૫, મંદાર–૧, લસણ–૧૭, લીંમડો (કડવો)–૧૩, ૪૧,૪૨, લીંડીપીપર–૩૮, વજ–૧૩, વાસોળ–૪, વાંદો–૬, સરગવો–૨૦, સહદેવી–૧. **વિષમ જ્વરમાં શુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ભ્રમ થાય** તો તે માટેઃ—વાયવરણો–૭.

મધુરા (મંથરો કે મોતીઝરો) **જ્વર ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, જેઠીમધ તથા કાળીદ્રાક્ષનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) વડનાં પાકાં પાંદડાં અને બાજરીના લોટનો કાઢો કરી આપવો. (૩) ફુદિનો, રાનતુળસી અને કાળી તુળસીનો અંગરસ કાઢી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે ત્રણ કિંવા સાત દિવસ આપવો. (૪) ગરદન અને ગળા ઉપર ફોલ્લા આવે છે, તેના પ્રતીકારાર્થે મોતીનો હાર ગળામાં નાખવો. આ ઉપચાર અમોએ અહીં કહ્યો, પરંતુ મોતીને બદલે છીપો પણ મળવાની હમણાં મારામાર છે; એટલી પરદ્વીઓએ આપણા હિંદુસ્તાનમાંની સંપત્તિ લૂંટી અને ધોઇ લીધી ! ! (૫) અજમોદનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૬) અરડુસી, દ્રાક્ષ અને હરડેનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવાથી રક્તપિત્ત જ્વર, દમ, ઉધરસ અને મંથરજ્વરને દબાવે છે. (૭) જંગલી શેલડીનો રસ આપવો. (૮) નાગરમોથ, કપૂરી મધુરી, રાનતુળસી, પિત્તપાપડો અને સુંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અજમોદ–૧, કપૂરીમધુરી–૨, કુકરપાડાના વેલા–૫, ગળો–૧૧, ડાંગર–૧૧, તુલસી–૧૨, ફુદિનો–૨, મોથ–૯, રતાંદળી–૯, રૂદ્રાક્ષ–૧, વડ–૯, શેલડી–૨.

જીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચારઃ—(૧) કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો સતત સેવન કરવાથી અસાધ્ય જ્વર પણ દૂર થાય છે. (૨) કાયફળ, નાગરમોથ, કડુ, કચોરા, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ, અગર કોષ્ટનું ચૂર્ણ મધમાં અથવા આદુના રસમાં આપવું. તે જીર્ણજ્વર, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, વાયુ, શૂળ, ઉલટી અને ક્ષયનો નાશ કરે છે. (૩) તાલિસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) મધમાં લીંડીપીપર આપવી; એટલે મેદ, શ્વાસ, ઉધરસ, જ્વર, પાંડુરોગ અને બરોળનો નાશ થાય છે. (૫) સાકર, ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળી દ્રાક્ષ, એ સર્વ ઔષધો ગાયના દૂધમાં નાખી ઉકાળી આપવાં. એથી સંપૂર્ણ જ્વર દૂર થાય છે, અને શક્તિ આવે છે. (૬) ગળોનું સત્વ, ઘી સાકર સાથે કિંવા મધ સાકર સાથે આપવું. (૭) જીરાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળમાં આપવું. (૮) જીર્ણ જ્વર ઉપર દુગ્ધપાન એ અમૃત સમાન છે. ગાયના દૂધમાં લીંડીપીપરો ૫–૭ નાખી, તે દૂધ ગરમ કરી ૨૧ દિવસ આપવું. (૯) એલચીદાણા, બીલાં, પુનર્નવા (વસુ) દૂધ અને પાણી એકત્ર કરી દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી કઢવી પ્રાશન કરવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો પરિહાર કરે છે. (૧૦) તુળસીનો રસ, મરીની ભૂકી અને મધ નાખી આપવો. (૧૧) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, શૂળ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજમોદ-૮, અરજુનસાજડ-૭, અરણી-૫, આદુ-૧૭, ઇન્દ્રજવ-૮, ૧૬, એલચી-૧૨, કચૂરો-૧, કરિયાતું-૧, ખજૂરી-૯, ગળો-૧૪, ૨૪, ચંબેલી-૬, જીરૂં-૩, ૭, ૧૧, પતુર-૧, બીલી-૨૮, ભોંયઆંમળી-૨, ૪, ૫, ભોરિંગણી-૧૨, લોધર-૪, વાસનવેલ-૩, વાંકેરી-૩, સમેરવો-૧૪.

ભૂતાવેશ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) તુળસીનાં આઠ પાન લઇ તેના રસમાં થોડી ત્રિકટુની ભૂકી નાખી તે રસ નાકમાં સુંઘાડવો. (૨) ગંધક અને આંમળાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ખપાટ-૩, ખિલખિલા-૧, ગાંજો-૮, ધોળી પીલુડી-૮, શિરદોડી-૧૩, સૂર્યફૂલ-૬.

વિષજન્ય આંગતુક જ્વર ઉપર ઉપચાર:—પિત્તશામક અને વિષ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

કામજ્વર ઉપર ઉપચાર:—સુસ્વરૂપ, શૃંગારિત, સુગંધચર્ચિત, રસિક, કામવડે રસરસેલી અને શૃંગારિક ભાષણ કરનારી એવી તરૂણ સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સંભાષણ, સ્પર્શાદિ કરવાથી, કામજ્વર શાંત થાય છે. નિર્મળ સ્થળો, કમળો, સુગંધિ ફૂલ ઉપરનો આવેલો વાયુ, જલક્રીડા, સુંદર બાગમાં ફરવું, સુસ્વરૂપ સ્ત્રીઓનો સમાગમ, એ ઉપચારોએ કામજ્વર જાય છે. કામજ્વરિત પુરૂષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. **દુર્જલજનિત જ્વર ઉપર ઉપચાર:**—(૧) કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, ગળો, અરડુસી, સુંઠ, ધાણા, કરીયાતુ અને કડુનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૨) સુંઠ અને જવખારનું અથવા હળદર અને જવખારનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૩) બાળહરડે, લીમડા કડવાનાં પાન, લીંડીપીપર, સિંધવ અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ-૫૦, હળદર-૧૯.

સપ્તધાતુગત જ્વર ઉપર ઉપચાર:—ગળોનું સત્વ, આંમળાં, જીરૂં, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ, કૌવચબીજ તથા હરડેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં અથવા એક વર્ષના જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી તે ગાયના દૂધમાં આપવી.

અજીર્ણ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) રીંગણી અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. (૨) નાગરમોથ તથા સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કરીઆતું, ગળો, સુંઠ, મોથ તથા લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો. (૪) અજમોદ, હરડે, કચોરા તથા સંચળનું ચૂર્ણ અથવા (૫) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે, લીંડીપીપર તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે અને મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ આવે છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ અન્ન પાચન થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ભોરિંગણી-૧૧.

ઉલટેલા (ઉથલો ખાઇ આવેલા) તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રોગી બલિષ્ટ હોય તો લાંઘણ કરવી. કડુ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો અને ગળોનો કાઢો આપવો. (૨) કડુ, પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, બાળહરડે અને ગરમાળાની શીંગોમાંના મગજનો કાઢો આપવો. (૩) કડુ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ૩ દિવસ આપવો.

સર્વ જ્વર ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળો, પીંપળીમૂળ, લીંડીપીપર, હરડે, લવંગ, કડવા લીમડાની છાલ, શ્વેતચંદન, સુંઠ, કડુ અને કરીઆતાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) આમળાં, ચિત્રક, બાળહરડે અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો અથવા એ ચાર જણસોમાં સિંધવ નાખી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં આપવું, એટલે સર્વ જ્વર દૂર થાય છે. (૩) સુદર્શન ચૂર્ણ આપવું. (૪) પટોલ, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) કરીઆતું, સુંઠ અને ડીકામાલીનો કાઢો એકીવારે કરી રાખવો, અને રોજ સવારે, ત્રીજા પહોરે અને સાંજે એ પ્રમાણે ત્રણ વખત લેવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે સાધારણ પ્રકારના સર્વ આંગતુક જ્વર અને જીર્ણજ્વર દૂર થાય છે. (૬) ગોરોચન, મરી, રાસ્ના કોષ્ઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) ધમાસો, વાળો, નાગરમોથ, સુંઠ, અને કડુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. (૮) ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ચવક, તાલિસપત્ર, મરી અને પીપળીમૂળ, એ દરેક આઠ આઠ તોલા, સુંઠ ૨૪ તોલા અને

લીંડીપીપર, ચાતુર્જાત, વાળો તથા સાકર ચાર ચાર તોલા; એ સર્વે ચૂર્ણો એકત્ર કરવાં. એ ભારંગાદિ ચૂર્ણ આઠ પ્રકારના જ્વર, ઉધરસ, શ્વાસ, સોજો, ઉદર, પેટનું ચડવું તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અતિવિષ–૫, અરડુસી–૨૨,૨૪, આગીયો–૨, આમળાં–૨, ઈંદ્રજવ–૨૨, ઉદરકની ગ–૨, એલચી–૧૨, ઓથમીજીરૂં–૩, કરિયાતું–૨, કાળીજીરી–૧૧, કાંચકી–૭,૧૨, ગળી–૧, ગળો–૧૮, ધાસપિત્તપાપડો–૩, જીરૂં–૧૦, ડીકામાળી–૩, ધરો–૮, પટોલકટુ–૩,૪, પાટલા–૪, ફુદિનો–૧, બોરિંગણી–૫, મગ–૨, મરી–૧૫, મસૂર–૨, મોથ–૯, લવંગ–૧૦, લીંડીપીપર–૨૩, વાવડીંગ–૩, વાંદો–૫,૭, શતાવરી–૬, શિળીંદ–૩, સતાપા–૭, સમેરવો–૧૫, સહદેવી–૬, સાટોડી–૯, સાત્વીન–૩ સોમવલ્લી–૨. **દાહજ્વર માટે:**—અંકોલ–૧૩, વડ–૭. **ચોથીયા તાવ** માટે:—અગથીઓ–૧, અઘેડો–૧૧,૨૪, કુંઓ–૫, ખપાટ–૪, ગળો–૨૩. ગાંજો–૧૭, ચોધારી–૧, ધંતૂરો–૧૫, બીલી–૧૭, મોથ–૫, વસુ–૬, શરસડો–૮, સાટોડી–૧૫, હીંગ–૮. **આગંતુકજ્વર** માટે:—કપાસ–૨૦, તુલસી–૧૮, સુગંધી (લીલી) વ્હા–૩. **રાત્રિના એટલે સોઢીયા તાવ** માટે:—કુકરપાડાનો વેલો–૭. **અષ્ટગુણ મંડ જ્વર** માટે:—ડાંગર–૨. **શિતજ્વર** માટે:—અરણી–૨, આકડો–૧૩, કાકડી–૧૧, કાનફોડી–૩, કીડામારી–૫, ખજૂરી–૮, ગળજીભી–૪, જીરૂં–૯, ઝેરકોચલાં–૭,૯, ધોળોચંપો–૫,૮, પટોલકટુ–૪, પાઢ (કાળીપાડ)–૩, પીળો ધંતૂરો–૨, ફુદિનો–૧, રાસ્ના–૬, શતાવરી–૩. સુગંધી (લીલી) વ્હા–૩, હરડે–૩૯. **ઉષ્ણ** એટલે **ઉના જ્વર** માટે:—આંબો–૧૦, લીંમડો (કડવો)–૧૦. **હાડીયો એટલે હાડજ્વર કે હાડકસર** માટે:—કુંવાર–૮. **ધાતુગત જ્વર** માટે:—લીંડીપીપર–૩૫. **તાવથી ઘણો પરસેવો થાય એટલે સેદીયા** માટે:—અગરૂ–૪, આંબો–૫, કળથી–૪, ખસખસ ક (અફીણ)–૧૨, ચણા–૩, નાગકેસર–૯, મીંઢી આવળ–૪. **તાવ ઉપર પાચન** માટે:—કોથમીર–૭. **તાવમાં શોષ પડે** તે માટે:—આમળાં–૧૫. **તાવમાં અરોચક** માટે:—આમળાં–૧૬. **તાવમાં માથાના દુખાવા** માટે:—આશેત્રી–૬, ચણોઠી–૧૨. **તાવથી અતિશય બળતરા થાય** તે માટે:—એરંડો–૪૧. **તાવથી શરીર ઉપર કંડૂ** એટલે **ખરજ** આવે તે માટે:—કપાસ–૮. **પરસેવો આવવા** માટે:—વડ–૮, સહદેવી–૪, સુગંધી (લીલી) વ્હા–૧,૪. **હોઠ ઉપર તાવનું ઉઠવું** એટલે બરો મૂતરે તે માટે:—જીરૂં–૧. **શરદી** માટે:—અગથીઓ–૧, અજમોદ–૮, મોરવેલ–૩, રાઈ–૪, લવંગ–૧, સુગંધી (લીલી) વ્હા–૨. **શરદ ગરમી** માટે:—ડાંગર–૩, મેંદી–૪. **ભુખ લાગે તે** માટે:—ઇન્દ્રજવ–૧૦, કાયફળ–૩, ખડબુચું–૧, ગાંજો–૧, ડુંગળી–૨૭, મેથી–૬. **ભુખ ન લાગવા** માટે:—કોથમીર–૧૬, ડુંગળી–૯. **પરસેવો લાવવાને** માટે:—હરડે–૩૫. **ઉષ્ણકાળમાં શરીરમાંનો દાહ શાંત થઇ ઠંડી આવવા** માટે:—લીંમડો (કડવો)–૩૫.

પથ્ય:—તાંદળજો, ચાકવત, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડો, પરવળ, વાયવરણા, ગળો, કાલશાક, માઠ, ગળજીભી, ચુકો, વેંગણ, કંચુકશાક, તુરીઆં, પંડોળાં, કંકોડાં, એક વર્ષના જૂના ચોખા. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્ન, વિદાહી અને જડ પદાર્થ, દુષ્ટોદક, ક્ષાર, ખટાશ, ભાજીપાલો, પાંદડાં, કાલીંગડું, ફણસ, નવું ધાન્ય, લોટનો પદાર્થ, અને પૌષ્ટિક પદાર્થ છોડવા; તેમજ મહેનત, સ્રીસંગ, સ્નાન, ક્રીડા ઇત્યાદિ જ્વર-યુક્ત રોગીએ શક્તિ આવ્યા સિવાય કરવું નહિ. ભારે પદાર્થ ખાવા નહિ.

સન્નિપાતજ્વર અથવા મુંઝારો.*

* કર્ણક સન્નિપાતમાં કાનના મૂળ પાસે જે સોજો આવે છે તેને કર્ણમૂળ તરીકે માની શ્રીમાન્ પદેજીએ અહીં ટીપમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો તે વાત **કર્ણમૂળ** તરીકે કાનના રોગોમાં આ આવૃત્તિમાં નાખેલી છે, માટે ત્યાં જોવું.

સન્નિપાતની ૫૨ જાતોમાં ૧૩ મુખ્ય છે એમ અમૃતસાગરમાં લખ્યું છે. યદ્યપિ સન્નિપાત ત્રણે દોષોના એકત્ર થવાથી થાય છે, તોપણ ઘણી વખતે તેમાં વાતાધિક્ય કે પિત્તાધિક્ય પણ જોવામાં આવે છે. તેનો ઇલાજ એ છે કે:—(૧) ટંકણખાર ટાંક ૨, મરી ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૩, અકલકરો ટાંક ૨, પારાથી બમણો ગંધક લઈ વાટેલી કજ્જલી ટાંક ૬, ચીત્રાની છાલ ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૨, અને ચીની-કબાબ ટાંક ૨, એ સર્વેને ખાંડી લુગડે ચાળી ભાંગરાના રસમાં પહોર ચાર સુધી ખરલ કરી તેની ચણોઠી જેવડી ગોળીયો કરી છાંયામાં સૂકવી લેવી. એ ગોળી સન્નિપાતના ન બચે તેવા દરદીને પણ ગોળી ૧

કારણ:—ખાટા, સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ, વિદાહી, તીખા, મધુર, અતિ રૂક્ષ અને જડ પદાર્થનું આકંઠ ભોજન, મદ્ય, તડકો, શેક લેવો, કામ, ક્રોધ, માંસભક્ષણ, શીત પદાર્થનું સેવન, શોક, શ્રમ, ચિંતા, પિશાચ-બાધા, અતિ સ્ત્રીસંગ, એ કારણે ઘણું કરીને ચૈત્ર, વૈશાખ, આશ્વિન, કાર્તિક, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, એ મહિનાઓમાં સન્નિપાતનો પ્રકોપ થાય છે. સન્નિપાત જ્વર એટલે ત્રિદોષ જ્વર આ કેવળ મૃત્યુજ છે.* સન્નિપાતને જે વૈદ મટાડે છે, તેને મૃત્યુંજય એટલે સાક્ષાત્ પરમેશ્વરજ સમજવો જોઇએ. તેનો રોગી ઉપકારાર્થે સર્વસ્વ દાન કરે તોપણ વધારે નથી. વાતાદિ ત્રિદોષ કંઇ નિમિત્તે પ્રક્ષુબ્ધ થવાથી જે જ્વર આવે છે તે સન્નિપાત જ્વર. એ કષ્ટસાધ્ય છે. કારણ ત્રણેનો પ્રકોપ છે, એકના ઉપશમનાર્થે ઔષધ આપે તો બીજા અધિક થાય છે.

સન્નિપાતજ્વરનું લક્ષણ:—ક્ષણમાં દાહ અને ક્ષણમાં ટાઢ, હાડ, સંધિ અને મસ્તક એ ઠેકાણે શૂળ, આંખોમાં પાણી આવવું અને તે ડોવાયલું લાલ અને આંખ ફાટેલી હોય છે, કાનમાં શબ્દ થાય છે અને શૂળ થાય છે, ગળામાં ડાંગરનું ફોતરૂં ભરાઇ રહે તેમ દુખે, ડોલાં, મોહ, બડબડ, ઉધરસ, શ્વાસ, અરૂચિ, ભ્રમ અને જીભ કેટલીક બળેલા જેવી અને સાગના પાંદડા જેવી ખરખરી, અત્યંત શરીર ગળવું, રક્ત-પિત્તમિશ્રિત એવા કફના ઓડકાર આવવા અને માથાનું ડોલવું, તરસ, ઉંઘ ન આવવી, ઉરમાં દુ:ખવું, પરસેવો, મૂત્ર, ઘણીવારે થોડાં થાય છે, ગાત્રો અત્યંત કૃશ થતાં જાય છે, નિરંતર ગળુ ઘુરઘુર વાગે છે, મધમાખ ચાવવા સરખી ગંધ આવે છે, કાળાં અને રાતાં ચકંદળાં ઉઠે છે અને વાચા તોતડી થાય છે, કાન, નાક અને મ્હોડું, એ ઠેકાણે ફોલ્લા થાય છે અને પેટ જડ થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પાક કાળે કરી થાય છે. એ સન્નિપાત જ્વરનાં લક્ષણો જાણવાં. સન્નિપાત જ્વરના તેર પ્રકાર છે અને તે જુદા જુદા પ્રકારના વર્ણવેલા છે.

સન્નિપાતનાં નામો:—સંધિક, અંતક, રૂગ્દાહ, ચિત્તવિભ્રમ, શીતાંગ, તંદ્રિક, કંઠકુબ્જ, કર્ણક, ભુગ્નનેત્ર, રક્તષ્ઠીવી, પ્રલાપક, જીર્હ્‌વક અને અભિન્યાસ.

તેમની દિનમર્યાદ:—સંધિકને–૭, અંતકને–૧૦, રૂગ્દાહને–૨૦, ચિત્તવિભ્રમને–૨૪, શીતાંગને–૧૫, તંદ્રિકને–૨૫, કંઠકુબ્જને–૧૩, કર્ણકને–૯૦ (ત્રણ મહિના), ભુગ્નનેત્રને–૮૦, રક્તષ્ઠીવીને–૧૦, પ્રલાપ-કને–૧૪, જીર્હ્‌વકને–૧૬, અને અભિન્યાસને–૧૬ દિવસ, આ આયુષ્યની પરમાવધિ કહેલી છે. પરંતુ રોગી તત્ક્ષણે મરે છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—સંધિક, તંદ્રિક, કર્ણક, કંઠકુબ્જ, જીર્હ્‌વક, ચિત્તવિભ્રમ, એ છ સાધ્ય; બાકીના રહેલા સાત તે મારક છે. **સન્નિપાતોનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણ:—સંધિક:**–જેના પૂર્વ રૂપમાં શૂળ, શોપ, વાયુની ઘણી વેદના, શ્લેષ્મોદ્રેક, સંતાપ, બલહાનિ અને જાગરણ એ લક્ષણો થાય છે. તેને સંધિક સન્નિપાત જાણવો. **અંતક:**—દાહ કરે છે, સંતાપને વધારે છે, મોહ કરે છે, શિર કંપાવે છે, હેડકી કરે છે તથા ઉધરસ વધારે છે; સન્નિપાત વેતમાંથી છુટેલો એવો આ અંતક સન્નિપાત જાણવો. **રૂગ્દાહ:**–બડબડ, સંતાપ, ઘણો મોહ, મંદત્વ, અનાયાસે શ્રમ, ચકરી, એ વેદનાએ યુક્ત, કંઠ, ગરદન, હડપચી,

---

ખવરાવી જોવી. જો ગળામાં તે ગોળી ઉતરે તો આરામ થાય. (૨) સોનાનો વરખ ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, કાળાં મરી ટાંક ૧, નાગરવેલનાં પાંદડાં નંગ ૪ એ સર્વે ફુદિનાના રસ સાથે ઘુંટી લુગડે ગળી તેમાં સોનાનો વરખ મેળવી ચોળી નાખી સાંજ–સવાર પાવાથી આરામ થાય. (૩) જો વાયુથી સન્નિપાત હોય તો ગધેડીનું દૂધ શેર ૦। થી ૦॥ સુધી લુગડે ગળી થોડે થોડે પાઈ દેવું, અથવા ગધેડીનાં લીંડાં નંગ ૪, સુવા તોલા ૫, તજ તોલો ૧, સંચળ તોલો ૧, એ સર્વેને ઉકાળી લુગડે ગળી તેમાં હીંગ નાખી પાવું. (૪) કફાધિક્ય હોય તો કફના ઉપાયો પણ યોજવા.

કેટલાક સન્નિપાતમાં આંખોનો રંગ લાલ કે પીળો હોય છે. લાલ આંખવાળો ભાગ્યેજ બચે છે. સન્નિપાતના દરદીને માટે ઘી સોમલ કરતાં પણ વધારે ઝેરી છે.

* सन्निपातस्य कालस्य कश्चिद्भेदो न विद्यते ॥
चिकित्सको जयेद्यस्तं तस्मात्कोऽस्ति प्रतापवान् ॥ १ ॥

એ ઠેકાણે વેદના, નિરંતર તૃષા લાગવી, શ્વાસ, કાસ, તથા ઉચકી એ લક્ષણોએ વ્યાપ્ત એવો આ રુગ્દાહ કષ્ટસાધ્ય છે. આ સન્નિપાત મારે છે. **ચિત્તવિભ્રમ:**—કોઈ પણ પ્રકારે શરીરે પીડા થતી હોય એવો ભ્રમ, ધંતૂરો ખાવા જેવી અવસ્થા, સંતાપ, મોહ, વિકળપણું, આંખો વ્યાકુળ થવી, હસવું, ગાવું, નાચવું તથા બડબડ કરવું, એ લક્ષણો થાય છે. આ સન્નિપાતને કોઇ અસાધ્ય કહે છે. **શીતાંગ:**—શરીર બરફ જેવું ઠંડું, કંપ, શ્વાસ, હેડકી, સંપૂર્ણ અંગ ઢીલું થવું, સ્વર બેસી જવો, અભ્યંતરે ઉગ્ર સંતાપ, અનાયાસે શ્રમ, મનને સંતાપ, ઉધરસ, ઉલટી, અતિસાર, એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને શીતગાત્ર કહેવો; એ પ્રાણનો તુરત નાશ કરે છે. **તંદ્રિક:**—તંદ્રિક સન્નિપાતમાં ઉંઘ ઘણી હોય છે. શૂળ, જ્વર, કફ, તરસ, એથી રોગી ઘણો પીડિત થાય છે, જીભ શ્યામવર્ણ, જાડી, કઠિન તથા કાંટાવાળી હોય છે; અને અતિસાર, શ્વાસ, ગ્લાનિ, તલખી, કર્ણશૂળ, ગળામાં જડત્વ, તથા રાત દિવસ ઉંઘ, એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગ અસાધ્ય છે. **કંઠકુબ્જ:**—કપાળ દુઃખવું, ગળું દુઃખવું, દાહ, બેસાવધપણું, કંપ, જ્વર, રક્તવાત સંબંધી પીડા, હડપચી જખડવી, સંતાપ, બડબડ તથા મૂર્છા એ લક્ષણોએ યુક્ત થએલા સન્નિપાતને કંઠકુબ્જ કહેવો. આ કષ્ટસાધ્ય છે. **કર્ણિક:**—બડબડ, બહેરાપણું, ગળું પકડવું, શરીરમાં દુખાવો, શ્વાસ, ઉધરસ, લાળ ગળવી, જ્વર, સંતાપ, કાન અને ગાલ એ ઠેકાણે પીડા, એ લક્ષણોએ યુક્ત તેને કર્ણિક કહે છે. એ કષ્ટસાધ્ય છે. **ભુગ્નનેત્ર:**—તાવ, બલક્ષય, સ્મૃતિનાશ, વક્રદષ્ટિ, બેસાવધપણું, બડબડ, ભ્રમ, કંપ તથા સોજો, એ લક્ષણો ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગી જલદી મરે છે. **રક્તષ્ઠીવી:**—રક્તની ઉલટી, જ્વર, ઉલટી, તૃષા, મૂર્છા, શૂળ, અતિસાર, હેડકી, પેટ ચડવું, ચક્રના ભ્રમણ જેવું ભમવું, તલખી, શ્વાસ, સંજ્ઞાનાશ, જીભ કાળી કિંવા લાલ હોય છે અને તેનાપર મંડલો ઉઠે છે. એ લક્ષણોએ યુક્ત જે સન્નિપાત તેને રક્તષ્ઠીવી જાણવો. એ પ્રાણનો નાશક છે. **પ્રલાપક:**—કંપ, બડબડ, સંતાપ, કપાળ દુખવું, પ્રૌઢ વાતો કહેવી, તથા રોગી સ્વચ્છપણા વિષે આસક્ત, બીજાની કાળજી કરનાર, બુદ્ધિ નાશ થએલો, વિકળ અને પુષ્કળ બડબડ કરનાર, એવો આ પ્રલાપક સન્નિપાતરોગી યમસદને જાય છે. **જીહ્વક:**—ઉધરસ, દમ, સંતાપ તથા વિરૂપ, કઠિન અને કાંટાએ વ્યાપ્ત થએલી જીભ, બહેરાપણું, મુગાપણું તથા બલહાનિ એ લક્ષણોએ યુક્ત એવો જીહ્વક સન્નિપાત કષ્ટસાધ્ય છે. **અભિન્યાસ:**—ત્રિદોષના કોપે મ્હોડાપર ચળકાટ મારવો, નિદ્રા, વિકળપણું, નિશ્ચેષ્ટ પડવું, મોટા પ્રયાસે એકાદો શબ્દ બોલવો, બલનાશ, શ્વાસાદિકોનો અવરોધ, એ લક્ષણો અભિન્યાસ સન્નિપાતમાં થાય છે. આ રોગ કેવળ ભયંકર મૃત્યુતુલ્ય છે. **હારિદ્રક:**—દેહ, નખ, નેત્ર, હાથ, પગ, એ હળદર ચોપડયા જેવા પીળા હોય, જ્વર, થુંક તથા ઉધરસ એ લક્ષણોએ હારિદ્રક સન્નિપાત ઓળખવો. આ જ્વરરૂપી કાળજ છે. એ વૈદ્યોને સાધ્ય થતોજ નથી. આ "હારિદ્રક" ત્રયોદશ સન્નિપાત સિવાયનો છે, એ વિરલ જોવામાં આવે છે. સન્નિપાત થયા પછી તત્કાળ ત્રણ, પાંચ, સાત, દસ તથા બાર કે એકવીસ દિવસ થઇ જાય એટલે શુદ્ધ થઇ સન્નિપાત રોગી જાગે છે.

ત્રિદોષ જ્વરની સાધારણ મર્યાદા:—ત્રિદોષ થયેલા દિવસથી ૭ કિંવા ૧૪ તથા ૯ કિંવા ૧૮ તેમજ ૧૧ કિંવા ૨૨ દિવસ પર્યંત એ ત્રિદોષની મર્યાદા જાણવી. એ પછી જ્વર જાય છે, કિંવા મૃત્યુ આવે છે. ૭–૯ કિંવા ૧૧ એ મર્યાદા વાતાધિક, પિત્તાધિક તથા કફાધિક સન્નિપાતની અનુક્રમે જાણવી. પિત્ત, કફ તથા વાયુની વૃદ્ધિએ ક્રમે કરી દશ દિવસે, બાર દિવસે તથા સાત દિવસે ત્રિદોષજન્ય ધાતુપાક થવાથી મારે છે તથા મલપાક થવાથી રોગીને છોડે છે.

ધાતુપાકનાં લક્ષણ:—નિદ્રાનાશ, હૃદય ટાટ જેવું થવું, મૂત્ર તથા ઝાડાનો અવષ્ટંભ, શરીરને જડપણું, અન્નદ્વેષ, અસ્વસ્થપણું તથા બળનો નાશ, એ લક્ષણો ધાતુપાક થવાથી થાય છે. ધાતુપાક એટલે ઉત્તરોત્તર રોગોની વૃદ્ધિ તથા બળની હાનિ થઇ શુક્રાદિ ધાતુ સહિત મૂત્રાદિકોને જે પાક થવો તેને ધાતુપાક કહે છે. **મળપાકનાં લક્ષણ:**—દોષોનો સ્વભાવ બદલાવો તથા હલકો થવો, ઇંદ્રિયોની નિર્બળતા એ મળપાકનાં લક્ષણો જાણવાં. ધાતુપાક તથા મલપાક થવો એ કેવળ દૈવ ઉપર છે. આ વિષયમાં બીજો કંઇ હેતુ દેખાતો નથી. **સન્નિપાતનાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—મળાદિક અને પિત્તાદિક દોષ બદ્ધ થવાથી અને અગ્નિ શાંત થવાથી સન્નિપાત જ્વર અસાધ્ય થાય છે, તથા એની ઉલટી એટલે દોષપ્રવૃત્તિ

હોઈ અગ્નિ લગારેક પ્રદીપ્ત થઈ, સર્વનાં લક્ષણો થોડાં થોડાં થવાથી સન્નિપાત જ્વર કષ્ટસાધ્ય થાય છે.

સંધિક સન્નિપાત ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, સુંઠ, ગળો, કાંટાસરીઓ, નાગરમોથ, શતાવરી, હરડે, દેવદાર, કડુ, કચોરા, અરડુસી, એરંડમૂળ અને દશમૂળનો કાઢો, સંધિક સન્નિપાત, મન્યાસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, સર્વ પ્રકારના જ્વર, ફેફસી, કંમર અને સંધિનું શૂળ તથા સર્વાંગમાંના સણકાનો નાશ કરે છે. (૨) દેવદાર, કચોરા, ગળો, રાસ્ના અને સુંઠનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો, એટલે સંધિક સન્નિપાત અને વાયુનો નાશ થાય છે. (૩) ઘોડાવજ, ધમાસો, ગળો, ભારંગમૂળ, કાંટાસરીઓ, દેવદાર, નાગરમોથ, સુંઠ, વરધારો, રાસ્ના, ગુગળ, અશ્વગંધ, એરંડમૂળ અને શતાવરીનો કાઢો આપવાથી સંધિક સન્નિપાત, જડતા, ગ્લાનિ, ચકરી અને પક્ષઘાત મટે છે. (૪) ગળો, એરંડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, રાસ્ના અને હરડેનો કાઢો સવારે આપવાથી સર્વ વાતરોગનો નાશ થાય છે. (૫) નગોડ, ગુગળ, રાઇ, કડવા લીંમડાનાં પાંદડાં અને રાળનો ધૂપ સંધિક સન્નિપાતનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—હરડે–૩૩.

અંતક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાચણાનો લોટ લસણના રસમાં મેળવી, તે ભાખરી તેલમાં કિંવા ઘીમાં અથવા એરંડતેલમાં શેકી, તે ગરમ ગરમ મસ્તક ઉપર બાંધવી. (૨) હરડે, અરડુસી, ફાલસા, રાસ્ના, દેવદાર, ગળો, કડુ અને કોઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—હરડે–૩૭.

રૂગ્દાહ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, રક્તચંદન, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો અને પિત્તપાપડાનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો. (૨) હરડે, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, કડુ, ગરમાળાનું મગજ અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો. (૩) નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, વાળો, ગરમાળો, કડુ, ત્રિફળાં, ચીકણ, કડવો લીમડો, કડવું તુરીયું, દશમૂળ અને કરીઆતાનો કાઢો, સકલ વાતવ્યાધિ અને રૂગ્દાહ સન્નિપાતનો નાશ કરે છે. (૪) કૃષ્ણાગરૂ, કપૂર, સાલમ (કુંદરનું ઝાડ), નખલા, તગર, વાળો, ચંદન અને રાળનો ધૂપ આપવો. (૫) બોરડીનાં પાંદડાં દહીંમાં મેળવી શરીરે લેપ કરવો અથવા કપૂર, ચંદન અને લીમડાનાં પાંદડાંને છાશમાં વાટી તેનો લેપ કરવો એટલે દાહ શમે છે. (૬) દાહ અને ઉલટીએ કરી કૃશ થએલો, અન્ન ભાવે નહિ અને તૃષાર્ત એવા રોગીને ધાણીનો લોટ, સાકર અને મધ નાખી આપવો. (૭) સુરૂપ અને પીનસ્તની, વિલાસચતુર એવી સ્ત્રીનું આલિંગન કરાવવું એટલે રૂગ્દાહ શમે છે. મૈથુન વર્જ્ય. (૮) હરડેનું ચૂર્ણ ઘી અથવા મધમાં આપવું, એટલે દાહ, જ્વર, કાસ, રક્તપિત્ત, વિસર્પ, શ્વાસ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

ચિત્તભ્રમ સન્નિપાત (ગેલીયો મુંઝારો) ઉપર:—(૧) મહુડાની છાલ, નખલા, શેમળાની છાલ, લીંડીપીપર, અરજુન સાજડની છાલ, હરડે, મોરમાંસી અગરૂ અને રક્તચંદનનો કાઢો આપવો. (૨) દ્રાક્ષ, દેવદાર, નાગરમોથ, આમળાં, ગળો, હરડે, ગરમાળાનો મગજ, કરીઆતું, પિત્તપાપડો અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો આપવો. (૩) બ્રાહ્મી, દ્રાક્ષ, કડવાં પંડોળાં, વાળો, હરડે, પિત્તપાપડો, ગરમાળાનું મગજ, કડુ અને શંખાવળીનો કાઢો ચિત્તભ્રમ શમાવે છે. (૪) હરડે, પિત્તપાપડો, કાળી દ્રાક્ષ, શંખાવળી, નાગરમોથ, દેવદાર, ગરમાળાનું મગજ અને બ્રાહ્મીનો કાઢો આપવો. (૫) લીંડીપીપર, મરી, સિંધવ, ઘોડાવજ કરંજનાં બિયાં, હળદર, આંમળાં, હરડે, બહેડાં, રાઇ, સુંઠ અને હીંગના ચૂર્ણને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી રાખવી. એનું આંખોમાં અંજન કરવાથી ચેતન આપે છે; અને ચિત્તભ્રમ, ગોથું, ઉન્માદ, ભૂતબાધા, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ અને ભ્રમનો નાશ કરે છે. (૬) અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ગોળ, સુંઠ અને લીંડીપીપર નાખી આપવો. (૭) મોરમાંસી, જેઠીમધ, ચંદન, દેવદાર, મધ, નખલા, પિત્તપાપડો, અગરૂ, પીળો (સુગંધ) વાળો અને એલચીદાણાનો ધૂપ, ચિત્તભ્રમ, સન્નિપાત અને ગ્રહદોષનો નાશક, લક્ષ્મીપ્રદ અને કાંતિપ્રદ છે. **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—(૧) આકડાનાં મૂળ, જીરૂં, ત્રિકટુ, ભારંગમૂળ, રિંગણી, કાકડાશીંગી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરી આપવો, અગર પાણીમાં સિદ્ધ કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો. (૨) બીજોરૂં, કરીઆતું, પીંપળીમૂળ, દેવદાર, દશમૂળ, અજમોદ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૩) કંકોડીના કાંદા, પિત્તપાપડો, કળથી, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, કાયફળ, શહાજીરૂં,

કરીઆતું, ચિત્રક, કડવી દુધી અને હરડે, એનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવાથી શીતાંગ માત્ર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

તંદ્રિક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ભારંગમૂળ, ગળો, નાગરમોથ, રિંગણી, હરડે, પુષ્કરમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૨) ગળો, કડવાં પંડોળાં, અરડુસી અને ત્રિકટુનો કાઢો આપવો. (૩) લીંડીપીપર, મનશીળ અને હડતાલનું અંજન કરવું. (૪) ગળો અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો, ત્રિકટુનું ચૂર્ણ નાખી આપવો.

કંઠકુબ્જ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ત્રિકટુ, ઇંદ્રજવ, કડુ, ત્રિફળાં, દારૂહળદર અને હળદરનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીપર અને અઘેડાનો રસ, કિંવા ત્રિકટુ અને કડવી દુધીનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૩) કરીઆતું, કડુ, લીંડીપીપર, ઇંદ્રજવ, રીંગણી, કચોરા, બહેડાં, દેવદાર, હરડે, મરી, કાયફળ, નાગરમોથ, અતિવિષ, આમળાં, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રક, કાકડાશીંગી, અરડુસી અને સુંઠનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો–૨૧.

કર્ણક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રાસ્ના, આસગંધ, નાગરમોથ, રીંગણી, ભારંગમૂળ, ઘોડાવજ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, કાકડાશીંગી અને હરડેનો કાઢો આપવો. (૨) દશમૂળ, કડુ, લીંડીપીપર, મરી, ત્રિફળાં, સુંઠ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) ગરમ પાણીમાં, મરી, લીંડીપીપર, અને સિંધવ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું.

ભુગ્નનેત્ર સન્નિપાત ઉપર:—(૧) દારૂહળદર, નાગરમોથ, કડવાં પંડોળાં, કડુ, હળદર, કડવો લીમડો અને ત્રિફળાંનો કાઢો આપવો. (૨) લીંડીપીપર, કડવાં પંડોળાં, નાગરમોથ, કડુ, રીંગણી, કડવો લીમડો અને દેવદારનો કાઢો, પિત્તજ્વર અને ઉગ્ર સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) કરીઆતું, લીંડીપીપર, ઘોડાવજ, મરી, લસણ અને રાઇનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, તથા સિંધવ અને લીંડીપીપરનું અંજન કરવું.

રક્તષ્ઠીવી સન્નિપાત ઉપર:—(૧) પિત્તપાપડો, ધમાસો, અરડુસી અને સુગંધ રોહિસ ઘાસનો કાઢો સાકર નાખી આપવો તથા ત્રિફળાંના કાઢાનું નસ્ય આપવું. (૨) નાગરમોથ, પદ્મકાષ્ટ, પિત્તપાપડો, ચંદન, જાઇ, શતાવરી, જેઠીમધ, મધ, કડવો લીમડો, વાળો, ચિત્રક અને રક્તચંદન (રતાંજળી) નો કાઢો આપવો. (૩) દૂર્વાના રસનું, કાંદા (ડુંગળી)ના રસનું કિંવા દાડમના રસનું નસ્ય આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ચણકબોબા–૩.

પ્રલાપક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) નાગરમોથ, વાળો, દશમૂળ, સુંઠ, પિત્તપાપડો, રક્તચંદન, ધાવડીની છાલ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૨) તગર, આસગંધ, કુંભાની છાલ, શંખાવળી, દેવદાર, બ્રાહ્મી, જટામાંસી, નાગરમોથ, ગરમાળી, હરડે અને દ્રાક્ષનો કાઢો આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—તગરગંઠોડાં–૧.

જીહ્વક સન્નિપાત ઉપર:—(૧) ઘોડાવજ, રીંગણી, ધમાસો, રાસ્ના, ગળો, સુંઠ, કડુ, કાકડાશીંગી, પુષ્કરમૂળ, બ્રાહ્મી, ભારંગમૂળ, કરીઆતું, અરડુસી અને કચોરાનો કાઢો આપવો. (૨) રીંગણી, સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, કડુ, રાસ્ના, ગળો, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, કચોરા, ધમાસો, અરડુસી, નાગરમોથ, બ્રાહ્મી, ઘોડાવજ અને કરીઆતાનો કાઢો આપવો. (૩) દેવદાર, કડવો લીમડો, બહેડાં, હરડે, કડવાં પંડોળાં, હળદર, દારૂહળદર, સુંઠ, રીંગણી, પુષ્કરમૂળ, નાગરમોથ, ગળો અને અરડુસીનો કાઢો આપવો.

અભિન્યાસ સન્નિપાત ઉપર:—(૧) રીંગણી, ડોરલી, ગળો, દ્રાક્ષ, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગી અને વાવડીંગનો કાઢો કરી, તે કાઢાને ચોખ્ખા ઘીમાં શેકી તેની રાબડી કરવી, અને તે ગરમ ગરમ પાવી, એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, અભિન્યાસ સન્નિપાત તથા વાયુ અને મળમૂત્રનો અવરોધ દૂર થાય છે. (૨) કડવાં વૃંદાવન, ત્રિફળાં, કડુ અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો જવખાર નાખી આપવો. તે રેચક અને સર્વ જ્વરનાશક છે. (૩) રીંગણી, ધમાસો, ભારંગમૂળ, કચોરાં કાકડાશીંગી, અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો આપવો; એટલે કફ, પેટનું દુઃખવું અને અભિન્યાસ સન્નિપાત દૂર થાય છે. (૪) કાકડાશીંગી, ભારંગમૂળ, હરડે, જીરૂ, લીંડીપીપર, કરીઆતું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, ઘોડાવજ, કોઠ, ધમાસો, કાયફળ, સુંઠ, નાગરમોથ, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રિજવ, પહાડમૂળ, રેણુકબીજ, ગજપીપળી, અઘેડો, પીપળામૂળ, ચિત્રક, કડવું ઇંદ્રવરણું, ગરમાળાનું મગજ, કડવો લીમડો, કચોરા, બાવચાનાં બિયાં, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, અજમો અને કિરમાણી અજમાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે

લેવાથી, તેર પ્રકારના સન્નિપાત, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), મોહ, કર્ણમૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને જ્વરના ઉપદ્રવનો નાશ થાય છે.

તેર પ્રકારના સન્નિપાત ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સન્નિપાત ઉપર પહેલાં કફનાશક ઔષધ આપવાં, પછી પિત્ત શમાવવાં. દેવદાર, કાયફળ, ત્રિફળાં, રતાંદળી, ફાલસા, કડુ, પદ્મકાષ્ઠ અને વાળાનો કાઢો આપવો. તે ત્રિદોષ, દાહ અને તૃષાને શમાવે છે અને દીર્ઘકાળ તાવને કેવળ અમૃતોપમ થાય છે. (૨) મધ, ઘી અને દ્રાક્ષ એકત્ર ખરલ કરી તેનો લેપ જીભને કરવો, એટલે જીભ સારી મૃદુ થાય છે. (૩) સિંધવ અને ત્રિકટુની આદાના રસમાં ગોળીઓ કરી મ્હોડામાં રાખવી, એટલે ગળામાં દબાએલો કફ બહાર પડી જઈ શરીરને હલકાપણું આવે છે; અને જ્વર, મૂર્છા, શ્વાસ, ગલરોગ તથા મ્હોડામાંથી પાણી છુટવું એ વ્યાધિ દૂર થાય છે. (૪) કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, ધમાસો અને અજમોદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; જેથી દારુણ સન્નિપાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ અને કંઠરોગ મટે છે. (૫) સમુદ્રફળ પાણીમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) ધાણીનો લોટ સિંધવ નાખી આપવો. તે જો નિર્વિઘ્નપણે પચે તો રોગી નિશ્ચય બચશે. એકલો ધાણીનો લોટ ઠંડો છે, માટે સન્નિપાત ઉપર કોઈ દિવસ આપવો નહિ; તેમજ ઠંડુ પાણી પણ આપવું નહિ. (૭) કરીઆતું, કડુ, કોષ્ઠ, અજમો, ઇંદ્રિજવ અને કચોરાંનું ચૂર્ણ શરીરે ચોળવું અને સંધિના ઠેકાણે વિશેષ ચોળવું, એટલે કફથી થએલો કંઠાવરોધ અને સન્નિપાત જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) ધમાસો, ગોખરૂ અને રીંગણીના કાઢામાં સિદ્ધ કરેલો આહાર આપવો; તેથી કરી દોષશાંતિ થાય છે, તથા બલ અને અગ્નિ વધે છે. ત્રિદોષી રોગીને તે હિતકારક છે. (૯) શરસડાની છાલ, લીંડીપીપર, મરી અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં ઘસી અંજન કરવું, અથવા મનશીલ અને ઘોડાવજનું લસણના રસમાં અંજન કરવું. (૧૦) કાયફળ, નાગરમોથ, ઘોડાવજ, પહાડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, છડું, પિત્તપાપડો, દેવદાર, હરડે, કાકડાશીંગી, લીંડીપીપર, કરીઆતું, સુંઠ, ભારંગમૂળ, ઇંદ્રિજવ, કડુ, કચોરાં, રોહિસઘાસ અને ધાણાનો કાઢો કરી, તેમાં હીંગ અને આદુનો રસ નાખી તે આપવો; એટલે કર્ણમૂળ, ગરદન અને ગળા સંબંધી સોજો, કફવાતજ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, હેડકી, હનુગ્રહ, ગલગંડ, ગંડમાલા, કફથી થએલો સ્વરભેદ, મસ્તકની જડતા, બહેરાપણું, કફ અને મેદની વૃદ્ધિ, દશ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાત, અભિન્યાસ, તથા સંજ્ઞાનાશ મટે છે. (૧૧) કચોરાં, પુષ્કરમૂળ, રીંગણી, કાકડાશીંગી, ધમાસો, ઇંદ્રિજવ, કડવાં પંડોળાં અને કડુનો કાઢો આપવો. તે સન્નિપાત જ્વર, દમ, ઉધરસ, દિવસે નિદ્રા, રાત્રે જાગરણ, મુખશોષ, તરસ તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. (૧૨) ભારંગમૂળ, કરીઆતું, કડવો લીમડો, નાગરમોથ, કડુ, ઘોડાવજ, ત્રિકટુ, અરડુસી, કડવાં ઇંદ્રવરણાં, રાસ્ના, ધમાસો, કડવાં પંડોળાં, દેવદાર, હળદર, પહાડમૂળ, કુચલાં, બ્રાહ્મી, દારૂહળદર, ગળો, નસોતર, અતિવિષ, પુષ્કરમૂળ, ત્રાયમાણ, રીંગણી, ડોરલી, ઇંદ્રિજવ, ત્રિફળાં અને કચોરાંનો કાઢો કરવો. એનું નામ બત્રિશો કાઢો. એ તેર પ્રકારનો સન્નિપાત, શૂળ, ઉધરસ, હેડકી, દમ, પેટ ચડવું, ઉરૂસ્તંભ, અંત્રવૃદ્ધિ, ગલરોગ, અરૂચિ અને સંધિગ્રહને, સિંહ જેમ હાથીઓની પંક્તિનો નાશ કરે છે, તે પ્રમાણે નાશ કરે છે. (૧૩) કરીઆતું, દેવદાર, દશમૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ, કડુ, ઇંદ્રિજવ, ધાણા અને ગજપીંપળીનો કાઢો કરી આપવો. આ અષ્ટદશાંગ કાઢો, ઘેન (ઝોકાં ખાવાં), બડબડ, ઉધરસ, અરૂચિ, દાહ, મોહ, દમ, એણે યુક્ત સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. આ કાઢો મૃત્યુતુલ્ય જ્વરનો પણ નાશ કરે છે. (૧૪) દશમૂળ, પુષ્કરમૂળ અને લીંડીપીપરનો કિંવા એકલાં દશમૂળનો અથવા દશમૂળ અને ગળોનો કાઢો આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. (૧૫) સુંઠ, દેવદાર, કચોરાં, પિત્તપાપડો, રીંગણી, કડુ, કરીઆતુ, નાગરમોથ અને ધમાસાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ નાખી આપવો; એટલે તે સન્નિપાત, જીર્ણજ્વર અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૧૬) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, કરીઆતું, દેવદાર, રાસ્ના, નગોડ, ઘોડાવજ, અરણી, સરગવો, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, અતિવિષ તથા ભાંગરાનો કાઢો આપવો. આ અર્કાદિ કાઢો તીવ્ર એવા ત્રિદોષ, ધનુર્વાત, વાયુએ દાંત ચોટી જાય છે તે, તથા શરીરમાંની ઠંડાઈ, શ્વાસ, ઉધરસ અને સુવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૭) દેવદાર, સુંઠ, કરીઆતું, ધાણા, કડુ, ઇંદ્રિજવ, ગજપીપળી, દશમૂળ અને નાગરમોથ એ અઢાર ઔષધોનો કાઢો આપવો. આ દેવદાર્વાદિ કાઢો અત્યંત કઠિન મૃત્યુ જેવો જ્વર, સન્નિપાત જ્વર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પાર્શ્વપીડા,

દમ, હેડકી તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૧૮) પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, ગુગળ, વાવડીંગ, ભારંગમૂળ, ભાંગરો, ચિત્રક, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, રાસ્ના, હરડે, રીંગણી, ડોરલી, અજમો, નગોડ, કરીઆતું, ચવક અને પહાડમૂળ, એનો કાઢો બધા સન્નિપાત, બુદ્ધિભ્રંશ, પરસેવો, શૈત્ય, (શીતળતા, ટંડી) બડબડ, પેટ ચડવું, વિદ્રધિ, કફવાત, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦ માં:—અરડુસી-૧૮, કચૂરો-૧, જેઠીમધ-૧૪, મહુડો-૧, મિરજોળી-૩, મોથ-૬, ૧૪, સમુદ્રફળ-૧૦, સમેરવો-૩, ૬. **સન્નિપાત જ્વરમાં જીભે કાતરા થાય છે** તે માટે:—દ્રાક્ષ-૭. **સન્નિપાત** જ્વરમાં મૂર્છા એટલે તન્દ્રા થાય છે તે માટે:—આદુ-૪૯, સરસડો-૭.

૩૨—દમ અથવા શ્વાસરોગ.

કારણ:—જે કારણો કાસરોગ ઉત્પન્ન થવાનાં કહેલાં છે તેજ કારણો શ્વાસ રોગનાં પણ જાણવાં.

પૂર્વરૂપ:—હૃદયને પીડા, શૂળ, પેટ ચડવું, પેટ તણાઈ જવા જેવું થવું, મ્હોડું, હડપચી તથા ગરદન, એ ઠેકાણે સોયો ભોંકાવા જેવી પીડા, એ શ્વાસરોગનું પૂર્વરૂપ જાણવું.*

સંપ્રાપ્તિ:—જે વખતે વાયુ કફયુક્ત થઇ પ્રાણાન્નોદક વહન કરનાર સ્રોતસોના માર્ગનો રોધ કરી ચારે તરફ જાય છે ત્યારે તે શ્વાસને કોપાવી ઉત્પન્ન કરે છે. **મહાશ્વાસ, ઊર્ધ્વ, છિન્ન, તમક** અને **ક્ષુદ્ર,** એ ભેદોએ **શ્વાસરોગ પાંચ પ્રકારનો** છે.×

---

* ઘણું કરીને ઉધરસ, દમ અને ક્ષય આ ત્રણે એક બીજાની નજીકના દરદો હોઇ ઉત્તરોત્તર એક બીજાથી વધારે બળવાન છે. એમના ઉપરના ઉપચારો પણ ઘણે ભાગે મળતાજ છે તોપણ એમાં ચોક્કસ જુદાપણું છે.

ઉધરસના દરદમાં શ્વાસ ચઢવાનો બનાવ કવચિતજ નજરે પડે છે, પરંતુ દમ અને ક્ષયનું પૂર્વ રૂપજ ઉધરસ છે. ઉધરસ જુની થવાથી આ બે રોગનો જન્મ થાય છે. ઉધરસ જુની થવા પછી તે પોતાનાજ સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર વધારો કરી ફેફસાંને સડાવવાનું શરૂ કરે છે ત્યારેજ તે ક્ષય કહેવાય છે. ક્ષયરોગથી ફેફસામાં જખમ પેદા થઈ તેથી ખાંસી વધારે થાય છે. ખાંસીની સાથે કફ અને પરૂ બહાર નીકળે છે. જીવ ગભરાય છે. નાડી ઘણી જાડી ને સખ્ત કુદે છે. થુંકની જગ્યાએ લોહી અને પરૂ બહાર આવે છે. એ રોગ થતાંવેંતજ ગધેડીનું દૂધ આપવું જોઇએ, કેમકે રોગ જુનો થયા પછી મટવો મુશ્કેલ થઇ પડે છે. લોકો એનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય ૧૦૦૦ દિવસનુંજ માને છે, પણ એવો કશો મેળ નથી. આ રોગ થતાં વેંત સોનાની ખાખ અથવા વરખ મધમાં આપવાથી ઘણાંકોને આરામ થાય છે. કપૂરના રસથી પણ ફાયદો થાય છે.

દમના દરદીને પ્રથમ તો ઉધરસમાંથી બોલતાં ચાલતાં હાંફણ શરૂ થઇ દમ ચઢે છે. એનો જેમ જેમ વધારો થતો જાય છે તેમ તેમ શરીર નિર્બળ થતું જાય છે. ચાલવાથી અને બોલવાથી શ્વાસ ભરાઈ આવે છે, અને શ્વાસ જોરથી ચડી આવે ત્યારે જીવ નીકળી જાય એવી ગભરામણ થઇ આવે છે. છતાં ક્ષયના રોગી કરતાં ઘણું વધારે આયુષ્ય દમનો રોગી ભોગવે છે.

× **દમના પાંચ પ્રકાર**—(૧) **ક્ષુદ્રશ્વાસ:**—એમાં ઉપર બતાવેલી સ્થિતિ હોય છે. એમાં દરદી ખુશીથી હરીફરી શકે છે. એમાં બીજા પ્રકારના શ્વાસો જેવી એની પીડા થતી નથી. તેમ તે ઇન્દ્રિઓને પણ કોઇ જાતની વ્યથા આપતો નથી. જ્યારે તે એકદમ વધી જાય છે ત્યારે તેની જાતિ બદલાઇને છિન્ન, ઊર્ધ્વ અને મહાશ્વાસ નામ ધારણ કરે છે. (૨) **છિન્નશ્વાસ**વાળો રોગી રહી રહીને તેનામાં જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શક્તિથી શ્વાસ લે છે અને મૂકે છે, અથવા દુઃખ પામી શ્વાસોચ્છ્વાસ લેતો મૂકતો નથી. હૃદયની પીડાથી ગભરાય છે. પેટ ચઢે છે. પરસેવાના રેલા ચાલે છે. મૂર્છા આવે છે. ટગર ટગર જોઈ આંખો ચારે તરફ ફેરવે છે. મનને ઉદ્વેગ, મોઢું લુખું, શરીરનો રંગ બદલાતો અને શરીરના સાંધાઓ છુટી જઈ શિથિલ થાય છે. આવો છિન્ન શ્વાસનો રોગી પ્રાણ ગયેથીજ રોગમુક્ત થાય છે. (૩) **ઊર્ધ્વશ્વાસ**નો રોગી શ્વાસને જલદીથી નીચે ઉતારી શકતો નથી. તેનું મુખ અને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાના અન્ય માર્ગો કફથી લેપાય છે; કોપાયમાન વાયુથી તે પિડાય છે; નેત્ર ઉંચાં ચઢાવી ચંચળ દૃષ્ટિથી તે અહીં તહીં જોયા કરે છે; મૂર્છા અને

ઉપચાર:—(૧) **શૃંગ્યાદિ ચૂર્ણ:**—કાકડાશીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળા, રીંગણી, ભારંગમૂળ, પોખરમૂળ, જટામાંસી, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, કાચલવણ, અને મીઠાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પાવું; એટલે તે હેડકી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત, ઉધરસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. (૨) સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, નાગરવેલનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચી ૧ ભાગ, એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી ખાવાથી હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ,

---

વેદનાથી તે ગભરાયલો રહે છે; મોઢું સુકાય છે અને અત્યંત બેચેની રહે છે. (૪) **મહાશ્વાસ**ના રોગીનો વાયુ ઉપર ચઢી આવવાથી તે દુ:ખ પામી તેનો શ્વાસ કષ્ટથી અને શબ્દયુક્ત ચાલે છે; ખીજવાયલા કે વગર આંકેલા સાંઢની માફક તે રોગી રાત દિવસ શ્વાસથી રીબાય છે; તેની જ્ઞાનશક્તિ અને માનસિક-શક્તિઓ નષ્ટ થાય છે; નેત્ર ચંચળ થાય છે; મોઢું ને આંખ બાસ મારે છે; મળમૂત્ર કબજ થાય છે; તે પરાણે બોલે તોપણ શબ્દ સ્પષ્ટ સંભળાતો નથી અને દૂરથીજ તેનો શ્વાસ વર્તાય છે. આવી દશાવાળો રોગી થોડીવાર પણ જીવી શકતો નથી. (૫) **તમક શ્વાસ** કષ્ટસાધ્ય છે. જે સમયે વાયુ, ડોક અને મસ્તકને જકડી લઇ કફને ખેંચી ઉપર સ્રોતસોસુધી પહોંચે છે, ત્યારે તે કફ રૂંધાવાથી સળેખમ અને ગળામાં ‘ઘરઘર’ શબ્દ ઉત્પન્ન કરે છે અને ઘણા તીવ્ર વેગવાળો તથા પીડાકારક શ્વાસ પેદા કરે છે. શ્વાસના વેગથી તથા ઉધરસ ખાતાં ખાતાં પણ રોગી વારંવાર બેભાન થાય છે, અને ત્રાસ પામે છે; ગળામાં ચેળ છુટે છે અને ગળફો પરાણે કહાડી શકે છે. ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) બોળીઓ મધ સાથે ખાવો. (૨) સૂતી વખતે ભાવે તેટલી સાકર ખાઇ ઉપર પાણી પીધા વિના સૂઇ રહેવું. (૩) મોથ, ખેર, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, ચીત્રાછાલ અને સુંઠ સમાન ભાગે ખાંડી દરરોજ અકેક પૈસાભાર ફાકવાથી શ્વાસ, પાંડુરોગ, કમળો, શૂળ અને વાયુગોળો મટે. (૪) સાકર, વંશલોચન, લીંડીપીપર, એલચી અને તજ એ અનુક્રમે એક એકથી અડધા પ્રમાણમાં એકંદર ૩૧ તોલા લઇ ઝીણું ખાંડવું. તેને શીતોપલાદિ ચૂર્ણ કહે છે. એ ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં દરરોજ સાંજ સવાર બબે માસા આપવાથી ક્ષય, ઉધરસ, દમ, અગ્નિમંદ, અરૂચિ, વાશળ, તાવ અને સળેખમ, રક્તપિત્ત તથા હાથ-પગની બળતરા વગેરે રોગો મટે છે. (૫) લીંડીપીપર, ધોળાં મરી, હરડેદળ, જીરૂં, સિંધવ, સંચળ, જવ-ખાર અને ચીત્રો એ સરવે સમાન ભાગે લઈ ખાંડી ઝીણું કરી દરરોજ ફાકે તો શ્વાસ મટે. (૬) કારેલાંનો રસ શેર ૦ા માં સિંધવ પૈસા ૦ા ભાર નાખી દરરોજ પીએ તો શ્વાસ, અને ઉધરસ મટે. (૭) કાળાં મરી શેર ૦। આકડાના દૂધમાં સૂકવીને ખાવાં. (૮) દમ અને ક્ષયવાળાને ગાયના દશ તોલા દહીંમાં થોડું મીઠળ નાખી પાવાથી ઉલટી થઈ કોથળી નીકળે. ઉતારમાં સાકર અથવા કાથો પાવો. (૯) રાતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ બનાવીને તેમાંથી ૧ રતી પ્રમાણે પાનમાં આપવી. એજ ખાખ માંખણમાં આપવાથી ઉલટી મટે અને વડના દૂધમાં આપવાથી મરદાઈ આવે છે. (૧૦) કુકડવેલાનાં કંકોડાં જેવાં ફળ થાય છે, તે ફળની ભૂકીની એરંડાના પાણી સાથે ફાકી લેવાથી ઉલટી થઈ દમની કોથળી કહાડી નાખે. (૧૧) ભાદરવાના ખડવલામાં શેર ૦ા પલાળી ૧ માસ રાખી મૂકેલાં મરીને છાયામાં સૂકવી દિવસ ૨ સુધી ખરલ કરી ભૂકી કરવી. તે ભૂકી વાલ ૧ ફકાવે તો દમ અને ગોથું મટે. (૧૨) થડમાંથી કાપી આણેલી ભોરિંગણી, અજમો શેર ૦। અને સંચળ શેર ૦। હાંડલામાં નાખી કપડમટ્ટી કરી ગજપુટમાં ભસ્મ કરવી. એ ખાખ પહેલે દિવસે તોલો ૦ા, બીજા દિવસે તોલો ૦ાા, ત્રીજે તોલો ૧ અને પછી દરરોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ફાકવાથી દમ તથા ઉધરસ જાય. (૧૩) શ્રીફળના ગોળામાં ટંકણખાર તોલા ૫ તથા ધંતૂરાનાં બીજ તોલો ૧ ભરી કપડમટી કરી ખાખ બનાવીને તે દરરોજ ૧ વાલ આપવી. (૧૪) હરડે, સુંઠ, મોથ, લીંડીપીપર, દેવદાર, ભારંગ અને સિંધવ એ આઠ ચીજોને સમાનભાગે લઇ મધમાં અવલેહ કરી અથવા કાઢો કરીને આપવાથી ઉધરસ અને દમ મટે. (૧૫) **શાશનકોશ વિધિ:**—સુંઠ, લીંડીપીપર, ફુલાવેલ ટંકણખાર, વછનાગ, એ બબ્બે ટાંક લઈ ઝીણાં વાટી રતી ૧ પ્રમાણે પાનમાં લેવાથી શ્વાસ, કફ અને દમ મટે. (૧૬) ઇંટોનો ઇટવા પાકતાં ઉપર ધુમાડાની સાથે ફુટી નીકળેલો ધોળા રંગનો ખાર, કાથો નાખેલા પાનની સાથે વાલ ૪ પ્રમાણે ખાવાથી દિવસ ૮ માં દમ અને ઉધરસ જાય.

અરુચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) કૌવચનાં બિયાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું. (૪) ભારંગમૂળ અને સુંઠનું ચૂર્ણ આદુના રસમાં આપવું; એટલે કઠિન શ્વાસનો પણ નાશ થાય છે. (૫) **વાવડીંગાદિ ચૂર્ણ:**—વાવડીંગ, તજ, લીંડીપીપર, એલચી, એ એક એક તોલો, મરી ૨ તોલા અને સુંઠ ૧૬ તોલા, એ સર્વેના સમાન સાકર નાખી ૧ તોલો આપવું. તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, બરોળ અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. (૬) બહેડાં મ્હોડામાં રાખવાં એટલે ઉધરસ અને શ્વાસનો નાશ થાય છે. (૭) અરડુસીનો રસ અને ગાયનું માખણ એકત્ર કઢવી તેમાં ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે પાવું. (૮) રીંગણી, જીરૂં અને આંમળાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે સર્વે પ્રકારનો શ્વાસ ક્ષણમાં નાશ થાય છે. (૯) આદુનો સ્વરસ મધ નાખી પ્રાશન કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, સળેકમ અને કફ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૦) બહેડાંનું દળ બકરીના મૂત્રમાં પચન કરી પછી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું, એટલે શ્વાસ, કાસ ઇત્યાદિ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) કાળી દ્રાક્ષ, હરડે, નાગરમોથ, કાકડાશીંગ અને ધમાસાનો લેહ મધ અને ઘી નાખી કરવો. તે ખાવાથી ઘણો ભયંકર શ્વાસ પણ દૂર થાય છે. (૧૨) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં એરંડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ નાખી પ્રાશન કરવાથી, શ્વાસ અને પાર્શ્વશૂળ નાશ પામે છે. (૧૩) ગોળ અને સરસવનું તેલ ખાવું. (૧૪) કાકડાશીંગ, સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, એરંડમૂળ, કચોરૂં અને મરીનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, ગળો, અરડુસી અને પંચમૂળનો કાઢો કરી કાઢામાં ચૂર્ણ અને સાકર નાખી પ્રાશન કરવાથી, મોટો ઘોરરૂપ શ્વાસ ત્રણ દિવસમાં નાશ પામે છે. (૧૫) સુંઠ અને ભારંગમૂળનો કાઢો પાવો. (૧૬) કેળાનાં મૂળનું ચૂર્ણ કોકરવરણા પાણીમાં પ્રાશન કરવું. (૧૭) હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, લીંડીપીંપર, રાસ્ના, સુંઠ અને ગોળનું ચૂર્ણ સરસવના તેલમાં ચાટવાથી, પ્રાણનાશકારક એવો શ્વાસ, ઉધરસ પણ નાશ થશે. (૧૮) દ્રાક્ષ, ગળો અને સુંઠના કાઢામાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ, અગ્નિમાંદ્ય, જીર્ણજ્વર અને તૃષાનો નાશ થાય છે. (૧૯) કળથી, અરડૂસી, સુંઠ, રીંગણી અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો. (૨૦) અરડુસી, હળદર, લીંડીપીપર, ગળો, ભારંગમૂળ, નાગરમોથ, સુંઠ અને રીંગણીનો કાઢો મરીનું ચૂર્ણ નાખી પાવો. (૨૧) ગોળ, દાડમ, દ્રાક્ષ, લીંડીપીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું. (૨૨) **વાસાદ્યવલેહ:**—અરડુસી ૪૦૦ તોલા અને પાણી ૩૨૦૦ તોલા લઈ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૨૫૬ તોલા નાખી પુનઃ પચન કરવું. જાડું થાય એટલે ઉતારી ઠંડુ થયા પછી મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તેમાંથી બે તોલા દરરોજ લેતાં જવું; એટલે શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, કફ, સળેકમ, હૃદ્રોગ, કૃશતા, વિદ્રધિ, ઉરઃક્ષત અને લોહીની ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૨૩) **લવંગાદિ વટી:**—લવંગ, મરી અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ સમભાગ અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર એકત્ર કરી બાવળીઆની છાલના કાઢામાં ગોળી કરવી.× તે શ્વાસ અને કફનો નાશ કરે છે. (૨૪) ત્રિફળાં અને ફુલાવેલા તેલીઆ ટંકણખારનું (ખડીઓખાર) ચૂર્ણ સમભાગ લઇ એકત્ર કરી, તેને ખાવાનાં પાનના રસમાં ઘુંટી, મરી જેવડી ગોળી કરવી અને તે આપવી. (૨૫) બે વાલ થુરીઆનું દૂધ લઈ ગોળમાં ખાવું; એટલે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૨૬) આકડાના ફૂલમાંની કળીઓ લઇ તેના સમભાગ મરીની ભૂકી નાખી ખરલ કરી ચાર ચાર વાલની ગોળીઓ કરવી અને તે ગોળી આપવી; એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૨૭) કોષ્ટ, સિંધવ, નાગરમોથ, ધમાસો, જીરૂં, શહાજીરૂં, જવખાર, સાજીખાર, ચિત્રાનાં મૂળ, અજમોદ, અજમો અને હરડે તથા એ બધાંથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ એનો અવલેહ કરી મધ નાખી આપવો; તેથી શ્વાસ, કાસ, અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, પાંડુ, ગુલ્મ, હેડકી, રાજયક્ષ્મા, જ્વર, હરસ, બરોળ, ઊર્ધ્વવાત અને આનાહવાયુનો નાશ થાય છે. (૨૮) સુંઠ, બાળહરડે, નાગરમોથ, એ ઔષધો કુટી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને મ્હોડામાં રાખવી; તેથી શ્વાસ, કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૯) અરડુસીનો કાઢો, સાકર અને મધ નાખી પાવો. (૩૦) કેળાની અંદરનો કેસરયુક્ત ભાગ કાઢી, તેમાં મરીનું ચૂર્ણ ભરી રાત્રિએ રાખી

× લોલિંબરાજે તો આ ગોળી માત્ર લવંગ, મરી, બહેડાંની છાલ લઇ, એ ત્રણેની બરાબર ખેરસાર નાખી બાવળની છાલના ઉકાળામાં બાંધવા કહેલ છે.

મેલવું, અને સવારે મંદાગ્નિ ઉપર શેકી, તે ખાવું, એટલે શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે. (૩૧) બે પૈસાભાર ગરમ પાણીમાં ચોખ્ખું ઘી, મધ, સાકર અને થોડો સિંધવ નાખી પાવું. એ પ્રમાણે બે ચાર દિવસ કરવાથી કફ પાતળો થઇ પડે છે, અને શ્વાસ, કાસ એ રોગ દૂર થાય છે. (૩૨) ધમાસો, કાળો ધંતૂરો, તમાકુ અને અજમો, એ સમભાગ લઇ એનું ચૂર્ણ સાધારણ કુટી હોકામાં નાખી પાવું અને ધુણી ગળી જવી. આ યોગવડે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૩૪) પાશેર દૂધમાં ૭ માસા સમુદ્રફળ અને તેટલાંજ ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસી તે પાવાં. એક ઉલટી કિંવા રેચ થઇ શ્વાસ ત્વરિત છુટો થાય છે. (૩૫) અરડુસીનો રસ ૪ તોલા કાઢી તેમાં અઘેડાનાં મૂળની રાખ ૪ માસા અને મધ ૨ તોલા એકત્ર ઘુંટી ચાટણ કરી રાખી, તે દિવસમાં ૨-૩ વાર આપવું. (૩૬) આકડાનાં ફૂલ, અઘેડાનાં અને ગરણીનાં મૂળ, એની ત્રિધારી થુરીઓ અંગારામાં શેકી તેનો રસ કાઢી, તે રસના ૧૪ પુટ આપી ભસ્મ કરવી; અને નિત્ય ત્રણ માસા મધમાં બહેડાં ઘસી તેમાંથી બે ગુંજા પ્રમાણે આપવું. (૩૭) આકડાના કુમળા તોરા અને ફૂલ એકત્ર વાટી ગોળમાં સારો પાક કરવો. નિત્ય સવારે સોપારી જેટલો આ પાક સતત સેવન કરવો. (૩૮) લીંડીપીપર ૬૪ પહોર ખરલ કરી તેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અતિવિષ-૪, અંજીર-૩, અરડૂસી-૧, ૫, ૧૦, ૧૨, ૨૨, ૨૪, આકડો-૨, ૨૫, ૩૫, આદુ-૯, ૧૯, આમળાં-૮, એરંડો-૨૧, કાયફળ-૪, કાસુંદરો-૨, કેળ-૩, કોથમીર-૬, કૌચ-૮, ગરમાળો-૧, ગંગેટી-૩, ગાંજો-૫, ગોરખ આંમલી-૧, જવ-૭, ટીમરૂ-૨, થુવેર-૧૩, થુવેર (ત્રણધારીયો) ૫, પારસપીંપળો-૩, પીપળો-૨૬, પુષ્કરમૂળ-૧, બહેડાં-૨, ભારંગી-૧, ૮, ભોરિંગણી-૧૪, રાસ્ના-૬, લીંડીપીપર-૧, ૫, ૭, ૩૪, ૩૫, સમેરવો-૧, ૧૪, ૧૬, સરસવ-૧, સુરપીણ-૪, હરડે-૨, ૨૩, ૩૮, હેળુ-૪.

પથ્યઃ—જુના સાઠી ચોખા, કળથી, ઘઉં, જવ, દૂધ, પંડોળાં, વંતાક, લસણ, તાંદળજો, કુરીયા, ગરમ પાણી. **અપથ્યઃ**—લોહી કહાડવું, બકરીનું દૂધ, ઘી, કંદ, રાઈ, રૂક્ષ અને જડ અન્નપાન.

૩૩—નાકના રોગો.

કારણઃ—ધોકો, વાયુ, અતિ ભાષણ, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, નિર્વાતિક અને ઉંચાં એવાં ઉપધાન, દુષ્ટ ઉદકનું પ્રાશન, જલક્રીડા, ઉલટી અને રડવાનો નિગ્રહ તથા વાતપ્રધાન દોષોનો કોપ થઇ, તે નાસારોગને ઉત્પન્ન કરે છે. એ નાસિકા રોગ ૩૪ પ્રકારના છે.*

* નાકના ૩૪ રોગો આ પ્રમાણે છે. ૧ પિનસ, ૨ પૂતિનાસ, ૩ પુયરક્ત, ૪ ક્ષવથુ (વારંવાર છીંકોનું આવવું તે), ૫ ભ્રંશથુ (છિંકો નહિ આવવી), ૬ દીપ્ત (નાકનું બળવું), ૭ પ્રતિનાહ, ૮ નાસાસ્રાવ, ૯ નાસાશોષ, ૧૦ નાસાપાક, ૧૧-૧૫ વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને રક્તજ; એમ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાય. એ પંદર પૈકી નં. ૧, ૨, ૩, ૯ અને ૧૦ મામાં બતાવેલ પાંચ રોગોનું નિદાન આગળ આપ્યું છે. ૪, ૫ અને ૬ નું શબ્દાર્થથી સિદ્ધ છે. ૮ નાસાસ્રાવમાં નાકમાંથી કઠણ અને પીળો અથવા ધોળો પાતળો સ્રાવ વહે છે. ૭ પ્રતિનાહમાં કફ, શ્વાસ લેવાના માર્ગને રૂંધે છે. નાકના સ્વરની ગતિ સરળ રહેતી નથી. ૧૧-૧૫ પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયને સળેખમ કહે છે. તે મળમૂત્રાદિકની ગતિ રોકવાથી, અજીર્ણથી, ધૂળ જવાથી, બોલબોલ કરી માથાકુટ કરવાથી, ગુસ્સે થવાથી, ઋતુના ફેરફારથી, માથું દુખવાથી, જાગરણ કરવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, નવા (કાચા) પાણીથી, ટાઢ લાગવાથી, ઝાકળથી ઇત્યાદિ કારણોથી મસ્તકમાં ઘટ્ટ રૂપે સંચય થઈ રહેલો કફ કુપિત વાયુને લીધે નાકવાટે ગળવા માંડે છે. હવે બાકી રહેલા ૧૯ પૈકી ૭ પ્રકારના અર્બુદ, ચાર પ્રકારના સોજા, ચાર પ્રકારના અર્શ, અને ચાર પ્રકારનાં રક્તપિત્ત, નાકમાં પણ થાય છે. તેનું નિદાન તે તે રોગ પ્રમાણે જાણવું. વળી કોઈ કોઇના મતથી પિનસના રોગને નાકનું છોડ કહે છે.

ઉપચારઃ—(૧) કીંદર, અફીણ, મજીઠ અને કરોળીયાનાં પડ એ ચારે ચીજો સરખા ભાગે લઇ ઝીણી ખાંડી તેની દીવટ કરી નાકમાં રાખે તો કોઇ પણ પ્રકારથી નાસકોરી ફુટી હોય તે બંધ થાય. (૨) નાક બંધાય તો ગધેડાના પેશાબમાં કલોંજી મેળવી હમ્મેશાં નાકમાં મૂકવું. બદામનો રસ અથવા

પૂતિનાસ:—ગળું અને તાળવું એમાં દુષ્ટ થએલા દોષોમાં વાયુ મિશ્રિત થઈ નાક અને મ્હોડું, એ માર્ગે દુર્ગંધયુક્ત શ્લેષ્મ બહાર નીકળે છે, તેને **પૂતિનાસ** કહે છે. **નાસાપાક:**—નાસિકાશ્રિત પિત્ત દુષ્ટ થઈ નાકમાં વ્રણ (ગુમડું) ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાક અંદર પાકે છે, ગંધયુક્ત લીંટ વહે છે તેને **નાસાપાક** કહે છે. **પૂયરક્ત:**—મસ્તકમાં વાતાદિદોષ પોતપોતાના કારણે કુપિત થવાથી, અથવા તે ઠેકાણે કાષ્ઠાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, નાકમાંથી પરૂએયુક્ત રક્ત વહે છે, તેને **પૂયરકત** કહે છે. **પીનસ:**—કફવાતના કોપે કરી માણુસનું નાક સૂકાયા જેવું થઇ કોરૂં થઈ ફરી ફરી નિતરે છે. વળી બંધ થાય છે. સુગંધ દુર્ગંધનું જ્ઞાન રહેતું નથી, ધૂમાડા જેવો શ્વાસોચ્છ્વાસ નીકળે છે અને સળેખમના લક્ષણે કરી યુક્ત હોય છે; એ રોગને **પીનસ** રોગ કહે છે. **નાસાપરિશોષ:**—નાકનું દ્વાર વાયુએ અત્યંત તપી સુકાવાથી માણુસ મોટા કષ્ટે નીચે ઉપર શ્વાસ નાખે છે, તેને નાસાપરિશોષ કહે છે.

પીનસરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોઇ પણ પીનસ થવાથી, દહીંમાં મરીની ભૂકી અને ગોળ નાખી ભક્ષણ કરવું; એટલે દુર્નિવાર પીનસનો નાશ થાય છે. **પથ્ય:**—ઘીયુક્ત ઘઉંનું અન્ન. (૨) મરીની ભૂકી અને ઘઉંનું અન્ન ખાઇ ઉંઘતી વેળાએ ટાંઢું પાણી પીવું; એટલે પીનસ દૂર થાય છે. (૩) કેસર ઘીમાં ખરલ કરી નસ્ય કરવું. એટલે પીનસ અને આદાશીશી વગેરે મસ્તક રોગનો નાશ થાય છે. (૪) જુની છીંકણી સુંઘવી. (૫) **પાઠાદિતૈલ:**—પહાડમૂળ (કાળીપાડ), હળદર, દારૂ-હળદર, મોરવેલ, લીંડીપીપર, જાઇનાં પાંદડાં, દાંતીનાં મૂળ, એ સાત ઔષધો સમભાગ લઇ તેનો કલ્ક કરી તેનાથી ચોપટ તલનું તેલ લઇ તેમાં તે કલ્કનો પાક સારો થવા માટે તેલથી ચોપટ પાણી નાખી તેલ શેષ રહે ત્યાં સુધી પાક કરી તેલ ગાળીને આપવું. તે તેલ નાકે સુંઘવું, તેથી કરી મોટો દુર્ધર પીનસ રોગ પણ દૂર થાય છે. (૬) જાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, ધમાસો અને વરીઆળીનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ, આદુના રસમાં આપવું, એટલે પીનસ, સ્વરભંગ, તમકશ્વાસ, હલીમક, સન્નિપાત, કફ, વાત, ઉધરસ અને દમનો નાશ થાય છે. (૭) એરંડ તેલ વારંવાર નાકે સુંઘવું. **પૂતિનાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વ્યાઘ્રીતૈલ:**—રિંગણી, દંતીમૂળ, વજ, સરગવાની છાલ, તુળસીનાં પાંદડાં, રાસ્ના, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ કલ્ક કરી પાઠાદિતૈલ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. **(૨) શિગ્રુતૈલ:**—સરગવાની છાલ, રીંગણી, વજ, બળબીજ, સુંઠ મરી, લીંડીપીપર અને બાલીનાં પાંદડાંના રસમાં તેલ સિદ્ધ કરી (તેલમાં કાકડો પલાળી સળગાવતાં તડતડે નહિ તો તેલ સિદ્ધ થયું સમજવું.) નાકે સુંઘવું. **નાસાપાક ઉપર ઉપચાર:**—( ) રાળ અરજુન સાજડ, ઉંબરો અને કડાની છાલનો કાઢો કરી, તે વડે કરી નાસાપાકને ધોવો અને એના કાઢા અને કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી નાકે સુંઘવું. **પૂયરક્ત ઉપર ઉપચાર:**—ભાંગરો, લવંગ, જેઠીમધ, કોષ્ટ, અને સુંઠના કાઢામાં ઘી સિદ્ધ કરી તેનું નસ્ય કરવું, એટલે તે અસ્થિગત રોગ અને પીનસનો નાશ થઇ બીજા શિરોગત રોગો પણ મટશે. **નાસાપરિશોષ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર નાખી દૂધ પ્રાશન કરવું. **નાકમાંથી લોહી પડે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઠંડા પાણીમાં કપડું પલાળી તાળવાપર તે

પુરુષનો પેશાબ નાકમાં મૂકવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૩) સળેખમ ગરમીથી (પિત્તથી) થયું હોય તો કફ પાતળો અને ગરમ નીકળે છે. જો જાડો ને પરાણે નીકળતો હોય તો શરદીથી થયેલું જાણવું. એના ઉપર ખસખસનાં જીંડવાં પૈસા ૨ ભાર, સુંઠ પૈસા ૧ ભાર અને ધાવડીનાં ફૂલ ૧ પૈસા ભાર; ત્રણેને પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી છઠ્ઠો ભાગ રહેથી ઉતારી ગળી લઈ સૂતી વખતે રાત્રે ત્રણ વખત પીવાથી મટે. અથવા એળીઓ અને લવંગ સમાન લઈ મ્હોડામાં રાખે તો શરદીથી થએલ સળેખમ મટે. અથવા સરસીઉં તેલ અથવા કલૌંજી જીરૂં કેટલાક દિવસ સુંઘવું. વળી સળેખમ ઉપર દૂધ ગરમ કરી તેમાં સાકર સાથે મરીનો ભૂકો અથવા જાયફળ નાખી આપવું. અથવા શેકેલા ચણા સૂતી વખતે ખવરાવી ઉપર પાણી ન પાવું. (૪) મીંદળ તથા મધ સુંઘવાથી મુરદાલ લોહી નીકળી **નાકનું નાસુર** મટે. (૫) અરડુસીનો રસ મધ સાથે પાવાથી નાકમાંથી વહેતું લોહી મટે. (૬) ખેતરની માટી અથવા ચાકડાની માટી અથવા નદીની સેવાળ મગજ (તાળવે) ઉપર મૂકે તો નાકમાંથી પડતું લોહી અટકે. (૭) કોડી બાળી રાખ કરી ઝીણી વાટી લીંબુના રસમાં મલમ કરી ચોપડવાથી નાસુર મટે છે.

મૂકવું. (૨) દાડમનાં ફૂલનો અથવા આંબાની ગોટલીનો, ડુંગળીનો કે ધરોનો રસ, એમાંનો એક રસ નાકમાં નાખવો. (૪) ઘીમાં આમળાં શેકી વાટી તેનો માથા ઉપર લેપ કરવો. (૫) કુંભારના ચાકડા ઉપરની માટી લાવી પાણીમાં કાલવી માથા ઉપર લેપ કરવો. **સળેકમ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંઘતી વેળાએ તાજા શેકેલા વટાણા કે ચણા ખાવા ને ઉપર પાણી પીવું નહિ. (૨) આમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. (૩) અફીણ ઘસી નાકપર લેપ કરવો. (૪) સુંઠ, તજ અને મરીનો કાઢો કરી ખડીસાકર નાખી ઉંઘતી વેળાએ આપવો. (૫) વાકાંડી ખરણેર કિંવા નાક–છીંકણીનાં પાંદડાં સુંઘાડવાં. (૬) નવસાર અને ચુનો હાથપર ચોળી સુંઘવો, એટલે સળેકમ અને મસ્તકશૂળ દૂર થાય છે. (૭) કડવા તુરીઆની ભૂકી સુંઘાડવી. (૮) આકડાના દૂધમાં રાખ પલાળી તે સૂકવી નાકે સુંઘવી; એટલે છીંકો આવી માથું હલકું થાય છે. (૯) જાયફળ દૂધમાં ઘસી કિંચિત્ ઉષ્ણ કરી માથે લેપ કરવો. (૧૦) સુંઠ અને તજનો લેપ માથે કરવો. (૧૧) લીલી ચ્હા, આદુ અને તજને કઢવી તેનો ચ્હા પાવો. (૧૨) ઘી, તેલ એણે યુક્ત જવનો ધૂમાડો પ્રાશન કરવો. તે સળેકમ, ઉધરસ અને ઉચકીનો નાશ કરે છે. (૧૩) વજનું કિંવા અજમાનું ચૂર્ણ કરી તે કપડામાં બાંધી સુંઘવું. (૧૪) ઝેરકચોલું, ભોંયઆંમળાં, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ઘી અને ગોળમાં આપવું. તે મહા ઘોર સળેકમનો અને પીઠ, હૃદય તથા બસ્તિ, એ ઠેકાણેના શૂળનો પણ નાશ કરે છે. (૧૫) અરણીનાં પાંદડાંનો પુટપાક રીતે રસ કાઢી, તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી સંપૂર્ણ પ્રતિસ્યાય ઉપર ભક્ષણાર્થ આપવો. આ પરમ ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં—**નાસારોગ** માટેઃ—અડદ–૮, આદુ–૨૧, માયફળ (માયાં)–૧. **નાસાર્શ** માટેઃ—અઘેડો–૨૫. **સળેકમ** માટેઃ—અજમો–૩, આદુ–૧૯, ૨૨, ખસખસ **क** (અફીણ) ૮, ચણા–૪, જાયફળ–૪, ડુંગળી–૨૫, મરી–૧૧, વજ–૧, શિરદોડી–૮, સમેરવો–૧૪, સુગંધી (લીલી) ચ્હા–૩, ૫, હળદર–૯. **નાકના વ્રણ** માટેઃ—શણપુષ્પી–૩. **છીંકો લાવવા** માટેઃ—શિરદોડિ–૮. **નાકમાંથી લોહી પડે છે** તે માટેઃ—આમળાં–૧૯, ૨૯, આંબો–૯, કપાસ–૧૩, ગલતુરો–૧, ગહું–૬, ચિચક–૧૦, ડુંગળી–૪, ધરો–૧, શેવાળ–૨. **ગરમીના લીધે નાકમાંથી લોહી પડે તે માટેઃ**—દાડમ–૧૦. **પીનસ એટલે નાકના છોડ** માટેઃ—એરંડો–૨૭, કેસર–૩, તંબાકુ–૪, પાઠ (કાળીપાડ)–૨, ફુદિનો–૪, મરવો–૬, શણપુષ્પિ–૩.

૩૪–નામરદાઈ રોગ અને ધાતુપુષ્ટીનાં ઔષધો.*

વાજીકરણ અને ધાતુપુષ્ટ ઔષધો:—જે ઔષધો ધાતુને વધારી પુરુષોને સ્ત્રીઓ વિષે તથા સ્ત્રીઓને પુરુષ વિષે હર્ષ આપે છે તે **વાજીકરણ** ઔષધો જાણવાં. **ધાતુપુષ્ટ ઔષધો:**—(૧) ધોળા

* સુશ્રુતાદિકે વર્ણન કરેલા આસ્કેય (મુખયોનિ), સૌગંધિક (નાસ્તયોનિ), કુંભિક, ઇર્ષ્યક અને મહાષંઢ એ પાંચ પ્રકારના ષંઢત્વ તરફ દૃષ્ટિ ન કરીએ તો પુરુષોને ધાતુ સંબંધી ત્રણ પ્રકારના રોગો જોવામાં આવે છે. ૧ ધાતુનું પાતળું પડવું, સ્વપ્નમાં, પેશાબમાં કે લુગડામાં ઇત્યાદિ રીતે ધાતુનું જવું. તેના માટે ધાતુપુષ્ટિની દવાઓ આપવી જોઇએ. ૨ પુરુષને સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા થાય પરંતુ શિશ્નમાં જાગ્રતિ ન આવે અને કદાચ આવે તોપણ વીર્ય સ્ફુટેજ નહિ આવી અનેક ચેષ્ટાઓ નજરે આવે છે. આના માટે પુરુષત્વ લાવવાના ઉપાય કરવા જોઈએ. ૩ કામક્રિયા થઇ શકે પરંતુ સ્ત્રીને રજ દ્રાવણ થયા પહેલાં પુરુષનું વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય તો તેથી સ્ત્રીઓનો મદ શાંત થાય નહિ, તેમજ સંતાનપ્રાપ્તિનો એવો નિયમ છે કે પુરુષથી પ્રથમ સ્ત્રીરજ દ્રવીભૂત થવું જોઈએ, માટે તેમ ન થવાથી સંતાનપ્રાપ્તિમાં પણ ખામીજ રહે. તેના માટે સ્તંભન ઉપચારોની જરૂર બતાવી શ્રીમાન પદેજીએ નામરદાઇ ઉપરના ઉપચારો એ ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખ્યા છે.

ઉપચાર:—(૧) અક્કલકરો, મોચરસ, કાળી મુસળી, ધોળી મુસળી, જંગલી બહુફળી, ઇન્દ્રજવ, મીંઢા ગોખરૂ, ગળોનું સત્વ, સુકાં વડગુંદાં, શોધેલાં કૌચ, ઉટંગણ, બળબીજ, એખરો, ચણકબાબા અને બાવચી એ સર્વે વસાણાં બરાબર વજને લઇ ઝીણાં ખાંડી તે વસાણાથી બમણી ખાંડ ભેળી એ ઓસડ હથેળી ૧ ભરીને સવારે ખાય તો નબળાઈ જાય અને મરદાઇ લાવી આવે. (૨) મુસળીકંદની મીજ તથા કાળા તલ

ભોંયકોળા (ક્ષીરવિદારી) નું ચૂર્ણ કરી તે ઘી અને સાકરમાં ખાવા આપવું અને ઉપર સાકર નાખી દૂધ પાવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારે **ધાતુપુષ્ટી** થાય છે. (૨) તાલીમખાનું અને કૌચબીજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ખાવા આપવું અને ઉપર ધારોષ્ણ (તુરત દોહેલું) દૂધ પાવું. (૩) મોચરસનું ચૂર્ણ અર્ધો તોલો, સાકર ૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (૨૦ તોલા) એકત્ર કરી આપવું. (૪) ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી તે પાવું. આના જેવો **પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક** પ્રયોગ બીજો નથી. (૫) મોચરસના ઝાડનાં તાજાં મૂળ ૪ તોલા કચરી ગાયના પાશેર દૂધમાં રાત્રે પલાળી રાખી, સવારે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી સાત દિવસ પીવાથી ધાતુ પુષ્ટ થઈ **વીર્યસ્રાવ** બંધ થાય છે. (૬) સાલમમિશ્રી, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, ગોખરૂં, તાલીમખાનું, બળબીજ અથવા બળદાણાનાં પાંદડાં અને ખારેકના મગજનું ૬ માસા ચૂર્ણ ૧ તોલો સાકર અને પાશેર દૂધમાં પાવું; એટલે ધાતુપુષ્ટિ થઇ

બરાબર વજને લઈ બારીક ખાંડી ગોળમાં બબ્બે ટાંકની ગોળીઓ કરી એકેક ગોળી સવાર-સાંજ ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ શેર ૦ાા પીએ તો મરદાઇ આવે. (૩) સુંઠ ટાંક ૧, શેહેરી લોબાન ટાંક ૧ તથા સાકર ટાંક ૧ એ પ્રમાણે દરરોજ ખાય તો મરદાઇ આવે અને કંમર દુખતી તથા પગ તોડ બંધ થાય. (૪) લવંગ ટાંક ૫, લીંડીપીપર ટાંક ૫, અક્કલકરો ટાંક ૫ અને ઉપલેટ ટાંક ૫ લઈ, જો વીર્ય બળતું હોય તો તેમાં ભાંગ ટાંક ૫ ભેળી ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૦ાા માં મેળવી દિવસ ૭ ખાય તો ગએલી મરદાઇ આવે. (૫) જાયફળ ટાંક ૨, જાવંત્રી ટાંક ૨, લવંગ ટાંક ૨ાા, મસ્તકી ટાંક ૧ાા, કેસર ટાંક .૧ાા, સુકું ટોપરૂં ટાંક ૨૪, તજ ટાંક ૨ાા લઇ ખાંડી બારીક કરી મધ શેર ૧ા અને સાકર શેર ૧ ની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખી એકરસ કરી તેમાંથી સવાર-સાંજ દરરોજ ટાંક ૨ પ્રમાણે ખાય તો કૌવત વધે. (૬) રાતી ફટકડી ત્રણધારા થુવરમાં નાખી ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી. એ ખાખ વડના દૂધમાં ખાય તો મરદાઇ આવે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ તોલો ૧, સુંઠ તોલો ૧ તથા ખસખસ તોલો ૧ લઇ પાણી શેર ૬ માં ઉકાળી શેર ૧ રહે ઉતારી, સ્ત્રીસંગ પૂર્વે એક પહોર પહેલાં એક તોલો પીવાથી તાકાદ ઘણી આવે. (૭) ધોળાતલનું તેલ શેર ૨ાા, ચોખું મધ શેર ૨ાા, છોરી ખારેક શેર ૨ાા, કેસર તોલો ૦ાા, જાવંત્રી તોલો ૦ાા, જાયફળ તોલો ૦ાા, એ ચીજોને ઘીવાળા રીઢા માટીના વાસણમાં ભરી ઢાંકણ ઢાંકી ઘઉના લોટથી મીણકપડ કરી રાંધવાના ચુલામાં ઉંડું ખોદી જમીનમાં દાટવું. તે ઉપર રાખ તસુ ૫ રાખવી. ઉપર દેવતા કરી રાંધણું રાંધતા જવું. આમ દરરોજ ૪૦ દિવસ કર્યાં પછી બહાર કહાડી દરરોજ ૩ તોલા પ્રમાણે ૮૦ દિવસ ખાવું. બે માસ સ્ત્રીસંગ ન કરવો. આને **આથો** કહે છે. (૮) ભાંગ તોલો ૧ જાવંત્રી તોલો ૧, તથા ધંતૂરાનાં મૂળ વાલ ૪ ની તુવરની દાળ જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ખાઇ ઉપર દૂધ શેર ૦ાા પીવું. આથી ઘડી ૪ માં કામદેવ જાગે. (૯) ગોખરૂ તોલો ૨ાા, એખરો તોલા ૨, આસન તોલા ૨, સતાવરી તોલા ૨, ધોળી મુસળી તોલા ૨, જેઠીમધ તોલા ૨, ખરેંટીનાં બીજ તોલા ૨, ગંગેટીની છાલ તોલા ૨ અને વિદારીકંદ તોલા ૨ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી સાકર સાથે દરરોજ સાંજે દૂધમાં ઉકાળી પાવું. (૧૦) શતાવરી તોલા ૨, ગોખરૂ તોલા ૨, કૌચબીજ તોલા ૨, તાલીમખાનાં તોલા ૨, સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં સાકર શેર ૦ા નાખવી. એમાંથી યોગ્ય માત્રાથી ગાયના દૂધ સાથે પાવું. (૧૧) ધંતૂરાનાં બીજ ટાંક ૧, મરી ટાંક ૧, મસ્તકી ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, સર્વની ગોળી મરી પ્રમાણે કરીને ગોળી ૧ સાંજ-સવાર ખાવી. ખટાશ ખાવી નહિ. (૧૨) **ધાતુ જતી હોય તો:**—સમુદ્રશીણને વાટી લીંબુના અડધા ફાડીયામાં ભરી દેવતા ઉપર તપાવી દીન ૩ ચુસાડવું. અથવા દૂધેલી તોલો ૦ાા લઇ સાકર તોલા ૦ાા સાથે આપવી. ઓથમીજીરૂં તોલો ૦ાા દરરોજ ખાવાથી ધાતુ બંધ થાય અથવા ભોંયકફળી તોલો ૦ાા દરરોજ ખાવાથી ધાતુબંધ થાય. (૧૩) ધંતૂરાનાં બીજ શેર ૧, તેલ શેર ૦ા માં ભીંજવી પાતાળયંત્રે તેલ પાડી શરીરે મર્દન કરવાથી નામર્દપણું મટે. (૧૪) ધંતૂરાનાં પાકાં જીંડવાં ૭ ગાય દોહતી વખતે વાસણમાં મૂકી ઉપર ગાય દોહવી. પછી તે જીંડવાં સહિત દૂધ ઉનું કરી રીત પ્રમાણે મેળવી દહીં કરવું. તે દહીં વલોવી ઘી કરી તે ઘીના પગે લેપ કરવાથી સ્તંભન થાય. (૧૫) ખેરી ગુંદ પૈસા ૧૫ ભાર, મેંદાલકડી ૩ પૈસાભાર, રાતી પુરાની (બંગાળી) ખાંડ પૈસા ૧૫ ભાર, એનો ઘીમાં અવલેહ કરી ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૧૬) આસોંદ, ગોખરૂ, બન્ને મુસળી, સમુદ્રશોક, ખાખરાનો ગુંદ, એખરો અને માલકાંગણી સમાન ભાગે

સ્વપ્નાવસ્થામાં થતો વીર્યસ્રાવ બંધ થાય છે. (૭) ઉટકટારીનાં મૂળની છાલ સુકવી ખાંડી રાખવી. રાત્રે મોગલી એદાણા ૧ તોલો અને સાકર બે તોલા મળી પાશેર પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેનો કલ્ક વસ્ત્રથી ગાળી કાઢવો. પછી તેમાં તે છાલનું ૬ માસા ચૂર્ણ નાખી પાવું; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** અને **પુષ્ટતા** થઇ ઘણા દિવસોનો **પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ્** અને મૂત્ર સાથે ધાતુ જતી હશે તો તે બંધ થશે. (૮) આમળાં અને ગોખરૂનું ૩ માસા ચૂર્ણ, ગળોનું સત્વ ૧ માસો, એ ૨ તોલા ઘી અને ૨ તોલા સાકરમાં મેળવી આપવું; એટલે ઉત્તમ પ્રકારની **ધાતુપુષ્ટિ** થશે અને **ધોળા** વાળના **કાળા** વાળ થાય છે. (૯) સફેદ મુસળી, સાલમમિશ્રી, કૌચબીજ, ગોખરૂ, શતાવરી અને આંમળાંનું ચૂર્ણ ૧ તોલો, **ગાયનું** પાશેર દૂધ અને ૧ તોલા ઘીમાં પાવું. (૧૦) અડદનો કાઢો કરી તેમાં **ગાયનું** દૂધ અને **ગાયનું** ઘી તથા સાકર નાખી પાવો. (૧૧) શતાવરી, બળદાણા, કૌચબીજ, તાલીમખાનું, ગોખરૂ, તલ અને અડદનું ચૂર્ણ ઉકળેલા **ગાયના** દૂધમાં સાકર નાખી પાવું. (૧૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું. ઉપર દૂધ પાવું. (૧૩) ભોંયકોળાના ચૂર્ણને તેના અંગરસની સાત ભાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ ઘી અને મધમાં આપવું. (૧૪) ઉટકટારી, ગોખરૂ અને કૌચબીજનો દૂધમાં પાક કરી પાવો. (૧૫) ઉટકટારીનાં મૂળની છાલનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી પકવ કરી તેમાં સાકર નાખી પાવું; એટલે ઉત્કૃષ્ટ પુરુષત્વ આવે છે. (૧૬) તાલીમખાનું, મુસળી, ગોખરૂ અને સાકર એ ગાયના દૂધમાં આપવું. (૧૭) ઓથમાજીરૂં ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૧ ભાગ અને સાકર ૩ ભાગ, એ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે ખાવા આપવું; કિંવા એની ફાકી મારી ઉપર ગાયનું થોડું દૂધ પાવું. (૧૮) માલકાંકણી, સાકર અને એલચીદાણા સમભાગ લઇ એકત્ર કુટી, પછી ૪ માસા તે ભૂકી લઈ, ચાર માસા એરંડબીજમાં વાટી સવારે દાતણ કર્યા પછી ખાવું. પ્રકૃતિનું પ્રમાણ જોઈ વજન અધિક વધારવું. એ લેવાથી મસ્તકની અને આંખોમાંની ગરમી જઇ આંખોનું તેજ વધે છે. (૧૯) બદામ ૧ ભાગ, એરંડબીજ ૨ ભાગ અને

લઇ બમણી ચીનાઇ ખાંડ સાથે વાસી પાણીમાં ફાકવી અથવા દૂધમાં લેવું. એથી ધાતુ જતી હોય તે અટકે છે. (૧૭) **મરદાઇનો ઉપાય:**—અક્કલકરો ટાંક ૨, આસંધ ટાંક ૦ાા, શોધેલો વછનાગ ટાંક ૨ લઈ ઝીણું વાટી કાળા ધંતૂરાના ડોડા (જીંડવાં)માં ભરી ગાય અથવા બકરીના દૂધમાં નાખી દિવસ ૭ રાખી ડોડા સમેત ખૂબ વાટવું. પછી શિશ્નનુંફૂલ બચાવીને ડાંડી ઉપર લેપ કરવાથી ઇન્દ્રિ દૃઢ થાય, ભાગી નસો સંધાય, ગએલ પુરુષાર્થ પુનઃ પ્રાપ્ત થાય અને વીર્ય સ્તંભન થાય. (આ પ્રયોગ જૈન ગ્રંથોમાંથી મળી આવ્યો છે. એ હાથરસથી થએલ નબળાઇને માટે હોવો જોઇએ.) (૧૮) સ્યંબળ ફલ ને સાટોડીની જડ ગાયના દૂધમાં ઘસી આપવાથી નપુંસકપણું જાય. (૧૯) એખરાનાં બીજ ટાંક ૩, હળદર ટાંક ૧, પારો ટાંક ૩, એ આઠ ભાગ એખરાનાં પાંદડાંના રસથી ૪ પહોર મર્દન કરી ગોળી કરી ગોળી મ્હોડામાંજ રાખવાથી સ્તંભન થાય છે. (૨૦) ધંતૂરાનાં બીજ શેર ૦ા તથા શ્વેતકનેરની જડ શેર ૦ા લઈ છાયામાં સુકવી તેનું પાતાળ યંત્રવડે તેલ કહાડવું. તે તેલ રતી ૧ અથવા ૨ ખવરાવી ઉપર પાન મીઠાઈ ખવરાવવાથી સ્તંભન થાય. (૨૧) **મરદાઇ** માટેઃ—જુની કૌવચનું મૂળ લાવી દરરોજ તોલો ૧ પાણીમાં પલાળી રાખીને તેમાં સાકર તોલા ૨ નાખી પાવું. આમ દિવસ ૭ કરવું. અને દિવસ ૧૪ ખાટું ખારૂં ખાવું નહિ. આથી કામ ઘણો વ્યાપે. (૨૨) **પુષ્ટિ:**—મજીઠ પૈસા ૧ ભાર, બળબીજ પૈસા ૧ ભાર, એખરો પૈસા ૧ ભાર, સાકર પૈસા ૩ ભાર લઇ ઝીણું ખાંડી તેમાંથી ટાંક ૨ ની ફાકી લઇને ઉપર ગાયનું સેડકઢું દૂધ શેર ૦ાા પીવાથી ધાતુ જતી અટકે તથા પ્રમેહ મટે. (૨૩) **નપુંસકપણાનો ઉપાય:**—ચિત્રક શેર ૧, આસંધ શેર ૧, ઘઉં છડેલા શેર ૧, સેકેલા તલ શેર ૧, છડેલા અડદ શેર ૧, એ સર્વેને દળી આટો કરી; ઘી શેર ૨ અને ગોળ શેર ૨ માં મેળવી લાડુ શેર ૦ા ના કરી દરરોજ ખાવાથી સ્ત્રી તથા પુરુષને બળ વધે. (૨૪) તલ શેર ૪ તથા ખજુર શેર ૪ ને ખાંડી **ધારડાં કરી** ઘીમાં તળી તે ટાંક ૯ દૂધ શેર ૧ માં ચોળી રાત્રે પીવાથી વીર્ય સબળ થાય. (૨૫) વડની કુંપર ટાંક ૨ ચીનાઇ ખાંડમાં ખવરાવવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૬) જાયફળ પૈસા ૨ ભાર, મોચરસ પૈસા ૩ ભાર અને જુનો ગોળ પૈસા ૬ ભારની ગોળી ૨૧ કરી દિવસ ૨૧ ખાવાથી ધાતુ જતી અટકે. (૨૭) લીંડીપીપર ૧ ભાગ પીંપળીમૂળ ૧ ભાગ અને તુલસીનાં બીજ ૨ ભાગ લઈ ૧૬ પહોર સતત ખરલ કરી યોગ્ય માત્રા આપી ઉપર દૂધ પાવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય.

એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ એકત્ર ખાંડી, તેમાં ૪ ભાગ સાકર તથા ૪ ભાગ ગાયનું ચોખ્ખું ઘી નાખી તે સારૂં એકત્ર મેળવી, રાત્રે પૂર્ણિમાના પ્રકાશમાં રાખી સવારે લાવવું. રોજ સવારે ૪ માસા કિંવા ૬ માસા ખાવું. એથી મગજમાંની ગરમી જઈ નેત્રવિકાર દૂર થઈ તેજ આવે છે. (૨૦) જવનો લોટ, ચોખ્ખું ઘી અને સાકર, એ દરેક શેર શેર અને ધોળાં મરી એક તોલો તથા એલચીદાણાની ભૂકી ૨ તોલા, એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી, સારી રીતે મેળવી એકરૂપ થાય એટલે કલાઈના વાસણમાં તપાવી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ પ્રકાશમાં મૂકી સવારે લેવું. રોજ સવારે ૪ કિંવા ૫ તોલા ખાવા આપવું. ઉપર ગાયના દૂધનો એક ઘુંટડો પાવો. (૨૧) આસોંદપાક, કુષ્માંડપાક, ગોખરૂપાક, સાલમમિશ્રીપાક અને ભોંયકોળાપાક ખાવા આપવા. (૨૨) ડુંગળીનો રસ અને મધ એકત્ર કરી સેવન કરવું. (૨૩) ઘી અને મધમાં આસોંદનું ચૂર્ણ ખવરાવવું. (૨૪) ચણોઠીનાં મૂળ મધમાં બારી સાકરમાં ખાવા આપવાં. (૨૫) આમળાનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી પાવું. ઘી અને મધ વિષમ ભાગે એકત્ર કરી પાવું. (૨૬) ધોળી સાંવરી (મોચરસના ઝાડ) ના નાના છોડવાનો કંદ સૂકવી બારિક ભૂકી કરવી તથા દરરોજ સવારે અર્ધો તોલો ભૂકી ઘીમાં ગાયના દૂધમાં સીજવી તેમાં સાકર, એદાણા અને બદામ નાખી નિત્ય સવારે ૧ વાર સેવન કરવાથી અનેક પ્રકારના ધાતુસંબંધી રોગ શમી જઈ મગજ તર થાય છે, અને **સ્મરણશક્તિ** વધે છે. (૨૭) ધોળી ગુલબાશીના કાંદા ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી ૮ દિવસ આપવા. (૨૮) કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ, દૂધ અને સાકર સાથે આપવું. (૨૯) આસોદ અને વરધારાનું ચૂર્ણ દરરોજ અર્ધો તોલો, **ગાય**ના અર્ધો શેર દૂધમાં ઘી અને સાકર સાથે આપવું; એટલે **વીર્યવૃદ્ધિ** ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. (૩૦) મહુડાની અંતર-છાલનું ચૂર્ણ સાંજ–સવાર દર વખતે ૨–૩ માસા પ્રમાણે, ગાયના ઘી અને મધમાં આપી, ઉપર પાશેર **ગાયનું** ગરમ દૂધ, ઘી અને સાકર સાથે પાવું. એથી કરી **કામોત્પત્તિ** ઘણીજ સરસ થાય છે. (૩૧) સફેદમુસળી, ગળોનું સત્વ, કૌચબીજ, ગોખરૂ, ધોળી સાવરીનો કંદ, મૂળ કિંવા છાલ, સાકર અને આમળાં, આ ઔષધોનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી, તેમાંથી અર્ધા તોલા પર્યંત, ગાયના **ધારોષ્ણ** કિંવા તપાવેલા દૂધમાં ઘી નાખી આપવું, એટલે ધાતુની **વૃદ્ધિ** થઇ કામોદ્દીપન થાય છે અને **ષંઢત્વ** પણ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણ ખાવાથી **કંમરમાં** ઉત્તમ પ્રકારનું બળ આવે છે. (૩૩) આમળાંના ચૂર્ણને આમળાના રસના ૨૧ પુટો દઇ **છાયાશુષ્ક** કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ સાકરમાં આપી, ઉપર દૂધ પાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ કામોત્તેજન થાય છે. (૩૪) બળદાણાનું ઝાડ મૂળ સુદ્ધાં લાવી ધોઈ પાણી નાખી કચરી રસ કાઢવો; તે વસ્ત્રગાળ કરી સાકર નાખી દરરોજ કાચા પાશેર પ્રમાણે ૭ દિવસ પાવો, એટલે **વીર્ય-પતન** બંધ થાય છે. (૩૫) ગોખરૂ, વરીઆળી અને સાકરનો કાઢો કરી બે વખત આપવો; એટલે ૭ દિવસમાં વીર્યપતન બંધ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**ધાતુપુષ્ટિ માટે:**—અસાળીયો–૬, આમળાં–૪૦, એ-ખરો–૩, એલચી–૭, ઓથમીજીરૂં–૬, કોઠી–૪, કૌચ–૫, ખજૂરી–૭, ચણા–૫, ચીકુ–૧, જવ–૪, બાવળ–૫, બીલી–૮,૨૪, બેહેડાં–૧, ભીંડા (શાક)–૧, ભોંયકોળું–૧૨, મહુડો–૩, મુસળી–૧,૨, વડ–૬, શિમળો–૫, શિરકસિયો–૧. **પુષ્ટતા એટલે પુષ્ટાઇ** માટે:—અડદ–૨,૭, અંજીર–૨, ઉટકટારી–૫, **એખરો**–૬, કુંવાડીઓ–૫, ખટખટી–૧, ખસખસ–૫, ગુલબાશી–૨, ગોખરૂ મોટા–૪, ગોમેટો–૪, તરમુચ–૧, બળ (બોળ)–૧, બાવળ–૧૯, બીવલો–૩, ભોંયકોળું–૭, મુસળી–૧, મૈદાલકડી–૧, રતન-જોત–૬, રાતું કોળું–૧, શતાવરી–૮, સાલમ–૨,૪, હરણસુરી–૨. **ધાતુ જતી હોય** તેના માટે:—અડદ–૬, આદુ–૫૨, આશેત્રી–૫, કપાસ–૧૨, કમળ–૨, કંકોડી–૨, કેસર–૧૦, ગુલબાશી ૩, ગોમેટો–૨, ચણોઠી–૩, બીલી–૧૮, શિમળો–૯, શેલડી–૪,૭. **પેશાબમાં ધાતુ જાય** તેના માટે:—ખી-જડો–૬, શિમળો–૧૫, સાલમ–૧. **ધાતુક્ષય માટે:**—આસંધ–૧૧, દ્રાક્ષ–૪, લીંડીપીંપર–૩૫, હરણ-સુરી–૧. **ધાતુ સ્થળની** કડકી માટે:—કાંટીગોખરૂ–૫, કુંવાર–૮, ખીજડો–૪, ધોળી પાલુડી–૬, સાગ–૪. **ધાતુ સ્થળની ઉષ્ણતા** માટે:—સાગ–૫. **વીર્યવૃદ્ધિ માટે:**—આદુ–૨૭, આમળાં–૨૬, આસંધ–૧,૧૦, ઉટકટારી–૨, ચણોઠી–૩, જેઠીમધ–૬, ડુંગળી–૧૩,૨૨, શતાવરી–૮. **ધાતુવિકાર-માટે:**—આસંધ–૯, કાંટીગોખરૂ–૫, કાંડોળી–૩, કેળ–૧૭, ગુલાબ–૭, પાડેરવો–૨, પિસા–૧, બળ (બોળ)–૨, બીવલો–૧, બોરસળી–૪, રતનજોત–૮–૯–૧૧, રાન ભીંડા–૨, સાલમ–૧, હરણસુરી–૨.

સ્વપ્નાવસ્થા વગેરેના ધાતુ વિકારો માટે:—દુદરલી-૧. **મગજ તર થઈ ધાતુપુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટે:—બદામ-૩,૭,૮. **બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થવા** માટે:—ભોંયકોળું-૧. **વીર્યસ્રાવ એટલે પતન** માટે:—ઉંદરકની ग ૩, કાંટાસરીગો-૨, તલ-૧૧.

પુરુષત્વ આવવાના ઉપાયો:—(૧) ધોળી ડુંગળીના રસમાં અજમો પલાળી તે દરરોજ ૧ તોલો ઘી અને સાકર ૨ તોલામાં ૨૧ દિવસ ખાવા આપવો એટલે પુરુષત્વ આવશે. (૨) ખાખરાનાં મૂળ ચીરી રીંઢા માટલામાં નાખી ઉપર અગ્નિ સળગાવવો; એટલે માટલામાં અર્ક પડશે. તે અર્ક ખાવાના પાનને ચોપડી તે પાનમાં મરાઠીનું જીંડવું ઘાલી ખાવા આપવું; એટલે એકજ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. ઉતાર ખીસંગ. (૩) કાળા ધંતૂરાનાં મૂળ બશેર, માલકાંગણીનાં બિયાં બશેર, બ્રહ્મદંડીનાં મૂળ બશેર, એમનું પાતાળયંત્ર વડે તેલ કાઢી, માસો કે અર્ધા માસો પાનમાં ૭-૧૪ અગર ૨૧ દિવસ ખાવા આપવું. (૪) પથરાએલા મોટાં પાંદડાંની દારૂડીની છાલ ૧ માસો અને વડનું દૂધ ઉકાળી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી પાનમાં ખાવા આપવી. પાનમાં લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી વગેરે મૂકી સાંજ-સવાર આપવું; એટલે સાત અથવા ચોદ દિવસમાં પુરુષત્વ આવશે. (૫) વગડાઉ ભેંડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલો પાશેર દૂધમાં પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**શિથિલત્વ દૂર થવા** અને **પુરુષત્વ આવવા** માટે:—ઉંદરકની क ૧૦, ખાખગો-૬, ડુંગળી-૨૦, દારૂડી-૨, ધંતૂરો-૧૮, રાનભીંડી-૧. **શક્તિ આવવા** માટે:—ખસખસ-૫, નાગલી-૧, ભીંડા (શાક)-૧. **શરીર બળવાન થવા** માટે:—શિમળો-૬. **શરીરની ક્રાન્તિ સારી થવા** માટે:—આમળાં ૨૫, ૨૮. **કદી કોઈ પણ રોગ ન થવા** માટે:—વસુ-૩, સાટોડી-૧૦, હરડે ૪. **જરા** એટલે વૃદ્ધપણું **ન આવવા** માટે:—આમળાં ૧૨, ૨૭, આસંધ-૩, વસુ-૩. **સર્વ રોગ દૂર થવા** માટે:—આસંધ-૬, લાણો-૧.

સ્તંભન ઔષધો:—(૧) લવંગ, જાવંત્રી, તજ, અફીણ, અક્કલકરો અને સમુદ્રશોકનાં બિયાં, એ સર્વ ચૂર્ણો બરાબર લઈ તે બધા જેટલી સાકરની ભૂકી નાખી મધમાં ખરલ કરવો તથા એક વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી સાંજના ચાર વાગતાં એક ગોળી પાણીના અથવા દૂધના ઘુંટડામાં ગળવી, તથા એક કલાક પછી ગાયનું ધારોષ્ણ દૂધ પીવું તથા મૈથુન પહેલાં કસુંબીના તેલમાં આકડાનાં મૂળનું ચૂર્ણ ખરલ કરી, તેનો પગતળિયામાં લેપ કરવો; એટલે વીર્યનું પતન થતું નથી. ઉતાર લીંબુ ચૂસવું. (૨) કસ્તૂરી, કેસર, જાયફળ, લવંગ, અફીણ, ભાંગ, સુંઠ અને એલચીદાણાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી એકત્ર કરી વાલ વાલ સવાર સાંજ મધમાં આપવું તથા ઉપર ધારોષ્ણ દૂધ પાવું. (૩) કૌચબીજ, શતાવરી, ગોખરૂ, ગંગેટી, બળદાણા અને તાલીમખાનાનું ચૂર્ણ તાજા દૂધમાં રાત્રે પ્રાશન કરવું. (૪) જાયફળ, ખુરાસાની અજમો, અજમોદ અને અફીણ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ સમાન ત્રણ વર્ષનો જૂનો ગોળ મેળવી અર્ધા અર્ધા વાલની ગોળીઓ કરી તે સાંજે ખાવા આપવી. ઉતાર લીંબુ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આસંધ-૧૦, ખસખસ क અફીણ-૧૩.

૩૫—પથરી અથવા અશ્મરી.

કારણ:—વાત, પિત્ત, કફ અને ચોથી શુક્રથકી પથરીનો રોગ થાય છે; તોપણ તે ઘણું કરી કફાશ્રિત હોય છે. એની સારી ચિકિત્સા ન મળે તો તે પ્રાણ હરણ કરે છે.*

* વાત, પિત્ત, કફ અને શુક્રની એમ ચાર પ્રકારની પથરી છે. વળી જેમાં નાના નાના કકડા હોય તે શર્કરા અને જેમાં રેત હોય તેને સિકતા કહે છે. એ બે પણ પથરીનાજ ભેદ છે.

ઉપચાર:—હરડાં, બેહેડાં, પાષાણભેદ, ગરમાળો, ધમાસો, ધાણા, ગોખરૂ અને કાકડીનાં બી સમાન ભાગે લઇ જરા ખોખરાં કરી પાણીમાં ઉકાળી એ પાણી હમેશાં સવારે પીએ તો પથરીનો ભૂકો થઇ ઝરી જાય અને આરામ થાય. એ ઉપર મૂળા ખાવાથી પણ ફાયદો થાય છે. (૨) ટંકણખાર ઝીણો કરી ટાઢા પાણી સાથે ખાય તો રાખની માફક પથરીના ચુરેચૂરા થઈ જાય. આ રોગીને દૂધ, ગોળ, મીઠાઈ, ઘી એવી ભારે ચીજો ખાવા આપવી નહિ. (૩) તીલરાની રાખ તોલા ૧ મધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી જાય. (૪) બીજોરાનું મૂળ વાટી ભૂકો કરી વાસી પાણીમાં આપવાથી પથરી જાય. (૫) તેલીયો દેવદાર, સંચળ, તલ, તલસરાની રાખ એ સર્વ મધ અને દૂધમાં અવલેહ કરી આપવાથી પથરી મટે.

સંપ્રાપ્તિઃ—જે વખતે વાયુ બસ્તિમાંનું શુક્રયુક્ત કિંવા પિત્તયુક્ત મૂત્ર અથવા કફ એને શોષે છે ત્યારે અશ્મરી થાય છે. જેમ ગાયના પિત્તમાં ગોરોચન એકઠું થાય છે, તેમ બસ્તીમાં શુક્રાદિક એકઠું થઈ ગંઠા બંધાય છે.

પૂર્વરૂપઃ—સર્વ અશ્મરી અનેક દોષાશ્રિત છે. બસ્તિ ફુલવી, બસ્તિની આસપાસ અત્યંત પીડા થવી, મૂત્રની ગંધ બોકડાના મૂત્રની ગંધ જેવી આવવી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, જ્વર તથા અરુચિ, એ અશ્મરીનું પૂર્વરૂપ છે.

સામાન્ય લક્ષણોઃ—નાભિ, શિવણુ તથા બસ્તિ (ઇંદ્રિ) ના આગળ શૂળ થાય છે. અશ્મરીના યોગે મૂત્રનો માર્ગ રોકાય એટલે મૂત્રની ધાર ફાટે છે. અશ્મરી મૂત્રમાર્ગથકી પેલી તરફ જાય એટલે મુતરવાને ઇજા થતી નથી, તથા મૂત્ર સ્વચ્છ ગોમેદ (પાણી) જેવું થાય છે. અશ્મરીના યોગે બસ્તિમાં ક્ષત થવાથી રક્તમિશ્રિત મૂત્ર થાય છે, અને મૂતરતાં જોર કરે તો ઘણો ક્લેશ અને પીડા થાય છે. ત્રિદોષજ અશ્મરી બહુધા બાળકોનેજ થાય છે. શુક્રાશ્મરી માત્ર મોટા માણસનેજ થાય છે.

ઉપચારઃ—(૧) કડાની છાલ દહીંમાં ઘસી આપવી. (૨) ધોળો એરંડો, બેઠી ભોંયરીંગણી, ઉભી ભોંયરીંગણી, ગોખરૂ અને કાળી શેલડીનાં મૂળ દહીંમાં વાટી પાવાં. (૩) શિલાજીત મધમાં આપવું. (૪) ગોખરૂના કાઢામાં જવખાર નાખી આપવો. (૫) હીંગ, એલચીદાણા, દૂધ અને ઘી એકત્ર કરી પાવાથી મૂત્રરોગ તથા શુક્રરોગનો નાશ કરે છે. (૬) આદુ, જવખાર, હરડે, દારૂહળદર અને કાળો સરગવો, એ બકરીના દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે મૂત્રાશ્મરી ફુટી જાય છે. (૭) તલ, અઘેડો, કારેલી, જવની સળીઓ, ખાખરાનું લાકડું, એ સર્વ સમભાગ લઇ માટલામાં નાખી પુટ દઈ બાળવાં, પછી તેની ચાર માસા રાખ લઇ બકરીના મૂત્રમાં ગોળી કરી ખાવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ખાવાથી અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૮) ગોખરૂનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેંઢીના દૂધમાં નાખી સાત દિવસ પાવું. (૯) જૂના ઘીમાં કેસર નાખી ત્રણ દિવસ પ્રાશન કરવાથી શર્કરાનો નાશ થાય છે. (૧૦) તલના ફૂલનો ક્ષાર, મધ અને દૂધને એકત્ર કરી ત્રણ દિવસ પાવું. અથવા સિંધવ અને બીજોરાનું સેવન કરવું. (૧૧) ચિભડાનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં વાટી પાવાં. તે ઔષધ ત્રણ દિવસમાં અશ્મરીનો નાશ કરશે. (૧૨) અર્કપુષ્પી એટલે જેને શિરદોડી કહે છે, એનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં વાટી સવારે ત્રણ દિવસ પાવાં; એટલે દાહયુક્ત તીવ્ર અશ્મરીનો નાશ થાય છે. (૧૩) શતાવરીનાં મૂળનો રસ ગાયના દૂધમાં પાવો; એટલે ઘણા દિવસની અશ્મરીનો પણ નાશ થશે. (૧૪) વાયવર્ણાની છાલ, સુંઠ, ગોખરૂ, જવખાર અને ગોળનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તે કાઢો પાવો. તે મૂત્રાશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાઘાતનો નાશ કરે છે. (૧૫) વાયવર્ણાની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો. (૧૬) સરગવાનાં મૂળનો કાઢો તીખો, ઉષ્ણ અને અશ્મરીનો નાશ કરનાર છે. અથવા ગંઠોડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી પાવાં. દૂધ ભાત ખાવો. (૧૭) તુષોદક (જવની કાંજી) માં હળદર અને ગોળ નાખી પ્રાશન કરવું. (૧૮) મેંઢીનું દૂધ મધમાં મેળવી પાવું. (૧૯) નસોતર અને ઇંદ્રજવ એ બન્નેનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨૦) કળથીનો કાઢો ૮ તોલા, શરપંખાનું ચૂર્ણ અને સિંધવ બે માસા નાખી આપવો. (૨૧) કોળાનો રસ, હિંગ અને જવખાર, એ એકત્ર કરી પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અકલકરો-૫, અરલુ-૬, ૧૦, ઇન્દ્રજવ-૩, ૨૦, ઉંદરકની ગ ૩, ઉંબરો-૧૧, કડવી ગલકી-૨, કળથી-૭, કાકડી-૪, કાસ-૧, કાંટી ગોખરૂ-૭, ગોખરૂ ખોડા-૧૦, ચિભડું-૧, તલ-૧૫, ૨૨, તુરીઆં-૩, દ્રાક્ષ-૧૮, ધમાસો-૬, નસોતર-૨, પાષાણભેદ-૪, પાઢ (કાળીપાડ)-૯, પિત્તપાપડો-૬, બીજોરૂં-૨૧, મુસળી-૩, મુળા-૩, મોરશિખા-૧, લાંબડી-૧, વાયવરણો-૬, ૧૦, શતાવરી-૫, શિરદોડી-૬, સમેરવો-૧૮, સરગવો-૨૧, સાગ-૧, હળદર-૧૪. **શુક્રાશ્મરી** માટેઃ—તલ-૧૫, પાષાણભેદ-૩, મુળા-૧૧. **મૂત્ર શર્કરા** માટેઃ—અઘેડો-૨૯, વાયવરણો-૬.

પથ્યઃ—જવ, કળથી, જુના ચોખા, જુનું કોળું, આદુ, વાંસનો કાઢો. **અપથ્યઃ**—મૂત્ર, મળ અને શુક્રનો અવરોધ તથા વિષ્ટંભકારક જડ એવાં અન્નપાન તથા વિરૂદ્ધાન્ન.

૩૬—પરમિયો અથવા પ્રમેહ.

કારણ:—એક ઠેકાણે નિશ્ચેષ્ટ બેસવું, નિદ્રા, દધિભક્ષણ, ગામમાંના અને પાણીમાંના અનુપ માંસના રસ, અને દૂધ, નવું અન્ન, નવોદકનું સેવન; ગોળ વગેરેના પદાર્થ અને કફકારક પદાર્થ, એ પ્રમેહ થવાનું કારણ જાણવું.

સામાન્ય લક્ષણ:—મૂત્ર ઘાણું હોઇ ડોળાયલા જેવું હોય છે. મૂત્ર વર્ણભેદે કરી પ્રમેહના ૨૦ ભેદ કલ્પેલા છે. વ્યવહારમાં પેસાબની વખતે જે પ્રમેહમાં અતિશય આગ થાય છે તેને **તણખીયો (મ૦ તિક્ક) પ્રમેહ** કહે છે. પેસાબના વખતે આગ થતી નથી તેને **ઠંડો (મ૦ હિં૦ શીત) પ્રમેહ** કહે છે. પેસાબના આરંભે તંતુ કિંવા ગોળી પડે છે અને તે સળીથી ઉંચકીએ તો હાથ બે હાથ લંબાઇનો તાર થાય છે, તેને **તંતુમેહ, તારમેહ** કિંવા **લાલામેહ** કહે છે. જે પ્રમેહમાં ધાત પડે છે તેને **ધાતુપ્રમેહ** કહે છે. જેમાં પરૂ પડે છે તેને **પુપ્રમેહ** કહે છે. કંઇક તુરો અને મધુર એવો જે પ્રમેહ પેસાબ સાથે પડે છે તેને **મધુમેહ** કહે છે. મધુમેહી પુરુષ જે ઠેકાણે પેસાબ કરે છે તે ઠેકાણે ધાત જમે છે. અહીંઆં પ્રમેહ રોગનો ઘણોજ પ્રાદુર્ભાવ થએલો છે. પ્રમેહનો રોગ પુરુષોનેજ થાય છે. સ્ત્રીઓને પ્રતિમાસે રજઃપ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી કરી શરીર સંબંધી સર્વ દોષ શુદ્ધ થાય છે; એટલે સ્ત્રીઓને પ્રમેહ થતો નથી.

તણખિયા પ્રમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ગોકર્ણી (ગરણી)નાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૨) ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ભીલામો ઘસી પાવો. (૩) આંમળાંનાં ઝાડની છાલનો રસ બે તોલા

---

* મૂત્રના જુદા જુદા રૂપ ઉપરથી પરમીયાના વીશ ભેદ કર્યા છે. તેમાં ૧ ઉદક, ૨ ઇક્ષુ, ૩ સાન્દ્ર, ૪ સુરા, ૫ પિષ્ટ, ૬ શુક્ર, ૭ સિકતા, ૮ શિત, ૯ શનૈઃ, ૧૦ લાલા, એ દશ પ્રમેહો **કફથી થાય** છે; અને તે સાધ્ય છે. ૧૧ ક્ષાર, ૧૨ નીલ, ૧૩ કાળો, ૧૪ હારિદ્ર, ૧૫ મંજીષ્ટ, ૧૬ રક્ત, એ **પિત્તથી** થનારા છ પ્રમેહો કષ્ટસાધ્ય છે: અને ૧૭ વસા, ૧૮ મજ્જા, ૧૯ સૌર તથા ૨૦ હસ્તી, એ ચાર **વાયુથી** થનારા અસાધ્ય પ્રમેહો છે. તેના ઉપદ્રવો ઉપરથી તેને ઓળખવા.

અપચો, અરુચિ, બકારી, ઉલ, ખાંસી, સળેકમ ઇત્યાદિ **કફના,** પેડુ અને લિંગમાં તોડ, અંડકોશમાં ફાટ, તાવ, દાહ, તરસ, મૂર્છા, ભાગો ઝાડો ઇત્યાદિ **પિત્તના** તથા ઉદાવર્ત, કંપ, હૃદ્ગ્રહ, શૂળ, નિદ્રાનાશ, શોષ, ખાંસી ઇત્યાદિ **વાયુના** ઉપદ્રવો છે.

આત્રેયના મત પ્રમાણે ૧ પુય, ૨ તક્ર, ૩ પિટકા, ૪ શર્કરા, ૫ ધૃત અને ૬ અતિમૂત્ર એમ છ પ્રમેહો બીજા પણ છે. તે મેળવતાં કુલ ૨૬ ભેદ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) પેસાબ ઘણો થતો હોય તો કાળા તલ પૈસા ૯ ભાર સવારના પહોરમાં હમ્મેશાં ખાય તો હમ્મેશાં પેશાબ ગળતો હોય અથવા થોભતો નહિ હોય તેને આરામ થાય. (૨) મારેલું લોઢું તથા સુંઠ બરાબર વજને લઇ ખાંડી ઝીણું કરી તેથી બમણી તેમાં સાકર ભેળી દરરોજ સવારે નયણાં ફાકે તો પેસાબ ગળતો હોય અથવા ઘણો થતો હોય કે થોભતો ન હોય તે મટે. (૩) સુવા શેર ૧, મેંદો શેર ૦॥, ગુંદ શેર ૦॥, રાતી ખાંડ શેર ૧॥ અને ઘી શેર ૦॥।, એ સર્વે વસાણાં ખાંડીને એના લાડુ બનાવવા. તેમાંથી સવાર–સાંજ એકેક ખાય તો પેસાબ ગળતો હોય તે મટે, ધાતુ વધે. (૪) ગવારનો આટો શેર ૧ અને સાકર શેર ૦॥, ખાંડી ઝીણું કરી ગાયના ઘી સાથે સવાર–સાંજ દિવસ ૧૦ સુધી ખાય તો આરામ થાય. (૫) પાકી ઇંટ ઘણી જુની હોય તેને ખાંડી ઝીણી કરી સવારે ટાઢા પાણી સાથે ફાકે તો પરમો મટે. (૬) સરવાળા નામનું ઘાસ જેને ઉપદરા કહે છે અને છોકરાં જેને કૂતરા કહે છે તે લુગડા ઉપર ચોટાડવાથી ચોટી જાય છે, તે જડ સુદ્ધાં ઉખેડી લાવીને છાયામાં સૂકવી ખાંડી તેની બરાબર ખાંડ ભેળવી સવાર–સાંજ એકેક હથેળી ભરીને ખાય તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે. (૬) ધોળો ગુંદર શેર ૦।, શીંગોડાં શેર ૦।, બુરા ખાંડ શેર ૦॥, મેંદો શેર ૦॥ એ બધાં વસાણાં એકઠાં કરી એક કાચના વાસણમાં ભરી તેમાં ઘી શેર ૦। તથા તેટલું દૂધ ભેળીને તેમાંથી પૈસા ૫ ભાર દરરોજ સવારે કેટલાક હફતા સુધી પીએ તો ભાત ભાતના પરમીયા મટે અને મરદાઇ વધે. (૭) કેવડાની જડનો

પર્યંત કાઢી તેમાં કિંચિત્ હળદર અને મધ નાખી તે આપવો. (૪) ઉંબરાનો દ્રવ દર વખતે બે તોલા લઇ તેમાં કિંચિત્ જીરાનું ચૂર્ણ અને ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે બે વખત આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કમળ-૩, ખેર-૬, ગરણી-૪, ગોખરૂ બોડા-૫, ચિત્રક-૧૨ તલ-૧૭, ૧૮, કુદરલી-૨, બીલામો ૧૬.

મધુમેહ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાંબુડીની છાલ નિત્ય ૨ તોલા પર્યંત ખાવી, કિંવા પાકાં જાંબુ અથવા જાંબુડાની ભૂકી ખાવી. (૨) કડાનાં મૂળ ઉપરની છાલ, અસાણાની છાલ, નાગરમોથ અને ત્રિફળાંનો કાઢો કરી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અળઇ-૪, જાંબુ-૬, દુદરલી-૨.

બહુમૂત્ર ઉપર ઉપચાર:—ત્રિફળાં, વાંસનાં પાંદડાં, નાગરમોથ અને પહાડમૂળનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે તે તુરત બહુમૂત્રનો નાશ કરશે. (૩) આદુનો રસ, ખડીસાકર નાખી બે વખત આપતા જવું. (૪) વાંસનાં સૂકાયલાં પાંદડાંનો કાઢો બે વખત આપવો.

રસ શેર ૦। માં સાકર પૈસા ૫ ભાર નાખી પીએ તો આરામ થાય. (૮) આંમળાંનો ઉકાળો બે માસા હળદર તથા મધ નાખી આપવો. (૯) ગળોનો રસ મધ નાખી આપવો. (૧૦) છુહારી ખારેકો દૂધમાં બાફી તેમાંથી ઠળીઓ ખેંચી કહાડી તેની જગ્યાએ લોબાન અને ભેંસાગુગળ સમાન ભાગે લઇ વાટીને ભરવો. તે દરેક જુદી જુદી ખારેક ઉપર ઘઉના લોટની કણક ચઢાવી અંગારા ઉપર શેકી પછી તે ખારેકો અંદરના ઔષધ સહિત કહાડી લઇ વાટીને ચણા જેવડી ગોળીઓ કરી દરરોજ એક આપવી. અંગારામાં શેકતાં તેમાંથી ધૂમાડો બહાર નીકળવો નહિ જોઇએ; એટલે કે અંગારાની ભરસાડમાં ભરી રાખીને શેકવું. (૧૧) ગળોનું સત્વ તોલો ૦॥, પિત્તપાપડો તોલો ૧, આમળાં તોલો ૧, બહેડાં તોલો ૧, હરડાં તોલો ૧, ધરો વાલ ૨, લઇ પાણી શેર ૧॥ માં ઉકાળી પાંચ તોલા રહેથી તેમાં તોલો ૧ મધ નાખી પાવું. (૧૨) કાંસકીનાં પાંદડા તથા ચણકબોબા વાટી પાણીમાં પાવાં. (૧૩) દાડમ અને જાંબુનાં પાંદડાંનો સરબત કહાડી પાવો. (૧૪) વડનું દૂધ પતાસાં ૪ ભરી દિવસ ૭ આપવું. (૧૫) ફટકડી તોલો ૧, એલાયચી તોલો ૧, સાકર તોલા ૨ નાં પડીકાં ૩ કરી આપવાં. (૧૬) શંખાવળી, સાકર, ધાણા અથવા વરીયાળી ત્રણે વાટી રાત્રે હવામાં રાખી સવારે ઘુંટીને પાવું. (૧૭) સુરોખાર ટાંક ૧, એલચી ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, પાષાણભેદ ટાંક ૧, ગોળ ટાંક ૪ માં ગોળી વાળી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવી. (૧૮) એખરો પૈસા ૧ ભાર, બળબીજ પૈસા ૧ ભાર, પાષાણભેદ પૈસા ૧ ભાર, તવખીર પૈસા ૧ ભાર, સાકર પૈસા ૪ ભારની બકરીના દૂધમાં ફાકી લેવી. (૧૯) ગાયના દૂધ તોલા ૧૦ માં અર્ધા લીંબુનો રસ નાખી પાવાથી તણખીચો પરમીચો મટે. (૨૦) કુંવારની જડ જાડી હોય તે દેવતામાં શેકી તેને છોલી નાખી તેના ગરભના જેટલી સાકર નાખી દરરોજ ટાંક ૨॥ લેવાથી પ્રમેહ જાય. (૨૧) વછનાગ ટાંક ૧, ધંતૂરાનાં બીજ ટાંક ૧, ખુરાસાની અજમો ટાંક ૧, ભાંગ ટાંક ૧, ચણકબોબા ટાંક ૧, જાયફળ ટાંક ૧, ગહુંલા ટાંક ૧, મુસળી ટાંક ૧, હિંગળોક ટાંક ૧, લઈ પોસ્તના પાણીથી ગોળી વાલ ૧ પ્રમાણે વાળી દરરોજ એક આપવી. (૨૨) હરડેદળ ટાંક ૨, આંમળાં ટાંક ૨, બહેડાં ટાંક ૨, વાટી શેલડીના રસમાં ૭ પુટ આપી તડકે સુકવવાં. તે ચૂર્ણ ટાંક ૨, સાકર ટાંક ૨ માં મધ નાખી ચટાડવું. ઉપર દૂધ શેર ૦॥। પાવું. આથી પ્રમેહ જાય, વીર્ય વધે. (૨૩) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, લોહચૂર્ણ, શિલાજીત, મોટી હરડે સર્વેનું ચૂર્ણ મધમાં અવલેહ કરી દિવસ ૭ ખવરાવવું. અલુંણું ખવરાવવું. (૨૪) મુસળી ટાંક ૪, ચણોઠીનું મૂળ ટાંક ૪, વાટી ફાકી કરી ઉપર દૂધ પીવાથી ધાતુ પ્રમેહ જાય. (૨૫) રાસ્ના ટાંક ૫, લીંડીપીપર ટાંક ૧ ને સાકર ટાંક ૭ ભેળાં વાટી દિવસ ત્રણ ખવરાવવાથી સાન્દ્ર પ્રમેહ જાય. કેસુડાં પલાળી પાણીમાં બંગાળી સાકર નાખી પાઇએ તો પ્રમેહ પીડા જાય. (૨૬) ધંતૂરાનાં બીજ, બંગ, મારેલ પારો, હિંગળોક, આમલસાર ગંધક પાનના રસમાં ગોળી વાળી આપવાથી સર્વ પ્રમેહ જાય. (૨૭) સાકર અને જવખાર ગાયની છાશમાં પીવાવવાથી ઉનવા (મૂત્રકૃચ્છ્ર) જાય. (૨૮) કસુંબો ગાયના દૂધમાં સાકર સાથે આપવાથી પ્રમેહ જાય.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજમો-૪, અનનસ-૩, આદુ-૪૦, આમળાં-૨૧, કોલિંજન-૭, ખસખસ क (અફીણ)-૫, ભોંયકોળું-૬, મેથી-૩, વાંસ-૬.

સર્વ પ્રમેહો ઉપર ઉપચાર:—(૧) ગળોનો અંગરસ મધમાં આપવો. (૨) ત્રિફળાં, દેવદાર, દારૂહળદર અને નાગરમોથનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૩) ખાખરાનાં ફૂલનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૪) વડના અંકુરનો કાઢો મધ નાખી આપવો. (૫) વાવડીંગ, હળદર, જેઠીમધ, સુંઠ અને ગોખરૂનો કાઢો મધમાં આપવો. તે દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ કરશે. (૬) ભોંયઆવળી, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, ચણકબાબા અને ૨૦ મરી એકત્ર વાટી ખાવાં; એટલે અસાધ્ય પ્રમેહનો પણ નાશ **થશે.** (૭) નિર્મળીનાં બિયાં અકેક તોલો છાશમાં વાટી પાવાં. (૮) બકામ લીમડીની લીંબોળીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ઘી નાખી ખાવી; એટલે પ્રમેહનો ત્વરિત નાશ થશે. (૯) બાવળનાં અથવા ખીજડીનાં કુમળાં પાંદડાં, થોડું જીરૂં બારિક વાટી ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં મેળવી, તેમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી સવાર-સાંજ આપવાં. (૧૦) ચણકબાબા ૧ તોલો લઈ કાઢો કરી તેમાં ચંદનના તેલનાં ચાર ટીપાં નાખી તે આપવો. (૧૧) વંશલોચન ૧ તોલો અને એલચીદાણા ૧ તોલો, ચણકબાબા ૧ તોલો, ધોળો કાથો ૧ તોલો અને માયફળ ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે એટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની બોર જેવડી ગોળીઓ કરવી. પછી તે ગોળી સવાર-સાંજ ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં મેળવી તેમાં ખડીસાકર અર્ધો તોલો નાખી તે પાણી પાવું. એ ઔષધથી પ્રદર પણ જાય છે. (૧૨) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ, હળદરનું ચૂર્ણ ૧ ભાગ અને ખડીસાકર ૩ ભાગ, એ સઘળું મધમાં આપવું; એટલે સાત દિવસમાં દુસ્તર પ્રમેહનો પણ નાશ થાય છે. (૧૩) નવટાંક ઘઉ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે પાણીમાં ૧ તોલો ખડીસાકર નાખી તે ૭ દિવસ આપવું. **પ્રમેહ પિટકા:**—પ્રમેહની ઉપેક્ષાએ ફોડકા થાય છે તે સર્વ સંધિના ઠેકાણે થાય છે. તૃષ્ણા, શ્વાસ, માંસનો સંકોચ, પ્રમેહ, હેડકી, મદ, વિસર્પ, મર્મસંરોધ (મર્મસ્થાનની પીડા) એ પિટકાના ઉપદ્રવ જાણવા. **પ્રમેહ પિટકા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ઉંબરાના દૂધનો લેપ કરવો. (૨) બાવચો વાટી લેપ કરવો. (૩) વ્રણ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**સર્વ પ્રમેહ** માટે:—અંકોલ-૨, અરલુ-૫, અળશી-૬, આમળાં-૧૧, ૨૨, આશેત્રી-૨, ઉટકટારી-૨, ઉંબરો-૧૩, એખરો-૪, ઓથમીજીરૂં-૩, કાંકડ-૩, કાંડોળી-૩, ૪, કુંવાર-૮, કેવડાનું ઝાડ-૪, કેળ-૧૫, ખાખરો-૯, ખીજડો-૩, ખેર-૯, ગહું-૭, ગળો-૩, ગોખરૂ બોડા-૨, ૭, ચણકબાબા-૨, ૪, ચણોઠી-૯, ચિત્રક (ચિત્રો)-૪, નલ-૧૧, નિર્મળી-૬, પાષાણભેદ-૨, પિસા-૧, પીળો ધંતુરો-૭, બકામ લીંમડી-૫, બળ (બોળ)-૨, બાવળ-૧૬, બિહી-૧, ભોંય આમળાં-૩, ભોંયકોળું-૪, મેંદી-૬, મૈદાલકડી-૨, રતનજ્યોત-૯, રાનભીંડા-૨, લવંગ-૧૦, લીંમડો (કડવો)-૧૪, ૩૯, વડ-૨, વાંસ-૪, શતાવરી-૧૯, શરપુંખો-૨, શિરદોડી-૨, શિસમ-૧, શેરણી-૩, સુખડ-૬, હરડે-૧૯, ૩૪, ૪૨, હરણસુરી-૨, હાસા-૩. **ઠંડા એટલે શીત પ્રમેહ** માટે:—આમલી-૨, કમળ-૩, પાટલા-૮, પાઢ (કાળીપાડ)-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૪, રતનજોત-૮, વાંસ-૫, શિમળો-૧૨. **તંતુ કે લાલા પ્રમેહ** માટે:—કાંટી ગોખરૂ-૫, ચણોઠી-૭, દુદરલી-૧, મેંદી-૨, વગડાઉ તુરિયું-૧. **ધાતુ પ્રમેહ** માટે:—કાયફળ-૫. **પુયપ્રમેહ** માટે:—કપૂરી મધુરી-૧, સુખડ-૫. **વસામેહ** માટે:—અરણી-૭, કુંવાડીયો-૮, શિસમ-૨. **રક્તમેહ** માટે:—એલચી-૫, બોળ (હીરાબોળ)-૭. **વિષમેહ** માટે:—હળદર-૧૨. **શનૈર્મેહ** માટે:—હરડે-૨૦. **સાન્દ્રમેહ** માટે:—સાતીન-૩. **નીલમેહ** માટે:—પીંપળો-૨૧. **ઇક્ષુ અને સિકતામેહ** માટે:—લીમડો (કડવો)-૩૨. **સુરામેહ** માટે:—શિમળો-૧૧. **હરીદ્રામેહ** માટે:—ગરમાળો-૬. **ઉષ્ણમેહ** માટે:—ગોખરૂ-૫, મેંદી-૨. **ઉદકમેહ** માટે:—નિર્મળી-૬, પારિજાતક-૪, રતનજોત-૧૦. **મંજીષ્ટમેહ** માટે:—મજીઠ-૪.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, સામો, મઠ, ઘઉં, કળથી, મગ, તુવર અને ચણાની દાળ, સરગવો, પંડોળાં, લસણ. **અપથ્ય:**—મૂત્રવેગનો અવરોધ, ધુમ્રપાન, દિવસે ઉંઘવું, મૈથુન, વાલ, મિષ્ટાન્ન, તેલ, છાશ, ગળપણ, દુધી, કોળું, શેલડી, ખાટા અને ખારા પદાર્થ.

૩૧—પાંડુ.

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ:—અતિ મૈથુન, અત્યમ્લ પદાર્થ, ખારા અને તેલવાળા પદાર્થોનું અતિ સેવન, અતિ મદ્યપાન, મૃત્તિકાભક્ષણ, દિવસે ઉંઘવું, અત્યંત તીખા પદાર્થ, દૂધ, અડદ, મિષ્ટાન્ન, તલ, માછલાનું અતિ ભક્ષણ, એ પદાર્થો સેવન કરનારાઓનું લોહી દોષોએ કરી દુષ્ટ થઇ શરીરની ત્વચા પાંડુવર્ણ થાય છે. એ રોગને પાંડુરોગ કહે છે. વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત અને મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય, એમ પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ થાય છે.

પૂર્વરૂપ:—ચામડી ફાટવી, મ્હોંને પીકાશ, શરીર ગળવું, મૃત્તિકા-ભક્ષણ, નેત્ર અને ગાલોએ સોજા, મળમૂત્રનું પીળાપણું, અન્નનું પાચન ન થવું, એ લક્ષણો પાંડુરોગ થવાના પહેલાં માણસને થાય છે.

વાતપાંડુ:—ચામડી, મૂત્ર, આંખો ઇત્યાદિને રૂક્ષતા, કાળાપણું, રાતાપણું, કંપ, સોયો ભોંકવા જેવી પીડા, પેટનું ફુલવું, ભ્રમ ઇત્યાદિ થાય છે. **પિત્તપાંડુ:**—મૂત્ર, વિષ્ટા અને આંખો પીળાં થાય છે; દાહ, તૃષા અને જ્વરે પીડિત હોય છે. મળ પાતળો થાય છે અને શરીરકાંતિ અત્યંત પીળી થાય છે. **કફપાંડુ:**—મુખમાંથી કફનો સ્રાવ, સોજો, ટાલાં, આળસ, શરીરે ભાર, ત્વચા, આંખો અને મ્હોડે શ્વેતત્વ, એ પ્રમાણે થાય છે. **સન્નિપાત પાંડુ:**—ઉપર કહેલાં ત્રણ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. **મૃત્તિકાભક્ષણજન્ય પાંડુ:**—માટી ખાવાની જેને ટેવ પડેલી છે, તેના વાતાદિકો પૈકી એકાદો દોષ કુપિત થાય છે. માટી તુરા રસની હોય તો વાયુ કુપિત થાય છે, ખારી હોય તો પિત્ત કોપે છે, મીઠી હોય તો કફ કુપિત થાય છે. તે માટી પેટમાં ગયા પછી રસાદિક ધાતુને રૂક્ષ કરે છે, અને રૌક્ષ્ય ગુણ પ્રબળ થયો એટલે જે અન્ન ખાવામાં આવે તે રૂક્ષ થઇ જાય છે. તે માટી કોષ્ટાદિકોના અગ્નિએ પચન થયા સિવાય રસ વહન કરનાર માર્ગમાં જામે છે અને તેનો રોધ કરે છે, તેથી કરી ઇંદ્રિયોનું બળ એટલે સ્વવિષયગ્રહણશક્તિ નષ્ટ થાય છે. શરીરની દીપ્તિ, શક્તિ અને ઓજ એટલે સર્વે ધાતુનો સાર (હૃદયમાં હોય છે તે), એને ક્ષીણ કરી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાં બળ, અગ્નિ અને વર્ણનો નાશ થાય છે. **વિશેષ લક્ષણ:**—નેત્ર, ગાલ ભ્રકુટિ, પગ, નાભિ, શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો, કોઠામાં કૃમિ અને રક્તકફમિશ્રિત રંગ, એ લક્ષણો થાય છે. આ પ્રકારને કોઇ **"કૃમિપાંડુ"** પણ કહે છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઘણા દિવસનો પાંડુરોગ, ઘણો કાળ થવાથી જડ થાય એટલે સાધ્ય થતો નથી, બધા શરીરે સોજો આવેલો હોય જે રોગી સર્વ પદાર્થ પીળા જુએ છે તે, જે માણસનો બંધાયલો થોડો મળ લીલા રંગનો કફ મિશ્રિત પડે તે, જે પુરુષ દીન એટલે દુઃખી થાય છે અને ધોળો પુંગી જેવો થાય છે અને ઉલટી મૂર્છા અને તૃષાની પીડા પામે છે તે, રક્તક્ષયથકી જે પાંડુરોગી ધોળો થાય છે તે, જેના દાંત, નખ, આંખો પીળાં થએલાં છે તે, જે પાંડુરવર્ણના પદાર્થસમૂહ જુએ છે તે, અને હાથ, પગ, ડોક, એ ઠેકાણે સોજા, મધ્યદેહ જેનો શુષ્ક થયો છે તે અસાધ્ય, એથી ઉલટા સાધ્ય જાણવો. મધ્ય દેહને સોજા; હાથ, પગ, ડોક એ શુષ્ક થએલાં; ગુદા અને શિશ્ન એ ઠેકાણે સોજો; મૃતપ્રાય થએલો, તેમજ અતિસાર અને તાવે કરી પીડાએલો રોગી વૈદ્યોએ છોડવો. **પાંડુરોગમાં કમળો થાય છે:**—જે પાંડુરોગી અત્યંત પીળાં દ્રવ્યો સેવન કરે છે તેનાં પિત્ત રક્તમાંસને બાળી દુષ્ટ કરી કમળારૂપ રોગ કરવાને સમર્થ થાય છે. તેની આંખો અત્યંત પીળી થાય છે. ઇંદ્રિયોની શક્તિ નષ્ટ થાય છે. ત્વચા, નખ, મુખ, એ અત્યંત પીળાં થાય છે. મૂત્ર, પુરીષ, લાલ અને પીળાં થાય છે. તે પુરુષ ચોમાસામાંના દેડકા જેવો પીળો થાય છે. દાહ, અન્ન ન પચવું, દુર્બળતા, અંગગ્લાનિ અને અન્નદ્વેષે તે રોગી પીડિત થાય છે. જેમાં પિત્તલ આવાં એ કમળો એક કોષ્ટાશ્રય, તથા બીજી શાખા-(રક્તાદિધાતુ)-શ્રિત હોય છે. જેવો રાજયક્ષ્મા સ્વતંત્ર હોય છે તેમ એ સ્વતંત્ર હોય છે. એનીજ બીજી અવસ્થા **કુંભકમળો:**—કાળાંતરે જડ થએલો જે કુંભ-કમળો તે કષ્ટસાધ્ય થાય છે. કુંભ એટલે કોષ્ટ, તદ્વત્ જે કમળો તે કુંભકમળો. **પાંડુરોગમાં હલીમક રોગ થાય છે:**—જે વખતે પાંડુરોગનો વર્ણ લીલો, નીલ કિંવા પીળો થાય છે અને બળ તથા ઉત્સાહનો નાશ, ઉંઘ, અગ્નિમાંદ્ય, ઝીણો તાવ, સ્ત્રીભોગની ઇચ્છાનો અભાવ, અંગ મરડાઇ આવવું, દાહ, તૃષ્ણા, અન્નદ્વેષ, ભ્રમ, એ ઉપદ્રવ થાય છે ત્યારે વાતપિત્તથકી રોગીને હલીમક રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ઉપચાર:—(૧) લોઢાના વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવી, એટલે પાંડુરોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે. (૨) દશમૂળ અને સુંઠનો કાઢો આપવો; એટલે કફ-યુક્ત પાંડુ, જ્વર, અતિસાર, સોજો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, અરૂચિ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ થાય છે. (૩) ત્રિફળાં, ગળો, અરડુસી, કડુ, કરીઆતું અને કડવા લીમડાનો કાઢો મધ નાખી પાવો; એટલે પાંડુરોગ અને કમળો નાશ થાય છે. (૪) સાટોડી, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડુ, ગળો, દારૂહળદર અને હરડેનો કાઢો–સર્વાંગના સોજા, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા, મુખમાં હમ્મેશાં ગફખા આવવા અને કફરોગનો નાશ કરે છે. (૫) અરડુસી, ગળો, કડવો લીમડો, કરીઆતું અને કડુનો કાઢો મધ અને ઘી નાખી આપવો; એટલે કમળો, પાંડુ, રક્તપિત્ત, હલીમક અને કફાદિક વ્યાધિનો નાશ થાય છે. (૬) શિલાજીત, મધ, વાવડીંગ, હરડે અને સાકરનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું; એટલે પંદર દિવસમાં દેહ બળવાન થાય છે. (૭) ચિત્રકચૂર્ણને આમળાંના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી, પછી તે ગાયના ઘીમાં રાત્રે લેવું. (૮) દેવદારનાં પંચાંગનું ચૂર્ણ દૂધમાં કિંવા પાણીમાં ૪ માસા લેતા જવું; એટલે એક મહિનાની અંદર પાંડુરોગનો નાશ થશે. (૯) હરડે ગોમૂત્રમાં ૨૧ દિવસ ભીંજવી રાખવી અને તેમાંથી એકેક ભક્ષણ કરવી. (૧૦) મૂળ સહિત કાંસાળુ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તે આપવું. (૧૧) માટીને નાગકેસર, જેઠીમધ, લીંડીપીપર અને નસોતરનો કાઢો કરી તેની ભાવના આપવી; પછી તે ભાવના આપેલી માટી ખાવા આપવી; એટલે ખાધેલી માટી નીકળી જઇ વિકાર દૂર થાય છે. (૧૨) હરડેનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૩) ગોખરૂનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી પાવો. (૧૪) ગળોનું સત્વ, મધ અને ઘીમાં આપવું. (૧૫) હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ ચારગણા ઘીમાં પ્રથમ ગ્રાસમાં ભોજનની અંદર આપવું એટલે અગ્નિ વધે છે. (૧૬) પ્રવાળ ભસ્મ, દૂધ સાકરમાં આપવી. (૧૭) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકમૂળ અને બાળહરડેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ત્રણ ત્રણ માસાની ગોળીઓ કરવી અને તે પાણીમાં આપવી; એટલે પાંડુરોગ અને હરસનો નાશ થાય છે. (૧૮) વાંકેરીનું ભોથું ઠંડા પાણીમાં અગર દૂધમાં ઘસી દરેક બે વખત પ્રમાણે સતત ત્રણ મહિના આપવું; એટલે પાંડુરોગ, જીર્ણજ્વર, નાડીવણ, ભગંદર, ગંડમાળ, જામેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌષધમાં.—આમલી–૩, ઇન્દ્રજવ–૧૬, ઉક્ષી–૩, કાસાળું–૭, કુકરપાડાનો વેલો–૮, ગોખરૂ બોડા–૧, ચિત્રક–૯, પિસા–૨, ભાંગરો–૧૩, ભોંય આમળી–૪, ૫, મીંઢીઆવળ–૬, લીંડીપીપર–૩૫, વાંકેરી–૩, શ્રાવડ–૩, સમેરવો–૧૫, સાટોડી–૧૯, હરડે–૮. **મૃત્તિકાજન્ય પાંડુરોગ** માટે:—કેસર–૬.

પથ્ય:—જુના જવ, ઘઉં, ભાત, મગ, તુવર અને મસૂરની દાળ; પરવળ, જુનાં કોળાં, જુનાં કેળાં, ગળો, કાળી શેલડી, તાંદળજો, પુનર્નવા, વંતાક, ડુંગળી, લસણ, પાકી કેરીઓ, ઘીલોડાં, આમળાં, છાશ, ઘી, તેલ, જવ અને ઘઉંની કાંજી, માખણ, હળદર, તુરા પદાર્થ અને કેસર. **અપથ્ય:**—રક્તસ્રાવ, ધૂમ્રપાન, ફુલટી, મળમૂત્રાદિકોના વેગનું ધારણ, પરસેવો, મૈથુન, શીંગો અને પાનની ભાજી, હિંગ, અડદ, પેંડ, તાંબુલ, સરસવ, મધ, ખાટા પદાર્થ, વિરૂદ્ધાન્ન, જડ અને વિદાહી અન્ન.

૩૮—બળતરા. (દાહ રોગ.)

કારણ અને લક્ષણ:—અતિ ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, પિત્તકારક પદાર્થોનું ભક્ષણ, મર્માભિઘાત, મહા શસ્ત્રાદિકોનો પ્રહાર એ કારણોવડે આ રોગ થાય છે. શરીર શુષ્ક અને તપ્ત થવું, નેત્ર આરક્ત કિંવા પીતવર્ણ એ દાહ રોગનાં લક્ષણો જાણવાં.*

ઉપચાર:—(૧) ધાણા અથવા ધાણા અને વરીઆળી અધકચરી કુટી રાત્રે ૨૪ તોલા પાણીમાં

* અગ્નિવડે દાઝવાથી, સૂર્યના તાપમાં ફરવાથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી કે પિત્તના પ્રકોપ વગેરેથી અંતર્દાહ (શરીર અંદરની બળતરા) અને બહિર્દાહ (બહાર અગન બળે તે) કે કેવળ દાહ નામે એ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ૧ રક્તપિત્તદાહ, ૨ રક્તદાહ, ૩ પિત્તદાહ, ૪ તૃષ્ણાદાહ, ૫ રક્તપૂર્ણોદરદાહ, ૬ ધાતુક્ષયદાહ, ૭ મર્મઘાતદાહ આ સાતે પ્રકાર અને તેમનાં લક્ષણો નામ ઉપરથીજ સમજાય તેવાં છે.

પલાળી રાખી સવારે તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં ખડીસાકર ૪ તોલા નાખી પાવી. (૨) સો વખત ધોએલું ઘી શરીરે ચોપડવું. (૩) અરિઠાનું ફીણ કિંવા કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી તેનું ફીણ શરીરે ચોળવું. (૪) ચંદનાદિ ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા દૂર થાય છે. (૫) ડાંગરની ધાણી અને ખડીસાકરનો કાઢો કરી તે વારંવાર આપતાં જવું. (૬) ખજૂરનું સરબત કરી આપવું. (૭) ગળોનું સત્વ જીરૂં અને ખડીસાકરમાં આપવું. ગોવરૂ અને શીતળાના રોગના દાહ ઉપર પણ એ આપવું. (૮) ચોખાના ધોવરામણમાં રક્તચંદન (રતાંદળી) ઘસી તેમાં થોડી ખડીસાકર નાખી તે પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અગરૂ-૨, આંબો-૧૧, ઉંબરો-૨૬, કમળ-૪, કંચનાર-૩, કેળ-૧૩, કોકમ-૬, કોથમીર-૫, ૮,૯, ખજૂરી-૧૦, ખાટીલુંણી-૪, જવ-૧, ડાંગર-૧૨, તરબુચ-૨, પદ્મકાષ્ઠ-૧, પાઠ (કાળીપાડ)-૪, ફાલસા-૨, બીજોરૂં-૫, બેહેડાં-૩, મગ-૨, મરવો-૨, મોથ-૯, ૧૪, રતાંદળી-૬, ૧૦, વાળો-૨, ૪, શતાવરી-૨, શીતાફળ-૩, સિવણ-૭, સુખડ-૧. **રક્તજન્યદાહ** માટે:-વાંસ ૩.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, જવ, સાકર, ઘી, દૂધ, માખણ, કાકડી, કોળું, દાડમ, પંડોળાં, મીઠા રસ. **અપથ્ય:**—રસ્તે ચાલવું, ખારા અને પિત્તકર એવા પદાર્થ, ગરમી લેવી, છાશ, પાન, હીંગ, મૈથુન, કડવા, તીખા અને ઉષ્ણ પદાર્થ.

૩૯-બાલરોગ.

કારણ:—માતાનું જડાન્નાદિ ભક્ષણ, વિશમાશન અને દોષકારક અન્નભક્ષણને લીધે દેહમાં પ્રકોપ થઇ શરીર ઉપરનું દૂધ વિકૃત થાય છે. તે કારણોએ બાળકને વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ માતપિતાના ઉત્પત્તિ સ્થાનો વ્યથિત હોય, બાળકોનો અનિયમિત આહાર, ઘણીજ વખત ઉઘાડવું, ઘણીજ વખત પાણી પાવું, ગરમીમાં બહાર લઇ જવું, દુગ્ધાદિ પદાર્થ ઉઘાડા રાખવાથી વિકૃત થએલાં એવાં પેય પાવાં વગેરે કારણોએ બાલરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. દૂધ પીનારાં, દૂધ અને અન્ન ખાનારાં, અને કેવળ અન્ન ખાનારાં એવાં ત્રણ પ્રકારનાં બાળકો હોય છે તે અન્ન અને દૂધ દુષ્ટ ન હોય તો બાળક નિરોગી હોય છે. દંતોદ્ભવ એ સર્વ બાલરોગોનું કારણ છે, પરંતુ તેના ઠેકાણે વિશેષ કરી જ્વર, વિડ્ભેદ, (ઝાડો, હગામણ) કૃશત્વ, ઉલટી, કપાળ દુઃખવું, અભિષ્યંદ, શોથ અને વિસર્પ એ ઉપદ્રવ થાય છે.

બાળકોની અંતર્ગત વેદના જાણવાનો ઉપાય:—બાળકના રડવા ઉપરથી તેની કમી જાસ્તી પીડા સમજવી. તે બાળક વારંવાર જે ઠેકાણે હાથ હલાવે તે ઠેકાણે અને જ્યાં આપણને હાથ અડકાડવા દે નહિ તે ઠેકાણે તેને કંઇ પણ દુઃખે છે એવું સમજવું. આંખો મીંચાવા ઉપરથી મસ્તક દુઃખે છે એવું સમજવું. મલાવરોધ, ઉલટી, સ્તન ચાટવા અને પેટમાં ગડગડવું, પેટનું ચડવું અને પેટનું ઉંચુ થવું, એ લક્ષણોએ તેના ગળામાં પીડા છે એમ સમજવું. મળમૂત્ર બંધ થવું, ડચકણા તથા ચારે તરફ જોવું એ લક્ષણોએ તેની બસ્તીમાં તથા ગુહ્ય સ્થાને પીડા થાય છે એમ સમજવું. વૈદ્યોએ તેની સ્રોતસો, (નાક, મુખ, કાન વગેરે દ્વારો) હાથ પગ વગેરે અવયવ તથા સાંધા વારંવાર જોવા. **બાળકને ઔષધ આપવાનું પ્રમાણ:**—બાળક ઉત્પન્ન થાય એટલે તેને વાવડીંગના ફળ જેટલું અથવા ગુંજાના પ્રમાણમાં ઔષધ આપવું; તેમજ બાળક મોટું થતું જાય તેમ વધારતા જવું. એકેક માસો વધારતા જવું. **કુકુણક** (બાળખુપર્યાં)—આ રોગ દૂધના દોષે કરી થાય છે. તે યોગે બાળકની આંખો દુઃખે છે અને પીઆ લાગે છે. તે આંખોને ખુબ લાગે એટલે બાળક કપાળ, નાક તથા આંખો ચોળે છે અને તેનાથી ગરમીમાં જોવાતું નથી કે આંખો ઉઘડતી નથી. **પારિગર્ભિક (પરિભવ, પારેગડું મ૦ અવથણે,** આયનેર)—ગર્ભિણી માતાનું દૂધ બાળકને પાવાથી તેને ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉલટી, ઝાંપડ, અરૂચિ તથા ભ્રમ થાય છે; તે રોતું થાય છે અને તેનું પેટ મોટું થઈ તગતગતું દેખાય છે; આ રોગને પારિગર્ભિક અથવા પરિભવ કહે છે. એ ઉપર અગ્નિદીપન ઔષધ આપવાં. **તાલુકંટક** (તાળવું પડવું, ગળું પડવું, મ૦ ટાળુ, તાન)—તાળવાના માંસમાં કફ કુપિત થઇ તાલુકંટક રોગ થાય છે. તેથી કરી તાળુને ખાડો પડે છે અને તાળવું નીચે લબડે છે. બાળક થાન લેતું નથી, મહા કષ્ટે ધાવે છે, પાતળો મળ થાય છે, તૃષા લાગે છે, આંખો, ગળું અને મ્હોંઢું દુઃખે છે, ગળું ચોખ્ખું રહેતું નથી તથા જે દૂધ પીએ તે

ઓકી કાઢે છે. **મહાપદ્મ વિસર્પ** (રતવા મ૦ ધાવરે, રક્તાબાઉ, મોનેરક્ત)—બાળકના ગળાને કિંવા બસ્તીને ધાવરૂ થાય છે, તેથી કરી બાળક જાગતું નથી. તે ધાવરૂ રાતા કમળના પાંદડાં પ્રમાણે લાલ હોય છે. આ મહાપદ્મ રોગ ત્રિદોષજ છે. એ આંખો ઉપર ઉત્પન્ન થઇ ઉર પર્યંત આવે છે, અથવા હૃદય ઉપર થઇ ગુદા પર્યંત જાય છે. **સસણી** (**વરાધ, ગધેડી, ભુંડી** મ૦ સુશી, ઉડતેં)—નાના બાળકની પ્રકૃતિ કફપ્રધાન હોય છે, તે કારણથી તેને પ્રાય: કફાશ્રયના રોગ થાય છે. કફકારક પદાર્થ સેવન કરવાથી આ રોગ થાય છે. પેટમાં કફનું જાળું થઈ તે વાયુની નૈસર્ગિક ગતિનો અવરોધ કરે છે અને તે ઉપર ચડતું ચડતું કાળજાએ વ્યાપી આગળ કંઠાવરોધ થાય છે. પેટ એકસરખું ઉડતું હોય છે. એ સસણી જેવો અતિ સત્વર વર્ધિષ્ણુ એવો પ્રાણઘાતક બીજો રોગ નથી. **આંકડી** (આંચકી, તાણ)—માતાએ ઉષ્ણ અને વાતુલ પદાર્થો સેવન કરવાથી તેનું દૂધ દૂષિત થાય છે; તે બાળકે પ્રાશન કરવાથી તેના મેંદુ તૃપ્ત થઇ પ્રાણવાહક તંતુ (મજ્જાતંતુ) ક્ષુબ્ધ થાય છે તેથી હસ્તપાદાદ્યવયવ થરથર થઈ આંખો સૂકાઇ જાય છે, હાથ-પગને વારંવાર આંચકા આવે છે, શુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે અને સ્તનપાનાદિક વ્યાપાર બંધ થાય છે. આંકડી એ મોટો ભયંકર અને પ્રાણનાશક રોગ છે. આ રોગમાં અપસ્મારનાં સર્વે લક્ષણો થાય છે. આ રોગવાળાં છોકરાં નભાવવાં ભારે કઠિન હોય છે. જે બાળકના મસ્તકમાં ઉષ્ણતા ઘણી હોય છે, તેને પ્રાય: આંકડીનો રોગ થાય છે. **ભાર**:—આ રોગ દૂધની મલાઇ કિંવા એવા પ્રકારના પદાર્થોનું સેવન થવાથી પેટમાં મલાઈ જેવો કિંવા દેડકા જેવો આકાર થઇ આંતરડામાં ચિકટાઇ રહે છે, પછી ઉત્તરોત્તર તે ઉપર મલાઇ જેવા પુટ ચડી ચડી તે વધતો જાય છે, પછી તેનો આકાર ડબ્બા જેવો જામે છે. તેને નીચે કિંવા બાજુએ અથવા ઉપર છિદ્ર હોય છે, તે તેનું મુખ. તેમાં જે ઉર્ધ્વમુખ હોય તે સાધ્ય, બાજુએ મુખ હોય છે તે કષ્ટસાધ્ય તથા અધોમુખ હોય છે તે બહુધા અસાધ્ય. આ રોગ ૭ મહિનાની ઉપરના બાળકને થાય છે. **કવલુ** (બરોળ)—આ રોગ પાનથરી જેવો પેટમાં ડાબી બાજુએ ઠીકરાના કકડા જેવો થાય છે. **ઉત્ફુલ્લિકા**:—જેમાં પેટ ફૂલે છે અને દમ, સોજો એણે યુક્ત એવી બાળકની જમણી કૂખમાં ઉત્ફુલ્લિકા થાય છે.

બાળખુપરા ઉપર ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાં, લોધર, સાટોડી, આદુ, રીંગણી અને ઉભી ભોંરીંગણી એ વાટી કઢવી તે કલ્કનો સુખોષ્ણ લેપ કરવો. (૨) જસતનાં ફૂલ આંખોમાં આંજવાં. (૩) કુરૂંદના પથ્થર ઉપર લોખંડ ઘસી તે ભૂકી વસ્ત્રગાળ કરી ખુપરાપર નાખવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—હીંગ-૯.

પારિગર્ભિક ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર મધમાં નાખી ચાટવા આપવી. બાળક પોતાની મેળે ચાટી ન શકે તેમ હોય તો તેની માતાએ ચટાડવું. (૨) સુરવારી હરડે અને તજ ઠંડા પાણીમાં ઘસી આપવી. (૩) અજમો, ખોડીઅજમો, જીરૂં, શહાજીરૂં અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) પ્રવાળ ભસ્મ ગુલકંદમાં અથવા મધ અને ઘીમાં આપવી. (૫) મરી પાણીમાં ઉકાળી તેમાં સાકર નાખી તે પાણી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર વનૌ૦માં:—પાઢ (કાળીપાડ)-૭, લીંડીપીપર-૨૪, હરડે-૩૧.

તાળવું (ગળું) પડે છે તે ઉપર ઉપચાર:—(૧) હરડે, વજ અને ઉપલેટનો કલ્ક કરી મધ નાખી તે માતાના દૂધમાં પાવું. (૨) સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૩) વજ અને જાયફળ દૂધમાં અગર ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો, તથા સાબરશિંગ દૂધમાં ઘસી પાવું. (૪) વાસનવેલ અગર પડળીના વેલાનાં પાંદડાં બારીક વાટી પેંડી કરી તે તાળવા ઉપર લગાવવી. (૫) કડવાં કારેલાં અને આંબાહળદરનું ચૂર્ણ માખણમાં મેળવી તેની પીંડી તાળવા ઉપર લગાવવી અને ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં ૩ દિવસ બાંધવાં. (૬) કારીવણાનાં પાંદડાંનો અથવા ડુંગળીનો રસ કાઢી તેમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે પાવો. (૭) ડુંગળી શેકી વાટી તેનો લેપ કરવો અને સાંજે તે કાઢી તાળવા ઉપર ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૮) જવખાર અને મધ આંગળીપર લઈ તાળવા ઉપર ચોળવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૭, કદંબ-૧, કારિંવણા-૮, ડુંગળી-૨૬, પાટલા-૧૦, વજ-૧૧, વાસનવેલ-૬, શિરદોડી-૯, હરડે-૧૩, હળદર-૧૭.

ધાવરાં (રતવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાતી કરેણનાં ફૂલ તથા ચોખા અને તેના સમભાગ વજ લઈ રાત્રે ઠંડા પાણીમાં ભીંજવી રાખી, તે વાસણ ઝાકળમાં ઉઘાડું રાખવું. સવારે વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) ધોળી ચણોઠીનાં પાંદડાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) ગુલાબનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) સાગનાં પાંદડાં અને કામળાના કકડાની રાખ કરી તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૫) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કરેણ-૫, કાળીવેલ-૧, ગુલબાશી-૧, ગોરીનો કૂણો-૧, ચણોઠી-૮, દુદરલી-૩, ધાવડી-૬, મીંઢળ-૬, સાગ-૩, હુરા-૬.

સસણી* (વરાધ, ગરઘણી) ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને જેઠીમધ, એ ઉષ્ણોદકમાં ઘસી તેમાં લગાર સિંધવ અને મધ નાખી તે ચટાડવું. (૨) નાગરવેલનાં પાકેલાં પાનને એરંડતેલ ચોપડી તે પેટ ઉપર મૂકી પેટ શેકવું. (૩) બાળાગોળીમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર અથવા સાજીખાર નાખી તેમાં થોડું માતાનું દૂધ નાખી પાઇ દેવું, તેથી ઉલટી થશે. (૪) ગોરોચન અને હળદર નાગરવેલના પાનના રસમાં આપવી. (૫) પાન સાથે કાળી જીરી અને હળદર નાખી રસ કાઢી આપવો. (૬) કારેલીનાં પાનનો રસ કાઢી તેમાં હળદર નાખી તે રસ પાવો. (૭) બાવળીનાં બિયાં નાગરવેલના પાનના રસમાં, દૂધમાં અગર પાણીમાં ઘસી પાઈ દેવાં. (૮) સતાપાના પાનનો રસ મધ નાખી આપવો. (૯) ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી હળદર નાખી પાઇ દેવું. (૧૦) ડીકામાલી, રેવંચીનો શિરો અને એળીયો ગરમ પાણીમાં વાટી કુંટી છોડી પેટ ઉપર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડા-૧૭, કાળીજીરી-૪, કેસરીચંપો-૨, ડીકામાલી-૬, થુવેર-૮, નાગકેસર-૪, નાગદમની-૫, બાફળી (હીગોત્રી)-૧, સતાપા-૬, સોનવેલ-૧, હળદર-૮, ૧૦.

આંકડી× (આંચકી, તાણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધોળી ડુંગળી લગારેક ચીરી નાકમાં ધરી રાખવી, અને સુંઘાડવી. (૨) ગુલાબજળ તાળવા સિવાય સર્વ મસ્તક, નાક આગળ અને કપાળ ઉપર તથા આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) સુરવારી હરડે ઠંડા પાણીમાં ઘસી, હૈયાને, જીભ નીચે અને લગારેક જીભને પણ ચોપડવું. એટલાથી ઉપશમ ન થાય તો હરડે, આમળાં તથા ખડીસાકર ઘસી અંજન કરવું તથા ડુંગળીનો ઉપાય આસ્તે આસ્તે ચાલુ રાખવો.

---

* આ દરદ બહુધા બાળકને પેટમાં ભાર રહેવાથી થાય છે એથી કાળજા પાસે દબદબો ભરાઇ રહેલો હાથથી તપાસતાં જણાઇ આવે છે તેમ તે થયા પછી બાળકને ઝાડાની કબજીયત રહે છે, માટે એમાં બનતી સાવચેતીથી તાકીદે ઝાડો ઉતરે તેવા ઉપાય લેવા. કેટલાક વૈદ્યો ત્રિફળાનો ઉકાળો પણ અપાવે છે.

× કેટલીક જગ્યાએ જે અતિસારનો ભેદ મરડો છે તેને પણ આંકડી કહે છે કે જેમાં દરદી ફરાગત જતાં મહાન કષ્ટ ભોગવવા છતાં ઝાડો ઉતરતો નથી. પરંતુ આ જગ્યાએ **આંકડી** શબ્દનો એ અર્થ થતો નથી. જ્યાં મરડાને આંકડી બોલવાનો રિવાજ છે એવી જગ્યાએ આ દરદને આંચકી કહે છે. આ દરદથી બાળક બચવું ઘણું મુશ્કેલ હોય છે. એ દરદ શરૂ થયા અગાઉ કોઈ કોઇ બાળકને ઉલટી થતી માલૂમ પડે છે. આ ઉલટી બંધ કરવી નહિ જોઇએ, કેમકે એને ગરમ દવાઓથી બંધ કરતાંની સાથેજ આ દરદ દેખાઇ આવે છે; અને પછી નિરૂપાય થવાનો વખત આવે છે. માટે આ ઉલટી થતાંજ બાળકને ઉપરા-ઉપરી પાટીઓ ટંકણખાર ફુલાવી વાલ વાલના સુમારે અથવા યોગ્ય માત્રાથી માતાના ધાવણમાં અગર પાણીમાં આપતા રહેવું. એથી ઉલટીમાં ચીકણા તાંતા નીકળી જશે અને આ આંચકીનું દરદ થઇ આવવાની ધાસ્તી રહેશે નહિ.

આંચકીવાળા બાળકને "માળવી ગોખરૂ ૫ અને સૂકી આમલી (આમલીનાં ફળ) પાણીમાં એકઠાં વાટી લુગડાથી ગાળી બે તોલા પાણી પાવું" આ ઉપાય અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ડુંગળી–૧, મરડાશીંગ–૧, હરડે–૯.

ભાર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કડુવૃંદાવન, ભેંશના મૂત્રમાં બાફી તે મૂત્ર સુદ્ધાં ખરલ કરી પછી તે વાલભાર લઇ એક ચણોઠીભાર પાપડીઓખાર અથવા સંચળની ભૂકી સાથે મધમાં આપવાં. (૨) ગોમૂત્રમાં સાકર તથા મીઠું સમભાગ નાખી તે પાવું. (૩) એળીયો અને ડિકામાળી એકત્ર કરી પાવી. (૪) કબુતરની અથવા પારેવાની હગાર મધમાં ચટાડવી. (૫) તોલાભાર પાપડખાર, એક મોટું વંતાક કલાઇના વાસણમાં બાફી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઈ ગોળના પાણીમાં પાવું. (૬) બેઠી ભોરીંગણી અને ઉભી ભોરીંગણીના કાઢામાં તોલાભાર પાપડખાર ખરલ કરી એએક આંગળી ચટાડવું. (૭) કડવી પંડોળીનાં મૂળ ગધેડીનાં દૂધમાં ઘસી મધ્ય રાત્રે પાવાં. (૮) જંગલી શેલડીનો રસ થોડા દૂધમાં પાવો. (૯) સૂર્યકમળનાં ફૂલનો રસ દશ ટીપાં શક્તિ અનુસાર દૂધમાં આપવાં. (૧૦) ખેરેતીની છાલ, પાણીશોક અને નાળીએરની કાચલી ગોમૂત્રમાં ઘસી દરરોજ બે વખત શક્તિ પ્રમાણે ૨૧ દિવસ આપવી. (૧૧) ખેરેતીની છાલ, ચિત્રકનાં મૂળ અને અઘેડાનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં ઘસી આપવાં. રેચ થએ ઉતાર દહીં અને ભાત.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇન્દ્રવરણા–૪, ૧૩, કારેલી–૯, કાંચકી–૧૧, કુંવાર–૧૪, ખેરેતી–૩, ૪, ૬, ડીકામાલી–૫, બોળ (હીરાબોળ)–૩, ભાંગરો–૬, ભીલામો–૨૫, ભોરિંગણી–૮, વંતાકડી–૪, સરગવો–૧૨, સૂર્યફલ–૩, હેદ–૩.

કવલુ (બરોળ) ઉપર ઉપચાર:—ભાર ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉત્ફુલ્લિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જળો લગાડી રક્ત કઢાવવું અને કંકોડી, સુંઠ, નાગરમોથ, ચણકબાબા તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ માતાને પાવું એટલે દુગ્ધદોષનું નિવારણ થાય છે. (૨) પેટ શેકવું અને બીલીનાં મૂળ, નાગરમોથ, પહાડમૂળ, ત્રિફળાં, બેઠી ભોરીંગણી તથા ઉભી ભોરીંગણીનો કાઢો ગોળ નાખી પાયા કરવો.

દંતોદ્ભવ (દાંત આવવા) ઉપર ઉપચાર:—(૧) દાંત આવવાની વખતે ધાવડીનાં ફૂલ, લીંડીપીપર અને આમળાના રસમાં મધ નાખી દાંતના માંસવાળા ભાગને ચોળવું. એટલે બાળકને દંતપીડા થતી નથી. (૨) દાંતની પીડા ઘણી થઇ હોય તો ધોળી નિર્ગુંડીનાં પૂર્વ બાજુનાં મૂળ લાવી ગળામાં બાંધવાં એટલે દાંત સંબંધી ઉપદ્રવ, કુરંડ એટલે એક અંડ ઉતરે છે તેનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કેળ–૧૪, ધાવડી–૩.

બાળકના તાવ ઉપર ઉપચાર:—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, કડવો લીમડો, ધાણા, ગળો અને રક્તચંદનનો કાઢો બાળકને તથા તેની માતાને આપવો એટલે સર્વ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધ, વંશલોચન, ધાણી અને રસાંજનનો લેહ બાળકોને આપવો; તે સર્વ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, વાળો, કાળો વાળો અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો ઠંડો થયા પછી આપવો; તે દાહ, ઉલટી તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) ભદ્રમોથ, હરડે, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને જેઠીમધનો મંદોષ્ણ કાઢો આપવો; તે બાળકના નિઃશેષ જ્વરનો નાશ કરે છે. (૫) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; તે મોહ, ઘેન તથા સન્નિપાત જ્વરનો નાશ કરે છે. (૬) નાગરમોથ, રક્તચંદન, અરડુસી, સુંઠ, જેઠીમધ અને ગળોનો કાઢો—પિત્ત, તૃષા, દાહ તથા જ્વરનો નાશ કરે છે. (૭) અરડુસી, પિત્તપાપડો, વાળો, કડવો લીમડો તથા કરીઆતુંનો કાઢો આપવો; તે ઉલટી, દમ, ઉધરસ, પિત્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૮) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, દમ, ઉધરસ, કમળો તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અતિવિષ–૧, ૨, એરોદસ–૨, કાકડાશીંગી–૧, લીંડીપીપર–૨૦. **જીર્ણજ્વર** માટે:—માયફળ (માયાં)–૬.

બાળકના અતિસાર (ઝાડો, હગામણ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપર, મજીઠ, કાકડાશીંગી અને નાગરમોથનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ, ઉલટી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૨) દાડમપાક આપવો. (૩) કડાનાં મૂળના ઉપરની છાલ છાશમાં વાટી હીંગ નાખી આપવી.

(૪) કડાપાક આપવો એટલે સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે. (૫) ધાણી, સિંધવ તથા આંબાની ગોટલીનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉલટી અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૬) લીંડીપીપર, રસાંજન અને આંબાની ગોટલીનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉલટી તથા અતિસારનો નાશ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલ, બીલાં, ધાણા, લોધર, ઇંદ્રજવ અને વાળાનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે જ્વર અને અતિસારનો નાશ કરે છે. (૮) લોધર, લીંડીપીપર અને વાળાનું ચૂર્ણ આપવું. (૯) વાવડીંગ, અજમોદ અને લીંડીપીપરના તાંદુળનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આમાતિસાર ઉપર આપવું. (૧૦) સુંઠ, અતિવિષ, નાગરમોથ, વાળો તથા ઇંદ્રજવનો કાઢો સર્વાતિસારનો નાશ કરે છે. (૧૧) વાળો, સાકર અને મધ, એ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું; એટલે રક્તાતિસાર, ઉધરસ, દમ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.*

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અતિવિષ–૮, આમળાં–૩૭, ઇન્દ્રજવ–૧૨, કપાસ–૧૭, કારિયાણા–૧૭, કોલિંજન–૮, તુલસી–૧૭, દાડમ–૨, માયફળ (માયાં) ૩, રાળ–૨, લીંડીપીપર–૨૦, વાળો–૩, સુરપીણુ–૨. **શરદીની હગામણ** માટે:—જાયફળ–૩. **રક્તાતિસાર એટલે લોહીવા** માટે:—ધામારી–૨, રાળ–૨, વાળો–૩. **આમાતિસાર** માટે—અતિવિષ–૧૭.

બાળકોને આપવાના સૂક્ષ્મ રેચ:—(૧) સોનામુખીનો (મેંઢીઆવળનો) કાઢો ગોળ નાખી શક્તિ પ્રમાણે આપવો. (૨) સુરવારી હરડે ગરમ પાણીમાં ઘસી પાવી. (૩) રેંવચીનો શિરો ચણોઠીભાર અથવા બે ચણોઠીભાર મધમાં અથવા ગોળમાં આપવો. (૪) ગુલાબ કળી, બાળહરડે અને સોનામુખીનો કાઢો આપવો. (૫) એરંડા અને ઉંદરની લીંડીઓનું ચૂર્ણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગુદા અને નાભિ ઉપર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો–૩૧, રેવંચી–૪, હરડે–૧૭.

બાળકોની સંગ્રહણી ઉપર ઉપચાર:—(૧) અજમો, જીરૂં, મરી, લીંડીપીપર, ઇંદ્રજવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર, ભાંગ તથા સુંઠનુ ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડીપીપર, સુંઠ, બીલાં, નાગરમોથ તથા અજમાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૪) સુંઠ અને બીલાનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું, એથી ત્રિદોષ સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે. (૫) નાગરમોથ, અતિવિષ, બીલાં અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—દાડમ–૨, બીલી–૨૦, માયફળ (માયાં) ૩, લસણ–૧૦. **આમ સંગ્રહણી** માટે:—આદુ–૨૫, ફણુસ–૩. **રક્ત સંગ્રહણી** માટે:—આમલી–૧૯, ઓથમીજીર–૫, તલ–૧૬, નાગકેસર–૩, માયફળ (માયાં) ૨.

બાળકોના શ્વાસ-કાસ ઉપર ઉપચાર:—(૧) ધાણા અને ખડીસાકર ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૨) ધમાસો, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) લીંડીપીપર, ધમાસો, દ્રાક્ષ, કાકડાશીંગી અને કુંવાડીયાનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં આપવું: એ શ્વાસ, કાસ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. (૪) કાકડાશીંગી, નાગરમોથ તથા અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે ઉધરસ, જ્વર અને ઉલકીનો નાશ કરે છે. (૫) વંશલોચનનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૬) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે શ્વાસ, કાસ, જ્વર, ઉલટી અને સૂતિકારોગનો નાશ કરે છે. (૭) ધોળી અરડુસીનાં પાંદડાં ચોખ્ખા કપડામાં વીંટાળી અંગારામાં શેકી રસ કાઢવો અને તેમાં મધ, લીંડીપીપર અને તેલીઆ ટંકણખારની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી ચાટણ આપવું. (૮) અરડુસી, સુંઠ, રીંગણી અને ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**ઉધરસ** માટે:—અતિવિષ–૧, એરોદસ–૨, કાકડાશીંગી–૧, ૨,

* ગંગેટીની જડ, ખારેકનો ઠળીયો અને અતિવિષ અથવા સુંઠ સમાન ભાગે ઘસી પાવાથી બાળકનો અતિસાર જાય.

લવંગ નંગ ૭ અને શેકેલા મોટા ચણાનાં ફોતરાં ટાંક ૨ ને ઝીણાં વાટીને નદીની છીપ ૫ લાવી ચુલામાં બાળી પછી પાણીમાં ઉકાળવી; તે પાણીમાં પડીકી ૧ બાળકને આપવાથી બાળક દૂધ ઓકતું હોય તો શાંત થાય.

કાંટાસરીઓ–૧, કોથમીર–૧૭, ગોંડાળ–૨, દક્ષણી થુરીઓ–૧, દાડમ–૧, બોરસલી–૭, રાજહંસ–૧, લીંડીપીપર–૨૦, વાવડીંગ–૫, વાળો–૩, વાંસ–૭, શિરદોડી–૩, સતાપા–૫, ૮, સુરપીણ–૩. **શ્વાસ એટલે દમ** માટેઃ—અતિવિષ–૧, કોથમીર–૧૭, વાવડીંગ–૫, વાળો–૩, વાંસ–૭.

હેડકી ઉપર ઉપચારઃ—(૧) સોનાગેરૂનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) લીંડીપીપર અને રેણુકબીજના કાઢામાં હીંગ અને મધ નાખી આપવું. (૩) કડુનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તે હેડકી અને ઘણા દિવસની ઉલટીનો પણ નાશ કરે છે. **ઉલટી ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) હરડેનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) પીંપળાની છાલની રાખ પાણીમાં નાખી તે પાવી. (૩) આંબાની ગોટલી, ધાણી અને સિંધવનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. દૂધ પી ઉલટી કરનારા બાળકને પીંપર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સુંઠ, એ પંચકાલનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૪) મહાળુંગ (બીજોરા) નાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૫) બાળ આંબો, જેઠીમધ અને લીંડીપીપર મધમાં ઘસી ચાટણ આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—અજવલો–૨, અતિવિષ–૧, ૨, કાકડાશીંગી–૧, તુલસી–૬, ૭, બીજોરૂં–૪, રાનતુલસી–૨, લીંડીપીપર–૨૦, વાળો–૩.

તૃષા (તરસ) **ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) લીંડીપીપર, જેઠીમધ અને આંબાનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) કાળી દ્રાક્ષ અને જેઠીમધનો કાઢો આપવો. **આનાહ વાયુ (આફરો) ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) સિંધવ, સુંઠ, એલચી અને ભારંગમૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; તે આનાહ અને વાતશૂળનો નાશ કરે છે. **રડતા બાળકને માટેઃ**—ત્રિફળાં અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. **બાળકની ક્ષીણતા ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ભોંયકોળું, ઘઉં અને જવનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ઘી નાખી આપવું અને પછીથી લાગલુંજ દૂધ સાકર અને મધ નાખી આપવું. (૨) ઉબરફળ (ઉંબરા)નું ચૂર્ણ ઉપલેટ અને વજનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં, કિંવા કાકોલી, શંખાવળી તથા ઉંબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી નાખી આપવું; અથવા અર્કપુષ્પી ને ઉબરાનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું કે ઉબરાનું ચૂર્ણ કાયફળ અને ધોળી ધરોનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ ચાર પ્રાસ્ય બાળકનો દેહ, બુદ્ધિ, બળ તથા પુષ્ટિને વધારે છે. (૩) આસગંધના કલ્ક ૧ ભાગ તથા દૂધ આઠ ભાગ; એમાં ઘી નાખી પચન કરી તે બાળકને આપવું એટલે પુષ્ટિ કરે છે તથા બળને વધારે છે. **સોજા ઉપર ઉપચારઃ**—નાગરમોથ, કોળાનાં બીયાં, દેવદાર અને ઇંદ્રજવના પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) સાટોડીનાં મૂળ વાટી લેપ કરવો. (૩) ડુંટીને સોજો આવ્યો હોય તો માટીનું ઢેફું તપાવી તે ઉપર દૂધ નાખવું અને ગરમ હોય તેણે નાભિપર શેક કરવો. **નાભિપાક ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) હળદર, લોધર, ગહુલા અને જેઠીમધના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તે ઉપર ચોપડવું અને એનુંજ ચૂર્ણ કરી તે ઉપર નાખવું. (૨) બકરીની લીંડીઓ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) તજ તથા ચંદન અથવા ક્ષીરવૃક્ષનું ચૂર્ણ ઉપર નાખવું. **ગુદાપાક ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) પિત્તનાશક ક્રિયા કરવી. બાળકોને વિશેષે કરી પ્રાશન અને લેપન એ વિષયમાં રસાંજન હિતકારક છે. (૨) શંખ, જેઠીમધ અને રસાંજનનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. **ક્ષત, ફોલ્લા ઇત્યાદિકો ઉપર ઉપચારઃ**—કડવાં પંડોળાં, ત્રિફળાં, કડવા લીમડાની છાલ અને હળદરનો કાઢો આપવો; એટલે ક્ષત, ફોલ્લા અને જ્વર શાંત થાય છે. (૨) પીંપળાની છાલ, રક્તચંદન (રતાંજળી) અથવા રેવંચીનું લાકડું પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. **ખસ ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ધમાસ, હળદર, ઉપલેટ, રાઇ અને ઇંદ્રજવ એ છાશમાં વાટી લેપ કરવો; તે કરોળીયા, ખસ અથવા ખરજ અને કોઢનો નાશ કરે છે. (૨) ગંધક અને કપૂર કોપરેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) રેચ આપવો. **મુખપાક ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) જાઇનાં પાંદડાં, દૂધ, દ્રાક્ષ, પહાડમૂળ અને ત્રિફળાંના કાઢાએ ગલફોરાં ભરવાં. (૨) પીંપળાની છાલ અને પાંદડાંના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. (૩) તપખીર લગાડવી. **ખરજવા ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ખીજડીનાં પાંદડાં ગાયના દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ચોખાના દાણા ધરોના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) કપીલો અગર સોનાગેરૂ દહીંમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. **માથા ઉપર ફોલ્લીઓ થઇ આવે છે તે ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ચંદન અને અગર ગુલાબજળમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) ગોપીચંદનનો લેપ કરવો. (૩) સોનાગેરૂ, રક્તચંદન, (રતાંજળી) અને ગુલેઅરમાનીનો દંડા પાણીમાં અથવા ગુલાબજળમાં

વાટી લેપ કરવો. એનાથી ખરજવું પણ જાય છે. **અળાઈઓ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદન, ધાણા અને વાળાનો ગુલાબજળમાં લેપ કરવો. (૨) આમળાં, ધાણા, વાળો અને નાગરમોથનો લેપ કરવો. (૩) ચણાનો લોટ ઠંડા પાણીમાં મેળવી ચોપડવો અને સૂકાયા પછી સ્નાન કરવું. **પેટ:દુખી (પીડ)-ઉપર ઉપચાર:**—(૧) એક લીંબુ ચીરી તેની એક ફાડ ઉપર ટિકામાલી ભરી બીજી ફાડનો રસ તે ઉપર નીચોવી ટિકામાલી ભરેલી ફાડ અંગારાપર રાખી ખદખદાવવી; પછી કાઢી લઈ ચૂસાડવી; એટલે પીડ બંધ થાય છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને કોઠો શુદ્ધ થાય છે. **બાળકને કોગળા:**—પાનમાં ચમચાભર અજમો, અર્ધી મુઠી વરીઆળી, થોડી હરડે અને થોડો સંચળ નાખી પાન સારી પેઠે ચાવી, સર્વે જણસોનું એકરૂપ થયા પછી તે રસ હથેળીમાં કહાડી બે ત્રણ ચાંગળાં પાવો. આ કોગળા આઠ દશ દિવસે આપવાનો ક્રમ રાખવો; એટલે કફવાતજન્ય વગેરે વિકાર થઈ શકતા નથી. **મૂત્રકૃચ્છ્ર (ઉનવા) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગાયના દૂધમાં ગોળ નાખી તે ગરમ કરી આપવો. (૨) એરંડતેલમાં કિંવા ગોમૂત્રમાં દૂધ નાખી તેમાં ગુગળ નાખી તે પાવું; એટલે મૂત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. **મૂત્રનિગ્રહ ઉપર ઉપચાર:**—લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, એલચીદાણા અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તેનો સાકરના પાકમાં લેહ કરી આપવો. **ગંડમાળ** (કંઠમાળ) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) વછનાગનો ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો. (૨) વગડાઉ કપાસનાં મૂળ ચોખામાં મેળવી તેનો લોટ કરી રોટલી કરી ખાવી. **અપસ્માર** (ગોથું) અને **ઉન્માદ** (ચિત્તભ્રમ) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શિરસ વૃક્ષ અને કરંજનાં બિયાં ઘસી આંખોમાં આંજવાં: એટલે ઉન્માદ, અપસ્માર અને અપતંત્રકનો નાશ થાય છે. (૨) કોળાના રસમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી તે સાત દિવસ પ્રાશન કરવું. (૩) ગાયનું ઘી, દૂધ, દહીં અને છાણના રસમાં ઘી સિદ્ધ કરી આપવું; એટલે અપસ્માર, ઉન્માદ અને **ચાતુર્થિક** જ્વરનો પણ નાશ થાય છે. **મૂર્ચ્છા** (બેશુદ્ધિ) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) બીલાનો ગર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, ચંદન અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) દ્રાક્ષ અને આમળાં બાફીને વાટવાં તથા મધમાં આપવાં એટલે સંપૂર્ણ દોષથી થએલી જ્વરયુક્ત મૂર્ચ્છા પણ દૂર થાય છે. (૩) ધમાસાનો કાઢો ગાયનું ઘી નાખી પાવો. **દાહ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન અને વાળાનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૨) કપૂર, ચંદન, વાળો અને કાયફળનું ચૂર્ણ શરીરે લગાવી પછી પલ્લવ (પાંદડા)ના બિછાના ઉપર ઉંઘવું. **શીતળા ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગધેડીનું દૂધ પાવું કિંવા તુળસીનાં પાંદડાંનું ભક્ષણ કરાવવું. (૨) રક્તચંદન, અરડુસી, નાગરમોથ, ગળો અને દ્રાક્ષનો કાઢો ઠંડો કરી આપવો. (૩) કડવા લીમડાની છાલનો હિમ કરી આપવો, તેથી અંતર્દાહક જ્વર, જીર્ણજ્વર, શીતળાના યોગે શરીરમાં ભરેલી કડકી (ગરમી) દૂર થાય છે. **બાળકો માટી ખાઇ રોગી થાય છે તે ઉપર ઉપચાર:**—માટીના બદલે સોનાગેરૂ ખાવા આપવો; એટલે રેચ થઇ માટી ખાવાથી થએલા વિકાર દૂર થાય છે. **બાળ ઘુંટી:**—સુરવારી હરડે, બહેડાં, અતિવિષ, નાગરમોથ, ઈંદ્રજવનો એક દાણો, વાવડીંગના ત્રણ દાણા, અક્કલકરો, જેઠીમધ એ ઔષધો અરધી મુઠી, વરીઆળી અને સુવા ચમચાભાર, એ સર્વે લઈ અધકચરાં કુટી પાણીમાં ઉપલી જણસો ઘસી તેમાં થોડો સિંધવ અને મધ નાખી તે ચાંગળાભર પાઇ દેવું. એ પ્રમાણે બાળક એક મહિનાનું થયા પછી નિત્ય ચાલુ રાખવું. બાળક છ મહિનાનું થયા પછી ઘુંટડો બે અઢી ચાંગળાં પર્યંત વધારવો. નાના બાળકને ખારેક ઘસી પાવી નહિ, કારણ કે તેથી પેટમાં જાળું બંધાય છે અને કોઠામાં ગરમી થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**ઉટાંટીયા** માટે:—ઉટકટારી-૧, કોલિંજન-૧, રીસામણી-૫, હેળુ-૨. **બાળકને કાંટા આવે છે તે** માટે:—કાળીજીરી-૧૦. **આમ** માટે:—કોથમીર-૧૪, ખસખસ-૨, બીલી-૧, લસણ-૧૦. **અજીર્ણ** માટે:—કોથમીર-૧૪. **પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવા** માટે:—આશા-૧, કોથમીર-૧૪, નાની અરણી-૧, પાટલા-૬, સમુદ્રફળ-૩. **કૃમિ એટલે કરમિયા** માટે:—આશા-૧, એરંડો-૧૮, કપૂર-૮, ખાખરો-૧૧, ડુંગળી-૭, નાની અરણી-૧, સાપસન-૪, સુરપીણુ-૩. **શક્તિવર્દ્ધક એટલે શક્તિ આવવા** માટે:—આસંધ-૪, ખજૂરી-૧૩, ખસખસ-૭, તવખીર વૃક્ષ-૩, નાગલી-૧,૩. **અશક્ત, દુબળા અને અનાજ નહિ પચતા બાળક** માટે:—ભોંયકોળું-૧૦. **સળેખમ** માટે:—કાંટાસરીઓ-૧, ખસખસ ક (અફીણ)-૧૫, સુરપીણુ-૩. **શરદી** માટે:—અગથીઓ-૮, ખસખસ ક (અફીણ)-૧૫, ભાંગરો-૩, સતાપા-૨,૪. **કફવિકાર** માટે:—અરડુસી-૯, કુઓ-૪, થુવેર ત્રણધારીયો-૪,

નાગદમની–૫, રાનમોગરો–૩, સમુદ્રફળ–૧. **કફવિકારે વાયગમન** માટેઃ—રાનમોગરો–૨, વજ–૧૨. **મોડશી** માટેઃ—આવળ–૩, ઇન્દ્રજવ–૧૩, ડુંગળી–૭. **છાતીના દરદ** માટેઃ—ગલકી–૧. **વાંગ** માટેઃ—આંબાહળદર–૫, ગરમાળો–૪, મજીઠ–૩, વાયવરણા–૧૧. **વિદ્રધિ એટલે ગળુંએ** થાય છે તે માટેઃ—દક્ષણી થુરીઓ–૨. **ઠંડી હવા હોય કે બાળકને શરદી વિકાર હોય** ત્યારે તેને આપવાનો ખોરાકઃ—ખજૂરી–૧૪. **દૂધ રોગ** માટેઃ—થુવેર ત્રણધારીઓ–૩. **સુબારકી** માટેઃ—કાંડોળી–૧, ખેર–૫, દુધેલી–૨. **આંખ દુઃખવા આવી હોય તે** માટેઃ—કોથમીર–૧૫. **શીતળા અને ઓરી** માટેઃ—ઉંબરો–૧૪, કાંટીગોખરૂ–૫, ખાખરો–૧૨, તુલસી–૧૫, દ્રાક્ષ–૧૩, પીંપળો–૬. **ડુંટીયું આવે** તે માટેઃ—ઉક્ષી–૬. **મળ સાફ થવા** માટેઃ—ફીડામારી–૪. **નાના બાળકને માથામાં ગરમીથી ફોડલીઓ** થાય છે તે માટેઃ—કડવી કવઠ–૩. **પેટ ચડે** તે માટેઃ—કારેલી ૫. **બાળક જલદી વધવા** માટેઃ—ડુંગળી–૧૫. **બાળકને જન્મથી બાર દિવસ અંદર રાતી ફોડલીઓ થાય છે** તે માટેઃ—ગલછબુ (ગુલછડી)–૧. **ગરમીથી થતી ગાંઠો** માટેઃ—કારિવણા–૫. **બાળકને શબ્દોચ્ચાર સ્પષ્ટ થવા** માટેઃ—કારિવણા–૨. **પેટમાં લોહીના ગાંઠ બને છે** તે માટેઃ—કાંચકી–૯, રતાંદળી–૫, સમુદ્રફળ–૩. **નવા બાળકનું ગળું કફથી બંધાઈ જાય** તે માટેઃ—થુવેર–ચોધારો–૭. **રક્તમૂળ વ્યાધિ** માટેઃ—નાગકેસર–૧. **બાળકની બોબડી વાચા શુદ્ધ થવા** માટેઃ—પીપળો–૨. **મ્હોડું આવી ચાંદીઓ પડે છે** તે માટેઃ—પીંપળો–૭. **ચામડીના રોગ** માટેઃ—જેઠીમધ–૯. **બાળકના શરીરે ફોડલીઓ થાય છે તે** માટેઃ—પીપળો–૨૦, રતાંદળી–૭, રેવંચી–૩. **બાળકને લાળ પડે તે** માટેઃ—માયફળ (માયાં)–૮, વાઘાટી–૪. **બાળક નિરોગી થવા** માટેઃ—વાવડીંગ–૨. **બાળકની બગલ ઉઠે તે** માટેઃ—સતાપા–૩. **બાળકને અળઈ થાય તે** માટેઃ—સુખડ–૪.

૪૦—બેશુદ્ધિ (મૂર્ચ્છારોગ).

કારણ અને સંપ્રાપ્તિઃ—ક્ષીણ થએલા, પુષ્કળ દોષ સંચય થએલા, વિરૂદ્ધ આહાર સેવન કરનારા એવા પુરૂષ મળમૂત્રાદિ વેગ ધારણ કરવાથી, અભિઘાતથી અથવા જે પુરુષનો સત્વગુણ ક્ષીણ થયો હોય એવા પુરુષના બહારના ને અંદરના મનોવહ સ્રોતસોમાં જ્યારે દોષ પ્રવેશ કરે છે ત્યારે મનુષ્યને મૂર્ચ્છા આવે છે; એટલે સંજ્ઞા વહન કરનાર નાડી વાતાદિકોએ આવૃત્ત થવાથી, સુખ–દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ કરનારૂં એવું અજ્ઞાન અકસ્માત પ્રાપ્ત થાય છે. સુખ–દુઃખનું જ્ઞાન નષ્ટ થયું એટલે મનુષ્ય કાષ્ટવત્ પડે છે. આ રોગને **મોહ** કિંવા **મૂર્ચ્છા કહે છેઃ**—મૂર્ચ્છામાં **પિત્ત** એ વ્યાપક હોય છે.*

પૂર્વરૂપઃ—હૃદયમાં પીડા, બગાસાં, ગ્લાનિ, ભ્રાંતિ એ થાય છે. **મૂર્ચ્છા, ભ્રમ, તંદ્રા** અને **નિદ્રા,** એના **ભેદઃ—મૂર્ચ્છામાં પિત્ત** અને **તમોગુણ** અધિક હોય છે. **રજોગુણ, પિત્ત** અને **વાયુથી ભ્રમ** થાય છે. **તમોગુણ** વાયુ અને **કફથી તંદ્રા** તથા **તમોગુણથી નિદ્રા** ઉત્પન્ન થાય છે. મૂર્ચ્છાદિ કરતાં **સંન્યાસ** જૂદો છે. તે દોષોના વેગ જવાથી મદ મૂર્ચ્છાદિક પોતે પોતાની મેળે શાંત થાય છે; પરંતુ **સંન્યાસ** પોતે પોતાની મેળે શાંત થતો નથી. **સંન્યાસે** પીડાએલો મનુષ્ય કાષ્ઠવત્ થઈ મરી ગયા જેવો પડે છે. તેને સોયો ભોંકવી, કૌવચ લગાડવી વગેરે ઉપાય કરવાથી તે શુદ્ધિમાં આવે છે.

ઉપચારઃ—(૧) શરીરપર પાણી છાંટવું, સ્નાન કરવું, રત્નો તથા રત્નોનો હાર અને ઠંડો લેપ એનું ધારણ, વિંઝણાથી નાખેલો વાયરો, સુગંધ અને શીત એવાં પાંદડાં, એ ઉપચારોએ મૂર્ચ્છા દૂર થાય છે. (૨) ધમાસાનો કાઢો ઘી નાખી આપવો; એટલે ભ્રમની શાંતિ થાય છે. (૩) પંચમૂળનો કાઢો મધ

* વાત, પિત, કફ, સન્નિપાત, રૂધિર, વિષ અને દારૂની એમ સાત પ્રકારની મૂર્ચ્છા છે. મૂર્ચ્છાવાળાને (૧) દ્રાક્ષ, ગળો, સુંઠ, પુષ્કરપૂળ, પીંપળીમૂળ એનો ઉકાળો કરી તેમાં લીંડીપીપર અને મધ નાખી આપવો. (૨) ધમાસાનો ઉકાળો ઘી નાખી આપવો. (૩) નવસાર અને ચુનો એકત્ર કરી એક શીશામાં ભરી તેનું મ્હોડું બંધ કરી રાખવું. જરૂર પડેથી તે શીશાનું મ્હોડું ઉઘાડી નાકવડે તેની વાસ સુંઘાડવી. (૪) વછનાગ પૈસા ૨ ભાર, લીંડીપીપર પૈસા ૦ll ભાર, સોનાગેરૂ પૈસા ૧ll ભાર લઈ વાટી રતી ૧ થી ૧ll ની માત્રા આપવાથી શરદી મટે અને વાયુની મૂર્ચ્છા જાય.

અને સાકર નાખી આપવો, અને એ જ્વરનાશક કષાય તે પણ હોય જેટલો આપવો. (૪) રીંગણી, ગળો, પીંપળીમૂળ, સુંઠ અને વાયવરણાનો કાઢો આપવો. (૫) કાળીદ્રાક્ષ, સાકર, દાડમની છાલ, લાજાળુ તથા રાતાં, લીલાં અને ધોળાં કમળનો કાઢો આપવો. (૬) બોરના ઠીલામાનું મગજ, લીંડીપીપર, વાળો અને નાગકેસર પાણીમાં વાટી પાવાં અથવા મધમાં લીંડીપીપર ખાવી. (૭) રાત્રે મધમાં ત્રિફળાં આપવાં અને સવારે આદુ ગોળ એકત્ર કરી ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૮) નાળીએરના પાણીમાં જવનો લોટ અને સાકર નાખી પાવું; એટલે હૃદયમાંના કફ, તૃષ્ણા, મૂર્ચ્છા અને ભ્રમ, એ જો ભયંકર હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૯) લસણ, મનશીલ અને વજનું અંજન કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરિઠા–૧૧, આદુ–૩, આમળાં–૩૨, ઉદરફની–૪, કૌચ–૭, તુવેર–૫, દ્રાક્ષ–૬, ધમાસો–૫, ભીલામો–૨૭, લવંગ–૨, લીંડીપીપર–૨૫, હરડે–૧૦, હળદર–૧૩.

પથ્ય:—રેચન, ઉલટી, લાંઘણ, મૃદુ, કડવો રસ, ધાણીનો મંડ, જૂના જવ, રાતી ડાંગર, મગ અને વટાણાની દાળ, દૂધ, સાકર, જુનું કોળું, પંડોળાં, દાડમ, નાળીએર અને તાંદળજો. **અપથ્ય:**—તાંબુલ, ભાજીપાલો, દાંત ઘસવા, ગરમી લેવી, વિરુદ્ધ ભક્ષણ, પ્રાશન, મૈથુન, તીખા પદાર્થ, મળમૂત્રનો રોધ અને છાશ.

૪૧—ભગંદર રોગ.

કારણ:—મળ વ્યાધિનું પરિણામ, ગરમી ભરેલી છતાં તેના ઉપશમાર્થે અતિ દુ:સહ ઔષધો સેવવાથી, તીખા પદાર્થોના અતિ ભક્ષણથી અને અતિ જાગવાથી ભગંદર રોગ થાય છે.

લક્ષણ:—ગુદાથી બે આંગળ ઉપર, વૃષણથી બે આંગળ નીચે, પીડા કરનારી એવી ફોલ્લી ઉત્પન્ન થઈ ફુટી; ગુદા, બસ્તિ અને ભગનું વિદારણ કરે છે તેને ભગંદર કહે છે. કમ્મરના કપાલાસ્થિને ટાંચની લાગે, આગ થાય, કંડૂ છુટે, સણકા લાગે; એ લક્ષણો ભગંદર થવાનું હોય ત્યારે થાય છે.×

ઉપચાર:—(૧) સોનાની સળી તપાવી છિદ્ર મોટું કરવું: પછી અગ્નિવ્રણ ઉપરના ઉપચાર કરવા. (૨) ખેર, હરડે, બહેડાં અને આંમળાંનો કાઢો ભેંસનું ઘી અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવો. (૩)

× ભગંદર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે તેમાં ૧ **શતયોનિક** એ વાયુથી થાય છે, એમાં થએલી ફોડલીનો તાત્કાલિક ઉપાય ન કરવાથી તે પાકીને પીડા કરી છિદ્ર પડતાં તેમાંથી પરૂ સાથે મળમૂત્ર અને વીર્ય પણ નીકળે છે. ૨ **ઉષ્ટ્રગ્રીવ** એ પિત્તથી થાય છે તેમજ એ ગુદાની ચારે તરફ બબ્બે આંગળ ફરતી ચામડીમાં લાલ ફોડલી થઈ તત્કાળ પાકી જાય છે, તેમાંથી ગરમ પરૂ વહે છે અને તે ઉંટની ગરદનની માફક ઉંચી હોય છે. ૩ **પરિશ્રાવી** એ કફથી થાય છે, તેમાં ચેળ ઘણી, પરૂ જાડુ, પીડા થોડી અને ફોડલી ધોળી હોય છે અને તે હમ્મેશાં વહ્યાં કરે છે. ૪ **શંબુકાવર્ત** એ સન્નિપાતથી થાય છે, તેમાં ઘણા પ્રકારની પીડા, ઘણા પ્રકારના રંગ હોય, વહ્યા કરે અને એ ફોડલી કાળી દ્રાક્ષ જેવી હોય છે અને એનો આકાર શંખની નાભિ જેવો હોય છે. ૫ **ઉન્માર્ગી ભગંદર** એ શસ્ત્રાદિકની ચોટથી થાય છે. એ ચેપી હોય છે.

ઉપાય:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) સોનાના જાડા વાળાથી ડામ આપી છિદ્ર કરી તેમાં દારૂહળદરની દીવેટ થોર અને આકડાના એકઠા કરેલા દૂધમાં બોળી તે એ છિદ્રમાં નાખવી. (૪) બાળેલા માણસનાં હાડકાં શેર ના ઝીણાં વાટી લુગડે ચાળી ઉંબરાના ઝાડના મૂળમાંથી કહાડેલા રસમાં નાખી મલમ કરી રૂનાં પેલ મૂકી પાટો બાંધવો. (૫) તલનું તેલ ટાંક ૬ કડાઈમાં કકડાવી નીચે ઉતારી તેમાં ખાપરીયો ટાંક ૫ અને મીણ ટંક ૧૪ નાખી ઠરવા દઈ એ મલમ જરા હલાવી ચોપડે તો ધારાં, ચાંદી અને ભગંદર જાય. (૫) જાસુંદનાં ફૂલ, વડનાં પાંદડાં, ગળો, સુંઠ અને સિંધવનો છાશથી લેપ કરવો. (૬) દાંત, અરણી અને હળદરનો લેપ કરવો. (૭) વેવ નામનો વેલો થાય છે તેનાં પાંદડાં ૭ પુષ્યાર્કયોગે આમંત્રીને લાવી વાટી તે થેપલી ભગંદરે બાંધે તો જેમ થેપલી સુકાય તેમ ભગંદર પણ સુકાતું જાય. (૭) જુવાર તોલા ૫ સિંદૂર તોલા ૩ એકત્ર કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ભસ્મ કરી એ ભસ્મ ચોપડી ઉપર એરંડાનું પાંદડું બાંધવાથી ભગંદર જાય.

ચિત્રક, આકડો, નસોતર, પહાડમૂળ, બાવચી, કરેણ, થુવેર, ઘોડાવજ, કલગારી, હરતાળ, સાજીખાર અને માલકાંગણી, એ ઔષધો નાખી તેલ કઢવવું, એને **સ્પંદન** તેલ કહે છે. તે ભગંદર ઉપર ચોપડવું. એ શોધન, રોપણ અને વર્ણઘ્ન છે. (૪) હળદર, આકડાનું દૂધ, સિંધવ, ચિત્રક, શરપુંખો, મજીઠ, અને કડુમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ ભગંદરનાશક છે. એને નિશાદિ તેલ કહે છે. (૫) **કરવીર તેલ:**—ધોળી કરેણનાં મૂળ, હળદર, દાંતીમૂળ, કલગારી, મીઠું, ચિત્રક, બીજોરાનો રસ તથા આકડાનું દૂધ નાખી તેલ પચન કરી ભગંદર ઉપર ચોપડવું. (૬) ઉપલેટ, નસોતર, તલ, દાંતીમૂળ, લીંડીપીપર, સિંધવ, મધ, હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને મોરથુથુનો લેપ કરવો. (૭) ધોળો અજવલો, ઈંટ, સુંઠ, ગળો અને સાટોડીનો લેપ કરવો. (૮) તલ, નસોતર, મોટી દાંતી, ઘી તથા સિંધવનો મધ નાખી લેપ કરવો. (૯) તલ, હરડે, લોધર, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર, વજ, ઉપલેટ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો; તે ભગંદર, નાડીવ્રણ, ઉપદંશ-વ્રણ અને દુષ્ટવ્રણનો શોધક અને રોપણ છે. (૧૦) પાણકણસા (પાનબાજરીઉં) ઉપરની કુસો રંધ્રમાં ભરવી; એટલે જખમ ભરાઈ આવે છે. (૧૧) મોગલી એરંડાના તેલમાં રૂ ભીંજવી વ્રણ ઉપર લગાવવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કપૂરભેંડી–૩, ખેર–૩, દારૂહળદર–૫, નગોડ–૬, મોગલી એરંડો–૧૦, રાગબાણ–૨, હરડે–૨૯,૪૨.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, પંડોળાં, સરગવો, સર્વ કડવા પદાર્થ, ઘી, દૂધ. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મૈથુન, વાહન ઉપર બેસવું, બરડાન એક વર્ષ સુધી વર્જ્ય કરવું.

૪૨–ભસ્મક રોગ.

જઠરાગ્નિના પ્રકાર.—જઠરાગ્નિના વિકાર ચાર પ્રકારના છે. વાતદોષે કરી *વિષમાગ્નિ, પિત્તદોષે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ, કફદોષે કરી મંદાગ્નિ, વાતપિત્તદોષે કરી ભસ્મકાગ્નિ, એનેજ તીક્ષ્ણાગ્નિ પણ કહે છે. ભૂખ ઘણી લાગે છે એટલે વારંવાર અન્ન ભક્ષણ કરે છે અને તે પચન થાય છે; પરંતુ શરીરને લાગે નહિ અને શરીર કૃશ થાય તેને ભસ્મકાગ્નિ જાણવો.

ભસ્મક રોગનાં કારણ:—ગાંજો, હીંગ, રાઇ, ગંધક ઇત્યાદિ અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોનું અને તામ્ર-ભસ્મનું અતિ સેવન; અને કાકમાંસ તથા માર્જારમાંસના ભક્ષણથી પિત્ત અતિ કુપિત થાય છે, તેણે કરી તીક્ષ્ણાગ્નિ થાય છે; તે કેટલુંક પણ ભક્ષણ કરવા છતાં તેનું પચન ન થતાં, ભસ્મ થઈ દરરોજ પ્રદીપ્ત હોય છે તેજ **ભસ્મક રોગ.** તે વાત, પિત્ત અને કફ એ ક્રમે કરી વૃદ્ધ, અતિ વૃદ્ધ અને ક્ષીણ થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) ભેંસનું દહીં, દૂધ અને ઘીનું સેવન કરવું. (૨) વારંવાર ખીર ખાવી. (૩) કાળું અથવા ધોળું નસોતર નાખી ઉકાળેલું દૂધ રેચનાર્થે આપવું. (૪) બોરના ઠીલાના અંદરનું મગજ પાણીમાં વાટી પાવું. (૫) સ્ત્રીના દૂધમાં ઉંબરાની છાલ વાટી પાવી. (૬) ધોળા ચોખા, ધોળાં કમળ અને બકરીના દૂધની ખીર કરી ઘી નાખી ૧૨ દિવસ ખાવી. (૭) ત્રિફળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, સાકર અને ધોળા અઘેડાનાં બિયાંએ કરેલો લેહ આપવો. (૮) અઘેડાનાં બિયાં છડીને સ્વચ્છ કરી તેની દૂધમાં ખીર કરી ખાવી. (૯) ૪૮ દિવસ પર્યંત સવારે ૨૪ તોલા પાકેલાં કેળાં ઘીમાં ખાવાં; એટલે તે અગ્નિની સંપૂર્ણ તીવ્રતા અને ભસ્મક રોગનો નાશ કરે છે. (૧૦) ભોંયકોળાનો રસ દૂધ અને ઘી નાખી આપવો. (૧૧) કેળનું પાણી પાવું. (૧૨) ઉંબરાના મૂળીઆંનું પાણી પાવું; એથી કરી રક્ત-વિકાર, અંગમાં જામેલી ગરમી અને કડકી, એ વિકાર પણ દૂર થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આમલી–૧૩, ઉંબરો–૧૭, એરંડો–૨૦, કેળ–૧૦, ડાંગર–૯, નસોતર–૪, બોરડી–૬, ભોંયકોળું–૫.

પથ્યાપથ્ય:—અજીર્ણ પ્રમાણે.

* વિષમાગ્નિમાં પેટ ભરેલુંજ માલૂમ પડે છે. તીક્ષ્ણાગ્નિમાં ભૂખ ઘણી લાગે છે અને ખોરાક વધી જાય છે. મંદાગ્નિમાં ખોરાક ઉપર અરૂચિ થાય છે અને ભસ્મકાગ્નિથી ખાધેલું હજમ થઇ જાય છે પણ શરીરના ધાતુઓને તેથી પોષણ મળતું નથી.

૪૩–ભારે શરીર (મેદ રોગ.)

કારણ:—કફકારક પદાર્થ, મધુર અન્ન, મધુર રસ, સ્નેહઅન્ન એટલે ઘૃતપક્વ, ખીચડી વગેરેનું સેવન કરવાથી મેદ વધે છે.

લક્ષણ:—મેદ વધવાથી અન્ય ધાતુ જે અસ્થિ વગેરે તેનું પોષણ થતું નથી તથા મેદ વધવાથી માણસ સર્વ કાર્યને વિષે અશક્ત થાય છે. તૃષા, અલ્પ શ્વાસ, મોહ, નિદ્રા, શ્વાસાવરોધ, નિદ્રા વખતે ઘણું ઘોરવું, શરીરને વિષે ગ્લાનિ, છીંકો, દુર્ગંધી પરસેવો, થોડા પ્રમાણમાં વ્યાયામ, અલ્પ મૈથુન ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે અને તેના ઉદરની પ્રાયઃ વૃદ્ધિ થાય છે. વાયુ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરી આહારને શોષે છે તેથી ભક્ષણ કરેલું અન્ન જલદીથી પચી જઇ બીજા આહારની ઇચ્છા કરે છે. કદાપિ જમવાના વખત ચૂકી જાય તો મોટો ઘોર વિકાર થઇ, પ્રમેહ પિટકા, જ્વર, ભગંદર, એમાંથી એકાદો રોગ થાય છે તથા એ અગ્નિ અને વાયુએ ઉપદ્રવ કરતા મેદો–રોગીનું શરીર બાળે છે.

ઉપચાર:—(૧) ત્રિફળાંના કાઢામાં ૧ તોલો મધ નાખી તે પાવો. (૨) સવારે ઠંડું અને સ્વચ્છ પાણી ૪ તોલા લઇ મધ નાખી પાવું, અથવા ગરમ પાણી ઠંડુ કરી મધ નાખી પાવું એટલે શરીર કૃશ થાય છે. (૩) ચવક, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ, સંચળ, અને ચિત્રાનું ચૂર્ણ મધમાં ખાવું; તે મેદનાશક અને અગ્નિદીપક છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—બીલી–૨૩, ભાંગરો–૧૧, સમેરવો–૯, સાગ–૬, સાટોડી–૧૯, હરડે–૨૫.

પથ્ય:—ચિંતા, શ્રમ, જાગરણ, મૈથુન, વ્યાયામ, ચોખા, જવ, ચણા, મસૂર, કળથી, મગ, તુવેર, તીખું, છાશ, તેલ, ભાજીપાલો. **અપથ્ય:**—ઘઉં, શેલડી, અડદ, દિવસે ઉંઘવું, સુગંધી પદાર્થ, મધુરાન્ન, વમન.

૪૪–માથાના રોગ.

કારણ:—ધુણી, તાપ, તુષાર, જળક્રીડા, અતિ નિદ્રા, અતિ જાગરણ, ઉંચી જગ્યોનો પૂર્વ દિશાનો વાયરો, વાયુનો નિગ્રહ, રડવું, અતિ જળ કિંવા મદ્યનું પ્રાશન, કૃમિ, મળ–મૂત્રના વેગનો અટકાવ, દોડવું, કુદવું, એકી નજરે ઘણી વાર સુધી અવલોકન કરવું, દુષ્ટ ગંધ, દુષ્ટ અન્ન અને ઘાંટો પાડી ભાષણ કરવું, એ કારણોએ મસ્તકરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. વાત, પિત્ત, અને કફે કરી, સન્નિપાતવડે, રક્તવડે, ક્ષયવડે, કૃમિવડે; સૂર્યાવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાવભેદક, શંખક, એમ **૧૧ પ્રકારના શિરોરોગ** (મસ્તકશૂળ) થાય છે.

કૃમિજરોગ:—માથામાં ભાલા મારવા જેવી પીડા થાય છે; અને માથામાંનું મગજ કીડા ખાય છે એવું જણાય છે. નાકમાંથી પરૂ, લોહી અને કીડા પડે છે, તેને **કૃમિજ શિરોરોગ** કહે છે. આ મોટો ભયંકર રોગ છે. **સૂર્યાવર્ત:**—સૂર્યોદય સાથેજ કપાળ દુઃખવાનો હળવે હળવે આરંભ થઇ, જેમ જેમ સૂર્ય ચઢે છે તેમ તેમ તે શૂળ, આંખો અને ભમરોમાં અધિક થવા માંડે છે; તથા સૂર્ય નમ્યા પછી ઓછું થવા માંડી, સૂર્ય આથમ્યા પછી સમૂળગું બંધ થાય છે, શીત કિંવા ઉષ્ણ ઉપચારોવડે માણસને સુખ થાય છે. એ વિકારને **સૂર્યાવર્ત** કહે છે. **અનંતવાત:**—ત્રણે દોષ દુષ્ટ થઈ ગળાની પાછલી શિરાને પકડી, આંખો અને ભમરોને ઠેકાણે રહી, અત્યંત તીવ્ર વેદના કરે છે અને કાનના આગળના ભાગપર કંપ થાય છે, હનવટી પકડાઇ જાય છે, નેત્રરોગ થાય છે. આ ત્રિદોષજન્ય મસ્તકરોગને **નંદવાયુ** એમ પણ કહે છે. **અર્ધાવભેદક (આદાશી, આદાશીશી):**—રૂક્ષાન્ન, અતિ ભક્ષણ, અધ્યશન, પૂર્વ દિશા ભણીનો પવન, દવ, મૈથુન–વેગધારણ, આયાસ, વ્યાયામ એ કારણોએ કુપિત થએલો કેવળ વાયુ, કિંવા કફયુક્ત વાયુ, અર્ધું મસ્તક પકડી ગળાની શિરા (નસ) ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા, કપાળ એ સર્વે એક બાજુભણીનાં પકડી કુહાડીવતે ઘા માર્યા જેવી વેદના કરે છે, તેને **અર્ધાવભેદક (આદાશીશી)** કહે છે. આ રોગ ઘણો વધવાથી તે બાજુની આંખ જાય છે, કિંવા કાન પણ બહેરો

થાય છે. **શંખક:**—દુષ્ટ થએલાં પિત્ત, રક્ત તથા વાયુ ઘણો વધી આંખો ઉપર ભયંકર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી ઘણાજ સણકા આવે છે, બળતરા બહુ બળે છે, તેનાથી તે ભાગ ઘણો રાતો થાય છે, તે વિષવેગ પ્રમાણે વધી ગળા સુધી જઇ ત્વરિત તેનો રોધ કરે છે, આ શંખક રોગવડે ત્રણ દિવસમાં પ્રાણ નાશ થાય છે.

વાતજ શિરોરોગ* ઉપર ઉપચાર:—(૧) કોઠ, એરંડાનાં મૂળ અને સુંઠ એ છાશમાં વાટી

---

* **માથાના રોગો માટે સંગૃહીત ઉપચારો:**—(૧) ઘોડાવજ, મરી, લીંડીપીપર અને સુંઠ પાણીમાં ઘસી લુગડે ગાળી નાકમાં સુંઘે તો આદાશીશી મટે અને વાયુની હોય તો શતાવરીના તેલથી મટે. (૨) સુંઠ માસા ૨॥ અને કેસર માસા ૨॥ ઝીણાં વાટી ગાયના ૬॥ પૈસાભાર ઘીમાં મેળવી નાકમાં સુંઘવાથી માથાના અનેક જાતના રોગ મટે. (૩) જો વાથી માથુ દુખતું હોય તો એરંડાની જડ છાંયે સૂકવી પાણીમાં ઘસી કપાળે અને પગના તળીયે ચોપડવું. ગરમીથી અને પિત્તથી દુખતું હોય તો સુખડ પાણીમાં ઘસીને અગર ગાંજાનાં બિવાં પાણીમાં વાટીને કપાળે ચોપડવાં. મરી ઘસીને ચોપડવાથી પણ ફાયદો થાય છે અથવા ચીત્રા છાલ ઘસીને ચોપડવી. (૪) નગોડનાં પાંદડાં અને ચોખ્ખી હીંગ ચણા બે ભાર વાટી પોટલી કરી નાકમાં ટીપાં પાડે તો આદાશીશી જાય. (૫) અરીઠાની છાલ, ધોળાં મરી, કળીચુનો, સુંઠ તથા નવસાર ઝીણાં વાટી છીંકણી કરી સુંઘવાથી ઝામર વાયુ જાય. (૬) જરાંબડો નામનું ઘાસ થાય છે તેનો રસ કહાડી નાકમાં ટીપાં પાડવાથી જીવડો નીકળી ઝામર વાયુ મટે. (૭) નાળીએરના ગોળામાં ખાંડેલ સુંઠ ભરી આટામાં લપેટી અગ્નિમાં પકવી ખાંડી ગોળ ઘી ભેળવી ખવરાવવાથી ઝામર વાયુ જાય. (૮) ધાણા, જીરૂં અને સાકર સમાન ભાગે વાટી વાસી પાણીમાં ફાકી આપવાથી પિત્તથી માથું દુખતું મટે. (૯) લીંડીપીપર, મરી, લોધર, સાકર અને મનશીલ પાણીમાં વાટી નાસ આપવાથી આદાશીશી જાય. (૧૦) ગોળના પાણીમાં સુંઠ ઘસીને નાકમાં તેનાં ટીપાં ૩ પાડવાથી આદાશીશી મટે. (૧૧) **ઉંઘ લાવવાના ઉપાય:**—જીરાની પોટલી કાળે લુગડે બાંધી રોગીને ગંધ લેવરાવવાથી ઉંઘ આવે અથવા કસ્તૂરી ઘોડાની લાળમાં આંખે આંજે તો નિદ્રા આવે અથવા શેકેલી ભાંગ વાલ ૨॥ લીંડીપીપર ટાંક ૧ અને ગોળ ટાંક ૧ લઈ તેની ૩ ગોળીઓ કરી ગોળી ૧ ખવરાવવાથી ઉંઘ આવે. (૧૨) **માથાના વાળ કાળા કરવાનો કલપ:**—શેલડીનો રસ શેર ૧૦, મોટી હરડે ૨૫, કાળો ભાંગરો ટાંક ૧૫, કમળની જડ ટાંક ૨૨, દાડમની જડ ટાંક ૩૭ સર્વે ભેગું કુટી લોઢાના વાસણમાં નાખી ઢાંકીને પૃથ્વીમાં માસ ૧ દાટી રાખવું. પછી બહાર કહાડી માથે ચોપડી મ્હોડામાં ચોખા રાખવાથી ચોખા કાળા રંગના થઈ જાય છે. જો એમ ન થાય તો ભૂમિમાં ફરી ૧૫ દિવસ વધારે દાટી રાખીવું. એમ જ્યારે મ્હોડામાંના ચોખા કાળા રંગના થઇ જાય ત્યારે કલપ પાકો થયો જાણવો. એ એકવાર બાલ ઉપર ચોપડવાથી છ માસનો અને બે વાર ચોપડવાથી એક વર્ષનો કલપ થાય છે. અથવા બહેડાં શેર ૦। પાણીમાં દિવસ ત્રણ ચીનાઈ માટીના વાસણમાં પલાળી રાખવાં. પછી હીમજીહરડે શેર ૦। તલના તેલ તોલા ૫માં તળી દિવસ ૩ સુધી રાખમાં રાખી પછી કોરી કરવી. પછી તેને હીરાકસી માસા ૩, મોરથુથુ માસા ૩ તથા સિંધવ માસા ૩ નાખી લોઢાની તાવડીમાં બહેડાના પાણીથી વાટવી. આ મિશ્રણ દિવસ ૩ ચોપડવાથી કેશ કાળા થાય છે. (૧૩) **ફરાંમોશી** નામનું દરદ વાયુથી માથામાં થાય છે તેથી માણસોની સ્મરણશક્તિ ઓછી થાય છે તથા ગફલત થાય છે તે ઉપર:—મોથ ટાંક ૩॥, બાલછડ (છડીલો) ટાંક ૩॥, સુંઠ ટાંક ૩॥, ખેર ટાંક ૧૦ એ સર્વનો ભૂકો કરી મધ શેર ૫માં મેળવી માટીના રીઢા વાસણમાં ઘાલી દિવસ ૪૦ સુધી જવની કોઠીમાં અને તે ન હોય તો ઘોડાની લાદ જે જગ્યોએ નાખતા હોય તેની નીચે તે વાસણ દાટવું. ૪૦ દિવસ પુરા થએ ત્યાંથી તે વાસણ કહાડી લઈ દરદીને કૌવત પ્રમાણે તેમાંથી દરરોજ સવારે માસ ૪ સુધી ખવરાવવું, એનાથી યાદદાસ્ત ઘણી વધે છે. (૧૪) **ઓથારથી** માણસને ઉંઘમાં એવું માલમ પડે કે મારે માથે ભારે બોજ પડયો છે, તેનો દમ બંધાય (ગુંગળાય), મ્હોડે બોલાય નહિ, દમ લેવાય નહિ, દમ બંધ થાય તો જીવ નીકળી જાય. એના રોગીને બાસલીક રગ મૂકાવે. એ રગ નાની આંગળી પ્રમાણે હોય છે. ત્યારપછી તેને મીઠળ ટાંક ૧ મધ સાથે આપે તેથી છાતી ઉપરનો કફ બહાર નીકળે. ત્યાર પછી પેટના બલગમ માટે નસોતર ટાંક ૬ આપે. પછી હફતા બે સુધી મસ્તકી ટંક ૧ ખાય તો ઓથારનો રોગ મટે. જેને ઓથાર હમ્મેશાં થતો હોય તેણે તેલ, અડદ, લસણ, બાજરી તથા બાકળા (રાંધેલું આખું કઠોળ) ખાવા નહિ.

ગરમ કરી માથે લેપ કરવો. (૨) મુચકુંદનાં ફૂલનો લેપ કરવો. (૩) સુંઠ અથવા તજ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) નવસાર અને ચુનો શીશીમાં નાખી તે શીશી સુંઘવા આપવી. **પિત્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સાકર, દૂધ અને પાણી મસ્તક ઉપર સિંચન કરવું અથવા ઠંડા પાણીની ધડી મૂકવી. (૨) ગાયનું ઘી ચોળવું અથવા શતધૌત ઘીનો લેપ કરવો. (૩) ચંદન, વાળો, કમળ, જેઠીમધ, ચિકેણમૂળ, શુરીઆનાં મૂળ એ જણસોને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. **કફજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ચંદનનો લેપ કરવો. (૨) રેણુકબીજ, તગર, શિલાજિત, નાગરમોથ, એલચી, કૃષ્ણાગર, દેવદાર, જટામાંસી અને એરંડાનાં મૂળનો મંદોષ્ણ લેપ કરવો. (૩) સુંઠ, કોઠ, કુવાડીઆનાં મૂળ, દેવદાર અને ભેંસાગુગળને ગોમૂત્રમાં વાટી ગરમ કરી સુખોષ્ણ લેપ કરવો. **સન્નિપાતજ શિરોરોગ-ઉપર ઉપચાર:**—(૧) મીંઢળ, તિલવણીનાં બિયાં, નાકછિંકણીનાં પાંદડાં એ સમભાગ; વડનાં બિયાં અને છાલનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લઇ તેનું બારિક તપખીર જેવું ચૂર્ણ કરી સુંઘવાને આપવું; એટલે તત્કાળ મસ્તકશૂળ, પ્રલાપ, ઘેન, કફ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. **રક્તજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) શતધૌત ઘૃત માથાપર ચોળવું. (૨) સુંઠના કલ્કમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું, તે નાના દોષોથી ઉત્પન્ન થએલા તીવ્ર મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૩) કમળ અને રાસ્ના વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) ઉમરાનાં પાકેલાં ફળ લઇ ઘીમાં સાકર નાખી તે સાથે પચાવવાં; તેમાં એલચી અને મરી નાખી ભક્ષણને માટે આપવાં એટલે રક્તસ્રાવની શાંતિ થાય છે. (૫) રીંગણીના ફળનો રસ કાઢી તેના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. **કૃમિજ શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કરંજની છાલ અને સરગવાની છાલ, એ સર્વેને બકરીના મૂત્રમાં વાટી તેનું નસ્ય આપવું. (૨) વાવડીંગ, સાજીખાર, દંતીમૂળ અને હીંગને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલ્કમાં સરસવનું તેલ નાખી પચન કરી તેનું નસ્ય કરવું. (૩) કાંટાસરીઆનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી એકત્ર કરી નાકમાં પાડવાં. (૪) રીંગણીના ફળની બીડી કરી નાકમાંથી ધૂમાડી કહાડવી અને બે ત્રણ દિવસ થયા પછી કુકરપાડાનું ચૂર્ણ નાકે સુંઘવું, એટલે બધા કૃમિ પડશે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મરી વાટી તે રસ નાકમાં નાખવો. **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ નાખી ઘી પાવું અને તલ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. આ ઔષધ ત્રણ દિવસમાં સૂર્યાવર્ત રોગને શાંત કરે છે. (૨) દૂધ તથા ઘીનું ભક્ષણ અને નસ્ય કરાવવું અને તેનોજ રેચ આપવો. (૩) દશમૂળનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને સિંધવ નાખી તેનું નસ્ય કરવું. તે આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત અને મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે. (૪) ઉપરસાલ, નીલકમળ, કોઠ, વજ, લીંડીપીપર અને જેઠીમધને કાંજીમાં વાટી તેમાં ઘી અને તેલ નાખી તેનો **સૂર્યાવર્ત** અને **આદાશીશી** ઉપર લેપ કરવો. (૫) ભાંગરાના રસમાં સમભાગ બકરીનું દૂધ નાખી સૂર્યના કિરણોમાં તપાવવું અને તેનું નસ્ય કરવું. (૬) સરસડાના ઝાડનાં મૂળ કિંવા ફળોની અથવા જવ અને લીંડીપીપરની પોટલી સુંઘવાને આપવી. (૭) ચણોઠીનું મૂળ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું એટલે સૂર્યાવર્ત, રતાંધળો, નેત્રમાં પડળ આવે છે તે અને મસ્તકશૂળ એ રોગો દૂર થાય છે. **અનંતવાત શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—સૂર્યાવર્તનાશક** વિધિ કરવી. (૨) મધ, દહીં ઉપરની તર, ઘેબર, ઘી, પૂરી વગેરે વાતપિત્તનાશક આહાર આપવો. (૩) અનંતના ઝાડની ઉત્તર દિશાભણીની મૂળાડી કાઢી ઠંડા પાણીમાં ચંદન પ્રમાણે ઘસી આખા મસ્તકે લેપ કરવો; અને તાળવા ઉપર ચોળતાં રહેવું તથા મૂળનો એક કકડો વાળે બાંધી રાખવો અને શક્તિ પ્રમાણે ઠંડા પાણીમાં મૂળીયું ઘસી પાવું. (૪) કાળા કાંસાળુના કાંદા પીસી, તેની પોટલી તવીપર ગરમ કરી તેનો મસ્તકે શેક કરવો; પછી કેટલીકવારે તેજ પોટલીમાંના કાંદા ગરમ કરી તેનો મસ્તકે પાટો બાંધવો. (૫) અરીઠા હાથમાં ચોળી તેના ફીણનું અંજન કરવું. વાયુ ઉતરી ગયા પછી આંખોમાં માખણ આંજવું. આ અંજનથી મહાન સર્પનું પણ વિષ ઉતરે છે. (૬) બંટીના તાંદળાનો ભાત કરી ખાવા આપવો. એ ભાત વિષમજ્વર અને વિષ ચડેલા માણસને પણ હિતકર છે. **આદાશીશી ઉપર ઉપચાર:**—(૧) બકરીના દૂધમાં અથવા પાણીમાં સુંઠ ઘસી તેનું નસ્ય આપવું, તે **મસ્તકશૂળનો** નાશ કરે છે. (૨) સરગવાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. લીંડીપીપર અને સિંધવનું ચૂર્ણ તેલમાં કિંવા ઘીમાં પાચન કરવું અને નસ્ય આપવું; અથવા પાણીમાં ઘસી નસ્ય આપવું. (૪) કોઠ, એરંડમૂળ અને કુવાડીઆનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૫) અગથીઆના પાંદડાંનો કિંવા ફૂલનો રસ, જે ભાગનું

કપાળ દુઃખતું હોય તેના બીજા ભાગના નાકમાં પ્રથમ બે ટીપાં વધારે નાખી પછી બીજા નાકમાં નાખવાં; એના યોગથી **ચાતુર્થિક જ્વરનો** પણ નાશ થાય છે. (૬) કેસર અને ઘી એકત્ર ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે **તત્ક્ષણ** આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી તથા જટામાંસીના કલ્કમાં ઘી નાખી પચન કરવું, તેનું નસ્ય આપવાની સાથેજ આદાશીશીનો નાશ થાય છે. (૮) સહેવાતું હોય તેણે ભીલામાનું તેલ બારિક સળીપર લઈ, જે બાજુનું કપાળ દુઃખતું હોય તેની બીજી બાજુના ડોળાની પાસે જ્યાં રાતી જગ્યો હોય છે તે જગ્યો ઉપર તે ચોપડવું. આ યોગવડે **દુઃસહ** આદાશીશી પણ દૂર થાય છે. (૯) તુવેરનાં પાંદડાં અને ધરોના રસ એકત્ર કરી તેનું નસ્ય આપવું, તે તુરત આદાશીશીનો નાશ કરે છે. (૧૦) વાવડીંગ અને કાળા તલ સમભાગે લઇ વાટી તેનો લેપ કરવો અને નસ્ય આપવું. (૧૧) મરી અને ચોખા ભાંગરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) ગરણીનાં ફળ કિંવા મૂળ પાણીમાં વાટી તેનું નસ્ય કરવું; કિંવા મૂળ કાને બાંધવાં. (૧૩) દૂધ કિંવા નાળીએરનું પાણી સાકર નાખી પાવું કિંવા ટંડુ પાણી પાવું અથવા ઘીનું નસ્ય આપવું. (૧૪) ખડીસાકર અને મીંઢળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સૂર્ય ઉગ્યા પહેલાં તેનું નસ્ય આપવું. (૧૫) કરંજાનાં બિયાં ઘસી તેમાં ગોળ નાખી તેનું નસ્ય આપવું. (૧૬) રાસ્ના, સુંઠ, વાવડીંગ, એરંડાનાં મૂળ, ત્રિફળાં, દશમૂળ અને હરડેનો કાઢો આપવો. તે વાતરોગ, આદાશીશી, આઢ્યવાયુ, અર્દિતવાયુ, ખંજવાયુ, નેત્રરોગ, મસ્તકશૂળ, જ્વર અને અપસ્મારનો નાશ કરે છે. (૧૭) કુકરપાડાની ભૂકી નાકે સુંઘવી; એટલે શ્લેષ્માદિક ભાગ નીકળી જઈ આદાશીશી દૂર થાય છે. (૧૮) મોટા પરોઢીએ બે કિંવા ત્રણ નેપાળાનાં બિયાંમાંનું ગગજ લઇ, લીંબુના રસમાં ઘસી, જે બાજુનું મસ્તક દુઃખતું હોય તે બાજુની આંખની ભમર ઉપર સળીવડે ચોપડવું; એટલે આદાશીશી જલદીથી દૂર થાય છે. (૧૯) નગોડના રસમાં મરી ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૦) આમળાંનું ચૂર્ણ, ઘી અને સાકર સાથે ખાવા આપવું. (૨૧) દૂધનો માવો સાકરમાં ખાવો. (૨૨) આદુ અને ગોળ એકત્ર કુટી ગોળી કરી તેનો રસ નાકમાં પાડવો. (૨૩) સવાર સાંજ ગાયનું ચોખ્ખું તાજું દૂધ નાકમાં નાખવું એટલે **સાત દિવસમાં** આદાશીશી દૂર થાય છે. (૨૪) સમુદ્રફળ બકરીના મૂત્રમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું. (૨૫) નાકછીંકણીનું ચૂર્ણ પ્રથમ વિષમ બાજુના નસકોરામાં સુંઘી પછી બીજા નસકોરામાં સુંઘવું. (૨૬) અરીઠા ઘીમાં ઘસી નસ્ય કરવું. (૨૭) દૂધમાં બદામની ખીર કરી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અગથીઓ–૨, આકડો–૬, આદુ–૨૯, આસંધ–૧૮, કડવાં તુરીયાં–૪, કણઝી–૮, કુબો–૮, કેસર–૪, ગરણી–૩,૬, ગંગાવતી–૪, ચણોઠી–૧, ડાંગર–૧૦, તંબાકુ–૫, તલ–૭, તાંદળજો–૧૧, તુવેર–૬, ધરો–૬, નેપાળો–૩, ફુદિનો–૮, ભાંગરો–૨, ભીલામો–૯, મરી–૧૪, મીંઢળ–૫, મુચકુંદ–૨, મોથ–૧, લસણ–૪, લીંડીપીપર–૩૩, વજ–૩, સમુદ્રફળ–૬, સગેરવો–૮, સોપારી–૫, હીંગ–૧૫, હેદ–૬.

શંખક શિરોરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કેસર અને સાકર સમભાગ અને બન્નેના સમાન ઘી અને ઘીથી ચોગણું પાણી નાખી ઘી શેષ રહે તે પર્યંત તે સર્વેનું પચન કરવું અને પછી તે ઘીનું નસ્ય આપવું; એટલે શંખક, મસ્તક અને નેત્રની જગ્યાનું શૂળ નાશ પામે છે. (૨) ટંડું પાણી મગજપર સિંચતા જવું. (૩) દારૂહળદર, મજીઠ, કડવો લીમડો અને પદ્મકાષ્ઠનો લેપ કરવો. (૪) ચીકણા, નીલાંકમળ, ધરો, કાળા તલ અને સાટોડીનો લેપ કરવો. તે શંખક, અનંતવાત અને સર્વ પ્રકારના મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૫) કરંજ અને સરગવાનાં બિયાં, તમાલપત્ર, સરસડો અને તજનું નસ્ય આપવું. તે સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ ઉપર પ્રશસ્ત છે. (૬) ગોળ, આદુનો રસ, લીંડીપીપર અને સિંધવ પાણીમાં ઘસી તેનું નસ્ય આપવું; એટલે **ભુજસ્તંભાદિક રોગ અને સર્વ પ્રકારના શિરોરોગ** દૂર થાય છે. (૭) સાકર તથા કેસર ઘીમાં તળી તેનું નસ્ય આપવું; તેથી વાયુ અને રક્તથી ભમરો, આંખ, કાન, ડોળા એ ઠેકાણાંનું શૂળ, અર્ધમસ્તક શૂળ અને સૂર્યાવર્ત, એ રોગો દૂર થાય છે. (૮) દેવદાર, તગર, કોષ્ઠ, વાળો અને સુંઠ એ કાંજીમાં વાટી તેમાં તેલ નાખી લેપ કરવો, એટલે મસ્તકશૂળનો નાશ થાય છે. (૯) શરપંખો અને નવસાર એકત્ર ખરલ કરી સુંઘવા માટે આપવાં એટલે મસ્તકની વાયુસંબંધી પીડાનો નાશ થાય છે. (૧૦) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પુષ્કરમૂળ, હળદર, રાસ્ના, દેવદાર અને વજનો કાઢો નાકવડે પ્રાશન

કરવો; તે મસ્તકરોગનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગોળ અને સુંઠના કલ્કનું નસ્ય આપવું, તે મસ્તકશૂળનો નાશ કરે છે અને સુંઠના કલ્કમાં દૂધ નાખી તેનું નસ્ય આપવું; તે નાના પ્રકારના દોષવડે થએલી મસ્તકપીડાનો નાશ કરે છે. (૧૨) એરંડમૂળ, તગર, શતાવરી, જીવંતી, રાસ્ના, સિંધવ, ભાંગરો, વાવડીંગ, જેઠીમધ, સુંઠ, કાળા તલનું તેલ અને બકરીનું દૂધ એ સઘળું એકત્ર કરી તેમાં ભાંગરાનો રસ નાખી પચન કરવું; આ સિદ્ધ થએલા તેલનાં ૭ ટીપાં નાકમાં નાખવાં; તે બધા પ્રકારના મસ્તકવિકાર દૂર કરશે. ગરી ગએલા કેશ અને હાલનારા દાંતને ઘટ્ટ કરશે તથા ગરૂડના જેવી દૃષ્ટિ કરી બાહુઓમાં અધિક બળ આપશે. (૧૩) ત્રિફળાં, કરીઆતું, હળદર, કડવો લીમડો અને ગળોનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો; તે ભ્રકુટિ, આંખ અને કાન, એ ઠેકાણાંનું શૂળ, આદાશીશી, સૂર્યાવર્ત, શંખક, દંતશૂળ, રતાંધળો, પડળ અને નેત્રપીડાનો નાશ કરશે. (૧૪) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંના રસમાં મરી નાખી નસ્ય આપવું, તેથી મસ્તકશૂળ અને અપસ્મારના રોગો દૂર થાય છે અને કૃમિ પણ પડે છે. **ક્ષયજ શિરોરોગ** (મસ્તકમાંના મેંદુ શુષ્ક થઇ ભયંકર મસ્તકશૂળ થાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) ગોળ, ઘી અને પૂરીઓ ખાવા આપવી અને દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય આપવું અને પાવું. (૨) દૂધમાં બદામ વાટી ખીર કરી ચોખ્ખું ઘી અને સાકર નાખી ખાવી તથા માથાપર બદામનું તેલ ચોપડતાં જવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—**મસ્તક રોગ** માટે:—અઘેડો–૧૩, અરિઠા–૫, ઉંદરકની ક–૧, ગ–૫, એરંડો–૩૪, કરેણુ–૬, કેસર–૧, ચણોઠી–૧૫, બદામ–૬, સાટોડી–૯. **મસ્તક વાયુ** માટે:—આકડો–૫, ચણા–૨. **મસ્તકશૂળ** એટલે મસ્તક સંબંધી પીડા માથાનું દુખવું એના માટે:—અગથીઓ–૧, અજમો–૩, અનંત–૪, આમળાં–૩૦, ઉંદરકની ક–૩, ઉપરસાલ–૯, કઠ–૧, કપાસ–૧૮, કાયફળ–૯, ખાટીલુણી–૨, ગરણી–૩, ચુકો–૫, જાયફળ–૧, તગર–૧, બદામ–૬, બોરસળી–૯, ભોંયકોળું–૮, મરી–૬, મર્યાદવેલ–૨, વજ–૧, સમેરવો–૧૪, સરગવો–૨૨, ૨૪, હરડે–૩૬. **માથું ચડેલું ઉતરવા** માટે:—આકડો–૭, કોલીંજન–૨, ખજૂરી–૪, ખસખસ ક (અફીણ)–૯, ગુગળ–૧, નાકછીંકણી–૧, પિત્તપાપડો–૩, ભુતાકશીશી–૧. **શૈત્યથી મસ્તક ચડ્યું હોય** તે માટે:—પપનસ–૨. **શરદીથી માથું દુખતું હોય** તો તે માટે:—તજ–૩. **ઉષ્ણતાથી કપાળ દુખે** તે માટે:—કેવડાનું ઝાડ–૩, ડુંગળી–૩. **માથે વાયુ ચડ્યું હોય** તો તે માટે:—નાંદરૂખ–૨. **વાતજ મસ્તકશૂળ** માટે:—કંકોડી–૧૧, મુચકંદ–૧. **મસ્તકના તાપ** માટે:—પિત્તપાપડો–૫. **રક્તજ અને પિત્તજ શિરોરોગ** માટે:—શિરદોડી–૧૨. **માથામાં દારૂણ રોગ થાય** તે માટે:—આંબો–૨૧. **મગજમાંથી ગરમી દૂર થવા** માટે:—ઉંદરકની–૧. **માથામાંથી ગરમી અને પિત્તવિકાર શમન થઇ મગજ સુધરવા** માટે:—દ્રાક્ષ–૧૪. **મગજ સાફ થવા** માટે:—ઉંદરકની ક–૪. **મગજ શાંત થવા** માટે:—કપાસ–૧૮. **મસ્તકશૂળથી નાકમાંથી લોહી ટપકતું હોય તે** માટે:—ઉંબરો–૨૫. **આગંતુક મસ્તકશૂળ** માટે:—ભારંગી–૬. **સૂર્યાવર્ત શિરોરોગ** માટે:—ભાંગરો–૨, વજ–૩, સરસડો–૧૦, શેલડી–૬.

પથ્ય:—ઘી, દૂધ, ચોખા, પટોળ, સરગવો, ચાકવત, કારેલાં, કેરી, દાડમ, તુવેર, ઘઉં, મગ. **અપથ્ય:**—મળમૂત્રનો અવરોધ, દુષ્ટ પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, દિવસે નિદ્રા.

૪૫–મૂત્રબંધ (મૂત્રાઘાત).

કારણ:—મૂત્રપુરીષાદિના વેગોના વિઘાતને લીધે વાતાદિ દોષ કુપિત થવાથી વાતકુંડલિકાદિક ત્રયોદશ પ્રકારના મૂત્રાઘાત થાય છે. **મૂત્રકૃચ્છ્ર** અને મૂત્રાઘાત. એ ઉભયનો ભેદ એટલોજ કે, મૂત્રકૃચ્છ્રને ઠેકાણે ક્લેશ અધિક હોય છે અને મૂત્રાઘાતને ઠેકાણે નિબંધ હોઈ ક્લેશ અલ્પ હોય છે.*

* મૂત્ર, વીર્ય, ઝાડો વગેરે રોકવાથી કોપાયમાન થએલા વાતાદિક દોષથી તેર પ્રકારનો મૂત્રાઘાત રોગ થાય છે. ૧. મળદ્વારનો કુપિત થએલો વાયુ વેદનાયુક્ત થઇ મૂત્રને રોકી સ્વાભાવિક ગતિમાં વિરૂદ્ધ બની ઘુમતો ફરે છે તેથી મૂત્ર પરાણે થોડું થોડું થાય અને તણખા નાખે, તેને **વાતકુંડલા** કહે છે. ૨. શિશ્નના છિદ્ર અને મળદ્વારને ફુલાવી તેના માર્ગને રોકી કઠણ, ઉંચી અને ચંચળ ગાંઠ કરે છે, તેથી મૂત્ર રોકાઈ તીવ્ર વેદના કરે છે તેને **અષ્ઠીલા** કહે છે. ૩. મૂત્રની હાજત થયા છતાં મૂત્ર નહિ કરવાથી

ઉપચારઃ—મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાશ્મરી એ ઉપર જે ઔષધો કહેલાં છે, તે દેશ અને કાળ જોઇ સર્વ મૂત્રાઘાત ઉપર યોજવાં. (૧) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ત્રિફળાં એ સમભાગ અને સર્વેના સમભાગ શુદ્ધ ગુગળ લઈ તેની ગોખરૂના કાઢામાં ગોળી કરવી. એ ગોળી ખાવા છતાં કોઈ પણ પ્રકારના ખાવા પીવાનો પ્રતિબંધ નથી. એ પ્રમેહ, વાતરોગ, વાતરક્ત, મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૨) તપાવી ટંડુ થએલું દૂધ, જટામાંસી, ચંદન, ચોખાનું ધોવરામણ અને સાકર એકત્ર કરી પીવાથી રક્તસહિત ઉષ્ણવાતનો નાશ થાય છે. (૩) ધમાસો કિંવા અરડુસીનો કાઢો આપવો. (૪) દશમૂળનો કાઢો શિલાજીત અને સાકર નાખી આપવો. (૫) ગોખરૂનો કાઢો, શિલાજીત અને ગુગળ નાખી આપવો. (૬) વાયવરણા, ગોખરૂ અને સુંઠનો કાઢો ગોળ અને જવખાર નાખી આપવો એટલે તે પથરી, મૂત્રાઘાત અને મૂત્રશર્કરાનો નાશ નાશ કરે છે. (૭) તાડનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી આપવાં. (૮) કેસર રાત્રિએ પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે તેમાં મધ નાખી હલાવી પાવું. (૯) શુદ્ધ શિલાજીત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવું. (૧૦) કાકડીનાં બિયાં, સિંધવ અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું. (૧૧) કાળો વાળો, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, આમળાં, વાળો, ધોળી મુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળમાંનું કેસર, કપૂર, ચંદન, રક્તચંદન, ત્રિકટુ, પીંપળીમૂળ, આસગંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, કાકડાશીંગી, જાઈ, કંકોળ અને ઢાંગેરની ધાણી સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું

પેડુનો વાયુ પેડુનું મ્હોડું બંધ કરી મૂત્રને રોકે છે તેને **વાતબસ્તિ** કહે છે. ૪. મૂત્રની હાજતને પરાણે રોકવાથી તે જલદી ન થતાં ધીરે ધીરે થાય છે તેને **મૂત્રાતીત** કહે છે. ૫. મૂત્રનો વેગ દાબી રાખવાથી અપાનવાયુ કુપિત થઇ પેડુને ચઢાવે છે અને નાભિની નીચે **આધ્માન** ઉત્પન્ન કરી તેમાં વેદના કરે છે તેને **મૂત્રજઠર** કહે છે. ૬. મૂત્ર મળદ્વારમાં આવી એકદમ અટકી પડે છે તેને પરાણે ગતિ આપવા જતાં વાયુથી શિશ્નનું છિદ્ર ફાટી જઈ ધીરે ધીરે થોડું થોડું રક્તમિશ્રિત મૂત્ર ઉતરે છે અને તેની સાથે તણખા લાગે તેને **મૂત્રોત્સંગ** કહે છે. ૭. રૂક્ષ શરીરવાળા પુરુષના શરીરમાંનો અપાનવાયુ મૂત્રનો ક્ષય કરે છે તેને **મૂત્રક્ષય** કહે છે. ૮. પેડુની વચ્ચે ગોળ અને સ્થિર નાની વાયુની ગાંઠ એકાએક થાય છે તેને **મૂત્રગ્રંથિ** કહે છે. ૯. મૂત્રની પહેલાં અને મૂત્રની પછી અડાયા છાણાની રાખના પાણી જેવું પ્રવાહી નીકળે તેને **મૂત્રશુક્ર** કહે છે. ૧૦. હળદરના જેવું અથવા લોહી સહિત બહુકષ્ટે મૂત્ર ઉતરે તેને **ઉષ્ણવાત કહે** છે. ૧૧. મૂત્ર અત્યંત કષ્ટે પીળું કે લાલ, ધોળું, ઘણું જાડું, ગરમ ગોરૂં, શંખ જેવું, ચુનાની રાખ જેવું, થોડું ઉતરે અને શરીર સુકાઈ જાય તેને **મૂત્રસાદ કહે** છે. ૧૨. જે મૂત્ર મળસહિત ઉતરે અને જેના મૂત્રમાં મળ જેવી વાસ આવે, ઘણા કષ્ટે મૂત્ર ઉતરે તેને **વિડ્વિઘાત કહે** છે. ૧૩. પેડુમાં **થએલ** ગોળ ગાંઠ મોટી થઈ હાલે નહિ, પીડા કરે, શળ ચાલે, ગર્ભ માફક રહે—ફરકે, હાથથી તેને દાબે તો મૂત્રનું બુંદ ઉતરે, પીડા બહુ થાય તો ધાર છુટે તેને **બસ્તિકુંડળ** કહે છે.

સંગૃહીત ઉપચારઃ—(૧) ઇન્દ્રવરણાની જડ પૈસા ૧ ભાર આપે તો ત્રણ કલાકમાં મૂત્ર અને ઝાડો બંને છુટે. (૨) ગુંદાનાં બિયાં, ગોખરૂ, કપાસ અને કાકડીનાં બિયાં મળી તોલા ૨ લઇ ખાખરાં કરી પાણી શેર ૬ મધે ઉકાળી શેર ૧ રહે ત્યારે તેમાં સાકરની ચાસણી નાખીને પાય તો પહોર ૧ પછી મૂત્ર છુટે. નાભિની નીચે ગાંઠ બંધાઈ હોય તો મોતની નિશાની છે. (૩) કપૂર ઇન્દ્રિના છેદમાં મૂકે તો ઘડી ૧ માં મૂત્ર છુટે. વળી એજ પ્રમાણે સુરોખાર પણ મૂકાય છે. (૪) કળથી ઉકાળી તેનું પાણી પાય તો આરામ થાય. (૫) સાકર શેર ૦। અને કેળનો રસ શેર ૦। મેળવી પાય તો મૂત્ર છુટે. (૬) મૂત્રબંધમાં પથરી ઉપર કહેલા ઉપચાર કરવા. (૭) લવારની કોઢમાંથી ધમણની ફૂંક લાગે તે ઠેકાણાની રાખ લઇ પાણીમાં મેળવી પેડુ ઉપર જાડો લેપ કરવો. (૮) શીરકસીયા (શુડીયાના વેલા)ની ગોટલી પાવી. (૯) પેડુ ઉપર નદીની શેવાળ બાંધવી. (૧૦) ગુંદી, બાવળ અને રાઓરડીનાં પાંદડાં રાત્રે પાણીમાં નાખી ઝાકળમાં રાખી સવારે વાટી ગાળીને તે પાણી પાવું. (૧૧) સુરોખાર તોલો ૦। અને જવખાર તોલો ૦। ગોમૂત્રમાં વાટી પાવાં. (૧૨) સાકર અને જવખાર અડધો અડધો તોલો લઈ ફાકવાં. (૧૩) સુરોખાર તાંદળજાના રસમાં પાવો. (૧૪) સાંભરલુણ બાળકના પેશાબમાં વાટી નાભિમાં ભરવો. (૧૫) બાળકના પેશાબમાં બકરીની લીંડી પલાળી ગરમ કરી પેડુ ઉપર બાંધવું.

અને એક ભાગ ચૂર્ણ, બે ભાગ ઘી અને સાકર એ પ્રમાણે ખાવું; અથવા ખડીસાકર અને મધની સાથે સવારે સેવન કરવાથી તે ક્ષય, રક્તપિત્ત, પાદદાહ, અસૃગ્દર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્, રક્તસ્રાવ વગેરે એંસી પ્રકારના વાયુ અને વિશેષે કરી પ્રમેહનો નાશ કરશે. (૧૨) એલચી, પાષાણભેદ, લીંડીપીપર, શિલાજીત, એ સર્વ એકત્ર કરી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ-૧૪, અરડુસી-૨૩, આકડો-૨૩, આવળ-૭, કપૂર-૧૧, કાકડી-૧, કારેલી-૮, કેસર-૯, કેળ-૧૬, કાથમીર-૧૦, ખાખરો-૧૫, ગોખરૂ બોડા-૫, ગોંદાળ-૧, તલ-૧, ધમાસો-૭, નળ-૨, નાળિયેર-૧, નેવારી-૧, ફાંગળો-૩, બિહી-૧, ભોરિંગણી-૪, મરી-૧૨, મુળા-૧૩, રાનતુલસી-૬, વાયવરણો-૬, વાંસ-૧, શીતાફળ-૨, સાગ-૧, સિવણ-૪, સોપારી-૩. **મળમૂત્રવડે આજારી થએલાને માટે:**—સરગવો-૬. **મળમૂત્ર બંધ થયાં હોય તે** માટે:—વડ-૧૫. **મૂત્ર શુદ્ધિ** માટે:—ગળજીભી-૭, ડાભ-૨. **લિંગેન્દ્રિયથી લોહી પડે તે માટે:**—અળશી-૯.

પથ્ય:—રાતી ડાંગર, છાશ, દૂધ, દહીં, જુનું કોળું, પંડાળાં, ચીભડાં, ખજૂર, નાળીએર, તાડફળ. **અપથ્ય:**—વિરૂદ્ધ અન્ન, માર્ગ ચાલવો, રૂક્ષ, વિદાહી, વિષ્ટંભી એવા પદાર્થ, મૈથુન, મૂત્રાદિકોનો વેગ ધારણ કરવો, વાંસના અંકુર, વમન.

૪૬—મૂત્રરેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.*

જેને ગરમી, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત વગેરે રોગ થએલા છે તેને મૂત્રરેચન આપવું. **મૂત્રરેચન આપવાનાં ઔષધો:**—(૧) સુરોખાર, ચણકબાબા, એલચીદાણા અને રેવંચી એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ, પાશેર દૂધ અને પાશેર પાણી એકત્ર કરી તેમાં આપવું. (૨) સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) ૨ તોલા રાત્રે પાશેર પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે ગાળી તેમાં સાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવી, એથી કરી રેચ પણ થાય છે. (૩) ગાયનું દૂધ ઉકળતું રાખી તેમાં લીંબોળીઓ પીલવી અને તેમાં સાકર નાખી ૭ ફેરા ગાળી તે પાણી સાતવાર ઉલટાપાલટી કરી પાવું. (૪) એક શેર દૂધમાં એક શેર પાણી મિશ્ર કરી તેમાં ૨ માસા સુરોખાર અને ૬ માસા સોનાગેરૂ નાખી તે હલાવી ઉભા રહી પેટભર પીવું અને ફરતા રહેવું એટલે મૂત્રરેચ થાય છે. (૫) દૂધ બશેર સુધી લઈ કલાઇના વાસણમાં સારૂં ગરમ થાય એટલે તેમાં ફટકડીની ભૂકી ૨ માસા પર્યંત નાખવી એટલે તે દૂધ ફાટી જાય છે. પછી દેવતા ઉપરથી ઉતારી ગાળી લઇ તેમાં એલચીદાણાની ભૂકી અને ખાંડ નાખી તે ઠંડું થયા પછી પ્રાશન કરવું. (૬) ખાખરાનાં સૂકાએલાં ફૂલ સુમારે ૧૦ તોલા પર્યંત લઇ તે ધોઈ તેમાં પાણી નાખી ઉપર ઢાંકણું દઇ મંદાગ્નિ ઉપર વરાળ થાય ત્યાં સુધી બાફવાં. પછી તે પીલી તેનું પાણી પાશેર સુધી લઈ તેમાં ૨ માસા સુરોખાર નાખી તે પાવું અને બાકી રહેલા પાણીમાં તે બાફેલાં ફૂલ મેળવી પેટપર બાંધવાં. (૭) કાળી દ્રાક્ષ ૪ તોલા, રાત્રે ઠંડા પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તે મસળી તેનું પાણી ગાળી લેવું અને તે પાણીમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી શક્તિ પ્રમાણે એક શેર પર્યંત પ્રાશન કરવું એટલે મૂત્રદ્વારે શરીરમાંની ગરમી નીકળી જાય છે; એથી કોઇને રેચ પણ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાકડી-૯, ખાખરો-૧૫, દ્રાક્ષ-૮, રેવંચી-૨.

પથ્ય:—ચોખા, દૂધ, ઘી, તુવેરની દાળ, સાકર, ઘઉં. **અપથ્ય:**—ગોળ, તીખા, ખાટા, તેલકટ, વાયુ કરે એવા પદાર્થ.

૪૭—મોઢાના રોગ (મુખરોગ).

કારણ:—જળચર પ્રાણીનું માંસ, દૂધ, દહીં, અડદ વગેરે પદાર્થોના સેવનથી કુપિત થએલા કફાદિક દોષ મુખમાં રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ દાંત ન ઘસવા, ધૂમ્રપાન એ કારણોથી પણ આ રોગ થાય છે.

---

* શંખજીરૂં, જીરૂં અને સુરોખાર દૂધમાં નાખી પાણી મેળવી પાવું. (૨) સોનાગેરૂ તોલો ૦|, સુરોખાર તોલો ૧, ઇલાયચી તોલો ૦|, મજિઠ તોલો ૦|, દૂધ શેર ૨ અને પાણી શેર ૪ નાખી એકત્ર કરી પાવું.

મુખરોગની સંખ્યા:—દંતરોગ ૮, ઓષ્ઠરોગ ૮, દંતમૂળરોગ ૧૫, તાળવાના રોગ ૯, જીભના રોગ ૫, કંઠરોગ ૧૭ તથા સર્વસર રોગ ૩ મળી કુલ ૬૫ પ્રકારના મુખરોગ છે.×

× ૧. દાંતમાં કાળાં છિદ્ર પડી જઈ નિમિત્ત વગર પીડા થાય તે **કૃમિદંત.** ૨. દાંતની નસોમાં પીડા થાય તે **દાલન.** ૩. ટાઢું, ઉનું, ખાટું, પવન વગેરે સહન ન થાય તે **દંતહર્ષ.** ૪. ધીમે ધીમે વાયુ દાંતને મોટા અને બેડોળ કરે તે **કરાલ.** ૫. દાંતનો મેલ કઠણ થઈ જાય છે તે **દંતશર્કરા.** ૬. દાંત કાળો પડી જાય તે **શ્યામદંત.** ૭. મ્હોડું વાંકું અને દાંત ભાગી જાય તે **ભંજનક.** ૮. દંતશર્કરા વધીને ગાલને નડે તે **કપાલિકા.** એ દાંતના આઠ રોગો છે. વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, સન્નિપાત ૪, લોહીનો ૫, માંસનો ૬, મેદનો ૭ અને ચોટ લાગવાનો એમ આઠ ઓષ્ટ (હોઠ) ના રોગો છે.

૧. કારણવિના અકસ્માત્ પારામાંથી દુર્ગંધયુક્ત લોહી પડે તે **શિતાદ.** ૨. કફલોહીના કોપથી બેત્રણ પારામાં ઘણો સોજો થાય તે **દંતપુટપુટ.** ૩. પારાને સોજો થઇ પીડા થાય, લાળ પડે ને ચળ આવે તે **સૌષિર.** ૪. પારામાં દાંત હાલવા લાગે અને તાળવું બેસી જાય કે છિદ્ર પડે તે **મહાસૌષિર.** ૫. પારામાંથી પરૂ સહિત લોહી નીકળી દાંત હાલે તે **દંતવેષ્ટ.** ૬. પારા વિખરાઇ ગયા છતાં લોહી ન નિકળે તે **પરિદર.** ૭. પારામાં બળતરા થઇ દાંત હાલવા લાગે, ઔષધ ઘસતાં લોહી નીકળે ને પીડા થાય તે **ઉપકુશ.** ૮. ચોટ લાગવા કે ઘસાવાથી સોજો ચડી દાંત હાલી પીડા કરે તે **વૈદર્ભ.** ૯. પારામાં બીજા કરતાં એકદંત વધારે વધે તે **ખલ્લીવર્દ્ધન.** ૧૦. નીચેની દાઢના અંતમાં સોજો હોય, લાળ પડે ને પીડા થાય તે **અધિમાંસ.** આ દશ સિવાય પારાની નસોમાં વાયુ, પિત્ત, કફ, સન્નિપાતથી અને ચોટ લાગવાથી એમ પાંચ પ્રકારે નસોના રોગો થાય છે; તે મળી પંદર પારાના રોગો છે. વળી દાંતના પારામાંથી પરૂસહિત લોહી નીકળે, ઘણો સોજો હોય ને તેમાં દાહ તથા પીડા હોય તે **દંતવિદ્રધિ** કહેવાય છે. દાંતના મૂળનેજ દાંતના 'પારા' કહે છે.

વાત ૧, પિત્ત ૨, કફ ૩, અલાસ ૪, ઉપજીહ્વ ૫ એમ પાંચ જીભના રોગો છે.

ગલસુંડી ૧, તુંડકેસરી ૨, ધ્રુવ ૩, કચ્છપ ૪, તાલુઅર્બુદ ૫, માંસસંઘાત ૬, તાલુપુટપુટ ૭, તાલુશોષ ૮ અને તાલુપાક ૯ એ નવ તાળવાના રોગો છે.

વાતવિદ્રધિ ૧, પિત્તવિદ્રધિ ૨, કફવિદ્રધિ ૩, ત્રિદોષવિદ્રધિ ૪, રક્તવિદ્રધિ ૫, કંઠસાલુક ૬, અધિજીહ્વ ૭, વલય ૮, બલાસ ૯, એકવૃંદ અને વૃંદ ૧૦, શતઘ્ની ૧૧, ગિલાયુ ૧૨, ગલવિદ્રધિ ૧૩, ગલૌઘ ૧૪, સ્વરઘ્ન ૧૫, માંસતાન ૧૬, વિદારી ૧૭ એ ગળાના રોગો છે.

૧ મુખમાં સર્વત્ર ફોડલા થઈ ઘણી પીડા થાય તે વાયુનો ૨, લાલ કે પીળા ફોડલા થાય, દાહ હોય તે પિત્તનો ૩, પીડા વિના પણ ચેળયુક્ત ધોળા ફોડલા હોય તે કફનો; એમ ત્રણ પ્રકારના **સર્વસર** રોગ છે, તેનેજ **મુખપાક** કહે છે. વળી જે હોઠમાં તથા પારામાં લોહીના કોપથી અથવા ત્રિદોષથી થએલા ફોલ્લા હોય તે સન્નિપાતનો અસાધ્ય **મુખપાક** રોગ કહેવાય છે.

સંગૃહીત ઉપચાર:—(૧) દાંતની જડમાં કીડા થયા હોય તો હિંગનો ગાંગડો ગરમ કરી દાંત નીચે રાખે તો કીડા મરી જાય. (૨) ફટકડીનો ઝીણો ભૂકો કરી તેમાં થોડું મીઠું નાખી પછી એક રૂનું પુમડું પાણીમાં પલાળી તે ઉપર ભભરાવી તે દાઢ ઉપર મૂકેથી દુખતી દાઢ મટે. (૩) **મુખપાક ઉપર** કસ્તૂરી, વાંસકપૂર, નિસાસતો (ઘઉંનો બનાવે છે), એ ત્રણે બરાબર લઈ ખાંડી બારીક કરી મ્હોડામાં ભભરાવે અને લાળ નીતરવા આપે તો મટે; અથવા સરકો અને ગુલાબના કોગળા કરાવવા અથવા હીમજ મ્હોડામાં રાખવી અથવા જીરૂં ખાંડી તેના પાણીમાં રતાંદળી ઘસી તેમાં એલચીનો ભુકો અને ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા. અથવા બાવળ તથા જાંબુડીની અંતરછાલનો ઉકાળો કરી તેમાં ફુલાવેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા અથવા ચોખાના ઓસામણમાં વાટેલી ફટકડી નાખી કોગળા કરાવવા. (૪) મ્હોડું ગંધાતું હોય તો કસ્તૂરી, અગર, અને લવંગ એ ત્રણેને બારીક ખાંડી કેટલાક દિવસ સુધી દાંત ઉપર ઘસવું. (૫) ગળામાં કાકડી થાય તે એવી રીતે કે ગળામાં થુંક ન ઉતરે. એ રોગ પિત્ત, લોહીવિકાર કે વાયુથી થાય છે. ગળામાં ઘણું દુખે તો એ રોગ લોહીવિકારથી જાણવો. તેના ઉપર:—બેઉ હાથની કેઙ્ગાલ રગનું લોહી કઢાવવું. વાયુની કે પિત્તની હોય તો મ્હોડામાંથી ફીણ નીકળે ને દુખે નહિ.

દંતરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) સુંઠ અને ધોળા સરસડાના કિંવા ત્રિફળાંના કાઢાએ ગલફોરાં ભરવાં; એટલે અવાળુમાંથી લોહી નિકળે છે, માંસ ભરેલું કાઢી નાખે છે અને અવાળુ પાકે છે તેને મટાડે છે. (૨) લોધર, પતંગ, જેઠીમધ અને લાખનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ નાખી તેનો કોગળો કરવો; એટલે દાંતમાંથી લોહી અને પરૂ વહે છે તે બંધ થઇ હાલનારા દાંત ઘટ્ટ થાય છે. (૩) કાંટાસરીયા-(વજ્રદંતી)નો રસ* અને મધ દાંતે ઘસવું; એટલે રક્તવિકાર બંધ થાય છે. (૪) તુવેરની દાળ, ભિલામો, અને કાંટાસરીયાનાં મૂળીઆંને માટલામાં નાખી રાખ કરી દાંતે લગાડતા રહેવાથી દંતરોગ દૂર થાય છે. (૫) લોહચૂર, એલચીદાણા, હિરાકસી અને માયફળનું ચૂર્ણ કરી રોજ દાંતે ઘસવું, એથી કરી સર્વે દંતરોગ શમે છે. (૬) મોગલી એરંડાના તાજા દાતણે દાંત ઘસવા અને તેનો રસ દાંતે ચોપડવો. (૭) જીરૂં, મીઠું, હરડે અને શેમળાના કાંટાના ચૂર્ણવડે દાંત ઘસવા; એટલે દંતમૂળના ક્ષતો, ચીરા પડે છે તે, સણકા, રક્તસ્રાવ, દાંત હાલવા અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૮) લીંડીપીપર, સિંધવ અને જીરાનું ચૂર્ણ દંતમૂળને ઘસવું. (૯) ફટકડીની ભૂકી, મધ ને ઘીમાં કાલવી ચોપડવી; એટલે રક્ત બંધ થાય છે અને મુખપાક દૂર થાય છે. (૧૦) જાઇનાં પાંદડાં, મીંઢળ, ગોખરૂ, વહેકળ, મજીઠ, લોધર, ખેરની છાલ અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે લગાવવું; તે દંતનાડીનો નાશ કરે છે. (૧૧) ગળો પાણીમાં વાટી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી કઢવવી; તેણે કરી દાંત ઘસવા એટલે હાલનારા દાંત ઘટ્ટ થાય છે. (૧૨) જાઇનાં પાંદડાં, સાટોડી, ગજપીંપળી, કાંટાસરીયો અને ઘોડાવજ, સુંઠ, અજમો, હરડે અને તલનું ચૂર્ણ મ્હોડામાં રાખવાથી દુર્ગંધ, દાંતના સણકા, દાંત હાલવા, વ્રણ, સોજો, કંડૂ અને કૃમિનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઉપરસાલ-૬, કાયફળ-૧૧, કોલિંજન-૧૦, તુવેર-૪, બોરસળી-૮, મોગલી એરંડા-૧૧, લીંડીપીપર-૨૯, લોધર-૩, સાટોડી-૧૨.

દંતકૃમિ ઉપર ઉપચાર:—(૧) કપૂર અથવા શેકેલી હીંગ દાઢની નીચે રાખવી. (૨) કાંટાસરીયાનાં પાંદડાં અથવા મૂળીઆં ચાવવાં. (૩) અક્કલકરો દાઢમાં રાખવો એટલે દંતશૂળ બંધ થાય છે. (૪) સુંઠ ૧ ભાગ અને ફુલાવેલી ફટકડી ૨ ભાગ લઇ એકત્ર કરી તે ૨-૩ વખત ચોપડવી; એટલે દંતશૂળ તુરત બંધ થઈ જાય છે. (૫) રીંગણીનાં સૂકાયલાં ફળ અંગારાપર નાખી તે ઉપર નળીવાળું ઢાંકણ મૂકી નળી વડે મ્હોડામાં ધૂણી આપવી એટલે કૃમિ દૂર થાય છે. કાનમાં પણ આ ધૂણી આપવાથી કર્ણકૃમિ દૂર થાય છે. (૬) લીલી નગોડ, ઓડી અઘાડી અને કડવી તુમડી એ દરેકનાં મૂળીઆંનું ચૂર્ણ કરી દાંતમાં રાખવું; એટલે કૃમિને પાડી નાખે છે. (૭) ધોળી ઉપરસાલનાં પાદડાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં

ત્યારે અંજીર ઉકાળી તેનું પાણી એક અડવાડીયા સુધી રાત દહાડો પીએ તો મટે. પાણીને બદલે પણ એજ પાણી પીએ તો વધારે ફાયદો થાય. (૬) બલગમ ગંધાતી હોય તો લસણ મધ સાથે ખાવું. (૭) રાતો અરડુસો તોલો ૧, મધ શેર ૦। નાખી એકઠું કરી સવારે પીએ તો મ્હોડામાંથી લોહી પડતું હોય તે મટે. (૮) આકડાનું દૂધ શેર ૦। અને મીઠું શેર ૦।, કુલડીમાં ભરી મીણકપડ કરી છાણાં શેર ૫ માં ભઠ્ઠી કરી ખાખ કરવી; એ ખાખ દાંતે ઘસવાથી દાંત હાલતા હોય તો મજબુત થાય અથવા માયાં અને ફટકડી ઘસવી. (૯) ખડીઓખાર ફુલાવી મધમાં ચટાડવાથી મુખપાક મટે. (૧૦) ફટકડી તોલો ૧, કાળાં મરી તોલો ૧, સોપારી કાળી તોલા ૪ ની ભસ્મનું ચૂર્ણ દાંતે ઘસવું અથવા ઇલાયચી ટાંક ૧, કાથો ટાંક ૧, ફુલાવેલી ફટકડી ટાંક ૧, હીરાકસી ટાંક ૧, સવારમાં દાંતે ઘસવાથી દાંત દુખતા મટે. (૧૧) મોરથુથુ ફુલાવી જ્યારે સફેદ થાય ત્યારે તેમાં સોનાગેરૂ નાખી મ્હોડામાં રાખે તો મોઢાનાં ચાંદાં મટે. (૧૨) **દંતમંજન:**—માયાં ૯ ભાગ, લોહચૂર ૧૦ ભાગ, સુરમો ૨ ભાગ, હીરાકસી ૨ ભાગ, ફટકડી ૨ ભાગ, સોનાગેરૂ ૨ ભાગ, હીમજ ૨ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, મોરથુથુ ફુલાવેલો ૨ ભાગ સર્વને લઇ ઝીણું વાટી દાંતે ઘસવાથી દાંત મજબુત થાય. (૧૩) **પઠ્ઠજીલી ઉપર:**—એલચી, જાવંત્રી, સિંધવ, જાયફળ, ધુવાસ એ સમાન ભાગે લઈ પાણીમાં ગોળી કરી મોઢામાં રાખવું.

* અહીં મ૦ કોરાંટાનો અર્થ અરણી કરેલો એ ખોટો છે એનો ખરો અર્થ તો કાંટાસરીયોજ થાય છે કે જેને વજ્રદંતી પણ કહે છે.

રાખવી; એટલે કૃમિ પડી દાંત ઘટ્ટ થાય છે. (૮) હિરાકસી, હીંગ, ફટકડી અને દેવદાર પાણીમાં વાટી ગોળી કરી દાંતમાં રાખવી; એટલે કૃમિજ દંતશૂળનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇન્દ્રવરણું-૩, ઉંદરકની **ક**-૪, કડવાં તુરીયાં-૩, કપૂર-૯, કાંટાસરીઓ-૮, પાષાણભેદ-૬, ભોરિંગણી-૩, હીંગ-૨૧.

દાંત બળવાન થવા માટે ઉપચાર:—(૧) બકુલી (બોરસલી)ની અંતરછાલ રોજ ચાવવી એટલે દાંત ઘટ્ટ થાય છે. (૨) બદામનાં છોડીઆં બાળી તેણે દાંત ઘસવા. (૩) નાગરમોથ, હરડે, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, વાવડીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એ ગોમૂત્રમાં વાટી ગોળી કરી છાયામાં સૂકવી, તે રાત્રે મ્હોડામાં રાખી ઉંઘવું; એટલે દાંત વજ્રતુલ્ય ઘટ્ટ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**દંતશૂળ** માટે:—અઘેડો-૪, આદુ-૪૮, કપૂર-૯, કેરડો-૧, ખોરેતી-૮, નાકછીંકણી-૪. **દુખતા દાંત હોય તે** માટે:—અક્કલકરો-૧, ગુંદી-૧, લવંગ-૫. **દાંતનાં પેઢાં દુખતાં હોય તે** માટે:—ગોગલી એરંડો-૯. **દાંત કઠણ એટલે મજબુત થવા** માટે:—તુવેર-૪, બદામ-૫, બોરસળી-૨. **દાંત હાલતા હોય તે** માટે:—ખોરેતી-૮, માયફળ (માયાં)-૫. **દાંતમાંથી લોહી આવે તે** માટે:—કાંટાસરીઓ-૭. **દુખતી દાઢ હોય તે** માટે:—કાંટાસરીઓ-૪, ગુગળ-૩, ડુંગળી-૩૩, બોળ (હીરાબોળ) ૫, હીંગ-૨૧.

કંઠ (ગળાના) રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જવખાર, તેજબળ, પહાડમૂળ, રસાંજન, દારૂહળદર અને લીંડીપીપરના ચૂર્ણની મધમાં ગોળી કરી મ્હોડામાં રાખવી. (૨) દારૂહળદર, તજ, કડવો લીમડો, રસાંજન અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો કિંવા હરીતકીનો કાઢો મધ નાખી આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કેવડાનું ઝાડ-૬, પાઢ (કાળીપાડ) ૧, કૃણસ-૪, શણપુષ્પી-૨, સમેરવો-૧૫.

કંઠસર્પ—ગળામાં કફે કરી ઉંચી, લાંબી એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી કરી ગળાનો અવરોધ થાય છે, અન્નપાણી જતું નથી, બોલવાને ભારે કઠિન પડે છે અને કફનો અતિશય પ્રકોપ થઇ પ્રાણાંતક સ્થિતિ થાય છે. એને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં "**વલય-કંઠરોગ**" અને મ૦ 'ઘાંટસર્પ' એવાં નામ આપેલાં છે. એ ઉપર **ઉપચાર:**—(૧) વગડાઉ બોરડીની છાલ ૧ તોલો વાટી પીવા આપવી. (૨) વાસનવેલીનાં મૂળ વાટી પાવાં. (૩) મહુડાના ફળમાંનાં બિયાં પાણીમાં ઘસી પાવાં. (૪) બહેડાના ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં વાટી તે પાણી પાવું. (૫) કવંડળ, શિસમના લાકડાનો વહેર કિંવા કડવું તુરીયું, હોકામાં નાખી પીવું. (૬) કરોળીઆનું ઘર અને મલીયાગરૂ સમભાગ ચૂર્ણ કરી ચલમમાં નાખી પીવું. (૭) કેવડાનાં કણુસમાંનું ફૂલ ચલમમાં નાખી પીવું. (૮) બોરડીનાં પાંદડાં ચોળી મ્હોડામાં ભરી રાખવાં અને ચાવીને થોડો રસ ગળામાં જવા દેવો એટલે કફ પડી ગળુ મોકળું થાય છે. (૯) ખુળખુળાનું ફળ ચલમમાં નાખી પીવું. (૧૦) ખુળખુળા, સરસડાની શીંગોની છાલ અને પરિપાઠ (ધાણાના ઝાડ જેવું ઝાડ થાય છે) એ ચલમમાં નાખી પીવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**ગળામાં ને જીભ પાસે સુજી આવ્યું હોય તે** માટે:—અંજીર-૪. **પડજીભ** એટલે ગળામાંના સોજા માટે:—આમલી-૪, કાસાળું-૯, ભીલામો-૮, ૧૫. **ગળશોથ** માટે:—બોરસળી-૬, વિષ્ણુક્રાન્તા-૧. **પિત્તથી ગળામાં બળતરા થાય તે** માટે:—રાઈ-૭. **કંઠ વિકાર** માટે:—પરિપાઠ-૩. **કંઠસર્પ** માટે:—આકડો-૩૬, કડવાં તુરીયાં-૭, ગૌલણ-૧, તોરણ-૩, દીપમાળ (ગલગોટા)-૩, નળ-૩, પરિપાઠ-૩, બેહેડાં-૬, બોરડી-૫, મહુડો-૨, વાસનવેલ-૧. **ગળામાં દુખે તે** માટે:—બીલી-૯.

મુખપાક (મ્હોડામાં ચાંદીઓ પડે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પંચવલ્કલો અથવા બાવળની છાલ કિંવા ત્રિફળાના કાઢાના કોગળા કરવા. (૨) ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૩) જાઇનાં પાંદડાં રોજ ચાવવાં. (૪) ચણકબોબા અને ખડીસાકર દાઢની નીચે રાખી રસ ગળી જવો. (૫) ફુલાવેલી ફટકડી અને એલચીદાણાની ભૂકી મ્હોડામાં નાખી લાળ ગળવી. (૬)

અક્કલકરાની ભૂકી મ્હોડામાં જીભવતે ફેરવવી. (૭) ધોળી ચણોઠીનાં પાંદડાં ચાવવાં. (૮) અરડુસીના રસમાં મધ નાખી તેમાં ઉપરસાળનાં મૂળ ઘસી તેના મ્હોડામાં લેપ કરવો. (૯) શંખજીરૂં માખણમાં કાલવી તેનો મ્હોડામાં લેપ કરવો. (૧૦) ભાંગરાનાં અથવા તુવેરનાં પાંદડાં ચાવી લાળ પાડવી; એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૧૧) લીંડીપીપર, મરી, ઉપલેટ અને ઇંદ્રજવનું ત્રણ દિવસ ચર્વણ કરવું; એટલે મુખપાક, તથા દુર્ગંધની શાંતિ થાય છે. તલ ખાવા અથવા તલના તેલના કોગળા કરવા. (૧૨) ખેરની છાલ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ગાળીને આપવો; તેમાં જાયફળ, કપૂર, ચિકણી સોપારી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કસ્તૂરી એ અકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી તે કાઢામાં મેળવવું; તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે મ્હોડામાં રાખવાથી સર્વ મુખપાક રોગ, જિહ્વારોગ, ઓષ્ઠરોગ, દંતરોગ, ગલરોગ અને તાલુરોગનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**મુખરોગ** માટે:—અરડુસી–૨૦, અળશી–૨, એલચા–૧૦, કદંબ–૩, ખાખરો–૧૮,૨૧, ચણકબોબા–૧, જાંબુ–૭, જીરૂં–૮, દાડમ-૧૩, બાવળ–૧૪, વડ–૧૩, સહદેવી–૩. **મુખપાક** માટે:—અરડૂસો–૯, અરલુ–૧૨, કારિંદા–૧, કાળીખજૂરી–૨, કાંટાસરીઓ–૫, ચંબેલી–૮, તલ–૫, તુવેર–૭, બાવળ–૧, બીહી–૨, બીલી–૧૨, બોરસળી–૬, ભાંગરો–૧૨. **મુખવિકાર** માટે:—તોરણ–૧, વરીઆળી–૨. **લાલાસ્રાવ એટલે લાળ પડવા** માટે:—માયફળ (માયાં)–૮. **મુખમાધુર્ય** માટે:—અક્કલકરો–૭, ચણકબોબા–૬. **મ્હોડાપરની કાળાશ દૂર થવા** માટે:—આકડો–૧૯. **મ્હોડું ફાટયું હોય** તે માટે:—ફણસ–૧. **મુખ દુર્ગંધ દૂર થવા** માટે:—કોલિંજન–૯. **મ્હોડામાં ચાંદીચો પડે છે તે** માટે:—જેઠીમધ–૭, પીલુ–૪. **ગરમીથી મ્હોડામાં ફોડલીઓ વગેરે થાય** તે માટે:—ચણોઠી–૬, તવખીરવૃક્ષ–૧. **મુખ સંબંધી કફવાત રોગ દૂર થવા** માટે:—બીજોરૂં–૧૮. **હોઠમાં ચીરા પડે** તે માટે:—એરંડો–૩૬, કોકમ–૫. **જીભ શુદ્ધ થવા** માટે:—અક્કલકરો–૨,૭. **જીભે કાતરા પડે** તે માટે:—કાંચકી–૧૦, કેળ–૮, ચંબેલી–૧, સરગવો–૧૦. **જીભ ઉપર બુખાર એટલે છારી આવે તે** માટે:—કચૂરો–૨. **તાવના યોગે જીભ બળતી હોય તો** તે માટે:—કાળી ખજૂરી–૨. **જીભ, ગળું, તાળવાનો શોષ શાંત થઇ મ્હોડામાં રુચિ આવવા** માટે:—દ્રાક્ષ–૧૧. **જીભ કાળી થાય છે તે** માટે:—ભીલામો–૧૪. **જીભ નીચેનો ભાગ સુજ્યો હોય તો** તે માટે:—મરેડી–૨. **ગરમીથી જીભ ઉપર કાંટા આવ્યા હોય** તો તે માટે:—ઉંબરો–૧૫. **તાળવાના રોગ-કાત્રા પડે છે** તે માટે:—ધમાસો–૨.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, મગ, કળથી, કારેલાં, પંડોળાં, કુમળા મૂળા, પાન, તીખા અને કડવા રસ. **અપથ્ય:**—ખાટું, દહીં, દૂધ, ગોળ, અડદ, રૂક્ષાન્ન, કઠિનાન્ન, જડ અને પૌષ્ટિક અન્ન; દિવસે નિદ્રા.

૪૮—રગતપિત્ત (રક્તપિત્ત)

કારણ અને સ્વરૂપ:—તાપ, અગ્નિનો શેક, પરિશ્રમ, શોક, મુસાફરી કરવી, મૈથુન ઇત્યાદિકોના અતિ સેવને કરી તેમજ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ખારા તથા ખાટા એ પદાર્થોના અતિ સેવને કરી પિત્તક્ષોભ થઇ રક્તને કોપાવે છે; પછી મુખવાટે અને ગુદાવાટે રક્ત પડવા લાગે છે એને રક્તપિત્ત* કહે છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ:—અન્ન પચન ન થવું, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, ઉધરસ, બલહાનિ, પાંડુરતા, ભોજન કરવા છતાં પણ દાહ, ભ્રમ, માથાનું દુઃખવું, અતિસાર, ક્ષુધાનાશ ઇત્યાદિ ઉપદ્રવ થાય છે. મુખવાટે લોહી પડે છે તે **સાધ્ય;** ગુદાવાટે પડે છે તે **કષ્ટસાધ્ય;** મુખવાટે અને ગુદાવાટે બન્ને ઠેકાણેથી પડે છે તે **અસાધ્ય** જાણવો.

---

* રગતપિત્તનું દરદ ઘણુંજ ખરાબ છે. એનાથી હાથ પગ ફાટી લોહી નીકળે છે, નખ કાળા થઈ ખરી પડે છે અને કોઇ કોઈ માણસના શરીર ઉપર રૂપીઆ જેવડાં ચકરડાંની માફક ચાંદાં પડે છે. તેના ઉપર:—(૧) સાપની કાંચળી માસા ૨ ખજૂર સાથે ખાય તો જલદી આરામ થાય. (૨) રગતપિત્તનાં ચાંદાં તથા પગની પાટલીની નીચે તળીયામાં નાસૂર પડે છે તેના ઉપર:—હળદર માસા ૧૦, પારો માસા ૫, ગાયનું ઘી માસા ૩૦ એ સર્વેને ચાર પહોર સુધી સારી પેઠે ખરલ કરી પછી વિલાયતી રેસાને ચોપડી ચાંદાં તથા નાસૂર ઉપર મૂકી ઉપર કાળા મલમની પટી મૂકવી.

ઉપચાર:—(૧) અરડુસીનો રસ અને મધ સમભાગ કરી આપવાં. (૨) બકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર નાખી તે દૂધ આપવું. (૩) અરડુસી, મનુકા દ્રાક્ષ અને બાળહરીતકીનો કાઢો આપવો. (૪) ગાયના દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી કઢવવું. પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પીવું. (૫) આમળાંનો અથવા હરીતકીનો મુરબ્બો આપવો. (૬) આંમળાંનું ચૂર્ણ, સાકર અને ઘી એકત્ર કરી આપવું; અથવા આમળાં ઘીમાં શેકી તાળવા ઉપર તેની થેપલી કરી મૂકવી. (૭) જેઠીમધ, ધાણા, રતાંદળી, અરડુસો અને વાળાનો કાઢો મધ અને સાકર નાખી આપવો એટલે શોષ, દાહ, રક્તપિત્ત તથા જ્વરનો નાશ થાય છે. (૮) શંખજીરૂં, ઘી અને સાકર એકત્ર કરી આપવું. (૯) દૂધની મલાઇ આપવી. (૧૦) દ્રાક્ષ, બેદાણા અને ધાણાનો કાઢો સાકર નાખી આપવો. (૧૧) ઉંબરાનાં પાકેલાં ફળ ગોળમાં કિંવા મધમાં ખાવા આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—અડદ–૩, અરજુન સા૦૪૬–૧૭, અરડુસી–૧,૨,૩,૧૦,૧૯,૨૨, આમળાં–૩૩, ઉંબરો–૨, કેસર–૧, કોથમીર–૧૩, ગરમાળો–૮, જવ–૧, તુવેર–૮, દ્રાક્ષ–૧૭, નાળીએરી–૧૭, પદ્મકાષ્ઠ–૧, પીપળો–૨૪, પીળો ધંતૂરો–૮, બીવલો–૧, રાયણ–૨–લીંડીપીપર–૩૬, વડ–૧૨, વાંકેરી–૬, સિવણ–૫.

પથ્ય:—જૂના સાઠી ચોખા, કોદરા, રાલ, દેવડાંગર, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, મઠ, તુરા પદાર્થ, દૂધ, ઘી, ફણસ, કેળું, તાંદળજો, પંડોળાં, જૂનું કોળું, દુધી, કાલીંગડું, શેલડી તથા સાકર. **અપથ્ય:**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તાપ વેઠવો, મલમૂત્રના વેગનો અટકાવ, ઘોડા ઉપર બેસવું, બફારો, ધુમ્રપાન, મૈથુન, કળથી, ગોળ, તલ, અડદ, દહી, ખારા પદાર્થ, તાંમ્બુલ, લસણ, કઠોળ, ધાન્ય, વિરૂદ્ધાશન, કડવા અને ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

૪૯–રતવા (વિસર્પ.)

કારણ:—ખારૂં, ખાટું, કડવું, ઉષ્ણ અને લીલાં શાક વગેરે પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી વાતાદિદોષ કુપિત થઈ સાત પ્રકારના* વિસર્પ રોગને ઉત્પન્ન કરે છે. આ રોગ શરીર ઉપર સર્પની પેઠે પ્રસરે છે. માટે તેને વિસર્પ કહે છે, એને મરાઠીમાં ધાવરે કહે છે.

અગ્નિવિસર્પ:—વાતપિત્તથી ઉત્પન્ન થએલો વિસર્પરોગ–જ્વર, ઉલટી, મૂર્ચ્છા, અતિસાર, તૃષા, ચેન, હાડ કૂટવાં, અગ્નિમાંદ્ય, અંધારાં, ભ્રમ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. એનાથી આખું શરીર અંગારા સળગાવ્યા પ્રમાણે થાય છે. જે જે ઠેકાણે તે વિસર્પ પ્રસરતો જાય છે તે ઠેકાણે કોલસા પ્રમાણે કાળો, નીલ, રાતો રંગ થઇ ત્વરિત સોજો આવે છે, અગ્નિથી દઝાયા પ્રમાણે ઉપર ફોલ્લા થાય છે. તેની શીઘ્ર ગતિ હોવાથી તે ઝડપથી હૃદય સુધી પહોંચી જઈ અત્યંત બળવાન થાય છે. એ શરીરે વ્યથા કરે છે, સંજ્ઞા તથા નિદ્રાનો નાશ કરે છે, શ્વાસ વધારે છે અને ઉચકી (હેડકી) ઉત્પન્ન કરે છે. એવા અસ્વસ્થપણાના કારણથી, પથારી ઉપર સુવાથી કિંવા બેસી રહેવાથી પણ સુખ થતું નથી, હાલચાલ કરવાથી કલેશ થાય છે; મનને અને દેહને કલેશ થવાથી ઉત્પન્ન થનારી એવી દુર્બોધ નિદ્રા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ રોગને અગ્નિવિસર્પ (આગીઓરોગ) કહે છે.

ગ્રંથિવિસર્પ:—સ્વકારણે કોપેલા કફવડે વાયુનો રોધ થઈ, તે કફનો ભેદ કરી કિંવા વધેલા રક્તનો ભેદ કરી ત્વચા, શિરા, સ્નાયુ તથા માંસ સુધી લાવી દુષ્ટ કરી લાંબી, નાની, ગોળ, મોટી, રાતી, ગાંઠોની માળા કરે છે. તે ગાંઠામાં સણકા ઘણા થાય છે, ઘણો કડક તાવ આવે છે; શ્વાસ, ઉધરસ, અતિસાર, મ્હોડામાં સુકાપણું, ઉચકી (હેડકી), ઉલટી, ભ્રાંતિ, વર્ણ બદલાવો, મૂર્ચ્છા, અંગ ભાંગી જવું, અગ્નિમાંદ્ય એ લક્ષણો થાય છે. આ રોગને ગ્રંથિવિસર્પ રોગ કહે છે. આ રોગ કફ–વાયુના કોપથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષતજવિસર્પ:—બાહ્ય કારણોએ ક્ષત (ચાંદી) થઇ તેથી વાયુ કુપિત થઇ, તે રક્ત સહિત પિત્તને વણમાં લાવી વિસર્પ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઉપર જારના દાણા જેવી કાળી ફોલ્લીઓ થાય છે, સોજો આવે છે, તાવ આવે છે, સણકા થાય છે તથા દાહ થાય છે. તેનું લોહી કાળું હોય છે.

---

* વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, પિત્તકફ, કફવાત અને સન્નિપાતથીજ સાત.

ઉપચાર:—(૧) સન્નિપાતજ વિસર્પ ઉપર વારંવાર શતધૌત ઘૃતનો લેપ કરવો. (૨) સરસડાનાં ફૂલ અથવા છાલ કિંવા મૂળ, જેઠીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, કોષ્ઠ તથા વાળો એ દશ ઔષધોનો કલ્ક કરી તેમાં ઘી નાખી તેનો લેપ કરવો. તે વિસર્પ, કોઢ, વ્રણ તથા સોજાનો નાશ કરે છે. (૩) જટામાંસી, રાઈ, લોધર, જેઠીમધ, રેણુકબીજ, મોરવેલ, લીલાં કમળ અને સરસડાનાં ફૂલનો લેપ કરવો. તે અગ્નિવિસર્પનો નાશ કરનાર છે. (૪) વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીંપળી અને વેતસ (નેતર) એ પાંચેની છાલનો કલ્ક કરી તેમાં શતધૌત ઘી નાખી લેપ કરવો, તે દાહયુક્ત વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૫) વડની વડવાઇયો, ચણોઠી, કેળનો ડોડો એનો શતધૌત ઘૃતયુક્ત લેપ કરવો; એટલે તે ગ્રંથિવિસર્પનો નાશ કરે છે. (૬) સરસડાના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ શતધૌત ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો; એટલે કર્દમ-વિસર્પનો નાશ કરે છે. (૭) કરંજ અને સાતવિણની છાલ, કળગારી, થુરીઓ અને આકડાનું દૂધ, ચિત્રો, ભાંગરો, હળદર અને વછનાગનો કલ્ક તથા ગોમૂત્રમાં ઘી સિદ્ધ કરવું. તે ઘી વિસ્ફોટક, વિસર્પ તથા વિચર્ચિકાનો નાશ કરે છે. (૮) પટોલ, અરડુસી, કરિયાતું, કડવો લીમડો, કડુ, હરડે, બહેડાં, આમળાં અને ચંદનનો કાઢો ગુગળ નાખી આપવો. તે સંપૂર્ણ દોષોથી ઉત્પન્ન થએલો ઉગ્ર વિસર્પ, ઉલટી, દાહ, જ્વર, સોજો, ખરજ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ તથા તરસનો નાશ કરે છે. (૯) ધમાસો, પિત્તપાપડો, ગળો અને સુંઠને રાત્રે પલાળી રાખી વાટી કલ્ક કરી આપવો. તે તૃષ્ણા અને વિસર્પની શાંતિ કરે છે. (૧૦) એરંડો, કડવી દુધી, કડવો લીમડો, કુંવાડીઆનાં બિયાં, બાવચો અને અંકોલનાં બિયાં એ સમભાગ લઇ પાતાળયંત્રમાં તેલ કાઢી ચોળવું, તેથી વિસર્પાદિકનો નાશ થાય છે. (૧૧) ચણોઠીનાં પાંદડાનાં રસનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૬, કિંજળી-૫, વછનાગ-૫, શરસડો-૫, સોપારી-૬, હરડે-૩૮. **કર્દમ વિસર્પ** માટે:—શરસડો-૯.

પથ્ય:—ઘઉં, સાઠીચોખા, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, કારેલાં, પટોલ, દ્રાક્ષ. **અપથ્ય:**—જડાન્ન, જડપાન, લસણ, કળથી, તલ, અડદ, માંડું, ખાટા પદાર્થ, તીખું, મદ્ય.

૫૦—રેચનની આવશ્યકતા અને ઔષધો.*

જીર્ણજ્વર, વછનાગાદિ વિષદોષ, વાતરક્ત, ભગંદર, હરસરોગ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, પ્રમેહ, ગુલ્મ, ઉલટી, બરોળ, વિષૂચિકા, કોઢ, ઉપદંશ, કૃમિ, વાતરોગ, શૂળ, મૂત્રાઘાત એટલામાંથી એકાદા રોગે કરી વ્યાપ્ત જે માણસ તે રેચ આપવાને યોગ્ય છે એમ જાણવું. **અશક્ત, નાનું બાળક અને ગર્ભિણીને** રેચ આપવો નહિ. **રેચ આપવાનાં ઔષધો:**—જેનો કોઠો મૃદુ છે તેને ત્રિફળાંના કાઢામાં કિંવા સુંઠના કાઢામાં ૧ તોલો એરંડતેલ આપવું કિંવા બાળહરીતકી અને સોનામુખી (મીંઢીઆવળ) નું ૬ માસા ચૂર્ણ થોડો ગોળ નાખી ગરમ પાણીમાં આપવું. (૨) મધ્યમ કોઠો જેનો છે તેને નસોતર અને સાકર એ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણમાં તોલાએ ૪ વાલ એ

* સંગૃહીત ઉપચારો:—અડધા મણ ગોમૂત્રમાં લીંડીપીપર તોલા ૫ નાખી કપડમટી કરી ચુલા ઉપર મૂકી મૂત્ર બળી જતાં સુધી તેને ઉકાળવું; પછી થુવરના લીલા ડોડાને કોચી તેની અંદર ઝેરકોચલાં તોલો ૧, ખુરાસાની અજમો તોલો ૧, સિંધવ તોલો ૧ એ ત્રણે ભરી મીણ કપડ કરી ભરસાડમાં શેકવું. તે શુદ્ધ થયે ખરલ કરી તેમાં ઉપરની ગોમૂત્રવાળી પીંપર નાખી આદાના રસથી સોપારી જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી દિવસમાં ત્રણ આપવી. ઘી સાકર રોટલી વગર બીજું ખાવું નહિ. આથી ઉદરના રોગ મટે. પુઠનો બંધ છુટે. (૨) બાજરીનો આટો થુવરના દૂધમાં અથવા આકડાના દૂધમાં અથવા ખરસાંણીના દૂધમાં પલાળી તેનો ઢેઠો (જાડી ચેપલી) કરી પકવવો તેને વાટી પાણીમાં પાવાથી જુલાબ લાગે. (૩) મીંઢીઆવળ ટાંક ૮, હરદળ ટાંક ૯, કરીયાતું ટાંક ૮, ગરમાળો ટાંક ૮, ધરાખ કાળી ટાંક ૧૦, લીંડીપીપર ટાંક ૫, મોથ ટાંક ૫, કડુ ટાંક ૫, પિત્તપાપડો ટાંક ૫, વાવડીંગ ટાંક ૨, સિંધવ ટાંક ૨, કીરમાણી અજમો ટાંક ૨ ને વાટી પડીકાં કરી દિન ૧૦ સુધી આપવાથી મળશુદ્ધિ થઇને સર્વ રોગ જાય.

રેચ બંધ થવા માટે કાથો પાણીમાં આપવો એ સર્વોપરિ છે.

પ્રમાણથી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મેળવી તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ૬ માસા સુધી આપવું. (૩) ઉપલા **ચૂર્ણ** પ્રમાણેજ દંતીમૂળનું ચૂર્ણ પણ આપવું. (૪) રેવંચીનો શીરો શક્તિ પ્રમાણે ૧ માસા સુધી સાકરમાં આપવો. (૫) જેનો **કોઠો કઠોર** છે તેને દારૂડીનાં મૂળનું ચૂર્ણ ૧ તોલા પર્યંત ગરમ પાણીમાં સાકર નાખી આપવું. (૬) **સર્વ સાધારણ રેચકો:**—ગરમાળાનું મગજ પાણીમાં કઢી શક્તિપ્રમાણે તે પાણી પાવું. (૭) સુરવારી હરડે, બહેડાં અને આમળાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું અથવા એનો કાઢો આપવો; એટલે રેચ થાય છે. (૮) **સુખેથી ઝાડો થવા માટે અભયાદિક મોદક:**—હરીતકી, મરી, સુંઠ, વાવડીંગ, આંમળાં, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, તજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ એ દશ ઔષધો સમભાગ; દાંતીનાં મૂળ ત્રણ ભાગ, નસોતર આઠ ભાગ અને સાકર ૭ ભાગ એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી મધમાં ૧૦ માસા વજનની ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે ખાઈ ઉપર થોડું ઠંડું પાણી પીવું. જ્યાં સુધી ઝાડો થાય ત્યાં સુધી ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ. નિયમિત વર્તન કરવું તેથી કરી વિષમજ્વર, અગ્નિમાંદ્ય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, ભગંદર, કોઢ, ગુલ્મ, અર્શ (હરસ), ગલગંડ, ભ્રમ, ઉદર, વિદાહ, બરોળ, પ્રમેહ, રાજયક્ષ્મા, નેત્રરોગ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરીરોગ અને પાર્શ્વ, પીઠ, કમ્મર, અને ઉદર એ ઠેકાણે જે પીડા થાય છે તે, સર્વ રોગ દૂર થાય છે. આ **અભયા મોદક** નિરંતર સેવન કરવાથી ધોળા કેશ કાળા થાય છે અને આ મોદક ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે એમ જાણવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અખરોડ–૬, અબઈ(આબુવો)–૨, અસાળીયો–૨, આમળાં–૨૩, આલુ–૨, એરંડો–૮, કોશિંબ–૧, ખજૂરી–૧, ૧૭, ગરણી–૨, ગુલાબ–૧, ધણસરી–૨, દારૂડી–૧, દાંતી–૧, ધોળોચંપો–૪, નસોતર–૩, પીળોધંતૂરો–૬, બાવળ–૧૫, બીજોરૂં–૧૦, મીંઢીઆવળ–૧, રાય-આમળી–૧, રેવંચી–૧, સૂર્યફૂલ–૫, હરડે–૨૧, ૩૦, હુરા–૫. **સુખ એટલે સૂક્ષ્મ રેચ** માટે:—ગરમાળો–૧૧.

રેચ બંધ થવા માટે ઉપચાર:—(૧) ખડીસાકર પાણીમાં ઓગાળી પાવી. (૨) ઠંડે પાણીએ નહાવું. (૩) ચોખાના ધોવરામણમાં મધ મેળવી હલકી ઉલટી કરાવવી. (૪) આંબાની છાલ ગાયના દહીંમાં વાટી નાભિ ઉપર લેપ કરવો. (૫) બકરીનું દૂધ પાવું. (૬) દાડમ વગેરે શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું. (૭) ઘી અને ભાત કિંવા દહીં અને ભાત ખાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—મોંગલી એરંડો–૧, લીમડો (કડવો)–૩૫, શેલડી–૧૫.

૫૧–વધરાવળ.* (અંતરગળ.)

કારણ:—વાયુને કુપિત કરનારા એવા જે આહાર તેણે કરી, શીતોદકમાં ડુબકી મારીને સ્નાન

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, રક્ત, મૂત્ર અને આંતરડાંની એમ સાત પ્રકારની વધરાવળ કહેલ છે. એક ગ્રંથકાર લખે છે કે:—"અંતરગળની ચાર જાતિ છે. (૧) કોઇને આંતરડું ગોળીમાં ઉતરે છે. (૨) કોઇને પવન ગોળીમાં ઉતરે છે. (૩) કોઇને રસ એટલે નઠારો મવાદ ગોળીમાં ઉતરે છે. (૪) કોઇને પાણી ગોળીમાં ઉતરે છે. એ ચારમાંથી કોઇ પણ દરદ થવાથી પેટની અંદરનો પડદો ફાટે છે, તેથી રોદાનું શર પડદામાંથી બહાર નીકળે છે એટલે અંડ દરરોજ મોટા થાય છે અને તેમાં રસ ઘણો ઉતરતો જાય છે. જો પડદો ઘણો ફાટે તો તેને આરામ થતો નથી. પડદો થોડો ફાટયો હોય તો લોઢાનો હલકો બનાવી તે રોદાના શરપર રાખવો અથવા લોઢાનું જંતર રાખવું તેથી અંડ મોટા થતા બંધ પડે છે. જો જોર આવે તો પડદો ફાટે તેથી અંડમાં દુઃખ ઘણું થાય તો તે મટવાનો ઇલાજ:–

(૧) હાથના અંગુઠાની નીચે એક જાડી મોટી રગ છે. તે રગ ઉપર લોઢાનો ડામ દે તો અંડવૃદ્ધિ મટે; પરંતુ ડાબી બાજુનો અંડ વધતો હોય તો જમણા હાથની રગે ડામ દેવો. જમણો વધતો હોય તો ડાબા હાથે ડામ દેવો તેથી ફાયદો થાય. (કોઇ કોઇ આજ પ્રમાણે પગની અંદરની બાજુએ પગના ઢીંચણથી ચાર આંગળ ઉપર સુઇયાવડે આડો ડામ પણ આપે છે.) (૨) કીંદરૂ તો. ૦ાા તથા ખાંડ તો. ૧ હમ્મેશાં ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો ફાયદો થાય. (૩) સુવા તોલા ૩, મેથી તોલા ૪ ને કુવાનું મીઠું પાણી શેર ૮ માં ઉકાળી તેનું શેર ૧ રહે ત્યારે લુગડે ગાળીને તેમાં મધ અથવા બકરીનું ઘી કે ગાયનું ઘી

કરવું તેથી કરી, મૂત્રાદિકનો પ્રાપ્ત થએલો વેગ અટકાવ્યાથી, શરીરપર ઘણો ભાર લેવો, ઘણો માર્ગ ચાલવો, ચઢ ઉતર કરવાથી, અવઘડ જગાની શિરાને ઉપદ્રવ થઇ તે સરી જવાથી અને બળવંતની સાથે અંગયુદ્ધ કરવાથી, અતિ સ્ત્રીસંગ ઇત્યાદિ કારણોએ આ રોગ થાય છે. જે પ્રદેશમાં પાણી સારૂં ન હોઈ હવા ખરાબ અને નબળી હોય છે તે પ્રદેશમાં આ રોગનો પ્રાદુર્ભાવ ઘણો થાય છે.

તોલા ૫ નાખીને આઠ દિવસ અથવા વધારે દિવસ સુધી સવારે ઉભે ઉભે પીએ તો નવો થતો અંતરગળ મટે; જુનો અંતરગળ ન મટે.

આંતરડું ગોળીમાં ઉતરે ત્યારે ગોળી કઠણ થાય ને એવું જણાય કે જાણે એક પત્થર ગોળા સાથે ટાંગેલો છે. એ રોગવાળો પોતે ચતો સૂઇ જઇ પોતાના હાથે ધીમે ધીમે ગોળીને દાબી આંતરડાને પાછું ઉપર ચડાવે તો ચઢી જાય છે. ચઢી જતી વેળા કડ કડ બોલે છે. કદાપિ એ રીતે ધીમે દાબ્યાથી ઉપર ન ચઢે તો ગોળી ઉપર તથા પેઢુ ઉપર ગરમ પાણી રેડવું અથવા ગરમ પાણીમાં બેસવું; ને સુવા બારી વાટી તેનો લેપ ગોળા ઉપર બાંધવો કે જેથી ગોળી નરમ થાય. પછી ધીમેથી ગોળીને દાબેથી આંતરડું ચઢી જાય છે. ચઢી ગયા પછી નીચલા ઔષધની પટ્ટી મારવી કે ફરી ઉતરી ન શકે.

મસ્તકી, હીરાદખણ, શીકોતરી, એળીઓ અને હીરાબોળ એ સરખા વજન લઈ બારીક ખાંડી મધની ચાસણી કરી તેમાં મેળવી ગોળી ઉપર રહે એવડું લુગડું લઇને તે ઉપર મલમની પેઠે તે દવા ચોપડી પછી અંડ ઉપરના વાળ કહાડી નાખી તે પટ્ટી ગોળી ઉપર ચોટાડવી અને ઉપર લંગોટ વાળવો. દરદીએ દિવસ ત્રણ સુધી ચતા સુઇ રહેવું. હાલવું ચાલવું નહિ. ત્રણ દિવસ પછી ચાલવું હોય તો ધીમે ધીમે ચાલવું. ઘાંટા કહાડીને બોલવું નહિ તેમ ઉધરસ પણ ખાવી નહિ. બન્ને તરફની ગોળી મોટી થતી હોય તો બે તરફ જંતર બાંધેલું રાખવું અને સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. આ દરદીને નીચે લખ્યા મુજબનો જીરાપાક જાયુ ખાવાને આપવો. સફેદ જીરૂં તોલા ૫ લઇને શેલડીના રસમાં ૮ પહોર પલાળી રાખી છાંયડે સૂકવી ખાંડી બારિક કરવું; પછી ઝીણી ખાંડેલી સુંઠ તોલા ૨॥ તેમાં મેળવી મધની ચાસણીમાં નાખી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી તોલો ૦॥ સવારસાંજ ખવરાવવો. હમ્મેશાં ખાટા ઓડકાર આવતા હોય અને પેટ દુખ્યા કરતું હોય તેને પણ એ જીરાપાક ઘણો ગુણકારી છે.

પવન ગોળીમાં ઉતર્યો હોય તો તે ગોળી દાબ્યાથી તરત પાછો ઉપર ચઢી જાય છે. ચઢતી વેળા કડકડ બોલે છે. એ આજારવાળાએ મજબુત કચ્છો (લંગોટ) બાંધી રાખવો અને ઉપર જે જે પરેજીઓ કરવા કહી છે તે સઘળી આ આજારવાળાએ પણ કરવી જોઇએ તથા તેમાં કહેલો જીરાપાક પણ ખાવો જોઇએ.

જેને રસ એટલે નઠારો મવાદ ગોળીમાં ઉતર્યો હોય તેની ગોળી કઠણ થાય અને ગોળીની આસપાસ એક માંસના લોચા જેવું વળગેલું રહે તે રોજ રોજ વધતું જાય. તેણે પણ મજબુત કચ્છો બાંધી રાખીને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે બધી વાતની સાવધાની રાખવી. જુલાબ લઇ કોઠાને સાફ રાખવો. (૧) ઇંદરવરણાની જડ અથવા રેવંચીની ખટાઇનો જુલાબ રાતે સૂતી વેળાએ ગરમ પાણી સાથે લેવો. (૨) શિલારસને તમાકુના પાંદડા ઉપર ચોપડી જરા ગરમ કરી તે પાંદડું ગોળી ઉપર મૂકી કચ્છો બાંધવો.

પાણી ગોળીમાં ભરાય છે તેમાં ગોળી દાબવાથી કડકડ અવાજ થતો નથી અને મૂત્ર થોડી થોડીવારે આવ્યા કરે છે. આ દરદવાળાએ પાણી થોડું પીવું જોઇએ. એના ઉપર મોથ, જવનો આટો તથા ગાયનું છાણ એ ત્રણે મેળવી અંડ ઉપર ચોપડવું. અંડમાં પાણી ઘણું ભર્યું હોય અને અંડ મોટા થતા હોય ત્યારે હોશીયાર દાક્તર પાસે અંડ ચીરાવી પાણી કઢાવવું જોઇએ. પછી આતસી અથવા ડામની દવા પીચકારીમાં ભરી પેલા ચીરેલા છેદમાં પીચકારી મારી દવાનો ડામ મૂકવો. ન મૂકે તો થોડી મુદતમાં પાણી પાછું અંડમાં ભરાયા વિના રહે નહિ.

એક હાથની લખેલી ચોપડીમાં લખ્યું છે કે "(૧) કાંકચનાં મીંજ વાલ ૩, ઇંદ્રજવ વાલ ૩, કડુ તોલો ૧॥ એને દૂધ તોલા ૨૪ માં ઉકાળી તોલા ૪ રહેથી ઉતારી ગાળી લઇને પીવું. એમ બે ત્રણ અઠવાડીયાં કરવાથી વધરાવળ જાય. (૨) રાતી અઘેડીનું મૂળ વિધિપૂર્વક લાવી કેડે બાંધવાથી વધરાવળ જાય. (૩) ધઉંનો લોટ પકવી અંદરનો ગરભ ગાડરના દૂધમાં ચોળી ઉંનું કરી લેપ કરવાથી વધરાવળ જાય."

સંપ્રાપ્તિ:—વાયુ કંઇ કારણે કુપિત થઈ સોજો, શૂળ એને ઉત્પન્ન કરતો છતાં અધોભાગી થઇ અંડસંધિના દ્વારે વૃષણ સુધી જઈ, વૃષણવાહિની શિરાને દૂષિત કરી, વૃષણમાંની ગોળીઓ અને કોશ—એટલે તે ઉપરની ચામડીની વૃદ્ધિ કરે છે; તે રોગને વૃદ્ધિ એમ કહે છે. અંત્રવૃદ્ધિ (આંતરગાંઠ) વગેરે આ રોગનાંજ નામ છે. **ઉપચાર:**—(૧) પગના અંગુઠાને ચપટ બેસે એવી વીટીઓ પહેરવી. (૨) વૃષણ ઉપર એરંડતેલ નિત્ય ચોપડવું. (૩) એરંડતેલમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ આપવું. (૪) દૂધ અને એરંડતેલ એકત્ર કરી એક મહિના સુધી આપવું. (૫) દારૂહળદરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં દોઢ બે માસ આપવું. (૬) રાસ્ના, ગળો, ચિકણા, જેઠીમધ, ગોખરૂ અને એરંડમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ નાખી આપવું. (૭) લઘુકવંડળ (ખારી કોઠીંબી) નાં મૂળનું ચૂર્ણ કરી એરંડતેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને તે ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં આપવું. એટલે ત્રણ દિવસમાં રોગી સારો થાય છે. (૮) ઘોડાવજ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૯) તંબાકુનાં પાંદડાં એકલાં કિંવા શિલારસ ચોપડી બાંધવાં. ઘણી ખરજ થાય તો છોડી નાખવાં. (૧૦) ઉંડબ્નીના ઝાડની અંતરછાલ બારિક કુટી વધેલા ભાગપર બાંધી સતત ત્રણ દિવસ પાટો રાખવો એટલે ગુણ જણાય છે. પછી નક્કી ગુણ આવતાં સુધી આ પાટો ૧૦ દિવસ બાંધવો. (૧૧) ઉંચી છીંકણી અને કળીનો નવો ચૂનો એકત્ર કરી અગર ગોમૂત્રમાં લેપ કરવો અને સહેવાય તેટલો શેક કરવો એટલે ઉલટી થઇ શિરામાંથી પાણી પડશે. પછી ઉંડબ્નીની અંતરછાલનું ચૂર્ણ લગાવી સતત ત્રણ દિવસ પાટો બાંધવો. (૧૨) ભીલામો અને હળદરનો ગાંઠીઓ એકત્ર ઘસી તેનો લેપ કરવો અને છાણાના દેવતાએ શેકવું. (૧૩) વેંગણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૧૪) ત્રિફળાં (હરડે, બહેડાં, આમળાં) દૂધમાં આપવાં. (૧૫) નાંદરૂખીનાં અને કાળી તુલસીનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તે રસમાં તેટલુંજ ઘી નાખવું અને અગ્નિપર મૂકી સર્વ રસ બાળી ઘી શેષ રાખવું. એ પ્રમાણે ૨૧ પુટો આપી ઘી તૈયાર કરવું. આ ઘી દિવસમાં ચાર પાંચ વખત ચોળી જીરવવું; અને જૂની ઇંટ, કાળો પત્થર અગર નળીયું તપાવી કપડામાં વીંટાળી સહેવાય તેટલો શેક કરવો. આ ઉપાયથી વૃદ્ધિમાંનું દુઃખ તરત બંધ થાય છે. (૧૬) લાજાળુનાં પાંદડાં વાટી ગરમ કરી બાંધવાં. (૧૭) ગાયના ઘીમાં સિંધવ નાખી વૃષણપર વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) ભીલામાના ઝાડનાં પાંદડાં થોડાંક કુટી તેમાં થોડી હળદર નાખી ગરમ કરી વૃષણ ઉપર ૭ દિવસ બાંધવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—અરણી—૪, આંબો—૨૪, ઇન્દ્રવરણાં—૯, ઉંડણ—૫, એરંડો—૧૩, કણઝી—૩, કાનકોડી—૭, ખપાટ—૬, ચિત્રો—૫, તંબાકુ—૨, દારૂહળદર—૪, નળ—૧, નાંદરૂખ—૩, પીલુ—૬, બારંગી—૪, ભાલામો—૨૬, રાસ્ના—૨, રીસામણી—૨, વજ—૯, વંતાકડી—૬, વાઘાટી—૧, શરપુંખો—૯, હરડે—૨૨, ૪૧. **વૃષણના સોજા** માટેઃ—હરડે—૨૮. **વૃષણવાયુ** માટેઃ—આદુ—૧૦.

પથ્ય:—ચોખા, ઘઉં, મગ, વટાણા, ઘી, દૂધ, પરવળ, લસણ, શેકટો. **અપથ્ય:**—દહીં, અડદ, ખરાબ અન્ન, ઘણું જમવું, ઉપવાસ, જડ અન્ન, વેગનો અવરોધ, મિષ્ટાન્ન અને મૈથુન.

પર—વાયુના રોગ.

કારણ:—રૂક્ષ, શીત, અલ્પ પ્રમાણ તથા લઘુ એવાં અન્ન ભક્ષણ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, અત્યંત જાગરણ કરવાથી, વિષમ ઉપચાર કરવાથી, દોષ (કફ, પિત્ત, મળ, મૂત્ર ઇત્યાદિ) તથા રક્તનો સ્રાવ કરવાથી, એકાદો ખાડો વગેરે ફલંગ મારી ઓળંગવાથી, નદી વગેરેમાં તરવાથી, અત્યંત માર્ગક્રમ કરવાથી, અત્યંત આયાસ કરવાથી, અત્યંત વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરવાથી, રસ રક્તાદિ ધાતુનો ક્ષય થવાથી, ઘણી ચિંતાથી, શોક વગેરે કારણોથી, કૃશત્વ આવવાથી, મળમૂત્રાદિકોનો અભિઘાત થવાથી, હાથી, ઉંટ, ઘોડા ઇત્યાદિ શીઘ્રવાહન ઉપર બેસવાથી, કુપિત થએલો બળવાન વાયુ નકામો સ્રોતસોમાં ભરાઈ સર્વાંગમાં કિંવા એકાંગ વ્યાપનારા નાના તરેહના વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરે છે.

પૂર્વરૂપ:—ઉપર કહેલા વાતવ્યાધિનું જે અસ્પષ્ટ લક્ષણ તેનેજ પૂર્વરૂપ કહે છે. તે જ્વરાદિક પ્રમાણે વિશિષ્ટ નથી તથા જે રૂપે વ્યક્ત થાય છે એટલે દોષાદિ ભેદે કરી સારાં દેખાવામાં આવે છે; તેજ તેનું લક્ષણ જાણવું. અપાન એટલે વાયુના ચંચલત્વથી સ્તંભ, સંકોચ, કંપાદિકનો કદાપિ અભાવ થાય છે; તથા શરીરની લઘુતા વાયુએ શોષણ કરવાથી અથવા અપાય લઘુતા એટલે સર્વે વાતવિકારોનો

અપાય કરીને અભાવ થાય છે તથા વાતવિકારની લઘુતા એટલે અલ્પત્વે કરી સ્થિતિ નિઃશેષ નિવૃત્તિ થતી નથી. **નાના પ્રકારના વ્યાધિ કરે છે એવું કહ્યું તે વ્યાધ:**—સંધિનો સંકોચ તથા સ્તંભ, અસ્થિનો તથા સંધિનો ભંગ એટલે હાડકું ભાગ્યા જેવી પીડા; રોમાંચ, અસંબદ્ધ ભાષણ; હાથ, પગ તથા મસ્તક સ્તબ્ધ થવું એટલે ડોક હાલતી ચાલતી રહી જવી, ખંજત્વ, પાંગળાપણું, કુબડાપણું, અંગે સોજો, નિદ્રાનાશ, ગર્ભધારણ ન થવો; શુક્ર, તથા રજ (સ્ત્રીનું આર્તવ)નો નાશ, કંપ, અંગને સોજો; મસ્તક, નાસિકા, આંખો, જત્રુ તથા ગરદન એ અંદર જવા જવું કિંવા વાંકું થઇ જવું; ભેદવત્પીડા, સોયો ભોકયા પ્રમાણે પીડા, શૂળ, આક્ષેપ, મોહ, શ્રમ, કુપિત થએલો વાયુ એ પ્રમાણે લક્ષણો કરે છે, તે હેતુ તથા સ્થાનના ભેદવડે વિશિષ્ટ રોગ ઉત્પન્ન કરનારો થાય છે. જેમકે કફ આવૃત થાય એટલે મન્યાસ્તંભ કરનારો થાય છે. પકવાશયમાં હોય એટલે આંત્રકુજનાદિ કરે છે.

વાયુરોગ ૮૦ પ્રકારનો છે. તેનાં નામ અને લક્ષણ આગળ આપેલાં છે.

૧. આક્ષેપક:—વાયુ કોપ કરી આખા શરીરમાં પ્રસરી હાથીપર બેસવાથી જેમ માણસનું શરીર ડોલે છે તેમ વારંવાર શરીરને જે વાયુ ડોલાવે છે તે.

૨. હનુસ્તંભ:—વાયુ કોપ કરી હનુવટી (દાઢી) નો સ્તંભ કરે છે અને મ્હોડું ફેરવી પકડી રાખે છે અથવા મ્હોડું વાંકા જેવું કરે છે તે.

૩. ઉરૂસ્તંભ:—વાયુ, કફ તથા મેદમાં મળી પગની ઘુંટીઓમાં પ્રસરી, ઘુંટીઓ જડ કરી સજ્જડ પકડી રાખે છે તેથી કરી ઘુંટીઓ અચેતન થઇ ચાલવાનું સામર્થ્ય રહેતું નથી તે.

૪. શિરોગ્રહ:—જે વાયુ રક્તાશ્રિત થઈ, મસ્તકને પકડનાર જે રેષાઓ તેને નિસ્તેજ કરી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. આ વાયુ અસાધ્ય છે.

૫. બાહ્યાયામ:—જે વાયુ માણસને પીઠ આગળથી ધનુષ્ય જેવો વાળી દે છે તે.

૬. અભ્યંતરાયામ:—જે વાયુ ઉર પાસેથી માણસને ધનુષ્યની પેઠે વાળી દે છે તે.

૭. પાર્શ્વશૂળ:—જે વાયુ કોષ્ઠને ઠેકાણે કોપ કરી પાસામાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૮. કટિગ્રહ:—જે વાયુ કમ્મરનો સ્તંભ કરે છે તે.

૯. દંડાપતાનક:—જે વાયુ દંડની માફક ગાત્રોનો સ્તંભ કરે છે તે.

૧૦. ખલ્લી:—જે વાયુ પગ, પેટ, પેઢુ, કુલા, ઘુંટીઓ અને હાથ એ ઠેકાણે ક્રમે કરી પ્રસરી શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે. **ખલ્લી એટલે ખાલી.**

૧૧. જિહ્વાસ્તંભ:—જે વાયુ શબ્દવાહિની શિરા સુધી જઇ જીભનો સ્તંભ કરે છે તેથી કરી અન્ન પાણી મોટા કષ્ટે કરી ગળામાં ઉતરે છે અને બોલાતું નથી તે.

૧૨. અર્દિત:—જે માણસ ઉંચા પદાર્થોને હસ્તાદિકે કરી પકડી લે છે, ઘણા કઠિન પદાર્થોનું ભક્ષણ કરે છે, ઘણું હસે છે, અંગ ઉપર ઘણો ભાર ઉંચકે છે અને વિષમ શયન કરે છે એટલે ઉંઘમાં માણસનું ગળું, માથું અથવા શરીર વાંકું, ચુકું, નીચું રહી જાય; ઇત્યાદિ કારણે વાયુ કોપ કરી મસ્તક, નાક, ઓષ્ટ, ગાલ, લલાટ અને આંખોની સંધિમાં મ્હોડું વાંકું ફેરવી નાખે છે; તેથી કરી ગળું પણ વાંકું થાય છે, મસ્તક કંપે છે, મ્હોડામાંથી શબ્દ નીકળી શકતો નથી, ભમરો અને આંખો વાંકી થાય છે તે.

૧૩. પક્ષઘાત:—વાયુ અર્ધા અંગમાં જઇ શિરા (રેષા) અને સ્નાયુનું શોષણ કરી, સંધિનાં બંધનો શિથિલ કરતો અર્ધું અંગ ચેતનરહિત કરે છે તે. તેને **અર્ધાંગવાયુ** પણ કહે છે.

૧૪. ક્રોષ્ટુશીર્ષ:—વાયુ રક્તાશ્રિત થઇ કુલાઓમાં પ્રસરી, સોજો ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી કરી તે સોજાથી કુલાઓ પાડાના મસ્તક જેવા મોટા થાય છે તથા એની અંદર વેદના ઘણી થાય છે તે.

૧૫. મન્યાસ્તંભ:—જે વાયુ કફાશ્રિત થઈ ગળું સ્તંભ જેવું સ્તબ્ધ કરે છે, તેથી કરી ગળું અહીં તહીં ફેરવાતું નથી તે.

૧૬. પંગુ વાયુ.—વાયુ કમ્મરમાં પ્રસરી ઘુંટીઓની મોટી શિરા સુધી જઇ માણસના બન્ને પગ લુલા કરે છે તે.

૧૭. કલાયખંજ:—જે વાયુવડે માણુસ ચાલતી વેળાએ શરીરે કંપે છે તથા ચાલતાં ચાલતાં પગ વાંકા ચૂકા કરી ચાલે છે તે.

૧૮. તૂની:—જે વાયુવડે પકવાશય અને મૂત્રાશયને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૧૯. પ્રતિતૂની:—જે વાયુના યોગે ગુદા અને ઉપસ્થને ઠેકાણે બળતરા ઉત્પન્ન થઇ પકવાશય અને મૂત્રાશયના સ્થળોએ બળતરા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૨૦. ખંજ:—જે વાયુ પંગુ વાયુના લક્ષણે યુક્ત થઇ માણુસનો પગ લૂલો કરે છે તે.

૨૧. પાદહર્ષ:—જે વાયુ કફાશ્રિતે કરી પગોમાં ઝઝણી થાય છે તે.

૨૨. ગૃધ્રસી:—જે વાયુ પીઠ, કંમર, ઘુંટીઓ, ઢૂલા, પેઢુ અને પગને સ્થળોએ અનુક્રમે પ્રવેશ કરી, આ સ્થાનમાંથી આ સ્થાનમાં એમ વારંવાર થોડો થોડો ફરતો છતાં, સ્તંભ, શૂળ અને ક્લેશ કરે છે તે.

૨૩. વિશ્વાચી:—જે વાયુ હાથને ઠેકાણે હાથેલી પાસેની જે આંગળી તે ઉપરની મોટી શિરા સુધી પ્રવેશ કરી, બાહુ પર્યંત તે શિરામાં વ્યાપી વાયુના ક્રમનો ક્ષય એટલે હાથ ઉંચો થતો નથી વગેરે કરે છે તે.

૨૪. અપબાહુક:—જે વાયુ બાહુમાં જઇ બાહુસંબંધી નસોનું આકર્ષણ કરી, બાહુને સ્તંભ કરે છે એટલે બાહુને જોરથી પકડી રાખે છે તે.

૨૫. અપતાનક:—જે વાયુ હૃદયમાં જઈ દૃષ્ટિનો સ્તંભ કરી જ્ઞાન નષ્ટ કરે છે અને કંઠમાંથી વિલક્ષણ શબ્દ થાય છે તથા તે વાયુ હૃદયમાંથી નીકળવાથી માણુસ સાવધ થાય છે, ફરી હૃદયમાં જવાથી પુનઃ માણુસ મોહ પામે છે તે.

૨૬. વ્રણાયામ:—જે વાયુ અભિઘાત નિમિત્ત કરી ઉત્પન્ન થએલા વ્રણમાં પ્રસરી તેથી પીડા કરે છે તે.

૨૭. વાતકંટક:—માણુસનો પગ ચાલતાં ચાલતાં ઉંચો નીચો અથવા વાંકો ચૂંકો પડવાથી અથવા ચાલવાનો શ્રમ થવાથી જે વાયુ પગોની ઘુંટીમાં જઇ વેદના કરે છે તે.

૨૮. અપતંત્રક:—જે વાયુ ઊર્ધ્વ ગતિ થઇ હૃદય, મસ્તક, શંખ તથા ગાત્રોને પીડિત કરી, ધનુષ્યની પેઠે શરીરને નમાવે છે અને તેથી કરી દૃષ્ટિ સ્તબ્ધ થાય છે, મોહ થાય છે અને માણુસ કપોત પક્ષી જેવો શબ્દ કરે છે તે.

૨૯. અંગભેદ:—જે વાયુ સર્વ અંગને પીડા કરે છે તે.

૩૦. અંગશોષ:—જે વાયુ આખા શરીરનું શોષણ કરે છે તે.

૩૧. મિણમિણ:—જે વાયુવડે માણુસ નાકમાં (ગુંગણું) બોલે છે તે.

૩૨. કલ્લતા:—જે વાયુવડે કરી કંઠમાંથી શબ્દ સ્પષ્ટ નીકળતો નથી તે.

૩૩. અષ્ઠીલિકા:—જે વાયુએ કરી ડુંટીના નીચલા ભાગમાં પાષાણુ જેવી હોઇ ઉંચી, ગોળ અને સંચાર કરનાર અથવા સ્થિર અને ઘન એવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે અને મળ, મૂત્ર તથા વાયુનો નિરોધ કરે છે અને તે સ્થળોએ વેદના મંદ હોય છે તે.

૩૪. પ્રત્યષ્ઠીલા:—તે અષ્ઠીલિકા વાયુની ગાંઠ વાંકી, તિરકસ લાંબી હોઈ તેમાં વેદના ઘણી હોય છે અને મળ, મૂત્ર અને વાયુનો નિરોધ પણુ થાય છે તે.

૩૫. વામનત્વ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઈ ગર્ભમાં મળી ગર્ભને વિકૃતિ કરે છે તેથી બાળક નાનું ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૬. કુબ્જત્વ:—શિરાગત વાયુ દુષ્ટ થઈ તેમાંથી પીઠને અથવા છાતીએ (ખુંધ) આવે છે તે.

૩૭. અંગપીડ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગે પીડા ઉત્પન્ન થાય છે તે.

૩૮. અંગશૂળ:—જે વાયુ સર્વાંગે શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૩૯. સંકોચ:—જે વાયુએ કરી સર્વાંગનો સંકોચ થાય છે એટલે શિરાદિક શુષ્ક થાય છે તે.
૪૦. સ્તંભ:—જે વાયુએ કરી શરીર સ્તબ્ધ થાય છે તે.
૪૧. રૂક્ષ:—જે વાયુ શરીર નિસ્તેજ કરે છે તે.
૪૨. અંગભંગ:—જે વાયુથી અંગમાં સણકા થાય છે તે.
૪૩. અંગવિભ્રંશ:—જે વાયુવડે શરીરનો એકાદો અવયવ કાષ્ઠ જેવો ચેતન રહિત થાય છે તે.
૪૪. વિડ્ગ્રહ:—જે વાયુએ કરી મળ સાફ થતો નથી તે.
૪૫. બદ્ધવિકટતા:—પક્વાશયમાં વાયુ કુપિત થઈ મળને જાડો કરે છે તે.
૪૬. મૂકત્વ:—જે વાયુએ કરી કંઠમાંથી શબ્દાક્ષર મૂળેજ નીકળતો નથી (મુગો) તે.
૪૭. અતિજૃંભ:—જે વાયુ દુષ્ટ થઇ તે વિકારથી બગાસાં આવે છે તે.
૪૮. અત્યુદ્ગાર:—આમાશય મધ્યે વાયુ કુપિત થવાથી ઓડકાર ઘણા આવે છે તે.
૪૯. આંત્રકૂજન:—જે વાયુ પક્વાશયમાં રહી આંતરડામાં જઈ શબ્દ કરે છે તે.
૫૦. વાતપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ ગુદામાર્ગે ઘણોજ નીકળે છે તે.
૫૧. સ્ફુરણ:—જે વાયુથી અંગ ફરક્યા કરે છે તે.
૫૨. શિરાપૂરણ:—જે વાયુ શિરાગત થઈ નસોને ફુલાવે છે તે.
૫૩. કંપ:—જે વાયુ આખા શરીરને કંપાવ્યા કરે છે તે.
૫૪. કાર્શ્ય:—જે વાયુ આખા શરીરને કૃશ કરે છે તે.
૫૫. શ્યાવતા:—જે વાયુથી શરીરનો વર્ણ કાળો થાય છે તે.
૫૬. પ્રલાપ:—જે વાયુના યોગેકરી માણસ અસંબદ્ધ ભાષણ કરે છે તે.
૫૭. ક્ષિપ્ર મૂત્રતા:—જે વાયુથી માણસને પેસાબ ઘણો અને વારંવાર થાય છે તે.
૫૮. નિદ્રાનાશ:—જે વાયુ પ્રકટવાથી ઉંઘ આવતી નથી તે.
૫૯. સ્વેદનાશ:—જે વાયુથી શરીરને પરસેવો આવતો નથી તે.
૬૦. દુર્બલત્વ:—જે વાયુના યોગે માણસ દુર્બળ એટલે શક્તિહીન થાય છે તે.
૬૧. બલક્ષય:—જે વાયુના યોગે માણસ ઘણોજ શક્તિહીન થાય છે તે.
૬૨. શુક્રાતિપ્રવૃત્તિ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુ ગત થઇ ધાતુને ઘણીજ પાતળી કરી નાખે છે તે.
૬૩. શુક્રકાર્શ્ય:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને કિંચિત્ ક્ષીણ કરે છે તે.
૬૪. શુક્રનાશ:—જે વાયુ શુક્ર-ધાતુને ઘણીજ ક્ષીણ કરે છે તે.
૬૫. અનવસ્થિતચિત્તત્વ:—જે વાયુના યોગે ચિત્ત સ્વસ્થ રહેતું નથી તે.
૬૬. કાઠિન્ય:—જે વાયુથી શરીર કઠિન થાય છે તે.
૬૭. વિરસાસ્યતા:—જે વાયુના યોગથી મુખમનો સ્વાદ જતો રહે છે તે.
૬૮. કષાયવક્ત્રતા:—જે વાયુથી મ્હોંડું તુરૂં થાય છે તે.
૬૯. આધ્માન:—જે વાયુ પકવાશયમાં રહી ધમણના જેવું પેટ ફુલાવી ગડગડ શબ્દ કરી પીડા કરે છે તે.
૭૦. પ્રત્યાધ્માન:—જે વાયુ આમાશયમાં જઇ કફને મળી પેટ ફુલાવી પીડા કરે છે તે.
૭૧. શીતતા:—જે વાયુના યોગે શરીર ઠંડું થઇ જાય છે તે. (**શીતાંગ**)
૭૨. રોમહર્ષ:—જે વાયુ ત્વચાગત થઈ શરીરની અંદર રોમાંચ કરે છે તે.
૭૩. ભીરૂત્વ:—જે વાયુના યોગે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તે.
૭૪. ભેદવાયુ:—જે વાયુના યોગે સોય ભોંકાવા જેવી પીડા થાય છે તે.

૭૫. કંડૂ:—જે વાયુ શરીરે કંડૂ ઉત્પન્ન કરે છે તે.

૭૬. રસાજ્ઞતા:—જે વાયુથી રસાદિ પદાર્થોનો સ્વાદ સમજવામાં આવતો નથી તે.

૭૭. શબ્દાજ્ઞતા:—જે વાયુથી કાને શબ્દ સંભળાય નહિ તે.

૭૮. પ્રસુપ્તિ:—જે વાયુથી ચામડીપર સ્પર્શ કરવા છતાં સમજાતું નથી તે.

૭૯. ગંધાજ્ઞત્વ:—જે વાયુના યોગે સુગંધ કે દુર્ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી તે.

૮૦. દૃષ્ટિક્ષય:—જે વાયુના યોગે દૃષ્ટિનો નાશ થાય છે તે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર:—હનુસ્તંભ, અર્દિત, આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, અપતાનક એ વાત-વ્યાધિ ઘણા દિવસોએ મોટા પ્રયત્ને સાધ્ય થાય છે અથવા કદિ સાધ્ય થતા પણ **નથીજ; પરંતુ** બળવાન પુરુષને એ વ્યાધિ નવો થએલો હોઇ ઉપદ્રવ રહિત હોય તો તે સાધ્ય જાણવો; **એટલે** ચિકિત્સા કરવી.

અસાધ્ય લક્ષણ:—જે પક્ષાઘાતાદિક વાયુની અંદર **વિસર્પ, દાહ, શૂળ, મૂર્છા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય** એ ઉપદ્રવથી માણસનું બળ અને માંસ ક્ષીણ થાય છે તે વાયુ અસાધ્ય **જાણવો. જે** વાતરોગોમાં સોજો, ચામડીને સ્પર્શ ન સમજાય, નાના પ્રકારની પીડા, શરીરની વક્રતા, કંપ, પેટ ચડવું એ લક્ષણો થાય છે તે અસાધ્ય જાણવા.

વાતરોગ ઉપર ઉપચાર:*—(૧) પીળો કાંટાસરીઓ, દેવદાર અને સુંઠનો કાઢો એરંડતેલ નાખી

---

* **સંધિવાયુ ઉપર:**—એને સાંધિયો વા, સંગ વા તથા ગંઠીયો વા પણ કહે છે. તે માણ-સના શરીરના સાંધાઓમાં થાય છે તેથી તે દુખે છે અને કોઇ કોઇને સાંધાઓમાં સોજો થઇ ગાંઠો પણ ઘાલે છે. એ રોગ બે જાતનો થાય છે. એકમાં તાવ આવે છે અને રાત દિવસ દુખાવો થાય છે. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ અસર કરી શકે છે. બીજી જાતનો સંધિવાયુ તાવ વગરનો હોય છે એમાં દહાડે દરદ થોડું થાય છે અને રાત્રે વધારે થાય છે અને તાવ મુદ્દલ આવતો નથી. એ જાતના સંધિવાયુ ઉપર ઔષધ લાગુ થવું કઠિન છે. તાવવાળા સંધિવા ઉપર **ઉપચાર:**—(૧) જો લાલ સોજો હોય તો તે દરદીની ફસ ખોલાવવી અને લોહી કમી કરાવવું એથી આરામ થાય છે. (૨) જો વ્યાધિ વાથી હોય તો લીંડીપીપર ટાંક ૧, દેવદાર ટાંક ૧ એ બંને ખાય અને દેવદારનું તેલ ચોળે તો આરામ થાય.

વગર તાવવાળા સંધિવાનો ઇલાજ:—શીકોતરી એળીયો તોલો ૧ અને રેવંચીની ખટાઈ તોલા ૨ એકઠાં કરી ખાંડી ઝીણાં કરી રાત્રે સૂતી વેળા અથવા સવારે તોલો ૦॥ ગરમ પાણી સાથે ફાકવું અથવા તેની ગોળીઓ વાળીને એટલાજ પ્રમાણમાં ગળવી એથી હલકો જુલાબ લાગશે. એ રોગવાળાને ગરમ પાણીમાં છાતી સુધી બેસાડવો. ગંધકની ખાણના પાણીમાં એટલે કુદરતી ઉના પાણીના કુંડમાં બેસી નહાય તો ઘણો ફાયદો થાય.

ધંતૂરાનાં બિયાંનું ચૂર્ણ કરી પાશેર ગુગળમાં આખો દિવસ મર્દન કરી ચણા પ્રમાણે ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી દિવસ ૧૪ અથવા ૨૧ માં સંધિવાને મટાડે છે.

ધનુર્વા ઉપર:—કાળીતુળસી, ડુંગળી, આદુ તથા લસણનો રસ ભેળો કરી ત્રણ માસા પીવા આ-પવો અને બાકી રહેલો રસ અંગે ચોળવો. ધનુર્વા બે જાતનો થાય છે. તે બન્નેનું સ્થાન મગજમાં હોય છે. એક માદા અને બીજો નર છે. જે માદા છે તે ખુશ્ક છે, એ દરદથી આદમીનું શરીર કમાનની પેઠે પેચશ ખાય છે, તમામ રગો ખેંચાય છે અને કંમર, પીઠ તથા જાંઘ તુટે છે. એને કોઈ ધનક-વા પણ કહે છે.

લકવો—જેને લોકો પક્ષાઘાત કે અર્ધાંગ વાયુ અથવા વાણ ફરી ગયું એમ પણ કહે છે. તેનાં લક્ષણ એ છે કે–એકજ તરફનો હાથ અથવા હાથ પગ અને અર્ધું અંગ રહી જાય છે અને લુલું થઇ જાય છે. કોઇનું મ્હોડું પણ બંધ થઇ જાય છે ને બોલાતું નથી અને કોઇને એકલું ડાચુંજ ફરી જાય છે. એકલું ડાચું ફરવાના રોગને લકવો કહે છે. એ લકવો અને અર્ધાંગ બે પ્રકારનો થાય છે. એક તો હવામાં ખુલ્લું સુવા અથવા બેઠાથી અને નઠારો વાયુ શરીરને લાગવાથી થાય છે. એ રોગવાળાનો ઝાડો કબજ હોય

આપવો; એટલે વાયુથી શરીર અકડાઈ ગએલું હશે તે સારૂં થઈ જોઇએ તેવી રીતે ચાલશે. (૨) **મહા-રાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પાળો કાંટાસરીઓ, ચવક, કરિયાતું, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, રાતો ધમાસો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, ચીકણમૂળ, મોરવેલ, કઠુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળાં, લીંડીપીપર, જવખાર, રક્તચંદન (રતાંદળી), ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, કાયફળ, કડાનાં મૂળની છાલ, રાતી સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વે સમભાગ લઈ તેનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો. આ કાઢો **સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, શ્વાસ, કાસ,**

છે અને બીજી જાતનો અર્ધાંગ મગજમાંથી રસવિકારના ઉપદ્રવથી થાય છે. એ બન્ને જાતના રોગના **ઉપાય** એકજ રીતના છે તે:—રેવંચીનો શીરો માસા ૪, તજનો ભૂકો માસા ૪, શીકાતરી એળીયો માસા ૪ અને વિલાયતી સાબુ માસા ૮ એ સર્વેને ખાંડી કપડછાણ કરી તેમાંથી ૬૦ ગોળીઓ વાળવી. પછી દરરોજ ૨ થી ૭ સુધી રાત્રે સુતી વેળા ગળાવવી. કદાપિ એટલાથી ઝાડો સાફ ન આવે તો વધારે ગળાવવી. તેથી ઝાડો સાફ આવી ફાયદો થાય છે. વળી નીચલાં ઔષધો શરીર ઉપર ચોપડવાં. રાઇ છાલાં કહાડેલી તોલા ૨॥, તલનું તેલ તોલા ૧૦ અને ટરપેનટાઇન તેલ તોલા ૨॥ એ ત્રણેને મેળવી જે હાથ કે પગ રહી ગયો હોય તે ઉપર દિવસમાં બે ત્રણવાર ખૂબ જોરથી મસળવું. કેટલાક કહે છે કે એ રોગ થતાંની સાથેજ તેને શક્તિ ઉપરાંત તલનું તેલ પાતા રહેવું જોઇએ જેથી બીજી દવાની જરૂર પડતી નથી.

કંપવા ઉપર:—પીંપળાની વડવાઈ વાલ ૪, શંખનો કીડો વાલ ૧ દિવસમાં બે વખત પાવું.

કેડ દુખે તે ઉપર:—ખજૂર ટાંક ૬ અને ઘી ટાંક ૬ એકઠું કરી ખાય તો કેડમાંના વાયુ જાય. (૨) હાડાફળી કે જેની ફળીઓ લવંગના જેવી થાય છે તે દરરોજ દિવસ ૭ સુધી ખાવાથી કેડનો દુખાવો મટે. (૩) એરંડાના મીંજની ખીર ગાયના દૂધમાં રાંધીને ઘી અને ખાંડ નાખી આપવી. પ્રથમ ટંક ૪ ના પ્રમાણથી આપવી. પછી થોડે થોડે ચઢતાં દરરોજ શેર ૦। સુધી આપવી તો કેડનું દુઃખ ટળે.

કાળો રસ સર્વ વાયુ ઉપર:—પારો ટાંક ૩ અને આમલસાર ગંધક ટાંક ૩ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૩ અને મરી ટાંક ૬ ની કાજળી, અકલકરો ટાંક ૬, ટંકણખાર ટાંક ૫, સુંઠ ટાંક ૬, ધંતૂરાનાં બિયાં ટાંક ૩, લીંડીપીપર ટાંક ૧૦, જાયફળ ટાંક ૩ અને લવંગ ટાંક ૩ લઈ ૨૪ પહોર સુધી આદાના રસની ભાવના આપતા જઇ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ વાલ ૧ પ્રમાણે વાળવી. એ ગોળી ૮૪ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કફ, સુસ્તી, મંદાગ્નિ, ધાતુક્ષય, અઢારે પ્રમેહ અને નિર્બળતા એ રોગોનો નાશ કરે છે.

ચોરાશી વાયુ ઉપર ગોળી:—આમલસારો ગંધક ટાંક ૧ અને પારો ટાંક ૧ ની કાજળી, વછનાગ ટાંક ૧ અને મરી ટાંક ૧ ની કાજળી, રાયવાગી લવંગ ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧, જાવંત્રી ટાંક ૧, અકલકરો ટાંક ૧ એ સર્વેને ઝીણાં વાટી નાગરવેલના પાનના રસના તથા આદાના રસના ત્રણ ત્રણ પુટો આપવા. પછી તેની ગોળીઓ ચણા જેવડી વાળવી. તે નાગરવેલનાં કાથા ચુના સહિત બે પાનમાં ગોળી ૨ મૂકી ચવરાવવી. એથી ૮૪ પ્રકારનો વાયુ, સંધિવા, ચિત્તભ્રમ અને સુવારોગ જાય, ક્ષુધા લાગે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા જાય.

સર્વ વાયુ ઉપર:—(૧) લીંડીપીપર, અજમોદ, જીરૂં, શહાજીરૂં, સિંધવ, વાવડીંગ, આગરીસું મીઠું, સંચળ, જવખાર, ચિત્રકછાલ, ગજપીંપર, પીપળીમૂળ, અજમો, સુંઠ અને હીંગ સમાનભાગે લઇ લીંબુના રસમાં વાટી ગોળી પૈસા ૧૧ ભારની વાળી તે વાયુ ઉપર ખાવી. (૨) સુંઠ ટાંક ૯, હીંગ ટાંક ૪, સંચળ ટાંક ૬, ખુરાસાની વજ ટાંક ૬ અને લવંગ ટાંક ૦॥ નું ચૂર્ણ કરી યોગ્ય માત્રાથી આપવાથી વાયુ માત્ર જાય. મરડો બંધ થાય.

વાતવિધ્વંસક તેલ:—કંટાળો થુવેર, ધંતૂરો, આકડો, કરેણ, કડવો-લીમડો, સરસવ, કાળો ભાંગરો, એરંડો, અરણી, રીંગણી, ભોરીંગણી, ખાખરો, સંદેશરી, કારેલી, નગોડ, ઘોડાવજ એ ઔષધોનાં લીલાં પાંદડાં લાવી દરેકનો રસ અકેક શેર કહાડવો; તથા લોદર, માલકાંગણી, આસોંદ એ ઔષધોનો જુદો જુદો કરેલો કાઢો અકેક શેર લેવો. એ બધાંની બરાબર ગાડરનું દૂધ અને થોડો કુંવારનો લુકાબ તથા તલીયું તેલ શેર ૩ લેવું. લીલા સરસવ ન મળે તો સરસવનું તેલ શેર ૧ લેવું. એ સઘળું એકઠ્ઠ કરીને કઢાઇમાં નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ તૈયાર થએ જાડા લુગડાથી ગાળી લઇ તેમાં કપૂર તથા કસ્તૂરી નાખવી.

પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, તુની, પ્રતિતૂની, ગલરોગ, સર્વ અંગોની અંદર સણકા, કંપવાત, ખલ્લીવાત, વિશ્વાચી, શ્લીપદ, આમવાત, સંપૂર્ણ સુવારોગ, સુપ્તિવાત, જીહ્વાસ્તંભ, અપતાનક, દુખાવો, કલીબવાત, આક્ષેપક, કુબ્જવાત, સોજો, આટોપ, અપતંત્ર, અર્દિત, ખુડવાત (વાતકંટક), હનુગ્રહ, ગૃધ્રસી, પાદશૂળ અને વાતશ્લેષ્મ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. (૩) **બીજો પ્રકાર:**—રાસ્ના ૨ ભાગ, ધમાસા ૧ ભાગ, બળદાણા, એરંડમૂળ, દેવદાર, કચોરૂં, વજ, અરડુસી, સુંઠ, હરીતકી, ચવક, નાગરમોથ, સાટોડી, ગળો, વરધારા, સુવા, ગોખરૂ, આસગંધ, અતિવિષ, ગરમાળો, શતાવરી, લીંડીપીપર, કાંટાસરીયો, ધાણા, રીંગણી અને ઉભીરીંગણી એ સમભાગ નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરી અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ કિંવા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અથવા યોગરાજ ગુગળ, અજમોદ કિંવા એરંડતેલ નાખી આપવો. એટલે **સર્વાંગવાત, કુબ્જવાત, પક્ષાઘાત, અપબાહુક, ગૃધ્રસી, આમવાત, શ્લીપદ, અપતાનક, અંત્રવૃદ્ધિ, આધ્માન, જંઘાવાત, જાનુવાત, અર્દિત, શુક્રદોષ, મેઢ્રવાત, વંધ્યાના યોનિરોગ** એટલા રોગનો આ કાઢો નાશ કરે છે. આ કાઢો **ગર્ભધારક** છે. (૪) મોટી ચીકણનાં મૂળ અને સુંઠનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો; જેથી **શીતવાત, કંપવાત** અને **દાહનો** બે દિવસમાં નાશ થાય છે. (૫) પંચમૂળનો અથવા દશમૂળનો કાઢો **મન્યાસ્તંભ** વાયુ ઉપર આપવો. (૬) આસગંધ, ચિકણ, મોટી ચિકણ, લઘુ ચિકણ, બોર, લઘુબોર, રાસ્ના એ ચીજોનો કાઢો પાવો. તે **વાતનાશક** છે. (૭) બીલામાના ટુકડા દોઢ તોલો અને ૧૬ તોલા પાણીનો કાઢો **ચતુર્થાંશ** શેષ રહે એટલે ઉતારી તેમાં સાકર અર્ધો તોલો, ઘી ૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૮ તોલા નાખી પાવું; એટલે **સર્વ વાયુનો** નાશ થાય છે. એ કાઢાનું **સમીરહાવાનળ** એવું નામ છે.

આ તેલ હરેક જાતના વાના દુખાવા ઉપર શરીરે ચોળવું તેમજ સોજા ઉપર ચોળી ઉપર શેક કરવો. એ તેલ કાનમાં નાખવાથી તે વહેતો હોય અથવા વાયુથી દુખતો હોય તો પણ રામબાણ જેવી અસર કરે છે.

નખતેલ (ટરપેન્ટાઇન), દેવદારનું તેલ, એરંડીયું, અળશીનું તેલ, સરસીયું અને મીઠું તેલ એ સઘળી જાતનાં તેલથી વાયુ મટે છે. કેરોસીન તેલમાં વાટેલી રાઈ મેળવી શરીરે સારી પેઠે ચોળી તડકો સેવવાથી પણ આબાદ અસર થાય છે; પરંતુ કસુંબીનું (કાબરીનું) તેલ ટાઢું હોવાથી તે મસળે તો શરદી પેદા કરે છે.

ગુગળપાક:—પ્રથમ ખુહારી ખારેકો શેર ૦ાા લઈ રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખીને સવારે તે ખારેકોને ભાગ્યા વગર ઝીણી સાણસી કે ચીપીયાવડે તેમાંથી ઠળીયા ખેંચી કહાડવા. પછી તેમાંથી સારી જોઇને ૭ ખારેક લઈ તેમાં સમાય તેટલો શુદ્ધ ગુગળ ભરી તેને બીજી ખારેકના કકડાની બંધ બેસતી ડગળી બેસારી તેના દરેકના ઉપર ઘઉંનો લોટ જુદો જુદો ચડાવવો. ત્યાર પછી એકજ બાખડી ભેંસનું દૂધ શેર ૫ થી ૮ સુધી હોય તેટલું લઇ કડાઇમાં નાખી ચુલા ઉપર મૂકી ગરમ થયા પછી ઉપરની લોટ ચડાવેલી ૭ ખારેકો એક પછી એક એમ છુટી છુટી એકી વખતે નાખવી. ત્યાર પછી તે ખારેક દાઝે નહિ તે રીતે ધીમે ધીમે હલાવતાં રહીને માવો કરી નાખવો. માવો કરતાં જો ખારેક ફુટીને તેમાંના ગુગળનો કસ દૂધને લાગશે તો દૂધ બગડી જશે અને એ બધું નકામું જશે માટે તેમ નહિ થવા બાબતની ખાસ કાળજી રાખવી. તે માવો તૈયાર થયા પછી ખેરીગુંદ શેર ૧, (પણ સ્ત્રીઓ માટે હોય તો બાવળીઓ ગુંદર લેવો) સુંઠ શેર ૦ાા, પીપળીમૂળ તોલા ૫, લીંડીપીપર તોલા ૨ાા, જાયફળ તોલો ૧, તીખાં તોલા ૨ાા, તજ તોલા ૨ાા, જાવંત્રી તોલો ૦ાા, અકલકરો તોલો ૦ાા, ધોળીમુસળી તોલા ૫, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો કાળીમુસળી લેવી) પંજાબી સાલમ તોલા ૫, ચોપચીની શેર ૦।, (સ્ત્રીઓ માટે હોય તો આ બે ચીજો ન નાખવી) લોધર તોલા ૨ાા એ સઘળી ચીજો ખાંડી માવા અને ખારેકને જુદી જુદી ફેંદી નાખી તેમાં ભેળવી તેમાં સાકર શેર ૨ ખાંડેલી નાખવી. પછી ગોળ શેર ૨ અને ઘી શેર ૩ મેળવી તેમાં તે નાખીને લાડુ શેર ૦। થી ૦ાા સુધીના વજને બાંધી દરરોજ એકેક ખાવો. પરેજી ખાય તેનાથી બમણા દિવસ સુધી ખાટું, ખારૂં, તેલ, મરચું તથા ચચરકા આવે તેવી ચીજો તજવી. ગરમ વસ્તુ વિચારીને ખાવી. આ પાક શીયાળામાં ઉપયોગી છે. એ વાયુનાં તમામ દરદો નાબુદ કરી ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે.

(૮) કડવી ઇંદ્રવરણી અથવા કરંડળીનાં મૂળ, લીંડીપીપર અને ગોળ એકત્ર કરી ૧ તોલાભાર **ભક્ષણ** કરવાં; એટલે **સંધિવાત નામે** વાયુનો નાશ થાય છે. (૯) દશમૂળનો કાઢો પ્રાશન કરવો **અથવા એનુંજ** નસ્ય કરવું એટલે **ધનુર્વાતનો** નાશ થાય છે. (૧૦) એરંડમૂળ, બેલમૂળ, રીંગણી, ઉભી રીંગણી, **સંચળ**, મરી, સુંઠ, લીંડીપીપર, હીંગ, બીજોરાનાં મૂળ અને સિંધવનો કાઢો આપવો; **એટલે ધનુર્વાતનો** (તાણુનો) નાશ થાય છે. (૧૧) અડદ, કૌવચનાં મૂળ, એરંડમૂળ અને લઘુચીકણુમૂળ એ **સર્વનો કાઢો**, હીંગ અને સિંધવ અકેક માસો નાખી આપવો; એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૧૨) અડદ, ચિકણુમૂળ, કૌવચનાં મૂળ, કટતૃણ, રાસ્ના, આસગંધ અને એરંડનો કાઢો, હીંગ અને સિંધવ નાખી સવારે આપવો તે **પક્ષાઘાત, મન્યાસ્તંભ, કર્ણનાદ** અને **અર્દિતવાયુ**નો ૭ દિવસમાં નાશ કરે છે. (૧૩) રાળનું **ચૂર્ણ** કરી તેનું નલિકાયંત્રવડે તેલ કહાડવું એ અંગે મર્દન કરવું એટલે **પક્ષાઘાત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૧૪) કડવા ઘોળા કોળાનાં બિયાં વાટી તેનો કિંવા કડવા લીમડાનાં બિયાંનાં તેલનો લેપ કરવો; એટલે **પક્ષવાયુનો નાશ** થાય છે. (૧૫) સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૮ તોલા ૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવું. પછી લસણ છોલી વાટી ૨૮ તોલા તેમાં નાખવું અને અગ્નિબળ જોઇ તે આપવું; એટલે **પક્ષાઘાત, હનુસ્તંભ, કટિભંગ, બાહુપીડા** અને **વાતરોગનો** નાશ થાય છે. (૧૬) અડદનો લોટ કિંવા વડાં માખણ સાથે ખાઇ દશમૂળનો કાઢો પીવો. (૧૭) લસણનો કલ્ક તલનું તેલ મેળવી પાવો. (૧૮) ત્રિફળાં, કડવા લીનડાની લીંબોળીઓ, અરડુસી અને કડવાં પંડોળાંનો કાઢો કરી તેમાં ગુગળ નાખી તે કાઢો આપવો, એ ત્રણે **અર્દિતવાયુનો નાશ** કરે છે. (૧૯) ચાર તોલા કિંવા બે તોલા લસણના રસમાં હીંગ, જીરૂ, સિંધવ, સંચળ અને ત્રિકટુ, એ દરેક અકેક માસો લઇ ચૂર્ણ કરી રાખવું. પછી યથાશક્તિ ભક્ષણ કરવું. એનું અનુપાન એરંડમૂળનો કાઢો. ઉપરનું ઔષધ પ્રાતઃકાળે દરરોજ એક મહિના સેવન કરવાથી **સામાન્ય વાતરોગ, અર્દિત, અપતંત્રક, એકાંગવાત, સર્વાંગવાત, ઉરૂસ્તંભ, ગૃધ્રસી, શૂળ, હૃદ્રોગ, કૃમિ, કટિરોગ, પૃષ્ઠિરોગ** અને **પેટની અંદરના વાયુનો** નાશ થશે (૨૦) **હનુગ્રહ, હનુસ્તંભ** અને **માન (ગળુ)**નો **સ્તંભ** તથા **અર્દિતવાયુ** એ ઉપર દશમૂળ અને લીંડીપીપરનો કાઢો આપવો. કિંવા પીપળાના રસમાં લીંડીપીપર નાખી તે રસ આપવો. (૨૧) લસણ ફોલી તેની કળીઓ તલના તેલમાં વાટી સિંધવ નાખી તે લસણ ખાવું; એટલે **હનુસ્તંભ** દૂર થાય છે. (૨૨) એરંડતેલ ગોમૂત્રમાં નાખી એક મહિના પર્યંત સેવન કરવું; એટલે તે **ગૃધ્રસી** અને **ઉરૂસ્તંભનો** નાશ કરશે. (૨૩) તેલ કિંવા ઘીમાં આદુ અને વગડાઉ લીંબુનો રસ પાવો કિંવા ખાટી આમલી અને ગોળ એકત્ર કરી પાવાં; એટલે ઘુંટણ, પીઠ અને હાડ એ ઠેકાણાનું શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત અને ગૃધ્રસી વાયુનો નાશ થશે. (૨૪) એરંડીઆ છોલી કુટી તેની દૂધમાં લાપશી બાફી સેવન કરવાથી **કમ્મરનું શૂળ** અને **ગૃધ્રસી**નો નાશ **થશે**. (૨૫) બકામલીમડીનાં મૂળનો અથવા છાલનો કલ્ક કરી આપવો એટલે **ગૃધ્રસી**નો નાશ થશે. (૨૬) અરડુસી, દંતીમૂળ અને ગરમાળાનો કાઢો એરંડીયું મિશ્ર કરી પાવો એટલે જેનું **ચાલવું બંધ થયું હોય, સ્પર્શ જણાતો નહિ હોય** એવો **ગૃધ્રસી વાયુનો રોગી** શીઘ્ર ગમન કરનારો થશે. (૨૭) **મંદાગ્નિ ઉપર** કહેલો કાળી નિર્ગુંડીનાં પાંદડાંનો કાઢો પાવો; એટલે ગૃધ્રસીનો નાશ થશે. (૨૮) આસગંધ અને ખડીસાકરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે **કટિશૂળનો** નાશ થશે. (૨૯) ગળો અને ત્રિફળાંના કાઢામાં ગુગળ નાખી તે પાવો અથવા ૪ તોલા દૂધમાં ૧ તોલો એરંડતેલ અથવા વરધારાનું ચૂર્ણ સેવન કરવું; એટલે **કોષ્ટુશિર્ષનો** નાશ થાય છે. (૩૦) દૂધ, તેલ, ઘી, કિંવા સાઠી ચોખાના ભાત સાથે બે બે તોલા લસણ ચડવી. એ પ્રમાણે સાત દિવસ ભક્ષણ કરવાથી વાયુથી થએલો **વ્યાધિ, વિષમજ્વર, શૂળ, ગુલ્મ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્લીહા** અને **હાથ, પાસુ તથા મસ્તકની** અંદરનું **શૂળ** અને **શુક્રદોષનો** નાશ થાય છે. (૩૧) સુંઠ, એરંડમૂળ, દેવદાર, કાંટાસરીયો અને ગળોનો કાઢો પીવાથી **અસ્થિગત** અને **સંધિગત** વાયુનો નાશ થાય છે. (૩૨) અસાળીઓ, ખસખસ, ખારેક, મેથી, તલ, સુવા, વરીઆળી, ઓડંબી, બદામ, ગુંદર અને ચારોળી એ દરેક ૪ તોલા, ગોળ અને ઘી એ દરેક ૩૨ તોલા લઇ એના બબ્બે તોલાના લાડુ કરવા. તેમાંથી સવારે એક ભક્ષણ કરવો તે **કટિવાયુનો** નાશ કરે છે અને ધાતુનું સ્તંભન તથા ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. (૩૩) પીપળીમૂળ દૂધમાં વાટી તેમાં અરડુસીનો રસ નાખી આપવો એટલે ઊર્ધ્વવાત (ઘણા ઓડકાર આવવા) નાશ પામે છે. (૩૪) **લઘુરાસ્નાદિ**

કાઢો:—રાસ્ના, એરંડમૂળ, દેવદાર, વજ, સુંઠ, ધમાસો, હરિતકી, અતિવિષ, નાગરમોથ, શતાવરી અને અરડુસીનો કાઢો પ્રાશનાર્થે આપવો; એટલે **ઉધરસ, આમવાત, શ્લેષ્મવાત, સંધિવાત** અને **મજ્જા, અસ્થિ** અને **સ્નાયુનો વાયુ** તથા **સર્વાંગ વાયુ** એ નક્કી નાશ પામે છે. (૩૫) **આભાદિ ચૂર્ણ:**—બાવળનાં બિયાં, રાસ્ના, ગળો, શતાવરી, મહાશતાવરી, સુંઠ, વરીઆળી, આસગંધ, શેરણી, વરધારા, અજમો અને અજમોદ એ સર્વ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી યુષ, છાશ, ગરમ પાણી, ઘી અને દહીંના કુચા એમાંના એક અનુપાનમાં ૨ તોલા પ્રમાણે ખાવું; એટલે **અસ્થિ, સ્નાયુ, મજ્જા અને કમ્મર** એ ઠેકાણાનો **વાયુ, ગૃધ્રસી, મન્યાસ્તંભ, હનુગ્રહ** અને **કોષ્ઠગત રોગનો** નાશ થશે. એ ચૂર્ણ **સર્વવ્યાધિ**નાશક છે. (૩૬) **અજમોદાદિ** ચૂર્ણ આપવું. (૩૭) **અજમોદાદિ ગોળી:**—અજમો, લીંડીપીપર, વરીઆળી, નાગરમોથ. મરી અને સિંધવ એ દરેક એકેક ભાગ, હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વરધારા ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૭ ભાગ એ પ્રમાણે ઔષધોનાં ચૂર્ણો લઈ, ગોળના પાકમાં ગોળીઓ બનાવવી. તે ગરમ પાણીમાં ખાવી; એટલે **સંધિવાત, આમવાત, સંપૂર્ણવાત, આઢ્યવાત, હનુસ્તંભ, શિરોવાત, અપતાનકવાત** અને **ભ્રકુટી, આંખ, કાન, નાક** અને **જીભનો સ્તંભ, પંગુવાત, સર્વાંગવાત, એકાંગવાત, અર્દિત, પાદહર્ષ** અને **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે. (૩૮) **મરીનું** ચૂર્ણ, ઘી તથા તુળસીના રસને **લઘુ મૃગાંક** કહે છે. એ **સંપૂર્ણ વાતરોગ**નો નાશ કરે છે. (૩૯) **લસણપાક:**—લસણની કળીઓ છોલી ૬૪ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી લઈ તેમાં તે લસણ બાફવું. તેનો સારો પાક થઇ મધુવર્ણ થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા સાકર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રકમૂળ, હળદર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, વાવડીંગ, દારૂહળદર, શેરણું, વરધારા, પુષ્કરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોરૂ, આસગંધ અને કૌંગનાં બીજ એ દરેકનાં તોલા તોલા પ્રમાણે ચૂર્ણો લઈ તેમાં નાખી તૈયાર કરવો. આ **લસણપાક** અગ્નિ અને બળ જોઇ સેવન કરવો એટલે સંપૂર્ણ **વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉર:ક્ષત, ઉદરરોગ, ઉલટી, બરોળ, ગોળો, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મળબંધ, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બલક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાયુ**, ધનુર્વાત, **અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાયુ, કુબ્જવાયુ, હનુગ્રહ, શિરોગ્રહ, વિશ્વાચી, ખલ્લી**, ગૃધ્રસી, **પંગુ, સંધિવાત, બધિરપણું** અને **સંપૂર્ણ શૂળ** એ સર્વે રોગોનો આ **લસણપાક** અતિ ત્વરાથી નાશ કરે છે. વળી આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ **હાથીનો સિંહની** પેઠે નાશ કરે છે તથા **કફવ્યાધિને** શાંત કરીને બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. (૪૦) **વાતવ્યાધિ ઉપર** નિર્ગુંડીનાં પાંદડાંની ઘેપલી બાંધવી. (૪૧) ઇંદ્રજવ, ચિત્રો અને સુંઠનું ચૂર્ણ **ઘીમાં** આપવું. તે સંપૂર્ણ **વાતવિકારોનો** નાશ કરે છે. (૪૨) દશમૂળના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ **સિદ્ધ કરી** તે અંગે ચોપડવું એટલે અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ થાય છે. (૪૩) માલકાંગણી, ચંદ્રસર (વગડાઉ મેથી), કલોંજી જીરૂં, અજમો, મેથી અને તલનું ચૂર્ણ કરી તેનું યંત્રમાં તેલ કાઢવું અને અંગે ચોપડવું; એટલે સર્વ પ્રકારના **વાતવ્યાધિનો** નાશ થાય છે. (૪૪) **નારાયણ તેલ:**—શતાવરીનાં મૂળનો રસ, તેલ અને દૂધ એ દરેક ૬૪ તોલા અને વાયવરણા, અરલુ, દેવદાર, શિલાજીત, જટામાંસી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલ વગેરેમાં નાખી તેલ **સિદ્ધ** કરવું. એ **સિદ્ધ** થએલા **તેલને નારાયણ** તેલ કહે છે. એ અનેક પ્રકારના **વાતવ્યાધિ** ઉપર **અભ્યંગાર્થે** (મર્દન કરવા અર્થે) યોજવાથી ઘણુંજ હિતકારક અને ગુણાવહ થાય છે. (૪૫) આકડાના દૂધનો જાડો લેપ કરી તે ઉપર રાઇની **ઝીણી** ભૂકી લગાવી પાટો બાંધવાથી **ચમક થવો, અંગ પકડાઇ જવું** વગેરે **વાતવિકારો** દૂર થાય છે. (૪૬) વાયવરણાનાં પાંદડાં બારિક વાટી લેપ કરવો અને ઉપર કેળનાં પાંદડાં બાંધવાં; એટલે **ઢીંચણ, સાંધા** વગેરે અકડાઈ ગએલાં હોય તે છુટે છે. અને **ચમક** તથા **બળતરા** પણ બંધ થાય છે. (૪૭) **વિશેષધૂપ** અને ગુગળ એકત્ર વાટી પાણીમાં કાલવી ગરમ કરી લેપ કરવો અને તે ઉપર અસાળીઓ ચોંટાડવો; એટલે તેના લેપવડે **અનેક** પ્રકારની **વાતવેદના** અને સોજો એ રોગો ત્વરિત દૂર થાય છે. (૪૮) બાવળીઆની અને સરગવાની છાલ બારિક કુટી, અંગનો જે ભાગ વાયુથી અકડાઇ ગયો હોય તે જગોએ તેની ઘેપલી બાંધવી. એમ બે ત્રણવાર પાટો બાંધવાથી ગુણ આવે છે. (૪૯) **માષતેલ:**—

અડદ ૬૪ તોલા લઇ તે ૨૫૬ તોલા પાણીમાં બાફવા. ચતુર્થાંશ શેષ રહે એટલે તેમાં તલનું તેલ ૬૪ તોલા અને જીવનીય ગણનાં આઠ ઔષધો (ઋદ્ધિ, વૃદ્ધિ, મેદ, મહામેદ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, વગડાઉ મગ, વગડાઉ અડદ) વરીઆળી, સિંધવ, રાસ્ના, કૌવચનાં બિયાં, જેઠીમધ, બળદાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેક ચીજો તોલો તોલો લઈ તેનો કલ્ક કરી તેવડે તૈલ **સિદ્ધ** કરવું. તે તૈલ **પક્ષાઘાત, અર્દિતવાયુ, કર્ણશૂળ, બાધિર્ય (બેહેરાપણું), તિમિરરોગ, સન્નિપાતજ રોગ, હસ્તકંપ, શિરઃકંપ બાહુશોષ, અપબાહુક** અને **કલાયખંજ** એ રોગો ઉપર પીવું અથવા શરીરે લગાવવું. **બસ્તિકર્મ** એ વિષયમાં પણ યોજવું. એ માષતૈલ **ઊર્ધ્વજત્રુગત રોગ** નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. (૫૦) **લઘુમાષતૈલ:**—અડદ, સિંધવ, ચિકણમૂળ, દશમૂળ, હીંગ, વજ, શતાવરી અને સુંઠ એ પદાર્થો લઈ તૈલ **સિદ્ધ** કરવું. તે સર્વ **વાતનાશક** છે. (૫૧) **કલ્યાણકાવલેહ:**—હળદર, ઘોડાવજ, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, અજમોદ, જેઠીમધ અને ઘીનો **લેહ** (ચાટણ) એક દિવસ સેવન કરવાથી તે **બહેરાપણું, તોતડાપણું** અને **બોબડાપણાનો** નાશ કરી **નોબત** જેવો ગંભીર અથવા **કોકિલ** જેવો મંજુલ શબ્દ કરે છે. (૫૨) આદુના રસ ૧ ભાગ, સરગવાનો રસ ૧ ભાગ, બકરીનું દૂધ ૧ શેર, પાણી ૪ શેર એ સર્વ એકત્ર કરી તેલ એક શેર નાખી કઢવવું. પાણી બળી જઇ તેલ શેષ રહે એટલે ગાળી નાખવું. એ તેલ વાયુના દરદ ઉપર ઘણુંજ ગુણકારક છે. (૫૩) પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, લીંડીપીપર, સુંઠ, રાસ્ના અને સિંધાલુણનો કલ્ક કરી અડદના કાઢામાં તેનું તેલ સિદ્ધ કરી શરીરને ચોળવું એટલે **પક્ષાઘાતનો** નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**વાયુ, સર્વાંગવાયુ અને વાતવિકાર** માટે:—અજમોદ-૪,૧૭, અરજુન સાજડ-૧૨, અરડુસો-૬, આકડો-૨૭, ૨૯, ૩૧, આસંધ-૧૪, ૧૭, ઇન્દ્રજવ-૨૨, કઠ-૪, કાસાળુ-૧૧, કાળીજીરી-૭, કાંટાસરીઓ-૯, કાંડોળી-૫, ગળો-૨૨, ગોરખમુંડી-૩, ચણોઠી-૧૬, ચિત્રક-૧૮, તજ-૧, તુળસી-૪,૧૦, નારી (કીડામારી)-૧, નાળીએરી-૧૩, પીલુ-૨, ફુદિનો-૩, બાફળી-(હિંગોત્રી)-૨, માંકડી-૨, માલકાંગણી-૩, મોરવેલ-૩, રાઈ-૨, રાસ્ના-૩, ૪, ૫, લસણ-૭, ૧૭, લીંડીપીપર-૧, ૩૧, વગડાઉ અજમો-૧, વાયવરણો-૧,૧૨, સમુદ્રશોક-૧, સરગવો-૧૬, સવા-૧, હરડે-૪૪, હાડસાંખળ-૨. **આક્ષેપક, સર્વેતધાતુગત વાયુ** માટે:—રાસ્ના-૪. **હનુસ્તંભ** એટલે **જાડું રહી ગયું** હોય તે તથા **હનુગ્રહ** માટે:—આદુ-૩૧, ચુકો-૧, પીપળો-૨૩. **ઉરૂગ્રહ** અને **ઉરૂસ્તંભ** માટે:—આકડો-૩૨, આસંધ-૧૬, એરંડો-૩૦, કણઝી-૧૦, દેવદાર-૧, નાળીએરી-૧૪, લીમડો (કડવો)-૩૮. **પૃષ્ઠ, ઉરૂ, ત્રિક એટલે બરડો, કટીમાંના વાયુ** માટે:—આદુ-૩૧, ચુકો-૧. **ખલ્લી એટલે ખાલી, મોહરી** માટે:—કણઝી-૪, કપૂર-૭, ગજકર્ણી-૩, ચણોઠી-૧૦, ચૂકો-૧, ધરો-૪. **જીહ્વાસ્તંભ, બુદ્ધિજાડ્ય, મૂકત્વ** એ માટે:—ભીલામો-૧૯. **અર્દિત વાયુ** માટે:—રાસ્ના-૧, લસણ-૧૧. **પક્ષાઘાત એટલે લકવો કે અર્ધાંગ વાયુ** માટે:—અરણી-૯, આદુ-૩૫, ખસખસ-૮, ધંતૂરો-૧૪, ભીલામો-૨૯, રાઈ-૯, રાસ્ના-૧, રેણુકા-૨, સમેરવો-૧૨, સાજડ-૫. **મન્યાસ્તંભ** માટે:—રાસ્ના-૧. **પગ વળે** છે તે માટે:—કરંબળ-૨. **ગુડઘી એટલે ઢીંચણના સોજા** માટે:—આકડો-૧૬, કાકડી-૨, દક્ષણી થુરીઓ-૩, નાગલી-૪, શેલડી-૧૬. **ધુંટણ રહી જવા** માટે:—આકડો-૧૧, ભુયશિરડ-૨. **ગૃધ્રસી વાયુ** માટે:—અસાળીયો-૪, એરંડો-૧૬, ૩૦, ચૂકો-૧, બકામલીમડી-૨, હરડે-૪૧. **અપતંત્રક વાયુ** માટે:—મહુડો-૧. **ધનુર્વાત એટલે તાણ આવે છે તે** માટે:—અરડુસો-૧૦, ખજૂરી-૧૨, તુલસી-૨૨, ભાંગરો-૪, સમેરવો-૧૩. **સંધિ વાયુ** માટે:—**અરણી**-૯, ઇન્દ્રવરણા-૮, એરંડો-૧૧, કાસાળું-૩, ગોરખમુંડી-૬, થુવેર ત્રણધારીયો-૧, નગોડ-૨, પીલુ-૫, બાંબ-૧, ભીલામો-૨૯, માંકડી-૩, વછનાગ-૧, વાસનવેલ-૮, શ્રાવડ-૧, સારફળ-૨, હાડસંધી-૩. **વાયુથી અગર શરદીથી સણકા આવે તે** માટે:—આકડો-૧, ગુગળ-૪, ફાંગળો-૬, ભીલામો-૧૮. **વાયુથી હાથ પગે કળતર થાય** તે માટે:—પરિપાઠ-૧, મેથી-૧. **કટિશૂળ એટલે કેડના ફાટવા** માટે:—અસાળીયો-૪, એરંડો-૩૮, સરગવો-૧૫. **શરીર વાંકું થાય** તે માટે:—ઉંદરકની **क**-૧, **ग**-૬. **પેટમાંના વાયુ** માટે:—એરંડો-૧૫, ખસખસ-૪. **વાયુએ અતિશય જોર માર્યું હોય** તે માટે:—કુબો-૩. **દુખતા ભાગની વેદના શમન થવા અને**

દુખતા ભાગ માટે:—કપૂર-૧૨, કાનફેડી-૫, ખસખસ-૩. **પગના સાંધા પકડાઇ ગયા હોય** તે માટે:—ખાખરો-૧૦. **વાયુના યોગે અંગ બહેરૂં થયું** હોય તે માટે:—ધોળો ચંપો-૧. **કળતર થાય** તે માટે:—તુવરૂફળ-૨. **અંગમાં કળતર લાગે તે** માટે:—મિરજોળી-૨. **તિઠક એટલે દુ:ખ માટે:**—અળવી-૩. **કંપવા** માટે:—કરિયાતું-૪. **વાયુનો વિકાર કદિ ન થવા** માટે:—કળથી-૧, મરી-૧૬. **વાયુબદ્ધ શરીર હોય તે** માટે:—અગથીઓ-૭.

પથ્ય:—દૂધ, ઘી, તેલ, મીઠા રસ, નવા તલ, ઘઉં, અડદ, એક વર્ષના જૂના સાઠી ચોખા, કળથીનું કઢણ, પંડોળાં, સરગવો, લસણ, દાડમ, કેરી, સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ એવા ભક્ષ્ય પદાર્થ. **અપથ્ય:**—ચિંતા, જાગરણ, મળમૂત્રનો અવરોધ, વમન, શ્રમ, ઉપવાસ, ચણા, વટાણા, બંટી, કોદરા, સામો, રાજાંબુ, કાંગ, ચોળા, મગ, જાંબુ, સોપારી, વાલ, તાડફળ, કારેલાં, ઠંડું ધાન્ય, પત્રશાક, ઉંબરાં, ઠંડું પાણી, વિરૂદ્ધાન્ન, ક્ષાર, શુષ્ક માંસ, રક્તસ્રાવ, તુરા, કડવા અને તીખા રસ; મૈથુન, વાહનપર ફરવું.

૫૩—વાઈ.

જુઓ **ગોથું** પૃષ્ઠ ૩૯૬.

૫૪—વાળો.*

વાળાની ઉત્પત્તિનું કારણ:—જેમાં ઘણું જીવતું પાણી નથી હોતું, જેનો પ્રવાહ નથી અને જેમાં કપડાં વગેરે ધોવાતાં જાય છે, એવાં જે નાનાં તળાવ અથવા વહેળાનું અને ગંદકીવાળું **પાણી**

---

* જ્યારે શરીરમાંથી વાળો નીકળવાનો હોય છે ત્યારે પ્રથમ જ્યાં વાળાનું ગુંચળું હોય તે ઠેકાણે નાની ગાંઠ દેખાય છે; પછી એ ત્રણ દિવસમાં તેને આખા શરીરે શીળસ થઇ આવી વાળાની જગ્યાએ દેવતાથી બળ્યા જેવી પીડા આપનારી નાની ફોડલી થાય છે. એ ફુટયા પછી તેમાંથી વાળો નીકળે છે. એ સંપૂર્ણ નીકળી જાય તો તો ઠીક, પરંતુ જો તે સંપૂર્ણ નીકળી ગયા પહેલાંજ તુટી જાય છે તો તે અંદરથી પીડા વધારી બોલાં (ગાંઠા) ઉત્પન્ન કરે છે. જે લાંબી મુદત સુધી રૂઝાતાં નથી. એ બોલાંની બીમારીથી કેટલાકના શરીરે ખોડ પણ આવે છે અને કેટલાક મૃત્યુવશ પણ થાય છે, માટે વાળાના દરદમાં જેમ બને તેમ તાત્કાલિક ઉપાય લેવા જોઇએ.

ઉપાય:—(૧) શીળસ દેખા દે તેજ વખતે દરદીને ઘી શેર ૦ા માં મરી તોલા ૪ નાખી પાઇ દઈ ખુબ ઓઢાડી સુવાડી રાખવો. એથી વખતે ઉલટી થઇ દવા નીકળી જશે તો તેની અડચણ નહિ પણ તેને આખા શરીરે પરસેવો વળશે એટલે તમામ વાળા બળી જઈ આખી ઉમ્મરમાં તેને ફરીથી એ દરદ થશે નહિ. (૨) વાળો નીકળ્યા પછી પણ પહેલોજ ઉપાય સર્વોપરી છે, અથવા તે વાળાને ત્રાંબાના પતરા ઉપર રાખી વીંછીનો ડંખ લગાડવો એટલે વાળો તુરતજ નીકળી જશે. (૩) બીલીપત્ર ૧૦, ધંતૂરાનું પાંદડું ૦ા અને ફટકડી ૭ આનીભાર લઇ એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી ગાયના દહીંમાં આપવું. (૪) શાકોતરી એળીઓ ધાણાની ભાજીના રસમાં અથવા ગળીનાં પાંદડાંના રસમાં ઘસી ગરમ કરી વાળો નીકળ્યા અગાઉના ફોડલા ઉપર ચોપડવો; અથવા ગુલાબનું તેલ તે જગોએ મસળી તે પછી ઇસબગોળનાં બિયાં સરકામાં કે ગુલાબમાં ઘસી ચોપડવાં; અથવા ઇસબગોળનાં બીજ દૂધમાં કે ગુલાબમાં મેળવીને ચોપડવાં. (૫) શીકોતરી એળીઓ, ગળીનાં પાંદડાંના પાણીમાં ઘોળીને પાય તો વાળાનો રોગ જડમૂળથી જાય ને ફરીથી થાય નહિ; પણ તે એવી રીતે કરવું કે પહેલે દિવસે શીકોતરી એળીયો માસા ૨ લઇ રાત્રે ગળીનાં પાંદડાંના રસમાં ભીંજવી મૂકવો. તે સવારે ઘોળી ગાળી પાઈ દેવો. વળી એજ રીતે બીજે દિવસે માસા ૪ અને ત્રીજે દિવસે તોલો ૦ા એળીઓ લેવો અને ઉપર લખ્યા પ્રમાણે કાસનીનાં પાંદડાંના રસમાં પાવો, આથી આરામ થાય છે. (૬) **હરડે પાક:**—મોટી હરડેનું દળ, બહેડાંની છાલ અને આમળાંની છાલ, સુંઠ, ભુંગળીયો નસોતર એ સર્વેને બરાબર વજને લઇ ખાંડી ઝીણે લુગડે ચાળી મધ અથવા સાકરના શીરામાં મેળવી પાક કરી રાખવો. તેમાંથી દિવસ ૨૦ સુધી લાગટ માસા ૮ ના પ્રમાણથી સવારે ગરમ પાણી સાથે ખાવાથી વાળાનો રોગ જઇને કદી થશે નહિ. (૭) હમેશાં હીંગ ખાના-

પીવાથી અથવા તે વાપરવાથી શરીરમાં વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. વાળાના યોગે સોજો ઉત્પન્ન **થાય છે, તે ફુટે છે** અને તેમાંથી સુતર જેવો લાંબો અને ધોળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે પેલા ક્ષતથી હળવે હળવે **બહાર** નીકળે છે અને તે તુટવાથી વધારે કોપ પામે છે. પુનઃ સ્થાનાંતરે ઉત્પન્ન થાય છે અને બહાર **નીકળવાથી** સોજાની શાંતિ થાય છે. આ રોગને સ્નાયુક (વાળો) **કહે છે.** વાળો હાથના કિંવા **પગના** **ધક્કાએ** દુઃખાવાથી કિંવા તુટવાથી અંગ બગડે છે, કિંવા વાંકું કરે છે. વાળો શરીરમાં ઉત્પન્ન થવાનો **હોય** **ત્યારે પહેલાં** કોઈ કોઈના અંગ ઉપર પિત્ત જેવી લાલ ફોલ્લી ઉત્પન્ન થાય છે અને તેથી કરી **શરીરમાં** **ઘણી** આગ થાય છે. એને શીળસ (શીતપિત્ત) પણ કહે છે.

સ્નાયુકનું રૂપઃ—વાતાધિક વાળો કાળો અને રૂક્ષ હોય છે; તેમાં સણકા આવે છે. પિત્તે કરી **લીલો** અને પીતવર્ણ હોઈ દાહયુક્ત હોય છે. કફે કરી જાડો, મોટો, જડ એવો હોય છે. દ્વિદોષે ઉત્પન્ન **થાય** છે તે બે દોષોના લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. લોહીથી થાય છે તે આરક્તવર્ણ હોય છે, તેમાં દાહ **ઘણો થાય** છે; તથા ત્રિદોષથકી થાય છે તે ત્રણે દોષોનાં લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે. વાળા ઉપર વિસર્પ ઉપરના ઉપચાર કરવા.

ઉપચારઃ—(૧) વાતજ વાળા ઉપરઃ—દક્ષિણી થોરનાં મૂળ ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. **(૨) પિત્તજ વાળા ઉપરઃ**—વડ, ઉમરો, પીંપળો, નાંદરૂખ અને વાંસની છાલનો કલ્ક કરી લેપ **કરવો.** (૩) **કફજ વાળા ઉપરઃ**—કંચનારની છાલનો કલ્ક કરી લેપ કરવો. (૪) **દ્વંદ્વજ** (જે **દ્વિદોષથી** ઉત્પન્ન થાય છે તે) **વાળા ઉપરઃ**—પૂર્વે કહેલાંમાંથી બે ઔષધનો લેપ કરવો અને **ત્રિદોષજ-ઉપર** એ ત્રણે ઔષધનો લેપ કરવો. (૫) **રક્તજ વાળા ઉપરઃ**—વડ અને આમલીની છાલનો લેપ **કરવો.** (૬) કોઠ, હીંગ, સુંઠ તથા સરગવાનું ચૂર્ણ વાટી પાવું અને લેપ પણ એનોજ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળ અને બિયાં વાટી, સિંધવ કાંજી સહિત એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો; અથવા લસણ, ચિત્રક અને રાઈનો લેપ કરવો; તેથી સ્નાયુકપિંડિકા એટલે શિરાગતવાળો ઇત્યાદિક શાંત થાય છે. (૮) બાવળીનાં બિયાં ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૯) ચૂનો અને બાડલોણ પાણીમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) તાની (વાસનવેલી) નાં મૂળ પાણીમાં વાટી પાવાં. (૧૧) છાશમાં કિંવા તેલમાં આસગંધનો કિંવા ધોળી ગરણીનો કિંવા સરગવાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૧૨) પુરૂષના મૂત્રમાં હળદર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ઉભી રિંગણીનાં મૂળ પુરૂષના મૂત્રમાં કિંવા પીંપળાનાં પાંદડાંમાં વાટી ગરમ કરી તેનો પાટો બાંધવો. (૧૪) ગળોના રસમાં ટંકણખાર પાવો. (૧૫) શણનાં બિયાં અને ઘઉંનો લોટ **એકત્ર** કરી ઘીમાં તળી ગોળ સાથે ત્રણ દિવસ ખાવો. (૧૬) નગોડનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા, તેમાં ગાયનું ઘી ૨ તોલા નાખી ૭ દિવસ તે આપવો. (૧૭) હીંગ અને ટંકણખાર એ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા લઇ ચૂર્ણ કરી સાત દિવસ સવાર સાંજ આપવું; એટલે નક્કીપણે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ **થશે.** (૧૮) અતિવિષ, નાગરમોથ, લીંડીપીપર, ભારંગમૂળ અને બહેડાંનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૧૯) પારેવાની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી. તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે **છે.** (૨૦) વંતાક શેકી દહીંમાં ભરત કરી સાત દિવસ વાળા ઉપર બાંધવું. (૨૧) ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો **રસ** ૨ તોલા અને ઘી ૨ તોલા એકત્ર કરી આપવું. કફ આવશે, તેનો બીજે દિવસે ઉતાર દહીં ભાત આપવો. (૨૨) આકડાના અથવા ખરસાંણીના દૂધનો લેપ કરવો. (૨૩) ધંતૂરાનાં પાંદડાં ૨॥ ખાવાના પાનમાં આપવાં. (૨૪) પાપડીઆ ખારાનું ચૂર્ણ ૩ માસા નવટાંક દહીંમાં નાખી દિવસમાં ત્રણચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન વર્જ્ય, રાત્રે ભોજન કરવું. આ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨૫) એક નાળીએર કોચી તેના છિદ્રમાં નવસારની ભૂકી ૩ માસાથી ૬ માસા સુધી ભરવી અને છિદ્ર બંધ કરી નાખવું. બીજે દિવસે સવારે તેમાંનું બધું પાણી પાવું અને ટોપરૂં ખાવા આપવું. સાંજ સુધી પાણી ન પીતાં ઉપોષિત રહેવું. સૂર્યાસ્ત પછી શરીરે છાણ ચોપડી ગરમ પાણીથી સ્નાન કરવું. પછી દહીં ભાત ખાવો એટલે

રને વાળો નીકળતોજ નથી. (૮) કુકડવેલાના ડોડા વાટી ઝીણા કરી પીંડી બાંધવી. (૯) કારેલી વાટીને બાંધવી. (૧૦) ઇંગોરાંની જડ ખાટી છાશમાં વાટી પડી કરી તે બાંધવી અને દિવસ ૩ સુધી પાટો છોડવો નહિ. પછી છોડીએ ત્યારે તે વાળો નીકળી પડે અથવા બળી જાય પણ પીડા ન કરે.

અંગમાંના સર્વે વાળા મરી જાય છે. (૨૬) **વાળાના ફોલ્લા ઉપર:**—કલગારીનો કાંદો ઘસી તેનાં ઝીણાં ટપકાં કરવાં; એટલે ફોલ્લા ફુટે છે. પછી તેના છિદ્ર ઉપર સળી વડે ઉપલા ઔષધનું એક ટપકું નાખવું. (૨૭) કૂકડાની હગાર, કબુતરની હગાર અને હીંગ એ ત્રણે સમભાગ લઇ થેપલી કરી તે વાળા ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. (૨૮) પાનમાં અથવા ગોળમાં કરોળીઆનું ઘર અથવા સર્પની કાંચળી એક, બે ત્રણ દિવસ ખાવી. (૨૯) ઝેરકચોલાનાં બિયાં અથવા તેની સાથે સોમલનો ત્રણ દિવસ લેપ કરવો. (૩૦) સરગવાની છાલ કુટી બાંધવી. (૩૧) શણનાં બિયાં વાટી ગરમ કરી સહેવાય એટલાં ગરમ ગરમ વાળા ઉપર બાધવાં. (૩૨) સાબણ (સર્વે ક્ષાર) અને કાંદાની કળીઓ ઘીમાં તળી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૩) રીંગણીનાં મૂળ અને હીંગને વાટી તેની પેંડી કરી ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૩૪) વાળો ફુટયા પછી અરીઠા અને ધોળો કાથો સમભાગ લઇ પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો અગર નાગરવેલનાં ચાર પાંચ પાનને ચોપડી તે પાન એક ઉપર એક એવી રીતે વાળા ઉપર મૂકી બાંધવાં અને ત્રણ દિવસ છોડવાં નહિ; એટલે વાળો મરી જાય છે. (૩૫) લસણ, ચિત્રક અને રાઇને પાણીમાં વાટી તેની પેંડી કરી વાળા ઉપર બાંધવી. (૩૬) નવસારની ભૂકી અર્ધો તોલો ઘી અને ભાતમાં ખાવી. (૩૭) ૬ ગુંજા હીંગ અગ્નિ-પર શેકી દિવસમાં ત્રણ વખત ખાવા આપવી. (૩૮) ૩ માસા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં મેળવી ૩ દિવસ આપવી; એટલે શરીરમાંના સર્વ વાળા બળી જાય છે અને પુનઃ જન્મભર વાળો થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. (૩૯) વાળો તુટે એટલે તે ઉપર રામેઠાનાં તાજાં પાંદડાં વાટી બાંધવાં; એટલે વાળો ચાર પહોરમાં મરી બહાર આવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અડદ-૫, અરડુસો-૪, અરિઠા-૯, આકડા-૨૬, **આસંધ-૧૯,** ઇંગોરિયાં-૧, ઉભીરીંગણી-૪, કપૂર-૧૩, કલગારી-૧, ખસખસ क (અફીણ)-૧૮, ખાખરો-૧૪, **ખાજ-**કોલતી-૨, જરણી-૧૧, ગહું-૫, ઝેરકોચલાં-૮, તલ-૨૩, ધંતૂરો-૫, ૭, નાગદમની-૨, **નાળીએરી-૫,** નીપાણી-૨, પાણકાંદા-૨, બાવળ-૩, ભમરડીનો વેલો-૩, લસણ-૧૬, લીમડો (કડવો)-૩૭, **લીંડીપીપર-**૩૮, વંતાકડી-૧, વાવળા-૨, વાસનવેલ-૭, સણ-૨, સરગવો-૮, હળદર-૨૨, હાડસંધી-૨, **હીંગ-૧૭,** હેદ-૧૭. **વાયુથી ઉત્પન્ન થએલ વાળા** માટેઃ—દક્ષણી થુરીયો-૬. **કફથી થએલ વાળા** માટેઃ—કંચનાર-૨. **રક્તજ વાળા** માટેઃ—વડ-૧૬. **શરીરમાં વાળો મર્યો હોય** તે માટેઃ—ઝેરકોચલાં-૩.

૫૫-વિદ્રધિ રોગ* (ગડાં ગુમડાં.)

કારણો અને **લક્ષણો:**—પોતપોતાના દોષે કરી વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદને દૂષિત કરી અસ્થિ એટલે હાડકાં સુધી જઇ, હળવે હળવે મોટાં ઘોર અને જેનાં મૂળ ઘણાં ઉંડાં અને ઉત્પત્તિ-કાળથીજ પીડાયુક્ત અને ગોળ અથવા લાંબા એવા ગ્રંથિમય શોથ (સોજા) ઉત્પન્ન કરે છે; તે રોગને **વિદ્રધિ** કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) વડ, ઉમરો, પીંપળો, પીંપર તથા બરૂ એ પંચ વલ્કલની છાલ સરગવાના રસમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) હિરાકસી, સિંધવ, શિલાજિત અને હીંગના ચૂર્ણવડે મિશ્રિત વાયવરણાનો કાઢો અંદરથી અપક્વ અને મોટા શોથયુક્ત એવા વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. (૩) શ્વેત, સાટોડી અને વાયવરણાનાં મૂળનો કાઢો આપવો. (૪) ધમાસાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી મધ નાખી તે પાવાં. (૫) હરડે, સિંધવ અને ધાવણીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. (૬) સરગવાનો ગુંદર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ સેવન કરતા જવું. (૭) સરગવાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં મધ નાખી તે આપવું અને તેજ રસમાં વછનાગનું ચૂર્ણ નાખી લેપ કરવો; એટલે અંતર્વિદ્રધિનો નાશ થશે. (૮) વિદ્રધિ

* વાત, પિત્ત, કફ, સન્નિપાત, અભિઘાત, રક્તજ અને અંતર્વિદ્રધિ એમ વિદ્રધિના ૭ પ્રકાર છે. વિદ્રધિ ઘણું કરીને મળદ્વાર, ઇન્દ્રિનું મુખ, નાભિ, કુખ, આડસંધિ, કુક્ષિપિંડ, તલ્લી, (બરોળનું સ્થાન) કલેજું, હૃદય, પિપાસા સ્થાન એ જગો ઉપર થાય છે. મુઠી જેટલો લાગે ત્યાં સુધી તે ગુલ્મ જેવો લાગે છે પણ તેથી મોટો થાય એટલે તેને વિદ્રધિ જાણી તે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ગુલ્મ કોઠામાં થાય છે અને વિદ્રધિ માંસ તથા લોહીમાં થાય છે અને તેથી વિદ્રધિ પાકે છે પણ ગુલ્મ પાકતો નથી.

પાકવા માટે:—અળસી, ઘઉ, મગ, જવ, શણ એમાંથી એકનો લોટ બાફી તેની પોટીસ બાંધવી. એટલે ક્ષણ માત્રમાં અપક્વ વિદ્રધિ પક્વ થાય છે. (૯) ચિકણનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં; એટલે વિદ્રધિ પાકીને ફુટશે. (૧૦) મોરથુથુ અને ટંકણખાર ઘસી લેપ કરવો એટલે પાકો થએલો સોજો ફુટશે. (૧૧) પુંગળવેલીનાં પાંદડાં વાટી ઉપર બાંધવાં એટલે પાકો થએલો સોજો ક્ષણવારમાં ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—એરંડો-૫, કાળો ઉમરડો-૪, ખપાટ-૧, દિંડા-૧, ધાવડી-૧, નસોતર-૫, લસણ-૨, વાયવરણા-૪. **અંતર્વિદ્રધિ** માટે:—સરગવો-૧૮, સાટોડી-૧૩, હરડે-૪૩.

પથ્ય:—સામો, ચોખા, કળથી, લસણ, વાલ, કારેલાં, ઘી, તેલ, મગ, પંડોળાં, તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—સુકાએલું શાક, ગોળ, દહીં, ખીચડી, ખાટું, ધાણી, ઘણું ખાવું, દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૫૬—વિસ્ફોટક રોગ.* (ફોલ્લા)

કારણ:—તીખા, ખાટા, તીક્ષ્ણ (રાઇ વગેરે), ઉષ્ણ, વિદાહી, રૂક્ષ અને ક્ષાર એવા રસ સેવન કર્યાથી અને અજીર્ણ, અધિક ભોજન, દિનું, ઋતુદોષ એટલે શીતોષ્ણાતિયોગ અને ઋતુવિપર્યાય (ઋતુનું બદલાવું) ઇત્યાદિ કારણોએ વાતાદિદોષ કુપિત થઇ, ત્વચાનો આશ્રય કરી રક્ત, માંસ તથા અસ્થિ એમને દૂષિત કરી ભયંકર વિસ્ફોટક (ફોલ્લા) ઉત્પન્ન કરે છે. તે રોગ થયાના પહેલાં જોરાવર તાવ આવે છે. **સન્નિપાતજ** અને **રક્તજ** વિસ્ફોટક સેંકડો અનુભવી ઔષધો કરે તો પણ **સાધ્ય** થતા નથી.

સ્વરૂપ:—રક્તપિત્તથી થએલા એવા અગ્નિએ દઝાએલા જેવા ફોલ્લાઓ શરીરપર કોઇ કોઇ ઠેકાણે કિંવા આખા શરીરે પણ થઇ આવે છે; અને તે કારણથી તાવ આવે છે તેને વિસ્ફોટક કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) કરીઆતુ, કડવો લીમડો, જેઠીમધ, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, પટોલ, અરડુસી, વાળો, ત્રિફળાં અને ઇંદ્રજવનો કાઢો આપવો અને પથ્ય પાળવી; એટલે **દ્વંદ્વજ, ત્રિદોષજ** અને **રક્તજ** એવા વિસ્ફોટકનો નાશ થાય છે. (૨) ગળો, અરડુસી, પટોળ, નાગરમોથ, સાતવીણ, ખેરની છાલ, કાકાગરૂ, નેતરની ટીશીઓ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર અને દારૂહળદરનો કાઢો-વિસર્પ, કોઢ, વિસ્ફોટક, કંડૂ, મસૂરિકા અને પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. (૩) પટોલ, ગળો, કરીઆતું, અરડુસી, કડવો લીમડો, પિત્તપાપડો, ખેરની છાલ અને નાગરમોથનો કાઢો વિસ્ફોટક-જ્વર-નાશનાર્થે આપવો. (૪) વડ, વજ, ઉંબરો, જાંબુઓ, અરજુનસાજડ સાતવીણ અને પીંપળાનો કાઢો બાળી, તેમાં સિદ્ધ કરેલું ઘી મર્દન કરવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, દાહ, પાક, વિસ્ફોટક અને શોથનો નાશ કરે છે. (૫) કડવા લીમડાની છાલ, ખેરની અંતરછાલ, ગળો અને ઇંદ્રજવનો કાઢો મધ નાખી પાવો; તે વિસ્ફોટક અને તાવનો નાશ કરે છે.

---

* જેને પ્રથમ ચાંદી અથવા પરમીયો થયો હોય અને તેની અસર શરીરમાં રહી ગઇ હોય, બરાબર ઓસડ થઇ શક્યું ન હોય તેથી તમામ શરીરનું લોહી બગડી જવાથી આ વિસ્ફોટકના આજાર થાય છે.

ઉપાય:—(૧) રસકપૂર તોલા ૪ લઇ આઠ પહોર સુધી ખરલ કરવો; પછી ગાયનું ઘી ૧૦૮ વાર ધોઇ તેમાં નાખી મેળવી તમામ શરીર ઉપર ચોપડવું તેથી તમામ રોગ બન્ને જાતના મટી જશે. પણ એ ઓસડ ચોપડયા પછી સાત દિવસ સુધી પાણી શરીરને બહારથી અડવા દેવું નહિ. (૨) મનસીલ તોલા ૨ ખરલ કરી માખણમાં મેળવી ચોપડવો. તેલ, મરચાં તથા હરેક ગરમ ચીજ ખાવાની મનાઇ કરવી. (૩) વિસ્ફોટક ઉપર પ્રથમ રેચ આપવો. એરંડીઉં ઘીમાં આપવું. કરિયાતું, કડુ, જેઠીમધ, વાળો, પિત્તપાપડો, અરડૂસી, મોથ, ત્રિફળા અને કડાની છાલનો ઉકાળો આપવો. (૪) સુખડ, નાગકેસર, તાંદળજો, સીરસની છાલ અને જાઇનાં પાંદડાં એ ઓસડો વાટી લેપ કરવો. (૫) શરપુંખો અને બોડી અઘેડી સમાન ભાગે લઇ વાટીને પીવાથી વિસ્ફોટક જાય. (૬) આકડાની જડની છાલ, બોરડીની જડની છાલ, લીમડાની અંતરછાલ, બાવળની છાલ અને હિંગળો ટાંક ૦॥ લઇ ગળીએલ લુગડામાં મૂકી હોકામાં પાવું, તેથી મ્હોઢું આવી વિસ્ફોટક જાય. ઉતાર બોરડીના મૂળના કોગળા કરાવવા. મ્હોઢું લેવરાવવાથી ઘણાઓ બહુ દુઃખી થઇ મર્યા પણ જાય છે, માટે બહુ અનુભવીની પાસેજ લેવરાવવું અને છેક છેવટના ઉપાય તરીકે નાઉપાયેજ લેવરાવવું.

(૬) કરીઆતું, અરડુસી, કુટકી, પટોલ, ત્રિફળાં, ચંદન અને કડવા લીમડાનો કાઢો વિસર્પ, દાહ, જ્વર, સોજો, કંડૂ, વિસ્ફોટક, ભ્રાંતિ, તરસ તથા ઉલટીનો નાશ કરે છે. (૭) ચંદન, નાગકેસર, સરસડાની છાલ, જાઈનાં પાંદડાં એને તાંદળજાના રસમાં વાટી લેપ કરવો; તે દાહનો નાશ કરે છે. (૮) બોરડીનાં અને બાવળીઆનાં કુમળાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી જીરૂં અને સાકર નાખી ખવરાવવાં; એટલે વિસ્ફોટક અને દાહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કિંજળી–૫, શરસડો–૫.

પથ્ય:—ભાત, જવ, મગ, તુવેર અને મસૂરના કાઢામાં સુંઠ નાખી તે; લાંબડી, નેતરના અંકુર, તાંદળજો, પટળ, શતાવરી, પિત્તપાપડો, વટાણા, કારેલાં, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, બીલીનાં પાંદડાં તથા કડવા એવા યુષનું ભોજન કરાવવું. **અપથ્ય:**—તલ, અડદ, કળથી, મીઠું, ખાટા, તીખા, દાહકારક, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થ.

૫૭–વ્રણરોગ (જખમ અને ગુમડાં.)

કારણ:—વ્રણ બે પ્રકારનાં છે. શરીરજ અને આગંતુક. પહેલો રોગ શરીરદોષે થાય છે, બીજો શસ્ત્રાદિકનો ઘા લાગવાથી થાય છે. વાતાદિ દોષ પોતપોતાને કારણે કરી કુપિત થઈ ત્વચા, રક્ત, માંસ, મેદ એઓને દૂષિત કરી વ્રણને ઉત્પન્ન કરે છે. **નાડીવ્રણ:**—જે માણસ પાકેલું ગુમડું અપક્વ છે એમ ધારી ફોડતો નથી, કિંવા પુષ્કળ પરૂ થએલા વ્રણની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું તે પરૂ (પાચ–લોહી), ત્વચા, માંસ, નાડી ઇત્યાદિ વિદારણ કરી માર્ગ પાડે છે અને અંદર લાંબુ ઘર કરે છે તથા તે પરૂ નાડી જેવું વહે છે, એટલા માટે તેને નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અથવા **નાસુર** કહે છે.

ઉપચાર:*—ગુમડાંને પહેલાં **વિમ્લાપન** (પાકવું) ક્રિયા કરવી, પછી **અવસેચન** (રક્ત કાઢવું), **ઉપનાહ** (થેપલી બાંધવી), **પાટન** (ફોડવું). **શોધન, રોપણ** (ભરાવવું) અને સાતમો ઉપાય **વિકૃતિનો** નાશ કરવો; એવા સાત અનુક્રમે ઉપચાર કરવા. **વિમ્લાપન:**—અભ્યંગ કરી તે

---

* **સંગૃહીત ઉપચાર:**—મીણ, રાળ, કપીલો, બોદાર, હીરાદખણ, આમળાં, સિંદુર, માયાં એ સર્વેનો રીતસર મલમ બનાવી એ મલમ વ્રણ ઉપર ચોપડવો. (૨) સરસીયું તેલ તોલા ૪, મીણ તોલા ૫, કપીલો તોલો ૧, બેરજો તોલો ૧, સિંદૂર ટાંક ૨, સુરોખાર ટાંક ૨, મુરદારશીંગ ટાંક ૨ લઇ પીતળના વાસણમાં મધુરી આંચે પકવી ફીણીને વ્રણ ઉપર ચોપડવું (૩) હીરાકશી, ચુનો, સાજીખાર, સિંદુર, કડુ, સુરોખાર, શેકેલો મોરથુથુ, મરી એ બધાંને સમાન ભાગે લઇ વાટી તેલ શેર ૦। અને મીણ તોલા ૨ ના મલમમાં મેળવી વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૪) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ધાણા અને સુખડ એ પાંચ ચીજોને માટીના વાસણમાં નાખી તેને મીઠાં કુવાના પાણીમાં ભીંજવી રાખી તે પાણી ગુમડાં થયાં હોય તેને પીવાના પાણીને બદલે પાયા કરવાથી ગુણ થાય છે. પછી ૭ માસ સુધી તેલ મરચાં તથા બીજી એવી તજા ગરમી કરનારી ચીજો ખાવી નહિ.

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:—કોઈ માણસ દેવતાથી, ગરમ પાણીથી કે ઘી, તેલ અથવા બીજી હરેક ગરમ વસ્તુ શરીર ઉપર પડવાથી દાઝે તો તેજ વેળા તે માણસને તલનું અથવા કોપરાનું તેલ ચોપડવું. કેટલાક છાશ કે દહીં ચોપડાવે છે, પરંતુ એ તાત્કાલિક ઠંડક આપી પાછળથી દાઝેલ જગ્યાએ ફોલ્લા ઉત્પન્ન કરે છે. (૨) કળીચુનો પાણીમાં પલાળી તે ઉપરનું નીતર્યું પાણી કહાડી નાખી વળી ફરીથી બીજું રેડી પલાળવો. એ રીતે સાતવાર તે ચુનાનું પાણી બદલવું. પછી તે ધોએલો ચુનો કહાડી સુકવી લુગડાથી ચાળીને તેમાંથી થોડો ચુનો લઈ તલના કે કોપરાના તેલમાં અથવા અળશીના તેલમાં કે ગાયના ધોએલા ઘીમાં મેળવી નરમ મલમ જેવો કરી તે મલમ દાઝેલી જગાએ કુકડાના પીંછાવડે ચોપડવો; અથવા જુના રૂના પેલ ઉપર એ મલમ ચોપડી તે પેલ દાઝેલી જગ્યાએ બાંધવાં. દાઝેલી જગ્યાએ પરૂ થાય તો ઠંડા પાણીથી સાફ ધોઇ ઝીણા લુગડાથી ઉપરનું પાણી ખેંચી લેવું. પછી ઉપરનો મલમ ચોપડવો. એ મલમમાં સારી ઉંચી જાતની ગળી નાખવાથી તે ઘણી સારી અસર કરે છે. (૪) જુની મુંજની દોરી બાળી તે તલના તેલમાં અગર ધોએલા ઘીમાં મેળવી ચોપડવું.

જ્યો કપડું તપાવી તેણે શેકવી અને અંગુઠાવડે તેલ ચોપડી ચોળતાં જવું. **રક્તાવસેચન:**—જ્યારે વ્રણને ઘણોજ સોજો તથા સણકાના વિકારો હોય ત્યારે પ્રથમ લોહી કઢાવવું. પ્રથમ રક્તને વિકાર થાય છે, તે રક્ત કાઢવાથી તે સંબંધી વિકાર શાંત થાય છે; એટલા માટે સંપૂર્ણ ક્રિયા કરતાં રક્ત કાઢવું એ ક્રિયા સારી છે. **ઉપનાહ:**—અળશી, જવ, ઘઉં, શણ એ પૈકી એકના લોટમાં થોડું તેલ કિંવા ઘી નાખી ખદખદાવી તેની થેપલી કરી તે ગરમ ગરમ સોજાપર બાંધવી, એટલે સોજો નાશ પામે છે. **પાટન** (ફોડવું)—વ્રણના મુખમાં પરૂ થાય અથવા બાજુના ઠેકાણે પણ પરૂ થએલું માલૂમ પડે અથવા વ્યાધિ પ્રસરવા લાગે કે તે ગુમડું ફોડવું. (૧) કરંજ, ચિત્રક અને દાંતીનાં મૂળીઆંનો કિંવા પારેવાની હગારનો લેપ કરવો એટલે ગુમડાનો સોજો ફુટે છે. (૨) જવખાર, સાજીખાર, ટંકણખાર, ઇત્યાદિ ક્ષારોનો લેપ કરવો. એટલે ગુમડું ફાટે છે. (૩) પીસોળાનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૪) શણ, મૂળા, સરગવાનાં બિયાં, તલ, સરસવ, સાતુ અને અળસીને એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. તે વ્રણશોથને ફોડનાર છે. (૫) દંતીમૂળ અને ચિત્રકમૂળની છાલ, થોરનું દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભિલામાનું ચૂર્ણ, હિરાકસી અને સિંધવનો લેપ કરવો. (૬) હસ્તીદંત પાણીમાં ઘસી સોજાના મ્હોડાપર એક બિંદુ મૂકવું. એટલે ઘણા કઠિન સોજાને પકવીને ફોડે છે. (૭) જવ અગર ઘઉંના લોટમાં ક્ષાર નાખી લેપ કરવો, કિંવા હળદરની રાખ અને ચુનો અથવા બકરીની લીંડીઓની રાખનો ક્ષાર અને વડાગરૂં મીઠું એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. તે ગુમડું ફોડવા વિષે ઉત્તમ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વધારે વનૌ૦માં:—આસંધ–૧૩, દારૂડી–૩, નાગલા દુધેલી–૩, પાણકાંદા–૨, પુંગળવેલ–૧, માડ–૧, રાજગરો–૧, શેવાળ–૧, સમુદ્રશોક–૨.

શોધન:—(૧) તલ, સિંધવ, જેઠીમધ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, હળદર તથા નસોતરનું ચૂર્ણ મધમાં ઘુંટી તેવડે લેપ કરવો, તે વ્રણનું શોધન કરનાર છે. (૨) તલનો કલ્ક, મીઠું, હળદર, દારૂહળદર, નસોતર, ઘી, જેઠીમધ તથા કડવા લીમડાનાં પાંદડાંનો લેપ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે. (૩) કડવો લીમડો અને બોરડીનાં પાંદડાં વાટી લેપ કરવો; કિંવા લીમડાનાં પાંદડાં અને તલના કલ્કનો મધમાં લેપ કરવો; અથવા લીમડાનાં પાંદડાં, તલ, દંતીમૂળ, નસોતર, સિંધવ તથા મધનો લેપ કરવો. (૪) હરીતકી, નસોતર, દંતી, કલગારી, મધ, સિંધવ, કારેલીનાં પાંદડાં, ધંતૂરાનાં પાંદડાં, બાવળનાં પાંદડાં તથા અજવલાનો પૃથક્ પૃથક્ લેપ કરવાથી તે ગંભીર વ્રણનું પણ **શોધન** કરે છે. (૫) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને મધનો લેપ, વ્રણશોધન કરે છે; કિંવા એકલાં ઉપરસાલનાં મૂળ વાટી લેપ કરવો એટલે વ્રણની શુદ્ધિ થાય છે. (૬) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘી, મધ, દારૂહળદર અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો અથવા તેની બત્તી કરી ઘાલવી એટલે તે શોધન કરી ભરી લાવે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાયફળ ૧૦.

રોપણ:—(૧) વડ, ઉંબરો, પીંપળો, કદંબ, પીંપર, નેતર, કરેણ, કપાસ તથા કડુના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું એટલે વ્રણ જલદી રૂઝાઈ આવે છે. (૨) સાતવીણની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. તે દુષ્ટ વ્રણશામક છે. (૩) શરપુંખાનાં મૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચોપડવું. તે સર્વ વ્રણોને ભરી લાવે છે. (૪) પંચવલ્કનું ચૂર્ણ, છીપનો ચુનો, ધાવણીનાં ફૂલ અને લોધરનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૫) તલના કલ્કનો લેપ કરવો. (૬) તલ તથા જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઉપર ચોપડવું. (૭) કડવો લીમડો અને કડવા પંડોળાના કાઢા વડે અથવા આસુંદરાના કાઢા વડે વ્રણ ધોવું; એટલે જલદી ભરાઈ આવે છે.

વ્રણમાંના કીડા નીકળી જવા માટે ઉપચાર:—(૧) કરંજ, કડવો લીમડો તથા નગોડનો રસ વ્રણમાંના કૃમિનો નાશ કરે છે. (૨) લસણ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લીમડાનાં પાંદડાં, વજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવનો ધૂપ ગુમડાને આપવો એટલે તે કૃમિ, રાક્ષસવ્રણ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. (૪) ફાંગળાનાં પાંદડાંનો રસ વ્રણ ઉપર ચોળવો અને તેનાંજ પાંદડાંની થેપલી કરી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૫) કપૂરના પાણીવડે વ્રણ ધોવું. (૬) કડવો લીમડો, ગરમાળો, જાઇ, આકડો, સાતવીણ, ધોળી કરેણ તથા ગોમૂત્રવડે વ્રણ ધોવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કણઝી–૬, કરમદી–૩, કુંવાર–૧૦, પારસપીંપળો–૧, ફાંગળો–૨, મરવો–૮, લસણ–૮, વગડાઉ અળવી–૨, હીંગ–૧૩.

અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) શિરગોળા (દૂધીયો પાષાણ) શેકી બારિક વાટી તેલમાં ખરલ કરી તે મલમ ચોપડવો. (૨) જવ અથવા જવની સળીઓ બાળી તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) ડાંગરના કુશકાની રાખ ઘીમાં ખરલ કરી તેનો લેપ કરવો. (૪) કુંવારનો ગર્ભ અથવા મધ ચોપડવું એટલે આગ શાંત થાય છે. (૫) તેલમાં ચતુર્થાંશ ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાખી હલાવવું એટલે મલમ જેવું થશે, તે મોરના પીછાવડે વ્રણ ઉપર ચોપડવું. (૬) શંખજીરૂં માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ જવાસાના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવું એટલે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, વિસર્પ, કીટવ્રણ, સણકા, લૂતાવ્રણ, ઘણા દિવસનું દુષ્ટ નાડીવ્રણ, એ જલદી સારાં થાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાંનો કાઢો તથા કલ્કમાં સરસવનું તેલ સિદ્ધ કરવું. તે અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, સણકા, સ્રાવ, દાહ તથા ફોડને હઠાવી નાશ કરે છે. (૯) ગાયનું ઘી ચોપડવું.* (૧૦) શિમળાનું રૂ વાટી તેનો પાણીમાં લેપ કરવો. (૧૧) ત્રિફળા અને રેશમની રાખ તેલમાં ચોપડવી. (૧૨) મીણ, જેઠીમધ, લોધર, રાળ, મોરવેલ, ચંદન અને મજીઠના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૧૩) પીંપળાની સુકાએલી છાલનું ચૂર્ણ ઘીમાં મેળવી ચોપડવું. (૧૪) કેશ બાળી તેની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) રાળ બારિક વસ્ત્રગાળ કરી તેમાં તલનું તેલ અને પાણી નાખી ખરલ કરી પીછાવડે કે રૂવડે ચોપડવું. (૧૬) ગુંદીની છાલ, ત્રિફળાં અને દારૂહળદરના કાઢામાં ગોરોચન નાખી તેણે કરી આંખો ધોવી. પછી આંખોને ગાયનું ઘી અથવા માખણ ચોપડવું; એટલે આંખો બળતી હશે તે તથા નીવડુંગ અને આકડાના દૂધવડે આંખ બગડેલી હોય તો સારી થાય છે. (૧૭) રસકપૂર તથા ધોળો કાથો એકેક ભાગ અને અર્ધો ભાગ સિંદુર, એ ત્રણ જણસોનો એકત્ર ખરલ કરી તેથી ચોગણું ઘી લઈ તેને ૨૧ વાર પાણીવડે ધોવું અને તે કાંસાના વાસણમાં નાખી તેમાં ખરલ કરેલું ઔષધ નાખી કાંસાની વાડકીવડે સારો ખરલ કરવો અને તે મલમ દાઝેલા ભાગપર ચોપડવો. એ મલમથી આગંતુક વ્રણ, ઉપદંશવ્રણ, કર્ણ સંબંધી વ્રણ અને ખરજવાં એ રોગ પણ સારા થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અળશી–૩, ઉક્ષી–૫, કાયફળ–૬, કુંવાર–૯, જવ–૩, ટાંકો–૨, ડાંગર–૮, તલ–૩, તાંદળજો–૧૩, થુવેર–૧, પટોલ કડુ–૨, પીપળો–૧૧, પોકળો–૧, ભાંગરો–૧૦, મરવો–૧૨, રતાંદળી–૪, રાળ–૪, ૬, શિમળો–૧, **તેલથી દાઝેલ** માટે:—સમેરવો–૧૧.

આગંતુકવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) આગંતુકવ્રણ ઉપર જેઠીમધનું ચૂર્ણ અને ઘીનો કિંચિત્ ઉષ્ણ લેપ કરવો તથા શક્તિ અનુસાર કિંચિત્ પિત્તકારક, રક્તશોધક ઉષ્ણ એવા પદાર્થો અને ઘી તથા મધ રાત્રે સેવન કરવાં. (૨) છિન્ન, ભિન્ન તથા વિદ્ધ, એ પ્રકારના વ્રણને પ્રથમ રેશમવડે બાંધવું તથા રોગી વારંવાર જેમ દુઃખ પામે નહિ તેમ ઉપચાર કરવા. (૩) **જાત્યાદિ તેલ:**—જાઇ, કડવો લીમડો, કડવાં પંડોળાં અને કરંજનાં પાંદડાં, મીણ, જેઠીમધ, ઉપલેટ, હળદર, દારૂહળદર, કડુ, મજીઠ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, હરીતકી, નીલકમળ, મોરથુથુ, ઉપરસાળ તથા કરંજનાં બિયાં સમભાગ લઇ તેના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું. તે તેલ વિષવ્રણ, સંપૂર્ણ સ્ફોટ, ખસ, કંડૂ, વિસર્પ, કૃમિનો દંશ, શસ્ત્રપ્રહાર, દગ્ધ, વિદ્ધ, એવાં ક્ષતો; તથા નખદંતથી થએલા ક્ષતો; માંસનું ઘર્ષણ, ઇત્યાદિક ઉપર ભરાઇ આવવા વિષે હિતકારક છે. (૪) ધરોના રસમાં કિંવા અરલુના રસમાં કિંવા દારૂહળદરની છાલના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું, તે વ્રણ ભરાઇ આવવા વિષે ઉત્તમ છે. (૫) મોગલી એરંડાનાં બિયાંના તેલમાં રૂ ભીંજવી, તે વ્રણ ઉપર બેસારતા જવું. એણે કરી સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ ભરાઇ આવે છે. (૬) રાળ, મીણ, તલનું તેલ, એ સમભાગ લઇ તેમાં થોડું સિંદુર નાખી સર્વનો એક મેળાપ થાય ત્યાં સુધી કઢવવું અને એ મલમની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તે ઉપર:**—તેલ, સિંદુર, માણસના વાળ, એ સર્વ એકત્ર કચરી બાંધવાં અથવા થોરના ૧ શેર દૂધમાં ૪ તોલા સિંદુર નાખી શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું. (૮) વિંછુડા કરીને એક નાની વનસ્પતિ છે તે વાટી ચોપડવી, કિંવા તેનું ચૂર્ણ ચોપડવું; એટલે જખમ તુરત સારો થાય છે.

* ચામડીનાં દરદો ઉપર બીજાં ઔષધોની સાથે અથવા તો એકલુંજ ઘી વાપરવાનું હોય ત્યારે તેને ૧૦૮ વખત ધોયા સિવાય વાપરવું નહિ.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—અરલુ-૩, કપૂરભેંડી-૨, ગંગાવતી-૧, જેઠીમધ-૩, દારૂહળદર-૩, ધમાસો-૩, ધરો-૯, પાઢ (કાળીપાડ)-૧૪, બીલામો-૩૦, લીમડો (કડવો)-૪૩, વડ-૩, વિંછુડા-૧, સાજડ-૧.

નાડીવ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) જાઈ, આકડો, ગરમાળો, કરંજ, દંતીમૂળ, સિંધવ, સંચળ, જવખાર એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી તે નાડીવ્રણમાં ઘાલવી અથવા થોરનું દૂધ અને સિંધવ એકત્ર ખરલ કરી તેની દીવેટ કરી ઘાલવી; તેથી કરી નાડીવ્રણ સારૂં થાય છે. (૨) મૂળ અને પાંદડાં સુદ્ધાં નગોડનું ઝાડ કૂટી તેનો રસ કાઢી તેના બરોબર તેલ લઇ એકત્ર કઢવી, તેલ સિદ્ધ કરી તે ચોપડવું. (૩) ગરમાળા, હળદર અને બોરડીની છાલનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ અને ઘી નાખી તેમાં સૂતરની દીવેટ ભીંજવી તે વ્રણમાં ઘાલવી. (૪) ગુગળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ સમભાગ વાટી એનો લેપ કરવો. તે દુષ્ટ નાડીવ્રણનો તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. (૫) **શલ્યજ નાડીવ્રણ-ઉપર:**—તલ, મજીઠ, મધ તથા ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૬) રસાંજન, દારૂહળદર, હળદર, મજીઠ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, નસોતર, માલકાંગણી અને દંતીમૂળના ચૂર્ણનો લેપ કરવો. **ભગંદર** ઉપર પણ આ ઉપાય યોજવો. (૭) ત્રિફળાં, વાવડીંગ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું; એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, કોઢ, કૃમિ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ગવાર-૨, તુવેર-૩, શુવેર-૯, રાયઆમળી-૩, હરડે-૪૨.

સર્વ પ્રકારના વ્રણ ઉપર ઉપચાર:—(૧) **પારદાદિ મલહર ઘૃત:**—પારો અને ગંધકની કાજળી, એ કાજળી બરાબર મુરદાડશીંગ અને એ બધાના બરાબર કપીલો, કિંચિત્ મોરથુથુ (ફુલાવેલું), એ સર્વ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચારગણું જુનું ઘી નાખી ખરલ કરવો; અને એ મલમ રૂની ગડી ઉપર નાખી ચોપડવું એટલે સંપૂર્ણ વ્રણ અને નાડીવ્રણનો નાશ થાય છે. જે વ્રણ સેંકડો ઔષધોએ શાંત થતાં નથી તે એના યોગવડે અલ્પ કાળમાં સારાં થાય છે. (૨) પારો, ગંધકની કાજળી, સિંદુર, રાળ, કપિલો, મુરદાડશીંગ, મોરથુથુ અને કાથો એ સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તેમાં ચોગણું ઘી નાખી તેનો ખરલ કરવો, અને તે રૂની ગડી ઉપર ચોપડી તે વ્રણ ઉપર લગાવવી; એટલે સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ થાય છે. (૩) ચિકણ, પાક, સ્રાવ અને ગંધે યુક્ત અને મોટું અને સાણકા તથા સોજાએ વ્યાપ્ત જે વ્રણ તે નાશ થવા માટે ત્રિફળાંના કાઢામાં ૩ માસા શુદ્ધ ગુગળ નાખી આપતાં જવું અથવા ત્રિફળાંના ચૂર્ણ સમાન ગુગળ લઇ તેની ગોળીઓ કરી તેમાંથી એકેક આપવી; એટલે તે મલબદ્ધતાનો નાશ કરે છે અને વ્રણને શુદ્ધ કરી રૂઝવી નાખે છે. (૪) **જાત્યાદિ ઘૃત:**—જાઇનાં પાંદડાં, કડવાં પટોળાંનાં પાંદડાં અથવા ફળ, કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, કડુ, દારૂહળદર, ઉપરસાળ, મજીઠ, કાળોવાળો, સિંધવ, મોરથુથુ, જેઠીમધ અને કરંજનાં બિયાંના કાઢામાં ઘી નાખી સિદ્ધ કરવું અને તેમાં રૂ ભીંજવી તેનો લેપ કરવો; એટલે તે ઝીણા મ્હોડાનું, મર્મ ઉપરનું, વહેનારૂં, અંદર ઘર કરનારૂં તથા પીડા કરનારૂં હરકોઇ વ્રણને શુદ્ધ કરે છે અને ભરી લાવે છે. એ ઘૃત સિદ્ધ કરતી વેળાએ તેમાં મીણ નાખવું એવો પણ પાઠ છે. (૫) **સ્વર્જિકાદિ ઘૃત:**—સાજીખાર, જવખાર, કપિલો, રેણુકબીજ, ટંકણખાર, ધોળો કાથો, મોરથુથુ એ સર્વેનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ગાયના ઘીમાં એક પહોર સુધી ખરલ કરવું. આ સ્વર્જિકાદિ ઘૃત સંપૂર્ણ વ્રણનો નાશ કરે છે, વ્રણને ભરી લાવે છે તથા કૃમિ, કંડૂનો નાશ કરી ચામડીનો રંગ સારો કરે છે. (૬) **સિંદુરનો કાળો મલમ:**—સિંદુર ૧૨ તોલા, મીણ ૦॥ તોલો અને તલનું તેલ નવ તોલા એ પ્રમાણે લઇ પ્રથમ મીણ અને તેલ એક વાસણમાં નાખી દેવતા સળગાવી ચૂલા ઉપર મૂકવું. અગ્નિ મંદ સળગાવવો. મીણ ઓગળ્યા પછી તેમાં થોડું થોડું સિંદુર નાખી લાકડીવડે હલાવતાં જવું એટલે સિંદુર કાળું થવા માંડે છે, ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી આંગળીવડે તપાસવું. ગોળી થવા જેવું થાય કે તુરત નીચે ઉતારવું. પછી આ તૈયાર થએલા મલમની પટ્ટી વ્રણ ઉપર લગાવવી. (૭) તીપાનીના વેલાનાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૮) ક્રૌંચ (બોડી અઘાડી) નાં પાંદડાં બાળી તેની રાખ કરી ઘીમાં ખરલ કરી તે ચોપડવી. (૯) ગુમડાને ઘીનો લેપ કરી તે ઉપર આસુંદરાની છાલનું ચૂર્ણ ચોપડવું. (૧૦) મીણ ૧ તોલો, સિંદુર ૧ તોલો,

કાંગનો રસ ૪ તોલા અને ઘી ૪ તોલા લઇ પકવ કરી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું અને મલમની પટ્ટી લગાવવી; એટલે ઉપદંશવ્રણ, નાડીવ્રણ (હાડવ્રણ) અને સર્વે પ્રકારનાં વ્રણ જલદીથી સારાં થાય છે. (૧૧) સિંદુર ૬ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, મુરદાડશીંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૦ાા તોલો અને મીણ ૧ તોલો લેવાં. પ્રથમ તલનું તેલ ૬ તોલા લઇ તેમાં મીણ નાખવું તથા અગ્નિ ઉપર તે મૂકી, પાતળું થાય એટલે તેમાં સિંદુર નાખવું અને મંદાગ્નિ ઉપર રાખી ઉભરા આવવા દેવા. ચીકટું થાય એટલે બાકીનાં ઔષધો અંદર નાખવાં. એ મલમની પટ્ટી લગાવવાથી વ્રણ, સદ્યોવ્રણ, નાડીવ્રણ, ગડું, ખાંડુક, બદ એ સર્વે સારાં થાય છે. (૧૨) વાંકેરીની સોટી દૂધમાં ઘસી તે પીવું. પથ્ય અલણી કરવી એટલે નાડીવ્રણ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, જીર્ણજ્વર, પાંડુ, ક્ષય, ગંડમાળ ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે. (૧૩) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, ઘોડાવજ, હીંગ, ઘી, મીઠું અને સિંધવની ધુણી આપવી; એટલે કૃમિ, કંડૂ અને વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૪) મનશીળ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, કલગારી, રાળ અને ઘીની ધુણી આપવી એટલે અર્શ, ભગંદર, પીનસ અને દુર્ગંધીયુક્ત વ્રણનો નાશ થાય છે. (૧૫) વડની છાલ, પીંપર, અંબાડા, નેતર અથવા જળજ્નંબવો, બોરડીની છાલ, નાંદરૂખ, જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો લોધરં, ઉંબરો, પીંપળાની છાલ, મહુડાની છાલ, પારસપીંપળો, સાળી (ધુપેડો), અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાલહરડે, કદંબની છાલ, આસુંદરો, ભિલામો એ ૨૩ ઔષધોમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી પાવાથી મળનો અવષ્ટંભ કરનાર વાયુ દૂર થઇ **વ્રણરોગ** અને **અસ્થિભંગ** દૂર થાય છે, અને **યોનિદોષ, દાહ, મેદોરોગ** તથા **વિષદોષનો** પણ નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ–૫, અઘાડી–૧, ઇસેસ–૧, ઉપરસાલ–૪, ઉક્ષી–૨, કપૂર ભેંડી–૪, કલગારી–૩, કાંકડ–૧, કોશિંબ–૨, ખપાટ–૧, ગલકી–૪, ગોરખ આમલી–૫, ગોરખમુંડી–૪, ગંગેટી–૧, ઘાપાન–૨, ચંબેલી–૩, ડુંગળી–૨૧, તિપાની–૧, તોરણ–૬, નગોડ–૬, પુંગળવેલ–૨, મીંઢળ–૬, મોગલી એરંડો–૧૦, રાનતુલસી–૪, રામબાણ–૧, લીમડો (કડવો)–૧, ૨૯, ૪૩, લેંડી–૧, વાંકેરી–૧, ૨, ૩, વિંછુડા–૧, શરપુંખા–૬, શરસડો–૫, સણ–૨, સરગવો–૨૩, હરડે–૧૮. **વ્રણ બેસી જવા** માટે:—હાશા–૨. **વ્રણ રૂઝવવા** માટે:—બળ (બોળ)–૩, લીમડો (કડવો)–૨, શરસડો–૬. **વ્રણ ભરાઇ આવવા** માટે:—અઘેડો–૩૦, અરજુનસાજડ–૨, કપાસ–૯, ધવ–૧, સાત્વીન–૪, હાશા–૧. **જખમમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તે** માટે:—તુલસી–૨૦, **ગુમડાં વગેરે ગાંઠો બેસી જવા** માટે:—ધોળો ચંપો–૨. **નવીન વ્રણની ગાંઠ** માટે:—લસણ–૨. **વ્રણ ધોવા માટે** કાઢો:—પટોલ કટુ–૧. **જખમ** રૂઝવવા માટે:—ગંગેટી–૨, ઘામારી–૧, મખમલી–૩, મરડાશીંગ–૪. **ગરદનના ભાગ ઉપર થએલ વ્રણ** માટે:—ખોરેતી–૫. **માર પડવાથી બંધાએલ લોહી** માટે:—રગતરોહિડો–૫. **ગુંમડું કઠણ હોય તો તે પાકવા** માટે:—અળશી–૨, નાગચંપો–૫, બળ (બોળ)–૪, શતાવરી–૨૧. **મસ્તક માંહેના વ્રણ** માટે:—વાયવરણો–૧૩.

પથ્ય:—જુનાચોખા, જવ, ઘી, મસૂર, તુવેર, પંડોળાં, કારેલાં, ઘઉં, તાંદળજો, ચીલ, સિંધવ, મીઠા, કડવા, તુરા એવા પદાર્થો અને તપાવી ઠંડું કરેલું પાણી. **અપથ્ય:**—નવું ધાન્ય, તલ, વટાણા, અડદ, કળથી, ખીચડી, ઠંડું પાણી, દૂધ, શેલડી, ગોળ, ભાજીપાલો, તીખા, ખાટા, ખારા, ઠંડા પદાર્થ, મૈથુન, શ્રમ, દિવસે નિદ્રા, તાંબુલ.

૫૮—શીળસ* (પિત્તનું ઉપડવું.)

કારણ અને લક્ષણ:—શીતળ વાયુના સંપર્કે કરી કફ અને વાયુ દુષ્ટ થઇ પિત્તને મળી અભ્યંતરમાં રક્તાદિ ધાતુને ઠેકાણે અને બહાર ચામડીમાં મધમાખીના દંશથી જેવું ઢીમણું થાય છે તેવાં ઢીમણાં થાય છે; તેમાંથી ખરજ, પીડા અને દાહ ઉત્પન્ન થાય છે.

---

* કરોળીઆની જાળ પેટમાં જવાથી પણ શીળસ થાય છે. એ વ્યાધિ મટે છે અને પાછો થઇ આવે છે. થોડો દેશી ચુનો થોડીવાર સુધી પલાળી રાખી તેના ઉપરથી પાણીની આછ ઉતારી લઇ તે આછ તોલા ૫ શુમારે દરરોજ પાવાથી આ દરદ મટે છે. આ ઉપચારનો અમે અનુભવ લીધેલો છે.

ઉપચાર:—(૧) સિંધવ ઘીમાં વાટી ચોપડવો. (૨) ત્રિફળાંનું ૬ માસા ચૂર્ણ એક તોલો મધમાં આપવું. (૩) મરીની ભૂકી ઘીમાં મેળવી શરીરે ચોળવી. (૪) નગોડનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા કાઢી તેમાં ગાયનું ઘી એક તોલો નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) કોઠીનાં પાંદડાં આરિક વાટી તેનો લેપ કરવો અને કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ દૂધમાં પાવો. (૬) શિવણીનાં સુકાં ફળ બાફી તે વાટી તેનો કલ્ક દૂધમાં આપવો; અને પથ્ય પાળવી. (૭) ગળો, હળદર, કડવો લીમડો અને ધમાસો એ દરેકનો કાઢો શીતપિત્ત ઉપર આપવો; તે પ્રાણનું સંરક્ષણ કરે છે. (૮) ગોળ તથા અજમો એકત્ર કરી સાત દિવસ આપવું. (૯) કુંવાડીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ ઘીમાં પ્રાશનાર્થે આપવું. (૧૦) તુળસીનો રસ શરીરે ચોળવો. (૧૧) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં વાટી ઘી સાથે કિંવા આમળાં સાથે ખાવાં; તેથી વિસ્ફોટક, કોઢ, ક્ષત, શીતપિત્ત, કંડૂ અને રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. (૧૨) ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ઘીમાં નાખી તેનો લેપ કરવો. (૧૩) ગરમાળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં એટલે કંડૂ અને શીતપિત્ત ત્રણ દિવસમાં દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**શીતપિત્ત** માટે:—અજમો–૨, અરણી–૮, આમળાં–૨૪, કુંવાડીઓ–૧૧, કોકમ–૩, ખાટીલુણી–૩, ગળો–૨૦, ચારોળી–૨, તુલસી–૧૩, ધમાસો–૭, મરી–૩, રાયઆમળી–૨, લીમડો (કડવો)–૨૭, સાગ–૮, સિવણ–૬. **પિત્ત**× માટે:—અઘેડો–૯, અરજુન સાજડ–૪, ૬, અળવી–૫, આમલી–૨૨, ૨૩, આમળાં–૩, ૧૪, એરંડો–૩૩, કાંટાસરીઓ–૩, કેળ–૧૯, કોકમ–૪, ગળો–૭, ગેમેટો–૫, જાંબુ–૪, તવખીરવૃક્ષ–૨, દાડમ–૧૨, પિત્તપાપડો–૨, પિલુડી–૨, બીજોરૂં–૫, લીમડો (કડવો)–૨૪, શતાવરી–૨. **પિત્તવિકાર** માટે:—આદુ–૩૯, ૪૧, આમળા–૩૮, કારેલી ૧, કાસાળું–૬, ખેર–૧૨, ગળો–૭, જાંબુ–૧૦, ડુંગળી–૩૨, દ્રાક્ષ–૧૬, પાટલા–૭, ફાલસા–૩, બીજોરૂં–૧૯, ૨૦, વાસનવેલ–૫. **ભ્રમયુક્ત પિત્ત** માટે:—આદુ–૪૨, ૪૩, કાંટી ગોખરૂ–૧. **પિત્તપાડવા** માટે:–કણઝી–૫, કાળી ખજૂરી–૨, મીંઢળ–૨, લીમડો (કડવો)–૫. **પિત્તશમન થવા** માટે:—કોઠી–૧, રતનજોત–૨, લીંબુડી–૬, **પિત્તથી શરીરે ઉઠેલા ફોડલા** માટે:—કોઠી–૬, તલ–૧૦, **પિત્તથી શરીર ક્ષીણ થાય તે** માટે:—હરડે–૫.

પથ્ય:—ચોખા, મગ, કળથી, કારેલાં, દાડમ, ગરમ પાણી, કફ, પિત્તહારક પદાર્થ. **અપથ્ય:**—સ્નાન, ગરમી (તાપ), ખાટું તથા જડાન્ન.

૫૯–શીતળા અને ગોવરૂં.*

કારણ:—તીખું, ખાટું, ખારૂં, ટાઢું અને ઉબાઈ ગએલું અન્ન અને વિપાદિકોએ દુષ્ટ થએલું અન્ન

× પિત્તના જુદા જુદા જુદા વિકારો ઉપર વનૌષધીના પ્રકરણમાંથી ઉપચારો મળી આવે છે, પરંતુ પિત્તના તે તે વિકારો વિષેની માહિતિ આ ગ્રંથમાં નહિ આપેલી હોવાથી નીચે આપી છે:—

મહર્ષિ ચરકાચાર્યે પિત્તના ૪૦ વિકાર આ પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે:—૧ જુવાનીમાં ધોળા વાળ થવા, ૨ લાલ આંખો રહે, ૩ મૂત્ર લાલ રહે, ૪ આંખો પીળી રહે, ૫ મૂત્ર પીળું ઉતરે, ૬ ઝાડો પીળો રહે, ૭ નખ પીળા રહે, ૮ શરીર પીળું રહે, ૯ અંધારાં આવ્યાં કરે, ૧૦ દાંત પીળા રહે, ૧૧ સર્વત્ર પીળાં દેખ્યાં કરે, ૧૨ ઉંઘ થોડી આવે, ૧૩ મોઢું સૂકાય, ૧૪ મુખમાં દુર્ગંધી આવે, ૧૫ મુખ તીખું રહે, ૧૬ ગરમ શ્વાસ નીકળે, ૧૭ મોઢું ખાટું રહે, ૧૮ ઓડકારમાં ધુમાડા નીકળે, ૧૯ ચકરી આવે, ૨૦ ઇન્દ્રિયો શિથિલ થઇ જાય, ૨૧ ક્રોધ ઘણો આવે, ૨૨ દાહ રહે, ૨૩ અતિસાર રહ્યા કરે, ૨૪ ગરમી ગમે નહિ અને શીતળતા ગમે, ૨૫ કોઇ પણ વસ્તુની તૃપ્તિ થાય નહિ, ૨૬ સર્વ વસ્તુમાં અપ્રીતિ રહે, ૨૭ ભોજન કર્યા પછી બળતરા થાય, ૨૮ ભૂખ ઘણી લાગે, ૨૯ નસકોરી આદિક ફુટે, ૩૦ ઝાડો પાતળો હોય, ૩૧ ઝાડો ગરમ ઉતરે, ૩૨ મૂત્ર ગરમ ઉતરે, ૩૩ ઉનવા હોય, ૩૪ વીર્યની અલ્પતા હોય, ૩૫ શરીર ગરમ રહે, ૩૬ પસીનો ઘણો આવે, ૩૭ પસીનામાં દુર્ગંધ આવે, ૩૮ હાથ પગમાં રોગ બહુ હોય, ૩૯ શરીરમાં હાડફળતર થાય, ૪૦ ફોડલા ફોડલીઓ ઘણી થાય.

* શીતળાના ફોડલા મસુરની દાળ જેવડા થાય છે. કોઈ કોઇને એથી નાના અથવા મોટા પણ થાય છે એ નાનાં છોકરાંથી માંડી ૮૦ વરસના ડોસાને પણ આખી ઉમરમાં એકાદ સમય થાય છેજ. તેને

સેવન કરવાથી વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ, દુષ્ટ થએલા રક્ત (લોહી)માં મળી, શરીરને ઠેકાણે મસૂર જેવી અને અડદ જેવી ફોલ્લીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તેને મસૂરિકા કિંવા શીતળા કહે છે. એ રોગમાં—તાવ, કંડૂ, અંગ ફુટવું, ભ્રમ, ચામડીના ઠેકાણે સોજો, એ લક્ષણો થાય છે. જેમ શીતળા આવે છે તેમ ગોવરૂ એટલે ઓરી પણ આવે છે. ગોવરૂ એ ફક્ત બાળકનેજ આવે છે. શીતળા મોટા માણસને પણ આવે છે. શીતળાના રોગોમાં સ્વચ્છતા વધારે રાખવી.

ઉપચાર:—(૧) કડવાં પંડોળાં, કડવો લીમડો, કડુ, નાગરમોથ અને અરડુસીનો કાઢો આપવો; એટલે અપક્વ શીતળા હશે તો પાકા થઇ તેનું શોધન થાય છે. (૨) બોરડીનાં પાંદડાંનો રસ ભેંશના દૂધમાં આપવો. (૩) ગોરોચન ભેંશનું ઘી અથવા ભેંશના દૂધમાં શક્તિ પ્રમાણે ૩ દિવસ આપવું; અથવા ગધેડીનું દૂધ પાવું એટલે શીતળા સારા નીકળે છે. (૪) રાળ, હીંગ અને લસણની ધૂણી આપવી એટલે ક્ષતમાં કીડા પડતા નથી. (૫) ગોવરૂ અને શીતળાનો બાળકના શરીરે દાહ ઉઠે છે, તે નીકળી જવા માટે ગુલકંદ આપવો; ગોખરૂનું ચૂર્ણ ઘી સાકરમાં આપવું; ગાયના ચોખ્ખા દૂધમાં ઘી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું; ગાયના માખણમાં જીરાની ભૂકી અને ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૬) ગોરાનું પાણી અથવા પોઇસરના પાન ઉપરનું પાણી આપવું. (૭) શીતળામાંના ફોલ્લા ફુટી દાહ થાય છે તેના ઉપર છાણાની રાખ, વટાણા અને રાતા રોયડાનું ચૂર્ણ લગાવવું એટલે સુકાય છે. (૮) કડવાં પંડોળાં, ગળો, નાગરમોથ, અરડુસી, ધમાસો, કરીઆતું, કડવો લીમડો, કડુ અને પિત્તપાપડાનો કાઢો આપવો. આ કાઢો આમમસૂરિકાને શમાવે છે અને પાક થયો હોય તો તેનું શોધન કરે છે. તેમજ દાહ, જ્વર, વિસર્પ, વ્રણ અને પિત્તવ્રણ ઉપર પણ આપવો. શીતળાનો તાવ શાંત કરવા માટે આના જેવું બીજું ઉત્તમ ઔષધ નથી. (૯) આંખોમાં શીતળા આવવાથી કાસડાનાં બિયાં અને જેઠીમધના કાઢાએ આંખો ધોવી. (૧૦) કડવા લીમડાનાં પાંદડાંના કાઢાથી શીતળાનાં વ્રણ ધોવાં. (૧૧) વડ, ઉંબરો, પાંપળી, પીંપર અને નાંદરૂખીનું ચૂર્ણ, વહેનાર શીતળા ઉપર નાખવું કિંવા છાણાની રાખ અથવા છાણાનું ચૂર્ણ નાખવું. (૧૨) ચાકવત (ચીલ)નો અથવા બ્રાહ્મીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૩) શીતળાએ આંખમાં ફુલ પડ્યું હોય તો:—મોગલી એરંડાના રસમાં ધોળી ચણોઠી ઘસી અંજન કરવું. (૧૪) આમલીના કચુકાનું અને હળદરનું ચૂર્ણ સમભાગે ઠંડા પાણીમાં, કિંવા અરડુસીનો રસ અને જેઠીમધ અથવા ચંબેલીનો રસ અને જેઠીમધ, એમાંનું એક ઔષધ શીતળાની વાત ગામમાં આવતાંજ આરંભે ત્રણ કિંવા ૭ દિવસ પ્રાશન કરવું; એટલે તે પ્રાશન કરનારને શીતળા કોઇ દિવસ આવનાર નથી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**શીતળા** માટે:—કારિવણા-૧૦, ટાંકા-૧, બ્રાહ્મી-૩, શતાવરી-૨૨. **શીતળા એટલે માતા હલકાં આવવા** માટે:—ઉંબરો-૧૮, કેળ-૧૫, તોરણ-૪, નાગલી-૨, બોરડી-૭, વાંઝ-૨, સુવર્ણા-૨. **શીતળા કદિ પણ ન થવા** માટે:—શિમળો-૧૭ **શરીરમાંથી શીતળાની ગરમી નીકળી જવા** માટે:—કોથમીર-૨. **શીતળાનો આજાર ન આવવા** માટે:—અરડૂસી-૧૫, આમલી-૮. **શીતળાના ક્ષતમાં કીડા ન પડવા** માટે:—લસણ-૩. **શીતળાથી આંખોમાં ફૂલું પડ્યું હોય તે** માટે:—ચણોઠી-૨. **શીતળા અને ગોવરૂં પેટમાં ન જવા** માટે:—ફુગ-૨. **શીતળા અને ગોવરૂંથી શરીર ઉપર કાંટા ન ઉઠે તે** માટે:—આંબાહળદર-૩. **શરીરમાંથી ગરમી અને ગોવરાનું દુઃખ નીકળી જવા** માટે:—પરિપાઠ-૨.

પથ્ય:—ચોખા, ચણા, મગ, મસૂર, જવ, પંડોળાં, કારેલાં, સરગવો, દાડમ, ધાતુવર્ધક અન્નપાન, શેલડી અને ઘી. **અપથ્ય:**—ગરમ, તીખું, ખાટું, શ્રમ, હવા.

૬૦—શૂળરોગ.

કારણ:—ઉદરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય એટલે તે હૃદય, કુક્ષિ, પીઠ, પાંસળી, ધુંટી અને પેટની જગ્યોએ શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે.

માતા પણ કહે છે. માતાનો ભેદ ઓરી અને અછબડા છે. ઓરીના દાણા અળાઇ જેવા પણ સફેદ રંગના હોય છે. અછબડા પણ તેનેજ મળતા પણ કાંઇક તફાવતવાળા હોય છે. આ બે દરદો બહુધા ૧૬ વર્ષની ઉમ્મર થયા પહેલાંજ થાય છે.

શૂળના પ્રકાર:—પૃથક્ દોષોવડે ત્રણ, સન્નિપાતવડે એક, આમવડે એક તથા દ્વંદ્વજવડે ત્રણ મળી આઠ પ્રકારનાં શૂળ થાય છે. આ બધાં શૂળની અંદર ઘણું કરી વાયુ પ્રબળ હોય છે. શૂળના **પરિણામશૂળ અને અન્નદ્રવશૂળ** એવા બીજા પણ ભેદ છે.×

શૂળના ઉપદ્રવ:—વેદના, તૃષા, મૂર્ચ્છા, મલબદ્ધતા, કફ, શ્વાસ, હેડકી એ ઉપદ્રવો થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) દશમૂળના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો; એટલે પેટનું ચડવું અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૨) સુંઠ અને એરંડમૂળના કાઢામાં હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો; એટલે તત્કાળ શૂળનો નાશ થાય છે. (૩) સંચળ, ગરમાળો બીડલોણ, સિંધવ, અતિવિષ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ બીજોરાના રસમાં આપવું એટલે ગુલ્મ અને શૂળનો નાશ થાય છે. (૪) એરંડમૂળ, ધાણા, બીડલોણ, અળસી, હરીતકી અને હીંગનું ચૂર્ણ પાણીમાં આપવું; એટલે શૂળ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે. (૫) પંચલવણ (બીડલોણ, કાચલવણ, સિંધાલુણ, સંચળ અને મીઠું) સમભાગ લઇ આદાના રસમાં પંદર દિવસ પચન કરવું. પછી તેની ચણા જેવડી ગોળી કરી તે વાતશૂળ ઉપર આપવી. (૬) હીંગ, તેલ અને સિંધવને ગોમૂત્રમાં પચન કરી તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. તે વેદનાયુક્ત શૂળનો નાશ કરે છે. (૭) રીંગણી, ગોખરૂ, એરંડમૂળ, કુશ, કાસ અને શેરડીનાં મૂળનો કાઢો પાવો. (૮) ત્રિફળાં અને ગરમાળાના મગજનો કાઢો સાકર અને મધ નાખી પાવો; તેથી કરી દાહ, પિત્તશૂળ અને પ્રદર દૂર થાય છે. (૯) બીજોરાના રસમાં ગોળ નાખી પાવો; તે કફશૂળ, હૃદ્રોગ, વાતશૂળ અને ગુલ્મનો નાશ કરે છે. (૧૦) કાયફળ, પોખરમૂળ, કાકડાશીંગ, નાગરમોથ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને કચોરૂંનું ચૂર્ણ આદુના રસ કિંવા મધમાં આપવું; એટલે શૂળ, વાયુ, ઉલટી, કાસ, શ્વાસ અને ક્ષય, એ રોગો દૂર થાય છે. (૧૧) ચિત્રક, પીંપળીમૂળ, એરંડમૂળ, સુંઠ અને ધાણાનો કાઢો, હીંગ, સિંધવ અને બીડલોણ નાખી આપવો. (૧૨) રાઈ અને ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ મધ અને ઘીમાં આપવું. એ સર્વ રોગનું નાશક છે. (૧૩) અજમો, સિંધવ, હરીતકી અને સુંઠનું ચૂર્ણ આપવું, તે મંદાગ્નિ અને શૂળનો નાશ કરે છે. (૧૪) શતાવરીનો રસ મધમાં આપવો. (૧૫) એલચી, હીંગ, જવખાર અને સિંધવનો કાઢો એરંડતેલ નાખી આપવો. તે કંમર, હૃદય, ઉદર, નાભિ, પીઠ, કુક્ષિ, મસ્તક અને કર્ણ એ ઠેકાણેનાં શૂળનો અતિ વેગથી નાશ કરે છે. (૧૬) સુંઠના કાઢામાં એરંડતેલ, હીંગ અને સંચળ નાખી પાવો. (૧૭) બહેડાં ૧ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ, હરીતકી ૧ ભાગ અને કાચકાનો મગજ ૩ ભાગ એનું ચૂર્ણ એરંડતેલમાં ઘુંટી

× લૌકિકમાં શૂળ બે પ્રકારનાં મનાય છે, હુક અને ચુંક. જેથી પેટના ભાગ સિવાય બીજી જગ્યાએ સોયો ઘોચ્યા જેવી પીડા થાય છે તેને શૂળ અથવા હુક કહે છે, અને જ્યારે પેટના ભાગમાંજ એવી પીડા થાય છે ત્યારે તેને ચૂંક કહે છે. એ ચૂંકનેજ આ ગ્રંથમાં પેટપીડના નામથી ઓળખાવેલ છે.

શૂળના રોગમાં ઘણે ભાગે ઝાડો કબજ હોય છે માટે પ્રથમ તેનો ખુલાસો કરાવવો. શૂળ જ્યારે વાયુ અને કફના જોરથી થાય છે ત્યારે તેની સાથે ઉધરસ પણ ઉપડી આવે છે આવા પ્રસંગે **પ્રથમ ઉધરસને** શાંત પાડવી.

સંગ્રહીત ઉપચાર:—(૧) સુંઠ તોલો ૦ા, સંચળ તોલો ૦ા, સિંધવ તોલા ૨, મરી તોલો ૦ા, અને લીંડીપીપર તોલો ૦ા લઇ ખાંડી એના બે ભાગ કરી તેમાંથી એક ભાગ મધમાં મેળવી ચટાડવો અને ઉપર ગરમ પાણી અથવા ફુદીનાનો રસ પાવો એથી શૂળ મટે છે. (૨) ચુંક ઉપર:—હીરાહીંગ ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૪, ખોડી અજમો ટાંક ૨ અને સંચળ ટાંક ૨ ખાંડી વાસી પાણી સાથે ફાકી આપવી. અથવા પીંપળીમૂળ, ઇંદ્રજવ, કાળીજીરી, મરી અને ઘોડાવજ એ સર્વે અકેક પૈસાભાર લઈ ખાંડી ફાકી કરવી. તે મધ સાથે ચટાડવું અથવા સુંઠ, સંચળ, હીંગ અને અજમો સમાન ભાગે લઇ ખાંડી ગોળમાં ગોળી કરી ખાવી. અથવા કળથીના ઉકાળામાં સુંઠ, હીંગ અને વડાગરૂં મીઠું એનું ચૂર્ણ નાખી તે ઉકાળો પીવો. (૩) એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ વાલ ૩, જવખાર વાલ ૧ અને હીંગ વાલ ૧, મેળવી આપવાં. (૪) હરણનું શીંગડું બાળી ગાયના દૂધમાં પાવાથી સર્વાંગ શૂળ જાય. (૫) બીજોરાનો રસ ટાંક ૪ ને સિંધવ ટાંક ૨ પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય. (૬) સુંઠ, સિંધવ ને હીંગ વાટી પાણી સાથે આપવું અથવા ગળોનો રસ ટાંક ૪, મરી ટાંક ૧ નો ભૂકો નાખી પાવાથી છાતીનું શૂળ જાય.

આંપવું, એટલે સર્વ પ્રકારના શૂળનો નાશ થશે. (૧૮) **નારાયણ ચૂર્ણ** આપવું. (૧૯) **ક્ષાર યોગે** ખાખરાનાં મૂળ, આસુંદરાની છાલ, ધાવડીની છાલ, અઘેડો, કેળનો ડોડો, તલ, હરણદોડી, ધંતૂરો, હળદર, કોહળાનો વેલો, અરડુસી અને સુરણ એકત્ર કરી માટલામાં ઘાલી જમીનમાં ખાડો ખોદી તેમાં છાણાં મૂકી રાખ કરવી. તે રાખ પાણીમાં મેળવી, પાણી ગાળી તે પ્રાશનાર્થ આપવું; એટલે હરસ, આનાહવાયુ, મલબંધ, ગુલ્મ, કફસંબંધી રોગ, કમળો, વિદ્રધિ, હૃદયશૂળ, પાંડુ, સંગ્રહણી, સોજો, શૂળ, સળેકમ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદરરોગ, પીનસ, પ્લીહા અને પ્રમેહ ઇત્યાદિકોનો નાશ થાય છે; જડ પત્થર જેવું ભક્ષણ કર્યું હોય તથાપિ આ ક્ષાર ભસ્મ કરી નાખે છે. (૨૦) સુંઠ, સાજીખાર અને હીંગનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; તે ક્ષણમાં સંપૂર્ણ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૧) સંચળ, હીંગ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સમભાગ કરી ગરમ પાણીમાં આપવું. તે કફ, વાતથી હૃદય, કુખ, પીઠ અને પેટમાં થએલું શૂળ તથા વિષૂચિકાનો નાશ કરે છે. મળબંધ ઉપર જવના કાઢામાં આપવું. (૨૨) **ચિત્રકાદિ વટી:**—ચિત્રમૂળ, મીઠું, પહાડમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કાચલવણ, સિંધવ, બીડલોણ, સંચળ, જીરૂં, ધાણા, જટામાંસી, પીંપળીમૂળ અને અજમો સમભાગ લઈ તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. તે એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી કરવી. તે હૃદયશૂળ, પાર્શ્વશૂળ, આમશૂળ, અરૂચિ અને ૮૦ પ્રકારના વાયુના વ્યાધિ, એ સર્વેનો તુરત નાશ કરે છે. (૨૩) સુંઠ, તલ અને ગોળનો કલ્ક દૂધમાં કરી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ, અને આમવાતનો નાશ થાય છે. (૨૪) ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ પાણીમાં ઘસી તેમાં સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી પાવું. એ અત્યંત દુ:સહ શૂળનો નાશ કરે છે. (૨૫) એરંડમૂળ, ચિત્રો, નાનો શંખ, સાટોડી અને ગોખરૂ એ સમભાગ લઈ પુટમાં બાળી, તેની ભસ્મ કરી પાણી સાથે પાવી. (૨૬) પાણી ભરેલું નાળીએર લઈ તેના મુખપર કાણું પાડી તેમાં મીઠું ભરી બહાર માટી ચોપડી સૂકવી છાણાના દેવતામાં બાળવું. પછી બારિક ચૂર્ણ કરી લીંડીપીપરના ચૂર્ણ સાથે તે ચૂર્ણ શક્તિ પ્રમાણે ખાવું, એટલે પરિણામશૂળ, વાત, પિત્ત, કફ અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થએલા શૂળનો નાશ થાય છે. (૨૭) ક્ષુદ્ર શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. તે તુરત પંક્તિશૂળનો નાશ કરે છે. (૨૮) મીંઢીઆવળનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં પાવાં. (૨૯) મીંઢળ અને કડુ પાણીમાં વાટી કિંચિત્ ગરમ કરી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૩૦) એકલી કાંકચ ત્રણસેં શૂળનો નાશ કરે છે. તો પછી તેમાં સિંધવ, લસણ અને હીંગનું ચૂર્ણ મળવાથી તે શૂળનો નાશ કરે એમાં શું સંશય? (૩૧) અડદનાં વડાં સિંધવયુક્ત, મૃદુ, તૈલપક્વ એવાં ઘી સાથે ખાવાં; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૨) ઘોડીની લાદ પીલી તેનો રસ કહાડી તેમાં હીંગ નાખી તે રસ પાવો. કિંવા કળથીના કાઢામાં હીંગ, સુંઠ અને બીડલોણનું ચૂર્ણ નાખી આપવું; એટલે મહાન શૂળનો નાશ થાય છે. (૩૩) સામો, કોદરા અને કાંગના તાંદળાની ખીર કરી ખાવી. તે અન્નદ્રવ–શૂળ ઉપર હિતકારક છે. (૩૪) ઘઉંના લોટનો, ગોળ અથવા સાકરનો શીરો દૂધ સાથે ૪૮ દિવસ ખાવો; એટલે અન્નદ્રવશૂળનો નાશ થાય છે. (૩૫) વિષ્ણુક્રાંતાનાં મૂળનો કલ્ક સાકર, મધ અને ઘી નાખી પાવો; એટલે પરિણામશૂળ દૂર થાય છે. (૩૬) શંખભસ્મ અથવા આમલીની છાલની ભસ્મ ગરમ પાણી સાથે પાવી. (૩૭) બીલી, એરંડો અને ચીત્રકનાં મૂળ, સુંઠ, હીંગ, સિંધવ એ સર્વનું ચૂર્ણ આપવાથી તત્કાળ શૂળનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**શૂળ એટલે હુક** માટે:—અજમોદ–૫, આદુ–૭, ૩૧, ૫૧, આમલી–૭, આશેત્રી–૧, ઇંગોરિયાં–૫, ઇંદ્રવરણું–૭, એરંડો–૧, એલચી–૧૧, કલોંજી જીરૂં–૧, કળથી–૬, કુઓ–૨, ગુગળ–૧૮, ઝેરકોચલાં–૭, તુવરૂફળ–૧, દ્રાક્ષ–૧૦, નાગલા દુધેલી–૬, બીજોરૂં–૮, ૧૩, ભોંયઆમળી–૫, મીંઢીઆવળ–૯, લસણ–૧૮, શતાવરી–૨, ૪, સમુદ્રફળ–૨, સમેરવો–૧, ૧૭, ૨૦, સાત્વીન–૩, હરડે–૨૪. **પેટપીડ એટલે પેટમાં દુખાવો કે પેટના શૂળ** માટે:—અઘેડો–૧૯, અજમો–૧, અજમોદ–૨, અજવલા–૧, ઉપરસાલ–૧૦, કપૂરવેલ–૧, કરિયાતું–૩, કારિંદા–૪, કાળીખજૂરી–૪, કાંચકી–૧, કીડામારી–૩, ખરશીંગી–૧, ચણા–૬, ચુકો–૧, ઝેરકોચલાં–૯, ૧૦, ડીકામાળી–૧, નાળીએરી–૧૨, પાટલા–૪, ફુદિનો ૭, બાફળી (હીંગોત્રી)–૪, ૫, બાવળ–૯, મરચી–૧, મરવો–૧૦, મેંઢાશીંગ–૧, મોગલી એરંડો–૭, મોરસકાંદો–૧, રાઈ–૩, વાસનવેલ–૪, સુગંધી (લીલી) ચહા–૨, હિવર–૧, હીંગ–૬, ૭. **આગંતુક**

પેટશૂળ માટેઃ—મીંઢળ-૧. **ઉદરપાણીથી થએલ શૂળ** માટેઃ—આદુ-૧૯. **વાતશૂળ** માટેઃ—આદુ-૩૬, ઇન્દ્રજવ-૧૮, ગળો-૨૧, મંદાર-૩. **પિત્તશૂળ** માટેઃ—આમળાં-૩૧, શતાવરી-૪. **આમશૂળ** માટેઃ—લીંડીપીપર-૧૬. **પરિણામ શૂળ** માટેઃ—આદુ-૨૪, ઇન્દ્રજવ-૧૧, જીરૂ-૫, લીંડીપીપર-૩૨, વિષ્ણુક્રાન્તા-૨, હીંગ-૨૦. **અન્નદ્રવ શૂળ** માટેઃ—કાંગ-૧, કોદરા-૧, સામો-૧. **હૃદયશૂળ**-માટેઃ—ગળો-૨૧, વાળો-૬, શતાવરી-૪, સમેરવો-૨. **કુક્ષિશૂળ** માટેઃ—એરંડો-૨, શતાવરી-૪. **પાર્શ્વશૂળ** માટેઃ—સમેરવો-૧૬. **પૃષ્ઠિ અને કટિશૂળ** માટેઃ—આસંધ-૨૦, સમેરવો-૨.

પથ્યઃ—એક વર્ષના જૂના ચોખા, તપાવેલું દૂધ, પટોળ, સરગવો, કારેલાં, મૂળું, સુવા, લસણ, કળથી, કેરી. **અપથ્યઃ**—વિરૂદ્ધ અન્નપાન, જાગરણ, વિષમાશન; રૂક્ષ, કડવા, તુરા, ઠંડા, ગુરૂ, એવા પદાર્થોનું સેવન; ઉદ્યોગ, મૈથુન, મદ્ય, દ્વિદલ ધાન્ય (તુવેર, વટાણા ઇત્યાદિ), તીખા પદાર્થ, શોક, અને ક્રોધ.

૬૧—સોજો.

કારણઃ—વમન, વિરેચનાદિ શોધન, જ્વરાદિ રોગ તથા ઉપવાસથી કૃશ અને દુર્બળ થએલાં માણસને ખાટા, ખારા, તીખા, ઉષ્ણ, તથા જડ એવા પદાર્થોનું સેવન; દહીં, અપક્વ અન્ન, મૃત્તિકા, ભાજી, સમુદ્રમાંના મચ્છ; વિષવડે દૂષિત થએલા અન્નનું સેવન; મૂળવ્યાધિ, અવ્યાયામ, શોધન કરવા યોગ્ય દોષો થાય તો પણ તેનું શોધન નહિ કરવું; હૃદયાદિ મર્મસ્થાનને દોષોએ કરેલો ઉપઘાત; આમ ગર્ભપતનાદિ ખરાબ પ્રસૂતિ, વમનાદિ પંચ કર્મનો મિથ્યાયોગ એ સર્વ દોષો સોજાનાં કારણો છે.*

લક્ષણઃ—અંગે જડપણું, ચિત્ત સ્વસ્થ ન હોવું, સોજો, દાહ, શિરા બારિક થવી, રોમાંચ ઉભાં થવાં તથા અંગના રંગ બદલવો એ સોજાનાં **સામાન્ય** લક્ષણો છે.

ઉપચારઃ—(૧) સાટોડી, દારૂહળદર, હળદર, સુંઠ, બાળહરડે, ગળો, ચિત્રો, ભારંગમૂળ અને દેવદારનો કાઢો સર્વાંગનો સોજો દૂર કરે છે. (૨) વછનાગ, સુંઠ અને સાટોડીનાં મૂળને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) ગલફાનાં પાંદડાંનો રસ ગોમૂત્રમાં નાખી ગરમ કરી ચોપડવો. (૪) કાચકી, આકડો અને એરંડાનાં પાંદડાંને વાટી ગરમ કરી સોજા ઉપર લેપ કરવો; એટલે ત્રણ દિવસમાં સોજા ઉતરે છે. (૫) આદુનો રસ કિંવા સુંઠનો કાઢો દૂધ નાખી પાવો તથા તે પચી ગયા પછી ત્રિફળાનો કાઢો શિલાજિત નાખી પાવો; એટલે ત્રિદોષજ સોજાનો નાશ થશે. (૬) સંચળ અને રાઈ એકત્ર વાટી લેપ કરવો. (૭) કાળી નગોડ, ચિત્રો, સુંઠ, નાગરમોથ, જીરૂં, રીંગણી, કાળીપાટ, હળદર, લીંડીપીપર,

* વાત, પિત્ત, કફ, વાતપિત્ત, વાતકફ, કફપિત્ત, સન્નિપાત, વાગવાનો અને ઝેરનો એમ સોજો નવ પ્રકારનો ગણાય છે.

સંગૃહીત ઉપચારઃ—(૧) એરંડાની જડ, ઇન્દ્રજવ, સુંઠ, લીંડીપીપર, સાજીખાર, જવખાર, હળદર, દેવદાર એ સમાન ભાગે લેવું. એ સર્વેનો ત્રીજો ભાગ મંડૂર અથવા લવારની કોઢનો કાંટોડો લઇ ખાંડી લુગડે ચાળી તેની ફાકી સવારે ટાંક ૧ ની લેવી; તો અનેક જાતના સોજા, પિંડરોગ તથા દમ એ મટે. એ ઔષધ એક માસ સુધી લાગટ ફાકવું. ખટાઇ, ખાદીની ચીજ, તમામ મીઠાઇ, મઠ તથા મીઠી ચીજની પરેજી રાખવી. (૨) એરંડીયું સોજા ઉપર મસળે તો વાયુનો સોજો જાય, પણ ગરમીનો હોય તો વધારે થાય. (૩) નવો વાંસ, સિંધવ ને હળદર એ સર્વેને ઘસી સોજા ઉપર ચોપડે તો આરામ થાય. (૪) સોજો લાલ રંગનો હોય તો લોહીથી થયો છે એમ જાણવું. સોજામાં બળતરા થતી હોય તો જળો મુકાવી લોહી કમી કરાવવું અને નીચલો મલમ ચોપડવો. મહુડાં શેર ०।, હળદર પૈસા ૨ ભાર, સાજી પૈસા ૨ ભાર, નીમક પૈસા ૧ ભાર એ સર્વેને મીઠા તેલમાં ઘુંટી મલમ કરવો અને તે દરદ ઉપર ચોપડવો અથવા સોજાવાળા ભાગ ઉપર તેની પટી મારવી તેથી લોહીવિકારનું દરદ મટી જશે. લાગટ ૧૦-૧૫ દિવસ સુધી એ ઉપાય કરવાથી જલદી આરામ થાય. પણ લોહી વિકારનું દરદ ન હોય તો લોહી કઢાવવું નહિ. જો કઢાવે તો નુકસાન થાય. સોજા ઉપર કુંવારનો ગરભ મસળે તો સોજો ઉતરે. (૫) એરંડાનું મૂળ, હિંમજ, સિંધવ અને ત્રુંસડાનું મૂળ સમાન ભાગે તોલો ०॥ લઈ પાણી સાથે ફાકડવાથી હાથ પગના સોજા ઉતરે. પથ્ય—ચણાનો રોટલો, શેકેલા ચણા.

ગજપીપળી અને જટામાંસીનું ચૂર્ણ, મંદોષ્ણ પાણીમાં મેળવી આપવું. આ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. (૮) ગોળ, લીંડીપીપર અને સુંઠનું ચૂર્ણ સોજો, આમાજીર્ણ, અને શૂળનું નાશક તથા બસ્તિશોધક છે. (૯) ત્રિફળાંનો કાઢો ભેંસનું ઘી નાખી પાવો; એટલે સોજો, પ્રમેહ, નાડીવ્રણ અને ભગંદરનો નાશ થાય છે. (૧૦) અરડુસી, ભોંયરીંગણી તથા ગળોનો કાઢો મધ નાખી આપવો; એટલે દુર્ધર સોજો, શ્વાસ, કાસ, તાવ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે. (૧૧) સાટોડી, ચિત્રો, નગોડ, ગુગળ, એરંડાનાં પાંદડાં અને કાંટાસરીઓ પાણીમાં નાખી ઉકાળવું અને તેની વરાળની બાફ આપવી. (૧૨) ઠીકરાનો કકડો તપાવી તે ઉપર ગોમૂત્ર અને કારેલું તથા આંબાહળદરની ભૂકી નાખી તેની ધૂણી સોજાને આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અંકોલ–૧૧, અગથીઓ–૬, અરડૂસી–૨૪, અરણી–૧, ૯, આકડો–૯, ૨૭, ૩૦, આદુ–૩૦, આવળ–૨, આશેત્રી–૯, આસંધ–૧૩, ઉદરકની क.–૬, ઉબરો–૮, કડવી ગલકી–૨, કારિવણા–૬, કાસુંદરો–૩, કાળો ઉમરડો–૫, કાંચકી–૨, કાંટાસરીઓ–૧૦, કીડામારી–૭, કુઓ–૭, કેળ–૬, ખસખસ–૮, ગલકી–૨. થુવેર–૧૦, થુવેર ત્રણ ધારીઓ–૨, ધતૂરો–૬, નગોડ–૫, પાઢ (કાળીપાડ)–૬, બાવચી–૨, બીલી–૨૬, ભાંગરો–૮, ભીલામો–૧૦, રાસ્ના–૧૨, લીંડીપીપર–૧૬, વગડાઉ સાટોડી–૧, વછનાગ–૪, વસુ-૧, વાંદો–૮, શરસડો–૫, સમેરવો–૧૫, ૨૦, સાટોડી–૫, ૧૬, ૧૯, ૨૧, હરડે–૪૨. **વાયુથી શરીર સુજે તે** માટે:—અંકોલ–૭, **વાયુથી આવેલ સોજા** માટે:—અખરોડ–૩, તુલસી–૨૩, **દાહયુક્ત સોજા** માટે:—લીમડો (કડવો)–૮, **સર્વાંગ સોજા** માટે:—ઉદરકની क–૨.

પથ્ય:—રેચક, ઉષ્ણોદકનો શેક, જુના ચોખા, કળથી, જવ, મગ, કારેલાં, લસણ, ગાજર, પડવળ, દૂધ, કડવા, તીખા અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવા પદાર્થ, ઉનું પાણી. **અપથ્ય:**—નવું અન્ન, સુકાયલું શાક, ગોળ. આટો, દહીં, ખાચર્ડી; ખાટા, દાઝેલા તથા દાહક પદાર્થ, મૈથુન.

૬૨–સ્ત્રીઓના રોગ.

(૧) પ્રદર* (ધુપણી, વાંધું, લોહીવા, રક્તસ્રાવ)

કારણ:—વિરૂદ્ધ ભક્ષણ, મદ્ય, અધ્યશન, વિરૂદ્ધાહાર, અજીર્ણ, ગર્ભપાત, અતિ મૈથુન, ઘણું ચાલવું, અતિશોક, ઘણા ઉપવાસ કરવા, જડ ભાર ખેંચવાથી, કાષ્ઠાદિકના પ્રહારવડે, દિવસે સુઇ રહેવાથી એ સર્વ કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ અને સન્નિપાત એ ચાર ભેદોએ **પ્રદરરોગ** (પેશાબમાં ધાતુનું જવું) થાય છે.

પ્રદરનો ઉપદ્રવ:—સર્વ પ્રકારના પ્રદરમાં અંગ મરડાઇ જાય છે અને હાથ પગ તોડાય છે. તે પ્રદર અતિ વધવાથી શક્તિ કમી થાય છે, ચકરી આવે છે, મૂર્છા આવે છે તૃષા લાગે છે અને દાહ થાય છે, રોગી સ્ત્રી બડબડ કરે છે, અંગ ધોળું સફેત થાય છે, આંખે છારી વળે છે અને **વાતજરોગ** આક્ષેપકાદિ લાગે છે. **કફજ પ્રદર:**—ખાંટા, ઘટ્ટ, પરપોટાવાળો, કિંચિત્ ધોળો ચોખાના ધોવરામણ જેવો સ્રાવ થાય છે એને **શ્વેતપ્રદર** કહે છે. **પિત્તજ પ્રદર:**—કિંચિત્ પીળો, નીલ, કાળો, રાતો અને કાઢા જેવો પ્રદર વહે છે; તેમાં, દાહ, ચચરવું ઇત્યાદિ પિત્તની પીડા થાય છે; અને તે પ્રદરનો વેગ ઘણો હોય છે. **વાતજ પ્રદર:**—રૂક્ષ, રાતો, ફીણવાળો, થોડો થોડો, માંસ ધોએલા પાણી જેવો પ્રદર વહે છે; અને તેમાં વાયુની પીડા થાય છે. **ત્રિદોષજ પ્રદર:**—જે પ્રદર મધ, ઘી, હરતાલ અને મજ્જાના રંગ જેવો અને દુર્ગંધીયુક્ત હોય છે, તે **ત્રિદોષજ** જાણવો; એ **અસાધ્ય છે.** લોકો આ રોગના શ્વેત પ્રદર અને રક્ત પ્રદર એવા બે પ્રકાર માને છે.

શ્વેત પ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) કાળા ઉંબરાના ફળનો રસ કાઢી મધમાં પાવો એટલે **ધોળો** અને **રાતો પ્રદર** દૂર થાય છે. પથ્ય દૂધ, ભાત. (૨) ઓડી અઘાડીનાં મૂળનો રસ, લોધર અને મધ નાખી આપવો. (૩) અરડુસીનાં પાંદડાંનો કિંવા ગળોનો રસ મધમાં આપવો. (૪) રગતરોહીડાનાં મૂળનો કલ્ક મધમાં આપવો. (૫) કપાસનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં બે વખત ઘસી પાવાં

* ગોરખ આમલી નંગ ૧ આખી લઇ તેના ગરભનો આટો તથા સાકર શેર ૦ાા અને કાગદી એલચી પૈસા ૨ ભાર એકત્ર કરી દિવસ ૧૪ પાણીમાં આપવાથી મહાપ્રદર જાય. આ ઉપાય જૈન ગ્રંથમાં છે.

અથવા ફળ કે મૂળ આપવાં. (૬) આમળાનો રસ કિંવા ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૭) દરરોજ સવારે અને રાત્રે ઉઘવાની વખતે ગાયના ૧૪ તોલા દૂધમાં ૨૧ તોલા પાણી અને ૪ માસા સુંઠ નાખી કઢવી, પાણી બાળી ફક્ત દૂધ શેષ રાખવું અને તેમાં ખડીસાકર નાખી તે પાવું. (૮) ખડીસાકર અને જીરાનું ચૂર્ણ ચોખાના ધોવરામણમાં આપવું. (૯) કાકડીનાં બિયાંમાંનું મગજ ૧ તોલો અને ધોળા કમળની કળીઓ ૧ તોલો બારિક વાટી તેમાં જીરૂં અને ખડીસાકર નાખી તે સાત દિવસ આપવું. (૧૦) અડદનો લોટ, જેઠીમધનું ચૂર્ણ, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, મધ, સાકર અને ગાયનું દૂધ એ એકત્ર કરી આપવાં. (૧૧) આમળાંનાં બી પાણીમાં વાટી તેમાં સાકર અને મધ નાખી ૩ દિવસ આપવું. (૧૨) નાગકેસર છાશમાં વાટી ત્રણ દિવસ આપવું અને છાશ ભાત ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘાડી–૭, અબોલી–૧, અરડૂસી–૮, આદુ–૨૬, આમળાં–૧, ૪૧, કાકડી–૬, રગતરોહીડો–૩. **કફ પ્રદર** માટે:—કાળો ઉમરડો–૩.

રક્તપ્રદર ઉપર ઉપચાર:—(૧) અશોકની છાલનો કાઢો દૂધ અને પાણી મેળવી દુગ્ધાવશેષ કરી ઠંડો થયા પછી પાવો. તે **તીવ્ર રક્ત પ્રદરનો** નાશ કરે છે. (૨) શુદ્ધ સ્થાન ઉપરની વાઘાટીનાં ઉત્તર દિશાભણીનાં મૂળ, ઉત્તરા ભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં કાઢી લેવાં અને તે કંમરે બાંધવાં. (૩) કેવડાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી સાકર નાખી આપવાં. (૪) તવખીર, રાળ અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૫) નાગકેસરની ભૂકી ઘીમાં પલાળી રાખી સોપારી જેવડી ગોળી કરી બે વખત આપવી. (૬) બાવળની શીંગો, બાળંકરી, મોચરસના ઝાડની છાલ અને ગુંદીનાં બિયાંનું ચૂર્ણ, એ એકત્ર કરી દૂધમાં આપવું. (૭) ઉંદરની લીંડીઓ બલાબલ જોઇ દૂધમાં મેળવી ૨–૩ દિવસ આપવી. (૮) ખેરી ગુંદ રાત્રે પાણીમાં ભીંજવી રાખી સવારે સાકર નાખી આપવો; એટલે રક્તપ્રદર અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. (૯) જૂની ઇંટનું ચૂર્ણ ૬ માસા, માયફળ ૩ માસા અને ગાયનું ઘી એક તોલો એકત્ર કરી ૭ દિવસ આપવું. (૧૦) ખપાટનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા કહાડી તેમાં નાગકેસરનું ચૂર્ણ ૨ માસા નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૧) કેસર, એલચી, જાયફળ, વંશલોચન, નાગકેસર અને શંખજીરૂં એ સર્વેનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા ચૂર્ણ, ૨ માસા મધ, ૬ માસા ગાયનું ઘી અને ૩ માસા સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે **રક્તપ્રદર, રક્તપ્રમેહ, રક્તાર્શ** એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ બે વખત લઇ ઉપર ગાયનું તપાવેલું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૧૨) પાકેલું કેળું એક અર્ધા તોલા ઘીમાં દરરોજ સવાર સાંજ ખાવું. એ ખાવાથી કોઇને ટાઢું પડે તો તુરતજ કેળાની અંદર મધ નાખી લેવું એટલે **રક્તપ્રદર** અને **ધાતુવિકાર** દૂર થાય છે. સાખરૂંડનાં (પડવાસનાં) ફળ તલના તેલમાં ૩ માસા આપવાં એટલે સર્વ પ્રકારના પ્રદરોનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આસોપાલવ–૧, એલચી–૫, કાળો ઉમરડો–૩, કેવડાનું ઝાડ–૧, તવખીર વૃક્ષ–૪, નાગકેસર–૪,૬, નાની અરણી–૧, બાવળ–૧૧, કડવો લીંમડો–૩૦.

સર્વ પ્રદરો ઉપર ઉપચાર:—(૧) નવા થએલા પ્રદર ઉપર એરંડતેલનો રેચ આપવો અને દરરોજ સુઇ રહેતી વેળાએ ગાયના તપાવેલા દૂધમાં ખાંડ અને થોડી સુંઠની ભૂકી નાખી તે પાવું. (૨) ડાભનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી ત્રણ દિવસ પાવાં. (૩) ત્રિફળાં, સુંઠ, દારૂહળદર અને લોધરનો કાઢો; મધ અને લોધરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, તે ત્રિદોષજ પ્રદરનો નાશ કરે છે. (૪) ઉંબરાનાં ફળનું ચૂર્ણ કરી, તેમાં સાકર અને મધ નાખી મોદક કરી તે આપવા. (૫) દારૂહળદર, રસાંજન, અરડુસી, નાગરમોથ, કરીઆતુ, બેલકાચરી (સુકાં બીલાં) અને ભિલામાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૬) ભોંયઆમળીનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ત્રણ દિવસ પાવાં, એટલે તે દુઃસાધ્ય પ્રદરની શાંતિ કરે છે. (૭) ધાવડીનાં ફૂલનો કાઢો ત્રણ દિવસ પાવો અથવા પાનનો રસ સાકરમાં પાવો. (૮) ત્રિફળાં, દેવદાર, વજ, અરડુસી, ધરો, પીઠવણ અને બળદાણાનો કાઢો મધ નાખી પાવો. (૯) કાંટાસરીઆનાં મૂળ, મહુડાની છાલ, ધોળું ચંદન અને જેઠીમધ વાટી ચોખાના ધોવરામણમાં પાવું. (૧૦) કોઠી અને વાંસનાં પાંદડાં વાટી તે કલ્ક મધ નાખી આપવો. (૧૧) તાંદળજાનાં મૂળીઆં અથવા અશોકની છાલ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તેમાં મધ અને રસાંજન નાખી તે આપવું. (૧૨) ઉંદરની લીંડીઓ, ધાવડીનાં ફૂલ અને

હીરાબોળ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, તે એક તોલો આપવું; એટલે સાત દિવસમાં સર્વ પ્રકારના પ્રદરનો નાશ થશે. (૧૩) શેરણીનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું; એટલે શૂળયુક્ત પ્રદર દૂર થશે. (૧૪) દારૂહળદર, ભિલામો, લાજાળુ, તલનાં ફૂલ અને રસાંજનનો કાઢો આપવો. (૧૫) મોચરસના ઝાડની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. (૧૬) દારૂહળદરના કાઢામાં ૩ માસા શિલાજીત નાખી ૭ દિવસ આપવું. (૧૭) ખારેકો ભાગી ઘીમાં તળી તેમાં ગોપીચંદનની ભૂકી નાખી તે આપવી. (૧૮) જાસુંદીનાં ફૂલની કળીઓ, સવાર સાંજ ચાર પાંચ લઇ ૬ માસા ખડીસાકરમાં આપવી અને ઉપર ૭ તોલા દૂધ, સાકર નાખી પાવું; એટલે **પ્રદર** અને **ધાતુવિકાર** દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૧૯) આસોદનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી બે વખત આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર દૂર થઇ શક્તિ આવે છે. (૨૦) જાસુંદીનાં મૂળ ગાયના દૂધમાં ઘસી સાકર નાખી સવાર સાંજ બે વખત આપવાં; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, રક્તાર્શ એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ આવે છે. (૨૧) ગુલાબનાં તાજાં ફૂલ સવારસાંજ ૫ લઈ સાકર સાથે ખાઇ ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું; એટલે પ્રદર, ધાતુવિકાર, મૂત્રવિકાર, પિત્ત અને રક્તાર્શ એ દૂર થઇ ઝાડો સાફ થાય છે. (૨૨) બકુલના (બોરસલીના) ઝાડનાં તાજાં ફૂલ એક તોલો લઇ તેમાં ત્રણ ચાર બદામ નાખી સાકર સાથે તે બે વખત ખાવા આપવાં અને તે ઉપર ઠંડું પાણી ૧ તોલો પાવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૩) સવાર સાંજ સાલમમિશ્રી, સફેદ મુસળી અને પંજાબીમિશ્રી-પંજાબી સાલમનું સમભાગ ચૂર્ણ ૩ માસા લઇ દૂધમાં સાકર નાખી આપવું; એટલે પ્રદર અને ધાતુવિકાર, એ રોગો દૂર થાય છે. (૨૪) ધોળી જાસુંદીનાં મૂળ, કમળકંદ, ધોળી શેમળનો કંદ અથવા છાલ, એની ૭ માસા વસ્ત્રગાળ ભૂકી નિત્ય સવાર સાંજ ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી આપવી; એટલે **પ્રદર** અને **ધાતુવિકારનો** નાશ થાય છે. (૨૫) કુલડીમાં ૪ ભાગ ગોપીચંદન અને ૧ ભાગ ફટકડી નાખી તેની ભસ્મ કરવી. તે ચણોઠીભાર જેટલી ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અગર સાકર નાખી આપવી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અજવલા-૩, આસંધ-૯, આસોપાલવ-૨, આંબો-૪, ૨૫, કપાસ-૧, કાંટીગોખરુ-૫, કાંડોળી-૪, કાંસકી-૪, કેસરીચંપો-૧, કેળ-૧૧, ૧૭, ૨૩, કોઠી-૩, ખજૂરી-૧૬, ગુલાબ-૭, ગોરખઆમલી-૩, ગોરીનો ફણો-૪, જીરૂં-૪, દાભ-૧, તાંદળજો-૨, તોરણ-૨, દારૂહળદર-૨, ધાવડી-૪, ધોળી પીલુડી-૨, નાગકેસર-૭, પીંપળો-૨૫, બિહી-૧, બીવલો-૧, બોરસળી-૪, બોળ (હીરાબોળ)-૭, ભોંયઆમળી-૧, મુસળી-૪, રતનજોત-૬, ૯, ૧૧, લીમડો (કડવો)-૩૦, લોધર-૧, વરી (મોરિઓ)-૧, શરસડો-૪, શિમળો-૧, સારફળ-૩, સાલમ-૧, સુખડ-૬. **પિત્ત પ્રદર**-માટેઃ—અરડુસી-૭, જેઠીમધ-૮, શતાવરી-૭. **વાતપ્રદર** માટેઃ—ગળો-૧૬. **વાતપિત્ત પ્રદર** માટેઃ—દારૂહળદર-૮, રાયણ-૨. **શૂળયુક્ત પ્રદર** માટેઃ—શેરણી-૧.

પથ્યઃ—જુના ચોખા, જવ, મગ, મસૂર, ચણા, તુવેર, દૂધ, ઘી, તાંદળજો, પંડોળાં દુધી, ઠંડું પાણી. **અપથ્યઃ**—વ્યાયામ, મુસાફરી કરવી, તડકો, મૈથુન, કળથી, રીંગણાં, ગોળ, તલ, અડદ, દહીં, ક્ષાર પદાર્થ, તાંબુલ, કઠોળ, ધાન્ય, ખાટા પદાર્થ, મીઠું.

(૨) સોમરોગ. (જળ પ્રદર)

કારણઃ—સ્ત્રીઓને મૈથુનનો અતિ પ્રસંગ, શોક, શ્રમ, અતિસાર કિંવા વિષદોષે કરી સંપૂર્ણ શરીરમાંનું ઉદક ક્ષોભ પામી તે મૂત્રમાર્ગે સુધી આવી મૂત્રદ્વારે સ્ત્રવે છે. **શ્વેત પ્રદર** જેવોજ આ એક પ્રકારનો રોગ છે.

લક્ષણ અને નિરૂક્તિઃ—તે વખતે તેના વેગનું ધારણ ન થવાથી કાંઈ પણ સુખ જણાતું નથી, અને તેનું મસ્તક શિથિલ થાય છે. મોઢું અને તાળવું સૂકાય છે. મૂર્છા, બડબડ તથા શરીરની ચામડીને અતિ રૂક્ષતા આવે છે, અને ભોજન કે પ્રાશનીય પદાર્થોએ કરી તેની તૃપ્તિ થતી નથી. **ઉદકો શરીરનું** ધારણ કરે છે, એટલે તે ઉદકને પણ **સોમ** સંજ્ઞા આપેલી છે, તે **સોમનો** ક્ષય થાય છે, એટલા માટે એ વ્યાધિને **સોમરોગ** કહે છે. **મૂત્રાતિસાર**-તે ઉદકરૂપ સોમનો ક્ષય થાય છે, તેથી દેહને નિશ્ચેષ્ટતા આવે છે. તે સોમરોગ જે વખતે વેદનાયુક્ત સ્ત્રવે છે તથા સોમલક્ષણો થઈ ઘણા દિવસ જાય છે

અને તે કાંજી જેવો વારંવાર મૂત્રમાર્ગે સ્રવે છે, ત્યારે તેને મૂત્રાતિસાર કહે છે. આ રોગ બળનાશ કરે છે. **સોમ લક્ષણ:**—ઘણોજ સ્વચ્છ, ઠંડો, ગંધ તથા વેદનાથી રહિત, ધોળો એવો અતિસ્રાવ થાય છે, તેમાં તે સ્ત્રી અતિ દુર્બળ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) કાળી મુસળી, ખારેકો, જેઠીમધ તથા ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ મધ અને સાકરમાં આપવું. (૨) કુવાડીઆનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી સવારે પ્રાશન કરવાં. (૩) પાકેલાં કેળાં અને આમળાંનો રસ એકત્ર કરી તેમાં સાકર નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—કુંવાડીઓ-૪, નાગકેસર-૨.

રજોદોષ:—કેટલીક સ્ત્રીઓને એવો રોગ હોય છે કે દરેક મહિનામાં બેવાર રજસ્વલા થાય છે. અને રજસ્વલા થયા પછી આઠ આઠ દિવસ પર્યંત નિત્ય સ્રાવ થતો રહે છે; તે કારણથી ક્ષીણતા, ગ્લાનિ, હાથ પગનો દાહ. એ વિકારો થાય છે.

શુદ્ધાર્ત્તવનાં લક્ષણો:—જે આર્તવ (અટકાવ) પરપોટાવાળો નથી હોતો, જેની અંદર દાહ, શૂળ ઇત્યાદિ હોતાં નથી, જે મહિનામાં પાંચ દિવસ સુધી નિયમ પ્રમાણે હોય છે, ઘણો વધારે તેમ ઘણો થોડો પણ નહિ, મધ્યમ સ્રવે છે, તે શુદ્ધ એમ સમજવું તથા જે **સસલાના** લોહી જેવો કિંવા અળતા જેવો લાલ હોય છે અને જેમાં વસ્ત્ર પલાળી ધોઈ નાખવાથી ડાઘ રહેતો નથી, તે આર્તવ શુદ્ધ સમજવો.

ઉપચાર:—(૧) કાંડવેલ અંગારામાં શેકી ૨ તોલા પર્યંત રસ કાઢી તેમાં તેટલુંજ ઘી, ગોપાચંદનની ભૂકી ૧ તોલો અને સાકરની ભૂકી ૧ તોલો નાખી તે પાવો. (૨) શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાંડવેલ-૨.

(૩) યોનિરોગ.*

યોનિશૂળ ઉપર ઉપચાર:—(૧) રાસ્ના, આસોદ, અરડુસી એ ચીજો નાખી દૂધ સિદ્ધ કરવું, અને તે પાવું. (૨) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળના કાઢાવડે યોનિને શેક કરવો. (૩) તગર, રિંગણી, કોઠ, સિંધવ, દેવદાર એ પદાર્થોના કાઢામાં તેલ સિદ્ધ કરી તેમાં રૂ ભીંજવી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૪)

* કેટલાક ગ્રંથોમાં યોનિરોગ ૨૦ પ્રકારના બતાવેલ છે તે આ પ્રમાણે:—૧. રજસ્વલા થતાં ઘણા કષ્ટથી ફીણ સહિત લોહી છોડે તે **ઉદાવર્ત્ત યોનિ.** ૨. રજસ્વલા ન થાય તે **વંઝા** અથવા **વાંઝણી યોનિ.** ૩. યોનિમાં હમેશ પીડા રહે તે **વિપ્લુતા યોનિ.** ૪. યોનિ કઠોર હોય અને યોનિમાં શૂળ ચાલે તે **વાતલા.** ૫. યોનિમાં બળતરા રહે અને લોહી નીકળ્યા કરે તે **લોહિતક્ષયા.** ૬. યોનિ ટપક્યા કરે અને કુપિત રહે તે **દુ:પ્રજાવિની.** ૭. યોનિમાંથી પવનયુક્ત લોહીની સાથે વીર્ય નીકળે તે **વામિની.** ૮. ગર્ભ રહે અને નીકળી જાય તે **પુત્રઘ્ની.** ૯. જે યોનિમાં બળતરા ઘણી રહે, પાકી જાય તથા શરીરમાં તાવ રહે તે **પિત્તલા.** ૧૦. જેને પુરૂષના સંગથી-મૈથુનથી સંતોષ ન થાય તે **અત્યાનંદા.** ૧૧. જે યોનિ કર્ણફૂલના આકારે હોય અને તેમાંથી કફ, લોહી નીકળે તે **કર્ણયોનિ.** ૧૨. જે યોનિમાં વીર્ય ન ટકે એટલે પુરૂષના પહેલાં દ્રવિત થાય તે **અતિચરણા.** ૧૩. અને પુરૂષની પછી દ્રવિત થાય તે **ચરણા યોનિ** કહેવાય છે. યોનિના આ દોષ સંતાનપ્રાપ્તિમાં બાધક છે. ૧૪. જે સ્ત્રીનાં સ્તન અત્યંત નાનાં હોય તે **અસ્તનીયોનિ.** ૧૫. જે યોનિ ખંડિત હોય અને મૈથુન કરતાં કાંઇક નીચે લટકી આવે તે **ખંડિતા.** ૧૬. જે યોનિનું છિદ્ર સૂક્ષ્મ હોય તે **અંડની.** ૧૭. જે યોનિનું મુખ મોટું હોય તે **મહાવિવૃતા.** ૧૮. અને સોય સરખું ઝીણું છિદ્ર હોય તે **સૂચિવક્ત્રા.** ૧૯. વાતલા, પિત્તલા, શ્લેષ્મલા વગેરેના દોષોના કોપનાં સર્વ લક્ષણ થાય તેને **સન્નિપાતિકા યોનિ.** ૨૦. અને જે સ્ત્રીને સ્ત્રીધર્મ પ્રાપ્ત થતાં કે મૈથુન સમયમાં ઘણી પીડા થાય તેને **પરિપ્લુતા યોનિ** કહેલ છે. એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મિથ્યા આહાર-વિહારે કરીને વાયુ, પિત્ત, કફ દુષ્ટ થઇ સ્ત્રીઓની યોનિમાં વીશ પ્રકારના રોગો ઉપજાવે છે.

ઋતુપ્રાપ્તિ માટે:—(૧) સરસવ ફૂલ અને સરસવ દાણા જાવેલ તેલમાં કાલની પાવાથી ઋતુ આવે. (૨) દાળું તેલ પાણીમાં ઉકાળી દિવસ ૩ પાવાથી ઋતુ આવે. આ બે પ્રયોગ જૈનગ્રંથોમાંથી મળ્યા છે.

૨ લઇ ઘીમાં બોળી તે ઉપર ચંદનનું પાણી સીંચી યોનિમાં ધારણ કરવું. (૫) જૂની ઇંટની અથવા મીઠાની ભૂકીની પોટલી વડે શેક કરવો. (૬) સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનુ ચૂર્ણ મધમાં ચાટવા આપવું. (૭) બીલીનાં પાંદડાં અથવા કાચરી, કલોંજી જીરૂં, અરડુસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ એ ઔષધો વાટી ગરમ પાણીમાં મેળવી ગાળી તે પાવું. (૮) સુંઠની ભૂકી એરંડતેલમાં કાલવી અથવા સુંઠ અને એરંડમૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૯) સિંધાલુણ, અફીણ, હીરાબોળ અને આંબાહળદર એ ઔષધો કુટી પાણીમાં વાટી ગોળી કરી તે યોનિમાં રાખવી. (૧૦) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ મેંઢીના ઘીમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંદર લેપ કરવો. (૧૧) કાળા ધંતૂરાનાં બે ત્રણ પાંદડાં બારિક વાટી સિંધવ અને ઘી નાખી પોટલી કરી તે યોનિમાં રાખવી; એટલે સર્વ પ્રકારનું શૂળ બંધ થઈ જાય છે. (૧૨) બીડલોણ, બાવચો, અરડુસીનાં મૂળ, લીંડીપીપર, વજ, મરી, પીંપળીમૂળ અને સુંઠનો કલ્ક કરી કોકરવર્ણા પાણીમાં આપવો. (૧૩) કલગારી, અઘેડો કિંવા કવંડળીનાં મૂળ યોનિમાં ધારણ કરવાં; એટલે યોનિશૂળ અને પુષ્પાવરોધનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આદુ–૪, ઇન્દ્રવરણા–૧૨, એરંડો–૨૮, કલગારી–૭, ધંતૂરો–૧૧, લીમડો (કડવો)–૨૫, સમેરવો–૬.

યોનિરોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) વડ, પીંપળો, ઉંબરો, પીંપળી, વાંસ, પારસપીંપળો, મહુડો, અંબાડા, નાંદરૂખ, કદંબ, અર્જુનવૃક્ષ અને બોરડીની છાલ; જેઠીમધ, ચારોળી, રાતો અને ધોળો લોધર, ધુપેડો, અરલુ, નાનાં જાંબુ, મોટાં જાંબુ, કેરી, બાળહરડે અને અસાંણા, એમાંથી જે મળે તે મેળવી તેનો કાઢો કરી આપવો; એટલે **યોનિરોગ, વ્રણ, અસ્થિભંગ, દાહ, મેદોરોગ, પ્રમેહ અને વિષદોષ** દૂર થાય છે. (૨) શિવણ, ત્રિફળા, દ્રાક્ષ, કાસંદરો, આંબાહળદર, હળદર, ગળો, કાંટાસરીયાનાં મૂળ, શતાવરી, સાંટોડી, કાલસા, એ ઔષધો તોલો તોલો લઈ એ બધાંથી સોળગણું પાણી નાખવું. અષ્ટમાંશ પાણી બાકી રહે એટલે તેમાં શેરભર ઘી નાખી **ઘૃત સિદ્ધ** કરવું. તે નિત્ય ભક્ષણ કરવાથી **યોનિ** સંબંધી **સર્વરોગ** દૂર થાય છે તથા **ગર્ભ** રહે છે (૩) લીંડીપીપર, મરી, શતાવરી, અડદ, કોઠ અને સિંધવની આંગળી જેવી જાડી દીવેટ કરી યોનિમાં રાખવી. (૪) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળનો કાઢો કરી તેનાથી યોનિ ધોવી; એટલે કંડૂની શાંતિ થાય છે. (૫) **યોનિસ્રાવ ઉપર:**—મગનાં ફૂલ, કાથો, હરીતકી, જાયફળ, પહાડમૂળ તથા સોપારીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી યોનિમાં રાખવું; એટલે તે ઘટ્ટ થઇ તેમાંથી પાણી વહેશે નહિ. (૬) આમળાંનો રસ, સાકર નાખી આપવો એટલે યોનિદાહ શાંત થશે. **નષ્ટાર્તવ:**—કોઇ કોઇ વખતે આ રોગને લીધે તરૂણ અવસ્થામાં તેમજ પાકી ઉમરે પણ સ્ત્રીને અટકાવ આવતો **નથી, ફરી અતિશય ક્ષીણતા પ્રાપ્ત થઈ કદિ પ્રાણનો પણ નાશ થાય છે. રજોદર્શન ઉપાય:**—(૧) કાળા તલના કાઢામાં ગોળ નાખી ઠંડો કરી પાવો. (૨) તલ, વડગુદાં અને વરીઆળીનો કાઢો ઠંડો કરી ગોળ નાખી પાવો. (૩) ધોળી ધરોના રસમાં દાડમની મોટી મોટી કળીઓ વાટી, તે રસ વાસી પેજમાં આપવો. (૪) કડવી દુધીનાં બિયાં, દંતીબીજ, લીંડીપીપર, ગોળ, મીંઢળ, દારૂ કરવા માટે તૈયાર કરે છે તે કિણ્વ, યવક્ષાર અને થુરીઆનું દૂધ એકત્ર કરી તેમાં દીવેટ તૈયાર કરી તે યોનિમાં ધારણ કરવી; એટલે રજને ઉત્પન્ન કરે છે. (૫) કાંજી, તેલ, અડદ, દહીંમાં પાણી નાખ્યા સિવાય કરેલી છાશ અને દહીંનું સેવન કરવું; તથા માલકાંગણીનાં પાંદડાં વાટી તે તથા રાઇ, ઘોડાવજ, અસાણાનું ચૂર્ણ, દૂધમાં ત્રણ દિવસ આપવું. (૬) પીંપળાની અને આમલીની છાલ પાણીમાં ઘસી તે પાવી. (૭) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ યોનિમાં રાખવાં અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં ફળ માખણમાં ખાવાં. (૮) તલના કાઢામાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હીંગ અને ભારંગમૂળનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ નાખી તે આપવો; એટલે અટકાવ આવશે અને રક્તગુલ્મ પણ દૂર થશે. (૯) ભારંગમૂળ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરનો કાઢો ગોળ નાખી આપવો. (૧૦) રાયણનાં બિયાંમાંનું મગજ કાઢી તેની પોટલી યોનિમાં રાખવી. (૧૧) ગાજરનાં બિયાં પાણીમાં વાટી પાંચ સાત દિવસ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**યોનિદાહ** માટે:—આમળાં–૨૦. **પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ** માટે:—અઘેડો–૧૬, ઇન્દ્રવરણા–૫, કલગારી–૭, ખોરેતી–૯, ગાજર–૨, તલ–૪,૨૦, ધરો–૫,

પીંપળો-૧૭, માલકાંગણી-૪. **નષ્ટપુષ્પ** એટલે અટકાવ યોગ્ય વખતે અથવા બરોબર થતો ન હોય તે માટેઃ-કપાસ-૧૪, નાકછીંકણી-૨. **પુષ્પાવરોધ એટલે ઋતુપ્રાપ્તિ કે આર્તવદોષ થવા** માટેઃ-ખાખરો-૫, બોળ (હીરાબોળ) ૬, મજીઠ-૫, રાયણ-૩. **સ્ત્રીઓની કેડે કનવટ થાય** તે માટેઃ—નાગદમની-૪.

(૪)—યોનિકંદ. (અંગ યોનિથી બહાર આવવું)

દિવસે ઉંઘવાથી, અત્યંત ક્રોધ કરવાથી, અતિ મૈથુનથી, યોનિમાં નખ દાંતવડે ક્ષત થવાથી, વાતાદિદોષ કુપિત થઈ પરૂ અને રક્તના રંગ જેવા રંગનો, અંગુઠા જેવડો ગોળ એવો માંસનો ગોળો યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તેને યોનિકંદ કહે છે.

ઉપચારઃ—(૧) ગેરૂ, આંબાની ગોટલીની અંદરનું મગજ, હળદર, સુરમો, અને માયાંનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી યોનિમાં ધારણ કરવું તથા ત્રિફળાંના કાઢામાં મધ નાખી સેવન કરવું. (૨) ગળો, ત્રિફળાં અને દંતીમૂળના કાઢામાં લીંડીપીપર, મરી, અડદ, શતાવરી, કાથ અને સિંધવ વાટી તેની દીવેટ આંગળી જેવડી કરી યોનિમાં રાખવી; એટલે તે યોનિમાંનું દર્દ કાઢી યોનિ **સ્વચ્છ** કરશે. (૩) નાંદરૂખી અને પીળા લોધરને કુટી આમલી સાથે પકવ કરી તેનો લેપ કરવો, (૪) પિત્તપાપડો કુટી કણકમાં મેળવી, હાથેળી જેવડી પુરી કરી તે ગોળા ઉપર બાંધવી. (૫) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં, તથા તેમાં થોડી મોરથુથાની ફુલાવેલી ભૂકી નાખી તે મલમ કંદ ઉપર ચોપડવું; એટલે કંદ ગરી પડે છે. આ ઔષધ મૂળવ્યાધિના મુખ ઉપર પણ ચોપડવું; એટલે તેનો પણ નાશ થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ— ખાખરો-૧૬, નાંદરૂખ-૧, રીસામણી-૩, શિરકસીયો-૨, સહદેવી-૨.

(૫) ગર્ભિણીરોગ.

ગર્ભધારણ થએલી સ્ત્રીનાં લક્ષણોઃ—ગર્ભ ધારણ થવાની સાથેજ સ્ત્રીને તૃપ્તિ અને આનંદ જણાય છે. કુંટીપર ટંડુ પાણી રેડવું, જો તેને તાવ આવ્યા જેવું જણાય તો ગર્ભ ધારણ થયો છે એમ સમજવું. રહેતે રહેતે તેના અંગે જડપણું આવે છે, સૂર્યકિરણ જોતાં ત્રાસ આવે છે, આળસ આવે છે, મુખમાં મોળાશ છુટે છે, કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ થાય છે, અન્ન પચન થતું નથી, હૃદય ધડકવા લાગે છે, ગ્લાનિ અને અંગ ઉપર પરસેવો આવે છે, એ લક્ષણો સાધારણ ગર્ભિણીને થાય છે. ગર્ભિણીના શરીર ઉપર સફેદાઈ આવવા માંડે છે અને તેના સ્તનનો અગ્ર ભાગ કાળાશ પકડતો જાય છે. **ગર્ભિણી** સ્ત્રીએ પોતાનો ખોરાક સાત્વિક રાખવો. ઘણી મહેનત કરવી નહિ, તેમ ઘણુંજ બેસી રહેવું **પણ** નહિ. શક્તિ પ્રમાણે કામ કરવું, એટલે પ્રસૂતિસમયે વધારે પીડા થશે નહિ. ગર્ભિણી સ્ત્રીએ છ મહિના થયા પછી **પુરૂષસહવાસ** અને **પ્રવાસ** કરવો નહિ તથા પાન ખાવાં નહિ.

ગર્ભિણીના હૃદયમાં બળતરા થાય તે ઉપર ઉપચારઃ—(૧) આમળાં અને દ્રાક્ષનું ચૂર્ણ ખડીસાકર સાથે આપવું. (૨) ગાયના દૂધમાં ખડીસાકર નાખી તેમાં ગળોનું સત્વ અથવા પ્રવાલ આપવી. **જ્વર ઉપરઃ**—(૧) ચંદન, ઉપરસાળ, લોધર અને દ્રાક્ષનો કાઢો સાકર નાખી ગર્ભિણીના તાવ ઉપર આપવો. (૨) દુધી, ઉપરસાળ, પહાડમૂળ, વાળો અને નાગરમોથનો કાઢો ઠંડો કરી પાવો. (૩) મહુડાની છાલ, ચંદન, વાળો, ઉપરસાળ, જેઠીમધ અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો મધ નાખી આપવો. **પિત્તજ્વર ઉપરઃ**-દ્રાક્ષ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, સાલવણ, ચંદન, જેઠીમધ, દુધી, ઉપરસાળ અને આમળાંનો કાઢો કરી પાવો. **વિષમ જ્વર ઉપરઃ**—સુંઠ, બકરીના દૂધમાં વાટી પાવી. **જ્વરાતિસાર ઉપરઃ**—મજીઠ, જેઠીમધ અને લોધરનું ચૂર્ણ સાકરના પાકમાં નાખી આપવું, એટલે ગર્ભિણીની પ્રવાહિકા તથા રક્તાતિસારનો નાશ થાય છે. **સાધારણ અતિસાર ઉપરઃ**—(૧) આંબાની ગોટલી શેકી ખાવા આપવી. (૨) બાળબીલાં; જાયફળ અને મરડાશીંગને પાણીમાં ઘસી આપવાં. (૩) ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ અને ઇંદ્રિજવ, એ સર્વે સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૨ માસા પાણીમાં આપવું. (૪) પાકેલાં ઉંબરાં મધમાં આપવાં, અથવા પાકેલાં જાંબુ આપવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આંબો-૩, ઉંબરો-૧૬, જાંબુ-૫, ધાવડી-૨, બીલી-૧૯, ૩૦, મજીઠ-૧.

સંગ્રહણી ઉપર:—આંબો અને જાંબુઆની છાલના કાઢામાં, ડાંગરની ધાણી તથા જવનું **ચૂર્ણ** નાખી ચાટવાને આપવું. **શ્વાસકાસ ઉપર:**—(૧) પિઠવણુ, બળદાણા અને અરડુસીનો રસ **પ્રાશન** કરવો; એટલે શ્વાસ, કાસ, રક્તપિત્ત, કમળો, સોજો અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૨) ભારંગમૂળ, સુંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—પિઠવણ–૧, ભારંગી–૮.

ઉલટી ઉપર:—(૧) ધાણાનો કલ્ક અથવા કોથમીરનો રસ ચોખાના ધોવરામણમાં પ્રાશનાર્થ આપવો. (૨) બીલાંની અંદરનો ગર્ભ અને ધાણીનું પાણી એકત્ર કરી આપવું. (૩) તરવડાનાં (આવળનાં) ફૂલ ૧ તોલો, ગાયના ૮ તોલા દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર ૧ તોલો નાખી તે આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આવળ–૧, કોથમીર–૧૨, બીલી–૧૪,૧૯.

વાયુ ઉપર:—બીલાં, કુંવાડીઓ કિંવા પાહાડમૂળ તથા સુંઠ નાખી કાઢો કરી તે ઠંડો **થયા** પછી આપવો. **ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—(૧) ચંદન, જેઠીમધ, વાળો, નાગકેસર, તલ, મેઢાશિંગી, મજીઠ, આકડાનાં મૂળ અને **સાટોડીનો** લેપ સોજાનો નાશ કરે છે. તેમાં ગર્ભિણીના સોજાનો **વિશેષ** કરી નાશ કરે છે. (૨) શહાજીરૂં, ધોળું જીરૂં અને કઠુ, એ વસ્તુઓનો કાઢો ગર્ભિણીના સોજાનો **નાશ** કરે છે. (૩) આસોદનાં તાજાં મૂળ ગોમૂત્રમાં અગર પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૪) ધોળી સાટોડીનાં (વસુનાં) મૂળીઆં ઘસી લેપ કરવો; અને એનોજ કાઢો કરી પીવા માટે આપવો. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે:**—અજમોદ, સુંઠ, લીંડીપીપર અને જીરાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તે ગોળ અને મધમાં આપવું. **ગર્ભિણીના શૂળ ઉપર:**—(૧) દાભ, કાસ (કાહ), એરંડો અને ગોખરૂનાં મૂળ લઇ તેનો દૂધમાં કાઢો કરી સાકર નાખી આપવો. (૨) ગોખરૂ, જેઠીમધ અને દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી તેમાં સાકર નાખી પાવું. (૩) કચરા, શિંગોડાં, પદ્મકાષ્ટ, નીલકમળ, વગડાઉ મગ અને જેઠીમધનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. ભાત અને દૂધ ખવડાવવું એટલે ગર્ભિણીનું શૂળ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કેસર–૧૨, ગોખરૂ મોટા–૯.

ગર્ભિણીના પ્રદર (ધૂપણી) ઉપર:—(૧) કુંભારના ઘરની માટી, મોગરીનાં પાંદડાં, લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, ગેરૂ, રસાંજન અને રાળ, એમાંથી મળે તે પદાર્થો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૨) વાળો, અતિવિષ, નાગરમોથ, મોચરસ અને ઈંદ્રજવનો કાઢો ગર્ભનું ચલન, પ્રદર અને શૂળ ઉપર આપવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઉપરસાલ–૧, કાંટીગોખરૂ–૨, કેસર–૧૨, ખીજડો–૩, ગહુલા–૧, તલ–૧૪, તાંદળજો–૬, મોગરો–૨, સિંગોડાં–૧.

ગર્ભિણીના આનાહ (મળમૂત્રબદ્ધ રોગ) વાયુ ઉપર:—વજ અને લસણ નાખી દૂધ તપાવવું, તેમાં હીંગ અને સંચળ નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું એટલે સુખી થશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—વજ–૧૭.

ગર્ભિણીનું મૂત્ર બંધ થાય તે ઉપર:—(૧) સાળી, શેલડી, ડાભ, કાસ અને શરતૃણ, એ તૃણ–પંચમૂળનો કલ્ક નાખી દૂધ કઢવવું, અને તે પ્રાશન કરવું; એટલે મૂત્રબંધ, તૃષા, દાહ અને રક્ત-પિત્તનો નાશ થાય છે. (૨) ખાખરાનાં ફૂલ બાફી પેઢુપર બાંધવાં. (૩) સુરોખાર પાણીમાં વાટી ડુંટીપર લેપ કરવો. **ગર્ભિણી અને સુવાવડીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—(૧) વાળો, કમળ, રતાંદળા અને ક્ષીર-વૃક્ષપંચક (વડ, ઉંબરો, પીંપળો, પીપળી, જાંબુઓ) ની છાલ, એ ઔષધો પાણીમાં કુટી ઘી નાખી તેમાં ફટકડી પલાળી યોનિમાં રાખવી અને ડુંટી ઉપર પણ લેપ કરવો. (૨) **શતધૌત ઘૃત શરીરે** ચોળવું. (૩) ખડીસાકર, મધ, નીલ કમળ, રાતું કમળ અને નાગકેસરનો કાઢો કરી તેમાં ઘી અને મધ નાખી આપવો. (૪) શીંગોડાં અને કચરાની દૂધમાં લાપસી કરી ખવરાવવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને કુંમળાં ઉંબરાંને દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું. (૬) તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવાં. (૭) સાકર, તલ, જવ અથવા પદ્મકાષ્ટનું એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) ધાણા, નાગરમોથ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો કરી તે ઠંડો થયા પછી પાવો; એટલે રક્તસ્રાવ અને અતિસાર દૂર થાય છે. (૯) કબુતરની હગાર નાગરવેલીના રસમાં અથવા

ચોખાના ધોવરામણમાં નાખી પાવી. (૧૦) નીલ કમળ, રાતાં કમળ, કહ્લાર, કુમુદ (પોયણી), શ્વેત કમળ, મહુડાનાં ફૂલ, એ ઉત્પલાદિ ગણનો કાઢો કરી આપવો; એટલે રક્તસ્રાવ, દાહ, તૃષા, હૃદ્રોગ, રક્તપિત્ત, મૂર્છા ઉલટી, અને અરૂચિનો નાશ થાય છે. **ગર્ભિણી સ્ત્રી રજસ્વલા થાય તો:**—આમળાંનાં બીજ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી તે ધોવરામણ પાશેર સુધી પાવું. **ગર્ભિણીના સ્તને ક્ષત અને દાહ થાય તે ઉપર:**—(૧) કુંવેરનાં મૂળ, હળદર, માયફળ અને ફટકડીને પાણીમાં ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) ફટકડીના પાણીવડે સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી અને કરેળીઆનું પડ ઘસી લેપ કરવો એટલે દાહ શમન થાય છે. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસોદનાં મૂળનો કાઢો કરી આપવો; એથી ગર્ભિણી પુષ્ટ થઈ બાળક સુદૃઢ જન્મે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં—**ગર્ભિણીના સોજા ઉપર:**—કાળીજીરી–૫. **સગર્ભાને પહેલે મહીને ઉલટી અને ચક્કર આવે તે** માટે:—અળશી–૯. **ગર્ભિણીના વિષમજ્વર** માટે:—આદુ–૧૪. **ગર્ભિણીના તાવ અને કમળા** માટે:—પિડવણુ–૧. **ગર્ભિણીને વાયુના ઉપદ્રવ ન થવા અને પ્રસૂતિ વખતે કષ્ટ ન થવા** માટે:—એરંડો–૪૩. **ગર્ભિણીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા** માટે:—અજમોદ–૬. **ગર્ભિણીને અધૂરા માસે રજોદર્શન થાય તે** માટે:—ધોલી (ગિલોડી)–૨. **ગર્ભિણીને પુષ્ટિકર યોગ:**—આસંધ–૨.

(૬) ગર્ભચલન.

સ્ત્રીના પેટમાં ગર્ભ ચલન પામે છે, તે યોગે કરી તેની કમર, પાંસ, પેડુ દુખવા લાગે છે; પેટમાં દુખે છે અને તેથી કરી સ્વસ્થ ન રહી તે માંદી પડે છે, તથા કોઇ વખતે બેશુદ્ધ થઇ પડે છે. ગર્ભચલનનો આવો પ્રકાર, ગર્ભિણીએ શક્તિ કરતાં ઘણું કામ કરવાથી કિંવા ગર્ભાશયમાં ઉષ્ણતા પ્રબળ થવાથી, અથવા ગર્ભિણીને જે વાત વર્જ્ય કહેલી છે તે કરવાથી થાય છે.

ઉપચાર—પ્રથમ માસમાં ગર્ભનું ચલન થાય તો:—(૧) દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચંદન અને રતાંજળી ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ઘી નાખી તે પ્રાશનાર્થે આપવું એટલે ગર્ભ સ્થિર થાય છે. (૨) નીલ કમળ, વાળો, શિંગોડાં અને કચરાને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં મેળવી પ્રાશનાર્થે આપવું, એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાન્તિ થાય છે. **બીજા મહિનામાં:**—ગર્ભ ચલન થવા લાગે તો કમળના તંતુઓ અને નાગકેસરને વાટી દૂધમાં પાવું. શૂળ થતું હોય તો તગર, કમળ, બીલ અને કપૂરને બકરીના દૂધમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પાવું. **ત્રીજા માસ માટે:**—નાગકેસર વાટી દૂધમાં મેળવી સાકર નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું; અને શૂળ હોય તો પદ્મકાષ્ઠ, ચંદન, વાળો અને કમળની ડાંડીને ઠંડા પાણીમાં વાટી દૂધમાં કાલવી પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે ગર્ભ પડતો નથી અને શૂળની શાંતિ થાય છે. **ચોથા માસ માટે:**—ચલન, તૃષા, શૂળ, દાહ તથા જ્વર થવાથી કેળના કાંદા, લીલાં કમળ અને વાળો વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થે આપવાં. **પાંચમા માસ માટે:**—દાડમનાં પાંદડાં તથા ચંદન વાટી તેમાં દૂધ અને દહીં નાખી પ્રાશનાર્થે આપવું; અને નીલકમળ, કમળીમાંનું કેસર, બોરડીનાં પાંદડાં, નાગકેસર તથા પદ્મકાષ્ઠને પાણીમાં વાટી દૂધમાં પીવા માટે આપવું; એટલે ગર્ભ સ્થિર થઇ શૂળની શાંતિ થાય છે. **છઠ્ઠા માસ માટે:**—ગેરૂ, ગાયના છાણાની રાખ, લીંડીપીપર અને ગોપીચંદનનો કાઢો કરી ઠંડો થયા પછી તેમાં દૂધ, સાકર અને ચંદન નાખી આપવો. **સાતમા માસ માટે:**—વાળો, ગોખરૂ, નાગરમોથ, લાજાળુકંદ, નાગકેસર અને પદ્મકાષ્ઠનો કાઢો સાકર નાખી પાવો. **આઠમા માસ માટે:**—લોધર અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. **નવમા માસમાં:**—પ્રસૂતિ થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ધોલી–૨.

(૭) ગર્ભસ્રાવ અને ગર્ભપાત.*

ચોથા માસ સુધી ગર્ભ પાતળો હોય છે, એટલે વહન થવા લાગે છે તેને સ્રાવ કહે છે. તે પછી

* ઉટકટારીની જડ સ્ત્રીની કેડે બાંધે તો છોરૂ પ્યસે નહિ, એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખી છેવટે તેમાં લખ્યું છે કે આ અનુભૂત છે.

પાંચમા મહિનાથી છઠ્ઠા મહિના પર્યંત કઠિન થઈ દેહરૂપ થવા માંડે છે, તે પડે તો તેને ગર્ભપાત કહે કહે છે. સાતમા મહિનાથી પ્રસૂતિ થાય છે.

ગર્ભસ્રાવ અને પાતનાં લક્ષણો:—ભય, અભિઘાત, વિષમાશન, ઉંચેથી નીચે પડવું, અતિશય ચઢ ઉતર કરવું, ક્રોધ કરવો, અત્યાનંદ જણાવવો, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ પદાર્થોનું સેવન, ભાર ઉચકવો, અતિશય શ્રમ કરવો, તીવ્ર રેચન, ઇત્યાદિ કારણોએ સ્રાવ અથવા પાત થાય છે. ગર્ભસ્રાવ થવા લાગે એટલે દાહ, પાર્શ્વ (પાસું) અને પીઠમાં શળ; પ્રદર, આનાહ (આફરો) તથા મૂત્રબંધ; એ ઉપદ્રવો થાય છે. **ગર્ભપાત થવાથી ગર્ભકોષ્ટ શુદ્ધિ કરવા તથા દુ:ખ વિસારે પડવા માટે ઉપચાર:**—(૧) બેઠી ભોરીંગણી, ઉભી રીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ તથા ગોખરૂનો કાઢો કરી તેમાં બાફેલી પેજ ઘી નાખ્યા સિવાય આપવી. (૨) કળથી બાફી તેનું કઢણ પીવા આપવું. **પહેલા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—જેઠીમધ, સાગનાં બિયાં, શતાવરી અને દેવદાર એ ઔષધો દરેક તોલો તોલો લઇ ઠંડા પાણીમાં વાટી ૪ તોલા દૂધમાં નાખી પ્રાશન કરવાં. **બીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—આસંદરાની છાલ, કાળા તલ, તામ્રવલ્લી (ચિત્રકૂટ ઉપર મળશે; ન મળે તો મજીઠ લેવી.) અને શતાવરીનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ત્રીજા મહિનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ગળો, શતાવરી, ગહુલી અને ઉપરસાળનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **ચોથા માસમાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો:**—ધમાસો, ઉપરસાળ, રાસ્ના, કમળનું ડીટું અને જેઠીમધનું ઉપર પ્રમાણે સેવન કરવું. **પાંચમા માસમાં ગર્ભ પડતો હોય તો:**—ભોરીંગણી, ઉભી રીંગણી, શિવણ, ક્ષીરવૃક્ષોની (વડ, ઉંબરો, પીપળો, પીપરી, જાંબુઓ,) છાલ, કાકડાશીંગ અને તજનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ ઘૃતયુક્ત કરી આપવું અને ઉપર દૂધ પાવું. **છઠ્ઠા મહિનામાં:**—પિઠવણ, બળદાણા, સરગવો, ગોખરૂ અને શિવણનો કાઢો અથવા ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું. **સાતમા મહિનામાં:**—શીંગોડાં, કમળતંતુ, દ્રાક્ષ, કચરા અને જેઠીમધના ચૂર્ણની દૂધ અને સાકર નાખી લાપસી કરી આપવી. **આઠમા મહિનામાં:**—કોઠીનાં મૂળ, બીલાં, ઉભી રીંગણીનાં મૂળ, પટોલ, શેલડીનાં મૂળ અને રીંગણીનો કાઢો કરી તેમાં દૂધ નાખી પુન: ઉકાળી તે દૂધ પાવું. ***નવમા મહિનામાં**—જેઠીમધ, ધમાસો, શતાવરી અને ઉપરસાળનો કાઢો દૂધ નાખી દુગ્ધ શેષ રાખી પાવો. **દશમા મહિનામાં:**—સુંઠનો, શતાવરીનો અથવા સુંઠ, જેઠીમધ અને દેવદારનો દુગ્ધશેષ કાઢો કરી પાવો. **અગીઆરમા મહિનામાં:**—રાયણની છાલ, નીલકમળ, લાજ્જાળુના કાંદા અને આવળકંટી (આમળાં) ને દૂધમાં વાટી પાવાં; એટલે અગીઆરમા માસમાં શળની શાંતિ થાય છે. **બારમા મહિનામાં:**—ધોળી ભોંયકોળી, આસોદ, શતાવરી અને કમળના તંતુને વાટી બારમા માસમાં શળની શાંતિને માટે આપવું; એટલે ગર્ભ પુષ્ટ થાય છે અને તીવ્ર શૂળ શાંત થાય છે. **ગર્ભપાત ઉપર:**—(૧) લાજાળુ, ધાવડીનાં ફૂલ, નીલકમળ, જેઠીમધ અને લોધરનો કાઢો સ્ત્રીએ પાણીમાં બેસી પીવો; એટલે ગર્ભપાતનું નિવારણ થાય છે. (૨) કુંભારના હાથની નિરપણ માટી, બકરીના દૂધમાં મેળવી મધ નાખી આપવી; કિંવા ધોળી ગોકર્ણીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) સાકર, કમળના તંતુ તથા તલ, એ સમભાગ લઈ વાટી મધમાં ભક્ષણાર્થ આપવાં. (૪) અતિબળાનાં મૂળ કુમારિકાએ કાંતેલા સૂત્રમાં વીંટી કમરે બાંધવાં. (૫) કસ્તૂરી ૧ ગુંજા, જાવંત્રી ૩ ગુંજા, જાયફળ ૨ ગુંજા અને પીપળાનાં બીજ ૬ ગુંજા પ્રમાણ લઇ ગોળી કરી દર મહિને એક આપતા જવી. એ પ્રમાણે સાત મહિના કરવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦ માં:—**ગર્ભસ્રાવની ખોડ** માટે:—તલ–૧૨, **ગર્ભપાત થતો સ્તંભન કરવા** માટે:—જવ–૨, તાંદળજો–૩. **ગર્ભપાત થવા ઉપર** ઉપચાર:—કાંસકી પેટારી–૨, ગરણી–૧૦, સમેરવો–૧૦. **બીજા મહીનામાં ગર્ભસ્રાવ થતો હોય તો**—આશેત્રી–૭.

(૮) ગર્ભજ રોગ.

શારંગધર વૈદ્યક ગ્રંથમાં **ગર્ભજ** રોગ આઠ પ્રકારના કહેલા છે. તેમનાં **નામો:**—**ઉપવિષ્ટક, નાગોદર, મક્કલ, મૂઢગર્ભ, વિષ્ટંભ, ગૂઢગર્ભ, જરાયુદોષ તથા ગર્ભપાત.**

---

* નવથી બાર માસ તક પ્રસૂતિ થવાના ઉત્તમ મહિના છે. નવ મહિના પછી પ્રસૂતિ ન થાય તો ગર્ભ અને ગર્ભિણીનું રક્ષણ થવા માટે આ યોગ આગળ કહેલા છે.

ઉપવિષ્ટક:—ગર્ભિણીએ અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું ભક્ષણ કરવાથી રક્તસ્ત્રાવ ઘણો થાય છે. તે કારણથી તે ગર્ભ આગળ વધે નહિ એવો થાય છે, તેને હાલચાલ માત્ર હોય છે, એવા ગર્ભને **ઉપવિષ્ટક** કહે છે. આ એક સલનો (છોડનો) ભેદ છે. **નાગોદર:**—સંયોગકાળે વાયુના યોગે કરી ગર્ભનો આકાર સર્પ જેવો થાય છે; તેને **નાગોદર** કહે છે. **મક્કલ:**—આ રોગનો પ્રકાર વાયુ ગોળા જેવો હોય છે. **મૂઢગર્ભ:**—કુંઠિત ગતિ જેવો વાયુ ગર્ભને આડો કરે છે અને યોનિ તથા પેટમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે તથા મૂત્રાવરોધ કરે છે. **વિષ્ટંભ** (છોડ):—ગર્ભિણીએ અકાલે ભોજન કરવાથી અથવા ખરાબ પદાર્થો ખાવાથી વાયુ કુપિત થઇ ગર્ભને શુષ્ક કરે છે; તેથી કરી તેનું ચલનવલન અને વૃદ્ધિ બંધ પડવા માંડે છે તથા કાળે કરી તેને વાયુની પીડા થઇ છોડ થાય છે. **મૂઢગર્ભ, ગર્ભ ઝરવો, અસાધ્ય મૂઢગર્ભ તથા અસાધ્ય ગર્ભિણીનાં લક્ષણો:**—જેની ગરદનનો મેર તુટવા જેવો થઈ ગરદન બરોબર રહેતી નથી અને અંગ ઢીલું થઈ જાય છે, લાજ રહેતી નથી, જેની કુખો ઉપર કાળી લીલી એવી શિરાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ગર્ભિણી અને ગર્ભ એક માસમાં મરે છે એમ જાણવું. **પેટમાં ગર્ભ મરી ગયાનાં લક્ષણો:**—ગર્ભની હાલચાલ બંધ પડે છે, પ્રસવવેદના બંધ થાય છે, અંગ કાળું અગર લીલું થાય છે તથા શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે દુર્ગંધ આવે છે; અને અંદર બાળક મરી જઈ ફૂલવાથી પેટ ફૂલી જાય છે. માતાનાં માનસિક અને આગંતુક દુઃખનાં કારણોએ કિંવા વ્યાધિએ કુખમાં ગર્ભ મરે છે. **ગર્ભિણીનાં બીજાં અસાધ્ય લક્ષણો:**—વાયુના યોગે યોનિનો સંકોચ થવો, કુખમાં ગર્ભ અટકી રહેવો, મક્કલશૂળ, આક્ષેપક, કાસ-શ્વાસાદિ ઉપદ્રવ તથા મૂઢગર્ભ એ થાય એટલે તે ગર્ભિણી બચતી નથી. **યોનિસંવરણ વ્યાધિ:**—વાતકારક ખાનપાન, મૈથુન અને જાગરણનું અતિ સેવન કરનારી ગર્ભિણીના યોનિમાર્ગમાં વાયુ કોપે છે તથા યોનિદ્વારને બંધ કરે છે. માર્ગ બંધ થયા પછી યોનિગત વાયુ ગર્ભાશય-દ્વાર રોકે છે અને ગર્ભાશયને પીડા કરે છે; તેથી ગર્ભનું મ્હોડું, નાક, બંધ થઇ શ્વાસોશ્વાસ બંધ થઇ ગર્ભ નાશ પામે છે; આ કાળ જેવો વાયુ મારનારો છે. એ ઉપર **ચિકિત્સાનો** આરંભ કરવો નહિ.

સુખે પ્રસવ થવાને માટે ઉપચારો:—(૧) સર્પની કાંચળી કિંવા તગર અથવા માથાના કેશની ધૂણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીનાં મૂળ સૂતરમાં બાંધી તે હાથે પગે બાંધવાં. (૩) સૂર્યવલ્લી, આકડો, કિંવા કડવા વૃંદાવનનાં મૂળ ધારણ કરવાં. (૪) લીંડીપીપર અને વજ પાણીમાં વાટી તેમાં એરંડતેલ નાખી, તેનો ડુંટી ઉપર લેપ કરવો; એટલે અનેક પ્રમાદોવડે ઘણી પીડા પામેલી સ્ત્રીને સુખેથી પ્રસવ થાય છે. (૫) બીજોરાનાં મૂળ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ઘીમાં નાખી પાવું અથવા બીજોરાનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. (૬) શેલડીની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઇ તે અથવા (૭) તાડની ઉત્તર બાજુનાં મૂળ લઇ તે સ્ત્રીના શરીર જેટલા લાંબા સૂતરવડે બાંધી કંમરે બાંધવાં. (૮) ધોળો અઘેડો અથવા કડવો લીમડો કિંવા ઓડીઅબાડીનાં મૂળ કંમરે બાંધવાં. (૯) ઉટકટારીનાં મૂળ ચોટલે બાંધવાં; પ્રસવ થતાંની સાથે છોડી નાખવાં. (૧૦) કેળના કાંદાનાં કાતરાં નાભિ નીચે બાંધવાં. (૧૧) ગાયનું દૂધ પાકો પાશેર (વીસ તોલા) લઇ તેમાં ગાયનું છાણ એક તોલાથી બે તોલા પર્યંત મેળવવું અને વસ્ત્રગાળ કરી તે આપવું; એટલે ત્વરિત છુટકો થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરડુસી-૪, ઉટકટારી-૩, એરંડો-૨૫, કલગારી-૪, કેળ-૪, ધોળી પીલુડી-૧, બીજોરૂં-૨, વજ-૮. **જલદી પ્રસવ ન થતો હોય તો** તે માટે:—અઘેડો-૨૦, આકડો-૨૨, આશેત્રી-૩, ઇન્દ્રવરણા-૧૬, કાસુંદરો-૫, ગર્હું-૩, બીજોરૂં-૧૨, મીંઢળ-૩, લીમડો (કડવો)-૨૦, સરગવો-૧૧, સૂર્યફૂલ-૨.

છોડ વધારવા* માટે:—(૧) ધાણા, નાગરમોથ, વાળો, લાજાળુ, ગળો, વાવડીંગ, પિત્તપાપડો અને ધમાસાનો કાઢો આપવો. (૨) વરધારા અને ધોળી જાસુદીનાં ફૂલ ગાયના દૂધમાં વાટી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે સવારે પાવાં. (૩) આમળાંનાં બિયાં, આંબાહળદર અને કોઠીનાં પાંદડાં ગાયના ઘીમાં વાટી

* આસોંદ ટાંક ૧૮, સુંઠ ટાંક ૧૮, શતાવરી ટાંક ૧૮, ગોખરૂ ટાંક ૧૮ અને ખાંડ શેર ૧ લઇ તેમાંથી દરરોજ ટાંક ૫ ઘીમાં લેવાથી છોડ વધે.

સાત દિવસ આપવાં. (૪) શિંગોડાં અને કચરાની લાપશી દૂધમાં કરી ખાવી. (૫) ગહુલા, કમળકંદ અને ઉંબરાના કુંણાં ફળ દૂધમાં બાફી તે દૂધ પાવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ઘોલી (ગિલોડી)–૪, પિત્તપાપડો–૭, વરધારો–૨.

મૂઢગર્ભ ઉપરઃ—(૧) ફાલસાનાં મૂળનો અથવા સાલવણીનાં મૂળનો **લેપ**, નાભિ, બસ્તિ અને ભગને ઠેકાણે કરવો; એટલે ગર્ભ સારો થાય છે. (૨) મોરવેલ, વજ, આસોદ, મજીઠ, નીલી (ગળી) અને બોરડીનાં મૂળનો ચતુર્થાંશ કાઢો ૧ તોલો ગોળ નાખી પાવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ફાલસા–૧, સમેરવો–૪, સિંગોડાં–૧.

મૃતગર્ભ બહાર પડવા માટેઃ—(૧) દોઢ પાશેર પાણીમાં પાંચ તોલા ગાયનું છાણ મેળવી ગાળી તે પાવું. (૨) રાઈ અને હીંગનું ૩ માસા ચૂર્ણ કાંજીમાં નાખી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ફાલસા–૧, રાઈ–૮.

ગર્ભપાતકારક ઔષધોઃ—(૧) ગાજરનાં બિયાં, કલગારી, નગોડ, ચિત્રાનાં મૂળ, દેવડાંગરનાં ફળ, કડવંચીનો કંદ, હીંગ અને પિત્તપાપડાની રાખ, એ ગર્ભપાતકારક ઔષધો છે. (૨) ગાજરનાં બિયાં, કાળા તલ અને કલોંજી જીરૂં ગોળમાં ખાવાથી ગર્ભ પતન પામે છે. **પ્રસૂતા સ્ત્રીની ઓર પડતી ન હોય તોઃ**—(૧) ઓર નહિ પડવાથી શૂળ, પેટનું ચડવું અને અગ્નિમાંદ્ય, એ ઉપદ્રવો થાય છે. ઓર પડવાને માટે આંગળીએ કેશ વીંટાળી તે વડે તેનો કંઠ ઘસવો તથા સર્પની કાંચળી, કડવી દુધી, નાગરમોથ તથા સરસડાનું ચૂર્ણ રાઈના તેલમાં ભિંજવી તેની ધુણી યોનિને આપવી. (૨) કલગારીના કંદના કલ્ક કરી તે હાથપગને ઘસવો તથા લેપ કરવો, એટલે ઓર પડે છે. **યોનિ ક્ષત-રહિત થવા માટેઃ**—કડવી દુધીનાં અથવા ધોળા કોળાનાં પાંદડાં અને લોધર, એ સમભાગ લઇ બારીક વાટવું અને તેનો લેપ યોનિએ કરવો.

ગર્ભસ્થાન શુદ્ધ થવા માટેઃ—**વિશેષ ઉપચાર** જુઓ વનૌ૦માંઃ—બીજોરૂં–૬, લાણો–૨.

યોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા માટેઃ—(૧) પિત્તપાપડો અને ઉંબરાનાં ફળ વાટી તલના તેલમાં મેળવી તેનો યોનિમાં લેપ કરવો. (૨) માયફળનું ચૂર્ણ અને ફુલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી બારિક વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી અંદર રાખવી. (૩) માયાં અને કપૂર મધમાં ખરલ કરી અંદર લેપ કરવો. (૪) તાલીમખાનાના કાઢામાં તેનુંજ ચૂર્ણ નાખી અંદર લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—એખરો–૫, કડવી દુધી (તુંબડી) ૬, માયફળ (માયાં) ૪.

નિર્લોમ કરણ-ઉપચારઃ—(૧) હરતાળ ૧ ભાગ, રાળ ૨ ભાગ તથા ચુનો ૪ ભાગ, એમાં પાણી નાખી કિંચિત્ ગરમ કરી લેપ કરવો. (૨) હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૬ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ લઇ એકત્ર કરી ચોળવું. (૩) ગુલબાશીના કાંદા પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો એટલે કેશ ગરી પડે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ગુલબાશી–૫, **અનંત એટલે નંદ વાયુ** માટેઃ—અનંત–૧, અરિઠા–૬, કાસાળું–૧૦.

મક્કલશૂળઃ—બાળક પૃથ્વી ઉપર પડયા પછી, યોનિને રગડી, અંદર વાયુ પ્રવેશ કરે નહિ એવી રીતે તેનું સંરક્ષણ કરવું; નહિતો યોનિગત વાયુ કોપી સ્રાવ થતા રક્તને અટકાવે છે અને સુવાવડીને હૃદય, મસ્તક તથા બસ્તીમાં શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. તેને **મક્કલશૂળ** કહે છે. **મક્કલશૂળ ઉપરઃ**—(૧) જવખારનું ચૂર્ણ કરી તે કોકરવર્ણા પાણીમાં અથવા ઘી સાથે આપવું. (૨) **પિપલ્યાદિગણઃ**—લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, ગજપીપર, સુંઠ, ચિત્રો, ચવક, રેણુકબીજ, તજ, અજમોદ, સરસડો, હીંગ, ભારંગમૂળ, કાળીપાટ, ઇંદ્રજવ, જીરૂં, બકમલીમડી, મોરવેલ, અતિવિષ, કુટકી (કડુ) અને વાવડીંગ, આ પિપલ્યાદિગણ કફ, વાયુ, ગુલ્મ, શૂળ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. આ ગણ દીપન પાચન એવો છે. એનો કાઢો કરી તેમાં મીઠું નાખી પ્રાશન કરવાથી મક્કલશૂળ, ગુલ્મ અને કફવાતનો નાશ થાય છે.

(૩) સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને ધાણાનું ચૂર્ણ જૂના ગોળ સાથે ખાવા આપવું. (૪) હીંગ શેકી ઘીમાં કાલવી ખાવી. **સુવાવડીને પથ્ય:**—પ્રસૂતા સ્ત્રીએ યુક્ત એવો આહારવિહાર કરવો તથા વ્યાયામ, મૈથુન, ક્રોધ અને ઠંડા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. પ્રસૂતા સ્ત્રીના અપથ્યકારક આહારોએ કરી **કષ્ટસાધ્ય** કિંવા **અસાધ્ય** વ્યાધિ થાય છે, એટલા માટે પથ્ય અવશ્ય કરવી.

ગર્ભધારણ ઉપાય:*—ગર્ભ ધારણના ઉપચાર કર્યા પહેલાં શરીરમાંના બીજા વ્યાધિ કાઢી નાખવાના ઉપચાર પ્રથમ કરવા. શિવલિંગીનાં ફળ ચોથા દિવસે ભક્ષણ કરવાં. નાગકેસરનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. **ગર્ભધારણ કરનારા ઉપચાર:**—(૧) એરંડાનાં તથા બીજોરાંનાં બિયાં વાટી ઘી સાથે પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૨) લક્ષ્મણામૂળ (ધોળી રીંગણીનાં મૂળ) ગળામાં બાંધવાં તથા તે ઘીમાં અગર દૂધમાં ઘસી નાકે પાવાં; એટલે **અત્યંત વીર્યવાન પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા લક્ષ્મણાનાં મૂળ, પુષ્ય નક્ષત્રમાં કાઢી, તે **કુમારિકાના** હાથ વડે દૂધમાં વટાવી ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં. (૩) તલનું તેલ, દૂધ, કાકડી, દહીં, ઘી, એ પદાર્થ એકત્ર કરી, હાથવડે મસળી એમાં **લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ** નાખી પ્રાશનાર્થ આપવું. (૪) એક આખા બીજોરાનાં બધાં બિયાં દૂધમાં વાટી ઋતુમતી સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવાં; એટલે **પુત્રપ્રાપ્તિ** થાય છે. (૫) આસાંદનો કાઢો નાખી દૂધ ઉકાળવું તથા તેમાં ઘી નાખી, તે ઋતુસ્નાત સ્ત્રીને પ્રાશનાર્થ આપવું. (૬) કાંટાસરીઆનાં મૂળ, ધાવડીનાં ફૂલ, વડની વડવાઈઓ તથા નીલકમળ, એ વાટી દૂધમાં પ્રાશનાર્થ આપવું. (૭) પારસ પીંપળો અને જીરાનું ચૂર્ણ ખાઇ પથ્ય કરવી; એટલે પુત્રોત્પત્તિ ખચીત થાય છે (૮) કૌચનાં મૂળ તથા કોકાનો ગર્ભ એ પદાર્થો દૂધમાં પાવા અથવા શિવલિંગીનાં બિયાંથી **પુત્ર** ઉત્પન્ન થાય છે; કન્યા ઉત્પન્ન થતી નથી. (૯) ખાખરાનાં બિયાંની રાખ કરી તે પાણીમાં પીવા માટે આપવી. (૧૦) અજમો, રીંગણી, લીંડીપીપર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ ગાયના ઘીમાં આપવું. (૧૧) કણું ૧, કપૂર ૧ તોલો અને વંશલોચન (વાંસકપૂર) ૧ તોલો, એ ઔષધો કેળના પાંદડામાં વીંટાળી આગલે દિવસે સાંજે તુલસીના ઝાડ નીચે પુરી રાખવાં. બીજે દિવસે સાંજે કાઢી ખરલ કરી તેની ત્રણ ગોળીઓ કરવી. ચોથા દિવસથી ત્રણ દિવસ પર્યંત રોજ એકેક ખાવી તથા સંભોગ કરવો એટલે ગર્ભ રહેશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આસંધ–૮, કાંટાસરીઓ–૬, કૌચ–૪, ખાખરો–૩, નાગકેસર–૫, બીજોરૂં–૧૪, મીઠીઆવળ–૫, રતનજોત–૩, વડ–૪, વાંદો–૩.

ગર્ભધારણને માટે ઔષધોપચાર કરનારને અગત્યની સૂચના—કોઇએ કંઇ ઔષધ કહેતાંજ કોઇ સુજ્ઞ માણસ પાસે શોધ કરાવ્યા સિવાય તે કદિ પણ લેવું નહિ, કારણ કે કોઈ એકાદા દુષ્ટ હેતુએ કિંવા અજ્ઞાનમાં અથવા પ્રકૃતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં ન લાવતાં તરતજ ઔષધ બતાવે છે, અને તેથી કરી કોઈ વખતે જીવનું નુકસાન થાય છે; એટલા માટે તીક્ષ્ણ, ભેદક, ઉષ્ણ કિંવા પૌષ્ટિક છતાં પણ શરીરપ્રકૃતિ વાતાદિ દોષે કરી વિશેષ દૂષિત થએલી હોય તો એમ ને એમ આવાં ઔષધો લેવાં નહિ. નીચેનાં ઔષધો **ગર્ભનિવારક** છે એવો શોધ છે. (૧) લીંડીપીપર, વાવડીંગ તથા ટંકણખારનું સમભાગ ચૂર્ણ મધમાં ઋતુકાળે જે સ્ત્રી પ્રાશન કરશે તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૨) જે રજસ્વલા સ્ત્રી જાસુંદીનાં ફૂલ કાંજીમાં વાટી પ્રાશન કરી ઉપર ૪ તોલા જુનો ગોળ ખાશે તેને ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૩) જે સ્ત્રી

---

* **સંગૃહીત ઉપાય:**—કોઠ (ઉપલેટ) મૂળ ટાંક ૧, વરધારો ટાંક ૨, નાગકેસર ટાંક ૨, જીરૂં ટાંક ૨, તમાલપત્ર ટાંક ૨, એલચી ટાંક ૨, એ ઔષધ ભેળાં કરી તેમાં શિવલિંગીનું બીજ ૧ નાખી પડીકાં ૭ કરવાં. પછી એક પડીકું માખણમાં લઇ ઉપર દૂધ ભાત જમવાં. (૨) પતંજરાની જડ યોનિમાં રાખે અથવા મોઢામાં ફેરવી સાફ કરેલી સાકર રાખે તો સંતાન થાય. (૩) કોઠીનું મૂળ, વરધારો, નાગકેસર, તમાલપત્ર, સાકર અને એલચી એ સર્વને વાટી ભુકો કરી ઘી તોલા ૨ સાથે ચટાડવું, તેથી સંતાન થાય. (૪) પારસ પીંપળાનાં બીજ, એરંડાનાં મીંજ, સફેદ સાકર, પટોલ, સુખડ ને કેસરની ગોળી કરી દિવસ ૩ આપવાથી સંતાન થાય. (૫) ધોળા આકડાનું મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવું. (૬) ખાખરાનાં બીજનો લેપ લિંગે કરી સંભોગ કરે તો સંતાન થાય. (૭) ભાંગ ૧ ભાગ તથા માયાં ૪ ભાગ ઝીણાં વાટી તેમાંથી થોડી ભુકી યોનિમાં નાખી સંભોગ કરે તો નિશ્ચય ગર્ભ રહે.

સિંધવનો ટુકડો તેલમાં બોળી યોનિમાં ધારણ કરી, પછી પુરુષની સાથે રમશે તો તેને કદિ પણ ગર્ભધારણ થશે નહિ. (૪) તાંદળજાનાં મૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં ઋતુસ્નાત સ્ત્રી ત્રણ દિવસમાં પ્રાશન કરશે તો તે વાંઝણી થશે. આવાં ઔષધો યોગ્ય ખબરદારી રાખી ઉપયોગમાં લેવાં.

(૯) સૂતિકા રોગ. (સુવારોગ)

લક્ષણ અને કારણ:—અંગ મરડાઇ જવું, જ્વર, કંપારી, તૃષા, અંગે જડપણું, સોજો, શૂળ તથા રેચ, એ લક્ષણો થવાથી સૂતિકા રોગ થયો છે એમ જાણવું. સુવાવડીને સમજ્યા વિનાના ઉપચારોએ કિંવા દોષજન્ય અન્નપાન સેવન કરવાથી અથવા વિષમાશન, અજીર્ણ ભોજનાદિકે કરી જે રોગ થાય છે તે આ પ્રમાણે:—જ્વર, રેચ (ઝાડો), સોજો, શૂળ, પેટનું ચડવું તથા અશક્તતા અને કફવાતજન્ય રોગો થઇ ઉત્પન્ન થનાર તંદ્રા, અન્નદ્વેષ તથા મ્હોડામાં પાણી છુટવું ઇત્યાદિ વિકાર, અશક્તતા અને અગ્નિમાંદ્ય હોવાના કારણને લીધે કષ્ટસાધ્ય થાય છે, તે સર્વજ્વરાદિ રોગને સૂતિકા રોગ કહે છે. એ પૈકી એકાદો રોગ પ્રધાન થઇ બાકીના ઉપદ્રવરૂપે હોય છે. સૂતિકારોગ મટે નહિ તો તે અગિયાર માસમાં રોગીને મારે છે.

સૂતિકા રોગ ઉપર ઉપચાર:—(૧) **વાતનાશક** ક્રિયા કરવી. પાટો બાંધવો. (૨) દશમૂળનો કાઢો ઘી નાખી પાવો. (૩) **અમૃતાદિ કાઢો**—ગળો, સુંઠ, કોરાંટા, ચાંદવેલ (નારી), ઉંટકટારી, પંચમૂળ અને નાગરમોથનો કાઢો કરી તે ટાઢો થયા પછી મધ નાખી પાવો. (૪) **દેવદાર્વાદિ કાઢો**—દેવદાર, વજ, કોઠ, લીંડીપીપર, સુંઠ, કાયફળ, નાગરમોથ, કરીઆતું, કડુ, ધાણા, હરડે, ગજપીંપર, રીંગણી, ગોખરૂ, ધમાસો, ભોરિંગણી, અતિવિષ, ગળો, બીલી અને શહાજીરાનો કાઢો કરી તેમાં સિંધવ અને હીંગ નાખી સુવાવડીને પાવો; એટલે શૂળ, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, કંપ, મસ્તકપીડા, બબડાટ, તૃષા, તંદ્રા, અતિસાર, ઉલટી એટલા ઉપદ્રવોએ યુક્ત આ **ત્રિદોષાત્મક** અને **સૂતિકા** રોગનો નાશ થશે. (૫) કોરાંટા, કળથી, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર તથા નેતરનો કાઢો હીંગ અને મીઠું નાખી આપવો; એટલે સૂતિકાનાં શૂળ અને જ્વરનો નાશ થાય છે. (૬) પંચમૂળનો કાઢો કરી તેમાં લોખંડ તપાવી છમકારી તે કાઢો પાવો. (૭) અતિવિષનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૮) આકડાનાં મૂળ, ધમાસો, દેવદાર, કરીઆતું, રાસ્ના, નગોડનાં પાંદડાં, વજ, નાની અરણીનાં મૂળ, સરગવાની છાલ, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, જીરૂં, ચવક, સુંઠ, અતિવિષ અને ભાંગરાનો કાઢો પાવો; તેથી કરી સન્નિપાત, ધનુર્વાતાદિ વાતરોગ, દાંતખીલી (દાંત બીડાઇ જવા), અંગમાંનું શૈત્ય, શ્વાસ, કાસ, સુવારોગ એ રોગો દૂર થાય છે. (૯) **બાફ આપવાનો:**—જુના લીંમડાની અંતરછાલ કાઢી લાવવી. તેના બારિક ટુકડા કરી તે પાણીના માટલામાં નાખવા, ઉપર ઢાંકણું બેસાડવું. એવું ત્રણ માટલાં પાણી આધણ આવે ત્યાં સુધી ગરમ કરવું. પછી જે સ્ત્રીને સુવારોગ થએલો છે તેને એક ખાટલા ઉપર સુવાડી, પ્રથમ એક માટલું લાવી તેના મસ્તક નીચે રાખવું. તેમાંથી વરાળ કમતી થયા પછી બીજું માટલું લાવી તે માથા નીચે મૂકવું અને પ્રથમનું માટલું કંમર નીચે મૂકવું. અને પછી ચૂલા ઉપરનું ત્રીજું માટલું મસ્તક નીચે મૂકવું, માથા તળેનું પ્રથમ કંમર નીચે ને કંમર નીચેનું પગ નીચે મૂકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ બાફ આપવો; એટલે શરીરમાંથી પરસેવાના રૂપે સર્વે વ્યાધિ નીકળી જઇ રોગ દૂર થાય છે. (૧૦) દશમૂળ કુટી તેમાં પાણી નાખી એક રાત્રી પલાળી રાખવાં. પછી બીજે દિવસે નલિકાયંત્રવડે એનો અર્ક કાઢી હમ્મેશાં બે વખત બે તોલા પર્યંત સેવન કરવો. (૧૧) **પંચજીરક પાક:**—જીરૂં, શહાજીરૂં, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, હપુષા (શેરણી), કોળાનું ચૂર્ણ, ઉપલેટ અને અરલુ એ દરેક ચાર તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, મધ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૧૬ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે સુવારોગ, યોનિરોગ, જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કૃશતા અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) **સૌભાગ્ય સુંઠ:**—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ૪ તોલા નાખી પાક પચન કરવો; લેહ જેવો થાય એટલે સિદ્ધ થયો એમ સમજવું. તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને પછી તે અગ્નિ અને બળ જોઇ પ્રકૃતિ પ્રમાણે આપવો. આ પાક સુવાવડીને આપવાથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ

આપે છે અને વલિપલિતનો નાશ કરે છે; તથા તે વયસ્થાપક, હૃદ્ય, મંદાગ્નિ મટાડનાર અને આમવાત, મક્કલશૂળ તથા સૂવારોગનો નાશ કરે છે. (૧૩) **મહારાસ્નાદિ કાઢો:**—રાસ્ના, એરંડમૂળ, ગળો, વજ, પીળો કોરાંટો, ચવક, કૌચબીજ, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, અજમો, કિરમાણી અજમો, પહાડમૂળ, દેવદાર, વાવડીંગ, કાકડાશીંગી, સુંઠ, બળદાણાનાં મૂળ, મોરવેલ, કડુ, મજીઠ, કાળું અને ધોળું અતિવિષ, કચોરાં, ત્રિફળાં, લીંડીપીપર, જવખાર, રતાંદળી, ગરમાળો, માયાં, કડુ, સાટોડી અને દશમૂળ, એ સર્વ સમભાગ લઈ એનો કાઢો કરી પાવો; એટલે સૂતિકા રોગ, ૮૦ પ્રકારના વાયુ, શ્વાસ, કાસ, પરસેવો, શૈત્ય, અતિતંદ્રા, શૂળ, ગલરોગ, બધા અંગમાં થતા સણકા, કંપ, શ્લીપદ, આમવાત, નપુંસકત્વ અને સોજાનો નાશ થાય છે. (૧૪) કોરાંટાનો કાઢો લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવો અથવા કોરાંટાનાં મૂળ ચાવી ખાવાં.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—**સુવાવડીનો કાઢો:**—નીપાણી–૧. **સુવારોગ** માટે:—અતિવિષ–૯, અરડૂસો–૧, કચૂરો–૧, કાંચકી–૧, કાંટાસરીઓ–૧૨, કેરડી–૧, માંકડી–૩, લીમડો (કડવો)–૧૬, સમેરવો–૩. **પ્રસૂતા સ્ત્રીઓના મસ્તકશૂળ** માટે:—અનંત–૩, ભારંગી–૧૦. **સુવાવડીના રક્તસ્રાવ**-માટે:—તલ–૧૪, તાંદળજો–૬. **પ્રસૂતાના ચક્કર એટલે ફેર અને શૂળ** માટે:—હીંગ–૧૧.

(૧૦) સ્તનરોગ.

કારણ:—વાતાદિ દુષ્ટ દોષ, ગર્ભિણી અથવા પ્રસૂતા સ્ત્રીને દૂધથી ભરેલાં અથવા ખાલી સ્તનો સુધી આવી, તે ઠેકાણાના માંસને અને રક્તને દૂષિત કરી સ્તનરોગ–કફ, વાત, પિત્ત, સન્નિપાત અને આગંતુક એવા પાંચ પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પાંચેનાં લક્ષણો રક્તવિદ્રધિ સિવાય કરી બાહ્ય વિદ્રધિના સરખાં હોય છે: એટલે સ્તનના ઉપર સોજો ઉત્પન્ન કરે છે, તે વેદના, દાહ, ખરજ ઇત્યાદિ લક્ષણોએ યુક્ત હોય છે તથા વિદ્રધિ સરખી વેદના થઇ પાકી ફુટે છે. અથવા હલકો સોજો હોય ને ઉપચાર કરે તો પાક્યા સિવાય બેસી જાય છે.

સ્તનરોગ ઉપર* ઉપચાર:—સ્તનને સોજો વગેરે આવવાથી વિદ્રધિ ઉપરની ચિકિત્સા કરવી. (૧) જળો લગાડી રક્ત કહાડવું અને પાટો બાંધવો. (૨) કવંડળ અથવા કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ ઘસી લેપ કરવો. (૩) નરમાના છોડનાં મૂળ તથા દુધીયું કોળું (દુધી) કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૪) હળદર તથા લોધરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૫) કડવી ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, કુંવારનાં મૂળ અને હળદર, એ ઘસી ગરમ કરી લેપ કરવો. (૬) સમુદ્રશોકનાં પાંદડાં ગરમ કરી બાંધવાં. (૭) વાંઝણી કંકોડીનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૮) પીંપળાની છાલ શેકી પાણીમાં નાખવી અને તેમાં લોખંડનો ટુકડો વારંવાર તપાવી છમકારવો તથા તે પાણી ગાળી સવારે અને સાંજે પીવા આપવું. (૯) એરંડમૂળ, બીજોરાનાં મૂળ, ગોખરૂ, રીંગણી, મોતરીંગણી અથવા ઉભી રીંગણી, લકડા પાષાણભેદ અને બીલીનાં મૂળ; આ સાત ઔષધોનાં મૂળનો કાઢો કરી એરંડીયું અને શેકેલી હીંગ, સિંધવ અને જવખારનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવો; એટલે સ્તનરોગ તથા કંમર, ખાંધ, શિશ્ન, છાતી એ ઠેકાણે જે વાયુ સંબંધી પીડા થાય છે તે દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇંગોરીયાં–૩, ઇન્દ્રવરણા–૬, કપાસ–૬, કંકોડી–૪, કાળીવેલ-૧, કુંવાર–૬, ચિત્રો–૬, પીંપળો–૧૪, મીંઢળ–૮, મીઠીઆવળ–૧૦, મોથ–૨, વાંકેરી–૭, હળદર–૫.

સ્તન્ય (દૂધના) રોગ:—જડ અને દુષ્ટ એવા પ્રકારનાં અન્નોએ દુષ્ટ થઇ માતું અથવા ઉપમાતાનું દૂધ માફક આવતું ન હોવાથી બાળકને નાના પ્રકારના રોગો થાય છે. **વાતાદિકોએ દૂષિત દૂધનાં લક્ષણો**—જે દૂધ તુરૂં અને પાણી ઉપર તરનારૂં હોય છે તે વાતદૂષિત જાણવું. જે તીખું, ખાટું તથા ખારૂં હોઈ જેના ઉપર પીળી રેશાઓ દેખાય છે તે પિત્તદૂષિત સમજવું. જે દૂધ ઘટ્ટ અને પરપોટાવાળું હોઇ પાણીમાં નાખવાથી તળીએ બેસે છે તે કફદૂષિત જાણવું. બન્ને દોષનાં લક્ષણો જેમાં દેખાય તે બન્ને દોષથી દૂષિત જાણવું તથા જેમાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો હોય છે તે ત્રિદોષદુષ્ટ જાણવું. **શુદ્ધ દૂધનાં લક્ષણો:**—જે દૂધ પાણીમાં નાખવાથી તેમાં મળી જાય અને ધોળું તથા મધુર હોઈ બેરંગી નથી

---

* ઇન્દ્રવરણાનું મૂળ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવાથી સ્તનપીડા મટે.

હોવું તે શુદ્ધ દૂધ સમજવું. **દુગ્ધશોધક કાઢો:**—પહાડમૂળ, મોરવેલ, કરીઆતું, દેવદાર, સુંઠ, ઇંદ્રજવ, ઉપલસરી, તગર તથા કડુનો કાઢો આપવો. તે સ્તન્યશોધન કરનારો છે. ઉપલા કાઢામાં તગર જેટલી ગળો નાખી તે પીવાથી સ્તનમાં દૂધ વધારે આવે છે. **સ્તનમાં દૂધ વધારે આવવા માટે:**—(૧) ભોંયકોળા-(વિદારી કંદ અથવા ક્ષીરવિદારી કંદ) નો રસ દૂધમાં સાકર નાખી પાવો. (૨) શતાવરીનાં મૂળ દૂધમાં વાટી પાવાં. (૩) મંદોષ્ણ દૂધમાં લીંડીપીપર નાખી તે દૂધ પાવું. (૪) નરમો તથા શેલડી અથવા પિત્તપાપડાનાં મૂળ કાંજીમાં વાટી પાવાં. (૫) આસોદ, ભોંયકોળું અને જેઠીમધનો કાઢો કરી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પાવો. (૬) ગળોના મૂળનો કાઢો દૂધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવો. (૭) દૂધમાં અસાળીઆની ખીર કરવી; તેમાં થોડું ઘી અને સાકરની ભૂકી નાખી દરરોજ સવારે એક વખત, એ પ્રમાણે ચૌદ કિંવા ૨૧ દિવસ પર્યંત ખાવા આપવી. (૮) મેથીની અથવા અળવીની ભાજી ખાવી.* (૯) સૂઇ રહેતી વેળાએ પાનમાં અર્ધી મુઠી સુવા ખાવાનો મહાવરો રાખવો અને સવારે પણ ખાવા એટલે દૂધ નિર્વિકાર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અખરોડ-૪, અળવી-૬, આસંધ-૧૨, કપાસ-૫, ગળો-૧૨, નાની અરણી-૨, ભોંયકોળું-૩, ૧૧, મેથી-૫, લીંડીપીપર-૬, શતાવરી-૧. **સ્તનમાં દૂધ કફદોષથી દૂષિત થયું હોય** તે માટે:—જેઠીમધ-૧૬. **સ્ત્રીઓના દૂધવિકાર** માટે:—રાજહંસ-૩.

સ્તનવર્ધન:—(૧) શિવણીનો રસ અને કલ્કમાં તલનું તેલ સિદ્ધ કરવું; તે તેલ રૂના પેલ ઉપર સીંચી તે પેલ સ્તન ઉપર બાંધવું; એટલે બેરી ગએલા સ્તન ઉપર તરી આવે છે તથા હાથીના ગંડસ્થળ જેવા ઉંચાઇમાં જણાય છે. (૨) નાગબલાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી સ્તનને ચોળવાં; એટલે સ્તન કઠિન, પુષ્ટ અને ઉંચા થાય છે. (૩) કમળાક્ષ (કમળકાકડી) વાટી, તે દૂધ અને સાકર સાથે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે સ્ત્રીઓના સ્તન એક મહિનામાં ઘટ્ટ થાય છે.

પથ્ય:—રક્તપિત્ત ઉપર જે પથ્ય કિંવા અપથ્ય કહેલી છે, તે પ્રદર ઉપર પણ રાખવી. વાતવ્યાધિ ઉપર જે પથ્ય કહેલી છે તે અને સાઠીચોખા, ઘઉં, મગ, જવ, ઘી, દૂધ, મધ, સાકર, ફણુસ, કેળાં, આમળાં, દ્રાક્ષ, આમ્લ (ખાટા), મીઠા, શીતળ એવા પદાર્થ; કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂર, પ્રિય એવાં અન્નપાન. **અપથ્ય:**—શેક, ઉલટી, વાસી અન્ન, વિષમાશન, અતિમૈથુન, ક્ષાર પદાર્થ, આયાસ, ભાર ઉંચકવો, તીખા, ખાટા, કડવા, તુરા અને વાતુલ પદાર્થો ગર્ભિણીએ વર્જ્ય કરવા. કારણ વાતુલ પદાર્થ ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ જડ, ખુંધો થાય છે. પિત્તલ પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભનું માથું વાળ રહિત થાય છે અને તે પીળા વર્ણનો થાય છે; તથા કફકારક પદાર્થો ભક્ષણ કરવાથી ગર્ભ શ્વેતકુષ્ઠી અને પાંડુરોગી થાય છે.

૬૩—સ્વરભેદ.

કારણ:—અતિશય ખારા પદાર્થ ખાવા, મોટા સ્વરથી ગાયન કરવું, સિંદૂર ખાવો, કપૂર ખાવું, કંઠ ઉપર લાકડી આદિનો પ્રહાર થવો, ઝેર ખાવું, ઇત્યાદિ કારણોથી કંઠના સ્વરનો ભેદ થાય છે. **ઉપચાર:**—(૧) ગાયના દૂધમાં આમળાંનું ચૂર્ણ આપવું. (૨) જમ્યા ઉપર ઘીમાં મરી નાખી પીવા આપવું. (૩) લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, મરી અને સુંઠનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં આપવું. (૪) ત્રિફળાં, ત્રિકટુ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) કોલિંજન અથવા પુષ્કરમૂળ કિંવા બોરડીનું મૂળ મ્હોડામાં રાખી રસ ગળે ઉતરવા દેવો. (૬) બોરડીનાં પાંદડાં શેકી વાટી તેમાં સિંધાલુણ નાખી આપવાં. (૭) જેઠીમધ, આમળાં અને સાકરનો કાઢો આપવો. (૮) ગાયના ગરમ દૂધમાં સાકર અને મરીની ભૂકી નાખી તે પાવું.+

---

* કેટલીક સ્ત્રીઓ અને દાઇઓ એમ માને છે કે સુવાવડમાં મેથી દૂધને સૂકવી નાખે છે.

+ જાવંત્રી, લીંડીપીપર, લાજાળુ, બીજોરૂં, એલચી, મધ, લવંગ અને અકલકરો સમાન ભાગે ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી સ્વર ઉઘડે. (૨) સિંધવ, વજ, બાવચી, ભામી ભીંગડો, હળદર, મરી અને લીંડીપીપર બરાબર વજને લઇ ખાંડી મધ સાથે કેટલાક દહાડા ચટાડે તો આરામ થાય. (૩) એક હિંદી કવિ કહી ગયો છે કે "હર કોલિંજન લાઇચી, રાઇ પીંપર પાન; ખટ મિલાઈ ગોળી કરે, કંઠ કોકિલ સમાન."

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—આમળાં-૬, આંબો-૨૬, કારિવણા-૧૨, કોલીંજન-૪, જેઠી-મધ-૨૨, નાગકેસર-૮, પુષ્કરમૂળ-૨, બોરડી-૨, ભાંગરો-૧૪, મરી-૧૭, હળદર-૧૧. **ગળાનો અવાજ ખુલવા માટે અને સાફ થવા માટે:**—ચણોઠી-૫, ધોળી પિલુડી-૩.

૬૪—સંગ્રહણી.

જુઓ-જુનો ઝાડો-પૃષ્ઠ ૪૦૩.

૬૫—હરસ-મસા.

કારણ:—વાતાદિ દોષ ત્વચા, માંસ તથા મેદના અને તે ઠેકાણાના રક્તને દૂષિત કરી, ગુદાસ્થાને નાના પ્રકારની આકૃતિના માંસના અંકુર ઉત્પન્ન કરે છે; તે અંકુરને અર્શ (મૂળવ્યાધિ) કહે છે. અર્શના બે ભેદ છે. એક સહજ એટલે દેહની સાથે ઉત્પન્ન થનાર; બીજો ઉત્તર જન્મ એટલે જન્મ થયા પછી મિથ્યા આહાર વિહારાદિકે કરી વાતાદિક કુપિત થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે. તેમજ શુષ્ક અને આર્દ્ર એવા પણ બે પ્રકાર છે. ગુદાદ્વારની બહાર હોનાર રક્તસ્રાવ રહિત જે અર્શ તે શુષ્ક; એને લોકો "મૂળવ્યાધિ" કહે છે. બીજા ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ થનારા અથવા લોહી ટપકાવનાર હરસ તે આર્દ્ર; એને લોકો 'દૂઝણુ મસ' અથવા 'રક્તમૂળવ્યાધિ' કહે છે. દૂઝતા મસ ગુદાદ્વારની અંદરની બાજુએ ઇંચ દોઢ ઇંચ ઉપર હોવાથી દેખાતા નથી; પરંતુ શૌચની વખતે કોથળીએ તે કદિ કદિ બહાર પડે છે ત્યારે માત્ર દ્રષ્ટિએ પડે છે. રક્તસ્રાવ રહિત અર્શ, ગુદાની બહારની બાજુએ હોય તે જાડા અને કઠિન હોય છે. તે લગારેક ચામખીલ જેવાજ હોય છે. **પૂર્વ રૂપ:**—સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, અન્ન ન પચવું, કુલાનું દુઃખવું, અલ્પપુરીષત્વ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગની પીડા, ઉદરરોગની આશંકા, રક્તનાશ, બલહાનિ, પેટમાં ગડગડ શબ્દ, ઓડકાર એ પૂર્વરૂપનાં લક્ષણો જાણવાં. ***ઉપચાર:**—(૧) ગંગાવતીનો રસ ૧ તોલો અને ઘી એક તોલો એકત્ર કરી આપવો. (૨) મૂળાનો કંદ પીલી તેનું પાણી ૨ તોલા કાઢવું અને તેમાં ગાયનું ઘી ૧ તોલો નાખી આપવું. (૩) શરપુંખાનાં મૂળ દહીંમાં આપવાં. (૪) હરીતકી, સુંઠ અને ચિત્રકના કાઢામાં તજ અને જવખારનું ચૂર્ણ આપવું. (૫) હરીતકી, મરી, વાવડીંગ, અજમો, ચિત્રક અને સુંઠનો કાઢો આપવો. (૬) અરલુ, ચિત્રકમૂળ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, સિંધવ અને સુંઠનું ચૂર્ણ સાત દિવસ પર્યંત પ્રાશન કરવાથી ગુદામાંના અર્શ ગરી પડે છે. (૭) કડવા લીમડાનાં ૨૧ પાંદડાં બારિક વાટી ચોખા મગની વાટેલી દાળમાં મિશ્ર કરી તેને બાખડી ગાયના ઘીમાં શેકી તે ૨૧ દિવસ ખાવું; એટલે સર્વે અર્શ ગરી પડે છે. મીઠું ખાવું નહિ. સિંધવ થોડો ખાવો. (૮) બાળહરડે, તલ અને ભિલામાના ચૂર્ણમાં દુપટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. તે અનુપાન જોઈ આપવી; એટલે મૂળવ્યાધિ, જ્વર, કુષ્ટ, કાસ, શ્વાસ અને પથરી વગેરે રોગો દૂર થાય છે. (૯) મલાવષ્ટંભ થયો હોય તો અજમો અને બીડખારયુક્ત છાશ પીવાથી ગુદામાંનો રોગ દૂર થાય છે. તે કદિ ઉત્પન્ન થતો નથી. છાશ પીવાથી વાહિનીમાંનું લોહી શુદ્ધ થઇ રસ, બલ, પુષ્ટિ અને વર્ણ સારો થાય છે, અને આનંદ પણ થાય છે તથા વાત, કફના સેંકડો વિકારો નાશ પામે છે. (૧૦) સુરણ ૧૬ ભાગ, ચિત્રક ૮ ભાગ, સુંઠ ૧ ભાગ અને મરી ૧ ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેના સમાન ગોળ લઇ ગોળીઓ કરી આપવી. (૧૧) સુરણના કંદને માટીનો લેપ કરી પુટપાક રીતે અગ્નિમાં શેકી તેમાં તલનું તેલ અને સિંધવ નાખી ખાવું. (૧૨) સિંધવ, ઇંદ્રજવ, કરંજ અને કડવા લીમડાની છાલ, એ ઔષધો વાટી આપવાં. (૧૩) વરધારો, ભીલામો અને સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો સમાન લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી

---

* આંબાહળદર અને ફટકડીની થેપલી કરી બાંધવાથી મસા ખરી પડે. (૨) કેરડાની મૂળની છાલ તોલા ૫ દોઢ શેર પાણીમાં ઉકાળી તે પાંચ તોલા રહે ત્યારે ગળીને દિવસ ૩ પાવું. (૩) કુકડવેલાનાં પંચાંગનો ધુમાડો આપવો. (૪) લીંબોળીનાં બીંજ તથા એળીયો લઈ પાણીમાં ચણોઠી જેવડી ગોળી કરી આપવાથી લોહી બંધ થશે. એ ગોળી રસવતીના પાણી સાથે વાળવી. (૫) ભોરિંગણીનાં પાંદડાં છાયામાં સૂકવી સુકામાં પાવાથી મસા મટે. (૬) ઇંદ્રિજવ, માલકાંગણી તથા કાળીજીરી વાટી દરરોજ ફાકી કરવાથી ગુદામાંના દુઝતા મસ મટે. (૭) માણસનાં હાડકાં ૧ તોલો, શોધ્યો મોરથુથુ ૧ તોલો અને દાલચીનીના ૦॥ તોલો લઈ ૫ તોલા ધોએલા ઘીમાં મલમ કરી મસા ઉપર ચોપડવાથી મસા ખરી પડે; આ અનુભૂત છે.

તેમાં તેનાથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરીને ખાવી. (૧૪) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ છાશમાં આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અખરોડ-૧,૫, અરલુ-૧૧, આકડો-૧૨, આદુ-૨૦, આંબો-૧૭, ઉંડણુ-૬, ઉંબરો-૨૨, કડવાં તુરીયાં-૫, કનક-૧, કપાસ-૧૯, કરેણ-૪, કારિંદા-૨, કુકરપાડાનો વેલો-૩, ૬, કોકમ-૭,૯, ખજૂરી-૨, ગળી-૨, ગંગાવતી-૩, ગાંજો-૨, ગોરખમુંડી-૯, ચિત્રક-૧૫,૧૬, ડુંગળી-૩૧,૩૪, દક્ષણી થુરીઓ-૪, દિંડા-૩, દુધી-૧, દુધેલી-૧, નાગચંપો-૨, પીલુ-૧, પીળો ધંતૂરો-૩, પોપૈયો-૨, ફુગ-૪, બીલી-૨૬, ભીલામો-૨, ભોંયકોળું-૨, મરી-૧૩, મુળા-૪, ૮, રતનજોત-૭, રાળ-૮, રીસામણી-૬, લીમડો (કડવો)-૧૪,૧૭,૧૯,૩૬, લીંડીપીપર-૬૦, વગડાઉ સુરણ-૨, વડ-૧૪, વિંછુડા-૨, વિષ્ણુક્રાન્તા-૩, શરપુંખો-૧, સુરણ-૧,૩, હળદર-૩,૧૭.

રક્તાર્શ (દૂઝતામસ) ઉપર ઉપચાર:—(૧) અઘેડાનાં બિયાંનો કલ્ક કરી તે ચોખાના ધોવરામણમાં પાવો. (૨) તલ વાટી માખણમાં મેળવી ખાવા. (૩) નાગકેસર વાટી માખણ અને ખડીસાકરમાં મેળવી આપવું. (૪) એકેરી મખમલીનાં સુમારે ૪૦ ફુલ લાવી ફૂલના નીચેની લીલી રજ કાઢી નાખી વાટીને રસ કાઢવો. આ રસ એક તોલો અને તેમાં તેટલુંજ ગાયનું ઘી નાખી થોડું ગરમ કરી તે આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ લીધા પછી સર્વ પ્રકારનો રક્તસ્રાવ બંધ થાય છે. (૫) વિષ્ણુક્રાંતાનાં પાંદડાં વાટી તેની વડી ગુદા ઉપર બાંધવી. (૬) તાજું માખણ ખાવું. (૭) ઇસબગોળ (ઓથમી જીરૂં) રાત્રે પાણીમાં ભિજવી રાખી સવારે હાથે ચોળી તે ગાળી લઈ તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. સર્વ પ્રકારના રક્તસ્રાવ, જ્વર અને દાહ એથી શમી જાય છે. (૮) ઘી ૪ તોલા લઇ તેટલાજ ગરમ પાણી સાથે પાવું. (૯) ગાયનું માખણ ૮ તોલા, પાણી ૧૬ તોલા અને ખડીસાકર ૨ તોલા, એકત્ર કઢવી ઘી સિદ્ધ કરી આપવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અઘેડો-૧૨, આમલી-૧, આંબો-૪, એલચી-૫, ઓથમી-જીરૂં-૩, કંકોડી-૯, કારેલી-૭, ગુલાબ-૭, તલ-૧૩, મખમલી-૨, માલકાંગણી-૫, રતનજોત-૯, સાટોડી-૬. **ગુદામાં હરસના મસા સુજી ત્રાસ આપતા હોય** તે માટે:—અળશી-૫.

લેપ અને ધૂણી:—(૧) કડવા લીમડાનાં બિયાં તેલમાં તળી તેમાંજ ખરલ કરવાં અને તેમાં થોડી મોરથુથાની ભૂકી નાખી તે મલમ અર્શને ચોપડવું; તેથી બળતરા થશે. (૨) સિંધવ અને દેવડાંગરનાં (બંટીનાં) બિયાં કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો. (૩) શંખજીરૂં, કલાઇસફેતો, સોનાગેરૂ, ફટકડીની લાહી, મરડાશીંગ, મીણ અને હળદર, એ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) સુરોખાર અને રસકપૂરનો માખણમાં લેપ કરવો. (૫) મોરથુથુ લાવી લીંબુના રસમાં ઘસી તેમાં માખણ મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૬) ભિલામાના તોઠાનો લેપ કરવો. (૭) સરગવાનાં મૂળના રસમાં સોમલ ઘસી તેનો લેપ કરવો. (૮) થુવેરના અને કારંજાના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો. (૯) મનુષ્યકેશ, સર્પની કાંચળી, વાવડીંગ, આકડાનાં મૂળ, ખીજડીનાં પાંદડાં, શીંગોની મોડ અને હીંગની ધૂણી આપવી. (૧૦) શિળાનું ચૂર્ણ, શિરસ અને તેલ એકત્ર કરી ધૂણી આપવી. (૧૧) ખારેકનાં બિયાં ઝીણાં કરી તેની ધૂણી આપવી. (૧૨) કડવાં તુરીયાંનાં બિયાં અને આમલીની છાલની ધૂણી આપવી. (૧૩) શ્વેત કરેણ અને જટામાંસીનો લેપ કરવો. (૧૪) વાનરની વિષ્ટા, અજમાનાં ફૂલ અને કળીચુનાની ધૂણી ૭ દિવસ આપવી; એથી અર્શ ગરી પડે છે.

પથ્ય:—સાઠી ચોખા, મગ, કળથી, સુવા, તુવેર, ચાકવત, ચીલ, ગીલોડાં, કોળું, પરવળ, કારેલાં સુરણ, રાઈ, છાશ, ઘી, કુમળો મૂળો અને કુમળાં વેંગણ. **અપથ્ય:**—ચણા, મઠ, મસુર, પાવટા, ચોળી, શેલડી, કેળ, ફણસનો ગર અને શાક, જડ પદાર્થ, સામો, દૂધ અને ગોળ.

સૂચના:—જેને ભિલામો ઉપડતો હોય તેણે ભીલામાના ઉપાય કરવા નહિ. બીજાઓએ કરવા.

૬૬—હાથીપગો (શ્લીપદ).

સંપ્રાપ્તિ:—જે રોગ સોજાવાળો હોઈ હાડસંધિના ઠેકાણે પીડા કરી ક્રમે કરી માણસના પગોમાં ઉતરે છે તે રોગને "શ્લીપદ" કહે છે. કોઈ વારાળ પણ કહે છે. જે દેશમાં સર્વ કાળ ઘણું પાણી એકઠું થઇ રહે છે તે દેશમાં અને જે દેશમાં બધી ઋતુઓમાં ઠંડીજ હોય છે તે દેશમાં ઘણું કરી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લોહી કઢાવવું. (૨) ધંતૂરો, એરંડમૂળ, નગોડ, સાટોડી, સરગવો અને સરસવનો લેપ, ઘણા વખત ઉપરનો શ્લીપદ હશે તો તેનો પણ નાશ કરશે. (૩) વરધારાનું ચૂર્ણ, કાંજી કિંવા ગોમૂત્ર સાથે લેવાથી મોટો કષ્ટસાધ્ય શ્લીપદ, વર્ષ ઉપરનો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે. (૪) ખાખરાનાં મૂળનો અંગરસ અને ધોળા સરસવનું તેલ, બન્ને સમાન લઇ પાવાં. (૫) ધોળા એરંડાના તેલ વડે હરીતકી તળી ગોમૂત્ર સાથે ૭ દિવસ ખાવી એટલે શ્લીપદનો નાશ થાય છે. (૬) સાગની છાલનો કાઢો કરી ગોમૂત્ર નાખી આપવો; એટલે **શ્લીપદ** અને **મેદોરોગ** દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં—આકડો-૧૭, જીયોપોતો-૨, વરધારા-૧, સાગ-૬, હરડે-૧૨, હળદર-૨.

પથ્ય:—ચોખા, જવ, કળથી, લસણ, પંડોળાં, સરગવો, કારેલાં; કડવા, તીખા અને અગ્નિદીપન કરનારા પદાર્થ. **અપથ્ય:**—વિપાન્ન, ગોળ નાખી જે દૂધના પદાર્થ કર્યા હોય તે; મીઠા, ખાટા પદાર્થ, જડ અને કફકારક પદાર્થ.

૬૭—હેડકી* (ઉચકી).

કારણ:—જડ અને મલબદ્ધ કરનારા પદાર્થોનું સેવન, ઠંડું પાણી પીવું, ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું, ઠંડું અન્ન ખાવું, ધુમાડી અને ધૂળ નાકમાં જવી, ગરમી અને વાયુનું અતિ સેવન, ઉપોષણ કરવું ઇત્યાદિ કારણોથી આ રોગ થાય છે.

ઉપચાર:—(૧) લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મોરના પીંછાની ભસ્મ મધમાં કાલવી વારંવાર ચટાડવાં; એટલે ઉચકી અને ઉલટીનો તુરત નાશ થાય છે. (૨) જેઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૩) નગોડનાં બિયાં અને લીંડીપીપરના કાઢામાં, સેકેલી હીંગ એક માસાભાર નાખી તે આપવું. (૪) અલીત્યનું નસ્ય આપવું. (૫) બીજોરાના રસમાં મધ અને સંચળ નાખી આપવું. (૬) ધમાસાના કાઢામાં મધ નાખી આપવું. (૭) સોનાના વરખ માખણમાં આપવા. (૮) નાગરમોથનાં બિયાં લઇ તે આઠગણા પાણીમાં ભિંજવી રાખવાં; અને મૃદુ થાય એટલે વસ્ત્રથી ગાળી તેનું પાણી ૪ તોલા પ્રાશન કરવું. (૯) આમળાં, લીંડીપીપર અને સુંઠનો કાઢો સાકર નાખી લેવાથી પ્રાણનો નાશ કરનારી ઉચકીનો નાશ થાય છે. (૧૦) કોઠીનો કિંવા આમળાનો અંગરસ, મધ અને લીંડીપીપર સહિત લેવાથી, તે હેડકી અને શ્વાસને નિવારણ કરે છે. (૧૧) ધૂણી વગરના અંગારા ઉપર હીંગ અને અડદનું ચૂર્ણ નાખી તેની ધૂણી પ્રાશન કરવી. (૧૨) કઢેલું દૂધ અથવા શેલડીનો રસ પાવો. (૧૩) ઉધરસ ઉપરના અને ક્ષય ઉપરના સર્વે ઉપચાર, વાત, ઉધરસ, ઉચકી તથા શ્વાસ ઉપર યોજવા.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અડદ-૪, અસાળીયો-૫, કડુ-૩, કાસુંદરો-૨, કેળ-૫, કોઠી-૮, જાયફળ-૫, જેઠીમધ-૪, ધમાસો-૪, ધરો-૨, નાળીએરી-૯, પાટલા-૧, પીંપળો-૩,૧૫, પુષ્કરમૂળ-૧, બીજોરૂં-૭, મુળા-૧, મોથ-૩, રતાંદળી-૧, રેણુકા-૧, લીંડીપીપર-૭, શેલડી-૫,૧૨, સરગવો-૩, સુખડ-૮, હરડે-૨, હીંગ-૪.

પથ્ય:—ઘઉં, કળથી, ચોખા, જવ, લસણ, પરવળ અને મુળા. **અપથ્ય:**—વાલ, અડદ, ઘેટીનું દૂધ, પેંઠ, ખાટા પદાર્થ અને દુધી.

---

* ૧ હેડકી ઘણું ખાવાથી થએલી તે **અન્નજા**, ૨ બે ત્રણ હેડકી સાથે આવે છે તે **યમલા**, ૩ ધીમે ધીમે આવે છે તે **ક્ષુદ્રિકા**, ૪ નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થતી ઘોર અવાજવાળી હોય તે **ગંભીરા**, અને ૫ આખા શરીરને કંપાવે તે **મહતી**, એમ પાંચ પ્રકારની છે.

ઉપાય:—(૧) અજમાની સુખડી (માતર) કરીને ખવરાવવી એ હેડકીને સત્વર અટકાવનાર અનુભૂત ઉપાય છે. (૨) બકરીના દૂધમાં સુંઠ નાખી પકવી તે બન્ને ખાવું. (૩) લવંગ ટાંક ૧, અકલકરો ટાંક ૧, લીંડીપીપર ટાંક ૧, સુંઠ ટાંક ૧, સિંધવ ટાંક ૧, લઇ કુંવારના ગર્ભ સાથે ખરલ કરવું. તેની વટાણા જેવડી ગોળીઓ કરી આપવી. (૪) સરગવાનું મૂળ ગાયની છાશમાં ઘસી હીંગ નાખી ખાવું તો હેડકી મટે.

૬૮–હૃદયના રોગ અથવા હૃદ્રોગ.

કારણ:—અતિ ઉષ્ણ, ખાટા, તુરા, કડવા પદાર્થોના અતિ સેવને કરીને શ્રમ, અભિઘાત, અધ્યશન, મૈથુન, મળમૂત્રાદિ વેગોનું ધારણ, ચિંતા ઇત્યાદિ કારણોથી હૃદ્રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—વાતાદિ દોષ કુપિત થઇ સપ્ત ધાતુને કુપિત કરી, તે હૃદયને ઠેકાણે પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, એ વ્યાધિને હૃદ્રોગ કહે છે.

ઉપચાર:—(૧) નસોતર, કચોરાં, બળદાણા, રાસ્ના, સુંઠ, હરડે અને પુષ્કરમૂળનો કાઢો કિંવા ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવું. (૨) વાવડીંગ અને ઉપલેટનું ચૂર્ણ વાવડીંગના કાઢામાં આપવું, એથી હૃદયમાંના અસાધ્ય કૃમિ પણ પડશે. (૩) ગાયનું દૂધ ૯૬ તોલા લઈ મંદાગ્નિ સળગાવી અર્ધું બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું; અને ઠંડુ થયા પછી સાકર, મધ, ઘી, એ બબ્બે તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧ તોલો નાખી પાવું; તેથી કરી સર્વ પ્રકારના દોષોથી થએલો હૃદ્રોગ, જ્વર, ઉધરસ અને ક્ષયનો નાશ થાય છે. (૪) દશમૂળનો કાઢો, જવખાર અને સિંધવ નાખી પાવો; તેથી કરી હૃદ્રોગ, ગુલ્મ, શૂળ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે. (૫) એરંડમૂળ ૮ તોલા, આઠગણા પાણીમાં કઢવી, તે કાઢો જવખાર સાથે પાવો; એટલે હૃદય, કુક્ષિ અને કમ્મરના ઠેકાણાનું શૂળ દૂર થાય છે. (૬) સુંઠનો ગરમ કાઢો પ્રાશન કરવો, તે અગ્નિવર્ધક છે; અને દમ, ઉધરસ, વાયુ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૭) સહદેવી અથવા તુપકડીનાં (ગંગેટી) મૂળ ગાયના દૂધમાં પચન કરવાં; અને તે દૂધ પાવું, તે હૃદ્રોગ, દમ તથા ઉધરસનો નાશ કરે છે. (૮) શિમળાની છાલ દૂધમાં બાફી એક મહિનો આપવાથી તે રસાયન, ઉત્કૃષ્ટ, બળકારક અને વાતનાશક છે. એજ એક વર્ષ પર્યંત લાગલાગટ સેવન કરનાર સો વર્ષ પર્યંત કોઇ પણ રોગનો ભોગ થતો નથી. (૯) પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ મધમાં ચાટવાથી હૃદ્રોગ, દમ, ઉધરસ અને ઉચકી (હેડકી)નો જલદીથી નાશ થાય છે. (૧૦) ઘી, મધ કે ગોળનું પાણી, એમાંથી એક સાથે અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ જે પીશે તે હૃદ્રોગ, જીર્ણજ્વર અને રક્તપિત્તને જીતી ચિરંજીવી થશે. (૧૧) કડુ અને જેઠીમધનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં પાવું, તે જીર્ણજ્વર, રક્તપિત્ત અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. (૧૨) હરીતકી, વજ, રાસ્ના, લીંડીપીપર, સુંઠ, નાગરમોથ અને પોખરમૂળનું ચૂર્ણ આપવું. (૧૩) ઘઉં અને આસુંદરાનું ચૂર્ણ બકરીના દૂધમાં ગાયનું ઘી નાખી બાફવું અને મધ તથા સાકર સાથે આપવું; એટલે શૂળ, હૃદ્રોગ અને ક્ષય એ રોગો દૂર થાય છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—અરજુન સાજડ–૪, ૫, ૭, ૮, ૧૩, આદુ–૧૯, એરંડો–૩૮, ગંગેટી–૩, જેઠીમધ–૧૯, નાળીએરી–૧૪, પુષ્કરમૂળ–૧, ફાલસા–૩, બીજોરૂં–૧૩, બોરસળી–૩, લીંડીપીપર–૨૩, ૩૪, વાવડીંગ–૬, શિમળો–૧૬, સમેરવો–૧, ૧૫. **ઉરમાં સંચય થએલું રક્ત શુદ્ધ થવા** માટે:—પીપળો–૪. **ઉરોઘાત એટલે છાતી દુખે તે** માટે:—દાડમ–૮, બોરડી–૯. **છાતીમાં દુઃખતું હોય કે લોહી બગડેલું હોય તે** માટે:—રગતરોહિડો–૨.

પથ્ય:—ઘણાજ જુના રાતા ચોખા, પંડોળાં, કેળાં, જુનું કોળું, કેરી, દાડમ, ગરમાળો, જુનો ગોળ, લસણ, ધાણા, મધ, પાન વગેરે. **અપથ્ય:**—તૃષા, વાંતિ, મૂત્ર, વાયુ, ઉધરસ અને ઓડકાર; શ્રમ, શ્વાસ, મળ અને રૂદનના વેગનું ધારણ; મેંઢીનું દૂધ; તુરો, ખારો, રસ; અને રક્તમોક્ષ.

૬૯–ક્ષયરોગ.

કારણ:—અતિ મૈથુન, અતિ માર્ગે ચાલવો, અતિ શ્રમ કરવો, વ્રણ, શોક, જ્વર, વિષમાશન (અકાળે થોડું કિંવા ઘણું ખાવું), મળમૂત્રાદિ વેગોનો અવરોધ, એથી કરી કફ, વાત, પિત્ત, કુપિત થઇ તે રસાદિ ધાતુને શુષ્ક કરી ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, તે ત્રિદોષમાં કફનું આધિક્ય હોય છે.

સંપ્રાપ્તિ:—કફપ્રધાન, વાતાદિ દોષોએ રસવાહિની શિરાઓ રૂંધાઇ ગયાથી, બધો રસ એક ઠેકાણે સૂકાય છે. પછી અનુક્રમે રસ, રક્ત, માંસ, ઇત્યાદિ સપ્તધાતુ ક્ષીણ થાય છે, આ અનુલોમ ક્ષય જાણવો. અતિ મૈથુન કરનાર પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થવાથી વાયુનો કોપ થાય છે તથા તત્સમીપસ્થ

મજ્જાદિ સર્વ ધાતુઓ ઉલટા ક્ષીણ થાય છે, તે કારણથી માણસ શુષ્ક થાય છે; આ રોગને **"રાજ-યક્ષ્મા"** પણ કહે છે.

પૂર્વરૂપ:—શ્વાસ, અંગગ્લાનિ, તાલુશોષ, કફનો સ્ત્રાવ, ઉલટી, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ, ઉધરસ અને નિદ્રા ઇત્યાદિ લક્ષણો ક્ષય ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થાય છે. રોગીની આંખોને ધોળાશપણું, કોઇને માંસ ભક્ષણની ઇચ્છા, સ્ત્રી સહવર્તમાન ક્રીડાની ઇચ્છા ઇત્યાદિ લક્ષણો થાય છે.

લક્ષણ:—ખભા અને પડખાંને ઠેકાણે દુઃખ, હાથે પગે આગ, સર્વાંગે જ્વર, એ લક્ષણો થાય છે. **અસાધ્ય લક્ષણો:**—ઉધરસ, અતિસાર, પાર્શ્વશૂળ, સ્વરભેદ, અરૂચિ, જ્વર, એ છ લક્ષણો જેમાં છે તે અસાધ્ય જાણવો. રક્તસ્ત્રાવ, ઉધરસ, જ્વર, એ ત્રણજ લક્ષણો જેમાં છે, અને જેના બળ અને માંસનો ક્ષય થએલો છે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે રોગીનાં નેત્ર શુક્લવર્ણ, અન્નદ્વેષ કરનાર, ઊર્ધ્વશ્વાસી અને કષ્ટવડે ઘણું મૂતરનાર એવા રોગીને ક્ષય રોગ મારે છે. ક્ષય ઉત્પન્ન થએલા રોગીનું એક **હજાર** દિવસની અંદર મૃત્યુ થાય છે. **સાધ્ય લક્ષણો:**—જે રોગીને તાવ ન હોતાં બળવાન હોય, ચિકિત્સા સહન કરનાર, વિચારવાન અને જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત તથા કેવળ કૃશ ન હોય એવા રોગીને ઉપચાર કરવા.

ક્ષયરોગ ઉપર ઉપચાર:*—(૧) બકરીનું દૂધ, ઘી અને સાકર, એ સેવન કરવાં. (૨) માખણ, સાકર અને મધમાં એક ચણોઠીભાર સોનાના વરખ સેવન કરવાથી ક્ષયનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. (૩) સીતોપલાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૪) લવંગાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૫) અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૬) **એલાદિ ચૂર્ણ:**—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને લવંગનો એક ભાગ, ખારેક બે ભાગ, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, સાકર, લીંડીપીપરના ચાર ભાગ એ સર્વ એકત્ર કરી ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૭) **દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:**—કાળી દ્રાક્ષ, ડાંગરની કણકી, સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, ઉપલસરી, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ચણકબાબા, જાયફળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર અને ધાણા, એ સમભાગ, અને સર્વેના બરોબર સાકર નાખી એ ચૂર્ણ સવારે સેવન કરવાથી પિત્ત, પિત્તદાહ, મૂર્ચ્છા, ઉલટી અને અરૂચિને શમાવે છે તથા શરીરને કાંતિવાન કરે છે, અને પાંડુ, કમળો, રક્તપિત્ત, ઉદર, દાહ, અરૂચિ, રાજયક્ષ્મા, રક્તમેહ, યોનિદોષ, રક્તાર્શ, અંત્રવૃદ્ધિ અને વિદ્રધિનો નાશ કરે છે. આ દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ સર્વ પ્રકારનાં ચૂર્ણોમાં અતિ ઉત્તમ છે. (૮) જવ અને ઘઉંનું ચૂર્ણ દૂધમાં બાફી તેમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી આપવું. (૯) **કર્પૂરાદિ ચૂર્ણ:**—ભીમસેની કપૂર, તજ, ચણકબાબા, જાયફળ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ અને લવંગ ૧ ભાગ, જટામાંસી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ અને સુંઠ ૫ ભાગ એ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરી, ચૂર્ણ જેટલી સાકર નાખી તે ચૂર્ણ આપવું; તે હિતાવહ છે. દાહ, ક્ષય, કાસ, વૈવર્ણ્ય, પીનસ, દમ, ઉલટી અને કંઠરોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવું. (૧૦) લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને સરસવના તેલનો લેહ આપવો. (૧૧) મધ, આસોંદ, લીંડીપીપર અને સાકરનો લેહ આપવો. (૧૨) અરડુસીનાં પાંદડાં, અશ્વગંધ, સરસડાનાં મૂળ અને સાટોડીનો કાઢો આપવો. (૧૩) આસુંદરાની છાલ, સુંઠ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, આમળાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ ઘી અને મધ નાખી આપવું. તે ક્ષય અને કાસનો નાશ કરે છે. (૧૪) આસોંદ, ગળો, શતાવરી, દશમૂળ, બળદાણા, ગંગેટી, પુષ્કરમૂળ અને અતિબલાનું ચૂર્ણ આપવું અને પથ્યને માટે દુગ્ધાદિક આપવું. (૧૫) તાલીસાદિ ચૂર્ણ આપવું. (૧૬) સાકર, મધ તથા માખણ આપવું. કિંવા દૂધ, મધ અને ઘી એકત્ર કરી આપવું, એટલે પુષ્ટિ આવે છે. (૧૭) પત્રીની સાકર, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ, ખારેક, જેઠીમધ, કાગદી એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; એટલે તે ભ્રમ, દાહ, મસ્તકશૂળ તથા ક્ષયરોગનો નાશ કરે છે. (૧૮) પુટપાકકૃતિએ અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ કહાડી તે મધમાં આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, શ્વાસ અને ક્ષય દૂર થાય છે. (૧૯) કોળાના ગરનો રસ લઇ તેમાં બે તોલા લાખનું ચૂર્ણ નાખી આપવો, એટલે રક્તક્ષયનો નાશ થાય છે. (૨૦) દશમૂળ, બળદાણા, રાસ્ના, પોખરમૂળ, દેવદાર અને નાગરમોથનો કાઢો પાવો; એટલે કુક્ષિ, ખાંધ અને ડોકના ઠેકાણાનું શૂળ, ઉરઃક્ષત, ઉધરસ તથા શ્વાસ

* **સંગૃહીત ઉપચાર:**—(૧) ક્ષય અથવા દમવાળાને દહીં શેર ૦। માં થોડું મીંઢળ નાખી પાય તો ઉલટી થઇ કોથળી નીકળે. વારસુ—સાકર.

શાંત થાય છે. (૨૧) બળદાણા, ભોંયકોળું, શિવણુ, કાંટશેવતી અને સાટોડીને વાટી દૂધ તથા મધ સાથે પાવું; એટલે ઉરઃક્ષત ક્ષયનો નાશ કરશે. (૨૨) **એકાદિ** ગુટિકા આપવી. (૨૩) ઉરઃક્ષતક્ષયી માણસને દૂધ અને મધમાં ધાણી ભક્ષણ કરવા આપવી. તે પચી ગયા પછી સાકર નાખી દૂધ પાવું. (૨૪) **ક્ષયથી ઉલટી થાય તે ઉપર:**—લાખનું સારૂં બારિક ચૂર્ણ, મધ, ઘી તથા દૂધ એકત્ર કરી આપવું. (૨૫) **ઇક્ષ્વાદિ મોદક:**—ચણોઠીનાં મૂળ, શેલડીનો રસ, મધ અને વંશલોચન એ દરેક ૬૪ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, તથા કૌચબીજ, મરી, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી, એ દરેક ૧૬ તોલા લઇ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી રવીએ મથન કરી તેના ચાર તોલાના મોદક કરી ભરી રાખવા. તેમાંથી બે વેળા અથવા એક વખત તે મોદક અગ્નિ બળ જોઈ આપવા. એ ઉપર પથ્ય સારી રીતે પાળવી; જિતેંદ્રિય રહેવું અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું; એટલે તે મોદક સંગ્રહણી અને એકાદશ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ કરે છે. એ વૃદ્ધ, વ્યાકુલ અને ધાતુક્ષીણુ થએલાને વાજીકરણુ છે; અને વાંઝણીને પુત્ર આપે છે, તથા યુદ્ધ, સ્ત્રી, મધ અને ભારથી શ્રમિત થએલા પુરૂષોના બળને વધારે છે; અને હૃદ્રોગ, પ્લીહા, સંગ્રહણી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અપતંત્રક, અપસ્માર, વિષ અને ઉન્માદનો નાશ કરે છે. આ રસાયન છે. (૨૬) દ્રાક્ષ, સાકર, મધ અને લીંડીપીપર, કિંવા આસોદ, સાકર, મધ, ઘી અને લીંડીપીપર, એકત્ર કરી તે આપવું; એટલે ધાતુક્ષય દૂર થાય છે. (૨૭) મુસળીનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું તથા તેમાં કૌચબીજ, ગોખરૂ અને શતાવરીનું સમભાગ ચૂર્ણ મિશ્ર કરવું; અને એ બધા જેટલી સાકરની ભૂકી અને બકરીનું ઘી નાખી સવા તોલા પ્રમાણના લાડુ કરી રાખવા. નિત્ય સવારે એક લાડુ ખાવા આપવો ને ઉપર પાંચ તોલા બકરીનું દૂધ સાકર નાખી પાવું. (૨૮) **અગસ્ત્ય હરીતકી:**—જવ એક આઢક (૨૫૬ તોલા) પ્રમાણના વજને લઇ ખાંડી તેમાં પાણી ચોપટ નાખી, ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી ગાળી તેમાંથી જવ કહાડી નાખી રાખવું; પછી દશમૂળનાં ઔષધો ૧૦ થઇને ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીંપળીમૂળ, અઘેડો, કચોરા, કૌચબીજ, શંખપુષ્પ, ભારંગછાલ, ગજપીપર, બળદાણા અને પુષ્કરમૂળ એ દશ ઔષધો આઠ આઠ તોલા પ્રમાણે લઇ થોડાં થોડાં ખાંડી તેમાં પાણી પાંચ આઢક (૧૨૮૦ તોલા) નાખી ચોથો ભાગ પાણી રહે ત્યાં સુધી કાઢા કરી ગાળી તે જવના કાઢામાં મેળવી, તેમાં મોટાં હરડાં ૧૦૦ નાખી ઘી અને તલનું તેલ બત્રીસ બત્રીસ તોલા અને ગોળ ૧ તુલા (૪૦૦ તોલા) તે કાઢામાં નાખી લચકો થાય ત્યાં સુધી પાક કરી ઠંડુ થયા પછી લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને મધ એ સોળ સોળ તોલા પ્રમાણે લઇ પાકમાં મેળવવું. આ અવલેહમાંથી રોગીએ દરરોજ ૨ હરડાં લેહ સાથે ખાવાં; તેથી કરી ક્ષય, કાસ, જ્વર, શ્વાસ, ઉચકી—(હેડકી), મૂળવ્યાધિ, અરોચક, પીનસ અને સંગ્રહણી એ રોગો દૂર થાય છે. શરીરે કરચળીઓ પડે છે તે જતી રહે છે, કેશ ધોળા હોય છે તે કાળા થાય છે, તથા બળ અને કાંતિ આવે છે. આ અવલેહ રસાયન છે; એથી કરી સર્વ પ્રકારના રોગો દૂર થાય છે. આ અવલેહ **અગસ્ત્ય** ઋષિએ કહેલો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરજુનસાજડ—૬, અરડુસી—૧૦, ૧૭, ઇન્દ્રજવ—૨૨, કાંચકી—૧, જવ—૭, થુવેર—ચોધારો—૧૩, પીંપળો—૧૮, બીજોરૂં—૧૩, લીંડીપીપર—૨૩,૩૪, વાંકેરી—૩. **કફક્ષય** માટે:—અરડુસી—૧. **ઉરઃક્ષત ક્ષય** માટે:—જેઠીમધ—૧૧, ડુંગળી—૨૨, પીંપળો—૯. **રક્તક્ષય** માટે:—બોરડી—૯.

પથ્ય:—ઘઉં, મગ, ચણા, બંટી, માખણ, દૂધ, ઘી, કેળાં, ફણુસ, કેરી, આમળાં, નાળીએર, સરગવો, તાજી દ્રાક્ષ, સાકર, શરીરે સુગંધી તેલનું અભ્યંગ, ઉત્તમ સુંદર અને મનોરમ્ય એવાં સ્થાનો અને ગૃહોમાં નિવાસ, માલાધારણ, ગાવું, કથા અને પુરાણનું શ્રવણ, મૃદુ અને શીત પવન, નાચ, ચાંદરણી, વીણાવાદન, સ્ત્રીનું દર્શન અને સુવર્ણ, મોતી તથા રત્નના અલંકારનું ધારણ. **અપથ્ય:**—વિરેચન, મળમૂત્રાદિના વેગનું ધારણ, શ્રમ, સ્વેદન, અંજન, જાગરણ, સાહસકર્મ, રૂક્ષપાન, રૂક્ષાન્ન, વિષમાશન, પાન, કાલીંગડું, લસણ, હીંગ, ખાટા, તીખા, તુરા અને કડવા રસ, ભાજીપાલો, ક્ષાર, વિરૂદ્ધાશન, અધ્યશન, ધોલાં કે ટીંડોરાં, કંકોડાં, દાહકારક પદાર્થ, રાતી અને શ્વેત સાટોડી.

૭૦—ક્ષુદ્રરોગ અથવા ફોલ્લા, ફોલ્લીઓ વગેરે.

શારંગધર ગ્રંથમાં ક્ષુદ્રરોગ સાઠ પ્રકારનો કહેલો છે. તે પૈકી જરૂર જણાઈ તેટલાનુંજ અહીં

વર્ણન કરેલું છે. ×**વલ્મીક** (રાફડો):—ગળું, ખાંધ, હાથ, પગ અને સાંધાને ઠેકાણે ત્રણે દોષોથી રાફડા (મ૦ વારૂળ) જેવી ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનો ઉપાય નહિ કરવાથી તે હળવે હળવે મોટી થાય છે, તેને પુષ્કળ છિદ્રો પડે છે, તેમાંથી સ્રાવ થાય છે, શળો ફુટે છે; અને તેનું મુખ ઉપર ઉપસી આવેલું હોઇ વિસર્પ પ્રમાણે પ્રસરે છે. **કક્ષા** (કાખમાંજરી, બાંબલાઇ,):—બાહુ, કાખ, ખાંધ અને બરડાની જગોએ પિત્તકોપથી થએલી કાળા ફોલ્લાએ વ્યાપ્ત અને વેદનાયુક્ત ગ્રંથિ થાય છે. **અગ્નિરોહિણી** (રસોળી):—કાખની આજુબાજુએ માંસ ફાડનારાં જે ગુમડાં થાય છે તેના યોગે અંતર્દાહ અને તાવ આવે છે; અને તે અંગારા જેવાં લાલ થાય છે; તેમાં વાયુ અધિક હોય તો સાત દિવસે, પિત્તાધિક્ય હોય તો બાર દિવસે અને કફાધિક્ય હોય તો પંદર દિવસે રોગી મરે છે. એ ત્રિદોષજ અગ્નિરોહિણી અસાધ્ય છે. **પાદદાહી** (તળગરમી, બ્યાઉ ફાટવા.):—જે માણસ સ્વભાવતઃ ઘણું ફરે છે, તેના પગો ફુટી વાયુના યોગે અત્યંત બળતરા થાય છે, તળીઆમાં ભગ પડે છે, ખાલ નીકળી જાય છે અને હાથે પગે દાહ થાય છે; તેને પાદદાહી અને મરાઠીમાં જાળવાત કહે છે. એ હાથને પણ થાય છે. **ઓસાર:**—કહોવાણનો કચરો પગની આંગળીઓમાં ભરાવાથી તે આંગળીઓની વચલી જગ્યામાં ચળ ઉત્પન્ન થાય છે, બળતરા થાય છે, ચામડી સુજી જાય છે અને બળતરા થઈ સણકા આવે છે એને ઓસાર કહે છે. **દારૂણ:**—કફવાયુના યોગે કેશની જમીન અતિ કઠિન થઈ ચેળ આવે છે, ચરચર થાય છે અને ઝીણી ફોડકીઓ થઇ પાકે છે તેને દારૂણક કિંવા દારૂણ કહે છે. **વ્યંગ** (વાંગ):—શ્રમ તથા ક્રોધવડે કોપેલો વાયુ પિત્ત સાથે મળી મુખ ઉપર આવે છે, તથા એક મંડળ ઉત્પન્ન કરે છે, તે દુઃખતું નથી અને પાતળું તથા શ્યામવર્ણ હોય છે, તેને વ્યંગ કિંવા વાંગ કહે છે. **ગુદભ્રંશ** (આમળ, બુલું, મ૦ આંગેરૂ):—રૂક્ષ તથા અશક્ત પુરૂષોની ગુદા કથલવાથી કિંવા અતિસારના યોગથી બહાર આવે છે તેને ગુદભ્રંશ કહે છે. **સૂકરદંષ્ટ્ર:**—દાહયુક્ત, કોરો લાલ, જેની ચામડી પાકેલી, તીવ્ર વેદનાયુક્ત, કંડૂયુક્ત અને જ્વર કરનાર એવો સોજો કિંવા વ્રણ થાય છે તેને સૂકરદંષ્ટ્ર (ડુકરદાઢ) કહે છે.

વલ્મીક (રાફડા) **ઉપર ઉપચાર:**—મનશીળ, ભિલામો, કાગદી એલચી, અગરૂ, ચંદન અને જાઇનાં પાંદડાંનો કલ્ક કરી તેમાં કડવા લીમડાની લીંબોળીઓનું તેલ પચન કરવું. તે બહુજ છિદ્રોના અનેક વ્રણયુક્ત વલ્મીકનો નાશ કરે છે.

× **સંગ્રહીત ઉપચાર:**—(૧) લોઢાના વાસણમાં લીંબુના રસથી હિંમજ ઘસી ચોપડવાથી **દાદરસી** તથા ચાંદી મટે. (૨) મહુડાં શેર ૦।, હળદર પૈસા ૨ ભાર, મીંઢું પૈસા ૧ ભાર, ત્રણેનો તલીયા તેલમાં મલમ કરી ચોપડવાથી લોહીવિકાર મટે. (૩) ચીણીયો કપૂર ટાંક ૧, ફુલાવેલો ટંકણખાર ટાંક ૧, સોપારી ૧ ત્રણેને લીંબુના રસમાં ઘસી દિવસ ૧૪ ચોપડવાથી કરોળીયા મટે. (૪) મીણ તોલો ૧, રાળ તોલો ૦॥, કાથો તોલો ૦॥, મરી તોલો ૦॥, સિંદુર તોલો ૦॥, બરાસ તોલો ૦।, મોરથુથુ તોલો ૦॥ લઇ ઘી શેર ૦। માં મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય. (૫) રાળ, કાથો અને મરી અકેક તોલો, સિંદુર તોલો ૦॥, મીણ તોલા ૨ અને ઘી તોલા ૧૦ માં મલમ કરી ચોપડવાથી તળગરમી જાય. (૬) કડુ, કરિયાતું, ઇન્દ્રજવ, ત્રિફળા, લીમડાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઉસબો, ગળો, સુંઠ, લીંડીપીપર, મરી અને કાળી જીરી ઉકાળી પાવાથી લોહીવિકાર મટે. (૭) ત્રુંસડું લઇ બે ફાડો કરી, ગરભ કહાડી, વડાગરૂં મીઠું તે પર ભભરાવી તેને ગરમ કરી દરદ ઉપર મૂકી ઉપર તેનીજ છાલ મૂકી પાટો બાંધવો. ત્રીજા દિવસે છોડવો તો **કીડીયા નગરૂં** જાય. (૮) આમલસાર ગંધક ટાંક ૧, મોરથુથુ ટાંક ૧, લોધર ટાંક ૧, લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવાથી કરોળીયા જાય. (૯) **મલમ:**—પારો માસા ૫ અને આમલસાર ગંધક માસા ૫ ને ગંધક ઉંટીયો માસા ૫ લઈ તેની કાજળી કરવી. પછી મરી માસા ૫, કપીલો માસા ૫, રાળ માસા ૫, કાથો માસા ૫, ફુલાવેલો મોરથુથુ માસા ૫, મેંદી માસા ૫, માલકાંગણી માસા ૫, મીણ પૈસા ૩ ભાર, ગાયનું ઘી પૈસા ૩ ભાર લઇ પ્રથમ ઘી તપાવી તેમાં મીણ નાખી પછી બાકીની સર્વે ચીજો ઝીણી વાટેલી નાખી ગરમ કરતાં ઉભરા બે આવેથી ઉતારી પછી આંગળીથી ચાંદાં ઉપર ચોપડવાથી નાસુર, ચાંદાં, **કીડીયા નગરૂં**, પાઠું વગેરે જાય.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—સાગ ૬.

કક્ષા (કાખમાંજરી) **ઉપરઃ**—(૧) વડના દૂધનો કિંવા વછનાગનો વારંવાર લેપ કરવો. (૨) ગુમડું ફાટવાને માટે પુંગળવેલીનાં પાંદડાં વાટી અથવા રાઇ અને કાચ એકત્ર વાટી પાટો બાંધવો. (૩) ધોળી કલગારીનો કંદ ઘસી ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—કલગારી–૧, કૌચ–૯, ગુગળ–૨, ભીલામો–૫, રાઈ–૧૧, લસણુ–૨, વછનાગ–૭, વડ–૩.

કાળપુળી (પાઠા) **ઉપરઃ**—(૧) કુંવાડીઆનાં પાંદડાં વાટી સાત દિવસ બાંધવાં. (૨) કવંડળ અને કડવી ઈંદ્રવરણીનાં મૂળ ઠંડા પાણીમાં ઘસી વારંવાર લેપ કરવો. (૩) વગડાઉ સરગવાનાં મૂળ, તાનવડીનાં (પાતાળ તુંબડીનાં) મૂળ, દિંડીનાં મૂળ અને કલગારીના કાંદાને પાણીમાં એકત્ર ઘસી અથવા ફક્ત કલગારીનો કાંદો ઘસી લેપ કરવો. (૪) ઝાડ ઉપરના કાસાળુના કાંદા પાણીમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો. **પથ્ય** અલણી. (૫) ગરમાળાનાં મૂળ છાશમાં ઘસી પાઠા ઉપર લેપ કરવો અને તિતીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી પાવાં. (૬) સાતવર્ષી ધાવડીનાં મૂળની ભૂમિમાંની ગાંઠ ગાયના તાજા દૂધમાં ઘસી પાવી અને તેના ઉપર લેપ કરવો. (૭) પુત્રજીવ (જીયાપોતા) ઝાડની અંતરછાલ પાણીમાં ઘસી ચોપડવી એટલે કાળપુળી (પાઠું), વિષના ફોલ્લા, ગંડમાળ, ગલગંડ અને કાખમાંજરીનો નાશ થાય છે. (૮) વિષ્ણુક્રાંતા તથા પેટારી, એ બન્ને કાંજીમાં વાટી લેપ કરવો; એટલે તે કાળપુળી, સર્વ પ્રકારની ગાંઠો અને ગુમડાંનો નાશ કરશે. આ ઔષધ કાળપુળીનો નાશ કરવા માટે મોટું સમર્થ ઔષધ છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—ઇન્દ્રવરણા–૧૮, કલગારી–૩, કાસાળું–૧, કુંવાડીઓ–૨, ખપાટ–૧, ગરમાળો–૩, ચિત્રો–૩, જીયાપોતો–૧, વાલોળ–૨, વાંકેરી–૫, વિષ્ણુક્રાન્તા–૪.

કાળપુળી જેવુંજ બીજા પ્રકારનું મોટું ભયંકર ગુમડું થાય છે. તેનાં લોકોમાં ચાલતાં નામો, લક્ષણો અને ઉપચારો નીચે આપેલાં છે. **જાળપુળીઃ**—જે ગુમડાથી અગ્નિથી દાઝયા પ્રમાણે દાહ થાય છે તે. **ચાળપુળીઃ**—જે ગુમડાંથી ચાળણી પ્રમાણે છિદ્રો પડતાં જાય છે અને કેટલાએક ઉપચારો કર્યા છતાં તે પોતાનો ક્રમ ન છોડતાં, ઉપરને ઉપર છિદ્રો પાડતુંજ જાય છે. **હેંઠપુળીઃ**—ઉપર પ્રમાણે વિકાર થઇ શરીરના ભાગ ઉપર નખ જેવી કઠિન ચામડી વધારતું જાય છે તે. **પાઠુંઃ**—આ કાળપુળીનોજ પ્રકાર હોય એ બહુધા પીઠ ઉપર જે ઠેકાણે દૃષ્ટિ પહોંચતી નથી એવા કરોડના ભાગપર થાય છે. **ઉપચારઃ**— (૧) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં પાણીમાં વાટી ગુમડા ઉપર વારંવાર બાંધતા રહેવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) કાળપુળી ઉપર કહેલા ઉપચારો સર્વ પ્રકારનાં ગુમડાં ઉપર કરવા. (૩) વાંકેરીની જડ ઠંડા પાણીમાં ઘસી પાવી અને ગુમડાં ઉપર લેપ કરવો; કિંવા વાંકેરીનાં પાંદડાં પાણી નાખ્યા સિવાય વાટી ઉપર બાંધવાં. (૪) ત્રિધારી કાંડવેલનો રસ કાઢી તેમાં વાંકેરીની જડ અને શંખજીરૂ ઘસી તેનો ચાળપુળી ઉપર વારંવાર લેપ કારવો.

માંડપુળી (બદ) એટલે સાથળ ઉપર ભયંકર ફોડલી થાય છે તે **ઉપરઃ**—(૧) મર્યાદવેલીનો કંદ અથવા ફળ વાટી ચોપડવું. (૨) કોહળું શેકી તેમાં મીઠું નાખી તે બાંધવું. (૩) મખમલીનાં પાંદડાં અને દુધીનાં પાંદડાં મીઠું નાખી વાટી બાંધવાં. **પથ્ય** અલુણી.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માંઃ—આકડો–૨૪, ઉંબરો–૭, કલગારી–૩, કાકડી–૨, કૌચ–૯, ખપાટ–૧, ખસખસ क (અફીણ)–૧૭, ગલફી–૪, ગહું–૧, ગુલછબુ–૨, ચિત્રક–૬, તુરીઆં–૧, થુવેર ત્રણધારીઓ–૭, દિંડા–૨, નરાંબા–૧, પીંપળો–૧૯, બાવળ–૭, ભીલામો–૬, ૧૨, મખમલી–૪, મર્યાદવેલ–૧, લીમડો (કડવો)–૩૯, વછનાગ–૬, વાવળા–૧, વિંછુડા–૨, સણુ–૨. **બદ પાકવા** માટેઃ—અળશી–૨, કાળો ઉમરડો–૪, ડુંગળી–૨૮, શિમળો–૧૦, હેળુ–૧. **બદ ફુટવા** માટેઃ—કાજુ–૪, કાસાળું–૪, કુંવાડીઓ–૯, ઝાડ શેવાલ–૧, મિરજોળી–૧. **બદ ફૂઝાવા** માટેઃ—પીંપળો–૧૨, મોગલી એરંડો–૪, વાંકેરી–૪.

જાળવાત (તજાગરમી, હાથ પગનું ફાટવું) **ઉપર ઉપચારઃ**—(૧) ગાયના ઘીનું હમ્મેશાં મર્દન કરવું એટલે દાહ શાંત થશે. (૨) આમળાંનો રસ કહાડી તેમાં ગાયનું ઘી નાખી પકવ કરી તે સેવન કરવું; એટલે પિત્ત અને તજાગરમીનો નાશ થશે. (૩) એનના અંકુર, બોરડીનાં પાંદડાં અને આમળાંને

વાટી તેનો રસ હાથમાં અને પગતળીએ મર્દન કરવો. (૪) લીલા પોપૈયા લાવી પીસી, તે પીસેલા પોપૈયા પતરાળામાં વીંટી તે પાણીથી ભરેલા ઢાંકણુ દીધેલા વાસણમાં મૂકી મંદાગ્નિવડે બાફ દઇ તે પીસેલા બફાએલા પોપૈયા હાથતળીઆમાં અને પગતળીઆમાં બાંધવાં. આ પ્રમાણે ચાર પાંચ વખત કરવું; એટલે એ વિકાર નાશ પામે છે. (૫) મીંઢળ, સિંધવ, ગુગળ, ગેરૂ અને વાળાનું ચૂર્ણ, મધ અને ઘીમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. (૬) મધ, મીણ, સિંધવ, ઘી, ગોળ, ગુગળ, રાળ તથા ગેરૂને એકત્ર કરી તેનો લેપ કરવો. (૭) મોટાં માયફળ, સરસડો, કડવો લીમડો, મોચરસ, રાતું કોળું, કાકડી, રાખનું પાણી, તેલ અને મીઠું એકત્ર કરી પચન કરી તે ચોપડવું; એટલે તજાગરમીનો ત્વરિત નાશ થાય છે. (૮) છીપો બાળી તેની ભસ્મ કરી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૯) કડવી દુધી ચીરી કોરી તેમાં કડવા લીમડાનાં પાંદડાં અને તેલ નાખી કઢવી તે તેલ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—નાગલાદુધેલી–૪, પોપૈયો–૫, ભીંડી–૩, સાજડ–૩.

આસાર ઉપર:—(૧) ડાંગરના કુસકા બાળી પગને કાળો રંગ જણાઇ આવે ત્યાં સુધી ધૂણી કરવી. (૨) કરંજનાં બિયાં, હળદર, હિરાકસી, પદ્મકાષ્ઠ, મધ, ગોરોચન અને હરતાલનો લેપ કરવો. તે હિતકારક છે. (૩) ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી ઉપર ચોપડવી. (૪) વૃક્ષ પડવળીનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કાજુ–૧, ગોરખમુંડી–૮, ડાંગર–૧, ધંતૂરો–૧૨, ભીલામો–૨૩, વિખરી–૧.

દારૂણક ઉપર:—(૧) દૂધમાં ખસખસ વાટી તેનો લેપ કરવો. (૨) રીંગણીના રસમાં કિંવા જાસુંદીનાં ફૂલના રસમાં સમભાગ તેલ નાખી પચન કરી તે તેલનો લેપ કરવો. (૩) આંબાની ગોટલીનું અથવા હરીતકીનું ચૂર્ણ, સમભાગ દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૪) **ભૃંગરાજ તેલ:**—ભાંગરાનો રસ, લોહકાટ, ત્રિફળાં અને ઉપરસાળના કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો; એટલે દારૂણક, અકાળે વાળ ધોળા થાય છે તે, પલિતરોગ, કંડૂ અને ઇંદ્રલુપ્તનો નાશ થાય છે. (૫) ભાંગરાનો રસ અને ચણોઠીના કલ્કમાં તેલ સિદ્ધ કરવું; તે કંડૂ, દારૂણક, કુષ્ટ અને મસ્તક–વ્યાધિનો નાશ કરે છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ખસખસ–૮, ૯.

વ્યંગરોગ ઉપર:—(૧) વડની વડવાઇઓ અને મસૂરનો કિંવા મધમાં મજીઠ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૨) આસોદરાની છાલ, મજીઠ, અરહુસી અને મધનો લેપ કરવો. (૩) વાયવરણાના કાઢાથી મ્હોડું ધોવું; એટલે વ્યંગરોગનો નાશ થશે. (૪) જાયફળનો લેપ કરવો. (૫) મસુરા દૂધમાં અને તેમાં ઘી નાખી તેનો સાત દિવસ લેપ કરવો; એટલે મ્હોડું કમલપત્ર જેવું થાય છે. **તારૂણ્યપિટકા એટલે મર્મસ્થાનના ગુમડા (ખીલ) ઉપર:**—(૧) બીજોરાનાં મૂળ, ઘી, મનશીળ અને ગાયના છાણના રસનો લેપ કરવો, તે મર્મનો ઉત્તમ વર્ણ કરે છે; અને તારૂણ્યપિટકા, વાંગ તથા કાળાપણાનો નાશ કરે છે. (૨) જાયફળ, ચંદન અને મરી, એકત્ર વાટી તેનો લેપ કરવો. (૩) લોધર, ધાણા અને વજનો કિંવા ગોરોચન અને મરીનો લેપ કરવો. (૪) અર્જુનવૃક્ષની છાલ દૂધમાં વાટી લેપ કરવો. (૫) મજીઠ મધમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) મોચરસના ઝાડના કાંટા દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—અરજુનસાજડ–૧૪, ઇંગોરીયાં–૨, જાયફળ–૭, તલ–૨, રતાંદળી–૩, લોધર–૨.

ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર*:—(૧) કમલિનીનાં કુમળાં પાંદડાં શર્કરાયુક્ત ભક્ષણ કરવાં. (૨) ચુકો, બોર, દહીં, કેરી, સુંઠ તથા ક્ષાર, એમાં ઘી સિદ્ધ કરવું અને લેપ કરવો; એટલે ગુદભ્રંશનો નાશ થશે. (૩) કોકમ, ચિત્રો, ચુકો, બીલાં, પહાડમૂળ અને જવખારને છાશમાં વાટી પ્રાશન કરવાં. (૪) ગાયનું છાણ ગરમ કરી તે વડે શેક કરવો.

---

* બેરી ગુંદર અને મગનું પીઠું ઘી નાખીને આપવાથી આમળ ન નીકળે. (૨) કલાઇ સફેતો અને માયાં ઝીણાં વાટી આમળ માથે ભભરાવી લુગડાના ડુચાથી અથવા જુના ખાસડાથી હળવે હળવે દાબી આમળને બેસાડવી. આમ માસ ૬ સુધી કરે તો ૪૦ વર્ષનું જુનું દરદ પણ મટે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—કમળ-૧, ચુકો-૨, મુચકંદ-૪, સહદેવી-૨.

સૂકરદંષ્ટ્ર ઉપર:—(૧) ભાંગરાનાં મૂળ અને હળદરના કલ્કનો લેપ કરવો. (૨) રાતાં કમળનાં મૂળનો કલ્ક ગાયના ઘીમાં પ્રાશન કરવો, તે નિયમવડે સૂકરદંષ્ટ્રથી ઘોર તાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેનો પણ નાશ કરે છે. (૩) હળદર અને ભાંગરાનાં મૂળ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો, તેથી કરી વિસર્પ અને સૂકરદંષ્ટ્રનો નાશ થાય છે. **ઇંદ્રલુપ્ત એટલે માથા ઉપર ટાલ પાસે જે રોગ થાય છે તે (ઉંદરી, ટાલ) ઉપર ઉપચાર:**—(૧) રિંગણીનો સ્વરસ કિંવા ચણોઠીનાં મૂળ અથવા ફળનો કિંવા ભિલામાના રસનો મધમાં લેપ કરવો. (૨) હાથીદાંત શેકી તેની ભૂકી, બકરીનું દૂધ અને રસાંજન એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) કડવી પંડોળીનાં પાંદડાંનો રસ ચોળવો. (૪) ગોખરૂ, તલનાં ફૂલ, મધ અને ઘી, એ પદાર્થો સમાન લઇ મસ્તકે લેપ કરવો. (૫) જાઈ, કરંજ, વાયવરણા અને કરેણના રસમાં તેલ નાખી પચન કરવું અને તે તેલ ચોપડવું. (૬) રાતી જાસુંદીનાં ફૂલ અથવા પાંદડાં ચોળવાં. (૭) મોટાં કમળ, જેઠીમધ, લીંડીપીપર, ચંદન અને નાનાં કમળ એકેક ભાગ, તેલ ૧૬ ભાગ, આમળાંનો રસ ૩૨ ભાગ કઢવી તેલ સિદ્ધ કરી ચોપડવું; એટલે સર્વે પ્રકારના મસ્તકરોગ અને વાંગ વગેરે દૂર થશે. તાંદળજાનું શાક ભક્ષણ કરવું. (૮) નેપાળો પાણીમાં ઘસી ચોપડવો. (૯) પોપૈયાનું દૂધ ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ગોખરૂ મોટા-૮, ચણોઠી-૪,૨૩, તાંદળજો-૧૨, પટોલ કડુ-૫, બોરડી-૧, ભીલામો-૨૮, ભોરિંગણી-૨, રતનજોત-૫, સુરૂ-૧.

નખોરીઆ (એટલે **નવેલો** એ રોગ નખ અને આંગળી વચ્ચે થવાથી નખ ઉપર બાજુએ ઉપસી આવે છે તે) અને **પેરૂ ઉપર:**—(૧) છિપનો ચુનો અને સિંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી લગાવવી. (૨) શસ્ત્રવડે યથાયોગ્ય કાપી વ્રણોક્ત ચિકિત્સા કરવી. (૩) શિવણીનાં કુમળાં સાત પાંદડાં લઇ આંગળીએ બાંધવાં. (૪) નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ ભરવું એટલે ત્વરિત ગુણ આવે છે. (૫) કઢાએલા મીણની લુગદી નખ ઉપર બાંધવી. (૬) કડવા લીમડાનાં પાંદડાં મીઠું નાખી વાટી ઘીમાં શેકી તેનો પાટો બાંધવો. (૭) રેવંચીનો શિરો ઘસી ચોપડવો એટલે સોજો ઉતરશે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—લીમડો (કડવો)-૪૦.

અરૂંષિકા એટલે ખોડા× **ઉપર:**—(૧) જૂની પેડ અને કૂકડાની હગારને ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે ખોડો ત્વરિત જશે. (૨) લીંબુનો રસ ઉપર ચોળવો અને ઘોડાના મૂત્રમાં અથવા લીંદના રસમાં સિંધવ નાખી તેનો લેપ કરવો. (૩) ખેર, કડવો લીમડો, કડો અને જાંબુઆના ઝાડની છાલ વાટી, ગોમૂત્ર અને સિંધવમાં મેળવી તેનો લેપ કરવો. (૪) હળદર, દારૂહળદર, કરિયાતું, ત્રિફળાં, કડવો લીમડો તથા ચંદનના કાઢામાં કિંવા કલ્કમાં તેલ નાખી પચન કરી તેનો લેપ કરવો. (૫) ભિલામો તેલમાં ઘસી ચોપડવો. (૬) બોડી અઘેડીના ઝાડની રાખ તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૭) મેંદી વાટી તેનો એક આંગળ જાડો લેપ કરી ચાર પહોર પછી તે ધોઇ તે ઉપર તલના તેલમાં નાળીએરનાં છોડાંની રાખ મેળવી તે ચોપડવી. (૮) શંખજીરૂં, ચિકણી સોપારી અને ધોળા કાથાનું ચૂર્ણ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૯) ગજકર્ણીનાં કિંવા ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટી ઉપર ચોળવાં. (૧૦) ગેરૂ અને કાળી-તુળસીનાં પાંદડાં એકત્ર વાટી ચોળવાં. (૧૧) કળીચુનો અને હરતાલ પાણીમાં વાટી તેનો લેપ કરવો. (૧૨) તલનાં પાંદડાંની રાખ, તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી અને એજ રાખ સૂકી ખરજ ઉપર લીંબુના રસમાં ચોપડવી. (૧૩) લીંબુ અને મરવાનાં પાંદડાંનો રસ ચોપડવો. (૧૪) ગોળને તવા ઉપર બાળી તેની રાખ માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૧૫) મોરથુથુ પાણીમાં કાલવી તેમાં તેલ કઢવી તે ચોપડવું.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:—ઇન્દ્રજવ-૫, ઉંડણુ-૪, કઠ-૩, કડવી કવઠ-૨, કણઝી-૯,

---

× કપીલો પૈસા ૧ ભાર, સિંધવ પૈસા ૧ ભાર, સાબુ પૈસા ૧ ભાર લઇ ઝીણાં વાટી, પૈસા ૪ ભાર ઉના કરેલા ઘીમાં નાખી પહોર ૧ સુધી ખુબ ઘુંટી મલમ કરી માથા ઉપર ચોપડવાથી ખોડો, દાદર વગેરે માથાનાં દરદ જાય.

કાળીવેલ–૧, પીંપર–૨, બીલામો–૨૨, બીડી–૨, મરવો–૩, મુગવેલ–૨, મેંઢાશીંગ–૩, મેંદી–૭, સરગવો–૧૯.

પલિતરોગ (અકાળે કેશ ધોળા થાય છે તે) ઉપર ઉપચાર:—(૧) લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, ત્રિફળાં અને કાળી માટીને શેલડીના રસમાં વાટી એક મહિનો લેપ કરવો; એટલે કેશ કાળા થાય છે. (૨) આમળાં ૮ તોલા, હરડાં ૮ તોલા, બહેડાં ૪ તોલા, આંબાની ગોટલીમાંનું મગજ ૨૦ તોલા અને લોહચૂર્ણ ૧ તોલો એકત્ર વાટી તે કલ્ક લોહપાત્રમાં મૂકવો અને રાત્રે તેનો લેપ કરવો. (૩) કડવા લીમડાનાં બિયાંનું તેલ કહાડી તે વાળને ચોપડવું, નસ્ય આપવું તથા દૂધ અને ભાત જમવો; એટલે એક મહિનામાં બધા કેશ કાળા થાય છે. (૪) શિવણીનાં મૂળ, કાંટાસરીઆનાં ફૂલ, કેતકીનાં મૂળ, લોહચૂર્ણ, ભાંગરો, એને ત્રિફળાંના કાઢામાં તેલ નાખી પચન કરવું; તે એક મહિનો જમીનમાં પૂરી રાખવું પછી લેપ કરવો; એટલે ધોળા થએલા કેશ કાળા ભ્રમર જેવા થશે. **અહિપૂતન** એટલે **બાળકનાં ગુદા પાકે છે તે ઉપર ઉપચાર:**—(૧) પહેલાં માતાના દૂધનું શોધન કરવું; પછી ખેર અને ત્રિફળાંના કાઢાવડે વ્રણ ધોવું. (૨) શંખ, સુરમો અને જેઠીમધનો લેપ કરવો. (૩) કડવા પંડોળાનાં પાંદડાં, ત્રિફળાં અને રસાંજનના કલ્કમાં ઘૃત સિદ્ધ કરી તે પ્રાશનાર્થે આપવું; એટલે કષ્ટસાધ્ય રોગ પણ દૂર થાય છે. **ટાંચરૂસ** (એડીના સોજા) **ઉપર:**—ભેંસનું છાણ ઉનું કરી બાંધતા જવું. **હાથના પાસાને સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) અરણીનાં પાંદડાંમાં મીઠું નાખી વાટી પાટો બાંધવો. (૨) કુંવેરનાં પાંદડાંને હળદર નાખી ગરમ કરી બાંધવાં. (૩) આકડાના દૂધમાં કણુક મેળવી તેની પોટીસ બાંધવી. (૪) ઝેરકોચલાનાં બિયાં ઘસી ચોપડવાં. ***કુલાઓ ઉપર મોટો સોજો આવે છે તે ઉપર:**—(૧) ફણી થુરીઆનાં પાંદડાં અંગારામાં શેકી તે ઉપર હળદર નાખી ગરમ ગરમ બાંધવાં. (૨) અરણીનાં પાંદડાં તથા સોમલને થુંકમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; એટલે હાથનો સોજો પણ જાય છે. (૩) કાળા ગોળનો લેપ કરવો. (૪) આકડાનું દૂધ ચોપડવું. (૫) મોટી કાકડીની જાડી છાલ બે ત્રણ દિવસ બાંધવી. (૬) ભેંશના છાણમાં નાચણી (નાગલી) અને કળથીનો લોટ મેળવી જાડો રોટલો કરી શેકી ગરમ કરી બાંધવો.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનૌ૦માં:–આકડો–૧૬, કાકડી–૨, દક્ષણી થુરીઓ–૩, નાગલી–૪, શેલડી–૧૫.

શોફોદર:—આ રોગમાં સોજાનું પ્રાધાન્ય છે. નાના બાળકને પણ આ રોગ થાય છે. પ્રથમ હાથે ને પગે સોજો આવી મ્હોડા પર્યંત જાય છે. કિંવા મુખે પ્રથમ સોજો આવી હાથ પગ પર્યંત જાય છે. એવા એના બે પ્રકાર છે. આ રોગમાં આખા શરીરે સોજો આવવાથી રોગી નિસ્તેજ થાય છે. રોગીના સોજામાં બળતરા હોઇ ગળફા પડે છે, તે રોગી અસાધ્ય જાણવો. બાળકોને આ રોગ થવાથી તેમાંથી તે બચવું કઠિન છે. **ઉપચાર:**—(૧)આસોદરો, ગંગાવતી, કારેલી અને ભાંગરાનાં પાંદડાનો રસ એકત્ર કાઢી તેમાં મરીની ભૂકી અને ઘી નાખી તે ૩ દિવસ પાવો કિંવા આસોદરો, કારેલી અને ભાંગરાના રસમાં રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ઘસી પાવાં. ઔષધ લાગે તો ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) ધોળા વસુનો કાઢો સાત દિવસ આપવો. કિંવા વસુનાં મૂળનો લેપ કરવો. (૩) ગલકીનાં પાંદડાંનો રસ ૨ તોલા ઘીમાં પાવો અને પાંદડાં સોજા ઉપર વાટી ચોપડવાં. (૪) ગોરાડુનો કંદ કચરી મજબૂત કપડામાં ઘાલી જોરથી પીલવું. તેનો જે રસ આવે તેમાં ધોળી ગરણીનાં મૂળ ઘસી તેનો લેપ સર્વાંગે કરવો. આ યોગથી સોજો ઉતરી જાય છે. (૫) રાફડા ઉપરના કડાનાં મૂળ ગરમ પાણીમાં ઘસી દરરોજ બે વખત પાવાં. (૬) રોગીની કંમરે ધોળી ગરણીનો વેલો બાંધવો. (૭) ખેરેતીની છાલનો રસ ૪ પૈસાભાર ગાયના દૂધમાં ૩ દિવસ આપવો. (૮) ઝેરકોચલાના ઝાડ ઉપરની શીંગોની ડાળ કહાડી કળથીમાં નાખી કાઢો કરી પાવો. (૯) પાડળીનાં મૂળ ગાયની છાશના નિતર્યાં પાણીમાં ઘસી બે વખત આપવાં. પથ્ય:—કળથીનું કઢણ અને મીઠા વગરનો ભાત. એજ વેલ કંમરે બાંધવી. (૧૦) કાળા ઉમરડાના ફળના ૪ પૈસાભાર રસમાં જીરાની ભૂકી નાખી તે આપવો અને ડુંટી ઉપર ચોપડવો. (૧૧) નગોડનાં પાંદડાંનો રસ ૪ પૈસાભાર કાઢી તેમાં પીંપરની ભૂકી અને પૈસાભાર મધ નાખી તે પાવો. (૧૨) ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં અથવા ગાયના મૂત્રમાં આપવું. (૧૩) સાટોડી, કડવા લીમડાની છાલ, કડવાં પંડોળાં, સુંઠ, કડૂ, દારૂહળદર, ગળો અને બાળહરડેનો કાઢો આપવો; એટલે સર્વાંગસૂજ, ઉદર, પાંડુ, સ્થૂલતા અને કફનો નાશ થાય છે.

* અહીં ગુડધીનો અર્થ કુલાઓ કર્યો છે પણ મતલબ સંગ્રહમાં એનો અર્થ ઘુંટણ બતાવ્યો છે.

વિશેષ ઉપચાર જુઓ વનો૦માં:—આકડો–૩૩, આશેત્રી–૪, ૮, ઇન્દ્રજવ–૧૮, કરમદી–૬, કાન-ફેડી–૮, કાળો ઉમરડો–૨, ખેરેતી–૧, ગરણી–૮, ગલકી–૩, ગોરાડુ–૧, ઝેરકોચલાં–૫, ધંતૂરો–૧૭, નાગલાદુધેલી–૫, નારી (કીડામારી)–૨, પાટલા–૫, પિલુડી–૧, ફણુસ–૨, સાટોડી–૫, હેદ–૪.

પરચુરણ ઉપચાર:—જુઓ વનો૦માં—**ત્વચા (ચામડી)ના રોગો** માટે:—અંકોલ–૬, અગરૂ–૧, આસંધ–૭, ગળજીભી–૬, ગુલાબ–૮, ૯, ૧૧, મીંઢીઆવળ–૧૧. **શરીરની દુર્ગંધી જવા** માટે:—બીલી–૨૫. **વલ્મીકા** માટે:—અગરૂ–૩. **નીલિકા (શરીર ઉપરના કાળા ડાઘ)** માટે:—વાયવરણો–૪. **કરોળીયા** માટે:—અધેડો–૧૭, મજીઠ–૩, મુળા–૯. **તાપમાં ફરી આવવાથી પગે બળતરા થાય તે** માટે:—અરિઠા–૮, મેંદી–૧. **કોઇ પણ પ્રકારની ગાંઠ** માટે:—અળાઇ–૧, આકડો–૨૪, કૌચ ૯, ચિત્રક–૨, મર્યાદવેલ–૧. **જાળપુળી** માટે:—પુંગળવેલ–૨. **બાલતોડા (રૂંતોડીયું ગુમડું) ન થવા** માટે:—રતનજોત–૧૨. **કીટીભ** માટે:—કાસુંદરો–૭. **અળઇ** માટે:—જાંબુ–૧. **માથા ઉપર ભયંકર ગાંઠ થાય છે તે** માટે:—દીપમાળ (ગલગોટા)–૨. **ગલગ્રંથી** માટે:—આસંધ–૧૩. **ગાંઠ કે ફોડલાના દાહ** માટે:—ઇન્દ્રવરણાં–૧૦. **ફોલ્લા** માટે:—ગંગેટી–૧, નાગચંપો–૩, પેંડકુળી–૨. **ફોલ્લા ફુટવા** માટે:—અળવી–૮, સાજડ–૪. **ડુંટીએ ગાંઠ થાય છે** તે માટે:—ઝીંઝરૂટ–૧, ફુગ–૩. **વિચર્ચિકા (ચટ્ટાં, ચાઠાં)** માટે:—અધાડી–૫, ગજકર્ણી–૧, ગરમાળો–૧, ૨, ગંબેલી–૨, લીમડો (કડવો)–૩૯, સોપારી–૬. **અગ્નિએ દાઝયા જેવા ફોડલા થાય** તે માટે:—રતાંદળી–૨. **શરીરમાં ગરમીનો આજાર ભરવાથી કાખમાં કે જાંઘના ખાંચામાં ચાંદીઆ પડે તે** માટે:—તુરીઆં–૨. **રક્ત શુદ્ધિ** માટે:—ગળજીભી–૬, ગુલબાશી–૪, શતાવરી–૧૧, ૧૨, ૧૩. **શરીરમાંથી લોહી ઘણું ગયું હોય તો તે** માટે:—કેસર–૨. **શરીરે ઘણી આગ બળતી હોય** તો તે માટે:—અગરૂ–૭. **નિદ્રા આવવા** માટે:—અધાડી–૬, વંતાકડી–૭. **ચેતનાપ્રાપ્તિ** માટે:—ખજૂરી–૧૧. **મુસળ રોગ** માટે:—કેતકી–૨, કેવડાનું ઝાડ–૭, ધાપાન–૧. **ઉંઘ ન આવતી હોય તો** તે માટે:—અળશી–૧, એરંડો–૨૩, ગાંજો–૬, જાયફળ–૨, દક્ષણી થુરીઓ–૫, ધોળી પીલુડી–૮, લીંડીપીપર–૪, સહદેવી–૮. **નિદ્રા ન આવવા** માટે:—થુવેર–૩. **વાતભ્રમ** માટે:—આદુ–૪૪, તુવરૂફળ–૪, વાયવરણો–૯. **ઠંડીના લીધે પગ ચોટી જાય** તે માટે:—આંબો–૬. **શરીરમાંથી ગરમી નીકળી જવા** માટે:—ગુલબાશી–૪, થુવેર–૫. **ઉઠાણું (અફુટ ગુંમડા)** માટે:—ઉંડણુ–૨, કંકોડી–૮, ઝેરકોચલાં–૪, બાલામો–૧૧, લસણ–૨. **શરીરમાં થએલી ગરમી** માટે:—ઉપરસાલ–૧, એરંડો–૯, કાંટીગોખરૂ–૩. **મૂત્રદોષ અને શુક્રરોગ** માટે:—એલચી–૧, ખપાટ–૫. **સીણ (થાક) ઉતારવા** માટે:—કચૂરો–૪, કાંદોળી–૫, ખેર–૮, બીવલો–૪. **ગર્ભમાંની ગરમીથી બાળકના અંગની ચામડી જાય** તે માટે:—કરંબળ–૧. **અંગમાં ગરમી થઇ લોહી રહેતું નથી** તે માટે:—કુંવાડીઓ–૫. **અંગમાં જામેલ ગરમી** માટે:—કુંવાર–૮, કેળ–૨૫. **ઉષ્ણપિત્ત** માટે:—દાડમ–૪. **જડત્વ (જડપણા)** માટે:—બીજોરૂં–૧૮. **મળમૂત્ર વડે આજારી** માટે:—બ્રાહ્મી–૨. **પિત્તાંશ** માટે:—ભીંડી–૧. ઉષ્ણતાના **લીધે થએલી ગાંઠ** માટે:—મેંદી–૩. કોઇ **પણ રોગ કદી ન થવા** માટે:—લીમડો (કડવો)–૩૩. **શરદી અને ગરમીથી પગ વળી જાય** તે માટે:—વિખમોગરી–૩. **પરસામાં ખડા બંધાઇ જાય** તે માટે:—હળદર–૨૧. **અસ્રો (સજાયો) ઉઠે** તે માટે:—નાળીએરી–૬.

गोवैद्यक.

गाव: कामदुघा मताः

સુજ્ઞ વાંચક આપ જાણો છો કે સૃષ્ટિમાં ગોચર અને અગોચર એજ વસ્તુ છે, અને તેમાં (ગો) પૃથ્વી ગોચર અને (ગો) વાણી અગોચર છે; તેજ ગુણો ગોમાતા (ગાય) ધારણ કરે છે. જેવો સૃષ્ટિનો વિષય માયાવેશથકી અસત્ય અને બીજા વેશથકી સત્ય લાગે છે, તેવોજ વાણી એ ભાવથી અસત્ય–કુત્સિત અને પ્રાચીન આર્યજન સંશોધિત વિષયોથકી આધારભૂત પરમશક્તિનું ભાન કરાવે છે. જેમ આકાર ઉપરથી વાણીનો બોધ થતો નથી તેમજ ગોમાતા પણ એકલા રૂપથી દુર્બોધ છે; પરંતુ એજ અગોચર વાણી સ્વર્ગ મોક્ષાદિ સુખોને આપનારી થાય છે, તેવીજ રીતે સંપૂર્ણ સદ્‌ગુણમંડિત ગોમાતા પણ અત્યંત સુખદાતા છે. તેથીજ પ્રાચીન દેવ ઋષિઓએ તેનું પૂજન કરી આપણને તે પ્રથાએ ચાલવા આજ્ઞા કરી છે અને એનાથીજ આપણું કલ્યાણ, લાભ, વ્યવહાર અને આપણાં દરેક કૃત્યોને કારણરૂપ મસ્તકમાંનો મેંદુ વૃદ્ધિંગત થશે.

દૂધ જેવો પૌષ્ટિક અને અત્યંત ગુણવાળો એવો બીજો પદાર્થ નથી. દૂધ એ આ મૃત્યુલોકનું અમૃત છે. સર્વ દૂધમાં પોતાની માનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે અને માનું દૂધ છુટ્યું, ત્યાંથી ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઈ પણ દૂધ મળનાર નથી. માણસને બાળકથી તે વૃદ્ધપણા સુધી હમ્મેશ ગાયના દૂધની અત્યંત જરૂર છે. માણસની શક્તિ અને બળ વધારનાર ગાયના દૂધથી શ્રેષ્ઠ એવો બીજો કોઈ પદાર્થ ત્રિભુવનમાં મળનાર નથી. ગોમાંસ–ભક્ષક લોક આ દેશમાં આવ્યાથી આ દેશમાં ગાયનો ઘણોજ સંહાર થઇ રહ્યો છે, તેથી તેનો વધારો ઓછો થયો અને જ્યાં ત્યાં ગાયનું દૂધ નહિ મળવાથી લોકોમાં બળ અને શક્તિ કમી થયાં અને તેથી સાહજિક રીતે હતવીર્યપણું પ્રાપ્ત થયું. તેમજ જમીનનું ઉત્તમ ખાતર જે તેનું છાણ, તે ભરપૂર મળવાનું સાધન કમી થવાથી, જમીનની અંદર ધાન્ય થોડું અને હલકા કસનું ઉત્પન્ન થવા માંડયું, તેથી લોકોની શક્તિનું માન કમી થઇ, આયુષ્યનું માન પણ કમી થયુ. પહેલાંના વખતમાં ધન, ધાન્ય અને દૂધ–ઘીની વિશેષતા હોવાથી, અહીંના લોકોને બીજા દેશમાંના લોકો આગળ જવાનો પ્રસંગ કોઇ દિવસ આવેલો નહિ, પરંતુ હમણાના કાળમાં તે સર્વ વાતની અત્યંત ન્યૂનતા થવાથી પરદેશના લોક પાસે જવાની (માગવાની) હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે! આ દેશમાં હમણા જે હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ગાયનો હમ્મેશ થઈ રહેલો સંહાર એજ છે. એટલા માટે ખરા દેશહિતચિંતકોએ ગાયનો સંહાર કમી થાય એવા કામમાં નિત્ય કાયા, વચન, મને કરી મંડવું; એટલે આ દેશનો ઉદયકાળ આવશે. અને જો હાલ છે એવીજ સ્થિતિ કાયમ રહેશે, તો આ દેશને કદિ પણ ઉદયકાળ પ્રાપ્ત થનાર નથી. અસ્તુ. (વિચારી જનો માટે આટલું બસ ધારી આપણા મૂળ વિષય તરફ વળીએ.)

ગાયનું દૂધઃ—સ્વાદવાળું, રૂચિકર, સ્નિગ્ધ, બળકર, અતિ પથ્ય, કાંતિકારક; બુદ્ધિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, કફ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ, વીર્ય અને શુક્રને વધારનાર; વયસ્થાપક, હૃદ્ય, રસાયન, ગુરૂ, પુંસ્ત્વપ્રદ, મીઠું; અને વાત, પિત્ત, વિષ, વાતરક્ત, દાહ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, ઉદાવર્ત, ભ્રમ, કાસ, મદ, શ્વાસ, મનોવ્યથા, જીર્ણજ્વર, હૃદ્રોગ, પિપાસા, ઉદર, અપસ્માર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ગુલ્મ, અર્શ, પ્રવાહિકા, પાંડુ, શૂળ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, અતિશ્રમ, વિષમાગ્નિ, ગર્ભપાત, યોનિરોગ, નેત્રરોગ અને વાતરોગનો નાશ કરે છે. કાળી, લાલ અને ચિત્ર વર્ણની ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી વાતનાશક છે. પીળી ગાયનું દૂધ વાતપિત્તનો નાશ કરે છે. શ્વેત (ધોળી) ગાયનું દૂધ વિશેષે કરી કફ કરનાર છે. મરી ગએલા વાછરડાની અને બાળક વાછરડાની માનું દૂધ ત્રણે દોષ (વાત, પિત્ત, કફ)નો નાશ કરનાર છે. બાખડી ગાયનું દૂધ જાડું, બળ વધારનાર, તર્પણ, કફવર્ધક

અને ત્રણ દોષનો નાશ કરનાર છે. ખોળ, ખાણ ખાનારી ગાયનું દૂધ કફ કરનાર છે અને કડબ, ઘાસ, પરાળ ઇત્યાદ ખાનારી ગાયનું દૂધ સર્વ રોગો ઉપર હિતકર છે. જુવાન ગાયનું દૂધ મધુર, રસાયન અને ત્રિદોષનાશક છે. ઘરડી ગાયનું દૂધ દુર્બળ છે અને ગાભણી ગાયનું ત્રણ મહિના ઉપરાંતનું દૂધ, પિત્તકારક, ખારાશ પડતું, મધુર અને શોષ કરનાર છે. પહેલીવાર વીયાએલી ગાયનું દૂધ નિઃસાર (સાર વિનાનું) અને ગુણહીન છે. નવી વીયાએલી ગાયનું દૂધ લુખું, દાહકારક, રક્તદોષકારક અને પિત્તવાળું છે. વિયાએ ઘણા દિવસ થઇ ગએલા હોય એવી ગાયનું દૂધ મધુર, દાહકારક અને ખાટું છે. ધારોષ્ણ–તરતનું દોહેલું દૂધ વૃષ્ય, ધાતુ વધારનાર, નિદ્રાકારક, કાંતિકર, પથ્ય, સ્વાદવાળું, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, અમૃત જેવું અને સર્વ રોગ દૂર કરનાર છે. ઠંડું દૂધ (કાઢ્યાને એક પહોર થએલું) ત્રિદોષકારક છે. તપાવી ઠંડું પાડેલું દૂધ પિત્તનાશક છે. ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી કફનો નાશ કરે છે અને તપાવ્યા વગરનું ઠંડું દૂધ બળવૃદ્ધિકર, વૃષ્ય, દોષકર, અપાચક અને મલસ્તંભક છે. સવારમાં ગાયનું દૂધ સાકર નાખી પીએ તો તે હિતકારક છે. દૂધની મલાઇ (તર) શીતળ, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ય, બળકર, શુક્રવાળી, તર્પણ, રૂચિકર, કફવર્ધક અને ધાતુ-વર્ધક છે; અને પિત્ત, વાયુ, રક્તપિત્ત, દાહ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે. **ગાયના દૂધનો ઔષધિ ઉપયોગ:—(૧) આદાશીશી ઉપર:—**ગાયના દૂધનો માવો ખાવો અથવા ગાયના દૂધની ખીર બદામ સાથે કરી તેમાં સાકર નાખી ખાવા આપવી. (૨) **ધંતૂરા અથવા કરેણના વિષ ઉપર:—** પાશેર દૂધમાં સાકર એક તોલો નાખી પાવું. (૩) **સોમલ,** મોરથુથુ, વછનાગ, મુરદારશીંગ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર ઉલટી થાય ત્યાં સુધી દૂધ પાવું અથવા દૂધમાં સાકર નાખી તે પાવું. (૪) **મનશીળના વિષ ઉપર:—**દૂધમાં મધ નાખી ત્રણ દિવસ પાવું. (૫) **કોદરાના વિષ ઉપર:—**ઠંડું દૂધ પાવું. (૬) **કાચની ભૂકી** અન્નની સાથે ખાધામાં આવી હોય તો તે ઉપર:—દૂધ પાવું. (૭) **ગંધકના વિષ ઉપર:—**દૂધમાં ઘી નાખી પાવું. (૮) **પુષ્ટિ, બળ અને વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર:—**ગરમ કરેલા દૂધમાં ગાયનું ઘી અને સાકર નાખી પાવું. આના જેવો પથ્ય, તેજોવર્ધક અને પુષ્ટિકારક પ્રયોગ બીજો નથી. (૯) **જીર્ણજ્વર ઉપર:—**દૂધમાં ગાયનું ઘી, સુંઠ, ખારેક અને કાળીદ્રાક્ષ નાખી તે હેવતાથી ઉકાળી પાવું. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર અને શર્કરા ઉપર:—**દૂધમાં ગોળ અથવા ઘી સાકર નાખી તે કાંઇક ગરમ કરી પાવું અથવા ગરમ કરેલું દૂધ ઘી સહિત બરોબર સાકર નાખી પાવું. (૧૧) **આંખો બળતી હોય તે ઉપર:—**ગાયના દૂધમાં રૂનું પેલ કરી, ઉપર ફટકડીની ભૂકી નાખી આંખો ઉપર બાંધવી. (૧૨) **પુષ્ટિ આવવાને માટે** ગાયનું દૂધ, ઘી અને મધ એ એકઠું કરી પાવું. (૧૩) **પિત્તવિકાર-ઉપર:—**સાત તોલા દૂધ લઈ, તેમાં અર્ધા તોલાથી એક તોલા સુધી સુંઠ ઉકાળી માવો કરી સાકર નાખી, ગોળી કરી તે દર રાત્રે સૂતી વેળાએ ખાવા આપવી, ઉપર પાણી પાવું નહિ. એ પ્રમાણે ઘણા દિવસ એ ઔષધ આપવું. (૧૪) **શીતળા અથવા શીળી આવવાથી** છોકરાંના શરીરમાં આવતા તાવ ઉપર:—તુરતનું દોહેલું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી પાવું. (૧૫) **છાતી અથવા હૃદય રોગ ઉપર:—**દૂધમાં ભીલામાનું તેલ ૧૦ થી ૧૫ ટીપાં સુધી નાખી તે પાવું. (૧૬) **રક્તપિત્ત ઉપર:—**દૂધમાં પાંચગણું પાણી નાખી તે સારી પેઠે ઉકાળવું અને પાણી બળી જાય એટલે તે દૂધ પાવું. (૧૭) **હાડકું ભાગ્યું હોય તે ઉપર:—**સવારમાં બાખડી ગાયનું દૂધ સાકર નાખી તપાવવું, તેમાં ઘી અને લાખની ભૂકી નાખી ઠંડું થયા પછી પાવું; એટલે અસ્થિભંગ નાશ થશે. **બીજો પ્રકાર:—**લાખ, ઘઉં અને અર્જુનસાદડીની છાલનું ચૂર્ણ દૂધમાં ઘી નાખી તે છુટા પડેલા સાંધા અથવા ભાગેલા હાડકા ઉપર હાડ સંધાવા આપવું. (૧૮) **સળેકમ ઉપર:—**ગાયનું દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર અને મરીની ભૂકી નાખી પાવું. (૧૯) **માથાના રક્તજ અને પિત્તજ રોગ ઉપર:—** રૂની જાડી થેપલી કરી તે ગાયના દૂધમાં પલાળી માથા ઉપર રાખવી, તે ઉપર પાટો બાંધી રાખવો અને વારંવાર દૂધ રેડતા રહેવું. આ પ્રમાણે સવારથી સાંજ સુધી રાખી સાંજે માથું ધોઈ નાખી માખણ ચોળવું. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવું. (૨૦) **પ્રવાહિક અને રક્તપિત્તાદિક ઉપર:—**અર્ધું પાણી અને અર્ધું દૂધ એકઠું કરી, દૂધ એકલું રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું; તે પેટની અંદર વાયુ રહેલો હોય ત્યારે શૂળ, પ્રવાહિકા, રક્તપિત્ત, તરસ વગેરે રોગો ઉપર પાવું. જેવું અમૃત તેવુંજ એ દૂધ છે. એ સર્વ રક્ત-વિકારના રોગ ઉપર ઉપયોગમાં લેવું. (૨૧) **પાંડુ રોગ, ક્ષય અને સંગ્રહણી ઉપર:—**લોઢાના

વાસણમાં તપાવી રાખેલું દૂધ સાત દિવસ પાવું અને પથ્ય પાળવી, એટલે એ રોગ દૂર થશે. (૨૨) **હેડકી-ઉપર:**—ઉકાળેલું દૂધ પાવું. (૨૩) **મૂત્રાવરોધથી થએલા ઉદાવર્ત વાયુ ઉપર:**—દૂધ પાણી એકઠું કરી પાવું. (૨૪) મહેનત કરી આવેલા થાકી ગએલા માણસને ગરમ કરેલું દૂધ પાવું એટલે થાક જઈ હુશિયારી આવે છે. થાકી ગયેલા માટે આ અપ્રતિમ ઔષધ છે. (૨૫) **માથું દુ:ખતું હોય** તેપર ગાયના દૂધમાં સુંઠ ઘસી માથા ઉપર તેને લેપ કરવો અને ઉપર રૂ લગાવવું.

ગાયનું દહીંઃ—સ્વાદુ, બળ વધારનાર, રૂચિકારક, તેજસ્વી, શોભિત, પૌષ્ટિક, મીઠું, ગ્રાહક, ઠંડું અને વાતાર્શનું નાશક છે. દહીં મંદ, સ્વાદુ, સ્વાદ્વમ્લ, ખાટું અને અતિ ખાટું એમ પાંચ પ્રકારનું છે. **મંદ દહીં** એ જાડું, સ્વાદે દૂધ જેવું, મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનાર, સારક, દાહક અને ત્રિદોષકારક છે. **સ્વાદુ દહીં** જાડું, મીઠું, વૃષ્ય, પાક કર્યા પછી મધુર, અભિષ્યંદકારક, મેદ, વાયુ, કફને નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે. **સ્વાદ્વમ્લ દહીં** જાડું, મીઠું, કિંચિત્ ખાટું અને તુરૂં છે. બીજા ગુણ સ્વાદુ દહી જેવાજ છે. **ખાટું દહીં:**—લોહી, પિત્ત, કફને બનાવનાર અને શોભિતું છે. **અતિ ખાટું દહીં** દીપન, ગળામાં દાહ કરનાર, શરીર ઉપર રૂવાં ઉભાં કરનાર, રક્તપિત્ત કરનાર અને દાંતને ખટાવનાર છે. **તપાવેલા દૂધનું દહીં:**—શીતળ, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. **તપાવી મલાઇ કાઢી લીધેલા દૂધનું દહીં** ઠંડું, લઘુ, વિષ્ટંભકારક, વાતલ, ગ્રાહક, દીપન, મધુર, રૂચિકર અને થોડું પિત્તકારક છે. **સાકરમિશ્રિત દહીં** ખાવાથી પિત્ત, દાહ, તૃષા અને રક્તદોષનો નાશ થાય છે. **ગોળમિશ્રિત દહીં:**—તર્પણ, ધાતુવર્ધક, ગુરૂ અને વાનો નાશ કરનાર છે. **દહીંનું નીચોવેલ પાણી:**—બળ વધારનાર, તુરૂં, પિત્તકારક, સારક, ગરમ, રૂચિકર, ખાટું, લઘુ, સ્રોત:શોધક અને પ્લીહોદર, તૃષા, કફાર્શ, વાયુ, વિષ્ટંભ, પાંડુરોગ, શૂળ અને શ્વાસનું નાશક છે. **દહીં ઉપરની તોર (તર)** સારક, ગુરૂ અને રક્તપિત્ત, કફ અને વીર્યને વધારનાર, અને જઠરાગ્નિ મંદ કરનાર વાતનાશક એવી છે. બીજા ગુણ દહીં જેવા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કોગળીયા ઉપર:**—ગાયનું દહીં અથવા છાશ, સરખે ભાગે પાણી નાખી પાવું; એટલે અતિ વધી ગએલા કોગળીયાથી જીવનું રક્ષણ થશે, (૨) **કાચની ભુકી અનાજ સાથે ખાવામાં આવી હોય તે ઉપર:**—ગાયનું દહીં પાવું. (૩) **તૃષ્ણા રોગ ઉપર:**—જુની ઇંટ સ્વચ્છ ધોઈ, અગ્નિમાં નાખી લાલચોળ થાય ત્યાં સુધી તપાવી, ગાયના દહીંમાં નાખવી અને તે થોડું થોડું દહીં પાવું. (૪) **કરેણના વિષ ઉપર:**—ગાયના દહીંમાં સાકર નાખી પાવું. (૫) **સૂર્યાવર્ત રોગ ઉપર:**—સૂર્યોદય થયા પહેલાં દહીં અને ભાત ૩ દિવસ જમવા આપવો. (૬) **તૃષ્ણા (તરસ) રોગ ઉપર:**—ગાયનું મધુર દહીં ૧૨૮ ભાગ, સાકર ૬૪ ભાગ, ઘી ૫ ભાગ, મધ ૩ ભાગ, મરીનો ભૂકો ૨ ભાગ, સુંઠની ભૂકી ૨ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ એ સર્વે એકત્ર કાલવી કલાઇના વાસણમાં રાખી તેમાંથી થોડું થોડું પાવું. **બીજો પ્રકાર:**—પ્રથમ દહીં વસ્ત્રમાં ગાળી પછી તેમાં સાકર આદિ સર્વ મશાલા નાખી ઘોળી રાખવું એને **શ્રીખંડ** કહે છે. તે તૃષા, દાહ અને પિત્તશામક હોઇ મધુર છે.

ગાયનું માખણ:—શીતળ, ધાતુવર્ધક, તેજોવર્ધક, વૃષ્ય, કાંતિ વધારનાર, ગ્રાહક, બળપ્રદ, બાળક અને વૃદ્ધને માટે જડ, રૂચિકર, મધુર, સુખકારક, આંખનું તેજ વધારનાર, પુષ્ટિકારક અને વાત, પિત્ત, કફ, અર્શ, ક્ષય, રક્તવિકાર, અર્દિતવાયુ, સર્વાંગશૂળ, થાક અને ઉધરસનો નાશ કરે છે. **ઠંડું માખણ:**—બળ વધારનાર, વીર્યકારક, ગુરૂ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુ વધારનાર, અપ્રિય, અનભિષ્યંદિ, બે ત્રણ દિવસનું હોય તો ખારૂં, તીખું, ખાટું; અને વાંતિ, અર્શ, કોઢ, એ દોષ સિવાય નેત્રરોગ અને બીજા સર્વ રોગનો નાશ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ક્ષય મટી શક્તિ આવવા માટે:**—ગાયનું માખણ, ખડીસાકર, મધ અને સોનાના વરક, એકઠું કરી ખાવા આપવું. (૨) **આંખોએ દાહ થતો હોય તે ઉપર:**—ગાયનું માખણ આંખો ઉપર ચોપડવું. (૩) **શરીરમાંના ઝીણા તાવ ઉપર:**—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૪) **શીતળા અથવા શીળીના યોગથી થએલા છોકરાના ઝીણા તાવ ઉપર:**—ગાયનું માખણ અને ખડીસાકર એકઠું કરી તેમાં જીરાની ભૂકી નાખી, નાની સોપારી જેવડી ગોળી કરી હમ્મેશાં સવારમાં આપવી. (૫) **કાનમાં અતિશય**

બળતરા થતી હોય તો:—ગાયનું માખણ થોડું ગરમ કરી કાનમાં નાખવું. (૬) **ખરસાણી, ભિલામો ઇત્યાદિ** ઉડયાં હોય અથવા આંખમાં પડયાં હોય તો ગાયનું માખણ ચોપડવું. ખરસાણી ભૂલથી કદિ ખાવામાં આવવાથી શરીરમાં દાહ થાય તો ગાયનું માખણ પુષ્કળ ખાવા આપવું. (૭) **કરેણના વિષ ઉપર:**—ગાયનું માખણ થોડું ઉનું કરી આપવું. (૮) **રકતાતિસાર ઉપર:**—ગાયના દૂધનું માખણ કાઢી તેમાં મધ અને ખડીસાકર નાખી પાવું. (૯) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગાયનું માખણ અને તલ ખાવા આપવા; એટલે દાંતને મજબુતી આવી પુષ્ટતા પણ પ્રાપ્ત થશે.

ગાયની છાશ:—જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર, ત્રિદોષ તથા અર્શની નાશક છે. **સાધારણ છાશ**–સ્વાદુ, ગ્રાહી, ખાટી, તુરી, લઘુ, ગરમ, પાક વખતે મધુર, તીખી, લુખી, અવૃષ્ય, બળપ્રદ, તૃપ્તિકર, હૃદ્ય, વિકાસી, રૂચ્ય, શરીરને કૃશ કરનાર અને કમળો, મેહ, મેદ, અર્શ, પાંડુ, સંગ્રહણી, મલસ્તંભ, અતિસાર, અરૂચિ, ભગંદર, ઉદર, પ્લીહા, ગુલ્મ, સોજો, કફ, કોઢ, કૃમિ, પરસેવો, ઘીનું અજીર્ણ, વાયુ, ત્રિદોષ, વિષમજ્વર, અને શૂળનો નાશ કરે છે. છાશ મધુર પાકી છે, એટલે પિત્તનો કોપ કરતી નથી. લુખી, ગરમ (ઉષ્ણ) અને તુરી છે એટલે કફનો નાશ કરે છે. ખાટી અને મધુર છે માટે વાનો નાશ કરે છે. **મધુર (મીઠી) છાશ** કફ કરનાર અને વાત અને પિત્તનાશક છે. **ખાટી છાશ** રક્તપિત્ત અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ખાટી છાશ મીઠા સાથે** પાઈ હોય તો વાનો નાશ કરે છે. **મીઠી (મધુર) છાશ** સાકર સાથે પાવાથી પિત્તનો નાશ કરે છે. મીઠું અને સુંઠ, મરી, પીપરની સાથે મેળવી પાવાથી તે રૂક્ષ અને કફનાશક છે. પેટમાં વાયુ હોય તે ઉપર પીપર અને મીઠું નાખી આપવી. પિત્ત થએલાને સાકર અને મરી સાથે આપવી. **કફોદર ઉપર:**—ત્રિકટુ, સુવા, જીરૂં અને સિંધવ નાખી આપવી. ત્રિકટુ, મીઠું (સિંધવ), જવખાર વગેરે નાખી તે છાશ સન્નિપાત ઉપર આપવી. ક્ષય, દૌર્બલ્ય, મૂર્છા, ભ્રમ, દાહ, તૃષા અને રક્તપિત્ત ઉપર છાશ આપવી નહિ. **મીઠા સહિત છાશ** ઉંઘ અને અંગ જાડું કરનાર અને જડ છે. **માખણ કહાડી લીધેલી છાશ** લઘુ (હલકી) અને પથ્યકર છે. **ઘોળવું** (પાણી નાખી હલાવેલું દહીં–મઠો) ઉષ્ણ અને ત્રિદોષનાશક છે. (૧) **દાહ (બળતરા) ઉપર:**—ગાયની છાશથી કપડું ભીંજવી તે વસ્ત્રથી રોગીને સ્પર્શ કરતાં રહેવું; એટલે દાહ નાશ થશે. (૨) **સંગ્રહણી, અતિસાર અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ગાયની છાશ પાવી, તેથી શરીરમાંનું લોહી શુદ્ધ થઈ રસ, બળ, પુષ્ટિ અને વર્ણ (રંગ) સરસ થાય છે; આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે અને વાત તથા કફના સેંકડો રોગ નાશ થાય છે. (૩) **મલાવષ્ટંભ (બદ્ધકોષ્ટ) થાય તો:**—અજમો અને બિડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ચિત્રાની છાલ વાટી તેના રસને એક વાસણમાં નાખવો અને તેમાં ગાયનું દહી અથવા છાશ નાખી પાવું. (૫) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને બીડલોણ નાખી ગાયની છાશ પાવી. (૬) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં એક તોલો ધોળી મુસળી વાટી પાવી અને પથ્ય છાશ તથા ભાતની રાખવી. (૭) **બીજો પ્રકાર:**—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને પીપરની ભૂકી નાખી પાવી. સંગ્રહણી રોગને માટે છાશ–દીપન, ગ્રાહક અને લઘુ છે. (૮) મગફળી ખાધા પછી છાશ પાવી એટલે નડશે નહિ; તેમજ તેથી થનાર અજીર્ણને માટે પણ છાશ ફાયદો કરનાર છે.

ગાયનું ઘી:—રસ વખતે અને પાક વખતે સ્વાદુ, શીત, ગુરૂ, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્તકારક, સ્નિગ્ધ, સુગંધિ, રસાયન, રૂચ્ય, નેત્ર્ય, કાંતિકારક, વૃષ્ય અને મેધા, લાવણ્ય, તેજ તથા બળને આપવાવાળું, વયઃસ્થાપક, બુદ્ધિપ્રદ, શુક્રલ, સ્વર્ય, હૃદ્ય, મનુષ્યને હિત કરનાર અને બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષતક્ષીણ એમને જહ; અને અગ્નિદગ્ધ શરીર, શસ્ત્રક્ષત, વાત, પિત, કફ, ભ્રમ, વિષ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ નિરામજ્વરને હિતકારક અને આમજ્વરવાળાને વિષ સમાન છે. **માખણવાળું ઘી:**—તૃપ્તિકારક, દુર્બળ માણસને હિતકારક, ભોજનમાં સ્વાદવાળું; નેત્ર, પાંડુ અને કમળા ઉપર પ્રશસ્ત છે. કોલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, બાલ, વૃદ્ધ, ક્ષયરોગ, આમવ્યાધિ, કફરોગ, મદાત્યય, બદ્ધકોષ્ટ અને તાવમાં થોડુંજ આપવું. **જૂનું ઘી:**—તીક્ષ્ણ, સારક, ખાટું, લઘુ, તીખું, ઉષ્ણવીર્ય, રંગ કરનાર, છેદક, લેખન, સાંભળવાની શક્તિને વધારનાર, અગ્નિદીપક, નાકસંશોધક, વ્રણ રૂઝાવનાર (સાંધનાર) અને ગુલ્મ, યોનિરોગ, મસ્તક રોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, સોજો, અપસ્માર, મદ, મૂર્છા, જ્વર, શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, સળેકમ, કોઢ, ઉન્માદ, કૃમિ,

વિષ, અલક્ષ્મી અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. એ યોનિકર્મ અને નસ્ય વિષયમાં પ્રશસ્ત છે. આ ઘી દશવર્ષ સુધીનું જુનું સમજવું. દશ વર્ષ ઉપરાંત જુનું થએલું તે સો, હજાર વર્ષ સુધીનું **કોંભ** નામનું જાણવું. અગીઆરસેં વર્ષ ઉપરનું તે **મહાઘૃત** જાણવું. એ જેમ જુનું હશે તેમ ગુણમાં વધારે હશે એમ જાણવું. **શતધૌત ઘૃત** (સો વાર ધોએલું ઘી) દાહ, મોહ અને જ્વરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ દૂધ જેવા.* માખણ, દહીં, ઘી ઇત્યાદિક ગાયનાં ઘણાંજ ઉત્તમ છે અને બકરીનાં ઘણાજ નિંદ્ય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **આદાશીશી ઉપર:**—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી સવાર સાંજ નાકમાં નાખવું એટલે સાત દિવસમાં આદાશીશી તદ્દન દૂર થઇ જશે. (૨) **નાકમાંથી લોહી પડે છે તેના ઉપર:**—ગાયનુ ચોખ્ખું ઘી નાકમાં નાખવું. (૩) **પિત્ત મસ્તકે ચઢી ગયાં હોય તો** ગાયનું ચોખ્ખું ઘી માથે ચોળવું; એટલે ચડેલું માથું તત્કાળ ઉતરી જશે. (૪) **હાથ પગમાં દાહ** (બળતરા) **થતો હોય તો:**—ગાયનું ચોખ્ખું ઘી ચોળવું. (૫) **તાવ વગેરે કારણથી શરીરે અતિશય બળતરા થતી હોય ત્યારે:**—ગાયનું સો વાર અથવા હજાર વાર ધોએલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૬) **ધંતૂરાના અથવા રસકપૂરના વિષ ઉપર:**—ગાયનું ઘી પુષ્કળ પાવું. (૭) **દારૂ ઉતારવાને માટે:**—ગાયનું ઘી ૨ તોલા અને સાકર ૨ તોલા એકઠાં કરી પાવાં. (૮) **ગર્ભિણીના રક્તસ્રાવ ઉપર:**—ગાયનું શતધૌત ઘી શરીરે ચોળવું. (૯) **ચોથીઆ તાવ, ઉન્માદ અને અપસ્માર ઉપર:**—ગાયનું ઘી, દહીં, દૂધ અને છાણનો રસ; એમાં ઘી સિદ્ધ કરી પાવું. (૧૦) **દાઝેલા શરીર ઉપર:**—ગાયનું ધોએલું ઘી ચોળવું. (૧૧) **માથાના દરદ ઉપર:**—ગાયનું દૂધ અને ઘી એકઠું કરી અંજન કરવું એટલે આંખમાં રાતો રંગ દેખાય તે રોગ જતો રહે. (૧૨) **છોકરાંઓની છાતીમાં કફનો ગઠ્ઠો બંધાઇ ગયો હોય તે ઉપર:**—ગાયનું ઘી છાતી ઉપર ચોળી સારૂં મર્દન કરવું. (૧૩) **શરીરમાં ગરમી** થયાથી લોહી ખરાબ થઇ શરીર ઉપર તાંબા જેવા રંગનાં ચાઠાં થઇ પછી તે કાળાં થઇ તેની ગાંઠો બની શરીર ઉપર ફુટી નીકળે છે તે ઉપર:—પહેલાં જળો મૂકાવી લોહી કઢાવવું. પછી પિત્તળની કથરોટમાં ગાયનું ઘી તોલા ૧૦ અથવા અર્ધું ગાયનું અને અર્ધું બકરીનું લઇ, તેમાં પાણી નાખી હાથથી ખુબ ફેણવું અને પાણી કાઢી બીજુ પાણી નાખવું. એ પ્રમાણે સો વાર પાણીથી ધોઇ, તેમાં ફટકડીની ભૂકી અઢી તોલા નાખી, ઘુંટી, તે મિશ્રણ માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિત્ય સૂતી વખતે ચાઠાં થએલી સર્વ જગાએ ચોળ્યાથી, જામી ગએલી શરીરમાંની ગરમી ઓછી થઇ, કેટલાક દિવસોમાં શરીરમાંથી બળતરા મટી જઈ લોહી શુદ્ધ થાય છે અને આ દુષ્ટ રોગ નહિ જેવો થાય છે. (૧૪) **તૃષ્ણારોગ ઉપર:**—ગાયનું ઘી અને દૂધ એકઠું કરી પાવું. (૧૫) **દાહ (બળતરા) રોગ ઉપર:**—ગાયનું સો અથવા હજાર વાર ધોએલું ઘી શરીરે ચોળવું. (૧૬) **ઉચકી ઉપર:**—ગાયનું કોકરવર્ણું ઘી પાવું. (૧૭) **સન્નિપાત વિસર્પ ઉપર:**—ગાયના શતધૌત ઘીનો વારંવાર લેપ કરવો. (૧૮) **તજાગરમી ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં છીપની ભસ્મ નાખી તેનો ખરલ કરી લેપ કરવો.

ગોમૂત્ર:—તુરૂં, કડવું, તીખું, લઘુ, ખારૂં, ગરમ, તીક્ષ્ણ, પાચન, અગ્નિદીપન, ભેદક, પિત્તલ, મેધાકારક, કિંચિત્ મધુર, સારક, લેખન, બુદ્ધિપ્રદ અને કફ, વાયુ, કુષ્ટ, ગુલ્મ, ઉદર, પાંડુ, કિલાસ (ગલત) કુષ્ટ, શૂળ, અર્શ, કંડૂ, દમ, આમ, ભ્રમ, જ્વર, આનાહ વાયુ, ઉધરસ, મલસ્તંભ, સોજો, મુખરોગ, નેત્રરોગ, ત્વચારોગ, સ્ત્રીઓના અતિસાર અને મૂત્રરોધ એ સર્વનો નાશ કરે છે. સર્વ મૂત્રોમાં આ મૂત્ર ગુણમાં અધિક છે. (૧) **કફ રોગ ઉપર:**—એકલું ગોમૂત્ર પાવું. (૨) **રેચ થવા માટે:**—ગોમૂત્ર જેટલી વાર કપડામાં ગળી પાવામાં આવે તેટલા રેચ થાય છે. (૩) **ઉદરરોગ અને ભાર ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં સાકર અને મીઠું સમભાગ ઝીણું વાટી નાખી તે પાવું અથવા ગોમૂત્રમાં સિંધવ અને રાઇની ભૂકી નાખી તે આપવું. (૪) **વરાધ ઉપર:**—ગોમૂત્ર એક બે વખત ગાળી તેમાં હળદર નાખી પાવું. (૫) **ઉદરરોગ અને છોકરાંના પેટમાંના ડબ્બા-(ભાર) ઉપર:**—ગાયનું મૂત્ર ૪ તોલા લઇ, તેમાં

* યાદ રાખવું કે ગુંમડાં આદિ ચામડીની ઉપરનાં દરદો માટે ચોપડવાને ધોયા વગરનું ઘી ઝેર સમાન છે માટે તે કદી ચોપડવું નહિ; તેમજ ધોએલું ઘી ખાવામાં ઝેરનુંજ કામ કરતું હોવાથી તે ભુલે ચુકે ખાવું નહિ.

નાળીએરની કાચલી ૧ પૈસાભાર અને ખરવતીનાં સૂકાં પાંદડાં એક પૈસાભાર, ઘસી પાવાં. એથી પેટમાંના સર્વે રોગ જુદા પડી મલદ્વારે તેનો નિકાલ થાય છે; છોકરાંઓને આ ઔષધ અષ્ટમાંશ અથવા ચતુર્થાંશ પ્રમાણમાં આપવું. (૬) **પાંડુરોગ ઉપર:**—હમ્મેશાં સવારમાં શક્તિ અનુસાર ગાયનું મૂત્ર વસ્ત્રમાંથી ગાળી રોગના કમી જાસ્તી જોર પ્રમાણે ૨૧ અથવા ૪૨ દિવસ સેવન કરવું. (૭) **કર્ણસ્રાવ ઉપર:**—ગોમૂત્ર થોડું ગરમ કરી તેવડે કાન ધોવો.

ગાયનું છાણ:—દુર્ગંધનાશક, શોધક, સારક, શોષક, બીજવર્ધક, પોષક, રસવાન, કાંતિકર અને લેપને માટે સ્નિગ્ધલ, મળ વગેરે કહાડનાર છે. (૧) **મરેલ ગર્ભ બહાર પાડવો હોય તેને:**—ગાયના છાણનો રસ સાત તોલા કાઢી તે ગાયના દૂધમાં પાવો. (૨) **ગુદભ્રંશ (આમળ) ઉપર:**—ગાયનું છાણ ઉનું કરી તેનાથી શેક કરવો. (૩) **પરસેવો નહિ થવા** માટે:—ગાયનું સુકાએલું છાણ અને મીઠાનું જુનું વાસણ એ બેનો ભૂકો કરી શરીરે ચોપડવો. (૪) **ખરજ (ચેળ) જવા** માટે:—છાણ શરીરે ચોળી ઉના પાણીથી સ્નાન કરવું.

છાણની રાખ:—શોષક, વ્રણરોપણ કરવાવાળી, રોચક, દુર્ગંધનાશક, ધાન્યવર્ધક, કૃમિ–કીટઘ્ન, શોપક અને શીતનિવારક છે. (૧) **શીતળા ફુટી નીકળેલા ફોલ્લા ઉપર:**—રાખને કપડાથી ચાળી તે ભરવી. આજ ઉપાય એ ઉપર મુખ્યત્વે કરી શ્રેષ્ઠ છે. (૨) **સાધારણ વ્રણ ઉપર:**—ઘીમાં રાખ ભેળવી ચોપડવી. (૩) **ધાન્ય રાખમાં ભરી રાખવાથી** ભુંડ, કીલ્લાં વગેરે પડતાં નથી.

प्राणिज औषधी.

इत्यग्रं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायालम् ॥
तद्देशकालबलतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥

૧—અસ્થિ (હાડકાં).

(૧) **નાડીવ્રણ અને ભગંદર ઉપર:**—તરસનાં હાડકાં પાણીમાં ઘસી પાવાં અને લેપ કરવો. (૨) **પીનસરોગ ઉપર:**—તરસનું હાડકું પાણીમાં ઘસી નાકમાં નાખવું. (૩) **જલોદર ઉપર:**—માણસની (કપાળ) ખોપરી પાણીમાં ઘસી પાવી; એટલે સોજે જલદી ઉતરે છે. (૪) **હાડવ્રણ અને સડેલા કુષ્ટ (કોઢ) ઉપર:**—માણસનાં હાડકાં બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરી તે ચાંદીઓપર ચોપડવું; એટલે ક્ષત જલદી ભરાઈ આવે છે. (૫) **હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:**—કુતરાનો અથવા વાઘનો સુળોદાંત અને કપાળની ખોપરીનું હાડકું પાણીમાં ઘસી આપવું. (૬) **ઢોરના ગળામાં હાડકું અટક્યું હોય તો:**—તરસના નાકનું હાડકું પાણીમાં ઘસી તે પાણી પાવું. (૭) **ભગંદર ઉપર:**—ત્રિફળાંના કાઢામાં બિલાડીનું હાડકું ઘસી લેપ કરવો. (૮) **નાસુર ઉપર:**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું, કાચબાની ખોપરી અને તરસનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૯) **બાળકોના પેટમાંના ભાર ઉપર:**—કાચબાના કપાળનું હાડકું ઘસી પાવું. (૧૦) **ભગંદર અને દુષ્ટ વ્રણ ઉપર:**—બિલાડાના અને કુતરાના હાડકાની ભસ્મ કરી ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૧૧) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ખવલ્યા બિલાડીનું હાડકું ઘસી ચોપડવું. (૧૨) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ગરૂડપક્ષીનો પગ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૨—ઉંદરની લીંડીઓ.

(૧) **બાળકની ઇંદ્રિ અને ઝાડો બંધ થયો હોય તો:**—ઉંદરની લીંડી પાણીમાં કાલવી ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **પ્રદર ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ચોખાના ધોવરામણમાં વાટી આપવી. (૩) **પ્રમેહ ઉપર:**—ઉંદરની ૩-૪ લીંડીઓ દૂધમાં આપવી. (૪) **નાના બાળકને રેચ થવા માટે:**—ઉંદરની લીંડીઓ અને એરંડાનું ચૂર્ણ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી તેનો ગુદા ઉપર અને ડુંટી ઉપર લેપ કરવો. (૫) **કરોળીઆ શરીરપર મસળવાથી ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર તથા ઉંદરના વિષ ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ ઘસી ચોપડવી.

૩—કસ્તૂરી.

કસ્તૂરીની ઉત્પત્તિ નેપાળ દેશમાં થાય છે. કસ્તૂરી હરણની તથા જવાદી બિલાડાની ડુંટીમાંથી **નીકળે છે.** બિલાડાથી થનાર કસ્તૂરીને જવાદી કસ્તૂરી કહે છે; એ મૃગકસ્તૂરી કરતાં હલકી ગણાય છે. સુવાસિક તથા થોડી ઉત્પન્ન થવાથી મોંઘી મળે છે. શુદ્ધ કસ્તૂરી સુંઘવાથી નાકમાંથી લોહી પડે છે. **કસ્તૂરી**—ચક્ષુષ્ય, તીખી, કડવી, સુગંધી, ઉષ્ણ, શુક્રપ્રદ, ગુરુ, વૃષ્ય, ક્ષાર અને રસાયન છે. તે કિલાસકુષ્ટ, મુખરોગ, કફ, દુર્ગંધ, અલક્ષ્મી, મળ, વાયુ, તૃષા, ઉલટી, શોષ અને વિષનો નાશ કરે છે. જે કામરૂ દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી કાળારંગની તે ઉત્તમ અને નેપાળમાં થનારી તામ્રવર્ણ તે મધ્યમ, અને કાશ્મીરમાં થનારી કપિશ વર્ણની તે કનિષ્ઠ જાણવી. **લતા કસ્તૂરી:**—સ્વાદુ, વૃષ્ય, શીતળ, લઘુ, નેત્રને હિતકારક, કડવી, છેદક, તીક્ષ્ણ અને બસ્તિશુદ્ધિ કરનારી છે; તથા બસ્તિરોગ, કફ, તૃષા, મુખરોગ, લાલાસ્ત્રાવ, ઉલટી, વાયુ, દુર્ગંધ, મેદ અને અલક્ષ્મીનો નાશ કરે છે. એ દક્ષિણ દેશમાં થાય છે. **જવાદી કસ્તૂરી:**—ચક્ષુષ્ય, ઉષ્ણ, સુખાવહ, સુગંધી, સ્નિગ્ધ, વાયુ ઉપર પ્રશસ્ત, પુષ્ટિકર અને શુક્રવૃદ્ધિકારક છે; તથા કંડૂ, કિટિભકુષ્ટ, પરસેવો, દુર્ગંધ, વિષ, કંઠરોગ અને કુષ્ટનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કાન વહે છે તે ઉપર:**—થોડી કસ્તૂરી કપાસમાં વીંટાળી કાનમાં રાખવી. (૨) **વાળા ઉપર:**—૧ ગુંજાથી ૨ ગુંજા સુધી કસ્તૂરી ઘીમાં નાખી

પ્રાશન કરવી એટલે વધેલો વાળો હશે તો તે પણ સારો થશે. (૩) **સન્નિપાત જ્વરમાં તંદ્રા (મૂર્છા) આવે છે તે ઉપર:**—કસ્તૂરી અને મરી, એ ઘોડાની લાળમાં ઘસી મધ નાખી આપવાં. (૪) **જ્વરમાં શોષ પડે છે તે ઉપર:**—પાણીમાં કસ્તૂરી નાખી આપવી. (૫) **શીતાંગ સન્નિપાત ઉપર:**—કસ્તૂરી આપવી. (૬) **કસ્તૂર્યાદિ ગુટિકા:**—કસ્તૂરી અને શુદ્ધ કપૂર એક તોલો; લવંગ ૨ તોલા; મરી, લીંડીપીપર, બહેડાં અને કોળીજંન, એ અર્ધો તોલો તથા દાડમની છાલ ૪ તોલા; એ સર્વે કાથાના પાણીમાં ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ મ્હોડામાં રાખવાથી કફ દૂર થાય છે. એના સેવનથી શ્વાસનું નિવારણ થાય છે. (૭) **પુરુષત્વ કમી થયું હોય તો:**—કસ્તૂરીનું સેવન કરવું. (૮) **વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતાને માટે:**—ત્રણ ભાર સુવર્ણભસ્મ અને એક ભાર કસ્તૂરીને એકત્ર કરી તેનું ૧ થી ૨ ગુંજા પર્યંત ચૂર્ણ, મધ સાકર અને ઘી સાથે સેવન કરવું; એથી શરીરમાં પ્રફુલ્લિત-પણું આવી, કંમરનું દુઃખવું વગેરે આજાર પણ દૂર થાય છે. પુષ્કળ અમીર લોક એનું નિત્ય સેવન કરે છે. (૯) **ઘણા દિવસનો નિદ્રાનાશ દૂર થવા માટે:**—સ્ત્રીના અથવા ગાયના દૂધમાં કસ્તૂરી વાટી અંજન કરવું.

૪—કબુતરની* હગાર.

(૧) **પાકેલું ગુંમડું ફુટવા માટે:**—કબુતરની હગાર લાવી લેપ કરવો. (૨) **વાળા ઉપર:**—૨ થી ૩ માસા સુધી કબુતરની હગાર મધમાં મેળવી ગોળી કરી ગળી જવી, તે મોટા વધેલા વાળાનો પણ નાશ કરે છે. (૩) **પથરી ઉપર:**—કબુતરની હગાર અને કાકડીનાં બિયાં, ચોખાના ધોવસમણમાં વાટી આપવાં; એટલે પથરી ઝરી પડશે. (૪) **ભાર ઉપર:**—કબુતરની હગાર મધમાં આપવી.

૫—કાંતણી (કરોળીઆ)નું ઘર.

(૧) **વાળા ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી શક્તિ અનુસાર પાનમાં અથવા ગોળમાં ખાવા આપવું. સાંજપર્યંત કંઈ ખાવું નહિ. સાંજે જમવું. **પથ્ય**—અલણી ત્રણ દિવસ. (૨) **આગંતુક જખમો ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર લગાવવું. (૩) **ઢોરોને કાંઇ વાગી જખમ પડી કીડા પડે છે તે ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર રોટલીમાં આપવું, એટલે ચાર પાંચ દિવસમાં કીડા નાશ થઇ જખમ ભરાઈ આવે છે. (૪) **બાળંતરોગ (સુવારોગ) ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર બારિક કરી તેને ગોળમાં કુટી ગોળી કરી સાત દિવસ આપવી, પથ્ય પાળવી. (૫) **ચાતુર્થિક જ્વર ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર ગોળમાં મેળવી આપવું. (૬) **કંઠસર્પ ઉપર:**—કાંતણીનું ઘર અને અગરચંદન, એ સમભાગ બારિક કરી ચલમમાં નાખી પાવું.

૬—કુકડીની વિષ્ઠા (હગાર).

(૧) **પાકેલું ગુમડું ફુટવા માટે:**—કુકડીની અથવા કબુતરની વિષ્ઠાનો ગુમડા ઉપર લેપ કરવો. (૨) **હડકાયા કુતરાના વિષ ઉપર:**—કુકડીની વિષ્ઠાનો લેપ કરવો. (૩) **સોમલના વિષ ઉપર:**—કુકડીની હગાર પાણીમાં મેળવી પાવી; એટલે ઉલટી થઇ વિષ નિકળી પડશે.

૭—કેશ.

(૧) **અગ્નિદગ્ધવ્રણ ઉપર:**—કેશ બાળી તેલમાં ખરલ કરી મલમ કરી ચોપડવું. (૨) **સુખ-પ્રસૂતિને માટે:**—જનનેંદ્રિયને કેશની ધૂણી આપવી.

૮—ગાંડૂળ (સં૦ ભૂનાગ, ગુ. અળસીઆં).

ચોમાસામાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનો રંગ તાંબા પ્રમાણે લાલ હોઇ, એ વેંતભર લાંબા હોય છે. એના રંગમાં તાંબુ હોવાથી એનો રંગ લાલ હોય છે. ભૂનાગ એટલે ગાંડુળ—આ અનેક વિજ્ઞાનકારક છે. પારાની ખાખ કરવાના કારણ વિષયમાં એનું સત્વ કહેલું છે. એના સત્વથી જરા, વ્યાધિ દૂર થાય

* પારેવું અને કબુતર એ એકજ જાતિનાં છે, સબબ એમાંથી ગમે તેની વિષ્ઠા લેવી.

છે. એ સ્વર્ણાદિ ખનીજ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. તેમાંનું સુવર્ણ-ખાણમાંનું દુર્લભ છે. **ભૂનાગ સત્વઃ—** ગાંડૂળ, હળદર, ગોળ, ગુગળ, લાખ, લોંકર, મચ્છ, પેંડ અને ટંકણખાર એકત્ર કરી ખરલ કરવો અને કુલડીમાં ઘાલી દેવતાપર ફુંકવું; એટલે તાંબા જેવું સત્વ નીકળે છે. એ શીત છે અને સંપૂર્ણ કુષ્ટ, વ્રણ અને સ્થાવર જંગમ વિષનો નાશ કરે છે. એનો પારામાં યોગ કરવાથી પારો અગ્નિમાં સ્થિર થાય છે. એના સત્વની રવિવારે વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવાને આપવું; એટલે તત્કાળ વિષ નાશ થાય છે. દુઃખી થતી સુવાવડીનો છુટકો જલદી થાય છે. તેમજ પાણીમાં વીંટી ધોઈ, આગળ લખેલા મંત્રે તે પાણી મંત્રી આપવાથી મોટું શૂળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી જલદી પ્રસૂતા થાય છે. ગુમડાંને ભરી કાઢે છે અને નેત્રરોગ માટે નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે, એવું બાલુકીએ કહેલું છે. **મંત્રઃ—"रामवत्सोमसेनानी मुद्रितेति नथाक्षरम् । हिमालयोत्तरे पार्श्वे स्वकर्णश्च मरुद्रुम । तत्र शूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयं गतम् ॥"** એ વીંટી તેલમાં નાખી તે કઢવું; પછી તે તેલ જ્યાં શૂળ કિંવા પીડા થતી હોય ત્યાં ચોપડવું; એટલે તત્કાળ પીડા દૂર થાય છે. **ઉપયોગઃ—(૧) વાળા ઉપરઃ—**ગાંડૂળ સૂકવી રાખી દરરોજ સુમારે એક વાલભાર ગોળમાં ગોળી કરી તે આપવી. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ પર્યંત લઇ, પથ્ય અલણી કરવી: એટલે શરીરમાંના સર્વે વાળા બળી જાય છે. (૨) **સર્પના વિષ ઉપરઃ—**ગાંડૂળ અને કાળાં મરી એ પાણીમાં વાટી આપવાં; એટલે તત્કાળ વિષ દૂર થાય છે. (૩) **પુરુષત્વ આવવા માટેઃ—**બશેર ગાંડૂળ લાવી છાશમાં ધોઇ, પછી તે શેકી નલિકાયંત્રે અર્ક કાઢવો; આ પાનના બીડામાં બિંદુ માત્ર ચોપડી ૩ દિવસ ખાવા આપવો.

૯—ગધેડાની લીંદ.

(૧) **ધોળા ઉંદર અંગ ઉપર પડી ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉપરઃ—**ગાંઠ શસ્ત્રે ફોડી, તે ઉપર ગધેડાની લીંદ ૮ દિવસ બાંધવી. (૨) **ખરજવા ઉપરઃ—**ગધેડાની લીંદનો પાતાળયંત્રવડે અર્ક કાઢી તે ખરજવા ઉપર ચોપડવો. (૩) **કાચ, માટી અને ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપરઃ—** ગધેડાની લીંદનું પાણી પાવું. (૪) **મધુરા ઉપરઃ—**ગધેડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી તે પાણી પાવા આપવું.

૧૦—ગધેડાનો દાંત.

ઉપયોગઃ—(૧) શીતળાથી આંખમાં ફુલું પડયું હોય તોઃ—ગધેડાનો દાંત ઘસી અંજન કરવું.*

૧૧—ગોરોચન.

ગાયના અથવા બળદના પિત્તાશયમાં એક જાતનો જાયફળ જેવડો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય છે;× તેને "ગોરોચન" કહે છે. **ગોરોચનઃ—**અતિ શીત, રૂચિકર, મંગળદાયક, વશકર, કાંતિકારક, વૃષ્ય, કડવું અને પિશાચબાધા, ગ્રહપીડા, વિષદોષ, કુષ્ટ, કૃમિ, ઉન્માદ, ગર્ભસ્ત્રાવ, ક્ષત, રક્તવિકાર અને નેત્રરોગનો નાશ કરે છે. (૧) **ઉલટી, વરાધ (બારામી) વગેરે બાળકોના અનેક રોગો ઉપરઃ—**ગોરોચન અને હળદર, એ બન્ને ખાવાના પાનના રસમાં આપવાં. (૨) **મધુરા ઉપરઃ—**મધુરો થએલા માણસને બીજા દિવસે ફક્ત એક વખત બે તોલા ભેંસના દૂધમાં અડદ જેટલું ગોરોચન મેળવી આપવું. આ યોગથી મધુરો પેટમાં ન પડતાં બહાર પડે છે. (૩) **બાળકોને શીતળા હલકા આવવા માટેઃ—** ગોરોચન ગાયના દૂધમાં ઘસી પાવું, એટલે શીતળા અંગ ઉપર તત્કાળ ઉઠે છે. (૪) **ખરજ ઉપરઃ—** ગોરોચન અને ચંદન ઘસી લેપ કરવો.

---

* હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં એજ પ્રમાણે એજ દરદ ઉપર બીલાડીનું હાડકું અથવા બળદનું શીંગડું ઘસી આંજવાનું લખેલ છે.

× એ પિત્તાશયમાં નાળીએર જેવડા એક ગોળામાં પીળા રંગના પાણી સાથે એવી નાની મોટી દશ બાર ગાંઠો મળી આવે છે.

૧૨—ઘૃતવર્ગ.

સર્વ ઘીમાં ગાયનું ઘી શ્રેષ્ઠ છે. ઔષધોમાં સર્વ તાજા ઘીની યોજના કરવી. ઘીના સેવનથી માણસના અંગમાં ધાતુની વૃદ્ધિ થઇ શક્તિ વધે છે§ અને મગજ શાંત રહે છે. ઘીના સેવનથી શરીરમાંની અશક્તતા અને ગરમી દૂર થાય છે અને લોહી શુદ્ધ થાય છે. અતિશય શારીરિક શ્રમ કરનારાઓને ઘીનું સેવન તો અત્યંત હિતકારક છે. હમણાના વખતમાં દુર્દૈવથી દૂધ ઘીની અછત થવાથી ચરબી જેવા નિષિદ્ધ પદાર્થની ઘીમાં ભેળસેળ થવા લાગી છે! એ ભેળસેળનું ઘી સેવન કરવાથી અનેક વિકાર થવાનો સંભવ છે, એટલા માટે સર્વેએ અવશ્ય સાવચેતી રાખવી. ઘી સંબંધે વિસ્તાર "ગોવૈદ્યક" ભાગમાં કહેલો છે તે જુઓ. **બકરીનું ઘી:**—ચક્ષુષ્ય, દીપન, બળવર્ધક, વૃષ્ય, પાક વખતે તીખું અને કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, અર્શ અને રાજયક્ષ્માનો નાશ કરનાર છે. **મેંઢીનું ઘી:**—તિખટ તથા ગરમ છે અને કફ, વાત, યોનિદોષ, પિત્ત અને શોષનું નાશક છે. **ભેંસનું ઘી:**—સૌખ્યદ, વર્ણકારક, હદ્ય, કાંતિકર, રૂચ્ય, કફકર, મીઠું, શીતળ, વિષ્ટંભકારક, બળપ્રદ, ધૈર્ય આપનારૂં તથા ગુરૂ છે; અને અર્શ, સંગ્રહણી, વાત, રક્તપિત્ત, ભ્રમ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું ઘી:**—કડવું, લઘુ, તુરૂં તથા અગ્નિદીપક છે અને કુષ્ટ, કૃમિનું નાશક તથા મળ અને મૂત્રનું સ્તંભક, કફનાશક, પિત્તકારક અને વિષ તથા રક્તવિકારનું નાશક છે. **ઘોડીનું ઘી:**—કિંચિત મધુર, અગ્નિદીપક, તુરૂં, તીખું, મળમૂત્રરોધક, કિંચિત્ વાતલ, ઉષ્ણ, પાકકાળે લઘુ તથા તુરૂં છે અને કફ તથા મૂર્છાનું નાશક છે. **ઉંટડીનું ઘી:**—અગ્નિદીપક, ખારૂં, પાક વખતે તીખું અને વિષ, અર્શ, કૃમિ, સોજો, વાયુ, કફ, કોઢ, ગુલ્મ, ઉન્માદ, મોહ, મૂર્છા, અપસ્માર અને ખરજનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું ઘી:**—બળકર, બુદ્ધિપ્રદ, વામક (ઉલટી કરનાર), અગ્નિદીપક, ઉષ્ણવીર્ય, પાકકાળે લઘુ, તુરૂ અને ગ્લાનિકારક છે. એ મૂત્રદોષ અને કફનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીઘૃત:**—રૂચિપ્રદ, નેત્ર્ય, પાક વખતે લઘુ તથા અગ્નિદીપક છે અને વાત, પિત્ત, કફ તથા વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, હાથ પગનો દાહ, શિરોભ્રમણ અને આંખોમાંની બળતરા ઉપર:**—ગાયનું ઘી ચોપડવું. (૨) **ગર્ભિણીનો રક્તસ્રાવ, દાહયુક્ત વાતરક્ત, સન્નિપાતજ વિસર્પ અને દાહરોગ ઉપર:**—ગાયનું શતધૌત અથવા સહસ્રધૌત ઘી ચોળવું; એથી કરી તાવથી થએલો દાહ પણ શાંત થાય છે. ઘી જુનું હોય તો ઘણું ઉત્તમ. (૩) **વ્રણ તથા નાડી વ્રણ ઉપર:**—જુના ઘીનો લેપ કરવો. (૪) **આંખમાં ખુપરો નાખતો હોય** તો સ્ત્રીઘૃત આંજવું.

૧૩—ઘોડાની લીંદ.

ઉપયોગ:—(૧) **શૂળ ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ પાણીમાં મેળવી, તે પાણી ગાળી લઇ તેમાં થોડી શેકેલી હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તે પાવું; એટલે કઠિન શૂળ પણ ત્વરિત શમશે. **બીજો પ્રકાર:**—ઘોડાની લીંદનો અર્ક કાઢી તે આપવો. (૨) **ઉચકી ઉપર:**—ઘોડાની સુકાએલી લીંદની ધુણી આપવી; એટલે કઠિન એવી ઉચકીનો પણ નાશ થશે. (૩) **કોગળીયા ઉપર:**—ઘોડાની લીંદ છાશના પાણીમાં મેળવી વસ્ત્રગાળ કરી અજમો છ માસા પર્યંત નાખી પુનઃ વસ્ત્રગાળ કરી છમકારી પાવું.

૧૪—ઘોડાનો વાળ.

ઉપયોગ:—(૧) **આમખીલ (મસ) થાય છે તે ઉપર:**—ઘોડાના વાળથી તેને બાંધવો એટલે ખરી પડે છે.

૧૫—છાશ.

આ સંબંધે ગોવૈદ્યક ભાગમાં માહિતી છેજ, તે સિવાયનો બાકીનો ભાગ અહીં લખ્યો છે. **ભેંસની**

---

§ અમને ખાસ અનુભવથી જણાયું છે કે ધાતુના દરદીએ સ્ત્રીસંગ કર્યા પછી શ્વાસ શાંત પડ્યા પહેલાં પાંચ તોલા ગાયનું તાજું ઘી પી જવું એથી ધાતુની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે. સાજા મનુષ્યે કસરત કર્યા પછી એ પ્રમાણે ઘી લેવું. એ દૂધ પીવાની બરાબર અત્યંત ફાયદાકારક છે.

છાશ:—કફકર, સાંદ્ર, શોકકારક તથા ગુરૂ છે; અને ગુલ્મ, અતિસાર, પ્લીહા, અર્શ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, વિષમજ્વર અને મૂત્રરોગનો નાશક છે. **બકરીની છાશ:**—લઘુ તેમજ સ્નિગ્ધ છે અને દાહ, ગુલ્મ, અર્શ, ત્રિદોષ, સોજો, સંગ્રહણી અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **સંગ્રહણી ઉપર:**—ગાયની છાશમાં સુંઠ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી આપવું.

૧૬—દહીં.

ગાયના દહીં સંબંધી વિચાર ગોવૈદ્યક ભાગમાં છે; બીજી માહિતી અહીં અપાય છે. **ભેંસનું દહીં:**—રક્તપિત્ત-પ્રસાદન, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, મધુર, શોધક, કફકારક, ગુરૂ, અભિષ્યંદિ, બલકર તથા શુક્રકારક છે અને પિત્ત, વાત તથા શ્રમનું નાશક છે. **બકરીનું દહીં:**—દીપન, પાચન, લઘુ, રૂચિકર, ગરમ તથા ગ્રાહક છે અને નેત્રરોગ, ક્ષય, અર્શ, કાર્શ્ય, ત્રિદોષ, શ્વાસ, કાસ અને વાયુનું નાશક છે. **હાથણીનું દહીં:**—તુરૂં, કાંતિકારક, રૂચિકર, પાકવખતે તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, બળપ્રદ તથા વીર્યવર્ધક છે અને પરિણામશૂળ, કફ તથા વાયુનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું દહીં:**—મધુર, તુરૂં, કિંચિત્ વાતકર, રૂચિકર, આંખોને હિતાવહ તથા દીપન છે અને કફ, મૂર્છા, નેત્રરોગ, કોઢ, મૂળવ્યાધિ, પેટમાંના કૃમિ, એ સર્વેનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દહીં:**—રૂક્ષ, ઉષ્ણ, દીપન, પાચક, મધુર, ખાટું, રૂચિકર અને વાતનાશક છે. **ઉંટડીનું દહીં:**—તીખું, ખારૂં, ભેદક, રસ વખતે મધુર તથા ખાટું છે અને વાતાર્શ, કૃમિ, કુષ્ટ, શૂળ અને ઉદરરોગનો નાશ કરે છે. **સ્ત્રીનું દહીં:**—બળકર, તર્પણ, જડ, પાક વખતે મધુર, ખાટું, આંખોને હિતકારક, તુરૂં, પાકકાળે લઘુ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ તથા કફનાશક છે અને પરિણામશૂળ, મલસ્તંભ, ત્રિદોષ અને મૂત્રદોષનો નાશ કરે છે.

૧૭—દૂધ.

દૂધ જેવો પોષ્ટિક, શક્તિવર્દ્ધક અને આયુષ્યવર્ધક એવો બીજો પદાર્થ નથી. બધી જાતનાં દૂધોમાં ગાયનું દૂધ શ્રેષ્ઠ છે. ગાયના દૂધમાં કોઈ પ્રકારનો અવગુણ નથી. એ બાળકથી વૃદ્ધ સુધી સર્વને અત્યંત હિતકારી છે. આગળના વખતમાં દૂઝણી ગાયોનો અત્યંત જથ્થો હતો, તેથી કરી લોકો શક્તિવાન, નિરોગી અને શૂરવીર હતા. હાલના વખતમાં દૂઝણી ગાયોની દિનપરદિન અછત થતી જાય છે. દુષ્કાળને લીધે ઢોરની અછત થઇ જમીનમાં તેનાથી મળનારૂં ખાતર કમી મળવા લાગવાથી ધાનની ઉત્પત્તિ પણ ઘટવા લાગી છે અને જે ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે પણ ઓછા કસવાળું હોય છે; જેથી તે ખાનારને યોગ્ય તુષ્ટિ પુષ્ટિ આપી શકતું નથી. એટલાજ માટે સઘળાએ ગાયનું રક્ષણ થાય એવો યત્ન મન, વાચા અને કાયાએ કરવો ઘટે છે. નીચે જે દૂધ સંબંધી લખવામાં આવ્યું છે, તે સિવાય બીજી માહીતી આ ગ્રંથના ગોવૈદ્યક પ્રકરણમાંથી મળી આવશે. **ભેંસનું દૂધ:**—મધુર, પૌષ્ટિક, સ્નિગ્ધ, બળકર, ગુરૂ તથા વૃષ્ય છે; અને શુક્ર, નિદ્રા, કફ, આળસ તથા રૂચિને કરનારૂં અને પિત્ત, દાહ, શ્રમ તથા જઠરાગ્નિનું નાશક અને મંદાગ્નિને અપથ્ય છે. એ તીવ્રાગ્નિવાળા પુરુષોને તપાવી પાવાથી બળ, પુષ્ટિ અને સર્વ ધાતુની પુષ્ટિ કરે છે. **બકરીનું દૂધ:**—તુરૂં, મધુર, ગ્રાહક, લઘુ તથા શીતળ છે અને જ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, સર્વવ્યાધિ અને અતિસારનો નાશ કરે છે. **મેંઢીનું દૂધ:**—મધુર, ગરમ, સ્નિગ્ધ, કેશ્ય, પુષ્ટિકર, ગુરૂ, વાતનાશક, કફકર અને મેદોવર્ધક છે. **હાથણીનું દૂધ:**—મધુર, અગ્નિને મંદ કરનાર, શીતળ, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, વીર્યવર્ધક, મેદોવર્ધક, સ્નિગ્ધ, તુરૂં, બળકર, કફકર, તૃપ્તિકર અને પિત્તનાશક છે. **ઘોડીનું દૂધ:**—ખારૂં, અગ્નિદીપક, રૂક્ષ, ઉષ્ણ, કાંતિકર, દેહસ્થૈર્યકર, લઘુ, બળકર, ખાટું તથા સારક છે; અને સંધિવાત, ત્રિદોષ, ઉદર, વાયુ, કુષ્ટ અને દમનો નાશ કરે છે. **ગધેડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, ખાટું, હીન, બુદ્ધિમાંદ્યકારક, પથ્ય, રૂચિપ્રદ તથા ખારૂં છે; અને કફ, વાયુ, બાળરોગ, કાસ અને દમનો નાશ કરે છે. **ઉંટડીનું દૂધ:**—મધુર, બળકર, રૂક્ષ, શોધક, કિંચિત્ ખારૂં, દીપન, ભેદક, સારક, તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ છે; અને સોજો, કફ, કુષ્ટ, આનાહવાયુ, પ્રમેહ, નળવાત, કૃમિ, ગુલ્મ, કાસ, અર્શ, ઉદર તથા શૂળનો નાશ કરે છે. **માનુષ્ય દુગ્ધ:**—મધુર, શીતળ, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, તુરૂં, પથ્યકર, દીપન, પાચક, ધાતુવર્ધક, રૂચિકર, જીવન અને સ્નેહન છે. એ રક્તપિત્ત ઉપર નસ્ય માટે અને નેત્રશૂળ ઉપર આંખોમાં નાખવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે; અને નેત્રરોગ, અભિઘાત, વાત તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉદરરોગ-**

ઉપર:—ઉંટડીનું દૂધ પાવું. (૨) **કફ, ઉધરસ, શ્વાસ અને અશક્તતા વગેરે બાળરોગો ઉપર:**—ગધેડીનું દૂધ પાવું. (૩) **વીર્યસ્રાવ, ધાતુક્ષીણતા વગેરે ઉપર:**—દૂધ ગરમ કરી તેમાં ખડીસાકર નાખી તે આપવું. (૪) **નાના બાળકોને પાલુડો લાગે છે તે ઉપર:**—કુતરીનું દૂધ સ્ત્રીના દૂધમાં મિશ્ર કરી આપવું.

૧૮—પેદ્રુબાજાર.

પેદુબાજાર:—બકરીના પેટમાં એક જાતનો ગાંગડો ઉત્પન્ન થાય તેને "પેદુબાજાર" કહે છે.* **પેદુબાજાર:**—ધાતુવર્ધક છે, અને સંપૂર્ણ મેહ, વિષ, કફ, પિત્તરોગ, નેત્રરોગ, મેદોરોગ તથા વાતશૂળનો નાશ કરે છે. એ કસ્તૂરી, કેસર, ઘી, આદુનો રસ કિંવા યથોક્ત અનુપાનમાં અથવા લીંડીપીપર, જાયફળ અને મધમાં ભક્ષણ કરવાથી ઘરડો માણસ તરુણ પુરુષ જેવો થશે. **શ્વાસ ઉપર:**—૧ ગુંજ પેદુબાજાર, મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો.

૧૯—બીરબહોટી (ગોકળગાય).

મૃગ નક્ષત્રમાં રાતા રંગના ઝીણા કીડા ઉત્પન્ન થાય છે; તેઓને ઉર્દુ ભાષામાં **બીરબહોટી** કહે છે. ચોમાસામાં આ કીડાઓની હારોની હારો લાગેલી હોય છે. વૈદ્ય વગેરે લોકો એ કીડાને એકઠા કરી વેચે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ભાર ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો અંગરસ ૪ માસા અને મધ ૪ માસા એકત્ર કરી, તેમાં બીરબહોટી એક અથવા બે બારિક ઘસી ચાટણ તૈયાર કરી, એ સર્વે ચાટણ પ્રથમારંભે એકદમ ચટાડવું. એ પ્રમાણે ૩–૫–૭ દિવસ આપવું; પરંતુ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું પ્રમાણ પણ કમી કરતાં જવું. એનાથી ત્રણ દિવસમાં ગુણ સમજાય છે. (૨) **સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, ડબ્બા (ભાર) અને નાના બાળકના પેટમાંના સર્વ રોગો–ઉપર:**—કાળી તુળસીનાં પાંદડાંનો રસ અને ભાંગરાનો અંગરસ ૧ તોલા પર્યંત લઈ, તેમાં બે પર્યંત બીરબહોટી ઘસી તથા અર્ધી રતી ગોરોચન ઘસી મધ નાખી આપવું. બાળકને અર્ધી બીરબહોટી આપવી. (૩) **દમ, ઉધરસ અને વરાધ ઉપર:**—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૪) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—બીરબહોટી અને ધોળા કાથાની રાખના મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **અર્ધાંગ, પક્ષાઘાત, અર્દિત અને બીજા વાયુ ઉપર:**—બીરબહોટી પાનમાં આપવી. (૬) **પેટશૂળ ઉપર:**—જાયફળ અને બીરબહોટીનું ૧ વાલ ચૂર્ણ આપવું. (૭) **સોજા ઉપર:**—બીરબહોટી મીણમાં મેળવી લેપ કરવો. (૮) **બેસી ગએલા સ્તન કઠિન થઈ ઉપર આવવા માટે:**—બીરબહોટી દૂધમાં વાટી સ્તન ઉપર લેપ કરવો.

૨૦—ભેંસનું છાણ.

ઉપયોગ:—(૧) **નવેલો–નખ ઉખડયો હોય તો:**—ભેંસનું તાજું છાણ ગરમ કરી બાંધવું. (૨) **મધુરા ઉપર:**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં મેળવી ઢીંચણપર્યંત અને જંઘાપર્યંત પગે ચોળી ધોઈ નાખવું. (૩) **તણખીયા પ્રમેહ ઉપર:**—ભેંસનું છાણ પાણીમાં ગાળી લઈ તેમાં સાકર નાખી તે પાવું. **ગાયના** છાણ સંબંધી ગોવૈદ્યકમાં જુઓ.

૨૧—મધ.

સામાન્ય મધ:—શીત, લઘુ, સ્વાદુ, રૂક્ષ, ગ્રાહક, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિદીપક, વ્રણશોધક, નાડીની શુદ્ધિ કરનારૂં, સૂક્ષ્મ, રોપણ, મૃદુ, વર્ણકારક, મેધાકર, વિશદ, વૃષ્ય, રૂચિકારક, આનંદકારક અને તુરૂં છે તથા સહજ વાતકર, કોઢ, અર્શ, ઉધરસ, પિત્ત, રક્તદોષ, કફ, મેહ, કૃમિ, મદ, ગ્લાનિ, તૃષ્ણા, વાંતિ, અતિસાર, દાહ, ક્ષતક્ષય, મેદ, ક્ષય, ઉચકી, ત્રિદોષ, આધ્માનવાયુ, વિષ તથા મલબંધનો નાશ કરે છે. **સર્વ જાતિનું મધ:**—વ્રણરોપણ, શોધક અને અસ્થિને સાંધનાર છે. મધ તપાવવાથી કિંવા ઉષ્ણ કાળમાં ઉષ્ણ પદાર્થોમાં ભક્ષણ કરવાથી વિષ જેવું દુઃખ કરે છે. ઔષધોમાં જુનું મધ આપવું. જેમ જેમ જુનું

---

* જેમ બકરીના પેટમાંથી 'પેદુબાજાર' ને ગાયના પિત્તાશયમાંથી "ગોરોચન" નિકળે છે તેમ ઉંટના ઉદરમાંથી "હરજત હાઉ" મળી આવે છે, એને કોલેરા ઉપર વાપરવાનું યુનાની ગ્રંથકારો બતાવે છે.

થતું જાય તેમ તેમ તે ગુણકારી છે. ઘી અને મધ સરખે ભાગે લેવાં નહિ. એમ લેવાથી તે વિષ સમાન થાય છે. રંગે ગાયના ઘી જેવું, રુચિકર, સુગંધી એવું મધ ઉત્તમ જાણવું. **ઉપયોગઃ**—(૧) **કાન વહે છે તેને માટેઃ**—ઝાડોએ ઝીણી માખોનું મધ બેસે છે તેનું મધ કાનમાં નાખવું. (૨) **કાનમાં બગઈ વગેરે ગઈ હોય તે ઉપરઃ**—કાનમાં મધ નાખવું. (૩) **વીંછીના વિષ ઉપરઃ**—દંશ ઉપર મધ ચોપડવું. (૪) **મેહરોગ ઉપરઃ**—સવારે ગરમ પાણી ૪ તોલા લઇ તેમાં ૨ તોલા મધ નાખી તે પાવું. (૫) **મુખરોગ ઉપરઃ**—મધનો ગંડૂષ (મ્હોડામાં મધ લઈ તે કેટલીક વાર રાખી કોગળો કરી નાખવો) ધારણ કરવો; એટલે મ્હોડામાંનાં વ્રણ, ચાંદી તથા દાહ, તૃષા વગેરે રોગ દૂર થઇ મુખને સ્વચ્છતા આવે છે; અથવા મધ અને પાણી એકત્ર કરી તેના કોગળા કરવા. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપરઃ**—પોઆ મધ્ડાનું મધ, પીંછાએ ચોપડવું. (૭) **કાનખજુરો કાનમાં ગયો હોય તોઃ**—મધ અને તેલ કાનમાં નાખવું. (૮) **રક્તપિત્ત ઉપરઃ**—મધ અને સાકર, એ બકરીના દૂધમાં પાવું. (૯) **તૃષ્ણારોગ ઉપરઃ**— પાણીમાં સાકર અથવા મધ નાખી તે પાવું. ઠંડું પાણી અને મધ એકત્ર કરી તે શેરભર પાવું; ઉલટી થશે એટલે તૃષ્ણા અને દાહ શમશે. (૧૦) **ખરસાણીના વિષ ઉપરઃ**—પાણીમાં મધ નાખી પાવું. (૧૧) **ઝેરકચોલાના વિષ ઉપરઃ**—મધ, ઘી અને સાકર ખાવા આપવાં.

૨૨—માખણ.

ભેંસનું માખણઃ—તુરૂં, વાતુલ, ગુરૂ, કફકર, મેદોવર્ધક, આંખોને હિતકર, ધાતુવર્ધક, વૃષ્ય, મધુર, શીત, બળકર, દાહકારક તથા ગ્રાહક છે; અને શ્રમ તથા પિત્તનું નાશક છે. એજ તાજું હોય તો ધાતુ-વર્ધક; બાળ તથા વૃદ્ધને હિતકારક અને બળકર છે. **બકરીનું માખણઃ**—મધુર, તુરૂં, લઘુ, આંખોને હિતકારક, દીપન, બલકર તથા હિતકર છે અને ક્ષય, ઉધરસ, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, નેત્રરોગ, જ્વર, પાંડુરોગ અને શ્વેત કોઢનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **કાનનો દાહ થાય છે તે ઉપરઃ**—માખણ કિંચિત્ દેવતા ઉપર પીગળાવી કાનમાં નાખવું. (૨) **રકતમૂળ વ્યાધિ ઉપરઃ**—માખણ અને તલ ખાવા આપવા અથવા માખણ, નાગકેસર અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં. (૩) **રકતાતિસાર ઉપરઃ**—માખણ, મધ અને ખડીસાકર ખાવા આપવાં.

૨૩—મૂત્રવર્ગ.

મૂત્રવર્ગમાં ગોમૂત્ર મુખ્ય છે. ઔષધોમાં એ સર્વ મૂત્રોના અભાવે આપવું. ગોમૂત્રમાં રેચક ગુણ ઘણો ઉત્તમ છે. પુષ્કળ તેલો અને ઘી સિદ્ધ કરવાના કામમાં ગોમૂત્રનો ઉપયોગ થાય છે. નસ્યને માટે ઉંટનું મૂત્ર આપવું. પ્રાશનાર્થે ગાયનું પ્રશસ્ત અને ગધેડાં, ઘોડાં, બકરાં, ભેંસોનું મૂત્ર તેલમાં ઉકાળી લેપ કરવાથી દદ્રુ, કંડૂ અને વિસર્પનો નાશ કરે છે. **ભેંસનું મૂત્રઃ**—તુરૂં, કડવું, ખારૂં, પિત્તકર, ઉષ્ણ તથા તીખું છે; અને શૂળ, અર્શ, ઉદર, કુષ્ટ, મેહ, વિષૂચિ, સોજો, આનાહ, પાંડુરોગ, ગુલ્મ તથા કંડૂનો નાશ કરે છે. **બકરીનું મૂત્રઃ**—તીખું, લઘુ, ઉષ્ણ, કડવું, રૂક્ષ, સ્વાદુ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, પથ્યકર તથા વાતુલ છે; અને દમ, ઉધરસ, સોજો, કમળો, ઉદર, પાંડુ, કફ, ગુલ્મ, પ્લીહા, નાડીવ્રણ, વિષ અને કર્ણશૂળનો નાશ કરે છે. **હાથણીનું મૂત્રઃ**—ખારૂં, કડવું, ભેદક, પિત્તલ, તુરૂં, તીક્ષ્ણ, સારક, તીખું તથા વિદારણ છે અને શૂળ, ઉચકી, દમ, વાયુ, કિલાસકુષ્ટ, કંડૂ, મંડલકુષ્ટ, કૃમિ, અર્શ, વિષ, ગુલ્મ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઘોડીનું મૂત્રઃ**—ઉષ્ણવીર્ય, ખારૂં, તીખું, રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તલ છે અને કુષ્ટ, ઉન્માદ, કૃમિ, મોહ, કફ, વાયુ, દદ્રુ, શૂળ, વિષ, કિલાસકુષ્ટ અને મોહનો નાશ કરે છે. **ગધેડાંનું મૂત્રઃ**—અગ્નિદીપક, કડવું, ખારૂં, તીખું તથા તીક્ષ્ણ છે અને કફ, વાયુ, સંગ્રહણી, કૃમિ, ભૂતબાધા, કંપ, ઉન્માદ અને ચિત્તભ્રમનો નાશ કરે છે. **ઉંટનું મૂત્રઃ**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, દીપન, પિત્તલ, ખારૂં, તીક્ષ્ણ તથા બળકર છે અને કોઢ, અર્શ, ઉદર, કૃમિ, ઉન્માદ, વાતરોગ તથા મનોવ્યાધિનો નાશ કરે છે. **નરમૂત્રઃ**—રેચક, ખારૂં, ઉષ્ણ, રસાયન, કડવું તથા રૂક્ષ છે; અને વિષ, આમ, કૃમિ, રક્તદોષ, વ્રણ, ભુતબાધા, ત્વગ્દોષ, વાયુ, મોહ, કફ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગઃ**—(૧) **કફ, ક્ષય અને પાંડુરોગ ઉપરઃ**—જુના લોહકાટને ગરમાળાના અગર બહેડાના લાકડાના કોલસામાં તપાવી, ગોમૂત્રમાં ૧૦૦ વાર બીજવી પછી તેનો ખરલ કરી તેમાંથી ૧ વાલ ચૂર્ણ, મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. એ ચૂર્ણને "મંડૂર" કહે છે. (૨)

અપસ્માર ઉપર:—માંકડના રક્તમાં ચિંથરૂં ભીંજવી સૂકવી, તે ગધેડીના મૂત્રમાં ભીજવી તેનું ત્રણ દિવસ નસ્ય આપવું, એટલે ફેફરૂં દૂર થાય છે. (૩) **વિષારી સર્પના દંશ ઉપર:**—માણસનું મૂત્ર પાવું એટલે ઉલટી થઈ વિષ ઉતરશે.

૨૪—મીણ.

મીણ:—પિચ્છલ (ચિકટુ), સ્વાદ, તીખું, સ્નિગ્ધ, મૃદુ, અસ્થિસંધાનકારક તથા વ્રણને હિતકર છે અને વાયુ, કોઢ, વિસર્પ, રક્તદોષ, વાતરક્ત, ભૂતદોષ અને લેપ કરવાથી ચામડી ફાટે છે તેનો નાશ કરે છે. ઉપયોગ:—(૧) **નવેલા ઉપર:**—તપાવેલા મીણની લુગદી નખપર બેસાડવી અને પાટો બાંધવો તેથી ચાર પાંચ દિવસમાં ગુણ આવે છે. (૨) **પગ ફાટે છે તે ઉપર:**—તપાવેલું મીણ ચોપડવું. (૩) **ગુમડા ઉપર:**—ઘીમાં મીણ તપાવી તે ચોપડવું. (૪) **રક્તપ્રદર ઉપર:**—મીણમાં ઇંટનું ચૂર્ણ ખરલ કરી ચોપડવું.

૨૫—મોરનાં પીછાં.

ઉપયોગ:—(૧) **ઉચકી અને ઉલટી ઉપર:**—મોરનાં પીછાંની રાખ અને લીંડીપીપર, એ મધમાં આપવાં. (૨) **સર્પદંશ ઉપર:**—મોરનાં પીછાં, તંબાકુ સાથે ચલમમાં નાખી પાવાં; એટલે વિષ ઉતરશે. (૩) **માછલાના વિષ ઉપર:**—મોરનાં પીછાંની ધૂણી આપવી. (૪) **વિષબાધા દૂર થવા માટે:**—જે પ્રમાણે ગાંડુળમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે તેજ ક્રિયાથી મયુરપિચ્છમાંથી તામ્રસત્વ નીકળે છે. એ તામ્રસત્વની વીંટી કરી તે પાણીમાં બોળી તે પાણી આપવું; એટલે વિષબાધા દૂર થશે.

૨૬—વાઘની ચરબી.

ઉપયોગ:—**(૧) હાડવ્રણ ઉપર:**—બે ત્રણ દિવસ વાઘની ચરબી ઉપર લગાવવી. (૨) **શીતળા થોડા આવવા માટે:**—વાઘનો સળો દાંત પાણીમાં ઘસી એક વખત આપવો. (૩) **સંધિવાયુ ઉપર:**—વાઘની ચરબી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ શરીરે ચોળવી.

૨૭—સમુદ્રફીણ.

સમુદ્રફીણ એ એક જાતિના માછલાના પેટમાંનું હાડપિંજર છે. એ સફેદ રંગનું હોઈ એ ઉપર ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો હોય છે. એ બસરેથી અહીં આવે છે. **સમુદ્રફીણ:**—રૂચિકર, તુરૂં, લઘુ, ચક્ષુષ્ય, શીતળ, પટલાદિ દોષનાશક, સારક તથા વિષઘ્ન છે અને કર્ણશૂળ, કફ, કંઠરોગ અને પિત્તનો નાશ કરે છે. અશુદ્ધ સમુદ્રફીણ અંગભંગ કરે છે; એટલા માટે તેનું શોધન કરવું. **શોધન:**—સમુદ્રફીણ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. ઉપયોગ:—(૧) **રતાંધળો અને આહર ઉપર:**—સમુદ્રફીણ અને ખડીસાકરની ભૂકી સવાર સાંજ આંખોમાં નાખવી; એટલે અહિર, રતાંધળો, રતાશ, ગળ, કંડૂ વગેરે વિકાર ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) **કાનમાંના સણકા વગેરે ઉપર:**—સમુદ્રફીણની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કાનમાં નાખવી તથા તે ઉપર લીંબુનો રસ નાખવો. (૩) **કર્ણસ્રાવ, વ્રણ** અને **ચિકટા ઉપર:**—સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કાનમાં નાખવું. (૪) **કંડૂ ઉપર:**—સમુદ્રફીણ વાટી ચોપડવું.

૨૮—સપની કાંચળી.

જેને ફેણ છે એવા સર્પની કાંચળી ગુણકારી છે. સર્પની કાંચળી પુસ્તકમાં રાખવાથી તેને ઉધઇ લાગતી નથી. ઉપયોગ:—(૧) **અંગ ઉપર પિત્ત ઉઠે છે તે ઉપર:**—સર્પની કાંચળી બાળી તલના તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૨) **શીઘ્ર પ્રસૂતિ થવા માટે:**—સર્પની કાંચળી બાળી તેની ધૂણી આપવી. (૩) **બદ ઉપર:**—સર્પની કાંચળી અને અફીણની વડી કરી ઉપર બાંધવી; અથવા સર્પની કાંચળી બારિક કરી ગોળમાં ત્રણ દિવસ ભક્ષણ કરવી. (૪) **ચામખીલ (મસ) ઉપર:**—સર્પની કાંચળી પાણીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—સર્પની કાંચળીની ધૂણી ત્રણ દિવસ આપવી. (૬) **વિષમ જ્વરાદિકો ઉપર:**—સર્પની કાંચળી, શિરસ, હીંગ અને કડવા લીમડાનાં પાંદડાં, એનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, તેનો ધૂપ આપવો. એ રાક્ષસ અને ડાકિની એમનો પ્રતિબંધ કરી વિષમજ્વરનો નાશ કરશે.

૨૯—સસલાંનું લોહી.

ઉપયોગઃ—(૧) **સુસી (વરાધ) ઉપરઃ**—સસલાના લોહીમાં કપડું બીજવી રાખવું અને તે કપડું દૂધમાં મસળી તે દૂધ સુસી થએલાં બાળકોને પાવું.

૩૦—સાબરશિંગ.

ઉપયોગઃ—(૧) **સોજો, જખમ, લાપોટીયું અને વાયુએ અંગમાં સણકા આવે છે તે ઉપરઃ**—સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૨) **માથું દુઃખતું હોય તે ઉપરઃ**—દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી લેપ કરવો. (૩) **રક્તાતિસાર અને આમાંશ ઉપરઃ**—સાબરશિંગ ઘીમાં ઘસી આપવું. (૪) **બાળકને ગળું પડે તે ઉપરઃ**—સાબરશિંગ ગાયના દૂધમાં કિંવા ઘીમાં ઘસી તાળવા ઉપર લેપ કરવો અને તે-ઉપર મોટા એરંડાનાં પાંદડાં લગાવવાં; તેમજ ગાયના દૂધમાં સાબરશિંગ ઘસી પાવું. (૫) **વાતશૂળ-ઉપરઃ**—સાબરશિંગની અર્ધો માસો ભસ્મ ૧ તોલા ઘીમાં આપવી. (૬) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—સાબર-શિંગની ભસ્મ દૂધમાં આપવી; એટલે ધાતુવૃદ્ધિ થઇ ધાતુસ્થાનની કડકી નીકળી જાય છે. (૭) **ઉધરસ, દમ, ક્ષય, ગ્રંથિ, અપચી અને અંડવૃદ્ધિ ઉપરઃ**—૧ વાલ સાબરશિંગની ભસ્મ મધમાં આપવી. (૮) **સાબરશિંગની ભસ્મ કરવાની કૃતિઃ**—સીતાફળીનાં પાંદડાં બારિક ચંદન પ્રમાણે વાટી તેનો લાંબો ગોળો કરી, તેમાં સાબરશિંગનો કકડો મધ્યભાગે રાખવો તથા તેને વગડાઉ છાણાના પુટ આપવા એટલે તેની ભસ્મ થશે. એજ રીતે કપાસના રસમાં સાબરશિંગ નાખી પુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.*

૩૧—હરિણશૃંગ.

ઉપયોગઃ—(૧) **હૃદ્રોગ, કટિગ્રહ, સંધિશૂળ અને હૃદયશૂળ ઉપરઃ**—હરિણના શિંગડાના કકડા કરી, કોડીઆમાં નાખી, છાણાનો અગ્નિ કરી ભસ્મ કરવી. તે ભસ્મ અર્ધો માસો, ગાયના ઘીમાં આપવી.

૩૨—હસ્તિદંત.

ઉપયોગઃ—(૧) **કેશ આવવા માટેઃ**—હાથીદાંતનો વ્હેર દારૂહળદરના રસમાં ખરલ કરી ભાવના આપવી અને તે ઉપર ચોપડવી. (૨) **ગુમડું ફુટવા માટેઃ**—હાથીદાંત ઘસી, ગુમડાના મ્હોડાપર એક બિંદુ કરવું. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપરઃ**—હાથીદાંતની ધૂણી આપવી. (૪) **ખરજ, ગજકર્ણ વગેરે ઉપરઃ**—હાથીદાંતનો વ્હેર બાળી, તે રાખનો ઘીમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૫) **દંતવર્તીઃ**—હાથીદાંત, કુક્કરના દાંત, ઉંટના દાંત, બળદના દાંત, બોકડાના દાંત, ગધેડાના દાંત, શંખ, મોતી અને સમુદ્રફીણનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ખરલ કરી સળી જેવડી લાંબી ગોળી કરવી; એ પાણીમાં ઘસી આંખમાં અંજન કરવું, એટલે આંખમાંનું ફૂલ ઘણુંજ જલદી દૂર થાય છે. આ પ્રયોગ ફૂલ દૂર થવા માટે ઘણોજ ઉત્તમ છે.

---

* સાબરશિંગને પ્રથમ આકડાના દૂધમાં, પછી કુંવરના રસમાં, પછી અરણીમાં, ખારીજાળના રસમાં, અફીણમાં, ગાયના છાણના રસમાં અને બોરડીનાં પાંદડાંના રસમાં એમ ૭ સૂક્ષ્મ પુટ આપી છેવટે આઠમો થુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપવાથી ઉત્તમોત્તમ સાબરશિંગ–ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ કફથી થએલ દરેક ઉદરરોગને નિકંદન કરે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ તાવનો પણ કટ્ટો શત્રુ છે.

સાબરશિંગના નાના નાના કકડાને તલની સાથે સંપુટમાં નાખી કપડમાટી કરીને અથવા સાબર-શિંગ ઉપર દારૂડીનાં બીજ અથવા અડદની મોગર દાળનો લોટ ચોપડી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી અડધા મણ છાણામાં ભઠ્ઠી (ગજપુટ) કરે તો મરે એમ હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. વળી લખનૌના એક ચુનીલાલ (ઉર્ફે કવિજી) નામના વૈદ્યના એક સાગ્રીતનું કહેવું છે કે તેઓ સાબરશિંગના ઝીણા બોર જેવડા કકડા કરી સાદી રીતે બાળી નાખી તે રાખને તેના બરોબર ગાયના ઘીમાં ખૂબ ઘુંટી ચેપલીઓ કરી મોટા છાણાં ૪૦ માં બાળી ખાખ કરતા હતા.

रसवैद्य

૧—અભ્રક.

ધોળો, રાતો, પીળો અને કાળો, એમ ચાર પ્રકારના અભ્રક છે. ઔષધોમાં ધોળો અને કાળો વપરાય છે. કાળો અભ્રક ગુણોએ શ્રેષ્ઠ છે. **શોધન**—(૧) **કાળો અભ્રક:**—અગ્નિ ઉપર તપાવી ગાયનું દૂધ, ત્રિફળાનો ઉકાળો, કાંજી અને ગાયના મૂત્રમાં સાતવાર બોળવો એટલે શુદ્ધ થશે. (૨) અભ્રક દેવતા ઉપર તપાવી બોરડીના કાઢામાં બોળવો અને હાથથી મસળવો તથા ઉપરનું પાણી કાઢી નાખી સૂકો કરી આપવો. તે ધાન્યાભ્રક કરતાં સારો થશે. **ધાન્યાભ્રક કરવાની રીત:**—અભ્રકનો ચોથો ભાગ ડાંગરમાં મેળવી કામળામાં બાંધી ત્રણ દિવસ પાણીમાં પલાળી રાખવો અને હાથથી પુષ્કળ મસળવો; પછી પાણીમાં પડયો હોય તે અભ્રક યુક્તિથી બહાર કહાડી સૂકવી આપવો. **અભ્રક:**—તુરો, મધુર, ઠંડો, આયુષ્ય આપનાર અને ધાતુવર્ધક છે; અને ક્ષય, ત્રિદોષ, ગુમડાં, પ્રમેહ, કોઢ, બરોળ, ઉદર, ગાંઠ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **મારણ:**—(૧) ધાન્યાભ્રક ૧ ભાગ અને ટંકણખાર ૨ ભાગ, એકત્ર કરી ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી તીવ્રાગ્નિએ પચન કરવું. પછી દૂધમાં ખરલ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર થશે. એ ભસ્મ સ્વભાવે શીતળ છે તેથી બધા રોગો ઉપર યોજવી. (૨) ધાન્યાભ્રક કાસુંદરાના રસમાં મસળી પુટ આપવો; એ પ્રમાણે દશ પુટ આપવા; એટલે તેની ભસ્મ થશે. (૩) ધાન્યાભ્રક લઇ આકડાના દૂધ (રસ) માં એક પહોર સુધી ખરલ કરી ગોળ ચક્રાકાર વડી કરી તેની આસપાસ આકડાનાં પાન વીંટાળી માટીના કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે આકડાના દૂધમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી સાત ગજપુટો કરવા. પછી વડની વડવાઇઓનો ઉકાળો કરી તેમાં અભ્રક એકેક દિવસ ખરલ કરી ત્રણ ગજપુટો કરવા, એટલે અભ્રકની ભસ્મ સારી થશે. એ ભસ્મથી સર્વે રોગ દૂર થાય છે, અલ્પ મૃત્યુ દૂર થાય છે, ધોળા વાળના કાળા વાળ થાય છે અને જેવું જેવું અનુપાન આપે તેવા તેના ગુણ થાય છે. (૪) ધાન્યાભ્રક ને નાગબલા, ભદ્રમોથ, વડનું દૂધ અથવા વડવાઇઓનો રસ, હળદરનું પાણી, મજીઠનો કાઢો, આ બધાં ઔષધોની અનુક્રમે ભાવના આપવી અને પ્રત્યેક ભાવનાને સારા પુટ દેવા; એટલે અરૂણ વર્ણે ભસ્મ થશે. શતપુટી અને સહસ્ત્રપુટી* અભ્રક કરવો હોય તો

---

* અભ્રક ભસ્મ શતપુટી અને સહસ્ત્રપુટી વગેરે થાય છે પરંતુ કહેલું છે કે **दशादिस्तुशतांतः स्यात्पुटोवै व्याधिनाशने। शतादिस्तु सहस्रांतः पुटो देयो रसायने ॥ १ ॥** (અર્થાત્ રોગ નાશ કરવાને દશથી સો સુધીના પુટો આપવા જોઇએ અને સોથી લઇ હજાર સુધી પુટ રસાયનને માટે છે.) વળી એમાં પણ હજારપુટમાં તો રસની ભાવના માત્રનેજ પુટ કહેલ છે. એમાં મર્દન નહિ કરવું એમ વૈદ્યો કહે છે; પરંતુ શતપુટીમાં મર્દન અવસ્ય કરવું. **દશપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—નાગરમોથના રસમાં અગર તાંદળજાના રસમાં દશ દશ પુટ આપવાથી થાય છે. **વીસપુટી અભ્રક ભસ્મ:**—વડવાઇની છાલનો કાઢો, પાનનો રસ, અરડુસી, મત્સ્યાક્ષી (રતવેલીયો), ધોળી કનેર, લાલ સાટોડી અને વડનું દૂધ એ પ્રત્યેક વનસ્પતિઓમાં પુટ આપી અગ્નિ આપવો. આમ ૨૦ પુટ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ રંગની થાય છે. **એકતાળીશ પુટી ભસ્મ:**—ધાન્યાભ્રકને ૩ દિવસ મોથના કાઢામાં મર્દન કરવો. પછી સાટોડીનો રસ, કાસુંદરાનો રસ, નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ અને સુરોખાર એમાં જુદા જુદા ત્રણ ત્રણ પુટ આપવા. ત્યાર પછી વડની વડવાઇના રસમાં ત્રણ પુટ આપી થુવરના દૂધમાં, ગોખરૂના કાઢામાં, કૌવચના રસમાં, કદલીકંદ (કેળકાંદા)ના રસમાં, એખરાના રસમાં ત્રણ ત્રણ પુટ અને ગાયના દૂધમાં આઠ પુટ દેવા. ત્યાર પછી દહીં, માખણ, મધ, ધોળી (ચીનાઇ) સાકર, એ દરેકનો એક એક પુટ આપવો. (પ્રથમ ૧ દિવસ ઔષધીમાં ઘુંટી રાત્રે આંચ આપે વળી સવારે કહાડી ફરી તેમાં ઘુંટી રાત્રે આંચ આપે એ પ્રમાણે દરેક પુટો અપાય છે.) એ પ્રમાણે એ સર્વે ઔષધીઓના પુટ આપવાથી અભ્રકની દિવ્ય ભસ્મ થાય છે. એ સર્વે રોગનો નાશ

કુંવારના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવા; એટલે રંગદાર ભસ્મ થશે. **મૃત ને અમૃતીકરણઃ**—અભ્રકં-ભસ્મના બરાબર ગાયનું ઘી મેળવી લોઢાના વાસણુમાં પચન કરાવવું, ઘી પચી જાય એટલે તે ભસ્મ બધા કામોમાં યોજવી. જે અભ્રક ભસ્મ નિશ્ચંદ્ર અને કાજળ જેવી બારિક થાય તે મૃત જાણવી, તેજ જો સચંદ્ર ધોળીઃ* અને ચળકતી રહી તો વિષ જેવી, મૃત્યુ, વ્યાધિ અને રોગને પેદા કરે છે. **અભ્રક-સત્વપાતનઃ**—અભ્રકની ભૂકી એક દિવસ કાંજીમાં અને એક દિવસ સુરણુના રસમાં રાખવી. પછી કેળના કાંદાના રસની ભાવના આપવી અને ચોથો ભાગ ટંકણખાર ક્ષુદ્ર મત્સ્યમાં મેળવી, ભેંસના છાણુમાં મુઠીઆં કરી સુકવી વાસણુમાં નાખી ખુબ અગ્નિ કરવો; એટલે અભ્રકનું સત્વ પડશે. તે સર્વે ગોળો કરી મિત્ર પંચકો (ઘી, મધ, ગુગળ, ગુંજા, ટંકણખાર) મેળવી કુલડીમાં ઘાલી અગ્નિ કરવો; એટલે તેની કાંસા-જેવી લગડી થશે. તે પારાને બાળવાને યોગ્ય છે અને સર્વે લોહ કરતાં ગુણોથી અધિક છે. **અભ્રક-સત્વગુણ**—શીત, ત્રિદોષનાશક, રસાયન, પુરુષપણું ઉત્પન્ન કરનાર અને વયસ્થાપક છે. આ અભ્રકસત્વ જેવાં બીજાં ઔષધો ભૂમંડળમાં નથી. **અભ્રક દ્રાવણઃ**—અભ્રક દ્રાવણ ભાગ્યોદય વિના કોઈ દિવસ સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. કોઈ ઠેકાણે ભાગ્યયોગે સિદ્ધ થયું હશે પણ જણાયું નથી. (૧) ધાન્યાભ્રક લઇ અગથીઆનાં પાંદડાંના રસમાં મર્દન કરવો. પછી સુરણુની અંદર ઘાલી માટીનો લેપ કરી

કરનારી છે. સર્વ પ્રયોગોમાં નાખવાયોગ્ય છે. વળી સ્ત્રીઓના મદને હરણુ કરનારી, મૃત્યુને જીતનાર, વીર્ય-વૃદ્ધિ કરનાર, આયુષ્યને વધારનાર છે. એને ખાવાથી સંતાનની વૃદ્ધિ થાય છે. **સાઠપુટી અભ્રક ભસ્મઃ**—ધાન્યાભ્રકમાં હરતાલ, આમળાંનો રસ અને ખડીઓખાર મેળવી ઘુંટી ટીકડી બનાવી અગ્નિ આપે. આ પ્રમાણે ૬૦ વખત અગ્નિ આપવાથી સિંદૂરના સમાન લાલ ભસ્મ થાય છે. આ ભસ્મ ક્ષયાદિક સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. **શતપુટી અભ્રક ભસ્મઃ**—વડ, થુવર અને આકડાનું દૂધ, કુંવાર પાઠાનો રસ, નાગર-મોથ, મનુષ્યનું મૂત્ર, વડવક્ષનો રસ અને બકરીનું લોહી આ દરેકમાં કાળા ધાન્યાભ્રકને ઘુંટી ૧૦૦ પુટ આપવાથી પોખરાજ મણિના જેવી ભસ્મ થાય છે. **સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મઃ**—વજ્રાભ્રકને ખરલમાં નાખી વાટી પછી અગ્નિમાં તપાવી ગાયના દૂધમાં નાખવી (છાંટવી). પછી લોઢાના વાસણુમાં ઘી નાખી તેમાં એ અભ્રક નાખી તે મંદાગ્નિથી પચાવે. પછી ધાનથી અડધો અભ્રક લઇ બન્નેને કામળીના લુગ-ડાની કોથળીમાં નાખી ભીંજવે. પછી એક મોટી કથરોટમાં એ અભ્રકને નાખી કોથળીને ખૂબ મસળે. બે પહોર પછીથી સઘળો અભ્રક નીકળી પાણીમાં આવી જાય ત્યારે પાણીને નીતારી અભ્રકને કહાડી લે, ત્યારે ધાન્યાભ્રક શુદ્ધ થાય છે. પછી એને ખરલમાં નાખી ૧ આકડો, ૨ વડ, ૩ થુવરનું દૂધ, ૪ કુંવાર પાઠાનો રસ, ૫ એરંડાનાં મૂળનો રસ, ૬ કડુ, ૭ મોથ, ૮ ગળો, ૯ ભાંગ, ૧૦ ગોખરૂ, ૧૧ રિંગણી, ૧૨ સાલવણ, ૧૩ પિઠવણુ, ૧૪ ધોળા સરસવ, ૧૫ ખરમંજરી (અઘેડો), ૧૬ વડવઈ, ૧૭ જાંબુની અંતરછાલ, ૧૮ બોરડી, ૧૯ અરણી, ૨૦ ચિત્રક, ૨૧ ટીંબરૂ, ૨૨ હરડે, ૨૩ પડોળનો રસ, ૨૪ ગોમૂત્ર, ૨૫ આમળાં, ૨૬ બહેડાં, ૨૭ જલકુંભી, ૨૮ તાલિસપત્ર, ૨૯ મુસલી, ૩૦ અરડુસી, ૩૧ આસગંધ, ૩૨ અગથીયાનો રસ, ૩૩ ભાંગરો, ૩૪ કેળાંનો રસ, ૩૫ સાત્વીન, ૩૬ ધંતૂરો, ૩૭ લોધર, ૩૮ દેવદાર, ૩૯ તુલસી, ૪૦ બન્ને ધરો, ૪૧ કાસુંદરો, ૪૨ મરી, ૪૩ દાડિમદાણુાનો રસ, ૪૪ પીલુડી, ૪૫ શંખાવળી, ૪૬ બાલછડ, ૪૭ નાગરવેલનાં પાંદડાંનો રસ, ૪૮ સુંઠ, ૪૯ બ્રાહ્મી, ૫૦ ત્રુંસડાં, ૫૧ ભારંગ, ૫૨ કુકડવેલ, ૫૩ કાથો, ૫૪ શિવલિંગી, ૫૫ કડુવલ્લી, ૫૬ પલાશનો રસ, ૫૭ કડવાં તુરીયાં, ૫૮ ઉંદરકાની, ૫૯ જવાસા, ૬૦ મત્સ્યાક્ષી, ૬૧ કલોંજી જીરૂં, ૬૨ તૈલપર્ણી, ૬૩ ઘી, ૬૪ દૂધ, ૬૫ મધ, (કોઇ કોઇ એમાં પંચાંગુલનો રસ, કુંટક, ગોળ, ખડીયોખાર, માલતી, સાલવણુ, નાગ-બલા, અતિબલા, મહાબલા, શતાવરી, કૌચની જડનો રસ, ગાજર, ગર્જર, કુંગળી, લસણુ, ઉટકણુ, અમ-રવેલ, હિલમોચિકા, બુદ્ધિ, પાતાળ ગરૂડી, જટામાંસી, દહીં, ખાંડ, એટલી ચીજો વધારે લેવાનું બતાવે છે.) એ ઓસડ દવાઓના રસમાંથી અકેકમાં દિવસે ઘુંટી સૂર્યના તાપે સૂકવી રાત્રે અડાયાં છાણુાંમાં ફુંકવી એ પ્રમાણે દરેકમાં ૧૬ સોળ વખત ફુંકવાથી સહસ્રપુટી અભ્રક ભસ્મ થાય છે.

* કાળા રંગની અભ્રક ભસ્મને સફેદ રંગની કરવી હોય તો જાંબુની અંતર છાલમાં તેને ખુબ ઘુંટી સંપુટમાં કપડમટ્ટી કરી ગજપુટ આપવો.

ગોષ્ઠ (જાનવરોના વાડા)માં હાથભર ઉંડું એક મહિના સુધી પુરી રાખવું. પછી કહાડવાથી પારા જેવું પાતળું થશે. **અભ્રકભસ્મ અનુપાન:**—(૧) અભ્રકભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા સુધી મધ અને લીંડીપીપર સાથે આપવી; એટલે પ્રમેહ, શ્વાસ, વિષરોગ, કોઢ, વાયુ, પિત્ત, કફ, કફક્ષય, ક્ષતક્ષય, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, ભ્રમ, કમળો, ગુલ્મ વગેરે રોગ દૂર થાય છે. (૨) વાવડીંગ, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપરના ચૂર્ણમાં વાલભર આપવી; એટલે ક્ષય, પાંડુ, સંગ્રહણી, શૂળ, આમ, કોઢ, શ્વાસ, પ્રમેહ, કાસ, મંદાગ્નિ અને ઉદરસંબંધી વ્યથા, એ રોગ દૂર થાય છે, બુદ્ધિ સારી થાય છે અને શુક્રધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે. (૩) વીસ પ્રકારના પ્રમેહને સારૂ મધ, લીંડીપીપર અને શીલાજીતમાં આપવી. (૪) ક્ષય રોગમાં સોનાના વરખ સાથે આપવી. (૫) ધાતુવૃદ્ધિને માટે સોના અને રૂપાના વરખ સાથે અથવા ભસ્મ સાથે આપવી. (૬) રક્તપિત્તને સારૂ હરીતકી, ગોળ અથવા એલચીદાણા અને સાકરના સાથે આપવી. (૭) ક્ષય, પાંડુ, મૂળવ્યાધિ, એમાં ત્રિકટુ, ત્રિફળા, ચાતુર્જાત, સાકર અને મધના સાથે આપવી. (૮) પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર, એમાં એલચીદાણા, ગોખરૂ, ભોંયઆમલી, ખડીસાકર અને ગાયના દૂધની સાથે આપવી. (૯) પ્રમેહમાં ગળોના સત્વ અને ખડીસાકર સાથે આપવી. (૧૦) જીર્ણજ્વરને માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવી. (૧૧) નેત્રરોગ અને ધાતુપુષ્ટિને સારૂ ત્રિફળાના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૨) ગુમડાને માટે મોરવેલના સત્વ સાથે ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં આપવી. (૧૩) બળવૃદ્ધિને માટે ગાયનું દૂધ અને ભોંયકોળામાં આપવી. (૧૪) મૂળવ્યાધિને માટે ભીલામા સાથે આપવી. (૧૫) વાયુરોગને માટે સુંઠ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ અને આસગંધના ચૂર્ણ સાથે મધમાં આપવી. (૧૬) કફરોગને માટે કાયફળ, લીંડીપીપર અને મધમાં આપવી. (૧૭) જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા માટે તથા મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂતરખડામાં સર્વ ક્ષારો સાથે આપવી. (૧૮) ધાતુસ્તંભનને માટે ભાંગમાં આપવી. (૧૯) ધાતુવૃદ્ધિને માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી. (૨૦) પિત્તરોગને માટે ગાયના ઘી સાથે સાકરમાં આપવી. બાકીના રોગોના માટે કહેલાં અનુપાનો મુજબ આપવી.*

૨—અંબર.

અંબર એ એક ખનીજ પદાર્થ છે. એના ગાંગડા થાય છે. એ પૃથ્વીમાં ફાટોમાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતું અથવા સમુદ્રકિનારા ઉપર ઘણેક ઠેકાણે મળે છે. એ વિશેષે કરી બાલટિક સમુદ્ર, પરશીઅન સમુદ્ર ઇત્યાદિના કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સિસલી, પ્રશિયા ઇત્યાદિ દેશોની જમીનમાં મળે છે. અંબર પીળું, કાળું અને ધોળું અને તે ઉપર ટપકાં હોઈ તે ગોળ અરગજા જેવું પીળા રંગનું હોય છે. પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે અને કાળું સર્વથી ઓછી કીમતનું છે. ખરૂં અંબર મોંઘું વેચાય છે એટલે કેટલાક લોક બનાવટી પણ કરે છે. જે ખરૂં અંબર છે તેના બે ગાંગડા લઇ એક ઉપર એક ઘસવાથી, તે ગરમ થતાંજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબક જેવું આકર્ષણ કરે છે, દાંત નીચે ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે, પણ પીગળતું નથી; માત્ર નરમ થાય છે અને તેમાં થોડી ચિકાસ આવે છે. અંબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ધૂમાડાની સુગંધ સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નખાય છે. **અંબર:**—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક, પુષ્ટિકર, કામોત્તેજક, ઇંદ્રિયોને શક્તિ આપનાર, સ્ત્રીસમાગમ વિષયમાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાંની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, જવાન તથા ઘરડાને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કંપવાયુ ઉપર:**—૧ ચણોઠીભાર અંબર મધની સાથે આપવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે; તેમજ તેથી કોઠામાંનો, આંતરડાંમાંનો અને સાંધામાંનો રોગ પણ દૂર થાય છે. (૨) **સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપર:**—અંબર પાણીની સાથે આપવું. (૩) **વિષૂચિકા-(કોલેરા) ઉપર:**—અંબરની ધૂણી આપવી તથા અંબર અને કસ્તૂરી થોડી ખાવા માટે પણ આપવી.

---

* અશુદ્ધ (શોધ્યા વગર), અસિદ્ધ (ચન્દ્રિકા રહેલ કાચા), અભ્રકની ભસ્મ મનુષ્યના શરીરમાં અનેક પ્રકારની પીડા કરે છે. કોઢ, ક્ષય, પાંડુરોગ, સોજો, હૃદય અને પસવાડામાં પીડા અને ભારે સંતાપ આપનાર છે. અભ્રકના વિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળાં પાણીમાં વાટી પીવાથી થાય છે એમ કહેલું છે.

(૪) **ક્ષીણતા ઉપર:**—અંબરનું ઘી સાકરમાં સેવન કરવું; એટલે ક્ષીણતા દૂર થઇ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

૩—કપીલો.

કપીલો એ રંગે તામ્રવર્ણુ હોઈ ઇંટના ભૂકા જેવો હોય છે. એ સુરત પાસે ઉત્પન્ન થાય છે. **કપીલો:**—રેચક, તિખટ અને ઉષ્ણ છે; વ્રણ, કફ, ઉધરસ, જંતુ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **રેચ થવા માટે તથા પિત્તગુલ્મ ઉપર:**—મધમાં કપીલો ખરલ કરી આપવો એટલે રેચ થાય છે અને પિત્તગુલ્મ નિર્બળ થાય છે. (૨) **કૃમિ ઉપર:**—કપીલા ચૂર્ણ અર્ધો તોલો ગોળ સાથે ખાવા આપવું એટલે સંપૂર્ણ કૃમિનો નાશ થશે.

૪—કલઇ (કથીર).

શોધન:—કલઇ પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં રેડવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું એટલે શુદ્ધ થશે. કલઇ શરીર ઉપર ફુટી આવે છે માટે સાવચેતી રાખવી. **મારણ:**—(૧) શુદ્ધ કરેલી કલઇ કઢાઇમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર મૂકવી અને નીચે દેવતા કરવો, કલઈ પાતળી થયા પછી તેમાં ચોથો ભાગ અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખી આંબાના લાકડાથી જ્યાંસુધી ભસ્મ થાય ત્યાંસુધી ઘુંટવું. ચૂર્ણ વારંવાર થોડું થોડું નાખતા જવું. જ્યાં સુધી કલઇની ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી અઘેડીનું ચૂર્ણ નાખતા જવું. પછી તે ભસ્મ એકત્ર કરી ઉપર કોડીઆનું સારૂં ઢાંકણ કરી લાલ થાય ત્યાં સુધી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો અને ઠંડું થયા પછી કાઢી લેવું. (૨) અજમાનું ચૂર્ણ, શિલાજીત, અઘેડીની ભસ્મ અથવા આમલીના કચુકાનું ચૂર્ણ, એ પ્રત્યેક કલઇને મારવાના પદાર્થ છે; એટલે એમાંના એકથીજ ઉપરની રીત પ્રમાણે કલઇ કઢાઇમાં નાખી પાતળી થયા પછી તેમાં એકનું થોડે થોડે ચૂર્ણ નાખતા જવાથી કલઇ ભસ્મ થશે. પછી પૂર્વોક્ત કલઇ ભસ્મ લઈ શુદ્ધ હરતાલ સમાન અથવા ચતુર્થાંશ અથવા અષ્ટમાંશ તેમાં મેળવી, લીંબુના અથવા કુંવારના રસમાં પહોર બે પહોર ખરલ કરી તેનો ગોળો બાંધવો. તે કોડીઆના સંપુટમાં પીપળાની છાલમાં રાખી ઉપર ગજપુટ દેવતા કરવો. આ પ્રમાણે સાત વખત પુટો આપવા એટલે સર્વોત્તમ ખડી જેવી બંગભસ્મ થશે. એ સર્વ કાર્યો કરે છે. એથી વૈદ્યોનું જીવન થશે. બીજા પુટોને તાલક દેવી નહિ. કુંવારના તાજા રસમાં ઘુંટવી અને વારંવાર પુટ આપવા. (૩) કલઇ શુદ્ધ કરી તેનાં સારાં પાતળાં પતરાં કરવાં અને ઔષધી સહિત તે ૩૨ તોલા પતરાં યંત્ર ઉપર રાખવાં. તે ઔષધી—બકરીની લીંડીઓ ૪ શેર અને હળદર ૪ શેર એ બધાંનું એકત્ર ચૂર્ણ વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં થોડો ચૂર્ણનો થર કરી તે ઉપર કલઇનાં પતરાં, તે ઉપર ચૂર્ણ, તે ઉપર પતરાં, તે ઉપર ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. સારૂં ઠંડું થયા પછી કાઢી લઇ વાલ અથવા અર્ધો વાલ, દેહનું બળ જોઇ આપવી. એ યથાયોગ્ય અનુપાનોમાં આપવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ કરે છે. (૪) કલઇ ઠીકરાંના વાસણમાં ઘાલી ચૂલા ઉપર પાતળી કરી સમડાના લાકડાથી ઘુંટવી એટલે ભસ્મ થશે. (૫) હળદરનું ચૂર્ણ કરી તે નીચેના કોડીઆમાં ઘાલી તે ઉપર કલઇનાં પતરાં મૂકી ઉપર બાકીનું ચૂર્ણ નાખી કપડમાટી કરી અગ્નિ કરવો એટલે કલઇની ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ લઈ ભસ્મથી ચોથે ભાગે સુરોખાર મેળવી કોડીઆના સંપુટમાં ઘાલી એક ઘટિકા મંદ અગ્નિ કરવો અને ઠંડું થયા પછી ધોળા શંખ અથવા કુંદ પુષ્પ જેવી સ્વચ્છ ભસ્મ લેવી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનમાં આપવી. (૬) ટાટનો કકડો લઇ તે ઉપર તલ અને આમલીની છાલ એકત્ર મેળવી તે ચૂણ તે ટાટ ઉપર અર્ધો આંગળ પાથરી, તે ઉપર કલઇનાં પતરાં ઝીણાં કરેલાં નાખી તે ઉપર ફરીથી ચૂર્ણ નાખવું; અને તે ઉપર ફરી કકડો મેલવો, વળી ચૂણ નાખવું. આ પ્રમાણે સર્વે મૂકી બાંધી માટીનો લેપ કરી ગજપુટ કરવો. ઠંડું થયા પછી યુક્તિએ કાઢી લેવી. તે જેવી ભાતની ઘાણી થાય છે એ પ્રમાણે હોઇ ચોળવાથી બારિક થશે અને સર્વે કાર્ય કરશે. આ પૂર્વોક્ત ભસ્મને પ્રાચીન વૈદ્યોએ તાલદાનની ઉપેક્ષા કરી છે. (૭) શુદ્ધ કરેલી કલઇનો દસમો ભાગ પારો લઇ તેમાં ખરલ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને ઠીકરામાં ઘાલી પાતળી કરી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરી દાડમના સોટાથી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થશે. (૮) હરતાલ ખાખરાનાં પાંદડાંમાં ખરલ કરી તેનો કલઇનાં પતરાંને લેપ કરવો અને ગજપુટ કરવો,

એટલે ભસ્મ થશે. (૯) કલઇનાં પાતળાં પતરાં કરી તે દૂધમાં અથવા ભાંગમાં થર ઉપર થર દઈ છાણાંનો પુટ આપવો, એટલે ભસ્મ થશે.* **બંગ** (કલઇ) **ભસ્મના** ગુણઃ—શુદ્ધ રીતે તૈયાર કરેલી બંગભસ્મ બળકર, દીપન, પાચન, રૂચિકર, બુદ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, જરાનાશક, નીરોગતાકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષય તથા સંપૂર્ણ પ્રમેહનો નાશ કરે છે. બંગ ભક્ષણ કરનાર પુરુષોનો સ્વપ્નમાં પણ શુક્રક્ષય થનાર નથી. એ નિત્ય ૧ અગર ૨ ગુંજ આપવી. **બંગનાં અનુપાનો:**—(૧) મુખગંધ માટે કપૂર સાથે. (૨) પુષ્ટિને માટે જાયફળમાં અથવા દૂધમાં. (૩) પ્રમેહને માટે તુળસીનાં પાંદડાં સાથે અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં. (૪) પાંડુરોગને માટે ઘીમાં. (૫) ગુલ્મ રોગ મટે ફુલાવેલા ટંકણખારમાં. (૬) રક્તપિત્ત અને ઊર્ધ્વ શ્વાસને માટે હળદરમાં. (૭) બળવૃદ્ધિને માટે મધમાં. (૮) પિત્તને માટે સાકરમાં. (૯) વીર્યસ્તંભનને માટે નાગરવેલનાં પાનમાં અથવા ભાંગમાં અગર કસ્તૂરીમાં. (૧૦) અગ્નિમાંદ્યને માટે લીંડીપીપરમાં. (૧૧) દુર્ગંધિને માટે ચંપાનાં ફૂલના રસમાં. (૧૨) દાહ થયો હોય તો લીંબુના રસમાં. (૧૩) ચર્મપક્ષ એટલે પાંપણોના રોગને સારૂ ખેરની છાલના ઉકાળામાં. (૧૪) અજીર્ણને માટે આમળાં સાથે અથવા સોપારીમાં. (૧૫) અસ્થિગત જ્વરને માટે માખણમાં. (૧૬) વાયુને માટે લસણમાં. (૧૭) કોઢને માટે સમુદ્રફળમાં અથવા નગોડના રસમાં. (૧૮) ષંઢત્વ નાશ થવાને માટે અઘેડીનાં મૂળમાં. (૧૯) લિંગવૃદ્ધિને માટે લવંગ અને સમુદ્રફળ અગર નાગરવેલીના રસમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨૦) મોહનીના માટે ગોરોચન અને લવંગમાં તિલક કરવું. (૨૧) મસ્તકરોગને માટે એરંડાનાં મૂળ ઘસી તેમાં બંગ નાખી લેપ કરવો. (૨૨) બરોળ રોગને માટે ટંકણખારમાં. (૨૩) વાયુને માટે અજમો અથવા આસંધમાં. (૨૪) જળોદરને માટે બકરીના દૂધમાં. (૨૫) અર્શ ઉપર કાથામાં અથવા ગધેડીના દૂધમાં. (૨૬) મસ્તકરોગ ઉપર અઘેડીમાં. (૨૭) ધાતુવિકૃતિ ઉપર જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગમાં. (૨૮) કંમરની વ્યથાને માટે જાયફળ અને અષ્ટગંધમાં. (૨૯) નાડીવ્રણને માટે નાગરવેલી સાથે. (૩૦) પેટમાં પીડ આવતી હોય તો હરીતકી સાથે. (૩૧) વાતગુલ્મને માટે છાશ સાથે. (૩૨) ફેફરૂં (ગોતું) આવે છે તેમાં લસણના તેલમાં નસ્ય કરવું. (૩૩) શ્વાસને માટે જાયફળ, લવંગ અને મધમાં. (૩૪) શરીર બળવાન થવા માટે તુળસીના રસમાં.

પ—કાચલવણ (બંગડીખાર).

કાચલવણ કાચની ભઠ્ઠીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે. **કાચલવણ:**—પિત્તકારક, કિંચિત્ ખારૂં, રૂક્ષ, અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ, ચક્ષુષ્ય તથા દાહકારક છે અને શૂળ, ગુલ્મ, કફ, વાયુ તથા પિત્તનું નાશક છે. **ઉપયોગ:—અજીર્ણ ઉપર:**—કાચલવણનું માસો દોઢ માસો ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું.

૬—કાડીખાર.

કાડીખારને અંગ્રેજીમાં "નેટ્રેટ ઑફ સીલ્વર" અને "લ્યુવર કાસ્ટિક" કહે છે. એ રૂપામાંથી બનાવાય છે. કાડીખારની પેનસીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળે છે. એ ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાઘ પડે છે અને ફોલ્લો ઉઠે છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખોનો દાહ, આંખો દુ:ખવા આવે તે ઉપર અને ખટકા ઉપર**—કાડીખાર ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપું પીંછીવતી આંખમાં નાખવું. (૨) **ગરમીનાં ચટ્ટાંઓ [ચાઠાં] ઉપર:**—ચાંદી થતાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચટ્ટાં પ્રસરતાં નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે. (૩) **શરીરમાંનો સોજો, અવાળુ અને મસ ઉપર**—કાડીખાર ચોપડવો. (૪) **એક વર્ષની અંદર આંખમાંના ફુલ ઉપર:**—

* રસ ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે અશુદ્ધ કલાઇ અથવા સીસાથી આક્ષેપક, કંપવાત, કિલાસ કુષ્ટ, ગુલ્મ-(ગોળો), કોઢ, શૂળ, વાત, શોથ, પાંડુ, પ્રમેહ તથા ભગંદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; તેમજ તે વિષતુલ્ય છે. રક્તવિકારના સર્વે રોગ, ક્ષય, મૂત્રકૃચ્છ્ર, તાવ, પ્રમેહ, પથરી, વિદ્રધિ અને અંડવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે; તેમજ મંદાગ્નિ, પાંડુરોગ અને નિર્બળપણું પ્રકટ કરે છે. એના દોષની શાંતિ માટે કાકડાશીંગ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી.

મૃગનક્ષત્રનું અથવા હસ્તનક્ષત્રનું પાણી લઇ બાટલીમાં રાખી તેમાં ૧૮ તોલાએ ૧ ગુંજ કાડીખાર નાખી તેને મજબૂત બાંધી રાખવું. ૧૦–૧૨ દિવસ થયા પછી તે પાણી પીછાથી આંખમાં નાખવું. નાખતી વેળાએ હલાવવું જોઈએ.

૭–કાંતીલોઢું (કાંત લોહ).

કાંતીલોઢું એ લોહચુંબકમાંથી થાય છે. એમાં ભ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે. કાંતીલોઢું બળતું કઠિન છે. એ સર્વ લોઢામાં શ્રેષ્ઠ છે. **કાંતીલોઢું:**—કાંતીલોઢાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતું નથી અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે અને લીંબુનો રસ કાંતીલોઢાના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે તથા વાસણમાં દૂધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી; ઉંચું વધે છે. કાંતીલોઢાનું વાસણ તપાવી તેમાં પાણીમાં પલાળેલા ચણા નાખવાથી છાલ બળે છે તેને કાંતીલોઢું કહે છે. **મારણ**—કાંતીલોઢાનું મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતાં સોગણી વધારે ગુણવાળી છે.

૮–કાંસુ.

કાંસુ એ મિશ્ર ધાતુ છે. આઠ ભાગ તાંબુ અને બે ભાગ કલાઇ, એમ બે ધાતુ રસ કરી એકત્ર કરવાથી કાંસુ થાય છે. તેનાં ભોજનપાત્ર શુભકારક છે. કાંસુ બે પ્રકારનું છે એક પુષ્પક અને બીજું તૈલક, તેમાં પુષ્પક ધોળું હોય છે અને તૈલક કફ કરે છે. પહેલું રોગશાંતિ માટે આપવું. ધોળું ચક-ચકિત, મૃદુલ, શબ્દ થનાર, સ્નિગ્ધ, નિર્મળ, ધનાંગી અને સારા એવું કાંસુ ઉત્તમ જાણવું. **શોધન:**–(૧) કાંસાનાં પતરાં કરી તપાવી તે તેલ, ગાયનું મૂત્ર, કાંજી અને કળથીના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વખત પલાળવા એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંસાનાં પાતળાં પતરાં કરી ગોમૂત્રમાં પહોરભર બાફવાં કિંવા અમ્લદ્રવ્યમાં (ખાટા પદાર્થોમાં) બાફવાં એટલે કાંસુ શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—કાંસુ અને પીતળનું મારણ તાંબા જેવુંજ કરવું. **તાંબા, પીતળ અને કાંસાના મારણ વિષે:**—(૧) સમાન ભાગ ગંધક લઇ તે આકડો, વડ, ગાયનું દૂધ અને નગોડના રસમાં જુદું જુદું મર્દન કરી પતરાંને લેપ કરી જુદા જુદા બે ગજપુટ દેવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) કાંસુ કિંવા પીતળના સમભાગ ગંધક લઇ આકડાના દૂધમાં ખરલ કરવો અને સારાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં લઈ તેને તે ગંધકવડે લેપ કરવો અને સૂકવી કોડીઆમાં ઘાલી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટં કાંસાની અને પીતળની ભસ્મ થાય છે. **કાંસ્યભસ્મના ગુણ**—તે તુરી, કડવી, ઉષ્ણ, લેખન, સ્વચ્છ, સારક, જડ, નેત્રને હિતાવહ તથા રૂક્ષ છે, અને કફ તથા પિત્તની નાશક છે.*

૯–કોડી.

કોડી અરબી સમુદ્રમાં અને લખદીવ અને માલદીપ એ બેટો પાસે જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી એવી ત્રણ પ્રકારની કોડી છે; તેમાં પીળી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી ઠંડી અને ગુમડાને હિત-કારક છે અને જે ઉપર ધોળાં ઘણાં બિંદુ અને રેશા હોય છે તે બાળગ્રહનાશક અને નાના પ્રકારનાં કૌત-કોને ઉપયોગી છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી તે રસ યોગને ઠેકાણે આપવી. તે વજને દોઢ તોલો હોય તે ઉત્તમ, તોલાભાર તે મધ્યમ અને પોણો તોલો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઇના મતમાં જે પીળી કોડી, પીઠ ઉપર ગાંઠાવાળી, લાંબી, વજને છ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા હોય તે મધ્યમ અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ જાણવી. **કોડી**—તિખટ, ઉષ્ણ, વૃષ્ય, અગ્નિદીપક, કટુ તથા શીત છે અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, શૂળ, પરિણામશૂળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કરે છે. **શોધન**—કોડી કાંજીમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અથવા એક રાત્રિ છાશમાં અથવા લીંબુના રસમાં

* કાંસુ પિતળ આદિ મિશ્ર ધાતુઓમાં દોષો તે તે ધાતુઓના મિત્ર હોય છે માટે તેઓની શાંતિ પણ એજ મુજબ મિશ્ર યોજવી જોઇએ.

પલાળી રાખે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—(૧) કોડી કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલે ત્યાં સુધી તપાવી ઠંડી થાય એટલે બારિક ખરલ કરી ઔષધ અર્થે યોજવી. (૨) કોડી ખાંડી વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરવી અને તે એક કાચ કે માટીના વાસણમાં ભરી, સર્વે ભૂકી પલાળી એક આંગળ ઉપર રહે એટલે લીંબુનો રસ રેડવો અને તડકામાં મૂકવું. એ પ્રમાણે નિત્ય લીંબુનો રસ ઘાલી ૭ પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તેનો બે પહોર સુધી ખરલ કરી સુકવી રાખવું અને ઉપયોગમાં લેવું. એ બે ગુંજાથી એક માસા સુધી આપવી. એ સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. (૩) કોડી દેવતામાં લાલ થયા પછી લીંબુ અથવા કુંવારના રસમાં ચૂનાની કળી પ્રમાણે પલાળવી પછી તેને સૂકવી ખરલ કરી રાખવી. **ઉપયોગ:**—(૧) **કાન વહેતો (દુ:ખતો) હોય તે ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ લીંબુના રસમાં અથવા હુક્કાના પાણીમાં કાનમાં પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમાં નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો. (૨) **અપસ્માર ઉપર:**—કાંદાને (ડુંગળી) ચીરી ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની પોટલી કરવી અને તે વારંવાર સુંઘવી. (૩) **ક્ષય ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ૨ ગુંજાભાર સાકર ૧ તોલો, મધ એક તોલો અને માખણ એક તોલામાં આપવી. **(૪) ધાતુવિકાર ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી. **(૫) શૂળ ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમાં અથવા સાકરમાં આપવી. (૬) **શ્વાસ, કાસ અને જ્વર ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૭) **પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર:**—કોડીની ભસ્મ ઘી અગર ગાયનું દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૮) **દાદર, કંડૂ, ખસ અને ચટ્ટા ઉપર:**—તલનું તેલ નવટાંક, કોડી ભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરૂ અર્ધો તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો.×

૧૦—ખડી.

ખડી ધોળી અને મલિન, એ ભેદવડે બે પ્રકારની છે. તેમાં મલિન ખડી કઠિન હોય છે તથા ગૌર ખડી મૃદુ પાષાણ જેવી ઘણી શુભ્ર અને જડ, તે સારી હોય છે. **ખડી:**—દાહ, રક્તવિકાર, વિષ, શોષ, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે અને ઠંડી, મધુર, લેખન તથા બાળકોને હિતાવહ છે. **પાષાણ ખડી:**—વ્રણ, પિત્ત અને રક્તવિકારની નાશક હોઇ શીત અને લેપાદિકોમાં ગુણકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે.

૧૧—ખાપરીયું.

ખાપરીયું જસતમાંથી થાય છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **શોધન**—ખાપરીયું મનુષ્યના મૂત્રમાં, ઘોડાના મૂત્રમાં કિંવા ગોમૂત્રમાં, દોલાયંત્રે સાત દિવસ પચન કરાવવું એટલે શુદ્ધ થશે. **ખાપરીયું**—સંપૂર્ણ મેહનાશક છે તથા કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે અને લોઢું તથા પારાને રંગે છે. **લઘુમાલીની વસંત**—ખાપરીયું બે ભાગ અને મરી એક ભાગ એકત્ર કરી તેનો ગાયના માખણમાં ખરલ કરવો. પછી તેને લીંબુના રસની ભાવના તેમાંનું માંખણ ન દેખાય ત્યાં સુધી આપવી. આ વસંત તાવ ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. આ જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીથી થએલા વિકાર, મોટા પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ અને સર્વ રોગનો નાશ કરે છે. અરણીના ફુલમાં ગર્ભિણીને આપવાથી સંપૂર્ણ જ્વરનો નાશ કરી ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. એની પથ્ય દૂધ ને ભાત.

૧૨—ગેરૂ.

ગેરૂને "સોનકાવ" પણ કહે છે. **શોધન**—ગેરૂ ગાયના દૂધમાં ખલવાથી શુદ્ધ થાય છે કિંવા કિંચિત્ ઘી નાખી શેકવાથી શુદ્ધ થાય છે. **ગેરૂ**—રક્તપિત્ત, રક્તવિકાર, કફ, ઉચકી તથા વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે અને ચક્ષુષ્ય તથા બલ્ય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉચકી ઉપર:**—ગેરૂનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું.

× કેટલાક કોડીને હવામાંજ (ખુલ્લી) બાળે છે; પરંતુ ખાવાના માટે તો તે કાચી રહે છે માટે તે શોધીને સંપુટમાં બાળવી. વળી આકડાના દૂધમાં તે સર્વોપરિ થાય છે.

(૨) **બાળક માટી ખાય છે તેને માટે:**—બાળકને ગેરૂ ખાવા આપવો એટલે વધેલું પેટ ઉતરી જાય બાળક સશક્ત થાય છે.

૧૩—ગોપીચંદન.

ગોપીચંદનને " સોરઠી માટી " પણ કહે છે. ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ)માં થાય છે.* એ એક જાતની માટી છે. ગોપીચંદનનો રંગ ધોળો હોય છે. **ગોપીચંદન:**—દાહ, ક્ષત, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણ ફટકડી જેવા છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **હીરાકસીના વિષ ઉપર અને અન્નમાં કાચની ભૂકી ગઈ હોય તે ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી પાવું. (૨) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. (૩) **બાળકોના માથા ઉપર પરૂ આવે છે તે ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી લેપ કરવો. (૪) **પ્રદર ઉપર:**—ગોપીચંદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવા. પછી તે એક ગુંજ (ચણોઠી ભાર) પ્રમાણે સાકરમાં આપવું. (૫) **ખરજવા અને રતવા ઉપર:**—ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું. (૬) **મુખરોગ-ઉપર:**—ગોપીચંદન દૂધમાં ઘસી ચોપડવું.

૧૪—ગંધક.

ગંધક:—રાતો, પીળો, ધોળો તથા કાળો એમ ચાર પ્રકારનો છે. તેમાં રાતો સ્વર્ણ ક્રિયામાં, પીળો રસાયન વિષે ઉત્તમ, ધોળો લેપમાં કિંવા લોહ મારવા માટે આપવો તથા કાળો ગંધક દુર્લભ છે, તે જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. ઔષધોમાં આમલસારો ગંધક લેવો. **શોધન:**—દૂધના વાસણપર કપડું બાંધી તે ઉપર ગંધક પાથરી, ગંધકને ના અડે એવા વાસણને ઢાંકી તે ઉપર અગ્નિ કરવો; એટલે ગંધક પાતળો થઈ દૂધમાં પડશે તે શુદ્ધ જાણવો. (૨) લોઢાની કઢાઈમાં ઘી નાખી અગ્નિ ઉપર પાતળું કરવું. પછી તેના સમાન ગંધક ઝીણો કરી તેમાં નાખવો. ગંધક પાતળો થયા પછી વસ્ત્ર ઉપર ગાળવો તે એવી રીતે કે વસ્ત્રમાંનો બધો ગંધક દૂધમાં પડે, તે ઠંડો થયા પછી કાઢી ધોવો અને સુકવવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત જુદા જુદા દૂધમાં શોધવો; એટલે ભક્ષણ કરવાને તથા યોગમાં યોજવાને શુદ્ધ થાય છે, **ગંધક:**—રસાયન, મધુર તથા પાકકાળે કડવો છે; અને ઉષ્ણ, અગ્નિદીપન, પાચક, આમનો શોષક તથા પાડનાર, પારદને વીર્ય આપનારો હોઈ તેનું સત્વ પારદબંધક છે; અને કંડૂ, કુષ્ટ, વિસર્પ, ખસ, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **ગંધકનાં અનુપાનો:**—ચાર માસા શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં સેવન કરવાથી કફવિકાર, વાતવિકાર, પિત્ત, વિષ, કમળો અને કોઢનો નાશ થાય છે; તથા કામવૃદ્ધિ કરી નેત્રરોગને દૂર કરે છે. આ ત્રિફળાં, ઘી અને ભાંગરાના રસમાં આપવાથી નેત્ર સારાં થાય છે. રોગનાશ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. ચાર માસા ગંધક અને દૂધ એક મહિનો લેવાથી શૌર્ય અને વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે; અને છ મહિના લેવાથી સંપૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે તથા દિવ્ય દષ્ટિ થાય છે અને આયુષ્ય વધે છે. **ગંધક:**—કેળામાં ત્વગ્દોષનાશક છે, ચિત્રકમાં બળદાયક છે. ક્ષયકાસ ઉપર અરડુસીના કાઢામાં મંદાગ્નિ ઉપર તથા સંપૂર્ણ ઊર્ધ્વ વિકારો ઉપર ત્રિફળાંનાં કાઢામાં આપવો. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ ઉપર:**—ગંધક કોહળામાં અથવા કેળામાં ખાવા આપવો એટલે સર્વે ખસ બહાર પડે છે. વળી સાંજે ભેંસનું છાણ શરીરે ચોપડી સ્નાન કરાવવું. **બીજો પ્રકાર:**—(૨) શુદ્ધ ગંધક ઘીમાં અથવા છાશમાં આપવો. (૩) **રક્તવિકાર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક દૂધમાં આપવો. (૪) **કરોળીયા રોગ ઉપર:**—ગંધક અને જવખાર સરસીઆમાં મેળવી લેપ કરવો. (૫) **અપસ્માર ઉપર:**—ગંધકની ધુણી નાકમાં આપવી, (૬) **કંડૂ અને ગજકર્ણ (દાદર) ઉપર:**—ગંધક, ટંકણખાર કપૂર, માયફળ (માયાં), અને મધપુડાનું મીણ, એ સર્વે કોપરેલમાં ખરલ કરી તેનો

---

* કાઠીયાવાડમાંના ગોપી તળાવની માટીને ગોપીચંદન કહે છે. ગોપીચંદન એ નામ પણ એજ તળાવના નામ ઉપરથી પડેલ હોવાનું સિદ્ધ છે. ગોપી તળાવ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી ચિત્રકુટ અને પ્રાયાગરાજના લોકો પણ ગંગાજીના આરામાંથી સારી સારી માટીની કાંકરીઓ વીણી કહાડી તેને ગોપીચંદન કહે છે.

લેપ કરવો. (૭) **ભૂત જ્વર ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક અને આમળાંનું ચૂર્ણ ૧૦ માસા આપવું અથવા ગંધક અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું. (૮) **પ્રમેહ અને પિટકા ઉપર:**—શુદ્ધ ગંધક ગોળ સાથે ખાવા આપવો અને તે ઉપર દૂધ પાવું. (૯) **કુષ્ટ, ખરજ અને ખસ ઉપર:**—ગંધક ગરમાળાના મૂળના રસમાં ઘુંટી તેનો લેપ કરવો. (૧૦) **ગંધક રસાયન:**—૪ તોલા ગંધક અને ૨ તોલા પારાની કજ્જલી કરી કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરવો અને કુલડીમાં નાખી સંધિલેપ કરી અગ્નિની આંચ કરવી અને શીત થયા પછી કાઢી લેવું; તે એક મહિનો મધ અને ઘીમાં લેવાથી જરા, વ્યાધિ અને દારિદ્રનો નાશ કરે છે. (૧૧) **બીજો પ્રકાર:**—ગંધક અને મરી સમભાગ અને ત્રિફળાં ૭ ભાગ લઇ ગરમાળાના મૂળના રસમાં મર્દન કરવો અને તે આપવો એટલે સંપૂર્ણ રોગ નાશ કરે છે. ગંધક ખાનારે ખારૂં, ખાટું, ભાજી, દ્વિદલધાન્ય, સ્ત્રીગમન અને ઘોડા વગેરે ઉપર આરોહણ કિંવા પગે ચાલવાનું વર્જવું.

૧૫—ચુનો.

ચુનો મુખ્યત્વે કરી બે પ્રકારનો છે, એક ખડીનો ચુનો અને બીજો છીપનો ચુનો, તેને ભઠ્ઠીમાં પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગર્ભિણીના અતિસાર ઉપર:**—ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાના ચમચાભર દૂધમાં આપવું. (૨) **વ્રણ અને બદ બેસાડવા માટે તથા કર્ણમૂળ અને લાપોટીયા ઉપર:**—કળીચુનો, ગોળ અને ધુંવાસનો લેપ કરવો અને ઉપર પાતળો કાગળ કિંવા રૂ ચોંટાડવું. (૩) **આંખો દુ:ખતી હોય તો:**—મસ્તક અને આંખોપર ઉપર કહેલ લેપ કરવો. (૪) **અજીર્ણ-ઉપર:**—ચુનાની વાલ જેટલી ગોળી ખાવા આપવી. (૫) **કમળા ઉપર:**—કળીનો બીંજવેલો ચુનો ચણા જેટલો, ચાર તોલા દહીંમાં કાલવી ૭ દિવસ આપવો. પથ્ય દહીં ભાત. (૬) **ભિલામો ઉઠે છે તેને માટે:**—નવો ચુનો અને દહીં એકત્ર કરી ચોપડવું. (૭) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—કળીનો બીંજવેલો ચુનો ૧ તોલો લઇ તેમાં બે તોલા પર્યંત ઉંચી તપખીર કાલવવી. ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચુનાનું પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અંડને તેનો લેપ કરી મંદ અગ્નિનો સહેવાય તેટલો શેક આપતા રહેવું; એટલે કેટલીક વારે મસ્તક જડ થયા જેવું જણાઈ ઉલટી થાય છે અને માથામાંનું પાણી ઉલટીએ જ પડે છે. એ પ્રમાણે બે ત્રણ દિવસ કરવાથી ગુણ આવે છે. જેને તંબાકુ લાગવાથી ઘણીજ ચકરી આવતી હોય તેને કાંદો (ડુંગળી) સુંઘાડવો તથા ખાવા આપવો. (૮) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—તલના તેલમાં કળીના ચૂના ઉપરનું નિતર્યું પાણી ૭ ભાગ મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી સળીથી હલાવતાં રહેવું, એટલે જાડો મલમ થશે. તે મોરના પીછાવડે ઘણા હલકા હાથથી બે ત્રણ વખત ચોપડવું, એથી કરી દાહ શમન થઈ ત્વચાના ઠેકાણે કઠિનપાણું આવે છે અને જલદી ગુણ આવે છે. (૯) **કરોળીઆની જાળ પેટમાં જવાથી થએલ શીળસ ઉપર:**—ચુનાની આછ ૫ તોલા પીવી. (૧૦) **ચામડી ઉપરના મસા ઉપર:**—મસાને ચામડીના લાગમાંથી ઘોડાના બાલવડે મજબુત બાંધી રાખવો એટલે પાંચ સાત દિવસમાં તે નિર્જીવ થાય છે. તેને કાપી નાખી તેના ઉપર સૂકા કળીચુનાનો ભૂકો ભભરાવતા જવું એટલે તેનો નાશ થશે.

૧૬—છીપ.

છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે. છીપો પકવી તેનો ચુનો કરે છે. જે છીપને પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે, એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે. **છીપ:**—તીખી, સ્નિગ્ધ, દીપન, પાચક, રૂચિકર તથા બળપ્રદ છે અને આંખોને હિતાવહ તથા ગુલ્મ, વિષદોષ અને શળની નાશક છે. **શુદ્ધિ અને મારણ:**—શંખ પ્રમાણે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અજગલ્લિકા એટલે નાના બાળકોના શરીરપર બારિક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપર:**—છીપ અને ફટકડી ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વિસર્પ, વિસ્ફોટક અને શ્લીપદ ઉપર:**—છીપો ૨ા તોલાભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **ખીલી** (આંગળી અને નખ વચ્ચે થાય છે તે) **અને ભુંડણ ઉપર:**—છીપનો ચુનો અને સીંદૂર માખણમાં ખરલ કરી તેની પટ્ટી બેસાડવી. (૪) **ઉંદરના વિષ ઉપર:**—સમુદ્ર-છીપ પકાવી ચુનો કરવો અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ ચાવી તેનો રસ લઇ તે સર્વે સાંધાઓને અને વિષ જે સ્થળે ફુટેલું હોય તે સ્થળે ચોળતાં રહેવું. (૫) **સર્વે ઉદરરોગ ઉપર:**—સમુદ્ર-

છીપો છાણાના દેવતામાં નાખી પકાવવી, એટલે ચુનો, થાય છે. તે ચુનો સિંધવ અને જવખાર ગાયનાં દહીંમાં આપવાં અથવા શક્તિ પ્રમાણે ચુનો દૂધ સાથે પાવો.

૧૭—જવખાર.

જવનાં નવાં તાજાં પંચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉત્પન્ન કરે છે, એની પાતળી પત્રીઓ હોય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે. **જવખાર:—**સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે અને વાયુ, કફ, શૂળ, અસ્મરી, વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશૂળ, યકૃત્, પ્લીહા, મૂત્રકૃચ્છ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, આનાહવાત, હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—(૧) સુવાવડીને મક્કલ-શૂળ થાય છે તેને માટે:—**જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવો. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી અને વીર્ય પડે છે તે ઉપર:—**છાશમાં જવખાર નાખી આપવો. (૩) **બાળકને ગળું (તાળવું) પડે છે તે ઉપર:—**જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઈ તેનો લેપ કરવો. (૪) **ઉદાવર્ત રોગ ઉપર:—**જવખાર અને સાકર એકત્ર કરી આપવાં. (૫) **ગુલ્મ ઉપર:—**જવખાર ૩ માસા અને ગોળ ૩ માસાની ગોળી કરી આપવી. (૬) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:—**જવખાર પાંચ માસા લઈ સાકરમાં ખાવા આપવો; અથવા એક માસો જવખાર, કોળાનો રસ ૪ તોલા અને સાકર ૧ તોલો એકત્ર કરી આપવું. (૭) **દમ અને ઉધરસ ઉપર:—**જવખાર મધમાં આપવો. (૮) **કટિશૂળ, હૃદયશૂળ, કુક્ષિશૂળ અને બસ્તિશૂળ ઉપર:—**જવખાર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી તે એરંડતેલમાં નાખી આપવું. (૯) **મૂત્રાવરોધ ઉપર:—**જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો.

૧૮—જસત.

શોધન:—જસત પાતળું કરી દૂધમાં ઉકાળવું. એ પ્રમાણે ૨૧ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **જસતભસ્મ:—**જસત કલેડામાં નાખી રસ કરવો અને લીમડાના લાકડાવડે ઘુંટવું, નીચે તીવ્રાગ્નિ લગાડવો એટલે ભસ્મ થાય છે.* તે લઇ તેને ત્રિસંધી, કુંવાર, ત્રિફળાં અને ભાંગરો એ પ્રત્યેકની બત્રીસ બત્રીસ ભાવનાઓ આપવી તથા પ્રત્યેક ભાવનાને અગ્નિ પુટ આપવા. પછી તેને ઉપર કહેલી ઔષધીનો એક પુટ આપવો તથા એક પંચામૃત પુટ આપવો. ઠંડું થયા પછી કાઢી ખરલ કરી વાસણમાં ભરી રાખવું અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનવડે બે ગુંજા આપવું. જસતની ભસ્મ ગાયના જુના ઘીમાં આપવાથી આંખોને હિતાવહ અને તાંબુલ સાથે આપવાથી પ્રમેહનાશક; અરણી (જયંતી)માં આપવાથી અગ્નિ વધારે છે તથા તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં આપવાથી ત્રિદોષનાશક છે. **જસતનાં ફૂલ:—** જસત કડાઈમાં નાખી લોખંડની કડછીથી ઘુંટવું એટલે તેની ભસ્મ થાય છે તેને જસતનાં ફૂલ કહે છે. **જસત ભસ્મ:—**તુરી, કડવી તથા શીતળ છે અને કફ, પિત્ત, પ્રમેહ તથા શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા આંખોને હિતકારક છે. **ઉપયોગ:—(૧) આંખો ઉપર છારી આવે છે તેને માટે:—**જસતનાં ફૂલ

---

* જસતના કકડા કરી એક માટીના પાત્રમાં રાખી તેની નીચે કોલસા રાખી ધમણથી ફુંકતા જવું અને ઉપરથી કુંવારપાઠાના મૂળથી હલાવતા જવું એટલે જસતની ભસ્મ તૈયાર થાય છે. તોલમાં પણ બરોબરજ ઉતરે છે. અશુદ્ધ જસતના વિકાર કલઈના જેવા છે; અને તેની શાંતિ હિમજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી થાય છે. જસત પાકી કુલડીમાં મૂકી અગ્નિ આપી ગાળવું. ગળ્યા પછી તેમાં દશમો ભાગ મનશીલ નાખી કુંવારના પાઠાના રસનો પુટ આપવો. પછી કાળા ભાંગરાના ૭ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે તે શુદ્ધ રાતી થાય છે. તે જાયફળ સાથે ગાળી રતી ૪ પ્રમાણે આપવી. તેના **ગુણ:—**ગોળી એક સવારે અને એક સાંજે આપવી તો વીર્યવૃદ્ધિ થાય, બળવાન થાય, મહાકામી થાય, ભોગી થાય; કાસ, શ્વાસ હરે, હરસ રોગ જાય. ૧૮ પ્રકારના પ્રમેહ, દાહ, જ્વર અને ઉદરરોગ જાય, વીર્યસ્તંભન થાય, તેમજ મસ્તકરોગ, વાતપિત્ત, સન્નિપાત, રોમાંચ, પ્રસ્વેદદોષ, મૂત્રરોગ, સંગ્રહણી, પાર્શ્વશૂળ, પિનસ, કટિરોગ, બાળકના સર્વ રોગ, વિષમ જલંદર, કફ, કમળો, ફિરંગરોગ, શીર્ષોદર, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ (અંજન કરવાથી) આદિ સર્વ રોગો જાય. તેજ જસત કાજળ તરીકે સ્ત્રીઓના દૂધમાં આંજે તો નેત્રરોગ જાય; તથા થુંકમાં આંજે તો ધુધલવાત જાય. આંખ ઉઘડતી ન હોય તો ઉઘડે ને ચન્દ્રમાસમાન જ્યોત થાય એમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખેલું છે.

અને ખડીસાકરનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી રાત્રે ઉંઘતી વેળાએ આંખમાં આંજવી કિંવા ૧ ભાગ ફટકડી અને તેનો ચોથો હિસ્સો જસતનાં ફૂલનો સારો ખરલ કરી તે ભૂકી ૨ ગુંજા લઇ તેમાં ૧૧ તોલો પાણી નાખી દિવસમાં બે વખત પીછાવડે આંખમાં નાખવું એટલે આવેલી આંખો, ગળ, પિયા અને લાલીની શાંતિ થાય છે. **(૨) ખુપરા, છારી, આવેલી આંખો વગેરે નેત્રરોગ ઉપર:**—જસતનાં ફૂલ, સાકર, કાથો તથા ફટકડી એ સમભાગ અને અષ્ટમાંશ મોરથુથુનો ખરલ કરી દિવસે અને રાત્રે આંખમાં આંજવું.

૧૯—પાટીઓ ટંકણખાર.

કેટલાંક તળાવોમાં આ ક્ષાર પાણી સૂકાઈ ગયા પછી એકઠો થએલો મળે છે. એને "સ્વાહાગી" પણ કહે છે. **શોધન:**—ટંકણખાર ગાયના છાણમાં રાખી પછી ધોઇ નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે; કિંવા ટંકણખાર ફુલાવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ટંકણખાર:**—અગ્નિકારક, સોના અને રૂપાને શુદ્ધ કરનાર, સારક તથા વિષદોષ, વાયુ અને કફનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—ટંકણખાર ફૂલાવી તે કાનમાં નાખવો. (૨) **પાપણી ઝડેલી હોય તો:**—ટંકણખાર લીમડાના રસમાં ઘસી પાપણી ઝડેલી જગ્યાએ લગાવવો. (૩) **ધાત જતી હોય તે ઉપર:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર ૭ માસા અને સાકર ૭ તોલા એકત્ર કરી તે ચૂર્ણ રોજ એક તોલા પ્રમાણે સાત દિવસ આપવું. (૪) **બહુમૂત્ર ઉપર:**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર નવટાંક પાણીમાં નાખી આપવો. (૫) **કોલેરા અને ઉલટી ઉપર:**—દૂધમાં ફૂલાવેલો ટંકણખાર નાખી આપવો. (૬) **ચાતુર્થ્યાદિ સર્વ વિષમજ્વરો ઉપર:**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર બે ગુંજા પાનમાં આપવો; એટલે તેનો રસ જેમ જેમ પેટમાં જાય છે તેમ તેમ જ્વર તત્કાળ નીકળી જાય છે. (૭) **જીભને ખર પડે કિંવા પેઢુમાં ક્ષત પડે તો તે માટે:**—ફૂલાવેલો ટંકણખાર મધમાં કાલવી લગાવવો. (૮) **નખ સંબંધી-માંસ ઠોકરાવાથી તે દુખતું હોય તે અને ખીલી ઉપર:**—નખની બાજુએ ટંકણખારનું ચૂર્ણ પાણીમાં ચોપડવું. (૯) **સોમલ, વછનાગ, કૃત્રિમ વિષો અને સર્પના વિષ ઉપર:**—ઘીમાં ફૂલાવેલ ટંકણખારની ભૂકી ૨ માસા નાખી આપવી. ઝાઝું વિષ પેટમાં ગયું હોય તો તે પ્રમાણે વધારે ટંકણખાર ઘીમાં નાખી આપવો. (૧૦) **ડુંટીમાં ફોલ્લી થઇ આવી હોય તો:**—ટંકણખાર અને મોરથુથાને ફૂલાવી મધમાં ખરલ કરી ફોલ્લી ઉપર ચોપડવું. (૧૧) **વાળા ઉપર:**—ગળોના રસમાં ફૂલાવેલો ટંકણખાર નાખી પાવો અથવા હીંગ અને ટંકણખાર એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાત દિવસ સાંજ-સવાર આપવું. (૧૨) **ત્વગ્દોષ ઉપર:**—ટંકણખાર અને ગંધક ઘસી ચોપડવો. (૧૩) **મ્હોડું આવ્યું હોય તો:**—ફુલાવેલો ટંકણખાર પાણીમાં નાખી કોગળા કરવા. (૧૪) **ધોળી માખ કરડે તો:**—ટંકણખાર ભેંસના માખણમાં કઢવી ચોપડવો.

૨૦—તેલીઓ (ખડીઓ) ટંકણખાર (ફુલાવેલો).*

ઉપયોગ:—(૧) **દમ અને ઉધરસ ઉપર:**—ટંકણખાર ૧ માસો, આદુનો રસ અને ખડીસાકરમાં

* ખડીઓખાર બહુધા સોની લોકો સોનું અને રૂપું ગાળવા વગેરેના કામમાં લે છે. ઔષધિ તરીકે પણ એ વપરાય છે. પાટીઆ-ટંકણખારના પ્રતિનિધિ તરીકે એને ફુલાવીને લેવાય છે; કારણ એ ફટકડીની બનાવટનો હોવાથી વખતે તેમાં ફટકડીની કોઈ કણી કાચી ઘણી વખતે મળી આવે છે. પાટીઓ ટંકણખાર ફુલાવી આંચકીવાળાં બાળકોને આંચકી જણાઇ આવ્યા પહેલાં ઉલટીની શરૂઆતમાં ધાવણ સાથે કે પાણીમાં દર કલાકે કલાકે આપવાથી સારો ગુણ થાય છે. ઉલટી એકદમ અટકાવ્યા સિવાય ઉલટી સાથે આંચકીના મૂળરૂપ હૃદયની ચીકણી જાળ કહાડી નાખી આંચકીનો અંશ પણ હૃદયમાં રહેવા દેતો નથી. આ પ્રયોગ અમે જાતે અજમાવી ખાત્રી કરેલો છે.

આગંતુક કારણોથી જ્યારે શરીર ઉપરની ચામડી એકાએક ચીરાઈ તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય છે ત્યારે ખડીઆખારને ફુલાવ્યા વગર ઝીણો વાટી તેના ઉપર ભભરાવી દેવતાથી શેકતા જવું. જ્યારે લોહી તે ખાર ઉપર ટપકી આવે ત્યારે ફરી એજ ખડીઆખારની ભૂકી ભભરાવી ઉપર શેક ચાલુ રાખવો. આમ લોહી બંધ થતાં સુધી શેક કરવાથી એ જલદી રૂઝાઇ જાય છે, તેમજ પાકીને પરૂ થવાની બીલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ઉપાય પણ અનુભવેલો છે.

આપવો. (૨) **ઉલટી ઉપર:**—ટંકણખાર દૂધમાં કિંવા મધમાં આપવો. (૩) **પ્રદર, ગરમી અને મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ખડીસાકર ૩ માસા અને ટંકણખાર ૧ માસો એકત્ર વાટી ગાયના પાશેર દૂધમાં નાખી, પછી તેમાં લીંબુનો રસ નાખી તે પ્રાશન કરવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવું.

૨૧—તાંબુ.

શોધન:—ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ, દાહ, શૂળ, કંડૂ, રેચ અને વીર્યનાશ, એ તાંબાના આઠ દોષ છે; એટલા માટે એનું શોધન કરવું જોઈએ. **શોધન:**—(૧) ગોમૂત્રમાં આમલી અને મીઠું નાખી તેમાં તાંબાનાં પતરાં અગ્નિ ઉપર પહોર પર્યંત શીજવવાં; એટલે તાંબુ સારૂં શુદ્ધ થાય છે. (૨) તેલ, છાશ, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામાં શુદ્ધ કરેલું તાંબું લઈ, તેના આઠ દોષ જવા માટે પ્રાજ્ઞ પુરુષોએ વિશેષ શોધન કહેલું છે. તે એવી રીતે કે થુરીઓ, આકડાનું દૂધ અને મીઠું એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી તે કલ્કવડે તાંબાનાં પતરાંને લેપ કરવો તથા અગ્નિ ઉપર તપાવી નગોડના રસમાં ત્રણવાર બુડાડવું એટલે તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે. **મારણ:**—(૧) નાનાં નાનાં અને તે ઘણાં પાતળાં એવાં તાંબાનાં પતરાં કરી તેમને લીંબુના રસમાં નાખી ત્રણ દિવસ પર્યંત હલકો હલકો અગ્નિ કરી પચવવાં; પછી તે પતરાં કાઢી, તેનો ચતુર્થાંશ પારો લઇ, બન્નેને ખલમાં નાખી લીંબુના રસમાં એક પ્રહર પર્યંત ખરલ કરી, તે પતરાં ખલમાંથી કાઢી, તેથી દુપ્પટ ગંધક લઇ તે ગંધક લીંબુના રસમાં ઘુંટી તેનો તે પતરાંને લેપ કરી એક ગોળો કરવો; પછી મીનાક્ષી અથવા આમલી અથવા સાટોડી, એમાંથી એક વનસ્પતિ લઈ વાટી તે ગોળાની આસપાસ એક આંગળ જાડો લેપ કરી, માટલામાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર માટીનું કોડીયું ઉંધું મૂકી, તે ઉપર રેતી માટલાના મ્હોડા પર્યંત નાખી પછી રાખ અને મીઠું પાણીમાં મેળવી, તેની માટલાના મ્હોડાને મુદ્રા કરી, તે માટલું ચૂલા ઉપર મૂકી ક્રમે કરી–હલકો, મધ્યમ, મોટો એ પ્રમાણે–ચાર પહોર અગ્નિ કરી, ઠંડો થયા પછી તે ગોળો બહાર કાઢી, સુરણના રસમાં એક દિવસ પર્યંત ખરલ કરી તેનો ગોળો કરી તેનાથી અર્ધો ગંધક લઇ ઘીમાં વાટી તેનો તે ગોળાને લેપ કરી માટીનાં બે કોડીઆં લાવી, તે એકમાં તે ગોળો મૂકી તે ઉપર બીજું ઉંધું ઢાંકી કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો ગજપુટ આપવો. ઠંડું થયા પછી તે શરાવસંપુટ કાઢી, તેમાંથી તામ્રભસ્મ કાઢી લેવી. આ ભસ્મ ઘણો સારો ગુણ આપનારી છે. એનાથી ઉલટી, ભ્રાંતિ, ગ્લાનિ અને મૂર્च्छा એ કોઇ દિવસ પણ થતાં નથી. (૨) પારો ૦ાા ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઇ દૂધીના રસમાં ખરલ કરી તાંબાનાં શુદ્ધ કરેલાં પતરાં ૧ ભાગ લઇ તેને લેપ કરવો તથા ગજપુટ આપવો; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) શુદ્ધ કરેલો તાંબાનો ચૂરો લઈ સમાન ભાગ પારામાં, જંબીરરસમાં મર્દન કરવો; પછી બન્નેના સમભાગ ગંધકમાં ખરલ કરવો તથા એક ગજપુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, હરતાલ ૦ા ભાગ અને મનશીળ અષ્ટમાંશ, એ પદાર્થો એકત્ર ખરલ કરી બારિક કજ્જલી કરવી; તે કજ્જલીએ તામ્રપત્ર ૧ ભાગ લઇ તેનો તે કજ્જલીના પર્યાંએ લેપ કરવો તથા તેને વાલુકાયંત્રમાં ચાર પહોર પચન કરવું; ઠંડું થયા પછી કાઢી લેવું. આ તામ્ર દરરોજ બે વાલ, જે જે રોગો ઉપરના અનુપાનમાં આપે, તે તે રોગોનો નાશ કરે છે તથા પરિણામશૂળ, ઉદરશૂળ, પાંડુ, જ્વર, ગુલ્મ, પ્લીહા, ક્ષય, મંદાગ્નિ, શ્વાસ, કાસ અને સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એને સોમનાથી તામ્ર કહે છે. **તામ્રભસ્મપરીક્ષા:**—તામ્ર રંગે મોરના કંઠ જેવી દેખાય છે અને તેનું ચૂર્ણ સહજ થાય છે; અને પારાનો યોગ હોય તો ચકચકિત દેખાય છે. તામ્રભસ્મ દહીંમાં નાખવા છતાં દહીંનો રંગ કાયમ રહે તો તે પાકી છે એમ સમજવું. **તામ્રગુણ:**—શુદ્ધ રીતિએ કરેલી તામ્ર કોઢ, પ્લીહા, જ્વર, વાયુ, કફ, શ્વાસ, કાસ, ઝાંપડ, શૂળ, કૃમિ, ઉલટી, પાંડુ, મેહ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, ગુલ્મ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તકવ્યાધિ અને મોહનો નાશ કરે છે તથા અગ્નિને વધારે છે. **અશુદ્ધ તામ્ર:**—સંપૂર્ણ ધાતુનો શોષ, નાના પ્રકારના રોગ, કાંતિનાશ અને કુષ્ટ, વિષ, જ્વર, ઉલટી, રેચ, સંતાપ અને અનેક વ્યાધિને સહાય કરે છે તથા પ્રાણ નાશ કરે છે.*

---

* અશુદ્ધ અથવા અપક્વ તામ્ર ભસ્મ ખાવાથી ઉલટી, રેચ, સંતાપ, ભ્રમ, મૂર્च्छा, પ્રમેહ આદિ રોગો અને બળ, વીર્ય તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. તંત્રાંતરમાં અને રસાર્ણવમાં કહ્યું છે કે વિષ એ

ત્રિવિધ તામ્રગુણ—મોરથુથુ કડવા કરંજના તેલમાં એક દિવસ રાખી તેનો ચતુર્થાંશ ટંકણખાર લઇ કુલડીમાં ઘાલી ભુંગળીથી ફૂંકવું કિંવા માણસના કાળા કેશ મેળવી ફૂંકવું એટલે રક્ત જેવું લાલ તાંબુ નીકળે છે. એજ પ્રમાણે ગાંડૂલ (ભૂનાગ)નું સત્વ પણ નીકળે છે. મોરથુથુ કિંવા તાંબુ એના સત્વની રવિવારે વીંટી કરવી તથા તે પાણીમાં બોળી તે પાણી પીવા આપવું એટલે તત્કાળ વિષનાશ થાય છે અને દુઃખી થતી ગર્ભિણીનો પણ જલદી છૂટકો થાય છે. તેમજ હાથ ધોઇ હાથનો સ્નેહ (મેલ) **रामवत्सोमसेनानी मुद्रितेतितथाक्षरम् हिमालयोत्तरेपार्श्वे स्वकर्णश्च मरुद्रुमः ॥ तत्रशूलं समुत्पन्नं तत्रैव विलयंगतम् ॥** એ મંત્રવડે મંત્રવાથી મોટું શળ, ત્રિદોષની પીડા, ભૂતબાધા અને ગ્રહબાધાનો નાશ થાય છે તથા સ્ત્રી સદ્યઃ પ્રસૂત થાય છે; વ્રણને ભરી કાઢે છે અને નેત્રમાં નાખવાથી હિત થાય છે એવું પૂર્વે ભાલુકિએ કહેલું છે.

મયૂરપિચ્છાદિથી તામ્રોત્પત્તિ:—મોરનાં પિછાં લઇ બકરીના ઘીમાં શેકવાં તથા ગોળ, ગુગળ, માછલું, ઉન, ટંકણખાર, સાજીખાર, મધ, ચણોઠી, લીંડીપીપર, લાખ અને ઘી એકત્ર મેળવી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવું એટલે મયુરપિચ્છ અને ભૂનાગનું તામ્ર થાય છે; તેમજ નાનો ગાંડૂળ લઇ ગોમયમાં પિંડ કરી કુલડીમાં ઘાલી ફુંકવાથી તાંબુ ઉત્પન્ન થાય છે. **ભૂનાગ અને મયૂરપિચ્છનાં સત્વોનો ગુણ:**—શીત, સંપૂર્ણ કોઢ, વ્રણ તથા સ્થાવર, જંગમ વિષનો નાશ કરે છે; અને પારાને યોગ કરવાથી તે અગ્નિમાં સ્થિર રહે છે. **તામ્રભસ્મનાં અનુપાનો:**—એક ચણોઠીભાર નિત્ય આપવી. (૧) શ્વાસ કાસને માટે મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૨) પિત્ત ઉપર સાકરમાં. (૩) વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમાં. (૪) વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમાં. (૫) ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમાં સાત દિવસ આપવી. (૬) મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હળદર અને મધમાં. (૭) પથરી ઉપર જવખારમાં. (૮) મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનું ચૂર્ણ નાખી સુરણના રસમાં. (૯) સંગ્રહણી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનું સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમાં. (૧૦) પુષ્ટતા માટે મધ, સાકર અને ઘીમાં આપવી. એ ઉપર **પથ્ય**—ખાટા અને તેલકટ પદાર્થો વર્જ્ય કરવા.

૨૨—દગડી પાષાણભેદ.

આ એક પત્થરની જાત છે. એ જીભને લગાડવાથી ચિકટાય છે. એમાં ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે. **પાષાણભેદ:**—હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે અને પ્રમેહ, મૂત્રરોધ, અશ્મરી, શળ, પિત્ત તથા ક્ષયનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર:**—૩ માસા પાષાણભેદનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું. (૨) **ગરમીએ શિશ્ન સૂજ્યું હોય તો:**—પાષાણભેદ, મનશીળ, મુડદારશીંગ અને થોડું મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **કમરદુખી, અસ્થિભંગ, ઉધરસ, વ્રણ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર:**—પાષાણભેદ ગાયના દૂધમાં આપવો. (૪) **બદ ઉપર:**—ભિલામો અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો. (૫) **પ્રદર ઉપર:**—પાષાણભેદ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ ઘી–સાકરમાં આપવું.

૨૩—ધૂંવાસ.

ચૂલા ઉપર ધૂમાડાથી જે કાજળ એકઠું થાય છે તેને “ ધૂંવાસ ” કહે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **લાપોટીયું, સોજો ઇત્યાદિ ઉપર:**—ધુંવાસ, ગોળ અને ચુનો ખરલ કરી લેપ કરવો. (૨) **આંખો આવે છે તેને માટે:**—ધુંવાસ, ગોળ અને ચુનાની લમણા ઉપર બે પટ્ટી લગાવવી. (૩) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—ધૂંવાસ દહીંમાં અથવા ઘીમાં ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો શેક કરવો.

વિષ નથી, પરંતુ તામ્ર એજ વિષ છે; કારણ વિષમાં એકજ દોષ છે; પરંતુ તાંબામાં ભ્રમ, ઉલટી, રેચ, પરસેવો, મોળ, મૂર્છા, દાહ અને અરૂચિ, એ આઠ દોષ રહેલા છે. તામ્રભસ્મના દોષની શાન્તિ મુનિવ્રીહિ (પાણીમાં પોતાની મેળે ઉગનારી એક જાતની ડાંગર છે) તે અથવા ધાણા સાકરયુક્ત પાણી સાથે ત્રણ દિવસ પીવાથી થાય છે.

૨૪—નવસાગર (નવસાર).

નવસાગરની ક્ષારમાં ગણના છે. એ માણસની વિષ્ઠાથી અને મૂત્રથી તૈયાર થાય છે, તેમજ અન્ય પ્રકારે પણ તૈયાર થાય છે. એ ધોળો અને સફેદ હોઇ રેષામય છે. એ સ્વાદે ખારો હોય છે. **નવસાગર:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ, સારક, અને નેત્રોને હિતાવહ છે; તથા ગુલ્મ, ઉદર, વિષ્ટંભ, શૂળ, શોષ, માંસાજીર્ણ અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂર્ચ્છા, મસ્તકશૂળ, સળેકમ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર:**—નવસાગર અને કળીચુનો એક શીશીમાં ભરી તેનું મ્હોડું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મ્હોડું ઉઘાડી સુંઘાડવી એટલે ઉપલા દોષ નાશ થશે. (૨) **હિરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચની ભૂકી અન્નમાં ગઈ હોય તો તે ઉપર:**—નવસાગર ઘસી પાવો. (૩) **વાળા ઉપર:**—નવસાગરની ભૂકી કરી તે અર્ધો ટાંક ઘીમાં નાખી પાવી. (૪) **અપસ્માર ઉપર:**—નવસાગર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું. (૫) **યકૃત્** અને **બરોળ ઉપર:**—માસો અગર બે માસા નવસાગર, ૪ તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તે પાણી પાવું; એટલે એ રોગ ત્વરિત દૂર થાય છે. (૬) **શૂળ ઉપર:**—નવસાગર ગોળમાં આપવો. (૭) **કાચ, માટી, ગેરૂ ઇત્યાદિકોના વિષ ઉપર:**—નવસાગરનું ભક્ષણ કરવું.

૨૫—પરવાળાં.

સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતિના કીડા હોય છે તે સમુદ્રના તળીઆથી ઉપર કાઢી પ્રવાળના ખડક બનાવે છે. એ ખડક વેલા પ્રમાણે હોય છે એટલે તેને પરવાળાંના વેલા પણ કહે છે. પરવાળાંનો રંગ લાલ હોય છે. જે પાકેલાં ગિલોડાં જેવાં લાલ, ગોળ, લાંબાં, સરળ, સ્નિગ્ધ, અને અવ્રણ, મોટાં એવાં પરવાળાં હોય છે તે સારાં. જે રંગે પિત્તળ જેવાં, પીળાં, બારિક, સચ્છિદ્ર, રૂક્ષ, કાળાં, નાનાં તથા ધોળાં હોય છે તે ખરાબ; તે લેવાં નહિ. **પ્રવાલ**—મધુર, ખાટાં, વીર્યપ્રદ, કાંતિકર, લઘુ, અગ્નિદીપક, રૂચિકર, પૌષ્ટિક, પાચક, સારક, નેત્ર્ય, ધાતુવર્ધક તથા ક્ષયનાશક છે અને વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ભૂતોન્માદનો નાશ કરે છે. **પ્રવાલનું શોધન**—(૧) મણિ, મોતી અને પરવાળાં, એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પરવાળાં લીંબુના રસમાં ૧ પહોર ભીંજવી રાખવાં અથવા (૩) દૂધમાં ૧ પહોર દોલાયંત્રવડે પચન કરવાં અથવા (૪) ત્રિફળાના કાઢામાં બાફવાથી શુદ્ધ થાય છે. **પ્રવાલનું મારણ**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં પરવાળાં તપાવી બોળવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસે કરી સાત સાત ભાવના આપવી એટલે ભસ્મ થાય છે. આ પ્રમાણેજ સૂર્યકાંતમણિ અને મોતીની ભસ્મ થાય છે. (૨) પરવાળાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમાં ઘુંટી વાસણમાં સૂકવવું. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી એટલે પરવાળાંની ભસ્મ થાય છે. (૩) પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવારપાઠાના સાત અને ગુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે સૂર્યપુટો આપવાથી ભસ્મ થાય છે. (૪) પરવાળાંના ચૂર્ણને ગુલાબજળના ૨૭ પુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે.* એને લેવાનું પ્રમાણ ૨ ગુંજા છે. **પ્રવાલ ભસ્મનાં અનુપાનો (૧) જીર્ણજ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ટગત વાયુ** વગેરે રોગોમાં મધ અને પીંપરમાં આપવી. (૨) **તાવ ઉપર:**—કરિયાતું, કડુ અને હરીતકીમાં આપવી. (૩) **પિત્ત ઉપર:**—દૂધ અને સાકરમાં આપવી. (૪) **ધાતુક્ષય-ઉપર:**—પાકેલાં કેળામાં. (૫) **કૃશતા ઉપર:**—પાનમાં. (૬) **તિદીક પ્રમેહ ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણ અને સાકરમાં અથવા ત્રિફળા અને મધમાં. (૭) **ધાતુપુષ્ટિને** માટે ઘી સાકરમાં. (૮) **પ્રદર-ઉપર:**—ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમાં. (૯) **વાયુ ઉપર:**—તુળસીનો રસ તથા મધ અને સાકરમાં. (૧૦) **પિત્ત-કાસ ઉપર:**—આદુનો રસ અને સાકરમાં. (૧૧) **રતાંધળા ઉપર:**—ઉંદરની લીંડીઓ તુળસીના રસમાં ઘસી તેમાં ભસ્મ નાખી અંજન કરવું. (૧૨) **અસ્થિભંગ** અને **સંધિભંગ** ઉપર પ્રવાલભસ્મ મધમાં

* પરવાળાં ૪ તોલા લઇ આકડાના દૂધના ૭ સૂર્યપૂટ આપી કોરી કુલડીમાં કપડમટી કરી અડાયાં છાણાંથી ગજપુટમાં અગ્નિ આપવાથી ભસ્મ થાય છે; એમ એક જૈન ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

આપવી. (૧૩) **પિત્તરોગ** અને **ભ્રમ ઉપર:**—આમળાના મુરબ્બામાં ઘી અને સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૪) **ઉર:ક્ષતક્ષય ઉપર:**—ઘી અને મધમાં. (૧૫) **કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં. (૧૬) **ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર:**—તાંદળજાના રસમાં. (૧૭) **ધાતુસ્થાનની કડકી ઉપર:**—ગાયના દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૧૮) **દાહ ઉપર:**—વંશલોચન અને સાકરમાં. (૧૯) **ઉષ્ણતા, દાહ** અને **ઇંદ્રિની બળતરા ઉપર:**—ચોખાના ધોવરામણમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી. (૨૦) **આંખોમાંની ગરમી** અને **શરીર ઉપરની સૂકી ખસ ઉપર:**—ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી. (૨૧) **મસ્તકશૂળ ઉપર:**—બદામની ખીરમાં આપવી. **ખીર કરવાનો પ્રકાર:**—બદામ દશ બાર લઈ તે ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરનાં ફોતરાં કાઢી વાટવાં અને પાશેર ગાયનું દૂધ લઇ તેમાં બે તોલા સાકર નાખવી, અને તેમાં વાલભર પ્રવાલભસ્મ નાખી આપવી; એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્તવિકાર અને નેત્રસંબંધી રોગ દૂર થઇ આંખોને ઠંડાઈ આવે છે તથા શક્તિ વધે છે. (૨૨) **પિત્તોદ્‌ભવ પાંડુ ઉપર:**—પ્રવાલભસ્મ ઘી સાકરમાં આપવી. **પથ્ય:**—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય.

૨૬—પાણીશોક.

એ એક પત્થરની જાત છે. એનો વર્ણ ધોળો હોય છે. એનાથી જીભને પાણી વાળે છે. **વ્રણમાં પાણી આવતું હોય તો** પાણીશોક લગાડવો.

૨૭—પાપડીઓ ખારો (સંચોરો).

પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે. એનો રંગ ધોળો હોય છે. **પાપડખાર:**—એ ગુણોમાં જવખાર જેવો છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વાળા ઉપર:**—પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા, નવટાંક દહીંમાં આપવું. એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર વખત આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ; રાત્રે ભોજન કરવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું. (૨) **બાળકોની સસણી ઉપર:**—ગોળમાં ચણાની દાળ કરતાં પણ કમી પાપડખાર નાખો તેમાં લગારેક અંગ દૂધ નાખી પાવું; તેથી ઉલટી થશે. આ ઔષધ બે ત્રણ મહિનાના બાળકને આપવું નહિ. (૩) **ભાર ઉપર:**—એક તોલાભાર પાપડખાર અને એક મોટું વેંગણ, એને કલઇના વાસણમાં બાળી તેનો ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી તેમાંથી બે વાલ લઇ ગોળના પાણીમાં પાવું. (૪) **પેટદુખી-પીડ ઉપર:**—લીમડાના રસમાં પાપડખાર, વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો. (૫) **ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર ઘસી લેપ કરવો; એથી કરી નવીન થએલો વિકાર જલદી દૂર થાય છે. (૬) **ગુડઘી ઉપર:**—પાપડખાર અને કળીચુનો એકત્ર કરી સોપારી જેટલી ચાર ગોળીઓ કરી, તે ગુડઘીની ચાર આંખો ઉપર બાંધી, તે ઉપર એક કલાક પર્યંત પાણી ટીપું ટીપું નાખવું. તે પછી તે કાઢી એરંડાનાં પાંદડાંને એરંડતેલ ચોપડી બાંધવું.

૨૮—પારો.

પારો ખાણમાંથી નીકળે છે. પારામાં સીસું, કલઇ, મલ, અગ્નિ, ચાંચલ્ય અને વિષ, એ અસહ્ય દોષ સ્વભાવિકજ રહે છે. તેમાં જાડાઈ, અંગ ઉપર ગડાં (ગુમડાં) એ સીસાનો, કોઢ કલઇનો, રજ મલનો, દાહ અગ્નિનો, નાશ અને વિષ એ ચાંચલ્યનો તથા મરણ વિષનો, એમ દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. પારામાં એ અસહ્ય દોષ છે. એટલા માટે તેનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઇએ; તેમજ પારામાં ઔપાધિક સપ્ત કંચુક (કાંચળી) છે. **શોધન:**—પારાની શુદ્ધિ કરવાને મુખ્ય આઠ સંસ્કાર કહેલા છે તે:—**સ્વેદન, મર્દન, મૂર્ચ્છન, ઉત્થાપન, પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન:**—અનેક જાતિનાં ધાન્યો લઇ છડી ફોતરાં કાઢી પાણીમાં નાખી માટીના વાસણમાં ભરી, ખાટા થતાં પર્યંત રાખવાં તથા ખાટા થએલા પદાર્થમાં તાંદળજો, મુંડી, વિષ્ણુક્રાંતા, સાટોડી, મત્સ્યાક્ષી, મોટી મુંગુસવેલ (સર્પાક્ષી), મહાબલા, શતાવરી, ત્રિફળા, ગરણી, હંસપાદી અને ચિત્રક, એ યથાલાભ વનસ્પતિનું પંચાંગ ચૂર્ણ કરી તે ધાન્યામ્લમાં

નાખવું. એ ધાન્યામ્લ પારાની સ્વેદનાદિ ક્રિયાઓને ઠેકાણે યોજવું અથવા એના અભાવે અત્યંત ખાટી કાંજી યોજવી. **પારદ સ્વેદન:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, રાઈ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળાં, આદુ, બળદાણા, ગંગેટી, તાંદળજો, સાટોડી, મરડાશીંગ, ચિત્રક અને નવસાગર, એ સર્વે પદાર્થ પારાના ષોડશાંશ કિંવા યથાલાભ લઇ ધાન્યામ્લમાં વાટવા તથા કલ્કવડે વસ્ત્ર ઉપર આંગળભર જાડો લેપ કરવો. પછી તેમાં પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં દોલાયંત્ર કરી એક દિવસ બાફવો; એટલે સ્વેદિત થાય છે. **મર્દન:**—લાલ ઇંટનું ચૂર્ણ, હળદર, ધુંવાસ, કામળાની રાખ અને લીંબુના રસમાં પારો ત્રણ દિવસ મર્દન કરવો; એટલે નિર્મળ થાય છે. તે વસ્ત્રમાં બાંધી કાંજીવડે ધોઈ નાખવો. **મૂર્ચ્છન:**—પારાના મળનો કુંવાર નાશ કરે છે તથા ત્રિફળા દાહ નાશ કરે છે. ચિત્રકનાં મૂળ વિષ નાશ કરે છે એટલા માટે પ્રયત્નવડે મિશ્રિત પારો, એકેકના રસમાં સાત સાત વખત મર્દન કરવો; એટલે મૂર્ચ્છિત પારો દોષશૂન્ય છે. **કંચુક નિર્મોક:**—કુંવાર, ચિત્રક, રાતી રાઈ, રીંગણી અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી, તેમાં ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો; એટલે સપ્તકંચુકોથી મુક્ત થાય છે. **ઉત્થાપન:**—પારો લીંબુના રસમાં નાખી ગરમીમાં રાખી ઘુંટવો તથા સૂકાયા પછી ડમરૂયંત્રમાં ઊર્ધ્વ પાતન કરવું. **ઊર્ધ્વ પાતન:**—ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ રાઈનું ચૂર્ણ, એ કિંચિત્ લીંબુના રસમાં નાખી ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઘુંટવું; તથા ડમરૂયંત્રમાં ચાર પહોર મધ્યમાગ્નિ આપવો અને યુક્તિએ ઉપરના વાસણને લાગેલો પારો કાઢી લેવો. **અધ:પાતન:**—પારો, ત્રિફળાં, ચિત્રક, સરગવો, મીઠું અને રાઇ એ સર્વ એકત્ર કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરૂયંત્રનાં બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને તેનો લેપ કરવો. નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવું તથા સંધિ લેપ કરી જમીનમાં પુરવું અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમાં એકઠો થાય છે. **તીર્યક્પાતન:**—બે સોરકુલા (ઘડિઆ) જેવી માટલી લઈ, એકમાં પારો અને એકમાં પાણી નાખી અંતરપટ કરી જોડી દેવાં તથા સંધિલેપ કરી, પારો જેમાં નાખેલો છે એ માટલાને ચૂલા ઉપર આડું યુક્તિએ રાખી તે નીચે અગ્નિ કરવો; એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરે છે. **બોધન:**—પૂર્વોક્ત પ્રકારોએ શોધિત પારો ષંઢ થાય છે; વાસ્તે તેની શક્તિ વધારવા માટે ભૂર્જપત્ર, સિંધવ તથા પાણીમાં પચન કરવો. **નિયમન:**—મોટી મુગુસવેલ (સર્પાક્ષી), આમલી, વાંઝણી કંકોડી, ભાંગરો, નાગરમોથ અને ધંતૂરાના રસમાં કિંવા કાઢામાં એક દિવસ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમવડે સ્થિર થાય છે. **સંદી-પન:**—હિરાકસી અને પંચલવણ લઈ તે ઉપર વારંવાર લીંબુનો રસ નાખવો, પછી સિંધવના ગાંગડાને કોરી તેમાં સિંધવયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિંધવ અને લીંબુ લગાવી તે ઉપર આઠ આંગળ માટી ચોપડવી. પછી રાઈ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાનાં બિયાં તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજીમાં મેળવી તે કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો એટલે તે પારાના જારણ સંસ્કારમાં દીપન થાય છે. **અનુવાસન:**—દીપન કરેલો પારો મૃત્પાત્ર કિંવા પત્થરના પાત્રમાં લીંબુના રસમાં નાખી એક દિવસ ગરમીમાં રાખવો. **મુખોત્પત્તિ:**—(૧) વગડાઉ થુરીઆમાં ત્રણ દિવસ પારો નાખી રાખવો એટલે તેને મુખ થાય છે. તે ગંધક, સુવર્ણ અને અભ્રકસત્વને ક્ષણમાં ભક્ષણ કરે છે. (૨) આકડો, થોર, ધંતૂરો, કળલાવી, કરેણ, ચણોઠી અને અફીણ, એ સાત ઉપવિષોમાંથી એકેકને લઇ પારામાં સાત દિવસ ખરલ કરી ધોવો. પછી બીજા સાથે ૭ દિવસ ખરલ કરી ધોવો. એવી રીતે જુદા જુદા બધાઓ સાથે ધોવો. તેથી કરી પારાને પક્ષચ્છેદન થાય છે, એટલે ઉડી જતો નથી અને તેને મુખ ફુટી તે સ્વર્ણાદિ ધાતુનો ગ્રાસ કરે છે. (૩) બીરબહોટી (ગોકળગાય) લાવી તેમાં લીંબુનો રસ અને સિંધવ મેળવી, પારાનો ત્રણ દિવસ ખરલ કરવો; એટલે પારાને મુખ ફુટે છે. **જારણ:**—પારાની શક્તિ વધવા માટે ગંધ-કાદિ પદાર્થ પારામાં પચાવવા એ ક્રિયાને જારણ કહે છે. ષડ્ગુણ—ગંધક—જારણ સિવાય આ પારો રોગ-હરણ કરવા સમર્થ થતો નથી. જો પારાથી મોટા ફળની ઇચ્છા કરવી હોય તો સુવર્ણ અને ગંધકજારણ સિવાય અભ્રકસત્વ જારણ કરવું નહિ. પારા સમાન ભાગ ગંધક જારણ કરવાથી, ગુણોએ શુદ્ધ કરતાં સોગણો વધારે થાય છે. દ્વિગુણ ગંધક જારણવડે સંપૂર્ણ કોઢનો નાશ કરે છે. ત્રિગુણ ગંધક જારણવડે સંપૂર્ણ જાડ્યનો નાશ કરે છે. ચતુર્ગુણ ગંધક જારણવડે વલીપલિત (વાલ ધોળા થઈ જવાનો) નાશ કરે છે. પંચગુણ ગંધક જારણથી ક્ષય નાશ કરે છે. ષડ્ગુણ ગંધક જારણે સંપૂર્ણ રોગહારક થાય છે. પારો ષડ્ગુણગંધક જારણ કરતાં, અભ્રક સત્વ સમભાગ જીર્ણ કરવાથી શતગુણ અધિક થાય છે; તથા સ્વર્ણમાક્ષિક

કંલખાપરી (ખાપરીયું,) ઇત્યાદિકોએ જીર્ણ કરવાથી ગુણપ્રદ થાય છે અને સુવર્ણ જીર્ણ કરવાથી એક હજાર ગુણ આપનારો થાય છે; તથા હીરકાદિ જીર્ણ પારાનો ગુણ સ્વતઃ શિવજ જાણે છે. **સિંદૂરાદિ જારણ:**—પારો તથા પારાથી છગણો ગંધક, એ બન્ને એકત્ર ખરલ કરી વાલુકાયંત્રમાં શીશીમાં નાખી હળવે હળવે પચન કરી જેમ ગંધક બળી જાય એવી રીતે વારંવાર ષડ્ગુણગંધક જારણ કરવો એટલે સિંદૂરાદિક જેવો પારો થાય છે. **ષડ્ગુણ ગંધક જારણ:***—માટીના કુંડામાં પાણી નાખી તેમાં કોડીયું મૂકવું; તથા આખા કુંડા ઉપર ઢાંકણુ મૂકવા માટે તે કુંડાને મેખલા જોઇએ. તે મેખલાનો (કટિ-બંધની) મધ્યભાગ લીંપી કોડીઆમાં પારો નાખી તે ઉપર ગંધક નાખવો. ઉપર ઢાંકણુ દઇ ચાર વગડાઉ છાણાનો અગ્નિ કરવો. (આ યંત્રને કચ્છપ યંત્ર કહે છે.) આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ ષડ્ગુણગંધક જારણ થાય એટલે પારો તીક્ષ્ણ અગ્નિ જેવો થાય છે તથા સર્વ કાર્ય કરે છે. **વડવાનલ બીડ:**—શંખનું ચૂર્ણ આકડાના દૂધમાં નાખી ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું, તેમજ લીંબુના રસમાં ત્રણ દિવસ ગરમીમાં રાખવું અને એક દિવસ ધૂંવાસમાં (ચૂલા ઉપરના ધૂમાડામાં) નાખી ગરમીમાં રાખવું તથા સંચળ અને બકરીનું મૂત્ર એની ચાર પહોર ભાવના આપવી, તેમજ અંતર્જિહ્વારહિત નેપાળો અને સરગવાનાં મૂળના રસની એક ભાવના આપવી તથા ટંકણખાર અને ચણોઠીની એક દિવસ ભાવના આપવી, પછી સરગવાનાં મૂળના રસમાં એક દિવસ ભાવના આપવી. પછી સંપૂર્ણ સમભાગ લઇ લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું તથા સારી શીશીમાં રાખી મૂકવું; એનું નામ વૈશ્વાનર બીડ. વૈશ્વાનર બીડમાં તપ્ત ખલ મધ્યે પારો ઘુંટવાથી સુવર્ણાદિ સર્વ લોહનો ક્ષણમાં ગ્રાસ કરે છે. જમીનપર ખાડો ખોદી તેમાં બકરીની લીંડીઓ નાખી અગ્નિ કરી તે ઉપર ખલ મૂકી અંદર ઔષધ નાખી ખરલ કરે છે, તેને તપ્તખલ કહે છે. **હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ:**—લીંબુના રસમાં હિંગળોક એક પહોર ખરલ કરી ડમરૂયંત્રમાં નાખી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે પારો ઉપર જઇ ચોંટે છે, તે શુદ્ધ જાણવો. તેને સંપૂર્ણ કામમાં યોજવો. **પારદબંધન:**—(૧) પારો, કેળના કાંદાનો રસ, આકડો, થોર, બકામલીંબડી, કંચુકશાક, નાગરમોથ, ગોમૂત્ર, સ્ત્રીનું દૂધ, મત્સ્યાક્ષી અને કાકમાચીના (પીલુડીના) દૂધમાં અને રસમાં ઘુંટવાથી પુનઃ ઉડતો નથી. **ખેચરી ગુટી:**—ત્રણ ટાંક (પૈસાભાર) શુદ્ધ પારો લઈ કાળા ધંતૂરાનાં બિયાંના ૮ તોલા તેલમાં સાત દિવસ ખરલ કરવો; કે જ્યાં સુધી તેનું જલૌકારૂપ થશે. પછી અડદના લોટમાં તેની દીવેટ કરી સારી સુતરીએ બાંધી તડકામાં સૂકવવી અને (રાવણના મતે) સરસીઆનું તેલ બાળી તે ઉપર પચન કરવી તથા ઉતારી શીતળ જગ્યાએ મૂકવી. ઠંડી થયા પછી તે કાઢી લેવી. તે દૂધભરેલા વાસણમાં નાખવી. જ્યારે સંપૂર્ણ દૂધ સૂકાઈ ગુટિકા રહે ત્યારે તે લઇ વાગોળ પશુના મુખમાં ઘાલવી, એથી તેના અંગને આગ થઈ તે મરે છે; અને આ ગુટિકા જે મુખમાં રાખશે તેને કામ વ્યાકુળ કરશે; તેના દેહ ઉપર સ્થિતિ રહેવાની નહિ. જો એ ગુટિકા પેટમાં ઉતરશે તો તે મરશે. તે ગોળી મ્હોડામાં એક પહોર રાખવાથી સો યોજન જવાની શક્તિ આવે છે; અને સો સ્ત્રીઓથી ગમન કરવાની શક્તિ આવે છે. એ વીર્યસ્તંભન કરનારી છે. આ ગોળી મ્હોડામાં એક પહોર રાખવાથી મુખરોગ તથા બીજા મુખ અને દાંતને ઉપદ્રવ કરનાર રોગ, અને જીહ્વા, તાલુ, કંઠરોગ, ઉપજીહ્વા, અધિજીહ્વા, હૃદ્રોગ અને પીનસ ઇત્યાદિકોનો નાશ કરે છે. **અન્ય ગુટિકા:**—પારો ધંતૂરાના તેલમાં સાત દિવસ મર્દન કરવો એટલે વિષ નાશ થાય છે; પછી ગંધક ત્રણ ભાગ લઈ ધંતૂરાના તેલમાં ખરલ કરી તેની કુલડી કરવી; તેમાં પારો નાખી મ્હોડું બંધ કરવું. પછી સાત કપડમાટી કરી તે ગોળો સૂકવવો. પુનઃ મૃત્તિકાપટવડે સાત વખત વીંટાળી ઉપરથી છાણું લીંપી તે ગોળાની પૂજા કરવી તથા ત્રણ હાથ ખાડો કરી તેમાં છાણાં નાખી તેમાં ગોળો મૂકી પુટ આપવો. ઠંડો થયા પછી કાઢવો તથા તેમાંની કૌતુક દેખાડનારી ગુટિકા લેવી. તે રોગીના મ્હોડામાં રાખવા આપવાથી શોક નાશ થાય છે તથા સુખ થાય છે. જ્યાં સુધી મ્હોડામાં ગુટિકા છે ત્યાં સુધી વીર્યપાત થતો નથી.

---

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં ગંધકનું જારણ આ પ્રમાણે લખ્યું છે—આમલસાર ગંધક પૈસા ૩ ભાર ખરલ કરી ભાંગરાના રસથી ૭, ચણાના ખારથી ૭ અને આકડાના દૂધથી દિવસ ૭ ખરલ કરવું. પછી લીંબુના રસથી ને ચુકાના રસથી જુદું જુદું ખરલ કરી ઘીમાં અવટાવવું; નિર્ધૂમ કરી ઉતારીને ૨ થી ૪ રતી હરરોજ પાનમાં ખાવાથી ૮૪ વાયુ જાય, મૃતાવસ્થા જાય, મૂત્રકૃચ્છ્ર જાય.

અન્ય પારદ બંધન:—પારો બાંધવા વિષે ઔષધીનું વીર્ય અચિંત્ય છે. એટલે ક્રિયા, મંત્ર અને વિધાન એણે સબીજ પારો બંધાય છે. તે ક્ષુપ, શાખી ગુલ્મ, લતા, વૃક્ષ તથા પ્રસર એવા છ પ્રકારનો છે. કાક-ચંડેશ્વર ગ્રંથમાં પારદબંધન ૬૪ વલ્લી કહેલી છે; તે આ પ્રમાણે:—૧. જે વલ્લી ધોળા અને રાતા કંદોની મળી બે પ્રકારની છે, જેને શુકલપક્ષમાં પંદર પાંદડાં આવે છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં તે ગરી પડે છે તેને **સોમવલ્લી** કહે છે. તે પૂર્ણિમાને દિવસે પારો બાંધવા માટે કિંવા રસાયન માટે લેવી. ૨. જલપદ્મિની જેવી વનમાં થનારી **સ્થલપદ્મિની.** ૩. જેનું અંગ મંડળોએ ચિત્રિત હોય છે અને જે અજગર જેવી દેખાય છે તથા જે રસભરી હોઈ જેને પાંદડાં થોડાં હોય છે તે **અજગરી.** ૪. જે વેલ ધણસા જેવી રસભરી હોઈ અલ્પ પાંદડાંની હોય તેને **ધણસ કાંડું (ઘોનશી)** કહે છે; તે પારો બંધન કરનારી છે. ૫. જેનો આકાર કુક્કુરના જેવો હોય છે ને પારાને બાંધે છે તે **ત્રિજટા.** ૬. **ઈશ્વરી** કિંવા **શિવલિંગીનો** રંગ લાલ છે, અને એ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે.* ૭. **ભૂતકેશીનાં** પાંદડાં લીમડા જેવાં હોય છે. ૮. જેનાં મૂળ કાળાં હોઇ જેને ચીક ઘણો હોય તે **કૃષ્ણવલ્લી,** તે પારાને બંધન કરે છે. ૯. જેના નીચેની જમીન હમ્મેશાં ભીંજાયલી રહે છે તેને **રૂદંતી** અને **સ્રવંતી (લાણા)** કહે છે. ૧૦. જેનાં પાંદડાં થોર જેવાં હોઇ ચીકવાળાં હોય છે અને જે વાનરોને પ્રિય હોઈ ક્યાંઇ ક્યાંઇ પથ્થર નીચે હોય છે તેને **સર્વેશા** કહે છે. ૧૧. જેના કંદ ઉપર કેશ હોઇ વેલાને પાંદડાં આવે છે તેને **વારાહી** કિંવા **કુક્કરકંદ** કહે છે. ૧૨. જેને ચીક હોઈ વેલો હોય છે અને જેનાં પાંદડાં અશ્વત્થ (પીપળા) જેવાં હોય છે તેને **અશ્વત્થપત્રી** કહે છે. ૧૩. જે ખાટી હોઈ ઘણી પથરાતી નથી તેને **અમ્લપત્રી** કહે છે. ૧૪. જેનાં પાંદડાંને ગંધ હોઇ ચીક આવે છે તેને **ચકોરનાસા** કહે છે. ૧૫. જે વેલો હોઈ પાંદડાં અશોકવૃક્ષ (આસોપાલવ) જેવાં હોય છે અને ચીકવાળાં હોય છે તેને **અશોકનામ્ની** કહે છે. ૧૬. જેનાં પાંદડાં ઉંડણુ જેવાં હોઇ સુગંધીમય હોય છે અને જેને ચીક આવે છે તે **પુન્નાગપત્રિકા.** ૧૭. જે સર્પ જેવી અને સચીક હોઇ વૃક્ષ ઉપર થાય છે અને જેના પાસે બહુજ સર્પ રહે છે, તેને **નાગિની** કહે છે. ૧૮. છત્રાકાર, સચીક અને જેનાં મૂળને એકજ કંદ હોય છે; એવી જે વેલ તેને **ક્ષેત્રી** કહે છે. તે પારો બાંધવા વિષે મહા પ્રબળ છે. ૧૯. જેનો રસ પીળો, જે ઘણી ઉંચી ન હોઇ ગુલ્મ જાતની અને જેનાં પાંદડાં નાંદરૂખી જેવાં હોય છે, તેને **સંવીર** કહે છે. તેનાં મૂળ, રસ, ફળ એણે કરી પારાને ક્ષણમાં બંધન કરે છે. ૨૦. જેનાં પાંદડાં વાળક જેવાં હોઇ રસ પીળો અને જે કોમળ હોય છે, તે **દેવીલતા.** એનાં પાંદડાં પારદબંધન કરવા **મહૌષધિ** છે. ૨૧. જેનાં પાંદડાં થોરના જેવાં હોઇ રસવાળાં હોય છે, તેને **વજ્રવલ્લી** કહે છે. ૨૨. રાતો અને કાળો એવો બે જાતનો ચિત્રો છે, તેમાંનો કાળો ચિત્રો ગુપ્ત છે; એ દૂધમાં નાખ્યો હોય, તો તે દૂધ કૃષ્ણવર્ણ કરે છે. એ બે જાતના ચિત્રક પારો બાંધવાના વિષયમાં સમર્થ છે. ૨૩. જે ડુંગર ઉપર થાય છે, અને જેનાં ફૂલ કાળા રંગનાં હોઈ શોભિતાં નથી હોતાં અને તે ઉપર થોડાં ફળ પણ આવે છે, તે **કાળપર્ણી.** ૨૪, જેનાં પાંદડાં ખાખરા જેવાં હોઇ કાંદામાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે **પાલાશતિલકા.** ૨૫. જે લીલા કમળ જેવી હોઈ પર્વતપર થાય છે તે **નીલોત્પલી.** ૨૬. જેનાં પાંદડાં લીલાં હોઇ રસ પીળો હોય છે અને જેનો કંદ કુમારી કંદ જેવો હોય છે, તેને **રજની** કહે છે. ૨૭. જેનાં પાંદડાં કળથી જેવાં અને ફૂલ ધોળાં તથા કંદને ગુંદ આવે છે, તે **સિંહિકા.** ૨૮. જે વેલીને ચાર પાંદડાં હોય છે અને જેનો ગુંદ સ્નેહયુક્ત હોય છે તથા જેનો કંદ આકારે હાથીદાંત જેવો હોય છે, અને જાસુંદીના જેવાં ફૂલ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે અને જેના કાંદામાંથી દૂધ આવે છે તથા જેનાં પાંદડાં ગાયના કાન જેવાં હોય છે, તે **ગોષ્ટાંગી.** ૨૯. જેને ત્રણ ફળ આવે છે અને રાતાં ટપકાં હોય છે, અને જેનાં પાંદડાં લીલાં હોઇ રસ રાતો નીકળે છે, તેને **ખદિર-પત્રી** એમ કહે છે. ૩૦. જે તૃણનાં મૂળ રાત્રે ચળકે છે અને તેથી કરી પર્વત સળગેલા જેવો જણાય

---

* શિવલિંગીની વેલ સર્વત્ર થાય છે. એનાં પાંદડાં એરંડાની માફક ખાંચાવાળાં હોય છે. એને બોર જેવડાં ફળો આવે છે. એના ઉપર ધોળા રંગના રેષા હોય છે. એ ફળ પાક્યા પછી લાલ થાય છે. એ ફળમાંનાં બીજની બન્ને બાજુએ મહાદેવની લિંગસહિત જલાધારી જેવા આકાર હોય છે. એ બીજ ઘણાંજ ઉલટીકારક છે.

છે તે **તૃણ્ણા** પારદબંધક છે.* ૩૧. જે પથરાએલી વેલ હોઇ લાલ હોય છે તેને **રક્તવલ્લી** કહે છે. ૩૨. જેના કંદને ગુંદ આવે છે, તે **બ્રહ્મદંડી.** એ પારદબંધન કરવાને શ્રેષ્ઠ છે. ૩૩. જેને પાંદડાં ન હોઇ મધ જેવો વાસ આવે છે તે **મધુતૃષ્ણા.** ૩૪. જેનો કંદ કમળકંદ જેવો અને રસવાળો, તે **પદ્મકંદી.** ૩૫. જે રસ સહિત હોઇ કાષ્ઠ પીળાં તથા ફૂલ પણ પીળાં તે **હેમદંડી.** ૩૬. જે લાલ વેલ હોઈ પાંદડાં આમલીનાં પાંદડાં જેવાં તે **વિજયા.** ૩૭. જે ધોળી અને પથરાએલી તથા રસ સહિત અને આકડીનાં પાંદડાં જેવાં જેનાં પાંદડાં હોય છે તે **અજયા.** ૩૮. જેનાં પાંદડાં ત્રિકોણાકૃતિ હોઇ ચિત્રવર્ણુ હોય છે; અને જે વેલ છે અને જેનો રસ તીખો અને કડવો હોય છે, તે **જયા.** ૩૯. જેને ચંદન જેવી સુગંધ આવી પાંદડાં મોરના ગળાના રંગ જેવાં હોય છે તેને **નલી** કહે છે. ૪૦. જે રસવાળી હોઇ જેનાં મૂળ કડવાં, અને મીઠાં જેવી ગંધવાળી, તથા ફૂલ આરક્ત હોય છે, તે **શ્રી.** એ ત્રિલોહમા વેષ્ટન કરી મુખમાં રાખવી. ૪૧. જે વેલ રસસહિત હોય છે તથા જેનાં પાંદડાં સરગવાનાં પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે **કીટમારી (કીડામાર).** ૪૨. વૃક્ષ ઉપર ચઢનારી, રસવાળી હોઇ ધોળી દુધી જેવી હોય છે, તે **તુંબિકા.** ૪૩. જે રસવાળી હોઇ ભૂમિગર્ભ જેવી હોય છે, તેને **કટુતુંબી** કહે છે. ૪૪. **મયૂરશિખા,** એ પારાને બંધન કરનારી છે. ૪૫ જેનાં મૂળા જેવાં પાંદડાં અને રંગે પીળી હોઇ રસ લાલ નીકળે છે અને ફૂલ પીળાં હોય છે, તે **હેમલતા.** ૪૬. જેનાં પાંદડાં ધોળા એરંડા જેવાં હોય છે અને ફૂલ તુંબડી (તુંબિકા) જેવાં હોય છે તે **અસુરી.** ૪૭. જે વેલ હોઇ પાંદડાં સાતવીણના પાંદડાં જેવાં હોય છે, તે **સપ્તપર્ણી.** ૪૮. જેનાં પાંદડાં તલવાર જેવાં હોઈ જે રસયુક્ત હોય તે **ગોમારી.** ૪૯. **પીતક્ષીરા,** એ દિવ્ય હોઈ પારાને બંધન કરે છે. ૫૦. જે વેલ ત્રિદળ હોય છે, તે **વ્યાઘ્રપાદલતા.** ૫૧ જે કોથમી જેવી હોઇ ત્રિદળ હોય છે અને ફૂલ પીળાં આવે છે; તે **ધનુર્વલ્લી.** ૫૨. જે ઘણી ન પ્રસરનારી, મહાવીર્યવાન, દિવ્ય ઔષધી છે તેને **ત્રિશૂળી** કહે છે. ૫૩. જે વેલો હોઈ, જેને પાંદડાં ત્રણ ત્રણ તથા લાલ હોય છે, તે **ત્રિદંડી.** ૫૪. જે રસ આપનારી હોઇ જેને ફૂલ પીળાં આવે છે, તથા આકાર શીંગો જેવો, તે **શૃંગા** જાણવી. ૫૫. જે રસવાળી હોઇ જેને મરી જેવા કાંટા આવે છે, તથા જેનાં મૂળમાં કંદ હોય છે, તે **વજરનાભવલ્લી.** ૫૬. જે અંગે ધોળી હોઈ પાંદડાં લાલ હોય છે તે દિવ્ય ઔષધી છે, તેને **મહાવલ્લી** કહે છે. ૫૭. જેનાં પાંદડાં અને ફૂલ કરેણના જેવાં તથા કંદ લાલ હોય છે, તે **રક્તકંદવતી.** ૫૮. જેનો રસ પેજ જેવો હોઈ કાંદો મસ્તક ઉપર પીળો હોય છે, અને જેનો રસ ઘણો અને લાલ હોય છે અને પાંદડાં બિલી જેવાં હોય છે, તે **બિલ્વદલા.** ૫૯. જે બિલ્વદલ જેવી હોઈ પારદબંધન કરનારી છે, તેને **રોહિણી** કહે છે. ૬૦. જે વેલ હોઈ રસવાળી હોય છે અને જેનાં પાંદડાં રાત્રે સતેજ દેખાય છે; તે **બિલ્વંતકી.** ૬૧. જેનો રસ અને ડાળી ગોરોચન જેવી હોય છે તેને **ગોરોચના** કહે છે. ૬૨. જે નાની હોઈ કાંદા અને ફૂલયુક્ત વેલ છે, તેને **કંદપત્રિકા** કહે છે. ૬૩. જે નાની હોઇ જેનાં પાંદડાં ડીંટા સિવાય ત્રિકટાં હોય છે, તે **વિશલ્યા.** ૬૪. જેને થોડો અને જલદ રસ આવે છે, અને જે પર્વત ઉપર થાય છે, તે **કંદક્ષીરા.** આ ચોસઠ ઔષધિ, જેની દેવ પણ પૂજા કરે છે, તે શુભ દિવસે, શુભ નક્ષત્ર ઉપર, બલિ–પૂજા ઇત્યાદિ કરી, ક્ષેત્રને રક્ષાબંધન આપી, અઘોરાસ્ત્ર કિંવા શક્તિબીજ અથવા અઘોરમંત્રનો જપ કરી કાઢી લેવી. મુનિએ જે સહસ્ત્ર ઔષધી કહેલી છે તે સમજવું ઘણું કઠિન છે. તે પારદબંધક વનસ્પતિ તત્ત્વવેત્તા પાસેજ હોય છે. **પારદભસ્મ, રસસિંદૂર:**—પારો દૂધીના રસમાં એક દિવસ સરખા ઘુંટવો; પછી પીલુડીના રસમાં ઘુંટવો એટલે તેનો દોષ જાય છે. તે પારો ૧૦ ટાંક, ગંધક ૧૦ ટાંક તથા નવસાગર ૨॥ ટાંક એ પ્રમાણે લઇ કજલી કરી કાચની કૂપીમાં ઘાલી કપડમાટી કરવી તથા તેનું મુખ બંધ કરવું. પછી વાલુકાયંત્રમાં આઠ પહોર પારાને પચન કરવો. એ પ્રમાણે સાક્ષાત્ તરૂણ સૂર્ય જેવું અરૂણવર્ણ; પ્રવાળ જેવા રંગનું, સંપૂર્ણ કાર્યકારી, માણસોને અત્યંત દુર્લભ એવું સિંદૂર લેવું. તે ૫ ગુંજા મરીમાં આપવું; એટલે અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા કામને પ્રદીપ્ત કરે છે. એ સંયોગવડે જ્વરાદિ સર્વ રોગનો નાશ કરે છે તથા એ જે જે રોગો ઉપર યોજવામાં આવે તેનો આ રસરાજ નાશ કરે છે. **પડ્ગુણ ગંધક–જીર્ણ**

* ભમિરાના સંબંધમાં પણ લોકો આવીજ પીછાણ બતાવે છે. શું તે આજ વનસ્પતિ હશે કે બીજી?

સિંદૂર:—હિંગળોકમાંનો પારો ૧ ભાગ તથા ગંધક ૬ ભાગ લઇ કજ્જલી કરવી, તથા કુંવેરના રસમાં મર્દન કરવી. સૂકાયા પછી કાચની શીશીમાં ભરી તેને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સાત અહોરાત્ર અગ્નિ આપવો. ઠંડું થયા પછી એ કાઢી લેવું. આ રસસિંદૂર ૧ વાલ મધમાં આપવું, એટલે સ્તંભન, દંડવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ, તેજ, પુંસ્ત્વ અને પુષ્ટિ આપે છે, અને માતેલા હાથી પ્રમાણે જોર આપે છે; તથા પંઢત્વ, વંધ્યત્વ, તથા સંન્યાસ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે. એને ભક્ષણ કરનાર એક દિવસમાં ૧૦૦ સ્ત્રીઓ સાથે ગમન કરે છે તથા મનને આનંદ આપે છે. એ પાંચસો છસો વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ષડ્ગુણ ગંધક-જીર્ણ સિંદૂર વિશ્વામિત્રે ઉત્પન્ન કર્યું છે. **રસસિંદૂર:**—શુદ્ધ પારો ૮ તોલા, શુદ્ધ ગંધક ૨ તોલા તથા નવસાગર અર્ધો તોલો, એની કજ્જલી કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવી તથા કાચની શીશીમાં નાખી તે શીશીને સાત ફેરા કપડમાટી કરવી. સૂકાયા પછી તે છિદ્રસહિત આકંઠ ભરી રાખવી. તથા ઇષ્ટ દેવતા અને પાંચ કુમારીની પૂજા કરી ચૂલા ઉપર રાખી, આઠ પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી હિંગલોક જેવું, દેવ દૈત્યોને દુર્લભ એવું રસસિંદૂર કાઢી લેવું તથા રોગનાશનાર્થે રોગોક્ત અનુપાનોમાં, વાલ કિંવા બે વાલ મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવું. જે રતિકાળે સ્ત્રીઓને કૌતુક દેખાડનારૂં, વીર્યબંધક અને સ્ત્રીઓના મદનું નાશક છે. એ અગ્નિમાંદ્ય, યક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, શોક, ઉદર, ગુલ્મ, પ્રમેહ, શૂળ, પ્લીહા, જ્વર, દુષ્ટવ્રણ, અર્શ, સંગ્રહણી, ભગંદર, ઉલટી તથા ત્રિદોષનો નાશ કરે છે.* **બીજા પારદયોગ:**—(૧) કાળા ઉંબરાના દૂધમાં હીંગ નાખી, વાટી તેની બે કુલડીઓ કરી તે એક કુલડીમાં ઉંબરાના દૂધમાં વાટેલ પારો નાખી તે ઉપર બીજી હીંગની કુલડી ઉંધી ગોઠવી, બરાબર રીતે સાંધો મેળવી ગોળો કરી, માટીના શરાવસંપુટમાં નાખી તે ઉપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનો હલકો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૨) નાગરવેલના પાનમાં પારાને ખરલ કરી કંકોડીના કાંદા લાવી એક નાનું અને બીજું મોટું એવાં બે ચકતાં કાપી, તે મોટા ચકતાને કોરી, તેમાં પારો ઘાલી તે ઉપર તે કાંદાનો ચૂરો બેસાડી તે ઉપર બીજી ચકતી મૂકી સાંધો મેળવી કપડમાટી કરી, તેને માટીના શરાવસંપુટમાં મૂકી કપડમાટી કરી, વગડાઉ છાણાનો હલકો અગ્નિ કરવો; તેથી કરી પારાની ભસ્મ થાય છે. (૩) પારો અને ગંધક, અંકોલનાં મૂળના રસમાં ખરલ કરવા તથા સાંજે મ્હોડું બંધ કરી ભૂધરયંત્રમાં પચન કરવું; એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) પારો અને અભ્રક બન્ને બે પહોર વડના દૂધમાં મર્દન કરવા અને વડનાંજ લાકડાંનો અગ્નિ કરવો; એટલે પારાની ભસ્મ થાય છે. (૫) પારો ૧ તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઇ, લોખંડની કડાઇમાં નાખી ચૂલા ઉપર કડાઇ મૂકી નીચે અગ્નિ કરવો અને વડના તાજા સોટાએ ઘુંટવો, એટલે થોડીક વારમાં ભસ્મ થશે. તે ભસ્મ ૨ ગુંજા આપવી એટલે વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૬) ધોળા અઘેડાનાં બિયાં અને એરંડાનું ચૂર્ણ કરી, માટીની કુલડીમાં, પારાના ઉપર અને નીચે નાખી સંધિલેપ કરી પુટ દેવો, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૭) પારો કાંટાસરીઆના રસમાં નાખી ગરમીમાં મર્દન કરવો; એટલે મૃત થાય છે. તે સર્વ કર્મોમાં યોજવો. (૮) તુપના અગ્નિ ઉપર બકરીના મૂત્રવડે ભરેલું માટીનું વાસણ મૂકી, તેમાં પારો નાખવો અને શુષ્ક કરવો; પછી ખેરના લાકડાનો અગ્નિ સળગાવી ખેરના લાકડાના દાંડાવડે ઘુંટવો, એટલે તે ક્ષારની ભસ્મ થાય છે; તે સર્વ યોગમાં યોજવી. (૯) રીંગણી, કાવળી અને કાળા ધંતૂરાના રસમાં પારો એક દિવસ ખરલ કરી માટલામાં ભરવો. તે ઉપર મીઠું નાખવું અને ઉપર બીજું માટલું ઉંધું મૂકી સંધિલેપ કરવો, અને તે ઉપર જલપટ ધરવો; તથા તેના નીચે દીપ્તાગ્નિ કરવો; એટલે ઉપરના વાસણમાં ભસ્મ જામશે તે કાઢી લેવી. (૧૦) પારો

* **પારાની ગોળી**—પારાને ધોળા શરપુંખાનાં પાંદડાંના રસમાં ચાર પ્રહર ખરલ કરીને અમે તેની ગોળી બાંધી હતી. વળી એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે: “ઉભો ગોખરૂ કે જેનાં પાંદડાં કરકરાં હોય છે, તે ગોખરૂને કાંટા ત્રણ હોય અને લાંબી ડાંડી હોય તે ગોખરૂનો છોડ લાવી, પારો તોલો ૦ા તેટલાજ વજનના તે ગોખરૂના રસમાં પહોર એક સુધી મર્દન કરવાથી માખણ જેવું થઇને તેની ગોળી થાય છે. એ ગોળીની ભસ્મ કરવી હોય તો વગડાઉ છાણાંની રાખમાં તુલસીનો રસ નાખી ખુબ મર્દન કરી તેની સુસ કરવી. તે સુસમાં તુલસી પત્ર ૨ા મૂકી તેમાં પેલો તૈયાર થએલો માખણીયો પારો મૂકી થોડીશી આંચ આપવાથી શુદ્ધ ખાખ થશે. આ કિમિયાગરનું જીવન છે ”

કલેડામાં નાખી તેને દીપાગ્નિ આપવો અને આકડાનાં પાંદડાંના રસનો વારંવાર ચૂવો આપવો; એટલે ત્રણ પહોરમાં ભસ્મ થશે. (૧૧) પારો ચિભડાના રસમાં ખરલ કરી, ઊર્ધ્વ પાતન કરવું; એટલે તેની ભસ્મ થાય છે. (૧૨) પારામાં ફટકડી, સિંધવ, અઘેડાનાં મૂળ, એ પદાર્થ ક્રમવૃદ્ધિએ લઈ, ચતુર્થાંશ કાંજી નાખી ઘુંટવો; એટલે બદ્ધ થાય છે. પછી ડમરૂયંત્રમાં ચૂલા ઉપર મૂકી અહોરાત્ર હલકો અગ્નિ આપવો, એટલે ઉપરના વાસણમાં કપૂરના જેવી ભસ્મ જામે છે, તે લઈ સર્વ રોગો ઉપર આપવી. એ વાજીકરણ યોગોમાં સંપૂર્ણ કાર્ય કરે છે, તથા કાંતિ અને પુષ્ટિ આપે છે. એનું નિરંતર સેવન કરવું. આ **સિદ્ધ-મુખરસ**, એના કરતાં બીજું રસાયન ઉત્તમ નથી. (૧૩) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ અને ગંધક અષ્ટમાંશ લઈ એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવો. સૂકાયા પછી થોરના રસમાં ત્રણ પુટ આપવા; પછી આકડાના પુટો જ્યાં સુધી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી આપવા; તથા થાળીમાં મીઠું ભરી તેમાં તે પારાનો ગોળો મૂકી ઉપર મ્હોડાપર્યત મીઠું ભરવું, અને ઉપર બીજી થાળી ઉંધી ઢાંકી સંધિલેપ કરી ચૂલા ઉપર મૂકી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી શુક્ર જેવી ધોળી, ઉપરની થાળીમાં ચોંટેલી ભસ્મ કાઢી લેવી. એ યોગવાહિ છે. સર્વ રોગો ઉપર આપવી. (૧૪) લોઢાના વાસણમાં પારો અને અર્ધો ગંધક નાખી આઠ પહોર અગ્નિ આપવો; તથા તે ઉપર વારંવાર થોર અને આકડાનું દૂધ નાખતાં જવું તથા ખેરના લાકડાવડે ઘુંટતાં જવું, એટલે ભસ્મ થાય છે; તે એક ગુંજાભાર, રોગોક્ત અનુપાનોમાં આપવી. એ ભસ્મ રસાયન હોઈ કાંતિ, પુષ્ટિ, બળ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે. (૧૫) **ચંદ્રાયુધ રસ**—પારો, ગંધક અને સિંધવ, એ સમાન ભાગે લઈ નાગરવેલના પાનના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો, અને તેને નાગવેલીના પાંદડાંનું વેષ્ટન કરવું, અને ઊર્ધ્વપાતન યંત્રમાં મૂકી એક દિવસ અગ્નિ આપવો. પછી ઉપરના વાસણમાંનો પારો લઈ, ત્રણ ગુંજા પાનના બીડામાં એક મહિનો સેવન કરવો; એટલે સોપદ્રવ ક્ષયનો નાશ થાય છે. એની પથ્ય, મૃગાંક પ્રમાણે કરવી. (૧૬) ગંધક, ધુંવાસ અને પારાને, નગોડ તથા કુંવેરના રસમાં ખરલ કરી પુટ આપવો; એટલે કાળી ભસ્મ થાય છે. એ દેવતાઓને પણ દુર્લભ છે. (૧૭) ગંધક અને પારો સમભાગ લઈ કુકરકંદના રસમાં મર્દન કરી પુટ આપવો એટલે પીતવર્ણ ભસ્મ થાય છે. તે વલીપલીતનો (અકાળે ધોળા વાળ થવાનો) નાશ કરે છે. (૧૮) પારો ૧ ભાગ અને કલઈ ૨ ભાગ, ડીબમાં નાખી લીમડાના સોટાએ વારંવાર ઘુંટવો. અગ્નિ ૧૨ પહોર આપવો, એટલે પારાની પીળી ભસ્મ થાય છે; તે રોગો ઉપર અનુપાન જોઈ આપવી.

પારદભસ્મનાં અનુપાનો—શક્તિ પ્રમાણે એ ભસ્મ ૧ ગુંજાથી ૪ ગુંજા પર્યંત આપવી. (૧) **પિત્ત-ઉપર**—આમળાંનું ચૂર્ણ અને સાકરમાં. (૨) **વાયુ ઉપર**—લીંડીપીપરમાં. (૩) **કફ ઉપર**—આદાના રસમાં. (૪) **તાવ ઉપર**—લીમડાના રસમાં. (૫) **રક્તવિકાર ઉપર**—મધમાં. (૬) **રૂધિરસ્રાવ, પ્રવાહિકા અને અતિસાર ઉપર**—તાંદળજાના રસમાં આપવી. (૭) **કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપર** લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે. (૮) **રક્તવિકાર ઉપર** હળદર અને સાકરમાં. (૯) **કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર**—ત્રિકટુ, ત્રિફળા અને અરડુસીમાં. (૧૦) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર**—શિલાજીત, એલચી અને સાકરમાં. (૧૧) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર**—લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, હિંગળોક, અક્કલકરો, લીંડીપીપર અને ભાંગમાં. (૧૨) **સર્વજ્વરો ઉપર**—સિંધવ, લવંગ, કરીઆતું અને હરીતકીના ચૂર્ણમાં. (૧૩) **રેચ થવા માટે**—સિંધવ, ત્રિફળા, લવંગ, કેસર અને હિંગળોકના ચૂર્ણમાં. (૧૪) **ધાતુવૃદ્ધિ ઉપર**—તાંબુલમાં કિંવા ભોંયકોળામાં. (૧૫) **ઉલટી નાશનાર્થે**—ભાંગ અને અજમામાં. (૧૬) **ઉદર રોગ ઉપર**—સિંધવ, હળદર, ભાંગ અને અજમાના ચૂર્ણ સાથે. (૧૭) **કૃમિ ઉપર**—ચાર વાલ ખાખરાનાં બિયાં અને બમણા ગોળમાં. (૧૮) **સર્વ અતિસારો ઉપર**—અફીણ, લવંગ, હિંગળોક અને ભાંગમાં. (૧૯) **આમમાંદ્ય ઉપર**—સિંધવ અને અજમામાં. (૨૦) **પુષ્ટતાને માટે** ગળોના સત્વમાં આપવી. **પથ્ય:**—પારો ભક્ષણ કરનારે પાન અને સ્ત્રી વર્જવાં. ૨૧ દિવસ પારો ભક્ષણ કરવાથી માણસ કામાંધ થાય છે ને સ્ત્રીસંગ કરવાથી જીવવા વિષે સંશય ઉત્પન્ન થાય છે; એટલા માટે સ્ત્રી સાથે ભાષણ માત્ર કરવું, પરંતુ મૈથુન કરવું નહિ. પારો ભક્ષણ કરનારે પાન ભક્ષણ, નિદ્રા, જાગરણ, માર્ગ ચાલવો, કોપ, અર્શ, દુઃખ અને કોઈ પણ પદાર્થની ઇચ્છા, એ સર્વ અતિશય કરવું નહિ. **પારો ભક્ષણ કરનારે**—સિંધવ, ઘી, ધાણા, જીરૂં, આદુ, તાંદળજો, વેંગણ, પંડોળાં, ધાણીના પદાર્થ, ઘઉં,

જૂની ડાંગરનો ભાત, ગાયનું દૂધ, ઘી, દહીં, નદીનું કોરા માટીના વાસણમાં ભરી રાખેલું તથા તડકામાં અને ચાંદરણાંમાં રાખેલું પાણી, મગની દાળ, અભ્યંગ, સુગંધ, માળા, શાલ, નારાયણાદિ તેલ, મસ્તક ઉપર ઠંડા પાણીનું સિંચન અને તરસ લાગવાથી સાકર નાખી નાળીએરનું પાણી કિંવા મગની દાળ, દ્રાક્ષ, દાડમ તથા ખજૂરનું પાણી પીવું એટલે હિત થાય છે. **પારો ભક્ષણ કરનારને વર્જ્ય:—** કોળું, કાકડી, કારેલાં, કાળીંગડાં, દેવડાંગર, કેળાં, કુલિત્થ, અળસીનું તેલ, તલ, અડદ, મસૂર, છાશભાત, કડવા, ખાટા, તીખા પદાર્થ; મીઠું, પિત્તકારક પદાર્થ, પીળા પદાર્થ, અને બોર, નાળીએર, કેરીઓ, જવખાર, સુંઠ, સરગવો, ભાંગસેવન, રાઇ અને વાતુલ પદાર્થ, એ વર્જવાં. **પારદાદિ લેપ**—(૧) **ખસ-ઉપર**—પારો, ગંધક, અને ધંતૂરાનાં બિયાંને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવાં. (૨) **સર્વ વ્રણો ઉપર પારદાદિ મલમ**—પારો અને ગંધકની કજ્જલી ૧ ભાગ, મુરદાડશીંગ ૧ ભાગ, અને કપીલો ૨ ભાગ અને કિંચિત્ શેકેલું મોરથુથુ, એ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં ચોપટ જૂનું ઘી નાખી તે મલમ રૂના પેલ ઉપર નાખી વ્રણ ઉપર બેસાડવું; એટલે અંદરના જખમ સ્વચ્છ કરે છે; અને સંપૂર્ણ વ્રણોનો નાશ કરે છે. (૩) **પારદાદિ લેપ**—પારો, ગંધક, હરતાળ, હિંગળોક અને મનશીળ, એ દરેક એકેક તોલો અને મુરદારશીંગ અને શંખજીરૂં એ બબે તોલા, એની બારિક કજ્જલી કરી તે તુલસીના રસમાં ખરલ કરવી, અને તેની ગોળી કરી તે ગરમી ઉપર ગાયના ઘીમાં ઘસી ચોપડવી; એટલે તીવ્ર વ્રણને ભરી લાવે છે. **અશુદ્ધ પારો ભક્ષણ કરવાથી અનેક વિકાર થાય છે તે ઉપર:—**(૧) કારેલીનાં મૂળ ઘસી પ્રાશન કરાવવાં. (૨) શુદ્ધ કરેલો ગંધક પાનના બીડામાં સેવન કરાવવો. (૩) દ્રાક્ષ, કોળાના કકડા, તુળસી, એલચી, લવંગ, દાલચિની, અને નાગકેસર, એમના સમાન ગંધક લઇ તેઓને બે પહોર સર્વ ગાત્રોએ મર્દન કરી, ઠંડા પાણીવડે સ્નાન કરવા આપવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરવાથી પારાના દોષ શાંત થાય છે. (૪) નાગરવેલીનો રસ, ભાંગરાનો રસ, તુલસીનો રસ અને બકરીનું દૂધ, એ દરેક પદાર્થ શેર શેર એકત્ર કરી સર્વ અંગે મર્દન કરાવવું; તથા ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે ત્રણ દિવસ કરાવવું. (૫) અગથીઓ અને ભાંગરાનો રસ અને સોરો, એ છાશમાં નાખી તે છાશ પાવાથી પારાવડે થએલો અંતર્દાહ નાશ પામે છે; તથા પારો મૂત્રમાર્ગે બહાર નીકળી જાય છે. **રસાયન શરીરમાં જીર્યું હોય તેના ઉપાય:—**શરપુંખો, દેવડાંગરી, પરળ (ઝાડ)નાં બિયાં અને પાલુડી, એમાંથી એકનો કાઢો પીવો.*

૨૯—પીતળ.

પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે, એ તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી થાય છે. પીતળ બે પ્રકારનું છે; રાજરીતી અને બીજું કાળતુંડી. પીતળ તપાવી કાંજીમાં બોળવું, એટલે રાતું થાય છે, તેને રાજરીતી સોનાપીતળ કહે છે; તથા કાળું થાય છે તેને કાળતુંડી કહે છે, એ કદિ પણ ઔષધ માટે લેવું નહિ. **શોધન:—** (૧) પીતળનાં પતરાં કરી તપાવવાં, તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર અને કુલિત્થના કાઢામાં ત્રણ ત્રણ વાર બુઝાડવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) પીતળનાં પાતળાં પતરાં કરી તપાવી નિગુંડીના રસમાં બાળહરડેનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા ખાટા દ્રવમાં બાફવાં; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:—**પીતળ અને કાંસાનું મારણ તાંબા જેવું કરવું. (૧) પીતળનાં પતરાં પાતળાં અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન ગંધક આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી તે પતરાંને લેપ કરવો તથા કોડીઆમાં ઘાલી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટવડે પીતળની ભસ્મ થાય છે. **પીતળ ભસ્મના ગુણ:—**પીતળની ભસ્મ-સંપૂર્ણ મેહ, વાયુ, અર્શ, સંગ્રહણી, કફ, પાંડુરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને શૂળનો નાશ કરે છે.

૩૦—પોલાદ. (ગજવેલ)

લોખંડના કરતાં પોલાદ સોગણું વધારે ગુણકારી છે, લોખંડમાં ઘણા દોષ છે, માટે તે રસાયનક્રિયામાં લેવું નહિ. **શોધન:—**ચોસઠ તોલા ત્રિફળાં લઇ આઠગણું પાણી નાખી અષ્ટમાંશ કાઢો કરવો,

* પારાના દોષની શાંતિને માટે મુળાના જેવો બીજો ઉપાય ભાગ્યેજ હશે. ચોપડવામાં મુળાનો રસ, ખાવામાં મુળાનાં પાંદડાં અને ઔષધ તરીકે પણ મુળાનાં પાંદડાંને સૂકવી તેનું ચૂર્ણ આપવું.

તથા વીસ તોલા લોઢાનાં પતરાં લઇ તપાવી સાતવાર તે કાઢામાં બોળી કાઢવાં એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—સંપૂર્ણ લોહને પારદ (પારાની) ભસ્મના યોગવડે કરેલું મારણ ઉત્તમ; મૂલિકા, વનસ્પતિ ઇત્યાદિકોએ મધ્યમ; તથા ગંધકાદિ ક્ષારવડે કનિષ્ઠ માનેલું છે. (૧) શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ અને લોહચૂર્ણ ૩ ભાગ, એકત્ર કરી બે પહોર કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો; પછી તેનો ગોળો કરી એરંડાનાં પાંદડાંમાં ગોળો વીંટવો; તથા સુતળીવડે બાંધી તાંબાના ડબામાં મૂકી ઉપર ઢાંકણું લગાવી મૃત્તિકાવડે સંધિલેપ કરી સુકવી, તે ડાંગેરના ઢગલામાં ત્રણ દિવસ પુરી રાખવો. ચોથે દિવસે કાઢી ખરલ કરી કપડા ઉપર ગાળી લેવું. આ વસ્ત્ર ઉપર ગાળેલું લોહ, જળ ઉપર હંસ જેમ તરે છે. આ લોહભસ્મને **સોમામૃત–લોહભસ્મ** કહે છે. (૨) પોલાદનું ચૂર્ણ, પારો અને ગંધક, એ પદાર્થો કુંવારના રસમાં ખરલ કરવા, અને કાંસાના વાસણમાં તાપમાં મૂકવા; એટલે પોલાદની ભસ્મ થશે. (૩) પોલાદનું ચૂર્ણ ચણોઠીનાં પાંદડાંમાં નાખી તે ઉપર જાંબુનાં પાંદડાનો રસ નાખવો અને ગરમીમાં રાખવું, આ પ્રમાણે ૭ દિવસ કરવું; એટલે ભસ્મ બને છે. (૪) દાડમનાં પાંદડાંનો રસ કાઢી તેમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી ગરમીમાં (તાપમાં) સાત દિવસ રાખવું. દરરોજ રસ નવો નાખવો. આઠમા દિવસે તેજ રસમાં ખરલ કરી બે બે ગજપુટો આપવા. આ પ્રમાણે કરે એટલે તે લોહભસ્મ શુદ્ધ, પાણી ઉપર તરનારી થાય છે. એ ભસ્મ સંપૂર્ણ રોગમાં યોજવી. (૫) ગાયના દહીંમાં પોલાદનું ચૂર્ણ નાખી તે દહીં સુકાઈ જાય ત્યાં સુધી તેમજ રાખી પછી ધોઈ તે ચૂર્ણ કાઢી લેવું, તથા તેને ત્રિફળાના કાઢામાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ૩ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરનારી એવી ભસ્મ થશે.* **લોહભસ્મના ગુણ:**—લોહામૃત રંગે કાજળ જેવું અને પારદયુક્ત એવું જો ભક્ષણ કર્યું તો તે ભક્ષણ કરનારના દેહમાં પણ રોગ થવાનો નહિ, તથા ગએલું વીર્ય પુનઃ આવશે. **લોહભસ્મ:**—ઋતુવિકાર, પાંડુરોગ, વાયુ, ક્ષીણતા, પિત્તવ્યાધિ, સ્થૂળતા, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, કફ, સોજો, પ્રમેહ, ગુલ્મ, બરોળ, વિષ, આમવાત, કુષ્ઠ, વલિપલિતરોગ, વાતરક્ત, જરા, મરણ, કમળો, ક્ષય, અને પાંડુરોગથકી પાંડુર થએલો દેહનો વર્ણ, એમનો નાશ કરે છે. એ બળકર, સ્ત્રીપ્રસંગને વિષે હિત કરનાર, સુખકારક, રસાયન, મત્યુહર, દષ્ટિ અને કાંતિને સારી કરનારી એવી છે. **લોહભસ્મનાં અનુપાનો:**—લોહભસ્મ ૧ અથવા બે ગુંજા નિત્ય સેવન કરવી. (૧) **શૂળ ઉપર:**—હીંગ તથા ઘીમાં આપવી. (૨) **જીર્ણજવર ઉપર:**—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૩) **વાયુ ઉપર:**—લસણ અને ઘીમાં. (૪) **શ્વાસ ઉપર:**—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને મધમાં. (૫) **ઠંડાઇ ઉપર:**—મરી અને ખાવાના પાનમાં. (૬) **પ્રમેહ ઉપર:**—ત્રિફળા અને ખડીસાકરમાં. (૭) **ત્રિદોષ ઉપર:**—આદાનો રસ અને મધમાં. (૮) **વાતજવર ઉપર:**—ઘીમાં. (૯) **પિત્તજવર ઉપર:**—મધમાં. (૧૦) **કફપિત્ત ઉપર:**—આદાના રસમાં. (૧૧) **એંશી પ્રકારના વાયુ ઉપર:**—નગોડના રસમાં. (૧૨) **વાત ઉપર:**—સુંઠમાં. (૧૩) **પિત્ત ઉપર:**—સાકરમાં. (૧૪) **કફ ઉપર:**—મધ અને લીંડીપીપરમાં. (૧૫) **સંધિરોગ ઉપર:**—તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં. (૧૬) **પ્રમેહ અને વલીપલિત ઉપર:**—ત્રિફળામાં. (૧૭) **રક્તપિત્ત ઉપર:**—ખડીસાકર અને ચાતુર્જાતમાં. (૧૮) **બળવૃદ્ધિ ઉપર:**—સાટોડી અને ગાયના દૂધમાં. (૧૯) **પાંડુરોગ ઉપર:**—સાટોડીના રસમાં. (૨૦) **વીસ પ્રમેહ ઉપર:**—હળદર, પીંપર અને મધમાં. (૨૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજીતમાં. (૨૨) **પંચકાસ ઉપર:**—અરડુસો, લીંડીપીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં. (૨૩) **અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:**—તાંબુલમાં. (૨૪) **સર્વ રોગ ઉપર:**—ત્રિફળા અને મધમાં. (૨૫) **યથોક્ત ગુણ ઉપર:**—બાળહરડે અને સાકરમાં આપવી.

---

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખે છે કે: "શુદ્ધ ગજવેલને અતરડેથી ઘસી ભુકી કરી ઠીકરામાં નાખી અગ્નિ આપવો. પછી ભાંગરાનાં પાંદડાંનો રસ, આકડાનાં પાંદડાંનો રસ, થોરના દૂધનો રસ, એરંડાનાં પાંદડાંનો રસ, લીંબુનો રસ અને કુંવરપાઠાનો રસ, એ છ વસ્તુના જુદા જુદા પુટ આપવા, ઉપર બળે તે કહાડી નાખવું. સિંદુરવર્ણ થાય ત્યારે શુદ્ધ થાય. તેની જાયફળ, લવંગ અને આદાના રસથી અથવા ખરાના રસથી ગોળી ૪ રતી પ્રમાણની વાળવી. તેના ગુણઃ – બળ, કાંતિ અને વીર્ય વૃદ્ધિ થાય; કાસ, શ્વાસ, શ્લેષ્મ (કફ), ઉદરરોગ અને પ્રમેહ, કટિવાયુ, સંધિવાયુ, વાતભ્રમ, પિત્ત અને અગીયાર પ્રકારના તાવ મટે, ક્ષુધા ઉઘડે અને વીર્યસ્તંભન થાય.

આ લોહભસ્મના ગુણ વધારે શું કહેવા? પરંતુ જે મૃત રૂપાના ગુણ તે આ કાંતભસ્મમાં છે. જ્યારે કાંતભસ્મ ન મળે ત્યારે રૂપાની ભસ્મ આપવી. **પથ્યાપથ્ય:**—કોળું, તલનું તેલ, અડદ, રાઇ, મદ્ય, ખાટા પદાર્થ, મત્સ્ય, જીવશાક, કુલિત્થ, કારેલાં, વ્યાયામ તથા તીખા પદાર્થ, એ વર્જવાં. **અશુદ્ધ લોહદોષ:**—અશુદ્ધ લોહ પંઢત્વ, કુષ્ટ, મૃત્યુ, હૃદ્રોગ, શૂળ, અશ્મરી, નાના પ્રકારના રોગ, હૃલ્લાસ કરનારૂં, જીવહારી, મદકર, દેહને વિષે અશુદ્ધપણું, મસ્તકને અશક્તપણું અને હૃદયને વિષે દારૂણ વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. પારા સિવાય કિંવા અભ્રક સિવાય લોહનું શરીરમાં એકત્વ થતું નથી; કિંવા લોહનું દેહને વિષે બંધન થતું નથી; માટે લોહને પારો અને અભ્રકના સંસ્કાર કરવા. જે વૈદ્ય પારા સિવાય લોઢાની ભસ્મ કરે છે, તે લોહભસ્મથી રોગીના ઉદરમાં કીટ ઉત્પન્ન થાય છે; એમાં સંશય નથી. **લોહજ-દોષચિકિત્સા:**—શરીરમાં લોહભસ્મથી વિકાર થયો હોય તો, અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆના રસમાંજ ભક્ષણ કરવાં અને તડકામાં ઘણીવાર રહેવું; એટલે લોહભસ્મના દોષને પાતળો કરે છે. અભ્રકભસ્મ, વાવડીંગના ચૂર્ણમાં અથવા વાવડીંગના સ્વરસમાં સેવાથી, લોહભસ્મના અજીર્ણથી થએલા શૂળનો ત્વરિત નાશ થાય છે. જો લોહભસ્મથી કૃમિ થાય તો ગરમાળાનું મગજ રેચ માટે આપવું એટલે કૃમિ નાશ થશે. રેચ વધારે થવા લાગે તો દૂધ પાવું, તથા ઔષધ છોડવું. **લોહભસ્મપરીક્ષા:**—સંપૂર્ણ લોહભસ્મ લઇ મિત્ર-પંચકમાં ફુલાવવી, તથા નિરૂત્થ અને વારિત એવી થાય ત્યારે તે કાઢી લેવી. મધ, ઘી, મૃતલોહ અને રૂપું, એ પદાર્થો એકત્ર કરી કડાઇમાં નાખી ઉકાળવાથી રૂપું જેટલું નાખ્યું હોય તેટલુંજ નીકળે તો લોહ મૃત થયું એમ સમજવું; નહિ તો પુનઃ મારણ કરવું. **લોહદ્રાવણ:**—(૧) લીંબુના રસમાં હિંગળોક નાખી લોહ તપાવી તેમાં ઝબોળવું. આ પ્રમાણે કરવાથી લોહનું દ્રાવણ થાય છે. (૨) દેવદાલીની રાખ પુરૂષના મૂત્રમાં ૨૧ વાર ગાળવી, તથા તેનો ક્ષાર કાઢી, કાંતિલોહું તપાવી તે ઉપર તે ખાર નાખવાથી લોહને પાતળું કરે છે. (૩) દેવદાલીના રસની ગંધકને ૭ ભાવનાઓ આપવી. તે ગંધક, લોહ તપાવી તે ઉપર નાખવાથી લોહ પારા જેવું પાતળું થાય છે. (૪) તીખા લોઢાનો દર્પ લઇ આમળાના રસમાં સાત દિવસ ભીંજવી રાખી તડકામાં રાખવો, તેમજ ક્ષીરકંદાના રસવડે ભીંજવી સાત દિવસ તાપમાં રાખવો; પછી કુલડીમાં ઘાલી દેવતામાં તે કુલડી ગોઠવી ગાળવાથી, ઘણા દિવસ પારા જેવું પાતળું રહે છે. (૫) એક ટાંક લોહનું ચૂર્ણ ફણસના દ્રવમાં અને સાત દિવસ તાપમાં રાખવું, પછી ખાટા પદાર્થોમાં મર્દન કરવું, અને કુલડીમાં ઘાલી રસ કરવો: એટલે લખવાજોગ પાતળું દ્રવરૂપ રહે છે એમાં સંશય નથી. **સર્વધાતુ-ભસ્મ પરીક્ષા:**—સંપૂર્ણ મૃત ભસ્મને મિત્રપંચકમાં તપાવી, જ્યારે ધાતુ ઉત્પન્ન થાય નહિ તથા પાણી-પર તરે તો તે સેવન કરવી. **મિત્રપંચક:**—ગોળ, ગુગળ, ચણોઠી, ઘી, મધ અને ટંકણખાર, એ પદાર્થો મૃત ધાતુના જીવનરૂપે છે. **નિરૂત્થાન:**—તૈયાર થએલી ભસ્મ અને ગંધક સામન લઇ, કુવેરના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો, એ પ્રમાણે સર્વ લોહનું નિરૂત્થાન કરવું. **અપક્વ ધાતુમારણ:**—ઘોડાના નખ, હસ્તિદંત, ભેંસના શીંગડાનું મૂળ, બકરી અને સસલાના નખ, મેઢાનું શીંગડું, મધ, ઘી, ગોળ, ચણોઠી, ટંકણખાર, તેલ અને મીઠું, એ સર્વ પદાર્થ સમભાગ એકત્ર ખરલ કરી તેમાં સર્વ લોહમારણ કરવું. **ભસ્મવર્ણ:**—સુવર્ણ ભસ્મનો તથા પીતળ-ભસ્મનો વર્ણ કબુતરના કંઠના રંગ જેવો, અથવા પીળી કોડીના રંગ જેવો, તાંબાની ભસ્મનો વર્ણ મોરના કંઠ જેવો નીલવર્ણ, રૂપાની અને કલઇની ભસ્મો સફેદ; સીસાની ભસ્મ કાળા સર્પના વર્ણની અને તીખા લોહની ભસ્મ કાજળ જેવી કાળી થઇ એટલે શુદ્ધ થઇ એમ સમજવું. એણે કરી વાંતિ ભ્રાંતિ થતી નથી. એ સમજીને જે કરે છે; તેના બરોબર કોઇથી પણ થવાનું નથી. **ભસ્મસેવનપ્રમાણ**—સોનું, રૂપું અને તાંબુ ૧ ચણોઠીભાર તથા તીખું લોહ, કલઇ, સીસું અને પીતળ, એ દોઢ વાલ આપવી. એ ભસ્મ સાથે લીંડીપીપર અને મધ શરદ્ અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં યોજવું.

૩૧—ફટકડી.

ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાંની મૃત્તિકા છે. એ વસ્ત્રાદિકોને લગાવવાથી લાલ ડાઘ પડે છે. એ પારદબંધક છે. ઔષધોમાં એને ફુલાવી લેવી. **ફટકડી:**—તીખી, કડવી, તુરી, ઉષ્ણ, ખારી, લેખન, ખાટી, ગ્રાહક, આંખોને હિતાવહ, પારદબંધક, કેશ્ય, કંઠ્ય, વ્રણનાશક તથા યોનિસંકોચનકારક છે; અને

વિષૂચિકા, ધોળો કોઢ, નેત્રરોગ, ત્રિદોષકુષ્ટ, પિત્ત, ઉલટી, વિસર્પ તથા તાવનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મુખરોગ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં નાખી તેના કોગળા કરવા. (૨) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તેને માટે:**—ફુલાવેલી ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી અથવા ફુલાવેલી ફટકડીનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી નાખવું. (૩) **સર્પના વિષ ઉપર:**—ફટકડીનો ગાંગડો આંખમાં ફેરવવો અથવા અર્ધો તોલો ફટકડી પાણીમાં વાટી આપવી. (૪) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—ફટકડી ફુલાવી ચાંદીઓ ઉપર ચોપડવી. (૫) **બીજી રીત:**—ફુલાવેલી ફટકડી પાણીમાં ઓગાળી તેમાં કાથો નાખી પિચકારી મારવી. (૬) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પટ્ટી લગાવવી. (૭) **વીંછી ચડતો બંધ થવા માટે:**—ફટકડીનો ગાંગડો દીવા ઉપર તપાવી રસ થવા લાગે એટલે લાગલોજ જ્યાં ચડતો હોય ત્યાં રસ પાડવો એટલે ત્વરિત વેગ શમે છે. (૮) **ગર્ભિણીના સ્તનની ડીંટડીએ દાહ થતો હોય તો:**—ફટકડીનું પાણી કરી તે પાણીએ સ્તનની ડીંટડીઓ ધોવી. **યોનિદાહ ઉપર:**—ફટકડીના પાણીની પિચકારી મારવી. (૯) **આંખોમાંથી પાણી ગળે છે અને પીઆ આવે છે તે ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની વસ્ત્રગાળ ભૂકી, સવા તોલો પાણીમાં નાખી, તે સવાર સાંજ પીછાવડે આંખમાં આંજવી. (૧૦) **દાંતમાંથી રક્તસ્રાવ થતો હોય અને દાઢ દુ:ખતા હોય તેના ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી, મધ અને ઘીમાં કાલવી દાંતનાં મૂળમાં દિવસમાં બે ત્રણવાર લગાવવી. (૧૧) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી ૧ ચણોઠીભાર લઈ રા તોલા ત્રિફળાના કાઢાના પાણીમાં ઓગાળી તેની પિચકારી મારવી. (૧૨) **વાળા ઉપર:**—નાળીએરના અર્ધશેર પાણીમાં ફુલાવેલી ફટકડી ૧ માસો નાખી આપવી; અથવા ફુલાવેલી ફટકડી ગોળમાં આપવી. (૧૩) **કફ, ક્ષય, કાસ, અને શ્વાસ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી મધમાં આપવી. (૧૪) **અફીણ ઉપર:**—ફટકડી અને સરકો એકત્ર કરી વાટી આપવો. (૧૫) **પ્રમેહ ઉપર:**—ફુલાવેલી ફટકડી, પ્રકૃતિનું માન જોઈ યોગ્ય પ્રમાણથી દૂધમાં ખડીસાકર નાખી આપવી; એથી ઉલટી થશે.

૩૨—બીડલુણ.

બીડલુણ:—લઘુ, ઉષ્ણ, રુચિકર, અગ્નિદીપક, વાતાનુલોમન, રૂક્ષ તથા વ્યવાયી છે; અને શૂળ, વાયુ, મેહ, ગુલ્મ, અજીર્ણ, મલાવષ્ટંભક, આનાહ વાયુ, હૃદ્રોગ, જડતા, કફ અને દર્દનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર:**—બીડલુણ લીંબુના રસમાં આપવું. (૨) **વાળા ઉપર:**—ચુનો અને બીડલુણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

૩૩—મનશીલ.

મનશીલ એ હરતાળનો ભેદ છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **મનશીલ:**—ગુરૂ, વર્ણકારક, સારક, ઉષ્ણ, લેખન, તીખું, કડવું અને સ્નિગ્ધ છે; તથા વિષ, શ્વાસ, ઉધરસ, ભૂતબાધા અને રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ મનશીલ:**—બળનાશક, મળબંધન, મૂત્રરોગ, શર્કરા અને મૂત્રકૃચ્છ્રને ઉત્પન્ન કરે છે. **શુદ્ધિ:**—(૧) મનશીલ હળદરના કાઢામાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. (૨) મનશીલને અગથીઆનાં પાંદડાંની સાત ભાવના આપવી અથવા આદાના રસની સાત ભાવના આપવી એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **ઉપયોગ:**—(૧) **ખસ, દાદર, ચાઠાં ઇત્યાદિ સર્વ કુષ્ટવિકારો ઉપર:**—મનશીલ,

---

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં મનશીલનું મારણ વગેરે આ પ્રમાણે છે:—મનશીલ તોલો ના અથવા ૧ લઈને તેને ૭ વખત ગોમૂત્રમાં શોધવું. પછી તેને ભાંગરાના રસના પુટ ૭, આદાના રસના ૭, છાશના ૭ અને કુંવારના રસના ૭, આકડાના દૂધના ૭, ત્રિફળાના રસ અથવા ઉકાળાના ૭, દહીંના ૭, વનકુકડાના રસના ૭ અને કેળના રસના ૭ પુટ આપવા. પછી તેને વાટવું. બહુજ રાતું થાય એ પછી એમાં લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી મેળવીને સર્વને ખરલ કરીને નાગરવેલના પાનના રસમાં રતી ૧ અથવા ૨ પ્રમાણે ગોળી કરવી અને સવાર સાંજ એકેક ખવરાવવી. તેના **ગુણ:**—રાતો ગૌર વર્ણ થાય, બળવંત થાય, તેજસ્વી થાય, મહાકામી થાય, પુષ્ટ થાય, નેત્ર તેજસ્વી થાય, બળવીર્ય દિન દિન

હીરાકસી અને મોરથુથુ ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવો. (૨) **સન્નિપાત ઉપર અંજન:**—મનશીલ અને ઘોડાવજને લસણના રસમાં અથવા મનશીલને ઘોડાની લાળમાં ઘસી અંજન કરવું; એટલે અંધારાં દૂર થાય છે. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—મનશીલ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોથ અને હિંગણબેટ, એ ઔષધોમાં ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ચલમમાં નાખી તેની સુખોષ્ણ ધુમાડી પાવી; એટલે દોષજ, દ્વંદ્વજ, સન્નિપાતજ અને સેંકડો ઔષધોવડે સારી નહિ થનારી ઉધરસ આ ઔષધના ધુમ્રપાન વડે શાંત થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—બોરડીનાં પાંદડાંને મનશીલ ઘસી ચોપડવું અને તે પાંદડાંને ચલમમાં અથવા હોકામાં નાખી પાવાં; એટલે સર્વ શ્વાસ, કાસ દૂર થાય છે.

૩૪—મીઠું.

મીઠું એ સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા હમ્મેશના ભોજનમાં આવનાર આ એક પદાર્થ છે. મીઠા સિવાય માણસને ક્ષણવાર પણ ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય. મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં સ્વાદ આવે છે. **મીઠું:**—રૂચિપ્રદ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક, વાળને ધોળા કરનાર, ભેદક, અવિદાહક, કફકર, પાકકાળે મધુર, તીખું, કડવું, ગુરૂ, કિંચિત્ ઉષ્ણ, પિત્તલ, ખારટ, સ્નિગ્ધ, શૂળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉલટી થઇ કફ અને પિત્ત પડવા માટે:**—૧૦ તોલા ગરમ પાણીમાં મીઠું નાખી આપવું. ઉતાર ઘી અને ભાત. (૨) **બરોળ અને કોલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે:**—જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા આપવું. (૩) **અવાળુ સૂજ્યા હોય તો:**—મીઠાના ગાંગડાવડે સૂજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી. (૪) **સોપારી લાગી હોય તો:**—ઠંડુ પાણી પાઇ મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો. (૫) **વિષમજ્વર ઉપર:**—ઉના પાણીમાં મીઠું ઉકાળી આપવું. (૬) **વાળા ઉપર:**—ત્રણ તોલા મીઠું આટામાં નાખી તેની એક થેપલી શેકી તે સાંજરે ખાવી અને આખી રાત જાગવું એટલે વાળો બળી જાય છે.

૩૫—મુરદારશીંગ.

મુરદારશીંગ હિમાલય પર્વતના પ્રદેશ પાસેના ટેકરાઓમાં, આબુના પહાડમાં અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ બે પ્રકારની છે, એક નાલિકાખ્ય અને બીજી રેણુકા. તેમાં જે પીળી, જડ, ચિકણી, તે શ્રેષ્ઠ તથા શ્યામ, પિત્ત, લઘુ, જેમાંનું સત્વ નીકળી ગએલું તે રેણુકા. **મુરદારશીંગ** વંગની ઉપધાતુ છે. **મુરદારશીંગ:**—સારક, ઉષ્ણ, કડવી, કાંતિકર, ભેદક, વ્રણરોપણ અને ઉલટી, મળ, મૂત્ર તથા પ્રમેહને કરનાર છે; અને કફ, વાયુ, વ્રણ, શૂળ, ઉદર, કૃમિ, સોજો, આધ્માનવાયુ, ગુલ્મ, આનાહ, સોજાથકી આવેલો તાવ તથા ઉદાવર્તનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—મુરદારશીંગને સુંઠના કાઢાની ત્રણ ભાવના આપવી; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર:**—મુરદારશીંગ અર્ધો તોલો અને રાળ ૨ તોલા, એનો ઘીમાં મલમ કરી લેપ કરવો; એટલે વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે અથવા એનું અતિશય બારિક ચૂર્ણ કરી તે ચોપડવું, કિંવા એ ચૂર્ણ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **મૂળવ્યાધિ-ઉપર:**—મુરદારશીંગ માખણમાં ખરલ કરી મસાને ચોપડવી અને શેકવું. (૩) **પ્રમેહ** અને **ઉપદંશ-ઉપર:**—શુદ્ધ મુરદારશીંગ અર્ધો માસો પાનમાં આપવી.

૩૬—મુલતાની માટી.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે. એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે.

વૃદ્ધિ પામે, સ્ત્રીસંગમાં બહુ સમય સુધી તૃપ્તિ ન થાય, કાસ, શ્વાસ, નિર્બળતા, શીતાંગ, ઉદરરોગ, ફીચો, ગોળો, શૂળ, ચિત્તભ્રમ, કફ, અરૂચિ, શૂળ, ધોળો કોઢ, બહેરજ્વર, નાકરોગ, પીનસ, પથરી, રક્તપિત્ત, સંધિરોગ, નિદ્રા ઘણી આવવી, શીતળતા, કંઠશોષ, આફરો, ઉદરના સર્વ વિકાર, વાત, પિત્ત, કફ અને રૂધિરના વિકાર જાય, કાયા કલ્પ થાય, રતાંધળાપણું જાય, બાળક મોટો થાય, મહા જોદ્ધો થાય, ભૂખ ઘણી લાગે, ધોળા બાલ કાળા થાય.

ઉપયોગઃ—(૧) **બાળકની ડુંટી સુજી આવી હોય તો:**—મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે; તે વરાળવડે ડુંટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં બેવાર કરવું. (૨) **ગર્ભિણીને અધુરા માસે રજોદર્શન થાય તે ઉપર:**—મુલતાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી, રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી, પ્રાતઃકાળે તે માટી તેજ પાણીમાં સારી મેળવી કપડાથી ગાળવી. પછી તેમાં થોડી જીરાની ભૂકી નાખી આપવી. (૩) **કોરી ખસ ઉપર:**—મુલતાની માટી દહીંમાં અથવા ખોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

૩૭–મોતી.

મોતીની ઉત્પત્તિ છીપ, શંખ, હાથી, ડુક્કર, સર્પ, વાંસ, દેડકો અને કાચબામાંથી થાય છે; એવું કહેલું છે. જે મોતી ફિકાં, વ્યંગ, છીપને લાગેલાં, આરક્તવર્ણ, મત્સ્યાક્ષવડે ચિહ્નિત, રૂક્ષ, ઉખર એવાં હોય છે, તે બુદ્ધિમંતે ધારણ કરવાં નહિ; તે દોષકારક છે. તથા જે નક્ષત્ર જેવાં ગોળ, સ્નિગ્ધ, સ્થૂળ, નિર્મળ અને જડ હોય છે; તે મોતી મહામૂલ્યવાન સિદ્ધિસાધક છે. **મોતી:**–મધુર, વૃષ્ય તથા શીત છે, અને વીર્ય, બળ, પુષ્ટિ તથા આયુષ્યને આપનારાં, અને નેત્રરોગ, વિષ, ક્ષયદોષ, કફ, પિત્ત, કાસ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ્ય તથા દાહનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—મણિ, મોતી અને પરવાળાં એ જયંતીના (અરણીના) રસમાં દોલાયંત્રવડે ૧ પહોર પચન કરવાં, એટલે શુદ્ધ થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—મોતી અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લીંબુનો રસ, ગોમૂત્ર તથા દૂધમાં શોધવાં. **મારણ:**—(૧) કુંવાર, તાંદળજો અને સ્ત્રીના દૂધમાં મોતી તપાવી બુઝાવવાં. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક રસવડે સાત સાત વખત સેવન કરવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) **માક્ષિકના મારણ પ્રમાણે:**—મોતી અને પરવાળાંનું મારણ કરવું. એ અર્ધગુંજ પ્રમાણે આપવું. **અનુપાનો:**—(૧) **પિત્ત અને પુષ્ટતા ઉપર:**—દૂધ અને ખડીસાકરમાં. (૨) **ઉરક્ષતક્ષય અને નેત્રરોગ ઉપર:**—ઘી અને મધમાં આપવાં.

૩૮–મોતીની છીપ.

હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ પાસેના સમુદ્રમાં અને ઇરાની અખાતમાં મોતીની છીપો ઘણી મળે છે. એ છીપો પાણીમાં બુડનાર લોક સમુદ્રમાં ડૂબકી મારી બહાર કાઢે છે. એ છીપોમાંથી મોતી નીકળે છે. **મોતીની છીપ:**—કડવી, સ્નિગ્ધ, રૂચ્ય, મધુર અને દીપન છે, તથા શ્વાસ, હૃદ્રોગ અને શૂળનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ:**—મોતીની છીપ છાશમાં એક રાત્રિ પલાળી રાખવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**–મોતીની છીપ કોલસાના દેવતામાં સારી ફુલાવી ઠંડી થયા પછી ખરલ કરી રાખવી. મોતીની ભસ્મના અભાવે આ ભસ્મ આપવી. એના ગુણ પણ તે પ્રમાણેજ પણ તેનાથી ઓછા છે.

૩૯–મોરથુથુ.

મોરથુથુ તાંબાથી ઉત્પન્ન થાય છે, એની વિષમાં ગણના છે. **શોધન:**—(૧) મોરથુથાના સમભાગ બિલાડાની વિષ્ટા લઇ તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખરલ કરી તેને કુલડીમાં નાખી કપડમાટી કરી હલકો પુટ આપવો. એ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપે એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) મોરથુથુ ખાટા પદાર્થોમાં નાખી તેલવડે સિંચન કરવું; તથા તે ઘોડાના મૂત્રમાં દોલાયંત્રવડે એક દિવસ પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે.* **મારણ:**—ગંધક, ટંકણખાર તથા ચુકાનો રસ એકત્ર કરી તેમાં મોરથુથુ ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં ઘાલી બે કિંવા ત્રણ નાના પુટો આપવા; એટલે ભસ્મ થાય છે. **મોરથુથાનું સત્વ:**—મોરથુથુ અને ટંકણખારને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ઉંધી કુલડીમાં નાખી ભુંગળીવડે સળગાવવું; એટલે તામ્રરૂપ સત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. **મોરથુથુ:**—તીખું, ખારૂં, તુરૂં, વિષદ, લઘુ, લેખન, રેચક અને ચક્ષુષ્ય છે; તથા

*** મોરથુથુને તેના જેટલાજ દૂધમાં દિવસ ૫ પલાળી રાખી લોઢાની કડાઇમાં ઘીમાં બાળવું; અને ઘીને ઉડાવવાથી એની ભસ્મ થાય છે.**

કંડૂ, કૃમિ અને વિષનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **વિદ્રધિ, ગુમડાં ઈત્યાદિ પકવવા માટે:**—મોરથુથુ અને સાબુ ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૨) **વિંછીના વિષ ઉપર:**—મોરથુથુ દહીંમાં ઘસી ચોપડવું. (૩) **આંખમાંના ખિલ ઉપર:**—આંખમાં મોરથુથાની સળી ફેરવવી. (૪) **વમન થવા માટે:**—મોરથુથુ ફુલાવી તે ચોખા જેટલું મધમાં આપવું; અને ઉપર ગરમ પાણી પુષ્કળ પાવું. (૫) **અમ્લપિત્તને માટે:**—મોરથુથુ ફુલાવી ચોખાભાર મધમાં આપવું. (૬) **ખરજવાઉપર:**—મોરથુથુ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો અથવા મોરથુથુ અને કળીચુનો એકત્ર કરી લેપ કરવો. મોરથુથુ વધારે ઉઠે તો ધોળો કાથો પાણીમાં ઘસી ઉપર લેપ કરવો. (૭) **કાંડરાના વિષ ઉપર:**—મોરથુથુ બે કિંવા ત્રણ ગુંજા પર્યંત, લોખંડની તવી ઉપર સાધારણ શેકી દહીંમાં કાલવી આપવું; એટલે ઉલટી થઇ કાંડરાના વિષથી છાતીમાં બાઝેલો કફનો ગઠ્ઠો પડે છે. વિશેષ ઉલટી કિંવા રેચ થવા લાગે તો ઉતાર કાથાની ભૂકી પાણીમાં મેળવી તે પાણી થોડું થોડું પાવું. (૮) **ગરમીની ચાંદીઓ માટે:**—ચાંદીઓ થતાંજ તે ઉપર મોરથુથુ અને ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવાં. (૯) **અફીણના વિષ ઉપર:**—ફુલાવેલું મોરથુથુ અને ફુલાવેલો ટંકણખાર એ બન્ને ઘીમાં આપવાં.

૪૦—રસકપૂર.*

શુદ્ધિ:—પારો, ફટકડી અને હીરાકસી એ સમભાગ તથા વીસાંશ નવસાગર ખલમાં નાખી ખરલ કરવો અને કુંવારના રસની ભાવના આપવી. પછી ડમરૂયંત્રમાં ક્રમ પ્રમાણે મોટો અગ્નિ સળગાવી પચન કરવું, એટલે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે. બજારમાંના અશુદ્ધ રસકપૂરની વિષમાં ગણના છે. એક તોલો અશુદ્ધ રસકપૂરને એક શેર ગાયનું ઘી નાખી પચન કરવું, પછી કાઢી ખરલ કરી રાખવું. એ એક કિંવા બે ગુંજા નવા ગોળમાં આપવું. અનુપાન યોજી આપવાથી સર્વ રોગ દૂર થાય છે. **પથ્ય**—દૂધ, ભાત અને તાંબુલ. **શુદ્ધ રસકપૂર:**—એ ફિરંગોપદંશરૂપ હાથીને સિંહ જેવું સંપૂર્ણ કુષ્ટોને પ્રલયના અગ્નિ પ્રમાણે તથા સંપૂર્ણ વ્રણનાશક હોઈ કામોત્પત્તિકર, સુવર્ણ જેવી કાંતિ, બળ, અગ્નિ અને તેજને કરનાર તથા સંપૂર્ણ રોગોને હરણ કરનાર છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ખરજવાં, વિસર્પ, ચાઠાં, ખસ, ઇત્યાદિકો-ઉપર:**—શતધૌત ઘીમાં રસકપૂર ખરલ કરી ચોપડવું. (૨) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ, ગરમીની ચાંદી, શસ્ત્રના જખમ, ખરજવાં વગેરે રોગો ઉપર:**—રસકપૂર અને કાથો એકેક ભાગ, સિંદૂર અર્ધો ભાગ અને સર્વનાથી ચોગણું ગાયનું ઘી નાખી કાંસાની થાળીમાં કાંસાની વાટકીવડે બે પહોર ખરલ કરી, તે મલમને ૨૧ વાર પાણીએ ધોઇ તે ચોપડવું. (૩) **ખરજવાં અને ગરમીની ચાંદીઓ-ઉપર:**—રસકપૂર મોગલી એરંડાના દૂધમાં ખરલ કરી આપવું. (૪) **મૂળવ્યાધિને માટે**—રસકપૂર લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચોપડવું અને બોરડીના અંગારાવડે શેકવું. (૫) **ઉપદંશ ઉપર:**—શુદ્ધ રસકપૂર, કેસર, સાકર, ચંદન, લવંગ અને જાવંત્રી, એ સમભાગ લઇ ખરલ કરી મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ સવાર સાંજ બન્ને વખત રાત દિવસ આપવી; એટલે ઉપદંશવિકાર દૂર થાય છે.

૪૧—રૂપું.

શોધન—(૧) સીસું દઇ શોધેલા રૂપાનાં કંટકવેધી પતરાં કરવાં અને તે આમલી અને દ્રાક્ષના રસમાં

* રસકપૂર ઉડે ત્યારે એ ભયંકર દશા કરનારૂં છે; માટે એ દવા દેખાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી. અશુદ્ધ રસકપૂરથી કોઢ, સંધિવાત અને કફાદિક રોગ થાય છે; તેમજ પ્રબળ દાહ ઉત્પન્ન કરી મૃત્યુ કરે છે. એની શાંતિ:—ભેંસના છાણનું પાણી સાકર સાથે આપવું અથવા ધાણાને પાણી સાથે વાટી સાકર નાખી પાય તો રસકપૂરના વિકારથી મુક્ત થાય છે.

એક તોલો રસકપૂર તથા લવંગની નીચેની ડાંડી કાપી નાખેલાં ઉપલાં ફૂલ તેની ઉપરના પોચા બોર સહિત લેવાં. પછી તેને કાળી બકરીના દૂધમાં ૮૪ પહોર સુધી ખરલ કરી, ડમરૂયંત્રમાં નાખી બોરડીના મંદ અને મધ્ય અગ્નિથી ૪ પહોર સુધી પકવવું. ડમરૂયંત્ર ઉપર માટીની પાળ બાંધી માંહી પાણી રાખવું; એટલે ઉપરની હાંડલીમાં રસકપૂરની ભસ્મ ચોટશે. એને **રસકપૂરનાં ફૂલ** કહે છે.

જુદાં જુદાં શોધવાં એટલે ઉત્તમ પ્રકારનાં શુદ્ધ થાય છે. (૨) રૂપાનાં પાતળાં પતરાં કરી તે અગ્નિમાં તપાવી અગથીઆના રસમાં બોળવાં. એ પ્રમાણે ત્રણ વખત કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ**—(૧) રૂપાનાં ઘણાં પાતળાં પતરાં કરી, તેના સમભાગ પારો અને ગંધક, એ બન્નેના સમભાગે હરતાલ, એ સર્વે એકત્ર કરી કુંવારના રસમાં ખરલ કરવો તથા તે કલ્કવડે લેપ કરવો અને કોડીઆના સંપુટમાં મૂકી તેને છાણાના દેવતાનો ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે પુટ આપવાથી તે રૂપાની ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિક તથા હિંગળોકનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉપર મૂકી વચમાં રૂપાનાં પતરાં મૂકવાં તથા ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે બે ત્રણ ગજપુટો આપવા એટલે ભસ્મ થાય છે. (૩) રૂપાનાં પતરાં ગરમ કરી દુધીના રસમાં સાતવાર બુડાડવાં, પછી દુધીની લુગદીમાં મૂકી ૪ છાણાંનો અગ્નિ કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર કરવું. દુધીના રસમાં તેના ખરલ કરી ૨ લઘુ પુટો આપવા, એટલે ભસ્મ થાય છે. (૪) ૧ તોલો રૂપાનાં પતરા લઇ તે એક છાણા ઉપર મૂકવાં અને તે પતરાંના નીચે ઉપર ૬ તોલા અજમો નાખવો. પછી બીજું છાણું ઉપર બેસાડી તેનું મ્હોડું છાણવડે બંધ કરી લેવું અને તે છાણુ સૂકાયા પછી તેને અગ્નિ આપવો. એ પ્રમાણે ૧૨ પુટો આપવા, એટલે રૂપાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે.* **રૂપું**—તુરૂં, મીઠું, અગ્નિદીપક, વીર્યકર, મેધ્ય, આયુષ્ય વધારનારૂં, પુષ્ટિકર તથા બળકર છે; અને પાંડુ તથા ક્ષયનું નાશક, કાંતિકારક અને વૃદ્ધોને તરૂણ કરનારૂં, મંગળદાયક, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ, પુષ્ટિકર, શ્રેષ્ઠ, દેહ, અગ્નિ તથા બળને આપનારૂં છે. **રૂપાની ભસ્મનાં અનુપાનો**+—એ ૧ ગુંજાભાર આપવું. (૧) **દાહ થતો હોય તો:**— સાકરમાં આપવું. (૨) **વાત અને પિત્ત ઉપર:**—ત્રિફળામાં. (૩) **પ્રમેહ ઉપર**—તજ, તમાલપત્ર અને એલચીમાં. (૪) **પિત્તવિકારોમાં**—આમળાના મુરબ્બામાં આપવું. (૫) શતાવરીમાં લીધાથી **બળ, વીર્ય વધશે** અને **ભૂખ સારી લાગશે.** (૬) એલચીદાણા, સાકર અને ઘીમાં આપવાથી **ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ,** જ્વર, **પિત્ત, ગરમીના સર્વે રોગ** દૂર થઈ **પુષ્ટતા** પ્રાપ્ત થશે.

૪૨—રૌપ્યમાક્ષિક. (રૂપામુખી.)

રૌપ્યમાક્ષિક એ રૂપા પ્રમાણે ધોળું દેખાય છે. એમાં કેટલાક ગુણ રૂપાના જેવા છે. એ રૂપાના અભાવે લેવું. એ કસોટી ઉપર ઘસવાથી કસવડે રૂપા જેવું લાગે છે. જડ, સ્નિગ્ધ અને ધોળું રૌપ્યમાક્ષિક તે શુદ્ધ જાણવું. **રૌપ્યમાક્ષિક:**—રૂપા જેવું, સોના જેવું અને તેજસ્વી, એ શોધવાથી અતિ ગુણ આપનારૂં તથા સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ટ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્માર અને અશ્મરીનો નાશ કરે છે. સુવર્ણમાક્ષિક જેવાજ રૌપ્યમાક્ષિકના ગુણ જાણવા. **શોધન અને મારણ:**—માક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કંકોડી, મેઢાશીંગી અને જંબીરી લીંબુ એ ત્રણેના રસમાં એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં તપાવવાથી રૌપ્યમાક્ષિક શુદ્ધ થાય છે. એનું મારણ ગેરૂ પ્રમાણે જાણવું.

---

* હાડસાંકળના રસમાં તપાવીને ગાળેલી ચાંદી તોલો ૧ ઠારવી અને સાતવાર શોધીને પછી હાડસાંકળને વાટી કુલડીમાં નાખી વચ્ચે ચાંદીનું પતરૂં મૂકી મીણકપડ કરી છાણાં મણ ાા ની ભઠ્ઠી આપવાથી ભસ્મ થાય છે; એમ હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં છે. અથવા શોધેલી ચાંદીનું પતરૂં તોલો ૧ લઇ તેના ઉપર નેપાળાનાં બીજ શેર ા (દશ તોલા) વાટી ચોપડીને ગોળ લુગદી કરી સંપુટમાં ગજપુટ આપવાથી પણ ભસ્મ થાય છે; તેમજ દાડમના રસમાં પણ ભસ્મ થાય છે.

મધ સહિત સાકરને ત્રણ દિવસ ખાવાથી ચાંદીના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

+ શોધેલી ચાંદીના એક તોલાભાર પતરાંનો અતરડાવડે ઘસી ઝીણો ગેર કરી તેને દાડમના બીજના રસમાં ૧૬ પહોર સુધી સારી રીતે ખરલ કરી જ્યારે ચાંદીની કરચો નજરે ન આવે અને એકરસ દેખાય ત્યારે તેને શરાવસંપુટમાં કપડમાટી કરી જંગલી (અડાયાં) છાણાંમાં ગજપુટ આપવાથી સર્વોત્તમ ભસ્મ સિદ્ધ થાય છે. એની માત્રા ૧ રતી માખણ સાથે આપવી. **પરેજી** બાર માસ સુધી મધ અને કેરી અથવા તેનાથી બનેલા કોઇ પણ પદાર્થ બીલકુલ ખાવા નહિ. આ પ્રયોગ એક માણસે અમારા રૂબરૂ કરી બતાવેલો અનુભૂત છે.

૪૩—લુણારખાર.

“ લુણાર ” કરીને બીરાર પ્રાંતમાં એક સરોવર છે; ત્યાં એની ઉત્પત્તિ થાય છે. **લુણારખાર:**—અતિ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ તથા પિત્તકર છે; અને વાત, ગુલ્મ ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૪૪—લોહકીટ. (કાટોડો.)

જે કીટ થોડો રંગદાર, જડ, સ્નિગ્ધ હોય તે મુંડ લોઢાનો; જે કાજળ જેવો કાળો, જડ અને જેને છિદ્ર નથી તે તીખા લોઢાનો, તથા જે પીળો, જડ, જે ઉપર ચારણી જેવાં છિદ્રો ન હોય અને જે ફાડવાથી કાંઇક રૂપા જેવો દેખાય છે તે કાંતી લોઢાનો કીટ જાણવો. લોહકીટથી મંડૂર થાય છે. અચ્છિદ્ર, જડ, સ્નિગ્ધ, ઘટ્ટ, સો વર્ષ ઉપર થએલો ઘણા દિવસ ખુલ્લો રહી ઝાકળ પડેલ હોય તે જગ્યાનો કાટ લેવો. સો વર્ષ ઉપર થએલો કીટ ઉત્તમ, એંસી વર્ષનો મધ્યમ, સાઠ વર્ષનો કનિષ્ઠ તથા એ કરતાં કમી વર્ષનો તે વિષ જેવો જાણવો.* **મંડૂર કરવાનો પ્રકાર:**—બહેડાના લાકડાના કોલસા કરી તેમાં જુના લોઢાનો કીટ નાખી ભુંગળીવડે ફૂંકી લાલ થયા પછી તે કીટ ગોમૂત્રમાં ઝબોળવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તપાવી ગોમૂત્રમાં ઝબોળી પછી તે કીટનું બારિક ચૂર્ણ કરી ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી અથવા ચૂર્ણનાથી બમણો ત્રિફળાનો કાઢો કરી માટલામાં નાખી તેમાં ચૂર્ણ નાખી સારી રીતે ઢાંકી માટલાના મ્હોડાપર કપડમાટી કરી વગડાઉ છાણાનોજ ગજપુટ અગ્નિ કરવો. ઠંડું થયા પછી તે માટલું બહાર કાઢી તેમાંથી તે કીટનો શુદ્ધ મંડૂર થાય છે તે કાઢી લેવો. **બીજો પ્રકાર:**—શુદ્ધ કરેલા લોહકીટને ત્રિફળાના કાઢાના પુટો ૨૧, ગોમૂત્રના પુટો ૨૧, કુંવારના રસના પુટો ૨૧ અને પંચામૃતના પુટો ૨૧, કુલ ૮૪ પુટો આપવાથી મંડૂર સર્વોત્કૃષ્ટ થાય છે. **મંડૂર:**—તુરો તથા શીતળ છે, અને પાંડુ, સોજો, હલીમક, કમળો અને કુંભકમળાનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કમળો અને પાંડુરોગ ઉપર:**—(૧) ચાર ગુંજાથી ૬ ગુંજા સુધી મંડૂર ગોમૂત્રમાં કિંવા મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૨) **સોજા ઉપર:**—મંડૂર સાટોડીના કાઢામાં આપવો. (૩) **સંગ્રહણી ઉપર:**—મંડૂર છાશમાં, મરીની ભૂકી નાખી તેમાં આપવો. (૪) **શક્તિ આવવા માટે:**—મંડૂર, ઘી અને સાકરમાં આપવો. (૫) **કૃમિ ઉપર:**—મંડૂર, મધ અને વાવડીંગની ભૂકીમાં આપવો. (૬) **જીર્ણજ્વર ઉપર:**—મંડૂર, મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. (૭) **પાંડુરોગ ઉપર:**—મંડૂર છાશમાં આપવો. **શૂળ ઉપર:**—મંડૂર, ગોમૂત્રમાં શિજવી તેમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખી, તે મધ અને ઘીમાં આપવો.

૪૫—લોહચુંબક.

લોહચુંબક એ એક પત્થરની જાત છે. લોહચુંબક લોઢાનું આકર્ષણ કરે છે. એમાં કાંતીલોઢા પાષાણનો ચુંબક અને ભ્રામક એવા બે ભેદ છે. **લોહચુંબક**—લેખન, શીતળ તથા લોઢાને આકર્ષણ કરનાર છે; અને મેદ, વિષ, જરા, કંડૂ, ક્ષીણતા, મોહ તથા મૂર્ચ્છાનો નાશ કરે છે. **શોધન**—લોહચુંબક સરગવાનો રસ અને ખાટા પદાર્થમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે અને પારાની ક્રિયામાં ઉપયોગી થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **પથરી ઉપર:**—લોહચુંબકનો ગાંગડો ચોખાના ધોવરામણમાં ઘસી ત્રણ માસા આપવો, એટલે પથરી ગળી જાય છે.

૪૬—શિરગોળ.

શિરગોળ એ સફેદ રંગનો અને કાચ પ્રમાણે ચળકનારો પાષાણ છે. જમીનમાં શિરગોળના થર ને થર થાય છે. શિરગોળ કુટી તેની (કસોટી) રંગોળી કરે છે. **શિરગોળ:**—કિંચિદુષ્ણ તથા રૂચિકર છે;

* લુવારની કોઢમાં લોઢું વારંવાર તપાવવાથી તે જગ્યાએ બળેલા લોઢાનો જે ગઠ્ઠો બંધાય છે તેને લોહકીટ અથવા કાટોડો કહે છે. કચ્છ તાલુકામાં એક પુરાતનીય ઉજડ થએલ ગામનું ખંડેર છે ત્યાંથી આ ઘણા જુના મળી આવે છે. અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં પણ આવો લોહકીટ અથવા મંડૂર મળે છે એમ સાંભળ્યું છે.

અને હૃદ્રોગ, જ્વર, શૂળ, ઉધરસ, આધ્માન અને પિત્તનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અગ્નિદગ્ધ વ્રણ ઉપર:**—શિરગોળ પકાવી બારિક કરવો; પછી તેમાં તેલ નાખી ખરલ કરી તે ચોપડવું. (૨) **પ્રદર-ઉપર:**—શિરગોળ પકાવી ચોખાના ધોવરામણમાં આપવો. (૩) **ઉલટી તથા દાહ ઉપર:**—નાળીએરનું પાણી અને પતાસામાં શિરગોળ પકાવી આપવો. (૪) **પેટમાં શૂળ આવતું હોય તે ઉપર:**—શિરગોળ પાણીમાં ઘસી આપવો.

૪૭—શિલાજિત.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલા હોય છે, તે તાપવડે ઘણી તપી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજિત કહે છે. શિલાજિત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાજિત સૌવર્ણ, રાજત, તામ્ર તથા આયસ, એ ભેદવડે ચાર પ્રકારનું છે; તે પીત અને શ્વેત ઇત્યાદિ ભેદવડે ઓળખવું. સૌવર્ણ શિલાજિત જાસુંદીના ફૂલ જેવું લાલ હોય છે; તે મધુર, કડવું, શીતળ તથા પાક વખતે તીખું હોય છે. રૌપ્ય શિલાજિત ધોળું, ઠંડું, તીખું તથા પાક વખતે મીઠું હોય છે. તામ્ર શિલાજિત રંગે મોરના કંઠ જેવું, તીક્ષ્ણ અને ઉષ્ણ હોય છે; તથા લોહ શિલાજીત રંગે ગરધણની પાંખ જેવું, કડવું, ખારૂં, પાકવખતે તીખું અને ઠંડું હોય છે, તે શ્રેષ્ઠ છે. સૌવર્ણ શિલાજિત વાયુ અને પિત્ત ઉપર, રૌપ્ય શિલાજિત કફ અને પિત્ત ઉપર, તામ્ર શિલાજિત કફરોગ ઉપર અને લોહ શિલાજિત ત્રિદોષ ઉપર આપવું. **શોધન:**—શિલાજિતમાં અનેક તરેહના મેલ મળેલા હોય છે, એટલા માટે શોધન કરવું. **શોધન:**—(૧) લોહશિલાજિત લાવી બહારનો મળ જવા માટે કેવળ પાણીએ ધોવું. (૨) લોહપાત્રમાં કડવો લીમડો, ગળો અને ઘીની ભાવના આપવી. (૩) શિલાજિત ગાયના દૂધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં અને ભાંગરાના રસમાં જુદું જુદું એકેક દિવસ ખરલ કરી ગરમીમાં રાખી કોરૂં કરવું; એટલે શુદ્ધ થાય છે. જે શિલાજિત દેવતા ઉપર નાખવાથી ધૂણી આવતી નથી, પાકકાળે લિંગાકાર થાય છે, સળીવડે પાણીમાં નાખવાથી તંતુ જેવું, તળીઆ પર્યંત ગળતું રહે છે અને ગોમૂત્રના જેવો ગંધ આવે છે, તે શુદ્ધ જાણવું. એ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવું. **શિલાજીત:**—તીખું, કડવું, ઉષ્ણ, પાક કાળે તીખું, રસાયન, છેદિ એવું છે. તથા કંપ, પ્રમેહ, અશ્મરી, શર્કરા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, ક્ષય, શ્વાસ, વાયુ, અર્શ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, ઉન્માદ, સોજો, કોઢ, ઉદર અને કૃમિનો નાશ કરે છે. **સોરક શિલાજિત:**—શ્વેતવર્ણ કિંવા અગ્નિવર્ણ હોય છે. તે મૂત્રરોગ વિષે હિતકારક છે. **ધોળું શિલાજિત:**—મૂત્રકૃચ્છ્ર, અશ્મરી, પ્રમેહ, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. એલચીના પાણીમાં મેળવે એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાવરોધ, પ્રમેહ** અને **ક્ષય ઉપર:**—શિલાજિત એલચી અને લીંડીપીપરમાં એક માસો ભક્ષણ કરાવવું. (૨) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજિત એક ચણોઠીભાર ચાર તોલા ઠંડા પાણીમાં ઓગાળી તેમાં તેટલુંજ ગાયનું દૂધ અને સાકર નાખી આપવું; અથવા શિલાજિત, લાકડાપાષાણભેદ, લીંડીપીપર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ પાણી સાથે, અથવા ચોખાના ધોવરામણ સાથે કિંવા ગોળ સાથે ખાવા આપવું; એટલે જો મૂત્રકૃચ્છ્રી આસન્નમૃત્યુ (મોત પથારીએ) હશે તોપણ બચશે. (૩) **કુંભકમળા ઉપર:**—શિલાજિત ગોમૂત્રમાં પાવું. (૪) **મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ ઉપર:**—શુદ્ધ શિલાજિત, સાકર અને કપૂર એકત્ર કરી ખાવા આપવું. (૫) **અશ્મરી (પથરી)** અને **અશ્મરીયુક્ત મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—શિલાજિત મધમાં આપવું. (૬) **પ્રમેહ** અને **પ્રદર ઉપર:**—શિલાજિત મધમાં અથવા દૂધ સાકરમાં આપવું.

૪૮—શંખ.

શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં થાય છે. નદીમાં અથવા સમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થનારા જે બારિક શંખ તેને ક્ષુદ્રશંખ અથવા શંખલા કહે છે. શંખ દક્ષિણાવર્ત્ત અને વામાવર્ત્ત, ભેદવડે બે પ્રકારના છે. દક્ષિણાવર્ત્ત શંખ પુણ્યયોગે મળે છે, તે જેને ઘેર હોય ત્યાં લક્ષ્મી વાસ કરે છે. તે ત્રિદોષશામક, શુદ્ધ અને નવનિધિમાંનો એક નિધિ છે; તથા ગ્રહ અને અલક્ષ્મીની પીડા, ક્ષય, વિષ, કૃશતા અને નેત્રરોગનો નાશ કરવા માટે સમર્થ છે. જે ધોળો ચંદ્રકાંત જેવો શંખ તે ઉત્તમ જાણવો. અશુદ્ધ શંખ ગુણકારી થતો નથી. શુદ્ધ

કરી લેવાથકી ગુણ કરે છે. **શંખ:**—પૌષ્ટિક, બળકર, તીખો, ખારો, શીત, ગ્રાહક, ચક્ષુષ્ય અને વર્ણ્ય છે; તથા શૂળ, ગુલ્મ, સંગ્રહણી, રેચ, આંખોનું ફૂલ, દમ અને ફોડકીઓનો નાશ કરે છે. **ક્ષુદ્રશંખ:**—શીત, ગ્રાહી, દીપન અને પાચન છે; તથા નેત્રરોગ, ફોલ્લા અને શીતજ્વરનો નાશક છે. **શોધન:**—શંખ આમ્લવર્ગ અને કાંજીમાં દોલાયંત્રવડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, અથવા છાશમાં એક રાત્રી પલાળી રાખવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. **ક્ષુદ્રશંખનું શોધન** શંખ પ્રમાણે કરવું; અને મારણ છીપ પ્રમાણે કરવું. **મારણ:***—શંખના કડકા કોલસાના દેવતામાં લાલ થાય ત્યાં સુધી તપાવી લીંબુના રસમાં ઝબોળવા તથા બારિક ખરલ કરી રાખવા. **ઉપયોગ:**—(૧) **શૂળ ઉપર:**—ઘી અર્ધો તોલો અને એક ચણોઠી-ભાર શેકેલી હીંગમાં બે ગુંજા શંખભસ્મ આપવી. (૨) **અજીર્ણ ઉપર:**—શંખભસ્મ લીંબુના રસમાં સાકર નાખી તેમાં આપવી. (૩) **ઉધરસ ઉપર:**—એક ગુંજાભાર શંખભસ્મ પાનમાં આપવી. (૪) **આમાતિસાર ઉપર:**—જાયફળનું ચૂર્ણ અર્ધો માસો, ઘી અર્ધો તોલો, એમાં બે ગુંજાભાર શંખભસ્મ આપવી. (૫) **અહીરા ઉપર:**—શંખ મધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૬) **ત્રિદોષ શૂળ ઉપર:**—શંખભસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું. (૭) **પરિણામશૂળ ઉપર:**—શંખની ભસ્મ ગરમ પાણીમાં આપવી. (૮) **પ્લીહોદર ઉપર:**—સારાં પાકેલાં લીંબુના રસમાં શંખભસ્મ ૯–૧૦ માસા નાખી તે પાવી; એટલે કાચબા જેવી વધેલી પ્લીહાનો પણ જરૂર નાશ થશે. (૯) **સન્નિપાત સંગ્રહણી ઉપર:**—શંખભસ્મ અને સિંધવ ત્રણ માસા પર્યંત મધમાં આપવું; એટલે કઠિન સંગ્રહણીનો પણ નાશ થશે.

૪૯—શંખજીરૂં.

શંખજીરૂં એ એક પત્થરની જાત હોઈ એનો રંગ ધોળો હોય છે. એ અતિશય મૃદુ હોય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ક્ષત-કાસ અને રક્તપિત્ત ઉપર:**—શંખજીરાની ભૂકી ઘી અને સાકરમાં આપવી. (૨) **ઉપદંશાદિ સર્વ વ્રણ ઉપર:**—ગરમીવડે અંગ ઉપર લાલ અને પ્રસરનારાં ચાંદાં થાય છે તે ઉપર શંખજીરૂં ઘી કે માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૩) **ઘાયાળ વ્રણ ઉપર:**—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદ ઘીમાં અથવા માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવું. (૪) **ગુમડું, જખમ, ભગંદર અને બદ ઉપર મલમ:**—શંખજીરૂં ૨ તોલા, ગેરૂ ૧ તોલો, રાળ ૧ તોલો, મુરદારશીંગ ૧ તોલો, મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઇ પહેલાં મીણ અને ઘી કઢવી પછી તેમાં બાકીનાં ઔષધો નાખી વ્રણને પાણીથી ધોઇ નાખી, તેનાપર પટ્ટી બેસાડવી. (૫) **ખોડા ઉપર:**—શંખજીરૂં, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભૂકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. (૬) **કર્ણસ્રાવ ઉપર તથા કાનમાં દાહ થતો હોય તે ઉપર:**—શંખજીરૂં તથા ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભૂકી કરી માખણની પરાશમાં નાખી તે કાનમાં નાખવું. (૭) **મુખરોગ ઉપર:**—શંખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમાં કાલવી મ્હોડામાં ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે; **અથવા** શંખજીરૂં અને ગેરૂનું ચૂર્ણ ચોળવું. (૮) **ઓસાર ઉપર:**—ધોળા કાથાની અથવા શંખજીરાની ભૂકી વારંવાર ઘસવી. (૯) **અટકાવ ઘણો પડતો હોય તે ઉપર:**—શંખજીરૂં અને પાષાણભેદનું ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૫૦—સાજીખાર.

એ પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ કાળાશપર હોય છે. **સાજીખાર**—તીખો, ઉષ્ણ તથા તીક્ષ્ણ છે; અને ગુલ્મ, શૂળ, વાયુ, કફ, કૃમિ, આધ્માનવાયુ તથા પેટમાંના વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ**—(૧) **બાળકોના પેટમાંના વરાધ વગેરે રોગ ઉપર:**—સાજીખારનું ચૂર્ણ ગોળમાં આપવું. (૨) **પેટમાંના વાયુ અને શૂળ ઉપર:**—સાજીખાર, સંચળ અને મધ એકત્ર કરી તેમાં હીંગ નાખી

---

* એક મહાત્મા શંખના નાના કકડા કરી તેને આકડાનું દૂધ, કુંવારપાઠાનો ગરભ, ગરજિભિ, મધ, અફીણનો કસુંબો, ગાયનું દૂધ અને ખાખરાનાં પાંદડાંના સૂક્ષ્મ અગ્નિથી જુદા જુદા સાત પુટ આપી, આઠમો થુવરના દૂધમાં ગજપુટ આપી શંખભસ્મ કરતા હતા.

ને આપવું. (૩) **ગુમડું ફુટવાને:**—સાજીખાર અને જવખારનું એક બિંદુ ગુમડાના મ્હોડાપર મૂકવું એટલે ગુમડું ફુટશે. (૪) **પેટશૂળ ઉપર:**—સાજીખાર એક માસો ઠંડા પાણીમાં આપવો. (૫) **અજીર્ણ-ઉપર:**—સાજીખાર અને સંચળ આપવો.

૫૧—સીસું.

શોધન:—(૧) સીસું અગ્નિ ઉપર પાતળું (રસ) કરી છિદ્રવાળા માટલામાં આકડાનું દૂધ નાખી તેમાં નાખવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત સીસાનો રસ કરી આકડાના દૂધમાં નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. એ તપાવી આકડાના દૂધમાં નાખતાં, સીસું અંગ ઉપર ઉડી આવવાની ધાસ્તી હોય છે, માટે સાવચેતી રાખવી. (૨) લોઢાના વાસણમાં સીસું પાતળું કરી ત્રિફળાના કાઢામાં કિંવા કુંવારના રસમાં અથવા હાથીના મૂત્રમાં સાત વાર ગાળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) સીસામાં શુદ્ધ મનશીલ મેળવી મજબૂત કડાઇમાં નાખી નીચે દેવતા કરવો અને થોડે થોડે દેવતા વધારતા જવો; તથા અરડુસીના દાંડા-વડે ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થવા લાગે છે. સારી ભસ્મ થાય ત્યાં સુધી સારી રીતે દેવતા કરવો કે જેથી કરી સર્વ સીસાની ભસ્મ થશે. (૨) સીસું તથા અગથીઆની છાલ એક જગ્યાએ કુટી સીસાનાં પતરાં કરવાં તથા તે કલેડામાં નાખી પાતળાં કરી અરડુસીના લાકડાવડે ઘુંટવું. બધા સીસાની ભસ્મ થાય એટલે એકત્ર જમાવી પુનઃ લાલ અગ્નિ જેવું તપાવવું. પછી કલેડામાંથી કાઢી અષ્ટમાંશ મનશીલ મેળવી, અર-ડુસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. એ પ્રમાણે સાત પુટો આપવા એટલે સીસાની સિંદૂર જેવી ભસ્મ થાય છે. (૩) સીસું અને મનશીલનું ચૂર્ણ અરડુસીના રસમાં ખરલ કરી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટો આપવાથીજ સીસાની ભસ્મ સારી થાય છે. (૪) સીસું કડાઇમાં નાખી તેનું પાણી કરી કેવડાના સોટાવડે આખો દિવસ નિરંતર ઘુંટતા રહેવું એટલે લાલ ભસ્મ થાય છે. એ નિત્ય ૧ અથવા ૨ ગુંજા પ્રમાણે આપવી. (૫) સીસાના સમાન સુરોખાર લઇ સીસાને કડાઇમાં નાખી નીચે તીવ્રાગ્નિ કરવો, અને સીસા ઉપર થોડો થોડો સુરોખાર નાખી લોઢાની સળીવડે ઘુંટવું. બધા સુરોખારનું ચૂર્ણ થઈ રહ્યા પછી કડાઇમાં ભસ્મ કાઢી વાટી રાખવી. (૬) પાશેર પર્યંત સીસું કડાઇમાં નાખી તીવ્રાગ્નિ કરવો અને કડાઇમાં કુંવારનો ગર્ભ નાખતા જવું. એ પ્રમાણે ૨ મણ ગર્ભ બળી જાય ત્યાં સુધી અગ્નિ કરવો એટલે સીસાની ભસ્મ ઉત્તમ થશે. **કલઇ, જસત અને સીસાની ભસ્મ:**—એ સર્વ મળી ૨ તોલા લઈ કડાઇમાં નાખી રસ કરી તેને ગાયના ઘીમાં છમકારવું. પછી માટીના પાત્રમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી રસ કરવો અને તેમાં ત્રણ અધોળ પોસ્ત (ખસખસનાં જીંડવાં)નું ચૂર્ણ કરી તે વારંવાર નાખતા જવું. બધાની ભસ્મ થાય એટલે તે ઉતારી તેને ખાટા દહીંમાં ખરલ કરી તેની થેપલી કરવી અને તે કલેડામાં મૂકી તીવ્રાગ્નિ કરવો. તેને સારો વસંતી રંગ આવે એટલે નીચે ઉતારી લેવો, તે ભસ્મ ધાતુક્ષય ઉપર ૧ ગુંજાભાર આપવી. ***નાગભસ્મના ગુણ:**—સીસાની ભસ્મ સો હાથીનું બળ આપે છે, વ્યાધિનાશ કરે છે તથા જીંદગી વધારે છે; અને ક્ષય, વાયુ, ગુલ્મ, પાંડુ, કૃમિ, કફ, શૂળ, પ્રમેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, ગુદરોગ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરે છે તથા કામ વધારે છે. **નાગભસ્મનાં અનુપાનો:**—(૧) **કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર:**—અજમો લીંડીપીપર અને મધમાં. (૨) **ઉપદંશ ઉપર:**—શીતળ-ચિનિ અને એલચીમાં. (૩) **ધાતુક્ષીણતા ઉપર:**—માખણ અને ખડીસાકરમાં. (૪) **પ્રદર ઉપર:**—વંશલોચન, જીરૂં, એલચી અને ખડીસાકરમાં; બાકીના સર્વ રોગો ઉપર અનુપાન યોજી આપવી.

---

* એક હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં લખે છે કે: "સીસું ઠીકરીમાં ગાળી મંદ મંદ અગ્નિ આપવો, કુંવારના રસથી મર્દન કરવો, ઉપર હળદર ભભરાવવી અને તે પછી પાતાળ ગરૂડીનો રસ, રતનજોતનો રસ, ગોરખ-મુંડીનો રસ, આમળાંનો રસ એ પાંચના જુદા જુદા પુટ આપવા; અને રાતો વર્ણ થાય ત્યારે રતી ૩ પ્રમાણે ભેંસના દૂધમાં ગોળી બાંધવી. અકેક ગોળી સાંજ સવાર આપવાથી યૌવનવાળો, બળવાન, ભોગી, વીર્ય, રૂપ, કાંતી પ્રકટ થઇ રાજરોગ, ઊર્ધ્વવાત, અધોવાત, પ્રસૂતવાત, કટિરોગ, મસ્તકરોગ, પ્રમેહજ્વર, હસ્તરોગ, ફુક, ઝાડો, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને સંગ્રહણી રોગ જાય છે અને ઘણો કામી થાય.

૫૨–સુરમો.

સુરમો શ્વેત તથા કૃષ્ણ (કાળો), એ ભેદવડે બે પ્રકારનો છે. એમાં કાળો તે શ્વેતાંજન તથા શ્વેત તે સૌવીરાંજન, તે શ્રેષ્ઠ છે. **સુરમો:**—મૃદુ, મીઠો, ચક્ષુને હિતાવહ, તુરો, લેખન, સ્નિગ્ધ, ગ્રાહિ તથા શીત છે; અને પિત્ત, કફ, ઉલટી, વિષ, હેડકી, ક્ષય તથા રક્તવિકારનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધિ:**—ત્રિફળાંના કાઢામાં કિંવા ભાંગરાના રસમાં પચન કરવો; એટલે સુરમો **શુદ્ધ** થાય છે. (૨) સુરમાનું ચૂર્ણ કરી જંબીર (ઈડ) લીંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તાપમાં રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે. એ પ્રમાણે ગેરૂ, હીરાકસી, ટંકણખાર, કોડી, શંખ, ફટકડી અને મુરદારશીંગની શુદ્ધિ કરવી. **સર્વ નેત્રરોગો ઉપર સૌવીરાંજન ચૂર્ણ:**—સુરમો અગ્નિ ઉપર તપાવી, ઉપર ત્રિફળાંના કાઢાનું પ્રોક્ષણ કરી સુરમો ઠંડો કરવો. આ પ્રમાણે સાતવાર તે સુરમો તપાવી, સાતવાર તે કાઢાનો છમકો મારી ઠંડો કરવો. એજ રીતે તે સુરમા ઉપર સ્ત્રીના દૂધના સાતવાર છમકા મારવા, પછી એજ પ્રમાણે વારંવાર ગોમૂત્રના છમકા મારવા; ત્યારપછી ફરીથી પાંચવાર સ્ત્રીના દૂધના છમકા મારી, પછી તેનું કાંસાના ખરલમાં કાંસાના ઘુંણાથી ઘુંટી બારિક ચૂર્ણ કરી આંખમાં અંજન કરવું. તે અંજન આંખોને ઘણું હિતકારક થાય છે, તેથી સર્વ નેત્રવિકાર દૂર થાય છે. **બીજો પ્રકાર:**—સુરમાને ત્રિફળાના કાઢાની અથવા કેળના પાણીની ૨૭ દિવસ ૨૭ ભાવનાઓ આપવી. તેનું અંજન કરવું એટલે તે નેત્રોને ઘણો હિતાવહ થાય છે.

૫૩–સુરોખાર.*

જે માટીમાં લુણો (એક પ્રકારનો ખાર) ઘણો હોય છે એવી માટીમાંથી સુરોખાર (સોરો) તૈયાર કરે છે. દારૂના કામમાં સુરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે. **શુદ્ધિ:**—કાળાશવાળો સુરોખાર ગરમ પાણીમાં ગાળી નાખવો અને તે તેમજ ઘણીકવાર સુધી રાખવો: એટલે તેના ગાંગડા થાય છે તે કાઢી લેવા. **સુરોખાર:**—તીક્ષ્ણ, અતિ ઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક, વાતનાશક તથા પિત્તકારક છે અને પ્લીહા, મૂર્ચ્છા, મૂત્રકૃચ્છ્ર, નેત્રરોગ, વાતરક્ત, કુંભકમળો, દમ, નાસાપાક, પિટકા, મ્હોડાનું દુઃખવું, શૂળ અને આધ્માનનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—મૂળાનાં પાંદડાંના રસમાં સુરોખાર નાખી આપવો. (૨) **મૂત્ર છુટે છે તે ઉપર:**—લીંબુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી તે પેઢુ ઉપર ચોળવું અથવા સુરોખાર ગરમ પાણીમાં આપવો. (૩) **શરીરમાંની ગરમી ઉપર:**—સુરોખાર છાશમાં આપવો. (૪) **વાળા ઉપર:**—ત્રણ માસા સુરોખાર છાશમાં નાખી ૩ દિવસ પાવો. (૫) **દમ ઉપર:**—૧૦ તોલા સુરોખાર લઈ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો. પછી તેમાં જુન્નરી અગર અમદાવાદી કાગળ બે ત્રણ મિનિટ પર્યંત રાખી બહાર કાઢી ગરમીમાં સૂકવવો. એ કાગળની બીડી કરી પાવી એટલે દમ જલદી નાશ પામે છે. (૬) **મૂત્ર થોડું થતું હોય તો:**—સુરોખાર પાણીમાં મેળવી પાવો.

૫૪–સુવર્ણમાક્ષિક.

માક્ષિક ત્રણ પ્રકારનું છે. સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાંસ્યમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક એ તાપી નદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે, એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપી નદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે અને જે કાન્યકુબ્જ (કનોજ) દેશમાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ, કોણરહિત, જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે. જે સુવર્ણમાક્ષિક સુવર્ણવર્ણ, જડ, સ્નિગ્ધ, કિંચિત્ નીલવર્ણ, કસોટી ઉપર સોના જેવો કસ જણાવનાર, તે ઉત્તમ જાણવું. **સુવર્ણમાક્ષિક**—સ્વાદુ, કડવું, વૃષ્ય,

---

* એક માટલીમાં વાલુકાયંત્રે ભસ્મ કરેલો ટંકણખાર સારી રીતે ચોપડી તેમાં સુરોખાર શેર ૧ નાખી બીજી માટલી તેના ઉપર ઢાંકી મજબુત કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો અને તે માટલી ઉંચી ઉપડી ન આવે માટે તે ઉપર ઘણો ભાર (પત્થરનો) મૂકવો એટલે તેની સારી ભસ્મ થશે. આ એક રમતા ફકીરનો અખતરો છે.

રસાયન અને ચક્ષુષ્ય છે; તથા લિંગવર્તી, કંઠરોગ, પાંડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, વિષ, કંડૂ, ક્ષય અને ત્રિદોષનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—(૧) ત્રણ ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક, એક ભાગ સિંધવ નાખી ચૂલાપર કડાઇમાં મૂકી, તેમાં લીંબુનો તથા મહાળુંગનો (બીજોરાનો) રસ નાખી પચન કરવું; અને લોખંડની કડછી અથવા તવેતાવડે ઘુંટવું. વાસણ રાતું દેખાવા લાગે એટલે શુદ્ધ થયું સમજવું. (૨) **એરંડાનું તેલ:**—બીજોરાના રસમાં કિંવા કેળના કાંદાના પાણીમાં, સુવર્ણમાક્ષિક બે ઘટિકા પચન કરવું અથવા તપાવી ત્રિફળાંના કાઢામાં બોળવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ, કળથીનો કાઢો, છાશ અને બકરીનું મૂત્ર, એ સર્વે લોઢાની કડાઇમાં નાખી લોખંડની કડછીવડે હલાવી ઘુંટવું એટલે ભસ્મ થાય છે. (૨) સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કલેડામાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકી, લીંબુનો રસ વારંવાર નાખી લોઢાની કડછીવડે બે પહોર સુધી ઘુંટવું. લાલ દેખાવા લાગે એટલે ભસ્મ તૈયાર થઈ એમ સમજવું. સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, મરી અને ઘી, એ અનુપાનો યોજવાં. **ઉપયોગ:**—(૧) **આંખોમાં ધોળાં ફુલાં પડે છે તે ઉપર:**—સુવર્ણમાક્ષિક મધમાં કિંવા દૂધમાં ઘસી અંજન કરવું. (૨) **પાંડુરોગ, કમળો, વાતપિત્ત અને હલીમક ઉપર:**—૩ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવી. (૩) **ક્ષીણતા, સ્વપ્નાવસ્થા, જીર્ણજ્વર, મસ્તકશૂળ, પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર:**—૧ વાલ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, માખણ અને ખડીસાકરમાં અથવા મધ અને ખડીસાકરમાં આપવી.

૫૫—સોનું.

શોધન:—(૧) ઉત્તમ સોનાનાં પતરાં કરી અગ્નિમાં તપાવી તલનું તેલ, છાશ, કાંજી, ગોમૂત્ર, કળથીનો કાઢો અને ત્રિફળાંનો કાઢો, એ પ્રત્યેકમાં ત્રણ ત્રણવાર બોળવાં; એટલે શુદ્ધિ થાય છે. એ રીતે રૂપું, તાંબુ આદિ સપ્ત ધાતુની શુદ્ધિ કરવી. (૨) સોનુ અગ્નિ ઉપર પાતળું કરી કાંચનારના રસમાં ત્રણ વાર રેડવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—(૧) સંપૂર્ણ ધાતુનાં પતરાં કરી તે પતરાંના ભારોભાર પારો અને ગંધકની કજલી લઇ, તે પતરાંના મધ્યોમધ્ય મૂકી વાલુકાયંત્રમાં પૃથક્ પૃથક્ બાર બાર ઘટિકા પર્યંત દીપાગ્નિ આપવો; એટલે સુવર્ણાદિક સંપૂર્ણ ધાતુની ભસ્મ થાય છે. (૨) પારો અને ગંધક સમાન ભાગ લઈ કાંચનવૃક્ષની છાલના રસમાં ખરલ કરી બારિક કજલી કરી, તે કજલીના સમભાગ સોનાનાં પતરાંને કજલીનો લેપ કરવો. પછી કાંચનારની છાલ વાટી, તેનો કલ્ક કરી તેની બે કુલડીઓ કરવી. તેમાં એક કુલડીમાં તે સોનાનાં પતરાં મૂકી તે ઉપર બીજી કુલડી ઢાંકી સાંધો મેળવી લેપ કરી, એક ગોળો કરી માટીના કોડીઆમાં મૂકી બીજું કોડીયુ તે ઉપર ઢાંકી, કપડમાટી કરી સૂકવી, વગડાઉ છાણાનો મોટો તેજ અગ્નિ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ અગ્નિપુટો આપવાથી સોનાની ભસ્મ સારી થાય છે; ફરી જીવતી થતી નથી. એ ભસ્મ તમામ રોગો ઉપર યોજવી. આજ પ્રકારે કળલાવી, જાંબુ અને મનશીલમાં પણ સોનાની ભસ્મ થાય છે. (૩) મનશીલ અને સિંદૂર સમભાગ લઈ બારિક ચૂર્ણ કરી આકડાના દૂધમાં ખરલ કરી ગરમીમાં સૂકવવું; એ પ્રમાણે સાત પુટો તે ચૂર્ણને દઇ, પછી સોનાનો રસ કરી તેના સમભાગ ચૂર્ણ તેમાં નાખી મેળવી નહિ જેવું થાય ત્યાં સુધી ભુંગળીવડે અતિશય ફુંકી, ફરી તે રસમાં ચૂર્ણ નાખી ફરી ફુંકવું. આ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે. **સુવર્ણભસ્મના ગુણ:***—સુવર્ણભસ્મ કાંતિકારક, ક્ષત, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પિત્ત, વાયુ, પ્રમેહ, સંગ્રહણી, અતિસાર, કુષ્ટ, જ્વર, ષંઢત્વ અને સર્વે રોગનો નાશ કરે છે. નિત્ય સુવર્ણભસ્મનું ભક્ષણ કરવાથી તે જરા અને અપમૃત્યુનો નાશ કરે છે, દેહને દૃઢ કરે છે અને સ્ત્રીઓનો રતિસમયે ગર્વ ભંગ કરે છે. **સોનાના વર્ક:**—સંપૂર્ણ વિષ, શૂળ અને અમ્લપિત્તના નાશક અને હૃદયને પ્રિય પુષ્ટિકારક છે. તથા ક્ષય, વ્રણ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉચકી, આનાહવાયુ અને વધેલા કફનો નાશ કરે છે અને સર્વદા નેત્રોને પ્રિય તથા કોઈ પણ રોગ ઉપર અનુપાન યોજી લેવાથી સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. **સુવર્ણભસ્મનાં અનુપાનો:**—(૧) એક કે બે ચણોઠીભાર સુવર્ણભસ્મ,

---

* અપક્વ અને અશુદ્ધ સોનું બળ તથા વીર્યનો નાશ કરે છે, ઘણા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે અને મૃત્યુ પણ કરે છે. એના વિકારોની શાંતિને માટે ત્રણ દિવસ સુધી હરડેમાં સાકર ખાવી.

ત્રિકટુ અને ઘીમાં લેવાથી, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય, શ્વાસ, કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. ધાતુને વધારે છે. તેમજ તે બળકર, પાંડુનાશક અને પથ્યકારક છે; તથા સર્પવિષ, સંપૂર્ણ વિષો તથા સંગ્રહણીનો નાશ કરે છે. એ દૂધમાં લેવાથી બળ આપે છે; સાટોડીમાં આંખોને હિતકારક, ઘીમાં આપવામાંથી જરા અને વ્યાધિનો નાશ કરે છે, વજ સાથે લેવાથી બુદ્ધિપ્રદ, કેસરમાં લેવાથી કાંતિકારક, દૂધમાં આપવાથી ક્ષય-નાશક, નિર્વિષી સાથે આપવાથી વિષનાશક; અને સુંઠ, મરી તથા લવંગમાં આપવાથી ત્રિદોષ અને ઉન્મા-દનો નાશ કરે છે. **પથ્યાપથ્ય:**—દૂધ તથા સાકરમાં યુક્ત, સ્નિગ્ધ અને ચીકણાં એવાં અન્ન, વલીપલીત નાશ થવા માટે સુવર્ણ ખાનારે પથ્ય યોજવી. વળી જેના નામનો આદ્યાક્ષાર 'ક' હોય એવાં અનાજ, શાક અને માંસ એ સોનાની ભસ્મ ખાનારે તજવાં.

૫૬—સોમલ.

સોમલ બે પ્રકારનો છે, ધોળો અને પીળો. તેમાં ધોળો શંખ જેવો હોય છે, તેને શંખીઓ સોમલ પણ કહે છે. પીળો દાડમના વર્ણ જેવો હોય છે. ધોળો સોમલ કૃત્રિમ હોય છે તથા પીળો પર્વત-માંથી થાય છે. પીળો સોમલ ઘણો મોંઘો હોઈ અતિ વિષારી છે: સોમલ પ્રાણઘાતક છે. એટલા માટે અજ્ઞાનીના હાથમાં કદિ પણ આપવો નહિ. ***સોમલ:**—પારદબંધક, સ્નિગ્ધ, દોષઘ્ન, લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાંતિવર્ધક છે; અને ત્રિદોષ તથા સર્વ વ્યાધિંનો નાશક છે. એ અશુદ્ધ હોય ત્યારે સપ્ત ધાતુનો નાશ કરનાર અને દાહ, ચિત્તભ્રમ, લાલાસ્ત્રાવ, મૂર્તિ, અનેક વેદના, ગહુ વ્યાધિ તથા તૃપાને કરે છે. **શોધન:**-(૧) તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્રવડે મંદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો; એટલે શુદ્ધ થાય છે. (૨) કાંજીમાં અથવા ટંકણખારમાં કિંવા ગાયના દૂધમાં સોમલ દોલાયંત્રવડે બે ઘટિકા પર્યંત પચન કરવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. **સત્વપાતન:**—બન્ને સોમલ આમ્લવર્ગ, ક્ષારવર્ગ, ગોમૂત્ર, ગેરૂ અને વીમ-લમાં એકત્ર કરી અગ્નિની આંચ દેવી એટલે તેનું સત્વ પડે છે. **મારણ:**—(૧) ચંદનબટવાના રસમાં સોમલ ૩ દિવસ ભીંજવી રાખી, ચંદનબટવાની લુગદીમાં મૂકી પાંચ કપડમાટીના પટ કરી તેને વાલુકા-યંત્રમાં મૂકી, મ્હોડું બંધ કરી ૩ પહોર સુધી આંચ આપવી એટલે ભસ્મ થશે. એ એક ચોખાભાર ખાવા આપવી. (૨) સોમલ, દુધીના રસમાં ૧ દિવસ પલાળી રાખી દુધીની લુગદીમાં મૂકી વાલુકાયંત્રમાં સિદ્ધ કરવો. સોમલની ભસ્મ નિર્ધુમ થશે. તેજ ઔષધોમાં યોજવી. એ વાત, કફ, શીત ઇત્યાદિ ઉપર આપવી. **ઉપયોગ:**—(૧) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સોમલ ઘીમાં ઘસી લેપ કરવો અને થોડો શેક આપવો. (૨) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—સોમલ પાણીમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ-ઉપર:**—સુખડ ઘસી તેમાં સોમલ ઘસી ચોપડવો.

૫૭—સંચળ.

એ જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે. **સંચળ:**—રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, અપિ-ત્તલ, ભેદક, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્દગારશુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મલસ્તંભક છે; અને જંતુ, ઊર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમ, શૂળ, આનાહ અને અરોચકનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **અજીર્ણ ઉપર:**—સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. (૨) **શૂળ ઉપર:**—સંચળ ઘીમાં આપવો. (૩) **મલશુદ્ધિ ઉપર:**—સંચળ અજમામાં આપવો અથવા અજમો સુંઠમાં આપવો.

---

* સોમલને તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્રે શોધી વેંગણ ચીરી તેમાં તે નાખી બંધ કરી કપડમાટી કરી ભઠ્ઠી કરવાથી ભસ્મ થાય છે. તે યોગ્ય અનુપાનથી રતી ૦ા થી ૦ાા સુધી આપવી.

સોમલ અને શંખજીરૂં બન્ને દેખાવમાં એકજ સરખાં હોય છે. તેની પીછાણ એ છે કે સોમલની ભૂકી દેવતા ઉપર નાખવાથી દેવતા ઉપર પીળો ડાઘ પડે છે અને શંખજીરાનો પડતો નથી.

યાદ રાખવું કે સોમલનો ધુમાડો આંખને લાગવાથી માણસ નેત્રાંધ થાય છે.

૫૮—સાંબરલુણ.

એ સાંબર નામના સરોવરના પાણીથી ઉત્પન્ન થાય છે. **સાંબરલુણ:**—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ઠશુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખાટું, અભિષ્યંદિ, પાકકાળે તીખું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, વ્યવાયિ, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે અને અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:—ગુલ્મ, વાત, અરોળ, અજીર્ણ** અને **શૂળ ઉપર:**—સાંબરલુણ અને ગોળને ગરમ પાણીમાં આપવું.

૫૯—સિંદૂર.

સિંદૂર એ સીસાની ઉપધાતુ છે. વિલાયત અને ચીન દેશમાં સિંદૂર તૈયાર કરવાનાં મોટાં મોટાં કારખાનાં છે. સિંદૂરનો પ્રયોગ ખાવાનાં ઔષધોમાં ક્યાંય પણ કહેલો નથી. ×એ લેપાદિ કામમાં યોજવું. હિમાલયાદિ પર્વત ઉપર નાના પાષાણોમાં રહેનારો પારો, સૂકાઇ લાલ થાય છે તેને **ગિરિસિંદૂર** કહે છે. આ ગિરિસિંદૂર સિંદૂર કરતાં ઘણીજ ભિન્ન જાતનું છે. **સિંદૂર:**—તીખું, કડવું, ભગ્નસંધાનકારક, વ્રણરોપણ તથા ઉષ્ણ છે; અને કંડૂ, વિષ, વિસર્પ, કુષ્ટ, ત્વગ્દોષ તથા વ્રણનો નાશ કરે છે. **ગિરિસિંદૂર:**—ત્રિદોષશામક, ભેદક, પારદબંધક, રંગે અગ્નિ જેવું, લોહને આરક્ત કરનાર અને આંખોને હિતાવહ છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **કાનમાંથી પરૂ વહે છે તે ઉપર:**—સિંદૂર મધમાં મેળવી કાનમાં નાખવું. (૨) **આંજણી ઉપર:**—સિંદૂર ચોપડવું. (૩) **ગુમડું, જખમ, ભગંદર, બદ અને ઉપદંશ ઉપર મલમ:**—સિંદૂર ૩ તોલા, મુરદારશીંગ ૧ તોલો, મોરથુથુ ૧ તોલો, મીણ ૧ તોલો અને તલનું તેલ ૬ તોલા; એમાંથી તલનું તેલ અને મીણ કઢવી તેમાં બીજા સર્વ પદાર્થો નાખી તાર આવે ત્યાં સુધી અગ્નિ ઉપર રાખવું. પછી તેની પટી લગાડવી. (૪) **સિંદૂરનો કાળો મલમ:**—સિંદૂર ૧૨ તોલા, મીણ ૦ાા તોલો અને મીઠું તેલ ૯ તોલા લઇ પ્રથમ મીણ અને તેલ, એ એક વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. મીણ ઓગળે એટલે તેમાં થોડું થોડું સિંદૂર નાખી તેને ચપટી સળીવડે હલાવવા માંડવું, એટલે કેટલીકવારે તેમાંનું સિંદૂર કાળું થાય છે. પછી તે મિશ્રણને ઉભરો આવવા માંડે છે. એવા ત્રણ ચાર ઉભરા આવ્યા પછી સળીવડે તેનાં બે ત્રણ ટીપાં પાણીમાં નાખવાં તથા તેની બે આંગળીઓની ચીમટીવડે ગોળ ગોળી બને છે કે નહિ તે જોવું. ન થાય તો તે મિશ્રણ ગોળી થાય ત્યાં સુધી તેમજ ઘુંટતાં રહેવું. દેવતાની આંચ માત્ર મંદ કરવી. આ મલમની પટી આપવાથી વ્રણ જલદી ભરાઇ આવે છે. (૫) **ઢોરનું શીંગડું ભાગી ગયું હોય તો:**—તેલ, સિંદૂર અને માણસના કેશ એકત્ર કુટી બાંધવા. કિંવા થોરનો રસ ૧ શેર, તેમાં ૪ તોલા સિંદૂર નાખી, શીંગડાને તેમાં બોળવું અને ઉપર કપડું લપેટવું.

૬૦—સિંધાલુણ.

સિંધાલુણ ખાણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એનો વર્ણ ઘણોજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમાં શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય કરવું એવી પથ્ય હોય ત્યાં સિંધાલુણ થોડું ખાવા આપવું. એ પથ્યકર છે. **સિંધવ:**—રુચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હૃદ્ય, ત્રિદોષનાશક, વ્રણદોષ, મલસ્તંભ તથા હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **શીત પિત્ત ઉપર:**—સિંધવ ઘીમાં અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું; અને કેટલીકવારે ગરમ પાણીવડે સ્નાન

× બાળકોને જ્યારે દાંત આવતા હોય ત્યારે દાંતીયું ગળું પડી તેનાથી બાળક ઝાડાના દરદમાં બેજાર થાય છે ત્યારે તેને ગાયની છાશમાં થોડું સિંદૂર નાખી પાવાથી આરામ થયાના ઘણા દાખલા અમારી નજરે આવ્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ લીંબુની ચાર ઉભી ચીરીઓ જુદી ન પડી જાય તેવી (અથાણાની) રીતે કરી તેપર થોડું સિંદૂર ભભરાવી દેવતા ઉપર શેકીને જ્યારે તે સીજાઈ જાય ત્યારે તેનો રસ નીચોવી લઇ થોડો પાવાથી બાળકનો તો શું પરંતુ ગમે તેવડા મોટા માણસનો પણ ગંગાપ્રવાહ પ્રમાણે વહેતો ઝાડો એકદમ બંધ થાય છે.

કરવું. (૨) **કર્ણશૂળ ઉપર:**—બકરીના મૂત્રમાં સિંધવ નાખી કોકરવર્ણું કરી કાનમાં નાખવું. (૩) **કર્ણમૂળ ઉપર:**—ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. (૪) **ઉલટી ઉપર:**—સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો. (૫) **ઉરસ્તંભ ઉપર:**—ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. (૬) **અંડવૃદ્ધિ ઉપર:**—ગાયના ઘીમાં સિંધવનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવું. (૭) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—સિંધવ અને દેવડાંગરનાં બિયાં કાંજીમાં વાટી મસાને લેપ કરવો, એટલે મોડ ગરી પડે છે. (૮) **કૂતરાના વિષ ઉપર:**—કુંવારના રસમાં સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પાવો.

૬૧—હરતાલ.

હરતાલની ગણના ઉપરસમા છે. ફટકડી અને અભ્રકમાંથી હરતાલ થાય છે. હરતાલ આઠ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાં ગોદંતી હરતાલ ઉત્તમ છે. તેના અભાવે પત્રી લેવી; આ વયસ્થાપક છે. જે હરતાલ સોના જેવી ચકચકિત, અભ્રક જેવાં પતરાં છુટવાવાળી, તે પત્રી હરતાલ; એ રસાયન વિષે ઉત્તમ ગુણકારક છે. જે પિંડ જેવી હલકી અને જેમાં સત્વ થોડું હોય છે તે પિંડહરતાલ, એ સ્ત્રીઓના પુષ્પનો નાશ કરે છે. **શુદ્ધ હરતાલ:**—કાંતિ અને વીર્યને વધારે છે; તથા કુષ્ટો, કફરોગ, જરા અને મૃત્યુનો નાશ કરે છે. **અશુદ્ધ હરતાલ:**—આયુષ્યનો નાશ કરે છે તથા કફ, વાયુ, મેહ, તાપ, ફોલ્લા તથા અંગનો સંકોચ, એ વિકારો કરે છે.* **શોધન:**—હરતાલના બારિક કકડા કરી તેની કપડામાં પોટલી બાંધી દોલાયંત્રમાં ઘાલી કાંજીમાં એક પહોર પર્યંત શીજવવી તેમજ કોળાના રસમાં એક પહોર, તલના તેલમાં એક પહોર અને ત્રિફળાંના કાઢામાં એક પહોર શીજવવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **હરતાલ ભસ્મ:**—(૧) શુદ્ધ હરતાલ એકવીસ દિવસ પીંપળાના રસમાં ખરલ કરવી તથા ગોળો કરી પીંપળાની રાખવડે અર્ધા ભરેલા માટલામાં તે ગોળો મૂકી, પછી મ્હોડા પર્યંત તેજ રાખ ભરી ઉપર ઢાંકણું બેસાડી કપડમાટી કરી હજાર છાણાંનો પુટ આપવો એટલે ચાર પહોરમાં ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ, તપેલા લોઢા ઉપર નાખવા છતાં ધૂણી નીકળતી નથી અને શુભ્રવર્ણ થાય છે. (૨) એક ભાગ શુદ્ધ હરતાલ અને બે ભાગ ધૂંવાસ લઇ, માટલામાં આંમલીની કિંવા પીંપળાની રાખોડી અર્ધી ભરી, તે ઉપર અર્ધો ધૂંવાસ ભરવો. તે ઉપર હરતાલ મૂકી પુનઃ ધૂવાસ ઉપર નાખી તે ઉપર રાખોડી કંઠ-પર્યંત ભરી મુખ ઉપર ઢાંકણું મૂકી કપડમાટી કરી ચૂલા ઉપર મૂકવું અને ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે હરતાલની ભસ્મ શુદ્ધ અને નિર્ધૂમ થાય છે. જે હરતાલની ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નિર્ધૂમ રહે છે, તે ભસ્મ સારી થઈ એમ સમજવું; તે ધૂમાડા સહિત જણાય તો તે કાચી જાણવી. (૩) હરતાલ ૨ ભાગ, પારો ૧ ભાગ અને ફટકડી ૫ ભાગ, એ સર્વ ઔષધો એકત્ર કરી, ધોળી સાટોડીના રસમાં ખરલ કરવો. સૂકાયા પછી તેની થેપલી કરી શરાવસંપુટમાં ઘાલી સંધિલેપ કરવો અને ગજપુટ આપવો; એટલે સુંદર ભસ્મ થાય છે. એ ચોખા જેટલી આપવી. (૪) શુદ્ધ હરતાલ કુંવાર, કોહળું અને દહીંમાં ત્રણ ત્રણવાર ઘુંટી ગોળો કરી સૂકવવી. પછી માટલામાં છ આંગળ મીઠું ભરી, તે ઉપર હરતાલ લોખંડની દાબડીમાં ભરી, બત્રીસ પહોર (ચાર દિવસ ને ચાર રાત્રિ) ભૂમાનવડે અગ્નિ કરવો, એટલે ચુના જેવી ભસ્મ થાય છે. એ ચોખાભાર સાકરમાં આપવાથી વાતરક્ત અને જ્વરનો નાશ કરે છે. **હરતાલસત્વપાતન**—(૧) હરતાલ તથા લાખ, રાઇ, તલ, સરગવાની છાલ, ટંકણખાર, મીઠું અને ગોળ એ પદાર્થો હરતાલના નિમે ભાગ લઇ તેમાં હરતાલ ખરલ કરી સચ્છિદ્ર કુલડીનું મ્હોડું બંધ કરવું; તથા પાતાળયંત્રવડે પુટ દેવો એટલે સત્વ નીકળે છે. (૨) હરતાલ ને ટંકણખાર, ભેંસનું ઘી, મધ અને કળથીના કાઢાની ભાવના આપી, તે હાંલ્લીમાં ભરી, તે ઉપર સચ્છિદ્ર ઢાંકણું બેસાડી સંધિ લેપ કરવો; અને છિદ્રને નળી બેસારવી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો; નળીમાંથી ધોળી ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો; પછી ઉપ-રની થાળી કાઢી સત્વ લેવું. (૩) નેપાળાનાં બીયાં અને એરંડામાં હરતાલ ખરલ કરી શીશીમાં ભરવી;

---

* ભુરા કોહળાનો રસ અથવા કડવી નાઇ (નાકુલી)નો રસ અથવા જીરૂં અને સાકરનું સેવન કર-વાથી હરતાલના દોષથી મુક્ત થવાય છે.

અને વાલુકાયંત્રમાં મૂકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કંઠસ્થિત સત્વ લેવું. **હરતાલસત્વ** દુઃસાધ્ય વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર આપવું, તથા પથ્યને માટે ચણા અને ઘી ગોજવું, એટલે ચૌદ દિવસમાં રોગવર્જિત થશે. **હરતાલભસ્મનાં અનુપાનો:**—અર્ધી ચણોઠીભાર હરતાલભસ્મ, છ વાલ ખડીસાકરમાં લેવાથી એંશી પ્રકારના વાયુ, કફ, પિત્ત, કુષ્ટ, પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ એક ચણોઠીભાર ગળોના કાઢામાં લેવાથી ઉપદ્રવયુક્ત વાતરક્ત અને ૧૮ કુષ્ટોનો નાશ કરે છે. હરતાલભસ્મ વછનાગ અને જીરામાં અપસ્માર ઉપર, આંબાહળદરમાં રક્તવિકાર ઉપર, સમુદ્રફળમાં જલોદર ઉપર, દેવદાલીના રસમાં ભગંદર ઉપર અને ફિરંગોપદંશ, વિસર્પ, મંડળ, કંડૂ, ખસ, ફોલ્લા, વાતરક્ત સંબંધી વિકાર, વિષ, પિત્ત, કફ અને વ્રણ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી. જ્વર, ક્ષય તથા પાંડુરોગને માટે ખડીસાકરમાં આપવી. વાયુ, શૂળ અને બાળંત (સૂવા) રોગ ઉપર આદાના રસમાં આપવી. સન્નિપાત, અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુગોળા ઉપર એજ અનુપાનમાં આપવી. નિર્બળ માણસને જાયફળમાં, ક્ષય ઉપર પાનમાં, વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેલાં પાન સાથે, ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે, સુસ્તાઇ (નિર્બળતાને)ને માટે નગોડ સાથે, દુર્ગંધી ઉપર ચંપાનાં ફૂલમાં અથવા સુગંધી પદાર્થો સાથે, વાયુ ઉપર આદાના રસમાં, પ્રમેહ ઉપર તુળસીના રસમાં, જલોદર ઉપર બકરીના મૂત્રમાં, શૈત્ય ઉપર કેસર અને જાવંત્રીમાં, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને લીંડીપીપરમાં, સ્તંભનને માટે લવંગ, તજ તથા કપૂરની સાથે, અષ્ટાદશ કુષ્ટો ઉપર નિર્ગુંડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે આપવી. **પથ્ય:**—ઘી ખીચડી અથવા ભાત. **ઉપયોગ:**—(૧) **વીંછીના વિષ ઉપર:**—હરતાલ અને નવસાગર પાણીમાં વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળી કરી, તે ઘસી ચોપડવી; એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે. (૨) **કર્ણકીટ દૂર થવા માટે:**—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૩) **ગંડમાલા અને ગલગંડ ઉપર:**—હરતાલ ગોમૂત્રમાં ઘસી લેપ કરવો. (૪) **નિર્લોમકરણ**—હરતાલ ૧ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભસ્મ ૧ ભાગ એકત્ર કરી લેપ કરવો. (૫) **ખોડા ઉપર:**—હરતાલ અને કળીચુનો પાણીમાં વાટી લેપ કરવો. (૬) **મૂળવ્યાધિ ઉપર:**—થુરીઆના અને કરંજના રસમાં હરતાલ ઘસી લેપ કરવો; એટલે સોજાયુક્ત વાતાર્શનો નાશ થાય છે.

૬૨—હિરાકસી.

હિરાકસીની ઉપરસમાં ગણના છે. હિરાકસી વાલુક અને પુષ્પવાલુક એમ બે પ્રકારની છે. હિરાકસીનો રંગ લગારેક ધોળો અને નીલ (કાળું, ગળીવરણું) હોય છે. જે કિંચિત્ પીળા રંગની હિરાકસી હોય છે તેને પુષ્પવાલુક કહે છે. **હિરાકસી:**—અતિ પ્રશસ્ત, ઉષ્ણ, તુરી, ખાટી તથા નેત્રોને હિતાવહ છે અને વિષ, વાયુ, કફ, વ્રણ, શ્વેતકોઢ, ક્ષય, કેશ, નેત્ર, કંડૂ, મૂત્રકૃચ્છ્ર તથા અશ્મરીનો નાશ કરે છે. **શોધન:**—હિરાકસી એકવાર ભાંગરાના રસમાં પચન કરવી એટલે શુદ્ધ થાય છે. **મારણ:**—ગંધક તથા હિરાકસીનો એકત્ર પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થાય છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ગંડમાલા ઉપર:**—હિરાકસી અને ભિલામો અથવા હિરાકસી આકડાના દૂધમાં ઘસી લેપ કરવો. (૨) **વૃષણકૃચ્છ્ર** (વૃષણને ખંજવાળવાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે) **અને અહિપતન** (બાળકોની ગુદા ન ધોવાથી તેમાં કંડૂ ઉત્પન્ન થઇ ફોલ્લીઓ થાય છે તે) **ઉપર:**—હિરાકસી, ગોરોચન, મોરથુથુ, હરતાલ અને રસાંજનનો લીંબુના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. (૩) **પાંડુ, ક્ષય, ગુલ્મ, બરોળ, શૂળ અને સંપૂર્ણ નેત્રરોગ ઉપર:**—હિરાકસીની ભસ્મ ત્રિફળાં અને મરી એકત્ર કરી તે ૦। તોલો ઘી અને મધમાં એક મહીનો આપવું.

૬૩—હિંગળોક.

હિંગળોકની ઉત્પત્તિ:—અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૪ ભાગને લોઢાના વાસણમાં કઢવી, એકત્ર કરી તેના કકડા કરી, કાચની શીશીમાં ભરી તેને એક આંગળ કપડમાટીનો લેપ કરી છાયામાં સૂકવી, વાલુકાયંત્રમાં એક દિવસ અગ્નિ આપવો; પછી પાંચ દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો. તે હિંગળોક ઘણો ઉત્તમ હોય છે. **શોધન:**—(૧) હિંગળોક ખલમાં નાખી મેંઢીના દૂધના સાત પુટો તથા લીંબુના રસના સાત પુટો એવા ચૌદ પુટો આપવા; એટલે હિંગળોક શુદ્ધ થાય છે.

(૨) હિંગળોક આદાના રસમાં સાતવાર, મોટા ચુકાના રસમાં સાતવાર એવી રીતે ભાવનાઓ આપી સૂકવવું; એટલે નિર્દોષ થાય છે. **મારણ:**—(૧) એક વાલ હરતાલની ભૂકી કોડીઆમાં નાખી તે ઉપર એક તોલો હિંગળોકનો કાંકરો મૂકી બે તોલા આદાનો રસ નાખવો તથા તેની આસપાસ ૩ માસા લવંગ પાથરવાં; પછી તે ચૂલા ઉપર મૂકી મંદાગ્નિવડે ત્રણ ઘટિકા પચન કરવું; પછી ઉતારી વાટી રાખવું, તે પાનમાં એક ગુંજા ભાર આપવું. આ ભસ્મ પુષ્ટિકારક છે, એ પાંડુ, શૂળ, ક્ષય તથા સર્વરોગ ઉપર આપવી. (૨) હિંગળોકના ચણા જેવડા કકડા કરી ચંદ્રકાંતના અથવા લોખંડના વાસણમાં નાખી સળગાવવા. તે ગરમ થાય એટલે તેમાં મેંઢીના દૂધવડે દશ વાર, આકડાના દૂધવડે દશ વાર, દીપ્તવર્ગવડે દશ વાર, કપિલાવડે પાંચ વાર અને દુગ્ધવર્ગવડે ૧૦ વાર એવી રીતે વાસણમાં ભાવનાઓ આપવાથી તૈયાર થાય છે. આ શતાર્ક હિંગળોક અનેક રોગોનો નાશ કરે છે તથા ભૂખ વધારે છે. એ અનુપાનવડે સર્વ રોગો ઉપર આપવી. **હિંગળોક:**—કડવું, તુરૂં અને તીખું છે; તથા નેત્રરોગ, કફ, પિત્ત, કિલાસ કોઢ, જ્વર, કમળો, પ્લીહા અને આમવાતનો નાશ કરે છે. **ઉપયોગ:**—(૧) **ઉપદંશ ઉપર:**—આકડાનાં મૂળની છાલ અને હિંગળોકની ધૂણી શિશ્નને આપવી, એટલે ચાંદી તથા સોજા ત્વરિત દૂર થાય છે. (૨) **ક્ષત ઉપર:**—ઇસબંદ અને હિંગળોકની ધૂણી આપવી.

औषधीक्रिया

રસાયન, ચૂર્ણ, ગુટી, કવાથ, યોગ, લેપ, અર્ક, આસવ, અંજન, તૈલ, ધૃત, ક્ષાર, મલમનો વિધિ, ગુણ તથા ઉપયોગ ઇત્યાદિ.

अल्पस्यापि महार्थत्वं प्रभूतस्याल्पकर्मणाम् ॥
कुर्यात्संयोगविश्लेषान् कालसंस्कारयुक्तिभिः ॥ १ ॥

૧—રસાયન.

(૧) રસોપયોગિ વિષયો.

૧. અગ્નિના પ્રકાર:—રસાયનોને માટે ધુમ્રાગ્નિ, દીપ્તાગ્નિ, મંદાગ્નિ, મધ્યમાગ્નિ, ખરાગ્નિ, અને ભડાગ્નિ, એમ છ પ્રકારનો અગ્નિ છે. જે લાકડાં ઝાડીમાં સારાં સૂકાયલાં મુઠીમાં આવી શકે તેવાં જાડાં અને ખેર આદિકનાં હોય તેને **કાષ્ઠમાન** કહે છે. જ્વાળા નહિ નીકળતાં જે અગ્નિમાંથી માત્ર ધુમાડોજ નીકળે તેને **ધુમ્રાગ્નિ** કહે છે. મુઠીમાં આવી શકે તેટલા જાડા લાકડાની આઠમા ભાગની ચીરીને સળગાવી જે અગ્નિ કરે તે **દીપ્તાગ્નિ,** અને ચોથા ભાગની ચીરીવડે જે અગ્નિ કરે તેને **મંદાગ્નિ** જાણવો. એક લાકડાની બે ચીરીઓ સાથે સળગાવીને કરેલા અગ્નિને મધ્યમાગ્નિ અને એવી પાંચ ચીરીઓ સાથે સળગવા મૂકીને કરેલો અગ્નિ તે **ખરાગ્નિ** છે; એ સર્વ કામમાં યોગ્ય છે. વળી જે અગ્નિથી પાત્રના મથાળા સુધી જ્વાળાઓ પ્રસરે તેને **ભડાગ્નિ** જાણવો.

૨. પુટ આપવાના પ્રકાર:—૧. લાંબો, પહોળો અને ઉંડો બબ્બે હાથ ખાડો ખોદી તેમાં અડધાં અડાયાં છાણાં ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરેલ શરાવ અથવા મુસ ગોઠવી ઉપર છાણાં ભરી પુટ આપે તે **મહાપુટ.** ૨. દોઢ હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી ઉપર કહેલી રીતે પુટ આપે તે **ગજપુટ** અથવા **માહીષપુટ.** ૩. એક હાથ જેટલો લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં પુટ આપે તે **વરાહપુટ.** ૪. એક વેંત લાંબો, પહોળો ને ઉંડો ખાડો ખોદી પુટ આપે તે **કુકપુટ.** ૫. વેંતભર ખાડામાં માત્ર સાત અથવા આઠ છાણાં મૂકી પુટ આપે તે **કપોતપુટ.** ૬. ભૂમિ ઉપર છાણાનો અડધો ચૂરો (ગુવર) નાખી તેના ઉપર શરાવ ઇત્યાદિ રાખી ઉપર બાકીનો ગુવર નાખી ઢાંકીને ઉપર અગ્નિ આપે તે **ગોંવરપુટ.** આ પુટમાં ખાડાનું અને ગુવરનું પ્રમાણ નથી; માટે મૃદુ અથવા કઠિન દ્રવ્ય હોય તેના પ્રમાણમાં ૧૦૦ અથવા ૫૦ અથવા ૩૦ અડાયાં છાણાંમાં પુટ આપવો. ૭. માટીની ગાગર લઇ તેને હાથની આંગળી આવે તેવાં ૪૦ થી ૫૦ કાણાં પાડી તેમાં અડધા કોલસા ભરી તેના ઉપર કપડમાટી કરેલું શરાવ અથવા મુસ રાખી તેના ઉપર બીજા કોલસા નાખી માટીના અથવા ઈંટોના ચુલા ઉપર ગોઠવી સળગાવવું; અને એ અગ્નિ ત્રીજા દિવસે ઠરી ગયા પછી માંહેનું ઔષધ કાઢી લેવું, તેને **કુંભપુટ** કહે છે.

યંત્રો.

૧. ડમરૂયંત્ર:—(૧) નીચેનું માટલું નાનું અને ઉપરનું એનાથી બમણું મોટું એવાં બે માટલાં લાવી તેની અંદર અને બહાર ખડીનો અથવા ગોપીચંદનનો સારો લેપ કરી સૂકવી નાખવો. પછી નાના મટકામાં લીંબુના રસમાં ખરલ કરેલ હિંગળોક રાખી તેના ઉપર મોટી માટલી ઉંધી વાળવી; અને બન્ને માટલીઓના મોઢાના સાંધાને ચુનો ૧ ભાગ અને ઘઉંની કણુક બે ભાગ લઇ પાણીથી એકત્ર કાલવી તે

વડે ચોકસીથી બંધ કરવા, અથવા ગોપીચંદનથી કપડમાટી કરવી; એને **ડમરૂયંત્ર** કહે છે. આ યંત્ર ચુલા ઉપર ગોઠવીને નીચે ચાર પ્રહર અગ્નિ આપવો અને ઉપરના મટકાના તળીયાપર ભીંજવેલા લુગડાની આઠ કે સોળ પટ કરેલી ઘડી મૂકી તે સૂકાઈ ન જાય તેટલા માટે વખતો વખત તેના ઉપર પાણી નાખતા જવું, સૂકાવા દેવું નહિ; એટલે હિંગળોકમાંથી પારો ઉડી ઉપરના મટકાના તળીયાને જઇ ચોંટે છે. તેને યુક્તિથી કાઢી લેવો. આજ પ્રમાણે નાનો યંત્ર કરીને કપૂરનાં ફૂલ પાડવાં; પરંતુ નીચે ચુલામાં બળતણના બદલે ઘીમાં ભીંજવેલો કાકડો સળગાવવો એટલે ફૂલ સારાં પડશે.

૨. ઊર્ધ્વનલિકાયંત્ર:—એક તપેલામાં ઔષધો નાખી તેના મ્હોડા ઉપર ઢાંકણું વચ્ચોવચ અંગુઠા જેવડા છિદ્રવાળું મજબુત બેસાડી તે છિદ્રમાં નળી બેસાડી તે તપેલું ચુલા ઉપર મૂકી નીચે તાપ કરવો; અને તે નળીનો બીજો છેડો વાસણ તરફના છેડા કરતાં નીચો રહે તેમ કરીને તે બીજા છેડા નીચે ખુલ્લા મુખવાળું એક બીજું વાસણ મૂકવું. નળી વાટે તે વાસણમાં અર્ક પડે છે. તે અર્ક ઉપર તેલ તરી આવે છે, તેને **અત્તર** કહે છે.

૩. વાલુકાયંત્ર:—ગોળ આતસી (અગ્નિ સહન કરે તેવી) શીશી લાવી ગોપીચંદનની માટીથી સાત કપડમાટી કરવી, પછી પહોળા મ્હોડાનું માટીનું હાંડલું લઇ તેની નીચે છિદ્ર પાડવું; અને જે રસાયન કરવાનું હોય તેની કાજળી તે આતસી શીશીમાં નાખી, તે શીશી તે હાંડલામાં છિદ્ર ઉપર સીધી ઉભી પકડી રાખીને તેની નીચે પાણીથી કાલવેલી માટી અથવા ઘઉંના લોટના લોંદાથી તે હાલે નહિ એવી રીતે ગોઠવવી. પછી મીઠા પાણીની એટલે નદીની (સમુદ્રકિનારાની નહિ) રેતી શીશીના ગળા સુધી ચોતરફ ભરવી, અને તે હાંડલું ચુલા ઉપર ચડાવીને જેવો અગ્નિ કહેલો હોય તેવો તેની નીચે કરવો. શીશીમાં કાજળી સુકીજ ભરવી; લીલી અથવા ભેજવાળી નહિ ભરવી.

૪. ભૂધર યંત્ર:—સવા હાથ ચારે ખુણે સરખો ખાડો કરી તેની વચ્ચે એક વેંતની ચારે ખુણે સરખી એવી નાની ખાડી કરી તેમાં ઔષધ નાખેલો સરવો અથવા મુસ મૂકીને બે અથવા ત્રણ આંગળ માટી અગર રેત તેના ઉપર પાથરી બાકીના ભાગમાં છાણાં નાખી અગ્નિ આપે તે **ભૂધર યંત્ર.**

૫. દોલા યંત્ર:—ઔષધીને મિશ્ર પારો લઇ તેને ત્રણ ભોજપત્રથી લપેટી પછી તેની લુગડાથી પોટલી બાંધવી; અને એક મજબુત સળી લઈ તેને માટલાના મ્હોડા ઉપર આડી મૂકવી. એ સળીની વચ્ચોવચ દોરા બાંધી તેને બીજે છેડે તે પોટલી એટલે ઉંડે ટાંગવી કે જેથી માટલામાંના પદાર્થમાં તે પોટલી બુડેલી રહે. પછી તે માટલું ચુલા ઉપર ચડાવી કહ્યું હોય તે રીતે અગ્નિ આપવો; એને **દોલા** અથવા **સ્વેદન** યંત્ર કહે છે.

૬. ગર્ભ યંત્ર:—અર્ક કહાડવાનો હોય તો એક વાસણમાં પ્રથમ ઇંટ મૂકીને પછી તેના ઉપર વાટકી ગોઠવવી; અને આજુબાજુ વાસણમાં તે તે ઔષધો નાખીને તે વાસણના મ્હોડા ઉપર પાણીના ઘડિયાળ જેવી બીજી વાટકી ચત્તી ઢાંકી, માટી લગાડીને સાંધો બંધ કરવો. તે પછી તે ચત્તી વાટકીમાં પાણી નાખી યંત્ર ચુલા ઉપર મૂકી નીચે મંદ અગ્નિ કરવો. પછી ઉપરની વાટકીમાંનું પાણી તપી જાય તેમ તેમ તેને ઉલેચી નાખતા જઇને બીજું ઠંડું પાણી તેને બદલે ભરી મૂકતા રહેવું. એમ કરવાથી ઉપરની વાટકીને લીધે વરાળના જેવાં બિંદુ જામીને યંત્રની નીચેની વાટકીમાં તે અર્ક અથવા તેલ રૂપે ટપકશે.

૭. પાતાળ યંત્ર:—એક હાથ લાંબો, પહોળો અને ઉંડો ખાડો ખોદી તે ખાડામાં એક વાસણ ગોઠવવું; અને એક બીજા વાસણમાં જોઇએ તે ઔષધો નાખી તેના મોં ઉપર છિદ્ર પાડેલું કોડીયું મજબુત બેસાડી સાંધો કપડમાટીથી બંધ કરવો, અને કોડીયાનું છિદ્ર ગોળથી બંધ કરવું. પછી સૂકાયા પછી તે વાસણને નીચેના હાંડલા ઉપર ઉંધું વાળી બંને વાસણો વચ્ચેની સંધી ચુના તથા લોટ વડે મજબૂત બંધ કરવી. પછી ઉપરના માટલાના ગળા સુધી પહોંચે તેટલા ઉંચા સુધી તે બંને વાસણોની આસપાસ માટી ભરવી અને મટકા અને ઉપલા વાસણની પીઠ પર અગ્નિ કરવો; એટલે તેમાંનાં ઔષધોનું તેલ નીકળી કોડીયામાંના છિદ્ર વાટે નીચેના વાસણમાં આવી પડશે. આ યંત્રને **પાતાળ યંત્ર** કહે છે. (આનાથી ધુપેલ આદિ તેલ તૈયાર થાય છે.)

૮. તેજોયંત્ર (લંબક):—એક તપેલું ઉભા ગળાનું લઇ તેમાં અર્ધા સુધી ઔષધો નાખી તેમાં

કહ્યા પ્રમાણે પાણી નાખી તેના મ્હોડા ઉપર બે નળીઓનું લંબક મૂકી પછી તેના સાંધા લોટ તથા ચુનાથી મજબૂત બંધ કરવા. પછી ચુલા ઉપર મૂકી હેઠે ધીમો તાપ લગાડવો, ઉપરના લંબકમાં પાણી ઉનું થાય એટલે ઉપરની નળીથી તે પાણી કાઢી બીજું ટાઢું પાણી નાખતા જવું. હેઠલીના નીચે મોટા મ્હોડાનો શીશો રાખી તેમાં અર્ક પડે તે લેવો. આ યંત્રને **લંબક** પણ કહે છે; કોઇ એને **નલિકા યંત્ર** અને **સરપોસ** પણ કહે છે.

(૨) રસ.

૧. બોળ બદ્ધરસ:—પારો, ગંધક, ગળોનું સત્વ એ સમાન ભાગે અને રાતોબોળ (હીરાબોળ) ત્રણ ભાગ લઇ સીમળાના રસમાં અગર કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ વાળવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—ચારથી આઠ રતી, માખણ અને સાકરમાં. **ગુણ:**—સ્તંભક. **ઉપયોગ:**—નાક, બાહ્ય જનનેંદ્રિયમાં અને ગુદામાંથી થનાર રક્તસ્રાવ, એના સેવનથી સારા થાય છે. રક્તપિત્ત, ધોળો આમ, અત્યાર્તવ (રાતો પ્રદર), એના ઉપર પણ એ અતિ ગુણદાયક છે; તેમજ પ્રમેહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર એના ઉપર પણ ચાલશે. **પથ્ય:**—વાતકર અને પિત્તકર પદાર્થો ખાવા નહિ. આહાર મિષ્ટ અને થોડો લેવો.

૨. મહાજ્વરાંકુશ:—પારો, ગંધક, વછનાગ એ એકેક ભાગ અને ધંતૂરાનાં બીજ ૩ ભાગ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે ભાગ લઈ બહુજ બારિક થાય ત્યાં સુધી ખરલ કરતા જઇ આદુ અને લીંબુના રસના પુટ આપવા, અને ગોળીઓ બાંધવી. શારંગધરમાં એમાં દારૂડીનાં મૂળ નાખવાનું કહેલું છે. તે પ્રમાણે કરવાથી આ રસાયન સારક થાય છે. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—એકથી દોઢ રતી સુધી આદાનો રસ અને મધ સાથે. **ગુણ:**—જ્વરઘ્ન અને દીપક. **ઉપયોગ:**—ટાઢ ચડયા સિવાય આવનારા કોઈ પણ જ્વરમાં તેમજ સતત રહ્યા કરતા જ્વરમાં તથા ચડઉતર થતા જ્વરમાં આનો ઉપયોગ ઉત્તમ છે. અપચો, પેટમાં દુખવું, પેટમાં વાયુ વધવો, એવા વિકારો જે જ્વરની સાથે થતા હોય તે જ્વરમાં આ વિશેષ ઉપયોગી છે. જુના સંધિવાયુ ઉપર પણ એ આપવો. સર્વે તાવ ઉપર એનો ઉપયોગ થાય છે; એટલે એ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. અશક્ત મનુષ્યને તથા બાળકને આ રસ આપવો નહિ. એ વધુ માત્રામાં આપવાથી આંખોના ડોળા મોટા દેખાય છે. દિવસમાં સાંજ સવાર બેજ વખત આ રસ આપવો. બપોરને સમયે એકાદ ઠંડા ઔષધની યોજના કરવી. જુદા જુદી જાતના જ્વરને માટે કહેલા કાઢા સાથે તે તે જ્વરમાં આ રસ અપાય છે. **પથ્ય:**—જ્વરના પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે.

૩. બીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ:—પારો, ગંધક, તામ્ર અને સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો નેપાળો, કડુ, હરડે, નસોતર, શુદ્ધ કરેલાં ઝેરકોચલાં, એ સર્વેને સમાન ભાગે લઈ થુવરના દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. (થુવરના દૂધમાં ખરલ કરવાથી તીવ્ર રેચક થાય છે, તેથી અશક્ત મનુષ્યથી સહન થઈ શકે નહિ માટે એને ભાંગરો, આદુ અને તુલસીના રસમાં ખરલ કરવાથી આ રસાયનનો ગુણ ધર્મ ઓછો નહિ થતાં કામ પણ સારૂં થાય છે.) **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—એક રતી ઉના પાણી સાથે. (એક રતીથી વધારે ન આપવું.) **ગુણ:**—સારક, ઉષ્ણ, વાતહર અને જ્વરઘ્ન. **ઉપયોગ:**—આંતરીયા (આંતરે આવનાર) ટાઢીયા તાવ ઉપર અને શરદ ઋતુમાં આવનારા (મેલેરીયા) તાવ ઉપર આનો ઉત્તમ ઉપયોગ છે. નાનાં બાળકો અને અશક્ત મનુષ્યને આપવા નહિ. આના પ્રભાવથી વિષમજ્વરમાં થનાર તીવ્ર લક્ષણો કમી થાય છે; અને બરોળ, યકૃત્ અને પેશાબમાં જનારો ક્ષાર કમી થઇ યકૃતની વિકૃતિ કમી થાય છે. **પથ્ય:**—દૂધ અને કાંજી.

૪. ત્રીજા પ્રકારનો મહાજ્વરાંકુશ:—પારો ૧, ગંધક ૨, ટંકણ ૨, મનશીલ ૦ાા, હરતાલ ૧, વછનાગ ૨, ઝેરકોચલાં ૧, માક્ષિકભસ્મ ૨, સુંઠ ૩, મરી ૩, લીંડીપીપર ૩, અને હરડાં, બેહેડાં તથા આમળાં બબ્બે તોલા; કાંકચનો મગજ (શેકેલનો) ૨ તોલા, કડુ ૨ તોલા, ધંતૂરાનાં બીજ ૩ તોલા, જેઠીમધ ૨ તોલા, પુષ્કરમૂળ ૨ તોલા, એ પ્રમાણે લઈ પ્રથમ પારાગંધકની ઉત્તમ કાજળી કરવી; પછી તેમાં હરતાળ ખલવી. ઉત્તમ ખરલ કર્યા પછી તેમાં મનશીલ અને ટંકણખાર નાખી તે પછી બીજાં ઔષધોનું ચૂર્ણ મેળવવું, અને તે પછી અગથીઆનાં પાંદડાંનો રસ, ધંતૂરાનાં પાંદડાંનો રસ, તુલસીનો રસ અને આદુના રસના અનુક્રમે પુટ આપવા. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—૧ રતી આદુના રસ અને મધમાં.

ગુણ:—દીપન અને જ્વરઘ્ન. **ઉપયોગ:**—ટાઢીયા તાવ ઉપર એનો ઘણોજ ઉપયોગ થાય છે. એ આપ્યા પહેલાં હરડે અથવા મીઢીઆવળ જેવું એકાદ હલકું સારક ઔષધ આપવું. કફજ્વર, સન્નિપાત એના ઉપર પણ આ રસાયન આપવાથી ફાયદો થાય છે. ભેજવાળી જમીનમાં રહેવાથી તથા ખરાબ હવાપાણીથી આવનારા તીવ્ર તાવમાં પણ એ આપવું. શ્રાવણથી દીવાળી સુધીમાં આવતો (મેલેરીયા) જ્વર આનાથી નક્કી જાય છે. **પથ્ય:**—જ્વર માટે કહ્યું હોય તે.

૫. મૃત્યુંજય રસ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, પારો, ગંધક, ટંકણ, વચ્છનાગ, જેઠીમધ, હળ, કાંકચનાં શેકેલાં ફળનાં બીજ, નેપાળાનાં બીજ, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લઇ ભાંગરાના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી.

૬. મૃત્યુંજય રસ બીજો:—પારો ૧, ગંધક ૧, ધંતૂરાનાં બીજ ૩, સુંઠ ૨, મરી ૨, લીંડીપીપર ૨, હરડાં ૧, બહેડાં ૧, આમળાં ૧, વચ્છનાગ ૧, નેપાળો ૨, રેવંચીનો શીરો ૨, શેકેલ કાંકચનાં બીજ ૧, ટંકણખાર ૧ અને જેઠીમધ ૧ તોલો, એ પ્રમાણે વજનથી લઇ ભાંગરાના રસમાં ૧૪ દિવસ ખરલ કરી ગોળીઓ બાંધવી. **પ્રમાણ અને અનુપાન:**—એકથી બે રતી ઉના પાણી સાથે. **ગુણ:**—સારક. **ઉપયોગ:**—સર્વે પ્રકારના જ્વરમાં અને વિશેષે કરીને વાતજ્વરમાં આપવું. તાવનું જોર વધી જાય નહિ તેટલા માટે પ્લેગ અને તીક્ષ્ણ જ્વરમાં એ અપાય છે. ગરમ પદાર્થ તજવા.

૭. પ્રમેહરસાયન:—કલાઈ, સીસું, અભ્રક, લોઢું, કાંતલોહ, પારો, તાંબુ, પોલાદ, હિંગળો, ગંધક, ટંકણખાર, ખાપરીયો એ દરેક વસ્તુ સમાન ભાગે લેવી; (એમાંની કહેલી ધાતુઓની તો ભસ્મોજ લેવી.) અને તેને લીંબુના રસની ભાવના આપવી. પછી લુગદી કરી શરાવસંપુટમાં નાખી અગ્નિનો પુટ આપવો. પછી તે ઠંડું થયે કાઢી લઇ ખરલ કરી તેમાં કપૂર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, જાયફળ અને જાવંત્રી એ સર્વને ઉપલાં ઔષધોના સમાન ભાગે લઇને કડવા લીંબડાની અંતરછાલના રસમાં ત્રણ દિવસ ખરલ કરવું. પછી તેની ગોળીઓ કરી છાયામાં સુકવવી. **પ્રમાણ ને અનુપાન** ૧ થી ૧॥ રતી માખણ અને સાકર સાથે. ગુણ—પૌષ્ટિક.

૮. આનંદ ભૈરવ રસ:—શુદ્ધ હિંગળો, શુદ્ધ વચ્છનાગ, ત્રિફળાં, ટંકણખાર અને શુદ્ધ કરેલો ગંધક સમાન ભાગે લઇ જંભીરી લીંબુના રસમાં બે પહોર સુધી ખરલ કરીને એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ યોગ્ય અનુપાન સાથે ઉધરસ, દમ, ઝાડા (અતિસાર), સંગ્રહણી, સન્નિપાત, મૃગી (ગોતું), વાતરોગ, પરમીયો, અજીર્ણ, અગ્નિમાંદ્ય ઉપર આપવી; તેમજ જ્વરાતિસાર ઉપર ચોખાના ઓસામણમાં આપવી.

૯. સમીરગજકેસરી (વાતારિ) રસ:—અફીણ, ઝેરકોચલાં અને મરી ત્રણે સમભાગ લઇ આદુના રસમાં રતીપ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે એકલી અથવા ગરમ પાણીથી આપવી અને ઉપર નાગરવેલના પાનની બીડી ખાવી; એટલે કુબડાપણું, પાંગળાપણું, ગૃધ્રસી, આમવાયુ, શૂળ, કફયુક્તવાયુ, અપબાહુકવાયુ, શોષ, કંપવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, કટિશૂળ, કોલેરા, અરૂચિ, મૃગી અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૧૦. બૃહત્ ઇચ્છાભેદી રસ:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, ટંકણખાર, મરી, એ ચારે સમાન ભાગ; સુંઠ અને નસોત્તર એ બબ્બે ભાગ; અને શુદ્ધ કરેલો નેપાળો નવ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી વિધિ પ્રમાણે બે પહોર સુધી ખરલ કરી તેને આકડાનાં પાંદડાંમાં ગાયનાં છાણાંના અગ્નિ ઉપર મંદ આંચ આપવી. પછી તેને (લીંબુના રસમાં) ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી જુલાબ થાય છે. એના ઉપર દહીં ભાત પથ્ય કરાવવું. એનાથી ઝાડો થઈ આમદોષ, અજીર્ણ, ઉદરરોગ, ગોળાનો રોગ અને કફ વગેરે સર્વ રોગનો નાશ થાય છે, અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ઉનું પાણી પાવાથી એનો રેચ બંધ થાય છે.

૧૧. લોકનાથ રસ:—શુદ્ધ અને બુભુક્ષિત (ગંધક જારણ કરેલો.) એવો પારો બે ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ લઈ એ બન્નેને એક જગ્યાએ ખરલ કરી કાજળી કરી, પારાથી ચારગણી કોડી લઈ તેમાં તે કાજળી ભરવી. ત્યાર પછી ટંકણખાર ૧ ભાગ લઇ ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી તે કોડીનાં મ્હોડાં તે વડે બંધ કરવાં ત્યાર પછી શંખના કકડા આઠ ભાગ વજને લઇ માટીનાં બે શરાવ (ચપણાં) લઇ

તેમાં શંખના અડધા કકડા નીચે નાખી તેના ઉપર તે કોડીઓ ગોઠવી તેની ઉપર શંખના બાકી રહેલા અડધા કકડા પાથરી દઈ તેના ઉપર બીજું શરાવ ઉંધું વાળી શરાવની ઉપર કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ઉંડો ખાડો કરી જંગલી છાણાં (અડાયાં)નો ગજપુટ અગ્નિ આપવો. પછી ઠંડું થયે બહાર કાઢી સર્વે ઔષધ એકત્ર વાટી રાખવું; એને **લોકનાથ રસ** કહે છે. એ રસ શક્તિ પ્રમાણે પાંચથી ૨૯ મરીના ચૂર્ણ સાથે ૨થી ૬ રતીની માત્રામાં વાયુના રોગ ઉપર ઘીમાં, પિત્તના રોગ ઉપર માખણમાં અને કફના રોગ ઉપર મધમાં આપવો. ક્ષય, અરૂચિ, ઝાડો, સંગ્રહણી, ઉધરસ, મંદાગ્નિ, કૃશતા (દુબળાપણું), શ્વાસ અને ગોળા ઉપર પણ આ લોકનાથ રસ પ્રશસ્ત છે.

૧૨. ઉદયભાસ્કર રસ:—પારો ૧, અને ગંધક બે ભાગ, તામ્રભસ્મ ૮ ભાગ, શિલાજિત ૩ ભાગ, હરતાળ ૨ ભાગ એ સર્વે શુદ્ધ લઇ એકત્ર કરી ખરલ કરી પછી મરી ૩ ભાગ, વછનાગ ૨ ભાગ, તેમાં મેળવી નગોડ, આદુ, ભાંગરો અને નાની અરણીના રસમાં સાત સાત દિવસ ખરલ કરી તેને તડકે સૂકવવી. ત્યાર પછી તે એક ચણોઠી પ્રમાણે લઇ આદુના રસ અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એમાં સેવન કરાવવું; એટલે પાંડુ રોગ, કમળો, ક્ષય, શ્વાસ, ઉધરસ, આમવાત, કૃમિ (કરમ), શૂળ, ગોળો, પ્રમેહ, બરોળ, જળોદર, સંગ્રહણી, કોઢ, ધનુર્વાત ઇત્યાદિ રોગોનો નાશ થાય છે. પથ્ય:—સાઠી ચોખા દહીંમાં આપવા; તેમજ છાશ ભાત પણ સેવન કરાવવું. આ ઉદયભાસ્કર રસ પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩. લઘુવાત વિધ્વંસન રસ:—પારો અને ગંધક એકેક ભાગ અને વછનાગ ૧૬ ભાગ લઇ તેને ચિત્રકના રસમાં ખરલ કરી વાલના વજને ગોળીઓ કરવી. એ મૃગી, ઉન્માદ, વાતરોગ, સર્વાંગવાત, દાંતખીલી ઇત્યાદિ રોગ ઉપર આપવી.

૧૪. કફકુઠાર રસ:—શુદ્ધ પારો ૦। તોલો, શુદ્ધ વછનાગ ૦। તોલો, શુદ્ધ ગંધક ૦। તોલો, લોહભસ્મ ૦।। તોલો, ધંતૂરાનાં બીજ ૧ તોલો, ટંકણખારની લાહી ૦।। તોલો તથા જાવંત્રી, અક્કલકરો, સુંઠ અને કલમની ખાખ એકેક તોલો લઇ આદુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળી કરી તે મધ, આદુનો રસ અથવા તુલસીના રસમાં આપવી; એટલે જો કદાપિ ગળા સુધી કફ આવી ભરાયો હશે તોપણ તેનો નાશ થશે.

૧૫. વૃદ્ધિનાશન રસ:—પારો, ગંધક એકેક ભાગ અને બે ભાગ સુવર્ણમાક્ષિક (સોનામુખીના ગાંગડા)ને હરડેના કાઢામાં ૩ દિવસ અને એરંડીયામાં ૧ દિવસ ખરલ કરી તેને હરડેનું ચૂર્ણ અને એરંડીયા સાથે વાલ પ્રમાણે સેવન કરાવે અથવા તલવણના રસમાં આપે એટલે અંડવૃદ્ધિનો નાશ થાય.

૧૬. ભાસ્કર રસ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર, મીઠું, ટંકણખાર, સાજીખાર એ સર્વ સમાનભાગે લઇ એ સર્વેના બરાબર નેપાળો લઇ તેને દંતીમૂળના કાઢાની અને બીજોરાના રસની ત્રણ ત્રણ ભાવનાઓ આપવી; અને ખુબ મરદન કરી છાંયે સૂકાવવું. આ તૈયાર થએલ રસ નાગરવેલના પાનમાં અડધી રતી આપવાથી પ્લીહોદર (બરોળ), ગોળો, વિષ્ટંભ, શૂળ, આફરો, હરસ, દંતશૂળ, કર્ણશૂળ, ખસ, દાદર એનો નાશ થાય છે. અંજન કરવાથી સર્પદંશની પીડા દૂર થાય છે.

૧૭. સમીરપન્નગ રસ:—અભ્રકભસ્મ, ગંધક, વછનાગ, ત્રિકટુ, પારો, ટંકણખાર એ સર્વે સમાનભાગે લઇ તેને ભાંગરાના રસમાં સાત ભાવનાઓ આપવી. આ રસ આદુના રસમાં અગર ત્રિકટુના ચૂર્ણમાં એક વાલ આપવાથી મોટા વાયુનો પણ ક્ષણમાં નાશ કરે છે, અને તેનું નસ્ય (નાકમાં સુંઘવું) આપવાથી બેશુદ્ધિ મટે છે.

૧૮. અર્શ કુઠાર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ, લોહભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ ૬ ભાગ, બીલી, ચિત્રક, ત્રિકટુ, હરડાં, નેપાળો એ દરેક એકેક ભાગ, ટંકણખાર, જવખાર અને સિંધાલુણ એ પાંચ ભાગ, સર્વે એકત્ર કરી ૩૨ ભાગ ગોમૂત્રમાં પાચન કરી પછી થુવરનું દૂધ ૩૩ તોલા નાખી ફરીથી પાચન કરી તેની બબે માસાની ગોળી કરી આપવી. આ હરસના મસા છેદન કરવા માટે કુહાડી સમાન છે.

૧૯. અગ્નિસૂત રસ:—કોડીની ભસ્મ ૧ ભાગ, શંખભસ્મ ૨ભાગ, ગંધક અને પારાની કાજળી ૧ ભાગ, મરીનું ચૂર્ણ ૩ ભાગ એ સઘળું એકત્ર કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરવું. આ રસ ઘી સાકર

સાથે આપવાથી મંદાગ્નિ અને દુબળાપણાનો નાશ કરે છે. લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ અને ઘીમાં સંગ્રહણી ઉપર આપવું. શોષ, તાવ, અરૂચિ, શૂળ, ગોળો, પાંડુ, ઉદરરોગ, અર્શ, સંગ્રહણી એ રોગો ઉપર છાશમાં આપવું. આ પ્રમેહનો પણ નાશ કરે છે.

૨૦. આદિત્ય રસ:—હિંગળો, વછનાગ, ગંધક, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, જાયફળ, લવંગ, બંગડીખાર, સિંધાલુણ, મીઠું, બીડલવણ અને સંચળ, એ સર્વ એકત્ર કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવના આપી અર્ધ રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. આ આદિત્ય રસ અજીર્ણનો નાશક હોઇ જે ખાય તે પચાવનાર અને અગ્નિમાંદ્ય કરનાર છે.

૨૧. કૃમિકુઠાર રસ:—કપૂર ૮ ભાગ, કડાછાલ, ત્રાયમાણ, અજમોદ, વાવડીંગ, હિંગળો, વછનાગ, નાગકેસર, ખાખરાનાં બીજ એ એકેક ભાગ લઇ તેને ભાંગરાના, ઉંદરકનીના અને બ્રાહ્મીના રસની એક પછી એક ભાવનાઓ આપવાથી કૃમિકુઠાર રસ સિદ્ધ થાય છે. એની વાલ વાલની ગોળી નાગકેસરમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના કૃમિનો નાશ થાય છે.

૨૨. સુવર્ણ માલની વસંત રસ:—સોનું ૧ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ અને ખાપરીઓ ૮ ભાગ લઇ પ્રથમ માખણમાં ખરલ કરી પછી લીંબુના રસમાં માખણની ચીકાશ જતાં સુધી ખરલ કરવું. આ રસ બે રતી મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવાથી સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૨૩. લઘુ માલિની વસંત રસ:—શુદ્ધ કરેલો કલખાપરીયો ૨ ભાગ અને ધોળાં મરી ૧ ભાગ એકત્ર કરી તેમાં દૂધ ઉપરની તર ચોથો ભાગ નાખી ખરલ કરવું; ત્યારપછી તેમાં જ્યાંસુધી ઘીની ચીકાશ ન રહે ત્યાંસુધી લીંબુના રસમાં ઘુંટવું; એટલે આ લઘુ માલિની વસંત રસ સિદ્ધ થાય છે. આ રસ તાવ-ઉપર બે વાલ પ્રમાણે મધ અને લીંડીપીપરમાં આપવો. જીર્ણજ્વર, ધાતુગત જ્વર, અતિસાર, રક્તાતિસાર, લોહીવિકાર, મોટો પિત્તવિકાર, પ્રદર, અર્શ સંબંધી લોહી, વિષમજ્વર, નેત્રરોગ એનો નાશ કરે છે. આ રસ જયંતી (નાની ખપાટ)નાં ફૂલોમાં ગર્ભિણીને આપવાથી બધા તાવોનો નાશ કરે છે અને ગર્ભનું ઉત્તમ પાલન કરે છે. નાનાં બાળકોના સર્વ રોગ ઉપર પણ આ રસ આપવો. **પથ્ય:**—દૂધ અને ભાત.

૨૪. શૂલકુઠાર રસ:—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ એકત્ર કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તેમાંથી ૧ ગોળી મરીમાં અથવા આદુના રસમાં આપવી. આ રસ શૂળનો નાશ કરવામાં કુહાડાના જેવો છે.

૨૫. શ્વાસકુઠાર રસ:—પારો, ગંધક, વછનાગ, ટંકણખાર અને મનશીલ એ દરેક એકેક તોલો, મરી ૮ તોલા, ત્રિકટુ ૬ તોલા એ સર્વને ખરલ કરી કાચની શીશીમાં ભરી રાખવું. આ રસ રતી પ્રમાણે નાગરવેલના પાનમાં આપવાથી દમ, ઉધરસ, મંદાગ્નિ અને વાત કફ સંબંધી રોગનો નાશ કરે છે. સન્નિપાત, મૂર્ચ્છા, ગોતું અને અતિ મોહ પામેલા રોગીને આ રસ સુંઘાડવો. આ શ્વાસકુઠાર સંપૂર્ણ શ્વાસરોગોનો નાશ કરે છે.

૨૬. સૂતશેખર રસ:—શુદ્ધ પારો, સુવર્ણભસ્મ, ટંકણખાર, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ધંતૂરાનાં બીજ, ગંધક, તામ્રભસ્મ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, શંખભસ્મ, બીલાનો મગજ, કચૂરો આ સર્વ સમાન ભાગે લઇ તેને ભાંગરાના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી તે મધ અને ઘીમાં આપવી. એનાથી અમ્લપિત્ત, ઉલટી, શૂળ, પાંચ પ્રકારના ગોળા, સંગ્રહણી, ત્રિદોષ, ઝાડો, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, હેડકી, ઉદાવર્તરોગ અને ક્ષયરોગનો ૧ મંડલ (૪૮ દિવસ) માં નાશ થાય છે.

૨૭. પ્રતાપલંકેશ્વર રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, અભ્રકભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, લોહભસ્મ ૪ ભાગ, શંખભસ્મ ૮ ભાગ, અડાયાં છાણાંની રાખ ૧૬ ભાગ અને વછનાગ ૧ ભાગ લઇ આદુના રસમાં ખરલ કરવું; અને બબ્બે રતીની ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે સુવાવડીનો વાયુ, વાતરોગ, દાંતખીલી એનો નાશ થાય છે. વાતરોગ, કફરોગ, હરસ એના ઉપર ગુગળ, ગળો અને ત્રિફળાંમાં આપવો. આદુના રસમાં આપવાથી ઉગ્ર સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. સર્વાતિસાર

અને સંગ્રહણી ઉપર યોગ્ય અનુપાન યોજીને આપવો અને પથ્ય પળાવવું; એટલે તેનો નાશ થાય છે. આ પ્રતાપલંકેશ્વર નામનો રસ સુવાવડીના રોગોનો નાશ કરવા માટે પ્રસિદ્ધ છે.

૨૮. ગુલ્મકુઠાર રસ:—સીસાની ભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ એ સમાન ભાગે અને એ સર્વના બરાબર તામ્રભસ્મ લઇ તેને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ મધ, આદાનો રસ અને જવખાર તથા સાજીખારમાં આપવાથી અજીર્ણ, અમ્લપિત્ત, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, પેટમાંનો દુખાવો (પેટશૂળ) અને સર્વ પ્રકારના ગુલ્મરોગનો નાશ કરે છે.

૨૯. મૃત્યુંજય રસ:—વછનાગ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ટંકણખાર એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ બે ભાગ શુદ્ધ હિંગળોક લેવો અને આદુના રસમાં સર્વને ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. અજીર્ણ-જ્વર ઉપર આ ગોળી જંબીરી લીંબુના રસમાં આપવી. સર્વ પ્રકારના તાવ ઉપર મધમાં આ ગોળી આપવી. આ ગોળીના સેવનથી મૃત્યુરૂપી તાવ દૂર થાય છે; એથી એ રસનું મૃત્યુંજય રસ નામ છે.

૩૦. શીતભંજી રસ:—પારો, હિંગળો, ગંધક, એ સમાન ભાગે અને એ ત્રણેના બરાબર નેપાળો લઇ સર્વને દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરીને તે આદુના રસમાં આપવી; એટલે મહાઘોર નવ પ્રકારના તાવનો પણ નાશ થાય છે. સાકર, દહીં, ભાત એનું પથ્ય આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. મગનું ઓસામણ અને શેરડીનો રસ પાવો. આ શીતભંજી રસ સર્વ તાવનો નાશ કરે છે.

૩૧. નાગરસાયન:—પારો ૧ ભાગ, ગંધક ૦ા ભાગ, ઝેરકોચલાં ૧ ભાગ, મરી ૧ ભાગ અને એ સર્વ ઔષધોની બરાબર વછનાગ લઇ તેને ચિત્રકના કાઢાની અને આદુના રસની ભાવનાઓ આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી પાનબીડીમાં આપવી; એટલે સર્વવાત, કફ, ઉધરસ, આઠ પ્રકારના તાવ, જળદોષ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, ગોળો અને શૂળનો નાશ થાય છે.

૩૨. મેહકુઠાર રસ:—કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, ગળોનું સત્વ અને રસસિંદૂર એ સમભાગે લઈ તેને કુંવારના રસમાં ખરલ કરી વાલના પ્રમાણમાં ગોળીઓ વાળવી ને મધ અને સાકરમાં સેવન કરાવવી. આ સવાર સાંજ ૧૨ દિવસ આપવી એટલે પ્રમેહ, ધાતુક્ષય, રક્તપ્રદર, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર અને પાંડુરોગ વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૩૩. સિદ્ધામૃત રસ:—ફટકડી ૩ ભાગ ને સોનાગેરૂ ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૧ માસા જેટલું ચૂર્ણ ગાયના દૂધમાં પ્રાતઃકાળે સેવન કરાવવું અને ખાટા, તેલવાળા એ પદાર્થ વર્જ્ય કરાવવા; એટલે શિરોભ્રમણ, મસ્તકશૂળ, અમ્લપિત્ત અને સર્વ પ્રકારના પિત્તથી થયેલા રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. કાસકુઠાર રસ:—હિંગળો, મરી, ગંધક, ત્રિકટુ, ટંકણખાર, એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રસમાં ખરલ કરી બબ્બે રતીની ગોળીઓ કરવી. એ આદુના રસમાં આપવાથી અનેક પ્રકારની ઉધરસ, દારૂણ સન્નિપાત અને શિરોરોગનો નાશ કરે છે.

૩૫. અમૃતમંજરી રસ:—હિંગળો, વછનાગ, લીંડીપીપર, મરી, ટંકણખાર અને જાવંત્રી સમાન ભાગે લઇ સર્વને જંબીરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં ૨ અથવા ૩ આપવાથી દારૂણ સન્નિપાતનો નાશ થાય છે. વળી મંદાગ્નિ, અજીર્ણ, આમવાત, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, સર્વાંગવાત, જીર્ણજ્વર, ક્ષય ઇત્યાદિ સર્વ વ્યાધિનો નાશ કરે છે. આ ઉના પાણીના અનુપાનથી આપવી.

૩૬. અગ્નિકુમાર રસ:—ટંકણખાર, પારો, ગંધક, શંખભસ્મ એ સમાન ભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ, અને મરી ૮ ભાગ લઇ, તેને વાટી ચૂર્ણ કરી ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, શ્વાસરોગ, મંદાગ્નિ, કફરોગ, પ્લીહોદર (બરોળ), ઉધરસ અને શૂળ એ દૂર થાય છે.

૩૭. કફકેતુ રસ:—ટંકણખાર, લીંડીપીપર અને શુદ્ધ વછનાગ એ સમાન ભાગે લઇ તેને આદુના રસની ૩ ભાવના આપી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી; એટલે પીનસ, શ્વાસ, ઉધરસ, ગળાના રોગ, ગલગ્રહ, દંતરોગ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ ઇત્યાદિ નાશ પામે છે.

૩૮. વાતગજસિંહ રસઃ—પારો, ગંધક, ચિત્રક, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, વછનાગ અને ત્રિફળાં એ સમભાગ લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે અઢાર પ્રકારના કોઢ, પ્રમેહ, કફરોગ, વાતરોગ ને ક્ષયરોગનો નાશ થાય છે.

૩૯. કુષ્ઠકુઠાર રસઃ—પારદ ભસ્મ ૧ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ, લોહભસ્મ, તામ્ર ભસ્મ, ગુગળ, ત્રિફળાં, બકામ લીમડો, ચિત્રક અને શિલાજીત એ દરેક ૧૬ ભાગ, કરંજનાં બીજ ૬૪ ભાગ અને અભ્રક ભસ્મ ૬૪ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ઘીમાં મેળવીને માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવું. એ નિત્ય અડધો તોલો ખવરાવે એટલે ગળતકોઢ અને સર્વે કોઢનો નાશ થાય છે.

૪૦. કપર્દક રસઃ—મૃત અથવા મૂર્છિત પારો કપાસનાં ફૂલના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરી તેને કોડીમાં ભરવો. પછી ટંકણખારને દૂધમાં ખરલ કરી તે વડે કોડીનું મ્હોડું બંધ કરવું. પછી તેને અંધમૂષા યંત્રમાં રાખી ગજપુટ આપવો. ઠંડું થયે બહાર કહાડી, પારાથી બમણાં મરીનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવી એ રસ એક રતી ઘીની સાથે આપવાથી રક્તપિત્તનો નાશ થશે. તેના ઉપર ઉંબરાનાં પાકાં ફળ, ઘી અને સાકરમાં પકવી સેવન કરવાં.

૪૧. ગુડૂચ્યાદિ લોહઃ—ગળોનું સત્વ, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ એ સર્વેનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે અને એ સર્વેની બરાબર લોહભસ્મ નાખવી. આ રસનું સેવન કરવાથી સર્વે પ્રકારના વાતરક્ત રોગ દૂર થાય છે.

૪૨. હુતાશન રસઃ—ગંધક, પારો અને ટંકણખાર એ અકેક ભાગ, વછનાગ ૩ ભાગ અને મરી ૮ ભાગ લઇ તેના ચૂર્ણને જંબીરી લીંબુના રસમાં ૧ દિવસ ખરલ કરીને મગ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી આદુના રસમાં આપવાથી શૂળ, અરુચિ, ગોળો, કોલેરા, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સન્નિપાત, થાક, જડતા અને મસ્તકશૂળ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૩. પ્રતાપમાર્તંડ રસઃ—વછનાગ ૧ ભાગ, હિંગળો ૨ ભાગ, નેપાળો ૩ ભાગ અને ટંકણખાર ૪ ભાગ લઇ કુંવારના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવી એટલે સત્વર નવ પ્રકારના તાવનો નાશ થાય છે.

૪૪. માર્તંડોદય રસઃ—હિંગળો ૨ ભાગ, નેપાળો ૧॥ ભાગ, ટંકણખાર ૧ ભાગ, વછનાગ ૦॥ ભાગ લઈ સર્વેને આદુના રસમાં ખરલ કરી વાલ પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી એનું નામ માર્તંડોદય કહેવાય છે. તાવ, શ્વાસરોગ, ઉદરરોગ, આધ્માન, પાંડુ અને અજીર્ણ એ ઉપર અનુપાન યોજી એ રસ આપવા યોગ્ય છે. **પથ્યઃ**—છાશ, ભાત. આ રસ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આદુનો રસ અને સાકરમાં આપવાથી દારુણ જ્વર, મંદાગ્નિ, ગોળો, કફ, વાયુ, શૂળ, શોફોદર, વાતરક્ત, સ્વરભેદ, વર્ણકુષ્ઠ, હરસ ઇત્યાદિ સર્વે રોગનો નાશ કરે છે.

૪૫. નારાચ રસઃ—શુદ્ધ પારો, ગંધક, નેપાળો, ત્રિફળાં અને ત્રિકટુને એકત્ર ખરલ કરી મધ સાથે ચાટી તે ઉપર ઉનું પાણી પીવાથી ગુલ્મ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૬. જય રસઃ—પારો, ગંધક, હિંગળો અને નેપાળો એ અનુક્રમે ૧–૨–૩–૪ ભાગ લઈ દંતીમૂળના કાઢામાં ખરલ કરી એક રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી સવારે સાકરમાં આપી ઉપર ઠંડું પાણી પાવાથી શીતજ્વર ૧ દિવસમાં દૂર થાય છે.

૪૭. પ્રવાલ પંચામૃતઃ—પરવાળાં ૨ ભાગ, મોતી ૧ ભાગ, શંખ ૧ ભાગ, છીપ ૧ ભાગ અને કોડી ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી માટલામાં રાખી માટલું બંધ કરી તેને સાધારણ પુટ આપવાથી ભસ્મ થાય છે. એ ભસ્મ નિત્ય ૧ વાલ સેવન કરાવવી અને પથ્ય પળાવે એટલે આફરો, ગોળો, તાવ, બરોળ, ઉધરસ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, કફ, વાતરોગ, અજીર્ણ, ઉદાવર્તરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો, પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પથરી વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૪૮. કાસકેસરી રસઃ—મરી, નાગરમોથ, કોષ્ઠ, ઘોડાવજ અને વછનાગ એ સરખા ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી આદુના રસમાં ચણા જેવડી ગોળી કરવી. તેનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, શૂળ, કફરોગ, સૂતિકારોગ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪૯. સૂર્યાવર્ત રસ:—પારો ૧ ભાગ ને ગંધક ૦ાા ભાગ લઈ બન્નેને કુંવારપાઠાના રસમાં ૧ પહોર ખરલ કરી એ બંનેના વજન જેટલાં શુદ્ધ તાંબાનાં કંટકવેધી પત્રાં ઉપર તેનો લેપ કરી ઘટીયંત્રમાં તેને ૪ પહોર અગ્નિ આપવાથી આ રસ સિદ્ધ થાય છે. એ ૨ રતી પ્રમાણે ગંધક, મરી અને ઘીમાં આપવાથી કફ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૫૦. ગુલ્મકુઠાર રસ બીજો:—પારો, ગંધક, ટંકણખાર, ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, હરતાલ, વછનાગ, તામ્રભસ્મ અને નેપાળો એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી એટલે સર્વ પ્રકારના ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૫૧. મહાચન્દ્રકલા રસ:—શુદ્ધ પારો, તામ્રભસ્મ અને અભ્રકભસ્મ એ દરેક તોલો તોલો અને ગંધક ૨ તોલા લઇ કાજળી કરવી. પછી તેને નાગરમોથનો કાઢો, દાડમનો રસ, કેવડાનાં મૂળનો કાઢો, સહદેવીનો કાઢો, કુંવારપાઠાનો રસ, પિત્તપાપડાનો કાઢો, વાળાનો કાઢો, કાળી મુસળીનો કાઢો, શતાવરીનો કાઢો, એઓની વારાફરતી ભાવનાઓ આપી; પછી તેમાં કડુ, ગળોનું સત્વ, પિત્તપાપડો, વાળો, લીંડીપીપર, સુખડ અને ઉપલસરીનું સમાન ભાગે ચૂર્ણ નાખી પછી તેને કાળી દ્રાક્ષના કાઢાની ભાવના આપી છાંયે સૂકવી ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે યોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી સર્વ પ્રકારના મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ અને દુસ્તર પ્રમેહ રોગનો નાશ થાય છે.

૫૨. યમનામૃત રસ:—ગંધક, કમળ કાકડી, જેઠીમધ, શિલાજીત, રૂદ્રાક્ષ, ટંકણખારની ભૂકી, સાબરશીંગની ભસ્મ, એને બીલીના મૂળના કાઢામાં એક પહોર સુધી ખરલ કરી તેની વાલ પ્રમાણેની ગોળી આપવાથી ઉલટી, મંદાગ્નિ અને મેદોરોગનો નાશ થાય છે.

૫૩. વડવાનળ રસ:—શુદ્ધ હરતાલ ૧ ભાગ, પારો ૧ ભાગ, સીસાની ભસ્મ ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૨ ભાગ અને મરી ૧૬ ભાગ એવું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. તે ઘીની સાથે ભક્ષણ કરવાથી કોલેરા, સર્વ પ્રકારનાં શળ, બરોળ, ઉદરરોગ, ગોળો, સંગ્રહણી, શ્વાસ, ઉધરસ, વાયુ, મંદાગ્નિ એ રોગોનો નાશ થાય છે.

૫૪. હેમગર્ભ પોટલી રસ:—ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનું લઇ બન્નેને ઘુંટીને પછી તેમાં બાર ભાગ ગંધક મેળવી કાજળી કરવી. પછી તેમાં મોતી ૧૬ ભાગ, શંખ ૨૪ ભાગ અને ટંકણખાર ૧ ભાગ નાખી સર્વને પાકેલાં લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તે ગોળાને તે શરાવસંપુટમાં નાખી કપડમટ્ટી કરી એક હાથ ચોરસ ખાડામાં છાણાંની ભઠ્ઠી કરી પુટ આપવો. ઠંડુ થયે બહાર કહાડી તેમાંથી ૪ રતી પ્રમાણે લઇ તે ઔષધ મરીના ૨૯ કણના ચૂર્ણ અને ગાયના ઘી સાથે આપવું તથા લોકનાથ રસ પ્રમાણે પથ્ય રખાવવું. તેનાથી ઉધરસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૫૫. બીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૪ ભાગ, ગંધક ૨ ભાગ, સોનું ૧ ભાગ અને તામ્રભસ્મ ૩ ભાગ લઇ સર્વને કુંવારપાઠાના રસમાં સાત દિવસ ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી તેને મજબૂત વસ્ત્રમાં બાંધીને તેના ઉપર નીચે થોડોક ગંધક નાખી તેનાપર ફરીથી પાકી પોટલી વસ્ત્રથી બાંધવી. ત્યાર પછી સર્વ ઔષધના સમાન ભાગે ગંધક લઇ માટીના વાસણમાં નાખી તેમાં તે પોટલી મૂકી તે માટલીનું મુખ માટીના કોડીયાથી બંધ કરીને સાંધાઓ પણ બંધ કરી દેવા. અંદર ગંધકનો દ્રવ થયો કે નહિ તે સળીએથી જોવાને ખાતર ઉપલા ચપણામાં એક છીદ્ર પાડવું. ત્યારપછી તે માટીના વાસણને વાલુકાયંત્રમાં મૂકીને તેને અર્ધો પહોર સુધી મંદાગ્નિ આપવો. પછી તે ઠંડુ થએથી તેમાંની માત્રા કાઢી તે ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વાત, કફ, સંગ્રહણી અને સર્વ રોગ ઉપર અનુપાનપરત્વે આપવી.

૫૬. ત્રીજા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ત્રણ ભાગ, તામ્રભસ્મ ત્રણ ભાગ, ગંધક ૧ ભાગ અને સોનું અર્ધો ભાગ લઈ તેને સાત દિવસ ખરલ કરી કાજળી કરવી. પછી તેને

સાત દિવસ નગોડના રસમાં અથવા ધંતૂરાના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો. પછી વસ્ત્રની અંદર થોડોક ગંધક નાખી તેમાં ગોળો રાખી મજબૂત બંધનથી બાંધવું. આ પ્રમાણે ઉપરા ઉપરી ત્રણ વખત બાંધી માટીના વાસણમાં નીચે ઉપર ગંધક અને મધ્યમાં એ પોટલી રાખી નિર્વાત જગ્યા ઉપર વેંતભર ખાડો ખોદી તેમાં તે પોટલીવાળું વાસણ રાખી તેના ઉપર એક અંગુઠાપુર માટી ચડાવી તેના ઉપર અર્ધો પહોર અગ્નિ કરવો; એટલે **હેમપોટલી** રસ સિદ્ધ થશે. આ રસ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૫૭. ચોથા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—પારો અને ગંધક સમભાગ લઈ કાજળી કરી પારાની સમાન ભાગે સોનું લઈ તેમાં મેળવી તેને બારિક અને ટકાઉ વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને તે પોટલીને કડાઇમાં રાખી તેમાં ગંધક નાખી પકવવી. નીચે મંદાગ્નિ કરવો. આસમાની રંગ થયા પછી કડાઈ નીચે ઉતારવી. આ **હેમગર્ભ રસ** શ્વાસ અને ઉધરસનો નાશક હોઇ અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૫૮. પાંચમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ચાર તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને ગંધક ૧ માસો લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેને બારિક ખરલ કરવું. પછી તેને એક વસ્ત્રમાં બાંધી તે પોટલીને લોઢાની કડાઇમાં રાખી તેના ઉપર ૪ તોલા ગંધક નાખવો અને તે ઉપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધી મુખમુદ્રા કરી તેને ભૂધર યંત્રમાં પુટ આપવો. ત્યાર પછી ઠરી ગયેથી બહાર કહાડી ચૂર્ણ કરી તેને ફરીથી વસ્ત્રમાં બાંધી પારાના સમાન ગંધક લઇ ઉનના વસ્ત્રમાં મુદ્રા કરી આગળ પ્રમાણે પુટ આપવો એટલે આ **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૫૯. છઠ્ઠા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—સોનું એક ભાગ અને પારો ત્રણ ભાગ લઈ તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળો કરવો અને વસ્ત્રમાં કિંચિત્ ગંધક નાખીને તે ગોળો તેમાં રાખી પુનઃ તેપર વસ્ત્ર બાંધવું. આ પ્રમાણે ત્રણવાર કરવું. પછી લોઢાના વાસણમાં સમાન ગંધક નાખી તે મધ્યે પોટલી ઠેરાવવી. પછી તેપર સાત વાર કપડમટ્ટી કરી એક વેંત ખાડો ખોદી તેમાં તે વાસણને રાખી તે ઉપર એક અંગુઠાપુર માટી નાખી તેના ઉપર એક પહોર અગ્નિ કરવો એટલે **હેમગર્ભ પોટલી રસ** સિદ્ધ થાય છે. તે અનુપાન પરત્વે સર્વ રોગ ઉપર આપવો.

૬૦. સાતમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૪ તોલા, શુદ્ધ સોનું ૧ તોલો અને શુદ્ધ ગંધક ૧ માસો લઇ તેનું બારિક ચૂર્ણ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું, અને પારાના બરાબર ગંધક લઇ તે ઉપર નાખવો. પછી તેપર ફરીથી વસ્ત્ર બાંધવું અને તે પોટલીને શરાવસંપુટમાં નાખી સાંધા બંધ કરવા. પછી તે સંપુટને ભૂધર યંત્રમાં રાખી તેને અગ્નિ આપવો, અને તે શીતળ થયા પછી ઉપરથી ગંધક કહાડી નાખી અંદરના ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને મજબુત વસ્ત્રમાં બાંધી ઉપર ગંધક નાખી ફરીથી ભૂધર યંત્રમાં અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે સાત પુટો આપવાથી પણ **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે.

૬૧. આઠમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ, પ્રવાલ ૦ા ભાગ, રૂપું ૦ા ભાગ, સોનું ૦ા ભાગ અને પારાનો આઠમો ભાગ ગંધક લઇને સર્વનું બારિક ચૂર્ણ કરી તેની પોટલી બાંધવી. પછી કડાઇમાં ગંધક નાખી તેમાં એક પહોર સુધી પચવવી. પછી બહાર કહાડી ઉપરનું વસ્ત્ર કહાડી નાખી તેમાંનો **હેમગર્ભ રસ** આપવો. આ રસ અનુપાન પરત્વે અનેક રોગો ઉપર અપાય છે.

૬૨. નવમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—પારો ૯ તોલા, તામ્રભસ્મ ૩ તોલા, ગંધક ૪ાા તોલા, મોતી ૫ માસા, ગોરોચન ૨ા તોલા, સોનું ૩ તોલા, પ્રવાલ ભસ્મ ૩ તોલા; એને કુંવરપાઠાના રસમાં ૩૦ દિવસ ખરલ કરી છાયામાં સૂકવી રેશમના કપડામાં પોટલી બાંધી ગંધકમાં શીજવવું. પછી તેમાં કસ્તૂરી ચારમાસા ભેળવવી એટલે **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થશે.

૬૩. દશમા પ્રકારનો હેમગર્ભ પોટલી રસ:—શુદ્ધ હિંગળો ૧ તોલો, સોનું ૧ માસો, પારો ૧ માસો અને ગંધક અર્ધો માસો લઈ ચૂર્ણ કરી તેનો ગાયના દૂધમાં ખરલ કરી વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધી ભૂધર યંત્રમાં કુક્કુટપુટ આપવો. વળી પણ તેને વસ્ત્રમાં બાંધી તેના ઉપર ગંધક નાખી ફરીને ઉપર પ્રમાણે પુટ આપવો; એટલે આ રાતા રંગનો **હેમગર્ભ રસ** સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વ રોગ ઉપર આપવો. એક દોષ, દ્વિદોષ, અથવા ત્રિદોષના ઉપર આદુના રસ અગર મધમાં એને આપવો.

૨—ચૂર્ણો.

૧. અજમોદાદિ ચૂર્ણ:—અજમોદ, વાવડીંગ, સિંધવ, દેવદાર, ચિત્રકમૂળ, વરિયાળી, લીંડીપીપર અને મરી અકેક તોલો, બાળહરડે ૫ તોલા, વરધારો ૧૦ તોલા અને સુંઠ ૧૦ તોલા; એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી ઉષ્ણોદકમાં પાવાથી સોજો, આમવાયુ, સાંધા દુઃખે છે તે વાયુ, ગૃધ્રસી વાયુ અને કેડ, પીડ, ગુદા, પેટ એ ઠેકાણે શળ થાય છે તે, તૂની વાયુ, પ્રતિ તૂની, વિશ્વાચી વાયુ અને કફ વાયુનો વિકાર વગેરે તમામ **વાયુરોગ** દૂર કરે છે.

૨. અશ્વગંધાદિ ચૂર્ણ:—આસોદ ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા, મરી ૮ તોલા, ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર) ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, ભારંગમૂળ ૧ તોલો, તાલીસપત્ર ૧ તોલો, કચોરા ૧ તોલો, અજમો ૧ તોલો, માયાં ૧ તોલો, જટામાંસી ૧ તોલો, ચણુકબોબા ૧ તોલો, મોથ ૧ તોલો, રાસ્ના ૧ તોલો, કડુ ૧ તોલો, ગળો ૧ તોલો અને કોષ્ઠ ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ બધા ચૂર્ણના જેટલી સાકર નાખી તે દરરોજ એક તોલો સવારે આપવું. ક્ષય ઉપર ઘી અને સાકરમાં આપવું. પ્રમેહ ઉપર માખણમાં, શિરોભ્રમણ અને પિત્તવ્યાધિ ઉપર ગોખરૂમાં આપવું. આ ચૂર્ણ જેનો દેહ ક્ષીણ થએલો છે તેના બળની વૃદ્ધિ કરે છે અને મેદ, ઉદર, મંદાગ્નિ અને કુક્ષિશળનો તથા અનુપાનથી બધા રોગોનો નાશ કરે છે.

૩. અક્કલકરાદિ ચૂર્ણ:—અક્કલકરો, સિંધવ, ચિત્રો, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, અજમો અને હરીતકી અકેક ભાગ અને સુંઠ ૨ ભાગ; એનું ચૂર્ણ કરી તેને બીજોરાના રસની ભાવના આપી ચૂર્ણ અથવા ગોળી કરવી. એ મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, ગલરોગ, દમ, સળેકમ, પીનસ, ફેફરું, ઉન્માદ અને સન્નિપાત ઉપર હિતકારક છે.

૪. આમલકયાદિ ચૂર્ણ:—આમળાં, ચિત્રો, બાળહરડે, લીંડીપીપર અને સિંધવ સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. એ લેવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ દૂર થાય છે, મલાદિકનો ભેદ થાય છે, રૂચિ થાય છે, કફ દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અન્નનું પચન થાય છે.

૫. એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, જટામાંસી, લવંગ, સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ચંદન, ધાણા, ખારેક, તમાલપત્ર, જેઠીમધ, કાળો વાળો, ધોળો વાળો અને દાડમની છાલ; એ સમભાગ લઇ તે ૬ માસા ચૂર્ણ પાશેર દૂધ અને ૨ તોલા સાકરમાં આપવું; એટલે ઉચકી, કમળો, પાંડુરોગ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થઇ ધાતુપુષ્ટ થાય છે.

૬. ચંદનાદિ ચૂર્ણ:—અગર ૧ ભાગ, તગર ૧ ભાગ, વંશલોચન ૧ ભાગ, ધોળું ચંદન ૧ ભાગ, વાળો ૧ અને સાકર ૫ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરીને ૩ અગર ૬ માસા પાશેર દૂધમાં પાવું; એટલે દાહ, પિત્ત અને ઉનવા એ રોગો દૂર થાય છે.

૭. ચોપચીની ચૂર્ણ:—ચોપચીની ૧૬ તોલા, સાકર ૪ તોલા, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, મરી, લવંગ, અક્કલકરો, ખુરાસાની અજમો, સુંઠ, વાવડીંગ અને તજ, એ દરેક તોલો તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે પ્રમેહ, વ્રણ, કોઢ, ઉપદંશ, ક્ષીણતા અને ગરમીનાં દરદોથી સાંધા પકડાય છે તે, વગેરે રોગોનો નાશ થાય છે.

૮. તાલિસાદિ ચૂર્ણ:—તાલિસપત્ર ૧ તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, લીંડીપીપર ૨ તોલા, એલચીદાણા ૦॥ તોલો, તજ ૦॥ તોલો અને ખાંડ ૩૨ તોલા, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે અરૂચિ, અજીર્ણ, ઉધરસ, શ્વાસ, જ્વર, ઉલટી, અતિસાર, શોષ, પેટ ચડવું, પથરી, પાંડુ અને સંગ્રહણી, બરોલ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૯. ત્રિફળાં ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં અને આમળાં, એ ત્રણ ઔષધો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરવું. એને ત્રિફળાં કહે છે. એ ત્રિફળાંચૂર્ણ આપવાથી પ્રમેહ, સોજો, વિષમજ્વર, કફ, પિત્ત અને કુષ્ઠ રોગો

દૂર થાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આ ત્રિફળાં રસાયની છે. ઘી અને મધમાં ત્રિફળાં મેળવી ખાવાથી તમામ નેત્રરોગ દૂર થાય છે.

૧૦. ત્રિફળાં પીપર ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી મધમાં ચાટવા આપવું; તેથી કરી મળનો ભેદ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. શ્વાસ, કાસ અને તાવ દૂર થાય છે.

૧૧. ત્રિફળાદિ ચૂર્ણ:—હરડાં, બહેડાં, આમળાં, તજ, જેઠીમધ અને મહુડાનાં ફૂલ સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ ૬ માસા, મધ ૧ તોલો અને ઘી ૧॥ તોલામાં સાંજરે આપવું; એટલે સર્વ પ્રકારના નેત્ર-રોગ, ગળા ઉપરના ભાગના સર્વરોગ, વલીપલિત રોગ, હરસ, ભગંદર, પ્રમેહ, કુષ્ટ, હલીમક અને કિલા-સકુષ્ટ, એ રોગો દૂર થઇ નવી દૃષ્ટિ આવે છે, કેશ કાળા થાય છે.

૧૨. દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડમની છાલ ૮ તોલા, સાકર ૮ તોલા, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, અજમોદ, મરી, ધાણા, જીરૂં અને સુંઠ અકેક તોલો; વંશલોચન ૩ માસા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર દોઢ દોઢ માસા પ્રમાણે લઈ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અતિસાર, ક્ષય, ગુલ્મ, સંગ્ર-હણી, કંઠરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, સળેકમ અને કાસરોગ દૂર થાય છે.

૧૩. બીજું દાડિમાષ્ટક ચૂર્ણ:—દાડિમના દાણા ૩૨ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણે મળીને ૪ તોલા, સુંઠ, મરી અને લીંડીપીપર મળીને ૪ તોલા, પીપળીમૂળ ૪ તોલા, વંશલોચન અને વાળો એક એક તોલો અને સાકર ૩૨ તોલા એ સર્વનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી આમાતિસાર, ઉધરસ, હૃદયશૂળ, પડખાનું શૂળ, હૃદરોગ, અરૂચિ, ગોળો, સંગ્રહણી અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે.

૧૪. દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક અને લીંડીપીપરનું એક તોલો ચૂર્ણ, મધ ૧ તોલો અને ઘી દોઢ તોલામાં આપવું; એટલે જ્વર, ઉધરસ અને સોજાનો નાશ થાય છે.

૧૫. બીજું દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ:—કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ, ચોખાની ધાણી, ધોળું કમળ, શતાવરી, ખારેક, વંશલોચન, વાળો, આમળાં, ગળોનું સત્વ, નાગરમોથ, ધોળું ચંદન, તગર, કોષ્ટ, કપૂરચીની, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, નાગકેસર, ધાણા અને ગોખરૂનું ચૂર્ણ કરી, સમભાગ સાકર નાખી તે ત્રણ માસા આપવું; એટલે ક્ષય રોગ, દાહ અને પિત્ત દૂર થાય છે.

૧૬. ધાન્યાદિ ચૂર્ણ:—ધાણા, જીરૂં, અજમો, સંચળ, વાળો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, ચિત્રો અને પીપળીમૂળ અકેક ભાગ; દાડમની છાલ, લીંડીપીપર, ધાવડીનાં ફૂલ, અજમોદ, આમલી અને કુમળાં બીલાં ૩ ભાગ; સાકર ૬ ભાગ અને કોઠાનો ગર્ભ ૮ ભાગ, એવું ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે અરૂચિ, ગુલ્મ, ક્ષય, સળેકમ, અતિસાર, હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, સંગ્રહણી, કંઠરોગ, શ્વાસ અને કાસ, એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૭. નારાયણ ચૂર્ણ:—ચિત્રકમૂળ, ત્રિફળાં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરૂં, શેરણી, વજ, અજ-મોદ, પીપળીમૂળ, વરીઆળી, વગડાઉ તુલસી, અજમો, કચોરા, ધાણા, વાવડીંગ, કાળું જીરૂં, ચોક, પોખ-રમૂળ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, વરાગડુ મીઠું, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને કોષ્ટ, એ ૨૭ ઔષધો અકેક ભાગ, પહેલા ઔષધનો બે ભાગ, કડવા ઇંદ્રવરણીનાં ફળ ત્રણ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, દાંતીનાં મૂળ ચાર ભાગ, પીળા થુરીઆનાં મૂળ અથવા પાન (તે ન મળે તો તેના અભાવે થુરીઓ લેવો) એ બધાં ઔષધો કચરી ચૂર્ણ કરવું. પછી તે ચૂર્ણ પાચને કરી તથા સ્નેહાદિકે કરી જેનો કોઠો સ્નિગ્ધ થએલો છે, તેને રેચ થવા માટે આપવું; તેથી કરી તમામ રોગ દૂર થાય છે. હૃદ્રોગ, પાંડુ, શ્વાસ, કાસ, ભગંદર અને અગ્નિમાંદ્યના રોગો ઉપર આ ચૂર્ણ અનુપાનની યોજના કરી આપવું. પેટ ચડયું હોય તો મધમાં આપવું. ગુલ્મ રોગ ઉપર બોરડીના કાઢામાં આપવું. ગુદાની અંદર કાતરા પડે છે તેને આમલીની છાલના કાઢામાં આપવું. ઉદર રોગ ઉપર ઉંટડીના દૂધમાં અથવા ગાયની છાશમાં આપવું. વાતરોગીને ઘીમાં આપવું. મળવ્યાધિ ઉપર દાડમના રસમાં આપવું. આ ચૂર્ણ ઘીમાં લેવાથી સ્થાવર તથા જંગમ વિષ દૂર થાય છે. આ ચૂર્ણથી સર્વ પ્રકારના દુષ્ટરોગ દૂર થાય છે.

૧૮. પાચક ચૂર્ણ:—એલચીદાણા, ત્રિફળાં, પીપળીમૂળ, ત્રિકટુ, ચિત્રક, શેકેલી હીંગ, જીરૂં, વરીઆળી, અજમો, લવંગ, વાવડીંગ, સિંધવ, સંચળ, બિડલોણ, બંગડીખાર અને વરાગડું મીઠું સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી લીમડાના રસની ભાવના આપી તે ૩ માસા આપવું; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, મ્હોડામાં રૂચિ આવે છે અને અજીર્ણ તથા પેટ ચડયું હોય તે ઉતરી જાય છે.

૧૯. પાચક અને રેચક ચૂર્ણ:—ખારેક ૧૦ ભાગ, લીંબુ ૨ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ, સાકર ૧૦ ભાગ, મરી ૨ ભાગ, સિંધવ ૧ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે લીંબુના રસમાં કડાઇમાં ગરમ કરી રાખી મેલવું. એ ત્રણ માસા આપવું એટલે અન્નનું પાચન થઇ મ્હોડામાં સ્વાદ આવે છે.

૨૦. પિપ્પલ્યાદિ ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, અતિવિષ, નાગરમોથ અને કાકડાશીંગનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું; તેથી કરી બાળકોનો જ્વરાતિસાર, શ્વાસ, કાસ અને ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૨૧. મળશુદ્ધિ ચૂર્ણ:—સુરવારી હરડે બે ભાગ, સોનામુખી બે ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સિંધવ ૨ ભાગ, સંચળ ૦ાા ભાગ, મરી ૦ાા ભાગ અને સુંઠ ૦ાા ભાગ, એનું ચૂર્ણ ૩ માસા રાત્રે ગરમ પાણીમાં આપવું.

૨૨. મળશુદ્ધિનું ચૂર્ણ બીજું:—સોનામુખી (મીંઢીઆવળ), બાળહરડે, લીડીપીપર અથવા વરીઆળી એકેક ભાગ, સિંધવ અથવા સંચળ અર્ધો ભાગ લઇ તે સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે ત્રણ માસા ચૂર્ણ રાત્રે ગરમ પાણીમાં પાવું.

૨૩. મહાખાંડવ ચૂર્ણ:—મરી, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, સમુદ્રનું મીઠું અને બંગડીખાર એકેક ભાગ, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, તજ, લીંડીપીપર, આમલીની છાલ અને જીરૂં બબ્બે ભાગ, અમ્લવેતસ (ન મળે તો ચુકો અથવા ચણાનો ક્ષાર), સુંઠ, મોટા એલચીદાણા, ચણીબોર, અજમોદ અને નાગરમોથ ત્રણ ત્રણ ભાગ; અને બધા ઔષધોનો ચોથો ભાગ દાડમનાં ફળ લેવાં. પછી બધાંનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણથી અર્ધી સાકર લઇ મેળવવી. આ ચૂર્ણનું સેવન કરવાથી મ્હોડામાં સ્વાદ ઉત્પન્ન થાય છે. અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ હૃદયને હિતકારક અને કાસ, અતિસાર, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, ઉદરરોગ, મુખરોગ, મોડશી (કાગળીયું), પેટ ચડવું, હરસ, ગુલ્મ, જંતુવિકાર, પાંચ પ્રકારની ઉલટી અને શ્વાસ રોગ દૂર કરે છે.

૨૪. યવાનીખાંડવ ચૂર્ણ:—અજમોદ બે ભાગ, દાડમની છાલ ૨ ભાગ, સુંઠ ૨ ભાગ, આમલીની છાલ ૨ ભાગ, અમ્લવેતસ ૨ ભાગ, ખાટાં બોર ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ, મરી ૧૧ ભાગ, તજ ૧ ભાગ, સંચળ ૧ ભાગ, ધાણા ૧ ભાગ, જીરૂં ૧ ભાગ અને સાકર ૩૨ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે ૬ માસા આપવું; એટલે પાંડુ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, જ્વર, ઉલટી, શોષ, અતિસાર, બરોળ, મલબંધ (બંધકોશ), અરોચક, શૂળ, મંદાગ્નિ, મૂળવ્યાધિ, જીભના રોગ અને કંઠરોગ દૂર થાય છે.

૨૫. લઘુગંગાધર ચૂર્ણ:—નાગરમોથ, ઇંદ્રજવ, કુંણાં બીલાં, લોધર, મોચરસ અને ધાવડીનાં ફૂલનું ચૂર્ણ કરી તે છાશમાં ગોળ નાખી આપવું; તેથી અતિસાર દૂર થાય છે.

૨૬. લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ભીમસેની કપૂર, એલચીદાણા, તજ, નાગકેસર, જાયફળ, વાળો, સુંઠ, શહાજીરૂં, કૃષ્ણાગરૂ, વંશલોચન, જટામાંસી, નીલકમળ, લીંડીપીપર, ધોળું ચંદન, તગર અને ચણકબાબા સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેનાથી અર્ધી સાકર લઇ એ સર્વ એકઠું કરવું. એ ચૂર્ણ ખાવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. મ્હોડામાં સ્વાદ આવે છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે, સ્ત્રીવિષયમાં ઇચ્છા થાય છે, વાત, પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ દૂર થાય છે, શક્તિ આવે છે, હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, શ્વાસ, હેડકી, સળેકમ, ક્ષય, તમકશ્વાસ, અતિસાર, ઉરમાં ક્ષયરોગ થાય છે તે, પ્રમેહ, અરૂચિ, ગુલ્મ અને સંગ્રહણી રોગ દૂર થાય છે.

૨૭. બીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—૮ માસા લવંગ, એલચી અને જાયફળ એ અર્ધો તોલો અને અફીણ ૧ માસો તે સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી તે ગરમ પાણીમાં અર્ધો માસો આપવું; એટલે દારૂણ મોડશી (કાગળીયું), શૂળ, અતિસાર અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૨૮. ત્રીજું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, ચણકબાબા, વાળો, સુખડ, તગર, નીલકમળ, એલચી, કૃષ્ણાગર, તજ, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, જટામાંસી, નાગરમોથ, શુદ્ધ કપૂર, જાયફળ અને વંશલોચન એ દરેક સમાનભાગે લઇ અને ખડીસાકર ૮ ભાગ લઇ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું. આ લવંગાદિ ચૂર્ણ રૂચિકારક,

અગ્નિદીપક, તૃપ્તિકારક, બળદાયક, વૃષ્ય અને ત્રિદોષનાશક હોઇ છાતીના રોગ, તમકશ્વાસ, ગલગ્રહ, ઉધરસ, હેડકી, અરૂચિ, ક્ષયરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર, ભગંદર, અર્બુદ, પ્રમેહ અને ગોળાનો નાશ કરે છે.

૨૯. ચોથું લવંગાદિ ચૂર્ણ:—લવંગ, લીંડીપીપર અને જાયફળ દરેક અકેક તોલો, મરી ૨ તોલા, સુંઠ ૧૬ તોલા, અને એ સર્વના સમાન સાકર લઇ ચૂર્ણ કરી આપવાથી ઉધરસ, તાવ, પ્રમેહ, અરૂચિ, શ્વાસ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી અને ગુલ્મ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૦. પાંચમું લવંગાદિ ચૂર્ણ—લવંગ, ચણકબાબા, લીંડીપીપર, સુંઠ, સુખડ, એલચી, નાગરમોથ, વંશલોચન, વાળો, કૃષ્ણાગરૂ, નાગકેસર, ત્રિફળાં, જાયફળ, બરાસ, કપૂર, જટામાંસી, શતાવરી, ગોખરૂ, આસંધ, ગળોનું સત્વ અને તગર એ સમાન ભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે સાકર સાથે લેવું; એટલે ૨૦ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે.

૩૧. વડવાનલ ચૂર્ણ:—સિંધવ ૧ ભાગ, પીપળીમૂળ ૨ ભાગ, લીંડીપીપર ૩ ભાગ, ચવક ૪ ભાગ, ચિત્રક ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ અને બાળહરીતકી ૭ ભાગ, આ પ્રમાણે લઇ ચૂર્ણ કરવું એ લેવાથી અજીર્ણનો નાશ થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૨. વૈશ્વાનર ચૂર્ણ:—સિંધવ ૨ ભાગ, જવખાર ૨ ભાગ, અજમો ૨ ભાગ, સુંઠ ૫ ભાગ અને હરડે ૧૦ ભાગ, એનું ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ દહી, છાશ અથવા ઉના પાણીમાં આપવું; એટલે આમવાત, ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, ઇંદ્રિયમાંના રોગ, બરોળ, શૂળ, આનાહ અને મળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૩૩. શૃંગ્યાદિક ચૂર્ણ:—કાકડાશીંગ, અતિવિષ અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધમાં આપવું; એટલે તાવ, ઉધરસ, એ રોગો દૂર થાય છે અથવા એકલુ અતિવિષ મધમાં આપવું તેથી કાસ, તાવ તથા ઉલટી એ રોગો દૂર થાય છે.

૩૪. શુંઠયાદિ ચૂર્ણ:—સુંઠ, અતિવિષ, શેકેલી હીંગ, મોથ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક, એ છ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણથી ચોગણું ગરમ પાણી લઈ તેમાં પાવાથી આમાતિસારનો નાશ થાય છે.

૩૫. બીજું શુંઠયાદિ ચૂર્ણ:—સુંઠ ૬ ભાગ, લીંડીપીપર ૬ ભાગ મરી ૪ ભાગ, ખાવાનાં પાન ૩ ભાગ, તજ ૨ ભાગ અને એલચીદાણા ૧ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી ચૂર્ણ બરોબર સાકર નાખી આપવું; એટલે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

૩૬. સામુદ્રાદિ ચૂર્ણ:—મીઠું, સંચળ, સિંધવ, જવખાર, અજમો, અજમોદ, હરડે, લીંડીપીપર, સુંઠ, હીંગ અને વાવડીંગ, એ સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે ૪ માસા ચૂર્ણ ભોજન સમયે પ્રથમ પાંચ ગ્રાસ સાથે ખાવા આપવું; એટલે અજીર્ણવાત, ગુદવાત, ગુલ્મવાત, વાતપ્રમેહ, વિષમવાત, વિષૂચિકા, કમળો, પાંડુ, શ્વાસ અને કાસનો નાશ થાય છે.

૩૭. સીતોપલાદિ ચૂર્ણ:—સાકર ૧૬ ભાગ, વંશલોચન ૮ ભાગ, લીંડીપીપર ૪ ભાગ, એલચીદાણા ૨ ભાગ અને તજ ૧ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ ૩ માસાથી ૬ માસા પર્યંત ૬ માસા મધ અને ૧ તોલા ઘીમાં ખાવા આપવું; એટલે કાસ, શ્વાસ, ક્ષય તથા હાથે પગે દાહ થાય છે તે, અગ્નિમાંદ્ય, જીભ શૂન્ય પડે છે તે, કુક્ષિશૂળ, અરોચક, જ્વર, જીર્ણજ્વર, માથામાં રક્તવિકાર થાય છે તે અને મગજ ખાલી થવાથી થનારા રોગ અને પિત્તવિકાર તથા ઉપદંશ (ગરમી વિકારથી ઘણા દિવસ પ્રમેહાદિક વિકાર શરીરમાં રહેવાથી ઉત્પન્ન થનાર બીજા વિકારો) એ પણ શમી જઇ **સર્વરોગ** નાશ થાય છે.

૩૮. લઘુસુદર્શન ચૂર્ણ:—ગળોનું સત્વ, લીંડીપીપર, બહેડાં, સુરવારી હરડે, ધોળું ચંદન, કડુ, કડવા લીમડાની અંતરછાલ, સુંઠ અને દેવદાર, એ અકેક ભાગ, કરીઆતું ૪॥ ભાગ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે ઠંડા પાણીમાં આપવું; એટલે સર્વે પ્રકારના તાવ જાય છે.

૩૯. હીંગાષ્ટક ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સિંધવ, અજમો, જીરૂં, શાહજીરૂં અને સંચળ એ સમભાગ લઇ તેનો આઠમો હિસ્સો હીંગ લઈ બધાંઓનું ચૂર્ણ કરી છાશમાં અથવા ભોજન સમયે પ્રથમ ઘી અને ભાતમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, આમ, અગ્નિમાંદ્ય અને મોડશી (કોગળીયું) નાશ થાય છે.

૪૦. હીંગ્વાદિ ચૂર્ણ:—શેકેલી હીંગ, પહાડમૂળ, બાળહરડે, ધાણા, દાડમની છાલ, ચિત્રક, કચોરા, અજમોદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શેરણી, અમ્લવેતસ, વગડાઉ તુળસી, આમલીની છાલ, જીરૂં, પુષ્કરમૂળ, વજ, ચવક, સાજીખાર, જવખાર, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, વડાગરૂં મીઠું અને સમુદ્રનું મીઠું, એનું ચૂર્ણ ૩-૪ માસા ભોજનના પહેલાં અથવા ભોજનના મધ્યમાં આપવું; અથવા છાશમાં કિંવા ગરમ પાણીમાં આપવું; એટલે ગુલ્મ, હૃદ્રોગ, અષ્ઠીલા નામે પેટમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે, હૃદય, ઇંદ્રિય અને કુક્ષિ એ ઠેકાણાનું શૂળ, ગુદાશૂળ, યોનિશૂળ, ઉનવા, મલબદ્ધ, પાંડુ, અરૂચિ, હેડકી, યકૃત્, બરોળ, શ્વાસ, કાસ, કંઠરોગ, હરસ અને સંગ્રહણી વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૧. મરીચાદિ ચૂર્ણ:—મરી, ચિત્રો અને સંચળનું ચૂર્ણ કરી તે નિત્ય છાશમાં પાવું; એટલે સંગ્રહણી, ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ગુલ્મ અને હરસ વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૪૨. કલ્યાણ ચૂર્ણ:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચવક, ચિત્રક, ત્રિફળાં, બીડલોણ, સિંધવ, મરી, પીંપર વાવડીંગ, કરંજ, અજમો, ધાણા અને જીરાનું ચૂર્ણ કરી ગરમ પાણીમાં પાવું; એટલે વાત, કફ, અપસ્માર, ઉન્માદ, હરસ, સંગ્રહણી અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

૪૩. નારાચચૂર્ણ:—લીંડીપીપર ૧ તોલો, નસોત્તર ૪ તોલા અને સાકર ૮ તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી મધ સાથે ૧ તોલો ખાવું. એ આધ્માન, બંધકોશ, ઉદર, કફ, પિત્ત અને શૂળનો નાશ કરે છે.

૪૪. સમશર્કર ચૂર્ણ:—એલચીદાણા ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, તમાલપત્ર ૩ ભાગ, નાગકેસર ૪ ભાગ, મરી ૫ ભાગ, લીંડીપીપર ૬ ભાગ અને સુંઠ ૭ ભાગ તથા સાકર ૨૮ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી આપવું; એટલે હરસ, અગ્નિમાંદ્ય, ગોળો, અરૂચિ, શ્વાસ, કંઠરોગ અને હૃદયના રોગનો નાશ થાય છે.

૪૫. ચંદનાદિ ચૂર્ણ:—ધોળી સુખડ, વાળો, કાથ, નાગરમોથ, આમળાં, પીંપળીમૂળ, નીલકમળ, જેઠીમધ, મહુડાનાં ફૂલ, કાળી દ્રાક્ષ, ખારેક એનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ તેટલીજ સાકર સાથે સવારે ઠંડા પાણી સાથે પીવરાવવાથી રક્તપિત્ત, શ્વાસ, પિત્તરોગ, ગોળો, અંગદાહ, માથાની અંદરનો દાહ, માથાનું ભમવું, કમળો, પ્રમેહ અને પિત્તજ્વરનો નાશ થાય છે.

૪૬. એલાદિ ચૂર્ણ:—એલચી ૧ ભાગ, તજ ૨ ભાગ, મરી ૩ ભાગ, સુંઠ ૪ ભાગ, લીંડીપીપર ૫ ભાગ અને નાગકેસર ૬ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વના જેટલી સાકર મેળવવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, હરસ, સંગ્રહણી, ગોળો, રક્તપિત્ત, રાજ્યક્ષ્મા, કંઠરોગ, અરૂચિ અને બરોળનો નાશ થાય છે.

૪૭. એલાદિ ચૂર્ણ બીજું:—એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બોરાંના ઠળીયાનો ગરભ, ચોખાનો આટો, ગહુંલો, નાગરમોથ, ચંદન અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ કરી તે મધ અને ખડીસાકર સાથે આપવું એટલે ત્રિદોષથી થએલ ઉલટી દૂર થાય છે.

૪૮. ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ:—મીઠું ૮ તોલા, સંચળ ૫ તોલા, બીડલવણ, સિંધાલુણ, ધાણા, લીંડીપીપર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, શાહજીરૂં, નાગકેસર, તાલીસપત્ર અને અમ્લવેતસ એ બબ્બે તોલા; મરી, જીરૂં, સુંઠ એ અકેક તોલો, દાડમની છાલ ૪ તોલા, તજ અર્ધો તોલો, એલચીદાણા અર્ધો તોલો એ સર્વેને ખાંડી વસ્ત્રગાળ કરવું. એને **ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ** કહે છે. દહીંના ચાર તોલા ધોળવા સાથે અથવા છાસ સાથે એ ચૂર્ણ આપવાથી વાતશ્લેષ્મથી થએલ ગોળો, વાયુ, બરોળ, ઉદરરોગ, ક્ષય, હરસ, સંગ્રહણી, કુષ્ઠ, વિબંધ, ભગંદર, શોફ, શૂળ, શ્વાસ, ઉધરસ, આમદોષ, હૃદ્રોગ અને મંદાગ્નિનો નાશ થાય છે. એ અત્યંત દીપન અને પાચન છે.

૪૯. કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ:—કોઠનો ગરભ ૨ તોલા, ખડીસાકર ૧ાા તોલો, બોડીઅજમોદ, લીંડીપીપર, બીલીનો ગરભ, ધાવડી, દાડિમના દાણા અને કોકમ એ પોણો પોણો તોલો, સંચળ, અજમો, પીપળીમૂળ, વાળો, મરી, જીરૂં, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, ચિત્રક, સુંઠ એ દરેક ાા ાા તોલો લઇ ચૂર્ણ કરવું. એના સેવનથી ગલરોગ, ઝાડો, ક્ષય, ગોળો અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૫૦. નારાચ ચૂર્ણ:—ખડીસાકર ૪ તોલા, નસોતર ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૧ તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી તે જમવા પહેલાં ૬ માસા મધમાં આટવાથી બંધકોશ, વાતરોગ અને પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૫૧. સારસ્વત ચૂર્ણ:—કોઠ, આસોંદ, સિંધાલુણ, અજમો, જીરૂં, શહાજીરૂં, ત્રિકટુ, પહાડમૂળ શંખાવળી, ઘોડાવજ એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેને બ્રાહ્મીના રસની પુષ્કળ ભાવના આપવી આ ચૂર્ણ બ્રહ્માએ કહેલું છે. તે મધ અને ઘીમાં સાત દિવસ સેવન કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૨. ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ:—વડ, ઉમરો, પિંપળો એ દરેકની છાલ, અરલુ, ગરમાળો, આસંધ, આંબાની ગોટલી, કોઠનો ગરભ, જાંબુના ઠળીયા, ચારોળી, ધોળો એન (સાજડ), ધાવડી, જેઠીમધ, લોધરની છાલ, વાયવર્ણો, લીમડાની છાલ, કડવાં પડવળ, મેંઢાશીંગીની છાલ, દાંતીનાં મૂળ, ચિત્રક, પહાડમૂળ કરંજની છાલ, ત્રિફળાં, ઇંદ્રજવ અને ભીલામા એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ ઝીણું ચૂર્ણ કરવું. એ મધમાં સેવન કરવું અને તેના ઉપર ત્રિફળાંનો કાઢો પાવો એટલે મૂત્રદોષની શુદ્ધિ થાય છે અને વીશ પ્રકારના પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર અને પ્રમેહપિટકાનો નાશ થાય છે.

૫૩. સાખરૂંડ ચૂર્ણ:—ભાંગ, સાકર, પડવાસ અને જીરૂં એનું ચૂર્ણ દહીંમાં નાખી આપવું એટલે આમાતિસાર અને રક્તાતિસાર એ તુરત દૂર થાય છે.

૫૪. મુસલ્યાદિ ચૂર્ણ:—કાળી મુસળી, તાલીમખાના અને ગોખરૂ એ અનુક્રમે ૧–૨ અને ૩ ભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી તે પ્રાતઃકાળે અર્ધા તોલાથી ૧ તોલા સુધી ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી તેમાં ૨૧ દિવસ સેવન કરવાથી વાજીકરણ (સ્ત્રીસંભોગની શક્તિ) થાય છે.

૫૫. ગોક્ષુરાદિ ચૂર્ણ:—ગોખરૂ, તાલીમખાના, કવચબીજ, નાગબલા, બળબીજ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી રાત્રિના વખતે ગરમ દૂધમાં સાકર નાખી ૧ તોલો ચૂર્ણ તેની સાથે લેવાથી વાજીકરણ થાય છે.

૫૬. દંતરક્ષક ચૂર્ણ:—ફુલાવેલું મોરથુથુ અર્ધો ભાગ, ફુલાવેલો ટંકણખાર ૨ ભાગ, ફુલાવેલી ફટકડી ૩ ભાગ, ચાક ૮ ભાગ, કાથો ૨ ભાગ, માયાં ૨ ભાગ, કપૂર ૧ ભાગ અને સિંધવ ૪ ભાગ આ સઘળાનું ચૂર્ણ કરી તેવડે નિત્ય સવારે દાંત ઘસવાથી દાંત મજબુત થઇ દંતશૂળ, દાંતમાંથી લોહીનું પડવું, પેઢાંનું સડવું ઇત્યાદિ સર્વે વિકાર દૂર થાય છે.

૫૭. વમનકારક ચૂર્ણ:—લીંડીપીપર, સિંધાલુણ અને મીંઢળ એનું ચૂર્ણ કરીને તે ૩ માસા ચૂર્ણ ઉમરે પહોંચેલાં મનુષ્યોને પાણીમાં આપવાથી ઉલટી થઇ કફદોષ, અજીર્ણ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૫૮. વરાધનાશક ચૂર્ણ:—પાપડીઓ ખારો અને થોડી લીંડીપીપર એનું ચૂર્ણ ૧ રતી લઇને ગોળમાં ગોળી કરી આપવી એટલે ઉલટી અને ઝાડો થઇ કફ પડશે.

૩–ગુટિકા (ગોળીઓ) અથવા વટી.

૧. ગુડાદિ ગુટિકા:—સુંઠ, બાળહરીતકી અને નાગરમોથના ચૂર્ણમાં દુપ્પટ ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી મ્હોડામાં રાખવાથી સર્વે પ્રકારના કાસ અને શ્વાસ રોગ દૂર થાય છે.

૨. મરીચાદિ ગુટિકા:—મરી ૧ ભાગ, લીંડીપીપર ૧ ભાગ, જવખાર ૦॥ ભાગ અને દાડમની છાલ ૨ ભાગ એનું ચૂર્ણ કરી, ગોળ આઠ ભાગ લઇ તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ૪ માસાની ગોળીઓ કરવી તે ગોળી મ્હોડામાં રાખવી; એટલે બધા પ્રકારના કાસ રોગ દૂર થાય છે.

૩. આમલક્યાદિ ગુટિકા:—આમળાં, કમળ, કોષ્ટ અને વડની કુમળી વડવાઇઓની કુંખોનું ચૂર્ણ મધમાં મેળવી ગોળીઓ કરી મ્હોડામાં રાખવાથી ઘણી તૃષા લાગે છે તેનો અને મ્હોડું સૂકું રહે છે તેનો નાશ થાય છે.

૪. ગુડચતુષ્ટય વટિકા:—સુંઠનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ મેળવી ગોળી કરી આપવી; એટલે આમ દૂર થાય છે. અજીર્ણ થયું હોય તો ગોળ અને લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ એકત્ર કરી ખવરાવવું. ગોળ અને જીરૂં એકઠું કરી ખાવાથી ઉનવા દૂર થાય છે. ગોળ અને બાળહરડે એકઠાં કરી લેવાથી હરસ દૂર થાય છે.

૫. લવંગાદિ વટિકા:—લવંગ, બહેડાની છાલ અને મરી એ સમાન અને એ ત્રણેના સમાન ખેરસાર કિંવા ધોળો કાથો નાખી બાવળની અંતરછાલના કાઢામાં ગોળીઓ ત્રણ માસા વજનની કરી હમ્મેશાં ત્રણ ગોળીઓ મ્હોડામાં રાખવી; એટલે ઉધરસ અતિ ત્વરાથી નાશ પામે છે.

૬. વૃદ્ધદારૂ ગુટિકા:—વરધારા, ભિલામો અને સુંઠ સમાન લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે છ પ્રકારના હરસ દૂર થાય છે.

૭. લશુન વટિકા:—લસણ, સંચળ, જીરૂં, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ લીંબુના રસમાં ખરલ કરી બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરી આપવી; એટલે અજીર્ણ અને મોડશી (કોગળીયું) રોગ દૂર થાય છે.

૮. કડાપાકની ગોળીઓ:—કડુનાં મૂળ ધોઈ તે ઉપરની છાલ કાઢવી. તે બારિક વાટી પાણીમાં કાલવી તે પાણી ગાળી લેવું. આ પ્રમાણે એ ક્રિયા ઘણી વાર કરવી; એટલે છાલનો ઘણોખરો અંશ પાણીમાં મળે છે. પછી તે પાણી કલઈના વાસણમાં નાખી જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું અને નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાયફળ, માયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, વાવડીંગ, મરડાશીંગ, બાળબીલાં, બહેડાંનું દળ અને નાગકેસરનું ચૂર્ણ પ્રમાણુસર નાખી કાલવી તેની વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. સંગ્રહણી અને અતિસાર ઉપર આ ગોળી છાશની પરાશમાં કિંચિત્ હીંગનું ચૂર્ણ નાખી તેમાં અથવા મીઠા અધમર્યા દહીંમાં સુંઠના કાઢામાં કિંવા ઘીમાં આપવી. પાંડુ અને જીર્ણજ્વર ઉપર મધમાં અથવા ગોમૂત્રમાં આપવી. નાના બાળકને પણ આ ઔષધ ઘણુંજ ગુણાવહ છે.

૯. જાતિફલાદિ વટી:—જાયફળ, ખારેક અને અફીણ સમભાગ લઇ એની નાગરવેલના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી છાશમાં ખાવા આપવી; એટલે કઠણ અતિસારનો પણ નાશ થશે.

૧૦. વ્યોષાદિ વટી:—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ચિત્રકનાં મૂળ, તાલીસપત્ર, આમલી, અમ્લવેતસ, ચવક અને જીરૂં એ સમભાગ; અને એલચી, તજ, તમાલપત્ર એ ચતુર્થાંશ; એનું ચૂર્ણ કરી તેની જૂના ગોળમાં ગોળીઓ કરી ખાવા આપવી. તે સળેકમ, સ્વરભંગ, શ્વાસ, કાસ અને અરૂચિનો નાશ કરે છે.

૧૧. અજમોદાદિ વટી:—અજમોદ, લીંડીપીપર, વાવડીંગ, વરીઆળી, નાગરમોથ, મરી અને સિંધવ એ એકેક ભાગ; હરીતકી ૫ ભાગ, સુંઠ ૧૦ ભાગ, વૃદ્ધદારૂ ૧૦ ભાગ અને ભારંગમૂળ ૩૬ ભાગ આ પ્રમાણે બધાંનું ચૂર્ણ કરવું; અને ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ તેના પાકમાં બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળી ગરમ પાણીમાં આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના વાયુ દૂર થાય છે.

૧૨. દાડમપાકની ગોળીઓ:—જાવંત્રી ૩ માસા, ખસખસ ૧ તોલો, એલચીદાણા ૩ માસા, વરીઆળી ૧ તોલો, અફીણ ૧ વાલ, જાવંત્રી અને સુંઠ એક ભાગ, લીંડીપીપર અર્ધો માસો; એનું ચૂર્ણ દાડમની અંદર ભરી, ઉપર એરંડાનાં તાજાં પાંદડાં વીંટાળી અંગારામાં પકવી, તે દાડમમાંનાં ઔષધો સુદ્ધાં વાટવું તથા તેની ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. તે ગોળી બાળકના અતિસાર ઉપર છાશમાં અથવા ચોખાના ધોવરામણમાં રોજ એકવાર અથવા સાંજ સવાર આપવી.

૧૩. કાંકાયન વટી:—હરીતકી ૨૦ તોલા અને જીરૂં, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, પીપર એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને જવખાર ૮ તોલા, ભિલામો ૩૨ તોલા, સુરણ ૬૪ તોલા અને બધા ચૂર્ણથી બમણો ગોળ લઇ રીતસર પાક તૈયાર કરીને તેમાં જીરાથી જવખાર સુધીની સર્વ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ નાખીને તેની એકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી અને સવારે એક ખાવા આપવી. પાછળથી ખાટી છાશ પીવા આપવી; એટલે તે અગ્નિદીપન કરે છે. અને સંગ્રહણી તથા પાંડુરોગનો નાશ કરે છે. આ ગોળી કાંકાયન ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને શસ્ત્રકર્મ કે ક્ષારકર્મ સિવાય હરસ અને ગુદરોગ નાશ કરવા કહેલી છે.

૧૪. એલાદિ ગુટિકા:—એલચીદાણા, તમાલપત્ર, તજ, દ્રાક્ષ અને લીંડીપીપર એ દરેક બબ્બે તોલા; સાકર, જેઠીમધ, ખારેક, દ્રાક્ષ એ દરેક ચાર ચાર તોલા લઇ તેમાં મધ નાખી ખરલ કરી ૧ તોલા પ્રમાણની ગોળીઓ કરવી. તેમાંથી દરરોજ એક ખાવી; એટલે ઉરઃક્ષતક્ષય, જ્વર, કાસ, શ્વાસ, હેડકી, વમિ, ભ્રમ, મૂર્છા, મદ, તૃષા, શોષ, પાર્શ્વશળ, અરોચક, પ્લીહા, આઢયવાત, રક્તપિત્ત, જ્વર અને ક્ષયનો નાશ થશે. એવીજ આ એલાદિ ગુટિકા વૃષ્ય અને તૃપ્તિકારક છે.

૧૫. દ્રાક્ષાદિ ગુટિકા:—કાળી દ્રાક્ષ ાા તોલો, સોનામુખી ૪ તોલા, સુરવારી હરડે ૪ તોલા, સાકર ૪ તોલા, જાવંત્રી ૬ માસા, અને કેસર ૩ માસા; એનું ચૂર્ણ કરી છ માસા જેટલી ગોળીઓ બાંધવી, એથી કરી મળશુદ્ધિ અને મલાશ્રિત વાયુ, અમ્લપિત્ત, પિત્તવાયુ વગેરે વાયુના રોગો સારા થાય છે. આ ગોળી રેચક છે.

૧૬. અક્કલકરાદિ ગુટિકા:—અક્કલકરો, સિંધાલુણ, ચિત્રક, આમળાં, મરી, લીંડીપીપર, હરડે

અને અજમો એ સમાન ભાગે અને સુંઠ બે ભાગ લઇ સર્વનું ચૂર્ણ કરી બીજોરાના (અથવા દાડમના) રસમાં ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓના સેવનથી મંદાગ્નિ, અરુચિ, ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ગળાના રોગ, સળેખમ, મૃગી, ઉન્માદ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૭. ચંદનાદિ ગુટિકા:—વંશલોચન, એલચીદાણા ચણકબાબા, એ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પલળે તેટલું તેમાં સુખડનું તેલ નાખી નાની ગોળીઓ કરી ૩ વખત એક એક ગોળી ખડીસાકર અને ઠંડા પાણી સાથે આપવી. એનાથી પ્રમેહ, પ્રદર, ગરમી (મૂત્રકૃચ્છ્ર કે ઉનવા) નો તુરત નાશ થાય છે. આ ગોળીઓ શીતળ છે.

૧૮. ચંદનાદિ ગુટિકા બીજી:—ઘઉંનો મેંદો અને સાકર સમાન લઇ તેમાં ઉંચું ચંદનનું તેલ નાખવું અને થોડું પાણી છાંટી ગોળો કરવો. પછી તેમાંથી વાલ વાલની ગોળીઓ કરી ચાર અથવા છ છ ગોળીઓ દિવસમાં ત્રણ વખત ભુકો કરીને આપવાથી ઉપર કહેલા રોગોમાં પહેલા દિવસથીજ ફાયદો થવા માંડીને ત્રણ અથવા ૭ દિવસમાં મટી જાય છે.

૧૯. કફનાશક ગુટિકા:—ટંકણખાર ફુલાવેલો, જવખાર, લીંડીપીપર, હરડેદળ એનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ નાખી ગોળી કરી તે મ્હોડામાં રાખવી; રસ ગળવાથી કંઠમાં રહેલ કફનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, શૂળ અને આધ્માન રોગનો નાશ થાય છે.

૨૦. દુર્નામ કુઠાર ગુટિકા:—મરી, લીંડીપીપર, કોષ્ટ, સિંધાલુણ, જીરૂં, સુંઠ, ઘોડાવજ, હીંગ, વાવડીંગ, હરડે, ચિત્રક, અજમોદ એ સર્વ સમાન લઇ સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળી ૧ તોલાની કરી ઉના પાણી સાથે આપવી; એટલે સર્વ પ્રકારના હરસનો નાશ થાય છે.

૨૧. હિંગ્વાદિ વટી:—શેકેલી હીંગ ૧ ભાગ, ઘોડાવજ ૨ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, સિંધાલુણ ૪ ભાગ, જીરૂં ૫ ભાગ, સુંઠ ૬ ભાગ, મરી ૭ ભાગ, લીંડીપીપર ૮ ભાગ, કોષ્ઠ ૯ ભાગ, હરડેદળ ૧૦ ભાગ, ચિત્રક ૧૧ ભાગ, અજમો ૧૨ ભાગ અને સર્વ ઔષધોથી બમણો ગોળ નાખી ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી અનેક પ્રકારના વાતરોગ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ એ રોગ નાશ થાય છે.

૨૨. રસકેશ્વરવટી:—કલખાપરી, સિંધાલુણ, મોરથુથુની ભુકી, ટંકણખાર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એમને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ગોળી છાંયે સુકાવી રાખવી; એ મધમાં ઘસી આંખમાં આંજવી એટલે સર્વ નેત્રરોગ નાશ થાય છે. તેમજ રૂક્ષત્વ, વડસ (નેત્રાર્બુદ=આંજણી.) ફુલાં, માંસનું વધવું, તિમિર, અહિર, પડળ, નેત્રવાયુ, કાચબિંદુ આદિ મોટા મોટા રોગ નાશ થાય છે.

૨૩. અહિફેનાદિ ગુટિકા:—અફીણ, અક્કલકરો, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, ભાંગ, હિંગળો એ સમાન ભાગે લઈ આદુના રસમાં વાલ વાલની ગોળીઓ કરી આપવી અને ઉપર દૂધ પાવું એટલે વીર્યવૃદ્ધિ થઇ સ્તંભન થાય છે. બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય, ઝાડા, ઉધરસ ઇત્યાદિ રોગ નાશ થાય છે.

૨૪. શંખવટી:—આમલીનો ખાર* ૪ તોલા, પંચલવણ (સિંધાલુણ, સંચળ, બંગડીખાર, બીડલવણ અને મીઠું.) ૪ તોલા, એને લીંબુના રસમાં વાટી તે રસમાં ચાર તોલા શંખને ગરમ કરી તેમાં તે બળી જતાં સુધી વારંવાર છમકારવો. પછી હીંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર એ દરેક અકેક તોલો અને પારો, ગંધક, વછનાગ એ ત્રણ પા પા તોલો લઇ સર્વને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળીઓ કરવી. એના સેવનથી ક્ષયરોગ, સંગ્રહણી, ઝાડો, અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, શૂળ, પરિણામશૂળ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૨૫. સંજીવની ગુટિકા:—વાવડીંગ, સુંઠ, લીંડીપીપર, હરડે, ચિત્રક, બેહેડાં, ઘોડાવજ, ગળો, ભીલામાં અને વછનાગ એ ૧૦ સમાન ભાગે લઇ ગોમૂત્રમાં ખરલ કરી ચણોઠી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી અને તે આદુના રસમાં આપવી. અજીર્ણમાં એક ગોળી, કોલેરા ઉપર બે ગોળી, સર્પદંશ ઉપર ત્રણ અને સન્નિપાત ઉપર ચાર ગોળી આપવાથી મનુષ્યને સજીવન કરે છે એથી એને સંજીવની ગુટિકા કહે છે.

૨૬. જાતિફલાદિ ગુટિકા:—જાયફળ, સિંધાલુણ, હિંગળો, કોડીની ભસ્મ, સુંઠ, અફીણ, ધંતૂરાનાં

* મોટાં ઝાડોની અંતર છાલ અને નાનાં ઝાડોનાં મૂળને બાળી તે રાખ પાણીમાં પલાળી રાખી તે પછી ઠરવા દઇ ઉપર ઉપરનું તેનું પાણી નીતારી લઈ તે પાણી ઉકાળવાથી વનસ્પતિનો ખાર નીકળે છે.

બી, લીંડીપીપર એ આઠે સમાન ભાગે લઇ લીંબુના રસમાં અથવા ધંતૂરાના કાઢાની અથવા ભાંગના કાઢાની ભાવના આપી રતી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરવી. કોગળીયા ઉપર ૧ પૈસાભાર છાસ, **શેકેલી** હીંગની ચણા જેવડી કાંકરી અને સિંધાલુણ એક માસો એકત્ર કરી તેમાં એ ગોળી એક આપવી **એટલે** તત્કાળ ઝાડો ઉલટી બંધ થાય છે. આ ગોળી નાગરવેલના પાનની બીડીમાં આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૨૭. અશ્વચોળી ગુટિકા:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, ટંકણખાર, વચ્છનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, હરતાલ એ સર્વ સમાન ભાગે લઈ સર્વના સમાન શોધેલો નેપાળો નાખી ભાંગરાના રસની તેને ૨૧ ભાવના આપી ચણોઠી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. એ ગોળી આદુના રસમાં અથવા ઉના પાણી સાથે અથવા યથાયોગ્ય અનુપાન સાથે આપવાથી વાતશૂળ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, વગેરે ૭૨ રોગનો નાશ કરે છે.*

---

* એને 'ઘોડાચોળી' પણ કહે છે. એના ઉપર કેટલાક ગ્રંથોમાંથી આ પ્રમાણે અનુપાનો મળી આવે છે. ૧. સંગ્રહણી ઉપર ૧ ગોળી ગાયના ઘોળવા સાથે આપવી. ત્રણ દિવસ સુધી બરાબર એકેક ગોળી છાશની સાથે ખાવી અને બીજી ખાટી અને મીઠી ચીજ ન ખાવી. ૨. જેને અજીર્ણ હોય અને પેટમાં દુખતું હોય તેને એક ગોળી ઘીની સાથે આપવી. ૩. **સાપના ઝેર ઉપર** દરદીના પગની પીંડીને છેદી થોડું લોહી કહાડી તે ગોળીને પાણીમાં ઘસી તે જગ્યાએ ચોપડવી. ૪. **કૃમિ**વાળાને આદુના રસની સાથે તે ગોળી ખાવા આપવી. ૫. **વિંછીના** વિષ વાળાને સુંઠના પાણીમાં એક ગોળી ઘસી ડંખ ઉપર ચોપડવી. ૬. જેના શરીરમાં દાહ થતો હોય તેને આંમળાંનાં રસમાં એક ગોળી ઘસી તેની આંખમાં આંજવી. ૭. દરરોજ પ્રાતઃકાળે એકેક ગોળી ખાય તેનું શરીર નિરોગી રહે: પરંતુ ઉપરથી ઘી દૂધ ખાવું. ૮. એકેક ગોળી મધની સાથે ૩ દિવસ સુધી દરરોજ ખાય તો વિષયાસક્તિ ઘણીજ વધે. ૯. જેની આંખો બહુજ રાતી થઇ જાય તેને એકેક ગોળી પાણીમાં ઘસી આંખમાં ચોપડવાથી રતાશ જતી રહે છે. ૧૦. કુકડાના ઇંડાની સફેતીને પાણીમા મેળવી તેમાં એક ગોળી ઘસી શિશ્ને લેપ કરી સ્ત્રીસંગ કરવાથી સ્ત્રી વશ થાય. ૧૧. ઉપદંશનો દરદી જવખારની સાથે એક ગોળી ખાય તો આરામ થઈ જાય. ૧૨. જેનું માથું દુખતું હોય તેણે એક ગોળી તલીયા તેલમાં મેળવી ચોપડવી. ૧૩. જલંધર રોગવાળાને નવ માસા બ્રહ્મદંડીની સાથે એક ગોળી આપવી. ૧૪. એકેક તોલો ચીનાઇ સાકરની સાથે ચાલીસ દિવસ સુધી એકેક ગોળી ખાય તો શરીરના સર્વ રોગ જાય. ૧૫. અજીર્ણવાળો પાનની સાથે એક ગોળી ખાય. ૧૬. મધની સાથે એક ગોળી ખાવાથી બંધેજ બહુજ થાય. ૧૭. જેનું માથું ભમતું હોય અને ચક્કર આવતા હોય તેણે એક તોલા ઘોડાવજની સાથે ઘસીને એક ગોળી ખાવી. ૧૮. મોઢાની દુર્ગંધી ઉપર નવ માસા ખસખસની સાથે એક ગોળી ખાવી. ૧૯. નાસુર ઉપર બિલાડીના હાડકા સાથે ઘસીને ચોપડવી. ૨૦. ઉંદરી-ઉપર જરાસી ચણોઠીની સાથે ગોળીને ઘસી ચોપડવાથી બાલ ઉગી આવે છે. ૨૧. ગાયના દૂધ સાથે ખાય તો જીર્ણજ્વર જાય. ૨૨. આ ગોળી સ્ત્રી રજસ્વલા થયા પછીથી સ્ત્રી પુરૂષ બન્ને પાનનીસાથે ખાય તો ગર્ભ રહે. ૨૩. દહીં અને દાડમના દાણા સાથે ખાય તો સંગ્રહણી જાય. ૨૪. જેનું પેટ પત્થર જેવું કઠણ હોય તેણે આ ગોળી પાણીમાં ઘસી પેટ ઉપર ચોપડવી; જેથી પેટની પીડા અને કઠણાશને દૂર કરે છે. ૨૫. આદુના રસ સાથે ખાય તો સર્વ જાતના વાતરોગ જાય. ૨૬. વિંછીના ડંખ ઉપર આ ગોળી સુંઠ સાથે ઘસી ચોપડવી. ૨૭. અળસીના ચૂર્ણ સાથે ખાય તો ઉનો તાવ જાય. ૨૮. જીરા અને સાકર સાથે ખાય તો જીર્ણજ્વર (જુનો તાવ) જાય. ૨૯. મરીમાં ઘસી સુંઘવાથી મૃગી અને નાકના રોગનો આ ગોળી નાશ કરે છે. ૩૦. ચીભડાનાં બીજ સાથે આ ગોળી ખાય તો મૂત્રરોગ જાય; પેશાબ છુટે. ૩૧. અક્કલકરા સાથે ખાય તો ઇન્દ્રીની પથરી ગાળે–કહાડે. ૩૨. પાનના રસ સાથે ૧૫ દિવસ ખાય તો ભૂખ ઉઘડે. ૩૩. ખસખસના રસ સાથે આ ગોળી ખાય તો વાતશૂળ જાય. ૩૪. મોચરસ અને બદામની સાથે આ ગોળી ખાય તો લોહી નીકળતું બંધ થાય. ૩૫. સુંઠ અને સ્ત્રીના દૂધ સાથે ઘસી આ ગોળી કાનમાં નાખે તો કાનના રોગ જાય. ૩૬. તુલસીના રસ સાથે ખાય તો તરીયો તાવ જાય. ૩૭. ભાંગરાના રસની સાથે ખાય તો શરીરની સુસ્તી જાય. ૩૮. સંભાળુના રસ સાથે ખાય તો પ્રમેહ જાય. ૩૯. લીંડીપીપર અને ગળો સાથે આ ગોળીનો લેપ કરે તો સન્નિપાત જાય. ૪૦. જુના ગોળ સાથે ખાય તો મુખદુર્ગંધ જાય. ૪૧. આમળાના ચૂર્ણ સાથે ગોળી ખાય

૨૮. ઉપદંશ કુઠાર ગુટી:—કંકુષ્ઠ અથવા મુરદારશીંગ અને કોષ્ઠ એ એકેક તોલો અને મોરથુથુ અડધો તોલો લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણ ગોળી કરીને તે સવારે અને સાંજે આદુના રસમાં આપવી અને મીઠી કે ખાટી ચીજ, માંસ, દૂધ, કોહળું એ ચીજોને ખાવી નહિ; એટલે ઉપદંશનો નાશ થાય છે.

૨૯. જ્વરકેસરિ ગુટી:—શુદ્ધ કરેલો પારો, વછનાગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગંધક, ત્રિફળાં, નેપાળો એ સર્વે સમાન ભાગ લઇ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરીને રતીના પ્રમાણથી ગોળીઓ કરવી. પરંતુ એ ગોળી બાળકોને સર્સવના આકાર જેવડી આપવી. નાળીએરના પાણી સાથે એ ગોળી સર્વે જ્વરનો નાશ કરે છે. નાળીએરનું પાણી ત્રણ તોલા દરરોજ પીવું. સાકર સાથે લેવાથી પિત્તજ્વરનો નાશ કરે છે. મરીની સાથે લેવાથી સન્નિપાતજ્વર હરે છે. લીંડીપીપર અને જીરા સાથે દાહજ્વરની નાશક છે. વળી આ જ્વરકેસરિ ગોળી વિષમજ્વર, ભૂતજ્વર, બરોળ, અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, સોજો, શૂળ સહિત અજીર્ણ, ગોળો, અઢાર પ્રકારના કોઢ અને પિત્તરોગનો નાશ કરનારી છે.

૩૦. ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા:—કચૂરો (નરકચૂરો), ઘોડાવજ, નાગરમોથ, કરિયાતું, દેવદાર, હળદર, અતિવિષની કળી, દારૂહળદર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, ધાણા, હરડાં, બેહેડાં, આંમળાં, ચવક, વાવડીંગ, ગજ-પીંપર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, જવખાર, સાજીખાર, સિંધાલુણ, સંચળ અને બીડ-લવણ આ ૨૬ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસાના વજને લેવાં; અને નસોતર, દંતીમૂળ, તમાલપત્ર, તજ, એલચી, અને વંશલોચન એ છ ઔષધો એકેક તોલો લઇ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરવું; અને લોહભસ્મ ૨ તોલા, ખડી-

---

તો સર્વે જાતની ગરમી જાય. ૪૨. આમળાના ચૂર્ણ સાથે એક વરસ દિવસ ખાય તો નિરોગી થાય. ૪૩. મધ સાથે ખાય તો બળ ઘણું થાય. ૪૪. મધની સાથે ઇંદ્રી ઉપર લેપ કરે તો સ્ત્રી બહુજ પ્યાર કરે. ૪૫. ખારેકના ઠળીયા સાથે આ ગોળી ખાય તો વાંઝણીને ગર્ભ રહે. ૪૬. લીંડીપીપર અને હીંગ સાથે આ ગોળી ખાય તો હરસનો નાશ કરે. ૪૭. છાસની સાથે આ ગોળી ખાય તો શરીરના સોજા જાય. ૪૮. સુંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળી ખાય તો હસ્તક્રિયા (હાથના પ્રયોગથી વીર્ય કહાડવાથી થએલ નામરદાઈ)નો રોગ જાય. ૪૯. જાવંત્રી સાથે ખાય તો વાંઝણીને પુત્ર થાય. ૫૦. ઉટકંટારીની સાથે ખાય તો પેટમાંનો દાહ તુરત શાંત કરે. ૫૧. ધોળી ચણોઠી સાથે ઘસીને આંખમાં આંજે તો આંખના રોગો જાય. ૫૨. લીમડાના ફૂલની સાથે આ ગોળી ખાય તો સાપનું ઝેર ઉતરે. ૫૩. લીમડાનાં પાંદડાં સાથે ખાય તો તાવ જાય. ૫૪. લીંડીપીપર સાથે ખાય તો અવલેહ રોગ જાય. ૫૫. સંચળ સાથે ખાય તો પેટનો મળ ઉતરે. ૫૬. ભાંગરાના રસ સાથે ખાય તો સન્નિપાત જાય. ૫૭. જીરા સાથે ખાય તો શરીરને પુષ્ટ કરે. ૫૮. મધની સાથે ખાય તો વાનો ગોળો જાય. ૫૯. આમલીના રસ સાથે ખાય તો પિત્તજ્વર જાય. ૬૦. તુલસી અને દાડમના દાણાના રસ સાથે ખાય તો શૂળ જાય. ૬૧. તુલસીના રસમાં ઘસીને આંજે તો રતાંધળાપણું જાય. ૬૨. ધોળી ચણોઠીમાં ઘસી આંખમાં આંજે તો ફુલું જાય. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ ગોળીની બનાવટ પણ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા ગ્રંથોમાં બતાવેલી જણાય છે. ઉક્ત ગોળીમાં ૧૧ ચીજો સમાન અને એ બધાની બરાબર નેપાળો લેવાનું લખેલ છે ત્યાં બીજા ગ્રંથોમાં નેપાળો દરેક ચીજની બરાબર નાખવાનું કહેલ છે. વધઘટ નાખવાનું જણાતું નથી. એક ગ્રંથકાર પારો, ગંધક, હર-તાલ, ઘોડાવજ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, કડુ, હરડેની છાલ, ટંકણખાર, વછનાગ, ધોળો સોમલ, નેપાળો, હીંગ અને ગોખરૂ આ પંદર ચીજો સમાન લેવાનું કહે છે. વળી બીજા ગ્રંથમાં પારો, સુંઠ, નેપાળો, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, નસોતર, કડુ, વછનાગ, હરતાલ, હળદર, મરી, ટંકણખાર, અફીણ લવંગ, જાય-ફળ, જાવંત્રી, મધુપીંપર, વાવડીંગ આ ઓગણીસ ચીજો ભાંગરાના રસમાં છ દિવસ સુધી ખરલ કરવાનું કહે છે. વળી એક ચોપાઇ અમારા સાંભળવામાં આવેલ છે કે:—"રસ વિષ ગંધક અરૂ હરતાલ, ત્રિકટુ ત્રિફલા ઔર જમાલ; ભૂંગરાજ રસ બાંધે ગોળી, કહે ગોરખ યહ ઘોડા ચોળી." આ પ્રમાણે બનાવટ, વસ્તુઓનું માપ અને અનુપાનો અનેક પાઠાંતરવાળાં વાંચવામાં આવે છે. કેટલાક લોકોને વાપરતા જોઇએ છીએ પણ પોતાની ચોર સ્થિતિના પ્રભાવે તેઓ છુપાવતાજ રહે છે; પરંતુ એવા મનુષ્યોએ લોકહિતના ખાતર પોતાના અજમાવેલ અખતરા પ્રસિદ્ધિમાં મૂકવા જોઇએ.

સાકર ૪ તોલા, શિલાજીત ૮ તોલા અને ગુગળ ૮ તોલા લઇ એ તમામ ઔષધોને ત્રિફળાંના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરવી. આ ચન્દ્રપ્રભા ગુટિકા સર્વ રોગનો નાશ કરે છે.

૩૧. વત્સનાગ ગુટી:—કલાઇની ભસ્મ ૩ ભાગ, મરી ૫ ભાગ અને વછનાગ ૭ ભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તેને આદુના રસમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણુ ગોળીઓ કરી તે આદુના રસમાં આપવી એટલે વાતરોગ અને કફનો નાશ થાય છે.

૩૨. કુચલા ગુટી:—ઝેર કોચલાંને રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સવારે તેને ચોળી તેના ઉપરથી છોત્રી કહાડી નાખી તેને ઘીમાં તળી નાખવાં. બળવા દેવાં નહિ. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૧૦ તોલા લેવું. પછી સુંઠ ૧ તોલો, મરી ૧ તોલો, ધાણા ૧ તોલો, ધાવડીનાં ફૂલ ૨ તોલા, સિંધાલુણ ૧ તોલો, અતિવિષની કળી ૧ તોલો, આંમળાં ૧ તોલો એ સર્વને એકત્ર કરી ખાંડી ચૂર્ણ કરી ઝેરકોચલાંના ચૂર્ણમાં મેળવવું. પછી સર્વથી ત્રણ ગણી ખડી સાકર લઇ ચાસણી કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ગોળીઓ જંગલી બોર જેવડી કરી તે દરરોજ સાંજ સવાર સેવન કરવી; એથી અગ્નિમાંદ્ય, તાવ, સંગ્રહણી, અતિસાર, શળ અને વાતરોગ એ દૂર થાય છે.

૩૩. શીતજ્વરારિ વટી:—હરતાલ અને ચુકો સમભાગ લઇ તેને કેળના પાણીની ત્રણ દિવસ ભાવના આપીને પછી મગ જેવડી બારીક ગોળીઓ કરી તે ગોળી સાકરમાં ૧ કે ૨ અથવા ૩ દિવસ આપવી એટલે શીતજ્વર દૂર થાય.

૩૪. ભલ્લાતક વટી:—અજમો ૨, ખુરાસાની અજમો ૨, કિરમાણી અજમો ૨, બોડીઅજમો ૨, શેકેલા કાંકચના ગોળા ૮ તોલા, ભીલામાં ૧૦ તોલા, તથા એ બધાં ઔષધોની બરાબર અથવા બમણો જુનો ગોળ લઈ સર્વ આપવા ખાંડી ગોળીઓ નાનાં બોર જેવડી કરવી. કોલેરામાં ૧ ગોળી આદુના રસમાં આપવી; એટલે ઝાડા અને ઉલટી અટકશે. કૃમિરોગમાં વાવડીંગના કાઢામાં આપવી. ઉપદંશ (ચાંદી) વાળાને દરેક વખતે એક ગોળી ગળાવી ઉપર પાન સોપારી ચુનો લવંગ જાયફળ વાળી પાનબીડી ખવરાવવી, એમ સાત દિવસ આપવાથી ઉપદંશ મટે છે. પથ્ય પાળવા જરૂર નથી. પણ સ્ત્રીસંગ ૧ મહિનો વર્જ્ય કરવો.

૩૫. પુરંદર વટી:—પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ૨ ભાગ લઈ કજલી કરવી. પછી ત્રિકટુ ૩ ભાગ અને ત્રિફળાં ૩ ભાગ લઇ સર્વને બકરીના દૂધમાં ખરલ કરી રતી પ્રમાણુ ગોળીઓ કરવી. એ આદાના રસમાં આપવી. તેના ઉપર ટંડુ પાણી પીવું. એના સેવનથી ઉધરસ ને શ્વાસનો નાશ થઇ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. એ નિત્ય સેવન કરવાથી વૃદ્ધ પુરૂષ પણ જુવાનની પેઠે સ્ત્રી સંભોગમાં સમર્થ થાય છે.

૩૬. વૃદ્ધિબાધિકા વટી:—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, લોહભસ્મ, કલાઇની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, કાંસાની ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાલ, મોરથુથુ, શંખભસ્મ, કોડીની ભસ્મ, ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, ચવક, વાવડીંગ, વરધારો, કચૂરો, પીંપળીમૂળ, શેરણી, ઘોડાવજ, એલચી, દેવદાર, મીઠું, સિંધાલુણ, સંચળ, બીડલવણ, બંગડીખાર એ સર્વે સમાનભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી હરડેના કાઢામાં ખરલ કરી ગોળીઓ ત્રણ ત્રણ માસાની કરી તે પાણીમાં આપવી. એટલે અસાધ્ય અંડવૃદ્ધિ (વધરાવળ) નો પણ નાશ થશે.

૩૭. નાગાર્જુની ગુટિકા:—પારો, વછનાગ, ગંધક, સીસાનીભસ્મ એ સમાન લઇ અને મરી ૩ ભાગ લઈ તેને આદુના રસમાં ખરલ કરવું. પછી રતી પ્રમાણે ગોળીઓ કરીને તે આપવી; એટલે વાતરોગ, વિષમજ્વર, કફ, અજીર્ણદોષ, સન્નિપાત, શળ, આધ્માન (આફરો) અને અરોચકનો નાશ થાય છે.

૪—ક્વાથ.

૧. મંજીષ્ઠાદિ ચતુઃ ષષ્ટિ ક્વાથ:—૧ મજીઠ, ૨ હરડાં, ૩ બેહેડાં, ૪ આમળાં, ૫ ગડુંલો, ૬ ગળો, ૭ બ્રાહ્મી, ૮ ઘોડાવજ, ૯ પુષ્કરમૂળ, ૧૦ ભાંગરો, ૧૧સુંઠ, ૧૨ મરી, ૧૩ લીંડીપીપર, ૧૪ કરિયાતું, ૧૫ અતિવિષનીકળી, ૧૬ નગોડ, ૧૭ ગરમાળાનો મગજ, ૧૮ ત્રાયમાણ, ૧૯ ખેરસાર, ૨૦ અરલુમૂળ, ૨૧ મોટી શંખાવળી, ૨૨ કાળી ઉપલસરી, ૨૩ ધોળી ઉપલસરી, ૨૪ મોટી શિવણ (ક્ષાયફળ), ૨૫ કડુ, ૨૬ પિત્તપાપડો, ૨૭ બાફળી (હિંગુપત્રી), ૨૮ ઇન્દ્રજવ, ૨૯ વાઘાટી (ગોવિંદી)નાં મૂળ, ૩૦ વાસાનવેલનાં મૂળ, ૩૧ કડવી વૃંદાવનીનાંમૂળ, ૩૨ ધાવડી (લઘુ), ૩૩ એરંડમૂળ, ૩૪ કડવા લીમડાની છાલ, ૩૫ ચિત્રકમૂળ, ૩૬ શતાવરી, ૩૭ ભારંગમૂળ, ૩૮ ભોંયઆંમળાં, ૩૯ કવંડળમૂળ, ૪૦ બીલીનાં મૂળ, ૪૧

ભીલામો, ૪૨ ધાવડીનાંમૂળ, ૪૩ પહાડમૂળ, ૪૪ પાડળ મૂળ, ૪૫ માલકાંગણી, ૪૬ વાળો, ૪૭ દંતીમૂળ, ૪૮ પલાસમૂળ, ૪૯ સુખડ, ૫૦ રતાંદળી, ૫૧ ગોરખમુંડી (કલાર), ૫૨ વાવડિંગ, ૫૩ આકડાનાં મૂળ, ૫૪ એરંડમૂળ, ૫૫ કરંજનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૬ ધાપટીનાં મૂળ અને પાંદડાં, ૫૭ રિંગણી, ૫૮ નાગરમોથ, ૫૯ ભદ્રમોથ, ૬૦ દેવદાર, ૬૧ પીળોવાળો, ૬૨ શ્વેતોત્પલ, ૬૩ કડવાં પડવળ, ૬૪ વાલોળનાં મૂળ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી સેવન કરાવવો તો રક્તપિત્ત, ૧૮ પ્રકારના કોઢ અને વાતરક્તનો નાશ કરે છે.

૨. રાસ્નાદિ ચતુઃ ષષ્ઠિ ક્વાથ:—૧ રાસ્ના, ૨ દેવદાર, ૩ કવંડળમૂળ, ૪ ચવક, ૫ પીંપળીમૂળ, ૬ ચિત્રકમૂળ, ૭ ભારંગમૂળ, ૮ હળદરના ગાંઠીયા, ૯ સુંઠ, ૧૦ પુષ્કરમૂળ, ૧૧ સુગંધી અજવલો, ૧૨ હરેડેદળ, ૧૩ સવા, ૧૪ કોષ્ટ, ૧૫ બ્રાહ્મી, ૧૬ ઘોડાવજ, ૧૭ ગોખરૂ, ૧૮ અરડુસી, ૧૯ ધોળા એરંડાનાંમૂળ, ૨૦ ખરેંટીમૂળ, ૨૧ ભદ્રમોથ, ૨૨ નાગરમોથ, ૨૩ શેવતી, ૨૪ પહાડમૂળ, ૨૫ ગળો, ૨૬ રેણુકબીજ, ૨૭ સાટોડી, ૨૮ થી ૩૭ દશમૂળ (શાલવણ, પીઠવણ, ગોખરૂ, રિંગણી, ઉભીરીંગણી, બીલી, એરંડ, અરલુ, શિવણ, પહાડ એનાં મૂળ) ૩૮ વરધારો, ૩૯ શેરણી, ૪૦ ગોરખમુંડી, ૪૧ અજમો, ૪૨ નસોતર, ૪૩ આસુંધ, ૪૪ રગતરોહીડાની છાલ, ૪૫ કાળી ઉપલસરી, ૪૬ ધોળી ઉપલસરી, ૪૭ ગુગળ, ૪૮ કરિયાતું, ૪૯ લીંડીપીપર, ૫૦ વાળો, ૫૧ ત્રાયમાણ, ૫૨ રિંગણી, ૫૩ કટ્તૃણ, ૫૪ કડુ, ૫૫ ગરમાળાનો ગરભ, ૫૬ કુડાની છાલ, ૫૭ કોરાંટા, ૫૮ નગોડનાંમૂળ, ૫૯ વાવડીંગ, ૬૦ તુવરફળ, ૬૧ શતાવરી, ૬૨ ધાણા, ૬૩ પટોળ અને ૬૪ ઇન્દ્રજવ; એનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરીને તે એરંડતેલ અને સિંધાલુણ નાખી નિત્ય સવારે સેવન કરે તો અર્ધાંગ વાયુ, અપતાનક વાયુ, હનુગ્રહ, કંપવાત, અર્દિતવાયુ, ઢીંચણનો વાયુ, વિશ્વાચી, કટિગ્રહ, બરડાનો વાયુ, તુની, પ્રતીતુની, લંગડાપણું, કુબ્જવાત (કુબડાપણું), હાડગતવાયુ, સંધિવાત એ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, ગોળાનોરોગ, શળ, બંધકોશ ઇત્યાદિરોગ નાશ પામે છે.

૩. શૃંગ્યાદિ ચતુઃષષ્ઠિ ક્વાથ:—૧ કાકડાશીંગી, ૨ હીંગ, ૩ કરિયાતું, ૪ હળદર, ૫ કોષ્ટ, ૬ રેણુકબીજ, ૭ કડુ, ૮ રાસ્ના, ૯ એરંડમૂળ, ૧૦ લસણ, ૧૧ દારૂહળદર, ૧૨ ગરમાળાનો ગરભ, ૧૩ રાઈ, ૧૪ ત્રાયમાણ, ૧૫ નસોતર, ૧૬ ચિત્રકમૂળ, ૧૭ માલકાંગણી, ૧૮ ઉપલસરી, ૧૯ ગળો, ૨૦ દાંતીનુંમૂળ, ૨૧ ચિરફળ, ૨૨ વાવડીંગ, ૨૩ એલચી, ૨૪ તજ, ૨૫ પટોળ, ૨૬ ગુગળ, ૨૭ અરડુસી, ૨૮ ઇન્દ્રજવ, ૨૯ કડાનાં મૂળ, ૩૦ આંમળાં, ૩૧ ચિકણામૂળ, ૩૨ શતાવરી, ૩૩ મરી, ૩૪ બ્રાહ્મી, ૩૫ ભારંગમૂળ, ૩૬ ગજપીપર, ૩૭ સુંઠ, ૩૮ હરેડેદળ, ૩૯ અરડુસી, ૪૦ મોરવેલ, ૪૧ કાળો નસોતર, ૪૨ પીપળીમૂળ, ૪૩ લીંડીપીપર, ૪૪ નાગરમોથ, ૪૫ બોડીઅજમો, ૪૬ અજમો, ૪૭ સવા, ૪૮ અગર, ૪૯ સુખડ, ૫૦ ઇન્દ્રવરણું, ૫૧ ચવક, ૫૨ ધોળી ગરણી, ૫૩ ઘોડાવજ, ૫૪ કાયફળ, ૫૫ થી ૬૪ દશમૂળ; એનો કાઢો કરીને આપવો એટલે આઠ પ્રકારના તાવ, સન્નિપાતજ્વર, વાતરોગ, સર્વાંગવાતરોગ ઇત્યાદિ રોગનો નાશ થાય છે.

૪. અશ્મરી નાશક ક્વાથ:—વાયવરણા (વરણા)ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવો એટલે પથરી અને વાતશળનો નાશ થાય છે.

૫—યોગ.

૧. વર્ધમાન પિપ્પલી પ્રયોગ:—પીપરની સંખ્યા રોજરોજ ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા દશ દિવસ સુધી વધારતા જઇને તેજ ક્રમેથી દરરોજ પાછી ઘટાડતા જવું. એ પીપરને દરરોજ દૂધમાં ઉકાળીને ઠંડું થયે તેમાંજ વાટી મધ નાખી એ સર્વ પાવું. ઉપર દૂધભાતનું ભોજન કરવું; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, જીર્ણજ્વર ઉદરરોગ, હરસ, વાતરક્ત, (અગ્નિમાંદ્ય, અજીર્ણ, અરૂચિ, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ અને કૃમિ) એનો નાશ થાય છે.

૨. અશ્મરીનાશક યોગ—વાયવરણા (વરણા)ની છાલનો કાઢો ગોળ નાખી પાવાથી પથરી અને વાતશળનો નાશ થાય છે.

૩. કૃચ્છ્રહારક યોગ:—ખડીસાકર અને જવખાર સમાન લઈ સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ થાય છે.

૪. કનકબીજ યોગ:—૧ તોલો નિર્મળીનાં બીજ છાશમાં વાટી મધ નાખી પાવાં; એટલે પ્રમેહનો શીઘ્ર નાશ થાય છે.

૫. આકુલ્યાદિ યોગ:—અંકોલની સુકવેલી કળીઓ અથવા મૂળની છાલ, પીસ્તાં, આંબળાં, હળદર, એનું ચૂર્ણ મધમાં આપવું એટલે વીશ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થશે.

૬. શ્લીપદનાશક યોગ:—સુંઠ નાખી પાચન કરેલું દૂધ અને દુગ્ધાન્ન સેવન કરવાથી શ્લીપદ (હાથી પગાનો રોગ), અર્બુદ અને ગ્રંથિ (ગાંઠ)નો રોગ એનો નાશ થાય છે. **બીજો પ્રકાર**—કાસંદરાનાં મૂળ વાટી ગાયના ઘીમાં પાવાં એટલે દારૂણ શ્લીપદ હાથી પગાનો રોગ નાશ થશે.

૭. અજીર્ણ અને કોલેરાને માટે:—સુંઠ, કુડાનાં મૂળ, ઝેરી નાળીએર, કુલંબકાચરી એ સર્વને છાશની બે તોલા આછમાં ૦। તોલો ઘસી તેને તપાવેલી ઠીકરીથી ઝામી તેમાં વાલભર હિંગ અને વાલ એક સિંધાલુંણ નાખી તે પાવાથી કોગળીયું, અજીર્ણ અને કૃમિવિકાર જાય અને અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય.

૮. વિસર્પ કુષ્ઠનાશક યોગ:—એરંડ, કડવી તુંબડી, કડવો લીમડો તથા પુંવાડીયો, બાવચી, અંકોલ એ સર્વનાં બીજ સમાન ભાગે લઈ પાતાળ યંત્રથી તેલ કહાડી તેનો લેપ કરવાથી વિસર્પ, કોઢ, ફોડલા, ખરજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે.

૯. મૂત્રાઘાતહર યોગ:—કાકડીનાં બીજ, ત્રિફળાંનું ચૂર્ણ અને સિંધાલુણ એ ઉના પાણીમાં પાવાથી મૂત્ર છુટશે.

૬—લેપ.

૧. ઉપદંશશામક લેપ:—શુદ્ધ ગંધક, એલચી, મરી, લવંગ અને શુદ્ધ પારો નાગરવેલના પાનના રસમાં ઘી સાથે ખરલ કરી તેનો શરીરે લેપ કરાવે અને નાગરવેલના પાનમાં તે સાંજ સવાર સેવન કરાવે: દૂધ ભાતનું પથ્ય કરાવે એટલે સર્વ ઉપદંશનો નાશ થઈ વિસ્ફોટકનો પણ નાશ થાય છે.

૨. કુરંડ નાશક લેપ:—ભારંગમૂળ ચોખાના ધોવરામણમાં સુખડની પેઠે બારીક ઘસીને ગંડમાળા (કંઠમાળા) અને અંતર્ગળ ઉપર લેપ કરવો એટલે તેનો નાશ થાય છે. તેમજ વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ ઘસી લેપ કરવો એટલે અંતર્ગળ રોગનો નાશ થાય છે.

૩. કર્ણમૂળ ઉપર લેપ:—વછનાગ, ઝેરકોચલાં, સુંઠ, કાયફળ અને કાળીજીરી એ સર્વને પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો એટલે કર્ણમૂળનો નાશ થાય છે.

૪. કુરંડનાશક લેપ:—હિરાકસી અને સિંધાલુણને એરંડીયા તેલમાં મેળવી તેનો અંડ ઉપર લેપ કરી વસ્ત્રથી બાંધવું તો તેથી અંડવૃદ્ધિ નાશ થાય.

૫. ગ્રંથ્યર્બુદનાશક લેપ:—સાજીખાર અને શંખભસ્મ એનો લેપ કરવો એટલે ગ્રંથી (ગાંઠ) અને અર્બુદરોગનો નાશ થાય છે.

૭—અર્ક.

૧. ભિલામાનો અર્ક:—ભિલામાનો અર્ક પાતાળ યંત્રથી કહાડવો. પછી તેમાં રાળ નાખી પચવી ગોળીઓ કરવી. આ ગોળી સર્વ વાત અને કટિવાત ઉપર આપવી. તેમજ ઉપદંશવાત, શૂળ, દૂષિત જ્વર, રક્તદોષ અને કોઢરોગ ઉપર પણ આપવી.

૨. કુચલાનો અર્ક:—ઝેર કોચલાં એક રાત ભિંજવી રાખવાં અને ખાંડવાં; પછી પાતાળ યંત્રથી અર્ક કહાડવો અને નાગરવેલની પાન બીડીમાં વાયુ પક્ષઘાત ઇત્યાદિ ઉપર આપવો.

૩. પુષ્પાદ્યર્ક:—શેવતી (કાંટા વિનાનો) ગુલાબ, અને ગુલાબ, મધુમાધવી, ગુલદાવરી, જાઈ, જુઇ, પીળોચંપો, બકુળ, કદંબ, એનાં ફૂલોપર કેતકીનાં પાંદડાં પાથરીને તેનો ગુરૂ સંપ્રદાય પ્રમાણે અર્ક કાઢવો. આ પ્રસિદ્ધ પુષ્પાર્ક છે. એનું સેવન ૪૮ દિવસ કરવાથી નપુંસક પણ પુરૂષત્વને પામે છે અને ૧ વર્ષ સેવવાથી ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૮—આસવ.

૧. કુમારી આસવ:—કુંવાર પાઠાનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, ગોળ ૪૦૦ તોલા, ભાંગ ૧૦૦૦ તોલા અને પાણી ૧૦૨૪ તોલા લઈ તેનો કાઢો કરવો. તે ચતુર્થાંશ રહે એટલે ગાળી લેવો અને તેમાં મધ ૨૫૬ તોલા અને ધાવડીનાં ફૂલ ૬૪ તોલા નાખી રીઢા વાસણમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી તેમાં

જાયફળ, લવંગ, ચણકબાબા, કબાબચીની, જટામાંસી (બાલછડ), ચવક, ચિત્રક, જાવંત્રી, કાકડાશીંગી, બહેડાં, પુષ્કરમૂળ એ દરેક ઔષધીનો કલ્ક ચાર ચાર તોલા અને તામ્રભસ્મ તથા લોહભસ્મ બે બે તોલા નાખી માટલાનું મોઢું બંધ કરી પૃથ્વીમાં અથવા ધાન્યની કોઠીમાં ૨૦ દિવસ દાટી રાખી તેમાંથી કાઢયા પછી તે આસવ રોગીનું બળ અને અગ્નિ જોઇને આપવાથી પાંચ પ્રકારના શ્વાસ, ઉધરસ, અસાધ્ય-ક્ષય, ૮ પ્રકારના ઉદરરોગ, ૬ પ્રકારના હરસ એનો નાશ કરે છે. આ વાતવ્યાધિ, અપસ્માર અને બીજા રોગો ઉપર પણ યોજવો; એના સેવનથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ શૂળ, ૮ પ્રકારનો ગુલ્મ, નષ્ટ પુષ્પ એ રોગ ૧૫ દિવસમાં નાશ થાય છે. આ કુમારી આસવ બૃહસ્પતિએ કહેલ છે.

૨. જંબીરાસવ:—પાકેલાં લીંબુ ૧૦૦ નો રસ કહાડી તેમાં હીંગ ૧૨ તોલા, સિંધાલુણ ૪ તોલા, બીડલવણ ૪ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, સંચળ ૧૬ તોલા, રાઈ ૮ તોલા અને અજમો ૮ તોલા નાખી તે સર્વ મિશ્રણ માટીના રીઢા વાસણમાં નાખી તે વાસણ ઘોડારમાં ૨૧ દિવસ દાટી રાખવું. ત્યારપછી બહાર કહાડી આ રસ બળાબળ જોઈ ૪ તોલા સુધી સેવન કરાવવાથી યકૃત્ (પેટમાંની ગાંઠ), બરોળ, ગોળો, વિદ્રધિ, અષ્ઠીલિકા, વાતગુલ્મ, ઝાંડા, શળ, પડખાનું શળ, હૃદરોગ, નાભિશૂલ, બંધકોશ આફરો, વાતરોગ અને કફરોગનો નાશ થાય છે. એનાથી લાકડું પણ બળી જાય છે.

૯—અંજન.

૧. નયનામૃત:—પારો અને સીસું સમાન ભાગે લઈ અગ્નિ ઉપર ગરમ કરી જમીન ઉપર નાખવું. ત્યારપછી તેનાથી બમણો શુદ્ધ સુરમો અને પારાનો ચોથો ભાગ ભીમસેની કપૂર નાખી સર્વે ખરલ કરવું. એનું અંજન કરવાથી તિમિર (અંધકાર), પડળ, કાચબિંદુ, શુક્ર (ફુલું), અર્મ, અહિરા વગેરે સર્વે નેત્રરાગનો નાશ થાય છે.

૨. નેત્રરોગો ઉપર અંજન:—સિંદૂર ०। તોલો, મોરથુથુની ભુકી ૧ માસો, ધોળો કાથો ०। તોલો, મુરદારશીંગ ०। તોલો એ ઔષધો ગાયના માખણમાં ખરલ કરી બીલામાની શેવતીનાં ૧૦ અથવા ૧૨ ટીપાં પાડવાં; અને તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી તેને વીસ પચીસ વેળા પાણીથી ધોઇ પછી ડબીમાં ભરી રાખવું. આ નિત્ય રાત્રે કાજળ પ્રમાણે આંખમાં અંજન કરવાથી ખુપરી, રતાશ, ખરજ, ઝરવું આદિ સર્વે નેત્રરોગ દૂર થશે.

૩. પ્રચેતન ગુટિકા:—(અંજન) ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, હીંગ, સિંધવ કડુ, ઘોડાવજ, કરંજનાં બીજ, શિરસ, એનું ચૂર્ણ કરી તેને બકરાના મૂત્રમાં ખરલ કરી ગોળીઓ કરી છાયામાં સૂકવવી. એનું અંજન કરવાથી અપસ્માર (મૃગી), ઉન્માદ, સ્મૃતિભ્રંશ, મૂર્ચ્છા, ભૂતદોષ, એકાંતરીયો તાવ, વિષમજ્વર અને તિમિર (અંધારાં), કાચ, બિંદુ, રતાંધળાપણું, શિરોરોગ અને સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

૧૦—તૈલ.

૧. કોશાતક્યાદિ તૈલ:—કડવાં તુરિયાંનો રસ ૪ શેર, તલનું તેલ ૧ શેર અને કડવી તુબડીનાં બીજ તથા સુંઠ એ બન્ને મળીને ०। શેર લઇ કલ્ક કરીને મંદાગ્નિથી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી સડેલ માંસ, જીવડા પડી ગએલા ઉપદંશ, દુષ્ટ વ્રણ અને ભગંદર રોગનો નાશ થાય.

આ તેલમાં મીણ, સિંદૂર, કપીલો, મુરદારશીંગ એ વસ્તુઓ મેળવી મલમ કરવાથી ઘણુંજ ગુણદાયક થાય છે.

૨. કાસીસાદિ તૈલ:—હિરાકસી, સિંધવ, લીંડીપીપર, સુંઠ, કોષ્ટ, કલગારી (દુધીયો વચ્છનાગ), મનશીલ, મરી, વાવડીંગ, દંતીમૂળ, ચિત્રકમૂળ, હરતાલ, પીળા ધંતૂરાનાં મૂળ એ સમાન ભાગે લઇ તેનાથી ચારગણું તલનું તેલ લઈ તેમાં આકડાનું દૂધ નાખી અને સર્વે ઔષધો વાટેલાં નાખી તેલથી ચારગણું ગોમૂત્ર નાખી એકત્ર પાચન કરાવવું; અને તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તે હરસના મસા ઉપર ચોપડવાથી ક્ષાર પ્રમાણે મસાને બાળી નાખે છે; અને ગુદા ઉપર કાંઇ વિકાર કરતું નથી.

૩. ગંધર્વહસ્ત તૈલ:—૬૪ તોલા એરંડાનું તેલ લઇ તેમાં ૧૬ તોલા એરંડમૂળ, ત્રિફળાં અને આદુ એ ત્રણે વાટીને નાખી તેલ પકવવું. એ તેલ પ્રાતઃકાળે પીવું અને દૂધ ભાત ખાવો એટલે આંત્રવૃદ્ધિનો નાશ થશે.

૪. **અર્બુદાદિનાશક તેલ:**—વાંઝણી કંકોડીનો કંદ, પહાડમૂળ, રિંગણી, કોષ્ઠ, પંડોળ, અંકોલમૂળ, ગલકીનો પાલો, હરતાલ, ગંધક, સિંધાલુણ, મજીઠ, એકલકંટો (એકવીર), હળદર, હીંગ, સંચળ, ઘોડાવજ અને શિરસ એ સમભાગે લઇ પાણીમાં વાટી કલ્ક કરી કલ્કથી ચારગણું તેલ અને તેલથી ચારગણું દૂધ લઈ સર્વ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચાવી તેલ સિદ્ધ કરવું. એનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ વ્રણ, અર્બુદ, ગંડમાલા અને ગંભીર વ્રણનો નાશ થાય છે.

૫. **મહાષટ્બિંદુ તેલ:**—એલચી, તજ, તમાલપત્ર, દેવદાર, સિંધાલુણ, નાગરમોથ, કરંજબીજ, રાસ્ના, તગર, ગરમાળાનો ગરભ, હળદર, એરંડમૂળ, સુખડ, વાળો, મરડાશીંગ, ધમાસો, ઘોડાવજ, બિલામાં, કમળ, ચિત્રક, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગળો, પીંપળીમૂળ, મજીઠ, પીળુંચંદન, ત્રિફળાં, પહાડમૂળ, ખેરસાલ, દ્રાક્ષ, વાવડીંગ, જેઠીમધ, કસુંબી, અષ્ટવર્ગ (જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, ઋદ્ધિ અને વૃદ્ધિ) એ સર્વે સમાનભાગે લઇ કલ્ક કરવો; અને તેનાથી ચારગણું તેલ, તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને સરખા ભાગે ભાંગરાનો રસ નાખી મંદાગ્નિથી પચાવતાં તેલ સિદ્ધ થાય એટલે એ તેલનું નસ્ય આપવાથી તેમજ અભ્યંગ કરાવવાથી રતાંધળાપણું, તિમિર (અંધારાં આવવાનો) રોગ, કાચબિંદુ (મોતીઓ), પડળ, ફુલાં, માથું દુખવું, કણશૂળ, ભમર (ભમરોટાંનું) શૂળ અને નાક તથા મુખનું શૂળ એ રોગોનો નાશ થાય છે; તેમજ બીજા પણ શિરોરોગનો નાશ થઇ દૃષ્ટિ ગીધ જેવી થાય છે.

૬. **લાક્ષાદિ તૈલ:**—લાખનો ઉકાળો કરી તેમાં સમાન ભાગે તલનું તેલ નાખી તેલથી ચારગણી દહીંની તર અને આસંદ, દારૂહળદર, દેવદાર, રાળ, કોષ્ઠ, સુખડ, મોરવેલ, કડુ, રાસ્ના, સવા અને જેઠીમધ એ સમભાગે નાખી સર્વેનો કલ્ક કરી તે કલ્ક તેલના ચોથા ભાગ જેટલો નાખી તેલ સિદ્ધ કરવું. એ શરીરે ચોપડવાથી સર્વ પ્રકારના તાવ, ક્ષય, ઉન્માદ, શ્વાસ, અપસ્માર, વાતરોગ, ક્ષય અને રાક્ષસ તથા ભૂતની પીડાનો નાશ થાય છે. આ તેલ ગર્ભિણી સ્ત્રીને માટે પણ પ્રશસ્ત છે.

૧૧—ઘૃત, ક્ષાર, મલમ.

૧. **સારસ્વતઘૃત (બ્રાહ્મીઘૃત.)**—મૂળ સહિત આણેલી બ્રાહ્મીને પાણીથી ધોઇ ખાંડી લુગડામાં નાખી રસ કહાડવો. આ રસ ૨૫૬ તોલા લઈ તેમાં ઘી ૬૪ તોલા નાખવું અને તેને ચૂલા ઉપર રાખી તે પછી તેમાં હળદર, જાઇનાં પાંદડાં, કોષ્ઠ, નસોતર અને હરડે, એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર, વાવડીંગ, સિંધાલુણ, સાકર, ઘોડાવજ એ અકેક તોલો લઈ પાણીમાં વાટી ગોળો કરી તેમાં નાખી મંદાગ્નિથી પકવી ઘી સિદ્ધ કરવું. એનું સેવન કરવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે. ૧૨ દિવસ સેવન કરવાથી ચન્દ્ર—પ્રમાણે કાન્તિ થાય છે. ૭ દિવસ સેવન કરવાથી ગંધર્વ પ્રમાણે સુંદર સ્વર (કંઠ) થાય છે. એક મહીનો સેવન કરવાથી તે સંપૂર્ણ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે (અર્થાત્ સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિ પ્રબળ થાય છે.) એના સેવનથી ૧૮ પ્રકારના કોઢ, હરસ, ગુલ્મ (ગોળો), પ્રમેહ, અને ઉધરસ દૂર થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર થાય છે. ક્ષીણવીર્ય પુરૂષને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને બળ તથા અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૨. **વજ્રક્ષાર:**—મીઠું, સિંધાલુણ, બંગડીખાર, જવખાર, સંચળ, ટંકણખાર અને સાજીખાર એ સમાન ભાગે લઇ ચૂર્ણ કરી તેને થુવરના અને આકડાના દૂધના ત્રણ ત્રણ સૂર્યપૂટ (ભાવના) આપ્યા પછી આકડાના પાનમાં રાખી માટલામાં ઘાલી ચૂલા ઉપર ચાર પહોર સુધી અગ્નિ આપવો. ઠંડું થએ તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, અજમો, જીરૂં, ચિત્રક એના ચૂર્ણ સાથે અગ્નિ બળ જોઈ પાણીમાં સેવન કરાવવું; એટલે ગોળો, શૂળ, અજીર્ણ, સોજો, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ, મંદાગ્નિ, ઉદાવર્ત અને બરોળ એનો નાશ થાય છે. આ ઔષધ વાતાધિક્યમાં ઉના પાણીમાં આપવું. પિત્તાધિક્યમાં ઘીમાં આપવું. કફાધિક્યમાં ગોમૂત્ર સાથે આપવું; અને ત્રિદોષમાં કાંજી સાથે આપવું. આ **વજ્રક્ષાર** બ્રહ્મદેવે કહેલ છે.

૩. **વ્રણનાશક મલમ:**—પારો અને ગંધક સમાન ભાગે લઈ બન્નેની બરાબર મુરદારશીંગ અને સર્વેની બરાબર કપિલો લઇ તેમાં થોડી મોરથુથુની ભૂકી નાખી એકત્ર વાટી તેમાં ચાર ગણું જુનું ઘી નાખી તાંબાના વાસણમાં ખરલ કરી મલમ કરવો. આ મલમ રૂના પેલ ઉપર ચોપડી વ્રણ ઉપર બાંધવો એટલે દુષ્ટવ્રણ પણ રૂઝાશે; તેમજ નાડીવ્રણ અને સર્વ પ્રકારનાં વ્રણ સારાં થશે.

बृहत्पाकसंग्रह

પાક કરવાની રીતિઃ—પાક બે પ્રકારના થાય છે. એક પાતળો અને બીજો ઘન (જાડો). પાતળા પાકને સંસ્કૃતમાં **અવલેહ** નામ આપ્યું છે અને ઘન હોય તો તેને પાક કહે છે. પાક એ ગળ્યો અને મધુર હોવાને લીધે રોગીને પાકનાં ઔષધો સેવન કરતાં કંટાળો આવતો નથી. રોગને દૂર કરવો તથા શરીરમાં શક્તિ લાવવી એ બે મોટા ગુણો પાકમાં રહેલા છે. પાકમાં નાખવાની કાષ્ઠૌષધી જેટલી હોય તેટલીનું જુદું ચૂર્ણ કરવું; તેમજ સુગંધી ઔષધોનું ચૂર્ણ પણ જુદું કરવું. દ્રાક્ષ, નાળીએર, બદામ, ચારોળી, પીસ્તાં, ખસખસ અને અખોડ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વસ્ત્રથી ચાળવાની જરૂર નથી. એ પદાર્થો થોડા ખાંડીને પાકમાં નાખવા. પાકમાં પ્રથમ કાષ્ઠૌષધી નાખવી, પછી સુગંધી પદાર્થ નાખવા અને પછી દ્રાક્ષાદિ પદાર્થ નાખવા. સર્વેના પછી કિંચિત્ કેસર ઘીમાં વાટી નાખવું. જ્યાં અફીણ નાખવાનું કહેલું હોય ત્યાં દૂધમાં ગરમ કરી નાખવું. ભાંગ નાખવાની હોય તો તે સારીપેઠે ધોઈ શેકીને નાખવી. પાકમાં ભસ્મો નાખવાની હોય તો તે પણ પાછળથી જ નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી તે ઘી ચોપડેલા ત્રાંબડા (થાળી)માં પહોળો કરી સુખડીની માફક ચોસલાં કરવાં અને ઠંડો થયા પછી તે સારા ઉત્તમ વાસણ (બરણી) વગેરેમાં ભરવો. વર્ષાઋતુમાં પાક ઘણો કરવો નહિ. વર્ષાઋતુમાં કરેલો પાક અને અવલેહ સૂર્યના તડકામાં વારે વારે મૂકતા રહેવું, તેથી તેમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. શિયાળામાં પાકનું સેવન કરવાથી ઘણોજ ફાયદો છે. પાક ખાધા પછી તે ઉપર દૂધ અવશ્ય પીવું અને મધુર રસનું ભોજન કરવું. પાક ખાવાનું પ્રમાણ ચાર તોલા સુધી છે.

ખાંડનો પાક એટલે ચાસણી બનાવવાની રીતઃ—બશેર ખાંડમાં દોઢ શેર પાણી કલઈ કરેલા વાસણમાં નાખી ચૂલા ઉપર મૂકવું. એક ઉભરો આવ્યા પછી ગાળી પુનઃ તે ચૂલા ઉપર મૂકી દૂધ ૬ તોલા તથા પાણી ૬ તોલા એ બન્ને એકત્ર કરી, તે ચૂલા ઉપરના પાક ઉપર થોડું થોડું છાંટતા જવું, એથી મેલ ઉપર આવશે તે કાઢી નાખવો; એટલે પાક સ્વચ્છ થશે. પછી તે પાકમાંનું એક ટીપું જમીન ઉપર પાડવું, તે ટીપું ન પ્રસરતાં તેમનું તેમજ રહે તો પાક સારો થયો છે એમ સમજવું. પાકમાં ખાંડ નાખવી તે ચૂર્ણ-ઔષધોનો વિચાર કરી તેના માપ પ્રમાણે સર્વ ચૂર્ણોથી બમણી, ત્રમણી અથવા ચોગણી જેટલી જોઈતી હોય તેટલી નાખવી. પાકમાં સાકર નાખવાની હોય તો મેલ કાઢવાની જરૂર રહેતી નથી.

૧—પાક.

૧. અશ્વગંધ પાકઃ—આસન ૪૦ તોલા, સુંઠ ૨૦ તોલા, લીંડીપીપર ૧૦ તોલા અને મરી, તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા લવંગ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ભેંસનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, મધ ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦૦ તોલા અને સાકર ૧૨૦ તોલા, એ પ્રમાણે મેળવી પહેલાં દૂધ તપાવી, તેમાં ઉપર કહેલી જણસોનું ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું; અને તે દૂધમાં સાકર, મધ તથા ઘી મેળવી પુનઃ તે પચન કરવું. જાડું થયા પછી તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ નાખી ચોખાના જેવું દાણાદાર થઈ ઘી છુટું પડવા લાગ્યા પછી ઉતારી તેમાં પીપળીમૂળ, જીરૂં, ગળો, લવંગ, તગર, જાયફળ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, બીલાં, કમળ, ધાણા, ધાવડીનાં ફૂલ, વંશલોચન, આમળાં, કાથો, કપૂર, સાટોડી, આસગંધ, ચિત્રો અને શતાવરી; એ એકવીસ જણસનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખી એકત્ર કરી ઠંડું થયા પછી ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. આ પાકને આસનપાક કહે છે, તેમાંથી બે તોલા જેટલો દરરોજ એક મહિના સુધી ખાવા આપવો. તે ઉપર યથેચ્છ ભોજન કરવું; એટલે ઉધરસ, દમ, અજીર્ણ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉન્માદ, મેદ, આમવાત, સોજો, શૂળ, વાતાર્શ પાંડુરોગ, કમળો, સંગ્રહણી, ગુલ્મરોગ, અને વાતકફ જનિત રોગનો નાશ થાય છે. આ પાક મંદાગ્નિવાળાને અને બાળકને હિતકારક, બલ્ય અને પૌષ્ટિક છે; તથા સ્ત્રીઓને પુષ્ટ કરી, પ્રસૂત થયા પછી દૂધ ન આવતું હોય તો જેટલું દૂધ કમી આવતું હોય તેટલા દૂધમાં મેળવી ભક્ષણ કરવું એટલે દૂધ આવે છે; અને ક્ષીણ, અલ્પવીર્યવાળાને હિતકારક, તથા કામ અને અગ્નિને વધારનાર તથા સંપૂર્ણ વ્યાધિનો નાશ કરનારો આ સર્વોત્તમ પાક છે.

૨. અશ્વગંધપાક બીજો:—આસન ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ છશેર; તજ, એલચી, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક અકેક તોલો; જાયફળ, કેસર, વંશલોચન, મોચરસ, જટામાંસી, ચંદન, સીસમની છાલ, જાવંત્રી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, લવંગ, ચણકબાબા, મરડાશીંગી, અખોડનું મગજ, ભિલામાં, શીંગોડાં, ગોખરૂ, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ અને લોહભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ માસા નાખી મંદ અગ્નિથી પકવી ચોસલાં કરી રાખવાં. તે પાક શક્તિ પ્રમાણે ખાવા આપવો; એટલે સર્વ પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, શોષ, ગુલ્મ, પિત્તરોગ અને વાતરોગનો નાશ થઈ શુક્રવૃદ્ધિ, પુષ્ટિ, અગ્નિદીપન, કાંતિ અને અંતઃકરણને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૩. અશ્વગંધપાક ત્રીજો:—૬૪ તોલા આસનનું ચૂર્ણ લઈ તે ૪૦૯૬ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૧૯૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં આસનનું ચૂર્ણ નાખવું. તેમજ તલનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, અડદનો લોટ ૩૨ તોલા, અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, જીરૂં, સુંઠ, ગોખરૂ, બળદાણા, અજમો, પીપળીમૂળ, લોહભસ્મ, સીસાની ભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ ચાર ચાર તોલા તેમાં નાખી પાક તૈયાર કરી તે અગ્નિબળ જોઈ આપવો; એટલે સર્વ પ્રકારનો વાતરોગ, કંમર, પીઠ અને ગુદા એ સ્થળોનો વાયુ, અસ્થિભંગ, સોજો, દારૂણ સંધિવાત, અંડવૃદ્ધિ, હૃદ્રોગ, પ્લીહા, શ્વાસ, કાસ અને પ્રમેહનો નાશ થઈ કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ઘોડા અને હાથી એ જનાવરોને પણ હિતકર છે.

૪. અશ્વગંધપાક ચોથો:—આસન ૩૨ તોલા, તજ, એલચી, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જાયફળ, જાવંત્રી, નવીન કેસર, વંશલોચન, જટામાંસી, મોચરસ, ચંદન, કાળો અગર, ચિત્રક, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, લવંગ, એખરાનાં બીયાં, અખોડ, શિંગોડાં, ગોખરૂ, શતાવરી, સુંઠ, મરી, અને રૂમીમસ્તકી એ અકેક તોલો લઈ ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયનું ૪ શેર દૂધ લઈ તેનો માવો કરી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી ચૂર્ણથી બમણી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે નાખ્યા પછી ઘુંટી ઘીથી ચોપડેલી તાસકમાં નાખી સરખું કરી ચકતાં કરવાં. એ પાક નિત્ય ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે પુષ્ટિ થઈ અનેક રોગનો નાશ થાય છે.

૫. અહિફેન પાક:—૪ તોલા અફીણ લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા ગાયના દૂધમાં બાફવું. પછી તેમાં સમભાગ સાકર અને તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ, જાવંત્રી જાયફળ, ચણકબાબા, અક્કલકરો, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, તાલમખાનું (એખરાનાં બીજ), કેસર, ચવક અને ચિત્રાનાં મૂળ એ પ્રત્યેક અર્ધો અર્ધો તોલો ઠંડું થયા પછી નાખવું. દરરોજ બે વાલ પ્રમાણે આ પાક ખાવા આપવાથી પ્રમેહ, મધુમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને સંગ્રહણીનો નાશ થઈ બળ, અને વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે તથા ઉત્તમ પ્રકારે ધાતુપુષ્ટિ થાય છે.

૬. બીજા પ્રકારનો અહિફેન પાક:—અક્કલકરો, કેસર, લવંગ, જાયફળ અને હિંગળોક એ તોલો તોલો લેવું. પછી અફીણ ૩ તોલા લઈ તે ચાર શેર દૂધમાં પચન કરવું. પછી એ સર્વથી ચોગણી સાકર લઈ સર્વ પદાર્થ એકત્ર કરી, બે અથવા ચાર વાલની ગોળી કરી, તે રાત્રે મુખમાં ધારણ કરવા આપવી; એટલે સો સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. એ ગોળીનું નિત્ય સેવન કરવાથી શરીર દૃઢ થઈ ક્ષયાદિક રોગ દૂર થાય છે અને હાથીના જેટલું બળ પ્રાપ્ત થઈ, અનેક સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૭. ત્રીજા પ્રકારનો અહિફેન પાક:—શુદ્ધ કરેલું અફીણ ૧૬ તોલા, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલા એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ઠંડુ થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર, લવંગ, આમળાં, સમુદ્રશોષના બિયાં, ભીમસેની કપૂર, ધોળું ચંદન, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બીયાં, તગર, કાળી મુસળી, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, ચવક, કાશકામાંનું મગજ, ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, જીરૂં, શહાજીરૂં, અજમો, બળદાણા, ગોખરૂ અને ગુંદ તોલો તોલો; ભાંગ ૧૬ તોલા; કલઈની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, રસસિંદૂર તથા અભ્રકભસ્મ એ સર્વે મળી ૪ તોલા નાખવી. પછી સુગંધ આવવા માટે કસ્તૂરી અને અગરૂ તેમાં નાખી, અવલેહ તૈયાર થયા પછી, તે સારા વાસણમાં ભરવો. આ પાક રોજ રાત્રે ખાવા આપવો; તે ઉપર ભેંસનું દૂધ પાવું. આ

પાકનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીઓને ગર્ભોત્પત્તિ થાય છે; અને નપુંસકને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી આ પાકનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, શૈત્ય, અપસ્માર, ઉરઃક્ષતરોગ, એંસી પ્રકારના વાયુરોગ, કફરોગ, ઉન્માદરોગ, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, ભગંદર, ઉચકી, સોજો, પ્રમેહ, કફવાતથી થનારા રોગ, આમવાત અને અતિસાર દૂર થાય છે.

૮. **આમ્રપાક:**—પાકેલી અને મીઠી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૨૫૬ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, સુંઠ ૩૨ તોલા, મરી ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા એ સર્વે પદાર્થો એકત્ર કરી, માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિવડે પચન કરવું; અને લાકડાના ચાટવાવડે વારંવાર હલાવવું. જાડું થયા પછી તેમાં ધાણા, જીરૂં, તમાલપત્ર, ચિત્રો, નાગરમોથ, તજ, કલોંજી જીરૂં, પીંપળીમૂળ, નાગકેસર, એલચીદાણા, લવંગ અને જાયફળ પ્રત્યેક ચાર તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખવું. પછી તે વાસણ નીચે ઉતારી, ટાઢું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તેમાંથી નિત્ય સવારમાં ૪ તોલા પાક આપવો અથવા શક્તિ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. આ પાકના સેવનથી માણસ બળવાન, હર્ષયુક્ત, પુષ્ટ અને નિરોગી થાય છે; તેમજ એના સેવનથી સંગ્રહણી, ક્ષય, શ્વાસ, અરૂચિ, આમ્લપિત્ત, પિત્ત, રક્તપિત્ત અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૯. **બીજા પ્રકારનો આમ્રપાક:**—સારી પાકેલી કેરીઓનો રસ ૨૦૪૮ તોલા, સાકર ૫૧૨ તોલા, ઘી ૨૫૬ તોલા, સુંઠ ૧૨૮ તોલા, મરી ૬૪ તોલા, લીંડીપીપર ૩૨ તોલા અને પાણી ૫૧૨ તોલા લઇ સર્વે એકત્ર કરી માટીના વાસણમાં નાખી લાકડાના ચાટવાથી હલાવવું. તે પછી તેમાં પીપળીમૂળ, નાગરમોથ, ચવક, ધાણા, જીરૂં, શાહજીરૂં, એલચીદાણા, નાગકેસર, તજ અને તાલીસપત્ર એ ઔષધોનું ૧૬ તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખી, તે પાક સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. દરરોજ અર્ધું જમ્યા પછી આ પાક ૪ તોલા આપવો; એટલે અરૂચિ, ઉગ્ર શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પીનસ (સળેકમ), પથરી, યકૃત્, અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, સ્વરભંગ, સર્વ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિનો રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, મસ્તકશૂળ, આનાહ (મલબદ્ધ અને મૂત્રબદ્ધ રોગ), ખસ અને શીતપિત્તનો નાશ કરે છે. એ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરુષ તરૂણના જેવો થાય છે. મૃતગર્ભ અને ગર્ભપાત થવાની ખોડ જે સ્ત્રીમાં હોય તેને અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રોત્પત્તિ થાય છે. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તરૂણ થાય છે. આ ઔષધ દરરોજ સેવન કરવાથી સેવન કરનાર પુરુષ મારૂતિના જેવો પરાક્રમી થાય છે. આ ખંડામ્રપાક બ્રહ્મદેવતાએ ભાર્ગવ મહર્ષિને કહેલો હતો. આ પાક વીર્યવર્ધક, બુદ્ધિવર્ધક, આયુષ્યવર્ધક, શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરવાવાળો એવો; તથા ગ્રહ, યક્ષ, પિશાચ અને અપસ્મારની હરકત દૂર કરનાર છે.

૧૦. **ત્રીજા પ્રકારનો આમ્રપાક:**—૨૫૬ તોલા સારી પાકેલી કેરીનો રસ, ૯૬ તોલા સાકર, ૬૪ તોલા ઘી, ૪ તોલા સુંઠ, ૧ તોલો મરી, ૨ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા પીપળીમૂળ, ૫ તોલા નાગરમોથ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ધાણા, ૨ તોલા જીરૂં, ૨ તોલા એલચીદાણા, ૨ તોલા નાગકેસર, ૨ તોલા તજ અને ૨ તોલા તાલીસપત્ર એ ઔષધ વસ્ત્રગાળ કરી કેરીના રસનો માવો કરી તેમાં તે ઔષધ મેળવી, ત્યાર પછી સાકરના પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડી, તે ૪ તોલા પાક દરરોજ ભોજનના મધ્યમાં ખાવો. આ **પકવામ્રપાક**થી અરોચક, શ્વાસ, કાસ, ક્ષય, પીનસ (સળેખમ), બરોળ અને યકૃત્ ઇત્યાદિકનો નાશ થાય છે,

૧૧. **આર્દ્રકપાક:**—બારિક કરેલા આદાના કકડા, ગાયનું ઘી અને ગોળ, એ સમભાગ લઇ લોખંડની કડાઇમાં અથવા માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. ચોંટી જાય એવું જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં સુંઠ, જીરૂં, મરી, નાગકેસર, જાવંત્રી, એલચીદાણા, તજ, તમાલપત્ર, પીંપર, ધાણા, શાહજીરૂં, પીંપળીમૂળ અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ સર્વ ઔષધોથી ચોથા ભાગનું (ચતુર્થાંશ) લઈ નાખવું. પછી તે પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક શીતકાળમાં રોજ બબ્બે તોલા ખાવા આપવો; એટલે દમ, ઉધરસ, ભ્રમ, સ્વરભંગ, અરૂચિ, કર્ણરોગ, નાસિકારોગ, મુખરોગ, ક્ષય, ઉરઃક્ષતરોગ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, શૂળ, ગુલ્મ અને શોષનો નાશ કરે છે.

૧૨. બીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક:—ગોળ ૬૪ તોલા, આદાનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા એ એકઠું કરી પચન કરવું. પછી તેમાં ચાતુર્જાત, લવંગ અને ત્રિકટુનું અકેક તોલો ચૂર્ણ નાખી, પાક તૈયાર કરી, તે અગ્નિબળ જોઇ સવારમાં સેવન કરવો; એટલે અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઈ વાતરોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, અરૂચિ, શૈત્ય, ક્ષયરોગ અને પીનસરોગનો નાશ કરે છે.

૧૩. ત્રીજા પ્રકારનો આર્દ્રકપાક:—અજમો, લોહભસ્મ, નાગરમોથ, ધાણા, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને જીરૂં એ ઔષધો બબ્બે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરવું; તથા ૨૦૦ તોલા ગોળ અને ૨૦૦ તોલા આદુના કકડા એકત્ર કરી તેનો લેહ કરી તેમાં ઉપલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ અવલેહ—સળેકમ, સોજો, શૂળ, ઉધરસ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષય, ગુલ્મ અને તાવ ઉપર યોજવો.

૧૪. એરંડપાક:—એરંડાના છોલેલા ગોળા લઇ તે આઠગણા દૂધમાં પચન કરવા. પછી સૂકવી બારિક વાટી ઘીમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; તથા તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ, એલચી, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, આસન, વરીઆળી, રાસ્ના, પુનર્નવા, રેણુકબીજ, શતાવરી, લોહભસ્મ, સાટોડી, હરડે, વાળો, જાવંત્રી, જાયફળ તથા અભ્રકભસ્મ એ સઘળાં સમભાગ લઇ ચૂર્ણ કરી તે તથા પહેલાંના દૂધનો માવો, તેમાં નાખી, સાકરના પાકમાં મેળવી તૈયાર કરવો. આ વાતારિ નામનો પાક સવારે ઉઠી ભક્ષણ કરવો; એટલે એંશી પ્રકારનો વાતરોગ, ચાળીસ પ્રકારનો પિત્તરોગ, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, વીસ પ્રકારનો મેહ, છ પ્રકારનો નાડીવ્રણ, અઢાર પ્રકારનો કોઢ, સાત પ્રકારનો ક્ષય, પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ, પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ, ચાર પ્રકારની સંગ્રહણી, હૃદ્રોગ, ગલગ્રહ અને અનેક પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે; આ પાકને શુક્લપાક રસાયન કહે છે. આ પાક સર્વ રોગનો નાશક છે,

૧૫. બીજા પ્રકારનો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડાના ગોળા, ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પક્વ કરવા; પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી, ૧૨૮ તોલા ખડીસાકર, ત્રિકટુ, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, વરીઆળી, સુવા, કચોરા, બાલું, અજમો, અજમોદ, જીરૂં, શાહજીરૂં, દારૂહળદર, હળદર, આસંધ, બળદાણા, કાળીપાટ, શેરણી, વાવડીંગ, પુષ્કરનાં મૂળ, ગોખરૂ, કોષ્ઠ, ત્રિફળાં, દેવદાર, કાળો અને ધોળો વરધારો, એળીઓ અને શતાવરી એ દરેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી એકત્ર કરી પુનઃ પક્વ કરવું. આ પાક વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, ઉદરરોગ, આનાહવાયુ, બસ્તિવાત, ગુલ્મ, આમવાત, કટિગ્રહ, ઉરૂસ્તંભ અને હનુસ્તંભનો નાશ કરનારો છે.

૧૬. ત્રીજા પ્રકારનો એરંડપાક:—૬૪ તોલા એરંડા લઇ તેમાંના ગોળા કહાડી તેમાંની અંતર્જિહ્વા કાઢી નાખી દાળને વાટવી; ત્યારપછી ૨૫૬ તોલા દૂધમાં નાખી અવટાવી માવો કરવો. પછી તે ઘીમાં તળવો. સાકર ૧૬૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચી, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ગળોનું સત્વ, કચોરા, અજમો, ખોડી અજમો, હળદર, દારૂહળદર, આસંધ, બળબીજ, પહાડમૂળ, શેરણી, વાવડીંગ, ગોખરૂ, કુડાના મૂળની છાલ, દેવદાર, વરધારો અને ભોંયકોહળું એ અકેક તોલો લઇ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી પાક તૈયાર કરી ત્રાંસમાં નાખવો. તેનાં ખપતરાં પાડી વાસણમાં ભરવાં. રોજ અકેક ખપતરૂં ખાવું; તેથી વાતવ્યાધિ, શૂળ, સોજો, અંડવૃદ્ધિ, ઉદરરોગ, આફરો, ગોળો, આમવાત, કટિગ્રહ, હેડકી, શ્વાસ, કાસ, પક્ષઘાત, પાંગળાપણું, અર્દિતાદિક વાતરોગ, પથરી, હરસ એ રોગ સારા થાય છે અને બળ, વીર્ય અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૭. કૌંચપાક:—કૌંચનાં બિયાંમાંનું મગજ ૮૦ તોલા; સાકર ૧૨૦ તોલા; ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા એ સઘળું એકઠું કરી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. હલાવવાની કડછીને ચોંટે એવું જાડું થયા પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીંપર), ત્રિગંધ (તજ, તમાલપત્ર, એલચી), લવંગ, અક્કલકરો, જાવંત્રી, તાલીમખાનું, કેસર, સાટોડી, બળદાણા, નાગબળ, કાળી મુસળી, અફીણ, પારાની ભસ્મ, લોહભસ્મ તથા અભ્રકભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા; અને ચંદન અગર કસ્તૂરી તથા ભીમસેની કપૂર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો, એમાંથી રોજ બબ્બે તોલા પાક સેવન કરવા આપવો; એટલે બળ તથા વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, સર્વ પ્રકારનો પ્રમેહ શમન થાય છે, કામ ચોગણો વધે છે અને ક્ષીણ થએલા પુરુષને પણ બળ, પુષ્ટિ અને કામ પ્રાપ્ત થાય છે.

૧૮. કૌચપાક બીજો:—૧૨૮ તોલા કૌચનાં બીયાં લઇ, તે ગરમ પાણીમાં ચાર પહોર ભીંજવી રાખવાં. પછી બહાર કાઢી જાડા કપડાથી ઘસી ઉપરની છાલ કાઢી નાખી નિર્મળ કરવાં. પછી છાંયે સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં નાખી ચતુર્થાંશ દૂધ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં અગર, જાવંત્રી, જાયફળ, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂં, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, સમુદ્રશોફનાં બીયાં, બીલામાં, કેસર, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક, દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ, કાચકા, ખુરાસાની અજમો, કબાબચીની અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા; નાગભસ્મ (સીસાની ભસ્મ) બે તોલા, કલઇની ભસ્મ ૨ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, લોહભસ્મ ૪ તોલા, કાચકા ૪ તોલા, અફીણ ૪ તોલા અને સાકર ૧૨૮ તોલા એ પ્રમાણે ચીજો નાખવી. પાક તૈયાર થઇ ઠંડો થયા પછી અથવા અર્ધો પાક તૈયાર થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખી, તે પાક સુગંધી ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો; અને અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો. આ પાક ઉપર દ્રાક્ષ, કેળાં, ચારોળી, સાકર, ઘી અને તલનું ભક્ષણ કરવું. ખાટા પદાર્થ ખાવા આપવા નહિ. આ પાકનું સેવન કરવાથી કામાક સ્ત્રીઓ પાક સેવન કરનાર પુરુષ ઉપર હમ્મેશ લુબ્ધ થઇ રહે છે. બુદ્ધિ વધે છે, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; અને સર્વ પ્રકારના રોગ દૂર થાય છે. તેમજ શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષય. ઉધરસ, ઉચકી, સોજો, મેદ અને સર્વ પ્રકારના વાયુરોગનો નાશ થઈ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષીણવીર્ય, નષ્ટવીર્ય અને ખંજવાયુથી પીડિત એવા પુરુષોના વિકાર દૂર થઇ તે પુરુષો પરાક્રમી થાય છે.

૧૯. કૌચપાક ત્રીજો:—૬૪ તોલા કૌચબીજ, ૧૬ તોલા આસન, ૧૬ તોલા ધોળા એનની છાલ, ૩૨ તોલા તલ, ૨૫૬૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘી, એ જણસો લઇ પચન કરવી. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૯૨ તોલા સાકર નાખવી; અને ચાતુર્જાત. પદ્મકટુ, જાવંત્રી, કાચકામાંનું મગજ, જાયફળ, લવંગ, ભીમસેની કપૂર, તગર, કાળી મુસળી, સુવા, અક્કલકરો, ધાણા, જીરૂં, હળદર, જટામાંસી, ત્રિફળાં, શેરણી, પુષ્કરમૂળ તથા અજમો એ ચાર ચાર તોલા; વંશલોચન, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કલઇની ભસ્મ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા; રસસિંદૂર, તામ્રભસ્મ અને અફીણ એ ચાર ચાર તોલા અને ભાંગ ૩૨ તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર ચાર તોલા સેવન કરાવવો; તેથી કરી વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, શ્વાસ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, વાતરોગ, ઉરૂસ્તંભ, ઉચકી, સોજો કટિશૂળ, શૂળ, હૃદ્રોગ, મંદાગ્નિ, ક્ષય, પીનસ અને પ્રદરના રોગોનો જલદીથી નાશ થઇ વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે. આ આત્મગુપ્તાવલેહ અમૃત અને રસાયન છે.

૨૦. કૌચપાક ચોથો:—કૌચનાં બીજ માંહેના ગોળા ૧૨૮ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા તથા અગરૂ, જાવંત્રી, સુંઠ, લવંગ, અક્કલકરો, જીરૂં, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, કેસર, ચણકબાબા, સમુદ્રશોફનાં બીયાં, બીલામાં, ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ વછનાગ, તાલીમખાનાં, મુસળી, અજમોદ, અફીણ અને હરીતકી દરેક બબ્બે તોલા તથા જાયફળ પાંચ તોલા અને કપૂર ૨ માસા, લેવું. મધ ૧૬ તોલા અને સાકર સર્વ ઔષધોથી બમણી લેવી. **પાક કરવાની રીત:**—કૌચનાં બીજ ઉનાપાણીથી ધોઈ લુછી સૂકવી ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી માવો કરવો. પછી અર્ધો ભાગ ગાયનું ઘી તેમાં નાખી શેકી દાણો પાડવો પછી તેમાં ઔષધીનું ચૂર્ણ નાખી કાલવવું. સાકરની ચાસણી કરતી વખતે તેમાં કેસરનું પાણી અને બાકીનું ઘી નાખી ઘુંટવું. તાર થવા માંડે એટલે તેમાં ઉપલું સર્વ ભેળવી તાસકમાં નાખી ઠરવા દઈને ચોસલાં પાડવાં અને અકેક ચોસલું રોજ ખાવું. એનો **ગુણ:**—કામ, મેધા, ધાતુ, કાંતિ અને બળની વૃદ્ધિ કરે છે. વળી શ્વાસ, પાંડુરોગ, રાજયક્ષ્મા, કાસ, હેડકી, સોજો, મેદ, વાયુરોગ, ધાતુક્ષય, લુલાપણું અને બહુમૂત્રરોગને દૂર કરે છે.

૨૧. કસેરૂપાક:—કસેરૂ ૧૬ તોલા, ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૫૭૨ તોલા લઈ સારી રીતે પચન કરવું. પછી ૧૨૮ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરવો અને તેમાં તે કસેરૂ અને ૧૬ માસા શુંઠનું ચૂર્ણ નાખવું; તેમજ કાષ્ઠપાષાણભેદ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લોધર, જાયફળ, શતાવરી, મજીઠ, ધાવડીનાં ફૂલ, માગાં બીલાની અંદરનું મગજ અને મોચરસ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી ચાર ચાર તોલાના લાડુ બાંધી સેવન કરવા. તેના સેવનથી સ્ત્રીઓના પ્રદર અને યોનિરોગનો નાશ થાય છે.

૨૨. કામસુંદરપાક:—શતાવરી, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તજ, લવંગ, ખારેક, એલચીદાણા, પીપર, આમળાં, કમળ, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, તમાલપત્ર, નાગરમોથ, સુંઠ, તાલીમખાનું, ધોળી સોપારી અને ધાણા એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, સોપારી ૮ તોલા, સાકર ૮૦ તોલા, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર છ છ માસા અને ભાંગ ૬ તોલા એ પ્રમાણે લઇ એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ **કામસુંદરપાક** પ્રમેહ તથા તાવનો નાશ કરી રસાયન અને પુષ્ટિકર થાય છે.

૨૩. કામેશ્વરપાક:—ઉત્તમ રીતે મારણ કરેલી અભ્રકભસ્મ, કાયફળ, કોષ્ટ, આસન, ગળોનું સત્વ, મેથી, મોચરસ, ધોળું ભોંયકોળું, કાળીમુસળી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, કેળનો કંદ, શતાવરી, અજમોદ, અડદની દાળનો લોટ, તલ, ધાણા, જેઠીમધ, નાગબલા, કચોરા, કસ્તૂરી, જાયફળ, કેસર, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ, જીરૂં, શહાજીરૂં, ચીત્રાનાં મૂળ, ચાતુર્જાત, સાટોડી, દ્રાક્ષ, ગજપીંપર અરડુસી, કૌચબીજ અને ત્રિફળાં એ ઔષધો સમભાગે લેવાં. બધા ઔષધોના ચતુર્થાંશ (કોઇના મતમાં દ્વિતીયાંશ) સાકર લેવી. ઘી એ બધાં ઔષધોના ચતુર્થાંશ જેટલું લેવું. પછી અર્ધા તોલાની અથવા તોલાની ગોળીઓ કરી રાખવી. ગોળી ખાધા પછી સાકર નાખેલું દૂધ પાવું; તેથી કરી માણસોને વીર્યપ્રાપ્તિ થઇ સ્તંભન થશે. ક્ષીણ પુરુષોને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ક્ષય રોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ રોગ નિર્મૂળ થઇ જાય છે. ઉધરસ, દમ, મોટો અતિસાર, અગ્નિમાંદ્ય, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, કફ અને રક્તપિત્ત એ રોગો દૂર થાય છે. એના સેવનથી મનને નિત્ય આનંદ થાય છે; અને કવિ પુરુષોને ઉત્તમ વાણી પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ ગુણ પ્રાપ્ત થશે. વધારે શું કહેવું? આ પાક કેવળ અમૃતજ છે. આ કામેશ્વરપાક નિત્ય પ્રતિ લગભગ એક વર્ષ પર્યંત સેવન કરવાથી અકાળ મૃત્યુ અને વલિપલીત રોગ દૂર થાય છે. સર્વ લોકનો હિત કરનાર એવો આ પાક શ્રી વૈદ્યનાથ વૈદે કહેલો છે.

૨૪. લઘુકામેશ્વરપાક:—ત્રિફળાં, ત્રિકટુ, જાયફળ, જાવંત્રી, તજ, લવંગ, એલચીદાણા અને અભ્રકભસ્મ એ સર્વે ઔષધો સમભાગે લેવાં. એ ચૂર્ણના અર્ધો અર્ધ ભાંગ લેવી. પછી સર્વથી બમણી સાકર લઇ, મધ અને ઘી નાખી પાક કરી અકેક તોલાના લાડુ બાંધવા. આ લાડુ પ્રાતઃકાળે ભક્ષણ કરાવવા; અને સંધ્યાકાળે જમ્યા પછી દૂધ પીને ઉપર પાન ખાવું; એટલે કામવૃદ્ધિ થઇ ધાતુનું સ્તંભન થાય છે; તથા શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, પ્રમેહ એ રોગો દૂર થાય છે. આ ઔષધ ગોરક્ષનાથે નિર્માણ કરેલું છે.

૨૫. કુબેરપાક:—૬૪ કાચકા રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી, સવારમાં ફોડી તેની અંદરની મીજ કાઢવી. પછી તે મીજથી ચોગણું દૂધ લઇ તેમાં ઘી નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. તે ઉકળી રહી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ નાખવું; તેમજ તજ, તમાલપત્ર, એલચી નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપર, જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, વાવડીંગ, વરીઆળી, જીરૂં, નાગરમોથ, ચીકણનાં મૂળ, હળદર, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ અને બંગભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખવી. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ આ પાક ૪ તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; એટલે સંપૂર્ણ પ્રકારના વાતરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અસ્મરી, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પીનસ, સંગ્રહણી, અતિસાર અને અરૂચિનો નાશ કરે છે. આ મધુ પક્વકુબેરપાક ખાવાથી કામવૃદ્ધિ, ધાતુવૃદ્ધિ, કાંતિ, પુષ્ટિ અને બળ આવે છે.

૨૬. કંદર્પપાક:—૩૨ તોલા ધોળી કુંગળી, ૯ તોલા મધ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો જાયફળ, ૦ાા તોલો લવંગ, ૦ાા તોલો કેસર, ૦ાા તોલો જાવંત્રી, ૯ તોલા સાકર, ૪ાા તોલા શુદ્ધ કૌચબીજ એ વસ્તુઓ લઇ દૂધ તોલા ૧૨૮ માં તેને નાખી ઉકાળીને માવો કરવો, અને તેને ઘી તોલા ૧૬માં શેકવો. પછી સાકર તોલા ૧૨૮ ની ચાસણી કરી તેમાં તે માવો નાખી ઘુંટી તાસકમાં ઘી ચોપડી તેમાં નાખી ઠરવા દઇને ચકતાં પાડવાં. એ પાક રોજ ૨ અગર ૪ તોલા સેવન કરવાથી નપુંસકને પણ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય. ઉપર જણાવેલી વસ્તુઓમાંથી મધથી માંડીને જાવંત્રી સુધીની સર્વે ચીજો માવો કરવામાં ન નાખતાં પાક તૈયાર થયા પછીજ તે સર્વ મેળવવી જોઇએ.

૨૭. કુમારીપાક:—કુમારી (કુંવાર)ના કંદ ૮૦ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા એ બન્ને એકઠા કરી મંદ અગ્નિ ઉપર દૂધ બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેને છાયામાં સૂકવી ચૂર્ણ કરવું. પછી પીપર, મરી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, કાકડીનાં

બી, ચાતુર્જાત અને ચીત્રો એ ચાર ચાર તોલા; એ બધાનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી તેના ભેગું મસળવું. પછી સાકર ૮૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૪૦ તોલા, ભેંસનું દૂધ ૪૦ તોલા અને મધ ૪૦ તોલા નાખી એ સર્વે લોખંડના વાસણમાં ભરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં સર્વે પ્રકારનાં ચૂર્ણ નાખી હલાવતા જઈ સારી પેઠે શેકવું. જ્યાં સુધી ઘી દેખાતું રહે ત્યાં સુધી પચન કરી, પછી તેમાં લોહભસ્મ, સોનું તથા સિંદૂર એ પ્રત્યેક અકેક તોલો નાખી, અકેક તોલાની ગોળીઓ કરવી. તે પાક સેવન કરવાથી જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, સંતાપ, શૂળ, અજીર્ણ, આમવાત અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; અને સ્ત્રીઓનું વંધ્યત્વ તથા પુરૂષોનું પંઢત્વ દૂર કરી શક્તિ આપે છે. આ કુમારીપાક અશ્વિનીકુમારે કહેલો અને અતિ ગોપ્ય છે.

૨૮. કુમારીપાક બીજો:—ચોસઠ તોલા કુંવારપાઠાનો ગરભ, ૧૨૮ તોલા સાકર, ૨૫૬ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી; એલચી, લવંગ, ચિનીગોંદ, સુંઠ, સમુદ્રશોષનાં બી, જાયફળ, વંશલોચન, કેસર, સાલમ, અક્કલકરો, ખારેક, બદામ, અજમો અને ખુરાસાની અજમો અકેક તોલો અને કસ્તૂરી ૦। તોલો લઈ એનો પાક કરી ચોસલાં પાડવાં. એના સેવનથી અમ્લપિત્ત દૂર થઇ શરીર અને ધાતુની પુષ્ટિ થાય છે.

૨૯. ખર્જૂરપાક:—ખારેકો ૪૮ તોલા, ગુંદર ૩૨ તોલા, સાકર ૨૮ તોલા, સુંઠ ૪ તોલા, પીપર ૨ તોલા, મરી ૩ તોલા; તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો; ચવક ૧ તોલો, ચિત્રક ૧ તોલો અને શેરણી અર્ધો તોલો: એ સર્વે ઔષધિ એકત્ર કરી એનો રીત પ્રમાણે પાક કરવો. આ પાક બળવૃદ્ધિ કરનારો હોઈ ક્ષય, કાસ, કંપવાત, હેડકી, શ્વાસ, ઉધરસ, પ્રમેહ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે; તથા બાળકને પુષ્ટિ કરે છે; તેમજ આ પાકના સેવનથી શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઇ, ધાતુવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૩૦. બીજા પ્રકારનો ખર્જૂરપાક:—ખારેકો ૧૨૮ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવી; પછી લોખંડની કડાઇમાં દૂધ ૨૦૪૮ તોલા નાખી તેમાં તે ખારેકો પચન કરવી. દૂધ બળી જાય એટલે ખારેકોથી બમણી સાકર નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, તવખીર, હળદર, દારૂહળદર, મરી, જાવંત્રી, જીરૂં, શહાજીરૂં, બહેડાં, સુંઠ, ચિત્રક, લીંડીપીપર, ધાણા, જાયફળ તથા કપૂર એ તોલો તોલો અને કસ્તૂરી એક માસો લઈ સાકરના પાકમાં નાખવી. પછી મધ ૩૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા નાખવાં. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, મધુમેહ, કમળો, પાંડુરોગ, કોઢ, ખસ, દાદર, વિસર્પ અને ત્રિદોષ વગેરે રોગો દૂર થઈ ધાતુ પુષ્ટ થાય છે.

૩૧. ત્રીજા પ્રકારનો ખર્જૂરપાક:—ખારેક બશેર, ગાયનું દૂધ ૨૦૪૮ તોલા તથા ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા અને એ સર્વેના બરોબર સાકર લેવી. જીરૂં, શહાજીરૂં, વાવડીંગ, ચાતુર્જાત, કેસર, રસસિંદૂર, કલઇની ભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ, ભીમસેની કપૂર, સુવર્ણના વર્ક, અભ્રકભસ્મ, વાળો, લોહભસ્મ, ગળોનું સત્વ અને શિલાજીત એ દરેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઇ એ સર્વે સહિત પાક તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી વાત, પિત્ત, રક્તપિત્ત, અંતર્દાહ ધાતુક્ષય, મંદાગ્નિ અને સર્વે પ્રકારની વ્યાધિ દૂર થાય છે.

૩૨. ખર્જૂર પૂરણપાક:—ખારેક ૮૦ તોલા લાવી એમાંના ઠળીયા કાઢી નાખવા, અને તેમાં તાલીમખાનાં દૂધમાં વાટીને ભરીને તેની ઉપર સુતર બાંધી લેવું. ત્યાર પછી ૩૨૦ તોલા દૂધમાં તે ખારેકો મંદાગ્નિએ પકવવી. દૂધ ઉકળતી વખતે તે વાસણના મ્હોડા ઉપર લુગડું બાંધી તેના ઉપર એક તોલો અફીણ બારીક વાટીને ભભરાવી ઉપર બીજું લુગડું બાંધી તેના ઉપર ઢાંકણું ઢાંકવું. દૂધની વરાળથી પીગળીને તે અફીણ દૂધમાં ઉતરી જશે. દૂધનો માવો થયા પછી તેમાં ૧૫૦ તોલા સાકરની ચાસણી તથા જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, ગોખરૂ, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એલચીદાણા, સમુદ્રશોકનાં બી, ખુરાસાની અજમો, અજમો, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, કપૂર, સાલમ, ચણકબાબા, કૌચબીજ, અક્કલકરો, ખસખસ, લોધર, ત્રિફળાં, ભોંયકોહળું, બદામ, આસંધ અને ધોળી ચણોઠી એ ઔષધો નાખી ઠરવા દઇ તેના ચોસલાં પાડવાં. એ ધાતુક્ષય, ધાતુસ્ત્રાવ, બિંદુસ્ત્રાવ, નપુંસકપણું, અલ્પવીર્ય ઇત્યાદિ રોગો ઉપર બહુજ પ્રશસ્ત છે.

૩૩. કુષ્માંડપાક:—કોળાની છાલ અને અંદરનો તંતુમય ગરભ કહાડી નાખી ચીરીઓ કરીને અગ્નિ ઉપર બાફ આપી પછી તેને ચોવડા લુગડાપર સૂકવવાથી તેમાંના પાણીનો અંશ નીકળી જશે. પછી

સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, ચારોળી, બેદાણા વગેરે મસાલો નાખી કોહળાની ચીરીઓના ટુકડા કરી તે પાકમાં નાખવા. આ પાક દરરોજ પ્રાતઃકાળે સેવન કરવાથી કોઠામાંની ગરમી અને ધાતુસ્થાનની પીડા બંધ થાય છે.

૩૪. ગોખરૂપાક:—ગોખરૂનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઇ ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી ઉકાળવું; પછી લવંગ, મરી, લોહભસ્મ, જાયફળ, ત્રિફળાં, સમુદ્રશોષ, પીપર, એલચી, કપૂર, ઉટકટારી, જાવંત્રી, હળદર, આમળાં, કાચકાનો મગજ અને અફીણ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને સર્વ ઔષધોથી અર્ધી ભાંગ લેવી; તથા ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા અને સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લઈ તેનો પાક કરી, તેમાં તે સર્વે ઔષધો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ સવારમાં ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો; એટલે તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે; અને ધાતુવૃદ્ધિ તથા તેજને વધારે છે.

૩૫. બીજા પ્રકારનો ગોખરૂ પાક:—ગોખરૂ અથવા છાયામાં સુકાવેલ કાંટી ગોખરૂ ૬૪ તોલા, ભોંયકોળું ૪ તોલા, કાળી મુસળી, શતાવરી, બદામની મીજ, બેદાણા, ચારોળી, પસ્તાં, આસંધ, કેસર, બળબીજ, અર્જુન વૃક્ષની છાલ, કાળીદ્રાક્ષ, કમળકાકડીની મીજ, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, પંજાબી સાલમ, ચોપચીની, એખરાનાં બીજ, ધોળી મુસળી, ગળોનું સત્વ, પીંપળીમૂળ, અખોડ, લવંગ, ચણકબોબા, રૂમીમસ્તકી, શીંગોડાં, તવખીર, ભીલામાં, ખસખસ, વંશલોચન, ટોપરૂં, અસાળીયો, જાયફળ અને જાવત્રી એ ૩૪ ઔષધ દરેક ચાર ચાર તોલા; ભીમસેની કપુર ૪ માસા અને કસ્તૂરી ૧ માસો, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા એ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુઓ લઇ પ્રથમ દૂધમાં ગોખરૂનું ચૂર્ણ નાખી માવો કરીને ઘીમાં શેકવો. સઘળા ચૂર્ણથી બમણી સાકર લઈ તેની ચાસણી કરવી. કેસરનું પાણી કરી તે ચાસણી કરવામાં નાખવું. ત્યાર પછી ઉપલી ઔષધીઓ અને સુગંધ દ્રવ્યો તેમાં નાખી તેનાં ચોસલાં પાડવાં. આ પાક દરરોજ બેથી ૪ તોલા સુધી આપી ઉપર દૂધ પાવું. એનાથી ધાતુસ્રાવ, પ્રમેહ, શરીરમાંની કડકી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, કટિશૂળ એ દૂર થઇ ધાતુવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૩૬. ત્રીજા પ્રકારનો ગોખરૂપાક:—ગોખરૂનું ૬૪ તોલા ચૂર્ણ લઈ તે ૫૧૨ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી જાવંત્રી, લવંગ, લોહભસ્મ, મરી, ભીમસેની કપૂર, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષનાં બીયાં, કરંજનાં બી, અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ, હળદર, આમળાં, લીંડીપીપર, કેસર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, અફીણ, કાચલાં, કૌચબીજ અને કાચકા એ સર્વ ઔષધો તોલો તોલો લેવાં; સર્વ ઔષધોના બરાબર સાકર લેવી અને સાકરના અર્ધા ભાગે ભાંગ લેવી. પછી ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા લઈ એ સર્વે ઔષધો તેની અંદર નાખી મંદ અગ્નિ ઉપર પાક તૈયાર કરવો. આ પાક નિત્ય સવારે સેવન કરવો; એટલે મૂળવ્યાધિ, સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. એના સેવનથી ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યસ્તંભન થઈ તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૩૭. ચોથા પ્રકારનો ગોખરૂપાક:—૪૦૦ તોલા ગોખરૂનાં પંચાંગ લઇ, તેથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પચન કરવી. જાડું થયા પછી તેમાં સુંઠ, લીંડીપીપર, નાગકેસર, તજ, એલચીદાણા, જાવંત્રી, અર્જુનવૃક્ષની છાલ અને કાકડીનાં બી એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા તથા વંશલોચન ૩૨ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ લેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે વીર્યપતન, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, રક્તપ્રમેહ અને મધુમેહ રોગો દૂર થાય છે.

૩૮. ચોપચીની પાક:—ચોપચીનીનું ચૂર્ણ ૪૮ તોલા અને પીપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, તજ, અક્કલકરો અને લવંગ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો, તથા સર્વ ચૂર્ણના બરોબર સાકર નાખી તેનો પાક કરવો. તેમાંથી એક તોલો પાક સવારે અને સાંજે ખાવા આપવો. પથ્ય ચોપચીની ચૂર્ણની માફક રાખવી; એટલે ઉપદંશ (ગરમી), વ્રણ, કોઢ, વાતરોગ, ભગંદર, ધાતુક્ષયથી થએલી ઉધરસ, સળેકમ, ક્ષય તથા સંપૂર્ણ વાતરોગનો નાશ કરી પુષ્ટિ આપે છે.

૩૯. જાતિફળપાક:—(જાયફળ પાક) જાયફળ, લવંગ, શતાવરી, ગોખરૂ, વરીઆળી, ભીલામાં, અજમો, વાવડીંગ, જાવંત્રી, પીપળીમૂળ, ચીત્રો, ચવક, અક્કલકરો, હળદર અને ત્રિફળાં એ ઔષધો સમ-

ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું. સાકરનો પાક કરી તેમાં આ ઔષધોનું ચૂર્ણ પંચામૃત રસ ૧ તોલો અને મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બળ આપનાર હોઈ વાતરોગ, કફરોગ, સોજો, દમ, પીડ, કંમર અને બરડાના ઠેકાણાનો વાયુ, ઉદરરોગ, અર્દિતવાયુ, અપબાહુક, ખંજવાયુ, પાંડુરોગ, અપતંત્રક અને અપતાનક વાયુ તથા વલિપલિતનો નાશ કરે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને હિતાવહ છે. સિંહ જેમ હાથીના સમૂહનો નાશ કરે છે તેમ આ પાક વાયુ સંબંધી રોગ તથા રક્તસંબંધી રોગનો નાશ કરે છે.

૪૦. બીજા પ્રકારનો જાતિફળપાક:—૫૦૦ જાયફળ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. પછી સાકર ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦૦ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા તથા ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, મોચરસ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ લઈ પાકમાં નાખી, પાક તૈયાર થયા પછી રોજ એક તોલો આપવો; એટલે શ્વાસ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષીણતા, કૃશત્વ અને સર્વ રોગનો નાશ થાય છે.

૪૧. જીરાપાક:—૬૪ તોલા જીરૂં ૨૫૬ તોલા દૂધમાં બાફી તેનો માવો કરી ઘીમાં શેકવો. ત્યાર પછી ૧૨૮ તોલા સાકરની ચાસણી કરીને તેમાં એ માવો મેળવ્યા પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની છાલ, રસવતી, ધાણા, હળદર, સાલમ, વંશલોચન અને તવખીર એ સર્વ બબે તોલા ખાંડીને મેળવવાં. એનાથી પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, પથરી, જીર્ણજ્વર, દાહ, સળેખમ અને હરસનો નાશ થાય છે; અને શક્તિ આવે છે.

૪૨. દ્રાક્ષપાક:—દ્રાક્ષ અને સાકર એ પ્રત્યેક ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા એકત્ર કરી પકવ કરવું. પછી તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, ત્રિકટુ, કસ્તૂરી, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કેસર, જાવંત્રી, જાયફળ, મૃગાંક, ચાંદીની ભસ્મ, ધાણા તથા ચંદન એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખી સારો પાક કરવો. આ પાક સવારે બે તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો. તે સ્નિગ્ધ, શુક્રકર, પ્રમેહનાશક, પિત્તરોગનાશક અને મૂત્રાઘાત, વિબંધ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, રક્તપીડા, હૃદય તથા હાથ પગનાં તળીઆંના દાહનો નાશ કરે છે. એ પ્રાણિઓને સૌખ્યદાયક છે.

૪૩. બીજા પ્રકારનો દ્રાક્ષપાક:—૬૪ તોલા કાળી દ્રાક્ષ લઈ પાણીથી ધોઇને છાંયે સુકવવી. પછી તે આઠગણા દૂધમાં પચવી તેમાં પિત્તપાપડો, મોરવેલ, અતિવિષ, પટોલપત્ર, ધાણા, વાળો, બાળહરડે અને ભોંયકોહોળાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી તે સર્વના બરોબર સાકર નાખી આ પાક ઘીની સાથે અથવા માખણની સાથે ભક્ષણ કરવો; એટલે પિત્ત, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, કમળો, અતિતૃષ્ણા, ભ્રમ, મૂર્ચ્છા, તૃષા, ઉચકી, તમકશ્વાસ, ઉન્માદ, પથરી, પ્રમેહ, પિત્ત અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૪૪. ધાત્રીપાક:—પાકેલાં આમળાં લઇ તે સોયથી કોચવાં. પછી આદાનાં પાન સાથે પાણીમાં નાખી બાફવાં. તેમાંથી કાઢી પુનઃ દૂધમાં બાફવાં. પછી પાણીમાં બાફી તે મધના ભરેલા વાસણમાં વીસ દિવસ રાખવાં, અને પછી જૂનું થએલું મધ કાઢી નાખી બીજા નવા મધમાં નાખવાં, અને તેમાં ખાંડ, આમળાં, ગજપીંપર, એલચી, વંશલોચન, લોહભસ્મ અને વંગભસ્મ (કલઇની ભસ્મ) નાખી શુભ દિવસ જોઇ સવારે ૧ તોલો બળ માટે તથા ક્ષય રોગ ઉપર ખાવા આપવો. તેના ઉપર મધુર અને પથ્ય પદાર્થો ખાવા આપવા, એટલે પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, કોષ્ટ, પિત્તપ્રકોપ, પિત્તજન્ય સર્વરોગ અને રક્તવિકારનો નાશ થાય છે- આ પાક વીર્યવૃદ્ધિ કરી ઉત્તમ પ્રકારનું વાજીકરણ કરે છે.

૪૫. નારિકેલખંડ પાક:—ખોપરૂં ઝીણું ખમણેલું ૧૬ તોલા લઇ તે ૪ તોલા ઘીમાં સારી પેઠે શેકી, તેમાં સમભાગ ખાંડ અને ૧૨૮ તોલા નાળીએરનું પાણી નાખી, ગોળના પાક જેવું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, પછી તેમાં ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વંશલોચન, જીરૂં, શહાજીરૂં, એલચી, તજ, તમાલપત્ર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ કરી તે અર્ધો તોલો નાખી ઠંડો થયા પછી ખાવા આપવો. એટલે તે અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, ક્ષય, રક્તપિત્ત, શૂળ અને ઉલટીનો નાશ કરી ધાતુવૃદ્ધિ કરે છે.

૪૬. બીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાક:—૧૬ તોલા ખોપરૂં પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું. પછી તે ચાર તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૧૬ તોલા સાકર લઇ તેનો નાળીએરના પાણીમાં જાડો પાક કરવો. નાળીએરનું પાણી ન મળે તો ગાયનું દૂધ લઈ પાક કરવો. પછી તેમાં ધાણા, પીંપળીમૂળ અને

ચાતુર્જાત એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી પાક તૈયાર કરવો. એ પાકમાંથી રોજ ૪ તોલા અથવા બે તોલા પાક ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે પુરૂષાર્થ, નિદ્રા, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થઈ અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, પરિણામશૂળ તથા ક્ષયનો નાશ થાય છે.

૪૭. ત્રીજા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાકઃ—લીલું ખોપરૂં ૬૪ તોલા લઈ પાટીઆ ઉપર બારિક કરી, તે ગોળો એક વાસણમાં મૂકી તેમાં તેનું (નાળીએરનું) પાણી રેડવું. પછી ગાયનું ઉત્તમ ઘી ૩૨ તોલા તથા સાકર ૬૪ તોલા નાખી, મંદ અગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરી ઘુંટતા જઈ પાક કરવો. તે કડછીએ ચોંટવા લાગે એટલે તેમાં જાયફળ, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, મરી, સુંઠ, જીરૂં, વાવડીંગ, વરીઆળી અને જાવંત્રી એ તોલો તોલો નાખી તે પાક ખુમચામાં પહોળો કરવો. ઠંડો થયા પછી તેનાં ચોસલાં પાડી તેને કપૂર, લોબાન વગેરે સુગંધીના ધૂપ દીધેલા ઉત્તમ ઘીના નિવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક હૃદયને હિતકર, વિષ્ટંભિ, શીતલ, તૃપ્તિકારક, ગુરૂ, સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, બસ્તિશોધક, અગ્નિવર્ધક તથા મધુર; રક્તપિત્ત, વિષદોષ, વાતરક્ત, ગૃધ્રસી, નેત્રરોગ તથા વાત પિત્તનો નાશક; કામવર્ધક, બળકારક, શુક્રવર્ધક, ધાતુપુષ્ટિકારક, સુખદાયક, શરીરની કાંતિ ઉત્તમ કરનાર; અને કંડૂ (ખસ), હૃદ્રોગ, કંઠરોગ, મૂળવ્યાધિ, ઉન્માદ અને ચાર પ્રકારના પ્રદરનો નાશ કરે છે. આ પાક અતિ મૈથુનથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષમાં મૈથુન વિષયની પુનઃ પ્રાપ્તિ ઉત્પન્ન કરે છે તથા સ્ત્રીઓ, બાળક અને વૃદ્ધને પણ હિતકારક છે. આ પાક રસાયન અને જરાવ્યાધિનાશક હોઈ અમૃતના જેવો ગુણકારક છે.

૪૮. ચોથા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાકઃ—લીલું ખોપરૂં ૬૪ તોલા લઈ તેને પાટીઆ ઉપર બારિક વાટવું અને કોળાની અંદરનાં બીયાં કાઢી નાખી કકડા કરી તે ૧૨૮ તોલા લેવું. પછી ૩૨ તોલા ગાયનું ઘી લઈ તેમાં તે બન્ને શેકી નાખવાં. પછી તેમાં ગાયનું દૂધ ૫૧૨ તોલા નાખવું. સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી અને મંદાગ્નિ ઉપર તેને સારી પેઠે પચન કરવું; પછી ઠંડું થયા પછી તેમાં બારિક એલચીદાણા, ધાણા, આમળાં, પિત્તપાપડો, નાગરમોથ, વાળો, કાળોવાળો, ચંદન, કાળી દ્રાક્ષ, શિંગોડાં, કચોરૂં અને તજ દરેક બબે તોલા નાખવું અને પાક નવા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઈ સવારમાં ચાર તોલા પર્યંત સેવન કરવા આપવો; તેથી કરી અમ્લપિત્ત, તાવ, રક્તપિત્ત, અરૂચિ, વાતરક્ત, તૃષા, પિત્ત, દાહ, પાંડુરોગ, કમળો, ક્ષયરોગ અને પરિણામશૂળનો નિશ્ચય નાશ થાય છે. આ **નારિકેલખંડપાક અશ્વિનીકુમારે** નિર્માણ કરેલો છે અને તે કાંતિકર, શક્તિવર્ધક, પુરૂષત્વ આપનાર, નિદ્રાકારક અને બળ આપનાર છે.

૪૯. પાંચમા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાકઃ—શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બીયાં, કાળીમુસળી, ખુરાસાની અજમો, તાલિમખાનું અને કૌચબીજનું જુદું ચૂર્ણ કરવું. પછી રૂના કપાસીઆની અંદરનું મગજ કાઢી તેને દૂધમાં વાટી, તેનાવડે ઉપલા ચૂર્ણને એક ભાવના આપવી; તેમજ દૂધ અને ઘીની પણ સાત ભાવનાઓ આપવી અને તડકામાં સૂકવવું. પછી નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં તથા ઉપલું ચૂર્ણ એ બન્ને બત્રીસગણા દૂધમાં બાફવાં. બફાયા પછી તેને ઘીમાં શેકી નાખવાં. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, જાવંત્રી અને જાયફળ એ બબે તોલા અને સાકર ૧૬ તોલા નાખી પાક કરવો. પછી તે પાક ખાવા આપી ઉપર દૂધ પાવું; એટલે વાતરોગ, પ્રમેહ, અશક્તતા તથા ક્ષયરોગ દૂર થાય છે અને વૃદ્ધ પણ તરૂણના જેવો શક્તિવાન થાય છે.

૫૦. છઠ્ઠા પ્રકારનો નારિકેલખંડપાકઃ—૧૨૮ તોલા નાળીએરની અંદરનું ખોપરૂં, ઘી ૮૦૦ તોલા, ચારોળી ૬૪ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૧૬૦૦ તોલા એ સર્વે એકત્ર કરી પચન કરવું. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા લેવી; તેમજ જાવંત્રી, જાયફળ, લવંગ, શિંગોડાં, કૌચબીજ, જાઈ, તમાલપત્ર, ધાણા, કસ્તૂરી, નાગબલા, દાડમની છાલ, ધોળું ભોંયકોળું, અર્જુનવૃક્ષ, ગોખરૂ, કચોરાં, જટામાંસી, આસન, ચાતુર્જાત, શતાવરી, ત્રિકટુ, નાગરમોથ, ભીમસેની કપૂર, ત્રિફળાં, સુવા, ડાભ અને કાસ એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લઈ તેને સીમળાની છાલના રસની ભાવનાઓ આપવી. પછી સર્વેનો પાક તૈયાર કરી, તે ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૨ તોલા સેવન કરવો; એટલે તેજ, અગ્નિવૃદ્ધિ, વીર્ય, બળ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક ખાધા ઉપર યથેચ્છ દૂધ પાવું.

૫૧. પંચજીરકપાક:—જીરૂં, કલોંજીજીરૂં, વરીઆળી, સુવા, અજમો, અજમોદ, ધાણા, મેથી, સુંઠ, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રક, શેરણી, ભોંયકોળાનું ચૂર્ણ, કોષ્ટ અને કપીલો એ પ્રત્યેક ચારચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા; દૂધ ૨૫૬ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલાનો પાક સિદ્ધ કરવો. તે પાક સુવાવડીના વ્યાધિ ઉપર પ્રશસ્ત છે તથા સુવારોગ, યોનિરોગ, તાવ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ, પાંડુરોગ, કાર્શ્ય તથા વાતરોગનો નાશ કરે છે.

૫૨. બીજા પ્રકારનો પંચજીરકપાક:—જીરૂં, શેરણી, ધાણા, વરીઆળી, બોર, અજમો, રાઇ, બાવળ, કાસુંદરો લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, અજમોદ, સુવા અને ચિત્રાનાં મૂળ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; ધાણા ૧૬ તોલા; કચોરાં, તગર, કોષ્ટ તથા અજમો, એ ચાર ચાર તોલા; ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને દૂધ ૧૨૮ તોલા લઈ તેનો મંદ અગ્નિ ઉપર ધીરે ધીરે પાક સિદ્ધ કરવો. આ પંચજીરક પાક સુવાવડી સ્ત્રીઓને ઘણોજ પ્રશસ્ત છે. આ પાક ગર્ભપ્રદ હોઈ વીસ પ્રકારના યોનિરોગ, વાતરોગ, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, હલીમક, પાંડુરોગ, દુર્ગંધી તથા મૂત્રકૃચ્છ્રનો નાશ કરે છે. આ પાકના સેવનથી સ્ત્રીઓના સ્તન પુષ્ટ અને ઉપર ઉપસેલા થાય છે. આ પાકનો સ્ત્રીઓને નિત્ય ઉપયોગ કર્યાથી અલક્ષ્મી–મળવર્જિત થાય છે.

૫૩. પડવાસપાક:—૬૪ તોલા પડવાસ, દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૧૨૮ તોલા એ ત્રણે એકઠાં કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવાં. કિંચિત્ જાડું થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ અને ૧૨૮ તોલા ખાંડ નાખવી. જાડો થયા પછી તે પાકને ઘીના વાસણમા ભરી; તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, લીંડીપીપર, સાટોડી, દુધી, કાગબીજ અને ગોખરૂ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા મજીઠ અને આસન એ બબ્બે તોલા, અક્કલકરો ૧ તોલો, ગુંદ ૨ તોલા, નગોડનાં પાંદડાં કિંવા મૂળ ચાર તોલા, નાગબલા, કલઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ એ આઠ આઠ માસા; ગળોનું સત્વ અને તવખીર; એ બબ્બે તોલા અને વાળો, ધોળું ચંદન, જટામાંસી, ભીમસેની કપૂર, વંશલોચન, જાયફળ, જાવંત્રી, કેસર અને રક્તચંદન (રતાંદળી) એ દરેક ચાર ચાર તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી દમ, ઉધરસ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, યોનિરોગ, રજોદોષ, પાંચ પ્રકારનો પ્રદર અને બહુ મૂત્રરોગનો નાશ થાય છે. સ્ત્રીઓને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે, બાળકોના અંગની વૃદ્ધિ થાય છે અને પુરૂષોને બળ અને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૪. પાષાણભેદપાક:—પાષાણભેદ ૬૪ તોલા લઈ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર મૂકી પાક હલાવતાં હલાવતાં જાડો કરવો. પછી એલચી, લવંગ, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, ગળો, હરડે, રેણુકબીજ, ગોખરૂ, અરડુસી, શરપુંખો, સાટોડી, જવખાર, બહેડાં, જટામાંસી, સપ્તાંગુલ, કમળ, કલઇની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કપૂર, પિત્તપાપડો, કચોરાં, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ તથા શિલાજીત એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા તથા સાકર ૯૬ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, દૂધ જાડું થયા પછી તે સર્વ તેમાં નાખી, નીચે ઉતારી, ઠંડું થયા પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખી સ્નિગ્ધ વાસણમાં તે પાક ભરી રાખવો. આ પાક અર્ધા તોલા પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો અને તીક્ષ્ણ પદાર્થ તૈલ વગેરે વર્જ્ય કરવું; એટલે પાંચ પ્રકારની અશ્મરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પ્રમેહ, મધુમેહ, અધોરક્ત, બસ્તિગત અને કુક્ષિગત વાત તથા પિત્તનો નાશ થાય છે. તીવ્ર અશ્મરીથી પીડિત માણસને આ પાક અત્યંત હિતકારક છે. જે ઔષધ બ્રહ્મદેવે બનાવ્યું અને ચ્યવનને કહ્યું તે આજ ઔષધ છે.

૫૫. પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીપર લઇ તે દૂધમાં વાટવી અને પછી તે લીંડીપીપર મંદાગ્નિ ઉપર ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવી. પછી ૨૫૬ તોલા ખાંડ લઇ તેનો પાક કરી તેમાં તે લીંડીપીપર નાખવી. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચી તથા નાગકેસરનું ચૂર્ણ બાર તોલા નાખવું અને તેની થેપલીઓ કરવી. આ પાક રોગીના દોષ અને ધાતુબળ જોઇ તે પ્રમાણે આપવો. તે ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ તથા તેજની વૃદ્ધિ કરનાર છે. આ પાક જીર્ણજ્વર અને ક્ષયથી ક્ષીણ થએલા પુરૂષને પુષ્ટિકારક હોઇ, ઉલટી, તૃષા, અરૂચિ, શ્વાસ, શોષ, જીર્ણરોગ, કમળો, હૃદ્રોગ, પાંડુરોગ, પ્રદર, ત્રિદોષ, વાતરક્ત, સળેકમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી અંગની વૃદ્ધાવસ્થા જઈ તરૂણપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

૫૬. બીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ લઇ તે ચોગણા દૂધમાં પચન કરવું. પછી તેનો ગોળો થયા પછી તેને ૨૫૬ તોલા ઘીમાં શેકવો. પછી ૨૫૬ તોલા સાકરનો પાક કરી

તેમાં લીંડીપીપરનો ગોળો; અને એલચી, તજ, નાગકેસર, લવંગ, જટામાંસી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ચંદન, તગર, ત્રિકટુ, જાવંત્રી, કેસર, જેઠીમધ, તલ, પારાની ભસ્મ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો નાખી, જાડો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખી, તે પાક અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, પુષ્ટિકર, રૂચિકર, નેત્રોને હિતાવહ, અગ્નિવર્ધક, બળકર, ધાતુવૃદ્ધિકર, વીર્યસ્તંભક અને વાજીકરણ કરનારો હોઇ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, ત્રિદોષ, ક્ષયરોગ, વાતરોગ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે.

૫૭. ત્રીજા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—ઉપર કહેલા વજન પ્રમાણે પીપરનું ચૂર્ણ દૂધમાં પાચન કરી ૫૧૨ તોલા ઘીમાં શેકવું; પછી ૨૫૬ તોલા સાકરની ચાસણીમાં મેળવી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, જાયફળ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, કેસર અને વંશલોચન એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા નાખી, પાક બહુજ જાડો થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડો કરી, ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ સવારમાં અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવા આપવો. આ પાક પંઢત્વ, વ્રણ, ક્ષીણત્વ તથા દુર્બળત્વનો નાશ કરે છે, અને સ્ત્રીસંગ કરનારને, વૃદ્ધને તથા જેનો સ્વર બદલાએલો છે એવા પુરૂષોને હિતાવહ છે.

૫૮. ચોથા પ્રકારનો પિપ્પલીપાક:—૬૪ તોલા લીંડીપીપર લઇ તે દૂધમાં વાટી અને ૧૨૮ તોલા ઘી લઇ તેમાં મંદાગ્નિથી શેકવી. પછી ૧૦૨૪ તોલા સાકરની ચાસણી કરી તેમાં તે નાખવી; અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર એનું ચૂર્ણ ૧૨ તોલા નાખવું, અને તેનાં ચોસલાં પાડવાં; આ પાક ધાતુવર્ધક, બળકારક, હૃદયને હિતાવહ અને કાંતિની વૃદ્ધિ કરનાર હોઇ ક્ષય, પાંડુ, શ્વાસ, ઉધરસ, વાતરક્ત, ઉલટી, તૃષા, અરૂચિ, શોષ, જીર્ણરોગ, જીર્ણજ્વર, કમળો, ત્રિદોષ, હૃદ્રોગ, પ્રદર, સળેખમ અને આમવાતનો નાશ કરે છે. આ એક વર્ષ આપવાથી વલીપલીત રોગ જઈ મનુષ્યને તરૂણ કરે છે.

૫૯. પીલૂપાક:—૨૦૪૮ તોલા પીલૂનાં લીલાં ફળોનો રસ લઇ તે વસ્ત્રગાળ કરી વાસણમાં નાખી જાડો થાય ત્યાં સુધી અવટાવવો; પછી તેમાં ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને ચાતુર્જાત, લવંગ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવંત્રી તથા જાયફળનું ચૂર્ણ એકેક તોલો નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર તૈયાર કરવો. આ પાક રોજ ૧ તોલા પ્રમાણે ૨૧ દિવસ સુધી ખાવા આપવો અને ભજીઆં, ખાટા, ખારા તથા તીખા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એથી વાતરોગ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, પિત્તવિકાર, અગ્નિમાંદ્ય, કફરોગ, રક્તવિકાર, પીનસ, શોષ, દાહ, સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ તથા વિદ્રધિ રોગનો પણ નાશ થાય છે. આ પીલૂપાક માણસોને સુખદાયી હોઇ સર્વ રોગનાશક છે.

૬૦. પૂગપાક:—નાગકેસર, નાગરમોથ, સુંઠ, ચંદન, મરી, લીંડીપીપર, આમળાં, ચારોળી, તાલીમખાનું, રીસામણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, જીરૂં, શહાજીરૂ, શીંગોડાં, વંશલોચન, જાવંત્રી, લવંગ, ધાણા અને વરીઆળી એ પ્રત્યેક એકેક તોલો; તથા સોપારી ૩૨ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી ૩૮૪ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી ગાયનું ઘી ૩૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, આમળાં ૧૬ તોલા અને શતાવરી ૧૬ તોલા એ પ્રમાણે તેમાં નાખી મદાગ્નિ ઉપર ફરી શિજવવું. પછી નિવડેલા વાસણમાં એ પાક ભરવો અને શક્તિ પ્રમાણે સવારે સેવન કરવો. આ પાક પ્રમેહ, જીર્ણજ્વર, અમ્લપિત્ત, રક્તસ્રાવ, મૂળવ્યાધિ તથા અગ્નિમાંદ્યનો નાશ કરનારો હોઇ પુષ્ટિ, વીર્ય, ગર્ભને આપનાર, મદનાશક તથા સ્ત્રીઓનો રક્તદોષ દૂર કરનાર છે.

૬૧. બીજા પ્રકારનો પૂગપાક:—ઉત્તમ દક્ષિણી સોપારી ૮૦ તોલા લઇ કાતરીને તેને પાણીમાં પલાળી રાખવી. તે નરમ થયા પછી સૂકવી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું, પછી સોપારીથી આઠગણું દૂધ લઈ તેમાં તેને ઉકાળી ગાયનું દૂધ ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૨૦૦ તોલા નાખી તે બધાનો પાક કરવો. પાક સારો સિદ્ધ થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં એલચીદાણા, નાગબલા, બળદાણા, લીંડીપીપર, જાયફળ, શિવલિંગી, જાવંત્રી, તમાલપત્ર, તજ, સુંઠ, વાળો, કાળોવાળો, નાગરમોથ, ત્રિફળાં, વંશલોચન, શતાવરી, કૌચબીજ, કાળી દ્રાક્ષ, તાલિમખાનું, ગોખરૂ, ઉભી ભોરીંગણીનાં મૂળ, ખારેક, ખીરણી, ધાણા, જેઠીમધ, શીંગોડાં, જીરૂં, કલોંજીરૂં, અજમો, જટામાંસી, વરીઆળી, મેથી, ભોંયકોહળું, કાળી મુસળી, આસન, કચોરા, નાગકેસર, મરી, ચારોળી, સીમળાનાં બી, ગજપીપર, કમળાક્ષ, ચંદન, રતાંજળી અને લવંગ એ પ્રત્યેક

ચાર ચાર તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી નાખવું. તેમજ પારાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, કસ્તૂરી અને ભીમસેની કપૂર એ યોગ્ય વિચાર કરી તે પાકમાં નાખી તેના ૪ તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે બલાબલ જોઈ સેવન કરવા. જે માણસ રોજ આ રતિવલ્લભપૂગપાકનું સેવન કરશે તે વીર્યવાન, બળવાન, હર્ષયુક્ત તથા પુષ્ટ થશે. વૃદ્ધ પુરૂષ પણ આ પાકના સેવનથી જુવાન જેવો થઈ પૂર્ણ ચંદ્રના જેવો સુંદર કાંતિમાન થશે. આને **રતિવલ્લભ પૂગપાક** પણ કહે છે.

૬૨. બદામપાક:—બદામ ૩૨ તોલા, માવો ૧૬ તોલા, એલદાણા ૦ાા તોલો, લવંગ ૦ાા તોલો, જાયફળ ૦ાા તોલો, વંશલોચન ૦ાા તોલો, કમળકાકડી ૦ાા તોલો, એલચી ૧ તોલો, તજ ૧ તોલો, તમાલપત્ર ૧ તોલો, નાગકેસર ૧ તોલો, સાકર ૧૬૦ તોલા, ઘી ૧૬ તોલા એનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી આપવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ શરીર પુષ્ટ થાય છે. વાતરોગ દૂર થાય છે; તાવમાંથી ઉઠેલા માણસને શક્તિ આવવા માટે આ પાક ઘણો ઉપયોગી છે.

૬૩. ભોંયકોહળાનો પાક:—ધોળું ભોંયકોહળું સૂકવી ખાંડીને તેનું ચૂર્ણ ઘીમાં તળવું અને ધોળી મુસળીનું પાંચ તોલા ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી માવો કરી તે માવો દૂધમાં શેકવો; પછી સારી સાકર ૩૨૦ તોલા લઇ તેની ચોતારી ચાસણી કરી તેમાં માવા સહિત ભોંયકોહળાનો ભુકો મિશ્ર કરી ખુબ ઘુંટીને સરખું મિશ્રણ થયા પછી તેમાં લવંગ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગકેસર, કેસર, વંશલોચન અને તજ એ સમાન ઔષધીનું ચૂર્ણ ૨ તોલા સુધી, શહાજીરૂં એક તોલો, અને પીંપળીમૂળ ૪ તોલા મિશ્ર કરી એ પાકનાં ચોસલાં પાડવાં. એ દરરોજ બે તોલા પ્રમાણે સવાર સાંજ સેવન કરવાથી ક્ષયરોગ દૂર થઇ મનુષ્ય ઉત્તમ વીર્યવાન થાય છે.

૬૪. બીજા પ્રકારનો ભોંયકોહળાનો પાક:—ભોંયકોહળાના કકડા કરી કાંજીમાં પલાળી રાખવા; પછી પાણીથી ધોઈ ૬૪ તોલા દૂધમાં ઉકાળી પછી ઘીમાં તળવા. પીળા થયા પછી સાકરની ચાસણી કરી તેમાં ૪ તોલા લીંડીપીપર, ૨ તોલા સુંઠ, ૨ તોલા મરી, ૨ તોલા જીરૂં, ૨ તોલા આમળાં, ૨ તોલા તજ, ૧ તોલો એલચી, ૧ તોલો તમાલપત્ર, ૨ તોલા શિંગોડાં, ૨ તોલા કચુરો, ૨ તોલા પીંપળીમૂળ, ૨ તોલા ચવક, ૨ તોલા ચિત્રક, ૪ તોલા ચારોળી, ૪ તોલા મુસળી, ૧ તોલો લવંગ એમનું ચૂર્ણ કરી પાકમાં નાખી ચોસલાં પાડવાં. તે પાક ઘીમાં ખાવો. એનાથી રક્તપિત્ત, તાવ, ઉધરસ, કમળો, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, યોનિવાટે રક્તપ્રવાહ (પ્રદર) અને અગ્નિમાંદ્ય એ રોગો દૂર થઇ વીર્યવૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ થાય છે.

૬૫. મહાકામેશ્વર પાક:—ઉપરના "રતિવલ્લભ પૂગપાક" માં ખુરાસાની અજમો, શુદ્ધ કરેલાં ધંતૂરાનાં બી, અક્કલકરો, સમુદ્રશોષ, માયાં, ખસખસ અને તજનું ચૂર્ણ મેળવવું; અને સર્વ ચૂર્ણના અર્ધે ભાગે ભાંગ મેળવવી, એટલે આ કામેશ્વર પાક સિદ્ધ થાય છે.

૬૬. બીજા પ્રકારનો મહાકામેશ્વર પાક:—ધોળું ચંદન, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લીંડીપીપર, સુંઠ, શતાવરી, નાગરમોથ, શિંગોડાં, કમળ, ચારોળી, બોર, આમળાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, દ્રાક્ષ, જીરૂં, ધાણા, લવંગ, જાવંત્રી, શુદ્ધ લોહભસ્મ, શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બબ્બે તોલા; લીલા નાળીએરનું કોપરૂં તથા સોપારી ૩૨ તોલા અને ગાયનું દૂધ ૩૮૪ તોલા, એ પ્રમાણે લઇ એકત્ર પચન કરવું. પછી આમળાં તથા શતાવરી સોળ સોળ તોલા લઇ ચૂર્ણ કરી તે સર્વ ચૂર્ણ ઘીમાં શેકી નાખવું. કલઇની ભસ્મ ૨ તોલા અને ખાંડ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપલી સર્વ જણસો નાખી, પાક સિદ્ધ કરી તે સવારે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી પ્રમેહ, વાતરોગ, પેટ ચડવું, શૂળ, ક્ષીણત્વ, દૈન્ય, રક્તપ્રદર, મુખરોગ, મૂળવ્યાધિ, કર્ણરોગ, નેત્રરોગ, કેશની અંદરનો રોગ, જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), કુષ્ટ, પિત્ત, અગ્નિમાંદ્ય અને હૃદ્રોગ દૂર થઈ પુષ્ટિ, બળ અને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

૬૭. ભલ્લાતક પાક:—૧૨૮ તોલા ભીલામાં લઈ તેના કકડા કરી તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં પચન કરવાં. સારાં પાકાં થયા પછી દૂધમાંથી બહાર કાઢી નાખવાં. પછી તેમાં ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૬૪ તોલા સાકર નાખવી. હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, મજીઠ, ધાણા, જીરૂં, ચાતુર્જાત, વાળો, જેઠીમધ, પદ્મકાષ્ઠ, કેસર, લવંગ, જાયફળ, ભોંયકોળું, કમળ, વંશલોચન, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ભીમસેની કપૂર અને ખેરસાર એ સર્વેનું મળી ૩૨ તોલા ચૂર્ણ કરવું. પછી સર્વેનો પાક કરી તે રોજ ૪ તોલા ભક્ષણ

કરવા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, કોઢ, દાદર, ખસ, ઝીણી ફોડકીઓની ખસ, વાતરક્ત, રક્તસ્રાવી વાતરક્ત, શરીરમાં રોજ સણકા થતા હોય તે, બહેરાપણું, શિથિલતા અને સર્વ પ્રકારના પિત્તરોગનો નાશ થાય છે.

૬૮. બૃહન્મુસળીપાક:—૬૪ તોલા કાળીમુસળીનું ચૂર્ણ લઇ તેનાથી આઠગણા દૂધમાં પચન કરવું. વ્યોષ, ત્રિજાત, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂં, અજમો, ચિત્રો, ગજપીપર, અજમોદ, પીપળીમૂળ, આમળાં, કચોરાં, ગોખરૂ, ધાણા, આસન, હરડે, સમુદ્રશોકનાં બી, લવંગ, જાયફળ, જાવંત્રી, નાગકેસર, તાલીમખાનું, બળદાણા, પેટારીનાં (કાંગસીનાં) બીયાં, જીતાવણી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, વંશલોચન, વાળો, ચણકબાબા, અક્કલકરો અને ચંદન એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. સારા ચોખા તલ ૩૨ તોલા લેવા. રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ અને લોહભસ્મ એ પ્રત્યેક બબે તોલા લેવું. પછી સર્વે ઔષધોથી બમણી સાકર લઇ તેનો પાક કરી તેમાં ઉપરનાં સર્વે ઔષધો નાખી, પાક તૈયાર કરી બબે તોલા વજનના લાડુ બાંધવા. પછી શુભ દિવસ જોઈ ઇષ્ટ દેવતાનું પૂજન કરી, રોજ એક લાડુ સેવન કરવો અને તે ઉપર થોડું દૂધ પ્રાશન કરવું; તેથી કરી અગ્નિમાંદ્ય, ગુલ્મ, પ્રમેહ, મૂળવ્યાધિ, શ્વાસ, ઉધરસ, વ્રણરોગ, ક્ષય, કમળો, પાંડુરોગ, ધાતુક્ષીણતા, દ્રષ્ટિમાંદ્ય, વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ, ષંઢત્વ, પ્રદર, શુક્રદોષ, ઉરઃક્ષત, રજોદોષ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, મૂત્રાઘાત, પથરી, પ્રમેહ, મલબદ્ધરોગ, કૃશત્વ, દુર્બળત્વ, ગર્ભિણીના રોગ અને વાતરક્તનો નાશ થાય છે. તેમજ એના સેવનથી અગ્નિવૃદ્ધિ, કાંતિવૃદ્ધિ, તેજોવૃદ્ધિ અને કામવૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ વલીપલિત રોગનો નાશ થાય છે, ક્ષીણવીર્ય પુરૂષ અને સ્ત્રીઓને માટે અશ્વિનીકુમારે આ પાક નિર્માણ કરેલો છે. શુક્રવૃદ્ધિ કરનાર આ પાકના કરતાં ઉત્તમ બીજો કોઇ પાક નથી.

૬૯. મુસળીપાક:—૩૨ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ લઈ તે ૮૦૦ તોલા દૂધમાં પચન કરવું. પછી ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૧૦૦ તોલા, ગુંદર ૧૬ તોલા, કોપરૂં ૧૨ તોલા, બદામ ૧૨ તોલા, ચારોળી ૧૨ તોલા; જાયફળ, લવંગ, કેસર, ત્રિફળાં, જટામાંસી, કૌચબીજ, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જાવંત્રી અને કેળનો કંદ એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઈ સર્વેનો પાક કરી બબ્બે તોલા વજનના લાડુ બાંધી તે ખાવા આપવા: તેથી કરી ધાતુક્ષીણતા, અશક્તતા, અગ્નિમાંદ્ય, ઉધરસ, દમ, અરૂચિ, પાંડુરોગ, દુર્બળતા, વિષમજ્વર, સર્વે વાતરોગ, પ્રમેહ અને વલીપલિત રોગો દૂર થઈ, ક્ષીણ થએલાં ગાત્રો પુષ્ટ થાય છે; અને મનોહર કાંતિ થાય છે. આ મુસળીપાકના સેવનથી વાંઝણી સ્ત્રીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૭૦. બીજા પ્રકારનો મુસળીપાક:—૩૨ તોલા મૂસળીકંદનું ચૂર્ણ, ૬૪ તોલા દૂધ, ૩૨ તોલા સાકર અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, શેરણી, વરીઆળી, શતાવરી, જીરૂં, અજમો, જાવંત્રી, ખોડી અજમો, પીપળીમૂળ, આમળાં, કચોરાં, ગોખરૂ, ધાણા, આસંધ, બાળહરડે, મોથ, સમુદ્રશોકનાં બી, લવંગ, જેઠીમધ, મોચરસ, શિંગોડાં, કમળકાકડી, તવખીર, ચણકબાબા, અક્કલકરો, વાળો અને ચંદન એ ૩૨ ચીજો દરેક તોલો તોલો, ૨૬ તોલા ફોતરાં કહાડેલા તલ અને સર્વેથી બમણી સાકર નાખી પાક કરી ૪ તોલાના લાડુ કરવા. એ દરરોજ સવારે એકેક લાડુ ખાઇ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. એનાથી મંદાગ્નિ, ગુલ્મ, મેદ, અર્શ, શ્વાસ, વ્રણ, ક્ષય, કમળો, પાંડુ, અને શુક્રદોષ વગેરે દૂર થાય છે.

૭૧. મેથીપાક:—મેથી અને સુંઠ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા લઇ તેનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી, ૫૧૨ તોલા દૂધમાં ૩૨ તોલા ઘી નાખી તેમાં તે ચૂર્ણ નાખી એકત્ર જાડું થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તેમાં ૨૫૬ તોલા ખાંડ નાખી ફરીથી મંદાગ્નિ ઉપર પક્વ કરવું. પાક સારો થયા પછી નીચે ઉતારવો. પછી મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ. પીપળીમૂળ, ચિત્રક, અજમો, જીરૂં, ધાણા, કલોંજીજીરૂં, વરીઆળી, જાયફળ, કચોરાં, તજ, તમાલપત્ર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા અને મરી ૬ તોલાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખી હલાવી રાખી મૂકવું. આ પાકને મેથીપાક કહે છે. આ પાક ચાર તોલા કિંવા શક્તિ પ્રમાણે સવારે ભક્ષણ કરવો. આ પાક આમવાત, અન્યવાતરોગ, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શિરોરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, ધૂપણી (પ્રદર) અને સૂતિકારોગ એ સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે, એમાં સંશય નહિ. આ પાક શરીર પુષ્ટ કરનાર, બળ દેનાર અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનાર છે.

૭૨. બીજા પ્રકારનો મેથીપાક:—૮૦૦ તોલા દૂધ અને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં ૬૪ તોલા મેથીનું

ચૂર્ણ નાખી મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું. મધના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. તેનો સારો પાક થયા પછી તેમાં ચાતુર્જાત ૪ તોલા તથા પંચકોળ ૫ તોલા અને મરી ૬ તોલા નાખવું અને અગ્નિબળ જોઈ રોજ ૪ તોલા પ્રમાણે ખાવા આપવો; તેથી કરી આમવાત, સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, જ્વર, વિષમજ્વર, પાંડુરોગ, કમળો, ઉન્માદ, અપસ્માર, પ્રમેહ, વાતરક્ત, અમ્લપિત્ત, શીતપિત્ત, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, પ્રદર તથા સુવારોગનો નાશ થાય છે અને શરીરની પુષ્ટિ થઈ બળવીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૭૩. લવંગપાક:—૬૪ તોલા લવંગ લઈ તે ૪૦૯૬ તોલા ગાયના દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર દૂધ ઉકળે ત્યાં સુધી શીજવવું. પછી નીચે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૮ તોલા અને જાયફળ, ચણકબાબા, લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી, ત્રિફળાં, હળદર, દારૂહળદર, એલચી, તગર, કેસર, જાવંત્રી, આસન, પુષ્કરમૂળ, પીપળીમૂળ, બળદાણા, અફીણ, લવંગ, અતિવિષ, ગોખરૂ, ભીમસેની કપૂર, ખુરાસાની અજમો, ચવક અને નાગકેસર એ દરેક તોલો તોલો તથા પારદભસ્મ (પારાની ભસ્મ), તાંબાની ભસ્મ એ દરેક ચાર ચાર માસા નાખી, આ પાક રોજ બબ્બે તોલા સેવન કરવો તથા તે ઉપર ગાયનું દૂધ પ્રાશન કરવું; એટલે તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વીર્યસ્તંભન થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, ગુલ્મ, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, પથરી, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતરોગ, અર્બુદ, પિત્તપ્રદર, કુષ્ટ, ઉચકી, નેત્રરોગ, મસ્તકરોગ અને વાતરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ બ્રહ્માજીએ નિર્માણ કરેલો અને સર્વે પાકોમાં શ્રેષ્ઠ છે. આ પાકના સેવનથી શૈત્ય તત્કાળ દૂર થાય છે.

૭૪. બીજા પ્રકારનો લવંગપાક:—લવંગ ૩૨ તોલા, ગાયનું દૂધ ૫૦૭૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને ખાંડ ૬૪ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર હળવે હળવે પચન કરવું. પછી તેમાં નીલકમળ ૪ તોલા, એલચીદાણા અને ચંદન બબ્બે તોલા; રસકપૂર (શુદ્ધ), અગર અને તગર એ તોલો તોલો નાખવું; તેમજ પંચામૃત (સુંઠ, કાળીમુસળી, ગળોનું સત્વ, શતાવરી અને ગોખરૂ) એ પદાર્થો નાખી પાક તૈયાર કરવો. રોગથી અતિ જર્જર દેહ થએલો હોય એવા પુરૂષે આ પાકનું સેવન કરવાથી ક્ષય, મહાશ્વાસ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, વલીપલિત અને અન્ય રોગનો નાશ થાય છે.

૭૫. લશુનપાક:—૬૪ તોલા લસણ ગંધ જવા માટે રાત્રે છાશમાં પલાળી રાખી, સવારે તેમાંથી કાઢી વાટી ગાયના ૫૧૨ તોલા દૂધમાં બાફવું. પછી તે જાડું થયા પછી તેમાં ઘી ૩૨ તોલા, રાસ્ના, શતાવરી, અરડુસી, ગળો, કચોરાં, સુંઠ, દેવદાર, વરધારા, અજમો, ચિત્રક, સુવા, સાટોડી, ત્રિફળાં, લીંડીપીપર અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ નાખી, ઠંડું થયા પછી ૩૨ તોલા મધ નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી ખાંડની સાથે થોડો ખાવા આપવો; તે પાક આઢ્યવાત, હનુગ્રહ, આક્ષેપક, ભગ્નવાત, કટિવાત, ઉરૂસ્તંભ, હૃદ્રોગ, સર્વાંગવાત, સંધિભંગવાત તથા ૮૦ પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે. આ પથ્યકારક લસણપાક વર્ણકર છે; અને આયુષ્ય તથા પુષ્ટિ કરે છે.

૭૬. બીજા પ્રકારનો લશુનપાક:—લસણ સારૂં છોલી તે ૬૪ તોલા લઈ ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં ૧૬ તોલા ઘી નાખી શીજવવું. તેનો સારો પાક થઈ મધ જેવું થાય એટલે તેમાં ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી ૧૨૮ તોલા ખાંડ તથા સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીંપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, વાવડીંગ, હળદર, દારૂહળદર, શેરણી, વરધારા, પોખરમૂળ, અજમો, લવંગ, દેવદાર, સાટોડી, ગોખરૂ, કડવો લીમડો, રાસ્ના, સુવા, શતાવરી, કચોરાં, આસન અને કૌંચબીજ એ પ્રત્યેકનું એક એક તોલો ચૂર્ણ નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ લશુનપાક અગ્નિબળ જોઈ સેવન કરવો. એ સંપૂર્ણ વાતરોગ, શૂળ, અપસ્માર, ઉરઃક્ષત, ગુલ્મ, ઉદરરોગ, ઉલટી, પ્લીહા, અંડવૃદ્ધિ, કૃમિ, મલબદ્ધતા, આનાહવાત, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, બળક્ષય, હેડકી, દમ, ઉધરસ, અપતંત્રકવાત, ધનુર્વાત, અંતરાયામ, પક્ષાઘાત, અપતાનવાયુ, અર્દિતવાયુ, આક્ષેપકવાત, કુબ્જવાત, હનુગ્રહ, શિરોરોગ, વિશ્વાચી, ગૃધ્રસી, ખલ્લીવાત, પંગુવાત, સંધિવાત, બહેરાપણું અને સંપૂર્ણ પ્રકારનાં શૂળનો અતિ જલદી નાશ કરે છે. આ લસણપાક વાતવ્યાધિરૂપ હાથીનો સિંહની પેઠે નાશ કરે છે તથા કફવ્યાધિને શાંત કરી બળ અને પુષ્ટિ આપે છે. આ પાક એક વર્ષ સેવન કરવાથી વાતાદિ રોગોનો નાશ કરે છે.

૭૭. સાલમપાક:—૩૨ તોલા પંજાબી સાલમ, ૩૨ તોલા પિસ્તાં, ૧૬ તોલા બદામગોળા, ૧૨૮

તોલા સાકર, ૯ તોલા ધોળી મુસળી, ૪ તોલા ગોખરૂ, ૨ તોલા આસંધ, ૨ તોલા તાલીમખાનાં, ૨ તોલા શતાવરી, ૨ તોલા કૌંચબીજ, ૧ તોલો કેસર, ૨ તોલા રૂમીમસ્તકી, ૧ તોલો જાયફળ, ૧ તોલો જાવંત્રી, ૧ તોલો લવંગ, ૧ તોલો તજ, ૧ તોલો ચણકબાબા, ૧ તોલો વંશલોચન, ૧ તોલો બેદાણા, ૯ તોલા ચારોળી, ૧ તોલો અખોડ એનો પાક કરી દરરોજ ૨ તોલા પ્રમાણે આપવો ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પાવું. આ પાક ઉત્તમ પુષ્ટિકારક અને વીર્યવૃદ્ધિ કરે છે.

૭૮. વિજયાપાક:—ભાંગ સારી રીતે ધોઇ નાખી તેનો કાઢો કરી તે ૮૦૦ તોલા લેવી અને દૂધ ૫૦૦ તોલા લઇ તેમાં નાખી કઢવી. જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી તેમાં ખાંડ ૮૦ તોલા, ચાતુર્જાત, લવંગ, વ્યોષ, અક્કલકરો, જાયફળ, જાવંત્રી, આસંધ, સાટોડી, દુધી, કૌચબીજ અને ચવક એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું અને સારી પેઠે કઢવી એ સર્વેનો અવલેહ જેવો જાડો પાક થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. પછી તે રોજ બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકના સેવનથી ધાતુપુષ્ટ થઇ પુષ્કળ વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને દુસ્તર પ્રમેહ, સર્વે પ્રકારનો અતિસાર, ઉધરસ, દમ, ક્ષય, સ્ત્રીઓનો પ્રદર અને યોનિશૂળ ઇત્યાદિ સર્વે રોગોનો નાશ થઇ વીર્યસ્તંભન થાય છે. કોઇ જગ્યોએ ચવકની જગ્યોએ બળદાણા લેવાનો રિવાજ છે.

૭૯. વિદારીપાક:—૬૪ તોલા ધોળા ભોંયકોહળા (છુંદવાથી જેમાંથી સફેદ દૂધી નીકળે છે તે)નું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા ઘી અને ૧૫ ગણા દૂધમાં પચન કરવું. મધના જેવું લાલ થયા પછી તેમાં જાવંત્રી, જાયફળ, લીંડીપીપર, એલચીદાણા, સુંઠ, ધાણા, જીરૂં, અગર, કેસર, વાવડીંગ, શીંગોડાં, ગોખરૂ, શતાવરી, બળદાણા અને ચણોઠીનાં મૂળ એ સર્વે તોલો તોલો નાખવાં અને ઠંડું થયા પછી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખવી. આ પાક રોજ ચાર ચાર તોલા આપવો અને તે ઉપર જુના ચોખાનો ભાત કરીને ખાવા આપવો; તેથી કરી પુષ્કળ બળ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ સ્ત્રીઓને પ્રદર, મૂત્રકૃચ્છ, પ્રમેહ અને બહુ-મૂત્રના રોગો દૂર થાય છે.

૮૦. શતાવરીપાક:—શતાવરીનાં મૂળનો કલ્ક કરી લેવો અને કલ્કથી ચોગણું દૂધ, દૂધના સમભાગ ગાયનું ઘી અને કલ્કના સમભાગ સાકર લઇ ઘી શેષ રહે ત્યાં સુધી પચન કરવું. પાક તૈયાર થયા પછી રોજ તે બે તોલા પ્રમાણે સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, ક્ષય અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૮૧. શાલપાક:—દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને અર્જુનવૃક્ષની છાલનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા એ બે એકત્ર કરી મંદાગ્નિ ઉપર પકવ કરવું. પછી તેમાં ૬૪ તોલા ગોળ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, જાયફળ, નાગરમોથ, વંશલોચન, ધાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, આસંધ, હરડે અને લોહભસ્મ મિશ્ર કરી સેવન કરવું; એટલે હૃદ્રોગ, ક્ષય, શોષ, વાતરોગ, હિક્કા, રક્તદોષ, વીસ પ્રકારનો પ્રમેહ, શિરોવિપાક ઇત્યાદિ સર્વે રોગનો નાશ થશે.

૮૨. સુંઠીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૧૨૮ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા અને ઘીથી ચોગણું દૂધ લઇ સર્વેનો મંદાગ્નિ ઉપર પાક કરી તે પાક ધટ્ટ થયા પછી સેવન કરવો; એટલે મસ્તકશૂળ, અર્દિતરોગ, સૂર્યાવર્ત, હનુકંપ, મન્યાસ્તંભ, ગલગ્રહ, વાતરોગ અને કફાદિક અન્ય રોગોનો નાશ કરે છે.

૮૩. બીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક:—૪૦૦ તોલા સારી દળદાર સુંઠ લઈ, ચૂર્ણ કરી ચોગણા ગાયના અથવા બકરીના દૂધમાં કઢવી તેનો ગોળો કરવો. પછી ચાતુર્જાત, લવંગ, કેસર, પીપર, અમ્લવેતસ, જીરૂં અને શહાજીરાનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. આ પાક શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવા આપવો; એટલે ગુલ્મ, અરૂચિ, સોજો, શૂળ, કૃમિ, નપુંસકત્વ અને અતિસારનો નાશ થાય છે.

૮૪. ત્રીજા પ્રકારનો સુંઠીપાક:—૩૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૫૬ તોલા દૂધમાં પચન કરી ગોળો કરવો. પછી સાકર ૬૪ તોલા લઈ પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને લવંગ તથા ચાતુર્જાત બબ્બે તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી મસ્તકરોગ, પીનસ અને સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૮૫. શેવંતીપાક:—ધોળી શેવંતી (ગુલાબ)નાં ફૂલ એક હજાર લઈ તે ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવાં. પછી સાકર ૨૫૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૧૬ તોલા, કાળી દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા, ગળોનું સત્વ, તવ-ખીર, ધોળું જીરૂં, સીસાની અને કલાઇની ભસ્મ એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા પ્રમાણે લઇ, સર્વે ઔષધો એકત્ર

કરી વાલભાર ભીમસેની કપૂર તેમાં મેળવીને વાસણુમાં ભરી રાખવો. પછી તેમાંથી રોજ અર્ધા તોલા પ્રમાણે પાક સેવન કરવો. પથ્ય પાળવી. એના સેવનથી જીર્ણજ્વર, રાત્રિજ્વર, મસ્તકરોગ, રક્તપ્રદર, રક્તજરોગ, કોઢ, નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ થાય છે. (આજ રીતે ગુલાબનાં ફૂલનો પાક કરવાથી તેના ગુણ પણ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.)

૮૬. બીજા પ્રકારનો શેવંતીપાક:—કાંટ શેવતી (શેવતી ગુલાબ)નાં ફૂલ ૧૦૦૦ લઇ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તળવાં. ત્યાર પછી સાકર ૨૫૬ તોલા અને તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ દરેક ચાર ચાર તોલા, દ્રાક્ષ ૨૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને ગળાનું સત્વ ૨ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો અવલેહ અથવા પાક કરવો: અને તે એક તોલા સવારે આપવો. આ શેવંતીપાક જીર્ણજ્વર, ક્ષય, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, પ્રમેહ, પ્રદર, રક્તવિકાર, કફ, અર્શ, દુઃસાધ્ય નેત્રરોગ અને મુખરોગનો નાશ કરે છે.

૮૭. બીલીપાક અથવા શ્રીફળપાક:—બીલાની ઉપરની છાલ કાઢી નાખી, તે ૬૪ તોલા લઇ દૂધ ૨૦૪૮ તોલા અને ઘી ૬૪ તોલામાં તે પક્વ કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને લવંગ અર્ધો અર્ધો તોલો અને સર્વ ઔષધોના સમાન સાકર લઇ પાક તૈયાર કરી તે રોજ બે તોલા સેવન કરવો. એના સેવનથી લોહી પડે છે તે તથા રક્તપિત્ત, વાતરોગ, ક્ષય, રક્તપ્રમેહ, ત્વગ્દોષ અને યોનિરોગ દૂર થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થઇ કામ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; તથા પીડાકારી પથરીનો નાશ થાય છે. આ પાક સેવન કરનારે દુગ્ધપાન અવશ્ય કરવું તથા મધુર આહાર સેવન કરવો.

૮૮. સુરણપાકઃ—ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ અથવા ફળ, નાગરમોથ, સુંઠ, દંતીમૂળ, હરડે, નસોતર, કચોરાં, વાવડીંગ, ગોખરૂ, ચિત્રક અને માલકાંગણી એ દરેક બબ્બે તોલા લેવું. સુરણ ૩૨ તોલા, વરધારો ૧૬ તોલા અને ભિલામા ૧૬ તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી ૨૫૮ તોલા ગોળ લઇ તે કાઢામાં નાખી પુનઃ પક્વ કરવો. સારો પાકો થયા પછી ચિત્રાનાં મૂળ, નસોતર, દંતીમૂળ તથા માલકાંગણી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને વ્યોષ, એલચી, મરી તથા તજ એ પ્રત્યેકનું બાર બાર તોલા ચૂર્ણ નાખવું. પછી નીચે ઉતારી ટાઢું થયા પછી તેમાં મધ ૧૨૮ તોલા નાખવું. આ પાકને 'બાહુ શાલગુડ પાક' કહે છે. આ પાકના સેવનથી સર્વ પ્રકારના મૂળવ્યાધિનો રોગ, ગુલ્મવાત, ઉદરરોગ, આમવાત, સળેકમ, સંગ્રહણી, ક્ષય, પીનસરોગ, હલીમક, પાંડુરોગ અને પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ પાક રસાયન (જરા વ્યાધિ દૂર કરનાર) છે.

૮૯ બીજા પ્રકારનો સુરણપાક:—નસોતર, માલકાંગણી, દંતીમૂળ, ગોખરૂ, ચિત્રાનાં મૂળ, કચોરા, ઇંદ્રવરણીનાં મૂળ, સુંઠ, નાગરમોથ અને હરડે એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા તથા ભિલામાં ૩૨ તોલા, વરધારો ૩૨ તોલા અને સુરણ ૬૪ તોલા લઇ તે સર્વેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તેમાં ૫૧૨ તોલા ગોળ નાખવો અને કડછીને ચોંટે ત્યાંસુધી તે પાક કરવો. પછી નીચે ઉતારી તેમાં નસોતર, માલકાંગણી, સુરણ અને ચિત્રકમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને એલચી, તજ, મરી તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક ૨૪ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી અજીર્ણ, ક્ષીણત્વ, પાંચ પ્રકારનો ગુલ્મ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ, હલીમક અને સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે. આ રસાયન બુદ્ધિની પુષ્ટિ કરનારૂં, છે અને મૂળવ્યાધિ રોગોનું નાશ કરનારૂં છે. આ પાકને ' બાહુ શાલગુડ ' પણ કહે છે.

૯૦. મહાભલ્લાતક પાક:—કડવો લીમડો, ધોળી ઉપલસરી, જાસુંદી, કડૂ, ત્રાયમાણ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, પિત્તપાપડો, બાવચી, ધમાસો, વજ, ખેરસાર, ચંદન, કાળીપાટ, સુંઠ, કચોરાં, ભારંગમૂળ, અરડુસી, કરીઆતું, ઇંદ્રજવ, કાળી ઉપલસરી, કડવાં ઇંદ્રવરણા, મોરવેલ, વાવડીંગ, અતિવિષ, ચિત્રકમૂળ, કાંસાળુ, ગળો અને નાગરમોથ એ એકેક ભાગ અને પટોલપત્ર, હળદર, દારૂહળદર, લીંડીપીપર, ગરમાળાની શીંગોનું મગજ, સાતવીણ, સરસડાની છાલ, ચણોઠી, મજીઠ, કળલાવી, રાસ્ના, સાટોડી, દંતીમૂળ, બીલાની અંતરછાલ, ભાંગરો તથા કાંટાસરીઓ એ પ્રત્યેક બબ્બે ભાગ લઈ તેનો ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં અષ્ટમાંશ કાઢો કરી ઉતારી લેવો. પછી ૧૦૦૦ ભીલામાં ફોડી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરી આ કાઢો અને ઉપરના ઓષધોનો કાઢો એકત્ર કરવો; અને પુનઃ અગ્નિ ઉપર મૂકી તેમાં ગોળ

૪૦૦ **તોલા** નાખી તેનો લેહ સિદ્ધ કરવો. તેમાં હજાર ભિલામાંનાં બી નાખવાં. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, નાગરમોથ, વાવડીંગ, ચિત્રકમૂળ, ચંદન, સિંધવ, કોષ્ટ અને **અજમો એ પ્રત્યેક** ૪ તોલા; તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા અને નાગકેસર એ ચાર ચાર તોલા નાખી, **ઘીના વાસણમાં ભરી** તેમાં શુદ્ધ ગંધકનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. આ ભલ્લાતક અવલેહ પ્રાણીઓના હિતને માટે શ્રી મહાદેવજીએ રચેલો છે. આ અવલેહ ગળોના કાઢાની સાથે સેવન કરવાથી ધોળો કોઢ, ઉદંબર-કોઢ, ઋક્ષજીર્હ્વા, પુંડરીક, ચર્મદળ, વિસ્ફોટક, રક્તમંડળ કાપાલિક, ખસ, વિપાદિકા, વાતરક્ત, ઉદાવર્ત, પાંડુરોગ, ઉલટી, કૃમિ, છ પ્રકારના અર્શ, શ્વાસ, ઉધરસ તથા ભગંદરનો નાશ કરે છે. આ પાક સેવન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોજનમાં ગરમ અને ખાટા પદાર્થ વર્જ્ય કરવા; એટલે ગમે તેવા કુષ્ટો **હશે** તેનો પણ નાશ કરશે. જેને ભિલામાં સદે નહિ તેઓએ આ પાક ખાવો નહિ.

૯૧. સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી તથા તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી લેહ વિધિ પ્રમાણે પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને સુંઠી રસાયન કિંવા સૌભાગ્યસુંઠી કહે છે. આ રસાયન આમવાતનો નાશ કરી કાંતિને સારી કરે છે; તથા ધાતુ, બળ અને આયુષ્ય આપે છે અને વલીપલિત અને વંધ્યત્વનો નાશ કરે છે.

૯૨. બીજા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—ઘી ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા એ પ્રમાણે લઈ અંદર સુંઠનું ચૂર્ણ ૨૦૦ તોલા નાખી ગોળના પાક જેવો પાક કરવો. તેમાં ધાણા ૧૨ તોલા, વરીઆળી ૨૦ તોલા, વાવડીંગ ૮ તોલા, જીરૂ ૪ તોલા અને સુંઠ, મરી, લીંડી-પીંપર, નાગરમોથ, તમાલપત્ર, નાગકેસર તથા બારીક એલચી એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા નાખવું, અને પચન કરવું. આ પાકને **નાગરખંડ** કહે છે. આ પાક સ્ત્રીઓને ઉત્તમ બળદાતા છે. આ પાક તૃષા, ઉલટી, તાવ, દાહ, શોષ, ઉધરસ, પ્લીહા, કૃમિ અને મંદાગ્નિનો નાશ કરે છે.

૯૩. ત્રીજા પ્રકારનો સૌભાગ્યસુંઠીપાક:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા તથા શતાવરી, જીરૂં, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, અજમો, વરીઆળી, સુવા, ચવક, ચિત્રક અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેકનું ચાર ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખી પચન કરવું. લેહના જેવું થાય એટલે સિદ્ધ થયુ જાણવું. તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો અને અગ્નિ તથા બળ જોઈ સેવન કરવા આપવો. સુવાવડીએ તો વિશેષે કરીને સેવન કરવો. એના સેવનથી બળ, વર્ણ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ વલીપલિતનો નાશ થાય છે. આ પાક વયઃસ્થાપક, હૃદ્ય અને અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; અને આમવાત, મક્કલશૂળ તથા સુવારોગનો નાશ કરનારો છે.

૯૪. ચોથા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—સુંઠનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા લઈ તે ૧૦૨૪ તોલા બકરીના ઉકાળેલા દૂધમાં નાખી તે દૂધ ગોળો થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે સુંઠનો ગોળો અને ચાતુર્જાત, નાગરમોથ, વંશલોચન, મરી, ધાણા, જીરૂં, શહાજીરૂં, વરી-આળી, અક્કલકરો, સુંઠ, લવંગ, શતાવરી, કાળી મુસળી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીંપર, કૌચબીજ, ષટ્કટુ. (સુંઠ, મરી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રક, અને ચવક) જાયફળ, જાવંત્રી, શીંગોડાં, વરધારો, નસોતર, કમળ-કાકડી, ત્રિફળાં, બલાત્રય, વાળો, આસન, ધોળુ ચંદન, અગર, અજગંધ, ચણકબાબા, વગડાઉ તુલસીનાં બી, કાળી દ્રાક્ષ, અખોડ, કમળ, અજમોદ, બદામ, કોપરૂં, ભીમસેની કપૂર, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, કલ-ઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, શિલાજીત અને સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ એ પ્રત્યેક એક એક તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાકને નાગરખંડ કહે છે. આ પાક સવાર સાંજ શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાક સ્ત્રીઓને ઘણો હિતાવહ છે. એના સેવન ઉપર પથ્યાપથ્યની વિશેષ સંભાળ રાખવાની જરૂર નથી. એના સેવનથી ક્ષય, પાંડુરોગ, ઉધરસ, દમ, મંદાગ્નિ, સંગ્રહણી, રક્તગુલ્મ, પ્રદર, સોમરોગ, દુગ્ધક્ષય (દૂધ ન આવવું તે), મૂત્રકૃચ્છ્ર, કમળો, ગલરોગ, પિત્તરોગ, વાતરોગ અને સૂતિકારોગનો નાશ થાય છે. આ સૌભાગ્ય સુંઠીપાક અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલો છે અને તેનું સેવન કરનારને ઉત્તમ ગુણકારી છે. સ્ત્રીઓને એના સેવનથી પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે.

૯૫. પાંચમા પ્રકારનો સૌભાગ્ય સુંઠીપાક:—૧૯૨ તોલા સુંઠનું ચૂર્ણ લઈ તે ૧૯૨ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી તાંબાની અથવા લોઢાની કડાઈમાં ચોગણું દૂધ અને સમભાગ સાકર નાખી તેમાં પચન કરવી. પછી તેમાં જાયફળ, ત્રિફળાં, જીરૂં, શહાજીરૂં, ધાણા, વરીઆળી, એલચી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, વાળો, દ્રાક્ષ, ભોંયકોહળું, ચંદન અને ખારેક એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા, લીલા નાળીએરની અંદરનું કોપરૂં ૩૨ તોલા, શિલાજીત ૮ તોલા, લોહભસ્મ ૮ તોલા, સુવા ૧૬ તોલા, ચારોળી ૧૬ તોલા અને નસોતર ૩૨ તોલા; એ પ્રમાણે નાખવું. સર્વે ઔષધોનો એક પિંડ થયા પછી તેમાં સુગંધી પદાર્થ કેસર વગેરે નાખવા. આ સુંઠીપાક મહાદેવજીએ પાર્વતીજી પ્રત્યે કહેલો હતો તથા તેજ પાક નારદે બ્રહ્માના મુખથી સાંભળ્યો હતો. આ પાકના સેવનથી બળ, કાંતિ, સૌભાગ્ય, બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, ઉત્તમ વાણી, સૌંદર્ય અને સુકુમારતા પ્રાપ્ત થઈ યોનિશિથિલતા દૂર થાય છે. સ્તન ઘટ થાય અને ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૨૦ પ્રકારના કફરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ, ૮ પ્રકારના જ્વર, ૧૮ પ્રકારના મૂત્રરોગ, તેમજ નાસારોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, મુખરોગ, મસ્તકરોગ, બસ્તીશૂળ, યોનિશૂળ અને બીજા સર્વે રોગોનો નાશ થાય છે.

૯૬. હરીતકી પાક:—હરડે ૬૪ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, દશમૂળ ૧૨૮ તોલા, જવ ૯૬ તોલા અને પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ, શંખાવળી, બળદાણા, કચોરા, સુંઠ, અઘેડી, નાગરમોથ, પુષ્કરમૂળ અને ગજપીપર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલાનો અષ્ટમાંશ કાઢો કરી તેમાં હરડે વાટી નાખવી. પછી તેમાં ગોળ ૧૯૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૦ તોલા અને જાયફળ, કેસર, ચાતુર્જાત, આમળાં, અજમો, બહેડાં, જાવંત્રી, તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, સુંઠ, મરી તથા લીંડીપીપર એ પ્રત્યેકનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ નાખવું તથા પાક સિદ્ધ કરવો. આ પાક જીર્ણજ્વરનો નાશ કરે છે અને તત્કાળ પુષ્ટિ, તુષ્ટિ તથા બળ આપે છે; તથા રસકોપ, સંગ્રહણી, ક્ષીણધાતુ, અતિસાર, મૂળવ્યાધિ, દમ, ઉધરસ અને વાતરક્ત ઉપર હિતકારી છે.

૯૭. બીજા પ્રકારનો હરીતકી પાક:—દશમૂળ, ગજપીપર, કૌચબીજ, ભારંગમૂળ, કચોરા, પુષ્કરમૂળ, સુંઠ, પહાડમૂળ, ગળો, પીંપળીમૂળ, શંખાવલી, રાસ્ના, ચિત્રકમૂળ, અઘેડી, બળદાણા અને ધમાસો એ પ્રત્યેક બબ્બે પલ (૮ તોલા); જવ ૨૫૬ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઈ સર્વેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કાઢો કરી, તેમાંની હરડે જુદી કાઢી તે કાઢો ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા નાખી પહેલી હરડે અંદર નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી રોજ બે હરડે અવલેહ સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, સંગ્રહણી, સોજો, અગ્નિમાંદ્ય, સ્વરભેદ, પાંડુરોગ, ઉધરસ, મસ્તકરોગ, હૃદ્રોગ, હેડકી અને વિષમજ્વરનો નાશ થઈ બુદ્ધિ, બળ અને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હરીતકી-પાક ઉપલા દોષો દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

૯૮. આર્દ્રક ખંડ:—આદાના બારિક કરેલા કકડા ૬૪ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, ગાયનું દૂધ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા; પીંપળીમૂળ, મરી, સુંઠ, ચિત્રો, વાવડીંગ, નાગરમોથ, નાગકેસર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું; અને તેના પાકનો વિધિ પ્રમાણે પાક કરી, તે દરરોજ સવારે સેવન કરવો; એટલે શીતપિત્ત, ઉદર્દ કોઢ અને ઉત્કોઠનો નાશ થાય છે. એ ઉપર લીમડો અને આમળાંનું ત્રણ માસા ચૂર્ણ ૨ માસા ગાયના દૂધ સાથે ખાવા આપવું અને દૂધભાતની પથ્ય પાળવી; એટલે નવ દિવસમાં ઉપરના સર્વે રોગ દૂર થાય છે.

૯૯. વાસાખંડ:—અરડુસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી, ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા અને સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી કઢવી. જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી તે રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો અને તે ઉપર ખુશીમાં આવે તે પદાર્થોનું ભોજન કરવું; એટલે રક્તપિત્ત, ઉધરસ, શ્વાસ, ક્ષય, વિદ્રધિ, ઉદરરોગ, ગુલ્મ, તૃષા, હૃદ્રોગ અને પીનસનો નાશ થાય છે. (કોઇક જગ્યાએ વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું એવો રિવાજ છે.)

૧૦૦. બીજા પ્રકારનો વાસાખંડ:—અરડુસી, ભોરીંગણી, હરડે, આમળાં અને દશમૂળ, ઝિંઝરણી,

એ ઔષધો લઇ એમાં આઠગણું પાણી લઇ ચતુર્થાંશ કાઢો કરી રાખવો. પછી તેમાં સમભાગ ગોળ નાખવો; તેમજ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, બળદાણા, કાળી મુસળી, ચાતુર્જાત, અજમો, શીંગોડાં, બીલાની અંદરનું મગજ, હળદર, ખેરનો ગુંદ, શતાવરી, જાયફળ, માયાં, ચણકબાબા, અક્કલકરો, કાળું નસોતર, અજગંધ, જાવંત્રી, ફટકડી, ગુંદાં અને ગહુલા એ ઔષધો ગોળનો પાક થયા પછી તેમાં નાખવાં, પછી મધ અને ઘી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ અને દમ દૂર થઈ બળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા કામવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૦૧. ત્રીજા પ્રકારનો વાસાખંડ:—અરડુસીનો રસ ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, સાકર ૩૨ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ઘી ૮ તોલા એનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તે આપવો. આ અવલેહ બાળકોને હિતકર હોઇ શોષ, ક્ષય, ઉધરસ, દમ અને ઉરઃક્ષત રોગનો નાશ કરે છે.

૧૦૨. ચોથા પ્રકારનો વાસાખંડ:—અરડુસીનાં પાંદડાં ૪૦૦ તોલા લઇ તે આઠગણા પાણીમાં કઢવી ચતુર્થાંશ શેષ રહ્યા પછી તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા, સાકર ૪૦૦ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૮ તોલા નાખી કઢવી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ટાઢું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા ચાતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી ને નાગકેસર) ચાર તોલા નાખી તે પાક રોજ બે તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષયનો વિશેષે કરી નાશ થાય છે.

૧૦૩. સુંઠીખંડ.—સુંઠ ૩૨ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઇ કઢવી એનો ગોળો કરવો. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરવો; અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનું ચૂર્ણ તેમાં મેળવવું; પછી શક્તિ પ્રમાણે તે ખાવા આપવું. તે ચૂર્ણ આમવાત શમાવનાર, ધાતુપુષ્ટિ કરનાર, બળ, આયુષ્ય અને તેજને આપનાર અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર કરનાર છે.

૧૦૪. બીજા પ્રકારનો સુંઠીખંડ:—સુંઠ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૮૦ તોલા, દૂધ ૪૦૯૬ તોલા, સાકર ૨૦૦ તોલા, અને સુંઠ, મરી, પીપર, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, પીપળીમૂળ, કૃષ્ણાગરૂ, જાવંત્રી, જાયફળ, કચોરા, પાષાણભેદ, તામ્રભસ્મ, કલઇની ભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, મંડૂર, લોહ અને કાંત એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર એનો લેહ સારી રીતે સિદ્ધ કરવો. આ લેહ બળ, વર્ણ અને આયુષ્ય વધારનાર છે. તે વલીપલિત તથા આમવાતનો નાશ કરે છે; અને ઉત્તમ કાંતિ બનાવે છે.

૧૦૫. હરિદ્રાખંડ:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા, ખાંડ ૨૦૦ તોલા; ત્રિકટુ, ત્રિજાત, વાવડીંગ, નસોતર, ત્રિફળાં, નાગકેસર અને નાગરમોથ એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પ્રથમ હળદર અને ઘી દૂધમાં નાખી પચવવું; પછી સાકર નાખવી. અને પછીથી બાકીનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખી, પાક કરી તેને ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો તથા સાત દિવસ પછી તે ખાવા આપવો; એટલે ખસ, વિસ્ફોટક અને દાદરનો નાશ થઇ શરીરકાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે.

૧૦૬. બીજા પ્રકારનો હરિદ્રાખંડ:—હળદર ૩૨ તોલા, ગાયનું ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૧૨૮ તોલા, દૂધ ૮૦૦ તોલા, વ્યોષ, ત્રિજાત, નસોતર, નાગરમોથ, જીરૂં, વાવડીંગ, દેવદાર અને જેઠીમધ એ પ્રત્યેક ૪ તોલા લઇ તેનો રીત પ્રમાણે કડછીને ચોંટે એવો જાડો પાક કરી તે ઉતારી રાખવો. આ પાક અગ્નિબળ જોઇ આપવો; જેથી કોઢ, ખરજ, વિસ્ફોટક, દાદર, ૬ પ્રકારનો મૂળવ્યાધિ, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ અને હલીમક રોગનો નાશ થાય છે.

૧૦૭. કામસંદીપન મોદક:—શુદ્ધ પારો, ગંધક, અભ્રકભસ્મ, જવખાર, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, બંગડીખાર, મીઠું કચોરૂં, અજમો, અજમોદ, વાવડીંગ, તમાલપત્ર, શુદ્ધ વછનાગ, જીરૂં, તજ, તાલીસપત્ર, એલચી, નાગકેસર અને લવંગ એ પ્રત્યેક અકેક તોલો, જાયફળ ૩ તોલા, ત્રિકટુ ૪ તોલા, ધાણા, જેઠીમધ અને કચોરાં એ ચાર ચાર તોલા, ભોંયકોળું ૨૦ તોલા, દંતીમૂળ, લીંડીપીપર, બળદાણા, કૌચબીજ, ગોખરૂ, બીજોરૂં અને ઇંદ્રજવ એ તોલો તોલો; સાકર સર્વ ચૂર્ણના સમાન અને તેટલુંજ મધ લઈ અકેક તોલાના લાડુ કરવા. આ મોદકને કામાગ્નિસંદીપન-મોદક કહે છે. એના સેવનથી વીર્યશુદ્ધિ થઇ, સહસ્ર સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે. શિથિલતા થતી નથી; વાતરોગ, પિત્તરોગ, કફરોગ,

અગ્નિમાંદ્ય, કમળો, ભગંદર, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, અતિસાર, કૃમિ, હૃદ્રોગ, સંગ્રહણી, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, ક્ષય, કફ, સળેકમ, શૂળ, આમવાત, વગેરે સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય છે; અને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. એ ઉપર પથ્ય પાળવી. આ મોદક બળકારક, વલીપલીત રોગનો નાશક અને રસાયન છે. આ પાક મૂળદેવે કહેલો છે.

૧૦૮. ગુડૂચી મોદક:—(ગળોના લાડુ) વાળો, કાળોવાળો, તમાલપત્ર, કોષ્ટ, આમળાં, કાળીમુસળી, એલચીદાણા, રેણુકબીજ, દ્રાક્ષ, કેસર, નાગકેસર, કમળકંદ, ભીમસેનીકપૂર, ચંદન, રતાંજળી, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જેઠીમધ, આસંધ, શતાવરી, ગોખરૂ, તાલીમખાનું, જાયફળ, ચણકબાબા, ગંઠોડા, રસસિંદૂર, અભ્રકભસ્મ, કલઈની ભસ્મ તથા લોહભસ્મ એ સર્વ ઔષધો સમભાગે લેવાં; અને ગળોનું સત્વ બે ભાગ લેવું. પછી સાકર, ઘી અને મધ લઇ તેમાં મોદક (લાડુ) બાંધી તે સવારે સેવન કરવા; તેથી કરી ક્ષય, રક્તપિત્ત, પગની બળતરા, રક્તપ્રદર, મૂત્રાઘાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, વાતકુંડલિકા, પ્રમેહ અને સોમરોગ એ રોગો દૂર થાય છે.

૧૦૯. મદનવર્ધન મોદક:—ગોખરૂ, તાલીમખાનું, આસંધ, શતાવરી, કાળીમુસળી, કૌચબીજ, જેઠીમધ, ક્ષેંચી (ગંગેટી) અને બળદાણાનું ચૂર્ણ કરી દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો અને તેને ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં ખાંડ નાખી લાડુ બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ લેવું. ઘી ચૂર્ણના સમાન લેવું અને બધાંથી બમણી ખાંડ નાખવી. આ પાક બલાબલ જોઇ આપવો, એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૦. મદનવર્ધક મોદક બીજા પ્રકારના:—ગોખરૂ, તાલીમખાના, આસંધ, શતાવરી, કાળી મુસળી, કૌચનાં બીજ, જેઠીમધ, નાગબલા, બળબીજ એનું ચૂર્ણ કરી તે દૂધમાં નાખી તેનો માવો કરવો. તે ગાયના ઘીમાં શેકવો. પછી તેમાં સાકર નાખી લાડવા બાંધવા. ચૂર્ણથી આઠગણું દૂધ અને ઘી ચૂર્ણની બરાબર નાખવું. સર્વથી બમણી સાકર નાખવી. બલાબલ જોઈ એનું સેવન કરવું એટલે ઉત્તમ પ્રકારે વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

૧૧૧. મેથી મોદક:—ત્રિકટુ, ત્રિફળાં, મોથ, જીરૂં, શાહજીરૂ, ધાણા, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાશીંગી, અજમો, સિંધવ, સંચળ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તાલીસપત્ર, તજ, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, મોરમાંસી, ભીમસેની કપૂર અને ધોળું ચંદન આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું; અને તે ચૂર્ણના સમાન મેથીનું ચૂર્ણ (ઘીમાં શેકી) લેવું. પછી બધા ઔષધોથી બમણો જૂનો ગોળ લઇ તેને ભેળવી તેના લાડુ બાંધી અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવા. એના સેવનથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થઇ મેદોરોગ, શ્વાસ, સ્વરભંગ અને વીસ પ્રકારના પ્રમેહનો નાશ થાય છે. આ મેથીમોદક ગહનનાથે કહેલો છે.

૧૧૨. સુરણ મોદક:—ચિત્રકમૂળ ૪ તોલા, સૂરણ ૮ તોલા, સુંઠ ૨ તોલા, મરી ૮ માસા, ભાલામાં, પીપળીમૂળ, વાવડીંગ, ત્રિફળાં, લીંડીપીપર અને તાલીસપત્ર એ દરેક તોલો તોલો, વરધારો ૯ તોલા, કાળી મુસળી ૪ તોલા, તજ અને એલચી એ આઠ આઠ માસા, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં તે સર્વથી બમણો ગોળ નાખી તેના લાડુ કરવા. આ નિત્ય ૧ તોલો ખાવાથી હરસનો નાશ થાય છે; અને એનાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. નિત્ય સેવન કરવાથી મહાન ગુણકારી થાય છે.

૧૧૩. ચિત્રક ગુડ:—ચિત્રક અને દશમૂળનો ૮૦૦ તોલા કાઢો અને ગળોનો રસ ૨૫૬ તોલા, હરડાં ૨૫૬ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક થતાં સુધી કઢી તેમાં બીજા દિવસે ૩૨ તોલા મધ અને ૨ તોલા જવખાર નાખવો; આ ચિત્રકગુડ અશ્વિનીકુમારે અગ્નિવૃદ્ધિ માટે કહેલ છે. એ ભક્ષણ કરી તેના ઉપર જે ખાય તે પચે છે. એ દમ, ઉધરસ, કૃમિ, ક્ષય, ગોળો, ઉદરરોગ, અર્શ, સર્વે કોઢ અને અંડવૃદ્ધિનો નાશ કરે છે; તેમજ સળેખમનો ત્રણ દિવસમાં નાશ થાય છે,

૧૧૪. માષાદિ મોદક (અડદીયા લાડુ):—અડદની દાળનો લોટ ૨૦૦ તોલા લઈ ૧૦૨૪ તોલા દૂધમાં શીજવવો. અને સાકર ૪૦૦ તોલા લઈ તેનો પાક કરવો. ત્યાર પછી જાયફળ, કંકોલ, તજ, જાવંત્રી, શુદ્ધ હિંગળો, લોહભસ્મ, જેઠીમધ, નાગકેસર, લીંડીપીપર, લવંગ એ બબ્બે તોલા લઈ તેનું ચૂર્ણ એમાં નાખી લાડુ વાળવા. તે ખાવાથી પુષ્ટિ અને આનંદ પ્રાપ્ત થઇ આંખોને તેજ આવે છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષયરોગ અને શ્વાસરોગનો નાશ થાય છે.

૧૧૫. માષાદિ મોદક બીજા પ્રકારના:—અડદની દાળનું ચૂર્ણ, જવનું ચૂર્ણ, ઘઉંનું ચૂર્ણ અને ચોખાનું ચૂર્ણ સમભાગ લઇ તેનાથી અર્ધું ઘી તેમાં નાખી, સારી રીતે શેકવું. પછી એ સર્વ ઔષધોના વજન જેટલી સાકર લઇ તેની ચાસણી તૈયાર કરીને તેમાં એ શેકેલું ચૂર્ણ તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેના લાડુ ૪ તોલા વજનના કરવા. આ લાડુ રાત્રે એક ખાઇ ઉપર ૧૬ તોલા દૂધ પીવું. અને ખાટા, ખારા પદાર્થો વર્જ્ય કરવા. આ પ્રમાણે કરવાથી ધાતુપુષ્ટિ થાય છે, અને ઘણી સ્ત્રીઓ ભોગવે તોપણ બળ ક્ષીણ થતું નથી.

૨—અવલેહ અથવા ચાટણ.

અવલેહ કરવાની રીત:—ઔષધોના કાઢા, ઉકાળાદિને હલાવી હલાવીને સાકરના પાકના જેવો ઘન પાક કરે છે, તેને રસ–ક્રિયા કહે છે. તે રસક્રિયાનો પર્યાય શબ્દ અવલેહ, લેહ વગેરે કહે છે. તે અવલેહ સેવન કરવાનું પ્રમાણ ૪ તોલા જાણવું. તેમાં સાકર નાખવાની હોય તો ચૂર્ણથી ચારગણી, ગોળ ચૂર્ણથી બમણો અને પાણી, દૂધ, મૂત્ર તથા બીજા પાતળા પદાર્થ એ ચૂર્ણથી ચારગણા નાખવા; એવો અવલેહ કરવામાં સર્વ સ્થળે નિયમ જાણવો. તે **અવલેહનો પાક સારો થયો છે કે નહિ તે જાણવાની પરીક્ષા:**—પાક સારો બને એટલે લેહના તાર થાય છે; પાણીમાં ટીપું નાખવાથી બુડે છે; તે અવલેહ આંગળીઓ વચ્ચે દાબવાથી કઠિન અને ચીકણો જણાય છે અને તે પાકનો ગંધ, વર્ણ અને રસ અપૂર્વ હોય છે. એ પાક તૈયાર થયાનાં લક્ષણો જાણવાં. તે અવલેહનાં અનુપાનો—દૂધ, શેલડીનો રસ, અરડૂસીનો રસ અને પંચમૂળના કાઢાનું યૂષ ઇત્યાદિ છે, તે રોગ તારતમ્ય જોઈ યોજવા.

૧. અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—મોટી હરડે ૧૦૦, જવ ૨૫૬ તોલા, દશમૂળ ૮૦ તોલા, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, અઘેડી, કચોરાં, કૌચબીજ, શંખાવળી, ભારંગમૂળ, ગજપીપળી, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ તોલા ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જ્યાંસુધી પાક થાય ત્યાંસુધી બાફવું. પછી ગાળી લઇ કાઢામાં તે બાફેલી હરડે ૧૦૦ નાખવી; તેમજ ઘી અને તેલ એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી, પચવી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં મધ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે એમાંના પાક સાથે ખાવા આપવી; એટલે ક્ષય, ઉધરસ, તાવ, શ્વાસ, હેડકી, મૂળવ્યાધિ, અરુચિ, પીનસ (સળેકમ), સંગ્રહણી અને વલીપલિત રોગોનો નાશ થાય છે. એના યોગથી બળ પ્રાપ્ત થઇ શરીરની કાંતિ સારી થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા દૂર થાય છે. સર્વ રોગોનો નાશ કરવાવાળો આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે. ક્ષયરોગવાળા પુરુષે આ પાક ખાઇને ઉપર સાકર, મધ અથવા માખણનું સેવન કરવું. આ પાક ખાધા પછી દૂધ કિંવા મધ અને ઘી એ સેવન કરવાથી ઉત્તમ પ્રકારની પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. બીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—દશમૂળ, કૌચબીજ, શંખાવળી, કચોરાં, બળદાણાનાં મૂળ, ગજપીપર, અઘેડી, પીંપળીમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, ભારંગમૂળ અને પુષ્કરમૂળ એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને જવ ૨૫૬ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦, ઘી ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં નાખી, જવ બફાઇ જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તે ગાળી લેવું. પછી તેમાં ૧૦૦ હરડે અને ગોળ ૪૦૦ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, તેલ ૩૨ તોલા અને લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા નાખવું અને અવલેહ સિદ્ધ કરી તે ટાઢો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. પછી તેમાંથી દરરોજ બે હરડે ખાવા આપવી; એટલે વલીપલિત રોગનો નાશ થઈ કાંતિ સારી થાય છે; તથા આયુષ્ય અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. તેમજ પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, ક્ષય, શ્વાસ, હેડકી, વિષમજ્વર, સંગ્રહણી, મૂળવ્યાધિ, હૃદ્રોગ, અરુચિ અને પીનસરોગનો નાશ થાય છે. આ અવલેહ અગસ્ત્ય ઋષિએ કહેલો છે.

૩. ત્રીજા પ્રકારનો અગસ્તિ હરિતક્યવલેહ:—શંખાવલી, દશમૂળ (બીલી, અરણી, અરલુ ઉભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સાલવણ, પીઠવણ, ગોખરુ, શિવણ અને પડવણ), પુષ્કરમૂળ, કચોરા, ધમાસો, કૌચનાં મૂળ, બળદાણાના ઝાડનાં મૂળ, અઘેડી, ગજપીપર, ગળો, સુંઠ, પહાડમૂળ, ચિત્રાનાં મૂળ, પીપળીમૂળ (ગંઠોડા), ભારંગમૂળ અને રાસ્ના એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા, મોટી હરડે ૧૦૦ અને જવ ૨૫૬ તોલા લઈ ૨૫૬૦ તોલા પાણીમાં જવ બફાય ત્યાં સુધી કાઢો કરી, પછી તે ગાળી

લઈ, તેમાં તે બાફેલી હરડે અને ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, તલનું તેલ અને ઘી બત્રીસ બત્રીસ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. પછી તે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવું. એનું સેવન કરવાથી ઉદરરસ, મૂળવ્યાધિ, સંગ્રહણી, ક્ષય, જ્વર, વૃદ્ધત્વ, શ્વાસ, સળેકમ અને અરુચિનો રોગ દૂર થાય છે.

૪. અમૃતભલ્લાતકાવલેહ:—જે ભિલામાં પાણી ઉપર તરતાં ન હોય એવાં ૧૨૮ તોલા ભિલામાં લઈ કાપી ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખવાં; અને તેમાં તેટલીજ ગળો નાખી ચતુર્થાંશ પાણી બાળી નાખી ગાળી તેમાં સુંઠ, ગળો, બાવચી, અરણી, કડવો લીમડો, હરડે, આમળાં, હળદર, રાતું નસોતર, મજીઠ, મરી, સુંઠ, લીંડીપીપર, અજમો, સિંધવ, નાગરમોથ, તજ, એલચી, નાગકેસર, પિત્તપાપડો, તમાલપત્ર, વાળો, કાળો વાળો, ચંદન, ગોખરૂનાં બીયાં, કચોરાં અને રતાંદળી એ સર્વેનું બબ્બે તોલા ચૂર્ણ કરી નાંખવું. જાડું થાય ત્યાં સુધી તે અગ્નિ ઉપર મંદાગ્નિથી બાફવું. બફાયા પછી ઉતારી માટીના નવા વાસણમાં સર્વ ઘાલવું. આ **અમૃતભલ્લાતક** પાણીમાં એક પળ (૪ તોલા) પ્રમાણે લેવો. જેનાથી ભિલામાં સહન થઈ શકે તેમ ન હોય તેને આ ઔષધ આપવું નહિ. આ અવલેહ સવિકારક વાતરક્તનો નાશ કરે છે; અને સંપૂર્ણ પ્રકારના કોઢ, અર્શ, વિસર્પ, મંડળ, ખસ, સંપૂર્ણ વાતવિકાર તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થએલા વિકારનો નાશ કરે છે. **પથ્ય:**—વ્યાયામ, આતપ (તાપ), અગ્નિ, ખટાશ, માંસ, દહીં, સ્ત્રીસંગ, તૈલાભ્યંગ અને માર્ગગમન, એ વર્જ્ય કરવું.

૫. બીજા પ્રકારનો અમૃતભલ્લાતકાવલેહ:—પવનના યોગથી ઝાડ ઉપરથી પડેલાં ભિલામાં ૨૫૬ તોલા લાવી ઇંટનો ભૂકો કરી તેમાં ખૂબ મસળવાં. પછી ધોઈ પવનમાં સુકવવાં. સુકાયા પછી તેના કકડા કરી તેનાથી ચોગણા પાણીમાં ઉકાળવાં. ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહ્યા પછી ગાળી લઈ, તેમાં સમભાગ દૂધ નાખી પુનઃ પચન કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા નાખવી; સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ભીમસેની કપૂર, જટામાંસી, વંશલોચન, નસોતર, ખેરસાલ, ગળોનું સત્વ, ચંદન, અક્કલકરો, ચણકબાબા, લવંગ, ધોળી મુસળી, કાળી મુસળી, મોચરસ, અજમો, અજમોદ, તગર, ભોંયકોળું, જાયફળ, નાગરમોથ, જાવંત્રી, કાયફળ, જીરૂં, અગર, સમુદ્રશોષનાં બીયાં, મેદા અને મહામેદા (એના અભાવે શતાવરી લેવી), લોહભસ્મ, પારાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ અને કેસર, એ તોલો તોલો નાખી પાક તૈયાર કરવો. આ પાક તૈયાર કરે સાત દિવસ થયા પછી દરરોજ સવારમાં શક્તિ પ્રમાણે સેવન કરવો. આ પાકમાં અનુપાનની જરૂર નથી. ખુશીથી યથેચ્છ આહારવિહાર અને મૈથુન પણ કરવું. એના સેવનથી શરીરની કાંતિ સુવર્ણના જેવી થાય છે, ઉત્તમ બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઇ પુરૂષ વીર્યવાન થાય છે; ઇંદ્રિયો બળવાન થઈ નિરોગી થાય છે; દાંત પુનઃ સારી સ્થિતિમાં આવે છે; ધોળા થએલા કેશ કાળા થાય છે; શરીરે પડેલી કરચલીઓ દૂર થાય છે; નાક, કાન અને અંગુલી આદિ ઇંદ્રિયો પુનઃ સુંદર થાય છે; ચાંદીઓમાં ફાડ પડેલી હોય એવો કુષ્ટ રોગી જેવું સુકાએલું વૃક્ષ પાણી રેડવાથી પુનઃ તાજું થાય છે તેવી રીતે પુનઃ સુસ્વરૂપ થાય છે. બૃહસ્પતિના જેવો બુદ્ધિવાન થઇ તેને વિસ્મૃતિ કદિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. કલ્પના પ્રમાણ પ્રમાણે આયુષ્યવાળો થઇ તેને ઘણું વીર્ય પ્રાપ્ત થાય છે; અને તે સો વર્ષ સુધી સુખેથી જીવે છે.

૬. કંદર્પ ભૂષણાવલેહ:—ધોળી ડુંગળી લઈ તેને આમળાંની પેઠે સુઇયાવડે ટોચા કરી કાંઈક બાફ આપી લુગડાથી લુછી તેને મધ નાખેલા વાસણમાં નાખી મ્હોડું બાંધી તે વાસણને અગ્નિ વિનાના ચુલા ઉપર ચાર મહીના રાખી મૂકવું; પછી તેમાંની એકેક ડુંગળી ખાતા જવી. **પથ્ય:**—મીઠું ભોજન ચૌદ દિવસ ખાવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થઇ શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૭. અરડૂસીનો અવલેહ:—અરડુસીનાં પાંદડાંને કપડમાટીમાં વીંટી અગ્નિની ભરસાડમાં શેકી પછી હાથથી મસળી રસ કાઢવો. તેમાં સાકર નાખી મધ જેવો પાક કરવો, પછી તેમાં થોડું બહેડાંનું ચૂર્ણ અને હળદરનું ચૂર્ણ નાખવું. આ ચાટણથી શ્વાસ, કાસ, કફ, ક્ષય અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

૮. આર્દ્રકાવલેહ:—બારીક કરેલા આદુના કકડા ૬૪ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા લઇ એકત્ર કરી અગ્નિ ઉપર પચન કરવા. પછી ચાતુર્જાત ૪ તોલા, વ્યોષ (સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર),

૬ તોલા, ત્રિફળાં ૩ તોલા, તથા લવંગ, બહેડાં, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, કરીઆતું, પુષ્કરમૂળ, દેવદાર, જાવંત્રી, જાયફળ, અગર, ખેરસાલ તથા કાળીદ્રાક્ષ એકેક તોલો અને લોહભસ્મ ૨ તોલા તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરી તે સેવન કરવા આપવો; એટલે ઉધરસ, દમ, ક્ષય, શોષ, કફ, મંદાગ્નિ, ઉદરરોગ, હૃદ્રોગ, રક્તદોષ તથા અગીઆર પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થઈ વર્ણ અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે; તથા બળ, પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

૯. આર્દ્રકાવલેહ બીજો પ્રકાર:—૧૬ તોલા આદુ છોલી, સુધારી પછી થોડા ઘીમાં શેકી નાખવું. પછી ૬૪ તોલા ગોળ અથવા સાકરનો પાક કરી તેમાં આદાના કટકા નાખી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, લવંગ, નાની હરડે, ભારંગમૂળ, અરડૂસી, કડવા લીમડાની છાલ, દેવદાર, આસંધ, જાયફળ, જાવંત્રી, અગરૂ, દ્રાક્ષ એ બબ્બે તોલા નાખી માટીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખવું. એના સેવનથી કાસ, શ્વાસ, ક્ષય, મંદાગ્નિ, હૃદ્રોગ એની શાંતિ થાય છે.

૧૦. કંસહરિતકયવલેહ:—દશમૂળ ૪૦૦ તોલા લઈ તેનાથી આઠગણું પાણી લઈ તેમાં દશમૂળ નાખી, પાણી ચોથો ભાગ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી તે પાણી ગાળી લઈ તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ અને ૧૦૦ હરડે નાખી લેહ કરવો તથા ત્રિકટુ, ત્રિજાત અને જવખાર એ એકેક તોલો; અને ૬૪ તોલા મધ નાખી સર્વે એક જગ્યોએ કાલવવું. આ અવલેહ, સોજો, આમવાયુ, ગુલ્મ, મેહ, કૃશત્વ, શ્વાસ, અમ્લપિત્ત, ઉધરસ, અરૂચિ, શરીરના વિકૃત વર્ણ, તાવ, ધાતુરોગ, મૂત્રરોગ, મૂળવ્યાધિ અને પથરી એ રોગોને દૂર કરે છે.

૧૧. આમલકયવલેહ:—આમળાં યંત્રમાં પીલી તેનો રસ કાઢી તે ૨૦૪૮ તોલા લઈ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવો. પછી તેમાં લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, જેઠીમધ ૮ તોલા, સુકાયલી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, આદુ ૮ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા અને સાકર ૨૦૦ તોલા નાખી, જાડું થયા પછી નીચે ઉતારવું. પછી તેમાં ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા ભક્ષણ કરાવવો; એટલે હલીમક, કમળો અને પાંડુરોગનો નાશ થાય છે.

૧૨. કંટકાર્યવલેહ:—ચિત્રકમૂળ, પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, ધમાસો, કચોરાં, પુષ્કરમૂળ, હરડે, નગોડ, વજ, ભારંગમૂળ, ગળો, રાસ્ના અને કાકડાશીંગી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો તથા ઉભી ભોરીંગણી વાટી તેનો કલ્ક ૮૦૦ તોલા લઈ, તેમાં પાણી ૪૦૯૬ તોલા નાખી ચતુર્થાંશ કાઢો કરી ગાળી લઈ તેમાં સાકર ૮૦ તોલા તથા ઘી ૩૨ તોલા નાખી કઢી જાડું થયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી; તેમાં મધ ૩૨ તોલા, પીપર ૧૬ તોલા અને વંશલોચન ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહનું સેવન કરવાથી ઉધરસ, હૃદ્રોગ, શ્વાસ અને ગુલ્મનો નાશ થાય છે.

૧૩. બીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભોરીંગણી લઈ તેનો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો. પછી તેમાં ગળો, ચવક, ચિત્રક, નાગરમોથ, કાકડાશીંગી, ત્રિકટુ (સુંઠ, મરી, પીપર), ધમાસો, ભારંગમૂળ, રાસ્ના અને કચોરાં એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; સાકર ૮૦ તોલા; સરસીયું તેલ અને ઘી એ પ્રત્યેક ૩૨ તોલા નાખી એ સઘળું પક્વ કરવું. પછી નીચું ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા અને પીપર ૧૬ તોલા નાખી માટીના વાસણમાં તે અવલેહ રાખી રોજ ખાવા આપવો. એટલે ઉધરસ, ઉચકી (હેડકી) અને શ્વાસનો નાશ થાય છે.

૧૪. ત્રીજા પ્રકારનો કંટકાર્યવલેહ:—ભોરીંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા, અને હરડે નંગ ૧૦૦ લઈ એ સર્વનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પક્વ કરી, ઠંડું થયા પછી નીચે ઉતારી, તેમાં ત્રિકટુ તથા ત્રિફળાં બાર બાર તોલા, મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન, ખેરસાલ, ભારંગમૂળ, કાકડાશીંગી, કાયફળ, પુષ્કરમૂળ તથા અરડૂસી એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા અને ચાતુર્જાત ચાર તોલા નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. એના સેવનથી વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ અને ત્રિદોષથી થએલો કફ તેમજ ક્ષત અને ક્ષયથી થએલી ઉધરસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષતરોગ, ક્ષય અને ૧૧ પ્રકારના ઉગ્ર ક્ષયરોગો દૂર થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૧૫. કલ્યાણકાવલેહ:—પહાડમૂળ, ધાણા, અજમો, જીરૂં, શેરણી, ચવક, ચિત્રાનાં મૂળ, સિંધવ,

હરડે, અજમોદ, વાવડીંગ, પીપર, પીપળીમૂળ, સુંઠ, મરી, ત્રિફળાં, એલચીદાણા અને તજ તોલો તોલો લેવાં; તેલ ૩૨ તોલા, નસોતર ૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૧૨૦૦ તોલા અને ગોળ ૨૦૦ તોલા લઈ, એ બધાંનો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક તૈયાર કરી, તે પાક સવારમાં સેવન કરવો; એથી ઉદરરોગનો નાશ થાય છે.

૧૬. બીજા પ્રકારનો કલ્યાણકાવલેહ:—લીલાં આમળાંનો રસ ૩૮૪ તોલા, ગોળ ૨૦૦ તોલા, નસોતરનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા, તલનું તેલ ૬૪ તોલા, પંચલવલણ (સિંધવ, સંચળ, બીડલોણ, વડાગરૂં મીઠું, સમુદ્રનું મીઠું), અજમો, અજમોદ, શેરણી, જીરૂં, ત્રિફળાં, ષટ્કટુ (સુંઠ, મરી, પીપર, ચવક, ચિત્રક, પીપળીમૂળ), પહાડમૂળ, ધાણા, પાપર, વાવડીંગ એ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેનો લેહ કરવો. પછી તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી તે અવલેહ સેવન કરવો. તેના સેવનથી વ્રણ, કોઢનો રોગ, શુક્રાર્તવદોષ, ઉદર, મેહ, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ અને મૂળવ્યાધિનો નાશ થાય છે.

૧૭. કુટજાવલેહ:—કડાછાલ ૪૦૦ તોલા લઇ અધકચરી કરી તેમાં પાણી ૧૦૨૪ તોલા નાખી ચોથો ભાગ અવશેષ રહે ત્યાં સુધી કાઢો કરી લુગડાથી ગળી તેમાં ૧૨ તોલા ગોળ નાખી ફરીથી જાડું ઘટ્ટ થતાં સુધી પાક કરી તેમાં રસવતી, મોચરસ, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, હરડાં, બેહેડાં, આમળાં, રીસામણી, ચિત્રક, કાળીપાટ, બીલાંનો ગરભ, ઇન્દ્રજવ, વજ, ભીલામાં, અતિવિષ, વાવડીંગ, વાળો એ અઢાર ઔષધોનું ચૂર્ણ ચાર ચાર તોલા અને ઘી ૧૬ તોલા નાખી ઠંડું થએથી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ અવલેહ બકરીના દૂધમાં અથવા છાશમાં અથવા દહીંમાં અથવા ઘીમાં કે પાણીમાં અનાજ પચી ગયા પછી લેવો અને સારૂં પથ્ય પાળવું, એથી બધી જાતના હરસ જલ્દી દૂર થાય છે. અને ભગંદરાદિ દુષ્ટરોગ, અતિસાર, અરોચક, સંગ્રહણી, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત, કમળો, અમ્લપિત્ત, સોજો, દુબળાપણું અને પ્રવાહિકારોગ જે અતિસારનો ભેદ છે. તે પણ દૂર થાય છે.

૧૮. કુષ્માંડકાવલેહ:—સાકર ૧૨૮ તોલા, આમળાંનો રસ ૨૫૬ તોલા અને કોળાના કકડા બાફી તેનો રસ ૨૦૦ તોલા, ઘી ૧૨૮ તોલા, બાફેલા કોળાના કકડા ૪૦૦ તોલા અને અરડુસીનો કાઢો ૫૧૨ તોલા એ સર્વે પચન કરી જાડું થયા પછી હરીતકી, આમળાં, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો અને તાલીસપત્ર, સુંઠ, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; તથા લીંડીપીપર ૧૬ તોલા; અને મધ ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરી રાખી મૂકવો. પછી આ પાક અગ્નિબળ જોઇ ખાવા આપવો; એટલે ઉધરસ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને સળેકમનો નાશ કરે છે.

૧૯. બીજા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જુનું અને મોટું કોળું લઈ તેની છાલ તથા બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં નાખી અર્ધું પાણી બળી જાય ત્યાં સુધી ઉકાળી પછી નીચે ઉતારવું. ઠંડું થયા પછી તે કકડા કપડામાં બાંધી પીલીને પાણી કાઢી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું અને કોળાના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી તે ઉકાળેલા પાણીમાં નાખવા અને તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, સુંઠ અને જીરૂં એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા અને ધાણા તમાલપત્ર, એલચી, મરી તથા તજનું ચૂર્ણ બબે તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી તેમાં ખાંડ (કોઇના મતમાં મધ કરતાં વધારે, કોઇના મતમાં મધથી અર્ધી એ પ્રમાણે નાખવી); અને ૧૬ તોલા દ્રાક્ષ, લવંગ અને કપૂર અકેક તોલો નાખી પછી તે પાક ઘીના વાસણમાં ભરી રાખવો. આ કુષ્માંડક–રસાયન અગ્નિબળ જોઇ આપવું. તે પાક રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને તાવ ઉપર આપવો. આ પાક વૃષ્ય અને તારુણ્યકારક; બળ, વર્ણને આપનાર, ઉરઃક્ષતતનું સંધાન કરનારો, પૌષ્ટિક તથા સ્વર સારો કરનારો છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધી કાઢેલો છે.

૨૦. ત્રીજા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂના અને મોટા કોળાને છોલી તેની અંદરથી બી અને છાલ કાઢી નાખી એના ઘણાજ ઝીણા કકડા કરવા. તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ, ૧૬૦૦ તોલા દૂધમાં મંદ અગ્નિવડે હલાવી હલાવી બાફવા. જાડો થવા લાગે એટલે સાકર ૨૦૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૨૮ તોલા, મધ ૬૪ તોલા, કોપરૂં ૧૬ તોલા, ચારોળી ૮ તોલા અને ગોખરૂ ૪ તોલા એ સર્વે એકત્ર કરી,

ચાટવાજેવું થાય એટલે નીચે ઉતારી, તેમાં સુવા ૧ તોલો અને જીરૂં, અજમો, ગોખરૂ, તાલિમખાનું, હરડે, કાચકાનો મગજ તથા તજ એ પ્રત્યેક ૨-૨ તોલા અને ધાણા, લીંડીપીપર, નાગરમોથ, આસન, શતાવરી, કાળીમુસળી, નાગબલા, વાળો, તમાલપત્ર, કચોરા, જાયફળ, લવંગ, બારિક અને મોટી એલચી, શિંગોડાં તથા પિત્તપાપડો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા; અને ચંદન, સુંઠ, આમળાં તથા નાગકેસર એ પ્રત્યેક પાંચ પાંચ તોલા; વાળો ૨ તોલા અને મરી ૮ તોલા એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તે નીચે ઉતાર્યા પછી નાખવાં. આ કુષ્માંડકાવલેહ રોજ ચાર તોલા પ્રમાણે ભક્ષણ કરાવવો; કિંવા અગ્નિબળ જોઇ વધારે ઓછો ખાવા આપવો. આ પાકના સેવનથી રક્તપિત્ત, શીતપિત્ત, અમ્લપિત્ત, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, દાહ, તૃષ્ણા, પ્રદર, રક્તાર્શ, પિત્તથી થતી ઉલટી, પાંડુરોગ, કમળો, ઉપદંશ, વિસર્પ, જીર્ણજ્વર અને વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે. આ અવલેહ અત્યંત વૃષ્ય, પૌષ્ટિક અને બળ વધારનારો છે. તેમજ એના સેવનથી ષંઢત્વ દૂર થઇ સામર્થ્ય આવે છે. આ અવલેહ માટીના કોરા વાસણમાં ભરી રાખવો.

૨૧. ચોથા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોળાનો સ્વરસ ૪૦૦ તોલા, ગાયનું દૂધ ૪૦૦ તોલા, તથા આમળાંનું ચૂર્ણ ૩૨ તોલા એ સર્વ મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરી ગાળો થાય એટલે તેમાં સાકર ૩૨ તોલા નાખી પાક તૈયાર કરવો. પછી એ પાકમાંથી રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવો. આ ખંડ-કુષ્માંડકાવલેહ-અભ્યાસથી ભક્ષણ કરવાથી રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, દાહ, તૃષા તથા કમળાનો નાશ કરે છે.

૨૨. પાંચમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—પાકેલું કોહળું છોલી ગરભનું પાણી લુગડામાં ચોળીને કહાડવું, પછી સુકાવી ઘીમાં શેકવું. લાલ રંગ થાય એટલે ઉતારી તેમાં બદામ તળીને નાખવી-માવો કરીને નાખવો. અને જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, કમળકાકડી એ ઝીણાં વાટીને નાખવાં અને હલાવી એકત્ર કરવાં. પછી સર્વ ઔષધોથી બમણી સાકર લઇ કોહળાના પાણીમાં પાક કરવો. તેમાં કેસર નાખવું. ચાસણી કરી સર્વ ઔષધો નાખી એકત્ર કરી રાખી મેલવું. એ નિત્ય બબ્બે તોલા ખાવાથી અમ્લપિત્ત, દાહ, ભ્રમ, શોષ, ક્ષીણતા, અગ્નિમાંદ્ય એ રોગો દૂર થઈ પુષ્ટિ થાય છે.

૨૩. છઠ્ઠા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂના કોહળાનો ગર ૨૦૦ તોલા લઇ તે ૧૨૮ તોલા ગાયના દૂધમાં લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકવું. પછી ૫૧૨ તોલા અરડુસીનો કાઢો લઇ તેમાં ૪૦૦ તોલા સાકર નાખી પાક કરવો અને તેમાં તે નાખવું; તથા આમળાં, નાગરમોથ, ભારંગમૂળ, તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને લીંડીપીપર ૧૬ તોલાનું ચૂર્ણ કરી તેમાં નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ સેવન કરવાથી ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, રક્તપિત્ત, હલીમક, હૃદ્રોગ, અમ્લપિત્ત અને પીનસનો નાશ થાય છે.

૨૪. સાતમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—જૂનું ને મોટું કોહળું છોલી તેના બારિક કકડા કરવા. તે કાંજીમાં અને પાણીવડે ધોવા. પછી ૧૨૮ તોલા દૂધ લઇ તેમાં તે બાફવા, પછી તેને ઘીમાં શેકવા. સારા લાલ થયા પછી તેને ઉતારી, ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કોહળાંના કકડા તથા લીંડીપીપર, સુંઠ અને મરી આઠ આઠ તોલા; તથા જીરૂં, શહાજીરૂં, આમળાં, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, શિંગોડાં, કચોરાં, પીપળીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, ચારોળી, કાળીમુસળી, લવંગ અને કલઇની ભસ્મ એ બબ્બે તોલા નાખી સારી પેઠે ઘુંટી તે પાક અવલેહ સરખો કરવો. પછી તેમાં ઘી નાખી તે પાક બલાબલ જોઇ સેવન કરવો; એટલે રક્તપિત્ત, જ્વર, ઉધરસ, કામિણ, તમકશ્વાસ, ભ્રમ, ઉલટી, તૃષા, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષતક્ષય, અપસ્માર, શિરોરોગ, યોનિશૂળ, રક્તપ્રદર અને અગ્નિમાંદ્ય રોગોને દૂર કરે છે. વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણના જેવો થાય છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે. નપુંસકને પુરૂષત્વ આવે છે. આ કુષ્માંડકાવલેહ સર્વ રોગોનો નાશ કરનાર છે.

૨૫. આઠમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોહળું ચીરી તેના કકડા કરી ૪૦૦ તોલા જેટલા લઇ પાણીમાં બાફી પછી વસ્ત્રથી નીચોવી નાખવા. પછી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં તે કુચાને શેકવા. બાદ સાકર ૬૦૦ તોલા લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે શેકેલા કોહળાંને નાખવું; અને તે સાથે સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, ગરમાળો, જીરૂ, ચીત્રો, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, ત્રિફળાં, બલાત્રય (બળદ્રક્ષ, જીતેલી,

અતિબળા), શતાવરી, તાલીસપત્ર, મેથી, નસોતર, દંતીમૂળ, ગજપીપર, તાલીમખાનું, તજ, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, નાગરમોથ, ચવક, આસન, કાળોવાળો, ચારોળી, કૌચબીજ, કચોરાં, જેઠીમધ, વંશલોચન, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, કમળાક્ષ, લવંગ, શીમળાની છાલ અથવા ગુંદ, ભાંગ, ચણકબાબા, જાયફળ, જાવંત્રી, ભોંય-કોળું, સિંધવ, કાળીમુસળી અને શિંગોડાં એ સર્વે ઔષધી તોલો તોલો; તથા અભ્રકભસ્મ ૪ તોલા નાખી પાક સિદ્ધ કરવો. ઉત્તમ પ્રકારની કોષ્ટશુદ્ધિ કરી આ પાક સેવન કરવો. આ પાક ધાતુવર્ધક, અગ્નિ-વર્ધક અને પુષ્ટિવર્ધક છે; તથા ક્ષયરોગ, રક્તપિત્ત, પાંડુરોગ, શ્વાસ, પિત્ત તથા પ્રમેહ એ રોગોનો નાશ કરે છે. એના સેવનથી અતિશય બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અને આ પાકનું સેવન કરનાર માણસ મોટો બુદ્ધિવાન થાય છે.

૨૬. નવમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—ઉપર પ્રમાણે ઘીમાં શેકવા સુધીની ઉપલેજ વજને ક્રિયા કરી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં મધ ૬૪ તોલા, ત્રિકટુ, ધાણા, જીરૂં તથા ચાતુર્જાત પ્રત્યેક ૮–૮ તોલા નાખી લેહ કરવો. એના સેવનથી રક્તપિત્ત દૂર થઈ બલપ્રાપ્તિ થાય છે.

૨૭. દશમા પ્રકારનો કુષ્માંડકાવલેહ:—કુષ્માંડકાવલેહની પેઠેજ સુરણ લઈ તેનો અવલેહ સિદ્ધ કરી તેનું સેવન કરવું; એટલે મૂળવ્યાધિ, મૂઢવાત અને અગ્નિમાંદ્યનો નાશ થાય છે.

૨૮. અગીયારમો કુષ્માંડકાવલેહ:—જુનું કોહળું લઇ તેમાંનાં બી કાઢી નાખી, તેના કકડા કરી તેમાંથી ૪૦૦ તોલા કકડા લઇ ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકવા. પછી તજ, તમાલપત્ર, ધાણા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, જીરૂં, એલચીદાણા, ત્રિફળાં, ચિત્રો, પીપળીમૂળ, ચવક, ગજપીપર, શિંગોડાં, કચોરૂં, કાળી મુસળી અને નાગરમોથ એ દરેક ઔષધો ચાર ચાર તોલા; તથા ગોળ ૪૦૦ તોલા લઇ તે સર્વે એકત્ર પચન કરવું. ઠંડું થયા પછી તેમાં ૩૨ તોલા મધ નાખવુ. આ પાકના સેવનથી કફ, પિત્ત, વાયુ, તથા અગ્નિમાંદ્ય દૂર થઈ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. અશક્તને શક્તિ પ્રાપ્ત થઇ તે પુષ્ટ થાય છે. ઘોડાના જેવી મૈથુન કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અતિશય સ્ત્રીસંગના યોગે જે પુરૂષો ક્ષીણવીર્ય થએલા છે, તેઓને ઉત્તમ પ્રકારની વીર્યપ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ ઉધરસ, દમ, તાવ, હેડકી, ઉલટી અને અરૂચિનો નાશ થાય છે. આ ગુડકુષ્માંડકાવલેહ **કૃષ્ણાત્રેયે** શોધેલો છે.

૨૯. બારમો કુષ્માંડકાવલેહ:—૮ મા પ્રકારમાં કહેલા વજન પ્રમાણે કોહળું બાફી પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઇ તેનો પાક કરી, તેમાં તે કોહળાંના કકડા તથા લીંડીપીપર ૮ તોલા, સુંઠ ૮ તોલા, જીરૂં ૮ તોલા તથા તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા અને મરી એ પ્રત્યેક ૨–૨ તોલા નાખવાં. પછી તે પાક નીચે ઉતારી ઠંડો થયા પછી, તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખી, સારી પેઠે ઘુંટી, તે પાક ઉત્તમ વાસણમાં ભરી રાખવો. એ પાકના સેવનથી ઉધરસ, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને ક્ષતક્ષય એ રોગો દૂર થઇ હૃદયમાં પડેલી ચાંદીઓ રૂઝાઈ જાય છે; અને બુદ્ધિ, સ્મૃતિ તથા બળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ હૃદયને આહ્લાદ આપનાર રસાયન અશ્વિનીકુમારે નિર્માણ કરેલું છે.

૩૦. તેરમો કુષ્માંડકાવલેહ:—જુનું અને મોટું કોહળું લઇ બાફી તેના બારિક કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ ૧૬૦૦ તોલા પાણીમાં બાફવા. અર્ધું પાણી બળી ગયા પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે કકડા વસ્ત્રમાં બાંધી તેમાંથી પાણી નીચોવી નાખવું. તે પાણી પુનઃ ચૂલા ઉપર મૂકવું; અને કોહળાંના કૂચા સુકવી ૧૨૮ તોલા ઘીમાં શેકી લાલ થયા પછી કોહળાંના ઉકાળેલા પાણીમાં નાખી, તેમાં સાકર ૪૦૦ તોલા નાખી તેનો પાક કરવો. તે પાક લેહ જેવો થાય એટલે તેમાં લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, અને શાહજીરૂં પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા અને ધાણા, તમાલપત્ર, એલચી, મરી અને તજનું ચૂર્ણ બબે તોલા નાખવું તથા મધ ૬૪ તોલા નાખવું. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા આપવો; એટલે રક્તપિત્ત, પિત્તજ્વર, તૃષા, દાહ, પ્રદર, કૃશતા, ઉલટી, સ્વરભેદ, હૃદ્રોગ, ઉધરસ, દમ તથા ક્ષય વગેરે સર્વે રોગોનો નાશ કરે છે. આ પાક વૃષ્ય (વીર્યવર્ધક), બૃંહણ (ધાતુવર્ધક), અને બળવર્ધક છે.

૩૧. ચૌદમો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોહળું છોલી તેના કકડા ૪૦૦ તોલા લઇ તે પાણીમાં પલાળવા. પછી વસ્ત્રમાં નાખી કોરા કરવા. એ કોરા થએલા કુચાઓને ૧૨૮ તોલા ઘીમાં મધના જેવા લાલ થાય ત્યાં સુધી શેકી નીચે ઉતારી પછી ૪૦૦ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં તે શેકેલા કુચા નાખવા તથા

લીંડીપીપર, આદુ, એ આઠ આઠ તોલા નાખવાં; તથા જીરૂં, તજ, એલચીદાણા, તમાલપત્ર, મરી, ધાણા, એ બબ્બે તોલા નાખવાં. પછી પાક ઘટ્ટ થાય એટલે નીચે ઉતારી તેમાં મધ ૬૪ તોલા નાખવું. (તેમાં કોઈના મતમાં મધના કરતાં અર્ધી ખાંડ અને ખાંડથી અર્ધી દ્રાક્ષ નાખવી એમ છે.) દ્રાક્ષ ૧૬ તોલા, લવંગ ૮ તોલા તથા કપૂર ૧॥ તોલો નાખવું. અગ્નિબળ જોઈ આ પાક સેવન કરવો એટલે રક્તપિત્ત, ક્ષતક્ષય, ઉધરસ, દમ, ઉલટી, તૃષા અને જ્વરનો નાશ થાય છે. આ પાક વૃષ્ય, તારૂણ્યકારક, બળકર અને વર્ણકર છે. આ પાક અશ્વિનીકુમારે શોધેલો છે.

૩૨. પંદરમો કુષ્માંડકાવલેહ:—કોહળું ચીરી તેના બારિક કકડા કરી ઘીમાં શેકવા. પછી સાકરનો પાક કરી તેમાં તે કકડા તથા મરી, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણાનું ચૂર્ણ નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને હિતકર છે. આ પાક વાયુરોગ, રક્તવિકાર, અતિ સ્ત્રીસંગથી થએલી ક્ષીણતા, વ્રણરોગ, તૃષા, ઉધરસ, રક્તપિત્ત, શ્વાસ, મૂળવ્યાધિ અને ઉલટીનો નાશ કરે છે.

૩૩. સોળમો કુષ્માંડકાવલેહ:—સારૂં પાકેલું કોહળું લઈ તેની ઉપરની છાલ અને અંદરનાં બી કાઢી નાખી તેના કકડા કરી તે કકડા ૪૦૦ તોલા લઈ પાણીમાં બાફવા; પછી પાણી નીચોવી નાખી કૂચાને ૬૪ તોલા ઘીમાં શેકી નાખવા. પછી ૪૦૦ તોલા સાકર લઈ કાઢી રાખેલા કોહળાંના પાણીમાં તેનો પાક કરી તેમાં શેકેલા કકડા, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, ધાણા, જીરૂં અને નાગકેસર એ આઠ આઠ તોલા નાખવું. પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં ૬૪ તોલા મધ નાખવું. આ પાકના સેવનથી ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ઉલટી, નેત્રરોગ, તૃષા અને જ્વર એ રોગો દૂર થઈ ગળું સાફ થાય છે, વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, શક્તિ આવે છે; અને શરીરની કાન્તિ સારી થાય છે. એ પ્રમાણેજ સુરણપાક કરવો. તે (સુરણપાક) મૂઢવાયુ એટલે અપાનવાયુનો રોગ, અગ્નિમાંદ્ય અને મૂળવ્યાધિ ઉપર સારો ગુણ કરે છે.

૩૪. કેસરકાવલેહ:—ત્રિકટુ, ચાતુર્જાત, ત્રિફળાં, લવંગ, કૃષ્ણાગરૂ, ધોળું ચંદન, તાલીમખાનું, અકલકરો, જાયફળ, કૌંચબીજ, મોચરસ, બળદાણા, આસન, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, વાવડીંગ સમુદ્રશોષનાં બી, શુદ્ધ કરેલાં કોચલાં, જાઇનાં ફૂલ અને ચણકબાબા એ ઔષધો સમભાગ લેવાં. કેસર ૨૦ ભાગ, કસ્તૂરી ૧૬ ભાગ અને સાકર ૪ ભાગ નાખવી. બંગભસ્મ (કલઈની ભસ્મ), પારાની ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, તાંબાની ભસ્મ અને કાંતભસ્મ એ ભસ્મો એકેકભાગ નાખવી. સોનાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ અને રૂપાના વર્કનાં પાન ૨૦૦ નાખવાં. ભાંગ શુદ્ધ કરી ૮ ભાગ નાખવી. પછી એ સર્વેનો લેહના જેવો પાક કરવો; આ પાક રોજ પ્રાતઃકાળે ૧ તોલો આપવો તેથી કરી વીર્યવૃદ્ધિ થઈ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ થાય છે. આ પાકના સેવનથી વૃદ્ધ પુરૂષ તરૂણ જેવો થઈ આરોગ્યપ્રાપ્તિ પામે છે અને બળ તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ સર્વ પ્રકારના વાતરોગ, દુઃસાધ્ય વાતરક્ત, અસ્થિરોગ, શિરોરોગ અને સંધિરોગનો નાશ કરે છે.

૩૫. બીજા પ્રકારનો કેસરકાવલેહ:—૩૨ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ, ૧૬ તોલા કેસર અને ૧૫૩૬ તોલા ગાયનું દૂધ એ સર્વે લઈ એકત્ર કરી, લોખંડની કડાઈમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં ઘી ૧૨ તોલા અને સાકર ૪૦ તોલા નાખવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, પીંપળીમૂળ, ચીત્રો, જાયફળ, જાવંત્રી, કાચકાનું મગજ, કૌંચબીજ, શતાવરી, આસન, ગોખરૂ, શેરણી, કચોરો, અમ્લવેતસ, સુંઠ, ધાણા, વગડાઉ તુળસીનાં બી, વંશલોચન, શિંગોડાં, નાગરમોથ, મોચરસ, વરધારા, દેવદાર, શણ, અજમો, કૃષ્ણાગરૂ, કમળ અને તાલીમખાનું એ પ્રત્યેકનું અર્ધો અર્ધો તોલો ચૂર્ણ નાખવું. તેમજ અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, સીસાની ભસ્મ, કલઈની ભસ્મ, લોહભસ્મ અને દૂધમાં શોધન કરેલો વછનાગ એ પ્રત્યેક ઔષધો અર્ધો અર્ધો તોલો નાખવાં. આ કેસરાવલેહ દુર્બળોને બળ આપનાર, ધાતુપુષ્ટિકર, શક્તિવર્ધક તથા કાંતિવર્ધક છે. વીર્ય, બળ અને માંસ જેનું નષ્ટ થએલું છે; અને જેને મૈથુનની ઇચ્છા થતી નથી એવા પુરૂષની ધાતુની વૃદ્ધિ કરે છે. એના સેવનથી વાત કફથી થનારા રોગોનો જલદીથી નાશ થાય છે.

૩૬. ખંડકાદ્યવલેહ:—શતાવરી, બળદાણાના વૃક્ષનાં મૂળ, ગળો, મુંડી (કલ્હાર), ત્રિફળાં, તજ, પુષ્કરમૂળ, ભારંગમૂળ, અરડુસી, ભોરિંગણી, ઉભી ભોંરિંગણી અને ખેરનાં મૂળ, પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ એનો કાઢો ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં કરી પછી તેમાં સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ, સુવર્ણભસ્મ, તથા લોહભસ્મ એ ત્રણ ભસ્મો મળીને ૪૮ તોલા; સાકર ૬૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા એ સર્વ એકત્ર કરી તેનો લોખંડની કડાઇમાં પાક કરવો. તે પાક ગોળ જેવો થાય એટલે તેમાં વંશલોચન, વાવડીંગ, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, શહાજીરૂં, કાકડીનાં બી, ત્રિફળાં, ધાણા, મરી, લીંડીપીપર અને નાગકેસર એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઈ એ સર્વેનું ચુર્ણ કરી પ્રથમના પાકમાં નાખી એકત્ર ખરલ કરવું. પછી સ્નિગ્ધ લોખંડના વાસણમાં આ પાક ભરી રાખવો; અને એ પાકમાંથી એક તોલો પાક પ્રભાતમાં ખાવા આપવો અને ઉપર દૂધ પાવું તથા જઠરાગ્નિ ભોજન કરાવવું; એટલે રક્તપિત્ત, રક્તપ્રવાહ, રક્તશૂળ, રક્તાતિસાર, રક્તમેહ, ભગંદર, મૂળવ્યાધિ, સોજો, અમ્લપિત્ત, ક્ષય, કુષ્ટ, ગુલ્મ, વાતરક્ત, પ્રમેહ, શીતપિત્ત, ઉલટી, કૃમિ, પાંડુરોગ, પ્લીહા, ઉદર, આનાહ અને મૂત્રકૃચ્છ્ર આ પાક એ સર્વ રોગોનો નાશ કરે છે; તથા ચક્ષુષ્ય, પૌષ્ટિક, માંગલ્ય, પ્રીતિકર, આરોગ્યપ્રદ અને પુત્રોત્પત્તિકારક હોઈ કામ, અગ્નિ અને બળને વધારનાર છે. આ પાક ઉપર પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા નાળીએરનું પાણી, કુરડુ, ચાકવતની ભાજી, સુકા મૂળા, પંડોળાં, વંતાક, પાકેલી કેરી, ખજુર, મીઠું દાડમ, કોહળું, કાકડી, કાલીંગડું, કારેલું, કડૅઇ એ પદાર્થ; જળસ્થળનાં જંતુનાં માંસ આ સર્વ પદાર્થો ખંડકાદ્યવલેહ ભક્ષણ કરનાર પુરૂષે વિશેષે કરી વર્જ્ય કરવા.

૩૭. ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—કાકડાશીંગી, ભોંયઆમલી, ત્રિફળાં, બળવૃક્ષનાં મૂળ, ગળો, ભોંયકોહળું, કચોરૂં, હરણવેલ, દશમૂળ, ચંદન, નાગરમોથ, નીલકમળ, એલચીદાણા, અરડુસી, કાળી દ્રાક્ષ, અષ્ટવર્ગ (ન મળે તો પ્રતિનિધિ લેવા) અને પોખરમૂળ એ પ્રત્યેક ઔષધ છ છ તોલા લેવું. પછી આમળાં નંગ ૫૦૦ લઇ ઉપલાં સર્વ ઔષધો અને તે આમળાંને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ પાણી બળતાં શેષ રહે એટલે તેને ગાળી અને તે આમળાંમાંનાં બી કાઢી લઇ ચોવીસ તોલા તેલ અને ચોવીસ તોલા ઘી લઈ તેમાં શેકી નાખવું. પછી ગાળી લીધેલા ઉકાળાના પાણીમાં તે મગજ અને ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી, સારો જાડો થાય ત્યાં સુધી પાક કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, ચાતુર્જાત ૪ તોલા અને લીંડીપીપર ૮ તોલા નાખી તે અવલેહ પ્રાશન કરવાના ઉપયોગમાં લેવો. એના સેવનથી શોષ, ક્ષીણત્વ, મુર્ચ્છા, શ્વાસ, ઉલટી અને ઉધરસનો નાશ થાય છે; અને વિષયાસક્તિ થાય છે.

૩૮. બીજો ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દશમૂળ, બળમૂળ, નાગરમોથ, જીવક, ઋષભક, નીલકમળ, સાલવણ, પીઠવણ, લીંડીપીપર, કાકડાશીંગી, મેદ, ભોંયઆમલી, એલચીદાણા, હરણદોડી, કૃષ્ણાગરૂ, દ્રાક્ષ, પોખરમૂળ, ચંદન, કચોરૂં, સાંટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, કાંગ, ગળો, ધોળું કોહળું, અરડુસી અને પીપળીમૂળ એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા; આમળાં નંગ ૫૦૦ તથા પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઈ તેમાં ઉપરનાં સર્વ ઔષધ તથા આમળાં નાખી પાણી ચતુર્થાંશ શેષ રહે ત્યાં સુધી ઉકાળો કરી પછી પાણી ગાળી લેવું. તદનંતર આમળાંમાંના ઠળિયા કાઢી નાખી તે આમળાં, તેલ અને ઘી ૪૮ તોલા લઇ તેમાં શેકી નાખવું. પછી સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ એ બધાંનો લેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા એ પદાર્થો નાખવા. આ અવલેહ સેવન કરનારે એકાંતવાસ કરી રહેવું; અને પથ્ય ભોજન કરવું. આ અવલેહ ચ્યવન ઋષિએ સેવન કરવાથી તેમની જરાવસ્થા દૂર થઇ હતી. તેમજ એથી ઉધરસ, દમ, તાવ, શોષ, હૃદ્રોગ, વાતરક્ત, રક્તપિત્ત, મૂત્રરોગ, વીર્યદોષ અને સ્વરભેદ દૂર થાય છે. બાળક, વૃદ્ધ, ઉરઃક્ષતક્ષયી અને કૃશને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે; તેમજ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, કાંતિ, આરોગ્ય તથા આયુષ્યવૃદ્ધિ ગુણો વધે છે. શરીરસ્થ વાયુની ગતિ યથાયોગ્ય રહે છે. સ્ત્રીભોગવિષે ઇચ્છા થાય છે. ઇંદ્રિયોને બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

૩૯. ત્રીજો ચ્યવન પ્રાશ્યાવલેહ:—દ્રાક્ષ, એલચીદાણા, નાગરમોથ, દશમૂળ, હરણદોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, મેદા, મહામેદા, વગડાઉ અડદ, ઋષભક, જીવક, જેઠીમધ, બળદાણા, કાકડાશીંગી, ભોંય આમલી, લોધર, લીંડીપીપર, હરડે, કમળ, પોખરમૂળ, કચોરાં, ગળો, ભોંયકોહળું, અરડુસી, સાંટોડી અને ચંદન એ

પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લઇ ૨૦૪૮ તોલા પાણી લઇ તેમાં નાખવાં તથા આમળાં નંગ ૫૦૦ તે પાણીમાં નાખી ઉકાળો કરવો. તે પાણી ૧૨૮ તોલા (લગભગ દશમો ભાગ) શેષ રહે એટલે ઉતારી ગાળી લેવું. પછી તે આમળાંના ઠળીયા કાઢી નાખી તેને ઘી અને તેલ મળી ૮૮ તોલા લઇ તેમાં શેકવાં. પછી ૨૦૦ તોલા સાકર નાખી પુનઃ પચન કરવું. તેમાં ૨૪ તોલા મધ નાખવું. વંશલોચન ૧૬ તોલા, લીંડીપીપર ૮ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા નાખી અવલેહ તૈયાર કરવો. આ અવલેહ જરા તથા મૃત્યુનાશક છે, અને ઉધરસ, શ્વાસ, ઉરૂસ્તંભ, તાવ, ક્ષય, ઉલટી, હૃદ્રોગ, મૂત્રરોગ તથા શુક્રદોષનો નાશ કરે છે.

૪૦. ચિત્રકાવલેહ:—ચિત્રાનાં મૂળ ૪૦૦ તોલા, પીપળીમૂળ ૪૦૦ તોલા, દશમૂળ ૨૦૦ તોલા; બળમૂળ, ભારંગમૂળ, કચોરૂ, પહાડમૂળ અને પોખરમૂળ એ પ્રત્યેક વીસ વીસ તોલા લઇ ૧૮૯૨ તોલા પાણીમાં નાખી ચોથો ભાગ પાણી શેષ રહે તેમ ઉકાળો કરવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો; લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, વંશલોચન ૮ તોલા, તજ, તમાલપત્ર અને એલચીદાણા એ ચાર ચાર તોલા તથા મરી ૪ તોલા એ સર્વ પદાર્થોને બારિક વાટી પાકમાં નાખી સારી પેઠે ઘુંટી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ રોજ ચાર તોલા સેવન કરવો; એટલે પ્લીહા (ગાંઠ—બરોળ), ગુલ્મ, મૂળવ્યાધિ, ક્ષયરોગ, શૈત્ય અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ચિત્રકાવલેહ ભારદ્વાજ ઋષિએ કહેલો છે.

૪૧. જાતીપત્ર્યવલેહ:—(જાવંત્રી અવલેહ):—જાવંત્રી ૬૪ તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી, તેમાં ગાયનું દૂધ ૮૦૦ તોલા તથા સાકર ૨૦૦ તોલા લઇ મંદાગ્નિ ઉપર ચીકાસથી ચોંટી જાય ત્યાં સુધી પચન કરવું. ત્યાર પછી ૧૬ તોલા જાવંત્રી લઇ તેનો કલ્ક કરી (વાટી)ને તેમાં નાખવી. તેમજ સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, પીપળીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા, નાગકેસર, લવંગ, રૂમીમસ્તકી, તગર, મોચરસ, ધોળીમુસળી, કાળીમુસળી, કૌચબીજ, સમુદ્રશોકનાં બી, કાળા ધંતૂરાનાં બી, અફીણ, કલઈની ભસ્મ, તામ્રભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લોહભસ્મ, ગોખરૂ, કૃષ્ણાગરૂ, કેસર, ભીમસેની કપૂર, ચણકબાબા, વાળો, ધોળું ચંદન, કૌચબીજ, ખુરાસાની અજમો અને કાયકા એ ૩૪ ઔષધો તોલો તોલો લઇ તેમાં નાખવાં. પછી અવલેહ સિદ્ધ થયા પછી સારા વાસણમાં ભરી રાખવો. આ અવલેહ દિનપ્રતિદિન ૧ તોલો ભક્ષણ કરવો: તેથી કરી બળ તથા વીર્ય પ્રાપ્ત થઇ પુરૂષ સ્ત્રીઓને આહ્લાદ આપનાર થાય છે. બુદ્ધિ, કાંતિ તથા સ્મૃતિ ઉત્તમ થઇ પુરૂષ ઘોડાના જેવો વેગવાન થાય છે. ધાતુવૃદ્ધિ થઇ તેને સો સ્ત્રીઓ ભોગવવાનું સામર્થ્ય આવે છે; તેમજ વીસ પ્રકારના પ્રમેહ, પ્રબળ શ્વાસ, કાસ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, અગ્નિમાંદ્ય અને અરૂચિ વગેરે સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે. આ જાતીપત્ર્યવલેહ પ્રાણાચાર્યે નિર્માણ કરેલો છે તેમજ તે આત્રેયાદિકોને માન્ય છે.

૪૨. જીરકાવલેહ:—જીરૂં ૬૪ તોલા, દૂધ ૧૦૨૪ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા અને લોધર ૩૨ તોલા લઇ સર્વ એકત્ર કરી મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. અવલેહના જેવું જાડું થયા પછી તેમાં સાકર ૧૨૮ તોલા, ચાતુર્જાત, લીંડીપીપર, સુંઠ, જીરૂં, વાળો, દાડમની છાલ, રસાંજન, ધાણા, હળદર, પડવાસ, વંશલોચન અને તવક્ષીર એ પ્રત્યેક બબે તોલા નાખવાં. આ જીરકાવલેહ પ્રદર, રક્તપિત્ત, મુખરોગ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, દાહ, પીનસ તથા મૂળવ્યાધિનો નાશ કરે છે અને પુષ્ટિ, બળ આરોગ્ય તથા વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

૪૩. બીજો જીરકાવલેહ:—૧૬ તોલા જીરૂં લઇ તેનાથી ચોગણા બકરીના દૂધમાં મંદ અગ્નિ ઉપર પચન કરવું. પછી તેમાં મધ, સાકર અને ઘી, પ્રત્યેક ૩૨ તોલા અને અજમોદ, અતિવિષ, વાવડીંગ, હીંગ, સિંધવ, કાચકાનો મગજ, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, હળદર, ચિત્રાનાં મૂળ, લીંડીપીપર, જાયફળ, લવંગ, પદ્મકાષ્ઠ, વાળો, લોધર, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ તથા તામ્રભસ્મ તોલો તોલો નાખવી. આ જીરકાવલેહ સંગ્રહણી, રક્તપિત્ત, પ્રમેહ, અમ્લપિત્ત, ક્ષયરોગ, જીર્ણજ્વર, પ્રદર, આમાતિસાર અને સોજાનો નાશ કરે છે.

૪૪. ત્રિફલાદ્યવલેહ:—ત્રિફળાં ૩ ભાગ, ત્રિકટુ ૩ ભાગ, ચિત્રાનાં મૂળ ૩ ભાગ, વાવડીંગ ૩ ભાગ, શિલાજીત ૫ ભાગ તથા રૂપાની ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિકભસ્મ અને લોહભસ્મ એકેક ભાગ અને સાકર ૮ ભાગ લઇ, તેનો પાક કરી, તેમાં ઉપલાં સર્વ ચૂર્ણ અને મધ નાખી, તે પાક લોહપાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાક રોજ ૧ તોલો સેવન કરવા આપવો અને તે ઉપર રૂચિકર પદાર્થોનું ભોજન કરવું.

ફળથી, કાવળી વગેરે પદાર્થ વર્જ્ય કરવા. આ અવલેહના સેવનથી પાંડુરોગ, વિષમજ્વર, ક્ષય, કોઢ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શ્વાસ, સોજો, અરૂચિ, અપસ્માર, કમળો અને મૂળવ્યાધિનો પણ નાશ થાય છે.

૪૫. દાડિમાવલેહ:—દાડમનો રસ ૬૪ તોલા લઇ તેને ચારગણા પાણીમાં ઉકાળી ચોથો ભાગ રહે ત્યારે ઉતારી તેમાં સાકર ૬૪ તોલા અને સુંઠ, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, ધાણા, અજમો, જાવંત્રી, મરી, જીરૂં, વંશલોચન, ભાંગ, લીમડાનાં પાંદડાં, મજીઠ, કુડાની છાલ, શિમળાની છાલ, અરલુ, અતિવિષ, કાળીપાટ અને લવંગ એ દરેક ચાર ચાર તોલા અને ઘી તથા મધ એ ૬૪ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ જ્વરાતિસારનો નાશકર્તા છે.

૪૬. દ્રાક્ષાવલેહ:—કાળી દ્રાક્ષ દૂધમાં વાટી ઘીમાં તળવી. પછી સાકરના પાકમાં નાખી તેમાં જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, વંશલોચન, તજ, તમાલપત્ર, નાગકેસર અને કમળકાકડી, એનું ચૂર્ણ નાખી રાખવું. આ નિત્ય બે તોલા આપવાથી અમ્લપિત્ત, રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુ, કમળો અને અશક્તિ એ રોગો દૂર થાય છે.

૪૭. ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ ૧૬ તોલા, ઘી ૬૪ તોલા, સાકર ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા અને દૂધ ૨૫૬ તોલા એ સર્વનો પાક કરી જરા પાતળો થાય ત્યારે તેમાં તજ, એલચી, તમાલપત્ર, હરડે, જીરૂં, ધાણા, નાગરમોથ, આમળાં તથા વંશલોચન એ પ્રત્યેકનું તોલો તોલો ચૂર્ણ અને શહાજીરૂં, સુંઠ, નાગકેસર, જાયફળ, મરી તથા ભીમસેની કપૂર એ સર્વ અર્ધો અર્ધો તોલો નાખી તેમાં ૧૨ તોલા મધ નાખી આ પાક ઘીથી નીવડેલા વાસણમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી સવારે બલાબલ જોઇ ખાવા આપવો. તે પાક અમ્લપિત્ત, મળબંધ, અરૂચિ, ઉલટી, તૃષા, દાહ, શૂળ અને હૃદ્રોગનો નાશ કરે છે. આ રસાયન હૃદયને હિતાવહ છે.

૪૮. બીજો ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, દૂધ ૫૧૨ તોલા અને ઘી ૩૨ તોલા, એ ત્રણે પદાર્થો એકઠા કરી કડાઇમાં ઉકાળી જાડું થયા પછી તેમાં લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, પીપળીમૂળ, ધોળું ચંદન, જેઠીમધ, વાળો તથા જાવંત્રી એ પદાર્થો તોલો તોલો તથા મધ ૩૨ તોલા નાખી લેહ તૈયાર કરવો. આ પાકના સેવનથી અગ્નિમાંદ્ય અને કૃશત્વ વગેરેનો નાશ થાય છે. આ પાક બળકર અને સ્ત્રી, વૃદ્ધ તથા તરૂણને વીર્યવર્ધક છે. તેમજ વિપુલ બળ આપનાર, દીપન અને પાચન એવો હોઈ ઉધરસ, દમ, પ્રમેહ, ક્ષય, અતિતૃષા, કમળો, પાંડુરોગ, ખસ, પ્લીહા, જીર્ણજ્વર, વાતરોગ, કફરોગ અને રક્તરોગનો નાશ કરે છે.

૪૯. ત્રીજો ખંડપિપ્પલ્યવલેહ:—લીંડીપીપર ૧૬ તોલા, ઘી ૨૪ તોલા, ખાંડ ૬૪ તોલા, શતાવરી ૩૨ તોલા, આમળાંનો રસ ૬૪ તોલા, દૂધ ૩૨૦ તોલા એ સમગ્ર ઉકાળવું. જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગરમોથ, ધાણા, સુંઠ, જટામાંસી, જીરૂં, શહાજીરૂં, હરડે અને આમળાં એ પ્રત્યેક બાર બાર તોલા; મરી અને ખેરનો સાર એ છ છ તોલા નાખી લેહ સિદ્ધ કરવો. આ પાક રોજ ત્રિફળાં અને મધમાં યથાશક્તિ સેવન કરવો; એટલે શૂળ, અરૂચિ, હૃદ્રોગ, ઉલટી અને અમ્લપિત્તનો નાશ થાય છે. આ ખંડપિપ્પલ્યવલેહ અગ્નિદીપક અને હિતાવહ છે.

૫૦. પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ:—૬૪ તોલા લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ લઇ તે ૨૦૪૮ તોલા દૂધમાં મંદાગ્નિ ઉપર પચન કરવું; પછી તેમાં ઘી ૧૨૮ તોલા નાખી મધના જેવું જાડું કરવું. પછી તેમાં સાકર ૧૯૨ તોલા અને મધ ૬૪ તોલા નાખી જાડું થયા પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, પંચકોલ, મરી, તગર, જાયફળ, જાવંત્રી, લવંગ, કાયફળ, અકલકરો, સમુદ્રશોષનાં બી, અગર, જીરૂં શહાજીરૂં, સુવા, વરીઆળી, કચોરાં, ધાણા, વાવડીંગ, તામ્રભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, વંગભસ્મ (કલઈની ભસ્મ), લોહભસ્મ, વંશલોચન તથા ભીમસેની કપૂર એ પ્રત્યેક બબ્બે તોલા લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું; પછી તે પાક ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી રાખવો. આ પાકનું રોજ સેવન કરવાથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય છે. શુક્રવૃદ્ધિ થઇ ઉત્તમ પ્રકારે વાજીકરણ થાય છે. વલીપલિત એટલે કેશ ધોળા થવાથી મુક્ત થઈ ધાતુપુષ્ટિ થાય છે; અને સર્વ રોગથી મુક્ત થઈ મોટો બળવાન થાય છે. શરીરની કાંતિ ઉત્તમ થઈ, બળ અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાક યથાશક્તિ સેવન કરવાથી ૮૦ પ્રકારના વાતરોગ, ૪૦ પ્રકારના પિત્તરોગ,

૨૦ પ્રકારના કફરોગ નાશ પામે છે; તેમજ ૧૮ પ્રકારનો કોઢ, ૨૦ પ્રકારનો પ્રમેહ, અરોચક રોગ, ગુલ્મ, ક્ષય, ઉધરસ, તમકાદિ સર્વ પ્રકારનો શ્વાસ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, અંડવૃદ્ધિ, પ્રદર, પાંડુરોગ, વાત, પિત્ત, વાતરક્ત, આઠ પ્રકારના ઉદરરોગ, મેદોરાગ, અપસ્માર, ઉન્માદ વગેરે રોગનો નાશ થાય છે. જેમ દેવતાઓને અમૃત હોય તેમ આ પાક માણસોને અમૃતતુલ્ય છે.

૫૧. બીજો પિપ્પલ્યાદ્યવલેહ:—લીંડીપીપર ૬૪ તોલા, સાકર ૧૨૮ તોલા, ગાયનું ઘી ૬૪ તોલા, મધ ૩૨ તોલા અને દૂધ ૫૧૨ તોલા લઈ, પ્રથમ દૂધમાં ઘી નાખી તેમાં લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાખી કઢવી જાડું થયા પછી સાકર અને મધ નાખવું. પછી તજ, તમાલપત્ર, એલચીદાણા તથા નાગકેસર એ ચાર તોલા અને લોહભસ્મ ૧ તોલો નાખવાં. આ અવલેહ રોજ બે તોલા ભક્ષણ કરવા આપવો; એટલે ૧૮ પ્રકારના કુષ્ટ (કોઢ) રોગ, ૧૧ પ્રકારના ક્ષયરોગ, પાંચ પ્રકારની ઉધરસ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, નપુંસકત્વ, અરૂચિ અને મંદાગ્નિનો નાશ થઇ ઉત્તમ કાંતિ થાય છે અને ૧૦૦ સ્ત્રીઓ ભોગવવા જેટલું સામર્થ્ય આવે છે. આ શ્રેષ્ઠ રસાયન અશ્વિનીકુમારે કહેલું છે.

૫૨. ભલ્લાતકાવલેહ:—સારાં પાકેલાં અને ફાડેલાં ભીલામાં ૧૦૨૪ તોલા લઇ તેનો ૪૦૯૬ તોલા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી તે ગાળી લેવો, અને તેમાં કાઢાથી ચોગણું દૂધ અને ચોથો ભાગ ઘી નાખી ઘટ્ટ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી, તેમાં સાકર ૬૪ તોલા નાખી, ઘુંટી તેમ ને તેમજ સાત દિવસ રાખવો. પછી અગ્નિબળ જોઇ તેનું સેવન કરવું. આ પાકના સેવનથી સંપૂર્ણ ગુદારોગનો નાશ થાય છે; ધોળા વાળ કાળા થાય છે, દૃષ્ટિ ગરૂડના જેવી તીક્ષ્ણ થાય છે. કાંતિ ચંદ્રના જેવી, વેગ ઘોડાના જેવો, ઉત્તમ બળ, મોરના જેવો શબ્દ, અગ્નિ જેવી દીપ્તિ તથા સ્ત્રીઓને પ્રિય, નિરોગી અને સોથી પણ વધારે વર્ષનો આયુષ્યવાન કરે છે. આ પાક સેવન કરનારને—અન્ન, પાન, ગરમી અને મૈથુનની બંધી નથી. આ પાક ખાવાથી સંપૂર્ણ રોગોનો નાશ થાય છે. સર્વ પ્રકારના રસાયન મધ્યે આ પાક રાજાધિરાજ છે.

૫૩. ભારંગી હરીતકયવલેહ:—૪૦૦ તોલા ભારંગમૂળ, ૪૦૦ તોલા દશમૂળ અને મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા લઇ તે બધાથી ચોગણા પાણીમાં ચતુર્થાંશ કાઢો કરી, તે સારા નવા વસ્ત્રથી ગાળી લેવો. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ ગોળ નાખી, મંદાગ્નિ ઉપર લેહ તૈયાર કરવો. તે ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૨૪ તોલા, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ (તજ, તમાલપત્ર તથા એલચી) એક તોલો, અને જવખાર બે તોલા એ પ્રમાણે નાખવું. પછી રોજ તે અવલેહમાંથી એક હરડે અને ૨ તોલા અવલેહ ખાવા આપવો; એટલે દારૂણ શ્વાસ અને પાંચ પ્રકારની ઉધરસ દૂર થાય છે.

૫૪. બીજો ભારંગી હરીતકયવલેહ:—ભારંગમૂળ અને પંચમૂળ ૪૦૦–૪૦૦ તોલા અને પાણી ૨૦૪૮ તોલા લઇ એનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં મોટી હરડે ૧૦૦ તોલા નાખી પચન કરવી. પછી તેમાં ૪૦૦ તોલા ઉત્તમ જુના ગોળ નાખવો. જાડુ થાય એટલે નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા, ત્રિફળાં ૩૨ તોલા, સુંઠ, મરી. લીંડીપીપર, એલચી, તજ, નાગકેસર અને તમાલપત્ર એ ચાર ચાર તોલા નાખવાં. એના સેવનથી દમ, ઉધરસ, શોષ, હેડકી, એકાંતરીઓ તાવ અને તીવ્ર પીનસ-(સળેકમ)નો નાશ થાય છે. આ રસાયન અશ્વિનીકુમારે ઇંદ્રને કહેલું છે.

૫૫. લક્ષ્મીવિલાસાવલેહ:—જાવંત્રી, લવંગ, એલચી, અંકોલની છાલ, મરી, નખલા, હરડે, નસોતર, સુંઠ, શતાવરી, કેસર, ચંદન, ખુરાસાની અજમો, કચોરાં, શીગોડાં, તજ, મોરમાંસી અને કસ્તૂરી એ પ્રત્યેક તોલો તોલો લઇ એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં તૃતીયાંશ સુગંધિ અત્તર મેળવવું. ૨૦ તોલા શુદ્ધ કરેલી ભાંગ નાખવી. બે માસા લઘુ તેલ (?) નાખવું. પછી સાકર, ગુલાબનાં ફૂલ અને ગુલાબનું પાણી નાખી અવલેહ સિદ્ધ કરવો. આ અવલેહ વૃષ્ય, બળકર અને અગ્નિદીપક છે.

૫૬. વ્યાઘ્રીહરીતકી અવલેહ:—ભોરિંગણીનાં પંચાંગ ૪૦૦ તોલા, પાણી ૨૦૪૮ તોલા અને મોટી હરડે ૧૦૦ લઇ સર્વેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તે ગાળી લઇ તેમાં ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પુનઃ કઢવી, નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તેમાં ત્રિકટુ ૧૨ તોલા, મધ ૨૪ તોલા અને ચાતુર્જાત ૪ તોલા, એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી નાખવું. આ અવલેહ અગ્નિબળ જોઇ સેવન કરવો; એટલે વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ

અને ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થએલી ઉધરસ, ક્ષત, કાસ, પીનસ, શ્વાસ, ઉરઃક્ષત અને ૧૧ પ્રકારના ક્ષયનો નાશ થાય છે. આ રસાયન ભૃગુ ઋષિએ કહેલું છે.

૫૭. સુંઠયવલેહ:—સુંઠ ૩૨ તોલા, ગોળ ૬૪ તોલા, ઘી ૩૨ તોલા, દૂધ ૨૫૬ તોલા; અને જાયફળ, લવંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને ચીત્રો એ તોલો તોલો લઇ માટીના વાસણમાં મંદાગ્નિ ઉપર લેહ સિદ્ધ કરવો. તે પાક ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૩૨ તોલા નાખવું. આ પાક બાળક અને વૃદ્ધને પણ આપવો. આ પાક વીર્યવર્ધક, વાજીકરણ, બુદ્ધિ, કાંતિ અને બળને આપનાર હોઇ સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ તે પ્રમેહનો નાશ કરે છે.

૫૮. શ્લેષ્માતકયવલેહ:—પાકેલાં ગુંદાંમાંનાં બીયાં કાઢી નાખી, તેને તડકામાં સુકવી, તેનું ચૂર્ણ કરી તે ૬૪ તોલા લેવું, તેટલીજ સાકર લેવી; તેમજ તાલીમખાનું, ગોખરૂ, કાળીમુસળી, શતાવરી, કૌચબીજ, આસન, ધોળા ભોંયકોહળાનું ચૂર્ણ, ત્રિકટુ, ત્રિસુગંધ, જાયફળ, લવંગ, કેસર, જાવંત્રી, સમુદ્રશોકનાં બી અને ખુરાસાની અજમો તોલો તોલો અને કસ્તૂરી ૩ માસા લેવી. પછી સર્વનો પાક કરી તે પાક મધ અને ઘીની સાથે સવારે અને સાંજે શક્તિ પ્રમાણે એક અથવા બે તોલા સેવન કરવા આપવો. તેના ઉપર ખોરાક દૂધ અને ઘી સહિત લેવો. તેલવાળા અને ખાટા પદાર્થો ખાવામાં વર્જ્ય કરવા. પાન ખાવા આપવું. ઠંડું પાણી પાવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી આ પાકનું સેવન કરવાથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે, પંઢત્વ દૂર થાય છે, બળ અને પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે, વૃદ્ધ માણસ જુવાન જેવો થાય છે; તેમજ પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરૂચિ અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

૫૯. પુનર્નવાવલેહ:—પુનર્નવા (સાટોડી), ગળો અને દશમૂળ એ સર્વ મળી ૩૨ તોલા લઇ, ૫૧૨ તોલા પાણીમાં ઉકાળી તેનો ચતુર્થાંશ કાઢો કરવો. પછી તેમાં આદુનો રસ ૧૨૮ તોલા અને ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખી પચન કરવું. પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, તમાલપત્ર, એલચી, તજ અને ચવક એ પ્રત્યેક ૧ તોલો લઈ ચૂર્ણ કરી નાખવું. પછી તે અવલેહ નીચે ઉતારી, ઠંડો થયા પછી તેમાં મધ ૧૬ તોલા નાખવું. આ પાકના સેવનથી સોજો, શૂળ, ઉધરસ, દમ અને અરૂચિનો નાશ થઈ બળ, કાંતિ અને અગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩—મુરબ્બા.

૧. બીજોરાંનો મુરબ્બો:—સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર વગેરે મસાલો નાખી તેમાં બીજોરૂં ચીરી તેની ચીરીઓ નાખવી એટલે મુરબ્બો થાય. પિત્ત ઉપર આ મુરબ્બો ઘણો પ્રશસ્ત છે. બીહિ (મુગલી એદાણાનાં ફળો)નો પણ આજ પ્રમાણે મુરબ્બો થાય છે, એ પણ પિત્ત ઉપર ઘણો ઉપયોગી છે.

૨. ચંદનના લાકડાનો મુરબ્બો:—ચંદનના લાકડાના બારીક કકડા કરી તે અષ્ટમાંશ બંગડીખાર અને અષ્ટમાંશ પાણી નાખી ચાર પહોર સુધી બાફવાથી સારી રીતે બફાઇ મૃદુ થાય છે. પછી ખાંડની ચાસણી કરી તેમાં નાખવી. આ પ્રમાણે શેલડી, બદામ, આદુ વગેરે ન બફાતા પદાર્થો પણ આ ખારવડે બફાઈજાય છે. બાફતી વેળાએ પાણી બળી જવા દેવું નહિ અને વિશેષ નાખવા જરૂર પડે તો ખાર મિશ્રિત કરી ગરમ પાણી રેડવું.

૩. લીંબુનો મુરબ્બો:—કાગદી (ઝીણી છાલવાળાં) લીંબુ ૧૦૦, દૂધ ચાર શેર અને પાણી એક શેર એ પ્રમાણે લઈ પહેલાં લીંબુ છોલી પાણી અને દૂધ એકત્ર કરી તેમાં બધાં લીંબુ બે દિવસ સુધી નાખી રાખવાં; પછી જરા સુકવી પુનઃ તેની છાલ કાઢી નાખવી. એટલું કરી પછી શેર લીંબુએ ત્રણ શેર ખાંડ એ પ્રમાણે લઈ, ખાંડની સારી ચાસણી કરી, તેમાં લીંબુને છિદ્રો પાડીને નાખવાં. આ પાક ઠંડો થયા પછી સારી બરણીમાં ભરી ઉપર કપડાથી મ્હોડું બાંધી ત્રણ મહિના પર્યંત બંધ કરી રાખી, પછી લીંબુ ભક્ષણ કરવાં. આ મુરબ્બો પિત્ત ઉપર સારી પેઠે હિતકારક છે.

૪. આમળાંનો મુરબ્બો:—એક શેર સારાં મોટાં આમળાં લઇ તેને સોયથી ટોચી દાબી રાખવાં. તેની અંદરનું પાણી નીકળી જાય એટલે તેને ફટકડીના પાણીમાં મધ્યમ રીતે બાફી ચાર શેર ખાંડનો

ક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળાં નાખવાં અને કાંઈક શિજવવાં તથા પચન
ા પછી બીજી ચાર શેર ખાંડનો પાક કરી મેલ કાઢી તે પાક સિદ્ધ થાય એટલે તેમાં આમળાં નાખવાં
ને કેસર અર્ધો તોલો નાખવું; એટલે મુરબ્બો થયો. આ મુરબ્બો પિત્તશામક અને પૈષ્ટિક છે.

૫. કેરીનો મુરબ્બો:—કેરીઓ સારી એરેષો લીલી લઈ તેને છોલી નાખી દાબી રાખવી; પાણી કળી જાય એટલે કિંચિત્ બાફવી અને પછી આમળાંની પેઠેજ મુરબ્બો કરવો.

૬. ગુલકંદ:—ઉંચી જાતનાં ગુલાબનાં ફૂલ લઈ તેની પાંખડીઓ ચુંટી લેવી. ફૂલથી બમણી સાકર
બરણીમાં પાંખડીના અને સાકરના ઉપરા ઉપરી થર કરવા અને તેનું મ્હોડું બાંધી રાખી ૮ દિવસ
ામીમાં રાખી મૂકવાથી ગુલકંદ તૈયાર થાય છે. આ ગુલકંદ પિત્ત અને દાહ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૭. મધુપક્વ હરીતકી (હરડેનો મુરબ્બો):—સારી પાકી હરડે વીસ તોલા લઈ તે ૧૨૮ તોલા
મૂત્રમાં પચન કરવી. પછી કાંજી, દૂધ અને છાશ એ પ્રત્યેક ૧૨૮ તોલા લઈ તેમાં જુદાં જુદાં પચન કરવાં.
છી અંદરના ઠીલા કાઢી નાખવા, પછી સુંઠ, મરી, પીપર, અજમો, ઇંદ્રજવ, નાગરમોથ, વાળો, દાડમની
લ, અમ્લવેતસ, ધાવડીનાં ફૂલ, જીરૂં, શાહજીરૂં, પીપર, જટામાંસી, મોચરસ, બીલાનું મગજ, સંચળ,
ધાલુણ, પાષાણભેદ, જાંબુ અને કેરીની ગોટલીનું મગજ, અતિવિષ, કાળીપાટ, લવંગ અને જાયફળ એ
ર્વે મળી હરડેના ચતુર્થાંશ લેવું. કોઠાનું મગજ, મંડુરભસ્મ અને લોહભસ્મ એ દશાંશ લેવી; અને તમામ
ણેથી અર્ધી સાકર લેવી, પછી એ સર્વ ચૂર્ણ અને સાકરને મેળવી ઉપલી હરડેમાં ભરી સૂતરથી સારૂં
ટન કરવું. પછી એક વાસણમાં ઘાસ નાખી તે ઉપર થોડા પાણીનો છંટકાવ કરી તેમાં તે હરડે ઘાલી
દાગ્નિ ઉપર એક પહોર સુધી શીજવવી. પછી નીચે ઉતારી ઠંડું થયા પછી તે હરડે મધમાં રાખી મૂકવી.
ના સેવનથી સંગ્રહણી, પ્રમેહ, શ્વાસ, પાંડુ અને આમવાતનો નાશ થઈ અગ્નિ વધે છે; ધાતુવૃદ્ધિ થાય
અને પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થાય છે.

૮. બીજા પ્રકારની મધુપક્વ હરીતકી:—દશમૂળ, લીંડીપીપર, ચિત્રો, કૌચબીજ, બહેડાં,
યફળ, મરી, પીપળીમૂળ, રક્તરોહીડો, દંતીમૂળ, દ્રાક્ષ, જીરૂં, હળદર, દારૂહળદર, આમળાં, વાવડીંગ,
ોડી, કાકડાશીંગી, દેવદાર, સાટોડી, ધાણા, લવંગ, ગરમાળાની શીંગોની અંદરનું મગજ, ગોખરૂ, વર-
રા, કાયકાનું મગજ, પુષ્કરમૂળ અને ખુરાસાની અજમો એ પ્રત્યેક ચાર ચાર તોલા લેવું. પછી ૨૫૬
લા હરડે લઈ ૨૦૪૮ તોલા પાણીમાં સારાં શીજવવી. પછી તે ગુરૂપદેશ પ્રમાણે મધમાં ૩ દિવસ રાખવી.
ઃ બહાર કાઢી બીજા પાંચ દિવસ મધમાં રાખવી. પછી બહાર કાઢી વળી બીજા દસ દિવસ મધમાં રાખવી.
છી બહાર કાઢી કોરી કરી, ઘીના વાસણમાં મધ નાખી તેમાં નાખવી. પછી તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી,
ગકેસર અને લીંડીપીપરનું ૩૨ તોલા ચૂર્ણ અને પૂર્વોક્ત કહેલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. આ યોગ માણ-
ના હિતને માટે ધન્વંતરી મહારાજે કહેલો છે. આ પાકના ભક્ષણથી સર્વ પ્રકારના રોગોનો નાશ થાય
. શ્વાસ, ઉધરસ, ક્ષય, ઉલટી, મૂર્છા ભ્રમ, મદ, તૃષા, અરૂચિ, અગ્નિમાંદ્ય, યકૃત્, પથરી, અંડવૃદ્ધિ,
ષમજ્વર, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પ્રમેહ, દારૂણ વાતરક્ત, વાતરોગ, બદ્ધગુદોદર, રક્તપિત્ત, કફપિત્ત, વિચર્ચિકા, કોઢ,
ાવ્યાધિ, અપસ્માર, પાંડુરોગ અને કમળો વગેરે રોગો દૂર થાય છે.

૯. ત્રીજા પ્રકારની મધુપક્વ હરીતકી:—ગાયના છાણનો રસ કહાડી તેમાં ૧૦૦ હરડે દોલા-
ત્રથી સારી નરમ થતાં સુધી શીજવવી. પછી તે કહાડી તેને સોયથી ઝીણાં ઝીણાં છિદ્રો પાડવાં. ત્યારપછી
ક ઘીના રીઢા વાસણમાં ૪૦૦ તોલા મધ નાખી તેમાં તે હરડે નાખી રાખવી અને ઉપરા-ઉપર મધ
ખતા રહેવું. જ્યાં સુધી તે મધનું પાણી ન થતાં જેમનું તેમ રહે, ત્યાં સુધી વારંવાર તેમાં મધ નાખવું.
પ્રયોગથી તે હરડેની તુરાશ જાય ત્યાર પછી તેમાં સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, લવંગ અને વંશલોચન એ
ક તોલા તોલાનું ચૂર્ણ નાખવું. આ મધુપક્વ હરીતકી બળકર અને વર્ણકારક છે. દરરોજ પ્રાતઃકાળે
ક એક ખાવી એટલે દુષ્ટવાત, સંગ્રહણી, આમાંશ, દુષ્ટરક્ત, જીર્ણજ્વર, સળેખમ, વ્રણ, વિસ્ફોટક (ફોડા),
તશૂળ અને શૂળયુક્ત સંગ્રહણીનો નાશ થાય છે.

૪—સરબત.

૧. ગુલાબી સરબત:—ગુલાબજળ અથવા ગુલાબની કળીઓનો નલિકા યંત્રથી અર્ક કાઢી લઈ,

તેમાં સાકર નાખી જાડો પાક કરવો. આ સરબત સુવાસિક હોઈ શરીરમાં ઉતરેલી ગરમીનો નાશ કરે છે. તે ઠંડું છે તથા ઉનાળાના દિવસોમાં સેવન કરવા જેવું છે.

૨. આમલીનું સરબત:—આમલી સારી સ્વચ્છ બશેર લઇ એક પથ્થરના વાસણમાં ચાર શેર પાણી નાખી ચાર પહોર ભીંજવી રાખવી, અને હાથવડે ખુબ મસળી, પાણીનો અને તેનો એકરસ કરીને પાણી માટીના વાસણમાં ગાળી લેવું. પછી તે પાણીને કલઇવાળા વાસણમાં નાખી ઉભરો આવે તે પર્યંત ઉકાળી તેમાં ખાંડ નાખી ત્રણતારી ચાસણી કરી તૈયાર થયા પછી બરણીમાં ભરી રાખવું. આ સરબત બે થી પાંચ તોલા પર્યંત સેવન કરવું. પિત્તપ્રકૃતિના માણસને સાંજે સૂતી વેળાએ આપવાથી શૌચ સાફ થશે. આ સરબતમાં બીજો એક એવો ગુણ છે કે ઉનાળામાં સવારે એનું સેવન કરવાથી ભૂખ લાગવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. જેને હમ્મેશાં બંધકોશનો સંશય રહેતો હોય તેને આ સરબત ઘણું ગુણકારી છે. એના સેવનથી ઝાડો હમ્મેશાં સાફ આવે છે.

૩. પાકેલા કોઠાનું સરબત:—આમલીના સરબતની પેઠેજ આ સરબત પણ બનાવવું. આ સરબત શરીરમાં ગરમી ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી છે. સિવાય પિત્તશામક અને રૂચિકર પણ છે.

૫—સિરકા.

૧. આદુનો સિરકો:—આદુનો રસ ૯ તોલા કહાડી તેમાં તેટલુંજ પાણી નાખવું. પછી ૩૨ તોલા સાકરનો પાક કરી તેમાં કેસર, એલચી, જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગ તોલો તોલો નાખી ભરી રાખવાં. આ સરકો શ્વાસ, ઉધરસ, અગ્નિમાંદ્ય, અરૂચિ ઇત્યાદિ ઉપર પ્રશસ્ત છે.

૨. દાડમનો સિરકો:—૨૦ દાડમ સારાં પાકેલાં અને રસદાર લઇ તેનો રસ કાઢી કલઇવાળા વાસણમાં ઉકાળવો; અને અંદર સાકર એક શેર નાખવી. મધ જેવું જાડું થાય એટલે તેમાં અર્ધો તોલો કેસર અને એક તોલો એલચીનો ભૂકો નાખી શીશીમાં ભરી રાખવો. આ સિરકો પિત્ત અને ઉધરસ ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે. લીંબુનો સિરકો પણ આજ પ્રમાણે કરવો.

૩. નાળીએરનો સિરકો:—૫૦ કુમળાં નાળીએરનું પાણી લઇ કડાઇમાં નાખવું અને મધ્યમાગ્નિથી મધ જેવું જાડું થાય ત્યાં સુધી ઉકાળી તેમાં તેમાં કેસર અર્ધો તોલો અને લવંગનું ચૂર્ણ એક તોલો નાખી નીચે ઉતારી લેવું. આ સિરકો સારી રીતે રક્તવૃદ્ધિ કરનાર છે અને બીજાં ઔષધોનાં અનુપાનો સાથે સેવન કરવાથી ઉપયોગી થઇ પડે છે અને પુષ્ટિ કરે છે.

૬—યાકુતી.

ભાંગ અર્ધો શેર કપડામાં બાંધી તેને સારી પેઠે ધોઇ તેની પોટલી બાંધી ચારશેર દૂધમાં નાખવી અને તે દૂધ સારી પેઠે ઉકાળવું. તે ઉકાળેલા દૂધમાં ખટાશ નાખી દહીં કરી વલોવી માખણ કાઢી ઘી બનાવવું; પછી તે ઘીમાં બદામ અર્ધો શેર, પીસ્તાં અર્ધો શેર, માવો અર્ધો શેર, ખસખસ અર્ધો શેર તથા ચારોળી અર્ધોશેર વગેરે મેળવી ત્રણ શેર ખાંડનો પાક કરી તેમાં નાખવો. તેમજ જાયફળ, જાવંત્રી, એલચી, સમુદ્રશોકનાં બી, અફીણ, કેસર, રૂમીમસ્તકી, ચણકબાબા, અક્કલકરો, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર અને પીપળીમૂળ એ સર્વે અકેક તોલો; તથા સાલમ, સફેદ મુસળી, કાળી મુસળી, આસન, શતાવરી, કૌચબીજ, ગોખરૂ અને તાલીમખાનું, એ બબે તોલા, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી સારી પેઠે મસળી ભાંગના ઘીની અંદર નાખવું. પછી એ સર્વે પદાર્થોને એકત્ર કરી બરણી ભરી રાખવી. આ યાકુતી અવલેહ જેવી બનાવવી. એના સેવનથી વીર્યસ્તંભન તથા વીર્યવૃદ્ધિ ઉત્તમ થાય છે. એના અંગે માદક શક્તિ વિશેષ છે. એના ઉપર અર્ધો શેર દૂધ પીવું. જેને કેફની ટેવ નથી તેણે એનું સેવન કરવું નહિ. કરવું તો ઘણું થોડું. ઉતાર લીંબુ, ભાત અને છાશ.

अश्वरोग–परिज्ञान

૧–શિરોવ્યથા.

ઘોડાનું માથું સૂજે છે અને તે નીચે માથું ઘાલે છે; ત્યારે તેને વ્યથા થએલી છે એમ જાણવું. **ઉપચાર:**—બોરડીની છાલ, પીપળાની છાલ, અંકોલની છાલ અને એરંડાનાં મૂળ એ સર્વે જણસો સમભાગ લઇ, પાણીમાં વાટી ઘોડાના મસ્તક ઉપર લેપ કરવો. ફરવું, તડકો અને બીજી દરેક ત્રાસદાયક ક્રિયાથી તેને દૂર રાખવો.

૨–મુખરોગ.

મ્હોડું સૂજે છે, લાળ પડે છે, ઘાસ ખાતો નથી, એ મુખરોગ થવાનાં લક્ષણો છે. **મુખવાતાદિ સર્વ વાતવિકારો ઉપર ઉપચાર:**—જવખાર, સરસવ, રાઈ, સુવા, હળદર તથા સિંધવ એ બધી જણસો સમભાગ લઇ આમલીના કચુકાની ખેળમાં ખરલ કરી લેપ કરી કપડાથી બાંધવું.

૩–નાકના પડમાંથી લોહીનું વહેવું.

ઉપચાર—(૧) કાવળીનાં મૂળ દૂધમાં ઘસી નાકમાં મૂકવાં. (૨) **શરદી થઈ નાક અને મ્હોડામાંથી પાણી વહેતું હોય અને વારંવાર સુંઘતો હોય તો:**—હરડે, કાળીજીરી, હળદર, સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, અને ગોળ એ બધી જણસો એકત્ર ખાંડી અજમાશે એકથી બે તોલા પર્યંત સવાર સાંજ બે વાર એમ ૭ દિવસ સુધી ખવરાવવું.

૪–નેત્રરોગ.

ઉપચાર—(૧) **ફુલ** અથવા **પડળ હોય તો**–બે ત્રણ દિવસના બાળકની વિષ્ટા આંજવી. (૨) માછલાનું અને બકરીનું પિત્ત મધમાં ખરલ કરી સાત દિવસ અંજન કરવું. (૩) **આંખ રાતી થાય છે, પાણી વહે છે અને સૂજે છે તે ઉપર:**—સિંધવ, સંચળ, કાચલવણ એ સર્વે જણસો સમભાગ લઇ કાંજીમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૪) **આંખો લીલી રાતી થઈ હોય તો:**—ગોળ, કપૂર, પારો અને ગોરોચન એ સર્વે જણસો સમભાગ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું. (૫) **આંખો સ્વચ્છ થવા માટે:**—સાજીખાર પોણો માસો, આંબાહળદર દોઢ માસો, ભેંસા ગુગળ (શુદ્ધ) પા માસો, ભેંસના શીંગડાની રાખ પા માસો અને માણસની ખોપરીની રાખ પા માસો એ સર્વેનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી જૂના ગોળમાં ખવરાવવાથી બીજા પણ (વાત, શૂળ, મૂત્રરોગ) રોગ દૂર થાય છે. (૬) લીંડીપીપર, સુંઠ અને પારો એ જણસો સમભાગ લઇ મધમાં ખરલ કરી અંજન કરવું.

૫–જ્વર (તાવ) સન્નિપાત ઉપર.

ઉપચાર—અજમો પા માસો, લસણ પા માસો, હિંગ પા માસો તથા નગોડનાં પાંદડાં પોણો માસો, એ સર્વેનું ચૂર્ણ સવાર સાંજ ઘીમાં ખવરાવવું અને શેક કરવો. ***આગંતુક જ્વર ઉપર:**—ભાંગરાનાં નવ પાંદડાં અને કડવા લીમડાનાં સુકાએલાં નવ પાંદડાં લઇ તેમાં ૩ શેર પાણી નાખી એક શેર કાઢો બાકી રહે

---

* તાવ ક્યા પ્રકારનો છે એ ઓળખવું બહુ કઠિન છે. શરીર ઘણું તપેલું, ગ્લાનિ ખાવા ઉપર ઇચ્છા ન હોવી ઇત્યાદિ પ્રકારોમાં કમી જાસ્તી પ્રમાણ–ચલન વલનાદિ વ્યવહારો ઉપરથી–જોઇ તાવની સાધારણ અટકળ બાંધવામાં આવે; પરંતુ તે ખાત્રી રાખવા લાયક નહિ. હવે જેના આધારે આ માહિતી આપેલી છે તે લેખી પુસ્તકમાં વિશેષ માહિતી ન હોવાથી અને તેનો અમને અનુભવ ન હોવાથી આના કરતાં વધારે વિસ્તારથી સમજ આપવામાં આવી નથી.

એટલે તે ૩ દિવસ પાવો. **લંઘન** (દાણા ખાતો ન હોય તે) **જ્વર ઉપર:**—જાવંત્રી, લવંગ, કંકોલ અને જેઠીમધ એ જણસો સમભાગ લઈ ચૂર્ણ કરી, એક તોલો ચૂર્ણ મધમાં ખવરાવવું. **સંતાપ** (મુખમાં દુર્ગંધ, બન્ને કાન ગરમ, કપાળ ઉપર ગાંઠ એ લક્ષણોએ યુકત) **જ્વર ઉપર:**—કેળનાં મૂળ, કેવડાનાં પાંદડાં, ઉંબરાની છાલ, આમળાં, ધાણા અને ભોંયકોહળું એ સર્વ સમાન ભાગ લઇ તેનું ચૂર્ણ કરી ૧ તોલો મધમાં ખવરાવવું. **મન્મથ** (મૂત્રમાં ધાતુનું જવું, મૂત્ર પીળું થવું, અને પીચોટી બંધ થવી એવા) **જ્વર ઉપર:**—(૧) શીમળાની રાખ અને રાળનો લોટ પાંચ શેર દૂધમાં બારી ત્રણ દિવસ ખવરાવવું; એથી ૯ પ્રકારનો તાવ જશે. (૨) ગળો, ધાણા, કરીઆતું, સુંઠ અને ખારેક એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને એલચીદાણા ૧ માસો એ પ્રમાણે ચૂર્ણ કરી મધમાં આપવું. (૩) લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, આમળાનાં મૂળની છાલ તથા લસણ એ સર્વ સમભાગ જણસોનું એક તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં ખવરાવવું.

૬—ઉદરસંબંધી રોગ.

કુક્ષાનો ભાગ બળતો, પેટમાં ગુડગુડ શબ્દ થતો, પરાણે શોચ જવું, ઉપરાઉપરી શ્વાસ કાઢવા, આળસ અને સુકાતા જવું એ લક્ષણોએ યુકત રોગ ઉપર ૨૧ દિવસ સુધી ઘી અને તેલ એકત્ર કરી શરીરે મર્દન કરવું. **મંદાગ્નિ ઉપર:**—હરડે, ચિત્રો, ઉભી ભારીંગણીનાં મૂળ, જીરૂં, વજ, ભોંયલીમડો, ભોંય આવળ, રીંગણીનાં મૂળ, સિંધવ, સંચળ, વાવડીંગ, હળદર, નગોડ, અજમો, સુંઠ, પીપળીમૂળ, લીંડીપીપર, કરીઆતું અને ભાંગરો એ સર્વ જણસો સમભાગ લઈ ગોળ સાથે ૧ તોલો ચૂર્ણ આપવું. **મ્હોડામાંથી પીળું પાણી** વહેતું હોય અને પરસેવો આવતો હોય તે ઉપર:—આસંધ પા તોલો અને લીંડીપીપર પા તોલો ગાયના દૂધમાં ખવરાવવાં. **વર્તુશૂળ:**—શ્વાસ, ઘાયલ થવા જેવું, કુખ મરડવી એ લક્ષણો હોય તો—પિત્તપાપડો ૪॥ માસા, ચાર અજમો ૨॥ માસા, હીંગ ૧॥ માસો અને બીજોરાની છાલ ૨॥ માસા એ બધાં ઔષધો એકત્ર કરી ઘીમાં આપવાં. **ભ્રમવિભ્રમશૂળ** (મંદ ચરવું, ભ્રમના જેવું વર્તન, લાળ વહેવી એ લક્ષણો થાય તે) **ઉપર ઉપચાર:**—ઘીમાં તલનું તેલ મેળવી ગરમ પાણીમાં નાખી તેમાં ગોળ, હળદર, સુંઠ અને હરડે એ જણસો સમભાગ લઈ તેનું ૮ તોલા ચૂર્ણ નાખી આપવું. **શરીર ઉંચું નીચું** કરવું, પગનો સંકોચ કરવો તથા પેટ ફુલવું એ લક્ષણો હોય તો—હીંગ પોણો તોલો, લસણ ૨॥ તોલા, સિંધવ ૧॥ તોલો અને ગોળ ૦॥ તોલો એ સર્વ ઔષધો મેળવી ખાટા દહીંમાં ખવરાવવાં. **કૃમિશૂળ:**—વજ નવ માસા અને પિત્તપાપડો ૪॥ માસા મેળવી ખવરાવવો. **દારૂણશૂળ:**—ભોંય ઉપર પડવું, કૂદવું અને વ્યથિત જણાવું એ લક્ષણો હોય તો—વજ નવ માસા, પાષાણભેદ ૪॥ માસા અને દંતીમૂળ ૪॥ માસા એ ઔષધો કાંજીમાં વાટી આપવાં. **અષ્ટાદશ પ્રકારનાં શૂળ-ઉપર:**—સિંધવ, કાચલવણ, સંચળ, ગંધબીડ, મીઠું, મરી, અજમો, લીંડીપીપર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પીળાં પંડોળાં, કોષ્ટ, વજ, બાવળનો ગુંદ, ભારંગી, હીંગ, હિંગણાની છાલ, પિત્તપાપડો, ઇંદ્રજવ, કટિ-શાળીનાં બીયાં, આસોદ, રીંગણીનાં મૂળ, નગોડ અને ખુરાસાની અજમો એ બધાં ઔષધો સમભાગ લઈ તેનું ચૂર્ણ બે તોલા ઘીમાં અથવા ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું. **પેટ ચડવું:**—વખતોવખત શરીર જમીન ઉપર નાખવું, તપ્ત થવું એ લક્ષણો થતાં હોય તો:—અઘેડાનાં અને કાંગનાં મૂળ અને ખાખરાનાં બી એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા અને હીંગ ૩ માસા લઈ સધેસરાનાં પાંદડાંના રસમાં ખવરાવવું. **ખડસ-શૂળ:**—પેટ ચડવું, ડોલવું અને મળમૂત્રનો પ્રતિબંધ થવો એ લક્ષણો હોય તો:—શીમળાની છાલ અને દંતીમૂળ દોઢ તોલો તલના તેલમાં ઘસી આપવાં. **ઉદકશૂળ ઉપર:**—(પાણી પીધા પછી કૂદે છે અને હરાંપરાં થાય છે તે) સુંઠ, લીંડીપીપર અને વજ એ ઔષધો પ્રત્યેક ૪॥ માસા, ગજપીપર અને સિંધવ પ્રત્યેક ૨॥ માસા અને હીંગ ૧॥ માસો એ સર્વ ઔષધો ઘીમાં ખરલ કરી ખવરાવવાં. **દાંત કચકચવા, જમીન ચાટવી, કરડવું, એ લક્ષણો હોય તો:**—ત્રિકટુ ૯ માસા, વાવડીંગ ૯ માસા અને અજમો ૧ માસો એ બધાનું ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **લાદની સાથે કીડા પડે છે તે ઉપર:**—હિંગણાની છાલ ત્રણ માસા અને પિત્તપાપડો ૯ માસા એ ગોળમાં ખવરાવવું. **સંગ્રહણી ઉપર:**—(લાદ પાતળી થવી અને ઉપરાઉપરી હગવું) નાનાં બીલાં, લીલા દાડમના દાણા અને ધાવડીનાં ફૂલ એ જણસો સમભાગ

લઈ ૧ાા તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૭ દિવસ આપવું. (૨) હરડે, આરંબળીની છાલ, મેથી અને જીરૂં એ સર્વ જાણુસો સમભાગ લઇ ૧ાા તોલો ચૂર્ણ દહીંમાં ૩ દિવસ ખવરાવવું. (૩) હરડે આરંબળીની છાલ અને મેથી એ સમભાગ લઇ દહીંમાં ૧ાા તોલો ચૂર્ણ ખવરાવવું. **ઉપવાત:**—ઘોડાની આંખોમાંથી પાણી વહેવું, પગ અને ગળું સૂજવું, દાંત ચોટી જવા, ખાવાનું છોડવું; ઇત્યાદિ લક્ષણો હોય તો-સરગવાનાં મૂળ, રાફડાની માટી, આમલીનાં અને નગોડનાં પાંદડાં એ સર્વે સમભાગ વાટી મસ્તકે લેપ કરવો અને અરણીનાં પાંદડાં ૧ તોલો જુના ગોળમાં ત્રણ દિવસ ખવરાવવાં.

૭—અગ્નિમાંદ્ય.

ઉપચાર:—ઘોડો દાણો અને ઘાસ ખાતો ન હોય તો—રીંગણીનાં મૂળ, ઉભીભોરીંગણીનાં મૂળ, લીમડાનાં પાદડાં, હરડે, સુંઠ, કરીઆતું, વાવડીંગ, અજમોદ, નગોડ, અરણીનાં પાંદડાં, અરડુસીનાં પાંદડાં એ ઔષધો પ્રત્યેક દોઢ દોઢ માસો અને અજમો પોણો માસો, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળમાં ૭ દિવસ ખવરાવવું.

૮—પાદ (પગના) રોગ.

ઉપચાર:—પગે **ચક્રાવલી** થઈ હોય તો—છીપ અને કોડી બાળી તેની રાખ સમભાગ મધમાં ખરલ કરી ચોપડવી. પગે **ગાંઠ** થાય છે તે ઉપર—અર્ધીગાંઠ કાપી તેમાંનું પરૂ કહાડવું, પછી જવખાર અને સાજીખાર સમભાગ લઇ આમલીની ખેળમાં લેપ કરવો; અને સિંધવ, લસણ, સુંઠ અને વાવડીંગ એ પ્રત્યેક ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો, એમનું ચૂર્ણ કરી જુના ગોળ સાથે પાવું.

૯—અંડશોફ (અંડ સૂજવા).

સુંઠ, ઉભી ભોરીંગણી, એરંડાનાં મૂળની છાલ, સરગવાની છાલ, રીંગણી, મરી, ઉમરાની છાલ અને વજ એ સર્વે સમભાગ ઔષધો લઇ ૧ાા તોલો ચૂર્ણ ઘીમાં આપવું અને અંકોલનાં પાંદડાં ઉકાળી અંડ-ઉપર તેનો શેક કરવો; તેમજ ઉપલું ચૂર્ણ ઘીમાં ખરલ કરી તે ઉપર થોડું ચોળવું.

૧૦—મૂત્રરોગ.

મૂત્ર ઉપરાઉપરી થતું હોય તો—દ્રાક્ષ અને કાકડીનાં બીયાંનું બારિક ચૂર્ણ કરી મધમાં ઇંદ્રિય ઉપર લેપ કરવો. **મૂત્રશૂળ:**—ભોંય ઉપર પગ ઠોકવા, કુક્ષિ ઉપર મ્હોડું લાવવું એ લક્ષણો હોય તો—લીંડીપીપર અને ગજપીપર મેળવી ૧ તોલો ચૂર્ણ કરી ગોળમાં આપવું. **મૂત્રસાથે વીર્ય જતું હોય તો**—નાગરવેલીનો કંદ, કેળનો કંદ, ભોંયકોળું અને છીંકણી ૧ાા માસો મેળવી તે ચૂર્ણ દૂધમાં આપવું.

૧૧—વ્રણાદિરોગ.

હાડી—(હાડ ઉપર ગોળા જેવો સોજો થાય છે તે) **ઉપર ઉપચાર:**—પ્રથમ ફસ ખોલી લોહી કાઢવું. પછી કડવા લીમડાની સળીઓ એકત્ર બાંધી દેવતા ઉપર ગરમ કરી તે વડે શેકવું અને લીમડાનાં પાંદડાં, નવસાર, સિંધવ એ સમભાગ લઇ લીમડાના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધી રાખવું. **માંસ સડયું હોય અને પીળું પાણી નીકળતું હોય** તો તે ઉપર:—લોહચુર અને હરડે તેલમાં ખરલ કરી લેપ કરવો; અને તે ઉપર એરંડાનાં પાંદડાં બાંધી ઇંટથી શેક કરવો; તેમજ લસણ, નગોડ અને સિંધવ દરેક સાડાચાર માસા અને અજમો ૧ માસો, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ૭ દિવસ ખવરાવવું. **ઓંકડ, જખમ અને વાળા ઉપર:**—બકરીની લીંડીઓ, સિંધવ અને મીઠાનું સમભાગ ચૂર્ણ કરી, પાણીમાં કિંવા મધમાં લેપ કરવો. **શરીર ઉપર ગાંઠો થઈ તે વહેવા લાગતી હોય** તો—ધૂંવાસ અને વજ એ સમભાગ લઇ મધમાં ખરલ કરી લેપ કરવો અને સિંધવ, વાવડીંગ, હરડે અને લસણ એ ઔષધો ત્રણ ત્રણ માસા અને અજમો ૧ માસો એ રીતે ચૂર્ણ કરી ઘીમાં ખવરાવવું. **ખસ ઉપર:**—કણક અને મીઠું પાણીમાં પલાળી તેનો રોટલો કરી તે બાળવો અને તેલમાં ખરલ કરી ચોપડવો. **ફૂંદી**

સુજે છે તે ઉપર:—પ્રથમ હાથપગની નસો દબાવવી એમ કહેલું છે. એનો શું ઉપયોગ હશે તે સમજાતું નથી, પરંતુ આ નીચેનો ઉપચાર સારો જણાય છે.—સુંઠ, મરી, લીંડીપીપર, સરસવ અને હળદર એ ઔષધો સમભાગ લઇ આમલીના ચીચોડાની ખેળમાં લેપ કરવો અને ઉપર કપડું બાંધવું; તથા સુંઠ ૪ાા માસા, એલચી ૭ાા માસા, લવંગ ૧ાા માસો, કોથમી ૨ા માસા, બહેડાં ૨ા માસા અને આમળાં ૨ા માસાનું એકત્ર ચૂર્ણ કરી ઘીમાં દિવસ ૩ આપવું. **આમની બાધા થાય તો:**—શેવાળ અને ઘી એક એક તોલો મેળવી પાવું.

૧૨—અગ્નિબાધા.

ઉપચાર:—તેલનો જુનો ઘડો ફોડીને તેના કકડા કરી તેનું પાતાળયંત્રવડે તેલ કહાડી ચોપડવું.

૧૩—વિષબાધા.

ઉપચાર:—શુદ્ધ હિંગળોક, સોમલખાર અને ધોળો કાથો એ ઔષધો સમભાગ લઇ આદુના રસમાં ગોળી કરી ત્રણ દિવસ ખવરાવવી એવું કહેલું છે; પરંતુ એમાંનાં પહેલાં બે ઔષધો શુદ્ધ કરી લેવાં જોઇએ તોજ કદાપિ આદાનો ગુણ આવે એમ જણાય છે. આ ઔષધનો ઘણો વિચાર કરી અને કોઇને અનુભવ હોય તોજ ઉપયોગ કરવો એવો અમારો મત છે.

૧૪—ઘોડો તોફાની (ઉન્મત્ત).

ઉપચાર:—બન્ને કાનમાં (શુદ્ધ કરેલો) પારો નાખવો. મ્હોડામાં રૂ ઘાલવું અને પગના બદ પર, પિશાબ (?) ઉપર અને હગરાના માંસ ઉપર ગોળ ડામ દેવા. શેક કરવો. ઘેર બાંધી રાખવો. (૨) આર્તવનું (સ્ત્રીના અસ્પર્શ્યકાળના રક્તનું) ચીંથરૂં અને જુનો ગોળ અર્ધો અર્ધો તોલો એકત્ર ખાંડી ૩ દિવસ આપવું. ગરમ પાણી પાવું. (૩) જુઓ વનૌષધી ગુણાદર્શમાં ખેરના વર્ણનમાં નં. ૭ નો ઉપયોગ.

૧૫—ખરીનો કચરો જવા માટે.

મીણ, ગુગળ, ભોંય લીમડો, કાળીજીરી, લાખ, સિંદૂર, મરી અને ગોળ એ સમભાગ લઇ ઘી અને તેલમાં ખરલ કરી ચારે ખરીઓ ઉપર લેપ કરવો; અને લોખંડ ગરમ કરી કિંચિત્ શેકવું.

પુરવણી—(૧).

(વનૌષધી ગુણાદર્શમાં નીચે આપેલી વનસ્પતિઓના વર્ણનમાં તે તે નંબર જોવો.)

(૧) **ઘોડાને કુરકરી થાય છે તે માટે:**—વંતાકડી (વેંગણી) ૨. (૨) **ઘોડાને પીઠ પડે તો તે માટે:**—અઘાડી (પોપટી કાંગ) ૩. બાજરી ૧. (૩) **ઘોડાને શરદી થઇ હોય તે માટે:**—ખજૂરી ૫.

પુરવણી—(૨) પશુચિકિત્સા.

(૧) **ઢોરોને સર્પદંશ થાય તે માટે**—અરિઠાં ૧૪. (૨) **ઢોરોને કોઇ પણ પ્રકારનું વિષ ચડયું હોય તે માટે**—આસંધ ૧૫, ઉભી(ભો)રીંગણી ૨, જળજાંબવો ૧, ઝેર કોચલાનું ઝાડ ૧. (૩) **ઢોરોને ઘોયડાના સર્પનું વિષ લાગે છે તે માટે**—ધમાસરી ૧, ધોળુશી ૧. (૪) **ઢોરોના ખાધામાં વિષ આવે તે ઉપર**—શિકેકાઈ ૨. (૫) **ઢોરના ખાધામાં સોમલ આવ્યો હોય તો તે માટે**—કેળ ૧૮, તાંદળજો ૧૦, પાણકાંદા ૧. (૬) **ઢોરના મુસલ રોગ માટે**—ગોરખ આમલી ૪, ધાપાન ૧. (૭) **ઢોરના કફ રોગ માટે**—ઇન્દ્રજવનું ઝાડ ૧૫, મુચકંદ ૩. (૮) **ઢોરને સળેખમ થાય છે તે માટે**—ઉદ (લોબાન) ૩. (૯) **ઢોરને શેમ્બ્યા (નાક પાકવાનો) રોગ થાય છે તે માટે:**—ડુંગળી (કાંદા) ૩૦. (૧૦) **ઢોરના લાગ માટે**—કાજૂ ૨. (૧૧) **ઢોરના કર્ણરોગ માટે**—કાનફોડી ૨. (૧૨) **ઢોરના રોગ માટે**—ચંદન બટવો ૧. (૧૩) **ઢોરના**

મૂત્રાવરોધ માટે—કેળ ૨૦. (૧૪) **ઢારનું અંગ બહાર આવે (આશ કહાડે) છે તે માટે**—કલગારી ૫. (૧૫) **ઢારને કે વાછરડાંને કરમ પડયા હોય તો તે માટે**—કુંવાડીયો ૧૦. (૧૬) **ઢારને હારીક લાગે તે માટે**—જામફળ ૪, મોંગલી એરંડો ૮. (૧૭) **ઢારને જખમ (ક્ષત) માટે**—ફાંગળો ૫, માંકડી ૪. (૧૮) **ઢારને ખાંધ પડે છે તે માટે**—વગડાઉ તુરીયું ૨. (૧૯) **ઢારના પગને ફાળ લાગી હોય તો તે માટે**—વગડાઉ અળવી ૧. (૨૦) **ઢારોની આંખોને ભુર આવે છે તે ફુલું પડે છે તે માટે**—ભુયાશિરડ ૧. (૨૧) **ઢારનું શીંગડું, હાડકું વગેરે ભાગ્યું હોય તો તે માટે**—થુવેર—ચોધારો (થોર) ૨. (૨૨) **ઢારને દૂધ વધવા માટે**—ભીંડી ૫. (૨૩) **ઢારોને ખાણમાં કીડા લાગવાથી રેચ થાય છે તે માટે**—સોપારી ૨. (૨૪) **ઢારોના ક્ષતમાં કીડા પડે છે તે માટે**—કપૂર ૨, કીડામારી ૧, જાનવેલ ૩, ડીકામાળી ૪, તંબાકુ ૧, પીંપળો ૨૨, બહેડાં ૭, વગડાઉ સાટોડી ૨, હીંગ ૨, હેદ ૨. (૨૬) **બળદની ખાંધ સુજે છે તે માટે**—ઝિંઝરૂટ ૪. (૨૬) **બળદ કે પાડા (રેલા) લોહી મૂતરે તે માટે**—ગાંજો (ભાંગ) ૩, મરવો ૧૧. (૨૭) **બળદને કાંઇ દુઃખ થયું હોય તો**—આસંધ ૨૧. (૨૮) **બળદનો પગ સુજ્યો હોય તો**—આમલી ૧૬. (૨૮) **પાડાને રેચ થાય છે તે માટેઃ**—ઘોટીવેલ ૧. (૩૦) **પાડાના વાળમાં જુઓ પડી હોય તો તે માટે**—નિંબારા ૨. (૩૧) **ભેંસના ઝાર (ઓર, મેલી) પડવા માટે**—અકામલીમડી ૪. (૩૨) **ધનુર્વાત જેવો ઢારને ભુરકી કિંવા ધનકી રોગ થાય છે તે માટે**—અરિઠા ૧૩. (૩૩) **નાનાં વાછરડાંને ફોલ્લા થાય છે તે માટે**—ફુગ (મનાડીના ટોપ) ૧. (૩૪) **નાનાં વાછરડાંને દૂધના યોગે પેટમાં રોગ (દૂધરોગ) થાય છે તે માટે**—કાગીજીરી (કડવીજીરી) ૯, દુધેલી ૪. સાજડ (એન) ૨. (૩૫) **નાનાં વાછરડાંને ઠંડી અને કૃમિ માટેઃ**—કાંચકી ૬.

સમાપ્ત

શુદ્ધિપત્ર

૧. આ નીચે આપેલા શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે આ ગ્રંથ પ્રથમથી સુધારી લઈ તે પછીજ તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રત્યેક વાંચક બંધુને ખાસ સૂચના આપવામાં આવે છે, કેમકે ગ્રંથ વૈદ્યક વિષયનો હોવાથી ભૂલ રહી જતાં કેટલીક વખત અર્થનો અનર્થ અને નુકસાન પણ થાય.

૨. છાપતાં કાનો, માત્ર કે રેફ ઉડી જવાથી દેખાતી અશુદ્ધિઓ કે જે વાંચક પોતાની મેળેજ સમજી શકે તેમ હોય છે; તેવી અશુદ્ધિઓ આ શુદ્ધિપત્રમાં દાખલ કરવાની જરૂર ધારી નથી. જેમકે ચૂર્ણનું ચૂણ, સંપૂર્ણનું સંપૂણ, સર્વનું સવ, અજીર્ણનું અજીણ, શરદીથીનું શરદીથા, ૪૦ ૪૦

૩. આ પુસ્તક મૂળ મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં થએલું હોવાથી અને મરાઠીમાં સંસ્કૃત શબ્દો વધુ આવતા હોવાથી આ પુસ્તકમાં તેની છાયા રહીને મરાઠી તથા સંસ્કૃત શબ્દો કેટલેક ઠેકાણે આવેલા છે માટે આ શુદ્ધિપત્ર પ્રમાણે પ્રથમથી સુધારી લેવા છતાં પણ અન્યત્ર એવા અને બીજા જે શબ્દો ન સમજાય તો તેને માટે આની અગાઉ જોડેલા કઠિન શબ્દના કોષમાં તપાસ કરી જોવી. આમ છતાં પણ ખુલાસો ન જડે તો મૂળ મરાઠી ગ્રંથ અને તે ભાષાના અનુભવીદ્વારા માહિતી મેળવવી જોઇએ. જેઓ આવા શબ્દોની તેમજ બીજી પણ જે કાંઇ અશુદ્ધિઓ, ભૂલો અથવા દોષો તેમને જણાય તેવી બાબતોની નોંધ– તેની શુદ્ધિ અથવા ખુલાસા સહિત મોકલવા શ્રમ લેશે તેનો આભાર સહિત સ્વીકાર કરી નવી આવૃત્તિમાં તેમના નામોલ્લેખ સહિત યોગ્ય સુધારણા ખુશીની સાથે કરાશે.

મંત્રી, સ. સા.

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨	૨૨	દરસાયલી	દઝાયલી
૨૬	૬	**દ્રવ** પદાર્થ એટલે ઓગળેલો અથવા પાતળો પ્રવાહી પદાર્થ	**દ્રવ** (પ્રવાહી) પદાર્થ ભીંજવવાના અને ફેલાઇ જવાના ગુણવાળો પદાર્થ
૨૭ (કોલમ ૨)	૨૧	શવત	શવન (શીવણ)
૩૦	૧	કલેદ–પરસેવો	કલેદ–ભીનાશ શરીરમાં રહેલો એક જાતનો કફ.પરસેવો.
૩૨ (કોલમ ૧)	૨૮	પ્યાહા	પ્લીહા
૩૨ ઝ	૨૯	दहेमखिलं	देहमखिलं
૩૨ ઠ	૨૬	स्पृशेद्दक्षिगंगे	स्पृशेद्दक्षिणगे
૩૨ થ	૧૮	વહિનીઓનો	વાહિનીઓનો
૩૩	૭	તે યોગને	તેના પ્રયોગને
૩૩	૧૭	વજ	ઘોડાવજ
૩૩	૧૮	આવળકંટી	આમળાં
૩૮	૨૮	ધપ	ધૂપ
૩૮	૩૧	જીરો	જીરી
૪૦	૧૦	૨૧–૫૦	૨૧·૫૦
૪૦	૧૦	૩૮–૦૧	૩૮·૦૧
૪૦	૧૦	૨૮–૫૮	૨૮·૫૮
૪૨	૪	વાર્તાંશ	વાતાર્શ
૪૫	૨૯	પેલાકાવિ	પેલાકાયિ
૪૬	૩૦	શિંબીકાચિ	શિંબીકાયિ
૪૬	૪૦	કરે છે. પંડિત દત્તરામ ચોબા એને નાની પીલુડીના નામથી ઓળખાવે છે.	કરે છે.
૪૮	૧૩	અર્જુનગાઢ	અર્જુનગાછ
૪૯	૬	**પત્ત અને**	**પિત્તના**
૪૯	૨૭	મદ્દડીતપ્યું	મદ્દંડીતપ્પુ
૫૧	૧૮	ત્રણીર	ગણીર
૫૧	૧૮	કેસેરોડેન્ડ્રમ્ ફ્લોમોઇડેન	કલેરોડેન્ડ્રમ્ ફ્લોમોઇડિસ
૫૨	૪૧	ઢંકાએલ,	ઢંકાએલ હોઈ,
૫૪	૪૦	આવ્યા	આવ્યાથી
૫૫	૧	મૂર્છા	(૧૧) મૂર્છા
૫૭	૨૨	"શાણુ"	'સણ'
૫૭	૩૨	**सणजक्षौम**	**सणजक्षौम**
૫૭	૩૩	**बलिन**	**बालेन**
૫૭	૩૮	સ્તાનમાં	સ્તાનને માટે તે
૫૯	૭	અ૦ ઉપર	અ૦ ઉપર
૫૯	૪૧	ટલફેરે	પ્લેફેર
૬૧	૧૫	શીકાંગ	શીતાંગ
૬૧	૩૬	**લુતા**	**લુતી**
૬૪	૧૬	(૫૨)	(૫૩)
૬૪	૩૧	**અહવિપાનો**	**અહવિયાનો**

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૫	૨૪	અટવાઈ	ફિકાળી
૬૫	૨૯	**લોગ**	**લોક**
૭૩	૨૮	અળ	અલ
૭૪	૧૫	ઉમરાના	ઉંબરાના
૭૫	૨૨	૮ નાના	નાના
૭૬	૬	કાળાનાં	કાળા ઇન્દ્રજવના ઝાડનાં
૭૭	૨૬	કાળુંગા	કાળીંગા
૭૮	૧૭	કાજળ	કાંજળ
૮૧	૨૧	સાતૂની	જવની
૮૧	૪૨	સરીવત	સરીવન
૮૨	૨૭	કરતાં	કરતાં આ
૮૭	૩૪	**વાતરક્ત**	**(વાતરક્ત)**
૮૮	૩૮	બળક	બલ્ક
૯૧	૨૬	લેપ્યા	લેપ્પા
૯૨	૩૭	તિકુષ્ઠ	તિક્તકુષ્ઠ
૯૩	૨૭	કમાકિન,	કમાકિન પ્રાં૦
૯૫	૬	માંસવૃદ્ધિ	માંસવૃદ્ધિ,
૯૫	૩૫	પત્ત	પિત્ત
૯૬	૧૫	કાળહસ્તિ	કાડહસ્તિ
૯૭	૨૫	**કપરકેળ**	**કપૂરકેળ**
૯૭	૨૯	બેલાનોટસ	બેલાનોપ્સ
૧૦૧	૮	પ્રમાણે	પ્રમાણે નાખી
૧૦૧	૩૬	મૂળ લીસા પત્થર ઉપર સુકવી પછી	સુકાં મૂળ લીસા પત્થર ઉપર
૧૦૨	૧૧	ગ્લોરિઓળા	ગ્લોરિઓઝા
૧૦૨	૧૭	'વાગચબકા' પણ કહે છે	'વાગચબકા,' અને
૧૦૨	૨૩	**કાળુપુળી**	**કાળપુળી**
૧૦૨	૩૭	અત્યંત	અત્યંત સુંદર
૧૦૨	૪૧	મોટો	મોટાં
૧૦૪	૩૪	હિક્કા	હેડકી
૧૧૭	૨૦	પાંગરાનાં	પાંડેરવાનાં
૧૧૭	૨૦	હેંદુનાં	હેદુનાં
૧૧૭	૨૭	**પેઢારી**	**(પેઢારી)**
૧૧૭	૪૧	કાતે	કાતેલા
૧૨૨	૨	ફેકટા	ફેકરા
૧૨૨	૧૩	ક્ષારાદિકથી	ક્ષારના પાણીથી
૧૨૯	૨૪	ખાટાં	કડવાં
૧૩૩	૩૫	ક્ષુદ્રો	ક્ષુંદો
૧૩૫	૩૪	લાગતું	યોગ્ય લાગતું
૧૩૬	૮	**અલબલા**	**અલિબલા**
૧૩૯	૬	અશીણ	અશીણ,
૧૪૪	૨	શિટીસુદ્દિ	શિટાસુદ્દી
૧૪૪	૨૮	"બેલાડોના"	"બેલાડોના"
૧૪૮	૬	તરવડાનાં	આવળનાં
૧૫૦	૩૩	આ	નિઘંટમાં આ
૧૫૦	૩૮	વિજળદેશમાં	ઉજ્જડ પ્રદેશમાં
૧૫૪	૧૩	સાતવણ	સ્નાતીન
૧૫૫	૨૬	જગ્યામાં થાય છે.	જગ્યામાં થાય છે. નાની જાત વહેળા ઉપર અથવા પાણીના ઝરા પાસે થાય છે.
૧૫૫	૩૯	નથી.	નથી. વળી મિ૦ ચિમનરાય વૈષ્ણવે તો તેનું સં. નામ **શાહદેવી** અને ગુ. ખપાટ આપ્યું છે. એ તેમની ભૂલ છે. સહદેવી, ખપાટ, અને બાંબુડી એકજ ઝાડનાં નામો હોવાનું કોઇ પણ નિઘંટથી સિદ્ધ થતું નથી.
૧૫૬	૩૫	કરે છે.	કરે છે. ગંગેટીનાં ફૂલ ધોળાં હોય છે.
૧૫૮	૩૨	રાતોઓળ	હીરાઓળ
૧૬૦	૩૪	ગળો કડવી, પડોળીનાં	ગળો, કડવી પડોળીનાં
૧૬૭	૧૦	(ગોનસી)	(સં૦ ગોનસી મ૦ ગોણસકાંડ)
૧૬૭	૧૩	જીણુવિષ	જીર્ણવિષ
૧૭૩	૩૭	પાસે	ઉપર
૧૭૯	૯	વણુકારક	વર્ણકારક
૧૮૦	૩૩	ઘાનને	જખમને
૧૮૦	૪૦	સંભક	સ્તંભક
૧૮૩	૧	ધિરછલ	પિચ્છલ
૧૮૫	૧૩	સ્ટ્રિક્નીયા	ઝેરકોચલાનું સત્વ (સ્ટ્રિક્નીયા) દારૂ અથવા દહીંની સાથે આપી. મનુષ્ય વધ કરેલ હોવાનું

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
			જાહેરમાં આવેલ હોવાથી એની ઝે-રી અસર થાય એવું એનું ઓછામાં ઓછું પ્રમાણ જા-ણવુ જરૂરનું છે. રિટ્રકનીયા
૧૮૬	૬	કુરશ	કુરરી
૧૮૭	૩૫	પ્રમેહ	પ્રદર
૧૯૬	૧૪	રક્ત–મળવ્યાધિ	રક્ત–મૂળવ્યાધિ
૨૦૧	૪૧	દુર્બળ અંગ નમાલ;	ખેશ ઠર્યો રૂમાલ;
૨૦૩	૨૬	ખુરાશાણી	ખરસાણી
૨૦૩	૨૭	ખુરાશાણી	ખરસાણી
૨૦૫	૮	થાય છે	થાય છે*
૨૧૬	૨૬	*ચંપો	ચંપો
૨૨૨	૮	ઉતરણીનાં	દુધેલીનાં
૨૨૭	૨૭	કણુરોગ	કર્ણરોગ
૨૩૩	૧૯	પ્રાણુ	પાણુ
૨૩૭	૨૭	ગંધ ભેરજો	ગંધભેરજો
૨૪૦	૧૨	ળ	મૂળ
૨૪૦	૧૩	હશે ?	હશે? કમળનું નામ પુષ્કર હોવાથી એની જડને પણ પુષ્કરમૂળ કહે છે.
૨૪૨	૨૫	પાડતાં	ગળામાં નાખતાં
૨૪૩	૪	તુરો,	તુરો, તીખો
૨૪૪	૩	આળંબાની	ફુગની
૨૪૬	૨૦	વહેળા	ખેતરના શેઢા (હદ)
૨૫૦	૨	નાવું	નાનું
૨૫૧	૨૦	ઉત્તમ તે	આ ઉત્તમ
૨૫૫	૧૮	ટકે છે §	ટકે છે
૨૫૫	૩૧	અળુવીનું	અળવીનું
૨૫૯	૨૦	ભીલામે દહીં	ભીલામો દહીં
૨૬૨	૧૭	આર્ઇનેલ્લિ	આર્ઈનેલ્લિ
૨૬૩	૧૩	પડેલો	પોલો
૨૬૩	૧૩	કાંટાવાળાં	કિનારીવાળાં
૨૬૩	૩૫	ભોંયકોળાનું	દુધીયા ભોંયકોળાનું
૨૬૫	૧૧	મત્ર–	મૂત્ર–
૨૬૭	૩૪	ફિરંગી.	ફિરં૦
૨૬૭	૪૦	આજોકાજોનો	આજાકાજાનો
૨૭૩	૨૦	આભઘાત	અભિઘાત
૨૭૪	૨૫	અનાહ	આનાહ (આફરો)
૨૮૫	૨૧	ગોપડવું	ચોપડવું
૨૮૯	૧	પત્ર રાસ્નાની	પત્રરાસ્નાની
૨૮૯	૩	ક્ષાર	ક્ષાર,
૨૮૯	૧૦	સન્મુખ	સામસામાં
૨૮૯	૧૨	બાહ્ય કોશભાગ થ-એલા	બાહ્યકોશ છુટો પ-ડેલો હોતો નથી.
૨૮૯	૧૬	મોંલાઇ	મોંગલાઈ
૨૮૯	૩૬	કુહિલીનાં	કૌચનાં
૨૯૧	૨૯	રૂહીન	રૂહીમ
૨૯૬	૨૦	નવટાંક	અધોળ
૨૯૬	૪૦	ગોવારીના પાણીનો	ગવારનાં પાંદડાંનો
૨૯૬	૪૧	કરી ચોપડવો	કરીને અથવા એ-કલા ગવારનાં પાંદ-ડાંનો રસ ચોપડવો.
૨૯૭	૨૬	લાણાનો પાલો	લાંગુનાં પાંદડાં
૨૯૭	૩૦	ભુરૂંડી	સં૦ ભુરૂંડી,
૩૦૦	૧૩	વાતરક્ત	(વાતરક્ત)
૩૦૬	૪૧	નાખી	લોધર નાખી
૩૧૬	૨૦	કિરળ	પરૂ
૩૧૬	૨૧	કિરળ	પરૂ
૩૧૬	૪૧	સરગવાતા	સરગવાના
૩૧૮	૩૨	વિંછુવાનાં	વિંછુડાનાં
૩૨૧	૩૩	કસાડનો	કાસ (કાંસડા) નો
૩૨૩	૧૭	નીળી	ભૂરી
૩૨૪	૩૦	એમાં	એવાં
૩૨૪	૩૨	શિરાકાઇ	શિકાકાઇ
૩૨૬	૪૧	ખાય છે.	ખાય છે. તેને સુ-ડીયા કહે છે એનો આકાર સુડા (પો-પટ) જેવો, અને રંગ પણ લીલો પોપટીઓ હોય છે
૩૨૭	૨૮	અ૦	અ૦ સરીફા.
૩૨૮	૩૬	નામથી	નામથી ઓળખે છે અને
૩૨૯	૨૬	ક્ષતનો	ક્ષયનો.
૩૩૦	૨૬	મુશ્લ૦	મુશ્લ
૩૩૪	૬	પીળુડી	પીલુડી
૩૩૭	૧	સિદ્ધકોઢ	સિધ્મકોઢ
૩૩૭	૩	સંત્રે, નિંબૂ	સત્રે નિંબૂ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૩૭	૩૮–૩૯	ઠેકાણે મળે છે. ધોળી સાટોડી ઉપર ધોળાં અને રાતી ઉપર રાતાં ફુલો આવે છે.	ઠેકાણે મળે છે.
૩૩૮	૧૪	બે જાત છે રાતી અને	ત્રણ જાત પૈકી
૩૩૯	૬	ઔષધો	ઔષધોનો
૩૩૯	૭	શ્લીમક, શ્વાસ, પથરી,	હલીમક, શ્વાસ, બરોળ
૩૩૯	૮	ચિત્રા	ચિત્રક
૩૩૯	૩૭	વ્યુઓનના	લ્યુઓનના
૩૩૯	૨૬	બન્નેનાં સત્વ	બન્ને સત્વ
૩૪૧	૨૨	કુંભકમળનો	કુંભકમળાનો
૩૪૧	૩૦	મોટી	મોત
૩૪૬	૧૩	કિંજલુ	કિંજલ્ક
૩૫૨	૮	કુટિ	ભ્રકુટિ
૩૫૫	૧	કંકુકુ	કંકુ
૩૫૬	૨૩	પાંગરાના	પાંડેરવાના
૩૫૮	૧૦	૫૨;	૫૩;
૩૬૦	મથાળે	પૂર્વાર્દ્ધ	ઉત્તરાર્દ્ધ
૩૬૦	૯	હાડમોટી કરીને શેરા	હાડસંધિ કરીને ખરસાંણી
૩૬૦	૨૪	આનાહ રોગ	આનાહ રોગ એટલે આફરો
૩૬૦	૨૯	વેખંડ	ઘોડાવજ
૩૬૦	૩૯	મીંજ ટાંક ૨	મીંજ ટાંક ૨, ખાંડ ટાંક ૨
૩૬૧	૪	૨, સમેરનો	સમેરવો
૩૬૧	૩૧	દહીંની તાજીધાટી છાશ	દહીં
૩૬૨	૨૨	પદાથે	પદાર્થ
૩૬૩	૩	(મોતીયા બિંદુ)	(મોતીયા) બિંદુ
૩૬૩	૯	અંજનાથ	અંજનાર્થે
૩૬૩	૧૧	ઉકાળી	છમકારી
૩૬૩	૧૯	ખીલ	(ખીલ)
૩૬૭	૩૫	કલાઈ, સફેતો	કલાઇસફેતો
૩૬૮	૨૨	તેના	તેના (દુરાનેશરના)
૩૬૮	૩૪	(૨૧)	(૨૨)
૩૬૮	૩૫	આશ	આછ
૩૭૦	૧૭	ચાવવા	ચાલવા
૩૭૧	૧૫	ભેદવત્પીડે	ભેદાતું હોય એવી પીડાથી
૩૭૨	૧	બરૌળ	(બરોળ)
૩૭૨	૧૯	ની ચીરીમાં	ને ચોકડીની માફક ચીરો પાડી તે ચારે ચીરો છેડામાં ભેળીજ રાખી તેમાં
૩૭૨	૨૩	તે માટલામાં જાળુ તથા	તેમાં
૩૭૩	૭	પરંતુ	પરંતુ કેટલાક
૩૭૩	૧૫	બગાડી	લગાડી
૩૭૩	૨૭	સાજી	સાજીખાર
૩૭૩	૩૯	(૬)	(૬) બીડ લવણ શેર ૦॥
૩૭૬	૩૪	માટીના રીઢા	માટીના
૩૭૬	૪૦	અઘાડીનાં	અઘેડાનાં
૩૭૭	૧૦	આકડો–૨,	આકડો ૨,૨૫
૩૭૭	૨૬	તેનો	તેના લાભ
૩૭૭	૩૦	પાંદડાં	નાગરવેલનાં પાન
૩૭૭	૩૪	પાંદડાંના	નાગરવેલનાં પાનના
૩૭૮	૧૫	પેટારી	(પેટારી)
૩૭૯	૧૮	ભોયકોળું–૧૨	ભોંયકોળુ–૧૪
૩૮૦	૨	આબળાં	આમળાં
૩૮૧	૧૯	ગોરખમુંડી–૧	ગોરખમુંડી ૧ ચણા–૧
૩૮૨	૩૨	રોદા	મળાશય
૩૮૨	૩૨	માદા	પકવાશય
૩૮૨	૩૩	સફરા	પિત્તાશય
૩૮૪	૩૧	વજ ૬	વજ ૬, સરગવો ૪
૩૮૬	૧૭	વાંગ	વંતાક
૩૮૭	૩૨	ઘુંટડો પાવો.	ઘુંટડો પાવો. આમ મોડશીના ઉપાય લખ્યા પછી તેજ ગ્રંથમાં મરકી (કૉલેરા) માટે નંબર ૧૫ વાળો ઉપચાર જુદો આપી મોડશી અને કોગળીયાનું જુદાપણું બતાવ્યું છે. અમને ખાત્રી થઇ છે કે જાયફળ, જાવંત્રી અને અફિણ આદિ ઔષધોને

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
			રોકનાર ચીજો કૉ-લેરાના દરદીની ઘા-તક છે કૉલેરાને હિંદિમાં હૈજા અને મરાઠીમાં પટકી, તરળ કે મહામારી કહે છે.
૩૯૧	૨૪	અને ખસ	(ચાંદાં) અને ખસ
૩૯૨	૩૪	કાંકસ ગોળા	કાચકાંની અંદરની મીંજો
૩૯૪	૩૧	મુળનો	મુળાનો
૩૯૭	૧૩	મોહનો ગુંદર	મહુડાનો ગુંદર
૩૯૮	૧૭	કારંજાની	કરંજાની
૩૯૮	૧૯	કારંજાની	કરંજાની
૪૦૦	૩૩	પાતાળવડે	પાતાળયંત્રવડે
૪૦૦	૩૬	ડાળે ફળે	હાથ પગ જીભ મ્હો-ડું વગેરે અંગોમાં
૪૦૦	૩૮	ઝીલડાને	ઝીલને
૪૦૦	૩૯	સમાધી થાય	શાન્તિ થાય
૪૦૨	૮	ચીકણુની	ચીકણુાના
૪૦૨	૩૬	લાલ ઘેંઘાટ	બહુજ લાલ–ઘટ્ટ લાલ
૪૦૫	૯	**મસ**	**મસા (હરસ)** દુઝતા મસા
૪૦૬	૨૧	વળી	વળી એક પાત્રમાં ઝાડો કરાવી જો-વાથી
૪૦૬	૩૦	ઓથમીજીરૂં	અમતુજીરૂં
૪૦૬	૩૪	ઓથમીજીરૂં	અમતુજીરૂં
૪૦૬	૩૭	કોઠબડી	કોઠી
૪૦૯	૮	મળોનાં	મૂળોનાં
૪૧૨	૩૦	ભોંપાથરીના	ગળજીભીના
૪૧૨	૩૫	ભોંપાથરીની	ગળજીભીની
૪૧૪	૩૪	એરડાની માળો	એરડાની માળો (પોપટા)
૪૧૭	૧૦	ગરોદર	સગર્ભા (ગર્ભવતી)
૪૧૮	૨૩	પેટારી	(પેટારી)
૪૧૮	૩૨	લુગાડાને પાણીથી પલાળી ગાળી લેવાં	કમરપુર પાણીમાં લઇ જઈ બે જ-ણાએ સામસામા પકડી રાખેલા લુ-ગડામાં તે ભસ્મને નાખી પાણી સાથે મસળવી એટલે તે-માંની રાખ પાણી-માં ધોવાઈ જશે
૪૧૮	૩૩	છાંટી	છાંટી (છમકારી, બોળી)
૪૧૯	૧૭	**ચિત્રાના**	**ચિત્રા (ઘોણુ-સા)ના**
૪૨૦	૩૭	વસુ	વગડાઉ મરચીવેલ-૨, વસુ
૪૨૧	૮	ગોકર્ણી	ગરણી
૪૨૧	૨૭	હેંદીના	હેદીના
૪૨૧	૩૧	ઉંદરકની	ઉંદરકની ग
૪૨૩	૩૨	કર્ટોલી	કંકોડી
૪૨૪	૩૬	વાગલ્વી	વાગવાની
૪૨૪	૩૬	થવાથી)	થયા)
૪૨૮	૧૮	(૫)	(૪) કરિયાતાનાં સુકાં પાંદડાં તોલો ૦। રાત્રે પાણીમાં પલાળી રાખી સ-વારે લુગડાથી ગા-ળીને પાવું (૫)
૪૨૮	૩૨	લઈ	નાખી
૪૨૮	૩૨	પડીકી	પડીકીઓ
૪૨૮	૩૩	પાંચે જાતના જ્વર અને પિત્તપાંડુ	જ્વર અને પાંચે જાતના પાંડુ
૪૨૮	૪૦	ઝાડો	એક વખત ઝાડો
૪૨૯	૯	લીમડો (કડવો) ૧૯	લીમડો (કડવો) ૯
૪૨૯	૩૨	કોઈ પણ	તાવવાળાએ કોઇ પણ
૪૩૦	૧૪	પેટારી	(પેટારી)
૪૩૨	૪૧	દરદીને પણ	દરદીને
૪૩૮	૩૦	ભોગવે છે	ભોગવી શકે છે.
૪૪૧	૧૬	ભારંગી–૧,૮	ભારંગી–૧,
૪૪૨	૩૪	રાત્રે ત્રણ વખત	ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ રાત્રે
૪૪૩	૬	ખરણેર	(ખરણેર)
૪૪૪	૨૩	ઉંડું	સાધારણ ઉંડું
૪૪૪	૩૫	ઓથમીજીરૂં	અમતુંજીરૂં
૪૪૫	૨૫	સ્યબળ ફુલ	શીમળાનાં ફૂલ
૪૪૫	૨૮	શ્વેતકનેર	ધોળી કણેર
૪૪૫	૩૭	ધારડાં	થેપલાં–વડાં

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪૫	૩૫	સોંધ	સંધ
૪૪૬	૩૦	ભોંયકોળુ-૧૨	ભોંયકોળુ-૧૩
૪૪૭	૫	ઘી	ઘી ૧ તોલો,
૪૪૭	૩૯	તીલશની રાખ	તલસરાની રાખ
૪૪૮	૩૩	ખોડા	ઓડા
૪૪૯	૧૦	મજન્ન	મજ્જા
૪૪૯	૨૨	ઝ્ક્રાડો	ઝાડો
૪૪૯	૨૭	ગળતો	ટપકતો
૪૫૦	૪	કુદરલી	દુદરલી
૪૫૦	૧૭	તેમાંથી	તે ખારેકમાંથી ગુગળનો
૪૫૦	૧૭	ભરી	ભારી
૪૫૧	૩૮	મજીઠ-૪	મજીઠ-૪ **તરતના પ્રમેહ માટેઃ-** આંબો-૮
૪૫૨	૧	**૩૧-પાંડુ.**	**૩૭-પાંડુ**
૪૫૪	૧૧	દાડળ	દાડમ
૪૫૭	૨૩	નિર્ગુંડીનાં	નગોડનાં
૪૫૯	૨૦	અર્કપુષ્પી	અર્કપુષ્પી (સુરજમુખી)
૪૬૦	૪૦	ભોંયકોળું-૧૦	ભોંયકોળું-૧૨
૪૬૨	૧	એ	જે
૪૬૪	૩૬	અધ્યશન	અધ્યયન
૪૬૫	૧૯	કાળે લુગડે	ખાદીના મજબુત લુગડામાં
૪૬૫	૩૩	રીઢા	ઘીવાળા રીઢા
૪૬૬	૪૦	લેપ કરવો	લેપ કરવો (૩)
૪૭૦	૮	રાન તુલસી-૬	રાન તુલસી-૬, લાંબડી-૧
૪૭૦	૩૧	દ્રાક્ષ-૮	ડાંગર-૪,દ્રાક્ષ-૮
૪૭૩	૨૭	બોરડીનાં	તોરણીનાં
૪૭૫	૪૦	સન્નિપાતથીજ	સન્નિપાતથી એ
૪૭૬	૩૧	ડોકાને	ડેંડા (સોટા)ને
૪૭૬	૩૭	હરદળ	હરડેની છાલ
૪૭૭	૩૭	ઢીંચણથી	કાંડામાં એડીથી ઉંચા ઢુંચા (વેંઢા) થી
૪૮૩	૧	શરીરે કંડૂ	શરીરે ખરજ
૪૮૩	૧૭	સોજો થઇ,	સોજો પણ હોય છે. તેમજ કોઇને
૪૮૩	૩૪	પેથશ	પેચશ
૪૮૫	૩૩	જાયફળ તોલો ૧,	જાયફળ નંગ ૧,

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૮૬	૩	બેલ મૂળ	બીલીનાં મૂળ,
૪૮૬	૭	કટતૃણ	લઘુરોહિસ ઘાસ,
૪૮૮	૩૩	અસાળીયો-૪	અસાળીયો-૪,આદુ-૩૧
૪૮૯	૩	**કળતર લાગે**	**કળ લાગે**
૪૮૯	૧૮	બળ્યા જેવી પીડા આપનારી	દાઝયા હોય એવા દેખાવની
૪૯૦	૨૨	તાની	તાણુ,
૪૯૩	૨૮	મરચાં	મરચાં, ઘઉં,
૪૯૩	૨૯	બીજી એવી તજા ગરમી કરનારી	કોઇ પણ ગરમ
૪૯૪	૯	શણ	શણનાં
૪૯૪	૧૦	સાતુ	જવ,
૪૯૭	૭	અલણી	અલુણી
૪૯૭	૧૯	ગંગેટી-૧	ગોરીનો ફણો-૩, ગંગેટી-૧,
૪૯૭	૨૬	મરડાશીંગ	મરડાશીંગ-૪, રામબાણુ-૧
૫૦૧	૩૫	નાગલા દુધેલી-૬,	નાગલા દુધેલી-૬, નાળીએર-૧૬
૫૦૨	૩૦	ખાદીની	બાદીની (શરદી કરે એવી)
૫૦૨	૩૪	સાજી	સાજીખાર
૫૦૫	૧૫	પંજાબી સાલમનું	(પંજાબી સાલમ)નું
૫૦૫	૩૦	કઠોળ, ધાન્ય,	કઠોળ (દ્વિદળ) ધાન્ય,
૫૦૭	૩૯	૨૦,	૨૦, ફટકડી ૮ અ
૫૦૮	૧૫	મુખ	મસા
૫૦૯	૧૭	(કાહ)	(કાહ, કાંસડો,)
૫૦૯	૩૦	સાળી	સાળી (ચોખા)
૫૧૧	૨૯-૩૦	ગોકર્ણીનાં	ગરણીનાં
૫૧૧	૩૫	પેટારી-૨	(પેટારી)-૨
૫૧૪	૩૫	દૂધ ભાત જમવાં	દૂધ પીવું, અને શીરો કરી જમવો
૫૧૫	૩૮	ઘી ૨૫૬	દૂધ ૨૫૬
૫૧૮	૩૮	સુકામાં	સુકામાં ભેળવી ચલમમાં
૫૧૯	૨૮	શીંગોની ભોડ	જુનાં શીંગડાને ઉગેલા અંકુર
૫૧૯	૩૧	પડે છે.	પડે છે. (૧૫) પોપૈયાનાં કાચાં ફળનો ચીકણો રસ

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
			મસાને ૩ દિવસ ચોપડવાથી મસા ગરી પડે છે.
૫૧૯	૩૮	વારાળ	(મ૦) વારૂળ
૫૨૦	૨૯	બીજોરૂં ૭	બીજોરૂં-૭, ભારંગ-૯
૫૨૪	૪૧	કીડીયાનગરૂં	કીડીયાનગરૂ (પગની એડીની નીચે કીડીના દર જેવું થાય છે તે દરદ
૫૨૫	૮	કવંડળ અને કડવી	ઇન્દ્રિવરણી અને કડવી (લઘુ)
૫૨૫	૧૧	તિતીનાં	તિવતીનાં
૫૨૫	૪૧	એનના	એનના (અરજુન સાજડના)
૫૨૬	૨૧	તે, પલિતરોગ	તે–પલિતરોગ
૫૨૬	૩૨	ઝાડના	ઝાડના (શિમળાના)
૫૨૮	૨	**પાલતરોગ**	**પલિતરોગ**
૫૩૩	૧૩	વાત અને પિત્તનાશક	વાતપિત્તનાશક
૫૩૪	૨૨	ફટકડીની	ફુલાવેલી ફટકડીની
૫૩૫	૧	ખરવતીનાં	ખરવતીનાં (ખોરેતીનાં)
૫૩૬	૧૮	ડુંટી	ડુંટી અને પેડુ
૫૩૬	૨૧	લીમડાના	લીંબુના
૫૩૭	૨૦	અલણી	અલુણી
૫૩૮	૧૩	અલણી	અલુણી
૫૪૦	૩૫	ઉદર, વાયુ	ઉદરવાયુ,
૫૪૩	૨૬	**આહુર**	**અહિર**
૫૪૩	૩૧	**સપની**	**સર્પની**
૫૪૫	૭	અભ્રકનો ચોથો	અભ્રકને તેના ચોથા
૫૪૫	૧૨	ઉંધી કુલડીમાં	અંધમૂષા યંત્રમાં
૫૪૬	૨૫	થુવરનું	થુવર એ ત્રણેનું
૫૪૬	૨૮	જાંબુની અંતર છાલ	બકરાનું લોહી
૫૪૬	૩૬	ઉટકણુ	ઉટંકણુ
૫૪૬	૩૮	ઓશડ	ચોસઠ
૫૪૮	૨૯	સમડાના	ખીજડાના
૫૪૮	૩૪	**મસ**	**મસ (ચામખીલ)**
૫૫૦	૨૮	લખદીવ	લખદ્દીપ
૫૫૦	૩૭	મિત્ર	મિશ્ર
૫૫૧	૮	**વહેતો (દુઃખતો)**	**વહેતો (પરૂ નીકળતું)**
૫૫૧	૧૦	કાંદાને (ડુંગળી) ચીરી	કાંદાની ચીરી (ડુંગળીની ફાડ)
૫૫૧	૩૪	" સોંનકાવ "	" સોનકાવ અથવા સોનાગેરૂ "
૫૫૩	૯	દ્વિદલધાન્ય	દ્વિદલધાન્ય (કઠોળ)
૫૫૩	૩૭	**ખીલી**	**નવેલો**
૫૫૩	૩૭	**ભુંડણુ**	**પેરા**
૫૫૪	૩૪	ગાળી	ગોળી
૫૫૫	૪	**ખુપરા**	**ખુપરા (ખીલ)**
૫૫૫	૧૧	લીમડાના	લીંબુના
૫૫૫	૧૮	**ખીલી**	**નવેલો**
૫૫૬	૩૫	ઝાંપડ	મૂર્છા
૫૫૭	૩	(ભૂનાગ)	(અળશીયાં)
૫૫૭	૧૧–૧૨	ઉંધી કુલડીમાં	અંધમૂષા યંત્રમાં
૫૫૭	૧૨	ભૂનાગનું	અળશીયાંનું
૫૫૭	૧૨	ગાંડુળ	અળશીયું
૫૫૮	૩૨	પીપરમાં	હરડેમાં
૫૫૮	૩૪	**તિડીક**	**તણખીયા**
૫૫૯	૨૪	લીમડાના	લીંબુના
૫૬૦	૪૦	વાલ	વાળ
૫૬૧	૪૦	અવટાવવું.	ખૂબ શેકવું.
૫૬૩	૬	આડકી	આઢકી (તુવેર)
૫૬૪	૩૬	પાંદડાં કરકરાં	પાંદડાંની કોર ઉપર કરકરી
૫૬૪	૩૭	**આગ્રમાંદ્ય**	**અગ્નિમાંદ્ય**
૫૬૪	૧૭	દાલચિની	ઝીણી તજ
૫૬૯	૧૦	યોનિદાહ	૮ अ યોનિદાહ
૫૭૩	૨૮	અને	એમ
૫૭૪	૧૮	(૧) ચાર	ચાર
૫૭૫	૩૦	આસન્ન મૃત્ય	આસન્ન મૃત્યુ
૫૭૯	૨૮	કળલાવી	કલગારી
૫૮૦	૩	આપવામાંથી	આપવાથી
૫૮૩	૬	દેવદાલીના	દેવદાલી (કુકડવેલ)ના
૫૮૩	૧૫	ઘી	ઘી, ભાત
૫૮૩	૧૫	ભાત	ગાયનું દૂધ
૫૮૪	૧	ચુકોના	ચુકાના
૫૮૫	૫	**વિશ્લેષાન્**	**વિશ્લેષ**
૫૮૫	૯	જે લાકડાં	જે લાકડાં અગ્નિ આપવામાં વાપરવાં તે
૫૮૫	૧૦	**કાષ્ઠમાન**	**કાષ્ઠમાન**, એટલે કે અગ્નિ આપવા માટે જાડાઇ વગેરેમાં યોગ્યતાવાળાં

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૮૫	૧૩	મધ્યમાગ્નિ	**અધમાગ્નિ**
૫૮૫	૨૦	**કુકપુટ**	**કુક્કુટ પુટ**
૫૮૬	૩૨	લીચે	તળીએ
૫૮૭	૩૧	શરદૃઋતુમાં આવનારા (મેલેરિયા)	કારતક, માગસરમાં આવનારા
૫૮૯	૧૯	ટંકણખારની લાહી	ફુલાવેલો ટંકણખાર
૫૯૦	૭	અગ્નિમાંદ્ય	અગ્નિપ્રદીપ્ત
૫૯૩	૨૫	તે શરાવસંપુટમાં	શરાવસંપુટમાં
૫૯૩	૨૫	એક હાથ ચોરસ ખાડામાં	ગજપુટમાં
૫૯૬	૨૩	ધાણા,	લીંડીપીપર, ધાણા,
૫૯૭	૩	લીમડાના	લીંબુના
૫૯૭	૫	લીંબુ	લીંડીપીપર
૫૯૭	૨૧	ઉદરોગ	ઉદરરોગ
૫૯૭	૩૧	લીંડીપીપર	લીંડીપીપર, વાળો,
૫૯૯	૩૧	ચાર તોલા ઘોળવા	ઘોળવા
૫૯૯	૩૨	ચૂર્ણ	ચૂર્ણ ૪ તોલા પ્રમાણે
૬૦૦	૩૧	કોષ્ઠ	કોષ્ઠ, ચોખાની ધાણી
૬૦૧	૫	કડુનાં	કુડા (ઇન્દ્રજવના ઝાડ)નાં
૬૦૧	૨૯	લઇ રીતસર પાક તૈયાર કરીને તેમાં જીરાથી જવખાર સુધીની સર્વ વસ્તુઓનું ચૂર્ણ નાખીને	નાખીને
૬૦૧	૩૬	ચણોઠી	ચણોઠીના વજન
૬૦૩	૧૧	ગાયના	ગાયના દહીંના
૬૦૩	૧૭	દૂધ ખાવું	દૂધ ઘણું ખાવું.
૬૦૩	૨૮	જરાસી	થોડીક
૬૦૩	૨૯	જીર્ણજ્વર	અજીર્ણથી આવેલો તાવ
૬૦૩	૪૦	સંભાળુ	નગોડ
૬૦૪	૧૪	ભસ્મ,	ભસ્મ, રૂપામુખી ભસ્મ,
૬૦૪	૧૫	૨૬	૨૭
૬૦૫	૨૮	પીંપળીમૂળ,	પીંપળીમૂળ, પહાડમૂળ,
૬૦૬	૩	ધાપટીનાં	ધાવડીનાં
૬૦૬	૧૩	કટતૃણ	રોહિસ ઘાસ
૬૦૬	૪૦	**કનક બીજ**	**કતકબીજ**
૬૦૭	૫	હાથીપગાનો	(હાથીપગાનો)
૬૦૭	૨૫	અને	મૂળાનો ખાર અને
૬૦૭	૪૦	રીઠા	ઘીના રીઠા
૬૦૮	૧૯	તોલો,	તોલો, કપૂર ૦। તોલો, ફુલાવેલો
૬૧૨	૧૯	અર્ધું જમ્યા પછી	જમ્યા પહેલાં
૬૧૪	૭	કબાબચીની	ચણકબોબા
૬૧૭	૩૫	મરી,	લીંડીપીપર, મરી,
૬૧૯	૨૦	કચોરૂં	કચરો (કસેરૂ)
૬૨૦	૮	કચોરાં	કચરો (કસેરૂ)
૬૨૦	૨૪	દૂધમાં	ઘીમાં
૬૨૧	૮	લવંગ	લવંગ, એળચી
૬૨૧	૪૦	આસન, કચરો,	આસંધ, કચરો (કસેરૂ)
૬૨૬	૨૩	ગુલ્મવાત,	ગોળો,
૬૨૬	૩૮	કળલાવી	કલગારી
૬૨૮	૩૦	મરી,	મરી, લીંડીપીપર,
૬૨૯	૩૮	કચોરાં	કચરો (કસેરૂ)
૬૩૦	૨૮	૯	૮
૬૩૨	૨૧	અક્કલકરો	અક્કલકરો, લીંડીપીંપર (બીજી વખત લેવી)
૬૩૨	૨૧	તગર	તગર, લીંડીપીંપર (ત્રીજી વખત લેવી)
૬૩૩	૧	દેવદાર,	દેવદાર, આસંધ,
૬૩૩	૩૧	સરસીયું તેલ	તેલ
૬૩૪	૧	મરી	મરી, લીંડીપીપર
૬૩૪	૧૩	બીલાંનો	નાનાં (કુમળાં) બીલાંનો
૬૩૫	૧૬	નાખવી–માવો	નાખવી. દૂધનો માવો
૬૩૬	૨	કચોરાં	કચરો (કસેરૂ)
૬૩૬	૧૬	કચોરૂ	કચરો (કસેરૂ)
૬૩૮	૧૩	કુરકુ	લાંબડી
૬૪૦	૨૯	ખેરનો સાર	ખેરસાર
૬૪૧	૩૩	કચોરાં	કચરો (કસેરૂ)
૬૪૩	૨૯	પથરી	બરોળ
૬૪૪	૮	ભૂખ	લૂખ
૬૪૪	૨૮	ખસખસ	દ્રાક્ષ
૩૨ ૫	**૪૦**	**દુર્વિજ્ઞેયં વાપિ**	**દુર્વિજ્ઞેયં મહાપિ**
૩૨ ળ	**૩૫**	**ભોખાનનું કૂલ**	**ભોખાનનું તેલ**
૩૬૨	**૧૭**	**કુકટી**	**કડુ**
૩૭૭	**૨૬**	**તેનો**	**તેનો લાલ**
૪૮૩	**૩૪**	**પેથશ**	**પેયશ**

નીચલાં પૃષ્ઠોની નીચલી લાઇનોમાં **પીંપર** શબ્દ આવેલો છે, ત્યાં **લીંડીપીપર** એમ સુધારી લેવું.

પૃષ્ઠ ૩૩ ની લાઇન ૧૮, ૨૩. ૩૬ ની ૯. ૪૧ ની ૮. ૪૨ ની ૧૦, ૨૩, ૨૬, ૨૭. ૪૩ ની ૧. ૪૪ ની ૮. ૧૪૦ ની ૧૧. ૧૫૫ ની ૭. ૧૫૯ ની ૨૫. ૧૬૦ ની ૩૦. ૨૦૪ ની ૯. ૩૦૧ ની ૨, ૩૩. ૩૯૮ ની ૧૪, ૧૭, ૧૮, ૧૯. ૫૨૮ ની ૩૮. ૫૩૩ ની ૧૫, ૧૬, ૨૯. ૫૬૭ ની ૩૧. ૫૯૯ ની ૧૧. ૬૦૧ ની ૨૮. ૬૧૨ ની ૩૭. ૬૧૩ ની ૩૬. ૬૧૫ ની ૧, ૨૬, ૪૧. ૬૧૬ ની ૧૨. ૬૧૭ ની ૫. ૬૨૫ ની ૩૩. ૬૨૬ ની ૧૧. ૬૨૯ ની ૧૬, ૨૧. ૬૩૩ ની ૨૬, ૩૦, ૩૨. ૬૩૪ ની ૧, ૬, ૭. ૬૪૩ ની ૧૧, ૧૨.

નીચલાં પૃષ્ઠોની નીચલી લાઇનોમાં **આસુંદરો** શબ્દ આવેલો છે, ત્યાં **અરજુનસાજડ** એમ સુધારી લેવું.

પૃષ્ઠ ૭૪ ની લાઇન ૨૩ મી. ૫૨૧ ની ૨૨ મી. ૫૨૨ ની ૩૦. ૫૨૬ ની ૨૫.

નીચલાં પૃષ્ઠોની નીચલી લાઇનોમાં **કવંડળ** શબ્દ આવેલો છે, ત્યાં **ઇન્દ્રવરણા** એમ સુધારી લેવું.

પૃષ્ઠ ૨૩૮ ની લાઇન ૨ જી. ૨૮૫ ની ૨૯. ૩૮૬ ની ૧૨. ૩૯૫ ની ૧૭. ૪૧૯ ની ૨. ૪૭૩ ની ૨૫. ૪૭૯ ની ૭. ૫૦૭ ની ૧૦. ૬૦૫ ની ૪૧. ૬૦૬ ની ૬.

નીચલાં પૃષ્ઠોમાંની નીચલી લાઇનોમાં **અરડુસો** શબ્દ આવેલો છે તે **અરડુસી** એમ સુધારી લેવું.

પૃષ્ઠ ૩૬ ની લાઇન ૩૯ મી. ૮૭ ની ૩૪. ૧૦૫ ની ૨૭. ૩૯૫ ની ૨૩. ૪૩૦ ની ૧૨. ૪૭૨ ની ૨૯. ૪૭૫ ની ૫. ૫૬૭ ની ૩૨.

નીચલાં પૃષ્ઠોની નીચલી લાઇનોમાં **કોચલાં,કચોરાં,કચોરા,કચોરૂ.** આવે છેનો ત્યાં **પટ્કચ્ચૂરો** એમ સુધારી લેવું.

પૃષ્ઠ ૬૧૭ ની લાઇનિ ૨૪. ૬૧૯ ની ૩૭. ૬૨૦ ની ૨૬. ૬૨૩ ની ૫, ૨૭, ૩૫. ૬૨૪ ની ૨૪, ૩૩. ૬૨૬ ની ૧૮, ૨૫, ૩૪. ૬૨૮ ની ૨૪, ૨૦. ૬૨૯ ની ૨૨, ૩૬. ૬૩૧ ની ૧૭, ૨૭, ૩૭. ૬૩૨ ની ૯. ૬૩૩ ની ૨૨, ૩૦. ૬૩૫ ની ૩, ૩૨, ૬૩૬ ની ૨. ૬૩૮ ની ૧૭, ૨૮, ૪૧. ૬૩૯ ની ૮, ૬૪૦ ની ૩૬.

નીચલાં પૃષ્ઠોની નીચલી લાઇનોમાં **આસન** આવે છે ત્યાં **આસંધ** એમ સુધારી લેવું.

પૃષ્ઠ ૬૧૦ ની લાઇનિ ૨૪. ૬૧૧ ની ૧, ૮, ૯. ૬૧૩ ની ૧૧. ૬૧૪ ની ૧૬. ૬૧૫ ની ૬. ૬૧૯ ની ૩૭. ૬૨૦ ની ૧૭. ૬૨૩ ની ૫. ૬૨૪ ની ૯. ૬૨૭ ની ૩૩. ૬૩૫ ની ૨. ૬૩૬ ની ૨. ૬૩૭ ની ૨૨, ૩૪. ૬૪૨ ની ૧૦.

વૃથા વહેતા સમયની, લેવા શુભ સંભાળ; વાંચો વીર વિવેકથી, વિવિધ ગ્રંથની માળ.
ઉત્તમ વાંચન ઉપરે, જો કંઈ હોય વહાલ; 'માળા ગ્રંથ વિવિધ' તણી, તો વાંચો તત્કાળ.

ઉત્તમ અને વિવિધ વાંચન પૂરૂં પાડનારી-હજારો ગ્રાહક ધરાવતી ગ્રંથમાળા

વિવિધ ગ્રંથમાળા

દરવર્ષે પૃષ્ઠ ૨૦૦૦ નાં વિવિધ ઉત્તમ પુસ્તકો

વાર્ષિક માત્ર રૂ. ૨, પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૩, પો૦ માફ.

વર્ષ પૂરૂં થયા પછી ખરીદનાર માટે પોસ્ટેજ જુદું.

૧૯૭૧ નાં પુસ્તકો.

તૈયાર છે. પૃષ્ઠ ૨૦૦૦
મૂલ્ય રૂ. ૨) પાકાં પૂઠાં ૩) પો. જુદું.

૪૯–૫૦ **સ્વામી વિવેકાનંદના** સદુપદેશ ભાગ ૧ લો.
૫૧–૫૨ **અખાની વાણી** ભા. ૧ લો.
૫૪ થી ૫૬ **સાચું સ્વર્ગ.**
૫૭થી૫૮ **વિવેકાનંદ** ભાગ ૨ જો.
૬૦ **ટુંકી વાર્તાઓ** ભાગ ૩ જો.

૧૯૭૨ નાં પુસ્તકો.

(નીચલાં તૈયાર છે.)

સ્વામી રામતીર્થ ભાગ ૮–૯.
આરોગ્ય વિષે સૂચનાઓ.
લઘુલેખ સંગ્રહ ભાગ ૨ જો.
પ્રભુમયજીવન ઇન્ટ્યુન વિથ ધી ઇન્ફીનીટ ૯૦ નું ભાષાંતર.

બીજાં નીચલાંમાંથી છપાશે.

સત્ય નિબંધાવળી.
ટુંકી વાતો ભાગ ૪ થો.
લોકરહસ્ય–બંકિમકૃત.
હિંદી લેખમાળા.

આગલાં વર્ષોના સૅટ

નીચલા દરેક સૅટમાં પૃષ્ઠ ૧૫૦૦ હોઇ મૂલ્ય રૂ. ૧ાા, પાકાં પૂઠાં સાથે રૂ. ૩), પો. જુદું છે.

સં. ૧૯૬૭ નાં પુસ્તકો.

૧—૨ **આર્યધર્મનીતિ** ઇ.
૩... **અબળાહિતદર્પણ.**
૪–૫–૬ **સ્વામી રામતીર્થના ઉપદેશ** ભાગ ૧–૨–૩.
૭... **લઘુ લેખ સંગ્રહ** ભાગ ૧ લો.
૮... **સંસારમાં સુખ ક્યાં છે?**
૯... **નવાયુગની વાતો** ભા. ૧
૧૦–૧૧ **યોગિની.**
૧૨... **અક્ષરમાળા.**

સં. ૧૯૬૮ નાં પુસ્તકો.

૧૩–૧૪ **નવસંહિતા.**
૧૫–૧૬ **કાશ્મીરનો પ્રવાસ ઈ.**
૧૭–૧૮ **વિવેકાનંદનાં પત્રો.**
૧૯... **નવાયુગની વાતો** ભા. ૨.
૨૦–૨૧ **સ્વામીરામતીર્થ** ભા. ૪.
૨૨થી૨૪ **વીર દુર્ગાદાસ.**

સં. ૧૯૬૯ નાં પુસ્તકો.

૨૫–૨૬ **સ્વામીરામતીર્થ** ભા. ૫
૨૭... **પદ્યાત્મક ભગવદ્ગીતા.**
૨૮... **નવલકથા સંગ્રહ** ભા. ૧
૨૯... **નામદાર શહેનશાહ** ઇ.
૩૦... **છોટાલાલ પદબોધિની**
૩૧... **વૈરાગ્ય બોધકાવ્ય.**
૩૨... **દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ.**
૩૩... **કથાગુચ્છ** ભા. ૧ લો.
૩૪ થી ૩૬ **ટુંકીવાર્તાઓ** ભા. ૧

સં. ૧૯૭૦ નાં પુસ્તકો.

૩૭–૩૮ **સ્વામી રામતીર્થ** ભા. ૬
૩૯–૪૦ **સેવાના સન્માર્ગ.**
૪૧થી૪૩ **ટુંકી વાર્તાઓ** ભા. ૨ જો.
૪૪–૪૫ **સ્વામી રામતીર્થ** ભા. ૭.
૪૬થી૪૮ **નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.**

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. કાલબાદેવી–હાથીબિલ્ડીંગ—મુંબઇ, નં. ૨ અને ડીસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટ પાસે—અમદાવાદ.

